Umieranie i śmierć
Wielowymiarowość językowa

WWysoczanski-Umieranie.indb 1 2012-11-06 11:42:41

Acta Universitatis Wratislaviensis No 3448

Włodzimierz Wysoczański

Umieranie i śmierć
Wielowymiarowość językowa

Wrocław 2012
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

WWysoczanski-Umieranie.indb 3 2012-11-06 11:42:41

Recenzenci
Mieczysław Balowski
Jan Miodek

Redaktor Wydawnictwa
Anna Sokolska

Redaktor techniczny
Bogusław Wrona

Projekt okładki
Magdalena Kocińska

Publikacja wydana ze środków Wydziału Filologicznego i Instytutu Filologii Słowiańskiej
Uniwersytetu Wrocławskiego

© Copyright by Włodzimierz Wysoczański and Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.
Wrocław 2012

ISSN 0239-6661
ISBN 978-83-229-3335-0

Publikacja przygotowana w Wydawnictwie Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel./fax 71 3752507, e-mail: marketing@wuwr.com.pl

Spis treści

Wstęp 10

Część pierwsza
Językoznawczy ogląd umierania i śmierci

A. Umieranie i śmierć. Strona językowa tekstów 37
Problematyka umierania i śmierci. Płaszczyzna tekstów 37
B. Umieranie i śmierć. Elementy systemowe języka 53
Wyrażanie umierania i śmierci. Jednostki języka 54
C. Językoznawcze podejścia badawcze 115

Część druga
Językowa wielowymiarowość przestrzeni umierania i śmierci. Umieranie i śmierć człowieka

Rozdział I — Życie, istnienie i śmierć 121
A. Życie i śmierć 121
Życie 121
Powiązanie życia i śmierci 123
B. Od życia w stronę śmierci 133
W kierunku śmierci 133
Na styku życia i śmierci 135
C. Śmiertelność 142
Podleganie śmierci 142
Śmiertelność — nieśmiertelność 149
D. Od życia ku życiu. Z życia do nicości, niebytu 150
Życie — śmierć — życie 150
Życie — śmierć — nicość, niebyt 152
Przemijalność — wiecznotrwałość 152

Rozdział II — Ku śmierci. Umieranie. Zgon 157
A. Przed śmiercią. Do śmierci. Przy śmierci 157
Ku śmierci 157
Dożywotność, przedśmiertność, dozgonność, dośmiertność, dogrobowość 158
B. Granica życia i śmierci. Umieranie 171
Umierający człowiek 172
Umieranie. Kończenie się życia 207
Umierający 212
Konanie. Agonia 216
Koniec życia — śmierć 224

WWysoczanski-Umieranie.indb 5 2012-11-06 11:42:41

C. Granica życia i śmierci. Pozorność umierania . . . 225
Pozorność umierania. Znamiona faktyczności . . . 225
Pozorność umierania. Cechy realności i nierealności . . . 226
D. Koniec życia. Zgon . . . 228
Skon, skonanie, zgon . . . 228
Wymierać. Pomrzeć. Wymrzeć . . . 258
Umieralność, śmiertelność . . . 259
Rozdział III — Ku śmierci. Śmierć zadana . . . 261
A. Uśmiercanie. Nominacje i zakresy znaczeniowe . . . 261
Zabijanie . . . 262
Dobijanie . . . 278
Uśmiercanie . . . 279
Mordowanie . . . 281
Zabicie, spowodowanie śmierci . . . 288
Zabijanie się nawzajem . . . 296
Wymiary unicestwienia duszy . . . 296
Wykonywanie kary śmierci . . . 296
B. Zbiorowe i masowe zabijanie. Globalne unicestwianie . . . 307
Zbiorowe i masowe zabijanie . . . 308
Globalne unicestwianie . . . 316
C. Martyrium . . . 316
Zabijanie za wiarę, sprawiedliwość i prawdę . . . 316
D. Samouśmiercanie . . . 324
Czyn samobójczy . . . 324
Wymiary samounicestwienia duszy . . . 334
E. Nie zabijaj . . . 334
Zabijanie . . . 335
Niezabijanie . . . 344
Nie będziesz zabijał . . . 346
Rozdział IV — Śmierć. Nieżycie . . . 352
A. Realność śmierci człowieka . . . 352
Znamiona śmierci . . . 352
Droga ku śmierci. Droga na śmierć. Droga śmierci . . . 362
Jaka jest śmierć . . . 373
Pora nadejścia. Termin czyjejś śmierci . . . 377
Przyczyny śmierci . . . 379
Okoliczności śmierci. Miejsca śmierci . . . 387
W śmierci . . . 390
B. Ze śmiercią . . . 395
Implikacje śmierci — wobec nieżyjącego . . . 395
Implikacje śmierci — wobec żyjących . . . 399
C. Po śmierci. Mimo śmierci. Poza śmierć. . . . 406
Po śmierci. Poza granicą śmierci . . . 406
Rozdział V — Śmierć. Opisanie śmierci . . . 412
A. Nominacje i zakresy znaczeniowe śmierci . . . 412
Śmierć. Struktura pojęciowo-wyrazowa . . . 412
B. Postaci, przejawy, wyobrażenia śmierci . . . 425
Opisanie śmierci . . . 425
Śmierć a inne zjawiska . . . 433
Atrybuty śmierci. Symbolika śmierci . . . 434

WWysoczanski-Umieranie.indb 6 2012-11-06 11:42:41

C. Istnienie i przychodzenie śmierci . . . 436
Bytowanie śmierci . . . 436
Przybywanie śmierci . . . 439
D. Przedstawienie i utrwalenie śmierci . . . 442
Przedstawienie śmierci w sztuce i piśmiennictwie . . . 442
Koncepty i modele śmierci . . . 452

Rozdział VI — Po zgonie. Po śmierci . . . 456
A. Pozgonność, pośmiertność . . . 456
Istota pozgonności. Istota pośmiertności . . . 456
B. Pozgonność. Pośmiertność. Względem zmarłych. Względem ciała zmarłych . . . 459
Po ustaniu życia . . . 459
Obrzędy i posługi funeralne . . . 478
C. Pośmiertność. Względem szczątków. Pośmiertne znajdywanie się ciała ludzkiego . . . 519
Miejsca złożenia i spoczynku szczątków doczesnych . . . 519
Miejsce pochówku. Grób . . . 522
Miejsce pochówku. Stanowiska sepulkralne . . . 537
Wobec miejsc złożenia i spoczynku szczątków doczesnych . . . 545
D. Pośmiertność. Po zmarłych. Odnośnie do zmarłych . . . 548
Pozostawione przez zmarłych. Pozostałe po zmarłych . . . 549
Pozostawieni przez zmarłych . . . 556
W związku ze zmarłymi . . . 561
E. Pośmiertność. Grobowość . . . 568
Poza społecznością i światem żywych . . . 568
F. Pośmiertność. Pogrobowość . . . 571
Post mortem. Post humus . . . 571

Rozdział VII — Wobec śmierci . . . 574
A. Doświadczanie śmierci. Przeżywanie śmierci . . . 574
Odczuwanie śmierci. Przeżywanie czyjejś śmierci . . . 575
B. Postawy i zachowania . . . 593
Śmierć możliwa . . . 594
Śmierć niemożliwa . . . 603
Śmierć możliwa i niemożliwa . . . 606
Wobec realności śmierci . . . 607

Rozdział VIII — Śmierć i życie . . . 634
A. Między śmiercią a życiem . . . 634
W śmierci. I w śmierci, i w życiu . . . 634
B. Przezwyciężanie śmierci . . . 639
Od śmierci do życia . . . 639
C. Ku życiu. Do świata żyjących . . . 643
Ze śmierci w stronę życia . . . 643
D. Nieśmiertelność. Nieprzemijalność . . . 644
Niepodleganie śmierci. Trwanie . . . 644
E. Pozagrobowość. Istnienie pośmiertne . . . 652
Byt pozagrobowy . . . 652
Miejsca przebywania zmarłych. Krainy zmarłych . . . 661
F. Koniec. Nieżycie. Nicość. Niebyt . . . 669
Nieistnienie . . . 669
G. Koniec. Niezniszczalność . . . 672
Istnienie . . . 672

WWysoczanski-Umieranie.indb 7 2012-11-06 11:42:41

H. Zza grobu 673
Kontakt ze zmarłymi. Komunikowanie się ze zmarłymi 673
I. Upamiętnienie śmierci. Obecność nieżyjących w świadomości żyjących. Troska o dusze zmarłych 677
Pamięć o zmarłych 677
Dla zmarłych. Ku czci zmarłych 688
J. Przeznaczenie. Osądzenie. Postanowienia 699
Uwarunkowania 699
Pośmiertne orzecznictwo 701
Po orzeczeniu 707

Rozdział IX — Życie. Istnienie 710
A. Odrodzenie. Życie przez śmierć 710
Życie na nowo 710
Ze śmierci do życia 710
B. Miejsca przebywania. Krainy żyjących 722
Życie w przyszłym świecie 722
Krainy wiecznej nieszczęśliwości 723
Krainy wiecznej szczęśliwości 725
C. Trwanie. Wieczność. Życie. Istnienie 730
Wieczność 730
Wieczność. Życie 732

Część trzecia
Językowa wielowymiarowość przestrzeni umierania i śmierci. Pozaludzki zakres umierania i śmierci. Odniesienia do umierania i śmierci

Rozdział I — Pozaludzka płaszczyzna umierania i śmierci 739
A. Pozaludzki wymiar życia i śmierci, kończenia życia i funkcjonowania 739
Śmiertelność organizmów żywych 739
Pozaludzkie wymiary przedśmiertności, dośmiertności 740
Umieranie i śmierć tego, co żyje 740
B. Pozaludzki wymiar śmierci, śmierci zadanej i stosunku wobec śmierci 743
Śmiercionośność 744
Charakterystyka pozaludzkiego wymiaru śmierci 744
Pozaludzkie wymiary uśmiercania 746
Odniesienie do śmierci 754
C. Pozaludzki wymiar pośmiertności i przezwyciężania śmierci 756
Pośmiertność, martwość, grzebalność 756
Przezwyciężanie śmierci 757

Rozdział II — Odniesienia do życia i śmierci 758
A. Odniesienia do relacji życie–śmierć, do śmiertelności i do drogi od życia ku śmierci 758
Odwołania do życia 758
Odwołania do powiązań życia i śmierci 758
Odwołania do śmiertelności 760
Odwołania do drogi od życia do śmierci 763

Rozdział III — Odniesienia do umierania, zgonu i pozgonności 764
A. Odniesienia do przedśmiertności, granicy życia i śmierci, umierania, zgonu 764
Odwołania do przedśmiertności 764
Odwołania do granicy życia i śmierci 765

WWysoczanski-Umieranie.indb 8 2012-11-06 11:42:41

Odwołania do umierania 765
Odwołania do zgonu 767
B. Odniesienia do śmierci, śmierci zadanej, stosunku wobec śmierci 768
Odwołania do śmierci 768
Odwołania do zabijania, uśmiercania 774
Odwołania do zbiorowego i masowego zabijania, globalnego unicestwiania 777
Odwołania do samozabijania 777
Odwołania do niezabijania 777
Odwołania do stosunku wobec śmierci 777
C. Odniesienia do pozgonności, pośmiertności, do pozagrobowości i końca 778
Odwołania do bycia martwym, nieżywym 778
Odwołania do przedpogrzebowości i pogrzebu 786
Odwołania do grobu, mogiły 790
Odwołania do cmentarza i innych miejsc grzebania 793
Odwołania do pozostałości, dóbr po zmarłych 794
Odwołania do pozagrobowości, końca 795
Odwołania do bytowania ducha, duszy 795
Rozdział IV — Odniesienia do wiecznego istnienia i życia 796
A. Odniesienia do nieśmiertelności, istnienia i życia 796
Odwołania do nieśmiertelności 796
Odwołania do ożywienia, odrodzenia, wznowienia życia 799
Odwołania do miejsc przebywania, krain zmarłych, krain żyjących 801
B. Odniesienia do trwania, wieczności. 802
Odwołania do wiecznotrwałości 802
Podsumowanie 807
Wykaz oznaczeń i skrótów. 839
Bibliografia 844
Summary 867
Indeks autorów 869

Wstęp

Czy gdy „rzadko […] bywamy współcześnie świadkami naocznymi naturalnej śmierci", gdy „w strawie masowego odbiorcy śmierć jawi się […] jako zjawisko umowne i przyswajana jest jako literacka lub filmowa fikcja", gdy „jest jej tyle, że w efekcie staje się nieobecna w świadomości społecznej", gdy „niechęć do mówienia i myślenia o śmierci jest konsekwencją odejścia od naturalnych form życia", gdy „współcześnie […] bodaj tylko lekarze i filozofowie skłonni są traktować ją jako element składowy życia", gdy „dla człowieka współczesnego śmierć stała się zjawiskiem niezrozumiałym, tym jednak groźniejszym i tym bardziej przerażającym", gdy „nie mówi się o niej publicznie, chroni się dzieci przed jakimkolwiek z nią zetknięciem, przemilcza w towarzyskich rozmowach…", gdy wreszcie „człowiek współczesny nie umie umierać" (zob. Kolbuszewski 1985: 7–8), podjęcie problematyki umierania i śmierci w ujęciu lingwistycznym w jej jak najszerszej językowej wielowymiarowości i wieloaspektowości ma teleologiczne uzasadnienie? Czy ogląd językowego ujęcia i utrwalenia umierania postrzeganego jako zjawisko, a nade wszystko pojmowanego procesualnie, oraz takoż językowo wyrażanego wielopłaszczyznowego zjawiska śmierci w jej ścisłości i nierozłączności z życiem — nie tylko umierania, skonu i śmierci człowieka, lecz także tegoż pozaludzkiego — a ponadto najrozmaitszych odniesień do tych fenomenów nie będzie tylko eksploracją, wydobyciem, uporządkowaniem i wreszcie zarejestrowaniem, naświetleniem i upowszechnieniem w naszym zamierzeniu i staraniach jak najbardziej reprezentatywnego kategorialnie — formalnie i semantycznie, a także typologicznie — materiału z ogromnego, bezmiernego wręcz zasobu różnych języków językowego świadectwa przeszłości o umieraniu i śmierci oraz aktualizowania się tegoż w teraźniejszości? Czy takie holistyczne językowe (ze stanowiska językoznawczego) zobrazowanie umierania i śmierci — przybliżające i naświetlające wielopłaszczyznowo oraz wielowątkowo kończenie życia i skon człowieka wraz z różnorodnymi implikacjami w sferze pozaludzkiej — może być zarówno naukową refleksją, poznaniem, dostarczeniem wiadomości do ogółu wiedzy w tym zakresie ze wszelkimi znamionami i rygorami naukowości, jak i przewodnikiem

WWysoczanski-Umieranie.indb 10 2012-11-06 11:42:42

dla przeciętnego człowieka rozważającego umieranie i śmierć w ogóle, ale też w odniesieniu do życia jednostki?

Należy zauważyć, że „refleksja nad wydarzeniem śmierci towarzyszyła człowiekowi od początku jego dziejów. Pierwotnie była związana z wierzeniami magicznymi, przeżywanymi w różnych formach rytualnych. Z biegiem czasu stała się przedmiotem dociekań filozoficznych, a przede wszystkim teologicznych" (Paciorkowska 2005: 34), ściślej — ponieważ „śmierć to nieodłączny komponent życia, dlatego też zagadnienie kresu jest rozpatrywane przez różne dyscypliny naukowe, m.in. przez filozofię, teologię, psychologię, medycynę" (Kopeć 2009: 240). Problematyka umierania i śmierci była podejmowana w refleksji naukowej wielorako w poszczególnych dyscyplinach badawczych, naturalnie zgodnie z ich zasadami i metodami[1].

„Biologia i medycyna, w sposób swoisty dla nauk doświadczalnych, ujmują śmierć jako zaburzenie, bierne zdarzenie, popadnięcie w bezwładność i zniszczenie" (Boros 1977: 8).

„Wiedza lekarska bada te dziedziny, które Arystoteles nazywa »fizyką«. Są to dziedziny tego, co uchwytne, co dostępne, co można operacyjnie odsłonić. Za nimi tkwi zasłona bytowa, skrywająca »to, co leży poza«, dziedzinę metafizyki. Filozof mówiący o śmierci pojmuje ją jako zdarzenie metafizyczne i określa zazwyczaj jako »oddzielenie duszy od ciała«", tak więc „punktem wyjścia filozoficznej analizy śmierci może być, jako że śmierć obecna jest w całej strukturze bytu ludzkiego, dowolne jego poruszenie" (Boros 1977: 14, 25).

Antropologia metafizyczna „stawia sobie pytanie, czy to całkowite pogrążenie się w śmierci nie skrywa jakiegoś bardziej zasadniczego procesu, którego nie tylko nie sposób nazwać rozkładem i doznawaniem, a przeciwnie, można uznać za osobowe samostawanie się i czynną autokreację" (Boros 1977: 8). I dalej „w założeniach teoretycznych ujmuje się śmierć jako ogniskową wszystkich zagadnień antropologicznych. Stanowi ona ostateczną perspektywę, ku której nieustanne człowiek dąży" (Bortkiewicz 2000: 42).

„Obok wymiaru antropologicznego śmierci, *Biblia* umieszcza śmierć człowieka w wymiarze egzystencjalnym. Człowiekowi wszystkich czasów wspólne jest doświadczenie śmierci jako faktu powszechnego" (Bortkiewicz 2000: 77)[2].

---

[1] W tych odniesieniach dyscyplinowych wskazać można na rozważania zjawiska śmierci w aspekcie przyrodniczym (zob. Zięba 1980: 347–358) i medycznym (zob. Wiśniewska-Roszkowska 1980: 359–366), rozumienie śmierci w głównych kierunkach filozoficznych (zob. Kowalczyk 1980: 367–381), śmierć w wielkich religiach świata (zob. Zdybicka 1980: 382–398), psychologię postaw wobec śmierci (zob. Makselon 1980: 399–410), motywy śmierci w literaturze (Dunajski 1980: 411–420) i muzyce (zob. Piotrowska 1980: 440–448), śmierć w dawnej sztuce polskiej (Chrzanowski 1980: 421–439).

[2] W rozważaniach biblijnej koncepcji śmierci w perspektywie egzystencjalnej „podział na dwa Testamenty wydaje się nieodzowny, ponieważ śmierć, albo lepiej jej interpretacja, ulega rozwojowi poprzez wkład nowych elementów wraz ze stopniowym dojrzewaniem Objawienia Bożego w Izraelu. Razem z tym procesem pogłębiało się pojęcie śmierci, która — choć to brzmi paradoksalnie

WWysoczanski-Umieranie.indb 11 2012-11-06 11:42:42

Wynikające z traktowania śmierci w kategorii przeznaczenia oczywistość i aksjomatyczność zgonu człowieka, a nadto następującego po śmierci jego sądu, podkreśla się i wyjaśnia w wymiarze teologicznym[3] (zob. Gołębiewski 1980: 3–15)[4], zwłaszcza z dogmatycznego punktu widzenia (zob. Bartnik 1980: 16–30)[5].

W aspekcie teologicznym w świetle Pisma Świętego — Księgi Rodzaju — człowiek, mając w sobie element materialny i przemijający („proch ziemi"), jest jednocześnie transcendentny w stosunku do świata, gdyż ma w sobie „tchnienie życia" (*niszmat hajjah*), toteż jako istota cielesno-duchowa oraz rozumna i wolna został stworzony na obraz Boga (Rdz 1,26) i z tej racji należy do wymiaru przyrodzonego oraz nadprzyrodzonego. Z pozycji nadprzyrodzonej struktury i funkcji w bytowej strukturze człowieka istnieje podobieństwo do właściwości osób boskich, m.in. relacja między człowiekiem a Bogiem, polegająca na uczestniczeniu w osobowym życiu Boga, wskazuje na jedność, a zarazem na różnicę między porządkiem natury i nadnatury, między dziełem stworzenia i dziełem uświęcenia (zbawienie) oraz na nowy sens ludzkiej egzystencji ukierunkowanej na pełnię eschatyczną (J 14,3; 17,3.20–24). Intencjonalna obecność Boga w człowieku przez podobieństwo (wiara, nadzieja, miłość) jest zapowiedzią obecności trzech osób boskich w zbawionych po śmierci (J 14,2–21), a przez poznanie i miłowanie Boga człowiek osiąga doskonałe szczęście, pokój i radość (J 16,22;

— jest jednym z najbardziej wyrazistych dowodów żywotności i rozwoju orędzia biblijnego" (Gołębiewski 1980: 3).

[3] Dążąc do teologicznego naświetlenia problematyki śmierci, można za pierwszy punkt styczności między hipotezą filozoficzną a problematyką teologiczną obrać ostateczność stanu osiągniętego przez śmierć: „wraz ze śmiercią kończy się ludzki czas próby i byt ludzki wkracza w stan końcowy, w którym jego podstawowe nastawienie wobec zbawienia nie może się już zmienić". Drugim punktem stycznym między hipotezą końcowej decyzji a teologicznym sformułowaniem problemu można uczynić doktrynę zbawienia jako osobistej wspólnoty z Jezusem Chrystusem, a trzecim punktem stycznym można ustanowić doktrynę powszechności zbawienia. Po czwarte zaś „hipoteza krańcowej decyzji z nowego punktu widzenia naświetla pewne ważne problemy doktryny grzechu pierworodnego, przede wszystkim zagadnienie eschatologicznej ambiwalencji ludzkiej śmierci. Śmierć jest nie tylko karą, wyrazem i zjawiskowym wizerunkiem grzechu, lecz także oznaką pierwszej miłosiernej przychylności Boga wobec człowieka grzesznego"; „punktem piątym, w którym dokonujemy naszej konfrontacji, jest doktryna o stanie oczyszczenia"; „po szóste, hipoteza krańcowej decyzji zyskała na znaczeniu dzięki racjom chrystologicznym. Przede wszystkim pozwala ona na wewnętrzne uzasadnienie doniosłej kwestii teologicznej, dlaczego Chrystus zbawił nas właśnie przez swą śmierć" (zob. Boros 1977: 98–179, zwł. 176–179).

[4] Z wieloaspektowego i bogatego zasobu przedstawień w tym odniesieniu wskazać można m.in. na rozważania historiozbawczego znaczenia śmierci (zob. Nossol 1980a: 31–38), misterium śmierci w tradycji prawosławnej (zob. Hryniewicz 1980: 39–50), śmierć człowieka we współczesnej eschatologii protestanckiej (zob. Nossol 1980b: 51–61).

[5] Należy zauważyć, że „sama teologia może traktować o śmierci z dwu stron: 1º w oparciu o poznanie naturalne i wtedy mówimy o fakcie śmierci, o jej zjawisku, zdarzeniu, co należy do naturalnego porządku rzeczy, po prostu »zdarzenie śmierci«; 2º w oparciu o poznanie chrześcijańskie i wtedy mówimy o ściśle religijnym charakterze śmierci, co należy do rzeczywistości religijnej, po prostu *mysterium mortis*" (Bartnik 1980: 16).

WWysoczanski-Umieranie.indb 12 2012-11-06 11:42:42

Ap 21,4) oraz uczestniczy w jego wieczności i nieśmiertelności (1 J 2,24–25) (ek, III: 888, 908–909). W aspekcie teologicznym zatem, a konkretnie w perspektywie historii zbawienia, „los człowieka związany jest z Chrystusem, który ustanowiony przez Boga Ojca Panem i Mesjaszem gromadzi rozproszone dzieci Boże, łącząc je z sobą w swojej śmierci i zmartwychwstaniu mocą zsyłanego Ducha Świętego”[6]. Zatem „całkowitej zależności od Boga doświadcza człowiek, przeżywając swą wielkość i nędzę, dążenie ku śmierci i pragnienie nieśmiertelności”[7], przy czym „eschatologiczna przyszłość ludzkości i świata ma charakter wspólnotowy (Ap 21,3)” (ek, III: 917–918)[8].

„Pojęcie śmierci jest jednak co najmniej dwuznaczne. Podpada pod nie zarówno pojęcie umierania, jak i pojęcie skonania, czyli śmierci właściwej. Umieranie jest procesem rozciągniętym w czasie, który towarzyszy być może człowiekowi od pierwszych chwil życia, natomiast skonanie jest zdarzeniem kończącym ten proces, obejmującym prawdopodobnie jedną chwilę czasowego trwania” (Tischner 1975: 271).

„Pytanie o sens i znaczenie śmierci, a także kwestia życia pozagrobowego znajdowały odpowiedź w świętych księgach, mitach i tradycjach religijnych” (Perszon 1999: 7).

Zagadnienia eschatologiczne zostały przedstawione w zasadniczym swym wymiarze zgodnie z powszechnym ich kolejnościowym uporządkowaniem sądu, czyśćca, nieba i piekła. Naturalnie starano się w tym wyłożeniu „rzeczy ostatecznych” ująć jak najwięcej przejawów tej sfery[9].

---

[6] Z licznych miejsc odnoszących się do śmierci na kartach Pisma Świętego por. • p. *raz na zawsze zniszczy śmierć. Wtedy Pan Bóg otrze łzy z każdego oblicza* (Iz 25, 8); ▫ *Gdzie twa zaraza, o Śmierci, gdzie twa zagłada, Szeolu?* (Oz 13, 14); ▫ *Jako ostatni wróg, zostanie pokonana śmierć* (1 Kor 15, 26); ▫ *Bądź wierny aż do śmierci, a dam ci wieniec życia* (Ap 2, 10) (wg *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* 1988). Biblijną wykładnię śmierci znaleźć można też w opracowaniach leksykograficznych, np. w zbiorach cytatów biblijnych, por. odpowiednio powyższe wyjątki: • ros. *Поглощена будет смерть навеки, и отрет Господь Бог слезы со всех лиц…* (Ис. 25:8); ▫ *Смерть! Где твое жало? ад! где твоя победа?* (Ос. 13:14); ▫ *последний же враг истребится — смерть* (1 Кор.15:26); ▫ *Будь верен до смерти, и дам тебе венец жизни* (Откр. 2:10) (bc).

[7] W aspekcie eschatologicznym wiary należy zauważyć, że „nikt naturalnie nie ma nic przeciw temu, by po znośnym życiu na ziemi istniało inne, jeszcze lepsze. To jednak, by organizować całe życie jako funkcję tego przeświadczenia (co w oczach niechrześcijan musiałoby nieuchronnie wyglądać na szaleństwo), jest od naszej mentalności bardzo dalekie […]. Przerost troski o ziemskie sprawy pochodzi również z ducha getta” (Rahner 1983: 223–224).

[8] Dopełniając wyrażaną myśl, należy uznać, że „skoro treścią czasów ostatecznych jest kształtowanie się powszechnego królestwa Boga — opanowywania wszystkiego przez miłość Boga Ojca, to królestwo to już obecne w formie zaczątkowej ujawni się przy końcu dziejów jako wspólnota zmartwychwstałych, pozostająca w bezpośredniej więzi osobowej z Bogiem i nawzajem z sobą” (ek, III: 918–919).

[9] Por. tu: „najbardziej charakterystyczny zwrot hebr. *achari hajjamim* (‘przy końcu dni’, np. Rdz 49,1; Lb 24,14; Jr 23,20; 30,24; Ez 38,16; Dn 2,28; 10,14) rzutuje na daleką perspektywę przy-

WWysoczanski-Umieranie.indb 13 2012-11-06 11:42:42

Zjawisko śmierci ma swoje trwałe miejsce i naświetlenie w kulturze tradycyjnej. Z tego ludowego punktu widzenia „pojmowanie zjawiska śmierci jest w istocie naturalne. Śmierć rozumieją te środowiska (chłopskie i robotnicze) jako logiczny bieg wydarzeń, jak naturalną konsekwencję życia. […] Człowiek, który w przeszłości związany był mocno z przyrodą, z jej rytmem i prawidłowościami zmian pór roku, obserwujący logikę i konsekwencje cyklu przyrody i kosmosu, dobrze rozumiał procesy otaczającego go świata materialnego, dlatego też nie był mu obcy fakt nadejścia nieuchronnej śmierci. Do powszechnych należały następujące sentencje: »Nikt się śmierci nie uchroni«; »Każdy musi umrzeć«; »Na śmierć nie ma lekarstwa«. Sentencje wyrażały i potwierdzały akceptację własnego odejścia, które dla wielu ludzi, zwłaszcza wierzących, wiązało się z pojęciem woli Bożej. […] Dość powszechne przekonanie, że generacja ludzi starszych wiekiem musi odejść i odchodzi, aby mogły rodzić się nowe pokolenia, jakże typowe dla ludowej »filozofii«, było potwierdzeniem i uznaniem — jak określa to nauka — faktu nieśmiertelności gatunku w odróżnieniu od śmiertelności osobników. […] Większości ludziom zdobyte doświadczenia życiowe oraz głęboka wiara w Boga pomagały w percepcji trudnego zjawiska śmierci. Właśnie w kulturze ludowej, mocno przepojonej doktryną chrześcijańską, śmierć zajmowała więcej miejsca w codziennym życiu człowieka. Wiara czytelnie objaśniała i wyjaśniała porządek tego świata, który całkowicie podlegał woli Boga, wiara wyznaczała dystans oraz prawidłowe rozumienie cyklu biologicznego człowieka. Powszechnie werbalizowane przekonanie: Co Bóg dał, Bóg zabiera, oznaczało, że Pan Bóg daje życie i tylko On może je odebrać. […] Śmierć oraz sposób jej pojmowania wynikały z nauki Kościoła. Kres ludzkiego życia nie był więc ostatecznym końcem" (Turek 1993: 14–16).

W związku z problematyką umierania i śmierci istotna jest kwestia kierunkowości wywodzenia się i oddziaływania; przykładowo „nasz stosunek do cierpienia, śmierci, życia pozagrobowego, zmarłych został w dużej mierze ukształtowany przez religię żydowską i chrześcijańską, filozofię starożytną i tradycje ludowe. W tekstach biblijnych niejednokrotnie poruszane są zagadnienia tanatologiczne; rozpatrywane są różne aspekty śmierci: jej powszechność, geneza, przyczyny, skutki, związane z nią zagadnienia prawne, religijne, etyczne" (Rosiński 1997: 209). Rozważany jest również problem zmienności konceptualizacyjno-odniesieniowej, np.: „w dziejach zatem polskiej »kultury śmierci«, w historii sposobu jej pojmowania i reagowania na nią, w związku z tym zaś w przemianach pogrzebowej obyczajowości, w formach kultu zmarłych i sposobie organizowania przestrzeni grzebalnej, wyróżnić można trzy długotrwałe fazy. […] Okresem więc pierwszym, rzec by się chciało archetypicznym, jest niezwykle długi czas formowania się i dojrzewania przedchrześcijańskiej kultury (nie tylko prasło-

szłą, ale nigdzie wyraźnie nie określa absolutnego końca świata, o którym są przekonani pisarze ST (Ps 102,26–27; Iz 24,18–20)" (ek, IV: 1107).

WWysoczanski-Umieranie.indb 14 2012-11-06 11:42:42

wiańskiej i słowiańskiej) na ziemiach polskich. Drugi następuje od chrztu Polski w 966 r. i wiąże się z chrystianizacją pogrzebów, z chrześcijańskim sposobem pojmowania istoty śmierci i zarazem z — nazwaną tak przez francuską tanatologię — koncepcją »śmierci oswojonej« (*la mort apprivoisée*), »śmierci siebie« (*la mort de soi*), z naszego punktu widzenia przede wszystkim »śmierci tryumfującej« [*mors triumphans* — dop. W.W.]. Przyjęta w Polsce za francuskimi tanatologami terminologia niezbyt w istocie jest fortunna; definiując owo zjawisko, będziemy tu mówić raczej o »śmierci oczekiwanej«. Jej faza trwa mniej więcej do czasów dojrzałego oświecenia i pojawienia się pierwszych tendencji preromantycznych u schyłku XVIII i na początku XIX w. […] W kulturze polskiej wcześniej niż we Francji, Anglii czy Niemczech pojawiły się przesłanki do pojmowania fenomenu śmierci w kategoriach »śmierci drugiego« człowieka, tak znamiennej dla owej fazy trzeciej, zapoczątkowanej przez zakładanie wielkich cmentarzy pozamiejskich" (Kolbuszewski 1996a: 93–95).

Jak już w pewnej mierze wspomniano tu wcześniej, „zagadnieniem śmierci zajmują się obecnie przeróżne dyscypliny wiedzy: psychologia, socjologia, medycyna, biologia, prawo, filozofia i teologia, przy czym każda z nich wnosi swój własny wkład, mniejszy lub większy, w zrozumienie tej ponurej rzeczywistości stanowiącej kres wszelkiego, w tym także i zwłaszcza ludzkiego, życia na ziemi. Bliższe przyjrzenie się wypowiedziom przedstawicieli tych różnych dyscyplin prowadzi z kolei nieuchronnie do wniosku, że każdy z nich mówi na ogół o czymś innym — zgodnie z zakresem i kompetencjami przysługującymi jego dyscyplinie" (Balter 2010: 125). W nawiązaniu do wskazanego różnodyscyplinowego zainteresowania problematyką umierania i śmierci oraz do rozległości badawczej należy dodać, że „współczesne czasy, zwłaszcza ostatnie trzy dziesięciolecia [XX wieku — dop. W.W.], stały się okresem wzmożonego zainteresowania problematyką umierania i śmierci. Medycyna, psychologia, a także filozofia wypracowały wiele konkretnych naukowo obudowanych wskazówek dotyczących przychodzenia z pomocą ludziom cierpiącym, umierającym. Również teologowie pracują nad stworzeniem nowych koncepcji eschatologicznych[10]. Istnieje też sze-

[10] W tym odniesieniu por. następującą uwagę: „w zasadzie jednak eschatologia przedmiot swej refleksji teologicznej, jaki stara się nam przedstawić i opisać, ma nie tyle za sobą, ale przed: w nadchodzącej przyszłości, co stwarza dodatkowy i poważny problem, kiedy chce go ukazać w sposób możliwie wyczerpujący. Trudność jest tym większa, że chodzi tu nie tyle o »rzeczy« będące transcendentnym darem, choć nawiązującym do konkretnej historii, ale o ostateczne źródło eschatologicznej pełni, jakim jest sam »Bóg nadziei« wzywający ku sobie człowieka — a wraz z nim cały stworzony świat — z nadchodzącej przyszłości. […] Uświadomienie tej sytuacji pozwala lepiej zrozumieć współczesne tendencje w teologii, mówiące nie tyle o eschatologii jako odrębnej dziedzinie nauk teologicznych, zamykającej poniekąd jej systematyczne ujęcie w ostatnim traktacie, na wzór historii osiągającej swój kres i podsumowanie w »rzeczach ostatecznych«; mówi się raczej o eschatologicznym wymiarze całej rzeczywistości świata stworzonego zmierzającego ku swej transcendentnej pełni, a przenikającym wszystkie dziedziny życia człowieka" (Zaremba 1980: 23–24).

WWysoczanski-Umieranie.indb 15 2012-11-06 11:42:42

rokie zainteresowanie problematyką mortuologii i tanatologii z punktu widzenia duszpasterstwa i szeroko pojętej pomocy chorym terminalnie" (Rok 1995: 108).

Będąc zarówno słuchającymi, jak i mówiącymi użytkownikami języka uczestniczącymi w różnorodnych językowych sytuacjach komunikacyjnych — i tych najzwyczajniejszych, swobodnych, powszednich, na różne tematy, i tych specjalnych, oficjalnych (zwłaszcza biorąc udział w ceremonii pogrzebu) — w pewnym wymiarze przyjmujemy biernie bądź użytkujemy czynnie zasób słownictwa. Szerzej rzecz ujmując — korzystamy w formie nadawczo-odbiorczej z różnych jednostek językowych z obszaru umierania i śmierci. Pojawiają się w tych sytuacjach formy typu: *umarła*; *umarł nagle*; *zginęło w wypadku*; *nie żyje*; *nekrolog*; *jutro jest pogrzeb*; *pochowaliśmy ją na Bardzkiej* (na cmentarzu parafialnym przy ul. Bardzkiej we Wrocławiu); *ma grób na Powązkach*; *zamówiliśmy za niego mszę św.*; *w maju była rocznica jej śmierci*; *gdyby nasz syn żył, w lutym tego roku skończyłby dwadzieścia cztery lata…* itd. Nieobce bądź mniej znane są m.in.: *każdego świeca się dopali* 'każdy umrze'; *kto ma umrzeć, i w cebrze utonie*; *powędrował na Dolinę Jozafata*; *Tanathos*; *funeralia*; *abiit, non obiit* 'łac. odszedł, nie umarł; odszedł, ale pamięć o nim nie zaginęła'; *uznanie za zmarłego*, praw. *uznać za zmarłego* 'wydać orzeczenie sądowe stwierdzające, że osoba zaginiona może być uważana za nieżyjącą'; *portret trumienny*; *pogrobowy*; *cmentarz grobów skrzynkowych w Żelewie* (pow. wejherowski); *cmentarz żarowy z epoki brązu w Czemlewie*; *środowisko pośmiertne człowieka*; *spotkamy się w Dolinie Jozafata*; *zobaczymy się na Dolinie Jozafata*; *obudzić do życia*; *wygląda jak śmierć*; *należysz się w grobie* itd. Nieznane zgoła lub nieużywane dziś są np. *charturlorium* 'wykaz zmarłych, których odczytuje ksiądz w dniu, kiedy święci się ich pamięć'; *narzekalnica*; *pogrzebny postawnik*; *znaleźć grób* 'umrzeć, zginąć'; *pod utratą szyi* (*ręczyć / zaręczyć co*) 'pod rygorem utraty życia (zaręczyć co)'; *śmierciodajny* 'dający śmierć'; *śmierciogroźny* 'grożący śmiercią'.

Eksplorując jednojęzyczny słownik definicyjny o układzie alfabetycznym, np. współczesnego języka polskiego, pod kątem słów dotyczących umierania i śmierci, nietrudno natrafić na słowa: *śmierć*, *śmiertelnie*, *śmiertelnik*, *śmiertelność*, *śmiertelny*; *umarlak*, *umarł w butach*, *umarły*, *umierać*, *umierać ze strachu*, *umieralnia*, *umieralność*, *umrzeć*, *umrzeć dla świata*; *umrzeć swoją* (*własną*) *śmiercią*, *umrzyk*; *martwica*, *martwy*; *mord*, *morderca*, *morderczyni*, *morderstwo*, *mordować*, *mordować się* itd. (Dwp)[11]. Podobny wykaz otrzymuje się w następstwie nawet wyrywkowego przejrzenia słownika, np. języka białoruskiego, por. *бессмяротнасць*, *смертаноснасць*, *смертаносны*, *смертнасць*, *смертник*, *смертніца*, *смертны*, *смерць*, *смяротны*, *смяртэльны*, *смяртэльнасць*; *паміраць*, *паўміраць*, *уміраць*, *уміранне*; *умярцвіць*; *дзетазабойства*, *дзетазабойца*, *забойства*, *забойца*, *царазабойства*, *царазабойца*; *напаўмёртвы*,

[11] Wykaz i rozwiązanie przyjętych skrótów wykorzystywanych źródeł zob. Źródła w: *Bibliografia*.

WWysoczanski-Umieranie.indb 16 2012-11-06 11:42:42

паўмёртвы; *нябожчык*, *нябожчыца*; *труп*; *труна*; *дамавіна*; *пахавальны*, *пахаванне*, *пахаваць*; *магіла*, *магілка*, *магільнік*, *магільны* (Bsb). Analogicznie można postępować w odniesieniu do każdego języka, por. łacińskie: *letālīs* 'niosący śmierć, śmiertelny', *lētō* 'zabić', *lētūm* 'śmierć; zejście'; *mŏrĭbundŭs* a) 'umierający'; b) 'śmiertelny'; *mŏrĭŏr*, *mortŭŭs sŭm*, *mŏrĭ* 'umierać', *mortuus* 'zmarły, umarły, trup'; *mors*, *tĭs* 'skon, śmierć'; a) 'rodzaj śmierci, wypadek śmierci'; b) 'trup'; c) 'mord, krew'; d) 'bogini śmierci', *mortālĭs* 'śmiertelny; subst. śmiertelnik', *mortālĭtăs*, *ātĭs* 'śmiertelność, znikomość'; a) 'doczesność'; b) 'ludzie', *mortĭ-fĕr* 'przynoszący śmierć, śmiertelny'; *nex*, *nĕcĭs* 'morderstwo, gwałtowna śmierć; krew zabitego'; *sĕpulcrālīs* 'należący do grobu, grobowy', *sĕpulcrūm* 'pomnik, grób, grobowiec, mogiła; zmarły', *sĕpultūra* 'pogrzeb' (sł).

Zasób odmiany ogólnej języka okaże się znacznie bogatszy pod względem liczby tego rodzaju leksemów, jeśli uwzględni się istniejące możliwości systemowe zwiększania zasobu leksykalnego, w szczególności środki słowotwórcze, a także nacechowane stylistycznie i ekspresywnie słownictwo odmiany potocznej bądź jednostki synonimiczne i zastępniki eufemistyczne[12], por. np. • p. *umierać*; ▫ *konać*; ▫ *dogorywać*; ▫ *walczyć ze śmiercią*; ▫ książk. *gasnąć*; ▫ *patrzeć śmierći w oczy*; ▫ pot. *kończyć się* (Żsp); • p. *dębowy garniturek* 'żart.: trumna' (L)[13]; • p. *krawat* 'kara śmierci' (L); • p. *namłócić* 'pobić, pozabijać dużą liczbę osób' (L); • p. przekl. *niech* (*ja*) *skonam!* (Gpw); • p. przekl. *bodajby / żeby ktoś z piekła nie wyszedł!* (Gpw); • p. przekl. *niech kogoś piekło pochłonie!* (Gpw); • p. przekl. *bodajby / żeby zdechł!* (Gpw); • p. *bodajby / żeby kogo a. coś jasna / nagła krew zalała*; ▫ *niech kogoś a. coś jasna / nagła krew zaleje!* (Gpw); • p. *leżeć w ziemi*; ▫ podn. *spoczywać w ziemi*; ▫ posp. *gnić w ziemi* 'umrzeć; być nieżywym; być pochowanym' (Sfp); • cs *смерть* (gr. *thánatos*) 1. 'śmierć'; 2. 'forma lub przerwania życia'; 3. 'zaraza, dżuma' (Zc); • cs *смертный* 1. 'śmiertelny'; 2. 'śmiercionośny'; 3. 'zasługujący na karę śmierci' (Zc); • cs *тело* (gr. *somá*) 'ciało ludzkie'; (gr. *sarks*) 'ciało'; (gr. *nekrós*) 'trup'; (gr. *leípsana*) 'święte ciało, relikwie' (Zc); • ukr. młodz. *смерть бомжа* 'коньяк' (Sż); • ukr. *хана* 'смерть, загибель' (Sż); • ukr. żarg.-pot. *чорнуха* 'те, що пов'язане із смертю, стражданням, злочинами; засмучує своїм змістом' (Sż); • ukr. *братська могила* 1. nauk. żart. iron. 'наукова праця багатьох авторів (книжка, словник тощо)'; 2. młodz. żart. 'консерва «Кілька в томаті»' (Sż); • słowac. *desiť sa*: *hroziť sa*, *ľakať sa* (smrti); ▫ *dokonať*: *zomrieť*, *umrieť*, *skonať*; *dožiť*; ▫ *domnelý*: *údajný*, *zdanlivý* (smrť); ▫ *dotrpieť*: *dokonať*, *skonať*, *zomrieť*, *umrieť*; *dožiť*; ▫ *hynúť*: *umierať*, *zomierať*, *mrieť* (o živých organizmoch); *kapať*, *dochnúť* (o zvieratách): *zanikať*, *upadať* (telesne i duševne), *chradnúť*, *odumierať*; ▫ *konštatovať*: *zistiť* (smrť); ▫ *kvíliť*: *žalostiť*, *božekať* (nad hrobom); ▫ *padáť*: *zahynúť*, *umrieť* (v boji); ▫ *po-*

[12] W tym odniesieniu wskazać należy na kulturologiczny aspekt rozwoju semantyki idiomów pola leksykalno-znaczeniowego 'śmierć', np. w świetle wyników eksperymentu psycholingwistycznego, zob. Юминова 1999: 221–226.

[13] W odniesieniu do stosowanych oznaczeń i skrótów zob. *Wykaz oznaczeń i skrótów*.

WWysoczanski-Umieranie.indb 17 2012-11-06 11:42:42

kojný, *tichý* (smrť); ▫ *slávny*: *nesmrteľný* (dielo); ▫ *strachovať sa*: *báť sa* (smrti); ▫ *umrieť*: *zomrieť*, *zahynúť*, *pominúť sa*, zjemn. *skonať*, *dokonať*, *zosnúť*, *odísť* (na večnosť), knižn. *usnúť* (naveky); ▫ *úmrtie*: *smrť*, knižn. *skon*; ▫ *umučiť*: *utýrať*, *utrápiť*, *usužovať*, *usúžiť* (dakoho na smrť); ▫ *usmrtiť*: *zabiť*, *zavraždiť*, ekspr. *zniesť zo sveta*; ▫ *utýrať*: *stýrať*, *utrápiť*, *umoriť*, *zmoriť*, *umordovať* (na smrť); ▫ *vyhynúť*: *vymrieť*, *pohynúť*, *povymierať*, *vykapať*; • *zabiť*: *usmrtiť*, *zavraždiť*, ekspr. *odpraviť* (človeka) (PMs).

Listę leksemów z tego kręgu znaczeniowego rozszerza wydatnie słownictwo odmian terytorialnych i regionalizmy[14], terminologia specjalistyczna, w której mieści się też terminologia religijna, a także inne rodzaje nazw, np. nazwy własne, por. np. • *Abbadon*, hebr. *Abadôn*: 'ruina, zniszczenie', co w Starym Testamencie jest określeniem miejsca zagłady lub przebywania umarłych, jedno z uosobień śmierci. Anioł otchłani nazywa się po grecku *Apollyon*, tzn. 'niszczyciel' (Lt); • niem. *mit ihm ist* (*es*) *Matthäi am letzten* ''on jest przy śmierci'' (Bnr).

Jak już wspomniano, zasadniczą sprawą w dokonywanym przedstawieniu przestrzeni umierania i śmierci jest nie tylko problem inwentarza słownictwa, lecz również ukazanie podawanych, zgodnie z tradycją leksykograficzną w słownikach objaśniających, wartości semantycznych poszczególnych leksemów oraz znaczeń związków wyrazowych wraz z ich charakterystyką, przede wszystkim stylistyczną. Oto kilka przykładów z języka słoweńskiego: • *nesmrten* (*-tna -o*) '1. ekspr.[15] zelo slaven, čaščen: *nesmrten pisatelj*, *umetnik* / *nesmrtne stvaritve* / *nesmrtna slava* neminljiva / *za to ima nesmrtne zasluge* zelo velike; 2. knjiž. neumrljiv: *nihče ni nesmrten nesmrtno* prisl.: *nesmrtno se proslaviti*'; • *pogrebnina* (*-e*) '1. jur. znesek, ki se izplača ob smrti zavarovanca ali upokojenca osebi, ki je oskrbela pogreb: plačati, prejeti pogrebnino; 2. star. pogrebni stroški: kdo bo plačal pogrebnino' (ssk); • *smrtnica* (*-e*) '1. ekspr. umrljiva ženska: tudi kraljica je samo smrtnica; 2. nar. rastlina z dlanasto deljenimi listi, črno koreniko in velikimi belimi cveti; črni teloh: šopek smrtnic' ▪ star. *trese ga smrtnica predsmrtna mrzlica*; star. *srečal se je s belo ženo smrtnico* 's smrtjo' (ssk); • *smrtnina* (*-e*) 'zgod. v fevdalizmu dajatev zemljiškemu gospodu od podložnikove zapuščine; umrlina: odprava smrtine' (ssk); • *smrtovnica* (*-e*) 'jur. uradni zapis podatkov o umrlem zaradi uvedbe zapuščinskega postopka: sestaviti smrtovnico' (ssk); • *smrtnik* (*-a*) 'ekspr. umrljiv

[14] Z utrwaleń regionalnych por. np. nazwy nieboszczyka, deski, na której spoczywa ciało zmarłego, grzebania i grzebiących używane na terenie wschodniej Hercegowiny: „za mrtvaca je uobičajen naziv »kosti« ili »mrtvac«. Daske koje se stavljaju umesto sanduka nazivaju »drvo« ili »dušne daske«. Pogreb nazivaju »ukop«, a učesnike »ukopnici«" (Kajmaković 1962: 154), nazwy grobu i grobowca „»grob« ili »greb« je opšti naziv za svaku raku sa krstom i grobnom humkom, dok je »grobnica« ozidan grob za jedno ili više lica", nazwy układanych dookoła grobu kamiennych płyt: „raka se sa strane oblaže neobrađenim kamenim pločama visine oko 40 cm, koje nazivaju »oklopnice«, »križnice« ili »bedrenice«" (Kajmaković 1968: 17).

[15] W pracy uwzględniono oryginalne kwalifikatory, którymi były opatrzone jednostki słownikowe, przyjmując — poza nielicznymi przypadkami cytowań — ze względu na przejrzystość skróty powszechnie stosowane w języku polskim. Zob. *Wykaz oznaczeń i skrótów*.

WWysoczanski-Umieranie.indb 18 2012-11-06 11:42:42

človek': *vsi smo smrtniki* (ssk); • *matilda je pobrala* (*vzela*) *koga* pog. ekspr. pren. 'kdo je umrl [v frazemu je glavna pomenska sestavi na matilda v pomenu ‚smrt']' (Kjs); • *matilda je* (*po*)*vohala koga* pog. ekspr.; pren. 'kdo je bil blizu smrti' (Kjs); • *kurja smrt* star., pren. 'debel človek, debeluh' (Kjs).

Uwzględnienia wymagają wyjaśnienia i powiązania etymologiczne. Przykładowo: • p. *mrzeć*, *mrę*, *marł* od XIV w. 'tracić życie, przestawać żyć, umierać, konać', dawn. XVI w. też bezpodmiotowo 'panuje mór, zaraza, epidemia', także (zwłaszcza u J. Mączyńskiego) przen. 'bardzo chcieć, pożądać czegoś' (np. *mrzeć na miłość* 'bardzo kochać', dziś *umierać z miłości*); z przedr. *umrzeć* od XIV w. (pierwotny imiesłów *umarły*, stpol. też *umerły* od XIV w. 'nieżywy, martwy'), *wymrzeć*, *zamrzeć*, *zemrzeć*; wielokr. *-mierać*, z przedr. *obumierać*, *umierać*, *wymierać*, *zamierać*. Ogsł.: czes. *mřít*, *mřu* / *mru*, ros. lud. *merét'*, *mru*, scs. *mrěti*, *mьrǫ*. Psł. **merti*, **mьrǫ* (imiesłów czasu przeszłego **mr̥tъ*) 'tracić życie, umierać', pokrewne lit. *miřti*, *mìrštu* 'umierać', łot. *miřt*, *mirstu* 'ts.', łac. *morior* 'ts.', stind. *márate* 'umiera', wszystkie z pie. **mer-* 'umierać' (Bse); • p. *duch* 'dusza, właściwości duchowe człowieka; byt osobowy niematerialny, zjawa, widmo'. Wyraz zapisany w pol. od XIV w., ogólnosłowiański, por. czes. *duch*, ros. *duch*, bułg. *duch*, sch. *dȕh*; odziedziczony z prsł. **duchъ*, a to z pie. **dhous-s*, przy czym ten morfem występował w kilku wariantach, por. **dhous-* / **deus* / **dhūs* / **dhŭs*, realizowanych w pol. w następujących postaciach *duch-* / *dusz-* / *-duś* / *dych-* / *dysz-* / *dech* / *dch-* (*tch*). Tym obocznościom tematycznym towarzyszy wielość znaczeń: 'zdolności psychiczne', 'moralna siła', 'substancja niematerialna'; w stpol. (aż do XIX w.) także w zn. 'tchnienie, dech'. […] *Duch św.*, ukształtowało się pod wpływem łac. *spiritus* (kalki grec. *pneūma*) (Dep); • p. *Dusza* (XIV w.) 'anima', 'nieśmiertelny pierwiastek w człowieku', 'świadomość', 'człowiek poddany w systemie pańszczyźnianym', 'centralna postać czego'; *duszny* (XVI w., L) 'odnoszący się do duszy', np. *raj duszny*, tzn. 'dla dusz przeznaczony' oraz 'parny, utrudniający oddychanie' (Dep)[16].

Temat z *-duś-* występuje w czasowniku *dusić* (XIV w.); psł. **dusiti* i ogólnosłowiańskie, por. np. czes. *dusiti*, ros. *duszit'*, ukr. *duszýty*, sch. *dúšusiti*; wyraz wieloznaczny — pierwotnie 'pozbawiać tchu, powodować dyszenie'. Drugą grupę wyrazów zawierających morfem w postaci *-dych-*, *-dysz-* tworzą formacje: *zdychać* (XVI w.) 'skończyć życie, skonać, paść', przy czym stpol. i współcześnie w niektórych gwarach w znaczeniu neutralnym także 'umrzeć' o ludziach, por. np. „młode nie idą za mąż, stare nie chcą zdychać" (F. Zabłocki); Pochodne od *dech* (XV w.) 'tchnienie, oddech': *zdech* (XVI w.) 'skonanie, zdechnięcie', dziś we fraz. *do zdechu* 'do śmierci'[17]; *zdechlak* (XIX w.) 'człowiek chorowity'; *zde-*

[16] Por. też • p. *łapiduch* (XX w.) 'lekarz, sanitariusz', 'karawaniarz'; • p. *duszka* (XV w.) 'dobra dusza'; • p. *poduszne* (XVI w.) 'podatek od duszy, od osoby' (Dep).

[17] Por. też • ros. książk. podn. *до последнего издыхания* 'do samego zgonu, do samej śmierci, do ostatniego momentu życia'. Powiedzenie ze starosłowiańskiego, spotyka się już je w zabytkach pisma XI w. Słowo *издыхание* — 'wydech' (BMf). Por. też ◦ czes. *bude pracovat*

WWysoczanski-Umieranie.indb 19 2012-11-06 11:42:42

chlina (XVIII w.) ‘padlina, zdechnąć’ (XVI w.), ‘skonać, umrzeć, paść’ (Dep); • p. *grabarz* od XIV w. ‘człowiek trudniący się kopaniem grobów, grzebaniem zmarłych’, stpol. też ‘kopacz’. Zapożyczenie ze śrwniem. *grabaere* (dziś niem. *Gräber*) ‘kopacz; grabarz’ (Bse).

Kolejną kwestią, związaną zwłaszcza z komunikowaniem się w języku nierodzimym, a także dotyczącą translacji międzyjęzykowych, jest — podobnie jak w przypadku słownictwa jakiegokolwiek innego zakresu — ekwiwalencja w obrębie leksyki tanatologicznej, por. np. słownikowe odpowiedniki polsko-fińskie: bratobójca *veljenmurhaaja*; bratobójstwo *veljenmurha*; chować (*grzebać*) *haudata*; chwała nieśmiertelna *kuolematon maine*; ciało (*zwłoki*) (kuollut) *ruumis*; cisza grobowa *haudanhiljaisuus*; cmentarz *hautausmaa*, *kalmisto*; na wieczne czasy *ikuisiksi ajoiksi*; grobowiec *hautapatsas*; grobowy *hauta-*; *haudan*; grób *hauta*; grób rodzinny *perhehauta*; złożyć do grobu *laskea hautaan*; kara śmierci *kuolemanrangaistus*; kościotrup *luuranko*, *luusto*; martwy *eloton*, *kuollut*, *hengetön*: martwa natura *asetelma*: *naturemorte*, *hiljaiselo*; martwy punkt *kuollut piste*, *kuolokohta*; martyrologia *marttyyrius*; śmierć męczeńska *kidutuskuolema*; *marttyyrinkuolema*; nieboszczyk, nieboszczka *vainaja*; nieśmiertelnik bot. *iäisyyskukka*; nieśmiertelność *kuolemattomuus*; nieśmiertelny *kuolematon*; ofiara śmiertelna *kuolonuhri*; powiesić (*uśmiercić*) *hirttää*; skazywać na śmierć *tuomita kuolemaan*; stracić (*wykonać wyrok śmierci*) *mestata*; *teloittaa*; śmiertelnik *kuolevainen*; zwykły śmiertelnik *tavallinen kuolevainen*; śmiertelność *kuolevaisuus*; śmiertelny *kuoleva*, *kuolevainen*; *kuolin-*; śmiertelne łoże *kuolinvuode*; śmiertelny cios *kuolinisku*; śmiertelna rana *kuolettava haava*; śmierelna trwoga *kuolemanpelko*; śmiertelne niebezpieczeństwo *hengenvaara*; śmiertelny wróg *veriviholinen*; śmierć *kuolema*; *kuolo*, *surma*; śmierć głodowa *nälkäkuolema*; śmierć naturalna *luonnollinen kuolema*; przyczyna śmierci *kuolemansyy*; doniesienie o śmierci *kuolinilmoitus*; w razie śmierci *kuolemantapauksen sattuessa*; pogarda śmierci *kuolemanhalveksiminen*; śmierć gwałtowna <tragiczna> *väkivaltainen kuolema*; pod karą śmierci *kuolemanrangaistuksen uhalla*; walka na śmierć i życie *taistelu elämästä ja kuolemasta*; uchodzić, ujść śmierci *pelastua kuolemasta*; trup (kuollut) *ruumis*; blady jak trup *kalmankalpea*; kłaść kogoś trupem *lyödä kuoliaaksi*; umierać, umrzeć *kuolla*, *heittää henkensä*; umrzeć śmiercią naturalną *kuolla luonnollinen*; umrzeć z głodu *kuolla nälkään*; umrzeć z nudów *kuolla ikävään*; umierający *kuolemaisillaan oleva*, *kuoleva*; umieralność *kuolevaisuus*, *kuolevuus*; umarły I. *kuollut*, *hengetön*, *vainaja*, II. *vainaja*; uratować od śmierci *pelastaa kuolemalta*; uśmiercać, uśmiercić *kuolettaa*, *tappaa*, *surmata*; uśmiercenie *kuolettaminen*, *tappaminen*, *surmaaminen*; zabijać się, zabić się l. (*pozbawiać się życia*) *surmata itsensä*, *tehdä itsemurha*, 2. (*znajdować śmierć*) *saada surmansa*; zabijać, zabić (*pozbawiać życia*) *tap-*

---

do posledního dechu ‘do smrti’ (c); ◦ ukr. *до останнього подиху* (*зітхання*) ‘до кінця життя, до смерті’ (fu).

WWysoczanski-Umieranie.indb 20 2012-11-06 11:42:42

paa, *surmata*, *ottaa hengiltä*, *lyödä kuoliaaksi*; kazać zabić *tapattaa*, *surmauttaa*, *otattaa hengiltä*; zadawać śmiertelny cios *antaa kuolinisku*; zagłodzić (*na śmierć*) *näännyttää nälkään*; zamarzać na śmierć *paleltua kuoliaaksi*; zginąć (*ponieść śmierć*) *kuolla*, *menehtyä*; *kaatua*; zginąć na wojnie *kaatua sodassa*; zmartwychwstały *kuolleista noussut*; *ylösnoussut*; zmartwychwstanie *kuolleista nouseminen*; *ylösnousemus* (Wf).

Już chociażby pobieżny ogląd całości materiału faktograficznego z interesującego nas tu obszaru umierania i śmierci pozwala dostrzec wiele prawidłowości. Jedną z najwyrazistszych właściwości jest zarysowywanie się kompleksów pojęciowych czy grup tematycznych uwydatniających poszczególne mniej lub bardziej spójne zespoły znaczeniowo-wyrazowe, a zarazem zakresy problemowe[18]. Dalej w celu przybliżenia tej zawartości zostaną przedstawione poglądowo tylko niektóre takie całości bez ich charakteryzowania i uszczegółowiania w tym miejscu. Przywołanie to służy jednocześnie nakreśleniu ideowej zakresowości przedmiotu szczegółowych dociekań w dalszych częściach pracy (część druga: rozdziały I–IX i część trzecia: rozdziały I–IV).

Mianowicie istotne z punktu widzenia podejmowanej w niniejszej pracy problematyki jest słownictwo, związki wyrazowe itd. obejmujące umieranie człowieka, por. np.: • p. *skon* ‘skonanie, zgon, agonia, śmierć’[19]; ▫ *skonać* ‘dokonać żywota, skończyć życie, umrzeć’; ▫ *skonanie* ‘czynność skon, zgon, śmierć’ (Kjp); • p. *śmiertelne łoże* (Kjp); • p. *ponieść śmierć* ‘zginąć, polegnąć, stracić życie’: *W katastrofie samolotu ponieśli śmierć wszyscy pasażerowie i członkowie załogi* (Dwp); • p. pot. *iść / pójść do piachu* ‘umierać, być grzebanym; także: być skazanym, przeznaczonym na śmierć’ (Dwp); • brus. *агонія* ‘перадсмяротны стан арганізма’ (tb); • rum. *deceda* ‘skonać, umrzeć’; ▫ *deces* ‘zgon, śmierć’ (Sr) itd.

[18] Przykładowo odnoszące się do: ◦ umarcia, zginięcia, wyginięcia, por. • ukr. *загинути* ‘померти, звичайно передчасно – в бою, від нещасного випадку і т. ін.’; ▫ *згинути* (rzad. *ізгинути*); ▫ *погинути*; ▫ *погибнути*; ▫ *пропасти*; ▫ *занапаститися*; ▫ pot. *угробитися* (*вгробитися*); ▫ fam. *накритися*; ▫ dial. *згибнути*; ▫ rzadk. *загибнути*; ▫ *полягти*; ▫ *лягти*; ▫ *упасти* (*впасти*); ▫ *пасти* ‘у бою’; ▫ *вигинути* ‘про всіх або багатьох’ (su); ○ zabiajnia, por. • ukr. *убити* (*вбити*) ‘позбавити життя, застосовуючи зброю, гостре знаряддя, важкий предмет тощо’; ▫ *забити*; ▫ *зарубати*; ▫ *заколоти*; ▫ *зарізати*; ▫ *застрелити* (*застрілити*); ▫ *уразити* (*вразити*); ▫ *звалити*; ▫ pot. *угробити* (*вгробити*); ▫ pot. *устрелити* (*встрелити*); ▫ pot. *укласти* (*вкласти*); ▫ pot. *покласти*; ▫ pot. *положити*; ▫ pot. *скосити*; ▫ pot. *посікти*; ▫ pot. *підтяти*; ▫ pot. *пристукнути*; ▫ pot. *прикінчити*; ▫ pot. *кінчити*; ▫ pot. *покінчити*; ▫ pot. *порішити*; ▫ pot. *рішити*; ▫ pot. *уколошкати* (*вколошкати*); ▫ *проштрикнути*; ▫ pot. *шльопнути*; ▫ dial. *укландати*; ▫ *добити*; ▫ *дорізати*; ▫ *докінчити* ‘пораненого’; ▫ *підстрелити* (*підстрілити*); ▫ *підколоти*; ▫ *підрізати* ‘завдати смертельної рани’ (su).

[19] Etymologicznie: *skon* przest. ‘śmierć, zgon, skonanie’. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *skonać* ‘skończyć życie, umrzeć’ (zob. *konać*). Niezależnym derywatem od *skonać* ‘dokonać’ było stpol. XV w. *skon* ‘rzecz przez kogoś dokonana, uczynek’, por. stczes. *skon* ‘pełnia (księżyca)’ (Bse).

WWysoczanski-Umieranie.indb 21 2012-11-06 11:42:42

W ramach takiego wymiaru ku śmierci, śmierć[20] badanie obejmie m.in. kwestie dozgonności, granicy życia i śmierci, świadomości kresu ludzkiego życia i jego nieoczekiwanego nadejścia, umierania człowieka, jego konania, końca życia, a w związku z tym językowych nominacji skonania i eksplikacji semantyczno-etymologicznych skonu, skonania, zgonu. Ujęty zostanie problem umierania śmiercią naturalną, umierania śmiercią nienaturalną, umierania wskutek czego, umierania na co, umierania jak, umierania gdzie, w jakich okolicznościach, umierania za kogo, umierania za co, czasu zejścia, oczywistości zejścia, umieralności, śmiertelności, wymierania, a także sztuki dobrego umierania oraz pozaludzkiego wymiaru umierania.

Drugą zasadniczą płaszczyznę formułuje leksyka wyrażająca sens śmierci, rozmaite powiązania ze śmiercią i wszelkie odwołania do niej, por. np.: • p. *śmierć* 1. ‘ostateczne ustanie czynności życiowych organizmu; fakt, że ktoś umarł; koniec życia, zgon; śmierć biologiczna’; 2. ‘chwila, w której człowiek umiera, przestaje żyć, rozstaje się ze światem, proces ustawania na zawsze wszystkich czynności organizmu; umieranie’; 3. ‘pozbawienie kogoś życia, odebranie sobie życia’; 4. ‘w sztuce: uosobienie śmierci, szkielet ludzki z kosą w ręku (częsty motyw malarstwa śródziemnomorskiego), w moralitecie i jasełkach: odpowiednio ucharakteryzowany aktor, odgrywający rolę śmierci; kostucha’ (Dwp)[21]; ▫ *śmierć* ‘skończenie życia, umarcie, skon, zgon, zejście (ze świata)’ (Kjp)[22]; • p. *śmiertność* ‘procent umierających z danego ogółu’; ‘życie doczesne, doczesność’; ‘groźba śmierci[23], niebezpieczeństwo życia’ (Kjp); • p. *śmiertelny* ‘bliski śmierci, stojący nad grobem, umierający’ (Kjp); • p. *stanął w obliczu śmierci* ‘zetknął się z nią oko w oko’ (Kjp); ◦ serb. *нађи се пред лицем смрти* (Żs); • *lec w grobie* ‘umrzeć, zginąć, paść, polec, śmierć ponieść’ (Kjp); • brus. *смерць* ‘спыненне жыццядзейнасці арганізма’ (tb); • brus. *смертнасць* ‘колькасць смярцей за які час’ (tb); • ukr. *живим у яму / в домовину / в могилу / в землю лягати* ‘не маючи виходу із якогось становища, бути

[20] W odniesieniu do sposobu wyróżnienia zob. *Wykaz oznaczeń i skrótów*.

[21] Różnoznaczeniowość leksemu śmierć jest właściwością powszechniejszą, por. np. • ukr. *смерть* 1. ‘śmierć, koniec życia, zgon’; 2. ‘umieranie’; 3. ‘(w sztuce) śmierć, kostucha’ (Iup).

[22] W objaśnieniu etymologicznym śmierć ujmowana jest następująco: *śmierć* ż od XIV w. (stpol. też *śmierzć* / *śmirzć* / *śmirć*) ‘skończenie, utrata życia, zgon’, stpol. także ‘śmierć uosobiona’, ‘mór, zaraza’. Ogsł.: czes. *smrt*, ros. *smert'*, scs. *sъmrъtь*. Psł. **sъm̥ŕtь* ż. ‘śmierć’, zapewne archaiczne złożenie, z pierwszym członem **sъ-* z pie. **sŭ-* ‘dobry’ (zob. *zdrowy*), człon drugi pie. **m̥ŕtĭ-* ‘śmierć’ (por. w tym znaczeniu lit. *mirtìs*, łot. *mirte* / *mirte* / *mìrte*, łac. *mors*, *mortis*, awest. *mərətay-*), od pie. pierwiastka **mer-* ‘umrzeć’ (zob. *mrzeć*). Pierwotne znaczenie zatem ‘dobra śmierć’ > ‘śmierć naturalna’ (w przeciwstawieniu do śmierci nagłej, gwałtownej). Mniej jest prawdopodobne, by **sъm̥ŕtь* była derywatem od psł. czas. przedrostkowego **sъ-merti* ‘umrzeć’, p. *zemrzeć*, gdyż wzorem dla postaci z przyr. **-tь* musiałby być psł. rzecz. *†m̥ŕtь* (< pie. **m̥ŕtĭ-*), który nie jest w słow. poświadczony samodzielnie. – Od tego śmiertelny (→ *śmiertelnik*, *śmiertelność*), *nieśmiertelny*; *uśmiercić*; od wyrażeń przyimkowych *pośmiertny*, *przedśmiertny* (Bse).

[23] Por. • ros. *угроза смерти* (DM).

WWysoczanski-Umieranie.indb 22 2012-11-06 11:42:42

у відчаї; помирати, гинути' (su); ◦ ros. podn. *лечь в могилу* (Prd); ◦ niem. *ins Grab sinken* (Prd) itd.

Wskazany zakres śmierć, nieżycie wyznacza rozpatrywanie między innymi kwestii dośmiertności, realności śmierci człowieka, rodzajów śmierci, miejsca śmierci, śmierci pozornej, pozaludzkiego wymiaru śmierci — tu śmierć istot żywych oraz śmierć idei i rzeczy, a także przedstawienia i utrwalenia śmierci w twórczości, np. artystycznej, ukazania postaci i przejawów śmierci, wskazania na atrybuty śmierci. Uwydatniony zostanie zwłaszcza frazeologiczno-paremiologiczny obraz śmierci[24].

W analizowanym korpusie materiałowym występują m.in. takie pojęcia, jak • *Mater Dolorosa*, z łac. Matka Bolesna, wyobrażenie NMP cierpiącej u stóp krzyża; • p. *Gorzkie żale*, kat. — nabożeństwo poświęcone rozważaniu Męki i Śmierci Pańskiej; • brus. *жалоба* 1. 'смутак з прычыны чыёй-н. смерці'; 2. 'чорнае адзенне, павязка, вуаль як сімвол смутку' (tb); • mac. *црнина* 'црна обека што се носи во знак на жалост' (mj) itd.

Ściśle ze śmiercią złączone jest przeżywanie jej, czas żałoby. Wśród bez mała dwudziestu tysięcy wyekscerpowanych i zamieszczonych w niniejszej pracy jednostek znajdujemy utrwaloną w polszczyźnie na przykład następującą konstatację: • p. *śmierć mnie nie straszy* 'nie jest mi straszną' (Kjp). Takie i podobne spostrzeżenia, których jest wiele, rodzą pytania o to, jaki jest nasz stosunek do śmierci w ogóle, do śmierci kogoś nieznanego bądź bliskiego, także do śmierci własnej, czy i jak o niej mówimy, czy jesteśmy z nią pogodzeni, czy paraliżuje nas już sama myśl o niej? Tak zwana uśredniona odpowiedź na te i inne jeszcze pytania, odnosząca się do przeciętnego człowieka naszego stechnicyzowanego i w wielu obszarach zdehumanizowanego kręgu cywilizacyjnego, brzmi m.in. następująco: „Używamy eufemizmów, staramy się, by zmarli wyglądali jak pogrążeni w śnie, wysyłamy dzieci, żeby je uchronić od niepokoju i zamętu w domu — jeśli chory jest na tyle szczęśliwy, że może umrzeć w domu; nie pozwalamy dzieciom odwiedzać umierających rodziców w szpitalach, prowadzimy długie i zaciekłe dyskusje na temat, czy pacjentowi należy powiedzieć prawdę — problem rzad-

[24] Por. np. przysłowia: • p. *Śmierć nie o czapkę puszcza, ani o suknią, ale o ludzie* (*puszcza* 'rzuca kości, gra'); ▫ *I uciekającemu śmierć drogę zajdzie*; ▫ *Cóż na tem choć z marmuru, kto w grobie zalęże, gdy jak grafa tak chłopa śmierć równo dosięże*; ▫ *Jakim kogo fortuna opuszyła pierzem, jednako śmierć oskubie pawia z nietoperzem*; ▫ *Komu się umrzeć nie chce, żadna śmierć nie będzie mu do smaku*; ▫ *Komu śmierć obiecana, umrze i na piecu*; ▫ *Kto się śmierci boi, temu ona zawsze w oczach stoi*; ▫ *Niech sobie o śmierć nikt głowy nie suszy, co ma być krukom, ryba ani ruszy*; ▫ *Nie pomogą złote purpury, kiedy śmierć weźmie w swoje pazury*; ▫ *Śmierć nie zna złota, ni drogiej purpury, mknie po jednemu, niby z kojca kury*; ▫ *Śmierć jak gbur kosą trawę, młodych, starych wali*; ▫ *Śmierć z przygodą społem chodzą, wyroki za sobą wodzą*; ▫ *Ten godzien od śmierci chłosty, który wielu znajom wiera, sobie nieznajom umiera* (Kpp); ▫ *Kto sobie śmierć odważy, ten sobie nic nie waży* (Ak).

WWysoczanski-Umieranie.indb 23 2012-11-06 11:42:43

ko spotykany, kiedy umierający pozostaje pod opieką rodzinnego lekarza, który prowadzi go od narodzin aż do śmierci i który zna zalety i wady wszystkich osób należących do rodziny. Sądzę, że wiele jest powodów, dla których nie chcemy podejść do śmierci spokojnie. Jedną z ważniejszych przyczyn jest fakt, że śmierć teraz stała się pod wieloma względami znacznie bardziej przerażająca, zwłaszcza bardziej samotna, zmechanizowana i zdehumanizowana; czasem nawet z punktu widzenia medycznego trudno określić, kiedy nastąpiła. Umieranie stało się samotne i anonimowe, ponieważ chory często zostaje wyrwany ze swego przyjaznego otoczenia i śpiesznie zawieziony do szpitala" (Kübler-Ross 1979: 16–17).

Nakreślony wymiar wobec śmierci dotyka najogólniej postaw wobec śmierci. Z jednej strony na przykład znanych praktyk zaklinania się na śmierć, życzenia komuś śmierci, przyzwalania na czyjąś śmierć, ale też — odwrotnie — niedopuszczania do czyjejś śmierci itd. Z drugiej zaś strony jest to sfera przeżywania śmierci, uświadamiania sobie czyjejś śmierci, żałoby, m.in. zwyczajów i praktyk żałobnych, przejawów i czasu żałoby, współbycia w żałobie, żałobnych słów, obchodzenia uroczystości żałobnych.

Ciemną stroną — jeśli można tak się wyrazić — ludzkiego „bycia wobec bliźniego" jest zabijanie drugiego człowieka. Zabijanie rozciąga się naturalnie na samego siebie, a także poza sferę człowieka — na inne istoty żywe. Korpus jednostek języka w tym względzie jest nieporównywalnie zasobniejszy niż inne zbiory. Mamy tu przykładowo: • p. *śmiertelny* 'śmierć powodujący, śmiercionośny, zabójczy' (Kjp); • p. *umorzyć*, *umarzać* 'morząc uśmiercić, zabić (szczególnie powolnie), zgładzić, stracić, znękać na śmierć, zamordować, umęczyć' (Kjp); • p. *uśmiercić* 'pozbawić kogoś, coś (zwierzę, roślinę) życia, doprowadzić do czyjejś śmierci' (Zp); • p. *zabić* 'biciem uśmiercić; zatłuc, ubić, utłuc'; 'zadać śmierć, odebrać życie, zgładzić' (Kjp); • p. *masakra* 'makabryczny mord; zadawanie ran, ciosów, śmierci (zwykle większej liczbie ludzi lub zwierząt) w sposób krwawy, przerażający, bestialski, okrutny; także: nieumyślne powodowanie u kogoś poważnych, często śmiertelnych obrażeń; rzeź' (Dwp); • p. *morderstwo* 'przestępstwo polegające na pozbawieniu kogoś życia; zabójstwo, mord' (Dwp); • p. *bezgłowie* 'pozbawienie głowy, zagłada, zguba, zatrata, śmierć' (Kjp); • p. *rozpostrzeć* od XV w. 'rozciągnąć, rozesłać, rozpiąć, rozłożyć', stpol. rozpostrzeć / *rozprostrzeć* też 'wyciągnąć (ręce)', 'powalić, położyć trupem' (Bse); • p. *morderca* 'ten, kto zamordował drugiego człowieka, dopuścił się morderstwa' (Dwp); • p. *palnąć / strzelić sobie w łeb* 'popełnić samobójstwo' (Dwp); ▫ *popełnić samobójstwo* (Dwp); • słow. *оукротитєль* 'uśmierżyciel' (ssp); • cs *скверноубийство* 'bezprawny, ohydny mord, zabójstwo' (Zc); • cs *скверноубийца* 'bezprawny, ohydny zabójca' (Zc); ▫ *скверноубийственный* 'człowiek, który popełnił bezprawne, ohydne zabójstwo, mord' (Zc); • brus. *смертаносны* 'які пазбаўляе жыцця, выклікае смерць' (tb); • brus. *мярцвіць* 'пазбаўляць жыцця, губіць' (tb); • brus. *смяротнік* 'чалавек, які асужданы на смерць, прыгавораны да пакарання смерцю' (tb); ▫ *смертнік* 'той, хто асужданы на смерць' (tb);

WWysoczanski-Umieranie.indb 24 2012-11-06 11:42:43

▫ *смертніца* (tb); ◦ ukr. *убивство*; ▫ *смертовбивство* ‘те саме, що убивство’; ▫ *смертовбивчий* (Bgu) itd.

Oglądowi i analizie wymiaru uśmiercania, zabijania zostaną poddane między innymi zagadnienie zabijania, odbierania życia, ukazania zabijanych, celów i motywów zabijania, okoliczności i miejsc zabijania, sposobów zabijania, przedstawienia zabijających, wskazania na wolę, pragnienie zabicia, zabijania, przyczynianie się do śmierci, zadania śmierci, pozbawienia życia, świadomość zabijania, okrucieństwo zabijania. Poruszony zostanie problem uśmiercania, mordowania, tu — obrazu mordowanych, celu i motywu mordowania, okoliczności i miejsca mordowania oraz mordujących, woli, pragnienia mordowania, świadomości mordowania, okrucieństwa mordowania, a także sposobów zadania człowiekowi śmierci, zadającego człowiekowi śmierć, zamierzonego przyspieszenia śmierci, nieumyślnego spowodowania czyjejś śmierci, przewidywalnego spowodowania czyjejś śmierci oraz pozaludzkiego wymiaru uśmiercania. W tym kręgu problemowym mieści się wykonywanie kary śmierci, zwłaszcza w odniesieniu do przyrządów do wykonywania kary śmierci, wykonawców kary śmierci. Odrębnie zostanie ukazane masowe i zbiorowe zabijanie, m.in. sposoby masowego zabijania. Przedmiotem rozważań będzie problematyka powszechnego unicestwienia. Zobrazowane zostanie zagadnienie męczeństwa — zabijania za wiarę, sprawiedliwość i prawdę — poprzez obraz poddanych na nie męczenników i sposobów zamęczania.

Osobno będzie rozpatrzone samouśmiercanie, tj. czyn samobójczy, zadawanie sobie śmierci, odebranie sobie życia, zabicie siebie, samozniszczenie. Do bardziej szczegółowych aspektów tego oglądu wybrane będą między innymi zadający sobie śmierć, przyczyny, motywy i okoliczności odebrania sobie życia, wola, pragnienie odebrania sobie życia, dążenie do zadania sobie śmierci, determinizm samobójstwa, próby samobójcze, udawanie samobójstwa, zabijający siebie, samobójstwa zbiorowe, rozmiar samobójstw, sposoby samouśmiercenia, rozpoznanie samobójstwa, ocena samobójstwa, pozaludzkie wymiary samounicestwienia.

W wymiarze śmierci zadanej zostanie poruszony problem nakazu niezabijania — innych i siebie — potępienia zabijania, winy i kary za zabijanie, zła i grzechu zabijania.

Różnorodna zakresowo jest płaszczyzna martwości człowieka, por. np.: • p. *zmarlina* ‘ciało zmarłego, trup, zwłoki’ (Kjp); • p. *martwica* ‘nieboszczyk, trup; mara, zmora, larwa, upiór, cień nieboszczyka, duch, straszydło, widziadło, widmo’ (Kjp); • p. *zwłoki* ‘(umarłego) ciało bez duszy’ (Ojp); • p. *zwłoki ofiar katastrofy* (Żs); ◦ serb. *посмртни остаци / тела жртава катастрофе* (Żs); • p. *sekcja* ‘otwieranie różnych części ciała organicznego (człowieka, zwierzęcia, rośliny), dla poznania, anatomii, przyczyn i siedliska chorób oraz przyczyn śmierci’ (Kjp); • p. *śmiertelna koszula* ‘kładziona na nieboszczyków a. delikwentów traconych’ (Kjp); • p. *nekroza* 1. anat. ‘miejscowe obumarcie tkanek żywego ustroju, obejmujące niekiedy cały narząd; martwica’; 2. biol. ‘obumarcie

WWysoczanski-Umieranie.indb 25 2012-11-06 11:42:43

jakiejś części organizmu roślinnego nieprowadzące do jego śmierci' (Dwp)[25]; ◦ serb. biol. med. *некроза* (Żs); ◦ fr. med. *nécrose* 'obumarcie tkanki, nekroza' (KKf); • brus. *мярцвяк* 'мёртвы чалавек; нябожчык' (tb); ▫ *нябожчык* 'мёртвы чалавек, мярцвяк' (tb); ▫ *труп* 'мёртвае цела чалавека або жывёлы' (tb); • rum. *adormit* 'zmarły; dosł. śpiący, uśpiony; senny, ospały' (Sr); • rum. *defunct* 'zmarły, nieboszczyk' (Sr); • rum. *mort* I. 'umarły, martwy; zdechły; padły (o zwierzętach); śnięty (o rybach)'; II. 'zmarły, nieboszczyk' (Sr) itd.

W wymiarze po śmierci wśród istotnych zagadnień, m.in. pośmiertności, jej istoty, ważna jest sfera człowieka nieżyjącego, tj. umarłych, nieżyjących oraz zwłok człowieka, w szczególności odniesienia do nich.

Kolejny rozbudowany kompleks tworzy słownictwo, wyrażenia, zwroty językowe i inne jednostki, zwłaszcza zleksykalizowane, ukazujące przedpogrzebowość, pogrzeb i czas bezpośredni po nim, por. tu np.: • p. *pogrzeb* 'obrzęd towarzyszący chowaniu zmarłego'; 'kondukt żałobny' (B); • ros. *гроб* — brus. *труна, дамавіна*; (конец, смерть) *магіла*; *смерць* (Grb); • psł. **domovina*; ▫ ukr. *домовина* ''trumna, grobowiec''[26]; ▫ bułg. *дамавина* ''trumna''; ▫ ros. dial. (powszechne) *домовина* ''trumna'', dial. (swierdłowskie) *домовина* ''wzniesienie, zbudowanie z bierwion w kształcie trumny nad mogiłą'' (Tes); • p. *śmiertelna trumna, deska* (Kjp); • p. *jama* przen. 'śmierć, grób, potępienie' (Msp); • psł. **dolъ*; ◦ p. *dół*, *dołu* ''jama'', ''mogiła', 'nizina''; ▫ ros. *дол* (płd., zach.) ''jama, rów, mogiła''; ▫ brus. dial. *дол* ''mogiła'' (Tes); • p. pot. *rydel* 'śmierć, grobowa deska, mogiła' (Kjp); • brus. *пахаванне* 'абрад закопвання нябожчыка ў зямлю або абрад крэмацыі; месца, дзе пахаваны хто-н.' (tb); • brus. *труна* 'спецыяльная скрынка, у якой хаваюць памёршага' (tb); ▫ *дамавіна* 'спецыальная доўгая скрыня з дошак, у якую кладуць нябожчыка; труна' (tb); • brus. *трунар* 'майстар, які робіць труны' (tb); • *трупярня* 'памяшканне для трупаў, морг' (tb); • brus. *катафалк* 1. 'пахавальная калясніца'; 2. 'высокая падстаўка для труны' (tb); • brus. *магіла* 'яма для пахавання памерлых, а таксама насып на месцы пахавання' (tb); • brus. *магільшчык* 'рабочы, які капае і засыпае магілу' (tb) itd.

---

[25] Por. też • p. *nekrotyczny* (Żs); ◦ serb. biol. med. *некротичан* (Żs); • p. *zmiany nekrotyczne w rogówce oka* (Żs); ◦ serb. *некротичне промене у рожњачи ока* (Żs).

[26] Por. też • r. *гроб* — ukr. *труна*, *домовина* (Gru); • ukr. *домовина* — synonimy: *труна*, *гріб* (*гроб*), *трумна* діал., *деревище* діал.; ▫ *домовина* — synonimy: *могила* 'заглиблення в землі, в яке ховають тіло покійного; місце похорону й насип на ньому'; *гріб* (*гроб*), *розм*; *яма*, *діл діал.* 'заглиблення в землі для похорону'; *поховання* 'місце похорону'; *гробок*, *гробик* 'насипаний горбик землі на місце, де поховано померлого'; *кургáн* 'високий насип на місці давнього поховання'; *гробниця*, *склеп*, *крипта*, *гробовище* 'спеціальна споруда, де ховають тіло померлого'; *майдан спец.* 'стародавнє місце похорону' (su). W odniesieniu do omawianej nazwy por. też następujące jednostki frazeologiczne: • ukr. *класти* (*вкладати*) / *покласти* (*вкласти*) *в домовину* (*у могилу і т. ін.*) *кого* 'ховати, хоронити (померлого)' (su); • ros. *На чужбине словно в домовине* (Ap); ▫ *На чужбине, словно в домовине, — и одиноко, и немо* (Spp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 26 2012-11-06 11:42:43

Z ważniejszych zagadnień zostaną podjęte między innymi te, które są związane z czynnościami i zdarzeniami pośmiertnymi: czynnościami dokonywanymi na zwłokach ludzkich, obwieszczeniem o zgonie, formami postępowania ze zwłokami, dalej — związanymi z obrzędami i posługami funeralnymi, tj. pogrzebem, zwłaszcza jego formami, organizacją i przebiegiem ceremonii pogrzebu, a także związanymi ze świadczeniami i kosztami pogrzebowymi, kosztami cmentarnymi, stypą itd., por. • p. *grobownictwo* ‘całokształt czynności i umiejętności związanych z grzebaniem zmarłych, budowaniem nagrobków i grobowców’ (Zp). Naświetlone zostaną sprawy związane z szeroko rozumianymi rzeczami po zmarłych oraz korzyściami po nich. Ważką kwestią w związku z czyimś odejściem jest pozostawienie innych, zwłaszcza najbliższych.

Cmentarz jako miejsce pochówku zmarłych ukazuje bogaty materiał językowy, por. np.: • p. *miejsce wiecznego spoczynku* ‘mogiła, grób’ (Kjp); ▫ *miejsce wiecznego / wiekuistego odpoczynku* ‘cmentarz, grób’ (Sfp); • p. *grobowiec* ‘grób okazały, mogiła, kopiec nagrobny; pomnik, nagrobek, kamień grobowy, mauzoleum, sarkofag’ (Kjp); • p. *kamień* ‘grób, grobowiec, płyta grobowa, nagrobek, głaz zamykający grób’ (Msp); ◦ serb. *гробница*; ▫ *гроб*; ▫ *надгробни споменик* (Żs); ▫ *одмориште*; ▫ *боравиште* ‘гроб’ (Żs); • cs *усыпальница, усыпальня* (gr. *koimetérion*) ‘ogólnie: grobowiec; w klasztorach: cmentarz’ (Zc).

Przedmiotem rozpatrywania w wymiarze pozgonność, pośmiertne znajdywanie się ciała ludzkiego będzie między innymi miejsce złożenia i spoczynku szczątków doczesnych, nazwy związane z grobem, stanowiska sepulkralne, teren przeznaczony do grzebania, a także problem dbałości o miejsce ziemskiego spoczynku doczesnych szczątków ludzkich oraz bezczeszczenia tych miejsc.

Ważną sferą ze względu na język jako tworzywo są napisy nagrobne. Epigraf — „napis utrwalony w materiale trwałym na pomniku, rzeźbie, nagrobku; pod pojęciem poezji epigraficznej rozumiemy tu wiersze utrwalone w postaci epigrafów, a zatem nie teksty drukowane, lecz wiersze położone na owych pomnikach, grobowcach itp.” (Kolbuszewski 1996b: 11) — i inne formy będą obiektami dalszych dociekań.

Rejestracja językowa obejmuje światy i istoty pozagrobowe, por. np. • psł. **navь* / **navьjь* / **navьja* / **navьje*; ◦ cs *навь νεκρός*; *mortuus*; ◦ bułg. *нави* ‘′złe duchy, np. wile, samowile, zgodnie z poglądami jednych — trzy siostry, według niektórych — siedem, a zdaniem innych — dwanaście; męczą one rodzące, gdy kobiety zaczynają rodzić, a potem dopóki karmią piersią, ssą ich mleko, rzucają się na nie, duszą, zamęczają je, doprowadzając do utraty świadomości; niekiedy rodząca umiera w ciężkich mękach. Te złe duchy mieszkają za morzem. Żeby uchronić przed nimi rodzącą, zamawia się różnymi sposobami, przegania siekierą; przeprowadza rodzącą przez zielony wianek; kładzie się w skorupkę dziegieć, cebulę i trzy utłuczone węgielki, maże się rodzącą tą mieszaniną trzy razy i odczynia

WWysoczanski-Umieranie.indb 27 2012-11-06 11:42:43

(zaklinając słownie)''; ▫ bułg. dial. *нави* ''demoniczne istoty: trzy kobiety, które powodują u rodzących utratę świadomości lub śmierć; duchy zmarłych nieochrzczonych niemowląt''; ▫ bułg. *нави* ''duchy zmarłych dzieci nieochrzczonych (wierzy się, że one pod postacią ptaszków bez opierzenia, gołe, latają w deszczowe dni i wydają szczególny wysoki dźwięk)''; ◦ mac. *нави* mit. ''złe duchy (12 czarownic ssących mleko u rodzących)''; ◦ sch. *nav* ''mortuus, nieboszczyk, zmarły''; ◦ słowen. *nâv* ''zgodnie z wierzeniami pogańskimi — dusza zmarłego''; ◦ stczes. *náv*, *náva* ''mogiła, zaświaty, piekło''; ▫ *náv* ''świat pozagrobowy, królestwo zmarłych, piekło''; ▫ *náv* ''zaświaty, mogiła''; ◦ czes. przest. *náv*, *náva*, *nava* ''świat pozagrobowy, zaświaty''; ▫ *nav* ''mogiła'' (niektórzy z uwagą, że u starożytnych Czechów *nav* oznaczało ''miejsce przebywania, zamieszkiwania dobrych dusz''; ▫ *nav* ''mogiła, piekło''; ◦ słowac. *náva* rzadk. ''świat pozagrobowy''; ▫ *nava* ''miejsce przebywania dobrych dusz''; ◦ strus. *навь* ''nieboszczyk, zmarły, funus, trup, cadaver'', *νεκρός*; *навь* ''nieboszczyk'', ▫ *навь* (*навъ*), *навье* ''nieboszczyk, umarły (według wyobrażeń związanych z kultem zmarłych, zdolny strzec żywych, pomagać im''; ▫ *навь* ''nieboszczyk''; ◦ ros. przest. reg. *навь* ''zmarły powstały z mogiły, mieszkaniec świata pozagrobowego''; przest. (południowe, orłowskie, kałuskie) *навь* ''nieboszczyk, zmarły''[27]; ◦ sch. *navje* ''hades, tartarus, królestwo zmarłych''; dial. *навие* ''zgodnie z wierzeniami jakieś istoty demoniczne, które nocami piją krew jeszcze nieochrzczonych niemowląt i ssą mleko mamek (karmiących matek) i owiec''; ◦ słowen. *nâvje* ''(w bajkach) dusze nieochrzczonych dzieci''; ▫ *návje* ''nekropolia''; ▫ *navje* ''królestwo śmierci, które przedstawiano sobie leżącym z tamtej strony morza''. Jest to *raj*, *nav* (lub *navje*) oddzielony od ziemskiego zamieszkania ludzi „wielką" wodą. Jeśli ktoś chciał dostać się tam, musiał przepłynąć rzekę, niebieskie morze bądź przejść po moście-tęczy (Drodze Mlecznej). W języku rosyjskim *nav* oznacza umarłego, szczególnie jego szkielet, w czeskim — pozagrobowy świat cieni, raj — ciepły kraj, gdzie zimują ptaki, **navь* jest rozpatrywane w związku z **naviti* (stczes. *naviti* (*se*) ''męczyć (się)'',

[27] Należy przy tym zauważyć, że w mitologii wielu ludów pływanie na statku trwale wiąże się z przecięciem najgroźniejszej dla człowieka granicy — granicy życia i śmierci. Nasi słowiańscy przodkowie mieli w szczególności obyczaj grzebania zmarłych w łodziach i spuszczania ich z prądem rzeki. Według ich wyobrażeń w takich pogrzebowych łodziach płynęli oni do królestwa martwych. Bóstwo śmierci u dawnych Słowian nazywało się *Навь* (por. pozostałe w ludowej mowie połączenie *nawia kostka*, którą przesądnie uważa się za praprzyczynę śmierci, przy czym ona jakoby pozostaje nieskazitelna w rozkładającym się trupie). Bóstwo to porównywano z rzymskim bogiem Plutonem, i nie bez podstaw, ten ostatni, jak też starogrecki Aid, był bowiem władcą podziemnego świata i królestwa martwych. W języku starorosyjskim słowa *Навь*, *Нав* и *Навье* oznaczały także nieboszczyków, którzy, zgodnie z kultem zmarłych przodków, byli zdolni strzec żywych i pomagać im, a czasem na odwrót — wywoływać zgon. Poświadczają to opisy w *Powieści lat minionych* (*Повести временных лет*), o tym zdarzeniu mówi się też w *Latopisie Radziwiłłowskim* (*Радзивилловской летописи*) pod datą 1092 rok (zob. Мокиенко 1990: 104–105).

WWysoczanski-Umieranie.indb 28 2012-11-06 11:42:43

czes. *u-naviti* ''męczyć, osłabiać'', ros. dial. *о-навиться* ''zmęczyć się, osłabnąć, opaść z sił'', *о-нава* ''słabość, zmęczenie'') (Tes)[28].

W obrębie wymiaru zza grobu zostanie rozpatrzona m.in. problematyka pogrobowości, kontaktowania się ze zmarłymi, przyzywania duchów zmarłych, przybywania zmarłych.

Język poświadcza to, co „ma się stać", to, „co czeka człowieka", to, co ma być na zawsze, co jest wieczne, por. np. • p. przen. *ostatni, wieczny spoczynek* 'pokój wieczny, wieczne odpoczywanie, stan człowieka po śmierci' (Kjp); ▫ *pośmiertny spoczynek* (Sfp); • p. *wiekuisty* '(w języku religijnym) który istnieje, trwa przez wieki, wieczny, nieśmiertelny, nieskończony, wieczysty, wiecznotrwały' (Kjp); • p. *światłość wiekuista, światłość niebieska* 'szczęście wieczne w życiu pozagrobowym, królestwo niebieskie' (Kjp); • cs *Царствие Небесное* 'wieczna szczęśliwość' (Zc); • cs *Царствие Божие* 'królestwo Boże: życie wieczne lub królestwo chwały' (Zc); ◦ czes. *věčný život* 'trvalá existence duše posmrti' (c); • p. *wiekopomny* 'pamiętny na zawsze, pamiętny, nieśmiertelny (sławą), słynny, sławny, niepożytej sławy, niewygasły w pamięci' (Kjp); • głuż. *njehinity* 'wiekuisty, wiekopomny, nieśmiertelny' (Zg); • chorw. *neumrli* 'koji vječno traje, čije je djelo živo i nakon smrti ili nestanka' (Arh) itd.

W wymiarze ku życiu, śmierć i życie, życie wypadnie rozważyć takie problemy, jak: ożywienie do życia, ożywienie do życia wiecznego, reinkarnacja, magiczne przywrócenie do życia, wskrzeszenie, zmartwychwstanie umarłych, nieśmiertelność, niepodleganie śmierci, dusza nieśmiertelna, wiecznotrwałość, przeznaczenie, predestynacja, osądzenie, Sąd Ostateczny, Sąd Boży, a także: życie w przyszłym świecie, czyściec, piekło, niebo, życie bez końca, życie wieczne, por. • cs *сооживлѧти*, *сооживити* 'ożywiać lub wskrzeszać razem z innymi' (Zc); • p. *sąd szczegółowy po śmierci człowieka i ostateczny* (Kjp); • p. *sądny dzień* 'dzień sądu ostatecznego, ostatni dzień świata' (Kjp)[29]; • p. *piekło* I. 1. 'w religii chrześcijańskiej: miejsce wiecznych cierpień dla zbuntowanych aniołów i dusz ludzi zmarłych w stanie grzechu śmiertelnego';

[28] W odniesieniu do powyższego z niesłowiańskich odpowiedniości przywodzi się: łot. *nâve* ''śmierć''; lit. *nõve* ''cierpliwość; śmierć'', *novis* ''męka, męczarnia''; stprus. *nowis* ''korpus, pień''; goc. *naus* ''nieboszczyk, zmarły''; stisl. *nár* ''nieboszczyk, trup''; stirl. *nūna* ''głód'', dalej goc. *nauþs* ''bieda, nędza, niedostatek, ucisk''; stwniem. *nôt* ''potrzeba, nędza, niedostatek'', toch. A *nut*, B *naut* ''zginąć, ulec zagładzie'' (Tes).

[29] Por. też • *dzień Pański* — ta apokaliptyczna kategoria wskazuje na „fakt, że chodzi tam o »dzień«, a nie o »noc« doprowadza Moltmana do stwierdzenia, że nie może tu być mowy o »zmierzchu świata«, o jego zapadnięciu się w nicość i mroku nocy bez Boga, ale raczej o dniu nowego stworzenia, w którym czas się skończy i wypełni w wiecznej wiośnie nowego stworzenia, która w orędziu biblijnym została obiecana jako szabat całego świata. W tej obietnicy zakorzeniona jest chrześcijańska nadzieja, oczekująca w końcu nowego początku. I podobnie jak Dietrich Bonhoeffer, który idąc na miejsce kaźni w obozie koncentracyjnym Flossenbürg, pożegnał się ze współwięźniami słowami: »To jest koniec — ale dla mnie to początek życia«, tak też koniec świata jest tylko widoczną dla nas stroną początku nowego, Bożego świata" (Koch 2000: 99).

WWysoczanski-Umieranie.indb 29 2012-11-06 11:42:43

2. ‘kara potępienia polegająca na wiecznym odrzuceniu duszy przez Pana Boga’; *piekło* II. 1. ‘w wielu religiach: miejsce odbywania wiecznej kary po śmierci za grzechy popełnione w życiu ziemskim’; 2. zwykle w lp ‘szczególnie intensywne, długotrwałe cierpienie psychiczne)’[30]; • p. *zbawienie* ‘stan zbawionego, żywot wieczny po śmierci’ (Kjp); • p. *nieśmiertelny* ‘niepowodujący śmierci’; ‘niepodlegający śmierci, nieumierający, wiecznie żyjący’[31]: ▫ *Dusza nieśmiertelna*; przen. ‘trwały, wieczny, wiecznotrwały’ (Kjp); • p. *eschatologia* ‘dział teologii i egzegezy biblijnej traktującej o losie pośmiertnym człowieka i końcu świata’ (gr.) (Dwp)[32]; • p. *zagadnienie eschatologiczne* (Dwp).

U początku podejmowanej analizy — jak nadmieniono — stanie wymiar życie i śmierć; dociekania zamknie wymiar życie[33].

„Tak jak cierpienie jest wpisane w kondycję ludzką, tak i śmierć przez swą nieuchronność i powszechność jest wpisana w historię świata i człowieka[34]. Śmierć jest naturalnym elementem ludzkiego bytu, a świadomość śmierci wciąż towarzyszy człowiekowi. Kwestia śmierci jest chyba jednym z najbardziej fundamentalnych problemów człowieka. Od sposobu, w jaki człowiek sam dla siebie rozwiąże ten problem, będzie zależeć ujęcie swego życia jako sensownego albo też jako pozbawionego sensu. Decydujące jest tu traktowanie śmierci albo jako końca wszystkiego, albo też końca jednego okresu, a początku drugiego okresu bytowania ludzkiego” (Świrydowicz 1997: 171).

„Zmieniają się niewątpliwie na naszych oczach warunki życia i umierania, a także grzebania zmarłych” (Balter 2010: 127).

Współcześnie „człowiek wzdryga się przed śmiercią. Człowiek lęka się śmierci. Człowiek broni się przed śmiercią. I społeczeństwo stara się obronić człowieka

---

[30] Por. też • cs *аd*, gr. *ádes*, hebr. *scheol* — ‘miejsce pozbawione światła’: 1. ‘grób, mogiła’ (Rdz 44: 29; Ez 32: 27); 2. ‘piekło, piekła’ (Łk 16: 23); 3. ‘same męki, upodobnione ze względu na swą ostrość do mąk piekielnych’ (Ps 114: 3); 4. ‘śmierć’ (Mch 6: 3; Jon 2: 3); 5. ‘milczenie’ (Ps 93: 17); 6. ‘miejsce pobytu dusz osób zmarłych pod władzą szatana’ (Ps 15: 10); 7. ‘stan duchów, odtrąconych przez grzech od oglądania Boga’ (Jud 1: 6); *Кромешный* — ‘istne piekło’ (Zc).

[31] Por. też • p. *uchować się* ‘utrzymać się przy życiu chowając się, nie umrzeć, nie paść, urosnąć, wyhodować się’ (Kjp).

[32] Należy tu dodać, że „powszechnie dziś stosowane określenie *eschatologia* na oznaczenie owej dziedziny teologii, która zajmuje się nauką o rzeczach ostatecznych — czy może lepiej: o rzeczywistości ostatecznej — pojawiła się w historii stosunkowo dość późno” (Zaremba 1980: 23).

[33] W odniesieniu do ujęcia istoty wyrażonego tu naszego przesłania por. metodologiczne wskazanie do ukazania idei zmartwychwstania w obrządkach i obrzędach pogrzebowych: „musimy wznieść od antropologii śmierci do teologii śmierci. Od biologicznej, klinicznej, »materialistycznej«, egzystencjalnej, humanistycznej wizji śmierci (w jakimś sensie od cywilizacji śmierci) powinniśmy dojść do duchowej, religijnej, teologicznej czy wreszcie chrześcijańskiej wizji śmierci […] i w chrześcijańskiej wizji śmierci ukazać jej paschalny charakter, czyli przejść od »bycia ku śmierci« (M. Heidegger) do bycia ku zmartwychwstaniu (*Pismo św.* — *Nowy Testament*) […] tak właśnie chrześcijaństwo widzi i rozumie śmierć” (Labudda 1997: 219).

[34] Mianowicie „zjawisko śmierci jest uniwersalne i zachodzi w całym wszechświecie” (Zięba 1980: 348).

WWysoczanski-Umieranie.indb 30 2012-11-06 11:42:43

przed śmiercią. Postęp, który z takim trudem, z użyciem tylu energii i nakładów został wypracowany przez pokolenia ludzkie, zawiera jednak w swym całokształcie potężny współczynnik śmierci. Kryje w sobie gigantyczny wręcz potencjał śmierci. Czyż trzeba to udowadniać w społeczeństwie, które jest świadome, jakie możliwości zniszczenia tkwią we współczesnych atomowych arsenałach militarnych? […] Ten lęk jest uzasadniony. Nie tylko istnieją nieznane przedtem możliwości niszczenia i zabijania, ale już dzisiaj ludzie nagminnie zabijają ludzi! Zabijają na ulicach miast, w mieszkaniach, w urzędach, w uczelniach. Ludzie uzbrojeni w nowoczesną broń zabijają bezbronnych, niewinnych. Wypadki takie zawsze się zdarzały. Ale dziś to stało się systemem. Jeśli ludzie twierdzą, że trzeba zabijać innych ludzi w tym celu, ażeby zmienić i ulepszyć człowieka i społeczeństwo, to musimy pytać, czy — wraz z owym gigantycznym postępem materialnym, który jest udziałem naszej epoki, nie doszliśmy równocześnie do przekreślenia właśnie człowieka jako wartości podstawowej i elementarnej? Czy nie doszliśmy już do negacji tej podstawowej i elementarnej zasady, którą starożytny myśliciel chrześcijański wyraził w zdaniu: »trzeba, ażeby człowiek żył« (Ireneusz). […] Taki jest obraz naszej cywilizacji". W odniesieniu do tej cywilizacji śmierci „Posłuchajmy Apokalipsy Jana Apostoła. […] »Przestań się lękać!« Jam jest Pierwszy i Ostatni, i Żyjący. Byłem umarły, a oto jestem żyjący na wieki wieków i mam klucze śmierci i Otchłani (Ap 1,17–18). Klucze śmierci ... Tak. Jedyny klucz do »śmierci człowieka« ma On: Syn Boga Żywego. On Świadek Żywego Boga. »Pierwszy i Ostatni. I Żyjący«. To jest powiedziane do nas ludzi epoki gigantycznego postępu — i epoki lęku narastającego na dnie ludzkich osiągnięć i zagrożeń. To jest powiedziane dla nas" (Jan Paweł II 1985: 367–369).

Zjawiskiem ujmującym w szerokim sensie nastawienie wobec umierania i śmierci jest teologia śmierci. Wciąż aktualne jest spostrzeżenie, że „w odniesieniu się dzisiejszego społeczeństwa do śmierci spostrzegamy na pierwszy rzut oka znamienną sprzeczność. Z jednej strony traktuje się śmierć jako tabu, jako coś wstydliwego, co należy ukrywać i wyprzeć z ludzkiej świadomości. Z drugiej strony robi się ze śmierci widowisko — co zresztą znajduje swój odpowiednik w zatracie poczucia wstydu we wszystkich naszych dziedzinach życia. Jak wytłumaczyć tę dwoistość? Rozpatrzywszy rzecz bliżej, należałoby mówić o rozwoju w dwóch fazach, przenikających się wzajemnie, ale dających się też wyraźne rozróżnić. […] Choroba i śmierć to już nie problemy fizyczno-metafizyczne, z którymi trzeba się uporać we wspólnocie rodzinnej, to sprawy czysto techniczne, załatwiane przez wyspecjalizowanych techników przy pomocy środków technicznych[35]. Zewnętrzna strukturalizacja społeczeństwa sprzyja zrazu traktowaniu

[35] Istotnie „pytanie o granicę dzielącą życie od śmierci nabrało we współczesnym świecie szczególnego znaczenia. Biomedycyna uświadamia nam na różne sposoby, że warto walczyć o przedłużenie życia. Często pacjent jest zakładnikiem postępu w medycynie i miarą sukcesu zespołu klinicznego. Władza kliniki ma charakter dyrektywny, wyraża się poprzez procedury administracyjne, standardy działania medycznego, prawo medyczne, etykę korporacji zawodowej medyków.

WWysoczanski-Umieranie.indb 31 2012-11-06 11:42:43

śmierci jako tabu, ale niesie ze sobą i inną tendencję, wysuwającą się dzisiaj coraz bardziej na plan pierwszy", postawę, którą określa się „jako materialistyczne bagatelizowanie śmierci. W telewizji śmierć staje się spektaklem dostarczającym silnych wrażeń jako antidotum na ogólne znudzenie codziennością. Ale i w tym urzeczowieniu chodzi ostatecznie o to samo, co poprzednio w mieszczańskim tabu — chodzi o odebranie śmierci jej charakteru metafizycznego: śmierć nie ma być tymi drzwiami, przez które wkracza w nasz świat metafizyka. Zbanalizowanie śmierci ma zagłuszyć niepokojące pytanie, które nam ona stawia" (Ratzinger 1985: 85–87).

Przedkładane tu studium zagadnienia umierania i śmierci w ujęciu lingwistycznym w jego wszechstronnej językowej wielowymiarowości i wieloaspektowości stanowi w naświetlonym rozumieniu kontynuację i rozwinięcie naszych dociekań nad językowo-kulturowym ujęciem wielopłaszczyznowości „przestrzeni umierania i śmierci"[36].

W celu jak najpełniejszego zobrazowania omawianych obszarów umierania i śmierci oraz odniesień do nich słownikowa egzemplifikacja materiałowa pochodzi z różnych języków i ich wybranych odmian terytorialnych. Językiem przewodnim jest język polski, a językami niejako towarzyszącymi są język czeski, chorwacki, rosyjski, serbski, słowacki i ukraiński. Językami, dialektami i gwarami — jeśli można tak określić — uściślającymi są język górnołużycki, białoruski, gwara orawska języka polskiego, gwara pskowska języka rosyjskiego oraz wybrane inne dialekty i gwary języka rosyjskiego. Etnolektami zaś dopełniającymi wywody są pozostałe liczne języki (indoeuropejskie i innych rodzin językowych), a także okazjonalnie niektóre dialekty i gwary[37]. Bazę materiałową analizy stanowią jednostki wyekscerpowane z różnorodnych opracowań leksykograficznych, głównie ze słowników objaśniających, frazeologicznych, paremiologicznych[38], skrzydlatych słów, etymologicznych, ze słowników gwarowych, zbiorów leksyki odmian socjalnych języka, słowników przekładowych, tematycznych, syno-

Umieranie w wielu szpitalach zostało odpersonalizowane, poddane rutynie sformalizowanej i źle funkcjonującej instytucji" (Gałuszka 2003: 58).

[36] Odwołujemy się w tym względzie do naszych prac w tomach II–III, V–XII *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, pod red. J. Kolbuszewskiego (Wysoczański 1998: 309–315; 1999: 27–40; 2001a: 417–424; 2002: 419–430; 2003a: 547–560; 2004: 555–567; 2005: 351–360; 2006: 211–226; 2007: 457–471; 2008: 411–416) oraz do publikacji Wysoczański [2005] 2006: 233–235, 327–328.

[37] Pełniejszy ich wykaz zawiera zamieszczony dalej wykaz *Skróty języków, dialektów i gwar*.

[38] Nie przedstawiając w tym miejscu dwoistości traktowania paremiologii, tj. jako jednostek tekstowych lub języka, przyjmujemy ich rozumienie jako jednostek w porządku języka z następującą charakterystyką i ujęciem definicyjnym: „język naturalny jest ściśle związany z kulturą danego narodu i dlatego badania kontrastywne muszą uwzględnić również związki wyrazów funkcjonalnie odpowiadające zdaniom. Są to formuły zachowania się społecznego, powiedzenia, przysłowia i cytaty", przy czym „przysłowie jako utrwalony tekst jest jednostką języka. Stopień ustalenia składu i układu przysłowia zależy od pamięci społecznej, tj. wszystkich członków danej społeczności, którym przychodzi wypowiedzieć dane przysłowie" (Lewicki 2003: 21, 303).

WWysoczanski-Umieranie.indb 32 2012-11-06 11:42:43

nimów, onomastycznych, wyrazów obcych, z opracowań słownikowych pojęć z zakresu religii oraz mitów. Przykłady zostały zaczerpnięte też z innych pozycji (zob. *Bibliografia* — Źródła). Ze względu na dostępny ogromny korpus jednostek językowych w niniejszym opracowaniu zostaną one zaprezentowane przede wszystkim ilustracyjnie, przy czym przywołane przykłady mają w głównej mierze dokumentować najprzeróżniejsze przejawy omawianych wymiarów i aspektów umierania i śmierci oraz wychwytywanych powiązań z nimi, a także potwierdzać obecność danych odniesień pojęciowych i treściowych w więcej niż jednym języku, nie zaś zwielokrotniać liczebność egzemplifikacji, żeby nie rozbudowywać pracy.

Poddany analizie materiał stanowi bardzo szeroki zakres zróżnicowania języka, warstwę odmiany literackiej języka, odmian terytorialnych, odmian socjalnych — środowiskowych i zawodowych, odmian stylistycznych. Jest tu więc leksyka ogólna, leksyka substandardowa, terminologia specjalistyczna, frazeologia, paremiologia, idiomatyka, nazwy własne, jednoznaczniki, bliskoznaczniki, eufemizmy, formacje współrdzenne, przestarzałe, dziś nieużywane, por. np. • p. *wskrzeszca* ‘wskrzesiciel’; ▫ *wskrzesitelny* ‘wskrzeszający, mogący wskrzesić, ożywczy’ (Kjp).

Cały ten różnorodny materiał tworzy globalny językowy obraz umierania i śmierci — obraz leksykalny, a najwyraziściej frazeologiczno-paremiologiczny.

Zasadniczo odstąpiliśmy od tłumaczenia przywoływanych jednostek egzemplifikacji materiałowej uwzględnianych języków. Zrozumieniu przykładów niepolskojęzycznych służy osadzenie konkretnego elementu w danym wywodzie problemowym, umieszczenie go w określonym kontekście szczegółowym (punkcie, podpunkcie), wreszcie w bezpośrednim otoczeniu (z założenia w postpozycji) konkretnej jednostki języka polskiego[39].

Ze względu na lingwistyczne nastawienie badawcze, a co za tym idzie — dążność do maksymalnego uwydatnienia materiału językowego i zarazem jak najostrzejszego wyakcentowania językowego przedstawienia umierania i śmierci, licznie aplikowane przez nas spojrzenia innodyscyplinowe[40] są nierozdzielnie zespalane z reguły w postaci cytacyjnych eksplikacji, dopowiedzeń, uściśleń, uzasadnień itd. w jeden dyskurs z warstwą materiałową i z nadrzędnym wywodem natury językoznawczej.

Niniejsze opracowanie ze względu na holistyczny ogląd umierania i śmierci, ściślej — przenikanie umierania i śmierci w najrozmaitsze wymiary i aspekty na-

[39] W odniesieniu do sposobu oznaczania tłumaczeń materiału źródłowego zob. *Wykaz oznaczeń i skrótów*.

[40] Z wykorzystanego dorobku różnych dyscyplin i dziedzin nauki lingwistycznemu nurtowi przedstawień umierania i śmierci w niniejszej pracy towarzyszą przede wszystkim odwołania do stanowisk i wyjaśnień filozoficznych, teologicznych, psychologicznych oraz antropologicznych. Nie przywołujemy jednak ani zbyt obszernej, ani tym bardziej pełnej literatury przedmiotowej z tych nauk, ograniczając się do wybranych pozycji.

WWysoczanski-Umieranie.indb 33 2012-11-06 11:42:43

szego życia[41], rzeczywistości realnej i wyobrażalnej, a także stosowanej orientacji pojęciowej, wpisuje się — jak należy sądzić — w pełni i wielozakresowo w dziedzinę tanatologii[42]. Z racji przestrzeganego w pracy pod względem metodologicznym systemowego ujęcia językowego ze stanowiska ściśle językoznawczego w zobrazowaniu umierania i śmierci, a zarazem w przybliżaniu i naświetlaniu wielopłaszczyznowo i wielowątkowo kończenia życia oraz skonu człowieka wraz z różnorodnymi implikacjami w sferze pozaludzkiej, może uprawnione byłoby nazwanie tego podejścia badawczego wraz z zakresowością problemową lingwotanatologią?

I jeśli „humanistyczna antropotanatologia integruje w swoich ramach wiele różnych dziedzin nauki, służąc nie tylko zrozumieniu sposobu pojmowania śmierci w różnych kulturach, w różnych okresach w historii kultury, ale przyczyniając się […] także i do tego, by ludzkie umieranie stało się godniejsze, myślenie zaś i mówienie o śmierci stało się zjawiskiem naturalniejszym i budzącym mniej obaw" (Kolbuszewski 2002: 8), to być może przedkładane opracowanie lingwistycznego spojrzenia na problem umierania i śmierci choćby w najskromniejszym stopniu przyczyni się do tego.

---

[41] Por. tu: „Jak wykazuje współczesna nauka, nawet śmierć pojedynczej komórki w tkankach organizmów wyższych może być następstwem nie tylko różnych szkodliwych czynników, działających z zewnątrz komórki. Odkryto bowiem proces »fizjologicznej śmierci« komórki, zwany apoptozą (od greckiego opadania płatków czy zwiędłych liści). Proces apoptozy rozpoczyna się od wzmożenia aktywności pewnych enzymów wewnątrzkomórkowych, co prowadzi do fragmentacji kwasu dezoksyrybonukleinowego (DNA), a więc istotnego materiału genetycznego komórki, a w następstwie — do jej śmierci biologicznej i rozpadu. Tak więc śmierć — nawet z biologicznego punktu widzenia — jest elementem czy etapem życia. A przecież życie ludzkie nie sprowadza się tylko do procesów biologicznych i nie kończy się śmiercią" (Luft 2002: 153–154).

[42] W tym kontekście por. też następujące rozumienie terminu: • p. *tanatologia* 'nauka badająca przyczyny śmierci' (B); ▫ *tanatologia* (od *thanátos* i *lógos*) 'interdyscyplinarna dziedzina wiedzy, której przedmiotem jest śmierć we wszystkich jej aspektach' (Zp); • p. *tanatologia* 'nauka o znakach śmierci (w medycynie sądowej)' (Kjp); • p. *tanatologia medyczna*; ▫ *tanatologia filozoficzna*; ▫ *psychotanatologia* (Zp); ▫ *tanatologia religii* 'dział religioznawstwa powszechnego, który zajmuje się procesem obumierania i śmierci religii' (zob. Wysoczański 1999: 27).

Część pierwsza

Językoznawczy ogląd umierania i śmierci

A. Umieranie i śmierć. Strona językowa tekstów

Celem niniejszych omówień jest przegląd wybranych dotychczasowych badań odnoszących się do zagadnienia umierania i problematyki śmierci nastawionych na badanie strony językowej. Naturalnie tzw. czyste uchwycenie istotowości językowych w analizowanych dalej opracowaniach, także prowadzonych z pozycji ściśle lingwistycznych, jest w pewnej mierze umowne ze względu na częste, a przy tym, oczywiście, nieodzowne i jak najbardziej uzasadnione, odwoływanie się do podejść badawczych dotyczących innych płaszczyzn i wyjaśnień problemowych. Nadmienić należy również, że w ogromnym tanatologicznym dorobku badawczym w rozmaitych naukach i dziedzinach cząstka opracowań odnoszących się do językowego ujmowania umierania i śmierci jest raczej niewielka[43].

Problematyka umierania i śmierci. Płaszczyzna tekstów

Analiza dotychczasowego stanu językowych i językoznawczych polskich badań tanatologicznych pozwala na wyróżnienie kilkunastu zasadniczych obszarów problemowych wraz z różnorodnymi aspektami uszczegółowiającymi w ich obrębie. Ze względu na charakter badanych obiektów można wyróżnić płaszczyznę tekstów gatunkowo tanatologicznych i funeralnych oraz mających taki charakter ze względu na zakresowość tematyczną, a także płaszczyznę tekstów niefuneralnych, w których zagadnienia umierania i śmierci są niejako z natury wpisane, zwłaszcza tekstów biblijnych. Odrębną domenę konstytuują teksty przekładowe Biblii.

[43] Nie przywołując tu olbrzymiego wykazu prac z poszczególnych dziedzin i dyscyplin, należy nadmienić, że problematyka tanatologiczna jest od kilkunastu lat systematycznie podejmowana w interdyscyplinarnej refleksji na corocznych edycjach Krajowej Konferencji nt. „Problemy Współczesnej Tanatologii. Medycyna — antropologia kultury — humanistyka".

WWysoczanski-Umieranie.indb 37 2012-11-06 11:42:43

Teksty tanatologiczne i funeralne. Teksty o tematyce umierania i śmierci

Ze względu na lingwistyczny charakter niniejszej pracy zilustrowanie wskazanej tu analizy tekstów będzie dotyczyć tylko badań tekstologicznych ze stanowiska językoznawczego w odniesieniu do niektórych reprezentatywnych gatunków oraz tekstów bliskich im ze względu „na tematyczne wypełnienie”[44].

Napisy nagrobkowe

Inskrypcje nagrobne. Epitafia

Jednym z wymiarów dociekań językowych jest badanie inskrypcji nagrobnych. Biorąc pod uwagę ich przedstawienia w różnych językach dotyczy to przede wszystkim inskrypcji hebrajskich. Tak więc opisując cmentarz żydowski pod kątem scharakteryzowania tychże inskrypcji (Hońdo 1995: 69–76), zauważa się, że na tradycyjnych nagrobkach żydowskich umieszczano epitafia wyłącznie w języku hebrajskim, tj. — wedle określania go w okresie diaspory — w „języku świętym”, podczas gdy około połowy XIX wieku pojawiają się w Galicji inskrypcje w języku niemieckim, a pod koniec tego stulecia — w polskim. Wyniki prac inwentaryzacyjnych przeprowadzonych na cmentarzach w kilku miejscowościach (Pilicy, Tarnowie, Żabnie i Krakowie) pozwalają ustalić, że stereotypowa forma zawiera: formułę pogrzebową, wstęp, epitety pochwalne obrazujące cnoty zmarłego, imię zmarłego, datę jego śmierci, a czasem także datę pogrzebu oraz zakończenie. Ilustrują to opisy z różnych nagrobków w tych wydzielonych częściach.

Analiza dwustu spisanych (i przetłumaczonych na język polski) hebrajskich inskrypcji nagrobnych na około czterystu dotychczas zinwentaryzowanych macewach z dawnego cmentarza w Turku (Brzewska 1995: 77–86) ukazuje, że prawie wszystkie epitafia zostały wyryte w języku hebrajskim, a tylko nieliczne z nich — w języku jidysz i polskim. Opracowywany materiał pozwala na wydzielenie elementów charakterystycznych dla większości inskrypcji, mianowicie: stałego elementu początkowego, stałego elementu końcowego, części informacyjnej, laudacji oraz lamentacji bogato ilustrowanych w opisach z różnych nagrobków w tych wydzielonych częściach.

Badania hebrajskojęzycznych inskrypcji na Śląsku (Wodziński 1995: 87–100) zawierają przedstawienie podstawowych stosunków ilościowych wybranych elementów hebrajskojęzycznych inskrypcji na Śląsku do 1800 roku. Wraz z wykazem liczby nagrobków i inskrypcji dana jest frekwencja najpopularniejszych elementów epitafium i różnic lokalnych stanowiących propozycję badań nad

[44] Nie wchodzimy pod względem zakresowym w domenę literaturoznawczych badań tekstów.

WWysoczanski-Umieranie.indb 38 2012-11-06 11:42:43

formularzem inskrypcyjnym. Analiza przynosi uporządkowany bogaty materiał epitafiów hebrajskojęzycznych na Śląsku, przy czym nadmienione tu wcześniej zestawienie danych statystycznych „stanowi jedną z metod wprowadzających do dalszych obserwacji nad prawidłowościami formularza inskrypcyjnego, jego lokalnymi odmiennościami i powinowactwami, ewolucją w czasie, zależnościami itd.". W następstwie takiego ujęcia uchwycono pewne zarysowujące się prawidłowości: „że najdalej posunięta standaryzacja formularza nastąpiła w Mikołowie, że najliczniejsze podobieństwa istnieją między formularzami z Osobłogi i Białej, że najbardziej zróżnicowanym lokalnie elementem były określenia śmierci, że najwyraźniej ewoluująca w czasie jest frekwencja formuły końcowej" (Wodziński 1995: 100).

Badania inskrypcji nagrobnych odnoszą się również do cmentarzy polskich z różnych obszarów naszego kraju, a także terytorium Litwy.

W ramach propozycji systemowego ujęcia językowego nagrobka podjęty został temat nagrobka jako komunikatu językowego (Rodenkówna 1980: 22–29). Zauważając, że poetyka nagrobka jest uzależniona od zwyczaju społecznego, wskazuje się na kanoniczność formy tekstu, sprowadzającą się do ustaloności treści, stałości formy językowej, która wyraża się w ścisłym doborze środków językowych i ściśle określonym sposobie ich powiązania, a także charakterystycznej szacie graficznej.

W ramach prezentowanych badań inskrypcji przedstawiona została etnolingwistyczna interpretacja symbolu „gasnącej gwiazdy" wraz z jego bardzo licznymi wariantami pokrewnymi jako jednego z typowych i wysoce frekwencyjnych sposobów traktowania umierania i śmierci (Bajda 1995: 165–176). Materiał pochodzący z dwóch cmentarzy — Starych Powązek w Warszawie i św. Wawrzyńca we Wrocławiu, tj. reprezentujących — odpowiednio — kulturę śmierci drugiej połowy XIX wieku (schyłkowy etap „śmierci drugiego", nazywany też „twoja śmierć") i odzwierciedlający współczesne trendy epitafiotwórcze (podporządkowane tzw. śmierci na opak) pozwolił „wykazać możliwość rozmaitego wyzyskania wspomnianego symbolu dla potrzeb epigrafiki, jak również zasygnalizować przemiany, jakim podlegał" (Bajda 1995: 167), a w szerszej perspektywie pozwolił nakreślić językowy obraz śmierci w XIX- i XX-wiecznych inskrypcjach nagrobnych.

Lingwistyczny opis funkcji i struktury frazeologizmów, wyrażeń, zwrotów, pochodzenia biblijnego, które występują w inskrypcjach nagrobnych o charakterze świeckim i religijnym zebranych na Pomorzu Środkowym i Zachodnim (Długosz 1997: 211–219) unaocznia, że frazeologizmy biblijne „we współczesnych inskrypcjach oprócz pełnienia tradycyjnej funkcji komunikatywnej, pełnią funkcję wypowiedzi specyficznego aktu wspólności pomiędzy Bogiem i jego słowem głoszonym w inskrypcji a odbiorcą", przy czym budowa wewnętrzna inskrypcji o charakterze religijnym, podobnie jak świeckich, „opiera się na paralelizmie, polegającym na zestawieniu obok siebie zjawisk należących do dwu różnych

WWysoczanski-Umieranie.indb 39 2012-11-06 11:42:43

dziedzin, zwłaszcza śmierci, życia pozagrobowego, zmartwychwstania, wiary w Boga, nieśmiertelności duszy i sfery uczuć ludzkich, takich jak: cierpienie, ból, tęsknota, rozpacz, osamotnienie, wyrażanych w dość prosty sposób. Krzyżują się w nich tradycje ludowe, regionalne i środowiskowe, a teksty napisów jakże często są dość szczególną mieszaniną owych tradycji" (Długosz 1997: 214, 219).

Oparte na materiale źródłowym, stanowiącym napisy nagrobne wybrane ze zbioru ponad dziesięciu tysięcy inskrypcji nagrobnych pochodzących z Pomorza Zachodniego oraz pieśni wojennych Kielecczyzny, przedstawienie językowego obrazu wojny w inskrypcjach nagrobnych i pieśniach ludowych (Długosz 1998: 169–192) ma na celu uchwycenie leksykalnych, semantycznych, a także kulturowych różnic i podobieństw inskrypcji nagrobnych oraz epickich pieśni ludowych, które opisują autentyczne wydarzenia z lat wojny i okupacji. W następstwie przeprowadzonej analizy można skonstatować, że „w tekstach inskrypcji nagrobnych językowy obraz wojny jest prosty, wręcz ubogi, bo taka jest specyfika tego rodzaju tekstów. Dominuje funkcja informacyjna. W pieśniach obraz ten też jest prosty, ale o bardzo wysokiej emocjonalności, charakteryzujący się jednoznacznością ferowanych ocen, o bogatym słownictwie i frazeologii, o ostrej stylistyce i dosadnych sformułowaniach" (Długosz 1998: 169). Oba te typy tekstów naznaczonych wojną są adresowane do przyszłych pokoleń dla utrwalenia ważnych wydarzeń i postaci zwykłych ludzi godnych najwyższego szacunku. Utrwalają pamięć o zmarłych ludziach oraz przekazują etos rodzinny, środowiskowy i narodowy.

Materiał faktograficzny inskrypcji nagrobnych cmentarzy w Łowiczu i Złakowie Kościelnym odsłania zawarte w nich określenia śmierci i umierania (Marciniak 2008: 181–200). Metaforyka odnosząca się do określeń śmierci jest bardzo bogata. Jak zauważa autorka, zjawisko śmierci „należy do tych, z którymi każdy — prędzej czy później — się zetknie, a ponieważ delikatność, takt i dobre wychowanie oraz tradycja nie pozwalają zawsze i wszędzie posługiwać się określeniami bezpośrednimi, stąd duża liczebność metaforycznych określeń zastępczych" (Marciniak 2008: 198). Określenia te służą przede wszystkim wywołaniu odpowiedniego efektu, tj. łagodzeniu, jakby wyciszaniu dramatu śmierci poprzez przedstawienie go w sposób metaforyczny. Dokonana analiza zastępczych określeń śmierci w uwzględnianych inskrypcjach nagrobnych ujawnia dwie tendencje: uwydatnienie słownictwa związanego z patosem, podniosłością, wyszukanymi metaforami i innymi tropami oraz mocne skonwencjonalizowanie, schematyczność, powtarzalność pewnych stałych elementów strukturalnych w budowaniu tekstu inskrypcji. Wskazany jest przy tym wpływ na te fakty między innymi dramatyzacji śmierci, przeżyć emocjonalnych, a zarazem tradycyjnej obrzędowości i ceremoniału pogrzebowego, powszechności, codzienności zjawiska śmierci oraz silnych współcześnie tendencji unifikacyjnych.

Zarysowanie problematyki językowej polskich inskrypcji nagrobnych na Litwie (Syrnicka 1997: 375–387) — z trzydziestu ośmiu cmentarzy w miejscowościach położonych na Wileńszczyźnie i z jedenastu cmentarzy wileńskich — po-

WWysoczanski-Umieranie.indb 40 2012-11-06 11:42:43

świadcza przede wszystkim liczne występowanie, poczynając od XIX wieku, inskrypcji nagrobnych, których podstawowym tworzywem jest północnokresowa odmiana języka polskiego ze słabiej lub mocniej wyrażonymi kresowizmami oraz reprezentującymi wyjątkowo duże zróżnicowanie poziomu sprawności językowej ich nadawców zależnie od wielu czynników natury socjolingwistyczno-narodowościowej. Analiza pozwala na stwierdzenie, że obecność napisów nagrobnych w języku polskim, który — adekwatnie do czasu prowadzonych badań — już od prawie stulecia stopniowo przestał na Litwie pełnić funkcję wyznacznika wiary katolickiej i był wówczas głównie autodeklaracją polskiej tożsamości narodowej, poświadcza, że są one na tych obszarach oznaką polskiego trwania, a zarazem silnego poczucia autochtoniczności. W kwestiach szczegółowych materiał inskrypcyjny ujawnia między innymi w płaszczyźnie fonetycznej właściwą polszczyźnie północnokresowej cechę — akanie, specyficzną artykulację samogłosek nosowych, asynchroniczną artykulację *ą* i *ę*, w pisowni zaś zauważa się choćby brak znaków diakrytycznych nad spółgłoskami palatalnymi *ś*, *ć*, *ź*, *ʒ́*, *ń*, w obrębie słowotwórstwa występują na przykład wahania przyrostków przysłówkowych *-e*/*-o*, w składni zaś są zauważalne między innymi konstrukcje archaiczne itd.

W monograficznym ujęciu polskiej epigrafiki nagrobnej na Wileńszczyźnie z perspektywy tradycji i współczesności (Syrnicka 2001) na bogatym źródłowym materiale językowym zostały omówione w poszczególnych rozdziałach przypadające na XVII i XVIII stulecie początki wierszowanej epigrafiki w języku polskim, epigrafika nagrobna XIX wieku i początku XX wieku oraz epigrafika nagrobna powstała po 1945 roku. Ostatni rozdział pracy wypełnia analiza właściwości językowych polskich napisów nagrobnych, głównie zjawisk fonetycznych, morfologicznych, składniowych i leksykalnych, poświęca się tu też wiele uwagi zjawisku interferencji językowej ujawniającej się na badanym obszarze.

Badania inskrypcji nagrobnych podejmowane były także w zakresie innego pod względem wyznaniowym charakteru cmentarza.

Nekropolie (Czyżewski 2009: 13–32) wraz z ich elementami składowymi (takimi jak m.in. przestrzeń cmentarna, układ nagrobków, symbole konfesji, formuły i treści napisów nagrobnych na cmentarzach pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego) są ujmowane jako znak kultury pogranicza. Treść inskrypcji jest świadectwem różnorodności kulturowej, zwłaszcza językowej i wyznaniowej, lokalnych społeczności, czego przykłady ujawniają nekropolie prawosławne, greckokatolickie i mieszane (w części prawosławne / unickie, a w części rzymskokatolickie). Na tym szerokim tle podejmowane są dociekania dotyczące ważnych — ze względu na pograniczny charakter nekropolii — inskrypcji znajdujących się na krzyżach i płytach nagrobnych. Najwyrazistszą cechą jest wiązanie, choć niekonsekwentne, nekropolii wyznaniowych z odpowiednim rodzajem pisma. Mianowicie na poziomie grafii wyraża się to zróżnicowaniem alfabetu: na cmentarzach prawosławnych i greckokatolickich jest to cyrylica, na rzymskokatolickich zaś — łacinka. Jak pokazuje szczegółowa analiza badanych napisów nagrobnych,

WWysoczanski-Umieranie.indb 41 2012-11-06 11:42:44

cyrylica występująca w XIX- i XX-wiecznych napisach nagrobnych południowego Podlasia i Chełmszczyzny jest wewnętrznie zróżnicowana, gdyż oprócz inskrypcji zapisanych alfabetem rosyjskim sprzed reformy i alfabetem rosyjskim zreformowanym występują inskrypcje podane alfabetem ukraińskim.

Obiektem badań była też inskrypcja lamentacyjna jako komunikat językowy (Dudek-Szumigaj 2009: 33–46) na bazie materiałowej inskrypcji nagrobnych pochodzących z nekropolii prawosławnych północno-wschodniej części województwa lubelskiego oraz kilku cmentarzy prawosławnych z terenu graniczącego z Lubelszczyzną obwodu łuckiego (Ukraina). Z pozycji aktu komunikacyjnego stwierdza się przewagę liczebną inskrypcji, których nadawcami są żyjący, odbiorcami zaś zmarli, przy czym — jak się sądzi — tego typu komunikaty spełniają głównie funkcję ekspresywną poprzez różne konwencjonalne sposoby wyrażania emocjonalności, m.in. stosowanie określonych wyznaczników graficznych, np. zapis literami drukowanymi bez rozróżniania liter wielkich i małych, a także używanie form hipokorystycznych zarówno na płaszczyźnie apelatywnej, jak i proprialnej, stosowanie wykrzykników (*o!*, *ach!*). Służąca oddziaływaniu na zachowanie odbiorcy funkcja impresywna jest realizowana przez użycie zdań rozkazujących. Ponadto dla inskrypcji lamentacyjnych charakterystyczne jest też stosowanie konkretnych środków stylistycznych, np. apostrof i pytań retorycznych.

Przykładem eksploracji badawczej jeszcze innego obszaru geograficzno-kulturowego i zarazem innego terenu językowego są rozważania nad eufemizmami śmierci w świetle inskrypcji nagrobnych wybranych nekropolii prawosławnych Wołynia (Dudek-Szumigaj 2008: 201–209). Podjęte dociekania wskazują na to, że materiał zebrany pod kątem funkcjonowania określeń śmierci charakteryzuje się dość rzadkim nazywaniem śmierci wprost za pomocą czasownika *померти*, *вмерти*, natomiast przeważającym występowaniem eufemizmów. Zastępcze określenia śmierci służą *par excellence* łagodzeniu i wyciszaniu dramatu śmierci bliskiej osoby. Eufemizmy są tu też często silnie nacechowane religijnie, zawierają odniesienia do życia wiecznego oraz wskazują na więzi emocjonalne między zmarłym a jego rodziną. Wskazując na zadanie oswojenia dramatu i grozy śmierci oraz pokonania strachu przed ostatecznym końcem ziemskiego bytowania, podkreśla się tu też charakter konwencjonalny i schematyczny występującej w inskrypcjach metaforyki.

W odniesieniu do eksploracji i badań inskrypcji nagrobnych należy odnotować rozpatrywanie imion na nekropoliach południowego Podlasia, będących odzwierciedleniem pogranicza kulturowego (Czyżewski 2008: 65–78). Bardziej szczegółowej analizie poddano inskrypcje nagrobne w Kostomłotach pod Białą Podlaską.

Ogólniejszemu uchwyceniu językowego świata inskrypcji (Borkowski 2000: 344–354), odtworzeniu na ich podstawie semiotycznego pejzażu cmentarza służy analiza, głównie na płaszczyźnie leksykalnej i metaforycznej, inskrypcji nagrobnych o różnym sposobie utrwalenia. Analiza ta daje opis informacji o społeczności lokalnej, fundującej nagrobki na konkretnym cmentarzu (podstawą materiałową

WWysoczanski-Umieranie.indb 42 2012-11-06 11:42:44

do tego są 122 napisy nagrobne zebrane na cmentarzu w Strzelinie), oraz sposobów mówienia o uczuciach, relacjach osobowych (żywi–umarli), pojmowania spraw ostatecznych, a więc śmierci, rozstania z żywymi i pośmiertnych losów człowieka (na podstawie zbioru epigrafiki nagrobnej w opracowaniu *Wiersze z cmentarza* Jacka Kolbuszewskiego 1985, uzupełnionego kwerendami autora).

W kręgu zainteresowania badawczego napisów nagrobkowych były też epitafia, ściślej — treści eschatologiczne epitafiów żydowskich Opolszczyzny (Woronczak 1995: 101–110). Z omówienia wynika, że w najogólniejszym sensie w treści epitafiów żydowskich występują składniki: informacyjny, laudacyjny (pochwalny), lamentacyjny (żałobny), eschatologiczny, przy czym w różnym czasie i na różnych obszarach pojawiają się one w różnym bogactwie i skomponowane bywają w rozmaitym układzie. Przeprowadzone badania ujawniają duże zróżnicowanie cmentarzy żydowskich na terenie Polski z wyraźnie zarysowującymi się na danym obszarze właściwościami pozwalającymi konstatować ich charakter regionalny z dominującymi w określonym czasie konkretnymi cechami pomników. Przedstawiony w szczegółowych rozważaniach opis fragmentu jednej z lokalnych tradycji literackich dowodzi, że eschatologiczny składnik treści epitafiów podlega wyraźnemu zróżnicowaniu w czasie i przestrzeni, tzn. „ta sama treść, wiara w dalsze trwanie duszy, w szczęśliwe przebywanie jej w obecności Boga oraz w przyszłe zmartwychwstanie i odnowienie świata, wyrażana jest dłuższym lub krótszym tekstem i różnymi słowami" (Woronczak 1995: 110). Konkluzja końcowa dociekań sprowadza się do zaakcentowania niemożności mówienia — poza wyrażaniem się w sensie bardzo ogólnym — o jakimś uniwersalnym modelu żydowskiej inskrypcji nagrobnej, o uprawomocnionym w tym względzie wymienianiu jej zasadniczych składników, a także do podkreślenia powszechności mozaikowego, tj. konstruowanego z niewielkich typowych fragmentów, często z cytatów, stylu epitafiów.

Epigrafika. Wiersze nagrobne

Uprawomocnieniem niejako wyróżnienia tu nadmienionej epigrafiki, przy niewchodzeniu zarazem w zakres badań literackich, jest następujące stwierdzenie: „o wierszach z cmentarza powiedzieć więc można, iż są one »prawdziwą poezją« w tym sensie, że zaspokajają emocjonalne i estetyczne potrzeby nie tylko twórców, ale też »użytkowników« (fundatorów nagrobka, grobu) i czytelników. Oczywiście, trzeba przy tym pamiętać, iż w nagrobnym zastosowaniu w naszych czasach tekst literacki zmienia swoją funkcję, by stać się […] tekstem obyczajowym, »czytelnym tylko poprzez swoisty kontekst semantyczny cmentarza i jednostkowych danych nagrobka« (Cz. Hernas). Oznacza to, iż — w przeciwieństwie do wierszowanej epigrafiki z pierwszej połowy XIX wieku — użyty nagrobnie tekst literacki przestaje być normowany przez systemy teoretycznoliterackie, a dotyczy to zwłaszcza wszelkich cytatów i parafraz" (Kolbuszewski 1985: 202).

WWysoczanski-Umieranie.indb 43 2012-11-06 11:42:44

Z fundamentalnych opracowań monograficznych należy tu wskazać pozycję, z której pochodzi przytoczony cytat, poświęconą wierszom z cmentarza, czyli współczesnej epigrafice wierszowanej (Kolbuszewski 1985), oraz monumentalne studium polskich wierszy nagrobnych (Kolbuszewski 1996b).

Nekrologi

Ważny obszar problemowy w kulturze funeralnej stanowią nekrologi. Wśród nich wyróżniają się nekrologi prasowe. Wielostronnie i wieloaspektowo została przedstawiona współczesna nekrologia (Kolbuszewski 1997b) w zakresie historii nekrologu, przedstawień nekrologu współczesnego, przemian współczesnej nekrologii, a także wyróżnienia i charakterystyki form nekrologu, tj. nekrologów kondolencyjnych, nekrologów-podziękowań i nekrologów rocznicowych. Dokonując zarysowania stanu badań i ustaleń definicyjnych, przyjmuje się, że gazetowe nekrologi „należą do sporej i wręcz szczególnej grupy — by tak rzec — tekstów o śmierci, tym bardziej charakterystycznych, że za każdym z nich stoi konkretny i rzeczywisty fakt zgonu jakiegoś człowieka", toteż „odznaczający się wysokim stopniem skonwencjonalizowania graficznego i formalnego oraz językowego, a także stereotypizacją języka nekrolog jawi się zatem jako odrębny piśmienniczy prasowy gatunek nieliteracki" (Kolbuszewski 1997b: 5, 29).

Poczesne miejsce w badaniach nekrologów zajmują dociekania odnoszące się do współczesnych nekrologów pożegnalnych (Kolbuszewski 1998: 193–210). Zauważa się, że nekrologi publikowane w prasie polskiej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku zmieniają funkcję z dotychczas dominującej informacyjnej na pożegnalną, że powstaje tym samym nowa odmiana nekrologu. Do najważniejszych cech nekrologu pożegnalnego zalicza się między innymi wysoki stopień emocjonalności, charakter coraz bardziej osobisty i prywatny. Środki temu służące to przede wszystkim: „słownictwo eksponujące przeżycia żałobników typu *ze smutkiem*, *z głębokim żalem*, *z prawdziwym bólem*, poetyckie nazwy śmierci (*odejście*), wprowadzanie form zdrobniałych, przy zachowaniu licznych formuł tradycyjnych (*świętej pamięci*)" (Kolbuszewski 1998: 193). Trzeba tu zauważyć, że adresatem tego nekrologu nierzadko staje się sam zmarły, a w związku z tym często nazywa się go samym imieniem w wołaczu, np. *Żegnaj, Tadeuszu*, a także stosuje się enigmatyczny sposób kodowania nadawcy, np. *Mila, żegnamy Cię*, *Kochanie*, *Grażyna*, *Staszek* itp., co sprawia, że nekrologi te mają dwóch różnie pomyślanych adresatów: deklarowanego, którym jest zmarły, i wirtualnego — czytelników gazety. Badania ujawniają zatem powstawanie nowej konwencji nekrologu mającej na celu głównie stosowanie zabiegów zmierzających do przezwyciężenia tragizmu rozstania „przez sugerowanie możliwości spotkania ze zmarłym w jakiejś bliżej nieokreślonej przyszłości" (Kolbuszewski 1998: 193).

WWysoczanski-Umieranie.indb 44 2012-11-06 11:42:44

W językoznawczych badaniach nad frazeologią gatunków mowy naświetlony został rosyjski nekrolog prasowy (Chlebda 1993: 49–62)[45]. Nekrolog rozumiany jako „publiczne powiadomienie o czyjejś śmierci w formie anonsu prasowego" choć „zawiera w swej strukturze zdania o charakterze ekspresji i dyrektyw", to „jako całość intencjonalnie należy do aktów mowy zwanych stwierdzeniami (konstatacjami)" (Chlebda 1993: 52). Rozważania szczegółowe przynoszą omówienie kanonicznych węzłów struktury tego gatunkowego tekstu: powiadomienia, prezentacji, konstatacji finałowej i nadawcy.

Przedmiotem badania był też językowy kształt współczesnych nekrologów prasowych na materiale poznańskich dzienników z 2001 roku (Kaptur 2008). W rozpatrywanej monografii stosowanemu badaniu z językoznawczego punktu widzenia towarzyszy podejście pragmalingwistyczne przejawiające się w badaniu nekrologu jako zdarzenia komunikacyjnego oraz w wydzieleniu i opisie wszystkich jego elementów, a więc uwidaczniające się w budowaniu relacji między nadawcą nekrologu, odbiorcą a osobą zmarłą, a także określeniu celu komunikatu i przedstawieniu komunikowanej rzeczywistości. W bardziej szczegółowym przedstawieniu rozpatrywane są: nekrologi informacyjne, nekrologi pożegnalne, nekrologi kondolencyjne, nekrologi-podziękowania, nekrologi rocznicowe, nekrologi mieszane oraz nekrologi oryginalne. W ich obrębie jest gruntownie analizowana struktura danych nekrologów, konkretne formuły, określenie powodów i okoliczności ich składania bądź pojawiania się, identyfikacja i charakterystyka adresatów, osób zmarłych i nadawców, ewentualne formuły finalne oraz inne informacje o charakterze fakultatywnym. Odrębnie są rozpatrywane motta, głównie pod kątem lokalizacji i częstości ich występowania w nekrologach oraz ich funkcji. Pracę dopełniają uwagi o poprawności językowej w analizowanych nekrologach.

Pieśni, lamenty

Ze śmiercią wiążą się nieodłącznie pieśni i lamenty. Z analiz językoznawczych tego rodzaju tekstów można wskazać dociekania odnoszące się do pieśni o śmierci w Toruńskim Kancjonale (Friedelówna 1996: 69–78), tj. do zespołu pieśni o śmierci oraz tych, które towarzyszyły pogrzebowi. Tworzące polski kancjonał protestancki pieśni o śmierci to utwory anonimowe różnego autorstwa, różnej proweniencji, starsze i młodsze, oryginalne i tłumaczone, różne także pod względem formalnym. Dają one pewne wyobrażenie o poziomie polszczyzny i choć język jest tu „środkiem, który wyłącznie służy wyrażeniu treści religijnych i umoralniających, jest to przecież ten sam i taki sam język polski, jaki w XVI wieku obejmował w posiadanie coraz to nowe dziedziny życia […], toruński starodruk jest również świadectwem tego, że język polski na terenie Prus Królewskich reali-

[45] W kontekście badań nekrologów w pismach wskazać należy na dokumentowanie w nich życia literackiego, na odzwierciedlenie „nekrokultury" (zob. Klimowicz 1996: 161–181).

WWysoczanski-Umieranie.indb 45 2012-11-06 11:42:44

zował w XVI wieku najbardziej znamienne chronologiczne procesy renesansowej polszczyzny" (Friedelówna 1996: 72).

W badaniach folklorystycznych i etnolingwistycznych były podejmowane rozważania nad odmianami gatunkowymi pieśni o wędrówce dusz szukających miejsca wiecznego spoczynku (Bartmiński 1998: 149–168), w tym funkcjonującej w repertuarze dziadowskim (i zapisanej w siedemnastu wariantach w latach 1843–1996) pieśni o *zatwardziałych duszach* błąkających się po śmierci w poszukiwaniu miejsca wiecznego spoczynku. Po przejściu do obiegu ludowego przybrała ona inną funkcję i inny charakter, stając się pieśnią zaduszkową lub — częściej — maryjną. Należy zauważyć, że kształtowany w niej obraz świata pośmiertnego ma wyraźne naznaczenie gatunkowe. Mianowicie: jeśli była wykonywana jako legenda religijna z jawnym celem wychowawczym, akcentowane były w niej — zgodnie z prototypowym obrazem świata przywoływanym w archaicznych przysięgach na niebo i ziemię, ogień i wodę — kara za grzechy oraz niemożność znalezienia sobie po śmierci miejsca na świecie. W wariantach zaduszkowych był ukazywany z pozycji chrześcijańskiej obraz zaświatów z uwyraźnionym motywem czyśćca. Wykonywana w charakterze pieśni maryjnej pieśń przekazywała wędrówkę duszy odbywającą się „przez bliższy człowiekowi świat przyrody formowany w konwencji »pejzażu maryjnego« (lasy, góry, zboża, łąki, kwiaty)" (Bartmiński 1998: 149).

Do utrwalonego w kulturze ludowej przeświadczenia, że czas po śmierci człowieka, a więc czas, „gdy — wedle wierzeń — dusza przebywa jeszcze na świecie, wśród żywych, wypełniają rytualne czynności, lamenty i śpiewy" oraz że „czynności te wyłączają zmarłego ze społeczności żywych, wyposażają dusze na podróż w zaświaty" (Szymańska 1998: 211), odwołują się omówienia pieśni pustych nocy (Szymańska 1998: 211–252). Rozgraniczając lament, będący wyrazem bólu i wyrażający jednostkową rozpacz, niekiedy sztucznie dramatyzowaną, od śpiewu przynoszącego ukojenie, wpisującego śmierć w ogólny wymiar religijny, a tym samym pozwalającego pogodzić się ze śmiercią jako nieodwracalnym faktem biologicznym, zauważa się, że obie te formy są społecznie przyjętą normą konwencjonalnego zachowania człowieka wobec śmierci, przy czym „śpiew jest wyrazem kapłańskiej funkcji społeczności wiejskiej" (Szymańska 1998: 211).

Wśród towarzyszących człowiekowi w czasie świętowania, a także w jego powszednim bytowaniu pieśni ludowych wydzielają się pieśni pogrzebowe. Rozważania w tym obszarze odnoszą się do polskiej pieśni pogrzebowej (Kolbuszewski 1986: 49–56) z ogólnoteoretycznym jej naświetleniem i wyróżnieniem zasadniczych ich grup, tj. ludowych, religijnych i świeckich pieśni pogrzebowych.

W monograficznym opracowaniu pieśni pogrzebowych na Górnym Śląsku (Turek 1993: 40–122) zostały poddane szczegółowemu rozpatrzeniu — analizie materiałów źródłowych oraz ich ocenie — ludowe pieśni pogrzebowe, a także scharakteryzowane pod wieloma aspektami zachowane w żywej tradycji religijne pieśni pogrzebowe.

WWysoczanski-Umieranie.indb 46 2012-11-06 11:42:44

Analiza pieśni pogrzebowych na pograniczu kulturowym i etnicznym (w Borucinie w Raciborskiem) (Lach 1998: 335–345) uzmysławia, że pieśni te nie tylko są nieodłączną częścią obrzędu pogrzebowego, pojawiając się już od chwili zgonu człowieka, towarzysząc przez wieczorne modlitwy, a później w czasie pogrzebu aż do momentu złożenia ciała do grobu, lecz także „osobliwie wzbogacają ten najsmutniejszy obrzęd rodzinny". Wyrażając zaś światopogląd religijny, służą wzmocnieniu przeżyć człowieka związanych ze śmiercią bliskiej osoby, „nie tylko »opłakują« zmarłego, ale i mają emocjonalny oraz wychowawczy wpływ na uczestników ceremonii pogrzebowej" (Lach 1998: 335).

Biorąc pod uwagę zawodzenia i lamenty, trzeba wskazać na werbalne teksty lamentu pogrzebowego będące składnikiem całego zdarzenia obrzędowego. W świetle badań struktury semantycznej archaicznych bałtosłowiańskich, tj. zachowanych w tradycyjnej kulturze ludowej Litwinów i Słowian wschodnich (Białorusinów, Rosjan i Ukraińców), lamentów pogrzebowych (Невская 1998: 51–66) można zauważyć, że nieboszczyk stanowiący kluczową figurę lamentów jest przedstawiany jako „gość" (ros. *gost'*), co implikuje w swojej głębokiej warstwie semantycznej przejściowość egzystencjalnego statusu człowieka i utrwala moment przejścia przez granicę wspólnoty ludzi „swoich" i „obcych". Tym obrzędom przejścia właściwe jest podwyższanie statusu przechodzącego i w konsekwencji nazywanie zmarłych słowami *knez*, *knehynja*. Pod względem semiotycznym podstawowy sens badanych obrzędów pogrzebowych jest modelowany za pomocą opozycji społecznych swój–obcy i podstawowej opozycji egzystencjalnej żywy–martwy, życie–śmierć, wypełnianych konstrukcjami predykatywnymi typu „jest ciepłe–jest / staje się zimne", „jest jasne–jest / staje się ciemne", przy czym człony takich opozycji tworzą całe szeregi paradygmatyczne stanowiące podstawę generowania tekstów. W archaicznych lamentach znajdujemy odbicie świadomości mitopoetyckiej ustanawiającej izomorfizm sfery ciała człowieka i sfery kosmosu (scalany językowo za pomocą predykatów typu *żyć* i *umrzeć*). Dzięki temu izomorfizmowi „nadrzędne znaczenie śmierci jako destrukcji jest kodowane za pomocą wariantywnego szeregu motywów fabularnych typu »dom wali się«, »dom pustoszeje«, »droga zarasta trawą«, »drzewo łamie się«, »roślina usycha« itp." (zob. Невская 1998: 51).

Kazania, przemówienia żałobne

Wiele światła na zagadnienia tanatologiczne rzuca treść kazań bądź przemówień żałobnych wygłaszanych przez księży. Jak pokazują opracowania stanowiące materiały do przemówień żałobnych (Hojnowski 1996), podejmowana w nich problematyka grupuje się w kilku fundamentalnych punktach odniesienia. Dotyczą one zasadniczych tematów eschatologicznych, m.in. kwestii śmierci i nieśmiertelności, nieuniknioności śmierci oraz śmierci jako bramy do życia wiecznego.

WWysoczanski-Umieranie.indb 47 2012-11-06 11:42:44

Innym kryterium tematycznego podziału są przestrogi oraz myśli pocieszające, uwagi o zmartwychwstaniu, zachęta do modlitwy za zmarłych, aforystyka eschatologiczna. Są i takie przemówienia żałobne, w których zmarli przedstawiani są według wieku, płci, sytuacji życiowej i rodzaju śmierci, jest też mowa o ich zawodach i powołaniu, a także są podane wybrane przykłady ukazujące, jak umierały powszechnie znane osoby.

Opowieści wierzeniowe

Na języku jako tworzywie określonych gatunków folkloru oparte są też opowieści wierzeniowe. Rozpatrywane lubelskie opowieści wierzeniowe (Niebrzegowska 1998: 319–328), w których występuje motyw dusz błąkających się po świecie, szukających w nim swojego miejsca lub czekających na wybawienie, pokazują, „kim są dusze pokutujące, gdzie się pojawiają, jak zachowują wobec żywych i w jakich sytuacjach mogą zostać wybawione z pokuty" (Niebrzegowska 1998: 319).

Relacje

Inną formą tekstologiczną są relacje odnoszące się do tematów tanatologicznych. Przykładowo w obrazowaniu śmierci i pogrzebu w relacjach Polaków mieszkających na Białorusi (Adamowski, Doda, Mickiewicz 1998: 253–318) konstatuje się, że śmierć jest w ludowej wizji życia człowieka etapem naturalnym, natomiast w sferze społeczno-moralnej pojmowana jest jako swoista i zarazem jedynie pewna wartość, ponieważ — jak zauważa informator — „tylko u niej *nie ma żadnego podkupienia*" (Adamowski, Doda, Mickiewicz 1998: 253).

Menologium

Umieranie i śmierć odsłaniane są w badaniach menologium (Borkowski 2008), tzn. kalendarza wymieniającego pod każdym dniem imiona zmarłych zakonnic danego klasztoru, co ma służyć do codziennego przypominania rocznic. Omówienie zagadnień związanych z komunikacyjną, językową, kulturową i genologiczną analizą zapisów tekstowych tworzonych przez społeczność zakonną sióstr miłosierdzia św. Karola Boromeusza w Trzebnicy (przedmiotem szczegółowych analiz są nekrologi, zapisy menologiczne, wspomnienia pośmiertne powstające w latach 1855–2005) uwydatnia główny cel pracy zmierzający do odtworzenia „obrazu umierania, agonii i faktu śmierci, jego kulturowego kształtu, aksjologii, pragmatyki jednostki i społeczności w obliczu zdarzeń ostatecznych w życiu człowieka" (Borkowski 2008: 12).

WWysoczanski-Umieranie.indb 48 2012-11-06 11:42:44

Dowcipy

Problematyka umierania i śmierci jest uwidoczniona także w dowcipach językowych. Ów „śmiech w obliczu śmierci" był analizowany na materiale sporej grupy dowcipów politycznych z czasów PRL-u (Skiba 2004: 165–170). W kawałach tych pojawia się motyw śmierci, a zarazem przekraczane jest tabu obyczajowe (kulturowe), jakim jest mówienie o śmierci, szacunek dla zmarłych, miejsca pochówku oraz tekstów liturgicznych — sfery *sacrum*, z której nie powinno się żartować. Jest to rzeczywistość, jaka nigdy nie pojawiłaby się w oficjalnych środkach masowego przekazu. Ukazane w dowcipach „wizje »pogrzebu całego KC«, grabarza pracującego »dla potrzeb partii« 24 godziny na dobę, »warstwy komunistów« czy też »czesania generała siekierką« są oparte w dużej mierze na poczuciu krzywdy; życzenie śmierci dotyczy zarówno pojedynczych polityków, jak i całych formacji politycznych (stąd śmierć następcy Breżniewa to »kropla w morzu potrzeb«). Frustracja ogarniająca ludzi, patrzących stale na te same twarze prominentów, których w żaden sposób nie można odsunąć od władzy, owocowała komentarzem po ich śmierci: »koniec serialu«. Śmierć więc jawiła się z jednej strony jako sposób zastraszania społeczeństwa przez władzę, jako kara dla nieposłusznych i niepodporządkowanych (była to śmierć ludzi z grupy MY), z drugiej strony zaś jako podstawowa sprawiedliwość dziejowa, przejaw demokracji, brak jedynego chyba przywileju, którego nie można było zdobyć dzięki legitymacji partyjnej — przywileju nieśmiertelności" (Skiba 2004: 170).

Zbiory tekstów różnotematycznych i wielogatunkowych

Zespoły określonych tekstów

Analiza szczególnego zespołu tekstów, jakimi są kazania pogrzebowe, podręczniki życia duchowego, pisma o charakterze hagiograficznym, pozwala ukazać paraliterackie wizje śmierci i umierania w kulturze sarmackiej (Piersiak 1998: 135–147), tj. odtworzyć pojęcia, wyobrażenia, przekonania i zachowania związane ze śmiercią, które funkcjonowały w obrębie kultury sarmackiej. Ujawnia się na jej podstawie funkcjonowanie dominujących modelów dobrej śmierci, czyli umierania heroicznego związanego z wytrwaniem do końca w roli społecznej pełnionej za życia i trwania do końca przy swoich obowiązkach. Wskazuje się przy tym na przeobrażenia, jakim ulegał ten model, tzn. na zastępowanie z upływem czasu odwołującego się do wzorców biblijnych i antycznych heroizmu patetycznego przez „heroizm wspierany cudownymi interwencjami sił nadprzyrodzonych" (Piersiak 1998: 135), a także na istotny problem ideowy i artystyczny przejawiający się w antagonizmie między straszeniem śmiercią wraz z wiążącą się z tym konkretyzacją, sensualizacją wizji śmierci, która w kulturze sarmackiej przeważyła, a jej oswajaniem.

WWysoczanski-Umieranie.indb 49 2012-11-06 11:42:44

Prasa

Zasobny dział wyrazów i związków wyrazowych z pola umieranie i śmierć odnotowuje i odzwierciedla prasa. Analiza formalnoznaczeniowa nagłówków prasowych z wyrazem *śmierć* (Wysoczański 2002: 419–430) w roli ośrodkowego komponentu wymienionej kategorii tytułów, której przedmiot dociekań stanowią sposoby językowego kształtowania rozmiaru zakresowego pojęcia 'śmierć' na podstawie wybranych dzienników i tygodników, pozwala konstatować, że w tytułach prasowych jest rejestrowany i upowszechniany ogląd śmierci ukształtowany w rozmaitych sferach oraz wizja śmierci uformowana i uobecniona w obrębie rozpatrywanych pism.

Zasadniczą grupę nagłówków stanowią tytuły będące meldunkami o zaistniałym zejściu człowieka. Inne kompleksy tworzą między innymi nagłówki, w których nazywany jest rodzaj śmierci, tytuły dotyczące kary i zadośćuczynienia za czyją śmierć, zwłaszcza za wypadki śmiertelne, nagłówki zawierające ostrzeżenia i informacje o śmiertelnych zagrożeniach zewnętrznych. Podnoszona jest w nagłówkach sprawa przezwyciężania śmierci w wymiarze medycznym, nie tylko śmierć dotykająca świat ożywiony, lecz także śmierć w obrębie świata nieożywionego. Przestrzeń semantyczną nagłówków wypełniają artykuły wspomnieniowe o którejś rocznicy czyjejś śmierci, tytuły sygnalizujące podejmowaną refleksję nad istotą życia, umierania i śmierci, także oglądu zjawisk określanych mianem cywilizacji śmierci oraz kultury śmierci.

Językowy obraz śmierci w analizowanych nagłówkach prasowych jest wieloaspektowy, obejmuje sporo kategorii semantycznych, przy czym znacząco jest przedstawiona śmierć nagła człowieka. Przeważają wiadomości makabryczne silnie nacechowane ekspresywnie. Doniesienia oscylują od refleksyjnych po sensacyjne, dosłowność i realność śmierci przeplata się z jej metaforycznością i nierzeczywistością.

Internet

Tematyka śmierci wypełnia przestrzeń ogromnych zasobów internetowych. Ekscerpcja i analiza kontekstów wyrazu *śmierć* na polskojęzycznych stronach internetowych (Wysoczański 2001a: 417–424) sprowadza się w szerszym nastawieniu do charakterystyki ujęcia i przedstawiania problematyki śmierci udostępnianej na stronach internetowych, a w zamierzeniu szczegółowym — do uchwycenia występowania wyrazu *śmierć* w rozmaitych otoczeniach wypowiedzeniowych.

Rezultaty dociekań unaoczniają ogromną liczbę wystąpień słowa wywoławczego *śmierć* już w tytule, a wyszukiwania jego w treści strony są jeszcze liczniejsze. W odniesieniu do kwestii dotyczącej kategorii tematycznych, w które śmierć jest niejako wpisana, należy zauważyć, że niektóre z nich są już wstępnie wydzielone, inne objaśnia między innymi komentarz dołączany do tytułu. Ze względu

WWysoczanski-Umieranie.indb 50 2012-11-06 11:42:44

na zasadniczą właściwość multimedialności stron internetowych odnoszących się do zjawiska śmierci, a co za tym idzie — wkomponowanie tekstu pisanego w najrozmaitsze układy graficzne, zdjęcia, animacje, filmy itd., „zagadnienie śmierci nabiera swoistego wymiaru, gdyż jej wieloaspektowość i wielowątkowość zlewa się w olbrzymią całość, gdzie współwystępuje śmierć ludzi, zwierząt oraz innych organizmów żywych ze śmiercią rzeczy martwych, bytów realnych i nierzeczywistych, gdzie sakralizacja śmierci przeplata się z jej desakralizacją, powaga, dostojeństwo i sublimacja z żartobliwością, a niekiedy śmiesznością i absurdalnością", toteż strony internetowe stanowią „kompleks dokumentów, które w pozainternetowych środkach przekazu nie byłyby dane jednocześnie. Stapiają się tu strony poświęcone śmierci i umieraniu w najrozmaitszych aspektach, m.in. filozoficznym, religijnym, moralnym, biologicznym. Wespół z doniesieniami agencyjnymi, komunikatami bądź ogłoszeniami pojawia się poezja, opowiadania, sentencje, kazania, artykuły naukowe itd." (Wysoczański 2001a: 423–424).

Teksty nietanatologiczne i niefuneralne

Płaszczyznę prezentowanych tu tekstów nietanatologicznych, niefuneralnych konstytuuje kompleks tekstów, w których kwestie umierania i śmierci są w nich obecne niejako *ex definitione* z racji charakteru utworu bądź przynależności gatunkowej. Najbardziej reprezentatywnym dziełem w tym względzie jest Biblia[46].

Teksty biblijne

Istotne w odniesieniu do problematyki tanatologicznej jest zagadnienie śmierci w Biblii. Dociekania o nadmienionym tu charakterze opierające się na tekstach Starego bądź Nowego Testamentu koncentrują się z reguły na naświetlaniu określonego problemu. Mianowicie „życie ludzkie we wszystkich czasach naznaczone było śmiercią. Przybierało ono różnorodne kierunki, ale wszelkie działania zmierzały do jednego ustalenia, że człowiek musi się liczyć ostatecznie ze śmiercią […]. *Biblia* zajmuje się śmiercią, ponieważ jest to wielki problem związany z życiem" (Rumianek 2001: 29–30).

Przy naświetlaniu rozumienia śmierci w Starym Testamencie przedstawiane są biblijne określenia śmierci, jej natura, oczekiwanie nieśmiertelności i życie pozagrobowe (Rumianek 2001: 29–35). W kwestii pierwszej zaznacza się między innymi, że „na określenie śmierci w *Starym Testamencie* występuje przede wszystkim słowo *mawet*, które pochodzi od czasownika *mut* — umierać. Łącznie występuje ten rdzeń hebrajski w różnych formach gramatycznych aż 1000 razy.

[46] Utworami, w których pojawiają się często motywy tanatologiczne — umierania i śmierci, w jakich obecna jest śmierć, są bajki. Z opracowań zob. np. Антонијевић 1990: 81–87.

WWysoczanski-Umieranie.indb 51 2012-11-06 11:42:44

[…] W *Nowym Testamencie* odpowiednikiem hebrajskiego słowa *mawet* jest greckie *thánatos*, a czasownika *mut* — *thanatóo*. Łącznie słowa te pojawiają się 122 razy. […] Trzeba też podkreślić, że w *Nowym Testamencie* występuje także inne słowo na określenie umierania, a mianowicie *apothnesko*, które zostało użyte 113 razy. Słowo to u synoptyków tylko niekiedy jest użyte w związku ze śmiercią Pana Jezusa. Natomiast u św. Pawła o wiele częściej pojawia się ono w tym znaczeniu, i to na bazie formuły: »Chrystus umarł za nasze grzechy« (1 Kor 15,3). W *Nowym Testamencie* na określenie śmierci mamy jeszcze formę *koimaomai*, która dosłownie znaczy tyle, co 'spać'. Jest ona odpowiednikiem hebrajskiego słowa *szakab* — 'leżeć, położyć się do snu, spać z kimś'. Oznacza przede wszystkim sen fizyczny i nigdy nie jest użyta w znaczeniu śmierci. […] Ponadto *Nowy Testament* na określenie śmierci ma słowo *nekros*. Występuje ono 124 razy. Przeważnie jest odpowiednikiem hebrajskiego *met* — śmierć" (Rumianek 2001: 30–31).

Uwagę przykuwa fakt, skąd się wzięła śmierć i jakie są jej przyczyny (Herej-Szymańska 2008: 405–409). Analiza sprowadzająca się do fragmentów Biblii, „które zawierają wyraz *śmierć* i kontekst mówiący o jej pochodzeniu i przyczynach" (Herej-Szymańska 2008: 405), pozwala konstatować, że śmierć nie została stworzona przez Boga, lecz zrodziła się z grzechu, tzn. pojawiła się na świecie za przyczyną człowieka, jakkolwiek w następstwie „działania" diabła. Do jej przyczyn ukazanych w Biblii zalicza się: grzech i smutek tego świata, głód i pragnienie, zdeptanie i zbicie na śmierć, ofiarowanie siebie, samospalenia, śmierć od miecza i ukrzyżowania.

Rozwinięciem i uściśleniem problematyki śmierci w Biblii jest poszukiwanie jej rodzajów w Biblii Tysiąclecia (Herej-Szymańska 2004: 547–554) na podstawie analizy kontekstów wyrazu *śmierć* zawierających przymiotniki określające ten wyraz wraz z przytoczeniami odpowiedników tych określeń w innych tłumaczeniach Biblii. W Biblii Tysiąclecia występuje piętnaście rodzajów śmierci, przy czym w znacznej większości przypadków dane określenie występuje tylko w jednym kontekście. Ich nazwy wiążą się z tymi, których śmierć dotyczy, a uwarunkowane są rodzajami śmierci z medycznego punktu widzenia, określeniami wartościującymi, przyczynami śmierci, określającymi śmierć wielu osób oraz śmierć niezwykłą, np.: *śmierć od miecza*, *śmierć krzyżowa*, *śmierć haniebna*, *śmierć ochotna i wspaniałomyślna*, *śmierć wspólna*, *śmierć człowiecza*.

W kręgu zagadnienia śmierci pozostaje problem człowieka wobec śmierci w Biblii (Herej-Szymańska 2007: 473–479). Przedstawienie stosunku człowieka biblijnego do śmierci w świetle kontekstów wyrazu *śmierć* ujawnia m.in. *unikanie śmierci*, książk. *uchodzenie przed nią*, *wybranie śmierci*, *życzenie sobie śmierci* i *proszenie o śmierć*, *ubłaganie o śmierć Boga*, *czekanie na śmierć*.

Przedmiotem zainteresowania były kształtujące obraz językowy odpowiedniki umierania w Biblii Tysiąclecia (Herej-Szymańska 2003: 533–546). Czasowniki i połączenia wyrazowe mające znaczenie 'umierać' odzwierciedlają m.in.: przede wszystkim nagłe umieranie ludzi biblijnych, kojarzenie umierania z końcem, koń-

WWysoczanski-Umieranie.indb 52 2012-11-06 11:42:44

cem palenia się, dopalaniem się, kończeniem, zaśnięciem; wskazaniem na odejście oraz zejście, kojarzenie z grobem oraz ze światem zmarłych, z oddzieleniem ciała od ducha i od duszy, a także z doświadczeniem śmierci. Językowy obraz umierania w Biblii, zestawiony z odpowiedników czasownika *umierać*, jest dosyć urozmaicony.

Językowy obraz umierania w Biblii (Herej-Szymańska 2002: 407–418) powstały na podstawie semantycznej analizy kontekstów czasownika *umierać* — występującego w używanej w liturgii Kościoła katolickiego Biblii Tysiąclecia — jest „dosyć urozmaicony i różniący się nieco od współczesnego" (Herej-Szymańska 2002: 417). Różnice bądź podobieństwa odnoszą się między innymi do miejsca umierania, czasu, kiedy nastąpił zgon, powodów śmierci, „sposobów" umierania, wieku umierającego, bezpotomnego umierania.

Przekłady Biblii

Kwestie umierania i śmierci ujawniają się w dokonywanych translacjach tekstów biblijnych. Stawiając pytanie, czym jest śmierć, we współczesnych polskich przekładach Biblii (Herej-Szymańska 2006: 259–266) stwierdza się, że obecne w obrazie śmierci w Biblii synonimy *koniec*, *kres*, *odejście* i *zejście* funkcjonują także w dzisiejszym języku, natomiast nie mówi się dzisiaj o *zejściu do grobu* czy *zapłacie* bądź *nagrodzie za grzech*, ani też o *zysku* płynącym ze śmierci, nie nazywa się również dzisiaj śmierci *wrogiem*.

Przegląd przekładów Biblii, w szczególności dokonana ekscerpcja z Biblii Tysiąclecia i porównanie z nią innych przekładów pod kątem występowania atrybutów (cech, istotnych właściwości czego, przymiotów) śmierci we współczesnych polskich przekładach Biblii (Herej-Szymańska 2005: 361–368), pokazuje, że cech charakterystycznych śmierci jest w Biblii czternaście, z których najistotniejszą i bezdyskusyjną jest jej nieuchronność. Ponadto są tu m.in. potęga, moc i władza, cierpienia i gorycz, cień i mrok.

B. Umieranie i śmierć. Elementy systemowe języka

Drugą perspektywę badawczą wyznacza ujęcie zagadnienia umierania i śmierci w języku, tj. w jednostkach języka. Daje ono możliwości całościowego uchwycenia problemu umierania i śmierci z ich wielowymiarowością i wieloaspektowością.

WWysoczanski-Umieranie.indb 53 2012-11-06 11:42:44

Wyrażanie umierania i śmierci. Jednostki języka

W zakreślonej perspektywie badawczej będą rozważane, naturalnie w formie przeglądu wybranych dotychczasowych opracowań, jednostki języka, przede wszystkim słownictwo w szerokim rozumieniu — wyrazy, połączenia wyrazowe i związki o charakterze ustabilizowanym (wyrażenia, zwroty i frazy), ściślej — leksemy, frazemy (związki łączliwe) i frazeologizmy (idiomy, związki frazeologiczne) bądź — jeszcze krócej — jednostki leksykalne i jednostki tekstowe systemu leksykalno-semantycznego języka. Tak więc uwzględniane tu słownictwo jako system pojęć, obejmujący w rozważanym zakresie umierania i śmierci część skategoryzowanego i zhierarchizowanego świata pozajęzykowego, w swej strukturze semantycznej pozwoli odzwierciedlić interpretację zawartych w niej zjawisk, tj. ukazać językowy obraz tych stref pojęciowych.

Pole leksykalno-semantyczne. Słownictwo tematyczne

Idea pola semantycznego[47] służy przedstawieniu systemu pojęciowego obejmującego obszar umierania i śmierci, a precyzyjniej rzecz ujmując — ukazaniu stosunków funkcjonalnych (wzajemnego systemu powiązań słownictwa i ich znaczenia zależnego od ułożenia, czyli zajmowanego miejsca, względem pozostałych wyrazów tworzących zbiór) istniejących wewnątrz słownictwa wskazanych stref. Innymi słowy, „wszystkie wyrazy wspólnoodmianowe można scharakteryzować ze względu na przynależność do określonych pól językowych. Siatka czy może mozaika tych pól powinna dać obraz zależności leksykalno-semantycznych występujących w polszczyźnie" (Markowski 1992: I 79) (Ml)[48].

Zasób leksykalny języka

Interesujący nas (tanatologiczny) zrąb leksykalny, podobnie jak płaszczyzny słownictwa mającego inne sensy, jest grupowany w słownikach niealfabetycznych. Wyodrębniające się z ogólnej struktury pojęciowej leksyki zebranej w opracowa-

[47] Dla naszych rozważań przyjmujemy rozumienie pola leksykalno-znaczeniowego jako grupy „wyrazów powiązanych wspólnym znaczeniem, między którymi istnieją określone relacje znaczeniowe, mające dawać w konsekwencji system zwarty i hierarchiczny", toteż tak definiowane pole stanowi „cząstkę całościowego systemu leksykalno-semantycznego" (Tokarski 1984: 11).

[48] Por. m.in.: Roget 1852 (Ro); Zawiliński 1926 (Zb); Dornseiff 1934 (D); Hallig, von Wartburg 1952 (HWb).

WWysoczanski-Umieranie.indb 54 2012-11-06 11:42:44

niach leksykograficznych, przede wszystkim w słownikach pojęciowych, działy oddające idee ‘umieranie’ i ‘śmierć’ są różnie rozbudowane (zob. Wysoczański 1999: 27–28). Słownictwo spajane wskazanymi wspólnymi kategoriami znaczeniowymi wyznaczającymi strefy pojęciowe umierania i śmierci ma w płaszczyźnie treści (pola pojęciowego) i w płaszczyźnie strukturalnej (pola leksykalnego, pola wyrazowego) różne ujęcia[49]. Ilustrują to przedstawione poniżej przytoczenia.

Tak więc w zorientowanym onomazjologicznie *Doborze wyrazów* Romana Zawilińskiego (1926: zwł. 360–362) (Zb) są wydzielane następujące układy rzeczowe rozpatrywanych pojęć[50]:

Dział I: Pojęcia umysłowe → byt → nicość → zatrata, **śmierć** [wyróżn. tu i dalej — W.W.]; porządek → następstwo → koniec → **śmierć**; przyczyna → związek przyczynowy → burzenie → **śmierć**

Dział III: Materja organiczna → żywotność → martwy, bez życia → **śmierć**, umarcie, koniec, skonanie, zejście, rozkład, ustanie tętna, paraliż serca, mózgu → Ostatnie tchnienie, śpiew łabędzi, dech śmierci, ostatnie rzężenie, wieczny spoczynek, kolej każdego ciała → Zabójca, anioł śmierci, kosiarka, kostusia, śmierć matula, nirwana → Umrzeć, rozstać się z tym światem, przenieść się do wieczności. Zakończyć życie, dokończyć dni, wyzionąć ducha. Rozstać się z doczesnością, w proch się obrócić, iść drogą wszelkiego stworzenia, zniknąć ze sceny, gryźć ziemię. Leżeć w ostatnich podrygach, pisać testament, pojednać się z Bogiem → Umarły, rozłączony z życiem, błogosławiony, zgasły. Wolny, zbawiony od złego, po walce, po cierpieniach → Zabicie, pozbawienie życia, czyn krwawy, mord, zabójstwo, skrytobójstwo, rzeź, przelew krwi, krwawa zemsta. Stracenie, dobicie, ruina → Polowanie, myślistwo, polowanie z nagonką. Samobójstwo, harakiri → Morderca, skrytobójca, zamachowiec, rozpruwacz, rzeźnik, dusiciel, kat, oprawca, hycel, łupiskóra → Pole bitwy, jatka, pobojowisko → Zabić, pozbawić życia, zamordować, zarznąć, zastrzelić, zasztyletować, zakłóć, udusić, zatruć, sprzątnąć z drogi, utonąć, zamarznąć, popełnić samobójstwo → Morderczy, krwiożerczy, krwawy, śmiercionośny, samobójczy → Zwłoki, ciało, trup, szkielet, popiół, proch, mumja, cień, duch, taniec śmierci → Pogrzeb, pochód pogrzebowy, kondukt żałobny, stos, spalenie zwłok, kremacja, spopielenie, krematorjum → Dom żałobny, marsz żałobny, Salve Regina, Requiem, msza żałobna, mowa nagrobna → Całun, koszula śmiertelna, trumna, sarkofag, urna, mary, katafalk, karawan, wieniec nagrobny, krepa → Grób, dół, grobowiec, mauzoleum, katakumby, kostnica, dom przedpogrzebowy, cmentarz, mogiła, pomnik, nagrobek, krzyż grobowy, napis grobowy → Stawić na marach, na katafalku, pogrzebać, oddać ziemi, na ostatni spoczynek poprowadzić, oddać ostatnią posługę → Pogrzebiony, zakopany, Tu spoczywa..., do widzenia w lepszym świecie. Z tamtej strony, memento mori, hic iacet...

W zbiorze *Leksyki wspólnej różnym odmianom polszczyzny* Andrzeja Markowskiego (1992: 95, 98–100, 129–130) (Ml) schemat zależności leksykalno-se-

[49] Użyty termin p o l e s e m a n t y c z n e jest tu stosowany w rozumieniu przedstawionym wyżej, jednakże trzeba zauważyć, że „od początku rozwoju metod polowych przyjęto za podstawowe związki treści. W wyróżnianiu pól przyjęto zasadę, którą należy nazwać tematyczną. Chodziło o tematyczne, a nie synonimiczne, związki treści; rozważania synonimiczne pojawiały się dopiero w szczegółowych analizach wewnątrz pola. W polu znajdują się nie tylko formy synonimiczne, ale przede wszystkim formy związane tematycznie. W polu »meble« znajduje się i *tapczan*, i *biurko*, które na pewno nie są synonimami. Temat formułowany jest »tytułem pola«, pojęciem pochodzącym z pola hierarchicznie nadrzędnego” (Wierzchowski 1990: 112–113).

[50] Tu i dalej przywołane zostały wybrane leksemy. Zrezygnowano też z przytaczania przykładów ilustrujących użycie danego wyrazu.

WWysoczanski-Umieranie.indb 55 2012-11-06 11:42:44

mantycznych dla wyrazów wspólnych dzisiejszej polszczyzny jest konstruowany z założeniem, że to człowiek odbiera całą rzeczywistość (zewnętrzną i wewnętrzną) przez pryzmat własnego „ja", toteż leksyka tanatologiczna mieści się w makrosferze JA WOBEC SIEBIE w sferze JA JAKO ISTOTA FIZYCZNA w następujących zespołach pól pojęciowych:

→ 2. Rozwój ciała → a. 'nazwy ogólne': być, dożyć, istnieć, pożyć, przeżyć, rodzić się / urodzić się, rosnąć / urosnąć, rozwój, starzeć się / zestarzeć się, śmierć, umierać / umrzeć, żyć,

→ 4. Działanie ciała, zmysły, choroby → e. 'chorowanie i choroby': truć się / otruć się,

→ 19. Religia → f. 'obrzędy pogrzebowe': cmentarz, grób, krzyż, nagrobek, pochować, pogrzeb, pogrzebowy, śmierć, żałoba.

Opracowanie o układzie rzeczowym Rudolfa Halliga i Walthera von Wartburga *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas* ([1952] 1963: 140, 168–169, 188) (HWb) znaczenie słowa *śmierć* w języku francuskim wyznacza przez ciąg wyrazów w następujących działach:

B. L'HOMME ['człowiek'] → I. L'homme, être physique ['człowiek, byt fizyczny'] → j) La vie humaine en général ['życie ludzkie w ogóle']: la naissance, les âges de la vie, la mort ['narodziny, lata życia, śmierć']: **mort**, s.f., mourir, mortel, mourant, se mourir, agonie, râle, râler, mort, adj., cadavre, feu, adj., défunt, décès; tuer, assommer, étrangler; empoisonner, noyer, se suicider, se noyer, suicide.

III. L'HOMME, ÊTRE SOCIAL ['człowiek, byt socjalny (jako istota społeczna)'] → a) La vie de société en général ['życie społeczne w ogóle'] → 5. Le décès ['zgon']: **décès**, les obsèques, les funérailles, cercueil, catafalque, croque-mort, embaumer, convoi funèbre, enterrer, enterrement, repas d'enterrement, déterrer, fosse, fossoyeur, tombe, tombeau, monument funéraire, cimetière, incinérer, les cendres, urne, columbarium; deuil, testament, héritage, héritier; 6. Le veuvage: veuf, veuve, orphelin, tutelle, tuteur, adopter; → b) L'homme au travail ['człowiek w pracy (pracujący)'] → 6. La propriété ['własność']: **hériter**, héritage, héritier, testament, léguer, déshériter.

Słownik o układzie rzeczowym *Longman Lexicon of Contemporary English* Toma McArthura ([1981] 1982: 1–4, 39, 94–96, 137–138, 255, 578) (MAL)[51] przedstawia dwa zasadnicze pola semantyczne z hiperonimem śmierć: *życie i śmierć* oraz *śmierć i pogrzeb*, w następujących ideowych powiązaniach i ułożeniach zasobu słownego:

LIFE AND DEATH

[ALSO ⇒ C50–59 DEATH AND BURIAL]

A1 *verbs*: **existing and causing to exist**; [ALSO ⇒ N1]: **exist** [Wv6;I0] to be real; be there in fact; **be** [Wv6;I0]; to exist; **create** [T1] to cause to exist; **animate** [T1] 1 to give life. 2 to make lively or exciting; 3 to cause to become active; **animated** [B] **1** full of life or action; excited. 2 moving as if possessing life;

[51] Słownik ten „nie ma ambicji tworzenia systemu pojęciowego o wyraźnie zarysowanej hierarchii", toteż „samo pojęcie »pola semantycznego« ulega w LL reinterpretacji" (wobec pól w modelowym rozumieniu analizy składnikowej stanowiących zbiór wyrazów kryjących w swym znaczeniu określony sem, co oznacza, że „makropola semantyczne nie stanowią zatem pól semantycznych *sensu stricto*, lecz raczej pola asocjacyjne, grupujące skojarzenia częste i typowe w ujęciu Ch. Bally'ego" (tj. *champs associatifs* — pola skojarzeniowe); zob. Miodunka 1989: 164–165.

WWysoczanski-Umieranie.indb 56 2012-11-06 11:42:45

A2 *verbs*: **living and dying** [ALSO ⇒ C51]: **live** [Wv6;IØ] 1 to continue to be alive; 2 *fml* to be alive; **live on** [v adv IØ] to go on living; **exist** [IØ (*on*)] 1 to continue to live, esp with difficulty. 2 to live, but without satisfaction or happiness; **die** [IØ] to cease living; **decay 1** [Tl; IØ] to (cause to) go through chemical changes that destroy or damage. 2 [IØ] (*fig*) to fall to a lower or worse state; lose health, power, strength, activity, etc; **decompose** [IØ] (esp of bodies once alive) to decay; **rot** [IØ] (esp of plants, meat, etc) to decay; go bad; **rotten** [B] having rotted; **survive 1** [IØ] to continue to live, esp after coming close to death. 2 [Tl] to continue living after;

A3 *adjectives*: **living and dead**: **living** [Wa5;B] 1 continuing to live. 2 actually existing. 3 *(fig)* continuing in use; **alive** [F] 1 [Wa5] continuing to live. 2 full of life; active. 3 still in existence or operation; still remembered; **live** [Wa5;B] having life; **animate** [B] 1 [Wa5] (of plants and animals) alive; living. 2 *loose* moving or able to move; **dead** [Wa5,(l); B] 1 no longer alive. 2 not able to live. 3 *(fig)* not in use; **dying** [Wa5;B] 1 about to die. 2 ill with a disease which will lead to death;

A4 *nouns*: **life and death**: **life** 1 [U] the active force that is present in those forms of matter (animals and plants) that grow through feeding and produce new young forms of themselves, but is not present in other matter (stones, machines, objects, etc). 2 [U] matter having this active force. 3 [U] the state of being alive. 4 [U] the condition of existence, esp of a human being. 5 [U] living things in general. 6 [U] existence as a set of widely different experiences. 7 [U] a way of living, social relations, etc. 8 [C] the period between birth and death. 9 [C, U] a part of life given to a particular activity. 10 [C] personal condition of being alive. 11 [C *usu sing*] (*fig*) the period for which a machine, organization, etc, will work or last; **existence** 1 [U] a state of existing. 2 [C] life, esp without any special interest, pleasures, etc; **creation** [U] the act of creating or being created [⇒ L1 creation, universe]; **animation** [U] actual life; activity and excitement; the appearance of such life; **birth** 1 [U] the act or time of being born, of coming into the world, esp out of the body of a female parent. 2 [U] the act or fact of producing young. 3 [C] the occasion of any person or animal being born. 4 [FU] family origin. 5 [U] (*fig*) beginning, start, or origin; **nativity** [C] birth, esp (*with cap*) that of Jesus Christ; **death** 1 [U, C] the end of life, the time or manner of dying. 2 [S] the cause or occasion of loss of life. 3 [U] the state of being dead. 4 [R] (*usu cap*) the destroyer of life, usu shown as a skeleton [⇒ Bll]; **a natural death** death from natural causes like illness or old age, not as the result of an accident, murder, etc; **at death's door** about to die; in danger of dying; **mortality** [U] 1 the state of being mortal (= having to die). 2 the number of deaths in an area, for a group, etc; **decay** [U] 1 the decayed parts (esp of the teeth). 2 the action or state of decaying; **decomposition** [U] decay (esp of bodies once alive); **rot** [U] decay, esp caused by disease; **survival** 1 [U] the fact or possibility of surviving. 2 [C] something which survives, often unexpectedly, from an earlier time [⇒ A91 crocodile, A93 dinosaur]; **survivor** [C] a person who has continued to live in spite of coming close to death;

A8 *ordinary verbs*: **killing** [ALSO ⇒ C239, N338]: **kill** 1 [Tl, IØ] to cause (a person, plant, or animal) to die; **slay** [Tl] *poet* to kill [⇒ A93 dragon]; **murder** [Tl, IØ] to kill unlawfully, esp on purpose; **murderer** [C] a person who murders someone **murderess**; **assassinate** [Tl] to murder (a ruler, politician, etc) for political reasons or reward; **assassination** 1 [U] the act of assassinating. 2 [C] an example or occasion of this **assassin** [C] a person who murders esp a ruler or politician for political reasons or reward; **butcher** [Tl] 1 to kill and prepare (animals) for sale as food. 2 to kill bloodily or unnecessarily; **slaughter** [Tl] 1 to kill (animals) for food, butcher. 2 *esp emot* to kill (esp many people) cruelly or wrongly; massacre. 3 *mfml* to defeat severely; **massacre** [Tl, IØ] to kill (a large number of esp defenceless people);

A9 *euphemistic verbs*: **killing** [T1]: **eliminate** to kill; **liquidate** to kill;

A10 *informal verbs*: **killing: make / do away with** [v adv prep Tl] to kill or murder (someone or oneself) esp secretly; **do in** [v adv T1] *sl* to kill; **bump off** [v adv Tl] *sl* to kill, murder;

A11 *adjectives*: **killing and death**: **deadly** [Wa2] 1 [B] causing or likely to cause death. 2 [adv]. 3 [B, adv] (*fig*) like death in lack of interest; **fatal** [B] likely to cause, or which has caused, death; **lethal** [B] able or certain to kill; **mortal** [Wa5,B] 1 which must die, which cannot live forever. 2 *esp poet or pomp* causing death; **deathly** 1 [B] suggesting death. 2 [adv] in a deathlike way;

WWysoczanski-Umieranie.indb 57 2012-11-06 11:42:45

A12 *poetic & formal adjectives*: **without death** [B] [ALSO ⇒ L153, L180]: **undying** which will never die or end; **immortal** which will not die, which continues forever; **immortality** [U] 1 the state of being immortal, a never-ending life. 2 endless fame; **immortalize, -**ise [Tl] to give endless life or fame to;

A13 *nouns*: **killing**: **kill** [C usu sing] 1 the act of killing, esp hunted birds or animals. 2 the bird(s) or animal(s) killed in hunting; **(to** be) **in at the kill** (to be) actively present when something is killed or (*fig*) at the end of a struggle / competition, etc; **killing** [U] the action of killing people or animals; **slaughter** [U] 1 the killing of animals usu for food. 2 the killing of one or more people in a bloody, cruel, or thoughtless way; **carnage** [U] *esp poet & emph* slaughter; **butchery** [U] cruel and unnecessary killing, esp of human beings; **massacre [**FC] the killing of large numbers usually properly, without caring about their death; **murder** [C] the unlawful killing of a person, esp on purpose;

DEATH AND BURIAL

[ALSO => A1–20]

C50 *verbs & nouns*: **relating to someone dying** [ALSO ⇒ F84]: **lose** [Tl] to suffer the death of; **loss** [U] state of having lost someone; **mourn** [Tl, IØ] to feel and/or show grief at (someone's death); **grieve** [IØ (for)] to mourn greatly or constantly; **grief** [U, C] the state of grieving; **bereave** to leave sad and mourning because of a death; **bereavement** [U,C] the state of being bereaved;

C51 *verbs*: **dying**: **pass on** *emph* to die; (religious) to go to another life; **pass away** [v adv IØ] *euph* to die, usu peacefully; **expire** [IØ] *fml*, *euph & lit* to die; **give up the ghost** *old use & lit* to die; **kick the bucket** to die;

C52 *adjectives, etc*: **relating to death and mourning**: **bereaved** [Wa5,B] left (alone) after the death of someone dear; **widowed** [Wa5,B] made a widow [⇒ C32], left alone after the death of one's husband or wife; **orphaned** [Wa5,B] made an orphan [⇒ C3], left without a father and mother; **late** [Wa5,A] who has died recently; **late lamented** [Wa5,A] *old use & lit* late; **mortal** [Wa5,A] which can die / decay; **deceased** *euph & fml* 1 [Wa5,B] dead. 2 [Wn3,C] a dead person; **dear departed** [Wn3 ,C] *fml & religious & sometimes humor* a dead person;

C53 *verbs*: **burying and cremating**: **bury** [Tl] to place (a dead body) in a hole in the ground and cover with earth, or in the sea; **cremate** [Tl] to burn (a dead body) in a special ceremony; **embalm** [Tl] to treat (a dead body) with special substances in order to prevent natural decay; **mummify** [Tl] to preserve as a mummy [⇒ C54]; **inter** to bury; **disinter** [Tl] to take (a dead body) out of the grave; **exhume** [Tl] to disinter on a legal; **exhumation dig up** [v adv Tl] to disinter, exhume; **lie in state** [10] (of the dead body esp of an important person) to lie in a church or similar place so that mourners [⇒ C55] can walk past, paying their last respects (= showing respect);

C54 *nouns*: **burying and cremating** [ALSO ⇒ B3]: **burial** [C,U] an act or occasion of burying a dead body; **burial place** [C] the place where someone has been buried; **cremation** [C,U] the act or occasion (= ceremony) of cremating a dead body; **funeral** 1 [C] a usu religious ceremony of burying or cremating a dead person. 2 [A] of or connected with the last ceremonies after death; **mummy** [C] a dead body preserved from decay by treatment with special substances; **ashes** [P] the remains of a dead body after cremation;

C55 *nouns*: **relating to funerals** [ALSO ⇒ F84]: **undertaker** [C] a person whose job is to arrange funerals; **mortician** [C] an undertaker; **funeral director** [C] *euph* an undertaker; **wreath** [C] flowers and / or leaves twisted and woven together, usu in a circle, to be placed on a coffin [⇒ C56], grave, or memorial to the dead; **hearse** [C] a usu black carnage or car used for carrying a coffin at a funeral; **(funeral) cortege** [C] the line of attendants and mourners at a (large) funeral; **pallbearer** [C] a person who walks beside the coffin at a funeral; **mourning** [U] (the wearing of) certain clothes, usu black but in some societies white, as a sign of mourning; **mourner** [C] a person present at a funeral and personally mourning for the dead;

C56 *nouns*: **coffins, etc** [C]: **coffin** the box in which a dead person is buried; **casket** *esp AmE euph* a coffin; **pall** a heavy cloth placed over a coffin at a funeral; **shroud** *also* **winding sheet** the

WWysoczanski-Umieranie.indb 58 2012-11-06 11:42:45

cloth or sheet which covers a dead body at burial; **urn** a vase used for holding the ashes of a cremated person;

C57 *nouns*: **graves, etc** [C]: **grave** (the position of) the hole in the ground where a dead person is buried; **graveside** [*the* R] the ground beside a grave; **last resting place** *euph* a grave; **tomb** a grave, esp if large and with a hollowed-out shape like a cave; **sepulchre**, **sepulcher** *lit & old use* a tomb; **mausoleum** a large stone tomb, often a building, raised over a grave, esp that of a famous or important person; **vault** an underground room, usu large, for burying people, usu members of the same family;

C58 *nouns*: **places of burial and cremation** [C]: **cemetery** an area of ground, usu not belonging to a church, used only for the burial of dead people; **graveyard** a piece of ground, often near a church, where dead people are buried; **Churchyard** the area around a church and usu enclosed by a wall, in which graves are usu found; **mortuary** a place, as in a hospital, where dead bodies are kept before burial; **morgue** a place where dead people are kept, esp when their names are not known and the relatives must be found; **crematorium**, *also esp AmE* **crematory** a building in which dead people are burnt, sometimes with a surrounding garden where the ashes can be buried;

C59 *nouns*: **death relating to graves and death**: **gravestone** [C] a stone put up over a grave bearing the name, dates of birth and death, etc of a dead person; **tombstone** [C] a (large) gravestone; **headstone** [C] a gravestone at a position above the head of a buried person; **memorial** [C] an object, often a stone, esp with a message on it or a list of names, in memory of one or more persons or of an important event; **monument** [C] a building, structure, etc that preserves, or is intended to preserve, the memory of a person or event; **epitaph** [C] words describing a dead person, written on his or her gravestone, tomb or memorial; **In memoriam** *Lat* (often on gravestones and memorials) in memory of; **RIP** [*abbrev*] 'Rest in peace' or the Latin equivalent 'Requiescat in pace' (letters often written on gravestones); **obituary** [C] a notice that someone has died, an account of someone's life, printed just after his or her death;

B3 *nouns*: **kinds of dead bodies**: **body** [C] a dead person; **Corpse** [C] the dead body of a human being, usu stiff or dead for some time; **Cadaver** [C] a corpse, esp as used in medical experiments; **cadaverous** [B] like a cadaver; **carcass**, **carcase** [C] 1 the dead body of an animal, esp one prepared for cutting up as meat. 2 *deprec often humor* a human body; **remains** [P] *often fml* the decaying corpse or bones of a human being or animal; **carrion** [U] dead and decaying flesh;

C239 *nouns*: **murder and suicide** [ALSO ⇒ A8–10]: **murder** 1 [U] the crime of killing a person unlawfully. 2 [C] an occasion of murder; **murderer** *fern* **murderess** [C] a person who commits or has committed murder; **manslaughter** [U] the crime of killing a person unlawfully but not intentionally; **homicide** murder or a murder; **homicidal** [Wa5,B1 relating to or likely to commit homicide; **suicide** 1 [U] the act of killing oneself, usu seen as unlawful. 2 [C] an example of this. 3 [C] a person who commits or tries to commit suicide; **suicidal** 1 [B] relating to or likely to commit suicide. 2 dangerous to oneself;

Systematyczny słownik języka serbsko-chorwackiego (*Систематски речник српскохрватскога језика*), którego autorami są Ранко Јовановић i Лаза Атанацковић (1980: 50–55, 181–182) (JAs), daje leksykę tanatologiczną w ułożeniu zawierającym następujące wątki tematyczne lub grupy skojarzeń:

ЧОВЕК, ЊЕГОВ СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ И РАД

194. — Наталитет

Наталитет. Наталитет становништва. Родност. Рађања према броју становништва. Прираштај. Природни прираштај. * Умирања. Смртност. Морталитет.

198. — Живот

Живот, животни. Човеков живот, век. Целог живота; од рођења до смрти; од колевке до гроба.

WWysoczanski-Umieranie.indb 59 2012-11-06 11:42:45

СМРТ

201. — Смрт

Смрт, смртни. Самрт, самртни. Смртан. Смртоносан. Смртно. Смртоносно.

Смртник, смртница. Самртник, самртница. * Смртност. Морталитет. * Крај.

Крај живота. * Вечни сан. Вечни покој. * Умрети (214). * Мртвац (217). * Природна смрт (208). Насилна смрт (209). Клиничка смрт (211).

208. — Природна смрт

Природна смрт. Лепа смрт. Лака, безболна смрт. * Смрт од болести, од старачке изнемоглости. * Умрети лако, као у сну. * Умрети у мукама, у боловима. * Напрасна смрт. Изненадна смрт. Тренутна, моментална смрт. * Срчани удар. Срчана кап. Апоплексија.

209. — Неприродна смрт

Неприродна смрт. Насилна смрт. Смрт услед дављења, гушења, тровања. Смрт од смрзавања, грома, глади. Смрт услед несреће, удеса, несрећног случаја. Смрт у елементарној несрећи. Смрт приликом земљотреса, поплаве, пожара, непогоде. Смрт у саобраћајној несрећи. * Самоубиство. * Убиство. * Жртва несреће, удеса, катастрофе. Жртва злочина. * Погибија. Погинути. Погинути у рату, на бојном пољу, на пољу части. Погинути на копну, на мору, у ваздуху. Јуначка, херојска смрт. * Погинути у несрећи. * Погинути на раду.

210. — Погубљење

Погубљење. Извршење смртне казне. Егзекуција. * Погубити. Стрељати. Обесити. Гиљотинирати. Погубити електричном струјом, отровним гасом. Извршити смртну казну. * Ликвидирати (кога). Усмртити. Уморити. * Убити. * Смртна казна. Стрељање. Вешање. Гиљотинирање. Смрт на електричној столици, у гасној комори. * Извршилац смртне казне. Џелат. * Вешала. Гиљотиа. Електрична столица. Гасна комора. * Бити обешен. * Омастити конопац. Ставити (кога) уза зид. * Скратити (кога) за главу.

211. — Привидна смрт

Привидна смрт. Обамрлост. Обамрети. Привидно умрети. Пасти у дубоку несвестицу. Не показивати знаке живота. * Клиничка смрт.

212. — Бити на самрти

Бити на самрти. Борити се са животом. Борити се с душом. Лебдети између живота и смрти. Једном ногом у гробу. * Гледати смрти у очи. Животна опасност. Наћи се, налазити се у животној опасности, у смртној опасности. * Живот му виси о концу. * Бити на смрт болестан. Смртно болестан. Смртно рањен. * Шок-соба. * Суђени дан. Суђени час. Самртни час. * На умору. На самртној постељи. Самртник. Умирући. * Кома. У коми.

213. — Агонија

Агонија. бити у агонији. Умирати. Издисати. * Самртна борба. Самртне муке. Самртни страх. Ропац. Самртни ропац. Самртно кркљање. * Последњи тренуци. Бунило. Транс. У бунилу. У трансу. Умирање. Издисај. Крај. * Нити живи нити мре.

214. — Умрети

Умрети. Умирати. Мрети. Помрети. Изумрети. Изумирати. * Смрт. Умирање. * Изумирање. Помор. * Смртност. Морталитет. Преминути. Издисати, издахнути. Упокојити се. * Гинути, погинути. * Оставити кости. * Извршити самоубиство. * Склопити очи. Испустити душу. Преставити се. Отићи Богу на истину. * Угасити се. * Престати живети. Завршити, окончати живот. Окончати дане. * Изгубити живот. * Нестати. Ишчезнути. Изгубити се. * Оживети. Васкрснути. Ускрснути. * Васкрс. * Преселити се у вечност. Отићи на велики пут. Отићи на пут без повратка. Опростити се са животом. Заспати вечним сном.

215. — Свиснути

Свиснути. Свиснути, пресвиснути од једа, јада. Скончати, Скончавати. Скапати, скапавати. Нестати, нестајати. Свршити. * Црћи, цркавати. Прецрћи. Поцркати. Угинути. Липсати, липсавати. Крепати, крепавати. * Мањкати. Помањкати. * Скончање. Скончавање. Цркавање. Липсавање. Скапавање. * Одапети. * Одапети папцима. *Отегнути папке.*

WWysoczanski-Umieranie.indb 60 2012-11-06 11:42:45

216. — Затрти се

Затрти се. Затирати се. Уништити се. Искоренити се. * Уништити. Истребити. Затрти траг, семе, лозу. * Изумрети. * Затирање. * Истрага. * *Нема му ни трага ни помена.*

217. — Мртвац

Мртвац, мртвачки. Покојник, покојница. Мртвачка укоченост. Мртвачке пеге. * Посмртни остаци. Тело. Леш. * Мртворођенче. * Мртвозорник * Мртвачница.

218. — Умрли

Умрли. Преминули. Покојни. Упокојени. Блаженоупокојени. Блаженопочивши.

* Покојник, покојница.

219. — Умрлица

Умрлица. Књиге умрлих. Евиденција умрлих. Упис у књиге умрлих. Матичне књиге умрлих. Матице. * Удовац, удовица. Удов, удова. Деца. Сироче. Сирочад. Сирочићи.

ПОГРЕБ

220. — Погреб

Погреб, погребни. Сахрана. Укоп. Покоп. * Погребна свечаност. Погребна церемонија. * Сахранити, сахрањивати. Погрепсти, погребати, погребавати. Покопати. Укопати, укопавати. Погребавање. Сахрањивање. Покопавање. Укопавање. * Државни погреб. Сахрана о државном трошку. Одбор за сахрану. * Кремација.

221. — Одар

Одар. На одру. Мртвачки одар. * Постоље. Катафалк. Мртвачки ковчег, сандук. Лес (об. јекавски: лијес). Саркофаг. * Посмртна листа. Посмртница. Парта. Читуља. Посмртни оглас. * Ожалошћена породица. Кућа жалости.

222. — Погребна церемонија

Погребна церемонија. Погребна свечаност. Посмртни, погребни обред. Почасна стража. Посмртни марш. * Црнина. Црне драперије. Вео. Флор. Посмртни венци. Црквени обред. Опело. Помен. Парастос. Реквијем. * Погребни завод. Погребно предузеће. * Погребник. Укопник. * Погребни трошкови. Погребнина.

223. — Спровод

Спровод. Пратња. Погребна пратња. Тужна поворка. Погребна поворка. * Погребна кола. Носила. * Последњи испраћај.

224. — Гробље

Гробље, гробљански. Гроб. Гробница. Рака. Породична гробница. Костурница. Заједничка гробница. * Надгробни споменик. Надгробна плоча. Надгробна пирамида. Крст. Крстача. * Крипта. Маузолеј. Гробљанска капела. * Надгробни натписи. Епитаф.

* Овде почива (у миру божјем). Мир пепелу. Вечни спомен. * Војничко гробље. * Старо, напуштено гробље. * Катакомбе. * Крематоријум. Урна.

225. — Некролог

Некролог. Посмртни говор. Посмртно слово. Опроштај с покојником. Опростити се, опраштати се. Последњи опроштај. * Почасни плотун. Салва. * Слава му! Вечнаја памјат. * Полугодишњи, годишњи помен. Парастос. Реквијем. Задушнице. * Заупокојена литургија. * Комеморација. Комеморативни састанак. Комеморирати. Читуља. In memoriam.

226. — Спаљивање мртваца

Спаљивање мртваца. Спалити, спаљивати (мртваца). Кремирати. Кремирање. Кремација. * Крематоријум. Пећ. Урна.

227. — Ексхумација

Ексхумација. Ексхумирати. Вршити, извршити ексхумацију. Ископати леш из гроба. Ископавање. Ексхумација по судском налогу. Накнадно утврђивање узрока смрти.

228. — Жалост

Жалост. Жаљење. Туга. Туговање. Оплакивање. * Сажаљевање. Саучествовање у жалости. * Саучешће. Кондолација. Изјавити саучешће. Кондолирати. * Ожалошћени. Ожалошће-

WWysoczanski-Umieranie.indb 61 2012-11-06 11:42:45

на породица. Кућа жалости. * Жалити. Бити у жалости. Бити уцвељен, увијен у црно. Носити црнину. * Туговати. Оплакати, оплакивати. Сажаљевати. Саучествовати (у болу, губитку). * Коротовати. * Велика, дубока жалост. Национална жалост. Прогласити националну жалост. * Ожалити. * Тужити. Нарицати. Запевати.

Кукати. Ридати. Бусати се (у груди). Рушити се, порушити се. Нарицање. Запевање. Кукање. Ридање. * Рушан. Погружен. * Нарикача. Запеваља. Покајница. Тушкиња. * Нарицаљка. Плакавица. Тужбалица. Жалопојка. * Знэци, обележја жалости. Црнина. Црни флор. Црни вео. Црна марама. * Застава на пола копља. Оборене пушке. * Велика жалост, бол. * *И камен би проплакао*.

УБИТИ * УБИЈАТИ * УБИТИ СЕ

882. — Убити

Убити. Убиство. Уморити. Уморство. Убиство с предумишљајем. Убиство без предумишљаја. Убиство у афекту. Убиство из нехата. Нехатно убиство. Убиство у самоодбрани. Убиство на свиреп и подмукао начин. Детеубиство. Чедоморство. Оцеубиство. * Убијати. Убијање. * Убица. Убилац, убилачки. Убијен. Убијени. Жртва убиства. * Убити на месту. Убити ватреним оружјем. Убити ножем, камом. * Одузети коме живот. Насилно одузети живот. Насилна смрт. * Убиствен. Убиствено. Убиствено оруђе. * Претња убиством. Биће мртвих. Пашће крв. Котрљаће се главе. * Морити, уморити. Уморен. Убојство. Убојица. * Дотући. Потући. Сатрти. Затрти. Таманити. Потаманити. Утаманити. Умлатити. Помлатити. Уцмекати. Уплејати. * Отровати (кога). Тровати. Убиство тровањем. Тровање. Тровач, тровачица. Отров. * Удавити. Угушити. Давити, задавити. Убиство дављењем. Заврнути коме шију. * Заклати, приклати. Клати. Клање. Извршити покољ. Кољач. Покољ. Масакр. Масакрирати. Масакрирање. Пролити крв. Пала, легла крв. Крволок. * Искасапити. Касапити. Искасапљен. Начинити (праву) кланицу. Кланица. * Усмртити. Смртоносан. Смртоносно ранити. Тешка телесна повреда квалификована смрћу, са смртним исходом. * Погубити. Погубљење. Погубљен. Извршити смртну казну. Смакнути, смаћи. Смакнуће. Смакнут. * Извршење смртне казне. Егзекуција. * Обесити. Вешање. Вешала. Обешен. Џелат. Крвник. * Стрељати. Стрељање. Стрељан. * Гиљотинирати. Гиљотина. Гиљотинирање. * Из вршење смртне казне, егзекуција на електричној столици. Електрична столица. Егзекуција тровањем плином. Гасна комора. * Ликвидирати. Ликвидирање. Ликвидиран. * Спалити, спаљивати (кога) на ломачи. Ломача. Спаљивање. Жив спаљен. * Линчовати. Линчовање. Линч. * Распети, распињати. * Рашчеречити. * Масовно убијати. Масовни покољ. Масовна убиства. * Ратни злочини. Истребљење становништва. Геноцид. * Логори смрти. * Матхаузен. Лидица. Јасеновац.

883. — Убити се

Убити се. Извршити, покушати самоубиство. Дићи руку на себе. Самоубиство. Самоубица, самоубилачки. Одузети себи живот. Добровољно поћи у смрт. * Самоубиство ватреним оружјем. Самоубиство вешањем. Самоубиство дављењем, угушењем, тровањем. Обесити се. Удавити се. Отровати се. * Пуцати на себе. * Самоубиство хладним оружјем. Заклати се. Пререзати себи гркљан, вене. * Самоубиство у душевном растројству. * Самоубиство с предумишљајем. Опроштајно писмо.

W związku z przywołanym wyszczególnieniem tematycznym należy wskazać w tym miejscu na zestawienie słownictwa tanatologicznego w wykazie alfabetycznym uwzględnianej leksyki języka serbskiego i języka chorwackiego zawarte w słowniku *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika* Vladimira Brodnjaka (1998) (Bsh). Wyekscerpowane leksemy obu języków w rozłożeniu dychotomicznym przedstawiają się następująco:

apokalips grč — apokalipsa > 1. objava, otkrivanje; 2. katastrofa; 3. kobno proročanstvo
apokaliptički — apokaliptičan > l. katastrofalan, katastrofičan; 2. zloslutan

WWysoczanski-Umieranie.indb 62 2012-11-06 11:42:45

asasinat prav — mučko ubojstvo, nasilje, umorstvo
atanazija grč — besmrtnost, neumrlost
bagana tur — kožica od mrtvorođena ili sasvim mlada crnog janjeta, od koje se prave skupocjene šubare
bašluk tur — kamen nad grobom
besmrtije zast — besmrtnost
bitisanje tur — l. nestanak, propast, smrt
bratoubica — bratoubojica
bratoubistvo — bratoubojstvo
cmrkaljka bot Lamium purpureum — mrtva kopriva, medić
crkavičav — l. kojega je zahvatio pomor stoke, crkavica; koji je uginuo u crkavici, pomoru stoke; 2. kojega je obuzela smrtonosna tuga, kojega izjeda žalost
čeljusti — ralje, žvale; spasti koga iz čeljusti smrti – spasiti koga iz ralja smrti
čukur tur — l. jama, jarak, rov, opkop; 2. grob, grobnica; 3. dol, dolina
ćivot grč pravosl. — 1. kovčežić u kojem se čuvaju relikvije i posmrtni ostaci svetaca (mošti); 2. svetohranište; 3. odar; 4. pren relikvija
daća — podušje, karmine, gozba u čast mrtvome za pokoj njegove duše; šalj svinjska daća – gozba prilikom kolinja, svinjokolje
din-dušmanin tur — dindušman; doslovno neprijatelj vjere; smrtni neprijatelj, zakleti neprijatelj
doalijum lat prav — doalij > imanje koje poslije muževe smrti ostaje ženi na uživanje; udovički dio
dženaza tur — l. sprovod, pokop; 2. posmrtni ostaci čovjekovi; 3. pogrebna molitva
đasiti — nositi crninu, žaliti za pokojnikom
egzekucija — 2. pogubljenje, izvršenje smrtne kazne
egzekucioni — egzekucijski
egzekutirati lat — izvršiti smrtnu osudu, pogubiti, smaknuti
egzitus lat — 3. smrt (exitus letalis)
ekspiracija lat — l. izdisaj; izdah; 2. izdisanje, umiranje, smrt
gasul tur muslim — kupanje mrtvaca pred pokop
ginjenik — onaj koji je poginuo, poginuli; mrtvac
greboder — grobar, ukopnik
grobarka — grobarica, žena koja se brine o održavanju grobova
grobarkin – grobaričin
hipogej grč — l. podzemni prostor, podrum; 2. podzemna grobnica; isto što i katakomba
humac — 2. grobni humak
humka — humak; grobni humak
izvodnja — l. posljednji parastos, bogoslužje koje se služi četrdeset dana nakon smrti pokojnika; 2. daća koja se pritom priređuje
katabazija grć — 1. crkv mjesto ispod oltara gdje se čuvaju relikvije
katafalk tal — 1. mrtvačka kola; 2. odar na koji se stavlja lijes za vrijeme pogrebnog obreda u crkvi
katil tur — krvnik; ubojica
katil-ferman — smrtna osuda
katilski — krvnički
kidisanje — nasrtanje, napadaj; kidisanje na sebe — pokušaj samoubojstva, samoubojstvo
kilan alb — nadgrobni kamen
korot arap — l. žalovanje, žalost za pokojnikom; 2. crnina, korota
korotovanje — žaljenje za pokojnikom; razdoblje u kojem se nosi crnina
korotovati — žalovati, žaliti za pokojnikom, nositi crninu
kosturnica — grobnica, zajednička grobnica; u srpskomu često u uporabi, u hrv samo rijetko

WWysoczanski-Umieranie.indb 63 2012-11-06 11:42:45

kovčeg — lijes, mrtvacki kovčeg; škrinja; usp. sanduk

krajputaš — znak uz cestu podignut nekome tko je poginuo na tome ili na nekom drugom mjestu; nadgrobni spomenik pored seoskog puta ili ceste

krstača — 1. nadgrobni križ

kukumavčenje — kukanje, najavljivanje smrti

letalitet lat — smrtnost, mortalitet

liton grč crkv — posvećeno platno u koje se prilikom posvećenja crkve umata antimins (platno sa slikom Isusova polaganja u grob)

mejit tur — mrtvac

mejtaš tur — kamen na koji se spuštaju nosila s mrtvacem, kad se obavlja islamski pogrebni obred

mermerli tur — mramoran; mermerli kosturnica — grobnica od mramora, mramorna grobnica

mezar tur — grob

mezarluk tur — groblje

mogila rus — grob, grobni humak, nadgrobnik

mortisdonacija lat prav — poklon u slučaju smrti, zapis

mošti, moštī csl — moći, relikvije, pusmrtni ostaci svetaca; svete mošti moći svetaca

mrc, mrca — mrtvac

mrtavština — l. mrtvačke mrlje; 2. mrtvacki miris (i oboje zajedno)

mrtvački kovčeg — lijes

mrtvački sanduk — lijes

mrtvaj i mrtvaja — l. mrtvi rukav, rukav rijeke u kojemu voda ne teče; pren voda stajačica; 2. kunjalo, mrtvopuhalo

mrtvak — l. bezvoljan, trom čovjek; mrtvopuhalo; 2. pogrd bezvrijedan čovjek, ništarija; 3. mrtvac

mrtvi ugao — mrtvi kut

mrtvica — mrtvačka mrlja, mrtvačka pjega; u hrv l. lijena žena; 2. neplodna zemlja

mrtvina pov — l. danak koji se u Srbiji plaćao Turcima za umrlog domaćina; 2. nagrada svećeniku za obred pokapanja mrtvaca; u hrv mrtvilo

mrtvoglavac zool *Acheronta atropos* — mrtvačka glava, leptir iz porodice ljijci, sa šarom koja podsjeća na lubanju

mrtvoskvmjenje — oskvrnuće groba, oskvrnjivanje grobova

naprasna smrt — iznenadna smrt

nazdravo pril — bez bolesti, bez ozljede; iznenada, iz čista mira; (kad se govori o nečijoj smrti)

nekromantija grč — nekromancija, proricanje na osnovi dozivanja mrtvaca; dozivanje duhova; spiritizam; čarobnjaštvo uopće

neopojan grob — čovjek koji je već jednom nogom u grobu

nišan tur — l. nadgrobni kamen na muslimanskom grobu

obesmrtiti — ovjekovječiti, učiniti besmrtnim

objavnica — osmrtnica, obavijest o nečijoj smrti

očajanik zast — l. očajnik; 2. ljudsko neraspadnuto tijelo u grobu

onostranski — zagrobni; onostranski život — zagrobni život

opojati pravosl — održati opijelo, obaviti pogrebni obred, opjevati mrtvaca

panihida grč pravosl — opijelo nad mrtvacem, spomen za pokoj duše mrtvima

peča (obič. množ) — mrtvačka pjega; naziv za pjege koje čovjeku izlaze pred smrt

plaštanica csl — plahta u koju je bio umotan Isus kad je položen u grob; u pravosl. crkvi platno sa slikom Isusova polaganja u grob

podušje — l. zadušnice, crkveni obred za umrlim; usp. parastos; 2. obredno gošćenje, daća u spomen umrloga poslije pogreba ili na obljetnicu njegove smrti; 3. hrana i piće što se ostavlja po grobovima nakon pogreba ili na dan pokojnikove smrti

WWysoczanski-Umieranie.indb 64 2012-11-06 11:42:45

pokrov — 3. platneni pokrivač za pokrivanje mrtvaca, mrtvački pokrov; 3. poklopac na lijesu; u hrv obično u značenju »mrtvacki pokrov« ili zaklopac lijesa

pokrovac — pokrivač, pokrivalo; mrtvački pokrov; u hrv poklopac lijesa

pomen — 1. sjećanje; 2. spominjanje; 3. svečana priredba u spomen nekog događaja ili nekog umrlog čovjeka; 4. svečano gošćenje na uspomenu umrloga poslije pokopa ili na obljetnicu njegove smrti

pomenovati — 3. pomoliti se za zdravlje živih ili za dušu umrlih

pomen-slovo — nadgrobni govor

posmrtna plakata — osmrtnica

posmrtnica — osmrtnica, objava o nečijoj smrti; u hrv posmrtna pjesma

postuman — posthuman lat posmrtni

predsmrtnik — samrtnik, čovjek koji će uskoro umrijeti

prekađivati — 1. obavljati obred javnog kađenja groba (o zadušnicama)

prislužiti — l. zapaliti kandilo, svijeću pred ikonom ili na grobu

rahmet tur — pokoj, mir (mrtvima)

rakar — grobar, kopač grobova

razumreti — izumrijeti (sasvim), pomrijeti

razumreti se, razumrem se — biti rastavljen smrću; mi ćemo se razumreti — smrt će nas rastaviti

ropac — hropac, smrtni hropac

rušan, rušna, rušno — l. koji nosi crninu, koji je u žalosti za nekim; biti rušan — nositi crninu; rušna haljina — crnina

ružičalo — dan sjećanja na mrtve (obično drugi ponedjeljak nakon Uskrsa); u Banatu to je pobušeni ponedelnik; tog dana ljudi (obično žene) idu na groblje i pokrivaju busenjem (pobusavaju) grobove umrlih protekle zime i proljeća; usp. družičalo

samrtni, -a, -o — smrtni; samrtni strah — smrtni strah; samrtna tišina — smrtna tišina

sanduk — 1. lijes, mrtvački kovčeg

sen — 3. lik preminulog u sjećanju živih, uspomena na pokojnika; duša pokojnika; duh; usp. seni

seni — duše mrtvih, duše pokojnika

senotaf grč — cenotaf (kenotaf), lažni grob; kenotaf

skončanije csl — skončanje, kraj, svršetak, smrt

spavati mrtvim snom — spavati kao mrtav

svabiti — domamiti; pren svabiti ševe — biti na smrtnoj postelji

štilleben — mrtva priroda (u slikarstvu); nature morte

tabut tur — lijes, mrtvački kovčeg

teško mi je pala njegova smrt — njegova me je smrt veoma pogodila

ugasan, -sna, -sno — 1. koji zatire, istrebljuje, donosi smrt; zatoran

ukopni, -a, -o — pogrebni; ukopne svečanosti — pogrebne svecanosti; ukopno poduzeće — pogrebno poduzeće

ukopnica — mrtvačka košulja

ukopnik — l. pogrebnik; 2. grobar

umrće — preminuće, smrt

umrlica — smrtovnica

uvoj — 3. mrtvački pokrov

vidualcijum lat (od vidus = udovica) prav — vidualcij, udovičin dio koji po zakonu pripada ženi poslije muževe smrti bez obzira na oporuku

zagrobna gozba — gozba u počast pokojnika, mrtvaština, karmine

zamrli, -a, -o — izumrli, nestali; u hrv onaj koji je prividno umro

zaupokojen, -a, -o rus crkv — koji je za pokoj duše umrlih (molitva i dr.); zaupokojena služba (liturgija) — služba božja za pokoj duše pokojnika, zadušnica; zaupokojeni govor — govor nad grobom pokojnika

WWysoczanski-Umieranie.indb 65 2012-11-06 11:42:45

Objaśniająco-ideograficzne podejście prezentuje słownik *Большой толковый словарь русских существительных. Свыше 15000 имен существительных. Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы*, którego autorem jest Людмила Григорьевна Бабенко (2005) (Brs) dający materiał rzeczowników rosyjskich. Słownictwo odnoszące się do umierania, śmierci i związanego z tym życia grupowane jest w następującym układzie:

1. ЖИВОЕ СУЩЕСТВО

1.1. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЖИВОЕ СУЩЕСТВО (ЧЕЛОВЕКА И ЖИВОТНОЕ) КАК ОРГАНИЗМ

1.1.1. Существительные, обозначающие существование от рождения до смерти

1.1.1.1. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ РОЖДЕНИЕ ЖИВОГО СУЩЕСТВА

БЕРЕМЕННОСТЬ, Физиологическое состояние женщины, самки живородящего животного в период развития в ее организме зародыша нового живого существа, плода.

ЗАРОДЫШ, Живое существо на ранней стадии своего развития, находящееся в материнском организме или яйце; син. спец. эмбрион. ЗАЧАТИЕ, Физиологический процесс зарождения плода в материнском организме (обычно о человеке, живородящих животных); начало беременности; син. оплодотворение. ОПЛОДОТВОРЕНИЕ, Физиологический процесс слияния мужской и женской половых клеток, в результате которого образуется живая клетка, способная развиться в новый организм; син. зачатие. ПЛОД, Живое существо на ранней стадии своего развития (после закладки основных органов и систем), находящееся в утробе матери (самки). РОДЫ, Физиологический процесс появления на свет младенца, детеныща, выхода плода из тела матери. РОЖДЕНИЕ, Физиологический процесс появления на свет младенца, детеныша; начало жизни живого существа. ЭМБРИОН, Спец. То же, что зародыш.

1.1.1.2. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЖИЗНЬ ЖИВОГО СУЩЕСТВА

ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, Способность живого организма к существованию, функционированию в определенной среде. ЖИЗНЬ, физиологическое состояние живого организма (человека, животного) от появления на свет до прекращения жизнедеятельности; син. существование; ант. смерть. СУЩЕСТВОВАНИЕ, То же, что жизнь.

1.1.1.3. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ СМЕРТЬ ЖИВОГО СУЩЕСТВА

ГИБЕЛЬ, Физиологический процесс прекращения жизнедеятельности живого существа, наступаюшего преждевременно в результате катастрофы, стихийного бедствия, насилия и т.п. КОНЧИНА, Высок. То же, что смерть человека. МЕРТВЕЦ, Тело человека после прекращения его жизнедеятельности, умерший человек. ОСТАНКИ, Высок. Тело умершего человека или то, что осталось от его тела; син. высок. прах. ПАДАЛЬ, *Обычно собир*. Мертвое тело животного. ПРАХ, Высок. То же, что останки. СМЕРТЬ, Физиологический процесс прекращения жизнедеятельности живого сушества; син. гибель , кончина. ТРУП, Мертвое тело человека или животного. ТУША, Тело убитого крупного животного, освежеванное и выпотрошенное.

1.1.3. Существительные, обозначающие физиологические состояния и процессы

АГОНИЯ, Физиологическое состояние организма перед смертью, сопровождающееся обычно удушьем, утратой сознания и т.п.

2. РАСТЕНИЯ И ГРИБЫ

2.2. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ РАСТЕНИЯ

2.2.2. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ РАСТЕНИЯ, ПЛОДЫ ИЛИ ЧАСТИ КОТОРЫХ НЕ УПОТРЕБЛЯЮТСЯ ЧЕЛОВЕКОМ В ПИЩУ

2.2.2.2. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ТРАВЯНИСТЫЕ РАСТЕНИЯ

WWysoczanski-Umieranie.indb 66 2012-11-06 11:42:45

2.2.2.2.1. Существительные, обозначающие декоративные травянистые растения

БЕССМЕРТНИК, Травянистое растение семейства сложноцветных с сухими невянущими цветами и ярко окрашенными листьями у соцветий, всегда сохраняющими свою форму и окраску; син. иммортель, сухоцвет. ИММОРТЕЛЬ, То же, что бессмертник. СУХОЦВЕТ, То же, что бессмертник.

IV. РОДСТВЕННЫЕ И СЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

4.2. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЛЮДЕЙ ПО ОТНОШЕНИЮ К БРАКУ, СУПРУЖЕСТВУ

ВДОВА, Женщина, не вступившая в другой брак после смерти мужа. ВДОВЕЦ, Мужчина, не вступивший в другой брак после смерти жены.

6. ИНТЕЛЛЕКТ

6.9. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ТЕКСТ

НЕКРОЛОГ, I. Текст, написанный по поводу смерти кого-л., содержаший сведения о жизни умершего.

VII. ЭМОЦИИ

7.1. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ

БОЯЗНЬ, Состояние беспокойства в ожидании чего-л. неприятного, нежелательного; син. страх, трепет, ужас. СКОРБЬ, Состояние крайней душевной печали, вызванное бедой, несчастьем, неудачей, ударами судьбы (обычно в связи с чьей -л. смертью); син. горе, горесть. мука, страдание; ант. ликование, радость.

9. ВРЕМЯ

9.3. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ВРЕМЯ ПО ОТНОШЕНИЮ К КАКОМУ-ЛИБО ПРОЦЕССУ, ДЕЙСТВИЮ

9.3.3. Существительные, обозначающие период времени, в который происходят какие-либо события

ЖИЗНЬ, Период времени в физиологическом состоянии живого организма (человека, животного, растения) от зарождения до смерти; ант. смерть.

10. ПРОСТРАНСТВО

10.2. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ МЕСТО В ПРОСТРАНСТВЕ

КЛАДБИЩЕ, устар. КЛАДБИЩЕ, Место, определенное обществом и предназначенное для погребения умерших; син. погост.

12. ВЕЩЕСТВО

12.11. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЯДОВИТЫЕ, ОТРАВЛЯЮЩИЕ, НАРКОТИЧЕСКИЕ ВЕЩЕСТВА

ОТРАВА, Ядовитое вещество, способное вызвать отравление живого организма (умертвить или причинить кому- , чему-л. вред).

15. ЯВЛЕНИЕ И СОБЫТИЕ

15.1. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ, БЫТИЙНЫЕ КАТЕГОРИИ

ДУХ, В идеалистической философии и религии: первооснова, бессмертное нематериальное начало, лежащее в основе всех вещей и явлений, являющееся первичным по отношению к материи.

16.2. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ БОГА, ЛЮДЕЙ, СВЕРХЪЕСТЕСТВЕННЫЕ СУЩЕСТВА КАК ОБЪЕКТЫ РЕЛИГИОЗНОГО ПОЧИТАНИЯ

СПАСИТЕЛЬ, Бог Сын Иисус Христос как избавитель человечества, искупивший мученической смертью грехи людей.

16.3. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ДОГМАТЫ

АД, Религиозное представление о месте, где души грешников подвергаются вечным мучениям. БЕССМЕРТИЕ, Сверхъестественное качество (отсутствие начала и конца существования кого-, чего-л.). которым наделяется Бог (В монотеистических религиях) и боги,

WWysoczanski-Umieranie.indb 67 2012-11-06 11:42:45

божества (в политеистических религиях), мифологические существа (духи, ангелы и т.п.), а также душа – особая нематериальная сущность человека. ВОСКРЕСЕНИЕ, Религиозный догмат, согласно которому чудесное возвращение к жизни распятого на кресте Иисуса Христа явилось прообразом грядущего всеобщего воскрешения мертвых для последнего суда над ними. ДУША, Религиозный догмат, представление об особом нематериальном начале в человеке, воплощаюшем его божественную природу. СУД, (обычно в сочетании со словами *Страшный*, *Божий*). Религиозное представление о конце земной истории, воскрешении мертвых для оценки прожитой ими жизни и определения им в раю или в аду вечного существования. ЧИСТИЛИЩЕ, Религиозное представление (в католицизме) о пространстве между раем и адом, где души грешников горят в очищающем огне, прежде чем получить доступ в рай.

16.5. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЧЕЛОВЕКА

16.5.3. Существительные, обозначающие человека по отношению к нормам религиозной жизни и по участию в религиозных обрядах

МУЧЕНИК, Святой (в православии и католичестве), прославляемый церковью и почитаемый веруюшими за мученическую смерть, принятую им за веру. // ж. мученица.

16.7. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ОБРЯД

ПАНИХИДА, Богослужение у христиан – заупокойная служба, которая может быть индивидуальной, совершаемой над телом умерщего, а также после его погребения на 3-й, 9-й. 40-й день после кончины, в дни рождения и смерти, и общей, или вселенской, в которой упоминаются все усопшие христиане, а также те, кто умер внезапно, без церковного напутствия. ПОМИНАНИЕ, Культовые действия, посвященные памяти умерших, молитвы об упокоении их душ, посещение кладбища в особые, установленные церковью дни (в православии). ПОМИНАНИЕ и ПОМИНОВЕНИЕ, Часть богослужения- перечисление священником имен усопших, внесенных в специальный список, молитва об упокоении их душ. ПОМИНОВЕНИЕ, Культовое действие молитва о здоровье живого (молитва о здравии) или об упокоении умершего (молитва за упокой).

17. СВЕРХЪЕСТЕСТВЕННОЕ

17.1. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ СВЕРХЪЕСТЕСТВЕННЫХ СУЩЕСТВ

ВАМПИР, Мифологическое существо в виде ожившего мертвеца, способно превращаться в летучую мышь и сосущего кровь у живых людей (в европейской мифологии). КОЩЕЙ (обычно с определением Бессмертный; К прописное), Мифологическое существо в виде худого старика или скелета, смерть которого спрятана в нескольких вложенных друг в друга волшебных животных и предметах, обладающее сокровищами и секретом долголетия, действующее во вред человеку (в русских сказках). НЕЖИТЬ, Совокупность мифологических сушеств в виде мертвецов, оживленных с помощью сверхъестественных сил или созданных злыми высшими божествами существ, враждебных людям. УПЫРЬ, Мифологическое существо в виде ожившего мертвеца, сосущего кровь у живых людей (в славянской мифологии); син. вурдалак.

18. НАСЕЛЕННЫЙ ПУНКТ

18.2. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ МЕСТО В НАСЕЛЕННОМ ПУНКТЕ

КЛАДБИЩЕ и устар. КЛАДБИЩЕ, Место в населенном пункте, обычно в селе, на его окраине или рядом с селами, предназначенное для погребения умерших; обычно с церковью для отпевания.

24. ПРОИЗВОДСТВО

24.1. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЧЕЛОВЕКА

24.1.1. Существительные, обозначающие человека по роду занятий в сфере производства

ГРОБОВЩИК, Специалист, мастер, изготовляюший специальные яшики, в которых хоронят умерших (гробы).

WWysoczanski-Umieranie.indb 68 2012-11-06 11:42:46

27. МЕДИЦИНА

27.1. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЧЕЛОВЕКА

27.1.2. Существительные, обозначающие медицинских работников

ПАТОЛОГОАНАТОМ, Медицинский работник с высшим образованием, врач — специалист по патологической анатомии, производящий вскрытие трупов для определения причины смерти

27.4. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ БОЛЕЗНЬ И ЕЕ ОТДЕЛЬНЫЕ СИМПТОМЫ

ГАНГРЕНА, Заболевание биологических тканей, органов или части тела, проявляющееся в их омертвении вследствие нарушения кровообрашения с последуюшим присоединением инфекции. ИНФАРКТ, Заболевание сердечно-сосудистой системы, проявляющееся в спазме артерий, прекращении потока крови и закупорке артерий, что приводит к возникновению в этих органах омертвевщих зон.

ПРОЛЕЖЕНЬ, Заболевание кожи у лежачих больных, заключающееся в омертвении кожных покровов и других мягких тканей той части тела, на которой долго и неподвижно лежали, которая подвергается длительному давлению.

27.5. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ЛЕЧЕНИЯ

АБОРТ, Лечебная процедура, заключающаяся в преждевременном прерывании беременности, изгнании плода, вызванном искуственным путем. РЕАНИМАЦИЯ, Совокупность медицинских процедур, цель которых — оживление человека, находящегося в состоянии клинической смерти или агонии, восстановление внезапно утерянных функций жизненно важных органов.

28. СТРОИТЕЛЬСТВО

28.2. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ СООРУЖЕНИЕ

ГРОБНИЦА, Сооружение из камня, предназначенное для помещения тела умершего или гроба с его прахом, обычно является местом погребения членов одного рода, одной семьи или выдающихся деятелей, правителей; син. усыпальница. МАВЗОЛЕЙ, Большое надгробное мемориальное архитектурное сооружение. ПИРАМИДА, Большое сооружение из камня в форме многогранника, основание которого представляет собой многоугольник или треугольник, а боковые грани — треугольники, имеющие общую вершину, служившее гробницей фараона в древнем Египте. САРКОФАГ, У древних народов: сооружение, представляющее собой большую гробницу из камня, дерева или других материалов, нередко украшенную росписью. УСЫПАЛЬНИЦА, То же, что гробница.

28.3. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЧАСТЬ СООРУЖЕНИЯ

СКЛЕП, Часть сооружения, представляющая собой закрытое внутреннее помещение гробницы, расположенное обычно под землей, под церковью или на кладбище, в котором устанавливаются гробы с умершими.

29. СФЕРА ОБСЛУЖИВАНИЯ

29.1. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЧЕЛОВЕКА

МОГИЛЬЩИК, Работник, занимающийся рытьем и засыпкой могил на кладбище.

29.3. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ПОМЕЩЕНИЯ

КРЕМАТОРИЙ, Здание, специально оборудованное особыми печами для сжигания трупов.

35. ИСКУССТВО

35.3. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЖАНРЫ И ПРОИЗВЕДЕНИЯ, СОЗДАННЫЕ В ЭТИХ ЖАНРАХ

ЭПИТАФИЯ, Литературный жанр, а также произведение, созданное в этом жанре, — стилизованная надгробная надпись панегирического или сатирического содержания.

37. ЭКОНОМИКА

37.4. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ СОБСТВЕННОСТЬ

НАСЛЕДСТВО, Имущество, получаемое кем-л. после смерти его владельца в соответствии с волей умершего или на основании определенных законов.

WWysoczanski-Umieranie.indb 69 2012-11-06 11:42:46

41. ПРАВО

41.1. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЧЕЛОВЕКА

41.1.1. Существительные, обозначающие специалиста по праву, выборное лицо или служащего органов правопорядка

ПАЛАЧ, должностное лицо, приводящее в исполнение приговор о смертной казни.

41.1.3. Существительные, обозначающие человека, свобода которого ограничивается правовыми органами

СМЕРТНИК, Человек, который приговорен судом к смертной казни.

41.1.4. Существительные, обозначающие человека по участию в противозаконном действии, преступлении

КИЛЛЕР, Преступник, который совершает убийство по заказу за деньги, как правило, большие; наемный убийца. УБИЙЦА, Преступник, совершивший убийство.

41.5. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЕ

КРОВОПРОЛИТИЕ, Преступление, состоящее в массовом убийстве; син. истребление (людей), убийство. РАЗБОЙ, Преступление, заключающееся в нападении на кого-л. с целью ограбления, убийства; син. грабеж. УБИЙСТВО, Преступление, заключающееся в лишении жизни кого-л. (умышленном или по неосторожности)

41.9. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ СРЕДСТВА ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРИГОВОРА

ВИСЕЛИЦА, Сооружение для смертной казни через повешение, представляющее собой два столба (или столб) с перекладиной. ГИЛЬОТИНА, Сооружение для обезглавливания как способа смертной казни, представляющее собой два соединенных вверху столба, между которыми свободно падает тяжелое косое лезвие (широко использовалось во Франции в 1792 г.).

41.10. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ДОКУМЕНТ

ЗАВЕЩАНИЕ, Официальный документ, содержаший распоряжение кого-л. о его имуществе на случай его смерти.

W *Słowniku polszczyzny potocznej* Janusza Anusiewicza i Jacka Skawińskiego (1996) (AS) słownictwo odmiany potocznej polszczyzny odnoszące się do tematyki tanatologicznej rozlokowane jest w wielu miejscach w układzie tematycznym przedstawianej leksyki:

1. Człowiek

Czynności i stany fizyczne — czynności fizjologiczne

Stany fizyczne

dychać ndk ‘oddychać; żyć jeszcze, będąc bliskim śmierci’, fraz. *Ledwie / ledwo dychać* ‘prawie nie oddychać; być ciężko chorym, bliskim zemdlenia, śmierci; być bardzo słabym’. *Abraham* we fraz. *pójść do Abrahama na piwo* Żart. ‘umrzeć’. *Abraham* we fraz. *przenieść się na łono Abrahama* Żart. ‘umrzeć’. *denat* Żart. Rub. ‘o kimś krańcowo zmęczonym, wyczerpanym’. *ziemia* we fraz. *gryźć ziemię* Grub. ‘nie żyć, być martwym’. *kark* we fraz. *skręcić / złamać* (*sobie*) *kark* ‘zabić się, zginąć w wypadku, najczęściej uderzając głową o coś’. *zipnąć* we fraz. *ani zipnąć* Żart. ‘nie zdążyć odetchnąć, wydać głosu; być martwym’. *godzina* we fraz. *czarna godzina* ‘śmierć, pogrzeb’. *grób* we fraz. *stać nad grobem* ‘być u kresu życia, bliskim śmierci’. *kalendarz* we fraz. *huknąć / kopnąć / strzelić / uderzyć / walnąć w kalendarz* Rub. żart. ‘umrzeć’. *kończyć się* ndk Rub. ‘być bliskim śmierci, ciężko chorować, umierać’. *kitować* ndk Rub. ‘być bliskim śmierci, umierać’. *koniec* tylko w lp. ‘śmierć’. *korkować* ndk Rub. żart. ‘być bliskim śmierci, ciężko chorować, umierać’. *kostucha* ‘śmierć’. *noga* we fraz. *być jedną nogą na tamtym świecie* Rub. żart. ‘być bardzo chorym, bliskim śmierci’. *noga* we fraz. *być / stać jedną nogą w grobie* ‘być u kresu życia, bliskim śmierci’. *pociągnąć* dk ‘pożyć jeszcze jakiś czas’. *Otóż zawsze po wódce mówił o śmierci. Twierdził,* że *długo już nie pociągnie.... przejechać się*

WWysoczanski-Umieranie.indb 70 2012-11-06 11:42:46

dk Rub. ‘umrzeć’, fraz. *przejechać się na cmentarz / na tamten świat*. *wykończyć się* dk ‘doprowadzić się do stanu bliskiego śmierci; umrzeć’. *wykorkować* dk Rub. ‘umrzeć’. *załatwić się* dk ‘doprowadzić swój organizm do choroby, wyniszczenia, śmierci’. *zawinąć się* dk ‘umrzeć niespodziewanie, szybko’. *zipać* ndk Żart, ‘żyć jeszcze, będąc bardzo wyczerpanym, zmęczonym lub chorym, bliskim śmierci’, fraz. *ledwie / ledwo zipać* ‘być bardzo słabym, bliskim śmierci’. *zimny* ‘nieżywy, martwy’, fraz. *zimny trup* ‘o kimś nieżyjącym już od jakiegoś czasu’. *gotów* Rub. ‘martwy, nieżywy’. *No a jak przyjechały, to on już... był gotów*. *sztywny* Rub. ‘martwy, nieżywy’, fraz. *park sztywnych* ‘cmentarz’. *kipnąć* dk Rub. ‘umrzeć’. *kita* we fraz. *odwalić kitę* Grub. ‘umrzeć’. *kopyto* we fraz. *wyciągnąć kopyta* Rub. żart. ‘umrzeć’. *kojfnąć* dk Rub. ‘umrzeć’. *orzeł* we fraz. *wywinąć orła* Rub. ‘umrzeć’. *piach* we fraz. *pójść do piachu* Grub. ‘umrzeć, zostać pochowanym’. *przekręcić się* dk Rub. ‘umrzeć’. *przewieźć się* dk Rub. ‘umrzeć’, fraz. *przewieźć się na cmentarz / na tamten świat*. *świat* we fraz. *przejechać się / przenieść się na tamten świat* Rub. ‘umrzeć’. *wykitować* dk Rub. ‘umrzeć’. *umarlak* Rub. ‘człowiek zmarły, nieboszczyk, trup’. *umrzyk* ‘człowiek zmarły, nieboszczyk, trup’. *truposz* Rub. żart. ‘trup, nieboszczyk’. *noga* we fraz. *wyjść / wynieść kogoś nogami do przodu* Żart. rob. ‘umrzeć, najczęściej w szpitalu’. *szlag* we fraz. *szlag kogoś trafił* Grub. ‘o kimś, kto umarł, zginął’. *trup* we fraz. *trup na miejscu* ‘o człowieku, który nagle umarł lub został zabity’. *zdychać* ndk Pogard. ‘umierać, konać’. *kwiatek* we fraz. *wąchać kwiatki od spodu* Żart. ‘nie żyć, leżeć w grobie’.

Wygląd człowieka — ciało ludzkie i jego części

żałoba Żart. tylko w lp. ‘brud za paznokciami’. *kościotrup* ‘ktoś wyjątkowo chudy, mizerny’.

Czynności, stany, cechy psychiczne

Stany psychiczne — emocje — uczucia

trup we fraz. *paść trupem* Żart. ‘bardzo się zdziwić, zdumieć, doznać silnych wzruszeń na widok kogoś lub czegoś, na jakąś wiadomość’.

2. Człowiek i inni ludzie

Stosunki międzyludzkie

Mówienie — werbalne formy kontaktu

skonać we fraz. *niech* (*ja*) *skonam!* ‘rodzaj zaklęcia mającego potwierdzić prawdziwość słów mówiącego, także: wykrzyknienie o charakterze emocjonalnym’. *śmierć* we fraz. *śmierć frajerom!* wykrzyknienie o znaczeniu: ‘nie jestem taki naiwny, żeby można mnie było łatwo zwieść, oszukać’.

Stosunki międzyludzkie

Działanie na czyjąś szkodę — wymuszanie określonych zachowań

grób we fraz. *wpędzać kogoś* (*żywcem*) *do grobu* ‘dręczyć kogoś, dokuczać komuś, sprawiać, że ktoś ma nieustannie kłopoty’.

Lecznictwo

trupiarnia Rub. ‘pomieszczenie do przechowywania zwłok, kostnica’. *skrobanka* ‘zabieg usunięcia ciąży, aborcja’.

Religia — kościół

pokropek ‘pokropienie przez księdza wodą święconą ciała zmarłego przed złożeniem do grobu’

3. Człowiek i sytuacje

Działania sprzeczne z prawem bądź społecznie nieakceptowane

Przemoc fizyczna

wykończyć dk ‘spowodować czyjąś śmierć lub utratę sił, pozbawić kogoś możliwości działania, zniszczyć komuś życie, karierę itp.’. *łeb* we fraz. *rozwalić / ukręcić łeb komuś* Rub. ‘najczęściej jako pogróżka: zabić, zamordować’. *rżnąć* ndk Grub. ‘mordować, zabijać’. *rżnąć się* ndk Grub. ‘bić się, zabijać się, mordować się wzajemnie’. *puknąć* dk Rub. ‘zabić, zamordować kogoś przy użyciu broni palnej’. *rąbnąć* dk Grub. ‘zabić, zamordować’. *rozwalić* dk Rub. ‘zabić, zamordować przy użyciu broni palnej, rozstrzelać’. *skończyć* we fraz. *skończyć z kimś* Rub. ‘zamordować, zabić kogoś; dobić kogoś’, fraz. *skończyć ze sobą* ‘popełnić samobójstwo’. *sprzątnąć* dk Rub. ‘zabić, zamordować, zgładzić’. *stuknąć* dk Rub. ‘zabić, zamordować kogoś’. *ukatrupić* dk Rub. ‘zabić, zamordować,

WWysoczanski-Umieranie.indb 71 2012-11-06 11:42:46

uśmiercić'. *utłuc* dk Rub. 'zabić, uśmiercić'. *wykończyć* dk Rub. 'spowodować czyjąś śmierć, zabić, zamordować kogoś'. *zaciukać* dk Rub. 'zabić, zamordować przy użyciu ostrego narzędzia, zakłuć'. *zadźgać* dk Rub. 'zabić, zamordować przy użyciu ostrego narzędzia, zakłuć'. *zakatrupić* dk Rub. 'zabić, uśmiercić'. *zaszlachtować* dk Grub. 'zabić, zamordować kogoś ostrym narzędziem'. *załatwić* dk Rub. 'zabić, zamordować, uśmiercić kogoś'. *zarąbać* dk Rub. 'zabić, zamordować kogoś uderzeniami ciężkiego, ostrego narzędzia'. *wykończyć* dk Rub. 'spowodować czyjąś śmierć, zabić, zamordować kogoś'. *zatłuc* dk Grub. 'zabić, zamordować, uśmiercić'.

Działania sprzeczne z prawem bądź społecznie nieakceptowane

Przestępstwa — organy ścigania i karania przestępstw

czapa tylko w lp. Rub. 'wyrok śmierci'. *mokry* we fraz. *mokra robota* Rub. 'morderstwo, zabójstwo'.

stryczek tylko w lp. 'kara śmierci przez powieszenie'.

Działania sprzeczne z prawem bądź społecznie nieakceptowane

Narkomania — picie alkoholu

denat Żart. 'ktoś pijany do nieprzytomności'. *zapić się* dk Rub. 'stracić życie lub zdrowie, pijąc nałogowo alkohol'. *trup* we fraz. *pijany / urżnięty / zalany w trupa* Rub. 'pijany do nieprzytomności'.

Sposób wykonywania czynności — charakter zdarzeń

flak we fraz. *wypruć komuś flaki* Grub. najczęściej jako pogróżka: 'zabić, zamordować'. *zabijać się* ndk 'usilnie się o coś starać, próbować za wszelką cenę zdobyć coś'. *trup* we fraz. *po trupach* Rub. 'nie przebierając w środkach, za wszelką cenę, bezwzględnie, brutalnie'.

Sytuacje niesprzyjające — kłopoty — tarapaty — niepowodzenia

but we fraz. *umarł w butach!* wykrzyknienie o znaczeniu: 'wszystko przepadło, nie ma już żadnego wyjścia'. *gwóźdź* we fraz. (*ostatni*) *gwóźdź do trumny* 'element decydujący o radykalnym pogorszeniu się czyjejś sytuacji, położenia'. *mogiła* tylko w lp. 'sytuacja bez wyjścia, niepomyślne zakończenie czegoś', *ciemna mogiła*

4. Człowiek i wartości

Zajęcie stanowiska — ocena — wartościowanie

życie we fraz. *samo życie* 'o czymś charakterystycznym dla zjawisk życia codziennego, o czymś typowym, normalnym'. *duch* we fraz. *w duchy wierzyć* Żart. tylko w pyt. 'nie należy na coś liczyć, wierzyć, że coś się zdarzy, stanie'.

5. Otoczenie fizyczne człowieka

Przedmioty materialne i ich właściwości

Odzież

trumniaki brak lp. 'płytkie, czarne pantofle damskie'.

Żywność

niebo we fraz. *niebo w gębie* Żart. 'o czymś wyjątkowo pysznym, smakowitym'.

Cechy przedmiotów materialnych — przydatność — jakość

trup Pogard. 'kompletnie wyeksploatowany, całkowicie zniszczony przedmiot, urządzenie (najczęściej pojazd mechaniczny)'.

Środowisko naturalne i jego elementy

Rośliny

zdechnąć ndk Rub. 'o kwiatach, roślinach: zwiędnąć'.

6. Czas, przestrzeń, miara

Czas

śmierć we fraz. *do usranej śmierci* Wulg. 'bez końca, bez przerwy'.

Słownik tematyczny języka polskiego Małgorzaty Kity i Edwarda Polańskiego (2002) (KPt) daje frazeologizmy i przysłowia w następującym rozłożeniu:

WWysoczanski-Umieranie.indb 72 2012-11-06 11:42:46

1. CZŁOWIEK JAKO ISTOTA BIOLOGICZNA

Życie

Życie i śmierć w przysłowiach

Co żyje, umrzeć musi. Człowiek raz tylko żyje, to jego, co użyje. Człowiek żyje, póki serce bije. Długo żyje, kto dobrze żyje. Jakie życie, taka śmierć. Jednemu ze świata, drugiemu na świat. Każdy chce żyć. Komu życie ciężkie, ziemia będzie lekka. Lepszy żywot słomiany niż jedwabna śmierć. Życie jest tylko wędrówką ku śmierci.

WIEK

Umieranie, śmierć • Bóg kogoś wezwał do siebie • Bóg kogoś wezwał na sąd • być poza granicą wielkiej ciszy • być u niebieskich bram • być w agonii • być w żałobie (po kimś) • być wśród aniołów • całun • chwila rozstania • ciało • cmentarz komunalny • cmentarz parafialny • cmentarz wyznaniowy • czekać na śmierć • denat • dokonać życia, żywota • dom pogrzebowy • dusza opuściła swoje ziemskie mieszkanie • dusza uchodzi z tej ziemi • eutanazja • grobowiec • grób • grzebać • grzebać zmarłego • iść do krainy wiecznej szczęśliwości • iść do piachu • jest z kimś źle • kamień nagrobny • klepsydra • kolej wszystkim ludziom przeznaczona • kondolencje • kondukt pogrzebowy • kostnica • kostucha • kremacja • krematorium • kres ziemskiej wędrówki • leżeć • los okrutny • martwy • moje kondolencje • morderstwo • najgorsze • nekrolog • nie doczekać czegoś • nie ma kogoś wśród nas • nieboszczyk • odchodzić • oddać ducha Bogu • odejść z tego świata • odpłynąć w najdłuższy rejs • odpoczywać • odwalić kitę • opłakiwać kogoś • opuścić kogoś przedwcześnie • osierocić kogoś • ostatnia droga • owdowieć • poddawać kremacji • pogrążony w nieutulonym żalu • pogrążony w smutku • pogrzeb • pogrzebowy • połączyć się z przodkami • położyć głowę • ponieść śmierć • popełnić samobójstwo • powiększyć grono aniołów • prochy • przedsiębiorca pogrzebowy • przekręcić się • przekroczyć wieczny próg • przenieść się na łono Abrahama • przenieść się na tamten świat • rozrzucać prochy • samobójstwo • sen • sen okrutny • sen wieczny • serce komuś przestało bić • sierota • składać kondolencje • składam najszczersze wyrazy współczucia • spać mocno • spadkobierca • spocząć w Jezusie • stracić kogoś • strata • stypa • szczątki • śmiercionośny • śmierć • śmierć biologiczna • śmierć kliniczna • śmiertelny • świętej pamięci • to najgorsze • trumna • trup • umarły • umierać • umierać na coś • umierający • umieranie • umrzyk • urna • usnąć w Bogu • wąchać kwiatki od spodu • wdowa, wdowiec • wieczny odpoczynek • wieniec • wrócić do matki ziemi • współczucie • wybiła ostatnia godzina • wyciągnąć kopyta • wydać ostatnie tchnienie • wykonawca testamentu • wypadek śmiertelny • wyrazy współczucia • wyrażać kondolencje • wyrok boski • wyzionąć ducha • zabić się • zabójstwo • zakład pogrzebowy • zamknąć oczy • zgasnąć • zginąć w wypadku • złożenie do grobu • zmarły • zostać otrutym • zostać zabitym • zostawić kogoś samego • zwłoki • żałoba • żałobnik • żyć w czyichś sercach

Frazeologizmy związane ze śmiercią • biała śmierć • blady jak śmierć • być panem życia i śmierci kogoś • choćbym miał trupem paść • igrać ze śmiercią • kara śmierci • kogoś to jak po śmierć posłać • ktoś zalany w trupa • kwestia życia i śmierci • lekka śmierć • na śmierć i życie • na śmierć zapomnieć • niech trupem padnę • niepotrzebna śmierć • od czegoś się nie umiera • paść trupem • po moim trupie • po trupach • położyć kogoś trupem • prędzej bym się śmierci spodziewał • przedwczesna śmierć • raz kozie śmierć • spoglądać, patrzeć śmierci w oczy • śmierć bohaterska • śmierć cywilna • śmierć głodowa • śmierć męczeńska • śmierć samobójcza • śmierć skrytobójcza • śmierć z upływu krwi • śmierć zbiera krwawe żniwo • trup ściele się gęsto • trupia cera • trupia czaszka • umarł w butach • umrzeć dla świata • wyglądać jak trzy ćwierci do śmierci • wyrok śmierci • zamartwiać się na śmierć • zapijać się na śmierć • zapracowywać się na śmierć • zblednąć jak śmierć • żywy trup

Walka z nieuniknionym • chirurgia plastyczna • eliksir młodości • kosmetyk • krem nawilżający • krem opóźniający efekty starzenia się • krem przeciwzmarszczkowy • kult młodości • kuracja odmładzająca • lifting twarzy • nieśmiertelność • nieśmiertelny • odmładzać • przebyć operację plastyczną • przedłużać życie • przeszczep włosów • wiecznie młody • wieczny

WWysoczanski-Umieranie.indb 73 2012-11-06 11:42:46

Marzenie o nieśmiertelności • bank organów • cykl życia • hibernacja • klon • klonować • klonowanie • kriogeneza • mit Fausta • mit nieśmiertelności • reinkarnacja • światło w tunelu • wcielać się ponownie • wędrówka dusz • wieczne życie • wskrzeszenie • zamrażać • zamrażanie ludzkiego ciała • zaprzedać duszę diabłu • zawrzeć pakt z diabłem • zmartwychwstanie • znaleźć się w tunelu • zombie • życie po życiu • życie pozagrobowe

ZDROWIE

Zdrowie i choroba w przysłowiach • Bez miary lekarstwo stanie za truciznę. Błędy lekarza pokrywa ziemia. Choroba przybywa na koniu, a odchodzi piechotą. Chory na śmierć, a zjadłby ćwierć.

3. CZŁOWIEK JAKO ISTOTA SPOŁECZNA

WOJSKO I WOJNA

Okrucieństwa wojny • blizna • cierpiący na syndrom pola walki • czystki etniczne • dziesiątkowanie • eksterminacja • Grób Nieznanego Żołnierza • inwalida • jeniec • ludobójstwo • łapanka • masakry • masowe egzekucje • obława • okaleczyć • poddany działaniu gazu bojowego • poległy na polu chwały • poparzyć • rana • ranni • rzeź • sierota wojenna • straty • szrama • tortury • wdowa wojenna • więzień obozu koncentracyjnego • zabici • zabity w akcji • zaginąć • zaginieni • zaginiony w akcji • zakładnik • zbrodnia przeciw ludzkości • zbrodnie wojenne.

Zgrupowanie leksyki związanej z życiem, umieraniem i śmiercią znajdujemy w dwujęzycznych słownikach tematycznych. Na przykład w ukraińsko-polskim słowniku Janusza Riegera i Orysi Demskiej-Kulczyckiej (*Słownik tematyczny ukraińsko-polski*, 2007: 20–22) (RD) słowa i związki wyrazowe wymieniane w ciągu tematycznym „Urodzić się. Umrzeć" obejmują także hasła skojarzeniowe dotyczące przeżyć psychicznych związanych ze śmiercią, por.:

НАРОДИТИСЯ. УМЕРТИ – URODZIĆ SIĘ. UMRZEĆ

народжувати / народити кого-н.	rodzić / urodzić kogoś
народитися / народитися	rodzić się / urodzić się
народження	urodzenie (się), urodziny, narodziny rok
rok urodzenia	miejsce urodzenia
місце	
день	dzień urodzin, urodziny
смерть	śmierć
загибель	zagłada, śmierć, zaginięcie
передчасна ~	przedwczesna ~
раптова ~	nagła ~
трагічна ~	gwałtowna <tragiczna> ~
вмирати /вмерти < умирати / умерти>	umierać / umrzeć
крематорий	krematorium
кремація	kremacja
кремувати	kremować / skremować (zwłoki)
урна	urna
похорон	pogrzeb
хоронити / похоронити	chować / pochować
ховати / поховати	
похоронний	pogrzebowy
~ обряд	obrzęd ~
похоронна процесія	kondukt żałobny
поминки	stypa

WWysoczanski-Umieranie.indb 74 2012-11-06 11:42:46

надгробок	nagrobek
надгробний	nagrobkowy
пам'ятник	pomnik
меморіальна дошка	tablica pamiątkowa
панахида	nabożeństwo żałobne
правити, відправляти / відправити панахиду	odprawiać, odprawić ~
клепсидра	klepsydra
вивішувати/ вивісити клепсидру	wywieszać / wywiesić klepsydrę
некролог	nekrolog
труна	trumna
могила	grób
копати, викопувати / викопати могилу	kopać / wykopać ~
небіжчик	nieboszczyk, zmarły
небіжка	nieboszczka, zmarła
мертва	martwa
мертвий	martwy
мрець	zmarły
тіло	ciało
труп	trup
гробар, гробокопач	grabarz
траур <жалоба >	żałoba
траурний <жалобний >	żałobny
~ хід	marsz ~
~ мітинг	zgromadzenie żałobne
сороковини, 40 днів	40 dni żałoby, uroczystości po 40 dniach żałoby
втрата	strata
втрачати / втратити	tracić / stracić
нещастя	nieszczęście
біда	zgryzota
горе	zmartwienie, zgryzota, nieszczęście, niedola
горювати за ким-н.	martwić się / smucić się <z powodu śmierci> kogoś
сум, смуток	smutek
біль	ból
страждання	cierpienie
розпач, відчай	rozpacz
туга	smutek, cierpienie, tęsknota
тужити за ким-н.	cierpieć z powodu czyjejś śmierci
жаль	żal
з глибоким жалем	z głębokim żalem
страждати через втрату	boleć nad stratą
печаль	boleść; smutek
співчуття	współczucie
співчувати кому-н.	współczuć komuś
висловлювати / висловити кому-н	wyrażać / wyrazić ~ komuś, składać / złożyć komuś wyrazy współczucia.

Grupowanie leksyki tanatologicznej na tle ogółu słownictwa języka serbskiego/chorwackiego znajdujemy w słowniku Miodraga S. Lalevića *Sinonimi i srodne*

WWysoczanski-Umieranie.indb 75 2012-11-06 11:42:46

reči srpskohrvatskoga jezika (2004) (Lsr) w związku z wyróżnianiem synonimów. Z przedstawionych ułożeń można przywołać następujące:

68. amanet, oporuka, zavet i zavjet, zaveštanje i zavještanje, zadužbina, reč i riječ, preporuka, vera i vjera, vernost i vjernost, poverenje i povjerenje, želja. volja, testamenat

м. аманет; s. zalog, zastava, zastavilo; p. завет; f. testament; i. testamento; n. Testament; e. testament. last will

amanet je u širokom smislu sve što se rečju, izjavom ili pismenom preda ili ostavi kome na poverenje da sačuva ili da izvrši. Stalne su veze: u amanet, na amanet, kao amanet ostaviti, dati i sl., na amanet kazati, amanet ti, tj. neka ti je preporučeno, i sl. **Oporuka** je pismena ili (rjeđe) usmena odredba, koju tko načini o svome imutku za slučaj svoje smrti [ARj] ili da se što uradi ili ne uradi u njegovo ime ili za njegovu dušu (molitva, pomen, podušje, paljenje sveća za dušu i sl.). **Zavet** je zadavanje reči (vet znači govor, reč), zadana reč, obećanje da će se nešto učiniti, dati poklon, za spomen i sl. ili da se što neće učiniti, prekršiti, pogaziti što je rečeno, a sve se to obično čini za dušu, čast, obraz, držanje reči, borbe ili zalaganja za nešto i sl.; **Zelja** je ublažena zapovest, a u vezi **poslednja želja** ili poslednja volja znači što oporuka ili ono što se želi da se ostvari, te s glagolima jesam-biti znači što želeti; **Volja** je što se voli i sličnog je značenja s imenicom želja, i u vezama **poslednja volja** znači što i poslednja želja. kao oporuka; **Testamenat** je pismena oporuka kojom se određuje šta treba uraditi u slučaju smrti s imovinom onoga koji testamenat potpisuje ili sastavlja.

484. **besmrtan** (prid.), večan i vječan, večit i vječit, vekovit i vjekovit, vekovni i vjekovni, dugovečan i dugovječan. vekovečit i vjekovječit; neumrli, neprolazan. neprekidan, neprestan, nepropadljiv, stalan, dugotrajan, trajan, beskrajan, beskonačan; postojan, doživotan, svevre

м. бесмртен; s. nesmrten; p. бессмертный; f. immortel, éternel; i. immortale, eterno ; n. unsterblich, ewig; e. immortal, eternal

besmrtan kazuje svojstvo onoga što znači pojam da nije podložan smrti, da za njega smrt ne postoji, da ga smrt ne uništava, da je bez smrti. Sve što je besmrtno pripada trajanjem večnosti, pa se to kazuje rečju večan, a večit znači vremenski neograničen, bez određenog roka. **Vekovit** je u pesničkom jeziku što večan. **Vekovni** znači koji traje vekovima, kroz vekove: vekovni neprijatelj, patnje, ropstvo i sl. — kad treba da se iskaže kako je nekakva nevolja, nesreća i sl. vekovima trajala. **Dugovečan** i **vekovečit** znači koji je od daleke starine, koji postoji odiskona, odnosno koji je *dugog veka.* **Neumrli** znači koji ne umire, koji ne može umreti, u ovom smislu kazuje osobinu trajnosti, izdržljivosti, neprekidnosti, neumrlosti, večnosti; neumrla slava, spomen, uspomena i sl. dakle koji ne može utrnuti, nestati, koji je večit. **Beskrajan** kazuje osobinu onoga što je u prostoru ili vremenu čemu nema kraja, što se ne završava, a istog je značenja i **beskonačan** (kraj znači i konac), čemu nema konca, tj. kraja. **Postojan** je što stalan, što postoji, čija je osobina da postoji, da je uporno u postojanju. **Doživotan** kazuje osobinu ili svojstvo nečega što traje za života, dok je života. **Svevremenski** ima pojačano značenje reči koje kazuju ma kakvu vremensku ograničenost, što pripada svim vremenima, večan. **Neograničen** kazuje osobinu onoga čije ime određuje da je bez granica, bez mere, a **bezgraničan** što je bez granica, neopredeljeno, što se ne može ograničiti, opredeliti; bezgranična je ljubav, zanos i sl.

485. **besmrtnik** → bog. Besmrtnik je naziv za boga koji je besmrtan.

1766. čovek **Smrtni**, **s(a)mrtnik** znači onoga što mora umreti, ko je smrtan, te je ovo opšti naziv za čoveka u smislu prolaznosti svega.

3836. gubilište, stratište; м. губилиште; s. morišče; p. плаха; f. lieu d'exécution, lieu de supplice; i. patibolo; n. Richtstätte; e. place of execution

gubilište je mesto određeno za pogubljenje onih koji su osuđeni na smrt. **Stratište** je gubilište, mesto gde se pogubljuju osuđeni ili gde se izvrsuje straćenje, pogubljenje (od glagola stratiti).

WWysoczanski-Umieranie.indb 76 2012-11-06 11:42:46

11721. oslabeti

Pribosti znaći zanemoći, doći do smrti, tek što se ne umre, veoma oslabeti, razboleti se na smrt; **Pribadati** je nesvršeno. **Umirati**, **zamirati**, **odumirati** je nesvršeno — postepeno gubiti snagu, život; zamire život, glas, zvono.

12147. ovekovečiti (se) i ovjekovečiti (se), obesmrtiti (se); м. (се) овековечи; s. ovekovečevati (se); p. увековечить (ся); f. éterniser, perpétuer; i. immortalare, rendere, eterno; n. verewigen, unsterblich machen (werden); e. perpetuate, immortalize

ovekovečiti nekoga znači učiniti da se nečija slava pronese vekovima, da traje vekovima; pronalazak može ovekovečiti čoveka. **Obesmrtiti** znaći učiniti da neko postane slavan toliko da mu smrt ne utiće na slavu, kao da za njega i nema smrti, ućiniti besmrtnim.

13459. pomen, podušje, daća, parastos, sedmica, četrdes(et)nica, polugodšnjica, godišnjica, zadušnice; м. помен; s. cerkveno opravilo v spomin rejnega; p. память; f. office des morts; i. ufficio per i morti; n. Seelenmesse, Totenmesse, Seelenamt; e. mass for the dead, requiem

pomen je crkveni, verski obred koji se cini na grobu, u crkvi ili u kući umrloga. Podušje je ne samo uopšte davanje priloga ili hrane za dušu nečiju, onoga što je umro, nego i pomen, crkveni obred, kad se daju i prilozi crkvi, sirotinji i sl. **Daća** je gozba koja se daje posle crkvenog pomena za dušu umrloga. Parastos je crkveni pornen kao podušje posle određenog vremena po smrti pokojnikovoj. **Sedmica**, **četrdesnica**, **polugodišnjica**, **godišnjica** su pomeni u vrerne koje se u imenu ćuva — posle sedam ili četrdeset dana, posle pola godine ili čitave godine po smrti. **Zadušnice** su određeni dani u verskom kalendaru kad se izlazi na groblje, pale sveće i daju pomeni i gozbe na grobu ili kod crkve.

17604. samoubistvo, samoubojstvo, samoumorstvo; м. самоубиство; s. samomor; p. самоубийство; f. suicide; i. suicidio; n. Selbstmord; e. suicide

samoubistvo, **samoubojstvo** je čin kojim neko sam sebe ubija, ko sebi oduzima život ubistvom. **Samoumorstvo** je što samoubistvo, čin kojim neko sam sebe umori, zada smrt ma na koji naćin.

18073. skap, → pogibija, smrt.
18074. skapanije, → smrt.
18075. skapati, → uginuti, umreti.
111143. skončanje, → smrt.
111144. skonćati, → umreti.
111145. skončavati, → umreti.

18589. smrt, samrt, morija, pomor; poglbija, umor, umrće, kraj, konac. skončanje, umrli čas, izdisaj, skap, skapanije, večni i vječni san, suđeni čas, sudnji dan, zadnji dan, posljednja ura, svršetak, crni petak, umiranje; м. смрт; s. smrt; p. смерть, кончина; f. mort; i. morte; n. Tod; e. death

smrt, **samrt** je potpun prestanak života i svih životnih funkcija. **Morija**, **pomor** su korenski srodne reči sa smrt i znače umiranje koje kosi narod, smrt od zaraznih bolesti što zahvata veliki broj i veliku oblast, masovno umiranje. **Pogibija** je nasilna smrt od oružja ili drugih sredstava kojima se u ratu ili u miru nekome oduzima život pa i uopšte nagla, iznenadna smrt na putu i sl. **Umor**, **umrće** znače sto smrt u smislu umiranja, čas smrti i istog su korena s njom. **Kraj**, **konac** fig. znače kraj života, smrt, kad se dospe do kraja života. Skončanje je svršetak, kraj života, smrt. **Umrli čas** je opisni naziv za trenutak umiranja, smrt, kad se umire; *reći nešto na umrlom času* tj. zaveštati ili iziaviti na samrti. **Izdisaj** je u ovom smislu što poslednji trenutak, kad se ispusti poslednji dah. **Skap**, **skapanije** je teška smrt posle stradania, smrt kakvom skapavaju životinie kad uginu; druga je s primesom starinskoga u proklinjanju. **Večni san** je fig. što smrt, kad se pređe u san iz koga se ne budi. **Suđeni čas**, **sudnji dan** (ili **čas**). zadnji čas, poslednja ura znače fig. čto smrt; čas kad je sudbinom

WWysoczanski-Umieranie.indb 77 2012-11-06 11:42:46

određen za smrt, da se umre i sl. **Svršetak** u ovom smislu znači svršetak života, kraj, smrt. **Crni petak** u fig. znači čas stradanja, smrti, jer je i Hrist stradao, umro na krstu u petak. **Umiranje** je sam tok smrti, proces nestajanja života.

18590. smrtonosan, → opasan
18591. smrviti (se), uništiti (se), zanječiti
19818. svršetak, → kraj 1. smrt.

20957. ubiti (se), ubijati (se), umoriti (se), umarati (se); moriti; pogubiti, zaklati (se), smaći, smaknuti, smicati, posmicati; obezglaviti, obezglavljivati, ugušiti (se), gušivati (se), gušiti (se), zadaviti (se), zadavljivati (se), daviti (se); streljati i strijeljati, ustreliti i ustrijeliti, mušketati, obesiti i objesiti, vešati i vješati, usmrtiti, usmrćivati, utući, dotući, tamaniti, utamaniti, umlatiti, smlatiti, ucmekati, ukapiti, upljehati, prekaditi, prekađivati, utepati, ucopati, kokati, koknuti, smiriti, oboriti, obarati; prikratiti, prikraćivati, upljeskati, prošiti, ugrabiti, dokusuriti, udesiti, uprdeti i uprdjeti, previti šiju, zavrnuti šiju, smrsiti konce, sastaviti sa zemljom, skratiti za glavu, skuvati poparu, osušiti opanke, doći glave, ukinuti s nogu, skinuti glavu, odrubiti (glavu), poslati na onaj svet i svijet, dići i dignuti ruku na nekoga, kidisati sebi, samodaviti se, posrkati krv, popiti krv, prosuti mozak, udomiti u zemlju, razglobiti udove, uzeti dušu, prosvirati metak (kuršum), utuliti sveću i svijeću, ugasiti sveću i svijeću, (od)uzeti život, oduzimati život, lišiti života, lišavati života, okrenuti vratom, utrnuti život, raskinuti, rasukati creva i crijeva, osušiti džigericu, uzeti glavu

м. (се) убие; s. umoriti, ubiti; p. убить, умертвить; f. tuer, donner la mort; i. uccidere; n. (er) morden; e. murder

ubiti znači u sirokom smislu oružjem ma koje vrste ili ma kakvim predmetom ili drugim sredstvom uništiti ili prekratiti nečiji život; ubijati je nesvršeno. **Umoriti** u ovom smislu znači smrću (što je istog korena sa mreti, smrt) uništiti, ubiti teškim mukama. **Pogubiti** znači u ovom smislu ubiti po presudi ili u borbi, obično streljanjem, vešanjem, odsecanjem glave i sl.

Zaklati znači poseći po vratu nožem ili zubima u zasedi ili u borbi i tako ubiti. **Smaći**, **smaknuti** znači brzo, na brzinu nekoga ubiti ma na koji način; **smicati**, **posmicati** je nesvršeno. **Obezglaviti** znaći smaći, skinuti glavu, ubiti nekoga; obezglavljivati je nesvršeno;

obezglaviti čoveka, državu, narod. **Ugušiti** znaći zadaviti prekidanjem mogućnosti da se diše, stezanjem grla, potapanjem u vodu, držanjem u otrovnim gasovima i sl.: **gušiti** je nesvršeno. **Zadaviti** znači stezanjem grla prekinuti disanje i umoriti; **zadavljivati**, **daviti** je nesvršeno. Streljati znači nekoga iz puske ubiti po presudi ili bez nje po svojoj volji; **ustreliti** je svršeno.

Mušketati je što streljati po presudi, odluci. **Obesiti** znači vešanjem nekoga smaknuti; **vešati** je nesvršeno. **Usmrtiti** u sirokom smislu znači umoriti ma kakvom smrću; **usmrćivati** je nesvršeno. **Utući**, **dotući** znači ubiti u sirokom smislu ma čime i ma kakvim udarcem ili predmetom. **Tamaniti** znači velik broj lica ili životinja satirati, ništiti, ubijati; **utamaniti** je svršeno. Umlatiti, smlatiti znači grubo, nemilosrdno uništiti ma na koji način, kao marvu, gmizavce, bube. Ucmekati znači premlatiti, kao u šteti, krađi. Mnogi glagoli sadrže uz osnovno značenje ubiti i druga - ironično, podsmešljivo, zajedljivo, prezrivo i sl.: **ukapiti** znaći ubiti na mestu da ne makne, da ne mrdne; **prekaditi** znači dati nekome prekadu, posmrtni pomen, dakle – ubiti; prekađivati je nesvršcno; **upljehati**, **utepati** znaše ubiti kao vola u kupusu, premlatiti na smrt; **ucopati** znači premlatiti kakvim teškim predmetom ili iz oružja; **kokati** znači ubijati kao piliće, birati i uništavati jednog po jednog; **koknuti** je svršeno. **smiriti** znači ubiti i tako učiniti da se neko smiri. **oboriti** znaći ubiti da posrne padne kao drvo; **obarati** je nesvršeno. **prikratiti** znači *skratiti za glavu*, ubiti; **prikraćivati** je nesvršeno. **upljeskati** znaci premlatiti; prošiti s nešto zajedljivosti znači probiti metkom kao kad se šije. **ugrabiti** značilo je *ugrabiti glavu*, dakle – ubiti pre nego on uspe da ubije protivnika, preduhitriti. **dokusuriti** znači potpuno satreti, ubiti da ne ostane traga. **udesiti** znači uvijeno rečeno ubiti, uništiti. **uprdeti** znaši u narodnom i prostom govoru ubiti. **previti** ili **zavrnuti šiju** znači ubiti, zaklali kao pile kome se samo okrene vratić. **smrsiti konce** znači na vešt način, da se ne sazna, nekoga ubiti. **sastaviti sa zemljom** znači oboriti

WWysoczanski-Umieranie.indb 78 2012-11-06 11:42:46

na zemlju metkom, iž puške; **skratiti za glavu** znači pogubiti, ubiti skidanjem glave; **odrubiti** (**glavu**) znaci odseći glavu. **poslati na onaj svet** znači ubiti i na taj način ga preseliti u zagrobni svet. **doći glave** znači upropastiti, na vešt, podmukao način ubiti. **skuvati poparu** fig. znači pripremiti nekome propast, nesreću, srnrt. **osušiti** (nekome) **opanke** fig. znači učiniti da ih neko više ne ponese, pa da mu se osuše, dakle — ubiti. **ukinuti s nogu** znaši ubiti, pokosili iz puške, metkom. **dići**, **dignuti ruku na nekoga** znači oružanu ruku podići na nekoga, ubiti ga. **kidisati sebi** znači nasrnuti na vlastiti život. **samodaviti se** znači ubiti se, udaviti se po svojoj volji. **posrkati krv** znači popiti krv nekome, tj. ubiti ga prosipljući mu krv. **prosuti mozak** znači ubiti u glavu i uopšte ubiti. **udomiti u zemlju** u figuri znači učiniti da se neko preseli u zemlju, ubiti. **razglobiti udove** znači figurativno sto ubiti. **uzeti dušu** znači odvojiti dušu od tela, s dušom rastaviti, ubiti. **prosvirati metak** (**kuršum**) znači probiti metkom kroz nešto, ubiti. utuliti sveću u figuri znači ubiti nekoga (život kao sveća). **ugasiti sveću** je što utuliti sveću; **skinuti glavu** je što ubiti prema odseći glavu s ramena. (od)uzeti život znači ubiti ma na koji način; **oduzimati život** je nesvršcno. **lišiti života** znači što oduzeti život, ostaviti bez života; **okrenuti vratom** znači previti šiju, ubiti. **utrnuti život** znači ugasiti život, ubiti, kao kad utrne sveća. **rasukati**, **raskinuti creva**, **osušiti džigericu** su figurativne veze sa značenjem rasporiti, proburaziti i tako nekome uzeti život. **uzeti glavu** znači ubiti, prema stvarnom značenju odsecanja glave u ranijim bojevima.

20958. ubiti, → pogubiti, ~ se, → mučiti se, ~ u pojam, → uništiti (se), ~ u žicu, → laskati.
21374. umiranje, → smrt.
21375, umirati, → čeznuti, oslabeti, umreti.

21416. umreti i umrijeti, umirati, mreti i mrijeti, preminuti, preminjivati, prestaviti se, prestavljati se, izdahnuti, izdisati, presvisnuti, svisnuti, upokojiti se, upokojavati se, skončati, skončavati, počinuti, smiriti se, ugasiti se, gasnuti, pijehnut (ijek.); uginuti, svršiti, završiti, zakovrnuti, zakovrtati, ohladiti se, skapati, zaglaviti, zaglavljivati, odapeti, odapinjati, trsiti, tršavati, smrći se; prdeknuti, oprdešiti; složiti se, cofiti, lipsati, lipsavati, crći, crkavati, krepati, krepavati, iskekečiti se, skiknuti, omrciniti se, manjkati, manjkavati; pući srce, preseliti se u večnost i vječnost, otići na drugi svet ili svijet, na istinu, u nepele i nepjele, Bogu na istinu, sklopiti oči, sklapati oči, osvojiti tama, oprostiti se sveta (svijeta), prekrstiti ruke, zatvoriti oči, svesti oči, zatvarati oči, izgubiti život, usnuti večni san i vječni san, podleći ranama, svesti oči, podleći, podlegati ranama, ostaviti duša, otegnuti papke, uspeti i uspjeti u gospodu, razliti se mrak, tama pokriti oči, rastati se sa životom, baciti potkove, doći konac života, zastakliti očima

м. умре; s. umreti; p. умереть, скончаться; f. mourir; i. morire; n. sterben; e. die

umreti znači u sirokom smislu prestati živeti, zaustaviti se sve životne funkcije; **umirati**, **mreti** je nesvršeno. **Preminuti** u ovom smislu znači preći iz ovog života u *vecni,* preko telesne smrti, umreti; **preminjivati** je nesvršeno. **Prestaviti se** znači umreti (od značenja premestiti se kao preminuti); **prestavijati se** je nesvršeno. **Izdahnuti** znači umreti, ispustiti duh, dušu, prestati s disanjem; **izdisati** je nesvrseno. **Presvisnuti** znači umreti od tuge, žalosti, uvreda i sl. duševnih muka; **svisnuti** je takođe svršeno. **Upokojiti se** znači umreti, i to se kaže za svešteno lice viseg reda, za isposničko pobožno čeljade, preći u vecni pokoj (mir). **upokojavati se** je nesvršeno. **Skončati** znači doći do kraja života, u mukama, stradalnički stići na kraj života (konac je kraj), umreti; skončavati je nesvršeno. **Počinuti** znači svršiti u mukama ili posle velikih muka, smiriti se, izdahnuti, a kaže se za onoga što dugo boluje, osobito za starije čeljade. **Smiriti se** znači preći u večni *mir*, umreti, a kaže se za starije čeljade. **Ugasiti se** kaže se u figuri za izdahnuti kao što se sveća ugasi; **gasnuti** je nesvršeno. **Pijehnuti** u narodnom govoru se kaže za mlado i slabačko dete ili staro čeljade i ređe za mlado pile, jagnje, jare, da je ispustilo dah. **Uginuti** znači prestati živeti za žlvotinje, osobito od kakve morije, boleštine, bolesti. Svršiti, završiti u ovom smislu znači završiti život, umreti ili skapati. **Zakovrnuti se** kaže za dete, slabačko čeljade, mršavo i mlado živinče, pijehnuti, ugasiti se; **zakovrtati** je nesvršeno. **Ohladiti se** u ovom smislu u figuri znači umreti, prekinuti sa životom. Skapati znači u mukama izdahnuti za čeljade ili životinje, posle bo-

WWysoczanski-Umieranie.indb 79 2012-11-06 11:42:46

lovanja, od gladi, hladnoće, mučenja. **Zaglaviti** znači izgubiti glavu, propasti u smislu: poginuti, umreti; **zaglavljivati** je nesvršeno. **Odapeti** znači ispružiti sve četiri, skapati, pa i za čeljade u šali; **odapinjati** je nesvršeno. **Trsiti** znači skapati, za slabačko čeljade; **trsavati** je nesvrseno. **Smrći se** u figuri znači umreti — nastupiti mrak, zaustaviti život mrakom, smrću. **Prdeknuti**, **oprdešiti** u ovom smislu u narodnom govoru znači odapeti, kao u šali umreti. **Složiti se** znači umreti posle duge bolesti kad se bolesnik uprosti i ceo se sniže i kao sklopi, složi sve delove tela, ruke i noge s trupom. **Cofiti** u narodnom govoru znači sto crći, za životinje, s nešto šale za čeljade. **Lipsati** znači skapati, osobito životinje od duge bolesti ili gladi, a ređe i za čeljade koje umre u bedi osobito od gladi i iznemoglosti; **lipsavati** je nesvršeno. **Crći** znači skapati za životinje, a za čeljade naglo umreti od velike zalosti; **crkavati** je nesvršeno. **Krepati** se kaže za crći, naglo skapati za životinje, obično krupnije, kad nešto pojedu od čega im pozli, a ređe za čeljade kad naglo umre od velike muke, žalosti, često figurativno i hiperbolično; *krepati od plača*. **Iskekečiti se** znači ispružiti papke, dići sve četiri, crći, za žlvotinje i bube. **Skiknuti** znači crći. **Omrciniti se** znači lipsati, kad crkne životinja od koje se meso jede a nije zaklana. **Manjkati** se kaže u ovom smislu kad lipše kakva domaća životinja, obično slaba, pa i za nejako čeljade da se ne bi reklo umreti jer im ne priliči, pijehnuti; **manikavati** je nesvršeno. **pući srce** za čeljade. potom: preseliti se u večnost, otići na drugi svet, na istinu, Bogu na istinu, u nepele; sklopiti oči, sklapati oči, osvojiti tama, oprostiti se sveta, prekrstiti ruke, zatvorlti oči, svesti oči, izgubiti život, usnuti večni i viječni san, svesti oči, podleći i podlegati ranama, ostaviti duša, otegnuti papke, uspeti i uspjeti u gospodu, razliti se mrak, tama pokriti oči, rastati se sa životom, baciti potkove, doći konac života, zastakliti očima.

21417. umrijeti, → izgubiti se 1., umreti.
21418. umrli, → mrtav, mrtvac, ~ čas, → smrt.
21761. usmrčivati, → ubiti (se).
21762. usmrtiti, → pogubiti, ubiti (se).
21764. usnuti, → zaspati, ~ večni (vjecni) san → umreti.
21765. usopši, → mrtvac.
24503. život

м. живот; s. zivljenje; p. жизнь; f. vie; i. vita; n. Leben; e. life
život je stanje bića od rođenja do smrti, dok se daju znaci telesnog ili duhovnog rada na kakve vrste.

Ułożenie badanego słownictwa uwidacznia się przejrzyście w gniazdach słowotwórczych. W *Słowniku gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. 2. *Gniazda odrzeczownikowe*, Hanny Jadackiej *et al.*, (Kraków 2001: 1277–1278; 1316–1317; 1385) (Jgs) znajdujemy, między innymi, następujące gniazda:

ŚMIERĆ 1. ‘zjawisko nieodwracalnego ustania wszystkich czynności życiowych organizmu’ u-śmierć-(ić), u-śmierc-(ać) 1., 2. żart.
po | śmiert-ny
[pośmiertń-e]
przed | śmiert-ny
[przedśmiertń-e]
[śmierć-o-noś-ny] podn. (?)
śmiert-elny 1.
śmierteln-ik
[śmiertelnicz-ka]
[śmierteln-ość] 1., 2.
[śmierteln-(y)] uż. rzecz.

WWysoczanski-Umieranie.indb 80 2012-11-06 11:42:47

nie-śmiertelny 1.
nieśmierteln-ość 1.
nieśmierteln-(y) uż. rzecz. 1.
nieśmiertelń-ik* bot.
[nieśmiertelnicz-ka] bot.
u-nieśmiertelń-(ić)
nie-śmiertelny 2.*
nieśmierte1n-ość 2.
nieśmierteln-(y) uż. rzecz. 2*
nieśmiertelń-e
śmiert-elny 2.
[śmiertelń-e] 1.
śmiert-elny 3.
[śmiertelń-e] 2.
śmiert-elny 4.
śmiert-elny 5.*
[śmiertelń-e] 3.
ŚMIERĆ 2. 'personifikacja tego zjawiska' — b. der.

ZGON podn. i książk.
do | zgon-ny
[dozgonń-e]
po | zgon-ny
[przed | zgon-ny] książk.
[zgon-ny]

TRUP
kość-o-trup*
[pół-trup]*
[trup-ek]
[trupecz-ek]
trup'-arnia
[trupiarń-any]
[trup'-ątko] indyw.
[trup'-isko]
[trup-o-jad-(Ø)]
[trup-osz]
u-(ka)trup'-(ić)* posp.
[pół-trup'-(i)]*
trup'-(i)
[trup'-o]
[trupio-blady] red.
[trup-o-żer-ny]
[trupożer<>-ca]
TRUMNA
[trumien-ka]
[trumń-akl]* pot.
[trumń-arz]
[trumniar-ski]
[trumń-isko]
[trumien-ny]

WWysoczanski-Umieranie.indb 81 2012-11-06 11:42:47

Umieranie w *Słowniku gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. 3. *Gniazda odczasownikowe*, cz. I: A–O, Mirosława Skarżyńskiego *et al.* (Kraków 2004: 484–486) (Ssg) tworzy następujące gniazdo:

MRZEĆ
[bab-i-mór-(Ø)]* bot.
[głod-o-mór-(Ø)]
[głodomor-ek] żart.
[mór-(Ø)] 1. ‘zaraza bydlęca’
[mór-(Ø)] 2. przestarz. ‘dżuma’
[mor-owy] 1.
[morów-ka] rzad. a), b)
[mrz-y-głód] przestarz.
[mrz-yk]* Sz zool.
[much-o-mor-(Ø) a. much-o-mór-(Ø)]*
[muchomor-ek] red.
[do-mrzeć] Supl. rzad.
po-mrzeć
pomór-(Ø) l., 2.
[przy-mrzeć, przymier-(ać)]
u-mrzeć, u-mier-(ać)
[umier-alnia] Dun
umier-alność
umrz-yk posp.
[po-umierać]
[umar-ły]
[umarl-ak]
[umarł-(y, -a)]
[umieraj-ący]
umierając-(y, -a)
[ob-umrzeć, ob-umierać] 1. ‘o żywych organizmach: zamierać’
[obumar-ły] red.
[obumarł-ość] rzad.
[od-umrzeć, od-umier-(ać)] 1. książk.
[u-mrzeć, u-mier-(ać)] Dun 2.* ‘kończyć się, znikać’
[ob-umrzeć, ob-umierać] 2. ‘kończyć się’
[wy-mrzeć, wy-mier-(ać)]
[wymar-ły] 1.
[za-mrzeć, za-mier-(ać)] 1., 2.
[zamar-ły] 1., 2.
[za-mrzeć, za-mier-(ać)] Dun 4. * ‘przestać istnieć, funkcjonować, zanikać’
ze-mrzeć
zmar-ły
zmarł-(y, -a)
mar-twy
[martw-ak a. martw’-ak] med.
[martw’-ica] 1. rzad., 2. bot., 3.* geol., 5.* petr., 6. techn.
martw’-ica 3. med.
martwic-owy
martwicz-(y)

WWysoczanski-Umieranie.indb 82 2012-11-06 11:42:47

[martw-ość] przestarz.
[martw-ota] Dun 1., 2.
martw-(y, -a)
z | martwych-wstać, z | martwych-wstawać
[zmartwychwst-anie]
[zmartwychstań-ec] 1. kult.
zmartwychwstan<>-ka 2.
[zmartwychwst-anie] 2. 'Wielkanoc'
[zmartwychwst-anka] 1.* 'roślina'
[z | martwych-powstać, z | martwychpowsta-wać] dawn. dziś książk.
[martw'-(eć)] 'stawać się martwym'
[z-martwieć]
[wpół-martwy]
[martw-o] Dun [red. 1.]
[mar-twy] Dun 2.
[martw-o] Dun [red. 2.]
[mar-twy] Dun 3.* 'taki, w którym brak ruchu'
[martw'-(eć)] Dun 2. 'nieruchomieć z powodu silnych emocji'
[z-martwieć] Dun
[zmartw'-ały] Dun 1., 2.
[wpół-martwy]

Synonimy wyrazów *umierać* i *umrzeć* funkcjonujące jako środek eufemistyczny z podziałem na wartość pozytywną i negatywną w ułożeniu Władysława Miodunki (*Podstawy leksykologii i leksykografii*, 1989: 210) przedstawiają się następująco:

umierać / umrzeć

kipnąć	zemrzeć
kojfnąć	zgasnąć
wykitować	nie żyć
zdechnąć	zakończyć życie
	skończyć życie
pójść do ziemi	dokonać życia, żywota
gryźć ziemię	dokonać swoich dni
gnić w ziemi	dożyć swego wieku
zawinąć się	rozstać się z życiem
wybrać się na tamten świat	wyzionąć ducha
wybrać się na łono Abrahama	wydać ostatnie tchnienie
pojechać do Abrahama na piwo	zamknąć powieki
	zamknąć oczy na zawsze
pojechać ad patres	zasnąć na wieki
pojechać do lali	zasnąć snem wiecznym
puścić ostatnią parę	pożegnać się ze światem
zadrzeć brody	iść / pójść na tamten świat
wyciągnąć nogi, kopyta	zniknąć z tego świata
trzasnąć kopytami	przenieść się do wieczności
odwalić kitę	zejść do grobu
	lec w grobie
	zejść z areny (sceny) życia

WWysoczanski-Umieranie.indb 83 2012-11-06 11:42:47

kończyć się	stracić życie postradać życie oddać życie konać, skonać

Synonimy wyrazu *umierać* zostały tu podzielone na dwie grupy, gdyż cechą jednej z nich jest lekceważenie i poniżenie, degradacja faktu, o którym mowa, podczas gdy cechą drugiej jest mówienie o tym samym fakcie w sposób poważny, podniosły lub uroczysty, sprowadzający się do jego wywyższania w oczach użytkowników języka. Niezależnie od sposobu, w jaki te środki leksykalne zastępują wyrazy *umierać*/*umrzeć* podlegające tabu, są one eufemizmami.

Eufemizmy odnoszące się do umierania i śmierci zgrupowane zostały w *Słowniku eufemizmów polskich czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie* Anny Dąbrowskiej (2005: 133–157) (De) w wydzielonym punkcie 9. *Śmierć i zjawiska z nią związane* następująco:

9.1. Określenia śmierci i umierania: aniołowie czyjąś duszę zabrali — ktoś umarł; Bóg ma kogoś aniołkiem w niebie — ktoś umarł. Wyrażenie podobne do znanego powiększyć grono aniołków (pol); Bóg kogoś odwołał i wezwał do siebie i powołał (na swego anioła) i tam / na sąd / do wieczności / do nieba — ktoś umarł. Śmierć jest tu przedstawiona nie jako zjawisko biologiczne, kończące w naturalny sposób życie, lecz jako wynik decyzji podjętej przez Pana Boga; Bóg i Pan Jezus kogoś utulił / zabrał do ziemi i w daleką krainę / w swoje progi — ktoś umarł. Napis nagrobny podobny do Bóg kogoś powołał (na swego anioła). Najczęściej spotykane na grobach dzieci; Bóg skąpo wydziela czyjeś dni — ktoś umarł w młodym wieku; braknie komuś sił do życia — ktoś umiera. Dziewiętnastowieczny okazjonalizm; być pod ręką Boga — być starym, umierającym; być rozwiązanym z pętów świata — umrzeć; być uśpionym przez morze — utopić się. Chodzi prawdopodobnie o śmierć marynarza na morzu, co potwierdza fakt, że nagrobek z cytowanym niżej napisem znajduje się w Świnoujściu; być u niebieskich bram / w niebie — umrzeć; być własnością Jezusa — umrzeć. Poetyka napisu nagrobnego; być (pozostawać) w ogrodzie drogich nieobecnych — być zmarłym, być w miejscu pobytu po śmierci. Indywidualizm; być wśród aniołów — umrzeć. Podobne np. do Bóg ma kogoś aniołkiem w niebie, Bóg powołał kogoś na swego anioła; być zabranym / zawołanym przez Boga — umrzeć; być z Bogiem — nie żyć; ktoś był — ktoś umarł. Bardzo proste wyrażenie czyjejś śmierci przez użycie formy czasu przeszłego; chwila rozstania — moment śmierci. Określenie łagodzące oparte na przedstawieniu śmierci jako rozstania; czyjeś ciało nie wytrzymało — ktoś umarł; coś innego i złego — śmierć; czekać na zmartwychwstanie — umrzeć, być umarłym; dawać drapaka w sfery lepsze / wyższe — umierać. Okazjonalizm; dobra śmierć — eutanazja; dojść — umrzeć. Skrót od wyrażenia *dojść do kresu / końca życia*; dokonać życia / żywota — umrzeć. Zwrot przestarzały, znany polszczyźnie od dawna; (czyjś) duch unosi się ku górze — ktoś umarł; dusza opuściła ziemskie swoje mieszkanie i uchodzi z tej ziemi — ktoś umarł. Okazjonalizm z XIX w.; granica, za którą serce bić przestaje — śmierć; iść do krainy wiecznej szczęśliwości — umrzeć; iść / pójść do piachu — umrzeć. Potoczne, rubaszne; jest z kimś bardzo źle — ktoś jest bliski śmierci. Potoczne, spotykane też w ubiegłowiecznej prozie; kolej wszystkim ludziom przeznaczona — śmierć. Podniosłe; koniec — śmierć. Śmierć jest końcem życia w dosłownym tego słowa znaczeniu. Natomiast sam wyraz koniec jest wieloznaczny — stąd jego funkcja eufemizująca; kres (ziemskiej) wędrówki — śmierć. Podniosłe. Wyrażenie oparte na przenośni życie wędrowanie; leżeć — być umarłym, złożonym w grobie; los / los okrutny / srogi — śmierć; los przecina nić czyjegoś życia / los łamie kogoś — ktoś umiera; marsz na tamten świat / wymaszerować — śmierć, konieczność śmierci; umrzeć. Potoczne, żartobliwe; mokra śmierć — utonięcie. Staropolskie, obecnie już nie używane; najgorsze — śmierć; napić się wódki z grabarzami — umrzeć. Potoczne rubaszne

WWysoczanski-Umieranie.indb 84 2012-11-06 11:42:47

omówienie, nawiązujące do zajęcia grabarzy; nie (być) z nami — umrzeć. Z nami, tj. pozostałymi przy życiu. Chodzi przede wszystkim o członków rodziny. Spotykane zarówno w języku codziennym, jak i na nagrobkach; nie dano komuś żyć — ktoś umarł. Zastosowanie bezosobowej formy czasownika powoduje, że nie ma nikogo winnego śmierci; nie doczekać czegoś — umrzeć. Potoczne, częste. Popularne dzięki tytułowi jednego z utworów M. Konopnickiej *Jaś nie doczekał*, w którym tytułowy bohater umiera przed nadejściem wiosny; nie ma kogoś (wśród nas) — ktoś umarł; nie ma lekarstwa, nie ma nadziei — ktoś musi umrzeć; nie stało kogoś — ktoś umarł; nie zdołać obudzić kogoś / zbudzić kogoś — ktoś umarł. Potoczne. Eufemizm wykorzystuje porównanie śmierci do snu; nie zobaczyć słońca nad Worowem — umrzeć. Indywidualizm. Jednostkowość tego eufemizmu zawiera się przede wszystkim w wymienieniu nazwy miejscowości, której ktoś już nie zobaczy, przy czym nie chodzi tu np. o wyjazd na całe życie (bo sformułowanie hasłowe może mieć i takie znaczenie); niewinność wznosi kogoś do nieba — ktoś umiera po bezgrzesznym życiu; nigdy kogoś nie zobaczyć / nigdy nie wrócić do kogoś — umrzeć; nocować na cmentarzu — umrzeć. Żartobliwy okazjonalizm; mieć żywot wieczny — umrzeć, ale żyć na tamtym świecie; oddać kogoś Bogu — ktoś umarł. Czasem spotyka się samo *oddać kogoś*, bez wymieniania komu; nie dano komuś żyć — ktoś umarł. Zastosowanie bezosobowej formy czasownika powoduje, że nie ma nikogo winnego śmierci; odpoczywać — być umarłym, a więc wolnym od doczesnych kłopotów. Eufemizm powstały przez skojarzenie ze słowami z modlitwy za zmarłych *Niech odpoczywa w spokoju*; odwalić kitę — umrzeć. Potoczne i rubaszne. Wyrażenie pochodzące z języka łowieckiego. Tak pisze o tym W. Dynak: „rubaszny frazeologizm *odwalić kitę* (w znaczeniu 'umrzeć') zdaje się mieć także swój dosłowny odpowiednik w zachowaniu śmiertelnie ugodzonego strzałem lisa"; okryć kogoś żałobą — umrzeć, zostawiając bliskich; opuścić kogoś / coś — (nagle, przedwcześnie, za wcześnie) umrzeć. Podniosłe; osierocić kogoś (napis nagrobny). Umrzeć, zostawiając bliskich; ostatnia podróż — śmierć, umieranie; otrzymać koronę wieczności — umrzeć pobożnie. Wyszukany okazjonalizm; paść jak podcięty kwiat — umrzeć niespodziewanie. Obrazowe porównanie, którego tradycja w języku polskim sięga *Trenu V* J. Kochanowskiego; patrzeć na księżą oborę — być bliskim śmierci. Księża obora (czasem: księże podwórko) to eufemistyczne określenie cmentarza. Przestarzałe. J. Krzyżanowski tak wyjaśnia powstanie tego wyrażenia: „po wsiach, gdzie z biegiem czasu poczęły również powstawać cmentarze na ustroniu, zakładano je na kawałku ziemi należącym do proboszcza, oboranym przed ogrodzeniem go płotem lub rzadziej murem, stąd nazwa księżej obory lub księżej grudzi"; podążyć / przejść / pójść do wieczności — umrzeć; pojechać do św. Piotra — tu o koniach: umrzeć, zdechnąć; połączyć się z przodkami — pójść tam, gdzie już przebywają przodkowie, czyli umrzeć; położyć głowę — umrzeć; powędrować w daleką drogę — umrzeć; powiększyć grono aniołków — o dziecku: umrzeć; (być) poza granicą wielkiej ciszy — być zmarłym; pozostać w morzu — umrzeć na morzu; pożegnać kogoś na wieczny czas — umrzeć; pójść / pójść do bozi / do lali — umrzeć; pójść drogą do nieba / w nieznaną krainę / w zaświaty / za światy / z tego świata — umrzeć; przejechać się, przenieść się na tamten świat — umrzeć. Potoczne, rubaszne; przejść do Pana pełnego chwały — umrzeć. Okazjonalizm; przejść przez kładkę / przez życia trud — umrzeć. Potoczne, chociaż rzadkie; przekręcić się — umrzeć. Potoczne; przekroczyć wieczny próg — umrzeć. Podniosłe; przenieść się na łono Abrahama / pójść do Abrahama na piwo — umrzeć. Określenie biblijne. J. Krzyżanowski pod hasłem Abraham, jego łono i piwo przytacza cytat z ewangelii św. Łukasza (16.22), z przypowieści o bogaczu i Łazarzu: „stało się, że umarł żebrak, a przeniesion był od aniołów na łono abrahamowe. Umarł też i bogacz i pogrzebion jest w piekle". Stąd eufemizm, który w polszczyźnie pojawia się w 1543 roku: i gorzałka w upał! boć wątrobę ususzył na końcu cię udusił dusza z ciebie wyjść musi! do Abrahama i jest używany do dziś: dziadzio o mało co się nie przeniósł na łono Abrahama. Natomiast wyrażenie „powędrować na kwaśne piwko do Abrahama" odnosiło się pierwotnie do Żyda prowadzącego karczmę i sprzedającego w niej piwo złej jakości. Zwrot jest więc połączeniem humoru ludowego ze stylem biblijnym. Znany też w wersjach: pójść przed Abrahama, zawinąć się na łono Abrahama, pójść do Abrahama na piwo, pójść do Abrahama na ciepłe piwo, przejechać się do Abrahama na piwko, powędrować na kwaśne piwko

WWysoczanski-Umieranie.indb 85 2012-11-06 11:42:47

do Abramka, pójść do Abramka na pączki; przenieść się na powązki — umrzeć. Regionalne; przenieść się w zaświaty — umrzeć. Podniosłe, rzadkie; przeprowadzić kogoś do wieczności — być przy umierającym. Indywidualizm; przerwać księgę żywota — umrzeć. Podniosłe; przyjść do kogoś — umrzeć po bliskim zmarłym; przyjść w czyjeś progi — umrzeć. Wariant przyjść do kogoś; sen — śmierć; serce komuś przestało bić / wypowiedziało posłuszeństwo / zastygło — ktoś umarł; skończyć / zakończyć drogę życia / swoje dni i wędrówkę / pielgrzymkę / życie / coś kończy się tragicznie — umrzeć. Podniosłe; zakończyć drogę życia — używane jest w wielu wariantach, z których najczęstszym jest *skończyć / zakończyć życie*; skryć się na wieki / pod mogiłę — umrzeć; spać mocno / smutnym snem / snem anioła / snem wiecznym — nie żyć, być umarłym. Eufemizm odwołujący się do znanego powszechnie i od dawna porównania śmierci do snu; spocząć / spoczywać w Jezusie / w (wieczystym) (s)pokoju — umrzeć. Podniosłe; srogi wyrok Boga — śmierć. Podniosłe; stanąć przed Bogiem / sędzią najwyższym — umrzeć. Podniosłe. Omówienie oparte na wierzeniu, że po śmierci stanie się przed Bogiem, który zadecyduje o dalszych losach; stracić / utracić kogoś — o śmierci kogoś bliskiego. Potoczne; strzelić kopytami / walnąć / stuknąć / kopnąć i uderzyć w kalendarz — umrzeć. Potoczne wyrażenie środowiskowe. Lekceważenie śmierci, co ma spowodować oddalenie się zagrożenia; świętej pamięci — nieżyjący. Częste określenie osób zmarłych; to, co kogoś spotkało — śmierć; to najgorsze — śmierć; uciec — umrzeć; udać się przed Boga tron — umrzeć. Podniosłe; ulecieć w dal — umrzeć. Patetyczne; umilknąć na zawsze — umrzeć; usnąć / usnąć w Bogu / zasnąć bez zgody / na wieki / twardym / tragicznym snem — umrzeć; uśpienie — śmierć. Rzadkie; utrata życia — śmierć; utulić snem wiecznym — umrzeć. Podniosłe; wąchać kwiatki od spodu — umrzeć. Potoczne; wejść w inne życie — umrzeć; wewte — umrzeć. Okazjonalizm; zrozumienie jego możliwe jest jedynie w określonym kontekście; wezwać kogoś przed oblicze Boga — umrzeć. Podniosłe; wiadomo, czym się to kończy — coś kończy się śmiercią; wieczny odpoczynek — śmierć; wrócić do matki ziemi / do niebios bram — umrzeć; wszystko się kończy — ktoś umiera; wybiła godzina / ostatnia godzina / godzina snu — nadszedł moment czyjejś śmierci; ktoś umarł. Podniosłe; wyciągnąć giczały / kopyta / kopytka / nogi — umrzeć. Potoczne, rubaszne; wyjść nogami do przodu — umrzeć. Potoczne. Rozpowszechnione m.in. przez serial tv „Czterdziestolatek"; wykopyrtnąć się — umrzeć. Potoczne, rubaszne. Śmierć traktowana z lekceważeniem, mającym pomniejszyć jej grozę; wykruszanie się fizyczne — śmierć. Styl pseudonaukowy; wypadek — śmierć; wyprowadzić się na tamten świat — umrzeć; wyrok boski — śmierć. Potoczne; wyzionąć ducha — umrzeć. Wyrażenie eufemistyczne wykorzystujące przekonanie o dualizmie istoty ludzkiej, składającej się z ciała i ducha; wziąć życie / wziąć czyjeś życie — spowodować czyjąś śmierć. Zgodnie z wiarą chrześcijańską wziąć / zabrać życie może jedynie Bóg (Jezus). Stąd na nagrobkach: Jezu dałeś i wziąłeś życie; ktoś (coś) zabiera kogoś do siebie — ktoś umiera; zabrać kogoś przed tron Boży — o czyjejś śmierci; zabraknie kogoś — ktoś umrze; zachorować — umrzeć. Indywidualizm; zamknąć oczy umrzeć. Podniosłe; zejść ze świata / z tego świata / z ziemi — umrzeć. Częste w polszczyźnie potocznej i ogólnej; zgasnąć / zgasnąć jak gwiazda na niebie / jak promień słońca / jak świeca / jak świeżo ścięty kwiat / szybko / przedwcześnie / z Bogiem — umrzeć; zginąć / na miejscu / jak strzała / jak tęcza — umrzeć szybko; złamać kogoś — ktoś umarł; złożyć ciężar ciała — umrzeć; złożyć kogoś pod krzyż — pochować osobę zmarłą. Nawiązanie do zwyczajowego w Polsce stawiania krzyży na mogiłach; zniknąć / zniknąć jak białe bzy / jak jutrzenka i jak mgła — umrzeć; zostawić kogoś samego — umrzeć, pozostawiając bliskich; zwiędnąć — umrzeć; żyć w czyichś sercach — umrzeć, zostawiając po sobie dobrą pamięć; zdobyć krzyż drewniany — polec w czasie wojny.

9.2. Określenia wyobrażeń śmierci: brat snu — śmierć. Nawiązanie do pochodzącego jeszcze ze starożytności wyobrażenia snu i śmierci jako rodzeństwa; koleżanka — śmierć. Rzadkie; kostucha i kostusia — śmierć. Wyrażenie to wiązać można z wyobrażeniem śmierci jako szkieletu albo niezwykle wychudzonej starej kobiety; pani Koścista / pani Piasecka — śmierć. Nawiązanie do wyobrażenia śmierci jako kościstej staruchy lub skojarzenie z wyrażeniem iść do piachu; pani Sroga — śmierć; pan Łopaciński — śmierć. Upostaciowanie o tyle interesujące, że pozostałe nazwy śmierci są rodzaju żeńskiego; Starucha — śmierć.

WWysoczanski-Umieranie.indb 86 2012-11-06 11:42:47

9.3. Określenia śmieci gwałtownej — zabijania, mordowania, wyroku śmierci: — zabić. Znakomity przykład tzw. eufemizmu zerowego, zaznaczany najczęściej w piśmie właśnie jako trzy kropki. O tym, że jest to w danym wypadku eufemizm, a nie co innego, świadczy kontekst, pozwalający na prawidłowe rozszyfrowanie; być (na apelu) u św. Piotra / pójść poskarżyć się św. Piotrowi / przejść do św. Piotra — zostać zabitym w czasie wojny; cichcem kogoś zrobić — zabić kogoś po cichu; dać komuś pigułkę — otruć kogoś; coś się komuś stało — ktoś został zabity; dostać w czapę — zostać zabitym, zastrzelonym. Potoczne, środowiskowe; eliminować — zabijać. Potoczne i oficjalne; fizyczna eliminacja / likwidacja — wykonanie wyroku śmierci; zamordowanie kogoś; iść do babci na śniadanie — zginąć na wojnie. Żołnierskie; jedna rada — zamordowanie kogoś. Indywidualizm; konopie — kara śmierci przez powieszenie. Środowiskowe; nieprzewidziane okoliczności — morderstwo. Okazjonalizm; nie cofnąć się przed niczym — być zdecydowanym na morderstwo. Okazjonalizm; nie zdradzić tajemnicy — zostać zamordowanym. Okazjonalizm; odebrać komuś życie — zamordować kogoś; ostateczność — morderstwo; pociągnąć komuś po krzyżu — zabić kogoś; poczęstować kogoś stryczkiem jedwabnym — powiesić kogoś. Przestarzałe; pogrzebiony na powietrzu — powieszony, wisielec. Dawne; powrozowa śmierć — śmierć przez powieszenie. Przestarzałe; posłać kogoś do Piaseckiego — zastrzelić kogoś. Rzadkie. Piasecki jest tu nazwiskiem znaczącym, utworzonym od piasku; pójść do Adolfka — w czasie drugiej wojny światowej stracić życie w wyniku wyroku śmierci; pójść / iść do piachu i piasku — zginąć, zostać zamordowanym; przed czasem zobaczyć się z Trójcą Świętą — ponieść karę śmierci. Przestarzałe; przerwać życie pacjenta — dokonać eutanazji; skracać / skrócić kogoś o głowę — zabić kogoś. Potoczne, żartobliwe; sprzątnąć kogoś — zamordować. Potoczne; stracić życie — zostać zamordowanym; straszny wypadek / wypadek — morderstwo. Okazjonalizm; tamto — morderstwo. Eufemizm kontekstowy; umrzeć na dębie — zostać powieszonym. Przestarzałe; unieszkodliwić kogoś — zamordować kogoś. Potoczne, częste; uspokoić kogoś — zabić. Potoczne; usunąć kogoś — zamordować; uśpić kogoś / coś — spowodować śmierć zwierzęcia. Potoczne; uziemić kogoś — zabić, zastrzelić; w ramy kogoś oprawić — powiesić na szubienicy. Przestarzałe; wiadoma sprawa — morderstwo. Okazjonalizm; wrócić w czarnym plastikowym worku —— umrzeć, zostać zabitym; wstać Bożym ptaszkiem — zostać powieszonym. Przestarzałe; wszcząć zdecydowane i zbrodnicze kroki — zamordować kogoś; wyciszyć kogoś — zabić; wykończyć kogoś — zabić kogoś. Potoczne. Chętnie wykorzystywane w języku polityki w znaczeniu „zamordowany przez reżym"; wykreślić kogoś z grona / listy żyjących — zabić. Okazjonalizm; wyprawić kogoś w daleką podróż bez powrotnego biletu — zamordować. Okazjonalizm; wysiedlić kogoś — zabić kogoś. Eufemizm z czasów drugiej wojny światowej, używany przez Niemców jako określenie eksterminacji narodu żydowskiego. Nawet między sobą funkcjonariusze III Rzeszy używali „nowomowy" i nie mówili wprost o tym, co robią z Żydami; wysłać kogoś do diabła / do lali — zabić kogoś. Rzadkie; wysyłać / wysłać kogoś na tamten świat — zabić kogoś; zadyndać — zostać powieszonym. Potoczne; załatwić kogoś (na amen) — zabić. Środowiskowe i potoczne; za wszelką cenę — mordując, zabijając. Okazjonalizm; zgasić kogoś — rozstrzelać kogoś; zgony spowodowane zmniejszeniem odporności fizycznej i niedożywieniem — zamordowanie milionów ludzi poprzez zamorzenie ich głodem. Okazjonalizm; zmarły — zamordowany. Okazjonalizm; (ktoś) zmarł śmiercią tragiczną — ktoś został zamordowany; zniszczyć kogoś fizycznie — zamordować kogoś; zniknąć / zniknąć bez śladu — zostać zabitym, rozstrzelanym. Potoczne; zrobić kogoś na zimno — zabić, zastrzelić kogoś.

9.4. Określenia samobójstwa: kropnąć sobie w łeb — popełnić samobójstwo. Potoczne; niedorzeczność — próba samobójstwa. Okazjonalizm; odebrać sobie życie — popełnić samobójstwo. Potoczne, częste; odejść na zawsze — popełnić samobójstwo; pozbawić się życia — popełnić samobójstwo; próbować — próbować popełnić samobójstwo; skończyć / skończyć ze sobą — popełnić samobójstwo; targnąć się na życie — popełnić samobójstwo; uduszenie gwałtowne — popełnienie samobójstwa przez powieszenie się; umrzeć z własnej woli — popełnić samobójstwo; wiemy, co się stało — dana osoba popełniła samobójstwo. W cytowanym przykładzie chodzi o Tadeusza Bo-

WWysoczanski-Umieranie.indb 87 2012-11-06 11:42:47

rowskiego: „chyba i widzi [faszyzm], tylko nie chce go zobaczyć, a kiedy go wreszcie dostrzega, to nie umie sobie z tym poradzić i co się stało, wiemy...”; zakończyć życie — popełnić samobójstwo; zginąć z własnej ręki — popełnić samobójstwo; złoty strzał — duża dawka narkotyku, po której się umiera.

9.5. Określenia szubienicy: ciotka — szubienica. Przestarzałe i środowiskowe; ciotunia — szubienica. Eufemizm eufemizmu; trzy drewna — szubienica. Rzadkie. Notowane przez Słownik warszawski z przykładem: złodziej był osądzony na trzy drewna. Dłuższy wariant: *wrota na on świat trzy drewna*.

9.6. Określenia trumny: arka — trumna. Indywidualizm; cztery deski / sześć desek — trumna. Potoczne, rzadkie; dębowa kamizelka / drewniana / sosnowa jesionka / drewniany szlafrok — trumna. Rzadkie; drewniana skrzynia — trumna; kożuch — trumna. Indywidualizm; skrzynka — trumna. Rzadkie.

9.7. Określenia pogrzebu: ostatnia posługa — pogrzeb. Podniosłe; popielenie / spopielanie zwłok — kremacja; smutny obrzęd — pogrzeb.

9.8. Nazwy grobu i cmentarza: boża rola — cmentarz. Jak przypuszcza Krzyżanowski, jest to w polszczyźnie kalka z łacińskiego *ager Dei*. Inne podobne sformułowania to *księża obora*, *księża grudź*; dwa metry pod ziemią — w grobie. Okazjonalizm; hotel — grób, miejsce w katakumbie. Regionalne; kartoflisko — cmentarz jeniecki. Okazjonalizm; m-1 / m-l z ogródkiem pod brzozą — cmentarz. Środowiskowe, uczniowskie; miejsce ostatniego spoczynku — cmentarz. Potoczne, częste; osiedle domków jednorodzinnych — cmentarz. Uczniowskie, podobnie jak w m-l z ogródkiem pod brzozą; park sztywnych — cmentarz. Potoczne, żartobliwe; siódmy batalion — cmentarz. Okazjonalizm. Np. siódmym batalionem my, jeńcy sześciu batalionów woldenberskich — nazywaliśmy nasz obozowy cmentarz; sześć stóp pod ziemią — grób. Rzadkie; sążeń ziemi — grób, miejsce na grób. Por. sześć stóp pod ziemią. Sążeń to „naturalna miara długości, określona zasięgiem ramion człowieka (ok. 1,78 m). Dzieli się na trzy łokcie albo 6 stóp”. Do dziś przepisowa głębokość grobu wynosi 1,70 m (dziennik ustaw z 22.11.1972 nr 47); to miejsce — grób; trzy łokcie ziemi — grób; tu — grób, cmentarz. Okazjonalizm.

W odniesieniu do „eufemizmów tanatologicznych” uwydatnionych w ciągu: *umrzeć — skonać — zasnąć w Panu — odwalić kitę — odłożyć łyżeczkę* podejmowane są rozważania natury ogólniejszej dotyczące mechanizmu stylistycznego ich funkcjonowania (Engelking 1984: 115–129).

W związku z przedstawionymi wykazami i ułożeniami słownictwa odnoszącego się zakresowo do umierania i śmierci należy wskazać na ułożenia rangowe podstawowego słownictwa tematycznego języka polskiego, którego podstawę stanowią „związki międzywyrazowe istniejące nie *in praesentia* — w tekście, lecz *in absentia* — w świadomości mówiących, czyli grupy wyrazów wydzielonych intuicyjnie i arbitralnie w kręgach tematycznych na zasadzie związków asocjacyjnych uwzględniających, oczywiście, dyspozycyjność tego słownictwa” (Cygal-Krupa 1990: 43). Mianowicie (Cygal-Krupa 1986: 29–129, 224–229, 285–290) w zbiorze wyrazów w układzie rangowym i tematycznym (niżej) leksemy „tanatologiczne” umiejscawiają się następująco (w nawiasy kwadratowe ujęto wyrazy stanowiące punkt odniesienia):

lp.	frekwencja	wyraz	ranga
[1.	2277	sklep	1]
736.	150	życie	404
1015.	100	śmierć	454

WWysoczanski-Umieranie.indb 88 2012-11-06 11:42:47

1849	42	grabarz	512
2236.	32	żyć	523
2275.	30	śmiertelny	524
2491.	25	cmentarz	529
1952.	39	wdowa	515
2532.	25	wdowiec	529
2586.	24	pogrzeb	530
II. Zdrowie, choroba, opieka zdrowotna			
[1.	801	lekarz	1]
53.	71	nieuleczalny	45
60.	64	umierać	51
87.	40	śmierć	69
90.	39	umierający	70
132.	28	śmiertelny	81
151.	24	życie	85
XIV. Zawody i stanowiska, praca			
[1.	909	dyrektor	1]
103.	42	grabarz	76

Słownictwo religijne i mitologiczne

Dokonany wcześniej na wybranych przykładach ogląd leksykalno-semantycznych ułożeń oraz zakresowości polowej i tematycznej zasobu słownego języka pozwala przejść do przedstawienia systematyzacji głównych kategorii semantycznych nazw występujących w słownictwie należącym do sfery religijnej i mitologicznej (zob. Wysoczański 1999: 27–40), które pod względem znaczenia realnego lub etymologicznego mieszczą się w grupie tematycznej (polu semantycznym) *śmierć* oraz przedstawienia budowy tej grupy (pola) w leksyce rozpatrywanych dziedzin.

Mianowicie ogół słownictwa omawianego zakresu tematycznego tworzą elementy leksykalno-znaczeniowe dające się ująć w trzech podgrupach podporządkowanych hierarchicznie wyrazowi *śmierć*, który zajmuje niejako w tym układzie pozycję hiperonimu. Układ relacyjny stanowi następujący ciąg: *śmierć* ⇒ *śmierć versus życie* ⇒ *między śmiercią a życiem* ⇒ *nieśmiertelność*, który wypełniają konkretne wątki tematyczne.

Pierwszy dział tematyczny (*śmierć versus życie*) mieści w sobie nazwy równoważne brzmieniowo i znaczeniowo wyrazowi *śmierć* lub zawierające je w swoim źródłosłowie (np. *śmierć*, chrześc. — jedna z rzeczy ostatecznych; *Mýtu*, *Mot*, 'Śmierć', w mit. ugar. bóg śmierci[52]), wyrazy synonimiczne wyrazu *śmierć*, ukazujące postać śmierci lub sugerujące *quasi*-śmierć, np. zaśnięcie (*zaśnięcie NMP*, chrześc.), oraz wszystkie wyrazy związane z nimi skojarzeniowo.

[52] Ze względu na to, że w dalszej części pracy prezentowane tu nazwy z zakresu religii i mitologii będą w stosownych miejscach przywoływane, podaje się tylko przykładowe egzemplifikacje.

WWysoczanski-Umieranie.indb 89 2012-11-06 11:42:47

Pierwszy kompleks tworzą tu zespoły wskazujące na: podleganie śmierci (np. *memento mori*, łac. 'pamiętaj, że umrzesz', kośc. pozdrowienie kamedułów, kartuzów i trapistów; *Manat*, *Manutu* 'śmiertelny los', w mit. starab. bogini losu, podziemnego królestwa i strażniczka grobowego spokoju); rozporządzających śmiercią (*Ereszkigal*, 'Pani śmierci' w mit. babil.); zwiastunów śmierci (*Malach Ga-Mawet*, hebr. *mal'ak hamawet* 'posłaniec śmierci', w judaizmie anioł śmierci, który — zgodnie z Talmudem — zadaje śmierć w niewidzialny dla innych sposób, podrzynając umierającemu gardło); przewodzącego zmarłymi (*Veḷu māte*, łot. 'matka martwych', opiekunka umarłych, zmitologizowana postać tradycji historycznej); rodzaj śmierci (*gri-gum-btsan-po* 'car, zabiwszy siebie nożem', w mit. tybet. pierwszy car tybetański, który zginął na ziemi); umieranie, zgon (*Tanatos*, gr. *Thánatos* 'Zgon', w mit. gr. bóstwo personifikujące zgon); miejsce śmierci (*Golgota*, aram. *Czaszka*, chrześc. — miejsce ukrzyżowania Chrystusa).

Następną całość tematyczną tworzy słownictwo dotyczące zabijania, formułujące następujące kręgi: zabijać (*Apollo*, wywodzone od gr. *apóllymi* 'zabijam, niszczę', w mit. gr. imię boga poetów i poety bogów; *Mara*, sanskr. i pal. *māra* dosł. 'zabijający, unicestwiający', w buddyzmie bóstwo personifikujące zło i to wszystko, co prowadzi do śmierci); agens zabójstwa (*Nayenezgani*, dosł. 'Zabójca obcych bogów', wg Indian Navaho zadał on śmiertelne ciosy grożącym światu duchom zła); sprawca zabójstwa z jednoczesnym wskazaniem na ofiarę (*Dhundhumara* sanskr. *dhundhumara* 'zabójca Dhundhu', w mit. ind. władca ze Słonecznej Dynastii); formy zabijania (*Ukrzyżowanie*, chrześc. — ukrzyżowanie Chrystusa na Golgocie; *Höd*, stisl. *handbani* 'zabójca ręką' Baldra, hipostaza Odyna); antropofagia (*Bahbakwalanuhiwei*, kwak. *Baxbakwalanuxiwae* 'Kanibal z Północnego Krańca Świata', u Kwakiutlów bóstwo opiekuńcze tajnego stowarzyszenia ludożerców).

Do kolejnego motywu tematycznego są włączane nazwy nieżyjących, np. *Nawki* z psł. **navь-* 'nieboszczyk; świat zmarłych', w mit. słow. demoniczne istoty, ucieleśnienia dusz nagle i przedwcześnie zmarłych.

Analizowane jednostki ukazują także: postawy wobec śmierci (*pogodzenie się ze śmiercią*, chrześc. — nazwa postawy polegającej na oddaniu się woli Bożej); praktykowane poczynania przed śmiercią, w czasie śmierci człowieka i po niej (*Wiatyk*, łac. *viaticum* 'zaopatrzenie w podróż', kat. — sakrament Eucharystii udzielany umierającym); przeżywanie śmierci (*czas żałoby*, w Izraelu obowiązywał przez siedem dni, które były potrzebne na oczyszczenie).

Wieloaspektowe pole tworzą wyrazy i związki wyrazowe odnoszące się do zwyczajowych przejawów postępowania z nieżyjącymi: umieszczania zwłok w ziemi (*Libitina*, łac. *libitinam facere* 'grzebać, chować', w mit. ital. bogini pogrzebu, patronka i strażniczka posług należnych zmarłym, której za każdego zmarłego składano monetę — *lucar Libitinae*); innych form postępowania ze zwłokami (*całkowite pozbycie się zwłok*, w buddyzmie zupełne roztarcie zwłok); ceremonii pogrzebowych (*msza pogrzebowa*, kat. — tzw. msza *requiem*; *egzekwie*, łac. *exe-*

WWysoczanski-Umieranie.indb 90 2012-11-06 11:42:47

quiae ‘odprowadzenie zwłok, pogrzeb’, kat. — modlitwy omawiane nad trumną, element mszy św. żałobnej); terenu przeznaczonego do grzebania (*bejt Kwarot*, hebr. ‘dom mogił’, u wyznawców religii Mojżeszowej określenie cmentarza); konkretnych miejsc pochówku (*Grób Święty*, chrześc. — grób Chrystusa w Jerozolimie; *krypta*, gr. *kryptos* ‘ukryty’, podziemia kościoła, w których przechowuje się ciała świętych); nazw związanych z grobem (*bożogrobcy*, kat. — zakon zakonników regularnych św. Augustyna); dokumentacją zmarłych (*martyrologium*, kośc. kat. — księga wskazująca dzień i miejsce śmierci męczenników; *nekrologium*, gr. *nekros* ‘zmarły’, kośc. kat. — księga zawierająca wykaz zmarłych polecanych modlitwom wspólnoty monastycznej lub parafialnej).

Ważna i rozbudowana jest płaszczyzna słownictwa tematycznie związanego z wymiarem pośmiertnym i pozaziemskim, w której mieszczą się następujące mikropola leksykalno-znaczeniowe: nazw miejsca przebywania zmarłych w zaświatach (*otchłań*, chrześc. — miejsce pobytu sprawiedliwych ze Starego Przymierza po ich śmierci; *sid*, rel. celt. — wielki grobowiec kamienny oraz miejsce przebywania zmarłych w zaświatach); wydzielanych osobno nazw miejsca przebywania zabitych (*Walhalla*, stisl. *valhöll* ‘komnata zabitych’, w mit. skand. wielka sala w jednym z pałaców Odina, w której przebywali polegli w boju bohaterowie, do Walhalli prowadziła święta furta *Walgrind* ‘Krata Zabitych’); bytów zaświatów (*Banshee*, *bean sí* ‘Kobieta z Tamtego Świata’, w mit. irl. żeński duch, którego płacz zwiastował śmierć jednego z członków rodziny); wędrówek pośmiertnych (*wędrówka do innego świata*); organizacji zaświatów (*barka umarłych*, w mit. gr. łódź, którą Charon przewoził dusze przez Styks)[53]; pośmiertnego orzecznictwa i kary (*Abatur*, mandejskie ‘Pan Wagi’, w mit. mand. postać niebiańska, która waży dusze po śmierci; *kara po śmierci*, uniwersalne pojęcie eschatologiczne oznaczające odmianę Tartaru, a w wierze kat. — piekło); ksiąg zmarłych (*Księga zmarłych*, w mit. egip. księga zawierająca opisy m.in. pośmiertnej wędrówki duszy i sąd Ozyrysa); nekrofagii (*Ammut*, egip. *Ꜣmmjt* ‘Pożeraczka zmarłych’, w mit. egip. będąca połączeniem krokodyla, lwa i hipopotama, czekała na tych, którzy uzyskali wynik negatywny w ważeniu dusz przed Ozyrysem).

Odrębnie sytuuje się nazewnictwo związane z: upamiętnieniem śmierci (*Wielki Piątek*, chrześc. — dzień Wielkiego Tygodnia, w czasie którego obchodzi się pamiątkę śmierci Chrystusa); wspomnieniem zmarłych (*Nawij Deń*, istniejący u Słowian wsch. dzień wspomnienia zmarłych); pamiętaniem o zmarłych (duszach) (*gregoriańskie msze*, *gregorianki*, kośc. kat. — praktykowane

[53] W tym odniesieniu por. np. „znaczną liczbę wózków kultowych przedstawiają rysunki oraz ceramika służąca do chowania zmarłych; pochodzące z epoki brązu rysunki naskalne występują na południu Europy — w Alpach Nadmorskich (Monte Bego) i Alpach Lombardzkich (Val Camonica), na Półwyspie Bałkańskim oraz w Skandynawii, a na ceramice w Europie Środkowej; wózki te towarzyszą procesjom i scenom pogrzebowym jako środek poruszania się w przestrzeni sakr., między życiem i śmiercią; jako wozy bóstw wyrażały nieśmiertelność ludzkiego istnienia; w Skandynawii rolę tę spełniały łodzie wiosłowe” (ek, IV: 1319).

WWysoczanski-Umieranie.indb 91 2012-11-06 11:42:47

od VI wieku odprawianie przez 30 kolejnych dni mszy za duszę zmarłego); ofiarą dla zmarłych (*strawa dla zmarłych*, w wielu mit. i wierzeniach ofiara dla nieżyjących).

Drugą podgrupę, klasyfikującą religijną i mitologiczną rzeczywistość pozajęzykową o silnych afiliacjach z poprzednią, stanowi pole przybierające pod względem zakresowym tytuł *między śmiercią a życiem*.

Wskazane współzależności wyznaczają następujące zakresy znaczeniowe: powstrzymujący śmierć, przyobiecujący wiecznotrwałość (*duraoša* 'odwracająca śmierć', epitet haomy, wg mit. irańs. uroczysta ofiara z niej gwarantowała m.in. nieśmiertelność wiernym; *nektar*, gr. *néktar*, nazwa pochodzi z ie. **nek-* 'śmierć' i znaczy dosł. '(napój) zwyciężający śmierć', w mit. gr. boski napój nieśmiertelności); *pokonanie śmierci* (*Zwycięzca śmierci*, chrześc. — określenie Chrystusa po jego zmartwychwstaniu); *wskrzeszenie*, *powstanie z martwych* (*Kijamat*, z arab. za pośrednictwem tatarsk. *Kyjamat* 'wskrzeszenie z martwych', w mit. maryjskiej świat pozagrobowy i imię władcy tego świata; *zmartwychwstanie*, chrześc. — powrót do życia po śmierci).

Trzecią, rozbudowaną podgrupę tematyczną — *nieśmiertelność* — stanowią nazwy, które mają znaczenie zaprzeczenia śmierci. Podział na odcienie znaczeniowe wyrażanego przez słownictwo sensu 'nieśmiertelność' obejmuje: niepodlegających śmierci (*Ge-Sjanwen* 'nieśmiertelny starzec Ge', w mit. chiń. bóg, opiekun farbiarzy; *amryta*, sanskr. *a-mŕta* 'nieśmiertelny, nieśmiertelność', w mit. ind. boski napój nieśmiertelności); nieumierających (*Wonomi* dosł. 'Ten, który nigdy nie umiera', niebieski ojciec i najwyższa istota Indian Maidu z Kalifornii); duszę nieśmiertelną (*dusza nieśmiertelna*, chrześc. — nieśmiertelny pierwiastek życiowy; *Anuszawan Sosanwer*, nper. *Anuszirwan* 'Dusza Nieśmiertelna' i orm. *sosanwer*: *sosi* 'platan', *nver* 'dar, ofiarowanie', w mit. orm. ostatni prawowity władca Armenii); miejsca przebywania nieśmiertelnych (*Amarawati*, sanskr. *amarāvatī* 'siedziba, schronienie nieśmiertelnych', w mit. hinduist. przemieszczająca się w przestworzach stolica Swargi królestwa niebieskiego Indry, miasto bogów, herosów, mędrców itd.).

Przywołując tu konkluzje poczynione na podstawie dokonanych badań, należy zauważyć, że przedstawiona z konieczności esencjonalnie trójdzielność grupy stanowiąca kontinuum podgrup o płynnych przejściach, uformowanych z jednostek leksykalnych połączonych związkami treści i związanych hiperonimem *śmierć*, odzwierciedla i potwierdza zarówno z leksykograficznego, jak i semantycznego odniesienia trójjedyność, jak się sądzi, wymiaru *śmierci* w jednoczesnej jej nierozerwalnej spójni z *życiem*. Stoi ona najpierw wobec (w opozycji do) życia (podgrupa *śmierć versus życie*), co sprawia, że jest „zanurzona w życie" i zarazem „wyznacznikiem i determinatorem" „życia dalej trwającego" lub „dalszego" (życia późniejszego, najczęściej pozaziemskiego), nie ma bowiem rozdzielności obu tych porządków (podgrupa *między śmiercią a życiem*), choć odmienne mogą być wyjaśniane te konsekwencje i kierunki przechodzenia

WWysoczanski-Umieranie.indb 92 2012-11-06 11:42:47

(np. w ujęciu chrześcijańskim: od życia człowieka jako bytu złożonego z ciała i duszy (koncepcja hylemorficzna) poprzez śmierć ciała do życia (wiecznego) po zmartwychwstaniu ciała). Podgrupa trzecia — *nieśmiertelność* — ukazuje obszar „śmierci zaprzeczonej", „śmierci, która nie zaistnieje", a więc niepełnoprawność śmierci wobec życia, i stanowi następstwo zależności niweczenia śmierci, ukazanych przez pryzmat słownictwa podgrupy poprzedniej. Nadmienić należy, że w świetle dociekań specyfiki nominacji w obrębie sfery religijnej i mitologicznej zauważalne jest pokrywanie się w znacznej części wyróżnionych kategorii semantycznych z działami słownictwa ujmowanymi w słownikach rzeczowych; przede wszystkim w obrębie uformowanego na podstawie materiału faktograficznego działu tematycznego dają się zauważyć pola niewchodzące do opracowań o układzie rzeczowym leksyki. Można też mówić o dużej zgodności pojęć i wyrazów odnoszących się do „śmierci o(przy)swojonej" za pośrednictwem rozpatrywanych sfer.

Słownictwo cerkiewno-teologiczne

Jeszcze innym hasłowym ułożeniem słownictwa jest jego ujęcie ze względu na określoną reprezentację etnolektalną (konkretny etnolekt) i równocześnie przynależność dyscyplinowo-specjalizacyjną (terminologiczność). W dodatku do *Słownika cerkiewnosłowiańsko-polskiego* ks. Aleksego Znoski zawierającego hasła cerkiewno-teologiczne (t. V: *Dodatek. Hasła cerkiewno-teologiczne*) (Zc) na tle licznych rozmaitych pojęć można znaleźć następujące pojęcia związane zakresowo z umieraniem i śmiercią:

Аварим — Abarim: nazwa góry, na której został pochowany prorok Mojżesz (Pp 32:49).

Агиомнисия — ‹gr. *hágios* — 'święty' + *mneín* — 'pamięć, wspomnienie'› hagiomneza: święty dzień zaduszny, nabożeństwo za zmarłych, modły za zmarłych.

Амвросиа — ‹gr. *ambrosía* 'pokarm nieśmiertelny'› (Pent.26).

Анамнез — ‹gr. *anámnesis* — 'wspomnienie'› anamneza: wspomnienie dzieł Chrystusa — krzyża, grobu, zmartwychwstania i wniebowstąpienia.

Анастас / анастасис — ‹gr. *anástasis* — 'ustawienie'› anastaza: budowla wzniesiona nad Grobem i miejscem Zmartwychwstania Chrystusa w Jerozolimie.

Арабиане — Arabici: sekta (III w.); mieszanina poglądów materialistycznych z wierzeniami chrześcijańskimi. Głosili śmierć ciała wraz ze śmiercią duszy i ich jednoczesne zmartwychwstanie. Sekta ta została obalona przez Orygenesa na tzw. Soborze Arabskim (246).

Архонтики — Archontycy: sekta gnostycka (IV w.), składająca się z możnych i bogatych ludzi; odrzucali prawdę o zmartwychwstaniu oraz sakramenty, twierdzili o istnieniu siedmiu niebios, na czele których stoi 7 książąt — „archontów".

Аутодафе — ‹port. *auto da fé* — 'akt wiary'› autodafé. Tym mianem określano ogłoszenie i uroczyste publiczne wykonywanie wyroków śmierci za odstępstwo od wiary i herezję, zwłaszcza przez spalenie na stosie; wprowadzone w XV w. w Hiszpanii i Portugalii przez Inkwizycję. Ostatnie autodafé miało miejsce w 1815 r. w Meksyku. Mianem tym określano również palenie ksiąg heretyckich.

Беатификация — beatyfikacja.

WWysoczanski-Umieranie.indb 93 2012-11-06 11:42:47

Бегуинки — ‹niem. *beggen* — ‘modlić się’› — Beginki: stowarzyszenie religijne (XII w.), do którego należały panny i wdowy; zajmowały się pielęgnowaniem chorych i nauczaniem religii; były wolne od ślubów zakonnych.

Гоморра — Gomora i Sodoma.

Жальник — grób, mogiła.

Кустос — ‹łac. *custos* — ‘stróż, zachowawca’› kustos: W Kościele wczesnochrześcijańskim osobny urząd ochraniacza i zachowawcy Krzyża Pańskiego, relikwii i grobów osób świętych.

Мартиролог — ‹gr. *mártyr* — ‘świadek, męczennik’ + *lógos* — ‘słowo’› Martyrologium. Pod tą nazwą znane są zbiory zawierające opis męczeństwa i śmierci wyznawców wiary Chrystusowej.

Меннониты — Mennonici: uznają potrzebę prawodawstwa, odrzucają karę śmierci; w obyczajach są prości i surowi.

Молитвы — ‹gr. *proseiché* — ‘modlitwa, prośba, błaganie’›; = *за умерших* — w intencji zmarłych; *молитва прощальная* (по смерти) — modlitwa pożegnalna (pośmiertna).

Парсизм — parsyzm: nakazujący wystawiać zwłoki na pożarcie drapieżnym ptakom.

Реликвии — ‹łac. *reliquiae* — ‘szczątki’› relikwie. W sensie religijnym oznacza: 1. szczątki ciał osób świętych lub stanowiące przedmiot czci, związane z nimi przedmioty.

Родительские Субботы — Soboty Rodzicielskie, zwane tak, poświęcone są bowiem modlitwom za dusze rodziców.

Самоубийство — samobójstwo: grzech przeciwko piątemu przykazaniu.

Сретенская свеча — świeca gromniczna, gromnica: symbolizuje Chrystusa Pana, który jest Światłością świata (Jan 8:12), i dlatego wkłada się ją do ręki konającego.

Талес — ‹hebr. *tallith*› tales: uroczysta szata wierzchnia w pasy białe i czarne, używana przez Żydów podczas modlitw, w której są grzebani po śmierci.

Танафобия — ‹gr. *thanatos* — ‘śmierć’ + *phobos* — ‘strach’› tanafobia: chorobliwa obawa śmierci.

Убежище — ‹gr. *asylon* — ‘bezpieczne schronienie’› miejsce schronienia, azyl. Najstarsze prawo azylu napotykamy w prawie Mojżeszowym. Zabójca nieumyślny korzystał z prawa azylu u ołtarza przybytku. W prawie bizantyjskim, które razem z Nomokanonem przeszło do prawosławnych Słowian, kościoły, klasztory i inne miejsca pobożne, jak cmentarze, kaplice itd.

Убийство с ритуалной целью — mord rytualny: czyn, o który oskarżano Żydów w średniowieczu i w wiekach późniejszych.

Чин погребения — obrządek pogrzebu. Stosownie do stanu i wieku zmarłego, w Kościele prawosławnym obrząd pogrzebu jest zróżnicowany; rozróżnia się последование потребения: a) мирских человек — obrzęd pogrzebu osób świeckich; b) монахов — mnichów; c) священников — duchownych świeckich (księży) oraz d) младенцев — dzieci (do 1at 7 włącznie).

Чистилище — ‹łac. *purgatorium*› czyściec: wg doktryny rzymskokatolickiej jest to miejsce pobytu dusz po śmierci lub stan pokuty dusz zmarłych przed wejściem do nieba.

Эвтаназия / *эйтаназия* — ‹gr. *euthanasía* — ‘dobra śmierć’› eutanazja: uśmiercenie człowieka na jego żądanie pod wpływem współczucia dla niego; niedozwolona przez Kościół i prawo, traktowana jako zabójstwo, i łagodna, bezbolesna śmierć.

Konotacje ze słowem *śmierć*

Przedstawienie semantycznego obrazu barwy białej, czarnej i szarej we współczesnej polszczyźnie, a ściślej — ukazanie motywacji konotacyjnych składników nazw tych barw przez nazwy ich referencji prototypowych (Tokarski 1995:

WWysoczanski-Umieranie.indb 94 2012-11-06 11:42:48

35–67), odsłania przede wszystkim kierunek asocjacyjny *nocy* ze złem z uszczegółowiającymi konotacjami ze 'śmiercią' i związanymi z nią 'smutkiem' i 'żałobą', *snu* pozostającego z nocą w bliskich relacjach pojęciowych (*noc grobowa*, *nieprzespana*, *wieczna*; *spać snem wiecznym*), a także *ziemi* z kontekstowym profilowaniem związku ze śmiercią i grzebaniem zmarłych (*pójść do ziemi*, *gryźć ziemię*). Dodać należy, że o ile „cecha 'zła' ma, jak wynikało z przedstawionej dokumentacji, bogate ilustracje językowe, o tyle w przypadku 'żałoby' materiał języka ogólnego (derywaty słowotwórcze i semantyczne, metaforyka czy przysłowia) nie dostarcza aż tak bogatych poświadczeń, gdyż nawet frazy *chodzić w czerni*, *ubrany na czarno* tylko potencjalnie mogą się kojarzyć z żałobą. Jednym z nielicznych przykładów, w których znaczenie 'czerni' pozostaje w koniecznym związku ze znaczeniem 'żałoby', jest przewrotna metafora języka potocznego *żałoba* 'brudne (czarne) paznokcie'" (Tokarski 1995: 49). Na poziomie konotacji semantycznych *bieli* i *czerni* można dostrzec symetrię w opozycji 'dobry'–'zły'; nie ma jej w odniesieniu do centrum konotacyjnego *czerni*, tj. 'śmierci'. Obie te barwy achromatyczne łączy wspólna symbolika śmierci, którą dla bieli ukazują poświadczenia językowe z motywacyjną referencją prototypową śniegu (*całun śnieżny*, *biały całun*), szerzej — zimy. Uzasadnień znaczenia 'śmierci' i 'żałoby' w bieli dostarczają fakty pozajęzykowe z zakresu obyczajowości i kultury. Także „dominujące konotacje barwy *czarnej*, 'zło' i 'śmierć', są bliskie, niekiedy wręcz się krzyżują z podstawowymi konotacjami *szarości*" (Tokarski 1995: 66).

Wiele światła na pojmowanie śmierci rzuca badanie asocjacyjności słownictwa tanatologicznego. Wyniki uzyskane w obrębie skojarzeń Polaków i Rosjan ze słowem *śmierć* w przeprowadzonym eksperymencie asocjacyjnym (Rodziewicz 2008: 279–291) ukazują następujące reakcje na słowo-bodziec *śmierć* i *смерть* wraz z charakteryzującymi je danymi liczbowymi:

śmierć — смерть: koniec 85 — конец 18; życie 47 — жизнь 88; smutek 46 — горе 26; trumna 29 — гроб 16; kosa 16 — коса 8; pogrzeb 13 — похороны 2; strach 13 — страх 14; cmentarz 10 — кладбище 2; nieszczęście 10 — несчастье 4; płacz 9 — плач 1; zło 9 — зло 2; czarny 8 — чёрный 3; niebo 5 — небо 1; wieczność 5 — вечность 7; dusza 4 — душа 4; strata 4 — потеря 3; żal 4 — скорбь 1; grób 3 — могила 7; koniec życia 3 — конец жизни 7; początek 3 — начало 3; urodziny 3 — рождение 6; ciemność 2 — темнота 7; czarna 2 — чёрная 3; pustka 2 — пустота 3; starość 2 — старость 3; tragedia 2 — трагедия 1; wojna 2 — война 1; zła 2 — злая 1; Bóg 1 — Бог 1; choroba 1 — болезнь 1; czaszka 1 — череп 1; czerń 1 — чернота 1; miłość 1 — любовь 2; noc 1 — ночь 2; pewna 1 — неизбежна(я) 6; piekło 1 — ад 5; straszna 1 — страшна(я) 5; szybka 1 — скорая 1; umierać 1 — умирать 2; zbawienie l — избавление 2.

Słowo *śmierć* wywołuje (u ankietowanych) głównie konotacje przeciwstawne: pojęcie *śmierć* Rosjanie najbardziej kojarzą z pojęciem *życie*, w świadomości polskich respondentów z kolei bodziec *śmierć* u 85 badanych wywołuje reakcję *koniec*, tj. konotacje opierające się na przekonaniu, że śmierć jest nieodwracalnym końcem ludzkiego bytowania.

WWysoczanski-Umieranie.indb 95 2012-11-06 11:42:48

Asocjatywność z ukierunkowaniem bodziec – reakcja notowana w języku serbskim (Питер, Драгићевић, Стефановић 2005: 439) (PDS) wraz z danymi liczbowymi przedstawia się następująco:

смрт:

живот 67; крај 63; црно 54; страх 44; туга 36; гроб 31; болест 22; ковчег 19; бол 18; гробље, сахрана 15; рај 11; коса, костур, плач 8; мрак, ужас, жалост 7; крај живота, одлазак, сандук, тама 6; бело, фашизам, казна, мир, несрећа 5; косач, небо, неизбежно, празнина, спас, старост 4; деда, фашизму, губитак, језа, крст, неминовност, тужно, убиство, земља 3; црна боја, црнина, други свет, хладноћа, Косово, круг, леш, неизбежност, нестанак, нирвана, ништавило, ноћ, ослобођење, патња, пиштољ, прекид живота, природа, пролазност, рођење, сиво, стара лица, сузе, тамница, умирање, вечност 2; ?, 2000, 2002, анђео, бака, бела, бесконачност, бесмисао, беспомоћ, бездан, безнађе, безосећајност, близу, Бог, болесник, браон, брза, бунар, циљ, црна, црна капуљача, црв, цвеће, човек, далеко, далеко било, дан, dead, death, део, долази, дубока старост, душа, двобој, Ђани Буткан, егзитус, фанизам, филика, фуј, гашење, глад, груб, губитак, блиске особе, Хилан Дог, хладно, хладно и црно, храброст, идеал, изазов, избављење, изненада, извесност, јад, јако близу, једино чега се плашим, језеро, јин-јанг, кад, камен, кашика, крај свега, краткоћа, крв, курбла, лака, леп, леп леш, лет, лобања, љубав, мачка, мама, Маратонци трче почасни круг, метафизика, мора доћи, мора се, морати, мртвачка глава, мртвачке пеге, нада, нагла, напаст, напуштање, насилна, не, не постоји, не размишљати, недокучиво, нејасно, немају крај, немоћ, непостојаност, непостојање, непознато, нестаје, нестати, несвест, незадовољство, незвана, никад више, никако, ништа посебно, нормална, нормално, нови почетак, одлазак у рај, олакшање, опасност, отац, па, пакао, патологија, питање, после, повратак Богу, пре, прекид, прелаз, престанак, приближава се, природан ток, природна појава, присуство, RIP, рађање, растанак, рат, развод, рупа, Русија, сабласни косач, сида, сигурно, сивило, скелет, скрас, слепило, слобода, Смаил Аге Ченгића, смиреност, смоки, смрт, спасење, спокој, споменик, срце, срџба, старац са косом, страдање, страх и одмор, страхота, страшно, стварност, судбина, шта је ту је, табу, танатос, тешко, тишина, трагедија, трагичност, трсм, ту, тужна жена, угаснуће, ујна, умрети, увек стигне, увела биљка, васкрсење, вечна, већ, вест, вештица, видео игрица, вирус, вреба, врт, зараза, Зоран Ћинђић 1.

Analiza strukturalna, semantyczna i etymologiczna

W ramach rozważań przewodniego problemu tabu w dialektach polskich przedstawiony został na materiale gwarowym polskim krąg śmierci (Krawczyk-Tyrpa 2001: 73–87). Przeanalizowana leksyka będąca gwarowym eksponentem mentalności ludowej obejmuje trzy wymiary wspomnianego kręgu: śmierć, umieranie oraz pochówek, i odnosi się — odpowiednio — do imion śmierci, przy czym „wierze w realną, osobową egzystencję śmierci towarzyszą dość dokładne wyobrażenia na temat jej wyglądu, atrybutów i sposobu działania" (Krawczyk-Tyrpa 2001: 75), odbicia w słownictwie i we frazeologii gwarowej (w językowym obrazie) dwóch aspektów umierania: cielesnego i duchowego, oraz eufemizmów związanych ze zwyczajem grzebania zmarłych w ziemi.

Stosując zasadniczo leksykalno-semantyczne podejście badawcze, a więc metodę opisu semantycznej struktury frazeologizmów zawierających leksemy *życie* / *śmierć* oraz *żyć* / *umierać* i dążąc do wydobycia podobieństw i różnic mię-

WWysoczanski-Umieranie.indb 96 2012-11-06 11:42:48

dzy nimi (Sicińska 2008: 211–221), stwierdza się, że „poprzez pryzmat utartych połączeń wyrazowych (zarówno opisowych, jak też opisowo-wartościujących), rozpatrywanych tutaj w kategoriach semantycznych opisywanych ze wskazaniem wspólnych i różniących pól metaforycznych, pojęcia życia i śmierci jawią się jako opozycyjne, antonimiczne, ale zarazem w jakiś sposób wobec siebie komplementarne, tak jak życie i śmierć stanowią dwie strony tej samej rzeczywistości, czyli ludzkiej egzystencji. W przypadku związków z leksemem *śmierć* widoczne jest też działanie tabu językowego" (Sicińska 2008: 219).

W rozważaniach były uwzględniane metafory życia i śmierci w stałych związkach wyrazowych w języku rosyjskim (Sandomirska 2000: 355–367). Dla dalszego relacjonowania wybraliśmy trzy najbardziej produktywne metafory. W odniesieniu do wybranych do szczegółowej analizy trzech metafor życia i śmierci zauważa się, że specyfika każdej z nich zawarta jest zarówno w jej relacji z parametrami semantycznymi odpowiedniej ramy (językową wiedzą o życiu i śmierci zawartą w znaczeniu leksykalnym wyrazów *życie* i *śmierć*, ich synonimach, antonimach oraz derywatach, tj. semantyczną strukturą denotatu, sformalizowaną w semantyce ramowej — *frame*), jak i z pozytywnymi pozajęzykowymi faktami podstawowymi (potoczną pozytywną wiedzą o świecie podyktowanym zdrowym rozsądkiem i doświadczeniem / wyobrażeniem o życiu i śmierci). Konkretnie: „metafora ŻYCIE / ŚMIERĆ TO DROGA jest odpowiedzialna głównie za semantykę związaną z czynnościowym i zdarzeniowym aspektem życia. Metafora ŻYCIE / ŚMIERĆ TO KIELICH (ŻYZN' / SMIERT' KAK CZASZA) traktuje pojęcie życia i śmierci jako doświadczenia. Metafora ŻYCIE / ŚMIERĆ TO WŁASNOŚĆ (WYMIANA WARTOŚCI) służy głównie oddaniu znaczenia celu i sensu życia, istnienia indywiduum dla samego człowieka oraz dla społeczeństwa" (Sandomirska 2000: 359).

Badanie strukturalno-semantycznych stosunków w słowotwórczym gnieździe z wyjściowym słowem *смерть* (Казак 2000: 39–41) ujawniają, że w gnieździe tym są trzydzieści cztery derywaty. Pierwszy stopień formują trzy bloki: substantywny, w który wchodzą derywaty ze znaczeniem subiektywnej oceny, osoby oraz słowa złożone, adiektywny — z derywatami afiksalnymi i złożeniami, przysłówkowy — z jednym derywatem. Prymarne i przenośne znaczenia słowa w pełni bądź częściowo są wzbogacane przez derywaty drugiego stopnia derywacji.

Będące przedmiotem analizy odniesienia do śmierci w paremiach serbskich (Николић 1990: 73–79) unaoczniają za pośrednictwem swojego specyficznego języka metaforyczności zarówno fenomen śmierci w planie uniwersalistycznym antropologicznego wyrażenia, jak i z pozycji ważnych funkcji w etosie serbskiej kultury patriarchalnej. W przejawach szczegółowych analizowane przysłowia ilustrują między innymi wszechmoc śmierci, jej powiązanie z życiem, uwarunkowania wywodzące się z chrześcijaństwa, dramatyzm umierania.

Przegląd przysłów polskich odnoszących się do zjawiska śmierci (Świerczyńska 1997: 233–238) ujawnia, że zawierają one wielostronny ogląd zjawiska śmier-

WWysoczanski-Umieranie.indb 97 2012-11-06 11:42:48

ci — ogląd powierzchowny, nasycony stereotypami, mieszczący się w obyczajowości i kulturze społeczeństwa polskiego. Śmierć jawi się tu między innymi jako kres, koniec, konieczność, zjawisko nieuchronne, zrównanie, granica, wyzwolenie, ocena i oznaka wartości życia, wyraz sprawiedliwości i niesprawiedliwości, wynik zbiegu okoliczności.

Przedstawienie śmierci w paremiach rosyjskich (Korzyn 2000–2001: 175–191) koncentruje się na ujawnieniu ważniejszych jej aspektów, m.in. faktu ściągnięcia przez nieposłuszeństwo pierwszych ludzi — Adama i Ewy — śmierci na cały rodzaj ludzki. Wskazuje się przy tym między innymi na zmierzanie człowieka do śmierci od urodzenia, na nieznajomość czasu nadejścia śmierci, jej nieuchronność, powszechność, pochówek i życie po śmierci.

W ułożeniu tematycznym — choć nie w opracowaniu słownikowym jak w ukazanych wyżej zbiorach słownictwa, lecz w ujęciu monograficznym stanowiącym obszerne przedstawienie i omówienie frazeologii tanatologicznej — dane są trzy zasadnicze pola znaczeniowe osadzone w poszczególnych makropolach (niektóre tematycznie do nich należące fakty są zamieszczone w innych podpunktach). Ten materiał językowy jest skorelowany z prezentowaną frazeologią kaszubską (w powiązaniu z wierzeniami i zwyczajami) wraz z odniesieniami do innego konfrontowanego materiału, głównie gwarowego (Treder 1989).

Pierwszy obszar wyznacza zakres 2.5. *Człowiek i jego wytwory* mieszczący punkt 2.5.2. *Śmierć, duch i dusza*, w którym ilustracja materiałowa kaszubska ujmuje najogólniej ludowe wyobrażenie zjawiska śmierci, zwłaszcza moment konania, odnosząc się do ważnej w wierzeniach ludowych granicy jako progu wieczności oraz — w nawiązaniu do Ewangelii — śmierci jako powrotu człowieka do siebie, do domu, nadejścia śmierci zapowiadanej przez różne znaki, np. trudno wytłumaczalne hałasy i odgłosy w domu, śmierci wchodzącej oknem i oknem wychodzącej duszy, opuszczającej umierającego człowieka oraz udającej się na sąd boski po usłyszeniu głosu dzwonów, duszy kroczącej tuż za zwłokami w czasie pogrzebu i implikowanej stąd konieczności powolnego jechania z trumną, ducha umarłego człowieka utożsamianego często z jego duszą zgodnie z kaszubskimi wierzeniami silnie zabarwionymi nauką kościelną, duszy przebywającej w ciele człowieka, w jego wnętrzu, duszy czującej nieszczęście, wiary, że umarły nic nie słyszy, pary posiadanej przez zwierzęta w przeciwieństwie do posiadanej przez człowieka duszy.

W kompleksie drugim 4.2. *Wierzenia chrześcijańskie*, w którym znajduje się pole 4.2.5. *Życie pośmiertne i dusza pokutująca, grzech i spowiedź*, szczegółowemu oglądowi zostały poddane: odejście z tego świata, pożegnanie się z nim z równoczesnym wybraniem się na tamten świat, rozróżnienie: ten świat, tj. ziemia, życie ziemskie, i drugi świat, tzn. miejsce przebywania człowieka po śmierci, powrót z tamtego świata, niemożność zabrania z sobą czegokolwiek na tamten świat, górzysta i trudna do przebycia droga na drugi świat, a ponadto

WWysoczanski-Umieranie.indb 98 2012-11-06 11:42:48

wiodąca przez wodę, naznaczenie śmierci człowieka przez Boga, fantastycznie przedstawiane przez lud zjawiska śmierci jako nieodwracalnego ustania wszelkich czynności życiowych organizmu, np. jako zarastanie otworów potowych albo dostrzeganie objawów zewnętrznych tego procesu, najczęściej braku oddechu, który częściowo identyfikuje się z duszą i duchem, sądny dzień, powrót duszy stamtąd do zwłok i przebywanie obok nich podczas pustych nocy, wędrując na miejsce swego przeznaczenia, gdy ksiądz na cmentarzu złoży na trumnie grudkę ziemi, czyściec jako czasowe miejsce pobytu duszy, ogromne cierpienia dusz czyśćcowych odbywających pokutę za grzechy, możliwość wracania o zmroku duszy czyśćcowej na ziemię, aby odbyć pokutę tam, gdzie za życia grzeszyła, przy czym często przyjmuje ona postać swego ciała lub postać zwierzęcą bądź inną, pójście do nieba po odbyciu pokuty, grzech, w szczególności śmiertelny i łącząca się z nim spowiedź, w tym też wskazania, jaka powinna być spowiedź chrześcijanina, dalszy bieg życia pozagrobowego — mające trwać w niebie wieczne i szczęśliwe życie.

Kolejny kompleks 5. *Zwyczaje i obrzędy* mieści pole 5.1.4. *Śmierć, pogrzeb i stypa*, w którym zostały omówione frazeologizmy związane ze zwyczajami odnoszącymi się do człowieka od chwili agonii po stypę pogrzebową. Wskazuje się tu między innymi na: zapalanie umierającemu gromnicy, aby świeciła mu w drodze na drugi świat (jej żółty kolor i jej rolę w obyczajowości chrześcijańskiej), zwyczaj zamykania oczu, żeby zmarły kogoś nie wypatrzył, zatrzymanie się zegara w chwili czyjejś śmierci (z czym łączy się zatrzymywanie zegarów w domu żałoby), kładzenie na Kaszubach trupa na desce lub białym piasku, grzebanie zmarłych w trumnach, wcześniejsze (tj. przed włożeniem do trumny) umycie i ubranie zmarłego według jego życzenia wyrażonego przed śmiercią, obrzędowe wyłączenie zmarłego z danej grupy społecznej, aby przestał być dla niej groźny, (m.in. trzymanie straży przy zwłokach wieczorem przed pogrzebem), zwyczaj zapraszania całej wsi na tę noc przez trzykrotne uderzenie laską w zewnętrzne drzwi, zapraszanie na eksportację zwłok, pożegnanie z nieboszczykiem przed zamknięciem trumny, wynoszenie trumny, pochówek, stypę pogrzebową, zwyczaj chodzenia w żałobie.

W badaniach z uwzględnieniem dwóch języków dokonywane jest zestawienie materiału językowego zastosowane w odniesieniu do analizy semantycznej czasowników umierania i śmierci języka niemieckiego i polskiego (Bielińska 2002: 111–213). Opierając się na założeniach struktury semowej znaczenia, badaniu mechanizmów kombinatoryki wyrazowej oraz teorii walencji i gramatyki przypadków sematycznych, w rozdziale trzecim — materiałowym — pracy umieszczono korpus językowy, który obejmuje w odrębnych wykazach w porządku alfabetycznym 345 czasowników z języka niemieckiego (grupa A — 314 czasowników, s. 118–150, grupa B — 31 czasowników, s. 181–184) oraz 390 czasowników z języka polskiego (grupa A — 344 czasowniki, s. 150–181, grupa B — 46 czasowników, s. 184–188) opatrzonych wyjaśnieniami ich znaczeń i przykładami

WWysoczanski-Umieranie.indb 99 2012-11-06 11:42:48

kontekstów użyć pochodzącymi z prasy codziennej, fachowej, beletrystyki oraz ze słowników.

W badaniach zagadnienia śmierci stosowana jest konfrontacja międzyjęzykowa materiału dwóch języków. Przykładem takiej analizy jest przedstawienie eufemistycznych wyrażeń śmierci w języku polskim i francuskim (Krzyżanowska 1996: 95–98). Pozwala ona opisać bogactwo i zróżnicowanie postaw wobec faktu śmierci w dwóch zasadniczych grupach eufemistycznej frazeologii: zwrotów uwznioślających śmierć i zwrotów deprecjonujących ją. Znaczenia kompleksu pierwszego realizowane są między innymi przez eufemizmy odwołujące się do wartości religijnych, motywów biblijnych, miejsc pośmiertnego przebywania człowieka, uznanych w danej kulturze wartości ogólnospołecznych. Sensy zbioru drugiego zaś wiążą się przede wszystkim z żartobliwością, ironicznością, komizmem (czarnym humorem) i groteskowością ujmowania śmierci.

Wielostronnym ujęciem monograficznym w podejściu konfrontacji międzyjęzykowej jest badanie polskiej i francuskiej frazeologii śmierci (Krzyżanowska 1999). Trzon rozważań koncentruje się na kilku wymiarach określanych przez: a) związki frazeologiczne z komponentami leksykalnymi *umrzeć*, *śmierć*, *mourir*, *la mort* na tle połączeń luźnych, z ich uszczegółowieniami materiałowymi w odniesieniu do określników przyczyny, miejsca, czasu, sposobu, celu oraz elementów ocen w strukturze frazeologizmów; b) metonimiczne określenia faktu śmierci uwydatniające się w aspekcie biologicznym i kulturowym; c) metaforyczne określenia faktu śmierci, zwłaszcza w jej przeniesieniach do podróży, momentu przełomowego w egzystencji człowieka, zmiany formy bytu, pogrążenia się w ciemności, zgaśnięcia płomienia życia, snu, zaprzestania funkcjonowania mechanizmu; d) personifikację i animizację śmierci. Rozważania zamyka wskazanie na frazeologię jako formę oswajania śmierci poprzez zwroty eufemistyczne uwznioślające śmierć bądź ją deprecjonujące.

W zestawieniu języka francuskiego z rosyjskim śledzona była percepcja konceptu ‘śmierć’ w rosyjskiej i francuskiej świadomości językowej (Моисеева 2000: 57–60). Zauważa się między innymi, że leksyka i frazeologia języka francuskiego, w odróżnieniu od rosyjskiej, jest niezwykle różnorodna i ekspresywna. We frazeologizmach ujawnia się francuski charakter ironiczny, kpiarski — wobec śmierci Francuzi przejawiają cierpliwość, męstwo, a jej nieuchronność przyjmują godnie i spokojnie.

Analiza porównawcza pojęcia *śmierć* i jego pochodnych na podstawie leksykalnych i frazeologicznych jednostek języka niemieckiego i angielskiego (Чекулай, Поляков, Деров 2000: 142–144) sprowadza się do wyróżnienia grup jednostek frazeologicznych i związków wyrazowych, w których pojęcie *śmierć* jest obecne eksplicytnie bądź implicytnie. Pod względem funkcjonalnym zauważa się, że dostatecznie ustabilizowane wyrażenia mające odniesienie do pojęcia *śmierć* powstają przede wszystkim na podstawie faktów etnokonotatywnych.

WWysoczanski-Umieranie.indb 100 2012-11-06 11:42:48

Rozpatrywanie nominacji śmierci i myślenia archaicznego (Жуйкова 1998: 67–80) pozwala konstatować, że nazwy śmierci w językach słowiańskich są determinowane kulturowo i zawierają refleksy myślenia archaicznego. Ujawnia się to w przedstawionych dwóch porządkach nazw i — co za tym idzie — dwóch różnych interpretacjach śmierci utrwalonych w językach i kulturach słowiańskich. Pierwszą jest tu śmierć naturalna, przygotowywana, dobra, nazywana wyrazami opartymi na psł. rdzeniu **mr-/*mer-/*mir-* (pol. *śmierć*, ukr. i ros. *smert'*, ros. fraz. *krasnaja smert'*, pol. *dobra śmierć*). Śmierć drugiej prezentowanej serii jest nienaturalna, często zaskakująca, niedobra, nazywana jest wyrazami opartymi na ps. rdzeniu **gyb-/*gьb-/*gub-* (pol. *ginąć*, *zginąć*, ros. *pogibnut'*, ukr. *hynuty*, *pohybel*). Temu ostatniemu rodzajowi śmierci została poświęcona bardziej szczegółowa analiza, która wykazuje, że mająca swoje kulturowe i mitologiczne oparcie w systemie starosłowiańskich opozycji prawy–lewy, prosty–krzywy (odnoszące się zarówno do sfery fizycznej, jak i społecznej oraz etycznej), a także podlegająca nadrzędnemu wartościowaniu w kategoriach dobry–zły nazwa ta „przeszła interesujący rozwój od znaczenia 'niekompletności' (ps. wyraz **kriv-*, znaczący też tyle co 'chromy, kulawy', autorka wiąże etymologicznie z **kriti* 'ciąć') poprzez znaczenie 'cierpieć', 'powodować cierpienie' (por. pol. *ginąć*, *gubić*) do 'umierać' i 'powodować śmierć'" (Жуйкова 1998: 67).

Dociekania nad metaforyczną leksyką wschodniosłowiańskiego obrzędu pogrzebowego, która stanowi materiał słownikowy (Седакова 1983: 204–220), przynoszą ogląd pewnych kręgów tematycznych metafor, leżących u podłoża zastępczej leksyki pogrzebowej. Leksyka ta opisuje tabuizowane pojęcia związane ze śmiercią, człowiekiem martwym, życiem pozagrobowym, a tym samym odzwierciedla ogólną tendencję obrzędu pogrzebowego, tj. zastąpienie śmierci realnej śmiercią ukształtowaną rytualnie, przekształconą, „człowieczą / ludzką". Analizowana szczegółowo terminologia odwołuje się między innymi do kategorii: góra–dół, drogi, drzewa, wody, dołu, zimy. Rozpatrywana jest też semantyka trumny i grobu (mogiły) w odniesieniu do reprezentującej te pojęcia leksyki.

Wschodniosłowiańskie i polskie jednostki frazeologiczne z konceptem 'drzewo' (z komponentem-nazwą drzewa, jego płodem albo częściami, a także utworzonymi od nazwy drzewa przymiotnikami) widziane w lustrze narodowej kultury (Малоха 1998) pozwalają odtworzyć ich pierwotną nominację. Materiał językowy poświadcza odniesienie dębu do śmierci. Na przykład do czasów, gdy chowano zmarłych w dębowych kłodach, wykładając dno jamy dębowym listowiem, odwołuje się dialektalna rosyjska jednostka frazeologiczna *дубовыми досками пахнуть* 'być bliskim śmierci'. Imienny komponent jednostki *дать дуба* wiąże się tradycyjnie między innymi z leksemem *дуб* w znaczeniu 'dębowa kłoda, trumna' i *дуб* w znaczeniu 'drążone czółno z różnych drzew', na co wskazują dialektalne nazwy łódek, np. ros. *дубок*, *дубица*, *дубочка*, *дубяга*, białorus. *дубоца*, toteż tym jest wyznaczany związek wyrażenia *дать дуба* 'umrzeć' z ar-

WWysoczanski-Umieranie.indb 101 2012-11-06 11:42:48

chaicznym sposobem grzebania w łodzi (Малоха 1998: 49). Zgodnie z tradycją językową symbolem śmierci jest też stara, sucha wierzba. Jej związek z tamtym światem uwidacznia się w przysłowiu ros. *Кто вербу посадит, сам на себя заступ готовит* (Kto wierzbę posadzi, sam na siebie szpadel przygotowuje) — 'umrzeć, gdy z wierzby można wyciosać łopatę'; ukr. *повиснути на гілляці* (*на вербі*) — powiesić się; być karanym śmiercią przez powieszenie; pol. *powiesić* (*kogo*) *na suchej wierzbie* (Малоха 1998: 58).

Ogląd czasowników oznaczających umieranie w językach słowiańskich jest punktem wyjścia naświetlenia problemu, z czym Słowianie kojarzą umieranie (Herej-Szymańska 2001: 305–310). Wychodząc od czasowników bułgarskich i uwzględniając ich odpowiedniki w innych językach słowiańskich, konstatuje się, że słownictwo słowiańskie (czasowniki i wyrażenia obecne w żywych językach ludowych) związane ze śmiercią jest bardzo bogate, a także bardzo różnorodne są skojarzenia związane z umieraniem — zarówno stare, sięgające epoki prasłowiańskiej, uwidaczniające się w językach i dialektach na terenie całej Słowiańszczyzny, jak i nowsze, lokalne. Rozpatrywane czasowniki odwołują się do końca, zakończenia jakiejś czynności, gaśnięcia, ginięcia, odejścia, odjazdu, odpoczynku, przewrócenia się, padnięcia, legnięcia, wydania ostatniego tchnienia, opuszczenia ciała przez duszę, objawów towarzyszących śmierci człowieka bądź zwierzęcia.

Do badań ogólnych można odnieść rozważania dotyczące właściwości informacyjnych realiów leksykalnego znaku *śmierć* (Заикина 2000: 33–36). Podejmowana jest problematyka wieloznaczności symbolu w planie synchronicznym i diachronicznym na gruncie kultury religijnej i kultury świeckiej oraz w odniesieniu do leksemu *nieśmiertelność*.

Etymologiczne wyjaśnienie leksemów *umierać*, *umarły*, *śmierć*; *zabijać*; *ciało* (zmarłego człowieka); *pogrzeb* i *grób* na tle indoeuropejskim przedstawia Carl Darling Buck w *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages* (1949, zwł. 286–289) (Bu) następująco:

4.75. DIE; DEAD; DEATH

Grk.	(*άπο*)*θνήσκω*; *τεθνηκώς*; *θάνατος*	Dan.	*dø*; *død*; *død*
NG	*πεθαίνω*; *πεθαμένος*; *θάνατος*	Sw.	*dö*; *död*; *död*
Lat.	*morī*; *mortuus*; *mors*; *nex*	OE	*sweltan*; *sfeorfan*, *cwelan*; *dēad*; *dēaþ*, *swylt*
It.	*morire*; *morto*; *morte*		
Fr.	*mourir*; *mort*; *mort*	ME	*deye*, *swelte*, *sterve*, *quele*; *deed*; *deeth*
Sp.	*morir*; *muerto*; *muerte*	NE	*die*; *dead*; *death*
Rum.	*muri*; *mort*; *moarte*	Du.	*sterven*; *dood*; *dood*
Ir.	*at-balim*, *bā-*; *marb*; *bās*; *ēc*, *bath*	OHG	*sterban*; *touwen*; *tōt*; *tōd*
NIr.	*do-gheibhim bās*, *ēagaim*; *marbh*; *bās*; *ēag*	MHG	*sterben*, *touwen*; *tōt*; *tōt*
		NHG	*sterben*; *tot*; *tod*
W.	*marw*; *marw*; *angeu*	Lith.	*mirti*; *numiręs*; *mirtis*
Br.	*mervel*; *maro*; *maro*	Lett.	*mirt*; *nuomiris*; *nāve* (*mira*, *mirte*)
Goth.	(*ga*)*swiltan*,*gadauþnan*;*dauþs*;*dauþus*	ChSl.	(*u*)*mrěti*; *mrŭtvŭ*; *sŭmrŭtĭ*
ON	*deyja*, *svelta*; *dauðr*; *dāinn*; *dauði*	SCr.	*umrijeti*; *mrtav*; *smrt*

WWysoczanski-Umieranie.indb 102 2012-11-06 11:42:48

Boh.	(*u*)*mříti*; *mrtvý*; *smrt*	Av.	*mar-*; *riθ-*; *mərəta-*; *məša-*; *arista-*, etc.; (*ava*)*mərəti-*; *mərə- θyu-*, *mahrka-*, etc.
Pol.	*umiérać*, *umrzeć*; *umorty*; *śmierć*		
Russ.	*umirat'*, *umeret'*; *mertvyj*; *smert'*		
Skt.	*mṛ-*; *mṛta-*; *mṛti-*, *maraṇa-*, *mṛtyu-*		

The plain bald words for 'die' are listed with omission of the numerous euphemistic expressions like NE *pass away, depart*, *expire*, *perish*, Grk. (*βίον*) *τελευτάω* lit. 'end one's life, come to an end', Lat. *ex-*, *inter-*, *per-īre*, lit. 'go from, etc.', *dē-ex-cēdere* lit. 'depart', etc., and likewise of vulgar expressions like NE *croak*, with the parallel Fr. *crever*, It. *crepare* (from Lat. *crepāre* 'crack, creak, rattle') and NG *ψοφω̂*(Grk. *ψοφέω*) 'make a noise, knock, rattle').

Most of the common words, except in Greek and Germanic, belong to an inherited group, reflecting an IE root for 'die', whatever its ultimate semantic source. Others are originally euphemistic substitutes, cognate with words meaning 'be extinguished, endure pain', 'burn slowly, become stiff', etc.

1. IE **mer-* 'die', perh. ultimately the same as **mer-* in words for 'rub, crush'. Walde-P. 2.276. Ernout-M. 631 f.

Lat. *morī*, adj. *mortuus*, sb. *mors* (hence all the Romance forms); Ir. *marb*, NIr. *marbh* 'dead', W. *marw* 'die, dead', Br. *maro* 'dead, death' (hence *mervel* 'die'); Lith. *mirti*, pple. (perfect.) *numiręs*, sb. *mirtis*, Lett. *mirt*, pple. *nuomiris*, sbs. *mira*, *mirte* (but both rare); ChSl. *mrěti*, *umrěti*, adj. *mrŭtvŭ*, sb. *sŭmrŭtĭ*, and the other Slavic words (chiefly perfect. forms for the verb); Skt. *mṛ-* (3 sg. pres. *mriyate*, and *marate*), Av. 3 sg. pres. *mairyeiti*, etc., OPers 3 sg. imperf. *amariyatā*, pples Skt. *mṛta-*, Av. *mərəta-*, *məša-*; sbs. Skt. *mṛti-*, *maraṇa-*, *mṛtyu-*, Av. (ava-) *mərəti-*, *mərеθyu-*; Arm. *meřanim* 'die'; Grk. *βροτός* 'mortal', *ἄμβροτός* 'immortal'; OHG *mord*, OE, ON *morð* 'murder', etc.

2. Grk. *θνῄσκω*, *ἀποθνῄσκω*, perf. pple. *τεθνεώς, τεθνηκώς* 'dead', sb. *θάνατος*, NG (*ἀποθνῄσκω*, *τεθνηκώς* lit.) *πεθαίνω* (new pres. to aor. *ἀπέθανε*), pple. *πεθαμένος* 'dead' prob. (cf. NG *σκοτώνω* 'kill', 4.76): Skt. *dhvan-* 'be extinguished', pple. *dhvānta-* 'dark' and 'darkness', pointing to an IE **dhwenə-*, but further root connections uncertain. Walde-P. 1.841. Otherwise (: *θείνω* 'strike', etc.) Kent, Language 11.207 ff.

3. Lat. *nex* 'violent death' (vs. *mors*, above, 1), late sometimes also for natural 'death': Grk. *νεκρός*, *νέκυς*, Av. *nasu-* 'corpse' (4.77), Skt. *naç-*, Av. *nas-* 'vanish, perish', Ir. *ēc*, etc. (below, -4) 'death'. Walde-Po 2.326. Ernout-M. 669) f.

4. Ir. *at-balim* (e.g. 3 sg; *at-bail*) = **as-t-bal-* (with infixed pronoun, ef. Thurneysen, Gram. 267, OE *cwelan*, ME *quele* : W. *aballu* 'fail, perish', OHG, OS *quelan* 'endure torment', Lith. *gelti* 'sting, cause violent pain', *gelia* 'it hurts', *galas* 'end', OPruss. *gallan* 'death', etc., IE **g^{w}el-*. Walde-P. 1.690. Pedersen 2.459 f. Vendryes, RC 40.433 ff.

Ir. *bā-* 'die' (forms in Lewis-Pedersen 339, Thurneysen Gram. 461, vbl. n. *bās* 'death', also MIr. *bath* 'death', etym. disputed. As orig. 'go (forth)': Grk. *ἔβην*, Skt. *agāt* 'went', IE **g^{w}ā-* 'go', Pedersen 2.458. Otherwise, as a Celtic root *bās-* (with separation of MIr. *bath*), Thurneysen, KZ 37.112, 120 (Gram. 450,461), Walde-P. 1.677 (with added suggestion of **bās-* : ChSl. *gasiti* 'extinguish', etc.).

NIr. *do-gheibhim bās* reg. for 'die', lit. 'get death'.

Ir. *ēc*, NIr. *ēag* (hence vb. *ēagaim*), W. *angeu*, Corn. *ancou* 'death' (Br. *ankou* 'death' personified): Lat. *nex* 'violent death', etc. (above, 3). Pedersen 1.46. Thurneysen, Gram. 127.

5. Goth. (*ga*)*swiltan*, ON *svelta* poet. (esp. 'die of hunger, starve', so NIcel, Dan., Sw.), OE *sweltan*, ME *swelte* 'die' (ME also 'be oppressed with heat', as NE *swelter*), OE *swylt* 'death' (ON *sultr* 'hunger'), cf. OHG *swelzan*, MHG *swelzen* 'burn up (with hot love), dissolve in fire', Crim. Goth. *schuualt* 'death', all with *d-* extension of **swel-* in OE swelan 'burn slowly', Lith. *svilti* 'be scorched', etc. Walde-P. 1.531 f. Falk-Torp 1204, 1208. Feist 468.

Goth. *gadauþnan*, *dauþs*, *dauþus*, ON *deyja* (pple. *dāinn*), *dauðr*, *dauði*, and the Dan. and Sw. words, OE *dēad*, *dēaþ* (vb. lacking in OE, hence ME *deye* prob. fr. Norse), Du. *dood*, OHG *touwen*,

WWysoczanski-Umieranie.indb 103 2012-11-06 11:42:48

tōt, *tōd*, etc.: Goth. *diwans* 'mortal', fr. an IE **dheu-*, perh. connected further with **dhwenə-* in Grk. *θάνατος*, etc. (above, 2), but ultimate relations of the various **dheu*-groups uncertain. Walde-P. 1.835 f. Falk-Torp 175. Feist 118.

OE *steorfan*, ME *sterve* (NE starve), Du. *sterven*, OHG *sterban*, MHG, NHG *sterben*: ON *starfa* 'work, tire', *stjarfi* 'tetanus', LG *starfen* 'become stiff, coagulate', Lat. *torpēre* 'be stiff, numb', Lith. *tirpti* 'be numb', etc., labial extensions of IE **ster-* in Grk. *στερεός* 'stiff, firm', etc. Walde-P. 2.632. Falk-Torp 1159.

6. Lett. *nāve* 'death': *nāvēt* 'kill', ChSl. *navĭ*, Goth. *naus*, ON *nār* 'corpse' (4.77), Lith. *novyti* 'torture, kill', ChSl., Boh. *naviti* 'tire', etc. Walde-P.2.316. Mühl-Endz. 2.703 f.

7. Av. *riθ-* (3 sg. pres. *iriθyeiti*), pple. *irista-*, euphemistic terms for 'die, dead' always used of good beings (leaving forms of the inherited root, above, 1, for evil beings): Goth. *-leiþan*, ON *līða*, etc. 'go, pass', ef. ON pple. *liðinn* 'dead', *leiði* 'burial place', IE **leit(h)-* 'go (away)'. Walde-P. 2.401 f. Barth 1480 f.

Av. *mahrka-* 'destruction, death' (NPers. *marg* 'death'): *mərəč-* 'destroy, kill' (4.76), Skt. *mṛc-* 'hurt, injure', *marka-* 'eclipse', etc. Walde-P. 2.278. Barth. 1146.

4.76. KILL

Grk.	(*ἀπο*)*κτείνω* ἔπεφνον	ME	*sley*, *culle*, *quelle*
NG	*σκοτώνω*	NE	*kill* (*slay*)
Lat	*interficere*, *occidere, necāre*	Du.	*dooden*
It.	*uccidere*, *ammazzare*	OHG	*tōtan*, (*ir*)*slahan*
Fr.	*tuer*	MHG	*tœten*, (*er*)*slān*
Sp.	*matar*	NHG	*töten*, *erschlagen*, *umbringen*
Rum.	*omorî*, *ucide*	Lith.	*užmušti*, *žudyti*
Ir.	*marbaim*, *gonim*, *orgim*	Lett.	*nuokaut*, *nuonāvēt*
NIr.	*marbhaim*	ChSl.	*ubiti*, *umoriti*
W.	*llad*	SCr.	*ubiti*, *usmrtiti*
Br.	*laza*	Boh.	*zabíti*, *usmrtiti*
Goth.	*usqiman*, *-dauþjan*, *afslahan*	Pol.	*zabić*, *uśmiercić*
ON	*deyða*, *drepa*, *slā*, *vega*	Russ.	*ubit'*
Dan.	*dræbe*	Skt.	*han-*, *vadh-*
Sw.	*döda* (*dräpa*)	Av.	*ǰan-*, *fra-kuš*, *mərəč-*, etc.
OE	*cwellan*, *slēan*, (*a*)*dȳdan*		

Words for 'kill' are often originally the same as, or derived from, words for 'strike' (9.21). Frequently, as in Balto-Slavic, the perfective form of 'strike' is 'kill'. Some are derivatives of words for 'dead, death', or causatives of those for 'die'. Some are originally euphemistic expressions from such diverse sources as 'put in darkness', 'deprive of (life)', 'extinguish', etc.

1. Grk. *ἀποκτείνω*, less frequently (Hom., poet.) *κτείνω*: Skt. kṣan- 'hurt, wound'. Walde-P. 1.505.

Hom. aor. ἔπεφνον, perf. pass. *πεφαται* (pres. *θείνω* 'strike', sb. *φόνος* 'slaughter, murder', with vb. *φονεύω* mostly 'murder'): Ir. *gonim* 'wound, kill', Skt. *han-* 'strike, kill' (esp. with *ni-*, *abhi-*, etc.), Av., OPers. *ǰan-* 'strike, kill' (esp. with *ava-*), Hitt. *kwen-*, *kun-* 'strike, kill' Arm. *ganem* 'strike, beat', Lat. *dē-fendere* 'ward off', *of-fendere* 'strike', etc., IE *g^w*hen-*'strike'. Walde-P. 1.679 f. Erhaut-M. 344. Walde-H. 1.332 f.

Grk. *σφάζω*, mostly 'slaughter' (in Hom. only of animals), beside *σφαγή* 'slaughter, throat', root connection? See 4.29.

NG *σκοτώνω*, fr. class. Grk. *σκοτόω* 'make dark', Byz. 'kill', deriv. of *σκότος* 'darkness' (1.62).

2. Lat. *interficere*, cpd. of *inter* 'between' (but here in secondary use seen in *interīre* 'perish, die', *interimere* 'take away, destroy, kill') and *facere* 'do, make', hence 'do away with, take away'

WWysoczanski-Umieranie.indb 104 2012-11-06 11:42:49

(Plautus, Merc. 832 f. *usus, fructus, victus, cultus iam mihi harunc aedium interemptust, interfectust, alienatust*), 'deprive of' (Plautus, Truc. 518 salve *qui me interfecisti paene vita et lumine*), then specialized to 'deprive of life, kill' (also in Plautus). Ernout-M. 324 f., 481. Walde-H. 1.409.443. Thierfelder, Glotta 20.172.

Lat. *occīdere* (> It. *uccidere*, OFr. *ocire*, Rum. *ucide*), cpd. of *ob-* and *caedere* 'cut, strike', also 'kill', perh. : Skt. *khid-* 'strike, tear, press'. Walde-P. 2.538. Ernout-M. 128 f.

Walde-H. 1.129.

Lat. *necāre* : *nex* 'violent death', etc. (4.75).

It. *ammazzare*, orig. 'beat, maul', deriv. of *mazza* 'club': OFr. *masse* (> ME, NE *mace*), Sp. *maza*, etc. REW 5425.

Fr. *tuer*, fr. Lat. *tūtāre*, *tūtārī* 'make safe (*tūtus*), protect', also 'protect oneself against, allay' (*inopiam tūtārī* Caes.), with development in certain phrases (e.g. *famem tūtārī* or *focum tūtārī*) to 'quench, smother, extinguish' as in OIt. *stūtare*, Prov. *tudar*, etc. and still in Fr. *tuer le feu*, hence finally 'kill' already in 12th. cent. French. REW 9018. Gamillscheg 872.

Sp. *matar*, fr. Pers. *māt* 'dead' (through the use in the game of chess of Pers. *šāh māt* 'the king is dead', NE checkmate). REW 5401 Lokotsch 1443.

Rum. *omorî*, loanword fro Slavic, ChSl. *umoriti*, etc. (below, 6).

3. Ir. *marbaim*, NIr. *marbhaim* fr. Ir. *marb* 'dead' 4.75).

Ir. *gonim* : Grk. *ἔπεφνον*, etc., above, 1.

Ir. *orgim* ('strike, kill, injure, hurt'), with a (presumably) Gall. gl. *orgę* 'occide' (CGL 5.376.29) OBr. gl. *orgiat* 'caesar', Gall. *Orgeto-rīx*, perh.: Arm. *harkanem* 'strike,' fr. **perg*-an extension of **per-* in ChSl. *perą*, *pĭrati* 'beat', etc. Walde-P. 2.43. Pedersen 2.587, 590.

W. *lladd* (old also 'strike'), Br. *laza*: Ir. *slaidim* 'strike', outside connections? Walde-P. 1.439. Pedersen 2.630.

4. Goth. *af-*, *ga-dauþjan* (render *θανατόω* 'put to death'), ON *deyða*, Sw. *döde*, OE *(a)dȳdan*, Du. *dooden*, OHG *tōtan*, MHG *tœten*, NHG *töten*, fr. the adjs. Goth. *dauþs*, ON *dauðr*, etc. 'dead' (4.75).

Goth. *usqiman*, cpd. of *us-* 'out, off', and *qiman* 'come', hence 'come to the end' (as once = *ἀποκτανθ η̂ναι*' be killed', Lk. 9.22), then, mostly with dat., 'come to an end with, bring an end to, kill'. Cf. Delbrück, Vergl. Syntax 1.262.

Goth. *af-slahan* (*slahan* 'strike'), ON *slā* 'strike', later 'strike to death, kill', OE *slēan*, ME *sley* 'strike, kill', NE *slay* (now with rhetorical flavor, commonly replaced by *kill*), OHG (*ir-*) *slahan*, MHG (*er*)*slān*, NHG *erschlagen*, the simplex mostly 'strike, kill by striking', see under 'strike', 9.21.

ON *drepa* 'strike, kill', Dan. *dræbe*, Sw. *dräpa* 'kill': OE *drepan* 'strike', OHG *treffan* 'strike, hit' (9.21). Falk-Torp 159. Hellquist 158.

ON *vega*, orig. 'fight' (20.11), also 'kill'.

OE *cwellan*, ME *quelle* (NE *quell*), caus. of OE *cwelan* 'die' (4.75).

ME *culle*, *kille*, also (earlier) 'strike, beat, knock', NE *kill*, orig. dub. The earlier meaning is against the supposition of OE **cyllan* (Gme. **kuljan*) as an ablaut variant of *cwellan*, etc. NED s.v. *kill*, vb.

NHG *umbringen*, earlier 'destroy', MHG *umbebringen* 'avert, prevent, spoil, squander'. Weigand-H. 2.1107. Paul, Deutsehes Wtb. 567.

5. Lith. *užmušti*, cpd. of *už-* 'on' (with perfect. force) and *mušti* 'strike'.

Lith. *žudyti* (Lett. *zaudēt* 'lose'), caus. of *žūti* 'perish', perh.: OE *gētan* 'destroy'.

Walde-P.1.564. Leskien, Ablaut 314.

Lett. *nuokaut*, perfect. of *kaut* 'strike, hew'.

Lett. *nuonāvēt*, perfect. of *nāvēt* 'kill, murder', fr. *nāve* 'death' (4.75).

6. ChSl. *ubiti* (iter. *ubivati*) , SCr. *ubiti*, Boh. *zabíti*, Pol. *zabić*, Russ. *ubit'*, perfect. of ChSl. *biti*, etc. 'strike'. Berneker 117.

WWysoczanski-Umieranie.indb 105 2012-11-06 11:42:49

ChSl. *umoriti* caus. to (*u*)*mrěti* 'die', etc. (4.75).

Late ChSl. *usŭmrŭtiti*, SCr. *usmrtiti*, Boh. *usmrtiti*, Pol. *uśmiercić*, fr. ChSl. *sŭmrŭtĭ*, etc. 'death'

7. Skt. *han*-, Av. *ǰan*- 'strike, kill' : Grk. *ἔπεφνον*, etc., above, 1.

Skt. *vadh*- 'smite, kill' (mostly in tenses supplementing *han*-) , beside *vadha*- 'killing, murder', *vadhar*- 'Indra's weapon', Av. *vadar*- 'weapon, club' (20.22) ; Grk. *ὠθέω* 'thrust, push'. Walde-P. 1.254 f.

Av. *fra-kuš*- (only once, *ǰanaiti frača kušaiti*, but cf. NPers. *kuštan* 'kill'), prob.; Skt. *kuṣ*- 'tear, etc.', further connections dub. Walde-P. 1.331. Barth. 431.

Av. *mərəč*- 'destroy, kill' (with *mahrka*- 'destruction, death', 4.75): Skt. *mr̥c*- 'hurt, injure', prob. fr. a guttural extension of **mer*- 'crush, rub'. Walde-P.2.278.

4.77. CORPSE

Grk.	*νεκρός*, *σῶμα*, *πτῶμα*	ME	*cor*(*p*)*s*, *liche*, *body*
NG	*πτῶμα*, *νεκρός*	NE	*corpse*, *body*
Lat.	*cadāver*, *corpus*	Du.	*lijk*
It.	*cadavere*	OHG	*līh*, *līhamo*
Fr.	*cadavre*	MHG	*līch*, *līch*(*n*)*ame*
Sp.	*cadáver*	NHG	*leichnam*, *leiche*
Rum.	*cadavru*, *leş*	Lith.	*lavonas*
Ir.	*marb*, *marbān*	Lett.	*līk'is*, *miruonis*
NIr.	*marbhām*, *corp*, *corpān*	ChSl.	*tělo*, *trupŭ*, *navĭ*
W.	*corff*	SCr.	*leš*, *mrtvac*
Br.	*korf-maro*	Boh.	*mrtvola*
Goth.	*leik*, *naus*	Pol.	*trup*, *ciało*
ON	*līk*, *nār*	Russ.	*trup*, *telo*
Dan.	*lig*	Skt.	*çava*-, *çarīra*-
Sw.	*lik*	Av.	*nasu*-, *kəhrp*
OE	*līc*		

Most, though not all, of the words for 'body' (4.11) may be used for the 'dead body, corpse', even where there are also specific terms for this, just as NE *body* is often used in preference to *corpse*, and in some languages these are the only or the usual words for 'corpse'. Several of the old words for 'body' have even been specialized to 'dead body', as NE *corpse*, Dan. *lig*, NHG *leichnam*, etc. All these have been discussed in 4.11.

Again, words for 'the dead' are often used in preference to specific words for 'corpse' (as NG pop. *πεθαμέος* for lit. *πτῶμα*, It. *morto* for *cadavere*, etc.), and in some languages words for 'dead' or derivs. of them are the usual terms for 'corpse'. So Ir. *marb*, *marbān*, Lett. *miruonis*, SCr. *mrtvac*, Boh. *mrtvola*, all obvious derivs. of IE **mer*- 'die' (4.75) and so needing no futher discussion here. The inclusion, in the list, of words for 'body' or 'dead' beside the other specific terms is inconsistent, since they might be added in many other cases, but may indicate roughly their relative importance. Words that are restricted to the dead body of an animal, as OE *hold*, NE *carcass*, NHG *aas*, Lith., Lett. *maita*, SCr. *strvina*, Russ. *sterva*, etc. are not included.

1. Grk. *νεκρός*, *νέκυς*, Av. *nasu*-; Skt. *naç*-, Av. *nas*- 'perish, vanish', Lat. *nex* 'violent death', etc. Walde-P. 2.326.

Grk. *πτῶμα* 'a fall' (: πίπτω 'fall'), hence esp. 'fallen body, corpse'.

2. Lat. *cadāver*, deriv. of *cadere* 'fall' analogous to Grk. *πτῶμα*. Hence as late loanwords It. *cadavere*, Fr. *cadavre*, Sp. *cadáver*, Rum. *cadavru*; also NHG *kadaver* now used only as 'carcass'. Ernout-M. 126.

Rum. *leş*, fr. SCr., Bulg., Turk. *leš* (below, 5).

3. Goth. *naus* (acc. pl. *nawins*), ON *nār*, OE *nēo-in nēo-bedd* 'bed for a corpse', etc.: ChSl. *navĭ* 'corpsc', Lett. *nāve* 'death' (4.75), Lith. *novyti* 'torture, kill', ChSl. *naviti* 'tire', prob. also Goth. *nauþs* 'necessity', OE *nēad* 'violence, constraint, necessity' (NE *need*), etc. 1 4.

WWysoczanski-Umieranie.indb 106 2012-11-06 11:42:49

Lith. *lavonas*; Lith. *liauti* ‘cease’, OPruss. *au-laiť* ‘die’, Russ. dial. *luna* ‘death’, etc. Walde-P. 2.405. Berneker 745.

Lett. *līk’is*, loanword fr MLG *līk* ‘corpse’.

5. ChSl. *trupû* (renders πτῶμα ‘corpse’ or ‘carcass’, while *tělo* renders σῶμα ‘body’, whether living or dead), Pol., Russ. *trup* ‘corpse’ (SCr., Boh. *trup* ‘trunk, block’, etc.): ChSl. *truplĭ* ‘hollow’, Lith. *trupéti* ‘crumble’, Grk. *τρυπάω* ‘bore’, etc. Valde-P. 1.732. Brückner 578.

SCr., Bulg. *leš* (likewise Rum. *leş*, Alb. *lesh*), fr. Turk. *leš* ‘corpse, carcass’. Bernecker 702. Lokotsch 1306.

Skt. *çava-*, prob.: *çū-* ‘swell’, as orig. ‘swollen mass, body’.

Av. *nasu-*: Grk. *νεκρός* etc., above, 1.

4.78. BURY (the Dead)

Grk.	*θάπτω*	ME	*burie*, *enter*
NG	*θάφτω*, *θάβω*	NE	*bury*, *inter*
Lat.	*sepelīre* (*humāre*)	Du.	*begraven*
It.	*sotterrare*, *seppellire*	OHG	*bigraban*, (*bi*)*felahan*
Fr.	*enterrer*, *ensevelir*	MHG	*begraben*, *bevelhen*
Sp.	*enterrar*, *sepultar*	NHG	*begraben*, *beerdigen*, *bestatten*
Rum.	*inmormînta*, *îngropa*	Lith.	(*pa*)*laidoti*, *pakasti*
Ir.	*adnaicim*	Lett.	*aprakt*, *apbedīt*
NIr.	*cuirim*, *adhlacaim*	ChSl.	*pogreti*
W.	*claddu*, *daearu*	SCr.	*pokopati*, *sahraniti*
Br.	*douara*, *bezia*	Boh.	*pochovati*, *pohřbiti*
Goth.	*ga-*, *us-filhan*, *ganawistrōn*	Pol.	*pochować*, *pogrzebać*
ON	*jarða*, *heygja*, *grefta*, *grafa*	Russ.	(*s*)*choronit’*, *pogrebat’*
Dan.	*begrave*, *jorde*	Skt.	*ni-khan-*
Sw.	*begrava*, *jorda*	Av.	(*nasu-spaya-* ‘burial’)
OE	*byr*(*i*)*gan*		

In the disposal of the dead both burial (inhumation) and cremation have been practiced, either at different periods or contemporaneously, among nearly all the peoples of IE speech. The Zoroastrianan custom, attested also for some other Iranian peoples, was the exposure of the corpse to be devoured by dogs and vultures. Cf. Schrader, Reallexicon s.v. *Bestattung*. Even where cremation was practiced this was generally followed by burial of the bones or ashes. Cremation was denoted by the usual verbs for ‘burn’, as Grk. *καίω* (*καίειν νεκρούς* in Hom.), Lat. *ūrere* (XII Tab. *hominem mortuom in urbe ne sepelito neve urito*), *cremāre* (the technical term in class. Lat., whence NE *cremate*, etc.), Skt. *dah-* (RV 10.15.14 *ye agnidagdhā ye anagnidagdhā* ‘those who are and those who are not burned with fire’; AV 18.2.31 *ye nikhātā... ye dagdhā* ‘those who are buried and those who burned’), *uṣ-* (hence *upoṣana-* ‘cremation’).

The words listed here are those for ‘bury’ — with the following reservations. Grk. *θάπτω*, while probably originally ‘bury’ and appropriate to the actual burial of Mycenaean times, is in Homer ‘honor with funeral rites’, which were normally those of cremation, and only rarely specifically ‘bury’ (as Od. 11.52 *ἐτέθαπτο ὑπὸ χθονός*), later usually ‘bury’, but cf. also *πυρὶ θάπτειν* ‘cremate’. NHG *bestatten*, though commonly felt as ‘bury with ceremony’, is used in scientific writings as a convenient general term to cover burial, cremation, etc.

Many of the words for ‘bury’ are from those for ‘dig’ (8.22), in part differentiated from the latter by prepositional compounds with perfective sense. Some are from the notion of ‘cover, hide’ (12.26, 12.27), and some are derivatives of words for ‘earth’, ‘grave’, or ‘corpse’.

1. Grk. *θάπτω*, with sbs. *τάφος* ‘burial, grave’; *ταφή* mostly ‘burial’, *τάφρος* ‘ditch’: Arm. *damban*, *dambaran* ‘grave, tomb’, further connections dub. Walde-P 1.852. Boisacq 334.

WWysoczanski-Umieranie.indb 107 2012-11-06 11:42:49

2. Lat. *sepelīre* (> It. *seppellire*, OFr. *sevelir*, OSp. *sebellir*; Fr. *ensevelir* generic 'bury' in literary use, but commonly 'prepare the corpse for burial'; Sp. *sepultar* new deriv. of *sepolto* 'buried' Lat. *sepultus*), generally combined on the basis of a **sepelyo-* with Skt. (Ved.) *saparyati* 'honors', which clearly belongs with Skt. *sap-* 'serve, honor, love', Grk. *ἕπω* in *ἀμφέπω*, *ἀμφιέπω* 'be busy with, honor', *ἐφέπω* 'follow', etc. Walde-P. 2.487. Ernout-M. 925. But since Lat. *sepelīre* is expressly 'bury' (cf. *ne sepelito neve urito*, etc. quoted above), a more probable analysis is *se-pelīre* (*se*-as in *solvere* fr. **se-luere*) with a root **pel-* 'cover' inferred fr. Lat. *pellis*, OE *fell*, etc. 'skin, hide' and Goth. *filhan* 'hide, bury' (see below, 4).

Lat. *humāre* (not common), fr. *humus* 'earth'. Still less common *tumulāre*, fr. *tumulus* 'mound, tomb'.

It. *sotterrare* (Sp. *soterrar* 'bury, hide' in wide sense), deriv. of phrase Lat. *sub terrā*.

Fr. *enterrer* (> ME *enter*, NE *inter*), Sp. *enterrar* (It. *interrare* 'put in the earth, cover with earth', not used for 'bury the dead'), late Lat. *interrāre*, deriv. of phrase *in terrā*.

Rum. *înmormînta*, fr. *mormînt* 'grave' (4.79).

Rum. *îngropa*, fr. *groapă* 'pit, grave' (4.79).

3. Ir. *ad-naicim* (for OIr. **ad-anagim*, but re-formed in MIr. after vbl. n. *adnacul*, cf. OIr. *co ad-anastais* gl. 'ut mandarentur terrae'), also 'accompany', NIr. *adhlacaim* for *adhnaclaim* (fr. the vbl. n. *adhnacal*, OIr. *adnacul*, above), cpd. of *ad*-and *anagim* 'protect' (root connection dub., Pedersen 2.457, .558 n. 3). The senses 'bury' and also 'protect' are prob. fro. 'accompany', in the former case applied to attending the corpse to the burial place.

NIr. *cuirim* 'put' (12.12), elliptical for 'put away, put in the earth', now the reg. current term for 'bury'.

W. *claddu*, lit. 'dig': Ir. *cladi* m, Br. *klaza* 'dig'.

W. *daearu*, Br. *douara*, fr. W. *daear*, Br. *douar* 'earth'.

Br. *bezia*, fr. *bez* 'grave' = W. *bedd* (4.79).

4. Goth. *ga-*, *us-filhan*, cpds. of *filhan* 'hide' (also 'bury' Mt. 8.22), OHG *felahan* 'hide, bury', usually *bifel*(*a*)*han*, MHG *bevelhen* 'give up, yield, intrust', and 'bury' (chiefly in the latter sense MHG *der erde bevelhen*), OS *bifehlan* 'yield, bury', ON *fela* 'hide, cover', OE *befēolan* 'commit, deliver, grant', semantic relations peculiar and outside connections dub., but prob. as orig. 'cover', fr. an extension of a root to be seen also in Lat. *pellis*, OE *fell*, etc. 'skin, hide' (4.12). Walde-P. 2.59 (adversely to above). Falk-Torp 227. Feist 151. Weigand-H. 1.178.

Goth. *ganawistrōn*, fr. *naus* 'corpse' (4.77).

ON *jarða*, Dan. *jorde*, Sw. *jorda*, fr. ON *jǫrð*, Dan., Sw. *jord* 'earth' (cf. early Sc. to *earth* in same sense, NED s.v.).

ON *heygja* fr. *haugr* 'mound, burial mound, cairn'.

ON *grefta*, fr. *grǫftr* 'burial, grave' (4.71): *grafa* (below).

ON *grafa* 'dig', also 'bury', Dan. *begrave*, Sw. *begrava* (be-after the German forms), Du. *begraven*, OHG *bigraban*, MHG, NHG *begraben* (but Goth. *bigraban* 'dig around'), cpds. of the Gmc. word for 'dig', Goth., OHG *graban*, etc.: ChSl. *grebą*, *greti* 'scrape', *pogreti* 'bury' (below, 6);

OE *byrigan*, *byrg*(*e*)*an*, etc., ME *burie*, NE *bury* (also OE *byrgels*, OS *burgisli* 'burial'): Goth. *bairgan*, ON *bjarga*, OE *beorgan*, OHG *bergan* 'save, keep'. Walde-P. 2.172. NED s.v. bury.

NHG *beerdigen*, first 17th. cent., fr. *erde* 'earth'.

NHG *bestatten*, MHG *bestaten* 'put in (the correct) place' also 'permit, equip, prepare for marriage, bury', fr. *statt* 'place, room'. Weigand-H. 1.219.

5. Lith. *laidoti*, *palaidoti* (as orig. 'commit to earth'?): *pa-laidas* 'loose', *leidžu*, *leisti* 'let, let loose': Goth. *lētan*, etc. 'let, leave'. Leskien, Ablaut 276 f. Walde-P. 2.395.

Lith. *pakasti*, fr. *kasti* 'dig'.

Lett. *apbedīt*, fr. *bedīt* 'dig' also 'bury': *best*, Lith. *besti* 'dig', Lat. *fodere* 'dig', etc. Walde-P. 2.188.

WWysoczanski-Umieranie.indb 108 2012-11-06 11:42:49

Lett. *aprakt*, fr. *rakt* ‘dig’: Lith. *rakti* ‘poke, scratch, prick’, cf. Lith. *rakštis* ‘grave’ (4.79).

6. ChSl. *pogrebą*, *pogreti*, Boh. *pohřbiti*, Pol. *pogrzebać*, Russ. *pogrebat’*: ChSl. *grebą*, *greti* ‘scrape’, Goth. *graban* ‘dig’, etc. (above, 4). Berneker 347 f.

SCr. *pokopati*, fr. *kopati* ‘dig’.

SCr. *sahraniti*, Russ. *schoronit’*, *pochoronit’*, fr. SCr. *hraniti* ‘keep, nourish’, Russ. *choronit’* ‘hide, conceal’, also in simplex ‘bury’: ChSl. *chraną*, *chraniti* ‘watch, guard’, etc. Berneker 397 t.

Boh. *pochovati*, Pol. *pochować*, fr. Boh. *chovati*, Pol. *chować* ‘keep, take care of’ (11.24).

7. Skt. *ni-khan-*, cpd. of *ni-* ‘down’ and *khan-* ‘dig’; used of ‘burying’ any object (treasure, etc.) but also of the dead (e.g. A V 18.2.34 quoted above), though burial in India was only an occasional practice beside the usual cremation (Oldenberg, Religion des Veda 570).

Av. *nasu-spaya-*, *nasu-spā-* ‘burial, burier of corpses’, cpds. of *nasu-* ‘corpse’ (4.77) and the root of *spayeiti*, etc. ‘take away, remove’. These words occur only with reference to a sin, a violation of the prescribed Zoroastrian practice of exposing the corpse. Cf. V d. 3.41 *daēna mazdayašniš .... spayeiti nasuspaēm* “the Mazdayasnian law removes the (sin of) corpse-burial”. Barth. 1059 f., 1615.

4.79. GRAVE

Grk.	*τάφος*, *σῆμα*	ME	*grave*, *tumbe*
NG	*τάφος*	NE	*grave* (*tomb*)
Lat.	*sepulcrum*	Du.	*graf*
It.	*sepoltura*, *fossa (tomba)*	OHG	*grab*
Fr.	*tombe* (*tombeau)*	MHG	*grap*
Sp.	*sepultura*	NHG	*grab*
Rum.	*mormînt* (*groapă*)	Lith.	*kapas*
Ir.	*fert*, *lecht*	Lett.	*kaps*
NIr.	*uaigh*	ChSl.	*grobŭ*
W.	*bedd*	SCr.	*grob*
Br.	*bez*	Boh.	*hrob*
Goth.	*hlaiw*	Pol.	*grób*
ON.	*grǫf*, *grǫftr*	Russ.	*mogila* (*grob*)
Dan.	*grav*	Skt.	(*çmaçāna-*)
Sw.	*grav*	Av.	(*uzdāna-*)
OE.	*byrgen*, *græf*		

The words listed are those commonly employed for the burial place of the dead without necessary implication of its precise form. Most of them are cognate with those for ‘bury’ (4.78) or meant originally ‘ditch, trench’ or ‘mound’. Words for ‘memorial, monument’ are often used for ‘burial monument, tomb’, but in most cases are not among the common words for ‘grave’.

1. Grk. *τάφος* ‘burial, funeral’ (Hom. +), later the usual word for ‘grave’ (*τάφή* mostly ‘burial’, rarely ‘burial place’): *θάπτω* ‘bury’, *τάφρος* ‘ditch’, etc. (4.78).

Grk. *σῆμα* ‘sign, mark’ (12.94), hence also burial mound’ (so in. Hom., where *τάφος* is only ‘burial’), ‘grave, tomb’ (Hdt., Thuc., etc., freq. in inscriptions, e.g. Ditt. Syll. 1218).

Grk. *θήκη* ‘box, chest’, also ‘tomb, vault for the dead (Aesch. +) : *τίθημι* ‘place, put’.

2. Lat. *sepulcrum* (> it. *sepolcro*, OFr., ME, NE *sepulcre*, Sp. *sepulcro*, not popular words): *sepelīre* ‘bury’.

It. *sepoltura*, Sp. *sepultura* (also ‘burial as Fr. *sépulture*), fr. Lat. *sepultūra* ‘burial’: *sepelīre* ‘bury’.

Fr. *tombe* (> ME *tumbe*, NE *tomb*, formerly more generic than now) beside the less generic *tombeau* ‘tomb’, It. *tomba* ‘tomb’, fr. *late* Lat. *tumba*, this fr. Grk. *τύμβος* ‘burial mound’, *tumēre* ‘be swollen’, Ir. *tomm* ‘hillock’, etc. Walde-P. 1.708. Ernout-M. 1063, -64. REW 8977.

Rum. *mormînt* fr. Lat. *monumentum*, *monimentum* ‘memorial, monument’ sometimes ‘tomb’, prob. influenced by *mort* ‘dead’. REW 5672. Puşcariu 1109. Cf. the similar occasional use of Grk. *μνῆμα*, and of Lat. *memoria* in late times (Peregrinatio).

WWysoczanski-Umieranie.indb 109 2012-11-06 11:42:49

Rum. *groapă* ('ditch' and 'excavation for burial', 'grave' in narrower sense than *mormînt*), prob. through Alb. *gropë* 'grave, hole in the earth' fr. Slavic *grobŭ* (below). G. Mayer, Alb. Etym. Wtb. 131. Tiktin 703.

It. *fossa*, 'ditch' and pop. for 'grave' (as formerly Sp. *fosa* now obs. for 'grave'; Fr. *fosse* used only in the original narrow sense, the excavation, cf. *tombe de fosse*) fr. Lat. *fossa* 'ditch, trench', late 'grave': *fodere* 'dig'.

3. Ir. *fert*, prob. (either as 'covering' or 'protected inclosure'): *fern* 'shield', Goth. *warjan*, ON *verja* 'protect', Skt. *vr̥-* 'cover', etc., cf. Alb. *vorr* 'grave' (**wornā*), IE **wer-*. Walde-P. 1.282. Stokes 271.

Ir. *lecht* (NIr. *leacht* 'grave, cairn, monument'), prob. fr. Lat. *lectus* 'bed, couch' also 'funeral couch, bier'. Vendryes, De hib. voc. 150. Walde-P. 2.424. (Otherwise, as cognate, Stokes 245).

NIr. *uaigh*, also 'den, cave', MIr. *uag* 'hole, grave' (rare), outside connections? Walde-P. 1.171.

W. *bedd*, Br. *bez*, Corn. *bedh*: Lett, *bedit* 'dig, bury' (4.78), Lith. *besti* 'dig', Lat. *fodere* 'dig'. Walde-P. 2.188.

4. Goth. *hlaiv* = OE *hlāw*, *hlǣw* 'mound, burial mound', OHG *hlēo* 'burial mound': Lat. *clīvus* 'hill, slope', etc., fr. the root of OE *hlinian*, Lat. *clīnāre* 'lean', etc. Walde-P. 1.491. Feist 261.

ON *grǫf*, *grǫftr*, OE *græf*, OHG *grab*, etc., general Gmc. (but. Goth. *graba* only 'trench'): ON *grafa* 'dig, bury', OHG *graban* 'dig', *begraban* 'bury', etc.

OE *byrgen*: *byrigan*, NE *bury*, etc.

ME *tumbe*, NE *tomb*, fr. Fr. *tombe* above 2.

5. Lith. *kapas*, Lett. *kaps*: OPruss *enkopts* 'buried', Lett. *kapāt*, Lith. *kapoti* 'hew, chop', ChSl. *kopati* 'dig' (8.22), SCr. *pokopati* 'bury', etc. Mühl.-Endz. 2.159. Walde-P. 2.561.

6. ChSl. *grobŭ*, etc., general Slavic: ChSl. *greti* 'scrape', *pogreti* 'bury', Goth. *graban*, ON *grafa* 'dig', etc. (cf. above ON *grǫf*). Berneker 353.

Russ. *mogila* (replaces *grob* in popular use) = ChSl. *mogyla*, Pol. *mogiła* 'burial mound', Bulg. *mogila*, Alb. *magulë* 'hill', source unknown. Berneker 2.68 f.

7. The nearest approach to a Skt. word for 'grave' is *çmaçāna-* 'place for burning the corpse and collecting the bones', etym. dub. Walde-P. 1.387. Charpentier, IF 28.157 ff.

The nearest approach to an Av. word for 'grave' is *uzdāna-* 'place for deposit of the bones' (Vd. 6.50), fr. *uz-* 'up' and *dā-* 'place'.

Użycia językowe. Wartość słów

Zakres pojęć umierania i śmierci określa sfera pragmalingwistyczna, funkcjonowanie leksyki tanatologicznej (w szerokim sensie) w wypowiedzeniach językowych.

Wypowiedzenia zaklinająco-życzące

Wyrazisty obszar użyć językowych w zakresie umierania i śmierci o wartości klątwy opartej na ludowej magii słowa, tj. życzenia śmierci (Engelking [2000] 2010), tworzą wypowiedzenia zaklinająco-życzące typu: *A bodaj cię nagła śmierć spotkała!*, oraz wariantywne typu: *Oby cię święta ziemia nie przyjęła!* i *Niech cię szlag trafi!*

Omawiane studium, ukazując klątwę wszechstronnie, uwydatnia najrozmaitsze jej aspekty. Nie wchodząc tu we wszelkie ukazywane subtelności, odnieść

WWysoczanski-Umieranie.indb 110 2012-11-06 11:42:49

się trzeba do chorobowych konsekwencji przeklęcia typu: *Bodaj cię śmiertelne kolki sparły!* Otóż bywa to śmierć nagła, bywa to także śmierć na skutek choroby spowodowanej klątwą, ponadto niekiedy trudno odróżnić, czy formuła klątwy zawiera życzenie śmierci, życzenie choroby czy też jednego i drugiego. Odnotować również należy wielowątkową i wielorako wyrażaną formalnie grupę życzenia śmierci gwałtownej, niespodziewanej i nienaturalnej. W odniesieniu do niej urzeczywistniają się między innymi formuły wskazujące zarazem, od czego śmierć ma nastąpić: *A bodaj cię nagła śmierć spotkała!*, *Wolałabym cię w trumnie widzieć, niż z nią przy ołtarzu!*, *Żeby ty, dziecko, nie dojechała!*, *Ukrau niechto wiły, kab jon na ich prabiusie!*, *Ażeby cię pierwsza kula nie minęła!*, *Bodaj cię krew zalała!*, *Bodajeś pękł!* itd.

Gwałtowna śmierć jest traktowana jako nieoczekiwana przerwa w ciągłości ludzkiego losu, jako niemożność doczekania naturalnego końca, tzn. końca przychodzącego z wiekiem — po wypełnieniu właściwych ról społecznych, dopełnieniu wszystkich obrzędów przejścia, dochowaniu się wnuków; człowiek żyjący po bożemu powinien też po bożemu umrzeć, tj. „swoją śmiercią". Konsekwencją niedobrej śmierci jest niedobre trwanie po śmierci, m.in. konieczność pokutowania, pozbawienie przeklinanego należnego pochówku (*Kab ciebie jak sabaku pad płotam pachawali!*), niemożność zaznania w grobie spokoju (*A bodajś się w grobie przewrócił!*), stanie się upiorem lub duszą pokutującą, która straszy żyjących, wydanie diabelskim mocom (*Bodajeś z piekła nie wyjrzał!*), niedoczekanie się bożej łaski, zbawienia, światłości niebieskiej itd. (*Bodajś się łaski bożej nigdy nie doczekał!*, *Bodajś się zbawienia nie doczekał!*), niemożność widzenia słońca (*A bodajś już słońca nie oglądał!*), odrzucenie przez ziemię (*Bodaj cię święta ziemia nie przyjęła!*) itd.

Językowy obraz umierania i śmierci

W obrębie problematyki tanatologicznej prowadzone są badania opisujące zjawiska językowe uwzględniające kontekst kulturowy, religijny, społeczny itd. Zaznaczają się wśród nich przede wszystkim dociekania o nastawieniu etnolingwistycznym koncentrujące się na ukazaniu obrazu umierania i śmierci.

Przede wszystkim chodzi tu o przedstawienie obrazu przez pryzmat konkretnego języka. Tak więc w odtwarzaniu językowego obrazu śmierci na Słowacji (Profantová 1998: 111–120) stwierdza się, że ze względu na swoje oparcie na podstawach religijnych i mitologicznych tradycyjny obraz śmierci jest w ludowej kulturze słowackiej odmienny od obrazu naukowego. Zakorzeniony jest on w tradycji prasłowiańskiej oraz chrześcijańskiej kulturze okresu baroku, kształtowany jest między innymi środkami językowymi w wielogatunkowych tekstach folkloru, w przysłowiach i frazeologizmach — zgodnie z tradycją ogólnoeuropejską o proweniencji łacińskiej i chrześcijańskiej.

WWysoczanski-Umieranie.indb 111 2012-11-06 11:42:49

Wyjaśnianie wpływu przeszłości na językowy obraz śmierci ludzi i zwierząt w polszczyźnie (Burzyńska, Kamieniecki 1998: 81–92) jest próbą odtworzenia na podstawie danych językowych schematu konceptualizacji śmierci w polszczyźnie. W oglądzie perspektywy badań nad współczesnym rozumieniem zjawiska śmierci bierze się pod uwagę między innymi etymologię polskich leksemów: *śmierć*, *umrzeć*, *zdechnąć*, tradycję antyczną, koncepcję duszy-oddechu i duszy-wiatru oraz wiatru-duszy-ostatniego tchnienia w wierzeniach słowiańskich i koncepcję chrześcijańską, wskazuje się, że już na gruncie prasłowiańskim istniały językowe mechanizmy osłabiania i łagodzenia grozy śmierci, ustalając ostatecznie, że etymologiczny model ŚMIERĆ TO ZŁO (ZNISZCZENIE) miał kontynuację w postaci językowego modelu ŚMIERĆ TO PRZECIWNIK, który uległ dalszemu przeobrażeniu w model ŚMIERĆ TO PRZYJACIEL. Stawiana jest też hipoteza o podobnym rozumieniu śmierci ludzi i zwierząt we współczesnym sposobie definiowania pojęcia śmierci na typowych dla dwudziestowiecznej medykalizacji śmierci podstawach fizjologicznych.

W odniesieniu do umierania i śmierci były podejmowane badania zmierzające do uchwycenia bardziej uniwersalnego obrazu językowo-kulturowego na podstawie określonych języków. Jednym z takich przyczynków są dociekania nad językowym obrazem śmierci w kulturach europejskich (Wysoczański 1998: 309–315), skupiające się na najistotniejszych kwestiach dotyczących śmierci z antropologicznej perspektywy lingwistyki kulturowej i na podstawie zleksykalizowanych jednostek językowych z komponentem *śmierć* ujętych w planie porównania międzyjęzykowego, zmierzające do odtworzenia zdeterminowanego kulturowo językowego obrazu śmierci. Ukazanie specyfiki konceptualizacji śmierci w wybranych językach, ujawnienie i opisanie prawidłowości w ich obrębie, a poprzez to wskazanie na ogólność bądź swoistość sądów dotyczących sfery letalnej człowieka umożliwia zarazem ustalenie zakresu wspólnoeuropejskiego i specyficznojęzykowego obrazu śmierci oraz unaocznienie, w odniesieniu do czego i w jakim wymiarze utrwalone w języku i przekazywane na drodze transmisji pokoleniowej sądy o śmierci tworzące jej językowy obraz rzeczywistości kształtują nasze nastawienia i zachowania wobec niej, a także naświetlenie problemów związanych z ogólnoludzkim i właściwym konkretnym społecznościom charakterem tych zachowań.

W świetle analizy porównawczej materiału językowego ustalono najwyraziściej przejawiające się właściwości w językowo utrwalonym obrazie śmierci, m.in. nieuniknioność, nieuchronność śmierci każdego człowieka niezależnie od wieku i wskazanie zarazem na bezpośrednią jej bliskość oraz nieoczekiwany i zwykle gwałtowny moment jej nadejścia, przyrównywanie śmierci do stanu ciężkiej choroby, bezpowrotne kończenie życia przez śmierć, zależność tego, że śmierć jest końcem życia człowieka, z dążeniem żywych do zachowania pamięci o zmarłych, rozciągania się śmierci na niektóre przejawy życia społecznego, utrwalona w dość licznych jednostkach możliwość podjęcia próby przeciwstawienia się

WWysoczanski-Umieranie.indb 112 2012-11-06 11:42:50

śmierci, przezwyciężenia jej, walki z nią, wiara w możliwość ominięcia śmierci, uniknięcia jej. Odzwierciedlone są w budowanym obrazie śmierci postawy ludzi wobec śmierci, m.in. unikanie śmierci, ucieczka przed nią, bojaźń i lęk przed nią, ignorancja, a nawet jej pogarda, przyjęcie jej, godność w jej obliczu, oczekiwanie na zbliżającą się śmierć, pragnienie śmierci, dążenie do niej. Wobec śmierci własnej rejestrowane jest stopniowe samounicestwianie się oraz śmierć samobójcza; względem śmierci innych — m.in. współczucie, oddanie życia za drugiego człowieka, ale też przyczynianie się do śmierci innych ludzi bądź zadawanie jej im. Rozbudowany kompleks tworzą jednostki określające rodzaj śmierci oraz sposób i miejsce jej nadejścia. W oglądzie śmierci jest też jej wartościowanie — od konotacji dodatniej po waluację ujemną.

Językowe przedstawienie czynu samounicestwienia w naświetleniu indywidualno-społecznym i religijno-moralnym (Wysoczański 2008: 411–416) uwidacznia przede wszystkim kwestie przyczyn odbierania sobie życia, sposobów zadawania sobie śmierci, zbiorowego samounicestwienia, a także problem oceny samobójstwa, grzechu zabijania się oraz odwołań do nakazu „Nie zabijaj". Językowy obraz jest budowany na podstawie licznych jednostek leksykalnych wybranych języków, odzwierciedlających różnorodność wymiarów i wielość aspektów zabijania samego siebie.

Problematykę śmierci rozszerzają badania językowego utrwalenia śmierci zadanej drugiemu człowiekowi (Wysoczański 2007: 457–471), ujmowanego ze stanowiska kulturowo-społecznego i religijno-etycznego. W ukazywaniu obrazu zostały podniesione zwłaszcza problemy umyślnego odbierania życia człowiekowi i sposobów zadawania mu śmierci, zagadnienie zamierzonego i planowanego przyspieszenia czyjejś śmierci, kwestie nieumyślnego spowodowania śmierci, sprawa wykonywania kary śmierci, zagadnienie masowego unicestwiania ludzkości i śmierci męczeńskiej — zabijania za wiarę, sprawiedliwość i prawdę, a także problematyka potępienia zabijania, winy i kary za zabijanie, kategorie zła i grzechu zabijania oraz odwołania do nakazu niezabijania.

W domenie rekonstrukcji językowego obrazu umierania i śmierci mieszczą się dociekania dotyczące językowo-kulturowego zobrazowania okoliczności pośmiertnych (Wysoczański 2005: 351–360). Przedstawienie wymiaru czynności i zdarzeń pośmiertnych obejmuje rozpiętość chronologiczną i pojęciowo-zakresową od momentu zgonu człowieka do złożenia go w grobie, czas żałoby, wykonawstwo woli i uregulowania spraw związanych z dobrami materialnymi, prawami i obowiązkami nabywanymi po zmarłej osobie. W przedstawieniu szczegółowym zostały zobrazowane idea pośmiertności, obraz człowieka nieżyjącego, formy obwieszczeń o zgonie, pogrzeb w jego wieloaspektowości, czas i zdarzenia następujące po nim, żałoba, sprawy rzeczy pozostających po zmarłych oraz korzyści i sukcesji przypadających po czyjejś śmierci. Dokonane przedstawienie obrazu czynności i zdarzeń pośmiertnych ujawnia dużą rozpiętość pojęciowo-zakresową analizowanego obszaru problemowego sprowadzającą się do następujących sen-

WWysoczanski-Umieranie.indb 113 2012-11-06 11:42:50

sów: ‘będący objawem śmierci’, ‘występujący na skutek śmierci’, ‘pojawiający się po czyjejś śmierci’ oraz ‘sporządzony, dokonany po czyjejś śmierci’, ‘odnoszący się do czyjejś śmierci’, ‘będący reakcją na czyjąś śmierć’.

W polu badawczym językowo-kulturowego zobrazowania okoliczności pośmiertnych znalazły się też dalsze przejawy pośmiertnego bytu człowieka oraz odniesień do niego ludzi żyjących — w wymiarze pojęciowo-zakresowym od odwołań do ciała złożonego w grobie do pogrobowości i pozagrobowości wyznaczanej wiecznością (Wysoczański 2006: 211–226). Dokonana analiza ukazuje zagadnienia pozgonności, pozagrobowości i pogrobowości w kilku zasadniczych grupach problemowych obejmujących: losy pośmiertne ciała ludzkiego, obecność zmarłych w świadomości żyjących, życie (w przyszłym świecie) oraz odwołania do pogrobowości.

Ogląd całości zobrazowanych okoliczności pośmiertnych wskazuje na wielopłaszczyznowość i wieloaspektowość tego wymiaru, a zarazem odwołania do „spraw ostatecznych” człowieka.

Koncepty ‘umieranie’ i ‘śmierć’

W tej perspektywie badawczej można wskazać na koncept ‘umieranie’ w ujęciu językowo-kulturowym (Wysoczański 2003a: 547–560), który stanowi fragment językowo-kulturowego obrazu przestrzeni śmierci. Konstytuują go mikropola leksykalno-semantyczne wytyczane przez zakresowość pojęciową leksemu *umieranie* oraz wyrazów równoznacznych, pochodnych i synonimicznych odnoszonych do następującej śmierci człowieka, zwierząt, roślin i rzeczy, znaczenie leksemów *konanie* i *agonia* wraz z grupą wyrazów i połączeń wyrazowych związanych z „ostatnią godziną” życia człowieka. Koncept ‘umieranie’ wyznaczany jest wieloaspektowo i wielotorowo, obejmuje umieranie realne oddawane w licznych zleksykalizowanych jednostkach wybranych języków w znaczeniu dosłownym, a także umieranie nierzeczywiste przekazywane w słowach i połączeniach wyrazowych w znaczeniu przenośnym.

Analiza leksyki jest punktem wyjścia przedstawienia śmierci (umierania) na materiale języków bantu (Топорова 1998: 158–177), ściślej — ukazania konceptów ‘śmierć’ i ‘umieranie’ w licznych uwzględnianych językach bantuidalnych w ogólności i w jednym z wybranych języków bantu, którym jest język komunikacji międzyetnicznej lingala. Przedkładane dociekania stanowią uogólnione rezultaty badań wielu różnych aspektów wspomnianego problemu obejmujące plan wyrażenia i plan treści w płaszczyźnie morfologicznej, słowotwórczej, składniowej, szerzej — gramatycznej, w płaszczyźnie semantycznej — w odniesieniu do kontekstów użycia oraz w powiązaniu rozpatrywanych konceptów z innymi powszechnymi konceptami kulturowymi.

Koncepty ‘жизнь’ (‘życie’) i ‘смерть’ (‘śmierć’) jako fragmenty rosyjskiego językowego obrazu świata (Чернейко, Хо Сон Тэ 2001: 50–59) były

WWysoczanski-Umieranie.indb 114 2012-11-06 11:42:50

rozpatrywane na materiale leksyki oraz jednostek frazeologicznych i paremiologicznych. Zrekonstruowany wycinek obrazu świata — leksykograficznej interpretacji wymienionych konceptów — uzmysławia, że rosyjska świadomość językowa stale zestawia życie i śmierć, oceniając je zarazem, dowodzi też, że obraz ten obecny w świadomości potocznej przejawia się również w codziennym komunikowaniu się nosicieli języka.

Szerokim ujęciem monograficznym jest przedstawienie życia i śmierci w języku i kulturze na materiale języka rosyjskiego i serbskiego (Павловић 2004: 109–183). Po naświetleniu konceptów ‘życie’ i ‘śmierć’ na tle pojęciowym właściwym formom obrzędowo-folklorystycznym Słowian i ludów niesłowiańskich oraz rozpatrzeniu kulturowych terminów naznaczanych słowami *żywy* i *martwy* przedstawiany jest w postaci wieloaspektowego omówienia szczegółowego semantyczny potencjał rdzeni **-ži(v)-* i **-mer / mor-* w polu konceptów ‘życie’ i ‘śmierć’.

C. Językoznawcze podejścia badawcze

Dokonany poglądowo tylko dotychczasowy stan językowych i językoznawczych polskich i niektórych innych badań tanatologicznych pozwala stwierdzić, że w najogólniejszym sensie badania pod względem obieranego obiektu odnoszą się do płaszczyzny tekstów i płaszczyzny jednostek języka, przede wszystkim jednostek systemu leksykalno-semantycznego języka.

W domenie pierwszej egzemplifikacje obiektowe stanowiły teksty gatunkowo tanatologiczne i funeralne oraz teksty mające taki charakter ze względu na swoją zakresowość tematyczną, tu również teksty różnogatunkowe i różnostylowe, a także teksty generycznie nietanatologiczne i niefuneralne oraz niemające takiego charakteru, jak na przykład księgi Biblii, w których zagadnienia umierania i śmierci są niejako z natury obecne. Odrębną grupę tekstów wypełniają teksty przekładowe Biblii. W badaniach zorientowanych na stronę językową tekstów w następstwie procedur i zabiegów badawczych właściwych analizie tekstowej zostały naświetlone różnorodne aspekty szczegółowe w obrębie wielu zasadniczych obszarów problemowych umierania i śmierci, a także wyakcentowane zostały określone kwestie translacyjne w przekazywaniu tych zagadnień.

W sferze drugiej — obejmującej zasadniczo jednostki leksykalne i jednostki tekstowe — badania szczegółowe, konfrontatywne, porównawcze i ogólne były zorientowane na język i odnosiły się do przedstawienia pola leksykalno-semantycznego, słownictwa tematycznego w obrębie zasobu leksykalnego języka różnych odmian, słownictwa religijnego i mitologicznego, uwzględniały konotację

WWysoczanski-Umieranie.indb 115 2012-11-06 11:42:50

ze słowem *śmierć*. Skierowane były również na analizę strukturalno-semantyczną oraz etymologiczną leksyki i frazeologii. Kolejny obszar badawczy — pragmalingwistyczny — wyznaczała sfera użyć języka, tj. funkcjonowania słów, formuł itd. związanych z umieraniem i śmiercią, zwłaszcza użyć i wartości wypowiedzeń zaklinająco-życzących. W ramach badań językoznawstwa zewnętrznego podejmowane są dociekania natury etnolingwistycznej, w szczególności odnoszące się do koncepcji językowego obrazu, ściślej — językowego obrazu umierania i śmierci kształtowanego przez pryzmat konkretnego języka oraz obrazu sporządzonego przez pryzmat określonych języków. W rozważaniach o umieraniu i śmierci stosowanym podejściem metodologiczno-badawczym jest też zjawisko konceptu, z nastawieniem na przedstawienie konceptu 'życie', 'umieranie' i 'śmierć'.

Koncept jest w tym odniesieniu sposobem oglądu wymienionych pojęć, łączącym całość wiedzy i wyobrażeń nagromadzonych przez nosicieli języka[54], które przejawiają się w powiązaniach z leksemem *życie*, *umieranie* i *śmierć*[55].

W części drugiej i części trzeciej niniejszej pracy zostanie przedstawiony przede wszystkim poziom leksykalno-semantyczny reprezentacji trzech językowo-kulturowych konceptów w następującym ciągu czteroelementowym: 'życie' (w odniesieniu do śmierci) — 'umieranie', 'zgon', 'śmierć' — 'życie' (po śmierci, poza śmiercią, bez śmierci), ujawniającym rzeczywiste środki kształtujące te koncepty.

Przywołując tu sformułowania odnoszące się do kryteriów badawczych określonego konceptu (zob. Юдин 2004: 79)[56] oraz przystosowując je do założeń metodologiczno-badawczych teoretycznej wykładni postępowania po-

[54] Jest to operatywna zawartościowa jednostka całego obrazu świata odbitego w psychice człowieka, szerzej zob. Телия 1971.

[55] Zob. Чернейко, Хо Сон Тэ 2001: 51–52.

[56] Przyjmowana tu idea konceptu jest wielostronnie naświetlona i bogato przedstawiona zarówno pod względem teoretycznego, jak i praktycznego zastosowania. Z prac z tego zakresu można wymienić m.in.: Архипов 2010: 163–174; Бабушкин 1996: 3–18; Болдырев, Куликов 2006: 3–13; Камалова 2010: 23–41; Киклевич 2010: 175–219; Пименов 2010: 91–99; Шафиков 2007: 3–17; Васильев 2010: 11–21; Воркачев 2007: 13–22. W najbardziej ogólnym zarysie można przyjąć tu następujące rozumienie konceptu: „концепты — это, конечно, ментальные сущности, ментальные репрезентации объектов […], образы реального мира, закодированные нашим сознанием. Как правило, они представлены значениями языковых единиц (лексических, фразеологических, синтактических). […] концепт — это не только ментальная, но и ассоциативная сущность, это, говоря образно, сплетение ассоциаций, образующих его внутреннюю структуру" (Васильев 2010: 13–14), „концепт вербализуется, обозначается словом, иначе его существование невозможно" (Бабушкин 1996: 6), kognitywne i kulturologiczne podejście: „при когнитивном подходе концепт рассматривается в рамках понятий «знание — сознание» и интерпретируется как ментальное образование, своеобразный фокус знаний о мире, когнитивная структура, включающая разноуровневые единицы сознания. В культурологическом направлении концепт изучается в контексте проблемы «язык — сознание — культура» и трактуется как «зерно» сознания, менталитета и смыкается с идеей о языковой картине мира" (Камалова 2010: 34–35) oraz odróżnienie konceptu od znaczenia leksykalnego: „концепт — в отличие от (системного) лексического значения — представляет собой компиляцию разных содержательных призна-

WWysoczanski-Umieranie.indb 116 2012-11-06 11:42:50

znawczego i zakresowo-obiektowych konkretnego materiału faktograficznego, w płaszczyźnie jego rzeczywistej analizy zostanie omówione współczesne i w pewnym zakresie historyczne funkcjonowanie pól leksykalnych konceptów ‘życie’ (przedzgonne), ‘umieranie’, ‘zgon’, ‘śmierć’ i ‘życie’ (pozgonne) na podstawie wielu języków o różnym stopniu ich rozległości ekscerpcyjnej i tym samym rozmiarze reprezentacji materiałowej. Przywołuje się przy tym definicje leksemów analizowanych pól, ich równoznaczniki, bliskoznaczniki i stałą łączliwość (kolokacje), ilustrując zarazem w bardziej charakterystycznych przypadkach przykładami ich użycia w różnych dyskursach. Rekonstruowana jest metaforyka ‘życia’ (przedśmiertnego), ‘umierania’, ‘zgonu’, ‘śmierci’ i ‘życia’ (pośmiertnego), zostaną też podjęte próby rekonstrukcji różnorodnych profilów owych pojęć[57], tj. treściowych wariantów tych konceptów determinowanych przez określone punkty widzenia[58], zależne z kolei od różnych uwarunkowań, zwłaszcza religijnych, historycznych, tradycyjno-zwyczajowych, głównie o proweniencji ludowej.

ков, своего рода семантическую «мозаику», составленную из разнообразных элементов духовного и практического опыта носителей языка” (Киклевич 2010: 196).

[57] Oparciem w przyjmowanym tu rozumieniu istoty profilowania i profilu jest stwierdzenie, że „kategoryzacja przedmiotu, dobór faset odpowiadających dokonanej kategoryzacji i jakościowe charakterystyki przedmiotu w ramach przyjętych faset stanowią łącznie o tym, co można określić mianem **profilowania**. Profilowanie jest procesem, jego efektem jest **profil**. Rozumiemy pod tym terminem nie tyle wariant znaczenia, co raczej wariant wyobrażenia przedmiotu hasłowego, ukształtowany przez dobór faset, ich uporządkowanie według reguł implikacji, ich wypełnienie treścią stosownie do przyjętej wiedzy o świecie, zarazem wariant kreowany przez jakiś czynnik dominujący, dominantę” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 217). Zatem „różne profile są więc różnymi podmiotowymi sposobami organizacji treści semantycznej wewnątrz znaczeń, a istotną funkcję w kształtowaniu profilu odgrywają wyznaczniki pozajęzykowe (socjologiczne), takie jak punkt widzenia i perspektywa interpretacyjna”, jednakże „w praktyce żaden z tych wyznaczników nie funkcjonuje samodzielnie, współwystępują one ze sobą w różnych konfiguracjach”, przy czym spośród nich zasadne jest zwrócenie uwagi na „nominację i etymologię” (Brzozowska 1998: 249–250). Natomiast w odniesieniu do rozpatrywanego w niniejszej pracy konceptu ‘śmierci’ i ‘życia’ ważną informacją jest, „że utrwalony we frazeologizmach obraz pojęcia *droga* daje się zredukować do dwu znaczeń: *droga* to z jednej strony ‘ścielący się pod stopami idącego pas przestrzeni o ograniczonej szerokości i nieskończonej długości’, z drugiej zaś strony *droga* to ‘poruszanie się ku wyznaczonemu celowi, celowe działanie’”. W tym kontekście „proces społecznego wyboru określonych scen sytuacyjnych dla ukształtowania metaforycznego lub metonimicznego ujęcia cech, zachowań, stanów rzeczy oraz proces wielopokoleniowej pracy nad dostosowaniem wyrażeń idiomatycznych do w pełni adekwatnego przedstawienia przekazywanych przez nie treści są sygnałem tego, że określony fragment rzeczywistości (stale w tych samych scenach obecny i nazywany przez tę samą postać wyrazową) stał się symbolem, z charakterystycznym dla symbolu niedookreśleniem i otwarciem na nowe możliwości interpretacyjne” (Lewicki 1998: 286–287).

[58] Przyjmowaną tu wykładnię problemu punktu widzenia jako kategorii językowej czerpie się głównie z pracy Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska, Nycz (red.) 2004, uznając, że „punkt widzenia rozumiany jako element ogólnej zdolności konceptualizatora do tworzenia językowego obrazu świata (aktualnego lub przedstawionego, lub wirtualnego) jest wyrazem zdolności umysłu do narzucania przedmiotom obserwacji określonej struktury” (Tabakowska 2004: 61).

WWysoczanski-Umieranie.indb 117 2012-11-06 11:42:50

Eksplikatywność całości konceptów służy zrekonstruowaniu i pokazaniu językowego (językowo-kulturowego) obrazu[59] umierania i śmierci z ich odniesieniami do życia[60]. W niniejszym opracowaniu zawartość treściowo-wyrażeniowa obszaru badawczego została przedstawiona z całym jego niezwykłym rozbudowaniem i skomplikowaniem układów heterogeniczności. Dzięki odpowiednim nastawieniom metodologicznym, a także zastosowanym ramom i zabiegom proceduralno-badawczym została uchwycona językowa wielowymiarowość i wieloaspektowość umierania i śmierci.

Przesłaniem wyjawienia znaczeń zawartych w całości analizowanego materiału językowego (konstytuujących zasadnicze wymiary, a zarazem rzutujących na kształt poszczególnych zakresów semantycznych całego kompleksu umierania i śmierci), jest — upraszczając — rejestracja i interpretacja języka. Oczywiście, w analizie tej nie można pominąć także roli podejścia etymologicznego w wyjaśnianiu istoty rzeczy. Chodzi tu zatem o znaczenia realne i przenośne jednostek, znaczenia jednostek języka z komponentami etymologicznymi znaczeń z pól ‘życie’, ‘umieranie’, ‘zgon’ i ‘śmierć’ oraz znaczenia etymologiczne zawarte w nazwach własnych[61].

---

[59] Przyjmujemy tu przede wszystkim koncepcje kognitywistyczne w ich osadzeniu antropologiczno-kulturowym (etnolingwistycznym), wywodzące się z kręgu badawczego Jerzego Bartmińskiego, tj. szkoły lubelskiej i badaczy z nią współpracujących bądź do niej nawiązujących, zob. Bartmiński (red.) 1990; Bartmiński 2006. Przegląd prac w ramach koncepcji językowego obrazu świata zawiera omówienie w Wysoczański [2005] 2006: 68–87.

[60] Ujęcie globalnego obrazu umierania i śmierci w wielowymiarowości językowej w prezentowanej w niniejszej pracy rozległości pozwala ukazać ramy konceptualne i uchwycić rozmaitość wyprofilowania aspektowego, jednakże nie pozwala na pełniejsze przedstawienie językowego bogactwa materiałowego. Odwołujący się do umierania i śmierci językowy zasób słownikowy i frazeologiczno-paremiologiczny, przede wszystkim słowiański gwarowy i substandardowy, był już przedmiotem naszych dociekań (ze studiów prezentowanych i przygotowanych do druku por. *Aksjologia śmierci w nominacji frazeologicznej (na tle zakresowym paremiologicznym i terminologicznym)*; *Językowy obraz grobu i cmentarza (na materiale słowiańskim)*; *Zakres tematyczny stypa — żałoba — wspomnienie zmarłych w gwarach polskich i wybranych słowiańskich*) oraz zostanie opracowany pod kątem niektórych problemów w naszych odrębnych opracowaniach (z przygotowywanych studiów por. *Śmierć w socjolektach*; *Polska i wybrana słowiańska leksyka i frazeologia gwarowa z zakresu tematycznego*: *życie, umieranie, zgon, śmierć*; *Nieżycie, martwość*; *Przedpogrzebowość i pogrzeb*; *Grób i cmentarz*).

[61] Ostatnia kwestia — ze względu na obszerność materiału dokumentacyjnego — zostanie w niniejszej pracy w zasadzie zasygnalizowana, będzie ona przedmiotem odrębnego naszego opracowania. W tym miejscu por. np. • *Chasarmawet* ‹hebr. *chacar mawet* ‘osiedle Mota/Śmierci’› w płd. Arabii, dziś Hadramaut, Tablica narodów (Rdz 10,26 // 1 Krn 1,20) wywodzi je od jednego z synów Joktana; • *Enosz* ‹hebr. *enosz*, ‘człowiek, śmiertelnik’›, syn Seta, ojciec Kenana (Rdz 4,26; 5,6–11; 1 Krn 1,1; Syr 24,14); dziś. Ain Dżidzi, w poł. zach wybrzeża M. Martwego; • *Letuszim* ‹hebr. *letuszim* z arab. ‘zabijaki’›; szczep arabski, poch. od Abrahama i Ketury (Rdz 25,3); • *Zeter* ‹hebr. z per. ‘morderca’›; dworzanin króla Aswersusa (Est 1,10) (TWb).

Część druga

Językowa wielowymiarowość przestrzeni umierania i śmierci

Umieranie i śmierć człowieka

Rozdział I

Życie, istnienie i śmierć

A. Życie i śmierć

Życie i śmierć są z sobą nierozdzielnie związane, a ściślej — „śmierć jest podstawową właściwością ludzkiego życia. Nasza egzystencja nosi śmierć w swoim łonie, i to nie (lub głównie nie) dlatego, że w każdym momencie faktycznie możemy umrzeć. Byt ludzki definiuje się jako utrzymywanie się w stanie śmierci nie tylko dlatego, że zdąża ku śmierci, lecz z racji znacznie istotniejszych, ponieważ sytuacja śmierci stale się w nim urzeczywistnia[62]. Owa obecność śmierci jest tak zasadniczo właściwa bytowi ludzkiemu[63], że każde jego dążenie można zrozumieć tylko na podstawie tego konstytutywnego bycia-postawionym-w-śmierci. Każdy akt bytu ludzkiego od zarania związany jest w swej istocie ze śmiercią. Byt ludzki zawiera w sobie koniec, i to w postaci pewnej »zwłoki«" (Boros 1977: 20–21).

Życie

Pojęcie życia wyraża się między innymi w następujących leksemach wskazujących jego określone aspekty: ○ życie, biologiczne funkcjonowanie, por. • psł. *žiznь* 'życie'; ▫ *žiti* 'żyć' (Spr); ▫ *žiznь* f. 'dzōē̃, bíos, to dzẽn' ('vita' w opozycji do 'mors,

[62] W tradycji Kościoła Wschodniego zauważa się, że „upadek natury jest bezpośrednim następstwem wolnej determinacji człowieka, który takim chciał być, który rozmyślnie wybrał taki stan. Stan przeciwny naturze musiał spowodować rozpad bytu ludzkiego, który znajduje ostatecznie swój kres w śmierci — ostatnim oddzieleniu natury wynaturzonej, odłączonej od Boga. W zepsutej naturze nie ma już miejsca na niestworzoną łaskę" (Łosski 1989: 116).

[63] Por. • ros. *По безлюдью смерть не ходит* 'po bezludziu śmierć nie chodzi' (Ap).

WWysoczanski-Umieranie.indb 121 2012-11-06 11:42:50

śmierć'); aútē hē dzōḗ (jako synonim do *životъ*, *žitije*, *žitь* (Wp, 78)[64]; • p. *pożycie* 'życie, przebywanie człowieka na ziemi' (Msp); ▫ *życie* 'stan organizmu żywego, znajdowanie się na świecie, istnienie' (Ssg); ▫ *życie* 'charakterystyczny dla materii organicznej, ograniczony czasowo stan zachodzenia w organizmie zespołu procesów biochemicznych, takich jak: oddychanie, odżywianie, przemiana materii, wzrost, rozmnażanie się itp., zależny od dostarczania organizmowi niezbędnej energii' (Dwp)[65]; • p. *żyć* 'być żywym, egzystować, funkcjonować w sposób właściwy dla organizmów żywych' (Ssg); ▫ *żyć* 'znajdować się w stanie, który wskazuje na nieustanny przebieg biochemicznych procesów przemiany materii i energii w organizmie, umożliwiających oddychanie, odżywianie, wydalanie i inne funkcje życiowe; być żywym' (Dwp); ◦ kasz. *žëcė* 'życie, istnienie' (Sk); ◦ ukr. *життя* 'стан живого організму — людини, тварини, рослини' (su); ◦ ros. *жизнь* 'физиологическое состояние живого организма от зарождения до смерти (противоп. смерть)' (ra); ○ bycie, por. • psł. *bytьje* — forma rzeczownikowa czasownika *byti* (Spr); ◦ strus. *бытиѥ*, *бытьѥ* 'istnienie', ***γένεσις*** '*generatio*'; ◦ ros. *бытие* (przest. też *бытьё*) 'byt; egzystencja, istnienie; życie' (Spr); ◦ p. *bycie* — rzeczownik odsłowny od *być*; stpol. XV w. 'byt, żywot, *vita*, *raesentia*' (Spr); ▫ *być* 'istnieć, żyć, występować' (Dwp)[66]; ◦ słowac. dial. płn. *bytъ* 'istnienie, życie, bytowanie, *vita*'; ◦ słowin. *bət* (*-tu*) 'egzystencja, życie' (Spr); ◦ czes. *bytí* 'byt, istnienie, życie' (Spr); ○ istnienie, por. • p. *istność* 'życie, żywot' (Msp).

Niepowszechnie w definicjach leksemów wskazujących na pojęcie życia wymieniane jest, na zasadzie opozycji wobec niego, pojęcie śmierci, por. • słowac. *život* 'súhrn javov charakterizujúcich živý organizmus, biologické jestvovanie, op. smrť (Ks); ◦ chorw. *život* 'stanje biča od rođenja do smrti, ukupnost funkcija individualizirane i organizirane tvari opr.: smrt'' (Arh). Sens ten ujawniają, choć nieeksplicytnie, leksemy proste bądź złożone, akcentujące znaczenie życia, bycia żywym, por. • cs *животный* 'żywotny, żyjący, mający w sobie życie' (Zc); • cs *животно* 'istota żywa' (Zc); • ros. *быть в живых* 'żyć; istnieć; być żywym' (Kr); ▫ gw. Syb. *быть в живности* ''żyć, być żywym'' (Fgs).

Eksplikacja życia człowieka zawiera wskazanie na jego ograniczoność czasową w odniesieniu do śmierci, por. np. • p. *żywot* 'bieg życia, pasmo dni czyich, czas od urodzenia do śmierci, żywot, bieg, wiek czyj' (Kjp)[67]; ◦ cs *живот* 'życie' (Zc); ◦ słowac. *život* 'jestvovanie človeka, obdobie medzi narodením a smrťou' (Ks); ◦ czes. *život* 'lidské bytí v době mezi narozením a smrtí' (c); ◦ serb. *живот* 'ток постојања телесног и духовног живог биђа од рођења до смрти' (Msk); ◦ sch. *život* 'je stanje bića od rođenja do smrti, dok se daju znaci telesnog ili duhovnog rada na kakve vrste' (Lsr).

---

[64] Por. sfrazeologizowane • ros. dial. *do žizni* 'do śmierci'; ▫ *žizn' večnaja* 'śmierć' (Wp, 79).

[65] Por. • p. *życie ludzkie* (Żs); ◦ serb. *људски, човечји живот* (Żs).

[66] Por. też • p. *żywot* 'życie, bieg życia, bytowanie' (Dwp).

[67] *Żywot* od XIV w. 'życie, istnienie' (Bse).

WWysoczanski-Umieranie.indb 122 2012-11-06 11:42:50

Powiązanie życia i śmierci

Na współzależność życia i śmierci wskazują zleksykalizowane wyrażenia odnoszące się do czegoś bardzo ważnego, czegoś mającego doniosłe znaczenie dla czyjegoś losu[68], por. • p. *zagadnienie życia i śmierci* (Jsp); ▫ *kwestia / sprawa życia i śmierci* 'coś, co ma decydujące znaczenie dla czyjegoś losu' (Dwp); ◦ czes. neutr. *otázka života a smrti* 'bardzo ważna sprawa' (Ocp); ▫ (*to je*) *otázka života a smrti* (MW); ◦ słowac. *otazka života a smrti* (Jsp); ▫ *je to otázka života a smrti* 'je to rozhodujúce' (Ks); ◦ ros. (*это*) *вопрос жизни и / или смерти* (MW); ◦ chorw. *pitanje života ili smrti* 'nešto sudbonosno' (Arh); ◦ serb. *питање живота и смрти* (Żs); ◦ bułg. *въпрос на живот и смърт* (Sbp); ◦ ang. *a matter / question of life and / or death* (Kse).

Antynomia życia i śmierci

Niezależnie od różnorodnych powiązań życia ze śmiercią obie te realności pozostają względem siebie w stosunku wyłączności, autonomiczności, por. • p. *śmierć albo życie* (Knk); ▫ *Bitwa nie pokój, śmierć nie życie* (Knk)[69]. Właściwa jest im także kontradyktoryjność, por. • ros. *Живот смерти не любит* (Dp); ▫ *Смерть живота не любит* (Dp).

Władanie życiem i śmiercią

Zarówno życie, jak i śmierć są rządzone przez kogoś, por. • p. *pan* (*czyje*) *śmierci i żywota* (Msp); ▫ *pan życia i śmierci* 'ktoś mający nad kimś nieograniczoną władzę' (Lpr); ▫ *być panem życia i śmierci* (*kogoś*) 'posiadać niczym nieograniczoną władzę nad kimś, rządzić kimś bezwzględnie, jak tyran' (Dwp); ▫ *W kogo diabeł raz wstąpi, kogo raz usidli i na śmierć i na żywot oczy mu zamydli* (Knk); ◦ czes. *pán nad životem a smrtí* (*někoho*); ▫ książk. *být pánem nad životem a smrti někoho* 'być kimś, kto ma nad kimś nieograniczoną władzę' (Ocp); ◦ ros. *господин чьей жизни и смерти*; ▫ *быть господином чьей жизни и смерти* (Lpr); ◦ serb. *бити господар живота и смрти* 'располагати (чијим) животима' (Żs). Naturalnym włodarzem życia i śmierci ludzi jest Bóg — dawca życia i zsyłający śmierć, por. • *Pan nad śmiercią i żywotem* (Msp); ◦ serb. *Бог дао, Бог узео* (zob. Николић 1990: 73)[70]. Poświadczenie tego znajdujemy w różnych religiach,

[68] Szczegółowo kwestie powiązań życia i śmierci zostaną przedstawione niżej w poszczególnych punktach niniejszego podrozdziału.

[69] W tym kontekście por. też • p. *głowa* 'życie'; 'śmierć' (Msp).

[70] Por. też • p. *Bóg*, *Pan Bóg zabiera kogo*; ▫ *Bóg*, *Pan Bóg zabiera kogo ze świata*, *z ziemi* 'ktoś umiera' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 123 2012-11-06 11:42:50

na przykład w religii Celtów tylko wtajemniczeni znali naukę o najwyższym bogu androgynnym, posiadającym cechy zarówno Wielkiej Matki, jak i Ojca Wszechrzeczy, panującym nad światem żywych i zmarłych; związana była ona z wiarą w życie pozagrobowe i życie duszy wcielającej się wielokrotnie (ek, II: 899).

Istnieje możliwość zarządzania poprzez wprowadzanie do przestrzeni życia bądź do obszaru śmierci[71], por. • p. *Szablą otwierać wrota śmierci lub do żywota* (Knk).

Próg życia i śmierci

Język unaocznia granicę oddzielającą życie i śmierć człowieka w postaci progu, jako „przejście do życia i przejście do śmierci", por. • czes. *na prahu života* 'v začáleční fázi (existence, lidského bytí, něčeho, co se vyvijí)' (Ccn)[72]; • p. *na / u progu śmierci* (Sc); ◦ czes. *na prahu smrti* 'v okamžiku lidského umírání' (Ccn)[73]; ◦ serb. *u predvorju smrti*; ▫ *na pragu smrti* (Kse)[74].

W tym odniesieniu można powiedzieć, że „śmierć jest przeciwieństwem życia. Umierają ludzie, w których kiedyś, niekiedy jeszcze przed chwilą, pulsowało życie. Są to inni ludzie, mogę jednak umrzeć ja sam" (Tischner 1975: 273). W istocie, „gdyby śmierć rzeczywiście była przeciwieństwem życia […], to mielibyśmy wszelkie powody do rozpaczy. Oznaczałoby to, że wielu z nas — w tym całe chrześcijaństwo i cywilizacja zachodnia — zwyczajnie się myli. […] Gdyby śmierć rzeczywiście była przeciwieństwem życia, to rozróżnienie między dobrem a złem nie miałoby żadnego sensu". Otóż „śmierć n i e m a żadnego przeciwień-

---

[71] W niniejszym rozważaniu por. następującą refleksję: „Powrót z wieży świętokrzyskich dzwonów nie wiódł w zaświaty. […] Dlaczego jestem? Kto zabronił? Komu śmierć bywa posłuszna, nie wzruszająca się niczym i nikim? […] Kto zakreślił granice możliwości i ustanowił wzbronienia? Czy potrzebna była ta szkoła, którą jedynie człowiek potrafi przejść, szkoła najwyższego wykształcenia? Z kontekstu wynika, że tak. Odwieczny Pedagog w tak skomasowany sposób chciał widocznie czegoś nauczyć. Wskazać, kto ostatecznie rządzi wszechprawami życia. To nie była zresztą szkoła śmierci, lecz życia, sfastrygowanie dwóch natur — tej śmiertelnej ludzkiej i tamtej nieśmiertelnej" (Sedlak 1985: 76).

[72] Równoznaczne z: • p. *w łonie matki* (Ocp); ◦ książk. *v lůně matčině* 'przed urodzeniem' (Ocp). Por. też • czes. *brány života* 'próg życia' (Pf).

[73] Por. też • p. *data urodzin;* ▫ *data śmierci* (Dwp).

[74] Granica między życiem i śmiercią w zdeterminowaniu przekraczania jej ma też odwołania do: ○ wrót, bramy, por. • p. *wrota śmierci* (Pf); ◦ cs *врата смертная* 'koniec życia' (Zc); ◦ czes. *brány smrti* (Pf); ○ drzwi, por. • ang. *at death's door* (Kse); ▫ cs *to be at death's door* (Mse). Mianowicie „śmierć może być odczuwana jako brama, korytarz lub przejście do innego świata lub też jako swego rodzaju ziemia niczyja pomiędzy dwiema stronami. U Hieronima Boscha wejście do empireum namalowane jest jako korytarz w kształcie tunelu, przez który aniołowie prowadzą zmartwychwstałych z mroku do światła (Wenecja, Pałac Dożów; zob. il. na s. 318). W mitach, sagach i baśniach owo królestwo pośrednie, owa ziemia niczyja może pojawiać się jako las, wyżyna, rzeka albo morze" (Lurker 1994: 320).

WWysoczanski-Umieranie.indb 124 2012-11-06 11:42:50

stwa. Śmierć jest przejściem[75]. Nie jest więc przeciwieństwem życia, tak jak most nie jest przeciwieństwem brzegów, które łączy[76]. Jako chrześcijanie przyjmujemy, że dusza zostaje tchnięta w ciało w momencie poczęcia, ożywia je do jego śmierci, a potem kontynuuje swoją podróż do wieczności. Śmierć jest śmiercią ciała, a nie duszy. Jest tylko przystankiem w drodze" (Matka Angelica 2010: 20–21).

Zdeterminowanie przyjścia na świat i życia śmiercią

Jednym z aspektów wymiaru narodzin, życia i śmierci człowieka jest skorelowanie faktu przyjścia na świat człowieka z równoczesnym obciążeniem go mającym nastąpić zgonem[77], „skażeniem" śmiertelnością[78], „przeznaczeniem śmierci"[79], a w konsekwencji jego śmierci jako końca życia[80], mianowicie: ○ narodzenie jest tożsame ze śmiercią, por. • p. *Kto się urodzi, śmierć go nie omyli* (Knk); ▫ *Kto się rodzi, umierać musi* (spo); ▫ *Każdy, co się rodzi, umrzeć musi* (Npp)[81]; ▫ *Co się urodziło, umrzeć musi* (Mns); ◦ czes. *Co se narodilo, umřiti musí* (Cm); ◦ ros. *Родится человек на смерть, а умрет на живот* (Dp)[82]; ▫ *Смерть на животъ дана* (Dt); ▫ *Не на*

[75] Por. • ros. *преставленье человѣка* 'przestawienie człowieka' 'смерть, кончина его, переходъ въ вѣчность 'śmierć, zgon jego, przejście w wieczność'' (Dt).

[76] Por. • p. *Gdy cię chuda z kosą śmierć przydybie, idź, mówi, skądeś wyszedł stary grzybie* (Knk).

[77] Są jednak odstępstwa od tej prawidłowości, tj. urodzenia się bez późniejszego zgonu, lecz nieżycia, jak w przypadku żony Lota, por. • ros. *Родился — не крестился, не умер и не живет* 'Лотова жена' (Dp). Wyjątek sytuacji przeciwstawnej stanowią pierwsi rodzice — Adam i Ewa, por. • ros. *Не родился, а умер* 'Адам и Ева' (Dp).

[78] Por. • p. *zrodzony* 'który się zrodził, rodzący się, stworzony, śmiertelny' (Kjp).

[79] Bowiem „w narodzinach i śmierci zamknięte jest każde żywe istnienie. Lecz jedynie człowiek o tym wie" (Karl Jaspers, za: *Wypisy z ksiąg*..., 1995: 119).

[80] Mianowicie „w momencie narodzin przyjąłem bezwzględny obowiązek śmierci. Są to nieodmienne *pacta conventa* człowieka z życiem. […] Na niewielkim stosunkowo odcinku między urodzeniem a obowiązkiem śmierci jest bardzo wiele do wykonania. Jest to użyczone człowiekowi pole działania. Jego podwórko akcji życia" (Sedlak 1985: 77).

[81] W tym odniesieniu por. następujący zapis z kroniki benedyktynek grudziądzkich z 1734 roku: „A że różnym słabościom jesteśmy podlegli, tak i tej nie tylko słabość, choroba, lecz i sama śmierć nie minęła, o czem bardzo dobrze wiedziała, uniwersalną sentencję w pamięci mając: kto się raz urodzi, umierać musi. Jednakże nie tak śmierci, jako bardziej słabości swojej opierając się, do kościoła na słuchanie Mszy świętej nie tylko w święto, lecz i w powszedni dzień ugęszczała; o co chociaż niektórzy kapłani perswadowali, mówiąc: Że te boleści ofiarując Bogu, stanie za słuchanie Mszy świętej, nic więcej nie odpowiadała, tylko tyle: powinnam wszystkie boleści ofiarować Bogu, ale też chcę i życzę sobie zawsze, póki możności, strasznej Ofiary Boskiej słuchać. Poszła tedy na ofiarę Bogu z wszelką dyspozycją i opatrzeniem Sakramentów świętych dnia … lipca, której ciało przy solennych exekwiach złożone jest w sklepie przed wielkim ołtarzem" (Szołdrski 1935: 36).

[82] Por. też zależność odwrotną biegunowo: • p. *Kto się nie rodzi, ten nie umiera* (Kjp); ◦ ros. *Что не родится, то и не умирает* 'co nie rodzi się, to i nie umiera' (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 125 2012-11-06 11:42:50

живот рождаемся, а на смерть (Dp); ◦ serb. *ко се родио тај ће и умрети* 'смрт је неумитна' (Mse); ▫ *Ко се рађа тај и умире* 'у Црној гори' (Kn); ▫ *Ko se rodi onaj će i umreti* (lat. *Cui nasci contigit, mon restat*) (Kse); ▫ *Čim se čovek rodio, grob mu se otvorio* (Kse); ◦ ang. *He that is once born, once must die;* ▫ *As soon as man is born he begins to die* (Kse); ▫ *as soon as man is born he begins to die* (Mse); ○ życia ludzkiego będącego drogą, biegiem ku śmierci, por. • p. *Żywot ludzki — bieg do śmierci* (Knk); ◦ hau. *Рождение — путь к смерти* (Bw); ◦ telug. *Рождение — для смерти* (Bw); ○ to, co weszło z mlekiem matki, wyjdzie dopiero ze śmiercią, por. • uzb. *Что вошло с молоком матери, уйдет лишь со смертью* (Bw); ○ na świat przychodzi się samemu, odchodzi się niesionym na pogrzebowych noszach, por. • hin. *Пришел сам, а унесли на похоронных носилках* (Bw); ○ narodzenie jest przejściem jedną ciasną drogą, do śmierci może prowadzić wiele szerokich dróg, por. • p. *Jedna jest na świat ciasna furtka człowiekowi, lecz wiele bram wiodących z żywota* (Knk); ○ nie można niczego wiedzieć o śmierci, jeśli nie wie się o narodzeniu, por. • chin. *Коль не знал о рождении, как же можешь знать о смерти?* (Bw).

Obustronne zdeterminowanie narodzin człowieka i jego śmierci wyraża dobitniej idea niepożądanego pojawiania się na świecie, jeśli nie chcemy umierać: ○ nie chcesz umierać — nie należy się rodzić, por. • mal. *Не хочешь умирать — не следует рождаться* (Bw). Wzajemne zdeterminowanie narodzin i śmierci zawiera ponadto odwołania do miejsca przyjścia na świat i — opozycyjnie — miejsca zejścia z tego świata: ○ mężny dżygita rodzi się w domu, a ginie w boju, por. • kirg. *Храбрый джигит родится дома, гибнет в бою* (Bw).

Uszczegółowieniem zdeterminowania przyjścia na świat człowieka z równoczesną implikacją nieodzownego „życia śmiercią" jest wskazanie na jednokrotność narodzin i jednokrotność zejścia[83], por. • p. *Człowiek raz się rodzi i raz umiera* (Knk); ◦ ros. *Один раз мать родила, один раз и умирать* (Dp); ▫ *Один раз родила мать, один раз и помирать* (Srp); ◦ serb. *Једном се рађа, а једном умире* (zob. Николић 1990: 75)[84]; ◦ gruz. *Рожденный один раз — один раз умрет* (Bw).

W tym wymiarze śmierć nierozerwalnie związana z życiem jawi się jako przeznaczenie, ściślej — jest to koncepcja śmierci „uwarunkowana pojęciem człowieka" (Perszon 1999: 25).

---

[83] Uznanie jednego (jednokrotności) życia jest zachętą do pełnego korzystania z niego, por. • p. *Człowiek raz tylko żyje, to jego co użyje* (Npp). Zasada ta jest przeciwstawna nastawieniu człowieka na czekającą go śmierć, a w konsekwencji na życie pośmiertne, życie „dalsze", por. • p. *Tak rób, jakbyś miał wiecznie żyć, a żyj tak, jakbyś miał jutro umrzeć* (Npp). Por. też • p. *Żywy dąży do chleba, a umarły do nieba* (Npp).

[84] Por. też • serb. *Нити смо се заједно родили, нити ћемо заједно умрijети* (Kn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 126 2012-11-06 11:42:51

Przypadkiem szczególnym dogmatyczności jednorazowości narodzin i jednorazowości śmierci jest zwrócenie uwagi na to, że niezależnie od tej pewności osobliwości narodzin i zejścia człowieka możliwych sytuacji realnego zagrożenia życia jest wiele, por. • p. *Raz tylko człek się rodzi, a śmierć na niego tysiąc razy godzi* (Knk); ▫ *Jeden jest sposób urodzenia, a tysiąc zginienia* (Npp); ◦ czes. *Jedním se způsobem rodíme, a tisícerým umíráme* (Cm); ◦ serb. *Єднимъ се начиномъ радямо, а хиляду начин'ма умирамо* (Cm).

Czas narodzin i śmierci nie jest znany, por. • ros. *на смерть и родины нет годины* (Spp).

Kończenie życia śmiercią

Konieczność zakończenia przez ludzi życia śmiercią jest bezsporna, por. • ros. *После цвета — налив, после жизни — смерть* (Ap); • serb. *Напада као смрт на живот!* (zob. Николић 1990: 77). Nierozłączność życia i śmierci jest przez analogie wiązana z niektórymi innymi faktami znanymi człowiekowi, por. np. • p. *Nie ma kozy bez brody, jarmarku bez złodziei, a życia bez śmierci* (Knk).

Wskazania odnoszące się do życia w świadomości zdeterminowania jego śmiercią

Z nieuchronnością śmiertelnego końca człowieka wiążą się nierozerwalnie obiegowe instrukcje, dobre rady itp., do których należy się stosować, por. • p. *Tak rób, jakbyś miał wiecznie żyć, tak żyj jakbyś miał jutro umrzeć* (Knk); ▫ *Kto żyjąc płacze, śmiejąc się umiera* (Ak); ▫ *Komu życie ciężkie, ziemia będzie lekka* (Knk). Wskazówki tego rodzaju dotyczą zwłaszcza dbałości o zdrowie, por. • p. *Szanuj zdrowie należycie, bo jak umrzesz, stracisz życie* (Knk).

Istnienie i wartość życia uświadamiane bywają w momencie śmierci, por. • p. *Ludzie przesypiają życie, a budzą się wtedy, kiedy umierają* (w)[85]; ◦ ros. *цену жизни узнаешь, когда ее теряешь* (PZ).

W pewnym sensie odrębnie należy potraktować obiegowe spostrzeżenia, zgodnie z którymi to, co sprzyja życiu i zdrowiu członków danej społeczności, członków innych etnosów przyprawia o śmierć, por. • ros. *Что русскому здорово, то немцу смерть* (BMf).

[85] W tym kontekście por. naukę zawartą w przysłowiu: • p. *Każdy znas ſwoy handel wiedzie Na koniec na desce iedzie* (Msp); tu: deska w znaczeniu — trumna.

WWysoczanski-Umieranie.indb 127 2012-11-06 11:42:51

Odniesienia do narodzin, życia i śmierci. Antynomie i kongruencje

Więź początku i trwania życia człowieka z jego śmiercią jest naznaczona w językowych ujęciach logicznym następstwem tych etapów: ○ rodzenie się ludzi warunkuje ich zgon, por. • p. *Kto by umierał, gdyby się ludzie nie rodzili?* (Kpp); ○ narodziny człowieka są dniem pierwszym, życie — drugim, a śmierć — trzecim, por. • gruz. *Рождение человека — первый день, свадьба — второй, смерть — третий* (Bw); ○ początek jest płomieniem, dalsze stadium — ogniem, a koniec — popiołem, por. • gruz. *Жизнь, что огонь: ее начало — пламя, конец — пепел* (Bw).

W wyróżnionym wycinku powiązań narodzin człowieka oraz jego życia z jego śmiercią jest uwydatniany też aspekt swego rodzaju adekwatności tych faz: ○ braku miejsca po przyjściu na świat i braku miejsca na złożenie doczesnych szczątków, por. • wietn. *Родился — негде было жить, умер — похоронить негде* (Bw); ○ zastępowalności, por. • p. *Jeden na świat, drugi w dół* 'jedni się rodzą, drudzy umierają' (sjp).

W nawiązaniu do ukazanej tu dosłowności narodzin i śmierci należy wskazać na zjawisko połączonych ze śmiercią podwójnych narodzin, tj. rodzenia się człowieka w sensie fizycznym oraz jego rodzenia się w sensie duchowym — inicjacji w niektórych religiach pozachrześcijańskich o rozbudowanych formach opierających się na symbolice śmierci i powtórnych narodzin, których „dramatyzm wynika z wykorzystywania w ich symbolice tego, co przeraża w śmierci i co odbierane jest jako wspaniałe w nowym życiu", przy czym „wiele z tych udramatyzowanych form odwołuje się do tak mocnych symboli i obrazów, jak pogrzebanie w ziemi, wyrzucenie przez otwór z płonącymi wokół żagwiami, pożarcie przez jakiegoś mitycznego potwora czy wręcz pochowanie wraz ze zwłokami ludzkimi", natomiast „w chrześcijaństwie inicjacja — rozumiana jako narodziny do życia nadprzyrodzonego — dokonuje się poprzez trzy sakramenty: chrzest, bierzmowanie i Eucharystię". Mianowicie to na mocy śmierci Jezusa Chrystusa „przez chrzest wkraczamy w nowe życie […]. Chrzest jest źródłem wiary. On zapoczątkowuje w nas życie nadprzyrodzone, które jest życiem wiary, nadziei i miłości", tak więc Pawłowe wyrażenie „umarliście" (por. „Umarliście bowiem i wasze życie jest ukryte z Chrystusem w Bogu" — Kol 3, 3) „zawiera tę samą treść, jaką wypowiada Apostoł w Liście do Rzymian, gdy pisze o znaczeniu wprowadzającego nas w życie Chrystusa sakramentu chrztu: »Czyż nie wiadomo wam, że my wszyscy, którzyśmy otrzymali chrzest zanurzający w Chrystusa Jezusa, zostaliśmy zanurzeni w Jego śmierć« (Rz 6, 3)" (zob. Dajczer 2008: 114–145)[86].

[86] W odniesieniu do tego wywodu por. też następującą uwagę: „to nowe życie podziela los wszystkiego, co jest życiem, to znaczy bytu będącego w rozwoju, bytu ciągle zdolnego do rozwoju (miłość pełna nie zna granic), a dalej bytu ciągle zagrożonego przez możliwość cofnięcia się ku

WWysoczanski-Umieranie.indb 128 2012-11-06 11:42:51

Odwołując się do przedstawionego tu wcześniej zdeterminowania narodzin i życia śmiercią (zob. wyżej pkt. *Zdeterminowanie przyjścia na świat i życia śmiercią* oraz *Kończenie życia śmiercią*), a także w odniesieniu do rozważanych dalej kwestii życia przez śmierć (zob. podrozdz. A. *Odrodzenie. Życie przez śmierć*, rozdz. IX *Życie. Istnienie*), należy konstatować potwierdzenie tych idei w materiale językowym. Reprezentacyjnymi niejako jednostkami uchwytującymi te kategorie są np.: • p. *Każdy, co się rodzi, umrzeć musi* (Npp).

W omawianym kręgu znaczeniowym mieszczą się też wskazania językowe na: ○ równość określonych uwarunkowań w kontekście narodzin i śmierci, por. • p. *Z czym w kolebkę, z tym w mogiłkę* (Srp); ▫ *Co się łysem urodziło, łysem zginie* (Kpp); ▫ *Co się krzywe urodzi, krzywe zginie* (Kpp); • p. *W jakiej wierze rodziłeś się, w takiej i umieraj* (Ak); ◦ ros. *Каков в колыбельку / в колыбельке, таков и в могилку / в могилке* (Srp); ▫ *Лысым жеребенок уродился, лысым и в могилку ляжет* (Ap); • serb. *Нисам се у благу родио, ни ћу се* (*с њим*) *у гроб закопати* (Kn); ○ asymetrię konkretnych uwarunkowań w kontekście narodzin i śmierci, por. • serb. *Ко се за вешала, родно, не че утонути* ‘koja смрт храни, другој не да’ (Kn).

Odniesienia do życia i śmierci. Wartościowanie śmierci i życia

Niezależnie od wyrażanego stosunku do narodzin, życia i śmierci człowieka, konfrontowania i oceniania tych fenomenów, równoczesnej waluacji poddawane jest życie i nieżycie człowieka[87]. Zbilansowanym niejako rezultatem ewaluacji dwóch

grzechowi, powrotu egoizmu i pychy. Tak więc istnienie nie może być rozumiane inaczej niż tylko walka duchowa, w której chrześcijanin wie, że nie jest sam, że Chrystus jest zawsze razem z nim jako poręczyciel jego nadziei. O tym przypomina św. Paweł, pisząc, że nowe życie jest nam dane na tym świecie tylko w formie zaliczki, jako »zadatek Ducha« (2 Kor 1, 22), a w pełni będzie nam dane w stadium eschatologicznym” (Góralczyk 2003: 21).

[87] W tym odniesieniu por. uwagi w ramach rozważań języka etyki chrześcijańskiej (Krzeszowski 1997: 271–272) odwołujące się do aksjologizacji życia i śmierci, ściślej — hierarchizacji i aksjologicznych kolizji (odwrócenia polaryzacji), zwłaszcza odwołań do metafor konwencjonalnych i źródeł ich zilustrowań, przykładowo: CZAS ŻYCIA TO DZIEŃ (i dlatego ŚMIERĆ TO NOC) i ŻYCIE TO NOC i ŚMIERĆ BUDZI DO DNIA, mianowicie: „For example, Lakoff and Turner provide an ample exemplification of the LIFETIME IS A DAY (and therefore DEATH IS NIGHT) metaphor as used by such poets as Dylan Thomas, Tennyson, Tate, Marvel! and Catullus. Yet, under the Christian reversal of polarities, life is valued negatively and the carnal death positively: »For to be carnally minded is death; but to be spiritually minded is life and peace« (Rom. 8:5–6). »For he that is dead is freed from sin« (Rom. 6:7); »Now if we be dead with Christ, we believe that we shall also live with him« (Rom. 6:8). Therefore, life is now seen as night and death as day: »now it is high time to awake out of sleep: for now is our salvation nearer than we believed. The night is far spent, the day is at hand: let us therefore cast off the works of darkness, and let us put on the armour of light« (Rom. 13:11–12). The metaphors LIFETIME IS NIGHT and DEATH IS AWAKENING INTO THE DAY is thus elaborated by Newman”.

WWysoczanski-Umieranie.indb 129 2012-11-06 11:42:51

istotnych kwestii odnoszących się do człowieka jest układ: ○ równowartości życia i śmierci, por. • p. *Jakie życie, taka śmierć* (Npp)[88]; ▫ *Jakie życie człowiek wiedzie, taki koniec jego będzie* (Ak); ▫ *Jaki człowiek, taká rzecz, jaki żywot taká śmierć* (Npp); ▫ *Jak kto żyje, tak umiera* (Ak); ▫ *Żywot sromotny równy śmierci* (Knk); ◦ śrdw. łac. *qualis vita, et mors ita* 'jakie życie, taka i śmierć (zazwyczaj marna, nędzna)' (Kso); ◦ czes. *jaký život, taková smrt*; ▫ *jak člověk žije, tak umíra* (c); ◦ ukr. *яке життя, така й смерть* (su); ◦ ros. *Как жил, так и умер* (Dp); ▫ *Каково житье, такова и смерть* (Dp); ◦ chorw. *Kakvo življenje, takva smert* (Cm); ◦ serb. *Tko zle žive gore umre* (Ka); ▫ *паски живљео, паски и умрљо* (Kn)[89]; ◦ ang. *Such a life, such a death* (Św); ○ przeciwstawności właściwości życia i charakteru śmierci, por. • p. *Długo żył, ale prędko umarł* (Kpp); ◦ ros. *Жил помаленьку, а умер вдруг* 'żył pomaleńku, powoli, a umarł nagle' (Spp); • ros. *Жил долго, а умер скоро* 'żył długo, a umarł prędko' (Spp); ○ dychotomii w odniesieniu do życia i śmierci — bycie wrogiem śmierci implikuje bycie przyjacielem życia, por. • ros. *Кто смерти враг, тот жизни друг* (PZ); ○ niełatwości umierania i nielekkości życia, por. • mal. *Умирать трудно, но и жить не легче* (Bw); ○ męki drogi i męki mogiły, por. • uzb. *Муки пути — муки могилы* (Bw); ○ nędzności, lichości życia i marności śmierci, por. • abch. *У кого плоха жизнь, плоха и смерть* (Bw); ○ życia na los szczęścia będącego równoważnym nieżyciu, por. • gruz. *Жить на авось — все равно, что вовсе не жить* (Bw); ○ uszlachetnienia całego życia przez piękną śmierć, por. • ros. *Красивая смерть облагораживает всю жизнь* (Spp).

W rozpatrywanym kręgu aspektowym mieszczą się wskazania na odwrotność jakiegoś waloru życia lub śmierci, por. • p. *Długie życie, krótka śmierć* (Knk); ▫ *Słodkie życie, gorzka śmierć* (Knk); ◦ ros. *Жил долго, а умер скоро* 'długo żył, a umarł raptem' (Lp).

Jednym z biegunowych wymiarów waluacji życia i śmierci jest wyższe wartościowanie konkretnego życia od określonej śmierci, por. • p. *Lepszy żywot słomiany, niż śmierć jedwabna* (Npp); ▫ *Lepszy słomiany żywot niźli jedwabna śmierć* (Ak); ▫ *Lepszy żywot łyczany niż jedwabna śmierć* (Kp); ◦ czes. *Lepší lýčený život, než hedbávná smrt'* (Cm); ◦ ros. *Лучше жить на соломе, чем умирать в шелках* (Cm)[90]. Takąż wartość waluacyjną przyznaje się nawet niedługiemu okresowi życia na ziemi wobec znacząco

[88] W języku utrwalona została też niesymetryczność tych odniesień, por. np. • p. *życie różne, grób jeden* (Sfp). Por. też • p. *Żonaty żyje jak dziad, a umiera jak król; kawaler żyje jak król, a umiera jak dziad* (Mpp).

[89] Zasada ta jest w materiale językowym potwierdzana w odniesieniu do: ○ grzeszności życia i śmieszności umierania, por. • ros. *Жил грешно и умер смешно* (Spp); ○ nieżycia jak sąsiad, umarcia nie jak nieboszczyk, por. • ros. *Жил не сосед, умер не покойник* (Spp); ○ bezbarwności życia i niepostrzeżoności zgonu, por. • ros. *Жила бледно, умерла незаметно* (Spp).

[90] W tym kontekście por. też • ros. *Лучше век терпеть, чем вдруг умереть* 'lepiej wiek cierpieć, niż nagle umrzeć' (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 130 2012-11-06 11:42:51

długiego okresu bytowania pośmiertnego, por. • p. *Lepszy rok na ziemi niż sto lat na marmurze* (Ak).

Biegunową wartością oceny życia i śmierci jest również wyższe wartościowanie śmierci względem danego życia, por.: ○ śmierć wobec złego życia, por. • ros. *Лучше смерть, нежели зол живот* (Ap)[91]. Materiał językowy unaocznia powszechną rejestrację wyższej oceny określonej śmierci od konkretnego życia. W tym zakresie można wynotować następujące pary opozycyjne: ○ śmierć w chwale, z honorem, z dobrym imieniem aniżeli życie w niesławie, hańbie, por. • p. *Lepsza śmierć w chwale niż życie w niesławie* (Cm); ▫ *Lepszy zgon chwalebny niż życie zhańbione* (Knk); ◦ czes. *Lépe jest se ctí umřiti, než s hanbou žíti* (Cm); ◦ ros. *Лучше смерть славная, чем жизнь позорная* (Ap); ▫ *Смерть со славой или жить со срамом* (Spp); ▫ *Лучше умереть съ добрымъ именемъ, нежели благоденствовать съ худымъ* (Cm); ◦ serb. *Болѣ є поштено умрѣти, него срамотно живлѣти* (Cm); ▫ *Bolje je pošteno umreti, nego sramotno živjeti* (Kse)[92]; ▫ ang. *Better die with honor than live with shame* (Kse); ◦ per. *Умереть с честью лучше, чем жить в позоре* (Bw); ○ śmierć odważna aniżeli życie w zniewoleniu, por. • p. *Milsza jest śmierć odważna niż niewolne życie* (Knk); ◦ ros. *Lepiej umrzeć stojąc, niż żyć na kolanach* (Mpp); ○ śmierć orła aniżeli życie jak zając, por. • ros. *Лучше умереть орлом, чем жить зайцем* (Spp); ○ śmierć z przyjacielem, towarzyszem aniżeli życie u wroga, por. • ros. *Лучше умереть возле друга, чем жить у врага* (Spp); ○ śmierć z mądrym aniżeli życie z głupim, por. • chin. *Лучше умереть вместе с умным, чем жить вместе с глупым* (Bw); ○ śmierć w czystości aniżeli życie w brudzie, błocie, por. • wietn. *Умереть в чистоте лучше, чем жить в грязи* (Bw); ○ śmierć w kwiatach aniżeli życie w brudzie, błocie, por. • mal. i indonez. *Лучше умереть в цветах, чем жить в грязи* (Bw); ○ śmierć aniżeli cierpienie w nieprawdzie, życie w nieprawdzie, por. • ros. *Лучше умереть, чем неправду терпеть* (Spp); ○ śmierć z pieśniami aniżeli życie w płaczu, por. • ros. *Чем с плачем жить, так лучше с песнями умереть* (Spp); ▫ *Чем жить да век плакать, лучше спеть да умереть* (Dp); ○ śmierć ze wszystkimi aniżeli życie w pojedynkę, samemu, por. • ros. *Лучше умереть со всеми, чем жить в одиночку* (Spp).

Przedkładana jest zwłaszcza, jak już nadmieniono wcześniej, tzw. dobra śmierć nad złe życie, por. • serb. *Боље је добра смрт него зла живота* (Kn); ◦ chin. *Лучше хорошая смерть, чем плохая жизнь* (Bw).

---

[91] Por. też ◦ ros. *Эта жизнь хуже смерти* (Dp); • serb. *Zlu životu smrt je spas* (Vs).

[92] Por. też • serb. *Боље је часно умрети, него срамотно живјети*; ▫ *Боље је часно умрети него поштено живјети* (zob. Николић 1990: 77); ▫ *Боље је поштено умрети, него не поштено живјети* (zob. Николић 1990: 77); ▫ chorw. *Bolje je poštena smrt, nego sramotan život* (MDk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 131 2012-11-06 11:42:51

Wariantem w kręgu prezentowanych zależności jest podkreślenie lżejszości śmierci aniżeli wyzbycie się czegoś za życia, por. • p. *Lekciejsza śmierć niż opuszczenie czci i chwały* (Kp).

W przedstawianym polu znaczeniowym mieszczą się wskazania na różnorakie uwarunkowania życia i śmierci z jednoczesną ich waluacją[93]: ○ dobremu ciężko żyć, na złego nie ma śmierci, por. • kaz. *Хорошему нет жизни, дурному нет смерти* (Bw); ○ lepsza jest śmierć niż bycie nieukiem por. • gruz. *Жизнь невежды хуже смерти* (Bw); ○ lepsza jest śmierć niż niemoc, zmęczenie, por. • ros. *Истома пуще / хуже смерти* (Dp); ○ lepiej jest umrzeć, a krzyża nie całować, por. • ros. *Лучше умереть, а креста не целовать* (Ap); ○ lepiej umrzeć obok przyjaciela, niż żyć u swojego wroga, por. • ros. *Лучше умереть возле друга, чем жить у своего врага* (Ap); ○ właściwsze jest zostawienie czegoś po śmierci wrogowi niż ograbienie kogoś, będąc żywym, por. • ros. *Лучше по смерти недругу оставить, нежели живому кого ограбить* (Lp); ○ lepsza jest śmierć niż cierpienie nieprawdy, por. • ros. *Лучше умереть, чем неправду терпеть* (Lp); ○ lepiej być martwym jako bohater niż żywym jako tchórz, por. • ros. *Лучше быть мертвым героем, чем живым трусом* (Spp).

Mimo złego, męczącego i wyczerpującego życia konieczność umierania nie jest przyjmowana bez żalu, lekko, nie jest oczekiwana, por. • ros. *Жить плохо, да ведь и умереть не находка* (Dp); • ros. *Жить горько, да и умереть не сладко* (Dp); ▫ *Жить скучно, да и умереть не потешно* (Dp); ▫ *Жить грустно, а умирать тошно* (Dp); ▫ *Жить тяжко, да и умирать нелегко* (Dp); • serb. *Мука живети, а жао умрети* (Kn).

W językowym utrwaleniu jest też wskazanie na niezasługiwanie na śmierć ze względu na określone życie, por. • ros. *Эта жизнь и смерти не стоит* (Dp). Śmierć jest też łatwiejsza niż życie, por. • p. *Umrzeć łatwiej, niż żyć* (Knk); ◦ ros. *умереть легко, жить трудно* (PZ)[94].

W tym kręgu sensów lokują się również konstrukcje z przeciwstawieniem tego, co — z pozoru zdecydowanie mniej wartościowe, pożądane — jest lepsze za życia, od tego, co — pozornie wartościowsze — w rzeczywistości jest mniej cenne, mniej pożądane po śmierci[95], por.: ○ świeca wobec stu świec, por. • p. *Lepsza jedna świeca za żywota niż po śmierci sto* (Npp); ○ grosz wobec tysiąca groszy, por. • p. *Lepszy grosz za żywota niż tysiąc po śmierci*

[93] Także określonej śmierci, por. • ros. *Лучше утопиться, чем на распутной жениться* 'lepiej utopić się, aniżeli na rozpustnej żenić się' (Ap).

[94] Dlatego nie umierania, lecz życia trzeba się bać, por. • ros. *Бойся жить, а умирать не бойся* (Lp).

[95] Także mniej pożądane niż sam zgon, por. • serb. *Боље је и ранен него убијен* (Kn); ▫ *Ваља посрати поњаву, док се умре* (Kn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 132 2012-11-06 11:42:51

(Npp); ○ kopa aniżeli dwie, por. • p. *Lepsza kopa za żywota jak po śmierci dwie* (Ak).

Autonomia życia i śmierci

Zarówno życie, jak i śmierć wykazują wysoki stopień autonomiczności, niepodatność na rozporządzanie nimi: ○ za posiadane pieniądze trudno kupić zarówno życie, jak i śmierć, por. • chin. *Хоть есть деньги, да трудно купить жизнь или смерть* (Bw).

B. Od życia w stronę śmierci

W kierunku śmierci

W języku jest utrwalone naznaczenie ludzkiego życia śmiercią, por. • p. *dmy śmiertelne* 'życie ludzkie, śmiertelne' (Msp); ▫ *śmierć komu sądzona* (Sfp).

Należy zauważyć, że w najogólniejszym sensie „to jakby zmierzanie życia ku śmierci swoiście ujmuje określenie *prolixitas mortis* nieoznaczające bynajmniej przekleństwa czy atmosfery pesymizmu. Obecność śmierci w życiu staje się przecież elementem dynamizującym, jeśli jej rzeczywistość podejmujemy w sposób świadomy i odpowiedzialny, nakazujący wykorzystanie każdej chwili. Nadaje ona wówczas życiu i historii indywidualnej wymiar pełniejszy, bardziej zdecydowany i bogaty, zwłaszcza gdy chodzi o życie chrześcijańskie, w którym, jak na to wskazujemy, śmierć nie jest wymiarem przemijania i kresu, lecz przemiany, której pojęcia na różnych płaszczyznach stanowi jedno z podstawowych pojęć chrześcijaństwa" (Zaremba 1980: 60), por. • p. *Co dzień coś z nas umiera i coś w nas się rodzi* (Ca).

Otóż „w każdych warunkach można bowiem przyjąć, że życie ludzkie nosi stygmat śmierci, jej perspektywy. W tym znaczeniu można mówić o permanentnym d o ś w i a d c z a n i u przez człowieka bycia istotą śmiertelną, o świadomości bytowania-ku-śmierci. […] Heidegger twierdził, że *Sein-zum-Tode* jest ukryte w *Da-sein*. Taki nurt refleksji egzystencjalnej jest kontynuacją bardzo dawnych rozważań na temat ludzkiej egzystencji. Już bowiem Augustyn określał życie jako b i e g k u ś m i e r c i" (Bortkiewicz 2000: 37), por. • p. *komuś bije dzwon* (Ocp); ▫ *Gdy po umarłym dzwonią, każdy sobie pomyślić łatwo może o swoim grobie* (Kpp); ◦ czes. książk. *komu zvoní hrana* 'nie wiadomo, co komu przeznaczone, co i kiedy się zdarzy' (Ocp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 133 2012-11-06 11:42:51

Oczekiwanie

Życie człowieka będące podążaniem ku śmierci jest w szerszej niż wolitywnej perspektywie oczekiwaniem śmierci, por. np. • p. *czekać śmierci* (Msp); ◦ ukr. *смерть очікувана* (su).

Upływ czasu, życia — przybliżanie się do śmierci

Upływ czasu, bieg życia jest zarazem nieuchronnym przybliżaniem się do śmierci[96], por. • p. *Aby bliżej śmierci* (Knk); • p. *czas ucieka, życie mija* (Knk); ▫ *Czas upływa, śmierć się zbliża* (Knk); ▫ *Czas mija, śmierć się przybliża* (Knk); ▫ *Czas za czasem, śmierć za pasem* (Knk); ▫ *czas ucieka, śmierć goni, wieczność czeka* (Knk)[97]; ▫ *Rok za rokiem leci, a śmierć się przybliża* (Knk); ▫ *Leci dzień za dniem, a śmierć się przybliża* (Knk); ▫ *Człowiek co dzień bliżej śmierci* (Knk); ▫ *Co godzina bliżej do śmierci* (Ak); ▫ *Od jutra do jutra, aż śmierć znajdzie* (Knk); ▫ *Co na świecie krok, to do grobu skok* 'każda chwila przybliża cię do śmierci' (Zp); ◦ czes. *Doba za dobou, a k smrti bliže* (Cm); ◦ ros. *Час от часу, а к смерти ближе* (Dp); ▫ *День к вечеру — к смери ближе* (Ap); ▫ *День да ночь — сутки прочь, а все к смерти поближе* (Ap); ▫ *День за день* (*день по дню*), *а к смерти ближе* (Dp); ▫ *День по дню, а от смерти не дальше* (Dp); ◦ serb. *Што даље све ближе смрти* (Kn)[98]; ◦ ang. *The more thy years, the nearer thy grave* (Kse).

Z punktu odniesienia konkretnych, szczegółowych przejawów tych prawidłowości w językowym utrwaleniu uwyraźnia się, że: ○ każda chwila życia przynosi zranienia, chwila ostatnia — śmierć, por. • gruz. *Каждый час нам рану наносит, а последний — смерть приносит* (Bw); ○ człowiekowi towarzyszy stale świadomość możliwości nadejścia śmierci w każdym momencie życia, także dnia następnego, por. • p. *Na sto lat się obzieraj, co dzień się śmierci spodziewaj* (Knk); ▫ *Dzisiaj żyje, jutro gnije* (Ak); ▫ *Dzisiaj żyjem, jutro gnijem* (Ak); ▫ *Dziś się żyje, jutro gnije* (Knk); ▫ *Dziś człowiek żyje, a jutro gnije* (Knk); ▫ *Dziś żyje, jutro ziemię ryje* (Knk); ▫ *Dziś zdrowy, jutro do śmierci gotowy* (Ak); ▫ *Kto dziś czerstwy i zdrowy, jutro do śmierci gotowy* (Knk); ◦ czes. *Dnes jsme zde, a zítra kde!* (Cm); ◦ serb. *Данасъ єсмо, а сютра нієсмо* (Cm); ▫ *Danas jesmo sutra nismo* (Kse); ▫ *Danas čovek, sutra crna zemlja* (Kse); ▫ *Данас*

[96] Niejako odwrotnością przybliżania się do śmierci jest zanikanie życia, por. np. • p. *inwolucja życia* 'zanik życia, śmierć' (Leibniz) (Kjp).

[97] W tym odniesieniu por. • p. *Wszystko głupstwo w porównaniu z wiecznością* 'używa się w sensie żartobliwym' (Kpp).

[98] W tym odniesieniu por. też • serb. *Дан по дан, док и смрт за врат* 'не дође или не ухвати' (Kn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 134 2012-11-06 11:42:51

у дом, а сјутра у гроб (Kn); ○ potencjalność nadejścia śmierci zaznacza się wyraziście w sytuacji choroby, por. • p. *Człowiek dziś zdrów, a jutro w rów* (Knk); ◦ ros. *Больной от могилы бежит, а здоровый в могилу спешит* (Ap); ○ danego dnia wykonuje się coś, jest się gdzieś, gdy następnego dnia można już nie żyć, por. • ros. *Сегодня в порфире, завтра в могиле* 'dzisiaj w porfirze, jutro w grobie' (Dp); ▫ *Сегодня венчался, а завтра скончался* 'dzisiaj brał ślub, a nazajutrz skonał' (Lp); ○ w danej chwili, w danym czasie jest się kimś, gdy następnego dnia można już nie żyć, być martwym, por. • ros. *Ныне полковник, завтра покойник* 'obecnie pułkownik, jutro nieboszczyk'; ▫ *Был* (*Жил*) — *полковник, помер — покойник*; ▫ (Dp); ○ im bliżej do śmierci, tym dalej od ratunku, zbawienia, por. • ros. *Час от часу к смерти ближе, а от спасенья дальше* (Dp).

Symptomy przybliżania się do śmierci

Upływanie życia, sukcesywne przybliżanie się do jego końca znamionują różnorodne oznaki, zwłaszcza uzewnętrznienia somatyczne człowieka: ○ siwizna w brodzie — wieść o śmierci, por. • turkm. *Седина в бороде — весть о смерти* (Bw).

Na styku życia i śmierci

Jednym z wyraźnie rejestrowanych w języku odniesień do życia i śmierci jest wskazywana bliskość obu realności, w szczególności poprzez sens 'niedaleko w czasie', por. np. • p. *blisko śmierci* (Sfp); ▫ *blisko grobu*; ◦ cs *близъ гроба* (Wu).

Odległość śmierci od życia

Dystans dzielący życie od śmierci jest nieznaczny, por. • ros. *От жизни до смерти — шаток* 'od życia do śmierci — kroczek' (BMf)[99]; • ros. *Промеж жизни и смерти и блошка не проскочит* 'pomiędzy życiem i śmiercią nawet pchełka nie przemknie, nie przedostanie się' (Dp); • ros. *Отъ бани до мазарокъ недалече* 'od łaźni do cmentarza (tatarskiego) niedaleko' 'отъ жиз-

[99] W przysłowiach *шаток* — to właśnie *шаг* 'krok'. Otóż ludzki krok — to bardzo aktywny miernik odległości: na krok, jeden krok od czegokolwiek — oznacza 'bardzo blisko'. W oddawaniu sensu niezwykłej bliskości śmierci w przysłowiach rosyjskich znalazła zastosowanie jeszcze inna jednostka systemu metrycznego — *вершок* — równa 4,5 cm, por. *два вершка от горшка и один — от смерти* (zob. Мокиенко 1990: 68, 81–82).

WWysoczanski-Umieranie.indb 135 2012-11-06 11:42:51

ни до смерти' (Dt); • ros. *он не жилец* (*на этом свете*) ′on nie jest już mieszkańcem / to już nie mieszkaniec (na tym świecie)′; ▫ *он скоро умрёт* ′on prędko (wkrótce) umrze′ (MW). Śmierć jest bliższa człowiekowi niż koszula ciału, por. • ros. *Рубашка близка к телу, а смерть еще ближе* (PZ).

Między życiem a śmiercią

Współwystępowanie, niejako stykanie się życia i śmierci bywa układem afirmacji życia i równoczesnego odseparowywania się śmierci, • p. *żyć nie umierać* 'zwrot oznaczający najwyższe uznanie dla warunków życiowych' (Sfp).

Stan graniczny życia i śmierci jest stanem między — znajdowaniem się w przestrzeni dzielącej obie realności, por. • p. *między życiem i śmiercią* (Knk); ▫ *być między / pomiędzy życiem a śmiercią* (Sfp)[100]; ▫ *leżeć między / pomiędzy życiem a śmiercią* (Sfp); ▫ *walczyć między / pomiędzy życiem i śmiercią* 'być ciężko, niebezpiecznie chorym, być w niebezpieczeństwie życia' (Sfp); ◦ słowac. *medzi životom a smrťou* (Jsp); ◦ ukr. *між / поміж смертю й* (*та*) *життям* 'у надзвичайному для життя становищі' (su); ◦ ros. *между жизнью и смертью* (Lpr); ◦ chorw. *između života i smrti* 'položaj ili stanje opasno po život' (Arh); ◦ mac. *меѓу живот а смртта* (mj); ◦ niem. *zwischen Leben und Tod* (Prd); ◦ ang. *between life and death* 'jedną nogą na tamtym świecie' (Fia).

Jednym z silniej zaakcentowanych aspektów bycia między życiem i śmiercią jest oscylacja człowieka pomiędzy tymi dwoma stanami[101]. W tym przypadku wskazuje się na: ○ balansowanie, por. • p. *balansować pomiędzy życiem a śmiercią* (Jsp); ◦ słowac. *balansovať medzi životom a smrťou* (Jsp); ○ bycie ani w pełni żywym (życia), ani już umarłym, por. • ukr. *ні живий ні вмерлий* (Bsu); ▫ *ні живий ні мертвий* (Bsu); ◦ ros. dial. pskow. *ни жив*(*ой*) *ни мёртв*(*ый*) '′o chorym, wycieńczonym człowieku′' (MNp).

Owo znajdowanie się „między", swoiste „zakotwiczenie i tu, i tam", jest stanem niemożności i pełności życia, i zupełności śmierci, a także braku pozwolenia na pełnię życia i zarazem całkowitości śmierci, por. • p. *Ani umrzeć, ani ożyć* 'o obłożnie chorym, także o skrajnej biedzie' (Knk); ▫ *Ani żyć, ani umrzeć* (Jsp); ◦ słowac. ekspr. *ani žit, ani mriet* (Jsp); ▫ *nie je mu žit ani mriet*

[100] W tym odniesieniu należy wskazać na stan między skazaniem kogoś na śmierć i jego ułaskawieniem, por. np. • sch. *смртњак* 'кажњеник, осуђен на смрт па помилован' (rsk).

[101] Wyznaczająca tym samym specyficzny status przejścia z jednego świata do drugiego, mianowicie „status između živih i mrtrvih, ovozemaljskog i htonskog daje pokojniku karakterističnu kategorialnu neodredenost svojstvenu poziciju u obrednom segmentu prelaza iz jednog sveta u drugi. Ova statusna neodredenost se javlja i kao bitna determinanta vrlo složenih emocionalnih i socijalnih relacija živih prema svom umrlom članu zajednice" (Jovanović 1988: 290).

WWysoczanski-Umieranie.indb 136 2012-11-06 11:42:51

‘ťažko je rozhodnúť sa, situácia je bezvýchodisková; ani tak ani onak (mu) nie je dobre’ (Sm); ▫ ekspr. *nie je mu / nemôže ani ožit ani umrieť* a) ‘je ťažko chorý, nemože sa vyliečiť’; b) ‘je v ťažkej, bez východiskovej situácii’ (Sm); ◦ czes. *není to ani k životu ani k smrti* ‘na umření, zhrub. k chcípnutí’ (MW); ◦ ros. *Ни жить, ни умереть не дают*; ▫ *Жить нельзя, а умереть не дают* (Dp); ▫ *нельзя ни жить, ни умереть* (MW); ▫ *Нет мне ни смерти, ни живота* (Dp); ▫ *Не дает Бог ни смерти, ни живота*; ▫ *Ни протянуться, ни души испустить* (Dp)[102]; ▫ *умереть не умрёшь, но и жизни нет* (MW).

Znudzeniu się życiem, jego dokuczliwości nie zawsze towarzyszy oswojenie się ze śmiercią, por. • ros. *Жизнь надокучила, а и к смерти не привыкнешь* (Dp)[103].

Współwystępowanie życia i śmierci

Przypadkiem szczególnym znajdowania się człowieka między życiem i śmiercią jest współobecność obu tych realności, por. • p. *Z jednej gęby śmierć i żywot, zimno i ciepło* (Knk).

Zagrożenie życia

Jednym ze stanów ku śmierci jest zagrożenie życia człowieka, zwłaszcza z czyjejś strony, • p. *niebezpieczność żywota*; ▫ *niebezpieczność żywota* ‘grożąca śmiercią’ (Msp). Śmiertelne niebezpieczeństwo dla życia uwidacznia się między innymi w następujących jednostkach: • p. *nastawać na czyjeś życie* (Sfp); ▫ *nastawać na czyjś żywot* (Sfp)[104]; ▫ *zamach na czyje życie* (Sfp); ▫ *życie zawisło na nitce*; ▫ *życie wisiało na nitce* (Żs); ▫ gw. warsz. *na zdech* ‘na zmarnowanie, na śmierć’ (Wgw); ◦ czes. *nebezpečí života* (Sc); ◦ serb. *дизати руку на чији живот* (Żs); ▫ *ради се о глави* ‘тиче се живота, живот је у опасности’ (Msk); ▫ *живот је висио на концу* (Żs); ◦ sch. *гроб се отворио пред неким* ‘био је у највећој опасности’ (rsk).

---

[102] Por. • głuż. poet. *dušu wudychać / wudychnyć* ‘wumrěć’ (Iwh); ◦ sch. *испустити душу* (JAs); ◦ niem. *seine Seele aushauchen* ‘sterben’ (IWh).

[103] Stan zanurzenia i w życiu, i w śmierci oddają wyrażenia odnoszące się do niezdrowego („nieżywego”) wyglądu człowieka, por. • p. *żywy / żyjący trup* (sjp); ▫ p. *chodzący trup* (Sc); ◦ ekspr. *živá mrtvola* (Sc); ◦ słowac. *živá mŕtvola* ‘nezdravo vyzerajúci človek’ (Ks); ◦ ros. *живой труп* (CMS); ◦ niem. *ein lebender Leichnam* (Prd).

[104] Por. też • p. *nastawać na czyją głowę* ‘dążyć do czyjej śmierci’ (Sfp); ▫ dawn. *nastawać na czyją szyję* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 137 2012-11-06 11:42:52

Zagrożenie życia zachodzi zwłaszcza: ○ w sytuacjach potencjalności wypadku śmiertelnego, por. np. • p. *Kto w łodzi pływa, na trzy palce od śmierci bywa* (Kp)[105]; • p. *Gdzie radzi ostrzem grają, śmierć taniec zawodzi* (Kp); ○ w sytuacjach niechronienia się przed nieprzyjacielem, por. • p. *Kto nieprzyjacielowi folguje, ten sobie śmierć gotuje* (Kp).

Narażanie życia

Wariantem okoliczności zagrożenia życia są sytuacje narażania własnego życia, ryzykowania życiem, por. • p. *narażać życie* (Sfp)[106]; ▫ *ryzykować życie* (Żs); ▫ *bawić się ze śmiercią w ciuciubabkę* 'ryzykować życiem' (L); ▫ *życie komuś niemiłe* 'ktoś lekkomyślnie naraża swoje życie' (Zp); ◦ serb. *ризиковати живот* (Żs).

Igranie z życiem

Oprócz narażania życia język odzwierciedla także lekceważące, a nawet zabawowe traktowanie życia równoznaczne z takim traktowaniem śmierci: ○ igranie, por. • p. *igrać z życiem* (sjp); • słowac. *hrať sa so životom* (Jsp).

Decydowanie o życiu i śmierci

Swoistym aspektem powiązań życia i śmierci jest rozsądzanie o trwaniu bądź nietrwaniu któregoś z tych fenomenów, por. • p. *decydować o życiu i śmierci* (Sc); ◦ czes. *rozhodovat o životě a smrti* (Sc)[107].

Trwanie życia

W językowym ujmowaniu życia i śmierci uchwycony został aspekt trwania czyjegoś życia, podkreślenie, że ktoś jeszcze nie umarł, por. • ukr. *голова на плечах* (*на в'язах*) *у кого* 'хто-небудь ше живий, не вмер' (fu).

---

[105] W związku z tym por. • p. *do śmierci na trzy palce*; ▫ *na dwa palce od śmierci* (Msp).

[106] Por. • p. *Narażali życie dla nas*; ▫ *Narażali życie dla ojczyzny* (sjp).

[107] Rozwinięcie tych kwestii nastąpi w punkcie *Władający śmiercią* (rozdz. V. *Śmierć. Opisanie śmierci*, podrozdz. B. *Postaci, przejawy, wyobrażenia śmierci*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 138 2012-11-06 11:42:52

Zachowanie życia. Śmierć nie dosięgła

Niedosięgłość śmierci przejawia się w uwarunkowaniach: ○ ocalenia, uchronienia życia, por. • p. *pozostać przy życiu* 'ocaleć' (Sfp); ▫ *zachować życie*; ▫ *zostać przy życiu* 'nie zginąć, ocaleć' (Sfp); ▫ *ujść cało / z całą skórą*; ▫ *ujść z życiem*; ▫ *unieść życie* (Żs)[108]; ◦ ros. *остаться в живых* 'pozostać przy życiu; ujść z życiem' (Kr); ▫ *сохранить жизнь*; ▫ *уцелеть*; ▫ posp. *унести ноги* (Gpf); ▫ *унести голову* (HS); ◦ serb. *извући живу главу*; ▫ *остати у животу;* ▫ *изнети живу* (Żs); ○ przezwyciężenia choroby, nienasilenia się choroby, niepogorszenia się stanu zdrowia, por. • p. *Cały tydzień umiyro, a w niedziele ni ma co chować* 'o stale narzekającym, chorowitym' (Knk); ▫ *Jak mu się nie pogorszy, to trudno będzie umrzeć* (Knk); ◦ ros. *Помирал, да не помер — жив* (Dp); ○ nieponiesienia strat w ludziach, por. • sch. *без мртве главе* (*освојити*) 'без губитака, без погинулих' (rsk); ○ nieprzyjścia śmierci do tego, komu życzylibyśmy śmierci, zachowania życia przez tego, kogo chcielibyśmy widzieć martwym, por. • ukr. ord. *чорти не вхопили кого* 'хто-небудь живий, не вмер, нічого не трапилося з ким-небудь' (fu).

Śmierć mimo swej bliskości nie dosięga też tych, którym darowano życie, por. • p. *darować kogo życiem*; ▫ *darować komu życie* 'ułaskawić kogo' (Sfp)[109]; ▫ *wypuszczać / wypuścić żywcem* 'darować życie' (Sfp)[110]; ▫ *zostawić kogoś przy życiu* (Gpf); ◦ ros. *оставить в живых кого-л.*; ▫ *сохранить жизнь кому-л.* (Gpf); ◦ serb. *поклон коме живот, помиловати кога* (Żs). Śmierć nie ma przystępu również do życia bronionego, por. • p. *w obronie życia* (w); ◦ ros. *в защиту жизни* (w).

Przeżycie, przetrwanie

Innym wymiarem, oprócz wspomnianego już niedosięgania śmierci, są określone uwarunkowania, okoliczności pozwalające człowiekowi przetrwać, przeżyć, por. • p. *przeżyć / przeżywać* 'utrzymywać się przy życiu, przetrwać' (Ssg); ◦ ang. *keep body and soul together* 'utrzymać się przy życiu; przeżyć' (Fia), które — jak się wydaje w świetle materiału językowego — sprowadzają się przede wszystkim do zapobieżenia śmierci głodowej. Przykładowo: ○ pracujący nie są zagrożeni śmiercią z głodu, por. • p. *Kto robi, głodem nie umrze* (Ak); ○ jedni umierają, inni — mając pożywienie — przeżywają, por. • p. *Jednemu śmierć, drugiemu chleb* (Knk); ◦ niem. *Des einen Tod* (*ist*) *des anderen Brot*

[108] Por. • p. *Ledwo zdołałem ujść z życiem* (Żs); ◦ serb. *Једва сам успео да спасем живу главу* (Żs).

[109] Por. • p. *Darować skazańcowi życie* (sjp).

[110] Por. • p. *żywcem* 'w stanie żywym, jako żywego' (Ssg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 139 2012-11-06 11:42:52

(Pn); ○ bez rzemiosła nie przeżyje się, z rzemiosłem nie umrze się, por. • baszk. *С ремеслом не умрешь, без ремесла не проживешь* (Bw).

Żywi i nieżyjący

Dychotomia człowieka żywego i nieżyjącego aktualizuje się w języku w przeciwstawieniu bądź zestawieniu obu tych idei, por.: • p. *żywy…martwy* (Msp)[111]; ▫ *żywy i martwy* '*vivus et mortuus*' (Msp)[112].

Znana powszechnie i zasadniczo uznawana koncepcja, że człowiek żyjący (żywy) składa się z ciała i duszy, a człowiek nieżyjący tylko z ciała, po odłączeniu się duszy w momencie śmierci, odzwierciedla się bezpośrednio bądź pośrednio w języku w wielu jednostkach, por. np. • p. *mający duszę* 'żywy' (Msp)[113].

W relacjach wzajemnych ludzi żywych[114] i tych, którzy już nie żyją, wskazywana jest różnoaspektowość powiązań, a zwłaszcza: ○ żywi należą do świata żyjących, umarli należą do Boga, por. • p. *Żywi należą do żywych, umarli należą do Boga* (w); ◦ ros. *Жива — наша; умерла — Богова!* (Dp); ○ martwym należy się spokój, a żywym, to co właściwe jest życiu; • ros. *Мертвым покой, а живым живое* (Dp); ○ do żywych należy wszystko to, co żywym przysługuje, umarłym — to, co należy do umarłych, por. • ros. *Живое живому, мертвое мертвому* (w); ○ żywym potrzebny jest domek, a umarłym — sześć

---

[111] Z innych nominacji por. np. • p. *żyjący człowiek* 'który żyje' (Kjp); ▫ *żyjący* 'żywy, nie martwy' (Ssg); ▫ *śmiertelnik* (Kjp). Z etymologicznego punktu widzenia znaczenie pierwsze — 'żywy' — można ująć następująco: *żywy* od XIV w. Ogsł.: czes. *živý*, ros. *živój*, scs. *živъ*. Psł. **živъ* [< **gīvo-*] 'żywy', dokładne odpowiedniki: lit. *gývas* 'żywy; żwawy, ruchliwy', łot. *dzîvs* 'żywy', łac. *vīvus* 'ts.', stind. *jīva-* 'ts.'. Kontynuuje pie. **gᵘīu̯-o-* 'żywy', będące derywatem z przyr. **-u̯o-* od pie. pierwiastka **gᵘei̯-* 'żyć' (na którym oparty jest czas. *żyć*). — Od tego *żywiec* 'zwierzę, zwierzęta przeznaczone na rzeź', 'żywa rybka, służąca jako przynęta', przest. 'żywa, żyjąca istota' (*żywcem* 'w stanie żywym, jako żywego'), w stpol. XV w. nazwy roślin, np. 'żonkil zwyczajny, *Sanicula europaea*'; *żywica* 'wydzielina komórek roślin, zwłaszcza drzew iglastych' (dial. też 'sok drzew') → *żywiczny*; *żywość*. Zob. *żywić*, *żywioł*, *żywot* (Bse).

[112] Por. tu wyjaśnienie etymologiczne: *martwy* od XV w. 'taki, który nie żyje', stpol. też *miartwy* i *miertwy*, kasz. *mårtvi*, słowin. *ḿårtvi* 'ts.'. Ogsł. czes. *mrtvý*, ros. *mërtvyj*, scs. *mrьtvъ*. Psł. **mŕ̥tvъ* 'umarły, nieżywy' ma dokładny odpowiednik w łac. *mortuus* 'zmarły; martwy', oba wyrazy kontynuują prapostać **mr̥tu̯o-* będącą prawdopodobnie przekształceniem pie. **mr̥-to-* 'umarły, martwy' (od pie. pierwiastka **mer-* 'mrzeć, umierać', zob. *mrzeć*), z wtórnym przyr. **-u̯o-* przez analogię do przeciwstawnego znaczeniowo pie. **gᵘi-u̯o-* 'żyjący, żywy' (zob. żywy). Regularne kontynuanty pie. **mr̥-to-* w stind. *mr̥tá-* 'martwy', gr. *brotós* 'śmiertelny', goc. *maúrþr* 'zabójstwo'. — Od tego *martwieć* (stpol. XV w. *miertwieć*) 'drętwieć, tracić czucie, obumierać', *zmartwieć*; zob. też *martwić* (Bse).

[113] Por. w tym kontekście: • p. *żywego ducha nie ma / nie było* 'nie ma, nie było nikogo' (sjp); ▫ *nie ma żywej duszy / ani żywej duszy* 'nie ma nikogo, żadnego żywego człowieka' (sjp); ◦ serb. *нема (ни) живе душе* (Ż̌s); ◦ bułg. *нема жива духа* ''nie ma żywej duszy', *духа* — duch, psł. **duxa*' (Tes).

[114] W znaczeniu 'żyjący', por. m.in. następujące leksemy: • p. *isty* (Msp); ▫ *żywy* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 140 2012-11-06 11:42:52

desek, por. • ros. *Живому домок, а помер — шесть досок* (Ap); ○ żywi świętują imieniny, po umarłych urządza się stypę, por. • ros. *Живому именины, мертвому помины* (Ap); ○ martwy nie spożyje nawet kęska, a żywy jakoś połknie, por. • ros. *В мертвого кус нейдет, а живой как-нибудь проглотит* (Dp); ○ żywy nigdy nie może być uważany za martwego, por. • ros. *Никогда живого не считай мертвым!* (Dp); ○ żywy nie podlega wymianie na martwego, por. • abch. *Живого на мертвого не меняют* (Bw); ○ jeden umarły z honorem jest więcej wart od stu żyjących w hańbie, por. • per. *Одии умерший с честью лучше ста живущих в позоре* (Bw).

W języku odzwierciedlone jest przynależenie czegoś właściwego człowiekowi żyjącemu i czegoś przysługującego, należnego nieżyjącemu, por. odpowiednio: ○ mieszkania, miejsca na ziemi i miejsca w ziemi, mogiły, por. • ros. *Живой не без жила / места, мертвый не без могилы* (Dp); ○ mieszkanka i mogiłki, por. • ros. *Человек не без квартирки, а мертвый не без могилки* (Dp).

Czas życia. Czas śmierci

W językowym oglądzie życia i śmierci można znaleźć dychotomię między żywymi i umarłymi wyznaczaną: ○ cezurą temporalną, por. • p. *czas życia* (Msp); ▫ *czas żywota* (Msp); • p. *czas umarłych* (Msp); ◦ chorw. *smrtni čas* 'vrijeme kad treba umrijeti' (Arh); ○ pełnym uczestniczeniem w życiu — włącznie z piciem i bawieniem się, dopóki ono trwa, oraz umieraniem, gdy nadejdzie śmierć, por. • ros. gw. smol. *Пить да гулять будимъ; придить смерть — пумирать будимъ* (Dse).

Dwa kluczowe punkty odniesienia do czasu życia i śmierci, tj. moment narodzin i zgonu, są rejestrowane, por. • p. *metryka* 'dokument potwierdzający czyjeś narodziny, chrzest, ślub lub śmierć w postaci wyciągu z akt stanu cywilnego, wystawiany przez urząd państwowy lub kancelarię kościelną': *metryka urodzenia*, *metryka zgonu* (Dwp); ◦ słowac. *matrika* 'kniha so zápismi o narodení, sobáši a smrti občanov' (Ks); • serb. *матица* 'званична књига за уписивање рођених, вевчавих и умрлих' (Msk); ▫ *извод* 'исправа саставлена према званичним документима о грађанском стању (крштеница, венчаница, умрлица)' (Msk); ▫ *умрлица* 'извод из протокола умрлих' (Msk); ▫ *смртовница* (Żs).

Droga życia. Droga śmierci

Opozycją analogiczną do powyższej jest przeciwstawienie drogi życia drodze śmierci, por. • p. *droga żywota* (Msp); ◦ czes. *životní cesta / dráha / pout*; ▫ *cesta / dráha života* (Ccn); • p. *droga śmierci*, *via mortis* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 141 2012-11-06 11:42:52

C. Śmiertelność

Jednym z obarczeń człowieka jest jego śmiertelność, por. tu: • p. *śmiertelność* 'podleganie śmierci; charakter tego, co jest śmiertelne' (sjp); ◦ głuż. *smjertliwosć* 'śmiertelność' (Zg); ◦ słowac. *smrteľnosť* (Jsp); ◦ czes. *smrtelnost* (Sc)[115]; ◦ serb. *смртност* (Żs); ◦ sch. *смртност* 'особина онога који је смтан' (rsk); ◦ mac. *смртност* 'podleganie śmierci' (mj); • głuż. *smjertniwy* 'śmiertelny' (Zg). Wymiar śmiertelności jest jednym z istotnych zagadnień w odniesieniu do problematyki podejmowanej w niniejszej pracy. Ze stanowiska semantycznego śmiertelnością (por. • stpol. *śmiertelność* — Us), określa się: 1. 'konieczność umierania, *necessitas mortis*'; 2. 'niebezpieczeństwo zagrażające życiu, *periculum vitae*'; 3. 'śmierć, *mors*' (Us). Te aspekty znaczeniowe odnajdujemy też w formacjach konkretyzujących i rozszerzających je, por.: • stpol. *śmiertelny*, *śmirtelny* 1. 'odnoszący się do śmierci, towarzyszący śmierci, *ad mortem pertinens*, *mortem comitans*'; 2. 'powodujący, przynoszący śmierć, śmiercionośny, zabójczy, *mortem afferens*'; 3. 'podlegający śmierci, taki, który musi kiedyś umrzeć, *morti obnoxius*, *cui moriendum est*' (Us); • stpol. *śmiertny*, *śmirtny* 1. 'odnoszący się do śmierci, towarzyszący śmierci, *ad mortem pertinens*, *mortem comitans*'; 2. 'powodujący, przynoszący śmierć, śmiercionośny, zabójczy, *mortem afferens*'; 3. 'niebezpieczny, szkodliwy, *perniciosus*, *periculosus*, *nocens*' (Us); • stpol. *śmiertnie* 'tracąc życie, *mortaliter*' (Us); • stpol. *śmiertnie* 'tracąc życie, *mortaliter*' (Us); • *śmiertność* 'ciało zmarłego, trup, *corpus mortui*, *cadaver*' (Us).

Podleganie śmierci

W języku naturalnym ma swe odzwierciedlenie kwestia podlegania człowieka śmierci[116], tj. bycia tym, którego śmierć dotyczy, a także bycia poddawanym jej działaniu, doznawania jej działania, por. • p. *podlegać śmierci* (Sfp); • p. *los śmiertelny* (Msp)[117]; ◦ serb. *подложност умирању* (Żs). Wyrażają to również nazwy własne, por. *Manat*, *Manutu* 'śmiertelny los', w mit. starab. bogini losu, podziemnego królestwa i strażniczka grobowego spokoju (zob. Wysoczański 1999: 31).

[115] Por. też • chorw. *žrtva* 'živo biće ili predmet kome predstoji smrt, uništenje' (Arh).

[116] Szerzej — wszystkiego, co ma pierwiastek życia, por. • p. *Co żyje, musi umrzeć* (Lp).

[117] W tym odniesieniu por. też • ros. *Бойся, не бойся, року нет смерти* 'bój się, nie bój się, los nie zna śmierci' (Мокиенко 1990: 15).

WWysoczanski-Umieranie.indb 142 2012-11-06 11:42:52

W przeciwieństwie do śmiertelności, por. np. • sch. *самртан* ‘смртан’; ▫ *бити од самрти* ‘бити смртан’ (rsk), wskazywane jest też niepodleganie jej. Śmierć nie dotyczy tych, którzy się nie narodzili, por. • ros. *Что не родится, то и не умирает* (Spp); ◦ serb. *Ко се није родио, тај и не умире* (Kn).

Zmierzanie ku śmierci

Niewątpliwość faktu podlegania człowieka śmierci determinuje niejako z natury zmierzanie człowieka ku śmierci, por. • p. *zdążać do śmierci* (Sfp); ▫ *pędzić do śmierci* (Sfp). Językowo jest to sygnalizowane w następujących konceptach: ○ życia na ziemi jako biegu śmiertelnego, por. • p. *bieg śmiertelny* ‘życie ziemskie’ (w); ○ drogi, por. • p. *droga* przen.: ‘życie doczesne jako podróż, wędrówka, do żywota wiecznego’ (Msp); ○ wędrowania, por. • p. książk. *doczesna*, *ziemska wędrówka* ‘życie człowieka od narodzin do śmierci’ (wsf); ○ każdego dnia przybliżającego do śmierci, por. • p. *do śmierci dni się przymykają* (Msp); ○ czekającego końca, por. • p. *koniec* (*kogo*) *czeka* (Msp)[118]; ○ przejścia — wcześniejszego lub późniejszego — do grobu; „poza życie doczesne, na drugą stronę, do innego wymiaru”, por. • ros. *Всем там быть: кому раньше, кому позже* ′wszystkim nam tam być: komu wcześniej, komu później′ (Dp); ○ złożenia martwego ciała w ziemi, w grobie, por. • ros. *Всякому мертвецу земля — гроб* (Dp).

Mieści się tu też językowe wskazanie na osobnicze dowodzenie kogoś ku śmierci poprzez indykację: ○ nieustannego doganiania kresu, por. • p. *doganiać do kresu* (*kogo*) ‘prowadzić do śmierci’ (Msp).

Przeznaczenie i zagrożenie

„Śmierć tkwi w świadomości człowieka zarówno jako nieuchronne przeznaczenie, jak i permanentne zagrożenie. Nie jawi się jako wydarzenie, które złączone jest tylko i wyłącznie z przyszłością, lecz także jako przeznaczenie, które jest integralnie przynależne naturze człowieka, przeznaczenie, które jest przez niego antycypowane w stanie krańcowej niepewności i bezbronnego osamotnienia, w jakim człowiek jest pogrążony” (Bortkiewicz 2000: 195), por. • p. *Świadomość śmiertelności towarzyszy człowiekowi przez całe życie* (Zp). Dlatego też wciąż jest aktualne, ongiś powszechne w świadomości i przez wielu pozostające w użyciu, choć dziś jakby nieco zapomniane, a być może i w jakiejś mierze niechciane i odrzucane, *memento mori*[119] — wyrażające i sugestywnie oddające te

[118] Por. • słowac. *to čaká každého smrtel’níka* ‘to czeka każdego śmiertelnika’ (Jsp).

[119] Por. • łac. *memento mori* ‘dosłownie: pamiętaj o śmierci, pozdrowienie kamedułów’ (Sfp); ▫ *memento mori* ‘przypomnienie, że nie można uniknąć śmierci; coś, co służy przypomnieniu o śmierci (pozdrowienie używane przez kamedułów, kartuzów i trapistów)’ (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 143 2012-11-06 11:42:52

stwierdzenia w swej „prostocie szaty językowej", por • ros. *Думай о смерти, а гроб всякому готов* 'pomyśl o śmierci, bo grób czeka' (Lp). Owo bycie ku śmierci jest ostatecznie noszeniem jej w sobie, por. • p. *nosić w sobie śmierć* 'być ciężko, śmiertelnie chorym' (Sfp).

Śmiertelność. Źródła

W odniesieniu do śmiertelności, por. • p. *śmiertelność* 'nieuchronność śmierci; podleganie śmierci' (Zp), wskazywane są też jej źródła, por. • *grzech pierwszych ludzi* (Adama i Ewy) — skutkami grzechu pierwszych ludzi, karą za niego, okazały się tożsame z wygnaniem z raju trudy życia na ziemi i śmiertelność (er, I: 51).

Śmiertelność. Konieczność śmierci. Nieuniknioność śmierci

Konieczność śmierci[120] wyrażają też konkretne kategorie semantyczne: ◦ długu, por. • p. *dług* 'o konieczności śmierci' (Msp); ▫ *każdy człowiek dług* (*śmierci*) *winien* (Msp); ▫ *się uiścić śmierci w długu* (Msp); ▫ *ostatni* (*powinny*) *dług* (*śmierci z ciała* / *Bogu*) (*za*)*płacić* (Msp)[121].

W języku znajdujemy uwydatnienie nieuniknioności śmierci, por. np. • p. dial. *niezbędny* 'nieunikniony, konieczny np. o chorobie, śmierci, nieszczęściu' (Spr); ▫ p. *śmierć nieuchronna* (Knk). Nieuchronność śmierci jest wyrażana poprzez odwołania do ziemi, tj. miejsca, gdzie żyje człowiek[122]: ○ ziemia wszystko połknie, por. • zulus. *Земля все проглотит* (Bw); ○ nie ma góry bez mogiły, tj. ślady nieuchronności śmierci widoczne są wszędzie, por. • zulus. *Нет горы без могилы* (Bw); ○ niezależnie od naszej woli pójście do grobu jest zwyczajnie konieczne, por. • p. *Co chcesz rób, po staremu trzeba w grób* (Kpp).

---

[120] Por. też • łac. *dira necessitas* 'okrutna (nieubłagana) konieczność — metafora śmierci; Horacy, *Pieśni*' (wsf).

[121] Odwołania do (śmiertelnego) zagrożenia życia są przedstawione zasadniczo w punkcie *Choroby*. Poprzedzanie i nieodwracalność śmierci (rozdz. II. *Ku śmierci. Śmierć*, podrozdz. A. *Granica życia i śmierci. Umieranie*) oraz w punkcie *Zagrożenie śmiertelne. Niebezpieczeństwo śmierci* (rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. A. *Realność śmierci człowieka*).

[122] Świadectwa językowe wskazują na obecność śmierci także w miejscach, gdzie nikt by się jej nie spodziewał, por. • łac. *et in Arcadia ego* 'ja i w Arkadii' 'śmierć jest obecna nawet w szczęśliwym, idyllicznym świecie; napis na obrazie B. Schidone'a (1559–1615), przedstawiającym leżącą na ziemi czaszkę, której przyglądają się dwaj młodzi pasterze' (wsf).

WWysoczanski-Umieranie.indb 144 2012-11-06 11:42:52

Śmiertelność. Człowiek

W kondycję człowieka wpisana jest śmiertelność — innymi słowy, człowiek jest istotą śmiertelną[123], por. • p. *śmierci poddany* (Msp); ▫ *śmiertelny* 'podlegający śmierci; taki, który musi kiedyś umrzeć' (sjp); ▫ *śmiertelny* 'taki, który kiedyś umrze' (Zp); ◦ głuż. *smjertny* (pg); ◦ słowac. *smrteľný* 'podliehajúci smrti' (Ks); ◦ czes. *smrtelný* 'podléhající smrti, zániku, zkáze (op. nesmrtelný)' (c); ◦ ukr. *смертельний* 'те саме, що смертний 1. у знач. ім. смертельні, -них, мн (*одн*. смертельний, -ного, ч.; смертельна, -ної, ж.). люди; прот. безсмертні' (Bsu); ▫ *смертельний* 'właściwy śmierci, przeznaczony na zdarzenie zgonu' (Gru); ▫ *смертний* 'який не живе вічно; прот. бесмертний. 1. у знач. ім. смертні люди; прот. безсмертні' (Bsu); ◦ chorw. *smrtan* 'koji posvojoj prirodi mora umrijeti, koji ne živi vječno' (Arh); ◦ serb. *смртни*, *самртни*, *подложан смрти* (Żs); • p. *człowiek to istota śmiertelna* (Jsp); ◦ słowac. *človek je smrteľný* (Jsp); • p. *śmiertelnik*, *naśmiertnik* 'człowiek jako istota śmiertelna' (Kjp); ▫ książk. *śmiertelnik* 'człowiek jako istota podlegająca śmierci' (Du)[124]; ▫ książk. *śmiertelniczka* 'forma od śmiertelnik' (Du)[125]; • p. *śmiertelny człek* (Msp); ▫ *człowiek śmiertelny* (Msp); ▫ *ludzie śmiertelni* (Msp); ◦ słowac. ekspr. *smrteľnik* 'každý živý človek' (Jsp); ▫ *smrteľníčka* (Jsp); ◦ czes. *smrtelník* (Sc)[126]; ◦ chorw. *smrtnik* 'onaj koji je smrtan' (Arh); ◦ serb. *смртник* (Żs); ▫ *смртница* (Żs).

We wskazaniu podlegania śmierci unaoczniana jest jej powszechność, bezwyjątkowość, por. • p. *Wszyscy ludzie są śmiertelni* (Dd); ◦ ros. *всѣ люди смертны* (Dd); ◦ ang. *all men must die*; ▫ *death is sure to all* (Mse).

Śmiertelność ujawniają również nazwy własne, por. • *Brotos* 'Śmiertelnik'[127], w mit. gr. syn Hemery (zob. Wysoczański 1999: 31); • *Gajomatr*, awest. *gayō mareta* 'żywy śmiertelnik', 'życie śmiertelne', w mit. per. prototyp pierwszego człowieka (zob. Wysoczański 1999: 31)[128].

---

[123] Por. • p. *Wszyscy jesteśmy śmiertelni, na każdego z nas przyjdzie kiedyś koniec* (Zp).

[124] Por. też • p. *półbóg* 'w mitach greckich: bohater pochodzący ze związku boga z osobą śmiertelną; heros; także bohater należący do grona bóstw' (Dwp).

[125] Por. • p. *przeciętna*, *zwykła*, *szara śmiertelniczka* (Du). W tym kontekście por. też kolokacje kobiet śmiertelnych z bóstwami: • p. *heros* 'w mitologii greckiej: bohater zrodzony ze związku boga i kobiety śmiertelnej; także człowiek obdarzony niezwykłymi przymiotami, dzięki którym staje się po śmierci półbogiem' (Dwp).

[126] Por. też • p. *zwykły śmiertelnik* (Ocp); ▫ *przeciętny*, *szary śmiertelnik* (Du); ◦ słowac. *obyčajný smrteľnik* (Jsp); ◦ czes. *normální / obyčejný smrtelník* 'przeciętny, niewyróżniający się człowiek' (Ocp); ◦ brus. *просты смертны* (AC); ◦ ukr. *простий смертний* 'звичайна людина' (su); ◦ ros. *простой смертный* (Gpf); ◦ serb. *обичан самртник* (Żs).

[127] Pokrewne gr. *βροτός* 'śmiertelny': ros. *mërtvyj*, stind. *mrtás* 'zmarły', *mártas* 'śmiertelny, człowiek', awest. *mərəta* 'zmarły', łac. *mortuus* 'martwy' (Frj, 606).

[128] Por. w tym względzie wskazanie na „zarodek śmierci": *Martanda*, stind. *Mārtāndá* dosł. 'z martwego jajka (pochodzący)', stind. postać mit., słoneczne bóstwo słońce-ptak, widoczne

WWysoczanski-Umieranie.indb 145 2012-11-06 11:42:52

Śmiertelność. Ciało

Niezależnie od zilustrowanej tu śmiertelności człowieka, tj. człowieka jako istoty śmiertelnej, w materiale językowym odnajdujemy indykacje na to, że śmierci podlega ciało, por. • p. *ciało śmiertelne*, *mortale corpus* (Msp); ▫ *śmiertelne ciało* 'podlegające śmierci' (Sfp); ▫ książk. *śmiertelna powłoka* 'ciało' (Sfp).

Śmiertelność. Dusza

Analogicznie do przywołanej śmiertelności ciała język odzwierciedla pośrednio śmiertelność duszy poprzez nazwanie zwolenników takiego punktu widzenia, por. • p. *teutopsychita* 'wyznawca teorii, że dusza jest śmiertelną' (Kjp).

Śmiertelność. Grzech

Materiał językowy zawiera między innymi następujące odwołania w rozpatrywanej kwestii, por. • p. *grzech śmiertelny* — podział na grzechy ciężkie, czyli śmiertelne, i powszednie sięga czasów ojców Kościoła (m.in. Augustyna) (ek, VI: 276)[129]; ▫ *ciężki i śmiertelny grzech* (Msp); ▫ *grzech niepowszedni* 'śmiertelny' (Msp)[130]; ◦ czes. *smrtelný hřích* 'ciężkie przewinienie' (OH); ◦ łac. *peccatum mortale* 'grzech śmiertelny' (Kso); ◦ słowac. *hriech smrteľný* (Jsp)[131]; ◦ ukr. *смертний гріх* 'за релігійиим уявленням — гріх, якого не можна спокутувати, який карається вічнимн мукахи на тому світі' (Bsu); ◦ ros. *смертный грех* (Lpr); ◦ sch. rel. *смртни грех*; ▫ *седам смртних грех*(*ов*)*а* 'тежак преступ' (rsk); ◦ ang. *deadly sin* / *mortal sin* (OH).

Wraz z odnotowaniem grzechu śmiertelnego język odzwierciedla też nazwy popełniających takie grzechy, por. • p. *śmiertelnogrzesznik* 'ten, co popełnia grzechy śmiertelne' (Kjp).

---

paralele tego ze słowiańskim 'martwym' jajkiem, tj. jajkiem, w które zaszczepiona jest śmierć Koszczeja (zob. Wysoczański 1999: 31).

[129] Grzech śmiertelny zachodzi wówczas, gdy człowiek z pełną świadomością i całkowitą zgodą odwróci się od celu ostatecznego, czyli Boga, z którym jednoczy nas miłość; stanowi on ugodzenie w miłość, przerwanie dialogu miłości osobowej między człowiekiem i Bogiem; jest rodzajem niewierności i zdrady; dotyczy zawsze materii poważnej, która wiąże się z pojęciem ciężkości przedmiotowej; pozbawia on człowieka łaski uświęcającej, przyjaźni z Bogiem, miłości, a zatem szczęśliwości wiecznej i jeżeli nie zostanie odpuszczony, pociąga za sobą wieczną karę (ek, VI: 276).

[130] Por. w tym kontekście: • p. *grzech powszedni* 'nie śmiertelny, nie główny, pomniejszy' (Kjp). Pot. tu też • p. *bać się / lękać się kogo* (*czego*) *jak grzechu śmiertelnego* 'bardzo się lękać' (Sfp).

[131] Por też • słowac. *hrešiť smrteľne* 'grzeszyć ciężko, popełniać grzech śmiertelny' (Jsp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 146 2012-11-06 11:42:52

Śmiertelność. Życie. Ciało. Dusza

W odniesieniu do śmiertelności, szerzej — umierania, nieodzowne jest przedstawienie językowego ujmowania całościowej „konstytucji" człowieka. W szczególności są to następujące rejestracje: ○ złożenie z ciała i ducha, por. • p. *ciało i (a) duch* (Msp); ○ przeciwstawienie duszy ciału, por. • p. *dusza… ciało* (Msp); ▫ *ciało… duszyca* (Msp); ▫ *ciało… duszyczka* (Msp); ▫ *dusza* 'różny od ciała, istotny składnik człowieka, *anima*'[132]; teol. 'byt niematerialny, stworzony przez Boga, nieśmiertelny, dany każdemu człowiekowi indywidualnie' (Msp); ○ posiadanie duszy, por. • p. *duszyca* 'dem. od „dusza" indywidualny, dany człowiekowi od Boga, nieśmiertelny, warunkujący życie człowieka byt niematerialny'; ▫ *duszyczka* 'indywidualny, dany człowiekowi od Boga, nieśmiertelny, warunkujący życie człowieka byt niematerialny' (Msp); ▫ *duszyczka* 'życie, dech, tchnienie' (Msp).

Wzajemne korelacje śmiertelności i życia w odniesieniu do współwystępujących z sobą duszy i ciała były pojmowane różnie w konkretnych tradycjach i miejscach, w danych systemach religijnych i różnorodnych uwarunkowaniach: ▪ *Egipt* — w religii Egiptu życie, ukazujące się jako tchnienie, jest boskie co do swego pochodzenia; ożywia ono ciało i poprzez nie się przejawia. Energię witalną, która pozwala poruszać się i działać, Egipcjanie nazywali ka. Ka, które nie jest życiem, lecz energią pozwalającą wyrazić się życiu, jest dane każdemu człowiekowi i indywidualizuje go tak jak ciało; także aktywność intelektualna i wymiar duchowy są podporządkowane ciału i nie mogą objawiać się inaczej niż poprzez element fizykalny i dotykalny. Śmierć rozłącza ka i ciało, które po śmierci staje się mumią i czeka na ożywienie (er, I: 513); ▪ *Grecja* — Grekom przypisywany jest dualizm duszy i ciała. W znanej grze słów *sôma sèma* ('ciało grobem') Platon określił ciało jako więzienie, w którym jesteśmy zamknięci i z którego wyzwala nas śmierć, a jego dalecy spadkobiercy — neoplatonicy — głosili oderwanie duszy od ciała[133] (er, I: 513); ▪ *judaizm* — nie ma w judaizmie antropologicznego dualizmu przeciwstawiającego ciało duszy, gdyż dusza (*nefesz*) jako osoba w akcie ukazuje się w świecie jednocześnie jako ciało (*basar*). Jedność ta oznacza, że nie istnieje ciało bez duszy, a dusza bez ciała[134]. Na jedność tę wskazuje już sam termin *basar*,

[132] Por. też • p. *dusza* 'duch indywidualny, który w połączeniu z ciałem stanowi człowieka; fil. istota duchowa ożywiająca ciało, osobnik duchowy, pierwiastek niematerialny w ciele, istota myśląca, rozumna, istota jednolita, nierozdzielna, objawiająca się tu w myślach, uczuciach, woli; podstawa i źródło zjawisk duchowych a. psychicznych u człowieka a. zwierzęcia, istota nieśmiertelna' (Kjp); • p. *duch* 'istota, substancja niecielesna, niematerialna; pierwiastek ożywiający materię albo ciało nieosobowo pojęty' (Kjp).

[133] Należy zauważyć, że Grecy nie posiadali jednak pojęcia, które odpowiadałoby temu, co nazywamy duszą. Co prawda greckie *psyche* tłumaczone jest jako dusza i przez odniesienie do tchnienia oznacza życie, jest jednak radykalnie różne od tego, co nazywamy duszą.

[134] W tym miejscu godzi się zauważyć, że „ojcowie greccy przedstawiają naturę ludzką raz jako złożoną z trzech elementów: ducha, duszy i ciała (*nous*, *psyche*, *soma*), innym razem jako

WWysoczanski-Umieranie.indb 147 2012-11-06 11:42:52

który jest odmienny od określeń ciała jako korpusu w sensie biologicznym (*peger* oznacza trupa). *Basar* jest jednym z aspektów jedności człowieka, który określany jest jako *nefesz baja* (istota żywa, Rdz 2,7); dlatego podobnie jak *nefesz* może oznaczać on egzystencjalną jedność psychiczną[135]. W tekstach biblijnych ciało jest źródłem śmiertelności: „Nie może pozostawać duch mój w człowieku na zawsze, gdyż człowiek jest istotą cielesną" (Rdz 6,3); ▪ *islam* — termin *ciało* rzadko pojawia się w Koranie, w którym nie kładzie się wyraźnego nacisku na przeciwstawienie duszy i ciała, chociaż taka dychotomia istnieje (*ruh* lub *naft* — dusza i *baszar* — ciało). Po śmierci ciało zostaje oddzielone od duszy, która jest poddawana wstępnemu osądowi, po czym ponownie wraca do niego i czeka na sąd przeprowadzony przez Aniołów Śmierci (er, I: 514); ▪ *chrześcijaństwo* — dwoistość w rozumieniu ciała (pochodzi ono od Boga i jednocześnie jest śmiertelne) Septuaginta i Nowy Testament wyraziły w dwóch odmiennych terminach: *sarks*, które oznacza ciało w jego wymiarze materialnym, i *soma* — materia związana z duszą jako formą. W Nowym Testamencie *soma* uzyskuje nowy wymiar, stając się cząstką ciała Chrystusa. Syn Boży, stając się człowiekiem, potwierdził zawartą w akcie stworzenia godność ciała: „A Słowo stało się ciałem i zamieszkało wśród nas" (J 1,14). Natomiast dzięki jego dziełu zbawienia ciało ludzkie stało się także świątynią Ducha Świętego (1 Kor 3,17; 2 Kor 6,16). W XIV wieku Grzegorz Palamas, walcząc z odradzającymi się poglądami Orygenesa i Ewagriusza, głosił, że także ludzkie ciało uczestniczy w procesie przebóstwienia. W okresie nowożytnym teologowie i filozofowie prawosławni (m.in. N. Bierdiajew), walcząc z dualizmem, głosili naukę o powołaniu całego człowieka do przebóstwienia. Liturgia prawosławna podkreśla znaczenie ludzkiego ciała, które w pełniejszy sposób niż w liturgii zachodniej uczestniczy w świętych znakach i kulcie. Cześć oddawana ciału jest widoczna w ceremonii pożegnania zmarłych, których niesie się procesjonalnie w otwartej trumnie i daje im ostatni pocałunek (er, I: 515); ▪ *hinduizm* — w religijnej i filozoficznej myśli hinduskiej ciało (sanskr. *kāya*, *deha*, *śarīra*) jest jedynym elementem, poprzez który człowiek doznaje istnienia świata zewnętrznego i zarazem uzyskuje wgląd w najwyższą osobową zasadę życia (*atman*) stanowiącą fragment istoty wszechświata (*brahman*); jako element rzeczywistości zjawiskowej, ulegający nieustannym przemianom i śmierci, ciało uważane było już w okresie późnowedyjskim za „nie-ja" (er, I: 517); ▪ *buddyzm* — nie uznając duszy za nieśmiertelny i niezniszczalny oraz najważniejszy element ludzkiej osoby, nie przeciwstawia mu ciała i nie czyni go więzieniem duszy (er, I: 518).

---

jedność duszy i ciała. Różnica między zwolennikami trychotomizmu i dychotomizmu sprowadza się w rezultacie do kwestii terminologii: dychotomiści widzą w *nous* wyższą władzę duszy rozumnej, zdolność umożliwiającą człowiekowi nawiązanie łączności z Bogiem. Osoba lub hipostaza ludzka obejmuje części tej naturalnej struktury, wyraża się w całym bycie ludzkim, który istnieje w niej i przez nią" (Łosski 1989: 112).

[135] Różnica między tymi dwoma pojęciami jest taka, że *basar* można zlokalizować w przestrzeni, natomiast *nefesz* jest bardziej subtelna i mobilna.

WWysoczanski-Umieranie.indb 148 2012-11-06 11:42:53

Śmiertelność — nieśmiertelność

Człowiek. Ciało. Dusza

Śmiertelność człowieka jako podległość śmierci, por. np. • p. *śmiertelnik* 'człowiek, jako istota śmiertelna' (sjp)[136], przeciwstawia się nieśmiertelności przejawiającej się w dwóch zasadniczych aspektach, por. • p. *nieśmiertelny* 'nigdy nieumierający, niepodlegający śmierci; żyjący wiecznie'[137] oraz • p. *nieśmiertelny* 'nieprzemijający, niepodlegający unicestwieniu, zapomnieniu; istniejący wiecznie' (Dwp), por. też: ◦ chorw. *besmrtan* 'koji ne umire; vječan, nezaboravan (ob. o ljudima i njihovim djelima)' (Arh); • serb. *бесмртан* 'који не умире, вечан'; ▫ *бесмртник* 'онај који је вечит' (Msk); ▫ sch. *бесмртник* 'онај који је бесмртан'; ▫ *вечник, вјечник* 'бесмртник'; ▫ *бесмртница* 'она која је бесмртна' (rsk). Sens pierwszy egzemplifikowany jest między innymi w następujących odniesieniach: ○ nieśmiertelności duszy, por. • ros. *смертный плотью, бессмертенъ духомъ* (Dt); • serb. *душа* 'по религији и идеалистичкој философији нематеријални принцип живота, супротан телу, бестелесно биће које остаје и после човекове смрти' (Msk); ○ wiary w nieśmiertelność duszy, por. • p. *wierzyć w nieśmiertelność duszy* (Dwp); ◦ sch. *бесмртност душе* (rsk); ○ zasłużenia sobie swoim życiem na nieśmiertelność, por. • p. *zasłużyć sobie swoim życiem na nieśmiertelność* (Dwp)[138].

W prezentowanym odniesieniu należy wskazać na jeszcze inne aspekty, mianowicie na przeświadczenie, że: ○ człowiek — w przeciwieństwie do nieśmiertelnej waleczności, dzielności, męstwa — podlega śmierci, por. • tuw. *Человек смертен, доблесть бессмертна* (Bw); ○ władcy — w przeciwieństwie do wieczności państwa — są i śmiertelni, i nieśmiertelni, por. łac. *Władcy są śmiertelni, państwo — wieczne*; ▫ *Władcy są nieśmiertelni, a Rzeczpospolita wieczna* (Mpp)[139].

---

[136] Por. też • p. *Nie jesteśmy nieśmiertelni* (Dwp).

[137] W odniesieniu do śmiertelności człowieka oraz źródła i przyczyny nieśmiertelności człowieka można orzec: „Powodowany nieskończoną miłością, Bóg, stwarzając człowieka, dał mu dar nieśmiertelności. Śmierć musiała się zatem pojawić dopiero po ludzkim odrzuceniu. Jest skutkiem grzechu" (Špidlík 2009: 82).

[138] W odniesieniu do przywołanych poświadczeń słuszne wydaje się stwierdzenie, że „w każdym człowieku znajduje się pragnienie życia i nieśmiertelności, a także rzeczywistość konkretnego bólu, grobu i rozpadu. Dla obrony przed pesymizmem konieczne jest całościowe spojrzenie na człowieka, na jego ciało i duszę nieśmiertelną w świetle wiary, która widzi los ludzki w jaśniejszych barwach. Człowiek nie umiera bowiem cały, a śmierć nie jest unicestwieniem, kresem życia, ale przejściem do innego sposobu bytowania" (Zając 1984: 105).

[139] Por. też • p. *Królowie są śmiertelni, ale Rzplita jest nieśmiertelna* 'powiedzenie króla Stanisława Leszczyńskiego' (Kmt).

WWysoczanski-Umieranie.indb 149 2012-11-06 11:42:53

D. Od życia ku życiu. Z życia do nicości, niebytu

W przysłowiach stwierdza się: • ros. *Родится человек на смерть, а умрет на живот* 'człowiek rodzi się na śmierć, a umiera na życie' (Dp); ◦ p. *Zły człowiek rodzi się na śmierć, a dobry na życie* (Knk).

„W śmierci byt ludzki staje u granic wszelkiego bytowania, nagle rozbudzony, wiedzący i wyzwolony. Utajony dynamizm owego bytu, który dotąd nasycał życie człowieka, a z którego nigdy nie potrafił on całkowicie skorzystać, zostaje teraz świadomie i swobodnie zrealizowany. Ku człowiekowi zdąża jego najgłębszy byt" (Boros 1977: 8)[140].

„Otóż jednym z dwóch jest śmierć. Bo albo tam niejako nic nie ma i człowiek po śmierci nawet wrażeń żadnych nie odbiera od niczego, albo jest to, jak mówią, przeobrażenie jakieś i przeprowadzka duszy stąd na inne miejsce. […] Więc jeżeli śmierć jest czymś w tym rodzaju, to ja ją mam za czysty zysk. Toż wtedy cały czas nie wydaje mi się ani odrobiną dłuższy niż jedna noc. Jeżeli zaś śmierć to niby przesiedlenie się duszy stąd na inne miejsce i jeżeli to prawda, co mówią, że tam są wszyscy umarli, to jakże może być większe dobro ponad *nią*" (Sokrates, za: *Wypisy z ksiąg…*, 1995: 77).

I jeszcze jedna myśl w tym kontekście: „przejście z życia do śmierci jest rzeczywistością, do której już w jakiś sposób przywykliśmy. Natomiast przechodzenie ze śmierci do życia jest czymś, co nami wstrząsa, stanowiąc inne jakościowo zerwanie. Jest to niesłychane roszczenie zainaugurowane przez Jezusa: »Zaprawdę, zaprawdę powiadam wam: Kto słucha słowa mego i wierzy w tego, który mnie posłał, ma życie wieczne i nie idzie na sąd, lecz z śmierci przeszedł do życia«"[141] (J 5, 24) (Tolentino de Mendonça 1997: 33).

Życie — śmierć — życie

„Śmierć jest końcem jednego życia i początkiem drugiego. Jest mrocznym przejściem, za którym pojawi się jaśniejszy blask światła" (Bersini 2010:

[140] Należy tu zauważyć, że w Biblii „kluczowym pojęciem jest zbawienie życia. Żydzi nie znali Boga-niezmiennej Idei, lecz spotykali Go w osobistych objawieniach, w Jego interwencjach, które nadawały kierunek i sens codziennemu życiu przez odnoszące się do przyszłości obietnice. Prawdziwe znaczenie faktów zna zatem ten, kto rozumie, dokąd one prowadzą, kto wyczuwa i pojmuje ich ostateczny cel (*éschaton*). Myśl biblijna jest więc zasadniczo eschatologiczna i religijna". Zatem „życie ludzkie, chociaż kruche i krótkie, straciłoby całą swą dynamikę, gdyby nie było skierowane ku nieskończoności" (Špidlík 2009: 15, 29).

[141] Por. • ros. *Смерть на животъ дана* 'śmierć na życie jest dana' (Dt).

WWysoczanski-Umieranie.indb 150 2012-11-06 11:42:53

259)[142]. Sens ten uwidaczniają zwięźle jednostki języka, por. • cs *преставлятися* 'przenosić się z życia doczesnego do wieczności; umierać' (Zc); • cs *пременити жизнь* 'przemienić, zmienić życie' 'umrzeć' (Zc); • cs *прежденочивший* 'przedtem lub niegdyś zmarły' (Zc).

Wskazany w tytule niniejszego punktu układ triadyczny uwidacznia się wyraziście w ujęciu początku i końca w następującym odniesieniu: „Miłość stoi zazwyczaj u początków życia. Tutaj [w śmierci Jezusa — dop. W.W.] pulsuje ona także na końcu. Zaciera się różnica między początkiem i końcem[143]. A potem… Potem nastaje cisza, jedna z tych, które są samą metafizyką istnienia. Jest koniec umierania i koniec filozofii śmierci samą śmiercią pisane" (Tischner 1975: 291). Otóż: „Jezus wybiera śmierć, ponieważ w Jego świadomości śmierć sama w sobie ma sens soteryczny, zbawczy. Polega ona na tym, że śmierć jest pomostem przysposabiającym w sposób naturalny człowieka idącego po nim do nowego życia, że śmierć jest tamą kierującą spieniony nurt wody w określonym, z góry wybranym kierunku. Soteryczna wartość śmierci nadbudowuje się nad naturalnymi dynamizmami, immanentnymi każdemu umieraniu człowieka. Umieranie to widzialny znak niewidzialnych narodzin" (Tischner 1975: 291)[144].

Omawiany sens ewokują między innymi następujące leksemy proste i złożone[145]: • p. *życie doczesne* 'ziemskie' (Kjp); ▫ *istnienie doczesne* (Żs); ▫ *doczesna wędrówka* (Żs); ◦ sc *житие тленное* 'życie doczesne' (Zc); ◦ serb. *овоземалски живот* (Żs); • p. *życiowrotny* 'przywracający życie' (Ljp); • p. *wskrzesić* / *wskrzysić* / gw. *skrzysić* / *wskrzeszać* / gw. *skrzysać*

[142] Zgodnie z przesłaniem eschatologii chrześcijańskiej w wykładni św. Pawła „Życie i śmierć powtarzają się ciągle w listach św. Pawła jako dwie antytezy. Jeżeli na ziemi człowiek zagrożony jest przez śmierć w jakiejkolwiek dziedzinie, to eschatologia Pawłowa przypomina mu, że »ostatnim nieprzyjacielem, który zniszczony będzie (przez Chrystusa) jest śmierć« (I Kor. XV, 26). […] Nieśmiertelna pełnia życia, bez widma śmierci, czeka człowieka u jego mety" (Michalski 1964: 296). Zgodnie z wierzeniami zgon człowieka jest równoznaczny z jego śmiercią na ziemi, a on sam przechodzi na tamten świat, por. „по веровањима, када човек умре, наступа његова смрт на Земљи, а ов одлази у загробни свет" (Кулишић, Петровић, Пантелеић 1970: 269).

[143] Mianowicie: „chrześcijańskie pojmowanie nieśmiertelności wywodzi się w decydującej mierze z pojęcia Boga i ma dlatego charakter dialogiczny. Bóg jest Bogiem żyjących, który swe stworzenie, człowieka, wzywa indywidualnym imieniem; dlatego człowiek nie ginie w nicości" (Ratzinger 1986: 176).

[144] W odniesieniu do tego stanowiska można dodać, że „obecnie stanowimy jedno z Chrystusem zmarłym i zmartwychwstałym. Śmierć i Zmartwychwstanie nadają rytm całemu chrześcijańskiemu życiu. Każdy bowiem świadomy czyn nieodłącznie zawiera element »śmierci«. […] Życie chrześcijanina to też życie człowieka ochrzczonego (»zanurzonego« w śmierci-zmartwychwstaniu). Chrześcijanin w każdym momencie umiera dla grzechu, dla egoizmu, dla »ciała«, dla »starego człowieka«. W tym samym czasie zmartwychwstaje do całkiem nowego życia miłości i łaski, rodzi się w nim nowy człowiek, w którym działa Duch Święty. […] Wtargnięcie paschalnego misterium w życie człowieka wierzącego wnosi w jego wysiłek moralny radykalną nowość, teologiczną godność" (Huyghe 1985: 242).

[145] Problematyka ta będzie szerzej przedstawiona w podrozdz. A. *Odrodzenie. Życie przez śmierć* (rozdz. IX. *Życie. Istnienie*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 151 2012-11-06 11:42:53

umarłego ‘powrócić mu życie, przywrócić go do życia, ożywić na powrót’ (Kjp); • p. *wstać z martwych* ‘zmartwychwstać, z martwych powstać, wskrzesnąć, wrócić do życia, ożyć’ (Kjp); • p. *wniebowstąpienie* / *niebowstąpienie* / *wniebowstąpić* ‘wstąpienie Chrystusa do nieba po zmartwychwstaniu’ (Kjp); • *wiecznobytność* (Ljp)[146]; • p. *wiecze* ‘wieczność, nieśmiertelność’ (Ljp).

W jednostkach języka ze znaczeniem ‘umrzeć’ jest też wskazywane wprost przejście z życia przez śmierć do życia, pokoju wiecznego, por. np. • ros. gw. Syb. *уйти на вечную жизнь* ‘′umrzeć′’ (Fgs); ▫ *уйти на упокой божий* ‘′umrzeć′’ (Fgs).

Życie — śmierć — nicość, niebyt

W przeciwieństwie do niezatraconości życia mimo przejścia przez śmierć język ujmuje też następujące po śmierci nieistnienie, niebyt[147], por. • p. *śmierć koniec wszyſtkiego* (Ljp).

W związku z tym należy zauważyć, że „o ile dla człowieka niewierzącego śmierć jest końcem wszystkiego, a filozofia egzystencjalna (albo raczej egzystencjalistyczna) może, w ślad za swym promotorem J.-P. Sartre’em, określać człowieka mianem »bytu [zdążającego nieuchronnie] ku śmierci«, to chrześcijanin patrzy zdecydowanie inaczej na to tak bardzo bolesne wydarzenie. Jeżeli więc śmierć, traktowana na przykład przez Heideggera jako »powszechna negacja istnienia«, jest tylko »odbiciem pełnej rozpaczy niewiary« oraz »negacją osoby, dokonaną przez nią samą«[148], to dla człowieka wierzącego może ona być nie tylko (bolesnym wprawdzie) przejściem do prawdziwego życia, ale i ofiarą z własnego (doczesnego) życia” (Balter 2010: 133).

Przemijalność — wiecznotrwałość

Doczesny. Wieczny

Kolejny układ dychotomiczny ujmujący kategorie życia doczesnego, śmierci i życia pośmiertnego (zob. pkt *Czas życia. Czas śmierci i Droga życia. Droga śmierci*, rozdz. I. *Życie, istnienie i śmierć*, podrozdz. A. *Życie i śmierć* oraz B. *Od życia*

[146] Por. • p. *wiecznociągła osnowa nieśmiertelnego życia* (Ljp).

[147] Por. • p. *Wszyſtko się zoſtaie w śmierci więcierzu* ‘w matni, w gardle śmierci’ (Ljp). Pełniej zagadnienia te będą przedstawione w pkt. *Koniec, nieżycie, nicość, niebyt* (rozdz. VIII. *Śmierć i życie*, podrozdz. B. *Przezwyciężanie śmierci*).

[148] Por. w tym odniesieniu: • chin. *Po śmierci zostaje z ducha wiatr, a z ciała — błoto* (Mpp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 152 2012-11-06 11:42:53

w stronę śmierci) tworzą przeciwstawienia: ○ doczesności i wieczności[149], por. • p. *cześny…wieczny*, *wiecznie*; *marny…wieczny*; tu: *marny* 'krótkotrwały, ulotny, przemijający; doczesny' (Msp); ○ przejściowości i nieśmiertelności, por. • p. *cześny…nieśmiertelny*[150] (Msp).

Na kanwie poświadczeń językowych ujawniających bezsporną oczywistość życia po śmierci, por. • p. *na wieczne skazany* (Kjp), uwydatnia się tu uznawany pogląd o śmierci jako przeznaczeniu, że „śmierć człowieka uważa się nie tyle za naturalny koniec życia, ile raczej za przejście z »tego« świata do »drugiego«, *transitus* do życia wiecznego" (Perszon 1999: 29)[151]. W tym odniesieniu wiecznotrwałość obejmuje zatem zakresowo: ○ niekończenie się, nieprzekraczalność, por. • cs *непреступный* 'niekończący się, wiecznie trwający' (Zc); ○ niekończenie się, nieustanność, por. • cs *непреемный* 'wieczny, nieustanny' (Zc); ○ niekończenie się, nieprzemijalność, niezniszczalność, por. • cs *нетленный* 'niezniszczalny, nieprzemijający' (Zc); ○ źródło wieczności życia, por. • cs *корень безсмертия* 'korzeń nieśmiertelności: prawdziwa pobożność' (Zc).

Świat życia ziemskiego. Świat bytności grobowej. Światy życia pozaziemskiego

Wskazane w nagłówku niniejszego punktu dwa opozycyjne wymiary istnienia — ziemski i pozaziemski, przedzielone bytnością grobową[152] — ujmują wyraże-

[149] Por. • p. *doczesny* 'należący do przemijającego, materialnego, ziemskiego świata; dotyczący okresu, obejmujący okres do śmierci człowieka' (Dwp).

[150] *Cześny* 'przejściowy, doczesny, ziemski, przemijający'. Por. też • p. *dojutrak, dojutraszek* 'doczesny, niewieczny' (Kjp).

[151] Odniesienia między doczesnością i wiecznością w naświetleniu eschatologii chrześcijańskiej można ująć następująco: „To tylko pewne, że między doczesnością a wiecznością istnieje stosunek cząstki do całości, zwierciadła do widzenia, cienia do rzeczywistości, zarodków życia do jego pełni. Do pełni życia tęskni ten, kto stoi całą swą istotą w eschatologii chrześcijańskiej. Toteż św. Paweł całą swą eschatologię wypełnił światłem, radością, wyjątkowo wspominając o karach za grzechy. Dzień on, dzień pański jest dniem uwielbienia wszelkiego dobra. Rozpoczyna zazwyczaj św. Paweł swój wykład od tego, co widzialne, dotykalne, by prowadzić stopniami coraz wyżej do niewidzialnej pełni życia. Rozpoczyna św. Paweł swój wykład w II liście do Koryntian od widzialnego ciała ludzkiego, zapewniając, że znajdzie go niezniszczalny, budowany ręką samego Boga, kto przez śmierć utracił czasowo namiot swego ciała na ziemi. Tak pięknie, z taką czcią mówi św. Paweł o skazitelnym ciele ludzkim, że Kościół wszystkie jego wywody z tego listu przeniósł nam na pociechę do Prefacji we mszy św. za zmarłych. Z taką samą czcią odzywa się św. Paweł w dwóch innych miejscach (I Kor. XV, 42–44; XV, 53–54) o przemianie naszego ciała skazitelnego w nieskazitelne, słabego w mocne, zmysłowego w duchowe, śmiertelnego w nieśmiertelne" (Michalski 1964: 295).

[152] Por. w tym odniesieniu: • stpol. *tu* 'na tym świecie na ziemi, w tym życiu (czasem w przeciwstawieniu do życia przyszłego po śmierci, do nieba), *in hac terra*, *in hac vita humana* (*nonnumquam vita futura*, *caelum opponitur*)' (Us); • serb. *Тако ми тога и овога свијета, а ближе сам гроба него дому!* (Kn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 153 2012-11-06 11:42:53

nia i zwroty dotyczące: ○ miejsca: • p. *padoł* 'otchłań biblijna, szeol'; ▫ *padoły śmierci* (Msp); ▫ książk. *padół łez* (OH); ▫ *dolina płaczu* (OH); ◦ czes. *slzavé ùdolí* (OH); ▫ *plačtivé ùdolí* (OH); • p. *miejsce ziemne* 'grób'; • p. *przybytek śmierci* 'ziemia' (Msp)[153]; ▫ *wieczny przybytek* 'grób' (Msp); • p. *mieszkanie* 'grób, mogiła' (Msp); ▫ *mieszkanie* 'przebywanie pośmiertne w zaświatach' (Msp); ▫ *wieczne mieszkanie* 'grób' (Sfp); ▫ *wieczność mieszkania*; ▫ *miejsce wieczne* 'niebo' (Msp); ▫ *mieszkanie* 'niebo jako miejsce pobytu aniołów, świętych i zbawionych' (Msp)[154]; ◦ cs *дом века* 'wieczne mieszkanie' (Zc); ◦ sch. *вечни стан* 'гроб' (rsk); • *miejsce Abraamowe* 'niebo' (Msp); ○ mieszkańców, por. • p. *ziemscy mięszkańcowie* (Kjp)[155]; • p. *mieszkaniec* 'o istotach nadprzyrodzonych zamieszkujących niebo' (Msp); ○ rozłączenia, por. • p. *rozstanie / rozłączenie moje z tym światem* (Msp); ○ bycia martwym równoważnego z „byciem ku piekłu", por. • p. gw. warsz. *piekłoszczyk* 'zamiast: nieboszczyk (od piekło, analogicznie do nieboszczyk)' (Wgw); ○ odmienności celów, por. • p. *Żywy dąży do chleba, a umarły do nieba* (Ak)[156].

Oczekiwane życie wieczne jest z pozycji konkretnego człowieka życiem personalistycznym, por. • p. *moj żywot* (*wieczny*) 'moje zbawienie' (Msp)[157]. W tę właściwość wpisana jest obietnica, por. np. • p. *miłosierdzieństwo* 'o Bogu: jeden z atrybutów Boga obejmujący całokształt stosunku Boga do człowieka

[153] Powiązanie ziemi i śmierci uwidacznia się w języku wyraziście w licznych jednostkach, por. np. • ukr. *покрий сира земля кого* 'уживається для вираження та бажання смерті кому небудь' (fu).

[154] W tym traktowaniu niebo jest celem dążeń człowieka i nagrodą, por. *niech mu Bóg da niebo* 'zbawi go'. Życzenia komuś *nieba* oraz tego, żeby *dusza do nieba się dostała* po śmierci pojawiają się zwłaszcza w powinszowaniach noworocznych, a także — rzadziej — w przemowach weselnych, z kolei w pieśniach pogrzebowych życzy się *niebieskiej korony* (Bs). Mianowicie „zgodnie z chrześcijańską kosmologią i eschatologią siedzibą Boga, aniołów i duchów wybranych zmarłych jest niebo, górna sfera świata, nadziemska kraina szczęśliwości", natomiast „przeciwieństwem nieba (raju) jest piekło, siedziba diabłów, złych duchów i dusz potępionych, miejsce czasowej lub wiecznej kary, na którą są skazane dusze zmarłych" (Pajdzińska 1997: 132).

[155] Por. też • p. *ziemianin* 'mieszkaniec ziemi-kuli ziemskiej, śmiertelnik, człowiek' (Kjp); ◦ sch. *zemnik* 'śmiertelnik, istota ziemska' (Fs).

[156] W odniesieniu do wskazanej dychotomiczności por. też • p. *Ja* (*mówię*) *o niebie, ona o chlebie* (Npp); • p. *Myśl w niebie gniazdo ściele, a nogi w popiele* (Npp).

[157] W tym miejscu zasadne jest przynajmniej jak najbardziej ogólne przybliżenie doktryny zjednoczenia z Bogiem w tradycji Kościoła wschodniego. Mianowicie „przedział między człowiekiem a Bogiem, który miał przecież być przezwyciężony w przebóstwieniu, staje się dla człowieka — po jego samookreśleniu się w nowym stanie, bliskim niebytowi, stanie grzechu i śmierci — przepaścią nie do przebycia. Stworzenie, aby osiągnąć zjednoczenie z Bogiem, do którego zostało powołane, musiałoby teraz przekroczyć potrójną barierę: barierę śmierci, grzechu i natury. Zaproponowana pierwszemu człowiekowi droga do przebóstwienia nie będzie więc możliwa, dopóki natura ludzka nie zatriumfuje nad grzechem i śmiercią. Droga zjednoczenia jawić się będzie odtąd upadłej ludzkości w aspekcie zbawienia. Ten negatywny termin oznacza usunięcie przeszkody: jest się wybawionym od czegoś — od śmierci, od grzechu, który jest jej korzeniem" (Łosski 1989: 119).

WWysoczanski-Umieranie.indb 154 2012-11-06 11:42:53

‘(przebaczenie win, obdarzanie łaskami, miłość do człowieka, obietnica zbawienia wiecznego’; ▫ *miłosierdzieństwo wieczne* (Msp); ▫ *na wieki* (*wieczne*) *będzie trwać* / *na wieki* (*jest*) *miłosierdzie* (Msp); ▫ *wieczne* / *niedocześne* (*dobre*) *mienie* ‘*mienie* przen. zbawienie’ (Msp).

Wola, postanowienia, rozporządzenia

W przeciwieństwie do niezależnego od człowieka jego losu pośmiertnego materiał językowy poświadcza decydowanie o własnym położeniu pośmiertnym ludzi według ich własnej woli, jeszcze za życia powziętych postanowień bądź określonego sposobu funkcjonowania skutkującego bezpośrednio danym stanem późniejszego trwania. Nastawienia, rozporządzenia w tym względzie odnoszą się do: ○ pośmiertnego osiągnięcia nieba, por. • p. *pójść po śmierci do nieba* (Dwp); ○ wizji nagrody wiecznej w niebie, por. • p. *wieczna nagroda w niebie* (Dwp); ○ chęci zbawienia swojej duszy[158], por. • p. *Jak pragnę zbawienia duszy* (Sfp)[159]; ○ dbałości o zbawienie swojej duszy, por. • p. *Dba jak o zbawienie własnej duszy* (Knk); ▫ *Cierp duszo grzeszna, a będziesz zbawiona* ‘pogłos pieśni dziadowskiej’ (Knk); ○ zabiegania o zbawienie swojej duszy z równoczesnym pogrążaniem czyjejś, por. • p. *Swoją duszę zbawić, a czyją w gówno wewalić* (Knk); ○ polecania ducha Bogu, por. • p. *polecać ducha Bogu* ‘polecać się, oddawać się opiece boskiej’ (Sfp); ▫ *zalecać ducha Bogu* (Msp); ○ przekazania duszy Bogu, por. • p. *oddać Bogu duszę* (Sfp); ◦ ros. *отдать Богу душу* (BMS); ◦ sch. *дати богу душу* ‘умрети’ (rsk); ○ woli nieoddania łatwo duszy diabłu, por. • serb. *Ја ћу умрijети, а не ћу лако ђаволу душу дати* ‘у Црној гори’ (Kn); ○ przekazania duszy diabłu, por. • p. *oddać duszę diabłu* (Sfp); ▫ *zaprzedać duszę diabłu* (Sfp); ▫ *diabłu duszę sprzedał* (Knk); ▫ *psu oczy przedał, a czartowi duszę* (Knk); ▫ *zapisać duszę diabłu* (Sfp); ○ przekazania duszy czartu za pieniądze, por. • p. *czart mu pieniądze przenosi, bo mu swoję duszę zapiseł* (Knk); ○ własnoręcznego pisemnego zobowiązania wobec diabła, por. • p. *cyrograf* ‘w baśniach i legendach: podpisane własną krwią zobowiązanie, pakt z diabłem, oddający mu duszę po śmierci w zamian za doczesne dobra (np. bogactwo, mądrość, młodość)’ (Dwp); ○ indyferentyzmu w odniesieniu do ostatecznego przeznaczenia, niezabieganie o niebo z równoczesnym nielękaniem się piekła, bierna akceptacja ewentualności trafienia do piekła, por. • p. *O niebo nie stoję, piekła się nie boję* (Knk).

---

[158] Pot.: • p. *zbawienie ludzkie; zbawiciel / odkupiciel ludzi* ‘*Salvator omnium hominum*’ (Msp).

[159] Por. też zaklęcia: • p. posp. *Jak pragnę Boga, zbawienia, szczęścia, wolności!* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 155 2012-11-06 11:42:53

Przypuszczenia. Zapowiedzi

Wskazania na los pośmiertny zawierają supozycje o charakterze żartobliwym, por. np. • p. *zobaczymy się u kuśnierza na buncie* ‘po śmierci, kiedy z nas zdejmą skóry i zawieszą na buncie’ (Kjp).

Nadzieja

Pośmiertność, pozagrobowość wiązana jest też z nadzieją, por. • p. *Szczęśliwy, kto się tym krzepi, że za grobem będzie lepiej* (Npp). Ufność ta związana jest też z: ○ przekonaniem, że zmarli, nieboszczycy, powstają, por. • ros. *И из навей встают* (Dp); ○ przekonaniem o spotkaniu się w „krainie żyjących”, por. • ros. *за гробом встретиться* 'za grobem spotkać się' ‘у верующих: после смерти, в загробной жизни’ (tr).

Rozdział II

Ku śmierci. Umieranie. Zgon

A. Przed śmiercią. Do śmierci. Przy śmierci

„Wszak od czasu, gdy każdy z nas zaczął żyć w przeznaczonym na śmierć ciele, bez ustanku zachodzi w nim coś takiego, co powoduje zbliżenie się śmierci. Jako że w ciągu całego życia (jeśli tylko można to nazwać życiem) niestałość ciała sprawia, że się zmierza ku śmierci. Przecież nie masz nikogo, kto nie byłby bliższy śmierci po upływie roku aniżeli przed rokiem, jutro niż dziś, dziś niż wczoraj, w chwilę później niż obecnie i obecnie niż o chwilę wcześniej. Albowiem wszelki przeżyty czas odejmuje się od okresu trwania życia; i z dnia na dzień zmniejsza się wciąż to, co zostaje, tak iż przeciąg tego życia zgoła nie jest niczym innym jak biegiem do śmierci" (św. Augustyn, za: *Wypisy z ksiąg…*, 1995: 94–95)[160].

Ku śmierci

Teoria człowieka w filozofii realistycznej i obiektywnej unaocznia, że człowiek jest zdolny do uświadomienia sobie zdążania ku śmierci problematyzującej jego życie (ek, III: 915).

Powszechnie wiadome, ogólnoludzkie wskazanie kierunku biegu życia człowieka w stronę jego śmierci, zdążania, ustawicznego przybliżania się człowieka do niej zawiera się także w jednostkach języka, por. np. • p. *Żywot ludzki — bieg do śmierci* (Ak); • stpol. *idzie komuś ku śmierci* 'czyjaś śmierć się

[160] Wzmacniając tę konstatację, można dodać: „Cały czas, który żyjecie, zabieracie życiu; dzieje się to jego kosztem. Nieustanna praca waszego żywota to budować śmierć" (Michel de Montaigne, za: *Wypisy z ksiąg…*, 1995: 97).

WWysoczanski-Umieranie.indb 157 2012-11-06 11:42:53

przybliża, *mors alicuius appropinquat*' (Us); • p. *Co dzień człowiek śmierci bliżej* (Kp); • ros. gw. Syb. *на голову* ''nie do dobra, do śmierci'' (Fgs).

Dożywotność, przedśmiertność, dozgonność, dośmiertność, dogrobowość

Wieloaspektowo i szczegółowo w profilowaniu umierania i śmierci odzwierciedlony jest w języku wymiar trwania, nieprzemijalności czegoś do końca życia człowieka, do nastąpienia jego zgonu, śmierci, aż po umieszczenie go w grobie, por. np. • p. *stały aż do grobu*, *do grobowej deski*, *do końca*, *do śmierci* 'wierny do końca życia' (Sfp); • czes. *do konce života* (cu); • ukr. *довіку*; ▫ *довічно*; ▫ *повік* (cu); ▫ *до осикового кілка* 'до кінця життя, до смерті' (fu). Owa wiecznotrwałość czegoś jest w istocie skończonością tegoż. Sens ten potwierdza przedstawiony dalej przegląd wzmiankowanej wielości przejawów bycia, istnienia.

Koniec, kres, krańcowość

W pierwszej kolejności śmierć jawi się jako: ○ koniec, kres, granica, brzegowość, por. np. • p. *ze śmiercią czyjąś* (Sfp); • ros. gw. Syb. *до краю* ''do śmierci'' (Fgs).

Za życia. Żyjąc

Kolejny aspekt można ująć następująco: zanim życie skończy się, zanim nie będzie za późno, por. • p. *poki dzień w zachód nie wpadnie* 'zanim skończy się życie' (Msp); ▫ *póki życia* (*staje*) (Gpf); ▫ *za* (*czyjegoś*) *życia* 'w czasie, w którym ktoś żył, żyje' (Zp)[161]; • słowac. *zaživa* / *za živa* 'pri živote, žijúc, počas života, *op.* po smrti' (Ks)[162]; ◦ ros. *пока я* (*буду*) *жив* (Gpf); ▫ gw. Syb. *на* / *при моём време* ''za mojego życia, za mojego czasu (życia)'' (Fgs); ▫ gw. Syb. *до гробу жизни* ''do końca dni, do śmierci'' (Fgs); ◦ serb. *за* (*чијег*) *живота* (Żs).

Wskazana cezura temporalna, por. • p. *za nieboszczyka* 'za życia zmarłego' (Msp), wiąże się np. z: ○ dawaniem czegoś, por. • p. gw. warsz. *dać ciepłą ręką* 'dać za życia, przed śmiercią' (Wgw); ▫ *dać ciepłą ręką* 'dać przed śmiercią za-

[161] Por. • p. *Było to jeszcze za życia nieboszczyka* (Kjp).
[162] Por. np. • słowac. *stať sa už zaživa nesmrteľným* (Ks).

WWysoczanski-Umieranie.indb 158 2012-11-06 11:42:53

miast zapisywać w testamencie' (Sfp); • czes. *dej mi raděj cosi do úst živých, do mrtvých mi netřeba* (Cm); ◦ serb. *Дај ми што у жива уста* (*а у мртва ми не треба*) 'ако ћеш ми учинити добро, учини ми кад ми је потреба' (Kn); ▫ *дай ми што у жива уста, а у мртва ми не треба* 'trzeba we właściwym czasie być dobroczynnym, nie wówczas gdy ktoś czegoś potrzebuje lub po śmierci' (Cm); ○ zrobieniem czegoś, por. • p. *stygnącą ręką* (*co zrobić*, np. *napisać*, *podpisać co*) 'krótko przed śmiercią' (Sfp); ○ przyżyciowymi zarządzeniami, por. • ros. *прижизненое распоряженье* 'сдѣланое еще до смерти' (Dt); ○ wyborem miejsca pochówku, por. • p. *Wielu ludzi za życia wybiera dla siebie miejsce na pochówek* (Zp); ○ otrzymywaniem czegoś, por. • p. *dostać co ciepłą ręką* 'przed śmiercią, za życia' (Kjp)[163]; ○ okazywaniem komuś czegoś, por. • serb. *Жали ме жива а немој мртва* (Kn); ○ przyjściem czegoś spóźnionego, por. p. *W wilią śmierci szczęście go potkało* (Kp).

Za życia i po śmierci

Dychotomiczność życia i śmierci, tj. przedśmiertności i pośmiertności, por. • p. (*i*) *tu za żywota i potym* (*i*) *po śmierci*; ▫ *tu i potym* (Msp); • ukr. *передсмертний* 'який передує смерті, відбувається перед смертю' (su); • chorw. *predsmrtian* 'koji se događa kratko vrijeme ili neposredno pred smrt' (Arh); ◦ bułg. *предсмъртен* 'przedśmiertny' (Sbp); • chorw. *posmrtni* 1. 'koji se odnosi na vrijeme poslije smrti'; 2. 'koji je obavljen poslije čije smrti' (Arh); ◦ bułg. *посмъртен* 'pośmiertny' (Sbp), determinuje równocześnie dwudzielność płaszczyzny: tego, co jest stosowne jeszcze za życia człowieka, i tego, co godziwe jest po jego śmierci: ○ dobre traktowanie jest potrzebne, póki człowiek żyje, natomiast dobre dzieła — po jego śmierci, por. • mal. i indonez. *Хорошее обращение нужно при жнзни, а хорошие дела — после смерти* (Bw); ○ tego, co możliwe za życia, będąc niewolnikiem, i tego, co nie jest możliwe, zginąwszy, por. • serb. *робом икад, а гробом никад* 'као заробленик може ма кад видети своју кућу, а погинели — никад' (Msk); ○ gardzenie dobrymi ludźmi, wartościami itd. za życia, a tęsknienie za nimi po śmierci, por. • p. *Dobrym za żywota gardzimy, a po śmierci pragniemy* (Kp).

W językowym utrwaleniu to, co jest właściwe, lepsze bądź pożądane za czyjegoś życia, niż to, co możliwe po śmierci, dotyczy: ○ wypicia kieliszka wódki za życia niż trzech kieliszków po śmierci, por. • kor. *лучше рюмку водки при жизни, чем три после смерти* (Bw); ○ karmienia rodziców kurzyną i świniną niż zabicie byka i złożenie go w ofierze na ich mogile, por. • chin. *Лучше при жизни кормить родителей курятиной и свининой, чем забить быка и принести в жертву на их могиле* (Bw).

[163] Por. też • p. *martwa ręka* (Żs); ◦ serb. praw. *мртва рука* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 159 2012-11-06 11:42:53

Materiał językowy odzwierciedla także to, że lepsza jest śmierć w określonych warunkach od tego, czym byłoby wypełnione życie, np.: ○ pogrzebanie żywcem od przymusu zawarcia małżeństwa, por. • p. *Lepiej żywcem kłaść się w grób, niż przymusowo zawrzeć ślub* (Npp); ○ lepiej umrzeć w kwiatach, niż żyć w brudzie, błocie, por. • mal. i indonez. *Лучше умереть в цветах, чем жить в грязи* (Bw); ○ śmierć w polu aniżeli życie pod kiecką baby, por. • ros. *Лучше умереть в поле, чем в бабьем подоле* (Ap).

Wariantem obustronnych uzależnień są wskazania, co nie powinno wystąpić za życia i co powinno zaistnieć po śmierci: ○ zostawienie czegoś po śmierci nieprzyjacielowi, aniżeli obrabowanie kogoś żywego, por. • ros. *Лучше по смерти недругу оставить, нежели живому кого ограбить* (Dp). W języku odzwierciedlone są też wskazania, co nie powinno wystąpić za życia i co nie powinno zaistnieć po śmierci: ○ chodzenie do pałacu — wchodzenie do piekła, por. • chin. *при жизни не ходи во дворец, после смерти — в ад* (Bw); ○ chodzenie po urzędach — dostanie się do piekła, por. • chin. *Jeśliś za życia nie chodził po urzędach, po śmierci nie dostaniesz się do piekła* (Mpp).

Jeszcze innym konkretyzowaniem zależności czasu przedśmiertnego i pośmiertnego jest wskazanie na to, czego nie było za życia i co stanowi obietnicę mającą się spełnić po śmierci: ○ ktoś za życia nie dostawał mleka, lecz obiecano mu, że po jego śmierci ofiarują brahmanowi świętą krowę, por. • telug. *Пока он был жив, ему не давали молока, но обещали, что после его смерти подарят брахману священную корову* (Bw).

Od jakiegoś momentu życia do śmierci

Inwariantem rozciągłości czasowej ukazanej w poprzednim punkcie jest wskazanie na coś, co zachodzi od danego momentu życia człowieka aż do jego zgonu (śmierci). Cezura początkowa odnosi się do: ○ urodzenia, kołyski, por. • p. *od kolebki / od kołyski do grobu / po grób* (Pf); ◦ słowac. *od kolísky* (*až*) *po hrob* ‘od narodenia do smrti’ (Ks); ◦ czes. *od kolébky* (*až*) *do hrobu* ‘po celý (lidský) život od narození až do smrti’ (Ccn); ◦ *od kolébky až do rakve* ‘od narození do smrti’ (c); ◦ ukr. *від колиски до могили* (cu); ▫ *від колиски* (*аж*) *до смертельного корита* ‘від нарождення до смерті’ (BGu); ◦ ros. *от колыбели до могилы* (Prd); ◦ sch. *од колевке до гроба* ‘целога живота’ (rsk); ▫ *od povoja do pokrova* (Fs); ○ młodości, por. • p. *od młodości aż do śmierci / skonania* (Msp).

Odnotowywane periody odnoszą się do: ○ nabywania rozumu, mądrości, por. • p. *Człowiek do samej śmierci rozumu się uczy* (Ak); ▫ *Ucząc się umierały* (Ak); ◦ ros. *До смерти учись, до гроба исправляйся* (Spp); ◦ serb. *Чоек се до смрти учи* (Kn); ◦ arab. *Poszukuj wiedzy od kołyski do grobu* (Mpp); ○ poprawiania się, por. • ros. *До смерти учись, до гроба*

WWysoczanski-Umieranie.indb 160 2012-11-06 11:42:53

исправляйся (Spp); ○ nieposiadania czegoś, czego się nie nabyło w określonym czasie, por. • p. *Kto w dziesięciu leciech nie będzie nadobny, w dwudziestu gładki, we trzydziestu duży, we czterdziestu mądry, w pięćdziesiąt bogaty, w sześćdziesiąt nabożny, tedy już do śmierci takim nie będzie* (Kp); ○ zapuszczania ręki przez pastora, por. • niem. *Od kolebki do śmierci — wszędzie pastor zapuszcza swą rękę* (Mpp); ○ rodzenia się i umierania bez pastora, por. dun. *Rodzisz się bez pastora, bez pastora możesz umierać* (Mpp); ○ tego, co śpiewała matka, por. • ang. *Co matka nam śpiewała u kołyski, idzie z nami aż do grobu* (Mpp).

Dożyć

Jednym z wymiarów temporalnej zależności między życiem i śmiercią jest wymiar dożycia do czegoś, zanim nastąpi własna śmierć, por. np. • p. *doczekać się pociechy z dzieci* ‘dożyć’ (Kjp).

Nie dożyć

W przeciwieństwie do przedstawionego wcześniej aspektu dożycia czegoś przed swoją śmiercią można też umieścić tutaj ważny wymiar niedożycia, niedoczekania się czegoś przed swoją śmiercią, por. • p. *Chory zapewne jutra nie doczeka* ‘nie dożyje do jutra’ (Kjp); • p. przen. *Nie doczekał się święconego jajka* ‘umarł przed Wielkanocą’ (Kjp); • ros. *Мы не доживем до конца этой песни* (Dp).

Przed śmiercią. Jeśli nastąpi śmierć

W języku utrwalony jest istotny aspekt przedśmiertności związany z jej antycypacją, który wskazuje na sens ′jeśli się śmierć zdarzy, w razie jej nastąpienia′, por. np. • p. *na wypadek śmierci* (Sfp); ▫ *w wypadku śmierci* (Sfp); ▫ *w razie śmierci* (Sfp)[164]; ◦ ros. gw. Syb. *на / про смерть* ‘′na wypadek śmierci, na śmierć′’ (Fgs); ▫ gw. twer. *вомре* ‘′w razie śmierci′’ (Fg); ◦ serb. *за случај смрти*; ▫ *у случају смрти* (Żs). Typowymi sprawami antycypowanymi są: ○ asekuracja, por. • p. *asekuracja na wypadek śmierci* (Sfp); ▫ *asekuracja na życie* (Żs); ▫ *ubezpieczyć na życie*; ▫ *ubezpieczenie na życie* ‘na wypadek śmierci’ (Sfp); ◦ serb. *осигурање за случај смрти*; ▫ *осигурање живота* (Żs).

[164] Por. też • łac. *in extremis* ‘w ostateczności, w chwili śmierci’ (wsf).

WWysoczanski-Umieranie.indb 161 2012-11-06 11:42:54

Przed śmiercią. Zanim nastąpi śmierć

We wskazywanym polu znaczeniowym perspektywy dalszej sensu ‘przedśmiertność’, por. • p. *przed śmiercią* ‘zanim ktoś umarł, jeszcze za życia’ (Sfp); ▫ *przedśmiertnie* (Żs); ◦ serb. *пред смрт* (Żs); ▫ sch. *пред главу / главом* ‘пред смрт’ (rsk), uwydatniają się odwołania do tego, co nie jest czynione przez innych wcześniej, niż nastąpi czyjaś śmierć, np.: ○ kopanie komuś grobu, por. • zulus. *До смерти человеку могилы не роют* (Bw). W przeciwieństwie do tego częstsze są odniesienia do działań podejmowanych przez umierającego wcześniej, niż nastąpi śmierć, por. • ukr. *дбати / придбати / готувати / наготувати на смерть* ‘готувати заздалегідь одежу й усе необхідне для похорону’ (BGu). Chodzi tu m.in. o: ○ odzież przygotowaną „na wypadek śmierci”, tj. przeznaczoną do pochówku, por. • ros. gw. Syb. *смёртная одёжа* (Fgs); ▫ *смёртный узелок* (Fgs); ○ śmiertelny sarafan przygotowany na wypadek śmierci, por. • ros. gw. Syb. *смеретный сарафан* (Fgs)[165].

Bliższe odniesienia czasowe przedśmiertności, odnoszące się do umierającego, wskazują na: ○ zalecenie niewyjawiania tajemnicy wrogowi nawet w chwili umierania, por. • kirg. *Даже умирая, не открывай врагу своей тайны* (Bw).

Językowy ogląd śmierci zawiera też odwołania do niewypowiadania się pochlebnie o osobie przed jej zgonem, por. • p. *nie chwal nikogo przed śmiercią* (Npp)[166].

Do końca życia. Póki życia

W prezentowanych odcieniach znaczeniowych trwania, istnienia, funkcjonowania czegoś w kontekście życia i śmierci człowieka trzeba też wskazać na cezurę kresu życia, na to, że coś będzie po granicę życia, por. • p. *do końca życia*; ▫ *póki życia* (Msp); ◦ ros. *до конца* ‘до самой смерти, до конца жизни’ (Fl); ◦ serb. *до краја живота* (Żs); • p. *po czas żywota*; ▫ *po czas życia* (Msp); • ros. *до последнего дня* ‘до конца жизни’ (tr); • p. *poki dusza jest / stoi w / przy ciele*; *poki / dokąd we mnie dusza*; ▫ *poki dusze stanie*; *dokąd* (*w sobie*) *duszę trzymam / czuję* (Msp); ▫ p. *poki dusza nic odbieży ciała* (Msp); ▫ *poki Pan nie wyżenie duszy z ciała* (Msp); • p. *do końca swoich dni* (Jsp)[167]; • słowac. *do posledného dychu* ‘do konca, do smrti’

[165] Także grobu, grobowca itp., por. • *Mauzoleum Teodoryka* ‘który je sobie na krótko przed śmiercią (526) kazał wybudować jako miejsce wiecznego spoczynku’ (Kmt).

[166] Tymczasem przeciwnie po śmierci — wskazane jest mówić dobrze o zmarłym. Po zgonie możliwe jest dopiero chwalenie zięcia, por. • p. *Nie chwal dnia z rana, a zięcia aż po śmierci* (Ak).

[167] Por. • ros. dial. pskow. *по гроб жизни*; ▫ ros. *до смерти*; ▫ *до конца дней* (MNp); ▫ *по гроб жизни / дней* (Lpr).

WWysoczanski-Umieranie.indb 162 2012-11-06 11:42:54

(Ks); ◦ ros. *до последнего вздоха*, *дыхания* ‘до конца жизни’ (tr); ◦ chorw. *do posljednjeg daha* ‘do kraja života, do smrti’ (MFV).

Z idei trwających do końca życia wskazywana jest w języku: ○ przyjaźń, por. • serb. *пријатељство до краја живота* (Żs); ○ służenie, posługa ludzi, por. • ros. *Игла служит, пока уши, а люди, пока души* (Dp). Dopóki życie trwa, należy spełniać swoje powinności, por. • ros. gw. smol. *Умирать умирай, а житушка сѣй* ′umieranie umieraniem, a zboże siej′ (Dse).

Dożywotność

Ideę dożywotniości wyznaczają w najogólniejszym sensie semy ‘dopóki będę żyć’[168], ‘trwanie czegoś do końca czyjegoś życia’, por.: • p. *dożywotnie* ‘do końca życia, do śmierci; dozgonnie’ (Msp); ▫ p. *dożywotni* ‘do śmierci trwający, dozgonny’ (Kjp); ◦ *доживотно*; ▫ *доживотност*; ▫ *доживотан* (Żs).

Ten wymiar czasowy odnosi się zwłaszcza do posiadania czegoś, por. np. • p. *dożywocie* ‘umowa, na podstawie której właściciel nieruchomości, w zamian za przeniesienie prawa jej własności, zastrzega dla siebie, dla małżonka lub innych osób bliskich prawo do dożywotniego utrzymania; majątek, dochód, utrzymanie, prawnie zapewnione do końca życia’ (sjp); ▫ p. gw. *dożywotek* ‘dożywotność posiadania czegoś do śmierci’ (Kjp); ▫ *dożywotni* / *dożywotny* ‘do śmierci posiadany’ (Kjp)[169]; ▫ *dożywotnik* ‘ten, co ma dożywocie’ (Kjp)[170]; ▫ *dożywotnica* / *dożywotniczka* ‘forma od *dożywotnik*’; ▫ *dożywotnia pani* ‘dożywotnica’ (Kjp)[171].

Utrwalone w języku jest utrzymanie kogoś, zwłaszcza rodziców i dziadków, do końca ich życia, por. m.in.[172]: • p. *dożywocie* (Kjp)[173]; • p. gw. *przeżycie* ‘dożywocie’ (Kg); • p. gw. *starkowizna* ‘dożywocie, deputat’ (Kg); • p. gw. *siedzenie przy dziecku* ‘dożywocie’ (Kg); ▫ gw. *komorne przy dziecku* (Kg); • p. *chleb łaskawy* ‘utrzymanie do śmierci za wysługę lat’ (Kjp); ▫ gw. *chlebówka* ‘utrzymanie zapewnione do końca życia; dożywocie’ (sgp); ▫ gw. *ła-*

---

[168] Por. • sch. *dok* / *dokle komu srce* (*u grudima*) *bije* / *kuca* ‘do čije smrti’ (Mf).

[169] W szczególności chodzi tu o: • p. *majątek dożywotni* (Kjp); ▫ *lenno dożywotnie* (Żs); ◦ serb. *доживотно лено* (Żs). Por. też • p. *zapisać komu rentę dożywotnią* (Sfp).

[170] Por. też • p. *dożywocie* — ‘naturą wzajemnego dożywocia małżonków w prawie polskim jest, że mąż nie zamykał sobie drogi do rozporządzenia dobrami za życia swego, nie potrzebując zezwolenia żony, byleby oprawa jej nie była nadwerężoną’ (Ge).

[171] Por. też • p. *dożywotniczka*, „pani dożywotnia” (*domina advitalis*) — ‘jeżeli chciała się przy dożywociu utrzymać, musiała długi męża spłacić. Nie mogła praw swoich nikomu cedować, dóbr dożywotnich w zastaw oddawać i drzewo z lasów do innych dóbr wywozić, pod karą utraty dożywocia, — wydzierżawiać jednak dobra dożywotne miała prawo’ (Ge).

[172] Por. też dalej, pkt. następny *Do śmierci. Dośmiertność*.

[173] Por. • p. *Być na dożywociu* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 163 2012-11-06 11:42:54

skawe / *łaskawizna* ‘bezpłatne utrzymanie do śmierci, gracja’ (Kjp); • p. gw. *trzymanie* / *utrzymanie do śmierci* ‘dożywotnie utrzymanie, dożywocie’ (Kg); • p. gw. *być na ordynarii* ‘mieć utrzymanie zapewnione do końca życia; być na dożywociu’ (sgp); • p. gw. or. *wyzywność* ‘część majątku, pole, wyłączone z testamentowego podziału, przeznaczone dla kogoś opiekującego się osobą obdarowującą aż do śmierci; dożywocie’ (Kgo).

Innym aspektem dożywotniości, por. • p. *dożywotni* / *dożywotny* ‘do śmierci czymś będący’ (Kjp), jest bycie kimś do końca swojego życia, por. • p. *urzędnik dożywotni* (Kjp)[174]; • p. *dożywotni przyjaciel* ‘mąż a. żona’ (Kjp); ◦ serb. *доживотни друг* (Żs); ▫ *доживотни муж* (Żs).

Dozgonność

Bliska znaczeniowo przedstawionej dożywotności jest temporalna cezura dozgonności z następującymi jej uszczegółowieniami[175]: ○ coś będzie po granicę skonu, por. • p. *do skonania* (Msp); ▫ (*aż*) *do skonu* (np. *towarzyszyć komu*) ‘do śmierci’ (Sfp); ◦ czes. *do skonáně* (Sc); ○ coś będzie po granicę zgonu, por. • pol. *dozgonny* ‘XVIII, od wyrażenia do zgonu’ (Be); ▫ *dozgonny* ‘trwający lub mający trwać do końca życia, do zgonu’ (sjp); ▫ *dozgonność* (sjp); ▫ *dozgonnie* (sjp).

Swoistym wymiarem językowego obrazu skonania jest odniesienie do trwałości czegoś bardzo istotnego, najcenniejszej wartości dla człowieka — do jego zgonu. Do tych wartości zalicza się m.in.: ○ wierność: • p. *wierność do skonu* (sjp); ◦ niem. *j-d ist treu bis in den Tod* (Prd); ○ współtowarzyszenie: • p. (*Aż*) *do skonu towarzyszyć komu* (Sfp)[176]; ○ miłość: • p. *miłość do skonu* (sjp); ▫ *miłować aż do skonania*; ▫ *dozgonna miłość* (Sfp); ▫ *ślubować miłość aż do skonu* (Zp)[177]; ○ przyjaźń, por. • p. *dozgonna przyjaźń* (sjp); ○ przyjaciel, por. • p. *dozgonny przyjaciel* (sjp); ○ wdzięczność, por. • p. *dozgonna*

---

[174] Por. też • p. *urząd dożywotni* (Kjp).

[175] W tym odniesieniu por. wyjaśnienie etymologiczne: *zgon* od XV w. ‘śmierć, skonanie, skon’, w stpol. XV w. ‘koniec, kres’, kasz. *zgòn* ‘ostatnie zapuszczenie sieci do głębi’, dawn. (u Hilferdinga) *przi zgònie* ‘w końcu’ (por. stpol. XV w. *zgonna toń* ‘toń, przy której kończy się połów siecią’) . Por. ros. dial. *sgon* ‘wspólna praca, nie zaliczana do pańszczyzny’, brus. dial. *zhon* ‘otwarte miejsce na gromadzenie się; wielka ilość’. Słow. **sъgonъ* ‘spędzenie, zgonienie; zakończenie pędzenia, gonienia’, rzecz. odczas. od przedrostkowego **sъ-goniti* ‘spędzić; zakończyć gonienie, pędzenie’ (z przedr. **sъ-,* zob. *z*, od psł. **goniti* ‘pędzić, gonić’, zob. *gonić*). W polskim wtórnie skojarzone z przest. *skon* ‘śmierć, zgon, skonanie’ (Bse).

[176] Mimo że • kałm. *Umierający lubi towarzystwo* (Gm) język odzwierciedla też zachowania przeciwstawne, np. wesołe zabawianie się męża, gdy umiera żona, por. • ros. *Жена умираетъ, а мужъ со смѣху помираетъ* (Cm).

[177] Por. • p. *Ślubuję ci miłość, wierność i uczciwość małżeńską oraz że cię nie opuszczę aż do śmierci* ‘formuła wypowiadana podczas przysięgi małżeńskiej’ (Zp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 164 2012-11-06 11:42:54

wdzięczność (sjp); ○ rodzicielskie błogosławieństwo, por. • p. *Rodzicielskie błogosławieństwo, pogrobowe światełko nad ciemną drogą życia* (Kpp).

Do śmierci. Dośmiertność

Śmierć jest cezurą krańcową wyznaczającą trwanie czegoś nieprzerwanie, zaistnienie bądź niezaistnienie czegoś, osiągnięcia czegoś, posiadania czegoś[178]. Coś zatem będzie, musi być po granicę, moment śmierci, por. • p. *do śmierci* 'dozgonnie, do końca życia, póki żyć będę' (Kjp); ▫ *do śmierci* 'do końca życia' (Sfp); ▫ *do śmierci* 'przez całe dalsze życie' (sjp); ▫ *do śmierci* 'emocjonalnie: do końca, do ostatniego momentu, bardzo długo' (Dwp); ▫ *aż do śmierci* (Sfp); ▫ gw. or. *do śmierzci* 'do końca swojego życia; do śmierci' (Kgo)[179]; ◦ czes. *do skonáni*; ▫ *do nejdelší smrti*; ▫ *nadosmrti* (Sc); ◦ słowac. *nadosmrti* (Jsp); ◦ brus. *да смерці* (Krb); ◦ ukr. *до сме́рті* (*до заги́ну*) 'до кінця життя' (su); ▫ *до самої смерті* (fu); ◦ ros. *до смерти*; ▫ *до самой смерти* (Krb)[180]; ◦ serb. *до смрти* (Żs); • p. *do dnia śmierci* (Msp); • p. *do godziny śmierci* (Msp); ◦ ang. *till* (*unto*) *death* (Se). Paralelnie do wskazanych znaczeń funkcjonuje leksem • p. *dośmiertny* 'do śmierci trwający, dozgonny' (Kjp).

W polu tego momentu progowego znajdują się: ○ życie człowieka, por. • p. *Będzie żył do samej śmierci* (Kpp)[181]; ▫ (*ktoś*) *będzie żył* (*aż*) *do śmierci* 'żartobliwie: komuś nic nie dolega; czyjaś dolegliwość, choroba itp. nie jest groźna' (Dwp); ▫ gw. or. *dozyć światu* 'dokończyć żywota, dożyć do śmierci' (Kgo); ○ miłość, miłowanie, por. • p. *miłości tylko cię do śmierci* (Msp); ▫ *miłować do śmierci* (MSp); ▫ *kochać się aż do śmierci* (Msp); ◦ słowac. ekspr. *zaľubiť sa* / *zamilovať sa* (*až*) *na smrť* 'veľmi' (Ks); ◦ ros. *любовь до самой смерти* (MW); ▫ gw. *любить до смерти* (Fg)[182]; ○ przyjaźń, por. • ros. *дружба до самой смерти* (MW)[183]; ○ przyjaźń wiernego przyjaciela, por. • ros. *Верный друг любит до смерти* (Spp); ○ wierność, por. • p. *wierny do śmierci* (Dwp); ▫ *wierny aż do śmierci* (Sfp); ◦ czes. *věrný až do smrti* (Sc); ▫ *být* / *bejt někomu věrný* / *věrnej až do smrti* (Ocp); ○ dotrzyma-

[178] Por. • p. *Deputat* nazwisko — deputat gw. 'posiadanie czegoś do śmierci' (Tn).

[179] W znaczeniu tym por. też • p. *do ostatniej kropli krwi* 'do końca, dopóki starczy sił i życia: do śmierci': *bronić się*, *walczyć*; *bronić kraju*, *posterunku do ostatniej kropli krwi* (Sfp); • p. gw. warsz. *do ostatniej łopaty* 'do śmierci' (Wgw).

[180] Por też • ros. przest. posp. *до белого савана* 'do białego całunu' 'do самой смерти, до гробовой доски' (Fl).

[181] Por. też • p. *dokołatać się do śmierci* 'dotrwać, dożyć z biedą' (Kjp).

[182] Por. też • ros. gw. Syb. ekspr. *до смерточки любить* (Fgs); • ros. zdrob.-pieszcz. *любить до самой берёзки* 'kochać do samej śmierci' (BMf).

[183] Por. też • czes. *do smrti dobří* i • ros. *друзья / дружба навсегда / навеки* 'formuła pojednania' (MW).

WWysoczanski-Umieranie.indb 165 2012-11-06 11:42:54

nie przysięgi małżeńskiej, por. • p. *Toć ón mi ślubował do śmierci, a nie do sztwierci*[184]; ○ wspólnota, zjednoczenie, por. • ros. *содружество до самой смерти* (MW); ○ wdzięczność, por. • p. *wdzięczność do śmierci* (Sfp); ▫ *wdzięczność aż do śmierci* (Sfp); *wdzięczność do samej śmierci* (Sfp); ◦ serb. *захвалан до смрти* (Żs); ○ samotność, por. • p. *samotny do śmierci* (Sfp); ▫ *samotny aż do śmierci* (Sfp); ○ nierozstawanie się z kimś por. • p. *nie rozstawać się z kim aż do śmierci* (Sfp); ○ płacz, por. ros. gw. *зареветься* ''płakać zbyt długo, do śmierci'' (Fg); ○ uczenie się, zwłaszcza mało pojętnej osoby, por. • p. *Człowiek do śmierci się uczy, a głupim umiera* (Npp); ▫ *Ucz się jak druciorz; jakżesz pojętny — siedem roków, jak słaby — aż do śmierci* (Knk); ◦ słowac. *človek sa do smrti učí* (sl); ○ pamiętanie, niezapomnienie o czymś, por. • p. *nie zapomnieć do* (*samej*) *śmierci* (sjp); ◦ słowac. *nadosmrti si to zapamätá* (Jsp); ◦ czes. *nezapomenout na něco nadosmrti*; ▫ *pamatovat si / zapamatovat si to / něco nadosmrti* (Ccs); ▫ *do smrti* (*smrťoucí*) */ do nejdelší smrti nezapomene / bude si pamatovat co* (MW); ◦ ros. *до самой смерти не забудет / будет помнить что* (MW); ○ niemiłowanie, por. • czes. *mít něco k smrti nerad* 'nemít něco vůbec rád; krajně něco nenávidět, nesnášet' (Ccf); ○ niezrozumienie czegoś, por. • czes. *do smrti* (*smrťoucí*) */ do nejdelší smrti nepochopí co* (MW); ◦ ros. *до самой смерти не поймёт что* (MW); ○ głupota kupującego coś bez obejrzenia, bez sprawdzenia tego, por. • p. *Ten, co nie opatrzy, a kupi, to je do śmierzci głupi* (Knk); ○ wyrzucanie sobie czegoś, żałowanie utraconej okazji, szansy przez odrzucającego stare rady, por. • p. *Wzgardziwszy rady stare, do śmierci w garść chucha* (Knk); ○ dobry byt księdza, por. • p. *Kto chce mieć dobrze na dzień, niech sobie gęś zarznie, kto na tydzień, niech wieprza zakole*; *kto na miesiąc, niech wołu zabije, kto cały rok, niech pojmie żonę*; *a kto do śmierci, niech księdzem zostanie* (Knk); ○ ubodzy, biedacy, por. • p. *Ożeni się bieda z nędzą, do śmierci się nie wypędzą* (Knk); ○ wesele, por. • p. *Uciechy na godzinę, a biedy do śmierci* (Knk); ▫ *Tydzień wesela; a do śmierci bieda* (Knk); ▫ *Na dzień wesela, a płaczu do śmierci* (Ak); ○ pragnienie, oczekiwanie zdrowia, por. • ros. *Болящий ожидает здравия даже до смерти* (Dp); ▫ *Болящий ожидает здоровья до смерти* (Spp); ○ przeświadczenie ślepego, że przejrzy, por. • asyr. *Слепому до самой смерти кажется, что он прозреет* (Bw); ○ pamiętanie o opuszczonej ojczyźnie, podczas gdy po utracie ulubionego przyjaciela wspomina się go siedem lat, por. • kałm. *Потеряешь любимого друга — семь лет вспоминается; покинешь родину — до смерти будешь помнить* (Bw); ○ niezauważenie swoich niedostatków, w przeciwieństwie do ułomności cudzych zauważanych od razu, por. • kar. *Чужие недостатки заметишь сразу, своих не заметишь*

[184] Por. też • p. *nie rozstawać się z kim aż do śmierci* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 166 2012-11-06 11:42:54

до самой смерти (Bw); ○ pamiętanie o dobroci, podczas gdy dług może być spłacony wcześniej, por. • mal. i indonez. *Долг можно выплатить, а доброту до самой смерти помнят* (Bw); ○ utrzymywanie się przyzwyczajeń z dzieciństwa, por. • malaj. *Привычки детства сохраняются до смерти* (Bw); ○ żałowanie po pomyłce w wyborze żony, podczas gdy pomyłkę w wyborze miejsca na dom pamięta się do momentu jego zawalenia się, por. • tajsk. *Ошибешься в выборе жены — будешь раскаиваться до самой смерти; ошибешься в выборе места для дома — будешь помнить, пока дом не рухнет* (Bw); ○ trwanie dobra, w przeciwieństwie do trwającego piękna tylko do wieczora, por. • czecz. i ing. *Красота — до вечера, доброта — до смерти* (Bw); ○ zamieszkiwanie, por. • p. *mieszkać do śmierci*; ▫ *mieszkać aż do śmierci* (Msp); ○ utrzymywanie kogoś, por. • stpol. *dochować śmirci* 'żywić, utrzymywać aż do śmierci, *usque ad mortem alere*' (Us); ▫ gw. or. *dochować śmierzci* 'zapewnić utrzymanie, opiekować się kimś do końca życia' (Kgo); ○ prawo zamieszkiwania w sprzedanym domu, por. • ros. gw. *вырядить угол* ''umówić się przy sprzedaży domu o daniu człowiekowi (najczęściej staremu), który go sprzedaje, prawa zamieszkiwania w tym domu do jego śmierci'' (Fg).

Na godzinę śmierci bywa coś odkładane, por. • p. *odkładać na godzinę śmierci* (Msp).

Czasem do momentu śmierci jest też wyznaczane to wszystko, co nie zaistnieje, co się nie spełni, co się nie wydarzy itd. Odnosi się to zwłaszcza do: ○ leniwego, który nie będzie posiadał koni, mimo że we śnie widział chomąta, por. • czes. *Vídává lenivec chomouty ve snách, ale na koně se nedostane do smrti* (Cm); ◦ ros. *Видѣлъ лѣнивой мужикъ хомутъ во снѣ, не видать ему лошадки* (*кобылки*) *до смерти* (Cm); ○ nieuczestniczenia w bójkach kogoś, kto nie czynił tego, mając lat dwadzieścia, por. • p. *Kto w dwudziestu leciech za łeb nie pójdzie, do śmierci nie pójdzie* (Cm); ○ niebycia żołnierzem człowieka wydelikaconego, rozpieszczonego, wątłego, słabowitego, por. • p. *Delikacik żołnierzem nie będzie do śmierci* (w)[185].

W przeciwieństwie do trwania czegoś do momentu śmierci ta granica czasowa stanowi również wyznacznik czegoś, czego nie będzie do tego czasu. Odnosi się to do: ○ znaku, śladu po ranie, por. • p. *Zgoi się do wesela, a do śmierci i znaku nie będzie* (Knk); ○ żadnych dolegliwości, por. • p. *Nic mu nie będzie do samej śmierci* 'zawsze ujdzie cało' (Sfp).

Pewne kwestie dotyczące każdego człowieka osłonięte są tajemnicą. Bywa, że jest coś, czego się nie znało wcześniej, czego się nie przewidziało. Nieznane są zwłaszcza ani prawdziwa przyszłość, ani rzeczywisty los, por. • p. *nieprzejźrzana wieczność* 'nieodgadniona' (Msp). W tak rozumianym obszarze niewiado-

[185] To jest nigdy, por. • p. *Delikat nigdy nie będzie dobrym żołnierzem i dobrym rycerzem, chyba na brzuchu* (Kpp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 167 2012-11-06 11:42:54

mego, nieznanego język rejestruje w odniesieniu do człowieka niewiadomy czas jego zgonu, niewiedzę co do tego, czy dożyje on do starości — „naturalnego, właściwego czasu śmierci", czy się dożyje do czyjejś śmierci, por. • p. *ktoś będzie żył aż do śmierci* (Gpf); ◦ ros. *будет жить до самой смерти* (Gpf).

Kolejnym wariantem w stosunku do układu pierwszego jest ułożenie dwoiste — z obecnością przed śmiercią i poza nią skorelowanych z sobą tych samych zjawisk zmienionych, zmodyfikowanych na zasadzie przeciwstawności: ○ duszy niewydobytej, niewyjętej u starca i duszy niezapieczętowanej u młodego, por. • ros. *У старого до смерти душа не вынута, а у молодого не запечатана* (Dp).

Następną grupę konstytuuje to wszystko, co odnosi się bezpośrednio do drugiego człowieka. Jednostki językowe podają w tym względzie, co następuje: ○ znoszenie niespornej żony, por. • p. *Konia odmienisz, kiedyć się nie zdaje; grunt sprzedasz, jeśli skąpy w urodzaje; niesporną żonę, chociaż ci mózg wierci, musisz, cierpieć aż do śmierci* (Knk); ○ opiekowanie się dziadkami, rodzicami, por. • p. *opiekować się dziadkami aż do śmierci* (Jsp); ◦ słowac. *doopatrovať starých rodičov* (Jsp)[186]; ○ ten, kto jest przyjacielem, do śmierci zaliże, jeśli ktoś jest wrogiem — przyrżnie, por. • malaj. *Если он будет другом — до смерти залижет, если врагом — прирежет* (Bw); ○ zacząwszy dusić, trzeba dusić do śmierci, por. • puszt. *Начал душить — так души до смерти* (Bw).

Sens dośmiertności jest wyrażany także w postaci zaleceń, pouczeń kierowanych do człowieka. Wskazania takie dotyczą: ○ karmienia również swojego wroga, por. • abch. *И врага своего корми до смерти!* (Bw); ○ niespotkania się z kimś po odstąpieniu choćby na ćwierć arszyna, por. • kirg. *Отпустишь на четверть аршина — не встретишься до смерти* (Bw). Odmianą przedstawianych aspektów jest zależność zaistnienia czegoś, spełnienia się czegoś od dożycia przez kogoś do czasu czyjejś śmierci. Dotyczy to: ○ obietnicy ożenku z kimś, por. • telug. *Если ты доживешь до моеи смерти, я на тебе женюсь* (Bw)[187].

Przedśmiertność. Przedagonalność

W płaszczyźnie przedśmiertności należy wyróżnić dwie perspektywy czasowe: przedstawioną już — dalszą i omawianą tu — bliższą, stanowiącą czas przedagonalny, por. • p. *przedśmiertny / przedśmiertelny* 'poprzedzający śmierć a. za-

[186] Por. w tym kontekście • p. gw. *wycużny / wysypny budynek* 'osobny budynek w tym samym obejściu dla starych rodziców, gdzie według układu mieszkali do śmierci' (sgp).

[187] W powiedzeniu tym odniesienie do obietnicy ożenku przybiera żartobliwe znaczenie.

WWysoczanski-Umieranie.indb 168 2012-11-06 11:42:54

powiadający śmierć, przedzgonny' (Kjp)[188]; • p. *przed śmiercią* 'nim umarł' (Kjp); ▫ *maluczko przed śmiercią* (Msp); ◦ serb. *pre smrt* (rsk). Z odwołań do tego wymiaru czasowego można wskazać m.in.: • p. przen. *śpiew łabędzi* 'śpiew, utwór przedśmiertny, ostatni' (Kjp); ◦ czes. książk. *labutí zpěv* (OH); ◦ sch. *labuđi pjev* 'zadnje djelo, posljednji važniji rad ili đjelo prije smrti (na kraju aktivnoga stvaranja kakva umjetnika, naučnog radnika)' (Mf); • p. *łabędzia pieśń* (OH); ◦ czes. książk. *labutí píseň* / *zpěv* 'ostatnie dzieło autora przed śmiercią, ostatni występ, rola artysty, dzieło, czyn jakiejś osoby' (OH); ◦ serb. *лабудова песма* 1. 'последња песма пред смрт', 2. 'последње животно дело' (Msk).

Przy śmierci

Z dotychczasowego przedstawienia wynika jednoznacznie, że każdy okres życia człowieka jest mniej bądź bardziej zdeterminowany śmiercią, jednakże w odniesieniu do prezentowanego tu wycinka bezpośrednio związanego z umieraniem owa „łączność życia i śmierci" jest najściślejsza, por. • p. *przyśmiertny* 'przy śmierci, przy umieraniu dziejący się' (Kjp); ▫ *przy śmierci* (Żs)[189]; ◦ brus. *пры смерці* (AC); ◦ ukr. *при смерті* 'в дуже тяжкому, небезпечному для життя стані; близький до загибелі, кончини' (su); ◦ serb. *на самрти* (Żs); • p. *przed śmiercią* 'przy śmierci' (Kjp)[190].

Do bycia martwym

Incydentalnie w rozpatrywanej tu w nieodległym przedziale czasowym przedśmiertności pojawia się sens niebycia jeszcze martwym, por. • ros. gw. *домертва* ''do śmierci, na śmierć'' (Fg).

Dogrobowość. Po próg grobu, mogiły

O ile wszystkie przedstawione dotąd wymiary jednoczone treścią 'ku śmierci' mogą stanowić wspólną płaszczyznę wyznaczaną nieprzekraczalnością progu śmierci bądź osiągnięciem tego punktu progowego, por. np. • słowac. *na prahu smrti* 'pred smrťou' (Ks), o tyle rozpatrywane teraz aspekty, poczynając od dogrobowości, wiąże idea nieco dalszej perspektywy — jak gdyby już pozaprogowości śmierci, chociaż sens (hiperonimu) 'ku śmierci' jest tu wciąż aktualizowa-

[188] Por. też • p. *przedgrobny*; ▫ *przedgrobowy* 'poprzedzający grób, przedśmiertny' (Kjp); ▫ *przedboży* 'poprzedzający stawienie się przed obliczem Boga, przedśmiertny' (Kjp).

[189] Por. • p. *przy śmierci wyznał* 'umierając' (Kjp).

[190] Por. • niem. pot. *am Kaputtgehen* ''być przy śmierci'' (Bnr).

WWysoczanski-Umieranie.indb 169 2012-11-06 11:42:54

ny, por.: • p. *do grobu* ‘do końca życia, do śmierci’ (Sfp); ▫ *aż do grobu* (Msp); ▫ *do* (*samego*) *grobu* ‘często emocjonalnie: do końca życia, do śmierci, na zawsze’ (Dwp); ▫ *po* (*sam*) *grób* ‘często emocjonalnie: do końca życia, do śmierci, na zawsze, do grobowej deski’ (Dwp); ▫ *do grobowej deski* ‘aż do śmierci, na zawsze’ (Sfp); ◦ słowac. *až po hrob* (sl); ◦ czes. *až do hrobu* (Ccn); ◦ brus. *да магілы* (Krb); ◦ ukr. *до гробу* ‘до кінця життя, до самої смерті; постійно, завжди’ (Bfu); ▫ (*аж*) *до* (*самої*) *могили* ‘протягом усього життя, до кінця свого життя; завжди’ (su); ▫ *до гробової дошки* ‘до кінця життя, до смерті’ (fu)[191]; ◦ ros. *до гроба* (Krb); ◦ chorw. *do groba* ‘do kraja života’ (Arh); ◦ serb. *до гроба* (Żs); ◦ sch. *до гроба* ‘до смрти’ (rsk); ◦ niem. *bis ans Grab* (Prd)[192].

W rozpatrywanym polu wyróżniają się zwłaszcza: ○ wierność: • p. *wierność aż do grobu* (Sc); ▫ *wierny do grobu* (Sfp); ▫ *po sam grób być wiernym* (Dwp); ▫ *wierny do grobowej deski* (Ak) ▫ *wierny aż do grobowej deski* (Sc); ◦ słowac. *vernosť až po hrob* ‘pretrvávajúca’ (Ks); ◦ czes. *věrnosť až do hrobu* (Sc); ▫ *být / bejt někomu věrný / věrnej až do hrobu* (Ocp); ◦ ros. *верность до гроба*; ▫ podn. *кто-л. верен до гроба* (Prd); ◦ serb. *веран до гроба* (Żs); ◦ niem. *j-d ist treu bis ans Grab* (Prd); ○ towarzyszenie, por. • p. *do grobu / w grob prowadzić / doprowadzić* ‘towarzyszyć do końca życia’ (Msp); ○ bycie razem, por. • p. *być razem do grobu* (Dwp)[193]; ○ wspólnota, zjednoczenie, por. • ros. *содружество до гроба / по гроб жизни / до гробовой доски* (MW); ○ wdzięczność, por. • p. *do grobowej deski wdzięczny* (Npp); ◦ serb. *захвалан до гроба* (Żs); ○ pamiętanie, niezapomnienie, por. • p. *Nie zapomnisz tego do grobowej deski* (Du); ○ złorzeczenie, por. • p. *Nie zapomnę ci tego do grobowej deski* ‘do grobu, do śmierci’ (Kjp); ○ żywienie urazy, por. • p. *do samego grobu żywić urazę* (Dwp); ○ przyjaźń, por. • p. *przyjaźń do grobowej deski* (Sfp); ◦ ros. *дружба до гроба / по гроб жизни / до гробовой доски* (MW); ◦ serb. *пријатељство до гроба* (Żs); ○ miłość, por. • p. *miłość do grobowej deski* (Żs); ◦ słowac. *láska až po hrob* ‘pretrvávajúca’ (Ks); ◦ ros. *любовь до гроба / по гроб жизни / до гробовой доски* (MW); ◦ serb. *љубав до гроба* (Żs); ○ kochanie, miłość, por. • p. *po sam grób kochać* (Dwp); ◦ ros. gw. *любить до гробности / до гробовой доски* (Fg); ○ nienawiść, por. • p. *po sam grób nienawidzić* (Dwp); ◦ słowac. *nenávisť až po hrob* ‘pretrvávajúca’ (Ks); ○ czekanie na kogoś, por. • p. *czekać aż po grób na kogoś* (Dwp).

---

[191] Por. też • ukr. rzad. *до судної дошки* (fu); ▫ *до самої домовини* (fu).

[192] Graniczny punkt końca życia, dośmiertności ma także swoje odniesienie do trumny, por. • ukr. *до* (*самої*) *домовини* ‘до кінця життя, до смерті’ (su).

[193] Język odnotowuje też niechęć życia z niemiłym do śmierci, por. • brus. *Лепей буду, лепей буду горкі чэмер піці, ніж з нямілым, з нехарошым аж да смерці жыці* (Jbp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 170 2012-11-06 11:42:54

Do życia grobowego

Z przedstawionymi wyżej odniesieniami do trwałości czegoś do zgonu, do śmierci, do grobu koreluje odniesienie do nieprzemijalności, trwania czegoś aż do bycia w grobie, por. • ros. gw. Syb. ekspr. *до гробовой жизни* ''do śmierci'' (Fgs). W tym zakresie nie są ewokowane konkretne wartości.

Po próg wieczności

Jeszcze dalej idący w przyszłość aniżeli cezura życia grobowego jest próg wieczności, por. • chorw. *na pragu vječnosti* 'pred smrt' (Arh)[194]. Zakres ten nie zawiera konkretnych przedstawień mających bądź mogących trwać lub zaistnieć do tego momentu.

B. Granica życia i śmierci. Umieranie

„W przypadku ludzkiego umierania natrafiamy na charakterystyczne przeciwstawienie dwuistotowo ze śmiercią człowieka związanych momentów — sensu (niem. *Sinn*) i znaczenia (niem. *Bedeutung*) śmierci. Śmierć może dla człowieka przybierać różne znaczenia, np. znaczenie heroiczne, gdy człowiek umiera za ojczyznę[195], znaczenie męczeńskie, gdy daje świadectwo prawdzie[196], może stanowić proste odejście od kłopotów tego życia — niemniej w doborze znaczeń własnej lub cudzej śmierci nie jesteśmy całkiem swobodni[197]. Pewne znaczenia są z góry wykluczone przez fakt, czym śmierć jest. […] Oznacza to, że u podstaw wielorakich, choć nie dowolnych znaczeń śmierci leży jej obiektywny sens, sens wspólny wszystkim umierającym ludziom, który wyznacza zobowiązująco obszar możliwych do nadania znaczeń. To, że śmierć jest np. zjawiskiem samym w sobie tragicznym, przynależy do jej sensu, a to, że może ona niekiedy sprawić komuś radość, wynika z jej szczególnego znaczenia" (Tischner 1975: 270–271).

W rozważaniu złożoności problematyki tanatologicznej z różnodyscyplinowych punktów widzenia niniejszy podrozdział stanowi spojrzenie na zagadnienie

[194] W tym odniesieniu por. też • ukr. przest. *до судної* (*судивої*) *години* 'до самой смерті, до кінця життя' (fu).

[195] Por. np.: • p. *polec*, *przelewać krew*, *umrzeć*, *zginąć za ojczyznę / w obronie ojczyzny* (Sfp); ▫ *oddać życie w obronie ojczyzny* (Zp).

[196] W tym odniesieniu por. • sch. *otišao na istinu* 'umarł'; *istina* 'prawda' (Fs).

[197] W tym odniesieniu por. m.in. następujące zwroty: • p. *lec bohaterską śmiercią*; ▫ *lec na placu*, *na polu*, *w obronie ojczyzny*; ▫ *lec pod kulami*; ▫ *lec trupem* 'zostać zabitym, umrzeć, zginąć' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 171 2012-11-06 11:42:55

śmierci z antropologicznej perspektywy lingwistyki kulturowej, koncentrujące się na ukazaniu zdeterminowanego kulturowo językowego obrazu umierania[198].

Umierający człowiek

Językowe opisanie umierania obejmuje przede wszystkim: ○ subtelność przedziału między człowiekiem żyjącym a umierającym, tj. pogranicza życia i nieżycia, por. • p. *żywot mający* 'żyjący, żywy'; *mieć duszę żywą / żywiącą* 'być żywym' (Msp); *malem umierać*; *malem umarły* '*intermortuus*, *prope exsanguis*' (Msp); • p. gw. *cewieć* 'o ludziach: chorować przewlekle, być na pograniczu śmierci' (sgp)[199]; • p. *mało być żyw* 'omal nie umrzeć' (Msp); ○ bliskość śmierci, „półżywości i półumarłości"[200], por. • p. *półżywy* 'ledwie żywy; bliski śmierci' (sjp); ▫ pot. *półżywy* 'ledwie żywy; bardzo zmęczony, osłabiony, wykończony; bliski śmierci' (Dwp)[201]; ▫ *półumarły* 'na pół umarły, prawie umarły, obumarły, półmartwy'; ▫ *wpółmartwy* (Żs); ◦ serb. *полумртав* (Żs); ○ „półżywość i półmartwość", por. • p. *półtrup* 'człowiek na pół martwy' (Kjp)[202]; ◦ słowac. ekspr. *polomŕtvy* 'nevládny (od strachu, únavy ap.)' (Ks); ◦ brus. *ні жывы ні мёртвы* (Krb); ◦ ros. *ни жив ни мёртв*; ▫ *ни живой ни мёртвый* (Krb); ▫ *полубытіе* 'półbyt' 'ни жизнь, ни смерть' (Dt); ◦ chorw. *polumrtav* 'koji je blizu smrti, tek što nije umro' (Arh); ◦ serb. *полумртав човек* (Żs); ◦ bułg. *полужив* 'półżywy, ledwie żywy' (Sbp); ▫ *полумъртъв* 'półmartwy' (Sbp); ▫ *ни жив ни умрял* 'na wpół (ledwie) żywy' (Sbp); ○ słabość duszy, por. • ros. gw. (*Быть*) *в худых / плохих душах* ''być bliskim śmierci, w beznadziejnym stanie'' (Fg).

Bazę materiałową aspektowości umierającego człowieka tworzy wiele wyrażeń i zwrotów oddających najprzeróżniejsze odcienie znaczeniowe odwołujące się

[198] W najogólniejszym wymiarze „przez sens umierania chcemy rozumieć tutaj rzeczywistość obiektywną, która leży u podstaw wielorakich znaczeń śmierci. Jest to rzeczywistość wspólna wszystkim umierającym ludziom" (Bortkiewicz 2000: 48). Podzielamy przy tym pogląd, że „do tego, aby móc mówić o odkrywaniu sensu ludzkiego cierpienia i umierania należy najpierw zwrócić uwagę na to wszystko, co może przeżywać osoba zmagająca się ze swoim cierpieniem, oraz na skutki, jakie ono może za sobą pociągać" (Tarnawa 2003: 79 — wyróżn. W.W).

[199] Por. też • p. gw. *ciąpać* 'żyć chorując, wegetować, ledwie dychać'; ▫ *ledwie duch* (*w kim*) *ciąpie* '(kto) ledwie żyje' (sgp); • brus. *ледзьве* (*толькі*) *душа ў целе* (Krb); ▫ ros. *еле-еле душа в теле* 'bardzo słaby, ledwie żywy' (Krb).

[200] Fazą finalną umierania jest zgon, por. • p. *śmirć / koniec mieć* 'umrzeć (umierać); *consummari*' (Msp).

[201] Por. • p. *chodzi ledwie żywy* (Żs); ◦ serb. *иде једва жив* (Żs). Por. też • p. *półżywy ze strachu / ze zmęczenia* (Dwp).

[202] Por. też • p. *trup za życia* 'człowiek bliski śmierci, schorowany, bardzo źle wyglądający lub niezdolny do życia wskutek załamania psychicznego' (wsf); ▫ *żyjący / żywy trup* (sjp); ◦ czes. *živá mrtvola* (Ccn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 172 2012-11-06 11:42:55

do umierającego człowieka, por. tu np. • p. *gonić ostatnim tchem* ‘być umierającym, być w agonii, być bliskim śmierci’ (L); • *czes. být / bejt na umření*; ▫ *vypadat na umření* (Ccs); ▫ *míti duši na jazyku* ‘býti na umření’ (Zlr); • ros. gw. donsk. *благой* ‘′w znacz. rzeczow. człowiek znajdujący się przy śmierci′’ (Fg)[203].

Umieranie ujmują wielostronnie ekscerpcje słownikowe zleksykalizowanych jednostek językowych z komponentem *umierać* oraz jego synonimami w wybranych językach[204]. Z nominacji rzeczownikowych z tym rdzeniem — por. np. • ukr. *умираючий*; ▫ *умираюча* ‘той (та) хто вмирає’ (Bsu).

Umieranie ma swoje ślady w nazwach własnych, por. np. *Nyja*, *Nija* — według Stanisława Urbańczyka źródłosłów teonimu należy wyprowadzić z rdzenia *ny-* ‘niknąć’, ‘umierać’, w mit. zachsłow. bogini świata zmarłych (zob. Wysoczański 1999: 32).

Świadomość kresu życia i jego nieoczekiwanego nadejścia

Żyjemy z nieustanną świadomością, że „życie ludzkie nie tylko ma swój kres, ale że kres ten może nadejść nieoczekiwanie” (Nuland 1996: 275). Uwidaczniają to jednostki języka, por. • łac. *memento mori* ‘pamiętaj o śmierci — pozdrowienia i pożegnania, używane w zakonach trapistów, kartuzów i kamedułów’ (sjp); • p. *Martwy już z ziemi gada z żywemi: każdy niech sobie pomni o grobie* (Kpp); • czes. *pomýšlet na poslední věci člověka* ‘na smrt’ (c)[205].

Termin końca życia

Fakt nadejścia kresu życia jest przez człowieka uświadamiany, każdy jest dysponentem swojego czasu, por. • p. *każdy ma swój czas* (Sc); ◦ czes. *každý má svůj čas* (Sc).

Jakkolwiek, jak już nadmieniono, w świadomości każdego człowieka niejako zakodowany jest mający nastąpić koniec życia, to faktyczny termin zejścia nie jest

[203] Mianowicie: *благо* rzecz. ‘dobro, błogosławieństwo, pomyślność, powodzenie, szczęście’; *благой* przym. ‘dobry’.

[204] Podstawowe leksemy *umierać* mają w poszczególnych językach swoje równoznaczniki, będące między innymi formami właściwymi danym okresom historycznego rozwoju języka, por. np. • p. *mrzeć* ‘umierać, kończyć życie, *mori*, *vita decedere*’ (Us); ▫ książk. *mrzeć* ‘rozstawać się z życiem, tracić życie’ (Zp); ▫ *mrzeć* ‘umierać, konać’ (Du), por. • p. *mrzeć na dżumę*; ▫ *mrzeć od tyfusu*; ▫ *mrzeć z braku wody*; ▫ *mrzeć z nędzy*; ▫ *mrzeć głodem / z głodu* ‘cierpieć niedostatek pożywienia; przymierać głodem’ (Zp).

[205] Por. • ros. dial. *Богу молиться, да скоро в гроб ложиться* ‘modlić się do Boga i wkrótce położyć się do trumny; o starym człowieku’ (ABL).

WWysoczanski-Umieranie.indb 173 2012-11-06 11:42:55

nikomu znany[206], por. • p. *nie znać dnia ani godziny* (Ocp); ◦ czes. *neznat dne ani hodiny* (Ocp); ▫ *nevědět dne ani hodiny* (Mt 25,13) (OH); ◦ serb. *Ako znamo će smo se rodili, ne znamo će smo umreti* (Kse); ◦ ang. *Men know where they were born, not where they shall die* (Kse).

Wszelako odejście człowieka nie następuje wcześniej, niż ma nastąpić, por. • p. *Przed śmiercią się nie umiera* (Srp); ◦ ros. *прежде смерти не умереть*; ▫ *прежде смерти не умрешь* (Dp); ▫ *раньше смерти не умрешь*; ▫ *прежде сроку / веку не помрешь* ′przed terminem, wiekiem nie umrzesz′ (Srp).

Z nieznajomością czasu nadejścia śmierci związane są poglądy o charakterze postulatywnym dotyczące okoliczności momentu śmierci. Życzeniowymi uwarunkowaniami nastąpienia śmierci człowieka jest sytuacja dobrostanu, por. • p. *Umrzeć najlepiej, gdy się dobrze dzieje* (Ak).

Niezależnie od wymienionych uwarunkowań niemożności określenia godziny śmierci w języku ujawnia się wskazanie nieodległego czasu zgonu, por. • p. *dojutrak / dojutraszek* ‘człowiek tylko do jutra żyć mający’ (Kjp); • ros. dial. żart. *узлы развяжутся / развязались* (*у кого*) ′węzły rozwiążą się (rozwiązały się) (u kogo)′ ‘′o bliskiej, zbliżającej się śmierci′’ (MN)[207].

Uwarunkowania końca życia, śmierci

Ścisłe współzależności życia i śmierci wiążą się niejednokrotnie w aspekcie wolitywnym z „dylematem pechowca” — życie nie jest już chciane i akceptowane, ale śmierć też nie jest oczekiwana i nie ma na nią pełnej zgody: ○ i życie zbrzydło, i umierać nie chce się, por. • mal. i indonez. *И жить надоело, и умирать не хочет* (Bw).

Choroby. Nadzieja. Niekonieczność śmierci

W przeciwieństwie do utrwalonego stereotypowego sądu (zob. dalej), że choroby poprzedzają śmierć bądź bezpośrednio do niej prowadzą, w języku są utrwalone opinie, że: ○ chory ma nadzieję na wyzdrowienie, na uniknięcie śmierci aż do momentu zgonu, por. • czes. *Nemocný doufá uzdraveni až do smrti* (Cm); ◦ ros. *Болящій здоровья уповаетъ даже до смерти* (Cm); ◦ serb.

[206] Św. Franciszek Salezy tak to ujmuje: „Zastanów się nad niepewnością dnia twej śmierci. O duszo moja, nadejdzie dzień, w którym porzucisz ciało. Kiedy to będzie? W zimie czy w lecie? W mieście czy na wsi? Za dnia czy w nocy? Czy nastąpi to niespodzianie, czy po uprzednim ostrzeżeniu? Z choroby czy z przypadku? Czy będziesz miała możność wyspowiadania się czy nie? […] Niestety, o tem wszystkiem nic zgoła nie wiemy. To tylko pewna, że umrzemy wcześniej, niżeli się spodziewamy” (św. Franciszek Salezy 1931: 57).

[207] W tym odniesieniu por. też • sch. *везати смртним чвором* ‘везати до смрти ′wiązać, związywać do śmierci′’ (rsk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 174 2012-11-06 11:42:55

Докле є душа у болестнику, све со добро надамо (Cm); ○ nie każda choroba kończy się zejściem człowieka[208], por. • p. *Nie każda choroba prowadzi do śmierci* (Srp); ▫ *Od tego się nie umiera* (Srp); ◦ ros. *Не всякая болезнь к смерти* (Srp); ○ nie każdy chorujący umiera, por. • ros. *Не всяк умирает, кто хворает* (Spp).

Choroby. Prowadzenie do śmierci

Między uznaniem, że choroba, nawet poważna, nie zawsze prowadzi do śmierci człowieka, a konstatacją o nieodwracalności śmierci w następstwie chorób (zob. dalej)[209] w języku znajdujemy przykłady na to, że wiele chorób może kończyć się śmiercią, por. • ros. *Смерть одна, а болезней тьма* 'śmierć jest jedna, a chorób mnóstwo' (Spp), a także wskazanie na powolne podążanie ku śmierci[210], zwłaszcza w konsekwencji przewlekłej bądź długotrwałej choroby[211], por. np. • stpol. *być ku śmierci* '(o chorobie) sprowadzać śmierć, *mortem afferre*' (Us); ▫ gw. *kaperować / kapyrować* 'długo chorować, wlec się powoli ku śmierci, ukr. kaparyty' (Kjp)[212]; • p. *Zdrowy choroby, a chory ma się spodziewać śmierci* (spo)[213]; • p. *śmierć już choremu za plecami stoi* (Kfs); ◦ ukr. *смерть за плечима у кого* 'хтось дуже хворий, старий, скоро по-

[208] Otóż „jeśli »życie jest pełnią sił, które opierają się śmierci«, to choroba ujawnia władzę śmierci nad człowiekiem. […] Ale nie każda choroba jest śmiertelna" (Boulnois 1998: 5), toteż w ściślejszym sensie „choroba nie powinna stać się przyczyną wewnętrznej emigracji, ale przede wszystkim powinna zwrócić nas w kierunku życia", a idąc jeszcze dalej — „choroba jest wezwaniem Bożym do cieszenia się z życia, do przeżywania i doświadczania człowieczego życia" (Gembala 1998: 110).

[209] Por. np. • p. *Śmierć mię powóniała* 'tzn. wyzdrowiał' (Knk). Por. tu też następujące pytanie o koniec choroby: „A czymże się wreszcie zakończy ta moja choroba? — A czymże innym, jeżeli nie śmiercią?" (Epiktet, za: *Wypisy z ksiąg*..., 1995: 80) oraz pytanie o konieczność umierania i śmierci: „Dlaczego musimy umierać? Dlaczego, nawet gdyby udało nam się uniknąć wszelkich chorób i gwałtownych uszkodzeń ciała, organizm nasz musi ulec starczemu zwyrodnieniu, które prowadzi nieuchronnie do śmierci?" (Wiśniewska-Roszkowska 1980: 359).

[210] Por. • p. *W przeważających przypadkach choroba kończy się śmiercią* (Dwp); • sch. *разболети се на смрт* 'боловати од болести која се завршава смрћу' (rsk). Por. też • p. *nowotwór złośliwy* (Dwp).

[211] Można tu jednocześnie wskazać na profetyczny wymiar choroby: „Choroba niezmiennie pozostaje znakiem śmierci. I stąd właśnie wynika również profetyczny wymiar bycia chorymi. W sumie każdy z nas, gdy zostaje dotknięty chorobą, która nawet w krótkim czasie może doprowadzić do zgonu, uprzedzająco partycypuje w końcowym momencie ziemskiej egzystencji, w przejściu z teraźniejszego do przyszłego życia. Śmierć jawi się wśród nas jako znak i odwołanie do tego, czego każda osoba musi kiedyś doświadczyć, a mianowicie do śmierci. […] Choroba może nam pomóc zrozumieć wagę i wielkość ostatecznego momentu naszego ziemskiego życia" (Corecco 1998: 57).

[212] Por. też • p. *Ciężko chorował przed śmiercią*; ▫ *Nachorować się przed śmiercią* (Dwp).

[213] Nieodłącznie wiąże się też z tym pojęcie choroby terminalnej oraz opieki w tym stanie życia człowieka, por. np. • p. med. *paliatywny, uśmierzający* (Jsp); ◦ słowac. *paliatívny* (Jsp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 175 2012-11-06 11:42:55

мре' (Bsu); ▫ *облягти на смертній постелі* 'тяжко захворіти без надії на одужання' (fu); • ros. gw. Syb. ekspr. *лежать в усмерти* ''ciężko chorując, być przy śmierci'' (Fgs)[214]; ▫ gw. *дыхлить* ''długo chorować, być bliskim śmierci'' (Fg).

Choroby. Poprzedzanie i nieodwracalność śmierci

Jednym z głównych przejawów przedśmiertności, por. • p. med. *terminalny* 'związany z ostatnia fazą choroby, poprzedzającą śmierć pacjenta' (Zp), i zarazem jedną z zasadniczych przyczyn nastąpienia zgonu[215] jest „śmiercionośna" choroba człowieka[216], por. • p. gw. *bić się ze śmiercią* 'być w stanie choroby grożącym śmiercią' (sgp); • p. gw. *morowica* 'choroba śmiertelna' (Kjp); • p. gw. *morowica śmieterna* 'choroba nieuleczalna' (Kg); • p. gw. *choleryczna choroba / choroba straszliwa* 'ostra, zakaźna choroba jelit, zwykle śmiertelna; cholera' (msp); • p. gw. *wieczna choroba* 'choroba nieuleczalna, długotrwała — tu rak' (sgp); • p. *śmierciogroźnie chorować* 'śmiertelnie, niebezpiecznie'[217]; ▫ *chorować śmiertelnie* (Kjp)[218]; ◦ słowac. *ochoreť na smrť* 'śmiertelnie zachorować' (Jsp); • ukr. *в супоню скрутило кого* 'хто-небудь смертельно захворів' (fu).

W językowym materiale został wyraziście utrwalony również obraz człowieka śmiertelnie, nieuleczalnie chorego, umierającego, por. • p. *chory śmiertelnie* (Kjp); ▫ gw. *być na śmierć chorym* 'być umierającym, śmiertelnie chorym' (sgp); ▫ *chory na śmierć*; ▫ *śmiertelnie / śmiertelno chory* 'bardzo, ciężko, nieuleczalnie chory' (sgp); ▫ *chory na umór* 'bardzo, ciężko, nieuleczalnie chory' (sgp)[219]; ◦ kasz. *umąka* 'człowiek śmiertelnie chory' (Sk); ◦ głuż. *na smjerć chory* 'śmiertelnie chory' (Zg); ◦ słowac. *chorý na úmor / na smrť* (Jsp); ▫ *ležať*

---

[214] Por. też • ros. gw. Syb. ekspr. *предаться к смерти* ''oddać się śmierci'' ''zachorować, odczuć silne niedomaganie'' (Fgs).

[215] Por. np. • ros. gw. *Не умер бачка, удавила болячка* (Fg).

[216] Pogląd ten znajdujemy w interpretacji biblijnej wydarzenia śmierci, por. „człowiek chory odczuwa zbliżanie się śmierci i stąd czuje się p o l i c z o n y m i ę d z y u m a r ł y c h (Ps 88,4–6)" (Bortkiewicz 2000: 79). Sens ten uwidacznia się też na przykład w tradycyjnym górnośląskim widzeniu choroby: „czas śmiertelnej choroby pojmowano jako czas szczególny, przełomowy. Uważano bowiem, że wówczas następuje moment zrywania więzi z realiami »tego świata« i wchodzenie, przejście do »tamtego świata«" (Gerlich 1998: 86).

[217] W następującym znaczeniu: • p. *śmierciogroźny* 'grożący śmiercią', por. • p. *starość śmierciogroźna* (Kjp).

[218] Por. też • p. *śmiertelny przebieg choroby* 'zakończony zgonem' (Sfp).

[219] W tym odniesieniu por. też • p. *hospicjum* ‹łac. *hospitium* 'gospoda, gościnność' od *hospes* dpn. *hospitis* 'gospodarz; cudzoziemiec; gość'; od *hostis* 'cudzoziemiec; wróg'› 'dawn. schronisko dla podróżnych, pielgrzymów, gospoda-stancja dla uczniów; dom dla nieuleczalnie chorych' (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 176 2012-11-06 11:42:55

na smrť chorý (Ks); ▫ *smrteľne chorý* (Jsp)[220]; ◦ czes. *na smrt / smrtelně netosný* (Ocp); ◦ ukr. *смертенний* 'безнадійно хворий' (Bsu); ◦ sch. *мртав болан* 'у најтежој болести, скоро пред смрт' (rsk); • p. gw. *być na śmiertelnej pościeli* 'być umierającym, śmiertelnie chorym' (sgp)[221]; ◦ słowac. *ležať na smrteľnej posteli* 'leżeć (być) na łożu śmierci' (Jsp); ◦ ros. *лежить на мертвецкой* (Dt)[222]; ◦ chorw. *biti / ležati na samrtnoj / smrtnoj postelji* 'biti na umoru (samrti), umirati' (MFV); ◦ serb. *на самртној постељи* (Ż̇s); • p. gw. *jest z kim na róg soboty* 'o człowieku śmiertelnie chorym' (sgp).

Niemożność zupełnego odwrócenia od umierającego choroby przez lekarzy jest tym samym z reguły podstawą pewności zgonu, por. • p. *Choroby śmierć poprzedzają* (Knk); ▫ *Zbytek w domu jako suchoty ciału: powoli stęka, ale pewna śmierć* (Knk)[223]; ▫ *Zdrowy choroby, a chory ma się spodziewać śmierci* (Knk); ▫ *Gdy przyjdzie godzina mortis, nie pomoże i doktor* (Knk)[224]; ▫ *Gdzie śmierć zasiądzie łoże, tam i doktor nie pomoże* (Mpp); ▫ *Doktor przewlec może choroby, śmierci nie odwróci; chory na śmierć* (Knk)[225]; • łuż. *Apotekam směje so smjerć runje tak wótře kaž zelowym žonam* 'śmierć wyśmiewa aptekarzy tak samo głośno jak zielarki' (pł); • fr. *Mimo lekarzy żyjemy aż do śmierci* (Kmt).

Śmiertelna choroba jest też wskazaniem na miejsce pośmiertnego złożenia człowieka w grobie ze wszelkimi tego konsekwencjami, m.in. toczenia ciała przez robaki, por. np. • czes. *červi na někoho čekají* 'o smrtelně chorém, o umírajícím' (Zlr).

Wielokrotność możliwego zejścia

Realnie śmierć człowieka nastąpi jeden raz, jednakże sytuacji zagrożenia zejścia jest w życiu człowieka wiele. Owa wielokrotność śmierci jest łączona z reguły z jakimiś innymi czynnikami: ○ każdorazowa utrata bliskich jest umieraniem, por. • łac. *Człowiek tyle razy umiera, ile razy traci swoich bliskich* (Mpp); ○ jakkolwiek człowiek rodzi się tylko raz, śmierć godzi w człowieka tysiąc razy, por. • p. *Raz tylko człek się rodzi, a śmierć na niego tysiąc razy godzi* (Knk); ○ człowiek jest zdolny znieść tysiąc śmierci, nie może wytrzymać tylko głodu, por. • chin. *Тысячу смертей можно снести, один голод трудно стерпеть* (Bw).

[220] Por. też • słowac. pot. *mať dušu na jazyku* a) 'byť smrteľne chorý'; b) 'byť celkom vyčerpaný, upachtený' (Sm).

[221] Por. • p. *pościel śmiertelna* (Kjp).

[222] Por. • ros. arch. *мертвецкая* 'безнадежная болѣзнь, смертный одръ' (Dt).

[223] Por. • p. *suchoty* 'nagłe albo galopujące, tj. suchoty o przebiegu rychło do grobu wiodącym (*phthisis florida*)' (Kjp).

[224] Pogłos baśni ludowej o doktorze i śmierci.

[225] Por. • ros. med. żart. *померанец* ''umierający chory'' (MNż). Gra słów — ros. *помереть* to 'umrzeć, skonać'.

WWysoczanski-Umieranie.indb 177 2012-11-06 11:42:55

Nieodwołalność terminu śmierci

Nieuchronny termin nadejścia śmierci jest niezmienny, por. • p. *Śmierć dnia nie poczeka* (Ak); • serb. *Smrt roka ne stavi, ali ne čeka* (Ka).

Nieuniknioność zejścia

W językowym oglądzie śmierci wskazuje się na nieuniknioność zgonu, por. • ros. *Смертный час — неминуемый путь* 'godzina śmierci — nieuchronna, nieunikniona droga' (Srp); ▫ *Смертный час — неминучий путь* (Spp).

Niepowstrzymanie śmierci

Mającego nastąpić końca życia człowieka nie można niczym oddalić, por. • p. *Nie pomoże złote łoże, kiedy śmierć stoi na dworze* (Knk). Owo naznaczenie[226] jest uwydatniane poprzez wskazanie na zgon „przeznaczonego na śmierć" w mało prawdopodobnych okolicznościach, por. • p. *Kto ma umrzeć i w cebrze wody utonie* (Ak)[227].

Nieuchronność czyjegoś zejścia wiąże się niekiedy ze wskazaniem na to, co do jego nastąpienia zaistnieje: ○ złodziej umrze na pewno, lecz wcześniej zdąży dziesięć domów ograbić, por. • beng. *Вор умрет, но прежде десять домов оберет* (Bw).

Śmierci, gdy przyszła, nie powstrzyma nawet płacz, por. • czes. *Pláč nepomůže, když smrť přišla* (Cm).

Uniknięcie śmierci. Uratowanie, uratowanie się od śmierci

Mogąca bądź mająca nastąpić śmierć bywa w konkretnym przypadku uniknięta, oddalona, por. • p. *śmierci się odkupować* (Msp); ▫ *uratować się od śmierci* (Zp). Sensy te wyrażają: ○ ujście, por. • p. *ujść śmierci* 'uniknąć śmierci; ocaleć, uratować się' (wsf); ▫ *ujść z życiem* 'uratować się od śmiertelnego niebezpieczeństwa' (NŁB); ◦ serb. *избећи смрти* (Żs); ○ uniknięcie, por. • p. *uniknąć śmierci* (Sfp)[228]; ◦ słowac. *uniknúť smrti* (sl); ◦ czes. *uniknout*

[226] Por. • słowac. *je synom smrti* 'śmierć ma na czole wypisaną' (Jsp).

[227] Por. też • p. *dawno już przez lekarzy skazany na śmierć* 'orzekli o nim lekarze, że umrzeć musi' (Kjp).

[228] Por. • p. *ujść sznura* 'uniknąć śmierci przez powieszenie' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 178 2012-11-06 11:42:55

objetí smrti ‘uniknout hrozící smrti; vyváznout z velkého nebezpečí zdravý’ (Ccs); ▫ książk. *unikl objetí smrti* (MW); ◦ ros. *избежать смерти* (Lpr); ▫ *избавиться от смерти* (DM); ○ ustrzeżenie, uchronienie, ocalenie, por. • ros. *уберечь кого-л. от смерти*; ▫ *уберечься от смерти* (DM); ▫ *спастись от смерти* (Gpf); ○ ucieczka, por. • p. *uciec śmierci* (sjp); ○ zawrócenie kogoś od wrót śmierci, por. • p. *wrócić kogo od wrót śmierci* ‘uratować komu życie’ (Sfp); ○ ratowanie czyjejś duszy, por. • ukr. *рятувати* (*грішну*) *душу чию* ‘захищати, оберігати кого-небудь від смерті, смертельної небєзпеки’ (fu); ○ uratowanie swojej skóry, por. • ukr. *рятувати свою* (*власну*) *шкуру* ‘уникати смерті, небезпеки і т. ін., оберігаючи своє життя, благополуччя і т. ін.’ (fu); ○ wyniesienie nóg, por. • ukr. *винести / виносити ноги* ‘втечею врятуватися від небезпеки, очевидної смерті’ (fu).

Szczególny przypadek uniknięcia śmierci stanowią sytuacje, gdy doszło niemal do zetknięcia się z nią: ○ o krok, por.: • p. *był o krok od śmierci* (Sc); ◦ bułg. *с единия крак в гроба съм* (MWf); ○ o włos, włosek, por. • p. *o włos / o mały włos* (*uniknąć śmierci*) (Pf); ▫ *był o mały włos od śmierci* (Sc); ◦ czes. *o vlas* (*uniknout smrti*) (Pf); ▫ *unikl smrti o vlas*; ▫ *uniknout smrti jen o vlásek* (Sc).

Uchronienie się przed śmiercią, bycie ominiętym przez nią należy zawdzięczać niekiedy nadzwyczajnym zjawiskom: ○ cudowi, por. • p. *uniknąć cudem śmierci* (sjp); ▫ *cudem uniknął śmierci* (Żs); ◦ serb. (*неким*) *чудом је избегао смрт* (Żs). Przeżycie, ocalenie siebie od śmierci czasami jest warunkowane określonymi koniecznościami, por. • p. *jeśli komuś życie miłe* ‘jeśli ktoś chce żyć, musi coś zrobić’ (NŁB); • ros. *Окопался — жив остался, не окопался — мертв* ′okopał się — żywy został, nie okopał się — jest martwy′ (PZ).

W języku funkcjonuje wiele zwrotów wskazujących na mniemane uwolnienie się od śmierci. Świadczy to o silnym pragnieniu człowieka oddalenia od siebie śmierci. Przykładowo: ○ wyproszenie się, por. • p. *wyprosić się od śmierci* (Sfp); ○ wykupienie się, por. • p. *od grobu odkupić się* (Msp); ○ wywinięcie się, por. • p. *wywinąć się śmierci* ‘ocaleć’ (Lpr); ◦ ros. *избежать смерти* (Lpr); ▫ *чудом избежать смерти* (Gpf); ○ wykręcenie się, por. • p. *wykręcać się śmierci* ‘wywijać się od śmierci, unikać śmierci’ (Sfp); ▫ *Kto się wykręcił od śmierci, wrócił z dalekiej drogi* (Ak); ○ wykpienie się, por. • p. *wykpić się od śmierci* (Sfp); ○ ucieczka grabarzowi spod łopaty, por. • p. pot., żart. *uciec grabarzowi spod łopaty* ‘wyzdrowieć po ciężkiej poważnej chorobie’ (wsf); ▫ żart. *ktoś uciekł grabarzowi spod łopaty* ‘ktoś wyzdrowiał po ciężkiej, poważnej chorobie’ (sjp); ○ wstanie spod świętych (ikon), por. • ros. *Он из-под святых встал* ‘т.е. ожил от тяжкой болезни’ (Dp); ○ uwolnienie się, por. • ros. *избавиться от смерти* (Or); ○ brak chustki, okrycia, narzuty, por. • ros. gw. smol. *Во зачимъ умирать ни нада: платка, пакрывала нѣтъ* (Dse).

WWysoczanski-Umieranie.indb 179 2012-11-06 11:42:55

Nieumarcie związane jest też z kupieniem czegoś śmierci, daniem jej czegoś: ○ kupienie śmierci butów, por. • p. gw. *śmierci buty kupić / buty śmierci kupić* 'uratować się od śmierci' (sgp); • kasz. *směrci bötë kupic* 'nie umrzeć' (Sk); ○ danie śmierci grosza, por. • czes. *dát smrti groš* (Sc).

Przeżycie

W przeciwieństwie do wskazanej niemożności przetrwania śmierci przez człowieka wskazywana jest też możliwość przeżycia w określonych okolicznościach: ○ jeśli się nie umrze podczas wielkiej biedy, czeka wielkie szczęście, por. • chin. *Коли в большую беду не умрешь — ждет тебя большое счастье* (Bw); • ros. *Будем живы — не помрем* 'będziemy żywi / żyli — nie umrzemy' (Lpr).

Ocalenie, wybawienie od śmierci

Podobnie jak można oddalić śmierć od siebie, por. • p. *oddalić śmierć* (Msp), możliwe jest też uratowanie, wybawienie od niej kogoś[229], por. • p. *wybawić od śmierci* (Sfp); ▫ *ocalić* (*kogoś*) *przed śmiercią* (Sfp); ◦ ros. *избавление от смерти*; ▫ *спасение от смерти* (DM); ◦ serb. *избавити од смрти* (Żs); ▫ *спасти од смрти* (Żs).

W tym kręgu problemowym należy wymienić nazwy tych, którzy wybawiają innych od śmierci[230]. Jest to: ○ wybawiający, por. • p. *wybawca* 'ten, kto kogoś wybawia, wybawił od czegoś, np. od śmierci; wybawiciel' (sjp); ▫ *wybawczyni* (sjp); ▫ *wybawiciel* (sjp).

Niespodzianość śmierci

Jednymi z najbardziej znanych przymiotów zgonu są: ○ nagłość nadejścia, por. • p. *nagły zgon* (Zp); ◦ słowac. *nečakaný skon* (Ks); ○ nieoczekiwaność nastąpienia, por. • p. *niespodziewany zgon* (Zp); ◦ ros. gw. *заумирать / заумирывать* ''niespodziewanie zacząć umierać'' (Fg); ▫ gw. Syb. ekspr. *с голку умереть* ''skonać nieoczekiwanie, nagle'' (Fgs); ◦ abis. *Gość i śmierć przychodzą niespodzianie* (Gm); ○ przychodzenie śmierci bez uprzedzenia, bez zapowiedzenia się, por. • tat. *Смерть о своем приходе не объявляет* (Bw).

---

[229] Wskazać tu należy również na umożliwianie życia, por. np. psł. *gojǫ*, *gojiti* 'goić, powodować czy umożliwiać życie' (*gojь* 'życie, pokój, przyjaźń': *gojь* awest. *gaya-* 'życie') (Spr).

[230] W tym odniesieniu por. też • słowac. *smrť bola pre chorého vykúpením* (Ks).

WWysoczanski-Umieranie.indb 180 2012-11-06 11:42:55

Przewidywanie śmierci

Zdeterminowanie życia koniecznością śmierci, nadejścia czasu śmierci dotyczy bezwyjątkowo każdego człowieka, jednakże w konkretnej sytuacji bywa niejako prognozowane zejście danej osoby[231], por. • p. *oczekiwany zgon* (Zp); • p. *przewidywać czyjąś śmierć* (Dwp)[232]; ▫ *wykreślić kogo z listy żyjących* 'uznać za skazanego na śmierć; za takiego, który wkrótce umrze' (Sfp); ◦ *Zadzwonią wkrótce i na nas* (Knk); ◦ ros. *предвидеть смерть* (DM), zwłaszcza w powiązaniu z jakimiś uwarunkowaniami „śmierciogennymi", por. np. • p. *śmierć* (*kogoś*) *nie minie* 'ktoś umrze' (Msp); ▫ (*kogo*) *minąć nie może godzina śmiertelna* (Msp).

W przeciwieństwie do przewidywania czyjejś śmierci prognozowane bywa nienastąpienie jej w danym czasie, miejscu bądź okolicznościach, por. np. • p. *śmierć* (*kogoś*) *minie* 'ktoś nie umrze' (Msp).

Przeczuwanie końca

Wprawdzie „nikt nie zna dnia ani godziny", jednak nadchodząca śmierć bywa niekiedy przeczuwana, por. • p. *przeczuwać śmierć* (Sfp); ▫ *odczuć czyją śmierć* (Sfp); ▫ *czuć / przeczuwać zbliżającą się śmierć* (Dwp); ◦ ros. *чувствовать смерть* (Or); ◦ sch. *kobiti* 'przeczuwać śmierć' (Fs); ▫ *kobljenje* 'przeczuwanie śmierci', a także 'życie oczekując śmierci, przeczuwając bliską śmierć' (Fs), por. • sch. *смртовати* 'живети очекујући непрестано смрт, предосећајући блиску смрт' (rsk). W języku sygnalizowane jest też uświadamianie sobie nieodległego zgonu: ○ widzenia śmierci, por. • p. *widzieć śmierć* (Sfp); ▫ *widzieć śmierć przed oczyma* 'czuć, że się umrze szybko' (Sfp); ○ niedługiego bycia duszy z człowiekiem, por. • p. *nic długo być ze mną duszy* 'wkrótce umrę' (Msp); ○ gotowania się śmierci do przyjścia po kogoś niebawem, por. • p. gw. *Na ḃåłå ju vnetk za mnǫ* (*po ḿe*) *přińʒe* (sgp)[233]; ○ klepania kosy na kogoś, por. • p. gw. *Ta ḃåłå ju klepe na ḿę kosą* (sgp).

Dalej idącym stopniem odczytywania swojego bądź innych końca jest jego przewidywanie lub jego pewność, por. • p. *zwątpić o czyim życiu* 'być przekonanym, że ktoś umrze' (Sfp); ◦ ros. *предвидеть смерть* (DM).

---

231 Por. np. • ros. dial. pskow. iron. *в Могилёвскую губернию позовут кога* '′przyjdzie czas umierać komuś′′ (MNp).

232 Por. też • p. *wietrzyć śmierć* (Sfp); • ros. dial. pskow. *глаза песком засыплются чьи* ′czyjeś oczy zasypią się piaskiem′ ′′ktoś umrze′′ (MNp).

233 *B´åłå* — biała 'śmierć'.

WWysoczanski-Umieranie.indb 181 2012-11-06 11:42:55

Spodziewanie się końca

Zbliżającej się śmierci spodziewamy się, por. • p. *nadziewać się śmierci* 'spodziewać się' (Msp; ▫ *spodziewać się śmierci* (Sfp); ▫ *spodziewać się rychłej śmierci* (Dwp); • p. *mary gotować* 'spodziewać się swojej lub czyjejś śmierci'; ▫ *widzieć swe mary* 'spodziewać się śmierci' (Msp)[234]; ▫ *wyglądać boskiego zmiłowania* 'spodziewać się rychłej śmierci' (Sfp). W szczególności przybliżającej się śmierci powinien się spodziewać: ○ chory w przeciwieństwie do zdrowego, por. • p. *Zdrowy choroby, a chory ma się spodziewać śmierci* (Knk); ▫ *Choremu zawsze śmierć na myśli* (Npp); ○ słaby w przeciwieństwie do zdrowego, por. • p. *Słaby spodziewa się śmierci, a zdrów słabości* (Knk); ○ śpiący i poziewający, por. • p. *Kto śpi, a poziewa, niech się śmierci spodziewa* (Knk); ○ bżdżący i ziewający w przeciwieństwie do kichającego i pierdzącego, por. • p. *Kto bździ i ziewa, ten się śmierci spodziewa, kto kicha i pierdzi, ten żywot twierdzi* (Knk).

Spodziewanie się śmierci asocjuje z: ○ zleceniem przygotowania trumny, por. • p. *kazać sobie trumnę gotować* 'spodziewać się śmierci' (Msp); ○ chorym bredzącym o drodze, o koniach, por. • ros. *Если больной бредит дорогой / о дороге / о конях, то умрет* (Ap); ○ chorym obracającym się na bok do ściany, por. • ros. *Если хворый на бок к стене ложится — умрет* (Ap); ○ przetarciem przez baby drogi do domu, gdzie leży chory, por. • ros. *Если к дому, где больной лежит, бабы проторят дорогу, то ему умереть* (Ap); ○ upadkiem świec określonym końcem w kierunku progu, por. • ros. *Если при соборовании свечи упадут комлем к порогу, то больной умрет* (Ap); ○ dyszeniem, podsapywaniem sennego, por. • ros. *Если сонный отпыхивает, то умрет* (Ap).

Pewność zgonu

Oprócz spodziewanego nadejścia śmierci w pewnych okolicznościach komunikowane jest przekonanie, że zgon nastąpi, por. • p. *wymorzy się* / *wymorzyć się na mary* 'umrzesz' (Msp). Prototypowym podmiotem w tym względzie jest pacjent, por. • p. *martyr siadł* 'pacjent umrze' (*martyr* 'męczennik', tu: 'pacjent') (Msp).

Dopełnioność życia. Dochodzenie do śmierci

Ludziom, którzy dożyli starości, zwłaszcza osobom w późnej starości, nieobca czy raczej właściwa jest: ○ świadomość dopełnienia swojego życia; niekiedy

[234] Por. też • p. *liczyć dni do śmierci* 'spodziewać się rychłej śmierci' (Kjp); • p. gw. *Jadwisia ci sio zalica* 'kto wie, czy nie umrzesz' [*Jadwisia* żart. 'śmierć, kostusia'] (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 182 2012-11-06 11:42:55

jest to też stępienie bądź utrata wrażliwości na przejawy swojego życia, na tzw. sprawy życiowe, por. np. • p. *dożywać swego wieku* 'kończyć życie' (Sfp); • ros. gw. Syb. *изживать года* ''dożywać życia'' (Fgs); • ros. dial. pskow. iron. *смерть не видит кого* ''o bardzo starym człowieku, który utracił zainteresowanie życiem'' (MNp); ○ dożywanie starości, przybliżenie się do śmierci, por. • ukr. lud.-poet. *відтоптати ряст* 'наблизитися до смерті; нажитися' (fu); ○ dożywanie starości, kulminacji swojego życia i związanego z tym przygotowywania się na śmierć, por. • ros. posp. żart. *ехать на ярмарку*; ▫ *ехать с ярмарки* 'jechać na targ; jechać z targu', tj. 'osiągać dojrzały wiek, apogeum swojego życia, a potem dożywać swoich dni i przygotowywać się do śmierci' (BMf); ○ odczucie wleczącej się za człowiekiem trumny, por. • ros. gw. Syb. iron. *гроб за задом волочится* ''o stanie głębokiej starości'' (Fgs); ○ perspektywa złożenia w mogile, w ziemi, por. • p. *mogiła staremu miła* (Npp); • chorw. *vuče ga zemlja* 'star je, iznemogao i nasmrt bolestan' (Arh); ○ nieodległość, zbliżanie się śmierci, por. • p. *w leciech podeszły i śmierci bliski* (Msp)[235]; ◦ ros. *приближение смерти* (DM).

Zauważalne są korelacje określonych oznak starości ze zbliżającą się śmiercią, por. • p. *Starości doległości są pierwiastki śmierci* (Kp). Przykładowo: • p. *Siwe włosy na głowie, kwiatki to cmentarzowe* (Kp); ◦ ang. *Siwe włosy są kwiatami śmierci* (Mpp).

Język odzwierciedla zachowanie się śmierci względem człowieka starego, por. • p. *Śmierć staremu w oczy zagląda* (Kp).

Oczekiwanie na śmierć

Bliskiego końca życia oczekujemy, wyglądamy, por. • p. *czekać śmierci* (Sfp); ▫ *oczekiwać śmierci* (Sfp); ▫ *wyglądać śmierci* (Sfp); ▫ *oczekiwanie śmierci* (Msp); ▫ *czekać na śmierć* (Dwp); ▫ *z dnia na dzień czekał śmierci* (Dwp); ▫ *Od jutra do jutra, aż śmierć przyjdzie* (Kp); ▫ *spogląda na cmentarz* (Npp); ◦ słowac. *čakať na smrť* (Ks); • ros. gw. Syb. iron. *дожидать лопатина* ''oczekiwać śmierci'' (Fgs); • sch. *попити самртну* 'бити пред смрћу, очекивати скору смрт 'być przed śmiercią, oczekiwać skorej śmierci'' (rsk); • sch. *смртовати* 'живети очекујући непрестано смрт, предосећајући блиску смрт'; ▫ *смртовање* (rsk).

Oczekiwanie śmierci może łączyć się z: ○ zachowaniem spokoju ducha, por. • p. *Wyglądać śmierci spokojnym umysłem* (Dd); ◦ ros. *ожидать смерти съ спокойнымъ духомъ* (Dd); ○ przygotowaniem do niej, por. np.

[235] Wskazywany jest też w języku wiek zdecydowanie wcześniejszy niż stereotypowe, standardowe wiązanie śmierci ze starością, liczony dla kobiet od wieku balzakowskiego, por. np. • czes. żart. *čtyřicítka* '(žena) mezi čtyřicítkou a smrtí' (MW).

WWysoczanski-Umieranie.indb 183 2012-11-06 11:42:56

• p. *szykować się na śmierć* (Sfp); • ros. dial. pskow. *глядеть в землю* ‘′szykować się na śmierć, oczekiwać śmierci′’ (MNp).

Przybliżanie się do śmierci. Przybliżanie się śmierci

Jak pokazuje materiał językowy, do śmierci zbliżamy się, por. • p. *przybliżać się do śmierci* (Sfp); ▫ *zbliżać się do śmierci* (Sfp); • ros. gw. Syb. *докатываться набурмин* ‘′przybliżać się do śmierci′’ (Fgs); • serb. *приближавати се смрти* (Żs). W świetle analizowanego materiału również śmierć przybliża się do człowieka, por. • p. *śmierć się przybliży*; ▫ *przybliża się śmierć*; ▫ *przybliżały się dni śmierci* ‘*mors aoppprinquat*’ (Msp). Na przybliżanie się śmierci wskazują określone symptomy sfery anatomicznej człowieka, a zarazem częste powiązanie tegoż z ziemią, np.: ○ ciążenie ku ziemi, przyciąganie ziemi, por. • p. *ciągnie starego ziemia k′ sobie* (Tfk); ◦ kasz. *zemia przëcygô* ‘człowiek powoli obumiera’ (Tfk); ◦ sch. *вуче га земља* ‘стар је, изнемогао и на смрт болестан’ (rsk); ○ chylenie się ku mogile, por. • p. *chylić się ku mogile* (Żs); ○ kroczenie ziemi na kogoś, por. • kasz. *ju ta zemia na kogos jidze* ‘ktoś wnet umrze’ (Tfk); ○ przesiąkanie ziemią, por. • brus. *зямлёю смярдзець* (AC); ○ nabranie przez skórę koloru ziemi, por. • ros. gw. *землей подернуться* ‘′nabrać ciemnej cery, poczernieć; że zdarza się to u ludzi starych i stanowi przejaw tego, że śmierć jest niedaleka („nie jest za górami”)′’ (Fg); ○ gderanie starca, por. • ros. *Старый брюзжит — умирать собирается* (Spp).

Pora umierać. Nieodległość końca

Jakkolwiek predestynacja zejścia uzmysławiana jest, jak już pokazano, przez każdego człowieka przez całe życie, to są momenty, w których nieodległość tego końca zaznacza się bardziej konkretnie, często bez wyraźnego uświadomienia sobie tego faktu, por. • p. *Myśli za górami, a śmierć za plecami* (Knk); ▫ *Myśli za morzami, a śmierć za plecami* (Knk); ▫ *Gadka za morzem, a śmierć za plecami* (Kp); ▫ *Chatka za morzem, a śmierć za plecami* (Kp); ▫ *Mówi głupi: śmierć za morzem, a ona jest za pasem, dziś przyjść może* (Kp); ◦ ros. *Дума за горами, а смерть за плечами* (Ap); ▫ *Думка за горами, а смерть за плечами*; ▫ *Думы за горами, а смерть за плечами*; ▫ *Смерть не за горами, а за плечами*; ▫ *Ум за морем, а смерть за воротом* (Dp); ◦ serb. *Ум за морем, смрт за вратом* ‘смрт долази често брзо и неочекивано док се праве велики планови’ (rsk); ▫ *ум за морем, смрт за вратом* ‘човек гради планове а смрт га вреба’ (Mse); ◦ ang. *death surprises us in the midst of our hopes* (Mse).

Stereotypowo nieodległość śmierci jest determinowana myśleniem o niej, o jej nadejściu: ○ niedaleko do śmierci temu, kto o niej myśli, por. • achm. *Недалеко*

WWysoczanski-Umieranie.indb 184 2012-11-06 11:42:56

до смерти тому, кто думает о ней (Bw); ○ niedaleko do śmierci temu, kto pamięta o miotełkach, por. • ros. gw. jarosł. *пора на веники* ‘′czas umierać (miotełki kładą do trumny, pod zmarłego)′’ (Fg).

Zbliżanie się śmierci

Niezależnie od tego, że — żyjąc — zbliżamy się do śmierci, w świetle danych językowych również śmierć przybliża się do ludzi, por. • p. *śmierć zbliża się* (Żs); ▫ *śmierć nadchodzi* (Sfp); ▫ *śmierć nadlatuje* (Sfp); • p. *śmierć przed oczyma lata* ‘zbliża się śmierć’(Msp); ▫ *śmierć w oczy lezie* (Msp); ◦ serb. *смрт приближава се* (Żs).

Zbliżanie się śmierci. Zmienienie się

Jednym z obserwowalnych zachowań człowieka w obliczu zbliżającej się śmierci jest zmienianie się, rugowanie czegoś ze swego życia, postawy, nastawień itd. bądź poprawianie, doskonalenie czegoś w sobie, a także wprowadzanie czegoś nowego oraz przygotowywanie się „na wieczność”[236], por. • p. *przed śmiercią się odmienić* (Msp); • ros. *Хватился каяться монах, как уж смерть в головах* ′zaczął kajać się mnich, jak już śmierć w głowach′; ▫ *Взмолился монах, когда смерть в головах* ′błagał mnich, kiedy śmierć w głowach′ (Ap)[237].

Obecność śmierci. Rychłe zejście

W zebranym materiale językowym szczegółowo (i w wielu aspektach) wskazana jest kondycja człowieka i bliskość jego śmierci, por. • p. *bliska śmierć* (Kjp); ▫ *blisko śmierci* (Sfp), ▫ *śmiertelny* ‘bliski śmierci, konający’ (Djp), stan zagrożenia śmiercią, por. • ros. *кому-л. грозит смерть* (Prd); ◦ niem. *j-m droht der Tod* (Prd). Obraz ten budowany jest na podstawie profilowania: ○ nieodległości śmierci od człowieka, por. • p. *bliskość śmierci* (sjp); ▫ *śmierć bliska* (Sfp); ◦ słowac. *blizkost’ smrti*; ◦ ukr. *смерть близька* (su); ◦ ros. *близкая смерть* (Ger); ○ niewielkości temporalnej, por. • p. *śmierć rychła*

[236] Mianowicie „w obliczu śmierci należy rozpocząć szczególnego rodzaju przedsięwzięcia, aby dostąpić zbawienia. Oczywiście moribund musi zdać sobie sprawę ze zbliżającego się końca”, przy czym w powszechnej praktyce w Rzeczpospolitej XVI–XVIII w. „w obliczu śmierci chory oddawany był właściwie przede wszystkim pod opiekę kapłanów” (Rok 1991: 108–109).

[237] W tym odniesieniu por. też • ros. *Грех не смех, когда придет смерть* ′grzech nie śmiech, kiedy przyjdzie śmierć′ (Ap); ▫ *Некуда оглядываться, когда смерть за плечами* ′nie ma gdzie oglądać się, kiedy (ma się) śmierć za sobą′ (Ap).

WWysoczanski-Umieranie.indb 185 2012-11-06 11:42:56

(Sfp); • p. gw. or. *mały wiek* (*kogosik*, *cegosik*) ‘ktoś jest bliski śmierci z powodu osłabienia, wyczerpania’ (Kgo); • p. gw. *śmierć za* (*kim*) *chodzi* ‘(kto) jest bliski śmierci’ (sgp); • p. gw. *śmierć chodzi* (*komu*) *do dupy na wysiady* ‘(kto) jest bliski śmierci’ (sgp); ○ bycia człowieka blisko śmierci, por. • p. *bliski śmierci*; ▫ *być bliskim śmierci* (Jsp); ◦ słowac. *byť blízky smrti* (Ks); ▫ *byť blizko smrti* (Jsp); ○ bycia człowieka tuż przed śmiercią, por. • p. *być o krok od śmierci* (Jsp); ▫ *być tylko o krok od śmierci* (Sc); • p. *trzy ćwierci do śmierci* ‘o kimś bardzo źle wyglądającym, słabym, chorym’ (sjp); ▫ *jemu już trzy ćwierci do śmierci* ‘stoi nad grobem’ (Kjp); ▫ *brak mu jest trzy ćwierci do śmierci* ‘o kimś mizernym, schorowanym’ (Sfp); ◦ brus. *трычверэці да смерці* (AC); ◦ ukr. *три чисниці до смерті* (*до віку*) *кому* ‘хтонебудь скоро помре через старість або невиліковну хворобу’ (su); • p. *on już nie ma, jeny trzy pierdy do śmierci* (Kjp); • ros. *смерть на пядень* (Dp); • ros. *без пяти минут покойник* ′za pięć minut nieboszczyk′ (Srp); • p. *być tylko o włosek od śmierci* (Sc); • p. *być na ostatnich nogach* ‘bliskim śmierci’ (Kjp); ○ bycia na umarciu, por. • p. gw. *być na umarciu* / *umrzenim* / *umrzyciu* ‘być bliskim śmierci’ (sgp); ▫ gw. or. *być na umarciu* ‘dożywać ostatnich dni życia; oczekiwać rychłej śmierci, będąc chorym’ (Kgo); ◦ kasz. *bëc na umřeńu* ‘być bliskim śmierci’ (Sk); ▫ *umřėlc* ‘człowiek często chorujący, bliski śmierci’ (Sk) ◦ serb. *самртник* ‘онај који је на смрти’ (Msk); ◦ bułg. *на умиране съм* ‘jestem bliski śmierci’ (Sbp); ○ nieodległego rozstania się z tym światem, por. • p. *blizek*, *bliski rozłączenia z* (*tym*) *światem* (Msp); ○ dogorywania, por. • p. *dogorywać* ‘być bliskim śmierci’ (NŁB); ○ ostatniej wyprawy, por. • czes. *být v posledním tažení* (Sc); ▫ *je v posledním tažení* ‘umírá’ (c); ○ silnej niewydolności określonych czynności „życiowych”, por. • p. *zipać* (sjp); ▫ *ledwie* / *ledwo zipać* ‘być bardzo osłabionym, być bliskim omdlenia, śmierci’ (sjp)[238]; ▫ p. *dychać* (Sfp)[239]; ▫ pot. *ledwie dychać* ‘prawie nie oddychać, być bliskim śmierci’ (Sfp); ▫ *ledwie* / *ledwo dyszeć* (Dwp); • p. gw. *ledwo ciepły* ‘bliski śmierci, ledwo żyjący’ (sgp); ○ bycia duszy na wylocie, por. • p. pot. *dusza* (*czyja*, *u kogo*) *na wylocie* ‘ktoś jest bliski śmierci’ (Sfp); ○ patrzenia w określone miejsce asocjujące z umieraniem, ze śmiercią, np.: • p. *patrzy na księżą oborę* ‘jest bliski śmierci, wkrótce umrze’ (Kjp); ▫ p. gw. warsz. *patrzyć na księżą oborę* ‘być bliskim śmierci’ (Wgw); ▫ *popatrywać na księżą oborę* ‘być bliskim śmierci’ (Zp); ▫ *patrzeć na księżą grudź* ‘być bliskim śmierci’ (Sfp); • p. gw. warsz. *patrzeć na Powązki* ‘być bliskim śmierci’ (Wgw)[240]; • głuż. *hižo do rowa hladać* ‘blisko smjerće być’ (IWh); • czes.

[238] Por. • p. *Jeszcze ciągnie, ale śmierć już blisko* (Dwp); ▫ *Trupem cuchnie* ‘tj. bliski śmierci’ (Ak).

[239] Por. też • brus. *на ладан дыхаць* (Krb); ◦ ukr. *на ладан дихати* ‘бути безнадійно хворнм, близьким до смерті’ (fu); ◦ ros. *дышать на ладан* ‘być bliskim śmierci’ (Krb); ▫ ros. dial. pskow. *на ладан дышать* ‘′być blisko śmierci, „przy śmierci”’ (MNp).

[240] Por. też • p. gw. warsz. *kandydat powązkowski* ‘człowiek bliski śmierci’ (Wgw).

WWysoczanski-Umieranie.indb 186 2012-11-06 11:42:56

hledět hrobníkovi / hrobařovi na lopatu ‘tušit, cítit svou (blizkou, nadcházející) smrt, být blizko smrti’ (Ccs); • brus. *глядзець на той свет* (Krb); • ros. przest. *глядеть в гроб* (Prd); ▫ *смотреть / глядеть в могилу / в гроб* (Lpr); ○ wybierania się dokądś, por. • p. *zabierać się*, *wybierać się na księżą grudź* ‘być bliskim śmierci’ (Sfp).

Bliskie zejście, zwłaszcza w obliczu ciężkiej choroby, wyrażane jest ponadto wieloma sformułowaniami uwydatniającymi różnorodne realia dotyczące przedśmiertności, zgonu, grobu, por. • słowac. ekspr. *mať smrť na jazyku* ‘umierať’ (Ks); ◦ czes. *mít smrt na jazyku* (Sc); • p. *pojednać się z Bogiem* ‘wyspowiadać się’ (Sfp); • p. gw. *być na ostatnich butach*; ▫ *chodzić w ostatnich butach* ‘być bliskim śmierci (o człowieku umierającym)’ (sgp); ◦ kasz. *хозёс v ostatnëx bȯtax* ‘być bliskim śmierci’ (Sk); • p. gw. *chodzić na ostatnich korkach* ‘być bliskim śmierci’ (sgp); • p. gw. *chodzić w ostatniej skórze* ‘być bliskim śmierci’ (sgp); • p. gw. *być na małym chyżku* ‘być bardzo chorym, blisko śmierci’ (sgp); ▫ *być na małym chycku* ‘być bliskim śmierci’ (sgp); • p. gw. *być na* (*małym*) *schyłku* ‘być bliskim śmierci’ (sgp)[241]; • p. gw. *cieniuteńko przząść* ‘być bliskim śmierci’ (sgp); • p. *korkować* (L); • ros. *час его близок* (Ffr); • ros. *Бойся Бога: смерть у порога* (Dp); • ros. *Рубаха на теле — смерть в плоти* (Dp); • ros. *Рубаха к телу близка, а смерть ближе* (Dp); • ros. *Смерть на носу, а будь на кресу* ‘т.е. готов’ (Dp); • ros. gw. *земля дрочить кого-либо* ‘′o bliskiej śmierci kogoś; jeśli kto szybko poprawia się (tyje), temu przepowiadają śmierć, mówiąc, że jego „ziemia przyciąga”’’ (Fg)[242]; ◦ brus. *труна чакае каго*; ▫ *глядзець у труну* (AC); • ukr. rzadk. *стояти однією / одною ногою в труні* ‘перебувати в стані повного виснаження, на грані смерті’ (su); • ros. przest. *кто-л. близок к гробу* (Prd); • p. *być nad grobem* (Msp); ▫ *stać nad grobem* ‘zwykle ze współczuciem: być bliskim śmierci, bardzo starym, schorowanym’ (Dwp); ◦ głuż. przen. *nad samym rowom stać* ‘stać nad grobem’ (Zg); ◦ czes. neutr. *stát* / *být* (*už*) *nad hrobem* ‘być bliskim śmierci, umierać’ (Ocp); ▫ *na pokrají hrobu* (Opc); ▫ *vidět se* (*už*) *v hrobě* (Ccs); ◦ brus. *стаяць над магілаю*; ▫ *на краі магілы стаяць* (AC); ◦ ukr. *на краю могили* ‘перед смертю, близько до смерті’ (su); ◦ ros. *быть / находиться на краю могилы / гроба* (Lpr); ▫ *у края могилы / гроба* (Kr); ▫ *близок гробу кто* ‘być bliskim grobu’ (Kr); ◦ sch. *близу / на ивици гроба* ‘близу смрти, пред смрт’; ▫ *стати на ивицу свога гроба* ‘бити на крају живота’ (rsk); ◦ serb. *Ближи сам гробу него дому* (znane powiedzenie na terenie Zlatiboru, zob. Николић 1990: 76);

[241] W tym odniesieniu por. też • p. *u schyłku życia* (Żs); ◦ czes. *na sklonku života* ‘v poslední fázi (zprav. dlouhého) života, ve stáří, před smrtí (Ccn); ◦ serb. *на измаку живота* (Żs).

[242] W tym odniesieniu por. też • p. *Przed śmierciom się każdy mo dobrze* ‘o ciężko chorym, u którego bezpośrednio przed śmiercią następuje poprawa’ (Knk). Por. też • p. *W wilią śmierci szczęście go potkało* (Knk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 187 2012-11-06 11:42:56

▫ *Grob je bliži od kuće* (Ka); ◦ niem. *j-d steht am Rande des Grabes* (Prd); • ros. dial. pskow. *в гроб смотрит* ''o ciężko chorym, bardzo starym człowieku'' (MNp); • sch. *гледати у гроб* 'налазити се на крају свог века / живота' (rsk)[243]; • p. *być / stać jedną nogą w grobie* 'być bardzo chorym; bliskim śmierci' (Sfp); ▫ *noga* (*jest*) *w grobie* 'ktoś jest stary, blisko śmierci' (Msp); ◦ głuż. *z jednej nohu w rowje stać* 'blisko smjerće być' (IWh); ◦ słowac. *byť jednou nohou v hrobie* (Ks); ◦ czes. *být jednou nohou v hrobě* (Sc); ▫ *stát už jednou nohou v hrobě* (Ocp) ▫ *být / stát jednou nohou nad hrobem* (Sc); ◦ brus. *стаяць адной нагой у магіле* (Krb); ◦ ukr. *стояти однією / одною ногою в могилі / в гробі* 'перебувати в стані повного виснаження, на грані смерті' (su); ◦ ros. *стоять одной ногой в могиле* (Krb); ◦ serb. *бити једном ногом у гробу* 'бити тешко болестан' (Msk); ◦ sch. *виси једном ногом у гробу*; ▫ *једном ногом је у гробу* 'изгледа, чини се да ће врло брзо умрети'; ▫ *стајати* (*с*)*једном ногом у гробу* (rsk; rs); ◦ fr. *avoir un pied dans la tombe* (Św); ◦ ang. *to have one foot in the grave* (Św); ◦ niem. *j-d steht mit einem Fuß* (*Bein*) *im Grab* (Prd); • ukr. *обома ногами вже в могилі* 'такий, що скоро помре; безнадійно хворий, немічний' (su); ◦ sch. *с обе ноге у гробу* 'близу смрти, у последњим данима живота' (rs); ▫ *виси ногама у гробу* (rsk); • kasz. *vëb́erac są na drëǵi sv́at* 'być bliskim śmierci' (Sk); • p. *być jedną nogą na tamtym świecie* 'być umierającym, bliskim śmierci' (L).

Bliskość zejścia niejednokrotnie jest znaczona samotnością, por. • p. *Pan Bóg wysoko, przyjaciel daleko, śmierć blisko* (Knk).

Obecność śmierci. Ostatnie dni, godziny, chwile

Bliskość kończącego się życia i przybliżającego się umierania, por. • p. *być bliskim końca*; ▫ *czyj koniec bliski* (Pf); ◦ czes. *už je s kým konec* (Pf), jest zaznaczana następująco: ○ odwołaniem do mierzenia w tygodniu, dniach bądź godzinach albo wyrażania chwilą, a konkretnie niedługiego życia, por. • p. *niedługo pociągnąć*; ▫ *długo nie pociągnąć* 'umrzeć wkrótce' (Sfp); ▫ *ktoś niedługo pociągnie*; ▫ *długo nie pociągnie* 'ktoś długo nie pożyje, wkrótce umrze' (sjp); • czes. *heká jako týden před smrtí* (MW)[244]; • p. *czyjeś dni są policzone* (sjp); ▫ *dni czyje są policzone*; ▫ rzad. *ktoś ma dni policzone* 'ktoś jest bliski kresu życia' (Sfp); ◦ słowac. książk. *jeho dni* (*hodiny*) *sú spočítané* 'už nebude dlho žiť, už musí zomrieť' (Sm); ◦ czes. *jeho dny jsou sečtený* (Zlr); ◦ ros. *дни сочтены чьи* (BMS); • sch. *бројати последње*

[243] Por. też • sch. *lebdi komu smrt na usnama* 'nalaziti se pri kraju života, biti vrlo blizu smrti' (Mf). Por. też porównanie człowieka starego — niemal martwego — do grobu: • serb. *неопојан гроб* 'каже се за стара човека који је већ готово мртав' (Kn).

[244] Por. tu ekwiwalentne: • ros. *он кряхтит, будто умирать собирается* (MW).

WWysoczanski-Umieranie.indb 188 2012-11-06 11:42:56

дане ‘бити пред смрћу, очекивати скору смрт’ (rsk); • p. *czyjeś godziny są policzone* (sjp); ▫ *ostatnie godziny* ‘ostatnie chwile przed śmiercią’ (wsf); ▫ *ostatnia godzina* ‘chwila konania, śmierci’ (Sfp)[245]; ▫ *wybiła czyjaś* (*ostatnia*) *godzina* ‘nadszedł czas czyjegoś zgonu, ktoś umiera’ (Sfp); ◦ słowac. *udrela / odbila mu / jeho posledná hodina* ‘zomrie, hrozí mu smrť’ (Sm); ◦ czes. *poslední hodinka* ‘chvíle umírání, smrti’ (Ccn)[246]; ◦ brus. *апошні час / гадзіна* (Krb); ◦ ros. *последний час* (Ffr); ▫ *пришел свой / последний / смертный час* (Lpr); ◦ fr. *dernière heure* (Ccn); • p. *ostatnia chwila* ‘ta, po której nieodwracalnie zmieni się obecna sytuacja’ (Mfp)[247]; ◦ słowac. *posledné chvíle človeka* ‘hodiny pred smrťou’ (Ks); ◦ czes. *poslední chvíle* (Ccn); ◦ ukr. *остання хвилина* ‘передсмертний час’ (fu)[248]; • ros. *на волосок от смерти* (Dp); ○ odwołaniem do zwyczaju obmywania człowieka i umieszczania go pod ikonami świętymi przed jego spodziewaną śmiercią, tj. jeszcze za jego życia, por. • ros. *Он уже под святыми лежит. И крест в руках* (Dp); ▫ gw. Syb. *лежать под святыми* ‘′być tuż przed śmiercią, leżeć na śmiertelnym łożu′’ (Fgs); ◦ serb. *при образу умријећу* (Kn); ○ chwila śmierci: • łac. *in articulo mortis* ‘w obliczu śmierci’ (Kso); ▫ *in articulo mortis* (łac. ‘w chwili śmierci, w godzinie śmierci’)[249], sytuacja, w której istnieje moralna pewność, że dana osoba umrze w najbliższym czasie, dlatego należy jej udzielić pomocy duchowej w formie odpuszczenia grzechów, zwolnienia z kar kościelnych, udzielenia odpustu; *i.a.m.* należy odróżnić od niebezpieczeństwa śmierci (*in periculo mortis*) (ek, VII: 104)[250]; • p. w *obliczu śmierci* ‘mając umrzeć, umierając’

[245] Por. • łac. *vulnerant omnes, ultima necat* ‘wszystkie ranią, ostatnia zabija (o godzinach); napis na dawn. zegarach (wieżowych)’ (Kso). Por. też • p. *czarna godzina* ‘okres największych trudności (zwłaszcza materialnych); także: ostatnie dni, chwile przed śmiercią własną lub kogoś bliskiego’; ▫ *Na kogo przyszła czarna godzina* ‘do kogoś zbliża się śmierć’ (Lpr); • ros. *черный день* ′czarny dzień′ (Lpr).

[246] Por. też • czes. *myslet, že je to* (*jeho*) *poslední* (Ccs).

[247] Por. też *chwile czyje są policzone* ‘ktoś jest bliski śmierci, śmierć nadchodzi nieuchronnie, tylko patrzeć jak umrze’ (Sfp).

[248] Por. też • ukr. (*остання*) *смертна мить* ‘останні хвилини життя; грань між життям і смертю’ (fu).

[249] Por. też • ros. *перед лицом смерти* (Bnr); ◦ niem. *im Angesicht des Todes* (Bnr); • p. *przy godzinie śmierci* (Msp). Por. też łac. *in extremis* ‘w ostatecznej konieczności; med. w agonii, w chwili konania’ (Kso).

[250] W tym odniesieniu wypada wskazać jeszcze na sens wynikający z życia przed śmiercią, mianowicie „Umieranie jest bowiem rzeczywistością nieuniknioną, podczas gdy życie nie jest rzeczywistością absolutnie nieuniknioną; można go uniknąć na przykład przez samobójstwo. W istocie tak jest. Z punktu widzenia nieuchronności istnieje różnica między życiem i umieraniem. Natomiast o tyle nie istnieje między nimi istotna różnica, o ile są to rzeczywistości dane nam niezależnie od nas. Człowiek może się wzbraniać przed dostrzeganiem sensu w życiu lub przed nadaniem mu sensu, i przez to odrzucać samo życie. W swej ekstremalnej postaci oznacza to: zdać się na życie, w sposób bierny lub nawet zgorzkniały jak na nieuchronny los. Ale człowiek może też patrzeć na życie jak na dar i łaskę, i w tym świetle może zrozumieć swoje zadanie, by nadać życiu sens w twórczej wolności, zwracając przy tym uwagę na pozytywny, ludzki sens, objawiający się w samym życiu.

WWysoczanski-Umieranie.indb 189 2012-11-06 11:42:56

(Sgp)[251]; • stpol. *skonanie śmierci* ‘ostatnia chwila umierania, *supremum tempus vitae*, *tempus mortis*’ (Us).

Obecność śmierci. Doświadczenie jej bezpośredniej bliskości

Przejawem obecności śmierci jest doświadczenie, odczucie bliskości, bezpośredniości jej występowania, por. • p. *śmierć bliska* (Sfp), bądź zetknięcia się z nią manifestowane przez[252]: ○ podniesienie kosy bądź ręki nad kim, por. • ukr. *смерть занесла* (*свою*) *гостру косу / руку над ким* (fu); ○ chodzenie śmierci po podwórzu, por. • p. gw. *chodzą śmiercie po podwórzu* (Kg); ○ stukanie do drzwi, por. • p. *śmierć kołacze do drzwi* (Sfp); ◦ czes. *smrt tluče na vrata* (Sc); ◦ ros. *смерть стучится в дверь* (Kar); ◦ ang. *death knocks at the door* (Kar); ○ bycie w progu domu, por. • p. *śmierć stoi w progu* (Sfp); ◦ ros. *смерть у порога* (Dt); ▫ *смерть за порогом* (Dp); ▫ *Бойся, не бойся, а смерть у порога* (Dp); ○ bycie u wezgłowia, por. • p. *śmierć stoi u wezgłowia* (Sfp); ○ okrążanie człowieka, por. • p. *śmierć krąży dokoła* (Sfp); ▫ *śmierć krąży nad kimś* (Sfp); ▫ *śmierć krąży koło kogoś* (Sfp); ○ objęcie skrzydłami, por. • p. książk. *śmierć rozpościera nad kimś skrzydła* (Sfp); ○ umiejscowienie za pasem, por. • p. *Mówi głupi: śmierć za morzem, a ona jest za pasem, dziś przyjść może* (Kp); ○ kontakt wzrokowy człowieka ze śmiercią, śmierć w spojrzeniu, por. • p. *śmierć patrzy komuś w oczy* (Sfp); ▫ *śmierć w oczy zagląda* (Żs); ▫ *śmierć zagląda komuś w oczy* (Du); ▫ *śmierć zajrzała komuś w oczy* ‘komuś zagraża śmierć, ktoś jest bliski śmierci’ (sjp); ▫ *śmierć staje komuś w oczach* (Sfp); ▫ *mieć śmierć w oczach* (Sfp); ▫ *mieć śmierć w spojrzeniu* (Sfp); ▫ *mieć śmierć*

W ten sam sposób człowiek może odnosić się do swojego umierania jako ostatniej fazy życia. Może odrzucać myśl o tej ostatniej fazie życia i bronić się przed nią, może próbować przed nią uciec, a jeśli się to nie uda, poddać się w sposób bierny i zgorzkniały. Ale może też uważać kwestię umierania za zadanie, i szukając sensu, jaki ostatnia faza życia może mieć dla niego, sens ten czynić sensem swojego umierania. Jeśli w ten sposób przeżyje tę fazę umierania, może ona mieć znaczenie zakończenia, a nawet wyrównującego dopełnienia reszty życia. Dlatego wspomaganie umierającego w jego śmierci powinno by pomóc umierającemu poznać sens ostatniej fazy jego życia, tak aby na tej podstawie mógł uwierzyć, że opłaci się zadać sobie trochę trudu, by ze zrozumieniem przeżyć również tę ostatnią fazę życia. Kto w ten sposób chce pomóc umierającemu, może to uczynić tylko wtedy, gdy sam będzie wierzył w sens życia” (Sporken 1989: 80–81). Dodać należy, że „udzielanie mądrej pomocy komuś, kto przeżywa żałobę w obliczu śmierci kochanej osoby, jest możliwe tylko wtedy, gdy potrafimy zająć dojrzałą postawę wobec własnej śmierci” (Dziewiecki, *Śmierć, żałoba i życie*).

[251] Por. też • p. książk. *stanąć w obliczu śmierci* ‘zetknąć się ze śmiercią, być (bezpośrednio) narażonym na śmierć’ (Sgp).

[252] Pełniejszy obraz „śmierci działającej” przedstawiony jest niżej, zob. pkt *Funkcjonowanie śmierci*, podrozdz. B. *Postaci, przejawy, wyobrażenia śmierci*, rozdz. V. *Śmierć. Opisanie śmierci*.

WWysoczanski-Umieranie.indb 190 2012-11-06 11:42:56

we wzroku (Sfp); ◦ czes. *smrt mu kouká z očí* (Sc); ◦ ros. *смерть смотрит кому в глаза* (Lpr)[253]; ◦ serb. *гледа смрт у очи* (Żs); • p. *Śmierć mu już z oczu wygląda* 'tj. bliski śmierci, schorzały, wynędzniały' (Ak); ▫ *śmierć patrzy komuś z oczu* (Ocp); ▫ *kalwaria mu z oczu patrzy* 'jest bliski śmierci' (*kalwaria* przen. 'śmierć') (Kjp); ◦ czes. pot. *někomu z očí hledí smrt* / *smrt něko mu hledí z očí* 'ktoś jest bliski śmierci' (Ocp); ○ kontakt z twarzą, śmierć w wyrazie twarzy, por. • p. *mieć śmierć w wyrazie twarzy* (Sfp); ◦ czes. *mít smrt ve tváři* / *v pohledu* (Ocp)[254]; ○ odczucie oddechu, por. • ros. *кто чувствует* / *почувствовал дыхание смерти* (Lpr).

Obecność śmierci. Zetknięcie się ze śmiercią

Subtelność obecności śmierci manifestowana jest też przez wskazanie na bezpośrednie zetknięcie się z nią poprzez: ○ bycie na krawędzi życia i śmierci, por. • sch. *на ивици смрти* 'у великој опасности по живот' (rsk); ○ spotkanie się z nią, por. • p. *spotkać się ze śmiercią* (Sfp); ▫ *śmierć kogo spotyka* 'ktoś umiera' (Sfp); ▫ *spotkać śmierć* 'umrzeć' (Sfp); ○ otarcie się, por. • p. *Kto otarł się o śmierć*; • p. gw. *mało śmierci nie pojád* 'tylko co nie umarł' (Kg); ○ umiejscowienie się jej na nosie, por. • ros. *смерть на носу* (Dp); ○ umiejscowienie się jej na języku; • czes. *má smrt na jazyku* (Sc)[255]; • słowac. *mať dušu na jazyku* 'być blízko smrti' (Ks)[256]; ○ umiejscowienie się jej w człowieku (uwicie gniazda w nim) będące pełniejszym stadium stykania się ze śmiercią, por. • ros. *В нем смерть уже гнездо свила* (Dp); ○ bycie u niej w zębach, por. • ros. *быть у смерти в зубах* (MW).

Obecność śmierci. Przed zgonem

Faza przed mającym nastąpić zgonem, por. np. • serb. *присмртан* 'који се јавља непосредно пре смрти' (rsk), jest w zasadzie czasem przygotowania na śmierć i oczekiwania na nią, por. np. • p. *przyprawa do śmierci* 'przygotowanie na śmierć' (Kjp); ▫ *przygotowywać chorego na śmierć* (Dwp); • p. *przygotować się na śmierć* (Dwp)[257]. Wśród czynności i zachowań związanych z przygotowaniem człowieka do zejścia rejestrowane są w języku głównie spra-

[253] Język odzwierciedla też spostrzeżenia odwrotne, por. • ros. *Смерть в глаза не смотрит* 'śmierć w oczy nie patrzy' (Ap).

[254] Por. • p. *wejrzenie przedśmiertne* (*facies hippocratica*) (Kjp).

[255] Por. • czes. *mít na krajíčku smrt* (MW).

[256] Por. też • słowac. ekspr. *duša chodi doňho spávat* a) 'je slabý, chorý, zle vyzerá'; b) 'už nemá ďaleko do smrti' (Sm).

[257] Jednakże nie przygotuje się tego, kto nie umiał żyć, por. • ros. *кто жить не умел, того и умирать не выучишь* (PZ).

WWysoczanski-Umieranie.indb 191 2012-11-06 11:42:57

wy związane z: ○ umiejscowieniem konającego człowieka, a zwłaszcza sprzętu przeznaczonego do leżenia, por. • p. *łoże śmiertelne*; ▫ *łoże śmierci* ‘łoże, na którym leży człowiek ciężko chory, umierający; przenośnie o śmiertelnej chorobie’ (sjp)[258]; ◦ słowac. *ložko smrteľne* (Jsp); ▫ *smrteľná posteľ* (Ks)[259]; ◦ czes. *smrtelné lože* (Sc); ▫ *úmrtní lože* (MW); ◦ ukr. *смертна постіль* ‘місце, на якому людина вмирає або лежить мертва’ (Bsu)[260]; ◦ ros. *ложе смерти* (MW); ○ byciem, leżeniem na łożu śmierci, por. • p. *na śmiertelnym łożu być* (Msp); ▫ *na śmiertelnym leżu* (Kjp); ▫ *leżeć na łożu śmierci* (Jsp); ◦ słowac. *ležať na smrteľnej posteli* ‘umierať’ (Ks); ◦ czes. *ležet / být na smrtelném loži / na smrtelném lůžku* (MW); ▫ *ležet na smrtelné posteli* (Sc); ◦ ukr. *лежати на смертному ложі*; ▫ *лежати на смертному одрі* (fu); ◦ ros. przest. *лежать на одре смерти / смертном одре* (Prd); ▫ *лежать / быть на ложе смерти* (MW); ◦ ang. *to be on one's death-bed* (Mse); ◦ niem. *auf dem Totenbett / Sterbebett liegen* (Prd); ○ spowiedzią święta, por. • p. *jednać się / pojednać się z Bogiem* ‘spowiadać się, wyspowiadać się, zwłaszcza przed śmiercią’ (sgp)[261]; ▫ *jednać się — pojednać się z Bogiem* ‘podniośle: spowiadać się’ (Dwp)[262]; ▫ *spowiedź przedśmiertna* (Dwp); ○ wypiciem wody z Gangesu, por. • biedni i niezdolni do odbycia pielgrzymki otrzymują przed śmiercią do wypicia przechowywaną w domach wodę z Gangesu jako zastępnik śmierci nad brzegiem Gangesu i rozsypania prochów mających zapewnić bezpośrednie przejście do nieba (ek, V: 854); ○ walczeniem ze śmiercią (będąc w stanie agonalnym), por. • p. *walczyć ze śmiercią* ‘być bliskim śmierci, być w stanie agonii’ (Dp); ▫ *walka ze śmiercią* (Sc); ◦ czes. *boj* (*zápas*) *se smrti* (MW); ▫ *bojovat se smrtí*; ▫ *zápasit se smrtí* (Sc); ◦ słowac. *brániť sa smrti* (Jsp); ◦ ukr. *боротися зі смертю* (cu); ◦ ros. *борьба со смертью* (Gs); ▫ *агония* ‘dosł. борьба со смертью ′walka ze śmiercią′’ (MW); ▫ *бороться со смертью* (Lpr); ◦ serb. *борити се са смрћу* ‘бити на самрти, у агонији’ (Msk); ○ ostatnim bojem, walką, por. • czes. *poslední zápas* (Sc); ○ śmiertelnym bojem, por. • czes. książk. *smrtelný zápas / boj* ‘chwila agonii’ (Ocp); ▫ *zápas se smrtí* ‘chvíle umírání člověka’ (Ccn); ○ ujrzeniem Abrahama, por. • p. gw. *uwidzieć Abrahama* ‘być blisko śmierci’ (sgp).

W tym miejscu należy wskazać na odniesienia do czasu przygotowania się do śmierci konkretnych osób: • p. *ostatnia wieczerza* ‘wieczerza, którą Chrystus z apostołami spożył w Wielki Czwartek, na dzień przed Swą śmiercią; we-

[258] W tym kontekście por. też • p. *łoże boleści* ‘łóżko, na którym leży człowiek ciężko chory’ (Dwp). Język utrwalił też, że łóżko jest najczęściej miejscem umierania ludzi, por. • p. *Najwięcej ludzi umarło w łóżku* (Npp).

[259] W tym odniesieniu por. • słowac. *smrteľný* ‘súvisiaci so smrťou’ (Ks).

[260] W tym odniesieniu por. • ukr. *смертний* ‘признач. для вмираючого або для мертвого’ (Bsu).

[261] Por. • słowac. rel. *vyspovedať sa pred smrťou* ‘wyspowiadać się przed śmiercią’ (Jsp).

[262] Por. • p. *Pojednał się z Bogiem dopiero w obliczu śmierci* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 192 2012-11-06 11:42:57

dług wierzeń chrześcijan Chrystus przemienił wtedy wino w Swoją krew, a chleb w Swoje ciało, ustanawiając w ten sposób Eucharystię' (Dwp).

Drugim zasadniczym wymiarem czasu przedzgonnego jest stan oraz zachowania i reakcje człowieka umierającego. W rejestracjach językowych znajdujemy: ○ niechęć do jedzenia, por. p. gw. *nie chcieć chleba jeść* 'o człowieku przed śmiercią' (sgp); ○ łaknienie w stanie choroby śmiertelnej, por. • p. *chory na śmierć, a zjadłby ze ćwierć* (Npp); ○ chwilową poprawę zdrowia, samopoczucia, por. • p. *Choremu się poprawuje, gdy śmierć bliżéj przystępuje* (spo).

Obecność śmierci. Zagrożenie życia

Z utrwaloną w języku obecnością śmierci, a zwłaszcza z przedstawioną tu wcześniej kwestią doświadczania jej bezpośredniej bliskości wiążą się sytuacje, gdy czyjeś życie jest: ○ niemal niesygnalizowane, por. • p. *nie dawać / nie dać znaku życia ktoś* 'nie wykazywać objawów życia, być nieprzytomnym, bliskim śmierci' (MWf); ◦ czes. *nejevit známky života* (Pf); ◦ bułg. *не давам / дам признаци за живот някой* (MWf); ○ w rzeczywistym, zwykle bezpośrednim śmiertelnym niebezpieczeństwie[263], por. • p. książk. przest. *widzieć się w niebezpieczeństwie życia* 'będąc śmiertelnie zagrożonym' (Sfp); • brus. *на краі гібелі / пагібелі* (Krb); ◦ ros. *на краю гибели быть / находиться* 'в непосредственной близости от смертельной опасности' (Tf); ▫ *на краю погибели* 'w bezpośrednim śmiertelnym niebezpieczeństwie' (BMf); ◦ serb. *неко је у смртној опасности* (Žs); ○ wprost zagrożone, por. • stpol. *ciągnąć / topać k śmierci* 'być w niebezpieczeństwie śmierci, *in periculo mortis versari*' (Us); • p. *zagrożenie życia* (sjp)[264]; ▫ *in periculo mortis* (łac. w niebezpieczeństwie śmierci), sytuacja, w której ze względu na poważne niebezpieczeństwo śmierci wiernemu przysługują specjalne ułatwienia w przyjmowaniu sakramentów, sakramentaliów oraz uzyskiwaniu zwolnień z kar kościelnych; *i.p.m.* należy odróżnić od *in articulo mortis* (ek, VII: 263); • ukr. *лабети смерті* 'безвихідне становище, велика небезпека, загроза життю' (fu); ○ utrzymujące się na włosku, nitce, por. • p. *życie czyje wisi / zawisło na włosku* (Sfp)[265]; ◦ słowac. ekspr. *život mu visel / obstál na vlásku /*

[263] Por. dalej pkt *Zagrożenie śmiertelne. Niebezpieczeństwo śmierci* (rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. A. *Realność śmierci człowieka*).

[264] W języku zostały zarejestrowane konkretne przejawy zagrożenia, por. np. • p. gw. or. *mordowisko*; *morzisko* 'gwałtowny, silny ból w jamie brzusznej; z opisów wynika, że najczęściej było to zapalenie wyrostka robaczkowego lub skręt jelit; bez pomocy chirurga mogło dojść do śmierci' (Kgo).

[265] Por. • p. *Jego życie wisi na włosku, ale lekarze robią wszystko, co w ich mocy* (Du).

WWysoczanski-Umieranie.indb 193 2012-11-06 11:42:57

na nitke ‘bol v nebezpečenstve smrti, bol ohrozený (na živote); každú chvíľu mohol zomrieť’ (Sm); ◦ czes. *život visí na vlásku* (Sc); ▫ *mít život na nitce / vlásku* (Ccs).

Obecność śmierci. Granica życia i śmierci

Eksplicytnie wskazywana granica między życiem a śmiercią, por. • p. *być na granicy życia i śmierci* (Ocp); ◦ słowac. *hranica medzi životom a smrťou* (Ks); ◦ ros. pot. eksp. *на грани жизни и смерти* ‘в критический момент’ (Ffr), jest swoistym stykiem dwóch antagonistycznych, lecz współwystępujących zjawisk: ○ bycia pomiędzy życiem i śmiercią[266], por. • p. *między życiem a śmiercią być / znajdować się* ‘w okresie nasilenia się ciężkiej choroby, w sytuacji zagrażającej życiu’ (MWf); ▫ *był między życiem a śmiercią* (Sc); ◦ czes. *být / potácet se mezi životem a smrtí* ‘umierać, być blisko śmierci’ (Ocp); ▫ *byl mezi životem a smrtí* (Sc); ◦ ros. *между жизнью и смертью быть, находиться, стоять* (Kr); ◦ bułg. *между живота и смъртта съм / намирам се* (MWf); ○ stanu bezpośrednio, tuż przed śmiercią, por. • p. *na / u progu śmierci* (Sc); ◦ czes. *na prahu smrti*; ▫ książk. *být / stát na prahu smrti* ‘być umierającym’ (Ocp); • p. *tuż przed śmiercią, przed samą śmiercią* (Sc); ◦ czes. *těsně před smrtí* (Sc)[267].

Symptomy zbliżającego się końca życia

Mającą nastąpić śmierć sygnalizują określone objawy: ○ przysypianie i ziewanie, por. • p. *Kto śpi, a poziewa, niech się śmierci spodziewa* (Knk); ▫ *Kto bździ i ziewa, ten się śmierci spodziewa, kto kicha i pierdzi, ten żywot twierdzi* (Knk); ○ uwidaczniające się w wyglądzie osłabienie, por. • p. *wyglądać / być jak trzy ćwierci do śmierci* (Żs); ◦ serb. *изгледати као три дана пред смрт* (Żs).

---

[266] W tym odniesieniu por. • ros. *С брюхом ходить — смерть на вороту носить* 'chodzić z brzuchem — śmierć na kołnierzu nosić', bowiem według ludowego przeświadczenia kobiecie ciężarnej, jako uosobieniu urodzajności, wszędzie przypisywano szczególną siłę magiczną i przeróżne właściwości dobroczynne; z drugiej zaś strony, ciąża wszędzie była traktowana jako czas bardzo niebezpieczny, a nawet nieczysty, ponieważ w kobiecie w tym czasie są obecne dwie dusze, z tego powodu kobieta bywa bliska granicy życia i śmierci (Sem).

[267] Wskazywany tu sens ‘granicy życia i śmierci’ poprzez przywoływane poświadczenia językowe wiąże się bezpośrednio z przedstawionymi wyżej znaczeniami ‘między życiem a śmiercią’ oraz ‘ostatnie chwile’ (zob. pkt *Na styku życia i śmierci*, podrozdz. B. *Od życia w stronę śmierci* niniejszego rozdziału oraz pkt *Obecność śmierci. Ostatnie dni, godziny, chwile* (rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*, pozdrozdz. B. *Granica życia i śmierci. Umieranie*)).

WWysoczanski-Umieranie.indb 194 2012-11-06 11:42:57

Opóźnianie się śmierci

W przeciwieństwie do bezpośredniej bliskości śmierci, mającego lada moment nastąpić zgonu, w języku zostało utrwalone opóźnianie się nadejścia śmierci, długie nieprzychodzenie jej: ○ związane z zapomnieniem przez nią o kimś, por. • ukr. *забула смерть про кого* 'хтось дуже довго живе, не вмирає' (su); ○ związane z zapomnieniem przez nią o staruszkach[268], por. • ros. *Дѣдушка сѣдъ, а смерти на него нѣтъ* (Dt); ○ związane z nadzieją, że w ogóle nie nadejdzie, por. • achm. *Если смерть запаздывает, думают, что она не придет совсем* (Bw).

Nienadchodzeniu śmierci można zaradzić: ○ jeśli śmierć zapomniała o kimś, należy udać się do Moranu, por. • nep. *Если смерть забыла про тебя, отправляйся в Моран*[269] (Bw).

Nadejście śmierci. Nagłość, nieprzewidzialność

W przeciwieństwie do sygnalizowanego możliwego zgonu człowieka w wielu przypadkach koniec życia następuje nieoczekiwanie, znienacka, bez uprzednich zapowiedzi: ○ śmierć przychodzi niespodziewanie, w nieoczekiwanym momencie, por. • p. *Ani się spodziejesz, jak śmierć przyjdzie* (Dd); ◦ ros. *не успѣешь оглянуться какъ и смерть придётъ* (Dd); ○ śmierć podobnie jak cudzoziemiec przychodzi zaskakująco, por. • achm. *Чужеземец и смерть приходят неожиданно* (Bw); ○ śmierć podobnie jak gość przychodzi nieoczekiwanie, por. abis. *Gość i śmierć przychodzą niespodziewanie* (Mpp); ○ jako oszust, złodziej przychodzi niespodziewanie, por. • serb. *Смрт је варалица* (*јер дође изненада*) (Kn)[270]; ○ śmierć podobnie jak miłość i sraczka przychodzi raptem, por. • p. *Miłość, śmierć i sraczka przychodzą znienacka* (Knk).

Nadejście śmierci. Niezależność od wszelkich uwarunkowań

Faza umierania, moment zgonu następuje niezależnie od okoliczności, w jakich się człowiek znajduje, bez względu na jego kondycję fizyczną i psychiczną. Wśród przesłanek niezakłócających nadejścia śmierci znajduje się: ○ lęk przed śmiercią

[268] W odniesieniu do czekania na śmierć w wieku starczym por. • ros. *Старик сдобился въ могилу* 'ждетъ смерти' (Dt).

[269] Moran — nizina w Nepalu, niezdrowa, malaryczna miejscowość.

[270] W tym odniesieniu por. też • ros. *Воры не бывали, а батюшку украли* 'złodziei nie było, a ojczulka ukradli' (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 195 2012-11-06 11:42:57

bądź jego brak, który nie ma wpływu na obecność śmierci pojawiającej się na progu[271], por. ◦ ros. *Бойся, не бойся, а смерть у порога* (Dp); ○ nieobecność lekarza, por. • p. *Bez dochtora też umrzesz* (Knk).

Nadejście śmierci. Postanowienia, życzenia, oczekiwania

Świadomość nieuniknionej konieczności śmierci, a zwłaszcza bliskość jej nadejścia[272], wiąże się niekiedy z oczekiwaniami, życzeniami bądź postanowieniami umierających ludzi dotyczącymi spraw do spełnienia po ich zgonie przez pozostających przy życiu, por. np. • ros. *послѣднее / предсмертное желанье* (Dt); ▫ gw. *заповедовать* ‘′przekazać pośmiertnie jakiś obowiązek, dawać polecenie, pouczenie; powiedzieć ostatnie słowo przed śmiercią lub rozstaniem′’ (Fg); ◦ chorw. *posljednja želja* ‘a ono što se izrazi kao želja ili volja neposredno prije smrti’ (Arh); ◦ serb. *завет / завјет* ‘савет, препорука при смрти’; ▫ *задужбина* ‘добротворна установа створена завештењем при смрти’ (Msk)[273]. Odwołania te dotyczą: ○ pogrzebania w określonym miejscu[274], por. • p. *kazać się grzebać w rodzinnym mieście* (Zp); ○ pogrzebania w określonym ubraniu, np. pochowania w jedwabnym całunie, gdy zgon nastąpi, por. • mal. i indonez. *Если уж умру — пусть похоронят в шелковом саване* (Bw); pochowania w czarnej sukni, por. • p. *nakazać się grzebać w czarnej sukni* (Zp); ○ pogrzebania w trumnie, por. • p. *polecić się grzebać w trumnie* (Zp); ○ zapisów testamentowych, por. • p. *zrobić porządek przed śmiercią* ‘rozporządzić swym mieniem, zrobić testament’ (Kjp); ◦ ros. *написать что-л. зввещание перед смертью* (DM); ○ nieopuszczenia ziemi ojcowskiej, rodzicielskiej, umierania na niej, por. • czes. *Otcovské země odumři, ale neodcházej* (Cm); ◦ ros. *Съ родительской земли умри, да не сходи* (Cm).

Nadejście śmierci. Ostatnie słowa

Uświadamiane nadejście śmierci wiąże się z ostatnimi słowami — zarówno „dobrze się mających” do umierającego, jak i odchodzącego z tego świata do „po-

[271] Zauważyć należy, że na przykład w świetle menologium zakonnego sióstr miłosierdzia św. Karola Boromeusza uwidacznia się, iż „zakonne bycie ku śmierci przynosi spokój” (Borkowski 2008: 266).

[272] Czasami dopiero w fazie przedagonalnej bądź agonalnej.

[273] Tego rodzaju uregulowania bliskie są zaistnieniu czegoś, możliwości wystąpienia czegoś po czyjejś śmierci, zob. pkt *Zobowiązania sprzed czyjejś śmierci. Spełnianie woli przedśmiertnych* (rozdz. VI. *Po zgonie. Po śmierci*, podrozdz. D. *Pośmiertność. Po zmarłych. Odnośnie do zmarłych*).

[274] Por. • p. rzad. *grzebać się* ‘być grzebanym, chowanym do grobu po śmierci’ (Zp). W tym odniesieniu por. też • p. *Śmierć a śmierć; mało na tem gdzie lub jako cię pogrzebią* (Kpp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 196 2012-11-06 11:42:57

zostających" na nim, por. • łac. *novissima verba* 'ostatnie słowa (zwł. umierającego)' (Kso); • ros. *сказать что-л. перед смертью* 'powiedzieć coś przed śmiercią'; ▫ *сообщить что-л. перед смертью* 'zakomunikować coś przed śmiercią'; ▫ *написать что-л.* (*письмо*) *перед смертью* 'napisać coś (list) przed śmiercią' (DM)[275]. Można tu przywołać następujące: • sch. *mèdēt!* 'ratunku!' 'okrzyk umierającego Turka' (Fs).

Nadejście śmierci. Świadomość ogołocenia się

Jakkolwiek w ciągu życia człowiek ma dostatecznie wiele czasu i okazji, aby uświadomić sobie rzeczywistą wartość wszelkich dóbr, zwłaszcza przydatności wszystkich rzeczy materialnych, to w obliczu nadchodzącej śmierci, na końcowym etapie drogi życia, por. • ukr. przest. *на божій* (*останній*) *дорозі* 'в передсмертному стані'; ▫ *на* (*тій*) *останній межі* 'перед смертю' (fu), uzmysłowienie sobie niemożności wzięcia czegokolwiek z sobą, por. • p. *do grobu tego z sobą nie zabierze* (Knk)[276], jest wyraźniejsze, por. • p. *Nieznośną krzywdę śmierć czyni w tej mierze, że człek po śmierci nic z sobą nie bierze* (Kpp). Wyraża się to w języku w przedstawieniu: ○ niemożności wzięcia przez kogokolwiek czegokolwiek z sobą po śmierci, por. • p. *Nagi się człowiek rodzi, nagi umiera* (Knk); ◦ ros. *Умрем, ничего с собою не возьмем*; ▫ *Дедушка умрет — ничего с собою не возьмет* (Dp); ○ niemożności wzięcia czegokolwiek do grobu, do trumny poza jakąś nieznaną, nieujawnioną tajemnicą, por. • p. *z sobą do grobu wziąć* (Msp); ▫ *wziąć, zabrać co do grobu* (Pf)[277]; ▫ *zabrać co do trumny* 'nie ujawniać czego przed śmiercią' (Sfp); ◦ czes. *vzít něco s sebou do hrobu* (Ccs); ▫ *vzít co s sebou do hrobu* (Pf); ◦ ros. *унести что-л.* (*с собой*) *в могилу* (Prd); ◦ serb. *однети нешто са собом у гроб* 'обично тајну' (Żs); ◦ sch. *однети / понети* (*са собом*) *у гроб* 'умрети а ником не казати (тајну, жељу и сл.)' (rsk); ◦ niem. *etw. mit ins Grab nehmen* (Prd); ○ przeświadczenia, że nawet ci, którzy „żyli sławą", po śmierci przywdziewają cudzy całun, por. • ros. *Жили славой, а умерли — чужой саван* (Dp).

---

[275] W tym odniesieniu por. np. następujący opis ostatnich chwil: „(Umirańe). Ako bouniku le hujši prihaja, toko da se je bati smrt, začno ga žlabta, prijateli, sosedi, sourażniki obiskovati, ga za odpušańe prosit, se od ńega poslaulajo, da mu podajajo roko: »Z Bogom! Potroštan bod! Saj smo usi na tem. Ta svet ni neč!«" (Križnik 1902: 389).

[276] Por. w tym odniesieniu: • p. *Wszytko śmirć przez ługu zmyje* (*Rozmowa Mistrza ze Śmiercią*, w. 322.) (Knk); • p. *niewiele się komu należy* 'ktoś jest bliski śmierci, ktoś niebawem umrze' (Sfp).

[277] Por. też • p. *unieść*, *ponieść co do grobu* 'dochować czego do śmierci, umrzeć nie wyjawiwszy, nie zdradziwszy czego' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 197 2012-11-06 11:42:57

Ogołocenie w szerszej perspektywie jest przechodzeniem w nieobecność[278] (zob. niżej pkt *Śmierć — ogołocenie*, rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. B. *Ze śmiercią*).

Nadejście śmierci. Umieranie w samotności

Cechą charakterystyczną umierania wielu ludzi jest osamotnienie w godzinie konania, brak towarzyszących im osób w tym czasie. Uogólniająco prawidłowość tę rozciąga się na wszystkich, por. np. • niem. *Jeder stirbt für sich allein — Każdy umiera w samotności*; powieść antyfaszystowska (1947 r.; wyd. pol. 1950) pisarza niem. Hansa Fallady (1893–1947) (Kso).

W przeciwieństwie do umierania w samotności można wskazać rejestrację językową ujawniającą pragnienie zejścia w przeciwstawnej sytuacji, w atmosferze brzmiącej muzyki, por. • ros. *Умирать, так с музыкой* (Spp).

Nadejście śmierci. Bycie przy konaniu

W językowym oglądzie rzeczywistości zostały utrwalone ważne okoliczności czyjegoś umierania, mianowicie obecność innych przy konającej osobie, zwłaszcza ich zachowania, por. • kałm. *Umierający lubi towarzystwo* (Mpp); ▫ *Z smakiem umiera, kogo swoi płaczą* (Kpp). Pod względem oceny można je podzielić na dwie grupy: z konotacją pozytywną i negatywną. Dobremu współtowarzyszeniu komuś w jego ciężkich chwilach[279], por. • p. *być obecnym przy*

[278] Wskazywane tu ogołocenie się wyraża zwięźle i klarownie następująca eksplikacja: „Umieranie raz jeszcze odsłania się nam jako pustoszenie. Pustka postępująca w pustoszeniu jest aktywna, agresywna nawet. To nie »czysta« nicość przychodzi do człowieka, ponieważ nicość w ogóle nie może przychodzić" (Tischner 1975: 275). Szerzej o tym zob. pkt *Śmierć — równoznaczność końca człowieka* (rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. A. *Realność śmierci człowieka*).

[279] Osób bliskich umierającemu, ale też tych, którzy się nim opiekują z racji zawodu i funkcji oraz na zasadzie wolontariatu, por. wyjątki z zapisów Marie de Hennezel obecnej z chorymi bliskimi końca swoich dni: „Zdarza się czasem, że chorzy proszą, abym była przy nich w momencie śmierci"; „— Boję się umierać, nie wiem, jak to będzie, proszę cię, pomóż mi! Jestem oszołomiona. Ja też nie wiem, jak to jest, kiedy się umiera"; „— Cieszę się, że przyszłam tutaj, zanim umrę. Znalazłam u was wszystkich tyle dobroci. Już w nią nie wierzyłam!"; „W mojej duszy nie ma smutku, jedynie powaga. Jak zawsze po śmierci kogoś, komu podjęłam się towarzyszyć aż do końca. Czyjeś życie się kończy. Czuję radość, że mogłam je wspierać w tak trudnych momentach, jak ów dzień, kiedy zdała sobie sprawę, że już nie wyzdrowieje"; „Patrzę na tego młodego człowieka, który niebawem umrze i który się do mnie uśmiecha. A on nagle pyta o sens mojego życia, mojej pracy, o to, co jest motywacją dla nas wszystkich — dla mnie, dla lekarzy, dla pielęgniarek, co nas skłania, by zajmować się chorymi, którzy mają umrzeć"; „Towarzyszenie jest sprawą zaangażowania i miłości. Sprawą w pierwszym rzędzie ludzką"; „Ci, którzy jak ja praktykują towarzyszenie chorym, wiedzą,

WWysoczanski-Umieranie.indb 198 2012-11-06 11:42:57

czyjejś śmierci (Dwp)[280]; ◦ ukr. *бути присутнім при смерті кого-н.* (su); • p. *ręka czyja zamyka komu oczy* 'ktoś jest obecny przy śmierci czyjej' (Sfp); • ros. *закрывать / закрыть глаза кому* 'znajdować się przy umierającym w ostatnie minuty jego życia' (BMf); ▫ *присутствовать при чьей-л. смерти* 'о близком, родном человеке' (Bnr); ▫ gw. woron. *кондыкать* ''być przy śmierci'' (Fg); • chorw. *zaklopiti oči* (*kome*) 'biti prisutan u času njegove smrti' (Arh), przeciwstawiają się czyny złe, niegodne: ○ bicie do śmierci umierającego, por. • malaj. *Бить до смерти умирающего* (Bw)[281].

Nadejście śmierci. Czynności przedśmiertne. Przygotowanie na śmierć

W chwili zbliżającego się nieuchronnie zejścia człowieka sam, a także inni z jego otoczenia podejmują określone czynności przygotowywania się na śmierć (por. wyżej pkt *Obecność śmierci. Przed zgonem*), por. • p. *gotować się do śmierci / k(u) śmierci* 'sposobić się' (Msp); ▫ *gotować się na śmierć* (Sfp); ▫ *sposobić się na śmierć* (Sfp); ◦ ros. *готовиться к смерти* (DM); • p. *gotować kogo na śmierć* (Sfp); ▫ *gotować kogo na śmierć* (Dd); ▫ *przygotować na śmierć* (Sfp); ▫ *szykować kogo na śmierć* (Sfp); ▫ *sposobić kogo na śmierć* (Sfp); ◦ ros. *приготовить кого къ смерти* (Dd); ▫ *напутствовать къ смерти* (Dd); ◦ serb. *припремати кога за смрт* (Żs); ◦ fr. *exhorter / disposer q. à la mort* (KKp).

Jedną z najważniejszych i pierwszorzędnych powinności jest dbałość o duszę umierającego[282]. Zakresowość tej troski wyznaczana jest następująco: • p. *dysponować kogo na śmierć* 'udzielać mu ostatnich sakramentów' (Kjp)[283];

ile otrzymuje się w zamian, godząc się wejść w doświadczenie tej ostatniej więzi, jaką umierający proponuje nam, niekiedy nawet o tym nie wiedząc" (Hennezel 1998: 86, 98, 134, 136, 148–149).

[280] W tym kontekście por. też • p. *patrzeć na czyją śmierć* (Sfp); ▫ *stanąć przy łożu boleści* (Dwp. Por. tu też prośbę modlitewną za konającego bliźniego: „Boże, Ty jesteś samą miłością, Ojcem miłosierdzia i Bogiem wszelkiej pociechy. Ty nie chcesz, aby ktokolwiek, kto ufa Tobie, zginął. Chcesz nas wszystkich uszczęśliwić. W swoim miłosierdziu spojrzyj łaskawie na Twego sługę (Twoją służebnicę). Nosi on (ona) w sobie pieczęć żywej wiary i chrześcijańskiej miłości. Chrystus cierpiał i umarł również za niego (za nią). Nawiedź go (ją) swoją pociechą i przebacz mu (jej) wszystkie grzechy, aby jego (jej) dusza, obmyta z wszelkiej skazy przez krew Twojego jednorodzonego Syna, w ostatniej chwili przejścia z tego ziemskiego życia do prawdziwej ojczyzny, była godna przejść do Ciebie, przez Jezusa Chrystusa, naszego Pana. Amen" (Sailer 1989: 148–149).

[281] Odnośnie do bycia przy umierającym por. też • p. *Konajcie, tatulu, bo świeczka gaśnie* (Npp); • p. *Podczas śmierci bogatego pełno gości w domu jego* (Sfp).

[282] W tym kontekście por. • serb. *борити се са душом* 'бити на самрти, у агонији' (Msk).

[283] Por. też • p. *gotować kogo na śmierć* 'dysponować' (Kjp); ▫ *przygotować na śmierć* (Sfp); ▫ *szykować kogo / się na śmierć* (Sfp). Por. też • p. *Kapłan dysponuje chorego na śmierć* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 199 2012-11-06 11:42:57

▫ *podysponować na śmierć* (Kjo); ▫ *dyspozycja* ‘przygotowanie na śmierć’ (Kjp); ▫ *dysponować się na śmierć* (Sfp); ◦ serb. *давати коме последњу причест*; ▫ *примати последњу причест* (Żs); • p. *usposobić kogo na śmierć* ‘dysponować’ (Kjp); • p. gw. or. *zaopatrzować — zaopatrzić* ‘udzielać choremu przed śmiercią ostatniego namaszczenia, komunii świętej, po katolicku przygotowywać chorego na śmierć’ (Kgo); • ros. *управить кого* ‘исповѣдать и пріобщить передъ смертью, напутствовать’ (Dt). W tym kontekście należy wskazać na praktykowanie w Kościele katolickim i prawosławnym specjalnych obrzędów dla chorych: • p. *chorych namaszczenie* — ostatnie namaszczenie[284], maszczenie świętym olejem, sakrament udzielany chorym w niebezpieczeństwie śmierci lub w wieku starczym w celu ich umocnienia duchowego[285], a w razie konieczności odpuszczenia im grzechów (ek, III: 256–260)[286]; ◦ czes. *poslední pomazání* ‘(v katol. církvi) svátost udělovaná těžce nemocnému, umírajícímu’ (Ccn); ◦ chorw. *pomazati* ‘izvršiti obred mazanja posvećenim uljem pred smrt’ (Arh); • p. *przygotować się na drogę wieczności* ‘na śmierć’ (Kjp); • p. *obrok duchowny* ‘wiatyk’ (Msp)[287]; ▫ *wiatyk* ‘w Kościele katolickim; komunia święta udzielana osobom ciężko chorym i umierającym’ (Dwp)[288];

[284] Należy zauważyć, że „pierwsze wieki mówią rzadko i niewyraźnie o sakramentalnym namaszczeniu chorych, nie odróżniając jednak dość jasno tego namaszczenia od prywatnego używania poświęconego oleju w celach zdrowotnych albo łącząc namaszczenie chorych z sakramentem pokuty. […] Od VIII wieku zauważamy pewne zasadnicze zmiany w dziejach sakramentu świętego namaszczenia. Odtąd spotykamy liczne źródła, które mówią zarówno o całokształcie liturgii, jak i o sakramencie chorych. […] Dopiero teologia systematyczna XII/XIII w., określając skutki sakramentu namaszczenia, przesunęła akcent na ostatnie odpuszczenie grzechów w chwili odejścia z tego świata […] w tym samym czasie (od XII w.) przyjęła się nazwa »extrema unito — ostatnie namaszczenie«” (Schenk 1964: 57–67).

[285] W tym odniesieniu por. • ros. gw. *духовен*, *духовна*, *духовно* ‘′chory; pożegnany, zaopatrzony na śmierć przez kapłana′’ (Fg).

[286] W potocznym przeświadczeniu sakrament ten jest wciąż jeszcze traktowany jako *ostatnie namaszczenie* ‘w niektórych wyznaniach chrześcijańskich: sakrament udzielany chorym przed śmiercią’, por. • p. *ostatnie namaszczenie* pot. ‘błędna nazwa sakramentu namaszczenia chorych’: *Zawołali księdza, żeby przyjechał z ostatnim namaszczeniem* (Dwp); ▫ *ostatnie namaszczenie* ‘sakrament udzielany przez księdza osobie umierającej’ (NŁB). Jest w tym pogłos zaleceń Soboru Florenckiego, który w *Dekrecie dla Ormian* wskazał, że namaszczenie chorych należy udzielać jedynie w niebezpieczeństwie śmierci (ek, III: 257).

[287] Por. też • stpol. *oprawiać Bogiem*; ▫ *oprawiać Bożym ciałem*; ▫ *oprawiać Bożym obrzędem* ‘udzielać sakramentu komunii (zwłaszcza ciężko choremu), *Eucharistiam alicui* (*praecipue gravi morbo affecto*) *sumendam dare*’; ▫ *bożym ciałem oprawić* ‘udzielić sakramentu komunii (ciężko choremu), *Eucharistiam alicui* (*gravi morbo affecto*) *sumendam dare*’ (Us).

[288] Por. tu następującą definicję: „Wiatyk w dosłownym znaczeniu jest zaopatrzeniem na podróż. W znaczeniu religijnym i katolickim jest to Komunia św., Chleb Żywota, którego udziela się człowiekowi śmiertelnie choremu lub umierającemu” (Sailer 1989: 140). Mianowicie „Określenie: »Wiatyk« wywodzi się od łacińskiego: *viaticum* znanego w starożytności. Rzymianie określali nim posiłek przygotowywany tym, którzy udawali się w podroż, albo samo spożywanie posiłku, jak również pieniądze zabierane na drogę. Z czasem wyrażenie *viaticum* nabrało nowego — religijnego znaczenia. Pierwsi chrześcijanie Wiatykiem nazywali wszystko, co pomagało dostąpić zbawienia

WWysoczanski-Umieranie.indb 200 2012-11-06 11:42:57

◦ czes. *svátost umírajících* (v katol. církvi) požehnání udělované knězem věřícímu očekávajícímu smrt' (Ccn).

Znaną praktyką przygotowania na zgon w obliczu nadchodzącej śmierci jest wdziewanie koszuli śmiertelnej. W odniesieniu do nazywania tej koszuli por. m.in: • p. *czecheł*; ▫ gw. *czycheł*, *cycheł*, *cyheł*, *gzło*, *śmiertelnica* 'śmiertelna koszula, całun' (Kjp; Kg)[289]; • p. *gzło* 'koszula śmiertelna' (Kjp)[290]; • p. *czamarka* 'ubranie na śmierć, całun, szczególnie kobiecy' (Kjp); • p. *koszula śmiertelna* (Dd); ▫ *koszulka na śmierć* (Knk); ◦ głuż. *smjertny kit(e)l* (Zg); • słow. *саванъ* 'koszula śmiertelna' (ssp); ◦ czes., słowac. *rubáš* 'koszula śmiertelna' (Spr); ◦ ukr. *саван* (cu); ◦ ros. *саванъ* (Dd)[291].

Śmierć jako koniec własnego życia jest równocześnie rozstaniem się z ludźmi, zwłaszcza najbliższymi, toteż praktykowane były różne zwyczaje[292], np.: ○ pożegnania się z „pozostającymi wśród żywych", por. • p. gw. or. *odbiyrać sie* 'żegnać się przed mającą nastąpić długą rozłąką; też: przed śmiercią'; ▫ *odbiyrka* 'pożegnanie przed długą rozłąką lub przed śmiercią' (Kgo)[293]; ○ przepraszania, szczególnie najbliższych, za popełnione niegodziwości, wyrządzone krzywdy, por. • p. gw. or. *odpytowanie* 'ceremonia publicznego przepraszania za krzywdy, wyrządzone członkom najbliższej rodziny, sąsiadom, znajomym i wszystkim

człowiekowi zagrożonemu śmiercią. Były to sakramenty: chrzest, bierzmowanie, Eucharystia, namaszczenie chorych. Sobór Nicejski I (325 rok) *viaticum* (Wiatykiem) nazywa Komunię Świętą udzielaną wiernym, którym zagraża niebezpieczeństwo śmierci", przy czym „specyfika Komunii Świętej jako Wiatyku polega na tym, że chrześcijanin przyjmuje ją w najbardziej decydującym momencie swojego życia, w chwili przejścia z tego świata do wieczności. Przyjęcie Ciała i Krwi Chrystusa w chwili przejścia do Domu Ojca ma szczególne znaczenie, ponieważ jest zaczątkiem życia wiecznego i mocy zmartwychwstania" (Orczykowski 2008: 10).

[289] Por. • p. dawne *czechel* 'płaszcz, pokrowiec, okrycie; koszula śmiertelna', stpol. XV–XVI w. *czechel*, *czachel* 'koszula lub suknia (szczególnie kobieca) z białego płótna', od XVI w. 'koszula śmiertelna'; ▫ p. dial. wlkpol. *czechel*, *czychel*, *cychel*; ▫ stczes. *čechel* 'koszula śmiertelna'. W języku prasłowiańskim *čechlъ* to 'okrycie, odzienie' (Spr).

[290] Do powyższych nazw por. też następujące objaśnienie: *czecheł*, *czechło*, *gzło*, *giezłko*, *koszula*, osobliwie niewieścia, *ciasnocha*, *płócienny kitel*, *prześcieradło*, *koszula śmiertelna* — „w Polsce zawsze z płótna białego. Muchliński wywodzi ten wyraz z perskiego *czucha* — sukno, tkanina. Karłowicz słusznie powątpiewa o trafności tego wywodu i powiada, że byłoby właściwiej szukać źródła w niemieckim *Zieche*, *Ziechel* — poszewka, kapa" (Ge).

[291] Materiał językowy poświadcza praktykowanie także innych konkretnych czynności przy umierającym, por. np.: • ros. *Если ожидают к умирающему священника с дарами, то кладут нож на стол, для острастки смерти* (Ap); • *При кончине человека ставят воду на окно, чтоб душа обмылась* (Ap).

[292] Praktykowanym we wschodniej Serbii zwyczajem było „фиктивно склапање брака" polegające na „венчању пре саме сахране умрлог момка (или девојке) са одговарајућом особом" (Барјактаровић 1990: 95, 100). W tym kontekście por. też • *Tarant* 'koń deresz (a. kary, a. siwy) Czarnieckiego, który wg tradycji żegnał go leżącego na łożu śmierci, 16 II 1665, w Sokołówce' (Kmt).

[293] W tym kontekście por. przyrównanie umierania do składania rąk: • ros. dial. pskow. *складать руки* ''umierać'' (MNp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 201 2012-11-06 11:42:57

mieszkańcom wsi, odbywająca się najczęściej w dwóch najważniejszych momentach życia przed wyjściem z domu do ślubu oraz tuż przed śmiercią; odpytowanie prowadzi często ktoś z prowadzących ceremonię weselną lub modlitwy w domu zmarłego przed wyjściem konduktu do kościoła; w takich sytuacjach odpytowanie odbywa się zwykle z wykorzystaniem utrwalonych w tradycji formuł' (Kgo); ▫ gw. *odpytować* 'prosić o przebaczenie winy, przepraszać na łożu śmiertelnym' (Kjp); ▫ gw. or. *odpytować — odpytać* 'prosić o przebaczenie, przepraszać; w imieniu zmarłego przed wyprowadzeniem trumny do kościoła' (Kgo); ○ ucztowania, por. • p. *Jedzmy i pijmy, bo jutro pomrzemy* 'z Biblii, Izajasz, 22, 13; I. List do Korynt. 15, 32' (Kmt).

Niezależnie od tych działań tuż przed śmiercią nie ma możliwości spełnienia określonych zamierzeń: ○ nażycia się, por. • ros. *На век не наешься, перед смертью не наживешься* (Spp); ○ naoddychania się, por. • ros. *Перед смертью не надышишься* (Spp).

Nadejście śmierci. Modlitwy przy konających

Zachowaniami w sytuacji stanu agonalnego człowieka są m.in.: ○ czytanie modlitwy, por. • sch. *strašna / smrtna molitva* 'molitva koja se čita teškom bolesniku' (Mf)[294]; ○ modlitewne zwrócenie się do Boga, por. • p. *W czas, dziadku,*

[294] Z licznych przykładów modlitwy „w nadejściu śmierci" można tu przywołać jeden z zapisów z kroniki benedyktynek chełmińskich przypadający na 1598 rok: „A mianowicie, gdy się ksiądz Wojciech, spowiednik nasz, zaniemógł na gorączkę, a potem i na głowę tak bardzo, że od pamięci odszedł, w którym odejściu było takie żałosne wołanie, że na chórze u panien dobrze słyszeć było, skąd nam tym większego żalu się przyczyniało. A między inszymi sprawami Boskimi, które się natenczas działy około niego to była dziwna, że wszystkie nauki, których się od dzieciństwa uczył, tak rzetelnie wyprawował po łacinie, jako kto z najlepszą pamięcią. A [ze] strony Sakramentu tajemnic spowiedzi świętej, na której już czasu trawił lat 11, najmniejszym słowem ani znakiem nic nie pokazował, aby co było w pamięci jego i trwało to odejście jego od baczenia przez półtorej niedzieli. A gdy już barwierze i doktorowie, i ojcowie jezuitowie, którzy byli natenczas przy nim, zgoła wszyscy zwątpili o dłuższym życiu jego i o przyjściu do baczenia, gdyż natenczas kilka person znacznych na takiż przypadek umarło, przeto go już przygotowali na śmierć przez święte Sakramenta spowiedzi św. Komunii i Ostatecznego Pomazania i tu była dziwna sprawa Boska, że w takim przypadku sam przez się spowiedź swoją odprawował. […] Aż się spowiednik, który spowiedzi słuchał, zląkłszy, uciekł od niego, a wziąwszy kilku innych z sobą, dopiero go przy nich rozgrzeszył, Komunię dał i Ostatnie Pomazanie i nagotowano albę, ornat, stułę, kielich i insze ubiory, z którymi ten stan kapłański chowają. A gdy już było wszystko zgotowano, bo się wszyscy nie spodziewali, aby dnia doczekać miał. A pod tym czasem tak niebezpiecznym odprawowana była modlitwa 40 godzin we dnie i w nocy od zgromadzenia, powtarzając ją po trzykroć, nie przestając, co trwało przez 5 dni, a przy tej modlitwie były dyscypliny, posty i insze umartwienia, które same siostry czyniły z dobrej woli swej, usiłując ratunku dodać w takiej ostatniej potrzebie, gdyż nas i samo osierocenie bez Sakramentów św. natenczas do tego przyciskało, bochmy pod tym czasem i na same wiątki wszystkie u spowiedzi ani u Komunii nie były itd.; karmił nas Pan nasz w takie dni święte smutkiem i boleścią.

WWysoczanski-Umieranie.indb 202 2012-11-06 11:42:58

do pacierza, kiedy śmierć się zbliża (Knk); • p. *Panie przyjmi / weźmi* (*Bog weźmie*) *duszę moję / ode mnie* (Msp); • sch. *ilakati* 'wzywać „ilah" na łożu śmierci; odprawiać modlitwy nad konającym' (Fs).

Z językowego punktu odniesienia chodzi tu również o nadawanie sytuacyjne nazw modlitwom odmawianym za moribunda[295]. Tak więc na przykład *Litania do wszystkich świętych* zwana jest czasem „Litanią za konających", siedmiozwrotkowa prośba kierowana do Osób Trójcy Przenajświętszej od siedmiorakiego (w ujęciu siedmiozwrotkowym) polecenia duszy umierającego otrzymała miano „Siedem zamków", tj. zamków obronnych, w których umierający jest fortyfikowany przed siedmiokrotnym atakiem szatana (Perszon 1999: 136–138).

Nadejście śmierci. Jeszcze trwa życie

W świetle materiału językowego moment umierania zawiera jeszcze pierwiastek życia, por. • ros. *Чуть жив, чуть жив, а все не помер* ′ledwo, ledwo żywy, a jednakże nie umarł′ (Dp), w którym eksponuje się zwłaszcza to, co z człowiekiem wiązało się najsilniej. Na przykład: ○ muzykant, choć umiera, to jego palce wciąż grają, por. • arab. *Музыкант уж умирает, а пальцы все играют* (Bw); ○ jakkolwiek tancerka umiera, to jej ciało wciąż tańczy, por. • arab. *Танцовщица умирает, а тело ее все танцует* (Bw).

W omawianym kontekście jeszcze trwającego życia mieści się utrwalone w języku: ○ zdążenie przybycia do umierającego, póki jeszcze żyje, zastania go żyjącym, por. • p. *zastać kogo przy życiu* (Żs); ◦ serb. *затећи кога у животу / живог* (Żs); ○ dawanie znaków życia, por. • p. *dawać znaki życia* 'przejawiać odruch sygnalizowania, że ktoś jest żywy, a nie umarły' (Zp); ▫ *dawać znaki życia* 'wykazywać objawy życia (np. przez oddychanie, poruszanie się)' (sjp).

W tym czasie, kiedy rozumieli wszyscy, że już konał, zdało mu się jako sam potem powiadał, że już przed Majestatem Boskim na śmierć i na czyśćcowe męki osądzony, a na kilka godzin w ogniu położony. Tamże zegar był przy nim. A po wybiciu każdej godziny (Panny zakonne chodziły parami jedne po drugich do Pana Prosząc, aby im go do ciała przywrócił), a jemu samemu dawały napój, którym się posilał. A gdy tego było długo, rzekł Pan: juści go muszę darować moim najmilszym. — Zatem do siebie przyszedł o dwu zegar po jutrzni, we środę przed Bożym Ciałem. A przyszedłszy ksobie, prosił o trochę gramatki [gramatka to polewka z wody i piwa lub wina i tartego chleba — dop. W.W.], bo już był nie jadł ani pił przez kilka dni. Wtem zakołatano do drzwi kościelnych, bo siostry czuły na modlitwie, dawając znać, że ksiądz Wojciech przyszedł ku baczeniu, a prosi o trochę gramatki.

O Boże mój, jaka radość nastąpiła po owym smętku trudno wymówić, kiedy insi czekali, aby po ranu grzebli. A owe zaś, które Bogu wierzyły, który może uczynić z umarłych żywe, skutek wiary i nadziei swej w Bogu samą rzeczą oglądały" (Szołdrski 1937: 65–66).

[295] Por. • rum. *muribund* 'umierający, konający' (Sr).

WWysoczanski-Umieranie.indb 203 2012-11-06 11:42:58

Nadejście śmierci. Wola życia

Nie jest obce ludziom utyskiwanie na swoje życie, niechęć do życia[296] czy — jak zostanie przedstawione w następnym rozdziale — jego przerwanie, por. np. • p. *obrzydło komu życie* (Żs); ◦ serb. *некоме се живот смучио, огадио* (Żs). Materiał językowy poświadcza jednak, że cenniejsze od pragnienia śmierci jest życie[297], choć z reguły w trudzie, por. • ros. *Жить — мучиться, а умереть не хочется* 'żyć — męczyć się, a umrzeć nie pragnie się' (Srp). Także ten, kto otarł się o śmierć, pragnie żyć, przyjmując dalsze swoje życie takie, jakie nastąpi: ○ kto widział śmierć, zgadza się chorować, por. • tur. *Кто смерть видел, тот болеть соглашается* (Bw); ○ wezwanie śmierci jest zgodą na chorobę, por. • turkm. *Потребуй смерти — согласится на болезнь* (Bw).

Nadejście śmierci. Nie móc umrzeć

W tym miejscu należy wskazać na użycia językowe typu: • p. *Ani śmierci, ani odpuszczenia* (Ak); • sch. *Запекла му* (*се*) *душа у костима* 'кад се за кога хоће да каже да је стар врло, па опет не ће да умре' (Kn); ▫ *zapekla se duša unjemu* 'nie mógł umrzeć' (Fe), zwykle używane z przeczeniem niedokonane czasowniki bezosobowe potocznej ruszczyzny, por. • ros. *умираться*, *умирается* '(не) удается умереть кому-либо, (не) наступает чья-либо смерть' (r), wyrażające niemożność nastąpienia śmierci, a także kontynuacje psł. **netьrъ*(*jь*), por. • sch. *nȅmra* ''bardzo stara kobieta, która nie może umrzeć, choć już by pora''; *nȅmre* ''bardzo stary człowiek, który nie może umrzeć, choć już by pora'' (Tes)[298], a także • ukr. *не дає / не посилає бог / господь смерті кому* 'хтось не помирає, хоч бажає цього, хоч уже пора' (Bsu).

Nadejście śmierci. Czas umierania

Śmierć — jak już nadmieniano — zawsze przychodzi do człowieka, por. • p. *śmierć nie folguje* (Ak)[299]. Świadomość umierania, jego przybliżanie się,

---

[296] Por. • łac. *taedium vitae* 'znużenie życiem; wstręt, obrzydzenie do życia — z Aulusa Gelliusza, 6,18,11' (Kso); • p. *życie brzydnie komu* (Żs); ◦ serb. *некоме се живот гади, постаје одвратан* (Żs).

[297] Niechcenie śmierci, niemożność zejścia w danym momencie, por. w tym kontekście: • sch. *није му дошла смртна* 'неће још умрети' (rsk).

[298] Wskazywana jest też trudność umierania w sytuacji nieposiadania pieniędzy, por. • p. *Bez pieniędzy umrzeć nawet trudno* 'gdy nie ma za co pochować' (Npp).

[299] Materiał językowy unaocznia, że nikt nie umiera przed nadejściem momentu śmierci, por. • ros. *Раньше смерти не умирают* (Ap).

WWysoczanski-Umieranie.indb 204 2012-11-06 11:42:58

por. • p. *czuć się bliskim śmierci* (Sfp); ▫ *śmierć nadchodzi* (Żs); ▫ *nadchodzi / zbliża się czyj czas* 'nadchodzi moment czyjejś śmierci' (Lpr); ◦ ros. *кончается время чье*; ◦ serb. *приближава се, наилази смрт* (Żs), ostatecznie staje się realnością, por. • ros. *карачун пришёл кому* (sl); ▫ *смерёдушка моя пришла!* (Dt); ◦ słowac. *zastihla smrť koho* (sl). Krytyczny moment nastąpienia czasu umierania jest określany między innymi następująco: ○ jako nadejście czasu, por. • ros. *Твой час пришел* 'смертный' (Dt); ▫ *настал час чей* (Lpr), bądź złej, ciężkiej, śmiertelnej godziny, wybicie czyjejś godziny[300], por. np. • p. *nadeszła chwila ostatnia*; ▫ *nadeszła godzina śmierci* (Kjp), • p. *przyszła na kogoś zła godzina*; ▫ *przychodzi na kogoś czas*; ▫ *przyszła kryska na Matyska* (Sfp); ▫ *wybiła czyjaś godzina* (sjp); ▫ *wybiła czyjaś ostatnia godzina* 'nadeszła chwila czyjejś śmierci' (Du); ▫ *ostatnia godzina wybiła* (Knk)[301]; ◦ słowac. *nastala posledná hodina / hodinka*; ▫ *nastala hodina smrti* (sl); ◦ czes. *přišla jeho poslední hodina* (cu)[302]; ◦ ukr. *настала*, *прийшла*, *надійшла його остання година* (cu); ◦ ros. podn. *чей-л. смертный час пробил / настал* (Prd)[303]; ▫ *настал последний / смертный час* 'о времени наступления смерти' (tr); ▫ *последний / смертный час* 'время, момент наступления чьей-л. смерти' (r); ◦ sch. *kuca komu zadnja ura* 'dolazi komu zadnji, smrtni čas'; ▫ *posljednja / strašna / zadnja / umrla ura* 'smrtni čas, smrt' (Mf); ◦ niem. *j-s Todesstunde ist herangenaht* (Prd); ○ nadejście, nastawanie śmierci, por. • ros. gw. Syb. *смерть притиснет* '′o nadejściu, nastaniu śmierci′' (Fgs); ○ jako bycie „przy śmierci", „bycie na śmierci", por. • brus. *быць пры смерці* (tb); ◦ ros. *быть при смерти* (Lpr); ▫ *лежать при смерти* (Kr); ◦ serb. *бити на самрти* 'умирати' (Mse); ◦ sch. *бити на самрти* 'умирати, бити на умору' (rsk); ○ jako przybywanie, następowanie, spadanie śmierci na człowieka, por. • p. *śmierć przychodzi*; ▫ *śmierć przybywa*; ▫ *śmierć następuje*; ▫ *skon następuje* (Sfp); ▫ *śmierć spada na kogoś* 'ktoś umiera' (Sfp); ◦ ros. *смерть идет*; ▫ *смерть настает* (rl); ◦ serb. *смрт долази* (Żs); ○ jako pory wybrania się do domu, por. • ros. dial. pskow. *домой пора* (*собираться*) '′pora komuś umierać (o bardzo starym człowieku)′' (MNp); ○ jako podchodzenie duszy do gardła, por. • sch. *дошла душа под грло* 'дошао час смрти, умирања' (rsk); ○ jako pochwycenie człowieka, por. • p. *Już go śmierć zachwaciła* (Ak).

---

[300] Także wybicie czyjejś ostatniej chwili, por. • p. *wybiła czyjaś ostatnia chwila* 'nadeszła chwila czyjejś śmierci' (sjp).

[301] Por. • p. *Wybiła godzina jego śmierci*; ◦ ros. *Пробил его смертный час* (CGW).

[302] Por. też • czes. *mylil, že se blíži, bije jeho poslední hodinka* 'że umírá' (c).

[303] W tym kontekście por. • ros. *лихая смертная година* '′zły śmiertelny rok′, gdzie wymowa słowa *година* nie sprowadza się do ścisłego znaczenia chronologicznego, a zgodnie ze swoim pierwotnym, uogólnionym sensem odnosi się do okresu „przywodzącego na myśl" śmierć, zob. Мокиенко 1990: 15–32.

WWysoczanski-Umieranie.indb 205 2012-11-06 11:42:58

Czas umierania, por. np. • brus. *смяротны час* (Krb); ◦ ros. *предсмертный / смертный час* (Ger); ▫ książk. *смертный час* 'śmierć; czas śmierci' (BMf), określany, czy raczej mierzony, jest godziną śmierci, por. • p. *godzina śmierci* 'chwila konania' (Kjp)[304]; ◦ brus. *смяротны гадзіна* (Krb); ◦ ukr. *смертна година* 'смерть, кончина' (fu); ◦ ros. *смертный час* (CGW). Jest on realnym zetknięciem się ze śmiercią, a mianowicie: ○ byciem w obliczu śmierci, por. • p. *w obliczu śmierci* (Żs); ▫ *ktoś staje w obliczu śmierci* (Sfp); ◦ serb. książk. *пред смрћу*; ▫ *пред лицем смрти* (Żs); ○ byciem oko w oko ze śmiercią, por. • p. *ktoś staje oko w oko ze śmiercią* (Sfp); ○ dosięgnięciem, dotknięciem, por. • p. *śmierć dosięga* (Sfp) ▫ *śmierć kogo dosięgła* (Żs); ◦ serb. *некога је стигла, снашла смрт* (Żs); • p. *śmierć dotyka kogo* (Sfp); ▫ *śmierć kładzie na kim rękę* (Sfp); ○ pójściem w tany, por. • p. *ktoś idzie w tany ze śmiercią* 'ktoś umiera, ginie' (Sfp); ○ zadaniem ciosu, por. • p. *śmierć zadaje cios* (Sfp); ○ zamknięciem powiek, por. • p. *śmierć zamknęła powieki* (Sfp); ▫ *śmierć zawarła powieki* (Sfp); ○ spowiciem powiek mgłą, por. • p. *śmierć zasnuła oczy mgłą* (Sfp); ▫ *mgła śmierci ogarnia czyje oczy* (Sfp); ▫ *oczy czyje zachodzą mgłą śmierci* (Sfp); ○ zajściem oczu bielmem, por. • p. *oczy czyje zachodzą bielmem śmierci* (Sfp); ○ odejściem w mrok, por. • p. *ktoś odchodzi w mrok śmierci* (Sfp). Czas śmierci jest zwróceniem się po duszę człowieka[305]: ○ posłanie, przysłanie po duszę, por. • p. bibl. *posłać / przysłać po* (*czyją*) *duszę* (Msp); ○ upomnienie się o duszę, por. • p. *o duszę upominać się u* (*kogo*) (Msp); ○ bycie w swojej robocie, por. • p. gw. *być w swojej robocie* 'konać, umierać' (sgp).

Czas czyjegoś umierania jest — w odniesieniu do tzw. normalnego biegu dnia codziennego — zupełnie wyjątkową sytuacją. W świetle materiału językowego wówczas coś zachodzi bądź — odwrotnie — nie zachodzi, a zwłaszcza: ○ czas zgonu gruźlików zbiega się z okresem rozkwitu pokrzyw, por. • p. *Jak pokrzywy rozkwitają, to suchotnicy umierają* (Knk); ○ w śmiertelnej godzinie nie pamięta się o lekarstwach, tak jak w dzień zwycięstwa zapomina się o zniszczeniach, por. • beng. *В день победы забывают о разрушениях, в смертный час не помнят о лекарствах* (Bw); ○ ten, przy którym już stoi śmierć, nie pije lekarstwa, por. • beng. *Тот лекарства не пьет, около кого смерть стоит* (Bw).

Czas umierania wiąże się nierozerwalnie z przeżyciami moribunda. Rejestracja językowa obejmuje przede wszystkim wskazania: ○ lęku, por. • kasz. *gvålt* 'lęk, niepokój, szczególnie przedśmiertny' (Sk); ○ mężności, por. • p. *mężnie*

---

[304] Por. wyżej: • p. *ostatnia godzina* 'śmierć' (sjp).

[305] Por. • ros. gw. Syb. ekspr. *душа в ниточку / на ниточке* (*варится*) 'о предсмертном состоянии' (Fgs); • bułg. pot. *бера душа* 'walczę ze śmiercią, jestem w agonii' (Sbp). Należy zauważyć, że „przez zamknięcie nas w granicach czasu, śmierć nadaje znaczenie i wartość każdej chwili życia i każdego ludzkiego działania" (Półtawska 1980: 209).

WWysoczanski-Umieranie.indb 206 2012-11-06 11:42:58

umierać (Msp); ○ marności, por. • p. *marnie zdychać* (Msp)[306]; • p. *Zdechł jak pies*; ▫ *Żył jak świnia, zdechł jak pies*; ▫ *Zdechł jak świnia* (Ak).

Nadejście śmierci. Przyjęcie śmierci

Nadejście śmierci jest związane z różnymi postawami wolitywnymi, różnymi zachowaniami człowieka. Zgodnie z utrwaleniem językowym następująca śmierć bywa przyjmowana przez umierających: ○ umierający starzec nie przeklina, podobnie jak dziecko nie pamięta zła, por. • achm. *Малый ребенок не помнит зла, умирающий старец не проклинает* (Bw). W niektórych przypadkach wraz z pogodzeniem się ze zgonem ujawniają się obawy, lęki, zatroskanie odnoszące się do konkretnych spraw, np.: ○ królewski czerpacz wina nie uskarża się na śmierć, lecz na to, że nie będzie nikogo, kto by go zastąpił, por. • abch. *Царский виночерпий, умирая, жаловался не на смерть, а на то, что его некому заменить* (Bw).

Umieranie. Kończenie się życia

Językowe uchwycenie rozumienia umierania tworzą liczne eksplikacje semantyczno-etymologiczne dopalania się życia, por. • ros. przest. *кончать / кончить жизнь / живот* ‘умирать, отдавать Богу душу’ (Fl). W leksykograficznych przedstawieniach hasłowych umieranie człowieka oznacza zasadniczo proces ustawania życia, stawania się martwym, por. np. • p. *umierać* ‘kończyć życie, przestawać żyć; konać’ (Djp)[307]; ▫ *umierać* ‘przestawać żyć, kończyć życie w chwili ostatniej’ (Ojp)[308]; ▫ *umieranie* ‘rozstawanie się z życiem, konanie’ (Ojp)[309]; ◦ czes. *umírati* ‘pozbývati života, skonávati, hynouti (o člověku)’; ▫ *umírávati* (HSZ); ▫ *mřít* (Sc); ▫ med. *umírání*, *agonie* (HSZ); ◦ głuż. *mrěć* ‘umierać’ (pg); ◦ łemk. *merty* ‘umierać’ (Rs); ▫ *wmeraty*; ▫ *umer’aty* (Rnł); ◦ brus. *паміраць*; ▫ *умірацъ* (Grb); ◦ ukr. *умирання / вмирання* ‘дія і стан за знач. умирати’ (Bsu); ▫ *умирати* / *вмирати* ‘переставати жити, існувати; протилежне жити’ (Bsu); ◦ ros. *умирать* ‘переставать жить, становиться

[306] Pełniej obraz ten jest przedstawiony dalej (pkt *Oznaki agonalne* oraz *Umrzeć jak*, rozdz. II. *Ku śmierci. Śmierć*, podrozdz. B. *Koniec życia. Zgon*).

[307] Por. • p. *nie dawać znaku* (*znaków*) *życia* ‘nie wykazywać objawów życia, np. nie oddychać, nie poruszać się’ (Du).

[308] Etymologicznie „częstotliwe *umierać*, z dawnego *umirać*; *powymierać*. […] Prasłowo: ind. *mar*, ‘umierać’, *amrta-* ‘nieśmiertelny’, grec. *ambrōtos* (stąd *ambrozja*, ‘pokarm nieśmiertelnych’), łac. *morior*, *mortuus* (martwy […]), niem. *Mor-d*, lit. *mirti* […]. Znaczenie pierwotne: ‘ginąć, niszczeć’, por. łac. *mor-bus*, ‘choroba’, grec. *marasmos*, ‘więdnienie, usychanie’ […]” (Bep).

[309] Por. • ros. *уходить / уйти из жизни* ′odchodzić / odejść z życia′ (SHM).

WWysoczanski-Umieranie.indb 207 2012-11-06 11:42:58

мертвым' (rl)[310]; ▫ *умирание* 'состояние по знач. глаг. умирать' (Rpb); ▫ gw. *кивиштать* ''umierać'' (Fg); ▫ gw. smol. *копытиться* ''umierać'' (Fg); ◦ sch. *умирати* 'губити знање живота, падати у стање животних функција, губити се' (ssh); ◦ bułg. *умирам* 'преставам да живея, да съществувам' (Rbj)[311]; ◦ fr. *mourir* 'cesser de vivre, perdre la vie' (GL); ◦ ang. *die* 'to cease living' (we)[312].

Eksplikacje hasłowe leksemu *umierać* niekiedy ujmują stan przechodzenia z życia do śmierci, akcentując wysuwany w antropologii wymiar przekraczania granicy, a więc proces w wymiarze temporalnym krótszy bądź dłuższy, w wymiarze ewolucyjnym zaś proces stopniowy, por. • ros. *умирать* 'находиться в состоянии перехода от жизни к смерти; более или менее длительный и постепенный процесс умирания' (Esr)[313].

Przytoczone eksplikacje uwydatniają zasadniczo dwa wymiary rozumienia umierania: kończenie się życia oraz ostatni okres życia, tj. okres bezpośrednio poprzedzający zgon[314].

Umieranie. Wieloaspektowość procesu

Pole semantyczno-leksykalne 'umierać' rozbudowują liczne bliskoznaczniki, zwykle nacechowane stylistycznie, a także bardzo liczne eufemizmy[315].

---

[310] Prasłow. **merti*, **mьrǫ* pokrewne lit. *mirti* 'umierać', *mìrštu*, *miriaũ*, łot. *mirt*, *mirštu*, stind. *márati*, *máratē* 'umiera', *mriyátē* 'ts', awest. *miryeite* 'ts', łac. *morior*, *morī* 'umierać', orm. *meranim* 'umieram', goc. *maurþr* 'zabójstwo' (Frj). Por. też przywołane w *Części pierwszej* pracy postaci w innych językach indoeuropejskich wymieniane w słowniku Bucka (1949: 286–289) (Bu).

[311] Por. też • bułg. *свършвам живота си* 'kończę życie, umieram' (Sbp).

[312] W kontekście wskazywanego w eksplikacjach słownikowych ustawania życia należy dodać, że „umieranie jest najpierw swego rodzaju procesem, któremu ulega nie tylko ciało człowieka, lecz właściwie człowiek jest tym, który umiera. Taki sposób patrzenia nie sprawia dzisiejszemu człowiekowi trudności. Nie chce on przyjąć zapatrywania idealistycznego, że dusza nieśmiertelna przechodzi ponad procesem umierania bez szwanku, a nawet że dopiero z chwilą śmierci osiąga po raz pierwszy stan czystej duchowości" (Breuning 1969: 64).

[313] Por. też • p. „mówimy, że od czegoś *się nie umiera* lub że od czegoś *nikt nie umarł*, jeśli jest to nieprzyjemne, ale nie jest niebezpieczne" (Bi).

[314] Dokonaność wyrażana jest wówczas gramatycznie wskazaniem na aspekt czasownika bądź czasownikiem dokonanym *umrzeć*.

[315] Por. np.: • ukr. *умерти* (вмерти 'про людину — перестати жити'); ▫ *померти*; ▫ *сконати*; ▫ przest. *відійти*; ▫ przest. *переставитися*; ▫ pot. *витягтися*; ▫ pot. *кінчитися*; ▫ pot. *скінчитися*; ▫ pot. *скапуститися*; ▫ pot. *скапутитися*; ▫ pot. *дійти*; ▫ obraźl. *одубіти* ; ▫ obraźl. *одубитися*; ▫ obraźl. *одубнути*; ▫ obraźl. rzad. *одубти*; ▫ wulg. *ґиґнути*; ▫ dial. *відумерти*; ▫ dial. *лунути*; ▫ dial. *скапаритися*; ▫ *вимерти* 'згинути до останнього в якійсь місцевості'; ▫ *пропасти* 'передчасно, від голоду, нещасного випадку тощо'; ▫ *згаснути*; ▫ *догаснути*; ▫ *догоріти* 'поступово, повільно'; ▫ *згоріти* 'раптово'; ▫ *здохнути*; ▫ *подохнути*; ▫ pot. *околіти* 'перев. про тварин, про людей зневажл.'; ▫ *пасти* 'звич. про худобу' (su).

WWysoczanski-Umieranie.indb 208 2012-11-06 11:42:58

Uwzględniając odcienie znaczeniowe i emocjonalno-stylistyczne, można w omawianym polu przede wszystkim wyróżnić leksemy uwyraźniające krótsze bądź dłuższe trwanie umierania z równoczesną stopniowością jego przebiegu[316], por. • *pomierać* 'mierać, tracić życie; *demori*' (Msp); ◦ ros. pot. *помирать* 'более или менее длительный и постепенный процесс умирания' (Esr). Inne leksemy synonimiczne odwołują się do: ○ gaśnięcia, por. • p. książk. *gasnąć* 'tracić siły, umierać, słabnąć' (Mp); ▫ *gasnąć* 'tracić siły żywotne; umierać' (Msp)[317]; ▫ *gasnąć* 'tracić siły żywotne; umierać; wymierać' (Du); ▫ *gasnąć* 'mówimy, że ktoś gaśnie, jeśli […] słabnie lub umiera' (Bi)[318]; ▫ przen. *gaśnięcie* 'tracenie sił żywotnych; wymieranie', np. *gaśnięcie starca*; ▫ *gaśnięcie dziecka*; ▫ *gaśnięcie rodu / dynastii* (Zp); ◦ czes. *dohasínat* (Sc); ◦ ros. *угасать* 'теряя силы, умирать' (Rpb)[319]; ○ ginięcia, por. • p. *ginięcie* 'o organizmach żywych: utrata życia, istnienia; wymieranie' (Zp); ▫ *ginąć* 'tracić życie, umierać; przestawać istnieć' (Mp)[320]; ▫ *ginąć* 'umierać, kończyć życie; być bliskim śmierci' (Msp)[321]; ○ usychania, por. • ros. *халеть* 'umierać', kostromskie 'zasychać, usychać' (Frj); ○ ginięcia, padania trupem, por. • p. *słać się trupem* 'padać trupem, ginąć'; ▫ *trup się ściele* 'pada' (Sfp).

Grupę drugą tworzą jednostki akcentujące krótkie trwanie umierania bez stopniowości jego przebiegu, por. np. • p. *padać* o ludziach: 'tracić życie w sposób nagły, gwałtowny' (Zp)[322]; ▫ *padać* 'ginąć gwałtowną, nagłą śmiercią' (Du); ▫ *padać* 'ginąć nagłą, gwałtowną śmiercią' (Dwp) wraz z licznymi połączeniami wyrazowymi, np. • p. *padać w czasie wojny / okupacji / bitwy*[323]; ▫ *padać od kul / od miecza / od chorób / od zarazy*; ▫ *padać pod ciosami / razami / kulami*; ▫ *padać w boju / walce*; ▫ *padać na pobojowisku / na polu walki / bitwy*; ▫ *padać w pojedynku*; ▫ *padać z wycieńczenia*; ▫ *padać z ręki zdrajców*; ▫ *padać ofiarą czegoś* 'umierać' (sjp), tzn. 'tracić życie z powodów, których nie można było uniknąć' (przen. także 'odnieść szkodę, doznawać przykrości') (Zp); • p. *padać trupem / martwym / nieżywym / bez*

---

316 Tym samym procesualność umierania jest zauważalna przez otaczających, por. • p. *gasnąć w oczach* 'umierać' (L).

317 Odnośnie do sensu słabnięcia, utraty sił, por. • p. dial. *cywać* 'długo chorować, cherlać; chorować ciężko i być blisko zgonu; drzemać' pozostające w związku z psł. *cěvěti* dial. zach. 'tracić siłę, siły, słabnąć, schnąć' (Spr).

318 Por. • p. *ktoś gaśnie*; ▫ *coś gaśnie w kimś* (Mp).

319 W związku z powyższym por. też • ros. *угасать от болезни / старости* 'gasnąć z choroby / ze starości' oraz • ros. *жизнь угасает* 'życie wygasa' (Rpb).

320 Np. • p. *ktoś / coś ginie (gdzieś / kiedyś)*; ▫ *ktoś / coś ginie od czegoś* (przyczyna zewnętrzna); ▫ *ktoś / coś ginie z czegoś* (Mp). Por. też objaśnienie etymologiczne: *ginąć* od XV w. 'tracić życie, szczególnie śmiercią gwałtowną; przestawać istnieć' (Bse).

321 Por. też • p. *i (jest / było) po kimś* 'ktoś ginie, umiera' (L).

322 Śmierć nagła jest też nadzwyczajnym skróceniem życia, por. • sch. *umrijeti na prečac* 'umrzeć śmiercią nagłą', gdzie *prečac* znaczy 'krótsza droga, droga na przełaj' (Fs).

323 Por. • p. *Najlepsi padli w czasie wojny* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 209 2012-11-06 11:42:58

życia, tj. ‘umierać natychmiast’; • p. *trup* (*gęsty*) *pada*, tzn. ‘w bitwie: giną ludzie’ (Zp); • p. *padać na skutek epidemii* (Du)[324].

W języku eufemistyczne lub tabuizowane ustalone połączenia wielowyrazowe synonimiczne do leksemu *umierać* są z reguły liczne. Nawiązują one przede wszystkim do: ○ rozdzielenia się z tym światem, por. • p. *dzielić się z tym światem* (Msp); ○ pasowania się, mocowania się, walki, por. np. • p. *pasować się ze śmiercią* (Sfp); ▫ *mocować się ze śmiercią* (Sfp); ▫ *walczyć ze śmiercią* (Sfp); ○ patrzenia śmierci w oczy, por. • p. *patrzeć śmierci w oczy* (Sfp); ◦ głuż. *smjerći do wočow hladać* ‘ze smjerću konfrontowany być’ (IWh); ◦ ros. *смотреть смерти в глаза* (Lpr); ○ ograniczonej żywotności, por. • p. *życie ledwie się w kimś kołacze* ‘ktoś jest bardzo słaby i lada chwila może umrzeć’ (sjp); ◦ serb. *некоме је живот у концу* (Żs); ○ tlenia się iskry życia, por. • p. *iskra życia tli się w kimś* ‘słabe oznaki życia pojawiają się u kogoś, np. ciężko chorego’ (Zp); ○ uchodzenia życia, por. • p. *życie z niego uchodzi* (Żs); ◦ serb. *живот се гаси у њему*; ▫ *живот га напушта* (Żs); ○ wychodzenia duszy precz, na zewnątrz, por. • ros. (*и*) *душа вон* ‘о наступлении чьей-л. смерти’ (ra); ○ wychodzenia duszy z kogo, por. • p. *duszyczka z kogo wynidzie* (Msp); ▫ *wynidzie* / *wyniść oczekawa dusza z kogo* (Msp); ○ wychodzenia duszy z ciała, por. • p. *dusza wychodzi z ciała* (Msp); ▫ *wychodzi dusza z ciała*; ▫ *dusze z ciał wychodzące* (Msp); ▫ *wynidzie* / *wyniść oczekawa dusza z ciała* (Msp)[325]; ○ opuszczania kogoś przez duszę, por. • p. *dusza* (*kogo*) *opuszcza* (Msp); ○ odchodzenia duszy od ciała, por. • p. *dusza ciało odbieży*; ▫ *dusza od ciała odeszła* (Msp); ○ dzielenia się z ciałem, por. • p. *dzielić się z ciałem* (*swoim*) (Msp); ○ rozdzielenia, oddzielenia duszy od ciała (ciała od duszy), por. • p. *dusza* (*roz*)*dzieli się z ciałem* / *od ciała*; ▫ *rozdzielenie dusze i* / *od ciała*; ▫ *oddzielić* / *rozdzielić duszę od ciała* / *z ciałem*; ▫ *ciało od dusze się dzieli* (Msp)[326]; ○ rozwiedzenia duszy od

[324] Z nazw mniej odległych epidemii por. • p. *hiszpanka* ‘odmiana grypy, której epidemia szerzyła się najpierw w Hiszpanii, a potem w innych krajach, w latach 1917–1918’ (sjp); ◦ chorw. *španjolka* ‘smrtonosna epidemija gripe koja je harala poslije prvog svjetskog rata 1918; španjolska groznica, španjolska gripa’ (Arh).

[325] W tym kontekście por. • psł. *dušǫ bьrati* ‘oddawać ducha, konać, umierać’, ◦ stczes. *dušu bráti* ‘konać, umierać’, ◦ słowen. *brati dušu* (Spr).

[326] W tym kontekście należy zauważyć, że „według ujęć staroizraelskich w chwili zgonu nie następuje rozdział między duszą a ciałem, jak to przyjmowała filozofia grecka, lecz człowiek zostaje pozbawiony całej witalności, siły, aktywności. »Rozwiązanie« w chwili śmierci wyobrażano sobie jako upływ, uchodzenie życia z człowieka, wyjście z niego energii życiowej lub substancji życiowej (*nefesz*; por. Rdz 35, 18; Hi 11, 20), a krew stanowi jej element nośny: »bo życie ciała jest we krwi« (Kpł 17, 11; Pwt 12, 23). W późniejszej literaturze w życiu widziano przejaw Ducha Bożego (*ruach*); gdy Bóg pozbawia człowieka tego ducha życia, jeśli cofa swe życiodajne tchnienie, człowiek musi opuścić »krainę żyjących«, staje się prochem (Hi 34, 14–15; Ps 104, 29–30; Ps 27, 13; Ps 105, 29). Nie spotyka się określenia »ruach« czy »nefesz« dla zmarłych. Wydaje się, że w dawnym Izraelu jeszcze nie było koncepcji czysto duchowego istnienia duszy ludzkiej w życiu pozagrobowym” (Rosiński 1995: 9).

WWysoczanski-Umieranie.indb 210 2012-11-06 11:42:58

ciała, por. • p. *dusza rozwodzi się z ciałem / od ciała* (Msp); ○ rozłączenia duszy od ciała, por. • p. *dusza rozłącza się z ciałem / od ciała*; ▫ *rozłączać duszę od ciała / z ciałem* (Msp); ○ rozłączenia węzła łączącego duszę i ciało, por. • p. *rozłączenie węzła dusze z ciałem* (Msp); ○ rozwiązania węzła duszy i ciała, por. • p. *rozwiązanie węzła dusze z ciałem* (Msp); ○ wylatywania duszy z ciała, por. • p. *wylatuje dusza z ciała* (Msp); ○ rozstania się z duszą, por. • sch. *растати се с душом* 'умрети' (rsk); ○ oddawania, podawania ducha Bogu, por. • p. *ducha* (*Bogu*) *oddawać / podawać*; ▫ *ducha swego w moc Bogu / bożą oddawać / pokładać* 'umierać' (Msp); ○ dawania duszy, por. • p. *duszę dawać* (Msp); ○ dawania duszy Bogu, Panu Bogu, Bogu Ojcu, Chrystusowi, Zbawicielowi, por. • p. *duszę dawać Bogu / Panu Bogu / Bogu Ojcu / Chrystusowi / Stworzycielowi* (Msp); ○ dawania duszy w ręce Boskie, Ojca, por. • p. *duszę dawać w ręce Boskie / Ojca* (Msp); ○ oddawania duszy, por. • p. *duszę oddawać* (Msp); ▫ oddawania duszy Bogu, Panu Bogu, Bogu Ojcu, Chrystusowi, Zbawicielowi por. • p. *duszę oddawać Bogu / Panu Bogu / Bogu Ojcu / Chrystusowi / Stworzycielowi* (Msp); ○ oddawania duszy w ręce Boskie, Ojca, por. • p. *duszę oddawać w ręce Boskie / Ojca* (Msp); ○ ograniczonej żywotności ducha, por. • p. *Ledwie duch się w nim kołacze* (Knk); ◦ serb. *некоме се једва душа држи у телу* (Żs); ○ zminimalizowania oddechu, por. • p. *ledwo dychać*; ▫ *ledwie dychać* 'prawie nie oddychać, być bliskim zemdlenia albo śmierci' (Sfp); ▫ *ledwo dychać*; ▫ *ledwie dychać* 'prawie nie oddychać, być bardzo słabym, bliskim śmierci' (sjp); ○ wypuszczania tchnienia, por. • p. *dech wypuszczać*; ▫ *tchu schodzić* (Msp); ○ kończenia się, por. • czes. *dokonávat* (Sc); ○ skapywania, por. • czes. dial. *kapat* 'zdychać, ginąć, stsłow. *капати*, psł. **kapati*' (Tes)[327].

Przedstawiony wykaz uzupełniają liczne w poszczególnych językach nacechowane ekspresywnie jednostki specyficznojęzykowe oddające sens 'umierania', por. m.in.: • ros. gw. Syb. iron. *под становку идти* ''umierać'' (Fgs); • ros. gw. Syb. żart. *идти на музорад* ''umierać'' (Fgs); • ros. gw. Syb. żart. *итить на вечну фатеру* ''umierać'' (Fgs)[328].

---

[327] Por. • p. *Kapała* nazwisko — *kapaia* < *kapać* gw. 'umierać' (Tn).

[328] W odniesieniu do powyższej konstatacji, że pole nazwowe umierania jest z reguły mocno rozbudowane w poszczególnych językach, por. ponadto: • ros. *уходить от нас*; ▫ *уходить из жизни*; ▫ *уходить в иной мир*; ▫ *уходить / сходить в могилу*; ▫ *уходить / сходить в землю*; ▫ *засыпать вечным сном*; ▫ *засыпать последним сном*; ▫ *засыпать могильным сном*; ▫ *отдавать богу душу*; ▫ *отправляться на тот свет*; ▫ *отправляться к праотцам*; ▫ *протягивать ноги*; ▫ *решаться жизни*; ▫ *загибаться* (Esr); ▫ ros. dial. kostrom. *халетъ* ''umierać'' (Tes); • serb. *одлазити с овог света* 'schodzić z tego świata'; ▫ *бити близу краја / бити на измаку снаге* 'być na wykończeniu' (Żs); • fr. arg. *clamecer*; ▫ pot. *claquer*; ▫ *décéder*; ▫ *disparaître*; ▫ *s'en aller*; ▫ *s'endormir*; ▫ *s'éteindre*; ▫ *expirer*; ▫ *partir*; ▫ *passer*; ▫ *périr*; ▫ *rendre l'âme*; ▫ *succonner*; ▫ *trépasser* itd. (GL).

WWysoczanski-Umieranie.indb 211 2012-11-06 11:42:58

Umierający

Analizowane mikropole semantyczno-leksykalne dopełniają nazwy obiektu podległego umieraniu, np. • p. *umierający* ‘w użyciu rzeczownikowym człowiek, który umiera, będący w agonii’ (Mp)[329]; ◦ czes. *umírající* (Sc); ◦ słowac. *umierajúci* ‘človek, kt. umiera’ (Ks).

W tym miejscu należy zauważyć, że konkretne czynniki pragmalingwistyczne, głównie nacechowanie ekspresywno-stylistyczne, powodują, że przedstawione przyporządkowania nie są jednoznaczne, lecz krzyżują się z sobą. Mianowicie w odniesieniu do ludzi oprócz prototypowego *umierać* są możliwe peryferyjne użycia leksemu przypisanego zwierzętom — *zdychać*, mającego wówczas nacechowanie ekspresywne i pejoratywne, zwykle pogardliwe (Bi)[330]; dwoistość tę ujawniają też określone leksemy, por. np. • bułg. pot. *пукам* ‘umierać, zdychać’ (Sbp); ▫ pot. *пукна* ‘zdechnąć, umrzeć’ (Sbp); ▫ pot. *гебердисам* / *гебердисвам* ‘zdychać, umierać’ (Sbp). Umieraniu ludzi są przypisywane też leksemy przyporządkowywane prymarnie roślinom, por. • p. *obumieranie* ‘wpadanie w letarg; tracenie sił żywotnych’ (Ojp)[331]; ◦ głuż. *wotemĕrać* ‘obumierać’ (pg); ◦ ros. przest. przen. *увядать* ‘умирать, погибать’ (Rpb); ◦ serb. *обамирати* ‘пасти у дубоку несвестицу, привидно умрети’ (Msk).

Odwrotnie jest w odniesieniu do zwierząt, wobec których standardowo jest używany leksem *zdychać*, a wyjątkowo *umierać*. Podobnie o roślinach mówimy, że „*zdechły*, jeśli zwiędły” (Bi) lub *umierają* w miejsce *obumierają*, *więdną*, *usychają*. Wspólne ludziom i rzeczom jest *bycie na wykończeniu*[332], por. tu: • p. (*być*) *na wykończeniu* ‘w ciężkim stanie; zbliżający się do śmierci; śmiertelnie chory’ (L); ▫ *być na wykończeniu* ‘być bliskim utraty sił, śmierci’ (L)[333].

Z dokonanych przedstawień wynika, że umieraniu podlegają zasadniczo istoty i inne organizmy żywe: człowiek, zwierzęta i rośliny, por. np. ang. *die* ‘(of

[329] W tym odniesieniu por. też • p. *duszę puszczający* (Msp).

[330] Por. • p. *zdychać* ‘o człowieku: tracić życie’ (Mp); ◦ ros. pot. *издыхать* ‘umierać’. О человеке, обычно при выражении презрения’ (Rpb), por. • p. *ktoś zdycha* (z czegoś) (Mp); ◦ czes. *chcípat* ‘(o lidech) zdychać (umierać)’ (Sc); • p. *zdychanie* ‘(o zwierzętach, pog. zaś i o człowieku) kończenie życia, wyziewanie ducha’ (Ojp). Por. też następujące wyjaśnienia etymologiczne: • psł. **dъxnǫti*; stsłow. *дъхнѫти*, *ἐμπνεῖν*, *spirare* ‘zdychać’, ‘wiać, dąć, tchnąć’; bułg. *дъхна* ‘′zdychać′′, dial. *дана*, *дъăна* ‘′ts′′; sch. *дахнути* ‘′zdychać′′, dial. *данут*; słowen. *dáhniti, dehniti*; czes. *dechnouti*, *dchnouti* ‘′zdychać′′, *tchnouti* ‘ts’; słowac. *dochnuť* ‘′zdychać′′, dial. *dechnuť* ‘′zdychać′′; p. *tchnąć* ‘′oddychać, dyszeć′′, ‘′ciężko dyszeć′′, ‘′wzdechnąć′′; ros. *дохнуть* ‘′zdychać, umierać′′; ukr. *дохнути* ‘′zdychać′′; bułg. *дохнуць* ‘′zdychać′′ (Tes); • psł. **jьzdyxati*; st.-słow. *издыхати*, *ἀποφύχειν exspirare* ‘′kończyć się, dogorywać, umierać, wydawać ducha′′ (Tes).

[331] Por. też • p. *obumarły*; ▫ *na pół żywy*; ▫ *w letargu będący*; ▫ *zdrętwiały* (Ojp). Por. też • serb. med. *инфаркт* ‘изумирање ћелија неког дела тела због запушавања артерије која доводи крв’ (Msk).

[332] „Potocznie mówimy, że jakaś osoba lub jakieś urządzenie jest na wykończeniu, jeśli niedługo umrze lub przestanie działać” (Bi).

[333] Por. też • p. *być na dogorywku* ‘umierać, być bliskim śmierci, móc wkrótce umrzeć’ (L).

WWysoczanski-Umieranie.indb 212 2012-11-06 11:42:59

people, animals, and plants) to stop living; become dead' (Le), jednakże leksem *umieranie* nie odnosi się wyłącznie do bytów żywych, toteż oprócz sensu 'przestawać żyć' obejmuje ponadto znaczenie 'ustawania istnienia': 'mówimy, że coś *umiera*, jeśli przestaje istnieć' (Bi), por. fr. *mourir* 1. sujet nom d'être animé 'cesser de vivre', 2. sujet nom de chose 'cesser d'exister': *Les civilisations / les langues peuvent mourir* (Dfc)[334].

Realność umierania

Nieuniknioność, nieuchronność śmierci każdego człowieka jest, mówiąc jak tylko można najprościej, faktem niezbitym. Skoro tak, to i nieuniknione jest poprzedzające śmierć umieranie człowieka[335], ściślej — człowieka w całej jego istotowości, por. • p. *umierać duszą i ciałem* (Kjp). Ogląd materiału językowego potwierdza utrwaloną w poszczególnych językach wieloaspektowość realności umierania.

Przyczyny i sposób umierania

Jednym z aspektów uściślanych w zleksykalizowanych jednostkach językowych jest wskazanie rodzaju śmierci, jakiej podlega człowiek, por. • ros. *умирать какой-либо смертью* (Rpb). Repertorium to obejmuje przede wszystkim rozdzielenie umierania śmiercią naturalną od umierania śmiercią nieswoją[336], por. • p. *umierać naturalną śmiercią* (Djp); ◦ ros. *умирать своей смертью* (Rpb); ◦ fr. *mourir de sa belle mort / de sa mort* (GL) wobec • p. *umierać gwałtowną śmiercią* (Djp); ▫ *umierać nagłą śmiercią* (Djp); ▫ *umierać nieswoją śmiercią* (Djp); ◦ ukr. *не своєю смертю помирати, гинути* 'передчасно (від підступних дій, у бою, від нещасного випадку)' (su); ◦ ros.

[334] Por. konkretny materiał faktograficzny potwierdzający poczynioną już wyżej konstatację, że różnorodne konteksty umierania grupują się zasadniczo w zespół ze znaczeniem 'kończyć życie', 'wchodzić w śmierć', np.: • p. *ktoś umiera na coś*; ▫ *ktoś umiera od czegoś*; ▫ *ktoś umiera z czegoś / wskutek czegoś*; ▫ *ktoś umiera dla kogoś / dla czegoś / za kogoś / za coś* (Mp) oraz zbiór ze znaczeniem 'kończyć się, przestawać istnieć', np. • pol. *coś umiera* (*gdzieś*); ▫ *coś umiera w kimś* (Mp).

[335] „Śmierć w sensie egzystencjalnym, jako wyprzedzana zawsze w ludzkiej świadomości czasu, obecna jest w fundamentalnej strukturze życia ludzkiego, które dlatego może być nazwane »bytem-ku-śmierci«", że „wszyscy ludzie są śmiertelni", jest to fakt przyrodniczy, że człowiek jest »bytem-ku-śmierci« — fenomen, egzystencjalny". „U m i e r a n i e natomiast było mianem dla tego sposobu bycia, w którym byt ludzki j e s t k u własnej śmierci" (zob. Heidegger 1965: 257–273).

[336] W odniesieniu do aktualnej rzeczywistości należy nadmienić, że „w dyspozycji lekarza są środki, które w znaczący sposób mogą modyfikować naturalny proces umierania. W zasadzie pacjent w klinice nie powinien umrzeć w sposób naturalny. Taka jest logika instytucji medycznych" (Gałuszka 2003: 54).

WWysoczanski-Umieranie.indb 213 2012-11-06 11:42:59

умирать / умереть не своей смертью ‘ginąć przedwcześnie, narażając się na stałe (zazwyczaj nieuzasadnione) ryzyko, wdając się w różne awantury’ (BMS); ▫ *умирать насильственной смертью* (Rpb).

Znaczącą grupę w omawianym mikropolu leksykalno-semantycznym konstytuują zwroty, w których jest wskazana przyczyna umierania, por. • p. *umierać wskutek czego* / *z czego* / dawn. *od czego* (gdy się wymienia przyczynę śmierci) (Kjp); ◦ ros. *умирать от чего* (Rpb); • p. *ginąć z czego*; ▫ *ginąć od czego* (Msp); • p. *umierać na co* (Ljp); • p. *zdychać na co* (Ljp).

Konkretne przyczyny umierania są między innymi następujące: ○ choroby, por. • p. *umrzeć z powodu choroby* (AKr); ◦ ros. *умереть от болезни* (AKr)[337]; ○ urazy, rany, por. • p. *umierać wskutek ran* / *z ran* (Kjp); ▫ *umrzeć / paść z ran* (Sfp); ◦ słowen. *umirati za ranami* / *za posledicami ran* (skj); ○ otrucie, por. • p. *umierać z otrucia* (Kjp); ○ upływ krwi, por. • p. *umierać z upływu krwi* (Kjp); ○ wycieńczenie, por. • p. *umierać z wycieńczenia* (Kjp); ○ rak, por. • słowen. *umirati za rakom* (skj); ○ tuberkuloza, por. • słowen. *umirati za tubrkulozo* (Żs); ○ gorączka, por. • ros. przest. *умирать горячкой* (Rpb); ◦ fr. *mourir de chaleur* (Sfp); ○ poród, por. • ros. *умирать родами* (rl); ○ tyfus, por. • słowac. *umreť na týfus* (sl); ◦ ros. *умирать тифом* (Rpb); ○ dżuma, mór, por. • p. *umrzeć na dżumę* (Jsp); ◦ słowac. *umrieť na mor* (Jsp); ○ zaczadzenie, por. • ros. gw. *заугореть* ‘′umrzeć od zaczadzenia′’ (Fg); ▫ gw. *закадычиться* ‘′umrzeć (zazwyczaj od zaczadzenia)′’ (Fg).

Powszechnie utrwaloną w rozpatrywanych jednostkach słownikowych przyczyną umierania jest: ○ brak pożywienia, por. • p. *umierać z głodu* / *od głodu* (Kjp); ▫ *przymierać z głodu* / *głodem* (PB); ▫ *konać z głodu* (sjp); ▫ *zdychać z głodu* (Du)[338]; ▫ *Jak jest, to żryj; jak nie ma, to umrzyj* (Ak); ◦ słowac. *mrieť hladom* / *od hladu* (Jsp); ▫ *zomierať hladom* / *od hladu* ‘byť veľmi hladný’ (Ks); ◦ czes. *umírat hladem* (Sc); ▫ *hynlout hladem* (Sc); ◦ ros. pot. *умирать с голоду* (rl); ▫ gw. *заходиться с голоду* ‘умирать с голоду’ (Fg); ◦ serb. *умирати од глади* (Żs); ◦ bułg. *умирам от глад* (PB); ◦ fr. *mourir de faim* (Lf); ▫ *crever de faim* (KKf); ◦ tur. *açlıktan ölmek* (rt); ◦ węg. *éhenhalni*; *éhenvész* ‘ginie / umiera z głodu’ (Rw); tur. *açlıktan ölmek* (Srt)[339]. Okolicznościami umierania może być: ○ operacja, por. • p. *umierać pod nożem* ‘na stole operacyjnym, podczas operacji’; ○ pragnienie, por. • p. *umierać z pragnienia* (Jsp); ▫ *umierać od pragnienia* (Kjp); ▫ *konać z pragnienia* (Sfp); ◦ słow. *zomierať smädom* / *od smädu* (Ks); ◦ serb. *умирати од жеђи* (Żs); ◦ bułg. *примирам от жажда* ‘umieram z pragnienia’ (Sbp);

[337] Por. też • ros. żarg. złodz. *калево* ‘′śmierć z choroby lub wycieńczenia′’ (MN).

[338] Postać niedokonana • p. *zdychać* pojawia się tu w znaczeniu ‘odczuwać, znosić jakiś brak, niedostatek, ból fizyczny lub moralny’ (Du).

[339] O użyciu omawianych jednostek w znaczeniu przenośnym zob. punkty *Odwołania do umierania* i *Odwołania do zgonu* (rozdz. III. *Odniesienia do umierania, zgonu i pozgonności*, podrozdz. A. *Odniesienia do przedśmiertności, granicy życia i śmierci, umierania, zgonu*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 214 2012-11-06 11:42:59

▫ *умирам за вода* (Sbp); ◦ fr. *mourir de soif* (KKf); ◦ węg. *majdok szomjan* 'umieram z pragnienia' (Rw)[340]; ○ zimno, por. • p. *umierać z zimna* (Sfp); *obumarły od zimna*; ◦ fr. *mourir de froid* (KKf).

Umieranie za kogoś, za coś

Językowo utrwalona jest gotowość umierania za kogoś lub za coś, por. • p. *żyć i umierać z kim* 'zwrot wyrażający najwyższe uznanie i oddanie dla kogo, gotowość oddania życia za kogo' (Sfp); • p. *umierać za kogo* (Sfp); ◦ ukr. *умирати за ким* (Bsu); • p. *umierać za co* (Sfp); ◦ ukr. *умирати за чим* (Bsu).

W tym samym duchu pozostaje zdecydowanie się na śmierć w obronie kogoś lub czegoś, por. • p. *umierać w obronie kogo* (Sfp); • p. *umierać w obronie czego* 'być gotowym na śmierć, ginąć za kogo, za co' (Sfp). Wartościami determinującymi dobrowolną ofiarę życia bywa m.in.: ○ wolność, por. • słowac. *mrieť za slobodu* (Ks); ○ ojczyzna, por. • p. *Śmierć dla ojczyzny miła i chwalebna* (Kp); ◦ łac. *Dulce et decorum est pro patria mori* (Msk); ◦ serb. *слатко је и лепо умрети за отаџбину* (Msk); ◦ słowen. *umirati za domovino* (skj)[341].

Pora umierania. Przedwczesne umieranie

Najboleśniejsze jest, jak pokazują wyekscerpowane jednostki językowe, umieranie wcześniejsze, niż zakładają to funkcjonujące w społecznym obiegu i przekazie kulturowym stereotypowe „normy wieku zezwalającego na umieranie"[342], por. • p. *umierać młodo* (Djp)[343]; ◦ serb. *умирати млад* (Żs); ◦ fr. *mourir de sa jeunesse* (KKp); • p. *umierać przedwcześnie* (Djp); ▫ *przedwczesny zgon* (Zp); ◦ serb. *умирати прерано* (Żs); • p. *umierać w kwiecie wieku* (Djp); ◦ fr. *mourir à la fleur de son âge* (KKp); ▫ *mourir dans la force de l'âge* 'umierać w pełni sił' (KKp)[344].

---

[340] Por też • głuż. *zatradować* 'umierać z pragnienia (głodu)' (Zg).

[341] Por. też • ros. publ. *Родина или смерть!* 'Ojczyzna albo śmierć!' *Patria o muerte* 'wyraz gotowości do bezwzględnej walki o ojczyznę' (CMS). Por. też • p. *Droższa sława niż żywot* (Npp).

[342] Por. tu niezwykle sugestywne wyrażenie podejmowanej kwestii: • ros. pot. żart. *Помирать нам рановато* 'jeszcze nie pora, by umierać' (CMS).

[343] Por. też • p. *skończyć przedwcześnie młode życie* 'młodo umrzeć' (Sfp). Umieranie młodo, zwłaszcza spełniwszy jakieś przesłanie, jest silnie umotywowane kulturowo, por. np.: • łac. *quem fii filigunt, adolescens moritur* 'ukochani przez bogów umierają młodo — z Plauta (Baccides, 4,7,18); z gr.' (Kso); • łac. *qui ante diem periit: sed miles, sed pro patria* 'który zginął młodo; ale jak żołnierz, ale za ojczyznę' (Kso).

[344] W związku z tym por. następującą uwagę „podczas Mszy świętej żałobnej jednego ze swoich przyjaciół, ksiądz kardynał Karol Wojtyła powiedział: »człowiek umiera zawsze w momencie dla niego najlepszym, bo Pan Bóg jest dobry«" (zob. Półtawska 1997: 42).

WWysoczanski-Umieranie.indb 215 2012-11-06 11:42:59

Znamię umierania

Umieranie naznaczone jest swoistym piętnem. Tak więc ukazywana jest: ○ opozycja między umieraniem śmiercią sławną i haniebną, niechlubną, por. • ros. *умирать славной смертью* (rl); • p. *zginąć śmiercią niechlubną* (Żs); ◦ ros. *умирать позорной смертью* (rl); ◦ serb. *погинути срамном смрћу* (Żs);○ godność umierania, por. • p. *godnie umierać* (Zp); ◦ serb. *достојанствено умирати* (Żs); ○ honorowość umierania, • p. *umierać z honorem* (Kjp); ○ pełna świadomość umierania (umieranie z otwartymi oczyma), por. • bułg. *умирам с отворени очи* (Rbj). Istnienie stereotypowych przeświadczeń potocznych utrwala w języku naznaczenie umierania bez pozostawienia potomstwa, por. • p. *umierać bezpotomnie* (Djp); ◦ serb. *умирати без потомства* / *без деце* (Żs)[345].

Konanie. Agonia

Konanie. Agonia. Struktura pojęciowo-wyrazowa

Struktura pojęciowo-wyrazowa konania jest budowana przede wszystkim na podstawie leksemów podstawowych. Zasadniczą grupę wyróżnionego pola leksykalno-znaczeniowego stanowią słowa odnoszące się do umierania człowieka, u którego pojawiły się symptomy bliskiego zgonu, por.: • p. *konanie* 'istnienie resztek sił, powolne umieranie; walka ze śmiercią' (Zp); ▫ *konanie* 'wydawanie ostatniego tchnienia, umieranie' (Ojp); ▫ *konanie* 'umieranie; agon, agonia' (Msp); ▫ *konanie* 'agonia' (Kjp); ◦ ukr. *конання* (su); • p. *konać* 'umierać, być w agonii' (Msp); ▫ *konać* 'dokonywać życia, kończyć życie, dogorywać, umierać' (Kjp)[346]; ▫ podn. *konać* 'być w agonii, kończyć życie, umierać' (Du); ▫ *konać* 'być w agonii, kończyć życie, dogorywać, być umierającym' (Djp); ▫ *konać* 'jeśli kto kona, to znajduje się w stanie poprzedzającym śmierć i zwykle cierpi' (Bi); ▫ *konać*

[345] Por. również: • p. *umierać z czyim imieniem na ustach*; ◦ ros. *умирать с чьим именем на устах* 'wymawiać czyjeś imię przed śmiercią' (Lpr).

[346] Wywiedzione etymologicznie następująco: *konać* od XV w. 'umierać', w stpol. od XIV w. też 'działać, czynić, czynić dalej', 'rozpatrywać , załatwiać', 'działać w sądzie jako strona procesowa', 'starać się, zabiegać o coś', 'udowodnić, załatwić', 'doprowadzać do końca czynność zaczętą', *konać się* 'kończyć się, być ograniczonym', kasz. *konac* 'konać, umierać'; z przedr. *skonać*, *przekonać*, zob. też *dokonać*, *pokonać*, *wykonać*. Ogsł.: czes. *konat* 'dokonywać, wykonywać, robić', dial. *konať* 'umierać, konać', ros. dial. *konáť* 'kończyć, doprowadzać do końca; konać, umierać', słowen. *konáti* 'skończyć'. Psł. **konat'* 'kończyć, doprowadzać do końca, wykonywać', czas. odrzecz. od psł. **konъ* 'punkt lub linia krańcowa, koniec lub początek' (zob. *koniec*). Znaczenie 'umierać' powstało z 'kończyć życie' (Bse).

WWysoczanski-Umieranie.indb 216 2012-11-06 11:42:59

‘umierać *consumi*, *mori*’ (Us); ▫ *konać* ‘życia dokonywać, umierać’ (Ojp); ▫ *konać* ‘być prawie umierającym’ (Sfp); ◦ ros. gw. *конать* ‘′umierać, dogorywać′’ (Fg); ▫ pot. *конаться* ‘umierać’ (Rpb); • ros. gmin. *кончаться* (Esr); ▫ gw. *конаться* ‘′umierać, dogorywać′’ (Fg)[347]. Eksplikacje wymienionych leksemów akcentują generalnie stadium bezpośredniej bliskości zgonu[348], okazjonalnie dodatkowo towarzyszące konaniu cierpienie.

Językowe ujęcie akcentuje również podmiotowość konania, por. • p. *konanie czyje* (Msp). Będące w użyciu rzeczownikowym przymiotnikowe nazwy obiektu konania dokumentują powszechnie, że jest nim człowiek, por. • p. *konający* / *konająca* ‘człowiek umierający, będący w agonii’ (Djp); ▫ *konający* ‘to człowiek, który kona’ (Bi); ▫ *konający* ‘człowiek będący u kresu sił, umierający, dogorywający’ (Zp); ▫ *konający* ‘osoba będąca w agonii, umierający, umierająca’ (Du); ◦ węg. *haldokló* ‘będący w stanie agonii, umierający, konający’ (Rw)[349].

Wskazywana jest przyczynowość konania, por. • p. *konać w zabiciu* (Msp).

Drugim — oprócz wymiaru konania — ujęciem temporalno-czynnościowym ostatnich chwil życia człowieka jest agonalność, por. • psł. *časiti* ‘być w agonii, konać’ (Spr); ◦ ros. dial. *časovati* także ‘być w agonii, konać’ (Spr); ◦ ukr. *часувáти* ‘być w agonii, konać’ (Spr).

Językowym wyrazicielem tego znaczenia jest leksem podstawowy *agonia*[350], por. • p. *agonia* ‘stan poprzedzający śmierć, połączony zwykle z fizycznym lub psychicznym cierpieniem’ (Bi); ▫ *agonia* ‘z gr. *agonía* przez łac. *agonia* stan bezpośrednio poprzedzający zgon; okres przedśmiertny, w którym stopniowo zanikają czynności układu krążenia i oddychania, słabną odruchy i sprawności zmysłów’ (Zp); ▫ *agonia* ‘stan przedśmiertnego upośledzenia czynności fizjologicznych organizmu z towarzyszącym mu bólem i cierpieniem; konanie’ (Dwp); ▫ med. *agonia* ‘stan poprzedzający zgon, konanie’ (Du); ▫ *agonia* ‘konanie, pasowanie się ze śmiercią’ (Kjp); ▫ *agonia* ‘walka ze śmiercią, dogorywanie, konanie’ (Kso); ◦ czes. *agónie* (Sc); ◦ słowac. *agónia* ‘smrteľný zápas, (smrteľné) bezvedomie, skonávanie’ (Ks); ◦ ukr. *агонія* ‘останні прояви життєвих функцій організму перед смертю’ (su); ◦ ros. *агония* ‘ostatni, najbardziej męczący okres umierania; przedśmiertne męki’ (Rpb)[351]; ◦ chorw. *agonija* ‘stanje pomućene svijesti ili bez svijesti pred smrt, smrtna borba, umiranje’ (Arh); ◦ sch. med. *агонија* ‘стање без свести непосредно пред смрт’ (ssh); ▫ med. *агонија* (грч.) ‘бесвесно стање пред смрт’ (Msk).

[347] W związku z tymi znaczeniami por. też • ros. *конать* ‘дышыть, сживать со света’ z *кон*, *конец*, lit. *kanóti*, *kanóju* ‘мучить, убивать’ (Frj).

[348] Por. • ukr. *передсмертя* (su).

[349] Konający w użyciu przymiotnikowym to ‘umierający’ (Msp), ‘taki, który kona, umierający’: *konający człowiek* (Mp).

[350] W chrześcijaństwie *agonia Chrystusa* (gr. *agonia* wysiłek w zapasach, zmaganie się), w biblistyce: 1) w znaczeniu ścisłym okres bezpośrednio poprzedzający śmierć Chrystusa na krzyżu, 2) w znaczeniu analogicznym modlitwa Jezusa w Ogrodzie Oliwnym pozostająca w łączności z jego męką.

[351] Por. • fr. *agonie*, *agoniser* z gr. *ἀγωνία* — борьба ′walka′ (Rpb).

WWysoczanski-Umieranie.indb 217 2012-11-06 11:42:59

Według zamieszczanych w hasłach słownikowych eksplikacji agonia jest stanem ostatniej fazy śmiertelnego zmagania, a więc umierania z nieodłącznymi najsilniejszymi mękami fizycznymi i/lub psychicznymi, stanem nieświadomości, bezprzytomności, por. • ros. *маяться передъ смертью* 'бороться передъ кончиною, лежать въ агоніи' (Dt). Ukonkretnieniem wyjaśnień znaczenia agonii jest konwencjonalnie wskazanie na: ○ wejście w stan agonalny, por. lit. *pradėti*, *mėrdėti* 'wpaść w agonię' (Lrl); ○ trwanie w niej, por. • p. *być w agonii* (Zp; Du); ◦ słowac. *byť v agónii* (Ks); ◦ ros. *быть в состоянии агонии* (Rpb); ◦ lit. *mėrdėti*, *gėibėti*, *agonizúoti* (Lrl); ◦ tur. *can çekişmek* (Srt); ○ leżenie w niej, por. • p. *leżeć w agonii* (Zp); ○ zastanie kogoś w niej, por. • p. *znaleziono go w ostatniej już agonii* (Kjp).

Prezentowane pole leksykalno-znaczeniowe rozszerzają wyrazy i połączenia bliskoznaczne stylistycznie nacechowane, zachowujące sensy leksemów *konać*, *konanie* i *agonia*[352]. Przywoływane tu jednoznaczniki, bliskoznaczniki, eufemizmy wskazują na następujące odcienie znaczeniowe[353]: ○ zamieranie, kończenie, por. • p. *zamierać*; *kończyć*; ▫ *kończyć się / skończyć się* 'rubasznie: być bliskim śmierci, ciężko chorować, umierać' (L); ◦ ros. dial. archang. *покончиться* 'umrzeć, skonać' (Pa); ○ dogorywanie, por. • p. *dogorywać* 'przestawać żyć, umierać; przestawać istnieć, kończyć się' (sjp); ○ skapywanie, por. • p. *kapieć* 'ginąć, marnie; umierać' (L); ○ zmaganie się ze śmiercią, por. • p. *pasować się ze śmiercią*; ▫ *pasowanie się ze śmiercią* (Zp); ▫ *walka ze śmiercią* (Zp); ▫ *walczyć ze śmiercią* (Sc); ◦ czes. *zápasit se smrtí* 'walczyć ze śmiercią (umierać)' (Sc); ○ korkowanie, por. • p. *korkować* 'rubasznie: być w agonii, konać, umierać' (L); ○ kontakt wzrokowy ze śmiercią, por. • p. *patrzyć / zaglądać śmierci w oczy*; ▫ *patrzenie / zaglądanie śmierci w oczy* (Zp); ○ leżenie w stanie śmierci, por. • p. *na śmierć leżeć* 'umierać, konać'; *w śmierci leżeć* (Msp); ○ bycie, stanie, z reguły jedną nogą, poza przestrzenią życia — na tamtym świecie, nad grobem, w mogile itd., por. • p. *stać jedną nogą na tamtym świecie* (w); • p. *stać nad grobem* 'być bardzo starym, chorym, bliskim śmierci' (sjp); ◦ ukr. *стояти над могилою / над гробом* 'бути близьким до смерті' (su); ◦ ros. gw. Syb. *в могилу ногой* ''na progu śmierci'' (Fgs); ◦ serb. *бити једном ногом / обема ногама у гробу* (Żs); ○ żegnanie się, rozstawanie się ze światem, z życiem, por. • p. *żegnać się ze światem* (Pf); ▫ *żegnać się z życiem* (Pf); ▫ *rozstawać się z życiem* (Pf); ◦ słowac. *lúčiť sa so životom* 'żegnać się z życiem' (Jsp); ◦ czes. *loučit se s životem* 'chystat se na smrt, umírat' (c); ▫ *účtovat s životem* (Pf); ◦ ukr. *лишати світ* 'бути в передсмертному стані; вмирати' (fu); ◦ ros. pot. *прощаться с жизнью*; ▫ *прощаться*

[352] W tym odniesieniu por. też • p. *umieranie*; ▫ *ostatnie chwile przed śmiercią*; ▫ *godzina śmierci* (Zp); ▫ *dech śmierci* (w); ◦ czes. *být v posledním tažení* 've chvílích umírání, krátce před smrtí v agónii' (Ccn).

[353] W tym kontekście są zauważalne odniesienia do znaczeń przywoływanych wyżej w niektórych punktach.

WWysoczanski-Umieranie.indb 218 2012-11-06 11:42:59

с белым светом ‘готовиться к смерти, ждать смерти, умирать’ (Fl); ○ przenoszenie się na tamten świat, por. • p. *przenosić się na tamten świat* (Zp); ○ słabość oddechu, por. • p. *ledwo dyszeć* (Zp); ○ zamieranie, por. • p. *zamieranie* (Zp)[354]; ○ dogorywanie, por. • p. *dogorywanie* (Zp); ○ odchodzenie, por. • ros. przest. *отходить* ‘używane w odniesieniu do człowieka, u którego pojawiły się już wszystkie oznaki bliskiego zejścia’ (Esr); ○ bycia, „pracowania” ku śmierci, por. • p. *On już pracuje ku śmierci* ‘tzn. dogorywa, kona’ (Knk); ◦ czes. *pracovat k smrti* (Sc); ○ kęsanie ziemi, por. • p. *ziemię kęsać* ‘konać’ (Msp); ○ ostatnie tchnienie; wydawanie ostatniego tchnienia, por. • p. *wydawać ostatnie tchnienie* (Sc)[355]; ◦ czes. *dodýchávat* ‘′wydawać ostatnie tchnienie (umierać)′’ (Cs); ◦ ros. *наиздохъ* ‘при послѣднем издыханьи, при смерти, при кончинѣ, умирая’ (Dt); ○ ostatnie rzeżęnie, por. • p. *ostatnie rzężenie* (w); ○ leżenie w ostatnich podrygach, por. • p. *leżeć w ostatnich podrygach* (w); ○ oddawania ducha Bogu, por. • p. *oddawać ducha Bogu* (w); ○ oddawania duszy Bogu, por. • ukr. *віддавати Богові душу* (su); ▫ *віддавати Богу душу* (su).

Kolejne mikropole leksykalno-semantyczne jest budowane na podstawie wyrazów odnoszących się nie tylko do umierania człowieka, lecz także innych organizmów żywych, por. • p. przen. *dogorywanie* ‘o organizmach żywych (ludziach, zwierzętach, rzadziej roślinach): kończenie się życia, ostatnie chwile, kończenie się istnienia’ (Zp); • p. przen. *dogorywać* ‘o organizmach żywych (ludziach, zwierzętach, rzadziej roślinach): przestawać żyć; o zjawiskach i przedmiotach: przestawać istnieć’ (Zp); • p. *dogorywać* ‘przestawać żyć, umierać; przestawać istnieć, kończyć się’ (Spj).

Oznaki agonalne

W języku są też utrwalone symptomy przedzgonne odnoszące się do sfery somatycznej i psychicznej[356]. Na konkretne aspekty agonii wskazują zwroty i wyrażenia z ośrodkowym wyrazem *konać*, *konanie*, *konający*. Uwydatniają one, że czyjemuś konaniu — por. np. • p. *konanie czyje* (Msp) — towarzyszą przede wszystkim: ○ wielkie męki, cierpienia[357], por. • p. *konać w mękach*; ▫ *mę-*

[354] W tym odniesieniu por. też • p. *dech*, *oddech zamarł komuś w piersi / w piersiach* ‘ktoś przestał na moment oddychać, zwykle z emocji’ (wsf).

[355] W tym kontekście por. • sanskr. *prāna* „‘(od)dech, tchnienie’, gł. koncepcja wczesnej filozofii ind., wyrażona zwł. w Upaniszadach, która uważa oddech za zasadę żywotności, trwającą jako »ostatnie tchnienie« przez wieczność a. do następnego wcielenia człowieka; w jogizmie nacisk kładzie się na pełną kontrolę prāny, aby oddychanie nie zakłócało medytacji, a także dla leczniczego wpływu na schorzenia ciała” (Kso).

[356] Niekiedy mają one swoje źródło we wcześniejszym postępowaniu człowieka, por. • p. *Kto dużo kłamie, temu przy śmierci język kołem stanie* (Lp).

[357] Stąd uznanie śmierci nagłej za lepszą i niejednokrotnie oczekiwaną, por. • p. *Lepsza śmierć od razu niż długie męki* (Kp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 219 2012-11-06 11:42:59

kami umierać (Msp); ▫ gw. *skawędzić się* ‘umierając, męczyć się’ (Kg); ▫ *cierpienia konającego* (Zp); ▫ *męczarnie konającego* (Zp); ◦ ros. *предсмертная* / *смертельная* / *смертная мука* ′przedśmiertna, śmiertelna męka′ (Ger); ▫ gw. smol. *кандычиться* ‘′męczyć się w przedśmiertnych męczarniach′’ (Fg); ▫ gw. *корёжиться* ‘′wić się w przedśmiertnych mękach′’ (Fg); ◦ sch. *самртничка патња* ‘śmiertelne cierpienie, męka’ (ssh); ▫ serb. *умирати у мукама* (Ż̇s); ○ jęki, por. • p. *jęki konającego* (Zp)[358]; ◦ ros. *предсмертный стон* (Ger); ◦ serb. *јауци самртника* ‘jęki konających’ (ssh); ○ zmiany wyglądu twarzy, por. • p. *twarz hipokratyczna* ‘zmienione rysy twarzy, będące oznaką bliskiej śmierci’ (Kjp); ▫ med. *twarz hipokratesowa* ‘twarz, na której widać oznaki zbliżającej się śmierci’ (Zp); ▫ łac. *facies hippocratica* ‘hipokratesowe oblicze, na którym widać oznaki zbliżającej się śmierci; od opisu takiej twarzy u Hipokratesa’ (Kso); ○ niemożność poruszania się, podnoszenia się, por. • ros. gw. *коростенеть* ‘′tracić zdolność poruszania się (często o umierającym człowieku)′’ (Fg).

Konanie jest z reguły ciężkie, por. • p. *ciężkie konanie* (Msp); ▫ *ciężkie umieranie*; ▫ *ciężka śmierć* (Msp); ▫ *katorgi konającego* (Zp); ▫ *bolesne konanie* (Ojp)[359]. Jest ono wreszcie: ○ samotne, por. • p. *samotne konanie* (Zp); ○ ciche, por. • p. *ciche konanie* (Zp); ○ powolne, por. • p. *powolne konanie* (Zp)[360]; ○ długie, por. • p. *długie konanie* (Ojp). Może też mieć ono swoją przyczynę, por. np. • p. *konać w zabiciu* (Msp). Wskazywana jest również bliskość czyjejś śmierci, por. • p. *być bliskim konania* (Zp).

Rzadziej wymieniane są konkretne agonalne objawy fizjologiczne z ośrodkowym wyrazem *agonia* / *agonalny* ‘związany z agonią — końcem, stanem bezpośrednio poprzedzającym zgon’ (Zp); ◦ serb. *агонјски* ‘који се односи на агонију; који је као у агонији’ (rsk), por. • p. *stan agonalny* (Zp); ▫ *być w stanie agonalnym* (Zp); ▫ *drgawki agonalne* (Dwp); ◦ słowac. *agonické kŕče* ‘agonalne kurcze’ (Ks); ◦ serb. *стање агоније* (Ż̇s); ◦ lit. *kriõkti mérdint*, *kriõkti agònijoje* ‘rzęzić w agonii’ (Lrl).

Konotowane są także wieloaspektowe przejawy dogorywania, por. np. • p. *dogorywanie chorego starca* (Zp); ▫ *dogorywać w bólach* (Zp); ▫ *dogorywać przez długie godziny* (Zp); ▫ *dogorywać w szpitalu* (Zp); ▫ *dogorywać w osamotnieniu* (Zp).

Kolejną grupę stanowią wyrażenia, w których skład wchodzi wyraz *śmiertelny* o znaczeniu ‘odnoszący się do śmierci, zapowiadający śmierć, związany z momentem umierania’ (Du), ▫ *śmiertelny* ‘taki, który sygnalizuje nadchodzenie śmierci,

[358] Por. też • p. rub. *gęgotać* ‘wydać ostatni jęk, ostatnie tchnienie, umrzeć’ (Kjp).

[359] W tym odniesieniu por. • ros. *Умирать не лапти ковырять* ′umierać to nie łapcie dłubać′ (Lp); • serb. *Није* (*тако*) *ласно умрijети: ваља посрати пoњаву, док се умре* ′nie jest (tak) łatwo umrzeć: trzeba posrać prześcieradło zanim się umrze′ (Kn). Por. też • p. *ciężko zaznajamiać się z mogiłą* (Lp).

[360] Por. też • p. *przymierać* ‘mrzeć powoli’ XVI, zwykle przymierać z głodu (Be).

WWysoczanski-Umieranie.indb 220 2012-11-06 11:42:59

towarzyszy jej' (Zp), por. • p. *śmiertelne znaki* 'oznaki zbliżającej się śmierci' (Sfp). Z utrwalonych w języku owych znaków można wymienić: ○ nieostrość, mglistość doznań psychicznych, por. • ros. *предсмертный туман* ''o psychicznym stanie niewyraźności myśli, wrażeń'' (Ger); ○ czkawkę, por. • p. *śmiertelna czkawka* (Sfp); ○ dreszcz, dreszcze, por. • p. *dreszcz śmiertelny* (Kjp); ▫ *śmiertelne dreszcze* (Sfp); ◦ głuż. *smjertna tuha* 'dreszcz przedśmiertny' (Zg); ○ drgawki, podrygi, spazmy, por. • p. *śmiertelne drgawki* (Du); ▫ *śmiertelny spazm* (Żs); ▫ *ostatnie podrygi* 'konwulsje, przedśmiertne drgawki' (Dwp); ◦ czes. *poslední / smrtelná křeč* 'projev, známka, záchvěv života (člověka, tvora) ve chvíli umírání, v agónii' (Ccn) ◦ ros. gw. smol. *предсмертные корчи* (Fg); ▫ ros. *пляска смерти* 'taniec śmierci' 'o przedśmiertnych konwulsjach; *taniec Machabeusza* — alegoria męczeńskiej śmierci Elizeara i siedmiu braci Machabejskich z ich matką' (BMf); ◦ serb. *смртни грч* (Żs); ○ rzężenie, charczenie, chrapanie, itd., por. • p. *śmiertelne rzężenie* 'przedśmiertne; występujące podczas agonii' (Sfp); ▫ *chrapanie przedśmiertne* 'rzężenie, granie w piersiach' (Kjp); ▫ *śmiertelny chrapot* 'granie, rzężenie w piersiach' (Kjp); ▫ gw. *chrapać* 'podczas agonii: charczeć, rzęzić' (sgp); ◦ słowac. *smrteľný chrapot* (Ks); ▫ *smrteľné chrčanie* (sl); ◦ ros. *предсмертный хрип* (Or); ▫ gw. *гукать* ''wydawać charakterystyczne dla agonii człowieka dźwięki, które według ludowych wyobrażeń, oznaczają rodziców i są ostatnim momentem zgonu (o konającym)'' (Fg)[361]; ▫ gw. *каркалец играет* ''stan chorego przed samą śmiercią, kiedy on rzęzi, charczy'' (Fg); ▫ gw. kursk. *колколец* ''przedśmiertne chrypienie w gardle umierającego człowieka'' (Fg); ▫ gw. kursk. *колколец заиграл / играет* ''o przedśmiertnym charczeniu'' (Fg); ▫ gw. *карохоль / корохоль* ''przedśmiertne rzężenie, charczenie człowieka'' (Fg); ▫ gw. *карандать* ''rzęzić, rozmawiać z wysiłkiem (zazwyczaj o ciężko chorym lub umierającym)'' (Fg); ◦ serb. *ропац*; ▫ reg. *хропац* 'предсмртно кркљање при дисању' (Msk); ◦ sch. *самртан хропац* (rsk); ◦ ang. *death rattle* (Le); ○ bladość, por. • p. *śmiertelna bladość* (Du); ◦ ros. *смертельная / смертная бледность* (Ger); ○ pot., por. • p. *śmiertelny pot* 'przedśmiertny, występujący w agonii; obfity' (Sfp)[362]; ▫ *pot śmiertelny* '*sudor agonizantium*' (Kjp); ◦ czes. *smrtelný pot* (MW)[363].

Okoliczności konania

W odniesieniu do okoliczności umierania eksploracja słownikowa poświadcza przede wszystkim stałe związki wyrazowe nazywające: ○ miejsce konania, por.

[361] Por. • ros. gw. *разговаривать с покойниками перед смертью в агонии* 'rozmawiać z umarłymi przed śmiercią w agonii' (Fg).

[362] Por. • p. *śmiertelny pot oblał kogo*; ▫ *oblać się śmiertelnym potem* (Żs); ◦ serb. *некога је пробио, облио самртнички зној*; ▫ *облити се самртничким знојом* (Żs).

[363] Por. też • czes. *strachy potit krev* (Ccs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 221 2012-11-06 11:43:00

• p. przest. *śmiertelne łoże / łoże śmierci* ‘łoże, na którym leży człowiek umierający’ (Du); ◦ słowac. *smrteľné lôžko* (Ks); ◦ ros. *смертное ложе* (Lpr); ◦ sch. *самртнички одар* (ssh); ◦ ang. *deathbed* (Le); ◦ fr. *lit de mort* (KKp); ◦ węg. *halottaságy* (Rw); • p. *na śmiertelnym łożu leżeć* (Msp); ◦ czes. *být / ležet na smrtelném loži* (Ocp); • p. *śmiertelne posłanie* (Sfp); ▫ *ostatnie posłanie* ‘miejsce, gdzie ktoś umiera lub gdzie ciało leży przed pogrzebem’ (Sfp); ▫ *śmiertelna pościel* ‘na której ktoś umiera’ (Sfp); ◦ słowac. *smrteľná posteľ* (Jsp); ◦ serb. *самртна / самртничка постеља* (Żps:); • p. *na śmiertelnej pościeli leżący* (Msp); ◦ czes. *být / ležet na smrtelné posteli* (Ocp); ◦ słowac. *ležať na smrteľnej posteli* ‘zomierať’ (Ks); ○ umieranie na czyichś rękach, por. • *umrzeć / skonać na czyich rękach* (Żs); ▫ *skończyć na czyich rękach* ‘umrzeć w czyjej obecności’ (Sfp); ◦ ros. *умирать на руках чьих-л., у кого-л.* (Prd); ▫ *скончаться на чьих-л. руках* (tr)[364]; ◦ serb. *умрети / преминути на чијим рукама* (Żs).

Zachowania zwyczajowe i obrzędowe podczas konania

Językowo utrwalone są wyrażenia typu: • p. *na łożu śmierci* ‘tuż przed śmiercią, w momencie śmierci’ (w); ▫ *na łożu śmierci* ‘umierając, w ostatnich momentach życia, tuż przed śmiercią’ (Dwp); ▫ *na łożu śmierci* ‘na łóżku człowieka umierającego; mając umrzeć, umierając’ (Sfp); ▫ podn. *na łożu śmierci* a. *śmiertelnym* ‘będąc bliskim śmierci, dogorywającym’ (Sfp); ◦ słowac. *na smrteľnej posteli* (sl); ◦ czes. *na smrtelném loži*; ▫ *na smrtelně posteli* ‘v době lidského umírání, těsně před smrtí’ (Ccn); ◦ ukr. на смертному одрі; ▫ *на смертному одрі*; ▫ *на смертельній / на божій постелі / ложі* (cu); ◦ ros. *на смертном одре* (Or); ▫ *на ложе смерти* (Lpr); ▫ gw. Syb. *лежать на одре* ‘быть при смерти ′być przy śmierci′’ (Fgs); ◦ serb. książk. *у / на самртничкој постељи* ‘na śmiertelnej pościeli’, ‘na łożu śmierci, śmiertelnym’ (Żps); ◦ bułg. *на смъртно легло* ‘na łożu śmierci’ (Sbp). Łoże śmierci (śmiertelne posłanie) jest nie tylko symbolem cierpień konania, lecz także stereotypowo miejscem załatwiania ostatnich spraw przez umierającego — „jeśli ktoś powiedział coś na łożu śmierci, to powiedział to, umierając” (Bi), por. np. • p. *przebaczyć komuś na łożu śmierci* (Du); ▫ *wyznać coś komuś na łożu śmierci* (Du).

Jednym z aspektów opisywanego językowo konania jest powszechnie praktykowana modlitwa za konającego, por. • p. *modlitwa za konającego* (Msp); ◦ słowac. *modlitba nad umierajúcim* (sl); ◦ ros. *отходная* (Or)[365];

[364] Por. • ros. *скончался на моих руках* ′skonał na moich rękach′ (Gs).

[365] Por. też • ros. *справлять / петь отходную кому-чему-н.* ′śpiewać komuś modlitwę za konającego, tzn. stawiać na kimś / na czymś krzyżyk′ (Or).

WWysoczanski-Umieranie.indb 222 2012-11-06 11:43:00

• cs *молитва на исход души* ‘modlitwa na skonanie’ (Zc)[366]; • *egzorta* (od łac. *exhortatio* — napominanie); ponieważ mowy pogrzebowe, zwane egzortami, kończyły się zwykle modlitwą za duszę nieboszczyka, modlitwa odmawiana nad chorym była także nazywana egzortą (Ge). Powszechnie praktykowane jest również zapalanie świecy (w domach katolików gromnicy) przy konającym, por. • p. *śmiertelna gromnica* ‘zapalana podczas agonii lub bezpośrednio po zgonie’ (Sfp)[367]; ◦ sch. *самртна свећа*; ▫ *свећа самртница* ‘свећа која се у часу смрти запали уза самртника’ (rsk).

Na to, że umieranie (konanie, agonia) jest procesem poprzedzającym zgon, wskazują dodatkowo określenia w rodzaju • p. książk. *przedśmiertny* ‘przypadający tuż przed śmiercią, poprzedzający śmierć, zapowiadający śmierć’ (Du); ▫ *przedśmiertny* ‘poprzedzający śmierć, zapowiadający śmierć, przedzgonny’ (Spj); ▫ *przedśmiertny* ‘przypadający tuż przed śmiercią, zapowiadający ją’ (Dwp); ▫ *przedśmiertny* ‘śmierć poprzedzający’ (Ojp); ▫ *przedzgonny* (sjp); ◦ ros. *предсмертный* (sl).

Wymienione leksemy konstytuują wyrażenia odnoszące się do sfery somatyczno-psychicznej umierającego typu • p. *śmiertelna agonia* ‘stan bezpośrednio poprzedzający zgon, przedzgonne zmaganie się organizmu ze śmiercią’ (Sfp); ◦ słowac. *predsmrtná agónia* (sl); ◦ ros. *предсмертная агония* (sl); ◦ lit. *mirtiẽs* (*mirìmo*) *agònija* (Lrl); • ros. *предсмертный вздох* ′przedśmiertne westchnienie / tchnienie′ (Or); • p. *bladość przedśmiertna* (sjp); ◦ słowac. *smrteľná bledosť* (Jsp); • p. *drgawki przedśmiertne* (Du). Sygnifikowany czas przedśmiertny, a dokładniej — godziny, por. • p. *godziny przedśmiertne* (Du); ◦ słowac. *predsmrtné hodiny* (Jsp), są przeznaczone z reguły na dopełnienie spraw najważniejszych, ostatecznych[368], por. • p. *spowiedź przedśmiertna* (Du)[369]; ▫ *robić rachunek swojego życia*; ◦ ros. *предсмертное покаяние*

[366] W związku z tym por. • cs *исход* 1. ‘koniec, kres’; 4. ‘zgon’ (Zc).

[367] Zwyczaj podawania gromnicy umierającemu upowszechnił się w całej Europie od średniowiecza. Podanie zapalonej gromnicy umierającemu oznacza, iż na wzór „mądrych panien” (Mt 25,1–13) powinien on z „płonącą lampą” wyjść na spotkanie przychodzącego Oblubieńca (ek, VI: 181). Umieranie bez zapalonej świecy w Serbii i Chorwacji było uważane za nieszczęście, a nawet wampiryzację zmarłego, por. „у Србији и Хрватској сматра се великом несрећом умрети без свеће. Ко умре без свеће може да се повампири (источна Србија), или да лута у мраку (Хрватска)” (Бренч 1975: 61). W związku z tym wierzeniem por. też ciężką klątwę: „Не дао му Бог среће, ни при смрти свеће” ′nie dał mu Bóg szczęścia ani przy śmierci świecy′ (Шневајс 1928: 264).

[368] Por. tę ideę przedstawioną wyżej w odniesieniu do spraw załatwianych na łożu śmierci.

[369] Jest to zarazem stosowny czas na ostateczną refleksję nad swoim życiem: „prawdziwie przerażające jest […] kiedy np. człowiek na łożu śmierci odkryje, albo kiedy dopiero na łożu śmierci stanie się dlań jasne to, co przez całe życie rozumiał tylko mgliście, ale czego nigdy nie chciał zrozumieć do końca: że w tym świecie trzeba było cierpieć dla prawdy, aby móc zostać zbawionym, a żyje się tylko raz, ten jeden raz, który się teraz oto kończy! A było to przecież w mocy człowieka; wieczności przecież się nie zmieni, tej wieczności, której się — umierając — właśnie idzie naprzeciw!” (Søren Kierkegaard, za: *Wypisy z ksiąg…*, 1995: 45–46).

WWysoczanski-Umieranie.indb 223 2012-11-06 11:43:00

(Dt); • p. *rozporządzenie przedśmiertne* (Ojp)[370]; ◦ ros. *предсмертная воля* 'przedśmiertna wola' (Or)[371].

Koniec życia — śmierć

Wyodrębnionym momentem życia człowieka jest odcinek zetknięcia się ostatniej fazy życia, tj. bezwzględnego kresu życia, z następującym stadium jego zejścia, por. • p. *na brzegu życia będący* (Ojp); ▫ *przy godzinie śmierci* (Msp); • p. *więcej umarły jak żyjący* (Ojp); • czes. *brát* (*už*) *někomu miru na rakev* 'povožovat někoho za prakticky, téměř mrtvého; nepočítat (už) s někým jako s živým' (Ccs); • sch. *кад пукне будак више главе* 'кад дође смрт' (rsk).

Utrwalone w języku orzeczenie brzmi jednoznacznie, iż życie trwa do końca, że nawet przysłowiowe pięć minut przed śmiercią jest czasem życia, por. • p. *Na pięć minut przed śmiercią jeszcze żył* 'facecja' (Kpp), jednakże następuje kres krótkiego na ziemi życia i ostatecznie śmierć, por. • p. *Niedługa rzecz żyć na świecie, kres przebywszy, śmierć zagniecie* (Kpp); ▫ *O, życie ludzkie, przeciwko ludziom nieludzkie! Dzisiaj zapraszasz do przepysznego stołu na ochotę, jutro do śmierdzącego dołu na stypę* (Kpp).

Kulminacyjnym momentem jest opuszczenie ciała przez duszę, por. w tym względzie: • ukr. *душа вилітає* (*відлітає, тікає*) / *вилетіла* (*відлетіла, втекла*) *з тіла чия* [і без додатка] 'хто-небудь помирає, гине' (su); ▫ *душа покинула кого* (su); • ros. gw. *караулить душу* 'pilnować duszy' ''w przesądnych praktykach — patrzeć na szklankę z wodą, kiedy ktoś umiera. Moment, w którym zakołysała się woda, oznacza, że dusza wyleciała'' (Fg).

Śmierć — próg nie do przeżycia

Przez analogię do progu w domu (budynku), tj. czegoś, co jest między jedną a drugą przestrzenią, co się przekracza, przy czym przekroczenie progu jest wejściem do czyjegoś domu, mówi się o progu między życiem i śmiercią, o byciu na progu śmierci, por. • ros. książk. *на пороге смерти* (Prd); ◦ niem. *an der Schwelle des Todes* (Prd). W języku naturalnym można znaleźć pogłos oczywistego faktu, że człowiek nie może utrzymać się przy życiu w sensie biologicznym, tj. 'istnieć w sposób właściwy organizmom żywym, być żywym', przekraczając fazę śmierci, ściślej — żyjąc, przebyć śmierć, por. • p. *Człowiek wszystko przeżyje, tylko śmierci nie przeżyje* (Knk).

---

370 Por. też • p. *zrobił porządek przed śmiercią* 'rozporządził swoim mieniem' (Kjp).

371 W tym kontekście por. też • p. *ostatnia wola* 'testament' (NŁB).

WWysoczanski-Umieranie.indb 224 2012-11-06 11:43:00

C. Granica życia i śmierci. Pozorność umierania

W odróżnieniu od realności śmierci[372] człowieka profilowanie śmierci w języku obejmuje również stany nazywane śmiercią, które w istocie są pozorną śmiercią. Wydzielają się w tym względzie dwie orientacje, o których dalej.

Pozorność umierania. Znamiona faktyczności

Profil pierwszy w pozorności umierania to stan pod względem somatycznym zbieżny z realną śmiercią człowieka, będący jednakże niezupełnym jego zamieraniem, por. • p. *śmierć pozorna* 'letarg' (Kjp); ◦ czes. *domnělá smrt*; ▫ *zdánlivá smrt* (Sc); ◦ ros. *смерть мнимая* (Żs); ◦ serb. *привидна смрт* (Żs); ◦ sch. med. *привидна смрт* 'престанак дисања, ограничење активности нерава, рад срца сведен на минимум, губитак пулса' (rsk); • p. *tanatoidy* 'stany chorobliwe podobne do śmierci, np. śmierć pozorna (letarg), śpiączka, omdlenie, tężec itp.' (Kjp)[373]; • p. *umarło-żywy* 'na wpół umarły' (Kjp)[374]; • p. *letarg*; ▫ *letarg* 'śmierć pozorna, chorobowy stan senności, cechujący się brakiem reakcji na bodźce i osłabieniem czynności życiowych organizmu'; gr. *lḗthargos* 'jw.' od *lḗthē* 'zapomnienie'; 'mit. gr. Lete, rzeka Zapomnienia w Hadesie, po napiciu się z niej dusza zmarłego traciła pamięć o swym życiu na Ziemi' (Kso); ▫ gw. *latarg*, *natarg* lek. '(*lethargus*) chorobliwa senność, stan pozornej śmierci, in. śpiączka, śpik, zachwat' (Kjp); ▫ *zapaść w letarg*; ▫ *pogrążony w letargu*; ▫ *leżeć w letargu*; ▫ *obudzić się* (*kogo*) *z letargu*; ▫ *ocknąć się z letargu* (Sfp); ◦ słowac. *letargia*; ▫ *upadnúť do letargie*; ▫ *prebrať sa z letargie* (Jsp); ◦ serb. *летаргија* ‹нем. Lethargie, из грч.› 'стање болесника пред умирање, слично полусну' (Msk); • p. *sen martwy* 'letarg' (Msp)[375]; • p. *zachwat* 'le-

[372] Por. • fr. *la mort sans phrase* 'śmierć — bez frazesów' 'głosując 20 I 1793 r. za wyrokiem śmierci na Ludwika XVI, większość członków Komitetu Narodowego uzupełniała swój głos jakąś odpowiednią sentencją (wg Sieyesa owo *sans phrase* dodał od siebie sprawozdawca prasowy)' (Kso).

[373] Por. też • ros. gw. *змертвиться* ''zemdleć; umrzeć'' (Fg); • ros. gw. *заумиранье* ''umieranie; wpadnięcie w letargiczny sen'' (Fg). Por. też • ros. *Сонный, что мертвый* 'senny jak martwy' (Spp).

[374] Por. też • p. *na poły za martwe / za martwego / na poły umarły / obumarły / na poły martwy / jako umarły / jako martwy / by zmarły leżeć* (Msp); ▫ *półśmierć* (Żs); ◦ serb. *обамрлост*;▫ *мртвило* (Żs).

[375] W tym odniesieniu por. zwroty ze znaczeniem snu bardzo głębokiego, mocnego, „martwego": • ros. pot. *спать мёртвым / мертвецким сном* (Prd); ◦ niem. *schlafen wie ein Toter* (Prd).

WWysoczanski-Umieranie.indb 225 2012-11-06 11:43:00

targ, śmierć pozorna' (Kjp); • p. *martwota* lek. '(*asphyxia*) śmierć pozorna, zamartwić' (Kjp); ▫ *zamartwica* '(*asphyxia*) śmierć pozorna, martwota, śpiączka, letarg, asfiksja'; ▫ *zamartwica* lek. 'brak oddychania wskutek paraliżu ośrodka oddychania, głębokie omdlenie' (Kjp)[376]; ▫ *asfiksja* lek. 'głębokie omdlenie, śmierć pozorna, martwota, zamartwica, gr. *asfyksia*' (Kjp); ▫ med. *asfiksja* 'zamartwica, ostre zaburzenie oddychania, zazw. wskutek niedomogi krążenia, powodujące anoksję i nadmierną ilość dwutlenku węgla we krwi'; gr. *asphyksia* 'zatrzymanie tętna' (Kso); ◦ serb. med. *асфиксија*; ▫ *угушење*; ▫ *престанак дисања* (Żs); • p. pat. lek. *zamartwa śpiączka* (Kjp)[377].

W rozpatrywanym kontekście por. ponadto: • p. *martwy* 'sprawiający wrażenie śmierci' (Msp)[378]; • p. *jako* / *jakoby* / *by martwy* 'nieprzytomny, niedający znaku życia; *tanquam mortuus*' (Msp)[379]; ▫ *za martwe* / *za martwego* 'nieprzytomny, jak martwy' (Msp); • p. *zamartwy* 'pozornie martwy, letargiczny'; ▫ *za martwe* / *za martwego leżeć* (Msp); ▫ *na poły* / *w poły* / *prawie martwy* '*intermortuus*' (Msp); ◦ głuż. *njedomrěłca* 'pozornie zmarła, leżąca w letargu'; ▫ *njedomrěłc* 'pozornie zmarły, leżący w letargu' (Zg).

Pozorność umierania. Cechy realności i nierealności

Jak już wspomniano, śmierć pozorna jest — pod względem somatycznym — pewnego rodzaju realnym zamieraniem człowieka, a co za tym idzie — możliwością urzeczywistnienia się jego śmierci. W przeciwieństwie do niej w języku bardzo bogato odzwierciedlone jest wyobrażenie śmierci nazywanej również pozorną, lecz niemającej bezpośrednich znamion stanu doprowadzającego do zgonu. Stan ten, co prawda, jest również swoistym „wyczerpywaniem się życiowości", ale tu — ściślej rzecz ujmując — chodzi raczej o sensy: 'tracenia sił życiowych; stawania się zmartwiałym, bycia bez życia', 'opadania z sił, padania pod wpływem silnych doznań, namiętności' (rl, hasło *умирать*).

[376] Por. np.: • p. *zamartwica noworodków* 'śmierć pozorna noworodków, bezdech (*asphyxia neonatorum*)' (Kjp).

[377] Należy zauważyć, że np. „letargu, śmierci pozornej, której nie umiano odróżnić od prawdziwej, obawiano się w dobie romantyzmu. Ciało zmarłego, złożone w domu przedpogrzebowym, połączone było przemyślnym systemem dzwonków z mieszkaniem grabarza na wypadek, gdyby śmierć okazała się pozorna, gdyby zmarły poruszył się, wstał" (Szczeklik 2002: 111).

[378] W tym odniesieniu por. też • p. *umartwiać się* — *umartwić się* 'sprawiać sobie umyślnie ból, zadawać sobie cierpienie fizyczne; celowo odmawiać sobie wszelkich wygód, przyjemności'; ▫ *umartwienie* (Dwp). Należy przy tym zauważyć, że „łaciński termin *mortificatio* znacznie lepiej oddaje tu istotę rzeczy, albowiem chodzi faktycznie o »zadawanie śmierci« sobie samemu, swoim zachciankom, wyrzekanie się przyjemności, rozrywek itd." (Balter 2010: 165).

[379] Por. też • p. *być* / *chodzić jak bez życia* (Pf); ◦ czes. *být jako bez života* (Pf).

WWysoczanski-Umieranie.indb 226 2012-11-06 11:43:00

Najliczniejszą grupę wśród zwrotów mających znaczenie przenośne stanowią związki z wyraźnie akcentowanym sensem hiperbolizacji, typu • p. *umierać z czego* (Sfp); • p. *konać z czego* (Sfp), tj. 'intensywnie doznawać czego, przeżywać co'; 'nie móc wytrzymać [na przykład — dop. W.W.] z ciekawości, z nudów, ze strachu, być w najwyższym stopniu zaciekawionym, znudzonym, przestraszonym' (Djp); ◦ ang. *be dying for / to* 'to have a great wish for / to' (Le).

W użyciach potocznych występują zwroty mające znaczenie 'tracenie siły, padanie pod wpływem różnorodnych silnych doznań lub namiętności', por. np. • p. *marcie* 'wielka ochota na coś; umieranie z pragnienia czegoś (na co)' (Msp). Mianowicie w konkretnych połączeniach wyrazowych są wskazywane: ○ nuda, por. • p. *umierać z nudy / z nudów* (Djp); ▫ *zdychać z nudów* (Bi); ◦ słowac. *umierať nudou* (Ks); ◦ ros. *умирать со скуки* (rl); ◦ serb. *умирати од досаде* (Żs); ◦ lit. *mirti ìš núobodulio* (*nuobodùmo*) (Lrl); ◦ tur. *can sıkıntısından ölmek* (Srt); ○ znużenie, np. • p. *umierać / padać ze znużenia* (Sfp); ◦ serb. *падати умирати од умора* (Żs); ○ żądza, np. • p. *umierać z żądzy* 'przepadać za czym' (Kjp); ▫ *umierać z żądzy* 'bardzo żądać, pragnąć, ginąć za czem' (Ljp); ◦ słowac. *zomierať túžbou* (Ks); ○ zazdrość, np. • p. *umierać od zazdrości* 'usycha, schnie' (Kjp); ◦ fr. *mourir d'envie* (Lf); ○ niecierpliwość, np. • p. *umierać z niecierpliwości* (Sfp); ◦ ros. *умирать с нетерпения* (Lpr); ◦ bułg. *умирам от нетърпение* (Sbp); ○ zdenerwowanie, np. • p. *zdychać ze zdenerwowania* (Bi); ○ ciekawość, np. • p. *umierać z ciekawości* (Djp); ◦ ros. *умирать с любопытства* (Lpr); ◦ serb. *умирати од радозналости* (Żs); ◦ tur. *meraktan ölmek* (Srt); ○ tęsknota, por. • p. *umierać z tęsknoty* (Sfp); ◦ czes. *hynlout touhou* (*po čem*) 'usychać z tęsknoty (za czym)' (Sc); ◦ ros. *умирать от тоски* (rl); ◦ serb. *умирати / венути од муге* (Żs); ○ smutek, np. • ros. pot. *умирать с горя* (rl)[380]; ◦ fr. *mourir de tristesse* 'umierać ze smutku' (KKf); ○ zmartwienie, np. • p. *zamartwiać się na śmierć* 'bardzo się martwić' (Lpr)[381]; ◦ głuż. *so smjerć rudźić* 'martwić się ogromnie, zamartwiać się na śmierć' (Zg); ◦ ros. *умирать с досады* (rl); ○ rozpacz, np. • p. *umierać z rozpaczy* (Sfp); ▫ *zdychać z rozpaczy* (Du); ○ miłość, np. • p. *umierać z / od miłości* (Spj); ▫ *zdychać z miłości* (Du); ◦ fr. *mourir d'amour* (KKf); ○ wstyd, np. • p. *umierać ze wstydu* (Sfp); ◦ słowen. *umirati od sramu* (skj); ○ strach, por. • p. *umierać ze strachu* (Djp)[382]; ◦ słowac. *umierať / mrieť strachom / od strachu* (Ks); ◦ czes. *zmírat strachem* (Sc); ▫ *umřít strachem* (Sc); ◦ ukr. *умирати від страху* (BGu); ◦ ros. *умирать от страха / со страху* (Lpr); ◦ serb. *умирати од страха* (Żs); ◦ fr. *mourir de peur* (KKf); ○ zawierzenie, por. • p. *na słowie umrzeć* 'ślepo zawierzyć' (Kjp); ○ śmiech, por. • p. *umierać ze śmiechu* (Sfp); ▫ *konać*

[380] W tym odniesieniu por. też • ros. *Горя много, а смерть одна* 'biedy wiele, a śmierć jedna' (Dt).

[381] Por. też • p. *wypłakać duszę* 'umrzeć ze zmartwienia' (Sfp).

[382] Por. • p. *półumarły ze strachu* (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 227 2012-11-06 11:43:00

ze śmiechu ‘zaśmiewać się’ (Djp); ▫ *zdychać ze śmiechu* ‘śmiać się do rozpuku, pokładać się ze śmiechu’ (Kjp); ▫ *skonać / zdechnąć ze śmiechu* ‘śmiać się do rozpuku, pokładać się ze śmiechu’ (Sfp)[383]; ◦ ros. *умирать со смеху* (Lpr); ▫ pot. *умереть со смеху* (Prd); ◦ serb. *умирати од смеха* (Żs); ◦ słowen. *umirati od smeha* (skj); ◦ bułg. *умирам от смях* (Rbj); ◦ fr. *mourir de rire* (Lf); ◦ niem. *sterben vor Lachen*; ▫ *sich totlachen* (Prd); ◦ lit. *leipti juokais* (*iš juõko*) (Lrl); ◦ fin. *nauraa kuollakseen* (Kfp); ○ zacałowanie, por. • p. *zacałować* ‘zacałowywać pocałunkami jakoby zamęczyć na śmierć’ (Kjp); ○ łakomstwo, por. • p. *umierać od łakomstwa* (Kjp); ◦ słowac. *mrieť za dobrým jedlom* (Ks); ○ zmęczenie, por. • p. *umierać ze zmęczenia* (Sfp).

Powszechnie znaną przyczyną *quasi*-umierania — ale też rzeczywistego zejścia — jest: ○ upojenie alkoholowe, por. np. • p. *mortus* rub. ‘spity, spojony do utraty zmysłów’: *On już mortus!* ‘ma dosyć, z łac. *mortuus*, zmarły’ (Kjp); • p. *zapijać się na śmierć* (Lpr); ◦ ros. *пить до смерти / до полусмерти* (Lpr); ○ zatrucie winem, por. • ros. gw. Syb. ekspr. *гореть / сгореть с вина* ‘″umierać z zatrucia alkoholem″’ (Fgs); ○ nadmierna praca, por. • p. *zapracowywać się na śmierć* (Lpr); ▫ *zatyrać się na śmierć* (sjp); ◦ ros. *работать до смерти / до полусмерти* (Lpr); ○ okrutne pobicie, por. • ros. *до полусмерти избить* ‘na śmierć; do krwi; na miazgę’ (Kr)[384].

W słownikach są notowane również zwroty wyrażające znaczenie opadania sił z miłości lub innej namiętności do kogoś, por. • ros. *умирать по ком*; *умирать о ком* (rl); ◦ sch. *умирати за неким* ‘много патити, чезнути’ (rsk). Odnosi się to zwłaszcza do dzieci, por. • słowac. *mrieť za deťmi* (Ks).

D. Koniec życia. Zgon

Skon, skonanie, zgon

Skon stanowi moment kulminacyjny w rozpatrywanej przestrzeni śmierci, por. np. • p. *śmierć* ‘nieodwracalne ustanie wszystkich czynności ustroju oraz procesów przemiany materii we wszystkich jego komórkach; zgon, skon’ (sjp); • p. *koniec*; ▫ *ku końcu przyjść / przychodzić / iść*; ▫ *końca dojść*; ▫ *koniec przyszedł*; ▫ *koniec należć*; ▫ gw. *było z kim koniec* ‘ktoś umarł’ (sgp); • p. *ostatni dzień żywota czuć* (Msp); • łac. *fatum etiam* ‘śmierć, kres żywota’ (Msp)[385], a zarazem element graniczny w strukturze eschatologii, odsyła

[383] Por. też • p. *można zdechnąć ze śmiechu* (MPh); ◦ ros. *со смеху умереть можно* (Or); ◦ sch. *možeš crknuti / umrijeti od smijeha* (MPh).

[384] Por. też • p. *Lepiej być pobitym, niż zabitym* (Ak).

[385] Por. też • p. *dać koniec* (*żywota*) ‘skonanie, dokonanie’ (Msp); ▫ *kończyć się śmiercią* (Sfp); ▫ dawn. *dać kogo śmierci* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 228 2012-11-06 11:43:00

on bowiem do fenomenu śmierci, jej doświadczania i do pytania o los pośmiertny[386]. W tym sensie prezentowane tu kwestie końca życia odnoszą się bezpośrednio do przedstawionych już wskazań na śmiertelność i konieczność śmierci[387], nieuchronność umierania i świadomość zejścia, granicę życia i śmierci, a zarazem są związane ściśle z wymiarem życie przez śmierć[388]. Podstawę ukazania obu wymiarów stanowią pochodzące z ekscerpcji słownikowej utrwalone jednostki językowe wybranych języków unaoczniające zdeterminowanie religijne, zwłaszcza chrześcijańskie, a także kulturowo-społeczne językowego obrazu skonu w jego wymiarze psychofizycznym z jednoczesnym odsłanianiem sensu i godności umierania.

Skon, skonanie, zgon. Struktura pojęciowo-wyrazowa

Koncept 'skon' profilują zasadniczo zakresy pojęciowe leksemów fundamentalnych, wyrazów pochodnych oraz różnorodnych połączeń wyrazowych równoznacznych, synonimicznych i tabuizujących, które tworzą wewnętrznie ustrukturyzowane pole leksykalno-semantyczne mające sens 'koniec życia'.

Eksplikacje semantyczno-etymologiczne wypełniającego rozpatrywane pole zasobu leksykalnego unaoczniają, że skon ujmowany nierozdzielnie z konaniem, będącym procesem ustawania życia, stawania się martwym, oznacza najogólniej zakończenie umierania, por. • p. *zgon umierającego* 'rozstanie się duszy z ciałem, ostatni oddech, zejście' (Ljp) oraz *skończone konanie* (Ojp). Punktem odniesienia skonu jest śmierć — rozumiana jako ustanie życia, koniec życia zasadniczo człowieka, jakkolwiek obejmuje ona również zwierzęta i rośliny, a w użyciach metaforycznych także różnorodne rzeczy i zjawiska. Wskazany sens oddaje zakresowość znaczeniowa koncentrująca się przede wszystkim na określonych zespołach leksemów: ○ skonu, skonania, zgonu: • p. podn. poet. *skon* 'śmierć, zgon, skonanie' (Du); ▫ przest. książk. *skon* 'stan umierania, śmierci' (Zp); ◦ czes. *skon* (Sc); ◦ słowac. książ. *skon* 'skonanie, smrt' (Ks); ◦ ros. *кончина* (HS); ◦ sch. *konac*, *kraj*, *smrt* (MPh); • p. *skończenie* 'koniec życia, śmierć' (w); ▫ *skończyć* 'umrzeć, skonać' (w); ◦ cs *скончание* 'koniec, zgon, śmierć' (Zc); ◦ czes. *skončit* (Sc); • p. *skonać* 'przestać żyć, rozłączyć się z życiem (mówi się o samej chwili śmierci)' (Ojp); ▫ *skonać* 'skończyć życie, przestać żyć; umrzeć' (Du), ▫ książk.

[386] Jednakże: „Sens eschatologiczny nie oznacza bliskości śmierci, lecz zanurzenie w śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa, przy czym fizyczna śmierć stanowi dla wierzącego kulminacyjny moment tego zanurzenia" (Furioni 1998: 97–98).

[387] Por. też • p. *koniecznie umrzeć* (Msp).

[388] Zgodnie z założeniem, że „jako ostatni wróg zostanie pokonana śmierć", że „Chrystus zmartwychwstał jako pierwociny spośród tych, co pomarli", a tym samym, że „jak w Adamie wszyscy umierają, tak też w Chrystusie wszyscy będą ożywieni" (Kor 15, 26, 20, 22) (wg *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* 1988).

WWysoczanski-Umieranie.indb 229 2012-11-06 11:43:00

skonać ‘umrzeć, stracić życie’ (Zp); ▫ ‘jeśli ktoś skonał, to umarł, zwłaszcza cierpiąc’ (Bi); ◦ słowac. książk. *skonať* ‘zomrieť’ (Ks); ◦ czes. *skonat* (Sc); ▫ *skonlat* (Sc); ▫ ros. *скончаться* (HS); ◦ sch. *скончати* ‘умрети’ (Msk); • p. *skonanie* ‘koniec życia, śmierć, *finis vitae*, *mors*’ (Us); ▫ *skonanie* ‘rozłączenie się ducha z ciałem przez śmierć’ (Ojp); ▫ rzadk. *skonanie* ‘śmierć, utrata życia’ (Zp); ◦ czes. *skonání* (Sc)[389]; ◦ ang. *decease* (Le); • p. książk. *zgon* ‘rozstanie się duszy z ciałem, ostatni oddech, zejście, śmierć, skon’ (Ojp), ▫ *zgon* ‘śmierć, skonanie’ (Du); ▫ *zgon* ‘zgon to inaczej śmierć’ (Bi); ▫ *zgon* ‘utrata życia, śmierć’ (Zp); ◦ czes. *skon* (Sc); ◦ słowac. *skonanie* (sl); ○ dokonania, por. • *dokonanie* (sl)[390]; ◦ czes. *dokonat* (Sc); ○ zakończenia, skończenia, por. • p. *ekspiracyja* ‘zakończenie, skończenie się (*expiratio* — skonanie, umarcie, zgaśnienie)’ (Msp); ○ końca[391], por. • p. *koniec* ‘słowem koniec określamy czyjąś śmierć’ (Bi); ◦ ros. *конец* (Esr); ◦ ros. podn. *кончина* ‘смерть’ (tr); ▫ gw. *кончаться* / *кончать* ‘′umrzeć, zginąć′’ (Fg)[392]; ◦ fr. *décès* (KKf); ◦ ang. *demise* (Le); ○ zejścia, por. • p. *zejście* ‘śmierć, zgon’ (Du); ◦ ros. dial. archang. *изойтись* ‘umrzeć’ (Pa); ○ zejścia śmiertelnego, por. • p. *zejście śmiertelne* ‘śmierć (*exitus letalis*, *decessus*, *mors*)’ (Kjp)[393]; ○ umarcia, por. • p. *umarcie* (Kjp); • p. *umrzenie* ‘skończenie życia, śmierć, *finis vitae*, *mors*’ (Us)[394]; ◦ głuż. *wumrjěće* ‘śmierć, zgon, zejście’; ▫ *zemrěće* ‘zgon, zejście’ (Zg); ◦ słowac. *úmrtie* (sl); ◦ czes. *úmrtí* ‘zgon, śmierć’ (Sc); • p. *umrzeć* 1. o ludziach, *de hominibus*: ‘skończyć życie, ponieść śmierć[395], skonać, *ponere vitam*, *mortem oppetere*, *mori*’ (Us); ▫ *umrzeć* ‘dokonać życia, podlec śmierci, skonać’ (Ljp); ▫ *umrzeć* ‘zakończyć życie, przestać żyć, skonać’ (Du), 2. o zwierzętach, *de animalibus*: ‘paść, zdechnąć, *perire*, *mori*’ (Us), 3. o pszczołach: ‘paść, zdechnąć’ (Kjp), 4. o roślinach: ‘uschnąć, zwiędnąć, zamrzeć, obumrzeć’ (Kjp); ▫ arch. *pomrzeć* ‘umrzeć’ (NŁB); ▫ *zemrzeć* (NŁB); ▫ gw. *pomrzyć* (Kg); ◦ głuż. *wumrěć* ‘umrzeć’; ▫ *zemrěć* ‘umrzeć, zemrzeć’ (pg); ◦ słowac. *umrieť* ‘prestať žiť, zomrieť’ (Ks); ◦ czes. *zemřít* (Sc); ◦ ros. *умереть* ‘перестать жить, существовать, стать мертвым’ (Esr); ◦ sch. *умрети* / *умрijети* ‘престати живети’ (Msk); ◦ bułg. *умра* (Rpb); ◦ fr. *décé-*

[389] Por. • stpol. *dokonać* ‘′zakończyć, dokończyć′’, ‘′skonać, umrzeć′’; ◦ czes. dial. *dokonač’* ‘′ukończyć, skończyć′’, ‘′skonać, umrzeć′’; ◦ ros. *доконать* ‘′doprowadzić kogoś do ostateczności, krańcowości, do śmierci; dobić′’, dial. (kurskie, kazańskie) ‘′zabić′’ (Tes).

[390] W tym odniesieniu por. słowa Chrystusa umierającego na krzyżu: • *consummatum est* ‘łac. dokonało się; stało się; dopełniło się; z Wulgaty (Ew. św. Jana 19,30)’ (Kso).

[391] Por. *koniec* stpol. także ‘śmierć’, ‘wynik’, ‘cel’, kasz. *kȯńc* / *kȯnc* / *kuńc* ‘koniec, skraj, brzeg, róg, kraniec, czubek’, ‘kres, schyłek, zakończenie’, ‘śmierć, koniec życia’ (Bse).

[392] Por. • ros. gw. *кончал* ‘′umarł, skonał′’ (Fg).

[393] W uzupełnieniu należy dodać, że: • p. *zejście, zejście śmiertelne* ‘to określenia śmierci używane w języku książkowym i urzędowym’ (Bi). Por. tu też • p. *śmiertelny przypadek* (Jsp); słowac. *smrtný prípad* (Jsp).

[394] Por. też • p. *komuś się zmarło* (Żs); ▫ pot. *komuś się zmarło* ‘mówimy, że komuś się zmarło, jeśli przestał on żyć’ (Bi); ◦ serb. pot. *неко је умро* (Żs).

[395] Por. • stpol. *cirpieć śmierć / śmierć cirpieć* ‘ponieść śmierć, umrzeć, *mortem oppetere*, *mort*’ (Us).

WWysoczanski-Umieranie.indb 230 2012-11-06 11:43:00

der (KKf); ◦ ang. *die* '(of people, animals, and plants) to stop living; become dead' (Le); • p. *zamrzeć*, *zamierać* 'zajść śmiercią, zastygnąć na śmierć, zemrzeć, zagasnąć' (Kjp); ▫ *zamrzeć* 'o żywych organizmach, tkankach: przestawać żyć, funkcjonować, stawać się martwym; obumierać, martwieć[396]; rzadziej także: przestawać żyć, konać' (sjp); • ros. *замереть* (HS); ○ zginienia, przepadnięcia, por. • p. *ginienie* 'skończenie życia, śmierć' (Msp); • serb. *погинути* 'умрети насилном смрћу (обично у рату)' (Msk); • serb. *погибија* 'насилна смрт' (Msk)[397]; • serb. *пропасти* 'умрети' (Msk)[398]; ○ przeminięcia, por. • sch. *preminuti* (MPh)[399]; ○ zdechnięcia, por. • p. *zdechnąć* 1. 'jeśli zwierzę zdechło, to przestało żyć', 2. 'w odniesieniu do ludzi słowo ekspresywne, zwykle pogardliwe'[400]; 3. 'mówimy, że rośliny zdechły, gdy zwiędły', 4. 'mówimy, że silnik zdechł, jeśli przestał pracować lub stracił moc' (Bi); ◦ czes. wulg. *zkysnout* (Sc); ▫ pejor. *chcípnout* (Sc); ▫ *scipnout* (Sc); ◦ sch. *crknuti*, *izdahnuti* (MPh); ▫ *крепати* (Żs); ◦ serb. *изда(х)нути* 'умрети' (Msk); ◦ ros. *издохнуть* (груб.-прост.); ▫ *сдохнуть* (груб.-прост.); ▫ *подохнуть* (груб.-прост.), ▫ *околоть* (груб.-прост.)[401]; ○ obumarcia, por. • p. *obumarcie* (sjp)[402]; • p. *obumrzeć* 1. 'jeśli jakieś żywe organizmy lub ich komórki obumarły, to stały się martwe',

[396] Por. • p. *martwieć* 'stawać się martwym' XV–XVI, od martwy (Be).

[397] Sens 'ginienia' oddają m.in. następujące połączenia wyrazowe: • p. *głowę podać* 'zginąć' (Msp); ◦ ros. gw. Syb. *голову заложить* ''zginąć'' (Fgs); • ros. dial. pskow. *голову потерять* ''zginąć, umrzeć'' (MNp); • ros. gw. Syb. ekspr. *башку сломать* ''zginąć'' (Fgs); • ros. gw. Syb. ekspr. *как жив не бывал* ''zginął'' (Fgs); • ros. gw. *здержаться* ''zginąć, umrzeć'' (Fg).

[398] Bliskie *zginieniu* równoznacznemu śmierci jest *przepadnięcie*. Sensy te oddawane są też nierozłącznie, por. • ros. gw. *кекать* ''zginąć, przepaść, umrzeć'' (Fg); ▫ gw. twer. *керкать* ''umrzeć, przepaść, zginąć'' (Fg).

[399] Por. • p. *przeminęło życie* (Żs); ◦ serb. *прошао је, протекао је живот* (Żs).

[400] Por. • psł. **jьzdъxnǫti*; ◦ stsłow. *ИЗДЪХНѢТИ*, *ἐκφύχειν*, *ἐκπνεῖν*, *ἀποπνεῖν*, *exspirare* ''wyzionąć ducha, skonać, umrzeć'' (Tes).

[401] Por. • ros. dial. *опрячься* 'околеть, издохнуть, умереть, psł. **obpręgt'i* (*sę*)'; (Tes); ▫ gw. *заколевать* ''umierać, zdychać'' (Fg); ▫ dial. *оборваться* 'умереть, psł. **obrъvati* (*sę*)' (Tes). Por. też • ros. gw. *скандрычиться* ''umrzeć, zdechnąć'' (Frj).

[402] Por. też • p. patol. *zmartwienie kości, chrząstki* '(*necrosis*) obumarcie, martwica, strupieszenie'; ◦ *zmartwienie fosforowe szczęki* 'martwica fosforowa szczęki wskutek wdychania par fosforu, zwłaszcza u robotników w fabrykach zapałek' (Kjp). Por. tu też • p. *zdrętwieć* 'stawać się sztywnym, drętwym; tracić czucie, władzę w ciele lub jego części; cierpnąć, martwieć': *Drętwieć z zimna, z bólu*; ▫ *Zdrętwiał mi kark*; ▫ *Zdrętwiała od stania w niewygodnej pozycji* (Dwp); • p. *ścierpnąć* 'w odniesieniu do ciała, jego części: stawać się drętwym, pozbawionym czucia, np. na skutek zajmowania niewygodnej pozycji, odbierania zmysłami jakichś niemiłych wrażeń': *Cierpnąć z zimna, od leżenia bez ruchu*; ▫ *Komuś ścierpły nogi*; ▫ *Zęby ścierpły mu od lodowatej wody*; ▫ *Ścierpła mi skóra na dłoniach* (Dwp); ◦ słowac. *zmŕtvieť* 'stŕpnuť, zmeravieť': *prsty, nohy mu zmŕtvielí* (Ks); • słowac. *znecitliviť* 'umŕtviť': *znecitliviť d'asno injekciou*; *lokálne, úplné znecitlivenie organizmu* (*pred operáciou*) (Ks); ▫ *lokálne umŕtvenie* (Ks); • słowac. med. *novokaín* 'alkaloid použ. v lek. na miestne umŕtvovanie': *novokaínová injekcia* (Ks). Por też • mołd. *Człowiek musi pracować, żeby śmierć nie zastała go siedzącym* (Mpp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 231 2012-11-06 11:43:01

2. ‘mówimy, że coś obumarło, jeśli przestało istnieć’ (Bi)[403]; ◦ głuż. arch. *wot(e) mrěć* ‘obumrzeć, zamrzeć’ (Zg); ◦ czes. *odumřít* (Sc); ◦ ros. *омертветь* (HS); ◦ serb. *изумрети* (Żs); • p. *obumarły* (sjp); ◦ głuż. *wotemrěty* ‘obumarły, zdrętwiały’ (Zg); ◦ słowac. *mŕtvica* ‘porážka’ (Ks)[404]; ◦ czes. *odumřelý* (Sc); ◦ ros. *омертвелый*, *омертвевший* (HS)[405].

Zgon człowieka jest przyrównywany też do zanikania, więdnięcia, por. • p. książk. rzadk. *szczezną́ć* ‘zginąć, przepaść; umrzeć’ — psł. *čeznǫti* ‘niknąć, zanikać, słabnąć, więdnąć, schnąć; znikać, ginąć’ (Spr); ▫ p. gw. *scësnôć* (Kg)[406]. Sens ‘umrzeć’ jest wiązany również ze sztywnieniem, drętwieniem, por. np. • psł. *cěpati* (dial. zach. i płd.) ‘sztywnieć, drętwieć’, ‘umierać’ (Spr)[407].

Materiał faktograficzny poświadcza, że w języku funkcjonuje wiele różnorodnych określeń równoznacznych, synonimicznych, zwłaszcza nacechowanych ekspresywnie i stylistycznie, wobec neutralnego leksemu *umrzeć*. W świetle tego zgon człowieka jest utożsamiany z różnorodnymi zjawiskami, m.in. z: ○ dokończeniem, zakończeniem życia: por. • p. *dokończenie żywota* (Msp); ▫ *zakończyć życie*; ▫ *skończyć życie*; ▫ *dokonać żywota*; ▫ *dokonać życia*; ▫ *dokończyć żywota* (*swego*) (Msp)[408]; ○ przerwaniem nici życia, por. • p. *przerwała się nić jego życia* (Sc); ○ spełnieniem swoich dni, por. • p. *dokonać dni*; ▫ *dni kończyć*; ▫ *wypełnić dni żywota*; ▫ *wypełniły się dni żywota* (Msp)[409]; ○ końcem cierpienia, por. • p. *skończyć chorowite życie* ‘umrzeć po długiej chorobie’ (Sfp); ▫ *przestać cierpieć* ‘zakończyć życie (po ciężkiej chorobie), umrzeć’ (Sfp); • słowac. *dotrpieť* ‘przestać cierpieć; umrzeć,

[403] Por. też • p. *strupieszeć* ‘strupieć, obumrzeć, zmartwieć, zgrzybieć’; ▫ *strupieszałość* (Żs); *strupieszały* ‘który strupieszał, strupiały, trupi, obumarły, zmartwiały’ (Kjp); ◦ słowac. *zmŕtvieť* ‘stať sa mŕtvym’ (Ks); ◦ serb. *мртвило, беживотност, учмалост, заосталост* (Żs); • p. *strupieszała twarz* (Żs); ▫ *strupieszałe pojęcia* (Żs); ◦ serb. *беживотно, укочено лице* (Żs); ▫ *заостала, конзервативна схватања* (Żs).

[404] Por. • słowac. *mozgová mŕtvica* (Ks).

[405] W tym odniesieniu por. • p. *obumarłe tkanki* (HS); ◦ ros. *омертвелая ткань* (HS); • p. *martwe mięso / ciało* ‘gangrena, zgorzel’ (Msp); • p. *martwa skora* ‘naskórek’ (Msp); • p. lek. *martwa kostka* ‘martwa tkanka ustroju żywego powstała na skutek martwicy; *scirrhoma*’ (Msp); ◦ głuż. *pakósć* ‘martwa kostka’ (Zg); • p. *kość* ‘ułamek kości tkwiący w ranie; obumarły fragment kostny, martwak kostny’ (Msp); • p. *obumarcie krwie* (Msp); ▫ *krew blada, jakoby obumarła* (Msp); ▫ *krew trupia, umarłego, zmartwiała* (Msp).

[406] Inwentarz nazw gwarowych polszczyzny z sensem ‘umrzeć; zginąć’ jest bogaty, por. np. • p. *ścipnąć*; ▫ *siurnieć*; ▫ *schodzić*; ▫ *uświergnąć*; ▫ *uzdechnąć* (Kg). Cechą charakterystyczną słownictwa gwarowego jest równoczesne wskazanie na tych, którzy umarli, por. leksemy: • p. *sterchnąć*; ▫ *sztyrgnąć*; ▫ *tyrgnąć* ‘umrzeć (o Żydzie)’; ▫ *skopérnąć* ‘umrzeć (zwłaszcza o Żydach)’ (Kg).

[407] Por. też • słowen. *cępati* ekspr. ‘umierać, ginąć’; ▫ *ljudje so cepali kakor muhe* (Spr).

[408] Por. znaczenie etymologiczne: *dokonać* dawn. ‘umrzeć’ (*dokonać życia*, od XVI w. *dokonać żywota*), *dokonać kogoś* ‘dobić, uśmiercić’ (Bse). Por. tu też • czes. *dožít* (Sc); • serb. *свршити* ‘умрети’ (Msk).

[409] W powyższym i w tym odniesieniu por. też • p. *dnia dokona*(*wa*)*ć* ‘skończyć życie’ (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 232 2012-11-06 11:43:01

zemrzeć' (Jsp)[410]; ○ rozdzieleniem się duszy od ciała, por. • p. *czyjaś dusza rozstała się z ciałem*; ○ spłaceniem długu z ciała, por. • psł. *dl̥ gъ*, stpol. XVI w.: *ostatni* (*powinny*) *dług śmierci z ciała płacić* 'umrzeć' (Spr); ○ zamknięciem oczu, por. • ros. gw. *запереть глаза* / *запру глаза* ''umrzeć'' (Fg); ▫ gw. smol. *зеночки скатились* ''oczy zamknęły się (o nieboszczyku)'' (Fg); ○ zamknięciem oczu na zawsze, na wieki, na amen, por. • p. *zamknąć oczy na zawsze*; ▫ *zamknąć oczy na wieki* (sjp); ▫ *zamknąć ślepia na amen* 'umrzeć' (Sfp); ◦ ros. *закрыть глаза навеки* 'умереть' (Bnr)[411]; ◦ niem. *die Augen schließen* (Bnr); ○ uśnięciem, snem wiecznym, por. • p. *usnąć* 'umrzeć, skonać, zakończyć życie' (Kjp)[412]; ▫ *zasnąć*; ▫ *usnąć na wieki* (Sfp); ▫ *zasnąć na wieki* 'umrzeć' (sjp); ▫ *zasnąć snem wiecznym* 'umrzeć' (Sfp); ▫ *usnąć snem wiecznym / wieczystym* (Sfp); ▫ *spać snem wiecznym* (sjp); ◦ czes. *usnout na věky* (Sc); ▫ *usnul na věky* (Sc); ▫ książk. *spát věčný spánek* / *věčným spánkem* / *usnout véčným* (Jer 51,39) 'umrzeć, nie żyć' (OH); ▫ *snít věčný sen* (Sc); ◦ ros. książk. podn. *заснуть вечным сном* (CMS); ▫ *уснуть последним сном* 'умереть' (tr); ◦ serb. *заспати вечним сном* (Żs); ◦ rum. *adormi* 'umrzeć' (Sr); ○ zaśnięciem, uśnięciem w Panu, por. • p. *zasnąć w Panu* (Sfp); *usnąć w Panu* (Ocp); ◦ czes. książk. *zesnout v Pánu* / *pánu* 'umrzeć' (Ocp)[413]; ○ umarciem w Panu, por. • czes. książk. *zemřit v Pánu* / *pánu* 'umrzeć' (Ocp); ○ zaśnięciem w Bogu, por. • p. *zasnąć w Bogu* (Sfp); ○ zgaśnięciem, por. • p. podn. *zgasnąć* 'umrzeć' (sjp); ◦ czes. *dohasnout* (Sc); ○ spoczęciem, por. • p. *spocząć na wieki* 'umrzeć, nie żyć' (sjp); ▫ *spocząć na zawsze* (sjp); ▫ *spocząć snem wiecznym* (sjp); ▫ *spoczywać na wieki* (sjp); ▫ *spoczywać na zawsze* (sjp); ▫ *spoczywać snem wiecznym* 'umrzeć, nie żyć' (sjp); ◦ bułg. *почина* 'odpocząć, spocząć; umrzeć' (Sbp)[414]; ○ spoczęciem w Bogu, por. • p. *spocząć w Bogu* (Kjp); ○ padnięciem martwym, por. • p. *martwym paść* / *upaść* (Msp)[415]; ◦ czes. *skácet se mrtev* (Opc); ◦ ros. gw. *грюкнуться* ''paść martwym'' (Fg); ◦ serb. *пасти* / *срушити се мртав* (Żs); ○ puszczeniem, wyzionięciem ostatniego dechu, por. • p. *puścić ostatni dech* ; ▫ *wyzionąć ostatni dech* 'paść, umrzeć; zdechnąć' (Sfp); ◦ ukr. *віддати останній подих* 'вмерти' (fu); ○ puszczeniem ostatniej pary, por. • p. *puścić ostatnią parę* 'paść, umrzeć; zdechnąć' (Sfp); ○ daniem, złożeniem, straceniem, głowy, por. • p. *dać głowę* (Żs); ▫ *złożyć głowę* 'umrzeć, polec' (Zp); ◦ ros. książk. *сложить голову* (Gpf); ◦ serb. *изгубити главу* (Żs); ○ wyciągnięciem, za-

[410] Por. • słowac. *už dotrpiel* 'już przestał cierpieć (już zmarł)' (Jsp).

[411] Por. też • ros. *закрыть глазки да лечь на салазки* (BMf).

[412] Por. • p. *staruszka usnęła jak kurczę* 'miała lekką śmierć, nie wiadomo, kiedy umarła' (Kjp).

[413] Por. też • czes. neutr. *být* / *bejt* (*už*) *v pánu* / *Pánu* 'umrzeć' (Ocp).

[414] Por. też • bułg. *починад* 'umarły, zmarły' (Sbp).

[415] Por. też • p. *paść trupem*; ▫ *niech trupem padnę jeżeli…* (Żs); ◦ brus. *легчы трупам* (AC); ◦ serb. (*да бог*) *да умрем, нек црknем ако* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 233 2012-11-06 11:43:01

darciem nóg, gic, por. • p. gw. warsz. *wyciągnąć nogi*; ▫ *wyciągnąć gice* (Wgw); ▫ *zadrzeć nogi* 'paść, zginąć, umrzeć' (Sfp)[416]; ◦ brus. *працягнуць / выцягнуць / выпруціць / выпрастаць ногі* (Krb); ◦ ros. posp. ekspr. *вытянуть ноги* 'умереть' (Fl); ▫ gm. *протянуть ноги* (Krb); ▫ dial. pskow. *ноги протянуть* ''umrzeć'' (MNp); ▫ dial. twer. *взвернуть ноги* ''umrzeć'' (Fg); ▫ gw. *дырдиться* ''wyciągać nogi'' (Fg); ○ zastukaniem nogami, por. • czes. *zaklepat nohama* (Sc); ○ trzaśnięciem kpytami, por. • p. *trzasnąć kopytami* 'umrzeć' (Sfp); ○ wyciągnięciem kopyt, zadarciem kopytek, por. • p. gw. warsz. *wyciągnąć kopyta*; ▫ *zadrzeć kopytka* (Wgw); ▫ *majtnąć kopytkami* 'umrzeć' (L); ▫ gw. *zakopyrtnić* 'umrzeć, zadrzeć kopyta' (Kjp); ◦ słowac. *otrčiť kopyta* (Jsp)[417]; ◦ ros. ord. posp. żart. *вверх копытами кто* 'умереть' (Fl); ○ złożeniem rąk na piersi, por. • ros. gw. *на грудь ручки положить* 'na pierś rączki położyć' ''umrzeć'' (Fg); ○ podniesieniem, zadarciem łapek, por. • ros. pot. żart. *лапки кверху* 'умереть, погибнуть' (Fl); ○ wyszczerzeniem zębów, por. • p. *wyszczerzyć zęby*; ○ zadarciem brody, por. • p. *zadrzeć brody*; ○ daniem, dawaniem gardła, por. • p. *gardło dać / dawać* 'ponieść śmierć, umrzeć' (Msp); ▫ *gardła zbyć / pozbyć* 'stracić życie, umrzeć'; ○ skapaniem, por. • p. gw. *skapać*[418]; ▫ *skapieć*; ▫ *skapnąć* (Kg)[419]; ○ zgaśnięciem świecy, por. • czes. *svíce mu dohořela* (Sc); ○ wydaniem ostatniego tchnienia, por. • p. *wydać ostatnie tchnienie* (Kjp)[420]; ◦ czes. *dodýchat* (Sc); ○ wyzionięciem ducha, por. • p. *wyzionąć ducha* (Hb 11,20) (OH); ◦ ang. *give up the ghost*; ▫ pot. *yield up to the ghost*; ▫ *yield up the ghost* 'wyzionąć ducha' (Fia); ○ wytchnieniem ducha, por. • p. *wytchnąć ducha* 'wyzionąć, oddać' (Kjp); ○ oddaniem, daniem ducha, por. • p. *oddać ducha*; ▫ *dać ducha* 'umrzeć; przestać funkcjonować' (L); ○ daniem, oddaniem ducha Bogu: por. • p. *ducha* (*Bogu*) *dać*; ▫ *ducha* (*Bogu*) *oddać* (Msp); ▫ *oddać ducha Bogu*; ◦ bułg. *предам Богу дух* (*някой*) (MWf); ○ daniem, podaniem duszy, duszyczki, por. • p. *duszę dać / podać* (Msp); ○ daniem, podaniem duszy Bogu, Panu Bogu, Bogu Ojcu, Chrystusowi, Zbawicielowi, por. • p. *duszę dać / podać Bogu / Panu Bogu / Bogu Ojcu / Chrystusowi / Stworzycielowi* (Msp); ▫ *oddać Bogu duszę* (Kjp); ○ daniem, podaniem duszy w ręce Boskie, Ojca, por. • p. *duszę dać / podać w ręce Boskie / Ojca* (Msp); ○ oddaniem, wróceniem duszy, por. • p. *duszę oddać / wrocić* (Msp); ○ oddaniem, wróceniem duszy Bogu, por. • p. *oddać Bogu duszę*; ▫ *oddać duszę Bogu*; *duszę wrocić Bogu* (Msp); ◦ czes. *odevzdat / poručit duši Bohu* 'zemřit' (Ccs); ◦ ros. *отдать Богу*

[416] Por. też • p. *zadarł gęgi* 'wyciągnął nogi, umarł' (Kjp); • p. *drgnął nogą* 'umarł' (Kjp); ◦ czes. *natáhnout brčka* 'umrzeć'; *natahnul brca* 'umarł', od czes. dial. *brco* 'noga', *brčka* 'nogi' (Spr).

[417] Por. też słowac. *otrčiť páty*; *otriasť krpce / krpcami* (Jsp).

[418] Por. • p. *skapać* 'umrzeć (pog.), paść, zdechnąć, zginąć' (Kjp).

[419] Por. ponadto: • p. gw. *giegnąć* 'skapucić się, umrzeć' (Kjp).

[420] Por. też • p. *zdech* 'wydanie ostatniego tchnienia, zdechnięcie, śmierć, skonanie' (Kjp); • ros. gw. *остатки души потерять* ''wyzionąć ducha, umrzeć'' (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 234 2012-11-06 11:43:01

душу (BMS); ◦ ukr. *віддати Богові душу*; ▫ *віддати Богу душу* ‘померти’ (su); ○ oddaniem, wróceniem duszy Panu Bogu, Bogu Ojcu, Chrystusowi, Zbawicielowi por. • p. *duszę oddać* / *wrocić Bogu* / *Panu Bogu* / *Bogu Ojcu* / *Chrystusowi* / *Stworzycielowi* (Msp); ○ oddaniem, wróceniem duszy w ręce Boskie, Ojca, por. • p. *duszę oddać* / *wrocić w ręce Boskie* / *Ojca* (Msp); ○ oddaniem duszy diabłu, por. • p. *oddać duszę diabłu* (Sfp); ○ wypuszczeniem duszy, por. • p. *duszę wypuścić* (Msp); ◦ czes. *vypustit duši* ‘umrzeć’ (OH); ◦ ros. dial. pskow. *отпустить душу* ‘′umrzeć, skonać′’ (MNp); ▫ gw. *с души спуститься* ‘′wyzionąć ducha, umrzeć′’ (Fg); ▫ gw. *с душеньки спуститься* ‘′wyzionąć ducha, umrzeć′’ (Fg); ○ upuszczeniem duszy, por. • p. *duszę upuścić* (Msp); ○ wydechnięciem, wytchnięciem duszy, por. • p. *duszę wyduchnąć* (Msp); ▫ *wytchnąć duszę* ‘wyzionąć, oddać’ (Kjp); ▫ książk. *wytchnąć duszę* ‘zginąć, umrzeć’ (Sfp); ◦ czes. *wydechnout duši* ‘umrzeć’ (OH); ○ rzygnięciem duszą, por. • p. *duszą rzygnąć* (Msp); ○ porzuceniem duszy, por. • p. *duszę porzucić* (Msp); ○ zbyciem duszy, por. • p. *dusze zbyć* (Msp); ○ brakiem duszy w ciele, por. • p. *dusze* (*w kim*) *nie stało* (Msp); ○ wydarciem duszy, por. ○ p. *wydrzeć* (*z kogo*) *duszę* (Msp); ◦ ukr. *видирати / видерти душу* (*з тіла*) ‘жорстоко знущатися з кого-небудь, мордуючи, доводячи до смерті’ (fu); ○ odjęciem duszy, por. • p. *odjąć* (*komu*) *duszę* (Msp); ○ oddaniem ciała ziemi, por. • p. *ziemi dać ciało* (Msp); ○ pójściem, do nieba, por. • ukr. *іти / піти на небо* ‘умирати’ (su); ○ pójściem do Boga, por. • p. *pójść do Boga*; ◦ ukr. *піти до Бога* ‘померти’ (su)[421]; ○ wzięciem przez Boga do ziemi, por. • p. *Bóg zabrał do ziemi* (Msp); ○ wzięciem, sprzątnięciem, zawołaniem przez Boga, Pana Boga do siebie, por. • głuż. euf. książk. *Bóh tón knjez někoho k sebi zwołał* / *wzal* ‘něchtó je wumrěl’ (IWh); ◦ ros. *его Бог прибрал* (MW); ▫ *Господь прибрал кого-либо* (IWh); ◦ niem. *Gott hat jemanden zu sich befohlen* (IWh); ○ śpiewaniem z aniołami, por. • p. gw. *śpiewać z aniołami* ‘umrzeć, zginąć’ (sgp); ○ pójściem drogą wszelkiego stworzenia, por. • p. *iść drogą wszelkiego stworzenia*; ○ pójściem na wielką drogę, por. • p. *na wielką drogę iść* (Msp); ○ pójściem na jedną drogę, por. • p. *w jednę drogę iść* (Msp); ○ wyruszeniem w daleką drogę, por. • ukr. *рушити в далеку дорогу* ‘вмерти’ (fu); ○ oddaniem życia, por. • p. *oddać życie* (Msp); ○ rozstaniem się z życiem, pożegnaniem go, por. • p. *dokonać* ‘umrzeć, rozstać się z życiem, skończyć życie’ (Msp); ▫ przest. *rozstać się z życiem* ‘umrzeć; stracić życie’ (Sfp); ▫ *pożegnać się z życiem* (Żs); ◦ czes. euf. *rozžehnat se s životem* ‘zemřít’ (c); ▫ *rozloučit se se životem* (Sc); ◦ ros. *распрощаться с жизнью*; ▫ *расстаться с жизнью* (Gpf); ◦ serb. *растати се са животом* (Żs); ▫ *опростити се са животом* (Żs); ○ rozstaniem się z doczesnością, por. • p. *rozstać się z doczesnością*; ○ zejściem z tego świata, opuszczeniem, pożegnaniem go, rozstaniem się z nim, por.

[421] Por. • głuż. *woteńć na prawdu Božu* ‘umrzeć’ (pg); ◦ chorw. *otići Bogu na istinu / račun* ‘umrijeti’ (MFV).

WWysoczanski-Umieranie.indb 235 2012-11-06 11:43:01

• p. *iść z* (*tego*) *świata*; ▫ *odejść z tego świata*; ▫ *zejść ze świata*; ▫ *opuścić świat*; ▫ *pożegnać świat*; ▫ *rozstać się z tym światem*; ▫ *świata tego dokończyć* (Msp); ▫ *pożegnać się ze światem* (Żs); ◦ czes. *sejít ze světa* (Sc); ▫ *loučit se / rozloučit se / rozžehnat se se světem* 'umřít' (Ccs); ◦ ukr. *піти в могилу з життя* 'померти' (su); ◦ ros. przest. *оставить мир* 'умереть' (Fl); ◦ serb. *растати се са светом* (Żs); ◦ sch. *опростити се са* (*овим*) *светом* 'умрети' (rsk); ▫ *растати се раставити се са* (*овим*) *светом* / *од овога света* 'умрети' (rsk); ○ odejściem od nas — żyjących, por. ◦ ukr. *піти від нас* 'померти' (su); ○ odejściem na zawsze, por. • p. *odejść na zawsze* 'umrzeć' (Jsp); ◦ słowac. *odísť navždy* / *navzdycky* (Jsp); ○ zniknięciem ze sceny, z teatru, ustąpieniem z widowni, por. • p. *zniknąć ze sceny*; ▫ *zniknąć z teatru życia*; ▫ *ustąpić z widowni*; ○ przeniesieniem się, przejechaniem się, wybraniem się na tamten świat, por. • p. *przenieść się na tamten świat*; ▫ *przejechać się na tamten świat*; ▫ gw. warsz. *przekopyrtnąć się na tamten świat* (Wgw); ◦ czes. *odejít / odebrat se na onen svět* (Ccs); ◦ ukr. *піти на той світ* (fu); ◦ serb. *преселити се на онај свет* (Żs); ○ pójściem, odejściem, zajechaniem na tamten świat, por. • ros. dial. pskow. *на тот свет заехать* / *обобраться* / *пойти* / *уйти* (MNp); ○ odejściem na drugi świat, por. • sch. *отићи на други свет* 'умрети' (rsk); ○ odejściem do lepszego świata, por. • ros. *уйти в лучший мир* (BMS); ○ przeniesieniem się, przesiedleniem się, odejściem do wieczności, por. • p. *przenieść się do wieczności* (Sfp); ◦ głuż. euf. poet. *do wěčnosće woteńć* 'wumrěć' (IWh); ◦ czes. *odejít na věčnost* (c); ◦ ros. książk. *отойти в вечность* 'умереть'; ▫ przest. *переселиться в вечность* 'умереть' (Fl); ◦ sch. *преселио се у вечпост* 'умро je' (rsk); ○ odejściem na wieczną wachtę, por. • p. *odejść na wieczną wachtę* 'o marynarzu: umrzeć' (Du); ○ przeniesieniem się do boskiej, niebieskiej, wiecznej chwały, por. • p. *przenieść się do boskiej chwały*; ▫ *przenieść się do niebieskiej chwały*; ▫ *przenieść się do wiecznej chwały* 'umrzeć' (Sfp); ○ przestawieniem, przemieszczeniem, por. • ros. *преставиться* 'умереть' (ze stsłow. прѣставити сѧ 'ts', прѣставити *παύειν*, kalki gr. *μετατί- θεσθαι* 'być przemieszczonym' (Frj); ○ pojechaniem, odejściem do Abrahama, por. • p. gw. *pojechać do Abrahama* 'umrzeć' (sgp); ◦ czes. *odejít k Abrahámovi* (OH); ○ byciem już u Abrahama, por. • czes. *být už u Abraháma* 'umrzeć, nie żyć, być martwym' (OH); ○ byciem już na łonie Abrahama, por. • czes. *být* (*už*) *v lůně Abrahámově* (OH); ○ pójściem, przeniesieniem się na łono Abrahama (Abramka), por. • p. gw. warsz. *pójść na łono Abrahama*; ▫ *pójść na łono Abramka*; ▫ *przenieść się na łono Abrahama* (Wgw)[422]; ◦ czes. *odejít do lůna Abrahámova* (OH); ○ pójściem, pojechaniem do Abrahama (Abramka) na (ciepłe, kwaśne) piwo (monopol), por.

[422] Mianowicie: • p. żart. *przenieść się na łono Abrahama* 'umrzeć; z Biblii (Ew. wg Łuk., 16,22) o Łazarzu' (Kso). W tym odniesieniu por. też • sch. *отићи у Абрахамово крило* 'умрети' (rsk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 236 2012-11-06 11:43:01

• p. *iść do Abrahama na piwo*; ▫ gw. warsz. *pójść do Abrahama na ciepłe piwo*; ▫ *Poszedł do Abrahama na kwaśne piwo* (Kpp); ▫ *iść do Abrahamka na monopol* (Wgw); ▫ gw. *pojechać do Abrahama na piwo* 'umrzeć' (sgp); ▫ gw. warsz. *jechać do Abrahama na piwo*; ▫ *przejechać się do Abramka na piwo* (Wgw); ○ pójściem do Abrahama na pączki, por. • p. gw. warsz. *pójść do Abramka na pączki* (Wgw); ○ pojechaniem do św. Piotra, por. • p. *jechać do świętego Piotra* (Msp); ○ odejściem, przeniesieniem się do (swoich) ojców, por. • p. *do ojców swych iść* (Msp); łac. *ad patres* (z łac. do ojców), znaczy 'odejść do ojców, tj. umrzeć' (Ge); ▫ gw. warsz. *przenieść się ad patres*; ▫ *powędrować ad patres* (Wgw); ○ byciem w przedpieklu, por. • czes. pot. *být v limbusu* (Sc); ○ pójściem, pojechaniem, wybraniem się do lali, por. • p. gw. warsz. *pójść do lali*; ▫ *jechać do lali*; ▫ *pojechać do lali*; ▫ *powędrować do lali*; ▫ *pędzić do lali*; ▫ *wybrać się do lali* (Wgw); ○ powiększeniem grona aniołów, aniołków (o dzieciach), por. • p. gw. warsz. *powiększyć grono aniołków* (Wgw); ▫ *powiększyć grono aniołków* 'o dzieciach, iron. o dorosłych: umrzeć' (Sfp); ○ wzięciem kogoś komuś przez Boga, por. • p. dawn. *Pan Bóg komu kogoś zabrał* 'ktoś umarł' (Sfp); ○ wzięciem kogoś przez Boga do ziemi, por. • p. *Bóg zabrał do ziemi* (Sfp); ○ wzięciem kogoś przez Boga z ziemi, por. • p. *Bóg zabrał kogo z ziemi* 'ktoś zmarł' (Sfp)[423]; ○ znalezieniem grobu, • p. *znaleźć grób* 'umrzeć, zginąć' (Sfp); ○ pójściem, zejściem do grobu, por. • p. *pość do grobu* (Msp); ▫ *iść / pójść do grobu* 'umrzeć' (L); ▫ *zejść do grobu* 'umrzeć, nie żyć' (Lpr)[424]; ◦ ukr. *піти в могилу* 'померти' (su); ◦ ukr. *зійти / сходити в могилу* 'умерти' (su); ◦ ros. *сойти в могилу* (Lpr); ◦ serb. *отићи у гроб* (Żs); ○ wejściem do grobu, por. • p. *do grobu / w grob wniść / wchodzić* 'umrzeć; *ingredi in sepulchrum*' (Msp); ○ wstąpieniem do grobu, por. • p. *wstąpić / zstąpić / zstępować / wstępować do grobu / w grob*; ▫ *zstępujący do grobu* 'umrzeć; *deseende ad infernum*'; ▫ *grob / w grobie zalec* 'umrzeć' (Msp); ○ runięciem w grób, por. • p. *runąć w grób* (Sfp); ○ położeniem się do grobu, mogiły, por. • p. *położyć się w grobie* (Sfp); ◦ brus. *лажыцца / легчы / сысці ў магілу* (Krb); ◦ ros. *лечь в могилу / в гроб* 'умереть' (Fl); ○ pójściem, pojechaniem do piachu, por. • p. gw. warsz. *pojechać do piachu* (Wgw)[425]; ▫ *iść / pójść do piachu* 'umrzeć' (L); ○ pójściem do ziemi[426], por. • p. *iść / pójść do ziemi* 'umrzeć' (L); ◦ ukr. *зійти / сходити в землю* 'умерти' (su); ◦ serb. *отићи под земљу* (Żs); ○ obróceniem się w proch, por. • p. *Procheś, z prochuś wstał i w proch się obró-*

[423] Pan Bóg bierze na swoje ręce i niedobrych, i dobrych, por. • ros. gw. smol. *Гаспоть бяреть на свае руки и дурныхъ, и харошихъ* (Dse).

[424] Por. też dwuznaczne: • p. *zejść*, *wstąpić*, *pójść do grobu*; ▫ *runąć w grób*; ▫ *spocząć*, *spoczywać*, *leżeć*, *być w grobie* 'umrzeć, nie żyć; zostać pochowanym' (Sfp).

[425] Por. też • ros. gw. *пойти песок караулить* 'pójść piasek pilnować' ''umrzeć'' (Fg).

[426] Ziemia-matula przyjmuje wszystkich, por. • ros. gw. smol. *Земля-матушка усихъ примаить* (Dse).

WWysoczanski-Umieranie.indb 237 2012-11-06 11:43:01

cisz ‘formuła popielcowa’ (Kpp); ▫ *w proch się obrócić* (Sfp)[427]; ○ zostaniem na placu, por. • p. *zostać*, *pozostać na placu* ‘polec, zginąć’ (Sfp); ○ zaprzestaniem spożywania chleba, por. • p. gw. *przestać chleb jeść* ‘umrzeć’ (sgp); ○ wypiciem śmiertelnego kielicha, por. • ros. *испить смертную чашу* (Prd); ◦ sch. *popiti smrtnu čašu* (Mf); ▫ *нспити смртну чашу* ‘издахнути, умрети’ (rsk); ◦ niem. *den Schierlingsbecher trinken* (Prd); ○ skosztowaniem napoju z ongisiejszego zdroju, por. • p. *dotknąć napoju niepamiętnego zdroju* (Msp); ○ dostaniem się na łódkę Charona, por. • p. *dostać się w łodkę Charonową* (Msp); ○ doprzędzeniem siwej kądzieli, por. • p. *siwej kądziele doprząść* (Msp); ○ wpadnięciem w dół, por. • p. *w doł upaść / wpaść* (Msp); ○ ożenieniem się z białą, por. • p. gw. *ożenić się z białą* [*b´åłå* ˈbiałaˈ ‘śmierć’] (sgp).

Przeogromny materiał językowy ukazuje, że umrzeć to: ○ uderzenie w kalendarz, por. • p. *stuknąć w kalendarz* (De); ▫ rub. żart. *huknąć / kopnąć / strzelić / uderzyć / walnąć w kalendarz* ‘umrzeć’ (AS); ▫ *huknąć / kopnąć / strzelić / uderzyć / walnąć w kalendarz* ‘grubiańsko: umrzeć’ (L); ○ naciągnięcie kamaszy, por. • czes. *natáhnout kamaše*; ▫ *zaklepat kamašemi* (Sc); ○ naciągnięcie pantofli domowych, bamboszy, por. • czes. *natáhnout bačkory* (Sc); ○ zastukanie bamboszami, por. • czes. *zaklepat bačkorama* (Sc); ○ potrząśnięcie bamboszami, por. • czes. *zatřepat bačkorama* (Sc); ○ wyciągnięcie piórek, por. • czes. *natáhnout brka* (Sc); ○ dośpiewanie swojej piosenki, por. • czes. *dozpíval svou písničku* (Sc); ○ przeproszenie się na śmierć, por. • p. gw. *przeprosić się na śmierć* ‘zginąć, umrzeć’ (Kg); ○ rzucenie się, por. • ros. żarg. młodz.-stud. *кинуться* ‘умереть’ (Mms); ○ rzucenie kału, por. • ros. żarg. młodz.-stud. *метнуть кал* ‘умереть’ (Mms); ○ odrzucenie łapci, kapci, sandałów, łyżew, por. • ros. ord.-posp. *отбросить / откинуть лапти*, *тапочки*, *сандали*, *коньки* ‘умереть, скончаться’ (Mnf); ○ wystawienie trampek, postawienie trampek do kąta, por. • ros. żarg. młodz.-stud. *выставить кеды* ‘умереть’; ▫ *кеды в угол поставить* ‘умереть’ (Mms); ○ zagranie w ciuciubabkę, por. • ros. żarg. młodz.-stud. *сыграть в жмурки* ‘умереть’ (Mms)[428]; ○ zmrużenie oczu, por. • ros. stud. (med.) *зажмуриться* ‘умереть’ (WMN); ○ przejechanie się, por. • p. rub. *przejechać się* ‘umrzeć’ (AS); ○ położenie się do trumny, por. • p. *położyć się do trumny*; ▫ *położyć się w mogile / do mogiły* ‘umrzeć’ (Sfp); ○ przejechanie się na cmentarz, por. • p. *przejechać się na cmentarz* (AS)[429]; ◦ serb. *преселити се на гробље* (Żs); ○ porzucenie kogoś na zawsze, por. • p. *porzucić kogo na zawsze* ‘umrzeć, zejść z tego świata’ (Sfp); ○ porzucenie tego świata, por. • p. *po-*

[427] Por. • cs *перстный* ‘powstały z prochu ziemi, ziemski’ (Zc); ▫ *перстосозданный* ‘stworzony z prochu ziemi’ (Zc).

[428] Uwidacznia się tu nawiązanie do ogólnie znanego i używanego powszechnie: • ros. posp. *сыграть в ящик* (Esr).

[429] Także określony cmentarz, por. • p. pot. *przejechać się na Bródno*, *na Powązki* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 238 2012-11-06 11:43:01

rzucić ten świat ‘umrzeć, zejść z tego świata’ (Sfp); ○ porzucenie tego życia, por. • p. *porzucić to życie* ‘umrzeć, zejść z tego świata’ (Sfp).

Zgon w konkretnych językach wiązany jest z określonymi — właściwymi sobie — odniesieniami. Oprócz wymienionych już jednostek można przywołać w charakterze przykładów między innymi następujące: • p. dial. *zachrznąć* ‘umrzeć’; ▫ *zeschnąć* ‘umrzeć cicho, spokojnie, zasnąć na wieki’ (Kjp); • ukr. dial. *пожити смерті* ‘померти’ (fu); • ukr. obelż. *врізати дуба* ‘вмерти, загинути’ (fu); • ros. przest. *воспарить в горния* ‘умереть’ (Fl); • ros. posp. *дать дуба* ‘умереть’ (Fl); • ros. ekspr. *изойти на нет* ‘умереть, погибнуть’ (Fl); • ros. przest. książk. *низринуться в прах* ‘умереть’ (Fl); • ros. dial. pskowsk. *под берёзки* (*под сосёнки*) *лечь* ‘умереть ′umrzeć′’ (MNp); • ros. dial. pskowsk. *Бог прибрал кога* ‘′ktoś umarł (zwykle po długiej chorobie, ciężkim życiu)′’ (MNp); • ros. dial. pskow. *отказать долгие веки кому* ‘′umrzeć′’ (MNp); • ros. dial. pskow. *на горку отправиться* (MNp); • ros. dial. pskow. *Господь взял кога* ‘′ktoś umarł′’ (MNp); • ros. dial. pskow. *Господь концы связал кому* ‘′ktoś umarł′’ (MNp); • ros. dial. pskow. *Господь концы связал кому* ‘′umrzeć′’ (MNp); • ros. dial. pskow. iron. (*перейти*) *в Могилёвскую губернию* ‘′umrzeć′’ (MNp)[430]; ▫ ros. dial. pskow. *пойти в Могилёвскую* (MNp); ▫ ros. dial. pskow. żart. *съездить в Могилёв* (MNp); • ros. dial. pskow. pogardl. *откинуть коньки* ‘умереть’ (MNp); • ros. dial. pskow. *загнуть копыта* ‘умереть’ (MNp)[431]; • ros. dial. pskow. żart. *к лопатинскому пойти* ‘умереть’ (MNp)[432]; • ros. dial. pskow. *спать пойти в могилу* ‘умереть’ (MNp); • ros. dial. pskow. żart. *пойти* (*уйти*) *в земельный отдел* (*в белых топках*) ‘умереть’; ▫ *уйти в земельный отдел* (MNp); • ros. dial. pskow. *войти в ту половину* ‘умереть’ (MNp); • ros. dial. pskow. (MNp); • ros. dial. pskow. *на прах пойти* ‘умереть’ (MNp); • ros. dial. pskow. żart. *сандалии протянуть* ‘умереть’ (MNp); • ros. dial. pskow. *в угол лечь* ‘умереть’ (MNp); • ros. dial. pskow. *лежать в цветах* ‘′być martwym, umrzeć′’ (MNp); • ros. dial. pskow. *чашки в угол кинуть* (*поставить*) ‘умереть’ (MNp); • ros. dial. pskow. żart. *в ящик сыграть* ‘умереть’ (MNp); • ros. gw. Syb. *в доски уйти* ‘умереть’ (Fgs)[433];

---

430 W tym miejscu należy wskazać na grę słów: *Могилёвская губерня* w związku z miastem *Могилёв* Mohylew, *могила* ‘grób, mogiła; śmierć’.

431 Por. też • ros. posp. iron. *откинуть копыта / копытца* ‘умереть’ (Fl).

432 W związku z tym por. • ros. *лопата* ‘łopata’.

433 W tym odniesieniu por. • ros. *свой в доску* (BMf). Mianowicie w latach dwudziestych ubiegłego wieku w odmianie języka nazywanej argot używane były leksemy ściśle związane z przywołanym frazeologizmem: *доска* ′deska′ — ‘koniec, śmierć’, *в доску* — ‘do końca, na śmierć’, *в доску загнать* — ‘zdradzić’, *в доску спустить* — ‘zanurzyć nóż, zabić’. Tak więc komponent związku frazeologicznego *свой в доску* i leksem *свой* ′swój′ są związane z podstawowym pojęciem ‘śmierć’, a także ogólnonarodowym frazeologizmem *до гробовой доски* ‘do samej śmierci’. Ostatecznie dosłownym przekładem związku *свой в доску* jest ‘pewny przestępca, do samej śmierci’ (Brf, s. 199).

WWysoczanski-Umieranie.indb 239 2012-11-06 11:43:02

• ros. gw. Syb. iron. *убежать с катков / копыльев* ‘умереть’ (Fgs); • ros. gw. Syb. ekspr., żart. *отбросить / отдать коньки / копылки* ‘′umrzeć; wyciągnąć nogi′’ (Fgs); • ros. gw. Syb. ekspr. *белый свет потерять* ‘умереть’ (Fgs); • ros. gw. Syb. iron. *пойти на бугорок* ‘умереть’ (Fgs); • ros. gw. Syb. iron. *за Ванечку / Ганечку пойти* ‘умереть’ (Fgs); • ros. gw. Syb. iron. *в глинско пойти* ‘умереть’ (Fgs); • ros. gw. Syb. iron. *в берёзовый / зелёный сад / в рощу пойти* ‘умереть’ (Fgs); • ros. gw. Syb. ekspr. *концы в воду отдать* ‘умереть’ (Fgs); • ros. gw. tul. *взвилиться* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *вывалиться* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *задрать дрыгалы* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *в доски уйти* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *угодить под ёлку* ′dostać się pod świerk′ ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *пойти / прогуляться по еловой дорожке* ′pójść / przejść się po świerkowej alejce, dróżce′ ‘умереть’ (Fg); ▫ gw. *пойти / прогуляться по ёлочкам* ′pójść / przejść się po choineczkach′ ‘umrzeć; świerkowe gałązki są rozsypywane podczas pogrzebowej procesji’ (Fg); • ros. gw. *закандрычиваться* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *закатываться* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *закомочиться* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *закопурдиться* ‘umrzeć’ (Fg); • ros. gw. *закорючиться* ‘umrzeć’ (Fg); • ros. gw. *запалиться* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *заопочивать* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *зарыться* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *кожей подарить* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *колыснуться* ‘umrzeć, zginąć’ (Fg); • ros. gw. *уйти в копорье* ‘умереть’ (Fg); • ros. gw. *с копыльев / копылов долой* ‘умереть’ (Fg)[434]; ▫ gw. *копылки отбросить* ‘umrzeć’ (Fg); • ros. dial. archang. *сняться съ души* ‘умереть’ (Pa); • ros. posp. euf. *(медным) тазом накрыться* ‘умереть’ (MN); ▫ obsc. *пиздой накрыться* ‘′umrzeć, zaprzestać istnieć′’ (MN); • ros. żarg., żart. *метнуть кал* ‘′nadwerężyć się, umrzeć′’ (MN); • ros. posp. lub żarg. iron. *откинуть / кинуть хвост* ‘умереть’ (MN); • ros. tus. *хвостануть* ‘умереть’ (MKS); • serb. *Богу на истину отићи* ‘умрети’ (Msk); • serb. *упокојити се* ‘умрети’ (Msk); • serb. dziec. *цапага, -ам* ‘умрети (у дечијем језику)’ (Msk); • serb. *подлећи* ‘(болести) умрети’ (Msk); • serb. *одапети* ‘умрети’ (Msk); • serb. *починти* ‘умрети’ (Msk); • serb. *преминути* ‘умрети’ (Msk); • serb. *свискавати* ‘умрети после тешких мука’ (Msk); • sch. *батисати* ‹тур.› ‘проћи, нестати; умрети’ (rsk); • sch. *докрајчити се* ‘завршити живот, умрети’ (rsk); • *доумрети*, *доумрijети* ‘умрети, издахнути’ (rsk); • sch. *снашла га смрт* ‘умро је’ (rsk).

Z bardzo bogatego gwarowego zasobu nazywania zgonu niezależnie od już przywołanych nazw por. ponadto: • p. gw. warsz. *klapnąć* (Wgw); • p. *kipnąć*; • p. gw. *chajtnąć* żart. ‘umrzeć’ (sgp); • p. gw. *chachnąć* ‘umrzeć’ (sgp); • p. gw. warsz. *odwalić kitę* (Wgw); • p. *wykorkować*; • p. gw. warsz. *zrobić sztorben* ‘umrzeć’; ▫ *sztorbnąć* (Wgw); • p. gw. warsz. *kaput* ‘koniec, już po wszystkim; już umarł’ (Wgw); • p. gw. warsz. *fajtnąć* (Wgw); ▫ rub. *fajtnąć* ‘umrzeć’ (L);

[434] Por. • ros. gw. *на коныл поставить* ‘′na śmierć, śmiertelnie′’ (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 240 2012-11-06 11:43:02

▫ *kipnąć* (Wgw); ▫ *kojfnąć* (Wgw); ▫ *kojfnąć* ‘rubasznie: umrzeć’ (L); ▫ *kajtnąć* 1. ‘umrzeć, zdechnąć’, 2. ‘zdechnąć’ (L); ▫ *kłapnąć* ‘rubasznie: umrzeć’ (L); • p. gw. warsz. *wykitować* (Wgw); • p. gw. warsz. (Wgw); • p. gw. żart. *ścipnąć* ‘umrzeć, kipnąć’ (Kjp); • p. gw. *świrnąć* ‘umrzeć’ (Kjp); • p. gw. *skopernąć*, *szkopyrknąć* ‘umrzeć’ (Kjp); • p. *siurnieć* ‘umrzeć’ (Kjp); • p. *skapucić się* ‘zdechnąć, umrzeć, od kaput’ (Kjp); • p. *fiknąć* ‘umrzeć’ (L); • p. wulg. ***erdolnąć* ‘zrobić coś, tu: umrzeć’ (L).

Znaczenie ‘umrzeć’ przejawia się wyraziście w zwrotach z leksemem *śmierć* w roli ośrodkowego komponentu, por. • p. *śmierć należć* ‘*mortem invenire*’ (Msp); ▫ *znaleźć śmierć* (Sfp)[435]; ◦ słowac. *nájsť smrť* (Ks)[436]; ◦ ros. podn. *найти* (*себе*) *смерть* (Prd); ◦ chorw. *naći smrt* ‘poginuti; umrijeti’ (Arh); ◦ serb. *наћи смрт* ‘погинути, умрети’ (rsk); ◦ mac. *најде смрт* (mj); ◦ niem. *den Tod finden* (Prd); • p. *śmierci dostać* (Msp); ▫ *ulec śmierci*; • p. *umrzeć śmiercią*; ▫ *zemrzeć śmiercią*; ▫ *pomrzeć śmiercią* (Sfp); • p. *zginąć śmiercią* (Sfp); • p. *zejść śmiercią*; • p. *paść śmiercią* (Sfp); • p. *polec śmiercią* (Sfp)[437]; • p. *ponieść śmierć* (Żs); ◦ czes. *podstoupit smrt* (Sc); • p. *pojeść śmierć*; ▫ *połknąć śmierć* ‘umrzeć’ (Kjp); ▫ *połknąć śmierć* ‘znaleźć śmierć, umrzeć, zginąć’ (Sfp); • p. *pod kosę* (*śmierci*) *głowę podłożyć* ‘umrzeć’ (Msp); • p. *iść w śmierć* ‘umrzeć’ (Sfp); ▫ *odejść w śmierć* (Sfp); • ros. dial. pskow. *смерть подобрала кого* ‘′ktoś umarł’′ (MNp).

Należy tu zauważyć, że słowa i związki wyrazowe wyrażające sens skonania występują jako ekwiwalenty w różnych językach, por. np. utrwalone w przytoczonym materiale wskazanie na dokonanie życia, poniesienie śmierci, oddania ostatniego tchnienia: ○ wypuszczenia ducha, por. • p. *ducha wypuścić* (Msp); ◦ brus. *выпусціць духі*; ▫ *дух вон* (Krb); ◦ ros. gw. *дух вон* ‘o czyjejś śmierci’ (Fg)[438]; ◦ sch. *испустити дух* ‘умрети’ (rsk) itd.

Inną prawidłowością w obrębie rozważanego materiału językowego jest współzakresowość pod względem znaczeniowym (synonimicznych) jednostek z poszczególnych wydzielonych wyżej zakresów znaczeniowych, por. m.in.:

---

[435] Por. • czes. *našel v boji smrt*; ▫ *nalezl ve válce smrt* (cu); ◦ ukr. *він знайшов / знайшов смертьу бою*; ▫ *він знайшов смерть на війні* (cu).

[436] Por. też metaforyczne odniesienia do znalezienia swojego (sobie) grobu: • p. *znaleźć grób* ‘umrzeć, zginąć’ (Sfp); ◦ słowac. *nájsť svoj hrob niekde* ‘zomrieť’ (Ks); ◦ ros. podn. *найти / находить* (*себе*) *могилу* (Prd); ◦ niem. *den* (*seinen*) *Tod finden*; ▫ *sein Grab finden* (Prd); ◦ ang. *find one’s grave* (Kar), a ponadto znalezienia swojego końca i wiecznego spoczynku, por. • ukr. *знайти кінець / могилу / вічний спочинок* ‘загинути, померти’ (su).

[437] Por. • stsłow. *лешти*, *лещи*, decumbere; ▫ stpol. *lec* ‘polec, zginąć na polu bitwy, umrzeć’; ▫ p. podn. książk. *lec*, *legnąć* ‘stracić życie, zostać zniszczonym’ (Sfp); ▫ sch. *lèći* ‘′umrzeć, zginąć; zajść (o słońcu, księżycu)’′; ▫ strus., rus. cerksłow. *лечи* ‘′być zabitym’′; *лечи* и *лещи* ‘′być zabitym w boju, zginąć, oddać życie’′; ▫ ukr. *лягти* ‘′lec; umrzeć; zajść (o słońcu) ’′, psł. **legt’i* (Tes).

[438] Por. też • ros. gw. *дрызги вон* ‘′o czyjejś śmierci’′ (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 241 2012-11-06 11:43:02

• p. *umarł* równe *świat pożegnał*, *na pokój poszedł*, *dokonał*, *przeniósł się na lepszy żywot*, *odszedł na lepszy żywot z tego świata*, *przeniósł się do nieba / do ojców*, *rozstał się ze światem*, *wypuścił ducha*, *dał / położył duszę*, *rozdwoił się / rozbratał się z ciałem*, *skończył* (Ljp); • p. *skonanie* równe *śmierć*; ▫ *rozstanie się ze światem / z życiem*; ▫ *uwolnienie się od złego / z tego świata*; ▫ *kolej każdego ciała* (Zb); • czes. *dokonat*; ▫ *dodýchat*; ▫ *dohasnout*; ▫ *rozloučit se se životem*; ▫ *zaklepat kamarilami*; ▫ *zatřeplat bačkorama*; ▫ *zheblnout* (Sc); • ros. *умереть* równe pot. *помереть*; ▫ *скончаться* ▫ *почить*; ▫ *опочить*; ▫ *угаснуть* '*тихо умереть*, *обычно без страданий*, *мучений после продолжительной болезни*'; ▫ *уйти* (*от нас*, *из жизни*, *в иной мир и т. п.*); ▫ *уйти* (*или сойти*, *лечь*) *в могилу* (*или в землю*); ▫ *заснуть* (*или уснуть*) *вечным* (*или последним*, *могильным и т. п.*) *сном*; ▫ pot. *отдать богу душу*; ▫ *отправиться на тот свет* (*или к праотцам и т. п.*); ▫ *не стало* (*кого*); ▫ *нет в живых* (*с нами*) (*кого*); ▫ pot. *протянуть ноги*; ▫ *решиться жизни*; ▫ *свернуться* 'умереть, проболев недолго'; ▫ *сыграть в ящик*; ▫ *отдать концы*; ▫ *дать дуба* (Esr); ▫ *кончить жизнь*; ▫ *дожить свой век*; ▫ *погибнить* (HS); • sch. *umreti / умрети* równe *okončati / skončati žiće / život* (MPh); książk. *преминути / провести остатак живота* (Żs); ▫ *погинути* (Żs), ▫ *zaklopiti oči* (Fs); ▫ dial. *umrće* (Fs); ▫ *битисати*; ▫ *проћи*; ▫ *минути*; ▫ *пропасти*; ▫ *Богу на истину отићи*; ▫ *оданети*; ▫ *преминути*; ▫ *преставити се*; ▫ *самрети*; ▫ *свршити*; ▫ *страдати* (Msk); • bułg. *предавам богу дух* (Rpb); • fr. *n'être plus* (KKf); • ang. *to give up the ghost* (Le); ▫ *to turn up one's toes* (Sa).

Rozważane odniesienia znaczeniowe zgonu ujawniają odczytania etymologiczno-semantyczne nazw własnych, por. • *Tanatos*, gr. *Thánatos* 'Zgon'[439], w mit. gr. bóstwo personifikujące zgon; • *Merot*, imię powstało od *mór*, *mrzeć*, w mit. słow. bóg śmierci przynoszący życiu ostateczny koniec, Serbowie nazywali go *Ubijcą*, pierwotnie zapewne nazywał się on *Merowit*, czyli *Swantewit zabójca* (zob. Wysoczański 1999: 32).

Czyje zejście

Incydentalnie we wskazaniach językowych konkretyzowany jest zgon uszczegółowionej kategorii osób, por. np.: • p. *śmierć bliskiej osoby* (Dwp); • p. *zgon pacjenta*; ▫ *zgon żołnierza* (Zp); • p. *skrepnąć*, *skrypnąć* '(o Żydzie, niechrześcijaninie) umrzeć' (Kjp); • słowac. *zomretí rodičia* 'zmarli rodzice' (Jsp); • ukr. *смерть дитини, жінки, людини, чоловіка* (su).

[439] Tanatos (gr. *Thánatos* 'Zgon') w mit. greckiej skrzydlate bóstwo personifikujące zgon (Km). Należy zauważyć, że teonim ten ilustruje funkcjonowanie tabu śmierci, zob. Kowalski 1998a: 25; 1998b: 552.

WWysoczanski-Umieranie.indb 242 2012-11-06 11:43:02

Umrzeć śmiercią naturalną

Stereotypowo oddawany jest w jednostkach językowych rozdział między zgonem naturalnym i nienaturalnym, przy czym semem dopełniającym znaczenie grupy pierwszej jest waluacja dodatnia. Śmierć w takim odniesieniu uzyskuje następujące nominacje: ○ naturalna, por. • p. *naturalny skon*; ▫ *umrzeć śmiercią naturalną*[440]; ◦ czes. *zemřít přirozenou smrtí* 'umrzeć z powodu starości' (Ocp)[441]; ◦ ros. *умереть естественной смертью* (Prd); ◦ sch. *умрети природном смрћу* (Żs); ◦ niem. *eines natürlichen Todes sterben* (Prd); ○ swoja, własna, por. • p. *umrzeć swoją / własną śmiercią* 'umrzeć z powodu choroby lub na skutek starości' (Lpr); ◦ ukr. *своєю смертю помирати* 'від хвороби, від старості' (su); ◦ ros. *умереть своей смертью* (Lpr); ◦ serb. *умрети природном смрћу* (Żs); ○ zwyczajna, zwykła, por. • p. *umrzeć śmiercią zwyczajną*; ▫ *umrzeć śmiercią zwykłą* (w).

Umrzeć śmiercią nienaturalną

Oprócz umierania śmiercią naturalną wyróżniany jest zgon nienaturalny, por. • p. *śmierć nienaturalna*; ▫ *umrzeć nienaturalną śmiercią* (w); ▫ *umrzeć gwałtowną śmiercią*; ▫ *umrzeć nagłą śmiercią* (Sfp); ▫ *umrzeć / zginąć śmiercią tragiczną* (w)[442]; ▫ *umrzeć nieswoją śmiercią* 'zostać zabitym, zamordowanym, zabić się' (w); ◦ czes. *sejít nepřirozenou smrtí* (Sc); ◦ ros. *умереть насильственной смертью* (Prd); ▫ *умереть не своей смертью* (Prd); ◦ serb. *умрети насилном смрћу* (Żs); ▫ *напрасно умрети* (Żs); ▫ *погинути трагичном смрћу* (Żs); ◦ niem. *eines gewaltsamen Todes sterben* (Prd); ▫ *eines unnatürlichen Todes sterben* (Prd).

Stosownie do dodatniej aksjologii zgonu naturalnego w płaszczyźnie leksykalnej języka wskazywane jest negatywne wartościowanie zejścia nienaturalnego, por. np. • ros. dial. pskow. *не добрым путём* (*умереть*) ′niedobrą drogą (umrzeć)′ ''′nienaturalną śmiercią′'' (MNp).

Dwudzielność zgonu na naturalny i nienaturalny suponuje, że: ○ nie wszyscy umierają śmiercią naturalną, por. • p. *umrzeć nieswoją śmiercią* 'gwałtowną' (Kjp); ▫ *swoją śmiercią nie umrze*; ○ wymieniani są ci, którzy nie

[440] Mianowicie „właściwe miano śmierci należałoby nadać śmierci fizjologicznej (naturalnej), która jest kresem, naturalną granicą istnienia życia osobniczego" (Zięba 1980: 352). Por. w tym kontekście: • stpol. *sam o sobie umarły* 'zmarły śmiercią naturalną, *qui sua morte*, *mortuus est*' (Us). Dopełnienie rozważanego aspektu w punkcie *Jaka jest śmierć* (rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. A. *Realność śmierci człowieka*).

[441] Por. też • czes. *zemřít sešlostí věkem* (Opc).

[442] Por. też • p. *tragiczny zgon* (Kjp); ▫ *zginąć tragicznie*; ◦ słowac. *tragický skon* (Ks). Por. też • słowac. *smutný skon* (Ks).

WWysoczanski-Umieranie.indb 243 2012-11-06 11:43:02

umierają śmiercią naturalną, przy czym są to z reguły niemal wszyscy tyrani, por. • p. *Rzadko który tyran śmiercią swoją umiera* (Mpp).

Umrzeć wskutek czego. Umrzeć na co

Eksplikacje związków wyrazowych ujmujących powód przejścia z życia do śmierci obejmują różnorodne wskazania, por. m.in.: • p. *umrzeć wskutek czego a. z czego* (Sfp); ▫ dawn. *umrzeć od czego* 'gdy się wymienia przyczynę śmierci' (Sfp); ▫ *zginąć od czego* (Sfp); ▫ *padać ofiarą czegoś* 'umierać, ginąć, niszczeć wskutek czegoś' (sjp). Akcentowane są różnorodne przejawy wymiaru końca życia człowieka: ○ starość: • p. *Starość w grób zamyka* (spo)[443]; • p. *umrzeć ze starości* (Ojp); ◦ głuż. *wumrjěć na słabosć* 'umrzeć na uwiąd starczy' (Zg); ◦ słowac. *umreti od starosti* (skj); ◦ serb. *umreti od starosti* (Kse); ◦ sch. *смрт од старости* (rsk); ◦ ang. *to die of old age* (Kse); ○ choroba: • p. *umrzeć z choroby* (Ojp)[444]; ▫ *zgasnąć wskutek choroby* (Sfp)[445]; ▫ *śmiertelny przebieg choroby* 'zakończony zgonem' (Sfp); ▫ gw. *ususzyć* 'sprowadzić śmierć z suchot' (Kg); ▫ *umrzeć po ciężkiej chorobie* (Sfp); ▫ *umrzeć po długiej chorobie* (Sfp); ▫ *umrzeć po krótkiej chorobie* (Sfp); ▫ *skonać po długiej i ciężkiej chorobie* (Zp); ◦ ros. gw. *закочериться* ''zachorować; umrzeć'' (Fg); ▫ gw. *закочуриться* ''ciężko zachorować; umrzeć'' (Fg); ◦ serb. *умрети после тешке болести* (Żs); ▫ *умрети после дуге болести* (Żs); ▫ *умрети после кратке болести* (Żs); ○ operacja: • p. *umrzeć po operacji* (Sfp); ▫ *umrzeć / skończyć życie pod nożem* 'w czasie operacji' (Sfp); ◦ serb. *умрети под ножем / за време операције* (Żs); ○ rany: • p. *umrzeć wskutek ran a. z ran* (Sfp); ▫ *paść z ran* (Żs); ▫ *skonać od odniesionych ran* (Zp); ◦ ros. *умереть от раны* (Or); ◦ serb. *умрети од рана* (Żs); ○ upływ krwi: • p. *umrzeć z upływu / wskutek upływu krwi* (Du); ◦ serb. *умрети од губитка крви* (Żs); ○ otrucie: • p. *umrzeć z otrucia* (Sfp); ○ zatrucie: • p. *umrzeć wskutek zatrucia* (Sc); ○ skopanie, por. • p. *skopać na śmierć* (Sc); ◦ czes. *ukopat* (*koho*) *k smrti* (Sc); ○ głód: • p. *od głodu / głodem / w głodzie / z głodu pomrzeć / umrzeć / zemrzeć / umierać*, *mori in fame* (Msp); ▫ *umrzeć śmiercią głodową* (w); ▫ *głodem ginąć*; ▫ *od głodu / głodem / przez głód / z głodu poginąć / zginąć* (Msp); ▫ *głodem polec* (Msp); ▫ *z głodu pozdychać*

[443] Por. też • sch. *гроб* 'стар човек или болесник који сваки час може умрети' (rsk); ▫ *гроб* '(често са придевом „стари") човек у последњим данима живота, особа у дубокој старости' (rs); ▫ *неопојан гроб* 'каже се стару човеку, који је готово умро' (rs).

[444] Por. też • p. przen. *choroba kosi ludzi* (Jsp); ◦ słowac. *choroba kosí ľudí* (Jsp).

[445] Wskazywana jest też konkretna choroba będąca przyczyną umierania, np. nagły zgon na leukemię, por. • słowac. *náhle umrieť* (*na leukémiu*) (Ks).

WWysoczanski-Umieranie.indb 244 2012-11-06 11:43:02

(Msp); ◦ głuż. *hłodu wumrjěć* ‘umrzeć z głodu’ (Zg)[446]; ◦ słowac. *umrieť hladom / od hladu*; ▫ *zomrieť na hladomor* ‘umrzeć z głodu (śmiercią głodową)’ (Jsp); ◦ czes. *umřít hladem*; ▫ *zemřít hladem* (Sc); ◦ ros. *умирать с голоду*; ▫ posp. *подыхать с голоду* (Gpf); ▫ *умереть с голоду* (rl); ◦ serb. *умрети од глади* (Żs); ◦ ang. *to starve to death* (Se); ○ pragnienie: • p. *skonać z pragnienia* (Sfp); ◦ czes. *zemřít žízní* (Sc); ◦ serb. *умрети од жеђи* (Żs)[447]; ○ brak wody: • p. *skonać z braku wody* (Zp); ○ kataklizm, por. • p. *ziemia pochłania*; ▫ *ziemia pokrywa* ‘o śmierci wskutek kataklizmu’ (w); ○ zimno, chłód: • p. *zginąć od chłodu / z chłodu* (Sfp); ◦ ang. *to starve with cold* (Se); ○ zmęczenie: • p. *skonać ze zmęczenia* (Zp); ○ wyczerpanie: • p. *zginąć z wyczerpania* (w); ○ wycieńczenie: • p. *umrzeć / skonać z wycieńczenia* (w); ○ nędza: • p. *skonać z nędzy* (Zp); ◦ ang. *to die destitute / poor* (Sa); ○ strach: • p. *umrzeć / skonać ze strachu* (Sc); ◦ słowac. *mrieť od strachu* (Jsp); ◦ czes. *umřít strachem* (Sc); ◦ rum. *a intrat moartea în el* (Rw); ○ smutek, zgryzota: • ros. *умереть с горя / досады* 'umrzeć ze smutku, zgryzot' (rl), ○ żal: • p. *umrzeć / zginąć z żalu* (Sc); ◦ czes. *zemřít žalem* (Sc); ◦ sch. *умрети од жалости* (Żs); ○ tęsknota: • p. *zginąć / skonać z tęsknoty* (Sfp, Zp); ◦ słowac. *mrieť túžbou za niekým* (Jsp); ◦ ros. *умереть от тоски* (rl); ○ nuda: • słowac. *umierať nudou* ‘veľmi sa nudiť’ (Ks); ◦ ros. *умереть со скуки* (rl).

W tym polu mieszczą się też jednostki informujące o tym, co było powodem śmierci i zarazem z czego się nie umiera: ○ umieranie wiązane jest z hańbą, a nie z głodem, por. • kirg. *Человек не умирает от голода, а умирает от позора* (Bw).

W utrwalonych w języku połączeniach wyrazowych, w których jest wymieniona przyczyna zgonu[448], por. • p. *umrzeć na co* (Sfp); ▫ *przyczyna zgonu* (Zp); ◦ ros. *умереть от чего* (DM), wskazywane są przede wszystkim choroby i przypadłości cielesne, np. ○ cholera: • p. *umrzeć na cholerę* (w); ▫ gw. *cholera* ‘ostra, zakaźna choroba jelit, często śmiertelna’ (sgp); ○ dżuma, por. • p. *umrzeć na dżumę* (Jsp); ◦ słowac. *umrieť na mor* (Jsp); ○ suchoty, gruźlica: • p. *umrzeć na suchoty* (w); ◦ sch. *umrijeti od sušice / tuberkuloze* (MPh); ◦ serb. *умрети од туберкулозе* (Żs); ○ zapalenie płuc, por. • p. *mrzeć na zapalenie płuc* (Du)[449]; ◦ czes. *zemříti na zápal plic* (c); ◦ ros. *умереть от чахотки* (HS); ○ serce: • p. *umrzeć na serce* (Du);

[446] Por. też • głuż. *zatradać* ‘umrzeć z pragnienia lub głodu’ (Zg). W tym odniesieniu por. też • głuż. *hołak mrje z njejědźu, knježa mru z přejědźu* ‘biedak umiera z głodu, panowie umierają z przejedzenia’ (Zg).

[447] Por też • mal. *Wojował ze studnią, aż w końcu umarł z pragnienia* (Mpp).

[448] W związku z przyczyną śmierci pozostają nazwy zmarłych nadawane od tych powodów, por. np. • p. gw. *choleryczny* — w użyciu rzeczownikowym ‘zmarły na cholerę’ (sgp).

[449] Por. • słowac. *pričinou smrti bol zapal pľuc* ‘przyczyną (powodem), śmierci było zapalenie płuc’ (Jsp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 245 2012-11-06 11:43:02

○ zawał, por. • p. *umrzeć na zawał* (Jsp); ▫ *umrzeć na zawał serca* (w); ◦ sch. *умрети од инфаркта* / *срчане капи* (Żs); ◦ słowac. *umrieť* / *zomrieť na infarkt* (Ks); ○ rak, por. • ros. *умереть от рака* (DM); ○ tyfus, por. • słowac. *umrieť na týfus* (sl); ◦ ros. przest. *умереть тифом* / *от тифа* (Drs; r); ▫ gw. Syb. *измереть тифом* ''zginąć od tyfusu'' (Fgs); ○ febra, por. • p. *febrą umrzeć* (Msp); ○ gorączka, por. • ros. *умереть горячкой* (rl); ○ poród, por. • ros. *умереть родами* (rl); ○ rany, por. • ros. *умереть от ран* (DM); ○ utrata krwi, por. • ros. *умереть от потери крови* (DM).

W tym kontekście należy wskazać na sytuacje specyficzne pojawiające się w trakcie leczenia, tj. takie, w których określone zabiegi medyczne zakończyły się powodzeniem, jednakże pacjent zszedł, por. • p. *Operacja się udała, ale pacjent umarł* (Npp). Bliskie tym przypadkom są okoliczności, gdy żadne radykalne przedsięwzięcia podjęte przez człowieka nie ustrzegły go przed zgonem, por. • p. *Oszczędzał — umarł, nie oszczędzał — też umarł* (Npp).

Umrzeć w jakimś stanie

Uszczegóławiającym wariantem znaczeniowym powyższych kompleksów umierania wskutek czego i umierania na co jest wskazanie na stan określonej osoby w chwili umierania, np. ○ sierota nie umiera, będąc głodną, tak samo jak pies nie zdycha chudo, mizernie, por. • kałm. *Сирота не умирает голодным, а собака тощей* (Bw).

Oczywistość zejścia

Czyjeś zejście bywa konstatowane jako: ○ oczywiste, zwyczajne, por. • p. *miał umrzeć, to i umarł* (Żs); ◦ sch. *требало је да умре, па је и умро* (Żs); ◦ ang. *dying is as natural as living* (Francis Bacon) (Mse); ○ komu sądzone jest umrzeć, umrze choćby zamknięto go w kufrze, por. • abch. *Кому суждено умереть — хоть в сундук запри, все равно умрет* (Bw).

Jednokrotność zejścia

W nawiązaniu do przedstawianego już w rozdziale pierwszym układu wzajemnego powiązania jednorazowości przyjścia na świat człowieka i jednokrotności jego śmierci w językowym utrwaleniu końca życia człowieka mieszczą się też: ○ wskazania na fakt, że umiera się tylko jeden raz, por. • słowac. *každy umrie len raz* (sl); ▫ *každý raz musí umrieť* (Jsp)[450]; ◦ serb. *Један пут ми је умрijети*

[450] Por. też • fr. *on ne meurt qu'une fois, et c'est pour si longtemps!* 'raz tylko się umiera, i to na czas tak długi!; z Moliera (*Zwady miłosne*, 5,4), 1656 r.' (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 246 2012-11-06 11:43:02

(Kn); ▫ *једанпут се умире* ‘мирење са судбином’ (Mse); ▫ *једном се мре* (Żs); ◦ niem. *einen Tod kann der Mensch nur sterben* (Bnr); ◦ ang. *a man can only die once* (Mse); ○ precyzacja jednokrotnego zejścia z równoczesnym zaprzeczeniem niemożliwości umierania dziesięć razy, por. • gag. *Десять раз не умру — умру только один раз* (Bw).

Przejściowość śmierci

Materiał językowy poświadcza, że umieranie jest momentem przejścia, że stan śmierci charakteryzuje się przejściowością, por.: • bułg. *пътник* ′podróżny′; pot. ‘umierający’ (Sbp); • łac. *depositio martyrum* — pierwotnie nazwa dnia złożenia do grobu zwłok męczenników chrześc. (w dniu ich zgonu) wyrażająca przekonanie o przejściowości stanu śmierci (ek, III: 1180).

Czas zejścia

Językowe ujmowanie zgonu człowieka zawiera wskazanie na czas zejścia, por. • p. *czas* ‘koniec życia ludzkiego, śmierć’; ▫ *czas śmierci* (w); ▫ *czas godziny śmierci* (w); ▫ *w ostatni czas* ‘w godzinę śmierci’ (Msp); ◦ ros. podn. *смёртный час* (Prd); ▫ *умереть когда* (DM); ◦ niem. *die Todesstunde* (Prd). Zgodnie z utrwalonym w przysłowiu przekonaniem życie trwa do określonego momentu, po którym przychodzi umierać, por. • p. *Póki żyjesz, to żyj, a umierać trzeba* (Ak), pora umierania jest konkretyzowana do[451]: ○ daty, dnia, miesiąca, roku, godziny, por. • ros. *умереть в каком-л. году*; ▫ *умереть в каком-л. месяце*; ▫ *умереть во сколько-л. часов* (DM); ○ pory dnia, pory roku, por. • ros. *умереть на рассвете*; ▫ *умереть утром*; ▫ *умереть днём*; ▫ *умереть ночью*; ▫ *умереть летом*; ▫ *умереть осенью* (DM). Podobnie uściślana jest pora zgonu, por. • ukr. *дата, день, місце, рік, час смерті кого-н.* (su). W analizowanych jednostkach ujawniają się społeczne i kulturowe uwarunkowania czasu zejścia, przy czym pojawiają się w zasadzie wskazania na wiek przedwczesny, a więc stereotypowo nieadekwatny, por. ○ przedwczesny: • p. *przed czasem* ‘na oznaczenie przedwczesnej śmierci’ (Msp); ▫ *umrzeć / zgasnąć* (*przed*)*wcześnie* (Sfp); ▫ *zmarł przedwcześnie* (Sc); ▫ *zgasł przedwcześnie* (sjp); ▫ *zgasły przedwcześnie* (HS); ▫ *zgon przedwczesny*; ▫ *przedwczesne zejście* (Du); ◦ słowac. *predčasná smrť* (sl); ◦ czes. *předčasně zemřel* (Sc); ◦ ros. *безвременно умерший* (HS); ▫ książk. *безвременная кончина / смерть* ‘śmierć przedwczesna; śmierć następująca wcześniej od naturalnego terminu’ (BMf); ○ młodo: • p. *umrzeć młodo* (Sfp); ▫ *zginąć młodo* (Sfp); ◦ serb. *умрети млад* (Żs); ○ w młodym wieku,

[451] Por. też • p. *zm.* ‘to skrót słowa „zmarły” lub „zmarł”, czytany jak całe te słowa, używany przed wyrażeniem oznaczającym datę śmierci’ (Bi).

WWysoczanski-Umieranie.indb 247 2012-11-06 11:43:02

por. • p. *umrzeć w młodym wieku* (Sfp); ◦ słowac. *umrieť v mladom veku* (Ks); ◦ ros. *умереть в молодом возрасте* (HS); ○ w kwiecie wieku, por. • p. *umrzeć / zgasnąć w kwiecie wieku* (Sfp); ▫ *umrzeć w rozkwicie* (Sfp); ▫ *zginąć w rozkwicie* (Sfp) ◦ serb. *умрети / погинути у расцвету снаге* (Żs); ○ w pełni sił: • p. *umrzeć / zgasnąć w pełni sił* (Sfp); ◦ serb. *умрети / погинути у пуној снази* (Żs); ○ w pełni aktywności, por. • sch. *umreti u punoj aktivnosti* (Kse). Konkretyzowana jest również pora dnia, w której następuje zgon, por. • p. *skonać nad ranem / koło południa / w nocy* (Zp).

Odrębnie należy wskazać na śmierć dzieci w fazie życia płodowego (prenatalnej) i niemowlęctwa, zwłaszcza w następstwie poronienia, por. np. • psł. **jьzvorgъ*; ▫ stsłow. *изврагъ*, *ἔχτρωμα*, *abortivus* ''niedonosek''; strus. *изворогъ* ''poroniony płód'' (Tes)[452]; • psł. **jьzvьrgъ*; ◦ sch. *ìzvrg* ''poroniony płód''; ◦ strus., rus. cerksłow. *извьргъ*, *извръгъ*, *ἔχτρωμα*, *извергъ* ''poroniony płód, martwo urodzone dziecko'' (Tes); ◦ głuż. *pomjetank* 1. 'poronienie'; 2. 'martwy płód' (Zg); ◦ słowac. *mŕtvonarodené dieťa* (sl); • ros. *выкидыш* 1. 'преждевременное прекращение беременности'; 2. 'плод человека, преждевременно рожденный и нежизнеспособный' (r)[453]; ▫ *мертворождённый младенец*; ▫ *мертворождённое детище* (ra).

W niniejszym polu należy umieścić ponadto indykacje na czas zgonu z równoczesnym wskazaniem na nienadejście pomocy, która mogłaby zapobiec śmierci danej osoby: ○ zanim z Iraku przywiozą środek przeciwjadowy, ukąszony przez żmiję umrze, por. • per. *Пока из Ирака привезут противоядие, укушенный змеей умрет* (Bw).

Z układem tym koresponduje wskazanie na zależność czasu zejścia osoby chudej w porównaniu ze schudnięciem osoby pełnej, por. • p. *Nim tłusty schudnie, to chudy zdechnie* (Npp).

Umrzeć jak

Jakkolwiek śmierć może być „potraktowana jako proste odejście ze świata" (Tischner 1975: 283), w opisie zgonu wyróżnić można konkretny sposób, w jaki nastąpił koniec życia człowieka, por. • p. *ku końcu przyść / przychodzić / iść jakiemu / jakiego* 'umrzeć w jakiś sposób' (Msp)[454]; • ros. *умереть как*

[452] Por. • psł. **nedonosъkъ* / **nedonosъčę*; ▫ bułg. *недоносъкъ*, *недоносъчя* ''niedonosek'', także dial. *недоносче*; ▫ mac. *недоносче* ''niedonosek''; sch. *nedȍnošče* ''niedonosek'', także dial. *nedȍnošče*, *nedȍnošak*; ▫ p. *niedonosek*; ▫ słowin. przest. *ńedońosk* ''niedonosek''; ros. *недоносок* ''niedonoszony płód, zarodek, embrion, poroniony płód''; ▫ ukr. *недоносок* ''niedonosek'' (Tes).

[453] W tym kontekście por. też odwołanie do zabiegów mających przeciwdziałać umieraniu dzieci: • ros. gw. *дровосека* ''jeśli jakiejś kobiecie wciąż umierają dzieci, to żeby rodzić dzieci bardziej zdrowe, kąpie się ona na wyrębie lasu, na drewno podłożywszy pod siebie drewnianą obręcz'' (Fg).

[454] Może to być umieranie podobne innym, por. • p. *umrzeć jakąś / czyjąś śmiercią* 'umrzeć w taki sposób, jak ktoś inny' (w).

WWysoczanski-Umieranie.indb 248 2012-11-06 11:43:03

(DM); • p. *Umrzeć łatwo — trudniej jest umierać* (Srp); ◦ ros. *Умереть ничто — помирать трудно* 'umrzeć to nic — umierać trudno' (Srp).

Ekscerpcje materiałowe poświadczają, że bogato konotowane są wieloaspektowe przejawy sposobu konania, sprowadzające się między innymi do wskazań, że zgon następuje: ○ nagle, niespodziewanie: • p. *skon nagły*, *niespodziewany* (Sfp); ▫ *umrzeć nagle* 'umrzeć nieoczekiwanie, w stanie pozornego, zupełnego zdrowia lub po krótkiej chorobie' (sjp); ◦ słowac. *náhle zomrieť* (Jsp); ◦ ros. *умереть скоропостижно* (Mrp); ◦ sch. *изврнути се* 'нагло умрети' (Msk); ○ szybko: • p. *skon szybki* (Zp); ▫ *skon nastąpił bardzo szybko* (Zp); ▫ *umrzeć szybko* (Sfp); ▫ *szybkie skonanie* (Zp)[455]; ○ natychmiast, na miejscu: • p. *umrzeć na miejscu* (Jsp)[456]; ◦ słowac. *byť na mieste mŕtvy* (Ks); ◦ chorw. *na mjestu mrtav* 'naglo umrijeti, poginuti' (Arh); ○ powolnie: • p. *powolne skonanie* (Zp); ○ cicho: • p. *umrzeć / zgasnąć cicho* (w); ▫ *ciche skonanie* (w); ▫ książk. *ucichnąć na zawsze* 'umrzeć' (Sfp); ▫ *zgasnąć jak dopalona gromnica* (Zp); ○ nieodzyskując świadomości, por. • ros. *умереть не приходя в сознание* (DM); ○ bez bólu: • p. *zgasnąć bez bólu* (Sfp); ○ bez cierpień: • p. *zgasnąć bez cierpień* (Sfp); ○ w mękach: • p. *umrzeć / skonać w mękach* (Zp); ▫ *umrzeć w męczarniach*; ▫ *zginąć w męczarniach* (Żs); ◦ serb. *умрети у мукама* (Żs); ○ w boleściach, por. • słowac. *skonať v bolestiach* (Ks); ○ w konwulsjach: • p. *skonać w konwulsjach* (Zp); ◦ serb. *умрети у грчевима* (Żs); ○ po mękach: • p. *zgasnąć po mękach* (Sfp); ○ samotnie: • p. *umrzeć samotnie* (Sfp); ▫ *samotne skonanie* (Zp); ○ na czyimś ręku: • p. *umrzeć / skonać / zgasnąć na czyim ręku / na czyich rękach* 'w obecności czyjej' (Sfp); ◦ serb. *умрети / преминути на чијим рукама* (Żs); ○ bezpotomnie: • p. *umrzeć / zgasnąć / skończyć bezpotomnie* (Sfp); ◦ ros. *умереть бездетным* (HS); ◦ serb. *умр без потомства* (Żs); ○ w zupełności[457], duszą i ciałem: • p. *umrzeć duszą i ciałem* (w); ○ mając długi: • p. *w długach umrzeć* (Msp); ○ marnie: • p. *marnie ginąć / zginąć* 'obumrzeć, zginąć bezpotomnie' (Msp); ○ nędznie, w biedzie: • p. *umrzeć / zginąć / skończyć nędznie* (Sfp); ◦ ros. *плохо кончить*, *погибнуть незавидной смертью* (HS); ◦ serb. *бедно завршити* (Żs); ▫ *умрети у беди* (Żs); ○ marnie, nędznie: • p. *marnie zemrzeć* (Msp); ▫ *marne dokończenie / koniec / zginienie / zeście* (Msp); ▫ *marnie ginąć / zginąć* 'o śmierci przypadkowej, niewinnej, niezasłużonej' (Msp); ▫ *zginąć nędznie* (Sfp); *nędznie skończyć* (Sfp)[458]; ◦ ros. *кончить плохо* (Lpr); ○ marnie i masowo, por. • p. *ginąć jak muchy* 'ginąć, umierać masowo; padać pokotem' (sjp); ▫ *padali jak muchy*; ▫ *mrzeć*

[455] Por. też • p. *ani dychnąć* 'nie odetchnąwszy, umrzeć, ani zipnąć' (Kjp).

[456] Por. też • p. dawn. *umrzeć na placu* 'na miejscu' (Sfp).

[457] Por. też • p. *domrzeć* 'do reszty umrzeć, zamrzeć' (Kjp).

[458] W tym odniesieniu por. też • p. *przyjdzie zginąć marnie* 'umrzeć w nędzy, w poniewierce' (Sfp); • p. *zginąć jak mucha*; ▫ *zginąć jak robak*; ▫ *zginąć jak robak rozdeptany*; ▫ *zginąć jak ruda mysz*; ▫ *zdechnąć jak pies* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 249 2012-11-06 11:43:03

jak muchy; ▫ *marli jak muchy*; ◦ ros. *мрут как мухи* (zob. Wysoczański [2005] 2006: 187); ○ haniebnie, por. • p. *z hańbą umrzeć* / *wiek swoj skończywać* (Msp); ○ dobrze: • p. *dobrze umrzeć* (Msp); ○ odważnie: • p. *umrzeć odważnie* (Sfp); ○ walecznie: • p. *polec śmiercią walecznych* (Żs); ▫ *zginąć śmiercią walecznych* (sjp); ▫ *paść śmiercią walecznych* 'zginąć w walce śmiercią bohatera' (Zp); ◦ serb. *пасти / погинути јуначком смрћу* (Żs); ◦ sch. *умрети јуначком* 'погинути као јунак' (rsk); ○ bohatersko: • p. *umrzeć po bohatersku* (Sfp); ▫ *zginąć śmiercią bohaterską* (Żs); ▫ *umrzeć jak bohater* (Du); ▫ *bohaterska śmierć* (Dwp); ◦ serb. *погинути херојском* / *витешком смрћу* (Żs); ◦ sch. *умрети херојском смрћу* 'погинути као херој' (rsk); ◦ ang. *to die a glorious death* (Se); ▫ *to die a hero* (Sa); ▫ *to die a hero's death* (Kse); ○ heroicznie, por. • p. *heroiczna śmierć* (Dwp)[459]; ◦ ang. *to die heroically* (Kse); ○ sławnie: • p. *umrzeć sławnie* (Sfp); ◦ ros. *умереть славной смертью* (Rpb); ○ z honorem: • p. *umrzeć z honorem* (Sfp)[460]; ○ w pokoju: por. • p. *odejść w pokoju* (w); ○ z czyimś imieniem na ustach: • p. *umrzeć z czyimś imieniem na ustach* 'umrzeć myśląc, mówiąc o kimś drogim, ważnym' (Du); ○ mężnie, por. • p. *mężnie umrzeć* / *gardło dać* / *śmierć podjąć* / *zdrowie położyć* '*mortem magno animo obire*' (Msp); ○ męczeńsko, jako męczennik: • głuż. *wumrjěć martrarskeje smjerće* 'umrzeć śmiercią męczeńską' (Zg); ◦ czes. *mučednicky* (cu); ◦ ukr. *мученицьки*; ▫ *як мученик* (cu); ◦ ang. *to die a martyr* (Sa)[461]; ○ w koronie męczeństwa, tj. z zapewnieniem chwały życia wiecznego: • p. *męczenniczą koroną umrzeć* / *zejść* (Msp)[462]; ○ w aureoli świętości[463]: • łac. przest. a żart. *in odore sanctitatis* '(umrzeć) w zapachu świętości: z reputacją (renomą; w glorii) osoby świętej — słodki a. balsamiczny zapach (fr. *odeur de sainteté*) unosić się miał

[459] Przez śmierć heroiczną można rozumieć „śmierć poniesioną przy okazji spełniania jakiegoś czynu o szczególnym znaczeniu dla ludzkości, narodu czy drugiego człowieka", krócej — „śmierć nabiera znaczenia heroicznego dzięki relacji do heroicznego czynu" (Tischner 1975: 282). Por. tu też • p. *paść* / *polec* / *pomrzeć śmiercią żołnierską* a. *żołnierza* (Sfp).

[460] Por. też • ros. *Какова смерть, такова и честь 'jaka śmierć, taka i cześć'* (Ap).

[461] W przypadku śmierci męczeńskiej „sama śmierć jest heroicznym czynem, o który chodzi, aczkolwiek rzecz nie zamyka się na samej śmierci. […] W śmierci męczeńskiej dwa momenty znaczeniowe są istotne: odsłonięcie treści żywionej wiary i poręczenie wiary i jej treści w obliczu społeczeństwa. Niekiedy […] występuje także moment trzeci: apel o powstrzymanie zbrodni. Męczennik jest przede wszystkim świadkiem. Świadek ujawnia coś i coś poręcza. Męczennikiem świadek staje się wtedy, gdy i jedno i drugie dopełnia aktem poniesionej śmierci" (Tischner 1975: 282–283). W tym kontekście por. też • cs *исповедник / исповедитель* 'wyznawca: święty, który jawnie broniąc wiary i pobożności, cierpiał męki i prześladowania, zmarł zaś śmiercią naturalną' (Zc).

[462] Zgodnie z rozeznaniem Pawłowym, por. „Już poznał na sobie samym Apostoł, że krew męczennika będzie zawsze posiewem pod nowy plon, pod nowe gminy chrześcijańskie: *sanguis martyrum*, *semen christianorum*. Nigdy św. Paweł nie kończył na cierpieniu, na śmierci, ale zawsze po krzyżu i śmierci zjawia się u niego tryumfalne zmartwychwstanie" (Michalski 1964: 292).

[463] Por. też • p. *kanonizacja* 'akt papieski, mocą którego osobę zmarłą zaliczono w poczet świętych' (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 250 2012-11-06 11:43:03

z ciał wybitnych świętych w chwili śmierci a. ekshumacji' (Kso); • fr. *mourir en odeur de sainteté* (KKf).

Odrębnie w tej grupie znaczeniowo-wyrazowej sytuują się jednostki z odwołaniem do ważnej z pozycji wiary i określonych religii kwestii grzechu: ○ bezgrzeszność umierania, por. • p. *umrzeć / schodzić bez grzechu* (Msp); ○ umieranie w grzechu, por. • p. *umrzeć / obumrzeć / obumierać / pomrzeć / umarły / obumarły / pomarły w grzechu* 'tracić łaskę przez grzech; *mori in peccatis*' (Msp); ▫ *w grzechu / z grzechem umrzeć / umierać / pomrzeć / zemrzeć* (Msp); ▫ *w grzechu dokonywać żywota* (Msp); ▫ *w grzechu umierający* 'umrzeć bez rozgrzeszenia; *mori propter peccatum*' (Msp).

Umrzeć gdzie, w jakich okolicznościach

Wprawdzie „nikt nie zna dnia, ani godziny", ani też miejsca śmierci, por. • serb. *ako znamo gde smo se rodili, ne znamo gde ćemo umreti* (Kse); ◦ ang. *men know where they were born, not where they shall die* (Kse), jednakże w zleksykalizowanych połączeniach wyrazowych można znaleźć wskazania na niektóre miejsca i okoliczności nastąpienia zgonu człowieka[464], przy czym mają one swe oparcie raczej w doświadczeniu ludzkim aniżeli w orzekaniu o przyszłym końcu[465]. Są to przede wszystkim: ○ łoże: • p. *umrzeć na łożu* (Ojp); ◦ ang. *die in one's bed* (Le); ○ dom: • p. *doma umrzeć* (Msp); ◦ słowen. *umreti doma* (skj); ◦ ros. *умереть дома* (SHM); ○ czyjeś ręce, por. • ros. *умереть на руках чьих-л. / у кого-л.* (Prd); ◦ niem. *in j-s Armen sterben* (Prd); ○ szpital: • słowen. *umreti v bolnici* (skj); ○ miejsce pod / za płotem, por. • p. *pod płotem umrzeć* (Npp); ▫ *zdechnąć pod płotem* (Żs); ◦ czes. *chcípnout / pojít / zajít někde za plotem* (Ccs); ▫ *zahynout u plotu / pod plotem* (Sc); ◦ serb. *umreti kraj tudeg plota* (Kse); ○ krzyż: • p. *na krzyżu skonać* (Msp); ▫ *na krzyżu umrzeć / umierać / umierający* (Msp); ▫ *umrzeć na krzyżu* (Ojp)[466]; ○ gałąź drzewa, por. • p. *skończyć / umrzeć na suchej gałęzi / na suchym drzewie* (Żs); ○ jakieś miejsce, por. • czes. *složit kostí někde* 'zemřít někde' (Ccs); ○ obczyzna[467]: • p. *umrzeć na obczyźnie* (Żs); ◦ ros. gw. Syb. *умереть не на своей лавочке* ''umrzeć i być pochowanym na obczyźnie'' (Fgs); ◦ serb. *умрети у туђини* (Żs); ○ wygnanie:

[464] Niezależnie od konkretnych miejsc, śmierci można się spodziewać wszędzie, por. • p. *Wszędzie trzeba śmierci czekać* (Ak); ▫ ciesz. *Wszędzi mi śmierci czakać* (Cc).

[465] Por. w związku z tym wołanie Pindara: „Szczęśliwy, kto to [misteria eleuzyńskie — dop. W.W.] widział przed zejściem w podziemia!", ponieważ „z n a o n k o n i e c ż y c i a ! Zna też jego początek dany przez Zeusa" (Eliade 1988: 205).

[466] W odniesieniu do śmierci Jezusa Chrystusa por. • p. *umrzeć na krzyżu świętym* (Msp).

[467] W tym odniesieniu por. też • czes. *Cizi hrouda ubíjí člověka* (Cm); ◦ chorw. *Tudja gruda / zemlja ubija čovjeka* (Cm).

WWysoczanski-Umieranie.indb 251 2012-11-06 11:43:03

• p. *umrzeć na wygnaniu* (Sfp); ◦ serb. *умреги у изшанству* (Żs); ○ zagranica, por. ros. *умереть за границей* (DM); ○ praca: • p. *umrzeć w pracy* (Żs); ◦ serb. *умрети у току рада* (Żs); ◦ ang. *die with one's boots on* (Le); ◦ fr. *mourir debout* 'na posterunku' (KKf); ○ dzieło: • p. *umrzeć nad dziełem* (Żs); ◦ serb. *умрети на делу* (Żs); ○ bój, wojna, por. • ros. gw. Syb. *остаться на войне* ''zginąć w boju; nie wrócić z wojny'' (Fgs); ○ pole bitwy, chwały: • p. *umrzeć na polu bitwy / w polu* 'ginąć na wojnie' (Sfp); ▫ *umrzeć na polu chwały* (Ojp); ▫ książk. *spocząć na polu chwały* 'polec' (Sfp); ◦ słowac. *umierať na poli slávy* 'umierać na polu chwały' (Jsp); ○ wojna, por. • p. *zginąć na wojnie* (sjp); ○ więzienie: por. • p. *zginąć w więzieniu* (Sfp); ○ obóz koncentracyjny: • p. *zginąć w obozie* (*koncentracyjnym*) 'umrzeć; zostać zamęczonym' (Sfp).

Odrębnie należy wskazać na określone miejsca i okoliczności dokonania życia ludzi, których wybór jest motywowany konkretnymi uwarunkowaniami, np.: ○ śmierć po uprzednim zemszczeniu się, por. • p. *Nie żal umrzeć, zemściwszy się* (Ak); ○ śmierć nad brzegiem rzeki Ganges — wraz z późniejszym rozsypaniem prochów ma zapewnić bezpośrednie przejście do nieba (stąd duża liczba schodów krematoryjnych nad brzegami) (ek, V: 854).

Okoliczności umierania są waluowane dodatnio i ujemnie: ○ stosowniej umrzeć z głodu aniżeli ze wstydu, por. • p. *Lepiej z głodu umrzeć niż ze wstydu* (Npp); ○ korzystniej jest umrzeć, aniżeli żebrać, por. • p. *Lepiej jest umrzeć, niż żebrać* (Npp); ○ lepiej jest umrzeć, strzelając, aniżeli leżąc, por. • kirg. *Чем умирать лежа, лучше умри стреляя* (Bw).

Umrzeć jako kto

W językowym udokumentowaniu realiów zgonu człowieka istotne jest nazwanie tego, kto przestał żyć w ścisłej korelacji ze stanem cywilnym osoby lub miejscem i okolicznościami śmierci, por. • p. *zginąć jako kto* (Sfp). Materiał empiryczny potwierdza następujące sformułowania:○ stan panieństwa, por. • p. *umrzeć w wieńcu* 'umrzeć w panieństwie (w dziewictwie)' (Sfp); ○ jeniec obozowy: por. • p. *zginąć jako jeniec obozu* (Sfp).

Umrzeć za kogo

Językowo utrwalona jest gotowość złożenia ofiary swojego życia za innego człowieka, por. • p. *położyć za kogo żywot* 'zginąć za kogo'; ▫ *kłaść życie* (*w ofierze*); ▫ *nieść życie w ofierze;* ▫ *złożyć w ofierze życie;* ▫ *ofiarować życie za kogo* 'położyć, oddać' (Sfp); ▫ *oddać życie za kogoś* 'umrzeć ratując kogoś, broniąc czegoś' (sjp); ▫ (*kogo*) *gardłem odkupić* 'oddać życie

WWysoczanski-Umieranie.indb 252 2012-11-06 11:43:03

za kogoś" (Msp)[468]; ◦ czes. *dát za někoho život* (c); ▫ *položit za někoho život* (Ccs); ◦ ukr. *піти на смерть в ім'я кого* (su); ◦ ros. *отдать жизнь за кого-либо* (rl); ▫ *положить жизнь за кого* 'пожертвовать жизнью' (Or); • ros. gw. Syb. ekspr. *душу положить* 'duszę (głowę) położyć' ''oddać życie za kogoś'' (Fgs); ◦ serb. *давати, жртвовати живот* (Żs); ▫ *жртвовати живот за кога* (Żs). W tym polu są akcentowane: ○ dyspozycyjność na śmierć za kogoś, ofiarnictwo swojego życia: por. • p. *być gotowym na śmierć za kogo* (…); ▫ *ginąć za kogo*; *umrzeć za kogo / kogoś* 'ponieść swoje życie, żeby kogoś uchronić' (Sfp)[469]; ▫ przest. *oddać się Bogu* 'być gotowym na śmierć' (Sfp); ▫ dawn. *oddać się śmierci* 'zginąć, umrzeć dobrowolnie' (Sfp); ○ śmierć siostry za brata, a nie brata za siostrę, por. • gruz. *Сестра умерла за брата, а не брат за сестру* (Bw); ○ obrona kogoś, por. np. • p. *umrzeć w obronie kogo* 'być gotowym na śmierć, ginąć za kogo' (Sfp); ○ nierozłączność życia i umierania z kimś, por. • p. *żyć i umierać z kim* 'zwrot wyrażający najwyższe uznanie i oddanie dla kogo, gotowość oddania życia za kogo' (Sfp); ○ przelewanie, poświęcanie, zwłaszcza własnej, krwi za kogoś, por. • p. *przelewać / poświęcać krew dla kogoś* 'narażać, poświęcać życie; brać udział w walce zbrojnej' (Sfp); ◦ ros. *проливать* (*свою*) *кровь за кого-л.* 'быть раненым, погибать, защищая кого-л.' (ra); ○ złożenie głowy za kogoś, zwłaszcza na pieniek, por. • p. *dawać głowę za kogoś* (w); ▫ *dać sobie głowę uciąć za kogoś* (w); ◦ czes. *položit za někoho hlavu*; ▫ *položit hlavu za někoho*; ▫ *dát za někoho hlavu* (*na špalek*) (Ccs).

Umrzeć za co. Oddać życie za co

W zebranym materiale językowym są ustabilizowane konstrukcje, które niosą sens umierania za coś, por. • p. *krwią oblewać* 'ginąć za co'; ▫ *krwią oblać* (*co*) 'oddać życie za coś' (Msp); ▫ (*co*) *gardłem odkupować* 'oddawać życie za coś'; ▫ *gardłem zapieczętować* 'oddać życie za coś' (Msp)[470]; ▫ *ginąć za co* (w); ▫ *umrzeć za co / coś* 'ponieść życie dla jakiejś sprawy' (w).

Wartościami, za które oddaje się życie, są m.in.: ○ wiara: por. • p. *umrzeć za wiarę* (w); ○ zbawienie świata: por. • p. *umrzeć dla zbawienia świata*

[468] W tym odniesieniu por. też • p. *przypłacić życiem*; ▫ *okupić życiem* (Żs); ◦ serb. *платити животом*; ▫ *искупити што животом* (Żs).

[469] W tym odniesieniu usprawiedliwione jest wskazanie na znany chrześcijanom przykład kenozy Jezusa Chrystusa. Mianowicie „to radykalne »samowyniszczenie« Jezusa objawia się w miłości, jak trwa w obliczu zadanej Mu śmierci, w miłości, jaka świadomie poddaje się tej śmierci za swoich wrogów. »Nikt nie ma większej miłości od tej, że ktoś życie swoje oddaje za przyjaciół swoich« (J 15,13); słowo to się spełniło w Jezusie, a nawet więcej niż spełniło się, gdyż Jezus znajduje nas nie jako swoich wrogów, a czyni nas swymi przyjaciółmi" (Schoonenberg 1968: 79).

[470] Por. też • p. *dać*, *kłaść*, *położyć*, *tracić*, *stracić głowę*; ▫ *nałożyć*, *przypłacić*, *zapłacić głową*, *dać sobie głowę uciąć* (*za co*) 'umrzeć, zginąć' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 253 2012-11-06 11:43:03

(w); ○ ojczyzna: por. • p. *umrzeć / zginąć / polec za ojczyznę* (Sfp); ▫ *dla ojczyzny ginąć* (Msp); ▫ *słodko za ojczyznę umierać* (Srp); ▫ *śmierć dla ojczyzny miła* (Srp); • łac. *dulce et decorum est pro patria mori* 'słodko i zaszczytnie jest umrzeć za ojczyznę; z Horacego (*Pieśni*, 3,2,13)' (Kso); ◦ ros. *умереть за родину* (DM); ▫ *В бою за родину и смерть красна* (Srp); ◦ sch. *умрети / погинути / пасти за отаџбину* (Żs); ▫ *слатко је и лепо умрети за отаџбину* (Msk); ○ wolność: por. • p. *umrzeć za wolność* (Żs); ▫ *paść / polec za wolność* (Sc);◦ słowac. *umrieť / zomrieť za slobodu* (Ks); ◦ czes. *padnout za svobodu* (Sc); ◦ ros. *умереть за свободу* (Gs); ◦ sch. *умрети за слободу* (Żs); ○ obrona czegoś: por. • p. *umrzeć w obronie czego*; ○ czyjeś imię, por. • p. *dla imienia* (*czyjego*) *poginąć / śmiercią ginąć / umrzeć / zemrzeć / wydać duszę swą / być gotowym gardła dać / podjąć srogą śmierć / żywot swoj lekce poważyć* (Msp).

Podobnie jak w przypadku śmierci za kogoś również i utrata życia za coś jest związana z przelaniem krwi, por. • p. *przelewać krew dla czegoś* (Sfp). W tym zakresie jest ukazywane: ○ płacenie, także własną, krwią: por. • p. *zapłacić za coś krwią* (w); ▫ *zapłacić za coś własną krwią* (w); ◦ ros. przest. *заплатить кровью за что* (Ffr); ○ zdobywanie czegoś za cenę krwi: por. • p. *za cenę krwi* (Lpr); ◦ ros. *ценою крови* (Lpr); ○ składanie daniny krwi: por. • p. *składać daninę krwi* (w).

Poniesienie śmierci, płacenie za coś życiem, oddanie za coś życia, por. • p. *zapłacić za coś życiem* (Ocp); ◦ czes. *zaplatit za něco životem* 'umrzeć, zginąć z powodu czegoś' (Ocp); ◦ ros. *заплатить жизнью за что* (Lpr); ▫ *отдать за что-л.* (*свою*) *жизнь* (DM), odwołuje się też do: ○ składania duszy bądź życia: por. • czes. *dát za něco život* (Ccs); ○ dania, położenia głowy na ścięcie: por. • p. *dać sobie głowę uciąć* (*za coś*) (w); ▫ *dać sobie głowę uciąć za coś* (w); ◦ czes. *dát za něco hlavu* (*na špalek*) (Ccs); ▫ *položit za něco hlavu* (Ccs).

Utrata życia z czyjejś ręki, w następstwie czegoś

Z dokonanego oglądu materiału językowego wynika, że czyjś zgon bywa przez kogoś spowodowany, por. • p. *spowodować skon* (Zp)[471], że giniemy przez kogoś, por. • p. *umrzeć przez kogo*, *przez co* (Sfp); ▫ *stracić / postradać*

[471] Por. też • p. *sprowadzić śmierć* (Sfp). W języku odnotowane są wskazania na sprowadzanie śmierci na odległość, por. • kasz. *uspéva* 'w wierzeniach lud. śpiewanie psalmów, wywołujące na odległość śmierć nieprzyjaciela. Śpiewanie to odbywało się zwykle przy zapalonej gromnicy, mającej wedle pojęć prelogicznych wyobrażać wroga, którego chciano pozbawić życia'; ▫ *uspévca* 'wg wierzeń lud. człowiek, który śpiewaniem psalmów może z daleka zadać śmierć wrogowi'; ▫ *umödlca* 'wg wierzeń lud. człowiek, który swoją modlitwą spowodował śmierć swego wroga i w ten sposób się na nim zemścił' (Sk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 254 2012-11-06 11:43:03

życie ‘zostać zabitym, zginąć’ (sjp)[472]; ▫ *przypłacić* (*co*) *życiem* (Sc); ▫ czes. *zaplatit* (*co*) *životem* (Sc)[473]; ◦ serb. *изгубити живот* (Żs); • p. *w grob włożyć* ‘przyśpieszyć śmierć, wpędzić do grobu’ (Msp); ▫ *wpędzić / zapędzać* (*kogo*) *do grobu* (Sfp)[474]; ▫ *żywo do grobu powieść* ‘przyśpieszyć śmierć, wpędzić do grobu’ (Msp); ▫ *przywodzić kogo do mogiły* (Żs); ▫ *zapędzać / zapędzić* (*kogo*) *do trumny* (Sfp); ◦ głuż. *do jamy storčić někoho* (IWh); ◦ słowac. *dohnať do hrobu koho* (sl); ◦ czes. *přivést* (*koho*) *do hrobu* (Sc); ▫ *připravit někoho do hrobu* (Ccs); ▫ *přivést do hlíny* ‘wpędzić kogoś do ziemi’ (Sc); ▫ *přivést* (*koho*) *do rakve* ‘wpędzić kogoś do trumny’ (Sc); ◦ brus. *гнаць / зананяць ў магілу*; ▫ *зводзіць / звесці ў магілу*; ▫ *даводзіць / давесці да магілы*; ▫ *зводзіць у дамавіну* (AC); ◦ ukr. *загнати / заганяти / загонити у могилу / до могили / на той світ кого* ‘довести до передчасної загибелі, прискорити чию-небудь смерть’ (su); ▫ *зводити / звести в могилу / в труну кого* ‘доводити до загибелі, до смерті’ (su); ◦ ros. pot. *вогнать кого-л. в гроб* (Prd); ▫ *в гроб вогнать / свести кого* (Lpr); ▫ *загонять / загнать в гроб кого-что* (Kr); ▫ *сводить / свести в могилу кого* ‘создавая невыносимые условия, доводить кого-либо до смерти, до гибели’ (Żr); ▫ dial. pskow. *вогнать в могилу кого* ‘′doprowadzić kogoś do zguby′’ (MNp)[475]; ◦ serb. (*о*)*терати кога у гроб* (Żs); ◦ sch. *стерати кога у гроб* ‘свалити у гроб (уз гроб)’ (rsk); ▫ *спремити у гроб кога* ‘бити узрок нечије смрти, изазвати нечију смрт’ (rsk)[476]; ▫ *справити у црну земљу* (*кога*) ‘изазвати нечију смрт, бити узрок нечије смрти’ (rsk); ◦ fr. *précipiter q. dans le tombeau* ‘wpędzić kogo do grobu’ (KKf); ◦ niem. *j-n ins Grab bringen* (Prd).

Skon bywa też następstwem działania czegoś, czemu podlegamy, por. • p. *zginąć od czego* / *pod czym* / *z czego* ‘umrzeć, zostać pozbawionym życia, zgładzonym’ (Sfp). Najczęściej jest to: ○ czyjaś ręka, por. • p. *od ręki* (*czyjej*) *ginąć* (Msp); ▫ *paść*, *zginąć*, *umrzeć*, *skończyć z czyjej ręki*, dawn. *od ręki czyjej* ‘zostać zabitym przez kogo’ (Sfp); ○ dłoń, por. • p. *umrzeć z czyjej dłoni* (Sfp); ▫ *skończyć z czyjej dłoni* (Sfp); ○ ugodzenie mieczem, por. • p. *od miecza* / *przez miecz* / *w mieczu umrzeć* / *pomrzeć* ‘*mori* (*in*) *gladio*’ (Msp); ○ rażenie pociskiem: • p. *umrzeć* / *zginąć od kuli* (Sfp); ▫ *zginąć pod kulami* ‘zostać zastrzelonym’ (Sfp), ○ wybuch bomby, miny, por. • p. *zginąć od bomby* / *od wybuchu miny* (Sfp); ○ utopienie, por. • fr. *noyade*

[472] Por. • p. *Nieomal sam życia nie postradał, ratując tonącego* (sjp).

[473] Por. • p. *przypłacił to życiem*; ◦ czes. *to smrtí* (Sc); • p. *przypłacił spisek życiem* (Sfp). Por. też • p. *nałożyć*, *przypłacić łbem* ‘życiem, umrzeć, zginąć’ (Sfp).

[474] Por. też • p. *wyprawić*, *wtrącić*, *zepchnąć kogo do grobu* / *w grób* ‘przyczynić się do czyjej śmierci, przyspieszyć czyją śmierć’ (Sfp).

[475] Por. też • ros. dial. pskow. *угнать в землю кого* ‘doprowadzić do czyjejś śmierci’; ▫ żart. *в земельный отдел отправить кого* ‘′zabić kogoś′’ (MNp); ◦ niem. *j-n unter die Erde bringen* (Prd).

[476] W tym odniesieniu por. • sch. *гроб* ‘мртав човек, мртвац’ (rs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 255 2012-11-06 11:43:03

‘śmierć przez utopienie’ (KKf); ○ oderwanie głowy, por. • ros. *сорвать голову с кого*, *кому* ‘убить (чаще в бою, в сражении)’ (Żr); ○ bieda, por. • ros. dial. pskow. obelż. *Памжа обобрала кого* ‘′ktoś umarł′’, Памжа — 1. ‘′bieda, nieszczęście′’, 2. ‘′czart, diabeł′’ (MNp).

Utrata życia w określonych okolicznościach

W świetle materiału językowego utrata życia, por. np. • p. *paść bez życia* ‘zginąć, zostać zabitym’ (Sfp) następuje w określonych warunkach, por. • p. *zginąć w jakichś / wśród jakichś okoliczności* ‘zostać zabitym; polec’ (Sfp): ○ katastrofa, wypadek: • p. *zginąć w katastrofie / w wypadku* (Sfp), ○ pożar: • p. *zginąć od pożaru* (Sfp); ○ zawalenia się, obsunięcia się rumowiska, por. • p. *zginąć pod rumowiskiem* (Sfp); ○ pojedynek: • p. *zginąć w pojedynku* (Sfp); ○ powstanie, bitwa, walka: • p. *zginąć w powstaniu, w bitwie / w potyczce / w walce* ‘zostać zabitym; polec’ (Sfp); ◦ ros. przest. *лечь головой* ‘погибнуть в бою, сражении; умереть’ (Fl); ◦ fr. *trouver la mort dans un combat* ‘znaleźć śmierć w walce’ (KKf); ○ uśmiercenie nożem: por. • p. *dać gardło pod nóż* (Sfp); ▫ *złożyć głowę pod nóż* ‘oddać życie, zginąć, umrzeć; zostać zabitym’ (Sfp); ○ zasztyletowanie, por. • p. *zginąć od sztyletu* (Sfp); ○ operacja: por. • p. *umrzeć pod nożem* ‘umrzeć, skończyć itp. podczas operowania’ (Sfp); ▫ *skończyć pod nożem* (Sfp); ▫ *zakończyć pod nożem* (Sfp); ▫ *paść pod nożem* (Sfp); ◦ serb. *умрети под ножем* (*на операцију*) (Żs); ○ uśmiercenie, wyrok śmierci poprzez ścięcie — położenie głowy na pieniek, kłodę, szafot, poprzez ścięcie toporem, mieczem, zgilotynowanie: • p. *dać głowę pod topór* ‘być ściętym’; ▫ *kłaść głowę pod topór*; ▫ *oddać głowę pod topór*; ▫ *oddawać głowę pod topór*; ▫ *położyć głowę pod topór* (Sfp); ▫ *pójść pod topór* ‘zostać pozbawionym życia przez ścięcie toporem’ (sjp); • p. *od miecza / mieczem ginąć* (Msp); ▫ *dać głowę / kark pod miecz* (Sfp); ▫ *dawać głowę pod miecz* (Sfp); ▫ *dać głowę pod miecz katowski* (Sfp); ▫ *kłaść głowę / kark pod miecz* (Sfp); ▫ *położyć głowę / kark pod miecz* (Sfp); ▫ *położyć głowę pod miecz katowski* (Sfp); ▫ *głowę pod miecz podkładać* (Msp); ▫ *oddać głowę pod miecz* (Sfp); ▫ *oddawać głowę pod miecz* (Sfp); ▫ *oddać głowę pod miecz katowski* (Sfp); • p. *głowę pod szablę podłożyć / podkładać* ‘ginąć’ (Msp); • p. *dać / dawać / kłaść / oddać / oddawać / położyć głowę pod gilotynę* (w); ◦ ros. *положить / сложить голову* ‘умереть, погибнуть во имя чего-л.’ (Lpr); ▫ *идти на плаху*; ▫ *умереть на плахе* (Lpr); ▫ *положить голову на плаху* (Gpf); ○ uśmiercenie, wyrok śmierci przez powieszenie, por. • p. *zginąć od stryczka* (Sfp); ○ zaćwiczenia razami, por. • p. *zginąć pod razami* (Sfp).

Specyficzny wymiar śmierci w określonych okolicznościach stanowią przypadki, gdy człowiek, udając się w dane miejsce, robiąc coś konkretnego, zupeł-

WWysoczanski-Umieranie.indb 256 2012-11-06 11:43:04

nie nieoczekiwanie traci życie w innych okolicznościach, por. • p. *Poszedł po popiół, a jego czart utopił*. Uszczegółowieniem wskazanego aspektu jest śmierć wykonawcy danego zawodu, zajęcia w okolicznościach swojej pracy. Odnosi się to między innymi do: ○ myśliwego ginącego na polowaniu, por. • zulus. *Охотник умрет на охоте* (Bw).

Zgon. Łączność z Bogiem

Zgodnie z wielowiekowym uzusem, a zwłaszcza z konwencją sztuki dobrego umierania, zgon chrześcijanina, człowieka wierzącego, jest połączeniem z Bogiem, por. • p. *umrzeć w Panu Bogu* (Msp)[477].

Materiał językowy poświadcza, że w przeciwieństwie do umierania ludzi będących pojednanymi z Bogiem zgon człowieka, zwłaszcza nagły, następuje w momencie, gdy nie odprawił on sakramentu pokuty, por.: • ros. gw. smol. *здыриться* ''umrzeć nagle, bez pokuty'' (Fg)[478].

Dotrwanie do zgonu

Jednym z aspektów zgonu człowieka jest, w przeciwieństwie do często stosowanych obecnie praktyk agresywnych metod ingerencji medycznych, utrwalone w języku „doczekanie czyjegoś zejścia", por. • p. *dni doliczyć* 'dać umrzeć'; ▫ *dni czyich doliczyć* 'doprowadzić do końca ludzkie życie, dać umrzeć' (Msp).

Zjawiska niepowodujące umierania, nieprzynoszące śmierci

Utarte powiedzenia odmiany potocznej języka wskazują przenośnie na czynniki niedoprowadzające do zgonu, por. • p. *od tego się nie umiera* (Bi); ▫ *od tego nikt nie umarł* 'mówimy, że od czegoś się nie umiera lub że od czegoś nikt nie umarł, jeśli jest to nieprzyjemne, ale nie jest niebezpieczne' (Bi); ◦ sch. *od toga nitko nije umro* (MPh)[479]. Konkretyzacja tak rozumianych czynników obejmuje: ○ miłość, por. • p. *Od miłości jeszcze nikt nie umarł* (Npp); ○ bieda, por. • ros. *Дождь не дубина, не убьет; беда не смерть, в гроб не уберет* (Ap); ○ smród, por. • p. *Od smrodu nikt jeszcze nie umarł* (Npp).

[477] Por. też przywołane już zwroty • p. *zasnąć w Panu*; ▫ *usnąć w Panu*, a także: • p. *stanąć przed Bogiem*; ▫ *pójść do Boga* 'umrzeć' (Kjp).

[478] W tym odniesieniu por. też • serb. *бог да* (*нека*) *му душу прости* 'узречица за опраштање с покојником после смрти и при сполшњању покојника' (rsk).

[479] W tym odniesieniu por. też • p. *żyć, nie umierać* 'zwrot oznaczający pomyślną sytuację, przyjemne, łatwe życie' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 257 2012-11-06 11:43:04

Wymierać. Pomrzeć. Wymrzeć

W odróżnieniu od śmierci pojedynczych osób w języku zostało odzwierciedlone zjawisko umierania wielu ludzi kolejno po sobie, por. • p. *poumierać* 'o wielu: umrzeć kolejno, jeden po drugim' (sjp)[480]; ▫ *pomrzeć* 'o pewnej liczbie osób: zakończyć życie, umrzeć; umrzeć kolejno jeden po drugim; poumierać' (sjp); ▫ gw. *pozmjerać* 'zemrzeć kolejno, jeden po drugim pomrzeć, poumierać' (Kjp); ▫ gw. *pomierać* 'umrzeć kolejno, jeden po drugim, poumierać' (Kjp); ◦ czes. *pomřít* 'poumierać' (Sc); ◦ serb. *помрети* 'умрети сви један за другим' (Msk); ▫ *поумирати* (Żs); ◦ bułg. dial. *помра* 'pomrzeć' (Sbp); • p. *posnąć snem wiecznym* 'poumierać' (Kjp); • p. *pogasnąć* 'poumierać' (Kjp); • p. *powynosić się na tamten świat* żart. 'poumierać' (Kjp)[481]; • p. pot. *pokończyć* 'o wielu osobach: zginąć, umrzeć' (sjp)[482]; • ros. idiol. *как повалились* ''o śmierci jednego człowieka za drugim'' (Iis).

Innym aspektem zgonów ludzi oraz śmierci organizmów żywych jest ich masowe wymieranie bądź zupełne wyginięcie, por. • p. *wymrzeć* 1. 'jeśli osoby, zwierzęta lub rośliny należące do jakiejś grupy lub żyjące na jakimś terenie wymarły, to umarły wszystkie'[483], 2. 'jeśli coś wymarło, to zanikło' (Bi); ▫ *wymrzeć*, *wymierać* 'wyginąć śmiercią' (Kjp); ▫ med. *wymierać*, *zamierać* (w); ▫ med. *wymieranie* / *zamieranie* (w); ▫ *wymarcie* (Fs); ◦ czes. *vymřít* (Sc); ▫ *vymření* (Sc)[484]; ◦ ros. *вымереть* (HS)[485]; ▫ *вымиране* (HS); ◦ sch. *izumrće* (Fs); ▫ *izumreti* / *izumirati* (Fs); ◦ serb. *изумрети* 'нестати, игпчезнути због сталног умирања свих чланова (породице, града, народа)' (Msk); ▫ *изумирати* (Żs); ▫ *изумирање* (Żs); • p. *wymarły* (sjp); ◦ czes. *vymřelý* (Sc); ▫ *vyhynulý* (Sc)[486]; • p. *wyginąć* (wy-

---

[480] Por. też • p. *poobumierać* 'obumrzeć kolejno, jeden po drugim' (Kjp); • p. *poodumierać* 'odumrzeć jednego po drugim' (Kjp); ▫ *grób się po grobie otwiera* 'tzn. ludzie mrą jeden za drugim' (Kpp).

[481] Por. też • p. *pozdychać* 'ducha wyzionąć kolejno, jeden po drugim, poumierać' (Kjp); ▫ brus. *паздыхаць, падохнуць* (Grb).

[482] Por. *Przestępcy pokończyli na szubienicy* (sjp).

[483] Por. też • p. *lec*, *legnąć co do nogi* (Sfp); • p. *wygasnąć* 'poumierać co do jednego' (Kjp); • p. gw. *wyskapać* 'wymrzeć'; *wyzdechnąć* 'wymrzeć' (Kjp). Por. też • p. książk. *lawina śmierci zagarnia kogo* (Sfp).

[484] Por. • czes. *bylo tam jako po vymření* 'było tam jak po pożarze (pusto, jakby wymiótł)' (Sc).

[485] Por. też • psł. **jьzmerti*; ◦ sch. *измрēти*, *измрijети* ''umrzeć, poumierać, wymierać, wymrzeć''; ◦ p. *zemrzeć* ''umrzeć''; ◦ słowin. *zemřec* ''umrzeć''; ◦ strus. *измерети* ''umrzeć (o wielu) ''; ◦ ros. dial. (archang., woron.) *измереть* ''wymrzeć, zginąć, przepaść''; ◦ stukr. *змерти* ''umrzeć'' (Tes).

[486] Por. też • p. *skamieniały, pradawny, wymarły* (Sc); ◦ czes. *fosilní* (Sc); • p. *wymarł ród po kądzieli* (Sc); ◦ czes. *rod vymřel po přeslici* (Sc).

WWysoczanski-Umieranie.indb 258 2012-11-06 11:43:04

mrzeć)[487]; ◦ *vyhynout* (Sc); • ros. gw. *дошка* ‘′umieranie, mór; masowa śmierć′’ (Fg).

W masowym wymieraniu ludzi są uwidaczniane przeniesienia ze świata zwierząt: ○ analogie do ginięcia much, por. • p. *ludzie umierali jak muchy* (Jsp); ◦ słowac. *ľudia mreli ako muchy* (Jsp).

Umieralność, śmiertelność

Do sensu umieralności, śmiertelności odwołuje się słownictwo ze znaczeniem przewidywanych, prognozowanych zgonów, zwykle mających nastąpić w określonych uwarunkowaniach, por. np. • p. gw. *przymorek* (Kg)[488].

Kwestią związaną ze zgonami ludzi jest ich liczebność oraz ich rejestrowanie, por. następujące poświadczenia: • p. *umieralność* ‘umieralność to stosunek liczby zgonów do liczby ludności’ (Bi); ▫ *śmiertność* ‘procent umierających z danego ogółu’ (Kjp); ▫ *śmiertelność* ‘śmiertelność to stosunek liczby zgonów do liczby ludności lub do liczby zachorowań na daną chorobę’ (Bi)[489]; ▫ *wymieralność* (Żs); ◦ czes. *úmrtnost* (Sc); ◦ słowac. *úmrtnosť* (Jep); ▫ *mortalita* (Jsp)[490]; ◦ ukr. *стертність* ‘кількість випадків смерті за який-иебудь період серед певної групи людей (жителів країни, населеного пункту і т. ів.)’ (Bsu); ◦ ros. *смертность* (HS); ◦ chorw. *mortalitet* ‘broj smrtnih slučajeva u nekoj populaciji ili u odnosu na broj stanovnika u jednom razdoblju; smrtnost’ (Arh); ◦ sch. *смртност* (Żs); ▫ *mortalitet* (MPh); ◦ bułg. *смъртност* ‘śmiertelność’ (Sbp); ◦ łac. *mortalitas* (Ljp); ◦ fr. *mortalité* ‘śmiertelność’ (KKf); • p. *statystyka śmiertelności* (Jsp); ◦ słowac. *štatistika úmrtnosti* (Jsp)[491]; • p. *tabela śmiertelności* (Żs); ◦ serb. *табела смртности* (Żs); • p. *wskaźnik umieralności* (Sc); ◦ czes. *ukazatel úmrtnosti* (Sc); ◦ słowac. *mortalitné čislo* (Jsp); • p. *wysoka / niska umieralność* (*śmiertelność*) (Jsp)[492]; ◦ słowac. *vysoká / nízká úmrtnosť* (Jsp)[493]; • p. *spadek śmiertelności* (Żs); ◦ ros. *снижение смертности* (HS); ◦ sch. *опадање*

[487] Por. też • psł. **jьzgybnǫti*; mac. *изгине* ‘′zginąć (o wielu)′’, ‘′wymrzeć, zniknąć, zginąć′’; brus. *згибнуць* ‘′zginąć — o zginięciu, śmierci moralnej′’ (Tes). Por. też ▫ *zginąć do nogi / do ostatniego / ze szczętem* ‘wszyscy wyginęli’ (Sfp).

[488] Por. też • żyd. *Lekarzowi i grabarzowi nie życzy się „dobrego roku”* (Mpp).

[489] Por. też • p. *mór* ‘śmiertelność między ludźmi a. bydłem’ (Kjp).

[490] Por. • p. *śmiertelność* (*umieralność*) *noworodków* (Jsp); ◦ słowac. *úmrtnosť novonarodených* (Jsp).

[491] Por. też • p. *dyptych* ‘w pierwszych wiekach kościoła spisy chrześcijan żywych i umarłych’ (Kjp).

[492] Por. • p. *Podwyższa się śmiertelność niemowląt* (Dwp).

[493] Por. • p. *liczba zgonów* (Sc); słowac. *mortinatalita* (Jsp); • p. *wysoki / niski procent zgonów* (Jsp); słowac. *vysoke / nizké percento úmrtií* (Jsp); • p. med. *liczba mar-*

WWysoczanski-Umieranie.indb 259 2012-11-06 11:43:04

смртности / *морталитета* (Żs); ◦ mac. *опаѓање на смртноста* (mj); • p. *ogólna śmiertelność*; ▫ *śmiertelność pooperacyjna*; ▫ *śmiertelność szpitalna*; ▫ *śmiertelność noworodków*; ▫ *śmiertelność okołoporodowa* (Zp); ◦ słowac. *detská úmrtnosť* (sl); ◦ ros. *детская смертность* (sl).

Z umieraniem ludzi wiąże się liczebność ludzi w ogóle, por. • ros. *Много людей на свете, а было еще больше, да перемерли* (Dp).

---

twourodzonych noworodków (Jsp); • chorw. *depopulacija* 'pojava opadanja ukupnog brola stanovnika nekoga kraja ili zemlje zbog slabog prirasta, visoke smrtnosti ili iseljavanja' (Arh).

Rozdział III

Ku śmierci. Śmierć zadana

A. Uśmiercanie. Nominacje i zakresy znaczeniowe

Zadawanie człowiekowi śmierci znane jest od zarania dziejów ludzkości. Ludzie są uśmiercani z najrozmaitszych pobudek, w różnym celu, w różnorakich sytuacjach, w różnorodny sposób, przez najróżniejszych sprawców. Ogólnym przesłaniem uśmiercania drugiego człowieka, por. np. • p. *martwić* 'robić martwym, pozbawiać życia, morzyć, uśmiercać, zabijać' (Kjp)[494], jest zupełne pozbycie się go, por. np. • p. *grobić* 'życia pozbawiać, sprzątać ze świata, zabijać, mordować' (Kjp)[495]; • p. *skrócić komu życie* (Kjp); ◦ czes. *ukrátit komu život* (Pf); ◦ ukr. *вкоротити віку* (*життя*) *кому* 'позбавити кого-небудь життя; вбити'; 'призводити до передчасноі смерті' (fu); ◦ ros. przest. *смертоубийство* 'zabójstwo, morderstwo, mord' (Mrp); ◦ serb. *скратити живот* 'учинити да неко умре пре времена' (Msk); • p. *gasić* 'uśmiercać, zabijać' (L)[496]; • p. gw. or. *zgasić* (*kogosik*) *ze światu* 'pozbyć się kogoś na zawsze, uśmiercając go' (Kgo); ◦ słowac. książk. *vyhasiť niekomu život* 'usmrtiť ho' (Ks).

Zabijanie człowieka ma wielorakie aspekty, jest rozmaicie wyjaśniane, przeróżnie opisywane, niejednoznacznie oceniane[497]. Celem niniejszego rozdziału jest przedstawienie utrwalonego w języku naturalnym problemu pozbawiania człowieka życia ujmowanego ze stanowiska kulturowo-społecznego i religijno-etycz-

[494] Etymologicznie: *martwić* Ogsł.: czes. *mrtvit* 'czynić martwym', ros. *mertvít'* 'pozbawiać życia, gubić', słowen. *mrtvíti* 'czynić martwym; osłabiać'. Psł. **ḿ̥tviti*, **ḿ̥tvǫ* 'czynić martwym, powodować zdrętwienie', czas. odprzym. od psł. **ḿ̥tvъ* (zob. *martwy*) (Bse).

[495] Por. też • ros. dial. *хутить* ''mordować, pozbawiać życia', cerk.-słow. *хытити* rapere, psł. **xytiti'* (Tes).

[496] Por. • *Gaś* nazwisko — *gaś* < gasić przen. 'uśmiercać' (Tn).

[497] Pozbawiani życia są nie tylko ludzie. Zabijane są też zwierzęta, zob. pkt *Zabijanie zwierząt*, rozdz. *Pozaludzka płaszczyzna umierania i śmierci*.

WWysoczanski-Umieranie.indb 261 2012-11-06 11:43:04

nego. Omówione zostaną w szczególności problemy umyślnego odbierania życia człowiekowi, kwestie sposobów zadawania człowiekowi śmierci, zagadnienie zamierzonego i planowanego przyspieszenia śmierci, problematyka nieumyślnego spowodowania śmierci, wykonywanie kary śmierci, zagadnienie masowego unicestwiania ludzkości, problematyka śmierci męczeńskiej, a także kwestie potępienia zabijania, winy i kary za zabijanie, kategorie zła i grzechu zabijania oraz odwołania do zakazu zabijania, ściślej — nakazu niezabijania.

Zabijanie

Zabijanie, zabicie. Struktura pojęciowo-wyrazowa

Zasadniczą grupę semantyczno-leksykalną w obrębie omawianej problematyki zadawania człowiekowi śmierci stanowi kompleks zabicia, tj. kwestii umyślnego pozbawiania człowieka życia z kilkoma ujętymi zbiorczo aspektami tworzącymi strukturę pojęciowo-wyrazową.

Zabijanie. Nominacje językowe

Na sens zabijania i wielorakie wymiary świadomego zadawania śmierci człowiekowi wskazują liczne leksemy. Z bogatego wykazu tego słownictwa najogólniejszy ich trzon wraz z eksplikacjami semantyczno-etymologicznymi przedstawia się następująco: ○ zabić — zabijać, por. • p. *zabić — zabijać* ‘pozbawić kogoś, coś życia w sposób gwałtowny, zadać komuś śmierć[498]; uśmiercić, zamordować’ (Du)[499]; ▫ gw. or. *zabijać — zabić* ‘pozbawiać kogoś, coś życia; uśmiercać (ludzi lub zwierzęta)’ (Kgo); ▫ *zabić kogo* ‘uśmiercić’ (Sfp); ▫ *zabić na śmierć* (Sfp); ◦ głuż. *zabiwać* (pg); ▫ *zabijeć* ‘zabijać, mordować, uśmiercać’; ▫ *zabić* ‘zabić, zamordować’ (Zg); ◦ słowac. *zabiť* ‘pripraviť o život, usmrtiť’ (Ks); ▫ *zabiť človeka* ‘zabić człowieka’ (Jsp); ◦ czes. *zabíjet*; ▫ *usmrcovat*; ▫ *zabít*; ▫ *usmrtit*; ▫ książk. *sklát*; ▫ *ubít* (*koho*) (Sc)[500]; ◦ brus. *забіваць* (Grb); ◦ ros. gw. *занарили в матуху* ‘′zabili na śmierć′’ (Fg)[501]; ▫ gw. *кокошить* ‘′zabijać (na śmierć)′’ (Fg); ◦ chorw. *ubiti* ‘(koga, što) nasilno oduzeti kome život, lišiti života; usmrtiti, umoriti’ (Arh); ▫ *umoriti* ‘(koga, što, se) ubiti, usmrtiti, oduzeti život’ Arh); ◦ serb. *убити* ‘насилно одузети некоме живот, лишити кога

[498] Por. też • ros. gw. Syb. *давать смерть* ′dawać, urządzać śmierć′ ‘′zabijać′’ (Fgs).

[499] Por. też • stind. *hánti* ‘bije, zabija’; • psł. *biti* ‘napadać, atakować; zabijać’; • stisl. *berja* ‘bić; młócić; rzucać; zabijać’; • czes. *bíti* ‘uderzać, tłuc; zabijać’ (Spr).

[500] Por. • stczes. *unaviti* ‘zabić’ (Frj).

[501] Por. też • ros. *укокошить* ‘zabić, zamordować’ (Frj).

WWysoczanski-Umieranie.indb 262 2012-11-06 11:43:04

живота, усмртити, уморити; заклати, устрелити' (rsk)[502]; ▫ sch. *погубити* 'лишити живота, убити, смакнути, усмртити'; ▫ *усмртити* 'лишити живота, убити' (rsk); ○ zabójstwo, por. p. • *zabój* 'zabójstwo, morderstwo, zabijanie'; • p. *zabójstwo* 'umyślne pozbawienie człowieka życia; morderstwo'; ▫ *zabilstwo*, *zabójnia* 'zabicie kogo, morderstwo, mord'; ▫ *mężobojstwo* 'zabójstwo, morderstwo; *homicidium*, *interemptio*, *parricidium*' (Msp)[503]; ▫ *ludobójstwo* 'zabijanie, mordowanie ludzi, mężobójstwo' (Kjp); ▫ *zabita śmierć* 'zabójstwo, morderstwo' (Kjp); ▫ *głowa* 'zabójstwo' (Msp)[504]; ◦ brus. *забойства* (Grb); ◦ strus. *головшина* 'убийство' (Per)[505]; ▫ ros. gw. *головщина* ''przestępstwo kryminalne, zabójstwo'' (Fg); ▫ gw. kem., arch. *голубиство* ''zabójstwo'' (Fg); ◦ chorw. *ubojstvo* (MPh); ◦ serb. *убиство* 'насилно одузимање живота, уморство, усмрћивање, убојство'; ▫ *убиство* 'насилно одузимање живота некоме' (Msk); ▫ *убојство*; ▫ *погуба*; ▫ *усмрћење* (Msk); ▫ *krv* 'je u ovom smislu što ubistvo' (w)[506]; ○ skłonność do zabicia, por. • p. *mężobójstwo* 'skłonność do mordu; zabójstwo, morderstwo' (Kjp); ○ podjęcie zabójstwa, por. • p. *próba / usiłowanie zabójstwa* (Sc); ◦ czes. *pokus o vraždu* (Sc); ○ spełnienie zabójstwa, por. • p. *dopuścić się zabójstwa na kim* (Sfp); ▫ *dokonać zabójstwa* (Sfp); ▫ *popełnić zabójstwo* (sjp); ▫ *zbrodnia zabójstwa* (Sfp); ▫ *zabójstwo z premedytacją* (sjp); ▫ *zadać komu śmierć* (Sfp); ▫ *przelewać / przelać czyjąś krew* (OH); ◦ ros. *проливать / пролить кровь кого*, *чью* 'убивать кого-либо' (Ffr); ◦ czes. praw. *úkladná vražda* (Sc); ▫ *prolévat / prolít něčí krve* 'zabijać, zabić, świadomie spowodować czyjąś śmierć' (OH); ◦ chorw. *izvršiti ubojstvo* (MPh); ◦ ros. *пролить чью-н. кровь* 'убить кого-н.' (Or); ◦ serb. *починити убиство* (Żs); ○ zabójczość, por. • p. *zabójczy* 'pozbawiający życia, niosący śmierć; śmiercionośny, morderczy' (sjp)[507]; ▫ *zabójczy cios*; ▫ *zabójczy strzał* (sjp); ▫ *zabójcza kula* (sjp); ◦ serb. *смртоносан ударац*; ▫ *смртоносан хитац* (Żs).

Pozbawianie kogoś życia oprócz przedstawionych tu leksemów ma utrwalenie językowe w licznych wyrazach równoznacznych, synonimicznych i eufemizujących, np.: ○ zbrodnia, por. • p. *zbrodnia* 'poważne przestępstwo naruszające normy społeczne, np. zabójstwo'; ◦ sch. *злочин / злочинство* 'врло тежак преступ, најтеже кривично дело (убиство и сл.)' (rsk); ○ wzięcie czyjegoś ży-

[502] Por. ◦ serb. *убити из пушке* (rsk).

[503] Por. • p. *dopuścić się / dopuszczać się mężobojstwa*; ▫ *mężobojstwo dopuszczone;* ▫ *mężobojstwo popełnić;* ▫ *mężobojstwo popełnione* (Msp).

[504] Stąd • p. *głowny* 'wiązany z zabójstwem' (Msp). Por też • *Głowa* nazwisko — stpol. przen. 'zabójstwo' (Tn).

[505] Por. też • strus. *голова* 'убитый'; ▫ *головьник* 'убийца' (Per).

[506] Por. • sch. *платити крв* 'освештити се убиством за убиство, извршити кровну освету'; ▫ *попити коме крв* 'убити некога' (rs).

[507] W tym kontekście por. też • p. *zabojczy dla zdrowia* (Żs); ▫ *zabójcza choroba*; ▫ *zabójcze działanie jadu, leku* (sjp); ▫ *zabójczy klimat* (Żs); ◦ serb. *погубан / убитачан за здравље*; ▫ *смртоносна болест*; ▫ *убиствена клима* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 263 2012-11-06 11:43:04

cia, por. • p. dawn. *wziąć czyje życie* ‘zabić kogo’ (Sfp); ○ odebranie, odjęcie komuś życia, por. • p. *odebrać komuś życie* ‘pozbawić kogoś życia’ (sjp); ◦ ukr. *відбирати* (*віднімати*) / *відібрати* (*відняти*) *життя у кого*, rzad. *кому* ‘доводити до смерті, убивати кого-небудь’ (fu); ◦ serb. *одузети коме живот* (Żs); ○ zbawienie, pozbawienie kogoś życia, żywota, por. • p. dawn. książk. *zbawić żywota / życia* ‘zabić’ (Sfp); ▫ *pozbawić kogoś życia* ‘spowodować czyjąś śmierć, być przyczyną czyjejś śmierci’ (sjp); ◦ słowac. *pripraviť o život* ‘usmrtiť’ (Ks); ◦ czes. *připravit* (*koho*) *o život* (Sc); ◦ ukr. *позбавити життя* ‘умертвити, убити’ (su); ◦ ros. *лишить кого жизни* (Dd); ◦ serb. *лишити кога живота* (Żs); ○ gaszenie, por. • p. *gasić żywoty ludzkie* ‘zabijać ludzi’ (Sfp); ○ targnięcie się na czyjeś życie, por. • p. dawn. *targnąć się na czyje zdrowie* ‘na czyje życie’ (Sfp); ▫ *targnąć się na czyje życie* ‘zabić kogo’ (Sfp); ◦ czes. *sahat komu na život* (Pf); ◦ ukr. *умертвляти / вмертвляти*; ▫ *умертвити / вмертвити*; ▫ *умертвлять* ‘позбавляти життя, убивати’ (Bsu); ◦ ros. *покуситься / покушаться на чью-л. жизнь* (Mrp)[508]; ▫ *покушаться на кого-л.*; ▫ *совершить покушение на кого-л.* (Gpf); ◦ bułg. *посягам / посегна на живот*(*а*) ‘някой’ (MWf); ○ godzenie w czyjeś życie, por. • p. przest. *godzić na czyjeś życie* ‘zagrażać komuś, nastawać na czyjeś życie’ (sjp); ○ porwanie się na czyjeś życie, por. • p. *porwać się na czyjeś życie* ‘usiłować zabić kogoś’ (sjp); ○ utrupienie, ukatrupienie, por. • p. *utrupić — utrupiać* ‘zabić (zabijać), uśmiercić (uśmiercać) kogoś’; ▫ gw. *utrupić* ‘zabić, trupem położyć, w gwarze uliczników’ (Kg); ▫ *strupić* ‘trupem położyć, zabić, uśmiercić’ (Kjp); ▫ *katrupić / ukatrupić / zakatrupić* ‘zabijać, uśmiercać’ (L); ▫ gw. warsz. *zakatrupić* ‘zabić’ (Wgw); ▫ *kłaść / położyć trupem* ‘zabijać’ (L); ▫ *położyć / powalić / kłaść kogoś trupem* (sjp); ▫ *rozciągnąć kogo trupem* (Sfp); ◦ ukr. *класти / покласти трупом кого* ‘убивати, нищити’ (su); ◦ serb. *укокати*; ▫ *уцмекати*; ▫ *урнисати*; ▫ *загробити* (Żs); ◦ fr. *étendre q. sur le carreau* ‘położyć kogoś trupem’ (KKf); ○ utłuczenie, por. • p. *utłuc* ‘zabić, uśmiercić; ukatrupić’ (sjp)[509]; ◦ chorw. *zatući* (MPh); ○ posłanie do grobu, por. • p. *posłać kogoś do grobu* ‘zabić kogoś’ (Du)[510]; ○ posłanie do piachu, por. • p. *posłać kogoś do piachu* ‘zabić kogoś’; ▫ *do piachu* ‘śmierć, egzekucja’ (L); ○ zgładzenie, por. • p. *zgładzić* ‘pozbawić kogoś życia; zabić, zamordować’ (sjp)[511]; ◦ czes. *zahubit* (Sc); ◦ sch. *истребити* (rsk); ○ zamęczenie, por. • p. *zamęczyć — zamęczać* ‘męcząc, torturując kogoś, coś, pozbawić (pozbawiać) go życia; zakatować (katować)’

[508] W tym odniesieniu por. też • ros. gw. *дергать* ‘′zabić′’ (Fg).

[509] Por. • p. *utłuc kogoś* (Du).

[510] Por. też • słowac. *priniesť niekoho do hrobu* ‘spôsobiť niekomu smrť’ (Ks); ▫ *priviesť niekoho do hrobu* ‘utrápiť na smrť’ (Ks); • ros. gw. Syb. *довести до могилы* ′doprowadzić do grobu′ ‘′zgładzić ze świata′’ (Fgs); • ros. gw. Syb. ekspr. *в гроб заганивать* ′do grobu zapędzać′ ‘′przyprawiać o śmierć; doprowadzać do śmierci′’ (Fgs).

[511] Por. • p. *Buntowników król nakazał zgładzić* (Du).

WWysoczanski-Umieranie.indb 264 2012-11-06 11:43:04

(Du)[512]; ◦ sch. *умори́ти* ‘убити, усмртити’ (rsk)[513]; ○ uziemienie, por. • p. posp. *uziemić — uziemiać* ‘zabić (zabijać), zgładzić kogoś’ (Du)[514]; ◦ sch. *макну́ти* (rsk); ○ sprzątnięcie, por. • p. *sprzątnąć — sprzątać* ‘zabić, uśmiercić, zgładzić kogoś’; ▫ pot. *sprzątnąć* ‘zgładzić, uśmiercić kogoś, pozbawić kogoś życia; zamordować, zakatrupić’ (Dwp)[515]; ○ zgubienie, por. • sch. *гу́бити* ‘један другог убијати’; ▫ *погу́бљење* ‘насилно одузимање живота, усмрћење’ (rsk); ○ zgładzenie ze świata, por. • p. *zgładzić kogo ze świata* ‘zabić’ (Sfp); ◦ czes. *sprovodit* (*koho*) *ze světa* (Sc); ◦ ros. gw. *со свету збавить* ‘сжить со свету’ (Fg); ○ zmiecenie, starcie z powierzchni ziemi, por. • p. *zmieść / znieść kogo z powierzchni ziemi* (Lpr); ▫ *zetrzeć kogo z powierzchni ziemi* ‘zniszczyć całkowicie; uśmiercić, unicestwić’ (Lpr); ▫ *znieść / zetrzeć kogoś z powierzchni* / rzad. *z oblicza ziemi* ‘spowodować czyjąś klęskę, śmierć’ (sjp); ◦ ros. *стереть с лица* (*с лика*) *земли кого* (ra); ○ zabranie do aniołów, por. • p. gw. *zabrać do aniołów* ‘zabić, pozbawić życia’ (sgp); ○ skończenie, zakończenie, por. • p. *skończyć z kimś* ‘spowodować czyjąś śmierć’ (wsf); ◦ ros. gm. *покончить кого*, *с кем* ‘убить’ (Mrp)[516]; ○ załatwienie kogoś, por. • p. *załatwić kogo na amen* (w); ◦ czes. pot. *odpravovat* (Sc); ○ ustanowienie komuś jego końca, por. • ros. *сделать конец кому* (w); ○ wyjmowanie, wyjęcie, wygonienie, wytrzęsienie z kogoś duszy, por. • p. *wygonić duszę z kogo* ‘zamęczyć na śmierć; zabić’ (Sfp); ▫ *wytrząsnąć duszę z kogo* (Lpr); ◦ ros. *вынимать / вынуть душу из кого-л.* (ra); ▫ *вытрясти душу из кого* (Lpr); ○ zbawienie, pozbawienie gardła, por. • p. *gardła* (*kogo*) (*po*)*zbawić* (Msp); ○ wzięcie gardła, por. • p. *gardło wziąć* (Msp); ○ wzięcie głowy, por. • p. *wziąć głowę*; ▫ *pobrać głowy* (Msp); ○ stracenie głowy, por. • p. *głowę* (*czyją*) *stracić* (Msp); ○ strącanie karków, por. • p. *karki strącać* (Msp)[517]; ○ zjadanie, por. • p. *jeść* ‘zabijać’ (Msp); ○ lanie, por. • p. *lać* ‘zabijać, mordować’ (Msp); ○ pomoc komuś w zagraniu w ciuciubabkę, por. • ros. żarg. młodz.-stud. *помочь сыграть в жмурки кому* ‘довести до смерти кого-л.’ (Mms); ○ zamoczenie kogoś, por. • ros. żarg. młodz.-stud. *замочить кого* ‘убить кого-л.’ (Mms).

Przedstawiony bogaty wykaz nazw zabijania z ukazaniem ich znaczeniowego wywodzenia się nie wyczerpuje zasobu materiału słownikowego. Obfitość nazwowa odzwierciedla ogromny, niestety, rozmiar i częstotliwość zbrodniczej działalności człowieka w uśmiercaniu innych; por. jeszcze specyficznojęzykowe leksemy proste i złożone: • słowac. ekspr. *potlcť* ‘(postupne) zabiť, usmr-

[512] Por. • p. *umęczyć / zamęczyć kogoś na śmierć* (Jsp); ◦ słowac. *zamùčiť niekoho na smrť* (Jsp); ◦ ukr. *замучувати / замучити на смерть* (BGu). W odniesieniu do tego znaczenia por. też • p. gw. or. *myncyć* — zamyncyć ‘być powodem czyichś cierpień (kończących się czasem śmiercią)’ (Kgo); • słowac. *dotýrať väzňa* ‘zadręczyć więźnia’ (Jsp).

[513] Por. • p. *zamęczyć kogoś głodem* (sjp); ▫ *zamęczyć kogoś torturami* (sjp).

[514] Por. • p. *Gangsterzy uziemili niewygodnego wspólnika* (sjp).

[515] Por. • p. *Sprzątnąć swojego konkurenta* (Dwp).

[516] Por. też • ros. gw. *званья решить кого-либо* ‘’zabić, skończyć z kimś’’ (Fg).

[517] Por. też • *Potręć* nazwisko — *potręć* < *potręcać*, gw. ‘zabijać’ (Tn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 265 2012-11-06 11:43:04

tiť, pobiť, pozabíjať' (Ks); • ros. dial. *исхитить* 'zabić, zmartwić, zamordować', z psł. **jьzxytiti* (*sę*) (Tes); • ros. dial. pskow. *наложить колпак* ''zabić kogoś'' (MNp); • ros. gw. Syb. ekspr. *зубами заглодать* ''zgładzić ze świata'' (Fgs); • ros. gw. Syb. ekspr. *задать каюк* ''zabić'' (Fgs); • ros. gw. *дать* / *задать карачун* 'zabić' (Fg); • ros. gw. *капут задать* 'zabić' (Fg); • ros. gw. *закандрычивать* 'zabić, zamęczyć na śmierć' (Fg); • ros. gw. arch. *застегнуть* 'zabić' (Fg); • ros. gw. *захитить* 'zabić' (Fg); • ros. gw. *колонуть* 'zabić' (Fg); • serb. *упуцати* 'убити' (rsk); • sch. *прогутати* 'лшити живота; уништии' (rsk).

Kolejny kompleks tematyczny wypełnia słownictwo dotyczące zabijania uwidaczniające się w nazwach własnych (odnośnie do wymienionych niżej nazw zob. Wysoczański 1999: 32): • *Naglfar*, niem. *Nagel* 'paznokieć', łac. *neco* 'zabijam', gr. *nékys*, *nekrós* 'trup', w mit. skand. statek złych mocy budowany w zaświatach z paznokci zmarłych; • *Apollo*, wywodzone od gr. *apóllymi* 'zabijam, niszczę', w mit. gr. imię boga poetów i poety bogów; • *Turupita*, być może *T*(*o*) *ropiec* z *trepati* 'trząść, trzepać', por. bułg. *trepam* 'zabijam', w mit. zachsłow. jedna z postaci imienia boga Porenuta, czczonego w Gardźcu na Rugii; • *Antaka* 'Uśmiercający', wg mit. ind. przebywał on w otoczeniu Jamy władcy królestwa zmarłych; • *Matuzalem*, hebr. *Mētūšēlah*, etym. ludowa 'uśmiercający / zabijający mieczem' z hebr. *māwet* 'śmierć' i *sēlah* 'miecz', w starotestamentowym przekazie patriarcha, praojciec ludzkości[518]; • *Mara*, sanskr. i pal. *māra* dosł. 'zabijający', 'unicestwiający', w buddyzmie bóstwo personifikujące zło i to wszystko, co prowadzi do śmierci[519].

Motywy zabójstwa są związane w mitologii słowiańskiej z Czarnobogiem i Perunem, por. przekleństwa typu: *żeby cię Czarnobóg* [*Perun*] *zabił* (zob. Wysoczański 1999: 32).

Zamiar, wola, pragnienie zabicia (zabijania). Dążenie do zabicia

Zabijanie w świetle języka: ○ jest z reguły czynem zamierzonym, por. • p. *myślić o gardle* (*czyim*) 'zamierzać kogoś zabić' (Msp); ○ ma podłoże skłonnościowe, por. • stpol. *śmierć nosić* 'mieć zabójcze właściwości, *mortiferum esse*' (Us); • p. *mężobojeczny* 'przymiotnik od *mężobojca*; skłonny do zabójstwa' (Msp); • cs *убийственный* 'łaknący zabójstwa' (Zc).

[518] W tym kontekście por. też • p. *muchomor* 'uśmiercający muchy', ◦ ros. *мухомор*, ◦ fr. *tue-mouches*, w związku z przekonaniem, że grzyby rosną tam, gdzie uderzy piorun (zob. Wysoczański 1999: 32).

[519] Por. też • *Stribog*, forma spolszczona Strzybóg, znaczenie teonimu próbowano wywodzić m.in. z psł. *śrtri-* 'unicestwienie, zniszczenie', w mit. wschsłow. najprawdopodobniej bóg wiatrów (zob. Wysoczański 1999: 32).

WWysoczanski-Umieranie.indb 266 2012-11-06 11:43:04

Chęć i dążność do zabicia wyrażają, między innymi, następujące jednostki: • p. pot. *polowanie* 'zorganizowane śledzenie, ściganie, łapanie ludzi przez innych ludzi, żeby ich uwięzić lub zabić' (Du)[520]; ◦ sch. *ловљење* (rsk); • p. *na gardło gonić* 'dybać na życie' (Msp)[521]; ▫ *zasiadać na gardło* 'dybać na czyjeś życie' (Msp); ▫ *sięgać po czyją głowę* 'dążyć do zabicia, zgładzenia kogo' (Sfp); ▫ *dybać na czyje życie*; ▫ *godzić na czyje życie* (Żs); ◦ serb. *радити коме о глави*; ▫ *угрожавати чији живот* (Żs); • p. *Kto napastuje zbrojnego, szuka razu śmiertelnego* (Ak).

Zamierzony czyn pozbawienia kogoś życia bywa wiązany z narzędziem zbrodni, por. • p. *Gotów w nim nóż utopić* 'tj. nienawidzi go, w łyżce wody by go utopił' (Ak); • cs *вложти древо в хлеб* 'zamiast chleba nakarmić pałą (Jer 11, 19). Przysłowie u Żydów, używane przez złodziei w zamiarze zabójstwa' (Zc).

W tym kontekście mieści się też grożenie komuś śmiercią, por. • p. *gardłem* (*komu*) *zagrozić* 'zmuszać do czegoś pod groźbą śmierci' (Msp); ▫ *zagrozić śmiercią* (Sfp); • p. dawn. *następować komu na szyję* 'grozić komu śmiercią' (Sfp); • p. *bo ktoś nakryje się nogami* 'pogróżka: zostaniesz zabity' (L).

Świadomość zabijania

Wieloaspektowym wymiarem zabijania jest płaszczyzna świadomości (lub nieświadomości) tego czynu. Wyróżnia się w tym względzie m.in.: ○ uniesienie, afekt, por. • p. *zabić kogoś w uniesieniu* (Żs); ▫ *zabić kogoś w afekcie*; ▫ *zabójstwo, zbrodnia w uniesieniu* (Żs); ▫ *zabójstwo w afekcie* (sjp); ◦ serb. *убити у афекту* (Żs); ▫ *убиство, злочин у афекту* (Żs); ○ porywczość, wybuchowość, por. • p. *umorycz* 'zabójstwo w popędliwości, mord' (Kjp); ○ nieuzmysłowienie, por. • p. praw. *mężobojstwo niezumysłowe* (Msp); ○ przygodność, por. • p. praw. *mężobojstwo przygodne / z przygody* (Msp); ○ rozmyślność, umyślność, por. • p. *rozmyślne zabójstwo* (sjp); ▫ *umyślne zabójstwo* (Żs); ▫ praw. *mężobojstwo umyślne* (Msp); ◦ słowac. praw. *úmyselná vražda* (Jsp); ▫ *úmyselne zabiť* (*človeka*) 'zavraždiť' (Ks); ◦ serb. *намерно убиство* (Żs); ○ dobrowolność, por. • p. praw. *mężobojstwo dobrowolne* (Msp); ○ konsekwencja mimo braku skuteczności, por. • orm. *семь дней вешаю, никак не помрет* 'siedem razy wieszam, nijak nie umiera' (Bw).

Cele, motywy, powody zabicia

Motywami zabicia w świetle analizowanego materiału językowego są m.in.: ○ zdrada, por. • p. *zabić za zdradę* (Du); ○ nienawiść, por. • p. *zabić z niena-*

[520] Por. • p. *Mafia urządziła na niego polowanie* (Du).

[521] Por. też • czes. *koukat jako Babinský* 'wyglądać jakby się chciało kogoś zamordować' (OH).

WWysoczanski-Umieranie.indb 267 2012-11-06 11:43:05

wiści (Du); ○ zemsta, por. • p. *zabić z zemsty* (Du); ▫ *zabój z zemsty* (w)[522]; ○ strach, por. • p. *zabić ze strachu* (Sfp); ◦ serb. *убити из страха* (Żs); ○ rabunek, por. • p. *zabójstwo na tle rabunkowym* (Du); ○ zwada, por. • p. *zabój ze zwady* (w); ○ obrona siebie, por. • p. *zabić kogo we własnej obronie* (Żs); ◦ serb. *убити у самоодбрани* (Żs); ○ obrona kogoś, por. • p. *zabić kogoś w czyjejś obronie* (Du); ○ niedopuszczenie do czegoś, por. • p. *Mazur woli zabić niż post złamać* (Knk).

Przyczyną zadania komuś śmierci bywa ludzkie zachowanie, działanie. Sprowadza się to do możliwości dwóch narządów: ○ języka — gadatliwości, niezachowywania tajemnicy, obmowy, donosów, denuncjowania, por. • p. *często język ucina głowę* (w); ○ słowa — człowieka uczciwego, prawego zabija jedno ostre, rażące słowo, podczas gdy człowiek niegodziwy, bezczelny nie pamięta nawet obelg, urazów, por. • beng. *Бессовестный не понимает ни стыда, ни оскорбления, а честного убивает одно резкое слово* (Bw)[523]; ○ wzroku — ujawniania, zdradzania tego, co się widziało, a co powinno być objęte tajemnicą, por. • p. *Wielu wzrok bazyliszka zabija na ciele, na ciele i na duszy oko ludzkie wiele* (Knk).

Powszechnie znanym motywem zabijania jest odwet, zemsta, por. • *oczyszczenie przez śmierć* (Msp); ◦ ukr. *смерть за смерть* ‘помста вбивством за вбивство; відплата’ (Bsu). Pomszczenie się w świetle języka dotyczy: ○ zabicia zabójcy, por. • p. *pomścić się nad mężobojcą* (Msp); ○ zabicia czyjejś matki za zabicie przez kogoś świni, por. • p. *Zabiłeś ty mnie świnię, a ja tobie matkę* (Knk); ○ zabicia świni za zabicie komuś ojca, por. • p. *Zabił ty mego ojca, zabiję ja twoją świnię, niech głowa za głowę ginie* (Knk).

Z odniesień językowych do wskazań mścicieli, por. np.: • *alastor* ‘staroż. zbrodniarz, morderca; mściciel zamordowanego; mit. gr. duch (bóstwo) pomsty za zbrodnię; gr. *alástor* (*daimōn*) ‘duch zemsty (łac. *genius ultor*)’ (Kso).

Rozpatrując cele i motywy zabójstwa, należy jeszcze wskazać na zabijanie ze względów ofiarniczych, rytualnych. W tym obszarze mieszczą się: ○ zabicie na ofiarę, por. • p. *zabić kogo na ofiarę*; ▫ *krwią* (*czyją*) *obiatę czynić* ‘zabić kogoś na ofiarę bogom’ (Msp); ○ złożenie dzieci w ofierze, por. • p. *synow swoich morderze bez miłosierdzia* ‘wyznawcy kultu Molocha składający mu w ofierze dzieci’ (Msp)[524]; ○ ofiara z ludzi w określonym celu i czasie, por. • *blot* (stisl. *blól*, gockie *blotan*, stniem. *bluostar* ‘składać ofiarę’), w religii germ. ofiara

[522] Por. też • stpol. *wróżda* ‘prawo zwyczajowe domagające się od krewnych zabitego wykonania krwawej zemsty na zabójcy, stopniowo wypierane przez postępowanie sądowe lub zamienione na wydalenie mordercy z kraju, umożliwiające porozumienie zwaśnionych rodów na drodze polubownej, *ius, quo propinqui hominis occisi occisorem ulcisci debebant, deinde: actio iudicialis vel homicidae exilium ac gentium aversarum reconciliatio*’ (Us).

[523] Por. też • ros. gw. *заномачивать* ‘’niestosownym zwróceniem się zgubić kogoś, doprowadzić do śmierci’’ (Fg).

[524] Por. • ros. *Молох* ‘istota, stwór, potęga pochłaniająca coraz to nowe ofiary’ (CMS).

WWysoczanski-Umieranie.indb 268 2012-11-06 11:43:05

z ludzi (prawdopodobnie niewolników), zwierząt, płodów rolnych i różnych przedmiotów składana bóstwom w celu zjednania ich przychylności. Składanie ofiar przez spalenie, zakopanie w ziemi, wrzucenie do wody lub zawieszenie na drzewie odbywało się trzy razy w roku: w czasie święta Jul — w celu uproszenia urodzaju, w początkach lata — aby uzyskać pomyślność i pokój, oraz po żniwach (ek, II:)[525].

W tym miejscu należy też wskazać na zabijanie sankcjonowane zwyczajem uznawanym przez prawo, por. np.: • *palenie wdów* — praktykowanemu zwyczajowi palenia wdowy (akceptując jej ponowne zamążpójście) przeciwstawiali się Bhilowie, lud pierwotny, przedaryjski, mieszkający w górach Indii środk., szczególnie w pn.-wsch. części stanu Oudżarat (ek, II: 358); • *zabijanie posądzonych o czary* (ek, III: 770); • *Bellerofonta* ‘list — pismo zgubne dla doręczyciela, zawierające polecenie zgładzenia oddawcy; gr. Bellerophóntēs mit. gr. Bellerofon, bohater, syn króla Koryntu; wysłany został przez króla Argos, Projtosa, do króla Likii, Iobatesa, z listem zawierającym polecenie zabicia oddawcy’ (Kso); ▫ łac. *litterae Bellerophontis* ′list Bellerofonta′, tj. polecający uśmiercić (nieznającego treści pisma) oddawcę; z Plauta (Bacchides, 4,7,12)’ (Kso); • *proskrypcje* ‘represje stosowane w staroż. Rzymie wobec przeciwników polit., polegające na ogłoszeniu listy (proskrypcyjnej) nazwisk obywateli wyjętych spod prawa (proskrybowanych), których majątek ulegał konfiskacie, za których zabójstwo wyznaczano nagrodę’; — łac. *proscriptio* lp. ‘jw.’ od *proscribere* ‘obwieścić co pismem, licytować, konfiskować, proskrybować’ (Kso).

Rozmiar zabijania

Językowy obraz zabijania odzwierciedla olbrzymi zasięg, rozmiar dokonanego zabójstwa, por. • p. *morze krwi* (Gpf); ◦ ros. *море крови* (Gpf).

Okoliczności i miejsce zabijania

Wielowątkowo ujęte są okoliczności i miejsca zabijania[526]: ○ wojna, por. • p. *zabić kogoś na wojnie* (Sfp); ◦ serb. *убити кога у рату* (Żs); ○ pojedynek,

[525] Por. też praktykowane u niektórych ludów w Japonii podczas religijnych uroczystości (*matsuri*) łączących symboliczne komunikowanie się z bóstwami z powszechną zabawą, składanie ofiary z żywności, ze zwierząt, niekiedy z ludzi (zakopywanych żywcem ze zmarłym władcą lub jako tzw. pale z ludzi, gwarantujące budowlom wytrzymałość i trwałość) (ek, VII: 1011), a także składanie w ofierze oprócz cennych przedmiotów również ludzi w trakcie uroczystych rytuałów w cenote (w języku Majów *tz’ono’ot* ‘naturalne studnie wypełnione podziemnymi wodami’) w Chichén Itzá — miejscu kultu boga deszczu Chaaka (er, I: 391). Nie dążąc do wykazania pełnej listy mordów ofiarniczych i rytualnych, należy wspomnieć o zarzutach takich czynów, np. o rozpowszechnionych w Europie oskarżeniach Żydów o rytualne mordy dzieci chrześcijańskich w celu uzyskania krwi do macy paschalnej (takie oskarżenia kwestionowała bulla papieża Innocentego IV z 1247) (ek, IV: 1321).

[526] Por. • p. *Miejsce straceń polskich patriotów* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 269 2012-11-06 11:43:05

por. • *zabić kogoś w pojedynku* (Sfp); ◦ serb. *убити кога у двобоју* (Żs); ○ walka, por. • p. *zabić kogoś w walce* (Du); ○ sytuacje spożywania alkoholu, por. • p. *Skoro Mazur podpije, wnet chłopa zabije* (Knk); ○ tam, gdzie w danej chwili ktoś lub coś się znajduje albo gdzie zachodzi wspomniana sytuacja, por. • p. *zabić kogo na miejscu* (Sfp); ▫ *trup na miejscu* 'o człowieku, który został zabity lub umarł nagle (np. na skutek nieszczęśliwego wypadku)' (Du); ◦ ros. *убить / уложить на месте кого* (Mfr); ▫ *класть / положить на месте кого* (Ffr); ◦ chorw. *ubiti koga na mjestu* (MPh); ◦ serb. *убити на месту* (Żs); ○ wyznaczone, wydzielone miejsce, por. • p. *zabijarnia* 'miejsce, gdzie ludzi zabijają a. zabijali, katownia' (Kjp); ◦ *stratište* l. 'uzdignuto postolje podigouto ob. na kakvu trgu koje služi kao mjesto za javno izvodenje pojedinačne smrtne kazne; gubilište'; 2. 'mjesto, zatvor itd. gdje se vrši smrtna kazna strijeljanjem'; 3. 'mjesto gdje je oduzet život mnogim ljudima' (Arh); ○ ściana, mur śmierci, straceń, por. • p. *ściana*, *mur śmierci* 'ściana budynku, baraku (zwykle w obozie koncentracyjnym), w którym odbywały się egzekucje' (wsf); ▫ *ściana śmierci* 'ściana, pod którą rozstrzeliwuje się ludzi' (Zp); ▫ *ścianka śmierci* 'pod którą rozstrzeliwano skazańców, więźniów' (Sfp); ◦ serb. *зид смрти* (Żs); ○ sytuacja i miejsce spożywania alkoholu, por. • p. *Pijatyka — zabijatyka* (Ak).

Metody zabijania. Narzędzia służące zabijaniu. Okrucieństwo zabijania

Analizowany materiał poświadcza utrwalone w języku metody zabijania, por. ○ zabójstwo skrytobójcze, por. • p. *zabić kogoś skrytobójczo*; ▫ *skryte zabójstwo*; ▫ *skrytobójstwo* 'morderstwo dokonane przez skrytobójcę, z ukrycia' (sjp)[527]; ◦ serb. *подмукло убити* (Żs); ○ zabójstwo jawne, nieskrywane, por. • p. *jawne zabójstwo* (Sfp); ○ zabójstwo niespodziane, por. • p. *zabić znienacka* (w); ○ zabicie z ukrycia, zza węgła, por. • ros. *убить из за угла*; ▫ *убийство из-за угла* (Prd); ◦ niem. *ein Meuchelmord* (Prd).

Językowy obraz okrucieństwa zabijania wyrażają uogólnione oraz konkretne, szczególnie bestialskie sposoby zabijania, np.: ○ zadręczanie, por. • p. *dręczenie* 'skłonność do mordowania, okrucieństwo, tyrańswo, krwiożerczość' (Kjp)[528]; ○ zabicie człowieka na Kole to tyle, co wypicie garnka mleka, por. • ros. *На Коле человека убить, что кринку молока испить* (Dp); ○ bezwzględne, nielitościwe zatłuczenie — tak, jak zabija się psa, por. • p. *zabić jak psa* 'zabić kogoś'; ▫ *zatłuc jak psa*; ◦ ros. *убить как сабаку*; ◦ serb. *затући / убити кога као пса* (zob. Wysoczański [2005] 2006: 153)[529]; ○ bezpardo-

[527] Por. • p. *Dopuścić się skrytobójstwa* (Du).

[528] Por. • słowac. *utrápiť niekoho na smrť* 'zadręczyć kogoś na śmierć' (Jsp).

[529] Por. też • ros. wulg. publ. *замочить кого в сортире* 'załatwić (dosł. zamoczyć) kogo w kiblu' 'rozprawić się z kim szybko, zdecydowanie i bezlitośnie' (CMS).

WWysoczanski-Umieranie.indb 270 2012-11-06 11:43:05

nowe zarżnięcie, por. • p. *rżnąć jak barany* (zob. Wysoczański [2005] 2006: 146)[530]; ○ roztrzaskanie o ścianę, por. • p. *Ten esesman był bez serca, wziął dzieciaka, co miał pół roku i zabił go o ścianę* (Kfs).

W rozważanym zakresie wskazywane jest zwłaszcza: ○ spalenie żywcem, por. • p. *żywa pochodnia* 'żywy palący się człowiek' (Du); ▫ rzad. *żywopalenie* 'palenie żywcem' (Ssg)[531]; ○ bezpardonowe zasztyletowanie, por. • p. *utopić sztylet w czyjejś piersi* (sjp); ○ cios miecza, oszczepu bądź szabli, por. • p. *omoczyć / rozmaczać miecz / oszczepy / szablę we krwi* 'zabić kogoś' (Msp); ▫ *policzyć mieczem* (Msp); ▫ *miecz utopić / potopić miecze* (*w kim, w czym*) (Msp); ▫ *miecza używać* 'zabijać' (Msp); ▫ *miecza używać* [tj. doznawać] 'być zabitym' (Msp); ▫ *utopić szablę w czyim sercu* 'przeszyć kogo szablą, zabić go' (Sfp); ▫ *przeszyć kogo szpadą*; ▫ *utopić w kim szpadę* 'zabić kogo szpadą' (Sfp); ○ uderzenie w głowę, por. • p. *zabić kogoś uderzeniem w głowę* (sjp); ○ cios siekierą, por. • p. *zabić kogoś ciosem siekiery* (sjp); ○ uderzenie kamieniem, por. • p. *kamieniem zabić* (Msp); ○ strzelenie, por. • p. *zabić jednym strzałem* (Sfp); ▫ *zabić kogoś strzałem z rewolweru* (sjp); ◦ serb. *убити једним хицем* (Żs); ○ łamanie karku, gardła, por. • p. *łamać komu kark* (Sfp); ◦ ros. dial. pskow. *сломать горло кому* ''zabić kogoś'' (MNp); ○ ukręcenie głowy, por. • p. posp. *ukręcić głowę / łeb komu* 'zabić' (Sfp); ○ rozbicie, roztrzaskanie na wiele części, por. • p. *Ręka, noga, mózg na ścianie!* (w); ○ obrócenie w puch, starcie w proch, por. • ros. *разбить в пух и порох*; ▫ *расчесать в пух и порох*; ▫ *повергать в прах кого*; ▫ *повергнуть в прах кого*; ▫ *низринуть в прах* (w); ○ połamanie uderzaniem o coś, trzymając za nogę, i rzucenie byle gdzie, por. • ros. *За ножку да об сошку. Перелобанил да и под лавку* (Dp); ○ przelewanie krwi, por. • cs *пролитие крове* 'uśmiercenie, zabójstwo' (Zc); ○ nurzanie się, pławienie się, kąpanie się, tonięcie we krwi, por. • p. *nurzać we krwi* (w); ▫ *pławić się we krwi* 'przelewać krew wielu ludzi' (Lpr); ▫ *kąpać się we krwi*; ▫ *tonąć we krwi* 'dokonać rzezi, powodować rzeź; mordować' (Sfp); ◦ ros. *купаться / утопать в крови* (Lpr); ○ pozostawienie po kimś mokrej plamy, por. • p. *z kogoś została mokra plama*; ▫ *po kimś została mokra plama* (w); ○ topienie we krwi, por. • p. *topić we krwi* 'zabić lub bardzo zranić wiele osób' (Du); ○ wypuszczanie kiszek z kogoś, por. • p. *wypuszczać kiszki / bebechy*; ▫ *wypuszczać komu / z kogo kiszki / bebechy* 'zabijać kogo, zadając mu rany brzucha' (Sfp); ◦ brus. *выпусціць кішкі з каго* (Krb); ◦ ros. gm. *выпустить кишки из кого* 'zabić, zarżnąć' (Krb); ○ zmiażdżenie, por. • p. *zgnieść jak muchę*; ▫ *zgniótł jak wesz na kołnierzu* (zob. Wysoczański [2005] 2006: 186, 189); ○ ukamienowanie, por. • stpol. *ukamienować*, ▫ *ukamionować* 'pozbawić życia przez obrzucenie kamieniami, *lapidibus ne-*

[530] W tym odniesieniu por. • p. *rznąć*; ▫ *rżnąć na śmierć* 'zarzynać, bić, mordować, szlachtować' (Kjp).

[531] Por. też • p. *żywcem spalony złoczyńca* (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 271 2012-11-06 11:43:05

care aliquem' (Us); ▫ *ukamienować*; ▫ *ukamionować* 'ubić, uśmiercić przez ciskanie kamieniami, zakamienować' (Kjp); ▫ *kamienować*, ▫ *ukamienować* 'zabijać kogoś, obrzucając go kamieniami (w dawnych wiekach forma kary śmierci)' (Dwp)[532]; ◦ cs *возложити камение* 'ukamienować' (Zc); ○ zatłuczenie kijami, por. • p. *wziąć kogo przez suchy las do wieczności* 'posiekać go kijami na śmierć' (Kjp); ○ uknutowanie, ubatogowanie, por. • p. *uknutować* 'ubić knutując, uśmiercić knutami'; ▫ *ubatogować* 'ubić batogowaniem, zabatogować, zabatożyć, ubiczować na śmierć, zaćwiczyć' (Kjp); ○ roztarganie w następstwie włóczenia, por. • p. gw. *usmykać* 'włócząc rozerwać, roztargać': *Przywiązano ich do końskich ogonów i usmykano na śmierć* (Kjp).

W odniesieniu do specyfiki form zabijania por. też: ○ ukrzyżowanie: • *Ukrzyżowanie*, chrześc. — ukrzyżowanie Chrystusa na Golgocie (zob. Wysoczański 1999: 33); ▫ cs *пропятие* 'ukrzyżowanie' (Zc); • p. *śmierć na krzyżu*, chrześc. — synonim *Ukrzyżowania* (zob. Wysoczański 1999: 33)[533]; • cs *пропинати* 'przybijać na krzyżu, ukrzyżować' (Zc); ▫ *пропнути* 'ukrzyżować, przygwoździć do krzyża' (Zc); ○ ukamienowanie; • *ukamienowanie*, chrześc., śmierć którą poniósł św. Szczepan; ○ uduszenie: • *Sfinks*, gr. *Sphínks* 'Dusicielka', por. *sphíngō* 'wiążę ciasno, krępuję, ściskam', w mit. gr. skrzydlaty potwór o twarzy kobiety, ale z piersią, łapami i ogonem lwa (zob. Wysoczański 1999: 33); ○ powieszenie: • *Hangadrttim* 'Władca Powieszonych', *Hangagod* i *Hangatyr* 'Bóg Powieszonych' — przydomki Odyna, w mit. skand. najwyższego boga panteonu, który miał moc wskrzeszania powieszonych (zob. Wysoczański 1999: 33); ○ zabójstwo ręką: • *Höd*, stisl. *handbani* 'zabójca ręką' Baldra, hipostaza Odyna (zob. Wysoczański 1999: 33); ○ zabójstwo radą: • *Loki*, stisl. *ravbani* 'zabójca radą' Baldra, hipostaza Odyna (zob. Wysoczański 1999: 33); ○ zabójstwo w bitwie: • *Cathbach*, irl. pierwotnie prawdopodobnie 'Zabijający w bitwie', w mit. irl. druid-wojownik z Cyklu Ulsterskiego (zob. Wysoczański 1999: 33).

W obraz ten wpisują się także użyte w tym celu narzędzia, przedmioty, por. • p. *zabić czym*; ▫ *zabić z czego*; ▫ *ginąć od czego*; ▫ *naczynie mężobojskie* 'broń' (Msp); ▫ *narzędzie śmiercionośne* (Żs); ◦ serb. *справа за убијање* (Żs).

W językowej rejestracji czynników zabijających są też wymieniane: ○ wzrok, por. • p. *Oko jego kieby zmija, na co spojrzy to zabija* (Knk)[534]; • słowac. ekspr. *vražedný pohľad* 'wzrok, który może zabić' (Jsp); ○ język, języki, por. • p. *Ludzkie języki już niejednego* (*człowieka*) *zabiły* / *zakłuły* (Kfs);

[532] Por. • p. *Męczennik ukamienowany przez rozwścieczony tłum* (Dwp).

[533] Por. też • *krzyż*, chrześc. — miejsce śmierci Jezusa; ▫ *Droga krzyżowa*: stacja 12 *Jezus umiera na krzyżu*, stacja 14 *Złożenie ciała Jezusa do grobu*; *krucyfiks*, łac. *crucifixus* 'ukrzyżowany', chrześc. — krzyż, na którym wyobrażany jest Jezus ukrzyżowany. W tym odniesieniu por. brzmienie artykułu wiary w Składzie Apostolskim: „umęczon pod Ponckim Piłatem, ukrzyżowan, umarł i pogrzebion".

[534] Por. też • p. *wzrok jak u bazyliszka* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 272 2012-11-06 11:43:05

◦ ros. *Язык голову кормит, он же и спину портит* ‘и до смерти доводит; и до беды доводит’ (Ap).

Zabijający

Język rejestruje również przejawy rzeczywistości odnoszące się do sprawców zabójstw, por. • p. *ginąć od kogo* (Msp).

Ogólne nazwy zabijających ludzi są następujące: • p. *mężobojca* ‘zabójca, morderca; *homicida*’ (Msp)[535]; ▫ *mężobójca* ‘zabójca, morderca’ (Kjp)[536]; ▫ *ludobójca* ‘zabójca ludzi, mężobójca, morderca’ (Kjp); ▫ *człowiekobójca* (por. też *mężobójca*, i niem. *Menschtudter*) (Dep); ▫ *człowiekozgubnik* (por. niem. *Menschenverderber*) (Dep); ▫ *zabójca* ‘sprawca zabójstwa’ (Du)[537]; • p. *zabijca*, ▫ *zabilca*, ▫ *zbójnik*, ▫ *zabijak*, ▫ *zabijaka*; ▫ *zabijacz*, ▫ *zamorca* ‘ten, co zabija a. co zabił’ (Kjp); ◦ głuż. *zabijer* ‘zabójca’ (Zg); ◦ czes. *zabiják*; ▫ *zabíječ* (Sc); ◦ cs *человекоубийца* ‘zabójca’ (Zc); ◦ brus. *забойца* (Grb); ◦ ukr. *убійца*; ▫ *смертоубійца* ‘zabójca’; ▫ *мироубійца*; ▫ *мірогубитель* ‘zabójca ludzi’ (Wu); ◦ chorw. *ubojica* (MPh); ◦ sch. *убојица*[538]; ▫ *убица* ‘онај који је извршио убиство, злочин, који је убио или убија, убојица’ (rsk); ▫ *уморник* ‘убица, убојица’ (rsk); • p. *zabójczyni*[539]; ▫ *zabojnica*, ▫ *zabijaczka* (Kjp); • p. *sprawca zabójstwa* (Du)[540].

Nazwy zabójców są wyróżniane przede wszystkim ze względu na podmiot zabijany, por. • p. *mężobojca czyj* (Msp).

W tej kategorii mieszczą się leksemy nazywające głównie zabójców członków rodziny, por.: • p. *bratobójca* ‘zabójca brata’[541]; ◦ ros. *братоубийца* (Or)[542]; ◦ serb. *братоубица*, ▫ *братоубојица* (Żs); • p. *siostrobójca* ‘zabójca siostry’ (Kjp); ▫ *siostrobójczyni* (Kjp); • p. *dzieciobójca* ‘zabójca dziecka lub dzieci’; ◦ cs *чадоубийца* ‘dzieciobójca’ (Zc); ◦ chorw. *čedomorac* (MPh); ◦ serb. *деоубица*, ▫ *djeоубица*, ▫ *djeоубојица*, ▫ *детеубица*, ▫ *djeтеубица* (Żs); • p. *dzieciobójczyni* (sjp)[543]; ◦ serb. *чедоморка* (Żs); • p. *matkobójca* ‘zabójca, morderca matki’ (Kjp); ▫ *matkobójca* ‘zabójca

535 Por. też • p. *mężobojeczny*, przymiotnik od *mężobojca* ‘złożony z zabójców’ (Msp).

536 Por. tu znaczenia i chronologiczne rozłożenia słów: *mężobójca* (XV w.) ‘morderca’, *mężobójczyni* (XIX w.), *mężobójstwo* (XV w.) ‘zabójstwo’ (Dep).

537 Por. • p. *wynajęty zabójca*; ▫ *płatny zabójca*; ▫ *maniakalny zabójca* (Du); • p. *proces zabójców* (Du).

538 Por. • serb. *мајни убојица* (rsk).

539 Por. • p. *niedoszła zabójczyni* (Du).

540 Oprócz nazw ogólnych w każdym języku funkcjonują specyficznojęzykowe nazwy uszczegółowiające semy podstawowe zabijających, por. np. • ros. gw. *баруль* ‘’rozbójnik, zabójca’’ (Fg).

541 Por. • p. *proces bratobójcy* (Du); • p. *skazanie bratobójcy* (Du).

542 Por. • ros. *каинова печать — братоубийца* ′kainowa pieczęć — bratobójca′ (ktp).

543 Por. • p. *Dzieciobójczynię skazano na długie lata więzienia* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 273 2012-11-06 11:43:05

własnej matki' (sjp); ▫ *matkobójczyni* (sjp); ▫ *matkorozbojnik* 'matkobójca' (Msp); ◦ serb. *матероубица*; ▫ *матероубојица* (Żs); • p. *mężobójczyni* 'zabójczyni własnego męża'; • p. *żonobójca* (sjp); ◦ serb. *женоубица*, ▫ *женоубојица*, ▫ *убица* (*своје*) *жене* (Żs);▫ *mężobójczyni* 'zabójczyni męża' (Kjp); ◦ serb. *мужоубица*, ▫ *мужоубојица* (Żs); • p. *ojcobójca* 'zabójca własnego ojca' (sjp)[544]; ◦ czes. *otcovrah* (Sc); ◦ serb. *оцеубојица* (Żs); • p. *ojcobójczyni* (sjp)[545]; ◦ *оцеубица* (Żs); • p. *synobójca* 'zabójca własnego syna' (Du); ◦ sch. *синоубица*, ▫ *синоубилац*; ▫ *синоубојица* 'онај који је убио сина' (rsk); • p. *królobójca* 'zabójca króla'; ◦ serb. *краљеубица*, ▫ *краљоубица*; ▫ *убица краља* (Żs); • p. *carobójca* 'zabójca cara' (sjp); ◦ serb. *цареубица*, ▫ *цароубица* (Żs); • p. *tyranobójca* 'zabójca tyrana' (Kjp); • cs *пророкоубийца* 'zabójca proroków' (Zc).

Odniesienia do agensa zabójstwa są zawarte też w nazwach własnych (w odniesieniu do niżej wymienionych nazw zob. Wysoczański 1999: 32), por. np.: • *Marzawa*, polskie *morze* i serbskie *morju* 'zabijam', w mit. słow. rzekoma bogini śmierci; • *Artemida*, gr. *Ártemis* prawdopodobnie 'Rzeźniczka, Zabójczyni', w mit. gr. pierwotnie zapewne demoniczna bogini nagłej śmierci kobiet; • *Androfonos* 'Mężobójczyni', wg mit. gr. przydomek Afrodyty.

Drugą grupą nazw zabójców są leksemy nazywające ich ze względu zarówno na sposoby, metody zabijania, jak i na narzędzie używane do zabijania kogoś, por. • p. *skrytobójca* (Żs); ◦ serb. książk. *мучки убица* (Żs); • p. *mieczobójca* 'zabijający mieczem' (Kjp).

Uśmiercanie człowieka powodują też zwierzęta[546], por. np. • p. gw. or. *zagryźć* 'gryząc, kąsając, uśmiercić kogoś, coś' (Kgo); ◦ głuż. *dozakusać* (Zg). Wśród nich są zwłaszcza pszczoły, por. • czes. *uštípat* 'zagryźć (na śmierć)' (Sc). Język odnotowuje też wskazania na to, że nie jest ważne, przez jakie zwierzę zginął człowiek, np.: ○ nie ma różnicy, czy rozerwał człowieka lew, czy zabił negus, por. • amch. *разорвал ли лев*, *убил ли негус — какая разница?* (Bw).

Zabijającymi człowieka, zwykle w określony sposób, bywają też różne istoty, zwłaszcza stwory. Wymieniane są: ○ rusałki topiące ludzi, por. • ros. *Русалки его утопили* (Dp); ○ duszące zmory, por. • p. *Zmora dusi* (Knk); ○ bazyliszek zabijający wzrokiem, por. • p. *Teraz jak bazyliszek po wzroku mordujesz* (Knk); ▫ *Wielu wzrok bazyliszka zabija na ciele* (Knk)[547].

[544] Por. • p. *młodociany ojcobójca* (Du).

[545] Por. • p. *osądzić ojcobójczynię* (Du).

[546] Por. • *śmierć Ajschylosa* 'wg ludowej legendy zabił go orzeł, zrzuciwszy mu żółwia na łysą czaszkę, którą omyłkowo przyjął za kamień, chciał bowiem rozbić skorupę żółwia. Legenda ta wsparta jest wzmianką o przepowiedni wyroczni, że zgładzi go cios z nieba' (Kmt).

[547] W tym odniesieniu por. • ros. gw. *глазить* ''w celu uniknięcia takiego zabójczego spojrzenia (wzroku) przesądne chłopstwo nawiesza na drzwiach naprzeciw wrót duży pęk znoszonych łapci, by czarne oko zawistnego człowieka przy wejściu na podwórze prosto skierowało się na tę zgrzęznę i żeby na niej osłabiło swoje zabójcze spojrzenie; zaś na pszczelnikach w tym celu wieszają na kół gołą końską głowę'' (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 274 2012-11-06 11:43:05

Zabijani, zabici. Ofiary

Desygnacje: ○ zabijanych to np. • p. *zabity*; ▫ *zabita* 'osoba zabita'[548]; ◦ głuż. *zabity* 'zabity, zamordowany' (Zg); ◦ czes. *zabitý* (Sc); ◦ chorw. *ubijen* (MPh)[549]; ○ ciała zabitego to np. • p. *ciało zabitego* (w); • p. *trupem leżeć* (Msp); ○ zabitych w określony sposób, por. • p. *ukamienowany* 'taki, któremu zadano śmierć przez obrzucenie go kamieniami' (Zp).

Kolejnym aspektem w tym zakresie jest wskazanie, kto konkretnie zostaje zabity. Wymieniani są tu: ○ nieprzyjaciele, por. • p. *kłaść nieprzyjaciela pokotem*; ▫ *kłaść nieprzyjaciela trupem*; ▫ *położyć nieprzyjaciela pokotem*; ▫ *położyć nieprzyjaciela trupem* (Zp); ○ przeciwnicy, por. • p. *zlikwidować przeciwnika* (Zp);○ wrogowie, por. • p. *kłaść wroga pokotem*; ▫ *kłaść wroga trupem*; ▫ *położyć wroga pokotem*; ▫ *położyć wroga trupem*; ▫ *zlikwidować wroga* (Zp); ○ zdrajcy, por. • p. *zlikwidować zdrajcę* (Zp); ○ gangsterzy, por. • p. *zlikwidować gangstera* (Zp); ○ politycy, por. • p. *zlikwidować polityka* (Zp); ○ cudzołożnice, por. • p. *ukamienowana cudzołożnica* (Zp); ○ skazańcy, por. • p. *ukamienowany skazaniec* (Zp); ○ męczennicy, por. • p. *ukamienowani męczennicy* (Zp).

Zabijanych w sposób zamierzony określa się również terminem *ofiara*. Specyfikacja tego rodzaju obejmuje: ○ padających ofiarą zabójstwa, por. • p. *padać ofiarą zabójstwa*; ▫ *paść ofiarą zabójstwa* (w); ◦ ros. *падать жертвой убийства* (w); ▫ *пасть жертвой убийства* (w).

W polu semantyczno-leksykalnym zabijania znajdują się zwroty i wyrażenia odzwierciedlające postawy oraz zachowania osób zabijanych. Chodzi tu zwłaszcza o: ○ uczucie przygnębienia, por. • p. gw. *Zagrejcie mi jakóm smutnóm, bo mi jutro głowe utnóm* (Knk).

Obraz pozbawianych życia w sposób gwałtowny, a zarazem okrutny jest budowany głównie poprzez przeniesienia znanych symbolicznych zachowań zwierząt: ○ owiec idących do bydłobójni, na rzeź, por. • serb. *иђи као овце на кланицу* (zob. Wysoczański [2005] 2006: 146); ○ barana wyłupiającego oczy w trakcie zarzynania, por. • p. *Wyłupił oczy jak baran, kiedy go zarzynają* (w); ○ baranków wiedzionych na śmierć, por. • p. *Idą na śmierć, prosto jak na rzeź odłączeni barankowie* (Knk); ○ jagnięcia idącego na zabicie, por. • chorw. *ići kao janje na klanje* (Mf); ▫ *ići kao janje na zaklanje* (zob. Wysoczański [2005] 2006: 147).

---

548 Por. • p. *W katastrofie był jeden zabity i dwóch ciężko rannych* (sjp).

549 Sens bycia zabitym przekazywany jest ponadto przez różnorodne związki wyrazowe właściwe konkretnym językom, por. np.: • ros. gw. Syb. ekspr. *с копыт / копытков долой* ''być zabitym'' (Fgs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 275 2012-11-06 11:43:05

Zabicie kogoś

Wśród bardzo licznych nazw zabijania wyróżniają się te, które wskazują na zabicie kogoś nieznanego lub określonego człowieka czy też określonych ludzi. Przypadek pierwszy poświadczają m.in. następujące jednostki: • ros. gw. *захрястать* ‘′zabić kogoś′′ (Fg), przypadek drugi ilustrują m.in. takie dokumentacje dzieciobójstwa, jak np.: • p. *rzeź niewiniątek*, chrześc. — wymordowanie niemowląt płci męskiej, urodzonych w Betlejem w tym samym czasie co Jezus (zob. Wysoczański 1999: 32); ◦ ros. *избиение младенцев* (CMS)[550].

Zabójstwo powinowatego

Konkretne rodzaje zabójstw to m.in.: ○ zabicie dziecka, dzieci, por. • p. *dzieciobójstwo* ‘przestępstwo polegające na zabiciu dziecka lub dzieci’; ◦ cs *детогубление* ‘dzieciobójstwo’ (Zc); ▫ *чадоубийство* ‘dzieciobójstwo’ (Zc); ◦ serb. *децоубиство*; ▫ *дјецоубиство*; ▫ *дјецоубојство*; ▫ *чедоморство* (Żs)[551]; ○ zabicie syna, por. • p. *synobójstwo* ‘zabójstwo syna’ (Kjp); ▫ *synobójstwo* ‘zabicie własnego syna’ (Du); ◦ serb. *синоубиство*; ▫ *синоубојство* (Żs)[552]; ○ zabicie brata, por. • p. *bratobójstwo* ‘zabójstwo brata albo kogoś, z kim się jest związanym pokrewieństwem, przyjaźnią, przekonaniami lub związkiem plemiennym’ (sjp); ▫ *Zbrodnia Kaina*; ▫ *Zbrodnia kainowa* (sjp); ▫ *kainowy* ‘bratobójczy’ (Kso); ◦ słowac. *bratovražda* (sl); ◦ brus. *братазабойства*; ▫ *братазабойчы* (Grb); ◦ ros. *братоубийство* (sl); ◦ serb. *братоубиство*; ▫ *братоубојство* (Żs)[553]; ○ zabicie siostry, por. • p. *siostrobójstwo* ‘zabójstwo siostry’ (Kjp); ○ zabicie matki, por. • p. *matkobojstwo* (Msp); ▫ *matkobójstwo* ‘zabójstwo matki’ (Kjp); ▫ *matkobójstwo* ‘zabójstwo własnej matki’ (sjp); ◦ serb. *матероубиство*; ▫ *матероубојство* (Żs)[554]; ○ zabicie ojca, por. • p. *ojcobójstwo* ‘zabójstwo własnego ojca’[555]; ◦ czes. *otcovražda* (Sc); ◦ serb. *оцеубиство* (Żs); ○ zabicie żony, por. • p. *żonobójstwo* (sjp); ◦ serb. *убиство* (*своје*) *жене* (Żs); ○ zabicie męża, por. • p. *mężobójstwo* ‘zabójstwo własnego męża’; ◦ serb. *убиство мужа* (Żs)[556].

[550] Z innych uszczegółowień por. np. • p. *Fokosa uczta*, na której goście zabijają gospodarza. Z Zenobiusza (Adagia, 6,37) ok. 130 r.; mit. gr. Fokos (Phōkis, Fokis) został zabity przez zalotników swojej córki, których sam sprosił na biesiadę (Kso).

[551] W odniesieniu do zabijania dzieci po urodzeniu, por. • ros. *Изъ баньки да въ ямку* ‘приговоръ злыхъ людей; ко смерти новорожденнаго’ (Dt). Wśród Eskimosów były przypadki zabijania niemowląt, zwłaszcza dziewczynek (ek, IV: 1124).

[552] Por. • p. *zbrodnia synobójstwa*; ▫ *popełnić synobójstwo* (Du).

[553] Por. • p. *kalać się bratobójstwem*; ▫ *popełnić bratobójstwo* (sjp).

[554] Por. • p. *zbrodnia matkobójstwa*; ▫ *popełnić matkobójstwo* (Du).

[555] Por. • p. *popełnić zbrodnię ojcobójstwa* (Du).

[556] Por. • p. *zbrodnia mężobójstwa* (w). Oprócz wskazanego znaczenia mężobójstwo odnosi się zasadniczo do zabójstwa człowieka w ogóle, por. np. • p. *dopuszczać się mężobojstwa* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 276 2012-11-06 11:43:06

Zabójstwo władcy, ciemiężyciela

Wyróżniającą się w językowych nominacjach warstwą zabijanych ludzi są władcy i ciemiężyciele, tyrani, np.: • p. *królobójstwo* 'zabicie króla'; ◦ czes. *kralovražda* (Sc); ◦ serb. *краљеубиство*; ▫ *краљеубојство*; ▫ *убисгво краља* (Żs); • p. *carobójstwo* 'zabicie cara' (sjp); • p. *krew książęca* 'zabójstwo potomka rodu królewskiego' (Msp); • p. *tyranobójstwo* 'zabójstwo tyrana' (Kjp); • łac. *crimen laesae maiestatis* 'zbrodnia obrazy majestatu; w dawn. Polsce — zamach, targnięcie się na władzę, zdrowie albo życie króla; por. *lèse-majesté* / *crime passionel* fr. *zabójstwo w afekcie* (na tle zawodu miłosnego, zazdrości itp.)' (Kso).

Zabójstwo proroka

Z innych zabijanych osób należy wskazać proroków, por. • cs *пророкоубийство* 'zabijanie proroków' (Zc)[557].

Zabójstwo Boga

W języku odzwierciedlone jest też bogobójstwo, por. np. • *Nayenezgani*, dosł. ′Zabójca obcych bogów′, wg Indian Navaho zadał on śmiertelne ciosy grożącym światu duchom zła (zob. Wysoczański 1999: 32).

Zabijający i zabijani

Osobno należy umieścić jednostki językowe, w których jest wskazywana ofiara zabójstwa z jednoczesną indykacją uogólnionego zabójcy. Zaznaczane jest tu: ○ zginięcie z czyjejś ręki, por. • p. *zginąć z czyjej dłoni*; ▫ *zginąć z czyjej ręki* (Sfp); ▫ *paść z czyjej dłoni*; ▫ *paść z ręki kogo* 'zostać przez kogo zabitym' (Sfp); ◦ ros. *погибнуть от чьей-л. руки* (HS)[558]; ▫ *пасть от чьей руки* / *чьих рук* (w).

Korelacja zabójcy z jednoczesnym wskazaniem na ofiarę uwidacznia się też w niektórych nazwach własnych (odnośnie do niżej wymienionych nazw zob. Wysoczański 1999: 32–33): • *Argeiphóntes* 'Argobójca' przydomek ten otrzymał

[557] Por tu też • cs *пророкоубийственный* 1. 'zabijający proroków'; 2. 'odnoszący się do zabójstwa proroków' (Zc).

[558] Por. też • ros. wulg.-posp. dezapr. *говном изойти*; ▫ *дерьмом изойти* ''zginąć, przepaść, zgnić żywcem'' (MN).

WWysoczanski-Umieranie.indb 277 2012-11-06 11:43:06

Hermes po zabiciu Argosa; • *Asurahan* 'Zabójca Asurów', w mit. ind. przydomek boga Indry, z którym nie mogli sobie poradzić w walce Asurowie, niebiańskie istoty demoniczne; • *Bellerophóntes* 'Zabójca Bellerosa', w mit. gr. imię to otrzymał heros koryncki Bellerofont, po zabiciu Bellerosa; • *Dhundhumara* sanskr. *dhundhumara* 'zabójca Dhundhu', w mit. ind. władca ze Słonecznej Dynastii; • *Suregethes*, dosł. 'Bohaterski Cios' lub 'Zabójca Bohaterów', w mit. trackiej zapewne bóg wojny, stąd taki teonim; • *Śambarahan* 'Zabójca Śambary', w mit. ind. przydomek boga Indry, który pokonał Śambarę, zaciekłego wroga bogów; • *Wrytrahan* 'Zabójca Wrytry', w mit. ind. przydomek ten uzyskał Indra za zabicie Wrytry.

Znak zabójcy

Odosobnione są przypadki wskazania na jakieś wyróżniki zabójców. Charakterystycznym uwidocznieniem zabijających są: ○ znak bratobójcy mający swoje odwołanie do Kaina, por. • p. *Piętno Kaina* (Knk); ▫ *Piętno kainowe* 'piętno, znamię zbrodniarza, zabójcy brata albo rodaka' (sjp); ▫ *kainowe piętno* 'piętno, znamię zbrodniarza, mordercy, zabójcy brata a. rodaka — wg Biblii — Kain, pierworodny syn Adama, pierwszy morderca i bratobójca (Gen 4; piętno 4,15)' (Kso); ◦ ros. *Каинова печать* (w).

Dobijanie

Jednym ze zbrodniczych sposobów zabijania człowieka jest jego dobijanie: • p. *dobić* 'zabić umierającego lub rannego' (Msp)[559]; ▫ *dobijać* 'zabijać umierającego (kogo)' (Msp)[560]; ▫ *dobić*, *dobijać* 'zabić bliskiego śmierci, zadać cios śmiertelny[561], ostateczny, przyśpieszyć zgon, domordować': *dobić*, *dobijać rannego, umierającego*; 'resztę pozabijać, wymordować' (Kjp); ▫ *dobić*, *dobijać kogo*, *co* 'zabić bliskiego śmierci, przyspieszyć zgon biciem' (Sfp); ▫ *dobijać* 'pozbawiać życia bliską śmierci bądź trwale okaleczoną istotę' (Dwp)[562]; ◦ słowac. *dobiť* 'bitím usmrtiť' (Ks).

559 Por. też • p. *dorobić* przen. 'dobić kogo, przyśpieszyć czyjś zgon, przyprawić o śmierć' (Msp); • p. *donużyć*, ▫ *donużać* 'domęczyć, domordować, dobić' (Kjp).

560 Por. też • p. *Dobija* nazwisko — *dobija* < *dobijać*: 1. 'przyśpieszyć zgon'; 2. przen. 'zadać ostateczny cios' (Tn).

561 Śmiertelny tu w znaczeniu 'taki, który powoduje śmierć, zgon' (Zp).

562 Por. • p. *Oprawcy dobijali rannych strzałem w tył głowy* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 278 2012-11-06 11:43:06

Uśmiercanie

Uśmiercanie. Struktura pojęciowo-wyrazowa

Znaczenie uśmiercania uwidocznione jest w następujących leksemach: • p. *uśmiercić — uśmiercać* ‘spowodować (powodować) czyjąś śmierć, pozbawić (pozbawiać) życia kogoś lub coś; zabić (zabijać)’; ▫ gw. *uśmiercić* ‘zabić na śmierć’ (Kg); ▫ *uśmiercenie* (sjp); ◦ słowac. *usmrtiť* ‘spôsobiť smrť, zabiť’; ▫ *usmrcovať* (Ks)[563]; ▫ *odmárniť koho* ‘uśmiercić, zabić’ (Jsp); ◦ głuż. *wusmjerćieć*, *zesmjerćieć* ‘uśmiercać’ ▫ *wusmjerćić*, *zesmjerćić* ‘uśmiercić’ (Zg) ◦ czes. *umrtvit*; ▫ *umrtvovat* (Sc); ◦ chorw. *usmrtiti* (*koga*, *što*) ‘lišiti života, nanijeti ozlijedu koja ima za posljedicu smrt; ubiti’ (Arh); ◦ serb. *усмртити* ‘лишти живота’ (Msk)[564]; ◦ sch. *усмрћивати* (rsk); ▫ *усмрћење*, *убиство*, *убојство*; *погубљење* ‘насилно одузимање живота, усмрћење’ (rsk).

W rozważanym polu semantyczno-wyrazowym mieszczą się też jednostki: ○ wyprawienia kogoś na tamten, drugi świat, por. • p. *wyprawić / wysłać kogoś na tamten świat* ‘przyczynić się do czyjejś śmierci, uśmiercić kogoś’ (Du); ▫ *posłać kogo na tamten świat* (Sfp); ◦ ros. dial. pskow. *на тот свет угонять* ‘′doprowadzić do śmierci, zabijać kogoś′’ (MNp); ◦ sch. *poslati / otpratiti / spraviti / ukloniti koga na onaj / na drugi svijet* ‘ubiti koga ili skriviti čiju smrt’ (Mf); ○ wyprawienia kogoś na lepszy świat, por. • p. wyprawić kogo na lepszy świat ‘zabić, spowodować śmierć’ (Sfp); ○ wyprawienia kogoś na Pola Elizejskie, por. • p. książk. *wyprawić kogo na Pola Elizejskie* (Sfp); ○ posłania kogoś na łono Abrahama, por. • p. żart. *posłać kogo na łono Abrahama* ‘przyczynić się do czyjej śmierci; zabić, uśmiercić kogo’ (Sfp); ○ doprowadzenia do śmierci, por. • p. *doprowadzić kogo do śmierci* (Sfp); ○ wykończenia kogoś, por. • p. *wykończyć — wykańczać* ‘spowodować (powodować) czyjąś śmierć, zabić (zabijać) kogoś’ (Du); ◦ sch. *уништити*; ▫ *упропастити* (rsk)[565]; ○ skończenia z kimś, por. • p. *skończyć z kimś* ‘spowodować czyjąś śmierć’ (sjp); ◦ czes. *oddělat* (Sc); ◦ ros. *покончить с кем-л.* (w).

Oprócz komunikowanego w eksplikacjach semantyczno-etymologicznych przywołanych tu leksemów zasadniczego sensu spowodowania czyjejś śmierci, przyczynienia się do niej, materiał językowy unaocznia znaczenie uczynienia martwym, por.: • p. *martwić* ‘czynić martwym, zabijać; *afferre mortem*, *afficere morte*’ (Msp); ▫ *martwiać* ‘czynić martwym, zabijać’ (Msp); ◦ brus. *умярцвіць* (Grb)[566]; ◦ ros. *умертвить* (Grb).

---

563 Por. • słowac. *usmrtiť človeka* ‘zabić (uśmiercić) człowieka’ (Jsp). Por też • słowac. *usmrtený elektrickým prúdom* (Ks).

564 Por. też • serb. *копати некоме гроб* ‘спремати некоме смрт’ (Msk).

565 Por. • p. *Wykończył go jednym strzałem w tył głowy* (Du).

566 Por. też • p. *zabójczy*; ▫ *morderczy* (sjp); • brus. *забойны*; ▫ *смяртэльны* (Grb).

WWysoczanski-Umieranie.indb 279 2012-11-06 11:43:06

Sposoby uśmiercania

Materiał językowy poświadcza obmyślanie, planowanie przez człowieka sposobów uśmiercenia, uśmiercania innych, por. • stpol. *pieczołowanie* / *radę mieć o śmierci* 'naradzać się, obmyślać sposób czyjegoś uśmiercenia, *de morte alicui conferenda consilium inire*' (Us).

Wśród konkretnych sposobów wskazywane są m.in.: • p. *zapić kogo* 'zapoić, spoić na śmierć'; ▫ *zapoić* 'pojąc do zbytku, przyprawić o śmierć' (Kjp); • p. *postrzelić śmiertelnie* (Dwp)[567]; • p. *zgubić kogo* 'stracić, zgładzić, zadać mu śmierć, wykonać na nim wyrok śmierci, dokonać egzekucji' (Kjp); ▫ *zgubić* 'narazić kogoś na zgubę, śmierć' (sjp); • p. *zamęczyć*, *zamęczać* 'męcząc przyprawić o śmierć, umęczyć, zakatować, zamordować, zadręczyć' (Kjp); • p. *zatratować* 'tratując zabić; zadeptać, przejechać na śmierć, roztratować' (Kjp); • p. *zażgać* 'żganiem zabić; zakłóć, zabość na śmierć' (Kjp); • słowac. *splynovať* 'usmrcovať, usmrtiť plynom' (Ks); • serb. *радити некоме о глави* 'припремати некоме смрт, пропаст' (Msk).

Okoliczności i miejsce uśmiercania

Z wielu miejsc i okoliczności uśmiercania w rejestracji językowej wskazywane są między innymi obozy zagłady, por. • p. *W obozach zagłady uśmiercono tysiące osób* (Du).

W kontekście słownictwa w przedstawieniu okrucieństwa wyniszczania i śmierci w łagrach sowieckich można odnotować między innymi, że „najczęstszą przyczyną zgonów więźniów było ogólne wyniszczenie organizmów. Zmiany dotyczyły również sfery psychicznej i jeżeli stawały się zbyt zaawansowane i nieodwracalne, przekształcały ludzi w żywe trupy, tzw. dochodiagów, czyli dobiegających kresu swej doczesnej egzystencji. Dochodiagów, ze względu na ich beznadziejną nieproduktywność, lokowano w specjalnych pomieszczeniach, zwanych przez zeków »trupiarniami« lub »Indiami«, i utrzymywano przy życiu jedynie za cenę 200 dkg chleba dziennie. W pełnej zakłamania nomenklaturze łagrów sowieckich krańcowe, głodowe wyniszczenie ludzkich organizmów nazywano eufemistycznie »dystrofią«. Dochodiaga znajdował się praktycznie poza nawiasem życia obozowego. Udzielanie mu pomocy lekarskiej nie leżało w interesie ekonomicznym łagru, a humanitarne aspekty w tym strasznym, »innym świecie« nie grały żadnej roli" (Supady 1997: 418).

[567] Por. • słowac. *neznámy páchateľ ho smrteľne postrelil* (Ks).

WWysoczanski-Umieranie.indb 280 2012-11-06 11:43:06

Mordowanie

Mordowanie. Struktura pojęciowo-wyrazowa

Mordowanie. Nominacje językowe

Mordowanie, tj. zabijanie w szczególnie okrutny sposób, ukazują leksemy: por. • p. *mordować* 'pozbawiać życia, zwłaszcza w okrutny sposób; zabijać' (Du); ‹śrwniem. *morden*› ▫ *mordować* 'dokonywać morderstw, zabijać ludzi' (sjp)[568]; ▫ gw. warsz. *zamordowywać* 'mordować'; ▫ *mordować się* 'zabijać się; *concurrere mutuis vulneribus*' (Msp); ▫ *zamordować* 'pozbawić kogoś życia w sposób przestępczy, dokonać na kimś mordu, zabić kogoś' (sjp); ▫ *morderstwa* (*nad kim*) *dokazować* 'mordować' (Msp); ▫ *robić* gw. złodz. 'mordować' (Wgw); ▫ gw. warsz. *potańczyć na grandę* 'zamordować' (Wgw); ◦ czes. *vraždit*; ▫ *zavraždit* (Sc); ▫ ekspr. *mordovat* (Sc); ◦ słowac. *zamordovať koho* (Jsp); • p. *morasić* 'mordować kogo'; • p. *masakrować* ‹fr. *massacrer*› 'mordować w okrutny, bestialski sposób' (sjp); ▫ *masakrować — zmasakrować* 'dokonywać masakry, bestialsko zabijać, brutalnie kogoś bijąc, zadawać rany; także: powodować u kogoś poważne, często śmiertelne obrażenia ciała' (Dwp)[569]; ◦ sch. *масакрирати* (rsk)[570]; • p. *masakra* 'makabryczny mord; zadawanie ran, ciosów, śmierci (zwykle większej liczbie ludzi lub zwierząt) w sposób krwawy, przerażający, bestialski, okrutny; także: nieumyślne powodowanie u kogoś poważnych, często śmiertelnych obrażeń; rzeź' (Dwp); ▫ *urządzić masakrę* (Dwp)[571].

Akt umyślnego zabicia w eksplikacjach semantycznych jest określany następująco: • p. *mord* 'okrutne pozbawienie kogoś życia; *caedes*, *occidio*, *trucidatio'* (Msp); ▫ *mord* 'mordowanie, mordowanie się wzajemne, rzeź, jatki'; ▫ *mord* 'rozmyślne pozbawienie kogoś życia, zwłaszcza w okrutny sposób; morderstwo, zabójstwo' (Du); ▫ *mord* '‹niem. *Mord*› szczególnie okrutne zabójstwo' (sjp)[572]; ▫ *dopuszczać się mordu* (Msp); ▫ *morderstwo* 'przestępstwo polegające na umyślnym pozbawieniu życia człowieka; mord, zabójstwo' (Du); 'przestępstwo polegające na pozbawieniu życia człowieka; mord, zabójstwo' (sjp); ▫ *zbrodnia morderstwa* (Sfp); ▫ *mokra robota* 'w środowiskach przestępczych: napaść,

[568] Por. • p. *mordować ludność cywilną* (Żs); ◦ serb. *убијати цивилно становништво* (Żs).

[569] Por. • p. *Jeńców masakrowano, poddawano torturom* (Dwp); ▫ *Zmasakrowane ciała ofiar wypadku* (Dwp).

[570] Por. • p. *Masakrowanie więźniów* (Du).

[571] Por. • p. *Masakra więźniów*; ▫ *W wypadku zginęło wiele osób — to była prawdziwa masakra* (Dwp).

[572] Z mordami współwystępują: ○ gwałty, por. • p. *gwałty i mordy* (Msp); ○ pożogi, por. • p. *mord i pożoga* (Sfp); ○ łupiestwo, por. • p. *łupiestwo i mord* (Msp); ○ prześladowania, por. • p. *prześladowania i mordy* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 281 2012-11-06 11:43:06

rabunek połączony z rozlewem krwi, np. z morderstwem' (Sfp); ▫ gw. warsz., gw. złodz. *mokra robota* 'morderstwo' (Wgw); ◦ czes. *vražda* (Sc); ◦ serb. *злочин* (Żs); ◦ sch. *крвништво* 'крвничко дело, убиство' (rsk); • p. *usiłowanie morderstwa* (Żs); • p. *popełnić morderstwo* (Sc); ▫ *dokonać morderstwa* (Żs); ▫ *dopuścić się morderstwa* (Żs); ◦ czes. *spáchat vraždu* (Sc); ◦ serb. *покушај убиства* (Żs); ▫ *извршити / починити злочин* (Żs).

Zamordowanie, doprowadzenie drugiego człowieka do zguby nazywane jest w poszczególnych językach swoiście, por. np.: • ros. gw. *затакать* 'zamordować kogoś' (Fg); • ros. dial. pskow. *довести до шильца кого* ''doprowadzić do śmierci, zguby, zamordować kogoś'' (MNp).

Zamiar, wola, pragnienie mordowania

Aspekt wolitywny mordowania, por. np. leksemy • p. *morderczy* 'właściwy mordercy; służący do popełniania mordu, niosący śmierć' (sjp); ◦ czes. *vražedný* (Sc), wyrażany jest następująco: • p. *morderskiego przyrodzenia* 'skłonny do mordów; *plagiosus*, *plenus sanguinis*, *sanguinarius*'; ▫ *mordowny* 'skłonny do zabijania, mordów'; ▫ *kochać się w morderstwie* (Msp); • p. *Jego oczy płonęły żądzą mordu* (Du); ▫ *Wyglądał, jakby chciał kogoś zamordować* (sjp); • p. *krwie / na krew chciwy* (Msp); ▫ *chce się* (*komu*) *krwie* 'ten, który chce mordować' (Msp).

Świadomość mordowania

Podobnie jak w przypadku zabijania również w odniesieniu do mordowania język wychwytuje kwestię świadomościową, por. • p. *morderstwo w afekcie* (sjp); ▫ *morderstwo w stanie afektu* (sjp); ◦ serb. *убиство / злочин у афекту* (Żs).

Cele, motywy, powody mordowania

W językowym obrazie mordu uwzględniane są też jego cel i motywy, por. • p. *mordować czym* 'czym się kierując' (Msp); • p. *morderstwo na tle* (w). Tło i cel bywają następujące: ○ rabunkowy, por. • p. *morderstwo rabunkowe* (Żs); ▫ *mord rabunkowy* (Sfp); ▫ *Mordu dokonano na tle rabunkowym* (sjp); ◦ czes. *loupežná vražda* (Sc); ◦ serb. *убиство са крађом* (Żs); ○ polityczny, por. • p. *mord polityczny* (Sfp); ○ rytualny, por. • p. *mord rytualny* (Sfp)[573].

[573] W tym miejscu należy wspomnieć o oskarżeniach Żydów podolskich, czerwonoruskich i z Prawobrzeżnej Ukrainy o mordy rytualne, a co za tym idzie — o prowadzonych w XVI–XVIII w. procesach o nie oraz o wydanych i wykonanych wówczas wyrokach za nie: „najstarszy proces

WWysoczanski-Umieranie.indb 282 2012-11-06 11:43:06

Okoliczności i miejsce mordowania

W odniesieniu do okoliczności i miejsc popełniania morderstw wymieniane są m.in. nazwy: • p. *mordownia* ‘miejsce mordowania, katownia’ (Kjp); ◦ serb. *стратиште*; ▫ *губилиште* ‘место извршења смртне казне’ (Msk); ◦ sch. *губилиште* ‘место где се извршава смртна казна’ (rs).

Metody, sposoby mordowania. Narzędzia służące mordowaniu

Analizowany materiał językowy ujawnia metody dokonywania mordu oraz użyte w tym celu narzędzia: ○ skrytobójczość, por. • p. *skrytobójczy mord* (sjp); ▫ hist. *mord kapturowy* ‘dokonywany z polecenia sądu kapturowego’ (Sfp); ▫ książk. *zginąć pod ciosem skrytobójczej ręki* ‘zostać zabitym, zasztyletowanym, zastrzelonym itp.’ (Sfp); ○ jawność, por. • p. *jawne mężobojstwo*; ▫ *jawny mężobojca* (Msp); ○ afekt, por. • p. *mordować w stanie afektu / w afekcie* (Sfp); ○ doskonałość, por. • p. *morderstwo doskonałe* ‘morderstwo popełnione bez pozostawienia śladów, obmyślone i dokonane w sposób niepozwalający wykryć sprawcę’ (Du); • p. *narzędzie mordercze* (Żs).

Ekscerpcja zasobów słownikowych odsłania różnorodne sposoby mordowania człowieka[574], por. m.in.: ○ uduszenie, por. • stpol. *wydławiać* ‘tamować komuś oddech, ściskając za gardło, dusić, *fauces alicui stringere*, *aliquem suffocare*’ (Us); ▫ *dławić* ‘powodować zatrzymanie oddechu, dusić, gnieść, uciskać; często w znaczeniu zabijać’ (Msp); ▫ *zadławić* ‘zadusić człowieka’[575]; ▫ *dawiony* ‘duszony; zabijany przez duszenie’ (Msp)[576]; ▫ *udusić* ‘pozbawić kogoś życia, uniemożliwiając mu oddychanie; zadusić’; ▫ *zadusić* ‘dusząc, zabić; udusić’[577];

o mord rytualny na Rusi Czerwonej miał miejsce w 1595 r. w Sawinie”, z późniejszych m.in.: „w 1666 r. miał miejsce proces o mord rytualny w Mościskach. Oskarżony Abram został stracony”; „pierwsza sprawa o mord rytualny na Podolu miała miejsce w 1623 r. […] oskarżonych poddano torturom i mimo nieprzyznania się do winy wszyscy zostali skazani na śmierć i spaleni na stosie”; „pierwsze oskarżenie Żydów o mord rytualny [na Prawobrzeżnej Ukrainie — W.W.] miało miejsce w 1648 r.” (zob. Guldon, Wijaczka 1994: 50–84).

[574] W tym miejscu trzeba zauważyć, że rozgraniczenie podawanych sposobów we wszystkich rodzajach zadania człowiekowi śmierci (tj. zabijania, mordowania, uśmiercania) są do pewnego stopnia umowne, niektóre z nich są bowiem w pełni reprezentatywne dla danego rodzaju, inne zaś mogą odnosić się do każdego z wyróżnianych rodzajów.

[575] Por. • p. *Zadławił go powrozem* (Du); • p. *Zadławiłbym ich gołą ręką za głupotę i bezmyślność* (Du).

[576] Por. też • p. gw. or. *zadáwić*; ▫ *udáwić* ‘ściskając kogoś, coś za gardło, uniemożliwiać mu oddychanie, co może prowadzić do śmierci; też dawać komuś, czemuś pokarm uniemożliwiający mu oddychanie’ (Kgo).

[577] Por. • p. gw. or. *dusić* — *udusić* — *zadusić* ‘uniemożliwiać komuś oddychanie, zwykle przez przygniatanie mu krtani, powodując przez to jego śmierć’ (Kgo).

WWysoczanski-Umieranie.indb 283 2012-11-06 11:43:06

◦ słowac. *zadusiť* ‘dusením usmrtiť, udusiť’ (Ks); ▫ *zadláviť* ‘pritlačiť váhou, tlakom; tak usmrtiť’ (Ks); ◦ ukr. *задавити* ‘zadusić, udusić’ (Iup); ◦ chorw. *zadaviti* (*koga, što*) ‘usmrtiti koga davljenjem’ (Arh); ◦ sch. *давити* ‘насилно, силом заустављати дисање коме, стезањем за врат гушити кога’, ‘убијати гушењем’; ▫ *удавити* ‘уморити стежући за грло, задавити’; ▫ *угушити* ‘уморити смежући за гушу, задавити’; ▫ *угушење* ‘усмрћење, смрт гушењем, давлење’ (rsk)[578]; ○ trucie, por. • p. *truć* ‘wprowadzać do organizmu substancję wywołującą chorobę lub śmierć, zabijać za pomocą trucizny’ (sjp)[579]; ▫ *trucicielstwo* ‘trucie (zabijanie) kogoś jako proceder’ (Du)[580]; ◦ chorw. *smrtonosno otrovanje* ‘trovanje sa smrtnom posljedicom’ (Arh); ◦ sch. *тровати* ‘убијати отровом’ (rsk); ▫ *отровати* ‘усмртити отровом’ (rsk); ○ zakłucie, por. • stpol. (*skłuć*) *skłóć* ‘zabić, uderzając czymś ostro zakończonym, *ferire*, *confodere*’ (Us); ▫ *zakłuć — zakłuwać* ‘zabić (zabijać) kogoś czymś ostrym, kłującym’ (sjp)[581]; ◦ serb. *пробости*, ▫ *заклати* (rsk); ○ zadźganie, por. • p. posp. *zadźgać* ‘zabić, uderzając czymś ostrym, kłującym (zwykle nożem lub sztyletem)’ (sjp); ◦ sch. *пробости*, ▫ *пробуразити*; ▫ *заклати* (rsk)[582]; ○ zabodzenie, por. • p. *zabość* ‘bodąc zabić, zakłóć na śmierć’; ◦ głuż. *dobosć* (Zg); ◦ sch.

578 Por. też • psł. **daviti*; stsłow. *ДАВИТИ ἀγχειν*, *πνίγειν suffocare* ‘′dusić’’; ◦ bułg. *давя* ‘′topić (w cieczy)’’, ‘′dławić, dusić’’, ‘′dusić, ugniatać’’, ▫ dial. *дав′ъ* ‘′topić’’, ‘′dusić’’; ◦ mac. *дави* ‘′dusić’’, ‘′topić’’; ◦ sch. *давити* ‘′dusić, dławić’’, ▫ dial. *dåvlt* ‘′wyciskać, tłoczyć’’ (′winogrona′); ◦ słowen. *dáviti* ‘′dławić, dusić’’; ◦ stczesk. *dláviti* ‘′dusić’’; ◦ czes. *dáviti* ‘′dusić, dławić’’, ‘′mdlić, powodować wymioty’’; ◦ słowac. *dáviť* ‘′mdlić, wymiotować’’, ‘′dusić, dławić’’, także *dláviť*; ◦ głuż. *dawić* ‘′dusić, dławić’’, także *dajić*; ◦ dłuż. *dawiś* ‘′dusić’’, *dawiś se* ‘′dusić się’’; ◦ połab. *dově* ‘′dusi, uciska’’; ◦ stpol. *dawić* ‘′dusić, dławić’’, ◦ współcz. (kontaminacyjne) *dławić* ‘′ts.’’; ◦ słowin. *dłãjĭc* ‘′dusić, dławić’’; ◦ strus., rus.-cerk. *давити*, *давлю* ‘′dusić’’, ‘′zmuszać’’; ◦ ros. *давить* ‘′dusić’’; ◦ brus. *давíць* ‘′dusić, dławić’’. Czasowniki zakończone na *-iti* są pokrewne przede wszystkim bliskim germańskim czasownikom i ich derywatom: germ. **daujan*, skąd stisl. *deyja*, stsaks. *dōian*, goc. *af-dauiþs* ‘′wycieńczony, wyczerpany, wyniszczony’’, dalej — goc. *dauþs*, niem. *Tod* ‘′śmierć’’ (Tes). Wyjaśnienia uzupełniające podane są w niniejszym punkcie dalej w haśle ‘topić’.

579 Etymologicznie: *trucizna* od XVI w. ‘substancja powodująca uszkodzenie organizmu lub jego śmierć, jad’, stpol. XV w. *trucina* ‘trucizna, jad; podawanie trucizny, trucie; szkodliwe czary, szkodliwe czynności magiczne’ i w niektórych gwarach *trucina*, kasz. *trëcëzna* ‘trucizna’. Por. czes. dial. *trutina* / *trutizna*, ukr. lud. *trutýzna* (rzadko *trutýna*), brus. dial. *trucízna* ‘ts.’ (Bse). Por. też • p. *gorzki* ‘trujący, pozbawiający życia, zabójczy’ (Msp). Por. też • p. *Otruć ofiarę cyjankiem* (Dwp). W tym kontekście por. też nazwy stosowanych trucizn, np. • p. *kurara* (karaib.) ‘bardzo silna trucizna powodująca śmierć przez porażenie mięśni oddechowych otrzymywana przez gotowanie kory pędów i korzeni pewnego gatunku południowoamerykańskich lian; używana pierwotnie do zatruwania strzał; obecnie znajduje zastosowanie w fizjologii doświadczalnej i chirurgii’ (Dwp).

580 Por. • p. *Trucicielstwo było dość powszechne na dworach różnych władców* (Du).

581 Por. • p. *Zakłuć kogoś bagnetem* (sjp). Por. też • cs *посеченый* ‘zabity wśród innych ostrym narzędziem’ (Zc).

582 Por. • p. *Zadźgać kogoś nożem*, *sztyletem* (sjp); ◦ słowac. *ubodať niekoho nožom* ‘zadźgać (zakłuć) kogoś nożem’ (Jsp); • słowac. *ubodali ho na smrť* ‘zadźgali (zakłuli) go na śmierć’ (Jsp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 284 2012-11-06 11:43:06

избости (rsk)[583]; ○ sztyletowanie, zasztyletowanie, por. • p. *sztyletować* 'zadawać ciosy sztyletem, zabijać sztyletem' (sjp); ▫ *zasztyletować* 'zabić kogoś ostrym narzędziem (sztyletem, nożem itp.)' (sjp)[584]; ▫ *wbić komu nóż w plecy*; ▫ *wsadzić komu nóż w plecy*; ▫ *utopić nóż w czyjejś piersi*; ▫ *utopić sztylet w czyjejś piersi* (Du); ◦ ros. *вбить нож в спину кому* (w); ◦ sch. *заклати*; ▫ *убити бодежом*; ▫ *убити ножем* (rsk); ○ zarżnięcie, por. • p. *zarżnąć — zarzynać* 'zabić (zabijać) ostrym narzędziem, zwykle przez podcięcie gardła' (sjp)[585]; ◦ słowac. *podrezať* 'usmrtiť prerezaním (hrdla)' (Ks); ▫ *zarezať koho* (Jsp); ◦ serb. *заклати*; ▫ *уништити*, ▫ *упропастити* (rsk); ○ zarąbanie, por. • p. *zarąbać* 'zabić kogoś siekierą lub innym ciężkim i ostrym narzędziem' (Du); ▫ *zarąbać* 'zabić kogoś siekierą, bronią sieczną' (sjp); ◦ sch. *посећи*, *посјећи*, *убити*, *усмртити* (*секиром*, *сабљом*) (rsk); ○ ścięcie, por. • p. *ściąć — ścinać* 'zabić (zabijać) kogoś przez odcięcie głowy' (sjp)[586]; ▫ *skrócić kogoś o głowę* 'obciąć komuś głowę, ściąć kogoś' (sjp); ▫ *skracać — skrócić* (*kogoś*) *o głowę* 'wykonać na kimś wyrok śmierci, szczególnie przez ścięcie; zabić' (Dwp)[587]; ◦ czes. *zkrátit někoho o hlavu* 'zabić kogoś przez ścięcie głowy, wykonać egzekucję' (OH); ◦ chorw. *skratiti za glavu koga* (MFV); ◦ serb. *skratiti za glavu* 'pogubiti, ubiti skidanjem glave'; ▫ *obezglaviti* 'smaci, skinuti glavu, ubiti nekoga'; ▫ *prikratiti* 'skratiti za glavu, ubiti'; ▫ *odrubiti* (glavu) 'odseći glavu'; ▫ *skinuti glavu* 'ubiti prema odseći glavu s ramena' (Lsr); ○ zgilotynizowania, por. • p. *gilotynować* 'ścinać głowę gilotyną', ▫ *zgilotynować* 'zabić, ściąć gilotyną' (sjp); ◦ serb. *гиљотинирати* ‹нем. *guillotinieren*, из фр.› 'извршити, извршивати смртну казну на гиљотини' (Msk); ○ zasieczenie, por. • p. *zasiec* 'tnąc bronią sieczną, zabić, zamordować' (sjp); ▫ *roznieść kogoś na szablach* (Sfp); ▫ *dosiec* 'porąbać, pozabijać w walce' (Msp); ◦ ros. *поднять на штыки кого* (w); ◦ chorw. książk. ekspr. *posjeći* 'usmrtiti sabljom u boju' (Arh); ○ rozbicie głowy, łba, por. • p. *rozwalić łeb komu* (w); ○ zastrzelenie, • p. *zastrzelić* 'zabić człowieka lub zwierzę strzałem z broni palnej' (Du); ▫ *zastrzelić* 'strzeliwszy pozbawić kogoś, coś życia; zabić strzałem' (sjp); ▫ *palnąć komuś w łeb* (w); ▫ *wypalić komuś w łeb* (w); ▫ *morderczy strzał* (w); ▫ *śmiertelny strzał* (sjp); ▫ *zabójczy strzał* (w)[588]; ▫ *rąbnąć*, *zakatrupić* (Sc); ◦ słowac. *zastreliť* 'strelou usmrtiť, odstre-

[583] Por. • p. *zabość dzirytem*; ▫ *zabość sztyletem* (Kjp).

[584] Por. • p. *Napadniętych sztyletowali* (sjp); • p. *Morderca zasztyletował ofiarę bagnetem* (sjp).

[585] Por. też • p. gw. or. *zarzinać*; ▫ *zarzezać*; ▫ *zarznóć* 'zabijać kogoś używając noża lub podobnego narzędzia' (Kgo).

[586] Por. • chorw. *smaknućie*; ▫ *pogubljenje* (MPh). Por. też • p. *głowa czyja* (*szyja*) *spada*, *spada ścięta*, *spada pod nożem*, *mieczem*, *gilotyną* (Sfp); ▫ *głowa spada z karku*, *z szyi*, *z tułowia* 'jest odrąbana' (Sfp).

[587] Por. • p. *Jadąc w tamte strony, uważaj, żeby cię nie skrócili o głowę* (Dwp).

[588] Por. • p. *Zastrzelić kogoś w pojedynku* (Żs); ◦ serb. *устрелити кога у двобоју* (Żs); • p. *zabić kogoś* (*jednym*) *strzałem* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 285 2012-11-06 11:43:06

lit" (Ks); ◦ czes. *odprásknout* (Sc); ◦ sch. *устрелити*; ▫ *устрељелити* (rsk); ○ zatopienie, por. • p. *topić* 'pogrążać, zanurzać w ciecz, sprawiać, żeby utonął, znalazł śmierć przez zalanie się' (Kjp); ▫ *topić* 'zagłębiać, zanurzać w wodzie człowieka lub zwierzę w celu pozbawienia życia' (sjp)[589]; ▫ *utopić* 'pozbawić życia przez zanurzenie w wodzie, wrzucenie do wody' (sjp); ◦ słowac. *utopiť* 'ponorením do vody usmrtiť' (Ks); ◦ sch. *давити* 'убијати бацањем у воду' (rsk); ▫ *удавити* 'усмртити загњуривањем у воду, утопити' (rsk)[590]; ○ powieszenie, por. • p. *skończyć na szubienicy* 'być powieszonym' (Sfp); ◦ czes. *skončit na šibenici* (Ccs); • serb. *вешати* / *вјешати* 'одузимати живот вешањем' (Żs); ○ palenie żywcem, por. • p. *spalić żywcem* (sjp); ○ łamanie karku, por. • p. *łamać komuś kark*; ▫ *ukręcać komuś kark*; ▫ *skręcać komuś kark* (Sfp); ○ skręcanie szyi, por. • p. *ukręcać komuś szyję*; ▫ *skręcać komuś szyję* (w); ○ zadanie uderzenia, śmiertelnego uderzenia, por. • p. *cios śmiertelny* (Kjp); ▫ *zadać śmiertelny cios* (Jsp); ▫ *śmiertelny raz*; ▫ *zginąć pod razami* (Sfp); ◦ słowac. *zasadiť smrteľný úder* (Ks); ◦ serb. *смртоносан ударац* (Żs); ◦ ang. *death-blow* (Se).

Okrucieństwo mordowania

Ilustracja językowa okrucieństwa mordowania odzwierciedla „tę ciemną stronę czynów człowieka" następująco: • p. *haniebne umęczenie* / *zamordowanie* (Msp); • p. *morderstwo nieczłowieczeńskie*; ▫ *okrutne*, *srogie*, *nielitościwe morderstwo* (Msp); ▫ *bestialskie morderstwo*; ▫ *ohydne morderstwo*; ▫ *potworne morderstwo* (Sfp)[591]; • p. *krwawe mordy* (Msp); • p. *Napadali, bestialsko mordując* (Du); • p. *morderstwo skrytobójcze* (Sfp); ▫ *skrytobójczy mord* (sjp); • p. *Okrutny mord wstrząsnął opinią publiczną* (Du); • p. *mordować niezwyczajnie* 'mordować w szczególnie okrutny sposób' (Msp); • p. *Mordować z zimną krwią, z premedytacją* (Du); ▫ *morderstwo z premedytacją* (Sfp); • p. *morderz* 'ten, który zabija w okrutny sposób; *homicida*' (Msp); ▫ *mordujący* 'zabijający w okrutny sposób [kogo,

589 Por. • p. *Bandyta mordował ludzi i topił ofiary w stawie* (Du).

590 W związku ze wskazanym wyżej odniesieniem do duszenia i prezentowanym tu odwołaniem do topienia zasadne jest pełniejsze przedstawienie tych sensów. Mianowicie: psł. *daviti* 'ściskać za gardło, dusić, dławić, *suffocare*; zabijać, uśmiercać przez uduszenie', płd. 'topić kogoś w wodzie'. Stąd: ▫ p. w XVI w. *dàwić* 'dusić, zabijać przez duszenie, dławić'; ▫ dłuż. *dawiś* i *dajiś* 'dusić, dławić'; ▫ głuż. *dajić* 'dusić, dławić'; czes. *dáviti* 'dusić, zabijać przez uduszenie, zabijać, mordować, niszczyć, tępić', natomiast: słowen. *dáviti* 'zabijać ściskając za gardło'; sch. *dáviti* 'zabijać przez duszenie, topić wrzucając do wody'; bułg. *дáвя* 'ściskać kogoś za gardło w celu uduszenia', 'topić w wodzie w celu uśmiercenia', lecz: ros. *давúться* pot. 'pozbawiać się życia przez powieszenie'. W związku z tym por. też • sch. dial. *dàvilo* m.in. 'ten, kto wykonuje wyrok śmierci, kat' (psł. *davidlo* 'to (ten), co (kto) gniecie, ściska, np. przyrząd do zgniatania, prasa') (Spr).

591 Por. też • p. *Został po bestialsku zamordowany* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 286 2012-11-06 11:43:07

co]'; ▫ *morderka* 'ta, która zabija w okrutny sposób; *interfectrix*' (Msp); • serb. *убиство, злочин с предумишљајем* (Żs); ▫ *свирепо, гнусно убиство* (Żs); • p. *mękami mordować / zamordować* (Msp).

Mordujący

Do najbardziej rozpowszechnionych nazw określających tych, którzy dokonali mordu, należą: • p. *morderca* ‹śr.-w.-niem. *morder*› 'przestępca pozbawiający życia drugiego człowieka; zabójca'; ▫ *morderz*, ▫ *mordyrz*, ▫ *molderz*, ▫ *mordownik*, ▫ *mordarz*, ▫ *morderz*, ▫ *mordyjasz* 'zabójca, zbój, siepacz'[592]; ▫ *głownik*[593]; ▫ *mężobojca*; ▫ *homicyda* 'morderca, mężobójca (*homicida* — mężobójca, morderz; mężobójca — *homicida*)' (Msp); ▫ książk. *mordercza ręka* 'ręka mordercy, morderca' (Sfp); ◦ słowac. *zabijak* '(płatny) morderca' (Jsp); ◦ czes. *vražednik* (Sc)[594]; ◦ chorw. *ubojica* (MPh); ◦ sch. *злочинац*, ▫ *убица*, ▫ *убојица*; ▫ *крвник*[595] 'онај који је починио убиство, убица, убојца, убица, убојица' (rsk)[596]; ▫ *крвница* 'женска особа крвник' (rsk) • p. *najemny morderca* (sjp); ◦ ros. *наемный убийца* (Or); ▫ żarg. młodz.-stud. *жук* 'найемный убийца' (Mms); • p. *kiler*, *killer* ‹ang. *killer*› 'morderca, zwłaszcza płatny'[597]; • p. *morderczyni* (sjp); ▫ *bandziorka* 'morderczyni' (L); ◦ czes. *vražednice* (Sc); ◦ chorw. *žena ubojica* (MPh); • p. *siepacz* 'morderca, bandyta działający na czyjeś polecenie, będący na czyichś usługach' (sjp); ◦ serb. *џелат*, ▫ *крвник*, ▫ *убица*, ▫ *убојица* (rsk)[598]; • p. *oprawca* 'ten, kto torturuje, bije, morduje kogoś; zbir, morderca, kat'; ▫ *oprawca* 'ten, kto świadomie, w szczególnie okrutny sposób zadaje ból, śmierć, często stosując tortury, maltretując itp.; kat' (Dwp); ◦ sch. hist. *џелат*, ▫ *крвник* (rsk); • czes. ekspr. *hrdlořez* 'rzeźnik, oprawca, siepacz, morderca' (Sc); • p. *zbir* ‹fr. *sbire* z wł. *sbirro* agent policji› 'opryszek, bandyta, zbój, morderca, oprawca' (sjp); ◦ sch. *убица*; ▫ *убојица*; ▫ *пандур*; ▫ *џелат* (rsk); • p. *rezun* ‹ukr. *rizun*› 'osobnik dokonujący napadów, morderstw; morderca, zabójca' (sjp).

Nazwy morderców ujawniają wyspecjalizowanie w zakresie przedmiotu używanego do mordu, por. np.: • p. *rewolwerowiec* 'osobnik posługujący się sprawnie

[592] Por. • p. *gwałtownik* — synonimy: inwazor, łupieżca, mężobojca, morderz, zabijacz (Msp). Por też • *Mołda* nazwisko — *mofda*, stpol. 'morderca' (Tn).

[593] Psł. **golьvnikъ*, ◦ słowin. *głȕ̑ȯ̑vńĭk* ''zabójca, morderca'', ◦ strus. *головьникъ* ''zabójca, morderca'', ◦ ros. dial. *головник* ''zabójca, kryminalista'', ◦ ukr. *головник* ''ryba язь'', ''zabójca, morderca'', ▫ dial. *головник* ''zabójca, morderca'', ''przestępca, zbrodniarz, rozbójnik'' (Tes).

[594] Por. • psł. *vorgъ* 'wróg, nieprzyjaciel; morderca' (Spr); ◦ stpol. *wróg* 'morderca, zabójca, *homicida*, *occisor*' (Us); • scs. *оубиица* 'morderca', scs. w Supr. *чловѣкооубоица* 'morderca' (Spr).

[595] W związku z tą nazwą por. • p. *napełniony krwie* 'morderca' (Msp).

[596] Por. • p. *Zginął z rąk najemnych morderców*; ▫ *Płatny morderca*; ▫ *Wielokrotny morderca*; ▫ *Ujść z rąk mordercy*; ▫ *Ująć mordercę*; ▫ *bezwzględny morderca* (sjp); ▫ *Seryjny morderca* 'osoba dokonująca wielu morderstw, zwykle w krótkim czasie'.

[597] Por. • p. *bezwzględny kiler*; ▫ *styl zawodowego kilera* (Du).

[598] Por. • p. *Zginął z rąk siepacza*; ▫ *Nasłać na kogoś siepaczy* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 287 2012-11-06 11:43:07

bronią palną (rewolwerem) w bójkach i napadach (często wynajmowany jako płatny morderca — zwłaszcza o postaci z westernu)' (sjp); ◦ serb. *револвераш* (Żs)[599].

Ze względu na mordowanych można tu wymienić następujące leksemy: • p. *dzieci morderca* (Msp); • p. *matkomorderca* 'matkobójca' (Msp); • p. *ojcomorderca* (Msp); • p. *swoją krew żreć* 'mordować krewnych' (Msp).

Z wielu nazywanych w języku sposobów zabijania tylko nieliczne mają motywowane nimi nazwy zabijających, por. • p. *dusiciel* 'ten, kto dusi, dławi kogo, co' (sjp); ◦ serb. *угушивач* (Żs)[600]; • p. *truciciel* 'ten, kto truje (zabija) lub otruł (zabił) kogoś' (Du); ◦ serb. *отровник* (Żs); • p. *trucicielka* (sjp); ◦ serb. *отровница* (rsk).

Mordowani, zamordowani. Ofiary

Wskazania na obiekty morderstw są następujące: • p. *morderstwo czyje* 'na kim dokonane'; ▫ *mordowanie czyje* 'kto jest mordowany' (Msp); ▫ *morderka czyja* 'kogo mordująca' (Msp); • p. *ofiara mordu*; ▫ *padać ofiarą morderstwa*; ▫ *paść ofiarą morderstwa* (Dwp).

Domordowywanie

W języku uwidocznione jest też domordowywanie (podobnie jak wskazane wcześniej dobijanie), por. • p. *domordować* (Żs); ◦ serb. *дотући, докрајчити мученьем* (Żs).

Następstwa mordu

Wskazania na konsekwencje mordu są w języku okazjonalne, por. • p. *kościoł pomazać krwią* (Msp); ▫ *pomazanie krwią kościoła* 'zbezcześcić świątynię dokonanym w niej morderstwem' (Msp).

Zabicie, spowodowanie śmierci

Zamierzone przerwanie życia

W kompleksie śmierci zadanej mieści się zamierzone spowodowanie lub przyspieszenie śmierci, por. • p. (*s*)*powodować śmierć* (Sfp); • p. *przyspieszyć śmierć* (Sfp).

599 Por. • p. *Pojedynek rewolwerowców* (Du).
600 Por. • p. *morderca dusiciel* (Du).

WWysoczanski-Umieranie.indb 288 2012-11-06 11:43:07

Przerwanie życia dziecka

Odrębnie w rozważanym kręgu problemowym sytuują się poświadczenia słownikowe odnoszące się do problematyki pozbawiania życia człowieka w fazie prenatalnej jego rozwoju (przedporodowej)[601] oraz w okresie poporodowym. Odwołanie do tego wymiaru śmierci — umyślnego pozbawienia życia nienarodzonej istoty ludzkiej — zawierają leksemy: • p. *zabój płodu*; ▫ *płod zabijać / tracić* (Msp); ▫ *zabój płodu* 'tj. dziecięcia przed urodzeniem' (Ojp); ▫ *spędzić płód* (Sc)[602]; ▫ *płod odejmować* 'powodować poronienie lub zapobiegać ciąży'; ▫ *płod* (*przed czasem*) *poraniać* / *uraniać* (Msp); ▫ (*jakoby*) *poroniony płod* '(*tanquam*) *abortivum*' (Msp); ▫ *sztuczne poronienie* (Du); ◦ czes. *vyhnat plod* (Sc)[603]; • p. *zabój dziecięcia maluczkiego* (Kjp)[604]; • łac. *infanticidium* (w); • ros. gw. Syb. *выживать ребёнка* / *детей*; ▫ *выжить ребёнка* ''dokonywać aborcji'' (Fgs)[605]; • p. *aborcja* „'przerwanie ciąży, sztuczne poronienie w wyniku zabiegu lekarskiego'. Wyraz w polszczyźnie zupełnie nowy, pochodzenia łac. ← *abortio* 'poronienie', por. *ab-* 'od-, oddzielenie, odcięcie' oraz *ortio* 'rodzenie się, powstawanie, wschodzenie'; w znaczeniu strukturalnym zatem aborcja to 'przecięcie rodzącego się życia'. W terminologii med. na 'przedwczesne wydalenie płodu w pierwszych 16 tygodniach trwania ciąży, spowodowane samoistnie lub wywołane sztucznie' był i jest używany wyraz *abortus* ← łac. *abortus* ← *aboriri* 'zniknąć, poronić'; w formie spolonizowanej *abort* (zachowany w nazwie *Abort Tour* — biura podróży zajmującego się organizowaniem wyjazdów kobiet w celu dokonywania aborcji za granicą). Wyraz aborcja — tak jak inne wyrazy pochodzenia łacińskiego — ma charakterystyczne zabarwienie intelektualne, książkowe, a zatem wywołuje pozytywne skojarzenia. Dlatego też bardzo szybko wypiera z polszczyzny ogólnej określenia *przerwanie*

---

601 W tym kontekście por. • p. *życie płodowe* 'okres życia płodu w organizmie matki, trwający od chwili zakończenia się okresu embrionalnego do momentu urodzenia' (sjp); ▫ *dać komuś życie* 'urodzić kogoś' (sjp); ◦ serb. biol. *живот фетуса;* ▫ *дати коме живот, родити кога* (Żs).

602 W następującym rozumieniu: • p. *płod* 'dziecko w łonie matki, embrion; *conceptus*' (Msp). Por. też • cs *детосаждение* 'poczęcie w łonie dziecka' (Zc). W odniesieniu do eksplikacyjnej równoznaczności płodu i dziecka (tj. człowieka w fazie prenatalnej jego rozwoju) należy wskazać na takież pojmowanie płodu zwierząt, por. np. • p. gw. *cielić się* 'rodzić cielę' (sgp).

603 Por. też • strus., rus.-cerk. *изврещи*, ▫ *извергу* ''spędzić płód, rodzić dziecko martwym', psł. **jьzvergt'i'* (Tes).

604 W tym miejscu należy zauważyć, że „zachodnia tradycja prawna i polityczna dawno już ucięła dyskusję wokół tej kwestii, uznając, że dziecko nienarodzone jest również istotą ludzką […] współczesna biologia i medycyna potwierdzają zasadność tego poglądu. Toteż bez względu na własne podejście uczonych do problemu aborcji, olbrzymia większość spośród nich nie podaje w wątpliwość człowieczeństwa dziecka poczętego" (Schooyans 1991: 54).

605 W tym odniesieniu por. • cs *чадоносие* 'ciąża' (Zc); • cs *чадотворити* 'płodzić dzieci' (Zc); • cs *чадородие* 1. 'rodzenie dzieci'; 2. 'płodność łona' (Zc), gdzie *чадце* 'dzieci'; 2. 'dziateczki' (Zc).

WWysoczanski-Umieranie.indb 289 2012-11-06 11:43:07

ciąży czy też eufemistyczną nazwę *zabieg*[606] oraz nieco żartobliwą — *skrobanka*[607]. Wyrazy *abort*(*us*) ← łac. *abortus*, aborcja ← łac. *abortio* na poziomie jęz. łac. pozostają w związku etymologicznym z czasownikiem *oriri* 'wschodzić, wstawać; rodzić się'; od którego pochodzą też formy *oriens*, *orientis* 'wschód' oraz *orientalis* 'wschodni', zapożyczone do polszczyzny (Dep)[608]; ▫ *abort* 'poronienie; przerwanie ciąży; skrobanka'; łac. *abortus* 'płód przedwcześnie wydany, nieżywy' od *aboriri* 'zniknąć, poronić'; zob. ab-; *oriri*" (Kso); ▫ gw. *abort* 'świadome usunięcie płodu' (sgp); ◦ słowac. *abortus* (Jsp); • p. *dokonać poronienia* (Jsp); ◦ słowac. *abortovať* (Jsp); • p. *poronny*; ▫ *przerywający* (Jsp); ◦ słowac. *abortivny* (Jsp); • p. *przerwać ciążę* 'usunąć płód wywołując poronienie' (sjp); ▫ *przerwanie ciąży* (sjp); • p. *przerwanie ciąży zamierzone* (ek, III: 453)[609]; • p. *pozbycie się ciąży* (sjp); • *embriotomia* (ek, III: 457).

W odniesieniu do wymienionych terminów należy zauważyć, że oprócz jednoznacznie wskazujących na zadaną śmierć (por. • p. *zabój płodu*; ▫ *zabój dziecięcia maluczkiego*[610]) pozostałe, a także wiele innych tu niewymienionych, jakkolwiek „służą na oznaczenie działań, które wyrażają się w chirurgicznej

---

[606] Eufemizacja w tym względzie jest powszechna, por. np. • ros. dial. *на катюше* (*быть*) ''dokonywać aborcji'' (MNp).

[607] Por. • p. *skrobanka* 'zabieg usunięcia ciąży, aborcja' (AS). Por. też inne związki eufemizujące, np.: • ros. gw. Syb. iron. *за булавками / на переделку поехать* ''pójść dokonać aborcji '' (Fgs).

[608] Por. też następującą eksplikację semantyczną: • p. *aborsus* 'lek, poronienie; (*aborsus idem quod abortus*, pomiot, porzucenie, martwego dziecięcia urodzenie, też wyprocie)' (Msp). W odniesieniu do językowego wskazania istotowości człowieka okresu prenatalnego jego rozwoju por. też • stpol. *wyprutek / wyprótek* 'dziecko poronione a. wydobyte z łona matki przez tzw. cesarskie cięcie, *partus abortivus vel matris utero insecto extractus*' (Us); ◦ p. *wyporek*, ▫ *wyportek*, ▫ *wyprótek*, ▫ *wyprzotek*, ▫ *wyrzezek* 'dziecko wypróte z łona matki po jej śmierci', 'człowiek wypróty z wnętrzności matki' (Kjp).

[609] Przerwanie ciąży zamierzone wprost jest pozbawieniem życia nienarodzonej istoty ludzkiej i dlatego już w starożytności chrześc. przedstawiciele najdawniejszej tradycji (*Didache*, *Barnaby List*), apologeci (Atenagoras z Aten, Klemens Aleks., Tertulian, Minucjusz Feliks) i ojcowie Kościoła (m.in. Augustyn) uważali je za zabójstwo niewinnego człowieka. […] Mimo przyjętego przez niektórych scholastyków poglądu Arystotelesa, że embrion ludzki zostaje ożywiony duszą dopiero w 40 (męski) lub 80 (żeński) dniu po poczęciu, przerwanie ciąży zawsze uważano za czyn grzeszny. Spośród średniowiecznych kanonistów dekretyści uważali każde spędzenie płodu za zabójstwo, a dekretaliści wówczas, gdy był on już ożywiony duszą ludzką; znaczniejsi zaś kanoniści w XV–XVI w. kwalifikowali spędzenie płodu jako grzech śmiertelny. Kościół uważa przerywanie ciąży za przestępstwo równe zabójstwu człowieka (ek, III: 453, 456).

[610] Por. w tym kontekście: • p. *fabrykacja aniołków*; ▫ *fabrykowanie aniołków* 'sprowadzanie śmierci na niemowlęta, łac. *fabricatio*' (Kjp). W odniesieniu do dokonujących tego por. • p. *fabrykantka aniołków* 'sprowadzająca śmierć na niemowlęta' (Kjp); ▫ p. gw. warsz. *fabrykantka aniołków* 'akuszerka zajmująca się spędzaniem płodu; także: kobieta biorąca noworodki na wychowanie i uśmiercająca je przez złe obchodzenie się z nimi' (Wgw); • ukr. krym. *абортмахерша* 'жінка, яка робить аборти вдома' (Sż). Por. też • p. *aborcjonista* 'zwolennik ustawy dopuszczającej, w ściśle określonych sytuacjach, wykonywanie aborcji'; ▫ pot. *podziemie aborcyjne* 'niezgodne z prawem danego kraju, nielegalne dokonywanie aborcji'; ▫ pot. *turysty-*

WWysoczanski-Umieranie.indb 290 2012-11-06 11:43:07

interwencji, polegającej na uśmierceniu w łonie matki zaawansowanego w rozwoju płodu ludzkiego i wydobycie go w stanie martwym na zewnątrz organizmu matki", to „demaskacja samego aktu (jego istoty) dokonuje się […] z pewną trudnością. Niesie ją sam język, który w tym wypadku swoim bogactwem nie tyle usiłuje dopomóc w precyzyjnym ustaleniu istoty aktu aborcji, co raczej usiłuje ową istotę zaciemnić" (Bortkiewicz 2000: 30).

Zakończenie życia człowieka chorego bądź starego

Kolejnym przypadkiem zamierzonego przerwania życia jest umyślne spowodowanie lub przyspieszenie śmierci osoby dorosłej w stadium nieuleczalnej choroby bądź wieku starczego, por. • p. *przerwać życie pacjenta* — dokonać eutanazji (De).

W rozpatrywany wymiar wchodzą między innymi następujące terminy: • p. *eutanazja* 'śmierć w stanie łaski; śmierć lekka, gr. *euthanasía*' (Kjp)[611]; ▫ *eutanazja* ‹łac. *euthanasia* 'bezbolesna śmierć'› 'zabójstwo człowieka na jego żądanie lub pod wpływem współczucia dla niego; termin nadużywany przez hitlerowców przez odnoszenie go do morderstw popełnianych przez nich na ludziach chorych umysłowo, niedorozwiniętych dzieciach, kalekach i więźniach obozów koncentracyjnych niezdolnych do pracy ze względu na zły stan zdrowia' (sjp)[612]; ▫ *eutanazja* 'rozmyślne spowodowanie lub przyspieszenie śmierci osoby nieuleczalnie chorej, czasem na jej żądanie' (sjp)[613]; ▫ med., praw. *eutanazja* 'rozmyśl-

ka aborcyjna 'wyjazd w celu usunięcia ciąży do krajów, w których aborcja nie jest zabroniona'; ▫ *abortourist* 'turystyka aborcyjna' (Sns).

[611] Por. też • p. lek. *błogoskon* '(*euthanasia*) skon spokojny, śmierć lekka' (Kjp).

[612] Za fakty i zwyczaje analogiczne do dzisiejszych form eutanazji uważa się m.in. śmierć Saula (1 Sm 31,1–6; 2 Sm 1,1–16), a o charakterze eksterminacyjnym uśmiercanie kalekich dzieci w Sparcie i chłopców izraelskich w Egipcie (Wj 1,22); jej możliwość dopuszczano w Rzymie (dwunastu tablic prawo); zwolennikiem takiej eutanazji był Platon (*Rzeczpospolita*) (ek, IV: 1344).

[613] W tym kontekście por. „Należy wyraźnie odgraniczyć eutanazję — zamierzone zabójstwo, świadome podanie śmiercionośnych środków lub zaopatrzenie w środki umożliwiające samobójstwo (samobójstwo wspomagane), czyny potępiane również przez Kościół katolicki — od podawania leków uśmierzających ból, duszność i inne nieznośne objawy, które obejmują świadomość, przesłaniając kurtyną psychiczne i duchowe jestestwo człowieka. Celem tego objawowego leczenia jest pozyskanie życia, a nie jego odbieranie. Postępowanie takie może niekiedy prowadzić do niezamierzonego skrócenia życia pacjenta w bardzo ciężkim stanie ogólnym. Jednak niezamierzone działanie, podyktowane koniecznością złagodzenia cierpień fizycznych, nie ma w swojej intencji odebrania życia" (Łuczak 1997: 157). W odniesieniu do zamierzonego przyspieszenia lub spowodowania śmierci osoby nieuleczalnie chorej wprowadzane bywa odgraniczenie eutanazji od zabójstwa. W tym kontekście por. np.: „uważamy, że biorąc pod uwagę w omawianych sytuacjach świadomy wybór postawy (zaniechanie), której zamierzeniem jest przyspieszenie śmierci osoby chorej, nie ma podstaw do klasyfikowania ich poza zakresem eutanazji. Naturalnie przy zachowaniu warunku zawartego w podanej wcześniej definicji eutanazji, mianowicie żądania chorego odstąpienia od aktywnego leczenia. Jeśli natomiast śmiercionośne zaniechanie podejmuje się bez wiedzy i zgody pacjenta, lub w stosunku do osób psychicznie chorych, kalekich i dzieci, to mamy do czynienia,

WWysoczanski-Umieranie.indb 291 2012-11-06 11:43:07

ne spowodowanie śmierci człowieka cierpiącego, nieuleczalnie chorego na jego prośbę' (Du); ▫ *eutanazja* 'spowodowanie śmierci osoby nieuleczalnie chorej wywołane współczuciem' (B); ▫ *eutanazja* 'przyśpieszenie śmierci, uśmiercenie osoby nieuleczalnie chorej i cierpiącej, dokonane na jej prośbę (w przypadku kalekiego płodu i dziecka — na prośbę rodziców); niejednoznaczne moralnie morderstwo z pobudek humanitarnych' (Dwp)[614]; ◦ serb. *еутаназија* (Żs); ◦ fr. *euthanasie* 'eutanazja, uśpienie, bezbolesne uśmiercenie' (KKf).

Eutanazję dzieli się między innymi na czynną (aktywną) i bierną — zakładając, iż bez mózgowia życie osobowe jest niemożliwe, a zaniechanie jego ratowania (przez odłączenie aparatury) po ustaniu funkcji mózgowych uważa się powszechnie za postępowanie prawidłowe, zadaniem medycyny jest bowiem podtrzymywanie życia (nie agonia)[615]. Za pewną formę eutanazji (samobójczej czy zabójczej) uważa się skracanie życia w średniowieczu śmiertelnie rannym rycerzom — krótkim mieczykiem zwanym mizerykordią[616] (ek, IV: 1344–1345)[617].

Pełniej kwestie terminologiczne eutanazji oddają nazwy: • ang. *mercy killing*, • p. *zabójstwo z litości*; • p. euf. *pomoc w umieraniu*; • *ortotanazja*; • *dystanazja*[618]; • *niem. Sterbehilfe* 'pomoc człowiekowi umierającemu' (zob. Bortkiewicz 2000: 245–251).

---

naszym zdaniem, z zabójstwem" (Katafias 1997: 123). W tym kontekście por. też pojęcie i termin „testament życia" — używane przez Zespół ds. Konwencji Bioetycznej dotyczący możliwości zadeklarowania w Polsce przez każdego obywatela sprzeciwu wobec uporczywej terapii w przypadku braku szans na ocalenie życia. O przesłankach traktowania tegoż testamentu jako testamentu życia lub śmierci (zob. Dziedzina 2008: 4).

[614] Por. • p. *dokonać eutanazji*; ▫ *poddać kogoś eutanazji* (Dwp). W tym miejscu należy zauważyć, że „kiedy mówimy o »życiu« czy »egzystencji« człowieka, nie mamy na myśli jakiejś cząstki jego realnego bytu, swoistego dobra, które da się wyodrębnić z całości człowieczeństwa i porównać z innymi dobrami, z warunkami życia, zdrowiem czy wolnością" (Ślipko 1980: 85).

[615] Por. • *eutanazja bierna* 'zaniechanie intensywnego leczenia podtrzymującego życie' (Du); • *eutanazja czynna* 'spowodowanie śmierci osoby cierpiącej, np. przez podanie trucizny' (Du). Odnośnie do tych terminów por. „eutanazja dokonywana na prośbę chorego jest dobrowolna, w innej sytuacji niedobrowolna. Nazwy »aktywna« i »pasywna« eutanazja nie znajdują zastosowania, będąc nieporozumieniem" (Łuczak 1997: 157).

[616] Por. • śrdw. *mizerykordia* 'krótki sztylet o wąskiej klindze do dobijania konającego przeciwnika „miłosiernym" ciosem'; łac. *misericordia* 'litość, współczucie'; *miser* 'biedny; nędzny' (Kso).

[617] W odniesieniu do doktryny katolickiej przedstawiającej naukę Kościoła dotyczącą problemu eutanazji przedłożonej przez Kongregację Doktryny Wiary dla pełnego wyjaśnienia „konieczne jest sprecyzowanie, w jakim znaczeniu użyte jest to słowo w niniejszym Dokumencie [*Deklaracja o eutanazji* — dop. W.W.]. Przez eutanazję rozumie się działanie lub wstrzymanie się od działania, powodujące śmierć z samej swej natury, lub dokonane w intencji spowodowania śmierci dla wyeliminowania wszelkiego bólu. Eutanazja usytuowana jest więc na poziomie intencji i zastosowania metod" (Jan Paweł II 1985: 823).

[618] Por. med. *dystanazja* 'sztuczne utrzymanie serca i płuc u pacjenta z nieodwracalnymi zmianami a. ciężkimi uszkodzeniami mózgu'; — nłac. *disthanasia* 'jw.' (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 292 2012-11-06 11:43:07

W omawianym kontekście należy wskazać na ważne zagadnienie powiązań problemowych eutanazji i opieki paliatywnej[619].

Przewidywalne spowodowanie czyjejś śmierci

Doprowadzanie kogoś do śmierci

Podtyp w obrębie sensu możliwego spowodowania czyjejś śmierci tworzy zbiór znaczeniowo-wyrazowy ukazujący uśmiercenie będące skutkiem rozmyślnie zadanych męczarń: ○ zamęczenia, zwłaszcza podczas przesłuchań, por. • p. *zadręczyć — zadręczać* 'zadać śmierć torturując; zamęczyć, zakatować' (sjp); ◦ ros. gw. *запытывать* ''zamęczać torturami na śmierć'' (Fg); ◦ sch. (*у*)*гњавити*, ▫ (*из*)*мрцварити* (rsk)[620]; ◦ serb. *мучити до смрти* (Ż̇s); ○ zakatowania, por. • p. *katować — zakatować* 'katując uśmiercić kogoś' (sjp)[621]; ○ zaćwiczenia, por. • p. *zaćwiczyć* 'ćwicząc, chłoszcząc zabić' (sjp); ◦ sch. *убити шибама*, ▫ *ишибати до смрти* (rsk); ○ zasieczenia, por. • p. *zasiec* 'siekąc, bijąc batem, rózgami zabić, zamordować' (sjp); ○ bicia, zbicia[622], por. • p. gw. *bić* 'zabijać ludzi' (sgp); ▫ gw. *bić na zabicie* 'na śmierć' (Kjp); ▫ *bić na zabicie* 'bić

[619] Por. tu m.in.: „opieka paliatywna walczy o godne życie chorego aż do końca, a jednocześnie pamięta o prawie do godnej śmierci. Gdy nie udaje się wszystkimi możliwymi metodami zmniejszyć tego cierpienia, a chory znajduje się w stanie terminalnym (ze znacznie ograniczoną potencjalną zdolnością do życia, która prowadzi do nieuchronnej śmierci wraz z postępem choroby), daje możliwość odstąpienia od dalszej uporczywej terapii. W takich sytuacjach lekarz ma prawo nie podjąć reanimacji, czy nie podawać bez końca kroplówek, ale tylko w takich sytuacjach, gdy chory mimo najlepszej pomocy z naszej strony mówi: »To cierpienie jest gorsze niż śmierć«" (Lembas-Sznabel, Wiśniewska 1997: 132); „opieka paliatywna oparta jest na akceptacji i nieuchronności śmierci oraz na przekonaniu, że człowiek nie posiada praw boskich do odbierania życia ludzkiego, ani też do przedłużania życia wbrew naturze" (Łuczak 1997: 157); „w opiece paliatywnej (hospicyjnej) zatem nie ma miejsca dla eutanazji. Nie znaczy to bynajmniej, że w hospicjach nie zdarzają się przypadki próśb o skrócenie życia. […] Niestosowanie eutanazji nie wyklucza bynajmniej pojawienia się w opiece paliatywnej sytuacji stwarzających konieczność dokonywania trudnych wyborów moralnych. Tak na przykład powstają sytuacje, kiedy do zwalczania bardzo silnego bólu lub też innych objawów trzeba zastosować dawki leków przekraczające dawki dopuszczalne, co może w konsekwencji skrócić życie chorego. Czy takie działanie nazwać można eutanazją? A jeśli choremu podaje się duże dawki właściwych leków, które wprawdzie mogą przyspieszyć śmierć, ale są podawane w celu przyniesienia ulgi, to przecież takie działanie nie jest tym samym, co świadome przedawkowanie z zamiarem zabicia chorego. Powstaje też niekiedy sytuacja, w której nie podejmuje się w terminalnej fazie choroby leczenia podtrzymującego życie, jeśli to leczenie nie prowadziłoby do łagodzenia objawów, a jedynie powodowałoby »przewlekanie« umierania, powodując dodatkowo obniżenie jakości życia chorego" (Świrydowicz 1997: 168).

[620] Por. • p. *zadręczyć kogoś głodem, torturami* (sjp).

[621] Por. • p. *katować kogo na śmierć*; • słowac. *zajatcov stýrali* (*na smrť*) 'jeńców skatowali (na śmierć)' (Jsp).

[622] Wskazywana bywa część ciała poddawana śmiertelnym razom, por. • ros. gw. *залобанивать* ''zabijać, uderzając w czoło, po czole; zabijać na śmierć'' (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 293 2012-11-06 11:43:07

na śmierć, aż do zabicia' (sgp); ▫ *bić na śmierć*; ▫ *bić kogo na śmierć*; ▫ gw. *bić do śmierci* 'bić na śmierć, aż do zabicia'[623]; ▫ gw. or. *ubić* 'pobić, zatłuc kogoś, coś na śmierć' (Kgo); ◦ słowac. *zbiť na smrť* (sl); ▫ *ubiť niekoho na smrť* (Jsp); ◦ ros. *избить кого до смерти* (Lpr); ▫ gw. Syb. ekspr. *закурпечить хлыстом* ''zbić do śmierci'' (Fgs)[624]; ▫ gw. *затуторить* ''zabić na śmierć'' (Fg); ▫ gw. *захлестыватъ* ''silnie uderzać; zabić'' (Fg); ▫ gw. *зашибчи* ''zabić uderzeniem'' (Fg); ▫ gw. smol. *кандычить* ''bić do śmierci'' (Fg); ◦ serb. *побити* '(људе) потући, усмртити' (Msk); ▫ *туђи до смрти* (Ż̇s); ○ zatłuczenia, por. • p. *zatłuc* pot. 'mocno bijąc, silnie czymś uderzając, spowodować czyjąś śmierć' (sjp); ▫ *zatłuc na śmierć* 'doprowadzać albo doprowadzić człowieka lub zwierzę do utraty życia przez bicie, katowanie' (Du); ▫ *zatłuc kogoś na śmierć* 'zabić kogoś' (sjp); ◦ słowac. *dotleť niekoho na smrť* (Jsp); ◦ czes. ekspr. *umlátit* (*koho*); ▫ *utlouci* (*koho*) (Sc); ▫ *utlouci k smrti* (Sc); ◦ serb. *домуђи* (Ż̇s); ○ podniesienia na kogoś ręki, por. • p. *podnieść* (*na kogo*) *rękę* (Sc); ◦ czes. *vztáhnout ruku* (*na koho*) (Sc); ○ zawłóczenia, por. • słowac. *uvláčiť* 'vláčením usmrtiť' (Ks)[625]; ○ zagłodzenia, por. • p. *zagłodzić — zagładzać* 'głodząc, doprowadzić (doprowadzać) kogoś, coś do skrajnego wyczerpania lub do śmierci; zamorzyć (morzyć) głodem' (sjp)[626]; ▫ *głodem mordować* (Msp)◦ serb. *уморити кога глађу*; ▫ *уморити*, *усмртити глађу* (Ż̇s); ○ zamorzenia, por. • p. *zamorzyć — zamarzać* 'doprowadzić (doprowadzać) kogoś, coś do stanu wycieńczenia (rzadziej do śmierci), zwykle złym odżywianiem lub głodzeniem; zagłodzić (zagładzać)' (sjp)[627]; ▫ gw. or. *morzić — zamorzić głodym* 'nie dawać komuś jeść, doprowadzając go w ten sposób do śmierci' (Kgo)[628].

Miejsca śmiercionośnej męki

W języku są utrwalone wyspecjalizowane miejsca bestialskiej męki człowieka, por. • p. *katownia* 'miejsce katowania, tortur' (sjp)[629].

[623] Por. • sł. **jьzbiti*; ◦ ros. dial. (kemerowskie) *избить* ''zabić''; ◦ stpol. *zbić* ''zabić'': *barana zbijemy* ''zarżniemy barana'' (Tes).

[624] W tym kontekście wskazać też trzeba na jeszcze jeden z wymiarów okrucieństwa, mianowicie na bicie doprowadzające bitego człowieka prawie do śmierci, specjalnie „regulowane" przez bijących, żeby jak najdłużej katować człowieka, nie wywołując szybkiego jego zgonu, por. np. • ros. gw. *души послушавши* 'duszy posłuchawszy' ''bić z całej siły, prawie na śmierć, dostosowując uderzenia tak, by nie pozbawić życia'' (Fg).

[625] Por. • słowac. *uvláčený koňmi* (Ks).

[626] Por. • p. *Zagłodzone dzieci* (sjp); ▫ *Zagłodzić kogoś na śmierć* (sjp).

[627] Por. też • dłuż. *zmóriś* ''zabić', psł. **jьzmoriti*' (Tes). Por. też p. • *zamorzyć kogoś głodem* (sjp); ▫ *Zamorzyli go na śmierć* (sjp).

[628] Por. • ros. *морúть*; ◦ ukr. *морúти*; ◦ stsłow. *Оу-МОРИТИ*; ◦ bułg. *моря́*; ◦ sch. *мòрити*, *мòриѿ*; ◦ słowen. *moríti*, *morím*; ◦ czes. *mořiti*; ◦ słowac. *moriť*; ◦ p. *morzyć*; ◦ głuż. *morić*; ◦ dłuż. *moriś*. Pochodne od *мор* (por. lit. *marìnti* ''morzyć'', stind. *mārāyati* ''zabija'', osetyńskie *māryn* ''zabijać'' (Frj)).

[629] Por. • p. *hitlerowska katownia* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 294 2012-11-06 11:43:07

Pokrzywdzeni. Poszkodowani. Ofiary

Poddani okrucieństwu mordowania są — w najogólniejszym sensie — jego ofiarami, por. • p. *ofiara* ‘osoba lub zwierzę bezradne wobec czegoś, wobec czyjejś przemocy, które doznały jakiejś szkody lub straciły życie’ (Du); ◦ sch. *жртва* ‘живо биће или предмет коме предстоји смрт, уништење; оно што је већ мртво, уништено’ (rsk)[630].

Nieumyślne spowodowanie czyjejś śmierci

W ramach zadania człowiekowi śmierci specyficzną grupę stanowi krąg leksykalno-semantyczny uśmiercania niezamierzonego, por. • p. *zabić* ‘stać się przyczyną czyjejś śmierci, spowodować śmierć kogoś’ (sjp)[631]; ▫ p. *spowodować śmierć* (Jsp); ▫ praw. *mężobojstwo / zabicie przygodne* ‘*homicidium fortuitum*’ (Msp); ▫ *zabój z przypadku* (Msp); ▫ *mężobojstwo niebaczne* (Msp); ▫ *przygodny mężobojca* (Msp); ◦ słowac. *spôsobiť smrť* (Jsp).

Z najczęstszych okoliczności i sposobów nieumyślnej śmierci można wymienić: • p. *zgnieść — zgniatać* ‘spowodować (powodować) śmierć poprzez przygniecenie’; ▫ *zagnieść* (na śmierć) (Sc); ◦ czes. *umačkat* (Sc)[632]; • p. *przejechać — przejeżdżać* ‘najechawszy na jakąś żywą istotę, zabić (zabijać), zranić (ranić) ją; rozjechać (rozjeżdżać)’; ◦ słowac. *prejsť* ‘jazdou cez niekoho, cez niečo zraniť, usmrtiť’ (Ks); ◦ serb. *погазити* (колима и сл.) (Żs)[633]; • p. *zatratować* ‘tratując zabić; zadeptać, rozjechać, stratować’; *zadeptać* (Sc); ▫ gw. or. *zatarasić* ‘doprowadzić kogoś, coś do śmierci przez zadeptanie’ (Kgo)[634]; ◦ czes. *ušlapat*; ▫ *ušlapavat* (Sc); ◦ ukr. *задавити* ‘przygnieść na śmierć, stratować na śmierć, przejechać na śmierć’ (Iup); • serb. *изгазити*, *погазити*; ▫ *усмртити*, *уништити гажењем* (Żs)[635]; • p. *masakra* ‘wypadek, bójka lub inne tragiczne wydarzenie, w którym jest wielu rannych i zabitych’; ◦ serb. *масакр*, ▫ *покољ*, ▫ *погром* (Żs)[636].

Tutaj trzeba wskazać na sprawstwo niezamierzonej śmierci drugiego człowieka bądź poważnego uszczerbku jego zdrowia i jednocześnie bycie samemu mocno poszkodowanym, bliskim śmierci, por. • p. *Szofer jest jedną nogą w truwle* ‘trumnie’*, a drugą w kryminale* (Kfs).

---

630 Por. • p. *śmiertelna ofiara wypadku, zamachu, wybuchu* (Du).

631 Por. • p. *Lawina zabiła turystę* (sjp); ▫ *Piorun zabił dziecko* (sjp).

632 Por. • p. *Zgnieciono kogoś w tłumie* (sjp).

633 Por. • p. *o mało nie przejechał go samochód* (sjp); ◦ słowac. *auto prejšlo sliepku* (Ks); ▫ *prejšl ho vlak* (Ks).

634 Por. też • p. gw. or. *zamrawić* ‘zabić kogoś lub coś, depcząc po tym’ (Kgo).

635 Por. • p. *Spłoszone konie zatratowały demonstrantów* (sjp); ▫ *Zatratować kogoś w ścisku* (sjp); ◦ serb. *изгазити кога у гужви* (Żs).

636 Por. • p. *Na stadionie mogło dojść do masakry* (Du).

WWysoczanski-Umieranie.indb 295 2012-11-06 11:43:07

Zabijanie się nawzajem

Językowe odzwierciedlenie śmierci zadanej obejmuje też zabijanie się wzajemne, por. • p. *mordować się* ‘mordować siebie nawzajem; zabijać siebie wzajemnie, jeden drugiego’ (Dwp)[637]; ▫ *pomordować się* ‘zabić, mordując jeden drugiego’ (Dwp)[638]; • p. gw. or. *zatłuc się* ‘zabić się nawzajem w bójce’ (Kgo); • p. *wystrzelać się*; ▫ *wystrzeliwać się* ‘o większej liczbie ludzi: strzelając pozabijać się; wystrzelać wzajemnie jeden drugiego’ (sjp); • p. *potopić się* ‘utopić nawzajem jeden drugiego’ (Dwp)[639].

Na obopólne zabijanie wskazują leksemy: • p. *kończyć się* ‘zabijać się nawzajem’ (Msp); ▫ p. *pozbijać się* ‘zabić jeden drugiego; potracić życie śmiercią gwałtowną’ (Kjp); ◦ ros. gw. starow. *pazъb’iv’acsъ* ‘pozabijać się’ (GMs).

Wymiary unicestwienia duszy

Poza uśmiercaniem człowieka wprost — cielesnym (i psychicznym), tj. działań bezpośrednio nakierowanych na innych lub na siebie, przeciw czyjemuś lub swojemu życiu, w języku uwidaczniają się czyny określane zabijaniem, które są zabójstwem duszy[640], integralnie wiążącej się z konstytutywnymi wymiarami człowieka. Jednostki języka wyrażające sens uśmiercania duszy „na życie wieczne” odwołują się do grzechu śmiertelnego[641], por. • p. *zabijać na duszy* ‘wciągać w grzech’ (Msp). Określani są też różnymi nazwami dokonujący takich zabójstw, por. • p. *morderz dusz*; *rozbojca dusz*; *rozbojnik dusz*; *zabijacz dusz*; *zbojca dusz* (Msp); • p. *duchobójczy* ‘zabijający ducha, gubiący duszę’ (Kjp)[642].

Wykonywanie kary śmierci

Wykonywanie kary śmierci. Struktura pojęciowo-wyrazowa

Kolejny kompleks zagadnień dotyczących zadania człowiekowi śmierci wyznacza problematyka wykonywania kary śmierci, por. • p. *stosować*, *zastosować do kogo karę śmierci* (Sfp). Odwołują się do niej następujące leksemy, m.in.:

---

637 Por. • p. *Żołnierze wrogich armii mordowali się bez pardonu* (Dwp).

638 Por. • p. *Pomordowali się w bratobójczej walce* (Dwp).

639 Por. • p. *Walczący potopili się wzajemnie* (Dwp).

640 Por. • ros. *смерть души* 'śmierć duszy' (tr).

641 Por. przeciwstawne: • p. *grzeszący nie na śmierć* (Msp).

642 Odrębnie należy traktować zabijanie pozornie niezwiązane z człowiekiem, zwłaszcza uśmiercanie idei odnoszących się do religii, por. • p. *duszorozbojstwo* ‘zabijanie dusz, tu prawdopodobnie o herezji’ (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 296 2012-11-06 11:43:08

• *zabita śmierć* ‘kara śmierci, stracenie’[643]; ▫ *śmierć główna* ‘kara śmierci za zabójstwo’ (Kjp)[644]; ▫ *zguba głowy* ‘kara śmierci’ (Msp)[645]; ▫ dawn. *kara kapitalna* ‘kara śmierci’ (Sfp); ▫ *kara śmierci* ‘środek represyjny stosowany w wymiarze sprawiedliwości względem osób, które popełniły przestępstwo lub w jakikolwiek sposób naruszyły normy prawne’; ▫ *kara główna* ‘kara śmierci’ (Sfp); ▫ przest. *kara gardłowa* ‘kara śmierci’ (Sfp); • p. *krótka sprawa* ‘w znaczeniu dawnym tyle, co sąd doraźny, wyrok śmierci’ (Knk)[646]; ◦ łac. *poena capitis* ‘kara śmierci, kara główna’ (Kso); ◦ słowac. *trest smrti* (Jsp); ◦ ukr. *смертна кара* ‘страта’ (Bsu); ◦ serb. *смртна казна* (Żs); ◦ bułg. *смъртно наказание* (Sbp); • p. *stracenie* ‘wykonanie wyroku śmierci; egzekucja’ (Dwp)[647]; ◦ chorw. *pogubljenje*; *izvršenje smrtne kazne* (MPh)[648]; • p. *śmiercią karać* (Msp); ▫ *ukarać śmiercią* (Sfp); ▫ *śmiercią karan* (Msp); • p. *tracić* ‘wykonywać na kimś wyrok śmierci’; ◦ serb. *погубљивати*, *убијати* (Żs)[649]; • p. *stracić*; ▫ *wykonać wyrok śmierci* (pg); ▫ głuż. *wotprawić* (pg); ▫ *wotprawić* ‘stracić (zbrodniarza), wykonać wyrok śmierci’ (Zg); ◦ czes. *vykonat ortel smrti* (cu); ◦ ukr. *виконати / здійснити смертний вирок* (cu); • p. *egzekucja* ‘łac. *executio*, wykonanie’; ‘wykonanie kary, zwłaszcza kary śmierci’; ◦ głuż. *wotprawa* (pg); ◦ serb. *погубљење*; ▫ *извршење смртне казне*; ▫ *егзекуција* ‹(нем. *Exekution*, из лат.)› ‘извршење смртне казне’ (Msk)[650]; • p. *kaźń* ‘wykonanie kary śmierci; egzekucja, stracenie’; ▫ pot. *kaźń* ‘podniośle: kara śmierci; egzekucja’ (Dwp)[651]; ▫ *ostateczna / ostatnia kaźń* ‘kara śmierci’ (Msp); ◦ serb. *смртна казна* ‘погубљење’ (Żs)[652]; • p. środ. *czapa* ‘kara śmierci’ (Dwp)[653]; • p. środ. pot. *kaes* ‘wyrok skazujący na śmierć; kara śmierci’ (Dwp); ▫ *k.s. / K.S.* ‘kara śmierci’ (L); • p. *krawat* ‘kara śmierci’ (L).

---

643 Por. • p. *Zabitą śmierć zasłużył*; ▫ *Zasłużył gardło*; ▫ *Zasłużył ściętą śmierć*. Odnośnie do znaczenia por. het. *ḫurk-ēl* ‘kara śmierci’: *ḫark-* ‘umierać’ (Spr).

644 Por. też • p. *główna zapłata* ‘kara pieniężna zamiast kary śmierci’ (Kjp).

645 Por. • *Głowa* nazwisko — stpol. przen. ‘kara za zabójstwo’ (Tn).

646 Por. • p. *zrobić z kimś krótką sprawę* (Knk).

647 Por. • stpol. *ić ku śmierci / na śmierć / we śmierć / na śmierć ić* ‘iść na stracenie, *ire ad mortem*’ (Us). W tym odniesieniu wskazać należy też na samosąd, por. np. • p. *lincz* ‘rodzaj samosądu, stracenie (zazw. powieszenie) przez tłum osoby posądzonej o zbrodnię a. przestępstwo, zwł. samosąd dokonany przez białych na Murzynie w USA; od nazwiska sędziego i plantatora ze stanu Wirginia Charlesa Lyncha (1736–1796)’ (Kso).

648 Por. • p. *miejsce straceń* (sjp); ◦ sch. *погубиште* ‘место погубљења, стратиште’ (rsk); • p. *zabrać / prowadzić więźnia na stracenie* (Du); • p. *miejsce / plac straceń* ‘miejsce egzekucji (skazańców)’ (Sfp); ◦ serb. *губилиште / стратиште* (Żs).

649 Por. • p. *Skazańców tracono przez powieszenie* (sjp).

650 Por. • p. *dokonać, dopełnić egzekucji nad kim*; ◦ serb. *извршити смртну казну над ким* (Żs); • p. *Wyznaczyć datę egzekucji* (Du).

651 Por. • p. *Czekała go niechybna kaźń* (Dwp).

652 Por. • p. *Skazańca ułaskawiono tuż przed kaźnią* (Du).

653 Por. • p. *Wyrok zapadł — dostał czapę* (Dwp). W tym kontekście por. też • p. środ. *dintojra* ‘honorowy sąd złodziejski, samosąd przestępców, śmierć lub inna kara za sprzeniewierzenie się przestępcom’ (Dwp); ▫ *dintojra* ‘samosąd (przestępców); śmierć, pobicie lub inna kara za naruszenie honorowego kodeksu grupy’ (L).

WWysoczanski-Umieranie.indb 297 2012-11-06 11:43:08

Zagrożenie karą śmierci

Na plan pierwszy wyrażania znaczenia zagrożenia karą śmierci wysuwają się konkretne jednostki suponujące taki stan rzeczy: • p. przest. *pod gardłem* 'pod groźbą kary śmierci' (Sfp)[654]; ▫ *pod mieczem* 'pod groźbą miecza, pod groźbą śmierci' (Sfp); ▫ *topór katowski wisi nad karkiem czyim* 'komu grozi kara śmierci' (Sfp); ▫ *pod karą śmierci* (Sc); ◦ czes. *pod trestem smrti*; ▫ *pod ztrátou hrdla* (Sc); ◦ serb. *под претњом смртне казне* (Żs); • p. *głowny* praw. 'związany z karą śmierci, zagrożony karą śmierci; kryminalny' (Msp); • p. ▫ dawn. *zbrodnia gardłowa* 'grożąca karą śmierci' (Sfp); ▫ przest. rzad. *sprawa gardlana* 'grożąca wyrokiem śmierci' (Sfp)[655]; ▫ *coś* (*sprawa*) *pachnie gardłem* 'grozi karą śmierci, zagraża życiu' (Sfp). Korespondujące z tym znaczeniem jest grożenie karą śmierci, por. • p. *wieść na gardło* (Msp).

Wiele czynów człowieka już w świadomości potocznej ludzi jest postrzeganych jako te, za które trzeba będzie odpowiedzieć śmiercią. • por. • p. *Od guzika do nożyka, od nożyka do konika, a potém na szubienicę* (Cm); ▫ *Od rzemyczka do koniczka, od łyczka do rzemyczka, od rzemyczka do koniczka będzie szubieniczka* (Knk); ◦ czes. *S jehličky na grešličku, s grešličky na truhličku, s truhličky na kravičku, s kravičky na šibeničku* (Cm).

Wśród konkretnych czynów zagrożonych karą śmierci można wymienić m.in. • *bestializm* — u Hetytów stosunki seksualne z niektórymi zwierzętami (świętymi?) karano śmiercią, natomiast z innymi traktowano bardzo łagodnie. Prawo izraelskie przewidywało za bestializm karę śmierci (Wj 22,18; Kpł 20,15–16; Pwt 27, 21) (ek, II: 331).

Jednym z wymiarów omawianego zagadnienia są określone przywileje, por. • p. *prawo miecza* 'w średniowieczu prawo sądzenia spraw zagrożonych karą śmierci i prawo jej wykonywania, przyznawane miastom i panom feudalnym przez panującego'; • p. *moc miecza* 'prawo karania śmiercią' (Msp).

Dokumentacja językowa unaocznia również przebywanie w więzieniu pod groźbą kary śmierci, por. • p. *na gardło* / *o gardło siedzieć*; ▫ *na gardło siedzący* (Msp).

Zasądzanie, skazywanie na śmierć

Omawiane pole obejmuje kilka zasadniczych obszarów: ○ organu skazującego, por. • p. *sąd femiczny* 'średniowieczny trybunał tajemny, karzący śmiercią winowajców bogatych i możnych' (Kjp)[656]; ○ oskarżenia, por. • p. *o gardło wi-*

[654] Por. • p. *zabronić czego pod gardłem* (Sfp).

[655] Por. też • p. *sprawa*, *kara*, *zbrodnia gardłowa* 'pociągająca za sobą karę śmierci, dotycząca kary śmierci' (Sfp).

[656] Por. też • p. *Za króla Stefanka strach było na panka* 'aluzja do wyroków królewskich skazujących na karę śmierci Samuela Zborowskiego za zabójstwo kasztelana przemyskiego, Wapowskiego' (Knk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 298 2012-11-06 11:43:08

nować ‘oskarżać w sprawie zagrożonej karą śmierci’ (Msp); ▫ bibl. (*prawna*) *żałoba o krew* ‘skarga sądowa o zabójstwo’ (Msp)[657]; ○ procesu, por. • p. *proces / sprawa gardłowa* (pociągająca za sobą karę śmierci) (Sc); ▫ *sprawa o gardło* ‘rozprawa o przestępstwo zagrożone karą śmierci’ (Msp); ▫ *krótka sprawa* ‘w znaczeniu dawnym tyle, co sąd doraźny, wyrok śmierci’ (Knk)[658]; ◦ słowac. praw. *hrdelný* ‘trestný (čin za který sa trestá smrťou)’ (Ks); ◦ czes. praw. *hrdelní pře* (Sc); ○ kary, wnioskowania kary, domagania się kary, por. • słowac. *trest smrti* (Ks); ○ wyroku, por. • p. *wyrok śmierci* (Sc)[659]; ▫ *bujurdan* ‘ceduła śmierci, wyrok, tur. bujurdy a. bujuruldù, dosł. rozkaz’ (Kjp); ▫ *fatwa* ‘arab., wyrok śmierci’ (Kso); ◦ słowac. *ortieľ smrti*; ▫ *rozsudok smrti* (Jsp); ◦ głuż. *smjertny sud* ‘wyrok śmierci’ (Zg); ◦ czes. *ortel smrti*; ▫ *rozsudek smrti* (Sc); ◦ ang. *death warrant* (Se); • p. *czeka go śmierć* (Sfp); ◦ czes. *očekává ho smrt* (Sc); ○ osądzenia, skazania por. • stpol. *siedzieć na śmierć* ‘być skazanym na śmierć, *capitis damnatum esse*’ (Us)[660]; ▫ dawn. *podać na śmierć* (Sfp); ▫ *osądzić na śmierć* (Sfp); ▫ *skazać* (*kogo*) *na śmierć*; ▫ *skazywać* (*kogo*) *na śmierć*; ▫ *skazywać* (*kogo*) / *skazać na karę śmierci* (Sc)[661]; ▫ *kondemnować* ‘zdaję na śmierć kogo, skazuję na śmierć’ (Msp); ▫ *cieniem* (*śmiertelnym*) *odziać*, *zakryć* ‘kazać umrzeć’ (Msp); ▫ dawn. *osądzić kogo na gardło* ‘skazać na karę śmierci’ (Sfp)[662]; ▫ *przeznaczyć kogo na śmierć* ‘skazać na śmierć, poświęcić kogo’ (Sfp); ◦ słowac. *odsúdiť na smrť* (Ks); ▫ *odsúdiť niekoho na smrť* (Jsp); ◦ czes. *odsoudit* (*koho*) *na smrt / k smrti*; ▫ *odsuzovat* (*koho*) *na smrt / k smrti* (Sc); ▫ *potrestat na hrdle* (Sc); ◦ serb. *осудити на казну смрти* (Ż̧s); • p. *skazać* (*kogo*) *na karę śmierci przez rozstrzelanie* (Sc); ◦ słowac. *odsúdiť na smrť zastrelenim* (Jsp); ◦ czes. *odsoudit* (*koho*) *k trestu smrti zastřelením* (Sc); ◦ serb.

---

[657] W tym odniesieniu por. następujące wyjaśnienie etymologiczne: *żałoba* od XIV w. ‘żal, smutek po śmierci kogoś bliskiego’, stpol. ‘narzekanie, skarga, pretensja, zarzut’, ‘oskarżenie, pozwanie, roszczenie wniesione do sądu’, ‘sprawa sądowa, spór sądowy’. Por. czes. *žaloba* ‘skarga, oskarżenie’, ros. *žáloba* ‘skarga, zażalenie; narzekanie’. Psł. **žaloba* ‘narzekanie, żalenie się, zażalenie, skarga’, od psł. **žalь* ‘cierpienie, ból, żal’ (por. też dłuż. *žał* ‘cierpienie, ból’, wskazujące na prapostać **žalъ*), rzecz. abstr. z przyr. **-oba*. — Od tego żałobny (stpol. XVI–XVII w. ‘oskarżycielski, oskarżający’, w XVII w. ‘bolesny, żałosny, żałujący’) → *żałobnik* (stpol. XVI w. ‘oskarżyciel’), *żałobnica* (stpol. XVI–XVII w. ‘list oskarżycielski, skarga pisemna, oskarżenie pisemne’) (Bse).

[658] Por. • p. *zrobić z kimś krótką sprawę* (Knk).

[659] Zdarza się, że wykonanie śmierci uprzedza wyrok, por. • p. *Obiesiwszy, dopiero po ortel* (Ak).

[660] Por. też • p. *laskę życia nad kim łamać* ‘skazywać kogo na śmierć, łamiąc przy tym laskę sądową’ (Kjp).

[661] Por. • p. *osądzić przestępcę na śmierć* (Ż̧s); ◦ serb. *осудити преступника на смрт* (Ż̧s); • p. *Żądać kary śmierci dla mordercy* (Dwp). Por. też • p. *sądzić kogo za zabójstwo / za morderstwo* (Ż̧s); ◦ serb. *судити коме због убиства / за убиство / за злочин* (Ż̧s); • p. *Morderca skazany na wieloletnie więzienie* (Dwp).

[662] Por. też • p. *podlegać karze gardła* ‘karze śmierci’ (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 299 2012-11-06 11:43:08

осудити на стрељање (Żs); • p. *skazać* (*kogo*) *na karę śmierci przez powieszenie* (Sc)[663]; ▫ *posłać kogo na szubienicę* (Sfp); ◦ czes. *odsoudit (koho) k trestu smrti provazem* (Sc); ▫ *dát někoho pověsit* (CCs); ◦ serb. *послати кога на вешала* (Żs); • ▫ *posłać kogo na szafot* 'skazać, wydać kogo na śmierć' (Sfp); • p. *skazać kogoś na krzesło elektryczne* (Dwp); ○ obwieszczenia, ogłoszenia, także z sugestią, żeby skazany na karę śmierci przed wydaniem go katowi sam się pozbawił życia, por. • sch. przest. *послати* (*коме*) *свичени конопац* 'дати коме на знање да је осуђен на смрт и да је боље сам да се убије него да буде предан крвнику' (rsk).

Osądzeni

Nazywani są osądzeni, por. • słowac. *odsúdenec na smrť* (Ks).

Skazani, stracani

Jednym z aspektów związanych bezpośrednio ze skazanymi jest płaszczyzna nominacyjna. Poddani egzekucji są określani m.in. następująco: • p. *straceniec* 'człowiek skazany na śmierć, delikwent' (Kjp); • p. *na śmierć idący* 'skazany' (Msp); • p. *delikwent*, *delinkwent* (z łac. *delinquentia* 'zbrodnia, kryminał') — tak nazywano w Polsce skazańca, czyli człowieka na śmierć wyrokiem sądowym skazanego (Ge); • p. *skazaniec* 'człowiek skazany na ciężką karę, zwłaszcza na śmierć'; ▫ *skazany* 'osoba skazana na ciężką karę, zwłaszcza na śmierć; skazaniec' (Dwp); • p. środ. *kaesiak* 'osoba skazana na karę śmierci' (Dwp); ▫ *kaes* 'więzień z wyrokiem kary śmierci' (L); ▫ *k.s.* / *K.S.* 'więzień skazany na karę śmierci' (L); • p. okazj. *dożywotek* 'ten, kto został skazany na dożywocie' (Sns); ◦ ukr. *смертник* 'людниа, засуджєна до страти; приречений на смерть' (Bsu); ▫ krym. *смертник* 'засуджений до страти' (Sż); ◦ ros. *смертник* 'skazaniec, skazany na śmierć' (Mrp); ▫ lud. *смёртный* 'обреченный на смерть'; ▫ *смертённый* 'то же, что смёртный'; ▫ *смертельный* 'то же, что смёртный' (AL); • *szubienicznik* 'człowiek wiszący na szubienicy, wisielec' (Kjp)[664]; • fr. *gibier de potence* dosł. 'zwierzyna szubienicy; szubienicznik' (Kso).

Innym wymiarem obrazu wyroków śmierci jest przedstawienie skazańców. Ukazane są zwłaszcza czynności podporządkowane procedurze egzekucyjnej, zachowania poddanych egzekucji: ○ wydanie się katowi, por. • p. *krew swą dać w moc katowi* 'wydać się na śmierć' (Msp); ○ zawiśnięcie miecza, por.

[663] Por. też • p. gw. warsz. więz. *dostać sznurek* 'otrzymać wyrok śmierci przez powieszenie'; ▫ *dostać stryka* 'dostać wyrok śmierci przez powieszenie' (Wgw).

[664] Por. • stpol. *wisieć na drzewie* 'być powieszonym na szubienicy, *pendere in patibulo*' (Us); • stpol. *wisieć na drzewie* / *na krzyżu* 'być ukrzyżowanym, *crucifigi*, *in cruce*' (Us).

WWysoczanski-Umieranie.indb 300 2012-11-06 11:43:08

• p. *wisi jak miecz nad głową*; *wisi jak miecz Damoklesa nad głową* (Sfp); ○ upadek miecza. Ze straceniem wiążą się też inne czynności i akcesoria, por. np. • p. *śmiertelna koszula* 'kładziona na delikwentów traconych' (Kjp).

W oczekiwaniu na wykonanie kary

W języku ukazane są też miejsca, w których przebywają skazani przed wykonaniem zasądzonej kary śmierci, por.: • p. gw. warsz. *cela przedśmiertna* / *cela śmiertelna* 'cela, z której skazaniec był wyprowadzany na śmierć' (Wgw); ◦ ukr. *камера смертників* 'камера у в'язиici для засуджених до страти' (Bsu); ◦ ang. *death-house* (Se).

Złagodzenie, cofnięcie, uniknięcie kary śmierci

Zasądzenie lub skazanie na śmierć bywa złagodzone bądź cofnięte, dochodzi też do jej uniknięcia[665]. Złagodzenie kary śmierci oraz ułaskawienie indeksowane jest następująco: • p. *gardło odkupić*; ▫ *odkupienie gardła*; ▫ *odkupić gardło* (*czym*) '(*czym* 'jaką sumą pieniędzy') uniknąć kary śmierci' (Msp); • p. *z gardłem się kryć* 'uchodzić przed karą śmierci' (Msp). Uniknięcie oddają następujące zwroty, por. • p. *uratować kogo / się od stryczka* (Sfp); ▫ *wykręcić się od stryczka* 'od powieszenia' (Sfp).

Droga na egzekucję

W rozważanym zakresie aspektowym kary śmierci mieści się też rejestrowana w języku droga na śmierć, por. • p. *pochód śmierci* 'skazanych na śmierć' (Sfp).

Wykonanie kary śmierci

Obraz wykonywania kary śmierci jest oparty na następujących wyrażeniach i zwrotach: • p. *wykonać wyrok* 'pozbawić kogoś życia na podstawie wyroku sądu' (sjp); ◦ słowac. *vykonať ortiel smrti* (Ks); • p. *przypłacić co życiem* (Sfp); ▫ *płacić życiem za co* (Sfp); ▫ *przypłacić gardłem* (Sc); ◦ czes. *propadnout hrdlem* (Sc); ◦ chorw. *platiti glavom / životom* (MFV); ◦ serb. *плаћати животом* (Żs); • niem. *Justizmord* „'kara śmierci wykonana na osobie niewinnej; rozszerz. rażące nadużycie władzy sądu dla celów niezgod-

[665] Oczekuje tego sam skazany, por. • p. *Niemiło złodziejowi na szubienicę patrzyć* (Ak).

WWysoczanski-Umieranie.indb 301 2012-11-06 11:43:08

nych z wymiarem sprawiedliwości'. — niem. 'morderstwo sądowe'; Justiz 'sprawiedliwość, sądownictwo', z łac. *iustitia* 'sprawiedliwość' od *ius* 'prawo'; termin historyka niem. Augusta L. von Schlözera (r. 1782) na wzór fr. *meurtre juridique* Woltera (1777 r.)" (Kso).

Do najczęściej stosowanych sposobów wykonywania kary śmierci należą: ○ wieszanie, por.: • stpol. *wiesić* 'zadawać śmierć przez powieszenie, *aliquem auspendere*, *suspendendo necare*'; ▫ *wieszać* 'zadawać śmierć przez powieszenie, *aliquem suspendendo necare*' (Us); ▫ *wieszać kogo* 'karać śmiercią powrozową, obwieszać, tracić go na szubienicy' (Kjp); ▫ *wieszać* 'uśmiercać kogoś za pomocą stryczka umocowanego do szubienicy, drzewa, belki' (sjp); ◦ słowac. *obesiť* 'usmrtiť zavesením, stiahnutím slučky okolo krku' (Ks); ◦ serb. *обесити* 'казнити смрћу вешањем' (Msk)[666]; ◦ sch. *обесити* 'усмртити, погубити вешањем'; ▫ *вешати* 'извршавати смртну казну на вешалима' (rsk); • p. *śmierć przez powieszenie* (sjp); ◦ słowac. *trest smrti obesením* (sl); ▫ *trest smrti povrazom* 'obesením' (Ks); ◦ czes. *smrt oběšením* (Opc); ▫ *trest smrti provazem* (Ccn); ◦ ros. *смертная казнь через повешение* (sl); ◦ serb. *смрт вешањем* (Żs); • p. *konopna wić* 'śmierć przez powieszenie' (Msp); • p. *szubienica* 'kara śmierci przez powieszenie, powróz' (Kjp); ▫ *szubienica* 'kara śmierci przez powieszenie' (Dwp)[667]; ▫ p. *karać szubienicą* (Msp)[668]; • p. *stryczek* ‹niem. *Strick* 'sznur'› 'kara śmierci przez powieszenie'; ▫ pot. *stryczek* 'kara śmierci przez powieszenie' (Dwp)[669]; chorw. *smrtna kazna vješanjem* (MPh); ○ ścięcie, por. • p. *ścięcie* 'stracenie skazańca poprzez odcięcie głowy' (Du)[670]; ▫ *ściąć*, *ścinać głowę* (Sfp); ▫ *ściąć głowę jak makówkę* (Sfp); ▫ *zdjąć komu głowę* 'uciąć; uśmiercić przez ucięcie głowy' (Sfp); ▫ *zdjąć komu głowę z karku* (Sfp); ▫ *zdjąć głowę z czyjego karku* (Sfp); ▫ *Uciął mu głowę ze wszami*; ▫ *głowa spadła komu z karku*; ▫ *podawać czyjąś głowę na tacy* (Knk); ▫ *ściąć, ścinać szyję* (Sfp); ▫ *ściąć skazańca* (Sfp); ▫ *ściąć publicznie* 'zabić przez odcięcie głowy' (Sfp); • p. *dekapitacja* ‹fr. *décapitation*› 'kara śmierci przez ścięcie' (sjp); ▫ *dekapitacja*

---

666 Por. • p. *wieszać przestępców* (sjp); • p. *wieszać kogo na szubienicy* (Żs); ◦ serb. *вешати кога на вешала* (Żs).

667 Por. • p. *skazać kogoś na szubienicę* (Dwp); ▫ *czeka kogoś, grozi komuś szubienica*; ▫ *iść na szubienicę*; ▫ *skończyć na szubienicy*; ▫ *wisieć na szubienicy* 'stracić życie na powrozie, umrzeć, skończyć (życie) na szubienicy, ponieść karę śmierci przez powieszenie'; ▫ żart. *dyndać* (Kjp); ◦ czes. *poslat někoho na šibenici*; ▫ *přivést někoho na šibenici*; ▫ *houpat se na šibenici* (Ccs); ◦ serb. *свршити на вешалима*; ▫ *бити обешен* (Żs).

668 Por. też • p. *sprawiedliwa szubienica* 'miejsce tracenia złoczyńców, szafot' (Kjp).

669 Por. • p. *komuś grozi stryczek*; ▫ *ktoś zasłużył na stryczek*; ▫ *skazać kogoś na stryczek*; ▫ *uratować kogoś od stryczka*; ▫ *pójść na stryczek* 'zostać powieszonym' (Sfp; sjp). Por. też • p. *czeka go stryczek*; ▫ *wykręcić się od stryczka* (Żs); ◦ serb. *чекају га вешала*; ▫ *извући се од вешала*; ▫ *избећи вешала* (Żs).

670 Por. • p. *skazać na ścięcie*; ▫ *Skazańca ścięto publicznie* (sjp); ◦ sch. *обесити осуђеника* (rsk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 302 2012-11-06 11:43:08

‘odcięcie głowy; stracenie przez ścięcie’; śrdw.łac. *decapitatio* ‘jw.’ z późn.łac. *decapitatus* p.p. od *decapitare* ‘ściąć’ (Kso); • słowac. *gilotína* ‘kara śmierci na gilotynie’ (Jsp)[671]; ◦ sch. *гиљотинирати* ‘одсећи главу гиљотином’ (rsk); • tur. *kęsim* ‘ucięcie głowy’ — tur. *kesim* ‘ucięcie’ (Kso); ○ palenie, por. • p. *palenie* ‘uśmiercanie, torturowanie ogniem’; ▫ *palić* ‘uśmiercać ogniem’; ▫ *palony* ‘uśmiercany ogniem’ (Msp); ○ palenie na stosie, • p. *stos* ‹niem. *Stoss*› przen. ‘śmierć przez spalenie na stosie’; ▫ *stos* ‘sterta drewna przeznaczona do spalenia bądź do spalenia na niej czegoś, a dawniej także kogoś (rodzaj kary śmierci lub ofiary)’ (Dwp)[672]; ▫ pot. *stos* ‘śmierć na stosie’[673]; • *autodafe* ‹port. *auto da fé* ‘akt wiary’› ‘wprowadzone przez inkwizycję, głównie w Hiszpanii i Portugalii, publiczne wykonanie wyroku śmierci przez spalenie na stosie’; ○ grzebanie żywcem, por. • *grzebanie żywcem*, por. złamanie celibatu (ślubu dziewictwa) przez westalki, kapłanki rzymskiej bogini Westy, groziło pogrzebaniem żywcem (ek, II: 1396)[674]; ○ odarcie ze skóry, por. • p. *zemknąć* (*komu*) *kożuszka* ‘obedrzeć ze skóry, zabić’ (Msp); ○ kamienowanie, por. • p. *kamienować* ‘uśmiercać kogoś przez obrzucanie go kamieniami’ (Du); ◦ sch. *каменовати* ‘уби(ја) ти засипајући камењем’ (rsk)[675]; • *kamionowanie* ‘obrzucanie kamieniami, zabijanie kamieniami’; *kamionować* ‘obrzucać kogoś kamieniami, aby zadać śmierć’; ▫ *kamionować kogo*; *kamionować kogo dla czego* (Msp); • p. *biczowanie* — prawo rzymskie przewidywało biczowanie jako karę śmierci w wojsku rzymskim (ek, II: 514)[676]; ○ krzyżowanie, por. • p. *krzyżować* ‘przybijać lub przywiązywać do krzyża, zadawać komuś śmierć przez ukrzyżowanie’ (Du)[677]; ▫ *ukrzyżować* ‘przybić kogoś do krzyża; zadać komuś śmierć przez przybicie do krzyża’ (sjp); ▫ rel. *ukrzyżować* ‘przybić kogoś do krzyża, zadać mu w ten sposób ból i doprowadzić do śmierci’ (Zp); ▫ *przybić* / *przybity do drzewa*; *wisieć* / *zawieszon* / *obieszon na drzewie* (Msp)[678]; ◦ słowac. *ukrižovať*

[671] Por. • słowac. *odsúdený na gilotínu* ‘skazany na gilotynę’ (Jsp).

[672] Por. • p. *zginąć na stosie* (Dwp).

[673] Por. • p. *zasłużyć na stos* (Dwp); • p. *skazać kogoś na stos*; ▫ *ukarać*, *karać kogoś stosem* ‘śmiercią przez spalenie’ (Sfp). W tym kontekście należy nadmienić, że w ten sposób między innymi Iwan III wytępił sektę judaizantów, powstałą pod wpływem Żydów litewskich w Nowogrodzie Wielkim i Moskwie, paląc przywódców na stosie w 1504 r. (ek, IV: 1322).

[674] Z innych przykładów por. m.in.: na gruncie japońskim w pozycji kucznej grzebano prawdopodobnie żywcem tych, których społeczność nie mogła wyżywić (ek, VII: 1011). W tym odniesieniu traci wartość mądrość zawarta w przysłowiach, że „żywcem nie pochowają” (Lp), por. • ros. *Не помрёшь, так не похороня́т* (Lp).

[675] Por. • p. *Okrutny zwyczaj nakazywał kamienowanie niewiernej żony* (Du).

[676] Biczowanie stanowiło też karę poprzedzającą wykonanie wyroku śmierci, najczęściej ukrzyżowania (ek, II: 514).

[677] Por. też • p. gw. *chrystać* / *chrystować* ‘przybijać kogo do krzyża, zadawać śmierć na krzyżu; krzyżować’ (sgp).

[678] W odniesieniu do ukrzyżowania należy tu nadmienić, że „wskazania Deuteronomium [zob. Pwt 21, 22–23 — dop. W.W.] dotyczą ukrzyżowania pośmiertnego. Człowiek zasługujący na karę śmierci musi ponieść ją najczęściej przez ukamienowanie, a następnie jego ciało zostaje powieszone

WWysoczanski-Umieranie.indb 303 2012-11-06 11:43:08

'usmrtiť pribitím na kríž' (Ks); ◦ chorw. *raspinjati na križu* (MPh); ◦ serb. *разапињати на крст*; ○ wbijanie na pal, • p. *pal* 'dawniej: kara śmierci przez wbicie na pal' (Dwp); ▫ *na pal wbijać / wbić / bić / wbit / wbicie*; *pal wbity* '*palo infigi* a. *traici*' (Msp); ▫ *wbić kogoś na pal* 'nawlec ciało skazańca na zaostrzony kół, zadając mu męki i śmierć' (Du)[679]; ◦ chorw. *nabiti na kolac* 'izvršiti smrtnu kaznu u Turskom Carstvu' (Arh); • p. *garota* '(w Hiszpanii) kara śmierci przez uduszenie' (Kjp); • p. *rozstrzeliwać — rozstrzelać* 'wykonywać na kimś wyrok śmierci za pomocą broni palnej' (Dwp)[680]; ▫ *rozstrzelanie* 'kara śmierci, wykonywana za pomocą broni palnej'[681]; ▫ posp. *rozwalić kogo* 'rozstrzelać' (Sfp); ▫ pot. *rozwałka* 'rozstrzelanie' (sjp); ▫ *rozwałka* 'egzekucja przez rozstrzelanie' (Du)[682]; ▫ posp. *rozwałka* 'rozstrzelanie (używane w czasie okupacji hitlerowskiej' (sjp)[683]; ▫ *kula / kulka w łeb* 'grubiańsko: kara śmierci przez rozstrzelanie' (L); ▫ *dostać kulą w łeb* 'zostać zastrzelonym' (Sfp); ◦ chorw. *striljeljati*, *izvršiti strijeljanje* (MPh); • p. *dziesiątkować* 'bić, zabijać, rozstrzeliwać, karać co dziesiątą osobę'; • chorw. *desetkovati* 'masovno uništavati (ubijati)' (MPh)[684]; • *linč* '(engl.) smrtna kazna vješanjem, strijeljanjem, zlostavljanjem i sl., izvršenabez prethodnog sudskog postupka; samovoljni sud, sud gomile, umorstvo' (Arh); • p. *krzesło elektryczne* 'kara śmierci wykonywana na tym urządzeniu' (Dwp); ▫ *krzesło elektryczne* 'kara śmierci wykonywana na krześle elektrycznym' (L); ▫ *krzesło* 'krzesło elektryczne lub śmierć na krześle elektrycznym' (L); ◦ ros. *электрический стул* (Lpr); ◦ serb. *електрична столица* (Ż s)[685].

Spośród rodzajów kary śmierci spotykanych w danym miejscu można wymienić: • *ad bestias*, *damnatio* (*datio*) *ad bestias*, „wyrok skazujący na rozszarpanie przez dzikie zwierzęta podczas igrzysk amfiteatralnych. Walki z dzikimi zwierzętami w czasach cesarstwa rzym., zwł. od poł. II w., były dość popularną formą igrzysk; odbywały się początkowo w Rzymie, a nast. w innych miastach cesarstwa; gladiatorzy często wychodzili z tych walk zwycięsko, natomiast zbrodniarze (czasem jeńcy wojenni) skazani formalnym wyrokiem: *datio* lub *damnatio a.b.*,

---

na drzewie jako ostrzeżenie dla ludu. Stosowanie takiej praktyki dwukrotnie poświadcza Księga Jozuego; chodzi o wydarzenie powieszenia przez Jozuego króla Aj (Joz 8,23–29) oraz pięciu królów amoryckich (Joz 10,5.26–27). Po raz pierwszy zastosowanie rzymskiej praktyki powieszenia na krzyżu osób żyjących poświadcza *peszer* do Księgi Nahuma, odnaleziony w Qumran. Proroctwo Nahuma dotyczące upadku Niniwy zostało w nim zastosowane do wydarzeń z I w. przed Chr., kiedy to Aleksander Janneusz postanowił krwawo zemścić się na faryzeuszach, którzy wcześniej prosili o wsparcie syryjskiego króla Demetriusza III Eukariosa" (Rosik 2004: 500–501).

679 Por. też • p. *skazać kogoś na pal*; ▫ *konać na palu* (Dwp).

680 Por. • p. *rozstrzelać dezertera*, *szpiega* (Dwp).

681 Por. • p. *Skazać kogoś na rozstrzelanie* (Du).

682 Por. • p. *Pójść na rozwałkę* 'zostać rozstrzelanym' (sjp).

683 Por. • p. *Prowadzili partyzantów na rozwałkę* (sjp).

684 Por. • p. *Za ucieczkę z obozu dziesiątkowano więźniów* (sjp).

685 Por. • p. *Skazać kogoś na krzesło elektryczne* (Du).

WWysoczanski-Umieranie.indb 304 2012-11-06 11:43:08

ponosili zawsze śmierć na arenie; tego rodzaju śmiercią ginęli także chrześcijanie w czasie prześladowań" (ek, I: 79).

Z wykonaniem kary śmierci wiążą się też niekiedy: ○ dodatkowe kary wykonywane na skazanym[686], np.: • p. *czwiertować*, *ćwiertować* 'zadawać śmierć, pozbawiać życia, zabijać przez poćwiartowanie, rozsiekanie na części'; ▫ *czwiertowanie* 'zadawanie śmierci, pozbawienie życia przez poćwiartowanie, rozsiekanie na części' (Msp); ○ określone czynności względem skazańca, np. podawanie krzyżowanemu wina, por. • p. *wino mirrowe* 'gatunek wina, dawanego skazanym na śmierć (np. Chrystusowi)' (Kjp); ○ ostatnia wola skazanego, por. • p. *Gąszczyn testament* 'testament Gąski, tj. błazeński, dawny zwrot przysłowiowy, pochodzący z anegdoty, w której błazen (Gąska, Sowizdrzał), przyjmując wyrok śmierci, żąda w ostatniej woli, aby znienawidzony sędzia pocałował jego zwłoki w zadek. Wobec tego, że sędzia nie chce spełnić życzenia, Gąska uchodzi cało' (Kmt).

Przyrządy i miejsca do wykonywania kary śmierci

Spośród licznych w swej funkcjonalnej różnorodności akcesoriów służących wykonaniu kary śmierci są m.in.: • p. *miecz katowski* (Sfp); ◦ serb. *целатски / крвнички мач* (Żs); • *krzyż* 'w starożytności urządzenie do wymierzania hańbiącej kary śmierci; dwie belki złożone w poprzek, do których przybijano skazanych; *crux*' (Msp)[687]; ▫ *drzewo* 'belka krzyża, krzyż jako hańbiące narzędzie śmierci', 'krzyż, na którym umarł Chrystus, przedmiot kultu w chrześcijaństwie'; ▫ *drewno krzyża* (Msp)[688]; • p. *koł* 'pal do karania ludzi chłostą lub śmiercią' (Msp); • p. *pal* 'na który wbijano ludzi powodując ich śmierć; *crux acuta*, *robur erectum*, *stipes acutus* a. *erectus*' (Msp); ▫ *pal* 'dawniej: ostry słup, na który wbijano człowieka, aby umierał powoli i w męczarniach' (Dwp); • stpol. *wisielica* 'szubienica, *patibulum*' (Us); ▫ *szubienica* 'dwa słupy połączone u góry belką poprzeczną, u której wieszają przestępców' (Kjp); ▫ p. *szubienica* 'konstrukcja złożona z dwóch pionowych słupów i poprzecznej belki, na której wiesza się skazańców'; ▫ *szubienica* 'wsparta na słupie lub słupach poprzeczna belka, na której wiesza się skazańców' (Dwp)[689]; ▫ *drewno* 'szubienica' (Msp); ◦ chorw.

[686] Mianowicie „do liczby okrutnych kar, które w wiekach średnich w powszechnem były użyciu w Europie całej i w Polsce, a miały cel przerażenia tłumów i powstrzymania złych ludzi od zbrodni, należało »ćwiertowanie«. Przestępcę, po pozbawieniu go życia przez powieszenie lub ścięcie, ćwiertowano, tj. rozcinano zwykle na 4 części, które zawieszano na słupach i szubienicach w okolicy, gdzie zbrodnia była spełniona" (Ge).

[687] Por. też • p. *krzyżowe (twarde) łoże* 'o narzędziu męki i ofiary Chrystusa' (Msp).

[688] W tym kontekście por. też • szt. *arma Christi* ‹łac. dosł. ′broń Chrystusa′› 'przedmioty i narzędzia męki i śmierci Chrystusa, m.in. korona cierniowa, włócznia, gwoździe i krzyż, przedstawiane w scenach Ukrzyżowania i Sądu Ostatecznego' (wsf).

[689] Por. • p. *zbudować szubienicę* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 305 2012-11-06 11:43:09

vješala 'konstrukcija na kojoj se izvršava smrtna kazna vješanjem' (Arh); ◦ serb. *вешала*, *вјешала* 'справа за извршење смртне казне вешањем' (Msk)[690]; • p. *stryczek* 'sznur mający na końcu zaciąganą pętlę do wieszania skazańców'; ▫ *stryczek* 'sznur z pętlą na końcu, służący do wieszania skazańców' (Dwp)[691]; ◦ sch. *крвнички конопац* (rsk)[692]; • p. *szafot* 'rusztowanie, na którym spełniają karę śmierci lub piętnowania na skazanych, fr. *chafaut*, *échafaud*' (Kjp); ▫ *szafot* 'drewniane podwyższenie, na którym ścinano skazanych na śmierć' (Dwp)[693]; ◦ serb. *ешафот* '(фр. *échafaud*) дашчана платформа на којој је у Француској извршивана смртна казна сечењем главе' (Msk); • p. *topór*, *topór katowski* (Sfp)[694]; ◦ serb. *крвничка секира* (Żs)[695]; • p. *gilotyna* 'przyrząd do ścinania głowy za pomocą noża o skośnym ostrzu, który opada pionowo na szyję skazańca, wprowadzony na wniosek lekarza J. Guillotina (1789), dla złagodzenia cierpień'; ◦ słowac. *gilotína* (Jsp); ◦ chorw. *giljotina* 'sprava za odrubljivanje glave osuđenima na smrt' (Arh); ◦ serb. *гиљотина* '(фр. *guillotine*) справа за сечење главе на смрт осуђених' (Msk); • p. *garota* 'naszyjnik żelazny ze śrubą do duszenia zbrodniarzy' (Kjp); • słowac. hist. *hladomorňa* 'więzienie dla skazanych na śmierć głodową; wieża głodowa' (Jsp); • p. *krzesło elektryczne* 'urządzenie w postaci krzesła lub fotela służące do wykonywania wyroków śmierci za pomocą prądu elektrycznego przepuszczanego przez ciało skazańca, stosowane w niektórych stanach USA'; ▫ *krzesło elektryczne* 'urządzenie, na którym uśmierca się człowieka prądem elektrycznym' (Dwp); ▫ *krzesło* 'krzesło elektryczne lub śmierć na krześle elektrycznym' (L); ◦ serb. *електрична столица* (Żs).

Z miejsc do wykonywania egzekucji, por. np. • gr. *bąratron* 'staroż. bezdenna otchłań, przepaść, zwł. przepaść skalna pod Atenami przy Phyle Hippothoontis, w którą zrzucano skazanych na śmierć' (Kso); • p. *plac śmierci* 'na którym wykonują wyrok śmierci' (Sfp); • ang. *death chamber* '(w więzieniu) izba egzekucyjna' (Se).

Powód stracenia. Wina

W bezpośrednim związku z wykonaniem na kimś wyroku śmierci pozostaje przyczyna stracenia. Czynami zagrożonymi karą śmierci są m.in.: • *złamanie ce-*

[690] Por. • p. *trafić na szubienicę*; ◦ serb. *донасти вешала*; • p. *uszedł szubienicy*; ◦ serb. *избегао је вешала*; • p. *zginąć na szubienicy*; • p. (*kogo*) *zawiesić na drewnie* (Msp).

[691] Por. • p. *założyć stryczek na szyję*; ▫ *odciąć stryczek* (Dwp).

[692] Por. • p. *założyć skazańcowi stryczek na szyję* (sjp).

[693] Por. • p. *prowadzić skazanego na szafot* (Dwp).

[694] Por. *oddać kogo pod miecz katowski* (Sfp). Por. też • p. *Snop* nazwisko — *snop* stpol. 'pień kata' (Tn).

[695] Por. • p. *położyć*, *dać głowę pod topór* (sjp); ▫ *pójść pod topór* 'zostać pozbawionym życia przez ścięcie toporem' (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 306 2012-11-06 11:43:09

libatu (ślubu dziewictwa), por. karę tę ponosiły za to meksykańskie kapłanki i peruwiańskie „panny Słońca" (tzn. małżonki boga Słońca), a także westalki, kapłanki rzymskiej bogini Westy, które były grzebane żywcem (ek, II: 1396). Wskazanie powodu wiąże się często z jednoczesnym odwołaniem do sposobu stracenia: ○ danie, położenie głowy za coś, por. • p. *dawać głowę za coś* (w); ◦ czes. *položit hlavu za něco hlavu* (Ccs).

Wykonawcy kary śmierci

W słownikach notowane są również leksemy nazywające wykonawców kary śmierci: • p. *kat* 'osoba wykonująca wyroki śmierci; dawniej także: wykonawca kar cielesnych, tortur itp.; oprawca'; ▫ *kat* 'urzędowy wykonawca tortur i kary śmierci' (Msp); ▫ *kacisko* 'z nacechowaniem emocjonalnym: kat, wykonawca wyroków skazujących na karę śmierci' (L); ◦ słowac. *kat* 'profesionálny vykonávateľ trestu smrti' (Ks)[696]; • p. *siepacz* 'kat, oprawca' (w); • p. *oprawca* 'ten, kto torturuje; kat' (w); • chorw. ekspr. *dželat* 'krvnik (kao izvršilac smrtne kazne)' (Arh); ▫ *krvnik* 'onaj koji izvršava smrtnu kaznu; dželat' (Arh); ◦ serb. *џелат* 'извршилац смртне казне' (Msk); ▫ *крвник* 'човек који извршава смртне казне, џелат' (Msk); • sch. *вешач*, *вјешач* 'онај који веша људе осуђене на смрт вешањем' (rsk); • p. *pluton egzekucyjny* 'wykonujący egzekucje (wyrok śmierci)' (Sfp); ▫ chorw. *streljački vod* 'vod vojnika određen da izvrši smrtnu kaznu strijeljanjem' (Arh).

B. Zbiorowe i masowe zabijanie. Globalne unicestwianie

Oprócz zabicia pojedynczego człowieka bądź niewielkiej liczby ludzi i w rzeczywistości, i w języku w konsekwencji owej realności, ma miejsce zbiorowe oraz masowe zabijanie ludzi, por. np. • p. *pouśmiercać* 'uśmiercić jednego po drugim, pozabijać' (Kjp); ▫ p. *nauśmiercać* 'uśmiercając jedno za drugim, uśmiercić w wielkiej liczbie' (Kjp); • p. *zabić* (*ileś*) *ludu* (Msp); ▫ *pozabijać* 'zabić jednego (a. jedno) po drugim' (Kjp); ▫ *nazabijać* 'uśmiercić, zabić wielu (z subiektywnym odczuciem wielości) (wiele kogo)' (Msp)[697]; ▫ *nazabijać*

[696] Por. • czes. *mestský kat* (Ks).
[697] Por. • p. *nazabijać ludzi* (Żs); ◦ serb. *наубијати* (*много*) *људи* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 307 2012-11-06 11:43:09

‘zabić kolejno wielu ludzi lub wiele zwierząt’ (L); ▫ gw. or. *wyzabijać* ‘zabić wszystkich’ (Kgo); ◦ serb. *наубијати* (Żs); • p. *nabić się* ‘zabić wielu, z formantem na- + się wyrażającym dosyt i nadmierność’ (Msp); ▫ *nabić* ‘pozabijać’ (L); ▫ gw. or. *pobić* ‘pozabijać wiele’ (Kgo); • p. *krwie sie narozlewać* ‘zabić wielu’ (Msp); • p. bibl. *napełnić trupami / zabitemi / pobitemi* ‘pozabijać dużo ludzi’; ▫ *napełniony trupy / umarłymi* ‘gdzie było pełno zabitych’ (Msp); • p. przest. *pomorzyć* ‘uśmiercić wiele osób, pozabijać kolejno ludzi jeden po drugim, zamęczyć wiele osób lub zwierząt’ (Zp); • p. *pomęczyć* ‘zabić liczne osoby, torturując je’ (Zp); ▫ *namęczyć* ‘zadać ból, cierpienie, śmierć wielu ludziom lub zwierzętom’ (Dwp); • p. *narżnąć* ‘pozabijać’ (L); • p. *namłócić* ‘pobić, pozabijać dużą liczbę osób’ (L); • p. *natłuc* ‘pozabijać; zniszczyć’ (L); • p. *namarnować* ‘zniszczyć; zabić wielu ludzi’ (L); • p. *słać trupem / trupa*; ▫ *kłaść trupy wałem* ‘jedne na drugich; pokotem’; ▫ *stos / stosy, wał / wały, zwał / zwały trupów* (Sfp); • ros. książk. przest. *избить* ‘истребить, умертвить многих’ (tr); ▫ gw. *затравливать* ‘′uśmiercać′’ (Fg); ▫ gw. starow. *paub’iv’ať* ‘pozabijać’ (GMs).

Materiał językowy odzwierciedla indykacje konkretnych form i miejsc zbiorowego zabijania, por.: • p. *miecz / strzały krwią / obfitością krwie napoić* ‘pomordować wiele ludzi’ (Msp); • p. *nastrzelać* ‘strzelając kolejno, zabić wielu ludzi lub wiele zwierząt’ (L); • p. *nasiec* ‘powystrzelać; wystrzelać; pozabijać’ (L); • słowac. *podusiť* ‘dusením, škrtením usmrtiť viac živočíchov’ (Ks); • p. *zasłać pole*, *pobojowisko ludźmi*, *trupem*, *zabitymi* ‘pokryć, usłać trupami, zabitymi’; ▫ *zalegać*, *zasłać drogę*, *pole* (*gęstym*) *trupem / trupami* ‘być zabijanym masowo (zwykle na wojnie)’ (Sfp).

Może to uczynić pojedynczy człowiek bądź określona grupa ludzi, por. • p. *Jeden człek zabić może tysiąc ręką srogą, a urodzić jednego ledwie dwoje mogą* (Knk).

Zbiorowe i masowe zabijanie

Wskazane zakresowości zabijania ludzi są w języku odzwierciedlone w licznych jednostkach oddających zarazem rozmaite znaczenia uszczegółowiające: • p. *pomordować* ‘zabić, zamordować jednego po drugim’ (Dwp)[698]; ◦ czes. *povraždit* (Sc); • p. *masowe morderstwo* (sjp); • p. *kłaść nieprzyjaciela pokotem* (sjp); ▫ *kłaść wroga pokotem* (sjp); • p. *poczynić* (*kogo*) *nieboszczyki* ‘pouśmiercać’ (Msp)[699]; • *słać trupem* ‘zwyciężać nieprzyjaciela, wroga itp.

[698] Por. • p. *Najeźdźcy pomordowali mieszkańców wioski* (Dwp). Por. tu też • p. *walka bratobójcza* (Żs); ◦ serb. *братоубилачка борба* (Żs).

[699] Por. też • ros. gw. *побы́вшить* ‘zamordować, zabić’ (pochodne od imiesłowu czasu przeszłego *бы́вший*, tj. ‘uczynić nieboszczykiem, nieżywym’ (Frj)).

WWysoczanski-Umieranie.indb 308 2012-11-06 11:43:09

w bitwie, w starciach wojennych, zabijać'; ▫ *trup ściele się gęsto* 'jest wielu zabitych' (wsf); ▫ *trup pada przy trupie* (Sfp); • p. *jatka* 'o krwawej bitwie, bójce, rzezi' (Bi); ▫ *jatka* 'krwawa bitwa, bójka lub masowy mord popełniony w szczególnie okrutny sposób' (Dwp); ▫ *uczynić jatkę z kogo*; ▫ *uczynić jatki z kogo*; ▫ *urządzić jatkę z kogo*; ▫ *urządzić jatki z kogo* 'pozabijać mnóstwo ludzi' (Sfp); • p. *pogrom* 'wymordowanie wielu ludzi' (Du); ▫ *pogrom* 'całkowite rozgromienie nieprzyjaciela; wybicie, rzeź' (Dwp)[700]; ▫ *pogrom* 'masowe mordowanie' (Dwp); ◦ czes. *pogrom* (Sc); ◦ serb. *погром* (Żs)[701]; • p. *egzekucja* 'mordowanie ludności krajów okupowanych przez najeźdźcę, zwykle w celu zastraszenia lub ukarania kogoś' (Du); ◦ serb. *погубљење*, *извршење смртне казне*, *егзекуција* (Msk)[702]; • cs *поглощение* 'całkowite wytracenie' (Zc); • p. *Likwidować* 'zabijać, uśmiercać'; ▫ *likwidować kogo* 'uśmiercać, usuwać zadając śmierć' (Sfp); ▫ pot. *likwidować* 'zgładzać, zabijać, uśmiercać kogoś' (Dwp)[703]; ▫ euf. *zlikwidować* 'pozbawić życia człowieka' (Zp); • p. *polikwidować* 'pozabijać, uśmiercić kilka lub wiele osób'; ◦ słowac. *likvidovať fyzicky* 'usmrcovať, usmrtiť' (Ks); ◦ serb. *ликвидирати*, *уништавати*, *убијати* (Żs)[704]; • p. *likwidacja* 'zabicie, zgładzenie, zwłaszcza kogoś, kto stanowi zagrożenie'; ▫ pot. *likwidacja* 'zgładzenie, zabicie, uśmiercenie kogoś' (Dwp)[705]; serb. *ликвидација*, *уништење*, *погубљење* (Żs)[706]; • p. *czystka* ‹ros. *czistka*› 'usuwanie niewygodnych osób z jakichś środowisk'[707].

Nieodzowne jest tu także wskazanie na wydarzenia, podczas których doszło do zabicia olbrzymiej liczby osób określonej grupy ludzi. Spośród wielu przykładów są to m.in.: • p. *Rzeź niewiniątek* „według *Nowego Testamentu*: zbiorowy mord dokonany na niemowlętach z rozkazu króla Heroda, w celu zabicia wśród

---

700 Por. • p. *Niezbyt wielu uszło z tego pogromu* (Dwp). W kontekście uśmiercenia bezwzględnie wszystkich osób w określonym miejscu, por. • p. *żywa noga / ani* (*jedna*) *noga nie ujdzie* (Żs); ◦ serb. *нико неће извући* (*живу*) *главу / изићи читав*; ▫ *нико се неће спасти* (Żs).

701 Por. • p. *ocaleć z pogromu*; • p. *pogromy żydowskie* (Żs); ▫ *pogrom Żydów*; ▫ *pogrom ludności cywilnej na okupowanych terenach* (Dwp); ◦ serb. *погроми, прогони Јевреја* (Żs).

702 Por. • p. *masowa egzekucja*; ▫ *publiczna egzekucja*; ▫ *egzekucja skazańców* (sjp); ▫ *masowe egzekucje ludności*; ▫ *egzekucja zakładników*; ▫ *miejsce egzekucji* (Du).

703 Por. też • p. *likwidować / zlikwidować* oficj. 'w odniesieniu do ludzi w języku wojskowym znaczy zabić'; • p. *eliminować / wyeliminować* książk. 'w języku wojskowym wyeliminować przeciwnika znaczy zabić go lub uczynić trwale niezdolnym do walki' (NŁB); ▫ *Likwidować wrogie oddziały partyzanckie* (Du).

704 Oprócz nazw wspólnordzennych sens ten oddają też różne inne nazwy, por. np. ◦ ros. gw. *зверзить* ''zlikwidować, zabić'' (Fg).

705 Por. • p. *likwidacja Żydów polskich*; ▫ *likwidacja agenta, terrorystów* (Dwp).

706 Por. • p. *likwidacja więźniów*; ▫ *likwidacja zdrajców* (Du); ◦ serb. *ликвидација издајника* (Żs).

707 Por. • p. *czystka etniczna* (Du); ▫ *przeprowadzić czystkę* (sjp); ▫ *zrobić czystkę* (sjp); ▫ *paść ofiarą czystki* (Du).

WWysoczanski-Umieranie.indb 309 2012-11-06 11:43:09

nich Jezusa" (Du); ◦ czes. *vraždění* (*betlémských*) *neviňátek* (OH)[708]; ◦ ros. *Избиение младенцев*; • p. *noc świętego Bartłomieja* „mord hugenotów w Paryżu nocą z 23 na 24 VIII 1572"; ◦ czes. *bartolomějská noc* 'brutalny napad na ludzi połączony z rozlewem krwi, rzeź hugenotów w Paryżu w nocy z 23/24 VIII 1572' (OH); ▫ ros. *Варфоломеевская ночь*; ▫ ang. *St Bartholomew's Night* (OH); • p. *Krwawa Środa* „kryptonim przeprowadzonej 1943 akcji wymordowania Żydów na Majdanku i w obozach k. Lublina" (dPWN); • p. *Czarna niedziela* (Sc); ◦ czes. *Smrtelná neděle* (Sc); ○ p. *Noc kryształowa*, niem. *Kristallnacht*, *Reichskristallnacht*, „pogrom Żydów niem. dokonany w nocy z 9 na 10 XI 1938 przez hitlerowców, głównie z SA, SS i Hitlerjugend" (dPWN); • p. *zbrodnia katyńska* (w).

Kwestie masowego uśmiercania ludzi odzwierciedlają w szczególności następujące leksemy z haseł słownikowych: • *zagłada* 'całkowite zniszczenie, wytępienie, unicestwienie'[709]; ▫ *zagłada ludzkości* (Sc); ▫ *Zagłada* (zwykle wielką literą) — 'inaczej holocaust, planowa eksterminacja Żydów dokonywana przez hitlerowskie Niemcy' (NŁB); ◦ czes. *záhuba*; ▫ *zmar* (Sc); ▫ czes. *zkáza lidstva* (Sc); ◦ serb. *пропаст* 'потпуно уништење свега, сваког живота (при каквој катастрофи, несрећи итд.)' (rsk); ▫ *погибија*, *истребљење*, *уништење* (Żs)[710]; • p. *zgładzić* (Sc); ◦ czes. *zahubit* (Sc); • *eksterminacja* ‹fr. *extermination*› 'wyniszczanie lub masowa zagłada określonych grup ludności z powodów politycznych, religijnych itp.' (Du); ▫ *eksterminacja* 'wytępienie, wyplenienie, wyniszczenie, zagłada'; późn.łac. *exterminatio* 'zniszczenie' z łac. *exterminare* 'usunąć' (z granic); 'wygnać' (Kso); ▫ *eksterminacja* 'wyniszczenie, wytępienie, mordowanie, masowa zagłada określonych grup ludności z powodu ich rasy, narodowości, religii; zagłada, ludobójstwo' (Dwp)[711]; ◦ serb. *екстерминација*;

---

[708] Por. też • p. *rzeź niewiniątek*; *to była istna rzeź niewiniątek* (OH); ◦ czes. *to je jako vráždit neviňátka* książk. 'znęcać się nad bezbronnymi, często także o egzekucji' (OH).

[709] Por. też • stpol. *wygładzenie* 'zagłada, zniszczenie, *excidium*, *exterminium*' (Us). Por. też *градоразорение* 'zagłada miasta' (Zc). W tym miejscu należy przywołać też wymordowanie Ormian z początku XX w. oraz masowe mordy innych narodów i ludów, także współcześnie, którzy zostali „zaliczeni do kategorii osób przeznaczonych do zamordowania" (Bauman 2007: 51), m.in. rzeź Tutsich przez Hutu.

[710] Por. • p. *Przed narodem stanęła groźba zagłady* (Du); ▫ *zagłada narodu* (sjp); ◦ serb. *пропаст, уништење народа* (Żs); • p. *zagłada ludzkości* (sjp); ◦ serb. *пропаст, уништење човечанства* (Żs); • p. *skazać na zagładę* (sjp); ◦ serb. *судити на пропаст, на уништење* (Żs); • p. *zagłada niechybna, nieuchronna* (Sfp); ▫ *ocalić, uratować, uchronić kogoś, coś przed zagładą, od zagłady* (sjp); ◦ serb. *спасти, сачувати од пропасти, уништења* (Żs); • p. *obóz zagłady* 'obóz koncentracyjny' (Sfp); ▫ *hitlerowskie obozy zagłady* (Żs); ◦ serb. *хитлеровски логори смрти* (Żs); • p. *męczeństwo więźniów w obozach koncentracyjnych*; ▫ *broń masowej zagłady* (Żs) ◦ serb. *оруђје / средства за масово уништавање* (Żs). Por. też • p. *W pamięć mojego pokolenia wbiła się zagłada Żydów* (Dwp).

[711] Por. • p. *eksterminacja Żydów*; ▫ *eksterminacja Ormian*; ▫ *być poddanym eksterminacji*; ▫ *ulec eksterminacji*; ▫ *dokonać eksterminacji* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 310 2012-11-06 11:43:09

• p. *eksterminacyjny* ‘mający na celu eksterminację; dotyczący eksterminacji’ (sjp); ◦ czes. *vyhlazovací* (Sc); • p. *plan eksterminacji* (Sc); ◦ czes. *vyhlazovací plan* (Sc); • p. *obóz eksterminacji* (Sc); ◦ czes. *vyhlazovací tabor* (Sc); • p. *ludobójstwo* ‘zbrodnia polegająca na działaniu w zamiarze zniszczenia (w całości lub w części) określonej grupy narodowej, etnicznej, religijnej lub rasowej’ (Du)[712]; ◦ czes. *genocidium* (Sc); ◦ ros. *геноцид* ‘истребление отдельных групп населения, целых народов по политическим, расовым, национальным, этническим или религиозным мотиавм’ (tr); ◦ serb. *геноцид* ‘масовно уништавање народа’ (Ż̇s); ◦ sch. *геноцид* ‘систематско истребљивање људске скупине, народносне, етничке или верске групе’ (rsk); ◦ rum. *genocid* ‘ludobójstwo’ (Sr); • p. *zbrodnia ludobójstwa* ‘zbrodnia polegająca na działaniu w zamiarze zniszczenia (w całości lub w części) określonej grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej, np. hitlerowska eksterminacja Żydów w okresie II wojny światowej’; ◦ serb. *злочин геноцида* (Ż̇s); • p. *hekatomba* ‹gr. *hekatómbē*› ‘wielka ofiara dla jakiejś sprawy, połączona ze śmiercią wielu ludzi’, ‘jednoczesna zagłada wielkiej liczby ludzi’ (sjp); ▫ książk. *hekatomba* ‘nagła śmierć wielu ludzi’ (NŁB); ▫ *hekatomba* ‘śmierć wielu ludzi ginących w ofierze dla jakiejś sprawy; także: zagłada, masakra, rzeź (tylko w odniesieniu do ludzi)’ (Dwp)[713]; ▫ *hekatomba* ‘poświęcenie wielu istnień ludzkich, śmierć wielkiej liczby osób’ (Zp); ◦ serb. *хекатомба*, *масовна жртва*, *крвопролиће* (Ż̇s)[714]; ◦ sch. *хекатомба* ‘масовни попоље у ратовима; уништење огромног броја људи у природним катастрофама’ (rsk); • p. *zbrodnia przeciw / przeciwko ludzkości* (Sfp); ▫ *zbrodnie przeciw ludzkości* ‘morderstwa, eksterminacje, niewolnicze podporządkowanie i inne nieludzkie czyny popełniane wobec ludności cywilnej w czasie wojny lub pokoju (np. zbrodnie hitlerowskie w krajach okupowanych w czasie II wojny światowej)’ (sjp); ◦ chorw. *zločin protiv čovječanstva* (MPh); ◦ serb. *злочин против човечности* (Ż̇s); • p. *rzeź* ‘masowe zabijanie, mordowanie ludzi (zwłaszcza w walce, bitwie); pogrom, masakra’ (Du); ◦ ros. *резня* ‘массовые убийства’; ▫ *кровавая резня*; ▫ *убой*; ▫ *посылвть на убой кого-н.* ‘на бессмысленную гибель’ (Or); ◦ chorw. *pokolj*, *krvoproliće*, *masakr* (MPh)[715]; • p. *posyłać na rzeź*; ◦ czes. *vést někoho na jatka / jatky* (Ocp); ◦ ros. *на заклание вести*; ▫ *на заклание отдать* (Mrp); • p. *prowadzić na rzeź kogo*; ◦ czes. *hnát někoho na jatka / jatky* (Ocp); • p. *krew się leje / płynie potokiem / potokami* ‘jest dużo rannych i zabitych w walce’ (Lpr); ◦ ros. *кровь льется рекой* (Lpr); • p. *krwawa łaźnia* ‘masowa rzeź’; ▫ *sprawić komu krwawą łaźnię* (Du); ◦ ros. *кровавая*

[712] Por. • p. *dopuścić się ludobójstwa* (Du); ▫ *dopuszczać się zbrodni ludobójstwa* (sjp).

[713] Por. • p. *przerażająca*, *krwawa hekatomba* (Dwp); ▫ *straszna hekatomba* (Zp).

[714] Por. • p. *Hekatomba ludności cywilnej*; ▫ *Krwawa hekatomba pod Monte Cassino* (Du).

[715] Por. • p. *krwawa*, *straszna rzeź*; ▫ *dokonać rzezi*; ▫ *sprawić rzeź* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 311 2012-11-06 11:43:09

баня ‘беспощадное кровопролитие’ (Or); ▫ *устроить кровавую баню*; ▫ *учинить кровавую расправу над кем* (Lpr); • p. *rzeźnia* ‘masowe zabijanie w okrutny sposób; rzeź, masakra’ (Du); • p. *topić we krwi* ‘zabić wiele osób’; ▫ *rozlew krwi*; ▫ *przelew krwi* (Du); ▫ *pławić się we krwi* ‘przelewać krew wielu ludzi’ (Lpr); ◦ ros. *купаться в крови*; ▫ *топить что-л. в крови* ‘o массовых убийствах’; ▫ *кровь льется / лилась* ‘o массовом убийстве, нанесении тяжелых ран’ (ra); ◦ serb. *крвопролиће* (Żs); • p. *masakra* ‹fr. *massacre*› ‘masowe zabijanie w okrutny, bestialski sposób; rzeź’; ◦ chorw. *masakr*, *masovno ubijanje* (MPh); ◦ serb. *масовно убиство*[716]; • p. dawn. *umór* ‘śmierć, zagłada, zguba’ (sjp); ◦ chorw. *smrt*, *poguba* (MPh); • p. *unicestwić* — *unicestwiać* ‘spowodować (powodować), aby ktoś przestał istnieć’ (Du)[717]; ◦ serb. *уништити*, *истребити*, *истријебити* (Żs)[718]; • p. *zatracenie* ‘zguba, zagłada, unicestwienie’; ◦ chorw. *istrjebljenje*, *uništenje*, *genocid* (MPh); ◦ *na zatracenie* ‘na zgubę, na zagładę, na śmierć’ (Dwp)[719]; • czes. *vyhladit* (narod) ‘wytępić, wytrzebić, wyniszczyć, doprowadzić do zagłady (Sc); ▫ *shladit ze světa* ‘doprowadzić do zagłady’ (Sc).

Skorelowane z powyższymi są nazwy konkretnych zdarzeń z dziejów ludzkości nakierowanych w swym założeniu na masową, całkowitą zagładę: „Czas jako szczelina, przez którą widać śmierć — moją śmierć, moją zagładę” (Gabriel Marcel, za: *Wypisy z ksiąg*...1995: 117). Przywołać tu trzeba: • p. *holocaust*, *holokaust* ‹ang. *holocaust*, późn.łac. kośc. *holocaustum*› ‘zagłada, całkowite zniszczenie, zwłaszcza prześladowanie i zagłada Żydów europejskich przez hitlerowców w czasie II wojny światowej’ (sjp); ▫ *holocaust*, *holokaust* ‘zagłada, całkowite wyniszczenie, zwłaszcza w odniesieniu do masowych prześladowań i zbrodni wymordowania Żydów przez faszystów w czasie II wojny światowej’ (Zp)[720]; ▫ *holocaust* ‘(gr. *holokauston* całopalenie[721]) współcześnie — zaplano-

[716] Por. • p. *krwawa masakra* (sjp); • p. *masakra jeńców* (sjp); • p. *urządzić masakrę* (sjp); • p. *ofiary masakry katyńskiej* (Du).

[717] Por. • stpol. *w proch* (*śmierci*) *wwieść* ‘spowodować czyjąś śmierć, unicestwić kogoś, coś, zniweczyć, *aliquem interficere*’ (Us).

[718] Por. • p. *unicestwić armię wroga (Żs)*; • serb. *уништити непријатељску армију* (Żs).

[719] Por. • p. *posłać, pójść na zatracenie*; ▫ *skazać, wieść na zatracenie*; ▫ *zostawić kogoś gdzieś na zatracenie* (Dwp); ◦ serb. *poslati u (sigurnu) smrt koga* (Kse); ◦ ang. *to send someone to his* (*certain*) *death* (Kse). I odwrotnie, por. • p. *ocalić przed zatraceniem* (Du).

[720] Por. • p. *okres Holocaustu*; ▫ *czasy Holokaustu*; ▫ *ofiary Holokaustu*; ▫ *pamięć o Holokauście* (Zp); ▫ *straszliwy Holokaust* (Dwp).

[721] Zgodnie ze źródłosłowem i pierwotną praktyką „*Olah* jako ofiara całopalna (łac. *holocaustum* weszło do słownictwa europejskiego z LXX poprzez Vlg) wyrażała najwyższą cześć wobec Jahwe. Zdaniem Filona, sens ofiary całopalnej określał akt dziękczynienia. Rankiem dziękowano tą ofiarą za błogosławieństwa nocy, wieczorem za dobrodziejstwa dnia (*Spec.* 1,169). Nazwa ofiary pochodzi od hebrajskiego czasownika *'lh* (עלה) oznaczającego 'wstępować' i nawiązuje bez wątpienia do idei dymu unoszącego się w górę „jako miła woń dla Pana” (Lb 15,13b). Wybierano

WWysoczanski-Umieranie.indb 312 2012-11-06 11:43:09

wane i zrealizowane działania zmierzające do wymordowania Żydów w okresie niemieckiego narodowego socjalizmu (1933–1945)'[722]; 'zaplanowane i systematycznie przeprowadzone *genocidium* na skalę przemysłową z motywów rasowych' (ek, VI: 1154–1155); ◦ serb. *холокаустт* 'геноцид над Јеврејима у II светском рату' (w)[723]; • *szoah*, *shoah*, hebr. dosł. 'zagłada', SZOA [hebr.], shoah, szoah, 'zagłada, katastrofa, określenie ludobójstwa Żydów w czasie II wojny światowej', '[hebr.] ludobójstwo Żydów', 'zagłada Żydów europejskich podczas II wojny światowej'; 'hebrajski odpowiednik holokaustu — *szoah* oznacza ludobójstwo Żydów z pobudek rasowych, zmierzające do ich całkowitego unicestwienia' (ek, VI: 1154); • *Endlösung* niem., dosł. 'rozwiązanie ostateczne', 'hitlerowski plan masowej zagłady Żydów w Europie; plan systematycznego wytępienia jakiegoś narodu; ludobójstwo' (Kso).

Miejsca masowego zabijania

W języku zarejestrowane są też miejsca masowego unicestwiania, por.: • p. *obóz śmierci* 'obóz hitlerowski dla aresztowanych w krajach okupowanych' (Sfp)[724]; ▫ *obóz zagłady* 'miejsce więzienia, niewolniczej pracy i masowej zagłady całych grup ludności przeznaczonych na śmierć (np. zakładane przez władze hitlerowskie w czasie II wojny światowej)' (Du); ◦ serb. (*концентрациони*) *логор смрти* (Żs); • p. oboz. *machina śmierci* 'obóz hitlerowski' (Sfp)[725].

W odniesieniu do masowego uśmiercenia ludzi trzeba dodać, że ponoszący śmierć tracą życie w różny sposób, umierają z różnych przyczyn, np.: • w obozie

---

do niej różne zwierzęta, od wołów i owiec począwszy, poprzez kozy, do młodych gołębi czy turkawek. Palono właściwie całe zwierzę, z wyjątkiem żółci. W przypadku ptaków pozbywano się także wola i piór. Wyjątkowy charakter *,olah* polegał na jej ciągłości: była to ofiara stała, nie wolno było przerwać jej pod żadnym pozorem. Stąd często określana była terminem *tamid* (תָּמִיד; ofiara „nieustanna"; por. Wj 29,42)" (Rosik 2004: 142).

[722] Trzeba tu zaznaczyć, że „główne ludobójstwo bieżącego [już minionego — dop. W.W.] stulecia — zaplanowane metodycznie i skrupulatnie wykonywane aż po kres klęski militarnej […] to Holocaust-Szoah. Nie może więc zaskakiwać fakt, że główne nurty negacjonizmu odnoszą się przede wszystkim do unicestwiania Żydów i do realiów obozów zagłady", jednakoż „zaprzeczanie Holocaustu to rehabilitacja prześladowców i ustanowienie antysemityzmu nadrzędną racją moralną, to demonizacja uciemiężonych-wymordowanych i bezczeszczenie ich prochów, to apoteoza irracjonalizmu i wyzwanie rzucone człowieczeństwu" (Horoszewicz 1997: 219, 224).

[723] „Historia Holokaustu (»holokaustu« — zagłady milionów ludzi winnych zaliczenia ich do kategorii, której odmówiono prawa do życia), którego [krematoria Auschwitz — dop. W.W.] stały się symbolem" (Bauman 2007: 48).

[724] Por. też • p. oboz. *pas śmierci* 'obszar dookoła obozu hitlerowskiego pokryty zasiekami z drutu kolczastego naelektryzowanego' (Sfp).

[725] Por. • p. *Oświęcim machina śmierci* (Dwp). Por. też • p. *krematorium*; ▫ *krematoryjny*; ▫ *komin krematoryjny* (Opc); ◦ czes. *krematorium*; ▫ *krematorní*; ▫ *komín krematoria* (Opc).

WWysoczanski-Umieranie.indb 313 2012-11-06 11:43:09

koncentracyjnym w Dachau więźniowie ginęli na skutek głodu, nieludzkiego traktowania i wycieńczenia nadmierną pracą, eutanazji i egzekucji, epidemii, eksperymentów lekarskich (ek, III: 965–966).

Sposoby masowego i zbiorowego zabijania

W rozważanym polu znaczeniowo-wyrazowym mieszczą się też sposoby masowego unicestwiania. Wśród nich są wskazywane bezpośrednio bądź pośrednio następujące: ○ wygubienie, por. • cs *погублятн* 1. 'zatracać, wygubiać'; 2. 'niszczyć, pozbawiać życia' (Zc); ○ wyrżnięcie, por. • p. *powyrzynać* 'o wielu: wyrżnąć; wyrżnąć jednego po drugim, wymordować wielu' (sjp); ◦ serb. *поклати* 'убити једно за другим, оруђем којим се коље, реже, заклати' (rsk); • p. *wyrżnąć co do nogi*; ▫ *wyrżnąć w pień* (Du); ▫ *wyrznąć* (*ludność*, *wrogów*) do nogi, *w pień* 'pozabijać wszystkich (bronią sieczną)' (sjp); ○ wycięcie, por. • p. *wyciąć* 'zabić (zabijać) wiele osób kolejno, zwykle w walce wręcz; wymordować (mordować)' (Du); ▫ *wyciąć w czambuł* (Sfp); ▫ *wyciąć co do nogi*; ▫ wyciąć w pień 'zabić wszystkich, co do jednego' (sjp); ○ wykoszenie, por. • p. *kosić* 'kłaść trupem; zabijać, uśmiercać' (sjp); ▫ *kosić* 'powodować śmierć wielu istot; zabijać, uśmiercać' (Du); ▫ *kosić* 'zabijać, zadawać śmierć większej liczbie ludzi, zwierząt; dziesiątkować' (Dwp)[726]; ◦ ukr. *мов з косою пройшла смерть* 'багато померло, загинуло' (fu); ◦ serb. *убијати*, *косити*[727]; ○ wybicie, por. • stpol. *wybić* 'zabić, zniszczyć, *interficere*, *occidere*' (Us); ▫ p. *wybić* — *wybijać* 'wygubić (gubić) doszczętnie, zniszczyć (niszczyć) wiele lub wielu; pozabijać (zabijać)' (sjp)[728]; ▫ *wybić co do nogi*; ▫ *wybić w czambuł* (Sfp); ◦ czes. *pobít* (Sc); ◦ ros. *перебить* 'убить до смерти всех, многих' (Dt); ▫ *перебить всех поголовно* (HS); ○ wytłuczenie, por. • p. *wytłuc* 'pozabijać wielu, wszystkich; wybić' (sjp)[729]; ▫ *wytłuc w czambuł* (Sfp); ◦ serb. *tamaniti* 'velik broj lica satirati, ništiti, ubijati' (Lsr); ○ wykatrupienie, por. • p. *wykatrupić* (Żs); ◦ serb. pot. *поубијати / побити / помлатити* (Żs); ○ uśmiercenie mieczem, por. • p. (*nad kim*) *stępić miecze* 'pozabijać' (Msp); ○ wywieszanie, por. • p. *wywieszać* '(o wielu) powywieszać, powieszać co do jednego, wytracić śmiercią powrozową' (Kjp); ○ wystrzelanie, por. • p. *wystrzelać* — *wystrzeliwać* 'strzelając z broni palnej, pozabijać ludzi; wybić' (sjp)[730]; ▫ *wystrzelać do nogi* (Du); ○ zagłodzenie, por. • p. *pomorzyć głodem* 'spowodować śmierć

[726] Por. • czes. *smrt kosila lidi* (cu); ◦ ukr. *смерть косила людей* (cu); • p. *Śmierć kosiła zarażonych* (Dwp).

[727] Por. • p. *Karabiny maszynowe kosiły uciekających* (sjp); ▫ *kosić szeregi nieprzyjacielskie* (Żs); ◦ serb. *косити непријатељске редове (Żs)*.

[728] Por. • p. *Wybito cały oddział żołnierzy* (sjp).

[729] Por. • p. *Wytłukli cały pułk* (sjp).

[730] Por. • p. *Okupant wystrzelał zakładników* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 314 2012-11-06 11:43:10

z głodu wielu osób lub zwierząt' (Zp); ○ zagazowanie, por. • p. *gazować* 'o działaniach hitlerowców w okresie II wojny światowej: uśmiercać ludzi w komorach gazowych' (Du)[731]; ▫ *zagazować* 'uśmiercić gazem' (sjp)[732].

W warstwie semantycznej przytoczonych przykładów zawiera się wskazanie na masowość ofiar oraz w niektórych przypadkach wyrażane są także sensy uśmiercania wszystkich bez wyjątku. Takie znaczenia zawierają zwłaszcza jednostki, w których jest akcentowane niepozostanie nikogo żywym, por. • p. *żywa noga nie ujdzie* 'żaden człowiek, nikt nie wyjdzie cało, nie wyjdzie żywy, nie ocaleje'; ▫ *żywa noga skąd nie ujdzie* (Sfp); ▫ *żywa noga skądś nie ujdzie* 'nikt nie ocaleje, nikt nie wyjdzie cało' (sjp)[733]; ◦ ros. *живым никто не уйдет* (HS).

Odrębnie należy potraktować zwroty i wyrażenia, w których nie ma eksplicytnego wskazania na zabijanie, lecz jest ono niejako wpisane w wymieniane działania, por. • p. *Ogień i miecz* 'wojna, pożoga wojenna, zniszczenia wojenne'; ▫ *Ogniem i mieczem* 'drogą wojny i zniszczeń wojennych; z użyciem siły zbrojnej; zbrojnie, przemocą' (sjp); ▫ *ogniem i mieczem* 'paląc i zabijając' (Du).

Skazani, przeznaczeni na śmierć. Ofiary

Masowe bądź grupowe uśmiercanie jest — jeśli tak można się wyrazić — ukierunkowane, tzn. obejmuje określoną zbiorowość bądź grupę ludzi. Ekscerpcja słownikowa pozwala w tym względzie wyróżnić[734]: ○ masy żołnierskie, por. • p. *mięso armatnie* 'o żołnierzach wysyłanych na wojnę, mających zginąć na wojnie' (sjp); ◦ ros. *пушечное мясо* 'название солдатской массы, как массы, обреченной на бессмысленное уничтожение' (Mfr); ○ pomęczonych, por. • p. *pomęczeni w obozach*; ▫ *pomęczeni w więzieniach*; ▫ *pomęczeni na zesłaniu* (Zp); ○ pomordowanych, por. • p. *pomordowani* 'o osobach zabitych, zamordowanych' (Zp).

Zbrodniarze. Wina

Według językowej interpretacji wina jest nierozerwalnie związana ze zbrodniarzami masowego i zbiorowego unicestwiania, por. • p. *Nie ma zbrodniarza bez winy, nie ma śmierci bez przyczyny* (Knk).

[731] Por. • p. *Gazowanie ludzi cyklonem B* (Du). Por też • p. oboz. *śmierć w gazie* 'w komorze gazowej obozu hitlerowskiego' (Sfp).

[732] Por. • p. *Miliony ofiar zagazowano w hitlerowskich obozach śmierci* (Du).

[733] Por. • p. *Żywa noga nie uszła z zasadzki* (Dwp).

[734] Por. też • p. *psy wojny* 'okropności wojny, zwł. klęska głodu, ogień i śmierć' (Kmt). Rzeczywistość „pozasłownikowa" poświadcza wiele konkretnych przykładów masowego i grupowego zabijania, a także określonych zbiorowości, grup społecznych w danym czasie „z założenia przeznaczonych na śmierć", zabijanych także indywidualnie, lecz jako „przedstawicieli grupy", por. np. zbrodnie na duchowieństwie katolickim dokonane w okresie 17 września 1939–1941 r. (Dzwonkowski 2009: 41–42).

WWysoczanski-Umieranie.indb 315 2012-11-06 11:43:10

Globalne unicestwianie

Strukturę pojęciowo-wyrazową unicestwiania wiążą eksplikacje semantyczno-etymologiczne wyrażające w najogólniejszym zakresie sens rozpowszechnionego uśmiercania, królowania śmierci, por. np. • p. *wszytko śmiercią napełniać* 'siać zagładę' (Msp); • p. *szerzyć śmierć* (Żs); ▫ *siać śmierć* (Jsp); ◦ słowac. *siať smrť* 'siać (szerzyć) śmierć' (Jsp); ▫ *siať smrť* 'vraždiť' (Ks); ◦ brus. *сеяць смерць* (AC); ◦ ukr. *нести / сіяти смерть* 'знищувати, позбавляти житяя багатьох' (fu); ◦ ros. książk. *сеять смерть* (Gpf); ◦ serb. *сејати смрт* (Żs).

Zagłada powszechna

Osobno należy potraktować powszechną zagładę świata, • *apokalipsa* 'zagłada ludzkości, katastrofa dziejowa; także: wydarzenia, które niosą chaos i zniszczenie' (Du)[735]; ◦ chorw. *apokalipsa* (MPh); • p. *jeść* 'w symbolice biblijnej i pismach polemiczno-religijnych o zagładzie apokaliptycznej' (Msp).

Skazanie na unicestwienie

Na skazanie na unicestwienie wskazują: • *cherem* (hebr. *cherem*) klątwa, przeznaczenie na zagładę (ek, III: 138); • p. *krew katolicką rozlać* 'pomordować katolików' (Msp).

Formy zagłady powszechnej

Najbardziej znaną formą zagłady powszechnej jest potop, por. • p. *potop* 'według Biblii: zagłada świata przez zatopienie jako kara za grzechy ludzi'; ◦ chorw. *potop* (Mph)[736].

C. Martyrium

Zabijanie za wiarę, sprawiedliwość i prawdę

W językowym ujęciu zabijanych za wiarę, sprawiedliwość i prawdę następuje odniesienie do krwi, por. • p. *krwią* (*swą*) *pieczętować* / *zapieczętować*

[735] Por. • p. *Prześladowały go koszmary wojennej apokalipsy (Du)*.

[736] Por. • p. *potop świata* (MPh); ◦ chorw. *potop svijeta*, *opći potop* (MPh); • p. *Bóg uratował Noego z potopu* (Du).

WWysoczanski-Umieranie.indb 316 2012-11-06 11:43:10

‘oddać życie za jakieś przekonanie lub za prawdę’ (Msp); ▫ *niewinna krew*; ▫ *męczeńska krew* ‘niewinnie pomordowani’ (Sfp).

Omawiając literaturę poruszającą temat męczeństwa na kartach ksiąg Starego Testamentu, Joseph Ratzinger wskazuje: „poprzez doświadczenie *martyrium* zdobywa ona pewność życia, w *martyrium* widzi nową drogę oparcia się śmierci”[737]. Ujmując najkrócej istotę *martyrium*, konstatuje: „Wśród prześladowań człowiek wierzący staje przed pytaniem, co uznać za ważniejsze: sprawiedliwość w obliczu Boga czy własne, biologiczne życie. Musi dokonać wyboru między prawem a biosem. Na nic się tu nie zda przeświadczenie, że sprawiedliwość zapewnia pomyślne życie. Przeciwnie, dochowanie wiary i sprawiedliwości prowadzi tutaj do okrutnej, przedwczesnej utraty życia. Sytuacja przedstawiona w Psalmie 73 jawi się tu ze skrajną ostrością. Dla wierzącego staje się jasne, że sprawiedliwość waży więcej niż biologiczne istnienie, że ten, kto oddaje życie dla Bożego prawa, nie wkracza w nicość, ale w rzeczywistość prawdziwą, w samo życie”[738].

Zamęczanie

Zgodnie z zamieszczanymi w hasłach słownikowych eksplikacjami leksemów wyrażających istotę oddania życia za wiarę, sprawiedliwość i prawdę ponoszona śmierć męczeńska jest stanem umierania z nieodłącznymi niewymownymi mękami fizycznymi i psychicznymi: • p. *męczeństwo* ‘znoszenie zadawanych cierpień dla wiary chrześcijańskiej; śmierć męczeńska’ (Msp); ▫ *męczeństwo* ‘śmierć męczeńska’; ▫ *męczeństwo*, *męczennictwo* ‘cierpienia, zadane przez mękę; umęczenie, śmierć męczeńska’ (Kjp)[739]; ▫ *męczeński* ‘przymiotnik od *męczennik*’; ▫ łac. *martyrius* (Msp); ◦ czes. *mučednictví* (cu); ◦ ukr. *мучеництво* (cu); ◦ serb. *мучеништво* (Żs) ▫ *мученички* (Żs); • p. *męczeńska śmierć* (Msp)[740]; ◦ słowac. *mučenícka smrť* (Jsp); ◦ serb. *мученичка смрт* (Żs);

[737] Z tą myślą wiążą się słowa Księgi Daniela (12,2): „Wielu zaś, co posnęli w prochu ziemi, zbudzili się: jedni do wiecznego życia, drudzy ku hańbie, ku wiecznej odrazie. Werset ten stanowi najwyraźniejsze w *Starym Testamencie* sformułowanie wiary w zmartwychwstanie. Wiąże się z prześladowaniem Żydów w epoce hellenistycznej. Są to czasy, w których świadectwo wiary Izraela przyjmuje szczególnie wspaniałą postać”. Obok Księgi Daniela „do tej grupy tekstów należą […] Księga Mądrości i Druga Machabejska” (Ratzinger 1985: 107–108).

[738] Przy czym: „Tak jak umieranie człowieka nie sprowadza się do momentu śmierci klinicznej, tak też udział w *martyrium* Jezusa nie rozpoczyna się dopiero z chwilą, gdy ktoś pozwala skazać siebie na śmierć. Podstawowa forma tego udziału jest bardzo zwyczajna i prosta. Polega na stałej gotowości podporządkowania swego »ja« wierze, sprawiedliwości, prawdzie” (Ratzinger 1985: 107–108, 115).

[739] Por. • p. *Męczeństwo pierwszych chrześcijan* (sjp); ▫ *Męczeństwo więźniów w obozach koncentracyjnych* (sjp).

[740] Zob. wyżej pkt *Zabijanie. Nominacje językowe*. Por też • p. *zamęczyli go na śmierć* (Jsp); ◦ słowac. *dotýrali ho na smrť* (Jsp). Por. tu też • p. *życie męczeńskie* (Żs); ◦ serb. *мученички живот* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 317 2012-11-06 11:43:10

• p. *męczennictwo* ‘śmierć męczeńska, *martyrium*’ (Msp); ▫ *ponieść śmierć męczeńską* (Sfp); ▫ *podjąć koronę męczenniczą* ‘umrzeć śmiercią męczeńską’ (Msp)[741]; ◦ cs *взяшася врата плачевная* ‘rozwarły się wrota męczeństwa’ (Zc); ◦ czes. *podstoupit mučednickou smrt* (cu); ◦ ukr. *прийняти мученицьку смерть* (cu); ◦ ros. przest. książk. *приять мученический венец* ‘пострадать, умереть в тяжёлых мучениях’ (Fl); • p. *krew męczenników* / *męczennika* / *męczeńska* / *męczeństwa* (Msp). W jednostkach językowych konkretyzowane jest odniesienie do Boga i wiary, por. p. *męczeństwo dla kogo* (zawsze: dla Chrystusa[742]) (Msp); *męczeństwo za kogo* (zawsze: za Chrystusa) (Msp); • p. *męczeństwo za wiarę* (Msp).

Zamęczani

Omawiany krąg problemowy obejmuje tych, którzy „przechodzą drogą męczeństwa”[743], por.: • p. *męczennik* ‘człowiek, który poniósł często poprzedzoną torturami śmierć za wiarę chrześcijańską; *martyr*’ (Msp)[744]; ◦ *męczennik* ‘człowiek, który cierpi lub poniósł śmierć w obronie swoich przekonań, zwłaszcza wiary’; ◦ *męczennik* ‘ten, co wycierpiał męki; ten, co poniósł śmierć męczeńską’ (Kjp); ◦ *męczennik* ‘człowiek, który cierpiał i poniósł śmierć z powodu swojej wiary’ (Dwp); ◦ słowac. *mučeník* ‘kto je umučený za nejakú ideu, martýr’ (Ks); ◦ ros. *мученик* ‘святой (в православии и католичестве), прославляемый церковью и почитаемый верующими за мученическую смерть, принятую им за веру’ (Brs); ◦ serb. *мученик*; ▫ *жртва* (Żs); ▫ p. *męczennica*, *męczenniczka* ‘kobieta, która poniosła śmierć za wiarę chrześcijańską’ (Msp); ◦ słowac. *mučeníca* (Jsp); ◦ serb. *мученица* (Żs); ▫ p. *męczennik boży* / *Boga* (Msp); ▫ p. *męczennik Pana* / *Chrystusow* / *Pana Jezu Chrysta* / *Chrysta Pana* / *Jezusow* / *Jezusa Chrystusa* / *w Chrystusie* (Msp)[745]; ▫ p. *męczennik*

[741] Por. • p. *palma* ‘w religii chrześcijańskiej nagroda za cnotliwe życie (zwłaszcza za śmierć męczeńską)’ (Msp); ▫ *palma męczeńska* ‘symbol nagrody za mękę; śmierć męczeńska, ból, cierpienie’; ▫ *korona męczeńska* (Sfp); ◦ serb. *мученички венац, ореол* (Żs); • p. przen. *odniósł palmę męczeńską* ‘poniósł śmierć męczeńską’ (Kjp).

[742] Jednakże centralnym punktem kwestii pozostaje „określenie, czym dokładnie jest »śmierć dla Chrystusa, śmierć z Chrystusem«. Na zachodzie pojawiła się tendencja do skrupulatnego oceniania warunków i świadomych intencji. Słowiańskie odczucia religijne okazały się o wiele szersze. Obejmują one tak zwaną mistykę śmierci, jednak nie w tym sensie, że sama śmierć jest czymś dobrym. Przeciwnie, w każdym przypadku jawi się ona jako gwałtowny atak na życie. Mimo to przyjęcie z rezygnacją woli Opatrzności nadaje jej chrystologiczne znaczenie” (Špidlík 2009: 92).

[743] W starożytnych biografiach słowiańskich świętych zwano *strastoterpcami* (dosł. ‘ci, którzy cierpieli mękę’), zob. Špidlík 2009: 92.

[744] Por. • p. *męczennik dla wiary pańskiej* (Msp); ▫ *męczennik za wiarę*; ▫ *Święty męczennik*; ▫ *Cierpieć jak męczennik* (Du).

[745] Otóż „prawda o męczeństwie posiada w Ewangelii wymowę pełną przejmującej głębi, a zarazem przejmującej prostoty. Chrystus nie obiecuje swoim uczniom ziemskich sukcesów, doczes-

WWysoczanski-Umieranie.indb 318 2012-11-06 11:43:10

krześcijański (Msp); ▫ p. *męczennik za prawdę* (Jsp); ◦ słowac. *mučeník pravdy* (Jsp); ▫ p. *zostać męczennikiem* (Jsp); słowac. *stať sa mučeníkom* (Jsp); ▫ p. *męczeństwem ukoronowany* 'zmarły śmiercią męczeńską' (Msp).

Bóg męczenników

Odwołaniem bezpośrednim męczenników jest Bóg, por. • p. *Bog męczenników* (Msp).

Męczennicy Kościoła. Sposoby zamęczenia

Wykaz męczenników Kościoła, por. • sch. *великомученик* 'назив који се придаје неким хришћанским свецима који су умрли за хришћанство претрпевши велике муке'; ▫ *великомученица* 'женска особа великомученик' (rsk)[746] jest niezwykle obfity. Listę tę rozpoczynają[747] „*flores martyrium* — pierwiosnki męczeństwa" — *święci młodziankowie* zamordowani w Betlejem i okolicy na rozkaz króla Heroda[748], oraz ukamienowany *diakon* (*św.*) *Szczepan* z okresu działalności pierwszych chrześcijan[749], a także apostołowie: *św. Paweł* — ścięty

nej pomyślności; nie roztacza też przed ich oczyma żadnej »utopii«, jak to nieraz bywało i wciąż bywa w dziejach ludzkich ideologii. Mówi swoim uczniom po prostu: »będą was prześladować« (Łk 21, 12). Będą was wydawać organom różnych władz, będą was wtrącać do więzień, będą stawiać wobec różnych trybunałów. To wszystko »z powodu mego imienia« (Łk 21, 12). Istota męczeństwa łączy się od początku i poprzez wszystkie stulecia z tym imieniem! Męczennikami nazywamy w ciągu dziejów tych chrześcijan, którzy ponosili cierpienia nieraz przerażające w swym okrucieństwtie *in odium fidei.* Tych, którym *in odium fidei* zadano w końcu śmierć. Tych przeto, którzy przyjmując w ten sposób cierpienia i ponosząc śmierć, dali szczególne świadectwo Chrystusowi" (Jan Paweł II 1986: 425).

[746] Por. • p. *stare / starożytne księgi męczeńskie* '*Vetus Martyrologium Romanum*, wykaz męczenników w układzie kalendarzowym, opatrzony krótkimi informacjami'; *żywoty* (życiorysy) *męczennikow* (Msp); • p. *martyrologium* (Żs); ◦ serb. rel. *мартирологијум*, *мартирологиј* 'списак мученика и светаца, литургијска књига с кратким животописима светаца' (Żs).

[747] Na podst. Hoever 1988; Zaleski 1986.

[748] Oto dwie pierwsze zwrotki z hymnu *Salvete, Flores Martyrum* na święto Świętych Młodzianków: „*Witajcie, męczeńskie kwiaty*, / *W zaraniu życie wam bierze* / *Wróg, niby orkan zatarty* / *Niszczący pęki róż świeże… // Chrystusa żertwa wy błoga*, / *Podcięta w pierwszym rozkwicie*, / *Przed samym tronem się Boga* / *Palmą i wieńcem bawicie"* (*Hymny* 1978: 125).

[749] Mianowicie „padł pod kamieniami pierwszy męczennik, natchniony diakon Szczepan, rozpoczęło się pierwsze prześladowanie chrześcijan w Jerozolimie. […] Tymczasem krew męczeńska św. Szczepana stała się już posiewem nowych chrześcijan — *sanguis martyrum, semen christianorum*" — przede wszystkim „z krwi męczeńskiej młodego diakona zrodził się apostoł pogańskich narodów", tj. św. Paweł (Michalski 1964: 301).

WWysoczanski-Umieranie.indb 319 2012-11-06 11:43:10

w 67 r., *św. Piotr* — ukrzyżowany w 67 r.[750], *św. Andrzej* — ukrzyżowany na skośnym krzyżu, *św. Jakub Starszy* — ścięty w 42 r., *św. Filip* — ukrzyżowany ok. 81 r., *św. Bartłomiej* — odarty żywcem ze skóry, a potem ścięty, *św. Mateusz* — umęczony, według podania miał ponieść śmierć od miecza, *św. Jakub Młodszy* — strącony z ganku świątyni, a potem dobity, *św. Szymon Gorliwy* — przecięty piłą i ukrzyżowany, *św. Juda Tadeusz* — umęczony (ikonografia przedstawia św. Judę Tadeusza z pałką lub włócznią w ręku, od których miał ponieść śmierć męczeńską), *św. Maciej* — ukamienowany, a potem ścięty[751].

Później do grona męczenników dołączają następni wyznawcy Chrystusa. Wśród nich są m.in.: • *męczennicy chalcedońscy*, tj. ci, którzy zginęli śmiercią męczeńską w obronie ustaw Chalcedońskiego Soboru; do najwybitniejszych należy *Flawian II*, bp Jerozolimy, zm. 451, *Eliasz I*, bp Jerozolimy (430–516) oraz *350 mnichów syryjskich*, zm. 517 (ek, III: 50); • *Chryzant i Daria*, święci, męczennicy rzym. skazani na śmierć przez cesarza Numeriana (283–284). Zostali żywcem pogrzebani przy via Salaria, a następnie pochowani w katakumbach Trasone przy via Salaria Nuova (ek, III: 338); • *Cyprian*, Thascius Caecillius Cyprianus, św., bp, teolog, ojciec Kościoła. W czasie prześladowania za cesarza Waleriana został po procesie w obecności wiernych ścięty mieczem 14 IX 258 r. (ek, III: 690); • *Czterej święci ukoronowani* — męczennicy z okresu prześladowania chrześcijan za cesarza Dioklecjana (300–305), których imion nie zidentyfikowano. Byli to czterej chrześcijańscy rzeźbiarze zatrudnieni przy cesarskiej budowie w Sirmium, którzy odmówili rzeźbienia posągu bóstwa rzymskiego, za co na rozkaz Dioklecjana zostali utopieni w Dunaju (ek, III: 924).

Na długiej liście męczenników znajdują się też: • *św. Bernard i jego towarzysze* — ścięci ok. 1226 r.; • *św. Sebastian* — zatłuczony pałkami ok. 284 r.; • *św. Wincenty* — poddany strasznym torturom, zmarł z odniesionych ran; • *św. Błażej* — po okrutnych torturach ścięty w 316 r.; • *św. Agata* — torturowana, rzucona na rozżarzone węgle; • *św. Mika i 25 towarzyszy* zamęczonych w 1547 r.; • *św. Apolonia* — zginęła w ogniu w 249 r.; • *św. Saturnin* — w 250 r. wywleczony na szczyt ratusza i zrzucony na dół, roztrzaskał sobie głowę; • *św. Walenty* — bity maczugami, a potem ścięty ok. 270 r.; • *św. Polikarp* — spalony na stosie; • *bł. Karol Dobry* — zamordowany w 1127 r.; • *św. Perpetua i Felicyta i ich towarzysze* —

[750] Otóż „za trzykrotne wyznanie bezgranicznej miłości, otrzymał najwyższą władzę pasterską wraz z zapowiedzią, że w imię swej miłości będzie musiał na krzyżu duszę swoją dać: »Gdy się zestarzejesz, wyciągniesz ręce twe, a inny cię opasze i poprowadzi, dokąd ty nie chcesz« (Jan XXI, 18)" (Michalski 1964: 301). Dodać tu trzeba, że spośród męczenników Kościoła wielu zostało ukrzyżowanych na wzór śmierci krzyżowej Jezusa. Z pozycji znaczenia zbawczego dla chrześcijan „nauki o krzyżu nie można oddzielić od zmartwychwstania i wywyższenia Pana", zwycięstwo Krzyża to „zwycięstwo miłości nad nienawiścią i przemocą, prawdy nad kłamstwem, życia nad śmiercią", ostatecznie zaś — „nowe życie darowane jest nam jedynie pod postacią krzyża" (*Katolicki katechizm* 1987: 186–187).

[751] W słownikach językowych znajdujemy naturalnie tylko odwołania w wyrażeniach pospolitych, por. • p. *święci młodziankowie męczennicy*; ▫ *czterdzieści męczennikow* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 320 2012-11-06 11:43:10

wpuszczono na nie dzikie zwierzęta, a potem ścięto; • *św. Eulogiusz* — ścięty w 859 r.; • *św. Roderyk* — ścięty w 857 r.; • *św. Małgorzata Clitherow* — zmiażdżona w 1586 r.; • *św. Beniamin* — po niewypowiedzianych torturach zmarł ok. 420 r.; • *św. Stanisław* — stracony na Skałce; • *św. Marcin* — jego długie męczeństwo dobiegło końca w 655 r.; • *św. Apoloniusz* — ścięty w 185 r.; • *św. Elfeg* — poddany torturom zginął w 1012 r.; • *św. Jerzy* — zginął śmiercią męczeńską ok. 305 r.; • *św. Wojciech* — odcięto mu głowę; • *św. Fidelis z Sigmaringen* — ugodzony śmiertelnie w 1622 r.; • *św. Piotr Chanel* — ścięty w 1841 r.; • *bł. Edward Jones z Walii i Antoni Middleton* — powieszeni w 1590 r.; • *św. Solange* — zabita mieczem w 880 r.; • *św. Dympna* — ścięta ok. 620 r.; • *św. Jan Nepomucen* — skazany na tortury, potem utopiony w rzece; • *św. Andrzej Bobola* — straszliwie zmasakrowanego powieszono nogami do góry i uderzeniem szabli zakończono katusze w 165 r.; • *św. Donacjan i Rogacjan* — rozciągnięci na kracie, potem ścięci; • *Jan Sarkander* — wyciągany na skrzypcu i przypalany ogniem, zmarł w 1620 r.; • *św. Justyn i 6 towarzyszy* — otrzymali palmę męczeństwa w 165 r. (według podania św. Justyn jako obywatel rzymski został skazany na śmierć przez ścięcie głowy mieczem); • *bł. Sadok i 49 towarzyszy* — zginęli na przełomie 1259 i 1260 r.; • *św. Karol Lwanga i 21 towarzyszy* — spalony żywcem w 1887 r.; • *św. Bonifacy-Winfryd* — zamęczony w 754 r.; • *św. Ireneusz* — zmarł śmiercią męczeńską w 202 r.; • *bł. Ralf Milner i Roger Dickenson* — wykonano na nich wyrok w 1591 r.; • *św. Fryderyk* — przebity mieczem w 838 r.; • *bł. czterej męczennicy z Durham* — ponieśli śmierć w 1594 r.; • *św. Krzysztof* — umęczony za panowania Decjusza w III w., • *św. Natalia, Aureliusz, Lilioza, Feliks i Jerzy* — ponieśli śmierć męczeńską w 852 r.; • *św. Sykstus, św. Felicissimus i Agapiusz oraz czterech diakonów* — ponieśli śmierć męczeńską w 258 r.; • *św. Roman* — ścięty w 258 r.; • *św. Wawrzyniec* — przypiekany ogniem, zmarł w 258 r.; • *św. Eupliusz* — ścięty w 304 r.; • *św. Poncjan i Hipolit* — umęczeni w 235 r.; • *św. Regina* — chłostana, przypiekana rozżarzonym żelazem; • *bł. Melchior Grodziecki* — ścięty toporem; • *św. Apolinary i towarzysze* — spaleni żywcem w 1622 r.; • *bł. Tomasz Johnson, Jan Davy i towarzysze* — skuci łańcuchami w pozycji pionowej, głodzeni, zmarli w 1540 r.; • *św. Wacław* — ugodzony śmiertelnie w 929 r.; • *św. Dionizy i towarzysze* — wycierpieli męczeństwo ok. 275 r.; • *św. Ignacy* — rzucony w amfiteatrze na pożarcie dzikim zwierzętom za rządów Tracjana; • *św. Jan de Brébeuf*, *Izaak Jogues i towarzysze* — pierwszy po okrutnych torturach (zdzieraniu paznokci, wypaleniu oczu, miażdżeniu twarzy i piersi) zamordowany przez wyrwanie serca w 1649 r., drugi zabity toporem w 1646 r.; • *św. Demetriusz* — umęczony ok. 306 r.; • *św. Marcel* — ścięty w 298 r.; • *św. Karina i towarzysze* — ozdobieni koroną męczeństwa za panowania Juliana Apostaty; • *św. Jozafat Kuncewicz* — padł pod uderzeniami siekiery w 1623 r.; • *Pięciu Braci Polskich* — zamordowani w 1003 r.; • *św. Cecylia* — zamknięta w rozpalonej łaźni, potem dobita uderzeniem topora; • *św. Flora i Maria* — ścięte w 851 r.; • *św. Bibiana* — zmarła po długich torturach; • *św. Łucja* — poniosła śmierć męczeńską ok. 304 r.; • *św. Tomasz Becket* — zarąbany

WWysoczanski-Umieranie.indb 321 2012-11-06 11:43:10

w 1170 r.; • *chińscy męczennicy, katolicy* — zamęczeni podczas prześladowania religijnego w Chinach 1747–1862 i w czasie powstania bokserów w 1899–1901 (ek, III: 181); • *damasceńscy męczennicy* — bł. męczennicy zamordowani w Damaszku w nocy z 9 na 10 VII 1860 podczas masakry mniejszości chrześcijańskiej, przeprowadzonej przez druzów i muzułmańskich Arabów w zach. Syrii i Libanie. Według relacji prześladowców niektórzy męczennicy kilkakrotnie wyznawali wiarę, odmawiając zaparcia się Chrystusa i przyjęcia islamu; dwóch zakonników zrzucono z wieży, innych zastrzelono lub zabito toporem i maczugą (ek, III: 984); • *bł. Izydor Bakanja* — ur. ok. 1885 w Bokendela-Bekalaka w archidiec. Mbandaka-Bikoro w Zairze, zm. 15 VIII 1909 w Ikeli w zach. Zairze, męczennik. Za odmowę podeptania szkaplerza, który zwierzchnik zerwał mu z szyi, Izydor został skazany na karę chłosty — 200 uderzeń dyscypliną zakończoną ostrymi gwoździami, co było przyczyną kilkumiesięcznej agonii, przeżywanej w modlitewnym zjednoczeniu z cierpiącym Chrystusem, w imię którego przebaczył prześladowcy; prosił przyjaciół, by matce, sędziemu i misjonarzom przekazali jego przekonanie, że umiera za wiarę chrześc. (ek, VII: 616).

Śmiercią męczeńską wielu świętych i błogosławionych, a także wielu tysięcy innych osób naznaczone jest minione stulecie, por.: • *św. Maria Goretti* — ciosy sztyletem przeszyły na wylot jej ciało, zmarła w 1902 r.; • *św. Maksymilian Maria Kolbe* — jako numer 16670 obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu dobrowolnie ofiarował się za współwięźnia, dobity zastrzykiem z trucizną; • *bł. ks. Jerzy Popiełuszko* — zamordowany w Polsce w 1984 r. Rzeczywiście „w żadnym innym stuleciu dziejów ludzkości nie zginęło w sposób tak okrutny i tragiczny tylu ludzi na świecie, co w wieku XX[752]. Nie zapominając bynajmniej o ofiarach dwóch wojen światowych i licznych wojen oraz mniej lub bardziej znanych konfliktów lokalnych, których ofiarami padają przeważnie niewinni ludzie, lecz często o tych wojnach i konfliktach jasno i dobitnie mówiąc, przestrzegając przed nimi i nawołując władców i całe narody do troski o prawdziwy pokój na świecie, Jan Paweł II dostrzegał coraz bardziej ofiarę tych, którzy ginęli za wiarę i Chrystusa […]. Skoro ci właśnie święci, z całego dosłownie świata, znajdują się »u podwalin« nowej rzeczywistości, a tym samym nowego tysiąclecia, to pamięć o nich, łącznie z niektórymi przynajmniej szczegółami z ich życia i męczeńskiej śmierci, nie może być obojętna dla

[752] Należy zauważyć, że „jeśli z danych statystycznych wynika, że w ciągu dwóch tysiącleci około 70 milionów chrześcijan zabitych zostało za wiarę, to aż 45,5 miliona z nich (czyli 65 proc.) stanowią męczennicy XX wieku" (Socci, *Mroki nienawiści*). Rzeczywiście, w minionym wieku „wrócili męczennicy; męczennicy wojen, obozów koncentracyjnych, męczennicy za wolność Kościoła i narodów, męczennicy dający świadectwo Chrystusowi, Ewangelii i Kościołowi na wiele różnych sposobów i w odmiennych zgoła okolicznościach" (Małecki 2000: 204). Listy męczenników XX wieku nie sposób przedstawić, z grona zabitych duchownych można wymienić chociażby męczenników dominikańskich: 30 zostało zamordowanych w latach 1960–1961 w okresie walk wyzwoleńczych w Zairze, wśród ofiar II wojny światowej śmierć męczeńską poniósł Michał Czartoryski, rozstrzelany przez hitlerowców podczas powstania warszawskiego (1944) jako kapelan szpitala (ek, IV: 99).

WWysoczanski-Umieranie.indb 322 2012-11-06 11:43:10

człowieka współczesnego[753]. W bulli *Incarnationis mysterium* ogłaszającej Wielki Jubileusz Roku 2000 (z 29 listopada 1998) Jan Paweł II nie zawahał się zawołać: »Niech ich świadectwo nie będzie zapomniane. Głosili oni Ewangelię, oddając życie dla miłości«. I wyjaśnia: »Zwłaszcza w naszej epoce męczennik jest znakiem owej największej miłości, w której zawierają się wszystkie inne wartości«" (Balter 2001: 10–11)[754]. Istotnie nie ma większej miłości, gdy przyjaciel umiera za przyjaciela, por. • p. *Dla dobrego przyjaciela choćby na śmierć bagatela* (Ak); ◦ ros. *Больше той любви не бываетъ, когда другъ за друга умираетъ* (PZ).

Prześladowania chrześcijaństwa na świecie nie ustały. Przykładowo, „w Korei Północnej także obecnie chrześcijanie oddają swe życie za wiarę"[755]. Śmiercią męczeńską wciąż kończą swoje życie i posługę kapłani.

Cześć męczeństwa

Uczczenie męczeństwa, kult męczenników oddają nazwy: • *martyrium* 'budowla wzniesiona ku czci męczennika, mieszcząca jego relikwie, charakterystyczna dla sztuki wczesnochrześcijańskiej'; • *martyrologium* 'w Kościele katolickim: ułożona kalendarzowo księga liturgiczna zawierająca krótkie dzieje męczenników, wzmianki o świętych i o obchodzonych uroczystościach' (sjp)[756]; ▫ *martyrologium* ′śrdw.łac. *martyrologium* z gr. *mártys* dpn. *mártyros* 'świadek, męczennik'′ 'spis (katalog; dzieje) męczenników chrześc.' (Kso)[757].

Męczeństwo uwidacznia się też np. w nazwach roślin, por. • *passiflora* ‹n.łac. *passiflora*, fr. *passiflore* 'kwiat Męki Pańskiej'› bot. '*Passiflora*, tropikalne pnącze o dużych, wielobarwnych, bardzo efektownych kwiatach z pierścieniem frędzelków między koroną a pręcikami, uprawiane jako roślina ozdobna lub ze względu na jadalne owoce (marakuje), a także właściwości lecznicze; męczennica' (sjp); ▫ *męczennica* (Żs); ◦ serb. bot. *пасифлора, христово цвеће* '*Passiflora*' (Żs).

[753] Przykładowo, Jan Paweł II, „ogłaszając 108 męczenników z czasów II wojny światowej, daje wyraz temu, że siła świadectwa jest tak duża, iż zawsze ma ono samo w sobie moc przemówienia do człowieka każdej epoki. Jest to jednocześnie wyzwanie dla polskiego duszpasterstwa, aby nie rezygnować z wdrażania świadectwa męczenników w życie", zwłaszcza „w czasach, kiedy podważa się wartości moralne, propaguje cywilizację śmierci zamiast miłości" (Werbiński 2000: 220, 224).

[754] Zob. też poszczególne opracowania ukazujące męczenników XX wieku z różnych miejsc świata w tomie *Męczennicy XX wieku* — Balter *et al*. (red.), 2001.

[755] *Kościół katolicki w Korei*. Radio Watykańskie 15.10.2004. (za: http://www.opoka.org.pl/biblioteka).

[756] Otóż „męczeństwo chrześcijan należy do istoty Kościoła, ponieważ w męczeństwie chrześcijańska śmierć przejawia się w swej najdoskonalszej formie, jako śmierć w wolności wiary" (Konecki 2000: 229).

[757] Por. • p. *pasjonały* 'śrdw. zbiory opowieści o śmierci męczenników, które stały się za czasów papieża Grzegorza XIII (1572–1585) materiałem do sporządzenia spisu męczenników chrześcijańskich, *Martyrologium Romanum* (Kmt).

WWysoczanski-Umieranie.indb 323 2012-11-06 11:43:10

D. Samouśmiercanie

Ludzkości nieobcy jest czyn odbierania sobie życia, por. np. • ukr. *полізти* (рідко *лізти*) *живцем* (*живим*) *у могилу* (*в яму*) ‘заподіяти собі смерть, позбавити себе життя’; ▫ *рішатися / рішитися життя* ‘заподіювати собі смерть’ (fu); • rum. *sinucide* ‘popełniać samobójstwo, pozbawić się życia’ (Sr). Ludzie uśmiercają się z najróżniejszych powodów, w różnych sytuacjach, w różny sposób. Zabijanie siebie ma wielorakie aspekty, jest różnie opisywane, rozmaicie interpretowane i niejednoznacznie oceniane. Celem niniejszego podrozdziału jest przedstawienie uwidocznionego w języku problemu samobójstwa ujmowanego ze stanowiska indywidualno-społecznego[758] i religijno-moralnego, zwłaszcza kwestii przyczyn odbierania sobie życia, sposobów zadawania sobie śmierci, zbiorowego samounicestwienia, a także problemu oceny samobójstwa i grzechu zabijania się, por. np. *tanatotropizm* ‘dążenie ku śmierci, postawa życiowa właściwa jednostkom lub środowiskom niezdolnym do rozumienia, od czego zależy ich los; nieświadome kierowanie się ku własnej zagładzie’ (Zp).

Czyn samobójczy

Istotę zadawania sobie śmierci oddają wymiary sprowadzające się do kilku kompleksów różnicujących znaczenie podejmowanego czynu, por. • sch. *самоубиствен поступак* (rsk). Tworzą one rozbudowaną grupę semantyczno-leksykalną.

Czyn samobójczy — struktura pojęciowo-wyrazowa

Zadawanie sobie śmierci, uśmiercenie się

Sens zadania sobie śmierci, uśmiercenia się i wielorakie wymiary tych aktów oddają m.in. następujące jednostki językowe: • p. *śmierć gwałtowna*, *śmierć nienaturalna* ‘śmierć w następstwie działania czynników zewnętrznych urazo-

[758] „Samobójstwo jest tragedią jednostki — ale ta tragedia dotyka przecież osoby będące cząstką społeczeństwa” (Pera 1980: 141). Nie ukazując tu całej złożoności problemu samobójstwa, trzeba wskazać na takie kwestie, jak m.in.: kto jest szczególnie zagrożony samobójstwem, zapowiedzi samobójstwa, zespołu przedsamobójczego — zacieśnienie psychiki, agresywność zahamowaną i skierowaną na siebie, marzenia i wyobrażenia samobójcze, praktykę zapobiegania samobójstwom (zob. Pera 1980: 136–142).

WWysoczanski-Umieranie.indb 324 2012-11-06 11:43:10

wych: w wyniku nieszczęśliwego wypadku, morderstwa lub samobójstwa' (Du); • *samobójcza śmierć* (Dwp); ▫ *skończyć śmiercią samobójczą* (Sfp)[759]; • kasz. *sḿerc soḃe zroḃic* 'popełnić samobójstwo' (Ks); • słowac. *odmárniť sa* (Jsp); • czes. *přivodit si smrt*; ▫ *dobrovolná smrt* (cu); ◦ ukr. *заподіяти собі смерть* (cu); • sch. *osmrtiti se* 'zabić się, uśmiercić się' (Fs); • niem. *sich den Tod geben* (Bnr).

Odebranie sobie życia

Drugi podtyp w obrębie sensu spowodowania swojej śmierci tworzy zbiór znaczeniowo-wyrazowy ukazujący unicestwienie swojego życia, odrzucenie swojego życia: • p. poet. dawn. *porzucić burzliwe morze żywota* 'odebrać sobie życie' (Sfp); ▫ dawn. *odjąć*, *odebrać sobie życie* (Sfp); ◦ czes. *vzít si život* (Sc); ◦ ros. *лишить себя жизни* (Gpf); ▫ *лишиться жизни* (r) ▫ *оставлять / оставить жизнь* (Kr); • serb. *одузети себи живот* (Żs); • *pozbawić się życia* (Sfp); ◦ serb. *лишити себе живота* (Żs); • p. *targnąć się na swe* (*własne*) *życie* 'popełnić samobójstwo' (Sfp); ▫ *targnąć się na życie* 'popełnić samobójstwo' (sjp); ◦ czes. *sahat / sáhnout si na život* (Pf); ◦ ros. *покуситься на свою жизнь* (Gpf); ◦ bułg. *посягам / посегна на живот*(*а*) 'на своя' (MWf).

W przedstawianej płaszczyźnie znaczeniowej zawiera się też wskazanie na: ○ skrócenie swojego życia, dni swojego życia, por. • p. *skrócić sobie życie* (Sfp); ◦ serb. *скратити свој живот* (Żs); • p. dawn. *ukrócić sobie dni* 'odebrać sobie życie' (Sfp); ▫ *skrócić dni swoje* 'odebrać sobie życie' (Kjp); ▫ książk. *skrócić pasmo dni życia* (Sfp); ○ skończenie swojego życia, por. • p. *skończyć z życiem* (Sfp); ◦ ros. *кончить жизнь самоубийством* (Gpf); ▫ *покончить жизнь самоубийством* 'popełnić samobójstwo' (Akr); ▫ *покончить* (*все*) *счёты с жизнью* (Fl); ○ przyspieszenie śmierci, por. • p. *sam sobie grób kopie* 'sam przyśpiesza sobie śmierć' (Kjp).

Zabicie siebie

Akt zabicia siebie wraz ze złożonością wymiarów zadania sobie śmierci odzwierciedlają leksemy: • p. *zabójstwo siebie* 'samobójstwo' (Kjp); ▫ *samobój* 'samobójstwo'; ▫ *siebiebójstwo*; ▫ *siebiebój*; ▫ *samokactwo* 'zabójstwo samego siebie' (Kjp); ▫ *samobójstwo* 'odebranie sobie życia' (sjp); ▫ *samobójstwo* 'celowe odebranie sobie życia' (Du); 'odebranie sobie życia, dobrowolne zabicie samego siebie'; ▫ *samobójstwo* 'świadome pozbawienia się życia' (Dwp); ◦ głuż. *sebjemorjenje* 'samobójstwo' (Zg); ◦ słowac. *samovrah* 'kto sa dobrovolne

[759] Por. też • p. *gubić się* 'doprowadzać się do śmierci' (Msp). Por. też • cs *на душу свою течет* 'kwapi się na swoją śmierć' (Zc).

WWysoczanski-Umieranie.indb 325 2012-11-06 11:43:10

sám usmrtil' (Ks); ▫ *samovražda* 'dobrovoľné usmrtenie seba samého' (Ks); ◦ czes. *sebevražda* (Sc); ◦ brus. *самагубства*; ▫ *самазабойства* (Grb); ukr. *самовбивство*; *самогубство* (cu); ◦ sch. *samoubistvo*, *samoubojstvo* 'je čin, kojim neko sam sebe ubija, ko sebi oduzima život ubistvom' (Lsr); ▫ *samoumorstvo* 'čin kojim neko sam sebe umori, zada smrt' (Lsr); ▫ *самоубиство* 'свесно уништење властитог живота, самоубојство' (rsk); • p. *próba / usiłowanie samobójstwa*; ▫ *usiłować popełnić samobójstwo* (Sc); ◦ słowac. *pokus o samovraždu* (Ks); czes. *pokus o sebevraždu*; ▫ *pokoušet se o sebevraždu* (Sc); • p. *popełnić samobójstwo* (sjp); ◦ słowac. *spáchať samovraždu* (Ks); ◦ czes. *spáchat sebevraždu*; *zoufat si* (Sc); ◦ chorw. *izvršiti samoubojstvo* (MPh); ◦ serb. *извршити самоубиство*; ▫ *покушати самоубиство* (Żs); • p. *samobójczyć się* 'zabijać siebie samego, popełniać samobójstwo' (Kjp); ▫ *samobójczenie się* (Kjp); ◦ sch. *самоубијати се* 'вршити самоубиство' (rsk); • p. *samobójczy* 'odnoszący się do samobójcy, samobójstwa' (Dwp), 'dotyczący samobójcy, samobójstwa; pozbawiający siebie życia, mający na celu samobójstwo' (sjp); ◦ czes. *sebevražedný* (Sc); ◦ brus. *самагубны* (Grb); ◦ sch. *самоубилачки*, *самоубојички*; *самоубијствен* 'који се односи на самоубијство' (rsk); • p. *samobójczo* 'przysłów. od samobójczy' (sjp); ◦ sch. *самоубилачки* 'који се односи на самоубиство, самоубиоце'; ▫ *самоубојички*; ▫ *самоубиствен* 'који се односи на самоубиство, опасан по живот онога кога се тиче' (rsk); ▫ *самоубичин* 'који припада самоубици' (rsk); • p. *zabić się sam*, *samemu* 'popełnić samobójstwo' (Sfp); ▫ *zabić się / zabijać się* 'odebrać (odbierać) sobie życie, popełnić (popełniać) samobójstwo' (Du); ◦ serb. *убити се* (Żs); ◦ bułg. *самоубивам се* (MWf); ▫ p. *kark złamać* 'zabić się' (Msp).

Zamordowanie siebie

Czyn samobójczy charakteryzuje aspekt mordowania, por. • p. *siebie mordować* 'popełniać samobójstwo'; ▫ *mordercą samemu sobie być / zostać* (Msp).

Uczynienie się martwym

Kolejny aspekt odnosi się do uczynienia się martwym por. • p. gw. *umorzyć się* (Kg); • serb. *умртвити се* 'учинити се мртвим' (Msk).

Samozniszczenie

W ramach zadania sobie śmierci specyficzną grupę stanowi krąg leksykalno-semantyczny unicestwiania samego siebie[760]: *samounicestwienie* 'unicestwienie

[760] Por. też • p. *autoimmunizacja* med. 'zjawisko powstawania przeciwciał skierowanych przeciwko własnym komórkom wskutek nabrania przez nie właściwości antygenowych lub wskutek zaburzeń w mechanizmie wytwarzania przeciwciał; autoagresja' (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 326 2012-11-06 11:43:10

samego siebie' (sjp), 'całkowite zniszczenie samego siebie' (Bi)[761]; ▫ *samozniszczenie* (sjp)[762]; ▫ *samozagłada* 'unicestwienie samego siebie, ściąganie na siebie zagłady własnym działaniem, postępowaniem; autodestrukcja, samozniszczenie' (Du); ▫ *samozagłada* 'całkowite zniszczenie samego siebie' (Bi)[763]; ◦ serb. *самоуништење* (Żs).

Sens samozniszczenia zawierają liczne wyrazy jednoznaczne, bliskoznaczne oraz eufemizmy. Przykładowo: • p. ekspr. *zatłuc się* (Sc); ◦ czes. *utlouci se* (Sc); • p. *dobić się* 'zadać sobie śmiertelny cios' (Msp); ▫ p. *dobijać się* 'przyśpieszyć swój zgon, zadać sobie cios śmiertelny' (Kjp); ◦ słowac. ekspr. *potlcť sa* '(postupne) zabiť sa, usmrtiť sa, pozabíjať sa' (Ks); • ros. żarg. młodz.-stud. *кинуться* 'покончить жизнь самоубийством' (Mms); • ros. gw. Syb. *над собой что-нибудь сделать* ''kończyć życie samobójczo'' (Fgs); • ros. gw. *доикаться* ''zabić się'' (Fg); • słowen. *izhítiti se* 'ausschlagen', z psł. **jьzxytiti* (*sę*) (Tes).

Nieumyślne spowodowanie swojej śmierci

Przypadkowość spowodowania swojej śmierci ukazują, m.in., następujące jednostki języka: • *zabić się* 'ponieść śmierć' (sjp); ◦ słowac. *zabiť sa* 'neúmyselne prisť o život' (Ks); • p. *zabić się / zbić o kamień*; ▫ *o kamień zbicie*, *offendere in lapidem* (Msp); • p. *zabić się w katastrofie* (sjp); • słowac. *zabiť sa pri autonehode* (Ks); • słowac. *zadusiť sa* 'neúmyselne si spôsobiť smrť udusením' (Ks); • słowac. *zastreliť sa* 'neúmyselne sa strelou usmrtiť' (Ks)[764].

Doprowadzenie się do śmierci

Jak pokazano tu wcześniej, w postępowaniu ludzi obecne jest uśmiercenie innych będące skutkiem rozmyślnie zadawanych im męczarń, zamierzonych względem nich określonych działań, por. • ukr. *положіти на лаві* (*на лаву*, *на лавку*) *кого* 'призвести до смерті; умертвити' (fu). Człowiek może również sam siebie doprowadzić do śmierci wskutek konkretnych zachowań. Język odzwierciedla wymiar takich zachowań w odniesieniu do: ○ niedożywienia ze skąpstwa, por.

[761] Por. • p. *Użycie broni jądrowej grozi ludzkości samounicestwieniem* (sjp).

[762] W tym kontekście por. też • p. *autodestrukcja* 'niszczenie samego siebie; samozniszczenie, samozagłada' (Du); ◦ *аутодеструкциjа* (Żs), np. • p. *psychiczna autodestrukcja*; ▫ *intelektualna autodestrukcja*; ▫ *autodestrukcja społeczeństwa*; ▫ *proces autodestrukcji*; ▫ *dojść do stanu autodestrukcji* (Du).

[763] Por. • p. *groźba samozagłady*; ▫ *obawa przed samozagładą*; ▫ *uniknąć samozagłady* (Du).

[764] Zob. też przedstawiony dalej pełniejszy rejestr sposobów zabijania się w punkcie *Sposoby zadania sobie śmierci* w niniejszym rozdziale.

WWysoczanski-Umieranie.indb 327 2012-11-06 11:43:11

• p. *Skąpiec dla drugiego zbiera, a sam głodem umiera* (Ak); ○ pracoholizmu, por. • p. *zapracowywać się na śmierć* (Dwp); ◦ ros. gw. *заразиться* ''doprowadzić siebie pracą do wyczerpania, do śmierci'' (Fg); ○ nadmiaru powinności, por. ◦ *посилати / послати на смерть* (*в могилу*) *кого* 'доручати кому-небудь дуже складне завдання, виконання якого пов'язане із загрозою для життя' (fu).

Pójście żywym do grobu

Samozabijanie się wyrażane jest też incydentalnie przez jednostki o znaczeniu pójścia żywym (żywcem) do grobu, mogiły, jamy, por. • ukr. *полізти* (rzad. *лізти*) *живцем / живим у могилу / в яму* 'заподіяти собі смерть; позбавити себе життя, померти' (su).

Oddanie się komuś, czemuś

Okazjonalnie w materiale językowym pojawiają się w odniesieniu do śmierci samobójczej jednostki mające sens 'oddanie się komuś, czemuś, związanie się z kimś', np.: ○ zaręczenie się z szatanem, por. • ros. przest. *сатане / с сатаной обручиться* 'popełnić samobójstwo; skończyć życie samobójstwem' (BMS); ▫ *Удавился, так сатане обручился* (Dp.

Wyrządzenie sobie zła, wystąpienie przeciw sobie

Mniej powszechne jest uznawanie samobójstwa za wyrządzone sobie zło, za porwanie się na siebie, podniesienie na siebie ręki, por. • p. *uczynić*, *zrobić sobie co złego* 'targnąć się na siebie, popełnić samobójstwo' (Sfp); • p. *targnąć się na samego siebie* 'odebrać sobie życie, popełnić samobójstwo' (Sfp).

Specyficznym aspektem samoagresji jest podniesienie, położenie na siebie ręki, por. np. • p. książk. *skrócić swe dni własną ręką*; ▫ *skrócić dni swego żywota własną ręką* 'popełnić samobójstwo' (Sfp); ▫ *podnieść rękę na siebie* 'odebrać sobie życie' (Sfp); ◦ głuż. *ruku na so złožić* 'popełnić samobójstwo' (Zg); ◦ ros. przest. *руки на себя наложить* 'skończyć z sobą; zerwać nić życia' (BMS); gw. Syb. *руки на себя поднять* / *навешивать* ''zakończyć życie samobójstwem'' (Fgs); ◦ serb. *дићи руку на себе* 'убити се' (Żs).

Najdalej posuniętym aktem jest doprowadzenie siebie do końca, tj. do momentu, gdy się przestaje istnieć, por. • p. *skończyć ze sobą* 'popełnić samobójstwo' (Sfp); ◦ ros. *покончить с собой* 'popełnić samobójstwo' (Akr); ▫ gw.

WWysoczanski-Umieranie.indb 328 2012-11-06 11:43:11

конец дать себе ''popełnić samobójstwo'' (Fg); ◦ serb. *свршити са собом*; ▫ *пуцати на себе*; • cs *погублятися* 'wygubiać się, pozbawiać się życia' (Zc).

Zadający sobie śmierć

Do kolejnej płaszczyzny omawianego wątku tematycznego należy włączyć nazwy pozbawiających siebie życia: • p. *samokat*; ▫ *samokatca*; ▫ *samozabojca*; ▫ *samozbójnik*; ▫ *samobójca* 'zabójca samego siebie' (Kjp); ▫ *samobójca* 'osoba, która popełniła samobójstwo, odebrała sobie życie' (Du); ▫ *samobójca* 'człowiek, który popełnił samobójstwo, odebrał sobie życie' (sjp); ▫ *samobójca* 'człowiek, który świadomie pozbawił się życia lub miał taki zamiar' (Dwp)[765]; ◦ głuż. *sebjemordar* 'samobójca' (Zg); ◦ słowac. *samovrah* 'kto sa dobrovorne sám usmrtil' (Ks); ◦ czes. *sebevrah* (Sc); • ukr. *самоубыйца*; ▫ *творяй себѣ смерть* (Wu); ◦ chorw. *samoubojica* 'onaj koji je sam sebi oduzeo život'; ◦ serb. *самоубојица*; *самоубилац* (Żs); ◦ sch. *самоубица* 'онај који је извршио самоубиство, који је сам себе убио, самоубојица' (rsk); • p. *samobójczyni* (sjp); ◦ czes. *sebevražedkyně* (Sc); ◦ serb. *жена самоубица, самоубојица* (Żs); • p. *zwłoki samobójcy* (sjp).

Przyczynianie się do samobójstwa

Język odsłania aspekt przyczyniania się do czyjegoś samobójstwa, przywodzenia do czyjegoś targnięcia się na swoje życie, por. • p. *przywodzić do samobójstwa* (Dwp).

Przyczyny, motywy i okoliczności odebrania sobie życia

Istotną część rozpatrywanego wymiaru śmierci zadanej sobie stanowi aspekt związany z tym, co skłania do takiego czynu, do podjęcia decyzji o uśmierceniu siebie: ○ miłość, zwłaszcza nieszczęśliwa, por. • p. *samobójstwo z miłości* (Sfp); ◦ słowac. *zabiť sa z nešťastnej lásky* (Ks); ◦ serb. *самоубиство из љубави* (Żs); ○ żal po kimś, por. • p. *samobójstwo z żalu po kim* (Żs); serb. *самоубиство из жалости за ким* (Żs); ○ desperacja, rozpacz, por. • p. *samobójstwo z desperacji*; ▫ *zabił się z rozpaczy* (Żs); ▫ *strzelać się z roz-*

[765] Por. też • *felo de se* praw. 'samobójca; samobójstwo'; śrdw., łac. 'jw.'; *fel*(*l*)*o* 'łotr; złoczyńca'; łac. *de se* 'siebie samego' (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 329 2012-11-06 11:43:11

paczy (Du); ▫ *zastrzelił się z rozpaczy* (Żs); ▫ *utopił się z rozpaczy* (Kjp); ◦ serb. *самоубиство у душевном растројству*; ▫ *самоубиство с предумишљајем* (Żs); ▫ *убио се из очајања;* ▫ *устрелио се из очајања* (Żs). Samobójstwo może być też przejawem: ○ uwolnienia od trudności, por. • p. *śmiercią niemoc leczyć* 'wyzwolić się z trudności przez samobójstwo' (Msp)[766].

Wola, pragnienie odebrania sobie życia, dążenie do zadania sobie śmierci

Kolejny krąg zagadnień dotyczących zadania sobie śmierci wyznacza problematyka zamysłu i postanowienia zrealizowania czynu odebrania sobie życia, obsesyjności w dążeniu do urzeczywistnienia tego czynu: • p. *myśli samobójcze* (Du)[767]; ▫ *myśleć o samobójstwie*; ▫ *komuś przychodzi myśl o samobójstwie* (Sfp); ◦ serb. *носити се мишљу о самоубиству*; ▫ *носити се самоубилачким мислима* (Żs); ◦ sch. *misliti / pomišljati / pomisliti na onoj najgore* 'pomišljati na samoubojstvojna smrt' (Mf); • p. *samobójcze zamiary*; ▫ *nosić się z zamiarem samobójstwa* (Żs); ◦ serb. *носити се самоубилачким намерама* (Żs); • p. *powziąć zamiar samobójstwa* (Sfp); ◦ serb. *одлучити се на самоубиство* (Żs); • sch. *самоубиствен подухват* (rsk); • p. *mania samobójcza* (sjp); ▫ *obłęd samobójczy* (Kjp); ◦ serb. *самоубилачка манија* (Żs); • p. *pożegnalny list* (sjp); ◦ serb. *опроштајно писмо* (JAs).

Ci, którzy podjęli czyn samobójczy, wskazują między innymi na to, że nie chcą żyć dłużej, bo nic nie ma dla nich sensu (zob. Pera 1980: 133)[768].

Sygnalizowanie, zapowiadanie czynu samobójczego. Determinizm samobójstwa

Zamiar podjęcia śmierci samobójczej bywa z reguły w jakiś sposób sygnalizowany, zapowiadany, por. • ros. *на себя руки наложу / подыму*; ▫ *на себя посягну*; ▫ *на живот свой посягну* 'na siebie nałożę ręce; na siebie, na swoje życie dokonam zamachu' (Dp)[769], znane jest też odgrażanie się w tym względzie,

---

[766] W tym kontekście por. też • p. *przesycić się życiem* (Żs); ◦ serb. *бити сит живота* (Żs); • ros. *Кому жизнь не мила!* 'komu życie nie jest miłe!'; ▫ *Кому жизнь надоела!* 'komu życie sprzykrzyło się, zbrzydło!' (Dp). Por. też *eskapizm* (ek, IV: 1123).

[767] Tu: • p. *samobójczy* — to taki, który dotyczy samobójcy (Bi).

[768] Należy zauważyć, iż „biorąc pod uwagę różnorodność etiologii, można stwierdzić, że niekiedy człowiek bywa nieświadomy wpływu wielu czynników nań oddziaływających; jest wtedy jak gdyby ubezwłasnowolniony, dlatego jeśli podejmuje decyzję o samounicestwieniu — nie robi tego całkiem dobrowolnie" (Gawda 1997: 118).

[769] Zapowiadany jest też wybór rodzaju śmierci samobójczej, np. przez powieszenie, por. • ros. *Удавлюсь на горькой осинушке, на самой вершинушке* (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 330 2012-11-06 11:43:11

por. np. • słowac. *vyhrážala sa, že sa odmárni* ‘wygrażała, że skończy z(e) sobą’ (Jsp). W językowym utrwaleniu aspektów odebrania sobie życia znajdujemy wskazanie na zabicie siebie nieprzymuszone: • p. *samobójstwo dobrowolne*, oraz wskazanie na zależność popełnienia samobójstwa od określonych warunków: • p. *pojedynek amerykański* ‘umowa, według której ten, kto wyciągnie z dwu gałek o różnych kolorach czarną, musi popełnić samobójstwo’ (Du).

Próby samobójcze

Jednym z aspektów omawianej problematyki jest wskazanie na działanie mające na celu odebranie sobie życia: • p. *samobójcza próba* (Dwp); • p. *zamach samobójczy* ‘samobójstwo’ (sjp); ◦ serb. *покушај самоубиства* (Żs) • p. *był bliskim samobójstwa* (Żs); ◦ serb. *хтео је да се убије, да изврши самоубиство* (Żs); • p. *niedoszły samobójca* (sjp); ▫ *strzelać się* ‘usiłować popełnić samobójstwo, używając broni palnej’ (Du).

Udawanie samobójstwa

W odróżnieniu od samobójstwa podejmowanego bądź dokonywanego rzeczywiście utrwalone zostało w języku samobójstwo symulowane: • p. *pozorować samobójstwo* (sjp).

Samobójcy. Czyje samobójstwo

Wskazywany jest agens czynu samobójczego: • p. *samobójstwo czyjeś* (sjp)[770].

Samobójstwa rytualne

Znane jest samobójstwo rytualne, por. • p. *rytualne samobójstwo* (Dwp).

Samobójstwa zbiorowe

Odrębnie sytuują się poświadczenia słownikowe odnoszące się do problematyki zbiorowego samounicestwienia: • p. *pozabijać się* ‘o wielu osobach: odebrać sobie życie, popełnić samobójstwo’ (Du); • p. *zbiorowe samobójstwo* (sjp); ◦ serb. 1. *поубијати се* ‘*узајамно*’ (Żs).

[770] Por. • p. *Samobójstwo znanego aktora* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 331 2012-11-06 11:43:11

Rozmiar samobójstw

Jednym z aspektów samobójstwa jest kwestia nasilenia się zjawiska: • p. *fala samobójstw* (Bi); • p. *epidemia samobójstw* (Dwp).

Sposoby zadania sobie śmierci

W opracowaniach leksykograficznych są notowane wyrazy i połączenia wyrazowe ukazujące sposoby dokonywania samobójstwa: • p. *jakimkolwiek sposobem sobie życia odjęcie* (Kjp); • p. *samospalenie* 'samobójstwo przez spalenie się żywcem (najczęściej popełniane demonstracyjnie na znak protestu)' (sjp); ▫ *samospalenie* 'samobójstwo poprzez spalenie się żywcem, popełnione zwykle jako protest przeciwko czemuś lub demonstracja jakichś poglądów' (Bi); serb. *самоспаливање* (Żs); ▫ *autodafe* 'samospalenie' (Żs); ◦ serb. *аутодафе* (Żs); • p. *podciąć / poderżnąć sobie żyły* 'popełnić samobójstwo, przecinając sobie żyły na nadgarstkach' (Du); ◦ serb. *пререзати себи вене*; ▫ *пререзати себи гркљан* (Żs); • p. *zabić / przebić się / przebijać się / skłoty mieczem*; *wrazić w się miecz*; *nalec / paść / puścić się / wskoczyć na miecz / na ostrość miecza*; *przebić się na mieczu* '(o samobójstwie) *irruere super gladium*' (Msp); • p. *wieszać się* 'wieszać siebie, zadawać sobie śmierć przez powieszenie' (Kjp); ▫ *powiesić się* (sjp)[771]; ▫ gw. or. *zawiysić sie* 'popełnić samobójstwo przez powieszenie; powiesić się' (sgp); ◦ ukr. *повиснути на гілляці*, *на вербі* 'заподіяти собі смерть, повіситися' (fu); ◦ chorw. *objesiti se*; ◦ serb. *обесити се* (JAs); ▫ *самоубиство вешањем* (Żs); ◦ sch. *вешати се* 'вешањем се убијати' (rsk); ▫ *самоубиство дављењем*, *угушењем* (JAs); ▫ *удавити се* (Żs); • p. *truć się* 'zażywać truciznę, powodując własną śmierć' (Dwp); ▫ *otruć się*; ▫ *struć się* 'popełnić samobójstwo za pomocą trucizny, otruć się' (Kjp)[772]; ◦ chorw. *otroviti se*; ◦ serb. *самоубиство тровањем*; ▫ *отровати се*; • p. *palnąć / strzelić / kropnąć / trzasnąć sobie w łeb* 'popełnić samobójstwo, używając broni palnej'; ▫ posp. *wpakować sobie kulę w łeb* 'popełnić samobójstwo, zastrzelić się' (Sfp); ▫ *zastrzelić się* (Jsp)[773]; ◦ słowac. *zastreliť sa* (Jsp); ◦ chorw. *ustrijeliti se / ubiti se / upucati se* (MPh); ◦ serb. *самоубиство ватреним оружјем*; ▫ *самоубиство хладним оружјем* (JAs); ▫ *заклати се* (JAs); • p. *topić się* 'szukać śmierci w wodzie, w cieczy, rzucać się w wodę celem pozbawienia się życia'; ▫ *utopić się* 'odebrać sobie życie przez utopienie siebie; znaleźć śmierć w wodzie, w płynie, utonąć' (Kjp).

[771] Por. • p. *Powiesił się w lesie na drzewie* (sjp).

[772] Por. • p. *truć się z miłości* (Dwp). Por. też • p. *samozatrucie* (Żs); ◦ serb. *аутоинтоксикација*, *самотровање* (Żs).

[773] Por. • p. *Zabił się strzałem z pistoletu* (Du).

WWysoczanski-Umieranie.indb 332 2012-11-06 11:43:11

Niektóre formy odbierania sobie życia są typowe dla określonego obszaru: • jap. *harakiri* ‘otwarcie brzucha’ ‘sposób samobójstwa rozpowszechniony do niedawna w Japonii, na wzór obyczaju samurajów, polegający na rozcięciu brzucha sztyletem; *seppuku*’ (Du); ▫ *harakiri*, *seppuku* „samobójstwo przez rozprucie brzucha sztyletem, rozpowszechnione i sankcjonowane (do niedawna) w Japonii na wzór obyczaju samurajów, zwł. jako sposób ocalenia honoru. — jap. dosł. ‘rozcięcie brzucha, jw.’; *hara* ‘brzuch’; *kiri* ‘wiercenie, cięcie’” (Kso); ◦ serb. *харакири* (Żs)[774]; • jap. *kamikadze* ‘w czasie drugiej wojny światowej: japoński samolot bombowy, którego ochotnicza załoga miała za zadanie wykonać samobójczy atak na cel nieprzyjaciela’; ▫ *kamikaze* „członek jap. korpusu szturmowego (w czasie 2. wojny świat.), pilot-samobójca, którego zadaniem było rozbicie swego samolotu (z ładunkiem wybuchowym) o cel (zwł. okręt nieprzyjaciela); samolot o takim przeznaczeniu; żywa torpeda — jap. ‘boski wiatr’; *kami* ‘bóg’; *kaze* ‘wiatr’; »Boskim wiatrem« nazywali Japończycy tajfuny, które dwukrotnie, w 1274 i 1281 r., zniszczyły flotę inwazyjną Kubilaja, wielkiego chana mong., wnuka Czyngis-chana” (Kso); ◦ serb. *камиказе* ‘јапански пилот самоубица’ (rsk); • *gri-gum-btsan-po* ‘car, zabiwszy siebie nożem’, w mit. tybet. pierwszy car tybetański, który zginął na ziemi (zob. Wysoczański 1999: 32); • *sati* „w Indiach do 1829 r. — (obyczaj nakazujący) spalenie wdowy na stosie wraz ze zwłokami męża (ang. *suttee*); wdowa w ten sposób spalona; sanskr. *satī* dosł. ‘dobra kobieta’ r.ż. od *sat*, *sant* ‘istniejący, prawdziwy, dobry’” (Kso)[775].

Rozpoznanie samobójstwa

Eksploracja słownikowa poświadcza utrwalenie rozpoznania samobójstwa: • p. *Śledztwo wykazało, że było to samobójstwo* (Du); • p. *Okoliczności wyłączały samobójstwo* (Du).

Udaremnienie samobójstwa. Odratowanie

Rzeczywistość odratowania życia podejmującego czyn samobójczy uaktualnia się też w języku, por. • p. *niedoszły samobójca*; ▫ *odratowany samobójca* (Dwp); • p. *odwieść od samobójstwa* (Dwp)[776].

[774] Por. • p. *popełnić harakiri* (sjp); ◦ serb. *извршити харакири* (Żs).

[775] *Sati*, sanskr. *Satī*, w mit. ind. żona Śiwy, którego wbrew woli ojca wybrała sobie za męża. Gdy ojciec nie zaprosił niechcianego zięcia na ofiarę dla bogów, znieważona Sati wymogła na małżonku zniszczenie żertwy, sama zaś rzuciła się w płomienie świętego ognia, dając w ten sposób początek zwyczajowi zwanemu *satī* ‘wdowa popełniająca samobójstwo przez wstąpienie na stos pogrzebowy męża’ (zob. Wysoczański 1999: 32). Należy dodać, że „przez całe stulecia *suttee* […] uchodziło za akt wielkiej ofiarności, godny największej pochwały” (Innes 1999: 38).

[776] W tym odniesieniu por. • p. *Lepiej było umrzeć* (Ak).

WWysoczanski-Umieranie.indb 333 2012-11-06 11:43:11

Ocena samobójstwa

Postawy ludzi wobec czyjegoś samobójstwa nie są w rozpatrywanym zasobie leksyki ukazane wprost poprzez ustalone jednostki, lecz w materiale ilustracyjnym, por. • p. *Wszyscy się bali, że w rozpaczy posunie się do samobójstwa* (Du)[777].

Odwołując się do przekazów samobójstwa w Biblii, można zauważyć, że „ST zawiera kilka relacji o samobójstwach, m.in. Samsona (Sdz 13,1–16,31) i Saula (1 Sm 9,1–31,13), ale ich nie ocenia. Jest jednak jasne, że samobójstwo jest czymś zdecydowanie negatywnym w świetle *Biblii* — skoro człowiek jest stworzony na obraz Boży, odebranie sobie życia jest zakazane. Oceniając samobójczy czyn, trzeba jednak pamiętać, że u podstaw targnięcia się na siebie samego leży często zakłócenie równowagi psychicznej" (zob. Poniży, *Nie zabijaj*)[778].

Trzeba tu dodać, że „rozumienie samobójstwa uległo zasadniczej zmianie na przestrzeni ostatnich stu lat. Przez całe wieki samobójstwo uchodziło z reguły za czyn świadomie podjęty, czyn, za który dany człowiek jest w pełni odpowiedzialny. Na przełomie dziewiętnastego i dwudziestego wieku powstał inny pogląd odciążający jednostkę. […] Dziś samobójstwo widzi się przeważnie jako efekt patologicznego stanu psychiki" (Pera 1980: 133).

Wymiary samounicestwienia duszy

Oprócz bezpośredniości samouśmiercania, tj. działań wprost nakierowanych na siebie, przeciw swojemu życiu, warstwa leksykalno-frazeologiczna języka ujawnia czyny określane zabijaniem odnoszące się do niszczenia czegoś, co integralnie wiąże się z konstytutywnymi wymiarami człowieka. Dotyczy to: ○ zabijania duszy, por. • p. *zgładzić dusze*; ▫ *duszę zabić*; ▫ *zabicie dusze* 'popaść w grzech śmiertelny' (Msp); • p. *mężobojstwo duszne* 'grzech śmiertelny' (Msp).

E. Nie zabijaj

Zabijanie — rozumiane w szerokim sensie jako jakiekolwiek działanie zmierzające do spowodowania śmierci człowieka, przyczyniające się do czyjejś śmierci,

[777] Na ocenę wskazuje eksplikacja leksemu *samobójczy*, por. 'samobójcze działania szkodzą temu, kto je podjął, wbrew jego intencjom', z następującą ilustracją: • p. *Zła propaganda to samobójcza polityka, może odnieść skutek przeciwny do zamierzonego* (Bi).

[778] Co my możemy robić, co powinniśmy robić? Otóż jako ktoś z otoczenia tego, „który już nie widzi wyjścia i subiektywnie czuje się zupełnie sam", „muszę zadać sobie pytanie, jaka jest moja postawa wobec tego człowieka. Czy nie bronię się przed dosłyszeniem jego wołań o pomoc?" (Pera 1980: 143).

WWysoczanski-Umieranie.indb 334 2012-11-06 11:43:11

powodujące czyjąś śmierć, jako zachowania i postawy dopuszczające uśmiercenie człowieka, przyzwalające na jego uśmiercenie, stymulujące kogoś do śmiercionośnego czynu oraz opłacenia kogoś za taki czyn, obojętności wobec uśmiercania kogokolwiek, nieprzeciwdziałania czyimś zbrodniczym zamiarom pozbawienia kogokolwiek życia, nieuszanowania życia człowieka w jakimkolwiek okresie jego istnienia jest — z wielu względów i przesłanek, przede wszystkim moralnych — absolutnie niedopuszczalne.

Zabijanie

Zabijanie. Pozbawienie życia. Śmiercionośność

Zabijanie jest zatem przede wszystkim pozbawieniem kogoś życia, zadaniem śmierci, por. • stpol. *zgładzić kogoś z żywota ku śmierci* ‘zabić, zamordować, *interficere*, *necare*’ (Us); • stpol. *przepuszczać na kogoś śmierć* ‘zsyłać śmierć, *mortem mittere*’ (Us).

Śmiercionośność, por. np. • cs *смертоточный* (gr. *Thanatofóros*) ‘śmiercionośny, powodujący śmierć’ (Zc); ◦ słowac. *smrtonosný* (sl), jest przeciwstawnością, więcej — odwartościowaniem życiodajności, por. np. • p. *życiobójczy*, *życiożerny*, *pozbawiający życia*, *zabójczy*, *zabijający* (Kjp)[779] wobec *życiodajny*, *życiodawczy*, *żywotodajny*, *życiedający*, *żywotodatny*, *żywotosprawny*, *dający życie*, *powołujący do życia*, *ożywiający*, *ożywczy* (Kjp); ◦ sc *животоначальник* ‘sprawca a. dawca żywota, tj. Bóg’[780]; ▫ *жизнодавец* ‘dawca życia’; ▫ *жизнодатель* ‘dawca życia’; ▫ *жизнодарный* ‘darujący życie, przeważnie nieśmiertelne, wieczne, szczęśliwe’ (Zc); ◦ serb. *животодаван*; ▫ *живототворан* (Żs).

Zabijanie. Niedarowanie życia

W języku utrwalone jest pozbawianie ludzi życia, także na mocy zasądzonego wyroku śmierci, w sytuacjach, gdy można darować im życie, por. np. • p. *nie wypuścić żywcem* ‘zabić, zgładzić’ (Sfp).

---

[779] Por. • p. *śmierć życiożerna* (Kjp).

[780] Por. też • ros. *Жизнь дает один только Бог, а отнимает всякая гадина* ′życie daje jeden tylko Bóg, a odbiera wszelka gadzina′ (Dp); • ros. *Кто вложил душу, тот и вынет* ′kto duszę włożył, ten też (ją) wyjmie′ (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 335 2012-11-06 11:43:11

Zabijanie. Okrucieństwo

Okrucieństwo zabijania ma wielorakie odniesienia. Najliczniej są reprezentowane jednostki z ośrodkowym wyrazem *krew*, które wskazują na rozlew krwi, por. • p. bibl. *krew rozlewać / rozlać / przelewać / przelać / wylewać / wylać*; ▫ *krwie rozlewanie / rozlanie / lanie / przelewanie / przelanie / wylewanie / wylanie*; ▫ *krew jest / była rozlewana / rozlana / ktora wylana / przelana / rozlana jest / ktorą wylał / przelał / ktora się rozlała*; ▫ *obmyć nogi we krwi* (*czyjej*) 'zabić kogoś'; ▫ *krwie się narozlewać* 'zabijać, zabić, mordować'; ▫ *krwią* (*czyją*) *się pyskłać* (tj. *mazać*) 'zabijać'; *krwią ludzką ziemię kropić* 'mordować, zabijać' (Msp); • p. *ręce we krwi* (*czyjej*) *maczać / omaczać / omoczyć / rozmaczać* 'zabić kogoś' (Msp); ▫ *krwią oblity* 'posługujący się morderstwem' (Msp); ▫ *splamić / zbroczyć ręce czyją krwią* 'zadać komuś śmierć' (Lpr); ◦ ros. *обагрять / обагрить рукив крови* 'убивать кого-либо' (Ffr); ▫ *обагрить руки кровью* (Lpr); ◦ chorw. *okrvaviti ruke* 'sudjelovati u zločinu (prolijevanju krvi), biti kriv za čiju nesreću (smrt, ranjavanje)' (MFV); • p. *omoczyć / rozmaczać miecz / oszczepy / szablę we krwi* 'zabić kogoś' (Msp); • p. *swoją krew żreć* 'mordować krewnych' (Msp); • p. *krew* 'zbrodnia, mord, zabójstwo, śmierć; *sanguis*'; ▫ *krwawy mord* (Msp); • p. *krwawy* 'związany z rozlewem krwi, zabójstwem' (Msp); • p. *krwie / na krew chciwy*; ▫ *chce się* (*komu*) *krwie* 'ten, który chce mordować'; ▫ bibl. *niesyty / nienasycon*(*y*) (*jest*) *krwie* 'nie mieć dość zabijania' (Msp); • p. *krwawnik* 'okrutnik, morderca'; bibl. *mąż winny / napełniony / człowiek krwie*(*j*) 'zabójca'; bibl. *rozlewca / wylewca / przelewca / rozlewacz / wylewacz krwie*; *krew rozlewający* 'morderca' (Msp); ◦ cs *крови излиятель* 'tyran, okrutny zabójca' (Zc); • p. *krwawy* 'służący do rozlewu krwi, zabijania' (Msp); • p. bibl. *ziemia przyjęła krew* (*czyją*); *przyjęcie krwie* (*czyjej*) 'ktoś został zamordowany'; bibl. *krwie* (*swej*) *opić się / napić się* 'być okrutnie zamordowanym' (Msp); • p. *walać się we krwi swej* 'leżeć zabitym' (Msp); • p. *krwią* (*swą*) *pieczętować / zapieczętować* 'oddać życie za jakieś przekonanie lub za prawdę' (Msp); • p. *krew męczenników / męczennika / męczeńska / męczeństwa* (Msp); • p. bibl. *zapłata krwie*; *krew zapłacić* 'zapłata za dokonaną zbrodnię' (Msp); ◦ słowac. *poškvrniť si ruky krvou* (Ks); ◦ chorw. *krvoproliće* 'čin ili događaj kad je oružjem izazvana smrt, kad se prolila krv' (Arh).

Bestialstwo zabijania charakteryzowane jest również przez wskazanie na jego[781]: ○ straszność, okropieństwo, por. • p. *straszna rzeź* (sjp); ○ okropieństwo, por. • p. *ohydne zabójstwo* (Zc); ▫ *ohydny mord*; ▫ *ohydne morderstwo* (Sfp); ○ potworność, por. • p. *potworne morderstwo* (Sfp); ○ prze-

[781] W odniesieniu do uprzedniego umęczenia, zadawania cierpienia przed zabiciem, por. • p. *Pierwej odrze, niż zabije* (Ak).

WWysoczanski-Umieranie.indb 336 2012-11-06 11:43:11

raźliwość, por. • p. *przeraźliwa rzeź* (w); ○ bestialstwo, por. • p. *bestialskie morderstwo* (Sfp); ○ brak litości, brak miłosierdzia, por. • p. *zabić kogoś bez litości* (Żs); ▫ *zabić kogoś bez miłosierdzia* (Żs); ▫ *bezlitosna rzeź* (Dwp); ◦ serb. *убити без милости* (Żs) ▫ *убити немилосрдно* (Żs); ○ brutalność, por. • p. *brutalnie zlikwidować* (Zp); ○ zabicie z zimną krwią, por. • p. *zabić z zimną krwią*; ▫ *zabić kogoś z zimną krwią*[782]; ▫ *zlikwidować z zimną krwią* (Zp); ◦ serb. *хладнокрвно убити* (Żs); ○ zabicie z premedytacją, por. • p. *zabójstwo z premedytacją*; ○ bez wahań natury moralnej, por. • p. *bez skrupułów zlikwidować* (Zp); ○ bez wyrzutów sumienia, por. • p. *bez wyrzutów sumienia zlikwidować* (Zp)[783].

Zabijanie. Włożony trud

Jednym z aspektów zabijania jest trud włożony w nie przez zabijającego, por. ○ haczyk leniucha, sieć gorliwego, grobla siłacza — to śmierć ryby, por. • nep. *Крючок лентяя, сеть прилежного, плотина силача — смерть рыбе* (Bw)[784].

Zabijanie. Zamysł. Skwapliwość. Nienasycenie

W charakterystyce zabijania wskazywana jest intencja i ochoczość dokonywania tego, nienasycenie w tym czynie: ○ zamiar, chęć zabicia wszystkich, por. • ros.

[782] Por. • p. *Zabójstwo zaplanował precyzyjnie i na zimno (Du).*

[783] Uznając, że „śmierć zapewne na długo pozostanie dla nas tajemnicą, zwłaszcza gdy zechcemy ją prześledzić od strony duchowej, czyli od strony mechanizmów i struktur funkcjonalnych należących do sfery życia wewnętrznego osoby. W sferze tej istnieje i funkcjonuje — m.in. za pośrednictwem sumienia — moralność", wskazać w tym miejscu trzeba na pojęcie i problem „śmierci sumienia", ograniczając się tu do następujących konstatacji: „śmierć sumienia ma miejsce wtedy, gdy wygasa w człowieku to, co specyficznie ludzkie, a co ogólnie nazywane jest istotą »człowieczeństwa« i co nakazuje służbę drugiemu człowiekowi jako osobie", toteż „śmierć sumienia jest istotą śmierci moralnej człowieka; jest śmiercią tego, co w człowieku najbardziej ludzkie — jego duchowego człowieczeństwa. Ten, kto odbiera życie innym, jest bezwzględny wobec słabych, chorych, bezbronnych i potrzebujących pomocy, kto korzysta z wyrafinowanych metod okrucieństwa lub cieszy się z krzywdzenia swoich bliźnich, a przy tym nie odczuwa jakichkolwiek skrupułów moralnych, ani nie poczuwa się do odpowiedzialności za zrealizowane zło, to ten — chociaż biologicznie żywy i zdrowy — może być uznany za moralnie umarłego" (Patyjewicz 2004: 1–2, 4).

[784] Zamiast komentarza niech zabrzmią tu następujące słowa: „Przypominają mi się teraz wszystkie obrazy pogromów naszej generacji, tak wynalazczej w sztuce zabijania niewinnych. Ta przeklęta generacja potrafiła spośród swoich dzieci zabić tylu niewinnych, co wszystkie generacje wszystkich poprzednich wieków, od człowieka prehistorycznego. Jak nie myśleć o milczącym marszu Jezusa ku temu, co prorok Izajasz szorstko nazywa »rzezią«. W tych wszystkich anonimowych twarzach można rozpoznać cechy Niewinnego, który jest solidarny w niewyobrażalnym stopniu, solidarny nie tylko z ofiarami, ale również z katami: »Ojcze, przebacz im, bo nie wiedzą, co czynią«" (Huyghe 1985: 222).

WWysoczanski-Umieranie.indb 337 2012-11-06 11:43:11

gw. starow. *ja by jiχ fs'iχ pъzab'ił* (GMs)[785]; ○ żądność, chciwość krwi, por. • p. bibl. *niesyty* / *nienasycon*(*y*) (*jest*) *krwie* 'nie mieć dość zabijania' (Msp); ○ zdziczałość, por. • p. *zdziczały morderca* (Żs); ◦ serb. *подивљали убица* (Żs); ○ nad spadłym drzewem wszystkie siekiery pracują, por. • tats. *Над упавшим деревом все топоры заносят* (Bw); ○ zabijanie dwóch zajęcy jedną pałką, por. • turkm. *Одной палкой — двух зайцев убить* (Bw).

Zabijanie. Doradzanie. Namowa

Język utrwala praktykowane doradzanie w zabijaniu, namawianie do niego, por. • stpol. *przymawiać* (*się*) (*ku*) *czyjejś śmierci* 'doradzać wydanie kogoś na śmierć, *mortis alicui inferendae auctorem esse*' (Us).

Zabijanie. Wezwanie, nakaz

W rozważanym kręgu znaczeniowym mieści się pozwanie bądź zobowiązanie do zabijania. Odnosi się to do: ○ wroga z równoczesnym nakazem pielęgnowania syna, por. • kirgiskie *Ребенка выхаживай, врага убивай* (Bw); ○ bycie na wojnie i niezabijanie jest równoznaczne z przeżyciem całego życia bez dzieci, por. • amch. *На войне быть и не убить — что без детей всю жизнь прожить* (Bw).

Zabijanie. Obietnica

Jednym z aspektów zabijania zamierzonego jest obietnica zabicia, por. • p. *w przymierzu obiecać kogo zabić* (Msp).

Zabijanie. Zlecenie. Zarobek

Oprócz zabijania w afekcie itd. język odzwierciedla zabijanie na zlecenie, por. np. • p. *zlikwidować na polecenie*; ▫ *zlikwidować kogo na zamówienie* (Zp). Zabijanie ludzi łączy się często z zapłatą za wykonane zlecenie, por. • p. *zlikwidować kogo za pieniądze* (Zp).

Zabijanie. Uwarunkowania, następstwa

Jednym z aspektów zabijania są rady i wskazania odnoszące się do uczynienia czegoś równocześnie z zabijaniem: ○ chcąc zabić pułkownika, należy zabić wpierw

[785] Por. ros. gw. starow. *pъzab'iť* 'pozabijać' (GMs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 338 2012-11-06 11:43:11

jego konia, por. • jap. *Если хочешь убить полководца, убей сначала его коня* (Bw); ○ dla zabicia szczura podpala się (podpalił) dom, por. • malaj. *Чтобы убить крысу, поджег дом* (Bw); ○ chcąc zabić żmiję, zmiażdż jej głowę, por. • wiet. *Хочешь убить змею — растопчи ей голову* (Bw); ○ karabin zabija tylko jednego, a język — tysiąc, por. • czecz. i ing. *Ружье убило только одного, а язык — тысячу* (Bw)[786]; ○ własna zabawa, rozrywka, czyjeś nieistnienie to dla kota zabawa, wesele, a dla myszy (jednej bądź wielu) śmierć por. • czecz. i ing. *Кошке — забава, мышке — смерть* (Bw); ◦ niem. *Żart kotów jest śmiercią myszy* (Mpp); ◦ uzb. *Для кошки — забава, для мышки — смерть* (Bw); ◦ per. *Мышке — смерть, кошке — игра* (Bw); ◦ turkm. *Мышке смерть — кошке веселье* (Bw); ◦ lak. *Кошкам свадьба — мышкам смерть* (Bw); ○ próba siły byków jest śmiercią dla cieląt, por. • nep. *Испытание силы быков — смерть для телят* (Bw); ○ wojna jest świętem śmierci, por. hin. *Война — праздник смерти* (Bw).

Konsekwencje zabijania są w rzeczywistości bardzo liczne. W języku takie wskazania nie pojawiają się często: ○ zabijanie ustaje, lecz zabici jemu podlegli trwale, por. • p. *Choć kaźń tu minie, to się z niej po śmierci nikt nie wywinie* (Kpp); ○ życie zabójcy jest złe, por. • p. *Źle żyje, przez kogo drugi nie żyje* (spo); ○ gdy zabiją — troska nie nasza; zabiją, to i zakopią, por. • ros. *Убьют — забота не наша. Убьют, так закопают* (Dp).

Zabijanie. Pouczenie. Przestroga

Z realności zabijania wyróżniane są ostrzeżenia, przestrogi, np. ○ obmyślający zgubę innych, sam zginie, por. • tamil. *Замышляющий гибель других — сам погибнет* (Bw)[787].

Zabijanie. Obrona

Zabijanie wiąże się z obroną, por.: ○ ochrona kogoś, samoobrona, por. • p. *zabić* (*kogo*) *w obronie*; ▫ *zabicie w obronie* (Msp); ○ akcja obronna, ochrona własności, por. mal. i indonez. *Не вороши гнездо шершней — налетят тучей, зажалят до смерти* ′nie ruszaj gniazda szerszeni — zlecą się chmarą, zażądlą na śmierć′ (Bw).

[786] Por. • p. *mową zabijać* (Msp).

[787] W potocznych ludowych przekonaniach odzwierciedlona jest przestroga dotycząca podniesienia ręki na rodziców, zwłaszcza matkę, por. *nie podnoś ręki na matkę, bo ci uschnie*, ponieważ „uschnięcie ręki trzeba rozumieć jako metonimię śmierci, kara uschnięcia ręki za podniesienie jej na rodziców jest równoznaczna z karą śmierci za zabójstwo" (Engelking 2010: 170).

WWysoczanski-Umieranie.indb 339 2012-11-06 11:43:11

Zabijanie. Podstawa. Uzasadnienie. Wzgląd

W opisywaniu zabijania uwidacznia się wskazanie na jego podstawę, uzasadnienie, por. • stpol. *coś stoi komuś ku śmierci* 'coś jest podstawą do wymierzenia komuś kary śmierci, *aliquid poenae mortu alicui constituendae causa est*' (Us); • stpol. *śmierć ustawić* 'prawem wyznaczyć karę śmierci, *poenam mortis lege constituere*' (Us).

Chociaż zabijaniu przeciwstawia się radykalnie: piąte przykazanie boskie — „Nie zabijaj", według Starego Testamentu zabójstwo było dozwolone, lecz jedynie na wojnie, w przypadku nakłaniania kogoś spośród Izraela do służenia bożkom (zob. Grabner-Haider 1994: 1454). W świetle utrwalonych jednostek językowych zabijanie wroga w warunkach wojny zasługuje na miano bohaterstwa, por. • ros. *Бей врага смертным боем — станешь героем* 'bij wroga śmiertelnym bojem — staniesz się bohaterem' (Spp)[788]; ▫ *Народ того зовет героем, кто бьет врага смертным боем* 'lud tego obwołuje, nazywa bohaterem, kto bije wroga śmiertelnym bojem' (Spp).

Zabijanie. Obciążenie

Wraz z zabijaniem pojawia się obciążenie, por. • p. *krew czyja pada na kogo / między kogo* 'śmierć czyja obciąża kogo albo jest powodem czego' (Sfp); ◦ ros. *кровь чья-л. падает на кого* (Lpr); ▫ *кровь чья-л.*, *кого-л. на ком-л.* 'об ответственности за чью-л. смерть' (ra); ◦ sch. *на мене* (*тебе*, *њега*) *пада* (*пала је*, *пашће*) *крв* 'на мени (теби, њему) лежи одговорност, кривица за крвопролиће, убиство, смрт' (rs); • p. *Mieć na sumieniu czyjąś krew* (Dwp); • p. *mieć krew na rękach* 'podniośle, z nacechowaniem emocjonalnym: przyczynić się do czyjejś śmierci, zabić kogoś' (Dwp)[789]; ◦ ang. *to have someone's blood on one's hand* (Mse); • p. *mieć* (*kogoś*) *na sumieniu* 'być winnym czyjejś śmierci, być odpowiedzialnym za czyjąś śmierć' (Dwp)[790]; ◦ serb. *имати некога на савести* 'скривити нечију смрт / иесрећу' (Mse).

Zabijanie. Czyjeś cierpienie

Zabijanie człowieka, a także zwierzęcia, zwłaszcza niewinnego, bezbronnego, sprawia innym cierpienie, por. • p. *Kto słowika zabija, zasmuci aniołów* (spo).

---

[788] W tym odniesieniu por. • ros. *бить смертным боем кого* ''silnie, srodze bić, tłuc kogoś'' (BMf).

[789] Por. • p. *Zbrodniarz mający na rękach krew niewinnych dzieci* (Dwp).

[790] Por. • p. *Zbrodniarz mający kilku ludzi na sumieniu* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 340 2012-11-06 11:43:11

Zabijanie. Ekspiacja

Ze zbrodnią wiąże się dokonywany niekiedy przez zabójcę akt odpokutowania za swoje przewinienie, akt pokory wobec tych, którzy ucierpieli w następstwie zabójstwa bliskiej im osoby, por. np. • p. praw., dawn. *pokora*; *żałoba* ‘akt publiczny, w którym zabójca żałobnie ubrany, z mieczem wiszącym u szyi zdawał się na łaskę i niełaskę mściciela zabitej ofiary’ (Kjp)[791].

Zabijanie. Wina i kara

Kolejne pole leksykalno-semantyczne budowane jest na podstawie wyrazów i połączeń wyrazowych odnoszących się do obciążenia winą za zabijanie oraz orzekania kary za zabijanie ludzi[792], a także przyjęcie, wzięcie winy na siebie, por. np.: • p. *unurzać ręce we krwi* ‘być winnym czyjejś śmierci, popełnić zbrodnię’ (Zp); • p. *krew / śmierć czyja spadnie na kogo* ‘ktoś stanie się winnym czyjejś śmierci’ (Lpr); ◦ ros. *чья кровь / смерть падет на кого* (Lpr); • słowac. *mať ruky postriekané krvou* ‘byť vinný smrťou niekoho’ (Ks); • *oskarżać kogoś o trucicielstwo*; ▫ *podejrzewać kogoś o trucicielstwo*; • serb. *крвничити* ‘окривљавати кога за крв, за убиство’; • cs *град убежных* ‘miasto schronienia. Takich miast było. Do każdego z nich mógł schronić się nieumyślny lub nieświadomy zabójca i pozostawać tam do rozprawy sądowej’ (Zc); • p. *pościg za mordercą* (Żs); ◦ serb. *потера за убицом* (Żs); • *sądzić kogoś za zabójstwo*; ▫ *Zakończył się najdłuższy proces poszlakowy o zabójstwo*; ▫ *rozprawa o zabójstwo*; • *Oskarżony jest winien mordu z premedytacją*; ▫ *Był współwinny morderstwa*; • p. *karać mężobójstwo / o mężobójstwo* (Msp); ▫ *kaźń mężobojstwa* (Msp); • stpol. *mieć pomstę o czyjąś śmierć* ‘otrzymać karę za czyjąś śmierć, *poenam pro morte alicui illata solvere*’ (Us); ▫ p. *za głowę wziąć zapłatę*; ▫ *płacić głowę*; ▫ *głowa płacona jest* ‘być karanym za zabójstwo’ (Msp)[793]; ◦ serb. *плаћати главом* (Żs); • p. *zasłużyć na śmierć* (Sfp); • p. *wart jest szubienicy*; ◦ czes. *zasloužit* (*si*) *šibenici* (Ccs); • p. *odpowiadać za usiłowanie zabójstwa*; ▫ *Został skazany za trucicielstwo*; ▫ *Kodeks przewiduje wysoką karę*

[791] W tym odniesieniu por. też • p. *prawo pokutne* (w).

[792] W odniesieniu do winy i kary por. • stpol. *wina* ‘kara za zabójstwo, *poena pro capite*’; ▫ *wina głowna* ‘kara śmierci, *poena capitalis*’ (Us). Por. tu też • p. *Sznur na siebie kręcić* ‘tj. samemu sobie szubienicę stawiać; winę i karę na siebie ściągać’ (Kpp); ▫ *Kula odbita oszczercę zabija* (Npp). Kwestie zagrożenia karą śmierci, zasądzania, skazywania na śmierć zostały przedstawione wyżej, zob. pkt *Wykonywanie kary śmierci*, rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*, podrozdz. A. *Uśmiercanie. Nominacje i zakresy znaczeniowe*.

[793] W tym kontekście por. też przysłowie: • p. *Kto mieczem wojuje, ten od miecza zginie* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 341 2012-11-06 11:43:11

za zabójstwo; ▫ bibl. *patrzyć / patrzać krwie* (*czyjej*) *z rąk / z ręku* (*czyich*) ‘pociągać kogoś do odpowiedzialności za czyjąś śmierć’; bibl. *szukać krwie* (*czyjej*) *z rąk / ręku* (*czyich*) ‘pociągać kogoś do odpowiedzialności za czyjąś śmierć’; bibl. *wlać krew* (*czyją na kogo*) ‘obarczyć kogoś odpowiedzialnością za czyjąś śmierć’ (Msp).

Jednostki językowe wyrażają różnorakie formy kary za czyn zabójstwa[794], por ▫ p. *głowa* ‘grzywna za zabójstwo’ (Msp); • p. praw. *głowczyzna* ‘kara pieniężna za zabójstwo płacona krewnym zabitego’ (Msp)[795]; • p. *zapłacić za głowę*; ◦ ros. gw. *головщина* ‘′grzywna, związana z zabójstwem′’ (Fg); ◦ sch. *мртва глава* ‘цена која се роду убијенога плаћа за његову главу; утврђена била на 130 дуката’ (rs); • ros. *вира* ‘kara za zabójstwo’, strus. *вира*, *вирьнаѣ*. (przypuszczalnie zapożyczenie z germańskich: por. stwniem., śrwniem. *wërgelt*, nwniem. *Wergeld*; pierwsza część pokrewna goc. *wair*, stisl. *verr* ‘mąż, mężczyzna’; por. też stind. *vā́iram* ‘wrogość, nienawiść’ (Frj); • awest. *kaēnā* ‘odwet, zemsta, kara’; ▫ gr. *ποινή* ‘okup pieniężny za zabójstwo, grzywna; zapłata, zadośćuczynienie; nagroda, rekompensata: zemsta, bogini zemsty’ (stąd łac. *poena* ‘kara, pokuta, odszkodowanie, zemsta’) (por. ie. **kʷoinā* do czasownika oznaczającego ‘zapłacić jako zadośćuczynienie, odpokutować’; psł. *cěna* ‘zapłata — jako zadośćuczynienie — okup’) (Spr); • bułg. *кръвнина*, *кръвни* ‘rozlew krwi, przelana krew; okup, zemsta za przelaną krew’[796]; mac. *крвнина* ‘kara, grzywna za zabójstwo; krwawa zemsta, krwawa zemsta rodzinna’; sch. przest. dial. *крвнйна* ‘wynagrodzenie krewnym zabitego za zabójstwo; krwawa zemsta za zabójstwo’; słowen. *krvnína* ‘załata dla kata’, psł. **krъvьnina* (Tes); • p. *siedzieć za zabójstwo* (Żs); ◦ serb. *седети, лежати у затвору због убиства* (Żs).

Język utrwalił wielkość kary, wysokość grzywny przewidzianej za czyjąś śmierć: ○ kun (wg starych zwyczajów grzywna za zabójstwo) za zabicie dżygita wynosi sto koni, gdy tymczasem jego sława jest równoznaczna tysiącu koni, por. • kirg. *Кун за джигита равен ста коням, слава его равна тысяче коней* (Bw).

---

[794] W tym kontekście trzeba przynajmniej zasygnalizować problem „winy i kary” funkcjonujący w wyobrażeniach ludowych, przykładowo w poleskich etiologicznych legendach uwidacznia się motyw grzeszności kobiety, który rodzi się w zetknięciu stosunków rodowych i miłosno-małżeńskich: mianowicie z jednej strony chodzi tu o obowiązki kochającej żony w odniesieniu do męża, z drugiej strony o zależność rodową, zwłaszcza gdy grzech śmiertelny popełnia krewna w linii żeńskiej — matka zabija męża córki, wówczas pociąga to za sobą karę tej ostatniej, co odzwierciedla powiedzenie z odwołaniem się do kukułki: „век куковать, счастья не знать” (′wiek kukać, nie znać szczęścia′, tj. nie mieć swojego gniazda) (zob. Никитина 2002: 79).

[795] Por. też • p. praw. *uroczyste godziny* ‘czas dwudziestu czterech godzin po zabójstwie’ (Msp).

[796] Por. • p. *Kto leje krew czyją, wyleją też jego* ‘kto zabija lub rani, ryzykuje własną śmierć, własne zranienie’ (Zp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 342 2012-11-06 11:43:12

Zabijanie. Oczekiwanie na śmierć

Na wykonanie wyroku śmierci przychodzi oczekiwać, por. • stpol. *siedzieć na śmierć* 'oczekiwać w więzieniu na wykonanie wyroku śmierci, *poenam mortis in carcere exspectare*' (Us)[797]. W języku utrwalone zostały też miejsca oczekiwania przeznaczonych na śmierć, por. • p. oboz. *barak śmierci* 'miejsce pobytu więźniów przeznaczonych na śmierć' (Sfp); ▫ *blok śmierci* (Sfp).

Zabijanie. Pragnienie oddalenia śmierci

Naturalne w związku z zadawaniem śmierci jest pragnienie oddalenia jej od siebie, por. • stpol. *od śmierci wychodzić* 'unikać skazania na śmierć, *poenam mortis effugere*' (Us)[798].

Zabijanie. Droga na śmierć

Zabijaniu towarzyszy droga na śmierć, por. • stpol. *przywieść ku śmierci* 'przyprowadzić na rozprawę oskarżonego, zagrożonego skazaniem na śmierć, *reum*, *cui poena mortis imminet*, *ad iudicium adducere*' (Us); • stpol. *ku śmierci / na śmierć (wy)wieść* '(wy)prowadzić na stracenie, *ad mortem ducere*' (Us).

Zabijanie. Zuchwałość

Rejestrowana jest zuchwałość zabójców, por. • p. *Zabiję i zapłacę* (Kpp).

Zabijanie. Usprawiedliwianie

Cel uświęca środki: ○ dopóki lekarz nie uśmierci (zabije) jednego lub dwóch pacjentów, nie zostanie lekarzem, por. • telug. *Пока врач не убьет одного или двух пациентов, врачом не станет* (Bw). Cel nie uświęca środków: ○ lew zabije słonia, lecz czy będzie on jadł martwego psa?, por. • telug. *Лев убьет слона, но разве станет он есть мертвую собаку?* (Bw).

---

[797] Dotyczy to również określonego sposobu stracenia, por. • p. *suche drzewo*, *sucha gałąź* (czeka kogo) 'powieszenie (śmierć przez powieszenie)' (Sfp); • sch. *čeka koga konop* 'očekivati smrt na vješalima' (Mf)

[798] W tym odniesieniu por. też • p. *prosić kogo o życie* 'o darowanie życia; o pozostawienie żywym' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 343 2012-11-06 11:43:12

Zabijanie. Doskonałość

W dokonywaniu zaboju uwidacznia się potrzeba wyjątkowej doskonałości, perfekcyjności, por. • p. *Nie sztuka zabić, dobrze zabić sztuka* (Ak).

Zabijanie. Bezmyślność

Wskazywanym w języku aspektem zabijania jest bezmyślność tego czynu, pozorność korzyści: ○ głupiec zabił swojego syna, usiadłszy zaczął płakać, por. • gruz. *Глупец убил своего сына, сел и начал оплакивать* (Bw); ○ miecz zabójcy pozostaje bez właściciela, por. orm. *Меч убийцы остается без хозяина* (Bw).

Niezabijanie

Niezabijanie. Darowanie życia

W tym odniesieniu por. wartość znaczeniową następującej frazy: • słowac. *darovať niekomu život* ‘nezabiť: *neodsúdiť na trest smrti* a) ‘darować komuś życie’; b) ‘nie zabić: nie zasądzić wyroku śmierci’ (Ks); ◦ czes. *darovat někomu život* (Ccs).

Niezabijanie. Przykłady

Do niezabijania inspirują przykłady, do niezabijania jesteśmy przyuczani: ○ jeśli ojciec nie zabił jelenia, syn nawet zająca nie zabije, por. • tat. *Отец не убил оленя — сын и зайца не убьет* (Bw).

Niezabijanie. Przeszkody

Niezabijaniu sprzyjają przeszkody, w tym także negatywne cechy człowieka, np. skąpstwo: ○ nie zabije jelenia ten, kto skąpi prochu i kul, por. • oset. *Не убить оленя тому, кто жалеет порох и пули* (Bw); ○ nie należy zabijać żmii dla wrony, por. • tajsk. *Не убивай змеи ради вороны* (Bw).

Niezabijanie. Pozowanie

Niekiedy — wbrew pozorowanej postawie człowieka zdolnego czy nawet gotowego do zabicia kogoś — ktoś nie jest w stanie w rzeczywistości tego uczynić ani

WWysoczanski-Umieranie.indb 344 2012-11-06 11:43:12

też tego nie czyni:○ wąsy podkręcone jak u generała, a w ciągu miesiąca nie zabije ani jednej osoby, por. • mal. i indonez. *Как генерал — усы закручены, а в месяц и одного человека не убьет* (Bw).

Niezabijanie. Odradzanie

Z nielicznych pozytywnych odniesień wobec zabijania odnotowywane jest w języku odradzanie dokonania zabójstwa, por. • stpol. *odmawiać śmierci* 'odradzać zabójstwo, *necem dissuadere*' (Us).

Niezabijanie. Nasycenie

W przeciwieństwie do przedstawionego tu nienasycenia w zabijaniu w profilowaniu śmierci zadanej uwidacznia się też nasycenie w tym względzie, tj. stawianie granicy, końca zabijaniu, por. • p. bibl. *nasycić* (*się*) *krwie* / *krwią*; ▫ *syty krwie* / *krwią* 'mieć dość zabijania' (Msp).

Niezabijanie. Odstępstwa od wyroku

W odniesieniu do kary rozumianej najogólniej jako środek represyjny stosowany względem osób, które popełniły przestępstwo zabójstwa, trzeba wskazać na znane w prawodawstwie i praktyce sądowniczej odstępstwa od stosowania sankcji za ten czyn oraz regułę depenalizacji[799].

Niezabijanie siebie. Nadzieja. Wytrwanie. Lękliwość

Trudne sytuacje życiowe, zwłaszcza długotrwałe i nieuleczalne choroby, jakkolwiek mogą, zwłaszcza u osób o słabszej kondycji psychicznej, dawać asumpt do myśli samobójczych, to dzięki sile wytrwania i nadziei, ściślej — woli życia, są one przezwyciężane, przy czym niekiedy zaporą przed popełnieniem samobójstwa jest lękliwość. W tym odniesieniu porównajmy fragmenty dialogu-wywiadu z pacjentem przewlekle i nieuleczalnie chorym: „Doktor R.: Co znaczy ta choroba dla pana? Co ziarniak grzybiasty oznacza dla pana? Pacjent: Dla mnie po prostu oznacza, że jak dotąd lekarze nikogo z niej nie wyleczyli […] Doktor R.: Niech mi pan powie, panie J., teraz kiedy już nie jest pan młody i nie może pan »zrobić wszystkiego«, jak pan to przyjmuje? Zakładając, że nie

[799] Nie zawsze ma to właściwe uzasadnienie i następstwa, przykładowo, „depenalizacja aborcji nie oznacza więc tylko zniesienia sankcji karnej za dokonanie zabiegu. Oznacza przede wszystkim wyjęcie dziecka spod ochrony prawa, zepchnięcie go na margines społeczeństwa politycznego i prawnego, rzucenie go na łaskę i niełaskę osób trzecich" (Schooyans 1991: 68).

WWysoczanski-Umieranie.indb 345 2012-11-06 11:43:12

ma lekarza, który by czekał z kuracją, z zastrzykiem? Pacjent: Człowiek jakoś uczy się godzić z takimi rzeczami. Najpierw uświadomiłem sobie, że nie zawsze będę się tak dobrze czuć. Doktor R.: Jaki to miało wpływ na pana? Pacjent: Wstrząsnęło mną, starałem się o tym nie myśleć. Doktor R.: Ale czasem pan o tym myśli? Pacjent: Tak, często w nocy nie mogę spać. I myślę wtedy o wielu rzeczach. Ale niezbyt długo. […] Tak się rozglądam wokoło i uważam, że miałem trochę szczęścia w życiu. Doktor R.: Chce pan przez to powiedzieć, że znalazł pan spełnienie życia, prawda? Ale czy dzięki temu łatwiej umierać? Pacjent: Kiedy ja nie myślę o umieraniu. Myślę o życiu […] Doktor R.: Co daje panu siły znosić chorobę przez dwadzieścia lat? […] Pacjent: Czerpię siły z tak różnych źródeł, że trudno je dokładnie określić. Moja matka jest głęboko wierząca. […] Moja żona również głęboko wierzy i ona też mi pomaga. Moje siostry były zawsze kobietami naprawdę wierzącymi i jestem przekonany, że są szczere w swoich modlitwach […] Doktor R.: Wczoraj poruszył pan pewien temat. […] Kiedy spytałam, jak pan to wszystko przyjmuje, opisał mi pan różne możliwości, jak można ze sobą… skończyć, miał pan na myśli samobójstwo, i dlaczego to nie jest dla pana możliwe […] Pacjent: Mówiłem wczoraj, że pewien lekarz powiedział do mnie: »Nie rozumiem, jak pan może to znieść. Ja bym się zabił«. […] Ja odparłem, że samobójstwo jest dla mnie wykluczone, bo jestem na to zbyt tchórzliwy. To eliminuje jedną z możliwości, o której nie muszę myśleć. W miarę upływu czasu pozbywam się nadmiaru niedobrych myśli. Przez proces eliminacji śmierci eliminuję chęć samobójstwa. I doszedłem do wniosku, że… no, znalazłem się tutaj. I mogę teraz albo odwrócić się do ściany, albo płakać. Albo mogę postarać się wyciągnąć z życia tyle drobnych przyjemności, na ile pozwala mój stan. Dzieje się przecież tyle różnych rzeczy. […] Wszystkie te drobne przyjemności nazywam dobrodziejstwem losu i dzięki nim łatwiej mi przeżyć każdy dzień, każdy dzień może być dobrym dniem" (Kübler-Ross 1979: 134–138).

Nie będziesz zabijał

Nie zabijaj. Potępienie

Nieakceptacja zabijania łączy się między innymi z jego potępieniem, zwłaszcza — zabijania bezbronnych, por. • p. *Podły czyn bezbronnego zabijać* (Knk).

Nie zabijaj. Nakaz. Zakaz

Jednym z przejawów niegodzenia się na zabijanie jest nakaz, por. • p. *przykazanie o mężobojstwie* (Msp), nieczynienia tego, por. ◦ ros. *Не убий* 'nie

WWysoczanski-Umieranie.indb 346 2012-11-06 11:43:12

zabijaj′; ▫ *Не убивай* ‘moralny nakaz poszanowania życia ludzkiego’ (Wj 20,13) (CMS)[800].

Nakaz „nie zabijaj” stanowi jednoznacznie: nie wolno zabijać innych, por. • p. *Lepiej bliźniego zrobić, niż bliźniego zabić* (Knk); • ros. *Не мучь христианской души до смерти* ′nie męcz chrześcijańskiej duszy na śmierć′ (Dp)[801].

Nie zabijaj. Wyjątki

Dopuszczenie zabicia w świetle materiału językowego sprowadza się do następującego przypadku: ○ jeśli bodzie cię święta krowa, zabicie jej nie jest grzechem, por. • telug. *Если тебя бодает священная корова, убить ее — не*

[800] Nawiązując do podjętych dotychczas rozważań o zabójstwie, powtórzmy, że najprostsza katechizmowa odpowiedź na pytanie: „Co nakazuje piąte przykazanie?”, brzmi następująco: „Piąte przykazanie nakazuje dbać o życie tak swoje, jak i drugich” (*Historia biblijna* 1976: 86). Wnikliwe eksplikacje katechizmowe w artykule piątym — *Piąte przykazanie*: I. *Poszanowanie życia ludzkiego: Zabójstwo zamierzone* obejmują m.in.: „Piąte przykazanie zakazuje pod grzechem ciężkim zabójstwa bezpośredniego i zamierzonego”, „Piąte przykazanie zakazuje także podejmowania jakichkolwiek działań z intencją spowodowania pośrednio śmierci osoby” (*Katechizm Kościoła katolickiego* 1994: 515). W tym miejscu trzeba wskazać, że „użyty w przykazaniu hebrajski czasownik *rasah* jest stosowany wyłącznie na określenie zabójstwa człowieka, i to zabójstwa zaplanowanego, będącego wyrazem egoizmu. Nie odnosi się do zabicia siebie samego. Nie występuje też nigdy w sensie unicestwiania wrogów na wojnie czy wydawania i wykonywania sprawiedliwych wyroków sądów ludzkich czy Boskich — w tym kary śmierci” (Poniży, *Nie zabijaj*). W uzupełnieniu należy podkreślić, że przykazanie V („Nie zabijaj”), w przeciwieństwie do szczegółowych sformułowań z in. kodeksów izr. (Wj 21,22; Pwt 27,24), jak i poza izr. (funkcjonujący w Mezopotamii Kodeks Hammurabiego 209), nie czynią różnicy między człowiekiem wolnym i niewolnikiem, między mężczyzną i kobietą (ek, III: 1108).

[801] Nie wchodząc w ustanowienia prawne dotyczące zagrożenia karą za dokonanie zabójstwa ani też sankcje za przekroczenie obowiązku moralnego niezabijania człowieka, trzeba tu wskazać na „decyzje podejmowane w sprawie prawa do życia embrionów, płodów ludzkich, pacjentów trwale wegetatywnych, interpretacji środków nadzwyczajnych i zwyczajnych w terapii terminalnej”, które „muszą budzić kontrowersje moralne i prawne” (Gałuszka 2003: 56). W odniesieniu do tego należy zauważyć, że „przykładem dramatycznym budzącym zainteresowanie opinii publicznej są coroczne oficjalne statystyki dotyczące realizacji »Ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży«. W zasadzie nic im nie można zarzucić, bowiem ujmują tylko zabiegi przerywania ciąży dokonane w szpitalach publicznych. Z udostępnionych statystyk wynika, że Polska jest krajem, gdzie uporano się z problemem aborcji, bowiem jest ich minimalna ilość: w 1999 r. — 151, w 2000 r. — 138. Dane te nie są moralnie neutralne; wprawdzie uspokajają sumienie niektórych grup społecznych i parlamentarzystów, jednak nijak mają się do rzeczywistych problemów społecznych związanych z ustawą antyaborcyjną. Aby porównać te dane przypomnę, że przed delegalizacją aborcji w Polsce w 1978 dokonano w szpitalach 146 tys., a w 1988 roku — 105 tys. zabiegów przerwania ciąży. Obecnie Federacja na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny wylicza, że aborcje wykonywane nielegalnie są zjawiskiem powszechnym, a skala tego zjawiska wynosi od 80 000 do 200 000 aborcji rocznie. Interpretację danych urzędowych podanych w kategorii »poronienia samoistne« można przeprowadzić na różne sposoby, istniały bowiem przypadki zaliczania aborcji do poronień, aby uniknąć odpowiedzialności prawnej” (Gałuszka 2003: 84–85).

WWysoczanski-Umieranie.indb 347 2012-11-06 11:43:12

грех ‘według wierzeń hinduistycznych krowa jest zwierzęciem świętym, toteż jej zabijanie traktowane jest jako grzech’ (Bw).

Nie zabijaj. Uszanowanie życia. Obrona życia

Zabijanie człowieka, oprócz sytuacji wymuszonego zachowania: przypadków działań wojennych, koniecznej obrony własnej bądź niektórych innych, jest często, niestety, dobrowolnym czynem zbrodniczym, por. np. • p. *dobrowolne mężobójstwo*, *homicidium voluntarium* (Msp)[802]. Przeciwstawia się temu postawa niezabijania. W zasobie językowym sens niezabijania innych, niezabijania siebie, niezabijania kogokolwiek wyrażają następujące jednostki, np.: • p. *I najmniejszemu stworzeniu życia nie odbieraj, kiedyś mu go nie dał* (spo); • p. *I robakowi nie odbieraj życia, boś mu go nie dał*; • p. *ręku we krwi ludzkiej nie maczać* ‘nie zabijać’ (Msp); • p. *darować komuś życie* ‘zrezygnować z zabicia’ (NŁB); • p. *agapista* ‘przeciwnik eutanazji i tzw. zaniechania leczenia; osoba opowiadająca się za podtrzymywaniem życia ludzkiego za wszelką cenę’ (Sns); ◦ serb. *поштедети коме живот* (Żs).

Adamowemu plemieniu nieobce jest samobójstwo[803]. Jednym z zabiegów mających, przynajmniej w założeniu, przyczynić się do poszanowania przez każ-

[802] Szczegółowe wytłumaczenie katechizmowe zawiera takie oto kwestie: I. Poszanowanie życia ludzkiego: świadectwo Historii Świętej; Uprawniona obrona; Zabójstwo zamierzone; Przerywanie ciąży; Eutanazja; Samobójstwo; II. Poszanowanie godności człowieka: Poszanowanie duszy drugiego człowieka: zgorszenie; Poszanowanie zdrowia; Poszanowanie osoby i badania naukowe; Poszanowanie integralności cielesnej; Szacunek dla zmarłych; III. Obrona pokoju: Pokój; Unikanie wojny. Por. też zapisy: „Życie ludzkie jest święte, ponieważ od samego początku domaga się »stwórczego działania Boga« i pozostaje na zawsze w specjalnym odniesieniu do Stwórcy, jedynego swego celu. Sam Bóg jest Panem życia, od jego początku aż do końca. Nikt, w żadnej sytuacji, nie może rościć sobie prawa do bezpośredniego niszczenia niewinnej istoty ludzkiej. […] Uprawniona obrona osób i społeczności nie jest wyjątkiem od zakazu zabijania niewinnego człowieka, czyli dobrowolnego zabójstwa. Z samoobrony... może wyniknąć dwojaki skutek: zachowanie własnego życia oraz zabójstwo napastnika... Pierwszy zamierzony, a drugi niezamierzony” (zob. *Katechizm Kościoła katolickiego* 1994: 513–526, zwł. 513, 514).

[803] Karty Starego Testamentu poświadczają, że „na ogół jednak ogromny szacunek żywiony przez Hebrajczyków wobec życia i niepewność losu po śmierci sprawiła, że pragnienie śmierci nie było realizowane w formie samobójstwa. Jest ono bardzo rzadkie w całej historii biblijnej” (Bortkiewicz 2000: 80). Nawiązując do przedstawionych tu wyjaśnień katechizmowych dotyczących zabójstwa innych, w niniejszym miejscu należy wskazać na eksplikacje katechizmowe w artykule piątym — Piąte przykazanie: I. Poszanowanie życia ludzkiego: Samobójstwo (Zob. Artykuł 5: *Piąte przykazanie*, [w:] *Katechizm Kościoła katolickiego* 1994: 518), które obejmują między innymi następujące kwestie w rozpatrywanym tu problemie odbierania sobie życia: „— Jesteśmy zarządcami, a nie właścicielami życia, które Bóg nam powierzył. Nie rozporządzajmy nim. — Samobójstwo zaprzecza naturalnemu dążeniu istoty ludzkiej do zachowania i przedłużenia swojego życia. — Samobójstwo sprzeciwia się miłości Boga żywego. — Dobrowolne współdziałanie w samobójstwie jest sprzeczne z prawem moralnym. — Nie powinno się tracić nadziei dotyczącej wiecznego zbawienia osób, które odebrały sobie życie. — Kościół modli się za ludzi, którzy odebrali sobie życie”. Ci,

WWysoczanski-Umieranie.indb 348 2012-11-06 11:43:12

dego człowieka swojego życia jest przestrzeganie ludzi przed tym wszystkim, co prowadzi do samouśmiercania w jakiejkolwiek formie, por. np.: • słowac. *fajčenie je* (*hotový*) *zabijak* 'papierosy to (pewna) śmierć' (Jsp).

Uszanowanie życia ludzkiego jest powinnością człowieka[804], odnosi się przy tym do każdej jego fazy, do każdego okresu istnienia człowieka, por. tu np.: • p. *ontogeneza* 'rozwój organizmu od momentu powstania do naturalnej śmierci' (Dwp); • p. praw. *osoba fizyczna* 'osoba od urodzenia do śmierci będąca przedmiotem prawa' (Dwp).

Niezabijaniu, a także uszanowaniu i obronie życia mają pomóc modlitwy prywatne i zbiorowe zanoszone przez wierzących chrześcijan[805], ponieważ starania o niezabijanie i troska o życie każdego człowieka jest — oprócz niedopuszczania się czynu zabójstwa w jakiejkolwiek formie i wobec czyjegokolwiek życia[806] — jednym z kardynalnych obowiązków wypływających z treści piątego przykazania[807] i przesłań ewangelicznych[808].

Nie zabijaj. Zło i grzech

Zabijanie człowieka jest grzechem, por. • p. *grzech mordowania* (Msp).

---

którzy pozbawili siebie życia, są otoczeni modlitwą żyjących wierzących o życie wieczne dla nich. Wypływa to z niegasnącej nadziei na miłosierdzie Boże.

[804] Mianowicie „człowiek ma też obowiązek usilnej obrony życia biologicznego. Życie ludzkie, choć kruche i przemijające, jest zawsze najwyższym dobrem doczesnym, większym od ziemi, w którą jego ciało się zamieni, i kwiatów, które nad jego grobem zakwitną" (Ryłko 1991: 37).

[805] Por. np. plan pracy trzeciego roku (1959/1960) obchodzonej w Polsce Wielkiej Nowenny przed Tysiącleciem Chrześcijaństwa „Obrona duszy i budzącego się życia" odnosił się do zabezpieczenia i ochrony narodu przed niebezpieczeństwami współczesnej zmaterializowanej cywilizacji, niszczącej między innymi takie wartości, jak poczęte życie (zob. hasło: *Wielka Nowenna Tysiąclecia*, [w:] *Mały słownik Maryjny* 1987: 99).

[806] Owa bezwyjątkowość bywa jednakże neutralizowana, por. • p. *Śmierć człowieka dziury w niebie nie robi* (Knk).

[807] W związku z tym należy dopowiedzieć, że „chrześcijanie nie mają monopolu na obronę życia ludzkiego. Poszanowanie każdego istnienia ludzkiego jest uniwersalnym nakazem moralnym głoszonym przez wszystkie wielkie cywilizacje i stanowi tkankę każdego społeczeństwa demokratycznego" (Schooyans 1991: 195).

[808] Otóż „Ewangelia jest orędziem życia. Chrześcijaństwo niesie głęboko w całej swojej treści zmysł wartości życia i szacunku dla życia. Miłość Boga jako Stwórcy przejawia się w tym, że On jest Dawcą życia. Miłość Boga jako Stwórcy i Ojca przejawia się w tym, że człowiek stworzony na Jego obraz i podobieństwo jako mężczyzna i niewiasta, jest przez Niego uznany od samego początku za Jego współpracownika, współpracownika Stwórcy w dziele dawania życia. Z tym zadaniem połączona jest szczególna godność człowieka: godność rodzicielska, godność ojca i matki, godność podstawowa i niezastąpiona w całym porządku życia ludzkiego: indywidualnego i równocześnie społecznego". Tak więc „problem afirmacji życia ludzkiego od pierwszej chwili jego poczęcia, i w przypadku konieczności także problem obrony tego życia, jest w najściślejszy sposób związany z najgłębszym porządkiem egzystencji człowieka jako bytu indywidualnego i społecznego, dla którego pierwszym i podstawowym środowiskiem nie może być nic innego jak autentyczna rodzina ludzka" (Jan Paweł II 1986: 335).

WWysoczanski-Umieranie.indb 349 2012-11-06 11:43:12

Otóż „należy stwierdzić z całą stanowczością, że nic i nikt nie może upoważnić do zabijania niewinnej istoty ludzkiej: czy byłaby ona płodem czy embrionem, dzieckiem czy dorosłym, starcem, nieuleczalnie chorym czy konającym. Nikt też nie może żądać tego zabójczego gestu dla siebie samego lub dla innej osoby, powierzonej jego odpowiedzialności, ani nie może przyzwalać na to, bezpośrednio lub pośrednio. Żadna władza nie może tego prawnie nakazywać ani zezwalać na to. Chodzi tu istotnie o naruszenie prawa Bożego, o obrazę godności osoby ludzkiej, o zbrodnię przeciwko życiu, o zamach przeciw człowieczeństwu" (Jan Paweł II 1985: 823)[809], por. np. • p. *Грешно дать умереть младенцу в люльке: все одно, что на виселице* 'nie godzi się / jest grzechem dać umrzeć niemowlęciu w kołysce: wszystko jedno, co na szubienicy' (Dp).

W odniesieniu do zabijania człowieka, por. też: • stpol. *wziąć duszę* (*czyjąś*) 'odebrać komuś życie, *aliquem vita privare*' (Us).

Nie zabijaj. Ekspiacja

Wskazane jest niezabijanie, żeby nie żałować po dokonaniu zabójstwa, por. • p. *Nie zabijaj, a nie żałuj* (Ak).

Nie zabijaj. Bądź bez skazy zabójstwa

Ostatecznie w kwestii niezabijania chodzi o nieskalanie się czynem zabójstwa, o wolność człowieka od uśmiercania i samouśmiercania ze względu na świadomość i poszanowanie nienaruszalności życia ludzkiego[810]. Wskazanie to znajdu-

[809] Jan Paweł II w encyklice *Evangelium Vitae* (rozdz. III. *Nie zabijaj. Święte prawo Boże*) stwierdza, że „zabójstwo ludzkiej istoty, która jest obrazem Bożym, stanowi grzech szczególnie ciężki", ponieważ „Tylko Bóg jest Panem życia!". Wskazując na źródła nienaruszalności życia ludzkiego, pisze: „absolutna nienaruszalność niewinnego życia ludzkiego jest prawdą moralną bezpośrednio wynikającą z nauczania *Pisma Świętego*, niezmiennie uznawaną przez Tradycję Kościoła i jednomyślnie głoszoną przez jego Magisterium". Tak więc „świadoma i dobrowolna decyzja pozbawienia życia niewinnej istoty ludzkiej jest zawsze złem z moralnego punktu widzenia i nigdy nie może być dozwolona ani jako cel, ani jako środek do dobrego celu. Jest to bowiem akt poważnego nieposłuszeństwa wobec prawa moralnego, co więcej, wobec samego Boga, jego twórcy i gwaranta; jest to akt sprzeczny z fundamentalnymi cnotami sprawiedliwości i miłości" (Jan Paweł II, 1995, *Evangelium Vitae*).

[810] W tym rozumieniu „piąte przykazanie boże »Nie zabijaj!« stoi na straży świętości życia — od chwili poczęcia aż do naturalnej śmierci. Każdorazowe pozbawienie życia człowieka jest sprzeczne z godnością osoby ludzkiej i świętością Stwórcy. To bowiem Bóg, a nie człowiek jest Panem życia i śmierci" (Gryczyński, *Piąte słowo Dekalogu*). Jan Paweł II, podejmując problematykę zadawania człowiekowi śmierci, tłumaczy: „*Pismo Święte* rzeczywiście ukazuje człowiekowi przykazanie „Nie będziesz zabijał" jako nakaz Boży (Wj 20, 13; Pwt 5, 17). Znajduje się ono — jak już podkreśliłem — w Dekalogu, w samym sercu Przymierza, zawartego przez Boga z ludem wybranym", przy

WWysoczanski-Umieranie.indb 350 2012-11-06 11:43:12

jemy również w języku, por. np. • p. bibl. *być czyst*(*y*) *od krwie* (*czyjej*) ‘być wolnym od odpowiedzialności za czyjąś śmierć’ (Msp).

---

czym z jednej strony „przykazanie »nie zabijaj« ma wyraźnie treść negatywną: wskazuje na istotną granicę, której nigdy nie można przekroczyć”, z drugiej zaś strony — „przykazanie »nie zabijaj« także w swojej treści najbardziej pozytywnej, jako nakaz szanowania, kochania i umacniania życia, jest wiążące dla wszystkich ludzi” (Jan Paweł II, 1995, *Evangelium Vitae*).

Rozdział IV

Śmierć. Nieżycie

A. Realność śmierci człowieka

W niniejszym podrozdziale będzie ukazana charakterystyka śmierci człowieka, zostaną przedstawione jej zasadnicze wymiary oraz różnorodne rodzaje i aspekty. Na podstawie analizy rozpatrywanego materiału[811] można skonstatować, że język w sposób specjalny wyróżnia śmierć człowieka, w nim zatem — co jest zrozumiałe — utrwalonych jest bardzo wiele jednostek „dokumentujących" obraz ludzkiej śmierci, które obejmuje i wiąże z sobą wyrażenie o statusie hiperonimu, por. • p. *człowiecza śmierć* (Msp), będące zarazem członem znaczeniowo kontrastowym przeciwstawienia wobec członu wskazującego na ludzkie życie, por. • p. *człowieczy żywot* (Msp).

Znamiona śmierci

Aksjomatyczność śmierci. Pewne przybycie, nieuchronność

W korelacji ze wskazaną już immanentnie wpisaną w kondycję człowieka śmiertelnością (zob. pkt *Śmiertelność. Konieczność śmierci. Nieuniknioność śmierci*, rozdz. I. *Życie, istnienie i śmierć*, podrozdz. C. *Śmiertelność*) w językowej charakterystyce śmierci podkreślane jest również następujące z natury rzeczy przybywanie śmierci do człowieka, por. tu np.: • p. *śmierć nabieży* (Msp); • ros. przest. poet. *грядущая смерть* 'nadchodząca, przyszła śmierć' (Ger). Uszcze-

[811] Materiał językowy obejmuje jednostki z ośrodkowym wyrazem tekstowym *śmierć* i wyrazami bliskoznacznymi.

WWysoczanski-Umieranie.indb 352 2012-11-06 11:43:12

gółowienia tego wskazują na określone aspekty: ○ śmierć nie jest szukana przez człowieka, przychodzi do niego sama, por. • p. *śmierci szukać nie trzeba, sama przyjdzie* (Kjp); ◦ ros. *Смерти искать нет нужды — и сама сыщет* (Ap); ○ o śmierć nie trzeba się modlić, przychodzi sama, por. • serb. *За дажд и Бога за смрт не треба молити, сами ће доћи* 'у Дубровнику' (Kn); ○ śmierć nie pyta o pozwolenie przyjścia, przychodzi sama, kosząc człowieka, por. • ros. *Смерть не спросит, придет да скосит* (Spp); ○ z nieuchronnym zbliżaniem się śmierci, z każdą chwilą upływu czasu dodatkowo bywa wskazywana czekająca każdego wieczność, por. • p. *czas ucieka, śmierć goni, wieczność czeka*; ▫ łac. *tempus fugit, aeternitas manet* ′czas ucieka, wieczność trwa′ (Kmt); ○ z przypominaną krótkością życia dodatkowo bywa podkreślana nieznaność czasu nadejścia śmierci, por. • p. *Vita brevis, kiedy umrzesz nigdy nie wiész* (Ak).

Ewidentne nadejście śmierci skorelowane jest też z jej przyczynowością (por. pkt *Przyczyny i sposób umierania*, rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*, podrozdz. B. *Granica życia i śmierci. Umieranie*): ○ umrze w drodze, nie znajdując przełęczy ten, kto nienawidzi swojego rodzica, por. • kirg. *Кто ненавидит своего родича — умрет в дороге, не найдя перевала* (Bw); ○ umrze skrywający chorobę, por. • kirg. *Скрывающий болезнь — умрет* (Bw); ○ nieprzemyślana wypowiedź jest śmiercią bez choroby, por. • kirg. *Сказать не подумав — умереть без болезни* (Bw).

Pewność nastąpienia śmierci jest też wiązana z wieloma innymi przyczynami, por. m.in.: ○ śmierć niechybnie nastąpi, jeśli nie od uderzenia czymś tępym, to od uderzenia czymś ostrym, por. • oset. *Не умрешь от удара тупым — умрешь от удара острым* (Bw). I odwrotnie — śmierć przybędzie niezależnie od jakichś okoliczności sprzyjających jej przyjściu, np. bez względu na straszenie nią, por. • ros. *Не стращай: придет смерть и без твоих угроз* (Spp).

Gwarantowane nastąpienie śmierci jest też wiązane z nieznajomością momentu jej nadejścia, por. • łac. *mors certa*, *hora incerta* 'śmierć (jest) pewna, godzina (jej przyjścia) niepewna; napis na zegarze ratuszowym w Lipsku' (Kso); • p. *niepewna śmierć* 'czas, godzina śmierci' (Msp).

Poświadczenia wskazujące na aspekt aksjomatyczny śmierci: ○ pewna, por. • p. *pewna śmierć* (Msp); ▫ *gaśba* 'śmierć pewna, zguba, pobicie': *Wysłać na gaśbę* (Kjp); ◦ ros. *верная смерть* 'нет никаких шансов на спасение' (Lpr); ◦ serb. *смрт сигурна* (Żs)[812]; ○ niezawodna, pewna, niewątpliwa, która nie minie, wiadoma naprzód, por. • ukr. *видима смерть* 'неминуча, очевидлна загибель, яку видно наперед'; ▫ *вірна смерть* 'те же, що видима смерть' (BGu); ◦ ros. *верная смерть* (Ger); ○ oczywista, por. • p. *śmierć oczywista* (Sfp); ○ nieunikniona, por. • p. *nieunikniona śmierć* (Dwp); ○ nieuchronna,

[812] Por. ◦ słowac. ekspr. *hnať / poslať vojakov / ludí na jatky* 'do vojny; na istú smrť' Ks).

WWysoczanski-Umieranie.indb 353 2012-11-06 11:43:12

bezlitosna, por. • p. *nieuchronna śmierć* (Dwp); ▫ *nieuchronność śmierci* (Dwp); ◦ słowac. *neúprosná smrť* (Jsp); ▫ *smrt je nevyhnutna* (Jsp); ◦ ros. *неизбежная смерть* (Ger); ◦ serb. *смрт неизбежна* (Żs); ○ niechybna, por. • p. *śmierć niechybna* (Sfp); ◦ ros. *неминуемая смерть* (Ger); ▫ posp. *неминучая смерть* (Ger);◦ serb. *неминовна смрт* (Żs); ○ bez możliwości powrotu: nie ma do niej — jak do sypialni — wejścia i wyjścia z niej, por. • asz. *Смерть — это не спальня, куда можно войти, а потом выйти обратно* (Bw).

Niezapowiadaność nadejścia

Śmierć przychodzi bez wcześniejszego zapowiadania się, uprzedzenia: ○ przychodzi bez zapytania, tak jak gość przychodzi bez zapowiedzi, uprzedzenia[813], por. • kirg. *Гость приходит не предупредив, смерть приходит не спросив* (Bw); ○ przychodzi niespodzianie, por. • p. *spodziewać sie prędzej śmierci, niż, aniżeli…* 'zupełnie się czego nie spodziewać, być zaskoczonym czym' (Sfp); ▫ *prędzej bym się śmierci spodziewał* 'zwrot wyrażający wielkie zdziwienie, zaskoczenie czymś' (Dwp)[814]; ▫ *raczej bym się śmierci spodziewał* (Sc); ◦ czes. *spíš*(*e*) *bych se smrti nadál* (Sc); ▫ *spiš*(*e*) *bych se* (*byl*) (*své*) *smrti nadál* (*než …*) (MW); ◦ ros. *смерть была бы менее неожиданна, чем…* (Gpf).

Tajemność śmierci

Trudną w pewnym sensie do przyjęcia przez ludzi własnością śmierci jest jej niepoznaność, nieodgadnioność. Jest ona przede wszystkim: ○ tajemnicza, por. • p. *tajemnicza śmierć* (Zp); ◦ serb. *мајанствена смрт* (Żs).

Aksjologiczność śmierci

Poświadczenia wskazujące na aspekt aksjologiczny, moralny, etyczny śmierci[815]: ○ zła, por. • ros. *злая смерть* (Ger); ○ nikczemna, niegodziwa, por. • ros. posp.

[813] W tym kontekście por. znane w praktykach ludowych „sposoby" odnoszące się do przewidywalności śmierci poprzez znaki jakoby będące jej zapowiedzią, np. p. gw. or. *kanie sadło* 'niska roślina ogrodowa, niemająca kwiatów, o zielonych, mięsistych liściach, które po zerwaniu z nich skórki przykłada się na ranę; liście tej rośliny wtykano dawniej w szpary drewnianych domów i jeśli liście te uschły, odczytywano to jako zapowiedź śmierci kogoś z domowników w najbliższym roku' (Kgo).

[814] Por. • p. *Prędzej bym się śmierci spodziewał niż tego*; ▫ *Prędzej bym się śmierci spodziewał niż waszej wizyty* (Dwp).

[815] Nieodzowne jest tu zauważenie, że waluacja śmierci wiąże się nierozerwalnie z odwołaniami do czasu nadejścia śmierci, do konieczności, nieodwracalności jej nastąpienia, do jej przyczyn, a nade wszystko do jej charakteru. Ponieważ wiele nazw śmierci mieszczących się w tym zakresie

WWysoczanski-Umieranie.indb 354 2012-11-06 11:43:12

подлецкая смерть (Ger); ○ marna, por. • p. *marna śmierć* (Msp); ○ mizerna, por. • p. *mizerna śmierć* (Msp); ○ psia, por. • czes. *psí smrt* (MW); ◦ ukr. *собача смерть* (BGu); ◦ ros. posp. *собачья смерть* (Ger); ◦ ang. *a dog's death* (Kar); ○ haniebna, bezecna, por. • p. *śmierć haniebna* (Msp); ◦ ros. *позорная смерть* (Ger); ▫ *бесславная смерть* (Ger); ○ sromotna, por. • p. *śmierć sromotna* (Sfp); ◦ ros. *постыдная смерть* (Ger); ○ niegodziwa, nikczemna, por. • ros. przest. *бесчестная смерть* (Ger); ○ niesławna, por. • p. *śmierć niesławna* (Sfp); ○ żałosna, biedna, por. • p. *żałosna śmierć* (Jsp); ◦ słowac. *biedna smrť* (Jsp); ◦ ros. *жалкая смерть* (Ger); ○ głupia, por. • ros. *глупая смерть* (Ger); ○ niemądra, por. • ros. *неумная смерть* (Ger); ○ dziwna, por. • ros. *дивная смерть* (Ger); ○ efektowna, por. • ros. *эффектная смерть* (Ger); ○ ślepa, por. • ros. *слепая смерть* (Ger); ○ zagadkowa, por. • ros. *загадочная смерть* (Ger); ○ niezrozumiała, niepojęta, por. • ros. *непонятная смерть* (Ger); ○ okrutna, por. • p. *okrutna śmierć* (Dwp); ▫ *okrutna jest śmierć* (Msp); ▫ *okrutne zginienie* (Msp); ◦ ros. *жестокая смерть* (Ger); ◦ serb. *свирепа смрт* (Żs); ○ bezwzględna, sroga, surowa, por. • ros. *суровая смерть* (Ger); ▫ *грозная смерть* (Ger); ○ bezlitosna, bezwzględna, por. • ros. *беспощадная смерть* (Ger); ○ zimna, por. • ros. *холодная смерть*; ▫ przest. *хладная смерть* (Ger); ○ nieczuła, por. • ros. *равнодушная смерть* (Ger); ○ katowska (poniesiona w następstwie katowania), por. • ros. przest. *истязательная смерть* (Ger)[816]; ○ męczycielska (poniesiona w następstwie męczenia, dręczenia), por. • ros. *мучительная смерть* (Ger); ○ straszna, por. • p. *śmierć straszna* (Sfp)[817]; ◦ ros. *страшная смерть* (Ger); ○ okropna, makabryczna, por. • p. *okropna śmierć* (Dwp); ◦ ros. *ужасная смерть* (Ger); ○ potworna, por. • p. *potworna śmierć* (sjp); ○ wstrząsająca, por. • p. *śmierć wstrząsająca* (Sfp); ○ tragiczna, por. • p. *śmierć tragiczna* (Sfp);◦ słowac. *tragická smrť* (Ks); ◦ czes. *tragická smrt* (Sc); ◦ ukr. *смерть трагічна* (su); ◦ ros. *смерть трагическая* (s); ◦ serb. *трагична смрт* (Żs); ○ fatalna, por. • ros. *роковая смерть* (Ger); ○ zdradziecka, por. • p. *śmierć zdradziecka* (Sfp); ○ smutna, por. • p. *śmierć smutna* (Sfp); ○ gorzka, por. • p. *gorzka śmierć*, *amara mors*; *amaritudo mortis*; *gorzkość śmierci* (Msp)[818]; ○ trudna, por. • ros. *трудная смерть* (Ger); ○ ciężka, por. • ros. *тяжелая смерть* (Ger); ○ niepobożna, por. • p. *niepobożna śmierć* (Msp); ○ daremna, por. • ros. *напрасная смерть* (Ger)[819]; ○ bezmyślna, absurdalna, por. • ros.

znaczeniowym pojawia się w innych miejscach niniejszej pracy, przedstawiany dalej wykaz wartościujących określeń śmierci ma charakter poglądowy.

[816] Ros. *истязать* 'dręczyć, katować, męczyć, torturować'.

[817] Por. też • p. *Bóg, zranione sumienie, śmierć rzecz straszna, okrutna* (Knk).

[818] Por. wyrażenie: • p. *gorzczejszy niżli śmierć* (Msp); • cs *злоумерший* 'zmarły gorzką śmiercią lub okrutną śmiercią' (Zc).

[819] Poszczący w piątek w pierwszym tygodniu wielkiego postu nie umiera daremną śmiercią, por. • ros. *Кто в пяток на первой неделе великого поста постится, не умрет напрасною смертию* (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 355 2012-11-06 11:43:12

нелепая смерть (Ger); ○ głupia, por. • ros. *глупая смерть* (tr); ○ samotna (w opuszczeniu), por. • ros. *одинокая смерть* (Ger); ○ sławna, por. • ros. *славная смерть* (Ger); ○ ochotna, por. • p. *ochotna śmierć* (Msp); ○ słodka, por. • ros. *сладкая смерть* (Ger)[820]; ○ szczęśliwa, por. • ros. *счастливая смерть* (Ger)[821]; ○ dumna, por. • ros. *гордая смерть* (Ger); ○ chlubna, por. • p. *śmierć chlubna* (Sfp); ○ mężna, por. • p. *mężna śmierć* (Dwp); ○ przesławna, por. • p. *przesławna śmierć* (Kjp); ○ dzielna, mężna, por. • czes. podn. *padnout / zemřít smrtí chrabrých* (MW); ◦ ros. *пасть / погибнуть смертью храбрых* (MW); ○ szlachetna, prawa, por. • ros. *честная смерть* (Ger); ○ bohaterska, por. • p. *śmierć bohaterska* (Dwp)[822]; ◦ słowac. *hrdinská smrť* (Ks); ◦ ros. *героическая смерть* (Ger); ◦ serb. *смрт херојска* (Żs); ○ heroiczna[823], por. • p. *heroiczna śmierć* (Dwp); ◦ ros. *геройская смерть* (Ger); ◦ serb. *херојска смрт* (Żs); ○ godna, por. • p. *godna śmierć* (Dwp); ◦ ukr. *смерть гідна людини* (su); ○ nadobna, por. • p. *nadobna śmierć* (Msp); ○ chwalebna, por. • p. *śmierć chwalebna* (Msp); ○ chlubna, honorowa, por. • ros. *почетная смерть* (Ger); ○ przykładna, por. • p. *śmierć przykładna* (Sfp); ○ ofiarna, por. • p. *śmierć ofiarna* (Sfp); ○ piękna, por. • p. *piękna śmierć* (Dd)[824]; ○ cudna, por. • p. *cudna śmierć* (Msp); ○ spokojna, por. • ros. *спокойная смерть* (Ger); ○ cicha, por. • p. *śmierć cicha* (Sfp); ◦ ros. *тихая смерть* (Ger)[825]; ○ niepojęta, por. • ros. *смерть непонятная* (Ger); ○ droga, por. • p. *droga śmierć* (o ukrzyżowaniu Chrystusa) (Msp); ○ pobożna, por. • p. *pobożna śmierć* (Msp); ◦ ros. *праведная смерть* (Ger); ○ męczeńska, por. • p. *śmierć męczeńska* (Sfp); ◦ słowac. *mučenícka smrť* (Ks); ◦ ros. *мученическая смерть* (Ger); ◦ serb. *мученичка смрт* (Żs).

Wskazywana jest też ocena konkretnej śmierci: ○ poniesiona w boju jest chlubna, zastana w pościeli — niesławna, por. • kirg. *Смерть на постели —*

---

820 Por. też • sch. *слатка смрт* ‘смрт која настаје услед смрзавања организма’ (rsk).

821 Por. też • cs *святопочити* ‘umrzeć szczęśliwą, bogobojną śmiercią’ (Zc).

822 Por. też • p. *polec śmiercią bohaterską* (Sfp); ▫ *lec bohaterską śmiercią* (Dwp); ▫ *paść śmiercią bohaterską* (Sfp); ▫ *pomrzeć śmiercią bohaterską* (Sfp); ◦ słowac. *padnúť hrdinskou smrťou* (sl); ▫ *umrieť / zomrieť hrdinskou smrťou* (Ks).

823 Wśród najczęściej spotykanych znaczeń śmierci należy tu przywołać śmierć sanacyjną, tj. „gdy umierający traktuje śmierć jako oskarżenie i karę dla pozostałych przy życiu jego najbliższych, czy to karę za niedostatek troski o niego, miłości czy zrozumienia. Pojawia się ona w przypadku niektórych samobójstw. Nie wolno jednak mylić jej znaczenia ze śmiercią świadka, który apeluje, dając jednocześnie świadectwo prawdzie. W śmierci sanacyjnej jest co prawda ukryte podobne odniesienie do kogoś drugiego, jakie znajdujemy w śmierci heroicznej, ale tutaj niesie ono znamię oskarżenia innych, a nie apel o otwarcie oczu. Poza tym jedyną prawdą, o której się świadczy w tej śmierci, jest prawda o absolutnych rozmiarach własnego nieszczęścia, podczas gdy w śmierci męczeńskiej, jeżeli już jakieś ludzkie nieszczęścia są absolutne, to są to tylko nieszczęścia bliźnich” (Tischner 1975: 283–284).

824 Por. też • serb. *umreti lepom smrću* ‘dostojanstveno, hrabro’; ▫ *lepo svršiti* (Kse).

825 Por. • ros. *Кто родится — кричит; кто умирает — молчит* ′ten, kto się rodzi krzyczy; ten, kto umiera — milczy′ (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 356 2012-11-06 11:43:12

бесславна, смерть в бою — почетна (Bw). Prawidłowością jest współwystępowanie określonego zjawiska ze śmiercią, które są tożsamo waluowane, m.in.: ○ sromoty i śmierci, por. • p. *sromota i śmierć haniebna* (Msp); ○ zachodu słońca i śmierci króla, por. • abis. *Śmierć króla jest jak zachód słońca* (Mpp).

Teleologiczność śmierci

Poświadczenia wskazujące na aspekt teleologiczny śmierci: ○ nieświadoma, por. • p. *śmierć nieświadoma* (Ak); ○ przypadkowa, por. • praw. *mężobojstwo z przygody* '*homicidium fortuito patratum*' (Msp); ◦ ros. *случайная смерть* (Ger); ○ niezawiniona, por. • p. *niezawiniona śmierć* (Dwp); ○ niepotrzebna, por. • p. *niepotrzebna śmierć* (Dwp).

Jurysdykcyjność śmierci

Poświadczenia wskazujące na aspekt jurysdykcyjny śmierci: ○ nie podlega prawu, por. • beng. *Для смерти закона нет* (Bw).

Stanowienie o śmierci

Predestynacja śmierci człowieka jest związana z decydowaniem, rozstrzyganiem, postanawianiem o śmierci, por. • p. *stanowić o śmierci* (Sfp); ▫ *rozstrzygać o śmierci* (Sfp).

Przychodzenie darmowe śmierci

Śmierć jako jedyne ze zjawisk: ○ przychodzi absolutnie za darmo, por. • p. *Tylko śmierć przychodzi darmo* (Ak)[826]; ○ nie bierze pieniędzy, por. • ros. *Одна смерть денег не берет* (Spp).

Niewycofywanie się śmierci

Śmierci właściwe jest nie tylko niewątpliwe przybycie, lecz również niestosowność odwrotu, a zwłaszcza: ○ absolutna pewność niezawracania, niespóźniania się, por. • p. *Śmierć wozem nie zawraca* 'tzn. nie opóźnia się' (Ak).

[826] Wraz z przyznaniem śmierci waloru darmowości wskazywana jest niekiedy jej niedarmowość, por. • czes. *Zadarmo smrť — Ale mnohem pravdivěji: Ani smrť zadarmo* (Cm).

WWysoczanski-Umieranie.indb 357 2012-11-06 11:43:13

Immanentne związanie śmierci z człowiekiem

Śmierć jest trwale związana z człowiekiem: ○ ani nie można jej kupić, ani sprzedać komuś innemu, por. • ros. *Смерть не купишь и другому не продашь* (Spp); ○ nie można umrzeć zamiast kogoś, por. • oset. *Вместо другого не умрешь* (Bw).

Należy zauważyć, że bywa zawierane z nią przymierze, por. • p. *przymierze ze śmiercią* 'z Biblii, Izajasz, 28, 15 i 18' (Kmt).

Każdego czeka śmierć

Śmierć dotyczy bezwyjątkowo każdego człowieka: • łac. *et moriemur* 'wszyscy umrzemy' (w); • łac. *hodie mihi, cras tibi* 'co mnie dzisiaj, jutro tobie' (sjp); por. • p. *każdy człowiek płaci haracz śmierci*; ◦ fr. *tout homme est tributaire de la mort* (KKf); • p. *Któż nie ma miejsca w trumnie?* (Lp); • ros. *И бездомник не без домовища* (Lp)[827]; ○ jest zagwarantowana każdemu, por. • p. *śmierć każdemu pewna* 'o nieuchronności śmierci' (Zp); ○ jest powszechna każdemu, por. • p. *śmierć wszystkim pospolita* (Ak)[828]; ○ jest gościem każdego, por. • kurd. *Смерть — гость каждого* (Bw); ○ wszyscy ludzie są w jej toni, por. • p. *Wszyscyśmy w tejże śmierci toni* (Knk); ○ jej wrota są otwarte każdemu, por. • oset. *Двери смерти для всех открыты* (Bw); ○ na każdego człowieka jest śmierć, podobnie jak każda rzeka ma bród, por. • kirg. *На всякую реку есть брод, на всякого человека — смерть* (Bw); ○ przychodzi do każdego, por. • p. *Blada śmierć, równą postępując nogą, We wszystkie domy bez braku kołace, Bądź w chaty kmiece pod strzechą ubogą, Bądź w złotolite monarchów pałace* (Kp); ○ nie mija, nie pomija nikogo, nie przepuszcza nikomu, por. • p. *śmierć nikogo nie mija*; ▫ *śmierć nikomu nie przepuszcza* (Knk); ▫ *Śmierć nikomu nie przepuści* (Npp); ◦ czes. *pro každého si přijde smrt* 'každý zemře' (c); ◦ sch. *Smrt ne poručuje nikomu, kada ce doci* (MDk); ◦ niem. *Der Tod hat noch keinen vergessen* (Pn); ○ przygarnia kogo zechce, por. • ros. *Кого захочу, того и пріючу* 'смерть' (Dt); ○ o nikim nie zapomina, por. • niem. *Śmierć jeszcze o nikim nie zapomniała* (Mpp); ○ kosi wszystkich, por. • p. *śmierć wszystkich kosi* (Knk); ○ nie oszczędza nikogo, por. • p. *śmierć nie oszczędza nikogo* (Żs); ◦ serb. *смрт не штеди никога* (Żs); ○ jej przyjście jest równoznaczne ze zgonem każdego, por. • ros. *И всяк умрет, как смерть*

[827] Dobitniej wyraża ten sens następujące powiedzenie: • p. *Człowiek za człowieka umrzeć nie może* (Lp).

[828] W tym odniesieniu por. też • p. *grób i największego obejmie*; ▫ *grób i największego zmierzy* (Knk); ▫ *mogiła wszystkich zrówna*; ▫ *mogiła wszystkich obejmie* (Knk); • czes. *Rakev každého změří* (Cm); ◦ p. *Trumna każdego najpewniejsza miara* (Cm); • czes. *S každým smrť tancovati bude* (Cm); • czes. *Se smrtí nikdo bratrstva nepil* (Cm).

WWysoczanski-Umieranie.indb 358 2012-11-06 11:43:13

придет! (Dp); ○ dla śmierci nie ma sierot, por. • zulus. *Для смерти нет сирот* (Bw).

Konieczność podlegania śmierci bezwzględnie wobec każdego człowieka wyklucza jakiekolwiek odstępstwa od tego ze względu na jakieś kryteria społeczne, np. pozycję, status, majętność, parametry wiekowe itd., a także ze względu na jakiekolwiek inne uwarunkowania, por. • p. *śmierć nie przebiera* (Ak); ▫ *śmierć nie brakuje* (Ak); ▫ *Każdy prawu śmiertelnemu podlega nieuchronnemu* (Ak); ▫ *Wszyscy pod tymże prawem siedzimy, śmierci dług równie płacimy* (Knk); • p. *Gdy śmierć zawita, o racje nie pyta* (Knk); • gr. *Nieunikniona śmierć jednako wisi nad wszystkimi* (Mpp); ◦ ros. *и богату и просту — всем дорога к погосту* (PZ).

Uszczegółowiając, należy wskazać, że śmierci podlegają bogaci i biedni[829]: ○ bierze zarówno pana, jak i biednego, por. • p. *Śmierć nie zna prawa żadnego, bierze z panem ubogiego* (Knk); ○ jedynie śmierć nie rozróżnia bogatych od biednych, por. • per. *Смерть не разбирает, богат или беден* (Bw); • czes. *po smrti pán nepán se sejdem* (Ocp); • ros. *Одна смерть правдива* (*не разбирает богатого*) (Dp).

Śmierci podlegają starzy i młodzi[830], por. • p. *U śmierci w jednej cenie młody i stary* (Ak); ▫ *Śmierć zębów nie liczy* (Ak); ◦ ros. *Не молодостью живем, не старостью умираем* 'nie młodością żyjemy, nie starością umieramy' (PZ)[831], dotyka też dzieci, także tuż po urodzeniu, por. • p. *Pierwszy krok w życiu częstokroć końca sięga* (Kpp); ▫ *Śmierć dziatki czy dziadki mknie, jak się nawiną* (Kpp). Mianowicie: ○ młodzi mogą umrzeć, starzy — muszą, por. • p. *Stary musi, młody umrzeć może* (Ak); ▫ *Młody człowiek może umrzeć, stary musi* (Mpp); ◦ serb. *Млад може а стар мора умрijети* (Kn); ◦ ang. *Young man may die, but old must die* (Kse)[832]; ○ młodzi umierają przypadkowo, starzy z natury rzeczy, por. • p. *Młody umiera z przypadku, stary z porządku* (Ak)[833]; ○ nie przebierając, wraz ze starymi zabiera także młodych, por. • p. *Śmierć nie przebiera i młodych zabiera* (Srp); ◦ ros. *Смерть не выбирает: и старых и молодых забирает* (Spp); ◦ serb. *Смрт не пази ни старо ни младо* (Kn); ◦ mac. *смртта*

[829] Jednakże ten obiegowy sąd w oparciu o doświadczenie potoczne jest konkretyzowany, por. • p. *Czy ubogi, czy słaby, życzy sobie długo żyć, stąd chce wszelkiego nieszczęścia być sługą, przecież, choć nie chce umrzeć, jednak biedny musi, to jest choć niechcącego, biedaka śmierć zdusi* (Kpp).

[830] Na śmierć w okresie późnej starości wskazuje termin *długowieczność* 'długie życie, długie trwanie' (sjp). Zasadne jest dodanie stwierdzenia, że w każdym narodzie i po wszystkie czasy zdarzały się przykłady bardzo długiego żywota ludzi (Ge).

[831] Por. też • ros. *Бывает и у девушки муж умирает, а у вдовушки живет* (PZ); ▫ *Умирает не старый, а последний* (Lp); • serb. *Смрт не гледа никоме у брке* (Kn).

[832] W rzeczywistości umierają ci, „na których przyszedł czas", por. • p. *Nie umiera stary ani młody, ale czasowy* (Ak).

[833] Bywa też odwrotnie, por. • p. *Staremu śmierć pofolguje, a młodego weźmie* (Ak).

WWysoczanski-Umieranie.indb 359 2012-11-06 11:43:13

не прашува стар и млад (mj); ○ bierze zarówno starych, jak i młodych, por. • p. *Śmierć bierze stare i młode* (Knk); ○ pije każde piwo — i stare, i młode, por. • zulus. *Смерть пьет всякое пиво — и молодое, и старое* (Bw); ○ czatuje za węgłem również na młodych, por. • ros. *Смерть и молодых за углом подстерегает* (Srp); ○ nie zważa na wiek, por. • p. *więcej cieląt w jatkach bywa niż starych wołów* 'śmierć nie zważa na wiek' (Dwp); ○ nie stawia pytań o wiek, por. • p. *Śmierć nie pyta o lata* (Npp); ○ nie określa wieku, patrząc w zęby, por. • p. *Śmierć w zęby nie patrzy* (Knk); ▫ *Śmierć nie patrzy w zęby* (Knk).

Śmierci podlegają ludzie bez względu na rangę, stan: ○ śmierć nie rozróżnia rangi, stopnia, por. • ros. *Смерть не разбирает чина* (Ap); • p. pot. *Jedna święte, i świeckie w dół garnie* 'śmierć w zęby nie patrzy' (Kjp).

Są kategorie ludzi, których śmierć „chętniej" nawiedza[834]: ○ są to zwłaszcza ludzie starzy, por. • p. *Śmierć szczęsnych goni, od nędznych stroni* (Kjp); ▫ *śmierć szczęsnych goni, od nędznych uchodzi* (Kjp); ▫ *Śmierci się nikt nie ustrzeże każdego starca zabierze* (Knk); ○ szczęściarzowi umiera żona, podczas gdy nieudacznikowi zdycha koń, por. • beng. *У неудачника конь умирает, а у счастливчика — жена* (Bw); ○ dosięga mającego dwie żony, jakkolwiek posiadającemu ziemię w dwóch wsiach grozi tylko utrata majątku, por. • tamil. *Кто имеет землю в двух деревнях — разорится, кто имеет двух жен — погибиет* (Bw); ○ skrywającego chorobę, jakkolwiek ukrywającemu bogactwo grozi tylko utrata majątku, por. • tat. *Кто скрывает богатство — разорится, кто скрывает болезнь умрет* (Bw).

Śmierć zrównuje wszystkich[835], por. • p. *Śmierć wszystkich równa* (Ak); ▫ *Śmierć wszystkich pobrata* (Ak); ◦ łac. *Omnia mors aequat* (MDk); ◦ ros. *Смерть всех сравняет* (Dp); ▫ *Смерть всех поравняет* (Spp); ▫ *Смерть голову откусит — всех поравняет* (Dp); ▫ *На всех одна смерть* (Dp); ▫ *У смерти на глазах все равны* (Dp); ◦ chorw. *Smrt sve izjednačuje* (MDk); ◦ wł. *La morte pareggia tutti* (MDk); ◦ ang. *Death is the grand leveller* (MDk); ◦ niem. *Arm oder reich, der Tod macht alle* (*alles*) *gleich*; ▫ *Der Tod zahlt alle Schulden* (Pn).

Język odzwierciedla uszczegółowienia owego zrównania w śmierci[836], por.: ○ równa królów i sługi, por. • chorw. *Tužna smrt u zemlji jednači kraljeve i sluge* (MDk); ○ równa zakrystiana / kościelnego i władykę, por. • ros. *И пономарь и владыка в земле равны* (Lp);○ równa pana i sługę, por. • p. *Pan się na sługę za żywota jeży, po śmierci równo z nim w kośnicy leży* (Kp); ○ równa panów i żebraków, por. • p. *Panowie i żebracy — po śmierci jednacy* (Ak); ○ nie rozróżnia wielkich od małych, por. • fr. *Mort n'épargne ni petit, ni grand* (MDk).

[834] W tym odniesieniu por. też • p. *Śmierć co lepsze bierze* (Npp).
[835] I wszystko, por. • p. *Śmierć wszystkie rzeczy godzi* (Npp).
[836] Por. też • p. *Życie różne, grób jednaki* (Ak).

WWysoczanski-Umieranie.indb 360 2012-11-06 11:43:13

Śmierć z rygorystyczną konsekwencją towarzyszy człowiekowi, por. • p. *Śmierć jako cień za człowiekiem idzie* (Npp). Spełnienie się śmierci[837] nie jest zależne od naszej woli, od naszego przyzwolenia[838], por. • p. *Czy chcesz, czy nie chcesz, umrzeć musisz* (Ak); ▫ *Śmierć nieużyta, bierze ani się pyta* (Knk); ▫ *Komu się umrzeć nie chce, żadna mu się śmierć nie spodoba* (Knk). Śmierć nie jest także uwarunkowana dążeniem do niej, jej oczekiwaniem, pragnieniem ani też niespieszeniem się do niej, por. • p. *I ten umrze, co się spieszy, i ten, co się nie spieszy* (Knk). Śmierci wreszcie nie są właściwe jakiekolwiek ograniczenia przestrzenne i czasowe, zawsze znajduje drogę, por. • p. *Śmierć wszędy na człowieka dybie* (Knk); ▫ *Śmierć za pasem, wszędzie na człowieka dybie (*Kp); ▫ *Śmierć i pod ziemią namaca* (Knk); ◦ czes. *Smrť cestu najde* (Cm); ◦ ros. *Смерть дорогу сыщетъ* (Cm); ▫ *Смерть придет, бабушку на печи найдет* (PZ); ◦ twi. *Sierp śmierci nie rżnie w jednym miejscu* (Mpp).

Bezwyjątkowość śmierci w odniesieniu do każdego człowieka jest zestawiana z niektórymi innymi faktami życia ludzkiego, które niezawodnie nas dotyczą, por. • p. *Kochanie jak śmierć, nikogo nie minie* (Npp).

Śmierć jest niewrażliwa na prośby, por. • p. *Śmierci nie można uprosić* (Knk); ▫ *Czas i śmierć nigdy się uprosić nie dadzą* (Ak); ▫ *Śmierć głucha, nikogo nie słucha* (Npp); ▫ *Wiemy to, panie Piłacie, iż ten łańcuch dawno macie, każdy więzień, co go nosi, od śmierci się nie wyprosi* (Knk).

Z aksjomatycznością śmierci każdego człowieka współwystępuje swoista zależność: ○ tak jak każdy żyjący ma swoje miejsce, tak każdy martwy ma swoją mogiłę, por. • czes. *Živý nezůstává bez místa, a mrtvý bez hrobu* (Cm); ◦ ros. *Живой не безъ мѣста, а мртвой не безъ могилы* (Cm)[839]; ○ jakkolwiek umierają wszyscy, to każdy ma swój grób, por. • mal. i indonez. *умирают-то все, да могила у каждого своя* (Bw).

Dostąpienie śmierci

W obrazie śmierci człowieka mieści się aspekt ‘godzien, wart śmierci, zasługujący na śmierć’[840], por. • p. *dostojny śmierci* (Msp); ▫ *godny śmierci / zabicia*, *dignus morte* (Msp); • p. *gałęźnik* ‘zasługujący na śmierć przez powieszenie’

[837] Por. • p. *dokończenie śmierci* (Msp).

[838] Wskazana uniwersalność nie niweluje naturalnie możliwości świadomego przyjęcia czy też podjęcia śmierci, ani też nie znosi tej powszechności w przypadku śmiertelnego samoczynu, a tylko uaktualnia moment jej nastąpienia. W tym odniesieniu por. też • ros. *смерти воля дана* ′śmierci wola jest dana′ (Dt).

[839] Nie jest to jednak bezwyjątkowe, por. • p. *Nie miał gdzie głowy skłonić, gdy był żywy, i grobu swego nie ma, co za dziwy!* (Kpp).

[840] Sygnalizowanemu znaczeniu przeciwstawia się sens nieśmiertelności, por. • p. *godny nieśmiertelności*, *dignus immortalitate* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 361 2012-11-06 11:43:13

(Msp); ▫ *godny szubienice / obieszenia, suspendio dignus* (Msp); ◦ ros. *верёвка плачет по ком* 'кто-либо заслуживает того, чтобы его повесили' (Żr).

Ofiarowanie na śmierć

W językowym ujmowaniu śmierci zarejestrowany jest aspekt ofiarowania na śmierć, por. • p. *doskonały / ofiarowany na śmierć* (Msp).

Droga ku śmierci. Droga na śmierć. Droga śmierci

Wypełnienie językowe kierowania się ku śmierci, zmierzania do jej spełnienia się oraz jej nastąpienia — także z wyraźnie przejawiającym się semem gotowości na jej poniesienie — widoczne jest między innymi w następujących jednostkach, por. • p. *iść na śmierć* (Msp)[841]; ▫ *iść na pewną śmierć* 'iść tam, gdzie pójście grozi śmiercią; brać udział w niebezpiecznej akcji' (Sfp)[842]; ▫ *śmiercią / na śmierć iść* (*za czym*) (Msp); ▫ *iść na sąd boży* 'na śmierć' (Msp); ◦ ukr. *іти / піти на смерть* 'не боятися загинути, бути готовим на самовідданий вчинок заради кого-, чого-небудь' (su); ◦ ros. podn. *идти на смерть* (Prd); ▫ *идти на верную смерть* (Lpr); ◦ serb. *ићи у смрт* (Żs); ▫ *ићи у сигурну смрт* (Żs); ◦ niem. *in den Tod gehen* (Prd) — jest uniwersalne i wieloaspektowe.

Zasygnalizowane w tytule niniejszego punktu sensy kojarzone są z reguły z wykonywaniem wyroku (w tym też sądowego) śmierci, tj. drogą skazanego na egzekucję i jej spełnienie, albo zabijaniem indywidualnym bądź zbiorowym i masowym w najróżniejszych okolicznościach, tj. drogą „przeznaczonego albo przeznaczonych na zabicie i zgładzonych, unicestwionych" (zob. rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*, podrozdz. A. *Uśmiercanie. Nominacje i zakresy znaczeniowe*), por. np.: • p. *idź do zabitej śmierci* (Msp); ▫ *idź do kata* (Msp); ▫ *idź na szubienicę* (Msp); ▫ *iść pod miecz* (Msp).

W tym kontekście mieści się też śmierć zadawana sobie, tj. droga „chcących i szukających" śmierci własnej, zmuszonych do zadania jej sobie bądź niemogących „wyrwać się z jej osaczenia" i doprowadzających się do samouśmiercenia (zob. rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*, podrozdz. D. *Samouśmiercanie*).

---

[841] Por. też • p. *iść na śmierć*, *na ścięcie*, *na stracenie* 'decydować się na śmierć itp.; być przeznaczonym na śmierć itp.; umierać' (Sfp).

[842] Por. • łac. *Ave, Imperator, morituri te salutant* 'witaj Cezarze, pozdrawiają cię idący na śmierć' 'pozdrowienie gladiatorów wkraczających na arenę' (Kmt).

WWysoczanski-Umieranie.indb 362 2012-11-06 11:43:13

Swoistą drogę na śmierć, przejście przez nią, wyznaczają udający się na nią „świadomie, dobrowolnie, bezwarunkowo", w szczególności za drugiego człowieka bądź za najszczytniejsze ludzkie ideały (zob. zwłaszcza punkty: *Gotowość poniesienia śmierci. Oddanie życia*; *Pójście na śmierć* oraz *Wybór śmierci*, rozdz. VII. *Wobec śmierci*, podrozdz. B. *Postawy i zachowania*, a także pkt *Martyrium*. Zabijanie za wiarę, sprawiedliwość i prawdę, rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*, podrozdz. A. *Uśmiercanie. Nominacje i zakresy znaczeniowe*.

Do kogo śmierć nie przychodzi. Kogo śmierć omija, kogo unika, kogo się boi

Niezależnie od bezwyjątkowości podlegania każdego człowieka śmierci do niektórych ona nie przychodzi, omija niektóre kategorie ludzi, np.: ○ nie bierze szukających jej, por. • p. *Kto śmierci szuka, tego ona nie bierze* (Mpp); ○ nie przystępuje do pechowców, por. • beng. *К неудачнику и смерть не идет* (Bw); ○ nie chce złych ludzi, por. • p. *Śmierć złego nie chce* (Ak); ▫ *Złego i śmierć nie chce* (Npp); ○ na naród nie ma śmierci, por. • ros. *Для народа нет смерти* (Spp)[843]; ○ na posła, posłańca nie ma śmierci, por. • kar. *для посла нет смерти* (Bw).

Analogicznie do wskazanego aspektu materiał językowy rozporządza poświadczeniami wskazującymi na to, kogo śmierć się boi: ○ śmierć boi się śmiałych, ucieka od nich, por. • ros. *Смелых и смерть боится* (Ap); ▫ *От смелого смерть бежит* (Spp); ▫ *От смелого смерть бежит, и враг перед ним дрожит* (Spp); ◦ uzb. *Храбреца и смерть боится* (Bw).

Jedynym uwarunkowaniem absolutnej niemożności wzięcia czegoś przez śmierć jest stan nicości, por. • p. *Gdzie nic ni ma, ani śmierć nie bierze* (Cm); ▫ *Jak ni ma, to ani śmierć nie biere* (Npp); ◦ słowac. *Kde* (*nič*) *nieto* (*kde niet*)*, tam ani smrť neberie* 'nemožno sa domáhať niečoho, získavať niečo tam, kde nič nie je, kde nič nemajú' (Sm); ◦ czes. *Kde není, smrť nebéře* (Cm); ▫ *Kde nic není, tu ani smrť nebéře* (Cm); ▫ *kde nic není, ani smrt nebere* (Ocp); ◦ ukr. *де нічого немає, там і смерть не візьме* (cu).

Wariantem w tym zakresie jest dwudzielność wyrażająca, do kogo śmierć nie przychodzi i równocześnie do kogo przychodzi: ○ nie przychodzi do proszących o nią, lecz do bojących się jej, por. • p. *Śmierć z kosą swoją tam nie idzie, gdzie proszą, idzie gdzie się boją* (Kpp); ○ stroni od nędznych, a goni szczęsnych, por. • p. *Śmierć szczęsnych goni, od nędznych stroni* (Npp); ○ nie umiera głodujący, lecz ten, kto przeraził się głodu, por. • turkm. *Умрет не голодающий, а тот, кто голода испугался* (Bw).

[843] Tego rodzaju ukształtowania językowe oddają zarazem, jak się sądzi, sens niezwyciężoności, nieśmiertelności.

WWysoczanski-Umieranie.indb 363 2012-11-06 11:43:13

Niepozbywalność, nieomijanie śmierci

Śmierci nie można uniknąć, por. • p. *Na śmierć nie ma sposobu* (Knk); ▫ *Na wszystko jest sposób, tylko na śmierć nie ma żadnego* (Mpp); ◦ słowac. *smrti nik ne ujste* (Ks); ◦ ros. *От всякой смерти не набережешься* (Dp).

Nieuniknioność śmierci przejawia się w aspekcie niemożności jej niwelacji za pośrednictwem czegoś: ○ ziela, lekarstwa itp., por. • p. *Na śmierć nie urosło ziele, choć go wiele* (Ak); ▫ *Od starości i śmierci nie ma lekarstwa* (Ak); ▫ *Na śmierć lekarstwa nie ma / nie ma lekarstwa* (Npp); ▫ *Kto śmiertelnie oczy mruży, temu żadne lekarstwo nie służy* (Ak); ◦ łac. *Contra vim mortis non est medicamen in hortis* (MDk); gr. *Βροτοῖς απασιν αποφανεῖν οφείλεται* (MDk); ◦ łuż. *Tež lěkarjej žadyn lěk nje-je, hdyž běla smjerć při ložu steji* 'i lekarzowi lek już nie pomoże, kiedy kostucha zjawi się przy łożu' (pł); ◦ ros. *От смерти нет зелья* (Dp); ▫ *Нет ли, бабушка, отмогильного зелья?* (Dp); ▫ *Не то зелье, чтоб в землю, а то, чтоб жилось* (Dp); ▫ *Не то зелье, чтобы в землю* (Dp); ▫ *От смерти нет лекарства* (Srp); ▫ *На одну смерть лекарства нет* (Spp); ▫ *Кроме смерти от всего вылечишься* (Spp); ◦ chorw. *Svetu ima lieka, samo ne smrti* (MDk); ◦ serb. *od smrti nema lijeka* (MDk); ◦ fr. *Contre la mort, il n'y a nul ressort* (MDk); ▫ *On trouve remède à tout, excepté à la mort* (Św); ◦ wł. *Contro la morte non v'è cosa forte* (Św); ◦ hiszp. *En mai de muerte no hay médico que acierte* (Św); ◦ ang. *There is a remedy for all things but death* (MDk); ◦ niem. *Gegen den Tod ist kein Kraut gewachsen* (MDk); ○ jakiejś mocy, por. • p. *Przeciwko śmierci mocy nie ma* (Ak); ○ tryumfowania, radowania się, por. • ros. *Как ни ликовать, а смерти не миновать* (Dp); ▫ *Сколько ни ликовать, а смерти не миновать* (Dp); ○ bicia się, por. • ros. *Как ни биться, а от смерти не отбиться* (Ap); ○ przed śmiercią nie ratuje strach, por. • turkm. *Страх от смерти не спасет* (Bw); ◦ oset. *Страх не спасает от смерти* (Bw); ○ przed spełnieniem się śmierci nie chroni ani krzyż, ani modlitwa, por. • ros. *От смерти ни отмолишься, ни открестишься* (Dp); ▫ *От смерти ни крестом, ни пестом* (Dp); ○ również długie życie nie jest gwarancją ominięcia śmierci, por. • ros. *Сколько ни жить, а смерти не отбыть* (Dp); ▫ *Сколько ни жить, а смерти не миновать* (Dp); ○ konieczność umierania, czy ściślej — schodzenia ludzi z ziemi, wiąże się też z możliwościami pomieszczenia ich na ziemi, por. • ros. *Кабы люди не мерли — земле бы не сносить* (Dp).

W konsekwencji wskazanej niemożności uniknięcia śmierci bezzasadne jest trapienie się tym, por. • ros. *Зачем унывать, ведь смерти не миновать* (Spp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 364 2012-11-06 11:43:13

Niewykupienie, nieustrzeżenie się od śmierci

Nie ma możności „wykupienia się" od śmierci, ustrzeżenia się jej[844], por. • p. *Od śmierci nikt się nie wykupi* (Knk); ▫ *Śmierci żaden się nie wywinie* (Kp); ▫ *Śmierci żaden się nie wywierci* (Knk); ▫ *Śmierci nikt się nie ustrzeże* (Knk)[845]; ▫ *Śmierci się nikt nie odżegna* (Kp); ▫ *Śmierci się trudno wybiegać* (Kp); ◦ czes. *Smrti se nevykoupíš* (Cm)[846]; ◦ ros. *От смерти не откупишься* (Spp); ▫ *От смерти окупа не дашь* (Dp); ▫ *На смерть поруки нет* (Srp); ▫ *За смерть нет поруки* (Dp); ▫ *От смерти не посторонишься* (Dp); ▫ *Со смертью не поспоришь* (Srp); ▫ *От смерти некуда деваться* (Dp); ▫ *Смерть не свой брат — разговаривать не станешь* (Dp); ▫ *От смерти не уйдешь* (Dp); ◦ serb. *Одъ смрти се не одкупишъ* (Cm).

Pewność dotknięcia przez śmierć każdego, gwarancję niemożności wykupienia się od niej wzmacnia wskazanie na nieistnienie środków mogących uwolnić ludzi od śmierci. Mocy wykupienia nie mają zwłaszcza: ○ prośba i okup, por. • p. *Ni prośbą, ni okupem śmierci nie odprawisz* (Kpp); ○ pieniądze, por. • kaz. *От смерти деньгами не откупишься* (Bw); ◦ chin. *Хоть есть деньги, да трудно купить жизнь или смерть* (Bw); ○ bogactwo, por. • ros. *Богатство человека от смерти не избавит* (Ap); ○ tysiące bóstw, por. • mong. *Gdy przychodzi śmierć, nie pomoże otoczyć się nawet tysiącem bóstw* (Mpp); ○ nawet tysiąc budd, por. • mong. *Когда смерть пришла, и тысяча будд не поможет* (Bw); ○ jakieś zioła, por. łac. *Przeciwko mocy śmierci nie ma ziół w ogrodach* (Mpp).

Nieukrywalność przed śmiercią. Nieuchronienie się przed śmiercią

Nie ma możliwości ukrycia się, uchronienia przed śmiercią[847], nic jej nie przesłoni, por.: ○ od śmierci nikt się nie uchroni, nie pomoże żadne lekarstwo, por. • p. *Pod strychulcem śmierci nikt głowy nie uchroni* (Ak); ▫ *Nikt się*

[844] Nie może tego uczynić nam ktokolwiek, por. • p. *Nikt cię od śmierci nie zbawi* (Kpp).

[845] W tym odniesieniu por. też wskazania na nieistnienie przeciwdziałających śmierci: ○ roślin, np. • p. *Nie pomogą zioła, kiedy rozkaże wsiadać goła* (Ak); ◦ czes. *Proti smrti radě neroste kořeni v zahradě* (Cm); • chorw. *Nemaju trave verti proti smerti* (Cm); ○ lekarstw, np. • p. *Przeciw srogiej Libitynie nie ma rady w medycynie* 'na śmierć nie ma lekarstwa' (Kp).

[846] Por. też • czes. *Hlavu mám na dluh, a smrti se nevykoupím* (Cm); • ros. *Смерть копейка, голова нажитое дѣло, и все бездѣлка* (Cm).

[847] Por. • p. *nieuchroniona śmierć* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 365 2012-11-06 11:43:13

śmierci nie uchroni, żadne lekarstwo nie zbroni (Ak); ○ od śmierci nie wykręci się, nie odsunie się od niej, por. • *От смерти не посторонишься / не увильнешь* (Ap); ○ schowanie się przed śmiercią nie jest możliwe, por.• ros. *От смерти не спрячешься* (Spp); • ros. *Опасью хоронится — смерти не оборонишься* (Dp); ○ przed śmiercią nie ukryje się pod kamieniem, por. • ros. *От смерти и под камнем не скрыться* (Ap); ▫ *От смерти и под камнем не укроешься* (Spp).

Nieoddalenie się od śmierci

Oddalenie przestrzenne — bieg, nawet szybki, przeskok — nie stanowi remedium na uniknięcie śmierci, por. • p. *śmierć i najprędszego dogoni* (Kjp); ▫ *Śmierci termin nie przeskoczony* (Ak); ◦ ros. *Бегать смерти — не убегать* ‘т. е. не уйти’ (Dp); ▫ *Грунью от смерти не уйдешь* (Dp); ▫ *Рысью от смерти не уйдешь* (Dp).

Nieocalenie

Odcieniem znaczeniowym niemożności uniknięcia śmierci jest niemożliwość ocalenia, por. np. • ros. (*и*) *костей своих не соберёшь* (*несобрать*) ‘nie ocalejesz, na pewno zginiesz, będziesz całkowicie zniszczony (zazwyczaj używa się jako ostrzeżenie o niebezpiecznych skutkach czyjegoś działania, czynu’ (BMf)).

Niezastępowalność

Jakkolwiek w określonych sytuacjach możliwe jest poniesienie śmierci za kogoś, ściślej — pójście na śmierć w zamian kogoś, to — jak dobitnie ukazuje materiał językowy — taka zastępowalność nie jest możliwa w odniesieniu do własnej śmierci, tj. tak, aby samemu nie umrzeć w ogóle, por. • p. *człowiek za człowieka umrzeć nie może* (Npp).

Konieczność śmierci. Jednorazowość

Aksjomatyczność nieuchronności śmierci wpisuje się w założenie jej jednorazowości: ○ śmierć przychodzi jeden raz, por. • p. *Śmierć ino raz przyjdzie* (Knk); ○ śmierć następuje, umiera się jeden raz, por. • p. *Raz tylko człowiek umiera* (Kpp); ◦ serb. *један пут се мре* (zob. Николић 1990: 75); ▫ *jednom se mre* (Kse); ◦ fr. *On ne peut mourir que d’une mort* (MDk); ◦ wł. *La morte è una cosa che non si può fare due volte* (MDk); ◦ ang. *A man*

WWysoczanski-Umieranie.indb 366 2012-11-06 11:43:13

can die but once (MDk); ◦ niem. *Es kann einer nicht zweier Tode sterben* (MDk); ○ jednej głowie — jedna śmierć, por. • turkm. *Одной голове — одна смерть* (Bw); ○ człowiek umiera i żyje tylko raz, stąd jego jest tylko tyle, ile użyje, por. • p. *Raz żyć, raz umrzeć* (Ak); ▫ *Człek raz umiera, raz żyje, tyle jego, co użyje* (Knk); ○ umiera się tylko raz, podobnie raz się kocha w swoim życiu, por. • p. *Raz tylko w życiu kochamy i raz tylko umieramy* (Knk).

Pewność jednorazowości zgonu uwidacznia się dobitnie w falsyfikacyjności dwurazowości jego nastąpienia: ○ śmierć nie przychodzi dwukrotnie, por. • tat. *Смерть не приходит дважды* (Bw). Uszczegółowieniem negacji dwukrotności nastąpienia śmierci jest wiązanie tego pewnika z orzekaniem o jakimś konkretnym aspekcie realności jednokrotnego jej następowania, por. • p. *Dwóch śmierci nie będzie, a przed jedną nie ucieczesz* (Knk); ▫ *Nie uchodzi z śmiercią dwa razy poigrać* (Knk); ◦ czes. *Dvou smrtí nebude, a jedné minouti nelze*; ▫ *Dvakrát nikto nezhyne, a jedné smrti nemine* (Cm)[848]; ◦ ros. *Двух смертей не бывает / не будет, а одной не миновать* (Dp); ▫ *Двум смертям не бывать, а одной не миновать* (Ap); ▫ *Двух смертей не видать, а одной не миновать* (Spp); ▫ *Два раза молоду не быть, а смерти не отбыть* (Dp); ◦ chorw. *Od dvije smrti nitko ne gine*; ▫ *Dvije smrti ne čekaju, a jedna ne manjka* (MDk); ◦ serb. *Од двије смрти нико не гине* (Kn); ▫ *Двије смрти не чекају, а једна не мањка* (Kn); ◦ chakas. *Dwóch śmierci nie ma, a jednej nie da się uniknąć* (Mpp).

Jednokrotność śmierci jednych przeciwstawiana jest wielokrotności umierania innych: ○ odważny umiera jeden raz, tymczasem tchórz — tysiąc razy, por. • turkm. *Храбрый умирает один раз, трус — тысячу* (Bw).

Zesłanie śmierci

W nawiązaniu do rozważań wcześniejszych dotyczących „władców śmierci" (zob. zwłaszcza pkt *Władanie życiem i śmiercią*, rozdz. I. *Życie, istnienie i śmierć*, podrozdz. B. *Od życia w stronę śmierci* oraz pkt *Władający śmiercią*, rozdz. V. *Śmierć*. Opisanie śmierci, podrozdz. B. *Postaci, przejawy, wyobrażenia śmierci*) należy wskazać na fakt zsyłania śmierci na człowieka będący rzeczywistym pozwaniem ze świata obecnego — doczesnego do świata przyszłego — wiecznego, por. • p. *pozwać z tego świata na drugi* 'zesłać śmierć' (Msp).

Zadanie śmierci

Niezależnie od zdeterminowania życia ludzkiego śmiercią, por. • p. *Ktokolwiek żywie, umrzeć musi* (Ak), a więc jej nieuchronnego przyjścia do każdego

[848] Por. też • czes. *Ani vůl dvěma smrťma neumírá* (Cm).

WWysoczanski-Umieranie.indb 367 2012-11-06 11:43:13

człowieka, śmierć bywa przez niektórych ludzi zadawana innym[849], por. m.in.: • p. pot. *posyłać — posłać* (*kogoś*) *do piachu* 'powodować czyjąś śmierć, zabijać kogoś' (Dwp)[850]; • p. gw. *posłać na chachy* 'zadać śmierć' (sgp); • czes. *přinést někomu smrt* (Ccs); • ukr. *смертовбивство* 'те саме, що убивство' (Bsu); ▫ *смертовбивчий* 'стос. до смертовбивства' (Bsu); • sch. *сахранити* 'отерати кога преко реда у смрт, проузроковати коме рану смрт' (rsk); • sch. *раставити са светом* 'убити, усмртити' (rsk).

Nieczekaność śmierci

Zasadniczo śmierć nie jest wyczekiwana przez ludzi, por. • ros. *Крепка могила, да никто в неё не хочет* (Lp), jakkolwiek z reguły przychodzi nieoczekiwanie, por. • ros. *нежданная смерть* (Ger).

Doczekanie się śmierci

Wielokrotnie notowanemu już nieoczekiwaniu śmierci, niepożądaniu jej nadejścia przeciwstawia się doczekanie się jej, por. • p. *ostatka się doplątać* 'dojść do końca życia, doczekać się śmierci' (Msp); ▫ *doczekać się śmierci* (Sfp). Osiągnięcie tego, przy dostatecznie długim życiu, „dożycie śmierci" może być uwarunkowane określonymi sytuacjami i w konkretny sposób umotywowane, por.: ○ w płaczu doczekać się śmierci, por. • p. *śmierci się dopłakać* (Msp).

Nadejście śmierci. Pociecha. Ukojenie. Wybawienie

Jakkolwiek, co zostało już tu podkreślone, własna śmierć z reguły nie jest wyczekiwana, to w określonych sytuacjach może ona być traktowana jako pocieszenie i uratowanie[851], np.: ○ jest pociechą nędznemu, por. • p. *Nędznemu śmierć pociecha* (spo); ○ koi bolącą miłość, por. • p. *Gdy miłość zaboli, tylko śmierć uleczy* (Npp); ○ jest wybawieniem dla chorego, por. • słowac. *smrť bola pre chorého vykúpením* 'śmierć była dla chorego wybawieniem' (Jsp); ○ wyswobadza z utrapienia, por. • słowac. *smrť ho vyslobodila z utrpenia* (Ks); ○ jest lekarstwem na wszelkie zło, por. • serb. *Svakome zlu smrt je lek* (Kse); ◦ ang. *Death is a remedy for all ills* (Kse).

---

[849] Zabijanie człowieka obszernie i wieloaspektowo zostało przedstawione w rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*, podrozdz. B. *Zbiorowe i masowe zabijanie. Globalne unicestwienie*.

[850] Por. • p. *Celną serią posłał do piachu dwóch żołnierzy nieprzyjaciela* (Dwp).

[851] W odniesieniu do śmierci jako tragedii lub wyzwolenia zob. Andrzejewski 1980: 91–95.

WWysoczanski-Umieranie.indb 368 2012-11-06 11:43:13

Ustrzeżenie się od śmierci

W przeciwieństwie do opisanej tu wcześniej aksjomatyczności niemożności uniknięcia śmierci owa realna, choć zatrważająca, perspektywa ma swoje odstępstwa, por. • p. *ustrzec od śmierci*; ▫ *uratować się od śmierci* (Zp); ◦ słowac. *uniknúť smrti* (Ks); ▫ ekspr. *ujsť hrobárovi z lopaty* 'len-len, uniknúť smrti, skoro zahynúť' (Sm); ◦ czes. *utéct hrobníkovi z lopaty* (Ccs); • ros. gw. *акосить* ''cudownie chronić się, ustrzec się rany, śmierci'' (Fg); • bułg. *прескочих трапа* 'uniknąłem śmierci, wyrwałem się z rąk śmierci' (Sbp). Mianowicie w nawiązaniu do przedstawionych już sytuacji uniknięcia śmierci zagrażającej bezpośrednio (zob. pkt *Uniknięcie śmierci. Uratowanie, uratowanie się od śmierci*, rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*, podrozdz. B. *Granica życia i śmierci. Umieranie*) również w sytuacjach mogących prowadzić do śmierci jest się w stanie dostrzec sposobność ustrzeżenia się jej: ○ śmierć głodowa nie przychodzi tam, gdzie jest jęczmień, podobnie jak nie zamarznie się tam, gdzie jest dym, por. • turkm. *Где дым, там не замерзнешь; где ячмень, там с голоду не умрешь* (Bw); ○ przed śmiercią z ręki rabusia, grabieżcy zdolny jest ustrzec się bogaty, gdyż zawsze może się wykupić, por. • jap. *Богатый не умрет от руки грабителя* (Bw).

Pozorem nadziei na uniknięcie śmierci jest jej opóźnianie się, por. • abis. *Ogień stłumiony popiołem wydaje się ugaszony. Śmierć, gdy się opóźnia, wydaje się możliwa do uniknięcia* (Gm).

Uniknięcie śmierci rozciąga się też na zamierzone akty pozbawienia kogoś życia lub wykonania na kimś kary śmierci. W tych sytuacjach odwołania językowe dotyczą: ○ uchronienia gardła, por. • p. *od gardła uchronić* 'uratować od śmierci' (Msp); ○ uchronienia szyi, por. • stpol. *z(e) szyją się w(i)arować* 'uniknąć kary śmierci, uchronić życie, *poenam capitis evitare*, *vitam servare*' (Us).

Zachowanie swojego życia

Z przedstawionym tu wcześniej aspektem ustrzeżenia się od śmierci koresponduje bezpośrednio kwestia „utrzymania" swojego życia, por. np. • p. *ocaleć*, *ocaleję* 'uniknąć śmierci, zagłady, zniszczenia' od XVIII w. (Spr)[852]; ◦ p. *ocaleć* 'uniknąć śmierci, zniszczenia, unicestwienia' (Dwp)[853]. Sens ten manifestowany jest jako m.in.: ○ ocalenie gardła, por. • p. *z garłem wybawić się* 'ocalić życie' (Msp); ○ ucieczkę, ujście z gardłem, por. • p. przest. *uciec z gardłem*; ▫ *ujść*

[852] Etymologicznie: *ocaleć*, *ocaleję* od XVIII w. 'uniknąć śmierci, zagłady, zniszczenia, uratować się, wyjść cało'. Por. czes. przest. *celeti* 'goić się', ros. *ucelét'* 'ocaleć, wyjść cało, zachować się', scs. *cěléti* 'stawać się zdrowym'. Psł. *cěléti* 'stawać się całym, zdrowym, goić się', czas. odprzym. od psł. **cělъ* 'nienaruszony, wszystek, pełny, zupełny; zdrowy; prawdziwy' (Bse).

[853] W związku z tym por. • cs *всеядец* 'wszystko pożerający, tj. piekło lub śmierć' (Zc).

WWysoczanski-Umieranie.indb 369 2012-11-06 11:43:13

z gardłem ‘z życiem’ (Sfp); ○ zostanie z gardłem, por. • p. *z gardłem zostać* ‘ocaleć’ (Msp); ○ wyniesienie głowy, por. • p. *wynieść głowę z czegoś*; ◦ ros. *унести откуда-л. голову*; ▫ *вынести целой голову* (Gpf); ○ bycie nieumarłym, por. • p. *nieumarły* ‘którego nie dosięgła śmierć’ (Msp); ◦ sch. *neumrli* ‘nieumarły’ (Fs); ○ bycie niezabitym, niezamordowanym, por. • p. *nieubity* ‘niezabity, niezamordowany’ (Msp); • p. *O włos, a my by już byli zabity* (Kfs); ○ ocalenie życia od dziewięciu śmierci, por. • jap. *Спасти жизнь от девяти смертей* ‘z trudem uniknąć poważnego niebezpieczeństwa’ (Bw).

Ocalenie czyjegoś życia

Analogicznie do zachowania swojego życia język odnotowuje fakt ocalenia życia komuś, por. • p. *ocalić komu życie;* ▫ *uratować / ratować komu życie* (Żs); ◦ słowac. *zachrániť život niekomu* (sl); ◦ ros. *спасти жизнь кому-л.* (sl); ◦ serb. *спасти коме живот;* ▫ *спасавати коме живот* (Żs).

Uratowanie, ocalenie, uchronienie kogoś od śmierci

W języku został utrwalony znany w zachowaniach ludzi czyn uratowania kogoś od śmierci, znane zjawisko ocalenia kogoś od śmierci[854], por. • p. *odkupienie duszy* ‘uratowanie od śmierci’; ▫ *odkupienie gardła* ‘uratowanie od śmierci’ (Msp); • ros. gw. *Воротить отво смерти кого-либо* ‘’uratować, uchronić od śmierci’’ (Fg); • ukr. rzad. *відчепити з гачка смерті кого* ‘врятувати кому-небудь життя’ (fu).

Niepotrzebność śmierci

Nie kwestionując powszechnego przeświadczenia o tym, że każdego spotka śmierć, język ukazuje odosobnione przypadki, kiedy coś, czego doświadcza człowiek w swoim życiu, kompensuje mu śmierć, toteż staje się ona mu niejako zbędna: ○ mającemu złą żonę niepotrzebna jest śmierć, podobnie jak mającemu żonę dobrą zbyteczne jest szczęście, por. • lak. *У кого хорошая жена, тому не надо счастья, у кого плохая — не надо смерти* (Bw).

Nieprzeżywalność, niezwalczoność śmierci

Językowe utrwalenie właściwości śmierci obejmuje wymiar jej nieprzeżywalności przez człowieka, a zwłaszcza: ○ niemożności nieprzerwanego (przez śmierć)

[854] A także zwykle towarzysząca temu walka o życie, por. • p. *dramatyczna walka o życie* (Żs); ◦ serb. *драматична борба за живот* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 370 2012-11-06 11:43:13

trwania przy życiu, niezdolności przeżycia śmierci w znaczeniu czasowym, por. • p. *Człowiek wszystko przeżyje, tylko śmierci nie przeżyje* (Npp)[855]; ▫ *Człowiek wszystko wytrzyma, tylko śmierci nie przeżyje* 'o odporności człowieka na trudności życiowe, lecz nieuchronności śmierci' (Zp); ○ jej trwałości, niezwalczoności, por. • p. *śmierć niezwalczona* (Sfp); ○ jej nieodwracalności, niemożności ubłagania, por. • p. *śmierć nieubłagana* (Ak); ◦ słowac. *smrť je nevyhnutná* (Ks); ◦ ros. *Смерть не свой брат — разговаривать не станешь* 'śmierć to nie swój brat — rozmawiać nie zaczniesz' (Spp); ◦ serb. *смрт неумољива* (Żs); ○ jej nieuproszoność, por. • p. *Czas i śmierć nigdy się uprosić nie dadzą* (Npp); ◦ słowac. *neúprosná smrť* (Ks).

Zagrożenie śmiertelne. Niebezpieczeństwo śmierci

W życiu każdego człowieka mogą pojawić się określone zagrożenia śmiertelne, życie każdego człowieka może być narażone na niebezpieczeństwo śmierci, por. • p. *ostateczne, ostatnie niebeśpieczeństwo* 'całkowita zagłada, dla człowieka — śmierć' (Msp). Niniejszy wymiar wyrażany jest w języku następująco[856]: ○ śmiertelne niebezpieczeństwo, por. • stpol. *k śmierci topać* 'być w niebezpieczeństwie śmierci, *in periculo mortis versari*' (Us); • p. *niebezpieczeństwo śmierci* (Msp)[857]; ▫ *śmiertelne niebezpieczeństwo* 'grożące śmiercią' (Sfp)[858]; ◦ słowac. *smrteľné nebezpečenstvo* (Ks); ▫ *smrteľná úzkosť* 'śmiertelne niebezpieczeństwo' (Jsp); ◦ czes. *nebezpečí smrti* (cu); ◦ ukr. *смертельна небезпека* (cu); ◦ serb. *smrtna opasnost* (Kse)[859]; ◦ mac. *смртна опасност* (mj); ◦ ang. *mortal danger* (Kse); ○ bliskość śmierci[860] — u pleców, ramion, pasa, por. • p. *Śmierć już za plecami*; ▫ *Śmierć za plecami stojała* (Kfs); • czes. *Smrť vždycky za pasem vězi* (Cm); • ukr. *смерть (стоїть) (з косою) за плечима* 'хто-небудь скоро помре, близький до кончини, загибелі' (su); • ros. *Смерть всегда за плечами* (Cm); ○ bez-

[855] Dzięki rozwojowi techniki medycznej możliwe jest sztuczne podtrzymanie czynności narządów, por. • fr. med. *mort en survie artificielle* 'śmierć ze sztucznym przeżyciem' (Kso).

[856] Konkretne bodźce śmiercionośne, czynniki powodujące śmierć zostaną przedstawione dalej.

[857] Por. • p. med. *wieniec śmierci* (łac. *corona mortis*) — jest to zmienność tętnicza w obrębie tętnicy zasłonowej (*arteria obturatoria*) oraz tętnicy nabrzusznej dolnej (*arteria epigastrica inferior*). Przecięcie wieńca śmierci powoduje bardzo trudny do zatrzymania krwotok. Właśnie dlatego ta zmienność została w ten sposób nazwana przez chirurgów (*Wikipedia*; wikipedia.org/wiki/Wieniec_śmierci).

[858] Por. • p. *dotknięcie przewodów wysokiego napięcia grozi śmiercią* (sjp).

[859] Por. też ◦ chorw. *nositi glavu u torbi* 'biti izložen velikoj, smrtnoj opasnosti' (Arh); • serb. *метнути главу у торбу* 'изложити свој живот смртној опасности' (Msk); ▫ *ставити главу у торбу* 'изложити се смртној опасности' (rsk).

[860] Por. • p. *bliskość śmierci* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 371 2012-11-06 11:43:14

pośrednia bliskość śmierci — chodzenie koło śmierci, por. • ukr. *коло смерті ходити* ‘бути під загрозою загибелі’ (fu); ○ bezpośrednia bliskość śmierci — ocieranie się o nią, por. • p. *ocierać / otrzeć się o śmierć* (Gpf); ○ bezpośrednia bliskość śmierci — dystans włoska od niej, por. • ros. *быть / находиться на волосок / на волоске от смерти* (Gpf); ○ bezpośrednia bliskość śmierci — czucie jej oddechu, por. • czes. *dech smrti* ‘přiznak, předzvěst nebezpečí zániku života’ (Ccn); ◦ ros. *кто чувствует / почувствовал дыхание смерти* (Lpr); ○ bezpośrednia bliskość śmierci — śmierć patrzy w oczy, por. • p. *śmierć zagląda / zajrzała (patrzy) (komuś) w oczy* ‘ktoś znajduje w bezpośrednim zagrożeniu życia, komuś zagraża śmierć’ (Dwp)[861]; ◦ *смерть заглядає (дивиться, зазирає) / заглянула (подивилась, зазирнула) в очі кому* ‘хто-небудь може померти, близький до кончини, загибелі’ (su); ○ bezpośrednia bliskość śmierci — bycie ze śmiercią oko w oko, por. • p. *być ze śmiercią oko w oko* (Opc); ○ bezpośrednia bliskość śmierci — patrzenie śmierci w oczy, por. • p. *patrzeć / spoglądać śmierci w oczy* ‘znajdować się w bezpośrednim zagrożeniu życia’ (Dwp); ▫ *patrzeć śmierci w oczy / ślepia* ‘być narażonym na śmiertelne niebezpieczeństwo’ (Sfp); ▫ *zajrzeć śmierci w oczy* ‘być, znaleźć się w niebezpieczeństwie, być narażonym na utratę życia’ (Sfp); ▫ *patrzeć śmierci prosto w oczy* (Sc); ◦ słowac. *dívať sa smrti do očí*; ▫ *hľadieť / pozerať* (*sa*) *smrti do oči* (Jsp); ◦ brus. *глядзець смерці ў вочы* (AC); ◦ ros. *смотреть смерти в глаза* (Lpr); ◦ chorw. *gledati smrti u oči* ‘biti u životnoj opasnosti’ (Arh); ◦ serb. *гледати смрти у очи* ‘бити суочен са смртном опасношћу’ (Mse); ◦ sch. *гледати смрти у очи* ‘бити на страшноме месту у бојy, бити у смртној опасности’ (rsk); ○ bezpośrednia bliskość śmierci — bycie ze śmiercią twarzą w twarz, por. • czes. *tváří v tvář smrti*; ◦ ros. *лицом к лицу со смертию* (MW); ▫ *видеть смерть лицом к лицу* ‘zaglądać śmierci w oczy’ (Kr); ○ bezpośrednia bliskość śmierci — patrzenie śmierci w twarz, por. • p. *patrzeć / spoglądać śmierci w twarz* (Ocp); ◦ czes. *hledět smrtí v tvář* / *do tváře* (Sc); ◦ słowac. *hladieť / pozerať (sa) smrti do tváre* ‘byť v smrteľnom nebezpečenstve’ (Ks); ◦ ros. *глядеть смерти в лицо* (w); ◦ sch. *гледати смрти у лице* ‘бити на страшном месту у бојy, бити у смртној опасности’ (rsk); ◦ ang. *to look death in the face* (Mse); ○ granica umierania — ostatni odcinek życia, por. • czes. *býti na poslední cestě* ‘v nebezpečí smrti býti, umírat’ (Zlr); ○ zagrożenie ze strony człowieka, por. • p. ▫ *czeka kogo*, *grozi komu śmierć z czyjej ręki* ‘od kogo’ (Sfp).

Z przedstawionymi tu wcześniej aspektami korelują sytuacje zlecenia komuś jakichś zadań, przedsięwzięć, które stanowią bezpośrednie zagrożenie życia, por.

[861] Por. • p. *W drugim tygodniu choroby śmierć zajrzała mu już w oczy*; ▫ *Śmierć zagląda (patrzy) w oczy walczącym z ogniem strażakom* (Dwp). Por. też. • p. *Zawisła nad kimś groźba śmierci* (Dwp); • sch. *ne biti daleko od vješala* ‘biti blizu smrti, naći se u smrtnoj opasnosti’ (Mf).

WWysoczanski-Umieranie.indb 372 2012-11-06 11:43:14

• p. *śmierciopłatny* ‘nabywany, zdobywany z narażeniem życia, okupiony niebezpieczeństwem życia’ (Kjp); • p. *śmierciopłatny wieniec zwycięzcy* (Kjp); • czes. *poslat někoho na smrt* ‘zlecić komuś wykonanie grożącego śmiercią zadania’ (Ocp).

Z niebezpieczeństwem śmierci, z zagrożeniem czyjegoś lub swojego życia wiąże się niepokój, obawa o życie czyjeś lub swoje, por. • p. *bać się o życie*; ▫ *bać się o czyje życie;* ▫ *bojaźń o życie* (Żs); ◦ serb. *бојати се / страховати за живот*; ▫ *страховати / стрепети за чији живот;* ▫ *страх за живот* (Żs).

Niezagrażanie śmierci

Realnemu zagrożeniu śmierci przeciwstawia się ideowo niezagrażanie śmierci, ściślej — niezagrażanie komu, nieszkodzenie komu, niekrzywdzenie kogo, nieunicestwianie, por. • p. *żadne niebezpieczeństwo śmierci, srogość śmierci się nie dotknie* (Msp).

Jaka jest śmierć

Materiał językowy poświadcza różnorodne rodzaje i aspekty śmierci człowieka, por. • p. *jaką śmiercią ginąć* (Msp); ▫ *zejść / zemrzeć / zginąć jakąś śmiercią* (Sfp), także w skontrastowaniu tej wielości i różnorodności z jedną drogą do życia, por. • p. *Jedna droga do życia, a tysiąc do śmierci* (Kp)[862]. Korespondują one z licznymi związkami, które odzwierciedlają sposób umierania, a zostały przedstawione w punkcie *Koniec życia — śmierć* (rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*, podrozdz. B. *Granica życia i śmierci. Umieranie*). W polu różnorodzajowości i wieloaspektowości śmierci mieszczą się następujące — przedstawione dalej — przejawy śmierci.

Naturalność śmierci

Poświadczenia językowe wskazujące na naturalność śmierci: ○ naturalna[863]: por. • p. *śmierć naturalna* (Kjp); ▫ *śmierć naturalna* ‘zgon na skutek choroby,

[862] Należy zauważyć, że w języku wraz z ukazaniem niejednorodności rodzaju śmierci, por. • ang. praw. *dry death* 1. ‘любая смерть, кроме смерти от утопления’; 2. ‘насильственная смерть без пролития крови’ (Kar), zarejestrowana została równoważność takiej czy innej śmierci, por. • ros. *Умереть на печи — все равно, что с перепою* ′umrzeć na piecu — wszystko jedno, co z przepicia′ (Dp).

[863] Por. też • p. od XVI w. *dobrowolnie* ‘voluntarie’, dial. też ‘sposobem naturalnym’: *dobrowolnie umarł* (psł. adv. *dobrovolьnĕ*; *dobrovolьnъ* ‘taki, który jest zgodny z czyjąś własną wolą, nie przymuszony, *voluntarius*, *apontaneus*’ (Spr).

WWysoczanski-Umieranie.indb 373 2012-11-06 11:43:14

podeszłego wieku' (NŁB); ◦ słowac. *prirodzená smrť* (Ks); ◦ czes. *přirozená smrt* (Sc); ◦ ukr. *смерть природна* (su); ◦ ros. *естественная смерть* (Or); ◦ serb. med. *природна, наравна смрт* 'завршетак дуготрајног и постепеног гашења основних животних функција као резултат старења' (rsk); ○ swoja, własna, por. • stpol. *swa śmierć* 'śmierć naturalna, *mors naturalis*' (Us); ▫ *śmierć swoja* (Kjp); ○ zwykła, zwyczajna, por. • p. *śmierć zwykła* (Sfp). Umieranie śmiercią naturalną jest wyraźnie reprezentowane w języku, por. • p. *umrzeć swoją śmiercią* 'wskutek starości, choroby; śmiercią naturalną' (Sfp); ▫ *umrzeć własną śmiercią* (Dwp); ▫ *umrzeć zwykłą śmiercią* (Sfp); ▫ *umrzeć zwyczajną śmiercią* 'wskutek choroby czy starości' (Sfp); ◦ słowac. *umrieť prirodzenou smrťou* (Jsp); ◦ czes. neutr. *zemřít přirozenou smrtí* 'umrzeć z powodu starości, umrzeć śmiercią naturalną' (Ocp); ◦ ukr. *померти умерти своєю смертю* (BGu); ◦ ros. pot. *умереть своей смертью 'естественным образом, не насильственно'* (tr); ◦ sch. *умрети својом смрћу* 'о смрти која се дешава по природним физиолошком законима' (rsk); ◦ ang. *die a natural death* (Kar).

Nienaturalność śmierci

Poświadczenia wskazujące na nienaturalność śmierci: ○ nienaturalna: por. • p. *nienaturalna śmierć* (Dwp); ◦ słowac. *neprirodzená smrť* 'násilná' (Ks); ◦ czes. *zemřit násilnou smrtí* (Ccs) ◦ serb. *неприродна смрт* (Żs); ○ nie swoja, por. • p. *śmierć nie swoja* 'przez zabicie albo zabicie się' (Kjp)[864]; ○ gwałtowna, por. • p. *śmierć gwałtowna* 'przez zabicie albo zabicie się' (Kjp)[865]; ▫ *gwałtowna śmierć* 'poniesiona z czyjej ręki, nie swoja, nienaturalna, nagła' (Kjp)[866]; ▫ *gwałtowna śmierć* 'nagła, nienaturalna, zadana przez kogoś' (Sfp); ◦ ros. *насильственная смерть* (CGW); ◦ serb. *насилна смрт* (Żs); ○ wymuszona, por. • p. *poniewolna śmierć* 'wymuszona' (Msp).

Z odwołań do śmierci nienaturalnej — indywidualnej bądź grupowej, por. • p. *zginąć* 'ponieść śmierć nienaturalną, polec, paść, stracić życie' (Kjp); ▫ *zginąć* 'umrzeć gwałtowną śmiercią, w wypadku lub w walce' (NŁB)[867]; ◦ ros. gw. *гинуть*; ▫ *погибнуть* ''umrzeć; umrzeć nie swoją śmiercią'' (Fg); ▫ arch. *уходиться* 'погибнуть насильственою смертью, особ. утонуть или утопиться' (Dt); ▫ gw. *авкнуть* ''zginąć, umrzeć, zginąć z powierzchni ziemi'' (Fg) — wska-

[864] Por. • p. *Rzadko który tyran śmiercią swoją umiera* (Npp).

[865] Por. też • p. *zabić w sposób gwałtowny* 'zamordować' (Kjp).

[866] Por. • p. *śmiercią gwałtowną umrzeć* (Kjp); ◦ ukr. *не своєю смертю помирати / гинути* (fu). Por. też • p. *Zginął gwałtowną śmiercią*; ◦ ros. *Он погиб насильственной смертью* (CGW).

[867] Por. • p. *polec* 'zginąć na wojnie' (NŁB); • p. *paść* „o ludziach podniośle 'polec'", np. *Janek Wiśniewski padł* (NŁB).

WWysoczanski-Umieranie.indb 374 2012-11-06 11:43:14

zywane są m.in. następujące[868]: • p. *utopić się* ‘stracić życie przez pogrążenie się, zanurzenie się w wodzie (w błocie); utonąć’ (sjp)[869]; ◦ ros. gw. *заливная смерть* ‘′śmierć od utopienia′’ (Fg); • p. *zamarznąć* ‘o organizmach żywych: zginąć, przestać żyć wskutek działania mrozu, zimna’ (sjp)[870]; ▫ brus. *замерзнуць* (Grb); ◦ serb. *смрзнути се*; ▫ *умрети од хладноће студени* (Ż̑s); • p. *zamorzyć się* (sjp)[871]; • p. gw. or. *zatłuc się* ‘o kilku osobach: stracić życie, uderzając się o coś’ (Kgo); • p. *zaczadzić się* ‘zatruć się tlenkiem węgla, czadem’ (Kjp)[872]; • p. *załajdaczyć się* ‘łajdaczeniem wycieńczyć się na śmierć’ (Kjp); • p. *zapić się* ‘stracić zdrowie lub życie pijąc nałogowo’ (sjp)[873]; ▫ *zapić się* ‘zabić się przez nadużycie trunków’ (Kjp); ▫ pog. *zachlać się* ‘zapić się na śmierć, zalać się gorzałą’ (Kjp)[874]; ▫ *zachlypnąć się* ‘opić się na śmierć, zalać się’ (Kjp); ◦ głuż. *zapić so* ‘zapić się (na śmierć)’ (Zg); ◦ słowac. *upiť sa na smrť* (Ks); • p. *zapaść* ‘pasąc, zapuścić w zbytnią tuszę, pasąc, zaszkodzić zdrowiu albo przyprawić o śmierć’ (Kjp); • p. *zjeść strzał* ‘otrzymać śmiertelny postrzał, połknąć kulkę’ (Kjp); • p. *skręcić kark / łeb* ‘ponieść śmierć na skutek wypadku’ (Lpr); ◦ ros. *свернуть шею* (Lpr).

Niewymuszoność śmierci

Poświadczenia językowe wskazujące na niewymuszoność śmierci: ○ niebaczna, por. • p. *niebaczna śmierć* (Msp).

Złudność śmierci

Poświadczenia językowe wskazujące na złudność śmierci: ○ pozorna, por. • p. *śmierć pozorna* ‘letarg’ (Sfp)[875]; ◦ głuż. *njedomrěće* ‘śmierć pozorna,

[868] W tym miejscu należy zauważyć, że w przeciwieństwie do wskazywania przyczyny, podkreśla się też brak określonych przyczyn, powodów, które zwykle prowadzą do nagłej śmierci, zwłaszcza chorowania, por. • ros. gw. *не горел, не болел* ‘′o czyjejś gwałtownej śmierci′’ (Fg). Szerzej o śmierci nagłej — zadanej w podrozdziale A. *Uśmiercanie. Nominacje i zakresy znaczeniowe*, rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*.

[869] Por. • p. *utopić się w rzece* (sjp); ▫ *utopić się w morzu* (sjp); ▫ *utopić się w stawie* (sjp); ▫ *utopić się na bagnach* (sjp).

[870] Por. • p. *Kilka osób zamarzło w górach* (sjp); ▫ *zamarznąć w zaspach* (sjp); ▫ *zamarznąć w drodze* (sjp).

[871] Por. • p. *zamorzył się głodem* (sjp).

[872] Por. też • p. *zagorzenie od swędu* ‘choroba albo śmierć od czadu, zaczadzenie, zagorzel, zagorzelizna, asfikcja’ (Kjp).

[873] Por. • *Zapił się na śmierć* (sjp).

[874] Por. też • p. *zachlać się na śmierć* (sjp).

[875] Por. też • stpol. *omdleć na śmierć* ‘zupełnie stracić przytomność, *mentem et sensum amittere*’ (Us). Szersze przedstawienie śmierci pozornej dane jest w następnym punkcie.

WWysoczanski-Umieranie.indb 375 2012-11-06 11:43:14

letarg' (Zg); ◦ czes. *zdánlivá smrt* (Sc); ◦ ros. *смерть мнимая* (DM); ◦ serb. med. *привидна смрт* (Żs).

Jak następuje. Jak przebiega

Poświadczenia językowe wskazujące na sposób, w jaki śmierć nastąpiła: ○ nagle, por. • p. *nagła śmierć* '*subitanea* a. *velocissima mors*' (Msp); ▫ *nagła śmierć* '*mors subita*' (Kjp); ▫ *nagła śmierć* '*apoplexia*' (Kjp)[876]; ▫ *apopleksyja* 'nagła śmierć' (Msp)[877]; ▫ *kwapiona śmierć* 'nagła, przedwczesna, za prędka' (Kjp); ◦ słowac. *náhla smrť* (Ks); ◦ czes. *náhlá smrt* (Sc); ◦ ukr. *нагла смерть* (cu); ◦ ros. *скоропостижная смерть* (tr); ▫ *внезапная смерть* (Ger); ◦ serb. *изненадна смрт* (Żs); ◦ bułg. *скоропостижна смърт* 'nagła śmierć' (Sbp); ○ nagła i niespodziewana, nieprzewidziana, por. • czes. *nenadálá smrt* (cu); ◦ ros. gw. *карачун* ''nagła, niespodziewana śmierć'' (Fg); ◦ chorw. *naprasna smrt* 'nagla, nepredviđena smrt' (Arh); ◦ serb. *напрасна смрт* 'изненадна смрт' (Mse); ◦ ang. *sudden death* (Mse); ○ gwałtownie, raptownie, por. • p. *śmierć gwałtowna*, łac. *nex* (Msp); ◦ brus. *раптоўная смерць* (tb); ◦ ukr. *раптова смерть* (cu); ◦ ros. *скоропостижная смерть* (Ger); ◦ sch. *prijeka smrt* (Fs); ○ gwałtowna, z zastosowaniem przemocy, por. • p. *siłą zadana śmierć* (w); ◦ słowac. *násilna smrť* (Ks); ◦ czes. *násilná smrt* (Sc); ◦ ukr. *насильна смерть* (cu); ◦ ros. *насильственная смерть* (tr); ◦ sch. *nasilna smrt* (Fs); ○ natychmiastowo, por. • p. *śmierć natychmiastowa* (Sfp); ◦ słowac. *okamžitá smrť* (Ks)[878]; ◦ ros. *смерть моментальная* (Ger); ○ następująca nieprzewidzianie, por. • p. *Prędzej bym się śmierci spodziewał* (Sfp); ▫ *Rychli by się śmierci doczkoł niż ciebie* (Knk); ▫ *Prędzej bym się śmierci doczekał* (Npp).

Wyekscerpowany materiał zawiera również poświadczenia wskazujące, jak śmierć przebiegła: ○ ciężkość[879], por. • p. *śmierć ciężka* (Sfp); ◦ ros. *смерть тяжелая* (Ger); ○ krótkotrwałość, por. • ros. *быстротечная смерть* (Ger);

---

[876] Por. • p. *apopleksja* 'nagła utrata świadomości i połowiczny lub całkowity paraliż ciała, a nawet śmierć wskutek pęknięcia lub zatkania naczynia krwionośnego w mózgu; udar mózgu' (Dwp). Por. też • słowac. *porážka* 'ochrnutie centrálnych orgánov tela, mŕtvica': *srdcová, mozgová porážka* (Ks); ▫ pot. ekspr. *šľak* 'mŕtvica, porážka': *šľak ho trafil* 'dostal porážku' (Ks); • serb. *синкопа* (грч.) 'нагла смрт због прекида срчаног рада' (Msk).

[877] Por. też • p. gw. warsz. *szlag* / *szlak* 'apopleksja, nagła śmierć' (Wgw); • p. *na miejscu* 'od razu (dotyczy śmierci)' (Msp); ▫ *śmierć na miejscu* (w); ▫ *zginąć na miejscu* (Żs); ▫ *zabić się na miejscu* (Żs); ◦ serb. *остати на месту мртав*; ▫ *убити се на месту* (Żs).

[878] Por. też • słowac. *smrť nastala okamžite* 'śmierć nastąpiła natychmiast' (Jsp); ◦ czes. *smrt nastala okamžitě* (c).

[879] Przeciwstawienie śmierci ciężkiej śmierci lekkiej bywa motywowane grzesznością i bezgrzesznością (prawością) człowieka, por. „лака је смрт праведника, а тешка грешника" (Кулишић, Петровић, Пантелеић 1970: 269). Por. • czes. *měl lehkou smrt*; ▫ *měl těžkou smrt* (c).

WWysoczanski-Umieranie.indb 376 2012-11-06 11:43:14

○ piorunującość, por. • ros. *скоротечная смерть* (Ger); ○ powolność, por. • p. *śmierć powolna* (Sfp); ◦ ros. *медленная смерть* (Ger); ○ prędkość, szybkość, por. • p. *prędka śmierć* (Kjp)[880]; ▫ *szybka śmierć* (Zp); ○ momentalność, por. • ros. *моментальная смерть* (Ger); ◦ serb. *моментална смрт* (Żs); ○ lekkość, por. • p. *lekka śmierć* 'łatwa, łagodna' (Kjp); ▫ *lekka śmierć* 'śmierć we śnie, bez cierpienia' (L); ▫ *lekka śmierć* 'bez cierpień' (Sfp); ◦ słowac. *ľahká smrť* (Ks); ◦ czes. *lehká smrt* (Sc); ◦ ukr. *легка смерть* 'раптова смерть без мук' (Bsu); ◦ ros. *легкая смерть* (Ger); ◦ serb. *лака смрт* (Żs); ○ łagodność, por. • p. *łagodna śmierć* (Dd); ○ cichość, por. • p. *śmierć cicha* (Sfp);◦ ukr. *смерть тиха* (su); ◦ ros. *тихая смерть* (Dd); ○ spokojność, por. • ros. *смерть спокойная* (Ger)[881].

Pora nadejścia. Termin czyjejś śmierci

Chociaż śmierć przychodzi do człowieka o każdej porze, por. • niem. *Śmierć nie ma kalendarza* (Mpp), nie jest jej właściwe odróżnianie czasu wolnego, por. • ros. *Смерть досугов не разбирает* (Spp). Poświadczenia językowe wskazują też typowy czas, por. • ros. *смертный срок* 'śmiertelny termin, czas' (rl), nadejścia śmierci: ○ w wieku starczym, por. • p. *Już mu trzecie wici starość okazuje* 'tzn. jest bliski śmierci' (Knk); ▫ *śmierciogroźna starość* (Ojp)[882]; • serb. *Ближе сам гробу него дому* 'рече у разговору стар чоек' (Kn); ○ konieczność nadejścia w wieku starczym oraz trudne do zaakceptowania jej przyjście w młodości, por. • tur. *В молодости тяжела смерть, в старости — нужда* (Bw), bądź na względność jakichkolwiek terminów: ○ życie nie młodością, umieranie nie starością, por. • ros. *Не молодостью живем, не старостью умираем* (Spp); ○ życie nie starością, umieranie nie młodością, por. • ros. *Старостью не жить, молодостью не умирать* (Spp); ○ umieranie nie zestarzawszy się, życie będąc starym, por. • ros. *Не состарясь умирают, а и старые, да живут* (Spp).

Niezależnie od typowego terminu przyjścia śmierci jednostki języka wskazują na specyfikowanie czasu nadejścia śmierci[883]: ○ różny czas dla konkretnych osób, por. • łac. *hodie mihi, cras tibi* 'dziś mnie, jutro tobie' (Kso)[884]; ○ w nie-

[880] Por. • p. *prędkiej śmierci hojny szafarz* (Msp).

[881] W tym odniesieniu por. też • bułg. *упокоявам се* 'uspokajać się, osiągać spokój duchowy; umierać' (Sbp).

[882] Por. • p. *śmierciogroźny* 'grożący śmiercią' (Ojp).

[883] Niezależnie od jej ponadczasowego charakteru, por. • ros. *безвременная смерть* 'bezczasowa, bezokresowa śmierć' (Ger).

[884] Por. też • ros. *Пришла смерть по бабу, не указывай на деда* 'przyszła śmierć po babę, nie wskazuj na dziada' (Ap).

WWysoczanski-Umieranie.indb 377 2012-11-06 11:43:14

spodziewanym, nieoczekiwanym momencie, por. • p. *niespodziewana śmierć*; ▫ *niespodziana śmierć* (Msp)[885]; ◦ słowac. *neočakávaná smrť*; ▫ *nečakaná smrť* (Ks)[886]; ◦ czes. *nenadálá smrt* (Sc); ◦ ukr. *несподівана смерть* (su); ◦ ros. *неожиданная смерть* (Ger); ○ w nieznanym czasie: por. • p. *Śmierć czasu nie opowiada* (Knk); ▫ *niepewna jest godzina śmierci* (Dd); ◦ ros. *неизвѣстенъ смертный часъ* (Dd); ○ w nieprzewidzianym momencie — podobnie jak czas rodzenia, por. • ros. *На смерть и родины нет годины* (Spp); ○ w niewłaściwym czasie, nie w porę, por. • p. *śmierć niewczesna* (Sfp); ○ przedwcześnie, por. • p. *śmierć przedwczesna* (Kjp); ▫ *śmierć za wczesna* (Sfp); ◦ słowac. *predčasná smrť* (Ks); ◦ czes. *předčasná smrt* (Sc); ◦ ukr. *смерть передчасна* (su); ◦ ros. *преждевременная смерть* (Ger); ◦ serb. *прерана смрт* (Żs); ○ wczesna, por. • p. *wczesna śmierć* (sjp); ◦ słowac. *skorá smrť* (Ks); ◦ ros. *ранняя смерть* (tr); ○ późno, w starości, por. • p. *śmierć starcza* (Sfp)[887]; ◦ ros. *поздняя смерть* (Ger); ○ przed połową wyznaczonego terminu, por. • p. bibl. *nie dzielić dniow swoich* 'nie dożyć połowy tego wieku, który był komuś wyznaczony, zginąć wczesną śmiercią' (Msp); ○ w wyznaczonym czasie, por. • p. *naznaczony / pewny czas nikogo / żadnego nie minie* 'każdy umrze w określonym czasie' (Msp)[888]; ○ w czasie ostatecznym, por. • p. *czas moj ostatni a. ostateczny* (Msp); ▫ *czas rozstania a. zawołania mego* 'pora mojej śmierci' (Msp).

Sygnalizowana jest w języku możliwość odsunięcia czasu śmierci, por. • p. *pomknąć czasu (komu)* 'odwlec czas śmierci' (Msp).

Jednostki języka wskazują na faktyczny moment przyjścia, nastąpienia zgonu danej osoby: ○ dzień, por. • p. *dzień śmierci* (Msp); ▫ *dzień ześcia* (Msp); ▫ *dzień śmierci / ześcia jego / swój / twoj* (Msp); słowac. *deň úmrtia* (Jsp); • p. *ostatni / ostateczny / pośledni dzień (żywota)* 'dzień śmierci' (Msp); ○ godzinę, por. • p. *godzina śmierci* (Msp); ▫ *godziny śmierci* (Msp)[889]; ◦ słowac. *úmrtná hodina* (Jsp); ◦ ukr. *час смерті* (BGu); ◦ ros. *час смерти* (DM); ○ minutę, por. • ros. *минута смерти* (DM).

Z danym momentem nastąpienia śmierci są skorelowane ściśle określone osoby. Można tu wyróżnić dwie przeciwstawne kategorie ludzi — umierających przedwcześnie oraz dożywających określonego momentu, warunkującego wystą-

[885] Por. • p. *śmierć zaskakuje kogo gdzie* (Sfp); ▫ *śmierć* (*kogoś*) *zaskoczyła* 'ktoś nagle, szybko, nieoczekiwanie zmarł' (Dwp).

[886] Por. • słowac. *rodinu postihla náhla strata* 'rodzinę spotkała (dotknęła) niespodziewana śmierć' (Jsp). Por. też • słowac. *smrť ho preskočila* 'przeskoczyła go śmierć' (Jsp).

[887] Por. też • p. *starość* 'okres życia obejmujący lata po wieku dojrzałym do śmierci' (Dwp).

[888] W tym kontekście por. następujące utrwalenia językowe: ○ przejścia czyjegoś wieku i nieubycia dni u Boga, por. • ros. *Век мой прошел, а дней у Бога не убыло* (Dp); ○ ograniczoności dni u Boga, z których nie wszystkie należą do nas (ludzi), por. • ros. *У Бога дней не решето* (прибавка: *да не все наши*) (Dp).

[889] Por. • p. *Śmierć nastąpiła prawdopodobnie pomiędzy dwunastą a pierwszą* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 378 2012-11-06 11:43:14

pienie czegoś. Grupa pierwsza: ○ wcześnie umiera poganiacz słoni, por. • wietn. *Хозяин склада — богат, повар — сыт, погонщик слонов — рано умирает* (Bw); ○ szybko ginie batyr bez sprytu, przebiegłości, por. • baszk. *Батыр без хитрости скоро погибнет* (Bw); ○ swoje życie skraca (wcześniej umiera) ten, kto zatraca prawdę, por. • gruz. *Кто правду теряет — свою жизнь сокращает* (Bw); ○ przed czasem umiera donosiciel, por. • kor. *Ябеда раньше времени умирает* (Bw). Grupa druga: ○ ślepy nie umiera, nie ujrzawszy świata, por. • lezg. *Не увидев света, и слепой не умрет* (Bw).

Przyczyny śmierci

Poświadczenia językowe wskazujące na obligatoryjność przyczyny każdej śmierci[890] oraz na konkretne przyczyny[891]: ○ żadna śmierć nie nastąpiła bez przyczyny, por. • p. *Nigdy śmierć nie jest bez przyczyny* (Ak); ▫ *Żadna śmierć nie jest bez przyczyny* (Ak); ▫ *Śmierć każda musi mieć jaką przyczynę* (Kp); ◦ czes. *Žadná smrť není bez příčiny* (Cm); ◦ niem. *Der Tod will eine* (*seine*) *Ursache haben* (Pn); ○ przychodząca śmierć zawsze znajduje przyczynę, por. • czes. *Smrť sobě příčinu najde* (Cm); ◦ ros. *Смерть придет, причину найдет* (Spp); ▫ *Смерть найдет причину* 'śmierć znajdzie przyczynę' (Ap; ○ każda śmierć ma swoją przyczynę, tak jak każdy zbrodniarz obarczony jest winą, por. • p. *Nie ma zbrodniarza bez winy, nie ma śmierci bez przyczyny* (Knk); ○ doszukiwana jest zwłaszcza przyczyna śmierci nagłej, por. • ros. idiol. *как кто стрелил* 'jak kto strzelił / wystrzelił' ''o przyczynie nagłej śmierci'' (Iis).

Spośród wielu przyczyn śmierci, por. • ros. *смерть наступила от чего-л.*; ▫ *смерть произошла от чего-л.* (DM), wymienić można m.in.: ○ powodem umierania człowieka nie jest starość, lecz fakt istnienia śmierci, por. • zulus. *Человек умирает не от старости, а от смерти* (Bw)[892]; ○ przyczyną śmierci przedwczesnej jest zbytnia śmiałość, odwaga, por. • per. *Чрезмерная*

[890] Por. • czes. *příčina smrti* (cu).

[891] Także zakładane, por. • p. *hipotetyczna przyczyna śmierci* (Zp). Por. też • p. *przypadek śmierci* (Jsp); ◦ słowac. *pripad smrti* (Jsp). W niniejszym punkcie wymieniane są niektóre przyczyny utrwalone językowo. Z wielości przyczyn powodujących realnie śmierć człowieka można wskazać na mniej typowe, np. wśród ludów etiopskich rozpowszechniona jest wiara w zauroczenie, stąd niektóre ludy uważają śmierć za wynik działania złej woli lub uroku, przed którymi bronią je m.in.: spluwanie na ziemię, zawieszanie w chacie woreczków z tartym i suszonym mięsem hieny, noszenie amuletów w postaci zwitków pergaminu (ek, IV: 1168). W tym miejscu należy też wskazać na stawiane pytania o przyczynę śmierci, por. • (*jaką*) *niemocą* / *z* (*jakiej*) *niemocy umrzeć / mrzeć*; ▫ (*jaką*) *niemocą zdechnąć*; ▫ (*jakimi*) *niemocami pozdychać* (Msp).

[892] Stwierdzenie to uprawomocnia śmierć ludzi młodych.

WWysoczanski-Umieranie.indb 379 2012-11-06 11:43:14

храбрость — преждевременная смерть (Bw); ○ w przeciwieństwie do cudzego wstydu będącego śmiechem, własny wstyd jest śmiercią, por. • ros. *Людской стыд — смех, а свой — смерть* (Spp); ○ zabija nieśmiałość, wstydliwość, por. • kor. *Застенчивость убивает человека* (Bw); ○ w obiegowym przekonaniu śmierć nie następuje dopóki się chodzi, a przychodzi natychmiast, gdy się usiądzie, por. • puszt. *Ходит — не умирает, как сядет — тут же умрет* (Bw); ○ śmierci dostępuje bojący się wroga, por. • baszk. *Медведя боялся — на волка нарвался, врага испугался — смерти дождался* (Bw); ○ pieniądze, por. niger. *pieniądz więcej ludzi uśmierca niż taczuga* (Gm); ○ umiera żona starszego brata z powodu zbyt rygorystycznego oszczędzania na wesele młodszego brata, por. • telug. *Копили, копили — женили младшего сына, да тем временем умерла жена старшего* (Bw)[893]; ○ większe żniwo śmierci zbiera obżarstwo niż walka zbrojna, por. • p. *Obżarstwo więcej ludzi zabija niż oręż* (Npp); ○ udar mózgu, por. • ros. gw. *карачун хватил* ''umarł od udaru'' (Fg); ▫ posp. obelż. euf. *Тётка тебя (его, вас и т. д.) за ногу!*; ▫ *Мать твою за ногу!* (MN); ○ niemoc, por. • ros. *От печалей немощи, от немощей смерть* (Dp).

Bodźce śmiercionośne. Czynniki śmierciogenne

Poświadczenia językowe wskazujące bodźce śmiercionośne, „śmierciogenne"[894], zabójcze, czynniki powodujące, przynoszące śmierć[895], por. • p. *śmierciorodny* (Kjp)[896]; ▫ *śmiercionośny* 'śmierć niosący, powodujący, zadający śmierć, zabójczy, śmiertelny' (Kjp)[897]; ▫ *śmiercionośny* 'taki, który może spowodować lub spowodował czyjąś śmierć; będący przyczyną czyjejś śmierci; śmiertelny, zabójczy' (Dwp)[898]; ◦ głuż. *smjerćnošny* 'śmiercionośny'; ▫ *smjertliwy* 'śmiertelny' (Zg); ◦ słowac. książk. *smrtonosný* 'smrtiaci' (Ks); ▫ *smrtiaci* 'slúžiaci na usmrtenie alebo ho spôsobujúci, smrtonosný, smrteľný' (Ks); ▫ *smrteľný* 'smrtiaci' (Ks); ◦ czes. *smrtelný* 'vedoucí k smrti, mající za následek smrt způsobující, přinášející smrt' (c); ▫ *smrtonosný*; ▫ *smrticí* (Sc); ◦ ukr. *смертоносний*

[893] Wesele w Indiach związane jest z bardzo dużymi wydatkami.

[894] Por. • słowac. *smrtiaci* 'śmiertelny; śmiercionośny; zabójczy'; ▫ książk. *smrtonosny* 'śmiercionośny; zabójczy; śmiertelny' (Jsp); • ukr. *на (у) смерть* 'tak, що наступила кончина, загибель' (su).

[895] Por. • p. *rzecz o głowę idąca* 'grożąca śmiercią' (Msp).

[896] Por. też • p. śmierciorody, por. ◦ śmiercioroda żółć (Kjp); • p. gór. śmiercioraz 'zbiór najszkodliwszych życiu ludzkiemu rozparów w kopalniach, gdzie nie dochodzi wolny ciąg powietrza' (Kjp).

[897] Por. też • p. *śmierciodajny* (Kjp).

[898] W tym odniesieniu wskazać należy na wymiar duchowy śmiertelności, por. np. • ros. gw. *душевредный* ''groźny dla życia, śmiertelny'' (Fg); ▫ gw. *душевредно* ''niebezpiecznie dla życia, śmiertelnie'' (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 380 2012-11-06 11:43:14

‘який призводить до смерті, викликае, несе смерть’ (Bsu)[899]; ▫ *смертельний* 1. ‘який призводить до смерті, має своім наслідком смерть (про рану, хворобу і т. ін.). Вживання або вдихания якого викликає смерть (про отруйиі речовини). Який загрожує смертю, може привести до загибелі, смерті’ (Bsu); ◦ chorw. *smrtonosan* ‘koji donosi smrt’ (Arh); ◦ bułg. *смъртоносен* ‘śmiercionośny, śmiertelny’ (Sbp); ▫ *умъртвителен* ‘śmiertelny, uśmiercający’ (Sbp); ▫ *смъртен* ‘śmiertelny, dotyczący śmierci’ (Sbp); ◦ fr. *mortifère* ‘zabójczy, śmiercionośny’ (KKf); • p. *uśmiercający* (Scp); ▫ *zabijający* (Sc); ◦ czes. *smrtící* (Sc); • p. *morderczy*; ▫ *zabójczy* (Sc); ◦ czes. *vražedný* (Sc).

Wśród nich można wymienić: ○ określone niedomaganie zdrowotne[900], por. • ros. gw. *задавливать* ‘′zamęczyć; o chorobie, kaszlu, zadyszce będącej przyczyną śmierci′’ (Fg); ○ chorobę[901], por. • stpol. *niemoc na śmierć* ‘być śmiertelnie chorym, *mortifere aegrotare*’ (Us); ▫ *niemoc śmiertelna* / *na śmierć*; ▫ *niemoc nieuleczona* / *niezleczona* / *morząca* (Msp); ▫ *śmiertelna choroba* (Msp); ▫ *na śmierć niemoc*; ▫ *k śmierci niemocny* ‘śmiertelnie chory’ (Msp); ▫ *choroba śmiertelna* ‘nieuleczalna, kończąca się śmiercią (morbus letalis)’ (Kjp)[902]; ▫ *chorować na śmierć* ‘śmiertelnie’ (Msp); ▫ *śmiertelnie chory* (Żs); ◦ słowac. *smrteľná choroba* (Jsp); ▫ *smrteľne chorý* (Ks); ▫ *ochorieť na smrť* (Ks)[903]; ◦ ros. *смертельная болезнь* (Ger)[904]; ◦ serb. *смртоносна болест* (Żs); ▫ *смртно болестан* (Żs)[905]; ◦ sch. *бити на смрт болестан* ‘бити тешко болестан, умирати’ (rsk); ◦ ang. *sick to death* (Se); ○ męki, por. • słowac. *smrteľné muky* (Ks); ○ zranienie, por. • p. *śmiertelnie ranny* (Żs); ◦ słowac. *smrteľne ranený* (sl); ◦ czes. *smrtelně raněn*(*ý*) / *uražen*(*ý*) (Sc); ◦ ros. *смертельно раненный* (sl); ◦ serb. *смртно рањен* (Żs); ◦ ang. *wounded to death* (Se); ○ rana, por. • stpol. *rana śmierci* ‘rana śmiertelna, *vulnus mortiferum*’ (Us); ▫ *śmiertelna rana* (Sfp)[906]; ◦ słowac. *smrteľná rana* (sl); ◦ czes. *smrtelná rána* (Sc); ◦ ukr. *смертельна рана* (cu);

[899] Por. też • ukr. *смертоносний* ‘згубний, небезпечний, загрозливий’ (Bsu).

[900] Por. też • p. *objaw dzwonu śmierci* ‘uwidacznia się najczęściej przy niedrożności jelit, gdy ustają ruchy perystaltyczne, a badający przykładając stetoskop przy podbrzuszu słyszy tętno aorty, nie zagłuszone przez ruchy perystaltyczne jelit’ (*Wikipedia*; wikipedia.pl/wiki/Objaw_dzwonu_śmierci).

[901] Por. też wcześniejsze przedstawienie w punkcie *Choroby. Poprzedzanie i nieodwracalność śmierci* (rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*, podrozdz. B. *Granica życia i śmierci. Umieranie*).

[902] Por. też • p. *łoże boleści* ‘ciężka, śmiertelna choroba’ (Dwp). Śmiertelne chorowanie jest równoznaczne z byciem przy śmierci, por. np. • p. *śmiertelnie chorować* (Dd); ◦ ros. *быть при смерти* ′być przy śmierci′ (Dd).

[903] Por. • słowac. *príčinou smrti bol zápal plúc* (Ks).

[904] Por. • ros. dial. archang. *смертная икота* ‘choroba nerwowa, w której chory, jak się mówi, bije się, bije się i umiera od konwulsji’ (Pa).

[905] Por. • serb. *сакага* (rzad.) / *сакагија* ‹тур. sakog› ‘Malleus, невгзлечива болест коња и других копитара; за човека смртоносна’ (Msk); • ros. gw. Syb. *смёртна боль* ‘′puchlina wodna′’ (Fgs).

[906] Por. też • p. *ranić / zranić śmiertelnie* (Zg); ◦ głuż. *na smjerć ranić* (Zg); ◦ serb. *смртно кога ранити* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 381 2012-11-06 11:43:14

◦ ros. *смертельная рана* (Ger); ◦ serb. *смртна рана*; ▫ *смртоносна рана* (Żs); ◦ sch. *самртна рана*; ▫ *ране од смрти* ‘ране које изазивају смрт’ (rsk); ◦ bułg. *смъртоносна рана* ‘śmiertelna rana’ (Sbp); ◦ mac. *смртна рана* (mj); ○ krwotok, por. • ros. gw. Syb. *смёртные ключи* ‘′krwawienie maciczne′’ (Fgs), ‘′o silnym krwotoku macicznym′’ (Fg); ○ zaziębienie, por. • ang. *to catch one’s death of cold* (Se); ○ wirus, por. • p. *śmiercionośny wirus* (Dwp); ○ bakterie, por. • słowac. *smrtonosné baktérie* (Ks); ○ obrażenie, por. • p. *doznać* (*śmiertelnego*) *obrażenia* (Scp); ◦ czes. *přijít k* (*smrtelnému*) *úrazu*; ▫ *utrpět* (*smrtelný*) *úraz* (Scp); ○ pobicie, por. • p. *bić na śmierć* (Msp); ○ ukąszenie, por. • p. *śmiertelne ukąszenie* (Du); ◦ serb. *смртоносан уједа* (Żs); ○ truciznę, por. • p. *śmiertelna trucizna* (Sfp)[907]; ▫ *trucizna śmiercionośna* (Kjp); ◦ słowac. *smrtiaci jed* (Jsp); ◦ ros. *смертельный / смертиый / смертоносный яд* (Ger); ◦ serb. *смртоносан отров* (Żs)[908]; ○ dawkę czegoś, por. • p. *śmiertelna dawka czegoś* (sjp)[909]; ◦ słowac. *smrteľna dávka* (Jsp); ◦ ros. *смертельная доза* (Ger); ◦ serb. *смртоносна доза* (Żs)[910]; ○ zastrzyk, por. • p. *śmiertelny zastrzyk* ‘powodujący śmierć’ (Sfp); ○ zatrucie, por. • p. *śmiertelne zatrucie* (Sfp); ○ martwy ząb, por. • ros. gw. *мертвый зуб* ‘′ząb, którego ugryzienie doprowadza do śmierci (w folklorze)′’ (Fg); ○ niebezpieczeństwo, por. • ros. *смертельная опасность* (Ger); ○ zagrożenie, por. • ros. *смертельная / смертная угроза* (Ger); ○ upał, żar, por. • ros. *смертная жара* (Ger)[911]; ○ głód, por. • ros. *смертельный голод* (Ger); ▫ przest. *смертоносный голод* (Ger); ○ tortury, por. • ros. *смертная пытка* (Ger); ○ stracenie, egzekucję, por. • ros. *смертная казнь* ‘o pozbawieniu życia: karze’ (Ger); ○ cios, por. • p. *śmiertelny cios* (Sfp); ▫ *śmiertelny raz* (Dwp); ◦ głuż. *doraz* (Zg); ◦ słowac. *smrteľný úder* (Jsp)[912]; ◦ serb. *смртоносан ударац* (Żs); ▫ *smrtni udarac* (*kome / čemu*) (Kse); ◦ ang. *the death blow* (*to someone / something*) (Kse); ○ postrzał, wystrzał strzał, por. • p. *śmiertelny strzał* (Dwp); ▫ *śmiertelny postrzał* (Sfp); ◦ słowac.

---

[907] Por. też • stpol. *trucizna* ‘substancja powodująca uszkodzenie lub śmierć organizmu, jad, *venenum*’ (Us); • p. *trucizna* ‘wszelka istota, która, dostawszy się do ustroju, przyprawia go o śmierć (*venenum*, *virus*, *toxicura*)’ (Kjp). Por. też • wł. *Acqua Tofana* ‘dosł. woda Tofany; śmiertelna trucizna; Tofana, trucicielka neapolitańska (zm. 1730 r.), wynalazczyni trucizny bez barwy i zapachu, zwanej przez nią manną św. Mikołaja z Bari, ale lepiej znanej jako A.T., od której zginąć miało przeszło sześćset osób’ (Kso).

[908] Por. • słowac. *smrť nastala otrávením* ‘śmierć nastąpiła w wyniku zatrucia’ (Jsp); • chorw. *cijankalij* ‘otrov sa smrtonosnim djelovanjem, kalcijev cijanid’ (Arh).

[909] Por. np.: • p. *śmiertelna dawka trucizny* (Sfp). Por. też • *ponadśmiertelny* ‘o dawce preparatu: większa od najmniejszej powodującej śmierć’ (Zp).

[910] Por. np.: • p. *śmiertelna dawka promieniowania* (Sc); ◦ czes. *vražedná dávka záření* (Sc); • słowac. *smrteľná dávka jedu* (Ks); ◦ brus. *смяротная доза яду* (tb).

[911] Także jako *intensivum*, zob. dalej: pkt *Odwołanie do śmiertelności* (rozdz. II. *Odniesienia do życia i śmierci*, podrozdz. B. *Odniesienia do śmierci, śmierci zadanej, stosunku wobec śmierci*).

[912] Por. • słowac. *zasadiť smrteľný úder* (Ks).

WWysoczanski-Umieranie.indb 382 2012-11-06 11:43:14

smrtiaci výstrel (Jsp); ◦ ros. *смертелный выстрел* (Lpr); ○ wypadek, por. • p. *śmiertelny wypadek* (Sfp); ◦ głuż. *smjertny pad* '(przypadek) wypadek śmierci' (Zg); ◦ serb. *смртни случај* (Żs); ○ atak, por. • ros. *смертельная / смертоубийственная атака* (Ger); ○ bój, pojedynek, walka, por. • p. *śmiertelny bój* (Sfp)[913]; ▫ *śmiertelny pojedynek* (Sfp); ▫ *śmiertelna walka* (Sfp); ◦ ros. *смертельный / смертный бой* (Ger); ◦ ang. *death-struggle* (Se); ○ bitwę, por. • ros. *смертная битва* (Ger); ○ wojna, por. • ros. *смертельная война* (Ger); ○ broń, por. • p. *broń śmiercionośna* (Kjp); ◦ czes. *vražedná zbraň* (Sc); ◦ słowac. *smrtiaca zbraň* (Jsp)[914]; ◦ głuż. *smjertna bróń* (Zg); ○ pocisk, por. • p. *śmiercionośny pocisk* (Kjp); ○ kulę, por. • p. *śmiertelna kula* (Sfp); ○ oręż, por. • p. *oręż śmierciorodny* (Kjp); ○ nienawiść, śmiertelne nienawidzenie, por. • p. *śmiertelna nienawiść* (Sfp); ▫ *śmiertelnie nienawidzić* (Sc)[915]; ◦ słowac. *na smrť nenávidieť* 'veľmi' (Ks); ◦ czes. *nenávidět k smrti* (Sc); ◦ ros. *смертельная ненависть*; ▫ *смертельно ненавидеть кого-л.* (Prd); ◦ serb. *смртна мржња* (Żs); ◦ niem. *tödlicher Haß*; ▫ *j-n auf den Tod nicht leiden* (Prd); ○ przestrzeń między szczękami, usta — w domyśle plotkarstwo, niezachowanie tajemnicy, por. • arab. *Смерть человека меж его челюстями* (Bw); ▫ *Śmierć wchodzi ustami* (Gm); ○ miejsce za uchem, por. • orm. *Смерть у человека за ухом* (Bw); ○ skok, por. • p. *salto mortale* 'niebezpieczny skok akrobatyczny z dużej wysokości z jednoczesnym koziołkowaniem w powietrzu' (sjp); ◦ słowac. *skok smrti* (sl); ◦ ros. *сальто-мортале* (sl); ◦ bułg. *смъртен скок* 'salto mortale' (Sbp).

Oprócz wymienionych czynników wprost śmiercionośnych należy wskazać na bodźce mogące doprowadzić bądź doprowadzające do śmierci[916], zwłaszcza zaś sytuację braku czegoś, por.: ○ niemającemu pieniędzy w perspektywie cmentarz, podczas gdy posiadającemu pieniądze — widok, widowisko, por. • turkm. *Кто с деньгами, тому зрелище; кто без денег, тому словно кладбище* (Bw).

Od zarania śmierć nierozłącznie związana jest z prowadzonymi przez ludzi wojnami, por. np. • p. *wojna niesie śmierć i cierpienie* (Dwp); • lak. *война сына убивает, а не рождает* 'wojna zabija syna, a nie rodzi go' (Bw).

Realnym zagrożeniem dla człowieka są zwierzęta, por. np. • p. *dziewiątka* 'robak, którego ukąszenie sprowadza śmierć w dziewięć dni' (Kjp); • ros. *смертоносная змея / змия* 'śmiercionośny wąż, żmija' (Ger).

Według niektórych wierzeń śmierć człowiekowi przynieść mogą: ○ złe duchy, por. • psł. **babъka*; ▫ sch. gw. *банке* ''w wioskach wokół Leskowaca tak nazywa-

[913] Por. • p. *na gardło komu odpowiedzieć* 'wyzywać go na bój śmiertelny' (Kjp). Por. też • p. poet. *śmiertelne gody* (Sfp); ▫ poet. *śmiertelne zapasy* (Sfp).

[914] Por. • słowac. *lewisit* chem. 'luizyt, rosa śmierci' (Jsp).

[915] Także w znaczeniu przenośnym, zob. dalej: pkt *Odwołanie do śmiertelności* (rozdz. II. *Odniesienia do życia i śmierci*, podrozdz. B. *Odniesienia do śmierci, śmierci zadanej, stosunku wobec śmierci*).

[916] Por. • p. *Młodsza żona prowadzi do śmierci, starsza do rozumu* (Ak); ◦ niem. *Młoda żona jest koniem wiozącym starego męża na cmentarz* (Mpp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 383 2012-11-06 11:43:15

ne są złe duchy, które męczą rodzącą, przynosząc jej różne choroby, a nierzadko też śmierć'' (Tes); ○ postaci bądź stwory mitologiczne, por. • p. *Syrena* 'mitologiczna nimfa morska, demon morza, początkowo przedstawiana jako pół-kobieta, pół-ptak, później jako pół-kobieta, pół-ryba, wabiąca swym śpiewem żeglarzy i uśmiercająca ich' (Dwp).

Określonym społecznościom właściwe jest przeświadczenie o możliwej śmiercionośności niektórych praktyk magicznych, por. w tym względzie np.: • p. gw. or., dawn. *wandrowny* 'wędrowiec chodzący od wsi do wsi, zatrzymujący się czasem gdzieś na dłużej, posiadający w przekonaniu mieszkańców wiedzę tajemną i umiejący odczyniać rzucone przez kogoś uroki, ale i sam mogący magicznymi praktykami wyrządzić poważne szkody, a nawet doprowadzić do czyjejś śmierci, zwłaszcza w gospodarstwie kogoś, kto nie przyjął go z należytym szacunkiem; budzący po wsiach zarówno strach, jak i nadzieję' (Kgo).

W nawiązaniu do przedstawionej kwestii zabijania duszy (zob. pkt *Wymiary unicestwienia duszy*, rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*, podrozdz. B. *Zbiorowe i masowe zabijanie. Globalne unicestwienie*) należy zaznaczyć, że również w tym obszarze w języku utrwaliły się jednostki zawierające wskazanie na ów aspekt „śmierciogenności"[917], por. np. • stpol. *grzech śmirtny* / *śmiertny* 'grzech, którego popełnienie grozi według pojęć religijnych utratą zbawienia, *peccatum mortale*' (Us); ▫ *grzech* (*jest*) *śmiertny* / *śmiertelny* / *na śmierć* / *do śmierci* / *śmierci*, *peccatum ad mortem* (Msp)[918]; ▫ *siedm śmiertnych* / *śmiertelnych grzechow* (Msp); ▫ *śmiertelnie grzeszyć* (Msp); ◦ słowac. *smrteľný hriech* 'ťažký' (Ks); ◦ czes. *smrtelný hřích* (Ccn); ◦ ros. *смертный грех* (Lpr); ◦ serb. rel. *смртни грех* (Żs); ◦ bułg. *смъртен грях* 'grzech śmiertelny' (Sbp); ◦ fr. *péché mortel* 'grzech śmiertelny' (KKf).

W omawianym kompleksie znaczeniowym mieszczą się poświadczenia językowe wskazujące czynniki, elementy, środowiska szczególnie „obciążone" możliwością nastąpienia zgonu: ○ los, fatum, por. • ros. *Бойся не бойся, без року смерти не будет*; ▫ *Бойся, не бойся, а без року нет смерти!* (Dp); ○ niedouczony, niepojętny, niepewny, nowy lekarz, por. • p. *Śmierć jest gotowa, kiedy medyk głupi* (Kp); ▫ *U niepewnego doktora najpewniejsza na śmierć recepta* (Knk); ▫ *Ksiądz i doktór wspierają się w potrzebie: jeden ludzi zabija, a drugi ich grzebie* (Ak); ▫ *Nowy lekarz, nowy cmentarz* (Mpp); ○ obecność wielu lekarzy, konsylium, por. • p. *Grómada dochtorów — śmierć gotowo* (Knk); ○ dolegliwość, choroba, wymizerowanie, por. • p. *Słaby spodziewa się śmierci, a zdrów słabości* (Knk); ▫ *Choremu*

[917] Przeciwieństwem śmiercionośności grzechu względem duszy jest zachowywanie życia wiecznego „w przyszłym świecie" poprzez „zasilanie" go „pokarmem życia", por. • p. bibl. *jeść żywot wieczny* 'zasługiwać sobie w życiu doczesnym na szczęście wieczne' (Msp).

[918] Por. też • stpol. *wiel(i)ki grzech*; ▫ *wielkie zgrzeszenie / zgrzyszenie* 'grzech ciężki, śmiertelny, *peccatum mortale*' (Us). Por. też • p. *brzydki jak grzech śmiertelny* 'bardzo brzydki' (Sfp), zob. Wysoczański [2005] 2006: 341.

WWysoczanski-Umieranie.indb 384 2012-11-06 11:43:15

zawsze śmierć na myśli (Npp); ○ spożywanie oraz nadużywanie określonych substancji, np. pieprzu, wódki, narkotyków, por. np. • p. *Pieprz mężczyznę na konia wysadza, a kobietę do grobu sprowadza* (Knk); • p. *narkotyk* ‘substancja odurzająca pochodzenia roślinnego lub syntetycznego, używana czasem jako środek nasenny, przeciwbólowy, uspokajający itp., w większych dawkach wywołująca stany euforii, upojenia, halucynacje; jej nadużywanie prowadzi do uzależnienia (narkomanii) i stopniowego wyniszczania organizmu, a przedawkowanie powoduje śmierć’ (Dwp); • ros. *от рюмки водки до могилы — путь короткий* (PZ); ○ określona pora, okres roku (niezależnie jednak śmierć może zawsze nastąpić), por. • p. *Cieszył się starzec, że przeżył marzec; Nie baju, baju, umrzesz w maju* (spo); ▫ *Skoro przyjdzie marzec, nie wytrzyma starzec; nie pleć, baju, złapie śmierć starca i w maju* (Knk); ▫ *Kiedy starzec przeżył marzec, będzie zdrów, lecz gdy baba w maju słaba, pacierz mów* (Knk); ▫ *Na świętą Barbarę najwięcej śmierci bywo* (Knk); ○ określone zjawiska atmosferyczne, głównie grzmot, w danym czasie, por. • p. *W styczniu gdy niebo z grzmotem się ogłosi, na wschodzie ludzi śmierć w tym roku kosi* (Knk); ▫ *We wrześniu na wschodzie gdy grzmot się odzywa, śmierć w ludziach swoje pod jesień ma żniwa* (Knk); ○ zwieńczenie budowy domu, por. • p. *Gdy dom ukończony, przychodzi śmierć* (Knk); ○ przejadanie się, zbytek, por. • p. *Więcej poginie od zbytku a od obżarstwa niżli od miecza abo od śmierci poćciwej* (Knk); • beng. *От умеренной еды сила, а от обильной — могила* (Bw); ○ folgowanie nieprzyjacielowi, por. • p. *Kto nieprzyjacielowi folguje, ten sobie śmierć gotuje* (Knk); ○ śmierć poluje na człowieka bojaźliwego, tchórza, por. • uzb. *За трусом смерть охотится* (Bw).

Bywa, że faktycznie prowadzi do śmierci nie to, co stereotypowo może mieć wpływ na możliwość nastąpienia zgonu, lecz zgoła to, czego nie bierze się pod uwagę w tym względzie: ○ ten, kto spadł z konia, został cały, ten, kto spadł z osła — umarł, por. • tur. *Кто упал с коня — остался цел, кто упал с ишака — умер* (Bw).

Materiał językowy zawiera poświadczenia wskazujące, z czego śmierć nastąpiła, por. • p. *śmierć z czegoś* (sjp): ○ z głodu, por. • p. *śmierć z głodu* (sjp); ▫ *śmierć głodowa* / dawn. *głodna* (Sfp); ▫ *śmierć z zamorzenia głodem* ‘zagłodzenie (*mors ex inedia*)’ (Kjp); ◦ głuż. *smjerć z hłodom* (Zg); ◦ słowac. *smrť hladom*; ▫ *hladová smrť* (Jsp); ◦ czes. *smrt hladem* (Sc); ▫ *hladomor* (Sc); ◦ ukr. *голодна смерть* ‘смерть від голоду’ (Bsu); ◦ sch. *гладна смрт* ‘смрт од гладовања’ (rsk); ◦ serb. *гладна смрт*; ▫ *смрт од гладе* (Żs); ◦ bułg. *гладна смърт* (Sbp); ○ śmierć lenia, próżniaka z głodu, por. • lak. *Лентяй от голода умирает* (Bw); ○ śmierć z głodu niezapobiegliwego za młodu starca, por. • p. *Kto za młodu patrzy chłodu, ten na starość umrze z głodu* (Ak); ○ śmierć z głodu żyjącego tylko nadzieją, por. • tur. *Кто одной надеждой живет — от голода умрет* (Bw); ○ śmierć z głodu, dosł. z nienajedzenia się do syta choćby raz w tygodniu, zważywszy, że codzienne je-

WWysoczanski-Umieranie.indb 385 2012-11-06 11:43:15

dzenie do syta doprowadza do bankructwa, por. • kaz. *Каждый день будешь досыта есть — разоришься; в неделю хоть один раз не наешься досыта — умрешь* (Bw); ○ z tęsknoty, por. • p. *śmierć z tęsknoty* (Sfp); ○ z obżarstwa, por. • p. *Pan umiera z głodu, chłop z obżarstwa*; ▫ *Pan kończy życie w głodzie, chłop w obżarstwie* (Ak).

W odosobnionych przypadkach wskazanie na to, z czego śmierć może nastąpić, uwydatniane jest poprzez wymienienie znajdowania się w zasięgu człowieka tego, co powinno uchronić go od zgonu: ○ umierać z pragnienia przy studni, por. • kor. *Умирать от жажды у колодца* (Bw); ○ umierający z pragnienia ma zawsze wodę u wezgłowia, por. • hin. *У умирающего от жажды вода у изголовья стоит* (Bw); ○ czy może umrzeć z pragnienia ten, kto szuka studni?, por. • mal. i indonez. *Разве тот, кто смотрит за колодцем, может умереть от жажды?* (Bw).

Ekscerpcja materiałowa ujawnia poświadczenia językowe wskazujące, wskutek czego śmierć nastąpiła, por. • p. *śmierć wskutek czego* (Sfp): ○ wskutek upływu krwi, por. • p. *śmierć wskutek upływu krwi* (Sfp); ▫ *śmierć z upływu krwi* (Sfp); ◦ serb. *смрт услед губитка крви* (Żs); ○ wskutek ran, por. • p. *śmierć wskutek ran* (Sfp); ○ wskutek wypadku, por. • p. *śmierć wskutek wypadku* (Sfp); ○ wskutek utonięcia, por. • p. *śmierć wskutek utonięcia* (sjp); ▫ *mokra śmierć* 'śmierć na skutek utonięcia' (Msp); ▫ *mokra śmierć* 'utonięcie' (Kjp); ○ wskutek zatrucia, por. • p. *śmierć wskutek zatrucia* (Dwp); ○ wskutek przedawkowania alkoholu, zwłaszcza wina i piwa, por. • p. *znalazł śmierć na dnie kufla* (Kjp); ▫ *śmierć opiłego: utonął w flaszy wina, w dzbanie piwa* (Kp); ▫ *zapijać się na śmierć* (Dwp); ▫ *zapić się na śmierć* (Jsp); słowac. *upiť sa na smrť* (Jsp); ◦ serb. żarg. belgr. *smrt u diskoteci* alk. 'Koktel napravljen od svih alkoholnih pića na raspolaganju' (Gb); ○ wskutek przedawkowania narkotyków, por. • serb. żarg. belgr. *over(a)*, ▫ *overiška* nark. 'Koma ili smrt usled prekomerne doze droge'; ▫ *overavanje* nark. 'smrt usled prekomerne doze droge' (Gb); ○ wskutek przepracowania, por. • p. *zapracowywać się na śmierć* (Dwp); • ros. pot. *жилы порвать* 'umrzeć od zupełnego fizycznego wycieńczenia, od pracy ponad siły' (BMS); ▫ pot. *укатали бурку*; ▫ pot. *укатали сивку крутые горки* 'o śmierci człowieka wycieńczonego pracą ponad siły' (BMS).

Bliskie powyższym są poświadczenia wskazujące, od czego śmierć nastąpiła, co ją spowodowało[919], por. • p. *śmierć od czego* (Sfp)[920]: ○ od kuli, por. • p. *śmierć od kuli* (Sfp); ▫ gw. *śmierzć strzelana* 'od kuli śmierć' (Kg); ◦ ukr. *смерть від кулі* (cu); ◦ serb. *смрт од мегка* (Żs); ○ od kuli w głowę, por. • p. *dostanie w czapę* 'śmierć od kuli w głowę' (L); ○ od uderzenia ręką, por. • p. dawn. *śmierć odręczna* 'śmierć zadana ręką' (Sfp); ○ od uderze-

[919] Wskazane zakresy znaczeniowe korelują często z sensami wyrażającymi 'prowadzenie do śmierci'.

[920] Por. też • czes. *mohl z toho mít smrt* (cu); ◦ ukr. *він міг від цього померти / умерти / сконати* (cu).

WWysoczanski-Umieranie.indb 386 2012-11-06 11:43:15

nia, por. • p. *śmierć od uderzenia* (Sfp)[921]; ○ czarna, por. • p. *czarna śmierć* 'mór, cholera, dżuma' (Kjp)[922]; ◦ głuż. *čorna mrjětwa* 'dżuma' (Zg); ◦ czes. arch. *černá smrt* 'dżuma, zaraza morowa' (OH); ◦ ros. przest. *чёрная смерть* (Prd); ◦ mac. *црна смрт* (mj); ◦ ang. *black death* (Se); ◦ niem. *der Schwarze Tod* (Prd); ○ pod zaspami, na lodzie, na śniegu, por. • p. *biała śmierć* 'śmierć pod lawiną śnieżną' (L); ◦ sch. *bijela smrt* 'smrt prouzročena smrzavanjem' (Mf); ◦ serb. *бела смрт* 'смрт под сметовима, на леду, снегу' (Żs); ◦ niem. *der weiße Tod* (Bnr); ○ od uderzeń kamieni, por. • p. dawn. *śmierć kamienna* (Sfp); ○ dobry (mądry) ginie od słowa, głupi — od pałki, por. • kirg. *Хорошего убивает слово, дурного — палка* (Bw); ○ łowca węży ginie od ukąszenia węża, żmii, por. • puszt. *змеелов умирает от укуса змеи* (Bw).

W rozważany kontekst wpisują się również poświadczenia wskazujące, przez co śmierć nastąpiła, por. • p. *śmierć przez co* (Sfp); ○ przez powieszenie, por. • p. *śmierć obieszona* 'śmierć przez powieszenie, śmierć na szubienicy'; ▫ *śmierć szubieniczna* 'powrozowa' (Kjp); ▫ *śmierć przez powieszenie* (Sfp)[923];◦ słowac. *smrť obesením* (Ks); ◦ czes. *smrt provazem* (Sc); ◦ serb. *смрт вешањем* (Żs); ○ przez ścięcie, por. • p. dawn. *śmierć ścięta* 'stracenie przez ścięcie głowy' (Sfp); ▫ *ścięta śmierć* 'śmierć przez ścięcie winowajcy' (Kjp); ○ przez rozstrzelanie, por. • p. gw. *śmierć strzelana* 'śmierć od kuli' (Kjp); ▫ *śmierć przez rozstrzelanie* (Sfp)[924]; ◦ czes. *smrt zastřelením* (Sc); ▫ *smrt olovem* 'zastřelení n. trest smrti, poprava zastřelením' (Ccn); ○ przez zaduszenie, por. • p. gw. *śmierć zaduszona* 'z zaduszenia, przez uduszenie' (Kjp)[925]; ◦ słowac. *smrť zaškrtením* (sl); ◦ ros. *смерть от удушения* (sl).

Okoliczności śmierci. Miejsca śmierci

Analogicznie do przedstawionych już zależności odnoszących się do okoliczności umierania również i w rozpatrywanym tu zakresie można zauważyć te aspekty,

[921] W tym kontekście por. też • ros. *вышибить дух / душу из кого* 'убить ударом' (Lpr).

[922] Por. • p. *dżuma*, *mór*, *morowa zaraza*, *morowe powietrze*, *czarna śmierć* 'med. ciężka choroba zakaźna (której epidemie dziesiątkowały ludność śrdw. Europy) wywoływana przez pałeczkę dżumy, zakażająca bezpośrednio (kropelkowo) a. przez pchły żerujące na gryzoniach, zazw. szczurach'; rum. *ciuma* 'wrzód, guz; zaraza' (Kso).

[923] Por. też • p. *wisieć* 'być powieszonym, uśmierconym przez powieszenie'; ▫ *zawisnąć* 'zostać powieszonym, stracić życie przez powieszenie'; ▫ *wisieć na szubienicy*; ▫ *wisielec* 'zwłoki człowieka, który się powiesił lub został powieszony' (Dwp); ◦ ukr. *повиснути на гілляці / на вербі* 'бути страченим через повішення' (fu).

[924] Por. też • p. *czapa* 'rozstrzelanie' (L); • p. *kula w łebek* 'śmierć przez zabicie strzałem w głowę' (L).

[925] Por. też • p. przest. *strangulacja*, łac. *strangulatio* od *strangulare* 'dusić' z gr. *strangálē* 'uduszenie, zadławienie; med. zadzierzgnięcie' (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 387 2012-11-06 11:43:15

np.: ○ droga do nieba prowadzi z każdego miejsca tak samo, por. • p. *Z każdego miejsca jednako do nieba* (Npp); ○ na tamten świat zewsząd wiedzie jedna droga, por. • ros. *На тот свет отовсюду одна дорога* (Lp); ○ śmierć biednego dotknęła na uczcie u znakomitości, por. • ros. *Мужику смерть — в яме, солдату — в поле, а матросу — в море* 'chłopu śmierć — w jamie, lochu, żołnierzowi — na polu (walki), a marynarzowi — w morzu' (Ap); • kałm. *На пиру у знатного бедному смерть пришла* (Bw).

Chociaż śmierć — tak jak narodziny człowieka — nie czeka na właściwy moment, na właściwe okoliczności swego nastąpienia, por. • ros. *Смерть и роды не ждут погоды* (Spp), są w języku liczne potwierdzenia wskazujące, gdzie, w jakich okolicznościach śmierć nastąpiła[926]: ○ podczas snu, por. • p. *śmierć dopadła go we śnie* (Dwp)[927]; ○ w górach, por. • p. *śmierć górska* (Sfp); ○ na krzyżu, por. • p. *śmierć na krzyżu* (Msp); ▫ *śmierć krzyżowa*, łac. *mors crucis* (Msp); ◦ cs *крестная смерть* 'śmierć krzyżowa' (Zc); ◦ ros. *Крестная Смерть* (ktp); ○ podczas lotu, por. • p. *Pasażerowie rozbitego samolotu niechybnie ponieśli śmierć* (Dwp)[928]. W prezentowanym polu mieszczą się poświadczenia wskazujące: — w czym śmierć nastąpiła, por. • p. *śmierć w czym* (Sfp); ○ w bitwie, por. • p. *śmierć w bitwie* (Sfp)[929]; ○ w walce, por. • p. *śmierć w walce* (Sfp); ◦ serb. *смрт у борби* (Żs); ○ w boju poniesiona przez mężnego dżygita, por. • kirg. *Храбрый джигит родится дома, гибнет в бою* (Bw); ○ w pojedynku, por. • p. *śmierć w pojedynku* (Sfp); ○ w ogniu, płomieniach, por. • p. *śmierć w ogniu* (Sfp); ▫ *śmierć w płomieniach* (Sfp); ◦ czes. *smrt ohněm* (c); — na czym nastąpiła, por. • p. *śmierć na czym* (Sfp); ○ na pobojowisku, por. • p. *śmierć na pobojowisku* (Sfp); ○ na polu bitwy, por. • p. *śmierć na polu bitwy* (Sfp); ◦ serb. *смрт на бојном пољу* (Żs)[930]; ○ na polu chwały, por. • p. *śmierć na polu chwały* (Sfp); ▫ *zginąć na polu chwały* (sjp); ○ na stosie, por. • p. *śmierć na stosie* (Sfp); ▫ *śmierć płomienna* (Żs); ◦ serb. *спаљивање на ломачи*; ▫ *смрт на ломачи* (Żs); ○ na palu, por. • p. *śmierć na palu* (Sfp); ○ na szafocie, por. • p. *śmierć na szafocie* (Sfp); — pod

[926] Por. • p. *przymrzeć* 'zostać w tym miejscu, gdzie śmierć zaskoczyła' (Kjp); • serb. *Ђе је твор ту и мор* '*ђе има онђе и умире*' (Kn). W tym kontekście trzeba też wskazać na miejsce zadania komuś śmierci, por. np. • p. *barak śmierci*; ▫ *cela śmierci* 'miejsce pobytu więźniów przeznaczonych na śmierć' (Zp). Bardziej szczegółowo aspekt ten został przedstawiony w podrozdz. A. *Uśmiercanie. Nominacje i zakresy znaczeniowe*, rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*.

[927] Por. • p. *śmierć łóżeczkowa*; ▫ *zespół nagłej śmierci noworodków* 'nagła śmierć niemowlęcia, nie dająca się wyjaśnić badaniem autopsyjnym, analizą miejsca śmierci czy wywiadem lekarskim' (Zp). Por. też • p. *W środowisku lekarskim nie ma konsensusu co do przyczyn tzw. nagłej śmierci łóżeczkowej* (Dwp).

[928] Por. też • p. *śmierciolotny* 'niosący śmierć w przelocie, lecąc' (Kjp); ▫ *śmiercioskrzydły* 'niosący śmierć na swych skrzydłach, śmierciolotny' (Kjp).

[929] Por. • p. woj. *pole śmierci* 'przestrzeń, po której leci pocisk działowy' (Kjp); ◦ czes. *pole smrti* (Pf).

[930] Por. też • sch. *губилиште* 'место где се губи живот (бојиште, бојно поље)' (rs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 388 2012-11-06 11:43:15

czym nastąpiła, por. • p. *śmierć pod czym* (Sfp); ○ pod kołami, por. • p. *śmierć pod kołami* (Sfp); ○ pod gruzami, por. • p. *śmierć pod gruzami* (Sfp).

Śmierć nie chodzi w miejscach bezludnych, lecz pojawia się wśród ludzi, por. • ros. *По безлюдью смерть не ходит* (Spp); • p. *Śmierć za człowiekiem chodzi* (Lp). Poświadczenia językowe wskazują ponadto na konkretne „śmiercio-genne" miejsca: ○ obozy pracy przymusowej więźniów w Związku Sowieckim, por. • p. *łagier* 'obóz koncentracyjny w Związku Radzieckim, w którym więźniów (zwykle politycznych) zmuszano do najcięższych prac powodujących często wyniszczenie i śmierć' (Dwp); ○ miejsce w lesie, por. • łemk. *wertep* 'niebezpieczne miejsce, gdzie można się zabić (w lesie)' (Rnł); ○ wodospad, por. • serb. *водопад* 'смртно место у речном кориту, низ које се вода сурвава' (Msk).

W rozpatrywanym obszarze znaczeniowym sytuują się także poświadczenia wskazujące na niewystępowanie danego rodzaju śmierci w danych uwarunkowaniach: ○ śmierci głodowej w posługiwaniu Bogu, por. • p. *Bogu służąc, nikt nie umarł z głodu* (Ak); ○ śmierci głodowej w ciężkiej pracy na niwie oraz modlitwie do Boga, por. • ros. *Кто потеет на ниве да молится Богу в клети, тот от голоду не умирает* (Dp); ○ śmierci głodowej, gdy za głodnego płaci Bóg, por. • ros. *На Руси никто с голоду не умирал. За голодного бог заплатит* (Dp).

Tutaj sytuują się też konkretne nazwy toponimiczne: • ros. gw. pom. *Вайгач* 'przyległa z wyspą Nową Ziemią wyspa na Oceanie Północnym. Powiedzenia o niej: *на Вайгаче побывать — смерть узнать*; *Вайгач — горю матка*; *плачь, коль пошел на Вайгач*' (Fg).

Wyjaśnianie okoliczności śmierci

Naturalną niejako kwestią jest wyjaśnianie przyczyn i okoliczności czyjejś śmierci, por. • p. *wyjaśnić okoliczności śmierci* (Dwp).

Samonastąpienie

Poświadczenia wskazujące na nieprzymuszoność, własnowolność nastąpienia śmierci, por. • p. *dobrowolna śmierć* (Msp); ◦ ros. gw. *умереть с доброй воли* ''umrzeć naturalną śmiercią, z choroby (w odróżnieniu od śmierci przypadkowej, niespodziewanej)'' (Fg); ◦ serb. *добровољно пођи у смрт* (JAs).

Sprawczość

Poświadczenia wskazujące na to, kto jest sprawcą śmierci, por. • stpol. (*być*) *krzyw*; ▫ *winien w śmierci* 'być winnym śmierci, być sprawcą śmierci, *mortis*

WWysoczanski-Umieranie.indb 389 2012-11-06 11:43:15

noxium esse, *culpa mortis teneri*' (Us)[931]: ○ z czyjej ręki nastąpiła, por. • p. *śmierć z czyjeś ręki* (w)[932]; • p. *skończył samobójczo* (Dwp).

Zasadnicze indykacje agensów — uwidocznionych bądź nieuwidocznionych eksplicytnie — zawierają, m.in., następujące jednostki: • p. *potracić* 'o śmierci zadanej lub zesłanej przez Boga' (Msp); ▫ *potracić* 'pozabijać, zabić wielu; *interficere*, *perdere*' — o śmierci zadanej celowo przez ludzi (Msp); • p. *śmierć samobójcza* (sjp); ▫ *śmierć skrytobójcza* (sjp); ◦ serb. *мучко убиство* (Żs); • p. *śmierć katowska* 'zadana przez kata' (Sfp).

W obrębie tych znaczeń, por. • stpol. *dokonać czyjejś śmierci* 'doprowadzić do czyjejś śmierci, *mortem alicui afferre*' (Us)[933], umieścić należy również wskazanie na: ○ doprowadzających innych do śmierci, przyczyniających się do czyjejś śmierci, por. • p. *na śmierć* 'tak, że powoduje się śmierć, pozbawia się życia kogoś lub czegoś' (Dwp)[934]; • p. *doprowadzić* (*kogo*) *do śmierci* (Msp)[935]; • czes. *hnát někoho na smrt* (Ccs); ▫ *hnát někoho na jistou smrt* (Ocp); • ros. gw. *донетать* ''doprowadzić do śmierci; zabić'' (Fg); ◦ ukr. *посилати на смерть кого* (cu).

W śmierci

To, co odnosi się do śmierci, towarzyszy śmierci

Stan śmiertelny, stan śmierci człowieka jest związany z określonymi stanami fizycznymi człowieka odnoszącymi się do niego, towarzyszącymi mu, por. • p. *stygmat śmierci* (Dwp); • p. *znak śmierci* (Kjp)[936]; • p. *powiew śmierci* (Dwp);

[931] Pełniejszego przedstawienia sprawców cudzej śmierci dokonano w punkcie *Uśmiercanie* (rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*, podrozdz. A. *Uśmiercanie. Nominacje i zakresy znaczeniowe*), a samosprawców śmierci — w podrozdz. D. *Samouśmiercanie* (rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*).

[932] Por. • p. *czeka kogo / grozi komu śmierć z czyjej ręki* (*od kogo*) (Sfp).

[933] Por. też • słowac. *doniesť niekoho do hrobu* 'spôsobiť niečiu smrť' (Ks); ▫ *priviesť niekoho do hrobu* (Ks); ▫ *to ho privedie, dovedie do hrobu* 'spôsobí mu smrť (Ks).

[934] Por. m.in.: • p. *bić / katować / zatłuc kogoś lub coś na śmierć* (Dwp); • p. *Zapił się na śmierć* (Dwp).

[935] Zwrot ten konotuje ponadto znaczenia 'spowodować, wywołać jakiś skutek, dopuszczać', 'pozwalać, zgadzać się na dokonanie się zła lub nawet zrządzać coś złego, np.: karę, nieszczęście (zawsze o stosunku Boga do człowieka)' (Msp).

[936] Por. np.: • sch. *црна застава* 'знак смрти, укопа' (rsk). Por. też niektóre słowa-reakcje, dla których słowem-bodźcem jest wyraz *śmierć* (liczba oznacza ilość osób wiążących obie wartości): cmentarz — pomnik 46; śmierć 10; dusza, wspominać 2; wieczność, życie l; czaszka — głowa, śmierć 1; czerń — zło 22; ziemia 4; śmierć, wojna 1; grób — pomnik 10; śmierć 3; czarny, wieczność l; karawan — śmierć; koniec życia — śmierć 3; konieczność — praca 8; jeść 3; śmierć 2; matka, woda 1; kosa — śmierć 16; kostucha — śmierć 5; kościotrup — śmierć 6; stary l; krew — czerwony 74; wojna 21; życie 3; krzyczeć, naród, śmierć, usta l; łatwa — śmierć; *memento mori* — śmierć; nadchodzi — śmierć; nagła — śmierć; narodziny — życie 17; początek 12; śmierć, żyć l; niebo — wieczność 34; Bóg 16; dusza 15; ziemia 12; śmierć 5; góra, sprawiedliwość, wiatr, wolny

WWysoczanski-Umieranie.indb 390 2012-11-06 11:43:15

• p. *prognostyk śmierci* (Dwp); ◦ serb. *дах смрти* (Żs). Są to w szczególności: ○ śmiertelny pot, por. • p. *śmiertelny pot* (sjp); ◦ ros. *смертельный пот* (Lpr); ◦ serb. *самртнички зној* (Żs); ○ śmiertelna bladość, por. • p. *śmiertelna bladość* (Sfp); ◦ serb. *смртно бледило*; ▫ *самртничко бледило* (Żs). Odwołanie do umierania, następującej śmierci kojarzone jest z danymi akcesoriami, por. ○ śmiertelne łoże, śmiertelna pościel, por. • p. *śmiertelne łoże*, 'na którym ktoś umiera' (Sfp); ▫ *śmiertelna pościel* (Sfp); ◦ serb. *самртна постељa* (Żs); ○ śmiertelna koszula[937], szata, por. • p. *śmiertelna koszula* (Sfp); ▫ *śmiertelna szata* 'szata wkładana nieboszczykowi lub skazańcowi' (Sfp) ◦ serb. *самртна кошуља* (Żs)[938].

Implikacje życia na śmierć

Poświadczenia wskazujące na następstwa określonych wydarzeń z życia w momencie nadchodzenia bądź nadejścia śmierci: ○ mówiący wiele złego o księdzu nie doczeka się go przed własną śmiercią, por. • p. gw. *Chto na księdza wiele szczeka, ten go przë smiercë nie doczeka* (Knk); ○ kłamiący wiele w godzinie śmierci w ogóle mówić nie będzie mógł, por. • p. *Kto dużo kłamie, temu przy śmierci język kołym stanie* (Knk); ○ za swoje czyny człowiek zapłaci w dniu śmierci, przed pogrzebaniem, por. • p. *Zapłaci on w dzień śmierci* (Ak); ▫ *Zapłaci on w wigilją pogrzebu* (Ak); ○ posiana przez jednego (Urbana) burza, skutkuje zebraną przez drugiego (Iszojawa) śmiercią, por. • asyr. *Урбан посеял бурю, а Ишояв пожал смерть* (Bw).

Osamotnienie w śmierci

Odzwierciedlona w języku rzeczywistość śmierci odsłania bycie w niej w samotności, por. • p. *samotna śmierć* (Dwp); • sch. *умрети без свеће* 'немати никога од ближих потомака (да упали свећу у часу умирања и после смрти)' (rsk).

2; biały, czarny, dobro, krzyczeć, matka, światło, wieczór, życie l; nieszczęście — śmierć 10; wojna, zło 9; szczęście 5; źle 3; gubić 2; chory, głupi, razem 1; odejście — śmierć 5; otchłań — wieczność 4; myśleć, oczy, śmierć 1; pewna — śmierć; płacz — śmierć 9; dziecko, kłamstwo 6; wstyd 3; krzyczeć, oczy, zło 2; radość, twarz, wojna, źle l; pogrzeb — śmierć 13; czarny 3; pomnik, ziemia 1; przemijanie — czas 27; życie 2; rzeka, śmierć, woda l; przeznaczenie — miłość, śmierć 1; pustka — śmierć, wieczność 2; drzwi, dusza, głowa, mówić 1; rozpacz — śmierć 2; krzyczeć, nadzieja, wstyd l; straszna — śmierć, wojna l; strata — gubić 16; śmierć 4; czas, radość, rozmowa 1; strata kogoś — śmierć; trumna — śmierć 29; trup — stary 5; śmierć 2; biały, pomnik, wojna 1; umieranie — śmierć; umrzeć — żyć 36; śmierć l; urodziny — śmierć 3; dzień, rodzina 1; w końcu przyjdzie — śmierć; widły — śmierć; zbawienie — dusza, śmierć l; żałoba — czarny 12; śmierć 2 (GPR).

[937] Także koszula wkładana dawniej na skazańców przed wykonaniem wyroku śmierci.

[938] Dokładniej ten aspekt umierania i śmierci przestawiony został w punkcie *Nadejście śmierci. Czynności przedśmiertne. Przygotowanie na śmierć* (rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*, podrozdz. B. *Granica życia i śmierci. Umieranie*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 391 2012-11-06 11:43:15

Bycie z kimś do śmierci

Jak już zauważono w odniesieniu do umierania i fazy agonalnej (por. rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*, podrozdz. A. *Przed śmiercią. Do śmierci. Przy śmierci*), ważne, potrzebne, można by rzec — „właściwe i normalne" jest towarzyszenie człowiekowi aż do jego śmierci, niedopuszczanie do samotności drugiego człowieka, do sytuacji opuszczenia, pozostawienia go samemu sobie, zwłaszcza w chwili śmierci, por. • p. (*kogo*) *do grobu doprowadzić* 'towarzyszyć aż do śmierci' (Msp).

Śmierć za kogo

W języku są poświadczenia wskazujące, za kogo śmierć nastąpiła, por. • p. *śmierć za kogo* (Sfp); ▫ *ponieść śmierć za kogoś* (Jsp); ◦ słowac. *podstúpiť smrť za* (*pre*) *niekogo* (Jsp); ◦ serb. *smrt za koga* (Kse); ◦ ang. *death on someone* (Kse); • p. *zastępcza śmierć* (w)[939]. Wymienia się tu: ○ ludzi, za których umiera bohater, choć rodzi się on dla siebie, por. • tat. *Герой родится для себя, но умирает за людей* (Bw).

Śmierć za co

Poświadczenia wskazujące, za co śmierć nastąpiła, por. • p. *śmierć za co* (Sfp); ▫ *ponieść śmierć za coś* (Jsp); ◦ słowac. *podstúpiť smrť za* (*pre*) *niečo* (Jsp); ○ za kraj, por. • p. *śmierć za kraj* (w).

[939] Najbardziej znanym przykładem idei zastępczej śmierci jest śmierć Jezusa Chrystusa. Śmierć i okoliczności towarzyszące ostatniemu okresowi życia Jezusa pozwalają sądzić, że liczył się z możliwością nagłej śmierci; jego wystąpieniom towarzyszyła coraz częściej atmosfera wrogości, a nieraz śmiertelnego zagrożenia, jeszcze bardziej realnego po straceniu Jana Chrzciciela; wszystko zmierzało do podzielenia przez Jezusa losu proroków odrzuconych i zabitych przez własny naród. Nieprzyjęcie zrówno jego orędzia o Królestwie Bożym, jak i jego samego stawiało przed nim naglące pytanie o sens czekającej go śmierci. O znaczeniu, jakie Jezus nadawał swej śmierci, można wnioskować z jego życiowej postawy, której treścią była służba człowiekowi (Łk 22,27), zmierzająca do wyzwolenia go od zła (jego korzeniem jest grzech) i doprowadzenia do wspólnoty z Bogiem; konsekwentne trwanie przy takiej postawie było przyczyną śmierci Jezusa stanowiącej zwieńczenie służebnego życia i służby człowiekowi. Służebny charakter śmierci Jezusa Chrystusa pozwala w sposób bardziej uzasadniony historycznie interpretować słowa Jezusa o oddaniu życia „na okup za wielu" (Mk 10,45), o wydaniu Syna Człowieczego w ręce ludzi (Mk 9,31) czy też relacje z Ostatniej Wieczerzy (l Kor 11,24–25; Mk 14,22–24). Ze słów Jezusa wynika, że rozumie on swoją śmierć jako całkowite i zastępcze oddanie się Ojcu dla zbawienia ludzi. Ofiara Jezusa łączyła się z immolacją, co wyraziło się w śmierci krzyżowej i przybrało postać bardziej misteryjną, gdyż na mocy współorzekania o naturach boskiej i ludzkiej w Jezusie Chrystusie była to nie tylko śmierć człowieka, ale także „śmierć Boga" (ek, VII: 1338, 1368).

WWysoczanski-Umieranie.indb 392 2012-11-06 11:43:15

W związku z nadmienionym sensem należy podkreślić, że w językowym oglądzie śmierci można znaleźć wskazanie na aspekt przeciwstawny, tj. poniesienia śmierci „za nic", bez jakiegokolwiek uzasadnienia, powodu, por. np. • ros. gw. Syb. ekspr. *пойти насмарку* ''zginąć za nic'' (Fgs).

Nieuzasadnioność wyroku śmierci

Poświadczenia wskazujące na nieadekwatność zasądzania śmierci w odniesieniu do przewiny, por. • p. *Mały grzech na śmierć sądzą, śmiertelny przeglądają* (Knk).

Śmierć — w czyjejś, czegoś obronie

Poświadczenia wskazujące, w czyjej, czego obronie śmierć nastąpiła, por. • p. *śmierć w obronie czyjej, czego* (Sfp).

Śmierć — przez kogo, jak i gdzie poniesiona

Poświadczenia wskazujące, kto śmierć poniósł, por. • p. *zginąć śmiercią kogo* (Sfp); ◦ ros. *погибнуть как кто-л.* (Lpr): ○ rycerz, por. • p. *śmierć rycerska* (Sfp); ▫ *zginąć śmiercią rycerską* (Sfp); ◦ serb. *смрт витешка* (Żs); ○ żołnierz, por. • p. *śmierć żołnierska* 'śmierć na wojnie', 'przez rozstrzelanie' (Sfp); ▫ *zginąć śmiercią żołnierską* (Sfp)[940]; ○ męczennik, por. • p. *śmierć męczeńska* (Dwp); ◦ czes. *umučení* (Sc); ◦ ros. *мучительная смерть* (tr); ◦ serb. *мученичка смрт* (Żs); ○ mężczyzny, męska — mężczyzna umiera jak mężczyzna, por. • adyg. *Мужчина мужчииой умирает* (Bw).

Wraz ze specyfikacją, kto ponosi śmierć, współwystępują niekiedy dodatkowe uściślenia odnoszące się do tej śmierci: ○ śmierć polującego na węże, żmije sprawia, że węże, żmije są wolne, por. • beng. *В смерти охотника на змей змея вольна* (Bw).

W omawianym kontekście mieszczą się też poświadczenia wskazujące na tego, kto ją ponosi wraz z miejscem charakterystycznym dla tej osoby ze względu na wykonywany zawód, pełnione działania, upodobania itd. Mianowicie: ○ dotykająca nieposłuszne dziecko na wierzchołku drzewa, por. • beng. *Непослушный мальчишка на вершине дерева смерть находит* (Bw); ○ upartego, wytrwałego na zagonie, por. • beng. *Упрямому смерть в загоне* (Bw); ○ generała na stanowisku, pozycjach, por. • chin. *Глиняный*

[940] Por. też • p. *zginąć śmiercią lotnika* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 393 2012-11-06 11:43:15

сосуд разбивается у колодца, генералу не миновать смерти на позициях (Bw)[941].

W tym odniesieniu nieodzowne jest wskazanie na miejsca skorelowane z poniesioną przez kogoś śmiercią — ważne w danej religii[942]. Przykładowo: • *Golgota* (aram. *golgoltā*, Miejsce Czaszki — Mt 27,33; Mk 15,22; J 19,17; Czaszka — Łk 23,33; synonim łac. *Calvaria*), miejsce ukrzyżowania Jezusa Chrystusa — Boga-Człowieka (zob. ek, V: 1260)[943]; ▫ *Golgota*, aram. *Czaszka*, chrześc. — miejsce ukrzyżowania Chrystusa; *Kalwaria*, łac. *calvaria* ‘czaszka’, tłum. aram. *golgotha*, chrześc. — miejsce śmierci Jezusa (zob. Wysoczański 1999: 32); ▫ cs *лобное место* ‘miejsce kaźni, Golgota’ (Zc).

Śmierć czyja

Śmierć zawsze dotyka konkretnego człowieka, niejako „wzywa każdego po imieniu”, por. • ros. *смерть кого* ′śmierć kogo / czyja′ (DM). Język rejestruje odejście poszczególnych osób, przy czym nazywane są one zwykle według pełnionej funkcji społecznej, por. • ros. *смерть матери* ′śmierć matki′ (DM); • p. *śmierć ojcowska*; ▫ *zeście ojcowskie*; ▫ *śmierć ojcowa* (Msp); ◦ *смерть отца* ′śmierć ojca′ (DM); • ros. *смерть родителей* ′śmierć rodziców′; ▫ *смерть сына* ′śmierć syna′; ▫ *смерть больного* ′śmierć chorego′ (DM).

Żniwo śmierci

Oprócz powszechnie spotykanej śmierci jednostkowej w kilku przypadkach i sytuacjach zachodzi śmierć wielu ludzi jednocześnie, por. • p. *śmierć zbiera* (*krwawe*) *żniwo* ‘podniośle: ginie wielu ludzi’ (Dwp)[944]; • ukr. *мов з косою пройшла смерть* ‘багато померло, загинуло’ (su); ◦ serb. *смрт је убирала крваву жетву* (Ż s).

---

[941] Por. też • słowac. ekspr. *tisícka ľudi umierali vo vojne* ‘tysiące ludzi umierało na wojnie’ (Jsp).

[942] Także konkretne miejsce śmierci danej, zwykle ogólnie znanej, osoby, por. • *Berea* gr. Beroia: miejsce śmierci Menelaosa (2 Mch 13,4n), dziś Alep, ok. 100 km na wsch. od Antiochii Syryjskiej (TWb).

[943] Por. • p. *Kalwaria* ‹ późn.łac. *Calvaria* ‘wzgórze pod Jerozolimą, na którym ukrzyżowano Chrystusa’, z łac. ‘czaszka’ (od *calvus* ‘łysy’) tł. z gr. *kranion* ‘czaszka’, tł. z aram. *gulgoltā*› ‘sceny, stacje męki Chrystusa, cykl przedstawiających je obrazów a. rzeźb; miejsce (zazw. ogród na wzgórzu), gdzie je rozmieszczano’ (Kso).

[944] Por. • p. *W czasie natarcia śmierć zbierała krwawe żniwo* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 394 2012-11-06 11:43:15

B. Ze śmiercią

Implikacje śmierci — wobec nieżyjącego

Zakresy obejmowania czegoś przez śmierć, podlegania czegoś śmierci

W opisanie śmierci trzeba włączyć zauważalne, zwłaszcza w jednostkach frazeologicznych języka, wskazania na to, co jej podlega, co ona obejmuje, por. np. • p. *Wszystko prócz cnoty skazie i śmierci podległo* (Knk)[945]; • sch. *umrije kumče, rastavi se kumče* 'po śmierci dziecka i po kumostwie' (Fs)[946].

Zakres działania śmierci, czynienia czegoś przez śmierć

Istotnym elementem charakterystyki śmierci jest wskazanie na to, co ona czyni. W językowych utrwaleniach można dostrzec m.in.: ○ zmywa wszystko, por. • p. *Wszystko śmirć przez ług zmyje* (Knk); ○ wszystko zmiata, przemielając zęby na otręby, por. • p. *Śmierć wszystko zmiecie i zęby zmiele na otręby* (Ak); ○ wszystko równa, por. • p. *Śmierć wszystko równa* (Kjp); ◦ łac. *Omnia mors aequat* (Św); ◦ ros. *Смерть всех поравняет* (Dp); ◦ fr. *La mort nous rend tous égaux* (Św); ◦ wł. *La morte pareggia tutti* (Św); ◦ hiszp. *La muerte a lodos nos iguala* (Św); ◦ ang. *Death is the grand leveller* (Św); ◦ niem. *Der Tod macht uns alle gleich* (Św); ○ godzi wszystkie rzeczy, por. • p. *Śmierć wszystkie rzeczy godzi* 'wobec śmierci traci wartość wszystko' (Zp); ◦ ros. *Смерть все мирит* (Spp); ○ wszystko odmienia, por. • p. *Śmierć wszystko odmienia* (Ak); ○ pokazuje w całej pełni czyjś stan posiadania, por. • p. *Śmierć pokaże, co kto ma* (Ak); ○ odbiera wszystko w przeciwieństwie do życia dającego owoce życia, por. • ros. *Живот животы дает, а смерть все отберет* (Dp); ○ nie bierze wszystkiego, tylko to, co jest jej — ciało, por. • ros. *Смерть не все возьмет, только свое возьмет* (т.е. *плоть*) (Dp)[947].

---

[945] Por. też • stpol. *podlec śmiertelnej skazie* (Msp).

[946] W tym odniesieniu por. • p. *Po zmarłej duszy rado się ruszy* 'tzn. po śmierci jednego dziecka narodzi się drugie' (Knk).

[947] W tym kontekście por. • *śmierć duchowa* — wedle aspektu personalistycznego w teologii katolickiej postępowanie grzeszne jest pomniejszeniem osobowości ludzkiej, cofaniem się w rozwoju, a więc samodegradacją osoby i obniżeniem jej godności, procesem samowyniszczenia

WWysoczanski-Umieranie.indb 395 2012-11-06 11:43:15

Śmierć wobec życia ziemskiego

Poświadczenia wskazujące na: — odniesienie śmierci do życia ziemskiego, doczesnego: ○ cześna, por. • p. *cześna śmierć* (Msp); ○ doczesna, por. • p. *doczesna śmierć* (Msp); — niewiecznotrwałość życia człowieka na ziemi: ○ nieuchronność zejścia, por. • p. *Wszyscy umrzemy, nikt nie żyje wiecznie* (Bi); — brak przeznaczenia do przejścia do życia w pośmiertnej perspektywie: ○ wieczna, por. • p. *śmierć wieczna* (Sfp).

Śmierć — równoznaczność nieżycia

Wskazywana już opozycyjność życia wobec śmierci w przedstawianej charakterystyce śmierci jawi się jako uzewnętrznienie nieistnienia ludzkiego w różnych aspektach tego zjawiska: ○ przed stanem śmierci człowiek znajdował się w sferze życia, por. • p. *Kto umarł, ten żył kiedyś* (Kpp); ▫ *Żyli i ci, co się przeżyli* (Kpp); ▫ *Ten, co koniec czyni mowie, „rzekłem" na ostatku powie; a jako ów rzekł: „mówiłem", tak umarły rzecze, „żyłem"* (Kpp); ○ utrata głowy — śmierć i utrata życia są równoznaczne, por. • ukr. *позбутися голови* 'загинути, вмерти'; ▫ *позбутися життя* 'померти, загинути' (fu); ○ zapłacenie głową, własną skórą — śmierć i utrata życia są równoznaczne, por. • p. *zapłacić głową*; ▫ *zapłacić własną skórą* 'stracić życie, ponieść śmierć' (Zp).

Śmierć — równoznaczność końca ciała

Śmierć, nieżycie determinuje koniec bytu cielesnego, por. • p. *koniec ciału / ciała* (Msp).

Śmierć — równoznaczność końca człowieka

Jeszcze dalej idącym uwarunkowaniem śmierci są implikacje kończenia się bytu człowieka, por. • p. *kończyć się* 'znajdować śmierć lub zabijać się nawzajem' (Msp); • p. gw. *anumlik* 'koniec, śmierć' (sgp).

W świetle wymienionych tu trzech równoznaczności wiązanych ze śmiercią człowieka należy zauważyć, że jedną z realności śmierci człowieka jest zatem

---

w sobie prawdziwego życia; u końca tego procesu widnieje groźba stanu „śmierci duchowej", która może znacznie uprzedzać śmierć cielesną (ek, VI: 275). Por. też • cs *смертию умрете* 'śmiercią umrzecie, tj. zatracicie dar nieśmiertelności' (Zc).

WWysoczanski-Umieranie.indb 396 2012-11-06 11:43:16

jego nieistnienie, niebycie — „w momencie śmierci bliskiego uderza człowieka świadomość niczym niedającej się zapełnić pustki. […] Między pełną obecnością człowieka obok nas a pełną obecnością ścian, powietrza, jego mebli, bez człowieka, zjawia się bolesna sprzeczność. Bodaj najtrafniej wyrażają ten stan słowa »jego nie ma«. Słówko »nie ma« ma tutaj nieco inne znaczenie, niż mogłoby mieć słówko »nie istnieje«. Jest w nim ukryty jakiś subtelny ładunek emocjonalny, ono jest pełne tragedii, którą wszystkie inne słowa raczej fałszują, niż odsłaniają. […] Słowa »nie istnieje« oznaczają nicość — nieobecność obecności, natomiast słowa »nie ma go« oznaczają próżnię — żywą obecność nieobecności" (Tischner 1975: 274).

Śmierć — kres

W utrwaleniu językowym uwidoczniona jest śmierć jako moment ostateczny czegoś, koniec jakiegoś okresu, trwania czegoś[948], por. • ros. *смерть положила конец чему-л.* (DM); ▫ *смерть прервала что-л.* (DM); ◦ niem. *Mit dem Tode ist's für immer Feierabend* (Pn). Śmierć jest końcem: ○ życia, por. • p. *kres życia* 'śmierć' (sjp); ▫ *śmierć kładzie kres życiu* (Sfp); ▫ *śmierć przerywa czyjeś życie* (Sfp); ▫ *śmierć przecina czyjeś życie* (Sfp); ▫ *śmierć przecina pasmo życia* (Sfp); ▫ książk. *śmierć przecięła pasmo życia komu* 'ktoś zmarł' (Sfp); ▫ *śmierć przecina nić życia* (Sfp)[949]; ○ wszystkiego, por. • p. *Śmierć koniec wszystkiemu* (Cm); ▫ *Wszystko z brzękiem dzwonowym mija* (Knk)[950]; ▫ *Śmierć wszystko zamyka* (Pn); ◦ czes. *Smrť konec všemu* (Cm); ○ planów, por. • p. *śmierć kładzie kres planom* (Sfp); ○ zamiarów, por. • p. *śmierć kładzie kres zamiarom* (Sfp)[951]; ○ pracy, por. • p. *śmierć przerywa pracę czyją* (Sfp); ○ rządzenia, por. • p. *Po śmierci głowa nie rządzi* (Ak); ○ wojny, por. • p. *Wtenczas koniec wojny tuszę, gdy nieprzyjaciel bez dusze* (Knk); ○ cierpień, por. • ros. *смерть положила конец страданиям* (DM).

Wskazana krańcowość odnosi się też do konkretnej osoby: ○ śmierć babki kończy jej gorączkę, por. • puszt. *Бабка умерла — и тут лихорадка у нее кончилась* (Bw).

---

948 Cezura ta odgranicza tym samym jednoznacznie wszystko wcześniejsze jako odnoszone do życia, por. np. • p. *za nieboszczyka* 'za życia zmarłego' (Msp).

949 Por. • łac. *fila vitae* 'nić żywota — z Owidiusza (Tristia, 5, 10, 46)' (Kso). W tym kontekście por. okazjonalizm frazeologiczny: • ros. *обрывается последней жизни нить* 'urywa się ostatniego życia nić' (MMf).

950 Istotnie dzwon „bije koniec człowiekowi", jednakże — zgodnie z rejestracją językową — jego dźwięk jest równocześnie „pytaniem: kto następny, kto za kim", por. • czes. *Zvon volá: kdo za kým! kdo za kým!* (Cm); ◦ il. *Zvono kuca: ko za kim! ko za kim!* (Cm).

951 Por. też • ros. *Много надежды впереди, а смерть на носу / за плечами* 'wiele nadziei w przyszłości, a śmierć na nosie, za barkiem' (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 397 2012-11-06 11:43:16

Śmierć przerywa, kończy ludzkie działania mimo maksymalnego wypełnienia życia działalnością, mimo zajmowania się maksymalnie wieloma sprawami: ○ trzy westchnienia były użyte, spożytkowane na tysiące sposobów, a tymczasem któregoś ranka przychodzi śmierć i ustaje dziesięć tysięcy spraw, por. • chin. *Три вздоха можно использовать на тысячу ладов, а однажды утром придет смерть — и остановятся десять тысяч дел* (Bw); ○ zejście wiąże się z redukcją kłamstwa, por. • ros. *Умрешь, так меньше врешь* (Dp).

Śmierć — ogołocenie

Śmierć według utrwalenia językowego jest nie tylko kresem czegoś, lecz także wraz z jej nastąpieniem człowiek zostaje pozbawiony czegokolwiek (zob. wyżej pkt *Nadejście śmierci. Świadomość ogołocenia się*): ○ co się z człowiekiem urodziło, odejdzie wraz z deską, na której niosą nieboszczyka, por. • tamil. *Что с тобою родилось, уйдет с доской, на которой несут мертвеца* (Bw); ○ dawane przez życie bogactwo w całości jest odbierane przez śmierć, por. • ukr. *Життя багатство дає, а смерть усе відбере* (su); ○ wszystkie posiadane części świata mieszczą się w jednej trumnie, por. • p. *Byś miał wszystkie świata części, w jednej się trumnie pomieści* (Ak); ○ z martwego, podobnie jak z gołego niczego się nie weźmie, por. • ros. *С голого — что с мертвого: ничего не возьмешь* (Dp); ○ tylko sążeń ziemi i cztery deski są nam potrzebne po zgonie, por. • ros. gw. smol. *Сажень зямли да чатыри даски усяго намъ нада* (Dse).

Z jednej strony owo „ogołocenie" człowieka w chwili śmierci uwydatnia powszechnie znany motyw marności rzeczy doczesnych (*vanitas vanitatum*[952]) — *„to, co się liczy w życiu, to to, co zabierzesz ze sobą do nieba, a do nieba nie zabierzesz nic innego, jak tylko twoją miłość i twe cnoty"* (Bersini 2010: 254)[953], por. tu • p. *I króla robaki zjedzą* (Mpp), z drugiej zaś strony suponuje zupełną nicość pośmiertności (ostatnie stanowisko będzie przedstawione w innym miejscu, zob. rozdz. VIII. *Śmierć i życie*, podrozdz. F. *Koniec. Nieżycie. Nicość. Niebyt*) bądź „dalszą perspektywę istnienia" (zob. rozdz. VIII. *Śmierć i życie*, podrozdz. G. *Koniec. Niezniszczalność*)[954].

[952] Toteż religijne życie z myślą o śmierci wymagało praktykowania modlitwy, medytacji oraz czynienia jałmużny. Te zalecane poczynania były bardzo ważne i pomocne w uświadamianiu sobie marności uciech i bogactw życia ziemskiego, a tym samym pomocne w spokojnym zmierzaniu do kresu doczesności (zob. Rok 1991: 52–59).

[953] Marność życia ziemskiego została uchwycona w języku m.in. w ten sposób: • p. *marny żywot* 'życie doczesne'; ▫ *marny czas*, ▫ *marne mieszkanie*, ▫ *marna gospoda*, ▫ *marny kłopot*, ▫ *marne szafarstwo*, ▫ *marne włodarstwo* 'życie doczesne' (Msp).

[954] W rozważaniu św. Franciszka Salezego sprawy te ujęte są następująco: „Rozważ, z jakim żalem głębokim twoja dusza rozstawać się będzie z tym niskim światem. Będzie się żegnała z bogactwami, różnościami i płochemi towarzystwami, z uciechami i zabawami, z przyjaciółmi

WWysoczanski-Umieranie.indb 398 2012-11-06 11:43:16

Śmierć — rzecz ostatnia. Ostateczność

Śmierć znajduje się na końcu wszystkiego, po niej nie ma niczego innego ostatniego, jest krańcową koniecznością, por. • p. *Śmierci kosztować, każdemu wierzyć, nadzieję stracić — są to ostatnie rzeczy* (Knk); • ros. *послѣднее пристанище* 'смерть' (Dt).

Śmierć — czyhanie na duszę

Jednym z aspektów pośmiertności jest walka szatana o duszę człowieka. Sprowadza się ona np. do: ○ zabiegania czarta o duszę księdza po śmierci, czyhania na nią, por. • p. *Kmieć na grosz, pan na kmiecie, ksiądz na pana, łowiec na księdza, czart po śmierci, na świecie Lipowiec* (Kp).

Śmierć — powołanie do wiekuistej chwały

W przeciwieństwie niejako do wskazanych tu aspektów końcowości, graniczności materiał językowy poświadcza ideę dalszego wymiaru życia, zwłaszcza w wiekuistej chwale Boga, por. • p. *Bóg powołał go do swej wiekuistej chwały* (Msp).

Implikacje śmierci — wobec żyjących

Rezultaty śmierci. Skutki śmierci

Poświadczenia wskazujące na rezultaty, owoce śmierci: ○ odkupienie, por. • stpol. *wykupienie* 'uwolnienie od skutków grzechów przez śmierć Chrystusa, zbawienie, *salvalio*, *redemptio*, *liberatio a poena peecatorum per mortem Christi*' (Us); ▫ *kupiony* 'odkupiony, zbawiony przez śmierć Chrystusa' (Msp)[955]; ○ naprawienie upadku człowieka[956], por. • p. *naprawić upad(ek) człowieczy / ludzki /*

i sąsiadami, rodzicami, dziećmi, mężem lub żoną, słowem ze wszelkim stworzeniem. A na samym końcu ze swem ciałem, które pozostanie blade, wynędzniałe, odrażające i cuchnące. Pomyśl, z jakim pośpiechem będą usuwać to ciało i grzebać je w ziemi. […] Zważ, że przy wyjściu z ciała dusza zwraca się w dalszą drogę na prawo lub na lewo. A dokądże pójdzie twoja? Jaką obierze drogę? Nie inną jeno tą samą, na którą wstąpiła już za życia" (św. Franciszek Salezy 1931: 58).

[955] Por. • p. *odkup* 'o Chrystusie czyniącym zadość za ludzkie grzechy swą męką i śmiercią na krzyżu, odkupić śmierć'; ▫ *przez krew swoję odkupić*; ▫ *przez krzyż odkupić*; ▫ *przez ofiarę odkupić*; ▫ *przez swą śmierć odkupić*; ▫ *przez umęczenie odkupić* (Msp).

[956] Mianowicie „krzyż ukazuje się w *Nowym Testamencie* przede wszystkim jako dążenie z góry ku dołowi. Nie stoi on jako dzieło pojednania, które ludzkość ofiarowuje zagniewanemu

WWysoczanski-Umieranie.indb 399 2012-11-06 11:43:16

świata śmiercią / *przez śmierć* / *przez mękę* / *upadłość* (Msp)[957]; ○ pojednanie zwaśnionych, por. • p. *Śmierć pogodzi te serca, które póki żyły, niepożytą niechęcią zawsze się różniły* (Kp).

W tym odniesieniu mieszczą się też poświadczenia wskazujące, czym śmierć skutkuje, jakie są konsekwencje jej nastąpienia: ○ bezpotomność, por. • p. *śmierć bezpotomna* (Żs); ▫ *śmierć bezdzietna* (Żs); ◦ serb. *смрт без потомства* (Żs); ○ następująca w określonym czasie skutkuje konkretnym zachorowaniem córki, por. • ros. gw. *девичья немочь* (blednica), która rozwija się w dziewicach, czasem dlatego, że „matka zabierze farby w ziemię", tj. '′umrze w dzień menstruacji córki, lub śmierć zbiegnie się z pierwszym pojawianiem się jej′′ (Fg); ○ zmarnowaniem się syna w sytuacji braku ojca, por. • p. *chłopiec po śmierci ojca zmarnował się* (Żs); ◦ serb. *дечак је пропао после очеве смрти* (Żs).

Dzięki śmierci

Poświadczenia wskazujące, że coś jest osiągnięte, powstało dzięki ofiarowaniu życia, poniesionej śmierci, por. • p. *za cenę życia* (Sc); ▫ *za cenę śmierci* (Sc); ◦ czes. *za cenu života* (Sc); ▫ *za cenu smrti* (Sc); • ukr. *віддати життя*, *жертвувати життям в ім'я кого-, чого-н* (su).

Pozbawienie kogoś, czegoś, utrata

Śmierć powoduje utratę czegoś, przyczynia się do utraty czegoś przez kogoś lub przez coś, odebrania kogoś bądź czegoś, por. • p. *śmierć bierze* (Sfp); ▫ *śmierć zabiera kogo* (Sfp); ▫ *śmierć wydziera kogoś*; ▫ *śmierć wydarła ko-*

Bogu, tylko jako wyraz owej »niepojętej« miłości Boga, która się oddaje aż do poniżenia, by w ten sposób ratować człowieka; jest to Jego zbliżenie się ku nam, a nie na odwrót". „Gdy Chrystus oddaje Bogu swe człowieczeństwo, wnosi je zarazem w swoje zbawienie. Dlatego krzyż jest chlebem życia »za wielu« (Łk 22, 19), gdyż Ukrzyżowany przemienił ciało ludzkości w »tak« adoracji. Ukrzyżowany jest całkowicie »antropocentryczny«, całkowicie zwrócony do człowieka, ponieważ był zupełnie teocentryczny, wydał Bogu siebie, a przez to istotę ludzką. Otóż o ile ów *exodus* miłości jest *ex-stazą* wyjściem człowieka z samego siebie, w której wychodzi on daleko poza swe granice, zostaje niejako rozerwany poza pozorne swe możliwości i rozprzestrzeniania się, o tyle adoracja (ofiara) jest zawsze zarazem krzyżem, cierpieniem rozdarcia, śmiercią ziarna pszenicznego, które może owocować tylko w śmierci. Ale widzimy zarazem, że element cierpienia jest tutaj drugorzędny, pochodzi z czegoś, co je poprzedza i od niego otrzymuje swój sens. Zasadą konstytuującą ofiarę nie jest zniszczenie, tylko miłość. I tylko o ile ona otwiera, krzyżuje, rozdziera — to i to wszystko przynależy również do ofiary, jako forma miłości w świecie nacechowanym przez śmierć i egoizm" (Ratzinger 1970: 231, 237).

[957] W odniesieniu do bezwyjątkowości odkupieńczej męki Chrystusa por. słowa skierowane do Judasza: „Z pewnością Jezus umarł także za Pana. Kiedy się Pan wieszał; nie mógł Pan tego jeszcze wiedzieć" (Berger 2003: 49).

WWysoczanski-Umieranie.indb 400 2012-11-06 11:43:16

goś (Sfp)[958]; ▫ *śmierć zmiata* (w)[959]; ◦ ukr. *смерть узяла / забрала / прибрала кого* 'хто-небудь помер чи загинув' (su). Język w jednostkach zleksykalizowanych ujawnia wydarcie syna, por. • p. *śmierć mu wydarła syna jedynaka* (Dd); ◦ ros. *смерть похитила у него единственнаго сына* (Dd).

Oprócz sensu utraty z zaakcentowaniem „sprawczości" śmierci do nieobecności kogoś wśród żyjących drugi odcień znaczeniowy tej treści podkreśla rezultatywność, zatem czyjaś śmierć, a ściślej — czyjeś odejście, jest równoznaczna z utraceniem kogoś, por. • p. *utrata kogoś* 'czyjaś śmierć' (sjp); • p. *ubyć*, *ubywać* 'o ludziach: odejść, zniknąć lub umrzeć' (Dwp)[960]. Zrozumiałe jest zatem w pełni, że wskazania w tym zakresie dotyczą w szczególności: ○ osób bliskich, por. • p. *utrata najbliższych* (sjp); ○ jednego z małżonków, por. • ros. gw. Syb. ekspr. *огонь угас* 'ogień zgasł' ''zmarł jeden z małżonków'' (Fgs); • ros. gw. Syb. ekspr. *пазух потерять* ''o śmierci jednego z małżonków'' (Fgs); ○ męża, por. • p. *utrata męża* (sjp).

Kolejnym aspektem rozważanego wymiaru śmierci jest nieujawnienie, niepoznanie, por. • p. *wziąć / zabrać* (*co*) *z sobą do grobu* (Sc); ▫ *zabrać / wziąć tajemnicę / sekret* (*ze sobą*) *do grobu* 'umrzeć nie wyjawiwszy, nie zdradziwszy czegoś' (Lpr)[961]; ▫ *zabrać co do trumny* 'nie ujawniać czego przed śmiercią' (Sfp); ◦ czes. *vzít s sebou* (*to*) *tajemstvi do hrobu* (Ccs); ▫ *vzít* (*co*) *s sebou do hrobu* (Sc); ◦ ros. *унести тайну / секрет* (*с собой*) *в могилу* (Lpr); ◦ serb. *понети са собом у гроб* 'задржати као тајну' (Msk); ▫ *однети тајну у гроб* 'не открити тајну до смрти' (Mse); ▫ *понети тајну са собом у гроб* (Żs); ◦ ang. *to take a secret to the grave* (Mse).

Warunkowane śmiercią

W rozpatrywanym wymiarze wiązania czegoś ze śmiercią mieści się aspekt zdeterminowania czegoś czyjąś śmiercią. Warunkowania tego rodzaju dotyczą: utrzymania tajemnicy przez dwie osoby tylko wtedy, gdy jedna z nich nie jest żywa, por. • asyr. *Тайна хранится двумя людьми при условии, что одного из них нет в живых* (Bw).

[958] Por. też • p. przen. *poczynić szczerby w czym* 'spowodować śmierć' (Sfp).

[959] Por. • p. *zmiatać — zmieść* 'działając z ogromną siłą, usunąć (usuwać) kogoś, coś skądś, powodując śmierć tej osoby lub zniszczenie tego'; ▫ *Potężna fala zmiotła ich z pokładu* (Du).

[960] „Tragizm pustki — owego dysonansu między pełnią obecności człowieka obok mnie a pełnią obecności rzeczy bez człowieka — rodzi bolesna sprzeczność. Uświadomienie sobie, że człowieka umiłowanego, najbardziej bliskiego, że g o n i e m a (w tym stwierdzeniu kryje się więcej niż w sformułowaniu n i e i s t n i e j e), jest niekwestionowanym wyrazem tragedii. Rozróżnienie między n i e i s t n i e j e a n i e m a *go* oznacza dyferencję między nicością a próżnią, która jest żywą obecnością nieobecności" (Bortkiewicz 2000: 44).

[961] W tym kontekście por. też • p. *Umarli mogą mówić prawdę bez bojaźni* (Knk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 401 2012-11-06 11:43:16

Swoboda, nieograniczoność duszy

Jedną z konsekwencji śmierci człowieka jest nieskrępowanie duszy, jej absolutna swoboda, nieograniczone przestworze dla jej dyspozycji, por. • ros. *Смерть — душе простор* (Dp).

Ustanie, niewystępowanie, niemożność czegoś po czyjejś śmierci

Czyjaś śmierć powoduje koniec trwania czegoś, niepojawianie się czegoś. Ustaniu ulega bądź nie pojawia się, albo też jest niemożliwe lub poniewczasie w szczególności: ○ sądzenie, por. • p. *umarli nie sądzą* (Ak); ○ mszczenie się, por. • p. *umarły nie zemści się* (Knk); ○ kąsanie, por. • p. *umarły nie ukąsi* 'tzn. nie może szkodzić'; ◦ łac. *mortui non mordent* (Knk); ○ robienie wymówek, stawianie zarzutów, por. • arab. *После смерти не упрекают* (Bw); ○ kajanie się, por. • ros. *После смерти поздно каяться* (Spp).

Uwolnienie od kogoś, od czegoś

W omawianym zakresie śmierć oswobadza od kogoś lub czegoś[962]: ○ uwalnia od danej osoby, por. • p. *śmierć uwalnia od kogoś* (Sfp); ▫ *śmierć uwalnia od czegoś* (Sfp); ○ uwalnia od złych ludzi, por. • p. *Złych ludzi najpiękniejsze w życiu dzieło, kiedy umierają* (Knk); ○ uwalnia od cierpienia, podobnie jak od długów ich spłata, por. • tur. *Избавление от долга — уплата, избавление от страдания смерть* (Bw); ○ uwalnia od łysiny, charakteru, choroby słoniowej, por. • beng. *Плешивость, характер да слоновую болезнь одна смерть излечит* (Bw).

Rozłączenie czegoś złączonego. Oddzielenie ludzi związanych z sobą

Jednym z wymiarów kresu ludzkich spraw jest rozdzielenie, odłączenie czegoś przez śmierć, oddzielenie kogoś od kogoś w następstwie śmierci, zwłaszcza nierozdzielanego przez cokolwiek innego por.: • p. *Tylko śmierć nas rozdzieli* (Dwp); • ros. *Жизнь — сказка, смерть — развязка, гроб — коляска,*

[962] Ideę tę ukazuje już Biblia, mianowicie „zdarza się także, że śmierć uważana jest jako uwolnienie. Ma to miejsce wówczas, gdy starzec czuje, że opuszczają go siły, że jego życie już się spełniło (Ps 71,9; Ekl 12,5)" (Bortkiewicz 2000: 80).

WWysoczanski-Umieranie.indb 402 2012-11-06 11:43:16

покойна, не тряска, садись да катись (Dp); • serb. *Мужа од жене, а жену од мужа не може ништа раздвојити, већ ако кука и мотика* (*смрт*) (Kn); • ind. *Gdy umiera matka, rozpada się pokrewieństwo* (Mpp). Możliwość takiego kresu czegoś dotyczy tego, co zostało złączone przez Boga, por. • p. *Co Bóg złączył, to chyba śmierć rozłączy* (Knk); ▫ *Bóg złączył, to chyba śmierć rozłączy* (Knk); ▫ *Co Bóg złący, to tylko śmirć rozłący* (Knk); ▫ *Co Bóg złący, to tylko grób rozłący* (Knk).

Ukojenie

W konkretnych przejawach śmierć jest: ○ stanem spokoju, końcem bólu, cierpienia, por. • p. *śmierć koi* (Sfp); ○ niekiedy miłosierdziem, por. • jap. *Иногда и смерть — милосердие* (Bw).

Ukrycie

Śmierć pozwala nie uzewnętrznić, nie ujawnić czegoś, zataić coś. Utrzymywane w tajemnicy, zatajane dzięki śmierci są np.: ○ błędy lekarza, por. • p. *Błędy lekarza pokrywa ziemia* (KPt); ◦ ang. *Winy lekarzy przykryte są ziemią, bogaczy — pieniędzmi* (Mpp).

Niemijalność

W przeciwieństwie do wskazanego tu kończenia się czegoś wraz z czyjąś śmiercią prawidłowością odnotowaną w języku jest niemijalność czegoś na wzór niemijalności śmierci, por. • p. *Dług a śmierć nie minie* (Kp).

Wywoływane uczucia, stany

W oddziaływaniu śmierci na żyjących mieści się uczucie przygnębienia z powodu utraty kogoś, bardzo silne wzruszenia, przeżycia, bardzo silne emocje. Stany psychiczne będące następstwem śmierci sprowadzają się do: ○ smutku, por. • p. *śmierć czyja wywołuje smutek* (Sfp); ○ żalu, por. • p. *śmierć czyja wywołuje żal* (Sfp)[963]; ○ wstrząsu, por. • ros. *смерть кого-л. потрясла кого-л.* (DM); ○ (przykrego) wrażenia, por. ◦ ros. *смерть произвела какое-л. впечатление на кого-л.* (DM).

[963] Oczywisty żal po czyjejś śmierci przeciwstawia się potrzebie pożałowania kogoś za życia, por. • serb. *Мислиш ли ме мртва пожалити, пожали ме док сам у животу* (Kn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 403 2012-11-06 11:43:16

Obciążenie

Powszechnym aspektem oddziaływania, implikacji śmierci jest poczucie winy w związku z czyjąś śmiercią, odczucie moralnej odpowiedzialności za czyjąś śmierć. Uszczegółowieniem tych odczuć są: ○ obciążenie sumienia, por. • p. *śmierć ciąży na czyim sumieniu* 'ktoś jest sprawcą czyjejś śmierci; ktoś zabił kogoś' (Sfp); ▫ *śmierć czyja ciąży na czyim sumieniu* (Żs); ◦ serb. *неко има чију смрт на савести* (Żs).

Odpowiedzialność

Rozpatrywane pole semantyczne powiększa kwestia konieczności, obowiązku moralnego lub prawnego odpowiadania za swoje czyny związane z czyjąś śmiercią i ponoszenia za nie konsekwencji. Odpowiadanie za śmierć mieści w sobie: ○ odpowiedzialność za śmierć posyłającego na nią, por. • ros. *Кто посылает на смерть, тот отвечает* (Dp).

Równość

Jedną z bardziej znamiennych cech śmierci jest jej właściwość niwelowania rozbieżności, różnic między ludźmi pod absolutnie wszelkimi względami, czynienia wszystkich jednakowymi, takimi samymi, por. • ros. *равняя смерть* (Ger). Zrównywanie, ujednolicanie obejmuje bezwyjątkowo wszystkich zmarłych, por. • ros. *Смерть голову откусит — всех поравняет* (Dp); • tosk. *Po śmierci wszyscy jednakowo pachną* (Mpp). Równanie, równowartościowość tego rodzaju obejmuje: ○ jubilata i prostego brata, por. • p. *Po śmierci nie znać, która głowa jubilata, a która prostego brata* (Kp); ○ zakrystiana, kościelnego i władykę[964], por. • ros. *И пономарь и владыка в земле равны* (Dp).

Oddziaływanie śmierci. Następstwa śmierci

Z przedstawionymi tu uwarunkowaniami śmierci wiążą się też kwestie oddziaływania, wywierania wpływu na kogoś lub na coś, działania w jakiś sposób, odbijania się na kimś, na czymś, a szerzej — skutków, konsekwencji śmierci[965], por.

[964] Honorowy tytuł biskupów w słowiańskich kościołach prawosławnych.

[965] W tym odniesieniu przywołać można np. czarną śmierć, mianowicie: • *czarna śmierć*, *mors nigra*, *mór*, *morowe powietrze*, *plaga dżumy*, która w latach 1348–1352 przeszła przez Włochy,

WWysoczanski-Umieranie.indb 404 2012-11-06 11:43:16

np. • p. *klęska naturalna*, *losowa* ‘wyzwalana przez tzw. siłę wyższą: pożar, powódź, posuchę, śmierć, chorobę’ (Sfp); • p. *krew czyja spadnie na kogo* ‘czyja śmierć, rana obciąży kogo winą’ (Sfp); • p. *Komu często żony mrą, przyjdzie do chleba* (Kpp); • p. *Łakomy gdy umiera, wtenczas najprzydatniejszy ludziom* (spo); • ros. *Упрямого смерть сломитъ* ′upartego śmierć złamie′ (Dt).

Mianowicie w praktykach danych zwyczajów mieści się obowiązek pójścia na śmierć po czyimś zgonie, por. np. • p. *kunica* ‘obowiązek, mocą którego sługa w dawniejszych czasach musiał iść po śmierci pana swego razem z ciałem na stos, aby być spalonym’ (Kjp)[966].

W tym odniesieniu por. też: • cs *Восток свыше!* ‘Słońce wschodzące z wysoka, tj. Chrystus, który Swą zbawczą śmiercią oświecił ludzi „во тме и сени смертней седящыя” — co w mroku i cieniu śmierci mieszkają’ (Łk 1,78) (Zc)[967].

Naznaczone śmiercią

Śmierć człowieka, jak już niejednokrotnie wskazywano, wiąże się z tym, co może po jej nastąpieniu zaistnieć, czego się można po jej wypełnieniu spodziewać[968]. W szczególności odniesienie to jest wiązane w języku z: ○ przebywaniem człowieka umarłego w grobie, w ziemi, por. np.: • p. gw. *być pod darnikiem* ‘nie żyć, leżeć w grobie’ (sgp); ▫ gw. *być w grobie* ‘nie żyć’ (sgp); ◦ czes. *odpočívat*

Hiszpanię, Francję, Niemcy, Flandrię, Anglię, Pomorze Zach. i kraje skandynawskie, powodując śmierć 1/3 ludności tej części kontynentu europejskiego. Miała ona ogromny wpływ między innymi na wykształcenie się przejawów eschatologicznej religijności późnego średniowiecza, m.in. tańców śmierci, biczownictwa, pokutnych procesji, milenaryzmu oraz idei profetycznych i mesjanicznych; ogromne rozmiary przybrał również antysemityzm, gdyż Żydom przypisywano zatruwanie studzien. Stała się ona okazją do rozwoju kościelnych akcji charytatywnych; papież Klemens VI (1342–1352) materialnie wspierał dotkniętych zarazą i udzielał specjalnych odpustów tym, którzy opiekowali się zadżumionymi; trwałym owocem czarnej śmierci były powstałe wtedy zakony aleksjanów i jezuatów, poświęcające się pielęgnowaniu chorych i grzebaniu zmarłych, a w liturgii — ustanowiona w 1349 r. przez Klemensa VI msza św. *pro vitanda peste*, wprowadzona następnie do *Mszału rzymskiego* (ek, III: 755).

[966] Swoistym następstwem czyjejś śmierci jest znane powszechnie wstępowanie do klasztoru po śmierci żony bądź męża. Przykładowo: • Demetrian św., bp, zm. ok. 915 r., wstąpił po śmierci żony do klasztoru św. Antoniego k. Chytri (na Cyprze), gdzie przyjął święcenia kapłańskie (ek, III: 1144).

[967] Należy też nadmienić, że „w modlitewnikach (*livres d’heures*) z XV w. występuje tekst *Duszo Chrystusowa, uświęć mnie*, łac. *Anima Christi, sanctifica me*, formuła modlitwy błagalnej skierowanej do Chrystusa o aplikację skutków odkupienia, odmawiana najczęściej przed komunią lub po niej; podkreśla udział człowieczeństwa Syna Bożego w procesie zbawczym; rozpowszechnił się głównie wg wersji z Engelbergu w środkowej Szwajcarii, datowanej na XIV w., w której wezwanie „śmierci Chrystusa, ożywiaj mnie” zastąpiono „męko Chrystusa, wzmocnij mnie” (ek, IV: 386).

[968] Por. w tym miejscu • p. gw. *być gotowym* ‘być nieżywym, umarłym’ (sgp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 405 2012-11-06 11:43:16

v hrobě ‘být (už) mrtvý (a pohřbený)’ (Ccs); ◦ brus. *ляжаць*, *гніць у сырой зямлі* (AC); ◦ ukr. *лежати в землі / в могилі* ‘бути мертвим, похованим; покоїтися’ (su); ○ błąkaniem się, por. • p. gw. *chodzić po pokucie* ‘błąkać się po śmierci; pokutować’ (sgp); ○ przebywaniem w świecie przyszłym, por. • p. gw. *być na tamtym świecie* ‘nie żyć’ (sgp); • p. gw. *być na sądzie boskim* ‘być umarłym, nie żyć’ (sgp); • p. gw. *być w niebie* ‘być umarłym, nie żyć’ (sgp)[969].

C. Po śmierci. Mimo śmierci. Poza śmierć

Po śmierci. Poza granicą śmierci

W przeciwieństwie do przedstawionych wyżej odniesień *kresu*, *końca*, *granicy* wyznaczanych przez śmierć (zob. punkty *Jak jest śmierć* w podrozdz. A. *Realność śmierci człowieka* oraz *Oddziaływanie śmierci. Następstwa śmierci* w podrozdz. B. *Ze śmiercią*), w zasadzie przez nią determinowanych, charakterystycznym profilem wymiaru nieżycia człowieka, jego śmierci jest istnienie obszaru sytuującego się ‘poza śmiercią’, płaszczyzny odniesienia dalszej niż punkt, granica wyznaczone cezurą śmierci, istnienie przestrzeni niejako z przeciwnej strony śmierci, skorelowanej w tym rozumieniu z przedziałem ‘po śmierci’, ‘po przedzieleniu śmiercią’ w wyrażeniach określających czas trwania czegoś, zaistnienia czegoś itd., a także uwarunkowania nastąpieniem śmierci, por. • p. *potym* ‘po śmierci’; ▫ *na potym* ‘po śmierci’; ▫ *na potym* ‘pośmiertny’ (Msp). W tym obszarze problemowym można wyróżnić kilka wycinków swoistych pod względem zakresu znaczeniowego oraz wypełnienia formalnego.

Za życia i po śmierci, poza śmiercią

Niezależnie od powszechnie funkcjonującego w stereotypowym ujęciu przekonania, że wraz ze śmiercią wszystko się kończy[970], język odzwierciedla również prawidłowość, zgodnie z którą to, co istniało, zachodziło przed śmiercią, mogłoby

[969] Jeszcze innym aspektem odnoszącym się do zaistniałej śmierci jest kwestia wykorzystania ciał zmarłych bądź ich cząstek albo przedmiotów lub ich fragmentów do różnorakich praktyk. Chodzi tu przede wszystkim o *czary*, a ściślej obrzędy sprowadzające czary, które polegają na stosowaniu ściśle określonych środków i przedmiotów, np. trupich kości, kawałków drewna z trumny, sznurów z szubienicy, a także określone miejsca odbywania się tych obrzędów, m.in. cmentarze, miejsca straceń (ek, III: 769).

[970] W języku zarejestrowane jest też stanowisko wskazujące na niezachwianość „porządku świata” po czyimś zgonie, dalsze jego funkcjonowanie, por. • p. *Śmierć człowieka dziury w niebie nie robi* (Npp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 406 2012-11-06 11:43:16

trwać jeszcze dłużej — także po czyimś zgonie: ○ i po śmierci zostanie pracy na trzy dni, por. • tat. *И после смерти останется на три дня дел* (Bw).

Jedną z cech omawianych stref jest dwuplanowość, dokładniej — pozostających w styczności wymiarów: odnoszącego się do tego, co było, trwało za życia, miało związek z życiem człowieka, tj. jego funkcjonowaniem przedśmiertnym, oraz tego, który wykracza poza barierę śmierci, będącego dalej niż punkt, granica śmierci, por. • p. *przedtym i potym* (Msp). Pierwszy taki układ sprzężenia wzajemnego — kongruentny — ewokowany jest jednorodnymi, tożsamymi zjawiskami i czynnikami, tj. czymś, co trwało za życia i trwa po śmierci: ○ świecące słońce wspaniałym, por. • p. *Wspaniałym słońce i po śmierci świeci* (Knk); ○ gryzienie przez krytyków na wzór robaków, por. • p. *Krytycy jak robaki — gryzą za życia, gryzą i po śmierci* (Knk); ○ możliwość napicia się, por. • p. *Dość się ji po śmierci napijym, dej mi teraz też prosto z palarnie* ‘tzn. wody dość będzie po śmierci, za życia lepiej pić gorzałkę’ (Knk); ○ potrzeba jedzenia, por. • p. *Michał trzy dni zdychał, a po śmierci kluski łykał, na trzeci dzień wstał, bo jeść chciał* (Knk).

Wariantem w stosunku do układu pierwszego jest ułożenie dwoiste, z obecnością przed śmiercią i poza nią skorelowanych z sobą tych samych zjawisk zmienionych, zmodyfikowanych na zasadzie przeciwstawności, por. • ros. *переживать / пережить* (*самого*) *себя* ′przeżywać / przeżyć (samego) siebie ′ ‘утрачивать свое значение уже при жизни, при существовании’ — *переживать / пережить* (*самого*) *себя* ‘сохранять свое значение после смерти’ (Żr). Mają one charakter pouczeń, przestróg: ○ jasność, wygoda wobec życia w ciasnocie, por. • p. *Komu za życia ciasno, temu po śmirci jasno* (Knk); ○ oczekiwanie na wejście do nieba będącego już w nim choćby jeden raz, por. • p. *Kto za życia choć raz był w niebie, ten po śmierci nie trafi od razu* (Knk); ○ nieuchronienie się przed unicestwieniem (np. swego majątku, dóbr) zamiast poprzedniego dobrego zabezpieczenia, por. • p. *Chociaż masz dobrego kota, jednak cię po śmierci myszy zjedzą* (Knk); ○ wyrazistsze i silniejsze uwidacznianie się złej sławy względem uprzednio obumierającej, por. • p. *Zła sława za żywota jeszcze obumiera, lecz po śmierci toż więc swe ogary wywiera* (Knk); ○ wieczne trwanie ognia piekielnego w porównaniu z ogniem branym od kogoś, użyczanym przez kogoś, por. • p. *Za ogień się nie dziękuje, bo go po śmierci będzie dość* (Knk); ○ ofiarowanie kopy świec niźli wcześniej bardziej potrzebnej jednej, por. • p. *Lepsza jedna świeca za żywota niż kopa po śmierci* (Knk); ○ zła ostuda (kłopot) w porównaniu z pierwotnie jeszcze gorszą, por. • p. *Po śmierci ostuda zła, a za życia jeszcze gorsza* ‘tj. trudno, kłopot jest mówić źle o nieboszczyku, a o żywym jeszcze trudniej, jeszcze większy kłopot’ (Ak); ○ gorsza zubożałość w porównaniu z dawną zamożnością, por. • p. *Lepiej być o baranim albo lisim grzbiecie, niż po śmierci gronostaj tylko na portrecie* (Kp); ○ mała wartość posiadania wielkich sum pieniędzy w porównaniu z większą wartością posiadania mniejszych

WWysoczanski-Umieranie.indb 407 2012-11-06 11:43:16

sum wcześniej, por. • p. *Lepszy grosz za żywota, niż tysiąc po śmierci* (Knk); ○ małowartościowa duża ilość czegoś wobec dużej wartości małej ilości czegoś wcześniej, por. • p. *Dobro kapka za żywota niż po śmierci fura* (Knk); ▫ *Lepsza kopa za żywota jak po śmierci dwie* (Knk); ○ martwość tchórza za życia wobec życia pośmiertnego człowieka dzielnego, mężnego, por. • ros. *трус и в жизни мертв, а храбрый и мертвый живет* (PZ).

Podtypem układu dwudzielnego jest struktura dualistyczna, najczęściej kontrastowa, tj. istnienie jednych zjawisk, właściwości za życia i skorelowanych z nimi innych fenomenów istniejących poza czyjąś śmiercią: ○ zdrowia i rozumu, por. • p. *Daj ci Boże zdrowie, a po śmierci rozum* (Ak); ○ mieszkania w Bystrzycy i w niebie, por. • p. *Za żywa w Bystrzycy, a po śmierci w niebie* (Knk); ○ to, co niezbędne i niebo, por. • p. *Daj nam Boże, co nam trzeba, a po śmierci fik do nieba* (Knk); ○ chwalenie i pogardzanie dobrego, por. • p. *Dobrym za żywota gardzimy, a po śmierci je chwalimy* (Kp); ○ kadzenie komuś po śmierci, gdy za życia nie dbano o kogoś, tj. nie dawano jeść, por. • p. *Po śmierci kadzą, a za życia jeść nie dadzą* (Npp); ○ przesadne chwalenie, sława i niedocenianie, niegratyfikowanie jako zapłata wielu literatów, pisarzy, por. • p. *Taka to bywa zapłata niejednego literata: po śmierci wszyscy mu kadzą, a za życia jeść nie dadzą* (Knk); ▫ *Wiecznej, prawda, pamięci są pisarze godni, lecz cóż sława po śmierci, gdy za życia głodni* (Knk); ○ pochlebianie i niespełnianie świadczeń, por. • p. *Po śmierci kadzą, a za życia jeść nie dadzą* (Knk).

Specyficzną odmianą prezentowanych układów jest takie rozłożenie członów konstytutywnych, gdy to, co zaistniało bądź — częściej — istniało, było realizowane przed śmiercią, ma określone następstwa, „owoce" po śmierci. Do takich zjawisk zalicza się: ○ dobrodziejstwo pracującego w kościele, por. • p. *Kto na życie w kościele pracuje, ten po śmierci tego nie żałuje* (Ak); ○ zgnilizna będącego tchórzem, por. • p. *Kto był tchórzem za życia, ten tęchnie po śmierci* (Knk); ○ wzięcie przez diabłów pijącego, próżnującego, zamawiającego muzykę, por. • p. *Gdo pije, labuje, muzyke płaci, weznom go po śmierci annieli rogaci* (Knk); ○ zbieranie chleba przez ciskającego nim, por. • p. *Kto chleb ciska, ten go po śmierci będzie zbierał* (Knk); ○ pobyt w piekle i zbieranie wiórek przez dającego i odbierającego, por. • p. *Kto daje i odbiera, ten się w piekle poniewiera, a po śmierci wiórki zbiera* (Knk); ○ niegnicie pijącego węgierskie (wino), por. • p. *Kto węgierskie pije, ten po śmierci nie gnije* (Knk).

Po nastąpieniu śmierci

Kolejna cezura jest ujmowana jako czas nastały po śmierci, por. • niem. *nach dem Tode* (Prd). Zgodnie z rejestracją językową: ○ długą pamięcią nawet po

WWysoczanski-Umieranie.indb 408 2012-11-06 11:43:16

śmierci objęty jest człowiek zły bądź inne złe stworzenie, np. zły pies, por. • ros. *Злого пса и после смерти долго помнят* (Spp); ○ dana obietnica zapłacenia komuś do trzech dni po śmierci nie spełnia się, por. • p. *Zapłacę we trzy dni po śmierci* 'tj. nie zapłacę' (Kpp).

Uwarunkowane zgonem

Są sprawy uzależnione od nastąpienia zgonu, tj. które nie mogą, nie powinny zaistnieć przed zgonem, por. • p. *po głowie*; ▫ *po zmarłej głowie* 'po kim, po zgonie czyim, po czyjej śmierci' (Kjp); • p. *po moim trupie!* (Sc); czes. pot. *jen přes mou mrtvolu!* (Sc); ◦ brus. *толькі цераз мой трун* (AC); ◦ ros. pot. *только через мой труп!* (Prd); ◦ niem. *nur über meine Leiche!* (Prd).

Do momentu nastąpienia zgonu, do czasu następującego po czyjej śmierci odwołują się obietnice odpocznienia od trosk i wysiłku za życia, por. • ros. *Отдохнешь, когда издохнешь*; ▫ *Помрешь, так отдохнешь* (Dp).

Za grób

Niektóre sprawy, rzeczy itd., które istniały, zachodziły za życia, rozciągają niejako swoje trwanie poza śmierć, poza grób, por. • czes. *až za hrob* (Ccn), np.: ○ miłość: • czes. *láska až za hrob* (OH); ▫ ang. *love beyond the grave* (OH); ○ wierność, por. • czes. *věrnost až za hrob* (Sc); ▫ pot. *být někomu věrný až za hrob* (Scp).

Nierozłączenie czegoś złączonego, nieoddzielenie ludzi związanych z sobą

Oddzielnie wobec poprzedniego ujęcia oraz w przeciwieństwie do przedstawionej wcześniej kwestii rozdzielenia, odłączenia czegoś przez śmierć, oddzielenia kogoś od kogoś w następstwie śmierci należy umieścić przykłady nierozłączenia czegoś przez śmierć, nierozdzielenia ludzi związanych z sobą jakimiś więzami. Taki punkt odniesienia uzasadniają jednostki, w których znajdujemy wskazanie na Boga, por. • p. *Co boskie złączyły wota, tego i śmiertelne fata nie rozłączą* (Knk).

Przedłużenie

Jakkolwiek śmierć przerywa życie człowieka, to nie kończy się od razu bezwzględnie wszystko, co było z nim związane. Do ciągłego trwania określonych

WWysoczanski-Umieranie.indb 409 2012-11-06 11:43:16

idei i zjawisk w języku przedkładane są: ○ trwanie, wojowanie sławy bohatera, por. • baszk. *Если герой и умрет, слава останется* (Bw); • ros. *Богатырь умрет — слава его воюет* (Żp).

Innym — niejako przeciwstawnym — aspektem dłuższego trwania jest życie innych poza czas czyjegoś życia, poza czas czyjejś śmierci, por. • p. *przeżyć kogo, co* 'życiem swoim przetrzymać kogo, co; pożyć dłużej, niż kto, pożyć dłużej, niż co potrwa; doczekać się czyjej śmierci' (Kjp); ▫ *Będzie jeszcze na naszym pogrzebie* (Ak).

Istnienie

Drugą możliwością w obrębie omawianych sfer jest założenie i istnienie perspektywy poza śmiercią, wymiaru bytowania (dopełnienie przedstawienia istnienia pośmiertnego nastąpi w podrozdz. E. *Pozagrobowość. Istnienie pośmiertne*, rozdz. VIII. *Śmierć i życie*), por. • p. *tam potym*; ▫ *potym po śmierci* (Msp). Przestrzeni tej właściwe są: ○ życie wieczne, por. • p. *życie wieczne* — otóż „Bóg obdarza nas również przyszłością sięgającą poza śmierć"[971] (Schoonenberg 1969: 62); ○ życie pozagrobowe, por. • p. *dzień przyszły* 'życie pozagrobowe albo sąd ostateczny' (Msp).

Konsekwencje

Walor życia człowieka na ziemi oddziałuje na czas poza śmiercią, ma swoje konsekwencje poza czasem życia człowieka, por. np.: • p. *Głupstwo nędznie żyć na świecie, aby zemrzeć bogato* (Kpp); ▫ *Kto przepędził pobożnie przeszłe życia lata, nie lęka się, gdy przyjdą straszne śmierci fata* (Kpp); • p. *święty* 'o osobach: po śmierci ogłoszony uroczyście przez Kościół jako zbawiony i uznany za godnego kultu' (Du); ▫ gw. or. *świynty* 'taki, który żył w ścisłej łączności z Bogiem i po śmierci został uznany przez Kościół za zbawionego i godnego kultu' (Kgo).

Obciążenie. Wina

Czyjaś śmierć niekiedy obciąża kogoś moralnie, ktoś ma poczucie winy, popełnionego zabójstwa. Chodzi tu przede wszystkim o: ○ ciągłe ciążenie na sumieniu,

[971] I dalej: „Kiedy mówimy o życiu wiecznym, czynimy to z tą świadomością, że nie mamy o nim żadnych informacji. Możemy wyłącznie oprzeć się na takim życiu wiecznym, jakie zostało nam już ukazane w uwielbionym Chrystusie i starać się przedłużyć poza śmierć linie, które udało nam się dostrzec" (Schoonenberg 1969: 66).

WWysoczanski-Umieranie.indb 410 2012-11-06 11:43:16

por. • p. *śmierć czyja ciąży na czyim sumieniu* (c); ◦ serb. *неко има чију смрт на савести* (Żs).

Wytyczne, pouczenia, życzenia, złorzeczenia

Poza czyjąś śmierć sięgają dawane przez zmarłego za życia wskazówki, pouczenia, dyrektywy, dyspozycje, wyrażane pragnienia, wyklinania, mające charakter bardzo ogólny i raczej życzeniowy bądź konkretne, przewidziane do zrealizowania. Indykacje takie dotyczą: ○ toku spraw, por. • p. *Po mojej śmierci niechaj jak chce się wierci* (Ak); ○ rosnącej psu trawy, por. • p. *Po śmierci niechaj psu rośnie trawa* (Ak); ○ zjedzonego przez woła siana, obalenia się dworu, por. • p. *Niech tam wół zje siano, dwór się obali, po śmierci to mnie nie martwi* (Ak); ○ destrukcji w postaci zgniecenia skowronków przez upadek nieba, por. • p. *Po mojej śmierci niech, chcieli, i niebo upadnie i skowronki potłucze* (Knk).

Obietnice

Z reguły dotrzymywane są dawane komuś obietnice, podjęte wobec kogoś zobowiązania dotyczące czegoś w kontekście czasu, jaki nastąpi po śmierci osoby, której dano słowo. Odnosi się to do: ○ zachowania wszystkiego w nienaruszonym stanie, por. • p. *Wszystko tu zostanie po śmierci twej, panie* (Knk).

Zatroskanie

Do tego, co mieści się w perspektywie poza śmiercią, należy troska o kogoś, o coś, por. • p. *Co po śmierci będzie, na to nam oko mieć trzeba* (Knk); ▫ *Po śmierci Bóg wie, komu się dostanie* (Kp).

Nadzieja. Przekonanie. Wiara

Z jednej strony w przeciwieństwie do niewoli, z którą mimo wszystko wiąże się nadzieję, śmierć jest równoznaczna z brakiem jakiejkolwiek nadziei, por. • serb. *робом икад, гробом никад* ‘ропство даје наде а смрт не’ (Mse); ◦ ang. *it is better to be a coward for a minute than dead for the rest of your life* (Mse). Z drugiej strony w perspektywę pośmiertności wpisana jest nadzieja na to, że ten przyszły czas i bytowanie będą lepsze od teraźniejszości i życia obecnego, por. • p. *Szczęśliwy, kto się tym krzepi, że za grobem będzie lepiej* (Npp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 411 2012-11-06 11:43:16

Rozdział V

Śmierć. Opisanie śmierci

A. Nominacje i zakresy znaczeniowe śmierci

Śmierć. Struktura pojęciowo-wyrazowa

„Nic tak nie zbija człowieka z tropu, jak śmierć. Nie przystaje do niej żaden język, żadna terminologia, śmierć zdaje się być doświadczeniem granicznym i nie do rozwikłania. Stąd to dwojakie i sprzeczne odczucie, że śmierć jest wszystkim i że śmierć jest niczym. Wszystkim — ponieważ jest końcem i dokonaniem naszego życia, niczym — bo zamyka każdego człowieka w jakiejś nieprzeniknionej tajemnicy" (Martelet 1987: 130), por. • p. *Śmierć wszystko zamyka* (Ak).

Śmierć. Nominacje językowe

Leksem śmierć — eksplikacje semantyczno-etymologiczne

Leksem *śmierć*, por. np. • stsłow. *съмрьть θάνατο*; • głuż. *smjerć*; • dłuż. *sḿerś*; • słowac. *smrť*; • czes. *smrt*; • brus. *смерць*; • ukr. *смерть*; • strus. *съмьрть*; • ros. *смерть*; • sch. *смрт*; • słowen. *smrt*; • bułg. *смърт* (Frj); • fr. *mort* 'śmierć' (KKf), jest podstawowym wyrazem słownikowym nazywającym i wyrażającym zjawisko śmierci[972], por. np. • p. *śmierć* 'nieodwracalne ustanie

[972] Z rozbudowań synonimicznych por. np.: ○ śmierć: • p. *śmierć*; ▫ *zgon*; ▫ *umieranie*; ▫ *konanie*; ▫ oficj. *zejście*; książk. *skon*; ▫ *wieczny odpoczynek*; ○ śmierć: • p. *śmierć*; ▫ *zguba*; ▫ *zatracenie*; ▫ *pohybel*; ○ śmierć: • p. *śmierć*; ▫ *kostucha*; ▫ *biała pani*; ○ śmierć: • p. *śmierć*; ▫ *kara śmierci*; ▫ pot. *czapa*; ▫ *stryczek*; ▫ *skazać na gilotynę*, *rozstrzelanie*, *szubienicę*, *krzesło elektryczne* (Żsp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 412 2012-11-06 11:43:17

wszystkich czynności ustroju oraz procesów przemiany materii we wszystkich jego komórkach; zgon, skon' (sjp).

Pod względem etymologicznym jest on wyjaśniany między innymi następująco: prasłowiańskiemu **sьmьrtь* na równi z **mьrtь*[973] (w czes. *mrt*, gen. *mrti* 'obumarła część czegoś, martwa tkanka na ranie, niepłodna ziemia', pokrewne jest lit. *miřtìs*, gen. *miřčio*, lit. *mirtìs*, gen. *mirtiẽs* 'śmierć', łot. *miřte* 'śmierć', stind. *mr̥tiṣ* 'śmierć', łac. *mors*, gen. *mortis* 'ts.', goc. *maúrþr* 'mord, zabójstwo'; słow. **sъ-mьrtь* należy wiązać ze stind. *su-* 'dobry', początkowo 'dobra śmierć', tj. 'swoja, naturalna', następnie związane z **svo-* (por. *свой*), por. ros.: *умереть своей смертью*; lit. *sãvo smerčiù miřti* (Frj). Podobnie gdzie indziej, por. np. psł. *sъ-mьrtь: mьr-* od rdzenia *mer-* 'mříti', stojące przed przyrostkiem **ti > tь*. Cząstka *sь* ideowo **su*, znacząca 'dobroć', toteż sъ-*mьr-tь* to pierwotnie 'dobry zgon (dobra śmierć)', który nastąpił w sposób naturalny (nie zaś gwałtownie, poprzez zabójstwo, w następstwie urazu, bądź zgon po ciężkiej chorobie), a zatem zgon (śmierć) w naturalnym wieku zaawansowanym (starczym). Jest to pokrewne ze *swój*, a w ten sposób łączy się ze znaczeniem 'swoja śmierć', tj. właściwa, normalna (Mec).

Ujęcie całościowe pod względem onomazjologicznym, budowy słowotwórczej i powiązań językowych pozasłowiańskich wyrazu *śmierć* (psł. abstractum **sъmrtь*) przedstawia się następująco (Wp, 140–143):

**sъm̥ŕtь*

Wyraz jest szczególnie interesujący zarówno ze względów onomazjologicznych, jak i z uwagi na szczegóły budowy słowotwórczej i nawiązania pozasłowiańskie.

Podział morfologiczny przedstawia się jasno: **sъ-m̥ŕ-t-ь* < **su-mĭr-t-i-* z utrzymanym związkiem z vb. **mer-ti mrьǫ*, ale niejasną funkcją (i pochodzeniem) morfemu *sъ-*. Wartość znaczeniową wyrazu ujawniają przekształcenia syntaktyczne.

Widzę, widziałem śmierć Jana	= widzę, widziałem jak Jan umarł
Byłem przy śmierci Jana	= byłem przy tym, gdy Jan umarł
Miał lekką śmierć	= stwierdzam to, że umarł lekko, bez cierpienia, szybko
Nadeszła godzina śmierci	= nadeszła godzina, (gdy trzeba) umrzeć
Skazać kogoś na śmierć	= zadecydować, by ktoś umarł, że ktoś ma umrzeć
Śmierć głodowa, z głodu	= (ktoś) umarł z głodu
Iść na śmierć	= by umrzeć

Tutaj wszędzie śmierć jest onomazjologicznym ekwiwalentem aktu zgonu — jest czymś, co się dokonuje jednorazowo; nie jest tożsama z agonią, stanem poprzedzającym zgon.

[973] Por. też • **mer-*: **merə-* 'mrzeć, zanikać' — adi., partic. **-mr̥ŕtь*, por. lit. *miròtji dienà* 'dzień śmierci' (*miŕtas*), stind. *am̥ŕta-* 'nieśmiertelny', gr. *ámbrotos* (**m̥ŕ-tó-*); stind. *márta-* 'człowiek' (*śmiertelny), gr. *mortós* 'śmiertelny' (**mor-tó-*); nomen — psł. **sъm̥ŕtь*, stind. *m̥ŕti-*, łac. *mors mortis*, lit. *mirtìs* (**m̥ŕ-tĭ-*) 'śmierć' (Wp, 34).

WWysoczanski-Umieranie.indb 413 2012-11-06 11:43:17

Dopiero związki z wyrażeniami poszerzającymi konotacje wyrazu mogły nadać mu wartość duratywną ‘umieranie’ (chodzi o zespół objawów aktowi temu towarzyszących), np. być przy czyjejś śmierci może odnosić się do tego, że ktoś był przy czyimś umieraniu, był świadkiem czyjegoś umierania.

Pojęcie UMRZEĆ reprezentują w słowiańszczyźnie dwa współrdzenne, ściśle synonimiczne czasowniki (niewątpliwie późne, późnoprasłowiańskie) **umerti umьrǫ* i **sъmerti sъmьrǫ*. Ważne jest to, że **umьrǫ* i **sъmьrǫ* posiadają ten sam walor perfektywny — wyrażają pojęcie nieuchronności, ostateczności czegoś, co z pewnością się dokona (o funkcjach **u* i **sъ*(*n*) p. ESSB Kopečný 1, 1, 254, 261).

Ten sam walor dokonaności, oparty na przesłankach onomazjologicznych i strukturalnych w wyrazie *sъm̥ŕtь*, uzasadnia pojawiające się we frazeologii ogólnosłowiańskiej, wychodzące z metafory znaczenie ‘całkiem, całkowicie, do szczętu’ (pol. zapomnieć *na śmierć* = całkiem).

Semantyka całej rodziny -*mer*- (a jest to jedna z najbardziej rozgałęzionych rodzin, o przejrzystych zależnościach morfologiczno-funkcjonalno-znaczeniowych (chodzi o stosunek apofonicznych form morfemu leksykalnego: *mer* : *mьr* : *m̥ŕ* : *mor* : *mar*) w żadnym wypadku nie upoważnia do twierdzenia, że **sъm̥ŕtь* odnosiło się pierwotnie do śmierci własnej, nienagłej, a więc dobrej, co z kolei pozwalałoby na utożsamienie nagłosowego **sъ*- ze stind. *su*- (Vasmer REW II 671–672 i ES III: tu bibliografia).

Zestawienia zawierające informację, JAKĄ ŚMIERCIĄ UMARŁ, typu pol.

zabita śmierć ‘zabójstwo, morderstwo’,
główna śmierć ‘kara śmierci, tj. pozbawienie kogoś głowy’,
czarna śmierć ‘zaraza morowa, dżuma’
mokra śmierć ‘śmierć przez utonięcie’
nagła śmierć, *lekka śmierć*, *dobra śmierć*

z czego przynajmniej dwa mogą mieć starszy, psł. rodowód: **sъm̥ŕtь goldu* i **čr̥ŕna sъm̥ŕtь* (być może też **dobra sъm̥ŕtь*) — a reszta ma pojęciowo bliskie odpowiedniki w pozostałych językach — wszystko to wskazuje, że **sъm̥ŕtь* samodzielnie nie wyrażało żadnych informacji co do przebiegu aktu, zdarzenia desygnowanego przezeń, mianowicie zgonu (umarcia). To dopiero epitety metaforyczne (metonimiczne) określają bliżej okoliczności sprawcze tegoż zdarzenia. Śmierć głodowa jest to zgon spowodowany głodem, śmierć zabita — zgon wskutek zabójstwa itd. Jeśli mówić o jakiejś semantycznej opozycji, wynikającej z rozróżnienia rodzajów śmierci, umierania, to można by wskazać na dość wyraźnie rysującą się przeciwstawność **sъm̥ŕtь* i **morъ* (-*mora*, f.) jako odpowiednio: ‘śmierć, umieranie pojedyncze, osobnicze’ i ‘śmierć zbiorowa, pomór, wymieranie’. Materiały leksykalne tę oboczność poświadczają.

Wydaje się, że przodkowie Słowian nie posiadali osobnego leksemu na określenie śmierci gwałtownej, choć samo jej pojęcie nie było im obce (por. w paru językach (*) *nagla sъm̥ŕtь*; często we frazeologii z różnymi przydawkami, wyrażającymi nagłość, sch. *brza smrt*, ros. umeret’ svojeju (*vnezapnoju*, *nagloju*) *smertju*). W dial. zach. jest **sъkonъ* dla wyrażenia śmierci jako jednorazowego aktu

WWysoczanski-Umieranie.indb 414 2012-11-06 11:43:17

— ale mamy w tym wypadku do czynienia z lokalną innowacją — przeniesieniem pojęcia uporządkowania przestrzennego POCZĄTEK–KONIEC w dziedzinę życia, trwania życia i jego końca.

**Sъmŕ̥tь* jest regularnym abstractum od czasownika **sъmerti sъmьrǫ* 'umrzeć, skończyć życie, w ogóle o wszystkim, co żyje, nie tylko o ludziach', wypieranego przez inne prefiksalne formy: **umerti*, **pomerti*, **zamerti*. Abstractum od **sъmerti sъmьrǫ* — verbum przekształcone w nomen, nie może mieć pierwotnie żadnego dodatkowego znaczenia niż to, które jest zawarte w podstawie **sъmer-*, a więc *umarcie. Konkretyzacja znaczenia, wiążąca się z przejściem abstractum do struktur podmiotowych, jest, na co zwracałam niejednokrotnie uwagę, następstwem zaniku bezpośrednich relacji motywacyjnych pomiędzy verbum a derywatem. Znaczenie konkretne takiego derywatu związane na stałe z jednym z argumentów struktury verbum zamyka mu możliwości wyrażania pojęć ogólnych, a wyznacza wąski, konkretny zasiąg. W **sъmŕ̥tь* zjawisko konkretyzacji nie zaszło (pomijam tu, jako niepsł. — zjawisko personifikacji) — wyraz jest we wszystkich językach jedynym, najogólniejszym określeniem na koniec życia — nie został zerwany też związek z verbum w jego dokonanej (przez prefiksację) postaci.

Współrdzenne synonimy do **sъmŕ̥tь* są lokalnymi tworami — abstraktami o większych lub mniejszych zasięgach, opartymi na prefigowanych czasownikach, powielających żywotne słowotwórcze wzory (pol. *umarcie* (dial.), *umór: na umór*, *do umoru*).

Formacja tożsama strukturalnie (abstractum na -tь), ale od czasownika prostego, pojawiająca się tu i ówdzie w Słowiańszczyźnie, np. stczes. *mrt -ti*, wygląda na abstractum odimiesłowowe — typ sekundarny, pospolity w słowiańszczyźnie — skonkretyzowane w rezultatywne 'to, co jest martwe, tkanka w ciele; zgorzel; opadłe, martwe igliwie; martwa spodnia warstwa ziemi' (na *mrt* = całkiem, na śmierć, *do mrtě* 'całkowicie', Gebauer Sl. II 409, Jungmann).

Losy bezprefiksalnego (*)*mŕ̥tь* idą w parze z vb. **merti mьrǫ* (ze znaczeniem 'obumierać, opadać z sił; nędznieć, marnieć' — o wszystkim, co żyje), które wobec neutralności aspektowej zostało wyparte za obrzeża systemu czasowników wyrazistych aspektowo: **u-*, **po-*, **za-*, **sъ- merti* / *-mirati*. Czasownik prosty wyłonił derywaty nacechowane temporalnie, oparte na podstawach imiesłowów przeszłych: czynnego: **mŕ̥-l-* (*-ьсь, -ina*) i biernego: **mŕ̥t-v-* (i pochodne), lub na postaci kauzatywnej: **moriti → *morъ*.

Derywaty typu (pol.) *martwy* = taki, który umarł, *marlina* = coś, co pozostało po padłym, umarłym zwierzęciu — semantycznie są dokonane. Wartość duratywno-niedokonaną związano z postacią rdzenia **-mir* (*umierać, wymierać, zamierać*).

Następujące fakty skłaniają do przyjęcia wniosku, że **sъmŕ̥tь* jest żywą, prasłowiańską strukturą, a nie praindoeuropeizmem odziedziczonym: 1. wyraźny związek motywacyjny z verbum; 2. utrzymana wartość abstrakcyjna; 3. brak ścisłego strukturalnie odpowiednika na gruncie bałtyckim (jest tu prosty derywat *mirtìs*). Wyraz psł. w swej strukturze morfologicznej, a co ważniejsze — seman-

WWysoczanski-Umieranie.indb 415 2012-11-06 11:43:17

tycznej, mieści się całkowicie w prasłowiańskim, żywym naówczas słowotwórstwie — jest dobrze wpasowany w całą rodzinę i nic nie upoważnia do dopatrywania się tutaj starego złożenia, dziedzictwa z prajęzyka ide., hipotetycznego **su-mŕ̥-ti* *'dobry, szczęśliwy'.

Eksplikacje semantyczne ujawniają następujące warstwy znaczeniowe, m.in.:

○ ustanie czynności (funkcji) życiowych organizmu, por. • p. *śmierć* 'ostateczne ustanie czynności życiowych organizmu; fakt, że ktoś umarł; koniec życia, zgon; śmierć biologiczna' (Dwp); ◦ ukr. *смерть* 'припинення життєдіяльності організму і загибель його; припинення біологічного обміну речовин в організмі або його-частині' (Bsu); ▫ *смерть* 'припинення життєдіяльності організму, закінчення життя' (su); ◦ ros. *смерть* 'прекращение жизнедеятельности организма и гибель его' (r); ◦ chorw. *smrt* 'konačan prestanak životnih funkcija organizma, prestanak života' (Arh); ◦ serb. *смрт* 'престанак живота, животних функцјија организма (човека, животиње, биљке), престанак постојања јединке као посебног животног организма' (rsk); ▫ *смрт* wariant *самрт* 'престанак свих животних функција организма' (Msk)[974]; ◦ sch. *smrt*, *samrt* 'je potpun prestanak života i svih životnih funkcija' (Lsr); ◦ mac. *смрт* 'прекратување на животот, на зазмената на материите во организмот' (mj).

○ skończenie życia, istnienia, kres[975]: • stpol. *śmierć* 'skończenie, utrata życia, zgon, wyjątkowo pozbawienie kogoś życia, *mors*' (Us)[976]; ◦ czes. *smrt* 'konec, zánik života' (c); ◦ ukr. *смерть* 'припинення існування дюдини, тварини; прот. життя; кончина; скін' (Bsu); ▫ ros. *смерть* 'прекращение существования человека' (r); ◦ fr. *mort* 'kres' (KKf).

○ koniec ziemskiego życia, rozłączenie duszy od ciała, umieranie, stan tego, który przeżył życie, por. • ukr. *розлука з душею* 'смерть' (fu); • ros. *смерть* 'конецъ земной жизни, кончина, разлученье души съ тѣломъ, умиранье, состоянье отжившаго' (Dt); ▫ *кончать земную жизнь* 'умирать' (Dt); ▫ przest. *кончать* / *кончить* (*свои*) *дни* 'доживать жизнь' (Fl).

Wyróżniony sens uaktualniają jednostki ze znaczeniem 'śmierć' w różnych wariantach, mianowicie:

○ skończenie, dokonanie, por. • p. *skończeć* 'skończyć życie, umrzeć, skonać' (Kjp); ◦ słow. *скончанїє* 'śmierć, dokończenie' (ssp); ▫ słow. *престаклєнїє*

[974] Mianowicie „смрт настаје с престанком живота, по верском схватању – када душа напусти тело. Њеним одласком самртник престаје да дише, а срце и дамари (pulsus) утишају се, престану да раде, смрт наступа и самртник умире" (Кулишић, Петровић, Пантелеић 1970: 269).

[975] Mianowicie: • p. *koniec* 'oznacza dokonaną egzystencję tego, co już od swojego początku założone jest jako to, co musi się spełniać w czasie, żeby istnieć, albo kres rozstrzygający o całości tego, co istnieje' (RV, 179). Por. • p. *kończyć dni swoje*, *wiek*, *żywot swój* 'dożywać dni swoich, oczekiwać śmierci' (Sfp); ▫ przest. *dni czyje się kończą* 'ktoś jest bliski śmierci, niedługo umrze' (Sfp); ▫ dawn. *dokonać kresu dni swoich* 'umrzeć' (Sfp).

[976] W tym kontekście por. • p. *życie* (*czyje*) *ulatuje, zamiera, gaśnie* (Żs); ◦ serb. (*нечији*) *живот нестаје, замире, гаси се* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 416 2012-11-06 11:43:17

‘śmierć, koniec życia’ (ssp); ◦ sch. *скончање*, *скончаније* ‘крај, свршстак, смрт’ (rsk)[977];

○ zaniknięcie życia, por. słowac. *zánik života* ‘smrt’ (Ks); ○ koniec; koniec, kres życia[978]: • p. *koniec* ‘śmierć, zgon’ (Dwp); ▫ *koniec* tylko w lp. ‘śmierć’. (AS)[979]; ▫ gw. or. *kóniec* ‘moment zakończenia życia; śmierć’ (Kgo)[980]; • p. *kres życia* ‘podniośle, z ładunkiem emocjonalnym: śmierć’ (Dwp)[981]; ▫ (skrótowo) *kres* ‘śmierć, zgon’ (Sfp)[982]; ◦ słowac. *koniec* ‘smrť, zánik’ (Ks)[983]; ◦ czes. *konec* ‘smrt’ (cu); ◦ ukr. кінець (cu); ◦ ros. *конец* ‘прекращение жизни; кончина, смерть’; ▫ *кончать жизнь* (ra); ▫ gw. *кон* ‘′koniec życia, śmierć′’ (Fg)[984]; ▫ gw. *конец* ‘′stracenie, śmierć, koniec′’ (Fg)[985]; ▫ gw. *кончение* ‘′śmierć′’ (Fg); ▫ gw. *кончинка* ‘′śmierć, skończenie′’ (Fg); ▫ gw. *кончина* ‘′śmierć′’ (Fg)[986]; ▫ gw. *кончинушка* ‘′śmierć′’ (Fg); ▫ gw. *аук* ‘′koniec (śmierć)′’ (Fg); ▫ gw. smol. *кондык* ‘′koniec, śmierć′’ (Fg)[987]; ◦ sch. *kraj*, *konac* ‘fig. znače kraj života, smrt, kad se dospe do kraja života’ (Lsr); ◦ bułg. arch. *кончина* ‘zgon, śmierć’ (Sbp);

○ konanie, por. • p. *śmierć* ‘chwila, w której człowiek umiera, przestaje żyć, rozstaje się ze światem, proces ustawania na zawsze wszystkich czynności organizmu; umieranie’ (Dwp);

○ skonanie, por. • p. *śmierć* ‘umarcie, skon, zgon’ (Kjp)[988]; ◦ głuż. *smjerć* ‘śmierć, zgon’ (Zg);

○ odpoczynek, por. • p. książk. *śmiertelny odpoczynek* ‘śmierć’ (Sfp);

---

977 Por. też • sch. *скончати* 1. б. ‘убити, погубити’; 2. ‘умрети, погинути’ (rsk); ▫ *скончати се* а. ‘убити се’; б. ‘умрети’ (rsk).

978 Por. • *koniec* ‘oznacza dokonaną egzystencję tego, co już od swojego początku założone jest jako to, co musi się spełniać w czasie, żeby istnieć, albo kres rozstrzygający o całości tego, co istnieje’ (RV, 179).

979 Por. też • p. *koniec czyjś bliski* ‘czyjaś śmierć’; ▫ *być bliskim końca* ‘śmierci’ (Sfp); • p. *smutny*, *tragiczny koniec* ‘koniec życia, śmierć, zgon’ (Sfp).

980 Odnosi się to do każdego człowieka, por. • p. *W tym wszystkich śmierć jest równa, że kończy życie* (Kjp). Por. też • p. *śmiertność* ‘groźba śmierci, niebezpieczeństwo życia’ (Kjp).

981 Por. • p. *dojść do kresu życia*; ▫ *kres życia nastąpił / przyszedł*; ▫ *być u kresu życia* (Dwp). Por. też • p. gryps. *kalendarz* ‘śmierć’ (Sg).

982 Por. • p. *pewny kres / krys* ‘śmierć’ (Msp); • p. *znaleźć kres* ‘śmierć’; ◦ brus. *знайсц канец* (AC).

983 Por. • słowac. *chorý dodýchal*; ▫ *nastal koniec* (Ks).

984 Por. • ros. gw. *пойти в кон* ‘′zginąć, polec, zostać zabitym, straconym′’ (Fg).

985 Por. • cs *последняя твоя* ‘swój koniec, tj. śmierć’ (Zc); • ros. gw. *конец кому-либо случился* ‘′nastąpił, przyszedł komuś koniec, przyszła śmierć′’ (Fg); • ros. gw. pskow. *концы ховать* ‘′grzebać, zakopywać′’ (Fg). Por. też • ros. gw. *у смерти конец* ‘′bardzo silnie′’; ‘′przy śmierci′’ (Fg).

986 Por. też • ros. *кончина* ‘zgon’; ◦ czes. *končina* ‘koniec, kraj’; ◦ słowac. *končina* ‘kraj’; ◦ strus. i bułg. *кончина* ‘śmierć’ (Frj).

987 Por. też • ukr. ▫ *смертний кінець* (BGu); ▫ *кінець*; ▫ podn. *скін*; ▫ podn. *кончина*; ▫ *гибель*; ▫ *погибель*; ▫ *сконання*; ▫ *край*; ▫ pot. *могила*; ▫ pot. *амінь*; ▫ pot. *амба*; ▫ pot. *каюк*; ▫ pot. *капут*; ▫ rzadk. *рішенець*; ▫ pot. przest. rzad. *содуха*, mn. *содухи* (su).

988 W tym odniesieniu por. też ○ obumarcie: • czes. książk. *odúmrť* ‘obumarcie, śmierć’ (Sc).

WWysoczanski-Umieranie.indb 417 2012-11-06 11:43:17

○ zaśnięcie, sen, por. • słow. *оуспєнїє* ‘uśpienie, śmierć’ (ssp); • p. książk. *sen śmiertelny* ‘śmierć’ (Sfp)[989]; ▫ poet. *sen — brat śmierci* (Sfp)[990]; ▫ przen. *Nuda, siostra melancholii; śmierć, siostra snu* (Sfp)[991]; ◦ ukr. *смертельний сон* ‘смерть’ (Bgu);

○ zginięcie, stracenie życia, zguba, por. • p. *ponieść śmierć* ‘zginąć, polegnąć, stracić życie’ (Dwp); ◦ ros. *погибнуть* (CGW); • cs *изгибель* ‘zguba, śmierć’ (Zc); ◦ ukr. *загибель* ‘смерть, звичайно передчасна, — в бою, від нещасного випадку тощо’, także: ▫ *гибель*; ▫ *погибель*; ▫ *загин*; ▫ pot. *згуба*; ▫ przest. *погуба*; ▫ dial. *загуба*; ▫ dial. *заглада*; ▫ rzad. *згин* (su);

○ pozbawienie życia, por. • p. *śmierć* ‘pozbawienie kogoś życia, odebranie sobie życia’ (Dwp); ▫ zabicie, por. • p. *zabita śmierć* ‘śmierć gwałtowna, nienaturalna’; rub. ‘nie swoja śmierć’ (Kjp); ▫ *zabita śmierć* ‘zabójstwo, morderstwo’; ▫ *zginąć zabitą śmiercią* (Kjp); ▫ gw. *zabitość* ‘śmierć’ (Kjp); ◦ ukr. *смерть кому* ‘уживається як заклик до помсти, відплати’ (Bsu); ◦ mac. *смрт* ‘прекратување на суштествувањето на човек, животно’ (mj);

○ zabór, wzięcie, por. • *śmierć zabiera kogo*; ▫ *śmierć zabiera kogo ze świata*; ▫ *śmierć zabiera kogo z ziemi* ‘ktoś umiera’ (Sfp);

○ forma bytu człowieka, por. • p. *śmierć* ‘stan zmarłego, martwota’ (Kjp);

○ droga wieczności, por. • p. *droga wieczności* ‘śmierć’ (Sfp);

○ koniec wszystkiego, por. • p. *śmierć koniec wszystkiego* (Kjp);

○ zejście, por. • p. med. *zejście* ‘śmierć, zgon’ (sjp);

○ zejście ze świata, por. • p. *śmierć* ‘zejście ze świata’ (Kjp);

○ odejście (ze świata), por. • p. *odeście* ‘śmierć’; ▫ *odchodzenie* ‘śmierć’; ▫ *odchod* ‘o istotach żywych; śmierć’ (Msp)[992]; • kasz. *odėńʒeńė* ‘śmierć, odejście ze świata’ (Sk);

○ czas, por. • *czas pewny* (tu: *czas* ‘śmierć) (Msp);

○ ostatnia godzina, godzinka, por. • p. *ostatnia godzina*; ▫ *ostatnia godzinka* ‘śmierć’ (Msp); ◦ czes. *poslední hodinka* (Sc);

○ sądna godzina, por. • sch. *suđen sat* ‘smrt’ (Mf);

○ właściwość przynależna człowiekowi, por. • p. *śmierć ludzka* ‘*mors hominis*’ (Msp);

○ przeznaczenie, por. • p. *śmierć jest przeznaczeniem człowieka* (Jsp); słowac. *smrť je údel človeka* (Jsp)[993];

---

[989] Por. • p. *sen grobowy*, *mogilny*, *nieprzerwany*, *nieprzespany*, *wieczny*, *wieczysty*, *wiekuisty*, dawn. *niepomny*, *wiekowy* ‘śmierć’ (Sfp); ▫ *sen nieprzespany zaćmi / zawrze oczy* (Msp). Por. też • p. *posnąć* ‘umrzeć’ (Msp).

[990] Por. też przen. *Sen — brat śmierci; głód — brat wojny* (Sfp).

[991] Por. też • p. *sen obraz śmierci* (Ak). W tym odniesieniu por. też • p. *Wstawajta, umarli, będzieta* ‘zwrot żartobliwy stosowany przy budzeniu ze snu’ (Knk); • p. *kraina nocy* ‘śmierci’ (Sfp).

[992] Por. też • p. *odchodzący* ‘umierający; w funkcji rzeczownika’; ▫ *śmiercią*, *przez śmierć odchodzić* (Msp).

[993] Por. też • p. *Śmierć każdemu naznaczyły Nieba* (Lp); ◦ ros. *Без року смерти не будет* (Lp); ▫ *Без року не умереть. До поры не умереть* (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 418 2012-11-06 11:43:17

○ ostatnia potrzeba, por. • p. *ostatnia potrzeba* 'śmierć' (Msp);

○ rzecz ostateczna, por. • *śmierć*, chrześc. — jedna z rzeczy ostatecznych[994].

Wymiar ten uaktualniają i modyfikują jednostki ze znaczeniem 'śmierć' w następujących aspektach:

○ oddzielenia duszy od ciała, por. np. • psł. *děliti*; ◦ sch. *dijèliti* w XVI w. *dušu s tilom dili* 'o chorobie powodującej śmierć'; dial. czakaw. *dijèliti se* (w XVI w. *duša dili se is těla*, dziś lud. *deliti se s dušom* 'umierać') (Spr)[995];

○ złożenia duszy, por. • cs *положити душу* 'umrzeć' (Zc)[996];

○ przedziału, rozdzielenia (życia ziemskiego od życia pozagrobowego), por. • p. *kurtyna* 'śmierć' (L); • ros. *прѣделъ жизни* 'смерть' (Dt);

○ wzięcia przez Boga, por. • p. *Bóg, Pan Bóg zabiera kogo ze świata / z ziemi* 'ktoś umiera' (Sfp);

○ pokoju, spokoju, por. • cs *покой* 1. 'cisza, pokój'; 2. 'śmierć' (Zc); ◦ chorw. *pokoj* 'smrt, vječni mir' (Arh); ◦ serb. *покој* (*вечни*) 'смрт' (Msk)[997];

○ postaci wyobrażanej, por. • p. *śmierć* 'w sztuce: uosobienie śmierci, szkielet ludzki z kosą w ręku (częsty motyw malarstwa śródziemnomorskiego), w moralitecie i jasełkach: odpowiednio ucharakteryzowany aktor, odgrywający rolę śmierci; kostucha' (Dwp); • ukr. *смерть* 'персоніфікація кончини — людський скелет, звичайно з косою' (Bsu); • mac. *смрт* 'по народното верување — призрак што чи убива луѓето и им ја зема душата' (mj).

Nazywanie śmierci

Konkretne nazwy śmierci w poszczególnych językach wyznaczają leksemy proste i złożone, należące do słownictwa ogólnego i do określonych odmian terytorialnych oraz środowiskowych, przede wszystkim jednoznaczniki, bliskoznaczniki, eufemizmy, ekspresywizmy, zdrobnienia, spieszczenia, por. np. • p. gw. *śmierz*; ▫ *śmierzć*; ▫ *śmiercica*; ▫ *śmiertecka*; ▫ *śmierciczka*; ▫ *śmiersteczka* (Kg; Kjp); • p. piesz. *śmiertuszka* 'śmierć' (Kjp); • ukr. pieszcz. *смерточка*;

---

994 Mianowicie: „Pierwszą z tzw. rzeczy ostatecznych człowieka jest śmierć. Współczesna filozofia człowieka rozbudowała problematykę śmierci w tym kierunku, że dochodzi w niej do głosu nie tylko moment unicestwienia, ale także moment ostatecznej weryfikacji człowieczeństwa, dojrzałości na tle dokonanego wyboru" (Wojtyła 1975:136). Por. też • p. kult. *cztery rzeczy ostateczne* 'śmierć, sąd, niebo, piekło' (Sfp).

995 W tym odniesieniu zob. też pkt *Skon, skonanie, zgon* (rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*, podrozdz. D. *Koniec życia. Zgon*).

996 W tym odniesieniu por. • ros. *положить за кого душу* 'złożyć za kogo duszę' 'пожертвовать жизнью 'ofiarować / złożyć w ofierze życie'' ; ▫ *искать чужой души* 'szukać cudzej duszy' 'хотеть погубить ближнего 'chcieć zamordować bliźniego'' (Dt).

997 Z mniej powszechnych bądź okazjonalnych odwołań znaczeniowych por. np. • p. *odjechanie* 'śmierć'; ▫ *odmienność* 'śmierć'; ▫ *czas pośledni* 'śmierć'; ▫ *pielgrzymowanie z ciała* 'śmierć' (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 419 2012-11-06 11:43:17

▫ pieszcz. *смертонька* (Bsu); • ros. pospol. *карачун* ‘о внезапной смерти’ (Gs); • ros. pospol. pieszcz. *смерточка* ‘ласк. к смерть’; ▫ pospol. pieszcz. *смертушка*; ▫ pospol. pieszcz. *смертынька* (rl); ▫ gw. nowogr., pskow. *смерёдушка* ‘смерть’ (Dt); • serb. dem. *смрца* ‘дем. за смрт’ (Msk); ◦ sch. *смрца* hip. od *смрт* (rsk).

Podgrupę pierwszą w przedstawianym polu tworzą związki nazwowe z komponentowym leksemem *śmierć*, por. • p. *całun śmierci* (Kjp); ▫ przen. *Komu ślubny wieniec, a mnie całun* ‘śmierć’ (Kjp).

Drugi, mocno rozbudowany w konkretnych językach, kompleks nazwowy konstytuują różnorodne wyrazy i związki wyrazowe niezawierające leksemu (rdzenia) *śmierć*[998], por.: • p. *koniec* (Msp); ▫ *koniec* ‘śmierć’ (L); ▫ *końcówka* ‘śmierć’ (L); • stpol. *wyjście* ‘odejście z tego świata, śmierć, *decessus*, *mors*’ (Us); ◦ ros. gw. kostrom. *выход* ‘′śmierć′’ (Fg); • p. *kaniec filma* ‘z nacechowaniem emocjonalnym: koniec filmu, śmierć’ (L); • p. *terminatka* żart. ‘śmierć’ (Kjp); • stpol. *występ* ‘odejście z tego świata, śmierć, *excessus*, *obitus*’ (Us); • p. *gardło* ‘koniec życia, śmierć; kara śmierci’ (Msp); ▫ *niebezpieczeństwo gardła* ‘śmierć’ (Msp); • p. *dokonanie* ‘skonanie, zakończenie życia; *exitus*’[999] (Msp); • p. gw. *umór* (Kg); • p. *ostatnia / ostateczna godzina* ‘śmierć’ (Msp); • p. euf. *ostatnie tchnienie* ‘śmierć’ (NŁB); • p. *pożegnanie* ‘śmierć’ ▫ *pożegnanie świata* (Msp); • p. *odejście* ‘zejście, zgon, śmierć’ (Kjp); • p. *podróż wieczna* (Kjp); ▫ żart. *podróż na tamten świat* ‘śmierć’ (Kjp); ▫ euf. *ostatnia podróż* ‘śmierć’ (NŁB); • p. *sen* (Kjp); ▫ stpol. *śmiertny sen* ‘śmierć, *mors*’ (Us) [1000]; ▫ *sen wieczny* (Kjp); ▫ *sen nieprzespany* (Msp); ▫ *sen nieprzebudzony* przen. ‘sen wieczny, śmierć’ (Kjp); ◦ czes. książk. *věčný sen* ‘śmierć’ (OH); ◦ brus. *вечны сон* (AC); ◦ ros. *вѣчный сонъ* ‘смерть’ (Dt); ▫ *вечный сон* (Ger); ▫ *беспробудный / непробудный сон* ′z którego nie da się zbudzić′ (Ger); ◦ serb. *вечни сан* ‘еуфемизам за смрт’ (Mse); • p. *ciemna dolina*; ▫ *dolina mroku* ‘śmierć’; w Biblii, Psalm 22. 4: „Bo choćbym nawet szedł doliną mroku, nie ulęknę się zła, bo ty jesteś ze mną” (Kmt); • p. *żydowskie kapores* ‘kaput, śmierć z hebr. *kappōreth*, ofiara za grzechy’ (Kjp); • p. gw. warsz. *kapojrem* ‘śmierć, kaput’ (Wgw)[1001]; • p. gw. warsz. *giemza* ‘śmierć’ (Wgw); ▫ *giemza* ‘śmierć, kres’ (L); • p. *kręk* ‘śmierć, z niem. *kränken*, kwękać’ (Kjp);

[998] Inwentarz zamieszczonych tu nazw, naturalnie daleko niewyczerpujących ogromnego zasobu językowego, dopełniają określenia przywołane w punkcie *Charakterystyka śmierci* w podrozdz. B. *Postaci, przejawy, wyobrażenia śmierci* (rozdz. V. *Śmierć. Opisanie śmierci*).

[999] Por. • p. *dokonanie to jest śmierć* (Msp).

[1000] Utożsamienie śmierci ze snem pojawia się m.in. w odniesieniu do wskrzeszenia Łazarza, por. „już po śmierci Łazarza Jezus wypowiedział słowa: »Łazarz zasnął«. Zaśnięcie jest pięknym obrazem skonania. Dlatego zamiast słów »on umarł« używamy także wyrażenia »on zasnął«” (Sailer 1989: 111). Por. też • p. *Zaśnięcie Matki Boskiej* ‘Wniebowzięcie’ (Kjp). Z odniesień do głębokiego snu por. • sch. *спава мртвим сном* (rsk).

[1001] Por. • p. *kaput z kimś* ‘koniec z kimś; śmierć dla kogoś’ (L); • ros. gw. *Капут и вся недолга!* ′kaput i cała, wszystka krótka, niedługa′ ‘′o nagłej śmierci znajomego′’ (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 420 2012-11-06 11:43:17

• p. *kojfnięcie* ‘śmierć, odejście, zejście śmiertelne’ (L); • p. *następnica*; ▫ *następczyni chorób* ‘śmierć’ (Kjp); • p. przen. *noc grobowa*; ▫ *noc wieczna*; ▫ *noc nieprzespana* ‘śmierć’ (Kjp); • p. *nieboszczykostwo* ‘śmierć’ (Kjp); • *kostucha* ‘śmierć’ (L); ▫ *kostusia* ‘śmierć’ (L); • ros. dial. pskow., euf. *Лопатинов жених* ‘′śmierć, śmiertelny czas′’ (MNp); • ros. gw. niżegor. *валеж* ‘′w ogóle śmierć, śmiertelność′’ (Fg)[1002]; • ros. *Смерть — деревянный тулуп* (Lp); • ros. *могила* ‘гибель, конецъ, смерть’ (Dt); ▫ *могила* ′grób, mogiła′ ‘смерть, гибель’ (tr)[1003]; ◦ sch. *гроб* ‘смрт; пропаст, уништење’ (rs).

Oprócz wielu wymienionych leksemów posiadających sem wartościowania pozytywnego lub negatywnego[1004] w zasobie wyrazowym wyróżniają się leksemy nazywające określony, zazwyczaj preferowany w danym czasie, rodzaj śmierci. Odnosi się to między innymi do dobrej śmierci, por. • p. *dobra śmierć*; ▫ *dobre skonanie* / *zeszcie* / *dokonanie* / *żywota dokończenie*; ▫ *dobry koniec* (Msp); ◦ ros. przest. *благостная смерть* (Ger); • sch. *лепа смрт* (JAs)[1005].

W tym kontekście trzeba też wskazać na specyficzne w danych językach najprzeróżniejsze związki łączliwe o ludzkiej śmierci, które wyrażają, często bardzo lapidarnie, jej sedno, np.: • ros. dial. pskow. *дрызги вон* ‘′o czyjejś śmierci′’ (MNp); • ros. dial. pskow. *дух вон* (*из кого*) ‘′o czyjejś śmierci′’ (MNp); • ros. dial. pskow. *дубинка квит* ‘′o zgubie, śmierci′’ (MNp); • ros. dial. pskow. *шубу на кол* ‘′o czyjejś śmierci′’ (MNp).

Terminologia specjalistyczna

Specyficzną warstwę słownictwa w nazywaniu śmierci stanowi terminologia specjalistyczna, przede wszystkim słownikowe nazewnictwo biologiczne i medyczne, które obejmuje następujące terminy, m.in.: ○ biologiczna: por. • p. *śmierć biologiczna* ‘nieodwracalne ustanie pracy mózgu’ (Dwp); ◦ czes. *biologická smrt* (Sc); ◦ brus. *біялагічная смерць* (tb); ◦ ukr. *біологічна смерть* ‘необоротне припинення біологічних процесів у клітинах і тканинах і розпад білкових структур’ (Bsu); ◦ ros. *биологическая смерть* ‘полное прекращение всех обменных процессов в организме, необратимое изменение тканей и органов’ (tr); ○ kliniczna: por. • p. *śmierć kliniczna* ‘ustanie (na okres od

[1002] W tym odniesieniu por. • ros. gw. niżegor. *Многа валёжу с нее* ‘′państwowej wódki′’ (Fg).

[1003] Por. • ros. *всех ждёт могила* ′(na) wszystkich czeka grób′; ▫ *от могилы никто не уйдёт* ′od grobu nikt nie ucieknie / ujdzie′ (tr).

[1004] Por. zwłaszcza pkt *Jaka jest śmierć* (rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. A. *Realność śmierci człowieka*).

[1005] Aksjologiczność uwyraźnia się też w obszarze paremii z biegunową wartością oceny śmierci, mianowicie z wyższym wartościowaniem określonych warunków umierania względem danych okoliczności nastąpienia śmierci, por. • p. *Lepiej umrzeć sytym w komorze, niżeli głodnym we dworze* (Ak); ▫ *Lepiej umrzeć z choroby, niż z głodu* (Ak).

WWysoczanski-Umieranie.indb 421 2012-11-06 11:43:18

3 do 8 minut) pracy serca i oddychania przy jednoczesnym wytwarzaniu przez mózg prądów czynnościowych' (Dwp)[1006]; ◦ słowac. med. *klinická smrť* 'zastavenie životne dôležitých funkcií, ktoré sa dajú ešte obnoviť' (Ks); ◦ czes. *smrt klinická* (Sc); ◦ brus. *клінічная смерць* (tb); ◦ ros. *клиническая смерть* (tr); ◦ sch. med. *клиничка смрт* 'стање престанка дисања и куцања срца у коме ткива још нису изврнгнута распадању' (rsk); ○ fizyczna: por. • p. *śmierć fizyczna* (Sfp); ○ fizjologiczna: por. • p. *śmierć fizjologiczna* 'śmierć wywołana przyczynami wewnętrznymi: ustaniem czynności życiowych w wyniku starzenia się i zużywania tkanek i narządów; zgon naturalny (Du); ◦ ros. *смерть физиологическая* (tr); ○ patologiczna, por. • sch. med. *патолошка смрт* 'смрт изазвана болешћу или повредом за живот најважнијих органа (мозга, срца, плућа и др.)' (rsk); ○ mózgu, por. • p. *śmierć mózgowa*; ▫ *mózgu* 'trwałe wygaśnięcie wszystkich czynności ośrodkowego układu nerwowego' (Zp).

W literaturze fachowej śmierć ujmowana jest następująco: ○ *śmierć biologiczna* (*definitywna*) — „śmierć jest to przerwanie życia wszystkich narządów i tkanek ustroju[1007]. […] Śmierć całego ustroju nie jest aktem dotyczącym wszystkich tkanek jednocześnie. Faktem decydującym o przerwaniu życia człowieka jako jednostki psychosomatycznej jest obumarcie mózgu", gdy „następuje śmierć mózgu i stan ten jest równie nieodwracalny jak w przypadku zniszczenia mózgu jako pierwszego narządu. Ten stan nazywa się śmiercią biologiczną definitywną" (Kruś 1996: 878–879); ○ *śmierć kliniczna* (*pozorna*) — „okres między początkiem ustania akcji serca lub układu oddechowego a ustaniem czynności mózgu nazywamy okresem śmierci klinicznej, czyli pozornej, albo inaczej ostatnim, krótkotrwałym etapem umierania. Jest to stan odwracalny, jeśli za pomocą resuscytacji uda się przywrócić czynność serca i oddychanie w ciągu wymienionych kilku minut" (Kruś 1996: 878); ○ *śmierć ze sztucznym przeżyciem* — „dzięki zastosowaniu resuscytacji udaje się czasem utrzymać czynność układu krążenia i oddechowego w warunkach nieistnienia już czynności mózgu. Mówimy wówczas o śmierci ze sztucznym przeżyciem, które nie daje szansy powrotu do pełnej świadomości" (Kruś 1996: 879). Ze względu na potrzeby transplantologii wyróżnia się: ○ *śmierć człowieka jako całości* — rozerwanie więzi między układami i narządami, które jeszcze nie wszystkie są martwe (zob. Kruś 1996: 879); ○ *śmierć całego człowieka*, kiedy wszystkie narządy nie żyją i rozwijają się zmiany pośmiertne (zob. Kruś 1996: 879).

Poza wskazanymi rejestrami terminologii specjalistycznej leksem *śmierć* występuje w wielu innych fachowych warstwach słownictwa. Wyróżnia się tu m.in.: ○ nazewnictwo historyczne: • p. *czarna śmierć* 'zaraza morowa, powietrze

[1006] Por. • p. *przedłużony stan śmierci klinicznej prowadzi do śmierci biologicznej* (Dwp).

[1007] Położony jest tu „nacisk na uogólnienie zjawiska w celu przeciwstawienia go śmierci miejscowej pewnych fragmentów narządów lub tkanek w ustroju żywym (martwica, *necrosis*)" (Kruś 1996: 878).

WWysoczanski-Umieranie.indb 422 2012-11-06 11:43:18

morowe, mór, dżuma' (Kjp)[1008]; ◦ czes. arch. *černá smrt* 'dżuma, zaraza morowa' (Ocp); ○ nazewnictwo publicystyczne, wojskowe: • p. *szwadrony śmierci* 'zmilitaryzowane oddziały organizujące zamachy na swoich przeciwników politycznych, często korzystające ze wsparcia władz; bojówki' (Du); ○ nazewnictwo religijne, etyczne: *kultury śmierci* (zob. Wysoczański 1999: 27)[1009]; ○ nazewnictwo socjologiczne: • p. *śmierć cywilna* 'o sytuacji, kiedy ktoś znany, ważny w wyniku swoich wykroczeń, wybryków jest potępiony i ignorowany przez opinię publiczną, mass media, społeczeństwo i traci swoją pozycję' (Dwp); ◦ ros. *гражданская смерть* (Prd); ◦ sch. *грађанска смрт* 'одузимање некоме свих грађанских права' (rsk); ▫ praw. *цивилна*, *грађанска смрт* (Żs); ◦ mac. *граѓанска смрт* (mj); ◦ niem. *der bürgerliche Tod* (Prd); • p. *śmierć polityczna* (Sfp); ◦ ukr. *політична смерть* 'неможливість для кого-небудь продовжувати політичну діяльність через своє ідейне й політичне банкрутство' (Bsu); • słowac. *špirála smrti* (Ks); ○ nazewnictwo medialne: • p. *biała śmierć* 'śniegi, lawiny, lody grożące śmiercią' (MWf); ▫ *biała śmierć* l. 'kokaina'[1010]; 2. 'cukier'; 3. 'śniegi, lawiny, lody grożące śmiercią' (Dwp); ◦ czes. *bílá smrt* 1. 'tragické zahynutí ve sněhu (pod lavinou, při zabloudění v zimní krajině v horách ap.)'; 2. 'úmrti způsobené užíváním omamných drog; tyto drogy' (Ccn); ◦ ros. *белая смерть* 'наркотики' (Lpr); ▫ *белая смерть* 'o soli, cukrze. Kalka z ang. *white death*' (BMf); ◦ bułg. *бяла смърт* (MWf); ◦ mac. *бела смрт* (mj).

Najbardziej zasadnicze w omawianym kontekście podjęcie problematyki śmierci i tym samym funkcjonowania słowa *śmierć* znajdujemy w wykładniach odwołujących się do przedstawień religijnych, a także mitologicznych, por. tu m.in.: • opowiadanie o Adamie i Ewie, powstałe zapewne w VI w. p.n.e., jest od strony formy lit. mitem, tzn. posługuje się obrazami z mitologii starożytnego Wschodu, podejmuje pytania religijne, które stawiały mity, mianowicie: skąd się wzięli ludzie, świat, śmierć, zło? (er, I: 50); • „objawienie *Starego Testamentu* przedstawia istotę śmierci w wymiarze eschatologicznym jako zabranie przez Boga tchnienia życia (*niszmat hajjim*)". „Człowiek otrzymał od Boga życiodajnego ducha (*ruah hajjim*). Owocem całego aktu stworzenia jest *nefesz* (wg Rdz 2,7 — osoba żyjąca). *Stary Testament* stwierdza zarówno, że człowiek *ma nefesz* i że *jest nefesz*. […] Drugim, obok *nefesz*, komponentem człowieka jest element

[1008] Por. • p. *mor* 'każda wielka epidemia gorączkowej choroby zakaźnej (zwłaszcza zaraza morowa, zwana też czarną śmiercią, dżumą), dziesiątkująca tysiące ludzi; *pestilentia*' (Msp). Por. też • p. *wykorzenić*; *wyniszczyć*; ▫ *wytracony morem* '*persequi in pestilentia*'; ▫ *morem zejść / odejść* (Msp).

[1009] Dodać tu trzeba, że język teologii rozróżnia „*necessitas moriendi*, czyli narzuconą z zewnątrz i pokonującą człowieka konieczność umierania i — *posse mori*, czyli możliwość śmierci, przynależną od początku naturze człowieka, także człowieka w raju. Już z relacji Jahwisty (Rdz 2–3) wynika subtelne rozróżnienie między śmiercią przynależną człowiekowi z racji winy a śmiercią przynależną z racji natury" (Bortkiewicz 2000: 91).

[1010] Także: • p. środ. *heroina*; ▫ *hera* 'heroina — narkotyk będący pochodną morfiny' (Zp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 423 2012-11-06 11:43:18

cielesny (*basar*), niebędący jednak dualistycznym przeciwstawieniem *ruah*. Termin *basar* wyraża konkret, przez który objawia się *nefesz*" (Bortkiewicz 2000: 73, 75; zob. też: Gołębiewski 1980: 4–5); • „Z chwilą śmierci, czyli […] cofnięcia tchnienia życia, los *nefesz* i *ruah* nie jest bliżej sprecyzowany […] w odróżnieniu od *ruah*, o którym mówi się, że wraca do Boga, a nigdy, że umiera (Hi 34,14n; Ps 31,6; Ekl 12,7) — *nefesz* może umrzeć (por. Lb 23, 10; Sdz 16, 30; Rdz 13, 19), może być wydana na śmierć (Ps 78,50) analogicznie do ciała (por. Ps 63, 2; 16, 9n)" (Bortkiewicz 2000: 76)[1011]; • „Dla Pawła *thanatos* nie jest tylko śmiercią biologiczną, lecz symbolem i sumą tego wszystkiego, co jest negatywne w egzystencji ludzkiej, co ostatecznie kulminuje w śmierci fizycznej" (Bortkiewicz 2000: 97).

Nazwy własne

Oddzielnie należy wskazać nazwy własne, których znaczenie jest równoważne pojęciu śmierci, por.: • *Mýtu*, *Mot*, 'Śmierć', w mit. ugaryckiej bóg śmierci; • *Kala*, sanskr. *kālá* 'czas, termin; los, śmierć', w mit. ind. bóg personifikujący czas i jego nieubłagane działanie zmierzające do śmierci; • *Kery*, gr. *ker* 'przeznaczenie, śmierć' zwłaszcza nagła, w mit. gr. kobiece demony śmierci; *Idisy*, mit. germ. żeńskie duchy opiekuńcze; demony śmierci; • *Mors*, łac. 'Śmierć', w mit. ital. bogini personifikująca śmierć; • *Mrytju*, sanskr. *mrtyú* 'śmierć', w mit. ind. bogini personifikująca śmierć[1012]; • *Moros* 'Śmierć', w mit. gr. brat Tanatosa; • *Morta* od łac. *mors* 'śmierć', w mit. ital. jedna z Parek; • *Mitothyn*, stisl. *mjötudhr* 'los, śmierć', w mit. germ. bóg-reformator; • *Welnias*, *Welinas*, *Welns*, ie. **wel-* 'śmierć', w mit. bałt. pierwotnie zapewne bóg śmierci; • *Nagaa*, *Nquo*, nien. *Nγa* 'Śmierć', w mit. nien. bóstwo zła i dżumy; • *Giltine* 'śmierć', 'symbol śmierci', w mit. lit. bogini śmierci[1013]; • *Hun-Camé*, quich. 'Jeden Śmierć', w mit. quich. pan podziemnego świata; • *Archémoros* 'Początek Śmierci', w mit. gr. imię nadane ku czci ukąszonego przez węża Ofeltesa (odnośnie do przywołanych wyżej nazw zob. Wysoczański 1999: 30–31).

Mieszczą się tu też: ○ nazwiska, także współcześnie używane, por. np. • p. *Koniec* nazwisko — koniec 'śmierć' (Tn); ○ oronimy, por. • *Death Valley*

[1011] W wierzeniach Trobriandczyków „zmarłych opuszczają dwie dusze. Jedna była po prostu duchem, który znikał w ciągu kilku dni po śmierci, druga, nieśmiertelna *baloma* zamieszkiwała krainę śmierci" (Innes 1999: 113).

[1012] Odnośnie do ostatnich przykładów por. stind. *márati*, *máratē* 'umiera', awest. *miryeite*, łac. *morior*, *morī* 'umierać', orm. *meranim* 'umieram', goc. *maurþr* 'zabójstwo', ros. *meret'*, ukr. *mereti*, p. *mrzeć*, lit. *mirti* 'umierać', łot. *mirt*, *mirstu*, sch. *môr* 'umieranie', p. *mór*, lit. maras 'mór, dżuma', stind. *maras* 'śmierć, mór' (Frj).

[1013] W przedstawianym odniesieniu por. też teonimy w mit. gal. • *Rosmerta*, hipostaza Epony; • *Smertius* lub *Smertullos*, bóg śmierci i świata zmarłych, które wywodzi się z celt. *smer-* 'przypominać, przewidywać', ale mogą mieć związek z polskim *śmierć* (zob. Wysoczański 1999: 31).

WWysoczanski-Umieranie.indb 424 2012-11-06 11:43:18

(*Dolina Śmierci*), zapadlisko w płd. części Wielkiej Kotliny w Kalifornii (zob. Wysoczański 1999: 27); ○ urbanonimy, por. • *Droga zmarłych* — główna arteria Teotihuacán, dawnego miasta Majów (zob. Wysoczański 1999: 27).

Nazwy pospolite

Jedną z warstw nazw pospolitych w rozpatrywanym względzie tworzą wyrazy równoważne brzmieniowo i znaczeniowo wyrazowi *śmierć*, mianowicie: ○ nazwy ciał niebieskich, por. • ros. *луна* 'księżyc; śmierć'[1014]; ○ nazwy zwierząt, por. • stirl. *ess* 'byk, jadło, śmierć', stąd w mit. ie. śmiercionośna konotacja byka (zob. Wysoczański 1999: 31); • ang. zool. *death-adder* 'najjadowitszy gatunek żmii australijskiej' (Se); ○ nazwy roślin, por. • ang. *death-cup* 'gatunek trującego grzyba' (Se); ○ nazwy rzeczy, por.: • p. gw. *śmiertecka* 'lalka zrobiona z gałganków, którą dziewczęta przed Wielkanocą między carnom niedzielom a niedzielą kwietnią obnoszą po wsi z pieśnią: „Moja śmiertecko, miej trochę litości"' (Kg).

Bardziej rozbudowaną płaszczyznę konstytuują nazwy odsyłające ze względu na swoje znaczenie do pojęcia śmierci, tj. nazwy zawierające znaczenie 'śmierć' w swoim źródłosłowie, por. • *fili*, irl. 'poeta', stisl. *völva* 'poeta' wywodzi się z ie. **wel-* 'śmierć', 'królestwo zmarłych', stąd w mit. szczególnie wyrazisty jest związek poety ze śmiercią; • serb. *apo* 'веома ружна особа', z ngr. *χάρος* 'смрт', bałkański grecyzm — mac., także dial. (*сшаро*) (*x*)*apo* ''śmierć, zło; stary, zły człowiek'', bułg. (*x*)*apo* 'ts.', arum. *har* 'śmierć' (Ges).

B. Postaci, przejawy, wyobrażenia śmierci

Opisanie śmierci

Pojmowanie śmierci

W nawiązaniu do przedstawionego wielowarstwowego i wieloaspektowego rozumienia śmierci w rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon* oraz w rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie* (podrozdz. A. *Realność śmierci człowieka*) w tym miejscu zasadne jest przybliżenie najpierw wzoru śmierci, którą Philippe Ariès określił ter-

[1014] A także: • ros. ▫ *Енъ скора луниць* 'умретъ'; ▫ *Кали жъ придзець на яго луна тая* 'смерть, конец' (Dt); ▫ smol. *лунуть* 'huknąć, wystrzelić; umrzeć', pokrewne lit. *lavónas* 'trup', czes. *leviti* 'ulżyć czemu, umrzeć', *levěti* 'umrzeć' (zob. Wysoczański 1999: 31).

WWysoczanski-Umieranie.indb 425 2012-11-06 11:43:18

minem „śmierć oswojona". Wzór „śmierci oswojonej" funkcjonował w tradycyjnym rozumieniu, np. wśród części śląskiej ludności rodzimej, jeszcze w latach II Rzeczypospolitej i odwoływał się do postawy odnoszącej się do przemijania i „spraw ostatecznych", którą cechuje „pojmowanie śmierci jako czegoś naturalnego i jako oczywiste zjawisko w egzystencji wszystkich organizmów żywych, w tym również człowieka, którego wyjątkowość — zgodnie z wiarą — polega jednak na tym, że zgon nie jest całkowitym kresem bytu, lecz tylko momentem przejściowym między realiami »tego świata« a życiem wiecznym. W konsekwencji występujący wzór »śmierci oswojonej« powodował, iż nieuchronność przemijania w ziemskim wymiarze przyjmowano bez lęku, ze swoistą pokorą. Stąd »spokojnie« oczekiwano na zgon, co wiązało się ze specyficznymi zachowaniami, jakie towarzyszyły ostatnim świadomym chwilom życia" (Gerlich 1998: 86)[1015].

Uosobienie i wyobrażenie śmierci

Językowe widzenie śmierci koncentruje się głównie na ukazaniu jej postaci, przejawów i atrybutów, por. np. • p. *śmierć* 'postać będąca wyobrażeniem śmierci' (Zp); ▫ *śmierć* 'to uosobienie lub wyobrażenie śmierci, i postaci kościotrupa z kosą' (Bi); • ukr. *смерть* 'уявлювана міфічна постать' (su).

Śmierć personifikowana

Materiał językowy pozwala mówić o śmierci upersonifikowanej, por. np. • p. *śmierć uosobiona*, *mors personificata* (Us); • p. gw. or. *śmierzć* 'postać będąca uosobieniem mocy przerywającej człowiekowi życie, przedstawiana zwykle jako kobieta lub kościotrup z kosą' (Kgo)[1016].

[1015] Uściślając powyższe stwierdzenia, należy dodać, że „sam termin »oswojenie« odbieramy pozytywnie, wydaje mi się jednak, że można mówić o dobrym lub złym oswojeniu ze śmiercią. Niewątpliwie dobre jest to, które znajdujemy u Jana XXIII. Ks. Roncalli, później biskup, kardynał, w końcu papież ufnie i radośnie czekał na spotkanie z Panem. Przez wiele lat oswajał śmierć, myśląc o niej doznawał wielkiego spokoju i pokrzepienia, pragnął połączenia się z Bogiem i bliskimi, którzy odeszli. Myśl o śmierci potęgowała zaufanie do Boga i pełnienia Jego woli, motywowała do pracy i uwielbienia", jednakże „jest też złe oswojenie ze śmiercią, choćby oswojenie terrorystów-samobójców, którzy lekceważą własną śmierć. Szczególnie jednak żal mi dzieci, które w dobranockach i różnych filmach setki razy oglądają śmierć, a w grach komputerowych uczą się »zabijać«, same także bywają »zabijane«. W grze komputerowej giną, ale mają do dyspozycji »jeszcze dwa życia«, a nawet więcej, jeśli umieją grać… Niektóre z nich próbują potem przenieść swoje zachowania w realny świat, zabijają kolegów i dziwią się, że oni już nie wstają. A dzieci chciały tylko powielić wzorce swoich komputerowych bohaterów..." (Bolewski, Paciuszkiewicz 2003: 196–197).

[1016] Por. • p. *Postać kościstej niewiasty z kosą jest alegorią śmierci* (Dwp); • serb. *људски костур с косом је алегорија смрти* (Msk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 426 2012-11-06 11:43:18

Postaci i imiona śmierci. Utożsamienia śmierci

W omawianym zakresie mieszczą się też konkretne postaci (personifikacje) śmierci wraz z ich nominacjami[1017]. Przykładowo[1018]: • p. *Abaddon* (hebr. *abaddon* 'zatracenie') 'w ST personifikacja śmierci (Job 28,22)' (ek); • p. *czarna Persefona*; • p. *Atropos jadowita* (Msp); • p. gw. żart. *Jadwisia* 'śmierć, kostusia' (Kjp); • p. gw. *Zośka* 'śmierć, Kostucha, Kostusia' (Kjp); • p. gw. *Prusaczka*; *prusåczka* 'śmierć, od Prusak' (Kjp; Kg); • p. *sroga ksieni* (Msp); • p. *Pani Piasecka* (De); • p. gryps. *piasecki* 'śmierć' (Sg); • p. *śmierć matula* (Zb); • p. *starucha* (Kjp); ◦ ros. przest. *старуха с косой* (BMS); • p. gw. *babusia śmierć* (sgp); ◦ ros. przest. *бабушка с косой* (BMS); • p. gw. *ciotka* (sgp); • p. *gość* (Msp); • p. *kuma Śmierć* 'bajka rozpowszechniona w folklorze Europy płn. zawierająca jednak pierwiastki wschodnie. Pewien biedak, nie znalazłszy innych chętnych, poprosił w kumy Śmierć, która w dowód wdzięczności obdarzyła chrześniaka umiejętnością przepowiadania chorym ozdrowienia lub zgonu' (Kmt); • p. *dokonanie* (Msp); • p. gw. warsz. *kichnięcie* 'śmierć' (Wgw); • p. gw. warsz. *zadarcie kopyt* 'śmierć' (Wgw); • p. *trupiogłówka* 'widmo śmierci, śmierć uosobiona' (Kjp); • p. rub. *Kostucha* 'śmierć upostaciowana jako kościotrup z kosą' (Kjp)[1019]; ▫ pot. *kostucha* 'wyobrażenie śmierci w postaci kościotrupa z kosą' (Dwp)[1020]; ▫ *kostucha* 'ludowe wyobrażenie śmierci: kościotrup lub kobieta z kosą' (L); • p. gw. warsz. *kostusia* 'śmierć' (Wgw); ▫ *kostusia* 'ludowe wyobrażenie śmierci: kościotrup lub kobieta z kosą' (L); • p. gw. *Koścista* 'śmierć, kostusia' (Kjp); • p. gryps. *kostecki* 'śmierć' (Sg); • p. gw. *chuda* 'o zjawie mającej uosabiać śmierć' (sgp); ▫ p. gw. or. *chuda* 'śmierzć' (sgp)[1021]; • p. *motyka* (Msp); • p. *potwora*; ▫ p. *blada potwora*; ▫ *okrutna potwora* (Msp); • p. *biała osoba* 'widmo wróżące śmierć' (Kjp); • p. *biała dama* 'śmierć' (L); • kasz. euf. *ḃåłå* 'śmierć' (Sk); • kasz. *sëχå* 'śmierć w postaci kościotrupa okrytego białym całunem' (Sk); • kasz. *zelińsḱi* 'uosobienie śmierci, szczególnie cmentarza' (Sk); • p. *okrutnica*; ▫ p. *śmierć*

[1017] Przykładowo, na kanwie śmierci w sztuce zauważa się, że „u boku śmierci, jako wątku głównego, pojawiają się też liczne poboczne: alegorie, personifikacje, metafory" (Chrzanowski 1980: 422).

[1018] Należy zauważyć, że wiele z przedstawianych tu nazw śmierci wywodzi się z folkloru, por. np. • niem. *Gevatter Tod* ''śmierć''(Bnr). Por. też ludowe nazwy: • słow. *мара*, *марена*, *маруха*, *мора* — zły duch, kontynuujący obraz *Mareny*, bogini śmierci. Pierwotne *mara* była przeważnie ucieleśnieniem śmierci, *mora* — wrogości i złości; oczywiście, takie pojęcie o niej odbiło się w obrzędzie niszczenia *mary* — słomianej kukły, spalanej, topionej lub rozrywanej na części w czasie pożegnania zimy lub święta letniego przesilenia dnia z nocą. Z czasem *mara* częściowo straciła związek ze śmiercią (Sem).

[1019] Por. • p. *Kostucha* nazwisko — *kostucha* 'śmierć jako kościotrup z kosą' (Tn).

[1020] Por. • p. *Kostucha z kosą* (Dwp).

[1021] Por. tu: • p. *chudy jak śmierć*; ▫ *wychudły jak śmierć*; ▫ *mizerny jak śmierć*; ▫ *suchy jak śmierć*; ▫ *wyschnięty jak śmierć* (Sfp); ◦ sch. *мршав као смрт* 'врло мршав' (rsk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 427 2012-11-06 11:43:18

okrutna (Msp); • p. *ta nieślachetnica* (Msp); • słowac. *smrtka* zdrob. ekspr. 'kostucha' (Jsp); • słowac. *kostlivec* 'zobrazenie smrti v podobe kostry' (Ks); • słowac. *zubaňa* 'smrť, smrtka' (Ks); • czes. *smrtka*; ▫ *smrtholka*; ▫ *smrťolka*; ▫ *smrt'ulka* 'lid. zosobnění smrti' (c); • czes. *zubatá* (Sc); • czes. *kostlivec* (Sc); • pot. *kmotřička smrt* 'wyobrażenie śmierci; kostucha z kosą' (Ocp); • ukr. pot. *Безно́са* (su); • ukr. fam. *Кістля́ва* (su); • ukr. folkl. *Кирпа́та* (su); • ukr. żart. *Кирпа́та Сва́шка* (su); • ukr. folkl. *Кирпа* (su); • ukr. pot. *Костома́ха* (su); • ros. przest. *курносая с косой* 'personifikowany obraz śmierci' (BMS); • ros. gw. *голобошка* ''epitet śmierci'' (Fg); • ros. gw. *Девка* 'o śmierci; objawienie śmierci w postaci dziewczyny w białej szacie w ostatnie minuty życia'; • ros. gw. *Злодей-горе* ''śmierć'' (Fg); • sch. *костур са косом* 'алегорија смрти' (rsk); • słowen. *Matilda* (Kjs); • słowen. narz. koroszskie *hitlarica* (Kjs); • słowen. narzecze goreńskie *Janez* (Kjs); • słowen. *Matija in Katra* (Kjs); • słowen. Lublana *Gajzerjeva Lenčka* (Kjs)[1022]; • niem. *Freund Hein* (*mit der Hippe*) ''śmierć (z kosą)'' (Bnr).

Drugi kompleks konstytuują nominacje śmierci stanowiące odwołania do niektórych zjawisk i pojęć: ○ sen: jednym z najpowszechniejszych w językach naturalnych utożsamień śmierci jest sen, por. • p. *nieockniony sen* (Msp); ◦ ros. *Спит человек не живой* (Dp); ○ sen-brat: wariantem przedstawionej idei jest sen traktowany jako: — brat, por. • p. *Sen śmierci bratem* (Kp); ◦ ros. *Сон смерти брат* (Dp); • tur. *Сон — брат смерти* (Bw); — jako rodzony brat, por. • per. *Сон — родной брат смерти* (Bw); ○ sen-towarzysz: sen traktowany jest też jako towarzysz śmierci, por. • baszk. *Сон — спутник смерти* (Bw); ○ zaśnięcie: obocznie do snu śmierć równoważna jest zaśnięciu, por. • p. *zaśnięcie NMP*, chrześc. — eufemistyczna nazwa śmierci Matki Boskiej (zob. Wysoczański 1999: 31)[1023]; ◦ cs *Успение Божей Матери* 'Zaśnięcie NMP' (Zc)[1024]; ◦ ros. *Уснул — помер* (Dp); ○ letarg: współfunkcyjnie ze snem notowany jest letarg, por. • p. *śmierć pozorna* 'zamartwica, letarg (*asphyxia*)' (Kjp); ◦ głuż. *njedomrěće* 'śmierć pozorna, letarg' (Zg); ○ noc: innym uobecnieniem śmierci jest noc, por. • p. *niezbyta noc* 'śmierć' (Msp); ○ dym: śmierć równoważona jest metaforycznie z dymem, ściślej — śmierć jest dymem mogącym wejść przez dowolny otwór, por. • asyr. *Смерть — дым, она входит через любое отверстие* (Bw); ○ strach, lęk: podobnie jak sen, ze śmiercią utożsamiany jest strach (lęk) — w uszczegółowionych przejawach jest on bra-

[1022] Dwie pierwsze nazwy odnoszą się do czasu II wojny światowej, Janez to św. Janez, patron w kraju Ebriach na Koroškem, kolejna nazwa funkcjonuje w powiedzeniu *Krampov Matija in Krampova Katra* ze znaczeniem 'śmierć', w którym uwidacznia się odniesienie do kopania grobu.

[1023] Por. też • plast. *koịmesis* 'wyobrażenie sceny zaśnięcia Madonny' — śrgr. 'jw.' z gr. *koímán* 'uśpić' (Kso).

[1024] Por. też • cs *успение* (gr. *kedeía*) 'pogrzeb' (Zc); • *Koimesis* Zaśnięcie NMP 'Maria na łożu śmierci w otoczeniu 12 apostołów i Chrystusa trzymającego jej duszę w postaci dziecka w powijakach' (Kmt).

WWysoczanski-Umieranie.indb 428 2012-11-06 11:43:18

tem, por. • per. *Страх — брат смерти* (Bw); ▫ *Lęk jest bratem śmierci* (Mpp)[1025]; ○ oko: śmierć identyfikowana jest z okiem, por. • p. *oko* 'o śmierci' (Msp); ○ czarna ziemia: śmierć równoznaczna jest czarnej ziemi, por. • chorw. *crna zemlja* 'smrt' (Arh).

Charakterystyka śmierci. Śmierć sama w sobie

W opisaniu śmierci uwydatniane są różnorodne jej właściwości, zwłaszcza wygląd zewnętrzny, funkcjonowanie, atrybuty oraz przymioty.

Wygląd śmierci

Językowe utrwalenie śmierci zawiera jej „szatę zewnętrzną"[1026], por. tu np. • p. *wygląda jak śmierć* 'trupio blady, jak cień, jak trup' (Kjp); ◦ serb. *гледи као смрт* (Kn)[1027]. Prezencja ta skupia w sobie następujące właściwości: ○ chudość, por. • p. *Gdy cię chuda z kosą śmierć przydybie, idź, mówi, skądeś wyszedł stary grzybie* (Knk); ○ bladość, białość, por. • p. *blada śmierć* (Msp); ▫ *blady jak śmierć* (L); ▫ *zblednąć jak śmierć* (Sfp); ◦ słowac. *bledý / zblednúť ako smrť* (Sm); ▫ *smrteľne bledý* (Ks)[1028]; ◦ brus. *бледны як смерць* (AC); ▫ *белы, як смерць*; ▫ *збялеў, як смерць* (Jbp); ◦ ukr. *блідий, побіліти як смерть* 'дуже, надзвичайно' (su); ◦ chorw. *blijed kao smrt* 'vrlo blijed' (Arh); ◦ serb. *блед као смрт* 'престрашен' (Mse); ◦ mac. *блед како смртта* (mj); ◦ ang. *deathly pale*; ▫ (*as*) *pale as death* (Mse); ○ jasnokościstość, por. • p. *śmierć jasnokoścista* jasnokościsty 'mający tylko skórę i kości, któremu kości sterczą' (Kjp); ○ zębatość, mocne uzębienie, por. • czes. *zubatá s kosou*; ▫ *ta s kosou* (MW); ○ beznosość, por. • ros. *безносая* (*с косой*) (MW); ○ zadartość nosa, por. • ros. *курносая* (*с косой*) (MW)[1029].

[1025] Jakkolwiek lęków, strachów jest wiele, śmierć jest jedna, por. • ros. *Страхов много, а смерть одна* (Spp), strach jest uznawany za gorszy od śmierci, por. • ros. *Страх хуже смерти* (Spp).

[1026] Por. • p. *przebrać się za śmierć* (Dwp).

[1027] Por. też • p. *wyglądać jak śmierć* (Sfp); ▫ *wyglądać jak śmierć angielska* 'blado, chudo' (Sfp); ◦ sch. *смртолик* 'који је налик на смрт' (rsk). Wizerunek śmierci niejako z natury rzeczy najpełniej wydobywa się w przedstawieniach plastycznych, oczywiście jest on różny w różnym czasie, przykładowo, „późnośredniowieczne wyobrażenie śmierci kształtowało się według formy percepcyjnej opartej na zmyśle wzroku: doznać zmysłowo obecność śmierci oznaczało widzieć martwe ciało. Doznanie to wypełnia zmysłową treścią motyw Tańca śmierci. Był on splotem wielu figur religijnej i ludowej wyobraźni. U jego podstaw leżało doznanie ciała martwego jako rozkładających się zwłok" (Barański 2000: 11).

[1028] Por. też • p. gw. *wyglądać jak śmierć na chorągwi* 'źle wyglądać, być mizernym' (sgp).

[1029] Por. • ros. *Курносая турнула со двора* (Dt).

WWysoczanski-Umieranie.indb 429 2012-11-06 11:43:18

Funkcjonowanie śmierci

Śmierci właściwe są określone działania[1030]. Zakres funkcjonalnych aspektów konstytuuje: ○ czekanie, por. • p. *śmierć czeka* (Sfp); ○ czajenie się, por. • p. *śmierć czai się* (Sfp); ○ czyhanie, por. • p. *śmierć czyha* (Sfp); ○ krążenie, por. • p. *śmierć krąży* (*dookoła*, *nad kim*, *koło kogo*) (Sfp); ○ grasowanie, por. • p. *śmierć grasuje* (Sfp); ○ grożenie, por. • p. *śmierć grozi*; ▫ *śmierć komu grozi* (Sfp); ◦ serb. *некоме прети смрт* (Żs); ○ prześladowanie kogoś, por. • p. *śmierć prześladuje kogoś* (Sfp); ○ spotkanie kogoś, por. • p. *śmierć spotyka kogoś* (Sfp); ○ nadchodzenie, przychodzenie, por. • p. *śmierć nadchodzi* (Sfp); ▫ *śmierć idzie* (Sfp); ▫ *śmierć przychodzi* (Sfp); ▫ *Kostucha przyszła po kogoś* (Dwp); ◦ ros. *Смерть моя пришла!* 'по народным представлениям: старуха с косой, обычно в белом одеянии' (tr); ▫ *Смерточка моя пришла!* (Dt)[1031]; • słowen. *Matilda pride* (Kjs)[1032]; ○ nadlatywanie, por. • p. *śmierć nadlatuje* (Sfp); ○ następowanie, por. • p. *śmierć następuje* (Sfp); ○ doganianie, por. • p. *śmierć dogania* (Sfp); ○ dosięganie, por. • p. *śmierć dosięga* (Sfp); ○ spotykanie kogoś, por. • p. *śmierć spotyka kogo* (Sfp); ○ chwytanie, por. • p. *śmierć chwyta kogo* (Sfp); ▫ *śmierć ima się kogo* (Sfp)[1033]; ○ stawanie w czyichś oczach, por. • p. *śmierć staje komu w oczach* (Sgp); ○ siedzenie w czyichś oczach, por. • czes. *zubatá mu sedí v očích* (MW); ○ siedzenie na żelaznym stołku i wsparcie się na szpadlu, por. • p. *Siedzi śmierć na żelaznym zydlu, wsparta na rydlu* (Kpp); ○ położenie na kimś ręki, por. • p. *śmierć kładzie na kim rękę* (Sfp); ○ wyciąganie na kogoś swojej ręki, por. • ukr. *смерть занесла* (*свою*) *руку над ким–чим* 'хто-небудь може померти, загинути' (su); ○ wiszenie nad kimś, por. • p. *śmierć wisi nad kim* (Sfp); ○ wiszenie nad czyjąś głową, por. • p. *śmierć wisi nad czyją głową* (Sfp); ○ spadanie na kogoś, por. • p. *śmierć spada na kogo* a) 'ktoś umiera', b) 'ktoś traci kogoś bliskiego; jest zaskoczony czyją śmiercią', c) 'ktoś jest winien czyjej śmierci, zapłaci za czyją śmierć' (Sfp); ◦ ros. *чья кровь смерть падет на кого* 'ktoś stanie się winnym czyjejś śmierci' (Lpr); ○ spadanie na czyjąś głowę, por. • p. *śmierć spada na czyją głowę*

[1030] W tym miejscu należy wskazać na zjawisko odwrotne — podleganie śmierci określonemu działaniu, por. np. • p. *śmierć połknąć* 'znaleźć, zostać zabitym, zginąć' (Kjp).

[1031] Należy zauważyć, że zgodnie z ludowymi podaniami słowiańskimi, w czasie zgonu człowieka po jego duszę przychodzi określona postać — sama Śmierć albo Bóg, albo Michał Archanioł, święty lub anioł itp. Według wierzeń wschodniosłowiańskich w momencie agonii człowieka o jego duszę walczą anioł i czart; ten, który zwycięży, zabiera duszę dla siebie (Sem).

[1032] Por. też inne jednostki, w których pojawiają się określenia śmierci przychodzącej do kogoś: • ros. przest. *Курносая пришла к кому* (BMS). • ros. żart. euf. *Смертяшкина пришла / пожаловала к кому* 'ktoś zmarł' (BMS); • ros. pot. *карачун пришёл к кому* 'o czyjejś nagłej śmierci' (BMS).

[1033] Por. też • ros. pot. *Кондрашка хватил / хватила / стукнул / пришиб кого* (BMS); • ros. pot. *мирошка / удар хватил кого* (BMS).

WWysoczanski-Umieranie.indb 430 2012-11-06 11:43:18

(Sfp); ○ zaćmiewanie komuś oczu, por. • p. *śmierć ćmi / zaćmiewa komu oczy* (Sfp); ○ machanie kosą, por. • p. *śmierć macha kosą* (Sfp); ○ wyciąganie na kogoś swojej ostrej kosy, por. • ukr. *смерть занесла* (*свою*) *гостру косу над ким–чим* 'хто-небудь може померти, загинути' (su); ○ koszenie, por. • p. *śmierć kosi* (Sfp); ▫ przen. *śmierć kosi ludzi* (Jsp); ◦ słowac. *smrť kosí ľudí* (Jsp); ◦ sch. *смрт аметом коси* (rsk); ◦ ukr. *смерть косить / скосила кого* 'хто-небудь помирає, гине' (su); • słowen. *Matilda s koso*; ▫ *Matilda maha s koso* (Kjs); ○ tańczenie, por. • czes. *Śmierć z każdym potańcuje* (Mpp).

Personifikowanej śmierci właściwe są zachowania i czynności fizjologiczne, m.in.: ○ głosy śmierci, por. • p. gw. *pul, pul, pul* — 'głos, jaki ma wydawać śmierć, gdy kosą ścina człowieka' (Kg); ○ szczerzenie zębów, por. • słowac. *smrť cerí zuby* (Jsp).

Wyróżniki śmierci

Materiał językowy poświadcza istnienie zasadniczo dwóch rodzajów znaków śmierci: tych, które mają odniesienie do anatomiczności, fizyczności, fizjologiczności, zwłaszcza człowieka, rzadziej zwierząt, oraz tych, które odnoszą się do różnych innych zjawisk i rzeczy. W grupie pierwszej znajdują się m.in.: ○ ręka, dłoń, por. • p. książk. *ręka śmierci* (Sfp); ▫ *dłoń śmierci* (Sfp); ○ objęcia, por. • p. przen. *objęcia śmierci* (Sfp); ○ skrzydła, por. • p. *skrzydła śmierci* (Sfp); ○ szpony, por. • p. *szpony śmierci* (Sfp)[1034]; ◦ bułg. *в нокмите на смъртта* 'w szponach śmierci' (Sbp); ○ głowa, por. • p. gw. *śmierci głowa*, łac. *caput mortuum* (Kg); ○ paszcza, por. • p. *paszcza śmierci* (Sfp)[1035]; ○ tchnienie, por. • p. *tchnienie śmierci* (Sfp). Kompleks drugi obejmuje: ○ kosę, koszenie por. • p. *śmiertnonośna kosa* (Kjp); ▫ *kosa śmierci* (Sfp); ▫ *kosa* 'śmierć' (L); ▫ *Gdy cię chuda z kosą śmierć przydybie, idź, mówi, skądeś wyszedł stary grzybie* (Knk); ▫ *kośba śmierci* (Sfp)[1036]; ◦ czes. *zubatá s kosou / ta s kosou* (Ocp); ◦ słowac. *smrť kosí* 'ľudia hromadne umierajú' (Ks); ▫ *prišla poňho zubaňa s kosou* (Ks); ◦ ros. *безносая / курносая (с косой)* 'śmierć' (MW); ○ zegarek, por. • p. *Nie z łopatą, z zegarkiem śmierć chodzi i z kosą, jej dosyć ściąć, niech inni do mogiły niosą* (Kpp); ○ okowy, por. • słowac. *okovy smrti* (Ks); ▫ *chápadlo smrti* (Jsp); ○ toń, por. • p. *Wszyscyśmy w tejże śmierci toni* (Knk); ○ taniec, por. • p. *taniec śmierci*; ▫ *tany śmierci* (w); ◦ ros. *танец смерти* (Lpr); ◦ serb. *мртвачка игра* (Żs); • hiszp. *juba* 'taniec haitański pochodzenia afrykańskiego wykonywany

[1034] Por. też • p. *wyrwać* (kogo, się) *ze szponów śmierci* (Sfp).

[1035] Por. też • p. *rzucać* (kogo, się) *w paszczę śmierci* (Sfp).

[1036] Por. też • ukr. gw. w. Terka *smert'* 'śmierć': *smyrť była s kosoṷ i še płaxtu zahornuły na hołu* (o kolędnikach) (Rgu); • słowac. *kostlivec s kosou* (Ks); • czes. *Smrť má kosu, a ne sekeru* (Cm); • czes. *Smrť staré pokosí, mladé postřílí* (Cm).

WWysoczanski-Umieranie.indb 431 2012-11-06 11:43:19

przy wtórze bębnów i pałeczek jako rytualny taniec rolniczy a. taniec śmierci; taniec Murzynów z plantacji płd. stanów USA wykonywany przy wtórze rytmicznego klaskania dłońmi, kolanami i udami' (Kso); ○ całun, por. • p. książk. *całun śmierci* (Sfp); ▫ *śmiertelny całun* (Sfp); ◦ serb. *мртвачки покров* (Żs); ○ cień, por. • p. książk. *cień śmierci* (Sfp)[1037]; ▫ *ćma śmierci* (Msp); ◦ słowac. *tieň smrti*; ▫ *tôňa smrti* (Ks); ○ cień anioła śmierci, por. • p. *cień anioła śmierci* (w)[1038].

W odniesieniu do grupy drugiej znaków śmierci w ogóle można wskazać ponadto atrybuty konkretnych postaci zadających śmierć. Wśród licznych takich poświadczeń są to m.in.: • *młot*, posiadał go Ollathir, bóg druid, którym skracał życie, a także Sucellus, celtycki bóg śmierci (ek, II: 1417).

W tym kompleksie należy również zaznaczyć nazwy narzędzi zadania śmierci odnoszące się do konkretnych uśmierconych osób: • *drzewo krzyża świętego* — drzewo ukrzyżowania Jezusa Chrystusa i jego zbawczej śmierci (krzyż) jako najważniejsze narzędzie męki Pańskiej, czczone od IV w. w postaci relikwii (ek, IV: 250)[1039]; • *miecz* — indywidualny atrybut św. bpa Cypriana, którym został ścięty (ek, III: 693)[1040].

Przymioty śmierci

Z uwidaczniających się w skostniałych wyrażeniach antropomorfizujących cech „Pani" Śmierci, rzadziej „Pana" Śmierci, można wskazać m.in.[1041]: ○ majestatyczność, dostojeństwo, por. • p. *majestat śmierci* (Sfp); ◦ słowac. *majestát smrti* (Ks); ◦ czes. *majestát smrti* (Ccn); ◦ serb. *достојанственост смрти* (Żs); fr. *majesté de la mort* (Ccn); ◦ ang. *the majesty of death* (Ccn); ◦ niem. *die Majestät des Todes* (Ccn); ○ powaga, por. • p. *powaga śmierci* (Żs); ◦ serb. *узвишеност* (Żs); ○ srogość, por. • p. *śmierć sroga* (Sfp); ○ nielitościwość, por. • p. *śmierć nielitościwa* (Sfp); ○ bezwzględność, por. • p. *Śmierć wszystko zmiecie i zęby zmiele na otręby* (Knk); • p. *Wszytko śmirć przez ługu zmyje* (Knk); ○ nieużytość, por. • p. *nieużyta śmierć* 'niewzruszona, trwała' (Msp); ○ nieżyczliwość, por. • p. *nieżyczliwa śmierć* (Msp); ○ straszność, por. • p. *śmierć straszna* (Kp); ○ okrutność, por. • p. *śmierć okrutna* (Sfp); ○ zimność, por. • p. *śmierć zimna* (Sfp); ○ obłudność, por. • p. *obłudna śmierć*

[1037] W tym kontekście por. • p. bibl. *cień śmierci / śmiertelny* (w tym: *pod cieniem*, *w cieniu*) 'groźba, zagrożenie, bojaźń' (Msp).

[1038] Por. • *skrzydła Azraela* 'cień, tchnienie zbliżającej się śmierci' (Kmt).

[1039] Por. też • *Boża-męka* w mowie potocznej oznacza krzyż, czyli figurę z wyobrażeniem ukrzyżowanego Chrystusa Pana (Ge).

[1040] W tym odniesieniu por. też • p. *wiązka chrustu* 'w średniowieczu często palono heretyków na stosie wiązek chrustu; dlatego ci, którzy odprzysięgli się herezji, nosili na ramieniu wyhaftowaną wiązkę chrustu, aby pamiętali, czego udało się im uniknąć' (Kmt).

[1041] Ukazany tu „wizerunek" śmierci koresponduje z obrazem śmierci człowieka, zob. pkt *Jaka jest śmierć* (rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. A. *Realność śmierci człowieka*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 432 2012-11-06 11:43:19

(Msp); ○ podstępność, por. ◦ ukr. *смерть підступна* (su); ○ nienasyconość, por. • p. *nienasycona śmierć* (Msp)[1042]; ○ łakomość, por. • p. *śmierć łakoma* (Msp)[1043]; ○ miłościwość, por. • p. *miłościwa śmierć* (Msp); ○ poczciwość, por. • p. *śmierć poczciwa* (Msp); ○ wierność, niezawodność, por. • ros. gw. *запропасть* ''wierna, niezawodna śmierć'' (Fg); ○ szybkość, por. • kałm. *Wszystko, co szybkie, jest dobre, prócz śmierci* (Mpp).

Nieprzemijalność śmierci

Kluczową właściwością śmierci jest jej nieprzemijalność, bezczasowe „istnienie" niezależnie od przemijalności wszystkiego innego, por. • p. *Wszystko minie, a śmierć nie minie* (Ak).

Groza śmierci

Śmierć jest odbierana jako niezwykle groźna, por. • p. *groza śmierci* (Sfp)[1044]; • słowac. *hrozná smrť* (Ks). Owo *horrendum* śmierci jest potwierdzane w języku następująco[1045]: ○ gdy przychodzi śmierć, także i pies ucieka do świątyni, por. • hin. *Когда приходит смерть — и собака — бежит в храм* (Bw).

Śmierć a inne zjawiska

Śmierć a inne zjawiska. W porównaniu ze śmiercią

Wśród przedstawianych w wielu miejscach niniejszej pracy językowo utrwalonych właściwości śmierci w różnoaspektowych jej przejawach (zob. zwłaszcza rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*, podrozdz. B. *Granica życia i śmierci. Umieranie* oraz D. *Koniec życia. Zgon*, a także rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. A. *Realność śmierci człowieka*) osobno należy wskazać na porównywanie ze śmiercią innych zjawisk i tym samym ujawnianie konkretnych ich właściwości.

[1042] W przedstawieniu paremiologicznym śmierć żywi się ciałem, połyka z kośćmi, bierze nagle, nieoczekiwanie, zuchwale, por. • ros. *Смерть плотью живет*; ▫ *Смерть с костьми сгложет*; ▫ *Смерть нахрапом берет*; ▫ *Смерть берет расплохом* (Dp). Jakkolwiek • hausa *Rodzenie jest najlepszym środkiem na śmierć* (Gm), to zachłanność, brak nasyconości śmierci w odniesieniu do swoich ofiar wyrażają w języku bolesne wskazania na sens niedostateczności, nienastarczalności, nienarodzoności dzieci dla śmierci, por. • czes. *Pro smrť není nikdy dosti dítek* (Cm); ◦ ros. *На ветер живота не напасешься, на смерть детей не нарожаешься* (Dp); ▫ *На смерть дѣтей не нарожаешься* (Dt).

[1043] Por. też • p. *grob łakomy i nienasycony* (Msp).

[1044] Por. też • p. *kąty napełnić śmiercią* 'siać wszędzie grozę' (Msp).

[1045] W tym miejscu odnotowuje się wskazanie ogólne grozy śmierci, lęk, strach człowieka przed śmiercią przedstawiono w podrozdz. B. *Postawy i zachowania*, rozdz. VII. *Wobec śmierci*.

WWysoczanski-Umieranie.indb 433 2012-11-06 11:43:19

Na pierwszy plan wysuwają się indykacje tego, co jest silniejsze od śmierci[1046]: ○ od śmierci silniejsza jest miłość, por. • p. *miłość jest silniejsza niż śmierć* (OH)[1047]; ◦ czes. *láska je sílnější než smrt* 'nasza miłość może trwać przez całe życie, także po śmierci ukochanej osoby' (Pnp 8,6) (OH)[1048]; ◦ *любовь сильнее смерти* (PZ); ◦ kirg. *любовь сильнее смерти* (Bw); ○ od śmierci silniejszy jest wstyd, por. • tat. *Стыд сильнее смерти* (Bw); ○ od śmierci silniejsza jest chwała, por. • kaz. *Chwała silniejsza od śmierci* (Mpp).

Z innych konfrontacji czegoś ze śmiercią można odnotować między innymi następujące właściwości: ○ ucieka przed diabłem, tak jak tygrys ucieka z chwilą pojawienia się lwa, por. • tat. *Когда появляется лев, со страху убегает тигр; когда появляется дьявол, со страху убегает смерть* (Bw).

Śmierć a inne zjawiska. Równe śmierci. Podobne śmierci

W odniesieniach wzajemnych śmierci i innych zjawisk zauważalne jest wyprofilowanie równorzędności bądź analogiczności czegoś ze śmiercią. Zestawianymi ze śmiercią komponentami są tu: ○ życie haniebne, por. • p. *Żywot sromotny równy śmierci* (Knk); ○ miłość jest też równa śmierci pod względem mocy, por. • p. *miłość mocna jest jak śmierć* (OH)[1049]; ◦ łac. *quia fortis est ut mors dilectio* 'bo miłość jest mocna jak śmierć — z Wulgaty (Pnp 8,6)' (Kso)[1050].

Atrybuty śmierci. Symbolika śmierci

Śmierci właściwe są różnorodne atrybuty i symbole, por. • p. *symbol śmierci* (Sfp); • p. gw. *cecha* 'symbol, oznaka śmierci — drewniane serce z krepą' (sgp)[1051]. Spośród licznych egzemplifikacji takiej identyfikacji można wymienić: • p. *trupia głowa* 'godło śmierci' (Kjp); ▫ *trupia głowa* 'czaszka człowieka

[1046] Por. • p. *silniejszy niż śmierć* (Ocp); • czes. pot. *být silnější než smrt* 'przezwyciężyć śmierć, być niezwyciężonym' (Ocp). Por. też • p. *silny jak śmierć* (Sfp).

[1047] W tym odniesieniu por. następującą uwagę: „Oto Syn Człowieczy, który w swoim zmartwychwstaniu w sposób radykalny doznał na sobie miłosierdzia: owej miłości Ojca, która jest potężniejsza niż śmierć" (Jan Paweł II 1986: 771).

[1048] Miłość jako sięganie bytu ludzkiego w śmierć — „według koncepcji Gabriela Marcela zasadniczą sytuację śmierci wywieść można z ludzkiej miłości. Miłość i śmierć — te dwie realności występują we współczesnej filozofii, a także w literaturze wszystkich czasów, jako spokrewnione wewnętrznie, ściślej, jako aspekty tej samej rzeczywistości" (Boros 1977: 55).

[1049] Por. też • p. *mocny jak śmierć* (Sfp).

[1050] Por. też • p. *Śmierć nie rozdwoi, co miłość spoi* (Kmt).

[1051] Por. też • sch. *peča* 'oznaka śmierci' (Fs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 434 2012-11-06 11:43:19

martwego; rysunek, rzeźba wyobrażająca tę czaszkę, symbol śmierci' (Sfp); ▫ *trupia czaszka* (Żs); ◦ ros. *мёртвая голова* (Kr); ◦ serb. *мртвачка глава* 'симбол смрти' (Żs); ◦ sch. *мртвачка глава* 'ликовна представа лобање са двема укрштеним костима као ознака за отров или смртну опасност; симбол неких терористичких организација' (rs); ◦ fr. *tête de mort* 'trupia głowa' (KKf); ◦ ang. *death's head* 'trupia główka i piszczele (symbol)' (Se) • sch. *црна земља* 'симбол смрти, гробља' (rsk).

Symbolika śmierci jest bogata w sensie jej obszarów — religijnych, kulturowych i innych, oraz pod względem rozmaitości uznawanych konkretnych symboli[1052]. Spośród tego bogactwa można wymienić m.in.: • *pszenicę* — w miejscu udzielania namaszczenia chorych — zgodnie ze wskazaniami trebnika stosowanego w tym obrzędzie w kościele prawosławnym — powinno znajdować się naczynie z ziarnem pszenicy, symbolem śmierci i zmartwychwstania (J 12,24; 1 Kor 15, 36–38) (ek, III: 260); • *ciało ludzkie* — w wielu religiach, przyjmujących dualizm materialnego ciała i niematerialnej zasady życia, która łączy się z ciałem na określony czas, ciało jest symbolem śmierci (er, I: 518); • p. przen. *łódź Charona* 'symbol śmierci (od mitycznej łodzi, na której Charon przewoził zmarłych)' (Sfp); ▫ *łódź Charona* 'symbol śmierci' (Lpr); ◦ ros. *лодка Харона* (Lpr). W rozważanej sferze przywołać też można odwołania osobowe, por. np. • *Endymion* 'symbol delikatnej urody młodzieńczej; nieprzerwanego, wieczystego snu; piękna i spokoju śmierci; w mit. gr. urodziwy pasterz, kochanek Selene (bogini księżyca), obdarzony przez Zeusa wieczną młodością i pogrążony w wiecznym śnie, w którym w księżycowe noce odwiedzała go bogini' (Kso).

[1052] Z symboliki biblijnej i chrześcijańskiej por. • *cedr* — niezniszczalność drewna cedrowego miała skutecznie, albo przynajmniej symbolicznie, przeciwdziałać procesowi rozkładu ciała, który jest następstwem śmierci; • *czerń* — jest kolorem nocy, zniszczenia, żałoby, a przede wszystkim śmierci i królestwa zmarłych; • *kamienie grobowe* — uważa się za miejsce wdarcia się zaświatów w nasz świat, za znak boskiej obecności; w kulcie zmarłych wzniesiony na grobie zmarłego kamień miał stanowić obronę przed zjawami duchów z królestwa zmarłych albo miał być obroną zmarłego przed wrogimi mocami; • *krzyż* — przybijanie skazańców do krzyża uchodziło za najbardziej odrażający rodzaj śmierci; tzw. *crux immissa* posłużył, jak się uważa, do ukrzyżowania Jezusa, umieszczany od XI stulecia na ołtarzach kościołów wyobraża i zastępuje niejako Chrystusa zmartwychwstałego i wyniesionego do chwały; • *mirra* — służyła do balsamowania zwłok, z czasem stała się symbolem ostatnich cierpień każdego człowieka, a także jego śmierci; • *padlina* — mięso padłego zwierzęcia było u Izraelitów symbolem śmierci oraz oddalenia od Boga; • *popiół* — jest zewnętrznym wyrazem smutku albo pokuty, a także — ze zwierząt ofiarnych albo spalonych zwłok ludzkich — jest swoistym *numinosum* i służy do różnych oczyszczeń lub obrzędów odstraszających złe duchy; • *pszczoła* — dla starożytnych ludów był asymbolem śmierci i przekształcania się w nową istotę żywą; w kulcie zmarłych u Spartan znane jest przechowywanie zwłok swoich królów w miodzie; • *pustynia* — jest krainą śmierci; • *skorpion* — symbol złych, niebezpiecznych mocy, a nawet śmierci; • *sowa* — w Egipcie i w Indiach uważano ją przede wszystkim za ptaka umarłych; • *szakal* — zwierzę to, żyjące w ciemności i pożerające zwłoki, jest uważane za zwiastun śmierci (wg Forstner 1990; Lurker 1989).

WWysoczanski-Umieranie.indb 435 2012-11-06 11:43:19

C. Istnienie i przychodzenie śmierci

Bytowanie śmierci

Kraina śmierci

W namyśle człowieka odzwierciedlonym w języku pojawia się pytanie o miejsce „przebywania" śmierci. Odpowiedź brzmi następująco: ○ śmierć znajduje się w nieznanym miejscu, por. • zulus. *Смерть находится в неизвестном месте* (Bw); ○ jest nią *Orcus*, por. • ros. przest. *Оркова страна* 'kraina śmierci, piekło' (BMf).

Władanie życiem i śmiercią

Jak już nadmieniono, językowe wyprofilowanie śmierci zawiera wskazanie na władających życiem i śmiercią, por. tu: • p. *mieć moc na śmierć i życie* (Dd); • p. *Szablą otwierać wrota do śmierci lub do żywota* (Npp); ◦ ros. *имѣть право располагать чьей смертью и жизнью* (Dd). Niezależnie od tego materiał empiryczny poświadcza reprezentację władających i rozporządzających śmiercią[1053].

Władający śmiercią. Bogowie życia i śmierci

Największą frekwencję w świetle materiału językowego ma w omawianym zakresie wskazanie na Boga. Śmierć jest zależna od Boga i przez niego zawiadywana w następujących zakresach: ○ przeznaczenia człowiekowi, podobnie jak też niektóre wartości, zwłaszcza żona, por.: • p. *Żona a śmierć przeznaczone rzeczy od Boga*; ▫ *Żona, szczęście, nieszczęście, śmierć, od Boga przejźrzane* (Ak); ▫ *śmierć i żona od Boga przeznaczona* (Npp); ◦ ros. *смерть да жена Богом суждена* (Srp); ◦ serb. *смрт и жена су од Бога суђени* (Żs); ○ bezwarunkowości naznaczenia, tj. bezwzględnego jej nastąpienia bez zaistnienia innych powodów, np. wojny, moru, por. • p. *Komu Bóg śmierć naznaczył, bez wojny umrze* (Ak); ▫ *Komu Bóg śmierć naznaczył, bez moru umrze* (Ak); ○ uzależnienia jej zesłania od niezagniewania Boga, por. • ros. *Бога прогнѣвишь, и смерти не дастъ* (Dt); ○ możności uniknięcia

[1053] Por. w tym kontekście: • p. książk. *być szafarzem czyjej krwi* 'rozporządzać czyim życiem' (Sfp); • p. (*kogo*) *na śmierć łowić* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 436 2012-11-06 11:43:19

jej bez absolutnego jej naznaczenia przez Boga, por. • p. *Komu Bóg nie obiecał śmierci, ten się i z grobu wywierci* (Ak); ○ możliwości uproszenia zabrania śmierci przez Boga i tym samym utrzymania człowieka przy życiu, por. • p. gw. (*O*) *Ŭo Boze! Weź śmierć, a człowieka uostáw* (Knk); ○ możliwości uproszenia uchronienia przed śmiercią nagłą, por. • ros. *Избави Бог от наглой смерти!* (Dp); ○ możliwości uproszenia określonej śmierci, zwłaszcza nieobciążającej, por. • p. gw. *Boze kochany, daj mi śmirć, ale z wąsami* (Knk).

W analizowanej płaszczyźnie poświadczane są również wskazania konkretnych imion boskich[1054]: • *Afrodyta* — jako bogini życia miała powiązania ze śmiercią, por. Afrodyta Epitymbidia — Nagrobna, Afrodyta Morfo — Mroczna (er, I: 73); • *Ah Puch* — bóg śmierci w religii Majów; był personifikacją liczby 10 i patronem dziesiątego dnia, zw. Cimi 'śmierć', w kalendarzu Majów; znany był z tego, że sprowadzał na ludzi zło; zwykle wyobrażany z trupią czaszką zamiast głowy, obnażonymi żebrami i barwnymi plamami rozkładu na ciele (er, I: 101); • *Chośadam* — w religii syberyjskiego plemienia Ketów bogini śmierci, nieszczęść i ciemności; mściwa władczyni świata podziemnego i złych duchów; zsyła na ludzi choroby, cierpienia i śmierć; pożera ludzkie dusze i po przetrawieniu wprowadza je do łon matek; wg wierzeń Ketów jej siedziba znajduje się na wyspie zmarłych na Północy (er, I: 457); • głuż. mit. *Mara*, *Marata*, *Marcawa* 'Mara (bogini śmierci)' (Zg); • głuż. mit. *Smjertnica* 'bogini śmierci (duch)' (Zg).

Odwołania do danych imion boskich łączone są też z określonymi odniesieniami: ○ drogę do domu Jamy wszyscy znajdują, por. • beng. *Дорогу к дому Ямы все находят* (Bw)[1055].

W językowych utrwaleniach akcentowane jest ponadto faktyczne władanie śmiercią, a także „zwyczajne życie" bogów śmierci: ○ czy może przyjść śmierć bez wiedzy Jemana?[1056], por. • malaj. *Может ли прийти смерть без ведома Йемана?* (Bw); ○ także Kaljan ma swoje problemy, por. • malaj. *И у Каляна свои беды есть* (Bw)[1057].

Władający śmiercią. Panie śmierci. Panowie śmierci

W przedstawianym kontekście mieszczą się też nominacje pań i panów śmierci — rozporządzających śmiercią, por. • p. *być panem życia i śmierci* (*kogoś*) (Dwp)[1058]. Są to m.in.: • *Ereszkigal* 'Pani śmierci' w mit. babil. (zob. Wysoczański 1999: 31); • stisl. *Walkirie*, *Valkyrja*, dosł. 'wybierająca martwych, zabitych', w mit. skand. podległe Odynowi wojownicze panny (zob. Wysoczański 1999: 31); ▫ *Walkiria* „mit. płn. jedna z dziewic boga Odyna, które unosiły

[1054] Por. też • p. *geniusz śmierci* 'w mitologii starożytnej: bóstwo śmierci' (Sfp).
[1055] Jama — bóg śmierci.
[1056] Йеман — bóg śmierci.
[1057] Калян — bóg śmierci.
[1058] Por. pkt *Władanie życiem i śmiercią* (rozdz. I. *Życie, istnienie i śmierć*. A. *Życie i śmierć*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 437 2012-11-06 11:43:19

się nad polem bitwy, wybierając tych, którzy mieli polec, i odprowadzały dusze bohaterów do Walhalli. — niem. *Walküre* 'jw.' ze stskand. *valkyrja* dosł. 'wybierająca poległych' (Kso); • *Marzanna*, słow. 'Panna śmierci', u Słowian zach. personifikacja zimy, śmierci i choroby, zwana też *Śmiercichą* (zob. Wysoczański 1999: 31)[1059]; • *Yum Cimil* 'Pan śmierci', u Majów grasujący w domach chorych w pogoni za ofiarami bóg śmierci Ah Puch; • *Jama*, *Jamaraja* (sanskr. bliźniak) w mitologii ind. pan śmierci (ek, VII: 744)[1060].

Patroni śmierci

Licznie reprezentowani są patroni śmierci, zwłaszcza śmierci dobrej. Oto imiona niektórych z nich: • *św. Anna*; • *św. Józef* — patron umierających; • *św. Antoni*; • *św. Akacjusz*, żołnierz — patron w prześladowaniach i trwodze przed śmiercią (ek, III: 925); • *św. Barbara* — patronka dobrej śmierci. Funkcję tę widać w twórczości liturgicznej, np. księgi liturgiczne na ziemiach pol., głównie w diec. krakowskiej, zawierają ku czci św. Barbary m.in. 4 unikalne kolekty, w tym jedną rymowaną, zawierają brewiarze krakowskie z XV w. (rpsBJ 1256, 1258); modlitwy te zawierają prośbę o przebaczenie grzechów w godzinie śmierci i przyjęcie wiatyku, obronę przed szatanem i wprowadzenie do radości nieba. W folklorze polskim św. Barbara stała się patronką ludzi narażonych przy pracy zawodowej na niebezpieczeństwo nagłej śmierci[1061]. Oddawali się zatem w jej opiekę flisacy. Według Oskara Kolberga wiślani flisacy, „dzwoniąc w dzwonek św. Warwarki, modlili się o dobrą i szczęśliwą śmierć". Od dawna była św. Barbara patronką górników. Opiece św. Barbary polecali się konający, o czym świadczą modlitewniki (np. *Droga bezpieczna do szczęśliwej wieczności. Nabożeństwo do Świętej Barbary*, Kraków 1745) i śpiewniki (np. *Śpiewnik kościelny*, Kraków 1838, 240–243); pomocy św. Barbary wzywano w czasach epidemii i „czarnej śmierci" (dżumy) itp. (ek, II: 14–17).

Z utrwaleń językowych można wymienić np. • p. *Święta szczęśliwej śmierci patronko, Barbaro!* (Kp).

Demony śmierci

W rozpatrywanym kręgu znajdują się też: ○ demony śmierci, por. • *demon śmierci* — demon wyróżniony ze względu na skutki, tj. śmierć (ek, III: 1158); ○ diabeł, por. • p. *mający dzierżawę śmierci* 'diabeł' (Msp).

[1059] Święto Marzanny — cieszono się, że śmierć umarła — obchodzono 1 kwietnia, stąd zwodzenie się tego dnia zwane prima aprilis jest pamiątką po tym święcie (zob. Wysoczański 1999: 31).

[1060] Pełniejszy wykaz dano wyżej (zob. pkt *Nazwy własne* w niniejszym rozdziale).

[1061] Święta Barbara (Warwara) u Słowian uważana była za obrończynię od wszelkiej nagłej śmierci w ogóle; na Zachodzie nazywano ją matką spowiedzi, mając na uwadze fakt, że nie pozwoli ona umrzeć bez pokuty żadnemu człowiekowi, który pomodlił się do niej o to (Sem).

WWysoczanski-Umieranie.indb 438 2012-11-06 11:43:19

Związani ze śmiercią

Jeszcze inną kategorię tworzą ci, którzy są związani ze śmiercią, por. • *Hypnos* — gr. bóg snu, syn Nocy (Nyks), bliźniaczy brat Tanatosa, ojciec Morfeusza. Władza Hypnosa rozciągała się na pozostałych bogów, nawet na Zeusa. Przedstawiany był jako skrzydlata postać wysypująca z rogu usypiające ziarna maku. U ojców Kościoła występuje w znaczeniu przenośnym, często w połączeniu ze śmiercią, zwł. u Jana Chryzostoma (ek, VI: 1372).

Przybywanie śmierci

Obecność śmierci. Zapowiadanie śmierci. Zwiastuny śmierci

Nadchodząca śmierć jest: ○ wieszczona, por. • ros. gw. tul. *вещун* ′wróżbita′ ‘′w przesądnych wyobrażeniach pozaziemski duch w postaci ptaka, kota itp., który zapowiada rychłą śmierć′’ (Fg); • ros. gw. *дворовик* ‘′duch podwórzowy, żyjący na podwórzu, podobny do gospodarza i doglądający bydło. Widywany jest przed śmiercią gospodarza′’ (Fg); • ros. gw. *дедушко-суседушко* ‘′(duch) domowy; daje znać zawczasu o śmierci kogoś z rodziny trzaskiem w kątach domu′’ (Fg); • sch. *glasnik smrti* (Mf); • serb. *vesnik smrti* (Kse); ○ zwiastowana[1062], por. • p. *zwiastować śmierć* (Sfp); ▫ *zwiastun śmierci* (Jsp)[1063]; ◦ słowac. *predzvesť smrti* (Ks); ○ zapowiadana, por. • ros. gw. *к голове / это к голове / перед головой / это перед головой / не к добру, к смерти* ‘′mówi się w przypadku niedobrej zapowiedzi (według przejawów przesądnych)′’[1064] (Fg); ▫ gw. *на голову* (Fg)[1065].

[1062] Przykładowo, na Lubelszczyźnie, podobnie jak gdzie indziej, w wierzeniach ludowych „istniały przepowiednie wróżące nadejście śmierci. Wynikały one ze sposobu zachowania się niektórych zwierząt i ptaków (na przykład wyjący pies, puszczyk wołający »pójdź, pójdź«), ze spadania przedmiotów, dziwnych odgłosów ze snów itp.” (Petera 1998: 329). Praktykowane było też wróżenie, np. przepowiednie o długowieczności lub śmierci na podstawie układów zamrażanej na łyżce wody w czasie noworocznym: • ros. *Замораживают к Новому году воду в ложке: пузыри — к долговечности, ямка сверху — к смерти и пр.* (Ap).

[1063] W odniesieniu do zwiastunów i zwiastunek śmierci, por. • p. *walkirie* ‘w mitologii nordyckiej: wysłanniczki boga Odyna, opiekunki wojowników, które zwiastowały im śmierć i przenosiły dusze poległych do Walhalli, gdzie im usługiwały’ (sjp).

[1064] Mianowicie „zwiastunami ciężkiej choroby lub śmierci są, przykładowo, skrzypienie sufitowych wiązań, szczelina powstająca w chlebie przy jego pieczeniu, trzask sufitu lub ściany, śpiew koguta w niewłaściwym czasie, także jeśli kura zaśpiewa kogutem, zaczesze się człowiekowi nachrapnik lub bydło stanie się niespokojne, jeżeli psy zaczną ryć jamę pod oknami” (Fg).

[1065] Otóż „są skarby »pospolite« i są »zaklęte«, są położone na »głowę«, tj. znalazca musi wkrótce umrzeć, nie skorzystawszy ze skarbu”, a także „bywają skarby, położone na 5 lub więcej głów. To znaczy, że pierwsze 5 osób, zobaczywszy skarb powinny z przerażenia umrzeć” (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 439 2012-11-06 11:43:19

Nadejście końca czyjegoś życia bywa sygnalizowane przez odgłosy, dźwięki, por. • kasz. *cėχ* ‘oznaka w postaci niewyjaśnionych odgłosów, będąca zapowiedzią śmierci’ (Sk), a także przez różnorodne oznaki, zapowiedzi przedstawicieli świata zwierząt, postaci baśniowe, mityczne: ○ krzyk łabędzi, por. • p. *Łabędź, mówią, przed śmiercią krzyczy* (Knk); ○ kwilenie sowy na dachu, por. • p. *Sowa na dachu kwili: komuś umrzeć po chwili* (Ak)[1066]; ○ krakanie kruka, por. • ros. *Ворон каркает — к покойнику* (Ap); ○ przyfrunięcie (wpadnięcie) jaskółki do okna, por. • ros. *Ласточка в окно влетит — к покойнику* (Ap); ○ dłubanie mchu w izbie przez dzięcioła, por. • ros. *Дятел мох долбит в избе — к покойнику* (Ap); ○ wycie psa, por. • kasz. *vëvëc* ‘o psie: wg wierzeń lud. wyciem wywołać śmierć’ (Sk); ○ wycie psów w dół, por. • p. *Psy wyją w górę, na pożar lub wojnę, w dół na czyjąś śmierć* (w); ◦ ros. *Собака воет книзу* (*к земле*) *— к покойнику; кверху — к пожару* (Ap); ◦ serb. *За госом!* ‘кад виje чиje псето; jep кажу да то слути на пустињу или да ће неко умријети’ (Kn); ○ latający w chacie, po izbie świerszcz, por. • ros. *Сверчок по избе летает — к смерти либо к пожару* (Ap); ○ ujrzenie domowego stwora, chochlika, por. • ros. *Увидать домового — к смерти* (Ap); ○ doprzędzenie niteczek przez Lachesis, por. • p. *Lachesis niteczki doprzędzie* ‘ktoś umrze’ (Msp)[1067]; ○ określony wiatr, por. • p. *sarfar* ‘według Turków, wiatr chłodny i mroźny, zapowiadający śmierć’ (Kjp); ○ para na szabli, por. • p. *Na szabli rosa, to na szyi kosa* ‘ludowe wróżby o przyszłej śmierci na wojnie’ (Knk); ○ brak cienia osoby siedzącej przy kutii, por. • ros. *Если у одного из сидящих за кутьей нет тени, то он скоро умрет* (Ap); ○ zgryzienie przez myszy odzieży, sukienki, por. • ros. *Мыши изгрызут одежду*, *платье — к смерти* (Ap); ○ stuk w domu z nieznanej przyczyny, por. • *Стук в доме, от неизвестной причины, ко чьей-либо смерти* (Ap); ○ upadające okruszyny z ust, por. • ros. *Крошки изо рту валятся — к смерти* (Ap).

Niekiedy dany zwiastun zapowiada zgon określonej osoby: ○ kucie, dłubanie dzięcioła w izbę — śmierć kogoś z członków rodziny, por. • ros. *Дятел избу доблит — к смерти семейного* (Dp); ○ krakanie kruka na cerkwi — na nieboszczyka we wsi, por. • ros. *Ворон каркает на церкви — к покойнику на селе* (Ap); ○ krakanie kruka w chacie — na umarłego we dworze, zagrodzie, por. • ros. *Ворон каркает на избе — к покойнику во дворе* (Ap); ○ późno zakwitający sad, ogród — śmierć gospodarza, por. • ros. *Сад поздно зацветает — к смерти хозяина* (Ap); ○ płacz lub westchnienia domowego stwora, chochlika — na śmierć gospodarza, por. • ros. *Плач или вздохи домового — к смерти хозяина* (Ap); ○ rozbicie się glinianego naczynia przy studni — nieuchronna śmierć generała na stanowisku, swoich pozycjach, por.

[1066] Por. też • słowac. *kuvik* ‘nočný vták pribuzný sove (podľa povery veštiaci smrt), zool. *Athene nocturna*’ (Ks).

[1067] W tym odniesieniu por też • sch. *прести црну вуну* (*коме*) ‘приправљати црно рухо као знак блиске смрти’ (rsk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 440 2012-11-06 11:43:19

• chin. *Глиняный сосуд разбивается у колодца, генералу не миновать смерти на позициях* (Bw).

Odrębnie od zwiastunów, a więc ogłaszających, obwieszczających śmierć, przynoszących wieść o jej nadchodzeniu, por. np. • p. gw. *wynieść kogoś z chyczy* 'być zwiastunem czyjejś śmierci' (*chycz* „w chyczach" 'wewnątrz') (sgp), należy wzmiankować posłańców śmierci, tj. tych, którzy zostali posłani do wykonania śmierci, zadania śmierci (ich przedstawienie następuje dalej w punkcie *Spełnienie śmierci. Posłańcy śmierci*).

Spełnienie śmierci. Posłańcy śmierci

Wraz z ogółem bóstw w bezpośrednim powiązaniu ze śmiercią są w szerokim rozumieniu słowa *posłańcy śmierci* — ci, którzy zostali posłani dla oznajmienia o śmierci, wykonania śmierci, zadania śmierci, a więc ci, którzy poniekąd „zawodowo" wykonują te czynności. Wśród nich są przede wszystkim: ○ posłowie śmierci, por. • p. *blady poseł* 'poseł śmierci'; ▫ *posłowie śmierci* (Msp); ○ aniołowie, zwłaszcza śmierci, por. • p. *anjoł śmierci* (Msp); ▫ *anioł śmierci* 'poet.: symbol śmierci' (Sfp); ◦ głuż. *jandźel smjerće* 'anioł śmierci' (Zg); ◦ słowac. przen., książk. *anjel smrti* (Ks); ◦ czes. książk. *anděl smrti* 'spersonifikowany symbol śmierci' (Ocp); ◦ serb. *anđeo smrti* (Kse); ◦ sch. *анђео* 'гласник смрти' (rsk); ◦ ang. *the angel of death* (Kse); • hebr. *Malach ha-Mawet* — Anioł Śmierci, w judaizmie jeden z aniołów, który przynosi śmierć — zadaje ją w niewidzialny dla innych sposób, podrzynając umierającemu gardło; nie ma określonego imienia; według tradycji miał przejść podczas nocy paschalnej przez Egipt i zabić wszystkich pierworodnych, a oszczędzić domy żydowskie, których drzwi były pomazane krwią baranka paschalnego[1068]; z Aniołem Śmierci związanych jest wiele zwyczajów; w domu, w którym ktoś umarł, wylewa się wodę, by nie dostała się do niej trucizna z miecza anioła; Aszkenazyjczycy nie nadają dzieciom imion żyjących krewnych, by Anioł Śmierci nie pomylił się i nie zabił niewłaściwej osoby (er, I: 242); • *Abaddon* — w Nowym Testamencie łączony jest z gr. odpowiednikiem Apollyon-Niszczyciel, oznacza króla czeluści, anioła śmierci (Dz 9,11) (er, I: 18); • *Azrael* w teologii żyd. i muzułm. anioł śmierci, który czuwa nad umierającym i oddziela duszę od ciała; jeden z czterech najwyższych aniołów przy tronie Allaha, któremu służy jako poseł; umrze ostatni, kiedy drugi raz zabrzmi trąba archanielska: z arab. 'Azra`il', od hebr, 'Azra`el', dosł. 'Bóg pomógł' (Kmt); • *Samael*, *Sammael* 'w legendzie rabinicznej i w folklorze żyd. książę złych duchów, anioł śmierci, który w postaci węża kusił w Raju Ewę' (Kmt); • sc. *Аггел немилостивый* — Anioł okrutny: wyraz zemsty,

[1068] Por. • cs *Пасха* 'Pascha: 2. zabijany i spożywany baranek paschalny u Żydów; 3. Święto Zmartwychwstania Pańskiego, Wielkanoc' (Zc).

WWysoczanski-Umieranie.indb 441 2012-11-06 11:43:19

śmiertelnego nieszczęścia lub skazania na karę śmierci (Zc); • *Аггел смертоносный* — Anioł Niszczyciel, Mściciel (Zc); • sch. rel. *азранл* ‹tur.› ‘анђео смрти’ (rsk); ○ duchy śmierci, por. czuw. *Эсрель* (duch śmierci) — według wierzeń Czuwaszów przychodzi on z kosą do umierającego człowieka w sposób niewidoczny dla ludzi; podcinając kosą, rozdziela wszystkie stawy umierającego. Żeby tryskająca krew nie splamiła jakichkolwiek rzeczy w pomieszczeniu, są one wynoszone na zewnątrz (Прокопьевъ 1903: 7–8).

Działalność konkretnych posłańców śmierci jest w języku przedstawiana następująco: ○ anioł śmierci podobnie jak chromy osioł zatrzymuje się przed każdymi drzwiami, por. • asyr. *Ангел смерти — словно хромой осел: останавливается у каждой двери* (Bw). Ich pojawienie się jest dla tych, do których oni przybywają, ogromnym przeżyciem: ○ przylot aniołów śmierci wzbudza płacz każdego człowieka, por. • asyr. *Когда прилетают ангелы смерти, каждый человек оплакивает себя* (Bw).

W omawianym kręgu trzeba wskazać na jeszcze jedno, już wcześniej nadmieniane, odniesienie posłannictwa śmierci, mianowicie wiązanie tegoż ze starością, por. • chorw. *Starost je poslanik smrti* (MDk); ◦ ang. *Gray hairs are death's blossoms* (MDk); ◦ niem. *Das Alter ist des Todes Vorbote* (Mdk).

D. Przedstawienie i utrwalenie śmierci

Z omówionym wyobrażeniem śmierci koresponduje jej przedstawienie i utrwalenie, zwłaszcza w sztukach plastycznych i literaturze[1069], por. • p. *Czterech jeźdźców Apokalipsy* ‘zaraza, głód, wojna i śmierć symbolicznie przedstawione w postaci czterech konnych rycerzy’ (Sfp). Chodzi tu także o naturalistyczne ujęcia śmierci, por. • p. *naturalistycznie przedstawiona śmierć* (Dwp).

Przedstawienie śmierci w sztuce i piśmiennictwie

Do przedstawień śmierci w sztuce[1070] odwołują następujące leksemy proste i złożone, m.in.: • p. *taniec śmierci* ‘tytuł wielu średniowiecznych obrazów, płaskorzeźb, w których tanecznym skokiem za kościotrupem, wyobrażającym

[1069] Trzeba zauważyć, że „nieprzypadkowo śmierć należy do najczęściej spotykanych w literaturze tematów” (Dunajski 1980: 411).

[1070] Por. • p. *Tematyka śmierci znajduje wyraz w sztuce religijnej* (Du).

WWysoczanski-Umieranie.indb 442 2012-11-06 11:43:19

śmierć, idą ludzie wszelkich stanów i różnego wieku' (Kjp); ▫ *taniec śmierci* 'w średniowieczu: krąg taneczny szkieletów i postaci ludzkich symbolizujących głównie reprezentantów wszystkich stanów społecznych; często cykl scen o charakterze dydaktycznym, wyrażających równość wobec śmierci' (Sfp); • fr. *danse macabre* 'taniec śmierci; alegoryczny taniec w plastyce średniowiecznej (XIV i XV w.), korowód ludzi wszystkich stanów z kościotrupem na czele, wyrażający równość wszystkich ludzi w obliczu śmierci; taniec szkieletów' (Kso); • p. *taniec umarłych* 'rodzaj tańca, zwanego inaczej ▫ gw. *kulisza*' (Kjp); • p. *taniec szkieletów* 'utwór muzyczny wyrażający w różny sposób melodią niby poruszanie się szkieletów, powstałych z grobów' (Kjp)[1071].

Przedstawienie plastyczne

W nawiązaniu do językowego ukazania wyglądu śmierci spersonifikowanej (zob. wcześniej pkt *Śmierć personifikowana*) i jej nazywania (zob. też pkt *Postaci i imiona śmierci. Utożsamienia śmierci*) w tym miejscu należy dopełnić ten wizerunek charakteryzująco-desygnacyjny z perspektywy odniesienia jej przedstawienia w dziełach sztuki. Otóż „artyści starożytni, chcąc nadać kształt »abstrakcyjnemu pojęciu śmierci, bóstwu śmierci«, zwykli byli przedstawiać je nie jako szkielet — jak się to spotyka w licznych dziełach późnego średniowiecza i czasów nowożytnych, ale jako młodzieńca Tanatosa, który był bliźnim bratem Snu". W dziełach sztuki antycznej jako uosobienie pojęcia śmierci pojawia się też Kera (*χήρ*), która nie jest śmiercią, lecz „jedynie ubóstwo języka sprawiło, że to inne pojęcie oddaje się przez omówienie i dodanie słowa »śmierć«", przy czym — jak się zauważa — „to odmienne pojęcie powinno we wszystkich językach posiadać odrębne słowo" — według propozycji Lessinga *fatum mortale*, *mortiferum*. Inne postacie mityczne, którymi posługiwał się świat antyczny jako symbolami śmierci, to: u Greków Hades, „eufemistycznie zwany też Plutonem, u Rzymian zaś Orkus. Byli to władcy podziemnego świata, bogowie śmierci, ale imiona ich mogły metaforycznie oznaczać także samą śmierć". Uogólniając, należy zauważyć, że „wszystkie te bóstwa były płci męskiej, z wyjątkiem Kery oraz Persefony", ściślej — „w starożytnej Grecji personifikacja śmierci była zawsze płci męskiej, tak jak imię tej personifikacji — Tanatos — było rodzaju męskiego. Wprawdzie istnieje Kera […], ale nie oznacza ona właściwie śmierci, lecz *fatum mortale*". Kobiece personifikacje śmierci występują dopiero w antyku rzymskim, „co wiąże

[1071] Należy zauważyć, że „rola, jaką odegrał w muzyce temat śmierci i zmartwychwstania, oraz sposób przedstawienia tego tematu, były w poszczególnych epokach różne i zmieniały się nie tylko wraz z przeobrażeniami języka muzycznego, ale także w zależności od tego, jaki był w danej epoce stosunek człowieka do Boga, świata i siebie samego, w jakim stopniu treści życia i kultury wyznaczane były przez wiarę i religię, wreszcie jakie znaczenie i jaką funkcję przyznawały określone czasy sztuce i artyście" (Piotrowska 1980: 440).

WWysoczanski-Umieranie.indb 443 2012-11-06 11:43:20

się z faktem, że w łacinie *mors* jest rodzaju żeńskiego". Z kolei „w chrześcijańskim średniowieczu przedstawiano śmierć jako rozkładającego się trupa albo jako szkielet, często bez zaznaczania płci", a „wraz z *Trionfi* Petrarki »triumf śmierci« stał się elementem rozbudowanej kompozycji z alegorycznymi postaciami ludzkimi", odtąd też „na obszarze języków romańskich jest ona zawsze kobietą", podczas gdy w malarstwie niderlandzkim i niemieckim oraz grafice północnej Europy, która dostarczała wzorów dla sztuki całego świata zachodniego, płeć śmierci znowu się odmienia. W językach germańskich słowo »śmierć« jest rodzaju męskiego i to zadecydowało o tym, jak ukształtował się obraz śmierci w sztukach przedstawiających na obszarze objętym zasięgiem tych języków"[1072]. Z kolei „w epoce baroku na tle ogólnie przyjętego ujęcia śmierci jako szkieletu zrodziły się pomysły odrębne. W kulturze hiszpańskiej XVIII wieku śmierć pojawia się jako »cesarzowa grobów«". Tak więc „tradycyjna ikonografia śmierci trwa aż do końca XVIII wieku, czego świadectwem jest dzieło tak reprezentatywnego artysty, jak Chodowiecki. Malutka Śmierć w postaci szkieletu wypełnia skrzętnie swój obowiązek, wydzierając z życia ludzi różnych stanów i zawodów, kiedy nadchodzi ich godzina". U poetów i artystów krajów romańskich i słowiańskich śmierć wygląda całkiem odmiennie — „zyskuje ona ujmujące kobiece rysy", „śmierć staje się czymś upragnionym, umiłowanym (warto przypomnieć, że słowo »śmierć« w językach słowiańskich i romańskich jest rodzaju żeńskiego). To już nie straszny kościotrup, wyniszczający ludzi oprawca. W drugiej połowie XIX wieku obraz śmierci łączy się z obrazami miłości […] pojawiają się wizerunki *fammes fatales*, kuszących, ale niosących zgubę heroin miłości. Obraz śmierci przyjmuje cechy kobiece". W świecie, jaki stworzył w swych obrazach Jacek Malczewski, „wśród pojawiających się tam postaci personifikacja śmierci występuje zawsze jako kobieta", mianowicie: „na powstałym w 1902 roku obrazie *Śmierć* młoda kobieta, trzymająca w prawym ręku kosę, kładzie łagodnym, miłosiernym gestem lewą rękę na oczach starego mężczyzny, a jest to gest niosący pokój i spełnienie", „na dwóch innych płótnach zatytułowanych przez Malczewskiego *Thanatos* […] alegoryczna postać śmierci jest naga lub prawie naga. Pojawia się przed niskim dwo-

[1072] Sumując, można powiedzieć, że „zasadniczo personifikacja śmierci może być zarówno rodzaju męskiego, jak i żeńskiego, lecz ciekawe byłyby tutaj dalsze badania, właśnie ze względu na symbolikę, dlaczego jedne ludy zdecydowały się na *masculinum*, a inne na *femininum*. Kiedy w literaturze greckiej oraz malarstwie wazowym dominującą postacią był Tanatos, Rzymianie mieli żeńskie bóstwo śmierci, Mors, odpowiadające wyrazowi na oznaczenie śmierci (*mors*). W obrębie języków romańskich postać śmierci zawsze była rodzaju żeńskiego i tak zresztą była przedstawiana w sztuce średniowiecznej; w *Triumfie* śmierci na Campo Santo w Pizie jest nią przypominająca z wyglądu czarownicę ciemna kobieca postać z kosą; w literaturze śmierć jak kochanka może być określana za pomocą przymiotników »słodki« (*dolce*) i »miły« (*soave*). Dawni Germanie oprócz Hel, bogini świata podziemnego, mieli boga zmarłych Odyna (u plemion południowogermańskich Wodana); był on ojcem poległych wojowników (*Walvater* od staronordyckiego *valr*, »ci, którzy zginęli w walce«) i przewodnikiem dzikich łowców, tj. armii umarłych. Zgodnie z tym u ludów germańskich śmierć odtwarzana jest pod postacią mężczyzny" (Lurker 1994: 328–329).

WWysoczanski-Umieranie.indb 444 2012-11-06 11:43:20

rem szlacheckim i zdaje się zapraszać gospodarza do wyjścia na jej spotkanie", „w prawej stronie tryptyku *Moje życie* z 1911 roku, gdzie pojawia się obnażona młoda kobieta z kosą, otwierająca strudzonemu wędrowcowi bramę obejścia ojcowskiego domu — bramę do wieczności", tak więc „wszystkie te obrazy są wyrazem idei erotycznego odmłodzenia, optymistycznej wiary w tożsamość śmierci i życia, przekonania, że z czegoś, co się kończy, wyrasta nowy początek" (zob. Białostocki 1999: 7–38).

Przedstawienie literackie

Ze zrozumiałych w pełni względów w niniejszej pracy powyższy tytuł może być potraktowany bardzo ogólnie, acz — jak należy sądzić — nieogólnikowo, gdyż nie znajdą się w nim nawet wybiórczo ani przykłady (obrazy) i konteksty doświadczania śmierci w konkretnych utworach literackich[1073], ani też rozważania i omówienia problematyki śmierci (w tym też problematyki funeralnej), pytania o sens śmierci itd. w literaturze danej epoki[1074], w literaturze naszej rodzimej — polskiej czy którejkolwiek z literatur obcych z wachlarza literatury powszechnej[1075].

[1073] Por. w tym miejscu: • serb. *трагедија* ‹грч.› 'драмско дело које приказује тешке сукобе са жалосним последицама, обично смрћу главног јунака' (Msk; wyróżn. W.W.).

[1074] Przykładowo, „w powieściach gotyckich, jeszcze w wieku XVIII, pojawiły się, spokrewnione z barokiem, zapowiedzi romantycznych emblematów, alegorii i symboli śmierci — rozpasanej, ohydnej, szalonej, jej horroru i terroru, przemawiającego frenetycznym językiem rozjątrzenia", „Romantycy ciągle szturmowali granicę największej niewyrażalności — niewyrażalności śmierci […] żywi chcieli udawać umarłych. Ale po co? Naruszając granicę niewzruszonego logosu, romantycy pragnęli dotrzeć do inności i nauczyć się języka duchów, upiorów, szaleńców, mistyczek, somnambuliczek. Podobnie chcieli nauczyć się języka grobów, języka umierających i umarłych" (Janion 2007: 67, 70). „W twórczości sentymentalnej śmierć osoby kochanej jest często »pretekstem« do wyrażenia określonych przeżyć i wspomnień. Elegia ówczesna, choć nie przenika trwogi umierającego człowieka, niesie w zasadzie pocieszenie. Romantyzm przyniósł zasadniczą zmianę stosunku człowieka do umierania. Nazwał to »śmiercią drugiego«" (Kopeć 2009: 240). W odniesieniu do problematyki tanatologicznej w literaturze Młodej Polski można zauważyć, że „doświadczenie śmierci — jako własność bohatera, narratora, autora, jako cecha świata przedstawionego — okazuje się […] charakterystycznym czułym punktem — i to bez względu na stopień jego ujawnienia. Leksykalna nadobecność Thanatosa w dziełach młodopolskich jest równie wymowna jak jego pozorna nieobecność w literaturze postyczniowej. Strategie tabuizacji i fetyszyzacji śmierci okazują się więc tutaj różnymi aspektami tej samej perspektywy »oswajania« — z czego znakomicie zdawali sobie sprawę pisarze drugiej połowy XIX w., poszukujący pełni egzystencjalnych doświadczeń" (Paczoska 2002: 7–8).

[1075] Odesłać tu należy do licznych historycznoliterackich opracowań *stricte* tanatologicznych w poszczególnych tomach monumentalnego już dzieła pt. *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, pod redakcją Jacka Kolbuszewskiego (zob. Kolbuszewski (red.) 1997; 1998; 1999; 2000; 2001; 2002; 2003; 2004; 2005; 2006; 2007; 2008; 2009; 2010).

WWysoczanski-Umieranie.indb 445 2012-11-06 11:43:20

W najogólniejszym sensie chodzi tu o literaturę funeralną, por. • *literatura funeralna* — utwory żałobne, najczęściej typu okolicznościowego, formułujące (we właściwej epoce konwencji) określone poglądy eschatologiczne, genologicznie uzależnione również od stylu religijności (ek, V: 773–776)[1076].

W bardziej szczegółowym przedstawieniu należy wskazać na lamentacje, por. • p. *lamentacyja* 'opłakiwanie zmarłego utrwalone w formie tekstu literackiego' (Msp)[1077].

Starożytność ukształtowała główne funeralne gatunki typu elegijnego, noszące znamiona pieśni lamentacyjnych[1078]. „Wywodzące się z gr. liryki chóralnej epicedium (pieśń żałobna śpiewana przy łożu zmarłego)[1079] miało z czasem określoną strukturę kompozycyjną zawartą w kolejnych momentach układu (*laudes* — pochwała; *iacturae demonstratio* — okazywanie wielkości straty, *luctus* — żal, *consolatio* — pocieszenie, *exhortatio* — napomnienie); pośród form epicedialnych tradycji gr.-rzym. najtrwalszy i najbardziej żywotny genologicznie okazał się tren, utwór wyrażający żal z powodu czyjejś śmierci, rozpamiętujący czyny i myśli zmarłego oraz głoszący pochwałę jego zalet i zasług; twórcami trenu byli m.in. Simonides z Keos i Pindar. Kontynuację gatunku przyniósł renesans, głównie w twórczości F. Petrarki i G. Pontano, w Polsce zaś J. Kochanowskiego (*Treny*, Kr 1580), którego uważa się za twórcę nowego gatunku — tzw. cyklu trenologicznego, inicjującego bogaty nurt w literaturze pol., obecny zwł. w poezji XVI–XVIII w. (F.S. Klonowic, *Żale nagrobne na szlachetnie urodzonego J. Kochanowskiego*, Kr 1585; S. Grochowski, *Treny na żałosne z świata zeście i pogrzeb ks. Bernata Maciejowskiego*, Kr 1608; M. Lubomski, *Treny na śmierć małżonki S. Kochanowskiego*, Kr 1611; W. Potocki, *Periody*, w: *Wojna chocimska*, W-wa 1880; F.D. Kniaźnin, *Żale Orfeusza nad Eurydyką*, w: *Poezje*, W-wa 1787, II 219–255), z charakterystyczną metaforyką funeralną (śmierć jako sen, zniknięcie, odjazd) oraz bibl. (obalone przez wicher drzewo, spustoszenie owocującego sadu, upadły kłos, ziarno wsiane w rolę), i nast. kontynuowany w romantyzmie (J. Słowacki, *W Szwajcarii*, P 1839), a także współcześnie m.in. w cyklu W. Bro-

---

[1076] Por. też • p. *utwory funeralne*; ▫ *motywy funeralne* (Du).

[1077] Por. też • p. *plankt* 'utwór literacki wyrażający żal z powodu czyjejś śmierci' (Msp); ▫ *plankt* 'narzekanie żałosne, pieśń żałosna, tren, lament' (Kjp).

[1078] Por. • p. *elegia* l. 'utwór liryczny o tematyce żałobnej, utrzymany w tonie skargi': *Elegia żałobna*. *Elegia na czyjąś śmierć*. 2. muz. 'tytuł utworów instrumentalnych i wokalnych o charakterze smutnym, żałobnym' (łac. z gr.) (Dwp); ▫ *elegia muz.* 'pieśń lub krótka kompozycja instrumentalna o charakterze smutnym, żałobnym' (sjp). W uzupełnieniu wskazać należy na *elegie polskie* — przykładowo, „kronikarz Marcin Gallus, piszący na początku wieku XII, pomieścił w swej kronice łacińską, prostą, ładną pieśń, opłakującą zgon Bolesława Chrobrego. Niewątpliwie śpiewał naród podobnej treści pieśni polskie, gdy jednak nikt ich nie zapisał, słusznie pieśń gallusową za najdawniejszą w Polsce elegię uważać należy" (Ge). Por. też • p. *pienia żałobne* (Kjp).

[1079] Por. • gr. *epicedion* 'nenia, tren, pieśń żałobna śpiewana przy łożu zmarłego w staroż. Grecji i Rzymie (łac. *Epicedium*)' (Kso). Por. też • łac. *nenia* 'w staroż. Rzymie — pieśń żałobna; lamentacje; tren, elegia' (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 446 2012-11-06 11:43:20

niewskiego *Anka* (W-wa 1956) oraz A. Kamieńskiej *Biały rękopis* (W-wa 1970)" (ek, V: 773–774).

Inną formę w omawianym tu zakresie stanowi epitafium, por. *epitafium* ‹gr. *ephitáphios* (*lógos*) 'pogrzebowa (mowa)'›, lit. 'utwór literacki lub napis nagrobkowy poświęcony osobie zmarłej' (Du)[1080]. „Wyraźnie panegiryczny charakter ma *epitafium*, forma ukształtowana w Atenach w V w. prz. Chr. (m.in. Simonides z Keos), stanowiąca bądź krótki wierszowany napis nagrobny, bądź utwór poetycki o epigramatycznej zwięzłości, zdeterminowany każdorazowo przez kulturową specyfikę religijności i określony rodzaj refleksji eschatologicznej[1081]. W Polsce do najstarszych należy epitafium Bolesława Chrobrego (XIV w.), Bolesława Wysokiego (XIII lub XIV w.) i bpa Prandoty — wszystkie zawierają charakterystyczne dla okresu laudacje; do najciekawszych zalicza się epitafia Światopełka o bardziej złożonej literackiej kompozycji, stanowiącej zapowiedź stylu renesansowego; podobnie przełomowy charakter mają tu epitafia autorstwa Adama Świnki (m.in. *Epitafium Zawiszy Czarnego* noszące wyraźnie znamiona późnośredniowiecznego nawrotu do antyku, będące również wyrazem dworskich upodobań panegirycznych) oraz anonimowe *Epitafium Andrzeja Odrowąża* (za typowo jednak średniow. należy uznać *Epitafium Władysława Jagiełły* Grzegorza z Sanoka); wiele epitafiów umieścił J. Długosz w *Annales seu cronicae inclyti regni Poloniae*. Autorem tego typu tekstów (łac. i pol.) był również Kochanowski (*Nagrobek Tęczyńskiemu*; *Nagrobek XXVI, XXVII, XXVIII*; *Epitafium XXX*, w: *Fragmenta. Dzieła polskie*, W-wa 1967, II 55–59) i P. Roizjusz (*Epitafia*, w: *Carmina*, Kr 1900, II 399–405). Wierszowana epigrafika nagrobkowa szczególnie rozwinęła się w okresie baroku, w atmosferze zainteresowania kwestiami eschatol. oraz w kontekście bogatej obrzędowości panegirycznej i nosi cechy refleksyjnych przemyśleń (*Corpus inscriptionum Poloniae*, Ki 1978); w poezji zaś tego okresu istotne miejsce zajmują *Epigramaty* (68, 183–187, 193) M.K. Sarbiewskiego (*Poemata omnia*, Starawieś 1892); później forma epitafium mogła również służyć tematyce patriotyczno-symbolicznej (np. I. Krasicki, *Epitaphium Libertatis Polonae*, w: *Materiały do życiorysu i twórczości I. Krasickiego*, PaL 31(1934) 518; *Nagrobek wolności Polski*, PaL 50(1959) z. 3–4, 62). W okresie oświecenia ranga epitafium wzrosła też ze względu na usankcjonowany zwyczajowo kult pamiątek materialnych (wynikających z oświeceniowego historyzmu) zaopatrzonych w poetyckie inskrypcje. Zafascynowany antycznym obrazem śmierci klasycyzm dawał wyraz przeżyciom w formie spokojnej, zrównoważonej refleksji i umiarkowanego dystansu, także wierze w pamięć potomnych jako jednej ze specyficznie rozumianych form wieczności (S. Trembecki, *Sofiówka*, L 1806)" (ek, V: 774).

[1080] Por. • p. *literatura epitafijna*; ▫ *epitafijna forma utworu* (sjp). Por. też • p. *nagrobek* 'krótki utwór literacki napisany z powodu czyjejś śmierci; *epitaphium*' (Msp).

[1081] W tym względzie por. dalej pkt *Budowle i urządzenia grobowe* (podrozdz. C. *Pośmiertność. Względem szczątków. Pośmiertne znajdywanie się ciała ludzkiego*, rozdz. VI. *Po zgonie. Po śmierci*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 447 2012-11-06 11:43:20

Znaną formą są epigramaty nagrobkowe, por. • p. *epigramat* ‹gr. *epígramma ~atos* ‘napis’› hist. ‘w starożytności: wierszowany napis na pomnikach, grobowcach itp.’ (sjp). Mianowicie, w nawiązaniu do powyższych omówień dotyczących epitafiów należy nadmienić, że „w tym czasie pojawiają się także epigramaty nagrobkowe, o charakterze żartobliwym (np. pisany za życia adresata *Nadgrobek Bielawskiemu* T.K. Węgierskiego, *Pisma wierszem i prozą*, Lw 1882, 111) lub szyderczym (również anonimowe, krążące w postaci rękopiśmiennych ulotek), powstające w reakcji na wydarzenia polit. (m.in. w: J. Nowak-Dłużewski *Poezja powstania kościuszkowskiego*, Ki 1946). Układaniem poetyckich epitafiów nagrobnych zajmowali się później także Z. Krasiński, T. Lenartowicz, S. Jachowicz; odrębne miejsce zajmuje tu funeralna epigramatyka C.K. Norwida, mająca charakter poetyckiego uogólnienia, eschatol. refleksji opartej na chrześc. interpretacji życia pozagrobowego (m.in. *Na zgon* J. Zalewskiego, w: *Dzieła*, W-wa 1971, I 380). Jednocześnie w XIX w. biedermajerowski kult rodzinnej arkadii i »domowej« religijności zdeterminował charakter subkultury cmentarnej, zapoczątkowując m.in. dzieje stereotypowego już dziś motywu »dziecka-aniołka« (pełniącego funkcję nobilitacyjną i pocieszycielską zarazem — w ramach danego stylu pobożności); z końcem wieku w poezji nagrobkowej następuje stopniowe zrywanie z tradycyjnymi elementami; ulega ona pauperyzacji, przestaje być reprezentatywna dla kultury elitarnej (umieszczanie wierszy na pomnikach stało się powszechne), w związku z czym następuje rezygnacja zwł. z elementów *laudatio*; pojawiają się one w swej klasycznej formie jedynie w przypadkach szczególnie znaczącej roli społecznej zmarłego (często były autorstwa znanych poetów, np. wiersz Lenartowicza na grobie Gillera w Stanisławowie); współcześnie anonimowe wiersze nagrobne są nastawione na całkowicie intymną relację między zmarłym i jego rodziną. Natomiast tendencja do wyrażania prawd i refleksji o charakterze ogólnoludzkim pojawia się w postaci sentencji bibl. oraz cytatów i parafraz z literatury klasycznej (m.in. dzieł Kochanowskiego, Mickiewicza, Słowackiego, Konopnickiej, Norwida, Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, Baczyńskiego); jednym z częstych elementów współcz. epigrafiki cmentarnej zdaje się być topos: ocalającej pamięci (również we współcz. poezji tematycznie związanej ze śmiercią), boskiego »wezwania« do nieba, a także »śmierci jako snu« (tu najczęściej wyrażany w konwencji kołysankowej, sugeruje spotkanie po »przebudzeniu«), który wywodzi się z chrześcijańskiej koncepcji śmierci (Paweł Apostoł, Ignacy, Grzegorz z Nyssy, Jan Chryzostom, Ambroży, Hieronim) i pojawiał się już w inskrypcjach nagrobnych pierwszych chrześcijan, potem często w poezji renesansowej (u Kochanowskiego np. sen jako namiastka śmierci — *Do snu*, w: *Dzieła polskie*, W-wa 1967, I 180) i romantycznej, ugruntowany przez formuły pożegnalne (»spoczywać w pokoju«) obrządków pogrzebowych” (ek, V: 773–775).

Szczególne znaczenie ma antyczna tradycja konsolacyjna[1082], „której chrześc. profil zapoczątkowały pisma autorów wczesnochrześcijańskich (głównie listy kon-

[1082] Por: • p. *Konsolacyjna funkcja literatury* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 448 2012-11-06 11:43:20

solacyjne i mowy pogrzebowe); staroż. teoria pocieszania zakładała 2 elementy (pouczanie — *praecepta*, przykłady — *exempla*), główną zaś rolę spełniały zgodnie z określoną filozofią, odpowiednie *argumenta consolatoria* wypracowane w celu uodpornienia człowieka na nieszczęście (konsolacyjna literatura)" (ek, V: 775).

W tradycji antycznej mają też początek *mowy pogrzebowe* (gr. *epitafios*, rzym. *laudatio funebris*) wygłaszane przez wyznaczonego mówcę podczas uroczystości ku czci poległych w walkach za ojczyznę (np. mowa Peryklesa ku czci poległych w bitwie salamińskiej w roku 440 prz. Chr.); z czasem wygłaszano je także ku czci wybitnych obywateli; w Polsce w nawiązaniu do nich (zwł. w warstwie stylistycznej) powstawały często, głównie w okresie staropolskim, oracje typu homiletycznego wygłaszane w kościołach lub nad mogiłą, najczęściej przez najbliższych zmarłego; do najwybitniejszych zalicza się mowę Kochanowskiego na pogrzebie brata Kacpra *Przy pogrzebie rzecz* (B. Nadolski *Wybór pism staropolskich*, Wr 1961, BN I 175, 169–172), Jakuba Sobieskiego na pogrzebie S. Żółkiewskiego (w: J. Daneykowicz, *Swada polska i łacińska* I, Lb 1745) i Sarbiewskiego *Laska marszałkowska na pogrzebie J. W.P. Jego Mości J.S. Sapiehy* (w: Daneykowicz *Swada polska i łacińska*). Tradycja dostojnej oracji pogrzebowej w specyficznej formie odżyła w XIX i XX w., zwł. gdy chodzi o wybitne postacie ze świata kultury i sztuki, np. przemówienie I. Paderewskiego na pogrzebie H. Sienkiewicza (w: J. Czempiński, *Na Ojczyzny łono*, W-wa 1927, 16–21), W. Sieroszewskiego przy trumnie S. Żeromskiego (*Hołd pamięci Żeromskiego*, „Kurier Polski" 1925, z. 323) oraz J. Piłsudskiego w czasie pol. pogrzebu J. Słowackiego (w: J. Wiśniowski, *Pochód na Wawel, pamiątka z pogrzebu J. Słowackiego*, Kr 1927, 108–113); przemówienia te były nacechowane inwokatywnym stylem, intymnymi zwrotami do zmarłego i nosiły znamiona popisu oratorskiego o dużej wartości estetyczno-literackiej.

Ważne miejsce w obrębie literatury funeralnej polskiej zajmują pieśni pogrzebowe „(m.in. znana *Pieśń przy grobie F. Karpińskiego*, w: *Pieśni nabożne*, Supraśl 1792), wyrażające prośby o miłosierdzie Boże (*Pieśni za dusze zmarłych*, w: *Śpiewnik kościelny i domowy*, Cz 1887, 916–925) czy też niekiedy o pośrednictwo Maryi (*Do Najświętszej Maryi Panny*, w: *Śpiewnik kościelny, czyli pieśni nabożne w Kościele katolickim używane*, Kr 1838, 237); pojawiają się również niezwykle sugestywne obrazy sądu ostatecznego (*O sądzie ostatecznym*, w: J. Siedlecki *Śpiewnik kościelny*, Lw 1928, 328), zwł. w tradycji lud. (m.in. *O straszliwym sądzie*, w: F. Kotula, *Znaki przeszłości. Odchodzące ślady zatrzymać w pamięci*, W-wa l976, 275)" (ek, V: 775–776).

Śpiew odgrywa dużą rolę w obrzędowości pogrzebowej. Pieśni pogrzebowe odnoszące się do czasu przed pogrzebem i poszczególnych etapów pogrzebu są powszechnie wykonywane, por. tu badania uwzględniające stronę muzykologiczną i antropologiczną pieśni i ich wykonawców (śpiewaków) z różnych obszarów: Kolbuszewski 1986: 49–56; Turek 1993: 40–122; Adamowski 1994: 14–18; Marszalik 2001: 65–82.

WWysoczanski-Umieranie.indb 449 2012-11-06 11:43:20

Zwyczajowo wylansowane przez XIX wiek, rozpowszechniły się też „wiersze będące bezpośrednią reakcją na śmierć wybitnego człowieka (po śmierci księcia J. Poniatowskiego, Kościuszki, Mickiewicza, Konopnickiej, Orzeszkowej, Sienkiewicza, Żeromskiego); ich poetykę określa w dużej mierze eskalacja patetycznych pytań do zmarłego (Norwid, *Cóż ty Atenom zrobił Sokratesie*, w: *Dzieła* I 255; K. Ujejski, *Wieść o A. Mickiewiczu*, 1856; J. Wittlin, *Rapsod żałobny ku czci Żeromskiego*, »Wiadomości Literackie«, I, 1925, z. 51, I) akcentujących dramatyczność jego odejścia w określonej sytuacji społecznej i narodowej" (ek, V: 776).

Z utrwaleń językowych wymienić tu należy jeszcze połączenie wyrazowe • p. *wiersze na śmierć* 'poświęcone pamięci zmarłego' (Sfp).

Przedstawienie liturgiczne

Z wykazywanych tu wybiórczo z konieczności dzieł i form liturgicznych odnoszących się *par excellence* do zjawiska i problematyki śmierci należy wymienić m.in.: ▪ utwory zawierające prośbę o wstawiennictwo św. Barbary u Chrystusa, szczęśliwą śmierć i wprowadzenie do nieba; hymn *Pange, lingua, gloriosae* kończy się prośbą o wstawiennictwo za walczących w agonii. Sekwencje wysławiają Barbarę jako dziewicę, oblubienicę poślubioną ostatecznie Chrystusowi przez męczeństwo; oficjum zaś, nazywając ją wybawieniem rozbitków i portem dla walczących z niebezpieczeństwem, prosi, by modlitwą sprowadziła Chrystusa w godzinie śmierci (ek, II: 16); ▪ *BEATA ES TU IAM DICTA*, sekwencja ku czci św. Barbary, w druk. mszałach pozn. z 1505 i 1524. cz. II, jest niemal wyłącznie modlitwą o pomoc w godzinie śmierci (ek, II: 161); ▪ *CHRISTE, CAELORUM DOMINE*, hymn w oficjum czytań Wielkiej Soboty, anonimowy utwór z VIII–IX w., jest najpierw prośbą o zachowanie darów udzielonych ludziom od skutków śmierci, zwłaszcza daru wolności, jako owoców zbawienia, wysłużonego przez Chrystusa; nast. zwraca się do Chrystusa-Baranka, aby wprowadzając do nieba proszących, których szaty obmył krwią swoją i wykupił ofiarą złożoną ze swego ciała, włączył ich do grona świętych i aby wszystkich ludzi uczynił królestwem ojca (ek, III: 270); ▪ *CHRISTE, CAELORUM HABITATOR ALME*, hymn w oficjum czytań na uroczystość Wszystkich Świętych. Anonimowy utwór, prawdopodobnie z X w., sławi Chrystusa, którego adorują również aniołowie i święci; następnie przechodzi w prośbę do Chrystusa, za pośrednictwem NMP i wszystkich świętych, o przebaczenie kar i uzdrowienie moralne oraz o szczęśliwe przejście z doczesności do wieczności (ek, III: 270); ▪ *CHRISTUS EST VITA VENIENS IN ORBEM*, hymn w laudesach na święto Szczepana Diakona, pierwszego męczennika. Tworzą go wybrane strofy z anonimowego utworu znanego już w IX w. (zamieszczonego w *Mszale gotyckim*). Hymn głosi chwałę Chrystusa, który przyszedł na świat jako życie, został zabity, ale pokonał śmierć i objął królowanie; następnie sławi Szczepana, który jako sługa Chrystusa, przyjmując koronę z ka-

WWysoczanski-Umieranie.indb 450 2012-11-06 11:43:20

mieni, znosząc mękę i modląc się o przebaczenie dla wrogów, pierwszy poszedł w jego ślady i otrzymał chwałę (por. J 12, 26) za posłuszeństwo Duchowi Świętemu (ek, III: 279); ▪ *Droga krzyżowa* — najstarszy z zachowanych przykładów krótszej wersji nabożeństwa stacyjnego, zawarty w opisach z pocz. XV w. (rękopis w klasztorze franciszkanów w Sint-Truiden w Belgii), obejmuje 12 stacji (skazanie Jezusa na śmierć, włożenie krzyża, pierwszy upadek, *Ecce Homo*, spotkanie z Matką, pomoc Szymona z Cyreny, spotkanie z Weroniką, ponowny upadek, ukrzyżowanie, Matka Bolesna pod krzyżem, zdjęcie z krzyża i oddanie ciała Matce, pogrzeb) (ek, IV: 217); ▪ *GAUDE PRAESUL ADALBERTE* — anonimowa sekwencja pol. ku czci św. Wojciecha powstała przy kolegiacie w Głogowie ok. 1462–1470. Z faktów biograficznych oprócz imienia Świętego wspomina się jego pracę apostolską wśród Słowian i śmierć męczeńską od miecza (ek, V: 887); ▪ *GAUDEAT ECCLESIA PSALMORUM DRAGMATE FUSCA* — oficjum rymowane o Św. Grobie powstałe we Wrocławiu, zachowane w brewiarzu z 2. poł. XV w. kościoła św. Marii Magdaleny; zawiera hymny *Victimae paschalis, dulcore Deo specialis* z nieszporów i *Tumba sacrum novit illud nova claudere corpus* z komplety. Wysławia zbawcze dzieło Chrystusa, dokonane przez śmierć na krzyżu, oraz głosi pochwałę grobu Pańskiego, w którym złożono ciało Zbawiciela (ek, V: 888); ▪ p. *Gorzkie żale* ‘zbiór pieśni o męce i śmierci Pańskiej’ (Kjp)[1083]; ▪ *HYMNUM CANENTES MARTYRUM*, *Sławmy hymnami męczeństwo* — hymn w godzinie czytań na święto Świętych Młodzianków (28 XII), przypisywany Bedzie Czcigodnemu (zm. 735). Sławi męczeństwo dzieci, które zginęły w Betlejem z rozkazu Heroda; ziemia straciła je ze łzami, ale z radością przyjęło je niebo; śmierć niewinnych dzieci Chrystus oświeca swym narodzeniem, a Betlejem jest szczęśliwym miastem, gdyż w nim narodził się Chrystus i ono złożyło mu pierwszą ofiarę męczeństwa (ek, VI: 1370); ▪ *IUBILEMUS IN HONORE MATRIS CHRISTI*, sekwencja domin. ku czci św. Anny, powstała na początku XVI w. Autor wielbi św. Annę jako babkę Chrystusa Króla, opiekunkę sierot i ubogich, zmęczonych pracą i grzeszników oraz jako patronkę dobrej śmierci, której wstawiennictwo u Boga jest szczególnie skuteczne, gdyż uprasza proszącym ją dary Ducha Świętego i uwolnienie z nałogów (ek, VII: 553).

W oglądzie językoznawczym przedstawienia śmierci w sztuce i piśmiennictwie należy wskazać na nazwy własne dzieł, w szczególności nazwy ze słowem „śmierć”, por. np. • *Biskup i śmierć* ‘drzeworyt (1526) Hansa Holbeina Mł. z cyklu Taniec śmierci’ (Kmt); • *Śmierć Pierrota* ‘drzeworyt Aubreya Bardsleya’ (Kmt); • *Rycerz, śmierć i diabeł* ‘słynny miedzioryt (1513) Albrechta

[1083] Por. ▪ *Gorzkie żale* — paraliturgiczne nabożeństwo pasyjne powstałe w Polsce na przełomie XVII i XVIII w. z ducha ludowej pobożności okresu baroku; znane też było jako pasja lub rozważanie męki Pańskiej, stąd odprawiane jest najczęściej w czasie wielkiego postu. Struktura Gorzkich żali została oparta na dawnej jutrzni brewiarzowej, zachowując ślady misterium pasyjnego z wykorzystaniem istniejących już pieśni pasyjnych (ek, V: 1309–1310); ▪ chorw. *pasija* ‘oratorij, vokalno-instrumentalna kompozicija dramskog karaktera na temu patnje i smrti Kristove’ (Arh).

WWysoczanski-Umieranie.indb 451 2012-11-06 11:43:20

Dürera' (Kmt); • *Śmierć Argosa* 'obraz (ok. 1610) Rubensa' (Kmt); • *Śmierć Sardanapala* 'obraz (1827) Delacroix' (Kmt); • *Śmierć Wandy* 'obraz Aleksandra Lessera' (Kmt); • *Śmierć Orfeusza* 'kantata (opera pastoralna, 1619) Steffana Landiego' (Kmt); • fr. *Grande messe des morts* 'Wielka msza za zmarłych a. Requiem (1837) Hectora Berlioza' (Kmt); • *Śmierć i dziewczyna* 'pieśń w kwartecie smyczkowym d-moll Schuberta, na której opierają się wariacje drugiej części kwartetu' (Kmt); • *Śmierć wilka* 'fr. *La Mort du loup*, słynny poemat (1843) Alfreda de Vigny' (Omt); • *Rozmowaa mistrza Polikarpa ze Śmiercią* 'tytuł średniowiecznego dialogu napisanego po polsku' (Zp).

Koncepty i modele śmierci

Śmierć dobra

Jedną z podstawowych koncepcji śmierci, ściślej — umierania, jest kanon sztuki (dobrego) umierania. Mianowicie • *sztuka umierania* (*ars moriendi*) bądź też 'sztuka dobrego umierania' (*ars bene moriendi*) — „obejmuje zasadniczo dwa rodzaje pouczeń i przepisów: zadaniem jednych jest takie poprowadzenie człowieka drogą ku granicy życia doczesnego, by moment osiągnięcia tego punktu nie był dla odchodzącego przykrym zaskoczeniem i aby bez strachu mógł on oczekiwać formalności związanych z przeprawą; drugi rodzaj dotyczy już chwil poprzedzających przekroczenie granicy i należą doń właśnie owe »formalności«, od których zależy, czy po drugiej stronie[1084] otworzy się przed duszą zmarłego gościniec wiodący do zbawienia. Oczywiście, ten drugi etap ma dla umierającego znaczenie bardziej decydujące". Należy przy tym zauważyć, że „problematyka śmierci, stosunku do niej człowieka oraz pośmiertnych losów jego duszy zajmowała ludzkość od najdawniejszych czasów[1085]. Zagadnienia te znalazły swoje odbicie zwłaszcza w pismach starożytnych filozofów — najpierw greckich, a następnie rzymskich", „w literaturze chrześcijańskiej rozważania dotyczące śmierci pojawiały się w III w.; miały one formę traktatów teologicznych. Nie były to jeszcze w ścisłym tego słowa znaczeniu »sztuki umierania«, lecz omawiając najczęściej zagadnienia typu dogmatycznego, zawierały również czasem recepty na »dobrą« śmierć" (Włodarski 1987: 14–19, 152). W tym odniesieniu można mówić o gatunku literackim rozpowszechnionym w piśmiennictwie religijnym późnego średniowiecza. Mianowicie „były to zbiory myśli o treści ascetycznej służące do przygotowania się człowieka na przyjście śmierci; dostrzegano w nich wpływ

[1084] Po drugiej stronie grobu — po śmierci, por. • sch. *S one strane groba* 'poslije smrti' (Mf).

[1085] W tym podniesieniu por. • p. *niegotowość* 'o śmierci w stanie zapewniającym zbawienie'; ▫ *niegotowy* 'do śmierci, sądu bożego' (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 452 2012-11-06 11:43:20

przypisywanego Anzelmowi z Canterbury dzieła *Admonitio morienti*. Początkowo posługiwało się nimi w pracy duszpasterskiej duchowieństwo; wśród świeckich a.m. spopularyzowała się w XIV i XV w., co należy przypisywać klimatowi powszechnego niepokoju wywołanego ekon., społ. i rel. kryzysami tego okresu. Liczne wydawnictwa a.m. (65 wyd. do 1500), zawierające bogaty materiał ikonograficzny i teksty teologiczne, stanowią istotne źródło poznania lud. religijności i duszpasterstwa późnego średniowiecza. Jedną z pierwszych drukowanych publikacji a.m. stanowi *Ars bene moriendi. Tractatus brevis et valde utilis de arte et scientia bene moriendi* (Kö) 1440[2]; początkowo przypisywano ją Mateuszowi z Krakowa, następnie kard. Domenico da Capranica (zm. 1458), a nawet Albertowi Wielkiemu; jeden egzemplarz znajduje się w Bibliotece Kórnickiej. Do bardziej znanych należą a.m. J. Gersona *Opus tripartitum de praeceptis decalogi de confessione et de a.m.* (P 1606; *Opera omnia*, An 1726), Mikołaja z Dinkelsbühl *Speculum artis bene moriendi* (również przypisywane początkowo Domenico da Capranica), Thomasa Peuntera, J. Geilera z Kaisersbergu i innych. Bliski typowi a.m. jest pol. utwór z XV w. *Dialog Mistrza Polikarpa ze Śmiercią*" (ek, I: 950).

Oprócz wskazanego nurtu „wątek »ars bene moriendi« stanowił doskonały materiał dla różnego rodzaju ujęć graficznych, posiadających zapewne większą możliwość poruszenia wyobraźni odbiorców, a także szerszy zasięg oddziaływania" (Włodarski 1987: 26). Tak więc „dzięki bogatym ilustracjom zdobiącym publikacje a.m. stała się równocześnie osobnym tematem w ikonografii śmierci. […] Zawsze ikonografia a.m. sprowadzała się do ukazania walki między niebem a piekłem o duszę człowieka[1086]; podobną ikonografię zawiera kórnicki egzemplarz a.m. Temat a.m. wystąpił również we współczesnym malarstwie obrazowym, np. u L. Cranacha St. (Lipsk, Muzeum Malarstwa) oraz w malarstwie monumentalnym (freski w Solna, Szwecja); ikonografia a.m. rozwinęła się z czasem między innymi w motyw tańca śmierci".

Poprzestając tu — z racji nastawienia ściśle lingwistycznego niniejszego opracowania oraz z uwagi na szczegółowość ujęć *ars moriendi* w wielu pracach[1087]

[1086] W tym podniesieniu por. przeciwstawienie • p. *piekło… niebo*, *łono Abraamowe* (Msp) oraz wyrażenie • p. *piekło i śmierć* '*infernus et mors*' (Msp). W dopełnieniu tego aspektu obrazu *dobrej śmierci* zasadne jest wskazanie na pojawiający się w ikonografii motyw demonów przeszkadzających umierającemu w odejściu dobrą śmiercią, a niedających konającemu „spokoju" w drodze na sąd boży, por. • w ikonografii średniowiecznej finałową scenę egzystencji ludzkiej przedstawiają późnośredniowieczne drzeworyty ukazujące demony usiłujące przeszkodzić konającemu w dobrej śmierci i szarpiące jeszcze duszę zmarłego w drodze na sąd boży (ek, III: 1163–1164). Konanie człowieka jest czasem walki o pozyskanie duszy konającego. Konkretnie chodzi tu o: • walkę demonów z aniołami o dusze zmarłych — znajduje się to przedstawienie np. w malarstwie monumentalnym (mozaika z XIII w., kościół w Torcello; polichromia z końca XIV w. śmierć zakonnika w otoczeniu demona i anioła, kościół parafialny w Koprzywnicy k. Tarnobrzega). Również w malarstwie ruskim wątek walki demonów z aniołami o dusze ludzkie stosowano, opierając się na ustalonych schematach ikonograficzno-kompozycyjnych (ek, III: 1164–1165).

[1087] Z opracowań monograficznych kompleksowo przedstawiających kanony dobrego umierania, zob. np. Kupisiński 2007; Włodarski 1987.

WWysoczanski-Umieranie.indb 453 2012-11-06 11:43:20

— na generalizującym naświetleniu koncepcji dobrej śmierci[1088], należy wskazać na wiązanie sztuki dobrego umierania ze „sztuką dobrego życia", por. • p. *dobrze umrzeć* (Msp) i *pomarli dobrzy* (Knk) — „i tak np. Valentinus, licencjat teologii działający w Miśni, pisał: »Sztuką nad sztukami, najwyższą umiejętnością jest umieć dobrze umierać«. […] Lecz dobrze umrzeć nikt nie umie, jak tylko ten, kto nauczył się dobrze żyć", a także na znaczącą rolę „»exemplów« oraz ich powszechność w obrębie »sztuki umierania«" (Włodarski 1987: 60, 152).

Śmierć zła

W przeciwieństwie do śmierci dobrej język odzwierciedla śmierć złą, por. • kasz. *lechô smiërc* (Sk)[1089]. Koncepcja złej śmierci zasadza się na uznaniu, że ten rodzaj śmierci spotyka człowieka nieprzygotowanego do zejścia, a więc w szczególności przypadki śmierci przedwczesnej kobiet w połogu, nieochrzczonego dziecka, zmarłych w następstwie zawału serca, zatrucia alkoholowego, a przede wszystkim w następstwie czynu samobójczego, tj. generalizując — bez religijnego przygotowania na śmierć, obecnie zaś — w następstwie preorientacji — śmierć nagła i niespodziewana[1090] tradycyjnie uznawana, głównie ze względu na brak nadzwyczajnego bólu i cierpienia oraz długotrwałej agonii, za złą, traktuje się jak dobrą, por. • ros. *Легче всех нечаянная смерть* 'niespodziana śmierć jest najlżejsza (lżejsza od innych)' (Lp). Natomiast śmiercią złą są niektóre

[1088] Por. tu jeszcze zwięzłe (hasłowe, definicyjne) ujęcie sztuki dobrej śmierci: *ars moriendi* (łac., 'sztuka umierania') — zbiór rozważań, wskazówek i napomnień służących przygotowaniu się człowieka na przyjęcie śmierci; rozpowszechniony w okresie późnego średniowiecza gatunek literatury religijno-moralizatorskiej wyrastający z dawnych tradycji piśmiennictwa chrześc. (*Liber de bono mortis* św. Ambrożego, *De morte* św. Augustyna, *De mortalitate* św. Cypriana); łączył zazwyczaj wykład zasad wiary, naukę o spowiedzi, wzory zachowania się w godzinie śmierci z rozważaniami ascetyczno-mistycznymi; do najbardziej znanych a.m. należały: *De arte moriendi* Jeana Gersona, *Ars moriendi* (ok. 1408–1410) przypisywana Mateuszowi z Krakowa oraz *Speculum artis bene moriendi* (ok. 1452) Domenico da Capranica. Bliski temu gatunkowi jest cenny zabytek literatury staropol. — anonimowy *Dialog mistrza Polikarpa ze Śmiercią* (ok. 1463). Tekstowi towarzyszył często materiał ilustracyjny, m.in. alegoryczne wyobrażenie walki między wysłannikami nieba i piekła o duszę człowieka; najstarsze ilustracje drzeworytnicze pochodzą z niderlandzkiego ksylografu z ok. 1440. Ikonografia *ars moriendi* rozwinęła się m.in. w motyw tańca śmierci; często stanowiła samodzielne przedstawienia; motyw był ukazywany w 5 podwójnych, przeciwstawnych sobie treściowo obrazach: namowom złego ducha, budzącym zwątpienie w Boga, przeciwstawiano umocnienie się w wierze za wstawiennictwem Jezusa, Marii i świętych, zwątpieniu zrodzonemu z wyznania grzechów — pociechę przez przypomnienie zwątpienia św. Piotra, niecierpliwości w cierpieniu — przykład męki Jezusa, pysze — pokorę, troskom doczesnym — radość wiecznego zbawienia. Obraz zamykający ukazywał anioła lub Jezusa odpędzającego szatana oraz uniesienie duszy do nieba (er, t. I: 340).

[1089] W tym odniesieniu por. też • serb. *Ништа му бити не може без глогова коца* 'не ће ласно умријети, већ ако да га убију, као вампира' (Kn).

[1090] Por. • ros. *внезапная смерть* 'nagła (nieoczekiwana) śmierć' (DM).

WWysoczanski-Umieranie.indb 454 2012-11-06 11:43:20

przypadki śmierci nagłej (m.in. samobójstwo, zgon w wypadku samochodowym bądź w następstwie przedawkowania narkotyków) oraz poprzedzane długotrwałym procesem stopniowego wyniszczenia organizmu w chorobie nowotworowej bądź innej chorobie przewlekłej[1091] (zob. Perszon 1999: 50–53). Innymi słowy: „Przewidywana, czasami wręcz oczekiwana śmierć nie jest groźna, bez względu na cierpienia umierającego i smutek rodziny i przyjaciół. Strach budzi śmierć zła; przede wszystkim samobójcza, ale też nagła, niedająca umierającemu możliwości »załatwienia« wielu ważnych spraw[1092]. *Od nagłej a niespodziewanej śmierci zachowaj nas Panie* — zwracamy się do Boga w codziennej modlitwie" (Braun 2001: 7), por. np. • ros. *Смерть без покаяния — собачья смерть* ′śmierć bez pokuty — bydlęca śmierć′ (Lp).

[1091] W tym odniesieniu por. np. następujące nazwy śmierci nagłej, gwałtownej: • sch. *нагла*, *напрасна*, *насилна*, *прека*, *силовита смрт* (rsk).

[1092] W tym odniesieniu por. • sch. *пропаст* 'смрт (пре времена или насиљна)' (rsk).

Rozdział VI

Po zgonie. Po śmierci

A. Pozgonność, pośmiertność

Rozległość pojęciowo-zakresową badanego obszaru problemowego wyznacza kilka grup zasadniczych odwołujących się do poszczególnych przejawów pośmiertnego bytu człowieka oraz odniesień do niego ludzi żyjących, w rozpiętości chronologicznej zmierzającego od momentu skonu człowieka ku nieskończoności. W niniejszym opracowaniu będzie poruszona idea pośmiertności, zostanie przedstawiony obraz człowieka nieżyjącego, ukazane będą formy obwieszczeń o zgonie, pokazany zostanie pogrzeb w jego wieloaspektowości, znajdzie się odzwierciedlenie czasu i zdarzeń po pogrzebie, zobrazowane będzie zagadnienie żałoby, znajdą się odniesienia do sprawy rzeczy pozostających po zmarłych oraz korzyści i sukcesji przypadających po czyjejś śmierci.

Istota pozgonności. Istota pośmiertności

Podstawowym sensem będącym antytezą dozgonności jest pozgonność, por. • p. *pozgonny* 'który nastąpił po zgonie, pośmiertny, pogrobowy' (Kjp).

Ideę pośmiertności wyrażają leksemy o następującej zawartości pojęciowo-treściowej: • p. *pośmiertny* 'zdarzający się, występujący po czyjejś śmierci, istniejący po śmierci; zrobiony po czyjejś śmierci' (sjp)[1093]; ▫ *pośmiertny* 1. 'następujący, istniejący po śmierci'; 2. 'mający miejsce, sporządzony, dokonany po czyjejś śmierci' (Dwp)[1094]; ◦ słowac. *posmrtný* 'týkajúci sa toho, čo je po smrti'

[1093] Por. też • p. *po czyjej śmierci* 'w okresie po czyim zgonie' (Sfp). Por. np.: • p. *odprawa* 'jednorazowe świadczenie, najczęściej pieniężne przyznawane pracownikowi (lub jego rodzinie) przy zwalnianiu przez niego posady, np. przy przechodzeniu na emeryturę, w razie śmierci' (Dwp).

[1094] W tym odniesieniu por. też • p. *adiu Fruziu* 'źle; po śmierci' (L).

WWysoczanski-Umieranie.indb 456 2012-11-06 11:43:20

(Ks); ◦ czes. *posmrtný* (Sc); ◦ chorw. *posmrtan* (MPh); ◦ serb. *посмртни* ‘који се дешава после смрти, који се односи на нешто што се дешава после смрти’ (Msk); ▫ *постхумни* (Żs); ◦ sch. *посмртни* ‘који се односи на време после смрти’, ‘који је објављен после чије смрти’ (rsk); • p. *pośmiertnie* ‘po czyjejś śmierci’ (Dwp); ◦ czes. *posmrtně* (Opc); ◦ serb. *посмртно* ‘након, после смрти’; ▫ *после смрти*; ▫ *постхумно* (Żs).

Trwanie

Chociaż zgon człowieka kończy jego (ziemską) egzystencję, to nie wszystko, co wypełniało jego życie, co było z nim związane, definitywnie ustaje. Zgodnie z językowym poświadczeniem trwanie wykazuje przede wszystkim: ○ miłość, por. • słowac. *láska až za hrob* (Ks); ○ nienawiść, por. • słowac. *nenávisť až za hrob* (Ks); ○ wierność, por. • słowac. *vernosť až za hrob* (Ks).

Niezaistnienie, niemożliwość

Jedną z tak zwanych bolesnych prawd jest unaocznienie ludziom żyjącym faktu, że po śmierci niemożliwe jest zrobienie czegoś, doprowadzenie czegoś do skutku albo też urzeczywistnienie, spełnienie tego, co nie zaszło, co nie miało miejsca za życia człowieka, w szczególności tego, co powinno być zrobione. Wśród tych niemożliwych do kontynuowania, zrealizowania bądź zaistnienia czynności i rzeczy znajdują się: ○ stan radości, podobnie jak nie ma skwaru po południu, por. • kałm. *После полудня не бывает жары, после смерти не бывает радости* (Bw); ○ żałowanie za grzechy, por. • p. *Nierychło po śmierci za grzechy żałować* (Ak); ○ kajanie, okazywanie skruchy, por. • serb. *По смрти нема кајања* (Kn); ○ wzywanie księdza, por. • p. *Nieskoro po ksiyndza, jak już duszy nie ma* (Knk); ○ wędrowanie, por. • p. *Nierychło po smierci wędrować* ‘po śmierci nie czas wędrować’ (Ak); ▫ *Nierychło, Marychno, po śmierci wędrować* (Knk); ○ pójście na urlop, por. • p. *Po śmierci na orlab nie puszczajóm* (Knk).

Wskazywany jest też w języku brak czasu po śmierci, por. • czes. *Po smrti času nebude* (Cm).

Zaistnienie, możliwość

W przeciwieństwie do tego, co nie może już być kontynuowane ani stać się po czyjejś śmierci, analizowany materiał poświadcza idee potencjalności

WWysoczanski-Umieranie.indb 457 2012-11-06 11:43:21

pojawienia się, stania się, realizowania czegoś, widoki na coś bądź sposoby i okoliczności pozwalające na urzeczywistnienie się czegoś, por. • ros. *что-л. произошло после смерти* 'coś zdarzyło się po śmierci' (DM). W wymiarze społecznego funkcjonowania człowieka do tego, co następuje pośmiertnie, zalicza się m.in.: ○ nadejście listu wysłanego przez zmarłego, por. • ros. *посмертное письмо* (Ger); ○ odznaczenie kogoś, por. • p. *odznaczyć pośmiertnie kogoś*; ▫ *pośmiertne odznaczenie* (Dwp); ○ uhonorowanie kogoś, por. • p. *uhonorować pośmiertnie kogoś* (Dwp)[1095]; ○ zrehabilitowanie kogoś, por. • p. *zrehabilitować pośmiertnie kogoś* (Dwp); ○ dostąpienie sławy, por. • *posmrtná sláva* (sl); ◦ ros. *посмертная слава* (Ger); ○ osiągnięcie świętości, por. • serb. *светац* 'онај кога је црква после смрти прогласила светим због његовог живота и заслуга за веру' (Msk)[1096]; ○ pisanie wspomnienia, por. • p. *napisać o kimś pośmiertne wspomnienie* (Dwp); ○ pisanie (np. o zmarłym) czegokolwiek, pisanie według własnego, tj. niekoniecznie obiektywnego, poglądu, por. • ros. *Как нет души, так что хочешь пиши* (Spp); ○ wydanie dzieł, por. • p. *pośmiertne wydanie dzieł pisarza* (Dwp); ◦ słowac. *posmrtné vydanie* (sl); ◦ ros. *посмертное издание* (sl); ○ sporządzenie portretu zmarłego, por. • p. *pośmiertny portret* (Dwp)[1097]; ○ opublikowanie czegoś, por. • ros. *опубликовать что-л. после смерти* (DM); ○ ogłoszenie, obwieszczenie czegoś, por. • ros. *огласить что-л. после смерти* (DM); ○ przeprowadzenie się dokądś, por. • ros. *переехать куда-л. после смерти* (DM).

W tym miejscu należy umieścić ponadto jednostki językowe komunikujące możliwość zaistnienia czegoś, uwarunkowane uprzednią śmiercią danej osoby: ○ ktoś pokocha kogoś po poprzedzającym to zgonie tegoż, por. • orm. *Сначала умри, потом я тебя полюблю* (Bw).

Odrębnie należy potraktować związane z sobą relacją wynikowości układy, w których to, co zaistnieje, spełni się ze względu na niezaistnienie za życia: ○ zapłacze po śmierci ten, kto nie płakał przy rodzeniu, por. • kirg. *Кто не плакал при рождении — заплачет при смерти* (Bw).

W tym kręgu problemowym znajdą się też wskazania co do następujących ewentualności odnoszących się do ciała zmarłego: ○ stężenie mięśni, por. • p. *pośmiertne stężenie mięśni* (Dwp); ○ toczenie ciała przez robaki, por. • p. *Po człeka śmierci robak w nim wierci* (Kpp).

[1095] Por. np. • *divus* 'w starożytnym Rzymie: tytuł nadawany zmarłym cesarzom, uważanym za istoty boskie (po raz pierwszy przyznano go Cezarowi); łac. dosł. boski' (sjp).

[1096] Por. też • serb. *светац* 'празник везан за рођење или смрт некога свеца'(Msk).

[1097] Ten wymiar pośmiertności ludzi będzie przedstawiony szerzej w podrozdz. I. *Upamiętnienie śmierci. Obecność nieżyjących w świadomości żyjących. Troska o dusze zmarłych* (rozdz. VIII. *Śmierć i życie*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 458 2012-11-06 11:43:21

Przypadanie. Pozyskanie

Jednym z wyrazistszych aspektów pośmiertności jest sprawa przypadania komuś czegoś, pozyskiwania czegoś przez kogoś po czyjejś śmierci[1098], por. np.: • p. *przyumrzeć*, *przyumierać* 'przejść na kogo po czyjej śmierci, przypaść w puściźnie' (Kjp); ▫ *przyumarły* 'pozostały po czyjej śmierci, zostawiony w spadku' (Kjp); • p. *przymrzeć na kogo* 'przypaść na kogo po czyjej śmierci' (Kjp)[1099].

Nieuniknięcie, nieominięcie

Pewne fakty, wydarzenia itp. nieuchronnie nastąpią, nie można ich ominąć. Po śmierci niemożliwe jest uniknięcie: ○ prawdy, por. • p. *Po śmierci żaden się z prawdy nie wywierci* (Knk).

Wartość

W językowym utrwaleniu można odnaleźć korespondujące z ukazanym wyżej zestawieniem wartości czegoś za życia i po śmierci wskazanie na wysoką, wyższą wartość czegoś dopiero po śmierci, por. • p. *Cnota daleko płatniejsza po śmierci* (Kp).

B. Pozgonność. Pośmiertność. Względem zmarłych. Względem ciała zmarłych

Po ustaniu życia

Podejmowane tu kwestie pozgonności sprowadzają się do grupy problemowej Losy pośmiertne ciała ludzkiego. W pełnym wymiarze obejmują one czas pozgonny, przedpogrzebowy, pogrzebowy i bezpośrednio popogrzebowy.

[1098] Szczegółowiej kwestie „rzeczy po zmarłych", a zwłaszcza sprawy spadkowości zostaną omówione dalej, por. podrozdz. D. *Pośmiertność. Po zmarłych. Odnośnie do zmarłych*, rozdz. VI. *Po śmierci. Po zgonie.*

[1099] Por. stpol., praw. *przymrzeć* 'przypaść w spadku' XV-2, w ortylach: *przymrze-li dziecięciu imienie od swego oćca*; *to wszystko ma sobie wziąć, co jej przymarło*; też ▫ *przyumrzeć* 'ts': *dom i imienie stojące od ojca i macierze przyumarło żenie mojej* (Be).

WWysoczanski-Umieranie.indb 459 2012-11-06 11:43:21

Czynności i zdarzenia pośmiertne

W tym obszarze bytu czy raczej — nieżycia — człowieka mieszczą się ustalenia identyfikacyjne, orzekanie zgonu, nominacje ludzi nieżyjących, umarłych, różne aspekty zwłok ludzkich, odniesienie do zwłok oraz przekonania o nieżyjących, umarłych.

Obwieszczenie o zgonie

Wśród jednych z pierwszych czynności podejmowanych przez żyjących w odniesieniu do umarłych jest oznajmianie o ich zgonie i informacje o nich[1100], por. m.in.: • p. *oznajmić o śmierci* (Msp); ▫ *zawiadamiać o śmierci* (Sfp); ▫ *oznajmić o ześciu* (Msp); ▫ *zawiadomić o zgonie* (Zp); ▫ *oznajmić godzinę śmierci* (Msp); • p. książk. *żałobna wieść 'wiadomość' (Sfp);* • p. *pogłoska o jego śmierci* (Dwp); ◦ serb. *жалосна / тужна вест* (Żs)[1101]; • p. *Z ciężkim sercem muszę wam powiedzieć, co ciotka umarła* (Kfs); ◦ ukr. *повідомити кого-н. про про смерть кого-н.* (su); • serb. *Да си ти жив и здрав!* ′tyś żywy i zdrowy′ 'кад се хоће да каже да је ко умро ′gdy się chce powiedzieć, że ktoś umarł′' (Kn).

Powiadomieniu o czyjejś śmierci służą m.in.[1102]: • p. *dzwon żałobny* (Jsp); ▫ *sygnaturka* (oznajmująca czyjąś śmierć) (Jsp)[1103]; ◦ słowac. *umieráčik* 'menší (kostolný) zvon oznamujúci smrť niekoho' (Ks); ◦ czes. *umíraček* 'kostelní zvonek n. zvonění, kterým se oznamuje úmrtí' (c); ▫ *hrana* (Sc); ◦ sch. *посмртна звона*; ▫ *црна звона* 'знак смрти, погреба' (rsk); ◦ słowen. *nâvček* '′dzwon, którym informuje się o nastąpiwszej śmierci′' (Tes)[1104]; ◦ ang. *the death knell* (Kse); • p. *podzwonne* w kośc. kat. 'dźwięk żałobnego dzwonu, obwieszczającego czyjąś agonię, śmierć lub pogrzeb' (zob. Wysoczański 1999: 34)[1105]; ▫ gw.

[1100] Niekiedy, zwykle aby oszczędzić komuś bólu, danej osoby nie powiadamia się o czyjejś śmierci, por. • ros. *Отъ бабушки утаили смерть внучки* (Dt).

[1101] Zwyczajowo na wieść o czyjejś śmierci przybywali sąsiedzi z pomocą — „На глас о смрти долазе комшије, да нађу на помоћи" (Кордунаш 1931: 3).

[1102] Zob. też pkt *Zapraszanie na pogrzeb*, rozdz. VI. *Po zgonie. Po śmierci.*

[1103] Por. • p. *dzwonić umarłemu* (Kjp); ▫ *zadzwonić umarłemu* (Kjp); ▫ *dzwonić komu* (Żs); ▫ książk. *uderzyć w żałobny dzwon* 'obwieścić o czyjej śmierci' (Sfp); ◦ słowac. *zvoní mu umieráčik* (Ks); ◦ czes. *zvonit umíráčkem* (cu); ▫ *už mu zvoní umíráček* (c); ◦ ukr. *дзвонити по кому* (cu); ◦ serb. *звонити на мртваца*; ▫ *оглашавати звоном покојника* (Żs); ◦ sch. *povući komu posmrtno zvono*; ▫ *odzvoniti komu posmrtno zvono* (Mf); ▫ *гласити* 'звонити за мртвим, оглашавати' (rsk).

[1104] Por. • brus. *навец* '′nieboszczyk, zmarły′, psł. **navьcь*' (Tes).

[1105] Odpowiednie bicie dzwonów cerkiewnych ogłaszających czyjś zgon, np. na Ogulinskim Kordunie, komunikowało zarazem, kto umarł, por. „Према оглашењу смрти звоњењем зна се да ли је умро одраслији човјек, женске или дијете. Ако црква на селу има два звона, смрт се оглашује мањим звоном. За људе до дубоке старости звонећи се застајкује трипута, па се

WWysoczanski-Umieranie.indb 460 2012-11-06 11:43:21

podzwonne (Kg)[1106]; • p. gw. *wręby* ‘drewienko karbowane, ćwierć łokcia długie, używane w celu zawiadomienia sąsiadów o śmierci; obrazek lub krzyżyk używany na tenże cel’ (Kjp)[1107]; • p. *klepsydra* ‘plakat zawiadamiający o czyjejś śmierci i pogrzebie’ (sjp); ▫ *klepsydra*, posp. *klapsydra* ‘zawiadomienie o śmierci i pogrzebie, ogłoszenie rozlepiane na murach miasta i kościołach, donoszące o czyjejś śmierci’ (Kjp); ▫ *klepsydra* ‘zawiadomienie o śmierci, pogrzebie jakiejś osoby, plakat żałobny’ (Dwp)[1108]; ▫ *plakata* ‘plakat o śmierci czyjej, klepsydra’ (Kjp); ◦ słowac. *posmrtné oznámenie*; ▫ *smrtné oznámenie* (Jsp); ◦ czes. *parte*; ▫ *úmrtní* / *smuteční oznámení* (Sc); ◦ chorw. *osmrtnica* ‘objava o čijoj smrti otisnuta na papiru ili objavljena u novinama; parta reg.’ (Arh); ◦ serb. *посмртница* ‘објава, плакат о нечијој смрти’ (Msk); ◦ sch. *mrtvačka razglednica* ‘izvještaj / obavijest o smrti’ (Mf); ▫ *смртовница* ‘штампана објава о нечијој смрти’ (rsk); ▫ *мртвачка разгледница* ‘извештај о смрти’ (rsk); ▫ *посмртница* ‘писмена или штампана обавест о чијој смрти, смртовница, умрлица’; ▫ *посмртни плакат* ‘смртовница’; ▫ *посмртна листа* (rsk); • p. *nekrolog* ‘oficjalne zawiadomienie o śmierci jakiejś osoby, zamieszczone w prasie lub w miejscu publicznym, np. naklejone na murze domu, w którym zmarły mieszkał’; ▫ *nekrolog*, *nekrologja* ‘wiadomość w czasopiśmie o czyjej śmierci; krótki opis życia osoby świeżo zmarłej’ (Kjp)[1109]; ▫ *zawiadomienie o śmierci* (Sc); ◦ słowac. *úmrtné oznámenie* (Jsp); ▫ *posmrtné oznámenie* (Jsp); ◦ czes. *nekrolog*; ▫ *úmrtní oznámení* (Sc); ◦ ros. *известие о смерти* (Gs); ◦ chorw. *nekrolog* (MPh); ◦ serb. *некролог*; ▫ *читуља*, *умрлица* (Żs)[1110]; ◦ sch. *читуља* ‘оглас, обично у новинама, којим се објављује смрт неке особе, се подадила о сахрани’ (rsk); ▫ *некролог* ‘посмртни говор или чланак посвећен животу и раду неке недавно умре особе’ (rsk); ◦ fr. *nécrologie* 1. ‘nekrolog’; 2. ‘wspomnienie pośmiertne’ (KKf).

тек онда одзвони у оба звона. Жене се огласе малим звоном двапута, и онда се удари у оба звона. И за дјецу је исти обичај с разликом, да им послије огласа одзвони само једно звоно” (Кордунаш 1931: 3).

[1106] Por. „Zaraz po śmierci czyjejkolwiek z domowych, idą do księdza i dają pieniądze na podzwonne, by dzwoniono trzy razy dniem tj. rano, w południe i wieczór, aż do trzeciego dnia” (Kg). W tym kontekście zasadne jest przywołanie nazwy *tenebał*, tj. „nazwy dzwonu na wieży kościoła NMP w Krakowie, zwanego tak od chwili, w której go używano, tj. wtedy, gdy w wielki piątek skonał Zbawiciel: *et tenebrae factae sunt*” (Kg).

[1107] Należy zauważyć, że śmierć w St. Annen (Dytnarskie) anonsowano w ten sposób, że sąsiedzi z prawej i lewej strony nieboszczyka dawali znać najbliższym sąsiadom — wiadomość o zgonie musiała obejść całą wieś przed zachodem słońca, bo trzymanie takiej wieści przez noc sprowadzało na dom nieszczęście (Biegeleisen 1930: 199).

[1108] Por. • p. *Na murach pojawiły się żałobne klepsydry* (Dwp); • czes. *už visí na bráně* ‘už umřel (oznámení o jeho smrti visí na hřbitovní bráně)’ (Zlr).

[1109] Por. • p. *nekrologi gazetowe* (Żs); ◦ serb. *новински некролози* (Żs); • p. *nekrologia* (Żs); ◦ serb. *некролози*; ▫ *рубрика некролога* (у новинама, часописима) (Żs).

[1110] Por. • p. *nekrolog od rodziny* (Żs); ◦ serb. *читуља од породице* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 461 2012-11-06 11:43:21

Z treści owych sztampowych oznajmień można wskazać następującą: • słowen. v osmrtnicah: *do pogreba leži pokojni na svojem domu* (ssk)[1111].

Znane są też, zazwyczaj bardziej rozbudowane, formy zawiadomień o charakterze informacyjnym o zmarłej osobie, por. np.: • p. *nekrolog* 'artykuł, notatka poświęcona zmarłej osobie' (Dwp); ◦ serb. *некролог* ‹грч.› 'чланак посвећен умрлом' (Msk)[1112]; ◦ sch. *посмртница* 'посмртни говор или чланак посвећен животу и раду неке недавно умрле особе' (rsk).

Rejestracja językowa obejmuje też piszących nekrologi, por. • fr. *nécrologue* 'autor nekrologów' (KKf).

Dowiedzenie się o zgonie

Informowanie o czyimś zgonie jest równocześnie dowiedzeniem się o tym przez stronę informowaną, por. np. • ukr. *довідатися, знати про смерть кого-н* (su).

Oznajmienie o czyimś zgonie wiąże się nierozerwalnie z cierpieniem odbiorców powiadomienia[1113]. W języku zostało to odzwierciedlone m.in. następująco: • p. *Doszła do niej hiobowa wieść o śmierci matki* 'od imienia postaci biblijnej, Hioba' (Dwp).

Nawiązując do przyczyny śmierci, zwłaszcza nagłej — od udaru mózgu, zawału serca itd.[1114], stosuje się zabiegi eufemizacyjne, zaznacza się np., z reguły w postaci skonwencjonalizowanych formuł, krótkość i ciężkość cierpienia nieboszczyka, por. • chorw. *kratka i teška bolest* 'formula kad se želi izbjeći spominjanje smrti od moždane kapi ili srčanog udara' (Arh)[1115].

Słowa współczucia. Słowa pocieszenia

Bezpośrednio po czyimś zgonie do osób, które utraciły bliską osobę, kierowane są słowa współczucia, otuchy[1116], por. • ukr. *висловити співчуття з приводу*

[1111] Por. też • p. *nieutulony w żalu* (Gpf); ▫ *Pozostali w nieutulonym żalu* 'formuła kończąca zwykle zawiadomienie o śmierci kogoś z najbliższej rodziny' (sjp); ◦ ros. *погружённый в глубокую (безутешную) скорбь* 'обычно при извещении о смерти кого-л. близкого' (Gpf).

[1112] Por. też • p. *nekrologista* 'autor nekrologów' (Kjp).

[1113] Pełniej o wieloaspektowości przeżywania czyjegoś odejścia w punkcie *Odczuwanie śmierci. Przeżywanie czyjejś śmierci* (rozdz. VII. *Wobec śmierci*, podrozdz. A. *Doświadczanie śmierci. Przeżywanie śmierci*).

[1114] Por. np.: • sch. *синкопа* 'нагла смрт због прекида рада срца, срчана кап' (rsk).

[1115] Por. w tym odniesieniu: • p. *Ryknął, krziknął, przewrócił oczyma, a już go ni ma* 'o nagłej śmierci' (Knk).

[1116] Dalsze przedstawienie kondolencyjności i żałobności podjęte będzie w punktach *Organizacja i przebieg ceremonii pogrzebu* (rozdz. VI. *Po zgonie. Po śmierci*) oraz *Żałobne słowa* (rozdz. VII. *Wobec śmierci*, podrozdz. A. *Doświadczanie śmierci. Przeżywanie śmierci*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 462 2012-11-06 11:43:21

смерті кого-н (su). Przykładowo: • p. *Bóg dał, Bóg wziął* ‘formuła adresowana do kogoś w chwili nieszczęścia — choroby i śmierci kogoś bliskiego’ (L); • chorw. *preselio se u vječnosti* ‘formula u objavljivanju smrti’ (Arh).

Stwierdzanie zgonu

Jedną z powinności wykonywanych zwykle w pierwszej kolejności w toku postępowania pośmiertnego jest stwierdzenie zgonu danej osoby bądź danych osób, por. np.: • p. *stwierdzać śmierć* (Sfp); ▫ *stwierdzenie śmierci czyjej* (Sfp); ▫ *stwierdzać zgon* (Żs); ◦ serb. *констатовати смрт* (Żs)[1117]. Wiążą się z tym przede wszystkim określone procedury i czynności medyczne, por. m.in.: • p. *oględziny zwłok* (Opc); ▫ *autopsja* ‘oględziny pośmiertne, rozbiór zwłok, sekcja, gr. *autopsia*’ (Kjp); ▫ *autopsja* ‘sekcja zwłok przeprowadzona w celu ustalenia przyczyn śmierci’ (Dwp)[1118]; ◦ słowac. *ohliadka mŕtvoly* (Ks); ▫ *ohliadnuť mŕtvolu* (Ks); ◦ czes. *ohledání mrtvoly* (Opc); ◦ serb. *мртвозорство* ‘обавезан преглед умрлога пре сахране, ради утврђивања смрти и њеног узорка’; ▫ med. *aymoncuja* ‘(грч.) секцирање и испитивање леша ради утврђивања узрока смрти’ (Msk); • p. *dokonać oględzin zwłok* (sjp)[1119]; • p. *koroner* ‘(w Anglii) urzędnik dokonywający oględzin ciał osób zmarłych nienaturalną śmiercią, ang. *coroner*’ (Kjp); ◦ sch. *мртвозорац*, *мртвозорник* ‘службено лице (обично лекар) које прегледа мртваца ради утврђивања смрти и њеног узорка’ (rsk); ▫ *mrtvozornik* ‘oglądacz zwłok, oglądacz zmarłych’ (Fs); • p. *obdukcja* ‘sądowo-lekarskie oględziny zwłok, badanie zwłok, mianowicie wewnętrzne, dochodzenie sądowo-lekarskie, oględy pośmiertne, łac. *obductio* dosł. obwinięcie’ (Kjp); ▫ *obdukcja* ‘badanie, oględziny zwłok lub ciała osoby żyjącej na zlecenie prokuratora lub sądu przez lekarza specjalistę w zakresie medycyny sądowej, mające na celu ustalenie przyczyn i rozmiarów doznanych w bójce lub wypadku uszkodzenia ciała, także w celu ustalenia przyczyny śmierci’ (Dwp);

[1117] Por. • czes. *lékař konstatoval smrt* (cu); ◦ ukr. *лікар констатував смерть* (cu).

[1118] Z patomorfologicznego punktu widzenia stwierdza się m.in., że „zwłoki każdego człowieka zmarłego w szpitalu podlegają autopsji na mocy ustawy. Autopsja ta nazywa się potocznie naukową. […] Studiując historię choroby przed autopsją albo już wykonując autopsję, patomorfolog może nabrać podejrzeń, że śmierć miała charakter gwałtowny, a więc nienaturalny (np. wskutek zabójstwa lub samobójstwa) […], autopsję sądową wykonuje się wyłącznie na zlecenie prokuratora. […] Przedmiotem badania muszą być zwłoki jeszcze przed stadium rozkładu. […] W razie potrzeby autopsja powinna być wykonana z użyciem metod rozszerzających możliwości diagnostyczne” (Kruś 1996: 875–876).

[1119] Por. • p. *bioskopia* „nauka o znakach życia i o odróżnianiu życia od śmierci, z gr. *bios* ‘życie’, *skopeō* ‘badam, patrzę’” (Kjp). Z pomocnych w tych czynnościach przyrządów por. np. • p. lek. *tanatometr* ‘rodzaj ciepłomierza, służyć mającego do stwierdzania zgonu, wynalazek Nassego’ (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 463 2012-11-06 11:43:21

◦ chorw. *obdukcija* ‘otvaranje mrtvog tijela radi proučavanja ili utvrđivanja uzroka smrti itd.; autopsija’ (Arh); ◦ serb. *обдукција* ‘(лат. *obductio*) парање мртваца ради унутрашњег лекарског прегледа’ (Msk); • p. *przeprowadzić oględziny zwłok*; ▫ *przeprowadzić obdukcję zwłok* (Sc); ◦ czes. *ohledlat mrtvolu* (Sc); • p. *nekroskopia* ‘oględziny zwłok osoby zmarłej śmiercią gwałtowną, stosowane w medycynie sądowej w celu stwierdzenia obrażeń ciała’ (sjp); • p. *sekcja trupa ludzkiego* ‘obdukcja, rozbiór zwłok’ (Kjp); ▫ *sekcja* ‘badanie zwłok ludzkich dla stwierdzenia przyczyny śmierci, obejmujące oględziny zewnętrzne i otwarcie zwłok’ (Dwp)[1120]; ▫ med. *sekcja zwłok* (Du); ◦ słowac. *pitva* ‘otvorenie mŕtvoly’ (Ks)[1121]; ◦ czes. lek. *pitva* (Opc); ◦ sch. med. *секција* ‘сечење, отварање леша ради утврђивања узрока смрти, медицинског проучавања и сл., обдукција, сецирање’ (rsk); ◦ bułg. *аутопсиране* ‘sekcja zwłok, anatomizowanie’ (Sbp); • hebr. *pikuach nefesz* dosł. ‘otwór dla (ratowania) życia’ — zasada, w myśl której można w sytuacji śmiertelnego niebezpieczeństwa dokonać sekcji zwłok, z punktu widzenia żydowskiego prawa dopuszczalnej, lecz niepożądanej, gdyż prowadzi do profanacji ciała (bsc 2000a: 17); • p. *rozbiór* anat. ‘rozbieranie ciał martwych, sekcja (*dissectio*)’ (Kjp); ▫ *krajać trupa* ‘robić sekcję na trupie’ (Kjp); ▫ *przeprowadzić sekcję zwłok* (Dwp); ▫ *poegzenterować* ‘dokonać sekcji na wielu trupach kolejno’ (Kjp); ▫ *robić sekcję* (Opc)[1122];◦ słowac. *pitvať* ‘robiť pitvu’ (Ks); ▫ *pitvať mŕtvolu* (Ks); ◦ czes. *pitvat* (Opc); ◦ bułg. *аутопсирам* ‘dokonywać / dokonać sekcji, anatomizować’ (Sbp); • słowac. *pitevný stôl* (Ks); • p. *prosektorium* ‘pomieszczenie, w którym dokonuje się sekcji zwłok i przygotowuje preparaty anatomiczne’ (sjp).

Nazywani są też dokonujący sekcji zwłok, por. • ros. gw. *карбоваль* ‘′lekarz, zajmujący się sekcją zwłok′’ (Fg).

Orzeczenie, dokument o czyjejś śmierci: • p. *protokół sekcyjny* ‘wywód rozbioru zwłok’ (Kjp); • p. *uznać kogo za zmarłego*; ▫ *uznanie za zmarłego* (Sc)[1123]; ▫ *stwierdzić zgon* (Zp); ▫ *zgon nastąpił* (Zp); • p. *akt zgonu* ‘dokument urzędowy stwierdzający czyjąś śmierć’ (sjp); ▫ *metryka śmierci* ‘akt zejścia, sepultura’ (Kjp); ▫ *sepultura*, gw. *sepetura* ‘akt zejścia, metryka pogrzebowa; łac. *sepultura*’ (Kjp); ▫ *akt zejścia*; ▫ *świadectwo zejścia* ‘akt, metryka[1124]’ (Kjp); ▫ *świadectwo zgonu* (Kjp); ▫ *karta zgonu* (Iup); ▫ *akt śmierci* ‘dokument stwierdzający czyj zgon, akt zejścia, zgonu’ (Sfp); ▫ *świadectwo śmierci* (Sfp); ▫ *akt / świadectwo zgonu* ‘urzędowy dokument stwierdzający

[1120] Por. • p. *sekcja sądowo-lekarska* (Dwp).

[1121] Sekcja ma z reguły charakter urzędowy, sądowy, por. np.: • słowac. *úradná pitva*; ▫ *súdna pitva* (Ks).

[1122] Por. też • p. *sekcjonować* ‘robić sekcję, krajać, rozbierać anatomicznie, egzenterować’ (Kjp).

[1123] Por. też • p. *lekarz stwierdził śmierć* (Jsp); ◦ słowac. *lekár konštatoval smrť* (Jsp).

[1124] Por. • p. *Metryka* nazwisko — *metryka* ‘księga zapisów a. świadectwo śmierci’ (Tn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 464 2012-11-06 11:43:21

czyjąś śmierć' (Zp); ▫ *wystawić akt zgonu* (Zp); ◦ głuż. *smjertne wopismo* 'karta zgonu' (Zg); ◦ czes. *úmrtní list* (Sc); ◦ ros. gw. *заумёртая* ''dokument, powiadomienie o czyjejś śmierci'' (Fg); ◦ ukr. *свідоцтво про смерть* (Iup); ◦ chorw. *smrtovnica* 'službena potvrda o smrti' (Arh); ▫ *umrlica* 'službeni dokument o smrti; smrtovnica' (Arh); ◦ serb. *умрлица* 'званичан документ о нечијој смрти, смртовница' (rsk); ▫ *умрлица* 'извод из матичне књиге умрлих'; ◦ sch. *смртовница* 'службена, писмена потврда о нечијој смрти' (rsk); ◦ mac. *смртовница* 'официјално уверение за смртта на некого' (mj).

Identyfikacja zmarłego

Istotną czynnością jest identyfikacja zwłok zmarłego człowieka, por. • p. *rozpoznanie zwłok* (Żs); • słowac. *identifikovať mŕtvolu* (Ks); ◦ serb. *идентификација посмртних остатака* (Żs).

W tym odniesieniu trzeba wskazać jeszcze uznawanie osób za zmarłe, por. • p. praw. *uznać za zmarłego* 'wydać orzeczenie sądowe stwierdzające, że osoba zaginiona może być uważana za nieżyjącą' (sjp); ◦ słowac. *vyhlásil nezvestneho za mŕtveho* (Ks); • czes. *prohlásit za mrtvého* (Sc); ▫ *prohlášení za mrtvého* (Sc); ◦ serb. *прогласити кога мртвим* (Żs).

Rejestracja zmarłych

W rozważanym kręgu tematycznym mieszczą się spisy, wykazy zmarłych, por. • p. *lista strat* 'wykaz osób poległych lub pomordowanych' (Sfp); • sch. *читуља* 'попис, списак мртвих' (rsk)[1125]; ▫ *списак мртвих* (rsk); • fr. *nécrologe* 'lista zmarłych' (KKf); • fr. *registre mortuaire* 'księga zmarłych' (KKf).

W omawianym aspekcie należy też wskazać na odnotowywanie w kronikach zakonnych zgonów, które nastąpiły w klasztorze, zwłaszcza zakonnic i zakonników, ale też i innych osób, wraz z ewentualnymi dodatkowymi adnotacjami dotyczącymi czyjejś śmierci[1126].

[1125] Dokonywany wpis zmarłych w čituljach wiąże się ze wspominaniem ich: „После последњег помена, дакле после годишне даће, уписује се име покојниково у *читуљу* (цедуља) или *поменца* (код Белоруса хаутурej од латинцкога chartularium), т.ј. у списак умрлих предака. Свештеник по овој читуљи помиње сваке годиние о задушницама имена умрлих те породице. Има читуља, које су постале још пре два-три века" (Шневајс 1928: 276).

[1126] Oto przykładowy zapis w kronice benedyktynek toruńskich z roku pańskiego 1613: „Dnia 12 marca. Zmarła tu w klasztorze w goscinnei izbie pani Barbara Tarłowa, staroscina sochaczewska, po pułnocy, uczyniwszy testament, ktorego kopią naidziesz. […] Tegoz czasu zmurowano sklep dla paniei staroscinei chowania y zaraz dla panien zakonnych. […] Dnia 5 nuvembra. Grzebiono tu panią Tarłową, starosciną sochaczewską, w nowym sklepie panienskim, ho nierychło syn iei z Niemiec przyiachał; z roku pańskiego 1616: …iuny umarła panna lustina Konopacka poranu o czwartei;

WWysoczanski-Umieranie.indb 465 2012-11-06 11:43:21

Nieżyjący. Niemający życia. Będący w śmierci

Wymiar człowieka nieżyjącego stanowią nazwy nieżyjących w ogólnym sensie, tj. ujmowanie go jako człowieka zmarłego w przeciwieństwie do fazy wcześniejszej — jego życia[1127], jako człowieka niemającego życia, por.: • p. *nieżywy* 'taki, który nie żyje; martwy' (sjp); ▫ *nieżywy* 'nieżywe osoby i zwierzęta to takie, które nie żyją' (Bi); ▫ *nieżywy*, *nieżyjący*, *nieżyw* 'pozbawiony życia, martwy, umarły' (Kjp)[1128]; ▫ *marlina* 'nieżywy, zabity' (zob. też dalej: trup) (Msp); ▫ *nieżyjący* 'nieżyjąca osoba to taka, która od jakiegoś czasu nie żyje, ale o której się mówi i którą się wspomina' (Bi)[1129]; ◦ słowac. *neživý* 'kt. je bez života, nežijúci' (Ks)[1130]; ◦ czes. *neživý* (Sc)[1131]; ◦ ros. przest. *помре́* 'умер, скончался' (rl).

Z pojęciem nieżycia koresponduje sens bycia w śmierci, por. • stpol. *być we śmierci* 'być martwym, *mortuum esse*' (Us); • serb. *самртник* 'мртвац, покојник' (Msk)[1132].

Rejestracja językowa obejmuje też konkretnych zmarłych, por. • czes. *velcí mrtví* 'zemřelé významné osobnosti národa (státníci, vědci, umělci ap.), a to všeobecně n. se vztahem k urč. jejich okruhu' (Ccn).

Umarli, zmarli

Kolejną grupę stanowią następujące nominacje ludzi umarłych[1133], por.: • p. *umarły*, gw. *umarty*, *umiarty*, *umrzyty* 'który umarł, zmarły' (Kjp)[1134]; ▫ *umarły* 'umarły człowiek to taki, który nie żyje' (Bi); ▫ *umarły* 'człowiek zmarły; nieboszczyk, trup' (sjp); ▫ *zmarła* 'kobieta, która nie żyje, umarła' (Zp); ▫ *zmarły* 'człowiek, który nie żyje, umarł' (Zp); ▫ *zmarły* 'zmarły człowiek to taki, który nie żyje' (Bi); ▫ gw. *umarlak* 'człowiek umarły, nieboszczyk, trup' (Kjp); ▫ posp. *umrzyk* 'człowiek zmarły; nieboszczyk, trup' (sjp); ▫ *człowiek*

---

z roku pańskiego 1617: Dnia 19 maia umarł w Gronowie Gabriel Konopacki. […] Dnia 4 iuly pogrzebiono tu w tym kosciele Gabriela Konopackego przed wielkim ołtarzem w sklepie co go kwoli niemu zbudowano. […] Dnia 23 septembra umarła panna Barbara Gembicka z onego stłuczenia, bedąc chorą zawsze, kiedy ią Bąkowski drzwiami potrącił, biorąc Ostromeckie s klasztora, y na to utiskowała do samei smierci. […] ... grudnia umarł p. Stanisław Działynski, woiewoda chełminski" (Szołdrski 1934: 61–67)

[1127] Por. • p. *żywy* 'taki, który żyje, będący przy życiu; żyjący' (Ssg).

[1128] Por. • p. *istoty nieżyjące* (Kjp).

[1129] Por. np. • p. *mój nieżyjący ojciec* (Żs); ◦ serb. *мој покојни отац* (Żs).

[1130] Por. też • słowac. *nejaviť známky života* 'byť mŕtvy' (Ks).

[1131] Por. też • czes. *zemříti* 'pozbýt života; přestat žít; umřít' (c).

[1132] Por. też • p. *pomarli*; ▫ *pomarłe* 'ci a. te, co poumierali, zmarli, nieboszczycy' (Kjp); ◦ sch. *покојни* 'који је умро, умри, мртав' (rsk).

[1133] Ze względu na nadrzędną ideę „umarłości" tu i dalej nie rozdziela się osobno formacji przymiotnikowych i rzeczownikowych.

[1134] Por. też • p. *zamarły* 'umarły, zmarły' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 466 2012-11-06 11:43:21

umarły; ▫ *człowiek zmarły* (Msp); ▫ *ludzie umarli / martwi / zmarli* '*mortui*'; *umarły nieboszczyk* (Msp) ▫ *kupa zmarłych* (Msp); ◦ głuż. *zemrety* 'umarły' (pg); ▫ *wumrjěty* 'umarły, zmarły'; ▫ *zemrěwc* 'umarły, zmarły, nieboszczyk' (Zg); ◦ słowac. *umrlec* 'mŕtvy človek, mŕtvola' (Ks); ▫ *zomretý*, książk. *zomrelý* 'mŕtvy, nebohý'[1135]; ▫ *zomretý*, książk. *zomrelý* 'mŕtvy človek' (Ks); ◦ czes. *zemřelý* 'takový, kt. zemřel, mrtvý (op. živý)' (c); ◦ brus. *умерлий / вмерлий* 'небіжчик, покійник' (Bsu); ▫ dial. *умерлець* 'небіжчик' (Bsu); ◦ ros. gw. *жмуру́к* 'umarły', początkowo 'ten, kto zmrużył oczy' (Frj); ◦ chorw. *umrli* '(u imeničkoj službi) koji je umro, pokojnik, pokojni (ob. vrijeme od smrti do sahrane)' (Arh); ◦ serb. *умарлац* 'мртвац, покојник' (rsk)[1136]; ◦ bułg. *умрял* 'zmarły, umarły; nieboszczyk' (Sbp).

W omawianym odniesieniu wskazać należy na jeszcze inny wymiar umarłych: *Pretowie*, sanskr. *preta* 'zmarły' w mit. ind. duchy zmarłych, które jeszcze czas jakiś po pogrzebie przebywały wśród żywych (zob. Wysoczański 1999: 32).

Nieboszczycy

Kolejny zespół nazwowy tworzą następujące leksemy: • p. *nieboszczykostwo* 'stan nieboszczyka' (Kjp); • p. *nieboszczyk* 'człowiek zmarły' (sjp)[1137]; ▫ *nieboszczyk* 'człowiek nieżyjący; *demortuus*' (Msp)[1138]; ▫ *nieboszczyk* 'ten, co już nie żyje, zmarły, umarły' (Kjp); ◦ słowac. *nebohý* 'mŕtvy človek, muž' (Ks)[1139]; ◦ czes. *nebožtík* 'zemřelý, mrtvý muž' (c); ◦ brus. *нябожчык* (Grb); ◦ ukr. *небіжчик* 'померла людина; покійник' (Bsu); ◦ łemk. *neboszczyk* 'nieboszczyk, zmarły' (Rs); ◦ ros. *мертвец* 'мёртвый человек; покойник' (tr)[1140]; ◦ bułg. *смъртиик* 'nieboszczyk (jeszcze niepogrzebany)' (Sbp)[1141]; • p. *nieboszczka* 'kobieta zmarła' (sjp); ▫ *nieboszczyca* 'kobieta nieżyjąca' (Msp)[1142];

[1135] Por. np.: • słowac. *zomretí rodičia* (Ks).

[1136] Por. też • serb. *самртник* 'мртвац, покојник'; ▫ *самртница* 'женска самртник' (Msk); ◦ sch. *покојник* 'човек који је умро'; ▫ *покојница* 'она која је умрла' (rsk).

[1137] Por. przydomki nieboszczyka w • p. gw. warsz. *biała osoba*; ▫ *Musek*; ▫ *Mirarnki mąż*; ▫ *wdowiec*; ▫ *ogrodnik*; ▫ *karp* (Wgw).

[1138] W powszechnym rozumieniu: • p. *nieboszczyk* 'o człowieku zmarłym stosunkowo niedawno, którego życie jest tematem wypowiedzi osób żyjących, zwłaszcza tych, które znały go za życia' (Msp).

[1139] Por. • słowac. *nebohý bol dobrák* (Ks). Por. tu też • p. *nieboga* 'ten, co już nie żyje, zmarły, umarły' (Kjp).

[1140] Por. • strus. *Мертвецъ* — nazwisko: Семенъ Мертвецъ, земянинъ Смольянскій. 1593. за*п*. Арх. Сб. IY, 296. 1 (Ti).

[1141] W tym odniesieniu por. • bułg. *умряло* 'pogrzeb; umarły' (Sbp); ▫ *смърт* 'śmierć; lud. pogrzeb' (Sbp).

[1142] Analogicznie do *nieboszczyk* • p. *nieboszczyca* 'o kobiecie zmarłej stosunkowo niedawno, której życie jest tematem wypowiedzi osób żyjących, zwłaszcza tych, które znały ją za życia' (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 467 2012-11-06 11:43:22

▫ *nieboszczyczka* ‘kobieta zmarła’ (Msp); ▫ gw. *nieboszczyca*, *nieboszka*, *nieboga* ‘ta, co już nie żyje’ (Kjp); ▫ gw. m. Pozn. *nieboszczyca* wych. z użycia ‘nieboszczka’ (gmp); ◦ czes. *nebožka* (Sc); ◦ słowac. *nebohá* ‘mŕtva žena’ (Ks)[1143]; ◦ czes. *nebožka* ‘zemřelá, mrtvá žena’ (c); ◦ ukr. *небіжчиця* ‘жін. до небіжчик’ (Bsu).

Martwi

W językowych nominacjach ludzi zmarłych, nieżyjących wyróżniają się odwołania do martwości: • p. *martwy* ‘umarły, nieżywy, bez życia’ (Kjp); ▫ *martwy* ‘taki, który nie żyje’ (sjp)[1144]; ▫ *martwi* ‘martwe osoby to takie, które nie żyją’ (Bi); ◦ słowac. *mŕtvy* ‘kt. nežije, zomretý (obyč. človek), op. živý’ (Ks)[1145]; ◦ czes. *mrtvý* (Sc); ◦ ros. *мёртвый* ‘такой, который умер, лишился жизни (противоп. живой)’ (tr)[1146]; ◦ chorw. *mrtav* ‘koji je prestao živjeti, u kojemu više nema bioloških procesa; umro (za čovjeka), uginuo (za životinju), uvenuo (o biljkama) opr.: živ’ (Arh); ◦ serb. *мртав* ‘који више не живи’ (Msk); ▫ *мртвац* ‘умрли човек’ (Msk); ◦ sch. *мртав* ‘који је престао живети, у коме нема биолошких процеса, који је умро (о људима)’ (rsk); ▫ *мртвац* ‘мртав човек, мртва особа’ (rsk); ◦ bułg. *мъртъв* (Rpb).

Do kolejnego kompleksu wątku tematycznego można włączyć indywidualne nazwy nieżyjących, w tym także nazwy własne (w odniesieniu do poniższych nazw zob. Wysoczański 1999: 33), np. • *Nawki* z psł. **navь-* ‘nieboszczyk; świat zmarłych’, w mit. słow. demoniczne istoty, ucieleśnienia dusz nagle i przedwcześ-

[1143] W odniesieniu do przywołanych słów por. też • psł. **nebožьcь*; ▫ stczes. *nebožec* ‘’umarły, zmarły’’; ▫ czes. *nebožec* ‘’umarły, zmarły’’; ▫ stpol. *niebożec* ‘’zmarły, umarły’’ (por. tu wtórne derywaty sufiksalne: ▫ stpol. *nieboszczyca* ‘’zmarła, umarła’’; p. przest. dial. *nieboszczyca* ‘’ts.’’; ▫ słowin. *ńebošči̇ca* ‘’zmarła, umarła’’; ▫ stukr. *небожчыца* ‘’zmarła, umarła’’; ▫ ukr. *небіжчиця* ‘’zmarła, umarła’’; ▫ brus. *нябожчыца* ‘’zmarła, umarła’’, także dial. *небожчыца*; ▫ stsłowac. *nebožčík*; ▫ stpol. *nieboszczyk*, *niebożczyk* ‘’zmarły, umarły’’; ▫ p. *nieboszczyk* ‘’zmarły, umarły’’, także dial. *nieboszczyk*; ▫ słowin. *ńebošči̇ëk* ‘’zmarły, umarły’’; ▫ stukr. *небожчикъ* ‘’zmarły, umarły’’; ▫ ukr. *небіжчик* ‘’zmarły, umarły; biedaczek’’; ▫ brus. *нябожчык* ‘’zmarły, umarły’’ (Tes). Por. tu też • sch. *покојник* ‘човек који је умро’; ▫ *покојница* ‘она која је умрла’ (rsk); ◦ bułg. *покоен* ‘zmarły, świętej pamięci’ (Sbp); ▫ *покойник* ‘zmarły, nieboszczyk’ (Sbp); ▫ *покойният* ‘zmarły’ (Sbp); ▫ *покойница* ‘nieboszczka’ (Sbp); ▫ *покойната* ‘zmarła’ (Sbp).

[1144] Por. • psł. *mr̥tvъ* ‘martwy’ (Spr). W odniesieniu do nieobecności pierwiastka życia por. w tym kontekście • p. *martwy* ‘nieożywiony’ (Msp). Por. też • p. *nieożywiony*; ▫ *materia nieożywiona* (Żs); ◦ serb. *мртав, нежив*; ▫ *нежива материја* (Żs). Por. też • p. ling. *nieżywotność*; ▫ *nieżywotny*; ▫ *rzeczownik nieżywotny* (Żs); ◦ serb. ling. *неживост*; ▫ *нежив, који значи нежив предмет*; ▫ *неживо име* (Żs).

[1145] Por. też • słowac. *nebohý* ‘mŕtvy, zomretý’; ▫ *nebohá matka* (Ks); ▫ *nebohý otec* (sl).

[1146] Por. • strus. *Мертвой* — nazwisko: Степанъ Мертвой, казачій голова. 1632. с. в. А. М. Г. I, 433. Сава Ивановъ сынъ Мертвой, Муромскій дворянинъ. 1642. Гр. и Дог. HI, 382. (Ti).

WWysoczanski-Umieranie.indb 468 2012-11-06 11:43:22

nie zmarłych[1147]; • *Nāsu*, awest. 'trup', w mit. irańs. demon śmierci przedstawiany w postaci muchy przylatującej po śmierci człowieka, żeby zawładnąć jego duszą i zbezcześcić ciało[1148]; • *bazimu*, *badimo*, bantu 'przodkowie', 'żyjący', w wierzeniach Bantu przodkowie, 'żyjący zmarli'.

Odniesienia do trupa wiążą się z przechodzeniem, przekraczaniem przez niego, por. • ros. książk. *переступить через чей-л. труп* (Prd); ◦ niem. *über Leichen gehen* (Prd).

Zabrani

Wśród nazw człowieka zmarłego są też takie, które wskazują na zabranie przez coś człowieka „z życia"[1149]. Wśród takich czynników w językowej rejestracji figuruje m.in.: mogiła, por. • ros. gw. Syb. *могила забрала* "o tym, który umarł" (Fgs).

Noszący czyjeś imię

Nazywanie nieżyjących może być motywowane powiązaniem z kimś, por. • *demetrioj* — tak w Atenach określano zmarłych od imienia Demeter, którą wiązano z królestwem zmarłych (ek, III: 1143).

Inne nominacje umarłych, nieżywych

Oprócz wymienionych nazw człowieka nieżyjącego, martwego w poszczególnych językach funkcjonują, z reguły liczne, specyficznojęzykowe formacje nazwowe, np. • p. *poległy* 'taki, który zginął w czasie walk zbrojnych, oddał życie' (Zp); • słowac. *bezduchý* 'který je bez ducha, bez života, bez vedomia; mŕtvy' (Ks)[1150]; • słowac. książk. *zosnulý* 'zomretý, mŕtvy, nebohý' (Ks); • słowac. *byť* (*už*) *studený* 'mŕtvy' (Ks); • słowac. *ležať* / *byť hore bradou* 'byť mŕtvy' (Ks); • słowac. ekspr. *byť hotový* 'byť mŕtvy' (Ks); • słowac. *byť vystretý na dostke* 'mŕtvy' (Ks); • słowac. *je po ňom* 'je mŕtvy' (Ks); • słowac. *byť na pravde božej* 'byť mŕtvy' (Ks); • słowac. *spať* / *snívať večný sen* 'byť mŕtvy' (Ks); • słowac. *spať spánokom spravodlivých* 'byť mŕtvy' (Ks); • czes. *zesnulý*

[1147] Mianowicie: ie. **naHu-* 'łódź pogrzebowa', ros. *naw'* 'trup', czes. *nav* 'mogiła', słowen. *nâvje* 'dusze dzieci nieochrzczonych', łot. *nâve* 'śmierć', goc. *naus* 'martwy', toch. B *naut* 'zginąć' (zob. Wysoczański 1999: 33).

[1148] Por. • gr. *νεχύς* 'trup', 'martwy', łac. *nex* 'stracenie', 'śmierć gwałtowna'. W tym odniesieniu por. też • *relikwie*, łac. *reliquiae* 'szczątki', chrześc. — pozostałości naturalne, jakie zachowały się po śmierci jakiegoś świętego' (zob. Wysoczański 1999: 33).

[1149] W tym odniesieniu por. pkt *Pozbawienie kogoś, czegoś, utrata* (rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. B. *Ze śmiercią*).

[1150] Por. • słowac. *bezduché telo* (Ks).

WWysoczanski-Umieranie.indb 469 2012-11-06 11:43:22

(Sc); • czes. *bezduchý* (Sc); • ros. gw. Syb. *покойна головушка* ‘′zmarły′’ (Fgs); • sch. *гиљеник* ‘онај који је погинуо, мртвац’ (rsk); • sch. *мртве главе* ‘они што су изгинули, помрли’ (rsk).

Śmiertność. Ciało zmarłego człowieka

Corpus mortui

Drugi wymiar nieżycia człowieka odnosi się do śmiertności w aspekcie ciała ludzkiego, por. • stpol. *śmiertność* ‘ciało zmarłego, trup, *corpus mortui*, *cadaver*’ (Us); • stpol. *umarlec* ‘ciało zmarłego, zwłoki, *corpus mortui*, *cadaver*’ (Us); ◦ stpol. *umarlina* ‘ciało zmarłego, zwłoki, *corpus mortui*, *cadaver*’; ▫ *umarłe* ‘ciało zmarłego, zwłoki, *corpus mortuum*, *cadaver*’ (Us).

Ciało

Corpus mortuum to najogólniej: • p. *ciało* ‘ciało zmarłego, trup, *cadaver*’ (Msp); ▫ *ciało* ‘(*cadaver*) trup, zwłoki, umarły, nieboszczyk’ (Kjp); ▫ gw. *ciało* ‘zwłoki, trup’ (sgp); ◦ ukr. gw. (w. Lubliniec Stary) *tiło* ‘ciało’: *kśendz pryi̯ixau̯ zabrały tiło du cerkfy* (gu); • p. *ciało ludzkie* ‘zwłoki; *corpus hominis*’ (Msp); • p. *ciało umarłe* / *obumarłe* / *zmarłe* / *umarłego* / *zmarłego* (Msp)[1151]; ▫ *ciało martwe* ‘trup; *corpus mortuum*’ (Msp)[1152]; ◦ słowac. *neživé telo* ‘mŕtve’; ▫ *mŕtve telo* (Ks); ◦ ros. *мёртвое тело*; ▫ *тело умершего* (SHM); ◦ serb. *леш* ‹тур.› ‘мртво људско тело’ (Msk).

Niekiedy nazwy ciała zmarłego człowieka niosą informację o przyczynie zgonu, por. • ros. gw. *запитущее тело* ‘′ciało człowieka, zmarłego od pijaństwa′’ (Fg).

Zwłoki

Kolejną grupę nazwową ciała nieżyjącego człowieka konstytuują nazwy ze znaczeniem ‘zwłoki’: • p. *marlina* ‘trup, zwłoki’ (Kjp); ▫ *zwłoka*, częściej *zwłoki*, *zewłoki*, *zezwłok* ‘ciało zmarłego w całości, trup’ (Kjp); ▫ *zwłoki* ‘ciało zmarłego człowieka’ (sjp); ▫ *zwłoki* ‘to martwe ciało człowieka’ (Bi); ▫ *zwłoki ludzkie* ‘ciało zmarłego, śmiertelne szczątki’ (w)[1153]; ▫ książk. *zewłok* ‘ciało zmarłego człowieka, zwłoki lub ciało padłego zwierzęcia; truchło[1154]’ (Du); ◦ głuż. *ćěło*

[1151] Por. też • p. *umarlina* ‘ciało nieżywe, trup, zwłoki’ (Kjp).

[1152] Por. też • p. *martwy* ‘o częściach ciała nieżywego człowieka’, np. • p. *martwy członek*; ▫ *martwa głowa*; ▫ *martwa kość*; ▫ *martwe kości* (Msp); • p. *połub ciała ludzkiego* ‘tułów, kadłub, zwłoki, trup’ (Kjp).

[1153] Por. też • p. *pokłady zmarłych* ‘zwłoki złożone’ (Kjp).

[1154] W omawianym kręgu wyróżnia się nazwa truchło, por. • p. *truchło* ‘ciało zmarłego, zwłoki’ (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 470 2012-11-06 11:43:22

'zwłoki' (Zg); ◦ słowac. *mŕtvola* 'mŕtve (ľudské) telo' (Ks)[1155]; ◦ czes. *mrtvola* 'trup, zwłoki' (ros. *mértvelь* 'umarły'): psł. *mŕ̥tvъ* 'martwy' (Spr); ▫ *tělesné pozůstatky*; ▫ *pozůstatek* (Sc); ◦ chorw. *mrtvac* 'mrtvo tijelo čovjeka, mrtav čovjek; truplo; leš' (Arh); ◦ serb. *посмртни остаци* 'тело, кости покојника' (Ż s); ◦ bułg. *тленни останки* (Rpb); • p. *zwłoki ofiar katastrofy* (Du); ◦ serb. *посмртни остаци / тела жртава катастрофе* (Ż s)[1156]; • p. gw. or. *topiylec* 'zwłoki człowieka utopionego w rzece' (Kgo).

Trup

Ciału zmarłego, martwego człowieka nadawane bywa miano trupa[1157], por. • stpol. *trup* 'ciało zmarłego człowieka, zwłoki, *corpus hominis mortui*, *cadaver*' (Us); ▫ *trup* 'ciało zmarłego człowieka, zwłoki' (sjp)[1158]; ▫ *trup* 'to martwy człowiek' (Bi); ▫ *trup*; ▫ *truposz*; ▫ *trupek*; ▫ *trupeczek* 'ciało zmarłego w całości, zwłoki; ciało bez krwi trupem jest, krew bez ciała posoką' (Kjp); ▫ *trupiątko*; ▫ *trupię* 'trup dziecięcy' (Kjp); ◦ czes. *umrlec* (Sc); ◦ chorw. *truplo*, *mrtvac* (MPh); ◦ serb. *труп* 'мртво човечје тело, леш' (Msk); ▫ *трупло* 'мртво тело, леш' (Msk); ▫ augm. *трупина* 'аугм. за труп' (Msk); ▫ *мрцина*[1159]; ▫ *леш* '(тур.) мртво људско тело' (Msk); ◦ bułg. *труп* 'trup, martwe ciało' (Sbp); • p. *trup ludzki* 'zwłoki człowieka' (Sfp); ▫ p. *trupy ludzkie* '*cadavera hominum*' (Msp); ◦ ros. *человечина* 'trup, ciało ludzkie' (Spr)[1160]; ◦ serb. *људски леш, мрцина* (Ż s); • p. *trup kobiety* (Msp); • p. *trup mężczyzny* (Msp); • p. *trup samobójcy* (Msp); • p. *trup zabitego* (Msp); • p. *trupy poległych* (Msp); ▫ p. *trup martwy* (Msp); • p. *kupa trupow* (Msp); ◦ cs *трупие* 'mnóstwo ciał zmarłych' (Zc).

Mianem trupa określa się też ciało bez głowy, por. • turkm. *Тело без головы — труп* (Bw).

Denat

Leksem ten konotuje człowieka zmarłego w ogóle oraz — przede wszystkim — człowieka zmarłego ze wskazaniem na rodzaj śmierci, por. • p. *denat* 'zmarły

---

1155 Por. też • słowac. *mŕtvolka* 'zdrob. k mŕtvola' (Ks).

1156 Oprócz nazw neutralnych języki rozporządzają nazwami potocznymi, zwykle z nacechowaniem żartobliwym, por. • p. *umarlak* 'to inaczej zmarły' (Bi); ◦ serb. *умрлик* 'онај који је умро, покојник' (Ż s); • p. *truposz* 'to inaczej trup' (Bi); • czes. *mrtvolka* (Opc); ◦ serb. *лешина*; ▫ *труп(ло)* (Ż s). Por. też • ukr. krym. młodz. *жмур* 'покійник, труп' (Sż).

1157 Por. • p. *krwawy trup*; ▫ *siny trup* (Ż s); ▫ *nagi trup*; ▫ *świeży trup* (Sfp); ◦ serb. *крвав леш*; ▫ *посивео / помодрео леш* (Ż s).

1158 Por też • p. *trupiasty* 'na trupa wyglądający; *cadayeris ad instar*' (Kjp).

1159 W Judaizmie *peger* oznacza trupa. Jest to określenie ciała jako korpusu w sensie biologicznym — odmienne od terminu „basar" wskazującego na jedność duszy i ciała (zob. er, I: 514).

1160 Wiązane z psł. *čelověčina* (*čьlověčina*) 'to, co ma związek z człowiekiem, co pochodzi od człowieka, np. woń ludzka, kał ludzki, mięso ludzkie' (Spr).

WWysoczanski-Umieranie.indb 471 2012-11-06 11:43:22

śmiercią niezwyczajną (przez samobójstwo a. morderstwo)', praw. w ogóle 'zmarły, nieboszczyk, łac. *denatus*' (Kjp); ▫ *denat* 'zmarły śmiercią gwałtowną, nienaturalną; samobójca a. zamordowany — zob. *de-*, łac. *denatus* 'zmarły' (Kso); ▫ *denat*, *denatka* 'człowiek zmarły śmiercią gwałtowną, nienaturalną; samobójca lub zamordowany' (sjp); ▫ *denat* 'to człowiek zmarły śmiercią nienaturalną — samobójca albo ofiara morderstwa lub wypadku', słowo używane w stylu książkowym lub urzędowym (Bi)[1161]; • czes. *sebevrah*; ▫ *zavražďný*; ▫ *oběť*; ▫ *sebevražedkyně*; ▫ *zavražděná*; ▫ *oběť* (Opc).

Martwy płód, martwe dziecko

W prezentowanym polu semantyczno-leksykalnym sytuuje się kwestia martwego ciała ludzkiego w fazie prenatalnej, okołoporodowej i poporodowej, por. • p. *martwy* 'o płodzie martwo urodzonym: *abortivus*' (Msp); ▫ *martwy płód* (Kjp); ▫ *płód wymiękły* '(*foetus maceratus*, *foetus sanguinolentus*) — płód obumarły w macicy, z krwawo-surowiczym nacieczeniem oddzielnych części ciała' (Kjp); ◦ fr. *mort-né* 'nieżywo urodzony' (KKf).

Materiał językowy wskazuje na następujące odniesienia w tym względzie: ○ poronienie martwego płodu, dziecka, por. • p. *martwe dziecię / dzieci / martwy płod mieć*; ▫ *mienie martwego dziecięcia* 'poronić; poronienie; *abortum facere*' (Msp); ○ urodzenie martwego dziecka, płodu, por. • p. *martwe dziecię / dzieciątko / martwy płod rodzić / porodzić / urodzić*; *dziecię martwe może urodzić się*; ▫ *martwego dziecięcia / płodu urodzenie*; ▫ *martwe urodzenie* 'poronić; poronienie; *abortus*'[1162]; ▫ *martwy płod / martwe dziecię / dzieciątko / dzieci* 'poród' (Msp); ◦ chorw. *mrtvorođenče* 'dijete koje je rodeno mrtvo' (Arh); ◦ serb. *мртворођен* 'који је рођен мртав'; ▫ *мртворођенче* 'мртворођено дете' (Msk); ◦ sch. *мртворођенчад*; ▫ *мртворођенче* 'дете рођено мртво' (rsk)[1163]; ◦ fr. mn. *morts-nés* 'dziecko urodzone nieżywe' (KKf).

Zmiany pośmiertne. Właściwości zwłok ludzkich

Jedną z wyraźniejszych cech ciała zmarłych ludzi utrwalonych w języku jest jego ułożenie: ○ leżenie uchodzi nieboszczykowi, por. • turkm. *Лежать подобает покойнику* (Bw)[1164].

[1161] Por. • p. *znaleźć zwłoki denata* (Du); ◦ serb. *наћи тело убијеног, самоубице* (Żs).

[1162] Por. • p. *abortus* — martwe urodzenie (Msp).

[1163] Por. też • sch. *мртворођено* 'као мртворођенче, не ступивши у живот; лишено живота од зачетка' (rsk).

[1164] Por. też odniesienie do leżenia z wyszczerzonymi zębami: • ros. dial. pskow. *зубы оскаливши* (*лежать*) ''umrzeć, leżeć martwym, być pogrzebanym, pochowanym'' (MNp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 472 2012-11-06 11:43:22

W tym kontekście należy wskazać na ułożenie oraz stan ciała ludzkiego w następstwie określonej przyczyny zgonu, np.: ○ wskutek zamarznięcia, por. • ros. gw. *глодень* ‘′zamarznięty trup′’ (Fg); • ros. gw. Syb. *как кочень* (*застыть*) ‘′o zamarzłym człowieku′’ (Fgs); ▫ ekspr. *как кочерёжка* ‘′o zamarzłym człowieku′’ (Fgs); ○ wskutek skrwawienia, por. • p. *zwłoki skrwawione* (Sfp); ▫ *trupy zbroczone krwią* (Sfp); ○ wskutek zmasakrowania, por. • p. *zwłoki zmasakrowane* (Sfp); ○ wskutek powieszenia, por. • bułg. *обесеник*; ▫ *обесник* (Rpb).

Drugą płaszczyznę odniesień do ludzi nieżyjących tworzą rozmaite właściwości zwłok, cechy trupie, por. np.: • p. *zwłoki śmiertelne* (w); • p. *trupi* ‘to taki, który odnosi się do trupa’ (Bi); ▫ p. lek. *kadaweryczny* ‘trupi, dotyczący trupa, z łac. *cadaver*, trup’ (Kjp); ◦ czes. *mrtvolný*; ▫ *umrlčí* (Sc); ◦ serb. *мртвачки* ‘који се односи на мртваце’ (Msk); ◦ sch. *мртвачки* ‘који се односи на мртваца, који је као у мртваца’ (rsk); ◦ bułg. *трупен* (Rpb). Oto ich wykaz: ○ brzydota, szpetota, por. • p. *niecudny* ‘brzydki, szpetny; o ciele ludzkim po śmierci’ (Msp); ○ bladość, por. • p. *trupia bladość* (Sfp)[1165]; ◦ słowac. *mrtvolná bledosť* (Ks); ◦ czes. *mrtvolná bledost* (Sc); ◦ chorw. *mrtvačka bljedoća* (MPh); ○ siność, por. • p. *sińce trupie* ‘plamy sine na skórze po śmierci występujące (*livores mortualis*)’ (Kjp); ▫ *siny trup* (Sfp); ○ plamy, por. • p. *plama pośmiertna*; ▫ *plama trupia* ‘zabarwienie sine skóry zmarłych’ (Kjp); ▫ *plamy pośmiertne* ‘*livores mortualis*’ (Kjp)[1166]; ▫ *plamy trupie* ‘livor emortualis’ (Kjp)[1167]; ○ stygnięcie, por. • p. gw. *jeszcze ciepły* ‘niedawno lub przed chwilą zmarły’ (sgp); ▫ *trup jeszcze ciepły* (Sfp); ◦ ros. gw. *горячий* ‘′dopiero co zmarły (o nieboszczyku)′’ (Fg); • p. *zwłoki stygnące* (Sfp); ▫ *zwłoki stygną* (Sfp); ○ wychłodzenie, por. • p. *zwłoki zimne* (Sfp)[1168]; ○ zesztywnienie, por. • p. *okrzepły* ‘zastygły, stężały, zesztywniały (o zwłokach); *rigidus*’ (Msp); ▫ fizj. *stężenie trupie*; *stężenie pośmiertne* ‘*rigor mortis*’ (Kjp)[1169];

[1165] Por. też • p. *bladość śmiertelna* ‘trupia’ (Kjp).

[1166] Z medycznego punktu widzenia — „pośmiertne plamy opadowe (*livores mortis*). Skurcz tętnic, występujący w chwili śmierci, przesuwa znaczną ilość krwi do naczyń włosowatych i żył. Potem działa na nią tylko siła ciążenia i krew opada do najniżej położonych okolic ciała, nadając im siny odcień. Powstałe w ten sposób plamy nazywa się opadowymi. Niekiedy tworzą się one już podczas agonii. Plamy tego typu znikają, gdy wyciśnie się krew z naczyń, co świadczy o tym, że śmierć nastąpiła niedawno. Stopniowo, w miarę rozkładu zwłok, hemoglobina przenika z naczyń do tkanek. Wtedy plamy nie znikają pod wpływem ucisku. Nazywa się je »plamami z nasiąkania«. Stanowią one niewątpliwą cechę śmierci” (Kruś 1996: 876–877). Por. też • p. *róże cmentarne* ‘plamy opadowe powstające za życia w trakcie długiej agonii’ (informacja własna).

[1167] Por. też • p. *czerniaczka trupia* ‘*pseudomelanosis*’ (Kjp).

[1168] Por. też • p. gw. *ciepły jak u umarłego dupa* ‘zimny’ (sgp).

[1169] Z patomorfologicznego punktu widzenia — „stężenie pośmiertne (*rigor mortis*). Jest to zesztywnienie mięśni szkieletowych, prowadzące do unieruchomienia stawów i utrwalające ułożenie kończyn. Ulega mu także mięsień sercowy. Stężenie pośmiertne mięśni przywłosowych powoduje obraz gęsiej skórki (*cutis anserina*). Stopień i czas trwania stężenia pośmiertnego są wprost proporcjonalne do siły i jędrności mięśni. Stężenie pośmiertne postępuje z góry na dół (mięśnie

WWysoczanski-Umieranie.indb 473 2012-11-06 11:43:22

▫ *okarczeć po śmierci* ‘skrzepnąć, ostygnąć, stężeć, zesztywnieć’ (Kjp); ◦ ros. gw. *замертветь* ‘′zesztywnieć, zdrętwieć (o ciele umarłego)′’ (Fg); ▫ ros. idiol. *как столб стоит* ‘′o zesztywniałym, niegnącym się ciele nieboszczyka′’ (Iis); ○ samostrawianie się, por. • p. lek. *samostrawianie się żołądka* ‘zmiana, najprawdopodobniej pośmiertna, postrzegana zwłaszcza u dzieci zmarłych (*autodigestio*)’ (Kjp); • p. *strawianie* patol. ‘objaw pośmiertny zdarzający się w przełyku (*oesophagomalaeia*) i żołądku (*gastromalacia*)’ (Kjp)[1170]; ◦ czes. fizj. med. *posmrtné samonatrávení tkání* (Cs); ○ charakterystyczny, przykry zapach[1171], por. • p. *woń trupia* ‘*odor cadaverosus*’ (Kjp)[1172]; ▫ *trupi zapach* (Opc); ▫ gw. *trupizna* ‘woń trupia’ (Kjp); ◦ słowac. *mrtvolný zápach* (Ks)[1173]; ▫ *mŕtvolný puch* (Ks); ◦ czes. *mrtvolný pach* ‘odporný, nepříjemně nasládlý zápach z rozkládajícího se organismu’ (Ccn); ▫ *mrtvolný zápach* (Opc); ◦ serb. *смрад, задах леша* (Żs); ◦ sch. *мртавштина* ‘мртвачка вања’ (rsk); ○ rozkład[1174], por. • stpol. *skaza* ‘rozkład ciała, śmierć, *corruptio corporis*, *mors*’ (Us)[1175]; • p. *trup rozkłada się*; ▫ *zwłoki rozkładają się* (Żs); ◦ słowac. *mrtve telo sa rozložilo* ‘martwe ciało (ciało po śmierci) rozłożyło się (uległo rozkładowi)’ (Jsp); ◦ ros. gw. *дрябнуть* ‘′trupieć; rozkładać się, gnić′’ (Fg); ◦ serb. *леш се распада* (Żs).

żuchwy, szyi, kończyn górnych, klatki piersiowej, kończyn dolnych) […]. Pojawia się ono zwykle po upływie 2–4 h od chwili śmierci, a po 8 h obejmuje wszystkie mięśnie”. Z kolei „stężenie kataleptyczne, czyli paradoksalne, obejmuje w chwili śmierci równocześnie wszystkie mięśnie, utrwala pozycję ciała i ustawienia kończyn w ostatniej chwili życia. Widuje się je u ludzi poległych na polach bitwy, u samobójców, w przypadkach nagłej śmierci wskutek uszkodzenia rdzenia przedłużonego” (Kruś 1996: 877).

[1170] Do samostrawiania dochodzi, gdyż „kwaśna wydzielina żołądka niszczy ścianę tego narządu, co może prowadzić do jej przedziurawienia. Zawartość żołądka wylewa się wtedy do jamy brzusznej. Jeżeli zawartość żołądka przedostanie się do przełyku podczas przenoszenia zwłok lub w czasie wymiotów w okresie schyłkowym, ściana dolnego odcinka przełyku rozmięka (*malacia acida*)” (Kruś 1996: 878).

[1171] Por. też • p. *Truty* nazwisko — *truty* < trut(a) ‘smród z trupa’ (Tn).

[1172] Por. • p. *Śmierdzi to trupisko* (Kjp).

[1173] Por. • słowac. *mŕtvolu už (bolo) cítiť* ‘zapácha(la)’ (Ks).

[1174] W opisie patomorfologicznym wyszczególnia się, co następuje: „rozkład pośmiertny (autoliza, gnicie, *putrefactia*). Pierwszą jego oznaką są plamy z nasiąkania. Wkrótce, niekiedy już drugiego dnia po śmierci, pojawia się zielonkawe zabarwienie skóry brzucha (żabi brzuch), a potem i innych okolic. Barwę tę nadaje metsulfbemoglobina, powstała z hemoglobiny pod wpływem siarkowodoru, wytwarzającego się podczas rozpadu białek. Siarkowodór najobficiej wytwarza się w jelicie, dlatego najpierw zielenieje skóra brzucha. Gazy gnilne powodują rozdęcie brzucha i moszny, tworzą pęcherze pod naskórkiem i w wątrobie (wygląd gąbczasty). W przypadkach daleko posuniętego rozkładu naskórek oddziela się łatwo, paznokcie i włosy można odrywać bez trudu. Zwłoki rozkładają się na powietrzu szybciej niż w wodzie, w tej zaś prędzej niż w ziemi. Zupełny rozkład zwłok dziecka następuje po upływie mniej więcej trzech lat, zwłok dorosłego około pięciu” (Kruś 1996: 877–878).

[1175] Por. też • p. *wosk trupi*; ▫ *tłuszczowosk* ‘*adipocera*’ (Kjp); • p. *pasożyty trupie* ‘*sarcophyta*’ (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 474 2012-11-06 11:43:22

Wyspecyfikowanie odniesień do trupiości obejmuje m.in.: • p. anat. *trupia głowa* 'głowa' (Kjp); ▫ *trupia główka* (sjp); ◦ czes. *umrlčí hlava* (Sc); • p. *krew trupia* (Kjp); ▫ gw. *morowica* 'krew człowieka umarłego' (Kjp); • p. med. *trupi jad* 'jad powstający wskutek rozkładu zwłok' (Sfp)[1176]; ◦ słowac. *mrtvolný jed* (Ks); ◦ serb. *птомаин / трулежни отров* (Ż)[1177].

Wobec zwłok ludzkich

Ukute w języku zalecenie kwestię uszanowania zwłok ludzkich wyraża prosto i jednoznacznie: • p. *Umarłym daj pokój* (Kp). Nie zawsze jest ono respektowane.

W omawianej domenie mieszczą się odniesienia wynikające z właściwości zwłok, z ich nakierowania na człowieka żywego: ○ stany lękowe człowieka przed ciałem zmarłego[1178], por. • p. *nekrofobia* 'chorobliwy lęk przed zwłokami' (sjp); ◦ sch. *некрофобија* 'страх од мртваца' (rsk); ○ uczucie niechęci, odrazy, por. • p. *niezbedny trup* 'budzący niechęć, odrazę' (Msp). Jednocześnie ujawniają się odniesienia będące przejawami agresywnymi i nienależytymi człowieka wobec zwłok, por.: ○ akty bezczeszczenia (profanacji) ciała zmarłych, por. • p. *zbezczeszczenie zwłok* (Fs); ▫ *zbezcześcić czyjeś szczątki* (Du); ◦ sch. *мртвоскрвњење* 'скрнављење, оскрењивање мртвих' (rsk); ▫ *мртвокрадица* 'особа која пљачка мртваце, погинуче' (rsk); ○ deptanie, tratowanie przez złego człowieka nawet martwego ciała, por. • uzb. *Злой человек и мертвого ногами топчет* (Bw); ○ znieważanie, por. • *znieważenie zwłok zmarłego* — według obyczajowo-religijnej koncepcji greckiej rozwiniętej przez Homera było ono pogwałceniem praw społecznych (ek, VI: 262); ○ kupczenie, por. • p. *trupokupca*; ▫ *trupokupiec* 'ten, co trupami kupczy' (Kjp)[1179].

Oddzielnie sytuują się przejawy zachowań niewłaściwych człowiekowi o charakterze dewiacyjnym, por.: ○ antropogagia, nekrofagia, por. • *spożywanie zwłok człowieka* — według Awesty w religii Iranu traktowane było jako niedopuszczalny grzech (ek, VI: 262)[1180]; • fr. *nécrophage* 'trupożerny, nekro-

[1176] Por. też • p. *zakażenie trupie*; ▫ *zakażenie jadem trupim* '*intoxicatio cadaverosa*' (Kjp).

[1177] Por. też • p. *alkaloidy trupie* (z grupy ptomain) (Kjp).

[1178] W sferze wierzeniowo-magicznej w odniesieniu do czasu brzemienności funkcjonował w rodzinach górnośląskich zakaz „spoglądania na osoby zmarłe. Istniało przekonanie, że pewne cechy nieboszczyka może przejąć płód i w efekcie nowo narodzony. Obawiano się sinizny zmarłego, *zimnicy*, i *tego, co bije od umarłego*. Logika tego zakazu — uwzględniając specyfikę lokalnych wierzeń — jest złożona, ale zarazem czytelna: kontakt »nosicielki życia« z osobą zmarłą uważano za wykluczony" (Gerlich 1998: 14).

[1179] W kontekście uznawanej wartości „handlowej" zwłok, por. też językową rejestrację ich oceny na poziomie niskiej wartości bądź zupełnej bezwartościowości, por. • p. *psia strawa*; ▫ *krucza strawa* 'ścierwo, psie mięso, obieś, wisielec, szubienicznik' (Kjp).

[1180] Por. też • p. *antropofagia* 'ludożerstwo, kanibalizm' (Dwp); ▫ *kanibalizm* 'zjadanie mięsa ludzkiego przez innych ludzi; antropogia, ludożerstwo' (Dwp); ▫ *ludożerstwo* 'żywienie się mięsem ludzkim, zjadanie mięsa ludzkiego; kanibalizm': *ludożerstwo rytualne* (Dwp); ▫ *ludo-*

WWysoczanski-Umieranie.indb 475 2012-11-06 11:43:22

fag' (KKf)[1181]; ○ pociąg seksualny, por. • p. *nekrofilia* 'to zboczenie polegające na odczuwaniu popędu płciowego do zmarłych' (Bi); ▫ med. 'zboczenie polegające na popędzie płciowym do zwłok' (Du); ▫ p. lek. *nekrofilia* 'pociąg płciowy do trupów, jako zboczenie umysłu zdarzający się, z gr. *nekrós*, zmarły — *filía*, miłość' (Kjp); ▫ *nekrofilia* 'zboczenie seksualne przejawiające się w pociągu płciowym do zwłok' (Dwp); ▫ p. *pociąg do trupów* 'zboczenie popędu płciowego (*necrophilia*)' (Kjp); ◦ serb. *некрофилија* 'полно скрнављење лешева' (Żs); • p. *nekrofil* 'to ktoś, kto odczuwa pociąg płciowy do zmarłych'; ▫ med. *nekrofil* 'człowiek dotknięty nekrofilią' (sjp); ▫ *nekrofil* 'ten, co cierpi na nekrofilię' (Kjp); ◦ serb. *некрофил* 'болесник од некрофилије' (Żs); • p. *nekrofilski* 'dotyczący nekrofila, nekrofilii' (sjp)[1182].

W omawianym kręgu problemowym poruszyć trzeba jeszcze kwestie związane z dotknięciem zwłok osoby zmarłej, którego następstwa są z reguły usankcjonowane zwyczajowo bądź w prawodawstwie: ○ nieczystość jako konsekwencja dotknięcia trupa[1183], por. • cs *нечистый душею* 'nieczysty przez zetknięcie się ze zmarłymi' (Zc); ○ prywatne ofiary całopalenia składali nazarejczycy po dotknięciu zmarłego (Lb 6,14–16) (ek, II: 1285)[1184]; • p. *nazareusz*, *nazaraeus* 'w *Starym Testamencie* człowiek wypełniający ślubowanie polegające na niestrzyżeniu włosów, nieprzyjmowaniu pewnych pokarmów i napojów oraz niezbliżaniu się do trupów w okresie trwania ślubu (z hebr. *nāzir* wyodrębniony przez poświęcenie się Bogu)' (Msp).

Kolejny aspekt stosunku do ludzi martwych wyrażają przekonania o nieżyjących, zmarłych, por.: ○ kobiecie nawet martwej, tak jak żmii i kotce, nie należy wierzyć, por. • sch. *Ženi, zmiji i mački ne treba verovati ni kada su mrtve* (w); ○ czyjejś głowy żal, przykro zakopać, tj. rozstać się, rozdzielić się z kimś bądź odwrotnie — nie będzie żal, nie będzie przykro zakopać, por. • p. *Twojóm głowe bydzie kiejsi szkoda zakopać!* 'powiedzenie ironiczne, gdy ktoś za dużo mędrkuje' (Knk); ◦ czes. *Tvojí hlavy nebude škoda zakopat* (w); ○ marzeń

żerca, *kanibal* (Du); ▫ *kanibal* 'ludożerca, androfag; antropofag'; — hiszp. *canibal*, *caribal* 'ludożerca' z araw. *caniba*, *carib* '(dosł. siłacze, junacy) Karaibowie, dawni mieszkańcy płn. części Ameryki Płd. i Wielkich Antyli, ludożercy' (Kso); ◦ słowac. *ľudožrútstvo* (Jsp); ▫ *ľudožrút* (Jsp); ◦ bułg. *канибализъм* (Sbp). Por. też • *antropofagia*: *Bahbakwalanuhiwei*, kwak. *Baxbakwalanuxiwae* 'Kanibal z Północnego Krańca Świata', u Kwakiutlów bóstwo opiekuńcze tajnego stowarzyszenia ludożerców (zob. Wysoczański 1999: 33). Por. też • p. *śmiertelna śmieszna śmierć* 'kuru' (Sns).

[1181] Por. też • fr. ent. *nécrophore* 'grabarz' (KKf); • p. *trupożerca*; ▫ *trupożerny* (Żs); ◦ serb. *стрвинар*, *стрвождерац*, *лешинар*; ▫ *стрвинарски*, *стрвинождерски* (Żs).

[1182] Por. • p. *skłonności nekrofilskie* (Du).

[1183] „Nieczystość" zgodnie z przekonaniem panującym u Serbów nie odnosi się tylko do ciała zmarłego, lecz do przedmiotów, mianowicie: „Потребно је напоменути да се не само људи већ и предмети који су били у додиру са покојником сматрају у српском народу као »нечисти« и опасни, па се њихова употреба избегава или бар на неки начин ограничава" (Бандић 1974: 102).

[1184] Odrębną sferę odniesień do ciała osób zmarłych wyznaczają posiadające różnorakie znaczenia formacje współrdzenne z określonymi nazwami ciała zmarłych, por. np. • p. gw. *trupić* 'uwieść, skusić': *diabeł cię potrupił* (Kg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 476 2012-11-06 11:43:22

ściętej głowy nie daje się zrealizować, por. • p. *marzenie ściętej głowy* (sjp); ○ trupy liczą się po wojnie, por. • p. *Po wojnie się trupy liczą* (Ak); ○ martwych zachowuje się w wiecznej pamięci, głupi zostają w spokoju ze świętymi, por. • ros. *Мертвому вечная память; дураку со святыми упокой* (Dp); ○ dobrych ludzi zachowuje się w wiecznej pamięci, źli odchodzą od nas wraz ze śmiercią, por. • ros. *Доброму добрая память* (Dp); ▫ *Смерть — злым, а добрым — вечная память* (Spp); ○ nieżyjący nie wykonują już określonych czynności, np. nie mówią, por. • serb. *Мртва уста не говоре* (Kn); ▫ *Мртва глава не зна говорити* (Kn)[1185]; ○ nieżyjący nie podejmują konkretnych zadań, por. • serb. *Мртва глава дугова не плаћа* (Kn); ○ martwym nie jest straszna mogiła, por. • ros. ▫ *Не страшна мертвому могила* (PZ).

Odrębnie należy potraktować jednostki komunikujące przekonania o nieżyjących, zmarłych ludziach, stanowiące zwykle specyficzne konstrukcje o charakterze humorystycznym, ironicznym, których znaczenia realne są przeciwstawne, bądź występujące w formie klątw, przekleństw, zagadek. Oto obszar konkretny objęty takimi zabiegami: ○ matka nie raduje się martwym synem, por. • serb. *Весели се ка' и мати мртвом сину* (zob. Николић 1990: 78); ○ martwy „na dźwięk pieniędzy" jest w stanie skoczyć, zerwać się, por. • serb. *Мртав да је а за новце да чује, скочио би* 'так је среброљубац' (Kn); ○ od martwego trzeźwego lepszy jest martwy pijany, por. • serb. *Боље мртав пијан, него мртав трезан* (zob. Николић 1990: 78); ○ martwy pijany nie dochodzi już więcej do domu, por. • serb. *Mrtav pijan ne došao više do kuće* (M); ○ martwym obcy jest ból zębów, por. • p. *Umarłych zęby nie bolą* (Ak); ◦ czes. *Mrtvého už zuby nebolí* (Cm); ◦ serb. *Мртвога већ зуби не боље* (Kn); ○ umarli nie mają zębów, por. • p. *Umarli zębów nie mają* 'tj. nie mogą się bronić, łatwo ich spotwarzać' (Ak); ○ umarli nie mszczą się, por. • p. *Umarły nie ukąsi*; ▫ *Umarły nie zemści się* (Ak); ○ umarli wolni są od zazdrości, por. • p. *Umarły wolen od zazdrości*; ▫ *Zazdrość żywe prześladuje, umarłym przedsię folguje* (Ak).

Czynności niedozwolone pośmiertnie

W przeciwieństwie do wielu zalecanych i zrytualizowanych czynności „ostatniej posługi względem ciała człowieka" w językowych poświadczeniach można odnaleźć wskazania, czego robić nie wolno z ludzkim ciałem[1186], np.: ○ grzechem jest bicie martwego, por. • arab. *Бить мертвого — грех* (Bw)[1187].

[1185] Por. • sch. *мртва глава* 'мртвац, покојник, умрла особа' (rs).

[1186] Uogólniająco można skonstatować, że jeśli „człowiek nie umarł z powodu przerażającej, zaraźliwej choroby, co do której istniała pewność, iż przenosi się przez dotyk, to jego ciało nie dzieliła od żywych bariera izolacji. Martwe ciało dotykano, dokonywano kosmetycznych zabiegów, wykonywano gesty pożegnania, które zakładały bliski kontakt fizyczny. Metody sprawdzania, czy człowiek żyje, czy jest martwy, nosiły w sobie rozbudowaną strategię dotyku" (Barański 2000: 49).

[1187] Por. też • p. *obdzierać trupy* (Żs); ◦ serb. *пљачка лешеве* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 477 2012-11-06 11:43:23

Odniesienia wobec duszy

Podobnie jak wobec ciała zmarłego w językowym ujęciu zarejestrowane są także odniesienia wobec duszy nieboszczyka, por. • ros. gw. ngr. *втаркивать / втыкать / всовывать что-либо куда-либо* ‘′w niektórych miejscach krewni zmarłego niewielki kawałek przewiązanego w beleczkę płótna wsuwają w ścianę domu z zewnętrznej strony w tym celu, żeby dusza nieboszczyka miała miejsce odpoczynku′’ (Fg).

Obrzędy i posługi funeralne

Przed pogrzebem

Czas oraz czynności poprzedzające pogrzeb wyznaczane są leksemem • p. *przedpogrzebowy* ‘poprzedzający pogrzeb, odbywający się przed pogrzebem’ (sjp); ◦ serb. *претпогребни*; ▫ *предукопни* (Żs).

Czynności pośmiertne dokonywane na zwłokach ludzkich

Niniejszy obszar wyznaczają różnorako nakierowane czynności wykonywane pośmiertnie na zwłokach ludzkich oraz wydawane akty pośmiertne, por. tu • głuż. *ćěłowy / ćělny* ‘dotyczący zwłok’ (Zg). Jedną z kilku płaszczyzn działań poprzedzających pogrzeb zmarłego człowieka jest przygotowanie go do tego ceremoniału, por. • p. *przygotowanie ciała do pogrzebu* (Msp)[1188].

Umywanie. Oczyszczenie. Namaszczanie

Czynnością poprzedzającą mający nastąpić pochówek[1189] jest oczyszczenie, mycie ciała nieboszczyka, np.: • *tahara* — właściwe oczyszczenie (bsc 2000a: 17)[1190]; • sch. *спровести* ‘отпратити покојника до гроба’ (rsk).

Oprócz osób przypadkowych myciem zmarłych zajmują się zwykle osoby stale wykonujące to zadanie, por. np. • p. *trupiarka* ‘baba obmywająca i ubiera-

[1188] Umywanie i odziewanie nieboszczyka jest jednym z najważniejszych momentów w przygotowaniu zmarłego do pochówku, por. Бренч 1975: 64.

[1189] W określonych miejscach także wcześniejsze umieszczenie zwłok w trumnie.

[1190] Zgodnie ze zwyczajem żydowskim przed złożeniem do grobu ciało zmarłego obmywano (Dz 9,37) (ek, II: 1289). Mianowicie „ciało, cały czas okryte prześcieradłem, starannie obmywa się zimną wodą. Następnie odbywa się *tahara*” (bsc 2000a: 17).

WWysoczanski-Umieranie.indb 478 2012-11-06 11:43:23

jąca trupa' (Kjp)[1191]; ◦ głuż. *ćěłowa žona* 'kobieta, która zajmuje się przygotowywaniem zwłok do pogrzebu' (Zg). Należy zauważyć, że w gestii obmywających umarłych nie leży zapewnianie im raju, por. • arab. *Ты что — и обмываешь покойников, и обеспечиваешь им рай?* (Bw).

Innym zabiegiem, często współtowarzyszącym obmywaniu ciała zmarłego człowieka, jest jego namaszczenie wonnościami, por. tu: • p. *maść* 'preparat aromatyczny używany do rytualnego namaszczania zwłok' (Msp).

Zamykanie oczu. Związywanie kończyn

Jedną z powszechnie wykonywanych czynności względem ciała zmarłego jest zamykanie oczu, powiek[1192], por. • p. *położyć ręce na* (*czyje*) *oczy* 'zamknąć komuś powieki po śmierci' (Msp); ▫ *zamknąć komuś* (*czyjeś*) *oczy*, *powieki* 'będąc przy czyjejś śmierci przysłonić jego oczy powiekami' (wsf); ◦ słowac. *zatlačiť mŕtvemu oči* 'zavrieť viečka' (Ks); ◦ czes. *zatlačit mrtvému oči* (cu); ◦ ukr. *закрити* (*мертвему*) *очі* (cu); ◦ ros. *опустить веки умершему* (Bnr); ◦ niem. *j-m die Augen zudrücken* (Bnr).

Inną praktyką jest związywanie kończyn, por. • gr. *keiria* — ręce i nogi związywano opaskami (J 11,44) (ek, II: 1289)[1193].

Ubieranie. Okrywanie

Oprócz ablucji zwłok zmarłej osoby drugą ważną czynnością jest przyodziewanie go — najczęściej owijanie w płótno bądź wkładanie odzieży i obuwia, por. np. • cs *скутоваю* 'owijam, (o zmarłym) ubieram, przyozdabiam' (Zc); ◦ p. gw. or. *ubrać* 'zakładać nieboszczykowi ubranie do trumny' (Kgo); ▫ *ubierać do trumny* (w); • p. *odzienie umarłych* (Msp); ▫ *trumienne ubranie* (w)[1194]. Ilustruje to

[1191] Przykładowo w realiach górnośląskich „w rodzinach tradycyjnych zmarłych myli najbliżsi krewni, przy czym obowiązywała tu zasada zgodności płci. Często tę funkcję powierzano starszym kobietom. W wielu też miejscowościach o umycie zmarłego proszono zwyczajowo specjalne »babki«" (Gerlich 1998: 90).

[1192] Aby otwarte lub półotwarte nie sprowadziły śmierci, por. „У пољској мртвацу треба неизоставно затворити очи [»złe oczy« – dop. W.W.], јер у противном може још неко да умре. На затворене очи се стављао метаљни новац. […] Овај обичај општи код Јужних Словена. Веровало се, наиме, да ће отворене или полуотворене очи привући за собом смрт некога од родбине. На склопљење очи стављан је новац (Хрватска, католици у Босни и Херцеговини)" (Бренч 1975: 64–65).

[1193] W odniesieniu do nadmienionych czynności przedpogrzebowych por. „Za czasów Chrystusa, po dokonaniu namaszczenia ciał zmarłych, owijano je całunem, na twarzy kładziono *sudarion*, a ręce i nogi przewiązywano opaskami. Wcześniej, oczywiście, zamykano oczy zmarłemu; aluzję do tego zwyczaju zdaje się zawierać Rdz 46,4, gdzie Bóg w nocnym widzeniu zwraca się do Jakuba: »Ja pójdę tam [do Egiptu] z tobą i Ja stamtąd cię wyprowadzę, a Józef zamknie ci oczy«. Przewiązywano również głowę zmarłego, aby zapobiec opadaniu szczęki" (Rosik 2004: 46).

[1194] W odniesieniu do stosowanego dziś czarnego stroju trumiennego należy powiedzieć, że np. u niektórych mieszkańców Kaszub „zachowała się pamięć o czarnym stroju, wkładanym niegdyś

WWysoczanski-Umieranie.indb 479 2012-11-06 11:43:23

słownictwo odnoszące się m.in. do: ○ odzienia zasadniczego: • p. *talit* — owija się weń zmarłego mężczyznę, przy czym jego frędzle obcina się z jednego rogu (bsc 2000a: 17); • p. *tałes* 'śmiertelna koszula, rodzaj płachty w pasy białe i czarne, którą Żydzi narzucają na siebie podczas modłów pokutnych i w której są grzebani po śmierci' (Kjp); • p. *kitel* 'rodzaj koszuli u Żydów używanej do nakrycia ciała nieboszczyka, koszula śmiertelna' (Kjp); • *brandeum* — jedwabne lub płócienne okrycie, np. kapa, welon, całun (*palliola*, *velamina*, *sudaria*, *palae*), służące w czasach wczesnochrześcijańskich do zawijania ciała lub relikwii męczenników czy też okrywania ich grobów (ek, II: 1039); • p. *prześcieradło śmiertelne* 'do uwinienia umarłego' (Kjp)[1195]; • p. *humerał* 'płachta do okrywania zwłok, całun' (Msp); • p. *lejtuch* 'całun, żałobna tkanina, służąca do nakrywania zwłok ludzkich czy też katafalku, *cooperculum capuli*' (Us); • p. *śmiertelne płótno* 'płachta, którą przykrywają zwłoki' (Sfp); • p. gw. *plachta*, *plochta* 'długie prześcieradło ze szlązkiego płótna, zarzucane na głowę przez kobiety zamężne, gdy idą do kościoła na mszę; służy ona im przez całe życie, a i po śmierci jako całun' (Kg)[1196]; • p. *zawicie* 'pięć łokci płótna do okręcania głowy podczas oczepin, a po śmierci kobiety służące jako „nakidka"' (Kjp)[1197]; • słow. *оукрой* 'śmiertelne prześcieradło' (ssp); • cs *лазарома* 'koszula lub suknia grzebalna' (Zc); • cs *гробная пелена* 'tkanina, w starożytności służąca do owijania ciała zmarłego' (Zc); • słowac. *rubáš* 'dlhé voľné rúcho, do ktereho obliekali mŕtvych' (Ks); ○ nakrycia głowy: • p. gw. *ślachmyca*; ▫ *szlachmyca*; ▫ *ślofnica* 'czapka płócienna dla umarłego do trumny' (Kg; Kjp); • p. gw. *duchenka*; ▫ *duchna* 'czapka biała, płócienna, wkładana na głowę umarłych starych ludzi' (Kjp); • kasz. *majk* tu: 'okrycie głowy Chrystusa złożonego w grobie' (Msp); ○ obuwia: • p. gw. *trupięga* 'trzewik dla trupa, obuwie z lichszej skóry, dawane umarłym do trumny' (Kg); ▫ p. *trumniaki* 'to czarne, tanie, tandetne półbuty, w jakie ubierano zmarłego do trumny'[1198]; • ros. gw. twer. *бахилы* '′obuwie, w którym chowają umarłych′' (Fg).

Ubieraniem zmarłych zajmują się nie tylko osoby przypadkowe, ale także ci, którzy zwykle stale wykonują to zadanie: • p. gw. m. Pozn. dawn. *ubieraczka* 'kobieta ubierająca zmarłą do pochówku' (GWp).

---

publicznym grzesznikom, złoczyńcom", natomiast „biały strój uważany był za »szatę chrześcijanina«, symbol czystości serca i znak wiary". „Biała szata jako kolor apotropeiczny w kulcie zmarłych występuje w wielu kulturach dawnej Europy i w krajach pozaeuropejskich" (Perszon 1999: 162).

[1195] Por. też • serb. *астар*, *асшар* 'памучно платно које се употребљава као постава уопште или као покров за увијање мртвих', z tur. *astar* 'постава' (Ges); • sch. *простирач* 'тканина која се простире (на сто, на кревет, на мртваца, на под и сл.)' (rsk).

[1196] Por. • słowac. *prikryť mŕtveho plachtou* (Ks).

[1197] W tym kontekście por. • p. *blady jak śmiertelna chusta* (Sfp); ▫ *zblednąć jak śmiertelna chusta* (Sfp).

[1198] W lokalnej tradycji górnośląskiej na przykład „istniała zasada łoblykanio w to, co najlepsze […]. Mężczyzn odziewano w czarne garnitury do ślubu lub inne, a więc przykładowo te do kościoła; na lepsze, czyli odświętne" (Gerlich 1998: 91).

WWysoczanski-Umieranie.indb 480 2012-11-06 11:43:23

Inne praktyki

Oprócz wskazanych powszechniejszych czynności dokonywanych bezpośrednio po zgonie człowieka w niektórych miejscach praktykowane są inne czynności. Ze związanego z tym słownictwa można wymienić: • cs *венчик* ‘wieniec (chwały): specjalna opaska z atłasu lub papierowa wstęga z wizerunkiem Zbawiciela, Matki Bożej, Jana Chrzciciela i wypisanymi na niej słowami Trisagionu, nakładane na czoło zmarłego i symbolizujące wieniec chwały’ (Zc); • czuw. *ахах* ‘krwawnik, krwawnikowy kamień wkładany zmarłemu w usta przez biedniejszą ludność zamiast srebrnej monetki’ (Прокопьевъ1903: 11). Zmarłemu daje się do ręki różne przedmioty i akcesoria: ○ ręcznik, który może być potrzebny do wycierania potu podczas Dnia Sądu, por. • ros. *Покойнику в руки дают косыню* ‘полотенце’; ▫ *Покойнику в руки платок, чтоб было чем пот с лица стереть во время Страшного суда* (Ap); ○ jajko, gdy zmarł na paschę, por. • ros. *Кто умрет на пасху — яичко в руку* (Ap).

Rytualne słowa

W odniesieniu do czasu tuż po czyimś zgonie należy wskazać na zachowania słowne towarzyszące niektórym sprawowanym praktykom. Tak więc np. u Czuwaszów: ○ gdy tylko umrze chory człowiek, jedna z domownic przynosi do izby kurę i zatoczywszy kilka kręgów nad zmarłym, odrywa kurze głowę i wyrzuca ją na zewnątrz, mówiąc: „niech twoją duszę wiedzie ta biała kura”, a w innych miejscach „w miejsce duszy — dusza, w miejsce tułowia (korpusu) — tułów” (Прокопьевъ1903: 8); ○ przed zaczerpnięciem wody z rzeki bądź źródła do obmycia nieboszczyka wygłasza się przy innych rytualnych czynnościach następujące słowa: „умăнта пултăр ‘niech będzie przed tobą’” bądź „пил ту ‘pobłogosław’”; ten modlitewno-powitalny zwrot do nieboszczyka Czuwasze wypowiadają przed każdym działaniem w czasie pogrzebu i stypy (Прокопьевъ 1903: 9); ○ przed wieloma czynnościami, np. przed przystąpieniem do wykonywania trumny, wygłaszane są słowa: „ĕçĕ пуçĕ кутăн пултăр ‘niech nie będzie powodzenia w zaczynaniu tego dzieła’” (Прокопьевъ1903: 11).

Przygotowanie do pogrzebu. Odwiedzanie umarłych

Przygotowywanie pogrzebu zmarłemu jest znane powszechnie. Niekiedy owe przygotowania są przeprowadzane z nadmiernym rozmachem, stąd w języku utrwaliły się: ○ sugestia nie tyle wstrzemięźliwości w tym względzie, ile wręcz niepotrzebności tych starań, por.: • p. *Grób i pogrzeb — niepotrzebne staranie* (Ak); ○ przypomnienie, że kosztownością pogrzebu nie pomoże się złemu człowiekowi, por.• p. *Pogrzeb kosztowny złemu nie pomoże* (Kp); ○ wskazanie niezdominowania myśli miejscem pochówku, por. • p. *Śmierć a śmierć,*

WWysoczanski-Umieranie.indb 481 2012-11-06 11:43:23

mało na tym, gdzie cię pogrzebią (Kp); napomnienie, że piękna trumna dobra jest nie dla nieboszczyka, por. • ros. *Красный гроб — не для покойника хорош* (Dp).

Przygotowanie trumny

Najbardziej rozpowszechnione jest grzebanie zmarłych umieszczonych w trumnach, por. • słowac. *umričia truhla* 'trumna dla umarłego' (Jsp); ◦ serb. *мртвачки сандук / ковчег* (Żs); ◦ sch. *сандук* '(об. с атрибутом мртвачки) ковчег у којем се мртвац носи и полаже у гроб' (rsk)[1199]. Trumna nazywana i określana jest następująco: • p. *trumna* 'skrzynia na zwłoki' (Sfp); ▫ *trumna* 'to podłużna, zwykle drewniana skrzynia, do której kładzie się ciało zmarłego'[1200]; ▫ *trumna* 'skrzynia drewniana lub metalowa, ustalonego kształtu, do której kładzie się ciało zmarłego' (sjp)[1201]; ▫ gw. *tromna*; ▫ *trunna*; ▫ *tronna*; ▫ *trona* (Kg)[1202]; ◦ głuż. *kašć* (pg); ◦ słowac. *truhla* 'schránka pre mŕtveho, rakva' (Ks); ◦ czes. *rakev* 'schránka na tělo mrtvého' (c); ◦ łemk. *truna* 'trumna' (Rs)[1203]; ◦ ukr. *труна*; ▫ *домовина*; ▫ *гріб* (*гроб*); ▫ dial. *трумна*; ▫ dial. *деревище* (su); ◦ ros. *гроб* 'специальный ящик, в котором хоронят умершего' (Or)[1204]; ▫ ros. dial. *долбня́к* 'trumna' (Spr)[1205]; ▫ gw. pskow., smol. *домовё* ''trumna, szczególnie z jednego kawałka drzewa, drążona'' (Fg); ▫ gw. twer. *досновище* ''trumna'' (Fg); ◦ chorw. *lijes*; ▫ *mrtvački kovčeg*; ▫ *sanduk* (MPh); ◦ serb. *сандук* 'мртвачки ковчег' (Msk); ▫ *ковчег* 'чевртаст суд од дрвета, метала илп камена с пиклопцем за држање ствари или сахрањивање мртваца' (Msk)[1206]; ◦ sch. *сандук* 'ковчег, у којем се мртвац носи и полаже у гроб' (rsk); ▫ *ковчег* 'сандук, обично дрвени, у којом се сахрањују умрли' (rs); ▫ *ковчег* 'мртвачки сандук' (rsk); ◦ bułg. *ковчег* (Rpb); ▫ *погребален ковчег* 'trumna' (Sbp).

Wykaz ten poświadcza, że nazwy trumien na poszczególnych obszarach językowo-kulturowych są różnorodne[1207], że odwołują się one do ich przeznacze-

[1199] W językowych utrwaleniach można znaleźć odwołania do innych zwyczajów w tym względzie (zob. wyżej zawijanie zwłok), a także wyobrażeń stereotypowych, np. ○ zmarły trumniarz nie ma własnej trumny, por. • abch. *Умерший гробовщик без гроба остался* (Bw).

[1200] Por. • p. *trumna skrzynkowata* (Kjp).

[1201] Por. też • p. poet. *trumnica* 'trumna' (Kjp).

[1202] Por. też • p. gw. *truna*, *trunna*, *truma*, *trona*, *troma*, *trona*, *tronna*, *trudna*, *truchła*, *tróchla*, *truhla*, *trohta*, *trówla*, *trugla* 'skrzynia, w której umarłych chrześcijan chowają' (Kjp). Por. też nazwisko *Żarek* — żarek gw. 'trumna' (Tn).

[1203] Por. też • ukr. gw. (pogranicze bojkowsko-łemkowskie) *łada* 'trumna' (Rgu).

[1204] Por. • ros. *труна* 'trumna'; ▫ kurskie *труна*; ◦ ukr. *труна* 'ts.' przez p. *truna*, *trumna*, toż w śrwniem. *truhe*, stwniem. *truha* 'kufer, skrzynia, paka' (Frj).

[1205] Etymologicznie psł. *dl̥'bьnъ* 'związany z dłubaniem, służący do dłubania; dłubany, wydłubany' (Spr).

[1206] Dokładniej: *мртвачки сандук*, *ковчег*, *лијес* (Хрватска и Славонија), *шкриња* (Лика, Далмација, Цр. Гора), *табут* (Словенија), *капсела* (Пољица, Хвар), и т.д. (Шневајс 1928: 268).

[1207] Por. też np. karpackie nazwy: • *kopersì* — pochodzenia węgierskiego, ▫ *kovčeg* — z dwóch punktów serbskich oraz z Macedonii, ▫ *truhla*, *truchla*, *truna*, *trumna*, *trumva* — bę-

WWysoczanski-Umieranie.indb 482 2012-11-06 11:43:23

nia, nawiązują do ich formy, niekiedy też do sposobu wykonania. Oprócz nazw neutralnych poszczególne języki rozporządzają też nazwami nacechowanymi emocjonalnie. Wśród nazw ekspresywnych trumien wyraziste są odwołania do: ○ deski, por. • p. *deska* 'trumna' (Msp); ▫ *dechy* 'grób' (L); ○ domu, por. • ros. gw. *дом* ''trumna'' (Fg); ▫ gw. *вековечный дом* 'wieczny dom' ''trumna'' (Fg)[1208]; ○ okrycia, odzieży, por. • p. *dębowy garniturek* 'żartobliwie: trumna' (L); • ros. gw. *деревянный тулуп* 'drewniany kożuch' (Fg); • gw. kałus., wiat. *деревянный халат* 'drewniany chałat, kaftan, fartuch' (Fg).

Ze względu na rozmiar, zwłaszcza tych przeznaczonych dla dzieci, wyróżniane są małe trumny[1209], por. np. • p. *trumienka* 'mała, czasem uboga trumna' (sjp); ▫ *mała trumienka* (Du); ◦ głuż. *kašćik* 'trumienka' (Zg); ◦ czes. *rakvička* 'zdrob. k rakev' (c); ◦ ros. gw. *колодка* ''maleńka drążona drewniana trumna'' (Fg); ◦ sch. *сандучак*; ▫ *ковчежич* (rsk); ◦ bułg. dem. *ковчеже* (Rpb).

Nazwy trumien mogą też odnosić się do tego, kim jest zmarły w niej umieszczony, por. np. • czes. *dětská rakvička* (c); • serb. *ћивот* ‹грч. *kivotos*› 'мртвачки сандук свеца' (Msk).

W językowym opisie trumien, ściślej — pojęć skorelowanych z trumną[1210], uwzględniane są m.in. następujące odniesienia: ○ wykonywanie trumien, por. • p. *brać miarę na trumnę* (Sfp); • p. *sklecić / zbić komu trumnę* (Sfp); ▫ *zbić cztery deski* 'zrobić trumnę' (Sfp); ◦ serb. *склепати / сковати коме мртвачки сандук* (Żs)[1211]; ○ wyrabianie ich, wyrabiający je, por.

---

dące pożyczką z niemieckiego *Truhe*, rumuńska nazwa • *sicriu*, *šalaš* — w dialektach rumuńskich („znaczeniowa innowacja rumuńska mogła mieć oparcie w ukraińskim *domovyna*"), • *sanduk* — nazwa występująca w dialektach serbskich i macedońskich, • *lada* — znana z kilku rozproszonych punktów we wschodniej Słowacji, na Rusi Zakarpackiej oraz w jednym punkcie w południowym Siedmiogrodzie, • *tabut* — zanotowany w trzech punktach na terenie Jugosławii, • *derevyšče* — z dialektów ukraińskich, • *dubovyna* — „nazwa ta ma szerokie nawiązania w dialektach ukraińskich", będąca eufemizmem nazwa *domovyna* — „sporadycznie pojawia się na znacznym obszarze Ukrainy", „znana jest w wielu dialektach rosyjskich, a także na Białorusi" (zob. Siatkowski 1992: 167–178).

[1208] W tym odniesieniu por. też • ros. gw. *домовина* 1. ''trumna'', 2. ''budowla, dom z bierwion w kształcie trumny nad mogiłą'' (Fg); ▫ gw. *еловая домовина* 'świerkowa domowina' ''trumna'' (Fg); ▫ gw. *домовище* 1. ''trumna'', 2. ''budowla, dom z bierwion w kształcie trumny nad mogiłą'' (Fg). Nadmienić tu też trzeba, że metafora domu obejmuje też mogiłę, por. • ros. gw. *домовка* ''mogiła, grób'' (Fg).

[1209] Konotowane bywa też wartościowanie, por. • p. *trumienka* 'niewielka albo skromna trumna' (Dwp).

[1210] Por. np. • p. *trumienny* 'od trumna'; ◦ sch. *ковчегов* 'који припада ковчегу, који се односи на ковчег' (rs).◦ chorw. *mrtvački* 'koji se odnosi na mrtvački kovčeg' (Arh).

[1211] Por. też • ros. gw. kałus., wiat. *деревянный халат* ''drewniany chałat, kaftan, fartuch'', stąd wykonywanie trumien bywa określane następująco: • ros. gw. *шить деревянные халаты* 'szyć drewniane chałaty', mianowicie: „czas powstania wyrobu (trumien) jest tak odległy, że nikt nawet przypomnieć sobie nie może, czyj dziadek zaczął pierwszy »szyć drewniane chałaty«: jak zaczęli ludzie umierać, tak zaczęto i trumny robić" (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 483 2012-11-06 11:43:23

• p. *trumniarstwo* ‘rzemiosło trumniarza’ (Kjp)[1212]; • p. *trumniarz*, *trunodziej* ‘stolarz, blacharz, wyrabiający trumny’ (Kjp)[1213]; ▫ *trumniarz* ‘rzemieślnik wyrabiający trumny’ (sjp); ◦ słowac. *truhlár* ‘výrobca truhiel’ (Ks); ◦ serb. *столар / израђивач мртвачких сандука / ковчега* (Żs); ○ sposób, technika wykonania, por. • ros. gw. *колода* ‘′trumna wydrążona z jednolitego drzewa (zazwyczaj niemalowana, bez ozdób)′’, ‘′trumna dla małych dzieci, wydrążona z jednolitego drzewa, które rozpiłowuje się na pół, przy czym w jednej części robi się wgłębienie na zwłoki, a druga połowa służy jako pokrywa′’ (Fg); ▫ gw. folkl. *колодья* ‘′drążona drewniana trumna′’ (Fg); ○ materiał, z którego są one wykonane, por. • p. *trumna drewniana* (Sfp); ◦ czes. *dřevena rakev* (c); ◦ ros. *деревянный гроб* (SHM); ◦ serb. *дрвени сандук / ковчег* (Żs); • p. *dębowa trumna*; ▫ *sosnowa trumna* (sjp)[1214]; ◦ fr. pot. *sapin* ‘trumna; ′jodła, świerk′’ (KKf); • p. *trumna metalowa* (Sfp); ◦ serb. *метални сандук / ковчег* (Żs); • p. *trumna ołowiana* (Sfp); • p. *trumna srebrna* (Sfp); • ros. *цинковый гроб* (SHM); • p. *trumna kamienna* (Sfp); ○ zdobienie, uszlachetnianie[1215], por. • p. *trumna złocona* (Sfp); • p. *trumna srebrzona* (Sfp); ○ materiały i środki stosowane przy wyrobie, por. • p. *lakier skoroschnący do trumien* ‘prędkoschnący’ (Kjp); ○ części składowe, wyposażenie, akcesoria, por. • p. *skrzynia trumienna* (Du)[1216]; • p. *wieko trumienne* (Du); ▫ *wieko trumny* (Sfp) ◦ głuż. *kašćowe wěko* ‘wieko trumny’ (Zg); ◦ czes. *víko* (Opc); ◦ chorw. *pokrov* ‘poklopac na lijesu’ (Bsh); ◦ serb. *поклопац мртвачког сандука* (Żs); ◦ sch. *покровац* ‘поклопац на мртвачком сундуку’ (rsk)[1217]; • p. *gwóźdź do trumny* (Sc); ◦ czes. *hřebík do rakve* (Scp; tu w znaczeniu pierwotnym); • p. *zagłówek* ‘poduszka wypchana wiórami i zielem święconym, kładziona umarłemu do trumny’ (Kjp); ◦ ros. gw. *головашки* ‘′podwyższenie montowane w trumnie pod głowę′’ (Fg); ○ kolor, por. • p. *biała trumienka dziecka* (Dwp); ○ skład, por. • głuż. *kašćowy skład* ‘skład trumien’ (Zg).

Złożenie do trumny

Poza przysposobieniem trumny przedpogrzebowość jest związana zwłaszcza z: ○ aktem złożenia ciała do trumny, por. • p. *kłaść / włożyć* (*ciało / zwłoki) do trumny* (Sfp)[1218]; ▫ *wkładać / włożyć kogo do trumny* ‘układać, umieszczać zwłoki czyje w trumnie’ (Sfp); ◦ słowac. *uložiť mŕtveho do truhly* (Ks); ◦ czes. *položit tělo do rakve* (c); ◦ serb. *стављати / ставити* (*тело /*

[1212] Por. też • p. *trumniarski* (Żs); ◦ serb. *коју се тиче израђивача ковчега* (Żs).

[1213] Por. też • p. *trumniarka* ‘żona trumniarza’ (Kjp).

[1214] Por. • p. *pogrzebać kogoś w sosnowej trumnie* (Du).

[1215] Por. • p. *Pochowany w ubogiej trumience* (Dwp).

[1216] Por. też *мртвачка скриња* (Кордунаш 1931: 5).

[1217] Por. • p. *zabić wieko* (Opc); ◦ czes. *zatlouci víko* (Opc).

[1218] W związku z tym por. też • p. gw. or. *cyściec* ‘zioło podobne do pokrzywy, używane w leczeniu biegunki, dodawane do kiszonej kapusty, wkładane pod głowę zmarłemu’ (Kgo).

WWysoczanski-Umieranie.indb 484 2012-11-06 11:43:23

леш) *у ковчег* (Żs); ○ spoczywaniem w trumnie, na marach, por. • p. *leżeć / spocząć / spoczywać w trumnie* 'być złożonym do trumny' (Sfp); ◦ słowac. *ležať na márach* (ks); ◦ serb. *лежати / почивати у ковчегу* (Żs); ▫ ukr. gw. łemk. (Jawornik i Rzepedź) *łeżaty* 'leżeć': *neb́iščyk łežyt f truńi* (Rgu).

Z tym, co jest związane z trumną, por. • p. *trumienny* (sjp); ◦ głuż. *kašćowy* 'trumienny' (Zg); ◦ czes. *rakvový* (Opc); ◦ serb. *сандучни* 'који се тиче мртвачког сандука, ковчега' (Żs), i tym samym z tym, co odnosi się do akcesoriów trumiennych, wiąże się znacząca żałobę czerń bądź biel, przybrania zwłok, trumny bądź katafalku, por.: • p. *portret trumienny* (sjp); • p. szt. *konkluzja* 'w XVII–XVIII w.: napis na trumnie zawierający ostatnią sentencję mowy pogrzebowej, często z portretem zmarłego, jego herbem, umieszczany zwykle na tkaninie' (sjp); • p. *całun* 'tkanina, najczęściej czarna[1219], służąca do przykrywania zwłok, trumny, katafalku itp.; kir' (sjp); ▫ *całun*, *całon* 'nakrycie żałobne trumny i mar, kir' (Kjp); ▫ *całun*, *całon* 'wielka opona, pokrowiec, tkanina wełniana lub jedwabna, zwłaszcza żałobna, służąca do przykrycia trumny, mar lub zwłok nieboszczyka' (Ge); ◦ cs *пелена / плена* 'pielucha; całun śmiertelny' (Zc); ◦ czes. *přehoz přes katafalk / rakev* (Opc); ◦ serb. *покров* 'платнени покривач за покривање мртваца' (Msk); ▫ *покров* 'платнени покривач преко мртваца' (Msk); • p. *całun śmiertelny* (Żs); ◦ chorw. *mrtvački pokrov* 'platneni pokrivač za pokrivanje mrtvaca' (Bsh); ◦ serb. *мртвачки покров* (Żs); ▫ *uvoj* (Bsh); ◦ fr. *drap mortuaire* 'całun śmiertelny' (KKf); • p. *kir* 'sukno czarne; tkanina czarna na żałobę używana, sukno żałobne, żałoba' (Kjp)[1220]; ▫ *kir* 'czarny materiał symbolizujący żałobę' (sjp)[1221]; ◦ serb. *црна тканина* (Żs); • p. *żałobne kiry* (Sfp); • p. *okryć trumnę / zwłoki kirem* (Sfp); • p. gw. *smusz* 'kawał białego płótna, którym przykrywają trumnę, gdy wiozą umarłego do kościoła lub na cmentarz' (Kg)[1222]; • p. gw. *klimek* (por. kilim i kilimek) (Kjp)[1223]; • p. *włożyć jakieś przedmioty do trumny* (Sfp); • ros. gw. *гробовик* / *гробовщик* ''chleb, położony na wieko trumny'' (Fg).

Przechowywanie, wystawianie

W wielu miejscach świata, nie wyłączając obszaru Polski, w ciągu wielu wieków, choć obecnie znacznie rzadziej, miejscem przebywania zwłok zmarłego od śmierci do dnia pochówku był dom zmarłego, stąd zwroty i wyrażenia komunikujące jego funkcję żałobności, por. np. • p. *żałobny dom* (Msp); • ang. *death chamber* 'pokój żałobny' (Se); • p. przen. *przyćmiony dom umbrą* (*cienią*)

[1219] Por. też • p. *czarny całun* (Kjp); • p. śmiertelny całun 'całun, którym przykrywają zwłoki lub trumny' (Sfp).

[1220] Por. • p. *śmiertelny kir* (Sfp). Por. też • p. *kirowy* 'żałobny, pogrzebowy' (Kjp).

[1221] Por. • *Flor* nazwisko — *flor* gw. 'kir, żałoba' (Tn).

[1222] Por. • *Smusz* nazwisko — *smusz*, gw. 'białe płótno na trumnę' (Tn).

[1223] Por. • p. *Trumna, przykryta kilimkiem w kraty, z kolorów żałobnych* (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 485 2012-11-06 11:43:23

śmiertelną ‘pogrążony w żałobie’ (Kjp); ▫ p. *okna przysłonięte kirem* (Sfp); ▫ *żałobę złożyć, z ścian domowych zdzierać* ‘kir zdzierać’ (Kjp)[1224].

Do wystawiania i przechowywania ciała zmarłych odwołują się m.in. następujące jednostki językowe, por.: • p. *dom przedpogrzebowy* ‘budynek, w którym zwłoki przechowywane są do czasu pogrzebu[1225]; kostnica’ (sjp)[1226]; ◦ słowac. *márnica* ‘miestnosť al. budova na cintoríne pre rakvu s mŕtvym’ (Ks); ◦ czes. *dům smutku*; ▫ *márnice* (Opc); ◦ serb. *мртвачница* ‘просторија где се држе мртваци пре сахране’ (Msk); ◦ sch. *мртвачница* ‘зграда или просторија у којy се смештају мртваци пре сахране, капела’ (rsk); ◦ bułg. *дом на покойниците* ‘kostnica, dom przedpogrzebowy’ (Sbp); • p. *trupiarnia*; ▫ *trupialnia*; ▫ *trupnia* ‘pomieszczenie do składania trupów przed pogrzebem, kostnica, dom przedpogrzebowy’ (Kjp)[1227]; ▫ *trupiarnia* ‘pomieszczenie przy szpitalach i cmentarzach, gdzie przechowuje się ciała zmarłych do chwili pogrzebu; kostnica’ (sjp)[1228]; ▫ gw. *truparniá* ‘kostnica’ (Kg)[1229]; ▫ gw. *marownia* ‘trupiarnia’ (Kjp); ◦ głuż. *ćěłarnja* ‘trupiarnia’; ▫ *ćěłownja* ‘trupiarnia’ (Zg); ◦ słowac. *umrlčia komora* (sl); ◦ czes. *umrlčí komora*; ▫ *márnice* (Sc); ◦ ros. *покойницкая* (sl); ◦ sch. *мртвачница* ‘зграда или просторија у којy се снештају мртваци пре сахране, капела’ (rsk); ◦ bułg. *морга* ‘trupiarnia, kostnica’ (Sbp); • p. *kostnica* ‘pomieszczenie przy szpitalach i cmentarzach, w którym przechowuje się ciała zmarłych do chwili pogrzebu’ (sjp)[1230]; ◦ głuż. *mortwjenc* ‘kostnica, trupiarnia’ (Zg); ◦ ukr. *морг* ‘приміщення для трупів’; ▫ *покійницька*; ▫ *трупарня*; ▫ pot. *мертвецька* (su); ◦ ros. *морг* ‘kostnica’ (Akr); ◦ rum. *morgă* ‘kostnica, trupiarnia’ (Sr); • p. *kaplica przedpogrzebowa* ‘przeznaczona na wystawienie trumny ze zwłokami i nabożeństwa żałobne’ (Sfp); ▫ *kaplica przedpogrzebowa* ‘kaplica, w której wystawiana jest trumna ze zwłokami i dokonywane są czynności obrzędowe związane z pogrzebem’ (sjp); ◦ serb. *капеља на гробљу* (Żs).

[1224] W tym miejscu należy wskazać na obserwowane obecnie w Czechach zjawisko nieodbierania przez rodzinę zmarłego urn z jego prochami: „Mnóstwo nieodebranych urn. […] Widzi pan, ile regałów. Stoją na nich urny, o które nikt się nie upomniał. Najstarsza stoi dziewiętnaście lat. Trzysta niepochowanych osób. […] Dlatego teraz oddajemy je firmom, które są w stanie zadzwonić do swojego klienta i kategorycznie powiedzieć: proszę odebrać tatę” (Szczygieł 2010: 270–271).

[1225] Por. też • p. *grabarnia* (XIX w.) ‘dom przedpogrzebowy’ (Dep).

[1226] Por. też • p. *morga* ‘dom przedpogrzebowy dla zmarłych na ulicach Paryża, trupiarnia w Paryżu, fr. *morgue*’ (Kjp); ◦ bułg. *морга* (Rpb).

[1227] Por. też • p. *trupiarnia przy szpitalu* (Kjp); • p. *zaduch, wyziew trupiarniany* (Kjp).

[1228] Por. • p. *wynieść ciało do trupiarni* (sjp).

[1229] Por. ponadto • p. gw. or. *kośnica* ‘nieduża budowla (czasem drewniana szopa) na cmentarzu, w której dawniej przechowywano zwłoki samobójców, topielców do czasu pogrzebu; tu też odprawiano skrócone nabożeństwo żałobne (osobom tym nie przysługiwało prawo do mszy pogrzebowej w kościele); kostnica’ (Kgo).

[1230] Por. też • p. *kośnica* ‘kostnica’; ▫ *kośnica* ‘dom przedpogrzebowy’ (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 486 2012-11-06 11:43:23

Ciało zmarłego umieszczone na noszach bądź w trumnie wystawia się do oglądu[1231], zwykle na podwyższeniu[1232], por.: • p. *mary* 'nosze, na których kładą ciało zmarłego, także trumna; *feretrum*' (Msp); ▫ *mary* 'nosze, na których noszą nieboszczyków do grobu' (Kjp)[1233]; ▫ *mary* 'nosze dla zmarłych', 'podstawa, wzniesienie, na których ustawia się trumnę; trumna ze zwłokami stojąca na wzniesieniu' (sjp); ▫ *śmiertelne mary* 'katafalk' (Sfp); ◦ głuż. *mary* 'mary' (Zg); ◦ słowac. *máry* 'nosidlá na rakvu' (Ks); ◦ czes. *máry* (Opc); ◦ serb. *носила* (*за покојника*) (Żs); ▫ *одар, катафалк, сандук на одру* (Żs)[1234]; • p. *leżeć na marach* 'umrzeć, być martwym' (sjp)[1235]; ◦ słowac. *byť na márach* 'byť mŕtvy' (Ks); ◦ czes. *být / ležet na prkně* (Sc); ◦ serb. *лежати на одру* (Żs); • p. *widzieć* (*kogo*) *na marach* (sjp); ◦ serb. *видети* (*кога*) *мртва* (Żs); ▫ p. *mary kupić, wozić, zbudować*; ▫ *z marami przyść* (Msp); • p. *mary przykryć*; ▫ *mary drogo słane / pokryte*; ▫ *mary odzierać* (Msp); • p. *przystąpić ku marom / do mar* (Msp); ▫ *dotknąć / dotykać się mar* (Msp); ○ jakkolwiek człowiek przychodzi na świat sam, to po śmierci jest niesiony na noszach pogrzebowych, por. • hindi *Пришел сам, а унесли на похоронных носилках* (Bw); • łac. *castrum doloris* '(dosł. obóz boleści) dekoracja katafalku; ceremonia żałobna' (Kso); ▫ *castrum doloris* (łac. miejsce smutku) — miejsce kościelnych ceremonii żałobnych (katafalk) o odpowiednio dostosowanym, okazjonalnym wystroju architektonicznym (ek, II: 1362); ▫ *castrum doloris* (łac., 'zamek boleści') — jednorazowy uroczysty wystrój katafalku związany z ceremonią żałobną zmarłych dostojników świeckich i kościelnych; stosowany był w kulturze chrześcijańskiej od wczesnego średniowiecza, największe bogactwo form dekoracyjnych osiągnął w XVII i XVIII w.; ceremonię żałobną celebrowano w kościele, kaplicy lub rezydencji zmarłego, często przez kilka dni; na czas uroczystości wznoszono *castrum doloris* w formie rozpiętego nad katafalkiem baldachimu z drogocennej tkaniny lub o dekoracyjnej konstrukcji (najczęściej drewnianej), ozdobionej rzeźbami (wizerunkami zmarłego, jego patronów itp.), alegoriami i symbolami jego cnót, a także tarczami herbowymi, orderami, tytułami i szlifami; *castrum doloris* iluminowano często setkami świec (er, I: 379); • p. *katafalk* 'podwyższenie, na którym ustawia się trumnę ze zwłokami podczas uroczystości żałobnych' (sjp); ▫ *katafalk* 'ozdobne rusztowanie, wzniesienie, na którym stawia się trumnę ze zmarłym na czas uroczystości żałobnych; *festigium*, *heroum*, *mausoleum*, *pegma*' (Msp); ▫ *katafalk* 'rusztowanie, wzniesienie z drzewa na stopniach pod

[1231] Zarówno przed pogrzebem, jak też podczas uroczystości pogrzebowej, m.in. w kościele.

[1232] Por. np. • ukr. gw. (w. Żernica) *takoj zrobyły pidvyšeńa, na to położyły hmerłoho* (*vmerłyj* 'nieboszczyk') (Rgu).

[1233] Por. wyjaśnienie etymologiczne: • p. *mary* 'nosze pogrzebowe' XIV-2, stczes. *máry* 'ts', *†im-ary* pl., od vb. *imati* (Be).

[1234] Odnośnie do zakresu znaczeniowego leksemu *одар* zob. dalej w niniejszym punkcie.

[1235] Por. też • p. *kłaść się na marach*; ▫ *położyć się na marach*; ▫ *spocząć na marach*; ▫ *pójść na mary* 'umrzeć, być martwym, nie żyć' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 487 2012-11-06 11:43:24

trumnę z ciałem zmarłego dla żałobnego obchodu' (Kjp)[1236]; ▫ gw. or. *majestat* 'katafalk różnej konstrukcji, służący do umieszczenia na nim trumny ze zwłokami podczas mszy pogrzebowej' (Kgo); ◦ słowac. *katafalk* 'podstavec na vystavenie rakvy pred pohrebom' (Ks); ◦ czes. *katafalk* (Sc); ◦ sch. *катафалк* 'постоље прекривено црним чаршавом или упрашено црним дроперијама на који се ставља мртвачки сандук, одар' (rs); ◦ chorw. *odar*; ▫ *katafalk* (MPh); ◦ serb. *одар* 'мртвачка носила, постоље на којем стоји сандук' (Msk)[1237]; ▫ *катафалк* '(тал. *catafalco*) високо постоле за мртвачки сандук при погребу' (Msk)[1238]; ◦ sch. *одар* 'лежај, постоље на којем лежи тело покојника (до сахране); носиљка, лафет' (rs); • p. *baldachim* — dekoracyjna osłona z ozdobnej tkaniny, rozpięta na drążkach, umocowana nad katafalkiem (er, I: 463).

Język odnotowuje ułożenie nieboszczyka względem ikon, por. • ros. *Покойника должно класть ногами к иконам* (Dp).

Z wystawieniem trumny, por. • p. *wystawić trumnę* (*na widok publiczny*) (Sfp), wiążą się też określone czynności i towarzyszące temu przedmioty: ○ ułożenie, umieszczenie zmarłego (trumny) na katafalku, por. • p. *spocząć na katafalku*; ▫ *spocząć na marach* 'o zwłokach: leżeć; być ułożonym' (Sfp); ◦ słowac. *leží vystrietý na katafalku* (Ks)[1239]; ◦ czes. *vystavit rakev na katafalku* (c); ◦ ros. *установить гроб на катафалк* (SHM); ○ pod trumnę podściela się dywan, por. • ros. gw. Syb. *хоронить на дорогу* 'подстилать под гроб ковер' (Fgs); ○ obok katafalku umieszcza się specjalne świece, por. • p. *postawnik pogrzebny* 'rodzaj dużej świecy' (Msp); ▫ *postawnik* 'duża świeca przy katafalku' (Kjp)[1240]; ○ do domu żałoby przywozi się chorągwie żałobne (potrzebne zwłaszcza podczas wyprowadzenia zwłok), por. • p. gw. *aperata* 'chorągiew żałobna i krzyż: przywozi się je z kościoła do domu zmarłego' (sgp)[1241]; ◦ ukr. gw. (w. Lubliniec Stary) *biłe vbravstvo* 'wyszywane, jasne

[1236] Por. też • p. *łoże pośmiertne* 'katafalk' (Kjp); • strus. *кречел* ''łoże pogrzebowe, katafalk', psł. **krečelъ*' (Tes).

[1237] Por. psł. **obdrъ* / **obdro* 'постель, ложе, носилки, одр', *σορός*; *loculus*, ''nosze pogrzebowe''; mac. *смртен одар* ''łoże śmiertelne''; sch. *ȍdar* ''łoże śmiertelne; nosze pogrzebowe; rusztowanie, konstrukcja z desek'', dial. *одар* ''nosze pogrzebowe''; strus., rus.-cerk. *одръ* ''nosze pogrzebowe''; *одёр* ''nosze, na których wynoszono nieboszczyków, bądź pomost, na którym stawiano trumnę podczas odśpiewania'' (kostromskie, twerskie) (Tes). Lokalnie funkcjonują inne nazwy, por. np. „je покојник […] положен на сколке (одар), przy czym „у старим посавским кућама […] сколке се увијек постављало насред највеће иже (собе) под главном гредом" (Ножинић 1989: 186; wyróżn. — W.W.).

[1238] W związku z tym por. • *feretron* (gr. nosze, łac. *feretrum*, katafalk, mary, całun), używane podczas procesji nosze do relikwii, figury lub obrazu (ek, V: 134).

[1239] Por. • słowac. *vystrieť* 'uložiť mŕtveho' (Ks).

[1240] W tym miejscu wskazać można na zwyczaj „обичај израђивања погребне свечице, њен облик, намјена и фукција (те поступци уз њу везани) специфичан су и управо карактеристичан елемент погребних обичаја Посаваца у околици Сиска" (Ножинић 1989: 185).

[1241] Por. też • p. *sprzęty, ubiory kościelne*; ▫ gw. *kościelne rzeczy* 'gromnice, chorągiew i sukno czarne, dawane po pogrzebie' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 488 2012-11-06 11:43:24

chorągwie w cerkwi używane podczas pogrzebu (tylko wtedy, gdy umarła młoda osoba)' (Rgu).

Czas wystawienia zwłok zmarłego człowieka obwarowany jest przestrogami i zwyczajowymi zakazami: ○ w pokoju, gdzie leży nieboszczyk, nie zamiata się aż do jego wyniesienia, por. • ros. *В покое, где лежит покойник, не метут до выноса его* (Ap); ○ wymiecenie śmieci przy nieboszczyku jest równoznaczne z wyniesieniem wszystkich z domu, por. • ros. *Сор при покойнике вымести — всех из дому выносить* (Ap).

Oznaczanie miejsca

Miejsce, gdzie znajduje się ciało zmarłego, bywa specjalnie oznaczane, por. • p. gw. *witka za ciałem* 'gałązka na końcu zapleciona w kółko, stawiana pod oknem domu, w którym jest nieboszczyk' (Kjp).

Odwiedzanie. Czuwanie

W języku zostało utrwalone praktykowanie odwiedzin zwłok zmarłego człowieka[1242], por. np. • ukr. huc. *pryvyli*; ▫ *pryvyt*; ▫ *pośiżińe*; ▫ *hruška* 'odwiedziny zwłok zmarłego' (Rgu). Łączyło się ono z czuwaniem i określonymi zabawami, por. np. • ukr. huc. *posedženie* 'odwiedzanie umarłych; czuwanie i zabawa przy zmarłych (b. stary zwyczaj)'; ▫ *hruška / posižini / napravyli / napravylu koło merćᵉy / pryvyle / napryvyt / z pryvydu*; ▫ *husaka pečut*; *łopatka*; *šukało*; *pročuxan*; *mucak*; *sosokało*; *łubok*; *prewełje* (rodzaje zabaw) (Rgu)[1243].

Znanym zwyczajem jest czuwanie przy zmarłym[1244], por. • stpol. *pusty wieczor* 'nocne czuwanie przy zmarłym, *vigiliae nocturnae ad mortui lectum actae*' (Us)[1245]; • p. gw. *pusta noc* 'noc spędzona przy umarłym' (Kg; Kjp); • łemk. *śwityny* 'czuwanie przy zmarłym' (Rs); • ang. *death-watch* (Se); • p. *straż przy trumnie / u trumny* (Sfp); ◦ serb. *стража крај ковчега* (Żs).

W polu nazw osób pełniących straż przy zmarłym należy wymienić: • hebr. *szomrim* 'strażnicy' — osoby towarzyszące zmarłemu, które siadają w pobliżu, gdyż „żydowski obyczaj nakazuje, aby ciało zmarłego aż do pogrzebu nie pozostawało ani na chwilę samo" (bsc 2000a: 17); • aram. *chewra kadisza* 'święte bractwo' — istniejące w każdej społeczności żydowskiej bractwo, składające się z mężczyzn i kobiet, powołane do opieki nad ciałem (bsc 2000a: 17).

[1242] Por. • ros. *Покойника встретить — к счастью* 'nieboszczyka spotkać — na szczęście' (Dp).

[1243] Por. też • ukr. gw. (pogranicze bojkowsko-łemkowskie) *dupak* 'rodzaj zabawy przy zmarłym': *dupak — biut sa straszno, ny jeden płacz'uczy wertaje zwitty*; ▫ *koty* 'zabawa przy zmarłym': *na koty — na koty baụlat sä* (Rgu).

[1244] Czuwanie przy zmarłym jest powszechniejsze, znane było np. również na terenie byłej Jugosławii (Бренч 1975: 67).

[1245] Por. też • p. *pusty wieczór* 'wieczór dnia zgonu czyjego' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 489 2012-11-06 11:43:24

Termin pogrzebu

Jak już nadmieniano, termin pogrzebu zależy od wielu uwarunkowań — także zwyczajowych — w danych miejscach[1246]. Ogólnie rzecz biorąc, akcentowany jest czas nieodległy, możliwie jak najszybszy, por. np. • p. gw. *ciało chce w ziemię* 'należy jak najwcześniej pochować zmarłego' (sgp)[1247].

Zapraszanie na pogrzeb

W polu semantyczno-znaczeniowym przedpogrzebowości mieści się też zwyczaj powiadamiania o zgonie z równoczesnym zapraszaniem na obrzęd pogrzebu[1248], por.: • p. *karba* 'wić kręcona, deseczka karbowana, obnoszone po wsi z zaproszeniem na pogrzeb' (Kjp); ▫ gw. *karby* 'deszczułka karbowana, znak puszczany po gminie, zwołujący wiec albo donoszący o śmierci czyjej w obrębie gminy' (Kjp); • p. gw. *palica* — „u Kaszubów puckich wybrana do tego baba obchodzi domy z białą palicą leszczynową, zapraszając na pogrzeb" (Kg); • kasz. *klëka* 'kartka z depeszą o śmierci i pogrzebie, puszczona w ruch przez sołtysa' (Perszon 1999: 185); ▫ *zaproszenie na pogrzeb* (Ojp).

Pogrzeb

Zasadniczą posługą wobec martwego ciała jest pogrzeb. Grzebanie ciał zmarłych ludzi jest wieloaspektowym obszarem w zobrazowaniu okoliczności pozgonnych

[1246] Trzeba tu wskazać na występujące obecnie już powszechnie w Czechach zjawisko niesprawiania pogrzebu: „Powiadamiają, że umarł, ale nie piszą, kiedy i gdzie go pochowają. Oczywiście pogrzebu nie robią w ogóle. Stosują trik, który wiąże znajomym nieboszczyka ręce. Piszą: »Pożegnanie ze zmarłym odbędzie się w gronie najbliższych«. Albo zawiadamiają, że pogrzeb już się odbył, i piszą wtedy: »Pożegnanie nastąpiło w ciszy«". „Podali niedawno, że w Pradze już połowa zmarłych nie ma żadnego pogrzebu. W całym kraju liczba pogrzebów spada lawinowo". „Pochówki bez obrzędów rejestruje się już nawet na tradycyjnie katolickich Morawach. W 2006 roku jedna czwarta zmarłych Morawian nie miała żadnej ceremonii". „Kiedy nie ma pogrzebu ani w ogóle żadnego obrzędu, zakład zabiera ciało ze szpitala, umieszcza w trumnie — są takie trumny bezobrzędowe, w Czechach robimy je z płyty pilśniowej, oklejonej papierem […] i przewozi do nas". „Dostaję tego człowieka już na samym końcu. Mówię sobie, że dostaję wielkie lub małe pudełko. Czyli albo trumnę, albo urnę. Wkładam je do ziemi lub rozsypuję prochy. Na te pochówki bezobrzędowe mówimy »bezówki«". „Fenomen wsypu. Chyba czeski wyłącznie. Dziura na metr głęboka i wsypuje się z urny popiół. Na cmentarnej łące — dziura koło dziury. […] Tam nie ma żadnej tablicy ani nazwisk. Potem nawet nie wiedzą, w którym miejscu łąki te prochy są" (Szczygieł 2010: 255–256, 260, 268–269).

[1247] W odniesieniu do przedstawionej idei trzeba wskazać na aspekt odwrotny — wyrzucania ciała przez ziemię. Mianowicie „»ziemia wyrzuca zwłoki« — to znany uniwersalny motyw. Ukraińcy znają przekleństwo: »Bodaj cię ziemia święta nie przyjęła«. Białorusini podobnie mówią o grzesznikach, że »ziemia ich nie przyjmuje«. »Nieczyści zmarli nie powinni skalać ziemi-matki«" (Janion 2007: 143).

[1248] O powiadamianiu o zgonie zob. pkt *Obwieszczenie o zgonie* (rozdz. VI. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. B. *Pozgonność. Pośmiertność. Względem zmarłych. Względem ciała zmarłych*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 490 2012-11-06 11:43:24

człowieka, por. • p. *pogrzeb* ‘to ceremonia grzebania lub palenia zwłok’ (w); ▫ *pogrzeb* ‘obrzęd składania zwłok do grobu; także: obrzęd palenia, kremacji zwłok’ (Zp); ▫ *pogrzeb* ‘zespół obrzędów towarzyszących grzebaniu lub paleniu zwłok, o charakterze świeckim lub religijnym, w których znajduje wyraz stosunek danego społeczeństwa do uznawanych wartości kulturowych i rel. (wiara w życie pozagrobowe)’ (w)[1249]; ▫ *pogrzeb* ‘obrzęd grzebania, składania ciała ludzkiego do grobu’ (Dwp); ▫ *krześcijański pogrzeb* (Msp); ▫ *pogrzebiny* ‘pogrzeb’ (Kjp); • p. *posługa* ‘pogrzeb’; ▫ *posługa pogrzebu*; ▫ *posłużyć* ‘odprawić pogrzeb’ (Msp); • p. *obchód żałobny* (Kjp); • p. *egzekwije* ‘pogrzebny obchod, pogrzeb; pogrzeb, prowadzenie do grobu; pogrzeb, chowanie umarłego — *exsequiae*’ (Msp); ▫ *egzekwie* — łac. *exsequiae* ‘pogrzeb’; ‘pogrzeb katolicki ze wszystkimi ceremoniami’ (Du); ▫ *odprawić egzekwie* (Du); • p. *żałoba* ‘ceremonia pośmiertna, pogrzebowa, zawodzenie płaczek, narzekalność po zmarłym’ (Kjp)[1250]; ◦ głuż. *pohrjeb* (pg); ◦ słowac. *pohreb* ‘obradné pochovanie mŕtveho’ (Ks); ◦ czes. *pohřeb* (Opc); ◦ ukr. przest. *погреб*; ▫ przest. *погребання*; ▫ *похорон*; ▫ rzad. *похорони* ‘обряд проводів і поховання тіла померлого’ (su); ◦ chorw. *pogreb* (MPh), ◦ serb. *сахрана* ‘полагање мртваца у гробницу’ (Msk); ▫ *сахрана* ‘полагање мртваца у гроб, погреб’ (rsk); ▫ *укоп* (Msk); ▫ *погреб* ‘закопавање мртваца у земљу’ (Msk); ▫ przest. *погреб* ‘чување’ (Msk).

Formy postępowania z ciałem

W zależności od uwarunkowań religijno-kulturowych i społeczno-obyczajowych w danym miejscu pogrzeb przybiera określone formy.

Umieszczanie zwłok w ziemi

Jedną z najbardziej rozpowszechnionych form pogrzebu w naszym kręgu kulturowym jest grzebanie[1251], tj. umieszczanie martwego ciała w ziemi, w grobie, por. • p. *pogrzebaniec*, *pogrzebieniec* ‘nieboszczyk, którego mają grzebać’ (Kjp); • p. *grzebanie umarłych* (Msp)[1252]; ▫ *pogrzebać*, *pogrześć umarłego* ‘zagrzebać w ziemi, pochować, sprawić mu pogrzeb’ (Kjp)[1253]; ▫ p. *do ziemi* ‘do trumny, do grobu’ (L)[1254]; ◦ czes. *pohřbít někoho* (Ccs); ◦ ros. *Всякому*

[1249] Ta uogólniająca definicja obejmuje możliwe konkretne przejawy uszczegóławiające. W tym miejscu zasadne jest wskazanie, że np. w dawnym Izraelu „obrzędy funeralne i żałoba były zabarwione emocjonalnie, nie miały zaś charakteru szczególnie religijnego, np. nie uczestniczył w nich kapłan, nie wzywano też imienia Jahwe, który jest Bogiem żywych” (Rosiński 1995: 25).

[1250] Por. • *Żałoba* nazwisko — *żałoba* stpol. ‘ceremonia pogrzebowa’ (Tn).

[1251] Por. • p. *grzebany* ‘chowany do grobu’ (L).

[1252] Por. też • p. *pogrobne* ‘akt pogrzebania, pogrzeb’ (Kjp).

[1253] Por. też • cs *погребение* ‘pogrzeb’ (Zc); • słowac. dial. *chraňba, chramba* ‘′pogrzeb, pochówek, pogrzebienie′’ (Tes). Por. też • p. żart. *dostać łopatą w zadek* ‘(o nieboszczyku) — być przysypanym ziemią’ (Kjp); ▫ *dostać od grabarza łopatą w zadek* (Npp).

[1254] Por. też • *iść do ziemi* ‘umierać’ (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 491 2012-11-06 11:43:24

мертвецу земля — гроб (Dp); ▫ *предавать / предать земле кого-л.*; ▫ *ложиться / лечь в землю* (ra)[1255]; ◦ fr. przen. *aller au trou* 'iść do dołu (do grobu) 'dziury'' (KKf). Praktykowana jest inhumacja poprzez umieszczenie w grobie, ale też jest ona koniecznością[1256]: ○ nieboszczyk prosił nieboszczyka o doprowadzenie do grobu, por. • gruz. *Мертвец мертвеца просил до могилы проводить* (Bw). Akcentowana jest też otwartość ziemi dla wszystkich, por. • kasz. *Wszëtkich równo na swiętô zémka przëkrëje* (Tfk).

Z grzebaniem zmarłych wiążą się określone stany, czynności i akcesoria. W odniesieniu do przygotowania miejsca na złożenie w nich zmarłego można wskazać: ○ jamę w ziemi przeznaczoną na martwe ciało, por. • p. *dół grobowy* 'jama w ziemi, w której grzebie się zmarłych; grób' (w)[1257]; ▫ *dół* 'jama w ziemi, w której grzebie się zmarłych; grób' (sjp)[1258]; ◦ chorw. *grob* 'jama u koju se polažu posmrtni ostaci pokojnika; raka' (Arh); ◦ sch. *гроб* 'јама у коју се сахрањује мртвац, рака' (rsk); ▫ *гробонина* 'рупчага, јама налик на гроб, раку' (rs); ▫ *гробница* (Żs); ▫ *рака* 'јама у коју се сахрањује мртвац, гроб' (rsk)[1259]; ○ kopanie, por. • p. *grob kopać* (Msp); ◦ słowac. (*vy*)*kopať hrob* (Ks); • p. *kopać* (*komu*) *grób* (Sc); ◦ słowac. *kopať jamu komu* (sl); ▫ *kopať niekomu hrob* (Ks); ◦ czes. *kopat* (*komu*) *hrob* (Sc); ◦ ros. *вырыть могилу*; ▫ *рыть яму кому* (sl); ○ parametry dołu grobowego, zwłaszcza jego głębokość, por. • p. *Ludziom ci dosyć w ziemi grobu na trzy sztychy* (w).

Kopanie grobu przybiera nieraz charakter ceremonii, którą cechują między innymi zrytualizowane zachowania słowne. Przykładowo u Czuwaszów: ○ grabarze, przyszedłszy na cmentarz, odłamują kawałki chleba i czygita (sera) i rzucają je na ziemię, mówiąc: „ojcze ziemi! matko ziemi! naczelniku tego cmentarza! niech (nasza ofiara) będzie przed wami! zmarł nam taki to, dajcie mu kącik ziemi" (Прокопьевъ 1903: 14); ○ zacząwszy kopać grób, jeden z grabarzy (ten, któremu

[1255] Grzebanie zmarłych jest znane w licznych miejscach Ziemi, por. np. Buszmeni umarłych grzebią wraz z należącymi do nich przedmiotami, z dala od szałasu, w dołach, które pokrywają kamieniami (ek, II: 1236).

[1256] W tym odniesieniu por. • łac. *dimitte mortuos sepelire mortuis suos* 'zostaw umarłym grzebanie swoich umarłych; niech umarłe grzebią swoje umarły. — z Wulgaty (Ew. wg Mat., 8,22)' (Kso).

[1257] W związku z tym por. • psł. **grobovъ(jь)*; ◦ bułg. *гробовый*, przym. od *гроб*; ◦ sch. rzad. *гробов*, *-а*, *-о* 'grobowy'; ◦ czes. *hrobový* ''grobowy''; ◦ słowac. poet. *hrobový*, przym., lecz także dial. *hroboví*; ◦ p. *grobowy*, przym. ''grobowy''; słowin. grobùovï, przym. ''grobowy''; ◦ ros. *гробовой*, *-ая*, *-ое*, przym. od *гроб* ''związany ze śmiercią, mogiłą''; ◦ ukr. *гробовий*, *-а*, *-е* ''grobowy''. Tutaj można odnieść dalsze derywaty: ◦ bułg. *гробовен*, przym. ''grobowy''; ◦ mac. *гробовен*, przym.; sch. *гро̀бо̏ван*, *-вна*, *-вно* (Tes).

[1258] Por. • p. *Zabitych chowano we wspólnym dole* (sjp). Por. też • psł. **ama* / **jama*; ▫ połab. *jomo* 'jama, mogiła'; ▫ ukr. *яма* 'jama, mogiła' (Tes). Por. też • p. *pogrzebisko*, ▫ gw. *pogrzebowisko* 'miejsce zakopania trupa, dół na nieboszczyka' (Kjp).

[1259] Por. • cs *рака* 'grobowiec; trumna ze szczątkami osoby świętej' (Zc). Chowając zmarłego w czyimś grobie, przestrzegano, np. w Czarnogórze, tego, aby nie naruszyć znajdujących się tam szczątków, por. „Ако се мртвац мора укопати у нечији гроб, онда се овај мора пажљиво откопавати док це не дође до скелета" (zob. *Посмртни обичаји*... 1967: 45).

WWysoczanski-Umieranie.indb 492 2012-11-06 11:43:24

powierzył to nieboszczyk) wyjmuje łopatą klinowatą grudę ziemi (савăп тăпри ‘ziemia nagrody’)[1260], mówiąc: „drzwi nieboszczyka takiego to — çав вилнĕ çын алăкĕ” (Прокопьевъ 1903: 14).

Pełniejszy wymiar umieszczania zwłok w ziemi obejmuje: ○ grób jako koniec wszystkiego na ziemi, por. • p. *Koniec końców — dół w ziemi* (w); ○ włożenie, złożenie do grobu, por. • p. *kłaść do grobu / w grob*, *ponere in monumento*; ▫ *ciało w grob włożyć / kłaść*; ▫ *ciało do grobu włożono* (Msp); ▫ *składać zwłoki w grobie*; ▫ *złożyć ciało do grobu*; ▫ *złożyć ciało w grobie*; ▫ *złożyć ciało zmarłego w mogile* (Sfp)[1261]; ▫ *w grobie złożyć / położyć / w grob odesłać kości*; ▫ *umarłe*(*go*) / *martwe / umarłych kości grześć* ‘*tumulare*’ (Msp); ▫ *w grobie / w grob / do grobu położyć / włożyć / złożyć*; ▫ *w grobie / w grob / do grobu położon*(*y*) / *włożon*(*y*); ▫ *w grob włożenie* ‘pochować, pogrzebać kogoś; *condere monumento*’ (Msp); ▫ *w grobie / w grob / do grobu położyć / włożyć się* (Msp); ◦ czes. *dát / položit / uložit někoho do hrobu* (Ccs); ◦ ukr. *класти / вкладати / покласти / вкласти у могилу кого* ‘ховати, хоронити (померлого)’ (su); ◦ ros. *опустить гроб в могилу* (tr); ◦ serb. *полагати у гроб* (Żs); ▫ *положити тело у гроб* (Żs); ○ zamknięcie w grobie, por. • p. *kości* (*czyje*) *zamknąć w grobie* (Msp); ○ oddanie ciała ziemi, por. • p. *oddać zwłoki ziemi* (w); ▫ brus. *аддаваць / аддаць зямлі* (AC); ○ oddanie ostatniej posługi, por. • p. *oddać komuś ostatnią posługę* ‘wyprawić pogrzeb, pochować zmarłego’ (sjp); ▫ *oddać ostatnią przysługę* (Sc); ◦ czes. *prokázat někomu poslední službu* (Ccs); ▫ *prokázat poslední čest* (Sc); ◦ serb. *одати последњу пошту* (Żs); ○ pochowanie, pogrzebanie, por. • p. *pochówek*, *pochowek* ‘złożenie w grobie ciała lub prochów osoby zmarłej’ (Zp); ▫ gw. *pochówek* (Kg); ▫ gw. *pochować* (Kg)[1262]; ▫ *inhumacja* ‘pogrzebanie, pochowanie w ziemi, fr. *inhumation*’ (Kjp); ▫ *pochować w grobie / do grobu / w grob*; ▫ *pochowan(y) w grobie / do grobu w grob*, *sepelire in sepulcro*, *inferre in sepulcrum*; ▫ *pochować w ziemi*; ▫ *pochować zwłoki*; ▫ *pochować zwłoki w grobie*; ▫ *ciało pochować*; ▫ *pochowanie ciała*, *corpus sepelirc* (Msp); ▫ *pochować kości w grobie* (Msp); ▫ *pochować kogo* ‘pogrzebać, złożyć w grobie’ (Sfp); ▫ *chować / grzebać trupy* (Żs); ▫ *chować* ‘grzebać umarłych; *condere*, *tumulare*’ (Msp); ▫ *chować* ‘umieszczać ciało martwej osoby w grobie, zwykle z towarzyszącymi temu uroczystościami; grzebać, składać do grobu’ (Dwp)[1263]; ▫ ogólnogw. *chować* ‘grzebać umarłego, składać go w grobie; spra-

[1260] Należy tu dodać, że ową bryłkę ziemi kładzie się pod trumnę w miejsce, gdzie ma spoczywać głowa. Na końcu świata (czuw. *ахăр самана килсен*), gdy z grobów będą powstawać wszyscy zmarli, to właśnie ta gruda podniesie zmarłego z grobu.

[1261] Por. też • p. *położyć*, *złożyć kości* ‘znaleźć śmierć, być pogrzebanym’ (Sfp).

[1262] Por. też • p. gw. or. *chować / pochować / pochowować* ‘grzebać zmarłego’ (Kgo).

[1263] W tym odniesieniu por. też • p. *chować kogo* ‘grzebać, składać w grobie’ (Sfp); • p. *chować kogoś* ‘urządzać komuś pogrzeb’ (L).

WWysoczanski-Umieranie.indb 493 2012-11-06 11:43:24

wiać pogrzeb' (sgp); • p. gw. *chowanie* 'grzebanie umarłego; pogrzeb' (sgp); ▫ *chować po śmierci* (Msp); ▫ *chować / schować / zachować w grobie / do grobu / w grob*; ▫ *schowan*(*y*) *w grobie / do grobu w grob* (Msp); ▫ *chować zwłoki w grobie*; ▫ *ciało schować*; ▫ *chowanie ciała*, *corpus sepelirc*; ▫ *chowanie ciał*; ▫ *chowanie umarłych ciał*; ▫ *umarłe / zmarłe ludzie chować*; ▫ *chowanie umarłych* (Msp); ▫ *chować umarłego* 'grzebać' (Kjp); ▫ *chować się* 'być grzebanym (po śmierci)' (Msp); ◦ słowac. *pochovať* 'obradne uložiť do hrobu' (Ks); ▫ *pochovať mŕtveho* (Ks); ◦ głuż. *pohrjebać* 'pochować, pogrzebać' (Zg); ◦ brus. *хаваць* (Grb)[1264]; ▫ *пахаваны* (Grb); ◦ ukr. *ховати* 'закопувати в землю померлого'; ▫ *поховати*; ▫ *сховати*; ▫ *хоронити*; ▫ *похоронити*; ▫ *схоронити* (su); ◦ ros. gw. kursk. *заховать* ''pochować, pogrzebać zmarłego'' (Fg)[1265]; ◦ serb. *сахранити* 'ставити у гробницу (мртваца)' (Msk); ▫ *сахрањивати лешеве* (Żs); ▫ *сахранити посмртне остатке* (Żs); ◦ sch. *сахранити* 'положити мртваца у земљу или поставити урну с његовим пепелом после спаљивања на одређено место у складу с утврђеним обичајима и обредима за такве прилике' (rsk); ○ pogrzebanie, pochowanie, por. • p. *pogrześć* 'pogrzebać, pochować zmarłego' (sjp); ▫ *pogrześć / zagrześć w grobie*; ▫ *pogrzebion*(*y*) *w grobie / w jednym z grobow*, *ponere* / *sepelire in sepulc*(*h*)*ro*, *sepultus in sepulc*(*h*)*ro* (Msp)[1266];

[1264] Por. • czes. dial. *chovat* ''chować, grzebać (umarłego) '', *chovač'* ''ts.''; głuż. *khować* ''chować, grzebać''; dłuż. *chowaś* ''chować, grzebać, oddawać ciało ziemi''; stpol. *chować* ''chować, grzebać, pogrześć''; słowin. *χovac* ''chować, grzebać, pogrzebać''; ros. dial. *ховать* ''pogrzebać, pochować umarłego''; ukr. *ховати* ''chować, grzebać, pogrzebać''; • psł. **xovati*, sięga niezachowanego ** skovati* ''patrzeć z uwagą'' (Tes).

[1265] Por. tu specyficznojęzykowe określenia metaforyczne: • ros. dial. pskow. *под берёзки положить кого* ''pogrzebać, pochować kogoś'' (MNp); • ros. dial. pskow. *глаза* (*глазы*) (*песком*) *засыпать кому* ''pogrzebać, pochować kogoś'' (MNp); • ros. dial. pskow. *на гору понести кого* ''pogrzebać, pochować kogoś'' (MNp); • ros. dial. pskow. *построить дом кому, где* ''pogrzebać, pochować kogoś, gdzieś'' (MNp); • ros. gw. *коронить* ''pogrzebać, chować'' (Fg).

[1266] W odniesieniu do tego por. następujące wyjaśnienie etymologiczne: • p. *grzebać* 'rozgarniać coś, kopać; przen. wertować, zagłębiać się w czym'; 'chować zmarłych, zakopywać'; 'niezgrabnie się poruszać, robić coś powoli'. Czasownik rodzimy, ogólnosłowiański, por. czes. dial. *hřésti*, moraw. *hřebať*, ros. *pogriebát'*, ukr. *hrebtý*, słowen. *grébati*; odziedziczony z psł. **grěbati* — stanowi kontynuację pie. **ghrēbh-* / **ghrōbh-* / **ghrobh-* tworzył tzw. szereg apofoniczny. Czasownik *grzebać* — w języku stpol. występował w zasadzie tylko w formach prefiksalnych, np. *pogrzebać*, *zagrzebać*, *wygrzebać*; miał wiele znaczeń: 'rozgrzebywać palenisko', 'rozciągać ogień', 'rozczesywać coś splątanego, 'rozgrabywać, rozsypywać ziemię' oraz 'zakopywać, chować w ziemię zmarłego'. Semantycznie wydziela się grupa formacji pochodnych od czas. *grzebać* 'chować zmarłego', por. *pogrzebać* (XV w.) 'złożyć w grobie'; *pogrzeb* (XVIII w.) 'ceremonia składania w grobie' i 'kondukt żałobny'; *pogrzebisko* i *pogrzebowisko* (XVIII w.); *pogrzebaniec* (XIX w.) 'nieboszczyk', *pogrzebnik* (XIX w.) 'grabarz'; *pogrzebny* (XVIII w.), *pogrzebowy* (XVIII w.). Czasownik *grześć* jest to kontynuacja psł. **grebti*, **grebą* ← pie. **ghrĕbh-*; istotna różnica między *grzebać* i *grześć* polegała na tym, że pierwszy czasownik określał czynność wielokrotną, drugi zaś jednokrotną. W okresie stpol. czasownik jednokrotny był używany w zasadzie w formach prefiksalnych *pogrześć*, *odgrześć*, *zagrześć*; do naszych czasów przetrwały cyt., por. „Gdy na dziewczynę

WWysoczanski-Umieranie.indb 494 2012-11-06 11:43:24

▫ *pogrzebać* ‘złożyć w grobie, pochować’ (sjp); ▫ *pogrzebany* (Opc); ▫ *ciało pogrześć*; ▫ *ciało zagrześć*; ▫ *ciało pogrzebać*; ▫ *ciało* (*po*)*grzebione*; ▫ *ciała pogrzeb*, *corpus sepultum est*; *pogrzebać w ziemi* (Msp)[1267]; ▫ *grzebanie* ‘urządzanie pogrzebu, uczestniczenie w pogrzebie’ (L); ▫ gw. *przykidać* ‘pogrzebać, pochować’ (Kg); ◦ cs *погребенный* ‘pogrzebion, pochowany’ (Zc); ◦ czes. *pohřbít*; ▫ *zahrabat* (Sc); ◦ ukr. *погребати*; ▫ *погребти* (su); ◦ sch. *погребати* ‘погребсти, сахранити’ (rsk); ▫ *погребсти* ‘закопати (мртваца) у земљу’ (Msk); ◦ bułg. *погреба* ‘pogrzebać’ (Sbp); ○ zakopanie, por. • p. *zakopać* (Sc) ▫ *zakopać umarłego* ‘pogrzebać, pogrześć, pochować w ziemi’ (Kjp); ▫ *zakopany* (Opc); ◦ słowac. *zakopať mŕtvolu* ‘pochovať’ (Ks); ◦ czes. *zakopat* (Sc); ▫ *zakopán* (Opc); ◦ serb. *закопавати лешеве* (Żs); ○ zasypanie ziemią, por. • p. *przykidać* ‘pogrzebać, pochować, (przyrzucić ziemią)’: *przykidać nieboszczyka* (Kjp)[1268]; ○ zasypanie piaskiem, por. • p. *piaskiem nakryć kości* ‘pogrzebać’ (Msp).

Rozbudowane pole formują wyrazy i wyrażenia odnoszące się do zwyczajowych przejawów postępowania z nieżyjącymi, do których należą: ○ umieszczanie zwłok w ziemi, por. • *Złożenie do Grobu*, chrześc. — wyobrażenie złożenia Chrystusa do grobu (zob. Wysoczański 1999: 34)[1269]; • *pogrzeb*, *grzebanie*, w Izraelu palenie zwłok było wyjątkiem i uchodziło za karę; • *Libitina*, łac. *libitinam facere* ‘grzebać, chować’, w mit. ital. bogini pogrzebu, patronka i strażniczka posług należnych zmarłym, której za każdego zmarłego składano monetę (*lucar Libitinae*) (zob. Wysoczański 1999: 34).

W ogólnym obrazie pogrzebu i pochówku, por. np. • p. *obchod pogrzebny*; ▫ *pogrzebna ceremonija*; ▫ *pogrzeb sprawić / sprawować / odprawić / odprawować / wyprawić*; ▫ *pogrzeb wyrządzić / wyrządzać*; *pogrzeb był sprawowan* ‘*cerebrare exsequias* a. *funus*, *iusta facere* a. *peragere*, *parentare*’ (Msp); ◦ serb. *сахранити кога*; ▫ *приредити коме погреб* (Żs), uwidaczniają się w świetle zebranego materiału następujące wyprofilowania: ○ dbałość o zachowanie zaleceń panującego obyczaju, por. • p. *pogrzebać ciało zgodnie z obyczajem* (sjp)[1270]; • p. *pochowan*(*y*) *obyczajem pogańskim* (Msp); ○ zgodność z wymogami religijnymi, por. • p. *pogrzebać po katolicku* (Zp); ○ zgodnie z wymogiem wojskowym, por. • p. *pochować kogoś*

zawołają: żono!/ Już ją żywcem pogrzebiono” (A. Mickiewicz, *Dziady*) oraz w zn. metaforycznym: „Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród,/ Nie damy pogrześć mowy” (M. Konopnicka, *Rota*) (Dep).

[1267] Por. też • p. *Chować zabitych, zmarłych* (Dwp).

[1268] Por. • p. *Prędzej mi ziemi na oczy nasypią* ‘tzn. prędzej umrę’ (Knk). Por. też • ros. gw. *довольно земле* ‘′dość sypania ziemi na grób′’ (Fg).

[1269] Por. też • *„stan śmierci” Chrystusa*, w Kościele katolickim czterdziestogodzinne wystawienie Najświętszego Sakramentu na pamiątkę tyluż godzin „stanu śmierci” Chrystusa podczas przebywania w grobie oraz sugerujące *quasi*-śmierć (zob. Wysoczański 1999: 31).

[1270] Zwykle pochówku w zależności od zamożności i woli oddających ostatnią przysługę bądź przedśmiertnej woli zmarłego. Por. też • ros. idiol. *не собачонка* ′nie psinka′ ‘′o tym, kto powinien był być pogrzebany zgodnie z obrzędem′’ (Iis).

WWysoczanski-Umieranie.indb 495 2012-11-06 11:43:25

z wojskowymi honorami (Dwp); ◦ bułg. *погребение с военни почести* ‘pogrzeb z honorami wojskowymi’ (Sbp); ○ charakter religijny lub świecki, por. • p. *pogrzeb krześcijański* (*chrześcijański*) (Msp); • słowen. *cerkveni pogreb*; ▫ *civilni pogreb* (ssk); ○ zaangażowanie, postawa, stan emocjonalny, por. • p. *pochowan*(*y*) *z narzekaniem*; ▫ *pochowan*(*y*) *z radością*; ▫ *pochowan*(*y*) *ze strachem*; ▫ *pochowan*(*y*) *z* (*wielkim*) *płaczem*; ▫ *pochowan*(*y*) *z żalem / z żałobą / z żałością* (Msp); ○ uhonorowanie, por. • p. *pochowan w dalmatyce* (Msp); ▫ (*pogrzeb*) *z należnymi honorami* (Sc)[1271]; ◦ czes. (*pohřeb*) *se vsemi poctami* (Sc); ○ brak uhonorowania, por. • p. *oślim pogrzebem pogrzebiony* ‘pogrzebany bez należytych ceremonii’ (Msp); ○ wartość estetyczna, por. • p. *pochowan*(*y*) *cudnie* (Msp); ○ ocena, por. • p. ▫ *pochowan*(*y*) *bez żadnej czci*; ▫ *pogrzebion jako pies*; ▫ *pochowan*(*y*) *znamienicie*; ▫ *pochowan*(*y*) *z wielkim podziwieniem*; ▫ *pochowan*(*y*) *przystojnie*; ▫ *poczciwie / uczciwie / pocześnie / z poczciwością pochowan*(*y*); ▫ *uczciwie pogrzebiony*; ▫ *w zacności pogrześć* (Msp); ○ czas trwania, por. • słowen. *dolg pogreb* (ssk); ○ charakter pogrzebu, • p. *pogrzebem* (*jakim*) *pogrzebion* (Msp); ○ brak rozgłosu, por. • p. *pochować kogoś bez rozgłosu* (Dwp); ○ skromność, por. • p. *pochować kogoś skromnie* (Dwp); ▫ *sprawić komuś skromny pochówek* (Dwp); ▫ *skromny pogrzeb* (Żs); ◦ serb. *скроман погреб* (Żs); ○ wystawność, okazałość, por. • p. *pochowan*(*y*) *z wielkim kosztem* (Msp); ▫ *pochować kogoś z pompą* (Dwp); ▫ *pochowan*(*y*) *z wielką pompą*; ▫ *sprawić komuś okazały pochówek*; ▫ *książęcy pogrzeb* (Żs); ◦ serb. *величанствен погреб* (Żs); ◦ słowen. *bil*

[1271] W odniesieniu do konieczności pogrzebu, lecz pozbawionego honorów, można przywołać sprawę pogrzebu Jezusa Chrystusa. Mianowicie „Zarówno *Stary Testament*, jak i *Miszna*, poświadczają, że osobę skazaną według żydowskiego prawa należy pochować, jednak musi to być pogrzeb pozbawiony honorów. Z pewnością takim był pogrzeb Jezusa, przeprowadzony przez członka sanhedrynu, który głosował za skazaniem na śmierć z powodu bluźnierstwa. Za pogrzeb dokonany w sposób godny Miszna uznaje taki, w którym nie zabrakło namaszczenia i umycia ciała zmarłego, ułożenia go, przepasania całunem i zamknięcia oczu (*Shab.* 23,5). Poza owinięciem w płótno Marek nie wspomina o żadnej z tych czynności. Wiedząc o tym, że skazańców chowano w ubogich szatach, aby pokazać społeczną pogardę wobec łamiącego prawo, interesująca okazuje się wzmianka Marka o nowych szatach Jezusa (15,46). Wzmiankę tę posiada jeszcze Mateusz, natomiast Łukasz i Jan mówią o zwykłych płóciennych szatach (por. Łk 23,53; J 19,40; Mt 27,59). Nie kusząc się o rozstrzygnięcie, która wersja lepiej odzwierciedla stan faktyczny, należy stwierdzić, że Marek stara się podkreślić godność śmierci Skazańca. Problemem jest jednak kupno szaty, którego — zdaniem Marka Józef z Arymatei — miał dokonać pierwszego dnia Paschy (Przygotowanie). Prawo zakazywało handlu w dniach świątecznych. […] Marek, w przeciwieństwie do pozostałych ewangelistów, używających terminu *τὸ σῶμα*, określa ciało zmarłego Jezusa również bardziej pierwotnym rzeczownikiem *τὸ πτῶμα* (15,45). Z całą pewnością rzeczownik posiada odcień szacunku wobec zmarłego, jednak wybór dokonany przez Marka uwypukla fakt zmasakrowania ciała Jezusa. Tym samym terminem posługuje się Marek po opisie dekapitacji Jana Chrzciciela (Mk 6,29; por. Mt 14,12). Użycie tego terminu również wskazywać może na fakt, że pogrzeb Jezusa nie miał charakteru uroczystego. Temu samemu celowi służy brak wzmianki o namaszczeniu ciała Jezusa przed pochówkiem” (Rosik 2004: 504–505).

WWysoczanski-Umieranie.indb 496 2012-11-06 11:43:25

je velik pogreb (ssk); ○ chowani są umarli, ciała umarłych, por. • p. *pogrzebować umarłego*; ▫ *pogrzebowanie umarłych*; ▫ *umarłych pogrzebywać*; ▫ *pogrzebowany* 'chowany (o zmarłym)'; ▫ *pogrzebywać* 'grzebać, chować zmarłych'; ▫ *pogrześć* 'pochować zmarłego, urządzić pogrzeb; *sepelire*'; ▫ *pogrzebowanie ciała* (Msp); ○ kto konkretnie jest chowany, por. • p. *pogrzebować kogo* (Msp); ○ z kim ktoś jest chowany, por. • p. *pogrześć z kim* 'włożyć z kimś do grobu' (Msp); ○ w czym jest ktoś pogrzebany, por. • p. *pogrześć w czym* (Msp); ○ sprawiający pochówek, por. • p. *pochowan*(*y*) *od niewiasty*; ▫ *pochowan*(*y*) *przez małżonkę*; ▫ *pochowan*(*y*) *przez ojca*; ▫ *pochowan*(*y*) *od syna / synow*; ▫ *pochowan*(*y*) *od poddanych*; ▫ *pochowan*(*y*) *od krześcijan*(*ow*) (Msp); ○ na czyj koszt odbywa się pochówek, por. • p. *kogoś chowają na koszt państwa* (Dwp); ◦ słowen. *pogreb na državne stroške* (ssk); ○ miejsce złożenia doczesnych szczątków, por. • p. *pogrześć gdzie*; ▫ (*gdzie*) *po śmierci pogrzebion*(*y*); ▫ *kości* (*czyje*) *pogrześć* (*gdzie*) '*ossa sepelire*' (Msp); ○ właściwa miejscowość, por. • p. *pogrzebać kogoś w jego rodzinnym mieście* (Zp); ○ właściwe miejsce, por. • p. *pogrzebanie kogoś na cmentarzu*; ▫ *na cmyntarzu* (*smyńtarzu*) *pogrzebiony*; ▫ *pogrzebanie kogoś w mogile*; ▫ *pogrześć w grobie* '*sepelire in sepulcro*'; ▫ *pogrzebion*(*y*) *w grobie* '*sepultus in sepulchro*'; ▫ *Matkę pogrzebaliśmy w rodzinnym grobie* (Zp); ○ odmienne, niegodne miejsce, por. • p. *pogrzebion pod płotem*; ▫ *pogrzebion w gnoju pod płotem* (Msp); ○ właściwe wyposażenie, por. • p. *pogrzebać kogoś w dębowej*, *sosnowej trumnie* (Zp); ○ liczebność żałobników na pogrzebie — bardzo duża lub bardzo mała, zwykle na pogrzebie człowieka ubogiego, • p. *tłumy szły* / *tłumy postępowały za trumną* (Sfp); ▫ *W pogrzebie udział wzięła najbliższa rodzina i przyjaciele* (Zp); ▫ *Kiedy umiera ubogi, nikt nie wnidzie w jego progi* (Knk).

Spalanie

Jednym ze sposobów pogrzebu zmarłych jest ich spalanie, por. • p. *palenie* 'dokonywanie obrzędu pogrzebowego przez spalanie' (Msp); ▫ *spalenie ciała zmarłego* (Kjp)[1272]; ▫ *ciałopalenie* 'palenie zwłok ludzkich jako obrzęd chowania zmarłych' (sjp)[1273]; ◦ cs *трупосожжение* 'obrządek ciałopalny; kremacja' (Zc); ◦ głuż. *ćěłopalenje* ciałopalenie, palenie zwłok'; ▫ *palenje ćěłow* 'palenie zwłok, ciałopalenie' (Zg); ◦ chorw. *spaljivanje mrtvaca* (MPh); • p. *palić* 'dokonywać obrzędu pogrzebowego przez spalenie zwłok' (Msp); ▫ *palić / spalić zwłoki na stosie* (Sfp); ▫ *palić ciała*, *trupy na stosie* (Sfp); ◦ czes. *upálit na hranici* (Opc); ▫ *spalanie zwłok* (Żs); ◦ serb. *спаљивање посмртних остатака* (Żs); • p. *spopielić* 'paląc zamienić

[1272] Por. też • p. przen. *popielec* 'obrządek spalenia ciała nieboszczyka' (Kjp).

[1273] Por. też • p. *ciałopalny* 'związany ze zwyczajem ciałopalenia' (sjp); ▫ *obrządek ciałopalny* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 497 2012-11-06 11:43:25

w popiół' (sjp); ▫ *obrócić w popiół* (sjp); ▫ *spopielać zwłoki* (Dwp); ▫ *ciałopalenie*, *kremacja* 'palenie lub spalenie zwłok ludzkich, zastępujące grzebanie' (w)[1274]; ◦ czes. *zpopelnit*; ▫ *obrátit v popel*; ▫ *změnit se v popel* (Opc); ◦ ukr. *спалити*; ▫ *піддати кремації* (cu); • p. *kremacja* 'palenie ciał zmarłych, łac. *crematio*' (Kjp); ▫ książk. *kremacja* 'palenie zwłok ludzkich, zastępujące chowanie w ziemi' (sjp); ▫ *kremacja* ‹łac. *crematio* 'spalanie' od *cremare* 'spalać' zwł. zwłoki› 'palenie zwłok' (Kso); ▫ p. *poddać zwłoki kremacji* (sjp); ▫ *dokonać kremacji* (Dwp); ◦ słowac. *kremácia* 'spopolnenie, spopolňovanie mŕtvych' (Ks)[1275]; ◦ czes. *kremace*; ▫ *zpopelení*; ▫ *pohřeb žehem* (Sc); ▫ *zpopelnění v krematoriu* (cu); ◦ ukr. *кремація* (cu); ◦ ros. *сжигать тело в крематории*; ▫ *кремация тела покойного* (SHM); ◦ chorw. *kremiranje* (MPh)[1276]; • p. *ogień* 'obrzędowe ognisko rozpalane przy pogrzebie; stos pogrzebowy' (Msp)[1277]; • p. *stos pogrzebowy* (Dwp)[1278]; ◦ cs *палителище* 'miejsce

---

[1274] W związku z kultem Słońca w epoce brązu rozpowszechnił się w Europie obrządek ciałopalenia zmarłych (stosowano go w neolicie w okolicznościach wyjątkowych), symbolizujący uwolnienie duszy od ciała. We wczesnej epoce żelaza (od I tysiąclecia przed Chrystusem) powstał w Europie zwyczaj grzebania spalonych ciał w popielnicach (ek, IV: 1319).

[1275] Por. też • słowac. pot. *dať sa spáliť* 'po smrti spopolni' (Ks).

[1276] Według nauk islamu ciało zostało stworzone przez Boga, jako takie zatem nie może być całkowicie potępione — wyraża się to m.in. w niechęci ortodoksyjnego islamu do praktyk ascetycznych, w tym kontekście pojmowanych jako zamach na Boże dzieło, oraz zakazie kremacji. Ze względu na znaczenie ludzkiego ciała kremacja jego również w prawosławiu jest zabroniona (er, I: 514, 516–517).

[1277] W hinduizmie pogląd, wg którego ciało jest elementem ułudy (maja) i jedynie tymczasowym okryciem atmana (czyli „posiadacza ciała"), znajduje swoiste odzwierciedlenie w zwyczaju kremacji zwłok i oddawaniu resztek kostnych (świętym) rzekom, przy czym zwłok osób uważanych za wyzwolone za życia (poprzez dyscyplinę i umartwienia, dźiwanmukta) nie poddaje się kremacji, a sposób ich przedpogrzebowej konserwacji i grzebania (*samadh*, *sadhu*, *sannjasin*) podkreśla przekonanie o transformacji ich cielesnej powłoki w niezniszczalną, diamentową substancję, nasyconą szczególną świętością (er, I: 517). W związku z miejscem spalania Waranasi por. „W Waranasi patrzy się na śmierć zupełnie inaczej aniżeli w Europie. Oczywiście wszystko poraża swoją skalą. Bo przecież codziennie, nieprzerwanie od ponad dwóch tysięcy lat pali się tutaj zwłoki ludzkie. Ogień widoczny jest w nocy i w dzień, tuż przed wschodem słońca i o zmierzchu. Z całego niemal kraju zwozi się nad brzeg Gangesu doczesne szczątki Hindusów, które właśnie w tym miejscu mają ostatecznie przemienić się w popiół. Całość sprawia wrażenie jakiejś gigantycznej sakralnej przetwórni, do tego jeszcze zanurzonej tak głęboko w tradycji, że nie sposób jednoznacznie określić jej początków […] śmierć w Waranasi występuje w kształcie niezwykle namacalnym, a może raczej brutalnie naocznym. Zwłoki ludzkie niekoniecznie spalają się za każdym razem na bezosobowy popiół. Bywa i tak, że pozostaje widoczna osmalona część dłoni, stopy lub tułowia. Nie zawsze bowiem żałobnicy mają do dyspozycji odpowiednią ilość drewna, aby dokonać całkowitej kremacji. Zamiast na przykład dwóch godzin, ogień pali się jedynie półtorej godziny albo godzinę i czterdzieści minut. To jednak nie ma większego znaczenia. Zgodnie z tradycją spalone, lub raczej: nie do końca spalone szczątki, wrzuca się do świętego Gangesu. Rzeka ma wchłonąć wszystko, co pozostaje z materialnej egzystencji człowieka" (Kłodkowski 2005: 112–113).

[1278] Z następującą eksplikacją stosu, por. • p. *stos* 'sterta drewna przeznaczona do spalenia bądź do spalenia na niej czegoś, a dawniej także kogoś (rodzaj kary śmierci lub ofiary)' (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 498 2012-11-06 11:43:25

spalania, stos' (Zc); ◦ serb. *ломача* 'велика ватра од дрва и грања на коју су стављанн мртваци' (Msk).

W związku ze spalaniem język utrwalił, co następuje: • p. *zgliszcze*; ▫ *zgliskо*; ▫ *zgliszczko* 'zgorzelina, zgorzelisko, miejsce, gdzie palono umarłych, miejsce ze stosem pogrzebowym' (Kjp); • słowac. archeol. *žiarovisko* 'míesto, kde sa spaľovali mŕtvoly' (Ks); • słowac. archeol. *žiar hrob* 'so zvyškami spálených mŕtvych' (Ks); • p. *przypalacz* 'palacz zwłok, kremator' (Msp); ▫ *palacz*; *palicz*; gw. *palarz* 'co u pogan palił trupy' (Kjp); • p. *krematorium* 'budynek urządzony do palenia trupów; piec ku temu służący, niby łac. *crematorium*, od *cremator* — palacz' (Kjp); ▫ *krematorcik* 'pieszczotliwie: krematorium' (L); ◦ głuż. *ćěłopalernja* 'krematorium' (Zg); ◦ słowac. *krematórium* 'budova, které sa uskutočňuje kremácia' (Ks); ◦ czes. *krematorium* (Opc); ◦ chorw. *krematorij*; ▫ *kosturnica* (MPh); ◦ serb. *крематориј* '(лат.) рада за спаљивање мртваца' (Msk); • słowac. *žiarovisko* 'časť krematória, kde sa spaľuje mŕtvola' (Ks); • p. *swąd trupi* 'zapach spalenizny; odór, zaduch, fetor' (Sfp); • p. *kolumbarium* 'przechowalnia urn z prochami przy krematoriach' (Kso); • p. *popielnica*; ▫ *popielnia* 'urna, naczynie do zbierania popiołów nieboszczyków' (Kjp); ▫ p. *żalnik* (sjp); ▫ p. *kostnica*; ▫ gw. *kosnica* 'naczynie czworościenne ozdobne do przechowywania przepalonych na pogrzebie kości' (Kjp); • p. *urna* 'naczynie u starożytnych do przechowywania popiołów nieboszczyków, popielnica' (Kjp); ▫ *urna* 'naczynie grobowe (metalowe lub ceramiczne) służące do przechowywania prochów zmarłych po spaleniu; popielnica' (sjp); ▫ *urna z popiołem* (Żs); ▫ *urna z prochami* (sjp); ▫ *urny ciałopalne* (sjp); ▫ *umieścić prochy w urnie* (Dwp); ◦ łac. *cinerarium* 'urna, naczynie na prochy spalonych zwłok ludzkich — łac., *cinis* dpn. *cineris*' (Kso); ◦ słowac. *urna* 'schránka s popolom mŕtveho, popolnica' (Ks); ◦ czes. *urna popelnice* (Opc); ◦ ros. *погребальная урна* (sl); ▫ *урна с прахом покойного* (SHM); ◦ serb. *урна с пепелом* (*покојника*) (Żs); ◦ bułg. *урна* (Rpb).

Zmarli po spaleniu ich ciał to: • p. *popioły zmarłych* 'popiół ze spalonych nieboszczyków' (Kjp); ◦ chorw. *pepeo* 'mrtvo tijelo, posmrtni ostac' (Arh).

Roztarcie zwłok

Znane są też inne, zdeterminowane wymogami określonej religii, formy postępowania ze zwłokami, por. • *całkowite pozbycie się zwłok* 'w buddyzmie zupełne roztarcie zwłok' (zob. Wysoczański 1999: 34)[1279].

[1279] W tym miejscu por. następujące uwagi: „Skoro narodziny są śmiercią, a śmierć narodzinami, odrodzenie wymaga umartwienia. Stary Adam musi umrzeć, zanim można będzie wskrzesić w nim nowego człowieka", grzebanie, palenie itd. „to po prostu pozytywny i negatywny aspekt tej samej zasady, które wraz z rozkładem tej zasady stały się różne" (Thomson 1958: 467). „W obrządku pogrzebowym rysują się dwie przeciwstawne sobie cechy — z jednej strony konkretno-materialne wyobrażenie o życiu pozagrobowym [...] z drugiej zaś strony wpływy idei na wskroś spirytualistycznych" (Gąsowski 1970: 286–287).

WWysoczanski-Umieranie.indb 499 2012-11-06 11:43:25

Mumifikacja

W celu uchronienia zwłok przed rozkładem poddaje się je balsamowaniu i mumifikacji, por. ○ balsamowanie: • p. *balsamować* 'zabezpieczać zwłoki przed rozkładem przez wstrzykiwanie do naczyń krwionośnych środków konserwujących (w starożytności substancji balsamicznych)' (sjp)[1280]; ▫ *balsamować ciało* 'zabezpieczyć zwłoki przed rozkładem za pomocą środków chemicznych' (Sfp)[1281]; ▫ *balsamowanie* (sjp); ◦ słowac. *balzamovať — zabalzamovať mŕtvolu* (Ks); ◦ czes. *balzamovat* (Opc); ◦ serb. *балсамовати*, *балзамирати* (Żs); ○ mumifikacja, por. • p. *mumifikacja* 'balsamowanie zwłok w celu zabezpieczenia ich przed rozkładem' (sjp); • słowac. *mumifikácia* (Jsp); • serb. *мумификација*; ▫ *мумифицирање* (Żs); • p. *mumifikować* 'balsamować, zamieniać w mumię' (sjp); ◦ słowac. *mumifikovať* 'konzervovaním (u) chrániť mŕtvolu pred rozkladom' (Ks)[1282]; ◦ czes. *mumifikovat* (Sc); ◦ serb. *мумифицирати* (Żs); • p. *mumifikować ciało* (sjp); ▫ *mumifikować zwłoki* (sjp); ▫ słowac. *mumifikovať mŕtvych* '(z)mumifikować zmarłych' (Jsp); ▫ p. *mumia* 'zwłoki zabezpieczone przez odpowiednie zabiegi konserwacyjne przed rozkładem lub wyschnięte wskutek naturalnego procesu mumifikacji' (Du)[1283]; ○ tanatopraksja, por. • p. *tanatopraksja* 'balsamowanie zwłok' (Sns); ▫ tanatopraksja 'impregnowanie zwłok polegające na wypompowaniu z ciała płynów ustrojowych i napełnieniu żył i tętnic płynem infuzyjnym, dzięki czemu zwłoki ulegają mineralizacji' (Zp); ▫ *tanatoprakter* 'specjalista wykonujący tanatopraksję' (Sns).

Wystawienie ciała zmarłych na pożarcie

Mniej znanym, ograniczonym do niektórych systemów religijnych lub lokalnych zwyczajów, sposobem postępowania z pośmiertnym ciałem ludzkim jest wysta-

---

[1280] Por. też • p. *balsamista* 'w starożytnym Egipcie: kapłan balsamujący ciała zmarłych' (sjp).

[1281] Balsamowanie zwłok, zahamowanie rozkładu zwłok ludzi, a także zwierząt (np. krokodyle, koty) i ptaków (np. sępy), przez wstrzykiwanie do tętnic płynów konserwujących (np. formaliny ze spirytusem lub sublimatu). Sztuka balsamowania zwłok, stosowana w staroż. Egipcie od początków cywilizacji do ok. VI w., związana była ściśle z wiarą w życie pozagrobowe, uzależnione od przetrwania ciała po śmierci. Według mitologii egipskiej wynalazcą balsamowania zwłok był Anubis, bóg rytów pogrzebowych, który po raz pierwszy zastosował je do ciała zabitego Ozyrysa; każdorazowe balsamowanie zwłok zmarłego było powtarzaniem czynności Anubisa, co podnosiło zmarłego do godności Ozyrysa. Herodot (II 86) i Diodor z Tarsu (I 91) wymieniają trzy rodzaje balsamowania zwłok w Egipcie: uroczyste, mniej uroczyste i proste. Podobny do balsamowania zwłok zwyczaj wysuszania ciał zmarłych istniał u innych ludów staroż. (ek, I: 1288).

[1282] Por. też • słowac. med. *mumifikačný proces* 'proces mumifikacji'; ▫ *mumifikačné práce* 'prace przy mumifikacji (przy balsamowaniu)' (Jsp); • p. *płótna / bandaże mumijne* (Du); • p. książk. *mumifikator* 'osoba zajmująca się mumifikowaniem zwłok' (Du).

[1283] Por. • p. *mumia* 'trup z ciał zabalsamowanych, znajdywanych w grobach egipskich' (Kjp). Por. też • p. *mumie egipskie*; ▫ *mumie faraonów* (Du).

WWysoczanski-Umieranie.indb 500 2012-11-06 11:43:25

wianie go na pożarcie przez zwierzęta, por. • wyznawcy parsyzmu wystawiają ciała zmarłych na pożarcie drapieżnym ptakom w dakhmach (*dakhma*, per. 'wieża milczenia'), tj. cylindrycznych budowlach z otworem u góry (ek, II: 974)[1284].

Niepogrzebanie zmarłych

W przeciwieństwie do którejś z form grzebania zmarłych bądź wystawienia ciała na pożarcie przez zwierzęta język odnotowuje praktykowane nieskładanie zwłok ludzkich do grobów, chodzi tu zwłaszcza o: ○ niepogrzebanie, nieumieszczenie w ziemi, por. • p. *ciało niepochowane* (Msp); ▫ *niepochowany* 'niepogrzebany' (Msp); ▫ *nieschowany* 'którego zwłok nikt nie pogrzebie' (Msp); ▫ p. *niepogrzebiony* 'zostawiony bez pogrzebu, niepochowany' (Msp); • p. *zostać bez pogrzebu* 'zamiast: niepogrzebionym' (Ojp).

Organizacja i przebieg ceremonii pogrzebu

Zakres znaczeniowy ceremoniału pogrzebu[1285] wyrażają leksemy proste i związki wyrazowe, m.in.: • p. *pogrzeb* 'obrzędy towarzyszące grzebaniu lub paleniu zwłok' (sjp); ▫ *pogrzeb* 'pochód pogrzebowy, kondukt żałobny' (sjp); ▫ *pogrzeb* 1. 'obrzęd składania zwłok do grobu; także obrzęd palenia, kremacji zwłok'; 2. 'orszak pogrzebowy, grono osób towarzyszących wyprowadzeniu zwłok na cmentarz' (Zp); ▫ *pogrzeb* 'kondukt pogrzebowy' (Dwp); ▫ gw. *pochowa*; ▫ *pochowanka*; ▫ *pochowek*; ▫ *pochowunek*; ▫ *poczęsne* (Kg); ◦ słowac. hovor. *pohreb* 'pohrebný sprievod' (Ks); ◦ czes. *pohřeb*; ▫ pot. *funus* (Sc); ◦ chorw. *sprovod* (MPh); ◦ serb. *спровод* 'погребна поворка, пратња, погреб, сахрана' (Żs); ▫ *спровод* 'погреб, сахрана, погребна поворка' (Msk); ▫ *пратња* 'погребни спровод' (Msk); ◦ sch. *погреб* 'обред који се врши при полагању мртваца у земљу или при спаљивању, сахрана, погребна пратња, спровод' (rsk)[1286]; ◦ bułg. *погребение* 'pogrzeb' (Sbp); • p. *oddać komuś ostatnią posługę* 'wziąć udział w czyimś pogrzebie; wyprawić pogrzeb, pochować zmarłego' (sjp); ▫ *oddać komu ostatnią posługę* 'wziąć udział w pogrzebie; pochować, pogrzebać zmarłego' (Sfp); ◦ ros. przest. *отдавать / отдать последний поклон кому* 'прощаться с умершим; присутствовать на его похоронах; отдавать последний долг кому' (Fl); ▫ *последнее прощание*; ▫ *последние почести*; ▫ *проводить в последний путь кого-л.*; ▫ *отдать последний долг кому-л.* 'проститься с умершим, присутствовать на его погребении' (tr).

[1284] Por. też • p. *Kruki sfruwają się do trupa* (Kjp).

[1285] Por. też • p. *dzień pogrzebu* (Sfp).

[1286] Także eufemizujące, np. • p. *ostatnia / ostateczna posługa* (Msp); ◦ serb. *последња пошта* (Żs). Por. też • p. przest. *ostatnia przysługa* 'uczestnictwo w pogrzebie; pochowanie kogo' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 501 2012-11-06 11:43:25

Na różnorakie odwołanie do obrzędu pogrzebu wskazują między innymi następujące leksemy, por. • p. *pogrzebowy* ‘związany z pogrzebem, złożeniem do grobu, z konduktem żałobnym’ (sjp); ▫ *pogrzebny* ‘pogrzebowy’ (Kjp); ◦ cs *погребательный* ‘odnoszący się do pogrzebu, pogrzebowy’ (Zc); ▫ *погребальная* ‘przedmioty związane lub odnoszące się do pogrzebu’ (Zc); ◦ głuż. *pohrjebny* ‘pogrzebowy’ (Zg); ◦ czes. *pohřební* (Sc); ◦ chorw. *pogrebni*; ▫ *nadgrobni* (MPh); ◦ serb. *погребни* ‘који се односи на погреб’ (Msk); ▫ *погребни* ‘који се односи на погреб; који је одређен за погреб’; ▫ *укопни* ‘погребни’ (Msk)[1287]; ◦ bułg. *погребален* ‘pogrzebowy’ (Sbp).

Pole pogrzebowości wyznacza przede wszystkim właściwa ceremonia pogrzebowa, por. • p. *obrzęd pogrzebowy;* ▫ *obrządek pogrzebowy* (Żs); ▫ *obrzędy pogrzebowe* (Dwp); ▫ *ceremonia pogrzebowa* (Sfp); ▫ *ceremonie pogrzebowe* (sjp); ▫ *ceremoniał pogrzebowy* (Sfp); ▫ *rytuał pogrzebowy / żałobny* (Żs); ▫ *uroczystości pogrzebowe* (sjp); ◦ cs *пригробие* ‘obrzęd pogrzebowy’ (Zc)[1288]; ◦ głuż. *pohrjebiny* ‘uroczystość pogrzebowa’ (Zg); ◦ czes. *pohřební obřad* (Opc); ◦ ros. *похоронный обряд* (tr); ◦ serb. *погребни обред*; ▫ *погребни обреди* (Żs); ▫ *погребна церемонија, свечаност*; ▫ *погребни церемонијал*; ▫ *погребни / укопни ритуал* (Żs); ◦ słowen. *pogrebne ceremonije* (ssk); • cs *погребати* ‘dokonywać pogrzebu, sprawować obrzęd pogrzebowy’ (Zc). W materiale językowym został utrwalony charakter i specyfika ceremonii pogrzebowych, por. • p. *z nabożeństwem pochować* (Msp)[1289]; • p. *solennizacja* ‘pogrzeb uroczysty’ (Kjp); ▫ *uroczysty pogrzeb*

[1287] Por. • serb. *укоп* ‘погреб’ (Msk).

[1288] Por. • cs *пригробный* ‘używany podczas pogrzebu’ (Zc).

[1289] Por. też • ang. *without benefit of clergy* ‘bez posługi kościelnej; bez błogosławieństwa kościelnego’ (Fia). W odróżnieniu od obyczajów pogrzebowych w polskiej kulturze ludowej i ceremonii (liturgii) pogrzebu katolickiego w systemie wychowawczym państwa socjalistycznego szczególnie ważne zadanie do spełnienia miała obrzędowość pogrzebowa występująca w różnych postaciach pogrzebu świeckiego. Świecki ceremoniał pogrzebowy pomagał „utrwalić pamięć o zmarłym, o jego życiu, zasługach i dokonaniach. Pogrzeb świecki stanowi symboliczne wyłączenie ze składu narodu jednego z jego członków i przeniesienie go do społecznej tradycji”. „Pogrzeby świeckie stosowane były od dawna przez ruch robotniczy w Polsce, wobec bojowników o wolność i socjalizm, czy przez radykalną, lewicową inteligencję wolnomyślicielską”, podczas gdy „pogrzeby świeckie w miasteczkach i na wsi są niestety nadal [pisane w 1987 roku — dop. W.W.] słabo upowszechnione”. „Pogrzeby świeckie organizowane są w oparciu o określony ceremoniał. […] Scenariusz świeckiego obrzędu pogrzebowego powstał w wyniku kształtowania się laickiej postawy życiowej obywateli naszego kraju”. „Pogrzeby pracowników resortu spraw wewnętrznych (MO i SB) odbywają się według specjalnego ceremoniału o charakterze świeckim”. Pogrzeb taki rozszerzano też na innych, przykładowo „Zarząd Wojewódzki Związku Bojowników o Wolność i Demokrację we Wrocławiu podjął w dniu 17 kwietnia 1984 roku uchwałę, dotyczącą pogrzebów kombatantów. Zobowiązuje ona wszystkie zarządy terenowe i koła Związku do uroczystego pożegnania każdego zmarłego kombatanta, niezależnie od zasług i wyznawanego światopoglądu”. „Świecka uroczystość pogrzebowa organizowana jest również na życzenie rodziny zmarłego w formie pogrzebu mieszanego, tj. świecko-wyznaniowego. Wtedy część wyznaniowa pogrzebu odbywa się zgodnie z liturgią pogrzebową” (zob. Michalak 1987: 47–53).

WWysoczanski-Umieranie.indb 502 2012-11-06 11:43:25

(sjp); ◦ chorw. *svečani pogreb* (*sprovod*, *ispraćaj*) (MPh); • *książęcy pogrzeb* (Sfp); • *bogaty pogrzeb*; ▫ *okazały pogrzeb* (Sfp); • *skromny pogrzeb* (Sfp)[1290]; • *manifestacyjny pogrzeb* (Sfp); • p. gw. or. *rekwije* 'łacińskie pieśni żałobne śpiewane na przemian przez księdza i organistę w czasie mszy pogrzebowej' (Kgo); • p. gw. or. *wilije* 'pieśni śpiewane w kościele przy trumnie przed wyjściem na cmentarz' (Kgo); • *castrum doloris* (łac., miejsce smutku) — ceremonie liturgiczne (*absolutiones apud castrum doloris*), związane najczęściej z pogrzebem najwyższych dostojników kościelnych i świeckich (ek, II: 1362); • *ultima commendatio* sprawowany od 1969 r. w miejsce *castrum doloris* obrzęd pożegnania. Celebruje go tylko biskup, przewodniczący koncelebrze pogrzebowej (ek, II: 1362); • ros. dial. pskow. *читать псалтырь по кому* 'отпевать умершего', dosł. 'odśpiewywać zmarłego'[1291] (MNp); • serb. *опело* 'црквена служба при нечијем погребу' (Msk)[1292]; • *infuła* (łac. *infula* opaska na głowę), odmiana mitry (*simplex*) bez ozdób w kolorze białym, noszona przez biskupa podczas ceremonii żałobnych (ek, VII: 200).

W obrzędzie pogrzebu chrześcijańskiego istotnym elementem jest • p. *msza żałobna* (Dwp) — ściślej *msza pogrzebowa*, która zajmuje pierwsze miejsce wśród mszy za zmarłych[1293]. Otóż, „podczas Mszy pogrzebowej powinna być z zasady krótka homilia, która w żadnym wypadku nie może mieć charakteru pochwalnej mowy żałobnej", przy czym „wiernych, zwłaszcza należących do rodziny zmarłego, trzeba zachęcać, aby uczestniczyli w Ofierze eucharystycznej, składanej za zmarłego, przez przyjęcie Komunii św.", natomiast „jeśli Msza pogrzebowa łączy się bezpośrednio z obrzędem pogrzebu, wówczas po odmówieniu modlitwy po Komunii, opuściwszy obrzędy zakończenia, odprawia się obrzęd ostatniego polecenia, czyli pożegnania zmarłego[1294]; obrzęd ten można odprawiać tylko przy zwłokach" (*Mszał rzymski* 1986: [63]). Zasadnicze zróżnicowanie mszy pogrzebowych odnosi się do mszy sprawowanych poza okresem wielkanocnym i w okresie wielkanocnym, ich specyfikę określają teksty części stałych: antyfony na wejście, kolekty, modlitwy nad darami, prefacji, antyfony na komunię, mo-

[1290] Wystawność i skromność pogrzebu są najwyrazistsze, por. też • ros. *пышные похороны* i *скромные похороны* (tr).

[1291] Por. • ros. *отпеть* '1. odśpiewać, 2. (совершить погребальный обряд; spełnić obrzęd pogrzebowy) odprawiać nabożeństwo żałobne' (nrp); ▫ *отпеть* 'совершить обряд отпевания' (tr). Por. też • ros. *отпеть покойника* (Prd). Zob. też Зубарева 2000: 36–39.

[1292] Por. też • sch. *самртно опело* (rsk); • serb. *опојавати* 'извршити опело над самртником' (Msk).

[1293] „Można ją odprawiać we wszystkie dni z wyjątkiem uroczystości obowiązujących, Wielkiego Czwartku, Triduum Paschalnego oraz niedziel Adwentu, Wielkiego Postu i Okresu Wielkanocnego" (*Mszał rzymski* 1986: [63]).

[1294] Początek pogrzebu znamionowało przyjście kapłana i „ostatnie całowanie", por. „Када свештеник дође, облачи се у црне одежде и чита опијело. Кад сврши опијело и народ обави »пошљедње цјеловање«" (Кордунаш 1931: 6). Por. tu • cs *последнее целование* 'pożegnanie zmarłego' (Zc).

WWysoczanski-Umieranie.indb 503 2012-11-06 11:43:25

dlitwy po komunii[1295]. Wyodrębniane są msze podczas pogrzebów dzieci z rozbiciem na: mszę w czasie pogrzebu dziecka ochrzczonego oraz mszę w czasie pogrzebu dziecka nieochrzczonego (*Mszał rzymski* 1986: 239”–242”)[1296].

W najbardziej uogólnionym i zarazem sprowadzającym się przede wszystkim do obrzędowości pogrzebów wiejskich etapem początkowym pogrzebu jest między innymi wyprowadzenie zwłok „z domu żałoby”[1297], po którym następuje przemarsz do kościoła oraz z kościoła na miejsce pochówku[1298], por. • p. *wyprowadzać nieboszczyka* ‘wynosić, eksportować’ (Kjp); ▫ *wyprowadzać zwłoki z kościoła / z domu na cmentarz* (Kjp); ▫ *wyprowadzić ciało*; ▫ *wyprowadzić nieboszczyka*; ▫ *wyprowadzić zmarłego*; ▫ *wyprowadzać kogo* (domyśl. zmarłego) ‘wynosić trumnę ze zmarłym’ (Sfp); ▫ *wyprowadzić kogo na cmentarz* ‘wynosić, wywozić trumnę ze zmarłym na cmentarz; prowadzić pogrzeb’ (Sfp); ▫ *wyprowadzenie zmarłego* ‘przewiezienie trumny ze zwłokami z domu lub szpitala do domu pogrzebowego, kaplicy cmentarnej lub kościoła albo z niego na cmentarz’ (Zp); ▫ *wynosiny umarłego* ‘eksportacja’ (Kjp); ▫ *odprowadzić kogo na wieczny spoczynek*; ▫ *odprowadzić kogo na miejsce wiecznego spoczynku* ‘na cmentarz, do grobu’ (Sfp); ▫ *odprowadzać kogo na cmentarz*; ▫ *odprowadzać kogo na miejsce wiecznego spoczynku* (Sfp); ▫ *odprowadzić*, *odprowadzać kogo do krainy cieniów* ‘iść za zmarłym, za trumną zmarłego na cmentarz, brać udział w pogrzebie’ (Sfp);

[1295] Przykładowo prezydencjalna modlitwa pokomunijna za zmarłego biskupa „w swoim bardzo rozbudowanym wezwaniu skierowanym do Boga Ojca, zawiera usilną prośbę zgromadzonej wspólnoty, posilonej Ciałem i Krwią Chrystusa, o okazanie zmarłemu biskupowi miłosierdzia. Intensywność tego błagania potęguje czasownik okaż [wyróżn. — W.W.] występujący już na początku syntagmy. W ten oto sposób kolejny raz zostaje przypomniana prawda, że Eucharystia celebrowana i ofiarowana za zmarłego jest dla niego źródłem miłosierdzia i uwolnieniem od grzechu. Ponadto uświadamia, że zmarły biskup, jak każdy człowiek, nie był bez grzechu i dlatego również potrzebuje miłosierdzia Bożego. Równocześnie wyłania się aspekt antropologiczny modlitwy, ukazującej człowieka w kontekście tradycji biblijnej i w świetle bardziej realistycznym” (Konecki 2007: 272).

[1296] Por. tu np. słowa Kolekty: „Boże, Ty wiesz, że ból przenika nasze serca z powodu śmierci tego dziecka, które tak prędko zakończyło życie doczesne, spraw, aby nas pocieszyła wiara, że ono znalazło w niebie wieczne szczęście” oraz „Boże, Ty przenikasz ludzkie serca i udzielasz im pociechy, Ty znasz wiarę tych rodziców, utwierdź ich przekonanie, że dziecko, które opłakują, ogarnia Twoja ojcowska miłość” (*Mszał rzymski* 1986: 239”, 241”).

[1297] Nie przedstawiając tu dobrze i wszechstronnie opisanych przez etnografów wielu czynności i zachowań podczas wyprowadzania z domu zwłok, zwłaszcza zmarłego gospodarza, a także po dokonaniu tego, należy wskazać na uchwyconą w języku czynność oczyszczenia, por. • p. *żałobne oczyścienie* (*czyje*) ‘żałobne ocziścienie czeladzi po wyniesieniu z domu umarłego a. pogrzebie’ (Msp).

[1298] Por. • p. *wyprowadzać* ‘jeśli wyprowadzono czyjeś zwłoki, to uroczyście wyniesiono je z domu lub szpitala do kościoła, domu pogrzebowego itp. lub z niego na cmentarz’ (Bi). W języku utrwalona jest też transportacja zwłok z miejsca śmierci do miejsca pochówku, por. • p. *sprowadzać*, *sprowadzić czyje zwłoki*, *ciało* ‘przewozić ciało zmarłego z miejsca śmierci do miejsca pochowania’ (Sfp); ▫ *przewieźć trumnę* (*ze zwłokami*) *do kraju* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 504 2012-11-06 11:43:25

▫ *ciało nieść*; ▫ *umarłego nieść* '*efferre funus*'; ▫ *ciało do grobu nosić*; ▫ *umarłe do grobu nosić* (Msp); ▫ *wynieść*, *wynosić ciało na cmentarz*; ▫ *wynieść kogo na cmentarz* 'pochować' (Sfp); ▫ *nieść / ponieść trumnę* (*na barkach*, *na ramionach*) (Sfp); ◦ czes. *uložit někoho k věčnému odpočinku / spánku* (Ccs); ◦ serb. *испраћати до гроба*; ▫ *испраћати до вечне куће* (Żs). Kompleksowo obrzęd pogrzebu zasób leksykalno-frazeologiczny obejmuje w sposób następujący: • p. *pogrzeb* 'pochód pogrzebowy, kondukt żałobny' (Kjp)[1299]; ▫ *prowad*; ▫ *prowadzenie* 'wyprowadzenie ciała nieboszczyka, odprowadzenie na miejsce wiecznego spoczynku, kondukt pogrzebowy, eksportu, pogrzeb' (Kjp); ▫ *kondukt pogrzebowy* (Sfp); ▫ *kondukt żałobny* (Sfp); ▫ *orszak pogrzebowy* (Sfp)[1300]; ▫ *orszak / kondukt żałobników* (Żs); ◦ słowac. *smútočný pochod* (Ks); ▫ *pohrebný sprievod* (sl); ◦ czes. *pohřební kondukt*; ▫ *pohřební průvod*; ▫ *pohřební pochod*; ▫ *smuteční pochod*; ▫ *smuteční průvod* (Sc); ◦ ros. *похоронная процессия* 'kondukt żałobny (pogrzebowy)' (Akr); ▫ *траурная процессия* (sl); ▫ *траурный кортеж* (SHM); ◦ chorw. *sprovod*; ▫ *pogrebna povorka* (MPh); ◦ serb. *погребна поворка*; ▫ *погребна пратња*; ▫ *поворка укопника* (Żs); ◦ bułg. *погребална процесия* 'kondukt pogrzebowy' (Sbp); ◦ mac. *погребна процесија* (mj); ◦ rum. *cortegiu funerar* 'kondukt pogrzebowy' (Sr); • p. *w żałobnym poczcie* (Msp); ▫ *iść za konduktem*; ▫ *iść w kondukcie* (Sfp); ▫ *iść za umarłym* (Msp); ▫ *iść z pogrzebem*; ▫ *iść za pogrzebem* (Kjp); ▫ *iść / posuwać się za trumną* (sjp); ▫ *iść za marami*; ▫ *przed marami iść / jechać* 'być w orszaku pogrzebowym' (Msp); ◦ słowac. *ísť za truhlou* (Ks); ◦ ros. *идти за гробом* 'провожать покойника до кладбища' (tr); ◦ serb. *ићи за ковчегом*; ▫ *ићи на сахрану / на пратњу* (Żs); • p. *doprowadzić do kościoła* 'doprowadzić umarłego w orszaku pogrzebowym do kościoła' (Msp); • p. *do grobu / k grobu nieść / donieść / ponieść / nosić*; ▫ *do grobu niesion* '*eferre funus*' (Msp); ▫ *nieść trumnę na ramionach* (sjp); • p. *prowadzenie* 'uczestniczenie w pogrzebie; *pompa funebris*'; ▫ gw. *prowadzić / wyprowadzić / wyprowadzać ciało* 'uroczyście transportować zwłoki z domu na cmentarz' (sgp)[1301]; ▫ *do grobu / ku grobu prowadzić / wprowadzić*; ▫ *do grobu prowadzić* '*prosequi funus*' (Msp); ▫ *do grobu prowadzenie*; ▫ *do grobu doprowadzony*; ▫ *wyprowadzający*

[1299] Por. • *pochód pogrzebowy*; ▫ *pochód żałobny* 'kondukt' (Sfp).

[1300] W odniesieniu do ceremonii orszaku pogrzebowego por. zespół grobowy cesarza Shi Huangdi (zm. 210 p.n.e.), tzw. armia z terakoty — orszak pogrzebowy władcy, dynastia Qin w Xi'an w Chinach (zob. er, I: 435). Por. też • p. *szturnichab* 'rodzaj hełmu, przywdziewanego niekiedy przez rycerzy jadących w kondukcie pogrzebowym królewskim' (Kjp); • p. *sulpiter* 'noszący chorągiew żałobną bracką na pogrzebie' (Kjp).

[1301] W tym kontekście por. też zwroty z rejestrów zniżonych: • p. *jechać na plecach* 'być wynoszonym na cmentarz (o nieboszczyku)' (Kjp). Z transportacją zwłok związane są określone praktyki, na przykład przeprzęganie konia po dowiezieniu zmarłego na cmentarz, por. • ros. *При отвозе покойника лошадь на кладбище перепрягается сызнова* (Ap).

WWysoczanski-Umieranie.indb 505 2012-11-06 11:43:26

do grobu ‘brać udział w pogrzebie’; ▫ *wwodzić do grobu* (Msp)[1302]; ▫ *doprowadzić do grobu* ‘doprowadzić umarłego w orszaku pogrzebowym do grobu’; ▫ *do grobu doprowadzon* ‘doprowadzony w orszaku pogrzebowym do grobu (o umarłym)’ (Msp); ▫ *pogrzeb przybył na miejsce*; ▫ *pogrzeb przybył na cmentarz* ‘kondukt żałobny’ (Sfp).

Należy zauważyć, że eksportacja zwłok, por. • p. *eksportacja ciała* ‘odprowadzenie zwłok z domu do kościoła lub na cmentarz’ (Sfp), może odbywać się w zamkniętej lub otwartej trumnie[1303], por. • p. *zabić trumnę* (sjp); ▫ *zabić trumnę ćwiekami*; ▫ *zamknąć trumnę* (Sfp); • ros. gw. *запечатывать* ′pieczętować′ ‘′zabijać w domu trumnę z nieboszczykiem po odprawieniu nabożeństwa żałobnego′’ (Fg)[1304]; ▫ gw. *запечатанный гроб* ‘′trumna z nieboszczykiem, zabita w domu po odprawieniu nabożeństwa żałobnego′’ (Fg); ▫ gw. *запечатанный покойник* ‘′nieboszczyk, którego niesie się na cmentarzu w zabitej w domu trumnie po odprawieniu nabożeństwa żałobnego′’ (Fg). Nieboszczyk z reguły jest ułożony nogami w kierunku idącego orszaku[1305], natomiast w przypadku pochówków po zgonach masowych (epidemiach) bądź od chorób zakaźnych, nieboszczyk wynoszony jest głową w kierunku idących, por. • ros. *При смертности от повальных и заразительных болезней покойника выносят вперед головою* (Ap).

Znaczące w lingwistycznym oglądzie są słowa wypowiadane w sytuacji wynosin zmarłego[1306]. Przykładowo, cechą szczególną tradycyjnego śląskiego obyczaju pogrzebowego był pełen dramatyzmu „moment poprzedzający zamykanie trumny. Zgodnie ze zwyczajem całowano wówczas zmarłą osobę w czoło lub rękę. Kierowano do niej słowa w rodzaju: „Żegnojcie moja matko; Bądźcie pozdrowiony i żegnajcie łojcze nasz”. Z tej okazji mówiono też: „Żegnojcie starzyku, a wyboczcie nom za to, co my przez niedopatrzenie złego zrobili” (Gerlich 1998: 96). Z innych obszarów można przywołać m.in. następujący przykład, por. • ros. *Покойник один из дому вон* ′nieboszczyk jeden (tylko) z domu na zewnątrz′ ‘говорят, вынося его и запирая за собою в доме, на время, жильцов ′mówią, wynosząc go i zamykając za sobą w domu na pewien czas mieszkańców′’ (Ap).

[1302] Por. też • p. *pogrzeb wyruszył, przeszedł ulicami* (*miasta*) (Sfp); ◦ serb. *погребна поворка је кренула, прошла улицама* (*града*) (Žs).

[1303] Trumna bywa też otwierana na czas „ostatniego pożegnania” najbliższych ze zmarłym, por. • p. *otwierać trumnę* ‘odchylać, zdejmować wieko’ (Sfp).

[1304] Symboliczne zamknięcie trumny oraz akt złożenia do grobu uwidaczniają się w przeniesieniach znaczeniowych na inne sfery, por. • ros. *Келья — гроб, и дверью хлоп!* ′cela — trumna, i drzwiami trzask!′; ▫ *Мертвый не без гроба, живой не без кельи* ′martwy nie jest bez trumny / grobu, żywy nie jest bez celi′ (Dp).

[1305] Z poświadczeń językowych ułożenia nogami ku przodowi należy przywołać jednostki ze znaczeniem czyjegoś przyszłościowego zgonu, zginięcia, pochowania, por. • ukr. fam. *винести / виносити ногами вперед* (*наперед*) *кого* ‘хто-небудь помре, загине або буде похованим’ (Bfu).

[1306] Nazywamy je tu uogólniająco słowami pożegnania.

WWysoczanski-Umieranie.indb 506 2012-11-06 11:43:26

Wynosinom umarłego towarzyszą niekiedy utrwalone w tradycji lokalnej określone praktyki, w tym względzie por. np. • ros. gw. wład. *встречник* ‘′pszenny placek lub kawałek grubego płótna, który krewni zmarłego dają pierwszemu mijanemu w drodze przy wynoszeniu nieboszczyka z domu do cerkwi′’ (Fg); • ros. gw. *заливать / залить след* (*покойнику*) *в похоронном обряде* ‘′przy wynoszeniu nieboszczyka za trumną chlapią wodą po drodze do ganku, by zalać ślad umarłemu, tj. by nie umierali (tu) jeszcze′’ (Fg); • ros. gw. *проговорить зорю* ‘′w pogrzebowym obrzędzie — wyszedłszy za bramę, polamentować po zmarłym′’ (Fg).

Określone czynności są stosowane również po wyniesieniu zwłok zmarłej osoby z domu, por. np. • ros. gw. *дорожки замывать* ‘′naprędce myć podłogę, okna w izbie po wyniesieniu nieboszczyka na cmentarz′’ (Fg).

Wyraźnym przejawem ceremonii pogrzebowej są w szczególności: ○ okolicznościowe słowa o charakterze napomnień, por. • p. *kazanie pogrzebne* (Msp); ▫ *kazanie wygłaszane podczas pogrzebu* (Zp); ▫ dawn. *rzecz pogrzebowa* ‘mowa’ (Sfp); ▫ *mowa pogrzebowa* (Kjp); ▫ gw. *przemowa* ‘mowa pogrzebowa’ (Kg); ◦ słowac. *pohrebná reč* (sl); ▫ *smútočná reč* (Ks); ◦ chorw. *posmrtni govor*; ▫ *posmrtno slovo* ‘govor pokojniku nad otvorenim grobom’ (Arh); ◦ sch. *погребни говор*, *посмртни говор*, *посмртна беседа*, *посмртно слово* ‘говор покојнику над отвореним гробом’ (rsk); ◦ mac. *погребна реч* (mj); ◦ słowen. *pogrebni govor* (ssk); • p. *wygłaszać mowę pogrzebową* (Sc); ◦ czes. *držet pohřební řeč* (Sc); ◦ sch. *održati komu posmrtno slovo* ‘održati govor pokojniku nad otvorenim grobom’ (Mf); • p. *egzorta* ‘mowa, którą ksiądz ma nad grobem umarłego’ (Kjp); ▫ *egzorta* (od łac. *exhortatio* ‘napominanie’) — nazywali Polacy egzortą przemówienia pogrzebowe, czyli napomnienia religijne wystosowane przez kapłana przy trumnie zmarłego do ludzi żyjących. Ponieważ mowy pogrzebowe bywały zakończane zwykle modlitwą za duszę nieboszczyka, więc też modlitwa, odmawiana przy katafalku w kościele, nazywana była także egzortą (Ge); ▫ *mowa żałobna* ‘egzorta’ (Kjp); • p. *przeprosiny pośmiertne* ‘mowa pogrzebowa przed wyprowadzeniem zwłok na cmentarz’ (Kjp); ▫ p. gw. *przeprosiny pośmiertne* ‘mowa pogrzebowa przed wyniesieniem zwłok na cmentarz ze stodoły lub trupiarni parafialnej’ (Kg)[1307]; ▫ gw. *przepraszać* ‘mówić egzortę na pogrzebie’ (Kg); ◦ serb. *посмртно слово свештеника* (Żs); • p. *pacierz pogrzebny* (Sfp);

[1307] W tradycji górnośląskiej „pełen nostalgii i refleksji był również specyficzny zwyczaj występujący dość powszechnie jeszcze w latach trzydziestych [XX wieku — dop. W.W.] — »przepraszanie zmarłego«. Owo *proszynie o wyboczynie* polegało na wspólnym odmawianiu modlitwy w jego intencji, poprzedzonym informacją, iż zgromadzeni przepraszają zmarłego za świadomie i nieświadomie wyrządzone krzywdy. Po modlitwach zaś ktoś z uczestników wypowiadał zdanie w rodzaju: *To tyż cie przepraszamy i proszymy o wyboczynie*” (Gerlich 1998: 93). Por. też odnoszone do spełniania obrzędu pogrzebowego: • ros. *сказать последнее прости* ′powiedzieć ostatnie przepraszam′ (tr).

WWysoczanski-Umieranie.indb 507 2012-11-06 11:43:26

• *homiletyka funeralna* ‘kat. — zbiór kazań przeznaczonych do wygłoszenia z okazji żałobnych’ (zob. Wysoczański 1999: 34).

Nominacje językowe zyskują też: ○ wygłaszający mowy pogrzebowe, np. • serb. *посмртничар* ‘онај који говори посмртни говор, посмртно слово’ (rsk); ○ czytający psałterz, por. • ros. gw. kazan. *говорка* ‘′o kobiecie, czytającej psałterz nad zmarłym′’ (Fg); ▫ *говорильщик* ‘′osoba, czytający psałterz nad nieboszczykiem′’ (Fg); • ros. dial. archang. żart. *могильная муха* ‘czytający lub czytająca psałterz nad nieboszczykiem’ (Pa).

W polu leksykalno-semantycznym rytuału pogrzebu mieszczą się określone zwyczajowe czynności nadgrobne, por. • p. *nadgrobny* (Sfp); ◦ słowac. *nad hrobom*; ▫ *nad rakvou* (sl); ◦ serb. *надгробни* ‘који се дешава над гробом (говор)’ (Msk); ◦ sch. *надгробни* ‘који се говори над гробом у часу сахрањивања’ (rsk), nad otwartym grobem, por. • czes. *nad* (*otevřeným*) *hrobem* ‘při pžiležitosti pohřbu n. v časové souvislosti s nim’ (Ccn). Są to przede wszystkim: ○ słowa wypowiadane nad grobem, por. • p. *mowa nad grobem* (w); ▫ *mowa pożegnalna nad grobem umarłego* (Zp); ▫ *przemówienie nad mogiłą* (w); ▫ *mówić nad* (*otwartym*) *grobem* (Pf); ◦ słowac. *reč nad hrobom*; ▫ *reč nad rakvou* (sl); ◦ czes. *mluvit nad otevřeným hrobem* (Pf); ◦ ros. *надгробное слово* (sl); ◦ chorw. *nadgrobni govor* (MPh); ◦ serb. *надгробни говор* (Żs); ○ towarzyszące mowom składanie darów, por. • p. gw. *pomana* ‘dary rozdawane przez krewnych nieboszczyka podczas mowy pogrzebowej księdza nad ciałem zmarłego’ (Kg); ○ pokropienie zmarłego, por. • p. *pokropić ciało* ‘odprawić przy zwłokach przepisane modlitwy i obrzędy (pokropienie wodą itp.)’ (Sfp); ▫ *skropiono pogrzebieńca święconą wodą* (Ojp); ▫ *pokropek* ‘pokropienie trupa wodą święconą przy złożeniu do mogiły’ (Kjp)[1308]; • p. *modlitwa nadgrobna* ‘wypowiadana nad grobem’ (Sfp); ◦ serb. *молитва надгробна* (Żs).

W tym kontekście trzeba wskazać na: ○ odnoszące się do zmarłego formuły życzące, por. • późn.łac. *requiescat in pace* ‘niech spoczywa w spokoju’ (Kso); ◦ p. *niech odpoczywa w pokoju* ‘o umarłym’ (Msp); • p. *światłość wieczna / wiekuista niech* (*komu* ‘umarłemu’) (*za*)*świeci* (Msp); • p. *Panie świeć nad jego duszą* (AC); • p. gw. *niech* (*komu*) *ziemia lekka będzie* ‘zwrot odnoszący się do zmarłego: niech spoczywa w spokoju’ (sgp)[1309]; ◦ słowac. *nech mu je zem ľahká* ‘hovorí sa o mŕtvom’ (Ks); ◦ czes. *budiž mu země lehká* (cu); • brus. ◦ brus. *Царства яму нябеснае*; ▫ *зямля пухам каму* (AC); • ukr. *царство / царствие* (*йому, їй, їм і т. ін.*) *небесне* ‘побажания померлому загробного життя в раю’ (Bsu); ▫ *мир праху його*; ▫ *земля не-*

[1308] W tym odniesieniu por. też • p. *zapłacić księdzu za poropek* (Kjp). Por. też • p. *Do grobowej kłody trzeba tylko wody* (Kp).

[1309] Por. też słowa „Лака ти земља била!” podczas nasypywania łopatką ziemi na trumnę przed jej opuszczeniem do jamy grobowej w ceremonii pogrzebu chrześcijańskiego w Serbii (Шневајс 1928: 273).

WWysoczanski-Umieranie.indb 508 2012-11-06 11:43:26

ром / пухом над ним / йому (cu); • ros. *Дай бог, чтоб земля на нем легким пухом лежала!* (Dp); ▫ dial. *пером земелька кому* ''życzenie nieboszczykowi'' (MNp); • ros. dial. pskow. *лёгонького лежаньица кому* (MNp); ▫ *Мир его праху!* (SHM); • sch. *почивао* (*-ала*, *-али*) *у миру* (*божјем*)*!* 'изрека при сахрањивању мртвог верника' (rsk); ◦ sch. rel. *покојна му душа*; ▫ *вечни мир души његовој* (rsk); ○ słowa uzewnętrzniające stan emocjonalny żałobników, por. • słowac. *jeho odhod nás zarmútil* 'smrť' (Ks); ○ kierowane do pogrążonych w żałobie słowa pocieszenia, por. • p. *pocieszać przy martwym* (Msp).

Obrzęd pogrzebu odznacza się specyficzną atmosferą, por. • p. *nastrój pogrzebowy* (Sfp)[1310]; ◦ słowac. *pohrebná nálada* 'smutná, stiesnená' (Ks); ◦ czes. *pohřební* / *pochmurná nálada* (Opc). Wyznacza ją przede wszystkim żałobność[1311], por. • p. *żałobny* (sjp); ▫ *żałobniczy* (Żs)[1312]; ◦ serb. *жалобан*, *жалбен* (Żs).

W manifestacji zewnętrznej nastrój pogrzebowy określa żałobność dzwonów, • p. *dzwon żałobny* 'bicie dzwonu podczas ceremonii pogrzebowej' (w); ▫ *pogrzebowe dzwony* (Żs); ▫ *zadzwonić na pogrzeb*; ▫ *zadzwonić komu do grobu* (Kjp); ◦ słowac. *hrana* (Tes)[1313]; ◦ czes. *hrany* ''dzwonienie w dzwony po zmarłym'' (Tes); ◦ serb. *погребна звона* (Żs); ◦ słowen. *návček* ''dzwon pogrzebowy'' (Tes); ◦ ang. *death-bell* (Se).

W owej specyfice obrzędowości, por. • p. *pożegnać umarłego nad grobem* (Zp), mieści się też zwyczaj: ○ otwierania trumny, por. • p. *otworzyć trumnę* (*przed złożeniem do grobu*) (Sfp); ○ umieszczania trumny w grobie, por. • p. *spuścić trumnę* (*na powrozach*, *na pasach*) *do grobu / do dołu*; ▫ *złożyć trumnę* (*w krypcie*) (Sfp); ◦ słowac. *spustiť truhlu do hrobu* (sl); ◦ czes. *spouštět rakev do hrobu* (c); ◦ ros. *опустить гроб в могилу* (sl); ○ rzucania grudki ziemi, garści piasku na trumnę, por. • p. *rzucić grudkę ziemi na trumnę* (Sfp); ▫ *garść piasku rzucić na czyją trumnę* (Sfp); ○ zasypania, por. • brus. *засыпаць магілу* (tb); ◦ fr. *remblai* 'sypanie grobu' (KKf); ○ składania kwiatów, wiązanek, wieńców itp. na trumnie oraz po umieszczeniu trumny w grobie, por. • p. *żałobny kwiat* 'biały kwiat' (Kjp); • p. *wieniec żałobny* (sjp); *wieniec nagrobny* (sjp); ▫ *pokryć grób / trumnę wieńcami* (Sfp); ▫ *składać kwiaty / wieńce na grobie / na grób*; ▫ *składać kwiaty / wieńce na trumnie* (Sfp); ◦ słowac. *položiť veniec na hrob / k hrobu*

[1310] Por. • p. *pogrzebnie* 'pogrzebowo, na kształt pogrzebu, tak jak na pogrzebie, w uroczystym, ponurym, żałobnym nastroju' (Kjp). Por. też • rum. *funebru* 'pogrzebowy, żałosny; posępny, ponury' (Sr).

[1311] Pełniej żałoba przedstawiona jest w rozdziale VII. *Wobec śmierci*, podrozdz. A. *Doświadczanie śmierci. Przeżywanie śmierci*.

[1312] Por. też • p. *przybrać orszak kirem / w kiry* (Sfp).

[1313] W odniesieniu do dwu ostatnich leksemów por. • psł. **gornъ* / **gorno*; ◦ stsłow. ГРАНЪ *στίχος versus* ''wiersz''. Zauważalne jest tu zbliżenie do stind. *gṛṇā́ti* ''wzywać, wołać, chwalić'' i awest. *gar-* ''pochwała'' (Tes).

WWysoczanski-Umieranie.indb 509 2012-11-06 11:43:26

(sl); ◦ ros. *возложить венок на могилу* (sl); ▫ *венок от родственников* (SHM); ◦ serb. *погребни венац* (Żś); ▫ *венац за / на одар* (Żs); ▫ *полагати / стављати цвеће венце на гроб*; ▫ *полагати / стављати цвеће / венце па ковчег* (Żs); ○ rzucanie kwiatów do grobu, por. • mal. *Бросать цветы в могилу* (Bw)[1314], a także inne formy celebracyjne podczas pochówku zmarłego, np.: ○ rzucanie przez żałobników garści ziemi do grobu, żeby nie bać się zmarłego, por. • ros. *Бросают горсть земли в могилу, чтоб не бояться покойника* (Ap); ○ rzucanie pazurów rysich i niedźwiedzich do ognia, por. • p. *paznogcie rysie i niedźwiedzie na ogień miotać* (o elemencie rytualnym w litewskim, pogańskim obrzędzie pogrzebowym) (Msp); ○ rzucanie monety do grobu, por. • ros. gw. *закупленье* ‘′po opuszczeniu nieboszczyka w grób rzuca się w to miejsce jakąś miedzianą monetę w celu wykupienia nieboszczykowi dobrego miejsca na tamtym świecie′’ (Fg).

Odrębną płaszczyznę w ceremonii pogrzebu wyznacza odniesienie do uczestników pogrzebu i uczestnictwa w pogrzebie, por. • p. dawn. *sługa pogrzebowy* ‘żałobnik’ (Sfp); ▫ *żałobnik* ‘ten, kto jest w żałobie; uczestnik pogrzebu, uroczystości żałobnych’ (sjp); ▫ *żałobnik* ‘uczestnik pogrzebu’; ▫ *żałobnica* (B); ▫ *pogrzebowiec* ‘człowiek należący do pogrzebu, uczestnik pogrzebu’ (Kjp); ▫ gw. *pogrzebnik* ‘człowiek do pogrzebu należący’ (Kg); ▫ *poczet w czerni* ‘żałobnicy’ (Msp); ◦ czes. *smuteční host* (Opc); ◦ chorw. *pogrebni*; ▫ arch. *ožalošćeni*(*k*); ▫ *ožalošćena osoba*; ▫ *sudionik na sprovodu* (MPh); ◦ serb. *учесник на укопу / сахрани*; ▫ *укопник* (Żs); ▫ *погребник / укопник / погребни спроводник* (Żs); • p. *żałobnica* (Żs); ◦ serb. *учесница на укопу / сахрани, укопница* (Żs); • p. *pójść na pogrzeb* (sjp); • p. *być na pogrzebie* (MPh); • p. *wziąć udział w pogrzebie* (sjp); ◦ ros. *иду на похороны*; ▫ *присутствовать на похоронах*; ▫ *вернуться с похорон*; ▫ *похороны были многолюдны* (tr); ◦ chorw. *biti na pogrebu / na sprovodu / na posljednjem ispraćaju* (MPh); ◦ słowen. *iti k pogrebu / na pogreb* (ssk); ◦ słowen. *biti pri pogrebu* (ssk).

Zauważalnym aspektem ceremonii pogrzebowej jest strój uczestników, por. • p. *kaptur żałobny* / *pogrzebny* (Msp)[1315].

Żałobność celebry pogrzebu znamionuje przede wszystkim płacz[1316], por. • p. *płakać na pogrzebie* (sjp); ▫ *Na pogrzebie płakał jak dziecko* (Dwp); ▫ *Z trudem powstrzymywał łzy podczas pogrzebu* (Dwp); • ros. dial. pskow. *красны похороны слезами, а свадьба песнями* (MNp); • bułg.

[1314] Jest to znak okazywania dobroczynności człowiekowi, który na to nie zasługuje.

[1315] Obszerniejsze przestawienie tego dane jest w punkcie *Strój żałobny* (rozdz. VII. *Wobec śmierci*, podrozdz. A. *Doświadczanie śmierci. Przeżywanie śmierci*).

[1316] Wyrażana jest też rozpacz, por. • p. *rozpaczać na pogrzebie* (Zp), boleść — zwłaszcza, gdy żonie przychodzi grzebać męża, por. • ros. *Горькие похороны, когда жена мужа хоронит* (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 510 2012-11-06 11:43:26

редя ‘zawodzić, lamentować nad umarłym, nad grobem’ (Sbp)[1317]. Oprócz spontanicznego płaczu będącego wyrazem bólu uczestników ceremonii pogrzebowych, por. • p. *żałobni słuchacze* ‘opłakujący zgon nieboszczyka’ (Kjp), występuje w określonych miejscach zorganizowana forma opłakiwania zmarłego, por. • p. *najęty do opłakania umarłego* (Msp); • p. *narzekalnica*; ▫ *narzekalniczka* ‘płaczka; kobieta wynajmowana do okazywania rozpaczy i opłakiwania czyjej śmierci; *funera*, *lamentatrix*, *praefica*’ (Msp); ▫ *płaczka* ‘kobieta wynajmowana dawniej do okazywania rozpaczy i opłakiwania czyjejś śmierci’ (sjp)[1318]; ▫ *płaczka pogrzebowa* (Opc); ▫ *prefika* ‘płaczka idąca na czele pochodu pogrzebowego w starożytnym Rzymie, *praefica* — najemna niewiasta ku opłakiwaniu a obżałowaniu czyjej śmierci, jako u Rusi i u Litwy był obyczaj, który jeszcze niektórzy zachowywają, albo też ku wychwalaniu a wystawianiu czyjego uczynku znamienitego, jakoż to przed czasy zwykło pospolicie bywać w Włoszech, a zwłaszcza w Rzymie jeszcze ten obyczaj chowają; — niewiasta do opłakania umarłego najęta; płaczka, narzekalnica, która u Rzymian na pogrzebie najęta płakała — *praefica*’ (Msp); ▫ *prefika* ‘żałobnica, płaczka, płacznica, łac. *praefica*’ (Kjp); ▫ gw. *pokajnica* ‘żałobnica; płaczka’ (Kjp); ◦ cs *плачевница* ‘płaczka’ (Zc); ◦ czes. *plačka* (Opc); ◦ ros. gw. *вопленица* ‘′kobieta, zamawiana do domu do zawodzenia nad nieboszczykiem′; плакальщица’ (Fg); ▫ ołon. *вóекса*; ▫ *вóюкса* ‘płacz, najemna płaczka’ (Frj); ◦ sch. *жалбеница*; ▫ *жалосница* ‘она која оплакује покојника, која нариче за покојником’ (rs); ▫ *тужбалица*; ▫ *тужбаљка* ‘жена која на погребу и у одређене дане нариче за покојником’ (rsk)[1319]; ◦ bułg. lud. *тъжачка* ‘opłakująca zmarłego, płaczka’ (Sbp).

Żałobność podczas uroczystości pogrzebowych nierozłącznie wiąże się ze śpiewem i muzyką o odpowiedniej nastrojowości. W omawianym kręgu mieszczą się m.in.: • p. *żałobny* ‘grobowa pieśń’ (Msp); ▫ *żałobliwa / żałobna / grobowa / żałobliwie brzmiąca / na pogrzeb pieśń* ‘*epicedium*’ (Msp); ▫ *żałostka* ‘pieśń żałobna przy pogrzebie’ (Kjp); ▫ *piosnka pogrzebna / pogrzebowa / przy pogrzebie* ‘*naenia*’ (Msp); ▫ *pieśń pogrzebowa*, ▫ *pieśń żałobna*; ▫ *pienie pogrzebowe*; ▫ *pienie żałobne* (Sfp); ◦ bułg. lud. *припев* ‘lament nad umarłym’ (Sbp)[1320]; ◦ słowen. *pogrebne pesmi* (ssk); • *lamentacje* — w starożytnej Grecji, według Homera, miały one formę dialogowaną: lider uroczystości rozpoczynał lamentację, odpowiadał mu chór pozostałych uczestników, a w procesji pogrzebowej brali udział auleci, którzy akompaniowali pieś-

[1317] W tym kontekście por. • ros. *Мертвому — плач, а живому — калач* ′martwemu — płacz, a żywemu — kołacz (poczęstunek)′ (PZ).

[1318] Por. • *Płaczek* nazwisko — *płaczek* ‘wynajęty do płaczu na pogrzebie’ (Tn).

[1319] Opłakiwanie zmarłych przedstawione będzie pełniej w punkcie *Płacz* (rozdz. VII. *Wobec śmierci*, podrozdz. A. *Doświadczanie śmierci. Przeżywanie śmierci*). Jednym z sugestywnych „znaków” rozpaczy lub żałoby jest rozdzieranie szat, por. np. • p. *rozedrzeć / drzeć / rozdzierać / roztargać / roztargnąć / drapać / zdrapać / drapający* (*na sobie / swoje*) *odzienie*; ▫ *rozdrapane / zdarte odzienie* ‘akt rozpaczy lub żałoby; *scindere vestimenta*’ (Msp).

[1320] Por. • bułg. *припев* ‘refren; śpiewka, pieśń’ (Sbp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 511 2012-11-06 11:43:26

niom. W źródłach literackich znajduje się kilka terminów określających różne rodzaje pieśni żałobnych: *threnos*, *ialemos*, *karikon* i *epikedeion* (wykonywana w czasie wystawienia ciała) (ek, VI: 89)[1321]; • ros. *priczitąnija* 'ludowe rosyjskie pieśni-lamenty związane głównie z obrzędami pogrzebowymi, weselnymi, pójściem w rekruty itd., wykonywane przez kobiety (inaczej: *gołoszénija*, *krika*, *płácza*, *wōja*, *żáli* itd.)' (Kso); • serb. *тужбалица* 'жалосна песма, запевање на нечијем гробу, нарицаљка' (Msk); ◦ sch. *тужбалица* 'лирска песма пуна туге и тужног расположења, елегија' (rsk); ▫ *посмртница* 'посмртна песма, посмртни марш' (rsk); • p. *marsz żałobny* (Sfp); ▫ *marsz pogrzebowy* 'grany lub przeznaczony do grania padczas pogrzebu' (Sfp); ◦ *похоронный марш* (tr); ◦ chorw. *žalobni marš* (MPh); ◦ serb. *посмртни марш* (Ż s)[1322]; ◦ bułg. *погребален марш* 'marsz żałobny' (Sbp).

W określone obrzędy pogrzebowe wpisane jest spożywanie posiłku, por. np. • p. gw. *kutyja* 'jedzenie obrzędowe podczas pogrzebu' (Kjp)[1323].

W sferze organizacji pogrzebu, por. • p. *prowadzić pogrzeb* (sjp), wyraźnie wydziela się obsługa, naturalnie nie zawsze zawodowa, pogrzebu i pochówku[1324], por. • p. *pogrzebający* 'ten, kto grzebie zmarłych, grabarz; w funkcji rzeczownika' (Msp); ▫ p. *pogrzebnik* 'ten, co urządza pogrzeb, zajmuje się nim; grabarz' (Kjp); ▫ *grubarz* (Msp); ▫ *grabarz* 'człowiek zajmujący się grzebaniem zmarłych' (Msp)[1325]; ▫ *grabarz* 'człowiek trudniący się kopaniem grobów, grzebaniem zmarłych' (sjp)[1326]; ▫ *mogilniczy* 'grabarz' (Kjp); ▫ *grobownik* 'co

---

[1321] W związku z tym por. też przeżywanie czasu żałoby — solidaryzowania się w bólu z innymi (rozdz. VII. *Wobec śmierci*, podrozdz. B. *Postawy i zachowania*).

[1322] W uzupełnieniu wymienionych form można dodać, że np. w dawnym Izraelu „prócz śpiewów i recytacji żałobnych, charakteryzujących się nawet określoną rytmiką (typu *qina*), spotykamy także krótkie, wzruszające inwokacje żałobne; np. Dawid, zawodząc po śmierci swego syna, wzywał jego imienia: »Synu mój, Absalomie, Absalomie, synu mój, mój synu!« (2 Sm 19, 5). Początkowo były to prawdopodobnie tylko pojedyncze okrzyki, np. »Ach, mój bracie!« (1 Krl 13, 30), »Ach, siostro!«, »Ach, Panie! Ach, Majestacie!« (Jr 22, 18), »Biada, Panie!« (Jr 34, 5)" (Rosiński 1995: 24–25).

[1323] W tekstach starotestamentowych można znaleźć wśród odwołań do zwyczajów żałobnych informację, że „o głębokiej żałobie świadczyła odmowa przyjmowania pokarmu: szczególnie krewni zmarłego pościli w dniu jego pogrzebu do zachodu słońca (2 Sm 1, 12; 3, 35; Sdz 20, 26). Niekiedy post trwał dłużej. […] Dopiero po zachodzie słońca znajomi podawali żałobnikom skromny posiłek; był to specjalny »chleb płaczu« i »kielich pocieszenia« (Ps 80, 6; Jr 16, 7; Ez 24, 22), pomagali im opłakiwać zmarłego i wyrażali swe współczucie (Jr 16, 5). Nie jest jednak pewne, czy po pogrzebie urządzano stypę" (Rosiński 1995: 23). Więcej o posiłku po pogrzebie zob. dalej pkt *Po pogrzebie*.

[1324] Z organizacją pogrzebu wiąże się też określona dokumentacja, por. np. • p. *metryka pogrzebu* 'wyciąg z księgi metrykalnej' (Sfp).

[1325] W odniesieniu do tego należy zauważyć, że „formy od *grabić* — wyraz *grabarz* 'ten, który kopie groby, grzebie umarłych', lecz w rzeczywistości jest to wyraz zapożyczony z niem. *Gräber*, w stpol. w tym zn. *grobarz*" (Dep). Por. też • p. *Grabarz* nazwisko — *grabarz*: 1. 'kopidół'; 2. stpol. 'ten, co groby kopie' (Tn); • p. *Groborz* nazwisko — < grobarz, stpol. (Tn).

[1326] W odniesieniu do zawodu grabarza por. też • p. gw. or. *gróbárz / gróbár / gróbiárz* 'grabarz; w czasie kolędy grabarz chodził pierwszy i sam (z racji niemiłego zajęcia w ciągu roku)' (Kgo); • p. gw. warsz. *pogrzebacz* 'grabarz' (Wgw).

WWysoczanski-Umieranie.indb 512 2012-11-06 11:43:26

grzebie umarłych, grabarz' (Kjp)[1327]; ◦ cs *погребающий* 'grabarz' (Zc); ◦ głuż. *rowar*; ▫ *rowar*; ▫ *rowryčk*; ▫ *rowryjer* 'grabarz' (Zg); ◦ słowac. *hrobár* 'kto kope a zahrabáva hroby' (Ks); ◦ czes. *hrobař* 'kdo kope hroby a pohřbíva mrtvé'; ▫ *hrobník* (c); ◦ ukr. rzad. *гробокопатель* 'те саме, що гробокопач' (BGu); ▫ *гробокопач* 'той, хто копає могили'; ▫ *гробар*; ▫ *могильник*; ▫ *копач*[1328]; ▫ *гробокоп* (su); ◦ ros. *грáбáрь* 'kopacz, grabarz', także *грабар* (zapożyczone przez ukraińskie *грáбáр*, polskie *grabarz* ze śrwniem. *grabære* (Frj); ▫ gw. *копурюжник* '*землекоп* ′kopacz′; ▫ *могильщик* ′grabarz′ (Fg); ◦ chorw. *grobar* 'onaj koji kopa grobove i obavlja telmičke poslove sahrane, otvaranja i zatvaranja groba' (Arh); ◦ serb. *гробар* 'онај чије је занимање закопавање мртваца' (Msk)[1329]; ◦ sch. *гробљанин* 'онај који носи мртваца на гробље, гробар' (rsk); ▫ *гребодер* 'човек који носи мртваца до гроба и укопава их; исп. гробар, укопник' (rsk); ▫ *ракар* 'гробар, копач рака', ▫ *гробар* 'човек чије је занимање сахрањивање мртваца; чувар гробља' (rsk); ◦ bułg. *гробокопач*; ▫ *гробокопател* (Sbp); • p. *karawaniarz* 'powożący karawanem pogrzebowym; służący pogrzebowy, towarzyszący karawanowi, np. z pochodniami[1330], żałobnik' (Kjp)[1331]; ▫ *karawaniarz* 'osoba prowadząca karawan w czasie pogrzebu' (L); • p. gw. *trunnonosz* 'żałobnik, noszący trumnę ze zmarłym' (Kg)[1332]; ◦ głuż. *ćěłonošer* 'karawaniarz' (Zg); ◦ czes. *pohřební zřízenec* (Opc); ◦ chorw. *pogrebnik* (MPh); ◦ sch. *погребник* 'онај који носи мртваца при погребу, укопник' (rsk); • p. *żałobnik* 'oficjalista w stosownym ubraniu, asystujący karawanowi, karawaniarz', por. *żałobnicy z pochodniami, z latarniami a. bez nich* (Kjp)[1333]; • p. *krawiec* 'żałobnik, posługacz pogrzebowy' (Kjp)[1334]; • p. *marszałek pogrzebny* 'mistrz ceremonii pogrzebowej, ceremoniarz' (Kjp); • p. *mistrz ceremonii pogrzebowej* (w); ▫ *mistrz ceremonii w zakładzie pogrzebowym* (Dwp); ▫ *grobnik* 'ten, co się zajmuje urządzaniem obchodu pogrzebowego i mogił; właściciel zakładu pogrzebowego'

[1327] W związku z wymienionymi nazwami por. też m.in.: • p. *grabarski* (XVIII w.) 'dotyczący grabarza' (Dep); ◦ czes. *hrobařský* (Sc); ◦ sch. *гробарски* 'који се односи на гробаре, који припада гробару' (rs); • p. *grabarstwo* 'zajęcie grabarza' (sjp); ◦ czes. *hrobnictví* (Sc); ▫ *hrobařit* 'být hrobařem, zaměstnávat se hrobnictvím' (c); ◦ sch. *гробарија* 'посао који обавља гробар; занимање гробара' (rs); • p. *pomocnik grabarski* (sjp).

[1328] Por. • *Kopacz* nazwisko — *kopacz* 'grabarz' (Tn).

[1329] A także: • p. *grabarka* (sjp); ◦ czes. *hrobařka* (c); ◦ sch. *гробарка*; ▫ *гробљарка* 'жена гробар' (rs); • p. *grabarzowa* (Fs); ◦ sch. *гробарка* 'гробарева жена' (rs).

[1330] W tym odniesieniu por. też • ros. gw. *горюн* ''w pogrzebowym obrzędzie niosący pochodnie'' (Fg).

[1331] Por. też • p. *łapiduch* (XX w.) 'lekarz, sanitariusz', 'karawaniarz' (Dep)

[1332] Funkcji tej w niektórych miejscach nie mógł pełnić krewny, żeby nie sugerować zadowolenia ze śmierci nieboszczyka, por. • ros. *Родным не нести покойника, чтоб не подумали, что они рады смерти его* (Ap).

[1333] W związku z tym por. też • p. *latarnik* 'ten, co świeci latarnią, niesie latarnię, np. w czasie pogrzebu' (Kjp).

[1334] Por. tu: • p. *Krawiec* nazwisko — *krawiec* gw. 'żałobnik a. posługacz pogrzebowy' (Tn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 513 2012-11-06 11:43:27

(Kjp); ◦ sch. *погребник* ‘онај који врши погребни обред’ (rsk); ▫ *подушник* ‘онај који у спроводу носи свећу на гробље’; ▫ *подушница* ‘жена која у спроводу носи свећу на гробље’ (rsk).

Drugim wymiarem organizacji pogrzebu są środki transportowe wykorzystywane do tego celu: • p. *karawan* (Kjp)[1335]; ▫ gw. *karaban*; ▫ *karawón* ‘wóz pogrzebowy a. żałobny, mary’ (Kjp); ▫ *karawan* ‘pojazd zwykle ozdobiony, używany do przewożenia trumny ze zwłokami; wóz pogrzebowy’ (sjp); ▫ dawn. *wóz pogrzebny* ‘karawan’; ▫ *wóz pogrzebowy* ‘autokar przystosowany do przewożenia trumny ze zwłokami i pewnej liczby osób (zwykle rodziny, krewnych, przyjaciół zmarłego)’ (Sfp); ▫ książk. *żałobny rydwan* (Sfp); ▫ przen. *rydwan żałobny* ‘karawan’ (Kjp); ▫ *rydwan pogrzebowy* (Żs)[1336]; ▫ *samochód pogrzebowy* (sjp); ▫ *trupiarka* ‘wóz do przewożenia zwłok’ (Kjp); ◦ głuż. *ćěłowy wóz* ‘karawan’ (Zg); ◦ czes. *pohřební vůz* (Sc); ▫ *pohřební furgon* (Sc); ▫ *umrlčí vůz* (Sc); ◦ strus. *кричала*; ▫ *кречелы* ‘′wóz pogrzebowy′, psł. **krečelъ* / **kreklъ* / **krekla*’ (Tes); ◦ chorw. *mrtvačka kola* / *furgon* (MPh); ◦ serb. *погребна* / *мртвачка кола* (Żs); ◦ sch. *катафалк* ‘мртвачка кола’ (rs); ◦ bułg. *погребална колесница* ‘karawan’ (Sbp); ◦ mac. *погребна кола* (mj).

Obsługa zinstytucjonalizowana pogrzebu, por. • p. *pogrzebownictwo* ‘zajęcie, zawód pogrzebownika — osoby pracującej w instytucji zajmującej się pogrzebami i wszelkimi czynnościami z nimi związanymi’ (Zp), działa w ramach konkretnych organizatorów pogrzebu; ○ instytucji, por. • p. *zakład pogrzebowy*; ▫ *przedsiębiorstwo pogrzebowe* ‘zakład, przedsiębiorstwo zajmujące się pogrzebami i załatwianiem spraw z nimi związanych’ (sjp); ▫ *firma pogrzebowa* ‘instytucja zajmująca się pogrzebami i wszelkimi czynnościami z nimi związanymi’ (Zp); ▫ *pogrzebnictwo* ‘usługi pogrzebowe’ (Sns); ◦ czes. *pohřební ústav* (Sc); ◦ ros. *похоронное бюро* (AKr); ◦ chorw. *pogrebno društvo* (MPh); ◦ serb. *погребно / укопно предузеће* (Żs); ○ osób, por. • p. *pracownik pogrzebowy* (Sc); ▫ *pogrzebownik* ‘osoba pracująca w instytucji zajmującej się pogrzebami i wszelkimi czynnościami z nimi związanymi’ (Zp); ▫ środ. *pogrzebownik* ‘właściciel lub pracownik zakładu pogrzebowego’ (Sns); ◦ czes. pot. *funebrák* (Sc). Ramy takiego zorganizowania wyznaczają: ○ praca, por. • p. *praca*, *zajęcie pogrzebownika* (Zp); ○ ubiór, por. • p. *strój pogrzebownika* (Zp); ○ świadczenie usług, por. • p. *wynająć pogrzebowników* (Zp); ○ koszty, por. • p. *opłacić pogrzebowników* (Zp); ○ dochody i zyski, por. • p. *nekrobiznes* ‘prowadzenie usług pogrzebowych traktowane jako źródło zysków’ (Dwp).

Obowiązek i odmowa pochówku, pogrzebu

Wobec powszechnie obowiązującego i praktykowanego urządzania pogrzebu jego odmowa bądź zastosowanie innych niż zwyczajowe jego form odbierane są

[1335] Por. • *Karwan* nazwisko — *karwan*, *karawan*, stpol. ‘wóz pogrzebowy’ (Tn).

[1336] Por. • p. *umieścić*, *złożyć zwłoki* (*trumnę*) *na żałobnym rydwanie* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 514 2012-11-06 11:43:27

bardzo negatywnie, por. • p. *niegodny pogrzebu* (Msp); ▫ *Ksiądz odmówił pochówku* (Zp)[1337]. Przykładowo w dawnym Izraelu „odmówienie komuś pogrzebu, profanacja zwłok, rzucenie szczątków ludzkich na pożarcie zwierzętom, ich spopielenie uchodziły za szczególne nieszczęście albo za wielką karę Bożą" (Rosiński 1995: 17)[1338].

Świadczenia i koszty pogrzebowe. Koszty cmentarne

Z pogrzebem wiążą się nierozerwalnie koszty ponoszone na jego przeprowadzenie, „pochówek też kosztuje (Lp)"[1339], por. • ros. *Смерть — окладное дело* (Lp); • tur. *Bez pieniędzy nawet na cmentarz nie trafisz* (Mpp). Są to: por. • p. *koszta pogrzebu* (Ojp); ▫ *koszty pogrzebowe*; ▫ *opłata za pogrzeb* (w)[1340]; ◦ słowac. *pohrebné* 'peňaž. výdavky na pohreb' (Ks); ◦ chorw. *pogrebni troškovi*; ▫ *troškovi sprovoda* (MPh); ▫ *mrtvarina* 'nagrada koja se daje za ukapanje pokojnika; mrtvina' (Arh); ◦ serb. *укопнина* 'погребни трошкови' (Msk); ▫ *погребнина* 'погребни трошак, укопнина'(Msk); ▫ *посмртнина* 'новчани додатак за погребне тропшове' (Msk); ◦ sch. ▫ *мртвачина*; ▫ *мртварина*; ▫ *мртвина* 'награда која се даје за сахрану, погреб умрлог' (rsk); ▫ *самрштина* 'новац који се даје свештенику за опело и погреб мртваца' (rsk); • p. *podzwonne* 'opłata za dzwonienie po umarłym w dzwony kościelne' (Kjp); • p. gw. *duchny* 'pieniądze na mszę żałobną, od dusza' (Kjp); • p. gw. warsz. *pochować po jeneralnemu* 'pochować na koszt gminy' (Wgw); • p. *pokładne* 'opłata za prawo pogrzebania zwłok na cmentarzu' (Kjp); ▫ gw. *pokładne* 'opłata do kasy kościelnej od miejsca na cmentarzu, na którym umarłego chowają' (Kg); ▫ gw. warsz. *pokładne* 'opłata za miejsce na cmentarzu' (Wgw).

W ramach zatrudnienia, działalności wyspecjalizowanych służb, por. np. • p. *towarzystwo pogrzebowe* (Sfp); ▫ *kasa pogrzebowa* (Sfp); ◦ chorw.

[1337] Por. też • ros. *Какова смерть, таковы и похороны* 'jaka śmierć, taki pogrzeb' (Lp).

[1338] Por. też • p. *Żyda grześć* 'tj. robić co potajemnie, skrycie. Wyrażenie to przysłowiowe powstało z przyczyny znanego z historii Żydów Tobiasza, który dostawszy się wraz z wielu ziomkami swemi do niewoli asyryjskiej — zabitych swych współbraci grzebał potajemnie, wbrew zakazowi despoty pogańskiego' (Ak).

[1339] Ponoszone koszty za określone usługi stanowią tym samym zapłatę świadczącym je, por. • ros. gw. *земляной доход* 'ziemny dochód' ''przychód popa od pochówku'' (Fg). W tym odniesieniu por. też • ros. gw. *земельный хозяин* 'ziemski gospodarz' ''duch — płacą mu, kiedy chowają nieboszczyka'' (Fg); • ros. *Свеча на икону, деньги на церковь, а мука просвирне* 'обычай при похоронах' (Ap).

[1340] Por. też • p. *płacić grabarza* (Ojp); • p. *taksa pogrzebowa* — „dla uniknienia sporów, prawie wszystkie synody stanowiły taksy pogrzebowe, warując, aby biedni, po których nic lub bardzo mało pozostało, chowani byli darmo z ceremoniami, procesją, krzyżem i śpiewem, dzwonieniem, pobudzając parafian do modlitwy, a i sam pleban na pierwszej mszy, jaką odprawi, ma mieć imienną o nich komemorację" (Ge).

WWysoczanski-Umieranie.indb 515 2012-11-06 11:43:27

pogrebna pripomoć (MPh); ◦ serb. *погребни фонд*; ▫ *погребно друштво* (Żs), udzielane jest wsparcie materialne z tytułu zgonu człowieka bądź na zorganizowanie pogrzebu, por. • p. *odprawa pośmiertna* (Żs); ▫ *zapomoga na pogrzeb* (Żs); ▫ *zasiłek pogrzebowy* 'zasiłek pieniężny na pogrzeb pracownika lub członka jego rodziny' (Sfp); ◦ czes. *pohřebné* (Opc); ◦ chorw. *posmrtnina* 'novčana pomoć koja se daje porodici umrloga' (Arh); ◦ serb. *погребнина / укопнина* 'социјална помоћ' (Żs)[1341].

Po pogrzebie

W zrytualizowanych uroczystościach popogrzebowych na pierwszy plan wysuwa się wspólny dla żałobników poczęstunek, na którym niekiedy są podawane określone potrawy, por. • p. *strawa* 'uczta pogrzebowa, stypa' (Kjp)[1342]; • p. *stypa* 'poczęstunek po pogrzebie, uczta pogrzebowa' (sjp)[1343]; ▫ *stypa* 'u ludów pierwotnych: uczta obrzędowa ku czci zmarłego' (sjp)[1344]; ▫ *stypa* 'chleb żałobny[1345], uczta pogrzebowa, serek, konsolacja'[1346] (Kjp); • p. *konsolacja* 'stypa, poczęstunek po pogrzebie, serek' (Kjp); • stpol. *uczta* 'obrzęd pogrzebowy, może biesiada pogrzebowa, *exsequiae*, *fortasse epulum funebre*' (Us); ▫ *uczta pogrzebowa* (w)[1347]; ▫ gw. *kar* 'uczta w domu zmarłego po pogrzebie, stypa, stgerm. *chara*, goc. *kara* — żal, żałoba' (Kjp); ▫ *pogrzebny / zaduszny obiad* 'stypa' (Kjp)[1348]; • p. *poczęstunek dla żałobników* (sjp); ▫ gw. *poczęsne* (Kjp)[1349];

[1341] I dalej: • p. *odprawa pośmiertna* 'pewna suma pieniędzy wypłacana rodzinie przez instytucję po śmierci pracownika' (Du); ◦ sch. *посмртина, посмртнина* '(за)оставштина после смрти', 'новчана помоћ која се даје за погреб или сахрану породици покојниковој' (rsk). Por. też • sch. *мртвина* 'данак који се плаћао Турцима за умрлог домаћина' (rsk).

[1342] Por. • p. *Strawa* nazwisko — *strawa* 'stypa' (Tn).

[1343] Por. też • p. *wyprawić stypę* (Żs); ◦ ros. *устроить поминки* 'urządzić stypę' (Akr); ▫ *справить поминки по кому-л.*; ▫ *поминать* 'участвовать в поминках, справлять поминки' (tr); ▫ gw. Syb. *обед / обеды отправить / сделать / справить* ''urządzić stypę'' (Fgs); ▫ *поминальщик* 'тот, кто устраивает поминки' (rl) ◦ serb. *приредити дању / подушје* (Żs); • p. *stypiarz*; ▫ *stypownik* 'uczestnik styp, ten, co uczęszcza na stypy, lubi stypy' (Kjp); ◦ ros. *поминщица*; ▫ *поминщик*; ▫ *поминальщик* 'тот, кто участвует в поминках' (rl).

[1344] W odniesieniu do wystawności uczty i skromności poczęstunku, por. też p. gw. *nieboszczyk miał cienką skórę* 'o skąpym poczęstunku alkoholowym podczas stypy' (sgp).

[1345] Por. też • p. dawn. *zaprosić kogo na żałobny chleb* 'na stypę pogrzebową' (Sfp). Por też • ros. *звать на поминки* (tr).

[1346] Por. • p. *Stypa* nazwisko — *stypa* stpol. 'chleb żałobny'; 'uczta pogrzebowa' (Tn).

[1347] Por. łac. *epulum funebre* 'biesiada pogrzebowa, czyli stypa'. Szerzej o prywatnych uroczystościach nagrobnych w świetle epitafiów łacińskich w okresie wczesnego cesarstwa zob. Pudliszewski 1997b.

[1348] Por. też • p. *Boże obiady / obiadki* 'dawane w rocznicę czyjejś śmierci a. w dzień pogrzebu (stypa)' (Kjp).

[1349] Por. „po skończonej ceremonii pogrzebowej rodzina zmarłego zaprasza obecnych na poczęsne do karczmy, gdzie zaproszonych częstuje się wódką" (Kg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 516 2012-11-06 11:43:27

▫ *pogrzebiny* ‘rodzaj stypy; przyjęcie gości po pogrzebie’ (Kg); ◦ słowac. *tryzna* ‘smútočná slávnosť na počesť mŕtveho, pôv. slávnosť na počesť mŕtvych u starých Slovanov’ (Ks); ◦ czes. *tryzna* (Sc)[1350]; ▫ *pohřební hostina* (Sc); ◦ ukr. *поминки* ‘обрядовий обід за упокій померлого’; ▫ *помини*; ▫ przest. podn. poet. *тризна*; ▫ przest. *помин*; ▫ dial. *мерлини*; dial. *комашня* (*кумашня*) (su); ◦ ukr. huc. *komašńa* ‘stypa pogrzebowa’ (Rgu); ▫ *obid* ‘uczta po pogrzebie’ (Rgu); • ukr. gw. (pogranicze bojkowsko-łemkowskie) *horjačka / horiaczka* ‘bezmięsny posiłek po pogrzebie’ (Rgu); ▫ *horjačyj obid / horiaczyj objad* (Rgu); ◦ ros. *поминки* ‘обрядовое угощение в память умершего’ (tr); ▫ gw. *горячий стол* ‘′gorący stół, obiad, zaduszny stół i czasza, kutia w dzień pogrzebania′’ (Fg)[1351]; ▫ gw. *горячий обед* ‘′stypa w dzień pogrzebu′’ (Fg); ▫ gw. Syb. *похоронный столь* ‘′stypa po zmarłym′’ (Fgs); ▫ chorw. *karmine* (MPh)[1352]; ◦ serb. *даћа* (psł. **datja*) (Tes)[1353]; ▫ *подушје*; ▫ *задушје* (rsk)[1354]; ◦ sch. *даћа* ‘гозба у част мртвоме и за покој душе његове, подушје’ (rsk); ▫ *подушје* ‘обредно гошћење на успомену умрлога после погреба или на дан

[1350] Por. tu następujące wyjaśnienie: *tryzna* ‘stypa pogrzebowa, uroczystość ku czci zmarłego’: *traviti* ‘dawać na pożarcie, karmić, zużywać, niszczyć’, por. csł. *tryti* ‘ścierać, trzeć’, *raz-tryti* ‘frangere’ (Spr).

[1351] Por. tu też • cs *кутиа* ‘kutia a. kucja: pszenica gotowana, przyprawiona miodem, przynoszona podczas pogrzebu, względnie podczas nabożeństwa żałobnego, do cerkwi lub na grób zmarłego. Ziarna pszenicy i miód mają znaczenie alegoryczne, stosownie do słów Apostoła (1 Kor 15:36–38); ciało zmarłego jest podobne do ziarna, które próchnieje dla nowego życia; miód zaś znamionuje słodycz życia wiekuistego. Po zakończeniu nabożeństwa żałobnego kapłan poświęca przygotowaną pszenicę, następnie, według zwyczaju, kucją częstuje się sługi kościelne oraz obecnych na nabożeństwie domowników i przyjaciół zmarłego’ (Zc).

[1352] Por. tu też • słowen. *karmina* ‘′stypa′’, także: ▫ *karmine*; ▫ *krmíne*, psł. **kъrmina* (Tes); • lit. *šeřmenys* ‘′stypa′’, *šérti* — ‘′karmić′’ (Tes).

[1353] Odbywały się one nad grobem lub przed domem pogrążonych w smutku, por. „Cjутрадан изјутра (од 8–9 часова прије подне) послије укопа, одлази блиска родбина покојникова на његов гроб, на коме пали свијеће, прелива га вином, и понеко доноси кољиво (искувану пшеницу и по њој посут шећер) и са њим служе присутне, а ови од истог узимају по кашику, говорећи: »Бог душу да му прости«. Доста пута и на овом првом подушју долазе људи из сусједства […] На овом походу новоме гробу укућани покојникови доносе опет пиће, ракију и медовину, а каткад и само јело, печено месо, пршуту, приганице и др.”, (*Посмртни обичаји* 1967: 46). Por. tu też • bułg. lud. *коливо* ‘obrzędowa potrawa z gotowanej pszenicy (składana np. na grobach ku czci zmarłych), kutia’ (Sbp).

[1354] Odnośnie do czasu i miejsca ich sprawowania por. „везе с покојником, односно његовом душом, одржавале су се и после погреба. Најзначајнији вид тих настојања биле су даће (помени, u подушја, трпезе), тј. ритуалне гозбе намењене умрлом. Даће су се одржавале на самом гробу или пред кућом ожалошћених. Време њиховог одржавања није било свуда исто. Постојале су немале локалне разлике у том погледу. Преовлађујућа је ипак била пракса давања пет даћа: на сам дан погреба, по повратку с гробља, затим после седам дана (или у прву суботу), после четрдесет дана, после пола године и, најзад, годину дана од тренутка у, комеје наступила смрт. Најзначајнијом су сматрали даћу која се приређивала по истеку четрдесет дана, као и ону последњу, на годишњицу смрти. Веровало се, без сумње, да су то преломни моменти на путу умрлог ка вечном боравишту” (Вушковић 1980: 260–261).

WWysoczanski-Umieranie.indb 517 2012-11-06 11:43:27

годишњице смрти' (rsk)[1355]; ▫ *погребна гозба*; ▫ *посмртна гозба* 'даћа, обед у спомен покојника' (rs); • p. *panichida* (Kjp); ◦ chorw. *panihida*; ▫ *opijelo* (MPh).

W języku zostały utrwalone także niektóre okoliczności organizowania stypy: ○ dopóki nie ma stypy, świnia jest żywa, por. • wietn. *Пока поминок нет — свинья жива* (Bw).

W języku są rejestrowane również: ○ nazwy potraw i napojów: • p. *ambran* — bułka duża z szafranem, zewnątrz miodem polewana, którą Ormianie na stypach pogrzebowych przyjaciołom i ubogim rozsyłali (Ge); • dłuż. *baba* 'pieczywo obrzędowe szczególnie przy pogrzebie' (Spr); • ros. gw. *канук* ''miód, który stawia się na stypie po pogrzebie'' (Fg); • ros. gw. *колево* ''potrawa, używana w czasie chrześcijańskiego obrzędu upamiętnienia martwych: małe kawałeczki баранки w podsłodzonej miodem wodzie'' (Fg); • serb. *панаија* ‹грч. panagyia› 'кољиво што се једе на погребу или даћи' (Msk); • serb. *кољиво* ‹новогрч. kolyva› 'кувана, зашећерена и освећена пшеница која се служи на слави, погребу и парастосу' (Msk); • serb. *колач* 'нарочит округао хлеб који се спрема о неким празницима (на слави, на Бадњи дан, за погреб)' (Msk); • czuw. *вилĕ сăра* 'wspominkowe piwo' (Прокопьевъ 1903: 35); ○ wypowiadane formuły słowne, por. • ros. *Дай бог легко в земле лежать, в очи Христа видать* 'на поминках' (Dp).

W rejestracji językowej znajdują się też inne czynności popogrzebowe[1356]. W tym odniesieniu mieszczą się następujące praktyki, m.in.: ○ oczyszczenie, por. • p. *lustracja* '(w Starym Zakonie) oczyszczanie po obrządkach pogrzebowych, łac. *lustratio*' (Kjp); ○ ogrzanie rąk w piecu po powrocie z pogrzebu, żeby nie zanieść śmierci do domu, por. • ros. *С похоронъ домой, такъ тули руки къ печи* (Dt); ▫ *С похорон домой, так руки к печи*; ▫ *С проводов покойника надо руки погреть* (Ap); ○ nałożenie do pieca po powrocie z pogrzebu, żeby nie bać się, por. • ros. *После похорон закладывают в печь, чтоб не бояться* (Ap); ○ wystrzeganie się przez czterdzieści dni spożywania alkoholu, por. • ros. *После покойника сорок дней хмельного не берут в рот* (Ap); ○ nacieranie się pod sercem ziemią z grobu, żeby nie tęsknić zbytnio po nieboszczyku, por. • ros. *Чтоб не слишком тосковать по покойнике, натираться против сердца землей из могилы* (Ap); ○ przyłożenie grudki ziemi do serca, żeby zelżeć boleść, por. • ros. *Ком могильной земли к сердцу — скорбь отляжет* (Ap); ○ nieprzynoszenie noszy z cmentarza w dniu pogrzebu, por. • ros. *Носилок с погоста в день похорон не возвращают* (Ap).

[1355] Nazwa ta używana jest też na oznaczenie jadła i picia stawianego na grobach, por. • sch. *подушје* 'храна и пиће што се по гробовима оставља таком погребе или помена умрлога' (rsk).

[1356] Także nastrój, por. • p. *cichutko jak po pogrzebie* (Knk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 518 2012-11-06 11:43:27

C. Pośmiertność. Względem szczątków. Pośmiertne znajdywanie się ciała ludzkiego

Istotną kwestią śmierci człowieka jest wymiar pośmiertności odnoszący się do szczątków ludzkich wraz ze wszelkimi implikacjami względem nich, zwłaszcza różnorodnymi przejawami postępowania i relacji ludzi żyjących.

W stereotypowych wyobrażeniach umarłemu, niezależnie, gdzie znajdą się jego zwłoki, należy się godne miejsce: ○ nieboszczyk, w domyśle podobnie jak za życia, potrzebuje sporo miejsca, por. • orm. *Мертвецу тоже нужно место пошире* (Bw).

Miejsca złożenia i spoczynku szczątków doczesnych

Naturalną prawidłowością według przedstawienia językowego jest trwałe znajdowanie się szczątków ludzkich (w jakiejkolwiek postaci) w miejscu ich złożenia, por. • p. *zwłoki czyje spoczywają gdzie* 'są złożone, pochowane' (Sfp); ▫ *szczątki czyje spoczywają w ziemi* 'zwłoki czyje zostały pochowane w ziemi' (Sfp); ▫ *prochy czyje spoczywają gdzie* 'szczątki, popioły ludzkie' (Sfp)[1357]; • sch. *гробовати* 'бити у гробу, лежати у гробу' (rs); ▫ *гробовање* (rsk); ▫ *снивати ледени сан* 'бити у гробу, бити мртав' (rsk).

Z nazwami stanowisk sepulkralnych wiążą się bezpośrednio wskazania na pochowanie w jakimś konkretnym miejscu, por. • p. *pochowan*(*y*) *na którym / jakim miejscu* (Msp). Przede wszystkim wskazywany jest cmentarz bądź jego część będąca miejscem spoczywania czyichś szczątków, por. • p. *pochowan na* (*którym*) *cmyntarzu* (Msp). W szczegółowszym wykazie wymienia się następujące miejsca pochówku: • p. *w kościele pochowan / pogrzebion* (Msp)[1358]; ▫ *pochowan*(*y*) *śrzod kościoła* (Msp); ▫ *przy kościele pogrzebiony* (Msp); ▫ *pochowan*(*y*) *w klasztorze* (Msp); ▫ *pochowan*(*y*) *w kaplicy* (Msp); • p. *pochowan*(*y*) *na grodzie* (Msp); ▫ *pochowan*(*y*) *na zamku / u zamku* (Msp); • p. *pochowan*(*y*) *na gorze* (Msp); ▫ *pochowan*(*y*) *na tumie* (Msp); ▫ *pochowan*(*y*) *na wyspie* (Msp); ▫ *pochowan*(*y*) *na polu*

[1357] Por. • p. *spoczywać* 'podniośle; być pochowanym' (Dwp).

[1358] Por. też• p. *u ś. Anny*; ▫ *u ś. Iwana*; ▫ *u ś. Piotra*; ▫ *u ś. Pryscylle*; ▫ *u ś. Spassa*; ▫ *u ś. Trojce*; ▫ *u ś. Wawrzyńca*; ▫ *u ś. Wita*; ▫ *u ś. Zofije* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 519 2012-11-06 11:43:27

(Msp); ▫ *pochowan*(*y*) *u potoka* (Msp); ▫ *pochowan*(*y*) *na drodze* (Msp); ▫ *pochowan*(*y*) *pod dębem* (Msp)[1359]; ▫ *pochowan*(*y*) *pod modrzewiem* (Msp); ▫ *pochowan*(*y*) *w ogrodzie*(*ch*) (Msp); • p. *pochowan*(*y*) *w ojczyźnie*; ▫ *pochowan*(*y*) *na polu bitwy* (Msp); • p. *pochowan*(*y*) *przy grobie*(*ch*); ▫ *pochowan*(*y*) *pod kamieniem wzniesionym*; ▫ *pochowan*(*y*) *pod mosiądzowym przykryciem* (Msp).

Zebrany materiał zawiera ponadto wskazania miejsc grzebania samobójców, zwykle wydzielonych: • p. *miejsce na cmentarzu dla grzebania samobójców* (Kjp)[1360]; • *pod Bożą-męką* (tj. pod krzyżem czyli figurą z wyobrażeniem ukrzyżowanego Chrystusa Pana) — pogrzeb samobójcy zwykle się dopełnia na ustroniu lub rozdrożu, pod Bożą-męką, a nie na cmentarzu poświęconym; stąd gdy mowa o śmierci jakiego złego człowieka, słyszymy wyrażenie: „niewart, aby go nawet pod Bożą-męką grzebano" (Ge), por. • p. *Niewart, aby go nawet pod bożą męką pogrzebiono* (Kp).

Kolejną kwestią dotyczącą miejsca pochówku jest wskazanie, wśród czyich szczątków spoczął zmarły, a także z kim „współdzieli" mogiłę, por. • p. *pochowan*(*y*) *z drugimi* (Msp)[1361]. Oto przykłady w tym względzie, por. • p. *pochowan*(*y*) *u braciej*; ▫ *pochowan*(*y*) *miedzy ojcy*; ▫ *pochowan*(*y*) *z ojcem / ojcy*; ▫ *pochowan*(*y*) *z żoną*; ▫ *pochowan*(*y*) *z syny*; ▫ *pochowan*(*y*)

[1359] W odniesieniu do wzmiankowanego w tekstach folkloru występowania dębu — zwłaszcza zielonego — w funkcji drzewa nagrobkowego należy wyjaśnić, „iż nagrobna charakterystyka dębu jest raczej jednostronna, dotyczy bowiem wypadków występowania mogił p o d d ę b e m, a nie np. sadzenia tego drzewa na grobie w celu upamiętnienia zmarłego, okoliczności jego śmierci itd.", przy czym „utrwalone w przekazach folklorowych sytuowanie grobów pod tym drzewem odwołuje się do głębszych warstw światopoglądu mitycznego i ujawnia określone intencje towarzyszące takiemu pochówkowi — zapewnienie zmarłemu powtórnych narodzin, umożliwienie duszy nie tylko opuszczenie tego świata, ale i powrót do żywych. Traktowanie dębu jako ucieleśnienia idei drzewa kosmicznego widoczne jest w wielu rytualnych praktykach wiejskich, a także utrwalone pośrednio w licznych sądach i przekonaniach. Charakterystyczne jest, że koncepcja lokowanego w centralnym punkcie świata (także »swojego świata«) drzewa łączącego poziomy, towarzyszącego człowiekowi od momentu narodzin (drzewo życia, opiekun noworodków) do chwili śmierci (drzewo nagrobne — droga dusz, drewniany krzyż, drewniana trumna — nadzieja odrodzenia), pozwala nieco inaczej spojrzeć na widzenie śmierci w kulturze tradycyjnej i umożliwia odkrycie innych sensów opisywanego w tekstach folkloru pochówku pod dębem (lub pod drzewem w ogóle)" (Marczewska 1998: 121).

[1360] Por. • p. *Pochowali go w nieświęconej ziemi, zwyczajnie jak samozbójnika*. Według kanonicznego prawa kościelnego na cmentarzu katolickim „powinna być niepoświęcona część dla tych, którym wg kan. 1240 nie przysługuje prawo do kościelnego pogrzebu (kan. 1212)", jakkolwiek wcześniej „na cmentarzu kościelnym nie wolno było chować m.in. nieochrzczonych, heretyków, ekskomunikowanych, samobójców, niepraktykujących katolików, bluźnierców, lichwiarzy i in. grzeszników publicznych, którzy zmarli bez oznak żalu (synod krak. 1331, gnieźn. 1512, przem. i włocł. 1641 i in.)" (ek, III: 519–520). Przykładowo w Serbii samobójcy byli grzebani przeważnie obok drogi, toteż przechodnie, mijając te groby, mówili: „Бог да га прости!" ′niech mu Bóg wybaczy′ (Шневајс 1928: 273).

[1361] Por. też • p. *wspólny grób* (Sc); ▫ p. *wspólna mogiła* (sjp); ◦ czes. *společný hrob*; ▫ *šachta* (Sc); • słowac. *masový hrob* (Ks).

WWysoczanski-Umieranie.indb 520 2012-11-06 11:43:27

z dziecięciem (Msp); • p. *pochowan(y) miedzy proroki / z prorokiem* (Msp); • *ad sanctos* — zwyczaj pochówku chrześcijan w pobliżu grobu męczennika lub świętego (er, I: 48).

W odniesieniu do pośmiertnego znajdywania się ciała ludzkiego wskazuje się też na jego ułożenie, por. • *gisant* — układ, rodzaj ułożenia zmarłego Chrystusa leżącego w pozycji grobowej, które jest głównym tematem ikonograficznego przedstawienia epitafionu (ek, IV: 1050).

Miejsca doraźnego przebywania ciała

Stosownie do wspomnianych form pogrzebu, polegających na unicestwieniu ciała zmarłego, w językowym ujęciu pośmiertności są uwydatniane określone miejsca, w których było złożone ciało ludzkie do momentu jego zniknięcia, m.in. w następstwie pożarcia przez zwierzęta, por. • *dakhma* (per. wieża milczenia), cylindryczna budowla z otworem u góry, w której wyznawcy parsyzmu wystawiają ciała zmarłych na pożarcie drapieżnym ptakom. We wnętrzu dakhmy znajdują się przynajmniej trzy koncentryczne tarasy otaczające studnię (*ossarium*), przeznaczone dla ciał mężczyzn, kobiet i dzieci; kamienną wieżę, do której mogą wchodzić jedynie członkowie bractwa pogrzebowego, zamykają żelazne drzwi (ek, III: 974).

Miejsce stałego przebywania ciała

Złożenie ciała zmarłych w ziemi jest równoznaczne z pozostawaniem ich tam na stałe: ○ nawet to, że w mogile są węże, żmije, nie oznacza, że zmarły wyjdzie stąd, por. • lezg. *Хоть в могиле и змеи, разве оттуда выйдешь?* (Bw).

W określonych przypadkach dokonywana jest ekshumacja zwłok, por. • p. *ekshumacja* ‘wydobycie pochowanych zwłok w celu przeniesienia ich w inne miejsce lub dla przeprowadzenia badań sądowo-lekarskich, ustalających przyczyny i okoliczności śmierci w przypadkach budzących wątpliwości’ (Dwp)[1362]; ▫ *ekshumacja zwłok* (Dwp); ▫ *dokonać ekshumacji* (Dwp); ▫ *nakazać, zarządzić ekshumację* (Dwp); ▫ *ekshumacja zwłok* (sjp); ▫ *ekshumować zwłoki* (sjp)[1363]; ▫ *ekshumować groby* (Du); ◦ słowac. *exhumácia* ‘exhumovanie’ (Ks); ▫ *exhumovať* ‘vykop(áv)ať pochovanú mŕtvolu’ (Ks); ◦ chorw. *ekshumirati* (*koga*, *što*) ‘izvaditi posmrtne ostatke iz zemlje radi prije-

[1362] Por. • p. ekshumacja ‘1861, niem., fr., ang. *exhumation* (ang. od 1797), na podstawie wł. *esumazione* ‘wydobycie z grobu’ (też przen. o wydobyciu z niepamięci), por. łac. *humātio* ‘pogrzeb’ (u Cycerona)’ (Be).

[1363] Por. • p. *ekshumować ciała poległych* (Du); ▫ *ekshumować poległych powstańców* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 521 2012-11-06 11:43:27

nosa, istrage u sudskem postupku itd.' (Arh); ◦ serb. *ексхумација посмртних остатака* (Żs)[1364].

W konkretnych przypadkach zachodzi też potrzeba przemieszczenia zwłok ludzkich na inne miejsce, por. • p. *prochy czyje przenieść / złożyć gdzie* (Sfp); ◦ serb. *пренети / сахранити где чије кости / чији пепео* (Żs); • p. *ossarium* (sjp)[1365].

Stanowiące obiekt czci szczątki świętych są darowane kościołowi, por. • p. *ofiarować kościołowi relikwię świętego* (Du).

Miejsce pochówku. Grób

Miejsca, w których zostały złożone i spoczywają szczątki zmarłego człowieka, por. np. • p. *pogrzebisko* 'miejsce pogrzebu' (Ojp); • ukr. *поховання* 'місце похорону' (su)[1366], nazywane są rozmaicie w zależności od różnych uwarunkowań. Najbardziej rozpowszechnioną nazwą jest • p. *grób* jako 'miejsce, gdzie się chowa zmarłego; zwykle wykopany w ziemi dół, często obmurowany, nad którym wznosi się pagórek, stawia pomnik itp.' (sjp)[1367]; ▫ *grob* 'miejsce, w którym chowa się zmarłego, mogiła, nagrobek, sarkofag, grobowiec; czasem symboliczna mogiła dla uczczenia zmarłego, którego ciało nie mogło być pochowane; także pomnik; *sepulchrum*' (Msp)[1368]; ▫ *grób* 'otaczane szacunkiem miejsce pochowania zmarłego (dziś najczęściej w trumnie lub w urnie z prochami), rozmaicie kształtowane w różnych okresach kultury i cywilizacji, w zależności od stopnia rozwoju danej kultury oraz zróżnicowania wierzeń religijnych: dziś zazwyczaj dół w ziemi, po zasypaniu przykryty uformowanym niewielkim wzniesieniem

[1364] W kontekście ekshumacji zwłok należy wspomnieć o praktykowanym najczęściej „на подручју Србије и Македоније, док је мање било познато у Војводини и западним крајевима Југославије" (Јовановић 1990: 90) zwyczaju ponownego widzenia i grzebania zmarłego: „обичај поновног виђења покојника изражавао је потребу за поновним успостављањем контакта са умрлим. »Откопавање«, »Састанак са покојником«, »Раскоп«, »Поновно или двоструко сахрањивање« практиковано је као посебан однос према покојнику. Ритуал се састојао у откопавању гроба, ритуалном прању покојникових телесних остатака и њиховом поновном сахрањивању. Било је уобичајено да се овај чин поновног виђења са покојником врши након 3-7 година" (Јовановић 1992: 139), najczęściej otwierano groby w przypadku pojawienia się wampira, por. „Највише података односи се на отварање гробова услед појаве вампира" (Јовановић 1960–1961: 214).

[1365] Należy zauważyć, że „ossaria (od łacińskiego: *os*, *ossis* — kość) — nie wiedzieć czemu nazywane ostatnio, chyba za Eligii Bąkowskiej przekładem książki Ariès *Człowiek i śmierć*, także »ossuariami« — były to kaplice z dużymi okienkami, w których po ekshumacji gromadzono kości, czyniąc je nieraz widocznymi dla przechodniów" (Kolbuszewski 1996b: 9).

[1366] Por. też • ukr. spec. *майдан* 'стародавнє місце похорону' (su).

[1367] Por. • p. *pomnik nad grobem* (Kjp).

[1368] Por. też • p. *jama*, przen. 'grób' (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 522 2012-11-06 11:43:27

(najczęściej obmurowanym) lub nagrobkiem w formie płyty, tablicy z napisem, pomnika itp.' (Zp); ◦ głuż. *row* (pg); ◦ stsłow. ГРОБЪ — gr. *τάφος* (Frj); ◦ słowac. *hrob* 'jama na pochovanie mŕtveho'; 'vyvýšenina po jej zasypaní' (Ks); ◦ czes. *hrob* (Sc); ◦ ukr. *гріб*; ▫ *гроб* 'заглиблення в землі для похорону' (su)[1369]; ◦ ros. *гроб* (Frj)[1370]; ◦ chorw. *grob*; ▫ *grobnica*; ◦ serb. *гроб* 'рупа у земљи, озго засута, у којој је затрпан мртвац' (Msk)[1371]; ◦ sch. *гроб* 'место где је сахрањен или се сахрањује мртвац, рака и хумка над њом, гробница' (rs); ▫ *гроб* 'јама у коју се сахрањује мртвац, рака' (rsk); ◦ słowen. *gròb* (Frj); ◦ bułg. *гроб* (Frj).

Rejestracje językowe, zwłaszcza w odmianie potocznej, uwydatniają: ○ rozmiar grobu, zwykle z nacechowaniem emocjonalnym, por. np. • p. *grobek* oznacza 'mały grób, zwykle mogiła dziecka' (sjp); • p. *grobik* (Kjp)[1372]; ◦ słowac. *hrobček* (Ks); ◦ czes. zdrob. *hrobec*; ▫ *hrůbek*; ▫ *hrobek*; ▫ *hrobeček* (c); ◦ chorw. *grobak* 'hip. od grob' (Arh); ▫ *grobić* 'dem. od grob' (Arh); ◦ serb. *гробак* 'дем. за гроб' (Msk); ◦ sch. *гробац*; ▫ *гробашац* 'дем. и хип. од гроб' (rs); • sch. *гробић* 'дем. од гроб' (rsk); • p. *grobowisko* 'wielki grób' (Kjp); ◦ sch. *гробина* 'аугм. и пеј. од гроб' (rs); ○ kształt i sposób wykonania, por. • p. *grób płaski* 'charakterystyczny dla terenów polskich (w różnych okresach) grób prawie niewidoczny na powierzchni ziemi' (Zp); • p. *grób kurhanowy* 'wydłużony (prostokątny, trójkątny, trapezowaty) lub kolisty u podstawy nasyp ziemny, często o konstrukcji drewnianej, kamiennej lub drewniano-kamiennej wewnątrz zawierający jeden lub więcej grobów szkieletowych lub ciałopalnych; kurhan, mogiła' (Zp)[1373]; ○ sposób pochówku zmarłych, por. • p. *grób szkieletowy* 'pochówek polegający na składaniu niespalonych zwłok do jamy grobowej' (Du); • p. archeol. *grób ciałopalny* 'obrządek grzebalny z epoki brązu charakterystyczny dla większości obszarów Polski, polegający na umieszczaniu

---

[1369] Por. też • ukr. *домовина*; ▫ *яма*; ▫ dial. *діл* 'заглиблення в землі для похорону' (su).

[1370] Por. też • ros. ołon., archang. *кёрста*, *ке́рстá* 'grób, mogiła'; • strus. *керста*, *короста* 'гроб' (z fińskiego *kirstu* 'skrzynka, paka', eston. *kirst* 'skrzynka' (Frj) oraz • ros. *корста* 'grób'; • strus., rus.cerksłow. *кръста λάρναξ*, *σωρός* (zapewne zapożyczone z lit. *kaŕstas* 'mogiła, grób'; łot. *šķiŕsts* 'ts.' (Frj)).

[1371] Wyjaśnienia nazwy grobu w językach słowiańskich przedstawiają się następująco: psł. **grobъ*; stsłow. ГРОБЪ *τάφος*, *μημε ῖ ον*, *sepulcrum* ''mogiła, grobowiec, krypta''; ◦ bułg. *гроб* ''mogiła'', ''grobowiec'', ▫ dial. *гро́п* ''grób'', ''mogiła''; ◦ mac. *гроб* ''mogiła''; ◦ sch. *гроб* ''mogiła''; słowen. *gròb* ''mogiła'', ''jama na kartofle''; ◦ czes. *hrob* ''mogiła''; ◦ słowac. *hrob* ''mogiła''; ◦ dłuż. *grob* ''rów''; ◦ p. *grób* ''mogiła''; ◦ słowin. *gŕõu̯b* ''mogiła''; strus., rus.cerksłow. *гробъ* ''jama'', ''mogiła, grobowiec''; ◦ ros. *гроб* ''skrzynia, do której wkłada się zmarłego w celu pogrzebania'', ''mogiła, miejsce pochówku''; ◦ stukr. *гроб* ''grobowiec, mogiła''; ◦ ukr. *гріб* ''mogiła''; ◦ brus. dial. *гроб* 'гроб' (Tes). Należy tu nadmienić, że nazwy grobu w językach słowiańskich pokrewne są staro-wysoko-niemieckiemu *grab* ''mogiła'', gockiemu *graba* 'ts.' (Frj).

[1372] Por. też • p. *Gdy umrze dziecina, to mała dolina; a gdy umrze mama, to wielka jama* (Ak).

[1373] Por. też • p. *grób megalityczny*; ▫ *grób skrzynkowy*; ▫ *groby skalne*; ▫ *groby komorowe*; ▫ *groby chodnikowe*; ▫ *groby szybowe*; ▫ *groby kopułowe* (Zp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 523 2012-11-06 11:43:28

resztek kości i stosu ciałopalnego w urnach glinianych zakopywanych w ziemi' (Du); • p. *grób popielnicowy* 'grób, w którym prochy zmarłego (czasem wraz z resztkami stosu) umieszczone w urnie, zakopuje się wraz z wyposażeniem' (Zp); • p. *grób jamowy*; ▫ *grób bezpopielnicowy* 'grób, w którym zwłoki lub spalone szczątki zmarłego (często wraz z wyposażeniem) składa się bezpośrednio w ziemi lub w woreczkach z materiałów organicznych' (Zp)[1374]; ○ stan grobu, por. • p. *otwarty grób*; ▫ *rozwarty grób* (Sfp); • p. *świeży grób* (Sfp); ◦ czes. *otevřený hrob* (c); ◦ sch. *пресан гроб* 'свеж гроб (недавно умрла особа), гроб коме још нема годину дана' (rs).

Innymi terminami — w zależności od oznaczanej specyfiki — są: • p. *mogiła* 'dół w ziemi, miejsce, gdzie się chowa ciało zmarłego; grób' (sjp)[1375]; ▫ *mogiła* 'ziemia usypana nad miejscem, w którym jest pochowany zmarły, grobowiec, nagrobek; *sepulcrum*, *tumulus*' (Msp)[1376]; ▫ *mogiła*, gw. *mohiła* 'dół, w którym grzebią umarłego, grób' (Kjp); ▫ gw. *mogilnik*, *mogiłki* 'mogiła, grób' (Kjp)[1377]; ◦ głuż. hist. *mohila* 'grób, wielka, wysoka mogiła, przeważnie z czasów przedhistorycznych, kurhan' (Zg); ◦ czes. *mohyla* (Opc); ▫ książk. *rov* (Sc); ◦ ukr. *могила* 'заглиблення в землі, в яке ховають тіло покійного; місце похорону й насип на ньому' (su)[1378]; ◦ ros. *могила* 'яма для погребения умершего' (tr)[1379]; ▫ dial. archang. *могилище* 'mogiła' (Pa); ◦ serb. książk. *могила*; ▫ książk. *надгробна хумка*; ▫ arch. *хумка*, *брежуљак*;

[1374] Por. też • p. *kultura grobów* (Żs); ◦ serb. archeol. *култура гробова* (Żs); • p. *kultura grobów kurhanowych*; • p. *groby szkieletowe z epoki rzymskiej* (Kjp); • p. *kultura grobów skrzynkowych* (Żs); ◦ serb. archeol. археол *култура сандучастих гробова* (Żs).

[1375] Por. • p. *usypać / wznieść mogiłę* (Żs); ◦ serb. *направити / подићи хумку;* ▫ *насути хумку* (Żs). Por. też • p. *świeża mogiła* (Mfp).

[1376] Por. też • p. *mogiła* 'kopiec, pagórek'; ▫ *mogiła*, gw. *mohiła* 'pagórek z ziemi, szczególnie usypany nad grobem, grób, kopiec' (Kjp); ▫ *mogiła* 'słupy kamienne, stawiane przez panujących dla upamiętnienia swych zasług oraz na cześć bóstw' (Msp). W związku ze słowem *mogiła* por. też • *Mogiła* nazwisko — *mogiła* 'grób' (Tn). Por. też • p. *mogilny* przym. od mogiła 'kurhanowy, grobowy', przen. 'tyczący się śmierci, przypominający ją, grobowy' (Kjp), a w związku z tym: ▫ *Mogilny* nazwisko — *mogilny* 'grobowy' (Tn); ▫ *Mogilany* nazwisko zob. *Mogilny* (zob. wyżej) (Tn); • *Mogiła* — miejscowość (Msp); ◦ serb. *гробни*; ▫ *надгробни* (Żs). Por. też • ros. *могильный сон* ′mogilny sen′ (Ger).

[1377] Por. też • p. *mogiłka*; ▫ *mogiłeczka* (Kjp), a w związku z tym: ▫ *Mogiłka* nazwisko — *mogiłka* zdrob. od *mogiła* (zob. wyżej) (Tn); ◦ brus. *магілка* (tb); ◦ ukr. *могилка* (su). Por też • ros. *могильник* ′mogilnik′ 'древнее кладбище, место многих погребений, захоронений' (tr).

[1378] Por. też • ukr. *могила* 'перев. зі стародавнім похованням' (su).

[1379] Por. • ros. *могúла*, ◦ ukr. *могúла* '(mogilny) kopiec, kurhan', ◦ strus. *могыла* 'mogilny kopiec', ◦ scs. *могыла βουνός*, ◦ bułg. *могúла* 'kurhan', ◦ sch. *гòмила*, *мòгила*, ◦ słowen. *gomíla* 'kupa ziemi', ◦ czes., słowac. *mohyla* 'mogiła', ◦ p. *mogiła* '(mogilny) kopiec, kurhan', połabskie *müǵåla* 'mogiła' (początkowe znaczenie było 'kopiec, wzgórek'; nieodłączne od alb. *gamule* 'kupa ziemi i trawy', *mágulë* 'kopiec, wzgórek', rum. *măgură* 'kopiec, wzgórek, wzgórze', które są pożyczkami słowiańskimi (Frj). W związku z nazywaniem mogiły — ros. *могила* ′mogiła′ por. • ros. gw. Syb. iron. *Могилёвская губерния* ′Gubernia Mohylewska′ ''cmentarz'' (Fgs). Por. też • gw. *керета* ''mogiła'' (Fg); ▫ gw. *керста*, *кёрста* ''mogiła, jama'' (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 524 2012-11-06 11:43:28

▫ *гомила*, *хрпа* (Żs)[1380]; • p. *kopiec* (Kjp)[1381]; • p. *kurhan* ‘nasyp ziemny (czasem obmurowany) w miejscu, gdzie ktoś jest pochowany’ (w); ▫ *kurhan* ‘stożkowy nasyp kryjący groby ciałopalne lub szkieletowe, wznoszony od neolitu do wczesnego średniowiecza (sjp); ▫ *kurhan* ‘usypany wał obronny; kopiec nad grobem, wysoka mogiła’ (Msp)[1382]; ▫ *kurhan* „wyraz ukr. (z tur. *kurgan* ‘ogród’) obecny już w XVI-wiecznej polszczyźnie (Ljp), oznacza 1) ‘przedhistoryczną mogiłę na stepach Ukrainy’; 2) ‘pagórek usypany z ziemi, mogiła’” (Dep); ◦ czes. *kurhan* (Opc); ◦ ukr. *курган* ‘високий насип на місці давнього поховання’ (su); • p. *sopek* ‘sztuczna mogiła, często zwłoki ludzkie zawierająca, kurhan, kopiec, naspa, nasyp, żalnik’ (Kjp); • p. *sypka grobowa* (Kjp)[1383]; • *tumulus* „sztucznie usypany kopiec, zwł. kryjący grób staroż. a. przedhistoryczny. — łac. ‘pagórek; kopiec; grób; nagrobek’” (Kso); • p. archeol. *mastaba* ‹ar. *masataba*-(*h*) ‚ława kamienna′› ‘staroegipski grobowiec w kształcie ściętego ostrosłupa’, ‘staroegipski grobowiec składający się z części nadziemnej o kształcie trapezoidalnym i podziemnej komory grobowej, połączonej pionowym szybem z częścią nadziemną’ (sjp); • p. *groby megalityczne* (w)[1384]; ▫ *grobowiec megalityczny* (sjp); • *dolmen* ‘grobowiec megalityczny z okresu neolitu (gł. w Bretanii i Irlandii), złożony z dwu a. więcej płyt kamiennych ustawionych na sztorc i przykrytych wielkim płaskim blokiem — fr., ‘jw.’, z bret. *taol*, *tōl* ‘stół’ (z łac. *tabula*, por. tabulatura) i *mean*, *mēn*’ (Kso); • p. *grobowiec* ‘podziemna lub naziemna budowla przeznaczona do składania ciał osób zmarłych, znajdująca się przeważnie na cmentarzu, a w szczególnych przypadkach także w kościele’ (ek, VI: 161); ▫ *grobowiec* ‘okazały grób z murowaną lub kamienną częścią nad-

[1380] Przy czym „grobna humka najčešće se samo naspe zemljom. Svako, najstariji način […] u istočnoj Hercegovini obeležavanja grobne humke je zabadanje uokrug humke neobrađenih kamenova, »grobne humke sa vencem od kamena«”, Kajmaković 1968: 20. Por. też • ukr. *горб* ‘невелике округле підвищення земної поверхні’; ▫ *гробок*, ▫ *гробик* ‘насипаний горбик землі на місце, де поховано померлого’ (su).

[1381] Por. • p. *kopiec mogilny* (sjp); • sch. *лȁзина*, *лȁзина* ‘′mogilny kopiec, mogiła′, psł. **lazina*’ (Tes); • ros. *могильный холм* (Frj).

[1382] Por. • ros. gw. *оселок* ‘′stary kurhan, mogilnik′, psł. **obsedlъk*’ (Tes); • ros. gw. suzd., włodz. *волган* ‘′dawny kurhan, mogilnik′’ (Fg); • ros. gw. *волотка* ‘′mogiła olbrzyma, wołota; w niektórych miejscach wyrazu wołotka używa się w celu określenia prastarych kurhanów, które są uważane w narodzie za mogiły olbrzymów i siłaczy (mocarzy, bohaterów)′’ (Fg); • ros. gw. *Волотов* ‘′Wołotowa mogiła koło Lebiediani (Лебедяни)′’ (Fg).

[1383] Por. • p. *sypka* ‘kopiec, wzgórek, kupka’ (Kjp). Por. też • ros. gw. *груда* ‘′nasypowa górka, kopiec, wzgórek′’, ‘′kurhan, dawna mogiła′’ (Fg).

[1384] W strefie europejskiej kultur zach. i pn. okresu neolitu rozwinął się znacznie obrządek pogrzebowy w formie grobów megalitycznych. Budowle megalityczne związane z kultem zmarłych miały wydzielone pomieszczenia lub ogrodzenia do obrzędów religijnych; formą zewn. mogły nawiązywać do grobów tolosowych na Cykladach i Krecie; są to więc groby korytarzowe, dolmeny, nakryte galerie, oraz ich pol. odmiana kujawskie menhiry grobowe wywodzące się z kultu słupów z Dalekiego Wsch. (np. z Indii) (ek, IV: 1317).

WWysoczanski-Umieranie.indb 525 2012-11-06 11:43:28

ziemną, z płytą, kapliczką, krzyżem, posągiem itp.'[1385]; ◦ głuż. *rownišćo* 'grobowiec, grób'; ▫ *chowańca* 'grobowiec' (Zg); ◦ słowac. *hrobka* 'murovaný hrob, krypta' (Ks); ◦ czes. *hrobka* (Sc); ◦ ukr. *гробниця*, *гробовище* 'спеціальна споруда, де ховають тіло померлого' (su); ◦ chorw. *grobnica*, *grob*; ◦ sch. *гробница* 'просторија (обично подземна) уређена за сахрањивање мртваца' (rs); ▫ *гробница* 'озидана мања просторија испод земље у којој се чувају тела умрлих из исте породице у херметички затвореним сандуцима' (Msk)[1386]; ◦ sch. *гробница* 'озидана гробна јама; гроб, рака, обично већа, за више мртвих, костурница' (rsk)[1387]; • p. *cenotaf* ‹łac. *cenotaphium*› 'symboliczny grobowiec, zwykle niezawierający zwłok; pomnik — grobowiec' (sjp)[1388]; ▫ *cenotaf* „grobowiec niezawierający zwłok — łac. *cenotaphium* 'jw.' z gr. *kenotáphion* 'jp.'; *kenós* 'próżny'; *táphos* 'grób'" (Kso); • p. *kostnica* (w); ◦ sch. *костурница* 'место или зграда на гробљу где су сахрањене кости покојника (обично пренесене из прекопаних гробова)' (rsk).

Wśród licznych nazw grobu wydzielają się nazwy nacechowane emocjonalnie i stylistycznie, por. np. • p. *hotel* 'grób, miejsce w katakumbie' (L); • ros. *дерновое одѣяльце* 'могила' (Dt).

Z „przestrzenią" mogiły i grobu[1389] wiąże się nierozłącznie krzyż, por. • p. *krzyż mogilny* (sjp); ▫ *krzyż grobowy* (sjp); ▫ *krzyże na mogiłach* (sjp); ▫ *nagrobek z krzyżem* (sjp)[1390], przy czym można znaleźć nominacje językowe grobów bez krzyży, por. np. • ros. gw. *комолая могила* ''mogiła bez krzyża'' (Fg); ◦ bułg. *безкръстен* 'bez krzyża (o mogile)' (Sbp). Do przestrzeni grobu, mogiły odwołują się także następujące pojęcia, m.in.: • p. *komora grobowa* (w); • p. *noga* 'część grobu, gdzie spoczywają nogi człowieka' (Msp); • *brandeum*

[1385] Por. • mal. *Wszyscy jednakowo umieramy, ale groby mamy rozmaite* (Mpp). W przeciwieństwie do grobu okazałego por. np. • p. *grobowizna* 'grób lichy' (Kjp). Inne okazałe groby są wymienione — ze względu na prymarnie zakładaną ich reprezentacyjność i wspaniałość — w punkcie *Budowle i urządzenia grobowe*.

[1386] Por. też • sch. geol. *сто* 'преисторијска гробница из млађег каменог доба' (rsk).

[1387] W odniesieniu do tej nazwy por. eksplikacje etymologiczne: • psł. **grobьnica*; ◦ bułg. *гробница* ''mogiła, grobowiec'', ''(masowy) pochówek''; ◦ mac. *гробница* ''grobowiec, krypta''; ◦ sch. *гро̏бница* ''mogiła, także grobowiec''; ◦ słowen. *grobníca* ''mogiła, grobowiec, krypta''; ◦ słowac. rzad. *hrobnica* ''grobowiec, krypta''; ◦ strus., rus.cerksłow. *гробьница coemeterium*, *κοιμητήριον* ''nadgrobna świątynia''; ◦ ros. *гробница* ''wspaniała, wystawna mogiła, mauzoleum''; ▫ dial. (m.in. archang., wołog., jarosł., orł.) *гробница* ''grób''; ◦ ukr. укр. *гробниця* ''grób'' (Tes). Por. też • cs *гробница* 'grób ze świętymi szczątkami' (Zc).

[1388] Por. też • serb. *крајпуташ* 'споменик погинулом крај пута' (Msk).

[1389] Por. • p. *mogilny*; ▫ *mogilisty* 'przymiotnik od *mogiła*, *kopiec*' (Msp); ◦ chorw. *groban*, *nadgroban* (MPh); ◦ serb. *гробни*, *надгробни* oraz • p. *grobowy* (sjp); ◦ głuż. *rowny* 'grobowy' (Zg); ◦ chorw. *groban*, *grobni* (MPh); ◦ sch. *гробан* 'који се односи на гроб, који припада гробу' (rs).

[1390] „На сред гробља, код православних Срба, налази се велики крст са иконом Распећа Христова, а каткада и капелица. У Хрватској има нарочитих *мртвачница* (костелице), у којима се чувају ископане кости, носила (одар) и гробљански алат" (Шневајс 1928: 17).

WWysoczanski-Umieranie.indb 526 2012-11-06 11:43:28

— jedwabne lub płócienne okrycie, np. kapa, welon, całun (*palliola*, *velamina*, *sudaria*, *palae*), służące w czasach wczesnochrześcijańskich do okrywania grobów męczenników (ek, II: 1039); • p. *znaleziska grobowe* (sjp)[1391].

Z „obszarem" mogiły i grobu utożsamiane są liczne leksemy odsyłające do tych, którzy tu spoczywali bądź wciąż spoczywają, albo też tych, których symbolicznie do tego miejsca przypisujemy, por. • p. *mogiła czyja* (Msp)[1392]. Mianowicie: • p. *grob człowieka umarłego / ludzi pomarłych*; ▫ *grob umarłego / zmarłego* (Msp); • p. *grob przodkow* (Msp); • p. *grob starszych* (Msp); • p. *grob ojcow* / *ojca* / *ojcowski*; ▫ *grob ojczysty*, *sepulc*(*h*)*rum patris* a. *patrum* (Msp); • p. *grob synowski* (Msp); • p. *grob przyjaciela* (Msp); • p. *grob pobitych* (Msp); • p. *sieroca mogiła* (Kjp); • czes. *dětský hrob* (c); • p. *Boży Grób*[1393]; ▫ p. *Grób Chrystusa*[1394]; ▫ *grob Chrystusow*; ▫ *grob pana Krystusa* (Msp); ▫ p. *grob Jezusow*(*y*) (Msp) ▫ *Grób Pański* (Msp)[1395]; • p. *grob święty* 'grób Chrystusa' (Msp); ◦ głuż. *Boži Row* 'święty grób' (Zg); ◦ czes. *Boží hrob* 'němž bzl podle kresťanské tradice pochován Kristus' (c); ◦ chorw. *Sveti grob* 'grob Isusa Krista' (Arh); ◦ serb. *Свети гроб* 'Христов гроб у Јерусалиму' (Msk); ▫ *Христов гроб* (Żs); ◦ fr. *le Saint-Sépulcre* (KKp); • *Grób Maryi* — miejsce złożenia po śmierci ciała Matki Boskiej. Tradycja o grobie Maryi wiąże się z przekonaniem, że Maryja umarła jak inni ludzie (zdania teologów na ten temat są podzielone) (ek, VI: 202); • p. *grob apostolski / apostołow* (Msp); • p. *grob ludzi świętych* (Msp);

[1391] Por. też m.in. • *nekroceramika* ‹*nekro-* + *ceramika*› 'ceramika znajdowana w grobach z niektórych okresów kultur pogańskich' (sjp).

[1392] Miejsce czyjegoś wiecznego spoczynku bywa zupełnie nieznane, por. • sch. *не знати гроба ни мрамора* 'не знати гдеје (неко) сахрањен' (rsk).

[1393] Boży Grób — symboliczne miejsce, związane z liturgią Wielkiego Piątku, upamiętniające złożenie ciała Chrystusa. Zwyczaj urządzania tzw. pogrzebu Chrystusa wywodzi się z Palestyny. W Polsce zwyczaj urządzania miejsca symbolizującego grób Chrystusa jest praktykowany od XI w. (er, I: 211). W związku z nazwą *Boży Grób* por. też formacje współrdzenne, m.in. • p. *bożogrobski* (Msp).

[1394] Grób Chrystusa — miejsce złożenia ciała Chrystusa po zdjęciu z krzyża, namaszczeniu i owinięciu w płótna (ek, VI: 199).

[1395] Do Grobu Bożego w Jerozolimie odwołują się bezpośrednio nazwy zakonów i zgromadzeń pod wezwaniem Grobu Chrystusa i dla szerzenia jego kultu, np.: • *Bożogrobcy* — zakonnicy podwójnego krzyża założonego w 1114 w Jerozolimie (Kanonicy Regularni Stróże Świętego Grobu Jerozolimskiego); w Polsce miechowici — bożogrobcy sprowadzeni w 1163 r. do Miechowa (ek, II: 878–882; er, I: 210); • *Rycerze Grobu Świętego*, zakon rycerski zał. ok. 1496 przez papieża Aleksandra VI w Jerozolimie w celu skłonienia możnowładców kat. do pielgrzymowania do Ziemi Świętej; ▫ p. *rycerz bożego grobu* 'członek zakonu bożogrobców, w Polsce znanych jako miechowici' (Msp); • *kanoniczki regularne Grobu Świętego* — żeński odłam kanoników regularnych Grobu Jerozolimskiego, a także liczne bractwa i stowarzyszenia, np.: • *Bractwo Grobu Jerozolimskiego Pana Naszego Jezusa Chrystusa* — założone na pocz. XIV w. przez bożogrobców w celu wspierania działań zmierzających do wyzwolenia grobu Chrystusa w Jerozolimie; • *Comragnia di Santa Maria delle Laudi di notte a Santo Sepolcro* (Stow. MB Nocnej Chwalby Świętego Grobu), zał. w 1441 we Florencji (ek, VI: 200–202).

WWysoczanski-Umieranie.indb 527 2012-11-06 11:43:28

• p. *grob męczennicki / męczennika / męczenniczki*; ▫ *męczennikow groby* (Msp); • p. *prorocki / prorokow* (Msp); • p. *grob Mahometow* (Msp); • p. *grob tatarski* (Msp); • p. gm. *groby, mogiłki arianskie* 'cmentarzyska słowiańskie z czasów przedhistorycznych' (Kjp)[1396]; • p. *grob pogański* (Msp); • *grob królewski / krolow* (Msp); ▫ *groby królewskie* (Sfp)[1397]; ▫ p. *królewski grobowiec* (sjp); ◦ chorw. *kraljevska grobnica* (MPh); ◦ serb. *краљевска гробница*; ▫ *краљевске гробнице* (Żs); • p. *bezimienna mogiła* (sjp); • p. *Grób Nieznanego Żołnierza* 'symboliczny pomnik lub grobowiec ku czci bezimiennie poległych na wojnie żołnierzy' (sjp); ▫ *Grób Nieznanego Żołnierza* 'pomnik wzniesiony ku czci poległych żołnierzy (bez wymieniania nazwisk)' (Sfp); ◦ słowac. *hrob Neznámeho bojovníka / vojaka* 'pamätník padlých' (Ks); ◦ czes. *hrob Neznámého bojovníka* (dawn. *Neznámého vojína*[1398]) (Sc); ◦ ros. *Могила Неизвестного солдата* (Lpr); ◦ chorw. *Grob neznanog junaka* (MPh); ◦ serb. *Гроб незнаног јунака* (Żs); • p. *symboliczny grób* (w); • p. *grob prożny* 'w którym nikt nie leży' (Msp); ▫ *prożny grob* 'pomnik; *cenotaphium*' (Msp); ▫ *cenotaf* (łac. *cenotaphium* < gr. *kenotaphion* 'próżny grób') — w starożytności pusty grobowiec, niezawierający zwłok, stanowiący symbol miejsce pochówku osoby poległej na wojnie, zaginionej lub zmarłej daleko od kraju; czasem wznoszony także dla uczczenia pamięci zmarłego, którego właściwy grób znajdował się w innym miejscu (tzw. *tumulus honorarius*); zwyczaj wznoszenia cenotafu występował w staroż. Egipcie i Grecji; w czasach nowożytnych cenotaf oznacza grób-symbol, zwykle niezawierający zwłok zmarłego, pomnik-grobowiec (np. Grób Nieznanego Żołnierza w Paryżu, Warszawie); cenotaf często sytuowano na polach bitewnych, zwł. z I i II wojny światowej (er, I: 391); • p. *wspólny grób* (Sc); ▫ *wspólna mogiła* (sjp); ▫ *zbiorowa mogiła* (Żs)[1399]; ▫ *bratnia mogiła* (Żs); • słowac. *masový hrob* (Ks); ▫ *spoločný hrob* (sl); ◦ czes. *společný hrob*; ▫ *šachta* (Sc)[1400]; ◦ ros. *братская могила* (Prd); ▫ gw. *зимовище* ''wspólny grób, w którym chowano zmarłych w czasie epidemii i rozmaitych włóczęgów'' (Fg); ◦ serb. *заједничка гробница* (Żs); ◦ niem. *ein Massengrab* (Prd); • p. *żołnierska mogiła* (sjp); • p. *groby zasłużonych* (sjp); • p. *mogiły powstańcze* (sjp); • p. *grobowiec faraonów*

[1396] Mianowicie: • *ariańskie groby* — „ponieważ wyznawcy sekty ariańskiej nie mogli być grzebani na cmentarzach katolickich, mieli więc grobowiska oddzielne i stąd lud polski prawie wszystkie mogiły i dawne cmentarzyska pogańskie nazywał później grobami lub mogiłkami ariańskimi" (Ge).

[1397] Por. • p. *groby królewskie na Wawelu* (Sfp).

[1398] Por. • czes. *hrob Neznámého vojína* 'symboliczny grobowiec ku czci bezimiennie poległych na wojnie żołnierzy, symbol męstwa i patriotyzmu' (Ocp).

[1399] Por. • p. *Żołnierze pochowani w zbiorowej mogile* (Dwp).

[1400] Zapisy na kartach Starego Testamentu poświadczają, że „stosowany pochówek w *grobie ojców* (por. Sdz 8, 32; 16, 31; 2Sm 2, 32; 17, 23) stanowił normalny koniec życia ludzkiego. Prawdopodobnie ze zwyczaju chowania we wspólnym grobie wzięły się zwroty, takie jak: *zasnąć z ojcami*, *połączyć się ze swoimi* i podobne" (Bortkiewicz 2000: 81).

WWysoczanski-Umieranie.indb 528 2012-11-06 11:43:28

(sjp); ◦ serb. *гробница фараона* (Żs); • p. *grób rodzinny*; *grób familijny* (Sfp); ▫ *grobowiec rodzinny* (sjp)[1401]; ▫ *skład zwłok* 'sklep, krypta, grób familijny' (Kjp); ◦ słowac. *rodinná hrobka* (Ks); ◦ czes. *rodinná hrobka* (Opc); ◦ ros. *семейный склеп* (SHM); ◦ serb. *породична гробница* (Żs).

Językowy obraz grobu i mogiły kryją następujące frazeologizmy i leksemy potoczne: ○ cichość, por. • p. *cicho jak w grobie* 'bardzo cicho' (Sfp); ◦ słowac. ekspr. *ticho ako v hrobe* 'úplné ticho, celkom ticho' (Sm); ◦ brus. *як у магіле ціха* (AC); ◦ ukr. *як мов / неначе у могилі* 'тихо, сумно' (su); ◦ serb. *гробна тишина* (Żs); ◦ ang. (*as*) *still* (*as quiet*) *as in the grave* (Sas); ○ milczenie, bycie niemym, por. • p. *grob milczenia* (Msp); ◦ słowac. *mlčať ako hrob* 'nič neprezradiť' (Ks); ◦ ros. pot. *кто-л. нем / немой как могила* (Prd); ◦ serb. *ћутати као гроб* (Żs); ◦ ang. (*as*) *silent as the grave* (Sas); ◦ niem. *j-d ist stumm / verschwiegen wie ein / das Grab* (Prd); ○ ciemność[1402], por. • p. *ciemny grob* (Msp); ▫ *ciemna mogiła*; ▫ *ciemno jak w grobie* 'zupełnie ciemno' (Sfp)[1403]; ◦ słowac. *tma ako v hrobie* (Ks); ◦ czes. (*je tu*) *tma jako v hrobě* (Ccf); ○ zimność, por. • p. *grob zimny* (Msp); ○ smrodliwość, por. • p. *grob smrodliwy* (Msp); ○ głębokość, por. • p. *głęboki grob* (Msp); ○ chwalebność, por. • p. *grob chwalebny* (Msp); ○ cudność, por. • p. *grob cudny* (Msp); ○ znamienitość, por. • p. *grob znamienity* (Msp); ○ przedniość, por. • p. *grob przedni* (Msp); ○ zacność, por. • p. *grob zacny* (Msp); ○ zapomnianość, por. • p. *zapomniana mogiła* (Msp); ○ lichość, nędzność, por. • p. *licha mogiła* (Msp); ▫ *lichy grób*; ▫ *nędzna mogiła*; (Kjp); ○ niezacność, por. • p. *grob niezacny* (Msp); ○ straszliwość, por. • p. *grob straszliwy* (Msp); ○ żałosność, por. • p. *grob żałosny* (Msp); ○ mściwość, por. • p. *grob mściwy* (Msp); ○ tajemność, por. • p. *grob tajemny* (Msp); ○ głuchość, por. • p. *grob głuchy* (Msp); ○ osobliwość, por. • p. *grob osobliwy* (Msp); ○ smutność, por. • p. *grob smutny* (Msp); ○ smętność, por. • p. *mogiła smętna* (Msp); ○ martwość, por. • p. *grob martwy* (Msp); ○ poczciwość, por. • p. *grob poczciwy* (Msp); ○ poświęconość, por. • p. *grob poświęcony* (Msp); ○ pożyczaność, por. • p. *grob pożyczany* (Msp); ○ nowość, por. • p. *grob nowy* (Msp); ○ świeżość, por. • p. *grob świeży* (Msp); ○ wielkość, por. • p. *grob wielki* (Msp); ○ wysokość, por. • p. *grob wysoki*; ▫ *mogiła wyniosło usuta* / *wyniosła* (Msp); ○ małość, por. • p. *grob mały*; ▫ *grob maluczki* (Msp); ○ kosztowność, por. • p. *grob kosztowny* (Msp); ○ drogość, por. • p. *grob drogi* (Msp); ○ wygod-

[1401] Godzi się tu zwrócić uwagę na związane z takim grobowcem w dawnym Izraelu frazy językowe: „Izraelici wyraźnie preferowali pochówek w grobie rodzinnym, wielopokoleniowym; zwroty spocząć »razem ze swymi przodkami«, »obok swych przodków« itp. niejednokrotnie spotyka się w *Starym Testamencie*, np. 2 Sm 7,12; 1 Krl 1, 21; 2 Krl 13, 9. Stąd zrozumiale złowróżbnie brzmi przestroga dla tych, którzy nie wykonują poleceń Pana: »Twój trup nie wejdzie do grobu twoich przodków« (1 Krl 13, 22)" (Rosiński 1995: 20).

[1402] Ciemności grobu, mogiły przeciwstawiana jest jasność nieba, por. np. • czecz. i ing. *небо светло — могила темна* (Bw).

[1403] Por. też • p. *loch czarny* 'grób' (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 529 2012-11-06 11:43:28

nie, mimo że nie przestronnie, por. • ros. *В могилке — что в перинке: не просторно, да улёжно* (PZ).

Językowy wizerunek grobu jest związany z jego wykonaniem. Pod względem materialnym grób zwykle może być: ○ ozdobiony, ozdobny, por. • p. *grob ozdobny*; ▫ *grob ozdobiony* (Msp)[1404]; ○ ryty, por. • p. *grob ryty* (Msp); ○ wykuty, por. • p. *grob wykowany* (Msp); ○ podpłytowy, por. • p. *grób podpłytowy* (Żs); ◦ serb. *гроб с надгробном плочом* (Żs); ○ murowany, por. • p. *grob murowany* (Msp)[1405]; ▫ p. *groby tatarskie murowane* 'kurhany o konstrukcji kamiennej przysypanej ziemią' (Msp); ○ przyścienne, por. • p. *groby w murze zawieszone, w mur wprawione* 'nagrobki przyścienne' (Msp); ○ kamienny, z kamienia, por. • p. *grob kamnienny*; ▫ *grob z kamnienia* (Msp)[1406]; ▫ p. *groby kamienne skrzynkowe* (Kjp); ○ marmurowy, z marmuru, por. • p. *grob marmorowy / marmurowy / z marmuru* (Msp); ○ złoty, por. • p. *grob zloty* (Msp); ○ mosiężny, por. • p. *grob mosiądzowy / mosiędzowy* (Msp); ○ żelazny, por. • p. *grob żelazny* (Msp).

Utrwalenie językowe obejmuje również proces i czynności wykonywania grobu[1407], por. • p. *grob kuć* (Msp); • p. *grob wyciosać* (Msp); • p. *grob budować / zbudować*; ▫ *grobu budowanie* (Msp); • p. *grob czynić / uczynić* (Msp); • p. *grob sprawić / sprawion* (Msp); • p. *grob nagotować / zgotować / nagotowany / gotowy* (Msp); • p. *grob postawić / wystawić* (Msp); • p. *zasklepiać grobowiec* (Żs); ◦ serb. *зазидати гробницу* (Żs).

Z przedstawieniem grobu wiążą się też typowe czynności wykonywane w związku z jego użytkowaniem: • p. *w grobie / w grob zamknąć / zawrzeć*

[1404] W kontekście wzmiankowanej tu ozdobności grobów zasadne jest odniesienie się do malowideł katakumb. Mianowicie „katakumby chrześcijańskie w ścisłym znaczeniu są jednak utworem italskim, w pierwszym rzędzie rzymskim, i tym się w znacznej mierze tłumaczy rola i znaczenie historyczne ich ozdoby malarskiej". Otóż „stanowią te malowidła niezmiernie cenny dokument zarówno tego, co sztuka chrześcijańska zawdzięcza w swoich pierwszych początkach pogańskiej sztuce świeckiej, jak i tego, co sama wnosi nowego. Charakterystyczny jest pod tym względem już system dekoracyjny, według którego ułożona jest ozdoba malarska ścian korytarzy i sal grobów podziemnych. Właściwie nie o jeden tylko system idzie, lecz o szereg systemów tradycyjnych, panujących w sztuce antycznej, a które wszystkie przeszły także do malarstwa katakumbowego. […] Od samych systemów dekoracyjnych, stanowiących tylko ramy zewnętrzne dla właściwej ozdoby, jeszcze bardziej charakterystyczne są motywy, którymi są te ramy zapełnione" (Molè 1948: 9–13; więcej zob. s. 9–20).

[1405] Por. też • p. *sklep na cmentarzu* 'grób sklepiony murowany' (Kjp).

[1406] Por. też • p. *sucha mogiła* 'mogiła złożona z kamieni' (Kjp). W tym miejscu należy też wskazać na związane z obrzędem pochówku Chorwatów na terenie Velebitu „mirila" — płyty kamienne, na których spoczywał zmarły podczas transportowania go (czasem nawet kilkanaście kilometrów wąskimi, kamienistymi, stromymi ścieżkami) na najbliższy cmentarz, i następnie ustawiane rzędami tworzą nietypowy kamienny pomnik zmarłych, kamienną mogiłę, oraz „mirilišta" — miejsca, gdzie się takie płyty znajdowały bądź znajdują. Z podobnym zwyczajem można się spotkać w niektórych krainach alpejskich (Totenbretter) (Krajač 1934: 162–168).

[1407] Umieścić tu też należy wykonujących nagrobki, por. • p. *murarczyk* 'pomocnik murarza, też kamieniarza budującego grobowce' (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 530 2012-11-06 11:43:28

(*się*) / *zawarty* (Msp); • p. *grob zakryć* (Msp); • p. *grob zamkniony* (Msp); • p. *grobowe drzwi* (Msp); • p. *grob założony* (Msp); • p. *grob zapieczętowany* (Msp); ▫ p. *grobowa pieczęć*; ▫ *pieczęci grobowe* (Msp); • p. *grob otworzyć / otwarzać / (po)otwierać (się) / otworzony / otwarty*; ▫ *grobu otworzenie*; ▫ *mogiłę otworzyć* (Msp); • p. *odwalić / odwalić ode drzwi (grobowych) kamień*; ▫ *kamień odwalony*; ▫ *kamień odwalony (od drzwi) grobu* (Msp); • p. *z grobu dobyć / dobywać* (Msp); • p. *z grobu wyjąć / wyjęt* (Msp); • p. *znicz na Grobie Nieznanego Żołnierza* (Żs); ◦ serb. *вечита ватра на Гробу незнаног Јунака* (Żs).

Jednym z aspektów w językowym obrazie grobu jest jego niszczenie wraz z upływem czasu, por. np. • p. *litery na nagrobku starły się* (Żs); ▫ *groby zrównały się z ziemią* (Żs); ◦ serb. *слова на надгробном споменику су се отрла* (Żs); ▫ *гробови су се сравнили / изравнали са земљом* (Żs).

Z praktyką umieszczania zwłok ludzkich w grobach są związane różnorodne przeświadczenia: ○ posiadania swojego grobu mimo powszechnego umierania ludzi, por. • mal. i indonez. *Умирают-то все, да могила у каждого своя* (Bw); ○ źle jest samotnej mogile na górze, tak jak źle jest samotnemu drzewu w lesie, por. • lezg. *Плохо одинокой могиле на горе и одинокому дереву в лесу* (Bw).

Budowle i urządzenia grobowe

Kolejny wymiar w opisaniu grobu sprowadza się do ich materialnego urządzenia. Materiał słownikowy wyrażający pojęcia w tym zakresie tworzy ogromny i wieloaspektowy kompleks nazwowy — w najszerszym ujęciu • p. *sepulkralny* — ‹łac. *sepulcralis*› ‘grobowy, nagrobkowy, cmentarny’ (sjp)[1408], zbudowany z bardzo wielu terminów jedno- i wieloleksemowych.

Jednym z omawianych tu aspektów jest obszar pojęciowo-znaczeniowy wyznaczany leksemami: • p. *nagrobny* ‘nagrobkowy’; ▫ *nagrobkowy* (sjp); ▫ *nadgrobowy* ‘nadgrobny, nad grobem będący, znajdujący się’ (Kjp); ▫ *nagrobny*, *nadgrobny* ‘na grobie będący a. być mający’ (Kjp); ◦ głuż. *narowny* ‘znajdujący się na grobie’ (Zg); ◦ czes. *náhrobní* (Sc); ◦ serb. *надгробни* ‘који стоји над гробом’ (споменик) (Msk); ◦ sch. *надгробни* ‘који је изнад гроба’ (rsk); • p. *grobowcowy* ‘taki, który odnosi się do budowli nagrobnej, pomnika wzniesionego na grobie’ (Zp)[1409]; ◦ czes. *hrobkový*; ▫ *náhrobkový* (Opc); ◦ chorw. *nadgroban* (MPh).

[1408] Por. • p. *sztuka sepulkralna*; ▫ *portret sepulkralny*; ▫ *rzeźba sepulkralna*; ▫ *kaplica sepulkralna*; ▫ *świątynia sepulkralna* (Du); ◦ serb. *надгробна скулптура* (Żs).

[1409] Por. • p. *posąg grobowcowy*; ▫ *malowidła grobowcowe*; ▫ *płaskorzeźba grobowcowa* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 531 2012-11-06 11:43:29

Wyróżnione pole leksykalno-znaczeniowe tworzy kompleks leksemów nazywających budowle wznoszone na miejscu wiecznego spoczynku szczątków ludzkich[1410], por. • p. *nagrobek* ‘pomnik, płyta, tablica z napisami umieszczone na grobie zmarłego na cmentarzu lub w kościele, poświęcone pamięci zmarłego’ (sjp); ▫ *nagrobek* ‘nagrobek, kamień nagrobny, także obelisk, słup kamienny lub kopiec z kamieni postawiony na pamiątkę jakiegoś zdarzenia lub dla uczczenia jakiejś osoby, rodzaj pomnika’ (Msp)[1411]; ▫ *nagrobek*, *nadgrobek*, *nagrobiec* ‘grobowiec nad mogiłą wzniesiony, pomnik nagrobny’ (Kjp)[1412]; ▫ *nadgrobek* ‘nagrobek’ (Kjp); ▫ *słup kamienny* ‘nagrobek’ (Msp); ▫ *pomnik nagrobny*, *grobowy* (Sfp); ◦ głuż. *narownik* ‘nagrobek’; ▫ *narowny kamjeń* ‘nagrobek’ (Zg); ◦ czes. *náhrobek* (Sc); ▫ *pomník* (Opc); ◦ ros. *надмогильный памятник* (sl); ◦ chorw. *nadgrobni spomenik* (MPh); ◦ serb. *споменик* ‘надгробни камен’ (Msk); ▫ *надгробан споменик* (Żs); ◦ sch. *надгробни споменик*; ▫ *надгробник* ‘надгробни споменик’; ▫ *споменик* ‘надгробни споменик’ (rsk). Wskazywany jest kształt i wykonanie nagrobków, por. • ros. gw. wołog. *голбец* ‘′nagrobek w kształcie domu z bierwion; nagrobek′’ (Fg); ▫ gw. irkuc. *гобец* ‘′pomnik na mogile w rodzaju chatki′’ (Fg); ▫ gw. wład. *голубец* ′gołąbek′ ‘nagrobek w postaci domu z bierwion z dachem o dwóch stokach i z krzyżem; nagrobek’ (Fg); ▫ gw. kazan. *голубец* ‘′drewniany dach nad grobem, postawiony na słupach z poręczą dookoła′’ (Fg)[1413]; ▫ gw. perm. *гольчик* ‘′jakikolwiek nagrobek, z wyjątkiem kolumny′’ (Fg); • ros. dial archang. *хоромина* ‘nagrobek w rodzaju kaplicy’ (Pa)[1414].

Różnoaspektową specyfikację przedstawianych budowli odzwierciedlają między innymi następujące nazwy: • p. *macewa*, *maceba* ‹hebr. *masēbhā*› ‘żydowski nagrobek w formie pionowo ustawionej prostokątnej płyty kamiennej, ozdobionej płaskorzeźbą i inskrypcją’ (Du); ▫ *macewa*, *maceba* ‘żydowska stela

[1410] W egzemplifikacjach słownikowych wskazywany sposób ich wykonania i użyty materiał, por. • p. *murowany*, *granitowy*, *marmurowy nagrobek*; ▫ *nagrobek z kamienia*, *z lastryka*, *z marmuru*; ▫ p. *marmor* ‘budowla z marmuru, zwłaszcza grobowiec’ (Msp); ◦ serb. *надгробни споменик од камена*; *камени споменик* (Żs). Najczęściej używanym materiałem był marmur, stosowany był też beton, por. „[у Скопској Црној гори — W.W.] надгробни споменици из послератног периода врло ретко су од камена — плоча и крст. Камен се данас замењује бетоном. Понегде се ставља бетонска плоча и камени крст” (Трифуноски 1974: 127).

[1411] Synonimy: • p. *kamień*, *kamień grobowy* (Msp); ▫ głuż. *narowny kamjeń*, *narowny pomnik* ‘nagrobek’ (pg). Por też • p. *proporzec* ‘chorągiew umieszczana na grobie (również w kościele, gdzie zastępowała nagrobek) zawierająca wizerunek, nazwisko i herb zmarłego’ (Msp).

[1412] Por. też • p. *wznieść / postawić komu nagrobek* (Kjp); ◦ serb. *подићи коме* (*надгробни*) *споменик* (Żs).

[1413] Por. też • ros. gw. *голубец* ‘′drewniany daszek nad grobem′’ (Fg); ▫ gw. *голубиз* ‘′budowla nad grobem z bali lub z desek′’ (Fg); ▫ gw. *Голбчатый* ‘′w kształcie chatki (o nagrobku)′’ (Fg).

[1414] Por. też • p. *grób kopułowy* (Żs); ◦ serb. *куполна гробница*; ▫ *гробница с куполом* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 532 2012-11-06 11:43:29

nagrobna w formie pionowo ustawionej płyty kamiennej, zamkniętej od góry dwoma odcinkami koła, ozdobionej płaskorzeźbą i inskrypcją' (Kso); • p. *lekyt* 'w starożytnej Grecji: pomnik nagrobny w kształcie takiego naczynia [dzbanka do przechowywania oliwy — dop. W.W.]' (sjp); • ros. *бдын*(*ь*) ''pogański nagrobek'', strus. *бъдынь* (Frj); • p. *sarkofag* ‹fr. *sarcophage*› 'grobowiec w kształcie ozdobnej trumny wykonanej z kamienia, z drewna lub z metalu, znany od czasów starożytnych' (Du); ▫ *sarkofag* 'grobowiec w kształcie trumny' (Kjp)[1415]; ◦ czes. *sarkofág* (Opc); ◦ serb. *саркофаг* (Żs); ◦ bułg. *саркофаг* (Sbp); • p. *tumba* ‹późn.łac. kośc.› 'kamienny grobowiec w formie skrzyni przykrytej płytą z rzeźbionym wizerunkiem zmarłego, typowy dla średniowiecza' (sjp); • p. *konfesja* 'od VIII w.: grobowiec męczennika z jego relikwiami, znajdujący się wewnątrz kościoła' (sjp)[1416]; • p. *kolumbarium* ‹łac. *columbarium*› 'gołębnik' 'zbiorowy grobowiec w formie budowli lub sali z niszami na urny zawierające prochy zmarłych, typowy dla rzymskiej i starochrześcijańskiej architektury sepulkralnej; obecnie: pomieszczenie na takie urny, budowane przy niektórych krematoriach cmentarnych' (sjp); • p. *mauzoleum* ‹łac. *mausoleum*› 'monumentalny grobowiec, przeważnie w formie wolno stojącej, bogato zdobionej budowli' (sjp)[1417]; ▫ *mauseoł*, *mausoleum* 'budowla na cześć zmarłego w formie ozdobnego grobowca, kaplicy' (Msp); ◦ czes. *mauzoleum* (Opc); ◦ serb. *маузолеј*, *гробница* (Żs); • p. *kaplica nagrobna*, *grobowa* (Opc); ▫ *kaplica grobowcowa* (Zp); ◦ czes. *hrobní kaple* (Opc); • p. *mastaba* ‹aram. *masataba*(*h*)› 'ława kamienna' 'staroegipski grobowiec w kształcie ściętego ostrosłupa' (sjp); • p. *piramida* ‹niem. *Pyramide*, fr. *pyramide*› 'w starożytnym Egipcie: monumentalna budowla w kształcie ostrosłupa o kwadratowej podstawie, będąca grobowcem faraona' (sjp); ▫ *piramida* 'w starożytnym Egipcie: 'grobowiec faraona, monumentalna budowla w kształcie ostrosłupa na kwadratowej podstawie', wyraz zapożyczony z egipskiego za pośrednictwem grec. *pyramís*, *pyramídos*, obecny już w XVI w.' (Dep); ▫ *piramida* 'w prekolumbijskiej architekturze Peru i Meksyku: wysoka schodkowa podbudowa świątyni, mieszcząca niekiedy komory grobowe' (sjp); ▫ *piramida schodkowa* 'piramida w formie kilku coraz mniejszych prostopadłościanów, ułożonych jeden na drugim' (sjp); ◦ serb. *пирамида* 'фараонска гробница у старом Египту у облику пирамиде' (Msk).

[1415] Por. m.in. • *sarkofagi antropoidalne*; • *sarkofagi skrzyniowe* jako np. fenickie zabytki sepulkralne pochodzące z V w. przed Chrystusem (ek, V: 121). Por. też • p. *sarkofag* — „'ozdobna, rzeźbiona trumna kamienna w kościołach', wyraz zapożyczony w XIX w. (SWil.) z grec. *sarkophàgos* przez łac. *sarcophagus*, czyli 'pożerający ciało'" (Dep).

[1416] W tym miejscu przywołać trzeba leksem *baldachim* w związku z tym, że „epoka starochrześcijańska dała przykład w baldachach, dźwiganych przez 4 kolumny nad ołtarzami i Przenajświętszym Sakramentem, a przeszło to do tak zwanych konfessyi z ciałem męczennika na ołtarzu" (Ge).

[1417] Ściślej *mauzoleum* „to 'monumentalny grobowiec zwłaszcza w formie wolno stojącej budowli', wyraz zapożyczony za pośrednictwem łac. *mausoleum* z grec. *mausoleion* 'wielki grobowiec Mauzulosa (IV w. a.C.) wybudowany w Halikarnasie przez żonę i siostrę tego satrapy; uznany za cud świata'; wyraz poświadczony w XIX w." (Des).

WWysoczanski-Umieranie.indb 533 2012-11-06 11:43:29

Rozbudowany i mocno uszczegółowiony jest zasób wyrazowy odnoszący się do elementów konstytuujących budowle grobowe[1418], nagrobne, por. • p. *kamień nagrobny* ‘płyta kamienna na grobie lub nagrobek z płytą wmurowaną w ścianę kościoła’ (Du); ▫ *kamień grobowy (Sfp)*; ▫ *kamień grobny / grobny kamień*[1419]; ▫ *kamień na grobie* ‘*lapis sepulchralis*’ (Msp)[1420]; ▫ *grobstyn* ‘grobowiec, kamień grobowy (z niem. *Grabstein*)’ (Msp)[1421]; ◦ słowac. *hrobový kameň* (Ks); ▫ *náhrobný kameň* (sl); ◦ czes. *náhrobní kámen* (Sc); ◦ ros. *нагдробный камень* (sl); ◦ sch. *гробник* ‘надгробни камен, споменик’ (rs); ◦ serb. *камен надгробни* ‘камени стуб’ (Msk); ◦ bułg. *гробен камък* (Sbp); • p. *stela* ‹łac.› ‘pionowa, czworoboczna płyta kamienna, zdobiona dekoracją rzeźbiarską, zwykle z inskrypcją, znana głównie w starożytności, najczęściej jako pomnik nagrobny’ (sjp); ▫ *stela* ‘słup, tablica kamienna, marmurowa, służąca za nagrobek, za pomnik’ (Kjp); ▫ *stela grobowcowa* (sjp); • p. *płyta grobowcowa / nadgrobna*; ▫ *płyta grobowa*; ▫ *płyta grobowca* (sjp); ◦ słowac. *náhrobná doska* (sl); ◦ czes. *příkrov hrobu* (Sc); ◦ ros. *надгробная плита* (sl); ◦ chorw. *nadgrobna ploča* (MPh); ◦ serb. *надгробна плоча* (Żs); ◦ sch. *надгробница* ‘плоча на гробу’ (rsk); ▫ archeol. *стела* ‘плоча или стуб од камена (обично као надгробни или заветни споменик), са рељефом, натписом и сликом на фронталној страни’ (rsk); • p. *konfesja* ‘ozdobna obudowa grobu męczennika w formie baldachimu’ (Du); • p. *rzeźba nagrobna* (sjp); ▫ *rzeźba nagrobkowa* (Żs); ◦ serb. *надгробна скулптура* (Żs); • p. *posąg*, *obelisk na grobowcu* (Zp); • *anioł grobowcowy* (Zp); • p. *kolumna nagrobkowa* (Kjp); • p. *wazon grobowy* (Zp); • łac *arcosolium* (nisza grobowa) — zamknięta łukiem, umieszczona w ścianie grobowca rzym. lub wykuta w ścianach katakumb wczesnochrześcijańskich (er, I: 320); • ros. gw. *аба* ‘′gliniana konusowata budowla nad muzułmańską mogiłą spoczywającego w niej Kazacha; kazachski cmentarz′’ (Fg); • ros. gw. arch. *киотка* ‘′niewysoka budowla z bali nad grobem, z dachem dwuspadowym′’ (Fg).

Bezpośrednie wskazanie na materiał, z jakiego wykonany jest nagrobek, zawierają między innymi następujące nazwy: • p. *grob mosiądzowy / przykry-*

[1418] Por. • p. *grobowy* (pg); ◦ głuż. *rowny* (pg).

[1419] W związku z leksemem *grobny* por. następujące wyjaśnienia: • psł. **grobьnъ(jь)*; ◦ stsłow. гробьнъ, -ыи, przym. *τοῦ τάφου*, *μνημείου*, *sepulcri* ‘′grobowy, nagrobny′’; ◦ bułg. *гробен*, przym. ‘′grobowy′’; ◦ макед. *гробен*, przym. ‘′grobowy′’; ◦ sch. *гро̏бан*, *гро̏бан -бна -бно*, także *гро̏бнû*, ‘′grobowy′’; słowen. *groben*, przym. ‘′grobowy′’; ◦ czes. rzad. *hrobný*, przym. ‘′grobowy′’; stsłowac. *hrobný*, przym. ‘′grobowy′’; ◦ p. rzad. *grobny* ‘′grobowy′’; ◦ strus., rus. cerksłow. *гробьный*, przym. *μνημείου*, *sepulcri*, ‘′znajdujący się w grobie′’, ▫ ros. dial. nowosyb. *гробный*, *-ая*, *-ое* ‘′bardzo stary, niedołężny, chory (o człowieku)′’, ▫ dial. pskow. ‘′nieprzyzwoity, sprośny′’, tutaj jest także substantywne *гробня* ‘′wyrwa, zapadlina, grota, pieczara′’; ◦ ukr. *гробний*, *-а*, *-е* ‘′grobowy, mogilny′’ (Tes).

[1420] Por. też • p. *śmiertelny kamień* ‘grobowy; płyta grobowa’ (Kjp).

[1421] Słowo *kamień* ma, w prezentowanym obszarze semantycznym, następujące znaczenia: ‘grób, grobowiec, płyta grobowa, nagrobek, głaz zamykający grób’ (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 534 2012-11-06 11:43:29

cie mosiądzowe ‘płyta nagrobna odlana z mosiądzu, *munimentum*’ (Msp)[1422]; • serb. *белег* ‘камени надгробни споменик’ (Msk).

Z różnorodnością urządzeń grobowych wiążą się szczegółowe rozwiązania konstrukcyjno-funkcjonalne ich elementów. To bogactwo przedmiotowe i — w konsekwencji — nazewnicze ilustrują między innymi takie pojęcia: • *fenestella* (*confessionis martyrum*) ‘otwór w ścianie krypty, ołtarza (grobowego) lub konfesji, pozwalający zobaczyć relikwie męczennika, oddać im hołd lub uzyskać relikwie zastępcze. Fenestella, najczęściej w postaci okienka, bywały zabezpieczone’ (ek, V: 117); • *anastasis* (gr., powstanie, zmartwychwstanie). Budowla wzniesiona nad grobem i miejscem zmartwychwstania Chrystusa w Jerozolimie z polecenia cesarza Konstantyna Wielkiego przez architekta Zenobiusza. Miała ona formę konchy skierowanej ku wschodowi; jej mury z zewnątrz wieloboczne, a wewnątrz półokrągłe, od pn., zach. i pd. strony miały okrągłe apsydy, a od strony wsch. kończyły się prawdopodobnie kolumnadą, w której były wejścia i drzwi (ek, I: 515); • *baby kamienne*, posągi kamienne spotykane w Europie Wsch. i Azji, przedstawiające zwykle postacie żeńskie. Były one umieszczane na kurhanach i prawdopodobnie wyobrażały zmarłych; róg do picia lub puchar, spotykane na niektórych kamiennych babach, będące symbolami nieustannego ucztowania w życiu pozagrobowym, wskazują na ich pochodzenie pogańskie (ek, I: 1240); • *martyriony* — niewielkie pomniki wznoszone od końca III w. nad grobami męczenników (ek, III: 518); • *freski grobowe* — np. będące głównymi źródłami wiadomości o kulturze i życiu Etrusków (ek, IV: 1220); • ros. gw. pskow. *баляска* ‘′ogrodzenie z deszczułek wokoło grobu′’ (Fg).

W zasobach wyrazowych ekscerpowanych opracowań leksykograficznych utrwalona jest też powszechna praktyka napisów nagrobnych, por. • *graffiti* — wczesnochrześcijańskie występują między innymi na nagrobkach i w miejscach kultu (np. u wejścia do cubiculów lub w bezpośrednim sąsiedztwie grobów męczenników). Graffiti funeralne pojawiają się na nagrobkach, epitafiach, w których często jest zaznaczone imię, inskrypcja komemoracyjna i symbol chrześcijański (ek, VI: 31–32); ○ *inskrypcja nagrobkowa* — umieszczana na płytach i tablicach nagrobnych przekazuje informacje dotyczące osoby zmarłej, jej genealogii, wykształcenia, sprawowanych urzędów (ek, VII: 275)[1423]; • p. *napis grobowy*; ▫ *napis nagrobny*; ▫ *epitafium* ‘utwór poetycki napisany ku czci osoby zmarłej; także rodzaj utworu satyrycznego w formie napisu nagrobkowego (ośmieszającego jakąś żyjącą osobę)’ (sjp); ▫ *napis na grobie / nad grobem*; ▫ *na-*

[1422] Por. też • p. *grob mosiądzowy / przykrycie mosiądzowe* ‘pamiątka, zabytek przeszłości w formie pomnika, kamienia nagrobnego, napisu itp. (*monimentum vel monumentum*)’ (Msp).

[1423] W tym kontekście należy wspomnieć o „inskrypcjach” umieszczanych wewnątrz mogiły, por. „w prawdziwych grobach ariańskich pod Pińczowem, które rozkopywał Tadeusz Czacki, każdy zmarły miał w ręku tabliczkę z napisem: *Scio cui credidi* (wiem, w com wierzył). U boku, w butelce dobrze zatkanej, zachowywano opis żywota zmarłego” (Ge).

WWysoczanski-Umieranie.indb 535 2012-11-06 11:43:29

pis na grobie wyryty, *epitaphium* (Msp)[1424]; ▫ *nagrobne wiersze* 'wiersze na czyją śmierć, treny' (Kjp); ◦ czes. *náhrobní nápis* (Sc); ◦ słowac. *náhrobný nápis*; ▫ *epitaf* (sl); ◦ ros. *могильная надпись* (sl); ◦ serb. *надгробни натпис* (Żs); ◦ sch. *надгробница* 'песма у славу умрлога, епитаф' (rsk); ▫ *гробни спомен* 'гробни натпис, епитаф' (rsk); • p. *nagrobkować* 'kłaść, pisać nagrobek' (Kjp); ▫ *pisać / napisać / wykować na grobie* (Msp); ▫ *na grobie napisać* (Msp); • p. *epitafium* 'napis nagrobkowy'[1425]; ▫ *epitafijum* 'to jest napis na grobie'; ▫ *epitafijum* 'napis na nagrobku lub utwór literacki ku czci zmarłego' (Msp); ▫ *epitafijum komu* (Msp); ▫ *epitafijum czyje* (Msp); ◦ czes. *epitaf* (Opc); ◦ ukr. *епитафія* (cu); ◦ serb. *епитаф* ‹грч.› 'надгробни натпис' (Msk); • p. *epigraf* hist. 'w starożytnej Grecji i w średniowieczu: napis na pomnikach, nagrobkach, rzeźbach' (sjp).

Z konkretnych napisów można wskazać: • łac. *obiit* 'zmarł — napis na nagrobkach'; • p. *śp.* 'świętej pamięci' (sjp); • łac. *D.O.M* — inicjały dedykacji *Deo optimo maximo* ('Bogu najlepszemu i najwyższemu') lub *Deo omnipotenti magno* ('Bogu wielkiemu i wszechmocnemu'), występującej na świątyniach, grobowcach i epitafiach chrześcijańskich w odrodzeniu na wzór umieszczanego przez Rzymian na świątyniach skrótu I.O.M. (*Iovi optimo maximo*); są one wyrazem wiary, że ciało zmarłego stanowi świątynię Boga i że do niego należy człowiek tak w życiu, jak po śmierci (por. Rz 14,8; 1 Kor 6,19) (ek, IV: 48)[1426]; ▫ *D.O.M.* „Bogu Najlepszemu, Najwyższemu — inicjały łac., *Deo Optimo Maximo* 'jw.'. Napisy na świątyniach rz., później także na kościołach i nagrobkach chrześc." (Kso); • *AΩ* — znakami tymi najchętniej znaczono nagrobki, „były bowiem szczególnie odpowiednie do wyrażenia pełnego otuchy wyznania wiary w jedynie wiecznego Boga, który przyjmuje duszę śmiertelnego pielgrzyma do swego wiekuistego życia" (Forstner 1990: 29–30); • łac. *hic iacet* 'tu spoczywa (napis na nagrobkach)' (sjp); • *Bóg widzi, czas ucieka, śmierć goni, wieczność czeka* 'przysł. wywodzące się ze średniowiecza, w tej formie używane, zwł. w XVII w., jako „emblemat" (hasło, motto, epigraf) w panegirykach i napisach nagrobnych' (Kmt)[1427]; • czes. *odpočívej v pokoji* (cu); ◦ ukr. *спи спокійно*; ▫ *вічний тобі спокій / покій* (cu).

Miejscami „kładzenia" owych napisów są zwłaszcza: • *stečci*, *stećki*, *bogomilskie kamienie* — kamienie nagrobne występujące na terenie Bośni i Hercego-

[1424] Por. też • p. gw. warsz. *styl napisowy* 'styl napisów na nagrobkach' (Wgw).

[1425] Por. wyjaśnienie: • ros. *эпитафия* — przez fr. *epitaphe* z łac. *epitaphium* od gr. *ἐπιτάφιον* 'ts.' z *τάφος* 'grób, mogiła' (Frj).

[1426] Możliwe jest też inne odczytywanie inicjalnych liter D.O.M. — „trzy te litery, kładzione niekiedy na kościołach, a powszechnie na nagrobkach chrześcijańskich, są inicjałami trzech wyrazów łacińskich: *Deo Optimo Maximo* (Bogu Najlepszemu, Największemu), lub, jak chcą niektórzy: *Domus omnium mortalium* (Dom wszystkich śmiertelników). Oczywiście, w pierwszym znaczeniu odnosi się do kościołów, w drugim do nagrobków" (Ge).

[1427] Por. też • ros. *Живешь — не оглянешься, помрешь — не спохватишься* 'żyjesz — nie obejrzysz się, umrzesz — nie spostrzeżesz się' (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 536 2012-11-06 11:43:29

winy, także Czarnogóry i Dalmacji, oryginalny typ nagrobka charakterystyczny dla bogomiłów; tworzone w XII–XVI w.; pokryte rytą dekoracją figuralną, zwierzęcą i roślinną, rzadziej napisami (er, I: 166); ◦ sch. *стећак* ‘нарочита врста старог надгробног споменика од камена, различитог облика; највише их има у Босни и Херцеговини’ (rsk); ○ epitafium, por. • p. *epitafium* (łac., pogrzebowy), ozdobna tablica poświęcona pamięci zmarłego (niezależnie od nagrobka), zawieszona lub wmurowana w zewn. lub wewn. ściany i filary kościołów, zwykle w sąsiedztwie grobu zmarłego (ek, IV: 1053)[1428]; ▫ *epitafium* ‘ozdobna tablica z kamienia, metalu lub drewna ku czci zmarłego z poświęconym mu napisem, umieszczona zwykle na ścianach lub filarach kościoła, często wmurowana’ (sjp).

Oprócz napisów umieszczane są niekiedy na porcelanowych tabliczkach fotografie zmarłego.

Miejsce pochówku. Stanowiska sepulkralne

Jak wskazano wyżej, zasadniczym miejscem złożenia zwłok ludzkich[1429] jest grób, por. • p. *grób* „‘dół, miejsce, w którym chowają zmarłego’, wyraz psł. etymologicznie spokrewniony z czasownikiem grześć, grzebać, por. też wyrazy pochodne nagrobek, grobowiec, mogiła, mogiłka ‘grób’ i ‘cmentarz’, wyraz prasłowiański, poświadczony w polszczyźnie średniowiecznej znany w innych jęz. słowiańskich” (Dep). Oprócz pojedynczych mogił — miejsc pochówku jednostkowego lub zbiorowego, często w miejscach odosobnionych[1430], groby usytuowane są przy sobie w większej liczbie, stanowiąc tereny przeznaczone do grzebania. Takie wydzielone obszary wiecznego spoczynku szczątków doczesnych sygnalizowane są w języku jako: ○ docelowe miejsce pogrzebania, pochowania człowieka[1431], por. • p. *spocząć na cmentarzu* ‘zostać pochowanym’ (sjp)[1432]; • słowac. *pochovať niekoho na cintorínie* (Ks)[1433]; ◦ serb. *бити сахрањен / починути на гробљу* (Żs); ○ miejsce grzebalne (teren grzebalny) w ogóle, por. • p. *pogrobowisko* (XIX w.) ‘cmentarz’ (Dep); • cs *гробищное*

[1428] Por. też • *portrety epitafijne na blasze*; ▫ *malarstwo epitafijne* (sjp).

[1429] Por. • ros. *место погребения* 'miejsce pochówku, pogrzebania'; ▫ *место захоронения* 'cmentarz' (tr).

[1430] Z konkretnych lokalizacji por. np. • cs *Аварим* ‘Abarim: nazwa góry, na której został pochowany prorok Mojżesz (Pp 32:49)’ (Zc).

[1431] Nie wszyscy są grzebani na cmentarzu, por. • p. *Kucharza, który z głodu umrze, nie chowają na cmentarzu* (Mpp).

[1432] Por. • p. *spoczynek na cmentarzu*; ▫ *spoczynek w ziemi* ‘o umarłym: o miejscu pogrzebania zmarłego’ (Sfp).

[1433] W związku z pochówkiem na cmentarzach zasadna jest informacja, że „w kulturach naddunajskich nie rozwinął się obrządek pogrzebowy; nie było wydzielonych cmentarzy, ponieważ zmarłych chowano w obrębie domostw” (ek, IV: 1317).

WWysoczanski-Umieranie.indb 537 2012-11-06 11:43:29

место ‘miejsce grzebalne, cmentarz’ (Zc); • czes. *svatá zahrada*; ▫ *zahrada mrtvých* ‘místo, kde jsou pochováni mrtví, hřbitov jako posvátné místo’ (Ccn); ○ miejsce grzebania wielu ludzi, por. • cs *многопогребательное* ‘miejsce przeznaczone do grzebania wielu, tj. cmentarz’ (Zc); ○ miejsce mnogich grobów, por. • cs *многогробищное место* ‘gr., poliandrion, cmentarz’ (Zc).

Rzeczywistą różnorodność terenów przeznaczonych na wieczny spoczynek[1434] szczątków ludzkich leksykograficzne rejestracje słownictwa oddają w wielu nazwach konkretnych: • p. *cmentarz* ‹późn.łac. *cimiterium*› ‘miejsce grzebania zmarłych lub przechowywania prochów po ich kremacji’, ‘przestrzeń, plac wokół kościoła (gdzie dawniej grzebano zmarłych); dziedziniec kościelny’ (sjp); ▫ gw. *cmentarz* ‘miejsce poświęcone, gdzie się grzebie zmarłych’[1435]; ‘dziedziniec kościelny, plac wokół kościoła, na którym dawniej chowano zmarłych’ (sgp)[1436]; ▫ *cmentarz* (łac. *coemeterium* ‘miejsce snu, spoczynku’), miejsce grzebania zmarłych, podziemne (katakumby; w kościołach krypty) lub naziemne’ (ek, III: 517); ▫ *cmyntarz* ‘miejsce, gdzie chowają umarłych; *coemiterium*’ (Msp)[1437]; ▫ *cmentarz* ‘miejsce, gdzie grzebani są zmarli’, ‘plac wokół kościoła, na którym dawniej grzebano umarłych’. Wyraz zapożyczony z łac. *coemeterium*, grec. *koimetérion* ‘miejsce spoczynku’. Obecny w wielu językach słowiańskich i innych europejskich, por. słowac. *cintorín* (‘miesto na pochovávanie mŕtvych’ (Ks), ros. dial. *cwýntar*, ukr. *cmýntar*, *cwýntar*, bułg. *cwintar*, słowen. *cintor*(*om*), oraz ang. *cementery*, fr. *cimetière*. W polszczyźnie wyraz *cmentarz* występuje od początków chrześcijaństwa, choć został zapisany dopiero na początku XV wieku; często przyjmował postać *smentarz* — w wyniku skojarzenia z wyrazami *smutek*, *smucić się*, *smętek* (takie fonetyczne oddziaływanie na siebie wyrazów nazywamy asonacją). Ponieważ chrześcijaństwo nakazywało szacunek dla zmarłego, więc ciała grzebano w kościołach lub w ich pobliżu[1438]. Dlatego też teren przykościelny do dziś nazywa się również cmentarzem. Wraz ze zwiększaniem się liczby ludności na świecie zwiększała się i liczba grobów. Miejsca w kościele i przy kościele rezerwowano dla ludzi specjalnie zasłużonych, dla pozostałych natomiast wyznaczono odleglejsze tereny. Cmentarz — zgodnie ze swoim etymologicznym znaczeniem — jest rozumiany jako miejsce spokoju, dlatego cmentarze organizuje się na wzór parków: z drzewami, krzewami, kwiatami, alejami, a ludzie tam

[1434] Por. • p. *wieczny spoczynek* ‘odpoczynek po śmierci: pochowanie w grobie’ (Sfp). Por. też • p. *ostatni spoczynek* ‘pochowanie zmarłego w grobie, leżenie zmarłego w grobie’; ▫ pośmiertny spoczynek (Sfp).

[1435] Por. też • p. *Boża rola* ‘cmentarz’ (Kjp).

[1436] Por. też inne postaci gwarowe: • p. gw. *cmentach*; ▫ *cwentarz*; ▫ *cwętarz* (sgp).

[1437] W odniesieniu do geograficznego zasięgu nazwy cmentarz w języku polskim por. informację: „zgodna z literacką forma *cmentarz* pojawia się na całym obszarze. Typy *śmentarz*, *śmientarz*, *świentarz* na Pomorzu; *śnientarz*, *śniętarz*, *sniętarz* i *sznientarz* — na Warmii i Mazurach; *cwentarz*, *cwętarz* w Lubelszczyźnie wschodniej i u Polaków z terenu Ukrainy. Formy z *-erz*, *-er* typu *smenterz*, *cmenter*, *centerz* głównie Podhale, Orawa, Spisz, *centar* w Czadeckiem” (sgp, t. IV, z. 3, s. 454).

[1438] Por. • p. *osieść przy kościele* ‘leżeć na cmentarzu, umrzeć’ (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 538 2012-11-06 11:43:29

spoczywają, śpią snem wiecznym, zamknęli powieki, odpoczywają w pokoju (Dep); • głuż. *kerchow* ‘cmentarz’; ▫ *pohrjebnišćo* ‘cmentarz, cmentarzysko’ (pg); ◦ słowac. *mohylník* (sl); ◦ łemk. *cmentir*; ▫ *temetiw* ‘cmentarz’ (Rs)[1439]; ◦ ukr. *кладовище* ‘місце для поховання померлих’; ▫ *кладовисько*; ▫ rzad. *гробовище*; ▫ dial. *гробки*; ▫ dial. *могилки*; ▫ *цвинтар* ‘перев. при церкві’; ▫ dial. *погребище* ‘місце, де колись ховали померлих’; ▫ *могильник* ‘стародавнє поховання’ (su); ◦ brus. dial. *кладзішча* ‘′cmentarz′’ (Tes)[1440]; • strus. *кладище* ‘′miejsce pogrzebienia, cmentarz′’; ros. *кладбище* (Tes)[1441]; ◦ ros. dial. smol. *кладище* (Fg); ▫ dial. *кладовья* ‘′cmentarz′’ (Fg); • ros. dial. archang. *городище* ‘cmentarz’, psł. **gordišče* (w polskim dało: *grodziszcze*, *grodzisko*) (Tes); • serb. *гробље* ‘место где се сахрањују мртваци’ (Msk); • sch. dial. *гребиште* ‘′cmentarz′’ (Tes)[1442]; • psł. **grobišče*, ◦ stsłow. ГРОБИЩЕ, *μνημεῖον*, *sepulcrum* ‘′cmentarz, mogiła′’; ◦ bułg. *гробиште* ‘′mogiła′’, ▫ *гробище* ‘′cmentarz′’; ▫ *гробища* ‘ts.’, dial. *гробиште* ‘′cmentarz′’; ◦ mac. *гробишта* ‘′cmentarz′’; ◦ sch. *грȍбȉште* ‘′cmentarz′’; ◦ słowen. *grobíšče* ‘′cmentarz′’; ◦ stczes. *hrobiště* ‘′miejsce pochówku′’; ◦ p. *grobiszcze* ‘′mogiła′’; strus., rus.-cerk. *гробище* ‘′mogiła, miejsce grobów, cmentarz′’, ‘′mogiła, grobowiec′’; ukr. *гробище* ‘′cmentarz; miejsce pochówku′’ (Tes); • psł. **grobovišče*; ◦ sch. *гробȍвиште*, *грȍбовиште* ‘′cmentarz′’; ◦ stczes. *hroboviště* ‘′miejsce pochówku′’; ◦ p. rzad. *grobowisko*, dial. *grobowiszcze* ‘′cmentarz′’; ◦ słowin. *grəbəi̯ščə* ‘′mogiła, cmentarz′’; ◦ ros. dial. (woron., riaz., płd.) *гробовище* ‘′cmentarzysko, cmentarz′’ (Fg)[1443]; ◦ ukr. *гробовище* ‘′cmentarz′’ (Tes); • czes. *hřbitov* (Opc); • p. *zespół cmentarny* (w).

Cmentarze — miasta zmarłych, miejsca spokoju — noszą różne nazwy w zależności od wyznania, kultury, epoki (zob. hasło *Cmentarz* w: Dep). Rozróżnia się cmentarze wyznaniowe dla grzebania wyznawców danego wyznania oraz komunalne dla grzebania zmarłych bez względu na ich przynależność wyznaniową (ek, III: 517)[1444]. Dalej przywołane zostaną niektóre z tych nazw, a mianowicie:

[1439] A także: • łemk. *cmintir*; ▫ *cmынter*; ▫ *cmontir*; ▫ *cmonťar’*; ▫ *cmynťar’*; ▫ *cmuťar’*; ▫ *cinter*; ▫ *cintir* (Rnł).

[1440] Do przywołanych wyżej nazw por. psł. **kladišče* (Tes). Por. też brus. dial. *клады* ‘′mogilnik, cmentarz′, psł. **kladъ* / **klada*’ (Tes).

[1441] Rosyjskie *кладбище*, ukraińskie *кла́довище* pochodzi od **кладьба* ‘′układanie, kładzenie′’, toteż jest to najwidoczniej nazwa tabuistyczna pierwotnego określenia ‘miejsce do składania; pogrzebanie’ (Frj). W związku z tym por. też • ros. *кладбище* ‘′miejsce, gdzie chowa się, grzebie się umarłych′’, dial. ufim., wiat. *кладбище* ‘′u staroobrzędowców — miejsce pochowania prawosławnych (w odróżnieniu od *могилок* — miejsca pochowania staroobrzędowców)′’; ukr. dial. *кладбище*, *кладьбище*, *кладьвище*, *клайбище*; psł. **kladьba* (Tes). Por. też • czes. dial. *klast* ‘′chować, grzebać, pogrzebać′, psł. **klasti*, **kladǫ*’ (Tes).

[1442] W związku z tym por. • psł. **grebišče*, stsłow. ГРЕБИЩЕ, *μνημεῖον*, *monumentum* ‘′mogiła′’ (Tes).

[1443] Por. też • ros. gw. *гробовище* ‘′trumna′’ (Fg).

[1444] Z językowym wskazaniem cmentarzy wiążą się konkretne ich nazwy. Z bardziej znanych można wymienić m.in.: *Jordanów katakumba* — cmentarz znaleziony pod Villa Savoia przy via

WWysoczanski-Umieranie.indb 539 2012-11-06 11:43:29

• p. *nekropolia*, *nekropola* ‘rozległy i zwykle zabytkowy cmentarz, na którym są pochowane słynne osoby i znane rody’ (w)[1445]; ▫ *nekropolia* „(XIX w.), grec. *nekrós* ‘umarły’ i *pólis* ‘miasto’; czyli ‘miasto umarłych’”, ‘wystawnie urządzony cmentarz’ (Dep)[1446]; ◦ ukr. *некрополь* ‘у країнах стародавнього сходу та античного світу; поховання славетних людей’ (su); • p. *panteon* ‹fr. *panthéon*› ‘monumentalna budowla, w której znajdują się groby wybitnych ludzi lub ich pomniki’; ▫ *panteon* przen. ‘przybytek, w którym mieszczą się zwłoki sławnych ludzi albo ich pomniki’ (Kjp); • p. *katakumby* ‹wł. *catacombe*› ‘podziemne cmentarze starochrześcijańskie, budowane w Rzymie i okolicach, stanowiące system podziemnych korytarzy, w których groby mieściły się w arkadach, niszach wydrążonych w ścianach lub w dużych pomieszczeniach, często z sarkofagami; służyły także jako kaplice’, ‘podziemia kościołów lub budynków cmentarnych, gdzie się stawia trumny z ciałami zmarłych’ (sjp)[1447]; ▫ *katakumby* ‘wyraz zapożyczony z późn.łac. *catacumbae* ‘podziemne cmentarze rzymskie służące pierwszym chrześcijanom w czasie prześladowań jako miejsce potajemnych zebrań, modłów’; wyraz poświadczony w XIX w. Swil.: ‘podziemia kościołów albo budynków cmentarnych, gdzie w oddzielnych wgłębieniach umieszcza się trumny zmarłych’ (Dep); ▫ *katakumba*; ▫ *katakomba* ‘sklep w gmachu cmentarnym, lub w podziemiach, do stawiania trumny z ciałem zmarłego’ (w); ▫ *katakumby* ‘gmach cmentarny z wnękami do wsuwania w nie trumien ze zwłokami, pieczary; takież pomieszczenie podziemne’ (Kjp); ▫ gw. warsz. *katakomby* ‘katakumby’ (Wgw); ◦ głuż. *katakomby* ‘katakumby’ (Zg); ◦ czes. *katakumby* (Opc); ◦ chorw. *katakombe*; ▫ *pozdemni grobovi* (MPh); ◦ serb. *катакомба* ‹тал.› ‘подземни ходник с гробницама’ (Msk); ▫ *катакомбе* (Ż̑s); • p. *krypta* ‘skle-

Salaria w Rzymie, gdzie jedno z cubiculów zidentyfikowano jako miejsce pochówku oraz kultu męczennika Aleksandra, czczono tu ponadto męczenników Marcjalisa i Witalisa, a także 7 dziewic — Donatę, Paulinę, Rogatę, Dominandę, Serotinę, Saturninę i Hilarię; *Kaliksta katakumba* — cmentarz usytuowany na jednym z obszarów najbardziej cenionych przez mieszkańców starożytnego Rzymu jako miejsce wiecznego spoczynku, w okolicy obejmującej tereny wokół via Appia i via Ardeatina (ek, VIII: 86, 384).

[1445] W odniesieniu do pradziejów także: • p. *nekropolia* ‘cmentarz starożytny, wczesnochrześcijański znajdujący się w pobliżu wielkiego miasta’ (Dwp); ◦ chorw. *nekropolia*; *groblje*; *grobnica* (MPh); ◦ sch. *некропола* ‘гробље из предисторијских времена и антике (пре хришћанства)’ (rsk).

[1446] Innymi słowy „wielkie cmentarze nazywają się nekropoliami (z gr. *nekropolis* ‘miasto umarłych’) — jest to nazwa symetryczna do metropolia (z gr. *metropolis* ‘miasto matka’) od *meter* ‘matka’; czyli ‘miasto państwo, miasto stolica” (Dep). Dziś nekropolia także podniośle o każdym cmentarzu, por. • p. *nekropolia* ‘w stylu podniosłym: cmentarz’ (Dwp).

[1447] Przykładowo „katakumby chrześcijańskie są przeważnie bardzo rozległe, ciągną się czasem milami pod ziemią wąskimi korytarzami, wyciosanymi z tufu lawy wulkanicznej, w dodatku w kilku piętrach rozłożone. Groby mieszczą się albo po prostu w ścianach korytarzy, albo też w »salach«, miejscach nieco szerszych, przy czym znajdują się czasem w osobnych zagłębieniach, zajmując więcej miejsca, odznaczone wznoszącym się nad nimi półokrągłym łukiem. Groby chrześcijan na Wschodzie posiadały charakter odmienny, naśladujący kształty tamtejszych pogańskich grobów nadziemnych i podziemnych” (Molè 1948: 9).

WWysoczanski-Umieranie.indb 540 2012-11-06 11:43:30

pione podziemie kościoła, usytuowane zwykle pod prezbiterium, przeznaczone do składania relikwii lub chowania zmarłych' (sjp)[1448]; ◦ czes. *hrobka* (Opc); ◦ ukr. *склеп*, *крипта*, 'спеціальна споруда, де ховають тіло померлого' (su); • p. *trumnica* 'nisza w podziemiu klasztornym, otwór w ścianie na wsunięcie i zamurowanie trumny' (Kjp)[1449]; • p. *żale*, *żalisko* 'cmentarz przedchrześcijański, cmentarzysko, grobowisko, mogiłki spopielonych nieboszczyków' (Kjp); ▫ *żale*, *żalniki* 'cmentarz przedchrześcijański, grzebalnik, mogiłki; urna z popiołami nieboszczyka, popielnica' (Kjp); ▫ *żalnik*, *żalisko* 'mogiła, grób, kurhan' (Kjp); • p. *cmentarzysko* 'prehistoryczny cmentarz obejmujący większe skupienie grobów' (sjp)[1450]; ◦ słowac. *pohrebisko* 'miesto hromadného nálezu hrobov' (Ks)[1451]; ◦ czes. *pohřebiště*, *velký hřbitov* (Opc); ◦ serb. *велико, огромно гробље*; *старо, паганско гробље, гроблљиште* (Żs); • p. *cmentarzysko z grobami popielnicowymi* (sjp); ▫ *cmentarzysko mumii*; ▫ *badać cmentarzysko z epoki żelaza* (Du); • p. gw. *cmentarzyszcze* 'prehistoryczny cmentarz pogański' (sgp); • p. *grobowisko*, *nekropolia*, *nekropola* 'cmentarz z czasów starożytnych', 'starożytny i wczesnochrześcijański cmentarz, zwykle w pobliżu wielkich miast' (w).

O charakterze, przeznaczeniu, umiejscowieniu, wielkości cmentarzy informują leksemy, takie jak: • p. *smętarzyk* (Kjp); ▫ *cmentarzyk* 'niewielki cmentarz grzebalny' (sjp); ▫ *wiejski cmentarzyk* (sjp); ◦ ros. *погост* ''wiejski cmentarz; w dawniejszych czasach cerkiew z przylegającą działką i z cmentarzem, w oddali od wioski'' (Or)[1452]; ▫ gw. *коломки* ''wiejski cmentarz (przy którym nie ma cerkwi)'' (Fg); ◦ serb. *мало гробље* (Żs); ◦ sch. *гробљашце*; ▫ *гробљенце* 'дем. и хип. од гробље' (rs); • cs *погост* 'cerkiew z cmentarzem lub ogrodzony plac otaczający cerkiew' (Zc); • p. *cmentarz zakościelny* (Kjp); • ros. *сельское кладбище*; ▫ *городское кладбище* (tr); • fr. *nécropole* 'cmentarz miejski' (KKf); • p. *grobowisko*, gw. *grobowiszcze* 'cmentarzysko, cmentarz' (Kjp); • p. gw. *cmentarzyszcze* 'wielki, rozległy cmentarz' (sgp)[1453]; • p. gw. *brzeżek* „zdrob. od brzeg w zn. 'zbocze, urwisko, pagórek', tu: cmentarz (z pewnością położony na wzgórzu)" (sgp); • p. gw. *cmentarz chowalny* 'miejsce poświęcone, zazwyczaj ogrodzone, gdzie się grzebie zmarłych'; ▫ *cmentarz grzebal-*

[1448] Por. • p. *krypta z prochami władców* (sjp).

[1449] Por. też w tym miejscu: *konfesja* ‹łac. *confessio*› 'przedsionek prowadzący do grobu męczennika znajdującego się pod ołtarzem głównym' (ek, V: 117).

[1450] Por. też • p. gw. *cerkowisko* / *cerkwisko* / *cerkwiszcze* 'cmentarzysko przedhistoryczne' (sgp). Por. też • p. *cmentarzysko mumii* (Du).

[1451] Por. • słowac. *pohanské pohrebisko* (Ks).

[1452] Pochowaniu i spoczywaniu na „swoim" cmentarzu (tj. cmentarzu parafialnym bądź innym w miejscowości swojego zamieszkiwania, życia lub urodzenia) przeciwstawiają się wskazania językowe pochówku i mogił w nieznanych miejscach, zwłaszcza na obczyźnie, por. np. • ros. gw. Syb. *умереть не на своей лавочке* ''umrzeć i być pochowanym na obczyźnie'' (Fgs).

[1453] Por. też • p. gw. pieszcz. *cmentarzeczek*; ▫ *cmentarzek*; ▫ *cmentarzyczek*; ▫ *cmentarzyk* 'cmentarz' (sgp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 541 2012-11-06 11:43:30

ny; ▫ *cmentarz grzebany* (sgp)[1454]; • p. gw. *cmentarz niegrzebalny* 'plac dookoła kościoła, na którym dawniej grzebano zmarłych' (sgp); • p. gm. *przybraniak* 'cmentarz przybrany, część cmentarza przybrana' (Kjp); • p. *cmentarz parafialny* (Żs); ◦ serb. *парохијско гробље* (Żs); • p. *cmentarz przykościelny* (sjp); • ukr. przest. *церковище* 'при церкві' (su); • p. *cmentarz komunalny* (sjp); • p. *cmentarz cywilny* (Du); • p. *cmentarz wojskowy* (Dwp); • p. *zabytkowy cmentarz* (Du); • p. *cmentarz-muzeum* 'zabytkowy cmentarz, który ma wartość muzealną' (Sns); • p. gw. *cholerny / cholerski / choleryczny* 'o cmentarzu: przeznaczony dla zmarłych na cholerę' (sgp); ▫ p. *cmentarz choleryczny*; • p. gw. *cierpisko* 'dawny cmentarz pogański' (sgp); ▫ *cierpisko / cierpiszcze* 'cmentarz niekatolicki' (sgp); • p. gw. *cerkwisko* 'cmentarz niekatolicki' (sgp); • p. gw. *bezbożnica* 'cmentarz niekatolicki' (sgp); • p. *cmentarz katolicki* (Sfp); • p. *cmentarz prawosławny* (sjp); • p. *cmentarz greckokatolicki* (Dwp); • p. *kierchow* 'cmentarz protestancki (z niem. *Kirchhof*; *coemeterium*, *sepulcretum*; synonim: cmyntarz' (Msp); ▫ p. gw. *cerkowisko / cerkwisko / cerkwiszcze* 'cmentarz protestancki' (sgp)[1455]; • p. *kirkut* ‹niem. dial. *kirch-kot*› 'cmentarz żydowski' (sjp)[1456]; ▫ p. *cmentarz żydowski* 'kierkut, okopisko' (Kjp); • p. *mizar*; ▫ *cmentarz żydowski* (Msp); • ros. (wschodnio-rosyjskie) *мазарки* 'tat. cmentarz', *мажáры*, orł. (z wschtur., kaz., turkm., uzb. *mazar* 'mogiła, cmentarz', pochodzenia arabskiego) (Frj)[1457]; ▫ *мазарки* 'кладбище; татарское и инородческое кладбище; покинутое кладбище' (Dt); • ros. kazan. *сюва* 'cmentarz ludności nierosyjskiej' (z czuw. *šə̂va* 'cmentarz', ujg. *joɣi̯* 'boleść, smutek, żal' (Frj)[1458]; • sch. *mezarluk* 'cmentarz' (Fs); • p. *katakumby rzymskie*; ▫ *katakumby powązkowskie* (Kjp).

[1454] Por. • p. *grzebalny* 'służący do grzebania umarłych' (Kjp).

[1455] Por. • pol. dial. kasz. *c'erkv́išče* 'cmentarz niekatolicki; cmentarzysko przedhistoryczne; cmentarz zwierzęcy'; ▫ rus. cerksłow. цьрк(ъ)виѱє, црькъвиѱє 'świątynia pogańska', w XI w. też 'miejsce pogrzebania'. W prasłowiańszczyźnie *cŕ̥kъvišče* 'miejsce, gdzie kiedyś była świątynia' (Spr).

[1456] Por. też • p. *kirkuty* 'wyraz zapożyczony z niem. *Kirchhof*, poświadczony w XIX w. SW, na oznaczenie 'cmentarza żydowskiego' (Dep).

[1457] Por. • ros. orł. *мажáры* 'stary cmentarz' (Frj).

[1458] W kontekście różnorodności cmentarzy por. wielość ich typów na terenie nazywanym Gornje Polimlje (Горње Полимље) w północno-wschodniej Czarnogórze: „у сваком селу гдје живи православно становништво постоји такозвано »српско гробље« (само по једно у селу), а у селима гдје је становништво муслиманске вјере такозвано »турско гробље«. У арбанашким селима [...] налази се »католичка гробља«, пошто су ови Арбанаси католичке вјре. [...] Али у горњем Полимљу има више гробаља [...] гомиле, римска гробља (гробови), латиска гробља, грчка гробља, богумилска гробља, габељска (или циганска) гробља, малисорско гробље, војничка гробља, општа гробља сватовска гробља, воденичарско гробље, појединачни гробови. [...] Самоубијце, утопљници као и још некрштена дјеца (код хришћана) закопавају се изван и поред гробља. Ти гробови се по правилу и не обиљежавају видније и они релативно брзо зарасту у трње. Појединачних гробова ту и тамо има поред пута или на катуну. То су гробови оних који су умрли на путу (или катуну) а није било могућности да их однесу у село. По тим гробовима временом се и назове неки локалитет (»Божов гроб«, »Суљов гроб«)" (Барјактаровић 1960: 217–221).

WWysoczanski-Umieranie.indb 542 2012-11-06 11:43:30

Pole nazewnicze cmentarza wzbogaca wiele nazw niepodstawowych, w szczególności gwarowych, regionalnych, metaforycznych i eufemistycznych. Wyznaczone specjalnie tereny na miejsca znajdowania się szczątków doczesnych człowieka określane jest uogólniająco, m.in. jako: • p. *dom pogrzebu* 'miejsce grobów, cmentarz' (Msp)[1459]; • p. *miejsce wiecznego, wiekuistego spoczynku* (Sfp); ▫ *miejsce czyjegoś wiecznego spoczynku* 'miejsce, gdzie ktoś został pochowany, grób; cmentarz' (sjp); • p. książk. *miasto umarłych*; ▫ *przybytek umarłych* 'cmentarz' (Sfp); ◦ sch. *град мртвих* 'гробље' (rsk); • p. przest. *pole boże*; ▫ *pole umarłych* 'cmentarz' (Sfp)[1460]; • p. gw. *mogilnik*, *mogiłki* 'cmętarz' (Kjp); ▫ reg. wsch., kresowe *mogiłki* 'cmentarz' (Kjp); • p. *księża grodź* 'cmętarz' (Kjp); • p. *księża obora* 'cmentarz' (L); • p. *kościarz* 'cmentarz' (Kjp); • p. *pogrzebnica* 'cmentarz, mogiłki' (Kjp); • cs *воспокоище* 'miejsce spoczynku, cmentarz' (Zc)[1461]; • czes. *boží / svaté pole* (Pf); • czes. *pole smrti*; ▫ *pole mrtvých* (Pf); • ros. *могильник* 'древнее кладбище' (Or); • ros. arch., nowogr. *бор* 'cmentarz' (nazwa związana z *забóр* 'płot, ogrodzenie') (Frj); • ros. nowogrodzkie *коломище* 'cmentarz', tylko strus. *коломище* (z fińskiego *kalmisto* 'ts.' z *kalma* 'śmierć' (Frj); • ros. *погост* 'сельское кладбище (в старину — церковь с прилегающим участком и с кладбищем, в стороне от села' (Or); • ros. gw. *зелёный ряд* ''cmentarz'' (Fg); • ros. gw. Syb. żart. *глинский садик* ''cmentarz'' (Fgs).

Ułożenie i urządzenie cmentarne odzwierciedlają liczne wyrazy i połączenia wyrazowe. Chodzi tu o miejsca, względnie kwatery pochówku określonych kategorii ludzi, por. • sch. *гробљиште* 'земљиште на којему је гробље, које служи као гробље' (rs); • p. *kwatera*, *kwatery na cmentarzu* (sjp); ▫ *kwatery cmentarne* (sjp); ◦ serb. *парцела на гробљу* (Żs); • p. *aleja zasłużonych* 'miejsce na cmentarzu, gdzie znajdują się groby osób wybitnych, zasłużonych dla kraju' (Du); • p. *słupek z numerem kwatery na cmentarzu* (Kjp). Dotyczy to także konkretnego architektonicznego wyposażenia miejsc sepulkralnych, por. • p. *krzyże cmentarne* (sjp)[1462]; • p. *kaplica cmentarna* (sjp); • *bazyliki cmentarne* — powstawały od IV w. na cmentarzach w wyniku przekształcenia się martyrionów (ek, III: 518); • p. *cmentarniany pomnik* (sjp); • p. *kolumbarjum* 'miejsce, gdzie stawiano urny z popiołami nieboszczyków' (Kjp); • p. *cmentarne alejki* (Dwp).

Kolejny krąg pojęciowy wyznacza znaczenie słów • p. *cmentarny* 'odnoszący się do cmentarza, związany z cmentarzem; znajdujący się na cmentarzu' (sjp); ▫ gw. *cmentarzowy* 'dotyczący cmentarza, należący do cmentarza, znajdujący

[1459] Por. też • p. *grobowy dom*; ◦ ukr. *гробовій домъ* (Wu).

[1460] Z nazw potocznych por. też • p. *park sztywnych* (Pf); ▫ *aleja sztywnych* 'cmentarz' (L).

[1461] W związku z tym por. • cs *воспокоение* 'spokój, spoczynek, spoczęcie snem wiecznym' (Zc). Por. też • cs *покоище* 'miejsce spoczynku' (Zc).

[1462] Por. też • p. *krzyże cmentarne* 'nagrobki w kształcie krzyża' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 543 2012-11-06 11:43:30

się na cmentarzu' (sgp)[1463]; ▫ *cmentarnie* (sjp); ▫ rzad. *cmentarniany* 'taki jak na cmentarzu, charakterystyczny dla cmentarza' (sjp); ◦ głuż. *kerchowski* 'cmentarny' (Zg); ◦ serb. *гробљански* (Żs).

Odniesienia te konkretyzują się: ○ w zakresie zabudowy, por. • p. *ogrodzenie cmentarne* (Dwp); • p. *brama cmentarna* (sjp); ▫ p. gw. *bramka* 'mała brama cmentarna' (sgp); • p. *obmurować cmentarz* (sjp); • p. *mur cmentarny* (Dwp); ▫ *murek cmentarny* (sjp); ○ w odniesieniu do spotykanej tu roślinności, por. • p. *cmentarne kwiaty* (Dwp); • p. *czarny / żałobny / cmentarny cyprys* (sjp); • p. *asfodel* gr. ‹*asphódelos*› '*Asphodelus ramosus*, roślina ozdobna o wąskich liściach i białych lub żółtych kwiatach, pochodząca z obszarów śródziemnomorskich, znana w starożytności jako kwiat cmentarny; złotowłos' (sjp); • p. gw. or. *nieśmiertelniák* 'kwiat ogrodowy, osiągający wysokość ok. 0,5 m, mający kwiaty niebieskie lub białe, kwitnący późną jesienią; sadzony często na grobach' (Kgo); • p. gw. or. *jesiyniák* 'to samo co nieśmiertelniák' (Kgo); • ros. *гробъ-трава* 'могильница, барвинокъ, Vinca minor' (Dt); • wschsłow. *Могильная* — „miano могильная zastosowano w odniesieniu do niewielkiej rośliny spotykanej na cmentarzach. Ziele to ma nieduże ząbkowane liście, nie kwitnie i co dnia […] pojawia się o tej samej porze, by po południu skryć się na powrót w ziemi. Wśród dziewiętnastowiecznych i późniejszych rosyjskich desygnatów omawianego określenia przytacza się z reguły tasznik pospolity (*Capsella bursa pastoris*), chojnorostkę rutowatą (*Peganum harmala*), a wśród białoruskich — parolist wschodni (*Zygophyllum fabago*). Wśród roślin o nazwach zawierających rdzeń *могил-* w językach wschodniosłowiańskich znalazły się ponadto: ukwap dwupienny (*Antennaria dioica*) i pszeniec leśny (*Melampyrum sylvaticum*), zwane mianem могильник na terenie dzisiejszej Białorusi; barwinek pospolity (*Vinca minor*) znany jako могильник i могильница na Ukrainie oraz jako могильница na Białorusi, a także barwinek zielny (*Vinca herbacea*), któremu na Ukrainie przysługiwała m.in. nazwa могильница" (Chf); ○ w odwołaniu do panującego tu klimatu, nastroju[1464], por. • p. *cmentarny* 'mający nastrój cmentarza; ponury, posępny, grobowy' (sjp); ▫ *nastrój cmentarny* (Dwp); • p. *chłód cmentarny* (Du); • p. *smutek cmentarny* (Du); • p. *cmentarna cisza* (sjp); • p. *głusza cmentarna* (Żs); • p. *cmentarna atmosfera* (sjp); ◦ słowac. *ticho ako na cintorínie* 'celkom, úplne' (Ks); ◦ ros. *тихо как на кладбище* (Ccf); • p. *woń cmentarna* (Dwp); ○ w odniesieniu do otoczenia okołocmentarnego, dojścia do cmentarza, por. • ros. gw. archang. *ванута* ''droga albo dróżka z osady na cmentarz'' (Fg); ◦ sch. *грободух* 'гробна атмосфера, суморна околина' (rs).

[1463] W odniesieniu do przedstawianej przestrzeni cmentarnej należy również wskazać na ważną z wielu względów przestrzeń przyległą, okalającą, por. np. • p. *zacmentarny* 'za cmentarzem znajdujący się'; ▫ *śródcmentarny* 'tyczący się środka cmentarza' (Kjp).

[1464] Por. • p. *cmentarnie smutny nastrój* (Du). Por. też • p. *pachniało cmentarnie — rozgrzanym woskiem i kopcącymi knotami* (Du); ▫ *chybotliwie migotały płomyki zniczy na cmentarzu* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 544 2012-11-06 11:43:30

W tym miejscu zasadne jest przywołanie pojęcia miejsca pocmentarnego, por. np. • p. gw. *cmentarzyszcze* ‘miejsce, gdzie dawniej znajdował się cmentarz’ (sgp); ◦ sch. *гробљиште* ‘место, где је некада било гробље; напуштено гробље’ (rs).

Wobec miejsc złożenia i spoczynku szczątków doczesnych

Opiekunowie miejsc grzebalnych

W językowym przedstawieniu sepulkralności są rejestrowani też opiekunowie miejsc grzebalnych, por. • *ankou* — ezoter. ‘stróż cmentarza’, duch czuwający nad miejscami, w których grzebie się zmarłych; legendy o ankou znane są w całej Europie; ich genezy należy doszukiwać się w rozpowszechnionym w Europie przedchrześcijańskim zwyczaju grzebania człowieka żywcem w pierwszym grobie nowego cmentarza, by jako duch odstraszał każdego, kto chciałby zakłócić spokój zmarłym (er, I: 243)[1465].

Dbałość o miejsce ziemskiego spoczynku

Troskę ludzi żyjących o miejsce ziemskiego spoczynku doczesnych szczątków osób zmarłych odzwierciedlają pojęcia, które wyznaczają dwa nurty w tym zakresie: doglądanie — w najogólniejszym sensie tego słowa — grobów zmarłych[1466] oraz „infrastruktura cmentarna”[1467].

Wymiar pierwszy dbałości o miejsce ziemskiego spoczynku szczątków ludzkich jest ukazany przez nieliczne jednostki zleksykalizowane. Utrwalenie w języku objęło przede wszystkim stronę zawodowej obsługi cmentarnej i różnorakich formalności oraz świadczeń związanych z utrzymaniem grobu, a także

[1465] Por. • ros. dial. archang. *душу трясти* ‘naruszać spokój umarłego’ (Pa).

[1466] Język odzwierciedla też brak troski o miejsca pochówku, por. • p. *opuszczona mogiła* (Kjp); ▫ *zapomniana mogiła* (sjp).

[1467] Dbałość o cmentarze jest powszechna, por. np. „становници Скопске Црне горе сматрају гробља, као и храмове, посвећени местима [...] Гробља су и специјално ограђена. Сеоским црквама до скоре прошлости становници су давали велике прилоге, који су распоређивани за разне потребе и за уређење сеоских гробаља. Понекад гробља уређују поједини имућнији сеоски домаћини — за душу себи и својима” (Трифуноски 1974: 125). Są jednakże i cmentarze zaniedbane, por. „grobovi su obrasli travu, a spomenike koji padnu ili se polome niko, ili retko ko, opravlja” (Kajmaković 1968: 15). Por. też • ros. *заброшенное кладбище* ′cmentarz zaniedbany, opuszczony, zapuszczony′ (tr).

WWysoczanski-Umieranie.indb 545 2012-11-06 11:43:30

zwyczajowych zachowań, por. • p. *nagrobny* ‘stawiany, umieszczany, spotykany na grobach; poświęcony pamięci umarłych’ (sjp); ▫ *nagrobkowy* (sjp); ▫ głuż. *narowny* (pg); np. • p. *znicz nagrobkowy* (sjp); • sch *прислужити* ‘запалити кандило, свећу пред иконом или на гробу’ (rsk); • p. gw. or. *wianek* ‘wieniec nagrobny’ (Kgo); ▫ gw. or. *judásowe piniondze* ‘roślina o charakterystycznych przezroczystych, okrągłych blaszkach, trzymających się doskonale po zasuszeniu; w blaszkach tych znajduje się ok. 30 widocznych ziarenek (tj. 30 Judaszowych srebrników); gałązkami tej rośliny przyozdabia się często nagrobne wieńce’ (Kgo); • p. gw. or. *márcin* ‘chryzantema; hodowana w doniczkach w domu lub sadzona na grobach’ (Kgo); • p. *świętopietrze* ‘pierwotnie danina pobożna dla stolicy apostolskiej na budowę kościoła św. Piotra i na światło u grobu w kościele św. Piotra w Rzymie, następnie danina dobrowolna na rzecz stolicy apostolskiej’ (Kjp); • p. *opłata cmentarna* (w); • p. *opłacić miejsce na cmentarzu* (w); • sch. *гробарина* ‘такса која се плаћа за место на гробљу и одржавање и чување гроба’ (rs); ▫ *гробарина* ‘такса за гроб, за сахрањивање’ (rsk); • p. *cmentarnictwo* (Żs); ◦ serb. *гробљански послови* (Żs); ◦ sch. *гробарија* ‘гробарски посао’ (rsk); ▫ *гробарити* ‘бавити се гробарским послом’ (rsk); ▫ *гробарев / гробаров* ‘који припада гробару’ (rsk); ▫ • p. *cmentarnik*; ▫ *pracownicy cmentarni* (sjp); ▫ *stróż cmentarny* (Dwp); ◦ sch. ▫ *гробар* ‘*чувар гробља*’; ▫ *гробљар* (rs); • p. *babka cmentarna* ‘kobieta utrzymująca się z posług przy cmentarzu’ (Sfp); • p. *babka* ‘żebraczka, kobieta utrzymująca się z posług przy kościele lub cmentarzu’ (L); ◦ sch. *гробљарка* ‘жена која често обилази гробље’ (rs); ◦ sch. *гробарица*, *гробарка, гробљарица* 1. ‘жена која се брине о одржавању гробова’; 2. ‘гробарова жена’ (rsk); • serb. *кандилар* ‘онај који се стара о кандилима на гробљу дуговечна биљка’ (Msk); • p. *posrebrzyć krzyż na cmentarzu* (Dwp).

Wymiar drugi starań o groby i cmentarze sprowadza się do ich materialnego urządzenia (por. wcześniej rozbudowany pkt *Budowle i urządzenia grobowe*).

Miejsca ziemskiego spoczynku. Odniesienie

Każde miejsce, gdzie pochowani są zmarli bądź gdzie znajduje się ich proch, powinno być, jak pokazano tutaj wcześniej, otoczone dbałością, ale także niejako z natury rzeczy obliguje do należnego zachowania się tu żyjących zgodnie z normami i zwyczajami funkcjonującymi w danym miejscu, por. tu • sch. *светиња гроба* (rsk). Faktyczne zachowanie się ludzi jest najróżniejsze, mianowicie: ○ ktokolwiek przechodziłby obok mogiły Hodży Nasreddina, uśmiecha się, por. • kirg. *Кто ни пройдет мимо могилы Ходжи Насреддина — всяк улыбается* (Bw)[1468].

[1468] W odniesieniu do współobecności praktyk przedchrześcijańskich i chrześcijańskich por. „Pomimo przyjęcia chrześcijaństwa, przechowały się długo w narodzie starożytne zwyczaje z cza-

WWysoczanski-Umieranie.indb 546 2012-11-06 11:43:30

Dbałość o miejsca, gdzie spoczywają ciała bądź gdzie są złożone prochy ludzi zmarłych, jest zasadna i nieodzowna, jednakże przesadny przepych budowli sepulkralnych, a tym bardziej szczycenie się nimi, świadczy o źle pojmowanej hierarchii wartości w odniesieniu do ludzkiej śmierci: nie ma powodu, aby mogilnym kamieniem się chwalić, dosł. nie ma czym się chwalić, nie ma z czego być dumnym, por. • tur. *Могильным камнем нечего гордиться* (Bw).

Uzupełniająco w kontekście przedstawień w poprzednim punkcie i dokonywanych tu omówień zasadne wydaje się uwypuklenie charakteru cmentarzy będących miejscem spoczywania chrześcijan, ściślej — jaki „stan rzeczywisty można stwierdzić na »chrześcijańskich« cmentarzach, albo — gdzie tych nie ma — na »chrześcijańskich« grobach? […] Mianowicie — znaki zmartwychwstania są rzadkością", a wszakże „jeżeli gdziekolwiek, to przecież w tym miejscu nadzieja na zmartwychwstanie musiałaby znaleźć wyraz". Co zatem przedstawiają te cmentarze w szczególności? — „Jeżeli pominiemy ujęcia niereligijne — postacie zmarłych […], to jako znak wiary narzuca się przede wszystkim krzyż", przy czym nierzadko zresztą są one „stosowane tylko dekoracyjnie i konwencjonalnie" (Filthaut 1969: 72–73).

Jednym z wymiarów czynów niedozwolonych w odniesieniu do miejsc ziemskiego spoczynku człowieka zmarłego są działania i zachowania niestosowne bądź niedopuszczalne, np. • *siedzenie na czyimś nagrobku* — jako złamanie tabu było traktowane według Hezjoda lekceważenie prawa innych ludzi, a tym samym prawa ustalonego boskiego porządku (ek, VI: 262).

W grupie drugiej znalazłyby się czyny stanowiące zniszczenie miejsc ziemskiego spoczynku zmarłych ludzi. Język odzwierciedla dewastację, profanację miejsc ziemskiego spoczynku szczątków ludzkich, a także okradania grobów i kradzież szczątków[1469], por. • p. *profanacja cmentarza* (Dwp); ▫ *profana-*

sów pogańskich, a do tych należało rzucanie gałęzi na mogiły przez przechodniów. Przejeżdżający lub idący już z daleka szukał gałązki, aby rzucić ją na mogiłę, gdy się zbliżył, a jeśli o tym zapomniał, zsiadał z wozu, łamał gałąź z pobliskiego drzewa, żegnał i mówiąc »wieczny odpoczynek« za dusze zmarłych, nie oglądając się za siebie, odjeżdżał. W braku gałęzi, rzucał wiecheć słomy lub siana z wozu wyjęty. Nigdzie tak plastycznie, jak w tym momencie, nie połączyły się z sobą pojęcia dwóch światów — pogańskiego i chrześcijańskiego. Poganin rzucał gałąź, aby, gdy stos się nagromadzi, zgorzała ogniem, przez który czyściły się dusze nieboszczyków. Zostawszy chrześcijaninem, czynił długo to samo, ale z modlitwą za umarłych na ustach. Kto tego nie dopełnił, miano przesąd, że duch nieboszczyka gniewał się za to i mógł podróżnemu drogę zmylić" (Ge). W tym kontekście należy wskazać na istniejące przeświadczenie, że ziemia z mogił siedmiu dobrych ludzi może uchronić od wszelkich nieszczęść, por. • ros. *Землица с семи могил добрых людей спасает от всех бед* (Ap).

[1469] Mimo powszechnie uznawanego zakazu naruszania i grabieży grobów i nagrobków — „томе у прилог говоре забране покојима се на било који начин не сме оскрнавити или оштетити гроб (посебно велики грех је раскопавање гробова и крађа мртваца)", „он се [надгробни споменик — dop. W.W.] ни у каквом случају и ни под каквим изговором не сме оскрнавати или оштетити", „не само гроб и надгробни споменик већ и све оно што се налази на гробу, предсавља предмет забране и не сме се узети" (Бандић 1974: 106).

WWysoczanski-Umieranie.indb 547 2012-11-06 11:43:30

cja grobów (Zp); ▫ *podnieść świętokradzką rękę na groby* ‘ograbić groby’ (Sfp); ▫ *bezczeszczenie grobów* (Zp); ▫ *zbezcześcić grób* (Dwp); ▫ *zbezcześcić czyjś grób*; ▫ *zbezcześcić czyjeś szczątki* (Du); ◦ czes. *zneuctít hrob* (Opc); ◦ serb. *оскрнавити гроб* (Żs); ◦ sch. *мртвосквр̏ењеље* ‘скрнављење, оскрењивање гробова’ (rsk); • p. *zbezcześcić cmentarz* (Żs); ◦ serb. *скрнавити* / *оскрнавити гробље* (Żs); • p. *dewastacja cmentarza* (Dwp)[1470]; • p. *odtwarca grobowce* ‘otwierający groby w celach rabunkowych’ (Msp); ▫ *grobownik*, *grobokradca* ‘ten, co groby okrada, co je odkopuje’ (Kjp); ▫ *złodzieje cmentarni* (Dwp); ▫ p. *hiena cmentarna* ‘złodziej okradający groby’ (sjp); ▫ *hiena cmentarna* / *cmentarna hiena* ‘z dezaprobatą o złodzieju, który okrada groby; rabuje znajdujące się na nieboszczykach ubrania, kosztowności, wyrywa też nieboszczykom złote zęby’ (L); ◦ czes. *vykrádač hrobu* (Sc); ◦ sch. *гробокрадица* ‘онај који краде по гробљу’ (rs); • p. *rezurekcjonista* ‘w Anglii, złodziej odkopujący trupy i sprzedający je do sal anatomicznych’ (Kjp)[1471].

Miejsca ziemskiego spoczynku. Funkcjonowanie

Omawiany krąg problemowy uzupełniają językowe wskazania „życia cmentarnego”, zwłaszcza: ○ pojawiających się tam istot i zachodzących różnych zdarzeń, por. np. • p. gw. *nocna boginka*; ▫ *świętosówka* ‘błędne ogniki, pokazujące się na cmentarzach i moczarach’ (sgp); ○ praktyk mających na celu przeciwdziałanie wampiryzmowi, przede wszystkim wbijanie osinowych kołków w mogiłę, por. • ros. *вбить осиновый кол в могилу кого* (Prd)[1472].

D. Pośmiertność. Po zmarłych. Odnośnie do zmarłych

Istotnym wymiarem pośmiertności jest płaszczyzna semantyczno-leksykalna odwołań do tego, co zostaje po zmarłych, oraz odniesień do nich[1473], por. np.

[1470] Por. • p. *Banda barbarzyńców zdewastowała cmentarz* (Dwp).

[1471] W tym odniesieniu por. też • p. *gul* ‹arab. *ghūl* ‘duch bezczeszczący groby, pożerający trupy’ od *ghāla* ‘chwytać’› ‘muzułm. zły duch, demon; por. dżinn’ (Kso).

[1472] Szerzej o działaniach zapobiegających wampiryzacji, m.in. odkopywaniu grobów i przebijaniu ciała zmarłego kołkiem z tarniny, a także konieczności spełnienia takich czynności, jak: palenie pośmiertnej świecy, opłakiwanie zmarłego, czuwanie nad nim, uczestniczenie w konwoju pogrzebowym i powrót do domu z pogrzebu tą samą drogą, zob. Jovanović 1988: 238.

[1473] W tym kontekście por. istniejące u Słowian południowych „радње због смрти”, ściślej „обичајно-правне радње у вези са смрћу” obejmujące przede wszystkim „предмет и права

WWysoczanski-Umieranie.indb 548 2012-11-06 11:43:30

• serb. *Ласно је одбити кривицу на мртвога* ′łatwo jest odepchnąć winę na zmarłego′ (Kn).

Pozostawione przez zmarłych. Pozostałe po zmarłych

Następstwa

W logicznym związku z przedstawionymi już (w punkcie *Oddziaływanie śmierci. Następstwa śmierci*, rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. B. *Ze śmiercią*) własnościami śmierci, jej wpływie i skutkach pozostają różnorodne aspekty pośmiertności, zwłaszcza przejawy materialne i duchowe w płaszczyźnie indywidualno-społecznej oraz w wymiarze wyznaniowo-religijnym, ściślej — odniesienie do tego, co zostaje po zmarłym, co wiąże się ze zmarłym. Mają one swoje odwołania zarówno względem żyjących, jak i wobec nieżyjących. Zależności te ilustruje metaforycznie następujące powiedzenie: • p. *szczuka zdechła, ale zęby zostały*; ◦ czes. *štika umřela, ale zuby ostaly* (*jsou ještě živý*); ◦ ros. *щука умерла, а зубы остались* (*да зубы живы*) ‘tyran dawno umarł, ale nie umarły z nim skutki (ustanowienia)’ (Cm).

Pociąganie innych

Istnieje rozpowszechniony pogląd o możliwości czyjegoś zgonu po śmierci danej osoby, pociągania przez zmarłego „za sobą” innych, zwłaszcza najbliższych, por. • p. gw. przen. *ciągnąć* ‘o zmarłym: powodować śmierć mieszkańców tej samej wsi, zwłaszcza krewnych, niedługo po własnym zgonie’: *On ju cigńe* (sgp); ◦ kasz. *on ju cigńe* ‘mówią o zmarłym, po którego zgonie nastąpiło w krótkim odstępie czasu kilka dalszych wypadków śmierci we wsi, szczególnie w rodzinie’ (Sk).

Pozostałość. Po zmarłych

Językowe utrwalenie ma specyficzny aspekt naszej doczesności widziany z pozycji tego, co pozostało po zmarłym, por. • p. *pozostać* ‘zostać jako spadek, spuścizna’ (sjp); ▫ *po śmierci* (*czyjej*) / *ześcim* (*czyim*) *pozostały* (Msp); ▫ *pozostały* ‘o spadku, spuściźnie; o wartościach materialnych’ (Msp); ◦ słowac.

екстрапатримонијалне природе (крвна освета и умир, крсна слава, кумство, побратимство и симболичка адопција)” oraz „предмет и права патримонијалне природе (опорука и даривање у побожне сврхе)” (Павковић 1991: 80–88).

WWysoczanski-Umieranie.indb 549 2012-11-06 11:43:30

pozostalosť ‘dedičstvo: p. po rodičoch; p. má vysokú hodnotu’ (Ks); ◦ chorw. książk. *posmrtnina* ‘ono što pokojnik ostavlja; nasljedstvo’ (Arh); ▫ *ostavina* ‘materijalna dobra koja nakon čije smrti pripadaju kome u naslijeđe’ (Arh); ▫ *ostavština* ‘materijalna i duhovnadobra koja ostaju nakon čije smrti’ (Arh); ◦ serb. *заоставштина* ‘имовина заостала после нечије смрти’ (Msk); • p. *pozostały po kim / po czym*; ▫ *pozostały po rodzicach* (Msp); ▫ *po nieboszce* (Msp); ▫ p. *nieboszczykowski, nieboszczykowy*, *nieboszczyków* ‘należący do nieboszczyka’ (Kjp); • serb. *маса* ‘заостала имовнна после нечије смртп под заштитом суда’ (Msk)[1474].

Materiał empiryczny poświadcza pozostawienie: ○ odzieży, por. • sch. *omrtvina* ‘odzież pozostała po zmarłym’ (Fs)[1475]; ○ biżuterii, kosztowności, por. • p. *Po ciotce pozostało sporo biżuterii* (sjp); • czes. *prsten po nebožce matce* (c); ○ narzędzi, akcesoriów właściwych konkretnym fachowcom, por. • p. *Po furmanie bicz zostanie, po kowalu trypy, po mularzu kielnia, a po chłopie cepy* (Knk); ○ twórczości literackiej, naukowej, por. • p. *pozostały* ‘o spuściźnie literackiej’ (Msp); ◦ słowac. artyst., nauk. *pozostalosť* ‘práce nepublikované do smrti autora: rukopisná pozostalosť’ (Ks); ○ części ojcowizny, por. • p. *pozostała część ojczyzny* (ojcowizny) (Msp); ○ posiadanych dóbr, por. • p. *pozostałe dobra*; ▫ *pozostałe dochody*; ▫ *pozostałe imienie*; *pozostałą majętność*; *pozostałe pożytki*; *pozostałe rzeczy*[1476]; *pozostały dom* (Msp); ○ mienia ruchomego i nieruchomego po rodzicach, por. • ros. gw. archang. *благословенное имение* ‘′zostawione w spadku przez rodziców ruchomości i nieruchomości′’ (Fg); ○ nieznanego wcześniej nikomu bogactwa, por. • ros. *По смерти, обрелось у него никому неведомое богатство* ′po śmierci znalazło się u niego nikomu nieznane bogactwo′ (Dt).

Poświadczenia językowe odnoszą się nie tylko do nazywania rzeczy, które pozostają po zmarłych, lecz także wskazania na obserwowaną nieraz pazerność na dobra po zmarłym, por. np. • p. *połapali rzeczy po nieboszczyku, co kto mógł* ‘pochwytali, pozabierali, pogrubili, pokradli, rozdrapali’ (Kjp), a także na to, co należy bądź czego nie należy z nimi zrobić: kołyski po zmarłym dziecku nie wyrzuca się, tzn. nie należy tracić nadziei, por. • zulus. *Колыбель умершего ребенка не выбрасывают* (Bw).

Pozostałość. Korzyści, sukcesje po zmarłych

Drugi, mocno rozbudowany pod względem leksykalnym, wymiar tego, co pozostaje po zmarłych, zazwyczaj rodzinie bądź najbliższym zmarłej osoby, to sze-

[1474] Por. też • serb. *мртво руко* ‘непокретна имовина црквa и манастира’ (Msk).

[1475] Por. • p. praw. *krwawne* ‘zwyczaj przyznający ubranie zabitego woźnemu sądowemu do niego wezwanemu’ (Msp).

[1476] Por. • p. *Grada* nazwisko — *graca* stpol. ‘sprzęty po zmarłym’ (Tn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 550 2012-11-06 11:43:30

roko rozumiane korzyści materialne lub inne, ujmowane w trzech zasadniczych aspektach: ○ spadkowości, dziedziczności w ogóle, por. • p. *spadkowy* (Sc); ◦ czes. *dědický* (Sc); • p. *spadek* 'ogół byłych cywilnych, majątkowych praw i obowiązków zmarłego, przechodzących w drodze dziedziczenia na uprawnione osoby; dziedzictwo, spuścizna, sukcesja' (sjp)[1477]; ▫ *spadek* 'to, co po śmierci kogoś przechodzi na własność rodziny lub osoby wskazanej w testamencie (dobra materialne, aktywa, uprawnienia); scheda, sukcesja, spuścizna, dziedzictwo' (Dwp)[1478]; ▫ *przekaz* 'puścizna, spadek' (Kjp)[1479]; ▫ *odumarszczyzna*, *odumarlina* 'puścizna, mienie po osobie zmarłej bezpotomnie' (Kjp); ▫ praw. *łono* 'o dziedziczeniu dóbr po zmarłych dzieciach przez matkę' (Msp); ▫ stpol. *stolec wdowski* 'dobra posiadane przez żonę po śmierci męża, *bona, quae uxor post mariti mortem tenet*' (Us); ▫ *lenno dziedziczne* (Żs); ◦ dłuż. (u Jakubicy) *dobro* 'spadek' (Spr); ◦ czes. *dědictví*; *pozůstalost* (Sc); ◦ ukr. pot. *нащадок* 'майно, яке переходить після смерті його власника іншій особі; спадщина' (Bsu); ◦ serb. *наследство*, *насљедство*; ▫ *наслеђе, наслијеђе* 'заоставштина умрлог која прелази на негове потомке, сроднике илн његовим тестаментом одређено лице' (Msk); ▫ *наследно лено*; ▫ *тестаментарно наследство* (Żs); ○ generalnych rozporządzeń[1480], por. • p. *pozostawić* 'zostawić coś w spadku, w spuściźnie' (sjp); ▫ stpol. *wola poślednia*; ▫ *poślednia wola* 'rozporządzenie umierającego do wykonania po jego śmierci, testament, *testamentum*, *suprema voluntas*' (Us)[1481]; ▫ p. *ostatnia wola* 'testament, też: życzenie umierającego' (Dwp)[1482]; ◦ słowac. *posledná vôľa* (sl); ◦ czes. *poslední vůle* (Opc); ▫ *udělat poslední pořízení* (Ccs); ◦ ros. *чья-л. предсмертная воля* 'czyjaś przedśmiertna wola' (Prd); ▫ *последняя воля умирающего* (tr); ◦ serb. *последња воља* (Żs); ◦ niem. *j-s letzter Wille* (Prd); • p. *zapisać coś*

[1477] Por. też • psł. **dudlěbi* nazwa plemienna, wyjaśniana jako zapożyczenie z germ. **daud--laiba-* ''dziedzictwo, spadek, sukcesja zmarłego'' (Tes).

[1478] Por. tu: • p. *duży spadek* (Dwp).

[1479] W tym kontekście por. też • p. *puścizna* 'majątek pusty po śmierci bezdzietnego właściciela, spadkowy; spadek' XV–XIX ; w stpol. częściej *puścina* 'ts' XIII–XV; *†pust-ina*, *†pust-izna*, od adi. *†pustъ* (Be).

[1480] Oto wskazania odnoszące się do spełniania tego aktu: „jeżeli dobra ziemskie w jakiś sposób panowały nade mną, wprowadzały w moje życie zamieszanie i ciągle obarczały moje sumienie, bo miałem nadzieję, że będę mógł używać ich jeszcze, to przynajmniej dzisiaj moje serce powinno się uwolnić od wszelkiego przywiązania do tych dóbr. Dzisiaj, kiedy przed Bożym obliczem zadecyduję, do kogo one mają należeć i jaki użytek ma być z nich zrobiony. Mój ziemski majątek powinien być podzielony pomiędzy sprawiedliwość, słuszność i miłość" (Sailer 1989: 147). W ukazanym kontekście ostatnich rozporządzeń i przedśmiertnego porządkowania swoich spraw por. np.: • ros. *делать предсмертные распоряжения*; ▫ *приводить в порядок свои дела перед смертью* (Bnr); ◦ niem. *sein Haus bestellen / beschicken* (Bnr).

[1481] W tym odniesieniu por. też • p. *Aż klucze na grobie, to bierzta sobie* 'tak mówią rodzice, którzy za życia swym dzieciom nic ze swego majątku oddać nie chcą' (Ap).

[1482] Por. np. • p. *ostatnia wola ojca* (Dwp); • p. *spisać ostatnią wolę* 'testament' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 551 2012-11-06 11:43:31

komuś w testamencie (sjp)[1483]; ▫ *gotować spadek* (Msp); ▫ *legata* 'zapis w testamencie uczyniony na czyjąś korzyść' (Msp); ▫ *legować* praw. 'zapisywać coś w testamencie, przekazywać testamentem' (Msp); ▫ gw. or. *porzondki* 'ostatnia wola, rozporządzenie majątkiem przed śmiercią' (Kgo)[1484]; • *testament holograficzny* 'napisany własnoręcznie' (Sfp); • p. *testament ustny* (Żs); ◦ serb. *усмени тестамент* (Żs); ○ życzenia komuś śmierci dla spadku, por. • p. *Śmierci życzyć dla spadku, na złe radzić dla datku, krzywdzić dla dostatku, żadnemu do końca z pociechą to nie przyjdzie* (Knk).

Do tych rozporządzeń i ustanowień należą: ○ testament, por. • p. *testament* 'akt zawierający czyje rozporządzenie własnością na wypadek śmierci, ostatnia wola' (Kjp)[1485]; ▫ *testament* 'akt prawny, za pomocą którego spadkodawca rozporządza własnym majątkiem na wypadek swej śmierci' (sjp); ▫ gw. or. *destamynt* 'dokument będący ostatnim rozporządzeniem majątkiem, spisywany tuż przed śmiercią w obecności urzędnika gminnego i dwóch świadków lub u notariusza; ogpol. testament' (Kgo); ▫ p. *przekaz* 'testament' (Kjp); ▫ gw. *rozporządek* 'rozporządzenie, postanowienie, decyzja; testament' (Kjp); ▫ p. *niemocny testament* (Msp); ▫ gw. or. *zápis* 'urzędowe przekazanie komuś części lub całości majątku (dawniej dokonywane zwykle przed zawarciem małżeństwa przez nowożeńców lub przed śmiercią)' (Kgo)[1486]; ◦ cs *завет* 'testament, ostatnia wola umierającego' (Zc); ◦ czes. *závěť* (Opc); ◦ serb. *тестамен(а)т*; ▫ *опорука* (Żs); • cs *духовная* 'testament, rozporządzenie ostatniej woli konającego' (Zc); • cs *книга смертная* 'testament' (Zc); • cs *кодикел* 'dodatek do testamentu' (Zc). Funkcjonowanie tych aktów zawiera odwołanie do ich partycypantów i konkretnych rozporządzeń, por. m.in.: ○ spadkodawstwo[1487]: • p. *testator*; ▫ *testamentarz*; ▫ *testamentnik* 'ten, co robi testament, ten, co zostawił' (Kjp); ▫ *spadkodawca* 'ten, co zostawia po sobie spadek, zapisodawca, testator, testamentarz, flegator, testamentnik' (Kjp); ◦ czes. *zůstavitel*; ▫ *testátor* (Opc); ◦ serb. *завешталац*; ▫ *завјешталац*; ▫ *завештатељ*; ▫ *завјештатељ*; ▫ *тестатор* (Żs);

[1483] W tym odniesieniu por. też • p. *Testament umarłego — zwierciadło żywego* (Ak). Por. też • p. *Robi cmentarz na papierze* (Npp).

[1484] W tym kontekście por. też • p. gw. or. *pojednowanie* 'postępowanie sądowe przyznające nowemu właścicielowi tytuł własności ziemi; przeprowadzane zwłaszcza w przypadku niespisania przez zmarłego testamentu' (Kgo).

[1485] Por. • p. *testamentarzowy* przym. od *testamentarz*: *Ostateczna wola testamentarzowa* (Kjp). Por. też • p. praw. *reservatio mentalis* 'zastrzeżenie dokonane w myśli, zmieniające treść słów głośno wypowiedzianych, zwłaszcza niezgodność między rzeczywistą wolą a jej oświadczeniem, zamierzona przez osobę składającą oświadczenie (mająca znaczenie prawne tylko w testamencie); potajemne zastrzeżenie' (sjp); • p. *Napisał testament, żeby śmierć go nie zaskoczyła* (Dwp).

[1486] Por. też • p. *świedzić kodycyl, testament* 'zaświadczyć, poświadczyć' (Kjp).

[1487] W języku zostały też utrwalone nazwy tych, którzy nie dokonali zapisów testamentowych, por. • p. praw. *intestat* 'osoba, która zmarła, nie sporządziwszy ważnego testamentu', łac. *intestatus* 'jw.' (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 552 2012-11-06 11:43:31

• p. *spadkodawczyni* ‘zapisodawczyni, testatorka’ (Kjp); ◦ czes. *zůstavitelka*, *testátorka* (Opc); ◦ serb. *завештатељка*, *завјештатељка* (Żs); ○ spadkobierstwo: • p. *spadkobierstwo* ‘dziedzictwo, dziedziczenie, spadek, sukcesja, spadkobranie’ (Kjp); ▫ *spadkobranie* (Żs); ▫ *spadkobrać* ‘brać spadek, dziedziczyć, należeć do spadku, być spadkobiercą’ (Kjp); ◦ serb. *наслеђивање / насљеђивање* (Żs); • p. *spadkobierca* ‘ten, co bierze po kim spadek, dziedzic, sukcesor’ (Kjp); ▫ *spadkobierca* ‘osoba fizyczna lub prawna, na którą przechodzi spadek po kimś, mocą ustawy lub testamentu; sukcesor’[1488]; ▫ *spadkobierca majątku* (sjp); ◦ czes. *dědic*, *odkazovník* (Sc); ◦ serb. *наследник*, *насљедник* (Żs); • p. *spadkobierczyni* ‘dziedziczka, sukcesorka’ (Kjp); • p. *jedyna spadkobierczyni* (sjp); ◦ czes. *dědička* (Sc); ◦ serb. *наследница*, *насљедница* (Żs); • p. *współspadkobierca* (Sc); ◦ czes. *spoludědic* (Sc); ○ zostawienie czegoś komuś, por. • p. *w spadku* (Opc); ◦ czes. *jako odkaz* (Opc); • p. *zostawić komuś spadek* (sjp); ▫ *pozostawić / zostawić komuś coś w spadku* (sjp); ▫ *mianować kogo* (*w testamencie*) *swoim spadkobiercą* (Żs); ▫ *przekazać testamentem / w testamencie* (Żs); ▫ *odwołać testament* (Żs); ◦ czes. *zanechat, odkázat* (*komu-co*) (Opc); ◦ serb. *оставити у наследство* (Żs); ▫ *оставити што коме тестаментом / у тестаменту* (Żs); ▫ (*тестаментом*) *одредити кога за свог наследника* (Żs); ▫ *опозвати тестамент* (Żs); ○ udział w spadku, por. • p. *coś przypadło komuś w spadku / przeszło na kogoś drogą spadku* (sjp); • p. *otrzymać spadek*; ▫ *otrzymać coś w spadku* (Dwp); ◦ serb. *некоме је нешто припало у наследство / наследити што* (Żs); ○ objęcie spadku, postępowanie spadkowe: • stpol. *wziąć* ‘odziedziczyć, przejąć *w spadku*, *hereditate accipere*’ (Us); ▫ stpol. *wstąpienie* ‘odziedziczenie, *successio hereditaria*’ (Us); ▫ stpol. *wstępować, wstępować się* (o majątku, *de bonis*) ‘obejmować coś tytułem spadku, dziedziczyć, *heredem fiert*’ (Us); ▫ p. *objąć spadek* (Sfp); • stpol. *w puścinę wpadać* ‘stawać się spadkobiercą dóbr po śmierci właściciela, *aliquo mortuo bona eius hereditate accipere*’ (Us); ▫ p. *otrzymać w spadku po kim* (Sfp); ▫ *otwarty testament* (Żs); ▫ *świadek testamentowy* (Żs); ▫ *egzekucja testamentu* ‘wykonanie zleceń zmarłego spadkodawcy’ (Sfp); ▫ *realizacja testamentu* (Żs); ▫ *obalić testament*; ▫ *uchylić testament* (Żs); ▫ *sprawa spadkowa* (sjp); ▫ *postępowanie spadkowe* (sjp); ◦ serb. *преузети наследство* (Żs)[1489]; ▫ *добити наследство од кога* (Żs); ▫ *отворени тестамент* (Żs); ▫ *тестаментални / опоручни сведок* (Żs); ▫ *извршење тестамента* (Żs); ▫ *оборити тестамент* (Żs); ▫ *оставинска расправа*; ▫ *оставински поступак* (Żs); ○ ważność spadku, por. • p. *nieważny testament*; ▫ *zakwestionować testament* (Żs);

[1488] Por. np. • stpol. *wziąć* ‘o dziedziczeniu przez matkę majątku po dzieciach’ (Us).

[1489] Por. też • p. *przyjąć spadek z dobrodziejstwem inwentarza* (Żs); ◦ serb. *примити наследство с пописом* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 553 2012-11-06 11:43:31

◦ serb. *неважећи тестамент*; ▫ *оспорити тестамент* (Żs); ○ ustanowienia spadkowe, por. • p. *prawo spadkowe* (Sc); ◦ czes. *dědické právo* (Sc); ◦ serb. *наследно право* (Żs); • p. *roszczenie spadkowe* (Sc); ◦ czes. *dědický nárok* (Sc); • p. *udział w spadku* (Sc); ◦ czes. *dědický podíl* (Sc); • p. *podatek spadkowy* (Sc); ◦ czes. *dědická daň* (Sc); ○ wykonawcy testamentów, por. • p. *egzekutor* 'wykonawca testamentu; sprawca, wykonacz, szafarz testamentu' (Msp); ▫ *egzekutor testamentu, ostatniej woli* 'osoba wyznaczona przez testatora na wykonawcę jego ostatniej woli' (Sfp); ▫ *wykonawca testamentu* (Żs); ◦ serb. *извршилац тестамента* (Żs).

Oprócz wskazania, że coś jest dziedziczone, otrzymywane po zmarłym[1490], por. np. • p. *spadek po nieboszce*; ▫ *grunt spadkowy po nieboszce* (Msp); ▫ *dobra po zmarłej ręce* 'po nieboszczyku' (Kjp)[1491], reprezentatywną grupę wyrazową stanowią nazwy uszczegółowiające, po kim dany spadek bądź dziedzictwo pozostaje. Mieszczą się tu leksemy, m.in.: • p. *dziedzina* 'część spadku przypadająca po dziadku, spuścizna, scheda' (Spr)[1492]; ▫ *dziadowizna* (XVIII w.) 'grunt odziedziczony po dziadzie', 'spadek' (Dep); ▫ *dziadzizna* (XX w.) 'spadek po dziadzie' (Dep)[1493]; ◦ psł. *dědizna*; ▫ p. dawne *dziadzizna* 'grunt odziedziczony po dziadku, spadek' (Spr); • p. *babizna* 'w dawnym prawie polskim, spadek i dziedzictwo po babce, czyli babie, tj. matce ojca lub matki' (Ge); ▫ *babina* 'spadek po babce' (Spr); ▫ stpol. XV w. *babczyzna* 'spadek po babce' (Spr); ▫ ukr. *бабизна* 'spadek po babce' (Spr); • łemk. *witczyzna* 'spadek po rodzicach' (Rnł); • p. *ojcowizna*; ▫ *spadek po ojcu* (Sc); ◦ czes. *otcovský podíl* (Sc); ◦ ros. *батьковщина* ''majątek należący do ojca lub otrzymany w spadek od ojca'' (Fg); ▫ *поотеческое / поотцевское имѣнье* 'наслѣдье отъ отца, или вобще оставшееся по смерти отца' (Dt); ◦ chorw. *očevina* 'nasljeđe koje pripada djeci nakon očeve smrti' (Arh); ◦ serb. *наследство од оца* (Żs); • p. *materizna* 'spadek po matce' (Spr); ▫ *spadek po matce* (Sc); ◦ czes. *mateřský podíl* (Sc); ◦ serb. *наследство од мајке* (Żs); • p. *babizna* 'spadek po żonie' (Spr); • p. *bratrina* 'spadek po bracie' (Spr); ▫ ukr. *братвщина* 'spadek po bracie, majątek brata' (Spr); • czes. hist. *odúmrť* 'spuścizna po

[1490] Por. • p. *umarła ręka* 'zmarły właściciel dziedzictwa' (Kjp).

[1491] W tym miejscu trzeba również wskazać mających lub roszczących sobie prawo do otrzymania czegoś, por. • p. *interesant* 'mający a. roszczący prawo do pozostałości po bankrutach a. zmarłych osobach' (Kjp).

[1492] W • psł. *dědina* 'spadek, majątek (zwykle grunt) otrzymany po dziadku, po przodkach, dziedziczny majątek rodowy'; ◦ bułg. dial. *дединѝа* 'spadek po dziadku', ◦ strus. *дѣдина* 'majątek, spadek po dziadku, po przodkach, *hereditas*'; ▫ stukr. XIV–XVI w. *дѣдина* 'spadek, spuścizna po dziadku' (Spr).

[1493] Trzeba tu dodać, że „do dwu ostatnich formacji nawiązuje hist. dziedzina (XII w.) pierwotnie 'własność, obejście, zagroda dziada'" (Dep). Por. też • *dziedzictwo* (XIV w.) 'spadek, spuścizna', 'sukcesja, dziedziczenie'; dziedziczka (XIV w.) 'kobieta obejmująca spadek'; dziedziczny (XVIII w.) 'spadkowy, sukcesyjny'; dziedziczyć (XVII w.) 'otrzymywać coś w spadku'; wydziedziczyć (XVII w.) 'pozbawić otrzymanego spadku' (Dep).

WWysoczanski-Umieranie.indb 554 2012-11-06 11:43:31

osobie zmarłej bezpotomnie' (Sc); • ros. *посыновнее имущество* 'mienie posynowskie' 'оставшееся по смерти сына' (Dt); • p. *spadek rodzinny* (Żs); ◦ serb. *породично наследство* (Żs).

Dalszą konkretyzacją pozostawianych spadków i darowizn jest wskazanie na to, co konkretnie i komu zmarły pozostawił: ○ mieszkanie, por. • p. *Pozostawił mieszkanie dzieciom w spadku* (sjp). Kolejną kwestią odnoszącą się do pozostawianych dóbr przez zmarłego jest wskazanie, ile ktoś komuś pozostawił bądź ile się komuś należy[1494]. W języku utrwalone są następujące wartości: ○ wspomnienie poprzez portret własny w gronostajach o dawnej zamożności, por. • p. *Lepiej być o baranim albo lisim grzbiecie, niż po śmierci gronostaj tylko na portrecie* (Knk); • *czwarcizna*, *czwarty grosz* — w prawie spadkowym polskim, jeżeli pozostawali synowie i córki, to te ostatnie nie dziedziczyły ziemi, tylko otrzymywały spłatę w pieniądzach (Ge)[1495].

W języku są odzwierciedlone regulowane prawem także inne należności — daniny spadkowe, por. np.: • p. *odumarszczyzna* 'danina spadkowa w królewszczyznach, składana na rzecz króla w postaci jednej sztuki bydła po śmierci każdego kmiecia-gospodarza' (Kjp); • śrdw. łac. *ius albanagii* 'prawo korony a. państwa do konfiskaty własności zmarłego cudzoziemca; kaduk (fr. *droit d'aubaine*)' (Kso); • śrdw. łac. *ius bastardiae* 'prawo władcy do konfiskaty spadku po osobach z nieprawego łoża (a. zmarłych bezpotomnie)' (Kso); • śrdw. łac. *ius spolli* 'prawo władcy do majątku ruchomego po zmarłych duchownych (dosł. prawo łupu)' (Kso).

Pozostałość. Długi, zaległości

W przeciwieństwie do rozpowszechnionych następujących po czyimś zgonie korzyści po zmarłych pozostają też zadłużenia i zaległości, np.: ○ długi nieboszczyka sklepikarz przenosi na żyjących, por. • tur. *Лавочник долги покойников перекладывает на живых* (Bw).

[1494] W tym kontekście uwidaczniają się np. odwołania do opozycyjności: lepszość pośmiertnego zaistnienia czegoś względem nieprzyjaciela (nieprzyjaciół) — nieczynienie czegoś z przyjacielem (przyjaciółmi) za życia, por. • czes. *Lépe jest nepřátelům po smrti nechati, nežli u přátel za živa hledati* (Cm); ◦ serb. *Болѣ є непріяателю по смрти оставити, него отъ пріятеля за живота искати* (Cm).

[1495] Statut litewski już w 1529 r. przepisał córkom czwarty grosz, czyli czwarciznę wartości pozostałych dóbr ziemskich. To poniżenie majątkowe córek wykładali dawni prawnicy w ten sposób, i nie bez pewnej zasadności, że jedną część powinien mieć syn na wojnę, na którą w obronie kraju szlachcic dziedziczący ziemię szedł o własnym koszcie i nieraz z liczną czeladzią. Drugą część powinien mieć na urzędy publiczne, które były bezpłatne. Trzecią tylko miał dla siebie, czyli porównany był tym sposobem z siostrami, które nie ponosiły podobnych jak on ciężarów (Ge).

WWysoczanski-Umieranie.indb 555 2012-11-06 11:43:31

Pozostałość. Niematerialność

Oprócz rzeczy materialnych po zmarłych pozostają również „dobra" niematerialne, bezpośrednio odwołujące się do dobrej lub złej „strony" życia danego człowieka: ○ sława, por. • p. *pośmiertna sława* (w); ◦ słowac. *posmrtná sláva* (Ks); ○ po zgonie człowieka pozostaje sława, podczas gdy po irbisie (lamparcie) pozostaje skóra, por. • chin. *Человек умирает — остается слава, барс умирает — остается шкура* (Bw); ○ po śmierci człowieka zostaje sława, podczas gdy po tygrysie zostaje skóra, por. • mal. i indonez. *Лучше умереть в цветах, чем жить в грязи* (Bw); ○ po śmierci człowieka zostaje imię, podczas gdy po byku zostaje skóra, por. • asyr. *Человек после смерти оставляет имя, а бык — шкуру* (Bw); ○ po śmierci zostaje słowo, podczas gdy po zdechnięciu konia pozostaje pole, por. • abch. *Лошадь издохнет — поле останется, человек умрет — слово останется* (Bw).

Niepozostawione. Niedokonane za życia

Językowa rejestracja omawianych tu zjawisk pozostawiania komuś dóbr bądź przechodzenia ich na określone osoby po czyjejś śmierci, por. • p. *umrzeć na kogo* 'przejść na kogo z śmiercią właściciela, przypaść w drodze spadku' (Kjp), obejmuje przypadki odwrotne, gdy zmarły przed swoją śmiercią nie zrobił i w konsekwencji po swojej śmierci nie pozostawia innym tego, czego się mogą spodziewać, por. • p. *umrzeć nie zostawiwszy testamentu* (Żs); ◦ serb. *умрети не оставивши тестамент* (Żs)[1496].

Pozostawieni przez zmarłych

Ci, którzy zostają po czyjejś śmierci

Naturalną koleją rzeczy w porządku życia i śmierci jest fakt pozostawienia na ziemi przez zmarłego konkretnych osób, zwłaszcza najbliższych i członków rodziny, por. • p. *pozostawić* 'opuścić, umierając; *dimittere*, *relinquere*'; ▫ *pozostawić* 'umierając, opuścić kogoś' (sjp)[1497]; ▫ *po śmierci pozostawić* (Msp); ◦ słowac. *pozostalý* 'kt. zostal po mŕtvom' (Ks).

[1496] W tym kontekście por. też • p. praw. *kodycyl* 'dodatkowe rozporządzenie majątkiem na wypadek śmierci bez wyznaczenia spadkobiercy' (łac.) (Dwp).

[1497] Por. • p. *Umarła, pozostawiając dwoje dzieci* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 556 2012-11-06 11:43:31

Wśród następstw rozłączenia się ludzi tworzących dotychczas różnorodne układy wspólnotowe wskutek czyjegoś zejścia należy wymienić m.in.[1498]: ○ zostawienie kogoś samego „na ziemi", opuszczenie go, por. • p. *odumrzeć* 'umrzeć, pozostawiając, opuszczając kogoś bliskiego' (sjp); ▫ *odumrzeć / odumierać kogo* 'umarłszy, opuścić, osierocić' (Kjp); ▫ *odumrzeć kogo* 'jeśli ktoś odumarł bliską sobie osobę, np. dziecko, to umarł, zostawiając ją samą' (Bi); ▫ *ktoś odumarł kogoś* (w)[1499]; ▫ *odumarły* 'pozostały po śmierci, osierocony przez śmierć czyją' (Kjp); ▫ *odumrzeć dzieci* 'umrzeć pozostawiając niedorosłe dzieci' (Sfp); ◦ słowac. *odumierať koho* (Jsp); ◦ serb. *умирући оставити* (*кога*) (Żs); ○ zostawienie osoby, z którą było się związanym, niepozostawienie nikogo, gdy było się samotnym, por. • baszk. *Из двоих один умрет — другой останется, а одинокий умрет — кто останется?* (Bw); ○ osierocenie najbliższych, przede wszystkim dzieci[1500], por. • p. *osierociałość* 'bycie opuszczonym, porzuconym, osamotnionym z powodu czyjejś śmierci lub odejścia' (Msp); • p. *osierocić* 'umierając uczynić kogoś sierotą, odumrzeć' (sjp); ▫ *ktoś osierocił kogoś*; ▫ *osierocać*; ▫ *osierocenie*; ▫ *osierocieć* 'zostać sierotą' (sjp); ▫ *ktoś osierociał* (sjp); ▫ *Chłopu żona nie umiera, tylko dzieciom matka* (Knk); ◦ bułg. *осиротя* (*някого*) (Rpb); ○ półsieroctwo dzieci po zgonie ojca, pełne sieroctwo dzieci po śmierci matki, por. • p. *Jak ojciec umrze, dziecko półsierota, ale jak matka, to cała sierota* (Knk); ○ nietraktowanie jako sierot tych, którym zmarł ojciec, por. • tur. *У кого отец умер, тот еще не сирота* (Bw); ○ osamotnienie, por. • p. *Osamotniony po śmierci najbliższych* (Dwp)[1501].

Zgon danej osoby jest realnością pozostania po zmarłym konkretnych osób, por. • p. *pozostały po kim* (Msp). Konsekwencją czyjegoś zgonu jest w szczególności: ○ pozostanie kogoś po czyjejś śmieci, por. • p. *pozostać* 'zostać przy życiu po czyjejś śmierci' (sjp); ▫ *zostać po czyjejś śmierci* (w); ▫ *pozostały* 'który został, trwa po czyjejś śmierci; *posthumus*'; ▫ *pozostawion* 'który został po czyjejś śmierci'; ▫ *pozostalec* 'ten, kto został po czyjejś śmierci (czyj)'

[1498] W tym odniesieniu por. językową rejestrację pragnienia życia i umierania razem: • p. *Z tobą żyć, z tobą ginąć* (Ak).

[1499] Por. • słowac. *pozostalý manžel* (Ks); • słowac. *otec i matka ho odumreli* 'ojciec i matka mu umarli (go obumarli)' (Jsp); • p. *matka ją wcześnie odumarła* (Żs); ◦ serb. *рано је остала* (*сироче*) *без мајке* (Żs).

[1500] Przeciwstawna do osierocenia jest bezpotomność, por. • p. *ani / nie pozostawić potomstwa* 'umrzeć bezdzietnie; *nec* (a. *non*) *relinquere semen*' (Msp); ▫ *umarł bezdzietnie* (Kjp). Por. też • p. *bezdzietna / bezpotomna śmierć* (Sfp).

[1501] Ciężar opuszczenia, osamotnienia po czyjejś śmierci jest podkreślany także metaforycznie, przykładowo w porównaniu opuszczonego człowieka do samotnej gruszy w szczerym polu, por. • czes. *být* (*opuštěný*) *jako hruška v* (*širém*) *poli* 'člověk, obv. po smrti rodiny, ztrátě přátel ap.); být, zůstat (někde) sám, být zcela opuštěný' (Ccf). Por. też • czes. *osamět* (po smrti rodičů); ▫ *osamotnět* (po matčině smrti) (cu); ◦ ukr. *залитишися / лишитися самітним / самотнім одиноким* (cu).

WWysoczanski-Umieranie.indb 557 2012-11-06 11:43:31

(Msp); ○ pozostawanie rodziny, por. • p. *rodzina zmarłego* (Zp); ○ pozostanie członków rodziny, por. • p. *pozostały* 'o członkach rodziny zmarłego; *superstes*, *supervivens*, *vitalis*'; ▫ *pozostała małżonka / żona / pozostała wdowa*; ▫ *wdowa nieboszczyka* (*kogo*) / *po nieboszczyku* (*kim*) (Msp); ▫ *pozostałe dziecię / dzieci / dziatki*; ▫ *pozostała sierota* (w); ▫ *pozostalec* 'potomek'; ▫ *pozostałe potomstwo*; ▫ *pozostały syn*; ▫ *pozostała bratowa* (Msp); ◦ czes. *pozůstalý* (Sc); ○ pozostanie sukcesorki, spadkobierczyni, por. • p. *pozostała dziedziczka* (Msp); ○ pozostanie rodziny po śmierci ostatniego dziecka, por. • ros. archang. gw. *выморок* 'rodzina, w której umarło ostatnie dziecko i za którą wspólnota wypłaca poduszne[1502]'; wołog. ''chłop, który sam został żywy w domu'; archang. 'zmarłe chłopstwo (martwe dusze), za które według ksiąg rewizyjnych wypłaca się pogłówne'' (Fg).

Następstwem śmierci jest też w najogólniejszym sensie zmiana statusu tych, z którymi wiązały zmarłego określone relacje interpersonalne, w szczególności więzi rodzinne, społeczne, duchowe, ideowe, por. np. • stpol. *wdowstwo* 'wdowieństwo, stan wdowi, *viduitas*'; ▫ *wdowie stadło*; ▫ *stadło wdowie* 'wdowieństwo, stan wdowi, *viduitas*' (Us); • p. *po śmierci żony pozostawał w stanie wolnym* (Dwp). W rozpatrywanym polu znaczeniowym mieszczą się nazwy osób mających nowy status po zgonie danej osoby, z którą pozostawały w konkretnych odniesieniach formalnych: • stpol. *wdowa* 'kobieta, której mąż umarł, *mulier, cuius maritus obiit, vidua*'; ▫ hip. *wdówka* 'wdowa, kobieta, której mąż umarł, *mufier, cuius maritus obiit, vidua*' (Us)[1503]; ◦ głuż. *wudowa* (Frj); ◦ dłuż. *hudowa* (Frj)[1504]; ◦ słowac. *vdova* (Frj); ◦ czes. *vdova* (Frj); ◦ ros. *вдовá* (Frj); ◦ ukr. *удовá*, *удовúця* (Frj); ◦ stsł. *ВЪДОВА* (Frj); ◦ sch. *удòва* (Frj); ▫ *удовица* 'жена којој је умро муж' (Msk); ◦ słowen. *vdôva* (Frj); ◦ bułg. *вдовúца* (Frj); • stpol. *wdowiec* 'mężczyzna, którego żona umarła, *vir, cuius uxor obiit, viduus*' (Us); • p. *owdowiały* (sjp); ◦ serb. *удовац* 'човек којем је умрла жена' (Msk); ▫ *ỳдов* 'owdowiały' (Frj); • stpol. *sierota*, *sirota* 'osoba osamotniona po śmierci kogoś bliskiego, *qui post propinqui cuiusdam mortem solus est*' (Us); ▫ *sierota* 'dziecko, którego rodzice umarli (czasem tylko ojciec lub matka); także: człowiek, któremu zmarł ktoś bliski, człowiek opuszczony, osamotniony' (sjp)[1505].

Znane jest też w języku nazywanie żon wedle zawodów zmarłych mężów. Nazwy te pokrywają się z wcześniejszymi mianami „za życia" mężów, por. np.

[1502] Por. • p. *poduszne* '(XVI w.) podatek od duszy, od osoby' (Dep).

[1503] Por. też • p. gw. m. Pozn. przest., żart., iron. *gdowa* 'wdowa'; ▫ przest., żart., iron. *gdówka* 'wdowa' (GWp).

[1504] Psł **vьdova* rdzennie pokrewne stprus. *widdewū* (z **vidavā́*), stind. *vidhā́vā* 'wdowa', *vidhúṣ* 'owdowiały', awest. *viδavā* (wdowa), gr. *ἠίθεος* 'wolny, nieżonaty', łac. *vidua* (wdowa), *viduus* (owdowiały), goc. *widuwō* 'wdowa', stwniem. *wituwa* (Frj).

[1505] Por. też • p. *osierociały* 'opuszczony przez kogoś bliskiego, osamotniony przez śmierć czyjąś; bez rodziców, owdowiały, bezdzietny; *orbus*'; *osierocony* 'opuszczony przez kogoś bliskiego, osamotniony przez śmierć czyjąś; bez rodziców, owdowiały, bezdzietny; *orbatus*, *viduatus*' (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 558 2012-11-06 11:43:31

• stpol. (*siodlarzowa*) *siedlarzowa* ‘żona siodlarza lub wdowa po siodlarzu, *ephippiorum opijicis uxor vel vidua*’ (Us).

Kolejny aspekt wynikający ze zgonu konkretnej osoby to kwestia dalszego funkcjonowania osób związanych ze zmarłym, zwłaszcza członków rodziny, por. • p. *Kup sobie dziadku kokoszkę, to ci wygrzebie nieboszkę* ‘kokoszka — żart. żona’ (Ak); • ros. *у кого жена не умирала, у того и горя не бывало* ′komu nie zmarła (umierała) żona, nie zna biedy, nieszczęścia′ (PZ). Odnosi się to przede wszystkim do roztoczenia opieki nad rodziną zmarłego, por. • p. *zaopiekować się rodziną zmarłego* (Sc); • czes. *postarat se o pozůstalé* (Sc). Utrwalone w języku ustalenia są bardzo konkretne: ○ po śmierci matki ojciec staje się wujkiem, por. • telug. *Когда мать умрет, отец становится дядей* (Bw); ○ po śmierci ojca zastępuje go starszy brat, po śmierci matki — zastępczynią jest starsza siostra, por. • kałm. *Если умрет отец, старший брат — отец; если умрет мать, старшая сестра — мать* (Bw); ○ po śmierci ojca jest wujek bądź stryjek, ściślej zastępują oni zmarłego, po śmierci matki dzieckiem zaopiekuje się ciotka, dosł. ona da pierś, por. • wietn. *Умер отец — остался дядя, умерла мать — тетка даст грудь* (Bw); ○ po śmierci ojca jego synowi zastępuje go chrzestny, por. • p. gw. or. *krzesny* ‘ojciec chrzestny; funkcja ta bywa traktowana nie tylko jako zaszczyt, ale też jako obowiązek zastępowania rodzonego ojca w przypadku jego śmierci (obowiązek utrzymania chrześniaka, zapewnienie mu wykształcenia, dbanie o sprawiedliwy podział spadku itp.)’ (Kgo); ○ po śmierci teściowej starsza synowa — zajmująca dotychczas w domu drugie miejsce po teściowej — zamienia jej miejsce, zatem dosł. lepiej być starszą synową w domu chłopa małorolnego, biedaka aniżeli młodszą synową w domu bogatego, por. • telug. *Лучше быть старшей снохой в доме бедняка, чем младшей снохой в богатом доме* (Bw); ○ po śmierci starszego brata synowa zostaje w spadku, podczas gdy po zdechnięciu konia spadkiem jest skóra, por. • kaz. *Если умрет старший брат — сноха наследство; если околеет лошадь — шкура наследство* (Bw); ○ mąż poległej, zabitej córki jest jak prażak bez ognia, por. • kor. *Муж погибшей дочери — что жаровня без огня* (Bw); ○ śmierć męża — rozwód dla żony, por. • turkm. *Мужу смерть — жене развод* (Bw); ○ prawo lewiratu, por. • p. *lewirat* ‘prawo u Żydów, na mocy którego wdowę po bracie zmarłym bezpotomnie zaślubiał młodszy brat, z łac. *levir*, dziewierz, brat mężowski’ (Kjp); ○ śmierć żony oznacza zmianę pościeli, por. • hin. *Смерть жены — смена постели* (Bw); ○ szybkie wyjście za mąż po śmierci pierwszego męża, por. • ros. gw. twer. *выкрутиться* ‘′bardzo szybko po śmierci pierwszego męża wyjść za mąż za drugiego′’ (Fg); ○ szybkie związanie się z nowym mężczyzną, por. • p. *Z jednym w dół, z drugim w dom* ‘po śmierci męża myśli o nowym małżeństwie’ (Sfp); ○ ponowne zamążpójście za o wiele młodszego mężczyznę traktowane jako naruszenie norm stereotypowych, por. • p. *dostała ćwika za nieboszczyka* ‘tzn. drugi mąż gorszy od pierwszego’ (Knk); ○ drugi związek po

WWysoczanski-Umieranie.indb 559 2012-11-06 11:43:31

śmierci któregoś z małżonków, por. • ros. *двое*(*дву*)*брачіе*; ▫ *второбрачіе* ‘второй или вторичный бракъ, по смерти одного изъ супруговъ’ (Dt); ○ wzięcie drugiej żony po śmierci pierwszej, por. • ros. *двуженствовать* ‘брать другую жену по смерти первой’ (Dt); ○ bycie w trzecim związku małżeńskim po śmierci poprzednich dwóch żon, por. • ros. *тре*(*три*, *трое*)*женъ* / *-женецъ*, *третьеженецъ*, *троебрачникъ* ‘женатый на третьей женѣ, по смерти двухъ’ (Dt).

Inwariantem rozważanych kwestii jest wskazanie osoby, która jest po czyimś zgonie, która „zajmuje jej miejsce”: ○ gdy zmarł ojciec, powinien być ktoś, kto go znał, por. • kar. *Если уж умер отец, пусть живет человек, который его знал* (Bw); ○ kolejny mąż po śmierci poprzedniego, por. • ros. dial. *держать второго / третьего мужика* ‘′być zamężną drugi, trzeci raz po śmierci pierwszego, drugiego męża′’ (ABL); ○ młodszy następny mąż po śmierci poprzedniego, por. • ros. dial. iron. *молодец греет кого* ‘′młodzian grzeje kogoś; o starej kobiecie, która powtórnie wyszła za mąż′’ (ABL); ○ wybieranie sobie nowej żony wraz ze śmiercią pierwszej, por. • czes. *Žena umírá, a muž jinou vybírá* (Cm); ○ zastąpienie przez Boga zmarłego dziecka, por. • *Chalfi* ‹gr. z aram. *chalpaj*, skrót od nabat. *chalaf’-ilahaj*, ‘Bóg zastąpił (zmarłe) dziecko’›; ojciec Judy, jednego z generałów machab. (1 Mch 11,70); • *Set* ‹hebr. *szet*, ‘Bóg zastąpił’›; trzeci syn Adama i Ewy, który miał zastąpić zabitego Abla (Rdz 4,25; 5,3–7; 1 Krn 1,1); przodek Jezusa (Łk 3,38) (TWb); ○ wynagrodzenie śmierci braci, por. • *Sennacheryb* ‹hebr. *sancherib* z akad. *sin-ahhe-eriba*, ‘(bóg) Sin wynagrodził (śmierć) braci’›; król Asyrii (704–681), syn i następca Sargona II (2 Krl 18,19.28 // Iz 36, 4.13) (TWb).

Jeszcze innym aspektem funkcjonowania ludzi po śmierci osoby, z którą wiązały ich bezpośrednie relacje, jest respektowanie odnoszących się do nich zwyczajów bądź zarządzeń, por. np. • stpol. *wdowine* ‘opłata składana na rzecz panującego przy powtórnym zamążpójściu wdowy stanu chłopskiego czy też własność wdowy, *pecunia, quam vidua parentibus rusticis nata iterum nubens regi solvere debebat vel etiam res viduae propria*’ (Us); ▫ *wdowie*, *wdowine* ‘danina za Piastów, płacona przez wdowę wychodzącą powtórnie za mąż’ (Kjp); • p. *list wdowski* ‘przywilej królewski, uwalniający wdowę od stawania przed sądem przez rok od dnia śmierci męża’ (Kjp); • p. *stolec wdowi* ‘obowiązek szlachcianki niewychodzenia za mąż w przeciągu pół roku po śmierci męża’ (Kjp); • p. *senjorat* ‘starszeństwo, urząd senjora; prawo dziedziczenia, następstwa tronu, wedle którego po śmierci monarchy tron przechodzi nie na syna, lecz na najstarszego w rodzie’ (Kjp); ▫ *seniorat* ‘zasada dziedziczenia tronu lub dóbr przez najstarszego członka rodu (rodziny) bez względu na stopień pokrewieństwa ze zmarłym; w Polsce stosowana przez pewien czas przy dziedziczeniu tronu po śmierci Bolesława Krzywoustego’ (śrdw. łac.) (Dwp); • p. *bezkrólewie* ‘okres przejściowy od śmierci lub abdykacji króla do intronizacji jego następcy’ (Dwp); • łac. *interregnum* ‘w monarchiach elekcyjnych: okres od śmierci lub abdykacji króla do intronizacji

WWysoczanski-Umieranie.indb 560 2012-11-06 11:43:31

jego następcy; bezkrólewie' (Dwp); • p. *Kolegium Kardynalskie*, *Święte Kolegium* 'rodzaj przybocznej rady papieskiej, która po śmierci papieża zawiaduje kościołem i dokonuje obioru nowego papieża na konklawe w Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie' (Kmt); • ros. gw. archang. *вымершие души* ''gruntowe nadziały, pozostające bez obsadzenia po śmierci korzystających z nich chłopów. Zazwyczaj one nadawane są innemu właścicielowi po decyzji wspólnoty'' (Fg).

Ci, których nie ma

Nieobecność człowieka wśród żyjących uświadamiana jest wyraziście przez odwołania do niego jako już zmarłego, por. np. • p. *nieboszczykow / nieboszczykowski* 'przymiotnik dzierżawczy od *nieboszczyk*'[1506]; ▫ *nieboszczyczyn* 'przymiotnik dzierżawczy od *nieboszczyca*' (Msp).

Po zgonie ludzi role odgrywane przez zmarłego ustają: ○ z oczywistych niejako względów po śmierci biedaka nie ma opiekunów, a po śmierci sieroty — nie ma rodziców, por. • turkm. *Умрет бедняк — нет попечителей, умрет сирота — родителей* (Bw).

Zmarli, a więc fizycznie nieobecni, mogą nadal figurować w rozmaitych wykazach jako osoby żywe, np.: • p. *martwe dusze* 'osoby, których nazwiska są fikcyjnie wykazywane w spisach, ewidencjach itp.' (sjp); ◦ słowac. książk. *mŕtve duše* 'neužitoční, nikomu nepotrební ľudia' (Sm); ◦ czes. *mrtvé duše* 'osoby fikcyjnie figurujące np. na listach płac albo byli lub nie byli członkowie jakiejś organizacji' (OH); ◦ ros. *мёртвые души* (CMS).

W związku ze zmarłymi

Sprawy po czyjejś śmierci

Oprócz następstw w wymiarze osobowym, więzi międzyludzkich wskutek czyjegoś zgonu, istotnym wymiarem są określone skutki prowadzonej przez zmarłego przed śmiercią działalności, prowadzonych i załatwianych spraw itp., por. • p. *po* (*czyjej*) *śmierci nastawać / nastać / następować / nastąpić* (Msp). Odniesienia do pozostawianych żyjącym domen, formalności sprowadzają się do: ○ wykonywania czegoś jeszcze w imieniu zmarłego, por. • p. *za umarłe czynić*; ▫ *za dusze czynić* (Msp); ○ ukazywania się skutków śmierci matki stopniowo, podobnie jak siedzenie na kamieniu, por. • amch. *Последствия смерти*

[1506] Precyzyjniej: pozostający do nieboszczyka za jego życia w stosunku podległości, pokrewieństwa, przyjaźni; odnoszący się do nieboszczyka jako będącego za życia sprawcą czynności lub nosicielem stanu (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 561 2012-11-06 11:43:32

матери сказываются постепенно, как сидение на камне (Bw); ○ dobrowolności działania w zakresie wszelkich spraw, por. • p. *Po mej śmierci niech będzie, co chce* (Knk)[1507].

Niepotrzebność, nieprzydatność czegoś po czyjejś śmierci

Po śmierci człowieka określone sprawy, przedsięwzięcia, zamierzenia itd. są zbędne. Przykładowo: ○ po śmierci niepotrzebny jest lekarz, por. • hin. *Лекарь после смерти* (Bw); ○ niepotrzebne jest lekarstwo podobnie jak łyżka po obiedzie, por. • p. *Łyżka po obiedzie — lekarstwo po śmierci* (Kp); ○ umarły nie potrzebuje naparzenia, por. • ros. dial. pskow. iron. (*нужно*) *как мёртвому припарки* ''o czymś zupełnie niepotrzebnym, nieprzydatnym'' (MNp); ○ martwemu nie jest potrzebny płaszcz zimowy, por. • czes. pot. *být / bejt někomu platný / platnej jako mrtvému / mrtvýmu zimník* (Ocp); ○ martwemu zupełnie niepotrzebne są dżinsy, por. • czes. pot. *být / bejt někomu platný / platnej jako mrtvému / mrtvýmu džiny* (Ocp).

Nieskuteczność czegoś po czyimś zgonie

Nieżyjącemu człowiekowi określone rzeczy, czynności, zabiegi itd. są niepomocne. Wśród nich należy wymienić m.in.: ○ kadzidło, por. • p. *Pomoże, by umarłemu kadzidło* (Ak); ▫ *zda się tyle, ile* (*co*) *umarłemu kadzidło*; ▫ rzad. (*tyle*) *komu po kim, co* (*jak*) *umarłemu po kadzidle* 'nic już nie pomoże; zupełnie nie zależy' (Sfp); ▫ *Nie pomoże umarłemu kadzidło* (Npp)[1508]; ◦ ukr. *як* (*мов, ніби*) *мертвому кадило допомагати, помагати* 'уживається для вираження повного заперечення змісту слова; зовсім не (допомагати)' (su); ○ Boży obiad (stypa), por. • *Pomoże, jak Boży obiad umarłemu* 'tj. nic nie pomoże' (Ak); ○ leczenie, por. • p. *Umarłego leczyć a starego uczyć — wszystko jedno* (Npp); ◦ ros. *мертвого не вылечишь, дурака не выучишь* (PZ).

Koniec czegoś po czyjejś śmierci

Czyjaś śmierć — na mocy równoznaczności końca czyjegoś życia, por. np. • p. *koniec* 'śmierć' (Msp); • p. *koniec należć* 'umrzeć' (Msp); • p. *U kata*

[1507] Dowolność dziania się czegoś niektóre paremie wyrażają jeszcze silniej, por. np. • p. *Niech tam wół zje siano, dwór się obali, po śmierci to mnie nie martwi* (Knk).

[1508] Por. też • p. *Radzić, nie poradzić, umarłemu kadzić* (Npp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 562 2012-11-06 11:43:32

mu kraj, a u szubienice koniec (Npp) • ukr. fam. *віддавати / віддати кинці* 'umierać' (Bfu), powoduje koniec trwania czegoś. Z konkretnych przykładów można wskazać koniec jedności rodziny po śmierci matki, por. • p. *Jak z matki duch, to z dzieci puch* 'tzn. po śmierci matki rodzina się rozpada' (Knk).

Docenienie kogoś

Po czyimś odejściu uwyraźnia się wartość zmarłej osoby, np.: ○ dopiero po owdowieniu żałuje się zmarłej żony, por. • ros. *Когда овдовеешь, тогда и жену пожалеешь* (Spp).

W omawianym obszarze znaczeniowym mieszczą się też wskazania na przeciwstawienie osoby zmarłej osobie, która jest w tej samej roli co ona przed śmiercią. Chodzi tu m.in.: ○ o różność, odmienność służenia mężowi jako żona, ze wskazaniem na zdecydowaną lepszość w tym względzie pierwszej żony, por. • p. *Za mojej niebożki pływały w maśle pirożki*; ▫ *Za pierwszej niebożki pływały w maśle pierożki, a za tej niebogi pływają w barszczu stonogi* (Ak).

Niezastąpioność kogoś

Po czyjejś śmierci brakuje następcy do kontynuowania czegoś. Niezależnie od znanego powiedzenia, że „nie ma ludzi niezastąpionych", jednakowoż ktoś, kto zmarł, bywa niezastąpiony: ○ po śmierci głupca nie będzie komu zabawiać innych, por. • amch. *Если дурак умрет, кто же нас будет развлекать?* (Bw); ○ martwego nie wzywa się na świadka, por. • oset. *Мертвого в свидетели не зовут* (Bw); ○ martwemu nie upuszcza się krwi, por. • per. *Мертвому кровь не пускают* (Bw).

Przejęcie czegoś ze zmarłego

W językowym profilowaniu pośmiertnych odniesień do zmarłych ukazywane jest nie tylko przejmowanie po nich pozostałości materialnych i niematerialnych oraz akcentowana jest niezastąpioność kogoś przez kogoś, lecz także niezależnie od tego unaoczniana jest możliwość przejęcia określonej wartości, którą charakteryzował się zmarły: ○ po śmierci człowieka mężnego nikczemnik odzyskuje siły, por. • per. *После смерти мужественного человека негодяй обретает силу* (Bw).

WWysoczanski-Umieranie.indb 563 2012-11-06 11:43:32

Życzenia czegoś komuś przed śmiercią i po śmierci

W języku rejestrowane jest życzenie komuś czegoś jeszcze za jego życia oraz czegoś po jego śmierci. Dwudzielność tego rodzaju dotyczy: ○ przestronnego miejsca honorowego w kibitce za życia i przestronnego grobu po śmierci, por. • kaz. *Когда умрешь, пусть будет просторна твоя могила; пока живешь, пусть будет просторно твое почетное место в кибитке* (Bw).

Zobowiązania sprzed czyjejś śmierci. Spełnianie woli przedśmiertnych

Lustrzanym niejako odbiciem dawanych komuś obietnic, podjętych wobec kogoś zobowiązań dotyczących czegoś, co miało nastąpić po śmierci osoby, której to jeszcze żyjącej przyrzekano (zob. podrozdz. C. *Po śmierci. Mimo śmierci. Poza śmierć*, rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*), jest wypełnianie tegoż, por. np. • p. *wdowski stan* ‘dar, który się żonie na przypadek owdowienia jej tytułem wsparcia przyrzeka, nazywa się dochodem wdowim’ (Kjp). Spełnieniu podlegają: ○ zachowanie wszystkiego w identycznym stanie, jaki był przed czyjąś śmiercią, por. • p. *Wszystko tu zostanie po śmierci twej, panie* (Ak); ▫ *Wszystko tu zostanie po śmierci mój Panie* (Cm); ◦ czes. *Všecko tu zůstane po smrti, můj pane* (Cm); ○ pamiętanie o woli zmarłego ojca, podobnie jak przyglądanie się jego uczynkom za życia, por. • chin. *Отец жив — смотри на его поступки, отец умер — помни о его воле* (Bw).

Omawiane kwestie odnoszą się też do woli wyrażonej przez zmarłych jeszcze za ich życia: ○ nawet przedstawiciel dumy może być królem, por. • nep. *После моей смерти хоть дум — король* (Bw)[1509].

Pośmiertność wiąże się też z wypełnieniem woli zmarłych, danych obietnic i przyrzeczeń, por. np. • p. *Po jego śmierci cały majątek pozostawiono w stanie nienaruszonym* (Dwp).

Zobowiązania po czyjejś śmierci

Z przedstawionymi tu wcześniej zobowiązaniami podjętymi przez żyjących przed czyjąś śmiercią koreluje spełnianie zobowiązań uwarunkowanych czyjąś śmiercią, por. np. • p. *wakancja* ‘całkowity dochód ze starostwa a. królewszczyzny, pobierany na rzecz skarbu, w przerwie między śmiercią jednego dzierżyciela a objęciem dóbr przez drugiego’ (Kjp).

[1509] *Dumy* — jedna z niższych kast w Nepalu.

WWysoczanski-Umieranie.indb 564 2012-11-06 11:43:32

Chęć, skłonność, gotowość czynienia czegoś po czyjejś śmierci

Śmierć, czyjeś odejście może wyzwolić pragnienie, inklinację, zamiar bądź zdecydowanie się kogoś na coś, na wykonanie czegoś. Takie intencje zrealizowania czegoś sprowadzają się do: ○ młócki w stodole plebana po jego śmierci, por. • p. *Po plebanowej śmierci każdy w jego stodole rad młóci* (w).

Przyzwolenie na czynienie czegoś po czyjejś śmierci

Jedną z niecnych form zachowań ludzi po czyjejś śmierci jest przypisywanie zmarłym tego, co nie było ich udziałem. Przeniesienie tego rodzaju odnosi się do: ○ przyzwolenia na kłamstwa zrzucane na zmarłego, por. • adyg. *Если хочешь врать — вали на мертвого* (Bw).

Zalecenia, rady dotyczące czynienia czegoś po czyjejś śmierci

Typowe dla okresu następującego po czyjejś śmierci są wskazania, rady. Obejmują one następujący zakres: ○ spalenie dobrego i posypanie popiołem pozostających, por. • p. *Po śmierci takiego dobrego spolić, a popiołym tych ostatnich posypać* (Knk); ○ zagranie komuś kolejny raz i pośmiertne zostania wrażonym, por. • p. *Zagraj mu ta jeszcze raz: ale mu po śmierci do skrzypce wraź* (Ak).

Bezcelowość, nieprzydatność zmarłemu

W języku zostały utrwalone przedsięwzięcia, czynności, rzeczy, które po zgonie człowieka są bezskuteczne, daremne, niepotrzebne. Są to: ○ enema, por. • p. *Nie pomoże już enema, kiedy duszy w człeku nie ma* (Knk); ○ lekarstwo, por. • p. *Po śmierci lekarstwo*; ▫ *Po śmierci dawać leki*; ▫ *Lekarstwo po śmierci, łyżka po obiedzie* (Knk); ○ przyniesione lekarstwo Sochrabowi, por. • per. *Принести лекарство после смерти Сохраба* (Bw)[1510].

Czyny żyjących odnoszące się do zmarłego

Po czyjejś śmierci żyjących, najczęściej z bezpośredniego otoczenia zmarłego, cechuje określone zachowanie odnoszące się do osoby zmarłej, ściślej — do tego,

[1510] *Сохраб* — bohater, heros; bohater eposu irańskiego.

WWysoczanski-Umieranie.indb 565 2012-11-06 11:43:32

co było ze zmarłym związane. Rejestracja językowa obejmuje w tym względzie: ○ zabitemu człowiekowi odbierają chleb — oprócz ludzi — także psy, por. • asyr. *У забитого человека и собаки хлеб отбирают* (Bw); ○ u tych, którzy umarli z głodu, nie szuka się chleba za pazuchą, por. • turkm. *Кто с голоду умер, у того за пазухой хлеба не ищи* (Bw); ○ kłamca powołuje na świadka nawet umarłego, por. • kar. *Лжец призывает в свидетели даже покойника* (Bw).

Stosunek do zmarłych, opinia o zmarłych

Z nieżyjącymi, nawet od bardzo dawna, zwłaszcza z ich losem pośmiertnym, związane są sądy pozytywne bądź negatywne: ○ garbatego skoryguje mogiła, por. • czecz. i ing. *Горбатого могила исправит* (Bw); ○ garbatego prostuje mogiła, chociaż i ona jest niekiedy bezsilna, por. • gruz. *Горбатого могила исправляет, но иногда и она бессильна* (Bw); ○ garbatego tylko mogiła może skorygować, por. • ukr. *хіба що / тільки могила виправить кого* ‘хтось залишиться таким, як є, не стане кращим; ніщо не змінить когось’ (su); ○ zły syn po śmierci ojca chełpi się, pyszni się, por. • kirg. *Плохой сын после смерти отца кичится* (Bw); ○ gdy już Jesan jest martwy, to nie ma różnicy, czy głowa skierowana jest na północ czy na południe, por. • malaj. *Есан уж мертв, то какая разница: голова к северу или к югу?* (Bw); ○ zmarły równy jest beztroskiemu, niefrasobliwemu, por. • per. *Беспечный и мертвый — одно и то же* (Bw).

Rozpowszechnione jest przekonanie, że o zmarłych nie należy mówić źle, por. • ros. *О покойнике худа не молви* (Dp), lecz jedynie dobrze, por. • p. *O umarłych (mów) tylko dobrze* (Ocp); ▫ *O umarłych albo dobrze, albo wcale nie mówić* (Ak)[1511]; ◦ łac. *de mortuis nil nisi bonum* (a. *bene*) ‘o umarłych (mów) tylko dobrze — z gr. przypisywane Chilonowi (Diogenes Laertios, Chilon, *passim*) a. Solonowi (Plutarch, Solon, 21)’ (Kso); ◦ czes. *o mrtvých* (*se má mluvit*) *jen dobře / nic než dobře* ‘o zmarłych osobach trzeba się dobrze wyrażać’ (Ocp).

W sytuacji nieprzestrzegania tego na Kaszubach możliwe jest pojawienie się zimnego wiatru, por. • kasz. *kręceszk* (zob. Perszon 1999: 164).

Z zasadą niemówienia o zmarłych niczego złego koresponduje przeświadczenie o niepoddawaniu ich osądowi ludzkiemu, por. • ros. *мёртвые сраму не имут* ′sromota się martwych nie ima′ ‘ludzie martwi są poza osądem ludzkim’ (CMS).

[1511] Por. też • p. *Żywe ganimy, zmarłe chwalimy* (Ak); ▫ *O żywych rzadko gadaj, a o umarłych nigdy* (Knk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 566 2012-11-06 11:43:32

Opinie, oceny własne czyjejś śmierci

Znane jest w społeczności ludzkiej odwoływanie się do czyjejś śmierci, zwłaszcza do ostatnich chwil czyjegoś życia. Wypowiadane opinie z reguły nie są zgodne z zaistniałymi faktami, lecz stanowią tzw. swoją prawdę: ○ o czabanie, który zmarł z głodu, inni mówią, że zapewne ma za pazuchą pełno słoniny, por. • adyg. *Чабан с голоду умер, а сказали: У него, наверно, за пазухой полно сала* (Bw).

Wartość zmarłego

Ludzie oceniani są po śmierci: ○ faktyczna wartość człowieka znana jest po jego śmierci, por. • hin. *Ценность человека познается после его смерти* (Bw); ○ wartość dobrego człowieka może być poznana po jego śmierci, podczas gdy wartość jednochodźca po kłusie, por. • kaz. *Цену хорошего человека узнают после его смерти; цену иноходца узнают, когда идут рысью* (Bw); ○ nieżyjący filozof ma mniejszą wartość niż żywy osioł, por. • arab. *Живой осел лучше мертвого философа* (Bw); ○ po śmierci wielmoży stu gości jest u wrót, po śmierci generała nawet żołnierz nie podejdzie, por. • chin. *Вельможа умрет — сто гостей у ворот, генерал погибнет и солдат не подойдет* (Bw).

Powszechnie praktykowana jest z reguły pozytywna ocena zmarłych: ○ życie człowieka bywa chwalone dopiero po jego śmierci, por. • p. *Życie chwali się po śmierci, dzień po zachodzie słońca* (Mpp); ○ człowiek bywa chwalony dopiero wtedy, gdy jest martwy, por. • ros. *Хвали рожь в стогу, а барина в гробу* (Lp); ◦ zulus. *Человека хвалят, когда он мертв* (Bw).

Śmierć uzewnętrznia wprost najwyrazistszą i dominującą cechę lub zespół takich cech właściwych danej osobie nieżyjącej, stanowiących o jej walorach, przede wszystkim moralnych — zarówno pozytywnych, jak i — częściej — negatywnych. Tego rodzaju wyjawienia dotyczą: ○ bogacza równego świni, por. • p. *Bogacz a świnia po śmierci zwierzyna* (Cm); ▫ *Z bogacza i wieprza po śmierci zwierzyna najlepsza* (Knk); ◦ ukr. *Bogacz i świnia wysoko bywają cenieni po śmierci* (Mpp); ○ skąpca równego świni, por. • p. *Łakomy, skąpy i świnia jest to po śmierci zwierzyna* (spo); ◦ czes. *Skoupý a svinka po smrti zvěřinka* (Cm); ○ łakomego równego świni, por. • p. *Łakomy, skąpy i świnia jest to po śmierci zwierzyna* (spo).

Podsumowanie, ocena życia zmarłego

Pełne zestawienie minionych czynów zmarłego, jego przeżyć, wydarzeń z jego życia i tym samym stworzenie ogólnego obrazu jego życia jest możliwe dopiero

WWysoczanski-Umieranie.indb 567 2012-11-06 11:43:32

po jego zgonie, por. • ukr. *Chwal dzień przed wieczorem, a życie przed śmiercią* (Mpp); ◦ ros. *Хвали жизнь при смерти, а день вечером* 'chwal życie przy śmierci, a dzień wieczorem' (Spp). Chodzi tu zwłaszcza o: ○ zbilansowanie tego, co było szczęściem i tego, co było nieszczęściem, por. • p. *Szczęścia i nieszczęścia bilans aż po śmierci* (Knk); ○ ocenę pana, por. • p. *Po śmierci pana poznać* (Ak); ○ ocenę kupca, por. • p. *Kupca i wieprza należy szacować po śmierci* (Knk); ○ ocenę skąpych, którzy jako pszczoły zbierają stale miód, dopóki sami nie umrą, por. • czes. *Skupci jako včely, med stále sbírají, až i sami umírají* (Cm); ◦ ros. *Скупые что пчели, всегда медъ собираютъ, а послѣ и сами умираютъ* (Cm); ○ ocenę łakomego, chciwego, który nigdy nie czyni nikomu dobra za życia, lecz dopiero po swoim zgonie, por. • czes. *Lakomec žádnému dobře nečini, leč když umře* (Cm); ◦ il. *Skup samo kad umre, čini dobro* (Cm)[1512].

E. Pośmiertność. Grobowość

Poza społecznością i światem żywych

Jednym z wymiarów pośmiertności człowieka[1513] jest jego oddzielenie od społeczności żyjących, a tym samym od świata żywych, por. • czes. *nebýt už mezi živými* (Ocp).

Odpoczywanie

Ukończenie życia ziemskiego[1514], przepełnionego nieustannymi zmaganiami i trudnościami, jest momentem rozpoczynającym czas odpoczynku, fazę niezmąconego pokoju, por. • p. *odpoczywać / spoczywać w pokoju* (Ocp); ◦ czes. *odpočívat v pokoji* (Ocp).

Ciało. Szczątki, popioły

Tutaj mieszczą się nazwy uogólniające, odnoszące się prymarnie do ciał, zwłaszcza tych, które uległy już rozkładowi, por. • rum. *oseminte* 'prochy zmarłych,

[1512] Por. też • słowac. *Lakomec je rovný svini, len po smrti osob (užitek) čini* (Cm).

[1513] To jest: ○ „bycia po śmierci", por. • czes. pot. *být / bejt* (*už*) *po smrti* 'być martwym, nie żyć' (Ocp); ○ skończenia swojej ziemskiej drogi, por. • czes. *skončit svou pozemskou pouť* (Ocp); ○ zaśnięcia snem wiecznym, por. • p. *zasnąć snem wiecznym* (Ocp); ◦ czes. *spát věčný sen / spánek* (Ocp).

[1514] To jest: ○ zaśnięcia na wieki, por. • p. *zasnąć na wieki* (Ocp); ○ przejścia, wybrania się do wieczności, por. • czes. *odebrat se na věčnost* (Ocp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 568 2012-11-06 11:43:32

doczesne szczątki' (Sr). W świetle analizowanego materiału językowego przedśmiertne ciało człowieka to: ○ ciało pochowane, pogrzebane, por. • ros. gw. pskow. *захованец* ''o pogrzebanym człowieku'' (Fg); ○ ciało[1515], szczątki, por. • p. *szczątki* 'resztki ciała ludzkiego, np. fragmenty szkieletu' (w); ▫ *śmiertelne szczątki* 'ciało, prochy zmarłego' (Kjp); ▫ *śmiertelne szczątki* 'zwłoki' (Kjp); ▫ *szczątki doczesne* (w); ▫ *śmiertelne truchło* 'ciało zmarłego, prochy' (Sfp); ◦ słowac. *telesné pozostatky* 'mŕtve telo človeka' (Ks); ◦ czes. *ostatek* (Sc); ▫ *tělesné ostatky* (Opc); ◦ chorw. *posmrtni ostaci* 'tijelo umrloga, pepeo umrloga' (Arh); ▫ ekspr. *zemni ostaci* 'posmrtni ostaci' (Arh); ◦ serb. *посмртни остаци* (Żs); ▫ *земни остаци* 'мртво тело' (Msk); ○ kości, por. • p. *kości umarłych* (*ludzi*) / *umarłe* / *zmarłe*; ▫ *trupie kości* (Msp); ◦ słowac. *umriče kosti* (Jsp); ○ szkielet, por. • p. *gnaty trupie* 'szkielet' (Msp); ▫ *kostka* 'szczątki, pozostałości zwłok, szkieletu' (Msp)[1516]; ○ czaszka, por. • p. *głowa trupia* 'trupia czaszka'; ▫ *kranijum* 'łeb umarłego' (Msp); ○ proch, prochy, por. • p. *proch* 'zwłoki, zwłaszcza w stanie rozkładu, też popiół ze spalonych zwłok' (Msp); ◦ stpol. *proch śmierci* 'pozostałość z pośmiertnego rozkładu ciała, *reliquiae corporis mortui*' (Us); • p. *prochy* 'popiół po spaleniu zwłok' (w); ◦ czes. *prach* (Opc); ◦ chorw. książk. *prah* 'posmrtni ostaci, pepeo pokojnika' (Arh); ◦ serb. *прах* (Żs); ○ popiół, popioły, por. • p. przen. *popioły zmarłych* 'zwłoki, prochy, szczątki nieboszczyka (Kjp); • p. *popiół*, *popioły* 'szczątki pozostałe po spaleniu zwłok; prochy ludzkie, spalone zwłoki' (sjp); ◦ czes. *popel* (Opc); ◦ serb. *пепео* (Żs); ○ ziemska powłoka, zwłoki, por. • p. przestarz. *ziemska powłoka*; ▫ *doczesna powłoka* 'ciało' (Du); ▫ *zwłoka*, częś. *zwłoki*, *zewłoki*, *zezwłok* 'kości, śmiertelne szczątki (*cadaver*)' (Kjp); ◦ czes. *pozůstatky* (Opc); ◦ serb. *гробови предака* 'prochy ojców' (Żs); ○ będący w grobie, por. • serb. *гробник* 'онај који лежи у гробу, мртвац' (rs)[1517]; ○ zwłoki zakonserwowane, por. • p. *mumia* ‹ar. *mūmijā*› 'zwłoki zabezpieczone przez odpowiednie zabiegi konserwacyjne przed rozkładem lub wyschnięte wskutek mumifikacji naturalnej' (Opc);◦ słowac. *múmia* 'mŕtvola konzervovaná obyč. balzamom' (Ks); ◦ słowac. *egyptská múmia* (Ks); ◦ czes. *mumie* (Sc); ◦ serb. *мумија* (Żs); ○ relikwie, por.• p. *relikwia*, *relikwie* 'fragment śmiertelnych szczątków osoby uznanej za świętą lub przedmiot mający z nią jakiś związek, stanowiący obiekt czci w wielu religiach' (Du); ▫ *relikwia* 'śmiertelne szczątki świętych lub przedmioty mające z nimi jakiś związek, przechowywane i traktowane z pewną czcią' (Dwp)[1518];

[1515] Por. • p. *ciało poległego*, *zabitego*, *zmarłego* 'zwłoki, trup' (Sfp).

[1516] Por. *Kość* nazwisko — *kość* przen. 'zwłoki' (Tn).

[1517] Por. w tym kontekście też • sch. *гробнички* 'који се односи на гробника и гробницу' (rs). Por też nazwę wsi w Chorwacji: • *Гробник* 'име неких села у Хорватској' (rs).

[1518] Por. • p. *Relikwie świętych* (Dwp). Por. też • p. *lipsanoteka* ‹gr. *leípsanon* 'relikwie'› 'relikwiarz, sprzęt do przechowywania relikwii' (Kso); ▫ rel. *relikwiarz* 'w liturgii katolickiej: ozdobny sprzęt kultowy w kształcie puszki, krzyża, medalionu itp., wykonany zwykle ze szlachetnego metalu, kości słoniowej lub szkła, służący do przechowywania relikwii' (niem., wł.) (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 569 2012-11-06 11:43:32

◦ czes. *ostatky světců* (Sc); ros. *мощь*, *мóщи* (pl.) ‘relikwie, szczątki, prochy świętego’ (por. stsł. *МОШТИ*, gr. *δυνάμεις*) (Frj).

Niewiele ustalonych wyrażeń zawiera „informację identyfikacyjną” pośmiertnego ciała, por. • *prochy ludzkie* (sjp); ▫ *prochy dziadów*; ▫ *prochy pradziadów*; ▫ *szczątki poety* (Du); • p. *mumie egipskie*; ▫ *mumie faraonów* (Żs)[1519]; ◦ serb. *египатске мумије*; ▫ *мумије фараона* (Żs).

Przejawem egzystencji ciała pośmiertnego są procesy, którym podlegają szczątki znajdujące się w danym miejscu w zależności od sposobu ich „odprawienia na wieczny spoczynek”. W przypadku pogrzebania w ziemi (w grobie) wymienia się następujące procesy i zjawiska: • gnicie, por. • p. *gnicie* ‘o procesie rozkładu ciał po śmierci’ (Msp). Na ten aspekt wskazuje się w szczególności w jednostkach ze znaczeniem czyjegoś umarcia, bycia martwym, por. np. • p. *w grobie gnić*; ▫ *w grobie zgnić* (Msp); ◦ ukr. *в сирій землі гнити* ‘бути мертвим; умерти, загинути’ (Bfu).

Szczątki. Przebywanie w grobie, w ziemi

Język poświadcza w zasobie swoich jednostek fakt znajdowania się człowieka (ciała człowieka) w grobie, por. • p. *ludzie podziemni* ‘zmarli’ (Msp). Zasadniczymi odniesieniami wobec szczątków człowieka w fazie grobowości jest: ○ pochowanie, pogrzebanie, por. • p. *być pochowanym*; ▫ *być pogrzebanym* (Msp); ◦ serb. *бити сахрањен у гробу* (Żs); ○ dowiedzenie, por. • p. *być dowiedzion z zabitymi* ‘być pogrzebanym’ (Msp); ○ spoczęcie, odpoczywanie, por. • p. podn. *spocząć* ‘zostać gdzieś pochowanym’; ▫ *spocząć w grobie* ‘zostać pochowanym’ (sjp); ▫ *odpoczywać w ziemi*; ▫ *odpoczywać w prochu*; ▫ *w grobie odpoczywać* (Msp); ◦ słowac. *odpočívať v hrobie* (sl); ◦ czes. *spočinout v hrobě* (Sc)[1520]; ◦ ros. *покоиться в могиле* (sl); ▫ *лежать в могиле* (Gpf); ◦ serb. *починути у гробу* (Żs); ○ spanie, por. • p. *spać w prochu*; ▫ *spać / śpiący w grobie* ‘*dormiens in sepulc*(*h*)*ro*’ (Msp); ○ leżenie pogrzebanym, w grobie, w dole, por. • p. *leżeć pogrzebiony* (Msp); ▫ (*jako*) *w grobie leżeć / uleżeć / lec / leżący / położony* ‘być pogrzebanym’[1521]; ▫ *w dole leżeć* / *położony* ‘być martwym; *super terram iacere* a. *requiescere*, *dormire in terra pulveris*’ (Msp); ◦ słowac. *ležať v hrobe* (sl); ▫ strus. *лежати* ‘′leżeć′, *iacere*’, ‘′być pogrzebanym′’, psł. **ležati*; ▫ strus., rus. cerksłow. *лечи* ‘′być pogrzebanym′’; *лечи*, *лещи* ‘′być pochowanym′’ (Tes); ◦ sch. *леѓи у гроб* (rsk)[1522]; ○ leżenie w ziemi, wilgotnej ziemi, por. • ros. *лежать в* (*сырой*) *земле* (Gpf); ○ leżenie pod ziemią, por. • słowac. *ležať pod zemou* ‘byť po-

[1519] W Egipcie uznawano, że śmierć rozłącza ka (energię witalną, która pozwala poruszać się i działać) i ciało, które po śmierci staje się mumią i oczekuje na ożywienie (er, I: 513).

[1520] Por. • czes. *odpočívat v Pánu* ‘być martwym i pochowanym w grobie’ (Ocp).

[1521] Por. • stpol. *leżeć* (o umarłych): *Lezal trzi dni f grobye* (Us).

[1522] W tym odniesieniu por. też • sch. *сиѓи у гроб* (rsk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 570 2012-11-06 11:43:32

chovaný' (Ks); ○ leżenie w prochu, por. • p. *leżeć / leżący w prochu* (Msp); ○ znajdowanie się w grobie, por. • p. *być / będący w grobie*; ▫ *w grobie bytność* (Msp); ○ gryzienie ziemi, por. • p. *gryźć ziemię* 'leżeć w grobie, być nieboszczykiem, umrzeć' (Kjp); ○ gryzienie bursztynu, por. • p. gw. *bursztyn gryźć* 'być martwym' (sgp); ○ bycie zżeranym przez robaki, por. • słowac. *už ho červy žerú* 'je mŕtvy' (Ks).

Znaczeniem tożsamym do przebywania szczątków człowieka zmarłego w grobie jest sens pośmiertnego znajdowania się człowieka na cmentarzu — w danym miejscu, w konkretnym grobie, por. np. • p. *leżeć gdzie* 'o miejscu grobu' (Msp). W językowym ujęciu istotę tego stanu oddaje konotacyjność: ○ leżenia, por. • p. *na cmyntarzu leżeć* (Msp); ▫ *tu leży / tu leżę*; ▫ *w tym grobie leży* 'w napisach nagrobkowych' (Msp)[1523]; ▫ *leżeć przy kim*; ▫ *leżeć między kim* (Msp).

Szczątki. Niepogrzebanie

W przeciwieństwie do aspektu znajdowania się szczątków człowieka w grobie, ich pogrzebania, materiał językowy ukazuje też ich: ○ niepogrzebanie, por. • p. *bez pogrzebu leżeć*; ▫ *nie pogrzebiony leżeć* (Msp).

Bycie w grobie. Rozkład ciała

Język odnotowuje następujący proces zetlenia ciała złożonego w ziemi, por. • czes. *hnít v zemi / v hrobě* (cu); ◦ ukr. *гнити / гнисти / тліти в землі / в могилі* (cu).

Bycie w grobie. Czas przebywania

Materiał językowy poświadcza wskazanie na czas przebywania w grobie. Mianowicie: ○ do dnia sądu, por. • p. *w grobie aż do dnia sądnego leżeć* (Msp).

F. Pośmiertność. Pogrobowość

Post mortem. Post humus

Swoistym wymiarem okoliczności pośmiertnych — jak już wskazywano — są czynności i zdarzenia, które zachodzą po śmierci danej osoby[1524], por. • p. *po-*

[1523] Por. też • czes. *ležet pod drnem* (Ocp).

[1524] To jest, gdy ktoś umrze, por. • serb. *кад лопата пукне виш' главе* 'кад умре' (Kn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 571 2012-11-06 11:43:32

zgonny 'który nastąpił po zgonie, pośmiertny, pogrobowy' (Kjp)[1525]; • p. *pozmarle* 'po śmierci, po zgonie (ojca)'(Kjp); • p. *pośmiertny*, gw. *pośmirtny* 'który się zjawia, występuje, trwa po śmierci, pozgonny, pozagrobowy, pogrobowy' (Kjp); ▫ chorw. *poslije smrti* (Arh); ◦ serb. *посмртни*; ▫ *после смрти* (Żs); ◦ sch. *посмртни* 'који се односи на време после смрти' (rsk).

Drugim wymiarem pośmiertności jest płaszczyzna pogrobowości, por. • p. *pogrobowy* 'dotyczący okresu po czyjejś śmierci, występujący, zjawiający się po czyjejś śmierci; pośmiertny' (Du); ▫ *pogrobowy* 'taki, który dotyczy okresu po czyjejś śmierci; taki, który zjawia się po czyjejś śmierci' (Zp); • p. *pogrobowcowy* 'przym. od *pogrobowiec*' (Kjp); • p. *pogrobkowy* 'pośmiertny' (Kjp); • p. *pogrobny* (Kjp).

Najbardziej znanym aspektem pogrobowości jest: ○ pośmiertne urodzenie się dziecka, por. • p. *przyrodzić się*; ▫ *przyradzać się* 'przyjść na świat po czyjej śmierci, urodzić się po czym' (Kjp)[1526]; • p. *późnoród*; ▫ *pogrobowiec*; ▫ *pogrobek* 'dziecię pośmiertne, to jest urodzone po śmierci ojca albo matki' (Kjp)[1527]; ▫ *pogrobowiec* 'dziecko, które urodziło się po śmierci ojca' (Kjp); ▫ *pogrobowiec* 'dziecko urodzone po śmierci ojca' (Dwp)[1528]; ▫ *dziecię pozmarle urodzone* 'pogrobowiec' (Kjp); ▫ *pogrobek* '*posthumus*, po śmierci ojca urodzony' (Kjp); ◦ słowac. *pohrobok* 'dieťa narodené po otcovej smrti' (Ks); ◦ czes. *pohrobek* (Sc); ◦ chorw. *posmrče* 'dijete rođeno nakon očeve smrti' (Arh); ◦ serb. *посмрчад* 'дете рођено после очеве смрти' (Msk); ◦ sch. *посмрче / посмрчад / посмртенче* 'дете које се родило после очеве смрти' (rsk); ▫ *посмртник* 'мушко посмрче' (rsk); ○ bycie pośmiertnym kontynuatorem, sprzymierzeńcem, por. • p. *pogrobowiec* (Żs); ◦ serb. *епигон / наследник / насљедник* (Żs)[1529].

Z pośmiertnością wiąże się upublicznienie — wydanie, wystawienie itp. — czegoś, co było wytworem zmarłej osoby, szczególnie w dziedzinie artystycznej — literackiej, malarskiej, muzycznej itd., por. np. • p. *pisma pośmiertne* (Sfp); • łac. *opus posthumum* 'dzieło wydane po śmierci autora' (wsf); ◦ p. *dzieła pośmiertne* 'pisma, dzieła, które zostały po raz pierwszy wydane po śmierci autora' (Sfp); ▫ *wydanie pośmiertne dzieł* (sjp); ▫ *dzieła zebrane poety ukazały się post mortem* (Du); ▫ *książka ta wyszła na jaw dopiero po śmierci*

[1525] Także odnoszący się do konkretnej osoby, por. np. • p. *Podługoszowy* 'który nastąpił po śmierci Długosza' (Kjp).

[1526] Por. • p. *Przyrodził się po śmierci ojcowskiej* 'pogrobowiec' (Kjp).

[1527] Por. też • p. *wyporek*, *wyportek*, *wyprótek*, *wyprzotek* 'dziecko wypróte z łona matki po jej śmierci' (Kjp); • p. *płatanie cesarskie* 'gdy dziecko z żywota matczynego żywe lub umarłe, po śmierci matki, z brzucha jej rozpłatanego dobytym bywa' (Kjp).

[1528] Por. • p. *Władysław urodził się po śmierci ojca, zwany był więc Pogrobowcem* (Dwp).

[1529] Por. • p. *pogrobowi zwolennicy króla* (Du); ▫ *pogrobowiec romantyzmu* (Żs); ◦ serb. *епигон романтизма* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 572 2012-11-06 11:43:32

autora ‘z druku’ (Kjp)[1530]; ▫ *pośmiertna wystawa obrazów malarza* (sjp); ◦ czes. *posmrtné vydání díla* (Opc); ◦ sch. *посмртниця* ‘посмртна песма’ (rsk); ◦ fr. muz. *œuvre posthume* ‘dzieło wydane po śmierci kompozytora’ (Kso).

Oprócz wskazanych wyżej najpowszechniejszych aspektów pośmiertności do mniej znanych odwołań tego wymiaru należą m.in.: • p. *sejm konwokacyjny* ‘zwoływany w dawn. Polsce przez prymasa, po śmierci króla’ (Kjp); • p. *kaptur* ‘(w daw. Polsce) I. konfederacja, zawiązywana po śmierci króla na czas bezkrólewia’ (Kjp); • p. *kruszyć pieczęć*, *insygnia* ‘łamać je na znak śmierci osoby uprawnionej do posługiwania się nimi, np. po śmierci króla, kanclerza’ (Sfp).

Pogrobowość ujawnia się również w „widzeniu” pojawiających się „samorzutnie” postaci zmarłych osób, por. • p. *we śnie nawiedzały go postacie zmarłych przyjaciół* (Du).

[1530] Por. w tym względzie chociażby: wydane pośmiertnie wiersze religijne w zbiorze *Jezus i dusza* (1926) siostry Zofii Czerneckiej, zmartwychwstanki (ek, III: 756).

Rozdział VII

Wobec śmierci

A. Doświadczanie śmierci. Przeżywanie śmierci

Podrozdział niniejszy będzie próbą zarysowania postawionych w jego tytule kwestii odczuwania człowieka i uczuć żywionych w stosunku do śmierci, przy czym w odniesieniu do naszego poczucia śmierci można stwierdzić, że „nie istnieje doświadczenie śmierci. W znaczeniu właściwym doświadczone jest tylko to, co zostało przeżyte i uświadomione. Tu co najwyżej można mówić o doświadczeniu czyjejś śmierci" (Albert Camus, za: *Wypisy z ksiąg*... 1995: 111)[1531], por. w tym odniesieniu utarte połączenia wyrazowe: • p. *od czyjej śmierci* 'od chwili, gdy ktoś umarł' (Sfp); ▫ *ze śmiercią czyją* 'z chwilą, gdy ktoś umarł' (Sfp); ▫ *po czyjej śmierci* 'w okresie po czyim zgonie' (Sfp), a także: • ros. *Люди мрут, нам дорогу трут. Передний заднему — мост на погост* '′umarli przecierają nam drogę (na tamten świat). Wcześniejszy późniejszemu — most na cmentarz′' (Dp). Niech wprowadzeniem do tego przedstawienia będzie kilka wyjątków z zapisu Włodzimierza Sedlaka — człowieka srodze doświadczanego śmiercią[1532]: „Przy kolebce śmierć stanęła obok matki. Dwukrotne zapalenie płuc. Pojedynek śmierci z niemowlęciem wygrał modlący się sekundant — matka"; „Jako dziecko widziałem krucyfiks spadający bez przyczyny z trójkątnej półki w rogu pokoju. Matka przejęła się tym. Wkrótce nadeszła wiadomość, że moja

[1531] Mianowicie „ustosunkowanie się ludzi do śmierci jest w pewnej mierze związane z przeżyciem śmierci kogoś bliskiego. Chodzi tutaj o fakt żałoby" (Makselon 1980: 401).

[1532] W tym odniesieniu zasadne jest uściślenie, że „śmierć jako taka w rzeczy samej n i e staje przed nami jako doświadczenie p r z y p a d k o w e, jako coś, z czym zderzamy się poniekąd zupełnie przypadkowo, jak ze ścianą, na którą natrafiamy idąc w ciemności. Jeżeli zatem w pewnych okresach historycznych śmierć rzeczywiście przejawia się w podobny sposób, to fakt ten nie wskazuje na s z c z e g ó l n ą p r z y c z y n ę, która ową naturalną pewność śmierci w y p i e r a z [pola] uwagi i sądzenia" (Max Scheler, za: *Wypisy z ksiąg*... 1995: 114).

WWysoczanski-Umieranie.indb 574 2012-11-06 11:43:33

ciotka zmarła w klasztorze"; „W miesiąc po maturze śmierć przypomniała sobie o mnie — zabrała mi ojca. Na drugim roku seminarium duchownego tydzień po wakacjach musiałem stanąć świadomie wobec własnej próby życia. Lekarz stwierdził tyfus brzuszny i zajęcie szczytów płucnych"; „Potem śmierć kolejno zabrała dwóch przyjaciół ze szkolnych czasów"; „W parę lat później dwudziestodwuletnią uczennicę", „W drugim roku wojny otruto szwagra"; „Śmierć w czasie okupacji była rzeczą normalną i powszechną. Chodziła w podkutych butach, stała się wyrafinowana, dręczycielsko sadystyczna, celebrowana dla postrachu, była cicha niekiedy jak bzyknięcie owadzich skrzydeł, ale skuteczna, niechybna"; „Bywa też śmierć romantyczką, artystką — przyczaiła się przez siedem lat pod modrymi oczami dziecka. Nie wiem, czemu życie tego dziecka pozostawało w rezonansie z moim życiem"; „Po ostatecznym wyjeździe do Lublina na »roczny« pobyt po miesiącu trzeba było znowu przybyć do Sienna, by pochować ojca Jadźki Suchorowskiej"; „Ciągle gdzieś w poprzek drogi lub równolegle do niej przechodziła śmierć. Po wezwaniu mnie z powrotem do diecezji sandomierskiej umarł ksiądz Zaleski"; „Chyba w przeddzień wyjazdu do Paryża 5 grudnia 1959 roku umarł starszy wikariusz mariackiego kościoła w Radomiu, ksiądz Dunikowski"; „Paryż nie uwolnił mnie od głaskania przez śmierć. Gdzieś w lutym, wieczorem, chyba po powrocie z biblioteki, siedząc w fotelu zaczęło mi się robić słabo, jak gdyby przez klatkę piersiową przesuwała się ręka zgarniająca życie" i dalej, i dalej… „Śmierć ciągle przecina drogę"[1533] (Sedlak 1985: 70–72).

Odczuwanie śmierci. Przeżywanie czyjejś śmierci

„Przeżywanie śmierci własnej i bliskich jest zbiorem uczuć, myśli, skojarzeń, pragnień przeżyć, odczuć, snów, intuicji czy doznań cielesnych dotyczących wyobrażonej śmierci własnej i bliskich bądź rzeczywistej śmierci bliskiej osoby. Różny jest stopień uświadamiania (wyrazistości) tych przeżyć przez człowieka i różna jest intensywność ich doświadczania oraz czas trwania w ciągu życia (Widera-Wysoczańska 2000: 139)[1534]. Ostatecznie „nikt nie może mieć dostępu poznawczego

[1533] Por. • p. *śmierć przecina czyje życie* (Sfp).

[1534] Należy tu zauważyć, że „stosunek do śmierci — różny jest u różnych ludzi, różny też bywa u tego samego człowieka w poszczególnych fazach i momentach jego życia. Zdrowy, młody, aktywny osobnik niewiele zwykle myśli o śmierci. Wie o niej potencjalnie, liczy się z jej możliwością w działaniu (np. ubezpiecza się na życie), instynktownie dąży do ochrony i wzmożenia życia, a rzadko w chwilach czyjejś śmierci, grożącego niebezpieczeństwa, wypadku, praktyk religijnych itp. przeżywa aktualne myśli o śmierci, które na ogół tłumi i odpycha od siebie. Inaczej u ludzi chorych, starych, u neurasteników, hipochondryków, u poetów, u marzycieli, u ludzi dotkniętych nieszczęściem wielkim. Ci — bywa — żyją w kręgu śmierci, czasem lękając się jej, czasem prag-

WWysoczanski-Umieranie.indb 575 2012-11-06 11:43:33

do wewnętrznie przeżywanego doświadczenia umierania. Śmierć jest dla nas pojęciem abstrakcyjnym i niekonkretyzowalnym, którego sens możemy przybliżyć jedynie na drodze wnioskowania przez analogię i indukcję niezupełną. Owszem, dysponujemy doświadczeniem cudzej śmierci, której możemy być świadkami jako zewnętrzni obserwatorzy. Czyjeś umieranie jest nam dane jako proces przekształcania się żywej istoty w martwe ciało, w którym rozpoczynają się biologiczne procesy rozkładu. Lecz w owym procesie umierania nie umiemy precyzyjnie i jednoznacznie określić momentu przejścia od życia do śmierci, a tym bardziej nie jesteśmy w stanie określić istoty owego przejścia[1535]. Nie da się nawet z całą pewnością stwierdzić, czy jest ona w sposób konieczny powiązana ze strukturą i funkcjonowaniem biologicznego organizmu ludzkiego" (Wieczorek 1997: 17).

W językowym ujmowaniu odniesień żyjących wobec śmierci innych, zwłaszcza najbliższych im osób, por. np. • p. *tracić*, *stracić kogo* 'wskutek czyjejś śmierci' (Sfp); ▫ *strata kogo* 'śmierć' (Sfp)[1536]; ▫ *grześć* 'tracić przez śmierć kogoś bliskiego' (Msp), utrwalony jest obraz przeżywania czyjegoś zgonu — utraty kogoś[1537], por. np. • stpol. *cirpieć śmierci czyjejś* 'znieść czyjąś śmierć, *mortem alicuius ferre*' (Us); • p. *nieodżałowany* 'taki, który pozostawił po sobie nieukojony żal; będący przyczyną bólu, smutku, rozpaczy' (Dwp); • p. *Jej śmierć była dotkliwą stratą dla rodziny* (Dwp); • p. *Jego śmierć jest dla wszystkich niepowetowaną stratą* (Dwp); • p. *Śmierć przyjaciela była dla niej nieodżałowaną stratą* (Dwp)[1538]; • p. euf. *śmierć kogoś zabrała* 'ktoś umarł' (wsf); ◦ głuż. *žarować* (*po někima. wo někoho*

nąc. Przeżywają ją w fantazji, na niby, w mniej lub bardziej żywych wyobrażeniach wytwórczych i supozycjach. Obraz jej zjawia się niekiedy w marzeniu sennym, często w towarzystwie uczuć rozmaitej jakości i siły. Z reguły przedstawianie sobie śmierci może być podstawą dwojakiego stanu emocjonalnego: lęku lub pragnienia, przy czym zdarza się, że oba te stany występują równocześnie, wytwarzając postawę ambiwalentną: śmierć staje się upragniona i znienawidzona zarazem. Pragnienie określane jako pragnienie śmierci jest jednak w gruncie rzeczy najczęściej pragnieniem pozbycia się dręczących stanów rzeczy, pragnieniem ucieczki od cierpień, pustki wewnętrznej, hańby, pragnienia odpoczynku, pragnieniem nowych form bytowania. Wtórnie a nieszczerze pragnie się wówczas śmierci-wybawicielki. Szczerze na myśl o niej ogarnia człowieka zazwyczaj niepokój lub lęk" (Dąmbska 1986: 50–51).

[1535] Por. w tym odniesieniu • p. bibl. *mając oddech żywota* 'żywy'; ▫ *ledwy oddychać* 'być umierającym'; ▫ *duch* (*kogo*) *odbiegł* 'ktoś umarł'; ▫ *więcej nie odetchnąć* 'umrzeć' (Msp).

[1536] Por. • p. *strata brata*, *dziecka*, *matki*, *ojca*, *przyjaciela*, *towarzysza*, *wodza* (Sfp).

[1537] Por. „podstawowym doświadczeniem, które wiąże się z percepcją śmierci, jest oczywiście doświadczenie śmierci kogoś drugiego. Z tym doświadczeniem należy wiązać, jak się wydaje, dwie przeciwstawiające się sobie postawy: postawę obojętności jako wyraz walki o własne przetrwanie bądź postawę zaangażowania wyrażaną najczęściej w miłości jako wyraz walki o kształt własnego i cudzego życia" (Bortkiewicz 2000: 42). W języku odzwierciedlona została też kwestia szczerości przeżywania czyjegoś odejścia, por. • p. *Dziedzicowi, płaczącemu śmierć dobrodzieja bogatego, nie wierz* (Kp).

[1538] Por. też • p. *Właśnie mija piąta rocznica śmierci naszego nieodżałowanego kolegi* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 576 2012-11-06 11:43:33

a. někoho) ‘mieć żałobę, być w żałobie, nosić żałobę (po kimś), opłakiwać (kogoś)’ (Zg); • słowac. przen. *smrť ho vyrvala spomedzi nás* ‘śmierć zabrała go z naszego grona’ (Jsp); • czes. *roztrhnout / rozetnout šat svůj* ‘čl. rukama n. mečem podle starodávného zvyku, zvl. v reakci na smrt blízkého, drahého druhého) vyjádři, projevit svůj krajní smutek a úctu’ (Ccs); ▫ *byl jeho smrtí dojat*; ▫ *smrt syna byla pro ni těžkou ztrátou* (cu); • ukr. *смерть сина була для неї тяжкою вратою*; ▫ *смерть забрала* (fu); ▫ (*сира*) *могила узяла / прийняла / забрала кого* ‘когось нема вже серед живих; хтось помер’ (su); ▫ *він був схвильований його смертю* (cu); • serb. *некога је уграбила смрт* (Żs); • maor. *Jeżeli umrze dziecko, to jakby pękła krawędź burty, ale jeśli umrze kobieta, to jakby pękło dno łodzi* (Mpp).

W ogólnym przeświadczeniu śmierć bliskiej osoby dotyka bardziej aniżeli zgon osoby postronnej[1539]. Mianowicie: i cudzy umarły, por. • abch. *Чужой мертвец спящим кажется* (Bw); • orm. *Чужой покойник кажется спящим* (Bw), i zmarły w rodzinie sąsiada wydaje się śpiącym, por. • gruz. *Покойник соседа спящим кажется* (Bw).

Cierpienie, ból, żałość, smutek, trwoga, rozpacz

W odniesieniu do przeżycia śmierci można konstatować, że „dla wielu ludzi śmierć jest rzeczywistością, jaka zjawia się przed nimi pewnego dnia niespodzianie i to w sposób najmniej oczekiwany, jako kres ich niezwykle aktywnej działalności. Jest ona rzeczywistością, z którą nie umieją się pogodzić, przeciw której gotowi są protestować z największą gwałtownością, bo uznają w niej coś, co nie powinno mieć miejsca przynajmniej w danej chwili i okolicznościach...[1540] Choć z drugiej strony zdają sobie przecież sprawę, że jest ona zdarzeniem najbardziej powszechnym, równającym wszystkich, czymś związanym z samą naturą rzeczy stworzonych, czymś, co stanowi zasadniczy wymiar historii, jaki ustawicznie przeżywamy i napotykamy w codziennym doświadczeniu, czymś naturalnym, co towarzyszy życiu, życiu człowieka nieprzerwanie od chwili narodzin” (Zaremba 1980: 60).

Śmierć człowieka jest niejako z natury rzeczy związana z cierpieniem, bólem, żałością, smutkiem, bywa także przyczyną rozpaczy[1541], por. np.: • p. *bo-*

[1539] W tym miejscu konieczne jest wskazanie również na to, że oczywistość doznawania silnych emocji w związku z czyjąś śmiercią, żywego zareagowania na czyjeś odejście, właściwa jest nie tylko ludziom, lecz i innym istotom: ○ po stracie syna nawet wiedźmę ogarnia smutek, żal, por. • asz. *И ведьма печальна, когда умирает ребенок* (Bw).

[1540] Por. w tym miejscu: • p. *ból*, *cierpienie*, *rozpacz*, *smutek*, *żal*, *żałoba po stracie* (*kogo*) (Sfp).

[1541] Por. • p. *rozpacz po kimś* ‘po bezpowrotnej stracie’; ▫ *Rozpacz po stracie kogoś bliskiego*; ▫ *Rozpacz po zmarłym ojcu* (sjp). W słownikowej egzemplifikacji idiomu *ze spokojem* (*robić co*) ‘zachowując spokój, spokojnie’ można znaleźć wskazania na zachowywany spokój w odniesieniu do czyjejś śmierci, • p. *Wiadomość o śmierci syna przyjęła ze spokojem*

WWysoczanski-Umieranie.indb 577 2012-11-06 11:43:33

leść śmierci (Msp)[1542]; ▫ *boleść grobu*; ▫ *w grobie serca pogrześć* (Msp); • p. *śmiertelny smutek* 'wielki, straszny, nieznośny, beznadziejny' (Sfp); • p. *frasunek śmiertelny* (Msp); • p. gw. or. *załoba* 'żal, smutek po śmierci bliskiej osoby' (Kgo); • p. *być zrozpaczonym po czyjej śmierci* (Żs)[1543]; • głuż. *žaroba* 'żal, ból; żałoba' (Zg); • ros. *скорбь* 'boleść, ból, smutek, żal' 'глубокая печаль, горесть (обычно в связи с чьей-л. смертью)' (tr); • serb. *бити очајан после чије смрти* (Żs).

Żal, ból[1544] po zmarłym jest wiązany zazwyczaj z konkretnymi manifestacjami przeżyć wewnętrznych, por. np.: • p. *boleśnie przeżyć czyjąś śmierć* (Dwp); • p. *smucić się z powodu śmierci* (Jsp)[1545]; ◦ słowac. *trúchliť nad mŕtvym / za mŕtvym* (Jsp). Ów „bólów ból" ma następujące odwołania: ○ śmierć krewnego i rozłąka należą do najgorszych z dziesięciu tysięcy smutnych i pełnych żalu rzeczy na ziemi, por. • chin. *Смерть родного и разлука — самые худшие из десяти тысяч печальных и грустных дел на земле* (Bw); ○ zasmuca nas, dotyka głęboko śmierć przyjaciela, por. • p. *zasmucić się śmiercią przyjaciela* (Jsp); ◦ słowac. *zarmútiť sa nad smrťou priateľa* (Jsp)[1546]; ◦ czes. *přitelova smrt se ho hluboce dotkla* (cu); ◦ ukr. *смерть друга його глибоко потрясла* (cu); ○ przychodzi nam określać wiek zmarłych dzieci, por. • kor. *Считать возраст умерших детей* (Bw)[1547]; ○ matce przychodzi podręczyć się po śmierci syna, por. • ros.

(Sfp). W języku utrwalone jest przekonanie, że silny płacz i zasmucanie się są grzeszne, por. • ros. gw. smol. *Плакать сильно и огорчаться грѣшно* (Dse).

[1542] Z przedstawień plastycznych w omawianym kontekście można wskazać m.in. na: • plast. *Pietà* „wyobrażenie Madonny ze zwłokami Chrystusa na kolanach — wł. *pietà* 'miłosierdzie, współczucie, pobożność, Pietà' z łac. *pietas* 'miłość należna rodzicom, rodzinie, ojczyźnie, przyjaciołom; pobożność' od *pius*" (Kso); ◦ słowac. *pieta* 'obraz, socha Márie s mŕtvym Ježišom v náručí' (Ks); ▫ *Michelangelova pieta* (Ks).

[1543] Por. też • p. *pogrążony w rozpaczy, smutku, żalu, żałobie* (Żs); ◦ serb. *обузет / обрван очајањем / тугом / жалошћу* (Żs).

[1544] Por. w tym kontekście • ros. *жаль*, ◦ ukr., brus. *жаль*, ◦ strus. *жаль* 'ts.', ◦ scs. *ЖАЛЬ* 'grobowiec', *μνημεῖον*, pokrewne lit. *gėlà* 'ogromny, bezlitosny ból, męka, męczarnia', *gélti* 'boleć', stwniem. *quâla* 'męka' wespół z *quëlan* 'doznawać ostrego bólu', orm. *kel* (Frj).

[1545] Por. • p. *Nieutulony smutek po śmierci matki* (Dwp); ▫ *Był nieutulony po stracie najbliższej osoby* (sjp); ▫ *Była nieutulona po stracie męża* (sjp); ▫ *Żal po zmarłym mężu* (sjp).

[1546] Por. • p. *Sokratejon* 'świątynia wzniesiona na znak żalu, że Sokratesa skazano na śmierć, gr. *sōkrateîon*' (Kjp).

[1547] Głębię bólu rodziców po stracie dziecka wyraża zanotowane w Hercegowinie powiedzenie przyrównujące tę śmierć do rany w środku serca: „Svaka rana pokraj srca, a srčana posred srca" (Kajmaković 1962: 154). W odniesieniu do opłakiwania dziecka zmarłego tragicznie należy zauważyć, że „nagła, a w szczególności tragiczna śmierć dziecka, niezależnie od tego, w jakim było wieku, pozostawia bliskich w stanie głębokiego szoku i niedowierzania. Staje się niepojęte, że dopiero co było i już go nigdy nie będzie. Nie jesteśmy już jego rodzicami. Wstrząs i szok powodują, że chcemy zawiesić czas, nie dopuszczamy do naszej percepcji myśli o jego śmierci, nie wierzymy w nią. Pytamy bezradnie dlaczego, dlaczego mnie to spotkało, gdzie jest sprawiedliwość, gdzie Bóg,

WWysoczanski-Umieranie.indb 578 2012-11-06 11:43:33

Потерзалась она по смерти сына (Dt); ○ śmierć matki jest szokiem, jest druzgocąca, por. • p. *Przeszedł szok po śmierci matki* (Dwp); • p. *Był zdruzgotany wieścią o śmierci matki* (Dwp); ◦ słowac. *matkina smrť ho podťala podlomila* (Ks); ○ śmierć ojca znieruchamia, por. • p. *Nogi wrosły jej w ziemię na wieść o śmierci ojca* (Dwp); ○ śmierć rodziców przypomina gehennę, por. • p. *Przeszła gehennę po śmierci rodziców* (Dwp)[1548]; ○ ból po śmierci żony nie przemija, por. • p. *Niesie tę boleść od śmierci żony* (Dwp)[1549]; ○ ból po śmierci żony, podobnie jak ból po uderzeniu się w łokieć, jest ostry, lecz nie jest długi, por. • p. *Tak to bolesno, komu żona umrze, jako kiedy kto zabije się w łokieć* (Ak); ○ ból po śmierci męża, podobnie jak ból w łokciu, jest ostry, lecz nie jest długi, por. • p. *Ból w łokciu a ból po stracie małżonka mocny, lecz nie długi* (Ak).

Jednym ze stanów jest przygnębienie, por. • p. *Przygnębienie z powodu śmierci* (Dwp). Ze śmiercią, zwłaszcza kogoś bliskiego, wiązana jest rozpacz, por. • p. *Rozpaczać po śmierci kogoś bliskiego* (Dwp); • p. *Wpadł w czarną rozpacz na wiadomość o śmierci ukochanej* (Dwp).

W językowym ujęciu przeżywania czyjejś śmierci wskazywani są ci, którzy tego doświadczają, przede wszystkim: ○ żona, por. • kasz. *żałobńica* ‘żona w pierwszych miesiącach po śmierci męża’ (Sk); ○ mąż, por. • kasz. *żałobńik* ‘mąż po stracie żony, niekiedy uczestnik pogrzebu’ (Sk); ○ rodzina, por. • słowac. ▫ *trúchliaca rodina* (Ks).

Obojętność. Nieżałowanie

W przeciwieństwie do silnego przeżywania czyjejś śmierci w językowej rejestracji została odnotowana też obojętność po czyimś odejściu, np. • p. *obojętność wobec czyjej śmierci* (Żs); • kasz. *Ańi pés po ńim ńe zaščekńe* ‘nikt go np. po jego odejściu, śmierci, nie będzie żałował’ (Ks); ◦ serb. *равнодушност према чијој смрти* (Żs). Odnosi się to zwłaszcza do: ○ śmierci matki, • p. *Śmierć matki wcale go nie obeszła!* (Dwp); ○ udawanej rozpaczy spadkobiercy po nieboszczyku, por. • p. *W rozpaczy za nieboszczykiem spadkobierca wali głową o… poduszkę* (Kpp).

Nie wszyscy nieżyjący zasługują na żal po swoim odejściu. Brak jest jakiejkolwiek manifestacji żalu po śmierci człowieka leniwego, por. • p. *Po śmierci próżniaka nie szczeka pies ni sobaka* (Npp).

---

popadamy w stan »zamrożenia«, odrętwienia emocjonalnego, który może trwać miesiące, lata lub do końca naszego życia. Cierpienie i ból po stracie dziecka zmarłego tragicznie musimy przeżyć aż do jego wyczerpania, nie ma innej drogi powrotu do życia bez niego” (Więckowska 1997: 187).

[1548] Por. • p. *gehenna* ‘bardzo bolesne przeżycia, wielkie cierpienia psychiczne albo fizyczne; męczarnie, piekło’ (Dwp).

[1549] Por. też • czes. *Po smrti ženy už neměl nikoho, na všechno zůstal sám, prostě takový kůl v plotě* (Ccn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 579 2012-11-06 11:43:33

Uzewnętrznienie przeżycia śmierci

Wyrazem zewnętrznym przeżywania czyjejś śmierci są różnorakie formy, zwykle zawodzenie, opłakiwanie[1550], śpiew, taniec, choć mogą się one różnić w danej społeczności, por. np. • p. *płacz* (*i, a*) *żałoba* '*luctus et vexatio*'; ▫ *plankt* 'opłakiwanie zmarłego (*planctus* — lament, narzekanie, krzyk, płacz, też bicie, tłuczenie)' (Msp); ▫ *opłakiwano nieboszczyka* (sjp)[1551]; • serb. *бити у жалости* 'оплакивати покојника' (Mse).

Najbardziej uzewnętrznianym przeżyciem człowieka związanym z czyimś zgonem jest płacz i zawodzenie[1552], por. • p. (*kogo*) *płaczem oblewać* 'opłakiwać'; ▫ *płakać umarłego / zmarłego / tego co umarł*; ▫ *płakać nad umarłym*; ▫ *śmierci / po śmierci / dla śmierci / nad śmiercią płakać* '*plorare mortem* a. *pro morte*' (Msp); ▫ *opłakiwać czyją śmierć* (Sfp); ▫ *płakać nad śmiercią czyją* (Kjp); ▫ *opłakiwać zgon* (Zp); ▫ *płakać nad umarłym* 'po' (Kjp); ▫ *opłakiwać kogoś* (Opc); ▫ *płakać po kim* (Msp)[1553]; ▫ *płakać po umarłym* (Żs)[1554]; ◦ słowac. *oplakať / oplakávať mŕtveho* (Ks); ◦ czes. *oplakávat někoho* (Opc); ◦ serb. *плакати за покојником* (Żs); • p. *jeremiada, płacz* (Opc)[1555]; ◦ czes. *jeremiáda*, *nářek*, *žaloba* (Opc); • ros. *дрязг* — gr. *θρῆνος* 'opłakiwanie umarłego' (Frj); • p. *lamentować* 'opłakiwać zmarłego, zawodzić (często w związku z obrzędem pogrzebowym)' (Msp); ▫ *lament* 'opłakiwanie zmarłego połączone z zawodzeniem, często należące

---

[1550] Przykładowo u Żydów „stałym zwyczajem, nawet wśród najuboższych, było opłakiwanie zmarłych przez grupę żałobników. Najmniejsza ich grupa składała się z dwóch osób grających na fletach oraz kobiety prowadzącej śpiew żałobnych antyfon" (Rosik 2004: 460).

[1551] Por. • p. *opłakiwać* 'płakać po kimś, po czymś; wyrażać ból, żal po stracie kogoś, czegoś' (sjp); ▫ *opłakiwać stratę ukochanej osoby* (sjp); ▫ *opłakiwać zmarłych rodziców* (sjp); ◦ czes. *oplakávat zemřelé rodiče*; ▫ *oplakat otcovu smrt* (cu).

[1552] Por. np.: • p. *Śmierć babula jak cybula łzy wyciska, gdy przyciska* (Knk). Mianowicie „zjawisko śmierci, towarzyszące ludzkości od początków jej istnienia, wciąż jest bardzo bolesne. Tak też było w *Biblii.* […] Nieodłączne od śmierci były lament i płacz. […] Wszystko to było znakiem bólu z powodu odejścia kogoś ukochanego lub przyjaciela. Ale też wypływało z przekonań, że duch zmarłego jeszcze przez trzy dni znajdował się w bliskości ciała i dlatego widzialnie i słyszalnie należało okazywać ból serca" (Szymanek 2008: 4).

[1553] Por. • p. *przepłakać śmierć matki* (Żs); ▫ *opłakiwać stratę ukochanej* (Żs); ◦ serb. *оплакати мајчину смрт* (Żs); ▫ *оплакивати губитак вољене особе* (Żs). Por. też • p. *łzawica*, *łzawnica*, *łzawka* 'naczynie, w którym (według błędnego mniemania uczonych) poganie przechowywali łzy, wylane na pogrzebie' (Kjp); • p. *urna* 'naczynie u starożytnych do zbierania łez, wylanych po nieboszczyku, łzawnica' (Kjp).

[1554] Por. też • p. *płakać nad grobem*; ▫ *płakać na grobie*; ▫ *płakać przy grobie* '*flere super sepulchrum*'; ▫ *płacz żałobliwy* / *żałobny* / *żałościwy*; ▫ *płacz żałoby* (Msp).

[1555] Por. też • p. książk. *jeremiada* 'skarga, lament, biadanie, narzekanie; utwór literacki lub mowa utrzymana w tonie biblijnych proroctw Jeremiasza; śpiew żałosny' (sjp); ▫ *wygłaszać*, *zawodzić jeremiady* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 580 2012-11-06 11:43:33

do obrzędu pogrzebowego; *lamentatio*' (Msp)[1556]; ▫ przest. *lamentacja* 'lament, płacz' (sjp); ▫ *zawodzenie* (sjp); ▫ *lament i żałobne narzekanie* (Msp); • ros. gw. *вопль* ''obrzędowy lament, zawodzenie po zmarłym'' (Fg); ▫ ros. gw. *воп* / *вопь* ''zawodzenie na weselu lub pogrzebie'' (Fg); ▫ gw. ołon. *вопеть*; riaz. *вопить* ''płakać z zawodzeniami; zawodzić na weselu lub po umarłym'' (Fg)[1557]; • sch. *нарицаљка*; ▫ *тужаљка*, *тужбалица* 'исказивање туге, жалости за покојником речима и плачем, тужење' (rsk)[1558]; ▫ *тужњава* 'једиковање, кукњава, нарицање' (rsk)[1559].

Jakkolwiek płacz po czyjejś śmierci może pojawiać się w każdym momencie i w każdym miejscu, to — w świetle materiału językowego — dają się wyodrębnić miejsca szczególne opłakiwania zmarłych: ○ płacz jest właściwy nad mogiłą, por. • turkm. *Плач хорош на могиле* (Bw).

Frazeologiczny obraz opłakiwania uwydatnia różnorodne uwarunkowania, por. np.: ○ podobnie jak śpiew zdobi wesele, płacz jest identyfikatorem śmierci, por. • abch. *Свадьба красна пеньем, а смерть — плачем* (Bw); ○ płacz jest związany z każdą śmiercią, śmierć każdego człowieka jest opłakiwana: nie ma śmierci bez płaczu, podobnie jak nie ma uczty bez obrazy, urazy, por. • turkm. *Нет смерти без плача, нет пира без обиды* (Bw); ○ nie pojawiają się łzy bez ujrzenia trumny, por. • chin. *Не увидишь гроба — не покажутся слезы* (Bw); ○ osobą opłakiwaną jest przede wszystkim matka, por. • p. *opłakiwać śmierć matki* (Jsp); ◦ słowac. *žialiť nad smrťou matky* (Jsp); ○ w opłakiwaniu matki akcentowane są głównie naturalność, niewymuszoność, wobec czego nie ma potrzeby uczyć płaczu tego, komu zmarła matka, por. • per.

[1556] W przeciwieństwie do nieskrywanego płaczu i praktyk lamentacyjnych w niektórych lokalnych zwyczajach, jak na przykład na Kaszubach, „nie ma miejsca na spektakularne okazywanie rozpaczy, krzyki i głośny lament", „jeśli ktoś nie może powstrzymać żalu, płacz i zawodzenie należy »wykonać« na osobności, dyskretnie. Zbytnie ujawnianie żalu i bólu z powodu śmierci mogłoby bowiem świadczyć o zwątpieniu w Boga i Jego miłość" (Perszon 1999: 31–32).

[1557] W tym kontekście por. też • ros. dial. archang. *плакса жалимая* ''żałosne zawodzenia odbywane przed ślubem przez wiejskie dziewczyny-panny młode na mogiłach swoich rodziców'' (Pa).

[1558] W odniesieniu do relacji między żoną i mężem, por. • serb. *До гроба: јао њој! А од гроба: ко је мој?* 'кажу да тако жена мужа жали. *Њој* је мјесто *мени*' (Kn).

[1559] Por. też • *opłakiwanie* (Żs); ◦ serb. *оплакивање*, *жаљење* (Żs). W Czarnogórze (w морачко-ровачкој области) — *жалба* 'цио скуп присутних жалбеника, који су на дан сахране приспјели у дом покојникова, или пак на гробље', a w znaczeniu węższym '„лелекање и тужење" на дан спровода и сахранивања сматра се правом жалбом', przy czym „у овим крајевима туже и људи а не само жене, док то није обичај и у другим племенима Црне Горе. Шта више, такав поступак често сматра за неку врсту људског понижења!" (zob. *Посмртни обичаји...* 1967: 4, 8). Uściślając nazwy używane w konkretnych miejscach, należy dodać: „терминологија је за тај обичај: *нарицати*, *тужити* (*тужбалица*, *тужаљка*), *запјевати* (*запевка*), *набрајати* (наиме особине покојникове), *редење* (Штип), *плакати*, *бугарити* (вероватно из италијанског, упореди латин. *buccular*, *buccan inflare* – бугарка, бугарштица), *јаукати* (*јаукалица*), *кукати*, *лелекати*, *викати* (Лужница) пранејоајне (Јужна Србија) и. т. д. Према томе жене, које обично врше тај обичај, зову се: *нарицаљке*, *нарикаче*, *нарикуше*, *нарикавице*, *покајнице*, *јавкаље* (Пригорје), *запеваље* (Срем), *бугориље* (Далмација), *жалоснице* (Огулин)" (Шневајс 1928: 269).

WWysoczanski-Umieranie.indb 581 2012-11-06 11:43:33

Не учи плачу того, у кого мать умерла (Bw); ○ w opłakiwaniu matki podkreślane jest zindywidualizowanie owego opłakiwania — „jak kto chce", por. • ros. *Как кто хочет, так по своей матери плачет* (Dp); ○ zauważany jest wstrzemięźliwy płacz po cudzej matce, gdy własna nie żyje, por. • p. *Płakać po cudzej matce, kiedy swoja nie żyje* (Knk).

W rozważanym wymiarze osób opłakiwanych mieszczą się przeciwstawne układy dualne, konstytuowane przez wskazanie na osobę opłakującą nieboszczyka i równocześnie kogoś cieszącego się z jego pojawienia się: ○ rodzica w przeciwieństwie do popa, por. • orm. *Родич покойника оплакивает, а поп ему радуется* (Bw).

Językowe utrwalenia przeżywania czyjejś śmierci zawierają wskazania, że płacz z tym związany jest bardzo ciężkim doznaniem: ○ opłakiwanie nieboszczyka jest równe gryzieniu, nadgryzaniu kamieni, por. • amch. *Оплакивать покойника — все равно, что кусать камни* (Bw); ◦ abis. *Opłakiwać śmierć — to nadgryzać kamień* (Gm). Płacz jest uznawany za główny i nieodłączny wyróżnik śmierci: ○ jakkolwiek wszyscy umierają, to nie każdy jest opłakiwany tak samo, por. • gag. *Все умирают, да не всех одинаково оплакивают* (Bw); ○ jednorazowości czyjejś śmierci odpowiada jednorazowość jej opłakiwania, por. • per. *Смерть приходит один раз, один раз ее и оплакивают* (Bw).

Płacz jako wyrażenie swoich przeżyć po czyjejś śmierci jest uwidaczniany w nazwach własnych, por. • *Karna* i *Żela* (strus. *Karniźla*), w mit. wschsłow. boginie personifikujące płacz po zmarłym, pierwszy teonim z ros. *karit'* 'opłakiwać', stwniem. *kara*, *chara* 'opłakiwanie, żałoba', drugi zaś z ros. *żelja* 'żałoba, płacz' (zob. Wysoczański 1999: 34).

W swoistej formie — w *chorei*, której jednym z głównych źródeł jest przeżycie śmierci, zachodzi „organiczna jedność trzech: rytmicznego ruchu i gestu, granej bądź wybijanej miarowo melodii i śpiewanego słowa"[1560]: „jak podaje Proklos, z okazji zgonu wznoszono dwojaką pieśń: epikedeion, przy zwłokach, i tren, który nie był określony czasem. […] Zawodzony na pogrzebach, w ich rocznice i inne dni, związane z kultem zmarłych, tren należy do najstarszych, najbardziej rozpowszechnionych form chorei greckiej. […] Wykopaliska na terenie Tanagry […] odsłoniły bowiem, w kontekście ceramiki z lat 1400–1200, wiele malowanych sarkofagów z gliny, na których kobiety opłakują zmarłego, podkreślając krzyk czy śpiew gestami rozpaczy; niekiedy najwyraźniej suną w procesji pogrzebowej […]. Na wazach z VIII wieku częstokroć figurują niewiasty i mężczyźni

[1560] Na więź tę wskazuje czytelnie źródłosłów, mianowicie „w semickim uderza pokrewieństwo słów na określenie żałoby i tańca: hebrajski rdzeń *rqd*, 'tańczyć', oznacza w syryjskim 'żalić się'. Język grecki dostarcza ciekawej analogii pod tym względem: w prastarym dialekcie cypryjskim czasownik *Fodan* (pisany *godan*), powiązany etymologicznie z *aeidein*, śpiewać, oznacza 'płakać', a *Fodon* (pisany *godon*) jest synonimem *goeta* — rzeczownika spokrewnionego tak z *goes*, 'czarownik, zaklinacz (przez śpiew)', jak z *goetes*, 'żałobnik'" (Zwolski 1978: 20).

WWysoczanski-Umieranie.indb 582 2012-11-06 11:43:33

bez broni lub uzbrojeni we włócznie, miecze i hełmy, którzy kroczą rytmicznie w orszaku pogrzebowym bądź obiegają stos, na którym płoną zwłoki. Jeżeli są uzbrojeni, czasem wykonują taniec bitewny, w przeszłości na pewno krwawy" (Zwolski 1978: 5, 20–21).

Nieopłakiwanie

Nie wszyscy zmarli są opłakiwani[1561]: ○ nikt nie zapłacze po śmierci ludzi biednych, jakkolwiek nawet po opadzie śniegu ryczą wielbłądy, por. • turkm. *Падает снег — ревет верблюд; умрет бедняк — кто заплачет?* (Bw).

Wariantem śmierci nieopłakiwanej jest pozorowanie, udawanie płaczu przez określone osoby. Taki jest: ○ płacz synowej po zgonie teściowej, por. • telug. *Невестка, оплакивающая смерть свекрови* (Bw).

Niejednolitość przeżywania

Nie wszyscy przeżywają czyjąś śmierć jednakowo, np.: ○ po śmierci matki urzędnika biała, tj. w żałobie, jest cała ulica, podczas gdy po śmierci urzędnika nie ma komu nieść trumny, por. • chin. *Мать чиновника умерла — вся улица бела от траура, чиновник умер — некому гроб нести* (Bw).

Antagoniczność

Najbardziej zauważalne są w tym względzie zachowania sprzeciwiające się sobie, zwłaszcza odnoszące się do dwóch stron w danym czasie. Przykładowo: ○ radość towarzysząca panu młodemu w czasie ślubu, wesela i smutek panny młodej wspominającej zmarłą matkę, por. • p. *Panu młodemu wesoło, Jego rodzina stoi wokoło, A panny młodej serce się kraje, Bo jej mamusia z grobu nie wstaje* (Kfs); ○ rodzina żony siedzi za stołem, podczas gdy rodzina męża stoi przy trumnie, por. • asyr. *Родня жены за столом, а родня мужа за гробом* (Bw).

Oddziaływanie. Następstwa

Czyjaś śmierć jest postrzegana jako odejście od żyjących, opuszczenie ich, spowodowanie wśród nich „luki", por. np. • słowac. *smrť ho vyrvala spomedzi nás* 'zomrel' (Ks). Wyraźnym następstwem czyjegoś zgonu, zwłaszcza bliskiej osoby, jest apatia, niemożność działania, załamania przeżywających tę śmierć: ○ śmierć matki podcina, por. • p. *śmierć matki podcięła go* (Jsp); ▫ *Zała-*

[1561] Należy przy tym zauważyć, że „każda śmierć wywołuje żal bliskich i przyjaciół, prowadzi jednak do radości wrogów zmarłego" (Rok 1991: 185).

WWysoczanski-Umieranie.indb 583 2012-11-06 11:43:33

mała go śmierć żony (Dwp); ◦ słowac. *matkina smrť ho podťala* (Jsp); ○ po śmierci męża żona przestaje o siebie dbać, opuszcza się, por. • słowac. *po smrti manžela sa celkom opustila* 'po śmierci męża całkiem się zaniedbała (opuściła)' (Jsp).

Po czyimś odejściu, zwłaszcza osoby bliskiej, pozostający — w świetle materiału językowego — z reguły są w potrzebie, por. • p. *Po śmierci ojca znalazł się w potrzebie* (Dwp).

W obrębie kwestii funkcjonowania ludzi po czyjejś śmierci należy umieścić również konkretne przejawy stanów i zachowań w tym względzie. Język odzwierciedla przede wszystkim manifestacje tegoż o wymowie zdecydowanie negatywnej: ○ niemożność pozbierania się, por. • p. *Nie mogła się pozbierać po śmierci męża* (Dwp); ○ długotrwałe dochodzenie do siebie, por. • p. *W trzy miesiące po śmierci ojca matka doszła do siebie* (Dwp); ○ zniedołężnienie, por. • p. *Po śmierci żony kompletnie zniedołężniał* (Dwp); ○ stan szaleństwa w określonym stopniu i określonego charakteru, por. • p. *Po śmierci żony ogarnęło go jakieś przerażające półszaleństwo* (Dwp); ○ stan pomieszania zmysłów o określonym nasileniu, por. • p. *Po śmierci ojca znalazł się w potrzebie* (Dwp); ○ stoczenie się na samo dno, por. • p. *Po śmierci żony stoczył się na samo dno* (Dwp); ○ odmiana, por. • p. *Po śmierci rodziców zrobił się z niego inny człowiek* (Dwp).

W przeciwieństwie do językowych poświadczeń niemożności radzenia sobie po czyimś zgonie w języku odzwierciedlone są też przykłady szybkiego i łatwego wychodzenia z tej trudnej sytuacji, por. np. • p. *Szybko pocieszył się po śmierci żony* (Dwp).

Współcierpienie

Jakkolwiek przeżywanie czyjejś śmierci jest w ostateczności bólem, cierpieniem niedającym się „przełożyć" na innych, znoszonym samemu, to współbycie z kimś w jego boleści jest zawsze rodzajem wsparcia. Jednakowoż nie z każdym można swój ból współdzielić: ○ smutek po zmarłej matce można współdzielić tylko z tym, kto nie ma matki, por. • oset. *О смерти матери погорюй с тем, у кого нет матери* (Bw).

W tym kontekście mieszczą się też pewne zwyczajowe zachowania, których nominacje utrzymuje język: • p. *kosz pocieszania* 'wino, które posyłano osieroconej rodzinie po śmierci kogoś bliskiego' (Msp).

Żałoba

Zjawiskiem właściwym ludziom, choć niekiedy dość silnie zróżnicowanym w wymiarze kulturowo-społecznym, jest przeżywanie utraty bliskiej oso-

WWysoczanski-Umieranie.indb 584 2012-11-06 11:43:33

by[1562], por. • p. *żałoba* ‘żal, smutek po śmierci kogoś bliskiego; określony zwyczajowo okres po śmierci osoby bliskiej, w którym się nie bierze udziału w życiu towarzyskim i nosi odpowiedni strój’ (sjp); ▫ *żałoba* 1. ‘smutek po śmierci kogoś bliskiego’; 2. ‘określony czas po śmierci bliskiej osoby, w którym nosi się odpowiedni strój i nie uczestniczy w życiu towarzyskim’; 3. ‘czarne ubranie lub dodatek do ubioru noszone przez okres po śmierci kogoś bliskiego’ (B); ▫ gw. or. *załoba* ‘kilkumiesięczny okres (współcześnie od 3 do 6, dawniej nawet 12 miesięcy) po śmierci członka najbliższej rodziny (dzieci, rodziców, dziadków), kiedy to należy ubierać się w czarne stroje, kiedy nie wypada chodzić na wesela i zabawy: osoba owdowiała nic może też w tym okresie powtórnie zawierać związku małżeńskiego’ (Kgo)[1563]; ◦ głuż. *žarowanje* ‘żałoba’; ▫ *zrudźba* ‘żałoba’; ▫ *zrudźiny* ‘żałoba’ (Zg); ◦ słowac. *smútok* ‘isté obdobie po smrti blízkeho alebo významného človeka’ (Ks); ◦ czes. *smutek* (Sc); ◦ brus. *жалоба* (Grb); ◦ ukr. *трауp* ‘глибока туга за померлим; чорний одяг, пов’язка тощо на знак скорботи’; ▫ *жалоба*; ▫ *скорбота* (su); ◦ ros. *жалоба* ‘состояние скорби по умершему или по поводу какого-л. общественного бедствия, катастрофы, сопровождающееся ношением особой одежды, отменой увеселительных мероприятий’ (tr); ◦ sch. *жалост* ‘време, период после нечије смрти, у коме је уобичајено да се испољава жаљење за покојником, корота (често у устаљеним изразима)’ (rs)[1564]; ◦ chorw. *žalost*; ▫ *tuga* (MPh); ◦ serb. *црнина* ‘жалост’ (Msk); ▫ reg. *корот(а)* ‹тал. corrotto› ‘жалост за умрлим’ (Msk); • p. *okryć się żałobą* ‘zasmucić się, pogrążyć się w żalu, opłakiwać kogoś lub coś’ (Dwp); ◦ serb. *ожалостити*; ▫ *предати се жалости / тузи* (Żs); • p. *być w żałobie* ‘przeżywać okres żałoby po śmierci kogoś bliskiego, oficjalnie trwający rok’ (Sfp); ▫ gw. or. *dzierzeć smutek* ‘być w żałobie’ (Kgo); ◦ czes. *držet smutek* (Opc); ◦ serb. *бити у жалости* (Żs); • p. *roczna żałoba po mężu* (sjp); • p. *rodzinna żałoba* (sjp); ◦ słowac. *smútok v rodine* ‘żałoba w rodzinie’ (Jsp); ◦ serb. *породична жалост* (Żs); • ros. *трауp по матери* ′żałoba po matce′ (SHM); • p. *powszechna żałoba* (sjp); ◦ serb. *општа жалост* (Żs); • p. *żałoba narodowa* ‘oficjalna żałoba, zwykle jednodniowa lub kilkudniowa, ogłaszana przez władze państwowe z powodu śmierci wybitnej osobistości lub wielkiej katastrofy, polegająca na odwołaniu imprez i widowisk rozrywkowych’ (sjp); ◦ słowac. *štátny smútok* (Ks); ◦ chorw. *narodna* (*nacionalna*) *žalost* (MPh); ◦ serb. *национална жалост* (Żs); • p. *ciężka żałoba* (Sfp); ▫ *głęboka żałoba* ‘ubiór całkowicie czarny, noszony po śmierci kogoś bliskiego’ (wsf); ◦ serb. *дубока жалост* (Żs).

[1562] Por. • p. *okryty żałobą*; ▫ *pogrążony w żałobie* (Sfp); ▫ *okryć żałobą* (CGW); ◦ ros. *погрузиться в скорбь*; ▫ *погрузиться в траур* (Gpf); ▫ *погрузить в скорбь*; ▫ *погрузить в траур* (CGW). Język wskazuje też na udawanie, pozorowanie żałoby, por. • p. *Z wierzchu żałoba, a wewnątrz wesele* (Zp).

[1563] Por. też • *Pokora* nazwisko — *pokora* gw. ‘żałoba’ (Tn).

[1564] Pot. też • serb. *жалост* ‘тешко осећање душевне горчине, патње, бола због губитка некога или нечега драгог’ (Msk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 585 2012-11-06 11:43:34

Żałobność wyrażają ponadto następujące jednostki: • p. *żałobny* (sjp); • p. *feralny*, gw. *faralny* 'żałobny, pogrzebowy, łac. *feralis*, tj. śmiertelny' (Kjp)[1565]; ◦ głuż. *žarowanski* 'żałobny' (Zg); ◦ słowac. *smútočný* 'súvisiaci so smútkom (obyč. pri pohrebe, smrti)' (Ks); ◦ czes. *smuteční* (Sc); ◦ brus. *жалобны* (Grb); ◦ ukr. *траурний* (su); ◦ serb. *коротни* (Ż)[1566]; • p. *nastrój żałobny* (Sc); ◦ czes. *smuteční nálada* (Sc).

Po okresie szczególnego żalu po zmarłym nastaje czas zelżenia bólu, smutku, por. • p. przest. *żałoba wychodzi*, *wyszła* (*po x dniach*, *po roku*) 'kończy się, skończyła się' (Sfp); ▫ *zdjąć żałobę* (MPh); ◦ chorw. *prestati žaliti* (MPh)[1567].

Zwyczaje i praktyki żałobne. Przejawy żałoby

Ubiór żałobny

Z żałobą utożsamianą jako żal, smutek po czyjejś śmierci nierozerwalnie wiąże się pojęcie żałoby jako oznak nazwanego tu stanu człowieka[1568], w szczególności ubioru, por. np. • p. *żałoba* 'ubiór żałobny, oznaki żałobne' (Kjp); ▫ *żałoba* 'odpowiedni ubiór (u nas czarny) lub dodatki do ubioru (np. czarny welon, czarna opaska na rękawie) noszone przez pewien okres po śmierci kogoś bliskiego'[1569]; ◦ ros. *траур* 'черная тёмная одежда, повязка и т.п., носимая в знак скорби' (tr); ◦ bułg. *жалейка* 'żałoba, znak żałoby' (Sbp). Do ubioru żałobnego jako zewnętrznej oznaki żalu odnoszą się m.in. wyrażenia: • p. *odzienie żałobne*; ▫ *żałobliwe odzienie* '*feralis cultus*, *funebre vestimentum*, *lugubris habitus* a. *ornatus*' (Msp)[1570].

W wielu kulturach, między innymi obszaru europejskiego, właściwym strojem żałobnym jest przywdziewana czerń, por. • p. gw. *czarnizna* 'czerń, żałobne ubranie' (sgp)[1571]; ◦ chorw. *crnina*; ▫ *korota* (MPh); ◦ serb. *црнина* 'као

[1565] Por. • p. *feralis* 'dzień żałobny, pogrzebowy' (Kjp).

[1566] Por. też • serb. reg. *коротовати* 'бити у жалости' (Msk).

[1567] W tym odniesieniu por. • chakas. *тул кізі* ''żałobny człowiek'' — tak nazywano żony od dnia śmierci męża do ostatniego wspomnienia (stypy) następującego po dwunastu miesiącach; • chakas. *öкіс кізі* ''osierociały człowiek'' — tak nazywano żonę po roku (po upływie dwunastu miesięcy) od śmierci męża (zob. Бутанаев 2002: 45).

[1568] Por. np. • p. *drzewo żałobne* (Sfp), za które uważano w starożytności cis. Por. też • p. *ogłosić żałobę* 'zarządzić zachowanie oznak żałoby przez określony czas' (Sfp); • p. *obchodzić żałobę po kim* 'zachować przez pewien okres zewnętrzne oznaki żałoby' (Sfp); ◦ ros. *соблюдать траур по кому-л.* (Gpf).

[1569] Por. • *Żałoba* nazwisko — *żałoba* 'ubiór żałobny' (Tn).

[1570] Por. też • ros. gw. *грусменая* 'żałobna' ''damska koszula noszona w żałobie, niemająca zdobień, m.in. na rękawach'' (Fg).

[1571] Por. też • p. *gruba żałoba* 'strój całkowicie czarny jako oznaka żałoby', 'strój żałobny, zwykle opaska z czarnej krepy noszona na kapeluszu lub rękawie, czarny gęsty welon zasłaniający twarz; czarne ubranie' (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 586 2012-11-06 11:43:34

знак жалости за неким' (Msk); ▫ *црнина* 'црна боја одела (због жалости)' (Msk)[1572]; ▫ reg. *корот(а)* ‹тал. *corrotto*› покр. 'црно одело за умрлим' (Msk); ◦ sch. *црнина* 'црна одећа (као знак жалости за неким)' (rsk)[1573]; • p. *kir* 'strój żałobny' (sjp); ▫ *okryć się kirem* 'przywdziać żałobę; pogrążyć się w żałobie, w żalu' (Sfp); • p. *krepa* 'tkanina jedwabna, wełniana lub bawełniana o przędzy silnie skręconej, matowa, o powierzchni lekko pomarszczonej; w kolorze czarnym bywa używana jako oznaka żałoby' (sjp)[1574]; ▫ *żałobna krepa* (Opc)[1575]; ◦ czes. *smuteční krep* (Opc); ◦ sch. *црни вео* 'знак жалости' (rsk)[1576]; • p. *ubiór żałobny* (Kjp); ▫ *ubranie żałobne* (Sc); ▫ *strój żałobny* (sjp); ◦ słowac. *smútočné šaty* (Ks); ◦ czes. *smuteční šaty*; ▫ *smuteční oblek* (Sc); ◦ serb. *црна одеча*; ▫ *црнина, корота* (Żs); • p. *obwiązka grobowa* (Msp); ▫ *opaska żałobna* (sjp); ◦ czes. *smuteční páska* (Sc); ◦ ros. *траурная повязка* (SHM); ◦ serb. *црна трака, флор* (Żs); • p. *żałobna suknia* (Żs)[1577]; ◦ serb. *коротна хаљина* (Żs); • p. *włosienica*, *włosiennica*, *włosieniec*, *włosień* 'tkanina z włosia; koszula żałobna albo pokutna, zrobiona z takiej tkaniny' (Kjp); • kasz. *żałobńica* 'dawny biały płaszcz żałobny z szerokimi rękawami, marszczony w pasie i przy szyi, jaki nosiła wdowa po śmierci męża' (Sk); • p. *kaptur żałobny / pogrzebny* (Msp); • p. *welon żałobny* (Żs); ◦ serb. *жалбени вео* (Żs).

Materiał językowy odzwierciedla przygotowanie odzieży żałobnej oraz noszenie jej: ○ szycie odzieży żałobnej, por. • p. *szyć żałobę* 'strój żałobny' (Sfp); ○ przywdziewanie odzieży żałobnej, por. • p. przest. *brać żałobę* 'przywdziewać żałobę' (Sfp); ▫ *przywdziewać żałobę*; ▫ *przywdziać żałobę*; ▫ *przywdziać po kim żałobę* (Kjp); ▫ *wdziać żałobę* (*po kim*); ▫ *wdziać kir żałobny* (Sfp); ▫ *użałobić się* 'ubrać się w żałobę, przywdziać żałobę' (Kjp); ◦ chorw. *obući crninu* '(staviti znak žalosti za kim)' (MPh); ◦ serb. *завити се*

[1572] W odniesieniu do czerni (psł. *čʒ́nin'a* 'czerń, nigredo', wtórnie przez konkretyzację 'coś czarnego, ciemnego') uwidacznia się współzakresowość znaczeniowa — '(czarnego) odzienia żałobnego' i 'żałoby', por. słowen. *črnína* 'żałobne odzienie'; sch. od XVII w. *crnìna* 'czerń', 'żałobne odzienie'; dial. czakaw. 'smutek, żałoba'; mac. *црниа* 'czarne, żałobne odzienie'. Por. też • mac. *чарни́ла* 'czernidło; odzież żałobna'; ▫ mac. dial. *ćerniló* 'żałoba' (psł. *čʒ́nidlo* środek służący do barwienia na czarno, czernidło) (Spr).

[1573] W tym odniesieniu por. • sch. *у црно звати кога* 'нанети некоме тежак ударац, бол, убити некоме некога' (rsk).

[1574] Por. • p. *nosić krepę na rękawie* (sjp).

[1575] Por. • p. *żałoba na kapeluszu*; ▫ *żałoba na rękawie* (tj. krepa) (Kjp).

[1576] Por. też • p. *flor* 'kir, żałoba': *Około czarny flor wisieć będzie* (Kjp); ◦ serb. *флор* ‹нем.› 'прозрачна свилена тканина': *црни флор носи се као знак жалости* (Msk).

[1577] Por. też • p. *plereza* 'białe obszycie, okalające suknię żałobną, fr. *pleureuses*, od *pleurer* płakać'; ▫ *floreza* 'obszycie, plisa dla przybrania u dołu sukni damskiej; takaż plisa krepowa u sukni żałobnej, fr. *pleureuses*' (Kjp), a w związku z tym por. • p. *półżałoba* 'niezupełna żałoba, drugi stopień żałoby w ubraniu (bez obszyć białych)'; ▫ *półżałobny* 'w połowią żałobny, niezupełnie żałobny' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 587 2012-11-06 11:43:34

у црно; ▫ *обући црнину* (*за ким*) (Żs)[1578]; ○ noszenie odzieży żałobnej, por. • p. *być w żałobie* (Sfp); ▫ *mieć żałobę* (Sc); ▫ (*ktoś*) *w żałobie* 'w stroju żałobnym' (Sfp); ◦ kasz. *tru˙r* 'okres po czyjejś śmierci, w którym bliscy noszą czarny strój oraz wyrzekają się radosnych uroczystości i zabaw, żałoba' (Sk); ◦ czes. *držet smutek*; ▫ *mít smutek* (Sc); • p. *żałobę nosić* (Msp); ▫ *nosić żałobę po kim* (Sfp)[1579]; ◦ słowac. *nosiť smútok* (Jsp); ◦ czes. *nosit smutek* (Sc); ◦ brus. *насіць жалобу* (tb); ◦ chorw. *nositi crninu* (MPh); ◦ serb. *носити црнину*; ▫ *бити у црнини* (Żs); ▫ *носити за ким црнину* (Msk); ▫ reg. *коротовати* 'носити црнину због жалости' (Msk); ◦ sch. *ћасити* ‹мац.› 'носити црнину, жалити за покојником' (rsk); • fr. *être en / porter le deuil de q.* 'nosić po kimś żałobę' (KKf); • p. *chodzić w żałobie* (Sfp); ◦ głuż. *žarowanski chodzić* 'chodzić w żałobie' (Zg); ◦ słowac. *chodit' v smútku* (Jsp); ◦ czes. *chodit ve smutku* (Sc); ◦ ros. *ходить в траурe* (tr); • p. gw. *chodzić czarno* 'mieć żałobę, chodzić w żałobie' (sgp); ◦ słowac. *chodiť čiernom* (sl); ◦ czes. *chodit v černém* (Sc); ◦ ros. *ходить в чёрном* (sl); ◦ serb. *ићи у црнини* (Żs).

Oprócz czerni „kolorem żałoby" jest biel: ○ po śmierci matki urzędnika cała ulica jest biała, por. • chin. *Мать чиновника умерла — вся улица бела от траура, чиновник умер — некому гроб нести* (Bw).

Po upływie przyjętego zwyczajowo okresu noszenia odpowiedniego ubioru po śmierci kogoś bliskiego następuje zdjęcie żałoby[1580], por. • p. *zdjąć żałobę* (Kjp); ▫ *zdjąć po kim żałobę* (Żs); ▫ *zrzucić żałobę* (Żs); ◦ chorw. *skinuti crninu* (MPh); ◦ serb. *скинути црнину* (Żs); ▫ *скинути за ким црнину* (Żs).

Będący w żałobie

Spersonalizowane są osoby pogrążone w żałobie i noszące żałobę: ○ kobiety, por. • p. *żałobnica* 'forma ż. od *żałobnik*' (Kjp); ◦ serb. *жена у црнини* / *короти* (Żs); ○ mężczyźni, por. • p. *żałobnik* 'człowiek żałujący zmarłego, zostający po kim w żałobie, smutku' (Kjp)[1581]; ◦ serb. *човек у црнини* / *короти* (Żs).

[1578] W tym kontekście por. • serb. *Калуђере, умрла ти мати* ′mnisze, zmarła ci matka′ 'ва истину црне не понесох ′prawdziwie, istotnie czarnego nie wziąłem, nie przywdziałem′' (Kn); mianowicie: *калуђер* 'mnich, zakonnik'; *црнац* 'mnich, zakonnik'; *црнина* 'czerń', 'żałobne odzienie'.

[1579] Por. • słowac. *nosiť smútok za matkou* (sl); ◦ ros. *носить траур по матери* ′nosić żałobę po matce′ (tr).

[1580] Należy zauważyć, że zgodnie z panującym u Chakasów zwyczajem noszona przez wdowy po zmarłym mężu odzież żałobna była po jej śmierci odzieżą do pochówku, por. • chakas. *тул кибі* '′odzież żałobna′' i *кибен* '′odzież grzebalna′' (zob. Бутанаев 2002: 45).

[1581] Zob. też wymieniany już (pkt *Organizacja i przebieg ceremonii pogrzebu*, rodz. VI. *Po zgonie. Po śmierci*, podrozdz. B. *Pozgonność. Pośmiertność. Względem zmarłych. Względem ciała zmarłych*) leksem *żałobnik* 'ten, kto jest w żałobie; uczestnik pogrzebu, uroczystości żałobnych'.

WWysoczanski-Umieranie.indb 588 2012-11-06 11:43:34

Czas żałoby

Ważnym wymiarem żałoby jest czas jej trwania[1582] oraz praktyki zewnętrzne — z reguły zrytualizowane — przebywanej żałoby, por. • *czas żałoby* — w Izraelu obowiązywał przez siedem dni, które były potrzebne na oczyszczenie; • p. *dzień żałobny* (Msp); • rum. *zile de doliu* 'dni żałoby' (Sr); • p. *sziwa*, hebr. *szewa* 'siedem' — to siedmiodniowy okres ścisłej żałoby. Po powrocie z cmentarza żałobnicy gromadzą się w domu zmarłego. Jeśli to możliwe, spędzają cały tydzień pod jednym dachem, jeśli nie — przebywają tam od rana do pory udania się na spoczynek. Zazwyczaj zapala się *ner daluk* — świecę, która płonie nieustannie przez siedem dni i nocy (Lipszyc 2000: 22); ▫ rel. *szibah* 'tradycyjny okres żałoby, polegający na nieopuszczaniu domu przez siedem dni po pogrzebie bliskiego krewnego, przestrzegany przez pobożnych Żydów; hebr. *szibh'āh*' (sjp); • hebr. *seudat chawraa* 'posiłek pocieszenia' — pierwszy posiłek spożywany przez żałobników po pogrzebie (Lipszyc 2000: 22); • jid. *zicn sziwe* 'siedzieć sziweę' — obyczaj siadania żałobników po posiłku na niskich taboretach bądź na podłodze (Lipszyc 2000: 22); • hebr. *szloszim* 'trzydzieści' — następny, po *szewa*, trwający do trzydziestego dnia, licząc od pogrzebu, okres żałoby (Lipszyc 2000: 22); • hebr. *awelut* — ostatni, całoroczny okres żałoby, który obowiązuje tylko dzieci zmarłego. Po jego zakończeniu nie wolno kontynuować żałoby (Lipszyc 2000: 22).

Współbycie w żałobie

Swoistym wymiarem żałoby, który — zgodnie z tytułem niniejszego podpunktu — proponujemy nazwać współbyciem w żałobie, są różnorodne w formach zachowania współczujące względem tych, którzy cierpią po czyjejś śmierci, solidaryzowanie się w bólu z innymi, por. • p. *wyraz współczucia* (Opc); • p. *słowa współczucia*; ▫ *wyrazy współczucia* (Sfp); • p. *kondolencja* 'wyrazy współczucia składane komuś, zwykle z powodu śmierci bliskiej osoby; wyrażanie ubolewania, żalu' (sjp); ▫ *kondolencje* 'słowne okazywanie komuś współczucia z powodu śmierci bliskiej osoby; dzielenie z kimś żalu, bólu po stracie kogoś' (Dwp); ◦ czes. *kondolence*, *soustrast* (Opc); ◦ serb. *сауђешће*, *суђут*, *кондоленција* (Żs); ◦ sch. *кондоленција* 'изражавање суђути, саучешћа у болу, несречи, губитку, туговању' (rsk); • p. *kondolencyjny* 'wyrażający kondolencje, żal, ubolewanie; współczujący' (sjp); ◦ czes. *kondolenční*, *sou-*

[1582] W tym odniesieniu por. „Rzekł Raw: Nie zapomina się o zmarłym wcześniej jak po dwunastu miesiącach" [Berachot 58] (*Z mądrości Talmudu* 1988: 276). Por. też • p. *być w żałobie* 'przeżywać okres żałoby po śmierci kogoś bliskiego, oficjalnie trwający rok' (Sfp); • p. *Póty mężowska żałoba, póki nie wstawią żony do groba* (Sfp); • serb. *Муж жену коротује од дома до гроба, па од гроба до дома* (Kn). Por. też • p. *Poty mąż żony po śmierci żałuje, dopóki się kapusta w garnku nie ugotuje* (Knk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 589 2012-11-06 11:43:34

strastný (Opc); ◦ serb. *којим се изражава сауђешће* (Żs); • p. *składać*, *złożyć wyrazy ubolewania*, *współczucia* 'dawać wyraz współczuciu, wyrażać ubolewanie, zwykle w formie słownej' (Sfp); ▫ *złożyć kondolencje* 'wyrazić współczucie' (Zp); ▫ *wyrażać kondolencje* (sjp); ▫ *wyrażać komu kondolencje* (Sfp)[1583]; ▫ *składać komuś kondolencje* (sjp); ▫ *składać kondolencje rodzinie zmarłego* (Dwp); ◦ czes. *projevit kondolenci / soustrast* (Opc); ◦ sch. *изјавити сауђешће*; ▫ *исказати саучешће* 'изјавити своје саосећање у болу, тузи' (rsk); • p. *pismo kondolencyjne* (sjp); ▫ *list kondolencyjny* (Dwp); ◦ serb. *писмо са изјавама / изразима сауђешћа* (Żs); • p. *depesza kondolencyjna* (Sfp); ▫ *telegram kondolencyjny* (Dwp)[1584]; ◦ czes. *soustrastný telegram* (Opc); ◦ serb. *телеграм са изјавама / изразима сауђешћа* (Żs); ◦ bułg. *съболезнователна телеграма* (Rpb); • p. *złożyć wizytę kondolencyjną* (Żs); ◦ serb. *посетити ради изјаве сауђешћа* (Żs).

W rozważanym mikropolu sytuują się też jednostki akcentujące konkretno-jednostkowe bądź konkretno-zbiorowe obiekty czyjejś żałoby: ○ żałoba po kimś, por. • p. *mieć żałobę po kim*; ▫ *być w żałobie po kim* (Jsp); ◦ słowac. *smútiť za kým* (Jsp); ○ żałoba po rodzicach, por. • p. *mieć żałobę po rodzicach* (Jsp); ◦ słowac. *smútiť za rodičmi* (Jsp).

Materiał językowy unaocznia, że nie wszyscy ludzie są traktowani równorzędnie pod względem współuczestniczenia z kimś w jego bólu: ○ po zgonie beja od razu podejmowana jest decyzja o pójściu na jego pogrzeb, natomiast o śmierci biednego można dowiedzieć się po trzech dniach, por. • turkm. *Умрет бай — 'пойдем на похороны' говорят; умрет бедняк через три дня узнают* (Bw).

Uroczystości żałobne

Wymiar żałoby obejmuje także przejawy grupowego, zorganizowanego i oficjalnego oddawania szacunku zmarłym i zarazem solidaryzowania się, często z bliżej nieznanymi nam osobiście, członkami rodziny zmarłego, jego przyjaciółmi itd.[1585], por. tu zleksykalizowane jednostki leksykalne odnoszące się do tych znaczeń, np. • p. *żałobnie* 'w sposób świadczący o żałobie' (sjp);◦ serb. *у знак жалости / корте* (Żs); • słowac. *smutočne vyzdobený* 'żałobnie przybrany' (Jsp); • p. *żałobnie przybrana sala* (sjp); ◦ serb. *сала / дворана*

[1583] Por. też • fr. *p.c.* skrót od *pour condoléance* 'dla wyrażenia współczucia, złożenia kondolencji (na biletach wizytowych)' (Kso).

[1584] Por. też • p. *żałobna obwódka* 'na kopercie, w gazecie' (Sfp).

[1585] Język utrwala również szczególny rodzaj takiego wymiaru żałoby — odprawiane nabożeństwa żałobne za zmarłych. Ich przedstawienie następuje dalej (zob. pkt *Modlitwy i obrzędy liturgiczne za zmarłych*, podrozdz. I. *Upamiętnienie śmierci. Obecność nieżyjących w świadomości żyjących. Troska o dusze zmarłych*, rozdz. VIII. *Śmierć i życie*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 590 2012-11-06 11:43:34

декорисана у црно (Żs); • p. *żałobnie opuszczone flagi* (sjp); ◦ ros. *приспустить флаги в знак траура* (tr); ◦ serb. *заставе спуштене у знак жалости* (Żs); • p. *akademia, uroczystość, ceremonia żałobna* (sjp); ▫ *ceremonie funeralne* (Du); ▫ *akademia żałobna* 'poświęcona uczczeniu wybitnej osoby zmarłej' (Sfp); • chorw. *komemoracija* (MPh); ◦ serb. *комеморација*, *комеморативна седница*, *свечаност* (ŻŚ); ▫ *комеморативна академија* (Żs); • p. *chorągiew żałobna* (sjp); ◦ serb. *црна застава* (Żs).

Żałobne słowa

Cierpienie, dojmujący ból, smutek po czyjejś śmierci „przyoblekany bywa w słowa" (nazywamy je tu uogólniająco słowami żałobnymi) w postaci takich czy innych utworów piśmienniczych, zarówno religijnych, jak i świeckich, por. • p. *żałobny* (sjp); ◦ czes. *smuteční* (Sc); ◦ chorw. *žaloban*, *tužan*; ▫ *zadušni*, *komemoracijski*, *posmrtan* (MPh); ◦ sch. *тужбени* 'који се односи на тужбу'; ▫ *жалобан*, *жалбени* (rsk); • p. *psalmy żałobne* (Żs)[1586]; ◦ serb. *жалобни псалми* (Żs); • psł. *opělo* 'pienie żałobne' (płd.) (Spr); • p. *pieśń żałobna*; ▫ *pieśni żałobne* (Żs); ◦ słowac. *trúchlivá pieseň* (Ks); ◦ czes. *žalozpěv* (Sc); ◦ serb. *жалобне песме* (Żs); • p. *requiem* (sjp)[1587]; • p. *elegia* (*żałobna*) 'w nowożytnej poetyce: utwór liryczny bez określonej miary wierszowej zwykle o tematyce żałobnej, refleksyjnym, smutnym nastroju, utrzymywany w tonie skargi; w poezji antycznej ujęty w formę dystychu elegijnego o różnorodnej tematyce i nastroju' (sjp)[1588]; ◦ serb. *елегија* (Żs); • p. *tren* 'pieśń żałobna, utwór liryczny o charakterze elegijnym poświęcony osobie zmarłej, opłakujący ją' (sjp); ▫ *treny żałobne* (Żs); ◦ czes. *trén*, *žalozpěv* (Opc); ◦ sch. *тужбалица* 'стихови или песма у одређеној, једноставној мелодији којом се гласно жали за неким или нечим, запевка, нарицаљка' (rsk)[1589]; ▫ *нарицаљка* 'речи (обично стихови у одређрној, једноставној мелодији) којими се гласно жали за ким или чим, запевка, тужбалица; кукање, нарицање' (rsk).

Ze względu na językoznawczy charakter pracy nie przedstawiamy tutaj ani nie analizujemy konkretnych utworów podejmujących problematykę przeżywania

[1586] Godzi się tu zauważyć, że „Odnowione po Soborze Watykańskim II *Obrzędy pogrzebu* pełną garścią czerpią ze skarbca tradycyjnych śpiewów i modlitw o wielowiekowej tradycji. Od początku ceremoniom towarzyszył śpiew bądź odmawianie psalmów. W VIII wieku odmawiano niemal cały *Psałterz*. Wytworzyła się wtedy praktyka odmawiania go nie tyle w intencji zmarłego, ile zamiast zmarłego, tak, jakby on sam je odmawiał" (Jeruzalski 2008: 28).

[1587] Por. • p. *śpiewać rekwiem* (sjp).

[1588] Por. • p. *elegia na czyjąś śmierć* (sjp).

[1589] Charakterystyczne są dla niej swoistość formy, rytmu, melodii oraz — naturalnie — specyfika tematyki: „у тужбалицама се уочава одређена форма, ритам, мелодија и каркатеристична тематика" (Јовановић 1992: 66). Por. też • serb. *запевка / запијевка* 'нарицање за умрлим'; ▫ *запевати / запијевати* 'жалити, оплакивати мртваца, наричући' (Msk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 591 2012-11-06 11:43:34

śmierci, natomiast zasadne wydaje się wymienienie przynajmniej kilku tytułów takich utworów unaoczniających cierpienie i ból człowieka związany z czyjąś śmiercią. Wyróżnia się tu odniesienie do śmierci zadanej Chrystusowi, por. • drukowany *Mszał krakowski* z 1484 zawiera dwa formularze mszalne *De tribulatione* oraz *De quinque doloribus* BMV. Z XVI wieku pochodzą *Godzinki Współbolesnej Błogosławionej Panny Maryjej z Synem Swoim*, a z XVII wieku — *Żałobne treny Matki Pana Jezusowej siedem boleści w sobie wyrażające*, lament MB *Już Cię żegnam, najmilszy Chrystusie* oraz wchodzące w skład *Gorzkich żali Rozmowy duszy z Matką Bolesną*.

Wśród „słów żałobnych" wyróżniają się zwroty adresatywne kierowane do zmarłego, zwłaszcza wypowiadane w lamentacjach, por. • ros. gw. *Зёрнушко* ''serdeczne zwrócenie się do nieboszczyka w lamentach, w zawodzeniach'' (Fg).

Przezwyciężanie żałoby

W tym kontekście jest zasadne wskazanie na słowa odnoszące się do obchodów święta Chanukka, mianowicie *Miszna* zaleca czytanie z Lb 7, codzienną recytację psalmów allelujatycznych, a zabrania poszczenia i śpiewania pieśni żałobnych (ek, III: 64).

Brak żałoby

W przeciwieństwie do powszechnej i w pełni zrozumiałej żałoby po czyjejś śmierci w języku został utrwalony stan braku żałoby w tym wymiarze, por. • p. *bezżałoba* 'brak żałoby, smutku, obojętność' (Kjp).

Śmierć własna

W językowym obrazie umierania i śmierci znajduje się też odniesienie do śmierci własnej, por. • p. *Przeraziła go wizja własnej śmierci* (Dwp). Otóż „śmierć rozpatrywana w kontekście przeżycia egzystencjalnego jest zagadkową nazwą najważniejszej dla człowieka z form skończoności. Osoba jest jej świadoma, choć często w bardzo niewyraźnym odczuciu, ponieważ nie może sobie jej jasno i bezpośrednio przedstawić. Śmierć własna pozostaje więc poza bezpośrednim rozumieniem, a doświadczana jest jedynie poprzez występujące w świadomości wyobrażenie o niej, które może powstawać na podstawie różnych codziennych zdarzeń życiowych"[1590] (Widera-Wysoczańska 2000: 61), ściślej — „własne umieranie nie odsłania mi się wprost samo w sobie, lecz stanowi rodzaj wspólnego tła dla takich doznań i przeżyć, jak starzenie się, groźba postępującej choroby,

[1590] Por. • ros. *Сколько людей, столько и смертей* 'ilu ludzi, tyle i śmierci' (PZ).

WWysoczanski-Umieranie.indb 592 2012-11-06 11:43:34

stany omdlenia, poczucie niebezpieczeństwa itd. Nie znaczy to jednak, by wymienione zjawiska i zjawiska do nich podobne odsłaniały nam proces własnego umierania w sposób jednoznaczny, a nade wszystko pewny. Sądzę, że gdyby nie »zewnętrzne« doświadczenie cudzej śmierci, byłyby one bezsilne. Dopiero dzięki zespoleniu z zewnętrznym doświadczeniem śmierci z tym, że ktoś umarł, zdolne są odsłonić prawdę, że ja właściwie także umieram" (Tischner 1975: 271), por. • ros. *Старая штука смерть, а каждому вновь* 'stara rzecz śmierć, a każdemu na nowo' (PZ).

B. Postawy i zachowania

Istotną i wieloaspektową płaszczyznę w rozważanej w niniejszym rozdziale problematyce konstytuują postawy i zachowania wobec umierania i śmierci. W odniesieniu do utrwalenia językowego tych postaw i zachowań właściwych różnym czasom i miejscom należy tu zauważyć, że obecnie — jak już zaznaczono we *Wstępie* — „w powszechnym odbiorze śmierć jest odczuwana jako coś strasznego i wstrząsającego. W zsekularyzowanej kulturze zachodniej chce się ją usunąć z ludzkiej świadomości, banalizując ją poprzez mnożenie jej dokładnych opisów w środkach społecznego przekazu albo za pośrednictwem niszczenia publicznych znaków jej obecności" (*Encyklopedia chrześcijaństwa*... 2000: 698). Tak więc stosowne w minionym stuleciu i pierwszej ćwierci XXI wieku „pojęcia »kryzysu, pornografii i renesansu śmierci«, choć w istocie mają charakter metaforyczny, w zakresach semantycznych są jednoznaczne i na tyle zadomowiły się w języku współczesnej polskiej antropotanatologii humanistycznej, że nie tyle nie wymagają już dzisiaj specjalnego definiowania, ile w swych znaczeniach rysują się nader wyraziście. Wiadomo zatem, iż dotyczą one współczesnego kulturowego sposobu istnienia śmierci, że oddają sposoby jej pojmowania oraz — znamienne dla zetknięć z jej faktem — style ludzkich zachowań[1591]. Wyrażają one postawy typowo dwudziestowieczne, w istocie niemające wyraźniejszych odpowiedników w minionych już: historycznych formach reagowania na fakt i zjawisko ludzkiej śmierci. Owe postawy są produktem nieporównanie szerszych zjawisk kulturowych i społecznych, w niejednym aspekcie uwarunkowanych ekonomicznie, korespondują też wyraźnie z najróżniejszymi przejawami znów bardzo szeroko pojmowanego życia społecznego i kulturalnego" (Kolbuszewski 1997a: 7).

[1591] Por. np.: • p. *Na śmierć idąc, na ciasny trzewik utyskuje* (Ak); ▫ *Na śmierć idąc, na ciasny bucik utyskujesz* (Kp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 593 2012-11-06 11:43:34

Śmierć możliwa

Życzenie śmierci. Klątwa

Jednym z aspektów opisywanego językowo stosunku do śmierci jest praktykowane życzenie komuś zgonu, zwłaszcza nagłego[1592], por. • p. *Niech go śmierć pozdrowi* (Kpp); ▫ *Bodajeś się swojej śmierci nie doczekał!* 'tj. bodajeś zmarł nienaturalną śmiercią' (Ak); ▫ posp. *żeby was nagła śmierć wytłukła!* (wsf); ▫ *Bodaj cię ubito!*; ▫ *Bo*(*g*)*daj go jasny piorun ubił!* (Sfp); ▫ *Bodaj cię* (*was*; dawn. *waści*) *zabito!* 'rodzaj złorzeczenia' (Sfp); ▫ *bodaj świata bożego nie widział* 'złorzeczenie: bodaj umarł, nie żył' (Sfp); ▫ *Aby / żeby, bodaj / bogdaj cię* (*go*, *was*, *ich*) *święta ziemia nie nosiła* 'przekleństwo' (Sfp); ◦ brus. *каб зямля не насіла каго* (AC); • ros. pospol. *Нелегкая не приберёт кого* 'пожелание быстрее погибнуть, умерет' (Fl); • serb. wulg. *поцркали дабогда!* (Żs); • sch. *mrtvačku svijeću kupiti za koga* 'željeti komu što skoriju smrt' (Mf). Wyraźnie zarysowane w języku życzenie innym śmierci manifestowane jest w różnego rodzaju przekleństwach i zaklęciach[1593]. Istnienie i stosowanie formuł słownych życzących innym śmierci[1594], żądających śmierci dla innych wiążą się bezpośrednio z funkcją magiczną, a w szerszym odniesieniu z funkcją stanowiącą (sprawczą) języka, tzn. urzeczywistnienie się treści (przesłań) życzących kierowanych do innych formuł jest — naszym zdaniem na szczęście w obliczu nieludzkiej rzeczywistości zabijania czy wręcz pogłębiającej się i utrwalającej się cywilizacji śmierci — nieziszczalne. Motywowani różnymi przyczynami, kierowani różnymi powodami, ludzie życzą innym niedobrej śmierci — „formuły klątw wskazują na wiele możliwości niedobrej śmierci", przy czym „nieszczęśliwy skon to, po pierwsze, ciężkie konanie", „po drugie, jest to skon bez modlitwy", „umrzeć nie po ludzku to także *szczeznąć*" (Engelking 2010: 266–267). Wyróżniają się tu m.in.: ○ życzenie śmierci w ogóle, por. • p. *życzyć* (*komu*, *sobie*) *śmierci* (Sfp); ◦ ros. *желать кому-л. смерти* (tr); • p. *mężobojstwo serdeczne* 'życzenie komuś śmierci' (Msp); ○ życzenie śmierci nagłej, zwłaszcza w następstwie niespodziewanego zdarzenia bądź śmierciono-

[1592] W języku utrwalony został też nakaz nieżyczenia komukolwiek śmierci, ponieważ ona sama przychodzi, por. • p. *Nie życz — przyjdzie śmierć sama* (Kpp).

[1593] W tym odniesieniu należy zauważyć, że „czasem trudno odróżnić, czy formuła klątwy zawiera życzenie śmierci, czy »tylko« choroby, czy też choroby i śmierci. […] nie chodzi o to, żeby odróżniać. Istotne jest przede wszystkim to, że zawarte w formule klątwy życzenie dotyczy niedobrego życia (które polega między innymi na chorowaniu) i jego konsekwencji — niedobrego umierania" (Engelking 2010: 264). W tym odniesieniu należy też wskazać na sens niedoczekaności czyjejś chcianej śmierci wyrażanej w konstatacjach typu: • p. *nie ma śmierci na kogo* (Żs); ◦ serb. pot. *неће да цркне / да одапне* (Żs).

[1594] Z możliwym rozumieniem klątwy jako symbolicznego uśmiercenia słowem (zob. Engelking 2010: 184).

WWysoczanski-Umieranie.indb 594 2012-11-06 11:43:34

śnej choroby, por. • p. *żeby cię* (*go*, *was* itp.) *nagła śmierć* (Sfp); ▫ *żeby cię* (*go*, *was* itp.) *nagła śmierć wytłukła* (Sfp); ▫ *żeby cię* (*go*, *was* itp.) *nagła śmierć zalała* (Sfp); ▫ gw. *Bogdaj cię nagłota spotkała!* (przekleństwo; *nagłota* 'nagła śmierć') (Kjp); ▫ *bodaj / bodajby kogoś szlag / szlak trafił* 'wulgarne przekleństwo' (L); ▫ *bodaj / bodajby kogoś cholera wzięła!* 'grubiańskie przekleństwo' (L); ▫ *bodaj cholera utłukła!* 'wyzwisko lub przekleństwo będące wyrazem negatywnych emocji w stosunku do kogoś' (L); ▫ wulg. *bodaj ich* (*was*) *cholera wydusiła*; ▫ *Niech ich zaraza wydusi* 'przekleństwo' (Sfp); ▫ *bodaj cię wilki / wilcy zjadły / zjedli* 'przekleństwo' (Sfp); ◦ ros. gw. woron. obelż. *карачун тебя возьми!* 'żeby cię nagła i niespodziewana śmierć wzięła' (Fg); ◦ serb. *куга га уморила!* (Kn); ○ życzenie śmierci złej, por. • p. *bodaj (kogo) zła śmierć nie minęła*[1595]; ▫ *daj bych złą śmiercią zginął*; ▫ *bodajbych miała złe skonanie* (Msp); ○ życzenie komuś jak najgorszego zgonu — zdechnięcia, zwłaszcza pod płotem[1596], por. • p. *Bodajeś skonał!* (Sfp); ▫ *Bodajeś kark skręcił!* (Sfp); ▫ wulg. (*A*)*żebyś,* (*a*) *bodajeś zdechł* 'rodzaj zaklęcia lub przekleństwa' (Sfp); ▫ *bodajby / żebyś zdechł!*; ▫ (*A*)*żebyś,* (*a*) *bodajeś zdechł*; ▫ *żebyś pod płotem zdechł* (Sfp); • p. *Żebyś sczezł!* (Kjp)[1597]; ◦ ros. *чтоб ты сдох!* (Gpf); ▫ ord.-pospol. *чтоб он сдох!* (MN)[1598]; ◦ serb. *црко дабогда!* (Żs).

Uzupełnieniem przedstawionego utrwalenia życzenia komuś śmierci jest wskazanie na to, kto i komu życzy zgonu. Odwołania tego rodzaju są następujące: ○ brat, życząc bratu śmierci, równocześnie nie chce go pochować, por. • tats. *Даже если брат пожелает брату смерти, похоронить его он не захочет* (Bw).

Życzenie komuś śmierci w ostatecznym rozrachunku nie zawsze jest opłacalne, nie zawsze przynosi korzyści życzącemu: ○ nie będzie w pełni pożyteczne życzenie komuś śmierci w celu otrzymania spadku, por. • p. *Śmierci życzyć dla spadku, na złe radzić dla datku, krzywdzić dla dostatku, żadnemu do końca z pociechą to nie przyjdzie* (Knk); ○ lepsze jest życzenie sobie życia aniżeli komuś śmierci, por. • kar. *Лучше желать себе жизни, чем другому смерти* (Bw).

Zaklinanie się na śmierć

W analizowanym polu semantyczno-leksykalnym mieszczą się najróżniejsze formuły zaklinania się na swój koniec, por. • p. *niech* (*ja*) *skonam* (Msp)[1599]; ▫ *bo-*

[1595] Por. też • p. *śmierci na ciebie* (*na was*, *na nich* itp.) *nie ma!* 'rodzaj złorzeczenia' (Sfp).

[1596] Por. • *pod płotem umrzeć* / *zdechnąć* 'w nędzy, marną śmiercią' (Kmt).

[1597] Por. • p. *sczeznąć* 'umrzeć, (pog.) zdechnąć' (Kjp).

[1598] Por. też • ros. *Ни дна тебе, ни покрышки!*, gdzie *дно* i *покрышка* są niejako symbolami śmierci (Мокиенко 1990: 139).

[1599] Por. też powszechnie zananą formułę zaklinania się: • pol. *żebyś zdechł, to nie dostaniesz* (w).

WWysoczanski-Umieranie.indb 595 2012-11-06 11:43:35

dajbym skonał; ▫ *bodajbym zginął* (Msp); • ros. *умереть / провалиться мне на (этом) месте* — ‘wyrażenie klątwy, zapewnienia o prawdziwości swoich słów’ (Lpr)[1600]; • ros. dial. pskow. *дай Бог помереть* ‘′używane jako klątwa′’ (MNp); • ang. *strike me dead!* (Se).

Przysięganie na śmierć

Odmianę w obrębie omawianych form stanowi przysięganie na śmierć, zaręczanie na życie, por. • p. *gardło dać* ‘ręczyć życiem’ (Msp); • ukr. *смертна присяга / клятва* ‘присяга, клятва життям’ (Bsu).

Pragnienie śmierci. Czekanie na śmierć

Znane jest pragnienie zarówno swojej, jak też — częściej — czyjejś śmierci[1601], por. • p. *pragnąć śmierci*; ▫ *pragnienie śmierci* (Sfp); ◦ serb. *желети смрт* (Żs); ◦ sch. *мртвачку свећу купити за кога* ‘желети коме што скорију смрт’ (rsk).

Pragnąc swojej śmierci, wskazuje się w szczególności na następujące okoliczności: ○ śmierci pragnie się choćby już następnego dnia w stanach smutku, natomiast — w przeciwieństwie do tego — w czasie radości chce się żyć długo, por. • wietn. *Когда весело — хочется жить долго, когда грустно — хочется умереть хоть завтра* (Bw). W pragnieniu czyjejś śmierci również uwidaczniają się określone uwarunkowania: ○ wymieniana jest osoba, której śmierć miałaby dotknąć, np. marzeniem diakona jest śmierć kapłana, por. • oset. *Мечта дьякона — смерть священника* (Bw); ○ wskazywane są przedsięwzięcia, działania zorganizowane, por. • p. *sprzysiąc się na czyją śmierć / na czyją zgubę / na czyje życie* ‘zawiązać spisek w celu zgładzenia kogo’ (Sfp).

W świetle niniejszych omówień należy dodać, że „*Stary Testament* ukazuje też pragnienie śmierci, ale wypowiedziane tylko w najwyższym cierpieniu (Jr 20,14–18; Hi 6,8–10). Dla udręczonego cierpieniem Hioba możliwość śmierci staje się możliwością *snu przynoszącego wytchnienie* (Hi 3,13)” (Bortkiewicz 2000: 80).

Czekanie na śmierć, gdy chciałoby się już umrzeć, a ona wciąż nie nadchodzi, zasmuca, por. • ros. gw. smol. *Радъ бы пумяреть, да смерть ни бяреть* (Dse).

[1600] W tym kontekście por. też następujące frazeologizmy: • brus. *хоць памры*; ▫ *хоць лажыся (ды) памірай*; ◦ ros. *хоть умри / умирай* ‘koniecznie, włożywszy wszelkie starania, za wszelką cenę (zrób cokolwiek)’ (Krb).

[1601] Język rejestruje też słabsze przejawy woli w tym względzie, por. • serb. *Дошао ми је хака главе* ‘тако ми досадило да сам већ готов умријети ′tak mi to dopiekł, że jestem gotowy umrzeć′’ (Kn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 596 2012-11-06 11:43:35

W odniesieniu do oczekiwania czyjejś śmierci w języku utrwalony jest motyw doczekania się tego, por. • p. *na marach widzieć / ujźrzeć* ‘doczekać się czyjejś śmierci’ (Msp); • p. *zaśpiewać komuś requiem* ‘doczekać się czyjejś śmierci’ (Kmt), natomiast — jak poświadczają przysłowia — bez przyjścia śmierci samemu umrzeć nie można, umiera się, ponieważ przychodzi śmierć, por. • ros. *Это не он умер, а смерть его пришла* (Lp); ▫ gw. smol. *Тэй умиръ. Атчаго? А смерть пришла* (Dse).

Wzywanie, szukanie śmierci. Proszenie o śmierć

Jednym z zachowań jest wzywanie, szukanie śmierci, por. • p. *wzywać śmierci* (Sfp); ▫ *szukać śmierci* ‘umyślnie narażać się na niebezpieczeństwo, chcieć znaleźć śmierć, chcieć zginąć’ (Sfp); ◦ ukr. *шукати смерті* ‘робити шонебудь необачно, ризикуючи життям’ (fu); ◦ ros. *искать смерти* (Prd); ◦ serb. *тражити смрт*; ▫ *призивати смрт* (Żs); ◦ niem. *den Tod suchen* (Prd). Okolicznościami wzywania śmierci są: ○ kłopoty, por. • p. *Śmierci w kłopotach wzywamy, gdy przyjdzie, drzwi zamykamy* (Kpp).

Nieobce ludziom jest proszenie o nastąpienie śmierci, niekiedy śmierci danego rodzaju, por. • *prosić Boga o śmierć* (AC); ◦ brus. *у Бога смерці прасіць* (AC); ◦ ukr. *просити / прохати* (*у Бога*) *смерті* ‘виявляти небажания жити’ (Bsu).

W języku wskazywana jest niemożność dosięgnięcia śmierci i nierealność wyproszenia jej: ○ szukających śmierci ona nie dosięga, por. • p. *Kto śmierci szuka, tego ona nie bierze* (Npp); ○ jeśli tylko prosisz, nie wyprosisz śmierci, por. • hin. *Если только просить, не выпросишь и смерти* (Bw).

Narażanie się na śmierć. Narażanie innych na śmierć

Ogląd materiału językowego ujawnia utrwalenie narażania się na śmierć, rozmyślnego ocierania się o nią mającego umotywowanie pozytywne w przypadku uzasadnionych i potrzebnych czynów bądź motywację negatywną — w przypadku wystawiania bez uzasadnienia kogoś na niebezpieczeństwo śmierci. Niektóre zachowania człowieka stanowią zagrożenie jego życia, często są one podejmowane rozmyślnie, z pełną świadomością ryzykowania swoim życiem[1602], por. • p. *narażać się na śmierć* (Sfp); • p. *ocierać się o śmierć* (Sfp); ◦ ukr. *лізти* (*залазити*) / *полізти* (*залізти*) *в петлю* ‘наражати себе на смертельну небезпеку, свідомо ризикувати своїм життям’ (fu). Odwoła-

[1602] Dotyczy to też wielu zawodów, np. rybaków, por. • ros. *Рыбу ловить — при смерти ходить* (Lp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 597 2012-11-06 11:43:35

nia do takich zachowań sprowadzają się do: ○ podawania, nadstawiania głowy, por. • p. *głowę podać* 'narazić życie' (Msp); ▫ *głowy nastawić / nadstawiać* 'narażać życie' (Msp); ○ ryzykowania własną głową, por. • czes. *riskovat* (*vlastní*) *hlavu* (Ccs); ○ położenia głowy pod miecz bądź szablę, por. • p. *głowę pod miecz / pod szablę podłożyć / podkładać* 'narażać życie' (Msp); ○ nadstawiania gardła, por. • p. *gardłować* 'narażać życie'; ▫ *gardła swego nadstawić*; ▫ *gardło* (*na co*) *odważać* 'narażać życie' (Msp); ○ ważenia się gardła, por. • p. *gardło* (*lekce*)*ważyć / odważać / odważyć / ważyć się gardła* 'narażać życie' (Msp); ○ wchodzenia śmierci w gardło, por. • czes. *smrti v hrdlo lézti* 'sám se vydávat v nebezpeči smrti' (Zlr); ○ nadstawiania czoła, por. • p. *czoła nadstawić* 'narażać się na śmierć' (Msp); ○ nadstawiania boku, por. • p. *boku i głowy nadstawiać* (Msp); ○ nadstawiania goleni, por. • p. *goleni nadstawiać* (Msp).

Na śmierć bywają też narażani inni, por. • p. *narażać kogo na śmierć* (Sfp); ◦ ros. *подвергать смерти* (w); ▫ *подвергать кого-л. смертельной опасности* (HS); ◦ serb. *гурнути кога у смрт*; ▫ *изложити смртној опасности* (Żs); • p. *gubić* 'powodować czyjąś zgubę, klęskę; narażać kogoś na nieszczęście, śmierć' (Dwp); • p. *mięso armatnie* 'żołnierze wysyłani do bezpośrednich działań wojennych i najbardziej narażeni na śmierć' (Dwp).

Obojętność, niewrażliwość na śmierć

Zauważalnym aspektem w rozważanej problematyce jest postawa niebrania sobie czyjejś śmierci mocno do serca, nietraktowania jej poważnie, braku zaniepokojenia z tego powodu, niezamartwiania się czyjąś śmiercią, por. • p. *o* (*na*) *śmierć* (*nic*) *nie dbać* (Msp); • ros. dial. pskow. *города не лягут* (*не залягут*) *за кем, по кому* ''nic strasznego się nie stanie, gdy ktoś umrze'' (MNp).

Przejawia się to wobec: ○ chrabąszcza, por. • p. *Nie przejmuj się śmiercią chrabąszcza* (w).

Zadowolenie, korzyść z czyjejś śmierci

W jednostkach frazeologicznych odzwierciedlona jest satysfakcja oraz pożytek z czyjejś śmierci — eksplicytnymi składnikami w nich są nazwy określonych zwierząt (por. wyżej pkt *Zabijanie. Uwarunkowania, następstwa*): ○ śmierć kota jest równoznaczna świętu myszy, por. • turkm. *Смерть кошки — праздник для мышей* (Bw); ○ śmierć kota jest weselem dla myszy, por. • ros. *Смерть кошки — свадьба для мышей* (Spp); ○ śmierć myszki to radość dla kota, por. • amch. *Смерть мышки — веселье кошки* (Bw); ○ śmierć myszy to życie dla myszołowa, por. ordos. *Śmierć myszy jest życiem dla myszołowa*

WWysoczanski-Umieranie.indb 598 2012-11-06 11:43:35

(Mpp); ○ śmierć konia jest radością dla psa (psów), por. • gruz. *Смерть лошади для собаки праздник* (Bw); ◦ uzb. *Смерть коня — праздник для собаки* (Bw); ◦ tur. *Смерть коня — праздник собакам* (Bw); ○ śmierć osła to uczta dla psów, por. • puszt. *Смерть осла — пир для собак* (Bw).

Obwinianie za śmierć

Jednym z zauważalnych aspektów śmierci jest obwinianie kogoś za śmierć konkretnej osoby, por. • p. *obarczał go winą za śmierć swego brata* (Dwp).

Igranie ze śmiercią

Oprócz leksemów dotyczących narażania się na śmierć w zasobie leksykalnym języka można również odnaleźć wskazanie na lekceważące, niekiedy także zabawowe, traktowanie śmierci, swego rodzaju „żonglowanie" śmiercią, por. • p. *igrać ze śmiercią* 'narażać się (lekkomyślnie, umyślnie) na utratę życia' (Sfp); ▫ *igrać ze śmiercią* 'narażać, ryzykować życiem, wystawiać się na skrajne niebezpieczeństwo' (Dwp); ▫ *igrać ze śmiercią niepotrzebnie, bezmyślnie, głupio* (Dwp)[1603]; ◦ słowac. *hrať sa so smrťou* (Jsp); ◦ ros. *играть со смертью* (Lpr); ▫ *играть жизнью и смертью* (Kr); ▫ *играть со смертью в жмурки* 'bawić się ze śmiercią w ciuciubabkę' 'robić coś połączone z ryzykiem, niebezpieczeństwem' (BMS); ▫ *шутить со смертью* (Gpf); ◦ serb. *играти се / поигравати се са смрћу* (Żs); ◦ ang. *dice with death* 'igrać ze śmiercią, z losem' (Fia); • p. *pojedynek amerykański* 'losowanie o życie lub śmierć kogoś' (Lpr); ◦ ros. *американская дуэль* (Lpr); • ros. *русская рулетка* 'gra na powodzenie, szczęście ze śmiercią' (Bmf).

Przyzwolenie na czyjąś śmierć

W obrazie postaw i zachowań wobec śmierci mieści się też jeden z przejawów znieczulicy i bezduszności człowieka, który manifestuje się w przyzwoleniu na czyjąś śmierć, por. • p. *pozwolić umrzeć* (Msp), m.in. na śmierć głodową, por. • p. *pozwolić* (*komu*) *umrzeć z głodu* (Sc); ◦ czes. *nechat* (*koho*) *zemřít hladem* (Sc).

Dopuszczanie śmierci

Z przyzwoleniem na realną czyjąś śmierć wiąże się dopuszczenie śmierci, w jakimś sensie chcenie śmierci z reguły z równoczesnym przystawaniem na nią, nie-

[1603] Por. • p. *Kaskader często igrał ze śmiercią* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 599 2012-11-06 11:43:35

przeszkadzaniem możliwemu jej wystąpieniu: ○ wrogość, napastliwość w stosunku do kogoś, wiążąca się z chceniem śmierci, dopuszczająca śmiertelny koniec, por. • p. *bij, zabij*; ◦ ros. *хоть убей* (Gpf).

Nastawanie na czyjeś życie

Niejako pomiędzy przyzwoleniem na zadanie komuś śmierci a przyczynianiem się do zadania jej komuś, a nawet lubowaniem się w jej zadawaniu, znajduje się nastawienie na śmierć, czyhanie na czyjeś życie, por. • p. *na gardło gonić* 'dybać na życie' (Msp); • p. *nastawać / godzić na czyje życie* (Pf); ▫ *zagrażać czyjemu życiu* (Pf); ▫ *spisek na czyje życie* (Żs); ◦ czes. *ohrožovat koho na životě* (Pf); ▫ *ukládat komu o život* (Pf); ◦ serb. *завера против чијег живота* (Żs).

Nawoływanie do śmierci

Znane jest wzywanie do czyjejś śmierci, zachęcanie, nakłanianie do niej poprzez wydawanie okrzyków, zawołania, skandowanie. W taki sposób nawołuje się do śmierci: ○ frajerów, por. • p. *Śmierć frajerom!* (Dwp); ◦ ros. *Смерть фраерам!* (Lpr).

Domaganie się śmierci

Częstokroć żąda się, domaga się czyjejś śmierci, por. • p. *domagać się czyjej śmierci* (Sfp), w tym też kary śmierci dla kogoś, por. • p. *domagać się czyjej głowy* 'domagać się czyjej śmierci, domagać się stracenia kogoś' (Sfp); ▫ *domagać się czyjej głowy* 'domagać się dla kogoś kary śmierci' (Lpr); ◦ ros. *требовать чьей головы* (Lpr).

Odwet, zemsta

Odwiecznym zjawiskiem jest odpłacenie tym samym, odwzajemnienie złem za zło, w szczególności — śmiercią za śmierć, por. • ukr. *смерть за смерть* 'помста вбивством за вбивство; видплата' (BGu). W najogólniejszym sensie chodzi tu o: ○ pomstę krwi, por. • p. bibl. *mścić / pomścić / zemścić* (*się*) / *pomszczenie krwie*; ▫ *mścić się krwie* (*czyjej*, *niewinnej*) 'brać odwet za czyjąś śmierć; *vindicare sanguinem*': ▫ *pomsta krwie / dla krwie / nade krwią* 'pomścić śmierć'; ▫ *oczyścić krew* 'pomścić śmierć; *mundare*

WWysoczanski-Umieranie.indb 600 2012-11-06 11:43:35

sanguinem' (Msp); ◦ ros. *мстить за кровь* 'за убийство' (Dt); ○ przenoszone z pokolenia na pokolenie przekonanie o konieczności odpłaty krwią za krew, por. • ros. *кровь крови просит* (Dp); ▫ *кровь за кровь* 'убийство за убийство (о мщении)' (ra); ○ przeświadczenie o tym, że krew krwią się zmywa, por. • p. *oczyścienie krwie krwią* 'pomsta śmiercią za śmierć' (Msp); ◦ ros. *кровь кровью смывается* (Dp); ▫ *кровью кровь омыть* (Dt); ○ śmierć za czyjąś śmierć, por. • ukr. *смерть за смерть!* 'відплата, помста за вбивство вбивством' (su).

W szczególności chodzi o pomstę śmierci bliskich, por. • p. *mścić śmierć bliskich* (Dwp).

Jako przeciwwaga takich zakorzenionych zapatrywań wyrażany jest pogląd, że krew nie zmyje krwi, por. • ros. *Крови и кровью не смоешь* (w).

Grożenie śmiercią

Wśród bogatego wachlarza gróźb kierowanych pod adresem innych nierzadko stosowane jest też grożenie śmiercią, por. • p. *grozić śmiercią* (Sfp); ▫ dawn. *następować komu na szyję* 'grozić komu śmiercią' (Sfp); ◦ ros. *грозить кому-л. смертью* (DM); ▫ *угрожать кому-л. смертью* (tr)[1604]. Należy jednak pamiętać, że śmierć przychodzi i bez czyichś pogróżek, por. • ros. *Не стращай: придёт смерть и без твоих гроз* (Lp).

Przyczynienie się do śmierci, zadanie śmierci

Z dokonanego oglądu materiału wynika, że czyjś zgon bywa przez kogoś nieumyślnie bądź rozmyślnie spowodowany[1605]: por. • p. *spowodować skon* (Sfp), że giniemy przez kogoś, przez coś, por. • p. *umrzeć przez kogo / przez co* (Sfp); • p. *stracić / postradać życie* 'zostać zabitym, zginąć' (w).

Upodobanie w śmierci

Materia językowa odzwierciedla jedną z najczarniejszych stron ludzkich zachowań i postaw sprowadzających się do upodobania, lubowania się w śmierci[1606],

[1604] Groźbom towarzyszą niekiedy perfidne praktyki, por. np. • ros. żarg. *французская мудера / мадера* ''mieszanka moczu z kałem, którą muszą zjeść poniżani więźniowie pod groźbą śmierci lub bestialskiego pobicia'' (MN).

[1605] Kompleksowo zjawisko zabijania omówione zostało w rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*, podrozdz. A. *Uśmiercanie. Nominacje i zakresy znaczeniowe*.

[1606] Nie dziwi więc stawiane o ten aspekt pytanie: „Dlaczego zatem czyjaś śmierć jest zawsze swego rodzaju skandalem? Dlaczego to tak zwyczajne zdarzenie budzi w tych, którzy są jego świadkami, tyle zaciekawienia i strachu?" (Vladimir Jankélévitch, za: *Wypisy z ksiąg*... 1995: 132).

WWysoczanski-Umieranie.indb 601 2012-11-06 11:43:35

napawania się, rozkoszowania się zadawaniem śmierci bądź widokiem ponoszonej lub zadawanej śmierci[1607], będących — jak się uważa — przejawami dewiacyjnymi. Zbiór konkretnych wymiarów w tym względzie jest, niestety, bogaty, u wielu bowiem przedstawicieli społeczności głęboka, niekiedy wręcz nienasycona jest potrzeba „oglądania umierania", ogromna jest rozpiętość „pomysłowości" w zadawaniu śmierci, gdyż przeogromna jest skala odczłowieczenia się ludzi. Oto niektóre wymiary uwidocznione w wyekscerpowanym materiale językowym: ○ stanowienie o śmierci, por. • p. *stanowić o życiu i śmierci* (Sfp); ▫ *rozstrzygać o życiu i śmierci* (Sfp); ○ przygotowywanie komuś śmiertelnego końca, por. • p. *gotować komu śmierć* (Sfp); ▫ *doły grześć* 'przygotowywać śmierć' (Msp); ○ powodowanie, stawanie się przyczyną śmierci, por. • p. *wywołać śmierć* (Sfp); ▫ *doprowadzić do śmierci*; ▫ *przyprawiać kogo o śmierć* (Sfp); ▫ *porazić kogo śmiercią* (Sfp); ◦ ros. *привести к смерти* (w); ○ zadawanie śmierci, por. • p. *zadawać śmierć* (Sfp); ○ zadawanie komuś śmierci[1608], męcząc, dręcząc kogoś powolnie, także bez pożywienia, por. • p. przestarz. *morzyć* 'zadawać komuś śmierć; męczyć, dręczyć kogoś powolnie' (sjp)[1609]; ▫ dawn. *morzyć kogo śmiercią* (Sfp); ▫ *zamorzyć kogo na śmierć* 'zagłodzić' (Sfp); ○ silne godzenie śmiercią, por. • p. *porazić śmiercią* (Sfp); ○ powodowanie śmierci, por. • p. *nieść śmierć* (Sfp); ▫ *roznosić śmierć* (Sfp); ◦ ros. *нести смерть* (Lpr); ◦ serb. *доносити смрт* (Żs); ○ rozpowszechnianie, sprawianie śmierci, por. • p. *siać śmierć* (Sfp); ▫ *szerzyć śmierć* (Sfp); ◦ ros. *сеять смерть* (Gpf); ○ skazywanie na śmierć, por. • p. *skazać na śmierć* (Sfp); ▫ dawn. *skazać /skazywać na gardło* 'na śmierć' (Sfp); ◦ ros. *обрекать*, *обречь на смерть* (Kr); ▫ *приговорить*

[1607] W paremiach utrwaliło się przekonanie, że śmierć pewna, która najwidoczniej nastąpi, która nie minie, jest straszna, por. • ros. *Видимая смерть страшна*; ▫ *В очью смерть проберет* (Dp), jednakże w tym miejscu trzeba zauważyć, że, niestety, „śmierć stanowi przedmiot makabrycznej fascynacji żyjących. Publiczne egzekucje ściągają tłumy gapiów, jak w przypadku tych dwóch morderców powieszonych w Libanie w 1996 roku" (Innes 1999: 21). W odniesieniu do ostatniej uwagi por. zwrot • p. *patrzyć na śmierć* (Msp).

[1608] Por. też • *śmierciodajny* 'dający śmierć' (Ojp).

[1609] Komentarz etymologiczny zawiera, co następuje: *morzyć, morzę* od XV w. (z przedr. od XIV w.) 'zadawać komuś śmierć; męczyć, dręczyć kogoś powoli', stpol. 'pozbawiać życia, uśmiercać, zabijać' (por. u Lindego „robić, że kto mrze, czyli umiera, mordować kogo na śmierć"), 'umartwiać, męczyć', 'ogarniać, opanowywać (o śnie)'; współcześnie żywe w związkach frazeologicznych *morzyć głodem* 'nie dawać jeść, głodzić', *sen morzy* 'ogarnia', dial. 'głodzić', 'męczyć', kasz. *mořëc* 'dusić; męczyć, dręczyć'; z przedr. *umorzyć* od XIV w. 'zmniejszyć lub zlikwidować zobowiązania pieniężne', 'zakończyć postępowanie sądowe lub administracyjne' (w stpol. 'uśmiercić, zabić, zniszczyć', 'uznać za nieważne, unieważnić', dial. 'zagłodzić, doprowadzić do śmierci', 'uczynić, obwołać martwym'), *zamorzyć*; wielokr. *umarzać*; ogsł.: czes. *mořit* 'niszczyć, męczyć, dręczyć', ros. *moríť*, *morjú* 'niszczyć, tępić; zamęczać, morzyć; zaprawiać, wytrawiać, bejcować', chorw., serb. *mòriti* 'niszczyć, unicestwiać, zabijać; męczyć, trudzić', scs. tylko z przedr., np. *izmoriti* 'zabić', *umoriti* 'ts.'. Psł. **moriti*, **mořǫ* 'powodować, że ktoś, coś umiera, zadawać śmierć, uśmiercać, zabijać' (> ‚dręczyć, męczyć'), czas. kauzatywny od psł. **merti*, *mьrǫ* 'tracić życie, umierać' (Bse).

WWysoczanski-Umieranie.indb 602 2012-11-06 11:43:35

к смерти (Mrp); ○ zesłanie na kogoś śmierci, por. • p. *zesłać na kogo śmierć* (Sfp); ○ oddawanie, wydawanie na śmierć, por. • p. *dać* 'poświęcić kogo'; ▫ *dać na / w śmierć / na stracenie*, *ad mortem dare* (Msp); ▫ *dać zabić*; ▫ *oddać na śmierć*; ▫ *dać* (*kogoś*) *śmierci*; ▫ *wydać na śmierć*; ▫ *podać na śmierć* (Sfp); ◦ czes. *vydat koho na smrt* (Pf); ◦ ros. książ., podn. *предать / предавать смерти* 'убивать, лишать жизни кого-л.' (Ffr); ◦ serb. *гурнути кога у смрт / у погибуjу* (Żs); ○ karanie śmiercią, por. • p. *karać śmiercią* (Sfp); ▫ *ukarać śmiercią* (Sfp); ◦ ros. *казнить* 'подвергать смертной казни' (ra); ▫ lud.-poet. *казнить смертью* (ra); ◦ serb. *кажњавати смрћу* (Żs); • cs *показнити* 'ukarać śmiercią wielu' (Zc); ○ posyłanie, zsyłanie, wyprawianie na śmierć, por. • p. *posłać na śmierć* (Sfp); ▫ *zesłać na śmierć* (Sfp); ▫ *wyprawić na śmierć* (Sfp); ◦ słowac. *poslať na smrť* (sl); ◦ ros. *послать на смерть / гибель кого* (Lpr); ◦ serb. *послати кога у смрт* (Żs); ○ prowadzenie na śmierć, por. • p. *prowadzić na śmierć* (Sfp); ○ nieszczędzenie komuś śmierci, por. • p. *szafować śmiercią* (Sfp); ○ zadawanie ciosów, smaganie śmiertelne, por. • p. *bić na śmierć* (Sfp); ▫ *katować na śmierć* (Sfp); ▫ *zatłuc na śmierć* (Sfp); ▫ *zaćwiczyć* (*kogoś*) *na śmierć* (Sfp); ▫ *zasiec na śmierć* 'tak mocno, że można spowodować śmierć' (Sfp).

W przedstawianym polu można wydzielić jednostki językowe, w których zawarte są wskazania, komu „miła jest" czyjaś śmierć: ○ mułła lubi człowieka zmarłego, podobnie jak pomyleniec pomyleńca, por. • turkm. *Безумец любит безумца, а мулла — мертвеца* (Bw).

Śmierć niemożliwa

Unikanie, odsuwanie śmierci

Człowiek z natury rzeczy stara się nie stykać ze śmiercią, usiłuje nie mieć z nią nic wspólnego. Podkreśla się tu w szczególności, że: ○ sposobność uniknięcia śmierci jest pożądana, por. • p. *Śmierci uchodzi każdy, jak może*; ▫ *Śmierci nie czekaj, lepiej uciekaj* (Ak); ○ śmierć jest, o ile to możliwe, odsuwana, por. • p. *odganiać śmierć* (Sfp); ▫ *odpędzać śmierć* (Sfp); ○ tak jak oddala się od śmierci, tak unika się kogoś, por. • p. *Stroni od niego jak przed śmiercią* (Knk).

Dotkliwą prawidłowością jest to, że ucieczka od śmierci, uniknięcie jej nie jest możliwe: ○ uwolnienie się od śmierci, ucieczka nie są możliwe, por. • ros. *От смерти бегством не избавишься* (Spp); ○ od śmierci nie ucieknie się i trójką (zaprzężonych koni), por. • ros. *От смерти и на тройке не ускачешь* (Ap)[1610]. Uciekanie od śmierci nie jest skuteczne; ○ dostaje się do grobu

[1610] Por. też • ros. *Олень быстр бывает, а от смерти не убегает* 'jeleń szybki bywa, a od śmierci nie zdoła uciec' (Ap).

WWysoczanski-Umieranie.indb 603 2012-11-06 11:43:35

ten, kto przed nim ucieka, por. • p. *Często w grób lezie, kto przed nim ucieka* (Kp)[1611]; ○ prowadzi zawsze do powrotu, przyjścia do śmierci, por. • arab. *От смерти бежал и к смерти пришел* (Bw).

Nieżyczenie, niechcenie śmierci

W przeciwieństwie do powszechnego życzenia komuś śmierci nieżyczenie jej innym nie jest w świetle materiału językowego rozpowszechnione: ○ brat nie chce śmierci brata, podobnie jak jego wywyższenia, por. • lak. *Брат брату смерти не хочет и возвышения тож* (Bw); ○ wróg nie życzy wrogowi ani zgonu, ani powrotu do zdrowia, por. • tur. *Враг врагу не желает ни умереть, ни поправиться* (Bw); ○ lepiej jest życzyć sobie długiego życia aniżeli śmierci wrogowi, por. • turkm. *Чем желать смерти врагу, лучше пожелай долгой жизни себе* (Bw).

Nieszukanie, niepożądanie śmierci. Wola życia

W opozycji do wskazanego tu wcześniej wzywania śmierci w językowym przedstawieniu śmierć równocześnie: ○ nie musi być wzywana, zwłaszcza upraszana u Boga, gdyż sama przychodzi, por. • p. *Śmierci nie wzywaj, nie szukaj, sama przyjdzie* (Kpp); ▫ *Śmierci szukać nie trzeba, sama przyjdzie* (Kp); ▫ *O śmierć nie trzeba Boga prosić* (Ak); ◦ chorw. *Smrt će doci i sama, ne treba ju zvati* (MDk); ○ nie jest szukana przez żywego (człowieka)[1612], por. • ros. *Живой смерти не ищет* (Lp).

Z niepożądaniem śmierci własnej koresponduje wola życia, pragnienie i ocalanie swojego życia także w najstraszniejszych okolicznościach cierpienia i bólu, por. np. „ciało zżerane przez nowotwór, wbite w żelastwo siłą zderzenia, skopane butami, znieważone policzkiem, rażone kulą. […] Tyle razy byłam tego świadkiem, w tej właśnie godzinie: w bólu się nie filozofuje, ale ból może się stać miejscem teologii. Bywa, że ludzkie ciało niesie ból, jest nim przeniknięte, ból się przezeń przelewa — a jednocześnie coś w człowieku najgłębszego jakby się od tego bólu odrywa, zbiera jego energię, skupia ją, rzuca w niepowstrzymane Dążenie. Wśród wszystkich realiów fizycznego bólu, wśród smrodu pozlepianych opatrunków, krwi, kału i wymiocin, widziałam potęgę tego Dążenia i widziałam, czym jest Wola u progu śmierci" (Bortnowska 1984: 425), por. np. • ros. *Живой смерти не ищет* 'żywy śmierci nie szuka' (Dp).

[1611] W tym odniesieniu por. też • serb. *До гроба: леле! А од гроба: ко ће к мене?* (Kn).

[1612] Wyjątek stanowią szaleńcy, por. • p. *Śmierci leźć w ksieniec nie zwykł, chyba szaleniec* (Knk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 604 2012-11-06 11:43:35

Zmaganie się ze śmiercią

Jeszcze dalej idącym wyrazem próby oddalania śmierci, przede wszystkim od siebie, jest zmaganie się z nią: ○ walka, por. • p. *walczyć ze śmiercią* (Jsp)[1613]; ◦ słowac. *brániť sa smrti*; ▫ *zápasiť so smrťou* 'walczyć ze śmiercią' (Jsp); ◦ czes. *bojovat se smrtí* 'walczyć ze śmiercią' (Pf); ◦ serb. *носити се / борити се са смрћу* (Żs).

Niedopuszczanie do śmierci

Mogący bądź mający umrzeć, niejako naznaczeni śmiercią, są wyrywani jej władzy, por. • p. *wydrzeć z paszczeki śmiertelnej*; ▫ *śmierci wyrwać z paszczeki* (Msp); ▫ *wyrwać / wydrzeć kogo śmierci* (Sfp); ▫ *zapobiec śmierci* (Sfp); ◦ ros. *вырвать кого-либо у смерти*; ▫ *предотвратить смерть* (DM).

Jedną z możliwości niedopuszczenia do śmierci jest uchronienie kogoś od niej, por. • p. *wybawić kogo od śmierci* 'uchronić kogoś od śmierci' (Lpr); ◦ ros. *спасти кого от смерти* (Lpr); ▫ ekspr. *удержать на краю пропасти кого* 'спасти, предостеречь кого-либо от близкой неминуемой гибели' (Ffr).

W językowym kreowaniu obrazu zgonu są poświadczenia o uniemożliwianiu czyjegoś zejścia, przeciwdziałaniu jemu, por. • p. *podtrzymać / utrzymać / zachować kogoś przy życiu* 'nie dopuścić do czyjejś śmierci' (sjp); ▫ *podtrzymać w kim* (*gasnące*) *życie* (Sfp).

Ochranianie, ocalanie, ratowanie przed śmiercią

Wśród zachowań ludzi są także postawy i czyny nakierowane na ochronę, na ocalenie, na ratowanie siebie lub kogoś przed śmiercią, por. • p. (*u*)*chronić od śmierci* (Sfp); ▫ *ocalić od śmierci* (Sfp); ▫ *obronić się* 'wyratować się od śmierci (komu, czemu)' (Msp); ▫ *ratować / uratować od śmierci* (Sfp)[1614]; ◦ słowac. *zachrániť sa pred smrťou* (sl); ◦ ros. *уберечь*(*-ся*) *от смерти* (DM); ▫ *спасти кого от смерти* (Lpr); ▫ *спастись от смерти* (Gpf); ◦ serb. *спасти од смрти* (Msk); • p. *głowy ostrzec* 'uratować własne życie' (Msp); • p. *z gardłem biegać* 'ratować życie ucieczką' (Msp).

[1613] W ostatecznym rozrachunku sprzeciw nie przynosi przezwyciężenia śmierci, por. • p. *Nie dmij, nieboże, śmierć na cię noże ostrzy i strzały, nie będziesz cały* (Knk).

[1614] Por. też • p. *ratować kogo od czego*, np. *ratować od głodowej śmierci* (Sfp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 605 2012-11-06 11:43:35

Bojaźń, odraza zabijania

W przeciwieństwie do wskazanego tu aspektu przyczyniania się do czyjejś śmierci, zadawania innym śmierci, materiał językowy odzwierciedla postawę: ○ lęku przed uśmiercaniem, por. • p. *obawiać się śmierci zadać* (Msp); ○ odrazy zabijania, por. • p. *obrzydzenie mężobojstwa* (Msp).

Uwolnienie od śmierci

Świadomym aktem jest darowanie komuś życia. W jednostkach językowych zostały utrwalone następujące odniesienia: ○ do zachowania głowy, por. • p. *głowę* (*czyją*) *zachować* 'darować życie' (Msp); ○ pozostawienie kogoś przy życiu, por. • p. *zachować kogo przy życiu* (Sfp); ▫ *zostawić kogo przy życiu* 'darować komu życie' (Sfp); ◦ ros. *оставлять*, *оставить в живых* (Kr).

Śmierć możliwa i niemożliwa

Ambiwalentność odczucia śmierci

Sygnalizowaną tu dwuwartościowość można dostrzec w koncepcji śmierci Jezusa, w postawie Jezusa Chrystusa, który „dokonał zmiany aksjologii śmierci", który „dokonuje przewrotu w sferze wartościowania śmierci", mianowicie: „w perspektywie faktów prowokacji śmierci i w perspektywie przytoczonych wypowiedzi nasuwa się pod pióro następujące uogólnienie: Jezus odczuwa śmierć jako wartość ambiwalentną, pozytywną i negatywną zarazem. Śmierć jest dla Niego wartością pozytywną, ponieważ jest pomostem do osiągnięcia jakiegoś w sobie wartościowego życia. Że zaś jest pomostem koniecznym, nosi tę wartość sama w sobie. Natomiast śmierć jako umieranie jest wartością negatywną. Gdy Jezus zostaje nią dotknięty bezpośrednio, gdy zbledną w Jego świadomości obrazy życia, a rozpętają się bóle konania, wtedy powie: »Niechaj odejdzie ten kielich…«. Ale zaraz potem, gdy znowu obrazy życia staną się żywe, pójdzie naprzeciw oprawcom z poczuciem nienaruszonej godności własnej, która trwać w Nim będzie aż do końca procesu i dalej. Jestem przeświadczony o tym, że odczucie śmierci jako wartości samej w sobie i to wartości ambiwalentnej jest momentem zasadniczym dla interpretacji koncepcji śmierci Jezusa. Jest to w ostatecznym rozrachunku inna śmierć niż wszystkie wymienione wyżej śmierci wzięte w aspekcie ich znaczeń" (Tischner 1975: 286–287, 289).

WWysoczanski-Umieranie.indb 606 2012-11-06 11:43:36

Wobec realności śmierci

Lęk przed śmiercią

Najbardziej ogólną uwagą do zaznaczonego w tytule niniejszego punktu „objęcia człowieka przez umieranie i śmierć" niech będzie następująca konstatacja: „Człowiek jest jedyną istotą na świecie, która nie tylko po prostu umiera, ale która wie o tym, że umiera, i dlatego może zająć jakąś postawę wobec śmierci" (Tischner 1975: 272), por. np. • p. *Nic mi niemiło, kiedy wspomnę sobie, że kiedyś w ciemnym trzeba leżeć grobie* (Knk); • serb. *Да сам јуче умро, не бих то данас чуо* (Kn)[1615]. Dlatego „człowiek może zamykać oczy na własną śmierć, może śmierci wybiegać naprzeciw, może nadawać jej wybrane znaczenie i może wreszcie dokonywać »metafizycznego rozstrzygnięcia« odnośnie do tego, co go czeka po śmierci[1616]. Metafizycznemu rozstrzygnięciu nigdy na ogół nie przysługuje absolutna pewność, stąd, nawet w przypadku przeświadczenia o nieśmiertelności, śmierć człowieka jest pełna tragizmu i grozy". I dalej: „W granicznej sytuacji śmierci staję sam na sam z nadciągającą ku mnie aktywnością pustki, pustoszeniem. […] Fenomen aktywnego pustoszenia jest z góry zadany i jest też ufundowany na jakimś bardziej podstawowym przeżyciu. Na nim dopiero mogą się nadbudowywać przeżycia reaktywne, będące spontaniczną odpowiedzią świadomości na fakt umierania. Przeżycia te są dwojakiego rodzaju: odpowiedzią na umieranie jest trwoga i męstwo, rozpacz i nadzieja, samotność i poszukiwanie komunii z drugim. Przez nie odsłania się do końca ambiwalentny charakter śmierci. Śmierć jest możliwością niemożliwości, a umieranie utajoną walką" (Tischner 1975: 272, 276–277)[1617].

[1615] „Człowiek zajmuje i musi zająć stanowisko wobec przewidywanego i zbliżającego się faktu własnej śmierci. Jest to sprawa w pełni ludzka, a przy tym najbardziej własna i osobista" (Olejnik 1980: 62). Między innymi: „przeciw śmierci uzbroić się trzeba w odwagę, przeciw strachowi śmierci — w ostrożność. My jednak obecnie stawiamy rzeczy na głowie: przed śmiercią rzucamy się do ucieczki, wykazujemy jednak całkowitą zarazem nieostrożność i beztroskę o to, żeby wyrobić sobie właściwe wyobrażenie o śmierci" (Epiktet, za: *Wypisy z ksiąg*... 1995: 79); „Upragniona to śmierć — umrzeć bez strachu przed śmiercią" (Seneka, za: *Wypisy z ksiąg*... 1995: 88).

[1616] Por. • czes. *jít smrti stříc*; ▫ *pohrávat/zahrávat si se smrti* (Ccs); • ukr. *imu назустріч смерті* 'бути готовим померти за когось, щось' (fu).

[1617] Uściślając niniejsze stwierdzenie uogólniające, można dodać, że „umieranie ogałaca Ja stopniowo i konsekwentnie. Umiejscawia je w kręgu śmiertelnych nastrojów towarzyszących wewnętrznej walce. Walka jest walką Ja i walką o Ja. […] Będąc walką o Ja, wyłącza to Ja z akcji, osamotniając je tym samym i stawiając w obliczu samego siebie. Wśród śmiertelnych nastrojów towarzyszących umieraniu spotykamy na pierwszym miejscu trwogę i jej przeciwieństwo — męstwo. […] Trwogę odróżnia od strachu to, że jej podmiot jest nieokreślony, absurdalny. […] W trwodze zagrażającą jest próżnia, pustka. […] Męstwo różni się od odwagi tym, czym trwoga od strachu, ponieważ przedmiot męstwa jest podobnie nieokreślony. O ile przedmiotem trwogi — ściślej mówiąc — jest uaktywnione pustoszenie, które »mówi ty«, o tyle przedmiotem męstwa jest każda możliwa

WWysoczanski-Umieranie.indb 607 2012-11-06 11:43:36

W zakresie odczuwania najczęściej i najwyraziściej w utrwalonych jednostkach językowych uwidaczniają się lęk, bojaźń i trwoga śmierci[1618], por. • p. *śmierci się lękać* (Msp); ▫ *lęk przed śmiercią* (Sfp); ▫ *bojaźń przed śmiercią* (Sfp)[1619]; ▫ *obawiać się śmierci* (Dwp); ▫ *obawa przed śmiercią* (Sfp); ▫ *śmierci się bać* (Msp); ◦ słowac. *desiť sa smrti* (Ks); ▫ *hroziť sa smrti* (Jsp); ▫ *ľakať sa smrti* (Jsp); ◦ brus. *страх смерці* 'перад смерцю' (ALb); ◦ ros. *боязнь смерти* (DM); ▫ *бояться / страшиться смерти* (Dd); ▫ *страхъ смерти* 'боязнь' (Dt); ▫ *испугаться смерти* (DM); ◦ serb. *страх од смрти* (Żs); • p. *tanatofobia* 'nadmierna obawa śmierci' (Kjp); ▫ psych. *tanatofobia* 'chorobliwy lęk przed śmiercią' (Zp); • p. *trwoga przed śmiercią* (Sfp); ▫ *śmiertelna trwoga* (Jsp); ◦ słowac. *smrteľná úzkosť* (Jsp).

Uczucie trwogi, obawy przed śmiercią[1620] bywa specyfikowane w zależności od rozmaitych czynników: ○ utwierdzenia, że śmierci boi się każdy, por. • p. *Śmierci każdy się boi* (Knk); ○ podtrzymywania w powszechnym przekonaniu, że śmierci boi się człowiek żyjący, por. • ros. *Жив* (*человек*) *смерти боится* (Ap); ▫ *Жив смерти боится* (Ap); ▫ *Живой смерти боится* (Dp); ▫ *Всякий живот боится смерти* (Dp)[1621]; ○ powszechnego poglądu, że śmierci boją się ludzie starzy, por. • p. *Małyś — boisz się Cygana, podrośniesz — miśkarza i kominiarza, w sile wieku — diabła i baby, a na*

---

przygoda. Cokolwiek może się zdarzyć, jestem gotowy przyjąć próbę. Gotowość ta jest pozytywną ekspresją mojego jestestwa, chociaż jej siła działania nie sięga tak daleko, aby wykluczyć wszelki niepokój. […] I jeszcze krótko, rozpacz jako ogarniający świadomość człowieka stan, resp. nastrój, różni się od wewnętrznej zgody na rozpacz, która to zgoda zdolna jest dopełnić rozpacz w jej funkcji niszczenia, niemniej jest w stosunku do samej rozpaczy czymś nowym. Rozpacz jest ściśle spleciona z trwogą. Nadaje ona trwodze zmysłowy, niemal zwierzęcy wyraz. Rozpacz oznacza utratę sensu wszystkiego, co człowieka otacza" (Tischner 1975: 277–279).

[1618] W odniesieniu do przeżywania lęku przed śmiercią traktowanego jako zjawisko psychologiczne należy zauważyć, że właśnie „wśród terminów najchętniej używanych do charakterystyki ustosunkowania się wobec śmierci pojawiają się określenia lęk, niepokój czy strach", przy czym „przez lęk wobec śmierci rozumie się uczucie zagrożenia przez przemijanie i koniec życia i jego charakterystyczne cechy obejmujące zachowania przewidujące przyszłe nieszczęście, obawę przed skończonością życia ludzkiego, procesem umierania i śmiercią innego człowieka" (Widera-Wysoczańska 2000: 38). Por. tu: • orm. *Bojaźń jest większa od śmierci* (Mpp). Należy zauważyć, że „naturalny lęk przed śmiercią uwarunkowany biologicznie daje się złagodzić różnymi sposobami, obecnością osób bliskich i serdecznych, opieką lekarską, lekami przeciwbólowymi itp. Wydaje się jednak, iż sam lęk jest nieodzowny i wręcz pożyteczny dla człowieka, o ile jest to lęk, bojaźń Boga" (Półtawska 1980: 211).

[1619] Por. też • p. strach *śmierci / strach przed śmiercią* (Sfp); ▫ *strach na widok śmierci* (Sfp); ◦ słowac. *strach zo smrti / pred smrťou* 'strach przed śmiercią' (Jsp); ◦ serb. *страх од смрти*; ▫ *страх од близине, присуства смрти* (Żs).

[1620] Por. tu następującą definicję strachu: • chorw. *strah* 'stanje uznemirenosti, zabrinutosti, bojazan od kakve opasnosti (smrti, bolesti, kazne i sl.)' (Arh).

[1621] W tym odniesieniu można przywołać następującą uwagę: „mówimy, że boimy się umierania, ale to umieranie zaczęło się już w chwili naszych narodzin. Umieramy w miarę, jak nasza dusza zbliża się do wieczności życia przyszłego" (Matka Angelica 2010: 29).

WWysoczanski-Umieranie.indb 608 2012-11-06 11:43:36

starość śmierci i grabarza (Knk); ▫ *Młodzi mówią o śmierci, a starzy się jej boją* (Ak); ○ wiązania strachu przed śmiercią z grzechem śmiertelnym, por. • p. *Ze łbem na mur, z pięścią na dzika, z ciężkim grzechem na śmierć, a z lekką wolą na przekleństwo rodzica — to strach* (Knk); ○ bezpośredniej bliskości śmierci, por. • p. *Wielka to trwoga, gdy w grób ma wstąpić noga* (Knk); ○ bezpośredniej bliskości strasznej śmierci, por. • p. *Komu śmierć straszna prawie w oczach stoi, nie ucieszy go nic, nie uspokoi* (Ak); ○ bezpośredniej bliskości zejścia w przeciwieństwie do nielękania się zgonu oddalonego w czasie, por. • ros. *Умереть сегодня — страшно, а когда-нибудь — ничего* (Dp); ○ nadejścia wzywanej w kłopotach śmierci, por. • p. *Śmierci w kłopotach wzywamy, a gdy przyjdzie, zwiewamy* (Knk); ○ zagrożenia śmiercią, zwłaszcza w sytuacji realnego bądź wyobrażalnego pojawienia się narzędzi mogących posłużyć zadaniu śmierci, por. • p. *Trwoży się, jakoby mu już tuż z siekierą nad głową stano* (Knk); ○ niewystępowania wraz z lękiem przed śmiercią czegoś uznawanego za pożądane bądź konieczne, np. zawstydzenia przed ludźmi, zapewne z powodu swoich postępków, por. • ros. *Смерти боятся, а людей не стыдятся* (Dp); ○ niewystępowania wraz z tchórzeniem przed śmiercią lęku przed hańbą, por. • mal. i indonez. *Позора не боится, а смерти трусит* (Bw)[1622]; ○ pragnienia raju z równoczesną bojaźnią śmierci, por. • ros. *в рай просятся, а смерти боятся* (Spp); ○ pouczenia, że nie należy bać się śmierci, lecz grzechów, czarta, boleści, smutku, żalu, por. • ros. *Не бойся смерти, бойся грехов* (Dp); ▫ *Не бойся смертей, бойся чертей!* (Dp).

Lęk, strach przed śmiercią jest wiązany ze starością, np.: ○ starość zrównywana bywa ze śmiercią jako okres pozbawiony radości, wesela, por. • p. *Starość nie radość* (*śmierć nie wesele*) (Npp); ○ starość zrównywana bywa ze śmiercią jako okres pozbawiony korzyści, por. • ros. *Старость не радость, а и смерть не корысть* (Lp). Tak rozumianemu okresowi życia przeciwstawiana jest starość jako faza życia człowieka, która nie napawa lękiem, która nie budzi strachu: ○ starość sama w sobie nie jest straszna, straszność ma odwołanie w śmierci, por. • kirg. *Страшна не старость, страшна смерть* (Bw).

Oprócz wskazań na podłoże i różnorodne aspekty lęku przed śmiercią odnotowywane są też negatywne konsekwencje tego lęku. Dotyczą one: ○ nieosiągnięcia czegoś, nieaspirowania do czegoś z powodu lęku przed śmiercią, np. sławy, por. • p. *Kto się śmierci boi, o sławę nie stoi* (Ak); ◦ czes. *Kdo se smrti bojí, o slávu nestojí* (Cm); ○ niewytrwania na swojej pozycji, placu boju, por. • p. *Kto się śmierci boi, placu nie dostoi* (Ak); ○ nieuwolnienia się od obezwładniającego „towarzyszenia" śmierci, por. • p. *Kto się śmierci boi, temu ona zawsze w oczach stoi* (Kpp); ▫ *Kto się umrzeć boi, temu śmierć w oczach ustawicznie stoi* (Npp); ○ równoważnego bania się śmierci, lęku

[1622] Por. też • p. *Śmierć dzieci fraszką w porównaniu z ich hańbą* (Mpp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 609 2012-11-06 11:43:36

przed innymi sprawami, rzeczami, por. • p. *Bać się czegoś jak śmierci* (Npp); ○ trwożliwości śmierci uniemożliwiającej życie na ziemi, por. • ros. *Бояться смерти — на свете не жить* (Ap); ▫ *Смерти бояться — на свете не жить* (Spp); ○ nieustannej bojaźni śmierci, dla której równoznaczne jest bycie nieboszczykiem wśród żywych, por. • orm. *Кто все время боится смерти, тот покойник среди живых* (Bw).

W podsumowaniu językowych utrwaleń lęku związanego z umieraniem i śmiercią trzeba wskazać na pojęcie cierpienia tanatologicznego, mianowicie: „najwięcej ludzkich obaw budzą cierpienia intensywne, długotrwałe (przewlekłe) i niezawinione, spowodowane chorobą nieuleczalną w jej stadiach zagrażających życiu. Takie cierpienia, podbudowane lękiem przed śmiercią, można nazwać cierpieniami tanatologicznymi. Ich podstawą jest nie tyle ból fizyczny, który można zredukować środkami farmakologicznymi, ile lęk egzystencjonalny, będący reakcją na wizję nicości; wizję tym groźniejszą, im bardziej pozbawioną nadziei na osobowe przetrwanie. Cierpienia tanatologiczne mogą być bardziej lub mniej dotkliwe w zależności od rodzaju lęku egzystencjalnego, który je aktywizuje. Można tu wyróżnić dwie podstawowe jego odmiany: lęk przed unicestwieniem globalnym, tzn. duchowym i cielesnym, oraz lęk przed unicestwieniem somatycznym, tj. tylko biologicznym. Pierwszy z nich występuje u osób mających światopogląd materialistyczny i ateistyczny, drugi zaś — u osób wewnętrznie przekonanych o nieśmiertelności osobowej każdego człowieka" (Patyjewicz 1997: 96)[1623].

Nielękanie się śmierci

W opozycji do lęku przed śmiercią język ukazuje postawy braku lęku przed nią[1624], por. np. • p. *nie dbać na śmierć* (Dd); ▫ *nie bać się śmierci* (Mrp); • ros. *не бояться смерти* (Dd); ▫ *не бояться, не страшиться смерти* (Gpf); • serb. *један пут се мре* 'овим се ријечима показује да се чоек не боји смрти' (Kn). Takie nastawienie charakteryzuje się wskazaniem, że: ○ śmierci nie boją się ludzie ufający Bogu[1625], por. • p. *Kto ufa Bogu, śmierci się nie boi* (Knk); ○ śmierci nie lękają się dobrze żyjący, por. • p. *Kto dobrze*

[1623] Por. • mong. *Jeżeli boisz się umrzeć, nie warto, żebyś żył* (Mpp).

[1624] Postawa ta ma swoje odniesienia religijne: „Pobożny żyd nie powinien obawiać się śmierci; powinien natomiast obawiać się, że umrze bez należytego przygotowania do ostatecznego spotkania z Bogiem. Dlatego *Miszna* zaleca: »Nawróć się w dniu przed swoją śmiercią« (*Pirke Abot* 2,15), czyli każdego dnia" (Rosik 2004: 458).

[1625] Wskazywany wyżej lęk przed śmiercią i ukazywaną tu postawę do niej odwrotną można wyjaśnić następująco: „Nie boi się ten, kto śmierci patrzy w oczy, kto intuicyjnie w jej istotę się wdziera, a boi się jej płochliwie, kto ją pojmuje jako katastrofę, zdarzającą się w otoczeniu. Istnieją więc dwie pozytywne tezy, z których jedna uznaje śmierć za ostatni akt życia, druga za »byt do końca«, a nie za »koniec bytu«. Jeżeli się ujmuje śmierć jako byt do końca, twierdzi się, że troska, idąca z samego istnienia, przenosi się w akcie śmierci na byt do końca, przyjmując nieraz postać ostrego

WWysoczanski-Umieranie.indb 610 2012-11-06 11:43:36

żyje, śmierci się nie boi (Npp); ○ śmierć nie wywołuje lęku u dobrze czyniących, por. • p. *Kto dobrze broj śmierci się nie boj* (Msp); ▫ *Kto dobrze robi, śmierci się nie boi* (Kp); ○ śmierci nie lękają się ubodzy, por. • p. *Ubogi śmierci się nie lęka* (Ak); ○ śmierci nie boi się odważny, dzielny, por. • czes. *Smrť udatnému nestrašná* (Cm); ◦ ros. *Храброму смерть не страшна* (Cm); ○ śmierci nie powinien bać się oficer, podobnie jak urzędnik nie powinien lubić pieniędzy, por. • chin. *Чиновник не должен любить деньги, офицер не должен бояться смерти* (Bw); ○ śmierci nie boi się niewinna dusza, por. • ros. *Невинная* (*неповинная*) *душа не боится смерти* (Dp); ▫ *Невинная* (*неповинная*) *душа не пристрашна к смерти* (Dp); ○ śmierci nie boją się ci, którzy boją się złego życia, por. • serb. *Не бојим се смрти, него зла живота* (zob. Николић 1990: 77)[1626]; ○ w życiu pozagrobowym będzie lepiej, por. • p. *Szczęśliwy, kto się tym krzepi, że za grobem będzie lepiej* (Npp).

W materiale językowym można odnaleźć liczne wskazania na brak bojaźni śmierci[1627], por. ○ śmierć odległa nie jest straszna, por. *Смерть не близко, так и не страшно* (Lp); ○ śmierć nie jest straszna biednemu, por. • ros. *Бедному смерть не страшна* (Ap); ▫ gw. smol. *Голаму смерть ни страшна* (Dse); ○ także śmierć nie jest straszna w czas wesoły, por. • ros. *В веселый час и смерть не страшна* (Ap); ○ wiodącemu niepiękne życie śmierć nie jest straszna, por. • ros. *Жизнь не красна, так и смерть не страшна* (Ap); ○ śmierci nie lęka się sprawiedliwy, por. • p. *Sprawiedliwemu każda śmierć jednakowa* 'tzn. sprawiedliwy nie boi się śmierci' (Knk); ○ śmierć nie jest straszna bezgrzesznej osobie, por. • ros. *Не грешна, так и смерть не страшна* (Spp)[1628]; ○ nie potrzeba bojaźni śmierci, lecz wystrzegania się złych spraw, złego postępowania, por. • czes. *Netřeba smrti se báti, ale zlých skutkův se*

lęku. Jeżeli się zaś śmierć uznaje za ostatni akt życia, podkreśla się, że nie ma żadnego związku z interwencją wolnej woli, a tylko się łączy ściśle ze świadomością" (Michalski 1964: 85).

[1626] Por. też • p. *Już teraz nie śmierci, ale życia się lękam* (Kpp).

[1627] Takie nastawienie odzwierciedla powszechną prawidłowość w postawie wobec śmierci w tradycyjnym modelu kultury. Otóż śmierć przyjmowana w dawnej kulturze ludowej jako „logiczny bieg wydarzeń, jak naturalna konsekwencja życia […] nie była ani eliminowana, ani przemilczana, nie otaczała jej niechęć czy paraliżujący strach. W środowisku wiejskim nie znano lęku przed naturalną śmiercią w starości czy po długiej chorobie, przeciwnie — uznawano ją nawet za wybawienie. Powszechną jednak obawę budziła zawsze tajemniczość śmierci, ewentualność powolnego umierania, także długiego i męczącego konania, przede wszystkim zaś nagły zgon oraz śmierć bez ostatniego rytuału, posługi i »zaopatrzenia religijnego«" (Turek 1993: 14).

[1628] W tym odniesieniu por. następującą uwagę: „Lęk i niepokój, jaki towarzyszył dotąd myśli o śmierci, został przezwyciężony i przewartościowany w świetle tajemnicy krzyża. Ostateczne pokonanie zła i śmierci ogłasza jednoczesne zerwanie z perspektywą beznadziejności ludzkiej egzystencji. Śmierć odtąd nie jest już złą śmiercią grzechową, karą za grzechy, ale śmiercią wszystkich wierzących w Chrystusie. Misterium krzyża jest więc tym kluczem, który pozwala dostrzec śmierć nie jako koniec, lecz jako przełom prowadzący do nowego życia w Trójjedynym Bogu" (Paciorkowska 2005: 40). W tym odniesieniu por. • p. *Źle umrzeć nie może, kto dobrze żyje* (Kpp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 611 2012-11-06 11:43:36

vystříhati (Cm); ◦ ros. *Не надобно смерти бояться; надобно злыхъ дѣлъ опасаться* (Mnsp); ○ niestraszna jest śmierć temu, komu się coś podoba, po. • p. *Fraszka śmierć, gdy się co podoba* (Kp).

Podobnie jak w przypadku lęku przed śmiercią, również w odniesieniu do nielękania się jej wskazuje się na określone pozytywne następstwa braku bojaźni. Mianowicie: ○ nielękającego się śmierci kule omijają, nie dosięgają, por. • ros. *Кто смерти не боится, того и пуля сторонится* (Spp); ○ niebojący się śmierci może sprostać, dorównać każdemu, por. • p. *Kto się śmierci nie boi, ten każdemu dostoi* (Cm); ◦ czes. *Kdo se smrti nebojí, ten každému dostojí* (Cm); ○ nielękający się śmierci wytrwa na polu walki, por. • p. *Kto się śmierci nie boi, ten pola dostoi* (Cm).

Odrębnie sytuują się wskazówki dotyczące braku bojaźni przed śmiercią[1629]. Wskazania tego rodzaju dotyczą: ○ zapewnienia, że śmierć nie jest tak straszna, jak jest w określonej formie malowana, por. • p. *Nie tak śmierć straszna, jak ją malują* (Ak); ○ zalecenia, że nie tyle śmierci należy się lękać, ile boleści, smutku, żalu, por. • ros. *Не столько смертей, сколько скорбей, болѣстей* (Dt)[1630].

Żałowanie. Nieżałowanie

W rozważanym kręgu problemowym należy wskazać na aspekt odczuwania bądź nieodczuwania żalu w związku z własną śmiercią następującą w określonych uwarunkowaniach: ○ dokonawszy na kimś zemsty, własnej śmierci nie traktuje się już jako tak wielkiej straty, por. • p. *Nie żal umrzeć, zemściwszy się* (Ak); ○ śmierć poniesiona z przyjacielem jest mniej dotkliwa, por. • p. *Z nieprzyjacielem umrzeć nie żal* (Npp).

[1629] Należy zauważyć, że badacze wskazują na to, iż „u wielu ludów, zwłaszcza pierwotnych, obawa przed z m a r ł y m przewyższa nieskończenie lęk przed ś m i e r c i ą ", tłumacząc to zjawisko „lękiem przed ich ukrytą, niewidzialną obecnością". Naturalnie każdy człowiek może „mieć i faktycznie miewa własne, odrębne podejście do śmierci uobecnionej w umarłym" (Balter 2010: 130–131).

[1630] W odniesieniu do strachu ludzi będących w wieku senioralnym i starości por. następującą uwagę: „Człowiek o zmierzchu życia jest szczególnie dotkliwie doświadczony przez strach. Nie jest wolny od tych postaci, które są właściwe wiekowi dojrzałemu. A przychodzi największy — strach przed śmiercią. Przed jej niespodzianą godziną, przed jej okrucieństwem, jej absurdalnością. Przed tym strachem nie można się skryć, nie można uciekać. Trzeba się rozprawić ze złem, które z sobą niesie. Rozpoznać pełną prawdę śmierci i całą nadzieję, którą Dobra Nowina łączy ze śmiercią" (Ryłko 1991: 142). Można zatem zależności strachu i nadziei ująć następująco: „Z punktu widzenia wiary, strach okazuje się niemal lustrzanym odbiciem, a nawet »bliźniaczym bratem« nadziei, w tym sensie, że oba — strach i nadzieja — żyją i karmią się przyszłością. Dlatego ten, kto ani sobie ani innym nie przysparza lęku, ani się do tego nie przyznaje, ten nie może mieć także nadziei; a ludzkość bez strachu byłaby ludzkością bez nadziei […] nie da się bowiem usunąć ludzkiego strachu, ani go zakazać: »Kto wierzy, że mógłby łatwo zlikwidować strach, musiałby dla osiągnięcia swojego celu zlikwidować także człowieka«" (Koch 2000: 108).

WWysoczanski-Umieranie.indb 612 2012-11-06 11:43:36

Mniej znanym nastawieniem wobec śmierci jest wiązanie tego naszym stosunkiem do kogoś, por. np. • p. *Za śmierć to stoi miłować tego, kto mi się nie podoba* (Kp).

Tabuizacja śmierci

„»Moje walizki są spakowane, jestem gotów do podróży« — powiedział papież Jan XXIII, kiedy był już pewien, że zbliża się koniec jego życia. Znając jego rozbrajającą prostotę i szczerość, jakie cechowały go w każdym czynie i w całym postępowaniu, możemy być pewni, że papież Jan XXIII był gotów umrzeć. Gdy jednak rozglądamy się i nadsłuchujemy wokół, to nie wszędzie dostrzeżemy taką postawę wobec śmierci. Przeciwnie, z całą pewnością możemy powiedzieć, że większość Europejczyków zdaje się lękać śmierci i że ten lęk wyeliminował nawet zdrową obawę przed śmiercią. Rzeczywiście trudno zaprzeczyć, że śmierć jest przez wielu ludzi w Europie ignorowana. Daje się też zauważyć, że ludzie nie są oswojeni ze śmiercią i że społeczeństwo jest od niej trzymane tak daleko, jak to jest możliwe. Można na przykład wskazać na często wyrażane życzenie, by umierającego już człowieka przyjąć do szpitala, gdyż nie chce się mieć w domu ani śmierci, ani umarłego" (Sporken 1989: 13).

W tym zakresie swoistemu „obłaskawianiu" podlegają różne kwestie śmierci uaktualniającej się zwłaszcza wobec imion nieżyjących, nazw przedmiotów związanych z nieboszczykiem. Badany materiał leksykalno-frazeologiczny odnoszący się do śmierci ujawnia wymownie działanie tabuizacji wobec: ○ nazwy akcesoriów, którymi posłużono się, dokonując śmierci samobójczej, w szczególności w miejscu dokonania czynu samobójczego, por. • p. *Nie wspominaj o postronku w domu powieszonego* (w); ▫ *W domu powieszonego nie mówi się o sznurze* 'nie porusza się tematów przykrych, bolesnych dla kogoś w jego obecności' (Du).

Eufemizacja śmierci

Z istnieniem tabu językowego dotyczącego sfery śmierci wiąże się neutralizacja treści leksyki związanej ze śmiercią. Eufemizmów używa się zastępczo w miejsce wielu sfer śmierci, por. np. • ros. posp. *тут ему и каюк пришёл* 'o czyjejś śmierci, zagładzie, straceniu' (BMf)[1631]; • ros. przest. *натуральная повинность* 'śmierć, zgon' (BMf).

[1631] Mianowicie: „słowniki zazwyczaj notują *каюк* 'łódź' i *каюк* 'koniec, zagładę' jako homonimy. Turecki areał rzecznego terminu *каюк*, określającego różne typy solidnie zbudowanego statku, pokazuje, że w językach tureckich nie ma znaczenia przenośnego 'śmierć'. Ono zrodziło się na glebie rosyjskiej, najprawdopodobniej — w mowie kozackiej i w żargonie przestępców, ponieważ jest utrwalone w żargonie złodziejskim (por. *этому делу каюк* 'o mokrej sprawie', syb. *задать каюк кому* 'zabić kogoś' itp.). Powiedzenie powstało na drodze frazeologizacji zwykłego połączenia potocznego ze znaczeniem konkretnym каюк пришёл 'statek podszedł do brzegu'. Słowo zaś *каюк* stało się jednym z eufemizmów śmierci typu *ему конец*, *ему крышка* (pokrywa trumny), *ему капут*, *кранкен* (z nim. *Kranken* 'chory'), *амба*, *аминь*. Por. folkl. *Тут ему было и кончение* — ′tu on

WWysoczanski-Umieranie.indb 613 2012-11-06 11:43:36

Osobno trzeba wskazać na eufemizację eutanazji, por. • *pomoc w umieraniu* — jako zastępnik terminu eutanazja (ek, IV: 1344)[1632].

Nieakceptacja śmierci. Odrzucenie śmierci

„Wszyscy prędzej czy później będziemy musieli wziąć na swe ramiona krzyż utraty kogoś bliskiego. Czasem będzie to spokojne, choć smutne odejście rodziców, którzy mają za sobą długie, godne życie. Kiedy indziej odbędzie się to wbrew normalnemu rytmowi życia, a nagłość śmierci, zwłaszcza dziecka, może wywołać w nas bunt, gniew, rozgoryczenie" (Matka Angelica 2010: 35).

Materiał językowy poświadcza często zauważane niepogodzenie się z koniecznością śmierci, z odejściem drugiego człowieka, por. • p. *Nie móc pogodzić się z czyjąś śmiercią* (Dwp). Jedną z form nieakceptowania śmierci jest sprzeciw, protest, opór wobec niej; ○ zalecany brak sprzeciwu wobec nieuniknionej śmierci, por. • p. *Nie dmij, nieboże, śmierć na Cię noże ostrzy i strzały, nie będziesz cały* (Knk); ○ niezgadzanie się nawet na jednokrotną śmierć matki wobec zgody na nawet siedmiokrotne umieranie ojca, por. • lak. *Пусть лучше семь раз отец умрет, чем один раз мать* (Bw).

Jeszcze dalej idącym przejawem nieakceptacji śmierci jest jej odrzucenie, por. • stpol. *opuścić śmierć* 'odrzucić, nie zgodzić się na własną śmierć, *propriam mortem reicere, non concedere*' (Us).

Żartowanie ze śmierci

Specyficznym rodzajem odniesienia do śmierci jest żartowanie z niej, bawienie się nią, por. • czes. ekspr. *pohrávat si se smrti* (cu); ◦ ukr. *жартувати із смертю* (cu).

Wzgarda śmierci

W polu znaczeniowo-leksykalnym stosunku do śmierci zauważalne jest podejście polegające na braku szacunku do niej, lekceważeniu jej, na jej pogardzie[1633],

---

i skonał'. Ten dawny model frazeologiczny, mający ogólnonarodowy charakter, mocno utrwalił się zarówno w rosyjskim języku potocznym, tak i języku literackim" (Brf, s. 298).

[1632] W tym kontekście wskazać należy na opiekę paliatywną — na rzeczywistą i potrzebną pomoc okazywaną w szczególności chorym nieuleczalnie, chorym terminalnie. W związku z tym por. • p. *paliatywny* 'uśmierzający, łagodzący': *Kuracja paliatywna* (tj. leczenie łagodzące); łac. *palliativus*'; ▫ p. *paliatywa*, *paliatyw* 'środek lekarski łagodzący, uśmierzający, środek paliatywny' (Kjp).

[1633] Por. następujące przesłanie: „Śmiercią nie gardź; owszem, niech ci miła będzie, bo i ona jest jednym z objawów woli natury" (Marek Aureliusz, za: *Wypisy z ksiąg*... 1995: 93).

WWysoczanski-Umieranie.indb 614 2012-11-06 11:43:36

por. • p. *pogarda śmierci* (HS); ▫ *pogardzać śmiercią* (Zp); ▫ *pogardzać grozą śmierci* (Dwp); ▫ *gardzić śmiercią* (Sfp); ▫ *urągać śmierci* (Gpf); ◦ ros. *презрение к смерти* (Or); ▫ książk. *пренебрегать смертью* (Gpf); ◦ serb. *презирање смрти;* ▫ książk. *презирати смрт* (Żs). Akcentowana jest tu: ○ równoznaczność wzgardzenia śmiercią z byciem panem wszystkiemu, por. • p. *Kto śmierć wzgardzi, panem jest wszystkiemu* (Npp).

Przygotowanie do śmierci

Językowe utrwalenie uświadamia niemożność „patrzenia na śmierć wprost" ze względu na jej oddziaływanie, niemożność bezpośredniego jej oglądu bez jakiegokolwiek „poruszenia", podobnie jak nie jest możliwe patrzenie na słońce wprost ze względu na jego oślepiające światło, por. • p. *Na słońce i na śmierć nigdy wprost patrzeć nie można* (Npp); ◦ ros. *На правду да на смерть, что на солнце: во все глаза не взглянешь* (Dp).

Oprócz przygotowania (przygotowania się) na śmierć obejmującego określone zabiegi i czynności w fazie przed mającym nastąpić zgonem[1634] *praeparatione ad mortem* może być też rozumiane szerzej. Otóż „śmierć i jej kontekst wymagają od indywidualnego człowieka przyjęcia odpowiedniej postawy i przygotowania się na jej nadejście. Nie jest to jednak kwestia wyłącznie bezpośredniego przygotowania w obliczu samej nadchodzącej już śmierci[1635]. Przygotowanie nie jest zespołem właściwych postaw, postępowania, a także ceremoniału, dotyczących konających lub osób w podeszłym wieku" (Dańczak 2008: 27)[1636].

Akceptacja śmierci. Zgoda na śmierć

Wewnętrzna zgoda na śmierć uwidacznia się w następujących wymiarach: ○ oswojenia się ze śmiercią, nieuważania nieuniknionego faktu śmierci za rzecz

[1634] Zob. pkt *Obecność śmierci. Przed zgonem* (podrozdz. B. *Granica życia i śmierci. Umieranie*, rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*).

[1635] W tym odniesieniu por. • ros. *Жалеть — не помочь, когда смерть пришла* ′żałować — nie pomóc, kiedy śmierć przyszła′ (Ap).

[1636] Erazm z Rotterdamu w *De praeparatione ad mortem* „akcentuje, iż całe życie ma stać się przygotowaniem na śmierć, każdy jego okres, tak młodość, jak i starość. Erazmiańska śmierć-pedagog ukazuje, iż w obliczu wieczności oczekującej człowieka żadne zło nie opłaca się. Każdy etap życia jest tylko drobnym punktem w odniesieniu do wieczności, która powinna stać się głównym przedmiotem zainteresowania człowieka". Pisze on: „Przez całe życie powinniśmy czynić owo rozważanie śmierci i ożywiać nieustannie wiarę, aby wzrastała i rosła w siłę; oraz aby, złączona z miłością pobudzała nadzieję, która nie zawodzi. Ale żadna z tych rzeczy nie pochodzi od nas. Wszystko jest darem Boga. Trzeba o to prosić poprzez żarliwe prośby i modlitwy". Tak więc „nie można zwlekać z przygotowaniem do śmierci", „Przygotowanie się do śmierci polega na zapobiegliwym myśleniu o niej, gdy jest jeszcze wystarczająco dużo czasu", „śmierć i przygotowanie na jej nadejście jest także wezwaniem do przyjęcia postawy pokory podczas całego życia" (zob. Dańczak 2008: 27–29).

WWysoczanski-Umieranie.indb 615 2012-11-06 11:43:36

zatrważającą, wywołującą przerażenie dużym natężeniem lęku, por. • p. *oswoić się ze śmiercią* (Sfp)[1637]; ○ oddania się śmierci, pogodzenia się z nią, por. • p. *w śmierć się oddać* 'pogodzić się ze śmiercią' (Msp); ▫ *pogodzenie się ze śmiercią* — w chrześcijaństwie nazwa postawy polegającej na oddaniu się woli bożej (zob. Wysoczański 1999: 33)[1638]; ▫ *ze śmiercią musimy się pogodzić* (Jsp); ◦ słowac. *so smrťou sa musíme zmieriť* (Jsp).

Zgodzenie się na śmierć, przystanie na nią bywa obwarowane określonymi warunkami: ○ bezwzględnym uniknięciem starości, por. • kurd. *Пусть будет смерть, только бы не было старости!* (Bw); ○ aby była poniesiona z ręki kogoś zacnego, czcigodnego, por. • kurd. *Пусть смерть, но от руки достойного* (Bw).

Pokora

W języku odzwierciedlona jest też przejawiająca się w milczeniu postawa pokory wobec śmierci, por. • ros. *Перед судьбой, да перед смертью замолчишь* ′przed losem oraz przed śmiercią zamilkniesz′ (Dp).

Gotowość poniesienia śmierci. Oddanie życia

W zasobie leksykalnym języka pojawia się postawa gotowości poniesienia śmierci, złożenia swojego życia, przyjęcia mającej nastąpić śmierci[1639], por. • p. *poświęcić się na śmierć* (Kjp)[1640]; • p. *przypłacić coś śmiercią* 'stracić życie wskutek czegoś' (Lpr); • ros. *заплатить жизнью за что* (Lpr).

Utrwalenia językowe wskazują w tym względzie na: ○ gotowość oddania za kogoś, za coś swojego życia, stracenia życia, por. • p. *gotowy na śmierć* (Msp); ▫ *gardło w moc dawać* 'powierzać życie' (Msp); ▫ *oddać za kogo życie* (*w ofierze*) (Pf); ◦ słowac. *položiť za niekoho život* 'oddać za ko-

[1637] Por. • p. *Żołnierz oswojony ze śmiercią* (Dwp).

[1638] Ściślej — w zjednoczeniu z Jezusem Chrystusem: „Rozważajmy zatem śmierć wedle Jezusa Chrystusa, a nie bez Chrystusa. Bez Jezusa Chrystusa jest ona przerażająca i odrażająca; jest postrachem natury. W Jezusie Chrystusie jest zgoła inna: jest powabna, święta i radosna dla tego, co wierzy" (Blaise Pascal, za: *Wypisy z ksiąg…* 1995: 99).

[1639] W tym odniesieniu por. • ros. *И рад бы смерти, да где ее взять* ′i rad by śmierci / gotów by na śmierć, lecz gdzie ją wziąć′ (Ap).

[1640] Postawa taka jest szczególnie wyrazista w wypadku śmierci męczeńskiej, np. osaczony przez pogan św. Wojciech „stojąc naprzeciw Gaudentego i drugiego związanego brata, rzekł: »Bracia, nie smućcie się! Wiecie, że cierpimy to dla imienia Pana, którego doskonałość, ponad wszystkie cnoty, piękność ponad wszelkie wdzięki, potęga niewypowiedziana, dobroć nadzwyczajna. Cóż bowiem mężniejszego czy piękniejszego nad poświęcenie miłego życia najmilszemu Jezusowi?«" (Kanapariusz 1997: 76).

WWysoczanski-Umieranie.indb 616 2012-11-06 11:43:36

goś życie' (Jsp); ◦ czes. *hotovost k smrti* (cu); ▫ *položit / dát / obětovat / nasadit život pro koho* (Pf); ◦ ros. *быть готовым к смерти* (DM); ○ gotowość wyjścia śmierci naprzeciw, por. • wychodzić śmierci naprzeciw 'narażać się umyślnie na utratę życia' (Sp); ◦ ukr. *іти назустріч смерті* 'бути готовим померти за когось, щось' (su); ○ gotowość pójścia na śmierć, por. • ukr. *піти на смерть в ім'я кого-, чого-н.* (su)[1641]; ○ przyjęcie, podjęcie śmierci, por. • stpol. *śmi(e)rć podjąć* 'ponieść śmierć, zginąć, *mortem oppetere*' (Us); • p. *przyjąć śmierć* (Sfp); ◦ ukr. *прийняти / приймати смерть* 'загинути, померти' (su); ◦ ros. *принять смерть* (rl); ○ dążenia do śmierci, por. • p. *na śmierć się cisnąć* (Msp); ○ ofiarę gardła jako oddania, poświęcenia życia, por. • p. *gardłem płacić / zapłacić / przypłacić / opłacić*; ▫ *gardło płaci / płacić ma*; ▫ *gardłem płacony*; ▫ *do gardła zastawiać się* (*o co*) 'nie wahać się oddać życia'; (Msp); ▫ *gardło nieść / przynieść* 'odda(wa)ć życie' (Msp); ▫ *gardło okazywać* 'poświęcać życie' (Msp); ▫ *dać*, dawn. *położyć za co gardło* 'stracić życie, umrzeć, zginąć' (Sfp); ▫ *masz nasze / moje gardło / gardła* 'dysponuj naszym (moim) życiem' (Msp); ▫ *gardła nic patrzyć* 'nie dbać o życie'[1642] (Msp).

Językowo utrwalona jest także: ○ gotowość na śmierć, oddanie życia w obronie kogoś lub czegoś, por. • p. *zwyciężyć lub zginąć* 'o walce bezwzględnej, na śmierć i życie' (Sfp); ▫ *raczej zginąć, niż…* 'wyraz determinacji: raczej umrzeć niż (ustąpić, zmienić stanowisko, oddać co itp.)' (Sfp); ○ gotowość dania, poświęcenia życia za kogoś bądź za coś, por. • p. *oddać / dać / poświęcić życie kogo, za* (Żs); ◦ serb. *дати живот за кога, за што*; ▫ *посветити живот коме, чему* (Żs); ○ gotowość zapłacenia swoim życiem, por. • p. *zapłacić za coś życiem* (Lpr); ◦ ros. *заплатить жизнью за что* (Lpr); ▫ *поплатиться жизнью* (ra); ○ gotowość złożenia własnej głowy za kogoś bądź za coś, zapłacenia własną głową, por. • p. *dać sobie głowę uciąć za kogoś*, *za coś*; ▫ posp. *dać sobie łeb uciąć za kogoś*, *za coś* 'być gotowym do największych poświęceń dla kogoś, dla czegoś' (Du); ▫ *przypłacić coś głową*; ▫ *zapłacić za coś głową* 'stracić życie' (Du); ◦ ros. *заплатить головой* (ra); ▫ pot. *заплатить головой за что* 'погибнуть из-за чего-либо' (Ffr); ○ gotowość zapłacenia za coś gardłem, por. • p. *gardłem poprawić* (*czego*) 'oddać życie za coś' (Msp); ▫ dawn. *zapłacić za co gardłem* 'przypłacić życiem' (Sfp); ○ gotowość przelania krwi za drugiego człowieka, za innych ludzi, por. • p. *przelać krew swoją za czyją*; ▫ *przelewać krew swoją za czyją*;

[1641] Przede wszystkim jest to gotowość pójścia na śmierć: ○ za ojczyznę, por. • ukr. *піти на смерть за батьківщину / в ім'я батьківщини* (su); ○ za przyjaciela, por. • ukr. *піти на смерть за друга, за товариша* (su); ○ w imię przyjaźni, por. • ukr. *піти на смерть в ім'я дружби* (su).

[1642] Możliwa jest też, jak się wydaje, interpretacja 'narażanie życia'.

WWysoczanski-Umieranie.indb 617 2012-11-06 11:43:36

▫ *ofiarę* (*komu*) *z krwie swej uczynić* ‘umrzeć dla kogoś’ (Msp)[1643]; ○ swoista gotowość umierania w sytuacji niemożności zaistnienia innego wyjścia, por. • ros. (*хоть*) *ложись да умирай* (rl)[1644]; ○ zdecydowana gotowość na śmierć wyrażana w Japonii w ideale *bushi-do* ‘drogi (*do*) wojownika (*bushi*)’ w następstwie nałożenia się nań buddyzmu zen (zob. Bowker 1996: 218).

Swoistym aktem śmierci jest ofiara z własnego życia po śmierci określonej osoby: ○ śmierć wiernej żony po zgonie męża, por. • beng. *Со смертью мужа преданной жене смерть* (Bw)[1645]. Nie zawsze do takiego aktu dochodzi: ○ rzucić się w pogrzebowe ognisko męża zapowiada kobieta, która nie wynosiła nawet gorącej wody, por. • telug. *Женщина, которая не выносит даже горячей воды, заявила, что бросится в погребальный костер мужа* (Bw)[1646].

Pójście na śmierć. Odwaga

W przeciwieństwie do powszechnie podkreślanej bojaźni śmierci znane są postawy braku lęku u idących na śmierć: ○ oddanie się na śmierć, por. • p. *dać się na śmierć* (Msp); ○ śmiałość, brak wahania, por. • p. *idzie na śmierć bez zmrużenia oka* (Dwp); ○ dżygit idzie na śmierć z uśmiechem, por. • kirg. *Джигит и на смерть идет улыбаясь* (Bw).

W zgodzie na śmierć, gotowości jej przyjęcia upatruje się odwagi. Walor ten nie jest jednak powszechny w językowych utrwaleniach: ○ i w śmierci — w do-

---

[1643] Por. w tym kontekście • p. *krew* ‘krew odkupienia przelana podczas męki i śmierci krzyżowej; *sanguis*’ (Msp). Por. też • ros. *смывать / смыть кровью* 'zmywać / zmyć krwią' ‘искупать ценой жизни 'okupić za cenę życia'’ (Tf).

[1644] O bardzo ciężkiej, beznadziejnej sytuacji. Por. też • ros. pot. ekspr. *хоть в могилу ложись* ‘выражение отчаяния, бессилия, невозможности что-либо предпринять, чтобы выйти из затруднительного, тяжелого или безвыходного положения’; ▫ *хоть в гроб ложись* (Fl).

[1645] Zgodnie ze starym indyjskim prawem żona podlegała spaleniu na stosie pogrzebowym męża. Dawniej w Indii panował zwyczaj (zniesiony w 1832 r.) samospalania się żony po śmierci męża. Por też • cs *самосожигательство* ‘dobrowolnie podjęte samospalenie’ (Zc).

[1646] W celu dopełnienia ukazanej w niniejszym punkcie gotowości poniesienia śmierci, składanej ofiary ze swojego życia, należy wskazać na związane z tym usensowienie śmierci za drugiego człowieka, np.: „Ojciec Maksymilian Kolbe jest dla mnie wybranym, przejmująco aktualnym patronem nadawania sensu. Obozowa śmierć zgarniętych grabiami historii, przypadkowych ludzi, zwykła śmierć oświęcimska, zgnojenie na dnie *anus mundi*, stanowi apogeum nieszczęścia (choć jest zapewne podobne umieraniu przy budowie piramid i w ładowniach niewolniczych statków). Co uczyniło śmierć Ojca Maksymiliana chwalebną i zwycięską? Podobnie jak inni, o których tak jasno tego nie wiemy, Ojciec Maksymilian uczynił swoje zejście do bunkra i śmierć samą aktem autonomii. On to wybrał z miłości, a więc nie został zgnojony, lecz okryty najwyższą godnością. Oczywiście nie szukał tej godności — jedyną rzeczą, której szukał, było dać znać bliźniemu, może i światu — znak miłości i nadziei, bezsilnej, zwycięskiej” (Bortnowska 1984: 422).

WWysoczanski-Umieranie.indb 618 2012-11-06 11:43:37

myśle, tak jak i w wielu innych fenomenach, czynach itd. — jest odwaga, męstwo, por. • adyg. *И в смерти есть мужество* (Bw).

Wybór śmierci

W wyrażaniu stosunku do śmierci charakterystyczne jest wybranie śmierci w sytuacji, gdy wybór ten następuje spomiędzy czegoś innego[1647], por. • p. *Umrzeć wolę, niżeli…* (Ak); • p. gw. *woli śmiercią iść* (*na śmierć iść*), *niż…* (Kg). Dokumentują to jednostki językowe wskazujące na następujące odrzucane obiekty na rzecz śmierci: ○ bycie niewolnikiem, jeńcem, por. • sch. *боље гроб него роб* 'боље је умрети него робовати' (rsk); ◦ fr. *plutôt mourir que d'être esclave* 'raczej umrzeć, niż być niewolnikiem' (KKf); ○ utrata twarzy, honoru, por. • serb. *Боље је погинути главом него образом* (zob. Николић 1990: 77).

Afirmacja określonej śmierci

Analiza materiału empirycznego ujawnia jednostki wskazujące na najwyższą ocenę, na afirmację określonego rodzaju śmierci, śmierci w konkretnym miejscu, w danych okolicznościach: ○ poniesiona na polu boju, w boju, por. • ros. *Самая лучшая смерть — смерть на поле боя* (Żp); ▫ *В бою и умереть не страшно* (w); ○ poniesiona w boju za ojczyznę, por. • ros. *В бою за Родину и смерть красна*; ▫ *За родину-мать не страшно умирать* (Srp)[1648]; ○ sławna jako marzenie ludzi dzielnych, por. • gruz. *Смерть со славой — мечта удалых* (Bw); ○ godna, zacna jest śmierć honorowa, por. • oset. *Достойная смерть — почетна* (Bw).

Jako warianty przedstawionych tu odniesień należy traktować wyższą ocenę określonej śmierci niż przeciwstawne jej uwarunkowania w życiu człowieka[1649]: ○ śmierć głodowa i sytość wypominana, wytykana przez innych, por. • gruz. *Лучше умирать с голоду, чем есть, когда тебя попрекают* (Bw); ○ śmierć aniżeli hańba, por. • ros. *Бесчестье хуже смерти* (Srp); • kirg. *Позор хуже смерти* (Bw)[1650]; ○ śmierć aniżeli wstyd, por. • p. *Gorszy wstyd*

[1647] Por. też pkt *Gotowość poniesienia śmierci. Oddanie życia* (podrozdz. B. *Postawy i zachowania*, rozdz. VII. *Wobec śmierci*). Inwariant rozważanych zależności tworzy wybór między życiem i śmiercią, por. • p. *Musiał wybierać między życiem a śmiercią* (Dwp).

[1648] Por. • ros. *лечь костьми* 'pasć w bою, atake, pogibnуть'; ▫ *сложить* (*свои*) *кости* (Żr); ▫ *Отечество тебе и колыбель и могила* 'Ojczyzno, tobie i kołyska, i grób' (PZ).

[1649] Por. odniesienie do gorszego od śmierci stanu niewymownej, nie do zniesienia ciężkości: • ukr. *гірше* (*лютої*) *смерти* 1. 'нестерпно тяжкий'; 2. 'нестерпно тяжко' (BGu).

[1650] Por. też • mal. i indonez. *Лучше белые кости, чем белые глаза* (Bw). Wariantywnie w przedstawianym aspekcie wyboru jest: ○ śmierć aniżeli hańba, jakkolwiek i jedno, i drugie

WWysoczanski-Umieranie.indb 619 2012-11-06 11:43:37

niż śmierć (Srp); ○ śmierć poniesiona w boju aniżeli okrycie się hańbą w szeregu, szyku, por. • ros. *Лучше смерть в бою, чем позор в строю* (Spp); ○ śmierć poniesiona w boju aniżeli gnicie w niewoli, por. • ros. *Лучше в бою умереть, чем в плену тлеть* (Żp); ○ umarcie aniżeli znoszenie poddaństwa, niewolnictwa, por. • ros. *Лучше умереть, чем рабство терпеть* (Ap); ○ umarcie aniżeli doznawanie nieprawdy, por. • ros. *Лучше умереть, чем неправду терпеть* (Dp); ○ śmierć na wojnie aniżeli na kanie, por. • chin. *Лучше умереть на войне, чем на кане* (Bw)[1651]; ○ śmierć własna aniżeli pogrzebanie dobrego imienia, por. • tuw. *Лучше самому умереть, чем доброе имя схоронить* (Bw).

Aprobata czyjeś śmierci

Z aprobatą określonego rodzaju śmierci koresponduje zgoda na śmierć określonej osoby, z reguły we wzajemnym powiązaniu z zachowaniem życia przez inną osobę: ○ lepsza jest nawet siedmiokrotna śmierć ojca aniżeli jednokrotne umieranie matki, por. • lak. *Пусть лучше семь раз отец умрет, чем один раз мать* (Bw). Niekiedy te wzajemne odniesienia są wiązane z określonymi uwarunkowaniami zewnętrznymi: ○ jeśli sądzona jest bieda w domu — niech umiera synowa, jeśli zaś bieda ma być poza domem — niech umrze zięć, por. • czecz. i ing. *Если суждена беда в доме — пусть умирает сноха; если же не дома — пусть умирает зять* (Bw).

Aprobata śmierci jako ustrzeżenie się od czegoś

Jedną z możliwości ustrzeżenia się, uchronienia się przed czymś jest czyjaś śmierć. Wśród takich zachowań wymienia się: ○ danie komuś buzi, tj. całowanie się, bliskość z kimś, por. • p. *Wolałabym w grobie leżeć, niż mu buzię dać* (Kfs); ○ zadanie komuś śmierci, zanim ktoś nas uśmierci, por. • serb. *Волим ја убити њега, него он мене* (Kn).

Równowartość określonych rodzajów śmierci

W konkretnych przypadkach ten bądź inny rodzaj śmierci ma taką samą wartość. Równorzędność taka zachodzi: ○ w odniesieniu do sprawiedliwego, por. • p. *Sprawiedliwemu każda śmierć jednakowa* (Npp).

---

jest piekłem, por. • gruz. *Смерть лучше позора, а вместе они — ад* (Bw); ○ dla dżygita śmierć aniżeli hańba, por. • uzb. *Для джигита лучше смерть, чем позор* (Bw).

[1651] *Kan* — leżanka w chińskim domu, ogrzewana przez przechodzący wewnątrz komin.

WWysoczanski-Umieranie.indb 620 2012-11-06 11:43:37

Ewaluacja śmierci

Oprócz przedstawionego tu wcześniej (rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*, podrozdz. A. *Realność śmierci człowieka*, pkt *Jaka jest śmierć*) wartościowania śmierci i życia ocenie podlega śmierć sama w sobie — bądź ze względu na kogoś, bądź na coś. Wskaźnikami oceny ujemnej śmierci są: ○ brak korzyści, por. • ros. *Старость не радость, а и смерть не корысть* (Spp); ○ zawsze przykre, nieprzyjemne, ciężkie do zniesienia położenie, stan bolesny, pozbawiony radości, nawet gdy jest osładzany miodem, por. • p. *Śmierć, choćby w miodzie, zawsze gorzka* (Npp)[1652]; ○ wszystko inne, co szybko przychodzi, jest lepsze od śmierci, por. • kałm. *Кроме смерти, все, что быстро, хорошо* (Bw). Wskaźnikami oceny pozytywnej śmierci są: ○ obecność, otoczenie innych ludzi, por. • p. *Z ludźmi i śmierć miła* (Ak); ◦ czes. *S lidmi i smrť mila* (Cm); ◦ ros. *На людях и смерть красна* (Srp); ▫ *На миру и смерть красна* (Ap); ▫ *Одному жить — сердце холодить, а на людях и смерть красна* (Ap); ○ otoczenie rodziny, por. • ros. *Въ семьѣ и смерть красна* (Dt); ○ poniesienie jej dla ojczyzny, por. • p. *Śmierć dla ojczyzny miła i chwalebna* (Kp); ◦ ros. *В бою за родину и смерть красна* (Srp); ▫ *За край свой насмерть стой* (Ap); ○ poniesienie jej w boju, por. • ros. *Смерть в бою — дело божье* (Lp); ○ poniesienie jej za dobrego przyjaciela, por. • p. *Za dobrego przyjaciela choćby na śmierć bagatela* (Ak); ○ zastająca kogoś będącego u siebie, por. • p. *Na swoich śmieciach lzejsa śmierć* (Knk); ○ przychodzenie jej w czas wesoły, por. • ros. *В весёлый час и смерть не страшна* (Lp).

W świetle analizowanego materiału językowego śmierć zyskuje wyższą bądź niższą ocenę względem niektórych innych zjawisk. Wśród tych, które nobilitują śmierć, znajdują się: ○ wstyd, por. • p. *Gorszy wstyd niż śmierć* (Srp); ◦ ros. *Бесчестье хуже смерти* (Ap); ○ strach, por. • p. *Strach czasem gorszy niż śmierć* (Knk). Wśród tych, które stawiają śmierć niżej w hierarchii, są: ○ rany, obrażenia, por. • serb. *Боље је ранјену него убијену* (Николић 1990: 78); ○ łzy sieroce, por. • serb. *Bolje da te smrt rijeka oligne Nego suza siromašna stigne* (w); ○ sto lat życia kobiecego wobec męskiego wyginięcia, por. • serb. *Bolje ti je muški poginuti Nego ženski sto godina živeti* (w); ○ wszystko, co jest szybkie, por. • kałm. *Wszystko, co szybkie, jest dobre, prócz śmierci* (Mpp).

W tym kontekście należy umieścić aksjologiczny wymiar wyższej oceny określonej śmierci względem czegoś innego, mianowicie: ○ ktoś bądź coś wobec śmierci krakowskiej, por. • p. *Gorszy niż krakowska śmierć* (Knk). Podobnym zabiegiem jest ocena jednego rodzaju śmierci względem innego jej rodzaju.

[1652] Istotnie „jakże gorzkie jest odejście w śmierć od nas najbliższych. Dla nas prawie zawsze przedwczesne, zawsze zaskakujące, zawsze absurdalne. Dla nas, pozostających wśród żywych, przynosi gorycz i poczucie głębokiego osamotnienia" (Ryłko 1991: 165).

WWysoczanski-Umieranie.indb 621 2012-11-06 11:43:37

Wartościowaniu podlegają: ○ śmierć moralna wobec śmierci fizycznej, z których lepsza jest ta druga, por. • p. *Śmierć moralna gorsza od śmierci fizycznej* (w); ○ umieranie w sytości — jako wartościowane wyżej — wobec umierania w głodzie, por. • serb. *Боље је умрети сит него гладан* (Николић 1990: 78).

Wariantywnym aspektem wartościowania śmierci jest jej ocena w zestawieniu z innymi czynnikami: ○ od śmierci cięższa jest rozłąka, por. • uzb. *Разлука тяжелее смерти* (Bw); ○ od śmierci cięższy jest wstyd, por. • uzb. *Стыд тяжелее смерти* (Bw); ○ od wczesnej śmierci gorsze jest pozorne życie, por. • hin. *Ранняя смерть лучше позорной жизни* (Bw); ○ od śmierci gorsza jest nędza, por. • ros. *Бедность в клюку гнет. Нищета пуще смерти* (Dp)[1653]; ○ wymieniana jest na równi z zarazą, głodem i wojną, por. • p. *Czterech jeźdźców Apokalipsy* 'zaraza, głód, wojna i śmierć' (Lpr); ◦ ros. *Всадники Апокалипсиса* (Lpr).

Kolejnym wymiarem waluacji śmierci jest wskazanie na jej przydatność. Obiektami są tu: ○ nędzarz, por. • p. *Nędznemu śmierć pociechą* (Npp); ○ człowiek utrapiony, por. • p. *Śmierć utrapionemu pożądana* (Ak); ○ człowiek boleśnie doświadczany w miłości, por. • p. *Gdy miłość zaboli, tylko śmierć uleczy* (Knk); ○ wszelkie zło, por. • serb. *Сваком злу је лијек* (Николић 1990: 76).

Incydentalnie w rejestracji językowej uwidacznia się też aspekt pozytywny czyjejś śmierci, która jest świętem dla próżniaka, nieroba, por. • ros. *Бездельнику и чужая смерть — праздник* (Spp).

W określonych sytuacjach (w odniesieniu do czegoś) śmierci właściwa jest dwuwartościowość, dwuznaczność oceny. Obiektami takiego odniesienia są: ○ serce stałe, por. • p. *Sercu stałemu ni śmierć, ni przygoda, wszystko zarówno, tak zysk, jako szkoda* (Knk).

Pamiętanie o zbrodni zabójstwa

Jedną z boleśniejszych kwestii jest pamięć o śmierci w następstwie dokonanego przez kogoś czynu zabójstwa na osobie bliskiej komuś, jeszcze trudniejszą sprawą jest zdolność przebaczenia zabójcy. Język utrwala, co następuje: ○ matka zabitego w przeciwieństwie do matki zabójcy nie zapomina śmiercionośnego czynu, por. • arab. *Мать убийцы забывает, а мать убитого — нет* (Bw).

Straszenie śmiercią

Ze względu na ogólnoludzki lęk przed śmiercią bywa ona wykorzystywana do straszenia nią innych: ○ starcy straszą swoją śmiercią, tak jak dzieci straszą

[1653] W tym kontekście por. też *Бедной девке краса — смертная коса* (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 622 2012-11-06 11:43:37

swoim płaczem, por. • mong. *Дети своим плачем пугают, старики — своей смертью* (Bw).

Uwrażliwienie na śmierć

Świadomość śmierci, stykanie się ze śmiercią, wyrabia wyczulenie na nią. Jest to z reguły długotrwała i stała postawa człowieka[1654]. Wskazywane jest w tym względzie zwłaszcza: ○ zwracanie na kwestie śmierci bacznej uwagi, por. • p. *czujność wobec śmierci*, kat. — jedno ze wskazań jezuitów (I. Loyola); ○ pamiętanie o końcu życia, prośba o orędownictwo w chwili zgonu, por. *in hora mortis nostrae*, łac. 'w godzinie naszej śmierci', kat. — prośba o wstawiennictwo Matki Boskiej w ten czas, słowa z modlitwy Pozdrowienie Anielskie; ○ łączenie wykonywania spraw życiowych z pamięcią o śmierci, por. • ros. *житейское делай, а смерть помни!* (Dp).

Mając niejako wpisane w swojej świadomości owo *memento mori*, wskazane jest jednakże zachowanie właściwej postawy, tj. niedoprowadzenia się do „zatracenia się w śmierci" ani też do jej depersonalizacji[1655]: „Wszyscy zgadzają się na to, że ktokolwiek chce żyć, twórczo żyć, musi do pewnego stopnia poczucie zbliżającej się śmierci tłumić i trzymać je na dystans, gdyż inaczej dotknie go duchowy paraliż. Kto przeżywa w sobie młodość, zaledwie wyczuwa pobrzmiewające stany świadomości, w których kryje się przestroga przed końcem, ale siła życiowa jest wtenczas tak wielka, bogata i prężna, że wystarcza, by ponad tym przejść do twórczej pracy. Taki stosunek do śmierci jest całkiem normalny, ale w nowszych czasach pojawiła się inna wobec śmierci postawa. Zapatruje się na nią jak na wypadek, który spotkał tego lub owego z otoczenia, lecz szczęśliwie minął obserwatora. Zdepersonalizował się także akt śmierci, gdyż raczej bezosobowo się umiera, aniżeli ktoś jako osoba kończy swe życie przez pozytywny, ostatni akt. Depersonalizuje się akt śmierci i zrównuje z jakimkolwiek zdarzeniem

[1654] Por. • *umieranie*: nasze całe życie naznaczone jest wewnętrznym przekonaniem (chociaż przeważnie ukrytym), że musimy umrzeć chociaż nie wiemy kiedy i jak. Stąd śmierć jest w ludzkim życiu stale „obecna" i tylko ona sprawia, że konieczność działania, niepowtarzalność wydarzeń i nieodwołalność decyzji nabierają w życiu pełnego znaczenia. Jeżeli osobista odmowa wobec absolutnego wymagania sumienia jest najbardziej przejmującym wyrazem skończoności człowieka (osoba), to śmierć jest jej wyrazem najbardziej jawnym. Ale właśnie w wyraźnej i obecnej świadomości śmierci, w naturalnym lęku przed nią widać, że życie samo wskazuje na coś, co nieskończenie przekracza śmierć. Ponieważ w lęku przed śmiercią ukazuje się ona (nie jak w zwykłej obawie śmierci) nie tylko jako (być może bolesne) jednostkowe wydarzenie u „kresu" życia, ale raczej jako takie wydarzenie, które uwolni człowieka od więzów, które przywiązują do wszystkiego, co jednostkowe, i postawi w obliczu prawdy, że mianowicie przez śmierć podstawowa decyzja człowieka wobec Boga, świata i samego siebie, która kierowała jego całym życiem, uzyskuje swój ostateczny charakter (RV, 453).

[1655] Por. w tym odniesieniu wskazanie na miejsce śmierci w zestawieniu z Bogiem i panem, por. • p. [Pierwszy] *Piérsy Pambóg, drugi pon, trzecia śmierć* (Knk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 623 2012-11-06 11:43:37

ze świata mechanicznego, ze złamaniem koła, z pęknięciem opony i tym podobnie. Niweluje się różnice między tym, co żywe a martwe. Tak krytykują postawę dzisiejszego człowieka jedni, inaczej krytykują ją inni. Także według nich człowiek jakby indukcyjnie dowiaduje się o śmierci, rejestrując jej wypadki z otoczenia, a stracił intuicję śmierci jako czynnika składowego jego własnego życia. Zgadzają się obie krytyki w tym, że dzisiaj przeciętny człowiek umieszcza śmierć poza swym życiem, podczas gdy w rzeczy samej należy do życia jako ostatni jego akt" (Michalski 1964: 84).

Uświadamianie sobie śmierci

Oprócz stałego uwrażliwienia na śmierć w postawach ludzi można wyodrębnić takie podejścia do niej, jak np. gdy dana osoba — niezależnie od ciągłego stykania się ze śmiercią innych — uprzytomnia ją sobie w pełni dopiero po zgonie bliskiej osoby: ○ pop dopiero po śmierci popadii poznaje, że jest śmierć, por. • orm. *Поп только тогда узнает, что есть смерть, когда умирает попадья* (Bw).

Rozmyślanie o śmierci

W języku utrwalone zostało zalecenie, że powinniśmy myśleć o śmierci trzy razy w ciągu dnia, por. • ros. gw. smol. *Челавѣча, падумай на день ибъ смерти три разы* (Dse). Na początku przedstawień zarysowanego w tytule tego punktu problemu można postawić pytanie: „Dlaczego żywi mają myśleć o śmierci?", wszak „jest to pierwsza sprzeczność, jaką rozum ludzki spotyka, zaczynając dyskusję na ten temat" (Špidlík 2009: 79)[1656].

Przysłowie głosi, że • p. *My tak na świecie poczynamy sobie, że rzadko albo nigdy nie myślim o grobie* (Kpp), jednakże refleksja nad śmiercią praktykowana jest powszechnie[1657]. Wyróżnia się tu m.in.: ○ zagłębianie się, za-

[1656] Mianowicie: „— Fakt umierania jest najbanalniejszy ze wszystkich, ponieważ jest przede wszystkim wspólny, lecz przed umierającym ludzie zatrzymują się z wyjątkowym szacunkiem. — Człowiek może znaleźć miejsce w tym świecie tylko dzięki śmierci innych, a jednak zabicie drugiego jest uważane za najgorszą zbrodnię. — Osobowość rozwija się poprzez żywe relacje w społeczeństwie, lecz jednocześnie to samo społeczeństwo wysławia tych, którzy umarli w jego służbie. — Duchowa doskonałość polega na miłosnym związku z innymi. Dlaczego więc uważa się za szczyt miłości śmierć za innych, jeśli właśnie ona tragicznie przerywa ten związek?". Otóż „źródłem tych antynomii jest spontaniczna ludzka refleksja, filozofia zaś formułuje następne: Czy naprawdę jest rzeczą naturalną, że ludzie umierają? Któż może wątpić w powszechnie przyjętą prawdę? Fizjologiczna ewolucja ciała zakłada ją, gdyż rytm ewolucji w przyrodzie jest niemożliwy do pomyślenia bez ciągłych narodzin i śmierci" (Špidlík 2009: 79–80).

[1657] Incydentalnie język poświadcza też, że o śmierci nie warto myśleć, gdyż warta jest ona (zaledwie) grosik (dosł. kopiejkę), por. • ros. *Смерть копейка, голова наживное дело* (Lp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 624 2012-11-06 11:43:37

myślenie się w istotę śmierci, rozpamiętywanie, rozważanie fenomenu śmierci, namysł nad śmiercią, por. • łac. *meditatio mortis* 'rozmyślanie o śmierci'[1658]; ◦ p. *myśleć o śmierci* (Jsp); ◦ słowac. *myslieť na smrť* (Jsp); ◦ ros. *думать о смерти* (Gs); ▫ *размышлять о смерти* (DM); ▫ *мысли о смерти*; ▫ podn. *думы о смерти* (DM); ○ rozważania, pouczenia, por. • *sapiencjalne księgi St. Testamentu* „księgi zawierające maksymy, pouczenia, aforyzmy, rozważania o mądrości życiowej, o moralności, sensie życia i śmierci itd., jak Przypowieści, Eklezjastes, Ks. Mądrości, Eklezjastyk, Ks. Hioba; podobnej treści wątki zawierają też inne księgi biblijne, jak Psalmy a. Pieśń nad Pieśniami. — łac. *sapientia* 'mądrość' od *sapere* 'wiedzieć'" (Kso); ○ ogół poglądów, twierdzeń, założeń z problematyki śmierci, por. • łac. *doctrina mortis*, kat. — zasady i wskazania dotyczące rzeczy ostatecznych (Tomasz à Kempis); ○ rozmyślanie o niej utożsamiane jest z gotową dla każdego trumną, por. • ros. *Думай о смерти, а гроб всякому готов* (Dp)[1659].

Poznanie, zrozumienie śmierci

Namysł nad śmiercią prowadzi do jej poznania[1660], do jej zrozumienia[1661], jednakże — jak poświadcza materiał językowy — śmierć niezależnie od stopnia jej poznawalności i oswojenia jest zjawiskiem tajemniczym, niepoznanym w zupeł-

[1658] Należy tu zauważyć, że „*meditatio mortis*, refleksja nad śmiercią znajdowała się przez całe wieki w samym centrum problematyki religijnej, filozoficznej, etycznej i estetycznej jako pytanie, które nie znajduje adekwatnych odpowiedzi i powoduje wokół siebie (i wokół nas) prawdziwą zmowę milczenia" (Tolentino de Mendonça 1997: 33). Przykładowo dominującą refleksją nad śmiercią czasów Rzeczypospolitej XVI, XVII i XVIII w. było widzenie jej z pozycji chrześcijańskiej, zwłaszcza katolickiej, „śmierć ówcześnie obserwowano przede wszystkim przez pryzmat wyobrażeń eschatologicznych poszczególnych wyznań" (Rok 1991: 4).

[1659] W odniesieniu do namysłu nad śmiercią (i przedstawianej dalej kwestii rozmawiania o śmierci) należy dodać, że — jak poświadczają wyniki badań przeprowadzonych na Kaszubach — „zdaniem wielu respondentów dobrze jest myśleć o śmierci i o niej często rozmawiać, albowiem *meditatio mortis* mobilizuje do dobrego życia" (Perszon 1999: 29).

[1660] Mianowicie „śmierć jak wszystkie etapy życia ludzkiego domaga się poznania i podjęcia odpowiedzialności, a co za tym idzie przygotowania. Przygotowanie to powinno trwać przez całe życie, nabierając różnych akcentów i coraz więcej treści" (Półtawska 1980: 214).

[1661] „Im człowiek jest starszy, tym ważniejsza staje się dlań tajemnica śmierci. Przyznaję, że żadna filozofia — poza Ewangelią — nie daje nam tak wyraźnej odpowiedzi na pytanie o śmierć. Pan Jezus mówi bardzo jasno, że tylko ten zyska, czyli utrzyma w pełni swoje życie, kto je straci. […] My na śmierć patrzymy przez pryzmat grobu, żałoby, czarnego koloru etc. — gdy tymczasem to jest coś zupełnie innego: przejście ze smutku i — jak to się mówi — zapachu zgnilizny do pełni życia. Moim zdaniem, w prawdziwym chrześcijaństwie powinniśmy śmierć przeżywać radośnie, bo to ma być radość ze spełnienia obietnic Chrystusowych. Modlimy się przecież o to, abyśmy się stali »godnymi obietnic Chrystusowych«. A to właśnie jest zmartwychwstanie, niebywałe uczestnictwo człowieka w życiu samego Boga — nie przez sakramentalne znaki, ale w całej pełni. To jest coś niesłychanego!" (Swieżawski 2004: 97).

WWysoczanski-Umieranie.indb 625 2012-11-06 11:43:37

ności przez człowieka, niezrozumiałym w pełni dla niego[1662], por. • p. *misterium śmierci* (Du); ◦ słowac. *mystérium smrti* (Jsp). Poznawalność, zrozumienie śmierci obejmuje poglądy: ○ człowiek ze względu na wymowę śmierci nie dokonuje pełnego jej oglądu, nie poznaje jej w pełni — taka niepełność poznania odnosi się do słońca i prawdy, por. • ros. *На смерть, что на солнце, во все глаза не взглянешь* (Dp); *На правду да на смерть, что на солнце во все глаза не взгланешь* (Dp); ○ własna śmierć niczego nie nauczy tego, kto nie wyciąga wniosków ze śmierci brata, por. • ros. *Коли братня смерть не накажет, своею* (*уж*) *не накажешься* (Lp); ○ wspominający często śmierć mniej grzeszą, por. • ros. *Кто чаще смерть поминает, тот меньше согрешает* (Dp).

Mówienie o śmierci

O śmierci, często w powiązaniu z życiem, traktowanej na ogół w naszym kręgu kulturowo-cywilizacyjnym jako zjawisko tabu, jednakowoż się mówi, por. • słowac. *rozprávať o živote a smrti* ‘rozprawiać o życiu i śmierci’ (Jsp); ◦ ros. *говорить о смерти* (DM). Rozmawiają o śmierci m.in.: ○ ludzie młodzi, por. • p. *Młodzi mówią o śmierci, a starzy się jej boją* (Npp); ○ znajdujący się w zagrożeniu morowego powietrza, por. • p. *Czas wojny o wojnie, czasu powietrza o śmierci, czasu głodu o chlebie, czasu pożarów o ogniach ludzie radzi rozmawiają* (Knk).

W języku zostały udokumentowane niekorzystne skutki rozmów o śmierci[1663]: ○ wielomówstwo o śmierci skutkuje zatratą smaku życia, por. • kar. *Много говорить о смерти — теряется вкус к жизни* (Bw).

Niezatajanie śmierci

Wśród ułożenia wobec śmierci podnoszona jest kwestia możliwości jej zatajania, a ściślej: ○ zalecenie, aby jej, podobnie jak ubóstwa, nie utrzymywać w tajemnicy, por. • p. *Śmierci a ubóstwa nigdy nie taj* (Ak).

[1662] W świetle języka śmierć to zarówno zagadka bez rozwiązania, por. • ros. *Загадка безъ разгадки?* ‘смерть’ (Dt), jak też sprawa zwykła, por. • ros. *Смерть дѣло рядовое* (Dt). Należy zauważyć, że „sposób pojmowania śmierci można lepiej zrozumieć, analizując społeczne i indywidualne nastawienia współczesnych ludzi oraz wyniki rodzącej się dopiero [w końcu lat osiemdziesiątych XX wieku — dop. W.W.] psychologii tanatologicznej” (Makselon 1980: 399).

[1663] Należy tu dodać, iż „może się okazać, że słowa, które powinny jedynie symbolizować śmierć, są w istocie z tą śmiercią związane metonimicznie. Informując o śmierci, jednocześnie z nią kontaktują — mogą nią niejako dotknąć: sprowadzają nieszczęście” (Engelking 2010: 78).

WWysoczanski-Umieranie.indb 626 2012-11-06 11:43:37

Prośby o oddalenie śmierci

Analizowany materiał językowy poświadcza zwracanie się człowieka w celu odsunięcia od siebie śmierci w ogóle bądź określonego jej rodzaju. Jedną z grup w tym względzie tworzą formuły, których adresatem jest Bóg. Formuły proszalno-błagalne dotyczą: ○ uwolnienia od śmierci nagłej, por. • ros. *Избави Бог от наглой смерти!* (Dp); ○ śmierci nie pod płotem, por. • ukr. *Дай Боже вмерти, та не під плотом* (w).

Prośby o śmierć

W opozycji do próśb o odsunięcie od siebie śmierci w korpusie materiałowym są przykłady zwrotów o śmierć w ogóle bądź o śmierć „dobrą" z punktu widzenia proszącego, chcianą przez błagającego, por. • p. *prosić śmierci* (Msp).

Śmierć. Troska o duszę, o zbawienie

Ze śmiercią człowieka wiąże się „zabieganie o duszę", troska o swoje zbawienie, o życie w szczęśliwości wiecznej, por. • kasz. *zbaẘic* 'uchronić od wiecznego potępienia po śmierci' (Sk)[1664]. W języku utrwaliło się wiele pouczeń w tym względzie, por. • p. *Myśl o śmierci jest straszna dla złych*; ▫ *Dusza nieśmiertelna pójdzie na sąd Boży* (Lp); ▫ *Nie wtenczas do wyroku, kiedy straszliwa śmierć przy boku* (Kpp); ▫ *Zgubiony to i już czart w sidła swe pęta, co śmierć widząc przed sobą, na nią nie pamięta* (Kpp); ▫ *Pamiętaj na śmierć a nie zgrzeszysz* (Kpp); ▫ *Już teraz nie śmierci, ale życia się lękam* (Kpp); ◦ ros. *Не бойся смерти, бойся чертей!* 'nie bój się śmierci, bój się diabłów'; ▫ *Не бойся смерти, бойся грехов!* 'nie bój się śmierci, bój się grzechów!'; ▫ *Смерть страшит, а грех вовеки мучит* 'śmierć przeraża, a grzech zawsze gryzie'; ▫ *Смерть по грехам страшна*; ▫ *После смерти нет покаяния*; ▫ *Что припасла душа, то и на тот свет понесла* (Lp); ▫ gw. smol. *Што ни заслужишъ на етымъ свѣти, на тымъ палучишъ* 'co / czym zasłużysz na tym świecie, otrzymasz w tamtym' (Dse). W tym odniesieniu wskazać też należy na zalecenia, zapewnienia, por. • ros. *Кто перед днем св. Космы и Дамиана постится, от смертного греха избавлен будет* 'kto przed dniem św. Kosmy i Damiana pości, od śmiertelnego grzechu uwolniony będzie'; ▫ *Кто перед рождеством Христовым постится, узрит пред смертию пресвятую бо-*

[1664] Język odzwierciedla też przypadki braku takiej troski, por. • p. *Żyje, jakby nigdy nie miał umierać* (Ak).

WWysoczanski-Umieranie.indb 627 2012-11-06 11:43:37

городицу 'kto przed Narodzeniem Chrystusowym pości, ujrzy przed śmiercią przeświętą Bogarodzicę'; ▫ *Оденем нагих, обуем босых; накормим алчных, напоим жаждых, проводим мертвых — заслужим небесное царство* 'ubierzemy nagich, obujemy bosych; nakarmimy głodnych, napoimy spragnionych, odprowadzimy (pogrzebiemy) martwych — zasłużymy na królestwo niebieskie' (Dp).

Język rejestruje też przypadki działań człowieka w kontekście swojego zejścia, a zwłaszcza w obliczu zbliżającej się śmierci, różnorako nakierowanych na dbałość o „swoją przyszłość": ○ dzielenia się z synem i pozostawienia sobie „na śmierć", por. • ros. *И сыну отдай, и себе на смерть оставляй!* (Dp); ○ nastawienia na pomnażanie pieniędzy, por. • ros. *В гроб смотрит, а деньги копит*; ▫ *В могилу глядит, а над копейкой дрожит* (Dp).

Śmierć. Modlitwy. Nadzieja

W odniesieniu do przedstawionego konceptu u m i e r a n i e (rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*) i wymiaru realności śmierci człowieka (rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana* oraz rozdz. IV. *Śmierć. Nieżycie*) prawdziwe wydaje się spostrzeżenie, że *nemo ante mortem beatu* ('nikogo przed śmiercią nie można nazwać człowiekiem szczęśliwym', por. • p. *Póki kto żywy, nie jest szczęśliwy* (Knk); ◦ niem. *Man soll keinen vor seinem Tode glücklich preisen* (Pn), albowiem „człowiek boi się umierania" (por. • p. *Komuż nie strach pomyśleć, że umierać trzeba?* (Lp), jakkolwiek „bardziej niż lęk przed śmiercią rozpowszechniony jest lęk przed bólem i cierpieniem" (Półtawska 1997: 40, 46).

Jakkolwiek „niezależnie od wszystkiego droga życia kończy się w tragicznej otchłani śmierci […] nawet umierający nie mogą odrzucić pierwszego impulsu życia: *Dum spiro spero*, tym razem jednak mam nadzieję na życie wieczne" (Špidlík 2009: 30)[1665]. Nadzieja związana jest zatem nierozerwalnie z pośmiertnością, ze zbawieniem, z życiem wiecznym[1666], por. np. • p. *w niebie na tram pisać* 'liczyć na nagrodę po śmierci' (Msp)[1667]; • p. *patrzyć / patrzać / pojrzeć*

[1665] Z dróg dowodzenia i ich obrony można wskazać na następujące odwołania: „Aby uzasadnić wiarę w życie po śmierci, Cycero ucieka się do argumentu powszechnej zgody: coś, co do czego wszyscy się zgadzają, należy uznać za prawdziwe. Zatem jeśli ateiści próbują mu zaprzeczyć, negują w ten sposób nie tylko życie po śmierci, lecz także pierwszą zasadę życia jako takiego" (Špidlík 2009: 30).

[1666] Mianowicie: „jeśli śmierć nie jest ujmą, ale honorem uczestnictwa w śmierci i zmartwychwstaniu Jezusa, jeśli nie jest degradacją, ale sublimacją do doskonalszego, nieograniczonego istnienia, jeśli to nie zły los, ale zaproszenie Boże do siebie, czemu miałbym się lękać? […] Uczestnictwo w zmartwychwstaniu Chrystusa to uczestnictwo w Jego zwycięstwie nad śmiercią" (Ryłko 1991: 241).

[1667] Nadzieja, a także miłość: „*Amo ergo sum* […] Jak inteligencja otwiera horyzont w kierunku, który można określić jako horyzontalny, miłość otwiera okna na nieskończoność wiecz-

WWysoczanski-Umieranie.indb 628 2012-11-06 11:43:37

w niebo; ▫ *patrzać na niebo*; ▫ *weźrzeć do nieba* 'myśleć o zbawieniu'; ▫ *ducha do nieba obracać* 'myśleć o zbawieniu' (Msp). Aliści „śmierć domaga się nadziei" (Szkodoń 1997: 101)[1668], stąd różne jej źródła[1669]. Do źródła nadziei w „obliczu" i „w godzinę" śmierci człowieka, por. • p. *w ostatni czas* 'w godzinę śmierci' (Msp), odwołują się m.in. modlitwy — *Благочестивое дѣло молиться Богу о умершихъ происходитъ въ насъ отъ Вѣры, производимой въ насъ благодатію* 'pobożna sprawa modlenia się do Boga za zmarłych rodzi się w nas z wiary, ze sprawczego w nas błogosławieństwa' (*О поминовении усопшихъ*… 1858: 5)[1670]. W praktyce religijnej Kościoła katolickiego wśród modlitw do powszechnego lub prywatnego odmawiania są liczne wołania wstawiennicze kierowane do określonych postaci Boskich, Najświętszej Maryi Panny, por. tu • p. *pocieszycielka żywych i umarłych* 'o Maryi' (Msp) i wielu świętych, które wiążą się bezpośrednio z przeświadczeniem o niewątpliwej pomocy udzielanej przez nich, zwłaszcza z uznaniem wielu świętych za patronów dobrej śmierci[1671].

Zbiór pierwszy — jeśli można tak ująć — „słów nadziei" stanowią proszące wołania modlitewne ze słowami[1672]: ○ z *Pozdrowienia Anielskiego* • „módl się

ności. »Miłość, która może umrzeć, nie jest miłością«, głosi niemieckie przysłowie" (Špidlík 2009: 29).

[1668] Por. tu obrazowość następującego frazeologizmu zoomorficznego: • lezg. *Не умирай, коза, — крапива вырастет!* dosł. 'nie umieraj kozo, pokrzywa wyrośnie' (Bw). W odniesieniu do nieustannej potrzeby nadziei por. też następujące wskazanie: • p. *Nadzieją człowiek żyje* (Npp), a także pouczenia: • p. *Póki życia, póty nadziei* (Npp); • ros. *Сомненье хуже смерти* 'zwątpienie od śmierci jest gorsze' (Lp).

[1669] Dla wierzących chrześcijan jest to przede wszystkim zmartwychwstanie: „Zmartwychwstanie Pana jest obietnicą, trwałą jak skała, naszego własnego zmartwychwstania […] W tej nadziei — nasza nadzieja bowiem oparta jest na Zmartwychwstaniu Pana — widzimy w każdej generacji wzrastanie zmartwychwstałego ciała Jezusa Chrystusa. Czasem nazywane jest ono Ciałem mistycznym" (Huyghe 1985: 242–243); i jeszcze: „Tak więc słowa i czyny Jezusa odsłaniają przed człowiekiem szansę uwolnienia go od wszelkich zniewoleń. Wiara uczy, że obietnica ta wypełniła się w paschalnym misterium — męce, śmierci i zmartwychwstaniu Mistrza z Nazaretu. Tajemnica ta stała się fundamentem nadziei chrześcijańskiej" (Dziuba 1999: 25). Wymowna jest w tym odniesieniu rada: „Naucz się żyć w Bogu, a nie będziesz bał się śmierci, ponieważ Bóg jest nieśmiertelny" (Miguel de Unamuno, za: *Wypisy z ksiąg*… 1995: 118).

[1670] Wymowa nadziei, także tej płynącej z modlitwy, uwidacznia się niezwykle wyraziście np. w „fabrykach śmierci" — obozach masowej zagłady, por. „Co trzymało w obozie? Dla kogo religia nie jest martwą formułą lub bezdusznym nawykiem, a sam Walek wygrać musi, zwraca się do Boga, kiedy na jego duszę, jak na kowadło, spadają ciężkie ciosy. […] W Wiśniczu, w Opatowie, w Ostrowcu, w Lublinie na Zamku, na Pawiaku krążyły modlitewniki i egzemplarze *Nowego Testamentu* z rąk do rąk. […] Odprawiali księża Msze św. […] po wieczornym apelu księża wślizgiwali się do cel więziennych i spowiadali przez kilka godzin" i dalej „W roku najdzikszych orgii ze strony SS-owców przyniesiono na Wielkanoc do obozu na Majdanku dwa tys. zakonsekrowanych komunikantów. […] Utkwiła głęboko w pamięci księży wigilia, jaką spędzili w Dachau w 1940 r. W wieczór wigilijny przyszli do nich gromadnie komuniści, by się wyspowiadać i posłuchać księżych odpowiedzi" (Michalski 1964: 92–95).

[1671] Zob. pkt *Patroni śmierci.*

[1672] Źródło: *Droga do nieba* 1974: 13–160.

WWysoczanski-Umieranie.indb 629 2012-11-06 11:43:37

za nami grzesznymi teraz i w godzinę śmierci naszej”[1673], por. tu: • ros. *Покуда на своих ногах хожу. Покуда душа жива* ′Póki na swoich nogach chodzę. Dopóki dusza jest żywa′ (Dp); • p. *godzina śmierci* ‘chwila konania’ (Kjp); ◦ brus. *смяротны гадзіна* (Krb); ◦ ukr. *смертна година* ‘смерть, кончина’ (fu); ○ prośby z *Godzinek do NMP* • „wspomnij na nas, święta Panno i Matko miłościwa w godzinę śmierci, kiedy gasnące oczy nasze nie będą mogły widzieć męki Jezusowej, ani język zdrętwiały nie będzie mógł wzywać imion: Jezus, Maryja!”, por. tu: • niem. *das Auge bricht* ‘взор меркнет, гаснет (с наступлением смерти) ′spojrzenie gaśnie (z nastaniem śmierci)′’ (Bnr); ○ zawołania w *Aktach strzelistych do Trójcy Przenajświętszej* • „błogosławiona Trójco, jedyny Boże, zmiłuj się nade mną teraz i w godzinę śmierci mojej i zbaw mnie”, por. tu: *Невинная* (*неповинная*) *душа не пристрашна* (*не боится*) *к смерти* ′niewinna dusza nie lęka się (nie boi się) śmierci′ (Dp), por. tu: • p. *Umarłym daj święty pokój* (spo); ○ wersów litanijnych z *Litanii do Przenajświętszego Sakramentu* • „Jezu, pokarmie w godzinie śmierci — zmiłuj się nad nami; Abyś nas w godzinę śmierci tym pokarmem ucztę przez prawdziwą pokutę dopomóc raczył –, Abyś nas w godzinę śmierci tym pokarmem niebieskim zasilić i wzmocnić raczył –, Abyś nam w godzinę śmierci na pomoc przybyć raczył — prosimy Ciebie, wysłuchaj nas, Panie!”, por. tu: • p. *obrok duchowny* ‘wiatyk’ (Msp; ○ zawierzenia w *Akcie osobistego poświęcenia się Najświętszemu Sercu Jezusowemu* • „obieram więc Ciebie, Najświętsze Serce […] za pewne schronienie w godzinę mej śmierci”, por. tu: *Не своя воля, сам собой не помрешь* ′nie swoja wola, sam nie umrzesz′ (Dp); ○ apelacji w *Litanii do Najdroższej Krwi Chrystusa Pana* • „Krwi Chrystusa, otucho umierających — wybaw nas”, por. tu: • ros. *Дай Бог умереть, да дай Бог покаяться!* ′Daj Boże umrzeć, tak daj Boże pokajać się!′ (Dp); ○ woli w *Akcie prośby* z *Godziny świętej* • „wzmocnieni tym Pokarmem Niebieskim w chwili śmierci, niech się połączymy z Tobą na wieki”, por. • ros. *Злому — смерть, а доброму — воскресение* ′złemu — śmierć, a dobremu — zmartwychwstanie′ (Dp); ○ modlitwy z *Drogi Krzyżowej* • „Najdobrotliwszy Panie Jezu Chryste […] daj, aby okrutna męka i śmierć Twoja były nam pomocą do szczęśliwej śmierci”, „byśmy […] w ranach Twoich świętych mogli zakończyć życie swe za osobliwą łaską Twoją, pod opieką Najświętszej Maryi

[1673] Słowa: *teraz i w godzinę śmierci naszej*, w Ave Maryja — Pozdrowieniu anielskim Najświętszej Panny — użyte były po raz pierwszy przez braci mniejszych w ich brewiarzu, drukowanym w 1515 r. (Ge). Należy zauważyć, że „tradycyjna pobożność ludowa akcentowała na różne sposoby godzinę lub moment śmierci, zalecając w sposób szczególny pamięć o niej i przeróżne modlitwy o dobrą, spokojną śmierć, będącą prawdziwym przejściem z tego kruchego życia do życia wiecznego w pełnym tego słowa znaczeniu. Niezwykle głębokie w swej treści teologicznej i wymowie są wywodzące się z wczesnego średniowiecza słowa drugiej części *Pozdrowienia anielskiego*, odmawianego jakże często przez wiernych, zwłaszcza w zalecanej tak gorąco przez papieży ostatniego stulecia modlitwie różańcowej, w której Błagamy Maryję o modlitwę za nas »teraz« i »w godzinę śmierci naszej«. Liczą się bowiem tak naprawdę w życiu ludzkim tylko te dwa momenty: nasze nieustanne »teraz« i »godzina śmierci naszej«” (Balter 2010: 189–190).

WWysoczanski-Umieranie.indb 630 2012-11-06 11:43:38

Panny, Matki twojej", por. tu: • ros. *Кого бог накажет, тот сам помрет; а другого любя приберет* 'kogo Bóg ukarze, ten sam umrze; a innego kochając weźmie' (Dp); ○ wołania z *Modlitwy na cześć 5 ran Pańskich* • „Wszechmogący wieczny Boże […] daj proszącym Ciebie, abyśmy […] przez drogą Krew Jego od śmierci nagłej i wiekuistej zachowani być mogli", por. tu: • ros. *Поколе Бог грехам терпит, да голова на плечах* 'dopóki Bóg grzechy znosi, dotąd głowa na szyi' (Dp); ○ prośby w *Westchnieniach do Pana Jezusa Ukrzyżowanego* • „O Pani, daj mi ten głos Twój usłyszeć i w skonaniu moim i w niebie: »Oto Matka Twoja«", „Panie […] nie opuszczaj mnie przy skonaniu", por. tu: • p. *skonanie* 'rozłączenie się ducha z ciałem przez śmierć, skończone konanie' (Ojp).

Oprócz bezpośrednich adresatywnych zwrotów proszalnych do Osób Boskich i Najświętszej Maryi Panny mieszczą się także modlitwy wstawiennicze do Świętych Pańskich, np.: ○ oracja do św. Józefa, patrona umierających „Patronie umierających — módl się za nami" w *Litanii do św. Józefa*[1674]; ○ w *Modlitwie do św. Józefa*: • „otocz każdego z nas nieustającą opieką, abyśmy według Twego wzoru i pomocą Twą wsparci, mogli […] święcie umierać", por. tu: • p. *Kto święcie żyje, święcie umrze* (Kpp); ○ prośba w modlitwie *O dobrą śmierć*[1675]: • „ratuj mnie zawsze, a zwłaszcza w tej chwili, kiedy dusza moja będzie bliska opuszczenia ciała. Wyjednaj mi łaskę oddania ducha podobnie jak Ty, w objęciach Jezusa i Maryi. Jezu, Maryjo, Józefie święty, teraz i w godzinę śmierci w ręce Wasze oddaję duszę moją", por. tu: • ros. *Жив Бог, жива душа моя* 'żywy Bóg, żywa dusza moja' (Dp); ○ zawołania w *Aktach strzelistych* • „Jezu, Maryjo, Józefie święty, bądźcie ze mną przy skonaniu", „Jezu, Maryjo, Józefie święty, niech przy Was w pokoju oddam ducha mego", por. tu: • p. *Nie strach umrzeć, ale strach umierać* (Kpp); ○ prośba o orędowanie św. Stanisława z modlitwy *O dobrą śmierć*: • „a ciebie błagam przez zasługi onej błogosławionej śmierci twojej, abyś w śmierci mojej był rzecznikiem i obrońcą moim. Ach, wstawże się za mną do Maryi dla wyjednania mi śmierci, jeżeli nie tak szczęśliwej jak twoja, tedy przynajmniej dobrej i spokojnej, pod opieką Maryi", por. tu: • p. *zginąć bez ratunku* (Sfp); ○ wzywanie wstawiennictwa św. Anny z *Modlitwy do św. Anny matki Najśw. Maryi Panny*: • „broń nas i przyczyniaj się za nami teraz i w godzinę śmierci naszej"; ○ wołanie z *Modlitwy do św. Patrona*: • „spraw to, o drogi mój patronie, abym […] zasłużył sobie na łaskę szczęśliwej śmierci"; ○ apelacja w *Obraniu sobie za patrona św. Antoniego*: • „proszę Cię, weź mnie w swą opiekę i pomagaj mi […], zwłaszcza kiedy nieubłagana śmierć podniesie na mnie swą zimną rękę. […] O, nie opuszczaj mnie, lecz bądź mi towarzyszem w drodze do wieczności, moim orędownikiem, obrońcą i mą gwiazdą przewodnią tak w życiu jak i przy śmierci"; ○ w *Modlitwie do św. Antoniego z Padwy*: • „racz mnie wspierać osobliwie w ostatniej godzinie mego życia. […] Niechaj miłość Twa ku mnie

[1674] W 1919 roku papież Benedykt XV zatwierdził prefację o św. Józefie, a 1922 roku włączył jego imię do oficjalnych modlitw Kościoła za konających (ek, VIII: 126).

[1675] Por. • ros. *Проси творца, чтоб не лишил доброго конца!* (Dp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 631 2012-11-06 11:43:38

wyjedna mi tym samym obronę Twoją […], która pozwoli mi dokonać żywota w obecności Jezusa i Najśw. Matki Jego Maryi", por. tu: • p. *ostatnia godzina* 'godzina śmierci, śmierć' (Zp).

Umieranie jest nie tylko faktem nieuchronnym, stanem „okoliczności zewnętrznych", lecz nade wszystko wewnętrznym przeżyciem przechodzenia „na drugi brzeg", por. • czes. *druhý břeh* 'stav po smrti, záhrobí' (Ccn). I chociaż „dziś, gdy gaśnie życie[1676] doczesne, zwracamy się do Boga i obietnicy życia przyszłego znacznie rzadziej niż kiedykolwiek […]" (Nuland 1996: 290–291), bezdyskusyjnie istotne jest pamiętanie i szczególna dbałość o to, aby umieranie człowieka nie było samotne, aby nie była to „właściwa naszym czasom izolacja śmiertelnie chorych" — zawsze przecież „obietnica, której jesteśmy w stanie dotrzymać, i nadzieja, którą jesteśmy w stanie dać, to ta, że nie dopuścimy, by człowiek musiał umierać samotnie" (Nuland 1996: 279, 276)[1677].

W przedstawianym kontekście trzeba zaznaczyć, że oprócz modlitw powszechnie znanych i stosowanych w praktyce życia religijnego jest bardzo dużo mniej rozpowszechnionych bądź funkcjonujących w określonym czasie tekstów modlitw z odwołaniem do śmierci, w szczególności będących prośbami o dobrą, szczęśliwą śmierć i jednocześnie opisujących męczeństwo świętej bądź świętego, do której bądź do którego jest modlitwa zanoszona. Pochodzą one z różnych okresów, np.: • *AGONISTA CHRISTI FORTIS*, *Dorothea*, *hora mortis*, „sekwencja ku czci św. Doroty. Anonimowy utwór śląski z ok. 1470, odnaleziony w 2 mszałach kolegiaty w Głogowie; poleca opiece św. Doroty szczęśliwą śmierć i zawiera opis jej męczeństwa" (ek, I: 190).

Zgłębianie tajemnicy śmierci. Nauczanie o śmierci

Znaną dobrze na gruncie poszczególnych dyscyplin, a zatem niewymagającą szerszego i odrębnego przedstawienia w niniejszym studium lingwistycznym, jest kwestia zgłębiania tajemnicy śmierci człowieka, rozpatrywania najrozmaitszych jej wymiarów i przejawów oraz w sposób naturalny z tym związanym nauczaniem o śmierci. Pierwszorzędna w tym względzie jest refleksja filozoficzna uprawiana z różnorakich stanowisk.

Sztuka dobrego umierania

Prezentowane tu postawy, nastawienia i zachowania dopełniają treści sztuki dobrego umierania (szerzej zob. pkt *Śmierć dobra*, podrozdz. D. *Przedstawienie*

[1676] Por. • p. *życie w kimś, czyjeś gaśnie*; ◦ ros. książk. *жизнь угасает в ком-л.* (Gpf).

[1677] I jeszcze pamięć o tym, że „jest wiele rodzajów samotnej śmierci, ale najwięcej udręki i poczucia opuszczenia z pewnością niesie ze sobą sytuacja, gdy świadomość pewnego końca zatrzymuje się dla siebie" (zob. Nuland 1996: 276).

WWysoczanski-Umieranie.indb 632 2012-11-06 11:43:38

i utrwalenie śmierci, rozdz. V. *Śmierć. Opisanie śmierci*) rozumianej jako rodzaje pouczeń i przepisów, z których jedne mają na celu takie poprowadzenie człowieka drogą życia doczesnego ku jego końcowi, by moment ten nie zaskoczył go oraz żeby bez strachu mógł on oczekiwać tego, co jest związane z „przeprawą na drugi brzeg", drugie zaś mają pomóc człowiekowi w owym przechodzeniu granicy i drodze do zbawienia (zob. Włodarski 1987: 14–19)[1678].

[1678] Mianowicie: „instrukcje *ars bene moriendi* wyróżniają zwykle dwa rodzaje przygotowań. Były to przygotowania dalsze i bliższe", przy czym „zalecano ćwiczenia każdodzienne, tygodniowe, każdomiesięczne i roczne" (Rok 1991: 49–50).

Rozdział VIII

Śmierć i życie

A. Między śmiercią a życiem

W śmierci. I w śmierci, i w życiu

W rozdziale pierwszym (I. *Życie, istnienie i śmierć*) wskazano na wieloaspektowo przejawiającą się nierozdzielność związania życia i śmierci, zwłaszcza zaś na konsekwencję ukierunkowania bytu człowieka od życia (przez śmierć) ku życiu lub z życia (przez śmierć) do nicości, do niebytu. Rozważania w rozdziale niniejszym koncentrują się w szerokim sensie na wskazaniu i naświetleniu współzależności między śmiercią a życiem, a w kwestiach szczegółowych na zobrazowaniu zasadniczych wymiarów w obrębie tych korelacji. Analiza materiału językowego pozwala wyróżnić następujące podstawowe kompleksy znaczeniowe w tym względzie (niżej zob. Wysoczański 1999: 36–37): ○ powstrzymujący śmierć, tj. przyobiecujący wiecznotrwałość, por. np. • p. *pić wody żywe z bezpiecznego stoku* 'zażywać nieśmiertelności' (Msp); • *duraoša* 'odwracająca się', epitet haomy, wg mit. irańs. uroczysta ofiara z niej gwarantowała m.in. nieśmiertelność wiernym; • *nektar*, gr. *néktar*, nazwa pochodzi z ie. **nek-* 'śmierć' i znaczy dosł. '(napój) zwyciężający śmierć'[1679], w mit. gr. boski napój nieśmiertelności; ◦ chorw. mit. *nektar* ‹(grč. evr.) 'napitak bogova koji daje besmrtnost'› (Arh); ○ przezwyciężenie, pokonanie śmierci, por. np. • p. *zwyciężyć śmierć* (Sfp)[1680]; • *Zwyciężca śmierci*, chrześc. — określenie Chrystusa po jego zmartwychwstaniu; • p. *pożarty* 'o pokonaniu śmierci w kontekście ofiary Chrystusa' (Msp); • *całun*, kat. — w praktyce zakonnej benedyktynów odgrywa on rolę symbolu „śmierci dla życia"; ○ wskrzeszenie, zmar-

[1679] Ie. *nek-* 'ginąć, marnieć, umierać', gr. *nekus*, *nekros* 'śmierć', łac. 1. *nex*, *-cis* 'śmierć gwałtowna', *necare* 'zabijać', 2. *nocere* 'szkodzić' (G, 134).

[1680] Por. • gr. *Kobieta pocałunkiem przezwyciężyć może nawet śmierć* (Mpp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 634 2012-11-06 11:43:38

twychwstanie[1681], por. np. • *Kijamat*, z arab. za pośrednictwem tat. *Kyjamat* 'wskrzeszenie z martwych', w mit. maryj. świat pozagrobowy i imię władcy tego świata; • *Zmartwychwstanie*[1682], chrześc. — 'powrót do życia po śmierci'[1683]; • *Zmartwychwstańcy*, kośc. kat. — zgromadzenie Zmartwychwstania Pana Naszego Jezusa Chrystusa; • *Rezurekcja*, łac. *resurrectio* 'zmartwychwstanie', kośc. kat. — msza św. będąca dopełnieniem obchodów paschalnych; ◦ *rezurekcja* ′późn.łac. *resurrectio* 'zmartwychwstanie'; z *resurgere* 'zmartwychwstawać', łac. 'znowu wstawać'′ 'Kośc. rz.kat. uroczyste nabożeństwo wielkanocne z procesją' (Kso)[1684].

Niemożność przywrócenia do życia

Realna śmierć człowieka, por. • p. *prawdziwa śmierć* (Msp), jest równoznaczna z ustaniem procesów życiowych i w tym rozumieniu nie jest możliwy powrót ze śmierci do (takiego) rzeczywistego życia, por. • słowac. *mŕtvy už ne ožije* (Ks). W szczególności nie jest możliwe: ○ zwrócenie umarłego poprzez jego opłakiwanie, por. • baszk. *Умершего слезами не воротить* (Bw); ○ umarłego nie ożywi się tak, jak nie wróci się tego, co minęło, por. • kirg. *Прошлого не вернешь, умершего не оживишь* (Bw).

[1681] Ściślej — przywrócenie i powstanie zmarłych do życia.

[1682] W judaizmie • hebr. *techijat ha-metim* oznacza przywrócenie zmarłych do życia, por. też • *Anastazja*, imię pochodzenia grecko-chrześcijańskiego, utworzone od wyrazu pospolitego *anástasis* 'powstanie, zmartwychwstanie' (zob. Wysoczański 1999: 36).

[1683] Otóż „»Wierzę w jednego Boga...« Od tych słów rozpoczyna się wyznanie wiary, »symbol apostolski«, który kończy: »wierzę w ciała zmartwychwstanie i żywot wieczny«" (Jan Paweł II 1986: 544). Mianowicie: „wiara w zmartwychwstanie polega na wyznaniu, że Chrystus, prawdziwy człowiek — ponieważ sam także przechodzi przez bramy śmierci — jest jedynym bytem na świecie, który panuje w sobie samym i dla nas nad destruktywnymi jeszcze formami energii we wszechświecie", „bo istotnie, jeżeli wierzymy w zmartwychwstanie, to wierzymy, że śmierć nie jest tylko historycznym skasowaniem naszego istnienia, ale jest równocześnie cudownym dla nas objawieniem suwerennej władzy Chrystusa, który znosząc ciemną stronę śmierci, stwarza z niej powoli świetlaną stronę swojego Życia" (Martelet 1987: 132, 136). Tak więc „wiara w Jezusa zmartwychwstałego nie opiera się zatem na znakach jako swych kryteriach, ponieważ znaki te zaledwie do niej pobudzają, lecz na autorytecie samego Zmartwychwstałego. Kto sobie tego nie uświadamia i myśli, że historyczne argumenty są w stanie wykazać fakt zmartwychwstania Jezusa, ten sprowadza go do mitu lub do idei, jako rezultatu interpretacji" (Tomaszewski 1978: 162). W tym odniesieniu por. też • *saduceusze* '(być może od Sadoka, arcykapłana; Ez 40,46 i in.) — stronnictwo polityczno-religijne o nastawieniu sceptyczno-liberalnym w judaizmie w czasach Jezusa (przeciwnicy faryzeuszów); rekrutowali się z klas panujących (kapłanów i arystokracji); uznawali tylko teologię wywodzącą się z dawniejszych pism *Starego Testamentu*, odrzucali zmartwychwstanie ciała (Mt 22,23), istnienie aniołów (Dz 23,5) oraz podkreślali wolność i autonomię człowieka' ((RV, 402).

[1684] Por. • sch. *резурекција* 'устајање из мртвих, васкрсење, ускрснуће, препород, обнова' (rsk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 635 2012-11-06 11:43:38

Pozostanie wśród umarłych

Jedną z dwóch możliwości mających odniesienie do przebywających w grobie jest pozostanie w nim na zawsze równoznaczne z: ○ niewychodzeniem z niego w przeciwieństwie do więzienia, z którego się wychodzi, por. • ros. *Из тюрьмы выходят, а из гроба — никогда* (rp); ○ niepowróceniem martwego z cmentarza, por. • ros. *Мертвый с погоста не ворочается* (Dp); ○ nieprzyniesieniem, nieprzywiezieniem martwego z cmentarza, mogiły, por. ros. • *С погосту домой не носят* (Dp); ▫ *Мертвых с кладбища* (*от могилы*) *не возят* (Dp)[1685]; ○ niepowołaniem na Sąd Ostateczny, por. • p. *zostać w grobie* 'nie być powołanym na Sąd Ostateczny' (Msp); • p. *zostawić* / *opuścić* / *przepamiętać w grobie* 'nie powołać na Sąd Ostateczny' (Msp); ○ nieuczestniczeniem w zmartwychwstaniu, por. • p. *w grobie zostać* 'nie zmartwychwstać' (Msp); ◦ ros. *умрёшь и не воскреснешь* 'umrzesz i nie zmartwychwstaniesz' 'выражение крайнего восторга по поводу чего-, кого-л.' (Mnf); ○ nicością, nieistnieniem por. • p. *lec w grobie* 'skończyć się, przestać istnieć' (Msp).

Transgresja

Ekscerpcja materiału leksykalnego poświadcza ideę zmiany, przeistaczania się, por. np. • bułg. *превъплъщение* 'przeistoczenie (się), reinkarnacja' (Sbp).

Odradzanie się człowieka po śmierci w następstwie zmiany miejsca przebywania jego duszy wyraża: • p. *reinkarnacja* ‹*re-* + *inkarnacja*› określana następująco: 'w niektórych systemach filozoficznych i religiach Wschodu, zwłaszcza w buddyzmie i hinduizmie: wielokrotne odradzanie się człowieka po śmierci przez wstępowanie jego duszy w ciało innego człowieka; wędrówka dusz' (Du)[1686]; ▫ *reinkarnacja* 'kolejne wcielanie się duszy (teoria Allana Cardeca)' (Kjp)[1687];

[1685] To potoczne, zdroworozsądkowe wskazanie na niemożliwość „powrotu z cmentarza, z mogiły do domu (żywym)" uprzytamnia bezpowrotne odejście człowieka z kręgu ludzi „dalej żyjących", uświadamia, że życie człowieka nie jest „wiecznym trwaniem, które nie zna śmierci". Nie odnosi się do przywołanej wyżej w przedostatnim przypisie idei „powrócenia z cmentarza żywym" jako „egzystencji, która okazuje się silniejsza od śmierci".

[1686] Buddyzm zapożyczył z braminizmu (pomimo odrzucenia autorytetu *Wed*) wiarę w reinkarnację (sansara) (ek, II: 1160). Wiara w reinkarnację była jedną z głównych cech systemu religijnego Celtów (ek, II; 1417). Por. też problem inkarnacji w odniesieniu do pojęcia Boga-Człowieka: w przypadku boskiej inkarnacji bóg schodzi do poziomu ludzkiego przy ziemskich narodzinach, natomiast w przypadku deifikacji czy apoteozy jest odwrotnie: to człowiek wznosi się do poziomu bóstwa w momencie śmierci (apoteoza), po śmierci (deifikacja) (er, I: 226).

[1687] Należy zauważyć, że „Hinduista przyjmował rzeczywistość reinkarnacji — samsara — jako smutną konieczność, konsekwencję prawa karmy, które zakłada doświadczenie przez człowieka wszystkich skutków moralnych jego postępowania. Można wyróżnić: sancita karma — suma wszystkich długów moralnych z poprzednich wcieleń; *parabdha karma* — część owego wielkiego

WWysoczanski-Umieranie.indb 636 2012-11-06 11:43:38

▫ *reinkarnacjonista* ‘ten, co wierzy w reinkarnację’ (Kjp); ◦ chorw. *reinkarnacija* ‘prelazak duha koji je živio u jednom tijelu poslije smrti u tijelo novorođenog čovjeka, životinje ili biljke; metempsihoza’ (Arh); ◦ serb. rel. *реинкарнација*; ▫ *поновно рађање*; ▫ *отеловљење / отјеловљење* (Żs); • *bar-do* — wg tybetańskiej koncepcji reinkarnacji stan trwający 49 dni, w którym przebywa dusza zmarłego od momentu śmierci do momentu ponownego wcielenia lub wyzwolenia z wędrówki wcieleń; o tym, że dusza osoby cnotliwej odradza się w lepszym ciele, a dusza grzesznika w ciele istoty niższej (nawet zwierzęcia), decyduje powszechne prawo karmana (er, I: 480); • p. filoz. *metempsychoza*, *metampsychoza* ‘wędrówka dusz ludzkich po śmierci; przesiedlanie się dusz w ciała zwierząt, rzeczy i ludzi, jako kara za złe czyny lub nagroda za dobre; wierzenie i doktryna, napotykane w starożytnych Indiach, Egipcie, Grecji, gr. *metempsýchōsis*’ (Kjp); • p. *transmigracja* ‘mniemane przechodzenie duszy po śmierci jednego osobnika w innego osobnika, mieszkającego na ziemi albo też w innej sferze’ (Kjp); ▫ relig., filoz. *transmigracja dusz* ‘przejście indywidualnej duszy po śmierci w nowe ciało a. nową formę życia, zazw. ludzką a. zwierzęcą; metempsychoza, reinkarnacja’ (Kso); • *samsara*, *sansara* „w hinduizmie i buddyzmie — wędrówka duszy ludzkiej w cyklach urodzin, nieszczęść i śmierci, wyznaczonych przez karmę; transmigracja, metempsychoza; zmienna, ograniczona egzystencja doczesna, życie w społeczeństwie (w przeciwieństwie do nirwany) — sanskr. dosł. ‘przejście’; sam ‘razem; zupełnie’; *sarati* ‘biegnie; płynie’” (Kso)[1688].

W związku z reinkarnacją pozostaje niewracanie pośmiertne ludzi na ziemię w pewnych uwarunkowaniach. Wyraża to np.: • *dewajana* (sanskr. droga do boga lub uczęszczana przez bogów), w Upaniszadach nazwa drogi tych ludzi, którzy po śmierci nie wracają już na ziemię w nieustannym ciągu reinkarnacji; dewajana chodzą pustelnicy, którzy wyrzekli się życia świeckiego i osiągnęli zupełną wiedzę o brahmanie (ek, III: 1222).

Język ujmuje też zmiany stanu duszy w wędrówce do nieba, por. • cs *мытырства* ‘różne stany, jakie przechodzi dusza, po opuszczeniu ciała, w wędrówce od ziemi do nieba’ (Zc).

---

długu moralnego, która jest wyrównywana w obecnym życiu; *kriyamana karma* — dług moralny zaciągnięty w obecnym życiu, oraz *agamya karma* — zobowiązania moralne, które zostaną zaciągnięte w przyszłych wcieleniach. Karma zatem jest ideą pewnego przenoszenia zasług i braków, które zdobywa się w relacjach między dwiema osobami, szczególnie w zachowaniach dotyczących żywności i seksu, dwóch podstawowych obszarów działania społecznego ludów Indii, a także sposobów wzajemnego oddziaływania członków poszczególnych kast. Samsara — transmigracja — jest konsekwencją karmy, jest określana jako następowanie po sobie narodzenia — życia — śmierci — powtórnego narodzenia, którego celem jest wyzwolenie (moksa). Buddyzm, przyjmując generalnie samsara — pojęcie jej odpowiadające to *bhava-cakra* (koło istnienia) afirmuje równocześnie nieśmiertelność człowieka, dlatego mówi raczej o powtórnym narodzeniu niż o reinkarnacji” (Śliwiński 1998: 74–75).

[1688] O „świecie bez śmierci”, *sansarze* i możliwościach znalezienia się poza śmiercią w wizji staroindyjskiej zob. Sachse 1998: 197–203.

WWysoczanski-Umieranie.indb 637 2012-11-06 11:43:38

Odżycie. Odnowienie

Eksplikacje analizowanych leksemów akcentują, ogólnie rzecz biorąc, bezpośrednio akt powrotu do życia osoby lub innej istoty, która była życia pozbawiona, por. • p. *odżyć* ‘jeśli osoba, zwierzę lub roślina, które wydawały się martwe, odżyły, to zaczęły na nowo dawać znaki życia’ (Bi); ▫ *wrócić do życia* (Żs); ▫ *nabrać życia* (w); ◦ czes. *oživnout* (po klinické smrti) (cu); ◦ ukr. *ожити* (cu); • sch. *oživeti* (Fe); ◦ serb. *оживети / оживјети*; ▫ *повратити се у живот* (Żs); ◦ ang. *come to life* ‘odzyskać przytomność’; ‘ożywić się’ (Fia); • p. *odnowić się* ‘odrodzić się, odmłodzić się, odświeżyć się, odżyć, obudzić się na nowo, zmartwychwstać’ (Kjp); • *regeneracja* „odrodzenie się (np. sił), odnowienie; odtwarzanie (utraconych a. uszkodzonych narządów, tkanek i komórek). — późn. łac. *regeneratio* ‘odrodzenie’” (Kso); • *ba* — w religii staroegipskiej wyraz mocy boskiej, która może przejawiać się w różnych formach widzialnych lub wyobrażalnych. W koncepcji człowieka personifikacja jego sił witalnych, jedna z form, w której zmarły trwa w istnieniu; rodzaj „duszy” słonecznej, łączącej zmarłego z *Re*; okresowe łączenie się *ba* z ciałem zmarłego w grobie powoduje ich wzajemną regenerację (er, I: 441)[1689].

Powrót do życia oznacza również regenerację kondycji psychosomatycznej człowieka, por. • p. *ożyć* ‘powrócić do pełni sił’ (Sfp)[1690].

Reaktywowanie życia człowieka

Wstępną niejako grupę wyróżnionego profilu stanowią leksemy, odnoszące się do przywracania do życia człowieka, u którego pojawiły się symptomy bliskiego zgonu, por. np.: • p. *odratowywać — odratować* ‘ratować życie, przywracać zdrowie komuś umierającemu, bliskiemu śmierci’ (Dwp)[1691]; • p. med. *reanimacja* ‘przywracanie do życia osoby znajdującej się w stanie śmierci klinicznej przez stosowanie zabiegów pobudzających czynności serca, układu krążenia i oddychania’ (sjp); ▫ *reanimacja* ‘przywracanie do życia oraz do stanu świadomości człowieka będącego w stanie śmierci pozornej lub klinicznej poprzez odpowiednie zabiegi pobudzające czynności serca, układu krążenia, oddychania’ (Dwp)[1692]; ▫ *reanimacja* ‘resuscytacja, ożywianie, med. przywracanie do życia osób będących w stanie śmierci pozornej a. klinicznej (także ratowanie zemdlo-

[1689] W tym kontekście por. też pkt *Apokatastaza* (podrozdz. J. *Przeznaczenie. Osądzenie. Postanowienia*, rozdz. VIII. *Śmierć i życie*).

[1690] Por. • p. *oczy ożyły*; ▫ *twarz ożyła* ‘oczy nabrały wyrazu, stały się ruchliwe, żywe, wyraziste; twarz się ożywiła, nabrała wyrazu’ (Sfp).

[1691] Por. • p. *Żyje, ale ledwo go odratowali* (Dwp).

[1692] Por. • p. *reanimacja chorych* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 638 2012-11-06 11:43:38

nych); — n.łac.' (Kso); ▫ *reanimować* 'przeprowadzać reanimację, ożywiać' (Dwp)[1693]; ◦ słowac. *reanimácia*, *znovuoživenie*, *oživovanie* (sl); ◦ ros. *реанимация* (sl); ◦ chorw. *reanimirati* (MPh); ◦ ang. *reanimate* (Le); • p. *resuscytacja* ′łac. *resuscitatus* od *resuscitare* 'znów pobudzić, wskrzesić'′ (Kso); • p. *ożywiać — ożywić* 'przywracać życie osobie będącej w stanie śmierci pozornej lub klinicznej, reanimować' (Dwp)[1694]; ▫ *ożywianie* 'przywracanie do życia osób znajdujących się w stanie śmierci pozornej lub klinicznej przez stosowanie masażu serca i sztucznego oddychania; także ratowanie zemdlonych; reanimacja' (Dwp)[1695]; ◦ ukr. *оживляти — оживити* 'робити знову живим померлого або повертати до життя тяжкохворого' (su); ◦ sch. *oživiti* (Fe); • p. *przyprowadzać kogo do życia* (Sfp); ▫ *przywracać kogo do życia* (Sfp); ▫ *przywrócić komu życie* 'przyprowadzać kogo do odzyskania przytomności' (Sfp); ▫ *przywrócić do życia*; ▫ *przywrócić kogo do życia* (Żs); ▫ *przywrócić / powrócić komuś życie* (w); ◦ chorw. *vratiti koga u život*; ▫ *učiniti da tko oživi* (MPh); ◦ serb. *повратити кога у живот* (Żs); ◦ ang. *to bring sb back to life* (Sa).

W przedstawianym zakresie znaczeniowym mieści się też sens przedłużania życia, por. • p. *przedłużyć życie* (Sfp); • cs *долговременствити* 'przedłużyć czyje życie' (Zc).

Wskazane przejawy uaktualniają: ○ pragnienie człowieka jak najpóźniejszego dnia zejścia, por. • p. *Żeby jak najpóźniej umrzeć* (Lp); ○ zalecenia niespieszności umierania (podobnie rodzeniu się), por. • ros. *Родился — не торопился: не спешить стать и умирать* (Dp); ○ zalecenia niespieszności umierania przed zestarzeniem się, por. • ros. *Не торопи умирать, дай состариться!* (Dp).

B. Przezwyciężanie śmierci

Od śmierci do życia

Rezultaty badań psychologicznych w kwestii: „Co czeka mnie po drugiej stronie[1696], co śmierć moja i bliskiego znaczy dla mnie?", dają dwie zasadnicze pro-

[1693] Por. • p. *reanimować chorego* (Dwp).

[1694] Por. • p *ożywiać kogoś sztucznym oddychaniem i masażem serca* (Dwp). Por. też • słowac. *ožiť* 'nadobudnúť (znova) život (po strate vedomia ap.)' (Ks).

[1695] Por. • p. *Przeprowadzać ożywianie ofiar wypadku samochodowego* (Dwp).

[1696] W tym odniesieniu por. • p. *Z tamtego świata listow nie podają, jak się tam mają* 'o niemożności rozpoznania tego, co człowieka czeka po śmierci' (Zp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 639 2012-11-06 11:43:38

jekcje: a) „koniec tożsamości wiążący się albo z totalnym unicestwieniem, albo z pozostawieniem cząstki siebie w innych ludziach", b) „drzwi do innego życia koncentrującego się albo na wierze w jakąś siłę (Boga), energię czy ducha, przekraczające ludzkie pojmowanie, a pozwalające po śmierci przynajmniej obserwować świat, albo na wierze w reinkarnację" (Widera-Wysoczańska 2000: 140)[1697]. Wskazane ekstrapolacje nakreślają niejako hasłowo koncepcję śmierci jako rozstrzygnięcia (szczegółowiej o wielowątkowości tej koncepcji zob. Perszon 1999: 34–45), jednakże z pozycji wiary chrześcijańskiej „człowiek jest istotą śmiertelną, »poddaną« śmierci, która go jednak nie unicestwia"[1698].

Bronienie się od śmierci, chronienie się przed śmiercią

Jednym z aspektów w idei przezwyciężania śmierci jest ratowanie się od niej, por. • p. *Ratować się od śmierci* (Dwp).

Przetrwanie. Powrót

W omawianym wymiarze korelacji śmierci i życia wyróżnić można sens przetrwania i powrotu do życia: ○ pojawienie się na nowo, por. • p. *ledwie od śmierci wrocić się* (Msp).

Pokonywanie śmierci

„Chrystus przez swoją śmierć odnosi nad nią zwycięstwo[1699], zadaje *śmierć* śmierci. Nadaje jej nowy sens dla wszystkich, którzy włączają się w misterium

[1697] Należy zauważyć, że „co do podstawowego faktu rozumienia śmierci jako przejścia do nowej formy życia, wszystkie religie są zgodne. Natomiast różnią się — nieraz dość zasadniczo — gdy chodzi o sposób interpretacji faktu śmierci, a przede wszystkim różnią się sposobem rozumienia życia po zakończeniu etapu ziemskiego" (Zdybicka 1980: 385).

[1698] Toteż — co potwierdza się m.in. w świetle wypowiedzi informatorów na Kaszubach — wydarzenie śmierci „polega na rozłączeniu duszy i ciała", przy czym „dla wszystkich informatorów jest oczywiste, że dusza ludzka jest nieśmiertelna" (Perszon 1999: 37–38). Uwidacznia się to też w przyrodzie: „W przyrodzie każda śmierć jest narodzinami i właśnie w umieraniu widzialnie objawia się uwznioślenie życia. Nie ma w przyrodzie żadnej zasady uśmiercającej, ponieważ przyroda cała jest samym tylko życiem; uśmierca nie śmierć, ale życie bardziej żywe, które, ukryte w starym życiu, rozpoczyna się i rozwija. Śmierć i narodziny to tylko momenty, w których życie pasuje się z samym sobą, aby móc się objawić jaśniejszym i bardziej podobnym do samego siebie. I czyż mogłaby być czymś innym m o j a śmierć — skoro ja nie jestem samym tylko przedstawieniem i odtwarzaniem życia, lecz mam życie w samym sobie, jedyne życie prawdziwe, istotne?" (Johan Gottlieb Fichte, za: *Wypisy z ksiąg*... 1995: 105).

[1699] Por. • czes. *vítěz nad smrtí* (cu); ▫ ukr. *переможець над смертю* (cu).

WWysoczanski-Umieranie.indb 640 2012-11-06 11:43:38

paschalne" (Bortkiewicz 2000: 97)[1700]. Otóż: „rozpoczęło się wszystko u grobu Chrystusowego. Zmarł, nie żyje, *consummatum est*, dokonało się, wszystko się skończyło — wołali triumfalnie jedni, szeptali ze smutkiem inni", jednakże „*Consummatum est*, skończyło się — powtarzano jeszcze z radością lub ze smutkiem przez całą dobę, gdy nagle zaczęły się odzywać głosy inne: nic się nie skończyło, wszystko dopiero się zaczyna. Chrystus żyje, Chrystus zmartwychwstał, prawdziwie zmartwychwstał" (Michalski 1964: 57–58). Jest tak dlatego, że za każdym razem „obraz śmierci wiąże się z obrazem zmartwychwstania. Zapowiedziom męki towarzyszy zapowiedź zmartwychwstania, z obrazem pierwszego dnia wiąże się obraz dnia trzeciego. […] Śmierć Pana Jezusa związana jest od początku z ubóstwieniem, umiera On bowiem nie ze słabości, lecz z pełni życia. Ujawnia się to również w tej ostatniej nocy w Ogrójcu" (Romano Guardini, za: *Wypisy z ksiąg*... 1995: 143) — „jedyną prawdziwą teologią śmierci jest zatem teologia krzyża świętego"[1701], a „ponieważ krzyż Chrystusa jest szczytem Objawienia, wydaje się on chrześcijanom najwznioślejszą i najbardziej autentyczną lekcją świętości" (Špidlík 2009: 86).

„Fakt pokonania śmierci zakłada pewien dynamizm, energię i miłość, których źródłem nie może być skończoność człowieka. Źródła tego należy upatrywać w Duchu i Mocy, które nie są wszakże w opozycji do ducha i mocy człowieka, gdyż są kontynuacją sił człowieka, jako że te zamierają w swojej bezradności i ustają w martwym punkcie historii" (Bortkiewicz 2000: 203).

Pokonywanie śmierci ujawnia się w jednostkach języka, por. np. • ros. *всем смертям назло* 'wszystkim śmierciom na złość' 'mimo największych przeszkód, mimo wszystko' (Lpr).

[1700] Innymi słowy: „Oto jak najlepiej mogę Ci wyjaśnić znaczenie, jakie śmierć zyskuje w świetle zmartwychwstania Jezusa: miłość, która budzi w nas tyle żalu i każe nam czuć w takiej pełni absurdalność śmierci, jest silniejsza niż sama śmierć. »Miłość silniejsza jest niż śmierć«. To zdanie lepiej niż jakiekolwiek inne podsumowuje sens zmartwychwstania, a co za tym idzie, także sens śmierci" (Nouwen 2003: 59).

[1701] Trzeba tu zauważyć, że „królewski aspekt Chrystusa — »jednego z Trójcy Świętej« — który przyszedł na świat, aby zwyciężyć śmierć i uwolnić trzymanych w niewoli, właściwy jest duchowości prawosławnej wszystkich epok i wszystkich krajów. Nawet Męka, nawet śmierć na krzyżu i złożenie do grobu przybiorą cechy triumfu; majestat Boski Chrystusa, dokonującego tajemnicy naszego zbawienia, będzie przebijał się w obrazach poniżenia i opuszczenia. »Zabrali Mi moje szaty i przyodziali w purpurę, włożyli Mi na głowę koronę z cierni i dali Mi do rąk trzcinę, abym ich zniszczył jak gliniane wazy«. Chrystus, przyodziany w ośmieszające szaty, ukazuje się nagle, pod koniec tego hymnu, jako Król, który przychodzi sądzić świat, Chrystus eschatologiczny, Chrystus sądu ostatecznego. […] Wreszcie spoczynek w grobie, ostatni akt *kenosis* Boga, prowadzi nas nagle do tajemniczego odpoczynku Stworzyciela: dzieło zbawienia utożsamia się z dziełem stworzenia". „Zwycięstwo nad śmiercią objawia się przede wszystkim w zmartwychwstaniu Pana". „Według św. Maksyma, dzieło zbawienia obejmuje trzy stopnie, które Chrystus kolejno przywraca naturze: byt, bycie według dobra (*eu einai*), byt wieczny (*aei einai*). Pierwszy zostaje osiągnięty przez Wcielenie, drugi przez nieskażoność woli w życiu ziemskim, które kończy się na krzyżu, trzeci przez nieskażoność natury objawiającej się w zmartwychwstaniu" (Łosski 1989: 132–137).

WWysoczanski-Umieranie.indb 641 2012-11-06 11:43:38

Śmierć, uśmiercenie. Życie, ożycie, powstanie

Kolejnym układem dwustronności złączenia życia i śmierci jest schemat odwrócony kierunkowo, mianowicie schemat z biegunowością *śmierć* ↔ *ku życiu* / *życie*[1702]. Modelowanie tego układu odznacza się: ○ odgraniczeniem między oddaniem życia a jego zachowaniem, „posiadaniem", por. • p. *ginąć* ↔ *żyć* (Msp); ○ odgraniczeniem między umieraniem a ożywieniem, por. • p. *pomrzeć* ↔ *obżywiać* / *ożyć* (Msp), por. • ros. *Уж он под святыми леживал, а все жив* (т. е. *ожил*) 'leżał już pod świętymi (obrazami, tzn. był umierający), a mimo wszystko jest żywy (tj. ożył)' (Dp)[1703]; ○ odgraniczeniem między zabiciem a ożyciem człowieka, por. • p. *martwić* ↔ *ożywiać* (Msp); ○ odgraniczeniem między umieraniem a powstaniem (do życia), por. • p. *umierać* ↔ *powstawać*; ▫ *pomrzeć* ↔ *wstać* (Msp)[1704]; ○ odgraniczeniem między umieraniem a zachowaniem życia, por. • p. *pomrzeć* ↔ *żyw być* / *żyć* / *żywot zachować* / *żyw zostać* / *trwać* (Msp); ○ odgraniczeniem między umieraniem a niezginięciem, por. • p. *pomrzeć* ↔ *nie zginąć* (Msp); ○ odgraniczeniem między umieraniem a powołaniem do życia, por. • p. *pomrzeć* ↔ *ku żywotowi być wzbudzonym* / *wzruszonym być* (Msp).

Czas śmiertelności. Czas życia

W językowym obrazie śmierci i życia zostało utrwalone wskazanie na czas odnoszący się do śmiertelności i życia: ○ czas śmiertelności w przeciwstawieniu do czasu wieczności, nieśmiertelności, por. • p. *lata śmiertelności* ↔ *wieczność*; ▫ *lata nieprzeżyte*; ▫ *lata nieśmiertelne* 'nieśmiertelność' (Msp).

Świat umarłych. Świat żyjących

Innym wymiarem przeciwstawienia śmierci i życia jest językowe wskazanie na przebywanie w świecie umarłych, por. np. • p. *kraina śmierci*

[1702] Treściowo-obiektowe wypełnienie tych idei przedstawione zostanie w podrozdz. A. *Odrodzenie. Życie przez śmierć*, rozdz. IX. *Życie. Istnienie*.

[1703] Sens ten ujawnia się dobitnie w przypowieści o synu marnotrawnym. Mianowicie: „starszemu zaś synowi, który oburzył się taką postawą ojca, wyjaśnił: »Trzeba się weselić i cieszyć z tego, że ten brat twój był umarły, a znów ożył, zaginął, a odnalazł się« (w. 32). Zauważmy przy tym, że znów odejście od Ojca, porzucenie Go i zagubienie się w świecie bez Boga zostało tu nazwane przez samego Jezusa »śmiercią«: syn marnotrawny »był umarły«, ale »ożył« na nowo, wracając do domu Ojca" (Balter 2010: 181).

[1704] W językowych rejestracjach dualistycznej łączności śmierci i zmartwychwstaniu (do życia) przeciwstawiane jest powiązanie śmierci i niewskrzeszenia, niezmartwychwstania, por. • p. *niewzbudzony* 'który nie został wskrzeszony, przywrócony do życia' (Msp); • ros. *умрёшь и не воскреснешь!* (Prd).

WWysoczanski-Umieranie.indb 642 2012-11-06 11:43:38

(Kjp)[1705], i na istnienie w świecie żyjących. Dotyczy to opozycji: ○ bytności pośmiertnej w grobie i życia pozagrobowego, por. • stczes. *nav* ‘mogiła, tamten świat’ (Frj); • p. *grob* ↔ *żywot* (Msp)[1706].

C. Ku życiu. Do świata żyjących

Ze śmierci w stronę życia

Kolejną płaszczyznę w obrębie implikacji wzajemnych śmierci i życia wyznaczają wielorakie aspekty profilujące sens ‘ku życiu’, który w tym uwarunkowaniu konkretyzuje się pod względem semantyczno-leksykalnym w znaczeniu nadrzędnym ‘do świata żyjących’[1707].

Obudzenie ze śmierci

Jedną z możliwości realizacyjnych przejścia ze śmierci do życia jest budzenie kogoś ze śmierci, por. • p. *budzić* (*kogo*) *z śmierci* (Msp).

Magiczne przywrócenie do życia

Ożywienie do życia uosabia • p. *zombi* ang. *zombie* ‘w religiach afrykańskich: osoba zmarła, która może ożyć dzięki magii’ (sjp)[1708].

[1705] Zob. dalej pkt *Światy pozagrobowe*, podrozdz. E. *Pozagrobowość. Istnienie pośmiertne* niniejszego rozdziału.

[1706] Por. też utożsamienie grobu ze śmiercią: • p. *grob* ‘śmierć’ (Msp).

[1707] Por. w tym względzie następujące stwierdzenie: „Zmarły, a właściwie — ze względu na ukierunkowanie ku życiu — dążący do zmartwychwstania, narodzony dla nieba pragnie swojej prawdziwie ludzkiej pełni — ciała niezniszczalnego (por. 1 Kor 15,35–44; Flp 3,21). Tęsknotę ku tej docelowej sytuacji końca czasów i związany z nim dyskomfort »nie-pełni« pozwala mu przetrwać solidarność z tymi pokoleniami, które jeszcze potrzebują ziemskiej historii i związanego z nią oczekiwania. O tej solidarności możemy mówić, że jej również dotyczy pojęcie miłości silniejszej niż śmierć (por. Pnp 8, 6). Nic dziwnego, że o jej treści decyduje Duch Święty — Miłość Trójcy. To On na drodze ku zmartwychwstaniu doprowadza do pełni Chrystusa. Od chrztu udziela życia wiecznie żyjącego Boga. Po śmierci doczesnej, w przejściu od życia ziemskiego ku zmartwychwstaniu człowiek znajduje się we władzy Ducha Świętego przygotowującego zmartwychwstanie, niejako w życiu Ducha Świętego stanowiącym rękojmię wieczności (por. 2 Kor 1,22), który ostatecznie wprowadza do pełni życia Bożego przy wskrzeszeniu umarłych” (Smentek 2005: 191).

[1708] Ściślej — *zombie* „(słowo pochodzi od afrykańskiego »nzambi«, gdzie oznacza ducha zmarłego człowieka) to człowiek, który po śmierci został pochowany, ale potem wskrzeszony dzięki

WWysoczanski-Umieranie.indb 643 2012-11-06 11:43:39

Wstanie do życia

W przeciwieństwie do nakreślonego wyżej losu pozostania w grobie alternatywą wobec niego jest opuszczenie grobu równoznaczne z: ○ ożywieniem, por. • p. *ożyć / ożywienie z grobu* (Msp); ◦ cs *животворение* 'ożywienie, wskrzeszenie'; ▫ *животворити* 'ożywiać, wskrzeszać, przywracać do życia' ; ▫ *животворец* 'wskrzesiciel, życiotwórca' (Zc); • cs *вдушати*; ▫ *вдушити;* ▫ *водушити* 'wkładać duszę, ożywiać' (Zc); ○ powstaniem z martwych, por. • p. *z grobu powstawać / wstawać wstać / zmartwychwstać* (Msp); ▫ *wyniść z grobu* 'zmartwychwstać' (Msp)[1709]; ◦ cs *востание* 'zmartwychwstanie'; 'odrodzenie' (Zc)[1710].

Wzbudzenie bądź powstanie „ku żywotowi", por. np. • stpol. *wstanie* 'zmartwychwstanie, powrót do życia, *resurrectio a mortuis*' (Us), znaczone jest konkretyzowaniem jego celu, przeznaczenia, por. m.in.: • stpol. *wstanie sądu* 'zmartwychwstanie na Sąd Ostateczny, *resurrectio ad iudicium aeternum*' (Us); • stpol. *wstanie żywota* 'zmartwychwstanie na wieczne życie, *resurrectio ad vitam aeternam*' (Us)[1711]; • p. *ocucić się w Panie* 'obudzić się po śmierci dopiero na Sąd Boży' (Msp).

D. Nieśmiertelność. Nieprzemijalność

Niepodleganie śmierci. Trwanie

Rozpatrywana dotychczas wieloaspektowo kategoria śmiertelności przeciwstawiana jest kategorii nieśmiertelności, por. • p. *śmiertelność… nieśmiertelność*; ▫ *nieśmiertelność… doczesność* (Msp)[1712]. Wnikliwa analiza materiału językowego pozwala nie tylko konstatować opozycyjność obu idei —

zaklęciom *houngana*, kapłana voodooo. Zombie jest posłuszny jego poleceniom i wędruje po świecie żywych, nie mając jednak duszy" (Innes 1999: 153).

[1709] Por. • p. *psychopanichia* 'nauka sekciarska, według której po śmierci człowieka dusza zapada w sen, trwający aż do zmartwychwstania' (Kjp).

[1710] Por. też • cs *воскресение* 1. 'zmartwychwstanie, ożywienie'; 2. 'Niedziela, pierwszy dzień tygodnia' (Zc). Odnośnie do aspektu zmartwychwstania w teologii chrześcijańskiej por. stwierdzenie: „autentyczna nadzieja i sens ludzkiego życia zawierają się właśnie w wyrażeniu »powrócić z cmentarza żywym«. [...] Nie chodzi w nim o wieczne trwanie, które nie zna śmierci, ale o taką egzystencję, która okazuje się silniejsza od śmierci, co więcej, przechodzi przez nią oczyszczona i nieskończenie umocniona, by nie podlegać już żadnej śmierci. »Powrót z cmentarza żywym« oznacza ponadto, że przejście przez śmierć dokonuje się mocą Innego, polega na byciu obdarowanym przez kogoś, kto jest silniejszy od niej" (Kowalczyk 1997: 275).

[1711] Pełniejsze przedstawienie istoty wzbudzenia bądź powstania „ku życiu" następuje w podrozdz. A. *Odrodzenie. Życie przez śmierć*, rozdz. IX. *Życie. Istnienie*.

[1712] Por. też omówienie tych zależności w odwrotnym porządku, tj. śmiertelności, doczesności wobec nieśmiertelności w rozdz. I. *Życie, istnienie i śmierć*, podrozdz. A. *Życie i śmierć* oraz C. *Śmiertelność* (pkt *Śmiertelność — nieśmiertelność*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 644 2012-11-06 11:43:39

‘podlegania śmierci, umierania, terminalnego życia’ wobec ‘niepodlegania śmierci, nieumierania, niekończącego się życia’, por. • p. *śmiertność* ‘życie doczesne, doczesność’ (Kjp) ↔ *nieśmiertelność* ‘niepodleganie śmierci; wieczne życie; *immortalitas*’ (Msp)[1713], lecz także wychwycić różnorodne kwestie szczegółowe konstytuujące zakresy semantyczne tych pojęć, por. • p. *nieskazitelność* ‘niepodleganie zniszczeniu, nieśmiertelność, niezniszczalność’; ▫ *nieskażenie* ‘niezniszczalność, nieśmiertelność’; ▫ *nieskażoność* ‘niezniszczalność, nieśmiertelność’; ▫ *czekać nieśmiertelności*; ▫ *ku nieśmiertelności*; ▫ *nieśmiertelność ciała / ciał*; ▫ *nieśmiertelność dusze / dusz / duszna*; ▫ *nieśmiertelność żywota*; ▫ *żywot i nieśmiertelność*; ▫ *żywot nieśmiertelny* ‘*vita immortalis*’; ▫ *w Krystusie nieśmiertelny*; ▫ *nieśmiertelność wieczna*; ▫ *nieśmiertelne wesele*; ▫ *nieśmiertelna szczęśliwość* (Msp).

Niedotknioność śmierci

Sens nieśmiertelności wyraża wymiar zasadniczy niepodlegania śmierci, por.: • p. *nieśmiertelność* ‘niepodleganie śmierci, nieumieranie; życie bez śmierci, życie wieczne’ (Kjp); ▫ *nieśmiertelność* ‘właściwość polegająca na byciu nieśmiertelnym’ (Dwp); ▫ *bezśmiertelność*, *bezśmiertność* (Kjp); ▫ *bezśmiertelny*, *bezśmiertny* ‘niepodległy śmierci, nieśmiertelny, nieumierający, wieczny, wieczysty’ (Kjp); ▫ *bezśmiertny* ‘nieśmiertelny, niepodległy śmierci, wieczny’ (Msp); ▫ *bezśmiertnie* ‘przys. od bezśmiertny’ (Kjp); ▫ *śmierci niepodległy* ‘nieśmiertelny’ (Msp); ▫ *nieśmiertelny* ‘niepodlegający śmierci, nieumierający, wiecznie żyjący’[1714] (sjp); ▫ *nieśmiertelna* (sjp); ◦ głuż. *njesmjertny* ‘nieśmiertelny’ (Zg); ◦ słowac. *nesmrtelný* ‘nepodliehajúci smrti’ (Ks); ◦ cs *векожизный* ‘wieczny’ (Zc); ◦ czes. *nesmrtelnost* (Sc); ▫ *nesmrtelný* (Sc); ◦ brus. *бессмяротнасць*; ▫ *бяссмерце*; ▫ *неўміручасць* (Grb); ◦ ros. *бессмертный* ‘живущий вечно’ (nrp)[1715]; ◦ ukr. *безсмертний* (Gru); ◦ sch. *бесмртност* ‘особина оног што је бесмртно и онога који је бесмртан’; ▫ *бесмрће* (rsk); ▫ *besmrtan* ‘vječan, koji ne umire, trajan’ (Sfp, Mph); ◦ serb. *бесамртан*; ▫ *бесмртан* (Msk); ◦ bułg. *безсмърност* ‘nieśmiertelność’ (Sbp); ◦ fr. *immortalité* (Df); ▫ *immortel*, *immortelle* (Dfc); ◦ rum. *viaţă fără de moarte* (Rr); ◦ ang. *immortality* (a); ▫ *immortal*, *everlasting* (a); ▫ *deathless* (Se).

[1713] Otóż „wiara w szczęśliwą nieśmiertelność, a zwłaszcza w cielesne zmartwychwstanie, zaczyna się formułować z początkiem naszej ery w najmłodszych partiach Starego Testamentu i w pismach żydowskich niekanonicznych. Wiara chrześcijańska przejmuje ten spadek, bez którego jej istotny element, zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa, byłby jakimś głazem narzutowym — prawie nie do pojęcia” (Dubarle 1971: 214).

[1714] Por. • *Wieczny* nazwisko — *wieczny* ‘nieśmiertelny’ (Tn). Por. też • p. *nadśmiertelny* ‘nadludzki, przechodzący śmiertelników’ (Kjp).

[1715] Por. • strus. *Безсмертной* nazwisko: Ивашко Безсмертной, Сибирскій казакъ. 1613 А. Э. II, 375. Власко Безсмертной, Бѣлоцерковский казакъ 1654 Ю. 3 А. Х,. 788. Грицко Безсмертной, Смѣловецъ. 1658. южн. Ю.З. А. IY, 173. (Ti).

WWysoczanski-Umieranie.indb 645 2012-11-06 11:43:39

Drugi wymiar omawianej niedotknioności śmierci wyznacza sens nieumierania, por. • p. *niezgonny*; ▫ *niezmartwy* 'nieumierający, nieśmiertelny' (Kjp)[1716]; • p. *niezmorzony* 'wiecznotrwały, wiecznie żywy, nieśmiertelny' (Kjp); • p. *bezmartwy* 'nieumierający, niepodległy śmierci, nieśmiertelny' (Kjp)[1717]; ◦ ukr. *невмирущий* (Gru); ◦ serb. *неумрли* 'бесмртан' (Msk).

Bezpośrednio związany z istotą nieumierania jest sens niespoczywania w grobie, por. • p. *bezmogiła* 'nieśmiertelność' (Kjp).

Należy w tym miejscu przynajmniej wzmiankować, że etymologicznie „częstotliwe *umierać*, z dawnego *umirać*; *powymierać*. […] Prasłowo: ind. *mar* 'umierać', *amrta-* 'nieśmiertelny', grec. *ambrōtos* (stąd *ambrozja*, 'pokarm nieśmiertelnych'[1718]), łac. *morior*, *mortuus* (martwy […]), niem. *Mor-d*, lit. *mirti* […]. Znaczenie pierwotne: 'ginąć, niszczeć', por. łac. *mor-bus*, 'choroba', grec. *marasmos*, 'więdnienie, usychanie' […]" (Bep).

Nieśmiertelność ma tu swoje naznaczenie, m.in., w wierze w życie wieczne: „Popchnięto mnie, popchnięto mnie bym upadł, lecz Pan mi dopomógł"; „Nie umrę, lecz będę żył" (Ps 118, 13, 17)[1719].

W jednostkach językowych jest też utrwalona nieśmiertelność bogów z wyraźnie zaznaczoną dychotomią na odniesienie: ○ do Boga Wszechmogącego w religii chrześcijańskiej[1720], por. • p. *Nieśmiertelny* (*Bóg*) (Sa); ◦ ang. *the Everlasting*; ▫ *the Eternal* (Sa, Se) — „Jahwe jest »Bogiem żywym« […] człowiek jest również istotą żywą (*nefesz*), skoro Bóg tchnął w niego »oddech«, czyli »ducha« (*ruach*), lecz jego życie jest krótkie" (Eliade 1988: 235)[1721]; ○ oraz do Bogów w innych wierzeniach, por. • p. *nieśmiertelni bogowie* (sjp)[1722]; • *immortels* mit. 'nieśmiertelni bogowie' (KKf)[1723].

[1716] Por. • p. *nieśmiertelny* 'istoty nieśmiertelne to takie, które nigdy nie umrą' (Bi).

[1717] Por. też • ros. *Будем живы — не помрем* 'będziemy żywi — nie umrzemy' (Lpr).

[1718] Por. • p. *nektar* 'napój bogów olimpijskich, który ich miał utrzymywać w nieśmiertelności' (Kjp); • p. *ambrozja* ‹gr. *ambrosia* ‚nieśmiertelność'› — mit. gr. pokarm bogów o niezwykle słodkim zapachu, niekiedy napój (u Safony) (er, I: 179); ◦ serb. *амброзија* ‹грч.› 'мит. храна грчких богова која даје младост и бесмртност' (Msk); • p. *nieśmiertelnik*, *bezśmiertelnik* 'środek dający nieśmiertelność, ambrozja' (Kjp);

[1719] Ponieważ „Jezusowe zwycięstwo nad śmiercią daje człowiekowi nadzieję odniesienia ostatecznego zwycięstwa nad własnym cierpieniem i samą śmiercią" (Tarnawa 2003: 101).

[1720] W tym kontekście por. też symbolikę błękitu w starożytnym Egipcie oznaczającego prawdę, nieśmiertelność i boskość niebiańską, toteż wizerunki bogów nieba oraz mumie malowano na kolor błękitny (er, I: 148).

[1721] Jako dopełnienie wskazywanej idei por. „Bóg Stwórca i dawca życia nie pozostawił Jezusa Chrystusa pod władzą śmierci, ale przywracając mu życie, obdarzył pełnią zbawienia (ek, VII: 1339).

[1722] W tym odniesieniu można wskazać m.in. na przekonanie o nieśmiertelności bogów greckich, por. • p. *Cechą bogów greckich była nieśmiertelność*; ▫ *Bogowie greccy byli nieśmiertelni* (Dwp).

[1723] Idea nieśmiertelności Bogów i ofiarników obecna jest np. w brahmanach: „tak jak bóg dzięki ofierze odzyskuje swą osobę (*ātman*), tak ofiarnik konstruuje własne ja, swego *atmana*", tj. „dzięki *atmanowi* człowiek staje się »nieśmiertelny« […] także bogowie osiągnęli nieśmiertelność dzięki ofierze, uzyskując *bráhmana*" (Eliade 1988: 162–163). Por. też (nieudaną)

WWysoczanski-Umieranie.indb 646 2012-11-06 11:43:39

Bogatą podgrupę tematyczną stanowią nazwy — także własne, które mają znaczenie niepodlegania śmierci[1724]. Oto niektóre z nich z podziałem na odcienie znaczeniowe wyrażanego przez nie sensu 'nieśmiertelność' (zob. Wysoczański 1999: 37): ○ niepodlegający śmierci (nieśmiertelny[1725]): • p. (*Pan*) *Bog nieśmiertelny*; ▫ *nieśmiertelny Bog* (*Ociec*) — *incorruptibilis Deus* (Msp); • p. *bog nieśmiertelny*; ▫ *nieśmiertelny bog* (Msp); • *Ba xian* dosł. 'Nieśmiertelny', w mit. chin. nieśmiertelni wyznawcy taoizmu, którzy, jak sądzono, zażyli eliksir życia; • *Amesza-Spenta*, awest. *ameša* 'nieśmiertelny', *spǒnta* 'posiadający moc', pehl. *Amšaspand* 'Nieśmiertelni Dobroczyńcy', w zoroastyzmie siedem bóstw, które pełnią funkcję pośredników między Duchem Życzliwym a stale poddawaną koniecznością moralnego wyboru ludzkością, m.in. *Amertat*, śrper. *Amurdach*, nper. *Mordach* 'Nieśmiertelność', w mit. irańs. dobry duch roślinności; ▫ *Amesza Spenta* (pehlawijskie *amesza* 'nieśmiertelny', *spenta* 'święta') — sześć nieśmiertelnych sił duchowych, towarzyszących Ahura Maździe i uosabiających jego atrybuty (er, I: 189); • *Ge-Sjanwen* 'nieśmiertelny starzec Ge', w mit. chin. bóg, opiekun farbiarzy; • *amryta*, sanskr. *a-mŕta* 'nieśmiertelny, nieśmiertelność', w mit. ind. boski napój nieśmiertelności; *Artawazd*, prawdopodobnie z awest. *aszawazda* 'nieśmiertelny', w mit. orm. syn króla Arteszesa; • p. *ambrozja*, gr. *αμβροσία* dosł. 'nieśmiertelne'[1726]; ○ synonimiczne względem poprzednich — nigdy nieumierający: • *Wonomi* dosł. 'ten, który nigdy nie umiera', niebieski ojciec i najwyższa istota Indian Maidu z Kalifornii; • *Mkana Nyifwa* 'ten, który nie może umrzeć', tytuł Tilo, bóga plemion Tonga z Zambii i Malawi; • *Alekto* 'Niekończąca się', w mit. gr. furia, bogini zemsty; • *Jama*, *Jamaraja* (sanskr. bliźniak) w mitologii ind. pan śmierci, władca (wraz z bogiem Warną) królestwa zmarłych (Nieba). Według Rygwedy Jama był pierwszym człowiekiem, który umarł i przez to wyznaczył wszystkim ludziom ścieżkę śmiertelności (ek, VII: 744)[1727].

Wykaz tych, którzy są nieśmiertelni nasuwa słuszne pytanie o tego, kto dostąpił nieśmiertelności[1728]: ○ dzielny, mężny, waleczny, por. • ros. *у храбрых есть*

próbę unieśmiertelnienia Demoofonta przez Demeter ukazaną w *Hometyckim hymnie Na Demeter* jako że „boginie miały bowiem moc czynienia ludzi nieśmiertelnymi" (Eliade 1988: 205).

[1724] Przywoływany już *Longman Lexicon* (MAL, s. 4) leksemy z sensem 'nieśmiertelny': *undying*, *immortal* i pochodne od niego umieszcza w mikropolu *bez śmierci* podporządkowanemu hiperonimowi *życie* i *śmierć*. Życia i śmierci nie traktuje się jako wykluczających się przeciwieństw w Starym Testamencie, w Nowym zaś — jest ona kresem cielesnej egzystencji człowieka i oddzieleniem człowieka od Boga Stwórcy (GH, 1281). Do ostatniego rozumienia śmierci należy dodać, że „ciemnym tłem Dobrej Nowiny jest »śmierć druga«, śmierć wieczna, z dala od żywego Boga" (K, 457).

[1725] Por. w tym kontekście *życie wieczne*, wg określenia nowotestamentowego życie przyobiecane tym, którzy wierzą w Chrystusa.

[1726] Stąd *Ambroży*, imię wywodzące się od rzymskiego cognomen *Ambrosius*, które pochodzi od gr. *ambrosios* 'nieśmiertelny' (F, 92).

[1727] Por. też „Brahman – personifikację Absolutu — uważa się zazwyczaj za nieśmiertelnego i ci, co go znają, staja się także nieśmiertelni" (Rayan 1970: 70).

[1728] W tym kontekście por. też • *abbiszeka* (sanskr. *abhiṣeka* 'namaszczenie') — w religii wedyjskiej wielki, trwający rok ceremoniał konsekracji króla, mający zapewnić władcy długotrwałe życie i nieśmiertelność w potomstwie (er, I: 24).

WWysoczanski-Umieranie.indb 647 2012-11-06 11:43:39

только бессмертие, смерти у храбрых нет (PZ); ○ ten, kto przedostał się przez morze, por. • chin. *Если перебрался через море, так и сам станешь бессмертным* (Bw)[1729], a także: ○ gdzie jest ten, kto osiągnął nieśmiertelność, por. • nepal. *Где тот, кто достиг бессмертия?* (Bw).

Oprócz bogatej listy tych, którym immanentnie właściwa jest nieśmiertelność, ekscerpcja materiału empirycznego pozwala też wskazać, kto konkretnie — poza uogólnionym sformułowaniem „każdy człowiek" — nieśmiertelnością „z natury rzeczy" nie jest obdarzony: ○ bogacz wraz z niewiecznym herosem, por. • mong. *Богач не бессмертен и богатырь не вечен* (Bw).

Z unaocznieniem tych, którzy dostąpili nieśmiertelności, koresponduje wskazanie, kto i ze względu na co chce stać się nieśmiertelnym: ○ ten, kto został imperatorem — tak ludzkie marzenia wznoszą się ponad niebo, por. • chin. *Человеческие мечтания выше неба: стал императором, хочет стать бессмертным* (Bw).

Kolejną kwestią w omawianym zagadnieniu jest wskazanie na miejsce przebywania nieśmiertelnych: • *Amarawati*, sanskr. *amarāvatī* 'siedziba, schronienie nieśmiertelnych', w mit. hinduist. przemieszczająca się w przestworzach stolica Swargi, królestwa niebieskiego Indry, miasto bogów, herosów, mędrców itd. (zob. Wysoczański 1999: 37).

Dawanie, zapewnianie nieśmiertelności

Bezśmiertność obejmuje sensy: ○ dawania, zapewniania nieśmiertelności, por. • p. *dawać nieśmiertelność* (Msp); ▫ *nieśmiertelnić* 'nieśmiertelnym czynić, unieśmiertelniać'; ▫ *unieśmiertelnić — unieśmiertelniać kogo* 'zrobić nieśmiertelnym, obdarzyć nieśmiertelnością' (Kjp)[1730]; ▫ *czynić nieśmiertelnym*(*-emi*); ▫ *unieśmiertelnianie* (Kjp); ▫ *pounieśmiertelniać* 'unieśmiertelnić jednego po drugim' (Kjp); ▫ *nieśmiertelny* 'zapewniający nieśmiertelność' (Msp); ◦ głuż. *znjesmjertnjeć* 'unieśmiertelniać'; ▫ *znjesmjertnić* 'unieśmiertelnić' (Zg); ◦ słowac. *urobiť nesmrteľným* (sl); ◦ ros. *обессмертить* (sl); ◦ serb. *обесмртити* 'учинити бесмртним'; ▫ *обесмрћавати* (Msk); ◦ fr. *immortaliser* 'unieśmiertelnić' (KKf); ○ obdarowywania życiem wiecznym, por. • p. *dać żywot wieczny* / *wiekuisty* (Msp); ▫ *wiecznieć*; ▫ *stawać się wiecznym* 'zyskiwać wieczność, unieśmiertelniać się' (Kjp).

W religiach chrześcijańskich przyjmuje się, że zaczątek nieśmiertelności pochodzi od Boga, por. • p. teol. *łaska* 'nadprzyrodzony wewnętrzny dar życiowy udzielany ludziom przez miłość Bożą, aby mogli oni uczestniczyć (głównie za po-

[1729] Aluzja do daoskiej opowieści o tym, jak ośmiu nieśmiertelnych przepłynęło przez morze.

[1730] W tym kontekście por. przeciwstawne: • p. *uśmiertelnienie*; *uśmiertelnić* 'uczynić śmiertelnym' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 648 2012-11-06 11:43:39

średnictwem i na wzór Chrystusa) w życiu wiecznym' (Msp); ▫ *wieczna łaska*; ▫ *łaska i żywot* (*wieczny*) (Msp); ▫ *nieśmiertelna szata* 'wieczne zbawienie'; ▫ *szata nieśmiertelności*; ▫ *nieśmiertelna tajemnica* 'Eucharystia' (Msp).

Paralelnie do unieśmiertelniania innych język utrwala unieśmiertelnianie siebie, por. • p. *unieśmiertelnić się* (Dd); ◦ ros. *обезсмертиться / сдѣлаться безсмертнымъ* (Dd); • fr. *s'immortaliser* 'unieśmiertelnić się' (KKf).

W polu leksykalno-znaczeniowym tak rozumianej nieśmiertelności mieszczą się rozmaite substancje, które mają zapewnić ciągłe życie. Do nich są zaliczane: • *amrita* — sthin.: wg wierzeń napój bogów dający nieśmiertelność; • *haoma* – (stper.) napój sakralny sporządzony ze sfermentowanego soku bliżej nieznanej rośliny o leczniczych właściwościach oraz z mleka. Jej spożycie (działające upajająco i odurzająco) wyrażało uczestnictwo w jego nieśmiertelności (ek, VI: 545–546); • *ambrozja* 'pokarm nieśmiertelność dający' (Kjp); ▫ *ambrozja* (z gr. *ambrosia* 'nieśmiertelność') — w mit. gr. pokarm bogów o niezwykle słodkim zapachu, niekiedy napój (u Safony); ambrozja obdarowywała nieśmiertelnością tych, którzy ją spożywali (er, I: 179); • *sok / trunek bezśmiertny* — mityczny nektar, napój bogów olimpijskich (Msp).

Specyfikowane są też konkretne właściwości: ○ nawet amrita zmieszana z trucizną jest śmiertelna, por. • sthin. *Смешанная с ядом и амрита смертельна* (Bw); ○ jakkolwiek by się człowiek starał, z trucizny nie sporządzi amrity, por. • sthin. *Как ни старайся, из яда амриту не сделать* (Bw).

Ufność w dające nieśmiertelność właściwości określonych substancji jest niejako konfrontowana z realnymi ich zastosowaniami: ○ nikt nie pił wody nieśmiertelności, por. • lak. *Никто не пил воду бессмертия* (Bw).

Duch nieśmiertelny

W bezpośrednim związku z poprzednimi ujęciami akcentowana jest nieśmiertelność ducha, por. • p. *duch nieśmiertelny* (Msp); ▫ *nieśmiertelny duch* (sjp); ◦ serb. *бесмртан дух* (Żs).

Dusza nieśmiertelna

Na tej samej zasadzie jak duch przejawia się w utrwaleniu językowym nieśmiertelność duszy, por. • p. *dusza* 'o katolickim pojęciu duszy nieśmiertelnej' (Msp); ▫ *nieśmiertelność dusze*; ▫ *nieśmiertelna dusza* (Msp); ▫ *nieśmiertelność duszy* (Kjp); ▫ *dusza nieśmiertelna*, chrześc. — nieśmiertelny pierwiastek ży-

WWysoczanski-Umieranie.indb 649 2012-11-06 11:43:39

ciowy (zob. Wysoczański 1999: 37)[1731]; • p. *dusza* 'w religii chrześcijańskiej: duchowy pierwiastek istot ludzkich odrębny od ciała, obdarzony nieśmiertelnością' (Dwp); ▫ *nieśmiertelność duszy* (sjp)[1732]; ◦ słowac. *Nesmrteľná duša* (Ks); ◦ czes. *nesmrtelná duše* (cu); ◦ ukr. *безсмертна душа*; ▫ *невмирущa душа* (cu); ◦ serb. *бесмртност душе* (Żs); ◦ fr. *L'immortalité de l'âme* (Df); • *Anuszawan Sosanwer*, nper. *Anuszirwan* 'Dusza Nieśmiertelna' i orm. *sosanwer*: *sosi* 'platan', *nver* 'dar, ofiarowanie', w mit. orm. ostatni prawowity władca Armenii (zob. Wysoczański 1999: 37)[1733].

Wiara w nieśmiertelność duszy znana jest w różnych systemach religijnych. Przykładowo: ▪ oficjalna doktryna (teologiczna) nauczycielskiego urzędu Kościoła głosi jako dogmat wiary nieśmiertelność duszy ludzkiej (ek, IV: 381)[1734]; ▪ była główną cechą systemu religijnego Celtów (ek, II; 1417); ▪ idea nieśmiertelności duszy ludzkiej stanowiła podstawę corocznie odbywających się jesienią misteriów religijnych w Eleusis w Grecji (ek, III: 1142); ▪ Platon uważał, że dusza jest wieczna, nieśmiertelna[1735], jako towarzyszka bogów od wieków ogląda idee. Dlatego czymś nienaturalnym jest wtrącenie jej do ciała, będącego dla niej grobem (ek, IV: 379); ▪ Nemezjusz z Emesy uważał, że dusza ludzka jest substancjalną, niecielesną, niereinkarnowaną, nieśmiertelną podstawą zmartwychwstania ciał (ek, IV: 379); ▪ René Descartes uważał, że dusza ludzka rządzi się prawami ducha, toteż jest nieśmiertelna (ek, IV: 380); ▪ wg Teilharda de Chardin nieodwracalność ewolucji, opierającej się na zasadzie zachowania świadomości, w zastosowaniu do duszy ludzkiej jest równoznaczna z jej nieśmiertelnością; w powszechnym marszu wszystkiego do zjednoczenia w punkcie Omega dusza ludzka nie zatraca swych indywidualnych konturów, ale w Bogu wyakcentowuje całą głębię i nieprzekazywalność swojego „ja"; nieśmiertelność związana jest także z ewolucyjnym dojrzewaniem ludzkiego gatunku, co dokonuje się dzięki przyciąganiu przez superosobę lub superamor; pęd ewolucyjny niesie duszę ludzką ku coraz wyższej świadomo-

[1731] Por. też • p. *animizm* 'teoria filoz., według której dusza jest początkiem i przyczyną czynności żywotnych w ustrojach żywych' (Kjp).

[1732] Por. też • p. *postulat nieśmiertelności duszy* (Kjp); • *futurysta* 'pozytywista, wierzący w nieśmiertelność duszy, łac. *futurus* dosł. przyszły' (Kjp).

[1733] Na podłożu religijnym wyrosły wszystkie filozofie nieśmiertelności duchowej, czyli filozofie życia po śmierci.

[1734] Uściślając, należy zauważyć, że „dla wszystkich autorów *Pisma św*. — zarówno *Starego*, jak i *Nowego Testamentu* – nie istnieje »dusza« pojęta w takim znaczeniu, jakie znaleźliśmy w myśli greckiej. Człowiek biblijny jest »cały z jednej bryły«. […] Słowo *nephes*, tłumaczone w sposób niewłaściwy jako »dusza«, oznacza żywotność człowieka pojętą jak najszerzej, która — o czym mówi się wyraźnie — może także umrzeć (Lb 23,10; Sdz 16,30). W przedstawieniu biblijnym chodzi szczególnie o to, by człowieka — całego człowieka — ukazać jako rzeczywistość odrębną całkowicie od Boga Człowiek sam z siebie jest »ciałem«" (Gonzâlez-Ruiz 1970: 54–55).

[1735] Ściślej — „w filozofii platońskiej dusza jest nie tylko nieśmiertelna, ale i wieczna. Jest ona iskrą Bożego ognia, która znała »kiedyś« świat Idei najwyższych, ale potem […] została strącona z wysoka i zamknięta w organizmie ludzkim, gdzie przebywa jako więzień i wygnaniec, nie tracąc jednak tym samym wcale cechy niezniszczalności" (Gonzâlez-Ruiz 1970: 53).

WWysoczanski-Umieranie.indb 650 2012-11-06 11:43:39

ści i osiągnięciu doskonałości przez połączenie z najwyższym ośrodkiem zjednoczenia, czyli Omegą (ek, IV: 383); ▪ Rahner natomiast uważa, że po śmierci ciała dusza ludzka nie staje się czystym duchem, odciętym od materii; zadaniem formy substancjalnej jest bowiem ożywienie materii pierwszej, z którą musi się związać, dlatego też śmierć jest nie tyle całkowitym rozdzieleniem ciała i duszy, ile raczej zwrotem ku nowemu otwarciu się na materię (ek, IV: 383–384); ▪ Troisfontaines, ucząc o nieśmiertelności duszy ludzkiej, stwierdza, że każdy człowiek, zbliżając się do Chrystusa i łącząc z nim osobiście w miłości, może doświadczyć śmierci jako spokojnej przemiany, chociaż jeszcze niepełnej z uwagi na fakt grzechu pierworodnego; momentem bezpośredniego zmartwychwstania ciała i duszy ludzkiej jest „śmierć rzeczywista i absolutna" (ek, IV: 384); • *immortalizm* (łac. *immortalis* 'nieśmiertelny'), koncepcja filozoficzno-teologiczna występująca przeciw utożsamianiu kresu egzystencji człowieka z jego śmiercią biol. (mortalizm); formy tego poglądu wyznacza specyfika zakładanych przez nie sposobów uzasadniania nieśmiertelności duszy ludzkiej, zróżnicowanych w aspekcie określenia przejawów jej istnienia po śmierci (np. jednostkowe lub rodzajowe), fundamentu tej egzystencji (samoistność przysługująca duszy ludzkiej z jej natury, a ograniczona jedynie teor. możliwością nihilacji przez Boga, w którego istnieniu dusza partycypuje, albo jako dar nadprzyrodzony ofiarowany zbawionym uczestniczącym w wewnętrznym życiu Boga, czyli w widzeniu uszczęśliwiającym) lub płaszczyzny dowodzenia tej nieśmiertelności (filoz. lub teol.); szczególną formą immortalizmu jest wskazanie możliwości trwania duszy po śmierci przez wcielenie się jej w inne ciała ludzkie (reinkarnacja), w zwierzęta albo rośliny (metempsychoza), a nawet w ciała nieożywione lub przez przybieranie postaci demonów albo bogów (transmigracja). W doktrynie chrześc. immortalizm w sensie szerszym oznacza odnowioną egzystencję ludzką w pełni eschatycznej, obejmującą również wymiar życia cielesnego (zmartwychwstanie ciał). W sensie przenośnym immortalizm traktuje się jako trwałą obecność wytworów kulturowych w świadomości ludzkiej będącą specyficzną formą nieśmiertelności ludzkiego ducha, a nawet ich twórców, istniejących w swoisty sposób w wytworzonych przez nich przedmiotach, czym zajmuje się m.in. inkontrologia (ek, VII: 83).

Zaprzeczanie duszy nieśmiertelnej

W przeciwieństwie do uznawania nieśmiertelności duszy odnotowywane są przypadki stanowisk i poglądów nieuznawania jej nieśmiertelności, por. • *epikureismus* 'epikureizm, światopogląd potocznie przypisywany Epikurowi, stawiający użycie zmysłowe za cel życia ludzkiego i przeczący nieśmiertelności duszy' (Msp); • p. *duchomor* 'ten, co zaprzecza nieśmiertelności duszy' (Kjp)[1736].

[1736] Otóż „jednym z zasadniczych punktów wielkich kontrowersji na temat duszy była nie tylko sprawa jej nieśmiertelności, ale nieśmiertelności konkretnej, indywidualnej i uświadomionej.

WWysoczanski-Umieranie.indb 651 2012-11-06 11:43:39

Ciało nieśmiertelne

Paralelnie do pojęcia duszy nieśmiertelnej w języku odzwierciedlone jest pojęcie ciała nieśmiertelnego, por. • p. *ciał nieśmiertelność* (Msp); ▫ *ciało nieśmiertelne* (Msp).

Nieśmiertelność. Wieczystość

Wymiarem zasadniczym nieśmiertelności jest wieczne trwanie, por. • p. *byt wieczny* 'nieśmiertelność' (Msp).

E. Pozagrobowość. Istnienie pośmiertne

Byt pozagrobowy

Kwestia życia i śmierci człowieka niejako ze swej natury ewokuje ludzi do postawienia pytania o granicę „przestrzenno-temporalną" swej egzystencji, a tym samym „śmierć zawsze stawiała człowieka wobec alternatywy zamknięcia swego istnienia w granicach świata lub otworzenia się na nadzieję przyszłości transcendentnej. Jednak podstawy do bezgranicznej nadziei przyniosło dopiero człowiekowi wcielenie, śmierć i zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa" (Bortkiewicz 2000: 110)[1737], por. • p. *Bóg zaczyna, Bóg kończy* (Knk).

Ową otwartość na nadzieję perspektywy transcendentnej implikują w języku leksemy, które łączy niejako główny sem 'po śmierci, poza grobem', por. np. • p. *pozatrumniany* 'pozagrobowy, pozamogilny, pośmiertny' (Kjp); • p. *pozagrobowy*; ▫ *pozagrobny* 'pośmiertny' (Kjp); ▫ *pozagrobowy* 'trwający po śmierci, mający istnieć, znajdować się w zaświatach; zaświatowy' (Dwp); ▫ *za grobem* (Lpr); ▫ *pogrób* 'byt pozagrobowy, świat pozagrobowy'; ▫ *życie poza-*

Chodziło o rzecz bardzo ważną, bo o wyraźną osobowość ludzką tak poważnie zagrożona przez różnego rodzaju »wtapianie« jej w różne zbiorowości: w naturę jednego, pozajednostkowego ducha-demona w awerroizmie lub w panteistycznie pojmowanego i utożsamiającego się ostatecznie z wszystkim Boga" (Swieżawski 1983: 216).

[1737] Tak więc aktualna jest zachęta: „przybliżmy się także do śmierci Jezusa jako całkowicie podobnej do śmierci każdego człowieka (okrutnej, jak w przypadku niewinnie rozstrzelanego, ginącego pod bombami, ukrzyżowanego), z której On sam się jednak wyzwolił, albowiem umiłował bezgranicznie. Jego miłość zniosła w milczeniu bunt boleści, wyciszyła wszelkie pragnienie zemsty wobec wrogów, poskromiła nienawiść do tych, którzy skazali Go na śmierć. Jego miłość otwarła decydujący wyłom w spirali przemocy, na którą dzieje ludzkie zdawały się być skazane. I dlatego nastąpiło Zmartwychwstanie" (Tolentino de Mendonça 1997: 40).

WWysoczanski-Umieranie.indb 652 2012-11-06 11:43:39

grobowe (Kjp); ◦ słowac. *posmrtný*; ▫ *záhrobný* (sl); ▫ *záhrobný život* (Ks); ▫ *posmrtný život* (sl); ◦ czes. książk. *posmrtný život* ‘pośmiertna egzystencja ludzkiej duszy’ (Ocp); ▫ książk. *údolí stínů* ‘życie pozagrobowe’ (OH); ▫ *údolí stínů* ‘místo, stav člověka po smrti’ (Ccn)[1738]; ▫ *druhý břeh* (Ccn); ◦ ukr. *посмертне життя* (cu); ◦ ros. *за гробом* (Lpr); ▫ *замогильный*; ▫ *загробная жизнь* (sl); ◦ chorw. *zagrobni* ‘koji se odnosi na ono što je poslije odlaska u grob, poslije smrti’ (Arh); ◦ serb. *загробни* ‘посмртни’ (Msk); ▫ *загробни живот* (Żs); ◦ sch. *загробни* ‘који се односи на оно што је иза гроба, после смрти’ (rsk); ◦ bułg. *задгробен живот* (Sbp); ◦ fr. *d’outre-tombe* (KKp); • p. *na drugim świecie* ‘w stanie po śmierci; na tamtym świecie’ (Dwp)[1739]; ◦ słowac. *na onom svete* ‘po smrti’ (Ks); ◦ ros. *на том свете* ‘в потустороннем мире, в посмертной жизни’ (Tf); ◦ serb. *на другом свету* ‘у загробном животу’ (Msk); ▫ *на оном свету* ‘после смрти’ (Mse); ◦ ang. *in the next world*; ▫ *in the other world* (Mse).

Sens ten mają także wyrażenia: • p. *zza grobu* ‘po śmierci, z zaświatów’ (Du); ◦ czes. *ze záhrobí* (Opc); ◦ chorw. *u zagrobnom životu* (Mph); ◦ serb. *с оне стране гроба* (Żs); • sch. *с оне стране гроба* ‘после смрти’ (rs).

Dbałość o pozagrobowość

Materiał językowy unaocznia też troskę o pozagrobowość, por. • *acheruntici* — księgi dotyczące życia pozagrobowego wchodzące w skład ksiąg rytualnych, które pomagały właściwie zinterpretować znaki zsyłane przez świat bogów (ek, IV: 1220).

Egzystencja pośmiertna

Z pośmiertnością i pozagrobowością wiąże się w sposób naturalny kwestia istnienia pośmiertnego. Odwołuje się ono w najogólniejszym sensie do tego, co jest ostatnie, krańcowe, ostateczne.

W uogólniający sposób kres istnienia świata, a co za tym idzie — koniec życia ludzkiego na Ziemi, a także losy pośmiertne człowieka ujmowane są w dok-

[1738] Pełniejsze przedstawienie tych kwestii dane będzie w punkcie *Miejsca przebywania zmarłych. Krainy zmarłych* niniejszego podrozdziału oraz w punktach *Krainy wiecznej nieszczęśliwości* i *Krainy wiecznej szczęśliwości* (podrozdz. B. *Miejsca przebywania. Krainy żyjących*, rozdz. IX. *Życie. Istnienie*).

[1739] Por. • p. *Wciąż powtarzał, że nie chciałby znaleźć się zbyt szybko na drugim świecie* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 653 2012-11-06 11:43:39

trynach religijnych i systemach filozoficznych. Należą tu m.in: • p. *eschatologia* ‘nauka kościoła o rzeczach ostatecznych, tj. o śmierci, sądzie ostatecznym i życiu pozagrobowym, z gr. *éschatos* — ostatni, *logia* — nauka’ (Kjp); ▫ *eschatologia* ‘część doktryny religijnej (także teoria filozoficzna) traktująca o przeznaczeniu i celu ostatecznym świata, o losach pośmiertnych człowieka’, por. *wiara eschatologiczna*; *dzieła eschatologiczne* (sjp); ▫ *eschatologia* — (gr. *éschatos* ‘ostateczny’, *logos* ‘słowo’), doktryna religijna dotycząca kresu istnienia świata (kosmos) oraz człowieka (ciało ludzkie, dusza ludzka, sens życia)[1740]; jej prehistorii upatruje się w powszechnych wierzeniach dotyczących życia pozagrobowego, moralnych sankcji za czyny dokonane na ziemi, przebóstwieniu człowieka, wypełnieniu czasu (*kairos*), ostatecznej reintegracji dziejów ludzkich i losów kosmosu oraz ostatecznego zwycięstwa dobra nad złem (apokatastaza). ▪ W religiach pozachrześcijańskich eschatologia jest związana z koncepcją człowieka, pojęciem czasu i rozumieniem historii, które mają wpływ na obrzędowość pogrzebową i kult zmarłych. Wierzenia eschatologiczne ludów pozachrześcijańskich dotyczą przede wszystkim życia pozagrobowego, które uważa się albo za kontynuację dotychczasowego życia na sposób ziemski (religie plemienne, islam), gorszą egzystencję po śmierci (smutny los zmarłych w gr. Hadesie, babil. Arallu, azt. Miktlanie), doskonalsze bytowanie pośmiertne (dywinizacja zmarłych ingerujących w życie ziemskie) albo kontynuację życia po śmierci na ziemi w postaci ludzkiej, zwierzęcej, roślinnej lub nieorganicznej (w religiach ludów ie., zwłaszcza metensomatoza w religiach Indii); w niektórych religiach plemienno-narodowych na pierwszy plan wysuwa się nieśmiertelność kolektywna będąca udziałem przede wszystkim starszyzny i przywódców danej grupy społecznej (Chińczycy, Rzymianie, ludy Bantu); staroż. ezoteryczne religie misteryjne (eleuzyńskie, dionizyjskie, egipskie, frygijskie i perskie) były dla wtajemniczonych gwarantem nieśmiertelności i zmartwychwstania. W świetle *Nowego Testamentu* z czasami ostatecznymi wiąże się sprawa powszechnego zmartwychwstania ciał, ale Paweł nigdzie nie określił natury tego aktu, ograniczając się jedynie do zapewnienia, że „wszyscy będziemy odmienieni” (1 Kor 15,51). ▪ W teologii płaszczyzna eschatologiczna w ramach doktryny katolickiej mówi o ziemskim kresie dwuwymiarowej rzeczywistości człowieka i świata, zapoczątkowanej przez stworzenie świata oraz kontynuowanej przez wcielenie Syna Bożego, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, a mającej

[1740] Ściślej — eschatologia to nauka o rzeczach ostatecznych (*eschata*), która „zajmuje się zarówno wiarą w ostateczne przeznaczenie każdego człowieka, jak i końcem świata” (Calster 2000: 110). W tym odniesieniu można konstatować, że „apokaliptyka przypomina chrześcijańskiej teologii o tym, że eschatologia zawsze musi mieć wymiar zarówno indywidualny, jak też uniwersalno-kosmologiczny. Nie może ona zajmować się tylko spełnieniem indywidualnego przeznaczenia konkretnego człowieka, ale musi mówić także o kresie całej ludzkości i wszelkiego stworzenia. Ma to swoje przyczyny w tym, że dla judeochrześcijańskiej eschatologii charakterystyczne jest trwałe powiązanie nadziei zmartwychwstania każdego człowieka z oczekiwaniem przyjścia Królestwa Bożego jako spełnienia się uniwersalnego przeznaczenia całej ludzkości i stworzenia” (Koch 2000: 104–105). W odniesieniu do pytania „Czy życie ma sens?” zob. Boros 1971: 207–213.

WWysoczanski-Umieranie.indb 654 2012-11-06 11:43:40

się definitywnie zrealizować w związku z jego ponownym przyjściem (paruzja) przez osiągnięcie zbawienia w pełni eschatycznej; koncentruje się wokół zagadnień duszy ludzkiej oraz śmierci i sądu szczegółowego, nieba, piekła, czyśćca, a także sądu ostatecznego, zmartwychwstania ciał oraz widzenia uszczęśliwiającego. ▪ W doktrynie prawosławnej eschatologia nadaje dynamiczną orientację całej teologii, ukazując ukierunkowanie dziejów ludzkości i świata ku ostatecznemu celowi, którym jest uczestnictwo w życiu Boga, stwórcy oraz odkupiciela, i ma charakter paschalny. Stąd pod wpływem eschatycznego charakteru pierwotnego chrześcijaństwa i jego wiary w życie pozagrobowe akcentuje się w Kościele prawosławnym bardziej paruzję i Sąd Ostateczny niż indywidualny los człowieka po śmierci. Współcześni teologowie utrzymują, że stan pośredni między śmiercią a końcowym zmartwychwstaniem jest przedłużeniem tajemnicy śmierci, odpowiadającym obecności Chrystusa w grobie oraz zstąpienia do otchłani; egzystencję w życiu pozagrobowym nazywa się „istnieniem pomniejszonym", gdyż wskutek śmierci została naruszona integralna jedność ludzkiego bytu. ▪ W doktrynie protestanckiej z kolei wśród najbardziej aktualnych zagadnień eschatologicznych pierwsze miejsce zajmuje problem alternatywy „nieśmiertelność duszy albo zmartwychwstanie ciał", przy czym większość współczesnych teologów protestanckich stoi na stanowisku thnetopsychizmu, podkreślając, że ideę nieśmiertelnej duszy ludzkiej przyjęto w chrześcijaństwie z filozofii neoplatońskiej. Uznaje się, że podobnie jak cały człowiek umiera, tak też cały zmartwychwstanie, co sprawia, że śmierć zyskuje niesłychaną powagę, gdyż jest końcem całego życia, ale ten koniec jest równocześnie życiem wiecznym, czyli całkowitym przejściem w nie, by odtąd być już wyłącznie z Chrystusem; w Chrystusie śmierć zostaje przezwyciężona i tylko w nim człowiek jest nieśmiertelny, gdyż zmartwychwstanie Chrystusa jest przyczyną oraz gwarancją powszechnego zmartwychwstania ciał. W związku z tym tracą rację bytu wszelkie rozważania na temat tzw. pośredniego stanu duszy po śmierci ciała oraz na temat czyśćca (l Kor 15,51) (ek, IV: 1105, 1110–1111, 1113–1115, 1117–1118); • *chiliazm* (od gr. *chilioi* 'tysiąc'), *millenaryzm* (łac. *mille* 'tysiąc'), pogląd eschatologiczny głoszący, że bezpośrednio przed końcem świata zstąpi na ziemię „Miasto Święte — Jeruzalem Nowe" (Ap 21,2.10), tysiącletnie królestwo sprawiedliwych, antytyp boskiego (siódmego) dnia spoczynku po (sześciu) dniach stworzenia, w którym będzie panować powszechna szczęśliwość; chiliazm powstał w chrześcijaństwie pod wpływem judaizmu (ek, III: 156).

Do przedstawionych zagadnień eschatologii można jeszcze dodać, że „eschatologia chrześcijańska jest posłannictwem radości" (Boros 1969: 80)[1741]. „»Nowy świat«, nieodwołalnie i rzeczywiście obiecany w Jezusie Chrystusie i w Nim nadchodzący, nie przedstawia się nam w stanie gotowego prefabrykatu, lecz powstaje w historii jako świat historyczny z działania na tym świecie płynącego

[1741] Szerzej o eschatologii w Kościele pierwotnym, eschatologii w średniowieczu oraz myśli eschatologicznej w czasach nowożytnych zob. Müller-Goldkuhle 1970: 21–31.

WWysoczanski-Umieranie.indb 655 2012-11-06 11:43:40

z naszej wiary. […] »Ani żałoby, ni krzyku, ni trudu już (odtąd) nie będzie« (Ap 21,4); »oczekujemy … nowego nieba i ziemi nowej, w których będzie mieszkała sprawiedliwość« (2 P 3,13)[1742]. Konkretna hermeneutyka i egzegeza królestwa eschatologicznego polega przede wszystkim na czynnym wysiłku wierzących, podjętym dla odnowy naszej ziemskiej historii […] wraz z Kościołem mówimy: »Wierzę w życie wieczne«, znaczy to: wierzę w ziemskie, historyczne życie, które jest Życiem, życiem silniejszym niż śmierć dla każdego, kto wierzy w żywego Boga, który w Jezusie Chrystusie obiecał ludziom nieodwołalnie swoją wierność »na wieki wieków«[1743]. […] Życie na ziemi z Bogiem żywym wydało jednak w końcu swą tajemnicę: takie życie czyni nawet śmierć czymś względnym, jest silniejsze niż śmierć. W objawieniu *Starego* i *Nowego Testamentu* nie znajdujemy śladu naturalnej nieśmiertelnej duszy. Owszem, znajdujemy tam prymat obecnej wspólnoty przymierza z Bogiem żywym, który jest wierny i dlatego jest »przyszłością«: nawet dla wierzącego, który zmarł. Królestwo Jahwe jest nie do pogodzenia ze śmiercią" (Schillebeeckx 1970: 39–40)[1744].

Idea istnienia pośmiertnego jest równoimienna życiu pozagrobowemu[1745], por. • p. *życie pozagrobowe* (Sc); ◦ czes. *záhrobní život* (Sc); ▫ *posmrtný život* (Sc).

Zagadnienie życia po śmierci człowieka w rozpatrywanym materiale językowym jest ukazywana różnoaspektowo, przede wszystkim uwydatnia się tu: ○ wiarę w życie pozagrobowe, por. • p. *wierzyć w życie pozagrobowe* (sjp); ◦ słowac. *veriť v posmrtný život* (Ks)[1746]; ○ niewiarę w życie pozagrobowe, por. • słowac. *neveriť v posmrtný život* (Ks); ○ ciągłe trwanie, jakoby dalsze życie, por. ▪ Buszmeni wierzą, że człowiek po śmierci zachowuje się tak, jakby żył dalej i brał udział w życiu gromady; jest on wyposażony w tajemnicze moce, którymi może szkodzić lub pomagać żyjącym (ek, II: 1236).

[1742] Przyjmujemy zatem, że „Jezus zmartwychwstał — to fakt. Jezus daje życie Boże, czyli miłość, przez swego Ducha Świętego — to jest doświadczenie. W końcu Jezus powróci — to przedmiot naszej nadziei" (Huyghe 1985: 216).

[1743] Por. • łac. *in saecula saeculorum* 'na wieki wieków' — z Wulgaty (List św. Pawła do Galatów, 1,5 i in) (Kso). Por. też • głuż. *do wěčnosće* 'na wieki wieków' (Zg).

[1744] W kontekście omówień por. też „według *Upaniszady*, aby przekroczyć śmierć i osiągnąć życie wieczne, potrzebna jest zarówno *awidja*, jak i *widja*, tzn. i ten świat, i tamten, który ma nadejść. Należy żyć w tym życiu zgodnie z warunkami i zadaniami oraz mieć na oku Tego, który obejmuje wszystko" (Rayan 1970: 75).

[1745] Dla chrześcijanina „»umrzeć w Zmartwychwstałym« wyraża w skrócie postawę owego odnalezienia życia pozagrobowego" (Martelet 1987: 119).

[1746] O wierze w życie pozagrobowe świadczą m.in. znane w religiach pierwotnych ludów europejskich okresu neolitu zwyczaje związane z obrzędami pogrzebowymi (ślady uczt na grobach, regularne składanie darów z pokarmu), a budowane pod koniec neolitu nasypy kurhanowe miały służyć duszy za mieszkanie (ek, IV: 1318). Podobnie udział w corocznie odbywających się jesienią misteriach religijnych w Eleusis w Grecji, których podstawę stanowiła idea nieśmiertelności duszy ludzkiej, miał zapewnić m.in. szczęśliwe życie po śmierci (ek, III: 1142).

WWysoczanski-Umieranie.indb 656 2012-11-06 11:43:40

Przejście

Zgodnie z interpretacją biblijną „z chwilą śmierci człowiek kończy egzystencję ziemską i przechodzi do nowej formy bytowania w krainie zmarłych, tj. w Szeolu, gdzie prowadzi życie, a raczej jego namiastkę — życie niemal bez sił witalnych" (Bortkiewicz 2000: 79). Mianowicie w dawnym Izraelu „uważano, że człowiek po śmierci kontynuuje swą egzystencję jako refaim — istota wiotka, bezsilna, bezwładna; musi zejść do ponurej krainy zmarłych — Szeolu" (Rosiński 1995: 9).

Istotnie — jak ukazują jednostki języka — śmierć: ○ jest zmianą wszystkiego, por. • p. *Śmierć wszystko odmienia* (Cm); ◦ czes. *Smrt proměna všeho* (Cm); ○ obnaża pełnię prawdy o życiu człowieka, por. • p. *Śmierć otwiera, co żywy zawiera* 'tzn. po śmierci otwierają testament' (Knk); ▫ *Śmierć pokaże, co kto ma* 'tzn. śmierć ujawnia majątek, spadek' (Knk); ◦ czes. *Smrť ukáže, co kdo má* (Cm).

Pośmiertne wędrówki duszy

Już sama śmierć jest pojmowana jako droga do innego świata, jako • *wędrówka do innego świata* (zob. Wysoczański 1999: 35), natomiast w pośmiertnych wędrówkach akcentowany jest aspekt oczyszczenia i doskonalenia, por. • *podróż pośmiertna* — oczyszczenie i dalszy rozwój duszy zmarłego (zob. Wysoczański 1999: 35).

W analizowanych językach transmigrację duszy ukazują leksemy: • p. *wędrówka dusz* (sjp); ◦ czes. *stěhování duší* (Opc); ◦ ros. *переселение душ* (Lpr); ◦ chorw. *seljenje duša* (MPh); ◦ serb. *сеоба душа* (Żs)[1747]; • p. *metempsychoza* ‹późn.gr. *metempsýchosis* 'wędrówka dusz'› 'w niektórych systemach filozoficznych i religiach, zwłaszcza w buddyzmie i hinduizmie: wielokrotne odrodzenie się duszy zmarłego człowieka w innym ciele (reinkarnacja), także w roślinie, zwierzęciu, bóstwie lub demonie; wędrówka dusz, transmigracja' (Du)[1748]; ◦ serb. *метемпсихоза* (Żs).

Z pozycji eschatologicznej religii pozachrześcijańskich wiara w życie pozagrobowe zakłada sankcję moralną za czyny dokonane na ziemi; podróże dusz do krainy zmarłych uważa się za długotrwałe (wg wierzeń Azteków dusza wędruje do miejsca przeznaczenia cztery lata), pełne trudności i przeszkód (przeprawa przez rzekę Styks u Greków[1749] czy Chubur u Babilończyków, pod wodzą groź-

[1747] „Ослобођена, у тренутку смрти, душа умрлог не одлази одмах у свет мртвих, већ најпре борави извесно време у простору између обоземаљске и оноземаљске реалности" (Јовановић 1992: 117).

[1748] Por. • p. *wiara w metempsychozę* (w).

[1749] Por. • p. *Na śmiertelną do Charonta iść strugę* 'do Styksu' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 657 2012-11-06 11:43:40

nego przewoźnika greckiego Charona lub babilońskiego Chumuttabala); przez wąski most nad przepaścią, łączący życie ziemskie z pozagrobowym, przechodzą do krainy szczęśliwości dobrzy, a źli wpadają w otchłań (Algonkinowie, Czeremisi, mazdaizm, islam); nagroda lub kara są wynikiem sądu nad duszami wydawanego przez władcę królestwa zmarłych (Nedengei u Melanezyjczyków, Ozyrys u Egipcjan, Jama u Indów; w religii greckiej i irańskiej — kolegium sędziowskie); w religiach Indii nagrodę lub karę za ziemskie postępowanie odbiera człowiek, zgodnie z prawem karmanu, w postaci przymusowego wcielenia w istoty wyższe lub niższe w hierarchii bytów (braminizm) (ek, IV: 1105–1106)[1750].

Formy istnienia pośmiertnego

W związku z zamieszczonymi tu stwierdzeniami należy zauważyć, że materiał językowy naprowadza na dwuplanowe rozdzielenie — w najogólniejszym ujęciu pośmiertnego ciała oraz bytowania duszy i ducha.

Bytowanie eschatologicznego ciała

Na zawarty w tytule sens wskazują między innymi następujące zwroty: • p. *jest na tamtym świecie* (Sc); • czes. *je po smrti* 'zemřel' (c).

W języku zarejestrowane są następujące postaci pośmiertnego ciała, m.in.: ○ odłączonego od duszy, bytującego bez duszy, por. • p. *ciało bez / krom dusze* (Msp); ○ *ciało ludzkie* — w ujęciu nowotestamentowym ciało ludzkie (*soma*) — w przeciwieństwie do ciała ludzkiego określanego przez Pawła Apostoła terminem *sarks* jako organizm ludzki złożony z substancji materialnych, podlegających rozkładowi i zniszczeniu — będące cząstką ciała Chrystusa (Flp 6,15), ma kiedyś zmartwychwstać (Flp 6,14), by jako uchwalebnione (Flp, 3,21) partycypować w Królestwie Bożym (Flp 15,50) (ek, III: 444).

Różne religie i systemy religijne rozmaicie rozpatrują ciało ludzkie w fazie jego losów pośmiertnych. Przykładowo: • w Egipcie — ciało, odgrywające istotną rolę w życiu pośmiertnym, było poddawane mumifikacji (balsamowaniu zwłok); sporządzano także substytuty ciała (statuy funeralne) (er, I: 513); • w judaizmie *Talmud* wskazuje na konieczność elementu cielesnego, który stanowi podstawę tożsamości jednostki, toteż pomimo rozkładu ciała zachowuje się mikroskopijna, lecz niezniszczalna kostka, która będzie zaczątkiem wskrzeszenia (Midrasz Rabba do Rdz 28,3). Wiara w niezniszczalność tej kostki była oparta na tekście Ps 34,21:

[1750] Idea wędrówki dusz znana była też u orfików i gnostyków (gnostycyzm), w manicheizmie i niektórych nurtach islamu oraz wśród katarów, a także zwolenników teozofii i antropozofii (zob. ek, IV: 1105).

WWysoczanski-Umieranie.indb 658 2012-11-06 11:43:40

„Strzeże On wszystkich jego kości: ani jedna z nich nie ulegnie złamaniu". Tak więc według judaizmu także w ciele istnieje niezniszczalny element, równie niezniszczalny jak nefesz (er, I: 514).

Bytowanie eschatologicznego ducha, duszy

Ideę bytowania pośmiertnego ducha, duszy można odnaleźć w następujących jednostkach języka, m.in.: • p. *duch* 'dusza ludzka, w większości wyznań chrześcijańskich pojmowana jako niematerialny, nieśmiertelny pierwiastek życia ludzkiego, istniejący niezależnie od ciała po śmierci człowieka; *anima*, *animus*, *spiritus*' (Msp); • p. *duch* 'dusza zmarłego, cień, strach, widmo, mara' (Kjp); • p. *duchy zmarłych przodków*[1751]; ▫ *duchy zmarłych, które przetrwały śmierć*[1752], ponieważ przy ich zwłokach poprawnie przeprowadzono obrzędy rytualne (inaczej stałyby się one upiorami) (ek, IV: 335–336); • p. *duszyca*, mit. 'duchy zmarłych' (Msp); • p. *dusza umarła* (Msp); • p. *dusze nienarodzonych* (ek, IV: 336); • ukr. *нáвка*, *мáвка* 'dusza dziewczynki, zmarłej przed ochrzczeniem' (Frj); • słowen. *nâvje* 'dusze nieochrzczonych dzieci' (Frj); • p. *dusza bez* / *krom* / *prozna ciała*; ▫ *dusza od ciała odłączona*; ▫ *dusze zewleczone z ciał* (Msp); • p. *dusze puste* 'dusze nieznanych zmarłych ludzi' (Msp); • p. *dusze ludzi* / *wiernych umarłych* / *pomarłych* / *zmarłych* (Msp); • p. *demony* — w religiach pozachrześcijańskich przyjmuje się, że wywodzą się one m.in. z duchów przodków, którzy mieli nieszczęśliwą śmierć i po odrzuceniu przez bogów błądzą jako upiory, mszcząc się na ludziach. Podobnie w wierzeniach ludowych wywodzące się od duchów ludzi zmarłych przedwcześnie lub śmiercią gwałtowną oraz od duchów ludzi złych (*niechrzczenice* — dusze dzieci nieochrzczonych, *rusałki*[1753], *topielce*, *upiory*[1754], *strzygonie*, *strzygi*[1755],

[1751] Ich obecność, a przede wszystkim mobilność, poświadcza przekonanie o możliwości podporządkowania sobie przez człowieka duchów zmarłych przodków wśród pewnych innych mocy pozaziemskich, na którym opierają się czary, tj. czynności i praktyki zmierzające do sprowadzenia zła na człowieka lub społeczność ludzką. W związku z tym por. • p. *fetysz* (portug. *feitiço* 'czary') symbolizujący m.in. duchy zmarłych przodków (manizm), które je zamieszkują (np. fetysz *juju* w Sierra Leone czy fetysz *nkisi* w Zairze) (ek, III: 768; V: 152).

[1752] Por. też duchy, tj. samoistne istoty osobowe, zajmujące pośrednie miejsce między bóstwem a człowiekiem.

[1753] Por. • ros. gw. *водяница* ''rusałka, lecz topielica z ochrzczonych, i dlatego nie należy do nieżycia; inne rusałki, według wierzeń, w ogóle dzieci, zmarłe nieochrzczonymi'' (Fg).

[1754] Por. • p. *taniec upiorów* 'na cmentarzysku' (Sfp).

[1755] Por. w gwarach polskich: *strzyg* 'człowiek, który rodzi się z zębami; po śmierci chodzi nocą do kościoła, tnie zębami obrusy'; *strzyga*, *strzygoń* 'taki, co po śmierci broi'; *strzyga* 'upiór'; *strzyga* 'człowiek o dwóch duchach, co z zębami się rodzi, po śmierci zostaje zębatą strzygą, bo ksiądz chrzci tylko jednego ducha i ten po śmierci ulata za planety, a zły (duch niechrzczony) pozo-

WWysoczanski-Umieranie.indb 659 2012-11-06 11:43:40

wampiry[1756]) (ek, III: 1158, 1161)[1757]; • p. *lemury* (demony) — Rzymianie starożytni wierzyli, że demony, nazywane lemurami (dusze niektórych zmarłych), nocami błądzą po mieszkaniach i ukazują się ludziom jako widma i szkielety, strasząc ich i dręcząc (ek, III: 1158); • p. *dybuk* ‹hebr. *dibbūk*, od *dābhak* przylgnąć›; 'według wierzeń żydowskich: zły duch lub dusza zmarłego wcielające się w osoby żyjące'; ▫ *dybuk* 'w folklorze żyd. dusza zmarłego grzesznika, która zamieszkała w ciele osoby żyjącej; z hebr. dibbūk 'połączenie; przywiązanie'' (Kmt); • *tupilak* — w wierzeniach Eskimosów zmarli, którzy przechodzą do krainy Sedny i zamienili się w złośliwe upiory (ek, IV: 1125); • p. *widma* — krążące bez celu dusze zmarłych, którzy za życia nie spełnili żadnego dobrego ani złego czynu, toteż wróciły tam, skąd przyszły, tj. na asfodelowe łąki (ek, VI: 454); • p. *cień* 'duch zmarłego, widmo' (Msp); ▫ p. *cień* 'mara, dusza odłączona od ciała, duch, widmo, upiór' (Kjp); ▫ p. gw. *cień* 'duch zmarłego; mara, widmo, zjawa, straszydło' (sgp); • p. *mara* 'marzydło widmo, widziadło, cień nieboszczyka, duch, strach, straszydło, larwa, upiór' (Kjp); • p. *dusza* 'mara, zjawa' (Msp); • p. *bakulu* — duchy przodków u ludów Kongo i Luba z Demokratycznej Republiki Konga i Konga; przodkowie ci mają kontynuować ziemską egzystencję pod duchową postacią i nadal są traktowani jako członkowie rodziny ziemskiej; żyją w szczęściu i spokoju, wspomagając żyjących krewnych (er, I: 462); • p. *matebo* — złe duchy przodków u ludów Kongo i Luba z Demokratycznej Republiki Konga i Konga, ściślej — zmarli, którzy za życia naruszali normy prawa zwyczajowego, awanturnicy, lenie i czarownicy, toteż nie osiągają statusu bakulu (por. wyżej) (er, I: 462); • p. *bazimu* (*mzimu*, *mizimu*, *umuzimu*) — ogólna nazwa duchów przodków u wielu ludów Bantu; uważa się je za byty rozumne, o ograniczonym okresie istnienia; żyją tak długo, jak długo oddają im cześć ich krewni; kiedy ich kult zamiera, odchodzą w zapomnienie i w ten sposób kończy się ich egzystencja; według wierzeń utrzymujących się na obszarze Wielkich Rowów Afrykańskich duchy te towarzyszą w zajęciach i różnych sytuacjach życiowych swych krewnych; ich ulubionym miejscem pobytu mają być lasy bananowe (er, I: 503); • p. *bereginie*, *brzeginie* — wschodniosłowiańskie żeńskie demony wodne lub leśne — istoty wywodzące się z dusz utopionych dziewcząt (er, I: 27); • p. gw. *borowiec* 'były ziemianin, najczęściej obcego pochodzenia, zapisany za życia diabłu, a po śmierci straszący ludzi w borach, które należały niegdyś do jego posiadłości' (sgp); • p. *latawiec* 'duch dziecka, uduszonego przez matkę albo bez chrztu zmarłego' (Kjp); • czes. *Litice, fúrie, Erínye* 'zuřivá, divoká a krutá by-

---

staje w ciele i człowieka wyprowadza z mogiły, aby tłamsił ludzi i zwierzęta' (Kg). Por. też wyrazy równobrzmiące • p. gw. *strzyg* 'łańcuch u pługa' (Kg).

[1756] Por. też • słowen. *krvosès* ''wampir', *Phyllostoma spectrum*'; ▫ ros. *кровосос* ''ssący krew; zwierzę wampir lub upiór'', psł. **krъvosъsъ* (Tes); • bułg. dial. *лепир* ''wampir'', *липир* ''wampir, duch nieczysty'', psł. **lepyrъ* (Tes).

[1757] Por. też • p. *kusidło* 'istota mityczna latająca w czasie burzy i sprowadzająca pioruny, w którą zamienia się niechrzczone dziecko po śmierci' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 660 2012-11-06 11:43:40

tost, pův. v Řecku duše zavražděných, která sama mstila svou smrt; *lítý* — zběsilý, zuřivý', por. *být / řádit / přihnat se / vrhnout se na někoho jako litice / fúrie* (Ccf); • ros. gw. *Банник* ''według przesądów wierzeniowych zły duch żyjący w łaźni, rodzaj chochlika; zapewne duch zmarłych przodków'' (Fg)[1758]; • p. *Veles* 'dusza zmarłych', 'u Łotyszów *veli* są duchami zmarłych' (zob. Wysoczański 1999: 35)[1759].

Oprócz charakterystyki poszczególnych „dusz" w jej pośmiertnym bytowaniu, podanej wraz z powyższym ich wyszczególnieniem, w zasobie językowym można znaleźć wskazania na konkretne powody przybywania duszy ludzkiej do określonych osób, por. • ros. dial. pskow. *летать голубком* ''w folklorze: o duszy człowieka tęskniącej za ukochanym po śmierci'' (MNp); • ros. gw. *Змей* ''w wierzeniach ludowych — duch, zjawiający się temu, kto tęskni po zmarłym lub który odjechał z domu'' (Fg); • p. *Banshee*, *bean sí* 'Kobieta z Tamtego Świata', 'w mit. irl. żeński duch, którego płacz zwiastował śmierć jednego z członków rodziny' (zob. Wysoczański 1999: 35).

Bogowie przodków

W omawianym odniesieniu należy wskazać też na nazwy bogów przodków, por. • p. *Amenokoyane* (jap., 'żałobnik niebiański') — w wierzeniach shintō bóg wiązany z powszechnym w Japonii kultem przodków (er, I: 181).

Miejsca przebywania zmarłych. Krainy zmarłych

Miejsca przebywania duszy, duchów

W powszechnym mniemaniu duchy zmarłych zamieszkują między innymi cmentarze, pola bitew, miejsca mordu i utonięcia (ek, IV: 336), według wierzeń Celtów dusze zmarłych i jeszcze nienarodzonych dzieci przebywały w pobliżu świętych źródeł, drzewa klanu, którym najczęściej była jabłoń, oraz pionowo ustawionych głazów zwanych menhir (ek, II: 1417).

[1758] Por. • ros. gw. wołog. *Ходить вечером или ночью в баню не только страшно, но и опасно, т. к. банник — дух недобрый и может принести человеку смертельный вред* (Fg); ▫ gw. kostrom., twer., pskow. *В банях живут духи злые, которые стараются при удобном случае запарить человека до смерти* (Fg); ▫ gw. tul., kazan. *Ванник задавил ее — говорят про женщину, умершую в бане* (Fg).

[1759] Na dusze zmarłych wskazuje także sanskr. *kāvyá* dosł. 'poeta, mędrzec', 'dusze zmarłych'.

WWysoczanski-Umieranie.indb 661 2012-11-06 11:43:40

Uszczegółowiając umiejscowienie się pośmiertne duszy, duchów, w świetle materiału językowego można wskazać na następujące miejsca: ○ *życie duszy w innej osobie* — według religii Eskimosów przestrzeganie moralnych przepisów tabu (oraz amulety) nie ma znaczenia dla życia pozagrobowego, które zależy od rodzaju śmierci lub społecznego stanowiska na ziemi. Eskimosi przyjmują w każdym człowieku duszę życia, która przebywa po śmierci w niebie, korzystając z obfitości pożywienia, albo pod ziemią, żyjąc z ofiar i wyrzeczeń, i duszę wolną, zatrzymującą się po śmierci zmarłego ok. 4–5 dni przy zwłokach lub w osiedlu, by ostatecznie żyć w innej osobie; dlatego dzieciom nadaje się zwykle imiona niedawno zmarłych krewnych (ek, IV: 1125); ○ *stołki wodzów* — według religii Aszantów z Ghany siedzibą duchów zmarłych są pomalowane na czarno i konsekrowane stołki wodzów, na których zasiadali za życia; po ich śmierci są one przechowywane w „domu stołków" (er, I: 49); ○ *wody* — według jednych przekazów mitycznych u ludów Kongo i Luba z Demokratycznej Republiki Konga i Konga Bakulu — duchy przodków zamieszkują wody (er, I: 462); ○ *brzegi rzek i jezior* — przy porośniętych roślinnością brzegach rzek i jezior, tj. miejscach śmierci swoich wcześniejszych, ludzkich wcieleń przebywały stale bereginie, brzeginie (por. wyżej) (er, I: 27); • p. *świat podziemny* — według niektórych przekazów mitycznych u ludów Kongo i Luba z Demokratycznej Republiki Konga i Konga Bakulu — duchy przodków uważa się za mieszkańców świata podziemnego (er, I: 462); • p. gw. *borowiec* (sgp); ○ *lasy bananowe* — według wierzeń wielu ludów Bantu mają być ulubionym miejscem pobytu duchów przodków bazimu (por. wyżej) (er, I; 503).

Organizacja zaświatów

Jednym z wymiarów pozagrobowości jest zagadnienie zorganizowania zaświatów i ich funkcjonowania[1760].

Przewodzący zmarłymi. Przewodnicy dusz

Z przedstawioną ideą pośmiertnego bytowania ludzi nierozerwalnie wiąże się kwestia przewodzenia im. Przewodzącymi zmarłymi, przewodnikami dusz są m.in. (zob. Wysoczański 1999: 31–32): • p. *patron dobrej śmierci*, chrześc. — święty, wstawiający się za duszą ludzką w czasie Sądu Ostatecznego; • cs *невестоводитель душ* 'prowadzący nieskalane dusze do Boga' (Zc)[1761];

[1760] Por. np. • *barka umarłych* 'w mit. gr. łódź, którą Charon przewoził dusze przez Styks' (zob. Wysoczański 1999: 35).

[1761] Przewodnikiem dusz jest u Serbów Св. Арханђел Мнхајило, a u Chorwatów Анђео Чувар lub Св. Никола (Шневајс 1928: 265).

WWysoczanski-Umieranie.indb 662 2012-11-06 11:43:40

• p. *Yambe-akka*, ‘matka zmarłych’, dosł. ‘Stara Kobieta Zmarłych’, w mit. lap. bogini śmierci; • p. *Veļu māte*, łot. ‘matka martwych’, opiekunka umarłych, zmitologizowana postać tradycji historycznej; • p. *Illarqui*, bask. ‘Światło Zmarłych’, w mit. Basków związana ze śmiercią bogini księżyca, gdyż wierzono, że księżyc przyświeca duszom zmarłych, toteż od fazy księżyca w czasie zgonu miał zależeć los zmarłego; • p. *Marchołt* ‘w mit. słow. bóstwo, a raczej demon, który „wjeżdża w ciało umarłego grzesznika i wyprowadza je z grobu co północ”’; • p. *Anubis* ‘bóstwo czczone powszechnie w starożytnym Egipcie, syn Ozyrysa i Izydy, przedstawiany jako człowiek z głową szakala, opiekun zmarłych, znawca sztuki balsamowania zwłok, przewodnik dusz w drodze na sąd Ozyrysa i wieczny spoczynek’; • p. *Charon* — syn Nocy, starzec, który za odpowiednią opłatą przewoził dusze do Hadesu strzeżonego przez Kerberosa (Cerbera)[1762] (ek, VI: 454); • p. *Aeszma Dewa* — (stper. *heszm* ‘gniew’, *daiva* ‘zły duch’) w zaratusztrianizmie przywódca 7 arcydemonów stanowiących straż przyboczną Arymana; demon pożądania, gniewu, zniszczenia, wojen, mordów i innych haniebnych czynów; atakuje dusze zmarłych, które po śmierci muszą przejść po moście Czinwat (er, I: 67).

Światy pozagrobowe

W materiale słownikowym przedstawione są też różnorodne miejsca pośmiertnego przebywania człowieka, por. tu: • stpol. *jezioro śmiertne* ‘miejsce przebywania zmarłych, *locus, ubi mortui commorantu*’ (Us). Uobecniają się one w szczególności według pojęć religijnych i mitologicznych, por. • p. *świat pozagrobowy*; ◦ czes. *záhrobí* (Sc); • stpol. *on świat* / *przychodzący świat* / *świat wieczny* ‘(według wierzeń chrześcijańskich, *in religione Christiana*) miejsce przebywania człowieka po śmierci, tamten świat, życie pośmiertne, *locus*, *ubi homines post mortem commorantur*, *vita, quae post mortem agitur*’ (Us); • p. *tamten świat* ‘świat pozagrobowy, drugi świat’ (Kjp); ▫ *tamten świat* ‘według niektórych religii: miejsce przebywania człowieka po śmierci; zaświaty, życie pozagrobowe’ (Du); ◦ ros. *потусторонний мир* (sl); • p. *zaświaty* ‘według wierzeń religijnych: świat zamieszkany przez dusze zmarłych, istniejący poza przestrzenią widzialną; świat pozagrobowy’ (Du)[1763]; ◦ słowac. *záhrobie* ‘podľa náb. predstáv posmrtný svet, druhý svet’ (Ks); ◦ czes. *podsvětí* (Sc); • p. *milczący kraj* ‘zaświaty’ (Msp); • *szeol* ‹hebr.› ‘w *Starym Testamencie*: świat podziemny, miejsce, w którym przebywają cienie zmarłych’[1764]; • p. *Abad-*

[1762] *Cerber* ‹łac. *Cerberus*› ‘trzygłowy pies z grzywą lub ogonem z węży, strzegący bram Hadesu, królestwa zmarłych’ (sjp).

[1763] Por. • p. *głos z zaświatów* (Żs); ◦ serb. *глас с другог* / *с оног света* (Żs).

[1764] Godzi się tu zauważyć, że „Księgi *Starego Testamentu* wymieniają szeol ok. 65 razy; nie podają jednak o nim bliższych danych”. „Etymologia tego słowa też jest niepewna; niektórzy wywo-

WWysoczanski-Umieranie.indb 663 2012-11-06 11:43:40

don (hebr. *abaddon* ‘zniszczenie, zatracenie, ruina, rozpad’) „w ST paralelne do szeolu określenie miejsca pobytu umarłych (Job 26,6; Prz 15,11; 28,20) lub synonim grobu (Ps 87,12), podziemia (Job 31,12), a nawet personifikacja śmierci (Job 28,22)” (ek, I: 4; er, I: 18); ▫ *Avaddon* ‹hebr. *abaddōn* ‘śmierć’ ‘miejsce zagłady’, gr. *Αβαδδων*› ‘jud. — personifikacja szeolu’ (zob. Wysoczański 1999: 35)[1765]; • p. *grob* ‘Szeol, w pojęciu *Starego Testamentu* kraina wszystkich zmarłych’ (Msp); • p. *piekło* ‘w judaizmie: Szeol, kraina wszystkich zmarłych, w której panuje ciemność, nic się nie dzieje i niczego się nie pamięta; otchłań, przepaść; *infernus*’ (Msp)[1766]; ▫ *zstąpienie do piekieł* ‘chrześc. — zstąpienie Jezusa do szeolu[1767], gdzie zmarłym ogłosił zwycięstwo Królestwa Bożego’

---

dzą je od *szaal* ‘pytać’ albo od *szoal* ‘dłoń, garść, jaskinia’; może też pochodzić od *szaah* ‘być opustoszałym’”. Lokowano go „gdzieś głęboko w podziemiach, w sąsiedztwie »fal śmierci« i »odmętów niosących zagładę« (Pwt 32, 22; Ps 18, 5; Jon 2, 3–4), co może ma związek z dawnymi poglądami kosmologicznym Wschodu. Wyobrażano sobie owo miejsce jako ciemne, nieczyste, pełne robaków, które jak nienasycony potwór rozwiera swą paszczę, by pochłonąć każdego, zarówno dobrego, jak i złego. […] Uważano, że ludzie znajdujący się w szeolu »wypadli z ręki« Jahwe. Stali się podobni do cieni i znajdują się jakby w stanie ciężkiego snu. Bóg »już o nich nie pamięta« (Ps 88, 5–13; Ps 22, 30; Koh 9, 10); oni też nie pamiętają o Nim: »Nikt po śmierci nie wspomni o Tobie: któż Cię wychwala w szeolu?« (Ps 6, 6; Ps 30, 10) […] z innych tekstów zdaje się wynikać, że szeol nie charakteryzuje się aż taką beznadziejnością. I nad tym miejscem bowiem Bóg rozciąga swą wszechmoc i opiekę, która towarzyszy tu człowiekowi, »gdy się w szeolu położy« (Ps 139, 8; Iż 7, 11; Am 9, 2). […] Wyrażana jest nawet nadzieja, iż kiedyś »Bóg wyzwoli duszę z mocy szeolu« i stamtąd ją zabierze (Ps 49, 16). […] Dopiero w późniejszych tekstach starotestamentowych, zwłaszcza z okresu po niewoli babilońskiej, zaznacza się silniej idea zmartwychwstania, wiara w ponowne ożycie »cieni zmarłych« (Iz 26, 19; 2 Mch 7, 9–14) oraz przekonanie, iż wprawdzie ciało rozpada się w proch, lecz »duch powróci do Boga, który go dał« (Koh 12, 7)” (Rosiński 1995: 9–11).

[1765] Por. też nazwy szeolu w mit. jud.: • *dolina śmiertelnego cienia*; • *śmierć*; • *wrota śmierci* oraz • *cień śmierci* — starotestamentowe pojęcie głębokiej ciemności, która panuje w królestwie umarłych (zob. Wysoczański 1999: 35).

[1766] Por. też • bułg. arch. *преизподня* ‘piekło; głębia’ (Sbp); • cs *врата адова* ‘moce piekielne’ (Zc).

[1767] W kwestii odniesień *piekło — szeol* por. m.in.: Artykuł wiary głosi: ‘zstąpił do piekieł’. Otóż „artykuł o zstąpieniu Chrystusa Pana do piekieł przypomina nam, że do chrześcijańskiego objawienia należy nie tylko to, co Bóg mówi, ale i Jego milczenie. […] Chrystologia sięga poza krzyż, poza możność pochwycenia miłości Boga, sięga aż poza śmierć, aż po milczenie i ciemność Bożą”. „Gdy to rozważamy, otrzymujemy odpowiedź na pytanie o dowody z *Pisma*. Co najmniej w przedśmiertnym okrzyku Jezusa: »Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił« (Mk 15, 34), widzimy jakby w świetle błyskawicy, wśród ciemnej nocy, tajemnicę zstąpienia Jezusa do piekieł”. „Spróbujmy dalej rozważać tę wielowarstwową tajemnicę. Nie można jej wyjaśnić z jednej tylko strony. Przypatrzmy się przede wszystkim twierdzeniom egzegezy. Dowiadujemy się, że w naszym artykule wiary wyraz »piekło« jest tylko fałszywym tłumaczeniem wyrazu *szeol* (grecki Hades), który po hebrajsku oznacza stan pośmiertny; stan ten można sobie niejasno wyobrazić jako istnienie na sposób cienia, raczej niebyt niż byt. Pierwotnie zatem zdanie to miało wyrażać, że Jezus zstąpił do Szeolu, czyli umarł. Może jest to słuszne. Ale pozostaje jeszcze pytanie, czy przez to sprawa stała się prostsza i mniej tajemnicza. […] Ale może byśmy się trochę przybliżyli do prawdy, wychodząc jeszcze raz od okrzyku Jezusa na krzyżu, który, jak widzieliśmy, wyrażał istotę tego, co oznacza zstąpienie Jezusa do piekieł i Jego uczestnictwa w losie człowieka podlegającego śmierci. W tej ostatniej

WWysoczanski-Umieranie.indb 664 2012-11-06 11:43:40

(zob. Wysoczański 1999: 35)[1768]; • p. *otchłań* 'miejsce pobytu dusz zmarłych; czyściec, piekło; chaos' (w)[1769]; ▫ *odchłań*, *otchłań* 'miejsce pobytu dusz sprawiedliwych przed zmartwychwstaniem Pana Jezusa'; 'czyściec' (Kjp)[1770]; ▫ *otchłań* 'chrześc. — miejsce pobytu sprawiedliwych ze Starego Przymierza po ich śmierci' (zob. Wysoczański 1999: 35); ▫ *iść* / *pość do otchłani* / *w otchłań*; *w otchłań wstępować* / *zstępować* (Msp); • cs *преисподняя земли* 'pie-

modlitwie Jezusa okazuje się, podobnie jak w modlitwie na Górze Oliwnej, że największym cierpieniem w Jego męce nie było cierpienie fizyczne, tylko niezgłębiona samotność, zupełne opuszczenie". „Musimy pytać jeszcze dalej. Gdyby istniała taka samotność, do której nie przenikałoby żadne słowo, gdyby powstało tak głębokie opuszczenie, że nikt by do niego nie dotarł, wtedy mielibyśmy istotnie całkowitą samotność i lęk, który teologowie nazywają »piekłem«. Możemy teraz dokładnie zdefiniować, co ten wyraz oznacza: oznacza on samotność, której nie dosięga słowo miłości i która przez to jest zagrożeniem całej egzystencji". „W rzeczywistości jedno jest pewne: istnieje noc, opuszczenie, gdzie nic nie dociera; istnieją drzwi, przez które tylko samotnie przejść możemy: brama śmierci. Wszelka trwoga na świecie jest ostatecznie tylko trwogą przed ową samotnością. Rozumiemy więc, że *Stary Testament* ma tylko jedno słowo na wyrażenie piekła i śmierci, wyraz *szeol*, bo są to według niego rzeczy identyczne. Śmierć to po prostu samotność. Ale taka samotność, do której nie może przedostać się miłość, to piekło. Doszliśmy znowu do naszego punktu wyjścia, do artykułu wiary o zstąpieniu do piekieł. Mówi nam on, że Chrystus przeszedł przez bramę naszej ostatecznej samotności, że przez swą mękę zstąpił w otchłań naszego opuszczenia. Tam, gdzie nie może nas już dosięgnąć żaden głos, tam jest On. Przez to zostało piekło przezwyciężone albo, mówiąc dokładnie, śmierć, która dotąd równała się piekłu, już nim nie jest. Jedno i drugie już nie są tym samym, bo w samej śmierci jest życie, ponieważ w niej samej jest miłość" (Ratzinger 1970: 241–248).

[1768] W odniesieniu do ludzi tu się znajdujących należy zauważyć, że „umieszczeni przez Boga na żyjącej ziemi, przez śmierć ludzie zstępują w mroki piekieł, tego tajemniczego szeolu. Fakt, że szeol przyjmuje postać potwora oznacza, że powinien on zostać pokonany, a zmarli, których więzi, powinni zostać uwolnieni. Jest to możliwe, ponieważ dusze sprawiedliwych pozostają w ręku Boga (por. Mdr 3, 1), który obiecał zbawienie przez interwencję mesjańską" (Špidlík 2009: 82).

[1769] Zstąpienie do piekieł — tajemnica *Apostolskiego składu wiary* (między śmiercią i zmartwychwstaniem Chrystusa), zawierająca prawdę, że Jezus Chrystus spotkał się ze zmarłymi, zstępując w chwili swojej śmierci do miejsca ich pobytu (hebr. *szeol*, gr. *hades*, pol. otchłań lub „piekła") (ek, VII: 1340). W odniesieniu do przebywania w otchłani trzeba nadmienić, że „obrazowość topograficzna, zaczerpnięta z kosmografii *Starego Testamentu*, może nas mylić, lecz nie należy pojmować piekła i nieba jako miejsc: są to stany. […] Zejście Chrystusa do piekieł odnosi się do Jego stanu w okresie od śmierci do Zmartwychwstania. »Piekło« zostało tu użyte jako jedyny dostępny termin dla przetłumaczenia *inferi* (ci poniżej) albo Hades (świat podziemny); oba te wyrazy odnoszą się do każdego stanu po śmierci, który nie jest uwielbieniem. Możliwe, że termin »łono Abrahama«, używany przez Chrystusa, oznacza ów stan oczekiwania na chwałę i że ten sam stan miał na myśli Chrystus, mówiąc o »raju« w słowach skierowanych do dobrego łotra na krzyżu" (Levi 1968: 81–82). Nadmienić też tu należy, że chryzolici, chrystolici, sekta religijna istniejąca w Azji Mniejszej w VII–VIII w. głosiła, że Chrystus po swym zmartwychwstaniu pozostał w otchłani z duszą i ciałem, do nieba zaś wstąpił tylko w swoim bóstwie (ek, III: 339). Przedstawiony fakt „zstąpienia do piekieł" znajduje odzwierciedlenie językowe np. w nazwie • p. *anastasis* „w sztuce bizant. przez *anastasis* określano sceny zstąpienia Chrystusa do otchłani" (ek, I: 515).

[1770] Por. też • p. rel. *otchłanny* 'taki, który odnosi się do miejsca przebywania dusz osób zmarłych bez chrztu' (Zp). Por. też • p. bibl. (*na*)*niższe części* / *strony ziemi*; ▫ *niska ziemia* 'głąb ziemi, otchłań'; ▫ *niższe piekło* 'otchłań' (*niski* 'w sferze pojęć religijnych i mitologicznych: podziemny, piekielny, znajdujący się w otchłani, w świecie umarłych') (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 665 2012-11-06 11:43:40

kło' (Zc); • p. *Hades* — według wyobrażeń mitologicznych 'podziemne państwo zmarłych, świat pozagrobowy'; 'Hades jako świat zmarłych był oddzielony od świata żywych rzeką boleści (*Acheon* lub *Styks*) i przecięty 3 innymi rzekami: płaczu i żalu (*Kokytos*), zapomnienia (*Leta*), płomienistą (*Flegeton* lub *Pyriflegeton*) (ek, VI: 454)[1771]; • p. *Styks* 'świat pozagrobowy; piekło' (sjp); • łac. *orkus* „kraina zmarłych, świat podziemny; łac. *Orcus* 'mit. rz. italskie bóstwo rządzące światem zmarłych, utożsamiane z gr. Plutonem i Hadesem'" (Kso); • p. ▫ *kraje nieżywne* 'kraina umarłych' (Msp); • p. *Kraina cieni* 'w mitologii greckiej: miejsce pobytu dusz zmarłych; Pola Elizejskie' (sjp); ▫ *kraina cieni* 'w mit. gr. miejsce przebywania dusz po śmierci' (zob. Wysoczański 1999: 35); ▫ p. *kraina cienia śmierci*, *regio umbrae mortis* (Msp); • p. *niski kraj*; ▫ *niskie krainy / kraje* 'podziemie, Hades; piekło, świat umarłych'; ▫ *miejsce niskie*; ▫ *naniższe miejsca ziemskie* 'świat umarłych, bibl. szeol' (Msp); • p. *Asfodelowa łąka* 'w mitologii greckiej: miejsce, gdzie przechadzają się cienie zmarłych' (sjp)[1772]; • p. *Kraina wiecznych łowów* 'w mitologii Indian Ameryki Północnej: miejsce pobytu dusz zmarłych' (Du)[1773]; ◦ czes. książk. *věčná loviště* 'miejsce życia pośmiertnego' (Ocp).

Z innych nazw miejsca przebywania zmarłych w zaświatach[1774], por. (zob. Wysoczański 1999: 35): • *sid* 'rel. celt. — wielki grobowiec kamienny oraz miejsce przebywania zmarłych w zaświatach'[1775]; • *mitnal* 'u Majów podziemny świat zmarłych'; • *mictlan* 'królestwo zmarłych u Azteków, w którym panował *Mictlantecuhtli*, bóg śmierci'; • *Żółte Źródła*, *hu-ang-qüan* 'kraina śmierci w mit. chińskiej'; • *Wellu-* „het. świat zmarłych (dosł. łąka), z ie. **wel-* 'śmierć, potęga, bydło, bogactwo[1776], świat pozagrobowy identyfikowany z bydłem, z tego

[1771] Por. *Acheron* — rzeka graniczna świata podziemnego, przez którą przeprawiał zmarłych Charon (er, I: 42). Por. tu też • *Ereb* „mit. gr. najciemniejsza głębia podziemnego świata cieni, Hadesu, krainy umarłych. — gr. *Érebos* 'mrok (Podziemia); świat zmarłych; bóg ciemności, syn Chaosu, brat Nocy'" (Kso).

[1772] Na asfodelowe łąki wracają dusze zmarłych, którzy za życia nie spełnili żadnego dobrego ani złego czynu, gdzie jako widma krążą bez celu (ek, VI: 454).

[1773] W wierzeniach świat zmarłych jest zwykle sytuowany poza granicami widzialności „тамо »иза мора«, »испод земље«, »на небу«. Коначно одредиште умрлих, према словенском веровању, везивано је и за Месец чији је символ уклесиван на надгробним споменицима" (Јовановић 1992: 121).

[1774] Por. w tym kontekście • p. *czyściec*, chrześc. — nazwa pośmiertnego stanu dusz ludzkich. Szerzej o metonimicznych przedstawieniach zaświatów oraz innych aspektach śmierci i umierania w kulturze magicznej zob. Kowalski 1998a : 23–38. Świat pozagrobowy i rytuał pogrzebowy u Słowian przedstawia Urbańczyk (1991: 56–61, 158–159).

[1775] Por. też • wal. *Avallon* ‹'Wyspa Jabłek', por. stirl. *aball* 'jabłko'› 'celtycka nazwa świata pozagrobowego' (Wysoczański 2001b: 79). Por. też • *Igdrasil*, *Yggdrasill* 'w mit. skand. „wielkie drzewo świata", legendarny, wiecznie zielony jesion, obejmujący konarami niebo, a korzeniami ziemię i podziemny świat umarłych' (Kso).

[1776] Ten sam rdzeń w stisl. *Valhöll* 'Walhalla', *valkyrja* 'walkiria', *valr* 'zmarły, poległy', luw. *ulant-* 'martwy', łac. *valens* 'mocny, potężny', łot. *vala* 'siła, moc', pol. *władza*, toch. A *wäl* 'król', toch. B *walo* 'ts.', ogólnocelt. **wal-* 'władca' (zob. Wysoczański 1999: 35).

WWysoczanski-Umieranie.indb 666 2012-11-06 11:43:41

powodu przedstawiano go jako łąkę / pastwisko'"; • *bkit* 'miejsce śmierci' (*Buni* 'umieranie') 'w mit. tungusko-mandżurskiej (u Nanajów) świat zmarłych'.

W rozpatrywanym kontekście należy wskazać na miejsca przebywania określonych dusz zmarłych, por. np.: • *limbus* ‹łac. 'obramowanie, obwódka'› 'w teologii chrześcijańskiej: miejsce pobytu dusz ludzi zmarłych bez chrztu; otchłań'; ▫ *limbus* 'otchłań granicząca z piekłem, gdzie przebywają dusze patriarchów, proroków i innych sprawiedliwych w oczekiwaniu przyjścia Syna Bożego; czyściec (otchłań — *limbus*)' (Msp)[1777]; • p. *Pola Elizejskie* 'kraina wiecznej szczęśliwości, gdzie przebywały dusze zmarłych bohaterów i ludzi prawych; Elizjum' (sjp); ▫ *Elizejskie Pola* „mit. gr. miejsce pobytu dusz błogosławionych zmarłych, Elizjum, asfodelowe łąki (por. Hades); (elizejskie cienie) dusze zmarłych przebywające w Elizjum. — z gr. Elýsion pedíon 'pola Elizejskie'" (Kso); • *Walhalla*, stisl. *valhöll* 'komnata zabitych', „w mit. skand. wielka sala w jednym z pałaców Odina, w której przebywali polegli w boju bohaterowie, do Walhalli prowadziła święta furta Walgrind 'Krata Zabitych'" (zob. Wysoczański 1999: 35); ▫ *Walhalla* „mit. płn. miejsce, gdzie bóg Odyn przyjmował dusze poległych w walce bohaterów; panteon — niem. *Walhall*(*a*) 'jw.' ze stskand. *Valhöll* dosł. 'pałac poległych'; *valr* 'poległy'; *höl* 'hala; pałac'" (Kso).

Królestwo zmarłych. Królowie zmarłych. Bóstwa i władcy zaświatów

W przedstawianej organizacji zaświatów mieszczą się ich królowie, bóstwa i władcy, por. tu m.in.: • p. *bóstwa chtoniczne* — 'bóstwa świata podziemnego, zmarłych, śmierci, ciemności, także wegetacji roślinnej i płodności ziemi'; '(gr. *chthon* wnętrze ziemi, *chthonios* podziemny) — bóstwa śmierci, bóstwa telluryczne. W mitologiach antycznych nazwa tellurycznych bóstw, przebywających w świecie podziemnym. Uważano je za sprawców życia, wegetacji i płodności ziemi oraz zsyłających śmierć i dlatego czczono je jako bóstwa urodzaju, płodności, zdrowia, śmierci i wyroczni; pod ich panowaniem pozostawali także zmarli. Według wierzeń starożytnych Greków do bóstw chtonicznych należeli m.in.: Hades[1778], Hermes, Demeter, Persefona, Erynie, Tanatos, Hypnos, Kery, Hekate[1779], a także Minos, Ajakos i Radamantys, którzy byli uprzednio sprawiedliwymi kró-

[1777] Por. też • łac. *limbus patrum* 'przedpiekle, gdzie przebywały (w wierzeniach chrześc.) dusze patriarchów i proroków (dosł. ojców) przed Odkupieniem'; ▫ *limbus puerorum* 'raj dzieci (niechrzczonych), niemogących dostać się do nieba' (Kso).

[1778] *Hades* 'bóg świata podziemnego' (sjp).

[1779] *Hekate* — greckie bóstwo chtoniczne, prawdopodobnie pochodzenia karyjskiego. Bywa utożsamiana z Artemidą, Selene (jako bogini księżyca), Demeter i Persefoną (jako bogini podziemi) (ek, VI: 643).

WWysoczanski-Umieranie.indb 667 2012-11-06 11:43:41

lami na ziemi, a w Hadesie sprawowali sąd nad zmarłymi (ek, III: 418; er, I: 235); ▫ *bóstwa chtoniczne* (od gr. *chthónioi theoí* bogowie świata podziemnego, uważani za potomków bogini *Chthōn*, tj. Ziemi) — w mitologii grecko-rzymskiej bóstwa świata podziemnego, zmarłych, śmierci, ciemności, także wegetacji roślinnej i płodności ziemi (sjp); ▫ *chtoniczne bóstwa* 'mit. gr. i rz. — bóstwa świata podziemnego, piekielnego, zmarłych, śmierci, ciemności; bóstwa wegetacji roślinnej, płodności ziemi'; gr. *chthónios* 'zrodzony z ziemi; tuziemiec; podziemny' od *chthṓn* 'grunt, ziemia; kraj; lud' (Kso); • p. *niscy bogowie* 'bogowie podziemia, Hadesu' (Msp); • p. *Charyty* (gr. *Charites*, łac. *Gratiae*), w mitologii gr. pierwotnie bóstwa chtoniczne, boginki podziemia, córki Zeusa i Eurynome (ek, III: 92); • p. *Demeter* — jako matkę Kory, władczyni zaświatów, wiązano ją z królestwem zmarłych. W Atenach (gdzie zmarłych określano *demetrioj*) i Sparcie składano ofiarę ku jej czci podczas uroczystości pogrzebowych (ek, III: 1143); • p. *niska Prozerpina* 'władczyni świata umarłych, Hadesu' (Msp); • p. *Izyda* (gr. *Isis*, egip. *eszit*), jedna z najważniejszych bogiń panteonu egip. Odgrywała znaczącą rolę w rytuałach pogrzebowych, przez co stała się królową zmarłych (ek, VII: 616); • p. *Dema* — imię bóstw plemiennych, totemicznych przodków, bohatera kulturowego lub mitycznych postaci w wierzeniach papuaskiego plemienia Marind-anim na Nowej Gwinei. Dema często pojawia się jako bóstwo zaświatów i śmierci, któremu wszystko, co żyje (także człowiek), zawdzięcza swe istnienie; człowiek zaś z chwilą śmierci może przyłączyć się do jego społeczności (ek, III: 1135); • p. *Jama*, *Jamaraja* (sanskr. bliźniak) w mitologii ind. władca (wraz z bogiem Warną) królestwa zmarłych (Nieba). Jako stróż miejsca odpoczynku zmarłych (znajduje się ono w najwyższym bądź też trzecim niebie, gdzie świeci wieczne światło) był radosnym władcą przodków (ek, VII: 744); • p. *Tlaloc* — w religii Azteków funkcjonujący głównie jako bóg deszczu, mający cechy Mictlantecuhtli „Pana Krainy Śmierci" (er, I: 439).

Siedziby bóstw i władców zaświatów

W omawianym kręgu problemowym odnotowywane są siedziby bóstw i władców zaświatów, por. np. • p. *Abydos* (staroegipskie *Abdżu*) — siedziba psiogłowego bóstwa zmarłych Chenti-Imenti, utożsamianego już w czasach Starego Państwa (2665–2155 p.n.e.) z Ozyrysem (er, I: 38).

Pozaboskie byty zaświatów

W wyekscerpowanym materiale znajdują się też nominacje pozaboskich bytów zaświatów, por. • cs. *Аваддон* (gr. *apollion*) — Abaddon 'anioł otchłani' (Zc).

WWysoczanski-Umieranie.indb 668 2012-11-06 11:43:41

Pokarm zmarłych

W opowieściach mitologicznych pojawia się wzmianka o pokarmie zmarłych. Jego spożycie ma określone następstwa, np. ▪ przyniesiona przez Hermesa z nakazu Zeusa Kora do Eleusis nie mogła na stałe pozostać z matką (Demeter), ponieważ podczas pobytu w podziemiu skosztowała pokarmu zmarłych — owocu granatu (ek, III: 1142; wyróżn. W.W.).

Nekrofagia

Jednym z aspektów w funkcjonowaniu zaświatów jest nekrofagia: • p. *Ammut*, egip. *Ꜣmmjt* 'Pożeraczka zmarłych', w mit. egip. będąca połączeniem krokodyla, lwa i hipopotama, czekała na tych, którzy uzyskali wynik negatywny w ważeniu dusz przed Ozyrysem (zob. Wysoczański 1999: 36).

Księgi umarłych

Organizacja i funkcjonowanie zaświatów wiąże się z administrowaniem nimi. Elementem ważnym w zarządzaniu są księgi zmarłych, por. np. • p. *Księga zmarłych*, w mit. egip. księga zawierająca opisy m.in. pośmiertnej wędrówki duszy i sąd Ozyrysa (zob. Wysoczański 1999: 35–36)[1780].

F. Koniec. Nieżycie. Nicość. Niebyt

Nieistnienie

„Strach przed śmiercią jest strachem przed nicością. Lecz mimo to trwałe wydaje się wyobrażenie: stan po śmierci to inny byt. Nicość po końcu życia nie jest rze-

[1780] Otóż „do podstawowych wyobrażeń religii egipskiej należał pogląd, że życie po śmierci toczy się dalej, jakkolwiek w innej postaci. W trosce o to, by zmarły przetrwał niebezpieczną podróż w zaświaty" „do grobu wkładano także Księgę umarłych, czyli zbiór formuł magicznych i zaklęć (ujętych w rozdziały), które miały strzec od niebezpieczeństw i umożliwić zmarłemu egzystencję »sprawiedliwie uszczęśliwionego«; są wśród nich zaklęcia, żeby serce zmarłego nie zostało skradzione (27), żeby żyć przez oddychanie (38), żeby otworzyć bramy tamtego świata (67), żeby zostać przemienionym w boga (80)". Por. też • p. *Tybetańską księgę umarłych* z VIII w., będącą swoistym przewodnikiem dla umierających (Lurker 1994: 332–333).

WWysoczanski-Umieranie.indb 669 2012-11-06 11:43:41

czywiście nicością. Oczekuje mnie przyszłe istnienie" (Karl Jaspers, za: *Wypisy z ksiąg*... 1995: 121)[1781].

W tym kontekście „koniec oznacza dokonaną egzystencję tego, co już od swojego początku założone jest jako to, co musi się spełniać w czasie, żeby istnieć, albo kres rozstrzygający o całości tego, co istnieje[1782]. […] Koniec tego, co duchowo-osobowe, jest podjęciem w wolnym akcie autentycznego początku, a przez to odpowiada on istocie duchowo-osobowej, która jest świadoma samej siebie i rozporządza sobą w sposób wolny. Z tej racji, że ten koniec dojrzewa w historii wolności dokonującej się przed Bogiem, rozumie się przezeń to, co teologia pojmuje przez właściwe pojęcie końca (śmierć). Koniec ten nie jest ani negacją bycia, ani cezurą czasu biegnącego w nieskończoność, lecz dopełnieniem czasu, ponieważ osiąga on w nim absolutną ważność (w sposób dojrzały posiadającej siebie) wolności, a przez to ostateczność. Z tej zaś racji, że człowiek zawsze odnosi siebie już do swego końca (i w ten sposób jego teraźniejszość jest projektowaną bądź napawającą Obawą wizją przyszłości), koniec ów jest zarazem czymś zawsze obecnym i odroczonym; odroczenie to przedstawia się jako zadanie, wezwanie i zobowiązanie. Ponieważ człowiek jest z istoty bytem historycznym i właśnie do jego rzeczywistości (i egzystencji) należy patrzenie w autentyczną przeszłość i patrzenie w przyszłość, odniesienia tego nie można — nie »mitologizując« jednocześnie człowieka — usuwać z jego »czystej aktualizacji«. »Teraz« każdego człowieka jest dlatego, właśnie w swym zorientowaniu na nadprzyrodzony cel (łaska, widzenie Boga, historia zbawienia, śmierć) i właśnie jako (eschatologiczny) aktualizm, zawsze odniesione do końca" (RV, 179–180).

Nieistnienie. Niewiara w życie pośmiertne

W przeciwieństwie do szeroko uznawanego życia pozagrobowego (zob. podrozdz. E. *Pozagrobowość. Istnienie pośmiertne*, rozdz. VIII. *Śmierć i życie*) językowe wskazania poświadczają jego nieuznawanie, w szczególności można wskazać tu: ○ niewiarę w życie pozagrobowe, por. • p. *nie wierzyć w życie pozagrobowe* (Jsp); ◦ słowac. *ne veriť v posmrtný život* (Jsp)[1783]; • *dahrijja*, dahrija (arab. *dahar*, *adhur* 'czas, wieczność, los, przeznaczenie') — odrzuca wiarę

[1781] W tym odniesieniu por. „drogę donikąd" z grobu w przeciwieństwie do „drogi dokądś" z niewoli: • serb. *Из ропства и кад а из гроба никад*; ▫ *Робом и кад а гробом никад* 'заробљен може кући доћи, али који погине или умре онај никад' (Kn).

[1782] Por. w tym odniesieniu: • p. *nie żyć* 'umrzeć' (Sfp); ▫ *przestać żyć* 'umrzeć' (Sfp).

[1783] Życia pozagrobowego nie uznawali m.in. Czarwakowie, zwolennicy lokajaty, materialistycznego kierunku w indyjskiej filozofii klasycznej, współcześni Buddzie i Mahawirze, choć za ich twórcę uważano legendarnego Czarwakę (ek, III: 768). Zauważa się, że „znajdująca w XX wieku [jak się wydaje również w obecnym dziesięcioleciu XXI wieku — dop. W.W.] uznanie materialistyczna wiara w kompletne wygaśnięcie istoty ludzkiej potęguje lęk przed śmiercią i postawę ucieczki przed nią" (Perszon 1999: 40).

WWysoczanski-Umieranie.indb 670 2012-11-06 11:43:41

w życie pozagrobowe, zmartwychwstanie ciał, Sąd Ostateczny oraz nagrodę i karę wieczną. Według zwolenników tej teorii nie istnieje nic w tym świecie poza naszym życiem; żyjemy i umieramy tylko w tym „okresie", a następnie znikamy (ek, III: 972).

Nieistnienie. Śmierć wieczna

Uobecnieniem owego nieistnienia pośmiertnego może być: • śmierć w wieczności — w koncepcjach niektórych religii pozachrześcijańskich jako jedna z konsekwencji grzechu (ek, VI: 261)[1784]; • p. *śmierć wieczna* 'stan grzesznika, skazanego na potępienie wieczne' (Kjp).

Nieistnienie. Brak wszelkiego bytu

Innym wymiarem nieistnienia jest niebyt, por. tu m.in.: • p. *niebyt* 'nieistnienie, brak istnienia, nicość, nicestwo' (Kjp); • p. *nieistnienie* 'fakt, że coś lub ktoś nie istnieje; brak czegoś lub kogoś' (sjp); • p. *odbytnienie* 'stan tego, co straciło byt, nicestwo' (Kjp); • p. *nieegzystencja* 'niebyt, nieegzystowanie, nieistnienie' (Kjp); • brus. *нябы́т* 'niebyt', *небы́т* 'śmierć', psł. **nebytъ* (Tes); • stoicy przyznają duszy ludzkiej cielesność, nazywając ją iskrą Zeusa, która w chwili śmierci człowieka rozpływa się we wszechświecie (wraca do Zeusa) (ek, IV: 379)[1785].

Owszem, przychodzi czas, kiedy „człowiek ugina się pod ciężarem pasywności w stanie czystym, której zwycięstwo określa w sensie biologicznym jego własna śmierć […] wkraczamy w stan pasywny — już nie względny tylko i krótkotrwały, jak konieczność snu na przykład, lecz totalny i bez odwrotu. To właśnie nasza śmierć. Nasze ciało staje się z tą chwilą miejscem, gdzie nasze panowanie, określające nas i biologicznie, i po ludzku, wygasa i gdzie owoc dotychczasowego życia rozpada się i znika. Wobec tego rodzaju oczywistego zniweczenia człowieka jakże nie doznawać pokusy, by powiedzieć, że skończyło się dlań wszystko! Rzeczywiście, wszystko się skończyło w odniesieniu do historii, w której człowiek przeżył swój czas. […] Ale czy zmuszenie nas do milczenia, przez historyczne skasowanie naszego własnego ciała, jest równoznaczne ze sprowadzeniem nas do nicości, jeżeli rzeczywiście mamy prawo wydać ostatnie słowo? Sądzimy, że nie. Twierdzenie, że jesteśmy przez śmierć unicestwieni — to twierdzenie zrozu-

[1784] Por. w tym odniesieniu przysłowie polskie: • p. *Zły człowiek rodzi się na śmierć, a dobry na życie* (Knk).

[1785] Por. w tym miejscu: *istnienie* — termin oznaczający w sensie filozoficznym byt bądź egzystencję; w języku potocznym najczęściej znaczy: samo życie lub cały ciąg bytowania człowieka (ek, VII: 533).

WWysoczanski-Umieranie.indb 671 2012-11-06 11:43:41

miałe, ale arbitralne. Bo przecież wynurzanie duchowe, którego dowodem u człowieka jest jego refleksja, zabrania widzieć w śmierci jego absolutne zniweczenie. […] W śmierci duch władający ciałem, określającym historyczną tożsamość człowieka, nie jest zniszczony, przejawia jedynie mniejszą moc. […] Człowiek, choć zwyciężony w swoim pojawieniu się, nie może być uznany za unicestwionego w swoim bycie" (Martelet 1987: 27–29).

G. Koniec. Niezniszczalność

Istnienie

„Na pierwszy rzut oka śmierć oznacza koniec wszystkiego. Życie przeminęło i nie powróci. Nie będzie nam dane po raz drugi. Dla chrześcijanina śmierć jest spełnieniem jego niepowtarzalnego życia" (Karl Rahner, za: *Wypisy z ksiąg*... 1995: 135)[1786]. Otóż „zasadnicze funkcje egzystencji tkwią w kenotycznej dialektyce upadku (samoalienacji), której kolejnymi etapami są byt, niebyt i ponownie byt. Od pierwotnego stanu bytu człowiek zmierza w geście zrzeczenia się siebie ku negacji owego stanu i osiąga przez to nową formę bytu. Dopiero rezygnując z siebie, możemy się spełnić", toteż „jeśli tedy śmierć jest całkowitym upadkiem, na mocy powszechnej prawidłowości bytowej kenozy, musi być zarazem możliwością całkowitego spełnienia. Pełne ustanowienie siebie może dokonać się dopiero w pełnym upadku. Ale w ten sposób byt ludzki staje się całkowicie sobą dopiero w śmierci, ustanawiając siebie jako pełną świadomość, pełne poznanie, pełną wolność i, zależnie od owej wolności, pełną miłość lub pełną nienawiść […]. To, co kenotyczne w bycie ludzkim, to wkraczanie w śmierć, w całkowite samospełnienie w granicach całkowitego upadku". Ostatecznie „poprzez upadek osiągamy byt" (Boros 1977: 85, 95).

Do bytu we wskazanym odniesieniu kenotyczności, do idei niezniszczalności odwołują się m.in. pojęcia: • p. *lud wiekuisty* 'zmarli' (Msp); • p. *mieć ży-*

[1786] Mianowicie: „śmierć dla mnie nie jest nieodwracalnym zakończeniem, ale początkiem. Nie jest zamknięciem, ale otwarciem. Nie zagładą, ale odmianą. Nie obumarciem, ale zaczęciem nowego życia. Nie wejściem w mrok nieprzenikniony, ale wejściem w światłość. To nie utrata wszystkiego, ale znalezienie o wiele więcej. Nie redukcja do gleby, ale wyniesienie ponad to, co zniszczalne. Nie zatrzymanie w biegu, ale jego przyspieszenie i niezawodne, ostateczne ukierunkowanie. Nie przekreślenie czegokolwiek, ale wyakcentowanie wartości najwyższych. Nie bezsens i bezcelowość, ale znalezienie ich najpełniejszego wymiaru. Nie wymuszona rezygnacja z pewnych wartości, ale świadome przyjęcie najwyższych. Nie powód do rozpaczy, ale podstawa pięknej nadziei. Nie odejście od ukochanych, ale przerwa na krótki sen. Wyzucie z tego, co doczesne i zniszczalne, na rzecz tego, co wieczne" (Ryłko 1991: 238–239).

WWysoczanski-Umieranie.indb 672 2012-11-06 11:43:41

wot wieczny (*nasienie żywota wiecznego*) (Msp); • *dusza ludzka* jako niezniszczalna ma największą wartość ze wszystkich dóbr ziemskich (Mt 16,26; Mk 8,36) (ek, IV: 381); • hebr. *luz* 'migdał' — kość w ciele każdego człowieka, która nie ulega rozkładowi po śmierci. Znajduje się prawdopodobnie u podstawy kręgosłupa i jest tak nazwana ze względu na swój kształt. To właśnie wokół tej kości w erze mesjańskiej, podczas powszechnego zmartwychwstania, ma się uformować nowe ciało (Szwarcman-Czarnota 2000: 48)[1787]; • p. *relikwie* (*ludzi umarłych* / *świętych*) / *kości* '*reliquiae ossa*' (Msp); ▫ *kości świętych* (Msp); ▫ *kostka* 'relikwie' (Msp)[1788].

H. Zza grobu

Kontakt ze zmarłymi. Komunikowanie się ze zmarłymi

Kontaktowanie się ze zmarłymi

Przeciwstawnym do przedstawionych tu wcześniej czynności i zdarzeń (*zza grobu* w znaczeniu 'po śmierci'), występujących niejako „mimowolnie", także niezależnie od woli i zamierzeń żyjących, postrzeganych jako naturalne konsekwencje okresu przedzgonnego lub nawiązań do przedzgonności danej osoby zmarłej, okoliczności pośmiertności, określane *zza grobu* w sensie 'z zaświatów', są przez żyjących pobudzane, inspirowane, prowokowane, niekiedy też wymuszane[1789]. Zasadniczo dotyczy to spirytyzmu, por.: • p. *spirytyzm* ‹fr. *spiritisme*› 'wiara w możliwość obcowania z duchami osób zmarłych za pośrednictwem mediów w czasie specjalnych seansów spirytystycznych'[1790]; • p. *seans spirytystyczny* 'zebranie, zgromadzenie ludzi, podczas którego rozmowa z medium, wirowanie stolika, przesuwanie się spodków ma świadczyć o nawiązaniu kontaktu z duchami zmarłych' (sjp).

[1787] Por. • *Luz* ‹hebr. *luz* „migdałowiec"›; a) dawna nazwa Betel (Rdz 28,19); b) miasto w kraju Chetytów (Joz 1,26), założone przez człowieka z Betel (TWb).

[1788] W tym odniesieniu por. też • ros. gw. *грыжа* ''kostna ruptura miejscowego charakteru przejawia się w postaci grobowej kości. Przy zachorowaniu na nią guzy narastają pod skórą, w zagięciach rąk bardziej. Grobową kość leczą przeważnie lekarki. Guzy zakreślają (z obmową) futryną lub obrączką (uchwytem) od trumny zmarłego z grobową kością'' (Fg).

[1789] Jakkolwiek wedle przysłowiowej wiedzy potocznej zza grobu nie ma głosów, nie ma wieści, por. • ros. *Из-за гроба нет голоса / нет вести* (Dp).

[1790] W związku z tym por. tu: • p. *duch* 'w spirytyzmie: pierwiastek nieśmiertelny w człowieku, wyższy od duszy; czynnik niematerialny, wywołujący objawy spirytystyczne' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 673 2012-11-06 11:43:41

Przyzywanie duchów zmarłych

Przyzywanie „zmarłych zza grobu" zasadniczo dotyczy językowego wyrażania ogólnej idei przyzywania duchów zmarłych[1791], por.: • p. etn., hist. *dziady* 'uroczystość ludowa na Litwie i Białorusi polegająca na przygotowaniu obrzędowej uczty i uroczystym wywoływaniu duchów' (Du)[1792]; ▫ dziady 'obrzęd ludowy na Litwie i Białorusi obchodzony dla uczczenia pamięci zmarłych' (sjp); • p. *wywoływać duchy* 'stosując specjalne, magiczne rytuały, nawiązywać kontakt z duszami zmarłych' (Du); • p. *nekromancja* 'wróżenie polegające na wywoływaniu duchów zmarłych w celu pytania ich o przyszłość' (sjp); ◦ serb. ▫ *некроманција* 'призивање духова' (Ż̇s); ◦ sch. *некромантија* 'призивање душа умрлих да предскажу, прорекну нечију будућност, спиритизам' (rsk); • p. *nekromanta* (sjp); ◦ sch. *некроман(m)* 'онај који се бави некромантијом' (rsk); • słowac. *okultizmus* 'vyznávanie možnosti nadprirodzeného spojenia s posmrtnými javmi pomocou mágie; praktické uskutočňovanie takýchto predstáv' (Ks); • sch. *евокација* 'призивање духова, мртвих' (rsk).

Przybywanie zmarłych

W wierzeniach od dawna istnieje przekonanie, że zmarli przybywają na ziemię w takiej lub innej formie[1793], por. tu np. • p. *chodzić po śmierci* 'straszyć,

---

[1791] Uszczegółowieniem ogólnego pojęcia przyzywania duchów zmarłych jest przyzywanie konkretnych duchów, np. wg religii Aszantów z Ghany ucieleśnione w stołkach duchy przyzywane są na rytualną ucztę do grona ich żyjących potomków. Składa się im ofiary i zanosi prośby o zapewnienie urodzajności pól oraz płodności kobiet i zwierząt. Głównym celebransem jest wódz aktualnie sprawujący władzę (er, I: 49).

[1792] Należy tu zauważyć, że Mickiewicz sięgał nie do dziadów wiosennych, Radawnicy, „będących aktem wspominania zmarłych, lecz do dziadów jesiennych, starego obrzędu pogańskiego, przedchrześcijańskiego, oznaczającego obcowanie ze zmarłymi" (Janion 2007: 56). Szerzej o *dziadach* zob. pkt *Święta i uroczystości ku czci zmarłych*, podrozdz. I. *Upamiętnienie śmierci. Obecność nieżyjących w świadomości żyjących. Troska o dusze zmarłych* w niniejszym rozdziale. W odniesieniu do przyzywania duchów zmarłych należy wspomnieć kukułkę, która była uznawana za uosobienie duszy umarłego, oraz wyobrażenie o ptaku jako o uosobieniu duszy, bedące jednym z najbardziej rozprzestrzenionych dawnych wierzeń Słowian o właściwych duszy najrozmaitszych inkarnacjach, toteż na znacznej części terytorium Rosji z tym wyobrażeniem był związany obyczaj zostawiania na mogile lub na specjalnie wywieszonym w oknie ręczniku przez 6 tygodni po śmierci człowieka rozkruszonego chleba (blina) „птичкам" (ptaszkom) — oczekiwano określonego gościa — duszy umarłego. Na podstawie tego wierzenia, jak pokazują teksty rytualnych zaproszeń i pożegnań, było budowane wyobrażenie o tym, jaką drogą dostają się dusze zmarłych rodziców na specjalną gościnę w czasie białoruskich „dziadów" (Никитина 2002: 126–130).

[1793] W języku utrwalone zostało również przeświadczenie przeciwstawne, tj. nieprzybywanie zmarłych na ziemię, niemożliwość ich powrotu, por. • pol. *Umarli nie wracają* (Knk); ▫ *Umarły żaden się nie wróci* (Ak); ▫ *Nikt z umarłych jeszcze nie wrócił* (Knk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 674 2012-11-06 11:43:41

przeszkadzać, pokazywać się' (Kjp); • p. *powrotnik* 'upiór, widmo, nieboszczyk powracający na ziemię' (Kjp); • kasz. *borôvc* 'według wierzeń ludowych spod Strzebielina i Góry Pomorskiej: były ziemianin, najczęściej obcego pochodzenia, zapisany za życia diabłu, a po śmierci straszący ludzi w borach, które należały niegdyś do jego posiadłości. Określają go tam także djåbeł pańskí' (Sk)[1794]; • ros. *ходить привидѣньемъ* 'являться людямъ по смерти своей, во образѣ' (Dt); ▫ gw. smol. *Па смерти сваей ходить, спакою людёмъ ни даеть, если ни наўчитъ каво таму, што самъ знаить* (Dse); • chorw. *povampiriti* se 'pojaviti se poslije smrti kao vampir' (Arh); • sch. *авет* 'језиво привиђење обично покојника или натприродних бића' (rs).

Jedną z grup zmarłych jakoby przybywających są postaci zauważalne, dostrzegalne: • p. *widmo* 'rzekoma zjawa osoby nieżyjącej, duch, upiór, mara' (sjp); ▫ *widmo śmierci* (w)[1795]; ▫ *widmo zamordowanego* (sjp); ◦ słowac. *prízrak smrti* (Ks).

Inną grupę wśród rzekomo przybywających do świata realnego osób nieżyjących stanowią postaci straszące swym wyglądem bądź wyrządzające krzywdę żyjącym: • p. *upiór* 'według niektórych wierzeń: zmarły, który pokutując za grzechy, nawiedza żywych i straszy ich swoim wyglądem, a czasem wysysa z nich krew; zjawa' (Du)[1796]; ▫ *upiór* (ukr. *upir'*, brus. *upir*, czes. i słowac. *upír*) w mit. słow. pierwotnie trup wstający nocą z grobu i — w postaci własnej lub zwierzęcej — włóczący się po ziemi, zabijający ludzi albo powodujący ich śmierć przez wysysanie krwi, co z ofiary również czyniło upiora (Km); ▫ *upiór cmentarny, grobowy* 'według wierzeń ludowych: zmarły chodzący po nocy i wysysający krew ze śpiących ludzi' (Sfp); • p. *wampir* 'według dawnych wierzeń: człowiek zmarły, wstający z grobu nocą i wysysający krew z ludzi śpiących' (Du); ▫ *wampir* 'według dawnych wierzeń ludowych: trup wstający z grobu i wysysający krew ludzi śpiących; upiór' (sjp); ◦ chorw. *vampir*; ▫ *vukodlak* (MPh), ◦ serb. *вампир* 'мртвац који по народном веровању ноћу излази из гроба и сиса крв људима и дави их' (Msk); ◦ sch. *вукодлак* 'човек који, по народном веровању, после смрти устаје из гроба, сише крв људима или чини друга недела, вампир'

[1794] Z wierzeń kaszubskich por. też • kasz. *Čårni pòn* — 'właściciel majątku ziemskiego, zwykle pochodzenia niemieckiego, który za życia zapisał swą duszę diabłu, a po śmierci sam zamienił się w złego ducha, zatrzymując swą dawną postać z tą różnicą, że odtąd kuleje. Swą nazwę *čårni pòn* lub *pòn v pòłkušulku* zawdzięcza okoliczności, że ukazuje się w czarnym ubraniu i białej na sztywno uprasowanej koszuli oraz z cygarem w ognistych ustach. Oto jedna z przyczyn, dla których starzy Kaszubi nie palą tytoniu, lecz zażywają tabakę. Co pewien czas *čårni pòn* wraca na swój majątek i *stråši*. Zaledwie się pojawi, szczekają psy podwórzowe, bramy i drzwi same się przed nim otwierają. Swoje pierwsze kroki kieruje do stajni, gdzie przez chwilę *mèšå końom v kuńe* ‚miesza koniom w żłobie', które na widok swego byłego pana parskają i niespokojnie tupią nogami. Gdy odchodzi, drzwi się same za nim zamykają, psy odprowadzają go szczekaniem i następuje znowu cisza aż do ponownego pojawienia się *čårnègo* pana (Kępa Żarnowiecka)' (Sk).

[1795] Także w znaczeniu przenośnym 'obraz, perspektywa czegoś złego, strasznego, grożącego komuś; wspomnienie czegoś' (sjp).

[1796] Stąd • p. *opowiadanie o duchach i upiorach* (sjp). Por. też • kasz. *cignǫc jako v́ešči* 'upiór' 'powodować śmierć żyjących' (Sk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 675 2012-11-06 11:43:41

(rsk);[1797]; • p. *wampirzyca* ‘kobieta wampir — zmarły wysysający krew’ (Du)[1798]; • *albosta*, *albasta* — istota demoniczna w wierzeniach Wielkorusów, mająca swe źródła w wierzeniach przedchrześcijańskich; rusałka pochodząca od panny zaręczonej, lecz zmarłej przed ślubem; należy do demonów negatywnych — szkodzi położnicom oraz podmienia lub porywa niemowlęta (er, I: 134).

Przeświadczenie o tużpozgonnym przybywaniu zmarłych i przebywaniu ich — zwykle krótkoterminowym — wśród żywych związane jest z koniecznością odpokutowywania za obciążające nieprawości z czasu ziemskiego życia i szukaniem u żywych pomocy w ziszczeniu odkupienia winy za nie[1799], por. np. • p. gw. or. *być na pokucie* ‘wedle wierzeń na temat dusz zmarłych: pokutować do czasu, aż umrze ktoś następny z wioski’ (Kgo); ▫ gw. or. *pokutować* ‘odbywać karę pokuty (zwłaszcza w odniesieniu do ducha zmarłej osoby dającego znać o sobie żywym i poszukującym u nich pomocy w wypełnieniu zadośćuczynienia za przewinienia, które nie zostały mu odpuszczone za życia)’ (Kgo); • p. gw. or. *duch* ‘pokutująca wśród żywych dusza zmarłego, ukazująca się jako zjawa w postaci ludzkiej (niekiedy również zwierzęcej), czasem dająca znać o sobie tylko w formie wywoływanych odgłosów, oczekująca od żywych osób spełnienia konkretnych próśb mogących być zadośćuczynieniem za przewinienia popełnione przez nieboszczyka; liczba przypadków pokazywania się duchów zmniejszyła się radykalnie po wprowadzeniu przez Kościół powszechnego bierzmowania’ (Kgo); ▫ p. gw. or. *strach* ‘dusza człowieka zmarłego, duch, objawiający się w postaci ludzkiej lub dający znać o sobie, pojawiający się wśród żywych w przypadku popełnienia przez danego człowieka szczególnie ciężkiego grzechu, który za życia nie został mu odpuszczony; ukazywanie się komuś ducha związane jest z poszukiwaniem przez niego osoby, która pomogłaby mu odkupić winy; widmo, dusza pokutująca’ (Kgo).

Znane każdemu człowiekowi niezależnie od tego, czy doświadczał tego, czy też nie, jest senne widzenie zmarłych. Implikacje językowe tej formy przybywania zmarłych do żyjących, aczkolwiek będących w fazie obniżonej wrażliwości na bodźce i czasowego zaniku przytomności — a więc w stanie „zbliżonym do stanu przybywających” (por. opisane wyżej powszechnie wiadome utożsamianie śmierci ze snem) — wyrażane są m.in. następująco: • p. gw. or. *śnić sie* — *obśnić sie* ‘o osobie zmarłej: pojawiać się w czyimś śnie’ (Kgo).

[1797] W tradycji wierzeń serbskich „укварени покојник” jest znany i pod innymi nazwami: *лампир*, *вукодлак*, *гробник*, *вједогоња* (Јовановић 1992: 109). W związku z tym por. np. • serb. reg. *вједогоња* ‘по народном веровању видовит човек, чија душа за време непогоде напушта тело и бори се с другим таквим духовима, бранећи свој крај; али чини и зло људима и по смрти се вампири’ (Msk).

[1798] Z punktu widzenia aberracji społecznej wampiryzm wyjaśniany jest następująco: „1. аберација живота: грешан живот, 2. аберација умирања: дуго и тешко умирање, 3. аберација загробног живота: вампирење” (Ковачевић 1990: 108).

[1799] Także bez ograniczeń temporalnych i sytuacyjnych, por. np. • czes. *chodit jako bludná duše* mit. ‘wg różnych wierzeń dusze zmarłych, zwłaszcza grzeszników, nie mogą zaznać spokoju i błąkają się po świecie’ (OH).

WWysoczanski-Umieranie.indb 676 2012-11-06 11:43:41

W języku rejestrowani są również ci, którzy „widzą duchy", por. np. • p. gw. *duszna baba* 'kobieta widująca duchy' (sgp).

Zjednywanie duchów zmarłych

Znane jest też zjednywanie duchów zmarłych, por. w tym względzie: • *adae* — obrzędy religijne Aszantów z Ghany mające na celu udobruchanie duchów zmarłych władców i innych członków rodu królewskiego (er, I: 49).

I. Upamiętnienie śmierci. Obecność nieżyjących w świadomości żyjących. Troska o dusze zmarłych

Pamięć o zmarłych

Podejmowane tu kwestie pozgonności, pośmiertności człowieka odnoszą się do obecności zmarłych w świadomości żyjących.

Człowiek po swojej śmierci jest — na ogół — wciąż „obecny" wśród żyjących, jednakże już w innym stanie swojego istnienia, już jako ongiś żyjący, por. • p. *niekiedy będący* 'już nieżyjący' (Msp)[1800]; • p. *Mnie to mama stoi skróś w oczach, jak w trumnie leżała* (Kfs); ▫ *umarli żyją w pamięci żywych* (Zp); ▫ *Umierający człowiek nie ginie* (Ak); ▫ *umierając, człowiek nie ginie* 'po człowieku zmarłym zostają wspomnienia' (Zp). Jednym z obszarów obecności zmarłych w świadomości żyjących jest zachowywana w nich pamięć o nieżyjących[1801],

[1800] Przekonanie o więzi ze zmarłymi ma siłę wiary, por. „wierzę, że pomiędzy mną a tymi, co odeszli, nie zostały zerwane mosty: taka jest moja wiara w świętych obcowanie. Ci, którzy odeszli, są w swoisty sposób obecni wśród nas. Mogą nam pomagać. Są w naszej wspólnej modlitwie, sami wstawiają się za nami. Czuwają nad nami jak ukochany nad ukochanym, strzegąc przed wszelkim grożącym nam złem. Są dla nas natchnieniem myśli, ostoją woli i wyciszeniem uczuć" (Ryłko 1991: 169). W tym odniesieniu por. też następujące wskazania: • p. *Trzeba z żywymi naprzód iść* (Npp); • p. *Porzuć żywego, idź za umarłym* (Ak). Por. też • p. *Żywego się puścił, martwego się złapał* (Ak).

[1801] W tym sensie zarówno śmierć człowieka, jak i jego pochówek nie są przeszkodą w istnieniu człowieka w ludzkiej pamięci, na niebyt w tym względzie skazuje człowieka niepozostawienie po sobie dobrego imienia, por. • p. *Nie ten umarł, co pogrzebion, ale ten, co dobrego wspomnienia nie zostawił* (Npp). Por. tu też • łac. *non omnis moriar* 'nie wszystek umrę; będę żył w swoich utworach' (Kso); • p. *umierając człowiek nie ginie* (Npp); • ros. *Добрые умирают, да дела их живут / не пропадают* (Lp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 677 2012-11-06 11:43:41

por. • p. *pamięć o zmarłych* (Du)[1802]; ▫ *pamiętać o umarłych* (Zp); ◦ serb. *успомена на покојнике / на мртве* (Żs)[1803]; • p. *żyć czyjąś pamięcią* 'żyć wspomnieniami o kimś' (sjp), jakkolwiek — również według poświadczeń językowych — jest ona z czasem zatarta, por. np. • p. *zatarła się pamięć o zmarłym dziadku* (w), albo wręcz zniesławia zmarłych, por. • p. *uwłaczać pamięci zmarłych* (sjp); ▫ *zhańbiona pamięć zmarłego* (Żs); ◦ serb. *окаљана успомена на умрлог*, *на покојника* (Żs).

W przeciwieństwie do utrwalonej w języku pamięci o zmarłych wskazywana jest też: ○ właściwość ludzka szybkiego zapominania o nich, por. • pol. *Umarli szybko jadą* 'tzn. szybko się o nich zapomina' (Knk); ▫ *umrzeć w zapomnieniu*; ▫ *zginąć w zapomnieniu*; ▫ książk. *utonąć w zapomnieniu / w falach zapomnienia* (Sfp); • ros. pot. *нет и помину о ком-л.* 'никто не говорит, не вспоминает' (tr); • fr. *les morts vont vite* 'umarli szybko ulegają zapomnieniu' (KKf); ○ pamiętanie zaledwie przez godzinę, por. • ros. *Хорош был человек, да после смерти часу не жил* (Lp); ○ bezwartościowość czyjegoś życia, jeśli nie została po nim piękna pamieć, por. • p. *Nie żył, po kim piękna pamięć nie została* (Lp); ◦ ros. *Жив, да покойника не стоит* (Lp).

Świadectwa po zmarłych. Świadectwa pamięci

Upamiętnienie zmarłych wiąże się zarówno z niematerialnymi świadectwami, jak i pamiątkami materialnymi, por. • p. *na wieczną rzeczy pamiątkę* 'podniośle: aby upamiętnić, żeby zostawić świadectwo dla potomnych'; ▫ *Pomnik wystawiono na wieczną rzeczy pamiątkę* (Dwp); • p. *uwieczniać*, *uwiecznić* 'utrwalać na wieczność, na dłużej; unieśmiertelniać, upamiętniać'; ▫ *uwieczniać kogoś na portrecie*; ▫ *uwiecznić pamięć o kimś* (Dwp); • p. *wpisywać się*, *wpisać się* 'umieszczać jakiś własny tekst w specjalnej księdze, zazwyczaj dla upamiętnienia się'; ▫ *wpisać się komuś do pamiętnika*; ▫ *wpisać się do księgi pamiątkowej na wystawie* (Dwp).

W wyróżnianych przez Józefa Tischnera czterech miejscach ludzkiego życia obok domu, warsztatu i świątyni wymieniany jest cmentarz, por. „ostatnią formą życia, w której nadawany jest sens otoczeniu, jest *cmentarz* jako »miejsce spotkania ze zmarłymi«. Sens cmentarza polega na akceptacji i wyborze dziedzictwa, pochodzącego z przeszłości, w którym szukamy potwierdzenia własnej godności. Ale cmentarz może też nabrać innego znaczenia, kiedy dorobek zmarłych jest lekceważony i pogardzany. Postawie odrzucenia przeszłości służy np. idea postę-

[1802] Także pamięć o konkretnych zmarłych, np. o ojcu, o bracie, por. • ros. *память по отцѣ*; ▫ *память по братѣ* 'годовщина, день смерти и исполненье обряда поминовенья' (Dt). Por. tu wyrażanie życzenia wiecznej o kimś pamięci: • brus. *вечная памяць каму* (Krb); ◦ ros. *вечная память кому (*Krb).

[1803] Por. też • serb. *вековечити / вјековјечити* 'одржавати у вечитој успомени' (Msk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 678 2012-11-06 11:43:41

pu. Żywi, potępiając przeszłość (»walcząc z cmentarzem«), chcą się uwolnić od własnej historii, ale uzyskują wzmożenie lęku i agresywności, czyli pobudzenie do walki" (Kuderowicz 2002: 166, 168).

Wspominanie zmarłych. Uroczystości, uczty po zmarłych

Wspominanie zmarłych, por. • p. *wspomnienie zmarłych* (w); ◦ ros. *поминание усопших* (tr), jest nie tylko powszechnie praktykowane, lecz jest także niejako moralną powinnością żywych względem zmarłych: ○ nieżyjącego należy wspomnieć, podobnie jak trzeba podnieść tego, kto upadł, por. • amch. *Упавшего подними, покойного — помяни* (Bw).

Uobecnieniu zmarłych w pamięci żyjących służy ich wspominanie osobiste, por. • czes. ▫ má *nebožka* 'zemřelá manželka'; ▫ *můj nebožtík* 'zemřelý manžel'; *nebožtík otec* (c)[1804], także zbiorowe w zwyczajowych formach, m.in. modlitewnych, por. • cs *поминати* 1. 'zachowywać w pamięci'; 2. 'wspominać; wspominać zmarłego w modlitwach' (Zc); ▫ *помин* '*memento*: modlitwa w intencji zmarłego, imienne modlitewne wspomnienie zmarłego w toku nabożeństwa' (Zc); ▫ *поминовение* 'to samo, co помин' (Zc); ◦ ukr. *поминати*; ▫ *пом'янути* 'справити поминки по комусь померлому'; ▫ *споминати*; ▫ *спом'янути*; ▫ dial. *спімнути* (su); ◦ ros. *поминать* 'вспоминать об умершем, чтя его память' (tr); ▫ *поминать* 'молиться о здоровье живого или об упокоении умершего' (rl); • sch. *давати* / *држати коме помен* 'говорити у част неког покојника' (rsk).

Wspominanie zmarłych, „przywoływanie ich na pamięć" wyrażane jest z reguły w skonwencjonalizowanych formułach (por. p. • *jakiej pamięci* (Msp))[1805], por. • p. *świętej pamięci* 'określenie używane w odniesieniu do osób zmarłych wyznania chrześcijańskiego' (sjp)[1806]; • p. *błogosławionej pamięci* 'określenie używane w odniesieniu do zmarłych wyznawców judaizmu' (sjp)[1807]; • p. *wiecznej pamięci* (Msp); • p. *pamięci nieśmiertelnej* (Msp); • p. *do-*

[1804] Także podczas spotkań we wznoszonych toastach, por. • ros. *Выпили за здравие живых, так принялись за упокой усопших*; ▫ *Начал за здравие, а свел на упокой* (Dp).

[1805] Niekiedy też wymawianie, wyrzucanie czegoś zmarłym, por. • p. *wywlekać kogoś z grobu* 'tzn. wypominać coś zmarłym' (Knk).

[1806] Por. też • p. *świeć, Panie, nad jego* (*jej*) *duszą* (Sbp); ◦ bułg. *бог да го прости* 'niech Bóg zmiłuje się nad nim, niech odpoczywa w pokoju; świętej pamięci' (Sbp).

[1807] Por. np. następujące egzemplifikacje: „Im przede wszystkim należą się moje szczególne podziękowania. Niech przyjmą je zwłaszcza: […] Ruth Krat, *zichronah li-wracha* (błogosławionej pamięci), która przez jedenaście lat była pierwszą słuchaczką moich tekstów radiowych". „Świątobliwi przyjaciele, uczniowie Baal Szem Towa, *zichrono li-wracha* (niech pamięć jego będzie błogosławiona) (ok. 1700–1760), mieli poza miastem szczególny dom" (Gal-Ed 2005: 14,

WWysoczanski-Umieranie.indb 679 2012-11-06 11:43:42

brej pamięci ‘*bonae memoriae*’ (Msp); • p. *sławnej / przesławnej pamięci* (Msp); • p. *nieodżałowanej pamięci* ‘o osobie zmarłej’ (sjp); • p. *pamięci świeżej* ‘niedawno zmarły’ (Msp); • p. gw. *boży* ‘zmarły, świętej pamięci’ (sgp); • p. *Umarł ubogi, szkoda, mój drogi* ‘przysłowie księży’ (Npp); ◦ ros. *Был мужичок, да помер* (Lp); • słowac. *pokoj prachu jeho* ‘formula pri pietnej spomienke na mŕtveho’ (Ks); • ros. podn. *светлой памяти* ‘об умершем, покойном, которого вспоминают с уважением, почтением, любовью’ (Fl); ▫ *блаженной памяти* (Prd)[1808]; • fr. *d’heureuse mémoire* (KKp)[1809].

Przejawem jeszcze silniejszej więzi niż pamięć jest miłość, por. • łac. *extinctus amabitur idem* ‘i w grobie będzie przez ludzi kochany’ — z Horacego (*Listy* 2, 1, 14) (Kso).

Pamiętanie o zmarłych uwidocznione jest w języku znacząco, por. m.in.: • p. *wspomnienie pośmiertne* ‘artykuł (lub inna forma publicystyczna) omawiający życie i działalność zmarłego’ (sjp);◦ czes. *posmrtná vzpomínka* (Opc); • p. *parentacja* ‘wspomnienie pośmiertne, z łac. *Parentare* — składać ofiary zmarłym, szczególnie rodzicom’ (Kjp)[1810].

Wspominanie zmarłych wiąże się też z poczęstunkiem, ze spożywaniem posiłku: • ros. *поминать вином*, *пирогами* (tr); • serb. *даћа* ‘гозба приликом црквеног помена покојнику’ (Msk); ◦ sch. *кармина* ‘гозба за спомен мртвима, даћа, подушје’ (rs); ▫ *даћа* ‘гозба у част мртвоме и за покој душе његове, подушје’ (rsk); • bułg. *божи църква* ‘uczta ku czci świętego lub dla uczczenia pamięci zmarłych’ (bułg. *цъ́рква* też ‘uczta’, psł. *cŕ̥ky* ‘świątynia, *templum*, *ecclesia*’) (Spr); ◦ bułg. *помен* ‘czczenie pamięci zmarłego, połączone zwykle z poczęstunkiem, z rozdawaniem żywności; żywność rozdawana z tej okazji; rel. nabożeństwo za zmarłego, pominki (lud.)’ (Sbp).

---

105). Por. też • cs *вечная память* ‘wieczny odpoczynek: 1. modlitewne wołanie, którym się kończą pogrzeb i panichida; 2. epitafium ku czci zmarłego’ (Zc).

[1808] Por. też • ros. *покойный*; ▫ *покойная* ‘świętej pamięci’ (Akr); • serb. *блаженопочивши* ‘умрли, покојни’ (Msk).

[1809] W odniesieniu do przywołanych wyrażeń należy nadmienić, że „*bł.* (*błogosławionej*) *pamięci*, *śp.* (*świętej*) *pamięci* i inne mają swoje źródło w *Biblii*”. Mianowicie „w tekście hebrajskim *pamięć* została określona jako *zēker*, *sprawiedliwy sadīk*, a *w błogosławieństwie* (tłumaczone jako *błogosławiona*, sc. *pamięć*) *leberākā*”, „Biblie innowiercze zatem tłumaczą hebr. *leberākā*, gr. *en eulogíaia*, łac. *in benedictione* (lub *in laudibus*) przez *pamiątka błogosławiona*, katolickie zaś *w błogosławieństwie*, dopiero współczesne (BT i BP) podają *pamięć błogosławiona*”. „Cytowane teksty, gdzie mamy gr. *en eulogíaia*, łac. *in benedictione*, gr. *met’egkōmíōn*, łac. *in laudibus*, pol. *pamięć jest błogosławiona*, dały podstawę *błogosławionej pamięci*, przywoływanej przez *Słownik polszczyzny XVI w.*; *błogosławiona pamięć* została też w tradycji żydów ‘wyznawców religii Mojżesza’. Greckie *makários*, łac. *beatus*, pol. *błogosławiony* oddawano też przez ‘szczęśliwy’ i ‘święty’; one też dały podstawę wyrażeniu *szczęśliwej pamięci*, fr. *d’heureuse mémoire*, łac. *felicis memoriae* lub *piae memoriae*, jak dziś piszą i mówią papieże oraz biskupi o swoich poprzednikach: *felicis memoriae* lub *piae memoriae praedecessor noster* ‘szczęśliwej’ czy ‘pobożnej, tj. błogosławionej pamięci nasz poprzednik’” (Breza 1998: 64–66).

[1810] Por. tu: • p. *wspomnienie o zmarłej matce* (Żs); ◦ serb. *успомена на умрлу мајку* (Żs). Por. też • p. *ciągle wspominał nieżyjącego przyjaciela* (Du).

WWysoczanski-Umieranie.indb 680 2012-11-06 11:43:42

Specjalnie odnotować należy dni wspomnienia zmarłych, por. • ros. *поминальные дни*; ▫ *день поминовения* (tr); ▫ gw. *канун* 'dzień upamiętnienia zmarłych; *родительская суббота* ′rodzicielska sobota′'[1811] (Fg)[1812]. Językowa rejestracja obejmuje: ○ czas po pochówku lub dzień śmierci, por. ◦ chorw. *pomen* 'svečana zadušnica uz gošćenje na uspomenu umrloga poslije sahrane ili na dan njegove smrti' (Arh); ○ dzień trzeci, por. • *третины* 'trycezyny: nabożeństwo żałobne dnia trzeciego po zgonie' (Zc); ◦ bułg. lud. *третини* 'czczenie pamięci zmarłego w trzecim dniu po jego śmierci' (Sbp); ○ dzień dziewiąty, por. • psł. *devętiny* 'uroczystość ku czci zmarłego odbywająca się dziewiątego dnia po śmierci' (Spr); ◦ p. *dziewięciny* 'obchód pamięci zmarłego w dziewięć dni po śmierci' (Kjp); ◦ ukr. *дев'ятини* 'дев'ятого дня по смерті' (su); ◦ ros. gw. nowgor., perm., swierdł., ural. *девятины* 1. '′dziewiąty dzień po śmierci′'; 2. '′stypa w dziewiąty dzień po śmierci′' (Fg)[1813]; ◦ bułg. *деветини* 'nabożeństwo żałobne, modlitwy i wspominanie umarłego w dziewiątym dniu po jego śmierci' (Sbp); ○ dzień czterdziesty, por. • cs *сорокоуст*, *сорокоустие* — czterdziesięciny: 1. 'nabożeństwo w intencji zmarłego, odprawiane po jego zgonie w ciągu czterdziestu dni'; 2. 'ustawowe nabożeństwo za zmarłego odprawiane czterdziestego dnia po jego zgonie' (Zc); • ukr. *сороковини* 'сорокового дня по смерті' (su); ◦ ros. gw. starow. *sarъkav'inъ* 'nabożeństwo za zmarłego odprawiane na 40 dzień po pogrzebie' (GMs); • serb. ▫ *четрдесетаица* 'помен покојнику четрдесетог дана по његовој смрти' (Msk); ◦ sch. *четрдесетница* 'помен или даћа који се дају покојнику или покојници четрдесети дан по погребу' (rsk)[1814]; ○ kwartał, por. • sch. *trom(j)esečni parastos* 'nabożeństwo

[1811] W odniesieniu do rodzicielskiej soboty por. też • ros. gw. *каравашки* '′nieduże chlebki z mieszaniny mąki żytniej i jęczmiennej, które wypiekano w rodzicielskie soboty (Dni wspominania zmarłych) i rozdawano ubogim (żebrakom), żyjącym przy cerkwi′' (Fg).

[1812] Por. też • ros. gw. *канун* '′miejsce w cerkwi dla upamiętnienia zmarłych′' (Fg); • ros. gw. orł. *канунница* '′kielich z miodem, który stawia się na cerkiewny stolik przy upamiętnieniu zmarłych′' (Fg).

[1813] Pełniejszy wykaz manifestacji leksykalnych i eksplikacji semantycznych w językach słowiańskich obejmuje: stpol. *dziewięciny* 'obchód pamięci zmarłego w 9 dni po śmierci'; ◦ stczes. *devátiny*, *devětiny* 'czczenie pamięci zmarłego w 9 dni po śmierci'; ◦ sch. *devetìna* i *devètina* dial. 'uroczystość ku czci zmarłego odbywająca się dziewiątego dnia po śmierci'; ◦ cs. девѫтины '*officium mortuorum*', ◦ bułg. lud. *деветúна*, częściej *деветúни* 'nabożeństwo żałobne, modlitwy i wspominanie zmarłego w dziewiątym dniu po jego śmierci'; ◦ strus. *дєвѫтины* и *четвероде́сѧтины по оумершимъ* od XIV lub XV w. 'uroczystość ku czci zmarłego odbywająca się dziewiątego i czterdziestego dnia po śmierci'; ◦ ukr. *дев'ятúни* 'uroczystość ku czci zmarłego odbywająca się dziewiątego dnia po śmierci'; brus. dial. *дзевяці́ны* 'dziewięć dni od dnia śmierci', 'uroczystość ku czci zmarłego odbywająca się dziewiątego dnia po śmierci', *дзівяці́ны* 'stypa dziewiątego dnia, po śmierci'. Por. paralelę lit.: *deviñtinés* 'uroczystość ku czci zmarłego odbywającego się dziewiątego dnia po śmierci' (Spr).

[1814] W tym miejscu por. też „овај циклус посмртних ритуала вршен је прве суботе или након седам дана (*седмина*), затим после навршених четрдесет дана (*четересница*), шест месеци (*полугодишњица*) и година дана (*годишњице*)" (Јовановић 1992: 117). Por. też • sch. *равнање гроба* 'помен покојнику четрдесети дан после смрти' (rs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 681 2012-11-06 11:43:42

żałobne w kwartał po śmierci' (Fs); ○ pół roku, por. • sch. *polugodišnjica* 'stypa w pół roku po śmierci zmarłego' (Fs); ○ rok, por. • sch. *годишњица* 'помен који се одржава годину дана после нечије смрти' (rs); ◦ bułg. dial. *годиште* ''stypa po zmarłym w rok po śmierci', psł. **godišče*' (Tes).

Język odnotowuje miejsce wspominania zmarłych, gościny w ich pamięć, np. cmentarz, por. • ros. *поминать покойника на кладбище* (tr).

Nie wszyscy zasługują na pamięć żyjących, w szczególności ci, którzy nie czynią innym dobra, por. • ros. *Кто никому добра не делает, того и после смерти не помянут* (PZ).

Ofiara dla zmarłych

W materiale językowym odzwierciedlona została: • p. *ofiara* / *datek dla ratowania duszy* (w); ▫ strus. *задушие* 'ofiara za spokój duszy' (utworzone od wyrażenia *за душу*) (Frj)[1815]; ◦ sch. *мртваштина* 'даћа, подушје, кармине' (rsk); • p. *strawa dla zmarłych*, w wielu mitologiach i wierzeniach ofiara dla nieżyjących (zob. Wysoczański 1999: 36).

Myślenie o zmarłych. Mówienie o zmarłych

Z pamiętaniem o zmarłych, wspominaniem ich wiąże się myślenie o nich, niekiedy rozpamiętywanie o jakichś zdarzeniach, momentach z życia zmarłego. W utrwaleniu językowym znajdujemy w tym względzie, co następuje: • p. *myśleć o zmarłych* (Zp).

Najpowszechniejsze odniesienie żyjących do zmarłych odzwierciedlają stereotypowe przeświadczenia: ○ o niemówieniu o zmarłych w ogóle albo mówieniu wyłącznie tego, co nie jest krzywdzące, por. • *O umarłych nie mów nigdy, chybabyś chciał bez ich krzywdy* (Ak); ○ o mówieniu o zmarłych tylko pozytywnie[1816], por. • p. *o umarłych* (*mów*) *tylko dobrze*; ▫ *nie mówić źle o umarłych* (OH); ◦ słowac. *o mŕtvych jen dobre* (*má sa hovoriť*) (Ks); ◦ czes. *o mrtvých* (*se má mluvit*) *jen dobře*; ▫ neutr. *o mrtvých jen dobré* 'o zmarłych osobach trzeba się dobrze wyrażać' (OH); ◦ serb. *о мртвима само добро* 'покојника не треба оговарати' (Mse)[1817]; • łac. *De mortuis nil nisi bene* (Knk); ◦ ang. *speak well of the dead* (Mse); ○ o niezrzucaniu winy na zmarłych, por. • wiet. *Nie należy zrzucać winy na umarłych* (Mpp);

[1815] Por. • serb. *задушни* 'који се односи на душу' (Msk).

[1816] Por. też • p. *Nieboszczyki wszystkie dobre*; ▫ *Lepszy był nieboszczyk*; ▫ *Zawsze nieboszczyk lepszy* (Ak); ▫ *Dobrym za żywota zajrzemy, a zmarłe sławimy* (spo).

[1817] W tym odniesieniu por. też • serb. *Ни по смрти му не могу добра рећи* / *помислити* (Kn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 682 2012-11-06 11:43:42

○ o skłonności do przysięgania na zmarłych, por. • p. *przysięgać na popioły swoich przodków* (sjp).

Obchodzenie dat śmierci

Istotne i zarazem powszechnie praktykowane jest obchodzenie dat śmierci. Materiał językowy poświadcza to bogato, dokumentując różne okresy czasowe od daty zgonu, por. np.: • p. *dzień śmierci* (Sc); ◦ czes. *den úmrtí* (Scp); • p. *rocznica śmierci* (Kjp); ▫ *rocznica zgonu* (Zp); ▫ *obchód rocznicy śmierci* (Dd); ◦ kasz. *żałobńica* 'rocznica śmierci' (Sk); ◦ głuż. *smjertniny* 'rocznica śmierci' (Zg); ◦ czes. *výročí úmrtí* (Sc); ◦ ros. gw. wład. *година / годовщина* ''rocznica dnia czyjejś śmierci; wspomnienie'' (Fg); ▫ gw. *годовизня* 'upłynięcie pełnego roku od dnia czyjejś śmierci; rocznica śmierci' (Fg); ▫ gw. arch. *годовина* ''rocznica dnia czyjejś śmierci; wspomnienie'' (Fg)[1818]; ▫ dial. archang. *годины* ''roczne wspomnienie zmarłego'' (Pa); ▫ gw. *канун* ''pierwsza rocznica od dnia czyjejś śmierci'' (Fg); ▫ *поминки въ годовщину чьей-либо смерти* (Dd)[1819]; • *refrigeria* — urządzane na cmentarzach w rocznicę śmierci swoich bliskich uczty sprawowane w specjalnie wznoszonych w tym celu pomieszczeniach pod gołym niebem (np. Triclia Apostołów przy via Appia lub np. Cappella Greca w katakumbach Pryscylli), a w IV w. także w bazylikach (ek, III: 518–519) • *depositio martyrum* — zawiera zgodną z biegiem roku kalendarzowego listę 22 dni uważanych za rocznice śmierci 28 grup męczenników i obejmuje 52 imiona osób, przeważnie z 1. poł. III w., których groby znajdowały się w Rzymie lub jego okolicy; oprócz daty śmierci, pogrzebania lub stacji liturg. wskazane są miejsca grobów, nazwy cmentarzy, dróg lub inne informacje topograficzne (ek, III: 1180–1181); • *anniwersarz* — rocznica, święto uroczyste, obchód roczny, z łac. *anniversarius* (*annus vertere*) (Msp; Gl)[1820]; • p. *trzydziestolecie śmierci* (Żs); ◦ serb. *тридесетогодишњица смрти*

[1818] W tym odniesieniu por. • ros. gw. *годинки* ''ulubiona przez zmarłego żywność (placki, chleb, cebula, marchew itp.), którą roznosi się krewnym zmarłego w dzień wypominek na drugi, trzeci itd. rok po jego śmierci'' (Fg).

[1819] Rocznica jest traktowana jak dzień skonania, dzień śmierci: „помен о годишници познат је као »скоњи дан« тј. дан смрти" (Јовановић 1958: 136).

[1820] Takie aniwersarze — coroczny obchód pewnej rocznicy — często na wieczyste czasy przy kościołach, zwłaszcza klasztornych, były fundowane. Już starożytni obchodzili rocznicę śmierci znaczniejszych ludzi, czyniąc ofiary na grobach. W Kościele katolickim obchody za zmarłych pod nazwą aniwersarzów do dziś dnia są w używaniu, w wieczór dnia zadusznego. Lud w zwyczaju tym naśladował szlachtę, która uroczyście obchodziła rocznicę zgonu swych rodziców i krewnych, modląc się za ich duszę i darząc jałmużną ubogich. Dostatniejsi zalecali testamentem, iżby ich spadkobiercy odprawiali corocznie żałobne nabożeństwa w rocznicę ich śmierci i w tym celu czynili zapisy na kościoły, klasztory i szpitale (Ge).

WWysoczanski-Umieranie.indb 683 2012-11-06 11:43:42

(Żs); • p. *stulecie śmierci* (Żs); ▫ *stulecie czyjej śmierci* (Sfp)[1821]; ◦ serb. *стогодишњица смрти* (Żs).

Nawiedzanie miejsc pochówku

Znane i praktykowane powszechnie jest nawiedzanie grobów, zwłaszcza mogił swoich bliskich[1822], por. • kar. *I samotny ma bliskich — na cmentarzu* (Mpp); ▫ ros. *Kto szuka stałego przyjaciela, powinien udać się na cmentarz* (Mpp). Oto rejestracja językowa tej formy postępowania żyjących wobec zmarłych i miejsc ich pochówku: • p. *o grobie myślić* (Msp); • p. *nawiedzać / nawiedzić / nawiedzający grob* (Msp); ▫ *nawiedzenie grobu*; ▫ *nawiedzać grob*(*y*) 'jako wyraz pamięci lub kultu przodków' (Msp)[1823]; ▫ *odwiedzić czyjś grób* (Zp); ▫ *iść / pójść na czyjś grób / do kogoś na grób* 'odwiedzić czyjś grób' (Ljp); • ukr. *проводи* 'звичай поминати померлих на могилах протягом післявеликоднього тижня'; ▫ *могилки*; ▫ *гробки* (su); • ros. *прийти на могилу* (tr); • sch. *гробљарка* 'жена која често иде на гробље' (rsk).

Ze „spotkaniami ze swoimi zmarłymi", por. • p. *stać nad grobem* 'przy grobie' (Kjp); ▫ *stać nad mogiłą* (Opc); ▫ *być na czyimś grobie*; ▫ *być na grobie u kogoś* 'stać nad czyimś grobem' (Zp); ◦ czes. *stát nad hrobem* (Opc), wiążą się określone przeżycia, stany emocjonalne. Najwyrazistszymi przejawami tego są: ○ ból, por. • p. *boleść grobu* (Msp); ○ płacz, por. • p. *płakać nad grobem / u grobu / na grobie / przy grobie*, *flere super sepulchrum* (Msp). Nad grobem zmarłych zanoszona jest modlitwa, por. • p. *modlić się nad grobem* (Zp).

Odwiedzinom mogił swoich zmarłych towarzyszą określone przejawy zewnętrzne w formie[1824]: ○ zapalanych świecach, zniczach na grobach i w innych miejscach związanych ze zmarłym, por. • p. *grobownica* 'świeca nagrobna'

[1821] Por. • p. *Setna rocznica czyjejś śmierci* (Dwp).

[1822] Mianowicie „cmentarze odwiedzamy w różny sposób i z różnych powodów. Niektórzy wpadają na cmentarz tak jak wpada się czasem do krewnych lub dobrych znajomych. Robią tak, bo na cmentarzu leżą szczątki kogoś im bardzo bliskiego. Wdowy rozmawiają ze swoimi mężami, żaląc się na ciężkie czasy. Dzieci przychodzą, by poradzić się mądrego rodzica, którego nagle zabrakło w domu. […] Zatem wybierzmy się na cmentarz, by zaprzyjaźnić się z naszą śmiercią. Wszak życie to sztuka umierania…" (Kowalczyk 2003: 109–111).

[1823] Odnosi się to również do najbardziej powszechnych zwyczajowych bądź obrzędowych terminów nawiedzania grobów, por. np. • serb. *трећина* 'помен на гробу покојника трећег дана по његовој смртн' (Msk). Szczegółowiej por. dalej pkt *Święta i uroczystości ku czci zmarłych*, podrozdz. I. *Upamiętnienie śmierci. Obecność nieżyjących w świadomości żyjących. Troska o dusze zmarłych* w niniejszym rozdziale.

[1824] Troska o miejsca pochówku przedstawiona została w punkcie *Dbałość o miejsce ziemskiego spoczynku* (podrozdz. C. *Pośmiertność. Względem szczątków. Pośmiertne znajdywanie się ciała ludzkiego*, rozdz. VI. *Po zgonie. Po śmierci*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 684 2012-11-06 11:43:42

(Msp); ▫ *grobownica* 'świeca palona przy grobie' (Kjp); • p. *lampka nagrobkowa* (sjp); • p. *znicz* 'naczynie napełnione zastygłą stearyną, z knotem w środku, zapalane na grobach dla uczczenia pamięci zmarłych' (sjp)[1825]; ▫ *znicz nagrobkowy* (sjp); • p. *świece zaduszkowe* (sjp); • chorw. reg. *lumin* 'svjećica koja pliva u ulju (užiže se prigodno na smrtni dan i sl.); dušica' (Arh); ○ składanych kwiatach, wieńcach itp., por. • p. *wieniec nagrobny* (sjp); • p. *pokryć grób wieńcami* (Sfp); • p. *złożyć wieńce na grobie*; ▫ *kwiaty na grobie* (Du)[1826]; ◦ słowac. *položiť veniec na hrob* (sl); ◦ czes. *položit na hrobu věnec* (c); ◦ ros. *принести цветы на могилу матери* 'przynieść kwiaty na grób matki' (tr); ◦ *возложить венок на могилу* (sl).

Uczczenie pamięci zmarłych

Istotne z punktu odniesienia żyjących względem zmarłych jest uczczenie pamięci tych, którzy odeszli, por. • p. *czcić pamięć zmarłych* (Jsp); ◦ słowac. *ctiť pamiatku zomretých* (Jsp)[1827].

Uczczenie pamięci zmarłych uwidacznia się w standardowych zachowaniach: ○ zachowania chwili, zwykle minuty ciszy, por. • p. *uczcić czyjąś pamięć minutą ciszy / minutą milczenia* (sjp)[1828]; ▫ *uczcić zmarłego chwilą ciszy* (Sc); ◦ czes. *věnovat zemřelému tichou vzpomínku* (Sc); ○ powstania zebranych gdzieś osób, por. • p. *uczcić pamięć* (*zmarłego*) *powstaniem* / *przez powstanie* (Sc); ▫ *zebrani uczcili pamięć zmarłych przez powstanie* (w)[1829]; ◦ czes. *uctit památku* (*mrtvého*) *povstáním* (Sc); ◦ ros. *почтить чью память вставанием* 'встать в знак уважения к умершему'' (Lpr); ○ hołdu, por. • p. *oddać komuś pośmiertny hołd* (w)[1830]; ○ apelu poległych, por. • p. *apel poległych* 'uroczyste odczytanie nazwisk żołnierzy poległych za ojczyznę w celu uczczenia ich pamięci' (sjp); ○ specjalnie zorganizowanych uroczystości, por. • p. *akademia ku czci poległych* (Du); ○ salutu, por. • p. *oddać*

[1825] Por. • p. *postawić znicz* (sjp); ▫ *zapalić znicz* (sjp); ▫ *na mogiłach płoną znicze* (Du); ▫ *cmentarz rozjarzył się od blasku zniczów* (sjp).

[1826] Por. też • p. *składać / złożyć wieniec pod pomnikiem* (Sfp). Zwyczaj składania kwiatów jest powszechny, ma swoją wymowę, np. „ofiarowując zmarłym kwiaty, Rzymianie czynili to z miłości i szacunku; wierzyli, że były one środkiem zapewniającym lepsze życie pośmiertne i gwarantem wiecznie trwającej w zaświatach wiosny — okresu, w którym wszystko budzi się na nowo do życia" (Pudliszewski 1997a: 229).

[1827] W tym kontekście por. • łac. *in nova fert animus mutatas dicere formas corpora* 'w nową postać zmienione chcę opiewać ciała (tł. B. Kicińskiego) — z Owidiusza (*Metamorfozy*, 1,1), 7 r.' (Kso).

[1828] Por. • p. *minuta ciszy, minuta milczenia* 'chwila milczenia dla uczczenia czyjejś śmierci' (Du). Por. też • p. *minutą ciszy uczczono poległych na polu walki* (sjp); ▫ *pamięć poległych uczczono minutą ciszy* (sjp).

[1829] Po zakomunikowaniu o czyjejś śmierci.

[1830] Por. • p. *Oddać*, *złożyć hołd pamięci poległych* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 685 2012-11-06 11:43:42

salut 'wystrzelić z dział określoną przez przepisy ilość razy na znak hołdu, czci itp., w czasie apeli poległych, ważnych uroczystości państwowych i wojskowych itp.' (sjp)[1831]; ○ memoriału, por. • p. *memoriał* 'łac. *memorandum* 'to, co należy pamiętać'' 'zawody sport. o memoriał (ku czci) nieżyjących zasłużonych sportowców' (Kso).

Upamiętnienie i uczczenie zmarłych. Upamiętnienie pochówku

Wskazania językowe w rozpatrywanym względzie obejmują nabożeństwa religijne upamiętniające śmierć Jezusa. Mianowicie: • *Boży Grób* — liturgiczny obrzęd wielkopiątkowy (paschalne misterium) dla uczczenia pamiątki złożenia ciała Jezusa Chrystusa do grobu (grób Chrystusa) przez adorację symboliczną (miejsce, krzyż, figura, obraz) i Eucharystię w niektórych krajach Europy Zach., Środk. i Płd., w tym także w Polsce; miejsce zakończenia wielkopiątkowych ceremonii liturgicznych i tło udramatyzowanych obrzędów pogrzebania Chrystusa (*depositio*), nawiedzenia grobu (*visitatio*)[1832] i rezurekcji (*elevatio*); odpowiednikiem Bożego Grobu w liturgii bizantyjskiej jest *epitafion* (ek, II, 882); • p. *Droga krzyżowa* — nabożeństwo upamiętniające przejście Jezusa Chrystusa z krzyżem ulicami Jerozolimy z pretorium Piłata (miejsce wydania wyroku) na Golgotę (miejsce wykonania wyroku). Polega ono na rozważaniu męki Chrystusa w połączeniu z przejściem symbolicznej trasy drogi krzyżowej (wewnątrz lub na zewnątrz kościoła czy kaplicy), wytyczonej 14 krzyżami obrazującymi związane z nią zdarzenia (stacje) (ek, IV: 215)[1833]; • p. *epitafion* (gr. pogrzebowy), *powieczerije* (kompleta II) odprawiane w kościołach wschodnich w Wielki Piątek, a odnoszące się do Wielkiej Soboty z kanonem „O ukrzyżowaniu Chrystusa i płaczu Najświętszej Bogarodzicy", a także związane z nim hymny i tropariony; rzeczownik odprzymiotnikowy od XVII w. powszechnie przyjęty na określenie liturgicznej chusty grobowej (słow. *płaszczanica*) z przedstawieniem ciała Chrystusa, analogicznie także Matki Bożej, a w Mołdawii i Wołoszczyźnie zmarłych osób (ek, IV: 1049); • słowac. *Smrtná nedeľa* 'predposledná pred Veľkou nocou' (Ks)[1834].

[1831] Ponadto zapalano świece, znicze zwyczajowo na grobach, pod pomnikami, tablicami oraz w wielu innych miejscach śmierci bądź pochówku, a także składano kwiaty i wieńce.

[1832] Por. • p. *chodzić*, *iść*, *pojechać na groby*; ▫ *obcować*, *objeżdżać groby* 'odwiedzać ołtarze z symbolicznym grobem Chrystusa, wystawiane w kościołach katolickich od Wielkiego Piątku do Wielkanocy' (Zp).

[1833] W tym odniesieniu należy nadmienić, że w bazylice w Niepokalanowie stacja XII Drogi Krzyżowej nazwana jest „Śmierć". Rozpowszechniona jej nazwa to: „(Pan) Jezus umiera na krzyżu".

[1834] Por. też • słowac. rel. *Smrtná nedeľa* 'Niedziela Męki Pańskiej, Czarna Niedziela' (Jsp); • chorw. *Veliki petak* 'petak prije Uskrsa, dan Isusove smrti' (Arh).

WWysoczanski-Umieranie.indb 686 2012-11-06 11:43:42

W rozważanym kontekście należy wskazać na pamiątkę przebywania ciała Chrystusa w grobie, por. • czterdziestogodzinne nabożeństwo zapoczątkowało przed 1214 r. bractwo biczowników z Zary (obecnie Zadar w Dalmacji), które od Wielkiego Czwartku do południa Wielkiej Soboty adorowało Najświętszy Sakrament przechowywany w Bożym Grobie, nawiązując do tradycji o 40-godzinnym przebywaniu ciała Chrystusa w grobie (Augustyn, *De Trin*. IV 6) (ek, III: 923).

Uhonorowanie zmarłych

Jednym z aspektów zachowania „ku pamięci" osoby nieżyjącej, por. • *in memoriam* 'na pamäť (o posmrtnej pocte)' (Ks), jest pośmiertne uhonorowanie zmarłego w dowód szczególnego uznania jego dokonań i zasług przedśmiertnych.

Funkcjonujące praktyki nagradzania, odznaczania pośmiertnie, zwłaszcza osób szczególnie zasłużonych, poświadczają związki ze wskazaniem na: ○ nadane odznaczenie, por. • p. *odznaczyć kogoś pośmiertnie* (sjp); ▫ *odznaczenie pośmiertne* (sjp); ▫ *udekorować kogoś pośmiertnie* (Zp); ○ nadany tytuł, por. • p. *nadać tytuł pośmiertnie* (w); ◦ słowac. *udeliť titul in memoriam* (Ks).

Uwiecznienie zmarłych

Często praktykowane jest upamiętnianie, utrwalenie osoby zmarłej, por. • głuż. *wěčnić* 'uwieczniać, unieśmiertelniać' (Zg). W tym kontekście zasadne jest wskazanie na pozostawione wizerunki przez zmarłych: • *całun turyński* — płótno ze śladami postaci, identyfikowanej z postacią zmarłego Chrystusa, który miał być w nie owinięty i złożony w grobie, przechowywane w Turynie (stąd nazwa) (ek, II: 1288)[1835].

Chęć utrwalenia wizerunku zmarłego, wiecznotrwałego „zatrzymania" zmarłej osoby na ziemi umożliwia • p. *maska pośmiertna* 'odlew twarzy zmarłego' (sjp); ◦ *sepulkralna maska* 'odlew twarzy nieboszczyka, maska pośmiertna' (Kjp)[1836]; ◦ słowac. *posmrtná maska* 'odliatok tváre zomretého' (Ks); ◦ czes. *posmrtná maska* (Opc); ◦ chorw. *posmrtna maska* 'otisak pokojnikova lica', 'otisak s lica umrlog' (Arh); ◦ serb. *посмртна маска* 'отисак с лица умрлог у воску или гипсу' (rsk); ▫ *маска* 'гипсани снимак с лица мртваца' (Msk).

[1835] W tym odniesieniu por. też • cs *плащаница* 'całun; tkanina z wizerunkiem złożenia do grobu Chrystusa' (Zc); ◦ ros. *плащаница* (sl).

[1836] Por. • p. *zdjąć z kogo maskę pośmiertną* 'urobić ją na twarzy nieboszczyka' (Kjp); ◦ czes. *sejmout posmrtnou masku* (cu); ◦ ukr. *зняти посмертну маску* (cu). Por. też • łac. *imagines maiorum* 'dosł. 'portrety przodków'; staroż. woskowe maski pośmiertne członków rodziny rz., przechowywane w domowych armariach wraz z opisem zasług zmarłego' (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 687 2012-11-06 11:43:42

Pamiątką obecności zmarłych na ziemi, ich działalności są: ○ płyty memorialne, por. • p. *tablica epitafijna* (sjp); ▫ *epitafium* ‘ozdobna tablica poświęcona pamięci zmarłego, niezwiązana z miejscem pochówku, umieszczana najczęściej na ścianach, filarach lub posadzce kościoła’ ‹łac. z gr.› (Dwp); ◦ serb. *споменплоча* ‘плоча на кући где се родио, живео или умро неки заслужан човек’ (Msk); ○ pomniki, por. • ros. *посмертный памятник* (Ger).

Zachowaniu pamięci zmarłych służy ich dokumentacja, a także różnego rodzaju opracowania, por. np. pracę poświęconą śmierci Stefana Batorego w Grodnie (Jankowski 1930) zawierającą przedstawienie: ostatniego pobytu i śmierci króla w Grodnie, tego, co nastąpiło po zgonie króla, przyczyn śmerci, miejsca zgonu, pogrzebu oraz inwentarza rzeczy pozostałych po śmierci króla Stefana, spisanego w Grodnie w 1586 r.

Dla zmarłych. Ku czci zmarłych

Troska o spokój i zbawienie duszy

Istotnym świadectwem pamięci i więzi żyjących ze zmarłymi[1837], pragnienia dla nich wiecznego spokoju, a dla chrześcijan również zbawienia ich duszy są modlitwy za nich i specjalne obrzędy liturgiczne[1838], por. np. • ros. *поминать кого* ‘молиться об упокоении умершего’; ▫ *поминальная* ‘обряд поминовения и связанные с ним обрядовые песни, молитвы’ (tr); ▫ *поминать за упокой*; ▫ *спеть поминальную*; ▫ *заказать поминальную* (tr).

Z licznych próśb modlitewnych w tych intencjach por. tu następujące słowa: • „Za zmarłych proszę. Za swoich najbliższych z rodziny proszę… Za przyjaciół, wychowawców, dobroczyńców… Za wszystkich zmarłych…[1839] Módlmy się: Boże, Ojcze Wszechmogący, wierzymy, że Syn Twój umarł i zmartwychwstał,

[1837] To jest z „tymi, którzy wyprzedzili nas do wieczności”, por. • ros. *предварить кого смертью* 'wyprzedzić kogo śmiercią' (Dt).

[1838] Mianowicie „nasza codzienna liturgiczna pamięć o zmarłych wyraża się przede wszystkim we Mszy św. i w Liturgii Godzin. Zmarli to ci wszyscy, którzy nas wyprzedzili w swej ziemskiej pielgrzymce do Ojczyzny niebieskiej. Obejmujemy więc swą serdeczną, wdzięczną modlitewną pamięcią zarówno Świętych, którzy osiągnęli już cel swych doczesnych zmagań z trudnościami życia, jak i osoby oczekujące jeszcze w przedsionku niebieskiej Jerozolimy na wejście do Miasta Świętego, oczyszczające się i przygotowujące do udziału w Uczcie Królestwa. Od zarania swych dziejów Kościół czcił Świętych oraz wspierał osoby pokutujące i oczyszczające się u ram wieczności. W przypadku tych pierwszych dzień ich śmierci (męczeńskiej, ale wraz z upływem czasu nie tylko) uchodził za dzień ich narodzin (*dies natalis*) dla Nieba: stawał się więc siłą rzeczy dniem wspomnienia czy uroczystości danego Świętego” (Balter 2010: 307).

[1839] Por. np.: • ros. *поминальная в память о погибших моряках*; ▫ *поминать родителей в церкви*; ▫ *поминать погибших героев* (tr).

WWysoczanski-Umieranie.indb 688 2012-11-06 11:43:42

spraw łaskawie, aby mocą tej tajemnicy członkowie naszej rodziny i ci, za których się dziś modlimy, którzy zasnęli w Chrystusie, przez Niego dostąpili radości zmartwychwstania. Przez Chrystusa, pana naszego. Amen"; • „Daj nam, Panie, aby utrudzone dusze Twoich sług i służebnic, za które się modlimy, a które zabrałeś z tego świata, cieszyły się w społeczności Twoich Świętych. Przez Chrystusa, Pana naszego. Amen" (Ryłko 1991: 43–44, 136).

Modlitwy i obrzędy liturgiczne za zmarłych

Oprócz ukazanych wyżej modlitw wstawienniczych postawy wobec śmierci wyrażają też modlitwy za nieżyjących, głównym ich przesłaniem jest bowiem wiara, przekonanie o niesionej zmarłym pomocy[1840]. Modły za zmarłych są w takim czy innym kręgu religijno-kulturowym powszechnie praktykowane[1841]. Na konkretne aspekty takiej modlitwy wskazują przede wszystkim zwroty i wyrażenia z ośrodkowym wyrazem *modlitwa*: ○ za zmarłych, por. ▫ stpol. (*wigilia*) *wijilija* 'modlitwa za zmarłych, *orationes funebres*' (Us)[1842]; • p. *modlitwa za zmarłych* (sjp); ▫ *modlitwa za umarłych*; ▫ *modlić się w intencji zmarłych* (Zp); ▫ *modlić się za zmarłych* (Zp); ▫ *modlić się za umarłych* (Zp)[1843]; ○ za duszę, za dusze, por. • p. *za duszę*; ▫ *za dusze* (Msp); ○ za dusze zmarłych, por. • p. *modlić się za dusze zmarłych*; ▫ *za wierne / wszytki / umarłe / zmarłe / pomarłe / za dusze umarłych modlić się* (Msp)[1844]; ○ za spokój duszy, por. • p. *modlić się za spokój czyjejś duszy* 'modlić się

[1840] W materiale językowym odnajdujemy odniesienia do większej pożyteczności modlitwy, pacierza za żyjących niż po czyjejś śmierci, por. • p. *Pożyteczniejszy za żywota jeden pacierz niż po śmierci dziesięć* (Knk). Swoistą formą były praktykowane przez bractwa modlitwy za zmarłych, a zwłaszcza wspomagające dusze w czyśćcu. Jako przykład można wymienić chociażby: istniejące w 2. poł. XVII w. przy większości kościołów jezuickich Bractwa Dobrej Śmierci i Dusz Czyśćcowych (ek, III: 945) oraz założone przez S. Papczyńskiego w celu wspomagania dusz ludzi poległych w czasie wojny i zmarłych wskutek epidemii zgromadzenie marianów, w którego konstytucjach zobowiązał swoich członków do zakładania bractw NMP Niepokalanej Wybawicielki Dusz z Czyśćca (ek, III: 946).

[1841] „Z praktyką modlitwy za zmarłych spotykamy się od początków Kościoła […], czego świadectwem są też liczne napisy nagrobne w starochrześcijańskich katakumbach. Opiera się ona na przekonaniu, że nie tylko istnieje życie po śmierci, ale że istnieje też jeszcze możliwość pośmiertnego oczyszczenia" (*Katolicki katechizm* 1987: 408–409). W tym miejscu trzeba nadmienić, że obecne w praktyce Kościoła modlitwy za zmarłych nie zawsze były przyjmowane, np. modlitwy i jałmużny w intencji zmarłych odrzucali aerianie (sekta chrześc. zał. w IV w. w Armenii Mniejszej przez Aeriusza z Pontu) (er, I: 67).

[1842] Por. też • p. *wilje za umarłych* 'wigilja w lm. — nabożeństwo żałobne, egzekwie' (Kjp).

[1843] Por. • p. *Ukląkł, aby zmówić modlitwę za zmarłych* (Bi).

[1844] Niezależnie od „pamięci modlitewnej" za dusze wszystkich zmarłych język odzwierciedla stan dusz zapomnianych, por. np. • p. gw. *puste dusze* 'dusze zmarłych opuszczone, zapomniane' (Kjp). Por. też • ros. książk. dawn. *Погибоша, аки Обри* 'sczeźli jako Obrzy' 'o kimś kto przepadł na zawsze, zginął bez śladu, został uśmiercony' (CMS).

WWysoczanski-Umieranie.indb 689 2012-11-06 11:43:43

za kogoś zmarłego' (sjp)[1845]; ◦ ros. *молиться за упокой* 'modlić się za spokój duszy' (Akr); ▫ *заупокойная молитва* (ra)[1846]; ◦ serb. *молитва за покој душе*[1847]; ▫ *читати молитву за покој душе*; ▫ *молити се за покој душе*; ▫ *молитве за покој душе* (Żs)[1848].

Modlitwy i poszczególne wezwania modlitewne za zmarłych są różnorodne pod względem rodzajowym i formy, por. np. • p. *pacierz za umarłego* (Żs), oddają istotność i określone uwarunkowania religijne słów wypowiadanych przez modlącego się, por. • p. *wieczny / wiekuisty odpoczynek*; ▫ *wieczne odpoczywanie* 'modlitwa za zmarłych zaczynająca się od tych słów' (sjp)[1849]; ◦ łac. *requiem aeternam dona eis Domine* 'wieczne odpoczywanie racz mu dać Panie' (Kso); ◦ ukr. przest. *вічне царство кому*; ▫ *царство* (*царствіє*) *небесне* (*Боже*) *кому* 'уживається для вираження побажання померлому, коли його згадують, загробного життя в раю' (fu); ◦ ros. *Царство* (*ему*, *ей*, *им*) *небесное* 'употребляется как пожелание умерлому загробной жизни в раю' (ra); ▫ przest. *вечная память кому* 'молитва о вечной загробной жизни для умершего' (Fl); ▫ gw. starow. *a daj im hospod'i na tym s'v'et'i carstvъ…* (GMs); • p. *anamneza* ‹gr. *anámnēsis*› 'przypomnienie' 'w liturgii chrześcijańskiej: część modlitwy eucharystycznej ze wspomnieniem śmierci i zmartwychwstania Jezusa Chrystusa' (Du)[1850]; • *kadisz* ‹hebr. dosł. 'święty'› 'w judaizmie: modlitwa będąca składnikiem wszystkich zbiorowych modłów żydowskich, odmawiana też przez mężczyzn przez rok po śmierci bliskiego członka rodziny i w każdą rocznicę jego zgonu' (Kso); ▫ *kaddisz żałobny* (kadisz, aram, modlitwa pochwalna, inspirowana Wj 38, 23), obejmujący następujące części: pochwała Imienia Boga i prośba o zapanowanie jego królestwa, uwielbienie Imienia Boga, prośba o pokój, hebr. odmiana tej modlitwy, odmawiany: a) podczas ceremonii pogrzebowych oraz za zmarłych rodziców i krewnych przez dwa miesiące od ich śmierci (głosząc chwałę Boga, dzieci okazują tym samym wdzięczność zmarłym rodzicom za odpowiednie wychowanie), b) na zakończenie studium *Talmudu* (*hagada*) (ek, VIII:

[1845] W kontekście modlitw za dusze konkretnych osób, por. • p. *Po zmarłym wrogu najszczerzej modlim się Bogu* (Ak).

[1846] Por. • ros. *заупокойный* 'связанный с церковным обрядом, совершаемым »за упокоение души« умерлого, для испрошения прощения его грехов у Бога' (ra).

[1847] Por. • sch. *заупокојен* 'који је за покој душе умрлих (молитва и др.)' (rsk).

[1848] Por. • chorw. *vječni pokoj mu* (*joj*) *duši!*; ▫ *vječni mir njegovoj* (*njezinoj*) *duši!* (Arh). Por. też • sch. *саландар* ‹gr.› 'награда калуђерима за молитве мртвима између Ускрса и Спасовдана' (rsk).

[1849] Stąd • p. *mówić wieczny odpoczynek*; ▫ *szeptać wieczny odpoczynek*; ▫ *odmawiać wieczny odpoczynek* (w).

[1850] Z wielu modlitw ze wspomnieniem śmierci Chrystusa, por. np. • p. *godzina* (*modlitwy / modlenia się*) *dziewiąta*, *nona* 'w religii chrześcijańskiej godzina naznaczona na modlitwę, na pamiątkę skonania Chrystusa na krzyżu' (Msp); • p. *tercja* 'godzina kanoniczna. Tercja przywodzi na pamięć godzinę trzecią, której Pana biczowano, mordowano, koronowano, pośmiewano, na ostatek na śmierć krzyżową zdano' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 690 2012-11-06 11:43:43

313)[1851]; • *salat aldjinaza* — modlitwa za zmarłych u muzułmanów (Innes 1999: 68); • p. *wypominki* 'modlitwy odmawiane w kościele za dusze zmarłych, których wymienia się z imienia lub z imienia i nazwiska' (sjp)[1852]; ▫ gw. m. Pozn. *wymijanki* / *wyminianki* / *wytminianki* 'modlitwy zlecone w okresie Wszystkich Świętych za dusze zmarłych' (GWp)[1853]; • ros. gw. wład. *безымянный*; ▫ *мертворожденный* ''w parafii (погоста Борисоглебского) ustalił się zwyczaj modlenia się za dusze bezimiennych niemowląt, tj. martwo urodzonych'' (Fg); ◦ sch. *помен* 'свечана приредба у спомен неког догађаја или неког умрлог човека' (rsk).

Związana z modlitwami za zmarłych jest • p. *liturgia żałobna* (w); ◦ sc *заупокойная служба* 'nabożeństwo żałobne, nabożeństwo za spokój duszy ku wiekuistej szczęśliwości' (Zc)[1854]; ◦ ros. *заупокойная служба* (nrp). Obrzędy i ceremonie na intencję zmarłych obejmują, ogólnie rzecz biorąc, nabożeństwa i msze żałobne[1855]: • p. *nabożeństwo żałobne* 'nabożeństwo od-

[1851] W uzupełnieniu należy dodać, że kadisz „znany jest powszechnie jako modlitwa zamawiana przez osoby pogrążone w żałobie, choć w rozmaitych odmianach recytowany jest przez religijnego Żyda wiele razy w ciągu dnia". Istnieje kadisz zamawiany po uroczystości pochówku, „modlitwa zamawiana przez krewnych zmarłego nosi nazwę Sierocy kadisz — *kadisz jatom*". „Po śmierci dziecka, współmałżonka i dalszych krewnych odmawia się kadisz przez miesiąc, natomiast po śmierci rodziców przez jedenaście miesięcy, chociaż żałoba trwa rok. Po upływie tego czasu kadisz zamawiany jest w *jorcajt* — rocznicę śmierci obchodzoną według kalendarza żydowskiego". „Ponadto cztery razy w roku — w Jom Kipur oraz w ostatnie dni świąt pielgrzymich: Sukot, Pesach i Szawout — odbywa się nabożeństwo Izkor dla krewnych zmarłego. W wielu synagogach istnieje zwyczaj odprawiania nabożeństwa Izkor pamięci Żydów, którzy zginęli w czasie Szoa, a z ich rodzin nie przeżył nikt, kto mógłby zamówić po ich kadisz". „Prawdziwą modlitwą żałobną jest jednak *El mole rachamim* (Panie pełen miłosierdzia)" (bsc 2000: 11).

[1852] W odniesieniu do zlecanych i spełnianych modlitw za dusze zmarłych por. • p. *dać na wypominki* 'dać ofiarę za wymienienie zmarłego w wypominkach' (Kjp); • ros. przest. *управить душу* (*чью*) 'завѣщать въ церковь имѣнье, на поминъ души его' (Dt); • sch. *давати / држати коме помен* 'вршити одрђени обред за покојника' (rsk). Por. tu też • cs *помянник* 'Pomiannik a. Pomnikarz: książeczka (zeszycik) zawierająca imiona, szczególnie bliskich i otaczanych czcią, żywych i zmarłych osób, odczytywanych w ich intencji podczas Liturgii i nabożeństw prywatnych — molebnu i panichidy' (Zc); ◦ ros. *синодик* 'księga wspomnieniowa, wypominkowa', strus. *синодикъ*, *сенаникъ*, *сенадиктъ* (z gr. *συνοδιχόν*) (Frj); ▫ gw. *грамотка* ''książka wspominkowa, do której wpisuje się imiona zmarłych'' (Fg); ▫ ros. *поминальник* 'книжка, небольшая тетрадь со списком имён для поминания, поминовения в церкви'; ▫ *поминальница*; ▫ *поминание*, *поминанье*; ▫ *поминовение*, *поминовенье* (tr); ▫ *записать чьё-л. имя в поминальник*; ▫ *записать в поминальницах / в поминание / в поминовение* (tr); ◦ sch. *поменик* 'попис имена оних људи и жена који су којем монастиру што даровали, па их после њихове смрти помињу у цркви својим молитвама' (rsk).

[1853] Do modlitw za zmarłych odnoszą się też inne wyznaczniki temporalne, por. np. • ros. gw. *Вотпуски* ''obrzęd wspominania (modlenia się za duszę) zmarłego przez sześć tygodni po pogrzebie'' (Fg).

[1854] Por. • cs *заупокойный* 'zaduszny, dokonywany na intencję zmarłego(-ych)' (Zc).

[1855] Por. • p. *trycezyma* 'nabożeństwo żałobne, msza żałobna' (Kjp); • p. *odbyć nabożeństwo żałobne* (Fs); ◦ sch. *održati parastos* (Fs); • p. *odprawić requiem* (Du). W języku odnotowane jest też zamawianie mszy, zwłaszcza wówczas, gdy komuś przyśni się zmarły, por. • p. *Trzeba za niebòszczyka na mszą dac, bo won sę przèsnieł* (Ak).

WWysoczanski-Umieranie.indb 691 2012-11-06 11:43:43

prawiane na intencję zmarłego, zmarłych' (sjp); ▫ *nabożeństwo za zmarłych* (sjp); • p. *egzekwie* ‹łac. *exsequiae*› 'śpiewana część katolickiego nabożeństwa żałobnego'; ▫ *egzekwie* 'nabożeństwo żałobne lub jego część (*exequiae* — żałomsze)' (Msp); ▫ *egzekwie* 'nabożeństwo żałobne, łac. *exsequiae*' (Kjp)[1856]; • serb. *парастос* ‹грч. *parastasis*› 'помен покојиику у цркви' (Msk)[1857]; ◦ sch. *парастос* 'служба у православној цркви за покојне, помен, задушнице' (rsk)[1858]; • serb. *задушје*; ▫ *задушнина* 'црквени обред, молитве за душу покојника, помен, парастос' (Msk); ▫ *подушје* (Msk); ◦ sch. *подушије* 'црквена служба за умрлога' (rsk); • czes. *smuteční bohoslužba* (Opc); • p. *nabożeństwo za duszę / dusze* (Msp); • p. *msza za umarłe*, *zaduszna* '*requiem*, *sacrificium pro mortuis*' (Msp); ▫ *żałomsza* (Kjp); ▫ *msza żałobna* 'msza odprawiana na intencję zmarłego, zmarłych'[1859]; ▫ *msza za dusze / za duszę* (Msp); ▫ *msza za czyjąś duszę* (Kjp)[1860]; ◦ czes. *zádušní mše*; ▫ *černá mše* (Sc); ◦ ros. *заупокойная обедня* (*панихида*) 'msza żałobna' (Akr); ◦ chorw. *zadušnica*; ▫ *mrtvačka misa* (MPh); ◦ serb. *заупокојена*; ▫ *мртвачка / црна миса* 'миса која се чита за мртве' (rsk); • p. *requiem*, *rekwiem* 'w Kościele katolickim: msza za zmarłych' (sjp); ▫ *msza rekwialna* (Kjp)[1861]; ◦ serb. *реквијем* ‹лат.› 'помен покојнику у католичкој цркви' (Msk); • *oficjum za zmarłych* — odprawiane w klasztorach chrześcijańskiego obrządku łacińskiego i wschodniego (ek, IV: 596); • *proskomidia* — w słowiańskiej tradycji nabożeństwo obejmuje liturgię eucharystyczną (w dni liturg.), w której wspomina się imiennie zmarłych w proskomidii i ektenii za zmarłych (ek, IV: 596); • *ektenia* — (ek, IV: 596); ◦ cs *ектения покойна* 'ektenia zaduszna'

[1856] Por. też • p. *żałtarz zaduszny*; ▫ *psałterz zaduszny* (Kjp); • ros. gw. archang. *волоковая псалтырь* ''czytanie psałterza po zmarłym przez sześć tygodni po jego śmierci'' (Fg).

[1857] Por. • serb. *помен* 'црквени обред за покој душе умрлог; син. парастос, задушиице' (Msk). Por. też • serb. *поменак* 'dem. od помен' (rsk).

[1858] Por. też • serb. *Задушна недеља*; *Задушнице* 'недеља између Беле и Себичне недеље, кад се у цркви даје помен свима умрлим' (Msk).

[1859] Mianem tym określany jest też utwór, por. • p. *msza żałobna*; ◦ ros. *заупокойная месса* ; ▫ *реквием* (CGW).

[1860] W liturgii Kościoła rzymskokatolickiego wyróżnia się: a) msze w rocznicę śmierci lub pogrzebu: msza w rocznicę śmierci poza okresem wielkanocnym oraz msza w rocznicę śmierci w okresie wielkanocnym; b) msze w różne wspomnienia zmarłych: msza za jednego zmarłego; msza za wielu albo za wszystkich zmarłych; c) modlitwy mszalne za zmarłych: modlitwy za zmarłego papieża; modlitwy za zmarłego biskupa diecezji; modlitwy za innego zmarłego biskupa lub kardynała; modlitwy za zmarłego kapłana; modlitwy za zmarłego diakona; modlitwa za zmarłego zakonnika lub zakonnicę; modlitwy za jednego zmarłego; modlitwa za zmarłych w młodym wieku; modlitwa za zmarłych, którzy pracowali w służbie Ewangelii; modlitwa za zmarłych po długiej chorobie; modlitwa za poległych w obronie ojczyzny; modlitwa za zmarłych nagle; modlitwy za wielu zmarłych; modlitwa za zmarłych małżonków; modlitwy za zmarłych rodziców celebransa; modlitwy za zmarłych rodziców; modlitwa za zmarłego ojca rodziny; modlitwa za zmarłą matkę rodziny; modlitwy za zmarłych krewnych, przyjaciół i dobroczyńców (*Mszał rzymski* 1986: 203"–238").

[1861] Por. • p. *rekwialny* 'żałobny, zaduszny' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 692 2012-11-06 11:43:43

(Zc)[1862]; • *panichida* ‘żałobne nabożeństwo’ (Kjp); ◦ ros. *панихида*[1863], lud. *панахи́да*, *панафи́да*, ◦ ukr. *панахи́да*, ◦ bułg. *панахві́да*; ◦ scs., strus. *панихида* (od 1390 r.), *панафида*, *понахида* (zapożyczone z gr. *παννυχίς* ‘całonocne czuwanie’ (Frj)[1864]; ◦ cs *панихида* „gr. *pannichís*: *pas* ‘cały’ + *niks* ‘noc’ + *ádo* ‘śpiewam’ — nabożeństwo całonocne / panichida: nabożeństwo za zmarłych” (Zc); • p. gw. *parastas* ‘modlitwa, czytana w cerkwi za nieboszczyka; nabożeństwo za zmarłych z obiadem; obiad na pamiątkę nieboszczyka’: *Parastas sprawić* (Kjp); ◦ cs *парастас* ‘parastas: poszerzone nabożeństwo żałobne, Wielka Panichida’ (Zc); • cs *литиа* ‘litią zwie się krótkie nabożeństwo zaduszne, dokonywane podczas wyprowadzenia z domu zwłok, a także na grobie zmarłego oraz w innych przypadkach’ (Zc); • *radonica* — modły (nazwa spotykana na Rusi już w XVII w.) we wtorek po niedzieli przewodniej, nawiązujące do starożytnej tradycji dzielenia radości ze zmartwychwstania Chrystusa ze wszystkimi zmarłymi (ek, IV: 596).

Wśród liturgii sprawowanych za zmarłych wyróżniają się msze i nabożeństwa odprawiane w określonym czasie, który upłynął od śmierci danej osoby: • p. *nabożeństwo* (*parastos*) *żałobne po 40 dniach* (Fs); ◦ sch. *četrdesetnica* • p. *nabożeństwo żałobne w kwartał po śmierci* (Fs); ◦ sch. *trom(j)esečni parastos* (Fs); • p. *żałobki* ‘nabożeństwo żałobne po zmarłych, w rocznicę ich śmierci’ (Kjp); ▫ *nabożeństwo w rocznicę śmierci* (Fs); ◦ sch. *godišnjica* ‘nabożeństwo w rocznicę śmierci’; ▫ *godišnji parastos* (Fs)[1865]; • p. *anniwersarz* — nabożeństwo żałobne w rocznicę śmierci, *anniversarius dies* (Msp); ▫ *aniwersarz* ‘nabożeństwo, egzekwie doroczne za zmarłego, nabożeństwo żałobne: *Aniwersarz coroczny, mający się odprawiać w dniu jego zgonu*. Z łac. *annivorsarius*, coroczny, doroczny, na wzór fr. *annivorsaire*’ (Kjp).

Niezależnie od poprzednich możliwe są także msze odprawiane kolejno przez określoną liczbę dni, por. • p. *msza gregoriańska* ‘msza za dusze zmarłych odprawiana w Kościele katolickim przez trzydzieści kolejnych dni’ (Du)[1866].

Praktykowana jest modlitwa przechodzącego przez cmentarz za spoczywających na nim[1867], a także modlitwa nad grobami zmarłych, por. np. • p. *softa* ‘mnich turecki odprawiający modły nad grobami sułtanów’ (Kjp).

[1862] W tym odniesieniu por. też • cs *покоин*, *покойна*, *покойно* / *мертвен* ‘zaduszny: nazwa Troparionów, Stychier oraz Kanonów zawierających modły za zmarłych’ (Zc); • cs *тропари мертвенны* ‘мертвнны / покоины’ (Zc).

[1863] Por. też • ros. *отпевание покойника*; ▫ *отпевание* (CGW).

[1864] Por. też • cs *канунник* ‘*kanunnik* a. *stół zaduszny*: stół prostokątny, z krucyfiksem i podstawą dla świec, służący do odprawiania przed nim nabożeństwa za zmarłych — panichidy’ (Zc).

[1865] Por. „Обично суботама ређе недељом, даје се покојноме у цркви *парастос*. Тога дана покојникови рођаци посете гроб, а увече се даје вечера за покој душе његове [...] За њу треба да се спреме јела, која је покојник радо јео” (Шневајс 1928: 14).

[1866] Por. też • p. gw. or. *gregorka* ‘msza gregoriańska za duszę zmarłego; odprawiana jako jedna z 30 w nieprzerwanym ciągu przez 30 dni’ (Kgo).

[1867] Por. „Synod płocki r. 1643 każe nauczać lud, iżby, przechodząc przez cmentarz, modlił się za umarłych tam spoczywających. Toteż znamienną była zawsze w Polsce gorąca pobożność ludu ku duszom zmarłych” (Ge).

WWysoczanski-Umieranie.indb 693 2012-11-06 11:43:43

Chrzest za zmarłych

W kontekście modlitw za zmarłych należy wspomnieć o specyficznej postulowanej przez św. Pawła praktyce przyjmowania „*chrztu za zmarłych*" (1 Kor 15,29), który wskazał tym samym na „obowiązek niesienia pomocy zmarłym, a stwierdzając, że przed Chrystusem zgina się kolano mieszkańców »podziemia« (Flp 2,10), upatrywał w nich raczej sprawiedliwych niż szatanów czy potępionych" (ek, III: 936).Tutaj można też przywołać zwrot: • p. *krzcić się za umarłe* '*baptizari pro mortuis*' (Msp).

Święta i uroczystości ku czci zmarłych

Kościół katolicki w kalendarium liturgicznym wyznacza specjalny dzień wspomnienia zmarłych, którzy dostąpili chwały nieba[1868] i są uznani za świętych[1869]: • p. *Wszystkich Świętych* 'święto obchodzone 1 listopada, kiedy czci się tych zmarłych, którzy zostali uznani za świętych, zwyczajowo także dzień, w którym odwiedza się groby zmarłych krewnych, znajomych'[1870]; ◦ czes. *Všech svatých* (Ccn); ◦ sch. *Сви свети* 'празник који католичка црква празнуje 1. XI.' (rsk). Świętem, następującym kolejnego dnia po uroczystości Wszystkich Świętych, jest dzień poświęcony pamięci wszystkich zmarłych, por.: *Wspomnienie Wszystkich Wiernych Zmarłych* — doroczny obchód liturgiczny poświęcony zmarłym, przypadający na 2 XI w Kościele zachodnim[1871], obejmujący mszę, oficjum i pro-

---

[1868] Por. • cs *небописанный* 'wpisany do księgi niebian, przez Boga w niebie wsławiony' (Zc).

[1869] *Mirabilis Deus in Sanctis suis! — Godny podziwu jest Bóg w świętych swoich!* (zob. Michułka 2005: 271). Oto fragmenty hymnu *Salutis aeternae dator* na uroczystość Wszystkich Świętych: *Wiecznego dawco zbawienia,/ Zbaw, Jezu, ród nasz człowieczy,/ Słysz, Panno, kornych sług pienia,/ W łaskawej racz nas mieć pieczy!// Aniołów rota skrzydlata,/ Zastępie ojców, prorocy,/ Tym, których wina przygniata,/ Użyczcie możnej pomocy!// Jan Chrzciciel, wierny druh Pana,/ Piotr, co klucz niebios ma w dłoni,/ I rzesza uczniów wybrana/ Niech od występków nas broni!// Huf męczenników zwycięski, Kapłanów świętych błagania/ I dziewic orszak od klęski/ Wieczystej niech nas ochrania!// Książęta, których Bóg darzy/ W niebiosach — chwały koroną,/ Głos kornych słyszcie nędzarzy,/ Co w gorzkich smutku łzach toną!* (*Hymny* 1978: 210).

[1870] Jest to zarazem dzień powszechnego odwiedzania grobów swoich bliskich, por. • p. *wyjechać na groby na Wszystkich Świętych* (Du). Na ten dzień na grobach składane są kwiaty, m.in. chryzantemy, por. • p. gw. or. *pietry* 'chryzantema; kwiaty te kładzie się na groby w dzień Wszystkich Świętych' (Kgo).

[1871] W Polsce lokalne tradycje obchodzenia Dnia Zadusznego obejmują modły w kaplicy cmentarnej, przeniesione z wtorku po niedzieli przewodniej na liturgię eucharystyczną tejże niedzieli (połączoną z nabożeństwem za zmarłych), zakończone litią przy każdym grobie (Lublin); nabożeństwo za zmarłych odprawia się też we wtorek po Wielkanocy (Mielnik n. Bugiem) lub we wtorek po niedzieli Trójcy Świętej (Kleszczele k. Hajnówki) (ek, IV: 596).

WWysoczanski-Umieranie.indb 694 2012-11-06 11:43:43

cesję[1872]; treściowo złączony z poprzedzającą go uroczystością Wszystkich Świętych, jest wyrazem przekonania o obcowaniu świętych, zmartwychwstaniu ciał i życiu wiecznym (pełnia eschatyczna), a także skuteczności modlitwy wstawienniczej. W kościołach wschodnich analogiczne obchody odbywają się zazwyczaj parokrotnie w ciągu roku, w bliskim sąsiedztwie Wielkanocy (ek, IV: 594)[1873]; ▫ *Święto Zmarłych* 'w Kościele katolickim: dzień poświęcony pamięci zmarłych, przypadający na 2 listopada; Dzień Zaduszny' (w)[1874]; ▫ *Święto Zmarłych* 'święto obchodzone 1 listopada, w dniu kościelnego święta Wszystkich Świętych' (Du)[1875].

Z chrześcijańskich świąt religijnych poświęconych pamięci zmarłych, liturgicznemu wspomnieniu zmarłych w utrwaleniu językowym mamy m.in.: • p. *Dzień Zaduszny* (sjp)[1876]; ▫ *Zaduszki* (sjp)[1877]; • głuż. *smjertnica* 'Dzień Zaduszny, Zaduszki' (Zg); • czes. *Dušičky* (Opc); • łemk. *zaduszna subota* 'sobota poświęcona pamięci zmarłych' (Rs); • ukr. *на́вський вели́кдень* ''pascha nieboszczyków (w czwartek w ostatnim tygodniu wielkiego postu)'' (Frj); • ros. przest. *навий день* ''religijny obrzęd wspomnienia zmarłych na mogiłach w tygodniu popaschalnym', psł. **navьjь*' (Tes); ▫ *на́вий день* ''dzień wspomnienia zmarłych (w poniedziałek — na południu — lub we wtorek w Fominowym tygodniu — w pasie środkowym)''; ▫ dial. *навский день* ''ts.''; ◦ brus. dial. *на́вс'кыj* ''święto wspomnienia zmarłych lub nawiedzenia cmentarzy obchodzo-

---

[1872] Oto fragmenty hymnu *Dies irae, dies illa* na Dzień Zaduszny: *Dzień to gniewu – z jego chwilą/ Świat płomienie w popiół spylą:/ Świadkiem Dawid ze Sybilą!// Jakiż przestrach zbieli twarze,/ Kiedy sędzia, w łun pożarze,/ Na sąd ścisły się ukarze!// Trąba, dziwnym grzmiąca tonem/ Nad ciał próchnem, w grób zwalonem,/ Stawi wszystkich wraz przed tronem!// śmierć z naturą przejmie mrowie,/ Gdy proch stworzeń – w żywej mowie/ Na sędziego głos odpowie!...// Księgę każe wnieść Król chwały,/ W której wieki zapisały,/ Z czego sądzić ma świat cały!* (*Hymny* 1978: 211).

[1873] W związku z okresem okołowielkanocnym wspomnienia zmarłych por. tu: • ros. gw. Syb. przest. *на родителя* ''w dzień wspomnienia zmarłych w tygodniu po święcie Paschy'' (Fgs).

[1874] Odnotować jednakże należy różne nastawienia wobec tego święta i odmienności spełnianych praktyk tego dnia: „Na wielkie, narodowe i religijne Zaduszki pójdzie się z rozmaitym usposobieniem i przekonaniem, zależnie od tego, jak się spogląda na zagadnienie śmierci i tego, co po niej nastąpi. Jedni fenomenologowie (Heidegger) dowodzą, jak bardzo człowiek z ostatnich lat, wychowany w liberalizmie i palony gorączką zysku, wypierał ze swej świadomości śmierć jako wroga, który mu zagraża, inni (M. Scheler) dowodzą, że przez gorączkę zysku doszło się już od dłuższego czasu do zobojętnienia na śmierć" (Michalski 1964: 84).

[1875] Jednym z praktykowanych zwyczajów było zanoszenie zwykle przez dzieci w bieli kwiatów na cmentarz, stąd nazwa *поход мртвима*: „Дан мртвих је празник Свесвети (1-XI-) када, обично деца, одлазе на гробље у белој одећи, носећи »бокете« цвећа. Овај одлазак назиза се »поход мртвима«" (Јовановић 1958: 136).

[1876] Por. tu też • p. *zaduszne godziny* (Kjp).

[1877] W Dzień Zaduszny na cmentarzach odbywają się specjalne obrzędy liturgiczne. Z praktyk niechrześcijańskich można wskazać na obrzędy folklorystyczne — zaduszki (ek, III: 519).

WWysoczanski-Umieranie.indb 695 2012-11-06 11:43:43

ny w czwartek niedzieli paschalnej'' (Tes)[1878]; • chorw. *Dan mrtvih* (MPh); • sch. *задушница* 'дан посвећен успомени на мртве' (rs); • serb. *глува недеља* — święto zmarłych przypadające wiosną u początku nowego cyklu agrarnego[1879]; • sch. *Душни дан* 'дан успомене на мртве, дан мртвих у римокатоличкој цркви'; ▫ *Душни дан* 'дан у који се држе задушнице за покојнике, даје помен покојницима' (rsk); • fr. *jour des morts* 'Zaduszki' (KKf)[1880]. W narodzie serbskim — a także wśród innych ludów świata słowiańskiego — wierzy się, że wiosną otwiera się ziemia i świat podziemny, a z grobów przybywają umarli. Jesienią groby zamykają się i martwi nas opuszczają. Z budzeniem się wiosny z ziemi, gdzie przeżyli okres zimowy (bądź przespali zimowy sen), pojawiają się m.in. jaszczurki, żmije, polne myszy, jesienią znowu chowają się przed zimą. W te dni świętuje się w narodzie wiosenne (odkryte) i jesienne (zakryte) dni zaduszne. Pod względem swojego charakteru jest to święto typu dnia zadusznego, jedno z wiosennych (jesiennych) świąt kultu zmarłych. Dni wiosenne wypadają w sobotę, która nazywa się *заклопита субота* bądź *задушна*. Te same zakazy, które dotyczą dnia zwanego *задушница*, odnoszą się też do święta zmarłych określanego jako *глува недеља*, z tym że w tym drugim przypadku eksplicytnie zabronione są m.in. śpiew, muzyka, zabawy, „да се не оглуви" i „да се не добију ушне болести". Wierzy się też, że zwierzęta demoniczne wychodzą z dziur (nor, jam) w ziemi („глувих јама"[1881]) i władają takimi chorobami, jak padaczka, dolegliwości uszne i głuchota — wywołują je same „глуве" (Мршевић-Радовић 2008: 130–132).

Z innych świąt wskazać można m.in.: • *Feralia* — święto zmarłych obchodzone 21 II w starożytnym Rzymie; jego nazwę wyprowadzał Warron od rze-

---

[1878] Por. w tym kontekście: • psł. **navьskъ* (*jь*); ▫ ukr. *навський* 'dotyczący nieboszczyka'; ▫ brus. *náўскі* 'dotyczący nieboszczyka' (Tes).

[1879] Dialektalne *gluv*, *gluh* '1. głuchy, 2. pusty, samotny, ustronny'. *Gluha nedjelja* 'tydzień przed Niedzielą Palmową' (Fs).

[1880] *Zaduszny* — to w znaczeniu religijnym 'związany z Zaduszkami albo z modlitwami za zmarłych' (sjp), por. • p. *pacierz zaduszny* (Sfp); ▫ *nabożeństwo zaduszne* (sjp); • p. *zaduszkowy* — 'związany z Zaduszkami; zaduszny' (sjp), por. • p. *obrzędy zaduszkowe*; ▫ *uroczystości zaduszkowe*; ▫ *świece zaduszkowe* (sjp); • sch. ▫ *катафалк* 'одар на који се ставља мртвачки сандук за време задушница' (rs). W tym kontekście należy wspomnieć o wyprawianiu w domach „obiadów żałobnych" po Zaduszkach i związanym z nimi powszechnym zwyczaju udawania się „gromadnie do krzyżów zawioskowych celem podparcia tych, które się pochyliły, lub głębszego wkopania ich w ziemię" (Ge).

[1881] Należy zauważyć, że w świadomości ludowej miejsca zimowania żmii i kukułki często dublują się, tak więc w wielu przypadkach w charakterze żmijowego „вырея" figuruje nora, jama, „духовына" lub „мъртвило", tj. miejsce zimowania żmij koreluje z „tamtym" światem, światem martwych, jak też zimowanie kukułki. Inny wspólny punkt w obrazie żmii i kukułki to wiedza, którą według ludowych wyobrażeń są one obdarzone. Wiedza żmii i wiedza kukułki związana jest z „innym" światem. Nierzadko duch zmarłego krewnego-prarodzica przyjmuje obraz żmii: *кућна змија* (serb.), *уж-домовик* (ros.), *белая змея* (zakarp.), *had-hospodař* (moraw., słowac.), *стопанка* (bułg.) lub *чорній вуж* (brus.) itd. (Никитина 2002: 77).

WWysoczanski-Umieranie.indb 696 2012-11-06 11:43:43

czownika *inferi* (świat podziemny, zmarli). Było ostatnim dniem świąt zwanych Parentalia. Ponieważ traktowano Feralia jako święto publiczne, zawieszano w tym dniu wszelkie czynności urzędowe i religijne; na grobach zdobionych kwiatami składano ofiary z wina i pokarmów (ek, V: 129–130); • *Parentalia* (łac. *parentes* 'rodzice, krewni') — święta obchodzone ku czci zmarłych 13–21 II, które miało charakter prywatny (ek, V: 129); • *авдан-сыры* — czuwaskie święto upamiętnienia zmarłych, na którym zarzyna się kurę i pije piwo (z czuw. *avtan* 'kogut' i *syra* 'piwo') (Frj).

Następną grupę w omawianym kompleksie stanowią uroczystości ku czci zmarłych różnorodne od względem proweniencji, charakteru oraz przebiegu. Przykładowo: • *Dzień rozdawania chleba* — tak w najstarszej hiszpańskiej tradycji nazywano Dzień Zaduszny, ściślej — dzień, w którym data Dnia Zadusznego zbiega się z uroczystościami ku czci zmarłych przodków, kiedy rozdawano chleb ubogim w zamian za modlitwę w intencji zmarłych (ek, IV: 595); • p. *dziady* — stary zwyczaj ludowy, uroczystość obchodzona na pamiątkę dziadów, czyli zmarłych przodków. Pospólstwo święci *dziady* tajemnie, w kaplicach lub pustych domach niedaleko cmentarza. Zastawiana jest uczta z rozmaitego jadła, trunków, owoców i wywoływane są dusze nieboszczyków. Czym na Litwie *dziady*, tym na Podlasiu i Mazowszu były wyprawiane w Dzień Zaduszny *stypy* i *obiady żałobne* (por. wyżej) (Ge)[1882]; • p. gw. *chałtury* 'Zaduszki, dziady': W guberni wileńskiej [...] (w dzień dziadów) głowa rodziny wymienia po kolei wszystkich zmarłych krewnych, przy czym po każdym woła: „Chautury", i rzuca pod stół niewielki blin (sgp).

Chrzest zmarłych

Na obrzęd chrztu zmarłych wskazuje treść hasła słownikowego *mormoni*, por. • p. *mormoni* 'chrześcijańska wspólnota religijna założona w 1830 r., łącząca elementy chrześcijaństwa i judaizmu, oparta na *Biblii* i *Księdze Mormona*, praktykująca ascezę, uznająca chrzest dorosłych i zmarłych' (Du).

[1882] Por. • psł. *dědъ*, lm. *dědi* 'różne uroczystości obrzędowe, związane zapewne z kultem przodków', wsch. 'obrzęd dla uczczenia zmarłych przodków'; ukr. *дід* 'dzień wspominania zmarłych, Zaduszki', brus. *дзед* 'obrzęd dla uczczenia zmarłych, dzień wspominania zmarłych, Zaduszki'; *дзяды* 'obrzęd dla uczczenia zmarłych, dzień wspominania zmarłych, Zaduszki' (Spr). W odniesieniu do spożywania pokarmów na cmentarzu przy grobach zmarłych, por. też • ros. gw. *Бараний* ''święto w pierwszą niedzielę po Dniu Iljina (Ильина) (2 sierpnia), kiedy mieszkańcy okolicznych wsi zbierają się do umówionej kaplicy, odprawiają nabożeństwo, gotują przywiedzione zgodnie z przyrzeczeniem barany, jedzą je w tym samym miejscu lub w najbliższej kaplicy, na polanie, albo na cmentarzu'' (Fg). Por. tu też • ros. gw. *деды*; ▫ *поминки* ''stypa po zmarłym w троицкую субботу — ostatek dawnych czasów'' (Fg); • ros. gw. *Дедова суббота* 'Дмитриевская суббота — 'ostatnia sobota przed 26 października, kiedy wspomina się zmarłych'' (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 697 2012-11-06 11:43:43

Kult zmarłych

Cześć oddawana zmarłym (w tym też w formie praktyk kultowych, m.in. ofiarniczych) jest pradawna i bardzo rozpowszechniona. W analizowanych zasobach leksykograficznych poświadczają to leksemy: • p. *czcić zmarłych* (w); • *kult zmarłych* (sjp)[1883]; • *kult przodków* (w)[1884]; • *kult świętych* (sjp)[1885]; • p. *nekrolatria* ‹*nekro-* + *latria*› 'w większości religii, zwłaszcza pierwotnych i antycznych: oddawanie zmarłym czci religijnej, wiążące się z wiarą w duszę i życie pozagrobowe; kult zmarłych występujący zwykle w formie kultu przodków' (sjp); ▫ *nekrolatria* 'ubóstwianie zmarłych, gr. *nekrolatreía*' (Kjp); ◦ serb. *некролатрија*; ▫ *култ умрлих* (Ż̇s); • *sinto*, *szinto*, *shinto* ‹jap. *śintoo, shindō*› 'droga bogów' 'politeistyczny kult religijny w Japonii, wywodzący się z animistycznej czci dla zjawisk przyrody, zmarłych przodków i bohaterów narodowych, z czasem przekształcony w ogólnonarodowy kult przodków rodu cesarskiego i samego cesarza' (Du); • p. *obiata* 'w czasach pogańskiej Słowiańszczyzny: ofiara ze zwierząt lub płodów rolnych składana bóstwom albo ku czci zmarłych' (Du); • *kadzidło* (hebr. *lebonah*, gr. *thymiama*, *libanos*, łac. *tus*) — w religiach pogańskich w dymie kadzielnym dostrzeżono znaczenie przenośne, mianowicie w kulcie zmarłych wskazywał on kierunek wieczności. W liturgii chrześcijanie używali go w domach prywatnych, podczas pogrzebów, w katakumbach, a później w obrzędzie wkładania relikwii w czasie dedykacji kościoła, co nie miało jednak znaczenia kultycznego, lecz służyło oczyszczeniu powietrza (ek, VIII: 316–317); • p. mit. rz. *Many* 'ogół zmarłych, czczony jako bóstwo zbiorowe; dusze przodków; dusza osoby zmarłej; miejsce pobytu zmarłych i bóstwa nim władające'; ▫ *manizm* '*łac. manes*' 'kult duchów osób zmarłych; kult przodków' (Kso).

[1883] Z licznych przykładów można wymienić np. wyraźnie zachowane ślady kultu zmarłych u wielu ludów etiopskich (wkładanie broni i trofeów do grobu, składanie darów na grobie, uczty żałobne) (ek, IV: 1167).

[1884] Przykładowo: Ajnowie praktykowali animizm, kult przodków i starców (jako łączników między żyjącymi i zmarłymi) (ek, VII: 1011).

[1885] Należy tu nadmienić, że „najstarszą warstwą chrześcijańskiego kultu świętych w Kościele jest kult męczenników. Swym pochodzeniem sięga on rozpowszechnionego w starożytnym świecie kultu zmarłych. Wiadomo, że pierwsi chrześcijanie nie wyeliminowali kultu zmarłych, lecz podobnie jak poganie uczęszczali na groby swych bliskich zmarłych, składali kwiaty, ofiarowywali im napoje, pokarmy i gromadząc się dookoła opustoszałej »katedry« zmarłego, spożywali braterski posiłek, ucztę żałobną (*refrigerium*). Działo się to przede wszystkim w rocznicę śmierci (*anniversarium*). Z czasem unikając elementów pogańskich, które nie licowały z wiarą chrześcijańską w zmartwychwstanie, i nie rezygnując z *refrigerium*, zaczęto, w sposób niemal spontaniczny i naturalny, rodzinne spotkania u grobu wzbogacać sprawowaniem Eucharystii. […] Taka forma obchodzenia chrześcijańskiego kultu zmarłych w połączeniu z rodzącą się bardzo wcześnie wśród chrześcijan ideą męczeństwa poniesionego dla Chrystusa, albo raczej z jego mistyką, dały początek liturgicznemu kultowi świętych męczenników" (Konecki 2000: 227).

WWysoczanski-Umieranie.indb 698 2012-11-06 11:43:44

Relikwie

Zmarli uobecnieni są w: ○ noszeniu talizmanów bądź jakichś cząstek zmarłego, por. • ros. gw. arch. • *гайтанъ*; ▫ *готянъ*; ▫ *тканецъ* (Pa); ▫ *гостян* ‘′wstążeczka lub sznurek, na których noszą krzyż na szyi, z nierzadko przywieszoną w tym samym miejscu miedzianą lub kościaną przywieszką i zawiniętym w szmatkę jakimś talizmanem albo też kosmykiem włosów zmarłego krewnego (żeby nie tęskniło się za nim)′’ (Fg); ○ niezłomnej wierze w moc relikwii, por. • p. *uzdrawiające relikwie*; ▫ *czyniące cuda relikwie* (Du)[1886].

Relikwie świętych

Uczczenie zmarłych świętych i błogosławionych wiąże się z zachowanymi relikwiami, por.: • p. *martwe kości*, *reliquiae* (Msp); • p. *relikwia*, częściej *relikwie* ‘szczątki, szczególnie ciał świętych’ (Kjp); ◦ serb. *реликвија* ‹нем. *Reliquie*, из лат.› ‘смртни остаци и друге ствари светаца’ (Msk); • p. *relikwiarz* ‘rodzaj małej monstrancji, skrzyneczka, puszka a. krzyż, zwykle z metalu szlachetnego, mieszczące wewnątrz szczątki świętych lub inne relikwie’ (Kjp).

J. Przeznaczenie. Osądzenie. Postanowienia

Uwarunkowania

W sferze rzeczy ostatecznych, o czym nadmieniano już wcześniej, zwłaszcza z pozycji antropologicznej i teologicznej, a dającej podstawy między innymi koncepcji ludowej tychże rzeczy, znajdują się śmierć i idee eschatologiczne obejmujące sąd, czyściec, piekło i niebo. Ważnym przeto wymiarem odniesień wzajemnych śmierci i życia jest problem przeznaczenia, w szczególności zaś osądzenia i związanych z tym postanowień. Wszystko to wyznacza wieczny los pośmiertności, por. tu: • p. *los wieczny* / *wiekuisty* (Msp).

[1886] Znany jest też odwet za zmarłych, por. • p. *pomścić zamordowanych* (sjp); ▫ *pomścić czyjąś śmierć* (sjp); ▫ *mścił się za poległych braci* (sjp); • p. *wendeta*, *vendetta* ‹wł. *vendetta*› ‘zwyczaj wywierania krwawej zemsty na sprawcy zabójstwa (lub na kimś z jego rodu) przez członków rodziny (zwykle najbliższej) zabitego; rozpowszechniony w Europie w średniowieczu, przetrwał do XX w. np. na Korsyce, Sardynii, Sycylii’ (sjp); ◦ ang. *death-feud* (Se).

WWysoczanski-Umieranie.indb 699 2012-11-06 11:43:44

Predestynacja

Jednym z wymiarów losu pośmiertnego człowieka jest predestynacja. Słownictwo specyfikuje te sensy następująco: • p. *przeznaczenie* ‘według niektórych wierzeń religijnych odwieczna, niewzruszona decyzja sił nadnaturalnych stanowiąca o kolejach życia i losie pośmiertnym człowieka; predestynacja; nieunikniona przyszłość, nieuchronna konieczność; los, dola, *fatum*’[1887]; ◦ bułg. *предиазначение* ‘przeznaczenie, predestynacja’ (Sbp)[1888]; • p. *predestynacja* ‹łac. *praedestinatio*› ‘w wielu religiach, głównie w kalwinizmie: przekonanie, że koleje losu człowieka (jego pośmiertne zbawienie lub potępienie) są z góry ustalone przez Boga’ (sjp)[1889]; ▫ *predestynacja* „przeznaczenie, *fatum*, los wyznaczony z góry (por. kismet); filoz. doktryna relig. głosząca, że los człowieka, jego zbawienie a. potępienie są przesądzone w chwili jego urodzenia. — późn.łac. *praedestinatio* ‘przeznaczenie’ od *praedestinare* ‘ustalić z góry’” (Kso).

Wypełnienie

Z wielokrotnie ukazywanych układów współzależności w odniesieniu do rozmaitych aspektów omawianej w niniejszej monografii problematyki umierania, śmierci i życia trzeba wyróżnić również korelację woli, postanowień bądź rozporządzeń chcianych, a także dokonanych przez konkretnego człowieka „za życia na po śmierci”[1890], a tym samym ukierunkowującym jego życie z wypełnieniem się tego po śmierci człowieka. Wskazywana jest tu przede wszystkim: ○ absolutna równowartość tego, co jest plonem, „dorobkiem” życia, i tego, co człowiek ma przynieść z sobą na osądzenie, por. • ros. *Что припасла душа, то и на тот свет понесла* (Dp); ○ odpowiedzialność duszy za grzeszność, por. • ros. *Чья душа в грехе, та и в ответе* (Ap); ○ odpowiadania grzesznego ciała, a nie duszy za określone czyny, por. • ros. *За это дело ответит грешное тело а не душа* (Dp).

Oczekiwanie

W języku zostało odzwierciedlone oczekiwanie na sąd i zmartwychwstanie, por. • p. *czekać dnia sądnego* (Msp); • p. *czekać zmartwychwstania* (Msp).

[1887] Por. • p. *wierzyć w przeznaczenie* (sjp). Por. też • *fatum* „(lm.) *fata*, los, przeznaczenie; konieczność; fatalność; por. *mojra* — łac. ‘to, co powiedziane; przepowiednia; to, co zrządzone przez bogów; przeznaczenie; zły los; nieszczęście’ z r.n. od *fatus*, od *fari*’” (Kso).

[1888] Por. też • bułg. *предопределение* ‘przeznaczenie, predestynacja, *fatum*’ (Sbp).

[1889] Por. • p. *Przeznaczenie nie minie: taka wiara w kalwinie* (Knk).

[1890] Por. pkt *Wola, postanowienia, rozporządzenia* (rozdz. I. *Życie, istnienie i śmierć*, podrozdz. D. *Od życia ku życiu. Z życia do nicości, niebytu*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 700 2012-11-06 11:43:44

Pośmiertne orzecznictwo

Bez sądu

W religiach, w których nie wskazuje się na obecność sądu, istnieją inne wymogi — ich spełnienie umożliwia przejście do nieba. Przykładowo: • w hinduizmie bezpośrednie przejście do nieba zapewnia śmierć nad brzegiem Gangesu i rozsypanie prochów bądź — w przypadku biednych i niezdolnych do odbycia pielgrzymki — wypicie przed śmiercią przechowywanej w domach wody z Gangesu (ek, V: 854).

W tym kręgu problemowym należy również wskazać na wzięcie do nieba bezpośrednio po życiu ziemskim Najświętszej Marii Panny — Matki Jezusa Chrystusa[1891], por. • stpol. *wniebowzięcie* (o Marii, matce Jezusa Chrystusa, *de Maria*, *matre Christi*) 'wzięcie do nieba wraz z ciałem, *sumptio in caelum cum corpore*' (Us); ▫ stpol. *wniebowzięty* (o Marii, matce Jezusa Chrystusa, *de Maria*, *matre Christi*); ▫ *wniebowzięta* 'wzięta z ciałem do nieba, *in caelum cum corpore sumpta*' (Us). W odniesieniu do Boga-Człowieka Jezusa Chrystusa jest to bezpośrednie wstąpienie do Nieba z życia ziemskiego, por. np. • łemk. *Крыża* 'Wniebowstąpienie' (Rnł)[1892].

Apokatastaza

Rozważając różne typy eschatologii, należy nadmienić, że „eschatologia ojców greckich jest często skupiona na powrocie do stanu początkowego; jest to w pewien sposób zgodne z tradycyjnym sposobem myślenia. […] Przenosząc ten sposób myślenia, możemy uznać za logiczne przedstawienie powrotu do początku stworzenia jako do normalnego kresu planów Bożej ekonomii. […] W tej wizji powrotu świata do jego początku jest jednak słaby punkt: potwierdza ona wartość początku i końca, lecz czy historia zbawienia pomiędzy nimi zostaje sprowadzona po prostu do oczyszczenia i nie ma żadnego pozytywnego sensu?" (Špidlík 2009: 32). Idea apokatastazy, „nowego stworzenia", „którego Bóg dokona w dniu ostatnim" pojawia się w śpiewach żałobnych. Należy przy tym podkreślić, że „biblijne »nowe niebo i ziemia nowa« mają bezpośrednie odniesienie do człowieka. Wszyscy odkupieni zostaną bowiem — z duszą i cia-

[1891] Otóż „Wniebowzięcie jest szczególnym darem Zmartwychwstałego dla Jego Matki. Jeżeli istotnie, »ci, co należą do Chrystusa« »będą ożywieni« »w czasie Jego przyjścia«, to jest rzeczą słuszną i zrozumiałą, aby tego uczestnictwa w zwycięstwie nad śmiercią doznała jako pierwsza właśnie Ona — Matka; Ona która »należy do Chrystusa« w sposób najpełniejszy: w rzeczy samej — także On należy do Niej — jako Syn do Matki" (Jan Paweł II 1986: 220).

[1892] A w związku z tym por. • stpol. *Boże Wstąpienie* 'święto kościelne na pamiątkę wstąpienia Chrystusa do nieba po zmartwychwstaniu, święto Wniebowstąpienia, *festum, quo memoria ascensionis Christi in caelum post resurrectionem celebratur*' (Us); ◦ serb. *Вазнесење* 'православни празнпк Христова узнесења на небо, четрдесетог дана по Ускрсу' (Msk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 701 2012-11-06 11:43:44

łem — mocą Bożą odniesieni do zamierzonego przez Stwórcę stanu idealnego" (Perszon 1999: 87).

Mianowicie: • *apokatastaza* (gr. *apokatastasis* 'przywrócenie', 'odnowienie') — pogląd głoszony początkowo przez stoików i pitagorejczyków, według którego świat i natura ulegną zniszczeniu i ponownemu odrodzeniu w powtarzających się w nieskończoność cyklach (wieczny powrót). Zwolennikami apokatastazy byli Ojcowie Kościoła wsch. (m.in. Diodor z Tarsu, Grzegorz z Nazjanzu, Teodor z Mopsues, a zwł. Grzegorz z Nyssy. Poprzez Ojców Kościoła wschodniego apokatastaza zakorzeniła się w świadomości i tradycji Kościoła prawosławnego, który modli się za wszystkich umarłych bez wyjątku i przyjmuje apokatastazę osobową jako przedmiot nadziei (N. Bierdiajew, P. Evdokimov, O. Clément). Świadomość ta wynika z wiary w nieograniczoną moc Chrystusa zmartwychwstałego. W Kościele zach. naukę o apokatastazie wszystkich chrześcijan głosili m.in. Ambroży i Hieronim, Jan Szkot Eriugena i Amalryk z Bène. Przyjęła się ona jednak w o wiele mniejszym stopniu niż w Kościele wsch., wskutek silnego oddziaływania poglądów św. Augustyna (er, I: 283–284).

Sąd. Osądzenie

W języku została utrwalona świadomość ludzi o obligatoryjności wydania opinii, sądu o każdym człowieku, o jego życiu, ocenieniu ludzkich czynów dokonanych podczas życia ziemskiego[1893], por. • cs *богосудный* 'podlegający sądowi Bożemu lub skazany przez sąd Boży' (Zc)[1894].

Sąd i pośmiertne orzecznictwo ukazują m.in. następujące nazwy: • *sąd*, chrześc. — ostateczny sąd z życia ziemskiego; • *sąd pośmiertny*, u Greków, wierzenia w sąd nad człowiekiem; • ros. przest. *египетский суд* ′sąd egipski′ 'sąd pośmiertny' (BMf); • *Abatur*, mandejskie 'Pan Wagi', w mit. mand. postać niebiańska, która waży dusze po śmierci (zob. Wysoczański 1999: 35); • cs *в посещении душ* 'w czas sądu nad zmarłymi' (Zc); • *kara po śmierci*, uniwersalne pojęcie eschatologiczne, oznaczające jakąś odmianę Tartaru, a w wierze kat. — piekło (zob. Wysoczański 1999: 35)[1895]; • czes. *stanout / stát před soudnou stolicí* (*boží*) (Ccs).

[1893] Mianowicie: „w pierwszej chwili po śmierci los każdego człowieka zostaje ostatecznie, nieodwołalnie i na wieki rozstrzygnięty. To rozstrzygnięcie losu człowieka jest wymiarem nagrody lub kary, należnej za jego dobre lub złe uczynki, wypełnione w ciągu życia ziemskiego. Wymierzone człowiekowi nagrody lub kary są dziełem sądu. Dokona się on natychmiast po śmierci. Nosi on nazwę sądu jednostkowego, w odróżnieniu od sądu powszechnego na końcu świata" (Ryłko 1991: 249).

[1894] W tym odniesieniu por. też • ros. *Небесный суд да будет над тобой* (ra).

[1895] Por. • mit. ukr. *тартар* (su).

WWysoczanski-Umieranie.indb 702 2012-11-06 11:43:44

Sędziowie dusz

W słownikach ogólnych znajdujemy też wskazania na innych sędziów dusz ludzkich, por. • *Ozyrys* ‘jeden z głównych bogów egipskich, zmartwychwstały do wiecznej władzy w niebiosach, stał się władcą świata zmarłych i sędzią ich dusz. Symbolizował nadzieję życia pozagrobowego i przyczynił się do rozwoju idei mumifikacji. Przedstawiany w postaci mumii z koroną i insygniami władzy: berłem i batem’ (Kmt); • *Jama*, *Jamaraja* — (sanskr. bliźniak) w mitologii ind. pan śmierci, władca (wraz z bogiem Warną) królestwa zmarłych (Nieba). Uznany następnie został za sprawiedliwego sędziego, wyznaczającego zmarłym stosowną odpłatę za dobre lub złe czyny (ek, VII: 744).

Sąd Ostateczny. Sąd Boży

Świadomość sądu ostatecznego mającego nastąpić po końcu świata i zmartwychwstaniu ciał, ostatnim dniu istnienia świata, a niekiedy też sądu szczegółowego po śmierci człowieka, świadomość „dnia przyjścia Pana”, przyjęcie prawdziwości sądu ostatecznego wiąże się z uznaniem, że „przychodząc na końcu czasów sądzić żywych i umarłych, chwalebny Chrystus objawi ukryte zamiary serc i odda każdemu człowiekowi w zależności od jego uczynków oraz jego przyjęcia lub odrzucenia łaski” (*Katechizm Kościoła katolickiego* 1994: 171)[1896].

W wymiarze uchwytności treściowej wyrażanej językowo Sąd Ostateczny stanowi pole wieloaspektowe. Przede wszystkim pojęcie osądzenia człowieka przed Trybunałem Boskim „na zbawienie lub na potępienie wieczne”[1897] niesie w sobie sens: ○ ostateczności, por. • p. *Sąd Ostateczny* ‘w wielu religiach: sąd Boga nad ludzkością i poszczególnymi ludźmi przewidziany na koniec świata i mający zadecydować o ich zbawieniu lub potępieniu’ (Du); ▫ *ostateczne dni i czasy* (Msp); ▫ *ostateczny dzień zmartwychwstania pospolitego* (Msp); ◦ cs *жатва* ‘Sąd Ostateczny, koniec świata’ (Zc); ◦ czes. *poslední soud* (Opc); ◦ chorw. *konačni sud* (MPh); ▫ *posljednji sud* (MPh); ○ powszechności (i ostateczności), por. łac. *universale iudicium* ‘sąd powszechny, ostateczny’ (Msp); ○ pośmiertnego osądzenia ludzi, por. • p. teol. *judycyjum* ‘o sądach bożych nad ludźmi po śmierci’ (Msp); ○ osądu Boga, por. • ros. *Божий суд* (CMS).

Zakres znaczeniowy sądu ostatecznego wyrażają liczne jednostki językowe z leksemem *dzień*. Komunikując tę wartość temporalną, przekazują zarazem informację, jakim bądź czyim jest dniem: ○ dniem przyjścia Pana, por. • p. *dzień*

[1896] Przy czym „w *Starym* i *Nowym Testamencie Biblia* głosi, że historia ma jakiś sens, że zdąża ku spotkaniu z Bogiem, którego Sąd stworzy wreszcie lud świętych. Obrazy, które ten Sąd przedstawiają, mają na celu nie tyle go opisać, ile wezwać ludzi do nawrócenia we wierze. Wówczas osiągną oni w Jezusie Chrystusie wspaniałe i tajemnicze zbawienie, które jest im ofiarowane” (George 1970: 20).

[1897] Zob. też dalej punkty *Niebo. Piekło. Czyściec*.

WWysoczanski-Umieranie.indb 703 2012-11-06 11:43:44

przyścia Pana / *Pańskiego* (Msp); ○ dniem sądu, por. • p. *dzień* 'o dniu sądu Bożego' (Msp); ▫ *sądny dzień*; ▫ *dzień sądny* (Msp); ▫ *sąd dnia wielkiego* (Msp); ◦ czes. rel. *soudný den* 'dzień Sądu Ostatecznego' sądny dzień; sądny dzień oznacza też w różnych religiach ostatni sąd Boga nad ludźmi (Mt 3–25, Łk 21, 5–33 „przyjdzie sądzić żywych i umarłych") (OH); ◦ ros. *судный день* (CMS); ○ dniem sądu Bożego, por. • p. *dzień sądu Bożego* (Msp); ○ dniem Boga, por. • p. *dzień boży* (Msp); ○ sądem Boga, por. • p. *Sąd Boży* (w)[1898]; ◦ serb. *божји суд* (Żs); ○ dniem sądu Pańskiego, por. • p. *dzień sądu Pańskiego* (Msp); ○ dniem Pańskim, por. • p. *dzień Pański* (Msp); ○ dniem Chrystusa, Jezusa Chrystusa, por. • p. *dzień Chrystusow* / *Jezu Chrystow* (Msp); ○ dniem przyszłym, por. • p. *dzień przyszły* (Msp); ○ dniem ostatecznym, ostatnim, por. • p. *dzień ostateczny*; ▫ *dzień ostatni* (Msp); ○ tym dniem, tymi dniami, por. • p. *on dzień*; ▫ *one dni* (Msp)[1899].

Odniesienia do dnia sądu ostatecznego konotują: ○ dotrwanie, odłożenie „wszystkiego" do dnia sądu, por. • p. *do sądnego dnia*; ▫ *aż do sądnego dnia* (w); ◦ czes. *do soudného dne*; ▫ *až do soudného dne*; ▫ *čekat do soudného dne* (Ccs).

Wyprofilowanie językowe sądu ostatecznego unaocznia następujące jego cechy charakterystyczne: ○ wielkość, por. • chorw. *veliki sud* (MPh); ○ ostateczną i doskonałą sprawiedliwość, por. • p. *dzień ostatniej i doskonałej sprawiedliwości* (Msp)[1900]; ○ nieodwołalne przesądzenie o wszystkim, por. • p. *dzień wszystkostratny* (Msp); ○ pomstę, por. • p. *dzień pomsty* (Msp); ○ gniew, por. • p. *dzień gniewu* (Msp); ◦ łac. *dies irae* 'dzień gniewu, tj. Sądu Ostatecznego (początek i nazwa modlitwy odmawianej a. śpiewanej podczas mszy żałobnej). — początek pieśni kośc., ułożonej w XII w. przez (?) Tomasza z Celan; zob. Wulgata, (Sofoniasz, 1,15)' (Kso); ○ srogość, por. • p. *dzień srogości* (Msp); ○ straszność, por. • p. *dzień straszliwy* / *straszny* (Msp); ros. *страшный суд* 'Boży sąd nad ludźmi, jaki odbędzie się w ostatnim dniu tego świata' (CMS)

[1898] Por. • p. *stawić (się) / postawić się / stać /stanąć / postawion przed majestatem*; ▫ *stanąć / powstać przed majestat* 'stawić się po śmierci na sąd boski' (Msp). W odniesieniu do przynależności osądu do Boga por. • p. *Pan Bóg nierychliwy, ale sprawiedliwy* 'sprawiedliwości zawsze w końcu stanie się zadość' (sjp).

[1899] Trzeba tu powiedzieć, że „tak jak nie potrafimy sobie wyobrazić powtórnego przyjścia Chrystusa, nie potrafimy też wyobrazić sobie Sądu". „Powracamy raz jeszcze do tego, o czym mówiliśmy już, rozważając teologię śmierci. Powiedzieliśmy wtedy, że prawdziwą granicę między śmiercią a życiem wyznacza nie śmierć biologiczna, ale granica ta przebiega między współbyciem z Tym, który jest życiem, a izolacją zamykającą się przed Nim. Nie potrzebujemy dodawać, że dla każdego, kto bez własnej winy nie spotkał się ze słowem Chrystusa, współ-bycie z Nim może polegać po prostu na »przygotowanej gotowości« (Heidegger), na szczerej otwartości szukającej spojrzenia. Tak więc człowiek staje się ostatecznie sam swoim sądem. Chrystus nie zamyka przed nikim zbawienia, to tylko człowiek sam może się od niego odgrodzić" (Ratzinger 1985: 224, 226).

[1900] W tym odniesieniu przywołać wypada wołanie Psalmisty: • łac. *de profundis* (*clamavi*) 'z otchłani (wzywałem); z głębokości (wołałem) — z Wulgaty (Psalm 129, 1 a. 130,1)' (Kso) oraz *Miserere mei Deus* (Ps 51).

WWysoczanski-Umieranie.indb 704 2012-11-06 11:43:44

◦ chorw. *strašni sud* (MPh); ◦ serb. rel. *страшни суд* (Żs); ◦ bułg. rel. *съд Страшният* 'Sąd Ostateczny' (Sbp).

Kolejną kwestią związaną z sądem ostatecznym jest miejsce jego odbywania się. Wymieniana jest tu m.in.: • p. *Dolina Jozafata* 'dolina w Palestynie, w której według *Starego Testamentu* ma się odbyć Sąd Ostateczny' (Du); ▫ *Jozafata dolina* 'wg podania biblijnego miejsce Sądu Ostatecznego; wg Biblii (Joel, 3,2); dolina potoku Cedron (pomiędzy miastem a Górą Oliwną), gdzie rzekomo znajdować się miał grobowiec króla judzkiego Jozafata (914–889 p.n.e.' (Kso)[1901].

W krąg tematyczny Sądu Bożego wchodzi też wskazanie osądzanych. Przed Bogiem Sędzią staje dusza człowieka. W odniesieniu do osądzanej duszy w języku umocowane są następujące kwestie: ○ stawania na sąd samej duszy bez czegokolwiek innego, por. • ros. *Не встанет свеча перед Богом, а встанет душа* (Dp).

Osąd. Nieodwracalność

W *Z mądrości Talmudu* czytamy: „Rabbi Eliezer powiada: Dusze sprawiedliwych spoczywają u nóg Tronu Wiekuistego, jako powiedziano: *Dusza pana mojego znajdzie się pośród związanych węzłami życia przez Pana, Boga twojego*; a dusze złoczyńców miotają się i wędrują, jako powiedziano: *A dusze twoich wrogów wyrzuci On jak z procy*" (Szabbat 152, 2). Istnieje błogosławieństwo: „Niech dusza będzie zwinięta w węzły życia". Pierwsze litery hebrajskich słów tego błogosławieństwa widnieją na żydowskich nagrobkch: *T.N.C.B.H.* (*Z mądrości Talmudu* 1988: 278, 396).

W poświadczeniach językowych nagrody uwydatniane są m.in.: ○ wieczna chwała, por. • p. *wiekuista chwała* (sjp); ○ wieczne szczęście, por. • p. *wiekuiste szczęście* (sjp); ○ wieczna światłość, światło, por. • p. *światłość wiekuista* 'według wierzeń chrześcijańskich: wieczna szczęśliwość po śmierci' (sjp); ▫ *światło wiekuiste* 'według wierzeń religijnych: życie wieczne po śmierci; żywot wieczny' (Du); ○ wieczny odpoczynek, por. • p. *wieczny odpoczynek* 'według religii chrześcijańskiej: zbawienie po śmierci' (sjp); ▫ rel. *wieczny odpoczynek* 'według religii chrześcijańskiej: zbawienie po śmierci, życie wieczne' (wsf); ▫ *wiekuisty odpoczynek* 'według religii chrześcijańskiej: zbawienie po śmierci' (Djp); ◦ słowac. przest. *večný odpočinok* (sl); ◦ czes. *věčný odpoči-*

[1901] W tym kontekście trzeba wskazać na symbolikę dęcia w szofar i nazwy dźwięków szofaru: „dęcie w szofar podczas Rosz ha-Szana symbolizuje królewską władzę Boga nad całym światem. Jest to połączenie eschatologicznej idei królestwa bożego z biblijną koncepcją sądu jako zadania króla: Bóg, król nad królami, pamięta wszystkie ludzkie uczynki i określa ich przeznaczenie". „Według *Talmudu Babilońskiego* (*Rosz ha-Szana* 34a) dźwięki szofaru dzielą się na trzy rodzaje: długie i przeciągłe, zwane *tekija*, krótkie, raptownie się urywające — *szewarim*, oraz łkające i gwiżdżące — *terua*" (Gal-Ed 2005: 104–105). Por. też • p. *trąba archanielska* (*Archanioła*); ◦ ros. rel. *труба, сзывающая на Страшный суд* (Gpf).

WWysoczanski-Umieranie.indb 705 2012-11-06 11:43:44

nek 'stav člověka po smrti; klid jeho ostatků'(Ccn)[1902]; ▫ *věčné odpočinutí* (Opc); ◦ chorw. *vječni počinak* (MPh); ○ pokój wiekuisty, por. • p. *mir wiekuisty* (Msp); ▫ *zapis wiecznego miru* (Msp); ◦ serb. *вечни мир*; ▫ *вечни покој* (после смрти) (Żs); ○ wiekuista miłość, por. • p. *wiekuista miłość* (Msp); ▫ *dla wiecznej miłości* (Msp); ○ bycie z Abrahamem, por. • p. *dusza wejdzie do Abrama* (Msp); ○ dostąpienie radości niebieskich, por. • p. (*kogoś*) *nie miną niebieskie radości* 'ktoś osiągnie zbawienie' (Msp); ○ uniknięcie potępienia, por. • p. (*kogo*) *minie potępienie wiekuiste* (Msp).

Językowa rejestracja orzeczenia dotyczącego winy lub kary implikuje zarazem nieodwołalność i wieczystość zapadającego wyroku. Akcentowane są w tym względzie takie aspekty, jak m.in.: ○ potępienie wieczne, por. • p. *wieczne potępienie / potępienie wieczne* 'w chrześcijaństwie: utrata zbawienia, kara piekła' (sjp)[1903]; ◦ serb. *вечне муке*; ▫ *вечно проклетство* (у паклу); ○ potępienie za grzechy, por. • p. *wieczne potępienie za grzechy* (Du); ○ piekło, por. • p. 'kara potępienia polegająca na wiecznym odrzuceniu duszy przez Pana Boga' (Dwp)[1904]; • p. *dusza była / ma być pogrzebiona w piekle / w głębokościach piekielnych / w pośrodku piekła* (Msp); ▫ *duszę pogrzebać w piekle / w głębokościach piekielnych / w pośrodku piekła* (Msp); ○ utrata, niegodność życia wiecznego, por. • p. *karać utraceniem żywota wiecznego* (Msp); ▫ *niegodny wiecznego żywota* (Msp); ○ nieosiągnięcie Królestwa Bożego, por. • p. *królestwo boże* (*kogo*) *minie* 'ktoś nie osiągnie zbawienia' (Msp).

Osądzeni

Pole wyrazowo-znaczeniowe obejmuje nazwy bytów osądzonych, ewokując określone implikacje. Pod względem podmiotowym są nimi: ○ dusza (dusze), por. • p. *dusza osądzona* (Msp).

Proweniencja ich mian odwołuje się do charakteru osądzenia: ○ potępienia, por. • p. *potępieniec* 'według wierzeń chrześcijańskich: grzesznik skazany na wieczne potępienie' (sjp); ▫ *potępiony* 'grzesznik skazany na potępienie' (Du); ▫ *potępiony* 'skazany na piekło; grzeszny' (Du); ▫ *dusza potępiona*; ▫ *dusze potępione*; ▫ *potępienie dusze* (Msp); ◦ serb. *проклета душа* (Żs)[1905]; ○ uwielbienia, por. • p. *dusza uwielbiona* (Msp).

[1902] Por. też • czes. ▫ *věčný sen* (Ccn).

[1903] Por. też • p. *gubić* 'o potępieniu, czyli śmierci wiecznej' oraz • p. *jama* 'potępienie' (Msp)

[1904] Por. • p. *Skazany na piekło* (Dwp).

[1905] Por. też • sch. *гори му душа* (*у паклу*); ▫ *гори у паклу* '(о мртвоме) био је велики грешник' (rsk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 706 2012-11-06 11:43:44

Po sądzie. Miejsce zasądzone

Eschatologia w niektórych religiach pozachrześcijańskich zakłada, że „po sądzie zmarli udają się do nieba lub piekła, rzadziej do »krainy pośredniej« (zaratusztrianizm); niebo, jako miejsce światła i szczęśliwości, lokalizuje się w górze, gdzie przebywa Bóg-Stwórca, lub w podziemiach (część królestwa zmarłych), czy na zachodzie (sukhavati w amidyzmie), natomiast piekło — miejsce ciemności i mąk — najczęściej w sferze chtonicznej (w ziemi), w wydzielonej części podziemi (gr. Tartar, będący częścią Hadesu); cechą mąk piekielnych przedstawianych naturalistycznie jest m.in. łaknienie pokarmu i napoju oraz brak ochłody przed żarem ognia; w eschatologii hinduistycznej i buddyjskiej nieba i piekła, których jest wiele, są miejscami przejściowymi (odpowiadają chrześc. czyśćcowi) w drodze do wyzwolenia (moksza) i nirwany" (ek, IV: 1106).

Ideę udania się do zasądzonego miejsca ze stanowiska chrześcijańskiego ekscerpcja materiałowa poświadcza następująco, m.in.: • p. *iść po śmierci do piekła* (Du); • ros. przest. *Христова невеста* ′oblubienica (Chrystusowa) niebios′ ‘об умершей девушке ′o zmarłej dziewczynie′’ (Fl).

Po orzeczeniu

W drodze do miejsc przeznaczenia

Jednym z wymiarów związanym z pośmiertnymi losami duszy, ściślej — przemieszczeniem się jej do miejsca oczyszczenia, nieba bądź piekła, są drogi (i sposoby ich pokonywania). Z ich desygnacji trzeba przywołać przede wszystkim: ○ drogę do nieba, królestwa niebieskiego, por. • p. *duszę do nieba prowadzić / odnosić*; ▫ *dusza do nieba idzie / szła*; ▫ *prowadzić do chwały krolestwa niebieskiego* (Msp)[1906]; ▫ *odnieść duszę na łono Abrahama* (Msp); ○ droga do raju, por. • p. *droga* przen.: ‘wędrówka duszy do raju’ (Msp); ◦ ukr. *добра душа відлетіла в небо* (su); ○ drogę do piekła, por. • p. *iść / pość w ogień / do ognia / na ogień* (*wieczny / wiekuisty*)(*-ego*) / *nieugaszony / nieugasisty* ‘*ire in ignem*’ (Msp); • cs *адотечный* ‘zdążający

[1906] Ukazywane tu pośmiertne drogi do miejsc przeznaczenia korespondują ze wskazaniami, dążeniami, oczekiwaniami człowieka w okresie życia ziemskiego (przedśmiertnym), por. • p. *Pójdziesz do nieba, jaz sie piekło zatrzęsie*; ▫ *Idzie dusza do druha, a trafi do piekła* (Msp). W ludowych wyobrażeniach dusze *do nieba idą*, rzadziej *ulatują* w postaci gołębi; ludzie *jeżdżą do nieba śmiertelną drogą*; dusza rozłączona z ciałem idzie do nieba przez *zieloną łąckę*. Zmarłemu należy włożyć świecę w rękę, otworzyć drzwi, okna, a w kurnych chatach dziurę w suficie, aby dusza mogła znaleźć drogę do nieba lub *miała drogę wolną* (Bs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 707 2012-11-06 11:43:44

do piekielnej otchłani, kroczący do piekła' (Zc)[1907]; ○ drogę do krainy wiecznej szczęśliwości z zagrożeniem wpadnięcia do piekła, por. • p. *czinwat* (stper. *czinwad* lub *czinawad* droga), w mazdaizmie droga wiodąca przez most, rozpięty nad wiecznym ogniem między niebem a ziemią, przez który musi przejść dusza człowieka po śmierci. Na przyczółku mostu siedzący trzej sędziowie Mitra (bóg Słońca), Sraosza (anioł stróż) i Rasznu (anioł sprawiedliwości) sprawdzają na wadze dobre i złe czyny człowieka. Dla sprawiedliwego droga (czinwat) staje się szeroka i wygodna podczas przechodzenia do krainy wiecznej szczęśliwości; przed grzesznikiem zaś zwęża się do ostrza brzytwy i dlatego spada on na dno piekła. Jeśli na wadze sędziów dobre i złe uczynki zrównoważą się, dusza zmarłego musi spędzić pewien czas między niebem i piekłem w stadium pośrednim, oczyszczającym (*hemestagan*); do czinwat prowadzi duszę zmarłego, w zależności od jego życia, piękna lub szpetna dziewczyna (ek, III: 880).

Ku życiu

Przedostawanie się do miejsca przeznaczenia jest związane z podążaniem ku życiu.

Czyściec

Miejsce pokuty, oczyszczenia ze stanowiska słownictwa to: • p. *czyściec* (stczes. *čistec*, łac. *purgatorium*) 'według religii katolickiej: miejsce, gdzie dusze zmarłych muszą odpokutować za grzechy, aby mogły być zbawione i wejść do nieba'[1908]; ▫ *czyściec* 'według religii rzymskokatolickiej miejsce pozagrobowej kary, trwającej określony czas'; *purgatorius* (Msp); ▫ *czyściec* „przejściowy proces doskonalenia się człowieka po śmierci wtedy, gdy stan łaski umożliwia mu zbawienie, lecz spowodowane grzechem skutki (wina i kara) są przeszkodą do pełnego zjednoczenia z Bogiem. W chrześcijańskiej starożytności wiarę w istnienie czyśćca wyrażano w napisach nagrobkowych, zawierających życzenia pokoju dla zmarłych lub ich prośby skierowane do żywych o wstawiennictwo u Boga oraz w praktyce modlitwy za tych, którzy nie zginęli śmiercią męczeńską albo też nie zostali ochrzczeni bezpośrednio przed śmiercią (wyrażają to liturgiczne formularze) (ek, III: 939); ◦ chorw. rel. *čistilište* 'mjesto gdje se poslije tjelesne

[1907] Należy tu nadmienić, że „na temat zejścia Chrystusa do otchłani wielu teologów podjęło naukę św. Tomasza, który ze swej strony nawiązuje do niektórych wyjaśnień Ojców. Św. Tomasz stwierdza ścisły związek między pogrzebem Chrystusa i Jego zejściem do otchłani. »Aby wziąć na siebie nasze kary, chciał, by Jego ciało było złożone w grobie..., a dusza przebywała w otchłani«. Św. Tomasz dodaje przy tym, że Chrystus nie zstąpił do piekła potępionych, lecz do otchłani, w której przebywali sprawiedliwi (*Tajemnica Chrystusa* 1969: 292).

[1908] *Woda letejska* 'woda z rzeki Lete, której wypicie przynosiło zmarłym zapomnienie przeszłości'.

WWysoczanski-Umieranie.indb 708 2012-11-06 11:43:44

smrti duše čiste od grijeha prije ulaska u raj' (Arh); ◦ serb. *чистилиште* 'по католичкој религији место између раја и пакла куда доспевају душе умрлих, да се очисте од грехова, пре него што уђу у рај' (Msk); ◦ bułg. *чистилище* 'czyściec' (Sbp); • p. dawn. *purgatorium* ‹ późn.łac. kośc., od łac. *purgatorius* (*ignis*) oczyszczający (ogień)› 'czyściec' (sjp); ◦ serb. *пургаториј*(*ум*) ‹лат.› 'чистилиште, где се, по хришћанском веровању, душе умрлих излаже мукама, да би се очистиле од грехова па отишле у рај, односно у пакао' (Msk).

Czyściec — zgodnie z jego rozumieniem — postrzegany jest w wymiarze lokatywno-funkcyjnym, por. • p. *czyścowy* 'przymiotnik od *czyściec*' (Msp): ○ jest miejscem przebywania dusz zmarłych, por. • p. *dusze czyśćcowe* (sjp); ○ jest miejscem pokuty dusz za grzechy, por. • p. *dusza pokutująca*; ▫ *czyśćcowe męki* (sjp). Dusze odpokutowujące swoje grzechy w czyśćcu widziane są przez pryzmat: ○ oczyszczania się, por. • p. *w czyścu się czyścić* (Msp); ▫ *czyścienie* 'o odbywaniu pozagrobowej kary w Hadesie (według wierzeń mitologicznych starogreckich' (Msp); ○ cierpienia, jęków z powodu odbywanej pokuty, por. • p. *Cierp duszo grzeszna, a będziesz zbawiona*; ▫ *Jęczy jak dusza w czyśćcu*; ▫ *Skrzypi by dusza czyśćcowa* (Knk); ○ pokory, por. • p. *Pyszny jak dusza w czyśćcu* (w); ○ mizernego wyglądu, por. • p. *Wygląda jak dusza czyśćcowa* (w).

Jednym z aspektów odpokutowywania dusz za grzechy jest pogląd o ich przybywaniu na ziemię, o ich na niej czasowej bytności (zob. pkt *Bytowanie eschatologicznego ducha, duszy*, podrozdz. E. *Pozagrobowość. Istnienie pośmiertne* niniejszego rozdziału). Suponowane są następujące przejawy ich obecności: ○ poruszanie się wolno w różnych kierunkach, por. • p. *Snuł się jak dusza pokutująca* (Knk); ○ zabłąkanie, por. • p. *dusza zbłąkana* (w); ○ kąpieli i wycierania się po niej podczas sześciotygodniowego pobytu do wypominek, por. • ros. *Шесть недель покойник умывается, шесть недель утирается* 'после покойника шесть недель стоит на окне стакан воды, а на углу избы, снаружи, вывешено полотенце (душа шесть недель витает на земле, до поминок, купается и утирается)' (Ар).

Rozdział IX

Życie. Istnienie

A. Odrodzenie. Życie przez śmierć

Życie na nowo

Jednym z aspektów istnienia ludzkiego w świetle danych językowych jest pozyskanie nowego życia, ponowne zaistnienie. Istotę odrodzenia oddają następujące leksemy, m.in.: • stpol. *odrodzić się* 'zacząć żyć na nowo, rozpocząć nowe życie, odżyć, *renasci*, *reviviscere*' (Us); • p. *odrodzić*; ▫ *odradzać* 'dać nowe życie, powołać do niego, wskrzesić, odmłodzić' (Kjp); ▫ *odrodzić się* 'odżyć, nabrać nowego życia, narodzić się na nowo, wrócić do życia, odzyskać je, zmartwychwstać; przebudzić' (Kjp); • p. *odradzać się* 'zmartwychwstawać po śmierci (przez co)'; ▫ *odrodzenie* 'zmartwychwstanie po sądzie ostatecznym' (Msp).

Ze śmierci do życia

Ustanie życia człowieka, jego śmierć, faktyczne nieżycie, por. np. • stpol. *uźreć śmierć* 'umrzeć, *mori*' (Us), • stpol. *ukusić śmierci* 'zaznać śmierci, umrzeć, *mortem oppetere*, *mori*' (Us), stanowiące uaktualnienie immanentności jego śmiertelności, por. np. • stpol. *śmiercią umrzeć* 'stać się śmiertelnym, *mortalem fieri*, *immortalitatem amitfere*' (Us), jest — zgodnie z przekonaniem utrwalonym w przysłowiu rosyjskim • ros. *Родится человек на смерть, а умрет на живот* 'człowiek rodzi się na śmierć, a umiera na życie' (Dp) — etapem przejścia do (nowego, wiecznego) życia, fazą warunkującą trwania życia, por. np. • stpol. *pojć z śmierci w żywot* 'po śmierci ciała uzyskać życie wieczne, *vitam aeternam assequi*' (Us).

WWysoczanski-Umieranie.indb 710 2012-11-06 11:43:44

Profilowanie wymiaru życie przez śmierć[1909] zdeterminowane jest zarówno wskazaniem na śmiertelność człowieka[1910] i odnoszoną personalistycznie konieczność śmierci, nieuchronność umierania i świadomość zejścia, a więc granicę życia i śmierci, jak i wymiarem końca życia w wieloaspektowym jego widzeniu, por. przeciwstawienia: • p. *umrzeć* / *być umarły* / *obumierać* / *obumrzeć* / *pomrzeć* / *skonać* / *zdechnąć* … *ożyć*; ▫ *pomrzeć* … *obżywiać*; ▫ *umarły* … *ożywiony*; ▫ *umierać* … *ożywać*; ▫ *zabijający* … *obżywiający*; ▫ *umierać* … *obudzić się* (Msp)[1911].

Tak więc perspektywa życia przez śmierć odnosi się przede wszystkim do przywrócenia do życia, por. • słowac. *vzkriesiť* 'priviesť k vedomiu, k životu' (Ks)[1912], powstania z martwych, zbawienia, nieśmiertelności i życia wiecznego[1913], por. m.in. • p. *ożywienie* 'przywrócenie do życia, wskrzeszenie'[1914]; ▫ *ożywić się* 'przyjść na powrót do życia, zmartwychwstać'; ▫ *ożywion* (ożywiony) 'przywrócony do życia, wskrzeszony; *vivificatus*'; ▫ *ożywienie* 'zmartwychwstanie, odrodzenie'; ▫ *ożywienie* 'zbawienie'; ▫ *ożywienie wieczne* (Msp); ▫ *ożywion do żywota wiecznego* (Msp); • stpol. *wzmartwychwstać* 'powrócić do życia ze stanu śmierci, ożyć, *a mortuis resurgere*' (Us).

Ta część pracy stanowi bezpośrednie nawiązanie do wysuwanego przez nas w przedstawieniu konceptu umierania nierozłącznego wiązania konania z nadzieją[1915] — „w śmierci spotyka się niejako pole aksjologii życia i aksjologii nadziei związanej z życiem po życiu (albo też brak tej nadziei)" (Bortkiewicz 2000: 57). W odniesieniu do ukazywanego w niniejszym studium konceptu skonu (zob. rozdz. II. *Ku śmierci. Umieranie. Zgon*, podrozdz. B. *Granica życia*

[1909] Por. • stpol. *wrota śmiertne*; ▫ *wrota śmierci* (Us); • p. *niecierpliwa śmierć* 'niecierpiąca wiekuistego trwania' (Kjp). Por. też • ros. podn. książk. *Смертью смерть попрать* 'śmiercią śmierć pokonać' (CMS).

[1910] Por. • p. *Paradoksem jest zdanie: Pierwszym warunkiem nieśmiertelności jest śmierć* (Dwp). Czy rzeczywiście jest paradoksem, czy raczej prawidłowością? W świetle przedstawień językowych w niniejszym podrozdziale uprawomocnione jest to drugie stanowisko. Por. też • ros. *Нынѣ въ ночи Богъ простилъ дѣдушку* 'прибралъ его, далъ ему смерть на возрожденье 'zabrał go, dał mu śmierć na odrodzenie'' (Dt).

[1911] W następującym sensie: • p. *obudzić się* 'zmartwychwstać' (Msp).

[1912] Por. • słowac. *vzkriesiť pacienta* (*z klinickej smrti*) 'przywrócić pacjenta do życia (po śmierci klinicznej)' (Jsp).

[1913] Wymownie ukazuje to wypowiedź św. Teresy z Lisieux na łożu niewymownego cierpienia i śmierci: „Karmelitanki z Lisieux opiekowały się młodą chorą współsiostrą, umierającą na gruźlicę. […] Ta jednak pisała do swego duchowego brata, księdza Bellière: »Nie umieram jednak, wstępuję w życie, a wszystko, czego nie mogę Ci powiedzieć tutaj, dam Ci zrozumieć z wysokości Niebios«" (Gaucher 1998: 74).

[1914] Por. • psł. *krěšo*, *krěsiti* 'przywracać do życia, ożywiać'; ▫ *krьsnǫti* 'zmartwychwstawać, powracać do życia' (Spr).

[1915] Tj. z uznaniem, że „śmierć domaga się nadziei" i — w konsekwencji — z przytoczonymi odwołaniami do źródeł nadziei m.in. w wezwaniach modlitewnych w praktyce religijnej Kościoła katolickiego (zob. Wysoczański 2003a: 547–560).

WWysoczanski-Umieranie.indb 711 2012-11-06 11:43:45

i śmierci. Umieranie) owo wołanie[1916] jest przedstawione jako urzeczywistniające się, tzn. jako nierozdzielność skonania i spełnienia pokładanej nadziei[1917], gdyż „człowiek ze swej istoty pragnie nieśmiertelności i życia wiecznego, jednak sam z siebie tego pragnienia nie zaspokoi, zwraca się ono bowiem ku temu, co jest w jego mocy"[1918], toteż „chrześcijanin, choć uznaje tragizm śmierci, zajmuje względem niej aktywną postawę nadziei. Nadzieja ta oparta jest na przekonaniu, że ludzka osoba posiada podwójny wymiar: materialny i duchowy. Śmierć jest naruszeniem osobowości i zniszczeniem materialnego ciała, pozostaje jednak niezniszczalne duchowe »ja«" (Kowalczyk 1980: 193).

Śmierć — ku życiu

Według Ladislausa Borosa w chwili śmierci człowiek we własnym ciele i w duszy ludzkiej staje się w pełni osobą i może podjąć decyzję dotyczącą sensu swego bytowania; moment śmierci, będący szczytowym punktem formowania się świadomości i wolności ludzkiej oraz chwilą ostatecznej akceptacji lub odrzucenia Boga, rozstrzyga o wiecznym losie człowieka; przez śmierć dokonuje się narodzenie człowieka na świat chrystocentryczny, „prześwietlony" Panem zmartwychwstałym i uwielbionym; w śmierci, będącej zapoczątkowaniem nowego życia, spotyka się człowiek z Chrystusem, przez którego i w którym osiąga ostateczną nieśmiertelność w swym wymiarze zarówno duchowym, jak i cielesnym[1919] (ek, IV: 384).

Wrócić do życia. Ożycie

Eksplikacje analizowanych leksemów akcentują, ogólnie rzecz biorąc, bezpośrednio akt powrotu do życia, por. • p. *ożyć* 'jeśli jakaś osoba lub istota pozbawio-

[1916] Por. np. sugestywne zawołanie z *Responsorium* śpiewanego podczas chrześcijańskiego pogrzebu dorosłych: *Libera me, Domine, de morte aeterna* 'Uwolnij mnie, Panie, od śmierci wiecznej' (*Droga do nieba* 1974: 560).

[1917] Najogólniej na to, że „nie wszystek umrę" (*non omnis moriar*), w spojrzeniu chrześcijanina — na życie wieczne przez Chrystusa: „w nim to zabłysła nam nadzieja chwalebnego zmartwychwstania, a choć niechybny los śmierci nas zasmuca, to jednak przyszłej nieśmiertelności obietnica nas pociesza. Dla Twych wiernych bowiem, o Panie, życie się nie kończy, tylko się odmienia […]" (Prefacja w mszy żałobnej, por. (*Mszał. Modlitewnik* 1960: 398).

[1918] W widzeniu chrześcijanina „odpowiedzieć na to pragnienie może tylko Ten, który jest źródłem i pełnią życia" (*Katolicki katechizm* 1987: 392–393).

[1919] Dopełniając tę myśl, należy podkreślić, że „w Chrystusie dokonała się jakościowa zmiana śmierci. Wydarzenie, które stanowiło dezintegrację ludzkiego istnienia w świecie, stało się osobistym spotkaniem z Bogiem, który objawia się jako Bóg życia, ożywiający umarłych" (Bortkiewicz 2000: 201).

WWysoczanski-Umieranie.indb 712 2012-11-06 11:43:45

na życia ożyła, to stała się żywa' (Bi)[1920]; ▫ *ożyć* 'powrócić do życia, powstać z martwych; *revivere*' (Msp); ▫ *ożywać* 'odradzać się do życia, odżywać' (Msp); ▫ *ożywać* 'przebudzić się do nowego życia, powrócić do życia, zmartwychwstać, wskrzesnąć; odrodzić się' (Kjp)[1921]; ▫ *ożycie* 'powrót do życia' (Msp); ◦ cs *ожитие* 'zmartwychwstanie' (Zc); • cs *оживотворяю* 'ożywiam na nowo' (Zc); ◦ ros. *оживать* / *ожить* 'возвращаться отъ смерти къ жизни, востать изъ мертвыхъ; воскреснуть' (Dt); ◦ chorw. (*ponovo*) *oživjeti* (MPh); ◦ serb. *оживљавати* (Żs).

Pierwszą manifestacją przedstawianego tu konceptu ożycia jest odniesienie tego zjawiska do: ○ człowieka martwego, por. • p. *z martwych ożyć* (Msp); ▫ *ożyły* 'który ożył, zmartwychwstały' (Kjp); ○ do śmierci, por. • p. *ożyć z śmierci* (Msp)[1922]; ○ do śmierci wiecznej, por. • p. *ożywić od wiecznej a okrutnej śmierci* / *z śmierci wiecznej* (Msp); ○ do grobu, por. • p. *ożyć z grobu* (Msp).

Pod względem teleologicznym ożycie znaczone jest: ○ życiem wiecznym, por. • p. *do żywota wiecznego ożyć* (Msp).

Wrócić do życia. Przywołanie do życia. Ożywienie

Idea przywracania do życia (ze śmierci, por. • p. *wzbudzać umarłego*, Kjp) uwydatnia się w języku m.in. następująco: • p. *obżywiać* 'przywracać do życia (kogo)' (Msp); ▫ *obżywienie* 'przywrócenie do życia'; ▫ *obżywion* 'przywrócony do życia'; ▫ *ożywiać* 'przywracać do życia, wskrzeszać; *reviviscere*' (Msp); ▫ *ożywienie dusze* (Msp); ◦ bułg. *съживявам* 'ożywiać, wskrzeszać' (Sbp).

Sens główny analizowanych leksemów — przywracanie do życia — wiąże się bezpośrednio ze wskazaniem na podmiot zdolny do ożywienia i sprawiający je, por. • p. *obżywiający* 'obdarzający życiem, czyniący żywym'; ▫ *żywot obżywiający* (Msp); ▫ *ożywiciel* 'ten, który przywraca życie (kogo)' (Msp). W płaszczyźnie sprawstwa przywracania kogoś do życia wskazuje się na[1923]: ○ Boga Ojca i Ducha Świętego będących równocześnie dawcami życia w ogó-

[1920] Sens ten znajdujemy także w odniesieniu do przyjmowanego w chrześcijaństwie powstania do życia wiecznego, por. „W chwili, gdy oddawał ostatnie tchnienie, powiedział: »Ty zbrodniarzu, odbierasz nam to obecne życie. Król tego świata jednak nas, którzy umieramy za Jego prawa, wskrzesi i ożywi do życia wiecznego«" (2 Mch 7, 9).

[1921] Por. • p. *ożywać*; ▫ *wiosną przyroda ożywa* (Żs); ◦ serb. *обнављавати*; ▫ *поново настајати*; ▫ *оживљавати*; ▫ *у пролеће природа оживља* (Żs).

[1922] W nawiązaniu do aspektu śmierci grzechowej (zob. pkt *Wymiary unicestwienia duszy*, rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*, podrozdz. A. *Uśmiercanie. Nominacje i zakresy znaczeniowe*) por. tu: • p. *uzdrawiać od grzechow i ożywiać od śmierci* (Msp).

[1923] Przysłowie polskie uświadamia, że mocy wskrzeszenia nie mają łzy, por. • p. *Łzy umarłego nie wskrzeszą* (Mpp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 713 2012-11-06 11:43:45

le[1924], por. • p. *obżywiać* 1. ‘obdarzać życiem (o Bogu Ojcu i Duchu Św.); *vivificare*’; 2. ‘przywracać do życia (kogo)’ (Msp); ○ ofiarę (kenozę)[1925] Chrystusa, por. • p. *ofiara* ‘śmierć Chrystusa na krzyżu’; ▫ *obżywiająca ofiara* ‘śmierć Chrystusa dająca życie wiernym’ (Msp); ○ bóstwa, por. • *Izyda* (gr. *Isis*, egip. *eszit*), jedna z najważniejszych bogiń panteonu egip. Zebrała poćwiartowane ciało Ozyrysa (uśmierconego przez jego brata Seta) i przywróciła go do życia (ek, VII: 616).

Naturalnym następstwem wskazanego w poprzednim punkcie ożycia człowieka martwego jest odniesienie ożywienia również do nieżyjących, por. np.: • p. *obżywiać umarłe* (Msp); ▫ *ożywić umarłego / trupa / martwego* (Msp); ▫ p. *ożywiać umarłe*, *vivificare mortuos*; ▫ *ożywienie obumarłego / umarłych / zmarłych* (Msp); • p. *wzbudzony od śmierci i obżywiony* (Msp).

W nawiązaniu do kwestii życia „poprzez grób” (zob. rozdz. VIII. *Śmierć i życie*, podrozdz. C. *Ku życiu. Do świata żyjących*) ciała złożone do grobu[1926] są przeznaczone do życia. Konkretnymi aspektami tej predestynacji są: ○ wywodzenie, por. • p. *wywieść / wywodzić z grobu* ‘*educere de seulcro / tumulo*’ (Msp); ○ wzbudzenie, por. • p. *wzbudzić / wzbudzony z grobu* (Msp); ○ ożywienie, por. • p. *ożyć / ożywienie z grobu* (Msp); ○ wyjście, por. • p. *wychodzić z grobu* ‘dostępować życia duchowego’ (Msp); ○ wstanie, por. • czes. *vstát z hrobu* ‘nečekaně se uzdravit, nepodlehnout smrti; obživnout, být vskříšen’ (Ccs).

Wrócić do życia. Przywrócenie życia. Wskrzeszenie

Idee ‘powrotu do życia’, ‘przywrócenia do życia’ w materiale językowym są uwydatnione głównie w wyobrażeniach wskrzeszenia i zmartwychwstania, zwłaszcza w odniesieniu do chrześcijaństwa. Pojęcie wskrzeszenia ma następujące eksplikacje, por. • stpol. *wskrzesić* ‘przywrócić do życia, ożywić, *mortuum ad vitam excitare, revocare a mortuis*’, ‘pobudzić, powołać do życia, *ad vitam excitare*’, ‘przywrócić *do* życia, ożywić, *a mortuis excitare, suscitare*’; ▫ *wskrzeszać* ‘przywracać do życia, ożywiać, *mortuum ad vitam excitare*’ (Us); ▫ *krzesić* ‘przywra-

[1924] W potocznym rozumieniu zarazem dawcę „pierwszego życia” — życia doczesnego, ziemskiego człowieka i ożywiciela do „życia pośmiertnego” — życia wiecznego, por. w tym kontekście wyrażenie: *życie po życiu*.

[1925] Mianowicie „kenoza (gr. ‘czynić pustym, unicestwiać’) to termin z zakresu teologii biblijnej, który ma wskazywać na samouniżenie się boskiego Logosu we wcieleniu, posłuszeństwo Chrystusa wobec Ojca i świadome przyjęcie przezeń śmierci (Flp 2,6–11)” (RV, 175). Tajemnicą „tego, co teologia określa słowem kenoza (od greckiego *kenosis* — wyniszczanie się) jest Eucharystia będąca „wyniszczaniem się Boga-Człowieka, ponieważ Jego największa świętość styka się z twoją [naszą, moją — dop. W.W.] grzesznością i niegodnością” (Dajczer 2008: 174).

[1926] Por. np.: • p. *grześć martwe* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 714 2012-11-06 11:43:45

cać do życia, wskrzeszać, ożywiać (kogo)' (Msp)[1927]; ▫ *wskrzesić* 'wskrzesić kogoś, kto umarł, to przywrócić mu życie' (Bi); ▫ *wskrzesić*, *wskrzeszać* 'w wierzeniach: przywrócić (przywracać) życie umarłemu; ożywić (ożywiać)' (Du); ◦ czes. *vzkříšit* (Sc); ◦ ukr. podn. *воскрешати — воскресити* (su); ◦ ros. *воскресить* (HS); ◦ serb. *васкрснути* 'подићи из мртвих, оживити некога' (M; Msk); ◦ ang. *raise* 'to bring (a dead person) back to life' (a).

Akt przywrócenia, powołania do życia ewokują m.in. następujące leksemy: • stpol. *wskrzeszenie* 'przywrócenie do życia, ożywienie, *restitutio in vitam*', 'przywrócenie do życia, ożywienie, *actus aliquem a mortuis excitandi*' (Us); • p. *wskrzeszenie* (sjp); ◦ słowac. rel. *vzkriesenie* 'predstava v kresť. viere, že všetci ľudia vstanú z mŕtvych, zmŕtvychvstanie' (Ks); ◦ czes. *vzkříšení* (Sc); ◦ ros. *воскрешение* (HS); ▫ gw. *Воскрёс* / *Вскрёс* ''wskrzeszenie z martwych'' (Fg).

Ekscerpcje słownikowe ilustrujące istotę odniesienia podmiotowego przywrócenia do życia człowieka uwydatniają: ○ aspekt ożywienia, por. • p. *martwego ożywiać* (Msp); ○ pojęcie przywrócenia umarłych, martwych (do życia), por. • p. *umarłe krzesić*; ▫ *umarłe krzeszać*; ▫ *z martwych / z martwy / martwe krzesić / skrzesić / wskrzesić / wskrzeszać*; ▫ *z martwych wskrzeszony* '*suscitare ex mortuis*' (Msp); ◦ czes. *vskřísit z mrtvých koho* (cu); ◦ ukr. *воскресити з мертвих кого* (cu); ○ ideę powstawania martwych, por. • p. *powstać / powstawać / powstanie* (*ktore jest*) / *powstały z martwych*; ▫ *powstają / wstaną martwi* '*resurgere* a. *surgere a mortuis*, *ex mortuis resurgere*; *mortui resurgunt*' (Msp); ◦ głuż. *stanyć z mortwych* 'zmartwychwstać' (Zg); ◦ słowac. bibl. *vstať z mŕtvych* 'ožiť' (Ks); ◦ czes. neutr. *vstát z mrtvých* 'ożyć, zmartwychwstać / powstać z martwych / powrócić do życia' (Mt 28,5–6) (OH)[1928]; ○ zbudzenie z martwych, ze śmierci, por. • p. *zbudzić / wzbudzić / wzbudzać / wzbudzon / wzbudzony z martwych* '*suscitare* (a. *excitare*) *a* (*ex*) *mortuis*' (Msp)[1929]; ▫ *z śmierci ocucić* (Msp); ◦ głuż. *zbudźenje* 'wskrzeszenie'; ▫ *zbudźeć* 'wskrzeszać'; ▫ *zbudźić* 'wskrzesić' (Zg); ○ wywiedzenie z martwych, por. • p. *z martwych wywodzić* '*a mortuis revocare*' (Msp); ○ wzbudzenie z prochu, por. • p. *z prochu się ocucić* / (*kogo*) *wzbudzić / wzbudzony* 'wskrzesić, wstać z martwych' (Msp)[1930]; ○ niemożność sprawstwa człowieka, por. • p. *żaden człowiek nie wskrzesi*

[1927] Por. formacje współrdzenne: • p. *skrzesić*, *wskrzesić*, *wskrzesić się*; ▫ *krzeszać*, *skrzeszać*, *wskrzeszać* (Msp).

[1928] Por też • czes. neutr. *vstát z mrtvých* 'nieoczekiwanie wyzdrowieć, odrodzić się, ożyć', 'powstać z martwych, powrócić do życia' (Ocp).

[1929] Por. też • p. *zmartwychwzbudzić*; ▫ *zmartwychwzbudzać* 'przywrócić do życia, wskrzesić, żywić' (Kjp).

[1930] Por. • p. *pozostawek* 'to, co pozostało, pozostałość; *lipsana, reliquia*' (Msp). Por. w tym miejscu idee: ○ odrodzenia z popiołów, por. • p. *odradzać się z popiołu*; ▫ *odrodzić się z popiołów*; ◦ serb. *рађати се / ницати из пепела* (Žs); ○ ponownego odradzania się, por. • czes. *znovu zrodit se* (Opc).

WWysoczanski-Umieranie.indb 715 2012-11-06 11:43:45

umarłego (Du)[1931]; ○ postaci konkretnych wskrzeszeń, por. • p. *wskrzeszenie Łazarza* (Du)[1932].

Uaktualnia się tu w kolejnym, nowym ujęciu dualistyczne zazębienie życia i śmierci, por. przeciwstawienie • p. *umarły … z martwych powstały* (Msp). Istotnie, występujący w tekstach, „które mówią o tym, że Bóg Ojciec zmartwychwskrzesił Syna (np. Dz 2,22–36; 3,15; 1 Kor 15,4; Rz 10,9; 1 Tes 1,10; 4,14)"[1933], schemat zmartwychwskrzeszenia „bazuje na antytezie śmierć–życie lub na swoistej sukcesji chronologicznej: to, co było przedtem, to, co było potem", także w pojawiającym się w tekstach (Rz 14,9; 2 Kor 13,4; Hbr 7,25; 1 P 3,18) schemacie powrotu do życia „mamy znów do czynienia z antytezą […] U jej podstaw znajduje się starotestamentalna koncepcja Boga, który sprawia, że człowiek umiera, ale i wraca do życia (por. np. 2 Sm 2,6; Iz 26,19; Dn 12,2; Oz 6,2)" (zob. Romaniuk 1981: 17, 19)[1934].

Powrócić do życia. Powstać z martwych. Zmartwychwstać

Zmartwychwstanie. Zakresowość pojęciowa

Wskazany wyżej sens powstania z martwych oddają leksemy: • p. rel. *zmartwychwstanie* 1. 'w wielu kultach i religiach: powrót jakiegoś bóstwa do życia po śmierci, oznaczający zwycięstwo życia nad śmiercią i ostateczne potwierdzenie jego boskości', 2. 'obecna w judaizmie, chrześcijaństwie i islamie koncepcja, według której na końcu świata zmarli ożyją i odzyskają swoje ciała' (Zp)[1935]; ◦ głuż. *horjestaće* 'zmartwychwstanie' (Zg); ◦ czes. *zmrtvýchvstáni* (Sc); ◦ ukr. *воскресіння* (cu); • ros. *Воскресеніе* 'востаніе отъ мертвыхъ, оживаніе, возрожденье' (Dt); ◦ chorw. *uskrs*; ▫ *uskrsnuće*; ▫ *uskrsnulost* (MPh); ◦ serb. *Васкрс*; ▫ *васкрсење*; ▫ *Воскресеније*; ▫ *воскресење*; ▫ *Ускрс*; ▫ *ускрснуће* (Msk); ◦ sch. *васкрсење*; ▫ *Васкрс*; ▫ *Ускрс*

[1931] Por. też • p. *Umarłego płaczem nie wskrzesi* (Ak); ▫ *Umarłego z grobu nie wskrzesisz* (Ak). Por. też • ros. *Закричит, так мертвого воскресит* 'zacznie krzyczeć, martwego wskrzesi' (PZ).

[1932] Por. też • p. *wskrzeszać Piotrowina* 'wskrzeszać, wznawiać dawne sprawy, to, co już minęło, przeszło'; ▫ *wygląda jak Piotrowin* 'bardzo mizernie, trupio, jakby z grobu wstał' (od nazwiska Piotrowina, legendowego mieszczanina krakowskiego, wskrzeszonego przez św. Stanisława) (Kjp).

[1933] Zgodnie z późniejszą refleksją teologiczną „na etapie znacznie późniejszym należy umieścić formułę zmodyfikowaną w tym sensie, że sprawcą zmartwychwstania jest już sam Jezus Chrystus (np. J 10,18), a nie Bóg Ojciec" (Romaniuk 1981: 18; zob. też Romaniuk 1971: 228–234).

[1934] Język wskazuje też na niemożność wskrzeszenia zmarłego, por. • p. ciesz. *Darmo mártwego krzésić* (Cc).

[1935] Por. • p. *Zmartwychwstanka* 'zakonnica Zmartwychwstania Pańskiego' (Kjp); ▫ *rezurekcjonista* 'Zmartwychwstaniec, członek zakonu Zmartwychwstańców' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 716 2012-11-06 11:43:45

‘хришћански благдан, празник када је по хришћанском веровању, Исус Христос ускрснуо, васкрснуо’ (rsk); ◦ rum. *îinviere* ‘zmartwychwstanie’ (Sr); • p. *zmartwychwstać* ‘powrócić do życia po śmierci’ (sjp); ▫ *zmartwychwstać* ‘według niektórych wierzeń: po śmierci powrócić do życia’ (sjp), ▫ *zmartwychwstać* ‘w niektórych religiach istnieje przekonanie, że osoba zmarła może zmartwychwstać, czyli powrócić do życia’ (Bi)[1936]; ▫ *zmartwychwstawać* ‘według niektórych religii, wierzeń, kultów itp.: powrócić (powracać) do życia po śmierci’ (Du); ▫ *zmartwychwstać*; ▫ *zmartwychpowstać*; ▫ *zmartwewstać*; ▫ *wzmartwewstać*; ▫ *zmartwystać*; ▫ gw. *zmartechstać* ‘z martwych wstawać, zmartwychpowstawać, wstać z martwych, powstać z grobu na ponowne życie[1937], umarłszy wrócić do życia, ożyć, wskrzesnąć’ (Kjp)[1938]; ▫ *zmartwychwstać* pochodzi od wyrażenia z martwych powstać rel. ‘w wielu kulturach i religiach: powrócić do życia po śmierci’ (Zp); ◦ głuż. *horjestanyć* ‘zmartwychwstać’; ▫ *horjestawać* ‘zmartwychwstawać’ (Zg); ◦ czes. *vstávat z mrtvých* (Opc); ▫ *vstát z mrtvých* (Sc); ◦ sch. *ускрснути* ‘устати из мртвих’, ‘повратити у живот’ (Msk); ◦ chorw. *uskrsavati* ‘ustajati od mrtvih’ (MPh); ◦ serb. *васкрснути* ‘ускрснути, устати из мртвих; повратити се у живот’ (Msk); ▫ *васкрсавати*; ▫ *воскреснути*; ▫ *ускрснути* (Msk); ◦ ang. *resurrect* ‘to bring back to life’ (Le); • p. *zmartwychwstały* poch. od zmartwychwstać ‘taki, który wstał z grobu po śmierci, urodził się na nowo’[1939] (Zp); ◦ chorw. *uskrsnuo* (MPh); • łac. *redivivus* ‘zmartwychwstały, odrodzony’ (Kso).

Utrwalona w języku idea, ściślej — moc zmartwychwstania, por. • p. *moc zmartwychwstania* (Msp)[1940], jest ściśle związana z: ○ powstaniem z grobu, por. • p. *z grobu powstawać* / *wstawać wstać* / *zmartwychwstać* (Msp); ○ wyjściem z grobu, por. • p. *wyniść z grobu* ‘zmartwychwstać’ (Msp); ○ wzięciem ciała z grobu, por. • p. *ciało z grobu* (*żywotem*) *wziąć* / *wystawić* ‘zmartwychwstać’ (Msp); ○ wzbudzenia z prochu, por. • p. z *prochu się ocucić* / (*kogo*) *wzbudzić* / *wzbudzony* ‘wskrzesić, wstać z martwych’ (Msp).

W utrwaleniu językowym jest akcentowany dzień zmartwychwstania z ukierunkowaniem na: ○ sam ten dzień, nadejście, oczekiwanie takiego dnia, por. • p. *na dzień zmartwychwstania* (Msp); ○ istotowość tego dnia wyrażającą się w tym, co ma on przynieść, por. • p. *w dzień zmartwychwstania* (Msp).

[1936] Idea śmierci i zmartwychwstania jest uwidoczniona w mitologii, np. w lokalizowanych w Byblos legendach mówi się o zabiciu i zmartwychwstaniu Ozyrysa, którego następnie identyfikowano z Adonisem, toteż na wiosenne uroczystości związane z przywróceniem życia Adonisowi schodziły się do Byblos liczne pielgrzymki (ek, II: 1241); w mitologii frygijskiej, później gr.-rzym., istnieją liczne mity o śmierci i zmartwychwstaniu Attisa, bóstwa wegetacji, które odzwierciedlały cykliczne zmiany w przyrodzie i były treścią obrzędów kultowych (er, I: 394).

[1937] Por. • czes. *vstát z hrobu* (cu); ◦ ukr. *встати / воскреснути з мертвих* (cu).

[1938] Por. też • p. *odzmartwychwstać* ‘na nowo zmartwychwstać, odżyć, odrodzić się’ (Kjp).

[1939] Por. też powstałe od tego: • p. *zmartwychwstały* ‘ten, kto zmartwychwstał, wstał z grobu’ (Zp).

[1940] To jest • p. *prawdziwe zmartwychwstanie* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 717 2012-11-06 11:43:45

Połączenia wyrazowe wskazują na: ○ tych, którzy powstali z martwych, por. • p. *Chrystus zmartwychwstał* (Zp); ▫ *zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa* (Zp); • p. *zmartwychwstanie Dionizosa* (Zp); ○ tych, którzy powstaną z martwych, por. • p. *wszyscy zmartwychwstaniemy* (Zp); ▫ *zmartwychwstanie umarłych* (Zp); ○ powstanie (Chrystusa) z martwych po określonej śmierci, por. • p. *zmartwychwstać po śmierci na krzyżu* (Zp); ○ wiarę w zmartwychwstanie, por. • p. *wierzyć w zmartwychwstanie* (Zp).

Zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa

Hasło słownikowe podaje: • *zmartwychwstanie* 'powrót Jezusa Chrystusa do życia trzeciego dnia po śmierci na krzyżu (Du)[1941]; • ang. *Resurrection* 'the return od Christ to life after his death as described in the Bible, which is remembered with ceremonies at Easter' (a).

Co oznacza zmartwychwstanie w języku *Biblii*? „Dla najstarszych ksiąg *Starego Testamentu* podziemie (*szeol*) jest światem umarłych; jest to kraina, z której się już nie wraca i w której nie słychać ludzkiego głosu. […] Podziemie jest oddaleniem od Jahwe, powrót stamtąd jest niemożliwy. Stopniowo pojawia się jednak idea, że Jahwe jest również Panem podziemi. Jest to wyraźne zapoczątkowanie biblijnej nadziei zmartwychwstania. […] »Raz na zawsze zniszczy śmierć. Wtedy Jahwe Pan otrze łzy z każdego oblicza, odejmie hańbę swego ludu po wszystkiej ziemi, bo Jahwe przyrzekł« (Iz 25,8). »Ożyją Twoi umarli, zmartwychwstaną ich trupy, obudzą się i krzykną z radości spoczywający w prochu« (Iz 26,19) […] Z punktu widzenia historii religii apokaliptyka żydowska, zarówno biblijna, jak i pozabiblijna jest nosicielką powszechnej nadziei zmartwychwstania[1942]. Podstawowe jej wyznanie brzmi następująco: Bóg jest Panem żywych i umarłych.

[1941] Por. *Chrystus zmartwych wstał je* 'średniowieczna pieśń religijna, należąca do najstarszych znanych pieśni w języku polskim; najdawniejszy jej przekaz pochodzący z 1365 r. został zapisany w *Graduale płockim*' (zob. er, I: 468). Por. w tym rozumieniu • stpol. *wstajać* 'wracać do życia, zmartwychwstawać, *resurgere a mortuis*' (Us).

[1942] W tym odniesieniu por. jedno z wyjaśnień: „Werset, który Gamaliel cytuje z *Tory* to Pwt 31,16. Z kontekstu biblijnego jasno wynika, że »spoczywanie« Mojżesza z przodkami oznacza jego śmierć. Wydarzenie to umiejscowione w najbliższej przyszłości jest wyrażone w tekście hebrajskim imiesłowem strony czynnej *qal* czasownika *škb*. Interpretacja znaczenia wersetu zależy od słowa *w^e^gâm*, które może być albo formą *perfectum qal* trzeciej osoby liczby pojedynczej rodzaju męskiego, albo imiesłowem strony czynnej *qal* (poprzedzonymi *waw*, które w pierwszym przypadku byłoby *waw inversivum*). Rabban Gamaliel rozumie *w^e^gâm* jako imiesłów strony czynnej wyrażający bliską przyszłość i tworzący całość z poprzednim zdaniem, którego podmiotem jest Mojżesz. Przy takiej interpretacji werset brzmi: »Oto ty spoczniesz z przodkami twymi i powstaniesz (zmartwychwstaniesz), a lud ten będzie uprawiał nierząd z obcymi bogami«. Raszi, interpretując ten werset w podobny sposób, wyjaśnia, że podobnie jak »spoczniesz« odnosi się do śmierci, tak »powstaniesz« odnosi się do przyszłego świata, czyli do zmartwychwstania zmarłych. Logika tej interpretacji wynika z przeświadczenia, że w *Torze* nie ma żadnego zbędnego słowa, dlatego mniej prawdopodobne jest,

WWysoczanski-Umieranie.indb 718 2012-11-06 11:43:45

Dokładnie to samo wypowiada także nowotestamentowe wyznanie zmartwychwstania o Jezusie Chrystusie: »Jezus jest Panem… Bóg Go wskrzesił z martwych« (Rz 10,9). »Po to bowiem Chrystus umarł i powrócił do życia, by zapanować tak nad umarłymi, jak i nad żywymi« (Rz 14,9) […] Tak jak przez Boże słowo (*dabar*) świat został powołany do istnienia, tak jak Bóg przemówił do posłańców albo do narodu, tak też dokonało się zmartwychwstanie Jezusa. Jest ono czynem Boga; zdarzeniem, które otwiera się przed ludzkim doświadczeniem i zostaje przywłaszczone przez język. Zdarzenie to jest stwórczym działaniem mocy i Ducha Bożego[1943]; wypowiadają je dwa metaforyczne pojęcia: »obudzić«[1944] i »pozwolić powstać« […] Chrystus doszedł cieleśnie do nowego życia i w sposób cielesny żyje dalej w swoich (»ciało Chrystusa«) […] W pismach *Nowego Testamentu*, zwłaszcza zaś u św. Pawła, mówi się o człowieku, używając dwóch pojęć: *sarx* i *soma*[1945]. Gdy mówi się o zmartwychwstaniu i uwielbieniu, wtedy zawsze używa się słowa *soma.* […] *Soma* to cały człowiek, który został uformowany przez swego stwórcę (Grabner-Haider 1970: 43–45, 47)[1946].

Zmartwychwstanie umarłych

Mówiąc o zmartwychwstaniu umarłych, uznaje się, że „człowiek nie jest ciałem oraz duszą, tak jakby dusza była uwięziona w ciele albo była do niego w takim stosunku jak jeździec do wierzchowca. Człowiek jest ciałem-duszą, jedną rzeczywistością" (Hebblethwaite 1984: 312). W tym sensie „chrześcijaństwo nie kwestionuje prawdy, że człowiek jest śmiertelny z racji swojej cielesności, kwestionuje natomiast pogląd, jakoby człowiek był tylko ciałem, tym tylko różnym od

że »powstać« odnosi się do ludu, bo wówczas nie wniosłoby to nic nowego do znaczenia tekstu" (Kaczmarek 2001: 42).

[1943] Toteż „wiara w Chrystusa zmartwychwstałego nie jest pobożną, pozbawioną wysiłku łatwizną. Wchodząc w Życie wiary, wkraczamy w bój, zanurzamy się w niszczącym ogniu. Duch Zmartwychwstałego, który w nas mieszka, dogłębnie zmienia nas swą mocą przez całe nasze życie. […] Zmartwychwstanie nie jest środkiem uspokajającym, lecz ogniem, który ma objąć całą ziemię, pod warunkiem, że — pozwoliwszy, by nas samych wyniszczył — będziemy go podsycać" (Huyghe 1985: 215–216). Innymi słowy, „samo zmartwychwstanie będzie objawieniem wewnętrznego stanu bytów, gdyż ciała pozwolą wyjść na jaw tajnikom duszy. W swym eschatologicznym widzeniu św. Makary z Egiptu wyraża tę myśl następująco: »Niebieski ogień Boskości, który chrześcijanie otrzymują tutaj, w tym wieku, do wnętrza swych serc, gdzie działa — ogień ten, kiedy ciało zostanie zniszczone, będzie działał na zewnątrz, odtworzy na nowo członki rozłączone i wskrzesi rozłożone ciała…«" (Łosski 1989: 211).

[1944] Por. • p. *obudzenie umarłego* (Msp).

[1945] Należy zauważyć, że „zgodnie ze starotestamentowym myśleniem semickim człowiek jest niepodzielną jednością, przekazaną mu rzez Stwórcę. Człowiek *Starego Testamentu* nie uważa siebie za ciało i duszę, jak to ma miejsce w dualizmie hellenistycznym, lecz doświadcza siebie jako życie (*nefes*)" (Grabner-Haider 1970: 47).

[1946] Szerzej o zmartwychwstaniu i uwielbieniu zob. Grabner-Haider 1970: 41–50.

WWysoczanski-Umieranie.indb 719 2012-11-06 11:43:45

zwierząt, że zdolnym do tworzenia kultury. Ponieważ człowiek jest również istotą duchową, zdolny jest do nieśmiertelności, która płynie z osobowej łączności z Bogiem, Źródłem Życia[1947] […]. Św. Tomasz napisze później, że śmierć jest czymś naturalnym dla naszego ciała, ale dla człowieka jako istoty duchowo-cielesnej jest czymś naturalnym nie umierać"[1948] (Salij 1984 : 320–338).

Przywołane idee życia wiecznego człowieka w jedności „ciała-duszy" poprzez śmierć ciała mieszczą się w koncepcji zmartwychwstania, por. tu: ros. *воскреснуть душой* 'zmartwychwstać duszą' 'начать новую жизнь' (Lpr)[1949].

W pełni żyjący. Ciała zmartwychwstanie

Dopełniając i uściślając niejako przedstawiony zakres pojęciowy zmartwychwstania, należy jeszcze zaakcentować aspekty odnoszące się do ciała zmartwychwstałego, por. np.: • *uwielbione ciało Chrystusa* — określenie bytowania eschatologicznego ciała Chrystusa po zmartwychwstaniu zarówno w wieczności, jak i w chwili ukazywania się świadkom (chrystofanie) (ek, III: 440); ▪ w judaizmie uznaje się, że chociaż duszy, w przeciwieństwie do ciała, przysługuje nieśmiertel-

[1947] Wierni Kościoła katolickiego przyjmują wskazanie katechizmu: „Chrystus, »Pierworodny spośród umarłych« (Kol 1, 18), jest zasadą naszego zmartwychwstania: już teraz przez usprawiedliwienie naszej duszy, a później przez ożywienie naszego ciała" (*Katechizm Kościoła katolickiego* 1994: 164).

[1948] Oto odwołanie do źródła nieśmiertelności: „Kto więc wierzy w Chrystusa, ten właściwie nie umiera, gdyż w człowieku umiera życie ciała, a nie życie ducha, nie duch i nie ludzkie »ja« w człowieku. Kto zatem wierzy w Chrystusa, choćby i umarł, żyć będzie; a przecież on nie umiera" (Sailer 1989: 112). Zob. też Kremer 1971: 235–243.

[1949] Por. w tym kontekście psalmową podziękę za wybawienie od śmierci (30,4): „Panie, dobyłeś mnie z Szeolu, przywróciłeś mnie do życia spośród schodzących do grobu", a także inne biblijne odwołania do wskrzeszenia, por. np. „konając, tak powiedział: »Lepiej jest tym, którzy giną z rąk ludzkich, (bo mogą) pokładać nadzieję w Bogu, że znów przez Niego zostaną wskrzeszeni«" (Mch 7, 14), i dalej — „Kto spożywa moje Ciało i pije moją Krew, ma życie wieczne, a Ja go wskrzeszę w dniu ostatecznym" (J 6, 54); por. też wskrzeszenie Łazarza (J 11, 1–44) oraz słowa z Pawłowego hymnu eschatologicznego: „a kiedy już to, co zniszczalne, przyodzieje się w niezniszczalność, a to, co śmiertelne, przyodzieje się w nieśmiertelność, wtedy sprawdzą się słowa, które zostały napisane: Zwycięstwo pochłonęło śmierć. Gdzież jest, o śmierci, twoje zwycięstwo? Gdzież jest, o śmierci, twój oścień?" (Kor 15, 54–55). I jeszcze słowami homilii przypisywanej św. Janowi Chryzostomowi, która jest czytana corocznie w czasie Jutrzni Wielkanocnej: „Gdzie więc, o śmierci, jest twój oścień? Gdzie twe, piekło, zwycięstwo? Zmartwychwstał Chrystus — i tyś zostało zrzucone. Zmartwychwstał Chrystus — i upadły demony. Zmartwychwstał Chrystus — i weselą się aniołowie. Zmartwychwstał Chrystus — i życie święci swą pełnię. Zmartwychwstał Chrystus — i nikt martwy nie pozostał w grobie. Chrystus bowiem powstawszy z martwych, stał się pierworodnym pośród umarłych" (Łosski 1989: 223).

WWysoczanski-Umieranie.indb 720 2012-11-06 11:43:45

ność, ciało ma udział w zmartwychwstaniu (er, I; 514)[1950]; ▪ w islamie przyjmuje się, że dopiero po sądzie przeprowadzonym przez Aniołów Śmierci następuje ostateczne odłączenie duszy od ciała, przy czym zarówno rozkosze raju, jak i cierpienia piekła dotyczą w równej mierze duszy i ciała. W Dniu Zmartwychwstania zaś ludzie zostaną wskrzeszeni w swej najdoskonalszej formie cielesnej (er, I: 514); ▪ w chrześcijaństwie, zwłaszcza w teologii św. Pawła, uznaje się, że w ciele mieszka Duch Boży (1 Kor 3,17), toteż, będąc cząstką ciała Chrystusa, ma ono kiedyś zmartwychwstać (Flp 6,14) (er, I: 515)[1951]; ▪ buddyzm nie przyznając ciału obiektywnego bytu, nie przyznaje mu też udziału w ostatecznym zbawieniu i nie spodziewa się jego zmartwychwstania (er, I: 518).

W akcie zmartwychwstania Chrystusa zawiera się zmartwychwstanie człowieka — możliwość zmartwychwstania konkretnego człowieka. Ideę tę wyraża język poprzez wskazanie na wymiar owej powszechności i jednostkowości, por. • p. *nasze zmartwy(ch)wstanie*; ▫ *nasze wstanie z martwych* (Msp).

Przejście ze śmierci do życia Jezusa Chrystusa — Pascha — nie jest aktem niegdysiejszym, lecz żywym, zmartwychwstanie Boga-Człowieka jest nadzieją ludzi wierzących na swoje zmartwychpowstanie i życie wieczne[1952], upamiętnia je również religijne święto zmartwychwstania, por. • stpol. *Wielkonoc*; ▫ *Wielikonoc* ‘Wielkanoc, święto chrześcijańskie, obchodzone na pamiątkę zmartwychwstania Chrystusa, Pascha, *festum Christianorum, quod in resurrectionis Christi memoriam celebratur*’ (Us); ▫ stpol. *wielkonocny*, *wielikonocny* ‘wielkanocny, związany z Wielkanocą, chrześcijańskim świętem obchodzonym na pamiątkę zmartwychwstania Chrystusa, *qui ad Christianorum Pascha, festum Christi resurrectionem celebrans, pertinet*’ (Us); • p. *Zmartwychwstanie Pańskie* ‘święto obchodzone przez chrześcijan na pamiątkę zmartwychwstania Chrystusa’ (Zp).

Materiał językowy oprócz ukazania wymiaru religijnego zmartwychwstania poświadcza istnienie czynników innej natury, które przyczyniają się do zmartwychwstania umarłych: ○ prawda, por. • gruz. *От правды и мертвый воскреснет* (Bw).

[1950] Por. też • p. *religia w europejskim kręgu kulturowym jest to przede wszystkim wiara w Boga, w nieśmiertelność duszy* (Dwp).

[1951] Rozwijając ideę zmartwychwstania zmarłych, należy dodać, że „teologiczna koncepcja zmartwychwstania, którą znajdujemy w rozdziale 12 Ewangelii Marka, konkretyzuje się tutaj w koncepcję teo-chrystologiczną, odpowiednio do poszerzonego chrystologicznie pojęcia Boga. Wspólnota z Bogiem, będąca przestrzenią życia niezniszczalnego, ma swą konkretną formę w uczestnictwie w Ciele Chrystusa. Poprzez sakramentalne ujęcie tej myśli wypowiedź rozciąga się na kult sprawowany w Kościele, a przez to i na sam Kościół. Teo-chrystologia ma też swój wymiar eklezjologiczny” (Ratzinger 1985: 134).

[1952] Por. • p. *Pascha* ‘u chrześcijan: upamiętniające nowe wyzwolenie z niewoli grzechu, jakiego dokonał Chrystus przez swoją mękę, śmierć i zmartwychwstanie; pamiątka zmartwychwstania Jezusa; Wielkanoc’ oraz • p. *paschał* ‘duża, ozdobna świeca z wosku, zapalana w czasie niektórych uroczystości kościelnych w okresie wielkanocnym, święcona w Wielką Sobotę, będąca symbolem Chrystusa zmartwychwstałego’ (łac.) (Dwp). Por. też • stpol. *niebieski wielkonocny baranek* ‘eucharystia, *eucharistia*’ (Us).

WWysoczanski-Umieranie.indb 721 2012-11-06 11:43:45

B. Miejsca przebywania. Krainy żyjących

W rozpatrywanej w niniejszej pracy wielowymiarowości i wieloaspektowości przestrzeni śmierci specyficznym wyprofilowaniem życia i śmierci człowieka jest istnienie obszaru dalszego niż sfera życia ziemskiego i sfera śmierci, zwłaszcza istnienie przestrzeni będącej poza Ziemią, pochodzącej spoza kuli ziemskiej, stanowiącej ostatecznie — z przeciwnej strony śmierci — niejako lustrzane odbicie idei życia „przedśmiertnego", życia innego, głównie życia pozaziemskiego, por. np. • p. *zaziemski* 'znajdujący się poza ziemią, nadziemski, zaświatowy'; ▫ *zaświat*, *zaświecie* 'kraina zaświatowa, nadziemska' (Kjp). Na ścisłe zespolenie tych pojęć wskazuje między innymi ludowe ujmowanie w postaci utrwaleń następujących układów triadycznych i dupleksowych: • p. *niebo* — zamieszkiwane przez Boga, aniołów i świętych, *ziemia* — zamieszkiwana przez ludzi i *piekło* (*podziemia*[1953]) — zamieszkiwane przez grzeszników, istoty demoniczne i diabły — to trzy poziomy świata; • p. *niebo* i *piekło* 'to podstawowe elementy tamtego świata, zaświatów'; • p. *niebo*, *czyściec* i *piekło* — są postrzegane jako miejsca, w które udaje się dusza po śmierci (Bs)[1954]; • *ziemia i niebo* — skontrastowanie na zasadzie ciało : dusza, doczesność : wieczność, cierpienie : radość[1955]; • p. *ziemia i niebo* — przeciwstawiają się sobie na zasadzie ludzki : boski (mieszkanie ludzi wobec mieszkania Boga); • p. *świat i niebo* — na zasadzie doczesność : wieczność, por. *Świata zażyć, potem w niebie być*; ▫ *niebo i czyściec* — opozycja szczęście: cierpienie (Bs).

Życie w przyszłym świecie

Jak przedstawiono wyżej (zob. pkt *Świat życia ziemskiego. Świat bytności grobowej. Światy życia pozaziemskiego*, rozdz. I. *Życie, istnienie i śmierć*), życie w przyszłym świecie stanowi zespolenie z życiem na tym świecie, tj. z życiem doczesnym[1956].

Powiązania te wskazują, że naturalnym niejako dążeniem, pragnieniem dusz zmarłych jest przebywanie w niebie[1957], jednakże: ○ dostęp grzesznych dusz do

[1953] Por. • p. *podziemny* 'pozagrobowy, piekielny' (Kjp).

[1954] Por. w tym odniesieniu następującą czterodzielność: niebo, piekło, czyściec i raj — razem tworzące ludowe „zaświaty" (Bs).

[1955] Por. • p. *Wspaniałym słońce i po śmierci świeci* (Npp).

[1956] W odniesieniu do nauki Jezusa o życiu przyszłym według synoptyków zob. Mussner 1971: 222–228.

[1957] Por. „Bóg, który stał się człowiekiem, obiecał nam życie, określając je różnymi imionami: królestwo niebieskie, ojczyzna żyjących, pełna pociecha, wypełnienie naszych pragnień, nieskończone miłosierdzie, życie w Bogu" (Boros 1969: 84).

WWysoczanski-Umieranie.indb 722 2012-11-06 11:43:46

nieba nie jest łatwy, przeszkodą są grzechy, por. • p. *Jak ciężko grzesznej duszy dostać się do nieba, tak i biednemu człeku do kawałka chleba*; ▫ *Rada by dusza do raju, ale grzechy nie puszczają* (Knk); ○ przejście jej do nieba jest uwarunkowane określonymi kryteriami, przede wszystkim oczyszczeniem[1958], por. • p. *Rada by dusza do nieba, ale jej odpustu trzeba* (Knk).

Zmierzanie do nieba może w ostatecznym rozrachunku kończyć się trafieniem do piekła, por. • p. *Idzie dusza do druha, a trafi do piekła* (Knk); • p. *Pójdziesz do nieba, jaz sie piekło zatrzęsie* (Knk).

Krainy wiecznej nieszczęśliwości

Piekło

Kraina wiecznego potępienia w świetle języka to: • p. *piekło* 'według niektórych religii: miejsce czasowej lub wiecznej kary, na którą skazane są potępione dusze zmarłych' (Du)[1959]; ▫ *piekło* 'wg wielu religii miejsce pobytu (a. stan dusz) zmarłych skazanych na wieczne potępienie za grzechy popełnione za życia' (Kmt); ▫ *piekło* 'w chrześcijaństwie: miejsce wiecznego potępienia i cierpień przeznaczone dla dusz zmarłych grzeszników oraz miejsce przebywania szatana, siedlisko zła' (Msp); ▫ *piekło* 'miejsce kar wiecznych dla zmarłych grzeszników' (Kjp); ▫ *piekło* 'w religii chrześcijańskiej: miejsce wiecznych cierpień dla zbuntowanych aniołów i dusz ludzi zmarłych w stanie grzechu śmiertelnego' (w)[1960]; ▫ *piekło* 'w wielu religiach: miejsce odbywania wiecznej kary po śmierci za grzechy popełnione w życiu ziemskim' (Dwp); ▫ gw. or. *piekło* 'miejsce poza ziemią, gdzie przebywają diabły i dusze potępione; dostanie się tam duszy po śmierci człowieka jest karą za ziemskie życie niezgodne z nakazami moralności chrześcijańskiej' (Kgo); ◦ słowac. *peklo* '(v náh. predstavách) miesto večného posmrtného zatratenia' (Ks); ◦ ukr. *пекло* 'місце, куди, за релігійними уявленнями, потрапляють душі грішників'; ▫ przest. *аѳ* (su); ◦ ros. *аѳ* 'по религиозным представлениям — место, где души грешников после смерти предаются вечным мукам; преисподняя' (Ger); ◦ serb. *пакао* 'по религиозном веровању место вечних мука за грешнике на другом свету' (Msk); ◦ bułg. *аѳ* 'piekło' (Sbp); ▫ lud. *пъкъл* 'piekło' (Sbp)[1961].

[1958] Zgodnie z myślą Mircei Eliadego, że „dla świadomości religijnej śmierć przecież nie jest czymś definitywnym; jest początkiem cyklu: oczyszczenie — regeneracja — odrodzenie" (Engelking 2010: 183).

[1959] Por. następujące określenie: „jak niebo jest Bogiem pozyskanym na wieki, tak piekło jest Bogiem wiekuiście utraconym" (*Katolicki katechizm dla dorosłych* 1987: 408).

[1960] Por. tu: • p. *Aniołowie strąceni do piekła* (Dwp).

[1961] Językowo-kulturowy obraz piekła kreują m.in. następujące jednostki zleksykalizowane: • p. *ciemno*, *gorąco* itp. *jak w piekle* 'bardzo ciemno, bardzo gorąco' (Du); • p. (A) *niech*

WWysoczanski-Umieranie.indb 723 2012-11-06 11:43:46

Z interesujących nas aktualizowanych językowo odniesień w kontekście omawianej w niniejszym rozdziale problematyki należy wskazać na: ○ niewydostawanie się z piekła kogokolwiek, por. • p. *Żaden z piekła nie wybrnie* (Npp); ○ są w nim zwodziciele, oszuści, por. • p. *Kto daje i odbiera, ten się w piekle poniewiera* (Npp); ○ wypełniają je mający tylko dobre chęci (tj. nierealizujący dobrych zamierzeń), por. • p. *Dobrymi chęciami piekło jest wybrukowane* (Npp); ▫ przysł. *dobrymi chęciami jest wybrukowany przedsionek piekła* 'same zamiary i słowa nie wystarczą dla osiągnięcia celu, potrzebne jest działanie' (Du); ○ niemożność bycia w nim w nieznacznym stopniu, lecz całościowo, por. • p. *Kto wstąpił nogą w piekło, musi brnąć po uszy* (Npp).

Gehenna

Innym określeniem piekła jest gehenna, por. • p. *gehenna* 'w eschatologii żydowskiej i chrześcijańskiej: piekło, miejsce wiecznych cierpień' (Du); ▫ *gehenna* 'piekło, miejsce wiecznych cierpień; wielkie cierpienie; męczarnie'. Wyraz biblijny, zapożyczony za pośrednictwem łac. (grec.) *gèenna* z hebr. *Gē'Hinnom*, starożytnej nazwy doliny położonej na południe od Jerozolimy, miejsca przeklętego ze względu na to, że składano tam ofiary z dzieci Molochowi. Gehenna w Starym Testamencie jest nazwą określonego miejsca, natomiast w Nowym Testamencie występuje już w znaczeniu ogólnym, staje się synonimem 'piekła, cierpień piekielnych'. Gehenna w polszczyźnie ogólnej (XIX w., SW) przyjmuje jeszcze bardziej abstrakcyjne znaczenie — 'długotrwałe cierpienie fizyczne i psychiczne' (Dep)[1962]; ◦ cs *геенна* 'piekło, miejsce mąk wiecznych'; ▫ *геенна огненная* 'piekło ogniste' (Zc); ◦ ukr. książk. *геєна* (su).

---

go (*ją, ich* itp.) *piekło pochłonie* 'rodzaj przekleństwa' (Du); • p. *bodajś z piekła nie wyjrzał* (Du).

[1962] Por. też • *gehenna* ‹gr. od hebr. *ge* (*bene*) *hinnom*, aram. *gehinnam* dolina synów Hinnoma, dolina jęku›, pierwotnie jako określenie topograficzne, potem też teologiczno-eschatologiczne. Jako pojęcie teologiczno-eschatologiczne oznacza ziejące ogniem piekło, rozumiane jako wielki piec (4 Ezd 7,36–37), bądź podziemne miejsce (także stan) wiecznych mąk dla nieprawych (por. HenEt 53); gehennie przypisywano pewne cechy szeolu; ogień trawiący potępionych pozbawiony jest światła, a przygotowany został przed założeniem świata (4 Ezd 7,36); temat gehenny podjęła literatura parenetyczna tego okresu. Nowy Testament utożsamia gehennę z piekłem; nazywana też czeluścią ma sens eschatologiczny i wiąże się z sądem ostatecznym (por. Mt 13,42.50; 18,9; 23,33; 25,41); Ewangelie synoptyczne rozróżniają otchłań i czeluść — pierwsza jest miejscem pobytu bezbożnych od śmierci do zmartwychwstania, druga miejscem wiecznej kary duszy i ciała po powszechnym zmartwychwstaniu (Ap 20,10.13–15); „sąd gehenny" (Mt 23,33) odnosi się do potępienia wiecznego i jego konsekwencji; pojawiają się też wizje sądu nawiązujące do gehenny (2 P 2,4.17; Jdt 7.13; Ap 9,1–2; 19,20; 20,10.14–15; 21,8); literatura rabinacka I w. po Chr. odnosi to określenie także do sądu szczegółowego po śmierci. Opisy mąk gehenny w późniejszej apokaliptyce i związanych z nią pismach są obce księgom biblijnym (por. tendencje Ap 20) (ek, V: 928).

WWysoczanski-Umieranie.indb 724 2012-11-06 11:43:46

Ogień

Miejsce wiecznego potępienia w zakreślonych wyżej znaczeniach piekła i gehenny nazywane jest ogniem, por.: • p. *ogień* ‘wieczne męki, piekło: gehenna’ (Msp).

Pandemonium

Piekło jako siedziba szatana i demonów określane jest mianem pandemonium, por.: • p. *pandemonium* ‹fr. *pandémonium*, ang. *pandemonium* ‘piekło’› ‘według niektórych wierzeń, wyobrażeń: państwo, królestwo szatana, demonów’; ▫ *pandemonium* ‘według niektórych wierzeń: piekło, miejsce pobytu wszystkich demonów’ (Dwp);

Krainy wiecznej szczęśliwości

Żyjący

Żyjący (dusze wiernych zmarłych) w „krainie życia wiecznego” określani są na zasadzie: ○ przynależności — jako wyznawców — do Boga, por. • p. *dusze wiernych Bożych* (Msp); ○ zaliczania się do wyznawców Pana, por. • p. *dusze wiernych Pańskich* (Msp); ○ uznawania za sprawiedliwych, por. • p. *dusze sprawiedliwych* (Msp); ○ współuczestnictwa do grona męczenników, por. • p. *dusze* (*świętych*) *męczenników* (Msp); ○ współuczestniczenia we wspólnocie świętych, por. • p. *dusze świętych* (Msp).

Przebywanie z Bogiem

W Ewangelii wg św. Mateusza przypomina się, że Bóg „nie jest Bogiem umarłych, lecz żywych” (Mk 12,27), toteż w tym znaczeniu wszyscy zmarli są „żywi”, aktywnie uczestnicząc w procesie eschatycznego wzrostu i dojrzewania Królestwa Bożego (por. ek, IV: 1115).

Bycie w niebie wiąże się nierozerwalnie z byciem dusz zbawionych w bliskości z Bogiem, ciągłego przebywania z Nim, por. np. • *być w niebie na obiad* ‘umrzeć’ (Msp). Idee te niosą głównie te same jednostki języka, które wskazują równocześnie na kończenie życia, umieranie wraz ze wskazaniem zmierzania do Boga, przy czym w pierwszym przypadku wyrażają one przeświadczenie ludzi żywych o takim przeznaczeniu zmarłego, w drugim zaś — przekonanie o realności takiego bytu duszy człowieka. Obcowanie dusz z Bogiem wyraża: ○ pójście do Boga, por. • p. podn. *pójść do Boga* (Sfp); ◦ ukr. *нимu до Бога* (su); ○ sta-

WWysoczanski-Umieranie.indb 725 2012-11-06 11:43:46

nięcie przed Bogiem, por. • p. *stanąć przed Bogiem* (Sfp); ○ wzięcie przez Boga człowieka, duszy człowieka do siebie, potraktowanie przez Pana człowieka jak swojego dziecka, jak członka wspólnoty zbawionych, por. • ukr. *Бог прийняв* (w); ▫ *Бог прибрав* (w); ▫ *Господь прийняв* (w); ▫ *Господь прибрав* (w); ▫ *Бог прийняв до себе* (w); ▫ *Бог прийняв душу до себе* (w); ▫ *Господь прийняв душу до себе* (w); ○ spoczęcie u Boga, por. • p. *spocząć w Bogu* (Sfp); • wspólna rozmowa, por. • ros. *Душа с Богом разговариваеет* (w); ▫ *Душа с Богом беседует* (Dp).

Niebo

Kraina „żyjących" to: ○ niebo, por. • p. *niebo* 'w kosmologii i eschatologii wielu religii: górna strefa świata, nadziemska kraina szczęśliwości, przeciwstawna piekłu, siedziba Boga, bóstw, aniołów i duchów wybranych zmarłych; raj' (Du)[1963]; ▫ *niebo* 'miejsce wiecznej szczęśliwości, w którym aniołowie i święci oglądają Boga, królestwo niebieskie' (Kjp); ▫ *niebo* 'miejsce przebywania Boga, świętych, dusz zbawionych; w niektórych religiach innych niż chrześcijańska: siedziba bóstw, kraina wiecznego szczęścia; też: Bóg, opatrzność' (Dwp); ▫ gw. or. *niebo* 'miejsce poza ziemią, gdzie przebywa Pan Bóg, święci i dusze zbawione; dostanie się tam duszy po śmierci człowieka jest nagrodą za ziemskie życie zgodne z nakazami moralności chrześcijańskiej' (Kgo); ◦ cs *небо* 1. 'miejsce wiekuistego zamieszkania (2 Kor 5: 1)'[1964]; 2. 'miejsce, gdzie Bóg objawia wybranym dla życia wiecznego swoją chwałę (Obj 8: 1)' (Zc); ◦ słowac. *nebo* 'sídlo boha(-ov), svätých; miesto posmrtnej blaženosti' (Ks); ◦ ukr. *небо* 'за релігійними уявленнями — мисцеперебування бога, ангелів, святих; потойбічний світ, рай' (Bsu); ◦ serb. *небо* 'замишљеви свет у којем се, во верском учењу, жлви после смрти' (Msk); ○ Królestwo Niebieskie bądź Królestwo Boże, por. • p. *Królestwo Niebieskie*; ▫ *Królestwo Boże* 'w chrześcijaństwie: miejsce, gdzie przebywają Bóg, aniołowie, święci oraz dusze zbawionych' (Du)[1965]'; ◦ ros. książk. *Царство Божие* 'miejsce pobytu dusz pobożnych ludzi po ich śmierci, raj; szczęśliwa, błogosławiona przyszłość życia pobożnych. Pochodzi z *Pisma Świętego*' (BMf); ▫ *Царствие / Царство небесное* 'о загробном мире для праведников, о рае' (ra); ○ ojczyzna, por. • p. *wieczna / wiekuista ojczyzna* (Msp); ○ kraina szczęśliwości, por. • p. *kraina szczęśliwości*; ▫ *kraina wiecznej szczęśliwości* 'raj' (Du); ○ kraina życia wiecznego, por. • p. *kraina wiecznie*

[1963] Por. też w tym rozumieniu symbolikę błękitu: *błękit* jako kolor nieba oznacza w religijnej symbolice górną strefę świata, nadziemską krainę szczęśliwości, siedzibę Boga, bóstw i duchów zmarłych (er, I: 148).

[1964] Por. też • p. *miejsce wiekuistego odpoczynku* (Żs); ◦ serb. książk. *место вечног починка* (Żs).

[1965] Por. • p. *błogosławiony* 'zbawiony po śmierci' (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 726 2012-11-06 11:43:46

żywiących ludzi ‘niebo’ (Msp); ◦ cs *премирная* ‘niebo, życie wieczne’ (Zc); ○ łono Abrahama, por. • p. *łono Abramowe* / *Abrahamowe* / *Abramowo* / *Abrahamowo* (Msp); ▫ *Łono Abrahama* ‘miejsce pośmiertnego spoczynku ludzi uczciwych, w którym nie istnieje cierpienie’ (Msp); ○ chwała niebieska, por. • p. *chwała niebieska* ‘niebo, raj, żywot wieczny’ (Msp); ○ wysokość niebieska, por. • p. *niebieska wysokość* ‘niebo, raj, żywot wieczny’ (Msp)[1966].

Z pojęciem nieba współistnieją określone kategorie. Zakresowość tę współwyznaczają przede wszystkim: ○ zbawienie, por. ▫ • p. *zapłata niebieska* ‘zbawienie’(Msp); ▫ *niebieska korona* ‘zbawienie’(Msp); ▫ *niebo mieć w garści* ‘być pewnym zbawienia’ (Msp)[1967]; ▫ *niebieska wieczność* ‘zbawienie’ (Msp).

Do nieba stanowiącego — jeśli można tak określić — drugie po życiu ziemskim miejsce przebywania człowieka, ściślej — miejsca jego wiecznego życia, por. np. • p. *dom wieczny* / *wiekuisty w niebie* / *niebiesiech*; ▫ *dom wieczny* ‘niebo’ (Msp); • p. *niebo i wieczna ojczyzna* (Msp)[1968], człowiek przyjmowany jest przez Boga, por. np.: • stpol. *w niebo wziąć*; ▫ *wziąć w niebiosa*; ▫ *wziąć do raju*; ▫ *wziąć do krolewstwa niebieskiego* (podmiotem zwykle Bóg) (Us); • stpol. *wziąć* / *zabrać po śmierci czyjąś duszę* (*wyjątkowo ciało*) *do nieba* ‘*animam* (*interdum corpus*) *mortui in caelum assumere*’ (Us).

Z nominacjami miejsca będącego siedzibą Boga, aniołów i dusz zbawionych łączy się ściśle językowe przedstawienie przebywania w nim oraz w nim przebywających. Oto jednostki, których pojęcia odwołują się wprost do tego: • p. *dusza* (*ktora jest*) *w niebie* (Msp); • p. *żyć* (*wiecznie*) / *żywiący* / *żywot wieczny w niebie* (Msp); • p. *na łonie odpoczywać* ‘o życiu pozagrobowym i szczęśliwości wiecznej’ (Msp); ▫ *dusze są w łonie Abrahamowym* (Msp); • p. *opanować niebo* / *krolestwo gorne* / *wieczne* / *w niebie* / *stolec* / *radości nieba* (Msp).

Z pojęciem nieba wiąże się wiele idei. Wieloaspektowość ta obejmuje: ○ wejście do niego, por. • p. *pójść* (*po śmierci*) *do nieba*; ▫ przest. *przenieść się do wiecznej chwały* (Du); ○ jednakowość dostępu do niego z każdego miejsca, por. • p. *Z każdego miejsca jednako do nieba* (Npp); ○ ciasność wchodu, tj. wejściem trudnym i dla wybranych, por. • p. *Ciasna furtka do nieba*

[1966] W tym kontekście należy dodać, że w świetle płaczów pogrzebowych Słowian wschodnich ptak-zwiastun (posłaniec) śmierci (птица-вестница смерти) mógł związywać się i z „górą”, i z „dołem”, tj. mógł nazywać się zarówno podniebnym (podniebiesnym; ‘поднебесной’, ros. *птица* r.ż.), jak też podziemnym (‘подземельной’) (Никитина 2002: 73).

[1967] Należy tu zauważyć, że „istotnym elementem każdej religii jest dążenie do zbawienia. Nie ma religii bez idei zbawienia. To zbawienie jest przedstawiane często w sposób prymitywny jako szczęśliwość zmysłowa: życie w dostatkach, w rozkoszach, gdzie zaspokojone zostaną wszystkie pragnienia ludzkie” (Ryłko 1991: 262).

[1968] Jeszcze wyraźniej ideę tę oddaje leksem *niebo* z następującą eksplikacją: • p. *niebo* ‘zbawienie, żywot wieczny’ (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 727 2012-11-06 11:43:46

(Knk); ○ trudność wejścia do nieba duszy grzesznej[1969] równą trudności czy wręcz niemożności zdobycia przez biednego człowieka chleba, por. • p. *Jak ciężko grzesznej duszy dostać się do nieba, tak i biednemu człeku do kawałka chleba* (w); ○ niemożliwość dostania się doń za pieniądze, por. • p. *Nieba za pieniądze nie kupisz* (Npp); ○ konieczność zasłużenia go sobie, por. • p. *Najbardziej potrzeba dosłużyć się nieba* (Npp); ○ uwarunkowanie wejścia do nieba bojaźnią piekła, por. • p. *Kto chce nieba dostąpić, bojaźń wprzód mieć trzeba piekła* (Knk); ○ uwarunkowanie wejścia do nieba dzieleniem się chlebem z biednymi, potrzebującymi, por. • p. *Chcesz się dostać do nieba, nie żałuj biednemu kęsa chleba* (Npp); ○ uwarunkowanie wejścia do nieba znoszeniem cierpień, por. • p. *Kto chce nieba, cierpieć trzeba, a kto chce chleba, pracować trzeba* (Npp); ○ dopiero pośmiertną możliwość jego osiągnięcia, tj. etap obligatoryjny wcześniejszej śmierci człowieka, por. • p. *Śmiertelną drogą jeżdżą do nieba* (Kpp); ▫ *Trumna a mary, to pojazd do nieba* (Kpp); ○ zagwarantowanie wejścia do nieba poległym na wojnie, por. • p. *Kto na wojnie zginie, ten nieba nie minie* (w); ○ równoznaczność powolności zmierzania do niego z nierychłym doń dojściem, por. • p. *Kto leniwie do nieba idzie, nierychło zajdzie* (Npp); ○ nieprzymuszanie siłą tych, którzy nie wyrażają chęci dostania się do niego, por. • p. *Komu się nie chce do nieba, tego gwałtem pchać nie trzeba* (Npp); ○ przymuszone wprowadzenie do niego, por. • p. *w niebo* (*komu*) *kazać*; ▫ *do nieba wywodzić* ‘zsyłać śmierć (i dać zbawienie)’; ▫ *do nieba dusze wystraszyć* ‘uśmiercić’ (Msp); ○ w przeciwieństwie do stosowanej na ziemi zapłaty, oczekiwaniem w nim nagrody, por. • p. *W niebie nagroda, na ziemi zapłata* (w)[1970]; ○ spłacanego przez nie długu dającym na ziemi jałmużnę ubogim, por. • p. *Kto ubogiemu daje jałmużnę, temu niebo bywa dłużne* (Npp).

Niebo jest przeciwieństwem piekła. Antynomie między niebem i piekłem, tj. oboma miejscami przeznaczenia przebywania duszy człowieka, sprowadzają się do: ○ przewagi, większej wartości wejścia do nieba chromym niż wejścia do piekła z obiema nogami, por. • p. *Lepiej chromo wnijść do nieba niż z dwiema nogami do piekła* (w); ○ do nieba prowadzą schody, do piekła spada się, por. • p. *Po stopniach do nieba, do piekła na łeb* (w); ○ niezabiegania o niebo oraz braku bojaźni piekła, por. • p. *O niebo nie stoi, piekła się nie boi* (Npp).

[1969] W tym odniesieniu por. też • p. *Będziesz w niebie, tam gdzie kura grzebie* (Npp).

[1970] Z dostaniem się do nieba wiąże się wniebowstąpienie, por. • *Wniebowstąpienie* Jezusa Chrystusa będące integralną częścią jego paschalnego misterium, nie jest wyłącznie faktem wymagającym wykazywania jego historyczności i realności, lecz ważnym wydarzeniem w wymiarze historiozbawczym z bogatą treścią teologiczną: wstąpieniem ukrzyżowanego, zmarłego i zmartwychwstałego Jezusa do chwały Boga, uwielbieniem go jako Kyriosa, objawieniem trwałego znaczenia jego człowieczeństwa oraz ukazaniem go jako jedynego Kapłana — Pośrednika między Bogiem i ludźmi (owoc wejścia „raz na zawsze do Miejsca Świętego” — sanktuarium niebieskiego; Hbr 9, 12), zapewniającego Kościołowi stałe wylewanie Ducha Świętego (ek, VII: 1341–1342).

WWysoczanski-Umieranie.indb 728 2012-11-06 11:43:46

Niezależnie od dychotomii nieba i piekła materiał językowy ujawnia będące rezultatem myślenia potocznego wyobrażenia łączące oba te miejsca. W szczególności zwraca się uwagę w tym względzie na: ○ trudność wejścia bez pieniędzy i bez chleba, por. • p. *Tak do piekła, jak i do nieba bez pieniędzy wejść trudno i bez chleba* (w); ○ niemożliwość wjazdu do nieba na szczupaku, a do piekła na byku, por. • p. *Ani na szczupaku do nieba, ani na byku do piekła nie wjedzie* (Knk).

Raj, eden

Zgodnie z kanonem określonych wierzeń i religii miejscem wiecznej szczęśliwości jest raj, por. • p. *raj* 'miejsce pobytu dusz zbawionych po śmierci; niebo' (Du); ▫ *raj* 'miejsce pobytu zbawionych po śmierci dusz' (Dwp)[1971]; ◦ ukr. *рай* 'у багатьох релігіях — місце, де блаженствують праведники після смерті' (su); ◦ chorw. *raj* 'prema učenju raznih religija, mjesto blaženstva kamo nakon smrti dolaze duše pravednika' (Arh); ◦ sch. rel. *paj* 'према учењу разних религија, место блаженства где после смрти долазе дуще праведника и где су, према Библији, боравили први људи' (rsk); • p. *eden* 'w judaizmie: miejsce, w którym przebywają sprawiedliwi po śmierci; odpowiednik chrześcijańskiego raju' (Dwp); ◦ ukr. książk. *едем* (su).

W materiale językowym udokumentowane jest m.in.: ○ podawanie w wątpliwość, czy w gestii osoby obmywającej umarłych leży również zapewnianie im raju, por. • arab. *Ты что — и обмываешь покойников, и обеспечиваешь им рай?* (Bw); ○ przebywanie w raju, por. • p. *w niebie krolować* 'być po śmierci w raju' (Msp); ○ przebywanie w raju świętych, por. • p. *Święci przebywający w raju* (Dwp).

Miejsca przebywania nieśmiertelnych

W nominacjach językowych można odszukać wskazania na miejsca przebywania nieśmiertelnych, por. np: • *Amarawati*, sanskr. *amarāvatī* 'siedziba, schronienie nieśmiertelnych', w mit. hinduist. przemieszczająca się w przestworzach stolica Swargi, królestwa niebieskiego Indry, miasto bogów, herosów, mędrców itd. (zob. Wysoczański 1999: 37).

[1971] Por. też • p. *raj* 'biblijny obraz pierwotnego szczęścia człowieka' (Dwp). Por. też komentarz etymologiczny: *raj* od XIV w. 'rajski ogród', 'niebo, miejsce przebywania po śmierci dusz sprawiedliwych'. Ogsł.: czes. *raj*, ros. *raj*, scs. *rai.* Psł. **rajь* 'szczęśliwa, błogosławiona kraina', prawdopodobnie zapożyczenie z irańskiego: awest. *rāy-* 'bogactwo, szczęście', por. też stind. *rayiḥ* / *rā́ḥ* m i ż 'dobro, posiadanie, bogactwo', *ragiḥ* 'dar, posiadanie' (podstawowy czas.: stind. *rā́ti* 'daje, pożycza') (Bse).

WWysoczanski-Umieranie.indb 729 2012-11-06 11:43:46

C. Trwanie. Wieczność. Życie. Istnienie

Przedmiotem szczególniejszego oglądu w niniejszym podrozdziale będzie różnoaspektowość pojęcia wieczności — życia wiecznego oraz wiecznotrwałości istnienia, nieprzemijalności.

Wieczność

W kategorii wieczystości, por. • stpol. *wieczność* 'ciągłe trwanie bez początku i bez końca, niezmienność bycia[1972], trwałość, *aeternitas*, *tempus fine et principio carens*' (Us)[1973]; ◦ głuż. *wěčnosć* 'wieczność, wieczystość' (Zg); ◦ słowac. *večnosť* 'nekonečné trvanie v čase; vlastnosť toho, čo je večné' (Ks);

[1972] Por. też ▪ *wieczność* „już w *Piśmie Świętym* termin *wieczny* odnosi się do Boga i określa przymiot Tego, kto pozostaje w radykalnym przeciwieństwie do człowieka determinowanego w istnieniu i życiu przez czas i przygodność (DS 75 800 3001); odnosi się on ponadto do wszystkiego, co należy do Boga albo ma swą podstawę w Jego absolutnej woli: Jego Syna, Jego panowania, Jego miejsca przebywania itd. Przez wieczność Boga należy — zgodnie z jej istotą — rozumieć trwanie pozbawione absolutnie następstwa czasu, niemające nie tylko początku i końca, lecz także będące zawsze absolutnie posiadającą samą siebie teraźniejszością, która »pozostając w samej sobie« nie zna żadnego wcześniej i żadnego później; wieczność jest bowiem po prostu pełnią bycia. »Czas« natomiast nie jest kategorią samego bycia, lecz tylko sposobem bycia »tego, co czasowe«, stworzonego bycia rozpadającego się i przeżywającego samego siebie wyłącznie w bezustannym następstwie czasu. Nie jest przeto możliwe jakiekolwiek porównywanie czasu z wiecznością, i na odwrót. Świat ma początek, ale nie w jakimś momencie wieczności (nieskładającej się przecież z momentów); Bóg nigdy nie był bez świata, ponieważ przed czasem nie było w ogóle czasowości; świat jest czasowy, nie zaś stosunek Boga do niego, gdyż stosunek ten jest wieczny. Już w akcie stworzenia ukazuje się wieczność Boga nie jako czysta negacja czasu, lecz jako władanie czasem. Najwyraźniej objawiło się ono przez to, że Bóg w ludzkiej naturze swego Syna przyjął czasowość i podleganie człowieka losowi i zmianom, a tym samym podniósł je do swego własnego, wiecznego posiadania samego siebie. Stąd »czas« staje się przestrzenią, w której Bóg udziela swej wieczności (mianowicie swej pełni bycia) czasowemu i podlegającemu zmianom człowiekowi, który dzięki łasce sam otwiera się — na mocy tego udzielania się — na wieczność Boga, by osiągnąć wieczność i w ten sposób otrzymać udział w posiadaniu pełni bycia Boga" (RV, 451–452).

[1973] Por. tu: • cs *вечновати* 'na wieki pozostawać w niezmiennym stanie' (Zc); • stpol. *długa wieczność* 'długotrwałość, długie trwanie, *diutumitas*, *longum tempus*' (Us). Por tu też • *eon* (gr. *aion* — świat, wiek świata, okres, dłuższy okres; wieczność: Platon); personifikowany już przez Eurypidesa, następnie w Syrii i Egipcie, w gnostycyzmie. Na temat biblijnego pojmowania eonu jako wieczności por. → wieczność. Terminologia *Pisma Świętego* jest ściśle związana z rozumieniem eonu w → apokaliptyce, w której mówi się o dwóch następujących po sobie eonach (ten — tamten; doczesność — bezkresność; cierpienie, utrapienie, zepsucie — wielki, nowy, prawość, prawda); nastanie zaś przyszłego eonu, przez który rozumie się nowy albo niebiański świat, łączy się z przyjściem Mesjasza (RV, 107).

WWysoczanski-Umieranie.indb 730 2012-11-06 11:43:46

◦ sch. *вечитост*, *вјечитост*, *вечност* ‘својство или стање онога што је вечно’ (rsk), zawierają się zasadnicze idee wiecznotrwałości, nieodwracalności, ponadczasowości. Sensy te oddawane są m.in. następująco: • stpol. *wiekui* ‘stały, trwały, nieograniczony terminem, na zawsze obowiązujący, *diuturnus*, *stabilis*, *semper servandus*’; ‘nieprzemijający w czasie, trwający bez końca, wiekuisty, nieskończony, nieustanny, ciągły, *fine carens*, *aeternus*, *sempiternus*, *perpetuus*’[1974]; ‘istniejący od niepamiętnych czasów, odwieczny, bardzo stary, *ab aeterno tempore exsistens, antiquissimus*’ (Us); ▫ stpol. *wiekuisty* ‘istniejący od wieków, odwieczny, *ab aeterno tempore exsistens*, *perpetuus*’; ‘nieprzemijający w czasie, trwający bez końca, wieczny, nieskończony, też nieustanny, ciągły, *fine carens*, *aeternus*, *sempiternus*, *perpetuus*’; ‘stały, trwały, niezmienny, *aeternus*, *diuturnus*, *stabilis*’; ▫ *wiekuistność* ‘czas bez początku i bez końca, wieczność, *aeternitas*, *tempus fine et principio carens*’; ▫ *wiekuiście* ‘bez początku i bez końca, wiecznie, *sine fine et principio*, *ab aeterno*, *perpetuo*, *semper*’; ‘trwale, na stale, na zawsze, *semper*, *in perpetuum*’; ▫ *z wiekuista* ‘z powodu wiecznego istnienia, *ob aeternitatem*, *ob vitam aeternam*’ (Us)[1975]; ▫ stpol. *wieczny* ‘stały, trwały, niezmienny, *aeternus*, *diuturnus*, *stabilis*’; ‘nieprzemijający w czasie, trwający bez końca, wiekuisty, nieskończony, też nieustanny, ciągły, *fine carens*, *aeternus*, *sempiternus*, *perpetuus*’ (Us); ▫ *wieczny* ‘trwający wieki, niemający końca[1976], nieskończony, wiekuisty, wiecznotrwały’ (Kjp); ▫ *wieczny* przen. ‘który przetrwał wieki, nadzwyczaj trwały, niepożyty; nieśmiertelny, niezatarty, niewygasły, nieskończony’ (Kjp)[1977]; ▫ przen. *wieczny* ‘którego końca doczekać się nie można, nieustanny, ciągły, ustawiczny’ (Kjp)[1978]; ▫ *długoczesny*‘wieczny’ (Msp); ▫ *wieczno* ‘na wieczne czasy, wieczyście’ (Kjp); ▫ stpol. *wiecznie* ‘bez końca w czasie, przez całą wieczność, na wieki, *sine fine et principio*, *perpetuo*, *in aeternum*’ (Us)[1979]; ◦ głuż. *wěčnobytny* ‘trwający wiecznie, wieczysty’ (Zg); ◦ sch. *вечан*, *вечна*, *вечно*, *вјечан* ‘бескрајан по времену, који нема

[1974] Por. • p. *niepodległy latom, wiekom, końcowi* ‘wieczny, nieprzemijający’ (Msp).

[1975] Tak więc przywołane leksemy wskazują na historyczne znaczenia w języku współczesnym: • p. *wieczność* (por. fraz. *usnąć na wieki* ‘umrzeć’, *na wieki wieków* ‘na zawsze’, *po wszystkie wieki* ‘na zawsze’). Formacje pochodne są liczne: czasowniki: niezachowany już *wieczyć* ‘wiecznie trwać’; wychodzący z użycia *wiekować* 1) ‘trwać, istnieć przez wieki’; 2) ‘pozostawać gdzie długo, zbyt długo’, nieużywanym *wiecznieć* ‘stawać się wiecznym’, oraz *wiecznić* ‘czynić wiecznym’, który przetrwał w formie prefiksalnej *uwiecznić* ‘wiecznym czynić, unieśmiertelnić’; — przymiotniki: staropolski *wiekui* i pochodny od niego *wiekuisty* ‘wieczny, nieśmiertelny’ (por. też utworzony od niego rzeczownik *wiekuistość* ‘nieskończoność, wieczność’); • p. *wieczny* ‘nieograniczony w czasie, nieskończony’, por. *żywot wieczny* ‘życie pozagrobowe’, *wieczny odpoczynek* ‘zbawienie po śmierci; modlitwa w tej intencji’; derywat rzeczownikowy *wieczność* ‘nieskończoność’ (Dep).

[1976] Por. też • p. *niedokończony* ‘wieczny’ (Msp).

[1977] Por. • p. *To dom wieczny!*; ▫ *wieczna chwała*; ▫ *wieczna pamięć*; ▫ *wieczna wdzięczność* (Kjp). Por. też • p. *niepamięć wieczna* (Msp).

[1978] Por. • p. *wieczny niepokój w domu*; ▫ *wieczne swary*; ▫ *wieczne nieporozumienia*; ▫ *wieczne kłopoty*; ▫ *wieczne pretensje* (Kjp).

[1979] Por. też • stpol. *wiecznie* ‘trwale, na stałe, na zawsze, *semper*, *in perpetuum*’ (Us).

WWysoczanski-Umieranie.indb 731 2012-11-06 11:43:46

ни почетка, ни свршетка, који непрекидно траје; који никад неће престати, нестати, умрети' (rsk); ▫ *вечно*, *вјечно* 'без почетка и без краја, бескрајно; довека, увек' (rsk); ◦ serb. *вовјеки* ‹цркcл.› 'увек, вечно' (Msk); • fr. *êternel*, *êternelle* 'wieczny, wiekuisty' (KKf).

Wieczność. Życie

Wieczność. Istnienie bez początku i końca

Z ukazanych wcześniej obszarów znaczeniowych wieczności najwyraziściej uwidacznia się wyprofilowanie bezczasowości, istnienia bez początku i końca, wiecznotrwałości: ○ Boga, por. • stpol. *wieczny* (jako cecha Boga oraz poszczególnych osób Trójcy św. i ich atrybutów, *proprietas dei atque singularum personarum serb. trinitatis rerumque ad eas pertinentium*) 'niemający początku ani końca, *aeternus*, *infinitus*' (Us)[1980]; ▫ p. *wieczność Boga* 'byt bez początku i końca, nieskończoność, wieczne czasy, wieki wieków' (Kjp); ▫ stpol. *wiekui* (jako cecha Boga oraz poszczególnych osób Trójcy św. i ich atrybutów, *proprietas dei atque singularum personarum s. trinitatis rerumque ad eas pertinentium*) 'niemający początku ani końca, *aeternus*, *infinitus*' (Us); ▫ stpol. *wiekuista* (jako cecha Boga oraz poszczególnych osób Trójcy św. i ich atrybutów, *proprietas dei atque singularum personarum s. trinitatis rerumque ad eas pertinentium*) 'niemający początku ani końca, *aeternus*, *infinitus*' (Us); ▫ p. *niedoczesny* 'nieograniczony pod względem czasowym, wieczny, nieprzemijający (w odniesieniu do Boga i życia wiecznego)' (Msp); ▫ *Bóg wiekuisty* (Żs); ◦ serb. *вечни Бог* (Żs); ○ ducha, por. • p. *duch wieczny* (Msp)[1981]; ○ duszy, por. • p. *dusza wieczna*; ▫ *dusza nieskończona*; ▫ *wieczność dusze* (Msp).

Wieczność. Życie wieczne

Wpisanym w leksem *wieczność* sensom wiecznotrwałości, nieodwracalności, ponadczasowości, istnienia bez początku i końca itd. towarzyszy jeszcze jedno — istotne w kontekście rozważanej problematyki umierania i śmierci — znaczenie, mianowicie — w słowie tym aktualizuje się treść życia pośmiertnego, por.

[1980] Por. też • p. *wiecznobytny* (Kjp). W kontekście przypisywania tego przymiotu bogom, por. np. • p. *wiecznożyjący*; ▫ *wiecznożywy* 'zawsze żywy, nieśmiertelny': *wiecznożyjący bogowie* (Kjp).

[1981] Por. następujące uzasadnienie: „Bóg stworzył człowieka nie tylko z pierwiastków materialnych, które ulegają rozpadowi, powodując śmierć, ale tchnął w niego ducha, który — choć czasowo zależny od ciała — trwać będzie wiecznie" (Ryłko 1991: 39).

WWysoczanski-Umieranie.indb 732 2012-11-06 11:43:46

• słowac. rel. *večnosť* ‘posmrtný život’ (Ks); ◦ czes. *věčnost* ‘posmrtný život; záhrobní, onen svět’ (c).

Podejmując zagadnienie życia wiecznego, godzi się przywołać konstatację, że „to, co św. Jan nazywa »życiem wiecznym«, nie stanowi obietnicy na potem, jakiegoś wymarzonego zamku na lodzie; to raczej życie, które zaczyna się już tu i teraz. »Życie wieczne« to radykalne wtargnięcie życia Bożego w ludzkie życie i ludzką historię. Doświadczamy go jako daru Ducha” (Hebblethwaite 1980: 317)[1982], por. • p. *Korona żywota* ‘w Biblii, Apok. 2, 10: „Bądź wierny aż do śmierci, a dam ci koronę żywota” (Kmt).

Pojęcie *życia bezczasowego*, *trwałego* wiązanego z przebywaniem w niebie utrwalone zostało w języku w bogatym wyprofilowaniu, por.: ○ życie, por. • stpol. *wiekuisty żywot*; ▫ *żywot wiekuisty* (w religii chrześcijańskiej, *in religione Christiana*) ‘niemająca końca szczęśliwość po śmierci, też niebo, raj jako miejsce wiecznej szczęśliwości po śmierci, *vita beata, qua iusti post mortem fruuntur*, *vita aeterna*, *pax aeterna in caelis*’ (Us); ▫ stpol. *wiekui żywot* (w religii chrześcijańskiej, *in religione Christiana*) ‘niemająca końca szczęśliwość po śmierci, też niebo, raj jako miejsce wiecznej szczęśliwości po śmierci, *vita beata, qua iusti post mortem fruuntur*, *vita aeterna*, *pax aeterna in caelis*’ (Us); ▫ *wieczny żywot* (w religii chrześcijańskiej, *in religione Christiana*) ‘niemająca końca szczęśliwość po śmierci, też niebo, raj jako miejsce wiecznej szczęśliwości po śmierci, *vita beata, quo iusti post mortem fruuntur*, *vita aeterna*, *pax aeterna in caelis*’ (Us); ▫ *życie wieczne* ‘według wierzeń religijnych: istnienie pośmiertne, zwykle szczęśliwe bytowanie; życie pozagrobowe duszy ludzkiej’ (sjp); ▫ *mieć żywot wieczny* ‘osiągnąć zbawienie; być dopuszczonym do związku mistycznego z Bogiem’ (Msp)[1983]; ▫ *wiecznotrwałość*, *wiecznotrwanie* ‘życie wieczne’ (Kjp)[1984]; ◦ cs *живот вечный* ‘wieczna szczęśliwość’ (Zc); ◦ słowac. *večný život* ‘posmrtný’ (Ks); ◦ czes. książk. *věčný život* ‘(v nábož. představách) stav člověka po smrti záležící v nepomíjejícím trvání, existenci lidské duše podle nábož. víry o její nesmrtelnosti’ (Ccn); ◦ ros. *вечная Жизнь* (ktp);◦ chorw. *život vječni* (MPh); ◦ serb. *вечити / вечни живот* (Żs); ○ życie przyszłe, por. • p. *życie przyszłe* ‘według wierzeń religijnych: życie duszy po śmierci człowieka’ (sjp); ○ wieczność, por. • p. *wieczność* ‘według wierzeń religijnych: życie pozagrobowe (jako przeciwstawienie doczesności)’ (sjp); ○ bycie w wieczności, por. • czes. *být už na věčnosti* (c); ○ chwała, por. stpol. *chwała wieczn*(*i*)

[1982] Por. • stpol. *drzewo żywota wiecznego* ‘rajskie drzewo, którego owoce miały zapewniać nieśmiertelność, *arbor paradisi*, *cuiusfructus immortalitatem dare dicebantur*’ (Us); • sch. rel. *дрво живота* ‘дрво чији плодови дају бесмртност’ (rsk); ▫ *drvo života* ‘drvo čiji plodovi daju besmrtnost, simbol života i životne snage’ (Mf).

[1983] Por. też • p. *oglądanie* ‘widzenie, patrzenie na Boga po śmierci, tj. osiągnięcie zbawienia’; ▫ *oględać* ‘widzieć, patrzeć na Boga po śmierci, tj. osiągnąć zbawienie’ (Msp).

[1984] Por. też • p. *wiecznotrwały*; ▫ *wieczno trwający* ‘wiecznie trwający, wiekuisty, wieczysty, niepożyty’ (Kjp); ◦ bułg. *безкрайност* (Sbp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 733 2012-11-06 11:43:47

a; ▫ *wiekuista chwała* (Us); ▫ p. *wiekuista chwała* (sjp)[1985]; ○ błogosławieństwo, por. • stpol. *wieczne błogosławieństwo*; ▫ *wiekuiste błogosławienie* (Us); ○ szczęśliwość, szczęście, por. • stpol. *wieczna szczęsność* (Us); ▫ p. *wiekuiste szczęście* (sjp); ◦ cs *отрада небесная* 'wieczna szczęśliwość' (Zc); ○ radość, por. • stpol. *radość wieczna* (Us); ▫ *wieczn(i)e radości* (Us); ▫ *wieczne ucieszenie* (Us); ▫ *wieczne wiesiele* (Us)[1986]; ▫ *wiekuje wiesiele* (Us)[1987]; ○ pokój, por. • stpol. *wiekuisty mir*; ▫ *pokoj wiekui* (Us); ▫ p. *wieczny / wiekuisty pokoj* '*pax perpetua*' (Msp); ▫ *pokoj wieczny / wiecznie trwający / wiekuisty* '*pax sempiterna*' (Msp); ◦ serb. *вечни мир / покој* (после смрти) (Żs); ○ światłość, światło, por. • p. *światłość wiekuista*; ▫ *światło wiekuiste* 'według wierzeń religijnych: życie wieczne po śmierci; żywot wieczny' (Du); ▫ *wiekuja światłość* (Us); ▫ *mieć światłość żywota* (Msp); ◦ serb. rel. *вечита светлост* (Żs); ○ wieczny odpoczynek, por. • stpol. *wieczne otpoczynienie*; ▫ *wieczne odpoczywanie* (Us); ▫ p. *wieczny / wiekuisty odpoczynek* 'według religii chrześcijańskiej: zbawienie po śmierci, życie wieczne'[1988]; ◦ czes. *věčné odpočinutí* (Opc); ◦ chorw. *vječni počinak* (MPh); ○ wieczny spokój i zbawienie duszy, por. • stpol. *odpoczywanie wieczne*; ▫ *wiekuje odpoczywanie* 'spokój po śmierci, zbawienie duszy, *requies aeterna, animae salvatio*' (Us); ○ zbawienie, por. • stpol. *wieczne zbawienie*; ▫ *wiekuiste zbawienie*; ▫ *zbawienie wiekuiste* (Us); ○ odpłata, por. • stpol. *wieczna odpłata* (Us); ○ pocieszenie, por. • stpol. *wieczne pocieszenie* (Us); ○ królowanie, królestwo, por. • stpol. *wieczne krolewanie*; ▫ *krolewstwo wieczne*; ▫ *krolewstwa wiekuja*; ▫ *wiekuiste krolewstwo* (Us); ▫ p. *Królestwo Niebieskie* 'w chrześcijaństwie: miejsce, gdzie przebywają Bóg, aniołowie, święci oraz dusze zbawionych (Du); ◦ brus. *Царства нябеснае* (AC); ◦ ukr. przest. *вічне царство*; ▫ *царство* (*царствіє*) *небесне* (*Боже*) 'за релігійними уявленнями — місце, де блаженствують праведники після смерті; рай' (fu); ○ przybytek, por. • stpol. *wiekui przebytek*; ▫ *wiekuiste przebytki* (Us); ○ ojczyzna, por. • stpol. *wieczna oćczyzna*; ▫ *ojczyzna wiekuista* (Us); ○ ziemia, por. • stpol. *wieczna ziemia* (Us); ○ świat, por. • stpol. *świat wieczny* (Us); ○ nieskończoność, por. • p. *niedokończoność* 'nieskończoność, wieczność'; ▫ *niedokończenie* 'nieskończoność, wieczność' (Msp).

W odniesieniu do życia wiecznego ujawniają się w języku m.in. następujące aspekty: ○ nagrody, por. • p. *nagrodzić żywotem wiecznym* (Msp); ○ zwieńczenia

[1985] Por. • *Wiekuisty* — 'nieograniczony w czasie, trwający wiecznie; wieczny (używane zwykle w odniesieniu do życia pozagrobowego)' (sjp).

[1986] Por. też • stpol. *niebieskie / rajskie w(i)es(i)ele* (Us).

[1987] Por. • stpol. *wesele* 'niebo, według wierzeń chrześcijańskich miejsce wiecznej szczęśliwości po śmierci, *caelum*, *locus aeternae beatitatis mortuorum vulgo putatur*' (Us).

[1988] Por. tym kontekście • p. *nieśmiertelne a niepokalane łoże* 'symbol życia wiecznego' (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 734 2012-11-06 11:43:47

koroną, wieńcem chwały, por. • p. *koronować* ‘w religii chrześcijańskiej: życiem wiecznym obdarzać, nagradzać’; ▫ *korona* ‘nagroda za śmierć męczeńską’ (Msp); • cs *венценосец* ‘święty, który dostąpił wiecznej chwały’ (Zc); ○ doprowadzenia do żywota nieśmiertelnego, por. • p. *doprowadzony / dopuszczony / domieszczony żywota nieśmiertelnego* (Msp)[1989].

W przeciwieństwie do szczęśliwości niekończącego się życia w niebie pojęcie *życia bezczasowego*, *trwałego* wiązane z przebywaniem w piekle jest stanem śmierci i nieszczęśliwości: ○ śmierć, por. • stpol. *śmierć wiekuista* (w religii chrześcijańskiej, *in religione Christiana*) ‘niemające końca cierpienia duszy w piekle po śmierci, utrata zbawienia, *damnatio aeterna*, *inferni poena sempiterna*’ (Us); ▫ stpol. *wiekuja śmierć* (w religii chrześcijańskiej, *in religione Christiana*) ‘niemające końca cierpienia duszy w piekle po śmierci, utrata zbawienia, *damnatio aeterna*, *inferni poena sempiterna*’ (Us); ▫ *wieczna śmierć*; ▫ *śmierć wieczna* (Us); ○ żałość, por. • stpol. *żałość wieczna* (w religii chrześcijańskiej, *in religione Christiana*) ‘niemające końca cierpienia duszy w piekle po śmierci, utrata zbawienia, *damnatio aeterna, inferni poena sempiterna*’ (Us); ○ cierpienie, por. • stpol. *wieczne cirpienie* (Us); ○ męka, por. • stpol. *wieczna męka*; ▫ *wiekuista męka* (Us)[1990]; ○ potępienie, por. • stpol. *wieczne potępienie*; ▫ *wiekuje potępienie* (Us); ▫ p. *ogień wieczny niecić* ‘zasługiwać na potępienie’ (Msp); ○ zatracenie, por. • stpol. *wieczne zatracenie* (Us); ◦ słowac. *večné zatratienie* (Ks); ○ zapadnienie, por. • stpol. *wieczne zapadnienie* (Us); ○ nędza, por. • stpol. *wiekuja nędza* (Us); ○ piekło, por. • stpol. *piekło wiekuje* (Us); ○ ogień, por. • stpol. *ogień wiekui* (Us).

Wieczność. Życie po śmierci. Podmiotowość życia bez końca

„Edyty Stein dociekanie prawdy zawiera swoistą fenomenologiczną logikę […]. Ta wędrówka za prawdą doprowadzi ją do pokazania świadomości jako »twierdzy

[1989] W tym odniesieniu por. „wierzymy w życie wieczne. Wierzymy, że dusze tych wszystkich, którzy umierają w łasce Chrystusa, czy to dusze mające jeszcze dopełnić ekspiacji przez ogień czyścowy, czy też te, które zaraz po rozłączeniu się z ciałem przyjmowane są przez Jezusa, jak dobry łotr, do raju — tworzą Lud Boży po śmierci, która została całkowicie zniszczona w dniu zmartwychwstania, kiedy owe dusze połączą się ze swymi ciałami”, toteż „wyznając tę wiarę i tą nadzieją ożywieni, wyczekujemy zmartwychwstania umarłych i życia przyszłego wieku” (Ryłko 1991: 508–509).

[1990] Por. też • stpol. *piekielna męka* (Us). Frazeologia w staropolskich tekstach religijnych oddaje nazywanie piekła wyrażeniami, w których członem konstytutywnym są leksemy oznaczające miejsce tortur, np. *katownia piekielna*, przy czym komponentem znaczeniowym wyrażeń związanych z piekłem jako miejscem kaźni jest „etymologiczny sem ognia, spalania”, np. *piekło ogniste*, *ogień piekielny*, *ogień wieczny*, „stąd semantyczne przejście do związków”: *kaźń piekielna*, *męki wieczne* (Kułakowska, Greszczuk 1997: 258).

WWysoczanski-Umieranie.indb 735 2012-11-06 11:43:47

duchowej«, która jest obroną przed »czasowością istnienia«, która scala czasowość bytu skończonego z wiecznością bytu Nieskończonego. Fenomenologiczne wiązanie bytu skończonego i wiecznego porządkuje istotowo i hierarchicznie oświetla wszelkie byty: Bóg — byt wieczny — aniołowie — człowiek — reszta stworzeń" (Grzegorczyk 2002: 79).

Wieczność jest równa znaczeniowo życiu bez końca, tj. niekończącemu się życiu, por.: • p. *dusza ludzka* — jako podmiot życia o śmierci występuje dusza ludzka formalnie w literaturze hellenistyczno-żydowskiej (Mdr 2, 22–23; 3,1–3; 4,14; 15,8–11,16,14), natomiast wcześniejsze księgi *Starego Testamentu*, wyrażając przekonanie o pewnej (zredukowanej) formie życia po śmierci, nie mówią wyraźnie o jego przedmiocie. W *Nowym Testamencie* identyfikowana z życiem i nieśmiertelnością, przeznaczona jest do wiecznego szczęśliwego życia (Jk 1,21; 5,20; 1 P 1,9; 4,19), a po śmierci człowieka dusza otrzymuje nagrodę lub karę (Mt 10,28; 1 Tes 5,23; Ap 6,9; 20,4), jako niezniszczalna ma największą wartość ze wszystkich dóbr ziemskich (Mt 16,26; Mk 8,36) (ek, IV: 381).

Wieczne trwanie. Ponadczasowość istotowa

Kolejnym wymiarem wieczystości trwania jest ponadczasowość istotowa: • (Bóg) bibl. *wszytki lata uprzedzić* 'być przedwiecznym (o Bogu)' (Msp); • p. *wszystko do czasu, a Pan Bóg na wieki* (Knk); • *Aion* — w zerwanizmie nazwa boga czasu i wieczności; bóg wieczności czczony w Aleksandrii; pochodzi prawdopodobnie od zaratustriańskiego Zerwana, boga wieczności, który pojawił się także w kulcie Mitry i manicheizmie (ek, I: 202–203; er, I: 106).

Część trzecia

Językowa wielowymiarowość przestrzeni umierania i śmierci

Pozaludzki zakres umierania i śmierci. Odniesienia do umierania i śmierci

Rozdział I

Pozaludzka płaszczyzna umierania i śmierci

A. Pozaludzki wymiar życia i śmierci, kończenia życia i funkcjonowania

Wskazana płaszczyzna obejmuje w najogólniejszym rozumieniu sensy: ‘śmiertelność’, ‘przed śmiercią’ oraz ‘do śmierci’.

Śmiertelność organizmów żywych

Śmiertelność w całej sferze bytu poza człowiekiem sprowadza się do: ○ śmiercionośności, zabójczości, por. • p. *śmiertelny jad*; ▫ *jad śmierci*; ▫ *zadawać gorzki jad śmierci* (Msp); • p. *śmiertelna jaszczorka* ‘jadowita’ (Msp); • słowac. *smrtonosné baktérie* ‘zabójcze bakterie’ (Jsp); • słowac. zool. *smrtihlav* ‘lišaj smrtkový *Acheronia stropos*’ (Ks); • czes. pot. *smrtící koktejl* ‘coś szkodliwego, powodującego koniec czegoś’ (Ocp); • czes. *smrtelná rána* (*něčemu*) ‘działanie oznaczające ostateczny koniec czegoś’ (Ocp); ○ podlegania śmierci, por. • p. *śmiertelny język* (Msp); ○ odwołania się do śmierci, por. • p. *śmiertelna barwa* (Msp); • głuż. *smjertnicka* — nagietek (pg); ○ liczba przypadków kończących się śmiercią w stosunku do liczby obiektów lub w stosunku do liczby zachorowań na poszczególne choroby • p. *mór* ‘śmiertelność między ludźmi albo bydłem’ (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 739 2012-11-06 11:43:47

Pozaludzkie wymiary przedśmiertności, dośmiertności

Zanim nastąpi śmierć, pojawiają się u zwierząt określone oznaki, dają się zauważyć określone zachowania. W potocznych sądach chodzi tu o następujące przejawy: ○ odzyskiwanie skrzydeł przez mrówkę, por. • darg. i adyg. *перед смертью и муравей крылья обретает* (Bw); ○ i mrówkom wyrastają skrzydła, gdy przychodzi śmierć, przychodzi umierać[1991], por. • lak. *когда приходит смерть, у муравьев вырастают крылья* (Bw); ◦ puszt. *когда муравью приходит пора помирать, у него вырастают крылья* (Bw); ○ wycie lisa, por. • turkm. *Лиса перед смертью воет* (Bw); ○ czucie zapachu kota przez mysz, por. • amch. *мышь даже перед смертью чувствует запах кошки* (Bw); ○ umizgiwanie się do kota przez myszkę, która poczuła śmierć, por. • uzb. *когда мышка почует смерть, она заигрывает с кошкой* (Bw); ○ ugryzienie kota w ogon przez mysz, gdy nadejdzie czas jej śmierci, por. • kar. *когда мыши придет срок умереть, она укусит за хвост кота* (Bw); ○ mysz skazana na śmierć, zabawia się ogonem kota, por. • mong. *мышь, обреченная на смерть, играет хвостом кошки* (Bw); ○ w obliczu zagrożenia śmiercią także mysz gryzie, por. • lak. *под угрозой смерти и мышь кусается* (Bw); ○ gdy nadeszła śmierć, wielbłąd biega wokół studni, por. • arab. *смерть пришла, а верблюд бегает вокруг колодца* (Bw).

Umieranie i śmierć tego, co żyje

Umieraniu podlega nie tylko człowiek, lecz również inne istoty żywe, por. • p. *Co żyje, umrzeć musi* (Npp).

Zakres używania wyrazu *umierać* w odniesieniu do wymiaru pozaludzkiego, zwłaszcza wobec zwierząt, jest ze względów pragmalingwistycznych ograniczony, por. np.: • p. *umierać* ‘o pszczołach mówi się, jak o ludziach, że umierają’ (G); ▫ gw. or. *umiyrać* ‘o pszczole: zdychać, padać’ (Kgo)[1992]. Oto niektóre inne jednostki nazewnicze z uwzględnianym sensem: • czes. *zcípati* ‘zdychać, padać, o zwierzętach’; ▫ słowen. *cẹ́pati*, ▫ *cẹ̑pam* ‘padać martwym; spadać na ziemię, np. o gruszkach z drzewa’ (psł. *cěpati* zach. i płd. ‘sztywnieć, drętwieć’, ‘umierać’) (Spr); • p. dial. *cewać* ‘zdychać, o ptactwie’ (psł. *cěvěti* dial. zach. ‘tracić siłę, siły, słabnąć, schnąć’) (Spr); • psł. *cǫ́kati* dial. płd. ‘pękać’, ‘zdychać’;

[1991] Chodzi o pojawienie się nowych właściwości — w odniesieniu do złych własności, cech, wad, defektów jako oznaki rychłego zginięcia.

[1992] Por. też • *Dzbuk* nazwisko — *dzbuk* ‘płód obumarły u pszczół’ (Tn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 740 2012-11-06 11:43:47

◦ słowen. *cŕkati* ‘ginąć, zdychać’; ◦ sch. od XVI w. *cŕkati* ‘zdychać, ginąć, o zwierzętach’; • psł. *cŕknǫti*, *cŕkniti* ‘zdechnąć, zginąć’, ‘zepsuć się’, ◦ mac. *цркне* ‘zdechnąć, o zwierzęciu’ (Spr)[1993]; • p. *usnąć* ‘(o rybach) przestać żyć’ (Kjp); • p. *padać* ‘o zwierzętach: *zdychać*; o roślinach: *ginąć*’ (Zp); • p. *zginąć*, ▫ *zaniknąć*, ▫ *przestać istnieć* (Sc); ◦ czes. *zajít* (o rostlinách; jevech) (Sc); • ros. *околеть* / *околевать* ‘умирать, издыхать (о животных)’ (ra); • serb. *липсати* ‹грч.› ‘умрети (животиња)’ (Msk).

Ze względu na wartość znaczeniową leksem *umieranie* odnosi się również do innych organizmów żywych i wówczas oznacza kończenie się cyklu życiowego, więdnięcie, por. ros. *умирать* ‘′kończyć życiowy cykl, więdnąć. O przyrodzie, roślinności′’ (rl).

Słowem — w przedstawionym zakresie jest leksem *obumierać*, por. • p. książk. *obumierać* ‘o żywych organizmach, tkankach[1994]: stopniowo przestawać funkcjonować, stawać się martwym’ (Du); ▫ *obumierać* ‘o organizmach żywych lub ich częściach: stopniowo przestawać funkcjonować, stawać się martwym’ (N); ◦ głuż. *wotemĕrać* ‘obumierać, zamierać’ (Zg); ◦ fin. *kuolla* ‘obumierać, usychać’, np. *kukat kuollevat* ′kwiaty obumierają′ (Kfp)[1995].

Organizmy żywe, w szczególności rośliny, dotyka śmierć, por. np. • ros. *Добер топор до бревна: как поцелует — бревну смерть* (PZ).

Śmierć zwierząt

Jednostki języka wyrażają zasadniczo śmierć zwierząt w ogóle, niektórych ich gatunków, a także charakterystyczne właściwości ich padania. W zakresie użycia zasadniczymi i mającymi dużą frekwencję są leksemy: • p. *zdychać* ‘o zwierzęciu: przestawać żyć’ (N); ▫ pot. *zdychać* ‘kończyć życie, padać’ (Du)[1996]; ▫ *zdechnąć* (Sc); ◦ czes. pot. *chcipat* ‘(o *zvířatech*) zdychać, padać’ (Sc); ▫ *scípnout*; ▫ *chcípnout* ‘(o zvířatech) zdechnąć, paść’ (Sc); ▫ *zdechnout* (o zvířatech); ▫ *dodělat* (o zvířatech); ▫ pejor. *kápnout* (o dobytku); ▫ *leknout* (o rybach); ▫ *zajít* (o zvířatech) (Sc); ◦ ros. *издыхать* ‘умирать (о животном)’ (Or)[1997];

[1993] Podobnie jak w przypadku umierania człowieka wskazywano na współzakresowość znaczeń niektórych leksemów, tj. odwołań do człowieka i innych istot żywych, również i w tym miejscu, zwłaszcza w odniesieniu do podanych wyżej jednostek, niezbędne jest podkreślenie tych prawidłowości, por. np. • bułg. *цръкам* ‘umierać, zdychać’; ▫ bułg. dial. *цръкна* ‘umrzeć, zdechnąć’ (Spr).

[1994] Por. • czes. biol. *umírání tkáně*, ▫ *odumírání* (HSZ).

[1995] Por. też • p. *coś obumiera* (z jakiegoś powodu); ▫ *coś obumiera komuś / czemuś* (z jakiegoś powodu) (Mp).

[1996] W tym miejscu por. też • p. *podryg* ‘konwulsyjny ruch zdychającego zwierzęcia’ (Ojp); ▫ p. *ostatnie podrygi zdychającego zwierzęcia* (Dwp).

[1997] Por. • ros. *дохнуть*, *вздох*, stsłow. въздъхнѫти ‘westchnąć, zaczerpnąć tchu’, pokrewne lit. *dūsanti* ‘wzdychać’, *dusiù*, *dūsëti* ‘ciężko oddychać, dyszeć, z trudem oddychać’ […], łot. *dusu*, *dust* ‘ciężko oddychać, dyszeć’ (Frj).

WWysoczanski-Umieranie.indb 741 2012-11-06 11:43:47

◦ ros. dial. swierdł. *дох* ‘′śmierć ryby pod lodem z powodu niedostatku tlenu, śnięcie′, stsłow. *дъхъ*, psł. **dъхъ*’ (Tes); • p. *padać* ‘o zwierzętach: zdychać; ginąć (np. w wyniku epidemii)’ (Dwp), por. ▫ *bydło / stado pada*[1998]; *krowy / konie padają*[1999]; ▫ *padać na chorobę / zarazę*; ▫ *padać od choroby / od zarazy* (Zp); ▫ *paść* (Sc); ◦ czes. *uhynout* (o dobytku) (Sc). Pod względem przynależności i nacechowania słownictwa omawianą płaszczyznę leksykalno-znaczeniową wyróżnia proweniencja gwarowa i silna ekspresywność, por. • p. gw. *chachnąć* ‘o zwierzęciu: zdechnąć’ (sgp); • p. ▫ *kojfnąć* ‘o zwierzęciu: zdechnąć’ (L); • ros. gw. *выходить* ‘′zdechnąć, paść (o bydle)′’ (Fg); • ros. gw. *затухнуть* ‘′umrzeć (o zwierzętach)′’ (Fg); • ros. *отбросить / откинуть копыта* (*в сторону*) ‘издохнуть, околеть (о животных)’ (Mnf).

W omawianym kręgu znajdują się też leksemy posiadające znaczenie masowego bądź doszczętnego wymierania, por. np.: • p. gw. or. *pozdychać* ‘o wielu zwierzętach: zdechnąć’ (Kgo); • p. gw. or. *wyzdychać* ‘o grupie zwierząt: zdechnąć do ostatniego’ (Kgo); ▫ p. gw. or. *powyzdychać* ‘o wielu zwierzętach: zdechnąć po kolei do ostatniego’ (Kgo); • p. *pomór* ‘masowa śmierć, zaraza, epidemia, mór, dziś tylko w odniesieniu do zwierząt’ (Dwp)[2000]; ◦ serb. *помор* ‘умирање, црквавање у маси због неке заразе’ (Msk); • p. *umierać, jak muchy* ‘licznie’ (Kjp); ◦ serb. *падати као муве* (Ż̧s); ◦ tur. *sapır sapır ölüyorlar* ′umierają jak muchy′ (Srt).

Odrębnie wydziela się w tym zakresie słownictwo dotyczące zwierząt nieżywych, por. • p. *zdechły*; ▫ *padły* (Sc); ◦ czes. *zdechlý* (Sc); ▫ *chcíplý*; ▫ *scípý* (Sc); • p. *padlina*; ▫ *ścierwo* (Sc)[2001]; ◦ czes. *chcíplotina*; ▫ *zdechlina* (Sc).

Przyczyny śmierci zwierząt

W materiale językowym są też wskazywane przyczyny śmierci zwierząt, por.: • p. *pomór* ‘ostra, zaraźliwa, wirusowa choroba drobiu, świń i dzików’ (Dwp); • serb. *беснило / бјеснило* ‘тешка заразна вирусна болест животиша (нарочито паса) и људи, која изазива страшну раздраженост и смрт’ (Msk);

[1998] Por. • p. *Bydło padło masowo* (Dwp).

[1999] Por. • p. *Koń komuś padł* (Dwp).

[2000] Por. • p. *pomór zwierząt* (Dwp); ▫ *pomór świń, drobiu* (Dwp). Por. też wyjaśnienie etymologiczne: *pomór* od XIX w. ‘masowe umieranie, padanie; choroba śmiertelna, epidemia, zaraza, mór’, wcześniej, od XVI w., *pomorek* ‘morowe powietrze, epidemia’, dial. *pomorek* ‘pomór’ z gwar wsch. (z Tykocina i okolic Przasnysza). Późne poświadczenie i geografia wyrazu gwarowego wskazują na zapożyczenie ze wschsłow., por. ukr. *pomír* ‘śmiertelna choroba, zaraza, mór’, brus. przest. i dial. *pamórak* ‘mór, zaraza’, dial. też *pamór* ‘ts.’ (poza tym wyraz znany też innym językom słow., np. słowac. dial. *pomora* ‘zguba, zagłada’, chorw./serb. *pòmor* ‘pomór, mór, dżuma; śmiertelność ; rzeź’, od psł. czas. przedrostkowego **po-merti* ‘zemrzeć’ (Bse).

[2001] Por. • lit. dial. *gaĩšena* ‘zdechlak; padlina’; ▫ *gaĩšti* ‘zdychać’ (Spr).

WWysoczanski-Umieranie.indb 742 2012-11-06 11:43:47

• p. gw. or., dawn. *cárna niemoc* ‘zatwardzenie u bydła, powodujące śmierć zwierzęcia’ (Kgo)[2002].

Sposób, warunki i okoliczności umierania zwierząt

Językowy obraz umierania zwierząt cechuje śmierć z reguły: ○ marna, por. np. • p. *zdychać jak pies* (Kjp); ◦ ros. pot. *умереть как собака* (Prd); ◦ serb. *umreti kao poslednje pseto;* ▫ *crći kao pas za plotom* (Kse); ◦ ang. *die a dog's death*; ▫ *die like a dog* (AR)[2003]; ◦ niem. *sterben wie ein Hund* (Prd); • p. *Zdechł jak świnia* (Ak); ○ w każdych warunkach, por. • wiet. *бык и подыхает на соломе* ′byk zdycha także na słomie′ (Bw); ○ w miejscu przychodzenia po śmierć, por. • p. *Zając wraca po śmierć do miejsca* (Ak)[2004]; ○ darcie się słoni jest równoznaczne śmierci kanczili, która dostała się do środka, tj. pomiędzy słonie, por. • mal. i indonez. *слоны дерутся — смерть канчилю, попавшему в середину* (Bw)[2005]; ○ śmierć w soku kokosowym nie jest musze straszna, por. • suah. *смерть в кокосовом соке мухе не страшна* (Bw).

Podobnie jak w przypadku ludzi wskazywana jest jednokrotność wydarzania się śmierci zwierząt, przy czym indykacje te dotyczą konkretnych zwierząt. por. • p. *Raz kozie śmierć* ‘raz tylko się umiera, nie ma się co bać śmierci’ (Sfp).

B. Pozaludzki wymiar śmierci, śmierci zadanej i stosunku wobec śmierci

Kolejnym wymiarem w przedstawianej płaszczyźnie znaczeniowo-wyrazowej pozaludzkiego zakresu umierania i śmierci jest takie zobrazowanie śmierci, tj. śmierci dotykającej wszystkiego poza człowiekiem.

[2002] W związku z tym por. • p. gw. or. *cárny / śmjertny tydziyń* ‘trzeci tydzień przed wielką niedzielą; w tym tygodniu nie wolno było prać, ponieważ sprowadziłoby to na gospodarza nieszczęście w postaci carnej niemocy trapiącej bydło’ (Kgo).

[2003] Szerzej w odniesieniu do śmierci określonych zwierząt zob. Wysoczański 2003b: 81–95; Wysoczański [2005] 2006.

[2004] W tym kontekście por. wyrażenie: • p. *cmentarzysko słoni* (w).

[2005] Kanczila — rodzaj karłowatej antylopy.

WWysoczanski-Umieranie.indb 743 2012-11-06 11:43:47

Śmiercionośność

Różne byty świata pozaludzkiego niosą śmiertelne zagrożenie, por. np.: • p. *samjel* ‘śmiercionośny wiatr afrykański, tur. *sam-jeli*, od arab. *samin*’ (Kjp).

Przywołaniu aspektów śmiercionośności służy też wskazanie na rozmaite przyczyny zdychania zwierząt: • p. wet. *nosówka* ‘zakaźna, ostra, często śmiertelna choroba wirusowa głównie psów, też lisów, wilków, objawiająca się nieżytem spojówek, dróg oddechowych, przewodu pokarmowego, często także wysypką, drgawkami, porażeniem mózgowym’ (Dwp); • p. gw. *diuga* ‘robak, przebywający na mokrych miejscach, który, zjedzony przez bydlę, sprowadza na nie chorobę albo śmierć’ (Kjp); • p. *motylica* ‘choroba wywołana przez motylicę (pasożyta) u zwierząt, rzadko u ludzi, powodująca marskość wątroby i ogólne wycieńczenie organizmu prowadzące do śmierci’ (Dwp)[2006]; • p. gw. *dobra sanica*, *końska śmierć* (Kjp); ○ zając ginie od sitowia, podczas gdy mąż ginie z hańby, znieważenia, por. • kirg. *муж гибнет от бесчестья, заяц погибает от камыша* (Bw); ○ niekiedy słonia zabija drzazga, por. • zulus. *иногда слона убивает заноза* (Bw); ○ jedna dziura — jedno miejsce zdobycia pożywienia, por. • p. *Przy jednej dziurze to i kot zdechnie*; ▫ *Przy jednej dziurze kot zdechnie* (Npp).

W tym miejscu zasadne jest odniesienie się do utrwalonej w języku obserwacji konsekwencji przeciwstawnej, tj. następstw nieponiesienia śmierci przez zwierzę, np.: ○ jeśli się żmii nie zabije „na śmierć”, definitywnie, to później będzie się skazanym na biedy, por. • chin. *не убьешь змею досмерти — после бед не оберешься* (Bw).

Charakterystyka pozaludzkiego wymiaru śmierci

Następstwa

Jedną z bardziej utrwalonych w języku domen ukazujących następstwa śmierci jest świat zwierzęcy. Przykładowo (por. wyżej pkt *Zabijanie. Uwarunkowania, następstwa* i pkt *Zadowolenie, korzyść z czyjejś śmierci*): ○ śmierć kota jest radością dla myszy, por. • tw. *Kiedy kot umiera, myszy się cieszą* (Mpp); ○ śmierć konia jest świętem dla psa, por. • uzb. *смерть коня — праздник для собаки* (Bw); ○ śmierć świni jest równoznaczna zabawianiu się kruka, por. • ros. *Где свинья умирает, там и ворон играет* (Dp); ○ śmierć lwa to

[2006] Por. • p. *Owca zdechła na motylicę* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 744 2012-11-06 11:43:47

życie dla myszy • uzb. *смерть льва — жизнь для мыши* (Bw); ○ śmierć lisa nie jest opłakiwana przez kury, por. • p. *Po śmierci lisa kury nie płaczą* (Mpp); ○ gdy ginie ptak, jajka gniją, por. • zulus. *когда птица погибает, то яйца гниют* (Bw); ○ gdy umiera kura, równocześnie giną jej pchły, por. • mal. i indonez. *умирает курица — умирают и ее блохи* (Bw).

W tym miejscu należy zauważyć, że w przeciwieństwie do powszechnego przeświadczenia o oszpecaniu ciała ludzkiego w następstwie śmierci w utrwaleniach językowych można znaleźć w odniesieniu do zwierząt przykład odwrotnego zjawiska — czynienia czegoś piękniejszym. Dotyczy to raka, por. • ros. *Одного рака смерть красит* (Ap)[2007]; ◦ p. *Tylko rak, umierając, kraśnieje* (Srp).

Pozostałość

Tak jak po śmierci ludzi pozostają dobra materialne i niematerialne, tak po zwierzętach zostają określone przydatne bądź cenne części: ○ po irbisie (lamparcie) pozostaje skóra, podczas gdy po zgonie człowieka — sława, por. • chin. *Человек умирает — остается слава, барс умирает — остается шкура* (Bw); ○ po tygrysie zostaje skóra, podczas gdy po śmierci człowieka — sława, por. • mal. i indonez. *После — смерти тигра остается шкура; после смертн человека слава* (Bw); ○ po byku zostaje skóra, podczas gdy po śmierci człowieka zostaje imię, por. • asyr. *Человек после смерти оставляет имя, а бык — шкуру* (Bw); ○ szczupak umiera sam, zostawiając zęby, por. • kaz. *Щука сама умрет, но зубы останутся* (Bw).

Inwariantem w omawianym aspekcie przydatności tego, co pozostaje po zwierzęciu, jest wskazanie na sposób wykorzystania tych wartościowych pozostałości, por. np.: • p. *Po śmierci osła skórę na bęben obrócą* (Knk); • p. *Konik zdechł, więc go w miech* (Knk).

Wskazywana jest też wartość martwego zwierzęcia, np. ○ słoń nawet martwy jest warty tysiąc monet, por. • tamil. *слон, даже мертвый, тысячу монет стоит* (Bw); ○ pies żywy jest cenniejszy od padłego lwa, por. • p. *Lepszy żywy pies od zdechłego lwa* (Npp); ◦ łac. *melior est canis vivus leone mortuo* ‘z Wulgaty (Eklezjastes, 9,4)’ (Kso); ◦ czes. *Lepší živý pes než mrtvý lev* (Ccs); ◦ ros. książk. *Живой пес лучше мертвого льва* (Spp); ○ żywa mysz jest lepsza, wartościowsza od martwego lwa, por. • turkm. *живая мышь лучше мертвого льва* (Bw).

Oprócz tego trzeba wskazać również na pozostałości innego rodzaju — opustoszałe miejsca po zwierzętach, np.: ○ pusty, zwolniony chlewek po ubyciu cioł-

[2007] Por. w tym odniesieniu: ros. *красить* ‘malować, barwić, farbować, zdobić’. Por. też ros. *краснеть* ‘czerwienieć, czerwienić się, robić się czerwonym’; *краснеть как рак* ‘spiekać raka’; *красный* ‘czerwony, piękny, zaczerwieniony’.

WWysoczanski-Umieranie.indb 745 2012-11-06 11:43:47

ka, por. • ros. *Умер телок — опростался хлевок* (Spp); ○ opustoszały boks po padłej krowie, por. • ros. *Корова пала стойло опростала* (Dp).

Równoznaczność śmierci

Najróżniejsze idee, czynności i stany mogą być traktowane równoznacznie ze śmiercią człowieka. W obszarze tym znajdują się: ○ pohańbienie się, skompromitowanie się młodego dżygita, podczas gdy zgięcie młodej gałązki jest tylko jej złamaniem, por. • kirg. *для молодой ветки согнуться — значит сломаться, для молодого джигита опозориться — значит умереть* (Bw); ○ brak miłości, por. • austr. *Miłość jest męką, brak miłości śmiercią* (Mpp).

W pozaludzkim wymiarze śmierci znana i powszechna jest śmierć istot żywych składanych w ofierze[2008], por. • p. rel. *ofiara* 'dar (przedmiot lub istota żywa) składany bogu, nadprzyrodzonym mocom, duchom (spalany, oddawany do świątyni) w celu np. przebłagania ich, odsunięcia niebezpieczeństwa' (sjp), por. np.: • p. *zabić jagnię na ofiarę*; ▫ *złożyć wołu w ofierze* (sjp).

Śmierć Boga

W pozaludzkim obszarze śmierci mieści się też idea „śmierci Boga", por. • *śmierć Boga* — cywilizacja euroamerykańska zmaga się z wyzwaniem rzuconym przez oświecenie, a później przez F.W. Nietzschego, który głosił, że „Bóg umarł" (nihilizm). Ten użyty przez niemieckiego myśliciela skrót myślowy stara się opisać sytuację przemian zapoczątkowanych przez oświecenie, które określa się terminem sekularyzacja. Oznacza to uniezależnienie się całych obszarów życia (nauka, kultury, normy postępowania itd.) od kontrolnej funkcji tradycji religijnej i Kościołów, które je reprezentują (ateizm). Pojawiają się głosy myślicieli wyrażające obawy, iż „śmierć Boga" prowadzi do śmierci człowieka, który w świecie pozbawionym horyzontu absolutnych wartości nie może odczytać żadnego sensu, jaki mógłby odkryć w swoim życiu (er, I: 225).

Pozaludzkie wymiary uśmiercania

Słownictwo ze znaczeniem uśmiercania obejmuje również zabijanie w odniesieniu do wszystkiego poza człowiekiem, por. np. • p. *drapieżyć* 'zabijać, mordo-

[2008] Por. pkt *Obrzędowe, ofiarnicze zabijanie zwierząt*.

WWysoczanski-Umieranie.indb 746 2012-11-06 11:43:48

wać, pożerać (co)' (Msp); • p. *potopić* 'topiąc wiele obiektów jeden po drugim, spowodować ich śmierć' (Dwp)[2009]; • p. gw. or. *wykantrzić* 'pozabijać, wytępić coś zupełnie, do ostatniego' (Kgo); • p. *uciąć czemu głowę* (w); • p. *zabić* 'stać się przyczyną czyjejś śmierci, spowodować śmierć czegoś' (sjp)[2010].

Uszczegółowienia uśmiercanych obiektów sprowadzają się do następujących wskazań: • p. *upiorobójstwo* 'zabójstwo upiora, upiorów; tępienie upiorów' (Kjp); • het. zwrot *księżyc został zabity*, 'wg lunearnej mit. bałt. Perkunas rozciął księżyc mieczem za pozamałżeński stosunek, stąd nieustanna zmienność księżyca znajduje wyjaśnienie jako karę za zdradę małżeńską lub jako agonię' (zob. Wysoczański 1999: 31).

Zabijanie oprócz ludzi i zwierząt obejmuje też różnorodne stworzenia mityczne. Z możliwej do przedstawienia egzemplifikacji, por. np.: • *writra* — mityczny potwór-gad Bóg zabity piorunem przez boga Indrę (ek, II: 1231).

Zabijanie zwierząt

Najwyraziściej w sferze uśmiercania pozaludzkiego zaznaczone jest zabijanie zwierząt, por. • p. *uśmiercenie bydła*; ▫ *uśmiercenie psa* (Zp); • p. przest. *pomorzyć* 'uśmiercić wiele osób, pozabijać kolejno ludzi jeden po drugim, zamęczyć wiele osób lub zwierząt' (Zp).

Podstawowym leksemem funkcjonującym w tej sferze jest *bić*, por. np.: • p. *bić* 'zabijać, zarzynać, szlachtować' (sjp)[2011]; • p. *zabić* (sjp); • czes. książk. *sklát* (Sc). Zbiorowe bądź masowe zabijanie zwierząt ukazują leksemy ze znaczeniem: ○ wybijania, wytłuczenia, por. • p. *wybijać*, ▫ *zabijać*; ▫ *wybić*, ▫ *pozabijać*; ▫ *mordować*, ▫ *zabijać*; ▫ *wymordować*, ▫ *pozabijać* (Sc); ▫ *nazabijać* (Żs)[2012]; • słowac. *pobiť veľa zveri* (Ks); ▫ *potlcli všetky zajace* (Ks); • czes. *vybíjet*; ▫ *vybít*; ▫ *vyvražd'ovat*; ▫ *vyvraždit* (Sc)[2013]; ◦ serb. *наклати* (Żs); ○ urządzenia jatki, por. • p. przen. *uczynić / urządzić jatkę albo jatki z kogoś* 'posiekać, pokaleczyć kogoś; pozabijać mnóstwo ludzi, zwierząt' (sjp); ○ zabijania nożem, por. • p. *iść / pójść pod nóż* 'iść na śmierć, być wydanym na śmierć, zabijanym' (Dwp)[2014]; ○ zarzynania, por. • p. *rżnąc* 'zabijać ostrym narzędziem; zarzynać, bić, mordować' (sjp)[2015]; ○ wystrzelania, por. • p. *wystrzelać — wystrzeliwać* 'strzelając z broni palnej, pozabijać zwierzęta;

[2009] Por. • p. *potopić psy* (Dwp).

[2010] Przykładowo: • p. *Gotowanie wody zabija w niej zarazki* (sjp).

[2011] Por. • p. *bić drób*, *wieprze* (sjp).

[2012] Por. • *nazabijać drobiu*; ▫ *nazabijać dziczyzny* (Żs); ◦ serb. *наклати живине*; ▫ *наубијати (много) дивљачи* (Żs).

[2013] Por. też • p. gw. or. *wymrawić* 'depcząc, szarpiąc, dusząc itp., wymordować pozabijać do ostatniego' (Kgo).

[2014] Por. • p. *Krowy, barany idą pod nóż* (Dwp).

[2015] Por. • p. *Rżnąć świnie, kaczki, gęsi* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 747 2012-11-06 11:43:48

wybić'[2016]; ○ wytopienia, por. • słowac. *vytopiť* 'takto usmrtiť, utopiť (vo veľkom množstve)' (Ks); ○ zgłodzenia, por. • p. *pomorzyć głodem* 'spowodować śmierć z głodu wielu osób lub zwierząt' (Zp).

Zabijanie obejmuje w szczególności zwierzęta traktowane jako rzeźne. Odnosi się to zwłaszcza do zwierząt hodowlanych, m.in. świń, bydła rzeźnego, por. • p. gw. *bić* 'zabijać zwierzęta, zwłaszcza świnie'[2017]; ▫ *bicie* 'zabijanie zwierząt, zwłaszcza świń; ubój' (sgp); • p. *świniobicie* 'ubój świń' (sjp); ▫ gw. or. *zabijacka* 'świniobicie' (Kgo)[2018]; • p. *drzeć krowę*; ▫ *drzeć skopy* (Msp); • p. gw. or. *robić — zrobić śmierzć* 'żart.: zabić zwierzę, np. świnię, cielę' (Kgo); • p. gw. or. *kłuć / zakłuć / zakłuwać* 'zabijać świnię z przeznaczeniem na mięso, wędliny itp.' (Kgo); • słowac. *zabíjačka* 'świniobicie' (Jsp); • czes. *zabít* (vepře) (Sc); • czes. *zabijačka*; ▫ *zabíjačka* (Sc)[2019]; • czes. *porazit* (prase) (Sc); • ros. gw. *колотье* ''ubój (bydła na mięso)'' (Fg); • ros. gw. *кормовик* ''zwierzę domowe, tuczone na ubój'' (Fg); ▫ gw. *кормнак / коромнак* ''wieprz, odkarmiany na ubój'' (Fg).

Zabijanie „uprawomocnione" dotyczy także ptactwa domowego, • słowac. *zarezať kohúta* 'zarżnąć koguta' (Jsp).

Drugą kategorią zwierząt „naznaczonych" zabijaniem są te, na które się poluje, por. np.: • p. *polowanie* 'tropienie i zabijanie zwierzyny' (Msp)[2020]; ▫ *polować* 'tropić i zabijać zwierzynę' (Msp); • p. *zaszczuć* 'szczując zwierzę psami doprowadzić je do stanu, w którym zmęczone, daje się złowić; zagonić na śmierć' (sjp)[2021]; • ros. gw. *зазверовать* ''złowić, zabić zwierząt na polowaniu'' (Fg); • ros. gw. *залучить* ''zabić rybę z łuku strzałą w kształcie zębatej łopateczki'' (Fg)[2022]. Odrębnie w kontekście polowania należy wskazać na: ○ postępowanie z ubitą zwierzyną, por. • p. *pokot* łow. 'zwierzyna ubita na polowaniu i ułożona szeregiem podług hierarchii łowieckiej; rozkład' (sjp); ○ zrównanie wartości życia zwierzęcia z ceną naboju, por. • p. *Twoje życie — moje nabicie* 'przysłowie myśliwskie' (Knk); ○ zabijanie zwierząt w okresie ochronnym, por. np. • ros. gw. *свернуть кокору* ''zabić łosia w zakazanym prawem okresie'' (Fg)[2023]; ○ specyficzny zabieg dobijania zwierzyny, np. wilka uprzednio pojmanego

[2016] Por. • p. *Wystrzelać wszystkie kaczki na jakimś terenie* (sjp).

[2017] Por. • dłuż. *biś*, *biju* 'uderzać; zabijać zwierzynę' (Spr).

[2018] Por też • sch. *свинска даћа* 'гозба, част приликом клања свиња' (rsk).

[2019] Por. też • czes. *zabijačka*; ▫ *zabíjačka* 'poczęstunek z okazji zabicia świni' (Sc).

[2020] Por. • p. *Zabić dzika na polowaniu* (sjp).

[2021] Por. • p. *Zaszczuty zając* (sjp).

[2022] Por. tu następującą ocenę polowań: • ros. *Охота смертная, а участь горькая* 'polowanie śmiertelne, a dola gorzka' (Spp).

[2023] W tym miejscu należy zauważyć, że „myśliwskim tabu było jedynie zabijanie słowików, łowienie ich żywcem (dla pięknego śpiewu) było procederem powszechnym, bo opłacalnym. […] W przysłowiach jednak nie zachował się żaden ślad tradycji łowieckiej słowika" (Dynak 1993: 280). Zob. też pkt *Zabijanie. Czyjeś cierpienie* (rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*, podrozdz. E. *Nie zabijaj*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 748 2012-11-06 11:43:48

w zasadzkę, por. np. • p. *wystrzelam / powystrzelam jako w jamie wilki* (Npp)[2024].

Oto językowy obraz zabijanych zwierząt: ○ pies: zabijany jest bezpardonowo, por. • p. *ubić kogo jak psa* 'zabić bez litości' (Sfp); ▫ *zabić jak psa* (Sfp); ◦ ros. *убить как собаку* (w)[2025]; ◦ serb. pot. *затуђи / убити кога као пса* (Żs); ○ pies: wściekłego zabija się bez wahania, por. • p. *zabić jak psa wściekłego* (Npp); ○ szczenię: topi się je bez wahania, bez skrupułów, por. • słowac. *utopiť šteňa* (Ks); ○ owca: idzie pokornie i milcząco na rzeź, por. • sch. *kao ovca na klanje* (w); ○ owca: czeka na nóż, który ją zarżnie, por. • sch. *čeka ko ovca nož* (w); ○ owca: idzie bez oporu pod nóż, por. • sch. *Ide pod nož ko ovca* (w); ○ baran: wyłupia oczy w trakcie zarzynania, por. • p. *Wyłupił oczy jak baran, kiedy go zarzynają* (w); ○ barany: zarzynane są bezpardonowo, por. • p. *rznąć jak barany* (Knk); ○ jagnię: potulnie i bezgłośnie idzie na zabicie, por. • sch *иђи као јање на заклање* 'не давати никакав отпор, смертно, кротко сеповиновати' (rs); ○ kura: ma zmartwienie i na ślubie, i na stypie, jest zabijana na obie okoliczności, por. • ros. *Курице и на свадьбе и на поминках — горе* (Spp); ○ koza: przed śmiercią mówi słabym głosem, por. • czes. *mluvit jako koza před smrtí* (Ccf); ○ koń: bywa zaćwiczany batem[2026], por. • p. *zaćwiczyć konia batem* (sjp); ○ niedźwiedź: jest zabijany na miejscu, por. • ros. *убить медвѣдя наповалъ* 'на мѣстѣ, сразу, насмерть, чтобы палъ гдѣ и какъ стоитъ' (Dt); ○ kur: bez głowy skacze, por. • p. *Skácze jak kur bez głowé* (Knk); ○ kurczę: jest zabijane dla przyjaciela, por. • amch. *Для друга цыпленка режут* (Bw); ○ gęś: jest zabijana, por. • słowac. *zabiť hus* 'zabić gęś' (Jsp)[2027]; ○ kot: jest uśmiercany, por. • słowac. *zamordovať mačku* 'uśmiercić kota' (Jsp); ○ kocię: topi się je, por. • słowac. *utopiť mača* (Ks); ○ szczur: jest truty, por. • fr. *mort-ault-rats* 'trucizna na szczury' (KKf); ○ padalec: jest rozcinany, rozrąbywany, por. • ros. dial. pskow. *разрубить как медяницу кого* '′bezlitośnie ukarać, zabić′' (MNp); ○ komar: bywa zabijany siedmioma uderzeniami, por. • beng. *семью ударами комара убивать*

[2024] Mianowicie, „uwięzionego w dole wilka nader trudno było ująć żywcem, zwykle bywał dobijany lub dostrzeliwany. Czynność ta nie przedstawiała poważniejszych problemów technicznych, ponadto nie dawała wilkowi żadnych szans ocalenia. Ona też dała Mickiewiczowi asumpt do zbudowania porównania »Wystrzelam jako w jamie wilki« (*Pan Tadeusz* IX 608), które z czasem stało się zwrotem przysłowiowym" (Dynak 1993: 104, 128).

[2025] Por. też • p. *pieska śmierć* 'gr. *Thánatos kyneíos* 'z komedii *Osy*, 898, Arystofanesa; dla staroż. Greków określenie to znaczyło więcej niż marna, nędzna, niesławna śmierć'(Kmt); • czes. *psu psí smrť* (Cm); ◦ ros. *собаке собачья смерть* ′psu psia śmierć′ (Spp); ▫ *Жил собакой, околел псом* (Dp); ▫ *Жил — не сосед; помер — не крестьянин* ′żył — nie jak sąsiad, umarł — nie jak chłop′ (Dp). Por. też • ros. żarg. młodz.-stud. *завязать звонок* 'zabić psa pilnującego obiekt' (Mms).

[2026] Por. • p. *zaćwiczyć* 'ćwicząc, chłoszcząc zabić' (sjp).

[2027] Por. też • słowac. *jedným úderom zabiť dve muchy* 'upiec dwie pieczenie przy jednym ogniu' (Jsp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 749 2012-11-06 11:43:48

‘zbyt wielki wysiłek do wypełnienia mało znaczącej sprawy’ (Bw); ○ mucha: jej zabicie nie wymaga użycia armaty, por. • p. *Gdy idziesz zabijać muchę, nie zabieraj ze sobą armaty* (Npp); ○ ptak: również on ginie od strzały, jeśli zasiedzi się na jednym miejscu, por. • kor. *и птица гибнет от стрелы, если на одном месте засидится* (Bw); ○ sowa: umiera zarówno uderzona kamieniem, jak i od uderzenia nią o kamień, por. • kar. *стукнешь камнем сову — сова умрет, стукнешь совой о камень — все равно сова умрет* (Bw); ○ sowa: w przeciwieństwie do trafienia kruka trafienie w jej głowę nie jest łatwe, por. • p. *To nie sztuka zabić kruka, ale sowę trafić w głowę* (Npp).

Osobno należy wskazać na: ○ zabijanie koszerne, zabicie przepisami *Talmudu*, por. • czes. żarg. *košerovat* (Sc); ○ zabijanie w celu skrócenia cierpienia, por. • p. *dobić rannego konia* (Dwp); ▫ *dobić dogorywającego psa* (Dwp)[2028]; ▫ *uśpienie* ‘podanie choremu zwierzęciu śmiertelnego zastrzyku, doprowadzenie go do tego, by bezboleśnie zdechło’ (Zp); ○ zabijanie w walkach, por. • p. *walki byków* ‘widowisko, popularne zwłaszcza w Hiszpanii, w którym matador i toreadorzy walczą z bykami na arenie’ (sjp); ○ zabijanie ze względu na konkretne przeznaczenie, por. • p. *iść na skórę* ‘o zwierzęciu: być przeznaczonym na zabicie’ (Sfp).

Słownictwo odzwierciedla sposób, metody „bezpośredniego” zabijania zwierząt[2029], por. np.: • ros. gw. *закомшить* ‘′zadusić, zabić (zwierzę)′’ (Fg); • ros. gw. *кончнуть* ‘′uderzeniem zabić zwierzę′’ (Fg); • ros. gw. Syb. ekspr. *принести свинцу* ‘′zastrzelić (zwierzę)′’ (Fgs); • ros. idiol. *как червяка* (*убить*) (Iis).

Rejestracja językowa obejmuje też wskazania na miejsca, które są „najodpowiedniejsze” do zadania śmierci określonemu zwierzęciu, np.: ○ śmierć żmii jest w głowie, por. • oset. *смерть змеи в ее голове* (Bw).

W językach utrwaliły się określone zachowania zwierząt w obliczu śmierci zadawanej przez człowieka: ○ gdy nadchodzi śmiertelny czas na zwierzę, biegnie ono prosto na myśliwego, por. • per. *когда зверю пришел смертный час, он бежит прямо на охотника* (Bw); ○ czując śmierć, koza przymila się do rzeźnika, por. • uzb. *когда коза почует смерть, она заигрывает с мясником* (Bw).

Określane są również następstwa zabicia zwierzęcia: ○ martwego psa trzeba będzie taszczyć do tego, kto go zabił, por. • orm. *мертвого пса придется тащить тому, кто его убил* (Bw); ○ po zabiciu kreta zostaje zapach na rękach, por. • beng. *крота убьешь — на руках запах останется*

[2028] A także zabicia uzasadnianego w jakiś sposób, np.: zabicie jednego kota — to ocalenie dziesięciu tysięcy myszy, por. wiet. *Убил одну кошку — спас десять тысяч мышей* (Bw).

[2029] Obecne jest też odwołanie do możliwego doprowadzenia do śmierci w następstwie zamorzenia, por. • p. *zamorzyć* ‘głodząc, doprowadzić kogoś, coś do stanu wycieńczenia’; ‘doprowadzić kogoś do stanu wycieńczenia fizycznego, zwykle złym odżywianiem lub głodzeniem’; ▫ *ktoś zamorzył kogoś, coś* (sjp), por. • p. *Woźnica zupełnie zamorzył konia* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 750 2012-11-06 11:43:48

(Bw); ○ zabicie komara jest równe zabrudzeniu sobie rąk, por. • beng. *комара убьешь — только руки выпачкаешь* (Bw).

W językowym obrazie zabijania zwierząt są zarejestrowane zwyczajowe zachowania ludzi po zabiciu zwierzęcia, por. np.: • p. myśl. *potrupne* 'hasło trąbką wydane na znak powalenia grubego zwierza' (Kjp).

Miejsca zabijania zwierząt

Wyekscerpowane w analizowanym materiale specjalne nazwy miejsc zabijania bądź oprawiania zabitych zwierząt to: • p. *jatka* 'miejsce uboju bydła, rzeźnia, ubój'; • p. gw. *bójnia* 'rzeźnia' (sgp)[2030]; • p. *kamera asfiksyjna* 'do duszenia psów kwasem węglanym' (Kjp).

Zabijający zwierzęta

Podobnie jak w przypadku zabójców ludzi również i zabijający zwierzęta mają niekiedy swoje nominacje, por. • p. *bykobójca* (*bufonos*) — kapłan, który po zadaniu zwierzęciu śmiertelnego ciosu (por. wcześniej *bufonia*) uciekał, zamiast niego zaś sądzono i skazywano na banicję narzędzie zbrodni — siekierę (ek, II: 1183); • p. *matador* 'hiszp. 'morderca, matador' od *matar* 'zabijać, zaspokajać'' 'w walkach byków — *espada*, *torero*, gł. zapaśnik, zadający bykowi śmiertelny cios' (Kso) • p. gw. or. *zakalac* 'człowiek trudniący się zabijaniem świń i ich oporządzaniem po zabiciu' (Kgo); • p. gw. or. *kłuwac* 'mężczyzna trudniący się zabijaniem świń i ich oprawianiem' (Kgo); ◦ ros. gw. *кишовник* ''zabijający bydło'' (Fg). • *Nakula*, sanskr. *nakulá* 'zabójca wężów; mangusta', w mit. ind. bliźniaczy brat Sahadewy; • ros. gw. *коровья смерть* ''w zabobonnych wyobrażeniach zła istota, zabijająca krowy'' (Fg).

Specyficzną kategorię tworzą tu łowcy, myśliwi, tj. polujący na zwierzęta, którym jest przypisywany przymiot okrucieństwa, por. • p. *każdy myśliwy krwie chciwy* (Npp; por. też Dynak 1993: 20).

Narzędzia do zabijania zwierząt

Z narzędzi służących do zabijania zwierząt można wymienić: • p. gw. *bodak*, ▫ *bodziak* 'długi, spiczasty nóż, zwłaszcza do zabijania zwierząt' (sgp); • sło-

[2030] W związku z przywołanymi nazwami por. • czes. *jatka* ''rzeźnia, jatka''; ◦ dłuż. *jatka* ''rzeźnia, jatka''; ◦ p. *jatka* ''rzeźnia bydła'', psł. **jatъka* (Tes). Wspomnieć tu też należy miejsca obróbki i przetwarzania zwierząt martwych (padłych), por. np.: • serb. *стрводерница* 'место где се деру мртве животиње' (Msk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 751 2012-11-06 11:43:48

wac. *zabíjačkový nôž* ‘nóż do świniobicia’ (Jsp); • bułg. *доўбня* ‘′narzędzie do uboju bydła′, psł. **dьlbьna*’ (Tes)[2031].

Obrzędowe, ofiarnicze zabijanie zwierząt

Oprócz — jeśli można tak określić — „zwyczajnego” zbijania zwierząt w wielowiekowej tradycji znane jest powszechnie zabijanie zwierząt w celach rytualnych, składanej ofiary[2032]. Z licznych egzemplifikacji tego zjawiska zostaną tu przedstawione wybrane przykłady, por. • *całopalenie* (hebr. *ola* lub *kalil*, gr. *holokautoma* lub *holokautosis*, łac. *holocaustum* ‘ofiara całopalna’), dar ofiarny złożony w całości Bogu przez spalenie. W starszej literaturze starotestamentowej występuje znaczna dowolność w doborze ofiary całopalenia; Księga Rodzaju (Rdz 8, 20) mówi ogólnie, iż żertwą ofiary całopalnej dla Noego było bydło i ptactwo czyste, kodeks przymierza w Księdze Wyjścia (Wj 20,24) — iż woły i trzoda. W późniejszej literaturze kapłańskiej uwidacznia się pewien schemat w doborze zwierząt na żertwę ofiarną; najwyraźniej ów schemat występuje w kalendarzu ofiar w Księdze Liczb (Lb 28–29); najskromniejszą żertwą na całopalenie było jagnię jednoroczne, które składano na ofiarę codziennie rano i wieczór; w święta nowiu i inne święta żertwa całopalenia składała się z cielca, barana i jagnięcia. W Starym Testamencie (Rdz 22,13) w elohistycznym opowiadaniu mowa jest o ofierze Abrahama z baranka zamiast syna Izaaka (ek, II: 1285); • p. *hekatomba* ‘u starożytnych Greków: ofiara składana bogom ze stu sztuk bydła, potem każda ofiara z większej liczby zwierząt’ (Dwp).

Wśród zwierząt ofiarnych są: ○ baranek, por. • *baranek* — w Piśmie Świętym baranek występuje przede wszystkim jako zwierzę ofiarne: w Starym Testamencie składano ofiary z baranka dwukrotnie każdego dnia w świątyni, szczególnie uroczyste było zabijanie i spożywanie baranka jednorocznego, wolnego od skazy, podczas święta Paschy (ek, II: 3–4); ○ byk, por. • *byk — bufonia* (gr. *bufonia* ‘bykobójstwo’), prastary religijny obrzęd ateński polegający na zabiciu byka, który skubnął złożonej na stole ofiarnym pszenicy lub jęczmienia; w nieco odmiennej formie znany na Kos, a wnioskując z nazwy miesiąca (*bufonion*), również na Delos i Tenos (ek, II: 1183); ○ jagnię, por. • p. *zabić jagnię na ofiarę* (sjp); ○ wół, por. • p. *złożyć wołu w ofierze* (sjp).

[2031] W tym miejscu należy wskazać na strzelbę — ręczną broń palną w kontekście jej używania w myślistwie, w szczególności na strzelbę, „która »żywi«, a więc nie ubija zwierzyny po strzale” , tak więc „cechą całkowicie strzelbę dyskwalifikującą było »żywienie«, czyli — mówiąc współcześnie — nikła siła przebicia, sprawiająca, że po strzale myśliwego zwierzyna nie zostawała na miejscu, lecz uchodziła pokaleczona” (Dynak 1993: 33, 99, szerzej o polowaniu ze strzelbą — s. 96–99). W tym kontekście por. też • p. *łow. czysty strzał* ‘strzał śmiertelny’ (Du).

[2032] Godzi się tu zauważyć, że „jak wskazuje czasownik *immolare*, Rzymianin widział istotę ofiary nie w zabiciu, lecz w samym składaniu jej bądź przynoszeniu. Dopiero później, wtórnie, nastąpiło rozszerzenie tego pojęcia na zabicie zwierzęcia” (Stankiewicz 2009: 96).

WWysoczanski-Umieranie.indb 752 2012-11-06 11:43:48

Obrzędowe zabijanie zwierząt znane jest też w tradycji ludowej, np. na Rusi, por. paremię • ros. *Кузьинки — куриная смерть* (Sem)[2033].

Zabijanie się zwierząt

Znane powszechnie wzajemne zabijanie się zwierząt również znalazło swoje odzwierciedlenie w języku, np.: ○ gromada psów, chartów jest równoznaczna ze śmiercią zająca, por. • p. *Wiele psów, zająca śmierć* (Ak); ▫ *Gromada psów, śmierć zajęcza* (Cm); głuż. *Wjele psov jenoho zajacu smjerć* (Cm); ◦ czes. *Mnoho psův / chrtův, zaječi smrť* (Cm); ◦ niem. *Viele Hunde sind des Hasen Tod* (Pn); ○ gromada psów niesie śmierć wilkowi, por. • chorw. *Mnogo psov vuka zakolje* (Cm); ○ z żartów lwa umarł lis, por. • kaz. *от шуток льва умерла лисица* (Bw); ○ na wilczej stypie pożerane są barany, por. • p. *Barania śmierć, wilcza stypa* (Knk); ○ muchy i wilk przynoszą śmierć koniowi, por. • p. *Dziewięć much a dziesiąty wilk: na śmierć zjedzą konia* (Ak); ○ kanibalizm, por. • *kanibalizm* ‘pożeranie osobników własnego gatunku (u zwierząt)’ (Kso).

Zabijające zwierzęta i organizmy żywe

W nawiązaniu do dokonanych przedstawień zabijania człowieka przez zwierzęta (zob. pkt *Zabijający i zabijani*, rozdz. III. *Ku śmierci. Śmierć zadana*) należy wskazać w tym miejscu na bardziej ogólny aspekt śmierci niesionej przez zwierzęta i inne organizmy. Mianowicie: ○ dzik zabija polującego na niego, por. • p. *Kto jedzie na niedźwiedzia, niech sobie łóżko gotuje; a kto na wieprza, niechaj grób* (Ak); ○ słoń zabija tych, którzy są na jego drodze, por. • zulus. *слон убивает тех, кто рядом с ним* (Bw); ○ osioł stara się zabić swojego jeźdźca, koń — ucieszyć, por. • tur. *осел старается убить своего седока, а конь — обрадовать* (Bw); ○ bakteriom właściwa jest śmiercionośność, por. • słowac. *baktérie usmrcujú* ‘bakterie zabijają’ (Jsp).

Z czynników zabijających wymieniany jest wzrok żmii, por. • p. *Oko jego kieby zmija, na co spojrzy to zabija* (Knk).

Niezabijanie istot żywych

W nawiązaniu do przedstawionej tu wcześniej kwestii niezabijania człowieka, poszanowania jego życia należy wskazać, że nakaz niezabijania rozciąga się

[2033] Mianowicie w dzień wspomnienia Kosmy i Damiana gospodarze zarzynali kury i przygotowywali z nich rytualne poczęstunki świąteczne. Obowiązkowe częstowanie kurzyną w dzień Kosmy i Damiana tłumaczone było tym, że ci święci bracia u prostego ludu Rusi uważani byli za stróżów i patronów kur, toteż z tego powodu nierzadko nazywano ich Kurnikami, a święto ku ich czci — „kurzym świętem” lub „kurzymi imieninami” (Sem).

WWysoczanski-Umieranie.indb 753 2012-11-06 11:43:48

na wszelkie istoty żywe, por. • *ahimsa* w dżajnizmie, hinduizmie, buddyzmie — zasada niekrzywdzenia, niezabijania istot żywych, realizowana również przez Gandhiego jako polit.-społ. doktryna niestosowania przemocy (ang. *non-violence*); sanskr. *ahimsā* 'niekrzywdzenie' (Kso)[2034].

Odniesienie do śmierci

Podobnie jak w przypadku śmierci człowieka także w obrębie sfery śmierci poza człowiekiem zostały odzwierciedlone w języku odniesienia wobec śmierci.

Pamiętanie

Swoiste *memento mori* uwidacznia się wobec śmierci zwierząt, np.: ○ tak jak leniuch, próżniak zapomina, że nadejdzie czas głodowania, tak konik polny zapomina, że trzeba będzie umierać, por. • tuw. *лентяй забывает, что придется голодать, кузнечик забывает, что придется умирать* (Bw).

Lęk

Zwierzętom znany jest lęk przed śmiercią: ○ o strach przed śmiercią należy zapytać mysz, która wpadła w łapkę (pułapkę), por. • tur. *о страхе смерти спроси у мыши, которая попала в ловушку* (Bw); ○ martwy byk nie boi się siekiery, por. • uzb. *мертвый бык топора не боится* (Bw).

Groza

Również śmierć zwierząt jest odbierana jako niezwykle groźna: ○ gdy przychodzi śmierć, także i pies ucieka do świątyni, por. • hin. *Когда приходит смерть — и собака — бежит в храм* (Bw); ○ gdy grozi śmierć, także i mysz gryzie, por. • czecz. i ing. *Когда смерть грозит, и мышь кусается* (Bw).

[2034] W świetle analizy układu *homo* → *animal* (Wysoczański 2003b: 81–95), tzn. zasady postępowania człowieka względem zwierząt oraz relacji *animal* → *homo*, czyli zachowania zwierząt wobec ludzi „najwyrazistszą właściwością omawianego modelu jest to, że w kulturowo-językowym obrazie postępowania człowieka wobec zwierząt, a co za tym idzie — człowieka wobec człowieka, zupełnie obca jest cnota ahimsy", „z drugiej zaś strony […] zwierzęta mimo niekiedy bardzo okrutnych zachowań przejawiają szereg zachowań przyjaznych i miłych człowiekowi", tak więc przedstawione dane materiału słowiańskiego (frazemów języka polskiego, czeskiego i rosyjskiego o strukturze porównania) „pozwalają stwierdzić, iż nie tylko przyroda ma »skrwawione zęby i pazury«, a jeśli nawet tak, to nie jest to usprawiedliwieniem dla człowieka" (Wysoczański 2003b: 92–93).

WWysoczanski-Umieranie.indb 754 2012-11-06 11:43:48

Obojętność, niewrażliwość

Nieczułość, niewrażliwość człowieka przejawia się wobec śmierci zwierząt: ○ chrabąszcza, por. • p. *Nie przejmuj się śmiercią chrabąszcza* (Knk); ○ śmierć żarłocznego byka nie jest wielką stratą, por. • amch. *смерть прожорливого быка — небольшая потеря* (Bw); ○ śmierć wilka nie jest stratą, biedą dla nikogo, por. • oset. *смерть волка никому не горе* (Bw).

Uszczerbek

Śmierć określonego zwierzęcia jest odbierana jako strata, por. ○ śmierć konia jest podwójną stratą[2035], por. • tamil. *лошадь умрет — двойной убыток* (Bw).

Korzyść

Śmierć może być korzyścią, por. ○ nie jest szkodą, że spłonął dom, ważne jest, że zginęły pluskwy, por. • kor. *ничего, что дом сгорел, зато клопы подохли* (Bw).

Życzenie

Śmierci życzy się zwierzętom, por. ○ niech koń poniesie śmierć od jęczmienia, por. • tur. *Пусть будет смерть коню от ячменя!* (Bw).

Uwrażliwienie

W języku jest odzwierciedlone uwrażliwienie na czyjąś śmierć, por. ○ gdy ginie zając, to także lis żałuje go jako bliskiego, por. • chin. *когда погибает заяц, то и лиса его жалеет, как родного* (Bw).

Zdrowy rozsądek

Wskazywane jest zachowanie zdrowego rozsądku wobec czyjejś śmierci, por. ○ jeśli się ulituje nad śmiercią cudzego ciołka, swój byk zdechnie, por. • uzb. *пожелаешь смерти чужому телку — у самого бык сдохнет* (Bw).

[2035] Ze względu na jego ubytek oraz pochówek, w Indiach konie są bowiem obowiązkowo grzebane.

WWysoczanski-Umieranie.indb 755 2012-11-06 11:43:48

C. Pozaludzki wymiar pośmiertności i przezwyciężania śmierci

Pośmiertność, martwość, grzebalność

Niezaistnienie. Niemożliwość

Śmierć czyjaś jest przyczyną niezaistnienia czegoś, por. ○ niewydanie swoich dzieł, por. • *inedita* 'utwory lit. niewydane (za życia pisarza), pozostałe w rękopisach, nieopublikowane'; — n.łac. z łac. r.n. od *ineditus* 'nie wydany' (Kso); ○ zaśpiewałby ptaszek rankiem, żal, że go zjadł kot, por. • czes. *Ráno by ptáček zpíval, škoda, že ho kočka snèdla* (Cm); ◦ ros. *Рано бъ птичка запѣла, жаль, что кошка съѣла* (Cm).

Pozaludzki wymiar ciała, materii

Stosunkowo bogatą grupę pod względem ilościowym tworzą nazwy stworzeń i organizmów martwych, zwłaszcza ciała martwych zwierząt, por. • p. *martwy* 'nieżywy, umarły (zwierzętach)' (Msp); ▫ *martwi* 'martwe zwierzęta lub rośliny to takie, które nie żyją'; ◦ sch. *мртав* 'који је престао живети, у коме нема биолошких процеса, који је угинуо (о животињама), који је осушио, увенуо (о биљкама)' (rsk); • stpol. *umarlica* 'zwłoki zwierzęcia, padlina, *cadaver animalis*' (Us); • p. *zwłoki* 'to martwe ciało człowieka, rzadziej zwierzęcia' (Bi)[2036]; ▫ *zwłoki zwierząt padłych* 'padlina' (w); ▫ *trup zwierzęcy* 'padlina, padło, zdechlina, ścierwo' (Kjp)[2037]; ▫ *padlina* 'ścierw, ścierwo, zdechłe zwierzę, zdechlina' (Kjp); ▫ *marcha* 'padlina' (Msp); ▫ *ścierwo* 'trup zwierzęcy, zwierzę martwe, zdechłe, padlina, padło, zdechlina' (Kjp); ▫ *mięso* 'trup, padlina' (w); ◦ słowac. *zdochnuté zvera*; ▫ *zdochlina* (sl); ◦ ros. gw. *валежина* ''trup zwierzęcia; padlina'' (Fg); ◦ ros. *мертвечина* 'трупы животных; падаль' (ra); ◦ serb. augm. *лешина* 'аугм. за леш; мртво животињско тело; син. мрцина, стрвина' (Msk); ▫ *мрцина* 'мртво жнвотињско тело; син. стрвина' (Msk).

Wyszczególniane są: ○ nazwy konkretnych martwych zwierząt, por. • p. gw. *ciarcha* 'o zdechłym koniu' (sgp); ○ nazwy zwierząt padłych, zdechłych, por.

[2036] Por. też • p. *łupież* 'wypchana skóra zwierzęcia, zwierzę wypchane po śmierci' (Kjp); ▫ *Konik zdechł, więc go w miech* (Ak).

[2037] Przykładowo: • p. *trup koński* 'zdechły, zabity koń'; ▫ *trup konia* (sjp); ▫ *trup niedźwiedzia* (sjp); ◦ ros. gw. archang. *ваворок* ''dobrze zachowany trup morskiego zwierzęcia, wyrzucony przez morze na brzeg'' (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 756 2012-11-06 11:43:48

• stpol. *umarlica* ‘wełna pochodząca z padłych owiec, czy też padła owca, *lana ovium morticinarum vel etiam ovis morticina*’ (Us); • p. *padlina końska* (sjp); • ros. dial. archang. *пропасть* ‘trup zwierzęcia padłego, który zdechł’ (Pa); ○ nazwy zwierząt martwych przed porodem[2038], por. • p. gw. *bembekij* ‘cielę nieżywe wydobyte z krowy’ (sgp); ○ nazwy martwych zwierząt morskich, por. • ros. dial. archang. *ваворокъ* ‘wyrzucony przez fale na brzeg niezgniły jeszcze trup zwierzęcia morskiego’ (Pa); ○ część martwego ciała zwierząt, por. • p. gw. *biesaga* ‘o szkielecie nieżywego zwierzęcia’ (sgp); • p. *marlica* ‘skóra z padłej owcy’ (Msp); ○ nazwy zwierząt spreparowanych, por. • p. *mumifikowane ptaki* (sjo).

W odniesieniu do martwych ciał zwierząt odnotowywane są: ○ procesy rozkładu ciała, por. • p. chem. *ptomaina* ‘trująca materia zasadowa, powstająca podczas rozkładu ciał zwierzęcych za życia lub po śmierci’ (Kjp); ○ pojawiania się much nad trupami zwierząt, por. np. • ros. gw. woron. *дурная муха* ‘′trująca mucha, latająca nad trupami padłych zwierząt′’ (Fg).

Pochówki zwierząt. Grzebanie zwierząt

Historia ludzkości dostarcza przykładów pochówków zwierząt, por. • z wierzeniami pierwotnymi u ludów europejskich okresu neolitu na temat śmierci wiążą się pochówki zwierząt — wołów, krów lub psów; łączą się one także z rozwojem kultu solarnego (zaprzęgi wozów) i zwierząt hodowlanych (ek, IV: 1318).

W języku udokumentowane są: ○ miejsca zakopywania zwierząt, por. • p. gw. *cierpisko* ‘miejsce grzebania zwierząt domowych’ (sgp); • p. gw. *cmentarzysko* ‘miejsce przeznaczone do zakopywania zdechłego bydła’ (sgp); • p. gw. *cerkowisko* / *cerkwisko* / *cerkwiszcze* ‘cmentarz zwierzęcy’ (sgp); • p. zootech. *grzebowisko* ‘wydzielony teren, na którym zakopuje się zwłoki zwierząt’ (Zp); • ros. gw. *карантин* ‘′jama, do której zrzuca się trupy padłych zwierząt; bydłomogilnik′’ (Fg); ○ wzmianki, że wściekły pies jest grzebany tam, gdzie został zabity, por. • gruz. *бешеную собаку где убьют, там и закопают* (Bw).

Przezwyciężanie śmierci

W porównaniu ze znacznie rozbudowanym i wielostronnym wymiarem przechodzenia człowieka ze śmierci do życia w obrębie sfery pozaludzkiej kwestia ta jest tylko sygnalizowana, por. • *anabioza* biol. ‘zdolność powrotu do życia, do stanu normalnego, po przejściowym zapadnięciu w stan pozornej śmierci wskutek zamarznięcia a. wyschnięcia’ — gr. *anabíōsis* ‘ożywianie’ (Kso).

[2038] Por. też • głuż. *pomjetać* ‘(o zwierzętach) porodzić nieżywe młode’ (Zg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 757 2012-11-06 11:43:48

Rozdział II

Odniesienia do życia i śmierci

A. Odniesienia do relacji życie–śmierć, do śmiertelności i do drogi od życia ku śmierci

Odwołania do życia

W zakresie uwzględnianych w niniejszej pracy odcieni znaczeniowych leksemów *życie* i *żywy* w języku ujawniają się następujące odniesienia do człowieka żywego, por. np. • p. *kląć w żywy kamień* / rzad. *w żywe kamienie* 'złorzeczyć, kląć mocno, dosadnie' (BDL); • ros. idiol. *как живой*; ▫ *как жива* ′jak żywy; jak żywa′ ''o człowieku, przypominającym po śmierci żywego'' (Iis).

Odwołania do powiązań życia i śmierci

Istnieją sprawy, rzeczy, wydarzenia, których znaczenie jest tak wielkie, szczególne, że ich osadzenie obejmuje obie realności — życie i śmierć bądź należą one do obu porządków[2039], por. • p. *na śmierć i życie* l. 'długotrwały, wieczny, niezależny od okoliczności zewnętrznych, gotów na wszystko'; 2. 'zwykle o walce: taki, który musi przynieść śmierć pokonanemu' (Dwp)[2040]; ▫ *na śmierć i życie*

[2039] Z innych odniesień znaczeniowych por. np.: • p. *żyć nie umierać* 'zwrot, którym ktoś wyraża najwyższe uznanie dla warunków życiowych; o sytuacji, w której jest tak dobrze, że nie może być lepiej' (BDL); • ukr. *вмерти живцем* 'жити самотнім, без перспективним, без будь-яких радощів життям' (fu).

[2040] Por też • p. *na śmierć i życie* 1. 'w sposób gwałtowny, burzliwy, bardzo poważny; do końca, o ostateczną stawkę': ▫ *Zakochać się, znienawidzić kogoś na śmierć i życie*. 2. 'bez pardonu, z zamiarem zabicia przeciwnika': ▫ *Walczyć z kimś na śmierć i życie* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 758 2012-11-06 11:43:48

1. ‘często w realiach wojennych: do ostatka, do kresu, bez pardonu, tocząc śmiertelny bój’; 2. ‘w jakiejś dziedzinie zmagań, rywalizacji: zażarcie, nie przebierając w środkach’ (BDL); ▫ *na śmierć i życie* 1. ‘zawzięty, nieprzejednany; zażarty’; 2. ‘o zobowiązaniu, więzi: trwały; wierny’ (L); ▫ *na śmierć i życie* 1. ‘o sposobie doznawania uczucia: mocno, intensywnie’; 2. ‘na zawsze’ (L); ◦ ukr. *на життя і смерть* (fu); ◦ mac. *на живот и смрт* (mj); ◦ fr. *à la vie et à la mort* ‘na śmierć i życie’ (KKf).

Do obiektów powiązań życia i śmierci bądź odwołań do sensu ‘nie na życie, a na śmierć’, por. np. • ukr. *не на життя, а на смерть* ‘щось має дуже рішучий, різкий характер’ (su); ◦ ros. *не на живот, а на смерть* (Spp), zalicza się: ○ sprawy, kwestie, zagadnienia, por. • p. *sprawa życia i śmierci* (Sfp)[2041]; ▫ *kwestia życia i śmierci* ‘warunek dalszej egzystencji, istnienia, kwestia przesądzająca los kogoś, czegoś’ (wsf)[2042]; ▫ *zagadnienie życia i śmierci* (Lpr); ◦ ros. *вопрос жизни и смерти* (Lpr)[2043]; ◦ serb. *питање / ствар живота и смрти*; ▫ *нешто је за кога питање живота и смрти* (Żs); ○ prawo, władzę, por. • p. *prawo życia i śmierci* (Sfp); ▫ *władza życia i śmierci* (Sfp); ◦ łac. *potestas vitae necisque* (Kmt); ◦ ros. *право жизни и смерти* (Prd); ◦ sch. praw. *право живота и смрти* ‘право казнити смрћу и помиловати’ (rsk); ◦ niem. *das Recht über Leben und Tod* (Prd); ○ przyjaźń, przyjaciela, przyjaciół, por. • p. *przyjaźń na śmierć i życie* (Dwp); ▫ *przyjaciel na śmierć i życie* (Sfp); ◦ słowac. *kamarát na život a na smrť* (Jsp); ▫ *kamaráti na život a na smrť* ‘verní’ (Ks); ▫ *priatelia na život a na smrť* ‘przyjaciele na śmierć i życie’ (Jsp); ◦ czes. książk. *přátelství na život a na smrt* ‘głęboka i trwała przyjaźń’ (Ocp); ○ nienawiść, por. • p. *nienawiść na śmierć i życie* (Dwp)[2044]; ◦ czes. *nenávidět někoho na život a na smrt* (Ocp);○ wierność, por. • czes. *věrnost na život a na smrt* (Ocp)[2045]; ○ przymierze, por. • p. *przymierze na śmierć i życie* (Dwp); ○ zobowiązanie, por. • p. *zobowiązać kogoś na śmierć i życie* ‘do narażania życia w razie potrzeby; bezgranicznie, całkowicie’ (Sfp); ○ obrazę, por. • p. *obrazić się na śmierć*

[2041] Por. też *coś jest dla kogo sprawą życia i śmierci* ‘coś przesądza czyjś los, stanowi o czyimś losie’ (Sfp).

[2042] Por. też *coś jest dla kogo kwestią życia i* (*lub*) *śmierci* ‘coś jest dla kogoś czymś najważniejszym, rozstrzygającym o istnieniu’ (Sfp).

[2043] W konkretnym odniesieniu może to być kara śmierci, tj. zasądzenie, kara przesądzająca o przerwaniu życia i nastąpieniu (spowodowaniu) śmierci, por. • czes. *hrdelní*, także *hrdelný* ‘′gardłowy’’ ‘′dotyczący życia i śmierci′’, psł. **gъrdlьnъ(jь)* (Tes); ▫ praw. *hrdelní pře* ‘(proces) sprawa gardłowa (pociągająca za sobą karę śmierci)’ (Sc).

[2044] Także nienawiść i miłość zarazem, por. • serb. *Ко домаћину половица чељади не моли Бога за смрт, а половица за живот, није добар домачин* ‘jep не гледа шта се по кучи, и не кара никога’ (Kn).

[2045] Por. • czes. *slíbit / slibovat někomu věrnost na život a na smrt* ‘(obiecywać komuś) wierność do śmierci’, ‘(przysięgać komuś) wierność do grobowej deski’ (Ocp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 759 2012-11-06 11:43:49

i życie (Sc)[2046]; ○ bój, walkę, wojnę, pojedynek, por. • p. *bój na śmierć i życie* (Dwp); ▫ *walka na śmierć i życie* (Sfp)[2047]; ▫ *wojna na śmierć i życie* (Sfp); ▫ *starcie na śmierć i życie* 'potyczka, bitwa' (Sfp); ▫ *pojedynek na śmierć i życie* (Dwp); ◦ czes. *bojovat (rvát se) na život a na smrt* (MW); ▫ *boj / souboj / vojna na život a na smrt* (MW); ◦ słowac. *boj na život a na smrť* (Jsp); ▫ *zviesť boj na život a na smrť* (Ks); ◦ czes. *boj na život a na smrt* (Sc); ◦ ros. *бороться / сражаться / биться не на жизнь, а на смерть* / książk. *не на животъ, а на смерть* (MW); ▫ *борьба / бой / схватка / война не на жизнь, а на смерть* / książk. *не на животъ, а на смерть* (MW); ◦ sch. *борба на живот и* (*на*) *смрт* 'борба до крајњих граница могућности' (rsk); ▫ *на живот и смрт борити се* 'док се не погине (или док се не убије противник)' (rsk); ◦ mac. *борба на живот и смрт* (mj); ◦ bułg. *боря се на живот и смърт* (MWf)[2048]; ◦ niem. *ein Kampf auf Leben und Tod* (Prd); ○ bicie, bicie się, por. ◦ ros. *не на живот, а на смерть бьют* (Dp); ◦ chorw. *boriti se na život i smrt* 'boriti se do kraja očajnički' (Arh); ◦ sch. *tući se na život i smrt* (Mf); ○ obrażanie, por. • ros. *не на живот, а на смерть обижают* (Dp); ○ wrogość, por. • czes. *nepřátelství na život a na smrt* (MW); ◦ ros. *вражда не не жизнь, а на смерть* / książk. *не на животъ, а на смерть* (MW).

W języku utrwalone zostały odwołania do życia i śmierci w uwarunkowaniach wzajemnych człowieka i zwierząt, por. np. • serb. *Жива стока мртав трговац, мртва стока жив трговац* 'żywe bydło — martwy kupiec (handlarz), martwe bydło — żywy kupiec (handlarz)' 'јер жива стока хоће да једе, па ако се одмах не прода трговац је пропао' (Kn).

Odwołania do śmiertelności

Następną płaszczyznę odniesień do życia i śmierci tworzą odwołania do śmiertelności, związane ideowo ze znaczeniami leksemów *śmiertelnie* i *śmiertelny*[2049],

[2046] Por. też • czes. *do krve se urazit* (Sc).

[2047] Por. • p. *Rozgorzała walka na śmierć i życie* (Dwp). W tym odniesieniu por. też • p. *gladiator* ‹łac. *gladiator* 'jn.' i *gladiolus* (zdrob.) od *gladius* 'miecz'› 'w staroż. Rzymie — zapaśnik cyrkowy, walczący mieczem (a. inną bronią) na śmierć i życie z innymi (a. z dzikimi zwierzętami) ku rozrywce widzów' (Kso); ◦ sch. *гладијатор* 'борац који се у аренама античног Рима борио на живот и смрт са другим борцима или зверовима' (rs).

[2048] Także bez powiązania z życiem, por. • ang. *war to the death* (Se).

[2049] A także „śmierć", por. np.: • p. *obrazić kogoś na śmierć* (Jsp); • p. *Ja dworu na śmierć nienawidzę* 'śmiertelnie' (Kjp). Por. też • p. *Memento mori: nie chodź do cudzej komory* (Knk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 760 2012-11-06 11:43:49

por. • p. *śmiertelny* ‘nieprzejednany, nieubłagany, zajadły, zawzięty’ (Kjp)[2050]; ▫ *śmiertelny* ‘taki, którego nie można znieść, który przyprawia nieomal o śmierć, wyjątkowo nieznośny’ (Zp); • ukr. *смертельний* ‘який досяг найвищого ступеня свого вияву; надзвичайио сильний’ (Bsu).

Materiał językowy poświadcza w tym względzie m.in.: ○ miłość, por. • ros. *смертельная любовь* (Ger)[2051]; ○ zakochanie, por. • p. *śmiertelnie zakochany* (Żs); ◦ serb. *смртно заљубљен* (Żs); ○ nienawiść, por. • p. *śmiertelnie nienawidzić* (Sc)[2052]; ◦ słowac. *smrteľne nenávidieť* (Jsp); ◦ czes. *nenávidět k smrti* (Sc); ◦ ros. *смертная ненависть* (Ger); ○ wrogość, por. • ros. *смертельная / смертная вражда* (Ger); ○ nieprzyjaźń, por. • p. *śmiertelna nieprzyjaźń* (Kjp)[2053]; ○ obelgę, obrazę, znieważenie, por. • p. *śmiertelna obelga* ‘którą się pamięta do śmierci, straszliwa’ (Sfp); ▫ *śmiertelna obraza* (Kjp); ▫ *śmiertelnie obrazić* (Jsp); ◦ słowac. *uraziť na smrť* (Jsp); ◦ czes. *je k smrti uražen* (MW); ◦ ukr. *смертельна образа* (Bsu); ◦ ros. *он смертельно оскорбён* (MW); ◦ serb. *смртна увреда* (Żs); ◦ sch. *до смрти се увредити* ‘оћати тешку неопростиву увреду’ (rsk); ○ krzywdę, obrazę, por. • ros. *смертная обида* (Ger); ○ zawiść, por. • ros. *смертельная зависть* (Ger); ○ grzech, por. • p. *ciężki jak grzech śmiertelny* (Npp); • ukr. *смертний гріх* ‘велика провива’ (Bsu); ▫ obraźl. *як смертний гріх поганий, гидкий* ‘уживається для підсилення значення наведених слів; дуже, у великій мірі, надто’ (su); ○ zemstę, por. • p. *śmiertelna zemsta* ‘której celem jest zgładzenie przeciwnika’ (Sfp); ○ jad, por. • ros. *смертельный / смертоносный яд* (Ger); ○ zmęczenie, wyczerpanie, por. • p. *śmiertelne zmęczenie* ‘kompletne, w najwyższym stopniu, straszliwe’ (Sfp); ▫ *śmiertelnie zmęczony* (Sc); ◦ czes. *na smrt / k smrti unaven* (Sc); ▫ *k smrti / na smrt unavený / vyčerpaný / vysílený* ‘bardzo zmęczony’, ‘być ledwie, ledwo żywy, być jak dętka, być na wykończeniu’ (Ocp); ◦ ros. *смертельная / смертная усталость* (Ger); ○ bój, por. • ukr. *смертельним / смертним / боєм бити / дубасити* ‘дуже жорстоко, нещадно’ (su); ○ pragnienie, por. • ros. *смертельная жажда* ‘′silne pragnienie picia′′ (Ger); ▫ *смертельная / смертная жажда* ‘′silne pragnienie czegoś, zagorzałe dążenie do czegoś′′ (Ger); ○ głód, por. • sch. *мртав гладан* ‘врло, веома гладан’ (rsk); ○ ból, por. • ros. *смертельная боль* (Ger); ○ bladość, por. • bułg. *смъртнобледен* ‘śmiertelnie blady’ (Sbp); ○ rozpacz, por. • ros. *смертельное отчаяние* (Ger); ○ strach, przerażenie, por. • p. *śmiertelny strach* (Pf); ▫ *śmiertelne przerażenie* ‘w najwyższym stopniu, okropne’ (Sfp); ◦ słowac.

[2050] A także w znaczeniu: ‘piekielny, straszny, nieznośny’ (Kjp).

[2051] Należy zauważyć, że w odniesieniu do miłości odzwierciedlona jest w języku konwersywność, tj. wobec śmiertelności miłości jej nieśmiertelność, por. • ros. *бессмертная любовь* (Ger).

[2052] Por. też • p. *utopiłby go w szklance wody* ‘śmiertelnie go nienawidzi’ (Kjp).

[2053] Por. też • p. *śmiertelny nieprzyjaciel*; ▫ *śmiertelny wróg* (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 761 2012-11-06 11:43:49

na smrť sa vydesil ‘śmiertelnie się wystraszył (przestraszył)’ (Jsp); ◦ czes. *smrtelný strach* (Pf); ▫ (*být*) *na smrt* / *k smrti vyděšený* / *vylekaný* ‘być bardzo przestraszonym, przerażonym, być śmiertelnie przerażonym’ (Ocp); ◦ ros. *смертельный* / *смертный страх* (Ger); ▫ książk. *под страхом смерти* (Prd); ▫ *смертельный ужас* (Ger);◦ niem. *Todesangst*; ▫ *bei Todesstrafe*; ▫ *unter Androhung der Todesstrafe* (Prd); ○ panikę, por. • ros. *смертельная паника* (Ger); ○ trwogę, niepokój, obawę, por. • *śmiertelna obawa* (Sfp); ▫ *śmiertelna trwoga* (Pf)[2054]; ◦ czes. *smrtelná úzkost* (Pf); ◦ ros. *смертная тревога* (Ger); ○ drżenie, tremę, por. • ros. *смертный трепет* (Ger); ○ rozczarowanie, por. • ros. *смертельное разочарование* (Ger); ○ nudę, nudzenie się, por. • p. *śmiertelna nuda* ‘straszliwa, nieznośna’ (Sfp) ; ▫ *nudzić się śmiertelnie* (Żs); ◦ brus. *смяротная нуда* (tb); ◦ ros. *смертельная скука* (Ger)[2055]; ▫ pot. *смертная скука* (Ger); ◦ serb. *смртна досада* (Żs); ▫ *смртно се досађивати* (Żs); ○ tęsknotę, por. • p. *śmiertelna tęsknota* ‘wielka, straszna, nieznośna, beznadziejna’ (Sfp); ○ nawałnicę, burzę, por. • ros. *смертная гроза* ‘′burzliwe wydarzenie (w życiu społecznym lub osobistym′’ (Ger); ○ piekło, por. • ros. *смертный ад* ‘′miejsce, w którym przebywanie jest nieznośne, męczące; w którym panuje nie do zniesienia szum, bałagan itp.′’ (Ger); ○ drogę, por. • ros. *смертельный путь* ‘′o życiu człowieka, jego biegu; o kierunku w rozwoju czegoś′’ (Ger); ○ kłopot, por. • p. *śmiertelny kłopot* (Msp); ○ przysięgę, por. • ros. *смертная клятва* (Ger); ○ tajemnicę, por. • ros. *смертная тайна* (Ger); ○ ciszę, milczenie, por. • p. *śmiertelna cisza* (Sfp); ▫ *śmiertelne milczenie* ‘kompletne, całkowite; grobowe’ (Sfp); ◦ sch. *smrtna tišina* ‘grobna tišina’ (Mf); ◦ niem. *Totenstille* (Prd); ○ chwyt, uścisk, por. • ukr. *смертельною хваткою* ‘дуже міцно зімкнувши руки’ (fu).

W rozważanym kontekście mieszczą się odwołania do właściwości fizykalnych zjawisk przyrodniczych, świata roślin, por.: ○ upał, żar, spiekota, por. • ros. *смертная жара* (Ger); ○ chłód, zimno, por. • p. *chłód śmierci* (Sfp); ◦ ros. *смертельный* / *смертный холод* (Ger); ○ noc, por. • ros. *смертная ночь* (Ger); ○ ogień, por. • ros. *смертельный* / *смертоносный огонь* ‘′przeżycie wewnętrzne, uczucie; zapał, namiętność; twórczy dar′’ (Ger); • głuż. bot. *smjertnička* ‘nogietek (*Calendula*)’ (Zg).

Zaznaczana jest w języku równokształtność (homofoniczność) leksykalna, por. • ros. *смертник* ′śmiertelnik′ mil. iron. 1. ‘′motocyklista′’; krym. 2. ‘′ukarany, skazany′’; stud. 3. ‘′kandydat do wykluczenia z uczelni′’; żart.-iron. 4. ‘′pasażerowie autobusu, za którego kierownicą jest pijany kierowca′’ (br)[2056].

[2054] Por. też • p. *Serce poczekania boi, niepewność za sto śmierci stoi* (Kp).

[2055] Por. też • ros. *надоедать*, *надоесть до смерти* ‘śmiertelnie się nudzić, znudzić; dokuczyć komu, obrzydnąć do niemożliwości komu’ (Kr).

[2056] W związku ze słowem *смертник* por. też • ros. gw. *„Красные смертники”* ‘′sekta religijna w niektórych wsiach w pobliżu miasta Кинешмы′’ (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 762 2012-11-06 11:43:49

Na określone aspekty w obrębie odwołań do śmiertelności wskazują znaczenia etymologiczne, por. np. • *feralny* ‘niepomyślny, niefortunny; pechowy; złowróżbny’ — łac. *feralis* ‘śmiertelny, żałobny’ (Kso).

Odwołania do drogi od życia do śmierci

Kolejnym wymiarem zazębień i implikacji wzajemnych życia, umierania i śmierci[2057] jest problem ukierunkowania tych fenomenów pod względem przyczynowo-skutkowym, temporalno-następczym, ściślej — drogi od życia do śmierci.

Do więzi życia ze śmiercią odnoszą się kwestie: ○ niedostateczności czegoś do życia i zarazem nadmiaru do śmierci, por. • p. *Za mało, żeby żyć, a za dużo, żeby umrzeć* (Npp); ○ nieprzerwaności czegoś w rozciągłości od urodzenia do śmierci, por. • p. *od urodzenia do śmierci* ‘przez całe życie’ (Sfp); ◦ słowac. *od kolísky* (*až*) *po hrob* (Ks); ◦ ukr. *від народження до смерті* ‘все життя’ (su); • chorw. *od poroda (povoja) do pokrova* ‘od rođenja do smrti’ (Arh); ▫ *od kolijevke pa do groba* (Arh); ◦ serb. *од повоја до покрова* ‘од рођења до смрти’ (Mse); ◦ ang. *from the cradle to the grave*; ▫ *from the cradle to the grave* (Mse).

[2057] Por. tu np. • sch. *жив умрети* ‘уплатити се јако, претрнути (од страха)’ (rsk).

Rozdział III

Odniesienia do umierania, zgonu i pozgonności

A. Odniesienia do przedśmiertności, granicy życia i śmierci, umierania, zgonu

Odwołania do przedśmiertności

Przedwczesność

Do przedwczesności odnosi się czynienie czegoś, zanim zwierzę będzie martwe: ○ sprzedawanie niedźwiedzia przed zabiciem, por. • p. *Nie sprzedawaj niedźwiedzia, aż będzie zabity* (Ak); ○ sprzedawanie, dzielenie skóry na (jeszcze żywym) niedźwiedziu, por. • p. *Niedźwiedź w lesie, a skórę jego przedajesz* (Ak); ▫ *dzielić skórę na niedźwiedziu* 'snuć plany, przewidując najbardziej korzystną wersję rozwoju wypadków' (sjp); ○ sprzedaż skóry (jeszcze żywego) niedźwiedzia, por. • czes. *Neprodávej kůži, nežlis medvěda zabil* (Cm); ◦ ros. *Медвѣдя не убилъ, а кожу запродалъ* (Cm); ○ sprzedawanie skóry (niezabitego) wilka, por. • ros. *Волка не убилъ, а кожу запродалъ* (Cm)[2058]; ○ przymierzanie skóry niezabitego lwa, por. • amch. *примерять шкуру неубитого льва* (Bw); ○ podział zaczyna się, gdy zając nie jest jeszcze zabity, por. • lak. *заяц еще не убит а дележ уже начался* (Bw).

W niniejszym polu należy umieścić wskazania na zgon zwierzęcia z jednoczesną indykacją stania się czegoś akcentujące zależność w czasie, por. • czes. *Prvé než tráva zroste, až kůň umře* (Cm).

[2058] Por. • czes. *Ještě vlka nezabili, a už mu na kůži pili* (Cm).

WWysoczanski-Umieranie.indb 764 2012-11-06 11:43:49

Odwołania do granicy życia i śmierci

W tej płaszczyźnie pojawiają się różnorodne aspekty odwołań, np.: ○ czynniki grożące życiu, por. • p. *częste mycie skraca życie* (Npp); ○ brak czasu na umieranie, por. • p. *Nie będzie miał czasu umrzeć* (Npp); ○ starość i jej przejawy, por. • ros. gw. Syb. ekspr. *ни смерти ни живота* ‘′o dokuczliwej, zbrzydłej i w niedomaganiach starości′’ (Fgs); ○ realia nauki szkolnej i akademickiej, por. • ros. szkol. żart. *кончина* ′zgon′ 1. ‘dzwonek na przerwę’, 2. także stud. ‘ostatnia lekcja’ ‘ostatni wykład’, 3. także stud. ‘ostatni egzamin’ (WMN); • ros. szkol. żart.-iron. *умирающий лебедь* ′umierający łabędź′ 1. ‘uczeń przy tablicy’, 2. ‘powolna, melancholiczna nauczycielka’ (WMN); ○ umieranie czarnej ziemi pod śnieżną pokrywą, por. • kirg. *Черная земля умирает под снежным покровом* (Bw); ○ rozwód, por. • ros. gw. Syb. ekspr. *живой смертю умереть* ‘′rozejść się z mężem′’ (Fgs); ○ równoznaczność czemuś, por. • p. *Czekać, a nie doczekać się, śmierci się równa* (Kp); • ros. dial. pskow. (*говорить*) *как помереть* ‘′potwierdzone przysięgą zapewnienie w prawdziwości czegoś powiedzianego′’ (MNp); • ros. sport. *помереть* ‘′gwałtownie stracić wysokość i opuścić się na ziemię z powodu braku wiatru lub ze względów technicznych′’ (MNż); ○ wywinięcia się śmierci, por. • czes. *vypadá jako by utekl hrobníkovi z lopaty* (Ccf).

Odniesienia do spraw życia i nieżycia są waluowane, por. np.: • ros. *Живое слово дороже мертвой буквы* ′żywe słowo jest droższe od martwej litery′ (Spp).

W odniesieniu do granicy życia i śmierci z jednej strony jest akcentowane pamiętanie o śmierci, o godzinie śmierci, por. • p. *pamiętać na śmierć* (Msp); ▫ *Pamiętaj na śmierć* (Ak); ◦ ros. *На смертный часъ помышляетъ* ‘o смертномъ часѣ’ (Dt), zwłaszcza wobec robiących coś źle, por. • serb. (*Memento mori*) „Не заборављај да ћеш умрети” ‘опомена онима који раде нешто рђаво’ (Msk)[2059], z drugiej zaś strony pojawia się uwrażliwienie na niekonieczność, niepotrzebność umierania, tj. kończenia życia, ściślej — życia dobrego i lekkiego, por. • ros. gw. Syb. ekspr. *умирать не надо* ‘′dobrze, lekko się żyje′’ (Fgs).

Odwołania do umierania

W języku jest utrwalony wymiar umierania nie tylko człowieka oraz różnych istot i organizmów żywych[2060], lecz także tego, co nie ma faktycznych znamion życia,

[2059] W tym kontekście por. też • p. *Filipie, Filipie, pamiętaj, że jesteś śmiertelnikiem* ‘zdanie, które Filip II Macedoński, wg legendy, kazał sobie powtarzać na początku każdej audiencji’ (Kmt).

[2060] Por. np.: • p. pot. *umieralnia* ‘dom opieki dla ludzi nieuleczalnie chorych, hospicjum’ (Sns); ▫ pot. *umieralnia* ‘miejsce (najczęściej szpital, hospicjum, przytułek), w którym się umiera’ (Zp); ▫ *umieralnia* ‘z dezaprobatą o schronisku dla zwierząt’ (Sns).

WWysoczanski-Umieranie.indb 765 2012-11-06 11:43:49

niektórych rzeczy i idei. Wymieniane są w szczególności: ○ słowa, por. • p. *słowa zamarły komuś na ustach*, *wargach* 'ktoś zamilkł, urwał w pół słowa' (wsf); ▫ *słowa zamierały mu na ustach* (Jsp); ◦ słowac. *slová mu mreli na ústach* (Jsp); ○ pytania, por. • p. *pytania zamarły komuś na ustach*, *wargach* (wsf); ○ miłość, por. • p. *miłość umiera* 'kończy się' (Sfp); ◦ serb. *љубав умире* (Żs); ○ słońce, por. • p. *słońce umiera* 'zachodzi' (Sfp); ○ dzień, por. • słowen. *dan že umira* (skj); ○ wiatr z zimna, por. • orm. *ветер умер от холода* (Bw).

W rozpatrywanej płaszczyźnie znaczeniowo-wyrazowej liczniejsze frekwencyjnie jest wskazanie na umieranie w znaczeniu 'zanikania, ustawania' w kilku zasadniczych aspektach. Mianowicie: ○ umieranie równe 'zanikać, ginąć[2061]; wyrzekać się kogoś, czegoś' oznacza metaforycznie zanikanie, ginięcie, unikanie kogoś, czegoś, rozbrat z kimś, z czymś, por. • p. *umierać komu*; ▫ *umierać dla kogo*; ▫ *umierać dla czego* (Kjp); ◦ ros. *умирать для чего* (rl), np. • p. *umierać dla świata* 'zrywać stosunki z ludźmi, wycofywać się z życia towarzyskiego; iść do klasztoru' (Djp); ▫ *umierać światu* 'wyrzekać się, zrzekać się świata, unikać od niego, rozbrat z nim czynić' (Ljp); ◦ fr. *mourir au monde* (Lf); ▫ *mort au monde* 'umarły dla świata' (KKf); • cs *окрестоватися* 'uśmierzyć namiętności, umrzeć dla świata' (Zc); • p. *Co umarło, to wieko przywarło* 'tzn. o tym się nie mówi; nie wraca się do rzeczy minionych' (Knk); ○ poprzez umieranie równe 'cierpieć, dogorywać nad czym' w zleksykalizowanych jednostkach językowych oddawane jest cierpienie, męka, dogorywanie nad wykonaniem czegoś, por. • p. *umierać nad czym*; ▫ *zdychać nad czym* 'kawęczeć' (Ljp); ○ umieranie utożsamiane jest z traceniem na wadze, por. • p. *nademrzeć* 'nachudł' (Msp); ○ semantyka umierania równa 'ulegać zniweczeniu, dochodzić do upadku, przestawać funkcjonować' obejmuje w użyciach przenośnych znaczenia ulegania zniweczeniu, dochodzenia do upadku, przestawania funkcjonowania (rl), por. • p. *zdychać* 'chylić się ku upadkowi' (Du), np. • p. *zdychający reżim* (Du); • p. *Psia mać jeszcze nie zdechła* 'tj. złe, zarodek złego jeszcze nie zginął, jeszcze więcej złego być może' (Ak); ▫ kasz. *Swinská mac jesz nie zdechła* (Ak).

W przywołanych znaczeniach przenośnych pojawia się też słowo *agonia*[2062], por. • p. *agonia* 'ostatnie podrygi, wysiłki; upadanie, chylenie się ku upadkowi, dogorywanie', np.: ▫ *agonia towarzystwa* (Kjp); ▫ książk. *agonia* 'chylenie się ku upadkowi; dogorywanie, koniec', np. ▫ *agonia powstania* (Du); ▫ *agonia* 'koniec, kres, upadek czegoś', np.: ▫ *pogrążyć się / trwać w agonii*; ▫ *agonia gospodarki / ustroju*; ▫ *agonia idei* (PL); ▫ *agonią* czegoś, np. państwa lub jakiegoś przedsięwzięcia 'nazywamy stan poprzedzający upadek tego' (Bi); ◦ słowac. *agonia fašizmu* (Ks); ◦ ros. przen. *агоническое состояние* (rl).

[2061] Por. np.: • p. *mrzeć na miłość* 'bardzo kochać' (Msp).

[2062] W kontekście tych znaczeń przenośnych por. też odniesienia do oznak agonalnych, np.: • p. *śmiertelnie zblednąć* (Jsp); ◦ słowac. *mŕtvolne zblednúť* (Jsp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 766 2012-11-06 11:43:49

Mieszczą się tu również wyrażenia i zwroty z wyrazami • p. *dogorywanie*, ▫ *dogorywać* (Żs); ◦ serb. *догоревати / догоријевати* (Żs), np. • p. *dogorywanie powstańczego zrywu*; ▫ *powstanie / konfederacja / strajk dogorywa* (PL); ◦ serb. *устанак јењава, слаби* (Żs); • p. *ogień, pożar dogorywa* (Żs); ◦ serb. *ватра, пожар догорева* (Żs).

Umieranie (równe 'konać, ustawać, gasnąć, zamierać') odnosi się do ustawania, gaśnięcia, wygasania, zamierania czegoś, por. • p. przen. *konać* '(o rzeczach) ustawać, gasnąć' (Ojp), ▫ *konający* 'ustający, gasnący' (Ojp), np. • p. *głos konający*; ▫ *oczy konające*, tj. 'zagasające' (Ojp); • p. *serce w kim kona* 'zamiera' (Sfp); • p. *słowa konają na ustach* (Sfp); • serb. *љубав гаси се* (Żs); • serb. *сунце се гаси / замире* (Żs); • p. *dzień kona* (Sfp); • p. *światło konające* 'zagasające' (Ojp); • p. *lampa kona* 'gaśnie' (Sfp).

Znaczenie 'stopniowo zanikać, kończyć się, wygasać', tj. przemijać, odchodzić w przeszłość, ma też leksem *obumierać*, por. • p. książk. *coś* (zwykle z rzeczownikami abstrakcyjnymi, np. nazwami pojęć, uczuć) *obumiera* (z jakiegoś powodu itp.) (sjp); • p. *obumierają zwyczaje*; ▫ *obumierają obrzędy* (Du); • p. *obumarłe uczucia* (Du)[2063].

Kolejnym leksemem wprowadzającym odniesienia do umierania jest wyraz *zdychać*, por. słowa równobrzmiące mu: • r. żarg. młodz.-stud. *дохнуть* 'chorować, niedomagać, źle się czuć' (Mms); • r. żarg. młodz.-stud. *дохнуть* 'odpoczywać, spać' (Mms).

Wskazywane obszary odniesień ujawniają znaczenia etymologiczne, por. np.: • p. przest. *ekspirować* '(o terminach) upływać, mijać; (o umowach itp.) wygasać, tracić moc obowiązującą, kończyć się', ekspiracja — łac. *ex*(*s*)*pirare* 'wyzionąć ducha, umierać' (Kso).

Odwołania do zgonu

Wśród odniesień do zgonu są porównania językowe utożsamiające czyjś zgon lub okoliczności zgonu, por. np.: • ros. idiol. *как маме* (*умереть*) 'jak mamie umrzeć'; ▫ *как отец (умереть)* (Iis); • ros. idiol. *как кто помер* (*кричать*) 'jak kto umarł (krzyczeć)' ; ▫ *как кто пропал* (*кричать*) (Iis).

W słownikach są notowane zwroty i wyrażenia określające znaczenie śmierci nierzeczywistej typu • p. *umrzeć komu / dla kogo* (Sfp); ◦ ros. *умереть для кого* (r); • p. *umrzeć dla czego* (Sfp); ◦ ros. *умереть для чего* (r), które wskazują na konkretne „lokalizacje" nieobecności człowieka, na czynniki przesłaniające życie człowieka, por. ○ świat: • p. książk. *umrzeć dla świata* 'usunąć się od życia towarzyskiego, społecznego; stronić od ludzi', 'wstąpić

[2063] Por. • p. *Ich miłość zaczynała obumierać* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 767 2012-11-06 11:43:49

do klasztoru' (Sfp); ◦ ros. *умереть миру* / *для мира*; ▫ *умереть свету* / *для света* (r); ◦ fr. *mort au monde* (KKf), ○ ludzie: • ros. *умереть для людей* (r); ○ instytucje, zjawiska: • p. *umrzeć śmiercią naturalną* — o instytucjach i zjawiskach: 'przestać działać z braku zainteresowania, funduszy, woli itp., ale nie wskutek gwałtownych przeszkód' (NŁB); ○ coś w człowieku: • ros. *умрёт во мне что* (Lpr), ○ czyjaś pamięć: • p. *umrzeć w czyjej pamięci* 'być zapomnianym' (Sfp); ▫ *zginąć w niepamięci* / *w pamięci* / *w zapomnieniu* 'zostać zapomnianym' (Sfp); ○ czyjeś szanse, prestiż: • p. *i* (*jest / było*) *po kimś* 'ktoś traci szanse, przestaje się liczyć' (L); ○ szczęście: • ros. *умереть для счастья* (r), ○ miłość: • ros. *умереть для любви* (r).

Ze śmiercią wiąże się nastąpienie czegoś: ○ śmierć bezpośrednio po ujrzeniu Neapolu, por. • p. *ujrzeć Neapol i umrzeć* (Kfs); ○ oczywistość czegoś, por. • p. *królowa Bona umarła* (Żs).

Rejestrowany jest w języku zgon idei i rzeczy, m.in.: ○ uczucia: • p. *umarło uczucie* (Dp); ○ nadziei: • bułg. *умряла надежда* 'stracona nadzieja' (Sbp); ○ wspomnień: • p. *wspomnienia o kimś umarły* (Dp); ○ pracy: • bułg. *умряла работа* 'przegrana (beznadziejna) sprawa' (Sbp).

Język odzwierciedla też odniesienia do zdechnięcia zwierzęcia, por. • ros. *Умерла / подохла та курица, что несла золотые яйца* (Srp); ◦ p. *Zdechła kura / kokoszka, co znosiła złote jajka* (Srp).

W omawianym kręgu problemowym znajdują się też odniesienia do wymarcia, np. wymarcia doszczętnie wszystkiego, nawet wszy, por. • ros. gw. Syb. ekspr. *тут и вши умерли* 'tu nawet wszy wymarły' ''wyrażenie najwyższego stopnia zdziwienia, przestrachu'' (Fgs).

B. Odniesienia do śmierci, śmierci zadanej, stosunku wobec śmierci

Odwołania do śmierci

Poza przedstawionymi już ujęciami śmierci trzeba jeszcze wskazać na odwołania do niej. Prezentowana tu płaszczyzna charakteryzuje się wieloaspektowością odniesień do śmierci w formalnej reprezentacji leksemu: ○ śmierć, por. np.: • stpol. *ćma* / *ciemność śmierci* 'pogaństwo, poganie' (Us); • p. *gmach śmierci* (Msp)[2064]; • p. *pocałunek śmierci* 'działania, zachowania pozornie życzli-

[2064] Por. też aktualnie używane powszechnie: • p. *cywilizacja śmierci*.

WWysoczanski-Umieranie.indb 768 2012-11-06 11:43:49

we, przyjazne, w istocie mające na celu zaszkodzenie komuś' (Sns); • p. *biała śmierć* 'cukier' (L); • p. *biała śmierć* 'heroina' (L); • p. uczn. *Biała Śmierć* 'nauczycielka' (CZu); • p. *blady jak śmierć* 'bardzo blady, śmiertelnie blady' (L); • p. *blady jak śmierć* 'o cieście: niedopieczony' (L); • p. uczn. *śmierć* 'sprawdzian, klasówka, odpytywanie' (sgu); • p. uczn. *pewna śmierć* 'sprawdzian' (CZu); • p. uczn. *nagła śmierć* 'ocena niedostateczna' (sgu); • p. *punktualny jak śmierć* (Gpf); • p. *udawać śmierć* 'stwarzać pozory, że się nie żyje, że się jest zabitym' (Sfp); • p. *Stroni od niego, jak od śmierci* (Ak)[2065]; • słowac. pot. *smrt ho preskočila* 'striaslo ho, prebohli mu zimomriavky po tele' (Sm); • czes. *do nejdelší smrti* 'nikdy' (c); ▫ *být (bledý / bílý) jako smrt* (Ccf); ▫ *zblednout jako smrt* (Ccf)[2066]; • czes. *jít (někam) jako na smrt* (Ccf); • czes. *mluví jako když má / jako by měl smrt na jazyku* (Ccf); • ukr. pot. *смерть* 'щось дуже погане, неприємне, небажане' (Bsu); • ros. *белый / бледный как смерть* (MW); ▫ *быть бледным как смерть* (Ccf); ▫ *побледнеть как смерть* (MW); ▫ *смертельно побледнеть* (MW); • ros. *это вѣрнѣе смерти* (Dt); ▫ przest. *вернее смерти* ′pewniej śmierci′ 'o czymś nieuchronnym, niezawodnie dochodzącym do skutku'' (Msr); • ros. dezapr. *хуже смерти* ′gorzej śmierci′ ''o czymś nadzwyczaj złym, nie do zniesienia'' (Msr); • ros. *идти / пойти куда как на смерть* ′iść / pójść dokądś jak na śmierć′ ''o człowieku, który podjął się jakiejś nadzwyczaj niebezpiecznej, ryzykownej sprawy'' (Msr); • ros. dial. pskow. *живая смерть* ''o najwyższym stopniu przejawiania się cechy'' (MNp); • ros. dial. pskow. *ходячая смерть* ''to samo, co chodzący kościotrup'' (MNp); • ros. dial. *козья смерть* ′kozia śmierć′ ''o chudym i długonosym człowieku'' (Fg); ▫ gw. smol. żart. *козиная смерть* ''o wychudłym, wycieńczonym człowieku'' (Fg); • ros. gw. wład. *комарина смерть* ''owad, podobny do dużego komara'' (Fg); • ros. krym. młodz. żart.-iron. *пляска смерти* ′taniec śmierci′ ''mieszanina wódki z kroplami do oczu'' (MNż); • ros. ryb. *чёрная смерть* ′czarna śmierć′ ''ryba drapieżna, rotan'' (MNż); • ros. *газообразная смерть* ′śmierć gazowa (o trujących spalinach samochodowych)′ 'o выхлопных газах автомобильных двигателей' (Lpr); • ros. tus. *СССР — Смерть Сталина Спасет Россию* ′SSSR (ZSRR) — Śmierć Stalina Uratuje Rosję′ (MKS); • fr. *être pále comme la mort* (Ccf); • ang. *be / go as pale as death* (Ccf); ▫ *to turn / to grow / to get as pale as death* (Sas); • ang. *sure as death* 'niechybny, niechybnie' (Se); • niem. *bleich wie der Tod sein* (Ccf); ○ umór[2067], por. • p. *pić*, *upić się*, *spić się na umór* 'pić, napić się bardzo dużo alkoholu, pić, napić się do utraty przytomności' (Du).

[2065] Por. też • p. *Stroni od niego, jak od morowej zarazy* (Ak).

[2066] Por. też • czes. *smrtelně zblednout* (Ccs).

[2067] Por. • p. *umór* arch. 'śmierć, zagłada, zguba' dziś tylko we fraz. (Du); ▫ *na umor co czynić* 'na zabój, do upadłego' (Kpp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 769 2012-11-06 11:43:49

Śmierciogenność, śmiercionośność

Śmiertelny, por. • p. *śmiertelny* ‘przyprawiający niemal o śmierć’ (sjp), ◦ sch. *смртоносан* 1. ‘који доноси смрт’, 2. ‘фиг. врло опасан, кобан, убитачан’ (rsk), może być: ○ wróg, por. • p. śmiertelny wróg ‘nienawidzący, wrogi aż do śmierci; nieprzejednany, zawzięty’ (Sfp); ◦ bułg. *смъртен враг* ‘śmiertelny wróg’ (Sbp); ○ nieprzyjaciel, por. • p. *śmiertelny nieprzyjaciel* (Sfp); ◦ serb. *смртни непријатељ* (Żs).

W tym kontekście mieszczą się wskazania na określone środowiska naznaczone niejako śmiercionośnością, np. otoczenie cara, por. • p. *Kto jest blisko cara, ten jest blisko śmierci*; ▫ *Kto z carem się brata, ten ze śmiercią się kuma* (Srp); ◦ ros. *Близ царя — близ смерти* ′blisko cara — blisko śmierci′ (Srp). Gniew cara jest utożsamiany z posłem śmierci, por. • ros. *Царев гнев — посол смерти* (Ap).

Z innych śmiercionośnych czynników można wymienić m.in.: • ros. tus. *кули* ‘śmiertelna mieszanka kokainy i tytoniu’ (MKS); • ros. tus. *конфеты „Смерть зубам”* ′cukierki „Śmierć zębom”′ ‘stare słodycze’ (MKS).

Równoznaczność, równoważność śmierci

Najróżniejsze idee, czynności i stany mogą być traktowane równoznacznie ze śmiercią człowieka[2068]. W obszarze tym znajdują się: ○ pieniądze, por. • p. *Pieniądze to śmierć* (Knk); ▫ *Pieniądze życie, pieniądze śmierć* (Knk); ○ pohańbienie się, skompromitowanie się młodego dżygita, podczas gdy zgięcie młodej gałązki jest tylko jej złamaniem, por. • kirg. *Для молодой ветки согнуться — значит сломаться, для молодого джигита опозориться — значит умереть* (Bw); ○ rozstanie z miłą sobie osobą, por. • p. *Rozstanie z miłymi śmierci się równa* (Kp); ○ rozstanie z przyjacielem, por. • p. *Rozstanie z miłym przyjacielem śmierci równe* (Npp); ○ strach, por. • czes. *Strach se smrti rovná* (Cm)[2069]; ○ ubóstwo, por. • p. *Ubóstwo śmierci się równa* (Kp).

Względem śmierci

W odniesieniach do śmierci ujawnia się też jej waluacja, zwłaszcza gorszość czegoś w porównaniu ze śmiercią, por. • ukr. *гірше* (*від*) (*лютої*) *смерті* 1. ‘нестерпний, тяжкий’; 2. ‘тяжко, нестерпно’ (su).

[2068] Por. np. • słowac. ekspr. *to bude jeho smrť* ‘to go doprowadzi do zguby, zniszczy go to’ (Jsp). Por. też • ros. gw. archang. *блажь* ‘′rozkiełznaność, zgubne przyzwyczajenie’′ (Fg).

[2069] Por. też • czes. *Strach veliká věc, a smrť holé nezdraví* (Cm).

WWysoczanski-Umieranie.indb 770 2012-11-06 11:43:50

Śmierć pozorna człowieka

W tym kręgu mieszczą się następujące ekscerpcje materiałowe, m.in.: • serb. przen. *летаргија* фиг. 'успаваност, учмалост, мртвило' (Msk); • ros. gw. *дух утаить* ''nie oddychać ze strachu, udawać martwego'' (Fg); • fr. *faire le mort* 'udawać zmarłego' (KKf)[2070].

Śmierć nierzeczywista

Odwołania do śmierci nierzeczywistej sprowadzają się do wielorakich wymiarów i czynników, m.in.: ○ śmierci cywilnej, por. • p. *śmierć cywilna* 'stan człowieka pozbawionego wszelkich praw', 'stan człowieka, pozbawionego przez sąd praw obywatelskich' (Kjp); ○ zabijającej nagany, krytyki, w przeciwieństwie do dopingującej pochwały, por. • kirg. *Хула убивает, похвала поощряет* (Bw); ○ z hańby, znieważenia — śmierć męża, podobnie jak zająca w sitowiu, por. • kirg. *Муж гибнет от бесчестья, заяц погибает от камыша* (Bw); ○ zupełnej dezorientacji w terenie, por. • p. gw. or. *śmierzciom zbłondzić* 'zabłądzić całkowicie, stracić zupełnie orientację w terenie' (Kgo); ○ zupełnej niewiedzy, nieznajomości czegoś, por. • ros. gw. perm. obelż. *карачун его знает!* 'licho (tu: śmierć nagła i niespodziewana) wie' (Fg); ○ obojętności, zgody na bieg wydarzeń, por. • p. gw. warsz. *Raz kozie śmierć* 'niech się dzieje, co chce; wszystko jedno' (Wgw); ○ niechęci, oporowi w robieniu czegoś, por. • czes. *dělat něco k smrti nerad* 'robić coś bardzo niechętnie, z oporem robić coś z musu / konieczności' (Ocp); ○ nieopłacalności okazywania zaufania, por. • p. *śmierć frajerom!* — wyraz potocznej filozofii, według której nie opłaca się okazywać zaufania bliźnim (NŁB); ○ zachwytu, podziwu lub rozdrażnienia, niezadowolenia, por. • ros. młodz. pozyt. *Смерть птенцу!* 'śmierć pisklęciu!' 1. ''wyrażenie zachwytu, podziwu''; 2. ''wyrażenie rozdrażnienia, irytacji, niezadowolenia'' (MNż); ○ wyjaśnień przechodzących w bójkę, por. • ros. tus. *Смерть комарам и мухам!* 'śmierć komarom i muchom!' 'okrzyk, towarzyszący wyjaśnianiu stosunków, przeradzający się w bójkę' (MKS).

W omawianym obszarze mieszczą się układy, wzajemne odwołania się określonych zjawisk do śmierci. W tym zakresie śmierć wiąże się z następującymi pojęciami[2071]: ○ grzechu, por. • p. (*komu*) *dokucza śmierci strzała* '(kogo)

[2070] Por. • ros. gw. Syb. ekspr. *колом замёрзнуть* ''zlodowacieć, zesztywnieć'' (Fgs).

[2071] Ściślej — związanie z leksemem *śmierć*, przede wszystkim w następującym znaczeniu: • p. *na śmierć* 'zupełnie, ze wszystkim, na dobre, do cna, ze szczętem, z kretesem, całkiem, posp. na amen' (Kjp); ▫ pot. *na śmierć* 'wyrażenie podkreślające intensywność czego: w bardzo silnym stopniu, kompletnie, całkowicie, śmiertelnie, na zabój' (Sfp); ◦ ros. gw. *досмертельно* ''nadzwyczaj silnie'' (Fg); ◦ chorw. ekspr. *nasmrt* 'vrlo jako, bezgranično, do ludila, bezumno (obuzet nekim osjećajem)' (Arh).

WWysoczanski-Umieranie.indb 771 2012-11-06 11:43:50

nęka grzech' (Msp); ○ wielkiego lubienia, uwielbienia czegoś, por. • czes. pot. *mít něco k smrti rád* 'bardzo coś lubić; mieć do czegoś duże zamiłowanie' (Ocp); ○ zakochania się, por. • p. *zakochać się na śmierć / śmiertelnie* 'zapałać do kogoś szaloną, gorącą miłością' (sjp); ▫ *zakochany na śmierć* (Sfp); ▫ *zadurzył się w niej na śmierć* 'na zabój' (Kjp)[2072]; ◦ słowac. *zaľúbiť sa na smrť* 'veľmi' (Ks); ○ gniewu, por. • p. *pogniewać się na śmierć* (Jsp); ◦ słowac. *pohnevať sa na smrť* 'veľmi' (Ks); ○ zwaśnienia, por. • p. *zwaśniony na śmierć* (Sfp); ○ zaszczucia, por. • p. *zaszczuty na śmierć* (Sfp); ○ nieprzyjemności, por. • serb. *смрт* 'велика непријатност' (Msk)[2073]; ○ strachu przed czymś, przechodzącego kogoś dreszczu, por. • czes. *smrt na mne sáhla* (Sc)[2074]; ○ zapomnienia, por. • p. *zapomnieć* (*o czym*) (*jak*) *na śmierć* (Sc)[2075]; ◦ słowac. ekspr. *zabudnúť* (*na niekoho, na niečo*) *ako na smrt* 'celkom, načisto, úplne zabudnúť' (Sm); ◦ czes. *zapomenout na něco jako na smrt* (Ccf); ◦ chorw. *zaboraviti kao na smrt* 'potpuno zaboraviti' (MFV); ○ zanudzenia, por. • p. *zanudzić się na śmierć* (Sfp); • p. *zanudzić kogoś na śmierć* (MWf); ◦ bułg. *доскучавам на някого до смърт* (MWf); ○ zapłakania się, por. • p. *zapłakiwać się na śmierć* (Sfp); ○ obrażania się, por. • słowac. *na smrť sa pohnevať* 'obrazić się na śmierć'; ○ bardzo silnego pragnienia, pożądania, por. • ros. gw. Syb. ekspr. *до смерточки желать* (Fgs); ○ płonnych nadziei na spełnienie czegoś, długiego oczekiwania, por. • p. *Poszedł, jak po śmierć* (Ak); ▫ *posłać kogo po śmierć* 'o kimś, kto wysłany po co, długo nie wraca'; ▫ *po śmierć by go posłać*; ▫ *tylko go po śmierć posłać* 'o kimś, kto wysłany bardzo długo nie wraca, bardzo długo coś załatwia' (Sfp); ▫ (*kogoś*) *to jak po śmierć posłać* (Dwp); ▫ *można go po śmierć posłać* (Sfp) ▫ *Tylko go po śmierć posłać* (Srp)[2076]; ◦ ukr. żart. *(тільки) по смерть посилати б кого* 'дуже довго хто-небудь виконує певне доручення, прохання і т. ін.' (su); ◦ ros. *Его хорошо / только за смертью посылать* (Srp); ▫ *Ленивого только за смертью посылать* (Ap); ▫ dial. pskow. żart. *только за смертью посылать кого* 'o człowieku, który na długo wyszedł po coś, przepadł, zginął' (MNp); ◦ serb. *било би га добро по смрт послати* 'каже се кад је неко врло спор' (Mse); ▫ *тебе / њега треба / вреди по смрт послати* 'кад је неко спор, тром' (Żs); • ukr. *збиратися як за смертю* 'дуже довго' (su); ○ czekania, trwania, istnienia bez określonego końca, por. • p. *czekać ad mortem defecatem* 'czekać w nieskończoność; czekać do usranej śmierci' (L); ▫ *do uszarganej śmierci* (Knk); ▫ *do usranej* / *do us… śmierci* 'wulg.:

[2072] Por. • p. *na zabój* 'do szaleństwa, bez umiaru, bez pamięci, szalenie' (wsf).

[2073] Por. • serb. *смрт ми је слушати га* (Msk).

[2074] Por. • p. *śmiertelny strach* (Sc); ◦ czes. *smrtelná úzkost* (Sc).

[2075] Por. też • p. *Nie wiem, choć mię zabij* 'tzn. zapomniałem, nie mogę sobie przypomnieć' (Knk).

[2076] Por. też • p. *utopił się w maślance* 'tzn. długo nie przychodzi, nie można się na niego doczekać' (Knk); ▫ *Aleście się wybirali, jak śmierć po widły* (Ak).

WWysoczanski-Umieranie.indb 772 2012-11-06 11:43:50

bez końca; nie wiadomo, jak długo' (L); ▫ wulg. *do usranej śmierci* 'długo, bez końca i bez istotnego rezultatu' (wsf); ▫ *do uśmiechniętej śmierci* 'bardzo długo; w nieskończoność' (L); ○ mizernego wyglądu człowieka, por. • p. gw. m. Pozn. *wyglądać jak śmierć na urlopie* 'wyglądać mizernie, źle' (GWp); ○ szczególnie niebezpiecznego zakrętu, por. • p. *zakręt śmierci* 'ostry zakręt szosy niebezpieczny dla jazdy' (Sfp); ◦ serb. *кривина смрти* (Żs).

Cezura czasowa

Odwołania do czyjejś śmierci służą oznaczeniu czasowemu, por. • p. *po śmierci Mahometowej* 'w oznaczaniu roku, zamiast: po opuszczeniu Mekki' (Msp).

Moc

W obrębie analizowanego materiału znajdują się odwołania do mocy śmierci wyrażające gradacyjność cech, ich intensyfikacyjność, np.: ○ zupełności, totalności, por. • p. *na śmierć* 'całkiem, zupełnie; do imentu' (L): ▫ gw. or. *na śmierzć* 'całkowicie, zupełnie' (Kgo); ○ ogromnej mocy, wysokiego stopnia intensywności, por. • p. *na śmierć* 'bardzo mocno; intensywnie' (L); ◦ ros. *дó смерти* 'очень, крайне' (tr); ▫ dial. pskow. *до смерти* ''bardzo silnie, w najwyższym stopniu'' (MNp); ▫ *смерть* 'очень, чрезвычайно' (tr)[2077]; ◦ ukr. *на* (*у*) *смерть* 'дуже, надто' (su); • głuż. *smjerć dobry* 'niezwykle dobry' (Zg); ▫ *smjerć lěni* 'niezwykle leniwy' (Zg); • głuż. pot. *smjerćrady* 'nader chętnie, z miłą chęcią, niezmiernie rad' (Zg); ◦ czes. *k smrti rád*; ▫ *k smrti nerad* (Ccn)[2078].

Sposoby, okoliczności śmierci

W rozmaitych porzekadłach, powiedzonkach itp. unaoczniają się odwołania do sposobów i okoliczności poniesienia śmierci[2079], por. np.: • p. *W butach umrzeć* (Ak); ▫ pot. żart. *umarł w butach*; ▫ *choć umrzyj w butach* 'nie ma wyjścia, przepadło' (Sfp); • p. *zajeździć na śmierć* a) 'zniszczyć coś przez częste używanie'; b) 'zniszczyć jakiś teren przez masowe jeżdżenie po nim samochodami' (Sns); • p. *marsz śmierci* 'ewakuacja więźniów obozów koncen-

[2077] Por. np.: • ros. *смерть как замёрзла* 'śmierć jak zamarzła, zmarzła' (tr).

[2078] Por. • czes. *dělat něco, mít někoho, něco k smrti rád*; ▫ *mít něco k smrti rád* 'mít něco neobyčejně, velmi rád; krajně něco milovat, zbožňovat (a vyhledávat to)'; ▫ *dělat něco, mít někoho, něco k smrti nerad*; ▫ *k smrtí něco milovat* (Ccn).

[2079] W tym odniesieniu należy też wskazać na przywołania śmierci w przekleństwach, por. • p. *do jasnej śmierci* 'przekleństwo mniej dosadne niż: do jasnej cholery' (L).

WWysoczanski-Umieranie.indb 773 2012-11-06 11:43:50

tracyjnych, jenieckich i in. przez władze obozowe, w czasie której więźniowie ci masowo ginęli z głodu i wyczerpania' (Sns); • ros. (*совсем*) *пропал, погиб* (HS); • ros. *пиши пропало* (HS); ◦ sch. pot. *пиши пропало* (Ż̧s); • ros. szkol. żart.-iron. *деревья умирают стоя* 'drzewa umierają, stojąc' 1. ''o odpowiedzi ustnej na lekcji'', 2. ''o uczniach w gabinecie dyrektora'' (WMN); • ros. szkol., żart. *пал смертью храбрых* 'padł śmiercią mężnych, dzielnych' ''o uczniu, który uciekł z lekcji'' (MNż); • sch. *пропало црклo* (Ż̧s).

Odwołania do zabijania, uśmiercania

Płaszczyzna śmierci zadanej, podobnie jak analizowane tu wcześniej pola, również charakteryzuje się równoaspektowością odniesień do śmierci[2080], por. np. • p. gw. warsz. *fatermerder* 'wysoki kołnierzyk' — 'niem. *Vatermörder* — dosł. zabójca ojca' (Wgw); • p. *mólobójczy* 'tępiący mole' (Kjp); • p. *wilkołcza* 'choroba, w której chory wyobraża sobie, że jest wilkiem, i gryzie dzieci śmiertelnie' (Kjp); • p. *Zabili go i uciekł* (Npp)[2081]; • p. *hiacynt* ‹gr. *Hyákintos*, mit. gr. *Hiacynt*, urodziwy młodzieniec zabity przypadkiem przez zakochanego w nim Apollina w czasie rzutów dyskiem; za sprawą boga, z krwi umierającego wyrósł czerwony kwiat nazwany jego imieniem› 'ceniony kamień szlachetny, przezroczysta czerwona a. brunatna odmiana cyrkonu; nazywany tak przez starożytnych kamień szlachetny (prawdop. szafir); bot. rodzaj z rodziny liliowatych występujący w ok. 30 gatunkach dziko, gł. na Bliskim Wschodzie i w basenie śródziemnomorskim; pop. roślina doniczkowa; nazywana tak przez starożytnych roślina (prawdop. lilia złotogłów; kosaciec, ostróżka a. mieczyk)' (Kso); • p. książk. *przejść przez Golgotę* 'przeżyć piekło' (J 19,17) (OH); ◦ czes. *projít Golgotou* (OH); ◦ ros. *кто взошёл на Гологофу* 'kto przeszedł (swoją) Golgotę' (CMS).

Do zabijania odnoszą się również: ○ czynniki powodujące ginięcie roślin, por. • słowac. ekspr. *vražedné sucho* 'zabójcza (mordercza) susza' (Jsp); ○ środki chwastobójcze, grzybobójcze itd., por. • p. *herbicydy* 'środki chwastobójcze; substancje chem. do wybiórczego a. całkowitego niszczenia roślin niepożądanych na pewnym terenie' (Kso); • p. *fungicydy* ‹łac. fungus 'grzyb'› 'środki grzybobójcze; środki chem. stosowane do zwalczania chorób wywołanych u roślin przez grzyby pasożytnicze oraz do ochrony przed nimi drewna, tkanin itp.' (Kso).

[2080] Zasadniczo do zabijania człowieka, rzadziej do zabijania zwierząt, por. np.: • ros. *убивать / убить* (*сразу*) *двух зайцев* 'odnowemnio wyhołnyć dwa nużnych, ważnych dela' (Tf).

[2081] W tym odniesieniu por. też • p. *zabijać czas*; ▫ *robić coś dla zabicia czasu* 'zajmować się byle czym, robić coś po to, żeby mieć wrażenie szybszego mijania czasu, żeby się nie nudzić' (sjp); • p. *ktoś muchy by nie zabił* 'o kimś łagodnym, dobrym, niezdolnym do skrzywdzenia kogoś' (sjp); • p. *żeby mnie ktoś zabił*, *żebyś mnie zabił* 'w żaden sposób sobie nie przypomnę, zupełnie nie rozumiem, nie wiem' (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 774 2012-11-06 11:43:50

Równoznaczność śmierci zadanej

Określone czynności i stany jednoznacznie asocjują ze śmiercią zadaną, por.: ○ zabijaniu ludzi i podpalaniu domów równe jest otwarcie domu gier, por. • chin. *открыть игорный дом — что убивать людей и поджигать дома* (Bw); ○ wejście do dziekanatu równe jest byciu zabitym • ros. stud., żart. *Не влезай — убьёт* (WMN).

Uśmiercanie, zabijanie

Odniesienia do jakiegoś rodzaju uśmiercania sprowadzają się do ewokowania: ○ moralności, por. • p. *zabić moralnie* (Sfp); ○ uczucia, por. • słowac. przen. *zabil v nej cit* 'zabił w niej uczucie' (Jsp); ◦ serb. *угушити осећање* (Żs); ○ nienawiści, czyhania na czyjeś zdrowie, por. • p. *ktoś utopiłby kogoś / rad by utopić kogoś w łyżce wody* 'ktoś nienawidzi kogoś, czyha na jego zdrowie' (Du); ◦ czes. *utopit někoho na lžíci / na lžičce / v kapce vody* (Ccs); ○ osiągania czegoś za wszelką cenę, por. • p. *bij, zabij* 'za wszelką cenę' (L); ○ spania, por. • p. *spać jak zabity* (Jsp); ◦ słowac. *spať ako zarezaný* (Jsp); ◦ serb. *спавати као заклан* (Żs); ○ chodzenia, por. • p. *chodzi jak zabity* (Ak); ◦ sch. *мртвим / мртвачким сном спавати* 'чврсто спавати' (rsk); ○ upadku, por. • p. *zabił zająca* 'upadł, przewrócił się, wywrócił koziołka, wyciął kozła' (Kpp); ○ pracy, por. • p. *zamordowywać się* 'zamęczać się ciężką pracą, pracować ponad siły' (sjp)[2082]; ○ gadulstwa, por. • p. *zagadać kogoś na śmierć*; ▫ *zagadać się na śmierć* (wsf); ◦ czes. *umluvit* (Sc); ○ czasu, por. • p. *zabijać czas*; ▫ *zabić czas* (Sc); ◦ czes. przen. ekspr. *ubíjet čas*; ▫ *zabít čas* (Sc); ◦ serb. *убити / утуђи / прекратити време* (Żs); ○ nudy, por. • p. *zabić nudę* (Żs); ◦ serb. *убити досаду* (Żs);○ chęci do pracy, por. • p. *zabić w kim chęć do pracy* (Żs); ◦ serb. *убити у коме жељу за радом* (Żs); ○ udawania, por. • p. *udawać zabitego* 'stwarzać pozory, że się nie żyje, że się jest zabitym' (Sfp); ○ inicjatywy, por. • p. *zabić w kim inicjatywę* (Żs); ◦ serb. *угушити у коме иницијативу / одушевљење* (Żs); ○ zęba, por. • p. den. *uśmiercić miazgę zęba* 'zabić, zatruć nerw zębowy' (Kjp); ○ nóg, por. • p. *nogi mordować* (Msp); ○ smaku, zapachu, por. • p. *zabić smak*; ▫ *zabić zapach* (Żs); ◦ serb. *убити укус*; ▫ *убити мирис* (Żs).

Określone słownictwo odnoszące się do śmierci zadanej ewokuje ponadto najrozmaitsze inne sensy: • p. *gra w szubienicę* 'gra polegająca na pisaniu przez jednego gracza kółek, a przez drugiego kresek w kratkach utworzonych przez dwie linie podłużne, przecinające się z dwiema poprzecznemi' (Kjp); • p. *Niżnik kralkę zawsze zabije* 'tj. silniejszy słabszego zawsze pokona.

[2082] Por. • p. *Zamordowywał się dla dzieci* (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 775 2012-11-06 11:43:50

Niżnik — najniższa z figur w kartach do gry, walet. Kralka — dziesiątka, dyska' (Ak); • p. przen. *kanibal* 'okrutnik, zwyrodnialec, dzikus; człowiek krwiożerczy' (Kso); • p. przen. *przemysł śmierci* 'przemysł wojenny' (Sfp); • ukr. młodz. *укатрупити* 'убити' (Sż); • ukr. komp. żart. *аборт* 'аварійне завершення програми' (Sż); • ros. żart.-iron., stud. (wych. fiz.) *киллер* 'killer' 'student wydziału, fakultetu jednoboju' (Студент отделения, факультета единоборств); ▫ szkol. żart.-iron. *киллер* 'dyrektor szkoły' (WMN); • ros. szkol. iron. *газовая камера* 'komora gazowa' 1. 'gabinet dyrektora', 2. gabinet, klasa chemii'; ▫ stud. *газовая камера* 'szatnia w hali sportowej' (WMN); • ros. szkol. żart.-iron. *гильотина* 'gilotyna' 'praca kontrolna' (WMN); • ros. szkol. żart. *аборт* 'aborcja' 'praca nad błędami'; ▫ szkol. żart. *делать / сделать аборт* 'dokonać aborcji' 'wykonywać pracę nad błędami' (WMN); • ros. (*одним выстрелом, сразу*) *убивать / убить двух зайцев* '(jednym strzałem, od razu) zabijać / zabić dwa zające' 'выполнять дава дела одновременно; одним поступком, действием достигать осуществления двух целей сразу' (MMf); • ros. dial. pskow. *отрезав голову да и над волосами плачет* 'odciąwszy głowę, nad włosami płacze' ▫ *снявши голову по волосам не плачут* 'usunąwszy głowę, po włosach nie płacze się' (MNp); • ros. pot. żart. *избиение младенцев* 'rzeź niewiniątek' 'bezlitosne rozprawienie się z jakąś grupą ludzi, gnębienie ich' (CMS); • ros. iron. *помощник смерти* ''lekarz w ИТУ'' (MNż)[2083]; • słowac. *rozsievať smrť* 'pustošiť' (Ks).

W tym odniesieniu mieści się też rejestracja narzędzi służących zabijaniu człowieka i zwierząt, por. • p. *Do zabicia muchy nie trzeba topora ciesielskiego* (Ak).

Kara śmierci

W odniesieniach do śmierci zadanej mieszczą się też odwołania do kary śmierci, zwłaszcza jej wykonania, por. np.: • p. środ. *dożywotka* 'uprawnienia do czegoś otrzymane bez ograniczenia czasowego, do końca życia' (Sns); • p. *dekapitacja* 'oderwanie lub odcięcie głowy od reszty ciała w wyniku działania siły mechanicznej (np. w katastrofie, w wypadku)' (sjp); ▫ med. *dekapitacja* 'operacja położnicza polegająca na odcięciu główki płodu, wykonywana obecnie bardzo rzadko przy położeniach poprzecznych i martwym płodzie' (sjp); • niem. *Galgenhumor* 'humor wisielczy, szubieniczny, desperacki, straceńczy; kostyczny, sarkastyczny; humor noir' (Kso); ◦ p. *szubieniczny humor* (Żs); ◦ sch. *ставити, метнути главу на коцку* 'изложити се смртној опасности' (rsk).

[2083] W związku z tym por. • ros. *убийцы в белых халатах* 'mordercy w białych fartuchach' 'врачи 'lekarze'' (Mnf).

WWysoczanski-Umieranie.indb 776 2012-11-06 11:43:50

Odwołania do zbiorowego i masowego zabijania, globalnego unicestwiania

Rejestracje językowe obejmują odniesienia do zbiorowego i masowego uśmiercania, por. • p. *holokaust!* ‘z dużym nacechowaniem emocjonalnym o tragicznej sytuacji’ (L); • ros. *избиение младенцев* ′rzeź niewiniątek′ ‘лёгкая победа или расправа над более слабым противником’ (Tf); • ros. *Варфоломеевская ночь* ′Noc świętego Bartłomeja′ ‘массовое избиение беззащитных людей’ (Lpr); • ros. *на краю гибели быть*, *находиться* ′być, znajdować się na krawędzi zagłady, zatracenia, śmierci′ ‘в крайне тяжёлом и опасном положении’ (Tf).

Odwołania do samozabijania

W obrębie odniesień do śmierci zadanej mieści się też odwołanie do śmierci zadanej samemu sobie, por. • p. *Zabije się poduszki rogiem* (Ak); • ros. iron., szkol. *камикадзе* ′kamikadze′ ‘′uczeń szkoły′’ (WMN).

Odwołania do nieumyślnego czynu samobójczego znajdujemy też w socjolekcie sportowym, por. • p. *strzał samobójczy strzał* / *gol* ‘nieumyślne skierowanie piłki do własnej bramki’; ▫ *gol strzelony samobójczo* (Dwp); • p. *samobójcza bramka*; ▫ *bramka strzelona samobójczo* (Żs); ◦ serb. *ауто-гол*; *ударац на сопствени гол* / *аутогол* (Żs).

Odwołania do niezabijania

Bojaźń konsekwencji

Motywem niezabijania jest lęk przed konsekwencjami, por. • ros. gw. *заповедные деревья* ‘′drzewa, zwłaszcza sosny, blisko wsi, których nikt nie odważa się ściąć, ponieważ ten, który by je zrąbał, powinien, według ludowych wierzeń, zaraz umrzeć′’ (Fg).

Odwołania do stosunku wobec śmierci

Żałoba i pamięć o zmarłych

Niniejszy kompleks znaczeniowo-leksykalny fundują m.in.: • p. *nosić żałobę za paznokciami* (Sc); ◦ słowac. *mať smútok za nechtami* (Jsp); ◦ czes. *mít*

WWysoczanski-Umieranie.indb 777 2012-11-06 11:43:50

smutek za nehty (Sc); ◦ ros. *траур под ногтями* ‘о грязи под ногтями’ (tr); ◦ fr. pot. *a ‘voir les ongles en deuil* ‘mieć żałobę za paznokciami’ (KKf); • p. *żałobna maść* ‘kolor’ (Msp); • czes. *smuteční vrba* (Sc); • głuż. *žarownik* ‘żałobnik (motyl)’ (Zg); ◦ ros. *траурница* (tr); • ros. *легок на помине* ‘появляется при упоминании или воспоминании. Имеется в виду, что лицо (X) приходит как раз в тот момент, когда о нём говорят или думают’ (Tf); ▫ gw. Syb. *лёгонький на поминках* (Fgs); • ros. szkol. iron. *день траура* ′dzień żałoby′ ‘′pierwszy września, początek roku szkolnego′’ (WMN); • ros. młodz. *кир* ′kir′ 1. ‘′pijaństwo; picie napojów alkoholowych′’; krym. młodz. ‘′wieczór zakrapiany alkoholem′’; krym. młodz. 3. ‘′napoje alkoholowe′’ (MNż).

Odniesienia do żałoby można odnaleźć w znaczeniach etymologicznych niektórych wyrazów, por. np. • gr. *nepęnthes* ′gr. *nē-* ‘nie-‘, *pénthos* ‘troska; ból; żałoba′ ‘lek przynoszący zapomnienie bólów i zmartwień’ (Kso).

Postawy i zachowania

Odwołania do postaw i zachowań wobec śmierci dotyczą przede wszystkim bojaźni i lęku śmierci, por. • p. *bać się czego jak śmierci* (Sfp); ▫ *bać się czego gorzej niż śmierci* (Sfp); • p. *lękać się czego jak śmierci* (Sfp); ▫ *lękać się czego gorzej niż śmierci* (Sfp).

C. Odniesienia do pozgonności, pośmiertności, do pozagrobowości i końca

Odwołania do bycia martwym, nieżywym

Odniesienia do martwości są różnorodne zakresowo i pojęciowo, por. np. • p. *martwowierny* ‘mający martwą wiarę, nieokazujący jej w czynach’ (Kjp); ▫ *Wiara bez uczynków martwa jest* (Lp); ◦ ros. *Без добрых дел вера мертва перед Богом* (Lp); • p. druk. *pagina martwa* ‘stronica, na której czele nie powtórzono tytułu dzieła, z liczbą kolejną tylko’ (Kjp); • p. *Trzyma jak martwy w zębach* ‘mocno’ (Kfs); • p. *pies martwy* ‘człowiek tak nędzny jak zdechły pies’ (Msp); • łac. *caput mortuum* dosł. ‘martwa głowa’, w alchemii — ‘pozostałość (*residuum*) po sublimacji a. destylacji; zanieczyszczenia, odpadki, męty, osad, fusy; przen. nicpoń, człowiek bezwartościowy’ (Kso); • łac. *caput mortuum vitrioli* ‘czerwony pigment (barwnik) mineralny, tlenek żelazowy

WWysoczanski-Umieranie.indb 778 2012-11-06 11:43:50

otrzymywany z siarczanu żelazowego, stosowany od starożytności w malarstwie' (Kso); • słowac. *neživá postava* 'papierowa (schematyczna) postać (w dziele literackim)' (Jsp); • czes. neutr. *mrtvě narozené dítě* 'nieudana koncepcja już w momencie powstania' (Ocp)[2084]; • czes. neutr. *mrtvý klid* 'stan, kiedy nic się nie dzieje, połączony z zupełną ciszą' (Ocp); • ros. *Гроб ходяше, в нем мертвец пояше*; ▫ *Гроб плывет, в нем мертвец поет* 'пророк Иона' ′trumna płynie, w nim nieboszczyk śpiewa (prorok Jonasz)′ (Dp); • ros. przest. *завидовать мёртвым* ′zazdrościć martwym′ 'być bardzo nieszczęśliwym' (BMf); • ros. szkol. żart.-iron. *мёртвые души* ′martwe dusze′ 'uczniowie na lekcji' (WMN); • ros. stud. iron. *мертвый* ′martwy′ 'student na zajęciach' (WMN); • ros. gw. *мертвые клади* '′spodnie drewniane poręcze w ryglach zapory dla spustu wody wiosną′' (Fg); • serb. *Мртва се глава по сокаку ваља, још се вишем јаду нада* 'иза највећега зла може бити горе' (Kn); • serb. *Мртва глава низам даје* (Kn); • serb. *Мртви се коњи не кују, него раскивају* 'у Црној Гори' (Kn); • serb. *Мртву се курјаку реп мјери* (Kn); • serb. *кренути са мртве тачке* 'изаћи из нат позиције' (Mse); • serb. *Празна рука мртвој друга* (Kn); • serb. *мртва трка* 'такмичење без победника' (Mse); • sch. *цедити кога на мртву воштину* 'подвргавати највећем притиску' (rsk); • sch. *бити као мртва грана* 'бити без животне снаге, без живота' (rsk); • cs *дела мертвыя* 'martwe uczynki, tj. grzechy, nieprawości' (Zc); ◦ ang. *a dead heat* (Mse).

Wyróżniają się tu przede wszystkim odwołania do nieżywości, martwości względem człowieka[2085] w odniesieniu do: ○ stanu żywotności, aktywności życiowej fizycznej i psychicznej, obumarłość, por. • p. *wyglądać jak nieżywy* 'sprawiać wrażenie martwego' (Jsp); ▫ *leżeć jak nieżywy* (Żs); ◦ głuż. *ležeć kaž morwy / mortwy* 'ležeć bjez pohiba' (IWh); ◦ słowac. *neživo posobiť* (Jsp); • ros. gw. *замертветь* '′stać się martwym, podobnym martwemu′' (Fg); ▫ *лежать как мертвый* 'лежать неподвижно' (IWh); • chorw. *mrtav* 'u kome ili u čemu nema više karakteristične aktivnosti, lišen živosti' (Arh); ▫ *mrtvilo* 'potpuna bezvoljnost; malaksalost, apatija' (Arh); ▫ *mrtvilo* 'stanje slično smrti; obamrlost, umrtvljenost' (Arh); ◦ serb. *лежати као мртав* (Żs); ▫ żarg. belgr. *mrtvak* 'flegmatična, ravnodušna osoba' (Gb); ◦ sch. ▫ *мртвак* 'безвољан, тром, млитав човек, мрцина'; ▫ *мртван* 'мртвак'; ▫ *мртвац* 'мртвак, мрцина' (rsk); ○ szybkiego zaśnięcia i mocnego snu, por. • ros. dial. pskow. *спать / заснуть / лечь как (что) помёрши / помёрли* '′o człowieku szybko i mocno zasypiającym, śpiącym′' (MNp); ○ głębokiego snu, por. • ros. *спать как мертвец* (Sas); ▫ *спать мертвым сном* (Lpr); ◦ sch. *spavati mrtvim snom — spavati kao mrtav* (Bsh); ◦ ang. *to sleep like the dead* (Sas); ○ somatyczności, por. • p. chir. *trumienka martwakowa* 'puszka martwakowa

[2084] Por. • p. *poroniony pomysł / plan* (Ocp).

[2085] Także półmartwości, por. • chorw. *polumrtav* 'potpuno iznemogao, bez snage, skoro bez svijesti' (Arh).

WWysoczanski-Umieranie.indb 779 2012-11-06 11:43:50

(*capsula sequesfralis*)' (Kjp); • p. *martwy guz* (Msp); ○ stanu upojenia alkoholowego, por. • ros. *мертвецки пьяный* (Lpr); ◦ chorw. *mrtvo pijan* 'jako pijan' (Arh); ○ spojrzenia, wzroku, por. • p. *martwy wzrok* (Żs)[2086]; ◦ serb. *мртав поглед* (Żs); ○ chwytu, uścisku, por. • ukr. *смертельною хваткою* 'дуже міцно зімкнувши руки' (fu); ◦ ros. *мертвая хватка* (Or); ○ specyficznego sposobu pływania, por. • ros. dial. pskow. *плыть как мертвец* (*мертвецом*) ''o pływaniu leżąc na plecach z wyciągniętymi rękoma wzdłuż tułowia'' (MNp); ○ znieruchomiałości postawy siedzącej, por. • ros. dial. pskow. *сидеть как мёртвый* ''o człowieku, zwierzęciu, owadzie siedzącym zupełnie nieruchomo'' (MNp); ○ zastygłości postawy stojącej, por. • ros. dial. pskow. *стоять как помёрши* ''o człowieku stojącym bez poruszenia, w bezruchu'' (MNp); ○ wolnego, ociężałego chodu, por. • ros. dial. pskow. *ходить как помёрши* ''o człowieku przechadzającym się wolno, ociężale, sennie'' (MNp); ○ lamentu, płaczu, wycia, por. • ros. dial. pskow. *воять / плакать как по покойнику* (MNp); ○ możliwości zbudzenia ze snu, hałasując mocno, por. • czes. *dělá rámus, že by to probudilo i mrtvýho* (Ccf); ○ widzenia we śnie zwiastującego deszcz, por. • p. *Jak umarli się śnią, będzie deszcz* (Knk); ○ monotonii życia, por. • chorw. *mrtvilo* 'jednoličan život, stanje bez zbivanja' (Arh); ○ głuchości, matowości głosu, por. • p. *martwy głos* 'głuchy, matowy, bezdźwięczny głos' (sjp); ○ milczenia, por. • ukr. *мертва мовчанка* 'відсутність звуків людської мови; абсолютна тиша' (su); ○ milczenia, nieujawnienia tajemnicy, por. • serb. *мртва уста не говоре* 'мртви не одају тајне' (Mse); ◦ serb. *dead man tell no tales* (Mse); ○ marnej pracy, por. • p. *Ni żywemu, ni umarłemu* 'o lichej robocie' (Knk).

Utrwalony został w języku stosunek wobec martwego (nieżywego) człowieka i martwego zwierzęcia, por. ○ bicie umarłego jest równoznaczne z obmawianiem nieprzytomnego, por. • p. *Obmawiać nieprzytomnego, równo jak bić umarłego* (Knk)[2087]; ◦ czes. *Pomlouvati nepřítomného, tož jest, co bíti mrtvého* (Cm)[2088]; ○ bicie umarłego jest równoznaczne z obmawianiem nieobecnego, por. • p. *Obmawiać nieobecnego równie jak bić umarłego* (Npp); ○ koniec darmowego dawania, por. • p. *Umarł dawno, co dawał darmo* (Npp); ○ leniwy, ociężały, ospały człowiek, por. • sch. *мртво пухало* 'човек лењ и тром' (rsk); ○ nastał koniec dawania, nadszedł czas brania, por. • p. *Umarł darmodaj, nastał wydrwigrosz* (Npp); ○ porażka, por. • p. *leżeć martwym*

[2086] Por. też • p. *oko szklane* 'bez wyrazu, błędne, osłupiałe, błyszczące martwym blaskiem' (Kjp).

[2087] Por. • łac. *mortuum flagellas '* bijesz umarłego' (Kso). Por. też • p. *Król patrzy, jak to jego panią wenerują po śmierci* 'biją trupa'. *Aż mu się miękko na sercu zrobiło, i coraz się zrobił miękciejszy, ale też dla takich doktorów to i coraz twardziejszy* (Kfs).

[2088] Por. • czes. *Meče na mrtvém nezkoušej*; ▫ *Mrtvého neb nepřítomného nepomlouvej* (Cm).

WWysoczanski-Umieranie.indb 780 2012-11-06 11:43:50

bykiem ‘ponosić całkowitą porażkę, nie mieć żadnych osiągnięć, nic nie robić, być w opłakanym stanie’ (BDL); ○ zupełne nic[2089], por. • serb. *од мртва коња поткове* ‘ништа’ (Kn); ▫ *с мртва гаће* ‘никад ништа’ (Kn); ▫ *Од живога штогођ, а од мртва ништа* (Kn); ○ wymyślenie czegoś nonsensownego, por. • p. *Ruszył rozumem / konceptem jak martwe cielę ogonem* (Npp); ▫ gw. *pomyśleć jak martwe cielę ogonem* ‘wymyślić coś bez sensu’ (sgp); ○ szkoda, szkodliwość, por. • p. *Zdechłemu orłu i kobuz zaszkodzi* (Ak); ○ warowanie przy zdobyczy, por. • serb. *Лежи као пас код мртве кобиле* ′leży jak pies przy martwej kobyle′ (Kn); ○ niepotrzebność czegoś komuś, • brus. *Трэба, як умерламу балалайка* (Jbp).

W omawianym kompleksie mieszczą się liczne inne jednostki wskazujące na znaczenie martwości. Mianowicie martwość, umarłość wyraża ponadto: ○ bezruch, por. • słowac. *mŕtvy* ‘kt. je bez pohybu, ruchu, nehybný’ (Ks); ○ ciszę, zastój, por. ◦ chorw. *mrtvilo* ‘potpuna tišina, potpuni mir; gluhoća’ (Arh); ◦ serb. *мртвило* 1. ‘застој, затишје’; 2. ‘оскудица живости, живахности’ (Msk); ○ godzinę ciszy, ciszę poobiednią, por. • ros. *мёртвый час* (Kr); ○ zupełną ciszę, por. • p. *martwa cisza* (Ocp); ◦ czes. książk. *mrtvé ticho* ‘zupełny spokój, bez jakiegokolwiek dźwięku i ruchu’ (Ocp); ◦ ros. *мёртвая тишина* (Prd); ◦ serb. *мртва тишина* (Żs); ○ nieużyteczność, próżność, por. • słowac. *mŕtvy* ‘neužitočný, prázdny, neplodný’ (Ks)[2090]; ○ język naturalny, języki naturalne, por. • p. *martwy język* ‘język o skostniałych formach, nie będący dziś w użyciu, zachowany w pomnikach literatury, liturgii kościelnej itp.’ (sjp)[2091]; ◦ słowac. *mŕtvy jazyk* ‘kt. sa už nevyvíja (napr. latinský)’ (Ks); ◦ serb. *мртав језик*; ▫ *мртви језици* (Żs); ○ wagę (bydła) po uboju, por. • czes. *mrtvá váha* (Sc); ◦ słowac. *mŕtva hmotnosť / váha* ‘zabitého zvieraťa’ (Ks)[2092]; ○ nieprzyjemnie białawy chleb, por. • ros. dial. pskow. *белобрысый как покойник* (MNp); ○ skrzynkę kontaktową, por. • czes. *mrtvá schránka* (Sc); ○ bieg jałowy, por. • czes. *mrtvý chod* / *běh* (Sc); ○ martwy punkt, położenie, por. • p. tech. *martwy punkt*; ▫ *martwe położenie mechanizmu* ‘położenie mechanizmu, w którym nie może on być uruchomiony nawet dowolnie dużą siłą’ (sjp); ◦ czes. *mrtvý bod* (Ocp); ◦ serb. *мртва тачка;* ▫ tech. *мртви положај* (Żs); ◦ fr. *point mort* ‘martwy punkt’ (KKf); ○ utknięcie w martwym punkcie, por. • p. *coś utknęło, stanęło w martwym punkcie* ‘nie można czegoś doprowadzić do końca, coś ustało, zostało przerwane z powodu przeszkody trudnej do pokonania’ (sjp)[2093];

2089 W tym kontekście por. też • serb. *Паре од мртвога жива чине* (Kn).

2090 Por. też • słowac. książk. *mŕtvota* ‘mŕtvosť’ (Ks).

2091 Por. parę konwersów: • serb. *живи и изумрли језици* (Msk).

2092 Konwersywne wobec powyższego: • słowac. *živá váha / hmotnosť* ‘neusmrtených zvierať’ (Ks).

2093 Por. też konwersywne temu: • p. *coś ruszyło z martwego punktu*; ▫ *ruszyć coś z martwego punktu* ‘posunąć się naprzód w załatwieniu sprawy, której rozwiązanie natrafiało na przeszkody’ (sjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 781 2012-11-06 11:43:51

▫ *utknąć w martwym punkcie* (Ocp); ◦ czes. książk. *octnout se* / *uváznout na mrtvém bodě* / *dostat se na mrtvý bod* ‘moment zastoju; napotkać przeszkodę nie do pokonania’ (Ocp); ▫ *něco uvízlo na mrtvém bodě* (Sc); ◦ serb. *стати на мртвој тачки* (Żs); ○ zupełne milczenie, por. • ros. dial. pskow. *как вымерли* (*помёрши*) *все* ‘′o panującym gdzieś zupełnym milczeniu′’ (MNp); ○ opustoszałość, cichość ulic, por. • p. *ulica* (*jak*) *wymarła* (Sc); ◦ słowac. *mŕtva ulica* ‘tichá’ (Ks); ◦ czes. *mrtvá ulice* (Sc); ○ bezruch ramienia rzeki, por. • słowac. *mŕtve rameno rieky* (Ks); ◦ chorw. *mrtav rukav rijeke* ‘rukav u kojem voda ne teče’ (Arh); ○ brak leku dla martwej głowy — zupełna bezpomocność w sytuacji całkowitego znajdowania się czegoś nad przepaścią, por. • serb. *мртвој глави лека нема* ‘кад се нешто потпуно у пропасти, нема више никакве помоћи’ (Msk); ○ wygasłość planety, por. • słowac. *mŕtva planéta* ‘vyhasnutá’ (Ks); ○ inwentarz, por. • p. *martwy inwentarz* ‘w gospodarstwie rolnym: narzędzia, maszyny, urządzenia gospodarcze’ (sjp); ◦ słowac. *mŕtvy inventár* ‘stroje, budovy ap’ (Ks); ◦ czes. *mrtvý inventář* (Ccn); ◦ ros. przest. *мёртвый инвентарь* (Prd); ◦ niem. *das tote Inventar* (Prd)[2094]; ○ kapitał, por. • p. ekon. *martwy kapitał* ‘kapitał nieprzynoszący dochodów’ (sjp); ◦ czes. *mrtvý kapitál* (Ccn); ◦ ros. *мёртвый капитал* (Prd); ◦ serb. ekon. *мртав капитал* (Żs); ◦ niem. *totes Kapital* (Prd); ○ złośliwość intencji przypisywana rzeczom, por. • p. *złośliwość rzeczy martwych* (sjp); ○ słowa, zapis, litera, por. • p. *martwa litera* (*prawa*) ‘przepisy, ustawy, zarządzenia itp. niewykonywane, niewprowadzone w życie, w czyn’ (sjp); ◦ słowac. *mŕtve slová* (Ks); ▫ *pridŕžať sa mŕtvej litery* ‘postupovať netvorivo; uviaznuť’ (Ks); ◦ ros. *мертвая буква* (*закона*) (Lpr)[2095]; ◦ chorw. *mrtvo slovo* ‘na papiru propis kojim se nitko ne osjeća obavezan’ (Arh); ◦ serb. *мртво слово на папиру* ‘документ којег се нико не придржава’ (Mse); ◦ sch. *мртво слово на папиру* ‘нешто што је остао неостварено, непримењено’ (rsk); ◦ ang. *a dead letter* (Mse); ○ sezon, por. • p. *martwy sezon* ‘pora ogórkowa, ogórki’ (Kjp); ▫ *martwy sezon* ‘pora, w której jest mało obrotów handlowych, mała wytwórczość, mały ruch, w której zaprzestaje się jakiejś działalności’ (sjp); ◦ czes. pot. *mrtvá sezona* ‘okres częściowego lub całkowitego zastoju w jakiejś dziedzinie’ (Ocp); ◦ ros. *мертвый сезон* (Lpr); ◦ serb. *мртва сезона* (Żs); ◦ sch. *мртва сезона* ‘време застоја, мировања какве делатности’ (rsk); ◦ fr. *saison morte*; ▫ *morte-saison* ‘martwy sezon’ (KKf); ○ wojna bez pieniądza, por. • p. *Wojna martwa była bez mamony* (Kpp); ○ mięso, por. • p. *martwe mięso* (Msp); ◦ fr. *chair morte* ‘dzikie mięso’[2096] (KKf); ◦ rum. *carne moartă* (Rr); ○ wełna, por. • p. *martwa wełna* ‘wełna zdjęta ze skór lub z padłych zwie-

[2094] Inwentarz martwy przeciwstawiany jest inwentarzowi żywemu, por. • czes. *živý inventář* (Ccn); ◦ ros. przest. *живой инвентарь* (Prd); ◦ niem. *das lebende Inventar* (Prd).

[2095] Por. • p. zostawać / pozostawać / pozostać na papierze martwą literą co; ◦ ros. *оставаться / остаться мёртвой буквой что* (Kr).

[2096] Twarda narośl występująca na trudno gojących się ranach lub wrzodach.

WWysoczanski-Umieranie.indb 782 2012-11-06 11:43:51

rząt' (sjp); ○ inercyjność w momencie ataku, por. ◦ czes. pot. *dělat mrtvého / mrtvýho brouka* 'w razie ataku nie reagować i udawać, że sprawa dotyczy kogoś innego' (Ocp); ○ ekwilibrystykę jeździecką, por. • ros. gw. *делать / сделать мертвого голубя* ''przedostać się w pełnym galopie pod szyją konia i wsiąść w siodło z drugiej strony'' (Fg); ○ piłkę w grze sportowej, por. • p. sport. *martwa piłka* 'piłka podana lub rzucona w czasie przerwy w grze, nieuwzględniona' (sjp); ◦ serb. sport. *мртва лопта* (Żs); ○ pole, przestrzeń w działaniach wojennych, wojskowych, por. • p. woj. *martwe pole* 'część terenu leżąca w zasięgu broni nieprzyjaciela, lecz zasłonięta przed jej ogniem przez ukształtowanie terenu lub budowlę' (sjp); ▫ *martwa przestrzeń* (Żs); ◦ serb. *нетучени простор* (Żs); ◦ sch. woj. *мртви простор* 'комад земљишта на којему се прикривени циљ не може гађати мецима' (rsk); ○ kotwicę, por. • p. żegl. *martwa kotwica* 'ciężka konstrukcja metalowa lub żelazobetonowa służąca do zakotwiczenia na stałe latarniowców, beczek cumowniczych, pław itp.' (sjp); ◦ serb. *сидро за мртви вез* (Żs); ○ barwy, por. • p. *martwe barwy* 'blade barwy' (sjp); ◦ ros. *мертвые краски* (Lpr); ◦ serb. *мртве боје* (Żs); ○ blask, por. • p. *martwy blask* 'blady blask' (sjp); ◦ serb. *блед сјај* (Żs).

Bycie nieżywym, martwym alegoryzuje także: ○ sferę przyrody, zwłaszcza świat roślin, por. • p. *nieżywa przyroda*; ▫ *martwa natura* (Jsp); • p. *martwy* 'na którym nic nie może rosnąć, jałowy, nieurodzajny' (Msp); • p. bot. *martwa pokrzywa* '*Lamium album*' (Msp); ◦ głuż. *dźar*; ▫ *dźěrnik* 'martwica, tuf wapienny' (Zg); ◦ słowac. *neživá príroda* (Jsp); ◦ słowac. *mŕtva pôda* 'mŕtvina' (Ks); ▫ *mŕtvina* 'vrstva neúrodnej pôdy' (Ks); ◦ chorw. *mrtva priroda* (Arh); ◦ chorw. *mrtvina* 'vodena biljka, *Pistacea lentiseus*'; ▫ lok. 'mirta *Cmyrius communis*' (Arh); ◦ serb. *мртва природа;* ◦ pot. *мртва коприва* (Żs); ◦ sch. *нежива природа* 'неорганск свет' (rsk); ◦ sch. *мртвача* 'мртва коприва' (rsk); • fr. *bois mort* 'suche drzewo' (KKf); • fr. *feuille morte* 'zwiędły, opadły liść' (KKf) ; ○ wulkan, por. • sch. *мртви вулкан* 'угашени вулкан' (rsk); ○ woda, por. • p. *martwa woda* 'obszary wodne, w których zachodzi nagłe zmniejszenie prędkości płynącego statku związane z tworzeniem się, pod wpływem jego ruchu, wewnętrznych fal hamujących' (sjp); ◦ czes. *mrtvá voda* (Ccn); ◦ sch. *мртва вода* 'стајаћа вода' (rsk); ◦ fr. *eau morte* 'stojąca woda' (KKf); ○ morze, por. ◦ chorw. *mrtvo more* (Arh); ◦ serb. przen. *мртво море* (Żs); ○ fala, por. • p. mors. *martwa fala* 'duża, łagodna fala powstała wskutek długotrwałego wiatru wiejącego nad rozległym obszarem wodnym i utrzymująca się przez pewien czas po ustaniu wiatru' (sjp); ◦ ros. *мертвая зыбь* (Lpr); ▫ gw. *колышенёк* '*мертвая зыбь* 'martwa fala'' (Fg)[2097]; ○ rękaw rzeki, por. • sch. geogr. *мртви рукав* 'рукавац реке у коме вода не тече, мртваја'' (rsk)[2098]; ○ lód, por. • p. geogr. *lód martwy* 'nieruchoma część lodowca, która

[2097] Por. też • ros. gw., arch. *колышень* ''fale na morzu przy ciszy, osiągające czasem dużą siłę; martwa fala'' (Fg).

[2098] Por. też • sch. *мртви рукав* 'мртвило, досада, устајалост' (rsk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 783 2012-11-06 11:43:51

straciła łączność z główną jego masą podczas deglacjacji; ulega stopniowemu topnieniu' (sjp); ○ substancje, por. • p. *substancja nieżywa* (*nieorganiczna*) (Jsp); ◦ słowac. *neživá hmota* (Jsp).

Odrębnie należy traktować odniesienia do martwości będące rezultatem językowych przesunięć znaczeniowych, które są zawarte w nazwach własnych, por. np.: • p. *Martwe Morze* (Msp); ◦ ros. geogr. *Мёртвое море* (Prd); ◦ niem. *das Tote Meer* (Prd); • p. *Martwa Woda*; ▫ *Wody Martwe* 'miasto w południowej Francji (dziś Aigues-Mortes)' (Msp).

Umarły, trup

Tego samego rodzaju odniesienia, jakie pokazano tu wcześniej wobec martwości i martwego ciała, związane są z leksememami *umarły*, *trup* i innymi nazwami martwego ciała człowieka i zwierząt[2099].

Odwołania trupiości do ciała ludzkiego, somatyczności, por. np. • fr. *cadaver(eux)*, *cadavereuse* 'trupi (podobny do trupa)' (KKf), dotyczą: ○ mizernego wyglądu człowieka, por. • p. gw. m. Pozn. *wyglądać jak trup na urlopie* 'wyglądać mizernie, źle' (GWp); • p. (*wyglądać jak*) *żywy trup* (OH); ◦ czes. (*být / být jako*) *živá mrtvola* 'być wyczerpanym, źle wyglądać' (OH); ○ bladości[2100], por. • p. *blady jak trup* (MWf); ◦ bułg. *блед като мъртвец* (MWf); • p. *trupia cera, twarz* 'trupio blada cera, twarz; chorobliwa bladość' (Dwp); ◦ serb. *мртвачко лице;* ▫ *мртвачко бледило (лица)* (Żs); ○ stanu wyczerpania, wypoczynku po czymś, np. po ciężkiej, morderczej pracy, por. • ukr. *лежати трупом* 'погано себе почуваючи, відпочивати після великої втоми, виснажливої роботи, хвороби тощо' (su); ○ poczucia się źle, bycia ledwie żywym, por. • ukr. *мало не трупом лягати* 'дуже погано себе почувати; бути ледве живим' (su); ○ bycia bardzo chorym, por. • ros. dial. *ходячий мертвец* (ABL); ○ zmian chorobowych, por. • p. *guzik z zakażenia trupiego*; ▫ *trupiak* '*verruca necrogenica*' (Kjp).

Z innych odwołań można wskazać: ○ upicie się, por. • p. *narąbanie się w trupa* 'rub., żart. kompletne upicie się' (L); ▫ *zachlać się w trupa* 'upić się do nieprzytomności' (sjp); ▫ gw. warsz. *pijany na trupa* 'pijany do nieprzytomności' (Wgw); ◦ serb. *мортус пијан*; ▫ *мртав пијан* (Żs); ○ udawanie, por. • p. *udawać trupa* 'stwarzać pozory, że się nie żyje, że się jest zabitym' (Sfp); ○ nazwy przezwiskowe i wyzwiska odnoszące się

[2099] Incydentalnie do bycia żywym i martwym, por. • p. *żywy trup* 'o człowieku zbędnym, niepotrzebnym' (BDL); • p. *wyglądać jak żywy trup* (Dwp). Por. też • p. *Żywǫj trup* 'ros. Żywy trup' 'dramat (1900 r.) Lwa Tołstoja, por. Biblia (1. List Pawła Ap. do Tymoteusza, 5,6)' (Kso).

[2100] Por. pkt *Zmiany pośmiertne. Właściwości zwłok ludzkich* (podrozdz. B. *Pozgonność. Pośmiertność. Względem zmarłych. Względem ciała zmarłych*, rozdz. VI. *Po zgonie. Po śmierci*).

WWysoczanski-Umieranie.indb 784 2012-11-06 11:43:51

do człowieka, por. • p. gw. *trup* — wyzwisko (*Ty trupie!*) (Kg); • p. uczn. *trup* ‘uczeń nieprzygotowany do lekcji’ (sgu); • p. gw. *trupownia* ‘baba, co już zęby pogubiła’ (Kg); • p. uczn. *truposzczak / trupiszcze* ‘chudy chłopak’ (sgu); ○ nazwy zwierząt, por. • p. zool. *trupia główka* ‘(*Acherontia atropos*) owad łuskoskrzydły z rodziny zanocnicowatych’ (Kjp)[2101]; ◦ głuż. ent. *smjertnik* ‘trupia główka (*Acherontia atropos*)’ (Zg); ◦ serb. zool. *мртвачка глава* ‘(*Acherontia atropos*)’ (Żs); • p. gw. *trupki* ‘w książkach nieśmiertelniki, *Gnaphalium*’ (Kg); • p. *trupojad* ‘zwierz żywiący się trupami’ (Kjp); • ang. *death’s head moth* (Se); • zool. *saimiri* ‘trupia główka, małpka z rodziny kapucynek’ — port. z jęz. guar. *çai miri* dosł. ‘małpka’ (Kso); ○ nazwy chorób zwierząt, por. • p. gw. *trupianka* ‘choroba owiec, wywołana przez czary’ (Kg); ○ nazwy roślin, por. • p. gw. *trupie ziele — chałon* ‘roślina dziko rosnąca, trująca — lulek czarny (*Hyoscyamus niger*)’: Sporadyczne określenia to *zębowiec*, *ząbiec*, *szalony mak*, *śmieszne ziele*, wreszcie *xałon* (sgp); ○ nazwy przedmiotów, por. • p. *drewniane trupy* ‘figury szachowe wyłączone z gry’ (Msp); ○ nazwy terenów, por. • p. gw. *trupieniec* ‘nazwa łąk i pól, gdzie niegdyś toczył się bój między Polakami a Szwedami’ (Kg)[2102]; ○ bezwzględność działania, por. • p. *iść po trupach* (Npp); ▫ *po trupach do celu* (OH); ◦ słowac. *isť cez mŕtvoly* ‘bezohľadne’ (Ks); ◦ czes. *jít přes mrtvoly* ‘być bezwzględnym w dążeniu do celu’ (OH); ◦ brus. *пераступіць цераз труп чый* (AC); ◦ serb. *лазити по лешевима*; ▫ *ићи преко лешева* (Żs); ◦ bułg. *минавам по трупове* (MWf); ○ dołożenie wszelkich starań, wszystkich sił do osiągnięcia, dopięcia czegoś, por. • ukr. *трупом лягти* ‘докласти всіх зусиль для досягнення чогонебудь; все зробити’ (su); ○ bezwzględność w działaniu, w dążeniu do czegoś, por. • ukr. *хоч* (*хоча*) *би трупом ліг* ‘за будь-яких обставин (намагатися досягти чого-небудь); будь-якою ціною, будь-що’ (su); ○ niewykorzystaność czasu, nieprzydatność (w odniesieniu do mowy), por. • ukr. *лежати трупом* ‘тривалий час не використовуватися, бути розкиданим або ставати непридатним (про речі)’ (su); ○ brak zgody, sprzeciw, por. • p. pot. *po moim trupie* ‘tym wykrzyknieniem mówiący stanowczo protestuje, podkreśla, że nigdy do czegoś nie dopuści’ (Dwp)[2103]; ◦ czes. pot. (*jen*) *přes mou mrtvolu* ‘zdecydowana odmowa, protest’ (Ocp); ◦ serb. (*само*) *преко мене мртвог* (Żs); ◦ bułg. *през трупа ми* (MWf); ○ dołowanie ziemniaków w celu przechowywania ich zimą, por. • p. gw. *kłaść ziemniaki na trupa* ‘wsypywać ziemniaki do dołu na zimę’ (Kg); ○ coś zawstydzającego i obciążającego, por. • p. *trup w szafie* ‘coś kompromitującego i skrywanego, ze względu na przykre konsekwencje związane z ujawnieniem tego’ (Sns); ○ skończoność polityka, pozbawienie funkcji, stanowisk itd., por. • czes. *politická mrtvola* (Ccn); ○ niestaranne szycie, por.

[2101] Por. • czes. *smrtihlav* ‘gestapowiec’ (Sc).
[2102] Por. też • p. *Miejsce, Gora Trupich Głow* (Msp).
[2103] Por. • p. *Ożenisz się z nią po moim trupie!* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 785 2012-11-06 11:43:51

• p. *Szyje jak na umarłego* ‘tj. słabo, źle, niedbale’ (Ak); ○ stronienie od kogoś, por. • p. *Stroni od niego, jak od zdechlizny* (Ak); ○ szybkie przybywanie, gromadzenie się, por. • p. *Zlecieli się, jak kruki do padła*; ▫ *Zlecieli się, by sroki do ścierwu* (Ak).

Zwłoki zabezpieczone. Relikwie

Odniesienia do człowieka nieżyjącego zachowanego pośmiertnie w całości bądź w jakiejś cząstce obejmują następujące nominacje: ○ relikwia, relikwie, por. • p. *relikwia* ‘przedmiot, który ma dla kogoś wielką wartość, zwłaszcza uczuciową; przechowywana pamiątka po kimś’ (Dwp)[2104]; • ros. żart.-iron. lub pogardl. szkol. *киевские мощи* ′kijowskie relikwie, kościotrup′ ‘bardzo chudy nauczyciel’ (WMN); ○ mumia, por. • p. fraz., pot. *zasuszona mumia* ‘bardzo chudy człowiek’ (Du); ◦ serb. *мумија* ‘мршав, слаб човек, костур’ (Żs); • słowac. *múmia* ogr. ‘zeschnięty owoc, mumia dawn.’ (Jsp); ◦ serb. *мумија* ‘осушеи плод, суво воће’ (Żs); • czes. kol. *být* (*vyschlý*) / *vypadat jako mumie* (Ccf); ◦ ros. (*быть*) *высохший как мумия* (Ccf); ◦ ang. *be dry as a mummy* (Ccf); ◦ niem. *ausgetrocknet wie eine Mumie sein* (Ccf); • czes. *chodit / sedět jako mumie* (Ccf); • fr. *avoir l'air d'une momie* (Ccf); ◦ niem. *aussehen wie eine Mumie* (Ccf); ○ mumifikowanie, por. • słowac. *mumifikovať sa* ogr. ‘wyschnąć / wysychać, uschnąć / usychać’ (Jsp); ▫ *mumifikovať sa* ‘chorobne vysychať’ (Ks); ▫ med. *rana sa mumifikuje* ‘rana goi się’ (Jsp).

Odwołania do przedpogrzebowości i pogrzebu

Niniejszy krąg problemowy odwołań do przedpogrzebowości i pogrzebu znamionują m.in.: ○ brzydota, zły wygląd, por. • ros. dial. pskow. dezapr. *краше в гроб кладут* ‘′o człowieku niepięknym lub źle wyglądającym′’ (MNp); ▫ idiol. współcz. *краше в гробу лежат* ‘′o człowieku, mającym bardzo chorobliwy wygląd′’ (Iis); ○ zwymyślanie, por. • ros. dial. pskow. żart. (*Все*) *гробы сложить* (*на кого*) ‘′zwymyślać, skląć, zbeształ kogoś′’ (MNp); ○ niestosowność zachowania, por. • p. pot. *robić sobie jaja z pogrzebu* ‘zachowywać się, postępować jaskrawo niestosownie, nieodpowiedzialnie w jakiejś poważnej sytuacji’ (Dwp); ○ przyspieszenie i definitywność klęski, por. • p. *gwóźdź do trumny* ‘ostateczna przyczyna porażki, upadku, klęski, niepowodzeń itp.’ (BDL); ▫ (*ostatni*) *gwóźdź do trumny* ‘fakt przyspieszający, przypieczętowu-

[2104] Por. • p. *Po matce miała ten obraz, traktowała go jak relikwię* (Dwp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 786 2012-11-06 11:43:51

jący czyjąś klęskę, upadek, definitywnie pogarszający sytuację' (Dwp)[2105]; ○ pogardliwość w nazywaniu określonych pojazdów, por. • p. *karawan* 'pogardl: czołg' (L); • ros. szkol. żart.-iron. *катафалка* ′karawan′ 'szkolny autobus' (WMN); ○ smętność, ponurość, por. • p. *karawaniarska atmosfera / mina / twarz*; ▫ *atmosfera / mina / twarz karawaniarska* 'smutna, ponura, pogrzebowa mina, twarz, atmosfera itp.' (L); ◦ serb. *жалосно, тмурно лице*; ▫ *жалостан израз лица* (Żs); ○ nazwa jednego z insektów, por. • p. *grabarz* (Żs); ◦ serb. zool. *гробар* '*Necrophorus*, инсект' (Żs); ○ przechowywanie zużytych rękopisów *Biblii*, por. • *geniza* (aram. wyraz pochodzenia per. *ginza* skarbiec, magazyn), w synagodze miejsce przechowywania („grzebania") zużytych rękopisów *Biblii*, modlitewników i innych dokumentów o charakterze religijnym, których nie niszczono ze względu na zawarte w nich imię Jahwe (ek, V: 962)[2106].

Szczegółowsze ujęcie poszczególnych elementów i faz przedpogrzebowości, pogrzebu i pochówku przedstawia się następująco: ○ powiadomienie, wiadomość o czyjejś śmierci, por. • p. *Kto od strachu umiera, temu nie dzwonią* (Ak); • ros. żart. *Слухи о моей смерти сильно преувеличены* 'wiadomość o mojej śmierci była mocno przesadzona; wieści o mojej śmierci były mocno przesadzone' 'replika, którą kwituje się lub dementuje […] fałszywe wieści; telegram Marka Twaina wysłany z Europy do agencji Associated Press, która w 1896 r. opublikowała nekrolog pisarza' (CMS); ○ mycie nieboszczyków, por. • ros. dial. pskow. *досталось мыть покойников кому* '′o starej pannie, której pisane już nigdy nie wyjść za mąż′' (MNp). ○ obmycie i położenie do grobu, por. • ros. dial. *обмой да в гроб положь кого* 'o człowieku mocno wychudzonym, mającym widok schorowanego' (ABL); • p. *Wolałby w grób się położyć* (Knk); ○ spalanie zwłok, por. • ros. szkol. żart.-iron. *крематорий* ′krematorium′ 'punkt medyczny w szkole'; ▫ stud. żart.-iron. *крематорий* 'instytut pedagogiczny' (WMN); • ros. szkol. żart.-iron. *крематория* ′krematorium′ 'szkoła' (WMN); ○ dom martwych, por. • ros. *Zapiski iz miortwogo doma — Wspomnienia z domu umarłych* — tytuł powieści (1861–1862) F. Dostojewskiego (Kso); ○ katafalk, por. • p. *Wygląda, jakby z katafalku uciekł*; ▫ *Wygląda, jak dezerter z katafalka* (Ak); ○ trumna i jej wyposażenie, por. • p. *latająca trumna* 'o czymś (zwłaszcza o samolocie) mającym zły stan techniczny, niedostateczną jakość wykonania; coś, co się rozpada, rozlatuje itp.' (L); ◦ ros. iron. *летающий гроб* 'o самолёте, обычно старой конструкции' (Gpf); • p. *pływająca trumna* (Gpf); • p. *Gorzałka to trumna* (Ak); • p. *Poważny jak ksiądz w trumnie* (Ak); • p. *w trumnie się przewracać* (Knk); ▫ *przewracać*

[2105] Por. też • p. *wbić komu* (*ostatni*) *gwóźdź do trumny* (Żs); ◦ ang. *hammer a nail into someone's coffin*; ▫ pot. *drive a nail in someone's coffin* 'wbić komuś gwóźdź do trumny' (Fia). Por. też ◦ serb. *дотући кога / задати коме последњи ударац* (Żs).

[2106] Por. też odniesienia do pogrzebu Jezusa Chrystusa: • sch. *антимонс*, *антимнс* ‹грч. црквр.› 'у православној цркви платно са сликом Христова погреба и ушивеним моштима светаца, плаштаница' (rsk).

WWysoczanski-Umieranie.indb 787 2012-11-06 11:43:51

się w trumnie (Sc); ▫ *w trumnie by się przewrócił* (Npp); ◦ ang. *turn in one's grave*; ▫ pot. *turn over in one's grave* 'przewracać się w grobie' (Fia); • brus. *як у труне ціха* 'cicho jak w trumnie' (AC); • ros. żarg. młodz.-stud. *гроб* 'trumna' ''miejsce na bagaż pod dolnym miejscem w wagonie sypialnym (gdzie zwykle ukrywają się gapowicze — fani futbolowi wyjeżdżający na mecze ze swoją drużyną)'' (Mms); • ros. żarg. młodz.-stud. *гроб* ''dowolny masywny, nieskładny przedmiot''; • ros. szkol. żart.-iron. *гроб* 1. ''piórnik'', 2. ''ławka szkolna'', 3. ''stół nauczyciela w klasie'', 4. (muz.) ''wiolonczela''; ▫ żart.-iron., szkol. stud. *гроб* ''obrona cywilna (przedmiot nauczania)'' (WMN)[2107]; • ros. muz. *гроб* ''kolumna systemu nagłośnienia'' (Enr); • ros. komp. *гроб* ''korpus (obudowa) komputera'' (Enr); • ros. motocykl. *гроб* ''motocykl'' (Enr); • ros. lot., żart.-iron. *гроб* ''helikopter'' (Enr); • ros. żarg., żart.-iron. *гроб* ''duży, stary samochód'' (Enr); • ros. dezaprob. (*узкий*) *как гроб* '(wąski) jak trumna' 1. ''o małym, wąskim, ciemnym pomieszczeniu'; 2. 'o wąskiej, niewygodnej kanapie, łóżku, łóżku polowym itp.'' (Msr); • ros. młodz., żart.-iron. *гробы* ''męskie buty z kwadratowymi nosami'' (Enr); • ros. krym., żart.-iron. *гробы* ''sklep z akcesoriami pogrzebowymi'' (Enr); • p. *gwóźdź do trumny* 'coś ostatecznie pognębiającego, dobijającego; coś decydującego o niepowodzeniu' (L); ▫ *Gwoździe mi do trumny wbija* (Npp);◦ czes. *hřebík do rakve* (Sc); ○ pogrzeb, por. ▫ p. gw. *pogrzeb* 'zwoływanie myśliwych po ubiciu zwierza' (Kg); • ros. krym. *похоронить* ''okraść kogoś'' (MNż); • ros. krym., *похоронник* 1. ''złodziej kradnący na pogrzebach''; 2. ''współpracownik nieznanej ochrony, strażnik'' (MNż); • p. *iść jak za pogrzebem* 'iść wolno' (Sfp); ▫ *wlec się jak za pogrzebem* (Żs); ◦ serb. *вуђи се / иђи као за укопом* (Żs); • czes. *šourat se jako na báň* (Sc); • czes. *pohřební hlas* 'vážný, pomalý, truchlivě patetický způsob řeči' (Ccn); • czes. *přijít s křížkem po funuse* 'przyjść z krzyżykiem po pogrzebie' 'przyjść po wszystkim, za późno' (Sc)[2108]; • ukr. *і в помині нема, не було* 'зовсім, абсолютно, ніколи' (su); • ros. dial. pskow. żart. *набраться как на похоронах* ''o człowieku, który najadł się i napił gdzieś do oporu'' (MNp); • ros. *На свадьбу с глазами, а на поминки с брюхом* 'na ślub z oczyma, a na stypę z brzuchem' (Spp); ◦ dial. pskow. *на поминки-то с брюхом, а на свадьбе-то с глазами* (MNp); ○ kopanie grobu, por. • p. *grób kopać komuś* (Knk)[2109]; ▫ *kopać* (*komu*) *grób* (Sc); ◦ czes. *kopat někomu hrob* (Ccs); ◦ ros. *копать / рыть / вырыть кому-л. могилу* (Prd); • p. *kopać sobie grób* 'własnymi rękami' (MWf); ▫ *Częstokroć sobie własnym rydlem grób kopiemy* (Kpp); ▫ *własnymi rękami grób pod sobą kopać* (Knk); ◦ czes.

[2107] W tychże znaczeniach występują także: • ros. szkol. żart. *гробарь*, ▫ *гробик*, ▫ *гробина* (równe tu wyrazowi *гроб*) (WMN).

[2108] Por. polski ekwiwalent frazeologiczny: *przyjść na gaszenie świec* (Sc).

[2109] Por. też • p. *Kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada* 'kto przeciw komu intryguje, sam pada ofiarą swych intryg' (sjp); ◦ słowac. *kto druhému jamu kope, sám do nej padne* (sl); ◦ ros. *не рой другому яму, сам в неё попадёшь* (sl).

WWysoczanski-Umieranie.indb 788 2012-11-06 11:43:51

kopat si hrob (Ccs); ◦ ukr. *копати / рити собі могилу* (cu); ◦ ros. *рыть (самому) себе могилу* (Prd); ◦ serb. *сам себи јаму копати* (Żs); ◦ sch. *копати*, *ископати гроб* (*некоме*, *нечему*) ‘припремити пропаст некога или нечега, радити на нечијој пропасти’ (rs); ◦ bułg. *копая си гроба* (MWf); ○ grzebanie zwłok, grzebanie ludzi zmarłych, grzebanie, żywych, por. • p. pot. *chować* ‘być przekonanym, że ktoś nie żyje; także pomylić się co do czyjejś śmierci, mówiąc o kimś tak, jakby umarł’ (Dwp); • p. *pogrzebać za życia* (Sc); ▫ *pogrzebać żywcem* (Sc); ▫ *pochować kogo* ‘być przekonanym, ten ktoś nie żyje’ (Sfp); ▫ *pochować kogo za życia* (Pf); ▫ *Gdy na dziewczynę zawołają: żono! już ją żywcem pogrzebiono!* (Npp); ▫ *żywcem do grobu zakopać* (Knk); • p. *pogrzebać nadzieję* (Sfp); ◦ czes. *pohřbít zaživa* (Sc); ▫ *pochovat koho zaživa / za živa* (Pf); ◦ ros. *заживо похоронить кого-л.*; ▫ *заживо похоронить себя* (Prd); • ros. książk. przest. *предоставить мёртвым погребать своих мертвецов* ‘wykorzystuje się jako apel do tego, by żyć teraźniejszością, śmiało zerwawszy z przeżytym, z minionym’ (BMf); • ros. szkol. żart. *гробовых дел мастер* ′mistrz fachu grobowego (grabarz)′ ‘′nauczyciel prac ręcznych′’ (WMN); • ros. stud. żart. *гробокопатель* ′kopacz grobów′ ‘′student-archeolog′’ (WMN); • ros. stud. żart. *гробовщик* ′przedsiębiorca pogrzebowy′ ‘′wykładowca′ „гроба” **гр**аждан**ской об**ороны ′obrony cywilnej′’[2110], ‘′student wydziału grafiki′’; ▫ żart. szkol. ‘′nauczyciel prac ręcznych′’ (WMN); ▫ *гробовщик* ‘′złodziej cmentarzowy′’ (Enr); ◦ sch. *гробар* ‘кривац за нечију пропаст’ (rsk); ▫ *гробар* ‘онај који нешто упропашћује или уништава’ (rs)[2111]; ○ opłakiwanie zmarłych, por. • p. *Szlocha jak pogrzebowa płaczka* (Kp); • ros. żarg. iron. *гробовые* ′trumienne, grobowe′ ‘′wypłaty pieniężne poszkodowanym w następstwie awarii czarnobylskiej elektrowni jądrowej′’ (Enr); ○ prawdziwość w mowie pogrzebowej kaznodziei, por. • p. *Dwadzieścia myśliwych, dwadzieścia malarzów, dwadzieścia pogrzebnych kaznodziejów — kopa łgarzów* (Kp); ○ stypa, por. • p. gw. m. *stypa* ‘śmieszna historia; uciecha, zabawa, heca’ (sjp); • serb. *И мени ће мати умрijети, и ја ћу панаuje јести* ′i mi matka umrze, i ja będę jadł na stypie gotowaną pszenicę′ ‘кад ко има корист од несреће или се поноси њоме’ (Kn).

Odrębnie należy wskazać odwołania do grzebania zwierząt, por. • p. *tu jest pies pogrzebany* (Npp); ◦ czes. pot. *v tom je zakopaný pes*; ▫ pot. *tady je zakopaný pes* (Sc).

[2110] Tutaj słowo *гроб* złożone jest z początkowych liter obu wyrazów nazwy przedmiotu, por. ***гр**ажданской **об**ороны*.

[2111] Por. też • p. zool. *grabarz* ‘*necrophorus*, padlinożerny chrząszcz z rodziny omarlic, składający jaja w zagrzebanej przez siebie padlinie małych kręgowców’ (sjp); ◦ sch. *црни гробар* ‘врста гробара; *necrophorus humator*’; ▫ *шарени* (*обични*, *прутасти*) *гробар* ‘врста гробара; *necrophorus vespilli*’ (rs); • sch. zool. *гробар* ‘назив за инсекте тврдокрилце из ф. *Silphidae*, који закопавају лешеве ситнијих животиња ради исхране ларви’ (rs). Por. też nazwę miejscowości w Serbii: • *Гробар* ‘место у Србији у околини Пожаревца’ (rs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 789 2012-11-06 11:43:51

Odwołania do grobu, mogiły

Grób (mogiła) jako miejsce, gdzie chowa się ciało zmarłego, konotuje w użyciach metaforycznych następujące znaczenia: ○ beznadziejną sytuację lub sprawę, por. • p. *mogiła* (w); ○ ciche, głuche i mroczne miejsce, por. • chorw. przen. *grob* 'tiho, gluho, mračno mjesto ili prostor' (Arh); ◦ sch. *гроб* 'тамно, мрачно место (о подруму, тамници и сл.)' (rsk); ○ zejście w niego; lec w nim żywym jest równoznaczne z byciem w położeniu bez wyjścia, por. • ukr. *хоч живим / живцем / живому у могилу / у гроб лізь* 'уживається для вираження відчаю у дуже скрутному, безвихідному становищі; безвихідь' (su)[2112]; ▫ ukr. *хоч* (*живцем / живим*) *у домовину / у яму / у могилу лягай* 'уживається для вираження відчаю у дуже скрутному, безвихідному становищі; надто тяжко' (su); ◦ ros. gw. Syb. ekspr. *в могилу залезть* (Fgs); ○ przerażającą ciemność jakiegoś miejsca, por. • p. *ciemno tu jak w grobie* (Sc); ◦ czes. *tma jako v hrobě*; ▫ *je tu tma jako v hrobě* (Sc); ○ o kimś lub o czymś: ponury, smutny; beznadziejna sprawa, koniec, kres czegoś poprzez odwołanie do panującej w nim (niej) ciemności, por. • p. *ciemna mogiła* 'o beznadziejnej sytuacji' (L)[2113]; ○ chciwość, por. • p. *groby chciwości*, *sepulchra concupiscentiac* (Msp); ▫ bibl. *groby żądz* / *pożądliwości* / *chciwości* 'tłumaczenie hebrajskiej nazwy Kibrot-Hataawa' (Msp); ○ powierzchowne piękno wobec wewnętrznej zgnilizny, ułuda, fałszywość, por. • p. bibl. *grob pobielany* / *pobielony* 'coś, co jest tylko zewnętrznie piękne (Żydzi dla dezynfekcji bielili groby swoich zmarłych, które w ten sposób na zewnątrz były piękne, ale w środku pełne zgnilizny)' (Msp); ▫ *pobielany grób* (Mat. XXIII, 27) 'pozór, złudzenie czego' (Sfp); ▫ czes. *obílený hrob* 'faryzeusz' (OH); ◦ ros. przest. *гроб повапленный* (Prd); ◦ serb. *окречен, обељен гроб* 'привид, илузија чега' (Ż̌s); ◦ sch. *окречен, обељен гроб* 'особа или појава која се приказује бољом него што јесте' (rs); ○ maleńki skrawek ziemi, por. • p. *Ma ziemi tyle, ile starczy na mogiłę* (Npp); ○ własną zgubę, por. • czes. *to je můj hrob* 'to mě zabijí; to je má záhuba' (Zlr); ○ zniweczenie czegoś, por. • p. *ugrobić* 'przyczynić się do ostatecznego zniszczenia, pogrzebania jakiegoś pomysłu, idei, zamiaru itp.' (Zp); ○ eliminację przeciwnika w grze, por. • p. *chować w grobie* 'w grze w szachy wyeliminować z gry' (Msp); ○ unikanie terminu zwrotu długu, por. • p. *W grobie o tej dobie* 'przysłowiowa odpowiedź na zapytania: kiedy mi dług zwrócisz, kiedy się zobaczymy?' (Ak); ○ skorygowanie garbatego, por. • ros. gw. Syb. *канкавого могила — и та не правит* ''garbatego tylko grób skoryguje, wyprostuje'' (Fgs); ○ uznanie czegoś za przeszłość, zapomnienie, por.

[2112] Sens ten oddaje również pójście do ziemi, por. • ukr. *хоч живим / живцем / живому у землю лізь* 'уживається для вираження відчаю у дуже скрутному, безвихідному становищі; безвихідь' (su).

[2113] Por. też • p. *grobowy* 'ponury, posępny; cmentarny' (L); • p. *grobowo* 'ponuro, posępnie' (L).

WWysoczanski-Umieranie.indb 790 2012-11-06 11:43:51

• p. *grob* ‘przeszłość, zapomnienie’ (Msp); ○ ujawnienie się prawdy, por. • jap. *Человек в гробу — тогда только правда на миру* dosł. ‘gdy człowiek jest w grobie — tylko wtedy prawda jest na świecie’ (Bw); ○ obrzydzenie komuś życia, por. • p. *wpędzić kogoś do grobu* ‘zatruć, obrzydzić komuś życie’ (BDL); ○ coś rażącego dla osoby już nieżyjącej, por. • p. *w grobie się przewracać* (Knk); ▫ *przewracać się w grobie*; ▫ *przewrócić się w grobie* ‘o sytuacji, w której coś byłoby rażące dla osoby dziś nieżyjącej, sprzeczne z jej zasadami, wywołałoby jej zgorszenie, oburzenie’ (BDL); ▫ *przewróciłby się w grobie* (MWf); ◦ słowac. (*mŕtvy*) *sa v hrobie obracia* ‘robí sa niečo proti jeho zásadám’ (Ks); ◦ czes. *obracet se* / *muset se obracet v hrobě* ‘wyraz niezadowolenia: gdyby ktoś żył, byłby niezadowolony, ktoś przewraca się w grobie’ (Ocp); ◦ bułg. *ще се обърне в гроба* (MWf)); ○ absolutną ciszę, por. • p. *grobowa cisza* (Ocp); ◦ słowac. *chrobové ticho* (sl); ◦ czes. książk. *hrobové ticho* ‘zupełny spokój, bez jakiegokolwiek dźwięku i ruchu’ (Ocp); ◦ ros. *гробовая тишина* (Prd); ◦ *гробна тишина* (Żs)[2114]; ◦ bułg. *гробна тишина* (MWf); ◦ niem. *Totenstille*; ▫ *Grabesstille* (Prd); ○ cichość wiązaną z ponurością, nastrojem przygnębienia, por. • p. *cicho jak w grobie* ‘przygnębiająco, ponuro cicho’ (L); ▫ *jak w grobie* ‘cicho, smutno, przygnębiająco’ (L)[2115]; ◦ czes. *ticho jak v hrobě* (Sc); ◦ ukr. *як мов / неначе у могилі тихо* ‘уживається для підсилення зазначеного слова; дуже, надзвичайно тихо’ (su); ◦ fr. *c’est silencieux comme un tombeau* (Ccf); ◦ ang. *it’s quiet / silent as the grave here* (Ccf); ○ zupełne milczenie, por. • p. *grób* ‘zupełne milczenie’ (L); ◦ ros. *гробовое молчание* (Prd); ◦ ukr. *гробова / могильна, мертва мовчанка* ‘відсутність звуків людської мови; абсолютна тиша’ (su); ◦ niem. *Grabesstille* (Prd); ○ milczenie związane z dotrzymywaniem tajemnicy, niezdradzaniem czegoś, por. • p. *milczeć jak grób* (Sc)[2116]; ◦ czes. pot. *mlčet jako hrob* ‘potrafić milczeć; nie zdradzić czegoś’ (Ocp); ▫ *být jako hrob* (Ocp); ◦ ukr. *мовчати як могила* ‘уживається для підсилення зазначеного слова; стійко’ (su); ◦ ros. pot. *молчать как могила* (Prd); ▫ często żart. *молчать как могила* ‘′o człowieku umiejącym milczeć, pod żadnym pozorem nie wydawać zaufanej mu tajemnicy′’ (Msr); ◦ sch. *ћутати као гроб* (rsk); ◦ bułg. *мълча като гроб* (MWf); ◦ fr. *être muet comme une tombe / un tombeau* (Ccf); ◦ ang. *be as silent as the grave* (Ccf); ◦ niem. *schweigen wie ein Grab* (Ccf)[2117]; ○ bycie milczącym, niemym por. • ukr. *німий як могила* (cu); ◦ ros. *нем как могила* ‘′o milczącym człowieku′’ (Msr); ○ wynędzniałość, wymizerowaność człowieka,

[2114] Por. też • sch. *гробан* ‘који је као у гробу, без звука, гласа, нем (о тишини, ћутању)’ (rs).

[2115] Por. też • p. *grobowy* ‘o ciszy, milczeniu: naładowany negatywnymi emocjami, pełen napięcia, niechęci’ (L). Por. np. asocjacje z głosem: • czes. *hrobový hlas* (Ccn); ▫ *hlas jako z hrobu* (Pf); ◦ ros. książk. *гробовой голос* (Prd); ◦ niem. *eine Grabesstimme* (Prd).

[2116] Por. też • p. *Milczy jak grobowa deska* (Ak).

[2117] Por. też • ukr. *вмерти як у могилі в кого* ‘хто-небудь гарантує збереження якоїсь таємниці’ (su).

WWysoczanski-Umieranie.indb 791 2012-11-06 11:43:52

por. • p. *Wygląda, jakby trzy dni w grobie leżał* (Ak); ○ mroczność, por. • p. *grobowy mrok* (Żs); ◦ serb. *гробни мрак* (Żs); ○ wilgotność, por. ros. dezapr. (*где*) *сыро как в могиле* ''o wilgotnym (zazwyczaj piwnicznym) i ciemnym pomieszczeniu'' (Msr); ○ smutną prawdę, por. ros. tus. *цветы жизни на могиле своих родителей* (MKS); ○ zaklinanie się, por. • sch. *гроба ми очева*; ▫ *гроба ми материна* 'говори се у заклињању' (rsk); ○ możliwość odpoczynku w nim, por. • p. *odpoczniesz w grobie* (Knk); ○ możliwość należenia się w nim do woli, por. • p. *należysz się w grobie* (Ak); ○ coś na zawsze, długoterminowość czegoś, por. • sch. *до гроба* 'увек, довека' (rsk); ○ brak lotności umysłowej, por. • p. *Ten ma twardą głowę jak mogiłę kamieni* 'X nie jest uzdolniony umysłowo' (Kfs); ○ paraliżującą, przerażającą martwotę w obrazie domu bez dzieci, w przeciwieństwie do bazaru, targowiska obrazujących dom pełen dzieci, por. • ros. *Дом с детьми — базар, без детей — могила* (PZ); ◦ kar. *Дом, полный детей — базар, дом без детей — могила* (Bw); ◦ kirg. *Дом, где есть дети — базар, дом без детей — кладбище* (Bw); ○ żałobność, żałosność głosu, śpiewu, por. • p. *głos / śpiew grobowy* (Kjp)[2118]; ◦ brus. *магільны голас* (Kjp); ◦ ros. *гробовой голос* (Kr); ◦ serb. *глас као из гроба* (Żs); ○ służenie ojczyźnie, por. • p. *Nie syp ojczyźnie pogrzebnej mogiły* (Npp); ○ budowanie domu równoznacznego z murowaniem grobu, por. • p. *Kto dom buduje, grób sobie muruje* (Knk); ○ bezwartościowości czegoś, por. • p. *grób* 'coś do niczego, bez wartości' (L); ○ ślub brany w maju, por. • p. *Ślub majowy, dół grobowy* (Ak); ○ bycie starym, por.: • ros. gw. Syb. *у могилы стоять / быть* ''w sędziwym wieku'' (Fgs); ○ nieprzytulne, mroczne pomieszczenie, por. • ros. idiol. dezapr. *как в могилу каку-нибудь* (Iis); ○ siedzących wokół leżącego człowieka, por. • ros. idiol. iron. *как перед гробом* (Iis); ○ wysokie, nieforemne grządki, por. • ros. idiol. iron.-dezapr. *как могилки* (Iis).

Asocjacje do grobu, mogiły legły u podstawy nazw niektórych obiektów, przedmiotów lub ich części[2119], por. np.: • p. *grob* 'kaplica lub ołtarz z figurą Chrystusa leżącego w grobie i wystawionym Najświętszym Sakramentem od Wielkiego Piątku do rezurekcji' (Msp); • p. *monstrancejny grób* 'ozdobna osłona monstrancji' (Msp); • p. *grob* 'miejsce przeznaczone do ukrycia, przechowywania czegoś, schowek' (Msp); • ukr. szkol. stud. *гроб* 'парта з кришкою, яка відкривається' (Sż); • ukr. samoch. żart. *могила* 'автомобіль Jeep' (Sż); • ros. żart.-iron. lub pogardl. stud. *могила* ''dziekanat'' (WMN); ▫ *могила* krym. żart.-iron. 1. ''noclegowisko, miejsce noclegu''; 2. ''schowek''; narkot. ''schowek, w którym ukrywa się narkotyki''; 3. także areszt. pogardl. ''zupa rybna w ИТУ'' (Enr); 4. także areszt. iron. ''więzienie''; 5. ''antykwaryczne ukrzyżowanie (jako

[2118] Por. • p. *Requiem zaśpiewano w ton grobowy* (Kjp).

[2119] Wskazać tu też trzeba na asocjacje względem człowieka, por. np.: • ros. gw. *гробовые наметы* ''wysoki chudy człowiek (jak nieboszczyk)'' (Fg); • ros. gw. *гробыль* ''niezdarny, niezgrabny człowiek'' (Fg); • ros. gw. *гробыльница* ''stara kobieta, staruszka'' (Fg).

WWysoczanski-Umieranie.indb 792 2012-11-06 11:43:52

obiekt kradzieży)''; • ros. szkol. żart. *братская могила* 'bratni grób; bratnia mogiła' ''spis klasy w dzienniku'' (WMN); • ros. stud. mat. żart. *тут моя могила* 'tutaj moja mogiła': deabrewiacja nazwy przedmiotu nauczania ТММ — **т**еория **м**ашин и **м**еханизмов 'teoria maszyn i mechanizmów'' (WMN); • ros. stud., mat. żart. *другая моя могила* 'druga moja mogiła': 'deabrewiacja nazwy przedmiotu nauczania ДММ — **д**етали **м**ашин и **м**еханизмов 'części maszyn i mechanizmów'' (WMN).

Okazjonalnie zarejestrowane są w języku odwołania do konkretnego grobu, mogiły, por. • ros. tus. „Могила Ленина — светлая колыбель всего человечества!'' 'grób Lenina — jasna kolebka całej ludzkości!' (MKS).

Odniesienia do grobu, mogiły można odnaleźć w znaczeniach etymologicznych niektórych wyrazów, por. np. • psł. **xlěvъ*; ▫ stsłow. хлѣвъ *stabulum* ''chlew'', zapożyczone z germ. **hlaiwa*-, śrgoc. *hlaiw* ''mogiła'' (Tes).

Słownictwo rozpatrywanego zakresu niekiedy funduje określone nazwy, zwłaszcza nieoficjalne, por. np. • ros. gw. *замогилки* ''budynki w mieście Wetługa za cmentarzem'' (Fg).

Zauważalne jest również naznaczenie czegoś konotacyjnymi znaczeniami grobu: • pod wpływem myśli orficko-pitagorejskiej Platon uważał człowieka zasadniczo za ducha-boga żyjącego odwiecznie w świecie myśli i koniecznych przedmiotów myślenia; za jakieś winy duch ten został związany ze światem materialnym (z ciałem), przez co możliwości samego ducha (zwł. duszy) zostały ograniczone, a materia stała się narzędziem działalności człowieka; dlatego człowiek powinien przez praktykę mądrości starać się o powrót do pierwotnego stanu duchowego i uwolnienie od ciała jako grobu (*soma-syma*) (ek, III: 914).

W tym kompleksie mieszczą się też odniesienia do: ○ kopania grobu, jamy wiązanego z podstępnym, tajemniczym gotowaniem komuś nieprzyjemności, szkodzeniem komuś, por. • ukr. *копати яму / могилу кому, на кого, під кого* 'підступно, таємно готувати кому-небудь неприємність, шкодити' (su); ◦ sch. *копати / ископати* (*коме*) *гроб* 'упропастити (кога)' (rsk); ○ wyposażenia grobów, por. • ros. *надгробие* 'nagrobek, epitafium' szkol. żart. 1. 'stoisko, podstawa', 2. 'tabliczka na drzwiach klasy, gabinetu' (WMN).

Odwołania do cmentarza i innych miejsc grzebania

W rozważanym aspekcie można też mówić o cmentarzu w odniesieniu do: ○ ucieczki z niego, por. • ros. dial. iron. *с кладбища убежал седьмой год* 'o niedołężnym człowieku' (ABL); ○ niektórych ludowych praktyk uzdrawiania, por. np. • p. gw. *ciągnąć* 'o ziemi: wyciągać i wchłaniać chorobę (w wierzeniach ludowych)': „Udawszy się na cmentarz z wodą, wrzucają do niej trzy grudki zie-

WWysoczanski-Umieranie.indb 793 2012-11-06 11:43:52

mi, a następnie robią z tego kąpiel dla dziecka [...] ziemia taka, wzięta ze cmentarza, »ciągnie«" (sgp); ○ przechodzenia obok niego, por. • sch. *пролазити / проћи као мимо / поред турског / чивутског гробља* 'пролазити, проћи без поздрава, не погледавши' (rsk); ▫ *проћи мимо / поред / покрај / крај кога као мимо / поред / покрај турског гробља* 'мимоићи кога не обраћајући никакве пажње' (rsk); ◦ serb. *Пролази као мимо Турско гробље* 'не ће ни да погледа на' (Kn); ○ prowadzenia słonia na mogiły przodków, por. • wietn. *вести слона на могилы предков* 'przywołać lekarza do domu' (Bw).

Cmentarz utożasamiany jest m.in. z: • p. *cmentarzysko* 'miejsce, gdzie zgromadzone są jakieś stare, zużyte rzeczy, lub opuszczone obiekty; także zbiór czegoś zapomnianego, dziś już nieaktualnego' (Dwp); • p. *cmentarz* 'złomowisko samochodów' (L); • ros. stud. iron. (hist.) *кладбище* ''cmentarz'' ''archeologia (przedmiot nauczania)''; ▫ szkol. iron. *кладбище* ''nieciekawa, nudna lekcja, na której uczniowie są bardzo pasywni'' (WMN); • ros. szkol. żart. *кладбище бутербродов* 'cmentarz kanapek' ''nauczyciel, który na przerwach zjada ogromną ilość przyniesionych z domu kanapek'' (WMN); • ros. szkol. żart. *кладбище книг* 'cmentarz książek' ''teczka, tornister'' (WMN).

Z odwołaniem do cmentarza wiążą się indykacje nazw zwierząt, por. • ros. gw. *гробокоп* ''robak z czerwonawym łebkiem'' (Fg), a także wskazania na martwe ciało zwierząt: • słowac. *hrobárik* 'chrobák živiaci sa zdochlinami, zool. *Necrophorus*' (Ks)[2120].

Odwołania do pozostałości, dóbr po zmarłych

Wskazany w niniejszym punkcie zakres znaczeniowy obejmuje m.in. następujące odniesienia: • *dobra martwej ręki* — nieruchomości stanowiące własność kościelnych osób prawnych. Przyjmując wieczystość trwania kośc. osób prawnych i mor., wprowadzono również w prawie kośc. zakaz zbywania nabytych przez nie dóbr materialnych. W związku z tym w prawodawstwie świeckim zaczęto już w IX w. nazywać je dobrami martwej ręki, ponieważ w zasadzie z tych dóbr, pozbawionych żywotnej operacji wymiennej, nie można było czerpać korzyści ekonomicznych (ek, III: 1366); ◦ czes. hist. *majetek mrtvé ruky* (Sc); ◦ serb. *добра мртве руке*; ▫ *имање без наследника* (Żs); • p. *testament polityczny* 'słowa, wypowiedziane publicznie a. napisane, zawierające program dla zwolenników męża stanu, schodzącego z widowni a. umierającego' (Kjp); • p. *grosz wdowi* 'dar ubogiego skromny, ale z serca pochodzący' (Kjp).

[2120] Por. też • słowac. *zdochlinár* 'chrobák žijúci na mŕtvych živočíchoch, na rastlinách, zool. *Silpha*' (Ks).

WWysoczanski-Umieranie.indb 794 2012-11-06 11:43:52

Odwołania do pozagrobowości, końca

Wśród odwołań do rozmaitych kategorii i pojęć język utrwala również odniesienia do pozagrobowości — z następującymi wtórnymi znaczeniami: ○ epigoniczności bycia zwolennikiem określonego prądu artystycznego, por. • p. *pogrobowiec* ‘zwolennik prądu artystycznego, który już przeszedł do historii; epigon’ (Dwp)[2121]; ○ ponurego, działającego przygnębiająco głosu, por. • p. *przemawiać grobowym głosem* (sjp); ◦ ros. książk. *загробный голос*; ▫ książk. *замогильный голос* (Prd); ○ definitywnego skończenia z kimś, z czymś poprzez wbicie osinowego kołka (koła) w mogiłę, por. • ukr. *вбивати / вбити осиковий кілок* (*кіл*) *у могилу кого, чого* ‘покінчити з ким-, чимнебудь’ (su).

Odwołania do bytowania ducha, duszy

W wyróżnionym kręgu problemowym mieszczą się między innymi następujące wskazania: • czes. kol. *chodit jako bludná duše* ‘być nieprzytomnym, chodzić bez celu)’ (OH); • p. *wyglądać jak upiór* ‘być bardzo mizernym, wychudzonym, wynędzniałym’ (Sfp); ▫ *być czerwonym jak upiór* (Sfp); ◦ czes. książk. *být jako upír* ‘nadmiernie kogoś wykorzystywać, wysysać z kogoś krew’ (OH); • ros. pogardl. szkol. *вампир* ′wampir′ 1. ‘′nauczyciel′’, 2. ‘′przewodniczący klasy′’ (WMN); • ros. pogardl. szkol. *вампирша* ′wampirzyca′ ‘′przewodnicząca klasy′’ (WMN); • ros. pogardl. szkol. *вампирёныш* ′wampiriątko′ ‘′starosta klasy′’ (WMN).

[2121] Por. • p. *Wyspiański był pogrobowcem romantyzmu* (Dwp).

Rozdział IV

Odniesienia do wiecznego istnienia i życia

A. Odniesienia do nieśmiertelności, istnienia i życia

Odwołania do nieśmiertelności

Jedną z płaszczyzn należących do omawianego wymiaru życia konstytuują leksemy oddające znaczenie ‘niekończącego się życia’, ‘niepodlegania śmierci’, por. • p. *nieśmiertelny* ‘niepodlegający śmierci, trwający wiecznie; *immortalis*’ (Msp). Innymi jej wymiarami są nieprzemijalność, niepodleganie zapomnieniu oraz wiecznotrwałość pod względem wartości, por. np. • p. *nieśmiertelny* ‘nieprzemijający, trwały; żyjący trwale w pamięci ludzkiej, godny trwałej pamięci; *immortalis*’ (Msp); ▫ *nieśmiertelny* ‘mający trwałą, nieprzemijającą wartość; wiekopomny, niezapomniany’ (sjp); ▫ *nieśmiertelny* ‘mający nieprzemijającą wartość; ponadczasowy, wiekopomny’ (Dwp); ◦ słowac. *nesmrtelný* ‘(navždy) preslávený, nezabudnuteľný’ (Ks); ◦ ukr. podn. *безсмертя* ‘вічне існування в пам’яті людей як знак загального визнання кого-, чогонебудь’ (su); • p. *pozyskać nieśmiertelność*; ▫ *zdobyć nieśmiertelność*; ▫ *przejść do nieśmiertelności*; ▫ *zasłużyć na nieśmiertelność* ‘na sławę wieczną’ (Sfp).

Walor nieśmiertelności odnoszony jest do szerokiego spektrum obiektów, np.: • p. *iskra nieśmiertelności* (Msp); • p. *dzięka nieśmiertelna* ‘nieustająca wdzięczność’; ▫ *nieśmiertelna chwała*; ▫ *nieśmiertelna cześć*; ▫ *nieśmiertelna pamiątka*; ▫ *nieśmiertelna pamięć*; ▫ *nieśmiertelney pamięci*; ▫ *nieśmiertelna sława*; ▫ *nieśmiertelney sławy* (*godny*); ▫ *nieśmiertelnym obyczajem* (Msp); ▫ przen. *nieśmiertelny geniusz* (Jsp); • słowac. *ne-*

WWysoczanski-Umieranie.indb 796 2012-11-06 11:43:52

smrtelný génius (Ks); ▫ książk. *nesmrtel'ne sa zapísať do dejín* 'wejść do historii, zapisać się złotymi zgłoskami w historii' (Jsp); • ros. szkol. żart.-iron. *бессмертник* 'nieśmiertelnik' ''nauczyciel w podeszłym wieku; nauczyciel--emeryt'' (WMN); • ros. szkol. żart. *бессмертники* 'nieśmiertelnicy' ''obuwie zmienne'' (WMN); • ros. żarg. młodz.-stud. *бессмертник* ''bardzo stary człowiek, osoba długowieczna'' (Mms); • ros. żarg. młodz.-stud. *бессмертник* ''człowiek, który nigdy się nie upija'' (Mms); • serb. *неумрли* 'незабораван' (Msk); • łac. *Tylko pieśni są wieczne i nieśmiertelne* (Mpp); • fr. *un héros immortel* 'nieśmiertelni bohaterowie' (Df); • fr. *Les Immortels* (*les Académiciens* 'członkowie Akademii Francuskiej') (Df); ▫ (*les*) *quarante immortels* 'czterdziestu „nieśmiertelnych", tj. członków Akademii Francuskiej, założonej w 1635 r. przez kardynała Richelieu' (Kso)[2122].

Sens odwołań nieśmiertelności znajdujemy w nazwach własnych, por. • *Amarnath* — (sanskr. *amara natha* 'nieśmiertelny bóg') — grota w Indiach, w stanie Kaszmir; słynie z „lingi" Siwy, którą stanowi słup lodu (stalagmit); w okresie pełni księżyca miesiąca Sawan (lipiec–sierpień) zmierzają do groty tysiące hindusów z całych Indii (er, I: 176); • *Amritsar* (sanskr. *amṛta sara* 'jezioro nektaru nieśmiertelności') — właśc. Amrytsar, hin. Amṛtsar, ang. Amritsar, m. w pn.-zach. Indiach, w stanie Pendżab; centrum religijne sikhów i miejsce rytualnych ablucji w Jeziorze Nieśmiertelności (er, I: 195); • hebr. *Luz* 'migdał' — nazwa mitycznego miasta powstałego w ziemi Izraela, które jest niezniszczalne i w którym nie można umrzeć. Ci, którym znudziło się ziemskie bytowanie, wychodzą poza mury miasta, gdzie ma do nich przystęp *Malachh haMowet* — Anioł Śmierci (Szwarcman-Czarnota 2000: 48).

Idea nieśmiertelności uwidacznia się w odniesieniu do świata zwierząt, por. np.: • ros. gw. *Бессмертные олени* ''jelenie, które Łonarowie dają córkom w posag; nazywają się tak dlatego, że w razie śmierci żony do upływu trzech, a w pewnych osadach nawet sześciu lat, powinny być zwrócone rodzinie, skąd wzięta żona, koniecznie w tej liczbie, w jakiej były otrzymane w posag'' (Fg); • ros. gw. *бессмертный баран*; ▫ *бессмертная овца* ''baran lub owca, dawane przez właściciela ziemskiego młodemu chłopu, kiedy on się żenił. Chłop był zobowiązany wyżywić tę darmową owcę i oddawać właścicielowi ziemskiemu każdego roku po jagnięciu niezależnie od tego, czy owca była jeszcze żywa czy nie'' (Fg).

Odwołania do nieśmiertelności wiążą się z bezśmiertnością roślin, tj. roślin, które po wysuszeniu zachowują swą barwę kwiatostanów, por. • p. bot. *nieśmiertelnik* (*Helichrysum*) (sjp); ▫ bot. *nieśmiertelnik*; ▫ *bezśmiertelnik*; ▫ gw. *nieśmiertelniczka* 'kwiatotrwał, suchokwiat, *Xeranthemum*' (Kjp); ▫ *nieśmiertelnik* 'ozdobna roślina ogrodowa o długo niewiędnących, zasychających

[2122] Por. też • *Nieśmiertelni* 'nazwa nadawana dziesięciu tysiącom żołnierzy pieszej gwardii przybocznej staroż. królów perskich, a także innym wyborowym formacjom różnych krajów' (Kmt).

WWysoczanski-Umieranie.indb 797 2012-11-06 11:43:52

pędach, najczęściej żółtych lub brązowych kwiatach, służąca do wyrobu trwałych bukietów, wieńców itp.' (Dwp); ◦ głuż. bot. *njesmjertnička* 'nieśmiertelnik' (Zg); ◦ słowac. *imortelka* 'nieśmiertelnik, słomianka, suchokwiat' (Jsp); ◦ ukr. *безсмертник* 'назва ряду трав'янистих рослин із сухими, нев'янучими квітками'; ▫ *сухоцвіт*; ▫ bot. *імортель*; ▫ rzad. *безсмертка* (su); ◦ ros. gw. *бессмертник* ''donsk. 1. roślina *Centaurea trinervia Steph*., rodz. złożonokwiatowych; dolnoud., irkuc. 2. roślina *Antennaria dioica Gaerth*; kocia łapka dwudomowa'' (Fg); ◦ fr. bot. *immortelle*; ▫ *êternelle* 'nieśmiertelnik' (KKf)[2123].

Powszechne jest wskazanie na nieśmiertelność idei, np. przeciwstawienie waleczności, dzielności, męstwa śmiertelności człowieka, por. • tuw. *Человек смертен, доблесть бессмертна* (Bw).

W świetle zebranego materiału rozszerzenie życia ciągłego następuje na: ○ słowa, por. • p. *nieśmiertelne słowa* (sjp); ○ myśli, por. • ros. *бессмертная мысль* ''o właściwych, słusznych, wzniosłych, owocnych, konstruktywnych myślach: o dobrych, poczciwych zamiarach'' (Ger); ○ idee, por. • ros. *бессмертная идея* (Ger)[2124]; ○ miłość, por. • ros. *бессмертная любовь* (Ger); ○ piękno, por. • ros. *бессмертная красота* ''o tym, co piękne, przepiękne w życiu, w przyrodzie, w postępowaniu człowieka: o prawdziwym i o kłamliwym pięknie'' (Ger); ○ prawdę, por. • ros. *бессмертная правда* (Ger); ○ odwagę, męstwo, por. • ros. *бессмертная отвага* (Ger); ○ dzieła, czyny, sprawy, por. • p. *nieśmiertelne dzieło* (Dwp); ▫ *nieśmiertelność dzieła* (Dwp); ◦ słowac. *nesmrtelné dielo* (Ks); ▫ *spravodlivá vec nezahynie* (D); ◦ ros. *правое / наше дело не умрёт* (D, MD); ▫ *Умирают люди, а хорошее дело — никогда* (PZ); ◦ serb. *бесмртно, вечито дело* (Żs); ○ czyny, ofiary, osiągnięcia, por. • ukr. *безсмертя чийого-н. подвигу* (su); ◦ ros. *бессмертный подвиг* (Ger); ○ przesłania, por. • p. *nieśmiertelne przesłanie* (Dwp)[2125]; ○ pamięć, por. • p. *pamięć o kimś jest nieśmiertelna* (Dwp); ◦ ros. *бессмертная*

[2123] W tym odniesieniu por. też następujące nazwy roślin: • p. *łani czyściec* — nazwa botaniczna, prawdopodobnie *Seseli annuum* żebrzyca roczna, rosnąca na słonecznych starych miedzach i w widnych zaroślach (Msp); • p. gw. or. *słómiácek* 'ozdobna roślina ogrodowa o kwiatach zachowujących trwałość po wyschnięciu, wykorzystywana do sporządzania suchych bukietów; nieśmiertelnik' (Kgo); ▫ gw. *natupnik*, *suchowiejka* roślina 'radosika piaskowa, nieśmiertelnik, *Helichrysum arenariura*', brus. *natupnik* (Kjp); ▫ gw. *kościelnica* roślina 'nieśmiertelnik (*Xeranthemum annuum*), od kościół' (Kjp); • p. *kocanka* 'nieśmiertelnikiem zwana' (Kjp); ▫ *kocanka* 'jednoroczna bylina występująca w ponad 400 gatunkach, rosnąca na glebach piaszczystych i suchych; nieśmiertelnik' (Dwp); • głuż. bot. *pěskosłomjanka* 'nieśmiertelnik' (Zg); ▫ bot. *słomjanka* 'nieśmiertelnik (*Helichrysum arenarium*)' (Zg); • ros. gw. *волошки* ''roślina *Xeranthemum annuum L*., rodz. złożonokwiatowych; nieśmiertelnik'' (Fg); ▫ gw. *зимние цветы* 'zimowe kwiaty' ''roślina *Helichrysum bracteatum*; rodz. złożonokwiatowych, nieśmiertelnik'' (Fg); ▫ gw. *заячья капуста* 'zajęcza kapusta' ''nieśmiertelnik; roślina *Helichrysum bracteatum*'' (Fg); ◦ serb. bot. 1. *смиљ*, *смиље* '*Helichrysum*'; 2. *пољска метла*, *метлица*, *невенка* '*Xeranthemum*' (Żs); ◦ ang. (*an*) *everlasting* (*Xeranthemum*) *xeranthemum* (Sa).

[2124] Por. też • ros. *бессмертное знамя* 'nieśmiertelny sztandar' (Ger).

[2125] Por. też • p. *myśl nieśmiertelna nie umie próżnować* (Npp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 798 2012-11-06 11:43:52

память ‘′wspomnienia o kimś, o czymś′’ (Ger); ○ sławę, por. • p. *nieśmiertelna sława* (Jsp)[2126]; ◦ słowac. *nehynúca sláva* (Jsp); ◦ ukr. *безсмертя чиєї-н. слави* (su); ◦ ros. *бессмертная слава* (Ger); ◦ serb. *бесмртна слава* (Żs); ◦ słowen. *nesmrtna slava* (ssk); ○ chwałę, por. • p. *chwała nieśmiertelna*; ▫ *chwała i nieśmiertelność* (Msp); ○ imiona, por. • ros. *бессмертное имя* (Ger); ○ wiersze, por.• ros. *бессмертные стихи* (Ger); ○ dary, por. • ros. *бессмертный дар* (Ger); ○ napisy, por. • ros. *бессмертная надпись* (Ger); ○ młodość, por. • ros. *бессмертная юность* (Ger).

Z odniesień do nieumieralności można wskazać przede wszystkim na: ○ czyny i sławę, por. • ukr. *невмирущий*, *невмираючий* ‘перев. про подвиги, славу і т. ін. діяльність людей’ (su); ○ czyjeś dobre uczynki dla biednych, por. • p. *Pamięć tego nie umiera, kto biednemu łzę ociera* (spo); ○ cnotę, por. • p. *Cnota nigdy nie umiera* (Ak); ○ szczerą przyjaźń, por. • p. *Przyjaźń szczera nie umiera* (Ak).

Odwołania do ożywienia, odrodzenia, wznowienia życia

W analizowanym materiale można odnaleźć poświadczenia odwołań do: ○ śmierci i życia, por. np. • fr. *le roi est mort; vive le roi!* ′król umarł; niech żyje król!′ (Kso); • łac. *littera enim occidit, spiritus autem vivificat* ′bo litera zabija, a duch ożywia′ ‘z Wulgaty (2. List Pawła Ap. do Koryntian, 3,6)’ (Kso); • fr. *la garde meurt et ne se rend pas* ′(stara) gwardia umiera i nie poddaje się′ ‘odpowiedź na propozycję poddania się Anglikom w czasie bitwy pod Waterloo (18 VI 1815 r.), przypisywana fr. generałowi Pierre Cambronne’owi (1770–1842), mimo jego zaprzeczeń; również marszałkowi Muratowi i generałowi Michel; prawdop. wymyślona przez dziennikarza i poetę Balison de Rougemont’ (Kso); ○ ożywienia, por. • p. *coś ruszyło z martwego punktu*; *ruszyć z martwego punktu* ‘coś jest realizowane po przerwie, kontynuowane, ponieważ udało się pokonać przeszkody uniemożliwiające tę realizację; podjąć realizację lub próbę dokończenia czegoś’ (Du); ◦ ros. *сдвинуться с мёртвой точки* ‘получить дальнейшее развитие’ (Żr); ○ transgresji, konkretnie do reinkarnacji, por. • chorw. *reinkarnacija* ‘obnavljanje ili oživljavanje nečega što je nestalo (npr. kroz likove romana, medije i sl.)’ (Arh).

[2126] Język utrwala także jej brak, por. • p. *Tu leży Koniecpolski, leży i buława, ale nie leży jego nieśmiertelna sława* (Kp). W tym odniesieniu por. też • p. *zasłużyć na nieśmiertelność*; ▫ *zdobyć, pozyskać nieśmiertelność* (Żs); ◦ serb. *заслужити вечну, непролазну славу*; ▫ *стећи бесмртност, бесмртну славу, постати бесмртан* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 799 2012-11-06 11:43:52

Odniesienia do ożywienia ujawniają wiele aspektów tej idei[2127], por. • p. *ożywiać — ożywić* 1. 'wydobywać kogoś ze stanu apatii, obojętności, wywoływać podniecenie, ożywienie; pobudzać, zapalać, rozweselać'[2128]; 2. 'sprawiać, że coś staje się ciekawsze, żywsze; pozbawiać monotonii, urozmaicać'[2129]; 3. 'sprawiać, że coś staje się intensywniejsze; rozwijać, rozkręcać, rozszerzać' (Dwp)[2130]; ◦ ukr. *оживляти* 'виводити із стану фізичного і духовного пригнічення, занепаду' (su); • ukr. *оживляти* 'відтворювати знову в пам'яті — про минуле, забуте, мрії, чий-небудь образ і т. ін.' (su); • serb. *персонификација* ‹лат.› 'оличавање, оличење, прпдавање људских особина мртвој природи' (Msk).

Odrodzenie zaznaczane jest następująco, m.in.: • p. *duchowne odrodzenie* (Msp)[2131]; • p. (OH); • czes. *zrodit se jako fénix* (*z popela*) (OH)[2132]. W użyciach przenośnych rewitalizacji podlegają też ludzka miłość i przyjaźń, por. • p. *miłość ożyła* (Sfp); ▫ *przyjaźń ożyła* 'odrodziła się' (Sfp).

Charakterystyka powstałych z grobu wiąże się z określonym wyglądem, por. • p. *wygląda jakby z grobu wstał* (Sfp); ◦ serb. *изгледа као да је из гроба устао* (Żs).

Rejestrowane jest wskrzeszenie[2133], por. • słowac. *prebudiť k životu* 'zbudzić do życia, tchnąć życie (w coś)' (Jsp); • słowac. przen., książk. *vzkriesiť spomienky* 'wskrzesić (ożywić) wspomnienia' (Jsp)[2134]; • słowac. *zobudil by aj mŕtveho* 'robí veľký hluk' (Ks); • czes. *vskřísit někoho z mrtvých* 'ożywić, ocalić od zapomnienia' (J 11,23) (OH).

Zmartwychwstanie ujawnia się w następujących odniesieniach, m.in.: por. • p. książk. *zmartwychwstać* 'zacząć istnieć ponownie po jakimś czasie nieistnienia, odrodzić się, odnowić' (Zp); • p. *zmartwychwstaniec* 'osoba uznana za zmarłą, która się niespodziewanie odnalazła' (Sns); • p. *Polska zmartwychwstała* (Zp); • p. *idee narodowowyzwoleńcze zmartwychwstały* (Zp).

[2127] W tym odniesieniu por. też • p. *tchnąć życie w co* (Żs); ◦ serb. *удахнути живот у што* (Żs).

[2128] Por. • p. *Ożywiać towarzystwo żartami*; ▫ *Ożywiła go dobra wiadomość* (Dwp).

[2129] Por. • p. *Ożywić przyjęcie śpiewaniem*; ▫ *Ożywić suknię biżuterią* (Dwp).

[2130] Por. • p. *Ożywiać stosunki gospodarcze*; ▫ *Ożywiać kontakty towarzyskie* (Dwp).

[2131] Por. też • p. *umarły w grzechu a nieodrodzony* 'który nie odrodził się przez przyjęcie wiary chrześcijańskiej' (Msp).

[2132] Por. też • chorw. mit. *feniks* 'ptica koja pred blizinom smrti izgori u svome gnijezdu, a onda se ponovo rađa iz svoga pepela' (Arh). Symbolem zmartwychwstania jest mit o Feniksie, np. dla pisarzy wczesnochrześcijańskich, takich jak Tertuliana i Komodiana, natomiast dla Ambrożego — symbolem zmartwychwstania Chrystusa i jego wyznawców (ek, V: 122).

[2133] Por. też opuszczenie grobu równoznaczne na przykład z dostępowaniem życia duchowego, por. • p. *wychodzić z grobu* 'dostępować życia duchowego' (Msp).

[2134] Por. też • p. *ożyły wspomnienia z dawnych lat* (Żs); ◦ serb. *ожив успомене из прошлости* (Żs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 800 2012-11-06 11:43:52

Wyobrażenie o powrocie do życia jest zawarte w nazwach: ○ roślin, por. • p. bot. *zmartwychwstanka* ‘róża jerychońska, anastatyka (*Anastatiea*), roślina z rodziny krzyżowych’ (Kjp); ▫ bot. *zmartwychwstanka* (*Anastatica hierochuntica*); ○ niedzieli — dnia tygodnia, por • ros. *Воскресенiе* ‘послѣднiй день седмицы, недѣля’ (Dt); ▫ *voskresenьe* niedziela ‘dzień zmartwychwstania’; ‹nazwa wywodzi się od scs. i strus. *vъskrъsenije* ‘zmartwychwstanie’›. Niedziela w języku rosyjskim przybrała tę nazwę z powodu tradycji chrześcijańskiej, według której pierwszy dzień tygodnia jest dniem zmartwychwstania Chrystusa (Wd).

Odwołania do pośmiertnego pojawienia się człowieka wiążą się z jego wyglądem, co znajdujemy w przykładach: ○ wstania człowieka z grobu, por. • czes. *vypadá jako by vstal z hrobu* (Ccf); ◦ niem. *er sieht aus wie aus dem Grab auferstanden* (Ccf); ○ powstania z martwych, por. • czes. *vypadá jako by vstal z mrtvých* (Ccf); ○ powrotu z tamtego świata, por. • ros. *он как будто с того света вернулся* (Ccf).

Odwołania do miejsc przebywania, krain zmarłych, krain żyjących

W językowym ujęciu odniesienia do raju przedstawiają się następująco: • p. *raj* ‘miejsce pełne szczęśliwości, obfitujące w bogactwo czegoś, szczególnie sprzyjające warunkom do życia, wypoczynku itp.’ (Dwp)[2135]; ◦ chorw. *raj* ‘mjesto, boravište, koje pruža potpunu sreću’ (Arh); • p. *żyć jak w raju* (Dwp); • p. *baju, baju, będziesz w raju* (Dwp). • ros. żart. stud. *день в раю* ‘dzień wypłaty stypendium’; ▫ szkol. *день в раю* ‘niedziela, dzień wolny od zajęć’ (WMN).

Odniesienia do piekła budują następujący obraz: • p. *piekło* zwykle w lp ‘szczególnie intensywne, długotrwałe cierpienie psychiczne’ (Dwp)[2136]; • p. *dantejskie piekło* (sjp)[2137]; • ros. żart.-iron. lub pogardl. szkol. *ад* ′piekło′ 1. ‘szkoła, nauka w szkole’, 2. ‘gabinet dyrektora’ (WMN); ◦ ros. *Дантов* / *дантовский ад* (Ger); • ros. szkol. iron. *добро пожаловать в ад!* ′witaj / witajcie w piekle!′ ‘o pierwszym września, początku roku szkolnego’ (WMN); • p. pot. *gehenna* ‹łac. z gr. géenna z pobiblijnego hebr. Gē’Hinnom ‘dolina (synów)

[2135] Por. • p. *Jak tu pięknie, prawdziwy raj na ziemi*; ▫ *Raj dla ptaków*; ▫ *Raj dla wędkarzy* (Dwp).

[2136] Por. • p. *piekło rodzinne, małżeńskie, domowe* (Dwp); ▫ *piekło wojny* (Żs); ▫ *przeżyć piekło* (Żs); ▫ *robić / czynić piekło* (Żs); ▫ *rozpętało się / zrobiło się piekło* (Żs); ◦ serb. *ратне страхоте* (Żs); ▫ *преживети пакао / страхоте* (Żs); ▫ *дизати паклену буку / вику* (Żs); ▫ *настао је прави пакао* (Żs).

[2137] Por. też • p. gw. or. *madejowe łoze* ‘łoże przygotowane w piekle dla baśniowego zbója Madeja, symbolizujące najbardziej wymyślne tortury czekające po śmierci wyjątkowo niedobrego człowieka’ (Kgo).

WWysoczanski-Umieranie.indb 801 2012-11-06 11:43:52

Hinnoma, na płd. od Jerozolimy, miejsce kultu Molocha; miejsce przeklęte, piekło'› 'wielkie (długotrwałe) cierpienia psychiczne albo fizyczne, męczarnie; droga krzyżowa, czyściec' (Kso).

Ponadto w odwołaniach do piekła wskazuje się na: ○ wstępowanie do niego, gdy jest komuś po drodze, por. • p. *Wstąpił do piekła, po drodze mu było* (Npp); ○ wstępowanie do niego z powodu zawiści, por. • p. *Dla zawiści w piekle być* (Ak); ○ pójście do niego za kimś, dla kogoś, por. • p. *pójść / skoczyć za kim / dla kogo do piekła / w piekło* (Żs); ○ tłuczenie się po nim, por. • p. *tłuc się jak Marek po piekle* (Żs); ○ możliwość nie najgorszego życia pod warunkiem postarania się, por. • p. *Jak się kto przyłoży, to mu i w piekle zgorzej* (Npp); ○ rodowód, por. • p. *z piekła rodem* (Żs); ○ życzenie niewychodzenia z niego, por. • p. *bodaj z piekła nie wyjrzał / nie wyszedł* (Żs); ○ nieustanne kłótnie, sprzeczki, por. • p. *ciągle piekło między nimi* (Żs); ◦ serb. *код њих је увек пакао* (Żs); ○ gorącość, por. • p. *gorąco jak w piekle* (Żs); ◦ serb. *паклена врућина* (Żs).

Z odniesień do nieba (miejsca przebywania Boga) można przywołać np.: • p. *Ani mi w niebie lepiej nie będzie* (Npp); • p. *być siódmym niebie* (Żs); • p. (*chcieć*) *przychylić, uchylić komu nieba* (Żs); • p. *poruszyć niebo i ziemię* (Żs); • *wielkie nieba*; ▫ *o nieba!* (Żs); • ukr. *живим до Бога / на небо лізти / полізти* 1. 'часто згадувати Бога (і навіть прикриваючи так свої недобрі наміри або вчинки)'; 2. 'дуже погано себе почувати, страждаючи від болю, втрачаючи будь-яке терпіння; ледве витримувати, ледь не вмирати' (su); • serb. *превртнути небо и земљу* 'употребити сва средства' (Żs); • serb. *о небеса*; ▫ *боже драги!* (Żs).

Utrwalone są w języku odniesienia do zbawienia, por. • p. *Pragnie tego jak zbawienia / dusznego zbawienia* (Ak); ▫ *czekać / wyglądać czego jak zbawienia* (Żs) oraz do potępienia, por. • p. pot. *drzeć się*, *krzyczeć*, *męczyć się*, *cierpieć jak potępieniec* 'bardzo głośno, męczyć się, cierpieć nieludzko' (sjp)[2138].

B. Odniesienia do trwania, wieczności

Odwołania do wiecznotrwałości

Odniesienia do wiecznotrwałości, wieczności, por. np. • ukr. *вічний* 'який не зникає, не перестає існувати; який існуватиме, триватиме довго, завжди'

[2138] W tym odniesieniu por. • łac. *fletus et stridor dentium* 'płacz i zgrzytanie zębów' 'przen. rozpacz, desperacja; z Wulgaty (Ew wg Mat, 8,12); o mękach potępieńców w piekle' (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 802 2012-11-06 11:43:52

(su), są różnoobiektowe i różnoaspektowe. Reprezentowane są też w języku bogato, por. tu np.: • p. *Trwa do zgonu świata, co na papier wlezie* (Npp); • p. *do grobowej deski* 'na zawsze; końca życia' (L); ◦ ros. *до гробовой доски* (Lpr); • ros. szkol., iron. *вечный отдых* 'wieczny odpoczynek, relaks, wczasy, wypoczynek' ''nauka w szkole'' (WMN); • serb. *зимзелен* '*Vinca minor*, вечно зелена биљка пузавица левкастих, плавих цветова' (Msk); • łac. *Roma aeterna*; ▫ *urbs aeterna* dosł. 'wieczne miasto', tj. Rzym. — z Tibullusa, 2,5,23. (Kso); • łac. *perpetuum mobile* '(mechanizm) poruszający się wiecznie (i samoczynnie); niemożliwa do zbudowania maszyna, która by wykonywała pracę, nie pobierając z zewnątrz energii, a. która by podnosiła pewien ciężar jedynie kosztem oziębiania pewnego zbiornika ciepła' (Kso).

Wieczne trwanie. Czas

Z punktu odniesienia czasu jako nieprzerwanego ciągu chwil, trwania, por. • cs *безлетно* 'wiecznie, nieskończenie'; ▫ *безлетный* 'wieczny, odwieczny' (Zc) wobec omawianej tu idei wiecznego trwania w językowym utrwaleniu uwidaczniają się wskazania na: ○ brak początku czasu, por. • stpol. *od wiekuich czasow* 'od zawsze, bez terminu początkowego, odwiecznie, *ab infinito tempore, ab aeterno*' (Us); ○ niekończące się trwanie: • p. *trwać wiecznie* (Sc); ◦ czes. *trvat na věky / věků* (Sc); • stpol. *na / przez wszytki / szwytki wieki* 'bez końca, wiecznie, *perpetuo, in aeternum*' (Us); ▫ stpol. *wieczystymi czasy* 'wiecznie, na wieki, na zawsze, *in aeternum*, *semper*' (Us); ▫ p. (*aż*) *do wieka / wieku / wieków wieczności* 'wiecznie' (Msp)[2139]; ○ nieustanność, brak końca czasu, por. • stpol. *na wieczne czasy*; ▫ *na wieki wieczne* 'na stale, na zawsze, *in aeternum*, *semper* (Us)[2140]; ▫ *po wieczne czasy*; ▫ *na / po wieczne lata* 'wiecznie' (Msp); ◦ czes. *na věčné časy* (Ccn); ◦ brus. *на векі вякоў*; ▫ (*на*) *векі вечныя*; ▫ (*на*) *век вечны*; ▫ *век-вечны*; *век-вяком* (Krb); ◦ ros. *во веки веков* (Krb); ▫ gw. Syb. ekspr. *век по веку / веки* ''wiecznie, ciągle, zawsze'' (Fgs).

Z sensem wiecznotrwałości w takich czy innych ujęciach filozoficzno-religijnych wiążą się konkretne pojęcia, por. • p. *aion* (gr. *aion* 'wiek, określony czas, wieczność') — u Zaratustry oznacza czas nieograniczony, wieczność (zerwan akarana) w przeciwieństwie do czasu zawartego między stworzeniem a końcem świata (*zerwan dareghochvadhata*) (ek, I: 202–203); ▫ *aion* (gr., 'wiek', 'wieczność') — termin oznaczający m.in. czas życia (Homer), zasadę życia i czas trwania świata (Heraklit), sposób istnienia bogów jako całość nieskończonego czasu

[2139] Punktem odniesienia ciągłego trwania jest też koniec świata, por. • p. *do końca / skończenia świata* (Ocp); ◦ czes. książk. (*až*) *do skonání světa* 'na zawsze' (Ocp).

[2140] Por. • p. *wiecznie*; ▫ *na wieki wiecznie*; ▫ *wiecznie to samo* 'wciąż, bez końca' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 803 2012-11-06 11:43:53

(Arystoteles), wiecznie teraźniejszy czas (Augustyn) (er, I: 106); • p. *dahrijja*, dahrija (arab. *dahar*, *adhur* 'czas, wieczność, los, przeznaczenie'), teoria materialistyczno-ateistyczna uważająca wiecznotrwałość czasu za podstawę istnienia wszelkiego bytu (ek, III: 972).

Sens wiecznego trwania jest zauważalny w znaczeniach etymologicznych niektórych leksemów, por. np. • p. dawn. żart. *sempiterna* 'tyłek, zadek' — łac. r.ż. od *sempiternus* 'wiecznie trwały, wiekuisty'; żart szkolny, eufemizm metonimiczny wg wersetu z Wulgaty (Psalm 77 a. 78,66); *Et percussit inimicos suos in posteriora; opprobrium sempiternum dedit illis* 'I zaraził nieprzyjacioły swe na pośladkach; a na wieczną hańbę podał ich' (Kso).

Wieczne trwanie. Współistnienie

Wiecznotrwałość uaktualnia się we współbyciu, por. • stpol. *wieczni sobie* 'wiecznie współistniejący, współwieczni, *coaeterni*' (Us).

Wieczne trwanie. Posiadanie

Bogato reprezentowanym w języku wymiarem stałego trwania jest płaszczyzna posiadania, por. • stpol. *wieczny* (o ziemi, dobrach, *de terra*, *bonis*) 'związany z prawem dziedziczenia, nieograniczony terminem, na zawsze obowiązujący, *in perpetuum*, *iure hereditario possidendus*' (Us); ▫ stpol. *czasow wiecznych* / *z wiekow wiecznych* / *na wieki wieczne* '(posiadany itp.) z prawem własności, dziedzicznie, *fure hereditario*, *hereditarie* (*possidendus*)' (Us); ▫ stpol. (*służący*) *z wiecznego* 'odziedziczony, *hereditate acceptus*'; ▫ stpol. *list wieczny* 'dokument stwierdzający prawo własności, *litterae, quibus alicuius rei possessio perpetua confirmatur*' (Us); ▫ stpol. *imienie wieczne* (u Żydów, *apud Iudaeos*) 'ziemia, posiadłość, której nie można było sprzedać, *terra, quae vendi non potuit*' (Us); • stpol. *wiecznoć* 'prawo posiadania majątku tytułem własności, dziedzicznie, na zawsze, na stale, *ius aliquid in aeternum*, *iure hereditario*, *possidendi*' (Us); ▫ stpol. *wieczność* 'prawo posiadania majątku tytułem własności, dziedzicznie, na zawsze, na stałe, *ius aliquid in aeternum*, *iure hereditario*, *possidendi*' (Us); ▫ stpol. *wieczno* (o kupnie itp. ziemi, dóbr, *de terris*, *bonis emendis* etc.) 'z prawem własności, dziedzicznie, na zawsze, na stale, *iure hereditario*, *in aeternum*' (Us); ▫ p. *list na wieczność* / *wieczny* / *wieczności* 'potwierdzenie własności' (Msp); ▫ stpol. *wieczystość* 'prawo posiadania majątku tytułem własności, dziedzicznie, na zawsze, na stale, *fus aliquid in aeternum*, *iure hereditario*, *possidendi*'; ▫ *wieczysty* (o ziemi, dobrach, *de terra*, *bonis*) 'stały, trwały, związany z prawem dziedziczenia, nieograniczony terminem, na zawsze obowiązujący, *in perpetuum*, *iure hereditario possidendus*' (Us); ▫ stpol.

WWysoczanski-Umieranie.indb 804 2012-11-06 11:43:53

wieczyście (o kupnie itp. ziemi, dóbr, *de terris*, *bonis emendis* etc.) 'z prawem własności, dziedzicznie, na zawsze, na stale, *iure hereditario*, *in aeternum*' (Us); ▫ stpol. *wieczysty dziedzic* 'właściciel mający wieczyste prawo do majątku, posiadający majątek tytułem własności, dziedzicznie, *qui aliquid iure hereditario*, *in aeternum, possidet*' (Us); • stpol. *wiekuistość* 'prawo posiadania majątku tytułem własności, dziedzicznie, na zawsze, na stale, *ius aliquid in aeternum*, *iure hereditario*, *possidendi*' (Us); ▫ stpol. *wiekuisty* (o ziemi, dobrach, *de terra*, *bonis*) 'związany z prawem dziedziczenia, nieograniczony terminem, na zawsze obowiązujący, *in perpetuum*, *iure hereditario*, *possidendus*' (Us); ▫ stpol. *wiekuisty pan* 'właściciel mający wieczyste prawo do majątku, posiadający majątek tytułem własności dziedzicznie, *qui aliquid iure hereditario*, *in aeternum*, *possidet*' (Us); ▫ *wiekuiście* (o kupnie itp. ziemi, dóbr, *de terris*, *bonis emendis* etc.) 'z prawem własności, dziedzicznie, *iure hereditario*, *in aeternum*' (Us); ▫ stpol. *wiekuisto* (o kupnie ziemi, dóbr, *de terris*, *bonis emendis*) 'z prawem własności, dziedzicznie, na zawsze, na stale, *iure hereditario*, *in aeternum*' (Us).

Wieczne trwanie. Nieprzemijalność. Utrwalenie

Konkretyzacja wieczystości ma swoje odniesienia w nieprzemijalności, utrwaleniu, por. • p. *niezeszły* 'który nigdy nie zejdzie, nie przejdzie, nieprzemijający, nieznikomy, wieczny, wiecznotrwały, nieśmiertelny, niepożyty' (Kjp); • p. *nieśmiertelność* przen. 'trwanie w pamięci pokoleń ludzkich, sława wieczna' (Kjp); ▫ *unieśmiertelnić kogo*, *co* 'zrobić sławnym na wieczne czasy, uwiecznić, uwiekopomnić, upamiętnić' (Kjp); • p. *uwiekopomnić*, *uwiekopomniać* 'uczynić sławnym na wieki, wsławić, unieśmiertelnić, zrobić pamiętnym' (Kjp); • p. *uwiecznić* 'unieśmiertelnić' (Kjp)[2141]; • p. *wiecznić* 'czynić wiecznym, uwieczniać, unieśmiertelniać, wsławiać na wieki' (Kjp)[2142]; • p. *wiecznopotomny* 'wiecznie, bez końca trwający w potomności' (Kjp).

Utrwaleniu po wsze czasy podlegają zwłaszcza: ○ imię, por. • p. *wieczne / nieśmiertelne imię* (Msp); ▫ przen. *niezaszłe to imiona* 'których sława nie zagasła, nieśmiertelne' (Kjp); ▫ *unieśmiertelnić swoje imię* (Zp); ○ zasługi, por. • p. *unieśmiertelnić czyjeś zasługi* (Zp); ○ czyny, por. • p. *unieśmiertelnić czyjeś czyny* (Zp).

Uwiecznienie, upamiętnienie ma w języku silne utrwalenie, por. np. • *Ad perpetuam rei memoriam* 'wyrażenie łac. na wieczną rzeczy pamiątkę, często przez Polaków używane' (Ge); ▫ łac. *in perpetuam rei memoriam* 'na wieczną rzeczy pamiątkę, *in perpetuum* łac., na zawsze, na wieczne czasy' (Kso); ◦ stpol.

[2141] Por. • słowac. *získať si nesmrteľnosť* 'zasłużyć sobie na nieśmiertelność' (Jsp); • słowac. *stať sa už zaživa nesmrteľným* 'stać się już za życia nieśmiertelnym' (Jsp).

[2142] Por. też • p. *wiecznieć* 'stawać się wiecznym, zyskiwać wieczność, unieśmiertelniać się' (Kjp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 805 2012-11-06 11:43:53

ku wiecznej pamięci ‘dla trwałego upamiętnienia czegoś, *in memoriam aeternam*’ (Us); ▫ stpol. *na wiekuistą rzeczy pamięć* ‘dla trwałego upamiętnienia czegoś, *in memoriam aeternam*’ (Us).

Wieczne trwanie. Bezczasowość ideowo-czynnościowa

Wiecznotrwałość obejmuje bezczasowość idei, stanów, czynności w rozmaitych odniesieniach[2143]. Przykładowo: • stpol. *obiata wieczna* ‘codzienna ofiara składana przez Żydów rano i wieczorem, *sacrificium omni mane et vespere a Iudaeis deo immolari solitum*’ (Us); • p. *milczenie wieczne*; ▫ *na wieczne / potomne / czasy / wiecznie milczeć* (Msp); • p. *wiecznobrzmiący* ‘wiecznie, wciąż brzmiący, brzmiący do nieskończoności’ (Kjp); • p. *mieszkać wiecznie* (Msp); • p. *wiekuista prawda* (Żs); ◦ serb. książk. *вечна истина* (Żs); • p. *wieczna / wiekuista moc*; ▫ *wieczna / wiecznej mocy mocność* (Msp); • p. *wieczna sława* (Jsp); ◦ czes. książk. *věčná sláva* ‘trwały, powszechnie okazywany szacunek, uznanie’ (Ocp); ◦ serb. *вечна слава* (Żs); • p. *wieczna miłość* (Pf); ◦ czes. *věčná láska* (Pf); • serb. *вечно пријатељство* ′wieczna przyjaźń′ (Żs); • p. *wieczna banicyja* (Msp); • p. *łzy wieczne* ‘smutek wieczny’ (Msp)[2144]; • p. *wieczna lekkość* (Msp); • p. *wieczna apteka* ‘kościół’ (Msp);

Wieczne trwanie. Bezczasowość przedmiotowa

Paralelnie do wskazanej tu wcześniej wiecznotrwałości jednostki języka odsyłają też do bezczasowości przedmiotowej, np.: • p. *wieczne lody* (Msp); • p. gw. *wieczne ziele* ‘(*Sempervivum tectorum*), roślina rojnik, grobowe ziele, gromotrzask, rozchodnik’ (Kjp).

[2143] Także w uwarunkowaniach podmiotowych, por. • p. *Żona kłopot, wieczna niewola* (Kpp).

[2144] Por. tu: • p. *wiecznik* ‘człowiek zda się nieśmiertelny na czyje utrapienie’ (Kjp).

Podsumowanie

W niniejszym opracowaniu monograficznym została zastosowana konwencja „przewodnictwa" języka ludzkiego (czy — jak wolą językoznawcy — języka naturalnego) poprzez jego jednostki, przede wszystkim leksykalno-frazeologiczne i paremiologiczne, w kształtowaniu konceptu umierania i śmierci w odniesieniu do życia w ich triadycznej jedności {życie[2145] ↔ umieranie ÷ śmierć ↔ życie[2146]}. Konwencja taka wyznacza tym samym autorowi postawę badacza kornego ekscerpującego owo bogactwo materiału językowego z rozmaitych źródeł (tak, by uchwycić jego zróżnicowanie), dalej — klasyfikującego i przywołującego ów zasób wedle należytego porządku i harmonii wyprofilowania (ściślej — kształtowanych przez analizowany prawie że dwudziestotysięczny zbiór jednostek określonych profilów omawianych kategorii). Badacz ten, unaoczniając to bogactwo przedstawień, odpowiednio je argumentuje, dokumentuje, motywuje, aby przezeń odzwierciedlić uniwersalizm wielowymiarowości i wieloaspektowości umierania i śmierci w jej ścisłości i nierozłączności z życiem. Badania były prowadzone ściśle z językoznawczego nastawienia (w aspekcie lingwistycznym), co nie znaczy, że nie zostały w nich uwzględnione, a tym bardziej świadomie pominięte różne punkty widzenia, przede wszystkim aspekt antropologiczny, filozoficzny, teologiczny, religijny, kulturowy, medyczny i inne.

W budowaniu wielopłaszczyznowej i wieloaspektowej struktury pojęciowo-wyrazowej w oparciu o jednostki należące do domeny umierania i śmierci (w tym słownictwo odmian terytorialnych, socjalnych oraz stylistycznie nacechowane, połączenia wyrazowe swobodne i związki łączliwe wraz z jednostkami frazeologicznymi i paremiologicznymi, zasób słowny sfery religijnej i mitycznej oraz zasób onimiczny), a także w analizie zakresu powiązanych tematycznie wyrazów i związków wyrazowych (o znaczeniach zarówno dosłownych, jak i przenośnych, znanych i ustabilizowanych oraz nowych i oryginalnych), a zarazem w typolo-

---

[2145] Por. • czes. *pozemský život* 'lidská existence na této zemi, na tomto světě' (Ccn); • rum. *viață* 'życie; istnienie, byt' (Sr).

[2146] Por. • czes. *posmrtný život* '(v nábož. představách) stav člověka po smrti záležící v nepomíjejícím trvání, existenci lidské duše podle nábož. víry o její nesmrtelnosti' (Ccn); ◦ p. *żywot po śmierci* (Dd); ◦ ang. *life after death*; ◦ niem. *Leben nach dem Tode* (Ccn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 807 2012-11-06 11:43:53

gicznym ujęciu tegoż w przedstawieniu materiału uwzględnianych języków, chodzi w najogólniejszym sensie z jednej strony o rozpiętość językową umierania i śmierci obejmującą przede wszystkim człowieka, choć nie tylko jego. Ważne są bowiem tu również inne istoty żywe i różne byty, a także najprzeróżniejsze odniesienia do umierania i śmierci oraz wielorakie powiązania tych kategorii z kategorią życia, w głównej mierze życia człowieka w jego uchwytności dozgonnej (przedśmiertnej — „doczesnej") oraz jego perspektywy pozgonnej (pośmiertnej — „przyszłościowej, oczekiwanej")[2147], życia zwierząt i innych istot świata ożywionego, jak też zauważalnych odniesień do życia w związku z umieraniem i śmiercią. Z drugiej zaś strony przesłaniem jak najbardziej ogólnym jest wgląd w językowo wyrażaną istotę umierania i śmierci w ich nierozdzielności z życiem, wraz z utrwalonymi w tym przejawami najprzeróżniejszych idei i uwarunkowań (w szczególności religijno-wierzeniowych i ludowych), a także najrozmaitszych doświadczeń śmierci, zwłaszcza osobistych, odnoszących się do osób najbliższych, zgodnie z założeniem, że język rejestruje wszelkie fakty pozajęzykowe i ma zdolności interpretacyjne prowadzące do swoistego ich wyprofilowania, a w konsekwencji kształtowania ich językowego obrazu.

Ogół jednostek omawianego zakresu pojęciowego umierania i śmierci tworzy kompleksy leksykalno-znaczeniowe zgrupowane w trzech segmentach ideowych, które są podporządkowane hierarchicznie wyrazom *umierać*, *umrzeć* i *śmierć*, zajmującym w tym układzie niejako pozycję hiperonimów. Do zbioru jednostek ze składnikiem *umierać*, *umrzeć* i *śmierć* włączono inne równorzędne pod względem znaczeniowym, rozszerzając to wszystko o rozmaite jednostki związane z nimi tematycznie oraz jednostki korelacyjne z sensem 'życie', konstytuujące jak najszerszy zakres skojarzeniowy pojęć 'umierać', 'umrzeć' i 'śmierć'. Skonstruowany na tej podstawie układ relacyjny przedstawiałby zatem w największym uproszczeniu następujący ciąg koaksjalny: *życie* ⟨*życie versus śmierć*⟩ ⇔ ***umieranie*** ⇒ ***umarcie*** ÷ ***śmierć*** ⇔ {[*śmierć* ⇒ *nieżycie*, *niebyt*] ÷ [*śmierć* ⇒ *życie* ⟨*nieśmiertelność*⟩]}, przy czym istotowe zespolenie i współzakresowość komponentów pojęciowych ujawniają się modelowo w zestawieniu całego korpusu materiałowego[2148]. Prawidłowości te uwidaczniają się też ideowo w konkretnych jednostkach językowych, przede wszystkim poprzez: ○ odniesienie do pojęcia granicy (rozdziału) między innymi odzwierciedlającej stan pomiędzy oboma fenomenami — życiem i śmiercią, por. np. • p. *między życiem i śmiercią* (Kp); ▫ *między życiem a śmiercią być / znajdować się* 'w okresie na-

[2147] Por. wyraźnie zaznaczoną w języku dychotomię: • p. *teraz … potym* 'po śmierci'; ▫ *tu i potym*; ▫ *za żywota / w tym żywocie … potym*; ▫ *tu na świecie / na ziemi i potym po śmierci*; ▫ *w tej śmiertelności i potym* (Msp).

[2148] W tym odniesieniu por. następujące stanowisko: „także wyraźnie po platońsku — ale i po augustyńsku brzmi wypowiedź Pica na temat śmierci; to, co określamy mianem śmierci, jest raczej końcem umierania, a zarazem początkiem prawdziwego życia: *...tunc ... primum desinimus mori cum a corpore mortis huius per camis mortem absolvimur*" (Swieżawski 1979: 75).

WWysoczanski-Umieranie.indb 808 2012-11-06 11:43:53

silenia się ciężkiej choroby, w sytuacji zagrażającej życiu' (MWf); ▫ *był między życiem a śmiercią* (Sc); ◦ słowac. *medzi životom a smrťou* (Jsp); ◦ czes. *být / potácet se mezi životem a smrtí* 'umierać, być blisko śmierci' (Ocp); ▫ *byl mezi životem a smrtí* (Sc); ◦ ukr. *між / поміж смертю й (та) життям* 'у надзвичайному для життя становищі' (su); ◦ ros. *промежъ жизни и смерти* (Dt); ▫ *между жизнью и смертью* (Lpr); ◦ chorw. *između života i smrti* 'položaj ili stanje opasno po život' (Arh); ◦ serb. *између живота и смрти* '*у крајње опасном положају по живот*' (rsk); ▫ *бити / налазити се / лебдети између живота и смрти* (Żs); ◦ bułg. *между живота и смъртта съм / намирам се* (MWf); ◦ mac. *меѓу живот а смртта* (mj); ◦ ang. *between life and death* (Kse); ◦ niem. *zwischen Leben und Tod* (Prd); ○ implikowanie rozdzielności życia i śmierci niezależnie od wielorakich powiązań obu tych zjawisk poprzez wskazanie na granicę (linię podziału) między nimi, por. np. • słowac. *hranica medzi životom a smrťou* (Ks); ○ uświadamianie przekraczania obu tych zjawisk (życia i śmierci), faktu przechodzenia z jednej realności do drugiej, poprzez odwołanie do progu, ściślej — do progów na różnych stykach poszczególnych przestrzeni, por. np. • p. książk. *stanąć na progu wieczności* 'umrzeć' (Sfp); • p. *na / u progu śmierci* (Sc); • słowac. *na prahu smrti* 'pred smrťou' (Ks); ◦ czes. *na prahu života*; ▫ *na prahu smrti* (cu); ▫ książk. *být / stát na prahu smrti* 'być umierającym' (Ocp); ◦ ukr. *на порозі життя*; ▫ *на порозі смерті* (cu); ◦ sch. *на прагу смрти* 'у великој опасности по живот' (rsk); • p. *śmierć stoi w progu* (Sfp); ◦ ros. *смерть за порогом* (Dp); ▫ *смерть у порога* (Dt); ▫ *Бойся Бога: смерть у порога* (Dp); ▫ *Бойся, не бойся, а смерть у порога* (Dp); • chorw. *na pragu vječnosti* 'pred smrt' (Arh); ◦ sch. *на прагу вечности* 'пред смрт' (rsk); • p. *prog* 'zaświaty; niebo, piekło' (Msp); ○ suponowania krańcowości, a zarazem graniczności (stykowości) dwóch fenomenów — życia i śmierci, por. • czes. *na pokraji smrti* (cu); • sch. *последњи дан* 'крај живота, смрт' (rsk); ○ eksplicytność w konkretnych jednostkach językowych wyrazów *drzwi*, *wrota*, *brama* uobecniających ideę przejścia z jednego stanu w drugi, przede wszystkim z życia do śmierci[2149], por. • p. *śmierć kołacze do drzwi* (Sfp); ▫ *śmierć zakołatała do czyich drzwi* (Żs); ▫ *śmierć puka do drzwi* (Kr); ◦ serb. *смрт је закуцала на чија врата* (Żs); • p. *wrota śmierci* (Pf); • p. *grobowe drzwi* (Msp); • cs. *врата смертная* 'koniec życia' (Zc); • czes. *brána smrti* 'začátek zániku, konec vlastního života, existence' (Ccn); ▫ *brány smrti* (Pf); • czes. *smrt tluče na vrata* (Sc); • ros. przest. poet. *двери гроба отворились* 'przyszła, nastąpiła śmierć' (Ffr); • ros. przest. poet. *за дверью гроба* 'po śmierci; w świecie pozagrobowym' (Ffr); • ang. *at death's door* 'w obliczu śmierci; na łożu śmierci' (Fia); ▫ *to be at death's door* (Mse);

[2149] Por. też • czes. *brána života / brána do života* 'začátek (vlastního) života, existence, existenční uplatňíování' (Ccn).

WWysoczanski-Umieranie.indb 809 2012-11-06 11:43:53

• asyr. *Ангел смерти — словно хромой осел: останавливается у каждой двери* ''anioł śmierci podobnie jak chromy osioł zatrzymuje się przed każdymi drzwiami'' (Bw).

Układ ten wypełniają konkretne wątki pojęciowe, tak więc ostatecznie całość struktury dzieli się na segmenty, które przedstawiają w pracy kolejno następujące po sobie rozdziały, podrozdziały, punkty i podpunkty.

Ze stanowiska podmiotowo-zakresowego analizowany materiał językowy wyznacza trzy główne płaszczyzny. Pierwsza obejmuje umieranie i śmierć człowieka z jego przedśmiertnością i pośmiertnością wraz z zasadniczymi jej wymiarami: życia, istnienia i śmierci człowieka na ziemi, zmierzania każdego człowieka ku śmierci (tj. jego umierania i zgonu), drogi wiodącej ku śmierci z woli i postanowienia człowieka (tj. śmierci zadanej komuś bądź samemu sobie), dopełnienia się śmierci człowieka, charakterystyki zjawiska śmierci, tego wszystkiego, co jest po zgonie, po śmierci człowieka, człowieka wobec śmierci, powiązań śmierci i życia oraz pośmiertnego nieżycia, nieistnienia bądź życia, istnienia[2150].

Przedstawione komponenty językowego obrazu umierania i śmierci człowieka uzupełniają i zwieńczają zarazem przywoływane w toku całości dociekań natury lingwistycznej liczne pozalingwistyczne punkty odniesienia poświadczające, uzupełniające bądź uściślające wywody analizy materii języka, głębszej refleksji nad przemijalnością życia ziemskiego człowieka. Dopełnieniu przesłania obrazu umierania, śmierci i życia posłużyły odesłania do tekstów modlitw powszechnych w praktyce religijnej Kościoła katolickiego.

Drugą płaszczyznę w ramach holistycznego oglądu i przedstawienia umierania i śmierci formuje wymiar pozaludzkiego zakresu umierania i śmierci, w głównej mierze śmierci zwierząt. Wykładnię kolejną wyznaczają trójdzielnie wyprofilowane odniesienia: do życia i śmierci, do umierania, zgonu i pozgonności oraz do wiecznego istnienia i życia.

Naturalnie wszystkie te trzy kompleksy zazębiają się, przenikają się w wielu różnych konkretnych kwestiach, przede wszystkim zaś za sprawą zasadniczych idei, tj. 'umierania', 'zgonu', 'śmierci', 'martwości' wyrażanych kardynalnymi leksemami — słowami kluczami, np.: ○ umieranie, umierać, umrzeć: • głuż. *mrjětwa* 'umieranie'; ▫ *mrjěće* 'umieranie'; ▫ arch. *mrjěć* 'umierać' (Zg); • brus. *умiраць* 1. 'перастаць жыць, а таксама вянуць, сохнуць (пра расліны)'; 2. 'нікаць, прападаць'; 3. 'адыходзіць у мінулае' (tb); • ukr. *умирати / вмирати*, недок. *умерти / вмерти* док. 1. 'переставати жити, існувати; прот. жити' // *за кого–що* 'гинути, захищаючи, обстоюючи кого-, що-небудь'. 2. перен. 'проходити, закінчуватися; безслідно зникати, пропадати'. 3. тіль-

[2150] W tym odniesieniu, por. • p. *rzeczy*, *prawdy ostateczne* 'zagadnienie związane ze śmiercią, sensem życia w wymiarze religijnym, filozoficznym' (wsf).

WWysoczanski-Umieranie.indb 810 2012-11-06 11:43:53

ки недок., *за ким-чим*, перен. розм. ‘дуже кохати кого-небудь, любити щось’. 4. у сполуч. з прийм. *від з* (*зо*) та ім. *сміх*, *страх*, *нудьга* і т. ін. перен. ‘зазнавати того, пройматися тим (великою мірою), що виражає іменник’ (Bsu); ○ konać, konanie, zdychanie, skon, skonanie, skonać: • chorw. *izdisati / izdahnuti* ‘biti na samrti; umirati’; ▫ *izdisaj* ‘smrt, svršetak, umiranje, nestajanje’; ▫ *na izdisaju* ‘na samrti’ (Arh); ○ śmierć: • chorw. *samrt* l. ‘smrt’ ′śmierć′; 2. ‘umiranje’ ′umieranie′: *biti na samrti* ‘umirati, biti na umoru’ (Arh); ○ martwy (człowiek umarły i zwłoki zmarłego człowieka; martwe zwierzęta i rośliny): • chorw. *mrtav* ‘koji je prestao živjeti, u kojemu više nema bioloških procesa; umro (za čovjeka), uginuo (za životinju), uvenuo (o biljkama) opr.: živ’ (Arh); ◦ czes. *umrlec* ‘mrtvý člověk; mrtvola; mrtvý, nebožtík’; ▫ *umrlý* ‘zemřelý, mrtvý’ (c); ◦ ukr. *покійник* ‘чоловік, який помер’; ▫ *покійний*; ▫ *небіжчик*; ▫ *мертвий*; ▫ *померлий*; ▫ *умерлий* (*вмерлий*); ▫ pot. *мерлий*; ▫ *мрець*; ▫ *мертвяк*; rzad. *мертвець*; ▫ *тіло*; ▫ *порох*; przest. książk. *прах* ‘останки померлої людини’ (su); ○ trup: • p. *trup* od XV w. ‘zwłoki’, czasem też ‘padlina, ścierwo’; por. kasz. *trupa* ‘kawał drewna spróchniałego, kłoda w bagnie’. Ogsł.: czes. *trup* ‘tułów’, ‘główna część czegoś’, ros. *trup* ‘zwłoki; padlina’, scs. *trupъ* ‘zwłoki; padlina, ścierwo’, chorw./serb. *trûp* ‘tułów człowieka i zwierzęcia’, ‘pień drzewa’, ‘główna, podstawowa część czegoś, kadłub’. Psł. **trupъ* ‘ciało zmarłego człowieka lub zwierzęcia, zwłoki, padlina’ i ‘pień, kadłub, tułów’, prapokrewne z lit. *traupus* ‘łamliwy, kruchy’, *trupùs* ‘kruchy’, *trupeti* ‘pokruszyć, rozdrobnić’, łot. *trupêt* ‘gnić, kruszyć się’, stprus. *trupis* ‘kłoda, kloc, pień’, gr. *trýpē* ‘dziura, otwór’, *trȳpáō* ‘wiercę, dziurawię’, od pie. **treup-* ‘kłoda, pień’, ostatecznie należącego do pie. **ter-* ‘trzeć’ (zob. *trzeć*). Pierwotne znaczenie zapewne ‘to, co ulega rozkładowi’, choć nie można wykluczyć rozwoju znaczeniowego ‘kłoda, pień’ > ‘nieruchome, sztywne martwe ciało ludzkie i zwierzęce’ (Bse).

Z innych słów kluczy w aspekcie wskazanych uzależnień wzajemnych i wielofunkcyjności należy wymienić przykładowo: ○ śmiertelność, por. • brus. *смяротны* 1. ‘які жыве не вечна, якога чакае смерць’; 2. ‘які выклікае смерць’; 3. ‘тое, што і смертны (у 3 знач.)’; 4. перан. ‘крайні ў сваім праяўленні, вельмі моцны’ (tb); ▫ *смяртэльны* ‘тое, што і смяротны’ (tb); ▫ *смертны* 1. ‘які канчаецца смерцю’; 2. ‘такі, які павінен памерці’; 3. ‘які вядзе до смерці, пазбаўляе жыцця’ (tb); • ukr. *смертельний*, *смертний*, *останній* ‘який супроводить смерть’; ▫ *смертельний* ‘який призводить до смерті’; ▫ *смертний*, med. *летальний*; *убивчий* (*вбивчий*), *убійчий* (*вбійчий*), *смертоносний* ‘здатний позбавляти життя, убивати’; ▫ *смертний* ‘який не може жити вічно’; ▫ *тлінний, умирущий* (*вмирущий*), *смертельний* (su); • sch. *смртност* 1. ‘особина онога који је смртан’; 2. ‘број или проценат умирања у одређеном временском периоду према целокупном броју становника, морталитет’ (rsk); • sch. *смртан* 1.а. ‘који се односи на смрт: смртни случај’; б. ‘који је одређен за случај смрти, за мртваца’; 2.а. ‘који је по својој природи подвргнут смрти, који мора умрети, који

WWysoczanski-Umieranie.indb 811 2012-11-06 11:43:53

не може живети вечно'; б. (у именичкој служби) 'онај који је смртан, оно што је смртно'; 3. 'који доноси, причињава или може причинити смрт, који има за последицу смрт'; 4.а. 'који прати смрт, процес умирања'; б. 'који је непосредно пред смрћу, који умире или тек што није умро'; 5. 'који је у крајњем, највишем степену свога испољавања, свога интензитета, силан, ужасан' (rsk); • mac. *смртен* 1. 'кој се однесува на смрт', 2. 'подлежен на смрт', 3. 'кој причинува смрт, смртоносен' (mj); ○ śmiertelne łoże, śmiertelne posłanie, por. • p. *ostatnie*, *śmiertelne posłanie* 'miejsce, gdzie kto umiera lub gdzie ciało leży przed pogrzebem' (Sfp); ◦ ukr. podn. *смертне ложе* 'місце, на якому людина помирає або лежить мертва' (su); ▫ *смертельне ложе* 'те саме, що *смертне ложе'* (BGu); ▫ książk. podn. *лежати на смертному / смертнім ложі / одрі* 1. 'бути безнадійно хворим; помирати'; 2. 'померти, бути покійником' (su); ▫ podn. *на смертному / смертнім ложі / одрі* 1. 'перед самою смертю, при смерті; помираючи'; 2. 'той, який помирає, або померлий, мертвий' (su); ▫ *облягти / бути / лежати на смертній постелі* 'тяжко захворіти без надії на одужання; помирати' (su); ○ grób: • p. *grób, grobu* od XV w. 'miejsce pochówku zmarłego', dial. 'trumna', kasz. *grób*, *grobu* 'grób, mogiła', 'miejsce na polu nie obsiane przez niedopatrzenie'; zdrob. *grobek*. Ogsł.: czes. *hrob* 'grób; kopiec wzniesiony na grobie; płyta nagrobna', ros. *grob* 'trumna', przest. i dial. 'grób, grobowiec', scs. *grobъ* 'grób, grobowiec, nagrobek', w cs. też 'jama, dół'[2151]. Psł. **grobъ* 'wygrzebana jama, dół' > 'miejsce pochówku', rzecz. odczas. (nazwa rezultatu czynności) od psł. **grebti* 'grzebać, rozgarniać wierzchnią warstwę ziemi' (zob. *grzebać*), z właściwą starszym rzecz. tego typu wymianą samogłoski rdzennej **e* → **o*. Od tego *grobowy* → *grobowiec*; *nagrobny*, *nagrobek*; *pozagrobowy* (Bse); ○ pochówek: • czes. *pochovat* (cu); ◦ ukr. *поховати*; ▫ *похоронити*; ▫ *погребти* (cu).

Kompleks pierwszy ze względu na pierwszorzędność był przedmiotem szczególniejszej uwagi, natomiast pozostałe dwa kręgi, zważywszy na niejako poboczność ich roztrząsania w stosunku do zasadniczych rozważań, zostały uwzględnione właściwie ilustracyjnie.

Wyekscerpowany i przeanalizowany materiał językowy ukazuje zatem podstawowe koncepty odnoszące się do człowieka: 'życie i śmierć'[2152], 'umieranie i zgon', 'śmierć', 'śmierć i życie' oraz 'życie przez śmierć', dotyczący sfery pozaludzkiej koncept 'umieranie i śmierć', a także najrozmaitsze wyrównania (odniesienia) znaczeniowe do sensów życia, umierania, zgonu i śmierci uwidocznione w wydzielonych bardzo licznych kwestiach szczegółowych oraz w powiązanych w całość wielu kategoriach tematyczno-leksykalnych.

[2151] Por. też • sch. *гроб* 1. 'јама у коју се сахрањује мртвац, рака'; 2. фиг. 'смрт'; 3. 'тамно, мрачно место (о подруму, тамници и сл.)'; 4. фиг. 'стар човек или болесник који сваки час може умрети' (rsk).

[2152] Por. • p. *życie*; ▫ *istnienie*; ▫ *żywot*; ▫ *byt*; ▫ *egzystencja* wobec — *śmierć*; ▫ *niebyt* (Zp); ▫ umrzeć — *umierać* 1. 'zakończyć życie'; 2. 'przestać istnieć' (B).

WWysoczanski-Umieranie.indb 812 2012-11-06 11:43:53

Dokonana analiza pozwala na stwierdzenie, iż językowy obraz umierania i śmierci zawiera różnorodne wymiary i aspekty omawianych zjawisk. Oprócz zdeterminowania biologicznego wyraźnie zarysowują się też inne płaszczyzny zjawiska kulturowego umierania i śmierci: m.in. behawioralna, psychologiczna, religijna, filozoficzna, aksjonormatywna. Uwarunkowania te ujawniają się już w samym leksemie *śmierć*, mianowicie „wyraz *śmierć* wskazuje na koniec życia jednostkowego czy zbiorowego, a także naturalnego lub nadprzyrodzonego; niejednakowe są rodzaje życia i dlatego »śmierć« posiada różne znaczenia: 1. Śmierć biologiczna jednostkowa rośliny, zwierzęcia i człowieka[2153], jest takim rozkładem tkanek, w którym organizm przestaje działać jako całość. […] Mówi się także o śmierci biologicznej jakiegoś gatunku roślinnego, zwierzęcego, a także o wymarciu całych narodów; 2. Używa się często nazwy śmierć na oznaczenie kresu jakichś określonych kultur; 3. W *Piśmie św. Nowego Testamentu* wyraz śmierć ma ponadto znaczenie braku w duszy ludzkiej życia nadprzyrodzonego, jakie zniknęło przez grzech pierworodny lub może zostać usunięte przez grzechy uczynkowe[2154]. […] Pozbawienie na zawsze życia w niebie i podleganie wiekuistej karze nazywa się śmiercią wtórną[2155]; 4. W ascetyce i mistyce chrześcijańskiej występuje idea śmierci jako kresu życia grzesznego. […] Symbolem takiej mistycznej śmierci jest chrzest przez zanurzenie w wodzie i wydobycie się z niej. Mamy tedy śmierć starego człowieka, tj. usunięcie z duszy grzechu i pojawienie się nowego nadprzyrodzonego życia; jest to śmierć dla grzechu, a życie dla Boga. Śmierć mistyczna nie polega na jakimś jednorazowym akcie oczyszczenia duszy, lecz na ustawicznej pracy nad sobą zwanej w języku chrześcijańskim umartwieniem (*mortificatio* = *θανάτωσις*), tj. uśmiercaniem tego, co złe lub może do zła prowadzić[2156]. […] Śmierć mistyczna w sensie chrześcijańskim może jeszcze oznaczać przeżywanie męki Chrystusowej połączonej (chociaż niekoniecznie) ze stygmatami, tj. znakami upodobniającymi do umierającego Zbawiciela; 5. Śmierć jest dość często oceniana ze względu na jej wartość etyczną, a więc przede wszystkim postawę człowieka wartościowaną przez otoczenie[2157]. Spotykamy się często z takimi oce-

[2153] Por. • ros. *смерть растенья* 'śmierć rośliny' 'отдѣленье отъ него растительной силы, или поступленье его во власть законовъ неживой природы'; ▫ *смерть животнаго* 'śmierć zwierzęcia' 'конецъ бытія его, или возвращенье жизненныхъ силъ его въ общій источникъ, и разложенье плоти'; ▫ *смерть человѣка* 'śmierć człowieka' 'конецъ плотской жизни, воскресенье, переходъ къ вѣчной, къ духовной жизни' (Dt).

[2154] Wskazanie przysłowiowe głosi: nie należy bać się śmierci ciała, lecz śmierci duszy, ducha, tj. grzechu, zła, por. • ros. *не бойтеся смерти тѣла, бойтеся смерти духа*, *смерти духовной* 'грѣха, зла, худа' (Dt).

[2155] Por. • p. *śmierć* 'stan, w którym umiera ktoś, co się tyczy sumienia'; ▫ *On umarł świętą śmiercią* (Ojp).

[2156] W tym odniesieniu por. • p. *Żywot prawy czyni śmierć bezpieczną*; ▫ *Żywot sromotny śmierci równy* (Kpp); • serb. *Тешко оном до смрти Ко се у зло упрти!* (Kn).

[2157] Por. • p. *niewinnego śmierć*; ▫ *niezbożna śmierć* 'godna potępienia; okrutna'; ▫ *nieszczęsna śmierć*; ▫ *niewyżałowna śmierć* (*niewyżałowany* 'taki, którego nie można przestać żałować') (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 813 2012-11-06 11:43:53

nami: a) śmierć laicka lub religijna; ta druga może być znowu uważana za śmierć chrześcijańską lub np. buddyjską ze względu na to, jak się do niej przygotowuje wyznawca określonej religii; b) śmierć tragiczna, heroiczna i męczeńska złożona w duchu ofiary[2158]; w śmierci tragicznej niezawinionej bohater ulega koniecznemu splotowi wypadków[2159]; heroiczna postawa wobec śmierci zawiera w sobie dobrowolny wybór, próbę sił, świadomość panowania nad okolicznościami towarzyszącymi zgonowi. W śmierci męczeńskiej, szczególnie chrześcijańskiej, człowiek przyjmuje ją jako ofiarę ze swego życia i świadectwo (*τό μαρτύριον*; *ὁ μάρτυς* = świadek) dane jakiejś idei[2160]; w religii chrześcijańskiej męczennik wyznaje swą wiarę, nadzieję i miłość ku Chrystusowi" (Granat 1962: 48–50).

Uogólniając powyższe spostrzeżenia, można skonstatować, że przedstawiona językowa artykulacja obrazu umierania i śmierci umocowanych w danych wierzeniach i religiach oraz systemach światopoglądowych, osadzonych w konkretnych kulturach, wskazuje na przeważającą zbieżność ujmowania umierania i śmierci, a tym samym na — ogólnie rzecz biorąc — równość wszystkich ludzi w obliczu umierania i śmierci.

Utrwalone w rozpatrywanych jednostkach językowych przymioty umierania i śmierci są rozliczne. Dokonana analiza zebranego materiału pozwala stwierdzić, że najobszerniejszą jego część stanowią jednostki dotyczące płaszczyzny umierania i śmierci człowieka. Z poszczególnych wymiarów w jej obrębie zaś można wymienić jednostki z wymiaru zmierzania i dochodzenia człowieka ku śmierci w zakresie pola znaczeniowego śmierci zadanej, przede wszystkim dotyczące zabijania drugiego człowieka[2161], dalej — z obszaru umieranie i zgon, a także z wymiaru pozgonności i pośmiertności.

Cechą wyraźnie zauważalną podczas oglądu wyekscerpowanego materiału jest wielorakość wyrażania językowego niektórych określonych sensów,

---

[2158] Por. • p. *kłaść życie* (Sfp); ◦ ang. pot. *lay down one's life* 'oddać życie' (Fia).

[2159] Por. • p. *niewinni Ablowie* 'ludzie zamordowani niesłusznie'; ▫ *niewinnego na śmierć osądzić*; ▫ *niewinnie zdać na śmierć* (Msp).

[2160] Por. • p. *niezwyciężone męczennicy* (Msp).

[2161] Koncept śmierci zadanej w swojej ogromnej rozległości treściowej i niezwykle bogatym ustrukturyzowaniu oddaje zarazem niewyobrażalną wprost głębię okrucieństwa, nieludzkiego postępowania, odczłowieczenia, por. np. • p. *gotować komu śmierć* (Sfp); ▫ *przyprawiać* (*kogo*) *o śmierć* (Sfp); ▫ *zadawać śmierć* (Sfp); ▫ *nieść śmierć*; ▫ *siać śmierć*; ▫ *szerzyć śmierć* (Sfp); ▫ *wydać na śmierć*; ▫ *posłać na śmierć*; ▫ *zesłać na śmierć* (Sfp); ▫ *szafować śmiercią* (Sfp); ▫ *bić na śmierć*; ▫ *katować na śmierć*; ▫ *zatłuc na śmierć*; ▫ *zaćwiczyć na śmierć*; ▫ *zasiec na śmierć* (Sfp); ▫ *ręce we krwi* (*czyjej*) *maczać* / *omaczać* / *omoczyć* / *rozmaczać* 'zabić kogoś' (Msp); ▫ *splamić / zbroczyć ręce czyją krwią* 'zadać komuś śmierć' (Lpr); ▫ *swoją krew żreć* 'mordować krewnych' (Msp); ▫ *krwie* / *na krew chciwy*; ▫ *niesyty* / *nienasycon*(*y*) (*jest*) *krwie* 'nie mieć dość zabijania' (Msp); ▫ *dobić*, *dobijać rannego*, *umierającego* (Kjp); ▫ *zarżnąć* 'zabić ostrym narzędziem, zwykle przez podcięcie gardła' (sjp); ▫ *zarąbać* 'zabić kogoś siekierą, bronią sieczną' (sjp); ▫ *krwawa łaźnia* 'masowa rzeź' (Du); ▫ *topić we krwi* ' zabić lub bardzo zranić wiele osób ' (Du); ◦ głuż. *krej přeliwać / přeleć*; ▫ *krej rozliwać* 'ludźi w boju morić' (IWh).

WWysoczanski-Umieranie.indb 814 2012-11-06 11:43:54

zwłaszcza funkcjonowania w ich obrębie licznych, niekiedy bardzo licznych, równoznaczników i bliskoznaczników tworzących częstokroć ciągi synonimiczne, por. • ukr. *могильна*, *мертва*, *гробова*, *смертельна тиша* (cu). Przykładowo obszerność materiałową wydatnie zwiększają tutaj ilustrowane wybranymi typowymi egzemplifikacjami danego etnolektu jednostki ukazujące: ○ aspekt nieodległości, bliskości śmierci[2162], por. np. • p. *zakołatał do grobu* 'był bliski śmierci' (Ak); ▫ *być bliskim ostatniego tchnienia* 'być bliskim śmierci' (Zp); • kasz. *bëc na sχiłku* 'być bliskim śmierci'; ▫ *bëc na umřeńu* 'być bliskim śmierci'; ▫ *bëc na umercim* 'być bliskim śmierci'; ▫ *bëc na utëpe* 'o ludziach i zwierzętach: być bliskim śmierci, być na wykończeniu'; ▫ *v ostatnė skóře χoʒëc* 'być bliskim śmierci'; ▫ *χoʒëc v ostatnëx bȯtax* 'być bliskim śmierci'; ▫ *χoʒëc na ostatniχ korkaχ* 'być bliskim śmierci'; ▫ *grëzc na ostatńëχ ząbaχ* 'być bliskim śmierci'; ▫ żart. *ńi ḿec v́ącė do ṕardńącå jak le třë razë* być bliskim śmierci'; ▫ *na ksążė pole vzerac* 'być bliskim śmierci'; ▫ *vëb̆erac są na drëǵi sv́at* 'być bliskim śmierci' (Sk); • głuż. *z jednej nohu w rowje stać* 'blisko smjerće być'; ▫ *do poslednjeje dźěry duć*; ▫ *do poslednjeje dźěrje hwizdać* 'w jara hubjenym stawje, blisko smjerće być' (IWh); • czes. *nosit hlavu na všední den* 'nemíti daleko do smrti'; ▫ *být na kraji / blizek hrabu* 'býti blízek smrti'; ▫ *jeho dni jsou sečteny* 'je blízek smrti'; ▫ *smrt mu při dveřích stojí* 'je blizek smrti'; ▫ *smrt mu na dveře klepe* 'již brzy umře'; ▫ *smrt mu za dveřmi stojí* 'už brzy umře'; ▫ *smrt mu stojí v hlavách* 'již brzy umře'; ▫ *smrt mu nosí na hnízdo* 'již brzy umře'; ▫ *smrt mu už v hrdle* 'brzy umře' (Zlr) itd.; ○ aspekt umarcia, zgonu, por. np. • p. ciesz. (o człowieku, który właśnie umarł mówią): *wybrał sie na tamten świat*; ▫ *już wycierpiał*; ▫ *już skonał*; ▫ *już wykalekował*; ▫ *już wyprzągnął*; ▫ *już wypuścił ducha*; ▫ *już wytchnął*; ▫ *już zamróżył oczy*; ▫ *już zasnął*; ▫ *już wywojował*; ▫ *już wyprościł nogi*; ▫ *już go ni ma*; ▫ *już go śmierć zachwaciła*; ▫ *już się wywrócił*; ▫ *już skończył*; ▫ *już nas odbieg*; — pogardliwie: ▫ *już wyciągnął kopyta*; ▫ *już skapał*; ▫ *już zdech* (Cc); ▫ *Kopnął się na tamten świat* 'tj. umarł' (Ak); ▫ *Kostusia go nawiedziła*; ▫ *Kostusia go uściskała* 'tj. śmierć go zabrała, umarł. Kostusia — zdrob. od Konstancja' (Ak); ◦ czes. *dotkl se ho anděl smrti* 'umřel'; ▫ *je u Boha* 'umřel'; ▫ *zaplatil smrti daň* 'umřel'; ▫ *červi ho žerou* 'umřel'; • czes. *odejit na cestu všech lidí* 'umřít'; ▫ *zaplatit dluh smrti / přirození / přirodě* 'umřit'; ▫ *uhodila / udeřila / přišla / vypršela* (*poslední*) *hodina* 'přišla jeho chvíle smrti, umřel' (Zlr)[2163]; ○ aspekt wyglądu człowie-

[2162] Odległość do śmierci jest zarazem odcinkiem życia, por. • ukr. *три чисниці до смерті кому* 'хто-небудь дуже старий або безнадійно хворий і скоро помре' i *три чисниці життя* (fu).

[2163] Frazeologiczny obraz zejścia w języku czeskim dopełniają liczne zwroty ze znaczeniem 'zemřít', por. • czes. *stát se andělíčkem*; ▫ *natáhnout bačkory / brka*; ▫ *zaklepat / zatřepat bačkorama*; ▫ *zůstat v boji*; ▫ *vypustít ducha*; ▫ *odevzdat / poručit duší bohu*; ▫ *vy-*

WWysoczanski-Umieranie.indb 815 2012-11-06 11:43:54

ka odnoszonego do śmierci, por. np. • niem. *aussehen wie der* (*lebendige*) *Tod* (ugs.) ‘sehr elend aussehen; leichenblass sein’; ▫ *jmd. sieht aus wie der leibhafte Tod* (ugs.) ‘jmd. sieht (sehr) krank aus, jmd. hat eine sehr ungesunde Gesichtsfarbe’; ▫ *aussehen wie der Tod auf La*(*a*)*tschen* (ugs. emotional) ‘schlecht aussehen’; ▫ *aussehen wie der Tod* (*wie eine Leiche*) *auf Urlaub* (ugs. spöttisch) ‘schlecht aussehen’; ▫ *aussehen wie der Tod von Basel* (ugs.) ‘bleiche Gesichtsfarbe haben’; ▫ *aussehen wie der Tod von Ypern* (ugs.) ‘bleich, erschöpft aussehen’ (Wds).

Bogactwo jednostek budujących daną strefę znaczeniową wiąże się z rozwarstwieniem odmianowym i stylowym języka, por. np. rozegłość w tym względzie synonimiczności w polu: ○ mordować, zamordować: • ros. *губить / погубить*: ▫ *отправлять / отправить на тот свет кого*; ▫ książk. lub żart. *отправлять / отправить в мир иной кого*; ▫ książk. lub żart. *отправлять / отправить к праотцам кого*; ▫ przest. żart. *отправлять / отправить в Могилёвскую губернию* (*в Могилёв*) *кого*; ▫ przest. książk. *отправлять / отправить в елисейские поля кого*; ▫ *лишать / лишить* (*решить*) *жизни* (przest. *живота*) *кого*; ▫ *доводить до смерти кого-л.*; ▫ *сживать / сжить* (*сводить / свести) со света* (posp. *со свету*) *кого*; ▫ posp. *вгонять / вогнать* (*вколачивать / вколотить*) *в гроб кого*; ▫ *сводить / свести в могилу кого*; *укладывать / уложить в гроб* (*в могилу*) *кого*; ▫ *доводить кого-л. до гибели, изводя упреками, придирками или наказаниями* (BMS); ○ umierać, umrzeć, por. np. • ros. *умирать / умереть*: ▫ *отправляться / отправиться* (*отходить / отойти*) *на тот свет*; ▫ przest. lub żart. *отправляться / отправиться к праотцам*; ▫ podn. *уходить / уйти* (*удаляться / удалиться*, *отходить / отойти*) *в иной* (*загробный, лучший*) *мир*; ▫ podn. *отходить / отойти* (*переселяться / переселиться*) *в вечность*; ▫ podn. *отходить / отойти* (*переселяться / переселиться) в лучшую* (*будущую*) *жизнь*; ▫ przest. podn. *отходить / отойти* (*скрываться / скрыться*) *в горний мир* (*в горнюю обитель*); ▫ przest. podn. *отходить / отойти к вечному блаженству*; ▫ przest. *отправиться / отправляться в елисейские поля*; ▫ *уходить*

---

dechnout / vypustit duši; ▫ *ztratit se bez funusu*; ▫ *být / bejt o hlavu kratší*; ▫ *příjít o hlavu / kejhák*; ▫ *odebrat se / odejít do věčných lovišť*; ▫ *odejít / vrátit se do lůna Abrahamova / v lůno Abrahamovo*; ▫ *zavřít oči* (*navěky / navždy*); ▫ *dostal / odstěhovat se na Olšany*; ▫ *natáhnout perka*; ▫ *zemřít / zesnoul v pánu / v Pánu*; ▫ *skončit svou pozemskou pouť*; ▫ *odejít* (*už*) *na pravdu boží*; ▫ *usnout věčným snem*; ▫ *najít smrt při něčem*; ▫ *ulehnout k věčnému spánku*; ▫ *dát světu sbohem / vale*; ▫ *odebrat se / odejít na onen svět*; ▫ *odejít / sejít ze světa*; ▫ *opustit* (*tento*) *svět*; ▫ *rozloučít / rozžehnat se se světem / s životem*; ▫ *odebrat se / odejít na věčnost*; ▫ *usnout na věky*; ▫ *dokonat svůj život*; ▫ *odejít ze žívota*; ▫ *položít život na oltář vlasti*; ▫ *přijít* (*při něčem*) *o život*; ▫ *mít to* (*už*) *odbyto*; ▫ *bejt / zůstat tuhej*; ▫ *odejít navždy*; ▫ *přijít pryč*; ▫ *usnout navěky / navždy / navždycky*; ▫ *vydechnout naposled*(*y*) (Ccs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 816 2012-11-06 11:43:54

/ *уйти из жизни; оставлять / оставить жизнь*; ▫ *уходить / уйти от нас*; ▫ *кончать / кончить* (*окончить*) *жизнь* (*век*); ▫ *покидать / покинуть* [*белый*] *свет*; ▫ przest. *отходить / отойти от мира* (*сего*); ▫ podn. lub iron. *отдавать / отдать Богу душу*; ▫ przest. podn. (urocz.) *опочить* (*почить*) *в Бозе* (*в Боге*); ▫ przest. podn. *уходить / уйти на ниву Божию*; ▫ pot. *Бог прибрал* (*забрал*) *кого*; ▫ przest. *привёл Бог к концу кого*; ▫ przest. podn. *пойти перед Богом ответ держать*; ▫ przest., podn. *Господь веку не дал*; ▫ przest. *отпускать / отпустить* (*пустить*) *душу на покаяние*; ▫ *испускать / испустить* (*выпускать / выпустить*) *дух*; ▫ pot. *испускать / испустить последний вздох*; ▫ *дух вон из кого*; ▫ *закрыть глаза*; ▫ *закатились глаза* (poet. *очи*, *оченьки*) *чьи*; ▫ *заснуть* (*почить, уснуть*) *вечным* (*последним, мёртвым*) *сном*; ▫ *уснуть на веки веков* (*на веки вечные*); ▫ przest. podn. *смежить глаза* (*очи*); ▫ *ложиться / лечь* (*сходить / сойти*) *в гроб* (*в могилу*); ▫ *ложиться / лечь* (*уходить / уйти*) *в землю*; ▫ przest. podn. *лечь под образа*; ▫ przest. pot. żart. *лечь под дерновое одеяльце*; ▫ przest. pot. żart. *надеть деревянный тулуп* (*костюм, бушлат*); ▫ pot. żart. *доской накрыться*; ▫ *на погост отнести кого*; ▫ *лишаться / лишиться* (pot. *решиться*) *жизни*; ▫ *расставаться / расстаться* (*прощаться / распрощаться*) *с жизнью*; ▫ *конец приходит / пришёл кому*; ▫ *приказать* (*велеть, повелеть*) *долго жить*; ▫ pot., pogardl. *давать / дать дуба*; ▫ pot. pogardl. *отдавать / отдать концы*; ▫ wulg.-posp. pogardl. *сыграть в ящик*; ▫ wulg.-posp. pogardl. *протянуть* (*вытянуть*) *ноги* (*ножки*); ▫ wulg.-posp. pogardl. *откидывать / откинуть* (*отбрасывать / отбросить*) *копыта* (*на сторону*); ▫ wulg.-posp. pogardl. *откидывать / откинуть* (*отбрасывать / отбросить*) *сандалии*; ▫ wulg.-posp. pogardl. *откидывать / откинуть* (*отбрасывать / отбросить*) *штиблеты*; ▫ wulg.-posp. pogardl. *откидывать / откинуть* (*отбрасывать / отбросить*) *коньки* (*салазки*); ▫ wulg.-posp. pogardl. *задирать / задрать ноги*; ▫ wulg.-posp. pogardl. *с копыльев* (*с копыт*) *долой*; ▫ wulg.-posp. pogardl. *с катушек долой*; ▫ żarg. *бушлатом закрыться* (BMS).

Charakterystyczna dla badanego materiału jest homonimiczność, dwuznaczność, wieloznaczność, por. np. • p. *ocierać się o śmierć* ‘być bliskim śmierci’ i *ocierać się o śmierć* ‘potrzeć na czyją śmierć’ (Sfp); • p. *wybierać się na tamten świat* ‘chcieć umrzeć’ i *wybierać się na tamten świat* ‘mieć umrzeć’ (Sfp); • *umierający* ‘taki, który jest na łożu śmierci, kończy swój żywot; konający’ i *umierający* ‘osoba będąca w stanie agonii’ (Zp); • p. *być jedną nogą na tamtym świecie* ‘być umierającym, bliskim śmierci’ (L) i *być jedną nogą na tamtym świecie* ‘nie żyć, być umarłym’ (Sfp); • p. *umarły* ‘taki, który umarł’ i *umarły* ‘osoba zmarła, nieboszczyk’ (Zp); • p. *pomieszkanie* ‘życie doczesne’ i *pomieszkanie* ‘życie wieczne’ (Msp); • p. *nędza* ‘życie

WWysoczanski-Umieranie.indb 817 2012-11-06 11:43:54

doczesne' i *nędza* 'potępienie wieczne' (Msp); • p. *pomrzeć* 'umrzeć, zginąć (o wielu); *mori*' i *pomrzeć* 'utracić królestwo niebieskie, życie wieczne' (Msp); • p. *pogrzeb* 'chowanie zmarłego i towarzyszące temu ceremonie; *sepultura*' i *pogrzeb* 'miejsce chowania zmarłych: cmentarz, grób; *sepultura*' (Msp); • p. *pogrześć* 'spowodować śmierć'; ▫ *pogrześć* 'być miejscem czyjegoś grobu'; ▫ *pogrześć* 'stracić przez śmierć' (Msp); • p. *popioł* 'prochy zmarłych' i *popioł* 'jako symbol pokuty i żałoby' (Msp); • p. *pokruszyć* 'ciężko doświadczyć; uśmiercić, unicestwić' i *pokruszyć* 'obrócić w proch ciało człowieka po śmierci' (Msp); • *funeralny* 'wyrażający smutek po śmierci kogoś bliskiego' i *funeralny* 'związany z oddawaniem czci osobie zmarłej, pożegnaniem i pochówkiem zmarłego' (Du); • *grobowiec* 'budowla naziemna (z płytą lub krawężnikami, krzyżem, posągiem itp.) postawiona na miejscu pochówku jakiejś osoby lub kilku osób' i *grobowiec* 'budowla, najczęściej usytuowana poniżej poziomu gruntu, w której umieszczane są trumny z ciałami zmarłych albo urny z prochami' (Zp); • kasz. *zmartviχvstac* l. 'po śmierci powrócić do życia'; 2. 'po ciężkiej chorobie powrócić do zdrowia'; 3. 'późno wstać z łóżka' (Sk); • głuż. *smjertny* 1. 'dotyczący śmierci'; 2. 'śmiertelny' (Zg); • głuż. *posmjertniny* 1. 'święto umarłych, dzień zaduszny'; 2. 'uroczystość rocznicy śmierci'; 3. 'dzień śmierci' (Zg); • głuż. *njeźiwy* 1. 'nieżywy'; 2. 'nieżywotny, martwy' (Zg); • głuż. *mrjějenc* 1. 'umierający'; 2. 'padlina, ścierwo' (Zg); • słowac. pot. (*už*) *je s nim amen*; (*už*) *je mu amen*; (*už*) *je amen po ňom* a) 'je vo veľmi zlej, nebezpečnej situácii'; b) 'zahynie, zomrie (už zahynul, zomrel)' (Sm); • słowac. pot. ekspr. *zuby / dušu nechať niekde / pri niečom* a) 'veľmi zle pochodiť'; b) 'zahynúť, byť usmrtený' (Sm); • czes. *zasvěcenec smrti* 1. 'kdo je vystaven smrtelnému nebezpečí při zvlášť riskantním povolání, bojovém úkolu ap.'; 2. 'kdo je smrtelně nemocen'; 3. 'kdo je odsouzen k trestu smrti' (Ccn); • czes. *hrob* 'místo, kam se pochovávají mrtví, zprav. jáma vzkopaná ve zemi; pahorek navršený nad touto jámou po jejím zasypání n. jiná úprava tohoto místa' (c); • ukr. *випустити дух* 1. *з кого* i без додатка 'убити, згубити кого-небудь'; 2. 'умерти, загинути' (Bfu); • ukr. *три чисниці до смерті* 1. кому 'хто-небудь скоро помре через старість або невиліковну хворобу'; 2. чому 'що-небудь дуже старе, зруйноване' (su); • ukr. *не на життя, а на смерть* 1. 'не шкодуючи власних сил, не боячись за своє існування'; 2. 'непримиренний, жорстокий, нещадний (про боротьбу, битву і т. ін.)' (su); • ukr. *гріб*, *гроб* 1. 'те саме, що могила'[2164]; 2. 'те саме, що труна' (BGu); • ros. *некрологія* 1. 'посмертное

[2164] W odniesieniu do zastępowalności wyrazów *grób* i *mogiła* por. • p. *mogiła* 'ściśle biorąc, jest pagórek usypany nad grobem. Zwykle jednak oznacza grób w ziemi, po której zasypaniu zawsze pagórek zostaje. Stąd cmentarze wiejskie zowią się *mogiłkami*, a na Litwie *mogilnikami*. Na Ukrainie znajdują się tysiące gór, *mogiłami* zwanych. Mają to być pomniki grobowe dawnych wojowników. […] Nie zawsze jednak wyraz mogiła może być użyty w znaczeniu grobu, np. *groby pobielane* (nie zaś mogiły), *znalazł grób w morzu* (nie zaś mogiłę, bo tu żadnego pagórka nie ma), *mogiła Kościuszki* nie jest grobem, bo zwłoki jego spoczywają na Wawelu w grobach królewskich (Ksp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 818 2012-11-06 11:43:54

слово о комъ'; 2. 'память по комъ'; 3. 'житіе'; 4. 'краткая статья по случаю чьей смерти' (Dt); • ros. lud. *обмерший* 'без видимых признаков жизни, без чувств, без сознания ′bez widocznych oznak życia, nieprzytomny′′ i *обмерший* 'потерявший родных, родственников ′który stracił bliskich, krewnych′′ (AL); • chorw. *grobar* ′grabarz′ 1. 'onaj koji kopa grobove i obavlja telmičke poslove sahrane, otvaranja i zatvaranja groba'; 2. *pren.* 'krivac za propast koga ili čega, onaj koji izravno pridonosi propasti'; 3. 'kukac komjaš (*Silphidae*) iz porodice strvoždera' (Arh); • chorw. *grobište* 1. 'mjesto gdje su bili grobovi'; 2. 'mjesto gdje su grobovi, prostor grobova (dio groblja bez drugih objekata i komunalija koje čine cjelinu groblja)' (Arh); • słowen. *pogreb* 1. 'obred pokapavanja'; 2. 'pogrebni sprevod' (ssk); • fr. *sépulture* 1. 'pogrzeb, złożenie do grobu'; 2. 'grób' (KKf); • ang. *death-watch* 1. 'czuwanie przy zmarłym'; 2. 'straż skazańca'; 3. zool. 'kołatek' (Se); • ang. *he'll be the death for me* a) 'on mnie do grobu wpędzi'; b) 'umrę ze śmiechu' (Se); • ang. *death notice* a) 'nekrolog'; b) 'klepsydra' (Se); • cs *покойный* 1. 'zmarły, św. pamięci'; 2. 'odprawiany za spokój duszy, zaduszny' (Zc); • ros. książk. *вечный покой* 1. 'успокоение после смерти'; 2. *кому* 'пожелание умершему пребывать в покое после смерти' (Fl).

W analizowanym korpusie materiałowym wyróżnia się bogata reprezentacja rozbudowań gniazdowych opierających się na wspólnordzenności wyrazowej, np.: • cs *тля* (gr. *lime*) 'śmiertelna zaraza' (Zc); ▫ *тлетворство* 'mór, śmiertelna zaraza' (Zc); ▫ *тлетворный* 'śmiertelnie zaraźliwy' (Zc); ▫ *тление* 'wyniszczenie, zniweczenie, zagłada' (Zc); ▫ *тленный* 'zniszczalny, śmiertelny' (Zc)[2165].

Ze wskazanymi cechami semantycznymi wiąże się aspekt dosłowności i przenośności znaczeń, por. • ang. pot. żart. *kick the bucket* 'umrzeć; wyciągnąć kopyta'; • ang. pot. żart. *push up the daisies* 'gryźć piach; porastać trawką; leżeć w grobie'; • ang. *dead and buried* 'martwy, skończony'; • ang. *cross the great divide* 'przenieść się na tamten świat'; • ang. *dead and gone* 'od dawna na drugim świecie'; • ang. *catch one's death*; ▫ pot. *catch one's death of cold* 'zaziębić się śmiertelnie'; • ang. *be sick to death of something*; ▫ *be tired to death of something* 'mieć czegoś serdecznie dość'; • ang. *be tickled to death* 'szaleć z radości; radować się'; • pot. ang. *die the death* 'o aktorze — zostać wygwizdanym' (Fia). Wiele jednostek cechuje wskazana dualność, por.

[2165] W tym odniesieniu por. też • p. *Poszedł / powędrował / przeniósł się na Józafata dolinę* 'umarł'; ▫ *Zobaczymy się na Józafata dolinie* 'na tamtym świecie, po śmierci'; ▫ *Na dolinie Józafata zobaczy brat brata* 'dolina w Palestynie, między Jerozolimą a Górą Oliwną położona, na której według Pisma św. odbyć się ma Sąd Ostateczny'; ▫ *Oddam ci na Józafata dolinie* 'tj. nigdy, dopiero na tamtym świecie, na Sądzie Ostatecznym' (Ak); • p. *Patrzeć na księżą oborę* 'tj. na cmentarz, być bliskim śmierci'; ▫ *Pódź, pódź, na księżą gródź'* tj. na cmentarz, czas ci już umierać'; ▫ *Na księżą oborę pójść* 'tj. umrzeć' (Ak); • niem. rel. *das Letzte Gericht* 'страшный суд'; ▫ *der Letzte Wille* 'последняя воля (умирающего), завещание'; *der Letzte Wille* 'смерть, кончина'; ▫ pot. *das letzte Stündlein* 'смертный час'; ▫ *die letzte Ehre erweisen*; ▫ *das letzte Geleit geben* 'отдать последний долг кому-л.; присутствовать на чьих-л. похоронах' (Bnr).

WWysoczanski-Umieranie.indb 819 2012-11-06 11:43:54

• p. *cmentarzysko* 1. ‘prehistoryczny cmentarz obejmujący większe skupienie grobów’; 2. ‘miejsce będące zbiorowiskiem starych, zniszczonych, porzuconych przedmiotów, obiektów itp.’ (sjp)[2166]. Prawidłowość takiej opozycyjności ujawnia się wyraziście już na poziomie najwyższym — hiperonimicznym — siatki strukturalno-znaczeniowej, tj. w obrębie zasadniczych leksemów *umierać*, *umrzeć*, *zgon* i *śmierć*, por. • chorw. *umrijeti* 1. ‘doći u stanje bez životnih funkcija (o čovjeku), prestati živjeti; preminuti’; 2. pren. knjiž. ‘nestati, iščeznuti (o uspomenama, nadanjima, ljubavi i sl.)’; *umrijeti od straha* ‘jako se prestrašiti’; *umrijeh od žeđi* (*gladi*) ‘jako sam žedan (gladan)’ (Arh); • serb. żarg. belgr. *rikavela* ‘smrt’; ▫ *riknjavanje* ‘smrt’ (Gb); • serb. żarg. belgr. *smrt* ‘izuzetno dobro’; *smrt* ‘lepak’ (Gb); • fr. *palingénésie* 1. ‘zmartwychwstanie ciał, palingeneza’; 2. przen. ‘odnowa moralna’ (KKf).

Bogata koncepcyjnie i ilościowo jest metaforyczność, metonimiczność i obecność innych figur stylistycznych i zabiegów językowych, zwłaszcza eufemizacji, przykładowo: • cs *сын смерти* ‘skazany na śmierć’ (Zc); ◦ p. *być synem śmierci* (Pf); ◦ czes. *být syn / synem smrti* (Pf); ▫ *je syn / synem smrti* (MW); ▫ *budeš syn / synem smrti* ‘zemřeš’ (Cs)[2167]; • p. *śmierć się nad kimś unosi* ‘komuś grozi śmiertelne niebezpieczeństwo; ktoś jest w śmiertelnym niebezpieczeństwie’ (Zp); • p. *kłaść się do grobu / w grób*; ▫ *kłaść się do mogiły*; ▫ *kłaść się do trumny*; ▫ *kłaść się na wieczny sen*; ▫ *kłaść się na wieczny spoczynek* ‘umierać’ (Sfp); • głuż. *swěčku žiwjenja hasnyć někomu* ‘někoho morić’ (IWh); • ros. *оборвать чью-л. жизнь* (Gpf); • p. *sen śmiertelny zamknie komu powieki* (Żs); ◦ serb. książk. *смрт ће неком склопши очи* ‘неко ће умрети’ (Żs); • ukr. *смерть косить* (*скосила*) *кого* ‘хто-небудь помирає (помер), гине (загинув)’ (fu); • p. *Pożegnał świat nogami* ‘tzn. umarł lub został powieszony’ (Knk); • p. *skończyć dni swoje*; ▫ *skończyć drogę życia*; ▫ *skończyć wędrówkę*; ▫ *skończyć pielgrzymkę* (Zp); • p. poet. *złożyć skroń pod ziemią*; ▫ *złożyć skroń pod krzyżem*; ▫ *złożyć skroń w grobie* ‘umrzeć, być pogrzebanym’ (Sfp); ◦ czes. euf. *strčit hlavu do rakve*; ▫ *sklonit hlavu do hrobu* ‘zemřít’ (c); • głuż. pejor. *do jamy zjěć* ‘wumrěć’ (IWh); ◦ ros. *сойти в могилу* ‘умереть’ (IWh); ◦ niem. *in die Grube fahren* ‘sterben’ (IWh); • p. rzad. *dębowa pościel*; ▫ *sosnowa pościel* ‘trumna’ (Sfp); • p. *spać na cmentarzu*; ▫ *spać pod krzyżem*; ▫ *spać pod ziemią*; ▫ *spać w grobie*; ▫ *spać w mogile* ‘nie żyć; być pochowanym na cmentarzu; pod krzyżem; w grobie’ (Sfp; ◦ brus. *спаць у сырой зямлі* (AC); • p. *Kupił sobie dom na Rurach* ‘ulica we Lwowie

[2166] Por. • p. *cmentarzysko starych samochodów*; ▫ *cmentarzysko powalonych drzew* (sjp); ◦ serb. przen. *гробље* (*старих*) *аутомобила* (Żs).

[2167] Por. też • niem. *ein Kind des Todes* dosł. 'dziecko śmierci'; ▫ *ein Mann des Todes* (Bnr). Por. też ekwiwalentne: • ros. *человек, обречённый на смерть, на гибель* (Bnr); ▫ *он обречён / ему не избежать* (*не миновать*) *смерти / гибели*; ▫ *ему нет спасения* (MW).

WWysoczanski-Umieranie.indb 820 2012-11-06 11:43:54

prowadząca na cmentarz' (Kpp); • p. *Lepiej na Mogile, jak w mogile* 'mówiąc o Cystersach mogilskich i o mogile Wandy' (Ak); • p. *spocząć na cmentarzu*; ▫ *spocząć na poświęconej ziemi*; ▫ *spocząć pod ziemią* 'umrzeć, być pochowanym' (Sfp).

W zasobie analizowanych środków leksykalnych wyraźnie uwidacznia się rozwarstwienie pod względem zróżnicowania chronologicznego. Obok zasadniczego korpusu słownictwa żywego, rzeczywiście używanego współcześnie, pokaźne złoże stanowią wyrazy i związki wyrazowe archaiczne, dziś nieużywane i w znacznej mierze niezrozumiałe, przestarzałe oraz nieznaczna ilościowo najnowsza warstwa słownikowa, w szczególności neologizmy frazeologiczne, por. np.: ○ jednostki językowe z pola pogrzeb i pochówek, por. • p. *obchod* 'obrzędy związane z grzebaniem zmarłych; pogrzeb; *obsequium*'; ▫ *obchod pogrzebny / pogrzebowy / pogrzebu / przy pogrzebie*; ▫ *żałobny / żałobliwy obchod*; ▫ *żałobliwe obchody*; ▫ *zaduszny obchod* '*funebria sacra*, *parentatio*, *solenne funeris*'; ▫ *obchod umarłych*; ▫ *przyjść na obchod*; ▫ *sprawować obchod*; ▫ *obchod śpiewać*; ▫ *nieść z wielkim obchodem* (Msp); ○ frazy i zwroty z ośrodkowym słowem *obiad* w kontekstach oznaczających śmierć i sąd boski: • p. *gotować się na obiad* 'przygotowywać się na śmierć'; ▫ *iść na śmierć jako do obiadu*; ▫ *do Boga na obiad prosić* 'narażać, wysyłać na śmierć'; ▫ (*kogo*) *u Boga dziś obiad nie minie* 'ktoś dzisiaj umrze'; ▫ *być dziś w niebie* (a. *w piekle*) *na obiad* 'umrzeć tego samego dnia'; ▫ *jeść obiad w Królestwie Bożym* 'otrzymać zbawienie' (Msp); ○ pole wyrazowo-znaczeniowe 'obumieranie' poświadczające aktualne zawężenie zakresowości, por. • p. *obumrzeć* 'przestać żyć, stracić życie; *mori*'; ▫ *marnie obumrzeć*; ▫ *głodem obumrzeć*; ▫ *ciało obumrze*; ▫ *obumarłe ciało*; ▫ *obumarły* 'nieżywy, martwy; *immortuus*, *intermortuus'*; ▫ *obumierać* 'tracić życie, słabnąć, omdlewać'; ▫ *jako napoły* / *napoły* / *jako obumarły chodzić*, *leżeć*; ▫ *leżeć jako obumarły*; ▫ *prawie napoły obumierać*; ▫ *od strachu obumierać*; ▫ *obumrzeć* 'o roślinach'; ▫ *obmartwieć* 'obumrzeć (o nasionach); *mortuum esse*'; ▫ *obumrzeć czemu*; ▫ *obumrzeć w grzechu swoim*; ▫ *wskrzeszenie*, *ożywienie obumarłego ciała*; ▫ *obumarłe ożywiać / ożywić* (Msp); ○ nazewnictwo związane z nagrobkami, por. • p. *nagrobki plastikowe*; ▫ *slaby granitowe* (tu: ang. *slab* 'płyta (kamienna)'); ▫ *slaby z kamienia naturalnego*; ▫ *tablice napisowe*; ▫ *napisówki*; ▫ *galanteria nagrobkowa*; ▫ *aplikacje wypukłe ze stali kwasoodpornej*; ▫ *podstawki z polimeru* (w).

Probierzem niejako aktualności problematyki śmierci człowieka w ogóle, a ukazanej przez pryzmat paremiologii w szczególności, są tworzone antyprzysłowia odnoszące się do tego zjawiska, por. np. • ros. *В моей смерти прошу винить мою жизнь* 'w mojej śmierci proszę winić moje życie' (WMa); • ros. *Каждого из нас ждет смерть. И пусть ждет как можно дольше* 'każdego z nas czeka śmierć. I niech czeka możliwie jak najdłużej' (WMa); • ros. *Жизнь — (это) очередь за смертью и дурак тот, кто хочет про-*

WWysoczanski-Umieranie.indb 821 2012-11-06 11:43:54

лезть без очереди! 'życie jest w kolejności za śmiercią i głupcem jest ten, kto chce przeleźć (przedostać się) poza kolejnością!' (WMa).

Porównanie międzyjęzykowe różnych pod względem strukturalno-znaczeniowym jednostek z komponentami ośrodkowymi *umieranie* (*umarcie*) i *śmierć* bądź bez tych składników konstytutywnych pozwala na stwierdzenie, iż znacząca liczba wyrażanych językowo i w nim utrwalanych konkretnych przejawów umierania i śmierci w obrębie wskazanych wyżej płaszczyzn ma charakter uniwersalny, jakkolwiek przeważają frazemy mniej rozpowszechnione i specyficznojęzykowe[2168]. Mianowicie są tu sensy o charakterze uniwersalnym ujmowane równobrzmiąco w poszczególnych językach bądź wyrażane formalnie nieidentycznie — mniej lub bardziej zbliżone[2169], por. np. powszechnie znane: • chorw., serb. *Od smrti nema lieka*; ▫ *Svemu ima lieka, samo ne smrti*; ◦ łac. *Contra vim mortis non est medicamen in hortis*; ◦ gr. *Βροτοτς απασιν άποφανεΐν οφείλεται*; ◦ fr. *Contre la mort, il n'y a nul ressort*; ◦ wł. *Contro la morte non v'è cosa forte*;◦ ang. *There is a remedy for all things but death*; ◦ niem. *Gegen den Tod ist kein Kraut gewachsen* (MDk); • chorw., serb. *Časna smrt proslavi vaš život*; ◦ łac. *Mors honesta saepe vitam quoque turpem exornat*; ◦ ang. *A fair death honours the whole life*; ◦ niem. *Ein schöner Tod ehrt das ganze Leben* (MDk)[2170]. W tym kontekście trzeba wskazać też na wielokrotnie już odnotowywany w niniejszej pracy źródłosłów bilijny[2171], por. np. • p. *nie znać dnia ani godziny*; miejsca biblijne: NT: Mt 25,13; formy tekstowe: *nie znać dnia ani godziny*; *nie znać ani dnia, ani godziny*; *nie wiedzieć dnia ani godziny*; *nie znać ten dzień ani tę godzinę*; • p. *spać / zasnąć snem wiecznym*; miejsca biblijne: ST:

[2168] Por. np. • p. *do prochu lecieć* 'umierać'; ▫ *prowadzić się* 'umierać'; ▫ *żywot ofiarować* 'umrzeć'; ▫ *nie oglądać światłości* 'umrzeć'; ▫ (*w co*) *oczy zmrużyć* '(*w co* 'w grób'); umrzeć'; ▫ *prochem / w proch się zstawać* 'umrzeć'; ▫ *powinąć się* 'umrzeć'; ▫ *pożegnać* 'umrzeć'; ▫ *posłać na sąd* (*do Boga*) 'umrzeć'; ▫ *zdrowia postradać* 'umrzeć, zginąć'; ▫ *porazić się* 'zginąć, umrzeć'; ▫ *połknąć ślinkę* 'umrzeć'; ▫ *położyć się* 'umrzeć'; ▫ żart. *odmierzyć nosem na południe* 'umrzeć, leżeć w grobie'; ▫ *poonaczyć pięty* 'umrzeć'; ▫ *popędzić pawy* 'umrzeć'; ▫ *pokwapić się* 'umrzeć'; ▫ *iść na pielgrzymowanie* 'umrzeć'; ▫ *od ciała pielgrzymem być* 'umrzeć'; ▫ *z placu się zemknąć* 'umrzeć'; ▫ *dług płacić* 'umrzeć'; ▫ *płacić myto*, *przemytę* 'umrzeć' (Msp).

[2169] Wiele z nich obecnych w danym języku jest proweniencji łacińskiej, por. np. • łac. *Mors non accipit excusationes* i ◦ p. *Od śmierci nikt się nie wykupi*; ▫ *Śmierci się mądry ani głupi nie wykupi*; ▫ *Śmierci nikt się nie odżegna*; ▫ *Nikt się śmierci nie wyprosi*; ▫ *Śmierci się żodyn nie wybroni* (Knk).

[2170] W konsekwencji, np. powiedzenie • ros. *вгонять / вогнать в гроб кого* ''doprowadzić kogoś do śmierci (zazwyczaj swoim karygodnym zachowaniem się)'' — to jeden z internacjonalizmów, który już dawno głęboko wrósł w materię języka rosyjskiego, por. niem. ◦ *j-m ins Grab bringen*; ◦ ang. *drive* (*send*) *to the grave smb* (BMf). Por. też • p. *do grobu kogoś wpędzić / wtrącić* (Knk); ▫ *wpędzić* (*kogo*) *do grobu* (Sc).

[2171] A równocześnie na związane z tym problemy przekładów, zwłaszcza współczesnych translacji biblijnych.

WWysoczanski-Umieranie.indb 822 2012-11-06 11:43:55

Jr 51,39.57; formy tekstowe: *zasnąć snem wiecznym // zasnąć wiecznym snem*; *zapaść w wieczny sen*; *zasnąć snem po czas niezmierzony*; • p. *wyzionąć ducha*; miejsca biblijne: ST: Lm 2,12; NT: Mt 27,50; Mk 15,36(37); Łk 23,46; J 19,30; formy tekstowe: *wyzionąć ducha*; *oddać ducha*; *wydać ducha*; *przekazać ducha / przekazać Ducha*; *puścić ducha*; *wytchnąć ducha*; *wydać ostatnie tchnienie*; *zostać bez ducha*; *dusza wylała się*; *skonać* (zob. Koziara 2009: 132–133; 142; 150–151); • p. *oddać / wyzionąć ducha* 'umrzeć'; • czes. *vydechnout / vypustit duši*; • głuż. *dušu / ducha* (*s*)*pušćić // dušu wudychać*; J 19, 30: „Jezus tedy gdy wziął ocet, rzekł: Wykonało się. A skłoniwszy głowę ducha oddał". Por. Mt 27,50: „wypuścił ducha" oraz Łk 23,46 „Ojcze w ręce twe polecam ducha mojego. A to rzekłszy skonał" (zob. Bura 2003: 55). W korpusie materiałowym są też jednostki ponadpartykularnojęzykowe o mniejszym zasięgu, głównie wspólne językom danej grupy bądź podgrupy językowej, por. np. • cs *жальник* 'grób, mogiła' (Zc). Są wreszcie jednostki właściwe konkretnym językom, o znaczeniu swoistym poszczególnym językom, por. np. • brus. *асіна плача па кім* ′osina płacze po kimś′ 'хтосьці заслугоўвае павешання' (Lef)[2172]; • ros. posp. iron. lub żart. *верёвка плачет по ком* ′powróz (sznurek) płacze po kim′ 'кто-л. должен быть повешен, заслуживает смертной казни; ′wyrażenie wiąże się z tym, że sznurek przy straceniu przez powieszenie namydlano, toteż z niego ściekały krople piany, jak łzy′′ (BMf).

Jedną z zasadniczych właściwości uwidaczniających się w odniesieniu do całej przestrzeni życia, umierania i śmierci są liczne antynomie obecne na różnych poziomach tej zhierarchizowanej struktury znaczeniowo-strukturalnej, por. • p. *Życie obiecuje, śmierć daje* (Kpp)[2173]. Tworzą one swoisty układ asymetrii, przykładowo: ○ przyjścia na świat, narodzenia się, początku życia — wyjścia (odejścia) ze świata, umarcia, śmierci, końca życia, por. • ukr. *народитися* (su) ↔ • stpol. *wyjście* 'odejście z tego świata, śmierć, *decessus*, *mors*' (Us); ◦ ros. gw. kostrom. *выход* ′′śmierć′′ (Fg); • p. *odchodzić ze świata* (Pf); • p. *zakończyć*

[2172] Należy zauważyć, że niezależnie od wielu poświadczeń występowania konkretnych jednostek językowych w więcej niż jednym języku, w licznych przypadkach dane jednostki właściwe są tylko poszczególnym językom, w innych zaś mają swoje ekwiwalenty znaczeniowe, por. np. • czes. *bílá smrt* — • ros. *смерть от холода* ′śmierć z zimna′ 'dosł. белая смерть ′biała śmierć′′ (MW). Prawidłowość ta zachodzi zwłaszcza w zakresie odwołań do umierania, śmierci itd., tj. w przypadkach wtórnej semantyki, por. np. • czes. *zapomněl na to jako na smrt* — • ros. *это у него совершенно* (*совсем*) *вылетело из головы* 'on całkowicie (absolutnie, zupełnie) zapomniał to (o tym); dosł. он забыл об этом как о смерти ′on zapomniał o tym jak o śmierci′′ (MW); • czes. żart. *studentská úmrtnost* — • ros. *одсев* (*студентов*) 'dosł. студенческая смертность ′studencka śmiertelność′′ (MW); • p. *zdechł pies* — • serb. pot. *пиш пропало, готово је, нема се куд* (Żs); • p. *być ostatnim gwoździem do czyjejś trumny* — • serb. *дотуђи кога*; *задати коме последњи ударац* (Żs); • p. *iść jak za pogrzebem* — • serb. *иђи полако*; *вуђи се* (Żs).

[2173] W kontekście asymertyczności por. też • p. *Trup albo nieboszczyk* (Ak); ▫ *Albo trup, albo nieboszczyk* (Kpp); • p. *Insza zabić, insza zamordować* (Kpp); • p. *Zazdrość żywe prześladuje, umarłym przecie folguje* (spo).

WWysoczanski-Umieranie.indb 823 2012-11-06 11:43:55

życie (Zp); ▫ rozstać się z życiem ‘umrzeć” (Zp); • czes. *odcházet ze života* (Pf); ▫ *opustit* (*tento*) *svět*; ▫ *odejít, odcházet ze světa / života* (Ccs); • ukr. *умерти* (su); • serb. *завршити живот* (Żs); • rum. *a înceta din viaţă* ‘umrzeć, zakończyć życie’ (Sr)[2174]; ○ czasu życia i czasu śmierci, życia i umierania, por. • p. *czas życia* (Msp); ▫ *czas żywota* (Msp); ◦ ukr. *жити* (su) ↔ • p. *czas umarłych* (Msp); ◦ chorw. *smrtni čas* ‘vrijeme kad treba umrijeti’ (Arh); ◦ ukr. *умирати* (su); ○ pragnienia i niepragnienia czyjejś śmierci, por. • p. *pragnienie krwie cudzej* (*naszej*) ‘śmierci’; ▫ *krwie* (*czyje*) *pragnący* ‘tj. śmierci; *sanguinem appetens*’; ▫ *pragnąć* (*czyje*) *głowy* ‘chcieć (czyjejś) śmierci’ (Msp) ↔ • p. *nie pragnąć śmierci* (*czyjej*) / *zginienia* (*czyjego*) (Msp); ○ chcenia i niechcenia swojej śmierci, por. • p. *pragnąć umrzeć*; ▫ *swojej krwie / krew swoję rozlać / krwie swej wylania pragnąć* ‘chcieć umrzeć, zostać zabitym’ (Msp) ↔ • p. *śmierci / umrzeć / skończenia z świata tego nie pragnąć* ‘nie chcieć umrzeć’ (Msp); ○ podtrzymywania życia, ratowania życia, ocalania przed śmiercią i przerywania, odbierania czyjegoś lub swojego życia, por. • p. *zachować*, *utrzymać*, *podtrzymać kogoś przy życiu* ‘swoimi staraniami, zabiegami, nie dopuścić do czyjejś śmierci’ (Zp); ▫ *kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat* ‘zasada Talmudu babilońskiego wyryta na medalu „Sprawiedliwy wśród narodów świata” nadawanym przez Instytut Yad Vashem’ (Zp) ↔ • p. *skrócić komu życie* (Kjp); ◦ czes. *ukrátit komu život* (Pf); ◦ ukr. *вкоротити віку* (*життя*) *кому* ‘позбавити когонебудь життя; вбити’; ‘призводити до передчасноі смерті’ (fu); • p. *zdrowie odejmować / odjąć* ‘życie; *auferre vitam*’ (Msp); • p. *odebrać komuś życie* ‘pozbawić kogoś życia’ (sjp); ▫ dawn. *odjąć*, *odebrać sobie życie* (Sfp); ◦ czes. *vzít si život* (Sc); ◦ serb. *одузети себи живот* (Żs); ○ śmierci lekkiej i ciężkiej, por. • czes. *lehká smrt* ‘umírání, úmrtí člověka neprovázené (déletrvajícím) utrpením fyzickým n. duševním’ ↔ *těžká smrt* ‘umírání, úmrtí člověka provázené (dlouhým) fyzickým n. duševním utrpením’ (Ccn); ○ śmierci naturalnej i nienaturalnej, por. • czes. *přirozená smrt* ‘úmrtí člověka (způsobené selháním některého z životně důležitých orgánů) pro vysoký věk n. chorobu’ ↔ *nepřirozená smrt* ‘úmrtí člověka způsobené (úmyslným i neúmyslným) zabitím, vraždou, sebevraždou, následkem smrtelného úrazu ap.’ (Ccn); ○ przedśmiertności i pośmiertności, por. • głuż. *předsmjertny* ‘przedśmiertny’ (Zg); ◦ ukr. *передсмертний* ‘який передує смерті, відбувається перед смертю’ (su); ◦ chorw. *predsmrtan* ‘koji se događa kratko vrijeme ili neposredno pred smrt’ (Arh); ◦ serb. *предсмртни* (Żs); ◦ bułg. *предсмъртен* ‘przedśmiertny’ (Sbp) ↔ • głuż. *posmjertny* ‘pośmiertny’ (Zg); ◦ chorw. *posmrtni* 1. ‘koji se odnosi na vrijeme poslije smrti’; 2. ‘koji je obavljen poslije čije smrti’ (Arh); ◦ serb. *посмртни*; ▫ *постхумни* (Żs); ◦ bułg. *посмъртен* ‘pośmiertny’ (Sbp); ○ życia

[2174] Por. też przeciwstawienia: • p. *narodzenie … śmierć*; ▫ *narodzić się… umrzeć* a. *pomrzeć* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 824 2012-11-06 11:43:55

przedśmiertnego i pośmiertnego[2175], por. • p. *śmiertność* ‘życie doczesne, doczesność’ (Kjp); • p. *tętnić życiem* (Sfp); • p. *póki życia* ‘dopóki ktoś będzie żyć’ (Du); • p. *miał jeszcze życie przed sobą* (Żs); • ros. *пожизнь* ‘по смерть, на всю жизнь’ (Dt); ◦ serb. *кипети, врети од живота* (Żs); ◦ serb. *док је живота у мени*; ▫ *док сам жив* (Żs); ◦ serb. *живот је још био пред њим* (Żs) ↔ • p. *żywot po śmierci* (Dd); ▫ rel. *życie pozagrobowe*; ▫ *życie wieczne* ‘w niektórych religiach: wieczne trwanie, istnienie duszy człowieka po jego śmierci, a także duszy i ciała człowieka po jego zmartwychwstaniu; żywot’ (Zp); ◦ ros. *загробная жизнь* ′życie pozagrobowe′ (Dd)[2176]; ◦ chorw. *vječni život*; ▫ *zagrobni život* ‘život poslije smrti’ (Arh); ○ śmiertelności i nieśmiertelności, por. • p. *śmiertelność nasza* (Msp); ◦ głuż. *smjertniwosć* ‘śmiertelność’ (Zg); ◦ serb. *смртност* (Żs) ↔ • p. *nieśmiertelność nasza* (Msp); ◦ głuż. *njesmjertnosć* ‘nieśmiertelność’ (Zg); ◦ serb. *бесмртност* (Żs); • p. *śmiertelna myśl* ‘rozum człowieka śmiertelnego’ ↔ *nieśmiertelna myśl* ‘Bóg’ (Msp); ○ odebrania kogoś śmierci, ocalenia mu życia i zadania komuś śmierci, odebrania komuś życia, por. • p. *wydrzeć kogoś śmierci* ‘uratować komuś życie’ (sjp) ↔ *wydrzeć komu życie* (Dd); ○ darowania komuś życia i niedarowania komuś życia, zgładzenia kogoś, por. • p. *wypuścić żywcem* ‘darować życie’ ↔ *nie wypuścić żywcem* ‘zabić, zgładzić’ (Sfp); ○ zagrożenia i niezagrożenia karą śmierci, por. • p. *głowny* ↔ *niegłowny*; ▫ praw. *niegłowny* ‘nie związany z karą śmierci, nie zagrożony karą śmierci’ (Msp); ○ zabijającego, zadającego śmierć i zabijanego, por. • p. *morzący* ‘powodujący śmierć’ ↔ *morzony* ‘zabijany, truty (czym)’ (Msp); ○ otrzymania życia, dania życia i utraty życia, pozbawienia kogoś lub siebie życia, por. • p. *dać komu życie* (Żs); • p. *życiodawczyni* (Żs); ◦ ros. *положить жизнь за кого* (r); ◦ serb. *дати коме живот* (Żs); ▫ *родитељка*, *мајка* (Żs) ↔ • p. *pochłonąć życie ludzkie*; ▫ *pochłonąć x żyć ludzkich* ‘być przyczyną śmierci człowieka lub x ludzi’ (Sfp); • p. *pozbawić kogo życia*; ▫ przest. *zbawić kogo życia* ‘zabić kogo’ (Sfp); • p. *zadać sobie śmierć* (Dd); ◦ ros. przest. *положить смерть кому* ‘повелеть предать смертной казни кого-либо’ (Fl); ▫ *лишить себя жизни* ′pozbawić się życia′ (Dd); ○ dopełnienia się końca życia, osiągnięcia dokończoności życia i sprawienia komuś końca jego życia, spowodowania dokończoności człowieka, por. • p. podn. *dokonać życia, żywota, wieku, dnia* ‘skonać, umrzeć’ (sjp) ↔ • serb. *скраћивати живот* (Żs); • chorw. *dokrajčiti* ‘učiniti komu kraj, uništiti koga; usmrtiti’ (Arh); ○ uśmiercenia i wskrzeszenia, por. • kasz. *usḿĕrcëc* ‘zabić, uśmiercić’ ↔ • kasz. *odsḿĕrcëc* ‘wskrzesić’ (Ks); ○ bycia żywym, w żywości i bycia martwym, w martwości, por. • ukr. *живий*

[2175] Por. też • p. *po drugiej stronie*; ▫ *po tamtej stronie grobu* ‘po śmierci’ (Sfp); • p. *tamta strona*; ▫ *druga strona* ‘tamtą stroną lub drugą stroną nazywamy śmierć lub życie pozagrobowe’ (Bi); ◦ ang. *the other side* ‘tamta strona; życie po śmierci’ (Fia).

[2176] Por. też • ros. *загробный* ′pozagrobowy′ ‘относящійся до будущей жизни, замогильный, посмертный ′odnoszący się do przyszłego życia, zagrobowy, pośmiertny′’ (Dt).

WWysoczanski-Umieranie.indb 825 2012-11-06 11:43:55

(su) ↔ • ukr. *мертвий* (su); ○ inhumacji i ekshumacji, por. • p. *inhumacja* ‘pogrzebanie, pochowanie w ziemi, fr. inhumation’ (Kjp) ↔ • p. *dokonać ekshumacji* (Dwp); ◦ słowac. *exhumácia* ‘exhumovanie’ (Ks); ▫ *exhumovať* ‘vykop(áv)ať pochovanú mŕtvolu’ (Ks); ◦ chorw. *ekshumirati* (koga, što) ‘izvaditi posmrtne ostatke iz zemlje radi prijenosa, istrage u sudskem postupku itd. ’ (Arh); ○ pośmiertnego złożenia człowieka (ciała) w ziemi, grobie i wyjścia człowieka (ciała) z ziemi, grobu, por. • p. *chować po śmierci* (Msp); ▫ *chować / schować / zachować w grobie / do grobu / w grob* (Msp); ▫ *chować zwłoki w grobie*; ▫ *ciało schować*; ▫ *chowanie ciała*; ▫ *umarłe / zmarłe ludzie chować*; ▫ *chowanie umarłych* (Msp); ▫ *oddać ciało*, *zwłoki ziemi* ‘pochować kogo’ (Sfp) ↔ • p. *wstać z martwych;* ▫ *zmartwychwstać* (Żs); ◦ serb. *устати из мртвих*; ▫ *васкрснути;* ▫ *ускрснути* (Żs); ○ umarcia, zaginięcia i ożycia, por. • brus. *душой загавець* ‘памерці, загинуць’ ↔ • brus. *душой адгавець* ‘ажыць’ (Lef); ○ ceny życia i ceny śmierci w odniesieniu do czynienia czegoś, por. • *za cenę życia* (Pf); ▫ *drogo sprzedać życie* ‘polec po długiej walce, nie poddając się’ (Sfp); ◦ czes. *za cenu života* (Pf); ◦ serb. *скупо продаги живот* (Żs) ↔ • p. *za cenę śmierci* (Pf); ◦ czes. *za cenu smrti* (Pf); ○ miejsca przebywania człowieka do śmierci i po śmierci, por. • p. *ten świat*, *świat doczesny* ‘miejsce, w którym przebywa człowiek aż do chwili śmierci; ziemia’ ↔ *tamten świat* ‘miejsce, w którym przebywa człowiek po śmierci; zaświaty’ (wsf) itd.

Odrębny typ wskazanych dychotomii stanowi dwudzielność zakresowa jednostkowości i kolektywności w językowej przestrzeni umierania i śmierci, np.: • cs *соумирати*, *соумирети* ‘umierać razem z kim’ (Zc); ▫ *соумерщвляти* ‘umierać wspólnie z kim’ (Zc); • cs *соудавлен* ‘udławiony lub pozbawiony życia razem z kim’ (Zc); • *спогребатися* ‘być pogrzebanym razem z kim’ (Zc).

W odniesieniu do nieuchronności śmierci każdego człowieka zauważalny jest w różnych kontekstach umierania i śmierci, także śmierci zadanej, motyw ucieczki, wyzwolenia się, często wyrażany przez jednostki z nacechowaniem żartobliwości, np.: • czes. *utéci hrobaři zlopaty* ‘vyléčit se z těške nemoci’ (c)[2177]; • sch. *дући с вешала* ‘ослободити од казне смрти’ (rsk)[2178].

Oprócz językowo utrwalonego lęku przed śmiercią, unikania jej, uratowania się od śmierci itd., wyraziście uwidacznia się w języku gotowość złożenia ofiary swojego życia za drugiego człowieka[2179], por. • p. *położyć za kogo żywot* (Sfp); ▫ *kłaść życie* (*w ofierze*) (Sfp); ▫ *położyć życie* (*w ofierze*) *dla kogo*, *za kogo*, *za co* (Sfp); ▫ *złożyć życie w ofierze* ‘poświęcać kogo, co;

[2177] Por. • czes. *hrobařska lopata* (c).

[2178] Por. też jednostki odnoszące się do pochówku i przebywania w grobie z przewodnim motywem gościa, por. • ros. *Несут гостя до погоста*; ▫ *Хозяин новой земляночки*; ▫ *И на погосте бывают гости. Эти гости ночуют* ‘покойники’ (Dp).

[2179] Także za coś ważnego, najdroższego dla danego człowieka, por. np. • czes. *položit život na oltář vlasti* (Ccs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 826 2012-11-06 11:43:55

zginąć za jaką sprawę' (Sfp); ▫ *ofiarować życie za kogo* (Żs); ▫ *nieść życie w ofierze dla kogo* (Sfp); ▫ p. *dać / oddać za kogo*, *za co życie* (*w ofierze*) (Sfp); ▫ *być gotowym na śmierć za kogo*; ▫ *ginąć za kogo*; ▫ *umrzeć za kogo* (Sfp); ◦ czes. *dát za někoho život* (c); ◦ ukr. *піти на смерть в ім'я кого* (su); ◦ ros. *отдать жизнь за кого* (r); ▫ *положить жизнь за кого* (r); ▫ książk. *приносить жизнь в жертву чему-л.* (Gpf); ◦ serb. *дати живот за кога* (Żs); ▫ *давати / жртвовати живот;* ▫ *жртвовати живот за кога* (Żs).

Kategorią uniwersalną wiążącą się z wyróżnianymi konceptami podstawowymi 'życie i śmierć', 'umieranie i zgon', 'śmierć', 'śmierć i życie' oraz 'życie przez śmierć' w konkretnych ich zakresach i aspektach jest czas[2180], por. • *czas śmierci* (w); ◦ ukr. *смертний час* (fu); ◦ ros. *время смерти* (rl). Pojmowany jako nieprzerwany ciąg chwil, trwanie oraz jako wyodrębniony okres, wyodrębniona pora zachodzenia, dziania się lub wykonywania czegoś zaznacza się wyraziście między innymi w następujących odniesieniach: • p. *czas* 'koniec życia ludzkiego, śmierć'; ▫ *w ostatni czas* 'w godzinę śmierci' (Msp); • p. *pędzić życie, dni, czas* (Żs); • p. *na wieczne czasy* (Żs); • p. *przenieść się / odejść do wieczności* (Żs); ◦ serb. *преселити се у вечност* (Żs); • kasz. *mòj čas je ju tu* 'jestem blisko śmierci' (Sk); • kasz. *jego čas ju vëšed* 'umarł' (Sk); • kasz. *ostatnå gozëna* 'konanie, śmierć' (Sk); • kasz. *To ńe je dobře umřec večor, bo duša muši ždac jaž do rena, ḱede jė zazvońǫ* 'tzn. istnieje ogólna obawa, aby nie umrzeć późnym wieczorem, kiedy dzwony już milczą' (Sk); • kasz. *Lëstë z dřeva abo na dřevo, člověk ze sv'ata* 'aluzja do częstych wypadków śmierci wiosną i jesienią' (Sk); • słowac. *zaživa / za živa*; ▫ *pri živote*, *žijúc*, *počas života — po smrti* (Ks); • czes. *Po smrti času nebude* (Cm); • ros. podn. *час мой* (*его*) *близок (далёк*) 'o неизбежности смерти каждого человека' (Fl); ▫ podn. *час мой* (*его* itp.) *близок* 'o скорой смерти кого-либо' (Ffr); • słowac. *posledná hodina* (sl); ◦ ros. *последний час* 'o предсмертном состоянии человека' (Ffr); • słowac.

[2180] Mianowicie „jako niezwykle ważny jawi się w tych rozważaniach problem czasu i stosunku człowieka do niego. Chodzi tu o zdolność człowieka do realizacji potrzeby sensu życia. Śmierć stała się dla człowieka problemem, gdyż skomplikowało się jego życie w wymiarze istnienia. Człowiek zatracił zdolność transcendencji. Ten aspekt czasowy jest silnie związany z życiem ludzkim. Oznacza to, że ma on możliwość przekraczania teraźniejszości ku przyszłości na drodze poruszenia pamięci i wspomnień, a także ku przyszłości poprzez nadzieję, oczekiwanie pozytywne na możliwość pokonania obecnej sytuacji i oczekiwanie zagrożenia na drodze braku możliwości pozytywnego rozwiązania zaistniałej sytuacji. Świadomość śmierci to nie tylko uznanie faktu końca, ale także świadomość zakończenia, świadomość, że w każdym momencie swego życia człowiek istnieje dla śmierci. W tym doświadczaniu płynięcia czasu lęk przed śmiercią istnieje w dwojaki sposób: we wspomnianym zagrożeniu przy otwieraniu się teraźniejszości ku przyszłości oraz w urzeczywistnieniu zagrożenia związanego z nieodwracalną zmianą teraźniejszości w przeszłość, a co za tym idzie — w poczucie skończoności. Wobec takiej sytuacji pozostaje jedynie nadzieja" (Latawiec 1997: 70).

WWysoczanski-Umieranie.indb 827 2012-11-06 11:43:55

hodina smrti (sl); • ukr. *у час останній* ‘перед смертю’ (fu); ◦ ros. podn. ekspr. *смертный час* ‘śmierć, zgon’ (Ffr); • ros. przest. *свой час* ‘o śmierci nastąpiwszej w swoim czasie’ (Ffr); • serb. *проводити живот, дане, време* (Żs); • serb. *за вечита времена* (Żs); • serb. książk. *преселити се у вечност* (Żs); • sch. *umrli čas* ‘je opisni naziv za trenutak umiranja, smrt, kad se umire’; ▫ *reći nešto na umrlom času* ‘tj. zaveštati ili izjaviti na samrti’ (Lsr); • niem. *die Todesstunde* (Prd).

Wyraźną kategorią wiążącą się z przywołanymi wyżej konceptami jest oczekiwanie. Idee czekania na coś, nadziei i pragnienia konkretyzują się przede wszystkim w sensach spodziewania się, wyglądania kogoś lub czegoś oraz czekania na kogoś lub na coś między innymi w odniesieniu do: ○ oczekiwania śmierci mającej być w przyszłości udziałem każdego człowieka, spodziewanego końca życia, oczekiwania, wyglądania bliskiego zejścia, por. • p. *czekać śmierci* (Msp); ◦ słowac. *čakať na smrť* (Ks); ◦ ukr. *смерть очікувана* (su); • p. *oczekiwany zgon* (Zp)[2181]; ▫ *oczekiwać śmierci* (Sfp); ▫ *oczekiwanie śmierci* (Msp); ▫ *czekać na śmierć* (Dwp); ▫ *wyglądać śmierci* (Sfp); ▫ *spoglądać na cmentarz* (Npp); ○ ukazanych miejsc, w których przebywają skazani przed wykonaniem zasądzonej kary śmierci, por. • p. gw. warsz. *cela przedśmiertna* / *cela śmiertelna* ‘cela, z której skazaniec był wyprowadzany na śmierć’ (Wgw); ◦ słowac. *cela smrti* (sl); ◦ ukr. *камера смертників* ‘камера у в’язииці для засуджених до страти’ (Bsu); ◦ ros. *камера смертников* (sl); ◦ ang. *death-house* (Se); ○ odzwierciedlonego w języku oczekiwania na sąd i zmartwychwstanie, por. • p. *czekać dnia sądnego* (Msp); • p. *czekać zmartwychwstania* (Msp).

Wyróżniającą się kategorią uniwersalną w językowym ujmowaniu warstwy konceptualnej wyznaczanej ciągiem idei ‘życie i śmierć’, ‘umieranie i zgon’, ‘śmierć’, ‘śmierć i życie’ oraz ‘życie przez śmierć’ jest droga[2182]. Wyobrażenia

---

[2181] Język odwierciedla też nieoczekiwaność nastąpienia zgonu, por. • p. *niespodziewany zgon* (Zp).

[2182] Z drogą wiąże się nierozerwalnie przemieszczanie się skąś dokądś, kroczenie, udanie się dokądś, idąc skierowanie się w którąś stronę; podążanie, por. np. • p. *iść na śmierć*; ▫ *pość na śmierć*; ▫ *iść na sąd boży* ‘na śmierć’; ▫ *iść pod miecz* ‘na śmierć’; ▫ *pość* ‘opuścić ten świat, umrzeć’; ▫ *z oczu ludzkich pość*; ▫ *z* (*tego*) *świata pość*; ▫ *z świata się poprowadzić* ‘umrzeć’; ▫ *dojść portu* ‘umrzeć’; ▫ *pość* ‘zostać pogrzebanym, znaleźć się pod ziemią’; ▫ *pość do ziemie* / *niskości ziemie* / *pod ziemię* / *w ziemię*; ▫ *pość do grobu*; ▫ *pość od czego* ‘opuścić coś, umierając’; ▫ *pość za kim* ‘umrzeć zaraz po kim’; ▫ *do ojcow swych iść* ‘umrzeć’; ▫ *pość do ojcow* (*swoich*); ▫ *pość do Pana* (*Boga*) / *do Oblubieńca* / *do Chrystusa*; ▫ *pość przed sąd Pana*; ▫ *pość do czyśćca*; ▫ *pość* ‘dostać się do nieba lub piekła’; ▫ *pość na wieczne potępienie*; ▫ *pość na mękę wieczną* / *nieskończoną*; ▫ *pość do męki wiecznej* ‘*ire in supplicium aeternum*’; ▫ *pość do piekła* ‘*abire in gehennam*’; ▫ *pość do wiecznego* / *wiekuistego ognia* / *na* / *w ogień wieczny* / *nieugaszony* ‘*abire in ignem inextinguibilem, ire in ignem aeternum*’; ▫ *pość do* (*wiecznego*) *żywota* / *na wieczny żywot* ‘*ire in vitam aeternam*’; ▫ *pość do wiecznej* /*wiecznych* / *obiecanych*

WWysoczanski-Umieranie.indb 828 2012-11-06 11:43:55

drogi we wskazannych wymiarach odnoszą się do: ○ narodzin będących drogą do śmierci, por. • hau. *Рождение — путь к смерти* (Bw); ○ życia ludzkiego będącego drogą, biegiem ku śmierci, por. • p. *Żywot ludzki — bieg do śmierci* (Knk); ◦ ros. *смертельный путь* ‘′o życiu człowieka, jego biegu; o kierunku w rozwoju czegoś′’ (Ger); ○ przeciwstawienia drogi życia drodze śmierci, por. • p. *droga żywota* (Msp); ◦ czes. *životní cesta / dráha / pout*; ▫ *cesta / dráha života* (Ccn); • p. *droga śmierci*, *via mortis* (Msp); ○ życia ludzkiego będącego drogą do życia wiecznego, por. • p. *droga* ‘życie doczesne jako podróż, wędrówka, do żywota wiecznego’ (Msp); ○ czasu śmiertelnego, godziny śmierci jako nieuchronnej, nieuniknionej drogi, por. • ros. *Смертный час — неминуемый путь* (Srp); ▫ *Смертный час — неминучий путь* (Spp); ○ oddalenia od siebie śmierci jako powrotu z dalekiej drogi, por. • p. *Kto się wykręcił od śmierci, wrócił z dalekiej drogi* (Npp); ○ przetarcia przez baby drogi do domu, gdzie leży chory, por. • ros. *Если к дому, где больной лежит, бабы проторят дорогу, то ему умереть* (Ap); ○ bycia na końcowym etapie drogi życia, na bożej drodze, por. • ukr. przest. *на божій* (*останній*) *дорозі* ‘в передсмертному стані’; ▫ *на* (*тій*) *останній межі* ‘перед смертю’ (fu); ○ sakramentalnego przygotowania na śmierć, por. • p. *przygotować się na drogę wieczności* ‘na śmierć’ (Kjp); ○ zejścia jako wyruszenia w daleką drogę, por. • ukr. *рушити в далеку дорогу* ‘вмерти’ (fu); ○ zejścia jako pójścia drogą wszelkiego stworzenia, por. • p. *iść drogą wszelkiego stworzenia*; ○ zejścia jako powędrowania w daleką drogę, w dalekie drogi, por. • p. *powędrować w daleką drogę* ‘umrzeć’ (De); ▫ *w dalekie drogi powędrować* ‘umrzeć’ (Msp); ○ zejścia jako pójścia na wielką drogę, por. • p. *na wielką drogę iść* (Msp); ○ zejścia jako pójścia na jedną drogę, por. • p. *w jednę drogę iść* (Msp); ○ zejścia jako pójścia drogą do nieba, por. • p. *pójść drogą do nieba* (De); ○ zejścia jako skończenia, zakończenia drogi życia, por. • p. *skończyć / zakończyć drogę życia* (De); ○ zejścia jako skończenia ziemskiej drogi, por. • czes. *skončit svou pozemskou pouť* (Ocp); ○ zejścia nienaturalnego jako zgonu niedobrą drogą, por. np. • ros. dial. pskow. *не добрым путём* (*умереть*) ‘′nienaturalną śmiercią′’ (MNp); ○ obligatoryjności uprzedniej śmierci człowieka jako późniejszej drogi do nieba, por. • p. *Śmiertelną drogą jeżdżą do nieba* (w); ○ śmierci jako drogi wieczności, por. • p. *droga wieczności* ‘śmierć’ (Sfp); ○ określonych form i miejsc zbiorowego zabijania, por. • p. *zasłać pole*, *pobojowisko ludźmi*, *trupem*, *zabitymi* ‘pokryć, usłać trupami, zabitymi’; ▫ *zalegać*, *zasłać drogę*, *pole* (*gęstym*) *trupem / trupami* ‘być zabijanym masowo (zwykle na wojnie)’ (Sfp); ○ zdolności śmierci znalezienia dojścia (drogi) do człowieka bez jakichkolwiek ograniczeń przestrzennych i czasowych, por. • czes. *Smrť cestu*

---

radości / na rozkoszy wieczne / na chwałę / ku chwale Pana Krystusa / na ochłodę wieczną; ▫ *pość do nieba* / *do krole*(*w*)*stwa* (*niebieskiego* / *wiecznego*) / *w raj* (Msp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 829 2012-11-06 11:43:55

najde (Cm); ◦ ros. *Смерть дорогу сыщетъ* (Cm); ○ skontrastowania wielu rodzajów i aspektów śmierci człowieka z jedną drogą do życia, por. • p. *Jedna droga do życia, a tysiąc do śmierci* (Kp); ○ poprzedzającej nasze zejście śmierci ludzi przecierających nam drogę na tamten świat, por. • ros. *Люди мрут, нам дорогу трут* (Lp); ○ drogi do nieba prowadzącej z każdego miejsca tak samo, por. • p. *Z każdego miejsca jednako do nieba* (Npp); ○ jednej drogi wiodącej na tamten świat, por. • ros. *На тот свет отовсюду одна дорога* (Lp); ○ drogi duszy zmarłego do raju, por. • p. *droga* 'wędrówka duszy do raju' (Msp); ○ znajdowanej przez wszystkich drogi do domu Jamy, por. • beng. *Дорогу к дому Ямы все находят* (Bw); ○ drogi ludzi niewracających po śmierci na ziemię, por. • *dewajana* (sanskr. droga do boga lub uczęszczana przez bogów), w Upaniszadach nazwa drogi tych ludzi, którzy po śmierci nie wracają już na ziemię w nieustannym ciągu reinkarnacji; dewajana chodzą pustelnicy, którzy wyrzekli się życia świeckiego i osiągnęli zupełną wiedzę o brahmanie (ek, III: 1222); ○ konkretnego rodzaju śmierci zadanej Jezusowi Chrystusowi i nabożeństwa stacyjnego rozmyślania Męki Pańskiej, por. • p. *Droga Krzyżowa* 'nabożeństwo wielkopostne w Kościele katolickim, polegające na rozważaniu męki ukrzyżowanego Chrystusa, poszczególnych jej epizodów (tzw. stacji)'; ○ stacji Drogi Krzyżowej, por. • p. *droga krzyżowa* 'rzeźby lub obrazy w kościele, wyobrażające 14 stacji męki Chrystusa' (Dwp); ○ udręczenia człowieka częstokroć prowadzące do śmierci, por. • p. *droga krzyżowa* 'męczarnia, ciężkie przeżycia, trudy i doświadczenia niewinnie cierpiących ludzi, nierzadko prowadzące do śmierci' (Dwp); ○ zabicia jako sprzątnięcia z drogi, por. • p. *sprzątnąć z drogi* (Zb); ○ pochówku, odprowadzenia na miejsce wiecznego spoczynku jako ostatniej drogi, • p. *ostatnia droga* (KPt); ○ dojścia do cmentarza, por. • ros. gw. archang. *вануга* ''droga albo dróżka z osady na cmentarz'' (Fg).

W językowym przedstawieniu uwidacznia się ścisły związek ziemi z konceptami 'życie i śmierć', 'umieranie i zgon', 'śmierć', 'śmierć i życie' oraz 'życie przez śmierć', por. • p. *ziemia* 'słowa ziemia używamy też w wyrażeniach mających związek z czyjąś śmiercią […] Mówimy, że ktoś spoczął w ziemi, jeśli umarł i został pochowany […] Mówimy, że ktoś poszedł do ziemi, jeśli umarł lub zginął […] Mówimy, że ktoś leży w ziemi, gryzie ziemię lub gnije w ziemi, jeśli nie żyje i został pogrzebany […] Mówimy „niech mu, jej, ci itp. ziemia lekką będzie", gdy żegnamy zmarłego w czasie pogrzebu lub gdy mówimy o zmarłym' (Bi).

Wyróżnione koncepty wiąże idea dawania, oddawania, por. np. • p. *ducha / duszę* (*Panu Bogu*) *oddawać* 'umierać'; ▫ *ducha / duszę oddać*; ▫ *ducha / duszę oddać Panu Bogu / Bogu / Chrystusowi* (*w ręce*) / (*Bogu*) *Ojcu / w ręce Ojca / Panu / Stworzycielowi* 'umrzeć'; ▫ *ducha oddać za ofiarę* 'umrzeć; skonać'; ▫ *oddać życie* 'umrzeć'; ▫ *ziemi oddać ciało / kości / zwłokę* 'umrzeć; zesłać śmierć'; ▫ *ziemi dać ciało* 'umrzeć'; ▫ *dać*

WWysoczanski-Umieranie.indb 830 2012-11-06 11:43:55

na / w śmierć / na stracenie ‘*ad mortem dare*’; ▫ *dać w śmierć*; ▫ *śmierci oddać*; ▫ *oddać żelaznemu snowi* ‘uśmiercić’; ▫ *oddać podziemnym krajom* ‘uśmiercić’; ▫ *na śmierć oddany*; ▫ *na stracenie oddany*; ▫ *oddawać zdrowie* ‘życie’; ▫ *oddać* ‘złożyć z czegoś ofiarę rytualną bóstwu, zwłaszcza zabić na ofiarę; dare’; ▫ *za ofiarę zdrowie oddać* ‘dać się zabić na ofiarę’; ▫ *w śmierć się oddać* ‘pogodzić się ze śmiercią’; ▫ *oddać* ‘przekazać opiekunowi osobę straconą przez śmierć’; ▫ *oddać* ‘o śmierci i pogrzebaniu zwłok’; ▫ *oddać* ‘pozwolić wyjść umarłym’; ▫ *dawać nieśmiertelność*; ▫ *dać żywot* (*wieczny*); *dać życie* (Msp).

Kategorią wielostronnie zespalającą koncepty węzłowe ‘życie i śmierć’, ‘umieranie i zgon’, ‘śmierć’, ‘śmierć i życie’ oraz ‘życie przez śmierć’ w określonych ich zawartościach i przejawach jest odpoczywanie (odpoczynek), spoczywanie, por. • p. ▫ *niech odpoczywa w pokoju* ‘o umarłym’; ▫ *odpoczywanie* ‘cmentarz’; ▫ *odpoczywanie* ‘miejsce wiecznego spoczynku zmarłych’; ▫ *odpoczywać w ziemi*, *w prochu* (*ziemie*); ▫ *odpoczywać* ‘o zwłokach: być pogrzebanym; oczekiwać na zmartwychwstanie’; ▫ *w grobie odpoczywać*; ▫ *odpoczywać w nadziei* ‘*requiescere in spe*’; ▫ *w pokoju*, *spokojnie odpoczywać*; ▫ *odpoczynek* ‘o umarłych: ukojenie po trudach życia, zbawienie wieczne’; ▫ *odpoczynienie* ‘Niebo: otchłań’; ▫ *odpoczywanie* ‘Niebo (czyje, tj. przez kogo dane)’; ▫ *na łonie* (*Abraamowym*) *odpoczywać* (Msp).

W rozległej, niejako niezmierzonej przestrzeni umierania i śmierci, wyznaczonej obszarami językowej uchwytności, do pewnego stopnia bez wyraźnie oznaczonych, widocznych granic, wszelako jednolitej w swojej trójdzielności płaszczyznowej umierania i śmierci w obustronnym spojeniu z życiem, należy wskazać również pojęciową wszechstronność obecności idei Boga (boskich) i reprezentacyjności koncepcji oraz przedstawień religijnych, a także związanych z nimi określonych zachowań i form organizacyjnych. Przykładowo: • ros. ▫ *Господь позовёт* ′Pan Bóg zawoła (wezwie)′ ‘′zgodnie z religijnym pojmowaniem: śmierć człowieka jest przejściem do życia pozagrobowego według woli Boga′’; ▫ przest. pot. *Бог посылает по душу кого* ′Bóg posyła po czyjąś duszę′; ▫ *Бог пошлёт по душу кого* ′Bóg pośle po czyjąś duszę′ ‘′o zbliżaniu się śmierci′’ (Ffr); ▫ przest. *Господь пошлет* (*послал*) *по душу кого* ‘кто-либо умрёт (умер)’ (Fl); • ros. przest. pot. *пора о Боге думать* ′pora myśleć o Bogu′ ‘′przyszedł czas przygotowywać się do śmierci′’ (Ffr); • ros. pot. *все там будем* ′wszyscy tam będziemy′ ‘′ludzie są śmiertelni, i każdy kiedyś umrze′’ (Ffr); • ros. przest. pot. *душа с телом расстаётся* ′dusza rozstaje się z ciałem′ ‘′o nastaniu śmierci′’ (Ffr); • ros. *загробная жизнь* ′życie pozagrobowe′ ‘′według przedstawień religijnych: istnienie człowieka po śmierci trwa w tamtym świecie′’ (Ffr); • bułg. przest. *представя* ‘stanąć na boskim sądzie, umrzeć’ (Sbp); • bułg. *плащаница* ‘całun; tkanina z wyobrażeniem złożenia Chrystusa do grobu’ (Sbp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 831 2012-11-06 11:43:56

* * *

Śmierć jest immanentnie wpisana w naturę naszej ludzkiej egzystencji. Istotowość i głębię tego stwierdzenia oddaje język m.in. w prostych, zwięzłych i zarazem dobitnych powiedzeniach, por. • *Każdemu umrzeć potrzeba* (Ak); • p. *Naznaczony / pewny czas nikogo / żadnego nie minie* 'każdy umrze w określonym czasie' (Msp); • p. *Kręć się, wierć, przyjdzie śmierć* (Ak); ▫ *Jako chcesz, tak się wierć, wszędy cię dosięgnie śmierć* (Kmt); • czes. *Člověk na světě okolo smrti se plete* (Cm); • ukr. *приходить* (*приходила*, *прийшла*, *прийде*) *смерть* 'хтось помирає, помирав, помер, помре' (BGu); • ros. *встреча со смертью* (DM); • serb. *Тако ми смртне уре, која ме чека и која ме не може проћи* (Kn); • fr. *tout homme est tributaire de la mort* (KKf); • niem. *Der Tod ist gewiß, doch ungewiß die Stunde* (Pn).

Płaszczyna zasadnicza przestrzeni umierania i śmierci człowieka odznacza się różnozakresowym rozwarstwieniem wymiarowym oraz dużym różnokierunkowym i wielopowiązaniowym układem aspektowym. Ideowo owa rozległość problemowa zasadza się na kilkunastu charakterystycznych wycinkach linii życia człowieka, jej przerwania oraz jej zakończenia bądź dalszej jej ciągłości.

Wymiar życia, istnienia i śmierci sprowadza się do: ○ obszaru życia i śmierci obejmującego właściwy okres życia i aspekt życia powiązanego ze śmiercią, por. • p. *lata moje*; ▫ *lata mojej śmiertelności* 'czas mojego życia' (Msp); • p. *pryskować* przen. 'porównanie życia do zawodów konnych, w których zawsze wygrywa śmierć' (Msp); ○ kierunku od życia w stronę śmierci z właściwym nakierowaniem na śmierć oraz styku życia i śmierci, por. • serb. *između života i smrti* (Kse); ◦ ang. *between life and death* (Kse); ○ śmiertelności z uwyraźnionym podleganiem śmierci i śmiertelności wobec nieśmiertelności, por. • p. *śmierć* (*kogo*) *nie minie* 'ktoś umrze' (Msp); • fr. *mortel*, *mortelle* 'śmiertelny; śmiertelnik, śmiertelniczka' (KKf); • fr. *les hommes sont mortels* 'ludzie są śmiertelni' (KKf); ○ zmierzania od życia ku życiu bądź z życia do nicości, niebytu z uszczegółowieniami życia przez śmierć do życia, życia przez śmierć do nicości, niebytu i przemijalności bądź wiecznotrwałości, por. • p. *prozen* (*prozny*) *śmierci* (a. *śmiertelności*) 'nieśmiertelny' (Msp); • p. *śmierci prożny* 'niezniszczalny' (Msp); • fr. *avoir la mort dans l'âme* 'mieć śmierć w duszy' (KKf).

W wymiarze podążania ku śmierci, umierania i zgonu człowieka mieści się: ○ to, co jest przed śmiercią, do śmierci i przy śmierci z czasem dożywotności, przedśmiertności, dozgonności, dośmiertności i dogrobowości, por. • p. *ninie i w godzinę śmierci* (Msp); • p. *przy grobie* 'tuż przed śmiercią' (Msp); • p. *czas moj ostatni / ostateczny*; ▫ *czas rozstania / zawołania mego* 'pora mojej śmierci' (Msp); • fr. *en cas de mort* 'w wypadku śmierci' (KKf); ○ próg życia i śmierci, umieranie z ukazaniem umierającego

WWysoczanski-Umieranie.indb 832 2012-11-06 11:43:56

człowieka, procesu umierania, kończenia się życia, konania, agonii i ostatecznie końca życia — śmierci, por. • p. *męka śmierci* równe *tormentum mortis* (Msp); • p. *ducha swego w moc Bogu / bożą oddawać, pokładać* 'umierać' (Msp); • p. *moja śmierć*; ▫ *mój koniec*; ▫ *moje konanie, skonanie, zeście, dokonanie, dokończenie, skończenie* (Msp); • p. *skonać* 'przestać żyć, rozłączyć się z życiem (mówi się o samej chwili śmierci)' (Ojp); • p. *ostatni oddech* 'chwila śmierci, skonanie' (Sfp); • p. *skon* 'skonanie, zgon, ostatni życia koniec, śmierć' (Ojp); • fr. *être près de mourir* 'być bliskim śmierci, stać nad grobem' (KKf); • fr. *être sur son lit de mort* 'być na łożu śmierci' (KKf); • *être à la mort*; ▫ *être malade à la mort*; ▫ *être à l'article de la mort* 'być na łożu śmierci' (KKf); • fr. *se préparer à la mort* 'przygotować się na śmierć' (KKf); • fr. *moribond* 'umierający' (KKf); ○ u progu życia i śmierci w odniesieniu do pozorności umierania mających znamiona faktyczności oraz cech realności i nierealności, por. • p. *ledwie przy duszy* 'ledwie żywy, na wpół martwy' (Msp); • fr. *plus mort que vif* 'na wpół żywy; zmarły' (KKf); ○ koniec życia, zgon z konkretnością skonu, skonania, zgonu, wymierania, wymarcia i kwestii umieralności i śmiertelności, por. • stpol. *być wziętym ze świata*; ▫ (*ze świata*) *być wziętym* 'umrzeć, *mori*, *obire*' (Us); • p. *nagle zmarły / umierający* '*biothanatos*' (Msp); • p. *przybieżeć do kresu* 'zakończyć życie' (Msp); • p. *w dalekie drogi powędrować* 'umrzeć' (Msp); • p. *ziemia przyodziała* (*kogo*); ▫ *ziemia przyodziała ciało* (*czyje*) 'ktoś umarł' (Msp); • p. *poumierać* 'umrzeć (o wielu)' (Msp); • p. *życie z kogoś uszło* 'ktoś umarł' (wsf); • p. *śmiertne rano* 'ranek śmierci, zgonu czyjego' (Ojp); • p. *pogrążony w milczeniu wiecznym, w wiecznej nocy* 'zmarły' (Msp); • słowac. *úmrtie* 'zomretie, smrť' (Ks); • słowac. *vysoké percento úmrtí* (Ks); • słowac. *deň umrtia* (Ks); • słowac. *úmrtný* (Ks); • słowac. *úmrtné oznámenie* (Ks); • słowac. *úmrtný list* (Ks); • fr. *décès* 'zgon, śmierć' (KKf); • fr. *décéder* 'umrzeć' (KKf); ▫ przen. pot. *descendre la garde* 'zejść z warty, umrzeć'; ▫ poet. *s'endormir* 'usnąć' 'umrzeć'; ▫ przen. *payer sa dette à la nature* 'umrzeć'; ▫ przen. *disparaître* 'umrzeć'; ▫ przen. *plier bagage* 'zwinąć manatki, czmychnąć' 'umrzeć'; ▫ przen. *dire bonsoir à la compagnie* 'umrzeć'; ▫ *expirer* 'umrzeć, wyzionąć ducha'; ▫ *perdre le jour* 'umrzeć' (KKf).

Wymiar prowadzenia ku śmierci uobecniony w śmierci zadanej tworzy olbrzymi kompleks tematyczny, w którym dają się wyróżnić następujące kręgi: ○ uśmiercanie drugiego człowieka — jego zabijanie, mordowanie, dobijanie, karanie śmiercią, por. • p. (*z*) *żywego martwego uczynić, udziałać* 'zabić' (Msp); • p. (*kogo*) *k śmierci przymieścić* 'pozbawić życia' (Msp); • p. dawn. *urwać ludzi*, *żołnierzy* 'zabić' (Sfp); • p. posp. *uspokoić kogo* 'zabić' (Sfp); • p. *usunąć kogo ze świata* 'zabić' (Sfp); • p. *wypuścić duszę z kogo* 'zamęczyć na śmierć; zabić' (Sfp); • p. *Nie zaraz zabić* (Ak); • p. *prawo miecza*; ▫ *moc miecza* 'prawo karania śmiercią' (Msp); • p. *o śmierć, ku śmierci przyprawić*

WWysoczanski-Umieranie.indb 833 2012-11-06 11:43:56

‘skazać na śmierć wyrokiem sądowym’ (Msp); ▫ *przyprawić kogo o śmierć* (Żs); • p. *prorokow* (*po-*, *wy*)*mordować* (Msp); • p. *szubienicą przypłacić* (Msp); ▫ *pójść pod mur*, *pod ścianę*, *pod miecz*, *na pal*, *na szubienicę* ‘zostać straconym (rozstrzelanym, ściętym, wbitym na pal, powieszonym)’ (Sfp); ◦ serb. *отерати кога у смрт* (Żs); • fr. *donner la mort à q.* ‘zadać komuś śmierć, zabić kogoś’ (KKf); • fr. *mettre à mort* ‘uśmiercić, wydać na śmierć’ (KKf); • fr. *peine capitale* ‘kara śmierci’ (KKf); • fr. *supplice du garrot* ‘kara śmierci przez uduszenie’ (KKf); ○ zbiorowe i masowe zabijanie oraz globalne unicestwianie, por. • p. *wszytko śmiercią napełniać* ‘siać zagładę’ (Msp); ○ śmierć męczeńską — zabijanie za wiarę, sprawiedliwość i prawdę, por. • p. *przypłacić śmiercią* (Msp)[2183]; ○ samouśmiercanie, por. • p. *o gardło się przyprawić* ‘zabić się’ (Msp); • fr. *se donner la mort* ‘zabić się, zadać sobie śmierć’ (KKf); ○ zabijanie duszy, por. • p. *mordować dusze ludzkie*; ▫ *morderz dusz / duszny*; ▫ *morderz* ‘przen. ten, który naraża człowieka na wieczne potępienie’[2184]; ▫ *wszech morderzow ociec* ‘diabeł’ (Msp); ○ aktualność w stosunku do człowieka „nie zabijaj”, por. • p. *krwie pragnąć*; ▫ *krwie rozlania pragnąć* (w tym: *czyjej*, *niewinnej*)‘chcieć zabić; *appetere sanguinem*’ (Msp); • p. *przelewać niewinną krew* ‘powodować śmierć kogo niewinnego’ (Sfp).

Drugim fundamentalnym wymiarem obok umierania i zgonu człowieka jest śmierć, nieżycie człowieka w podwymiarach: ○ realności śmierci człowieka związanej z jej znamionami, drogą ku niej, drogą na nią i jej drogą, jej uwarunkowaniami, porą jej nadejścia, jej czasem w odniesieniu do każdego, jej przyczynami, okolicznościami i miejscem, bycia w niej, por. • *na głowy następować* ‘zagrażać życiu’ (Msp); • p. *przymykać się k komu* ‘o śmierci’ (Msp); • p. *gwoździmi przybijanie* ‘o krzyżowaniu Chrystusa’ (Msp); • p. *mężna śmierć* (Sfp); ▫ *mizerna śmierć* (Msp); ▫ *pobożna śmierć* (Msp); • p. *prędka śmierć* (Msp); • fr. *mourir de sa belle mort* ‘umrzeć naturalną śmiercią’ (KKf); • fr. *mourir plein de jours* ‘umrzeć w późnej starości’ (KKf); • *mourir debout* ′stojąc na nogach′ ‘umrzeć na posterunku’ (KKf); ○ tego, co ze śmiercią następuje — jej implikacjami wobec nieżyjącego i wobec żyjących, por. • p. *po śmierci* (*czyjej*), *śmiercią* (*czyją*) (*na kogo*) *przypaść* ‘*post mortem devolvi*’ (Msp); ○ tego, co jest mimo śmierci, poza śmierć — poza jej granicę, por. • sch. *загробни свет*; ▫ *други свет*; ▫ *онај свет*; ▫ *загробље* ‘(по схватањима разних религија) живот, постојање човекове душе и после његове физичке смрти, загробни живот’ (rsk); ◦ serb. *на другом свету* ‘у загробном животу’ (Msk); ▫ *на оном свету* ‘после смрти’ (Mse); ◦ fr. *outre-tombe* ‘poza grobem’; ▫ *d’outre-tombe* ‘pozagrobowy’ (KKf); ▫ *l’autre monde* ‘tamten

[2183] Otóż „Trudna jest ta droga, która prowadzi przez dzieje Apostołów, Męczenników i Wyznawców. Mają zwyciężać prawdą i miłością. Mają zwyciężać świadectwem i ofiarą” (Jan Paweł II 1985: 199).

[2184] W tym odniesieniu por. • sch. *губидуша* ‘крвник, убица’ (rs).

WWysoczanski-Umieranie.indb 834 2012-11-06 11:43:56

świat, świat pozagrobowy'; ▫ *dans l'autre monde* 'na tamtym świecie' (KKf); ◦ ang. *in the next world*; ▫ *in the other world* (Mse).

Wymiar śmierć, opisanie śmierci jest dopełnieniem poprzedniego wymiaru śmierć, nieżycie człowieka w istotowości zjawiska i fenomenu śmierci w innych jej wyprofilowaniach: ○ nominacjach i zakresach znaczeniowych, por. • *ostateczna* (a. *ostatnia*) *przygoda* 'śmierć' (Msp); ▫ podn. *stan wiecznego spoczynku* 'śmierć' (Sfp); ○ postaciach, przejawach i wyobrażeniach śmierci, por. • p. *miłościwa śmierć* (Msp); • p. *Śmiertuszka* 'kochana śmierć' (Ojp); ○ istnieniu i przychodzeniu śmierci, por. • p. *śmierć pożre* (a. *chce*, a. *nie może pożreć*) (Msp); • p. *blady poseł* 'wysłannik śmierci' (Msp).

Wymiar po zgonie, po śmierci będący w porządku logiczności naturalnym obszarem natury człowieka w jego bytowaniu i niebytowaniu wyrażanej w kilku zasadniczych domenach: ○ pozgonności i pośmiertności odnośnie do zmarłych i ciała zmarłych w sferze czynności i stanów po ustaniu życia oraz obrzędów i posług funeralnych, por. • p. *prozne dusze kości* 'zwłoki' (Msp); • p. *pogrzebieniec* 'nieboszczyk, umarły, kogo mają pogrześć' (Ojp); • p. *skonać i pogrzebion być* (Msp); • p. *pogrzebować* 'chować zmarłego, urządzać pogrzeb' (Msp); • p. *przykryć* 'pogrzebać' (Msp); ▫ *przykrywać* 'przysypywać, grzebać'; ▫ *mogiła* (*kogo*) *przykryie* (Msp); ▫ *groby przykrywają* (Msp); • p. *pość* 'zostać pogrzebanym, znaleźć się pod ziemią' (Msp); • p. *nie pogrzebiony ani opłakany* (Msp); • p. *posługa* 'pogrzeb' (Msp); • p. *potrzeba* 'pogrzeb i to, co jest do niego potrzebne' (Msp); • p. *w żałobnym poczcie* (Msp); • p. *pocieszać przy martwym* (Msp); • fr. med. praw. *autopsie* 'sekcja zwłok dla ustalenia przyczyn śmierci' (KKf); • fr. *acte de décès* 'akt zejścia'; ▫ *extrait mortuaire* 'akt zgonu' (KKf); • *lettre mortuaire* 'zawiadomienie o śmierci i pogrzebie' (KKf); • fr. *feu* 'zmarły; nieboszczyk'; ▫ *la feue reine* 'nieboszczka królowa' (KKf); • fr. *cadavre* 'trup' (KKf); • fr. *cadavérique* 'trupi (np. zapach)' (KKf); • fr. *enterrement* 1. 'pogrzebanie'; 2. 'pogrzeb' 3. 'orszak pogrzebowy' (KKf); • fr. *enterrer* 'pogrzebać, pochować' (KKf); • fr. *inhumer* 'pogrzebać, pochować'; ▫ *inhumation* 'pogrzebanie zwłok' (KKf); • fr. *funérailles* 'pogrzeb' (KKf); • fr. *mortuaire* 'pogrzebowy' (KKf); • fr. *funéraire* 'pogrzebowy' (KKf); • fr. *deuil* 'orszak pogrzebowy' (KKf); ▫ fr. *mener le deuil* 'iść na czele orszaku pogrzebowego' (KKf); ○ pośmiertności w odniesieniu do szczątków i pośmiertnego znajdowania się ciała ludzkiego — miejsca złożenia i spoczynku szczątków doczesnych, miejsca pochówku, grobu, stanowisk sepulkralnych, nastawień i zachowań wobec miejsc złożenia i spoczynku szczątków doczesnych, ponieważ „cmentarz jest przestrzenią pamięci. Jest przestrzenią kreującą osobliwą, nigdzie bodaj indziej tak się wyraźnie nie rysującą, wspólnotę żywych i umarłych" (Kolbuszewski 1996a: 18), por. • p. *leżeć pogrzebion*(y), *pogrzebionym* (Msp); • p. *postawić grob* 'grobowiec' (Msp); • p. *przykrycie* 'płyta nagrobna' (Msp); • p. *pogrzebny napis* 'epitafium' (Msp); • p. przest. poet. *pogrzebnica* 'cmentarz; miejsce gdzie umarłych grze-

WWysoczanski-Umieranie.indb 835 2012-11-06 11:43:56

bią' (Ojp); • fr. *tombe* 1. 'kamień nagrobkowy, płyta'; 2. 'grób' (KKf); ◦ słowac. przest. *náhrobok*; ▫ *pomník* (na hrobe); ▫ *náhrobný pomník*; ▫ *náhrobný kameň* (sl); • fr. *tombeau* 1. 'grobowiec'; 2. 'grób' (KKf); • fr. *sarcophage* 'grobowiec, sarkofag' (KKf); • fr. *monument* 'grobowiec' (KKf); • fr. *sépulcre* 'grobowiec' (KKf); • fr. *sépulcral*, *sépulcrale* 'grobowy, nagrobkowy' (KKf); • fr. *tumulaire* 'grobowy; nagrobkowy'; ▫ *pierre tumulaire* 'kamień nagrobkowy' (KKf); • fr. *cimetière* 'cmentarz' (KKf); • fr. *champ de repos* 'cmentarz' (KKf); ○ pośmiertności w odniesieniu do zmarłych, w związku z nimi — tego, co zostało pozostawione przez zmarłych, co pozostało po zmarłych, tych, którzy zostali pozostawieni przez zmarłych, por. • p. *po przyjacielu spadek* (*brać*) (Msp); • p. *żywy pozostały* 'w opozycji do zmarłych' (Msp); • p. *Umarłemu nikt nie zajrzy, nie zaszkodzi* (spo); • p. *Łacno nad umarłym dokazować* (Ak); • p. *Na umarłego łatwo co zmawiać* (Ak); ○ pośmiertności, grobowości — z punktu odniesienia zza grobu, poza społecznością i światem żywych na ziemi, por. • p. *dusza prozna ciała* (Msp); • fr. *nécromancie* 'wywoływanie duchów' (KKf); ○ pośmiertności, pogrobowości — z perspektywy *post mortem*, *post humus*, por. • p. *pozmarle* [tj. po śmierci ojca] *urodzony* (Msp); • p. *postumus* 'syn urodzony po śmierci ojca, pogrobowiec (*postumus* — ten, który się po śmierci ojcowskiej narodził; pogrobek — *post*(*h*)*umus*' (Msp)[2185]; • fr. *posthume*, *postume* 1. 'pogrobowy'; 2. 'pośmiertny' (KKf).

Wymiar wobec śmierci dotyka: ○ doświadczania i przeżywania śmierci, por. • p. *w grob prowadzić* 'towarzyszyć do końca życia' (Msp); • fr. *palliatif*, *palliative* 'uśmierzający, paliatywny' (KKf); • fr. *maison mortuaire* 'dom żałoby' (KKf); ○ postaw i zachowań wobec śmierci, wobec zmarłych, por. np. • p. *pragnąć* (*czyje*) *głowy* 'chcieć (czyjejś) śmierci' (Msp); • p. *prosić śmierci* (Msp); • p. *krwią polewać* 'oddawać życie za coś' (Msp); ▫ *krwią pokrapiać* 'przelewać krew, oddawać życie' (Msp); • p. *modlenie za umarłe*; ▫ *modlitwa za umarłe, umarłych* (Msp); • p. *za* (*wierne*, *wszytki*) *umarłe* (*zmarłe*, *pomarłe*), *za dusze umarłych modlić się* (Msp); • p. *żałomsza* 'egzekwie, nabożeństwo żałobne' (Ojp); • czes. *prolít krev za někoho / něco* (Ccs); • bułg. *нареждам* 'zawodzić, lamentować, wywodzić żale po czyjejś śmierci, opowiadać płaczliwie o życiu i zaletach zmarłego' (Sbp); ▫ *плача* 'płakać; lamentować nad umarłym' (Sbp); • ang. pot. *wait for a dead man's shoes* 'czekać na czyjąś śmierć (aby zająć jego stanowisko)' (Fia).

Odwrotnością kierunkową wobec wymiaru pierwszego życie, istnienie i śmierć jest wymiar śmierć i życie z następującymi głównymi wykładniami: ○ stan między śmiercią a życiem, por. • p. *głow nie pozbywać* 'nie stracić życia' (Msp); ○ przezwyciężanie śmierci, tj. przechodzenie od śmierci do życia,

[2185] W tym odniesieniu por. też • łac. prawn. *nasciturus* 'łac. dosł. 'mający się urodzić' od *nasci* 'rodzić się'' 'płód ludzki, który może na podstawie przepisu ustawy nabyć prawo (np. do spadku) pod warunkiem, że urodzi się jako żywe dziecko' (Kso).

WWysoczanski-Umieranie.indb 836 2012-11-06 11:43:56

por. • p. *pomrzeć … żyw być / żyć / żywot zachować / żyw zostać / trwać / wstać / obżywiać / ożyć / nie zginąć / ku żywotowi być wzbudzonym / wzruszonym być* (Msp); • brus. *душой загавець* ‘памерці, загинуць ′umrzeć, zaginąć′’ — *душой адгавець* ‘ажыць ′ożyć′’ (Lef); • p. *moc zmartwychwstania* (Msp); ○ droga ku życiu, do świata żyjących, por. • p. *umarły … z martwych powstały* (Msp); • p. *z prochu się ocucić,* (*kogo*) *wzbudzić, wzbudzony* ‘wskrzesić, wstać z martwych’ (Msp); • p. *nasze zmartwy*(*ch*)*wstanie*; ▫ *nasze wstanie z martwych* (Msp); • fr. *ressusciter* 1. ‘wskrzeszać’; 2. ‘ożywiać, wznawiać; zmartwychwstać, odżyć’ (KKf); ○ nieśmiertelność, nieprzemijalność, wiecznotrwałość, wieczność, życie wieczne, por. • fr. *immortalité* ‘nieśmiertelność’ (KKf); • rum. *nemurire* ‘nieśmiertelność; wieczność’ (Sr); • cs *присносущество* ‘wieczność’ (Zc); ▫ *присносущный* ‘wiecznie istniejący, wiekuisty’ (Zc); ▫ *присносущие* ‘wieczne, niemające początku ani końca, istnienie’ (Zc); • cs *присножити* ‘żyć wiecznie, zawsze istnieć’ (Zc); ▫ *присножительный* ‘przeznaczony dla życia wiecznego’ (Zc); ▫ *присноживый;* ▫ *присножизненный* ‘zawsze żyjący, wieczny’ (Zc); • cs *присноживотие* ‘życie wieczne’ (Zc); ▫ *присноживотный* ‘stanowiący życie wieczne’ (Zc); ○ pozagrobowość, istnienie pośmiertne w odniesieniu do bytu pozagrobowego i miejsc przebywania zmarłych, krain zmarłych, por. • p. *prog* ‘zaświaty; niebo, piekło’ (Msp); • p. *milczenie* ‘otchłań, śmierć’ (Msp); • p. *pokój* ‘kraina zmarłych w mitologii greckiej i rzymskiej’ (Msp); ○ koniec, nieżycie, nicość, niebyt, tj. nieistnienie — brak życia, por. • p. *niebyt* ‘przeciwieństwo istnienia, bytu; nieistnienie, nicość’ (Dwp); ○ koniec, niezniszczalność, tj. istnienie, por. • p. *nieskażenie* ‘niezniszczalność, nieśmiertelność’ (Msp); ○ zza grobu — kontakt ze zmarłymi, komunikowanie się ze zmarłymi, por. • p. *spirytyzm* ‘wiara w możliwość kontaktowania się ze zmarłymi za pośrednictwem mediów (po wywołaniu tych duchów w czasie specjalnych seansów)’ (Dwp); ○ upamiętnienie śmierci, obecność nieżyjących w świadomości żyjących, troska o dusze zmarłych, por. • p. *mszą czytać*, (*ode*) *czcić* (*za żywe* (*jako*) *i za umarłe*) (Msp); • p. *nawiedzenie grobow* (Msp); ○ przeznaczenie, osądzenie, postanowienia, por. • p. *pość przed sąd Pana* (Msp); • p. bibl. *sądzić żywe i martwe*; ▫ *sędzia, sąd żywych i martwych* ‘*iudicare vivos et mortuos*’ (Msp); • p. *przy skończeniu, dokonaniu świata* ‘na końcu świata’ (Msp); • p. *posłać do piekła, do gehenny* ‘skazać na męki piekielne po śmierci’ (Msp); • cs *небодостоин* ‘godny wiekuistej szczęśliwości’ (Zc); • p. *pość do czyśćca* (Msp); • p. *pość* ‘dostać się do nieba lub piekła’ (Msp); • p. *podź do* (*wiecznych*) *radości*, *na wieczną radość*, *w niebieskie radości* (Msp); ▫ *dostać się / pójść do nieba* (Żs); ◦ serb. *отићи на небо / у рај* (Żs).

Zamknięciem przedstawionego ciągu jest życie, istnienie — wymiar ostatni, wieńczący cykl narodzenia człowieka, jego życia ziemskiego w zorientowaniu i podążaniu ku śmierci — w podleganiu jej, umierania człowieka, jego zgonu — śmierci każdego z żyjących, przezwyciężenia śmierci, zorientowania na ży-

WWysoczanski-Umieranie.indb 837 2012-11-06 11:43:56

cie. Naznaczenie życiem włącza: ○ odrodzenie — życie na nowo, por. ○ życie przez śmierć — ze śmierci do życia, por. • p. *powstać od śmierci*, *z śmierci* (Msp); • p. *z martwych powstać* (Msp); • p. *powstanie do żywota wiecznego* (Msp); ○ miejsca przebywania, krainy żyjących — życie w przyszłym świecie, krainy wiecznej nieszczęśliwości, krainy wiecznej szczęśliwości, por. • p. *przyłączon być do ludu swego*, *do ojcow swoich* 'po śmierci połączyć się z przodkami; *congregari ad patres suos, congregare se ad populos suos*'; ▫ *przyłożon do ludzi swoich* 'po śmierci połączył się z przodkami; *congregatus est ad populos suos*' (Msp); • p. *przyjąć do* (*wiecznych*) *przybytkow* '*recipere in aeterna tabernacula*' (Msp); • p. *poglądanie* 'widzenie Boga po śmierci, tj. osiągnięcie zbawienia' (Msp); • p. *męki wiekuiste* (Msp); ○ trwanie, wieczność, życie, istnienie, por. • p. *dawać żywot, życie* (w tym: *żywot wieczny* a. *wiekuisty*) (Msp); • p. *wieczny* (*wiekuisty*) *pokoj* '*pax perpetua*' (Msp); • p. *ktory z Ojcem i Duchem Św. żywiesz i krolujesz na wieki* (*wieczne*) (Msp).

„Śmierć jest jednym z najtrudniejszych problemów, jakie nurtują człowieka chyba od zarania jego dziejów" (Balter 2010: 125).

Uważa się, że sprawy nawet najbardziej trudne i rozbudowane można ująć w kilku najprostszych słowach. Wydaje się, że przybliżoną tu w holistycznym ujmowaniu wielopłaszczyznowość, wielowątkowość i wieloaspektowość umierania i śmierci w ich zespoleniu czy raczej w nierozerwalności od tej czy innej formy życia, a całość zarówno w nurcie dosłowności, realności, jak i znaczeń przenośnych, wyraża bogato i trafnie w swej treści, a przy tym naturalnie i należycie w swej wymowie, przepojona duchem franciszkańskim myśl: „Traktuj śmierć jako dobrą siostrę, która przyjdzie, by cię zabrać i towarzyszyć ci do szczęśliwej ojczyzny, dla której zostałeś stworzony" (Bersini 2010: 259).

Wykaz oznaczeń i skrótów

Oznaczenia

W całej pracy są stosowane następujące znaki graficzne wprowadzające egzemplifikacje materiałowe:

• — wystąpienia jednostek językowych ilustrujących dane pojęcia w języku przewodnim — w języku polskim bądź w innym języku, jeśli są one właściwe wyłącznie któremuś konkretnemu językowi;

◦ — przywoływane wystąpienia jednostek językowych w innych językach oprócz języka przewodniego;

▫ — jednostki językowe równorzędne jednostce wprowadzającej bądź ściśle się z nią łączące.

Znak ○ wyróżnia poszczególne sensy w obrębie większych kompleksów znaczeniowo-wyrazowych[2186].

Wartości znaczeniowe przywoływanych jednostek językowych ujmowane są w znaki: ‘ ’ (elementu otwierającego i elementu zamykającego we frakcji górnej). Zmierzając do jak najbardziej uniwersalnego przedstawienia umierania i śmierci, a równocześnie w celu oddania jak najwierniej ujęcia tegoż w danych językach i zarazem dbając o zrozumiałość i przejrzystość wywodu, zachowano konsekwentnie oryginalne (spoza języka polskiego) wyjaśnienia słownikowe jednostek leksykalnych tylko (z nielicznymi odstępstwami) języka czeskiego, chorwackiego, serbskiego, słowackiego i ukraińskiego, w pozostałych przypadkach wartości eksplikacyjne są oddawane zasadniczo w języku polskim[2187].

[2186] Przykładowo: eksplikacje związków wyrazowych ujmujących powód przejścia z życia do śmierci obejmują różnorodne wskazania, por. m.in.: • p. *umrzeć wskutek czego a. z czego* (Sfp); ▫ dawn. *umrzeć od czego* ‘gdy się wymienia przyczynę śmierci’ (Sfp); ▫ *zginąć od czego* (Sfp); ▫ *padać ofiarą czegoś* ‘umierać, ginąć, niszczeć wskutek czegoś’ (sjp); ▫ książk. *paść ofiarą kogoś*, *czegoś* ‘zostać przez kogoś lub przez coś zabitym’ (Du). Akcentowane są różnorodne przejawy wymiaru końca życia człowieka: ○ starość: • p. *umrzeć ze starości* (Ojp); ◦ słowac. *umreti od starosti* (skj); ○ choroba: • p. *umrzeć z choroby* (Ojp); ▫ *zgasnąć wskutek choroby* (Sfp); ▫ *śmiertelny przebieg choroby* ‘zakończony zgonem’ (Sfp); ▫ gw. *ususzyć* ‘sprowadzić śmierć z suchot’ (Kg); ▫ *umrzeć po ciężkiej chorobie* (Sfp); ▫ *umrzeć po długiej chorobie* (Sfp); ▫ *umrzeć po krótkiej chorobie* (Sfp); ▫ *skonać po długiej i ciężkiej chorobie* (Zp); ▫ *odejść po krótkiej*, długiej, *ciężkiej chorobie* (Zp); ◦ ros. gw. *закочериться* ‘′zachorować; umrzeć′’ (Fg); ▫ gw. *закочуриться* ‘′ciężko zachorować; umrzeć′’ (Fg); ◦ sch. *умрети после тешке болести* (Ż s); ▫ *умрети после дуге болести* (Ż s); ▫ *умрети после кратке болести* (Ż s).

[2187] Na przykład: • słowac. *smrteľný* ‘podliehajúci smrti’ (Ks); • chorw. *smrtni čas* ‘vrijeme kad treba umrijeti’ (Arh); • serb. *самртник* ‘онај који је на смрти’ (Msk); • ukr. *умерти* (*вмерти*) ‘про людину — перестати жити’ (su); • ros. dial. pskow. *ни жив*(*ой*) *ни мёртв*(*ый*) ‘′o chorym, wycieńczonym człowieku′’ (MNp).

WWysoczanski-Umieranie.indb 839 2012-11-06 11:43:56

Wartości przekładowe dokonanych w przypadkach koniecznych tłumaczeń egzemplifikacyjnych jednostek językowych ujmowane są w znaki: ′ ′ (elementu otwierającego i elementu zamykającego we frakcji górnej).

Odstępy rozstrzelone między znakami zapisanymi antykwą wprowadzają nazwy wymiarów[2188].

Skróty

a) Skróty języków, dialektów, gwar i nazw geograficznych

abch. — abchaski
abis. — abisyński
adyg. — adygejski
alb. — albański
amh. — amharski
ang. — angielski
arab. — arabski
aram. — aramejski
araw. — arawak
archang. — archangielski
arum. — arumuński
asyr. — asyryjski
asz. — aszanti
austr. — austriacki
awest. — awestyjski
azt. — aztecki
babil. — babiloński
bałt. — bałtycki
bask. — baskijski
baszk. — baszkirski
belgr. — belgradzki
beng. — bengalski
bret. — bretoński
brus. — białoruski
bułg. — bułgarski
cerk.-słow., cs, csł. — cerkiewnosłowiański
chakas. — chakaski
chin. — chiński
chorw. — chorwacki
ciesz. — cieszyński
czakaw. — czakawski
czecz. — czeczeński
czes. — czeski
czuw. — czuwaski
darg. — dargiński
dłuż. — dolnołużycki
dolnoud. — dolnoudinski
donsk. — doński
dun. — duński
egip. — egipski
eston. — estoński
fin. — fiński
fr. — francuski
gag. — gagauski
gal. — galicyjski
germ. — germański
głuż. — górnołużycki
goc. — gocki
gr., grec. — grecki
gruz. — gruziński
guar. — guarani
gw. warsz. — gwara warszawska
hau. — hausa
hebr. — hebrajski
het. — hetycki
hin. — hindi
hiszp. — hiszpański
ie. — indoeuropejski
il. — iliryjski
ind. — indyjski
indonez. — indonezyjski
ing. — inguski
irańs. — irański
irkuc. — irkucki
irl. — irlandzki
jap. — japoński
jarosł. — jarosławski
jid. — jidysz
kałm. — kałmucki
kałus. — kałuski
kar. — karakałpacki
karaib. — karaibski
kasz. — kaszubszczyzna, kaszubski
kaz. — kazachski

[2188] Np. ku śmierci, śmierć.

WWysoczanski-Umieranie.indb 840 2012-11-06 11:43:56

kazan. — kazański
kirg. — kirgiski
kor. — koreański
kostrom. — kostromski
kurd. — kurdyjski
kursk. — kurski
kwak. — kwakiutl
lak. — lakijski
lap. — lapoński
lezg. — lezgiński
lit. — litewski
luw. — luwijski
łac. — łaciński
łemk. — łemkowski
łot. — łotewski
łuż. — łużycki
mac. — macedoński
mal. — malajski
malaj. — malajalski
maor. — maoryski
maryj. — maryjski
mołd. — mołdawski
mong. — mongolski
moraw. — morawski
nep. — nepalski
ngr. — nowogrecki
niem. — niemiecki
nien. — nieniecki
niger. — nigeryjski
niżegor. — niżegorodzki
nłac. — nowołaciński
nowogr. — nowogrodzki
nowosyb. — nowosybirski
nper. — nowoperski
nwniem. — nowo-wysoko-niemiecki
ogólnocelt. — ogólnoceltycki
ogsł. — ogólnosłowiański
ołon. — ołoniecki
or. — orawski
ordos. — ordoski
orł. — orłowski
orm. — ormiański, armeński
oset. — osetyński
p., pol. — polski
pal. — pali
pehl. — pehlewi
per. — perski
perm. — permski
pie. — praindoeuropejski
połab. — połabski
pom. — pomorski (nad Morzem Białym)
portug. — portugalski
Pozn. — Poznań (gwara Poznania)
późn.gr. — późnogrecki
późn.łac. — późnołaciński
pskow. — pskowski
psł. — prasłowiański
puszt. — pusztu
quich. — quiché
riaz. — riazański
ros. — rosyjski
rum. — rumuński
rus.-cerk. — rusko-cerkiewny
rus. cerksłow. — rusko-cerkiewnosłowiański
rz. — rzymski
sanskr. — sanskryt, sanskrycki
sch. — serbsko-chorwacki
scs. — staro-cerkiewno-słowiański
serb. — serbski
skand. — skandynawski
słow. — słowiański
słowac. — słowacki
słowen. — słoweński
słowin. — słowiński
smol. — smoleński
starab. — staroarabski
starow. — gwary starowierców
stczes. — staroczeski
stgerm. — starogermański
sthin. — starohinduski
stind. — staroindyjski
stirl. — staroirlandzki
stisl. — staroislandzki
stniem. — staroniemiecki
stper. — staroperski
stpol. — staropolski
stprus. — staropruski
strus. — staroruski
stsaks. — starosaksoński
stskand. — staroskandynawski
stsłow. — starosłowiański
stsłowac. — starosłowacki
stukr. — staroukraiński
stwniem. — staro-wysoko-niemiecki
suah. — suahili
suzd. — suzdalski
swierdł. — swierdłowski
Syb. — (gwary) Syberii
śrdw. łac. — średniowieczna łacina

WWysoczanski-Umieranie.indb 841 2012-11-06 11:43:56

śrgoc. — średniogocki
śrgr. — średniogrecki
śrper. — średnioperski
śrwniem. — średnio-wysoko-niemiecki
tajsk. — tajski
tamil. — tamilski
tat. — tatarski
tats. — tatski
telug. — telugijski
toch. — tocharski
tosk. — toskański
tul. — tulski
tur. — turecki
turkm. — turkmeński
tuw. — tuwiński
tw. — twi
twer. — twerski
tybet. — tybetański
ufim. — ufimski
ugar. — ugarycki
ujg. — ujgurski
ukr. — ukraiński
ural. — uralski
uzb. — uzbecki
wal. — walijski
warsz. — warszawski
węg. — węgierski
wiat. — wiatski
wietn. — wietnamski
wlkpol. — wielkopolski
wł. — włoski
wład. — władywostocki
włodz. — włodzimierski
wołog. — wołogodzki
woron. — woroneski
wschsłow. — wschodniosłowiański
wschtur. — wschodnioturecki
zakarp. — zakarpacki
zulus. — zuluski

b) Pozostałe skróty

a. — albo
abstr. — abstrakcyjny
arch. — archaiczny
archeol. — archeologia, archeologiczny
areszt. — aresztancki
artyst. — artystyczny
augm. — augmentativum
bibl. — biblijny
biol. — biologiczny
bizant. — bizantyjski
bot. — botaniczny
celt. — celtycki
chem. — chemiczny
chir. — chirurgiczny
chrześc. — chrześcijański
czas. — czasownik
dawn. — dawny
dem. — deminutywny
den. — dentystyczny
dezapr. — dezaprobata
dial. — dialekt, dialektalny
domyśl. — domyślny, domyślnie
dosł. — dosłowny
druk. — drukarski
dziec. — dziecięce
ekon. — ekonomiczny
ekspr. — ekspresywny
ent. — entomologia
etn. — etnologiczny
etym. — etymologia
euf. — eufemistyczny
ezoter. — ezoteryczny
fam. — familiarny
filoz. — filozoficzny
fizj. — fizjologia, fizjologiczny
folk. — folklor, folklorystyczny
fraz. — frazeologiczny
gen. — genetivus
geogr. — geograficzny
geol. — geologiczny
gł. — głównie
gm. — gminny
gryps. — grypsera
gw. — gwarowy
hinduist. — hinduistyczny
hip. — hipokorystykum
hist. — historyczny
idiol. — idiolektalny
iron. — ironiczny
jn. — jak niżej
jud. — judaistyczny
jw. — jak wyżej
kat. — katolicki
kol. — kolokwialny

WWysoczanski-Umieranie.indb 842 2012-11-06 11:43:57

komp. — komputerowy
kośc. — kościelny
krym. — kryminalny
książk. — książkowy
lek. — lekarski
ling. — lingwistyczny
lit. — literacki
lm. — liczba mnoga
lok. — lokalny
lot. — lotniczy
lp. — liczba pojedyncza
lud. — ludowe
łow. — łowiecki
m — męski
m. — miasto, miejski
mand. — mandejski
mat. — matematyczny
med. — medyczny
mil. — milicyjny
mit. — mitologia, mitologiczny
młodz. — młodzieżowy
mn. — liczba mnoga
motocykl. — motocyklowy
muz. — muzyczny
narkot. — narkotykowy
narz. — narzecze
nauk. — nauka, naukowy
neutr. — neutralny
obelż. — obelżywy
oboz. — obozowy
obraźl. — obraźliwy
obsc. — obsceniczny
odczas. — odczasownikowy
ogólnogw. — ogólnogwarowy
ogr. — ogrodniczy
okazj. — okazjonalny
ord. — ordynarny
patol. — patologia, patologiczny
pejor. — pejoratywny
pieszcz. — pieszczotliwy
plast. — plastyka, plastyczny
płd. — południowy
płn. — północny
poch. — pochodny
podn. — podniosły
poet. — poetycki
pogardl. — pogardliwy
posp. — pospolity
pot. — potoczny
pozyt. — pozytywny
praw. — prawny
prawdop. — prawdopodobnie
przekl. — przekleństwo
przen. — przenośny
przest. — przestarzały
przym. — przymiotnik
publ. — publicystyczny
r.n. — rodzaj nijaki
r.ż. — rodzaj żeński
reg. — regionalny
rel. — religia, religijny
rub. — rubaszny
ryb. — rybołówstwo
rz.kat. — rzymskokatolicki
rzad. — rzadkie
rzecz. — rzeczownik
samoch. — samochodowy
sport. — sportowy
staroż. — starożytny
stud. — studencki
syn. — synonim, synonimiczny
szkol. — szkolny
szt. — sztuka
środ. — środowiskowy
św. — święty
tech. — techniczny
teol. — teologiczny
teor. — teoretyczny
tj. — to jest
ts. — to samo
tus. — tusowka
uczn. — uczniowski
w. — wieś
wet. — weterynaryjny
więz. — więzienny
woj. — wojskowy
współcz. — współczesny
wulg. — wulgarny
zach. — zachodni
zazw. — zazwyczaj
zdrob. — zdrobnienie, zdrobniały
złodz. — złodziejski
zn. — znaczenie
zool. — zoologiczny
zootech. — zootechniczny
ż — żeński
żarg. — żargon, żargonowy
żart. — żartobliwy
żegl. — żeglarski

WWysoczanski-Umieranie.indb 843 2012-11-06 11:43:57

Bibliografia

Źródła[2189]

ABL — Алексеенко Михаил Андреевич, Белоусова Татьяна Павловна, Литвинникова Ольга Ивановна, *Человек в русской диалектной фразеологии. Словарь*, Москва 2004.

AC — Aksamitow Anatol, Czurak Maria, *Słownik frazeologiczny białorusko-polski*, Warszawa 2000.

Ak — Adalberg Samuel, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa 1889–1894.

AKr — Adamowicz Ryszard, Kędziorek Anna, *Rosyjsko-polski słownik tematyczny*, Warszawa 1998.

AL — Алексеенко Михаил Андреевич, Литвинникова Ольга Ивановна, *Человек в производных именах русской народной речи. Словарь*, Москва 2007.

ALb — Арашонкава Ганна Уладзіміраўна, Лемцюгова Валянціна Пятроўна, *Каротки слоўник беларускай мовы. Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне*, Мінск 1994.

Ap — Аникин Владимир Прокопьевич (red.), *Русские пословицы и поговорки*, Москва 1988.

Arh — Anić Vladimir, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb 1991.

AS — Anusiewicz Janusz, Skawiński Jacek, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa 1996.

B — Bralczyk Jerzy (red.), *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, Warszawa 2005.

bc — Арапов М.В., Барботько Л.М., Мирский Э.М. (oprac.), *Библейская цитата. Словарь-справочник*, Москва 1999.

BDL — Bąba Stanisław, Dziamska Gabriela, Liberek Jarosław, *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1995.

Be — Bańkowski Andrzej, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 2000.

Bep — Brückner Aleksander, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985.

Bfu — Білоноженко Віра Максимівна, *Словник фразеологізмів української мови*, Київ 2003.

BGu — Бурячок А.А., Гнатюк Г.М. (red.), *Словник української мови*, t. 1–11, Київ 1970–1980.

Bi — Bańko Mirosław (red.), *Inny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 2000.

BMf — Бирих Александр Карлович, Мокиенко Валерий Михайлович, Степанова Людмила Ивановна, *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*, Москва 2005.

BMS — Бирих Александр Карлович, Мокиенко Валерий Михайлович, Степанова Людмила Ивановна, *Словарь фразеологических синонимов русского языка*, Москва 2001.

Bnr — Бинович Леонид Эдуардович, *Немецко-русский фразеологический словарь*, Москва 1956.

Brs — Бабенко Людмила Григорьевна, *Большой толковый словарь русских существительных. Свыше 15000 имен существительных. Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы*, Москва 2005.

[2189] Egzemplifikacja materiałowa jest konsekwentnie dokumentowana poprzez podanie skrótu źródła, kilkadziesiąt przykładów przywołanych z pamięci lub zasłyszanych oznaczono skrótem *w*.

WWysoczanski-Umieranie.indb 844 2012-11-06 11:43:57

Bs — Bartmiński Jerzy (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1* *Kosmos: niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996.
Bartmiński Jerzy (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1** *Kosmos: ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1996.
Bsb — Бірылы М.В. (red.), *Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтуацыя. Словазмяненне*, Мінск 1987.
Bse — Boryś Wiesław, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2008.
Bsh — Brodnjak Vladimir, *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*, Zagreb 1998.
Bsu — Бусел В'ячеслав Т. (red.), *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, Київ 2003.
Bu — Buck Carl Darling, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago-Illinois 1949.
Bw — Брагинский Иосиф Самуилович (red.), *Пословицы и поговорки народов востока*, Москва 1961.
c — *Slovník spisovného jazyka českého*, t. I–IV, Praha 1960–1971.
Ca — Chwalibóg Feliks, *Aforyzmy, refleksje i nowe przysłowia*, Kraków 1929.
Cc — Cinciała Andrzej (zebr.), *Przysłowia, przypowieści i ciekawsze zwroty językowe ludu polskiego na Śląsku, w księstwie Cieszyńskim*, Cieszyn 1885.
Ccf — Čermák František, *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*, Praha 1983.
Ccn — Čermák František, Hronek Jiří, Machač Jaroslav (red.), *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*, Praha 1988.
Ccs — Čermák František, Hronek Jiří, Machač Jaroslav (red.), *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*, t. 1–2, Praha 1994.
CGW — Chlebda Wojciech *et al.*, *Idiomy polsko-rosyjskie*, Warszawa 2007.
Chf — Chodurska Halina, *Ze studiów nad fitonimami rękopiśmiennych zielników wschodniosłowiańskich XVII–XVIII wieku*, Kraków 2003.
Cm — Čelakovský František Ladislav, *Mudrosloví národu slovanského ve přísloviích*, Praha 1852.
CMS — Chlebda Wojciech, Mokijenko Walerij M., Szuleszkowa Swietłana G., *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*, Łask 2003.
Cs — *Slovník spisovného jazyka českého*, t. I–VIII, Praha 1989.
cu — Андерш Йосиф Фридрихович *et al.* (oprac.), *Чесько-український словник у двох томах*, Київ 1988.
CZu — Czarnecka Katarzyna, Zgółkowa Halina, *Słownik gwary uczniowskiej*, Poznań 1991.
D — Dornseiff F., 1934, *Der deusche Wortschatz nach Sachgruppen*, Berlin.
Dd — Dubrowski P., *Dokładny słownik języka polskiego i ruskiego. Część polsko-ruska*, Warszawa 1898.
De — Dąbrowska Anna, *Słownik eufemizmów polskich czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie*, Warszawa 2005.
Dep — Długosz-Kurczabowa Krystyna, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2005.
Dfc — Dubois Jean *et al*., *Dictionnaire du français contemporain*, Paris 1966.
Djp — Doroszewski Witold (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
DM — Денисов Петр Никитич, Морковкин Валерий Вениаминович (red.), *Словарь сочетаемости слов русского языка*, Москва 1983.
Dp — *Пословицы русского народа. Сборник Владимира Даля в двух томах*, t. I–II, Москва 1984.
dPWN — Definicje PWN 2003 (wersja elektroniczna).
Dse — Добровольский В.Н., *Смоленский этнографический сборникъ*, cz. III. *Пословицы*, Санкт-Петербург 1894.
Dt — *Толковый словарь живаго великорусскаго языка В.И. Даля*, cz. 1–4, Москва 1863–1866; Даль Владимир Иванович, *Толковый словарь русского языка. Современная версия*, Москва 2005.

WWysoczanski-Umieranie.indb 845 2012-11-06 11:43:57

Du — Dubisz Stanisław, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 2003.
Dwp — Dunaj Bogusław, *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1996.
ek — *Encyklopedia katolicka*, t. I–VIII, Lublin 1973–2000.
Enr — Ефремова Татьяна Федоровна, *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, Москва 2001.
er — Gadacz Tadeusz, Milerski Bogusław (red.), *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 1–2, Warszawa 2001.
Esr — Евгеньева Анастасия Петровна (red.), *Словарь синонимов русского языка в двух томах*, Ленинград 1970–1971.
F — Fros Henryk SI, Sowa Franciszek, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1988.
Ffr — Федоров Александр Ильич (oprac.), *Фразеологический словарь русского литературного языка*, Москва 2001.
Fg — Филин Федор Петрович, *Словарь русских народных говоров*, z. 1–21 Москва 1965–1968; Ленинград 1969–1986.
Fgs — Федоров Александр Ильич, *Фразеологический словарь русских говоров Сибири*, Новосибирск 1983.
Fia — Fisiak Jacek (red.), *Słownik idiomów angielskich*, Warszawa 1993.
Fl — Федоров Александр Ильич (red.), *Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII–XX в.*, t. 1–2, Новосибирск 1991.
Frj — Фасмер Макс, *Этимологический словарь русского языка*, t. 1–4, Москва 1964–1973.
Fs — Frančić Vilim, *Słownik serbsko-chorwacko-polski*, Warszawa 1987, t. 1–2.
fu — Білоноженко Віра Максимівна *et al.*, *Фразеологічний словник української мови*, ks. 1–2, Київ 1999.
G — Grandsaignes d'Hauterive R., *Dictionnaire des racines des langues européennes*, Paris 1948.
Gb — Gerzić Borivoj, Gerzić Nataša, *Rečnik savremenog beogradskog žargona*, Beograd 2002.
Ge — Gloger Zygmunt, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, wstęp Juliana Krzyżanowskiego, t. I–IV, wyd. 2, Warszawa 1972.
Ger — Горбачевич Кирилл Сергеевич, *Словарь эпитетов русского литературного языка*, Санкт-Петербург 2000.
Ges — Грицкат-Радуловић Ирена, *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003.
GH — Grabner-Haider Anton (red.), *Praktyczny słownik biblijny*, przekł. i oprac. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 1994.
GL — *Grand Larouse de la langue français en sept volumes*, Paris 1971–1978.
Gm — Glensk-Prądzyńska Magdalena, *Mądrości narodów wszystkich kontynentów. Przysłowia i wyrażenia przysłowiowe*, Poznań 1996.
GMs — Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena, *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław 1980.
Gpf — Гюлумянц Кира, *Польско-русский фразеологический словарь*, t. 1–2, Минск 2004.
Gpł — Gardošowa Izolda (wyb. i przedm.), *Kajkiž ptačik — tajke hrónčko. Jaki ptak — taka pieśń*, z łużyc. przeł. Wilhelm Szewczyk, Budyšin-Wrocław 1984.
GPR — Gawarkiewicz Roman, Pietrzyk Izabela, Rodziewicz Barbara, *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*, Szczecin 2008.
Gpw — Grochowski Maciej, *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, Warszawa 1995.
Grb — Грабчиков Степан Митрофанович, *Русско-белорусский словарь*, Минск 1993.
Gru — Ганич Дмитро Иванович, Олейник Иван Степанович, *Русско-украинский и украинско-русский словарь*, Киев 1984.
Gs — Горбачевич Кирилл Сергеевич, *Краткий словарь синонимов русского языка*, Москва 2003.

WWysoczanski-Umieranie.indb 846 2012-11-06 11:43:57

GWp — Gruchmanowa Monika, Walczak Bogdan (red.), *Słownik gwary miejskiej Poznania*, Warszawa 1999.
HS — Hessen Dymitr, Stypuła Ryszard, *Wielki słownik polsko-rosyjski*, Moskwa-Warszawa 1979.
HSZ — Havránek Bohuslav, Šmilauer Vladimir, Ziskal Alois (red.), *Příruční slovník jazyka českého*, t. 1–8, V Praze 1935–1937; 1955–1957.
HWb— Hallig Rudolf, Wartburg Walther von, *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*, Berlin [1952]1963.
Iis — Иванцова Екатерина Вадимовна, *Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила*, Томск 2005.
Iup — Iwczenko Anatol, *Słownik ukraińsko-polski*, Lublin 2003.
IWh — Ivčenko Anatolij, Wölke Sonja, *Hornjoserbski frazeologiski słownik*, Bautzen 2004.
JAs — Јовановић Ранко, Атанацковић Лаза, *Систематски речник српскохрватскога језика*, Нови Сад 1980.
Jbp — Янкоўскі Федор Михайлович, *Беларускія народныя параўнанні. Кароткі слоўнік*, Минск 1973.
Jgs — Jadacka Hanna *et al.*, *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. 2. *Gniazda odrzeczownikowe*, Kraków 2001.
Jsp — Jurczak-Trojan Zofia *et al.*, *Słownik słowacko-polski*, t. 1–2, Kraków 2005.
K — König Franz, *Leksykon religii. Zjawiska — dzieje — idee*, przekł. i bibliogr. polska P. Pachciarek, Warszawa 1997.
Ka — Knežević Milovoj (wyb. i przedm.), *Antalogija narodnjih umotvorina*, Novi Sad 1957.
Kar — Кунин Александр Владимирович, *Англо-русский фразеологический словарь*, Москва 1984.
Kfp — Kudzinowski Czesław, *Słownik fińsko-polski*, t. 1–2, Poznań 1988.
Kfs — Krawczyk-Tyrpa Anna, *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*, Wrocław 1987.
Kg — Karłowicz Jan, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków 1900–1911.
Kgo — Kąś Józef, *Słownik gwary orawskiej*, Kraków 2003.
Kjp — Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa 1919.
Kjs — Keber Janez, *Frazeološki slovar slovenskega jezika. Poskusni zvezek*, Ljubljana 2003.
KKf — Kupisz Kazimierz, Kielski Bolesław, *Podręczny słownik francusko-polski z suplementem*, t. 1–2, Warszawa 1982.
KKp — Kupisz Kazimierz, Kielski Bolesław, *Podręczny słownik polsko-francuski z suplementem*, t. 1–2, Warszawa 1983.
Km — Kempiński Andrzej M., *Słownik mitologii ludów indoeuropejskich*, Poznań 2003.
Kmt — Kopaliński Władysław, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1987.
Kn — Караџић Вук Стеф., *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*, Београд 1849.
Knk — Krzyżanowski Julian (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I–IV, Warszawa 1969–1972.
Kp — Kolberg Oskar, *Przysłowia*, Warszawa 1977.
Kpp — Brzozowski Franciszek Korab (zebr.), *Przysłowia polskie*, Kraków 1896.
KPt — Kita Małgorzata, Polański Edward, *Słownik tematyczny języka polskiego*, Łódź 2002.
Kr — Karolak Stanisław, *Słownik frazeologiczny rosyjsko-polski*, *A–O*, *N–Ż*, Warszawa 1998.
Krb — Киселёв Игорь Алексеевич, *Русско-белорусский фразеологический словарь. Для средней школы*, Минск 1991.
Ks — Kačala Ján (red.), *Krátky slovník slovenského jazyka*, Bratislava 1989.
Kse — Kovačević Živorad, *Srpsko-engleski frazeološki rečnik*, Beograd 2002.
Kso — Kopaliński Władysław, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 2007.

WWysoczanski-Umieranie.indb 847 2012-11-06 11:43:57

Ksp — Krasiński Adam Stanisław, *Słownik synonimów polskich*, t. I–II, Kraków 1885.
ktp — *Краткий толковый православный словарь*, Минск 2003.
L — Lubaś Władysław (red.), *Słownik polskich leksemów potocznych*, t. I–V, Kraków 2001.
Le — *Longman Dictionary of Contemporary English*. New Edition, Essex 1987.
Lef — Лепешаў Іваи Якаўлевіч, *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*, Мінск 2004.
Lf — *Grand Larouse de la langue français en sept volumes*, Paris 1971–1978.
Ljp — Linde M. Samuel Bogumił, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, [Lwów 1854] 1951.
Lp — Lukszyn Jurij (red.), *Rosyjsko-polski słownik paremiologiczny*, Warszawa 2001.
Lpr — Lukszyn Jurij (red.), *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski / rosyjsko-polski*, Warszawa 1998.
Lrl — Lemchenas Ch., *Rusų-lietuvių kalbų žodynas*, t. 1–4, Vilnius 1982–1985.
Lsr — Lalević Miodrag S., *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika*, Beograd 2004.
Lt — Léon-Dufour Xavier SI, *Słownik Nowego Testamentu*, Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań 1998.
M — Marković Radul (zebr. i oprac.), *Imao, pa nemao… Narodne kletve i zakletve*, Čačak 1994.
MAL — Mc Arthur Tom, *Longman Lexicon of Contemporary English*, Hong Kong ([1981]1982.
MDk — Mihić Pavao, Škara Dánica, *Kontrastivni rječnik poslovica*, Zagreb 1992.
Mec — Machek Václav, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1997.
Mf — Matešić Josip, *Frazeološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb 1982.
Mfp — Müldner-Nieckowski Piotr, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
Mfr — Молотков Александр Иванович (red.), *Фразеологический словарь русского языка*, Москва 1986.
MFV — Menac Antica, Fink-Arsovski Željka, Venturin Radomir, *Hrvatski frazeološki rječnik*, Zagreb 2003.
mj — *Речник на македонскиот јазик. Со српскохрватски толкувања*, t. 1–3, Скопје 1961–1960.
MKS — Макловски Томас, Кляйн Мэри, Щуплов Александр, *Жаргон-энциклопедия московской тусовки*, t. 1, Москва 1997.
Ml — Markowski Andrzej, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. 1–2, Wrocław 1992.
MMf — Мелерович А.М., Мокиенко В.М., *Фразеологизмы в русской речи. Словарь*, Москва 2005.
Mms — Markunas Antoni, *Тольковый словарь молодёжно-студенческого жаргона*, Poznań 2003.
MN — Мокиенко Валерий Михайлович, Никитина Татьяна Геннадьевна, *Словарь русской брани (матизмы, обсценизмы, эвфемизмы)*, Санкт-Петербург 2004.
Mnf — Мокиенко Валерий Михайлович, *Новая русская фразеология*, Opole 2003.
MNp — Мокиенко Валерий Михайлович, Никитина Татьяна Геннадьевна (oprac.), *Словарь псковских пословиц и поговорок*, Санкт-Петербург 2001.
MNż — Мокиенко Валерий Михайлович, Никитина Татьяна Геннадьевна, *Большой словарь русского жаргона*, Санкт-Петербург 2001.
Mp — Markowski Andrzej (red.), *Nowy słownik polszczyzny*, Warszawa 2002.
MPh — Moguš Milan, Pintarić Neda, *Poljsko-hrvatski rječnik*, Zagreb 2002.
Mpp — Masłowscy Danuta i Włodzimierz, *Przysłowia polskie i obce. Od A do Z*, Warszawa 2003.
Mrp — Mirowicz Anatol *et al.*, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, t. 1–2, Warszawa 1980.
Mse — Милосављевић Бошко, Вилијамс-Милосављевић Маргот, *Српско-енглески речник идиома*, Београд 1991.
Msk — Московљевић Милош С., *Речник савременог српског књижевног језика с језичким саветником*, Београд 2000.
Msp — Mayenowa Maria Renata (red.), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–33, Wrocław 1966–1969; 1971–1979; 1981–1988; 1990–1994; Warszawa 1995–2009.

WWysoczanski-Umieranie.indb 848 2012-11-06 11:43:57

Msr — Мокиенко Валерий Михайлович, *Словарь сравнений русского языка*, Санкт-Петербург 2003.
MW — Mokienko Valerij, Wurm Alfréd, *Česko-ruský frazeologický slovník*, Olomouc 2002.
MWf— Małdżyjewa Wiara, Wójtowiczowa Janina, *Polskie i bułgarskie związki frazeologiczne*, Warszawa 1994.
NŁB — Nagórko Alicja, Łaziński Marek, Burkhardt Hanna, *Dystynktywny słownik synonimów*, Kraków 2004.
Npp — Nyczaj Stanisław (red.), *Mała księga przysłów polskich*, Radom 1994.
nrp — *Nowy słownik rosyjsko-polski, polsko-rosyjski PWN*, Warszawa 2008.
Ocp — Orłoś Teresa Zofia (red.), *Wielki czesko-polski słownik frazeologiczny*, Kraków 2009.
OH — Orłoś Teresa Zofia, Hornik Joanna, *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*, Kraków 1996.
Ojp — Orgelbrand Maurycy, *Słownik języka polskiego*, cz. 1–2, Wilno 1861.
Opc — Oliva Karel, *Polsko-český slovník*, t. I–II, Praha 1994.
Or — Ожегов Сергей Иванович, *Словарь русского языка*, Москва 1982.
Pa — Подвысоцкій Александръ, *Словарь областного архангельскаго нарѣчія въ его бытовомъ и этнографическомъ примѣненіи*, Санктпетербургъ 1885.
PDS — Питер Предраг, Драгићевић Рајна, Стефановић Марија 2005, *Асоцијативни речник српскога језика (I део: од стимулуса ка реакцији)*, Београд.
Per — Преображенский Александр Григорьевич, *Этимологический словарь русского языка*, t. 1–2, Москва 1910–1914.
Pf — Pietrak-Meiser Halina, *Słownik frazeologiczny czesko-polski*, Lublin 1993.
pg — Siatkowska Ewa *et al.* (cz. 1), Leszczyński Rafał (cz. 2), *Słownik polsko-górnołużycki i górnołużycko-polski*, Warszawa 2002.
PMs — Pisárčiková Mária, Michalus Štefan, *Maly synonymický slovník*, Bratislava 1978.
Pn — Prędota Stanisław, *Mały niemiecko-polski słownik przysłów*, Warszawa 1993.
Prd — Petermann Jürgen, Hansen-Kokorus Renate, Bill Tamara, *Russisch-deutsches phraseologisches Wörterbuch*, Leipzig 1994.
PZ — Подобин В.М., Зимина И.П. (zebr.), *Русские пословицы и поговорки*, Ленинград 1956.
r — *Словарь русского языка*, t. 1–4, Москва 1981–1984.
ra — *Большой академический словарь русского языка*, t. 1–16, Санкт-Петербург 2011.
Rbj — Романски Стоян (red.), *Речник на съвременния българский книжовен език*, t. 1–3, София 1955–1959.
RD — Rieger Janusz, Demska-Kulczycka Orysia, *Słownik tematyczny ukraińsko-polski*, Lwów 2007.
Rgu — Rieger Janusz (kier.), *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce*, Warszawa 2002.
rl — *Словарь современного русского литературного языка*, t. 1–17, Москва-Ленинград 1950–1965.
Rnł — Rieger Janusz, *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*, Warszawa 1995.
Ro — Roget P. M., 1852, *Thesaurus of English Words and Phrases*, London.
Rpb — Radewa Sabina, *Podręczny słownik polsko-bułgarski z suplementem*, t. 1–2, Warszawa 1988.
Rr — Reychman Jan (red.), *Słownik rumuńsko-polski*, Warszawa 1970.
rs — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, ks. I–XVIII, Београд 1959–2010.
rsk — *Речник српскохрватскога књижевног језика*, ks. I–VI, Нови Сад-Загреб 1967; Нови Сад 1976.
RV — Rahner Karl, Vorgrimler Herbert, *Mały słownik teologiczny*, przeł. Mieszkowski Tadeusz i Paweł Pachciarek, Warszawa 1987.
Rw — Reychman Jan, *Wielki słownik węgiersko-polski*, Warszawa 1980.

WWysoczanski-Umieranie.indb 849 2012-11-06 11:43:57

Sa — Stanisławski Jan, *Wielki słownik polsko-angielski z suplementem*, t. 1–2, Warszawa 1988.
Sas — Шадрин Наум Львович, *Русско-английский словарь сравнений*, Санкт-Петербург 2003.
Sbp — Sławski Franciszek, *Podręczny słownik bułgarsko-polski z suplementem*, t. 1–2, Warszawa 1987.
Sc — Siatkowski Janusz, Basaj Mieczysław, *Słownik czesko-polski*, Warszawa [1991] 2002.
Se — Stanisławski Jan, *Wielki słownik angielsko-polski z suplementem*, t. 1–2, Warszawa 1988.
Sem — Шапарова Наталья Сергеевна, *Краткая энциклопедия Славянской мифологии*, Москва 2001.
Sfp — Skorupka Stanisław, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 1967.
Sg — Szaszkiewicz Maciej, *Tajemnice grypserki*, część I: *Obraz podkultury więziennej*, część II: *Słownik gwary więziennej*, Kraków 1997.
sgp — *Słownik gwar polskich*, pod kier. Mieczysława Karasia (t. 1) i Jerzego Reichana (t. 2–4), t. 1–4, Wrocław 1979; 1981–1989; 1990–1991; Kraków 1992–1993.
sgu — Zgółkowa Halina (red.), *Nowy słownik gwary uczniowskiej*, Łódź 2004.
SHM — Саяхова Лена Галиевна, Хасанова Динара Магарифовна, Морковкин Валерий Вениаминович, *Тематический словарь русского языка*, Москва 2000.
sjp — Słowniki PWN: *Słownik języka polskiego*; *Słownik wyrazów obcych*; *Słownik ortograficzny*; *Słownik poprawnej polszczyzny* (wersja elektroniczna).
Sk — Sychta Bernard, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–II, V–VII, Wrocław 1967–1968; 1972–1976.
skj — *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, t. 1–5, Ljubjana 1980–1991.
sl — Доротьякова Виктория *et al.*, *Русско-словацкий словарь*, Москва-Братислава 1989.
sł — *Słownik łacińsko-polski*. Według słownika Hermana Mengego i Henryka Kopii, Warszawa 1988.
Sm — Smiešková Elena, *Malý frazeologický slovník*, Bratislava 1977.
Sns — Smółkowa Teresa (red.), *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1993–2000*, cz. I–IV, Kraków 2004–2006.
Sp — Sobol Elżbieta (oprac.), *Podręczny słownik języka polskiego*, Warszawa 1996.
Spj — Szymczak Mieczysław, *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, Warszawa 1978–1981.
spo — *Starodawne przysłowia dla ochronek*, Poznań [1862] 1863.
Spp — Соболев Александр Иванович, *Народные пословицы и поговрки*, Москва 1961.
Spr — Franciszek Sławski (red.), *Słownik prasłowiański*, t. 1–3, Wrocław 1974–1979.
Sr — Skarżyński Zdzisław, *Mały słownik rumuńsko-polski*, Warszawa 1984.
Srp — Stypuła Ryszard, *Słownik przysłów i powiedzeń rosyjsko-polski, polsko-rosyjski*, Warszawa 2003.
Srt — Щербинин Владимир Георгиевич, *Русско-турецкий словарь*, Москва 1989.
Ssg — Skarżyński Mirosław *et al.*, *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. 3. *Gniazda odczasownikowe*, Kraków 2004.
ssh — *Речник српско-хрватскога језика*, t. 1–6, Нови Сад-Загреб 1967; Нови Сад 1976.
ssk — *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, ks. 4 Preo–Š, Ljubljana 1985.
ssp — *Приручный словарь славєно-польскїй, или собраніе реченїй славенскихъ неудобъ разумѣтелныхъ, обрѣтающихсѧ въ книгахъ церковныхъ, на ꙗзыкъ польскїй толкованыхъ*, Лвигородъ 1830. *Słownik słowiańsko-polski zawierający w sobie mniej teraz zrozumiałe, w księgach cerkiewnych i do nabożeństwa służących znayduiące się słowa, dla użytku Duchowieństwa, wyznawców obrządku grecko-katolickiego, i miłośników starożytnego ięzyka słowiańskiego*, Lwów 1830.
su — *Словники України 3.0*, Електронний словник.
Sż — Ставицька Леся, *Короткий словник жаргонної лексики української мови*, Київ 2003.
Św — Świerczyńscy Dobrosława i Andrzej, *Słownik przysłów w ośmiu językach*, Warszawa 1998.
tb — *Тумачальны слоўнік беларускай літературнай мовы*, Мінск 2005.
Tes — Трубачев Олег Николаевич, *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, z. 1–29 Москва 1974–2002.

WWysoczanski-Umieranie.indb 850 2012-11-06 11:43:57

Tf — Телия Вероника Николаевна (red.), *Большой фразеологический словарь русского языка*, Москва 2009.
Tfk — Treder Jerzy, *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje* (na tle porównawczym), Wejherowo 1989.
Ti — Тупикова Н.М., *Словарь древне-русских личныхъ собственныхъ именъ*, Санкт-Петербург 1903.
Tn — Tomczak Lucyna, *Słownik odapelatywnych nazwisk Polaków*, Wrocław 2003.
tr — *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург 2003.
TWb — Tronina Antoni, Walewski Piotr, *Biblijne nazwy osobowe i topograficzne. Słownik etymologiczny*, Łódź 2009.
Us — Urbańczyk Stanisław (red.), *Słownik staropolski*, t. 1–10, Wrocław 1953–1988; Kraków 1988–1993.
Vs — Vukanović Tatamir P., *Srpske narodne poslovice, bogoslovi, grdnje, doskočice, zakletve, kletve, pretnje, psovke, izrečice*, Vranje 1974.
Wd — Waniakowa Jadwiga, *Nazwy dni tygodnia w językach indoeuropejskich*, Kraków 1998.
Wds — Walter Harry, *Wörterbuch deutscher sprichwörtlicher und phraseologischer Vergleiche*, cz. 1, Hamburg 2008.
we — *The New Lexicon Webster's Encyclopedic Dictionary of the English Language*, New York 1988.
Wf — Wałęga Stanisław, *Słownik polsko-fiński*, Warszawa 1986.
Wgw — Wieczorkiewicz Bronisław, *Słownik gwary warszawskiej XIX wieku*, Warszawa 1966.
WMa — Вальтер Харри, Мокиенко Валерий Михайлович, *Антипословицы русского народа*, Москва 2005.
WMN — Вальтер Харри, Мокиенко Валерий Михайлович, Никитина Татьяна Геннадьевна, *Толковый словарь русского школьного и студенческого жаргона. Около 5000 слов и выражений*, Москва 2005.
Wp — Wojtyła-Świerzowska Maria, *Prasłowiańskie abstractum sufiksalne nomina actionis (formacje z podstawowym sufiksalnym -n-, -t-)*, Warszawa 2003.
wsf — Kłosińska Anna, Sobol Elżbieta, Stankiewicz Anna (oprac.), *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005.
Wu — Janusz Rieger (red.), *Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku*, oprac. i przygot. do druku Josyp Dzendzeliwski, Warszawa 1997.
Zb — Zawiliński Roman, *Dobór wyrazów. Słownik wyrazów bliskoznacznych i jednoznacznych do praktycznego użytku*, Kraków 1926.
Zc — Znosko Aleksy, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, t. 1–5, Warszawa 1989.
Zg — Henryk Zeman, *Słownik górnołużycko-polski*, Warszawa 1967.
Zlr — Zaoralek Jaroslav, *Lidová rčení*, Praha 1963.
Zp — Zgółkowa Halina (red.), *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1–49, Poznań 1994–2004.
Żp — Жигулев Александр Макарович (oprac.), *Русские военные пословицы и поговорки*, Москва 1960.
Żr — Жуков Влас Платонович, *Школьный фразеологический словарь русского языка*, Москва 1980.
Żs — Живановић Ђорђе (red.), *Пољско-српски речник у два тома*, t. 1–2, Београд 1999.
Żsp — Żmigrodzki Piotr, *Mały słownik synonimów*, Kraków 1997.

Literatura

Adamowski Jan, 1994, *Polskie pieśni pogrzebowe*, „Twórczość Ludowa" nr 3–4 (26), s. 14–17.
Adamowski Jan, Doda Jadwiga, Mickiewicz Halina, 1998, *Śmierć i pogrzeb w relacjach Polaków mieszkających na Białorusi*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" nr 9/10 (Lublin), s. 253–318.

WWysoczanski-Umieranie.indb 851 2012-11-06 11:43:57

Andrzejewski Roman, 1980, *Śmierć — tragedia czy wyzwolenie (Kartki z eschatologii Ojców Kościoła)*, „Ateneum Kapłańskie" 95, R. 72, z. 1/429, s. 91–95.

Антонијевић Драгана, 1990, *Варијације теме смрти у бајкама српског усменог стваралаштва*, Гласник Етнографског института САНУ, ks. XXXIX, Београд, s. 81–87.

Архипов И.К., 2010, *Природа концепта и методы его изучения*, [w:] Александр Киклевич, Алла Камалова (red.), *Концепты культуры в языке и тексте: теория и анализ*, t. 2, Olsztyn, s. 163–174.

Бабушкин А.П., 1996, *Типология концептов в сфере лексико-фразеологической семантики языка*, «Вестник ВГУ. Серия 1 Гуманитарные науки» nr 2, s. 3–18.

Bajda Anna, 1995, *Językowy obraz śmierci w XIX- i XX-wiecznych inskrypcjach nagrobnych. Etnolingwistyczna interpretacja symbolu „gasnącej gwiazdy"*, [w:] Mirosława Białoskórska (red.), *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. III, *Materiały IV Kolokwium Językoznawczego, Świnoujście, 22–24 września 1994*, Szczecin, s. 165–176.

Balter Lucjan SAC, 2001, *W ślad za sugestią i życzeniem papieża Jana Pawła II*, [w:] Lucjan Balter SAC, Stefan Dusza SAC, Andrzej Piętka SAC (red.), *Męczennicy XX wieku. Kolekcja Communio*, t. 14, Poznań, s. 5–25.

Balter L. SAC, 2010, *Eschatologia współczesna dla duszpasterzy i katechetów*, Kraków.

Balter L. SAC, Dusza Stefan SAC, Piętka Andrzej SAC (red.), 2001, *Męczennicy XX wieku. Kolekcja Communio*, t. 14, Poznań.

Бандић Душан, 1974, *Трагови табуа у самртном ритуалу Срба*, «Гласник Етнографског института Српске академије наука у уметности» ks. XXIII, s. 95–115.

Barański Jarosław, 2000, *Śmierć i zmysły. Doznania, wyobrażenia, przemijanie*, Wrocław.

Барјактаровић Мирко, 1960, *О гробљима и гробовима у Горњем Полимљу*, «Гласник Етнографског музеја» 22-23 (Београд), s. 217–223.

Барјактаровић Мирко, 1990, *Обичај склапања „брака" са мртвацем*, «Гласник Етнографског института САНУ» ks. XXXIX (Београд), s. 95–105.

Bartmiński Jerzy (red.), 1990, *Językowy obraz świata*, Lublin.

Bartmiński J., 1998, *Dusze rzewnie zapłakały. Odmiany gatunkowe pieśni o wędrówce dusz szukających miejsca wiecznego spoczynku*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" nr 9/10, Lublin, s. 149–168.

Bartmiński J., 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.

Bartmiński J., Niebrzegowska Stanisława, 1998, *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, [w:] Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski (red.), *Profilowanie języku i w tekście*, Lublin, s. 211–224.

Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, Nycz Ryszard (red.), 2004, *Punkt widzenia w języku i w kulturze*, Lublin.

Bartnik Czesław, 1980, *Teologiczna interpretacja wydarzeń śmierci*, „Ateneum Kapłańskie" 95, R. 72, z. 1/429, s. 16–30.

Bauman Zygmunt, 2007, *Świat nawiedzony*, „Znak. Miesięcznik" nr 8–9, s. 48.

Berger Klaus, 2003, *List do Judasza*, „W Drodze. Miesięcznik Poświęcony Życiu Chrześcijańskiemu" nr 4 (356), s. 46–49.

Bersini Francesco, *Mądrość Ewangelii. Ku odnowie życia w Duchu Świętym*, przeł. Bruno Adam Gancarz OFMConv, Kraków 2010.

Białostocki Jan, 1999, *Płeć śmierci*, Gdańsk.

Biegeleisen Henryk, 1930, *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*, Warszawa.

Bielińska Monika, 2002, *Verben des Sterbens und des Tötens. Eine semantische Untersuchung*, Frankfurt am Main.

Bolewski Jacek SJ, Paciuszkiewicz Mirosław SJ, 2003, *Żywy dialog o śmierci. Jak duszpasterz z teologiem o sprawach ostatecznych rozprawiali*, „Przegląd Powszechny" nr 11/987, s. 192–208.

Болдырев Н.Н., Куликов В.Г., 2006, *О диалектном концепте в когнитивной системе языка*, «Известия РАН. Серия литературы и языка» 65, nr 3, s. 3–13.

WWysoczanski-Umieranie.indb 852 2012-11-06 11:43:58

Borkowski Igor, 2000, *Śmierci tajemnicze wrota. Językowy świat inskrypcji*, [w:] Anna Dąbrowska i Janusz Anusiewicz (red.), *Językowy obraz świata i kultura*, *Język a kultura* t. 13, Wrocław, s. 344–354.

Borkowski I., 2008, *Siostra śmierć. Studium komunikacyjno-kulturowe funeraliów kongregacji sióstr miłosierdzia św. Karola Boromeusza w Trzebnicy 1855–2005*, Wrocław.

Boros Ladislaus, 1977, *Mysterium Mortis. Człowiek w obliczu ostatecznej decyzji*, Warszawa.

Boros Laszlo SI, 1969, *Duch nowego ujęcia eschatologii*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 1–10, 1968 (Poznań), s. 78–84.

Boros L. SI, 1971, *Czy życie ma sens?*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 6–10, 1970 (Poznań), s. 207–213.

Bortkiewicz Paweł, 2000, *Tanatologia. Zarys problematyki moralnej*, Poznań.

Bortnowska Halina, 1984, *Trzecia rano*, [w:] Halina Bortnowska (oprac. i wstęp), *Sens choroby. Sens śmierci. Sens życia*, wyd. 2, Kraków, s. 420–429.

Boulnois Olivier, 1998, *Choroba*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" R. XVIII, nr 3 (105), s. 3–9.

Braun Krzysztof, 2001, *Wstęp*, [w:] Krzysztof Braun (red.), *Chata wileńska. Sen i śmierć na Wileńszczyźnie*, Warszawa 2001, s. 7–11.

Бренч Анджеј, 1975, *Заједнички и особени елементи у погребним обичајама Западних и Јужних Словена*, «Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности» ks. XXIV, s. 57–68.

Breuning Wilhelm, 1969, *Śmierć i zmartwychwstanie w przepowiadaniu*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 1–10, 1968, Poznań, s. 61–72.

Breza Edward, 1998, *Błogosławionej pamięci, świętej pamięci…*, [w:] *Tematy. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin profesora Leszka Moszyńskiego*, Gdańsk, s. 64–67.

Brzewska Iwona, 1995, *Hebrajskie inskrypcje nagrobne na macewach z dawnego cmentarza w Turku*, [w:] Jerzy Woronczak (red.), *Cmentarze żydowskie. Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. II, Wrocław, s. 77–86.

Brzozowska Małgorzata, 1998, *Profilowanie a nominacja i etymologia*, [w:] Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski (red.), *Profilowanie w języku i w tekście*, Lublin, s. 249–258.

bsc, 2000, *Chewra kadisza*, „Midrasz. Pismo Żydowskie" nr 5 (37), s. 17.

bsc, 2000, *Kadisz*, „Midrasz. Pismo Żydowskie" nr 5 (37), s. 11.

Bura Renata, 2003, *Polska, czeska i górnołużycka frazeologia pochodzenia biblijnego a Nowy Testament Jakuba Wujka, Biblia kralicka oraz Nowy Testament Michała Frencla*, Kraków.

Burzyńska Anna B., Kamieniecki Jan, 1998, *Wpływ przeszłości na językowy obraz śmierci ludzi i zwierząt w polszczyźnie*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" nr 9/10 (Lublin), s. 81–92.

Бутанаев В.Я., 2002, *Социально-экономическая история Хонгорая (Хакасии) в XIX–начале XX вв.*, Абакан.

Calster Stefaan van, 2000, *Dlaczego eschatologia jest rzadkim tematem w kazaniach?*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" R. XX, nr 4 (118), s. 110–120.

Chlebda Wojciech, 1993, *Z badań nad frazeologią gatunków mowy (rosyjski nekrolog prasowy)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Filologia Rosyjska" XXXI, s. 49–62.

Chrzanowski Tadeusz, 1980, *Śmierć w dawnej sztuce polskiej*, „Ateneum Kapłańskie" 94, R. 72, z. 3/428, s. 421–439.

Corecco Eugenio, 1998, *Sens cierpienia*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny", R. XVIII, nr 3 (105), s. 55–62.

Cygal-Krupa Zofia, 1986, *Słownictwo tematyczne języka polskiego. Zbiór wyrazów w układzie rangowym, alfabetycznym i tematycznym*, Kraków.

Cygal-Krupa Z., 1990, *Podstawowe słownictwo tematyczne języka polskiego (na wybranych przykładach)*, Kraków.

WWysoczanski-Umieranie.indb 853 2012-11-06 11:43:58

Чекулай И.В., Поляков А.С., Деров Н.Ю, 2000, *Сопоставительный анализ понятия «смерть» и его производных на основе лексических и фразеологических единиц немецкого и английского языков*, [w:] *Проблематика смерти в естественных и гуманитарных науках*, Белгород, s. 142–144.

Чернейко Л.О., Хо Сон Тэ, 2001, *Концепты жизнь и смерть как фрагменты русской языковой картины мира*, «Филологические науки» nr 5, s. 50–59.

Czyżewski Feliks, 2008, *Imiona na nekropoliach południowego Podlasia jako odzwierciedlenie pogranicza kulturowego (na przykładzie inskrypcji nagrobnych w Kostomłotach pod Białą Podlaską)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" 53, s. 65–78.

Czyżewski F., 2009, *Nekropolie jako znak kultury pogranicza*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego" XXXVI, s. 13–32.

Dajczer Tadeusz, 2008, *Rozważania o wierze. Z zagadnień teologii duchowości*, Częstochowa.

Dańczak Andrzej, 2008, *Życie jako commentatio mortis w De praeparatione ad mortem Erazma z Rotterdamu*, „Studia Humanistica Gedanensia" 1, s. 21–33.

Dąmbska Izydora, 1986, *Problem śmierci w kulturze chrześcijańskiej*, „Znak. Miesięcznik" R. XXXVIII, nr 1 (374), s. 50–71.

Długosz Kazimierz, 1997, *Frazeologia biblijna w inskrypcjach nagrobnych*, [w:] Andrzej M. Lewicki i Wojciech Chlebda (red.), *Problemy frazeologii europejskiej II. Frazeologia a religia*, Warszawa, s. 211–219.

Długosz K., 1998, *Językowy obraz wojny w inskrypcjach nagrobnych i pieśniach ludowych*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" nr 9/10 (Lublin), s. 169–192.

Donum vitae. Instrukcja o szacunku dla rodzącego się życia ludzkiego i o godności jego przekazywania. Odpowiedzi na niektóre aktualne zagadnienia, Poznań 2001.

Droga do nieba. *Modlitewnik dla katolików wszystkich stanów*, opracowany przez grono kapłanów Śląska Opolskiego, wyd. 36, Opole 1974.

Dubarle André-Marie OP, 1971, *Oczekiwanie nieśmiertelności w Starym Testamencie i judaizmie*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" nr 6–10, 1970 (Poznań), s. 214–222.

Dudek-Szumigaj Agnieszka, 2008, *Eufemizmy śmierci w świetle inskrypcji nagrobnych wybranych nekropolii prawosławnych Wołynia*, [w:] *Tabu językowe i eufemizacja w dialektach słowiańskich*, Lublin, s. 201–209.

Dudek-Szumigaj A., 2009, *Inskrypcja lamentacyjna jako komunikat językowy (na przykładzie nekropolii prawosławnych Lubelszczyzny)*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego" XXXVI, Wrocław, s. 33–46.

Dunajski Antoni, 1980, *Motywy śmierci w literaturze*, „Ateneum Kapłańskie" 94, R. 72, z. 3/428, s. 411–420.

Dynak Władysław, 1993, *Łowy, łowcy i zwierzyna w przysłowiach polskich*, Wrocław.

Dziedzina Jacek, 2008, *Testament życia czy śmierci?*, „Gość Niedzielny" 7 grudnia, nr 49.

Dziewiecki Marek, *Śmierć, żałoba, życie* (za: http://www.opoka.org.pl/biblioteka; data dostępu: 20.01.2011).

Dziuba Andrzej F., 1999, *Źródło życia i nadziei*, „Horyzonty Wiary" 1, nr 10, s. 23–26.

Dzwonkowski Roman SAC, 2009, *Zbrodnie na duchowieństwie katolickim w okresie 17.IX.1939 do 1941 r.*, „Echa Polesia. Kwartalnik ZPB/O Brześć" nr 4 (24), s. 41–42.

Eliade Mircea, 1988, *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 1. *Od epoki kamiennej do misteriów eleuzyńskich*, przeł. Stanisław Tokarski, Warszawa.

Encyklopedia chrześcijaństwa. *Historia i współczesność. 2000 lat nadziei*, 2000, Kielce.

Engelking Anna, 1984, *Istota i ewolucja eufemizmów (na przykładzie zastępczych określeń śmierci)*, „Przegląd Humanistyczny" 4, s. 115–129.

Engelking A., [2000] 2010, *Klątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*, Warszawa.

Filthaut Theodor, 1969, *Cmentarze jako miejsce przepowiadania*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" nr 1–10, 1968 (Poznań), s. 72–77.

WWysoczanski-Umieranie.indb 854 2012-11-06 11:43:58

Forstner Dorothea OSB, 1990, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przeł. i oprac. Wanda Zakrzewska, Paweł Pachciarek, Ryszard Turzyński, Warszawa.

Friedelówna Teresa, 1996, *Pieśni o śmierci w Toruńskim Kancjonale*, [w:] Krystyna Kallas (red.), *Językoznawstwo: materiały konferencji naukowej 14–16 marca 1995*, Toruń, s. 69–78.

Furioni Giuseppe OCD, 1998, *Namaszczenie chorych: sakrament chorego chrześcijanina*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" R. XVIII, nr 3 (105), s. 96–104.

Gal-Ed Efrat, 2005, *Księga świąt żydowskich*, Warszawa.

Gałuszka Mieczysław, 2003, *Społeczne i kulturowe powinności medycyny. Tożsamość zawodowa i atrofia moralna*, Wrocław.

Gaucher Guy, 1998, *„W cierpieniu ciała jestem jak małe dziecko…" Cierpienie św. Teresy od Dzieciątka Jezus*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" R. XVIII, nr 3 (105), s. 63–77.

Gawda Barbara, 1997, *Samobójstwo — rodzaj śmierci dobrowolnej?*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 115–118.

Gąsowski Jerzy, 1970, *Narodziny średniowiecznego świata*, Wrocław.

Gembala Bronisław, 1998, *Zdrowie jako zadanie duchowe*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" R. XVIII, nr 3 (105), 105–123.

George Augustin SM, 1970, *Sąd Boży*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" nr 1–5, 1969 (Poznań), s. 12–20.

Gerlich Halina, 1998, *Cykle ludzkiego życia*, Katowice.

Gołębiewski Marian, 1980, *Postanowione jest ludziom raz umrzeć, a potem sąd…* (Hbr 9, 27), „Ateneum Kapłańskie" 95, R. 72, z. 1/427, s. 3–15.

Gonzâlez-Ruiz José-Maria, 1970, *Ku demitologizacji „duszy odłączonej"*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 1–5, 1969 (Poznań), s. 51–60.

Góralczyk Paweł SAC, 2003, *Życie oddane Bogu*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" R. XXIII, nr 2 (134), s. 16–34.

Grabner-Haider Anton, 1970, *Zmartwychwstanie i uwielbienie*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 1–5, 1969 (Poznań), s. 41–50.

Granat Wincenty, 1962, *Eschatologia. Rzeczy ostateczne człowieka i świata*, Lublin.

Gryczyński Michał, *Piąte słowo Dekalogu* (za: http://www.opoka.org.pl/biblioteka; data dostępu: 20.01.2011).

Grzegorczyk Anna, 2002, *Edyta Stein — filozofia światła*, [w:] Zbigniew Kuderowicz (red.), *Filozofia XX wieku*, t. 1, Warszawa, s. 43–90.

Guldon Zenon, Wijaczka Jacek, 1994, *Procesy o mordy rytualne na Rusi Czerwonej, Podolu i Prawobrzeżnej Ukrainie w XVI–XVIII wieku*, „Nasza Przeszłość" 81, s. 50–84.

Hebblethwaite Peter, 1980, *Czy istnieje teologia śmierci?*, [w:] Halina Bortnowska (oprac. i wstęp), *Sens choroby. Sens śmierci. Sens życia*, Kraków, s. 303–319.

Heidegger Martin, 1965, *Śmierć jako fakt biologiczny i fenomen egzystencji*, [w:] Leszek Kołakowski i Krzysztof Pomian (wybór i wstęp), *Filozofia egzystencjalna*, Warszawa, s. 257–273.

Hennezel Marie de, 1998, *Śmierć z bliska*, Kraków.

Herej-Szymańska Krystyna, 2001, *Z czym Słowianie kojarzą umieranie*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. V, Wrocław, s. 305–310.

Herej-Szymańska K., 2002, *Językowy obraz umierania w Biblii*, [w:] J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. VI, Wrocław, s. 407–418.

Herej-Szymańska K., 2003, *Odpowiedniki umierania w Biblii Tysiąclecia. Obraz językowy*, [w:] J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. VII, Wrocław, s. 533–546.

WWysoczanski-Umieranie.indb 855 2012-11-06 11:43:58

Herej-Szymańska K., 2004, *Rodzaje śmierci w Biblii Tysiąclecia w ujęciu językoznawczym*, [w:] J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. VIII, Wrocław, s. 547–554.

Herej-Szymańska K., 2005, *Atrybuty śmierci we współczesnych polskich przekładach Biblii*, [w:] J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. IX, Wrocław, s. 361–368.

Herej-Szymańska K., 2006, *Śmierć — czym jest we współczesnych polskich przekładach Biblii*, [w:] J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. X, Wrocław, s. 259–266.

Herej-Szymańska K., 2007, *Człowiek wobec śmierci w Biblii okiem językoznawcy*, [w:] J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. XI, Wrocław, s. 473–479.

Herej-Szymańska K., 2008, *Śmierć w Biblii — skąd się wzięła i jakie są jej przyczyny okiem językoznawcy*, [w:] J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. XII, Wrocław, s. 405–409.

Historia Biblijna Starego i Nowego Testamentu. Opracowanie Diecezjalne Śląska Opolskiego, 1976, Opole.

Hoever Hugo SOCist (oprac.), 1988, *Żywoty świętych pańskich na każdy dzień roku. Według kalendarza rzymskiego*, Olsztyn.

Hojnowski Jan SCJ, 1996, *Materiały do przemówień żałobnych*, Kraków.

Hońdo Leszek, 1995, *Cmentarz żydowski — charakterystyka hebrajskich inskrypcji*, [w:] Jerzy Woronczak (red.), *Cmentarze żydowskie. Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. II, Wrocław, s. 69–76.

Horoszewicz Michał, 1997, *Holocaust jako nieistnienie*, „Przegląd Powszechny" nr 9 (913), s. 218–224.

Hryniewicz Wacław OMI, 1980, *Misterium śmierci w tradycji prawosławnej*, „Ateneum Kapłańskie" 95, R. 72, z. 1/429, s. 39–50.

Huyghe Gerard, 1985, *Ukrzyżowany również za nas, pod Poncjuszem Piłatem został umęczony i pogrzebany. I zmartwychwstał dnia trzeciego jak oznajmia Pismo. I wstąpił do nieba; siedzi po prawicy Ojca*, [w:] *Wiara kościoła. Biskupi francuscy komentują wyznanie wiary*, przedm. Roger Etchegaray, przeł. Urszula Sudolska, Warszawa, s. 209–255.

Hymny kościelne, 1978, przeł. Tadeusz Karyłowski TJ, Warszawa.

Innes Brian, 1999, *Granice śmierci*, Warszawa.

Jan Paweł II, 1985, *Nauczanie papieskie III, 1 1980*, Poznań.

Jan Paweł II, 1986, *Nauczanie papieskie III, 2 1980*, Poznań.

Jan Paweł II, 1995, *Evangelium Vitae*, Wrocław.

Jan Paweł II, 2003, *Prawo do życia warunkiem ładu we wspólnocie politycznej*, „Ethos" nr 1–2, s. 19.

Janion Maria, 2007, *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*, Kraków.

Jankowski Tadeusz, 1930, *Śmierć Stefana Batorego w Grodnie*, Grodno.

Jeruzalski Krzysztof SChr, 2008, *[...]*, „Msza Święta" nr 11/2008, s. 28.

Jovanović Bojan, 1988a, *Duša i sloboda*, „Polja" 24, 351 (Novi Sad), s. 290–291.

Jovanović B., 1988b, *Povratak pokojnika*, „Polja" 24, 351 (Novi Sad), s. 238.

Јовановић Бојан, 1992, *Српска књига мртвих*, Градина.

Јовановић Милка, 1958, *Посмртни обичаји и гробље у Сутивану*, «Гласник Етнографског института» 7 (Београд), s. 133–140.

Јовановић М., 1960–1961, *Поновно или двоструко сахрањивање*, «Гласник Етнографског института» 9–10 (Београд), s. 212–218.

Јовановић М., 1990, *„Састанак" са покојником*, «Гласник Етнографског института САНУ» ks. XXXIX (Београд), s. 89–93.

Юдин Алексей В., 2004, *Концепт независимость / незалежність*, [w:] Jerzy Bartmiński, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Ryszard Nycz (red.), *Punkt widzenia w języku i w kulturze*, Lublin, s. 79–102.

WWysoczanski-Umieranie.indb 856 2012-11-06 11:43:58

Юминова А.Б., 1999, *Культурологический аспект развития семантики идиом поля «смерть» в современном русском языке (по результатам психолингвического эксперимента)*, [w:] Телия Вероника Николаевна (red.), *Фразеология в контексте культуры*, Москва, s. 221–226.

Kaczmarek Janusz, 2001, *Rabinistyczne tło nauki Jezusa o zmartwychwstaniu umarłych*, „Warszawskie Studia Teologiczne" XIV, s. 37–47.

Kajmaković Radmila, 1962, *Narodni običaji: Smrt i pogreb*, „Glasnik Zemaljskog Muzeja. Etnologija" ks. XVII (Sarajevo), s. 153–155.

Kajmaković R., 1968, *Običaji prilikom smrti i sahrane kod Srba i Hrvata u istočnoj Hercegovini*, „Glasnik Zemaljskog Muzeja. Etnologija" ks. XXIII, (Sarajevo), s. 5–28.

Камалова Алла А., 2010, *Когнитивная лингвистика в России (краткий обзор)*, [w:] Александр Киклевич, Алла Камалова (red.), *Концепты культуры в языке и тексте: теория и анализ*, t. 2, Olsztyn, s. 23–41.

Kanapariusz Jan, 1997, *Świętego Wojciecha żywot pierwszy*, [w:] Jan Andrzej Spież OP (red.), *W kręgu żywotów Świętego Wojciecha*, Kraków.

Kaptur Ewa, 2008, *Językowy kształt współczesnych nekrologów prasowych (na materiale poznańskich dzienników z roku 2001)*, Poznań.

Katafias Stanisław, 1997, *O eutanazji — sine ira et studio*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 119–123.

Katechizm Kościoła katolickiego, 1994, Pallottinum, Poznań-Warszawa.

Katolicki katechizm dla dorosłych. Wyznanie wiary Kościoła, 1987 wydany przez Niemiecką Konferencję Biskupów, Poznań.

Казак М.Ю., 2000, *Структурно-семантические отношения в словообразовательном гнезде с исходным словом «смерть»*, [w:] *Проблематика смерти в естественных и гуманитарных науках*, Белгород, s. 39–41.

Киклевич Александр К., 2010, *Концепт! Концепт. Концепт? К критике современной лингвистической концептологии*, [w:] Александр Киклевич, Алла Камалова (red.), *Концепты культуры в языке и тексте: теория и анализ*, t. 2, Olsztyn, s. 175–219.

Klimowicz Tadeusz, 1996, *Wprowadzenie do nekrokultury (Nekrologi w piśmie „Litieraturnaja Gazieta")*, „Studia Litteraria Polono-Slavica" 2, s. 161–181.

Kłodkowski Piotr, 2005, *Śmierć*, „Znak" nr 596 (1) 2005, s. 111–115.

Koch Kurt, 2000, *Eschatologia chrześcijańska w krzyżowym ogniu apokaliptyki*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" R. XX, nr 4 (118), s. 87–109.

Kolbuszewski Jacek, 1985, *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*, Wrocław.

Kolbuszewski J., 1986, *Polska pieśń pogrzebowa. Prolegomena*, „Polska Sztuka Ludowa" nr 1–2, s. 49–56.

Kolbuszewski J., 1996a, *Cmentarze*, Wrocław.

Kolbuszewski J., 1996b, *Co mnie dzisiaj, jutro tobie. Polskie wiersze nagrobne*, zebrał, wyboru dokonał, wstępem i objaśnieniami opatrzył J. Kolbuszewski, Wrocław.

Kolbuszewski J., 1997a, *Kryzys, pornografia i renesans śmierci*, [w:] J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 7–16.

Kolbuszewski J., 1997b, *Z głębokim żalem… O współczesnej nekrologii*, Wrocław.

Kolbuszewski J., 1998, *Współczesne nekrologi pożegnalne*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" 9/10, Lublin, s. 193–210.

Kolbuszewski J. (red.), 1997, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław.

Kolbuszewski J. (red.), 1998, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. II, Wrocław.

WWysoczanski-Umieranie.indb 857 2012-11-06 11:43:58

Kolbuszewski J. (red.), 1999, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. III, Wrocław.
Kolbuszewski J. (red.), 2000, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. IV, Wrocław.
Kolbuszewski J. (red.), 2001, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. V, Wrocław.
Kolbuszewski J. (red.), 2002, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. VI, Wrocław.
Kolbuszewski J., 2002, *Wstęp*, [w:] *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. VI, Wrocław, s. 5–8.
Kolbuszewski J. (red.), 2003, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. VII, Wrocław.
Kolbuszewski J. (red.), 2004, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. VIII, Wrocław.
Kolbuszewski J. (red.), 2005, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. IX, Wrocław.
Kolbuszewski J. (red.), 2006, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. X, Wrocław.
Kolbuszewski J. (red.), 2007, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. XI, Wrocław.
Kolbuszewski J. (red.), 2008, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. XII, Wrocław.
Kolbuszewski J. (red.), 2009, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. XIII, Wrocław.
Kolbuszewski J. (red.), 2010, *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. XIV, Wrocław.
Konecki Krzysztof, 2000, *Paschalny wymiar liturgicznego kultu męczenników*, „Ateneum Kapłańskie" 135, z. 2–3 (549–550), s. 227–239.
Konecki K., 2007, *Euchologia mszalna za zmarłego biskupa*, „Studia Wrocławskie" 10, s. 269–279.
Kopeć Benigna ZSNM, 2009, *Człowiek wobec śmierci w wybranych utworach doby sentymentalizmu i romantyzmu*, „Studia Wrocławskie" 11, s. 240–251.
Кордунаш Манојло, 1931, *О сахрани мртваца на Огулинском Кордуну*, Београд.
Korzyn Wacława Maria, 2000–2001, *Śmierć w przysłowiach rosyjskich*, „Roczniki Humanistyczne" XLVIII–XLIX, z. 7, s. 175–191.
Kościół katolicki w Korei. Radio Watykańskie 15.10.2004 (za: http://www.opoka.org.pl/biblioteka; 20.01.2011 r.)
Ковачевић Иван, 1990, „*Прикољиш"*, «Гласник Етнографског института САНУ» ks. XXXIX (Београд), s. 107–112.
Kowalczyk Dariusz SI, 1997, *Zmartwychwstanie Pana jako oczekiwanie nieoczekiwanego*, „Przegląd Powszechny" nr 3, 269–278.
Kowalczyk D. SI, 2003, *Pisane na cmentarzu*, „W drodze. Miesięcznik Poświęcony Życiu Chrześcijańskiemu" 11 (363), s. 109–111.
Kowalczyk Stanisław, 1980a, *Podstawy światopoglądu chrześcijańskiego*, Warszawa.
Kowalczyk S., 1980b, *Rozumienie śmierci w głównych kierunkach filozoficznych*, „Ateneum Kapłańskie" 94, R. 72, z. 3/428, s. 367–381.
Kowalski Piotr, 1998a, *Śmierć. Próba uporządkowania znaczeń w kulturze magicznej*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. II, Wrocław, s. 23–38.
Kowalski P., 1998b, *Leksykon znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa.

WWysoczanski-Umieranie.indb 858 2012-11-06 11:43:58

Koziara Stanisław, 2009, *Tradycyjne biblizmy a nowe polskie przekłady Pisma Świętego (ujęcie filologiczno-normatywne)*, Kraków.
Krajač Ivan, 1934, *Mirila*, „Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena" ks. 29., z. 2, Zagreb, s. 162–168.
Krawczyk-Tyrpa Anna, 2001, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz.
Kremer Jacob, 1971, *Paweł: zmartwychwstanie Jesusa przyczyną i wzorem naszego zmartwychwstania*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 6–10 1970 (Poznań), s. 235–243.
Križnik Kašper, 1902, *Smrt*: *običaji u Motniku (u Krańskoj*), „Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena" ks. 7 (Zagreb), s. 389–393.
Kruś Stefan, 1996, *Zadania patomorfologa, działy i warunki jego pracy*, [w:] Stefan Kruś i Ewa Skrzypek-Fakhoury (red.), *Patomorfologia kliniczna. Podręcznik dla studentów*, Warszawa, s. 875–884.
Krzeszowski Tomasz P., 1997, *Angels and Devils in Hell. Elements of Axiology in Semantics*, Warszawa.
Krzyżanowska Anna, 1996, *Eufemistyczne wyrażenie śmierci w języku polskim i francuskim*, [w:] Andrzej M. Lewicki i Wojciech Chlebda (red.), *Problemy frazeologii europejskiej I*, Warszawa, s. 95–98.
Krzyżanowska A., 1999, *Polska i francuska frazeologia śmierci*, Lublin.
Kübler-Ross Elisabeth, 1979, *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, Warszawa.
Kuderowicz Zbigniew, 2002, *Józef Tischner — jako filozof i etyk*, [w:] Zbigniew Kuderowicz (red.), *Filozofia XX wieku*, t. 1, Warszawa, s. 149–177.
Кулишић Ш., Петровић П. Ж., Пантелеић Н., 1970, *Српски митолошки речник*, Београд.
Kułakowska Małgorzata, Greszczuk Barbara, 1997, *Frazeologia demoniczna w utworach religijnych do XVII wieku*, [w:] Andrzej M. Lewicki i Wojciech Chlebda (red.), *Problemy frazeologii europejskiej II. Frazeologia a religia*, Warszawa, s. 253–262.
Kupisiński Zdzisław SVD, 2007, *Śmierć jako wydarzenie eschatyczne. Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe oraz zaduszkowe mieszkańców regionu opoczyńskiego i radomskiego*, Lublin.
Labudda Alfons SVD, 1997, *Idea zmartwychwstania w obrządkach i obrzędach pogrzebowych*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 219–226.
Lach Kornelia, 1998, *Pieśni pogrzebowe na pograniczu kulturowym i etnicznym (Borucin w Raciborskiem)*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" 9/10 (Lublin), s. 335–345.
Latawiec Anna, 1997, *Ból i cierpienie człowieka wobec śmierci*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 65–71.
Lembas-Sznabel Mariola, Wiśniewska Małgorzata, 1997, *Eutanazja w aspekcie podstawowych praw człowieka: praw do życia i prawa do godnego umierania*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 125–133.
Levi Anthony, 1968, *Religia a życie. Zarys nauki chrześcijańskiej w świetle ludzkich norm postępowania*, Warszawa.
Lewicki Andrzej Maria, 1998, *Próba profilowania pojęcia droga na podstawie idiomatyzmów języka polskiego*, [w:] Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski (red.), *Profilowanie w języku i w tekście*, Lublin, s. 277–288.
Lewicki A.M., 2003, *Studia z teorii frazeologii*, Łask.
Lipszyc Jarosław, 2000, *Sziwa*, „Midrasz. Pismo Żydowskie" nr 5 (37), s. 22.
Luft Stanisław, 2002, *Medycyna pastoralna*, Warszawa.
Lurker Manfred, 1989, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań.
Lurker M., 1994, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, Kraków.
Łosski Włodzimierz, 1989, *Teologia mistyczna Kościoła Wschodniego*, Warszawa.

WWysoczanski-Umieranie.indb 859 2012-11-06 11:43:58

Łuczak Jacek, 1997, *Etyka w opiece paliatywnej*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 145–165.

Makselon Józef, 1980, *Psychologia postaw wobec śmierci*, „Ateneum Kapłańskie" 94, R. 72, z. 3/428, s. 399–410.

Małecki Roman, 2000, *Istotne elementy teologii męczeństwa*, „Ateneum Kapłańskie" 135, z. 2–3 (549–550), s. 204–216.

Малоха Мирослава, 1998, *Фразеологизмы с концептом «дерево» в зеркале народной культуры (на материале восточнославянских и польского языков)*, Минск.

Mały słownik Maryjny, 1987, przeł. Konstanty Brodzik OFM, Warszawa.

Marciniak Renata, 2008, *Określenia śmierci i umierania w inskrypcjach nagrobnych cmentarzy w Łowiczu i Złakowie Kościelnym*, [w:] *Tabu językowe i eufemizacja w dialektach słowiańskich*, Lublin, s. 181–200.

Marczewska Marzena, 1998, *Dąb — drzewo zmarłych (z rozważań nad językowo-kulturowym obrazem dębu)*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" 9/10 (Lublin), s. 121–134.

Marszalik Bogusława, 2001, *„Zmarły człowiecze z tobą się żegnamy…" — miejsce śpiewu w obrzędowości pogrzebowej na Wileńszczyźnie*, [w:] Krzysztof Braun (red.), *Chata wileńska. Sen i śmierć na Wileńszczyźnie*, Warszawa 2001, s. 65–82.

Martelet Gustave SI, 1987, *Odnaleźć życie pozagrobowe. Chrystologia rzeczy ostatecznych*, Kraków.

Matka Angelika, 2008, *Matka Angelica odpowiada. Pytania ostateczne*, Dębogóra.

Michalak Antoni, 1987, *Tradycje i współczesność polskiej obrzędowości pogrzebowej*, Łódź.

Michalski Konstanty CM, 1964, *Dokąd idziemy. Pisma wybrane*, wybór i oprac. Jerzy Kołątaj, konsultacja Aleksander Usowicz C.M., Kraków.

Michułka Walenty, 2005, *Błogosławiony ks. Bronisław Markiewicz*, Marki.

Miodunka Władysław, 1989, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa.

Моисеева С.А., 2000, *Восприятие концепта «смерть» в русском и французском языковом сознании*, [w:] *Проблематика смерти в естественных и гуманитарных науках*, Белгород, s. 57–60.

Мокиенко Валерий Михайлович, *Загадки русской фразеологии*, Москва 1990.

Molè Wojsław, 1948, *Sztuka starochrześcijańska*, Wrocław.

Мршевић-Радовић Драгана, *Фразеологија и национална култура*, Београд 2008.

Mszał. Modlitewnik, 1960, Opracowanie diecezjalne Śląska Opolskiego, Opole.

Mszał rzymski dla Diecezji Polskich, 1986, wydanie pierwsze, Pallotinum, Poznań.

Müller-Goldkuhle Peter, 1970, *Pozabiblijne przesunięcie akcentów w historycznym procesie rozwojowym myślenia eschatologicznego*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 1–5, 1969 (Poznań), s. 21–31.

Mussner Franz, 1971, *Nauka Jezusa o życiu przyszłym według synoptyków*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 6–10, 1970 (Poznań), s. 222–228.

Невская Лидия, 1998, *Семантическая структура балто-славянского погребального причитания*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" 9/10 (Lublin), s. 51–66.

Niebrzegowska Stanisława, 1998, *Dusze na pokucie. Lubelskie opowieści wierzeniowe*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" 9/10 (Lublin), s. 319–328.

Никитина Алла Владимировна, 2002, *Кукушка в славянском фольклоре*, Санкт-Петербург.

Николић Десанка, 1990, *Однос према смрти у пословицама Срба*, «Гласник Етнографског института САНУ» ks. XXXIX (Београд), s. 73–79.

Nossol Alfons, 1980a, *Historiozbawcze znaczenie śmierci*, „Ateneum Kapłańskie" 95, R. 72, z. 1/429, s. 31–38.

Nossol A., 1980b, *Śmierć człowieka we wspólczesnej eschatologii protestanckiej*, „Ateneum Kapłańskie" 95, R. 72, z. 1/429, s. 51–61.

Nouwen Henri J.M., 2003, *Drogi Ojcze*, „W Drodze. Miesięcznik Poświęcony Życiu Chrześcijańskiemu" nr 4 (356), s. 50–60.

WWysoczanski-Umieranie.indb 860 2012-11-06 11:43:58

Ножинић Дражен, 1989, *Погребна свечица на подручју сисачке Посавине*, «Гласник Етнографског института САНУ» ks. XXXVIII (Београд), s. 185–201.

Nuland Sherwin B., 1996, *Jak umieramy*, Warszawa.

Olejnik Stanisław, 1980, *Etos umierania*, „Ateneum Kapłańskie" 95, R. 72, z. 1/429, s. 62–77.

О поминовеніи усопшихъ, и о смерти праведнаго и грѣшнаго человѣка, 1858, Москва.

Orczykowski Andrzej SChr, 2008, *Wiatyk — zaopatrzenie na przejście ku zmartwychwstaniu*, „Msza Święta" 3/2008, s. 9–11.

Paciorkowska Agnieszka, 2005, *Trynitarny wymiar śmierci według Hansa Ursa von Balthasara*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne" R. IV, nr 1, s. 34–42.

Paczoska Ewa, 2002, *Słowo wstępne*, [w:] Ewa Paczoska i Urszula Kowalczuk (red.), *Śmierć w literaturze i kulturze drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa, s. 5–8.

Pajdzińska Anna, 1997, *Odbicie katolicyzmu w polskiej frazeologii*, [w:] Andrzej M. Lewicki i Wojciech Chlebda (red.), *Problemy frazeologii europejskiej II. Frazeologia a religia*, Warszawa, s. 129–135.

Patyjewicz Lucyna, 1997, *Wpływ cierpienia i lęku przed śmiercią na postęp moralny człowieka*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 95–105.

Patyjewicz L., 2004, *Śmierć sumienia*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. VIII, Wrocław, s. 1–15 (wkładka).

Павковић Никола Ф., 1991, *Обичајно правне радње у вези са смрћу*, «Гласник Етнографског института САНУ» ks. XL (Београд), s. 75–89.

Павловић Тања, 2004, *„Живот" и „смрт" у језику и култури (на руском и српском материјалу)*, Београд.

Pera Heinrich, 1980, *Sam nie podołam*, [w:] Halina Bortnowska (oprac. i wstęp), *Sens choroby, sens śmierci, sens życia*, Kraków, s. 177–252.

Perszon Jan, 1999, *Na brzegu życia i śmierci. Zwyczaje, obrzędy oraz wierzenia pogrzebowe i zaduszkowe na Kaszubach*, Lublin.

Petera Janina, 1998, *Tradycyjne obrzędy i zwyczaje pogrzebowe na Lubelszczyźnie*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" 9/10, Lublin, s. 329–333.

Piersiak Tadeusz, 1998, *Paraliterackie wizje śmierci i umierania w kulturze sarmackiej*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" 9/10 (Lublin), s. 135–147.

Пименов Е.А., 2010, *Метафизические составляющие человека (Geist и дух в немецкой и русской картинах мира)*, [w:] Александр Киклевич, Алла Камалова (red.), *Концепты культуры в языке и тексте: теория и анализ*, t. 2, Olsztyn, s. 91–99.

Piotrowska Maria, 1980, *Motywy śmierci w muzyce*, „Ateneum Kapłańskie" 94, R. 72, z. 3/428, s. 440–448.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, 1988, w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, wyd. 3 popr., Wydawnictwo Pallottinum, Poznań-Warszawa.

Poniży Bogdan, *Nie zabijaj* (za: http://www.opoka.org.pl/biblioteka; data dostępu: 20.01.2011 r.).

Посмртни обичаји и морачке жалопојке, из збирке Радуна Ћ. Трипковића, Београд 1967.

Półtawska Wanda, 1980, *Katecheza o śmierci*, „Ateneum Kapłańskie" 95, R. 72, z. 2/430, s. 208–215.

Półtawska W., 1997, *Lęk czy nadzieja?*, [w:] Maria Renkielska (red.), *Medycyna i teologia o życiu i śmierci*, Kraków, s. 39–58.

Profantová Zuzanna, 1998, *Językowy obraz śmierci na Słowacji*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" 9/10 (Lublin), s. 111–120.

Прокопьевъ К. П., 1903, *Похороны и поминки у чувашъ*, Казань.

Pudliszewski Jacek, 1997a, *Kwiaty w rzymskim kulcie zmarłych*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 227–232.

WWysoczanski-Umieranie.indb 861 2012-11-06 11:43:58

Pudliszewski J., 1997b, *Prywatne uroczystości nagrobne w świetle epitafiów łacińskich w okresie wczesnego cesarstwa*, Gdańsk.
Rahner Karl, 1983, *O możliwości wiary dzisiaj*, Kraków.
Ratzinger Joseph, 1970, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków.
Ratzinger J., 1985, *Eschatologia — śmierć i życie wieczne*, przeł. M. Węcłowski, Poznań.
Ratzinger J., 1986, *Śmierć i życie wieczne*, przeł. Marek Węcławski, Warszawa.
Rayan Samuel SJ, 1970, *Eschatologiczna nadzieja hinduizmu*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 1–5, 1969, Poznań, s. 70–76.
Rodenkówna Małgorzata, 1980, *Nagrobek jako komunikat językowy*, „Zeszyty Językoznawcze", s. 22–29.
Rodziewicz Barbara, 2008, *Konotacje tanatologiczne w świadomości językowej Polaków i Rosjan*, [w:] Gawarkiewicz Roman, Pietrzyk Izabela, Rodziewicz Barbara, *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*, Szczecin, s. 279–291.
Rok Bogdan, 1991, *Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich*, Wrocław.
Rok B., 1995, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław.
Romaniuk Kazimierz, 1971, *„Ja jestem zmartwychwstaniem" (J 11, 25)*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 6–10, 1970, Poznań, s. 228–234.
Romaniuk K., 1981, *Wiara w zmartwychwstanie, pusty grób i pojawienie się zmartwychwstałego Chrystusa*, Katowice.
Rosik Mariusz, 2004, *Jezus a judaizm w świetle Ewangelii według św. Marka*, Warszawa.
Rosiński Franciszek M., 1995, *Stosunek Izraela do zmarłych według Starego Testamentu*, [w:] Jerzy Woronczak (red.), *Cmentarze żydowskie. Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 2, Wrocław, s. 7–25.
Rosiński F.M. OFM, 1997, *Koncepcja śmierci w ujęciu biblijnym*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 209–218.
Rumianek Ryszard, 2001, *Rozumienie śmierci w Starym Testamencie*, „Warszawskie Studia Teologiczne" XIV, s. 29–35.
Ryłko Tadeusz, 1991, *Pozostań z nami, bo ma się ku wieczorowi. Modlitewnik dla ludzi starszych, chorych i cierpiących*, Poznań.
Sachse Joanna, 1998, *Starożytne Indie o śmierci*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. II, s. 197–203.
Sailer Johann M., 1989, *Słowa życia. Biblia dla chorych*, Warszawa.
Salezy Franciszek Św., 1931, *Filotea czyli wstęp do życia pobożnego*, Kraków.
Salij Jacek OP, 1980, *Czy śmierć jest karą za grzech?*, [w:] Halina Bortnowska (oprac. i wstęp), *Sens choroby. Sens śmierci. Sens życia*, Kraków, s. 320–338.
Sandomirska Irina, 2000, *O metaforach ŻYCIA i ŚMIERCI w stałych związkach wyrazowych w języku rosyjskim*, [w:] Anna Dąbrowska i Janusz Anusiewicz (red.), *Językowy obraz świata i kultura* („Język a kultura" 13), Wrocław, s. 355–367.
Schenk Wacław, 1964, *Liturgia Sakramentów Świętych. Część II. Paenitentia Christiana. Pokuta chorych i namaszczenie. Consecratio Mundi. Kapłaństwo i małżeństwo*, Lublin.
Schillebeeckx Edward OP, 1970, *Z hermeneutycznych rozważań nad eschatologią*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 1–5, 1969, Poznań, s. 31–41.
Schoonenberg Piet SJ, 1968, *Kenoza, czyli samowyniszczenie Chrystusa*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 1–10, 1965/6, Poznań, s. 68–79.
Schoonenberg P. SJ, 1970, *Wierzę w życie wieczne*, „Concilium. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" 1–5, 1969, Poznań, s. 60–69.
Schooyans Michel, 1991, *Aborcja a polityka*, Lublin.
Седакова О. А., 1983, *Метафорическая лексика погребального обряда. Материалы к словарю*, [w:] *Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии*, Москва, s. 204–220.

WWysoczanski-Umieranie.indb 862 2012-11-06 11:43:59

Sedlak Włodzimierz, 1985, *Życie jest światłem*, Warszawa.
Siatkowski Janusz, 1992, *Karpackie nazwy trumny*, [w:] Jadwiga Zieniukowa (red.), *Procesy rozwojowe w językach słowiańskich*, Warszawa, s. 167–178.
Sicińska Katarzyna, 2008, *Frazeologizmy zawierające leksemy życie/śmierć oraz żyć/umierać (na materiale najnowszych słowników języka polskiego)*, [w:] *Tabu językowe i eufemizacja w dialektach słowiańskich*, Lublin, s. 211–221.
Skiba Sabina, 2004, *Śmiech w obliczu śmierci. Analiza dowcipów politycznych*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego" XXX, Wrocław, s. 165–170.
Smentek Izabella, 2005, *Między śmiercią a zmartwychwstaniem*, „Warszawskie Studia Teologiczne" XVIII/2005, s. 179–194.
Socci Antonio, *Mroki nienawiści* (za: http://www.opoka.org.pl/biblioteka; 20.01.2011 r.).
Špidlík Tomaš, 2009, *Życie po śmierci. Maranathà*, Kraków.
Sporken Paul, 1989, *Postępowanie z umierającymi*, [w:] Hartmut Nikelski (zebr.), *Z pomocą umierającym. Przyczynki do rozmowy na temat umierania i śmierci*, przeł. Stanisław Szczyrbowski, Warszawa, s. 12–99.
Stankiewicz Lucyna, 2009, *Rzymskie kultury archaiczne: Ambarralia*, „Nowy Filomata" R. XIII, nr 2, s. 91–101.
Supady Jerzy, 1997, *Śmierć w łagrach sowieckich*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 415–421.
Swieżawski Stefan, 1979, *Dzieje filozofii europejskiej w XV wieku. Tom IV. Bóg*, Warszawa.
Swieżawski S., 1983, *Dzieje filozofii europejskiej w XV wieku. Tom VI. Człowiek*, Warszawa.
Swieżawski S., 2004, *Medytacja o śmierci*, „Znak. Miesięcznik" 7–8, R. LVI (Kraków), s. 95–98.
Syrnicka Krystyna, 1997, *Z problematyki językowej polskich inskrypcji nagrobnych na Litwie*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna – Antropologia kultury – Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 374–387.
Syrnicka K., 2001, *Polska epigrafika nagrobna na Wileńszczyźnie. Tradycja i współczesność*, Wilno-Lublin.
Шафиков С.Г., 2007, *Категории и концепты в лингвистике*, «Вопросы языкознания» 2, s. 3–17.
Szczeklik Andrzej, 2002, *Katharsis. O uzdrowicielskiej mocy natury i sztuki*, Kraków.
Szczygieł Mariusz, 2010, *Zrób sobie raj*, Wołowiec.
Szkodoń Jan, 1997, *Ars vivendi — ars moriendi*, [w:] M. Renkielska (red.), *Medycyna i teologia o życiu i śmierci*, Kraków, s. 93–105.
Шневајс Едмунд, 1928, *Главни елементи самртних обичаја код Срба и Хрвата*, «Гластник Скопског научног друштва» ks. V (Скопље).
Szołdrski Włodzimierz C. SS. R., 1934, *Kronika benedyktynek toruńskich*, Pelplin.
Szołdrski Wł. C. SS. R., 1935, *Kronika benedyktynek grudziądzkich*, Pelplin.
Szołdrski Wł. C. SS. R., 1937, *Kronika benedyktynek chełmińskich*, Pelplin.
Szwarcman-Czarnota Bella, 2000, *Gdy przychodzi Anioł Śmierci*, „Midrasz. Pismo Żydowskie" nr 5 (37), s. 48–49.
Szymanek Edward SChr, 2008, *Śmierć — pogrzeb — los zmarłych w oczach ludzi Biblii*, „Msza Święta" 11/2008, s. 4–6.
Szymańska Janina, 1998, *Pieśni pustych nocy*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" 9/10 (Lublin), s. 211–252.
Ślipko Tadeusz SJ, 1980, *Eutanazja — śmiercią godną czy niegodną człowieka*, „Ateneum Kapłańskie" 95, R. 72, z. 1/429, s. 78–90.
Śliwiński Piotr Jordan OFMCap, 1998, *Reinkarnacyjne ukąszenie*, „Przegląd Powszechny" 7/8/923/924, s. 73–81.
Świerczyńska Dobrosława, 1997, *Śmierć w przysłowiach polskich*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 233–238.

WWysoczanski-Umieranie.indb 863 2012-11-06 11:43:59

Świrydowicz Teresa, 1997, *Problematyka filozoficzna w opiece paliatywnej*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 167–174.

Tabakowska Elżbieta, 2004, *O językowych wyznacznikach punktu widzenia*, [w:] Jerzy Bartmiński, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Ryszard Nycz (red.), *Punkt widzenia w języku i w kulturze*, Lublin, s. 47–64.

Tajemnica Chrystusa, 1969, *Studia Instituti Thomistici*, praca zbiorowa, t. III, Poznań.

Tarnawa Józef SJ, 2003, *Cierpienie — umieranie — nadzieja*, Kraków.

Телия Вероника Николаевна, 1971, *Типы языковых значений. Связанное значение слова*, Москва.

Thomson George, 1958, *Egea prehistoryczna*, Warszawa.

Tischner Józef, 1975, *Świat ludzkiej nadziei. Wybór szkiców filozoficznych 1966–1975*, Kraków.

Tokarski Ryszard, 1984, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa.

Tokarski R., 1995, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.

Tolentino de Mendonça José, 1997, *„Przyszedłem, aby życie miały" (J 10,10). Zbliżenie do tajemnicy Jezusa*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny" R. XVII, nr 2 (98), s. 33–41.

Tomaszewski Eugeniusz, 1978, *Pusty grób i chrystofanie jako znaki zmartwychwstania Jezusa z Nazaretu*, „Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne" 10, s. 149–162.

Топорова И. Н., 1998, *«Смерть» («умирать») на материале языков банту*, [w:] *Язык. Африка*, Фульб-Санкт-Петербург, s. 158–177.

Treder Jerzy, 1989, *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)*, Wejherowo.

Трифуноски Јован Ф., 1974, *Гробља и надгробни спомници у Скопској Црној гори*, «Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности» ks. XXIII, s. 123–133.

Turek Krystyna, 1993, *Ludowe zwyczaje, obrzędy i pieśni pogrzebowe na Górnym Śląsku*, Katowice.

Urbańczyk Stanisław, 1991, *Dawni Słowianie. Wiara i kult*, Wrocław.

Васильев Л.М., 2010, *О понятиях и терминах когнитивной лингвистики*, [w:] Александр Киклевич, Алла Камалова (red.), *Концепты культуры в языке и тексте: теория и анализ*, t. 2, Olsztyn, s. 11–21.

Werbiński Ireneusz, 2000, *Duszpasterski wymiar męczeństwa*, „Ateneum Kapłańskie" 135, z. 2–3 (549–550), s. 217–226.

Widera-Wysoczańska Agnieszka, 2000, *Rozmowy o przemijaniu. Hermeneutyczna analiza psychologiczna doświadczeń człowieka*, Wrocław.

Wieczorek Krzysztof, 1997, *Zapomniana wartość śmierci*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 17–23.

Wierzchowski Józef, 1990, *Leksykalno-frazeologiczna struktura języka*, Wrocław.

Więckowska Elżbieta, 1997, *Opłakiwanie dziecka zmarłego tragicznie*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. I, Wrocław, s. 187–192.

Wiśniewska-Roszkowska Kinga, 1980, *Śmierć w aspekcie medycznym*, „Ateneum Kapłańskie" 94, R. 72, z. 3/428, s. 359–366.

Włodarski Maciej, 1987, *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.*, Kraków.

Wodziński Marcin, 1995, *Hebrajskojęzyczne inskrypcje na Śląsku. Szkic wstępny*, [w:] Jerzy Woronczak (red.), *Cmentarze żydowskie. Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 2, Wrocław, s. 87–100.

Wojtyła Karol, 1975, *Perspektywy człowieka — integralny rozwój a eschatologia*, „Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne" 7, s. 133–148.

Воркачев С. Г., 2007, *Лингвокультурная концептология: Становление и перспективы*, «Известия РАН. Серия литературы и языка» t. 66, nr 2, s. 13–22.

WWysoczanski-Umieranie.indb 864 2012-11-06 11:43:59

Woronczak Jan Paweł, 1995, *Treści eschatologiczne epitafiów żydowskich Opolszczyzny*, [w:] Jerzy Woronczak (red.), *Cmentarze żydowskie. Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 2, Wrocław, s. 101–110.

Woronczak Jerzy (red.), 1995, *Cmentarze żydowskie. Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 2, Wrocław.

Вушковић Б., *Распето католичанство: и друге Студије и есеји из социологије религије*, Загреб 1980.

Wypisy z ksiąg filozoficznych. O życiu. O śmierci, 1995, wybr. Tadeusz Gadacz SP, Kraków.

Wysoczański Włodzimierz, 1998, *Językowy obraz śmierci w kulturach europejskich*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. II, Wrocław, s. 309–315.

Wysoczański W., 1999, *Słowa odnoszące się do śmierci w wybranych religiach i mitologiach*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. III, Wrocław, s. 27–40.

Wysoczański W., 2001a, *Konteksty wyrazu śmierć na polskojęzycznych stronach internetowych*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. V, Wrocław, s. 417–424.

Wysoczański W., 2001b, *Semantyczno-kulturowa interpretacja nazw roślin (niektóre aspekty pogranicza chrześcijańsko-pogańskiego)*, [w:] Anna Dąbrowska, Irena Kamińska-Szmaj (red.), *Świat roślin w języku i kulturze*, (= „Język a kultura" 16), Wrocław, s. 71–81.

Wysoczański W., 2002, *Nagłówki prasowe z wyrazem śmierć. Analiza formalnoznaczeniowa*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. VI, Wrocław, s. 419–430.

Wysoczański W., 2003a, *Koncept 'umieranie' w ujęciu językowo-kulturowym*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. VII, Wrocław, s. 547–560.

Wysoczański W., 2003b, *Opozycja homo–animal z perspektywy reguł postępowania (na materiale frazemów wybranych języków)*, [w:] Anna Dąbrowska (red.), *Opozycja homo–animal w języku i kulturze*, (= „Język a kultura" 15), Wrocław, s. 81–95.

Wysoczański W., 2004, *Skon — profile językowe w uwarunkowaniach religijnych i kulturowo-społecznych*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. VIII, Wrocław, s. 555–567.

Wysoczański W., 2005, *Post mortem — językowo-kulturowe zobrazowanie okoliczności pośmiertnych (I)*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. IX, Wrocław, s. 351–360.

Wysoczański W., [2005] 2006, *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*, Wrocław.

Wysoczański W., 2006, *Post mortem — językowo-kulturowe zobrazowanie okoliczności pośmiertnych (II)*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. X, Wrocław, s. 211–226.

Wysoczański W., 2007, *Zadanie człowiekowi śmierci. Językowe utrwalenie zjawiska*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. XI, Wrocław, s. 457–471.

Wysoczański W., 2008, *Położyć kres swemu życiu. Językowe przedstawienie czynu samounicestwienia*, [w:] Jacek Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna — Antropologia kultury — Humanistyka*, t. XII, Wrocław, s. 411–416.

Заикина А. И., 2000, *Особенности информационных реалий лексического знака «смерть»*, [w:] *Проблематика смерти в естественных и гуманитарных науках*, Белгород, s. 33–36.

Zając Adam, 1984, *Przyjaźń z Chrystusem i ludźmi*, [w:] Mieczysław Majewski (red.), *Spotkanie człowieka z Bogiem w Chrystusie*, Lublin, s. 69–108.

WWysoczanski-Umieranie.indb 865 2012-11-06 11:43:59

Zaleski Wincenty SDB, 1986, *Święci na każdy dzień*, Łódź.

Zaremba Jerzy, 1980, *Ja jestem zmartwychwstaniem i życiem… Teologia śmierci i zmartwychwstania (próba syntezy)*, Studia Gdańskie IV, Gdańsk-Oliwa, s. 11–96.

Zdybicka Zofia J.S., 1980, *Śmierć w wielkich religiach świata*, „Ateneum Kapłańskie" 94, R. 72, z. 3/428, s. 382–398.

Zięba Stanisław, 1980, *Zjawisko śmierci w aspekcie przyrodniczym*, „Ateneum Kapłańskie" 94, R. 72, z. 3/428, s. 347–358.

Z mądrości Talmudu, 1988, wybór, przekł. i oprac. Szymon Datner, Anna Kamieńska, Warszawa.

Z pomocą umierającym. Przyczynki do rozmowy na temat umierania i śmierci, 1989, zebr. Hartmut Nikelski, Warszawa.

Зубарева Л.Л., 2000, *Обычаи христианского погребения в старой России*, [w:] *Проблематика смерти в естественных и гуманитарных науках*, Белгород, s. 36–39.

Zwolski Edward, 1978, *Choreia. Muza i bóstwo w religii greckiej*, Warszawa.

Жуйкова Маргарита, 1998, *Номинация смерти и архаическое мышление*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" 9/10, Lublin, s. 67–80.

Death and dying. Linguistic multi-dimensionality

Summary

The author of the study examines the problem of death and dying in the broadest possible linguistic multiplicity of dimensions and aspects. His analysis of the linguistic approach to dying, understood as a process, and the multi-faceted phenomenon of death inextricably linked to life covers human dying and death, dying and death in the non-human sphere as well as various references to these phenomena. In this sense the author's exploration, ordering, recording and dissemination of the material — very much representative in terms of form, semantics and typology — selected from a huge corpus of various languages, reveals the linguistic testimony to death and dying from the past and its updating in the present.

The analysed areas of dying and death as well as references to them are illustrated on the basis of examples derived from various languages and selected territorial varieties (with Polish being the main language). The analysed material reflects a very broad variety of the language — territorial and communal, stylistic and chronological. The document base encompasses the literary variety of the language, territorial varieties, social (communal and professional) varieties as well as stylistic varieties. The author explores general lexical items, substandard lexical items, specialist terminology, phraseology, paremiology, idioms, proper names, equivalents, synonyms, euphemisms, words derived from the same root, archaic expressions, obsolete expressions and neologisms.

In part one of the study (*Linguistic overview of death and dying*), the author carries out a linguistic analysis of death and dying, drawing on the existing body of research, which, given the vast scope of the topic — generally from the field of Polish linguistics — presents the problem of death and dying in various texts and the expression of death and dying in units of language. In addition, the author presents a linguistic research approach to death and dying in language.

The nine-chapter part two (*The linguistic multidimensionality of the sphere of death and dying. The dying and death of human beings*) provides a holistic picture, from the point of view of linguistics, of human death and dying focused on many crucial semantic dimensions and numerous aspects.

When it comes to the dimension of towards death and death itself, the study includes issues like the border between life and death, awareness of the end of human life and its unexpected arrival, the death of a human being, his or her dying, the end of life and the associated linguistic nomination of dying and semantic-etymological explications of decease, dying, death.

The scope of death, being dead brings with it an analysis of issues like until-deathness, the reality of death of a human being, types of death, places of death, seeming to be dead, representations of death in, for example, art, depictions of the forms and manifestations of death, attributes of death.

The faced-with-death dimension touches upon, in the most general terms, attitudes to death: living through someone's death, realising that someone is dead, as well as the well-known practices

WWysoczanski-Umieranie.indb 867 2012-11-06 11:43:59

of swearing to death, wishing someone were dead, allowing someone to die, preventing someone's death.

In the dimension of death inflicted, the author analyses the more detailed dimensions of slaying, killing, murdering, intentional acceleration of death, accidental manslaughter, expected manslaughter, death sentence with many detailed aspects of taking someone's life. A separate analysis is devoted to mass killing, universal annihilation and martyrdom. The author examines self-killing — acts of suicide, killing oneself, taking one's own life, self-destruction. With regard to death inflicted, the author also tackles the imperative of not killing — oneself and others — condemnation of killing, guilt and penalty for killing, the evil and sin of killing.

With regard to the after death dimension, he examines the after-deathness and its essence, explores the sphere of the deceased, actions and events taking place after death, e.g. in relation to the body, the announcing of death, forms of dealing with the corpse, funeral rites and services, objects and benefits from the deceased, as well as the issue of the bereaved.

In addition, the author explores the question of what happens to the human body after death, the question of the burial place, names associated with graves, sepulchral sites; he tackles the problem of caring for graves and desecrating them. He analyses gravestone inscriptions — an important sphere owing to the language being used as the material here.

In terms of the dimension of afterlife, the author examines the issues of posthumousity, contacting the deceased, summoning the spirits of the deceased, coming of the dead.

When it comes to the dimension of towards life, of death and life, the author's reflections focus on problems like reviving, eternal life, reincarnation, magical bringing back to life, resurrection of the dead, immortality, not succumbing to death, immortal soul, everlastingness, destiny, predestination, judgement, Doomsday, Judgement of God, life after death, purgatory, hell, heaven, never-ending life, eternal life.

Part three (*The linguistic multidimensionality of the sphere of death and dying. The non-human scope of death and dying. References to death and dying*) presents the non-human (primarily animal) dimension of death and dying, end of life and all functions, dimension of death, death inflicted and attitude to death, the dimension of posthumousity and overcoming death. The other aspect is constituted by three-part references: to life and death, to dying, decease and after-death, and to eternal existence and life. In detailed manifestations, this applies to references to the relation between life, death, mortality and the road from life to death, references to the border between life and death, dying and decease, references to death, inflicted death, attitude to death, references to posthumousity, afterlife and the end, references to immortality, existence and life, references to everlastingness and eternity.

The present study of the issue of death and dying in its linguistic multiplicity of dimensions and aspects is a reflection on the linguistic-cultural approach to the multi-faceted "sphere of death and dying." The varied linguistic material used by the author creates a global linguistic image of death and dying — a lexical and, most distinctively, phraseological-paremiological image.

Given its comprehensive examination of death and dying — or, to be more precise, of the spread of death and dying into various dimensions and aspects of our lives, the tangible and imaginable reality — as well as the notions used in it, the study seems to fall in many respects within the scope of tanatology, and given the author's approach and the scope of the problems tackled, it falls within the scope of linguistic-tanatological research.

Indeks autorów

Adamowski Jan 48, 449
Andrzejewski Roman 368
Антонијевић Драгана 51
Anusiewicz Janusz 70
Архипов И. К. 116
Атанацковић Лаза 59
Augustyn św. 157
Aureliusz Marek 614

Бабенко Людмила Григорьевна 66
Бабушкин А. П. 116
Bajda Anna 39
Balter Lucjan 15, 30, 152, 226, 323, 612, 630, 642, 688, 838
Бандић Душан 476, 547
Barański Jarosław 429, 477
Барјактаровић Мирко 201, 542
Bartmiński Jerzy 46, 117, 118
Bartnik Czesław 12
Bauman Zygmunt 310, 313
Berger Klaus 400
Bersini Francesco 150, 398, 838,
Białostocki Jan 445
Biegeleisen Henryk 461
Bielińska Monika 99
Болдырев Н. Н. 116
Bolewski Jacek 426
Borkowski Igor 42, 48, 196
Boros Ladislaus / Laszlo 11,12, 121, 150, 434, 654, 655, 672, 722
Bortkiewicz Paweł 11,133,143,172, 176, 291, 292, 348, 401, 402, 423, 424, 528, 576, 596, 641, 652, 657, 711, 712
Bortnowska Halina 604, 618
Boulnois 175
Braun Krzysztof 455
Бренч Анджеј 223, 478,479, 489
Breuning Wilhelm 208
Breza Edward 680
Brodnjak Vladimir 62
Brzewska Iwona 38
Brzozowska Małgorzata 117
bsc 44, 478, 480, 489, 691
Buck Carl Darling 102, 208
Bura Renata 823
Burzyńska Anna B. 112
Бутанаев В. Я. 586, 588

Calster Stefaan 654
Camus Albert 574
Chlebda Wojciech 45
Chrzanowski Tadeusz 11, 427
Corecco Eugenio 175
Cygal-Krupa Zofia 88
Чекулай И. В. 100
Чернейко Л.О. 114, 116
Czyżewski Feliks 41, 42

Dajczer Tadeusz 128, 714
Dańczak Andrzej 615
Dąbrowska Anna 84
Dąmbska Izydora 576
Demska-Kulczycka Orysia 74
Деров Н. Ю 100
Długosz Kazimierz 39, 40
Doda Jadwiga 48
Dornseiff F. 54
Драгићевић Рајна 96
Dubarle André-Marie 645
Dudek-Szumigaj Agnieszka 42

WWysoczanski-Umieranie.indb 869 2012-11-06 11:43:59

Dunajski Antoni 11, 442
Dynak Władysław 748, 749, 751, 752
Dziedzina Jacek 292
Dziewiecki Marek 190
Dziuba Andrzej F. 629
Dzwonkowski Roman 315

Eliade Mircea 251, 646, 647
Engelking Anna 88, 110, 339, 594, 626, 723
Epiktet 175, 607

Fallady Hans 198
Fichte Johan Gottlieb 640
Filthaut Theodor 547
Forstner Dorothea 435, 536
Friedelówna Teresa 45, 46
Furioni Giuseppe 229

Gal-Ed Efrat 679, 705
Gałuszka Mieczysław 32, 213, 347
Gaucher Guy 711
Gawda Barbara 330
Gąsowski Jerzy 499
Gembala Bronisław 175
George Augustin 703
Gerlich Halina 176, 426, 475, 479, 480, 506, 507
Gołębiewski Marian 12, 424
Gonzâlez-Ruiz José-Maria 650
Góralczyk Paweł 129
Grabner-Haider Anton 340, 719
Granat Wincenty 814
Greszczuk Barbara 735
Grzegorczyk Anna 736
Guardini Romano 641
Guldon Zenon 283

Hallig Rudolf 54, 56
Hebblethwaite Peter 719, 733
Heidegger Martin 213
Hennezel Marie de 199
Herej-Szymańska Krystyna 52, 53,102
Хо Сон Тэ 114, 116
Hoever Hugo 319
Hojnowski Jan 47
Hońdo Leszek 38
Horoszewicz Michał 313
Hryniewicz Wacław 12
Huyghe Gerard 151, 337, 629, 656, 719

Innes Brian 333, 424, 602, 644, 691

Jadacka Hanna 80
Jan Paweł II 31, 292, 319, 349, 350, 351, 434, 635, 701, 834
Janion Maria 445, 490, 674
Jankélévitch Vladimir 601
Jankowski Tadeusz 688
Jaspers Karl 125, 670
Jeruzalski Krzysztof 591
Jovanović Bojan / Јовановић Бојан 136, 522, 548, 591, 657, 666, 676, 681
Јовановић Милка 522, 683, 695
Јовановић Ранко 59
Юдин Алексей В. 116
Юминова А.Б. 17

Kaczmarek Janusz 719
Kajmaković Radmila 18, 525, 545, 578
Камалова Алла А. 116
Kamieniecki Jan 112
Kanapariusz Jan 616
Kaptur Ewa 45
Katafias Stanisław 292
Казак М. Ю. 97
Kierkegaard Søren 223
Киклевич Александр К. 116, 117
Kita Małgorzata 72
Klimowicz Tadeusz 45
Kłodkowski Piotr 498
Koch Kurt 29, 612, 654
Kolbuszewski Jacek 10, 15, 27, 32, 34, 43, 44, 46, 445, 449, 522, 593, 835
Konecki Krzysztof 323, 504, 698
Kopeć Benigna 11, 445
Кордунаш Манојло 460, 461, 484, 503
Korzyn Wacława Maria 98
Ковачевић Иван 676
Kowalczyk Dariusz 644, 684,
Kowalczyk Stanisław 11, 712
Kowalski Piotr 242, 666
Koziara Stanisław 823
Krajač Ivan 530
Krawczyk-Tyrpa Anna 96
Kremer Jacob 720
Križnik Kašper 197
Kruś Stefan 422, 463, 473, 474
Krzeszowski Tomasz P. 129
Krzyżanowska Anna 100
Kübler-Ross Elisabeth 24, 346
Kuderowicz Zbigniew 679
Куликов В. Г. 116
Кулишић Ш. 151, 376, 416

WWysoczanski-Umieranie.indb 870 2012-11-06 11:43:59

Kułakowska Małgorzata 735
Kupisiński Zdzisław 453
Labudda Alfons 30
Lach Kornelia 47
Lalević Miodrag S. 75
Latawiec Anna 827
Lembas-Sznabel Mariola 293
Levi Anthony 665
Lewicki Andrzej Maria 32, 117
Lipszyc Jarosław 589
Luft Stanisław 34
Lurker Manfred 124, 435, 444, 669

Łosski Włodzimierz 121, 148, 154, 641, 719, 720
Łuczak Jacek 291, 292, 293

Makselon Józef 11, 574, 626
Małecki Roman 322
Малоха Мирослава 101,102
Marcel Gabriel 312
Marciniak Renata 40
Marczewska Marzena 520
Markowski Andrzej 54, 55
Marszalik Bogusława 449
Martelet Gustave 412, 635, 656, 672
Matka Angelica 125, 608, 614
McArthur Tom 56
Michalak Antoni 502
Michalski Konstanty 151,153, 250, 319, 320, 611, 624, 629, 641, 695
Michułka Walenty 694
Mickiewicz Halina 48
Miodunka Władysław 56, 83
Моисеева С. А. 100
Мокиенко Валерий Михайлович 28, 135, 142, 205, 595
Molè Wojsław 530, 540
Montaigne de Michel 157
Мршевић-Радовић Драгана 696
Müller-Goldkuhle Peter 655
Mussner Franz 722

Невская Лидия 47
Niebrzegowska Stanisława (Niebrzegowska--Bartmińska Stanisława) 48, 117
Никитина Алла Владимировна 342, 674, 696, 727
Николић Десанка 97, 123, 126, 127, 131, 187, 366, 477, 611, 619, 621, 622
Nossol Alfons 12
Nouwen Henri J.M. 641

Ножинић Дражен 488
Nuland Sherwin B. 173, 632
Nycz Ryszard 117

Olejnik Stanisław 607
Orczykowski Andrzej 201

Paciorkowska Agnieszka 11, 611
Paciuszkiewicz Mirosław 426
Paczoska Ewa 445
Pajdzińska Anna 154
Пантелеић Н. 151, 376, 416
Pascal Blaise 616
Patyjewicz Lucyna 337, 610
Павковић Никола Ф. 549
Павловић Тања 115
Pera Heinrich 324, 330, 334
Perszon Jan 13, 126, 153, 203, 455, 480, 490, 566,581, 625, 581, 625, 640, 670, 702
Petera Janina 439
Петровић П. Ж. 151, 376, 416
Piersiak Tadeusz 49
Пименов Е.А. 116
Питер Предраг 96
Piotrowska Maria 11, 443
Polański Edward 72
Поляков А. С. 100
Poniży Bogdan 334, 347
Półtawska Wanda 206, 215, 608, 625, 628
Profantová Zuzanna 111
Прокопьевъ К. П. 442, 481, 492, 493, 518
Pudliszewski Jacek 516, 685

Rahner Karl 13, 672
Ratzinger Joseph 32, 151, 317, 400, 665, 704, 721
Rayan Samuel 647, 656
Rieger Janusz 74
Rodenkówna Małgorzata 39
Rodziewicz Barbara 95
Roget P. M. 54
Rok Bogdan 16,185, 398, 583, 625, 633
Romaniuk Kazimierz 716
Rosik Mariusz 304, 313, 479, 496, 580, 610
Rosiński Franciszek M. 14, 210, 491, 512, 515, 529, 657, 664
Rumianek Ryszard 51, 52
Ryłko Tadeusz 349, 612, 621, 628, 672, 677, 689, 702, 727, 732, 735

Sachse Joanna 637
Sailer Johann M. 199, 200, 420, 551, 720

WWysoczanski-Umieranie.indb 871 2012-11-06 11:43:59

Salezy Franciszek św.174, 399
Salij Jacek 720
Sandomirska Irina 97
Scheler Max 574
Schenk Wacław 200
Schillebeeckx Edward 656
Schoonenberg Piet 253, 410
Schooyans Michel 289, 345, 349
Седакова О. А. 101
Sedlak Włodzimierz 124, 125, 574, 575
Seneka 607
Siatkowski Janusz 483
Sicińska Katarzyna 97
Skarżyński Mirosław 82
Skawiński Jacek 70
Skiba Sabina 49
Smentek Izabella 643
Socci Antonio 322
Sokrates 150
Špidlík Tomaš 149, 150, 318, 624, 628, 629, 641, 655, 701
Sporken Paul 190, 613
Stankiewicz Lucyna 752
Стефановић Марија 96
Supady Jerzy 280
Swieżawski Stefan 625, 652, 808
Syrnicka Krystyna 40, 41
Шафиков С.Г. 116
Szczeklik Andrzej 226
Szczygieł Mariusz 486, 490
Szkodoń Jan 629
Шневајс Едмунд 223, 465, 482, 508, 520, 526, 581, 662, 693
Szołdrski Wł. 125, 203, 466
Szwarcman-Czarnota Bella 673, 797
Szymanek Edward 580
Szymańska Janina 46

Ślipko Tadeusz 292
Śliwiński Piotr Jordan 637
Świerczyńska Dobrosława 97
Świrydowicz Teresa 30, 293

Tabakowska Elżbieta 117
Tarnawa Józef 172, 646
Телия Вероника Николаевна 116
Thomson George 499
Tischner Józef 13, 124, 151, 171, 198, 248, 250, 356, 397, 593, 606, 607, 608
Tokarski Ryszard 54, 94, 95
Tolentino de Mendonça José 150, 625, 652
Tomaszewski Eugeniusz 635
Топорова И. Н. 114
Treder Jerzy 98
Трифуноски Јован Ф. 532, 545
Turek Krystyna 14, 46, 449, 611

Unamuno Miguel de 629
Urbańczyk Stanisław 666

Wartburg Walther von 54, 56
Васильев Л. М. 116
Werbiński Ireneusz 323
Widera-Wysoczańska Agnieszka 575, 592, 608, 640
Wieczorek Krzysztof 576
Wierzchowski Józef 55
Więckowska Elżbieta 579
Wijaczka Jacek 283
Wiśniewska Małgorzata 293
Wiśniewska-Roszkowska Kinga 11, 175
Włodarski Maciej 452, 453, 454, 633
Wodziński Marcin 38, 39
Wojtyła Karol 419
Воркачев С. Г. 116
Woronczak Jan Paweł 43
Вушковић Б. 517
Wysoczański Włodzimierz 32, 34, 50, 51, 55, 89, 112, 113, 114, 118, 142, 145,146,173, 242, 250, 266, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 333, 384, 394, 423, 424, 425, 428, 437, 438, 460, 467, 468, 469, 476, 495, 499, 508, 582, 616, 634, 635, 647, 648, 650, 657, 661, 662, 664, 665, 666, 667, 669, 682, 702, 711, 729, 743, 747, 754

Заикина А. И. 102
Zając Adam 149
Zaleski Wincenty 319
Zaremba Jerzy 15, 30, 133, 577
Zawiliński Roman 54, 55
Zdybicka Zofia 11, 640
Zięba Stanisław 11, 30, 243
Znosko Aleksy 93
Зубарева Л. Л. 503
Zwolski Edward 582, 583

Жуйкова Маргарита 101

WWysoczanski-Umieranie.indb 872 2012-11-06 11:43:59